

The firm will replace the copy/copies free of cost if any defect is found

प्रकाशक

प्रो. वेम्पटि कुटुम्ब शास्त्री

कुलपति

राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान

मानित विश्वविद्यालय

(मानवससाधन विकास मंत्रालय, भारत सरकार के अधीन)

५६-५७, इन्स्टीट्यूशनल एरिया,

जनक पुरी, नई दिल्ली-११००५८

योजनासमन्यायक

प्रो. आर. देवनाथन्

प्राचार्य, दिल्ली परिसर

डॉ. प्रकाशपाण्डेय

सहायकनिदेशक (शोध एवं प्रकाशन)

मूल्यम् : १४९० ०० रुप्यकाणि (५ भागो का सेट)

प्रथम पुनः मुद्रित संस्करणम् : १९८७

द्वितीय पुनः मुद्रित संस्करणम् . २००२

तृतीय पुनः मुद्रित संस्करणम् : २००६

मुद्रक

नाग पब्लिशर्स

११ए/यूए जवाहर नगर,

दिल्ली-११०००७ (भारत)

अर्जुन सिंह
ARJUN SINGH

मानव ससाधन विकास मंत्री
भारत
नई दिल्ली - ११० ००१
MINISTER OF
HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT
INDIA
NEW DELHI - 110 001

संदेश

संस्कृत साहित्य में अनेक ग्रन्थरत्न विद्यमान हैं जिनका पठन-पाठन एवं अनुसंधान इस राष्ट्र में सहस्रो वर्षों से चला आ रहा है। वेद, शास्त्र, स्मृति एवं पुराण जैसे विशाल ग्रन्थ संस्कृत वाङ्मय का अंग हैं। यह वाङ्मय समय-समय पर प्रतिष्ठित विद्वानों द्वारा परिश्रम एवं आर्थिक व्यय से अशतः प्रकाशित भी हुआ है। किन्तु समय के साथ इन ग्रन्थों की मुद्रित पुस्तकें छात्रों, विद्वानों एवं सामान्यजनो को दुर्लभ होने लगी हैं। अतः इन दुर्लभ सुसम्पादित ग्रन्थों का पुनर्मुद्रण कर न्यूनतम मूल्य पर उपलब्ध कराने की योजना मानव ससाधन विकास मंत्रालय एवं उसके अगभूत राष्ट्रीय-संस्कृत-संस्थान के द्वारा कार्यान्वित की गयी है।

मैं आशा करता हूँ कि इस दूरगामी उपक्रम से संस्कृत के विद्वान्, छात्र एवं संस्कृतप्रेमी सामान्यजन लाभान्वित होंगे तथा संस्कृत के ज्ञान, वैभव का विस्तार होगा। साथ ही मैं यह भी कामना करता हूँ कि राष्ट्रीय-संस्कृत-संस्थान इस योजना में अन्य महत्त्वपूर्ण ग्रन्थों को भी प्रकाशित कर संस्कृत की श्रीवृद्धि करेगा।

(अर्जुन सिंह)

आमुखम्

दिक्षु विदिक्षु विद्वद्भिः समादृतः राजाराधकान्तदेवेन सगृहीतः शब्दकल्पद्रुमेतिप्रसिद्धाभिधानः कोशः प्रथमतः बगाक्षरैः तेनैव स्वीयकोषव्ययेन मुद्राङ्कयित्वा मुद्राव्यतिरेकेणैव नानादिदेशीयपात्रेभ्यः प्रदत्तः। अनन्तरं १८०८ शकाब्दे देवानागराक्षरैः मुद्रापयित्वा कालिकातावास्तव्याभ्या श्रीवरदाप्रसादवसुश्रीहरिचरणवसुभ्या यथोचितमुद्रया विद्वद्भ्यः प्रदत्तः। अस्य कोशस्य उपयोगिता अनुभवता मन्त्रालयेन १९८७ ईसवीये पुनर्मुद्रणं कृतम्। महता प्रयासेन धनव्ययेन च प्रकाशितचराः ईदृशाः ग्रन्थाः कालान्तरे दुर्लभता गताः। तेन च सस्कृताध्ययन-अनुसन्धानक्षेत्रे काठिन्यम् अनुभूयमानमासीत्। किन्तु यथोक्त देवानागराक्षरसंस्करणप्रकाशकाभ्या-

मुद्रां नीतेऽथाविकलं शब्दकल्पद्रुमे च तैः।

अचिरेणैव पुस्तानि तानि निःशेषतां ययुः॥

पुनरेवास्य दौर्लभ्यमुपलभ्याऽन्यदुर्लभान्।

गुणांश्चाजनिमच्चित्ते पुनर्मुद्राङ्कने ग्रहः॥

भारतशासनान्तर्गत मानवससाधनविकास-मन्त्रालयस्य प्रकाशितचराणां दुर्लभानां च ग्रन्थानां पुनर्मुद्रणात्मकपरियोजनाया पुनर्मुद्रिताः अपि इमे ग्रन्थाः कालक्रमेण भूयोऽपि दुर्लभता गताः। अतः द्वितीयवारमपि पुनर्मुद्रणं कारयित्वा पुस्तकानां सुलभता सम्पादनीया इत्येतत् मन्त्रालयस्य सकल्पमनु ग्रन्थरत्नस्यास्य पुनर्मुद्रणं प्रकाशनं च विधीयमानमस्ति।

सन्दर्भेऽस्मिन् अपेक्षित मार्गदर्शनं तथा शुभसन्देशं च प्रदाय राष्ट्रियसस्कृतसंस्थानं समेधितवद्भ्यः मानवससाधनविकासमन्त्रिवर्येभ्यः श्रीअर्जुनसिंह महाभागेभ्यः आधमर्ण्यं वहामि। प्राशासनिक साहाय्यं विधाय कार्यसाफल्याय सहकृतवत्यै मानवससाधनविकासमन्त्रालयस्य भाषाविभागे सयुक्तसचिवायै श्रीमत्यै बेला बैनर्जीमहाभागायै तथा अन्येभ्यश्च तद्विभागीयाधिकारिभ्यः धन्यवादान् व्याहरामि।

सकल्पस्यास्य साकारतासम्पादने योग्य प्रयासं कृतवन्तं देहली परिसरस्य प्राचार्यं प्रो आर. देवनाथ महोदयं संस्थानस्य शोधप्रकाशनविभागस्य सहायकनिदेशकं डॉ० प्रकाशपाण्डेयं तदनुयायिकार्यकर्तृगणं च साधुवादैः सम्भावयामि। योग्ये काले सुन्दरं पुनर्मुद्रणं विधाय उपकृतवते नागपब्लिशर्स इति मुद्रणालयस्य पतये श्रीसुरेन्द्रप्रताप एव श्रीनरेन्द्रप्रतापमहोदयाभ्यां साधुवादान् व्याहरामि। आशासे यत् भूयः कृतेन अनेन द्वितीयपुनर्मुद्रणप्रयत्नेन संस्कृतविद्वांसः संस्कृतप्रेमिणश्च लाभान्विताः प्रेरिताश्च भवेयुः इति।

सस्कृतसेवक

वेम्पटिकुटुम्बशास्त्री

कुलपति

राष्ट्रिय-सस्कृत-संस्थानम्,

मानित विश्वविद्यालय

नवदेहली।

OPINIONS OF LITERARY MEN ANENT THE CELEBRATED SANSKRIT
ENCYCLOPEADIC LEXICON THE SABDAKALPADRUMA BY THE
LATE RENOWNED RAJAH SIR RADHAKANT DEB,
BAHADUR, K C S I. OF CALCUTTA

Sir Hyde East, Chief Justice, has very great pleasure before he leaves India, in stating the high regard and estimation in which he holds Babu Radhakant Deb, the son of a worthy and respectable father, Gopeemohun Deb, he has had the benefit of their assistance upon several interesting occasions calculated to promote the general good and advancement of their countrymen, and he has always found them both to be men of the highest probity and of sound good sense Radhakant is also a considerable scholar, and is now engaged in compiling a very learned work I quit these two most worthy men and my friends, with much regret, and I recommend them both to the protection and esteem of my successor

Calcutta, 1822

*Extract of a letter from Professor Eugene Burnouf, Secy to the Asiatic Society of Paris,
dated 5th May, 1835*

I feel great pleasure in announcing to you that the Council of the Asiatic Society has enrolled you as a member, upon my proposition, which was supported by Dr Mohl, one of the Members of the Council You have been for a length of time nominated to become an Honorary Member of the Society, and the Council was not ignorant of the great services you rendered to Indian literature by the publication of your Sabdakalpadruma, a real philological, and religious treasure of India

*Extract of a letter from His Excellency W Oxholme, Minister to His Majesty Frederic VII, King of
Denmark, dated 10th May, 1854, Danish Legation*

The undersigned Minister to H M, the King of Denmark to the Court of St James, has been charged by his gracious Sovereign to transmit to the learned Radhakanta Raja Bahadur, the accompanying royal medal, *pro meritis* as a token of the sincere acknowledgment, and the high value, placed by His Majesty upon the esteemed gift of two copies of the interesting and elaborate work called the Sabdakalpadruma, conferred by the author upon His Majesty's own, and the University's library, in Copenhagen

*Extract of a letter from Dr Albrecht Weber, a Member of the Royal Academy of Sciences at Berlin,
dated 26th March, 1858*

I have the pleasure to inform you that the Royal Academy of Sciences, yesterday, on my proposal, elected you, as an Honorary Member, on account of your merits as Author of the Sabdakalpadruma It is one of the highest honours, our Academy can invest with, for the number of the Honorary Members is very small and restricted

*Extract of a letter from J Prinsep, Esq, Secretary to the Asiatic Society of Bengal,
dated 7th July, 1836*

The Society is already aware of the eminent services you have rendered to your countrymen, as well as to every student of Indian Literature by the compilation, and publication of your Sanscrit Encyclopaedic Lexicon, and is satisfied that you will derive the truest sentiments of self-pride, and satisfaction from having accomplished so laudable and creditable an undertaking, while to posterity your name will be handed down, among those who have been most prominent in enriching and preserving your national literature

*Extract from the Minutes of the Proceedings of the Committee of Correspondence of the Royal Asiatic
Society of Great Britain and Ireland Transactions of the R A S of G B and I. vol. 2nd
Ap P LXIII*

Sir Alexander Johnston, having laid before the Committee, the first volume of a Sanscrit Encyclopaedic Dictionary, and a Bengallee Spelling Book, compiled by Baboo Radhakant Deb, of Calcutta It was resolved—"That in consequence of the talent displayed in those works, and the general exertions of Baboo Radhakant Deb, for the promotion of knowledge, he be recommended to the Council for election, as a Corresponding Member of the Royal Asiatic Society," "that a Report of the steps taken by this Society in relation to Capt Low and Baboo Radhakant Deb, be made to Lord William Bentinck, and Mr Fullerton, and that those Governors be requested to afford their assistance to Capt Low, and Baboo Radhakant Deb, in the attainment of the Society's objects"

*Extract of a letter from P Clarke, Esq, Secretary to the Royal Asiatic Society of Great Britain,
and Ireland, dated 6th April, 1845*

In acknowledging the continuation of your learned and valuable work, allow me to assure you how highly the Royal Asiatic Society estimates the elaborate productions of learned Native gentlemen, and what marked approbation accompanies the recognition of their labours.

Extract from the Annual Report of the Asiatic Society of Paris, for 1846

Le Rajah Radhakant Deb de Calcutta, a fait paraître le cinquième volume de son Dictionnaire encyclopédique Sanscrit. Dans cet ouvrage, chaque mot est suivi de l'interprétation du sens, des synonymes avec l'indication du dictionnaire dont ils sont tirés, de la description de l'objet auquel il s'applique, et de citations empruntées aux livres classiques qui en ont fait usage. L'utilité de cet ouvrage pour les études en Europe est malheureusement restreinte par son excessive rareté, car l'auteur l'imprime à ses frais et ne le met pas en vente. — Le système de distribuer les ouvrages au lieu de les vendre fait honneur à la magnificence des auteurs ou des Gouvernements, mais quelque soin qu'on mette à les faire parvenir dans les mains de ceux en feraient usage, on n'y réussit jamais complètement, et il vaudrait mieux, je dirais même, il serait plus généreux de les mettre en vente à un prix assez bas pour que tous ceux qui en ont besoin pussent se les procurer.

L'entreprise de Radhakant Deb est, au reste, d'autant plus méritoire que l'étude du Sanscrit, comme, en général, celle des langues savantes de l'Orient, ne jamais été aussi peu encouragée dans l'Inde qu'elle l'est actuellement.

Translation.

Rajah Radhakant Deb of Calcutta has issued the 5th volume of his Sanscrit Encyclopedic Dictionary. In this work each word is followed by the explanation of its meaning, by synonyms, the Dictionary being indicated from which they are taken, by the description of the object to which the word applies, and by quotations from the classical works in which it is used.

The utility of this work for the purposes of study in Europe is unfortunately limited by reason of its great scarcity, for the author presents it at his own cost and does not put it forward for sale. The system of distributing works instead of selling them, does honour to the generosity of authors and Governments, but in spite of the care they may take to cause their books to reach the hands of those who can make use of them, they never succeed completely in effecting their purpose, and it would be much better, and I may even say more generous, to cause the works to be sold at a price sufficiently low to enable all those to procure them who have need of them.

Finally the undertaking of Radhakant Deb, is so much the more meritorious, as the study of the Sanscrit, as that of the learned languages of the East generally, has never been so little encouraged in India as at the present time.

Extract from the Journal of the American Oriental Society, Vol I, No 1, p 77

The learned Radhakant Deb, at Calcutta, continues the printing of his *Thesaurus* of the Sanscrit language and literature, the 4th volume reached Paris two years ago.

Extract of a letter from G. A. Bushby, Esq., Secretary to the Government of India, dated 15th January, 1849

They (the Court) have requested the Government to convey to you their thanks for the presentation of the Dictionary, and to signify their high sense of the industry and learning exhibited in the work.

Extract of a letter from George Cowper, Esq., Secretary to the Government of India, dated 5th August, 1853

I am directed to inform you that in a despatch recently received, the Hon'ble Court direct the Governor-General in Council to convey to you their acknowledgments for your very valuable and learned work, and to express their satisfaction in finding that you have justly appreciated the motives by which they are actuated in giving encouragement to the cultivation of the ancient language and literature of India.

Extract from the Preface to the Sanscrit and English Dictionary of Dr Horace Hayman Wilson, Professor of Sanscrit in the University of Oxford, 1st edition, 1819, P XXXVIII

A compilation of a superior character to any of these modern works and indeed to any of the more ancient works is now in progress in Calcutta, it is entitled the *Sabdakalpadruma*, and is a Sanscrit Dictionary alphabetically arranged, with reference to the authorities, and with copious explanations in the Sanscrit language, it is printed in the Bengali character, it is the work of a young native gentleman of fortune and family, Radhakanta Deva, with the assistance of the best Pandits, and is printing at his own expense, and is an occupation which singularly contrasts with the low luxury, in which Hindoos of his age and rank ordinarily spend their time and money, the politeness of the author has favoured me with the first sheets of the work, but I regret, it has not sufficiently advanced for me to benefit by its contents, he has also obliged me with many critical remarks on the earlier part of my own Dictionary, of which, where practicable, I have availed myself. The *Sabdakalpadruma* must take some considerable time before it is completed.

Extract from an article by Dr H. H. Wilson, published in the Journal of the Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Vol 13, Pt 2, P 209

Besides the laudable efforts which are being made in India to preserve the memorials of Antiquity, very meritorious activity prevails there in the promotion of Sanscrit literature. Foremost amongst its results, we may place the completion of a voluminous Sanscrit Lexicon, by Rajah Radhakanta Deva, a native gentleman of Calcutta of the highest respectability and well known as combining a devoted attachment to the institutions and religion of his country, with a liberal participation in all public measures for improving the education of his countrymen by the efficient cultivation of the English language and European literature and science.

Extract of a letter from the same, dated London, 16th August, 1852

Your perseverance and disinterestedness in this great work are entitled to the highest credit, and it will no doubt perpetuate your name for ever amongst the students of Sanscrit

Extract of a letter from the same, dated 18th May, 1859

Your work is an immense storehouse of valuable materials and will be consulted whilst Sanscrit is studied, I wish it were reprinted in a smaller type and on better paper

Extract of a letter from A Stirling, Esq, Persian Secretary to the Government of India, dated 23rd January, 1826

The highest consideration appears to be due to the author for engaging in so useful and at the same time laborious a literary undertaking, and the manner of its execution will afford the most important facilities to the study of Sanscrit letters

Extract of a letter from William Butterworth Bayley, Vice-president of the Supreme Council of India, dated the 27th January, 1826

I am well persuaded that a work to which you have devoted much of your time and attention must be highly valuable and useful, and it is gratifying to observe, that your talents and labours are directed to numerous important objects tending to advance the knowledge, to raise the character, and to promote the best interests of your countrymen

Extract of a letter from G F Gordon, Esq, dated 8th February, 1826

The proof of your munificent application of time and fortune, to the promotion of the literature of your countrymen which your valuable Dictionary affords, in addition to the many other instances exhibited in your zealous support of every public institution that has education for its object, cannot fail to place you high in the esteem of liberal-minded Englishmen * * * and I beg to add my earnest hope that you may long live not merely to complete the work, but to enjoy the well earned reputation to which it will so justly entitle you

Extract from the Preface to the Rev Mr Morton's Dictionary of the Bengali and English language

The Subdhalpadrama now in course of publication by Baboo Radhakanta Deva, whose talents and useful labours reflect the greatest credit on himself and his fellow-countrymen of this Province, and promise to be of eminent service to the students of Hindoo Literature, has been consulted as far as published. The compiler having with equal kindness and liberality been favoured by that gentleman with the copy of the extant portion of his elaborate work, takes this opportunity of offering his grateful acknowledgments to him for the aid thence derived

Extract of an article by Dr R Lenz, published in the Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Vol II, P 188 (1835)

Three volumes of this valuable work comprising each nearly 1000 pages in large quarto, are now in the library of the Royal Asiatic Society, presented to it by the learned author. This portion perfectly justifies the high character, which Professor Wilson gave the work in the first edition of his Dictionary in 1819, anticipating only from a few sheets, then printed, how inestimable a store of authentic information on a variety of subjects connected with Sanscrit literature would be laid open by this admirable undertaking, the expensiveness of which did not however admit a hope of its speedy accomplishment. Radhakanta's work is very distinctly, and generally speaking, accurately printed in the Bengali character, and deserves certainly not the least part of its superior character to the generality of Indian printings from being alphabetically arranged in the European method. A great part of its articles have indeed become comparatively of inferior importance since the appearance of the 2nd edition of Mr Wilson's Dictionary, where every additional information, supplied by the learned Hindoo on the different meanings of words, has of course been carefully reproduced by the celebrated lexicographer, who was then already in possession of the three volumes before us, except a few sheets at the end of the last. Our recommendation of these volumes is not so much founded on the lexicographical as on the Encyclopaedical portion, which forms by far, the most copious and interesting part of the whole, although the first mentioned articles have a fair claim to the attention of the Sanscrit student on account of their ample specification of synonyms, collected from all *coshas* of celebrity and their commentaries, so as to supply in some measure, the deficiency of a dictionary, English and Sanscrit, or that of an index pointing out for any meaning all the variety of Sanscrit expressions. The method adopted by the author in articles of a merely lexicographical nature, is, next to the word in question, to note its gender if a noun, or if not, its grammatical character, then to give a short definition of its meaning by mentioning the class of beings or ideas to which it belongs, next to explain it by corresponding expressions in Bengali, sometimes also in Persian, after which he proceeds to the *Paryaya* or list of synonyms in Sanscrit, which sometimes amount as in the article *Ohandra* to the number of one hundred and more, noticing always their respective authorities * *

We beg to conclude our present remarks on this important work with the prediction, that in its remaining portion the author will probably continue to extend its articles in the same proportion as he has evidently done during his preparation of the present volumes, the third of which contains an article of no less than 162 pages on *Prayaschitta* analogous in form and nature to that on *Karmavipaka* which we mentioned above. We only wish he would no longer prevent his European admirers from reaping the advantage of the portion hitherto printed, but at once make up his mind to send to Europe these three volumes valuable as are their contents, to be sold separately

Extract of a letter from Eugene Burnouf, Membre de l' Institut de France, dated 5th May, 1835

J'approuve une grande satisfaction à vous annoncer que le Conseil de la Société Asiatique de Paris vous a reçu au nombre des membres honoraires, sur la proposition que j'en ai faite et qui a été appuyée par M. Le Dr Mohl, l'un des membres du conseil. Vous étiez depuis long temps appelé, Monsieur, à faire partie des membres honoraires de la Société, et le conseil n'ignorait pas les grands services que vous rendez à la littérature Indienne par la publication de votre *Sabda Kalpa Druma*, véritable trésor philologique, philosophique et religieux de l'Inde * * * mais, j'ai déjà pu voir par le examen rapide de plusieurs articles étendus, tels que *Prayashchitta Brahmana* et autres, quelle riche instruction contient cet ouvrage que est fait pour placer le rom de son auteur au premier rang des Savants Brahmanes qui ont consacré leurs veilles à rebout honorable de populariser la belle langue et la littérature intéressante de leurs pères.

Translation

I feel great pleasure in announcing to you, that the Council of the Asiatic Society has enrolled you as a member upon my proposition, which was supported by Dr Mohl, one of the members of the Council, you have been for a length of time nominated to become an Honorary Member of the Society, and the Council was not ignorant of the great services you rendered to Indian Literature, by the publication of your *Sabdakalpadruma*, a real philological, philosophical and religious treasure of India * * *

I can already see from a brief examination of many excellent articles, such as *Prayashchitta, Brahmana* and others, what great instruction can be derived from this work which must place the name of its author on the first rank of learned Brahmins, who have consecrated their labours to the honourable end for making popular the fine language and interesting literature of their fathers

Extract of a letter from the same, dated 25th October, 1840

Je pense que vous n'aviez pas besoin de cet hommage pour être convaincu des sentiments de respect et de gratitude que je vous porte, et du plaisir avec lequel je me souviens du beau présent que vous avez bien voulu me faire de votre précieux et si utile *Sabdakalpadruma*. Je ne puis me servir de votre excellent lexique sans vous remercier de cœur du service que vous avez rendu à la connaissance de l'Inde en le composant, et à mes études particulières, en voulant bien m'en adresser un exemplaire

Translation

I think you don't require any homage to be convinced of the sentiments of respect and gratitude which I entertain for you, and of the pleasure with which I remember the beautiful present which you have been good enough to make to me of your very valuable and useful *Sabdakalpadruma*. I cannot make use of your excellent lexicon without thanking you heartily for the service which you have rendered to the literature of India by its preparation, and to my particular studies, in being good enough to present me with a copy of it.

Extract of a letter from Major A. Troyer, Member of the Asiatic Society of Paris, editor of the Raja Tarangini, &c., dated — June, 1837

Be sure that we expect with great impatience the continuation of your valuable Dictionary, honourable mention of which was made in several philosophical Journals of the Continent

Ditto, dated Paris, 12th January, 1847

I have in my last letter expressed to you his (M. Gorressio's) desire to carry with your name, your excellent Dictionary to Turin, the capital of one of the Italian kingdoms, your work will be the only one, in Italy, which country will not then have to envy France and Germany, where your merit is already justly appreciated

Ditto dated 18th December, 1849, quoted in a letter from H. Piddington, Esq., dated 7th February, 1849

Our worthy friend Major Troyer, in a letter from Paris, 18th December, says "Will you be so kind as to remember me kindly to my friend Rajah Radhakant Deb, and to tell him that Monsr Gorressio has received his Dictionary, and that the continuation of this most valuable work is anxiously expected by all the Sanscrit scholars, tell him, I beg you, that his *Sabdakalpadruma* shall be a "*Namayasdruma*"

Ditto Dated Paris 20th March, 1859

Your very valuable work, the *Sabdakalpadruma*, perpetually strikes my eyes among my books, and is often consulted by me. I congratulate you very sincerely upon the well deserved testimonies of honour which you have received from so many learned Societies of Europe * * * You have completed the great service which your lexicon renders, and will for ever render, to Sanscrit literature by an Appendix.

Extract of a letter from Dr Nathaniel Wallich, dated London, 6th June, 1838

There is a Latin quotation which I may in perfect truth apply to you *Easergite monumentum ore perennius*, that is to say, you have raised to yourself a trophy more lasting than brass or other transitory things. I cannot conceive a more stupendous and noble undertaking than your Sanscrit Dictionary, which judging from the awful labour of the four first volumes ending with *q* will at least require another final very big volume. All who have any respect for literature, all who have the least pretension to judge of the sublimity of the Sanscrit language and all who not knowing

the least of it, have at least the decency to suppose that the admiration for the venerable language expressed by such men as a Colebrooke, a Jones, a Mill, a Wilson, a Schlegel, a Wilford, a Carey and the other great foreigners (not to say a word of the natives of this country,) is well founded, all, I say, must feel the deep gratitude that is due to the great and learned author of such a work as the *Sabdakalpadruma*

Extract of a letter from George Norton, Esq., dated 25th September, 1844

In my position as President of the Madras University, I must bring your splendid work to useful account, and in every way I feel gratified by such a mark of esteem paid to me by a fellow labourer in the cause of native education and advancement.

Extract of a letter from Dr E Roer, dated 7th June, 1847.

Accept my sincerest thanks for your kindness in presenting me with a copy of the Dictionary which will be of the highest value to me. I owe to it already a great debt of gratitude for the assistance I derived from it when all other resources failed me. When translating the *Bhāṣā-parichheda*, the technical terms of which I had sometimes great difficulty in understanding exactly, I found always my doubts removed on referring to the Dictionary, when the Pandit whom I consulted could not give me a satisfactory explanation.

Extract of a letter from H. B Koenig, Esq., to Dr E Roer published in the Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol 17, Part 1, P. 33

To the celebrated Radhakanta, I shall by the same opportunity, transmit a copy of all my publications, which I have sent to the Society, for which consignment, you sir, will be kind enough to procure one or two copies of the celebrated Sanscrit Dictionary published by Radhakanta. The distinguished author, will perhaps be the more inclined to comply with my wishes as he will benefit by it, in a high degree, the Oriental Students in Germany, as I do not design this work for sale, but shall religiously keep it for the numerous applications made to me for its use.

Extract of a letter from the same to the Rajah, dated Bonn, 21st December, 1847.

The applications made to me for the use of this treasure, are already very numerous, though it has not as yet arrived here, and willingly as I would further science, by fulfilling all requests, and granting all wishes, this of course is impossible as the number of those, who devote themselves at present to this branch of science is already too vast even in Germany alone, to allow the use of it to all, however urgent their requests, however desirous and able, they themselves may be, I must be content by granting the use of this work only to the most eminent of the eminent students of Sanscrit, to whom it will be an inexhaustible source of knowledge and wisdom, as it will be a great gratification to me, to be thus instrumental in furthering and increasing science.

Extract of a letter from F E Hall, Esq., Assistant Principal, Benares College, dated 26th April, 1850

In a letter from Dr Wilson, which Dr Ballantyne received a short time ago, the learned Oxford Professor expresses himself in much about the same terms respecting your most laudable compilation, that he employs in the Preface to the first Edition of his dictionary, commendation from such a quarter you must of course, in company with all Indian scholars, esteem at its value, which is not light.

Extract of a letter from Dr Herman Brockhaus, Professor of Sanscrit Literature in the University of Leipzig, and Secretary to the German Oriental Society, dated 5th December, 1850

You are not unacquainted with the deep interest which has been awakened in Europe by the introduction of the study of the ancient sacred language and literature of your nation, that this interest is heightened every year as new sources of this grand object are opened and become the object of deep and scientific investigation. * * *

But alas! the necessary resources to bring light and order into this world so new to us often fail us. One of the most important of these resources is your inestimable *Sabdakalpadruma*. Astonishing is the learning displayed in this great work, so rich in its contents, so invaluable as the most complete collection of the most valuable results of the Indian mind, but alas! it is extremely rare in the Continent of Europe. It is quite impossible to obtain it through booksellers, and as I find myself so often at a loss in my studies from the want of it, I hope you will excuse the request that I here venture to make, viz., to send me a copy of your *Sabdakalpadruma*.

Extract of a letter from the same, dated 15th December, 1851.

It is a source of heartfelt delight to me, that your obliging and ready compliance, with my request, will put me in possession of the invaluable treasures contained in your Encyclopedia of the Indian language and wisdom.

I shall consider this precious work the gift of your generosity as a deposit presented in some measure to the learned men in Germany, and shall willingly extend my communications to all, who may wish to quaff from this inexhaustible spring. I hope thus to make the most honorable use of your valuable present, and at the same time to comply most worthily with the views and wishes of the generous donor.

*Extract of a letter from Edward F. Salusbury, Professor of Sanscrit in Yale College U S A
Secretary to the American Oriental Society, dated 28th September, 1850*

While I beg you to receive my grateful acknowledgments, I would fain hope that the fulfilment of your desires, respecting the cultivation of Sanscrit learning in the Western world, may be promoted by the introduction of your work into our libraries

*Extract of a letter from Pandita Radhakrishna of the Court of the late Maharaja Ranajita Sinha,
dated Lahore, 9th June, 1852*

The 7th Vol of the said work has not yet reached this station, but is expected within a very short time. The other volumes of the work have lately occupied my close attention and been found to be an invaluable production in the literary world, your indefatigable labour I firmly believe, will be amply rewarded by the inestimable advantages, which students will derive from its perusal As I have caused the work to be transcribed in the Devanagara character, the Literati, of this Province have thereby an easy access to it, all the Pundits of this country, who have seen it, have expressed their approbation of it in high terms of eulogium

*Extract of a letter from Dr Charles Lassen, Professor of Sanscrit Literature in Bonn, dated
7th August, 1852*

By the completion of the Sabdakalpadruma one of the most arduous and important literary enterprises, has been brought to a successful conclusion, and thereby a vast treasure of information, on a great number of subjects connected with Indian religion, science, arts, geography, and material productions, has been opened to the literary men who occupy themselves with their study. By this performance your Highness has rendered your name, immortal amongst those of the patrons of Sanscrit philology, and proved to the present age, that India still possesses luminaries of science, which may vie with the most celebrated Hindus of yore for glory, your Highness speaks too moderately of your work by saying, that it may be only useful to the novice in Sanscrit, I have on the contrary by frequently referring to it, after having in vain sought for the desired information in other works, and found which I wanted in your Sabdakalpadruma, convinced myself that it is a rich source of information, on a multitude of subjects The Sabdakalpadruma forms the chief ornament of my library, and I need hardly add, that I shall ever cherish in grateful memory the benevolence your Highness has bestowed on me by deigning to present me with such an inestimable gift.

Extract of a letter from the same, dated 4th October, 1853

By this accomplishment your Highness has made an inexhaustible mine, of hitherto hidden treasures accessible to Sanscrit scholars, and placed your name amongst those of the munificent patrons of Indian philology, the cultivators of which will, for ever, venerate your memory as that of one of their greatest benefactors. Your Highness may rest assured that I shall always regard your donation, as a most precious reward for my labours in the field of Hindu Antiquities, and I ardently wish that the 8th volume may soon be published by which this grand, and incomparable work will be completed

*Extract of a letter from Dr Albrecht Weber, Docent of the Sanscrit language in the University of
Berlin, and Editor of the White Yajurveda, &c, dated 21st October, 1855*

The Sabdakalpadruma will remain for ever a monument of your industry and perseverance and a valuable mine of useful information about the later Hindu notions and literature

Extract from the Preface to the Sanscrit Wörterbuch being published under the auspices of the Imperial Academy of Sciences at St Petersburg, by Rudolph Roth and Otto Böhtlingk, Vol 1, 1855

Radhakanta's Sabdakalpadruma, eine Werk, welches dem gelehrten Inder in vielfacher Beziehung zur grössten Ehre gereicht, hat uns in den Stand gesetzt, eine grosse zahl von unedirten indischen wörterbüchern und von commentaren zu diesen wörterbüchern, welche uns auch handschriftlich nicht zu Gebote standen, zu benutzen. Auch Anführungen aus edirten und unedirten Schriften, vor allem aber die reiche synonymik von Pflanzennamen ist uns sehr zu Statten gekommen. Ein exemplar dieses durch den Buchhandel nicht erreichbaren schätzbaren werkes verdankt die Kaiserliche Akademie der Wissenschaften der Freigebigkeit des Verfassers

Translation.

Radhakant's Sabdakalpadruma, a work which in many respects, reflects the highest credit on the learned Indian, has enabled us to make use of a great number of unedited Indian Dictionaries and of commentaries to these Dictionaries of which we possess no copies. It is very useful likewise for its reference to edited and unedited manuscripts containing all the copious synonyms of plants. This precious work is not obtainable through Booksellers, the Imperial Academy of Sciences is indebted for a copy of it to the liberality of the Author

*Extract of a letter from Dr Max Müller, Editor of the Rig Veda &c to Dr E Roer, dated — 1847
Published in the Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol 17, Part I, P 331.*

I would especially be gratified to hear the opinion of learned men above the prejudices of their country as Raja Radhakanta Deva for instance, who by his Dictionary has acquired the lasting gratitude of all Sanscrit scholars, and who best knows that the ancient literature of India need not to be screened from the light of publicity, but may boldly challenge the comparison of the literature of all nations, the history of which shews the same progress of intellectual development

Extract from Dr M Müller's Preface to the Rig Veda Samhita, Vol 2

I have been also honoured by that distinguished scholar and noble patron of Sanscrit literature Raja Radhakant Deva of Calcutta with a most valuable present the Sabdakalpadruma, a work which by its comprehensive range and its excellent arrangement stands unrivalled in Indian Philology

Extract of a letter from the same, dated London, 30th March, 1856.

I also felt it my duty to express publicly in the preface to my second volume of the Rig Veda, my personal obligation to you for the valuable present which you made me of your magnificent work, the Sabdakalpadruma, a work which does infinite credit to your public spirit, your reverence for the antiquities of your own nation and your comprehensive knowledge of all that is truly valuable in the literature of your ancestors. This work will make your name for ever revered among your countrymen and highly respected among the Scholars of Europe

तथा च नृपि यावद्विज्ञोके पुरुषपुण्येन कर्मणा नृपते तावदयं खर्गं लोके वसतीति ।

Extract of a letter from Dr Chütz dated Bielefeld, 21st October, 1857

Till now I honoured you deeply as a great scholar, the author of the Sabdakalpadruma, now I love you as one of the kindest hearts on the earth

Extract from Art VI of the Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, read by Professor H H Wilson, 19th March, 1859

The writer, a friend of many years, Raja Radhakanta Deb is well known as a leading member of the Native Society of Calcutta, who adds to the distinction of rank and station, that of a foremost place amongst Sanscrit scholars, as evinced by his great Lexicon or Literary Encyclopedia of the Sanscrit language, in seven quarto volumes, the Sabdakalpadruma, which enjoys a European as well as Indian celebrity. Any opinion coming from him on subjects connected with the ancient literature of his country is entitled to the greatest deference

Her Majesty Queen Victoria has been graciously pleased to confer on Raja Radhakanta Bahadur, a distinguished mark of Royal favour by the gift of a splendid gold medal, bearing on one side the head of Her Majesty and on the reverse the words "From Her Majesty Queen Victoria to Raja Radhakant Bahadur" and it was accompanied with the following letter from the Right Honorable Sir Charles Wood, Secretary of State for India

India Office, 28th July, 1859

SIR,

I have laid before the Queen your letter with the copy of the Sabdakalpadruma forwarded by you for presentation to Her Majesty, and I am commanded to acquaint you that Her Majesty has received the work very graciously, and fully appreciating the spirit of loyalty in which you have transmitted it, has directed me to forward to you the accompanying medal

I have the honor to be,

Sir,

Your most obedient humble servant,

CHARLES WOOD.

Raja Radhakant Deb Bahadur

Extract of a letter from Pundita Vitthala Sastri of the Benares College, dated Samvat 1908

अहम् पाठशास्त्राय शास्त्राधिक्यं समीपे भवदीयं महान्तं समस्तप्रबन्धकोशग्रन्थानिर्वर्तितम् अध्येयशास्त्रविषय-
संपन्नमनोहरं कोशमवालोकायम् अस्मिन् परिचितं मुद्रितं वराहचरितयाच शास्त्राधिक्येन तदालोचनाय नियोजितः अथन
अहम्पाठशास्त्रोपन्येस मुखाधिक्यमिधप्रकरणं यथातथस्मिन् अद्वाचस्मिन् तत्रच बीमतां भवताम् रतत्काशमपेयविषयं सततवृत्तमान
मोदाव्योतिर्मयम् उपलब्धं रतत्काशमपेयविषयं रतम् अहम्पाठशास्त्रोपन्येस मुखाधिक्यमिधप्रकरणं यथातथस्मिन् अद्वाचस्मिन् तत्रच बीमतां भवताम् रतत्काशमपेयविषयं सततवृत्तमान

Translation

I have seen in this College, with Mr Hall, your grand Lexicon, which surpasses all ancient and modern Dictionaries and derives its excellence from its comprehending the topics of an infinite variety of *Sastras*. As I am well familiar with printed Bengali characters, he has engaged me to examine the work. I have read the Preface at the beginning of the 7th Volume, observing therein your ever increasing liberality in the distribution of the book, I have, with an anxious heart to obtain it, sent you this *Literal Messenger*

Extract of a letter from Raja Vijayagovinda Sinha of Purnia, dated

इति ध्यानाभिधानेनैकविंशत् सिद्धान्तपदम् ।

प्राप्तिं बहु नाकमेव वितर्कं चोद्धृत्यमुपम् ॥

Translation

Excepting only the last volume, I have received the Sabdakalpadruma, which alone exists to dispel the gloom of doubt and furnishes us with the jewel of demonstrated truth.

Extract of a letter from Maharaja Madanamohana of Vishnupura, dated 2nd Asvina

भवत् प्रेरिताभिरपित गच्छन्त्यमुपमन्त्रं इमे इमे अकाकम् अकम् सदेमच्छकपक्षितानां भूषाभूषावक्षिता परमदृष्टिजोयते भुजा तमपि आलोच्य अकाभिः तेषु नानादग्नेनपरिष्कृततन्त्रम् अवगमयम् ।

Translation

Myself and the Panditas of my Sabha have derived perfect and supreme satisfaction from the perusal of your Sabdakalpadruma sent to us, by applying to it and hearing it recited, we must acquaint ourselves with the result of your extensive researches

Extract of a letter from Professor Rudolph Roth, dated Tübingen, 14th March, 1859

— habe ich zunächst um Entschuldigung zu bitten dass ich nicht schon früher den richtigen Empfang des Sabdakalpadruma anzeigte. Genehmigen Sie meinen besten Dank für dieses werthvolle Geschenk, das nicht nur einen Schmuck meiner Bücher sammlung bildet und mir die trefflichsten Dienste leistet, sondern auch mich an die freundlichen Gesinnungen des Gebers erinnert

Translation.

I have first of all to beg to apologize, that I did not earlier, duly inform you of the Sabdakalpadruma. Accept my best thanks for the precious gift which not only forms an ornament of my library and renders admirable service to me but reminds me of the friendly feeling of the Donor

Extract of a letter from Pandita Radhakrishna, dated Lahore, 10th May, 1859

पावकप्रदिवाकरो चित्तिले केनायना राजत-

कावदेववरस्य कोतिरतुला कल्पद्रुमात् प्लास्यति ।

राधाकान्त रूपस्य भूपसुमने भूमिच्छले समुद्रा

जीयाद्दे सच पुष्पोज्ज्वलितः जीयेन संरक्षितः ॥

धनात् सर्वं सर्वं न च धनयुता पश्चित्तया ।

कथंवेनां सर्वं विदितमिव स्यात् पुस्तकं जगत् ॥

सुखात्सारं प्राप्ताः सुखमविधिना यस्य कृतितः ।

चित्तो राधाकान्तो जयतिवि विद्येवाङ्गरपतिः ॥

Translation

As long as the sun and moon will shed on earth the radiance emanating from them so long will the Kalpadruma derived unparalleled glory of Raja Radhakanta, the chief of the Devas and the gem amongst the Rajas, continue in this world, may he, protected by *Sriva*, live delighted with his son, and grandson. Wealth commands everything, but all Panditas are not wealthy, how could they know the contents of hundreds of works. May success attend Radhakanta, the distinguished among the Rajas, by whose felicitously referable work, the essence of knowledge can be easily obtained

श्रीजगदीशो जयति ।

भूमिका ।

मङ्गलाचरणम् ।

उपास्यहे शिव सत्य सर्व्वसर्व्वार्थसाधकम् ।
द्यावाभूमी स्थित व्याप्य शब्दब्रह्म सनातनम् ॥१॥

स्वरूप देवभाषाया विष्णोर्विश्वाम्बनो यथा ।
ईदृक्तयेयत्तया वा को नु निर्वक्तुमीश्वर ॥२॥
विष्णुवत् सा हि सत्त्वेन ब्रह्मवद् रजसा च सा ।
रुद्रवत् सा च तमसा व्यानशेषेषपिष्टपम् ॥३॥
अज्ञानतिमिराच्छन्न तदाऽस्थास्यत् चराचरम् ।
नाऽभविष्यद् यदि ज्योतिः सस्कृतात्तु सुमङ्गलम् ॥४॥
तमोभूतमिदं विश्वं प्रसुप्तमिव सर्व्वतः ।
अरुणोदयवेलिव भाषेयं प्रत्यबोधयत् ॥ ५ ॥
एकमेवाऽद्वितीयं तत् सच्चिदानन्दमव्ययम् ।
परं वेद्यतमं ब्रह्म भाषेयं प्रथमं जगौ ॥६॥
इयमुत्तरीयलयामास प्रथमं विश्ववासिनाम् ।
आत्मज्ञानमयीं दृष्टिं नलिनीमिव भानुभा ॥७॥
अनया भाषयेवादावृष्टिभिर्ज्ञानदृष्टिभिः ।
प्रलय-स्थिति सर्गाणां दर्शितं तत्त्वमद्भुतम् ॥८॥
विश्व-विश्वेशयोस्तत्त्वमियमेवाऽन्वबोधयत् ।
चतुर्वर्गफलं ज्ञानं गुणान् सत्त्वादिकास्तथा ॥९॥
सिद्धचारणगन्धर्वैर्देवदानवमानवैः ।
इयमाराध्यते भाषा जननीव युगे युगे ॥१०॥
ब्रह्मकण्ठात् किल पुरा जाता ब्रह्माण्डपूजिता ।
जगत्त्रयमरभाषेयं सनातनं युगे युगे ॥११॥

न ब्रह्मा न हरिर्नेशो यस्याः पारं परं गतः ।
गीर्वाणवार्णी ता वन्दामहे गीर्वाणवन्दिताम् ॥१२॥
योनेरनन्तरत्नानां तस्या कोषा सहस्रशः ।
पूर्वाचार्यकृताः शक्ता विलसन्ति महीतले ॥१३॥
पर्यायवाचका केचित् केचित् नानार्थवाचकाः ।
लिङ्गानुशासना केचित् न तु सर्व्वार्थसाधकाः ॥१४॥
अतिसच्चिन्मजटिलाच्छन्दोबद्धा दुरन्वया ।
विनाचार्यं न शक्यास्ते मनागपि विगाहितुम् ॥१५॥
युगपत् सर्व्वकोषाणां यथावत् स्मरणं विना ।
कार्यकालेऽभीष्टितार्थं सम्प्राप्तिर्नोपपद्यते ॥१६॥
स्थितेष्वपि पुरं सर्व्वकोषेष्वन्यैर्यथा जनैः ।
इष्टार्थोऽतद्रहस्यज्ञैर्यत्नतोऽपि न लभ्यते ॥१७॥
सर्व्वधिगम्य निर्मातुं कोष सर्व्वार्थसाधकम् ।
उदियाय कलौ वङ्गे राधाकान्तो नरेश्वरः ॥१८॥
अकारादिक्रमन्यस्ते शब्दे शब्दे पृथक् पृथक् ।
तत्तच्छब्दार्थसम्पूर्तिः प्रथमं तेन दर्शिता ॥१९॥
स एवादिगुरुस्तस्मात् कोषाणामीदृशात्मनाम् ।
यः सर्व्वभोग्यमकरोत् सस्कृतं देवदुर्लभम् ॥२०॥
मन्ये कल्याणनामाऽसौ शब्दकल्प विनिर्गमे ।
एकत्र पिष्टपाशेषज्ञानैश्वर्यदिदृक्षया ॥२१॥
नैकत्र परिनिष्ठाऽस्ति सर्व्वज्ञानस्य यद्यपि ।
कोषस्तस्य तथाप्येष कोऽपि ज्ञानमहानिधिः ॥२२॥
वेदकर्त्ता विधातेव वाल्मीकिरिव काव्यकृत् ।
व्यासो भारतकर्त्तव्यं स लोके गौरव गतः ॥२३॥
दृष्ट्वादृष्टेन दैत्यारिर्निमग्नां प्रलयाम्बुधी ।
वराहरूपी भयवान् काशपीमुददीधरत् ॥२४॥

कनी तु धरणीकान्तो राधाकान्त प्रदीप्यते ।
 उद्धृत्याऽनन्तकालाब्देर्देवभाषा महीयसीम् ॥२५॥
 न दृष्ट न श्रुत कापि तद्वि शास्त्र बुधैर्भुवि ।
 यन्मैवोद्धृतमेतस्मिन् कोषे तेन महात्मना ॥२६॥
 वेदानुद्धृतवान् पूर्व मत्स्वरूपी जनार्दन ।
 असौ त्वशेषशास्त्राणि विष्णुतानि समन्ततः ॥२७॥
 सुराः समेता दितिजैर्मन्युः क्षीरनीरधिम् ।
 एकएव समन्याऽयमपार शास्त्रसागरम् ॥२८॥
 सुधासिन्धुसुधां पीत्वा सुरा अमरता गता ।
 पीत्वा त्विमा कोषसुधां देवदानवमानवाः ॥२९॥
 कौसुभाख्यमपा सारं श्रीरेव हि भूषणम् ।
 कोषरत्नमिदं त्वस्य जातं त्रैलोक्यभूषणम् ॥३०॥
 पारिजातं सुरतरुं सुरभीकुरुते दिवम् ।
 शब्दकल्पद्रुमस्त्वेष ग्रीणाति भुवनत्रयम् ॥३१॥
 धन्वन्तरि स भगवान् स्वर्गस्यैव चिकित्सकः ।
 अशेषाणान्तु लोकानां कोष एष चिकित्सकः ॥३२॥
 समुद्रोद्धृतया लक्ष्म्या लक्ष्मीवान् केवलो हरि ।
 श्रीराधाकान्त-कोषेण लक्ष्मीवद् भुवनत्रयम् ॥३३॥
 न केवलं सेव्यतेऽसौ कोषः श्रद्धार्थलिप्सुभिः ।
 सर्वेषामेव सूतेऽयं कामान् कल्पद्रुमो यथा ॥३४॥
 योगिनामप्ययं कोषो योगशास्त्रमनुत्तमम् ।
 भोगिनां भोगशास्त्रं च रोगिणां च महौषधम् ॥३५॥
 सर्वेषामेव धर्माणां मातृमाणा च सर्वेश ।
 कृत्यजातमशेषेण प्रोक्तमत्र प्रसङ्गतः ॥३६॥
 जीविकामर्ज्यन्त्यस्माद् विप्रा, षट्कर्मशालिन ।
 क्षत्रिया वैश्यशूद्राश्च ये चाऽन्ये वर्णसङ्करा ॥३७॥
 कर्मकाण्डरतैर्नित्यं ज्ञानकाण्डरतैस्तथा ।
 रागिभिर्वीतरागैश्च सर्वैरेवैष सेव्यते ॥३८॥
 उपजीव्यो यथैवाऽयं गुरुभिर्मन्त्रदातृभिः ।
 उपजीव्यस्तथैवाऽयं शिष्यैर्मन्त्रग्रहीतृभिः ॥३९॥

निदानं चाऽत्र रोगाणां लक्षणं च वृथक् पृथक् ।
 संप्राप्तिश्च चिकित्सा च सर्वं प्रोक्तमशेषतः ॥४०॥
 शेषधीनामशेषाणां गुणपर्यायसंग्रहा ।
 नानाभाषाप्रचलिता आख्यायैवाऽत्र दर्शिता ॥४१॥
 इह संगीतविज्ञानं भुक्तिमुक्तिप्रदं नृणाम् ।
 प्रसङ्गतं समासेन प्रोक्तं सर्वमतानुगम् ॥४२॥
 अथर्व्याणामशेषाणां ज्ञानानामाकरो महान् ।
 अहो कोऽपि यथोराशि कोषोऽयं तस्य भूभृतः ॥४३॥
 मन्दभाग्येऽपि वक्त्रेऽस्मिन् जज्ञिरे बहवो बुधा ।
 विहीना अपि शौर्येण ज्ञानेनाऽमरतां गता ॥४४॥
 तन्त्रमन्त्रादिशास्त्राणि स्मृतयो न्यायविस्तराः ।
 योगशास्त्राणि काव्यानि रूपकाख्यायिकास्तथा ॥४५॥
 नानादेवाद्येनकथा ऐन्द्रजालिकमेव च ।
 उपदेवकथाचित्रा आस्यदेवकथास्तथा ॥४६॥
 व्रतोपवासनियमा वलिहीमजपादयः ।
 पीठतीर्थादिमाहात्म्यं शक्तिपूजा सहस्रशः ॥४७॥
 एतच्चाऽन्यश्च बहुधा शास्त्रं वक्ष्यमनीषिभिः ।
 नवहीमादिवास्तव्यैः प्रणीतं ज्ञानदृष्टिभिः ॥४८॥
 अरक्षिष्यदयं कोषो ज्ञानं तद् वक्ष्यं न चेत् ।
 नामाऽपि तस्याऽयं तदाऽगमिष्यद् विलयं ध्रुवम् ॥४९॥
 एकेनाऽपि गुणेनाऽयमनेनाऽमरतां व्रजेत् ।
 यद्यं वक्ष्येऽयं कृती कीर्त्तयि रक्षति ॥५०॥
 पुण्यां द्रवमयीं धारामानिनाय भगीरथ ।
 पुण्यां कीर्त्तिमयीं धारां राधाकान्तोऽवतारयत् ॥५१॥
 सोऽनर्थं जीवितं दीर्घं विभवं चाऽतुलं निजम् ।
 अकातरं शब्दकल्पद्रुमस्याऽर्थं न्ययोजयत् ॥५२॥
 अस्य कोषमहासिन्धोर्ब्रह्मो कालात् परं नृप ।
 स प्रपदे परं पारं भवाब्देरिव निर्गमम् ॥५३॥
 सोऽशेषकोषव्याजं स्वकोषं त्यागिना वरः ।
 अमृतं वातरञ्जुषं विना विक्रयो महायथा ॥५४॥

स जीवन्नेव सुकृती स्वकृतेरतुल्य फलम् ।
 विलीक्य सफल मेने नरजन्म सुदुर्लभम् ॥५५॥
 अमेरिकास्यायूरोपवासिनोऽग्रेषपण्डिता ।
 शब्दकल्पद्रुम दृष्ट्वा ययुः परमविस्मयम् ॥५६॥
 धीरेन्द्राच्च नरेन्द्राच्च ये यत्रासन् तदा भुवि ।
 तमभ्यवर्षन् सन्मानैर्मैषाः शस्यमिवाऽम्बुभिः ॥५७॥

वङ्गभूर्भुवने धन्या शब्दकल्पद्रुमेण या ।
 कल्पद्रुमवतीं नित्यं स्पर्धते ह्यमरावतीम् ॥५८॥
 स शब्दकल्पद्रुमकट्टं यत्र जज्ञे तमालयम् ।
 शोभावाजारभूपानां सन्तस्तीर्थं प्रचक्षते ॥५९॥
 साधारणीपकाराय मेलनं देशवासिनाम् ।
 विदुषां सङ्गमो वाऽपि तत्रैवाऽद्याऽपि जायते ॥६०॥
 महावङ्गसमाजस्य तद्वशोऽद्यापि कीर्त्यते ।
 अविसर्वादित सर्वैश्छूडामणिरिति चिती ॥६१॥
 एव प्रतिष्ठा गमयन् स्वयं यत्र सा नृपः ।

अगण्यपुष्पैर्धन्योऽसौ पुण्यलोकमुपेयिवान् ॥६२॥
 गते बहुतिथे कालेऽकारि कोपेऽत्र दुर्लभे ।
 वरदाकान्तमित्राद्यैः पुनर्मुद्राङ्गने ग्रहः ॥६३॥
 मुद्रां नीतिऽद्याऽविकल शब्दकल्पद्रुमे च तैः ।
 अचिरेणैव पुस्तानि तानि निःशेषतां ययुः ॥६४॥
 पुनरेवाऽस्य दीर्घभ्यमुपलभ्याऽन्यदुर्लभान् ।
 गुणाद्याऽजनि मद्यित्ते पुनर्मुद्राङ्गने ग्रहः ॥६५॥
 मतः स्वत्वाधिकारिभ्यः क्रीत्वा सत्वं यथाविधि ।
 प्रवृत्ता दुष्करे कार्ये वयं सत्कार्यगौरवात् ॥६६॥

वङ्गाक्षरैरितं पूर्वं कोप एष प्रकाशित ।
 तेनाऽसौ सुखपाव्योऽभूत् केवलं वङ्गवासिनाम् ॥६७॥
 नागरी वर्णमाला तु सस्कृतैकोपयोगिनी ।
 सर्वत्राद्रियते प्रायः सर्वे, सस्कृतपाठिभिः ॥६८॥
 सर्वेषां बोधसीकृत्यमतोऽस्माभिर्विधित्सुभिः ।
 प्रशस्तैर्नागरैर्वर्णैरेष कोप प्रकाशयते ॥६९॥

शब्दकल्पद्रुम कोप प्रणिनाय यदा नृप ।
 सस्कृतं प्रचरद्रूपं नाऽभुनैव तदाऽभवत् ॥७०॥
 तदा प्रयोजनाभावात् स्वकोपे तेन भूभुजा ।
 सर्वेषामेव शब्दानां व्युत्पत्तिर्नैव दर्शिता ॥७१॥
 जन्मभूमिं प्रति प्रेम्ना तेनोपादानलिप्सुना ।
 अस्योपादानसामग्रीं स्वदेशाद् भूयसाहता ॥७२॥
 मुग्धबोध व्याकरणं वङ्गदेशस्य गौरवम् ।
 तन्मतेन ततस्तेन शब्दव्युत्पत्तयः कृता ॥७३॥
 पाणिनीय व्याकरणं प्रायः सस्कृतपाठिभिः ।
 सयत्र सेव्यते सर्वैश्चिरमाद्रियते च तत् ॥७४॥
 दिने दिने नृणां यावत् सस्कृते भक्तिरेधते ।
 पाणिनीयस्य माहात्म्यं तावदेवोपचीयते ॥७५॥
 अनुसृत्य ततोऽस्माभिः पाणिनीयानुशासनम् ।
 सर्वेषामेव शब्दानां व्युत्पत्तिः परिदर्श्यते ॥७६॥

प्रवृत्तीर्थाश्रमसरिदेशारण्यमहीभूताम् ।
 सिद्धदेवर्षिभूपालशास्त्रयास्त्रकृतां तथा ॥७७॥
 कलादर्शनविज्ञानज्योतिषा च मवं नवम् ।
 अधुनाविष्कृतं तत्त्वं धन्यैः पाश्चात्यसूरिभिः ॥७८॥
 अष्टष्टपूर्वा, शब्दार्थाः प्रमाणानि बहूनि च ।
 इदानीं ग्रन्थविस्ताराद् यान्ति दृष्टिपथं विदाम् ॥७९॥
 मूलातिरिक्तं तत् सर्वं मूलेऽस्माभिर्निवेश्यते ।
 वेष्टनाकारचिह्नान्तर्व्यवच्छेदचिकीर्षया ॥८०॥
 अनुचिन्त्य हयोरिव पक्षयोः सुखसाध्यताम् ।
 अस्माकं ग्राहकानां च खण्डशोऽयं प्रकाशयते ॥८१॥

परिशिष्टे वङ्गव्या विषया ।
 परिशिष्टद्वयं चैव कोपस्याऽस्य विधीयते ।
 एकं धात्वादिसम्बन्धि शब्दसम्बन्धि चाऽपरम् ॥८२॥
 प्रथमपरिशिष्टे वङ्गव्या विषयाः ।
 धातु-धात्वर्थ-रूपाणि लकारार्थाः, पृथक् पृथक् ।
 अनुबन्धाय धातूनां गणवाच्यभिदास्तथा ॥८३॥

ऊत्तहितसमानानां लिङ्गानां विवृतिस्तथा ।

प्रथमे परिशिष्टेऽस्य सर्व्वमेतन्निवेश्यते ॥८४॥

द्वितीयपरिशिष्टे वक्तव्या विषया ।

लौकिका बहव शब्दा वैदिकाश्च विशेषतः ।

ग्रन्थप्रचारविरहादन्यकारश्च स्थिता ॥८५॥

पाश्चात्यविदुषा ज्ञानापूर्व्वालोकेन तेऽधुना ।

दिने दिने प्रकाशन्ते चार्थकीर्त्तिं वितन्वते ॥८६॥

सार्थप्रमाणास्ते सर्व्वे परिशिष्टे द्वितीयके ।

दीयन्ते बुधसाहाय्यान्निलशक्त्यनुसारतः ॥८७॥

कोषेऽस्मिन् यानि शास्त्राणि प्रमाणावीदृतानि च ।

मूलातिरिक्ता शब्दा वै बहव सन्ति तेष्वपि ॥८८॥

तेऽपि सर्व्वेऽत्र दीयन्ते यथाऽभावोऽस्ति यत्र च ।

यथाज्ञानं यथास्थानं सोऽप्यस्माभिर्निरस्वते ॥८९॥

शब्दाव्येस्तु परं पारं न जानाति सरस्वती ।

अगाधं चाऽप्रमेयं तं को वा निर्वक्तुमीश्वरः ॥९०॥

स्वशक्तिकाष्ठानाश्रित्य तथाप्यस्मादृशैर्जनैः ।

परिशिष्टस्य सम्पूर्त्तौ प्रयत्नोऽस्य विधीयते ॥९१॥

इयेष मुद्राङ्कयितुं स राजा नागराक्षरैः ।

पुनरेव स्वकं कोषं सर्व्वभोगविधिक्षया ॥९२॥

परिशिष्टं च विस्तीर्णं वेदशब्दार्थबोधकम् ।

निर्गम्ये सोऽस्य कोषस्य महान्तं यत्नमास्थितः ॥९३॥

दुर्व्विलासास्तु दैवस्य हस्तलेखाय तेऽस्मिला ।

कीटैः कवलिता हन्त ! नङ्गमापुरणेषतः ॥९४॥

चक्रमे च महात्माऽसौ सकाशात् परवर्त्तिनाम् ।

संस्कृतज्ञानविस्तारेणाऽस्य संस्करणं पुनः ॥९५॥

अतो वयं संप्रवृत्ता अस्मिन् संस्करणे नवे ।

पुण्यश्लोकस्य तस्यैव भूपत्येच्छानुसारतः ॥९६॥

शब्दकल्पद्रुमस्रष्टुं कुलात् तस्यैव भूभृतः ।

पदे पदेऽत्र साहाय्यं कार्य्येऽस्माभिरवाप्यते ॥९७॥

देवदेव । महादेव । रक्ष रक्ष चिरं विभो । ।

वशावलीं तस्य राज्ञो धारा भागीरथीमिव ॥९८॥

हे विश्ववासिनं सर्व्वे सन्तो विद्यातुरागिणः । ।

सहाया नो भवन्त्वस्मिन् भवन्तो ज्ञानगौरवात् ॥९९॥

करुणाकण्ठया यस्य नरस्तरति दुस्तरम् ।

सिद्धिदाता स भगवान् नः पूरयतु काङ्क्षितम् ॥१००॥

भक्तिमात्रसहायानां हीनानां साधनान्तरैः ।

भक्तवाङ्मनाप्रदो देवो वाञ्छितं प्रददातु नः ॥१०१॥

कलिकाता ।

७१, पाथुरियाघाटा ट्रीट् ।

शकाब्दा १८०८ ।

श्रीवरदाप्रसाद वसोः

तदनुजस्य च

श्रीहरिचरण वसोः ।

मुखवन्धनं ।

तत्रादौ मङ्गलाचरणश्लोकाः ।

योऽद्वैतसच्चिदानन्दपरब्रह्मेति कीर्तितः ।
उपासकानां कार्यार्थं कृपया पञ्चधाभवत् ॥
शक्तिं शिवस्तथा सूर्यो गणेशो विष्णुरेव च ।
अशेषविघ्ननाशाय भक्तिश्रद्धासमन्वितः ॥

साष्टाङ्गं त प्रणम्यादौ शिष्टाचारानुसारतः ।
राजावाहादुरोपाधि-श्रीराधाकान्त-देवजः ॥
परेषामुपकाशाय शब्दकल्पद्रुमाभिध ।
कोषं नव्यक्रमयुतं कृतवान् वज्रयन्तः ॥

यशस्यमाप्तौ मङ्गलाचरणखीज ।

संस्कृतग्रन्थानामेतादृशी रीतिः सर्वत्र प्रचलिता यन्मङ्गलाचरण-श्लोकानुक्रमणिकादिकं ग्रन्थादावेव लेखनीयं भवितुमर्हति । किन्त्वस्मिन् कोषे तन्नाचरितं । तस्यैतत्कारणम् । उक्तश्लोकादि-रचन-प्रागेव प्रथम-काण्डादि-मुद्राङ्कन-समापनमात्रेण तस्मिन्नेव स्वदेशविदेशीयसमाह्वानः पुनः पुनः प्रार्थयित्वा सर्वमेव गृहीतवन्तः । इदानीं एतत्कोषस्य प्रथमादिकाण्डं नोपस्थितं । तेन हेतुना एतन्मङ्गलाचरणादि-रूप-मुखवन्धनं शेषकाण्डपुरोवर्त्तितं कृतम् । किन्त्वेतद्ग्रन्थारम्भे अथ शब्दकल्पद्रुमो मुद्रयते इति लिखनेन मङ्गल-वाचकाय-शब्दप्रयोगादेव एतत्कोषस्य मङ्गलाचरण-सिद्धिर्जाता । तदुक्तं आद्वैत-धृतश्रुतौ,—

“श्रोद्धारस्वायशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ” ॥

यशरचनप्रयोजनम् ।

अष्टादशसत्यकासु शास्त्रीयभाषासु संस्कृतभाषा गीर्वाणवाणी । अतः सत्त्वात्कृष्टा सर्वत्र समरूपा सर्वजनमान्या च । देवैर्देविभिश्च तद्भाषया अष्टादशविद्या प्रणीता । किन्त्वस्मिन् भारतवर्षे उक्तविद्या-सम्बन्धि-पारिभाषिक-शब्दादीनां प्रकाशक-कोषो न प्राप्यते । ते च तत्तद्भाष्य-टीकादिभिरेव चरितार्था भवन्ति । किञ्च महा-महोपाध्यायैः प्राचीन-नवीन-कवि-कोविदगणैः पद्येन पर्यायनानार्थ-युक्त-वज्रविधाभिधानरचना कृता । किन्तु तत्तद्ग्रन्थोपेकार्थ-शब्दसंग्रहस्य वर्गस्मरणाभावात् प्रयोजनीय-पर्याय-शब्दप्राप्तिः सुदुष्करा । एवमनेकार्थ-शब्दसंग्रहस्य एकादि-पठन-पर्यन्त-कान्तादि-हान्तशब्द-निवृद्ध-निखिल-श्लोकानां पाठव्यतिरेकेण प्रार्थनीय-नानार्थ-शब्द-निर्गमोऽतिदुर्गमश्च । विशेषतः तत्तदेकैक-कोषे समग्र-शब्दार्थयोर्लाभाभावः । इत्यादि-दोषमहमालोच्य परोपकाराय पठद्वावधि-वर्त्तमानकाल-पर्यन्तं वज्रतरपरिश्रमै-र्धैरवग-निकर-साहाय्यैरेतद्दृश्याप्य-समस्तकोष-वेद-वेदान्तवेदान्तभाष्य-व्याकरण-च्छन्दोज्योतिष-साहित्य-नाटक-काव्यालङ्कार-वैद्यक-सङ्गीत-न्याय-सांख्य-पातञ्जल-त्रैशिक-मीमांसा-सूत्र-पुराणेतिहास-तन्त्रा-गम-निगम-शिल्प-सूत्रकार-नीतिशास्त्र-कुलाचार्य-गोस्वामि-ग्रन्थादिभ्यः शब्दसमूहं संगृह्य कविकल्पद्रुम-नामक-धातुपाठ-ग्रन्थात् धातुनिवहस्य सङ्कलय्य सकलशब्द-धातुर्थानामनायासेन लाभार्थं विना पद्येन वर्णव्यवस्थाक्रमेण शब्दकल्पद्रुमाभिधानाभिनवाभिधानं कृतवान् । इमं सप्तकाण्डात्मक-वृहत्कोषं स्वीयकोष-व्ययेन मुद्राङ्कयित्वा मुद्रायतिरेकेण नानादिदेशीय-विशिष्ट-पात्रेभ्यो वन्धुवर्गेभ्यो याचकेभ्यश्च दत्तवान् ॥

यशस्य नामकारणम् ।

एतत्कोषस्य शब्दकल्पद्रुम-नाम-करण-कारणमेतत् । स्वर्गीय-कल्पद्रुम-सन्निधाने यो यत् प्रार्थयते तस्य तन्प्राप्ति-र्भवत्येव । मत्कृतमर्चनीय-शब्दकल्पद्रुम-समीपे यानि यानि समीक्षित-शब्दादीनि प्रार्थयन्ते तानि तान्यवश्यं प्राप्नुवन्ति । अतः कल्पवृक्ष-सादृश्यमेव नामकारणम् । प्राचीनमग्रहस्त-द्विरपि स्वकृतग्रन्थानां कल्पद्रुम-कल्पतरु-कल्पलता-प्रभृति नामधेयं कृतं । तत्तद्दृश्यार्थक-क्रामधेनु-चिन्तामण्यादि-पुस्तकानि च प्रचलन्ति एतद्ग्रन्थस्य वृक्षरूपकत्वात् अस्य खण्डस्य काण्डेति सञ्ज्ञां कृतवान् ॥

अथ यशपरिपाटी ।

अतः परमहमेतत्कोषस्यानुक्रमं विशेष-नियमश्च विवृणोमि । निखिलाभिधानिक-शास्त्रिक-लौकिक-व्यवहारिक-साधुशब्दानां धातुगणनाञ्च भटिति प्राप्तये तेषामनुपूर्विकाकारादि-चकारान्त-पञ्चाशद्वर्णानां यथाक्रमं सूचीं कृत्वा विन्यासमकुर्वे । तत्र प्रथमं स्वर्वर्णादिशब्दानां परे हन्वर्णादि-शब्दानां शेषे युक्ताचरादि-शब्दानाञ्च वर्णक्रमेणैव यथान्यान् प्रथमा-विभक्त्यन्तत्वेन संस्थापनमकार्यम् । पदसाधने येषामन्ताचराणां विकारो लोपो वा अभवत् ते वर्णास्तत्तच्छब्दोपरि विन्यस्ताः । अनुस्वार-विसर्गाणां षोडश-स्वरान्तर्गतत्वेन तदुभयवदाद्य-वर्णयुक्त-शब्दान् स्वर्वर्णान्दलाभिधानान् चकार । तत्पश्चात् प्रत्येक-शब्दस्य निम्नं प्रत्येक-धातोरनुवन्धश्च निर्णीतवान् । येषां धातुनामनुवन्धो नास्ति तत्तन्म्यान् विन्दुयुक्तमयवा शून्यमास्ते । तदनन्तरं मकन-शब्दानामर्थवाचक-पदानि प्रथमाविभक्त्यन्तत्वेन एव समस्त-धातुर्थवाचक-पदानि सप्तमीविभक्त्यन्तत्वेन लिखितानि । प्रत्येक-असिद्ध-शब्दोत्तरं

तदीयपर्यायाः देशभाषासु तथा प्रत्येक-धात्वर्थानन्तरं तट्टीका धातुदीपिकोक्त्याख्यापदादीनि विहितानि सर्वशेषे तेषां प्रमाणानि तदभावे तत्प्रयोगा-
तद्विरहे तदुत्पत्ति-लिखिता ॥

वर्णमालायां च वर्ग-जकारान्त-स्थकारौ मूर्द्धन्य-एकार-दन्धनकारौ वर्गवकारान्तःस्वकारौ तालव्यशकार-मूर्द्धन्यषकार-दन्धसकाराः सन्ति ।
एतदखिल-वर्णादि-शब्दानां धातूनाञ्च प्रभेदं कृत्वा सूचीपूर्वकं यथास्थानं सस्यापनं कृतवान् । वङ्गदेशे उक्तवर्णानामुच्चारण-भेदाभावः । विशेषतो वकार-
द्वयस्याकारोच्चारणयोर्भेदो नास्ति पश्चिमादिदेशे वर्तते । किन्तु मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासविद्यावागीशप्रभृता वकार-भेदिकैकप्राचीनकारिकास्ति ।
सा यथा,—

“उट्टौ यत्र विद्येते यो वः प्रत्ययसन्धिजः । अन्तःस्थं तं विज्ञानीयान्तदन्यो वर्ग उच्यते” ॥

एतत्कारिकया सकलवकार-प्रभेदो न भवति । इति हेतोरहं धातूनां शब्दाकरत्वादोऽयदन्ध-वकारादिधातुद्वारा पदसाधनं कृत्वा बङ्ग-प्रत्ययै-
र्वकारद्वय-भेदं प्रकाशितवान् रेफयुक्तवर्णान्तु रवर्णात् परं शब्द-सूचीमध्ये विन्यस्तवान् ॥

पूर्वतन-कोषकार-वर्गे स्वस्वकोषे धातुसञ्चयो न कृतः शब्दमात्रसंग्रहः कृतः । किन्तु शब्दानामुत्पत्ति-स्थानं धातुः । अतएवाहं सर्वोक्तम-
वोपदेवीय-धातुपाठ-कविकल्पद्रुमात् (१७५४) चतुःपञ्चाशदधिक-सप्तदशशत-संख्यक-धातून् सङ्कलय्य एतत्कोषान्तर्गतान् कृतवान् । तत्र १२२ अकारान्त-
धातवः । २४ आकारान्त-धातवः । १८ इकारान्त-धातवः । २५ ईकारान्त-धातवः । ३२ उकारान्त-धातवः । १३ ऊकारान्त-धातवः । २१ ऋकारान्त-
धातवः । १६ ॠकारान्त-धातवः । ६ एकारान्त-धातवः । २५ ऐकारान्त-धातवः । ५ ओकारान्त-धातवः । ५८ ककारान्त-धातवः । २१ खकारान्त-
धातवः । २७ गकारान्त-धातवः । २० घकारान्त-धातवः । ५० चकारान्त-धातवः । १८ ङकारान्त-धातवः । ७२ जकारान्त-धातवः । ३ भकारान्त-
धातवः । ७१ टकारान्त-धातवः । २३ ठकारान्त-धातवः । ७६ डकारान्त-धातवः । १ ढकारान्त-धातुः । ५० णकारान्त-धातवः । ३१ तकारान्त-
धातवः । २८ थकारान्त-धातवः । ७८ दकारान्त-धातवः । ३७ धकारान्त-धातवः । २८ नकारान्त-धातवः । ६४ पकारान्त-धातवः । १५ फकारान्त-
धातवः । ४५ बकारान्त-धातवः । ३८ भकारान्त-धातवः । ३३ मकारान्त-धातवः । ३१ यकारान्त-धातवः । ४२ रान्त-धातवः । ८३ लकारान्त-
धातवः । ६८ वकारान्त-धातवः । ३८ तालव्यशकारान्त-धातवः । ११६ मूर्द्धन्यषकारान्त-धातवः । ६५ दन्धसकारान्त-धातवः । ५० इकारान्त-धात-
वः । ४२ सौत्र-धातवः सन्ति । एषां मध्ये सख्याया एकष्टकारान्त-धातुरेवमेको लकारान्त-धातुर्नास्ति । सौत्र-धातूनां नियत-प्रयोगाभावः ।
एतत्समुदाय-धातुर्गणभेदे विभक्तोभूतस्तस्माद्वैतोर्धातु-पाठस्य गणसंज्ञा अभवत् । तन्मध्ये प्रसिद्ध-गणा दश । अवान्तर-गणा अनेके विद्यन्ते । यथा,—

भाद्यदादौ जुहोत्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च । तुदादिश्च रुधादिश्च तनत्र्यादि-चुरादयः ॥

इति दुर्गादास-विद्यावागीश-कृत-कविकल्पद्रुम-टीका धातुदीपिका ॥ उक्तगणे वोपदेव-विशेषेण अकाराद्यादि-धातुपाठ-क्रमेण अकारान्तादि-धातु-
सकलं कथितवान् । किन्त्वहमेतत्क्रमानुगमनमकृत्वा निजकोष-रीत्यनुसारेण शब्दसूचीमध्ये धातुगणान् लिखितवान् ॥

साङ्केतिक-वर्णचिह्नादीनां विवरणम् ।

एतत्पुस्तकस्य प्रतिपत्रे प्रत्येक-पृष्ठ-मध्यस्थाने युग्मरेखा-प्रदानेन द्विभागं कृत्वा तद्भागद्वये शब्दादिलिखितः । तस्यान्तिम-शब्दादेर्वर्णं व्यञ्ज-
पर्यन्तं उक्तभागद्वयोपरि विन्यस्तमभवत् । तद्वृत्तिमात्रेण यद्व्यञ्ज-पर्यन्त-शब्द-स्तत्पृष्ठाच्छ्रुतो भूतस्तदोभो भविष्यति । तेनेष्ट-शब्दानामनायासेन
लाभो भविता ॥

पुलिङ्गस्य सङ्केतः “पु” । स्त्रीलिङ्गस्य सङ्केतः “स्त्री” । क्लीवलिङ्गस्य चिह्नं “क्ली” । वाच्यलिङ्गस्य अर्थात् चिलिङ्गस्य लक्षणं “चि” । एवम-
व्ययशब्दस्यैक-देशस्य “व्य” इत्यक्षरस्य दहणं कृतम् ॥

यस्मिन् स्थले एक-शब्द-घटकी-भूत-बहुवर्णाः पङ्क्तिद्वये पतितासज्ज्ञापनार्थं तत्प्रथमपङ्क्तिशेषे एका चुट्ट-समरेखा (-) प्रदत्ता भूता ॥
एकार्थ-शब्दस्योत्तर एव प्रमाणस्य पूर्वं एका विषम-रेखा (।) प्रदत्ता । भिन्नार्थक-शब्दस्य एव प्रमाणस्य परं विषम-रेखाद्वय (॥) विन्यस्तः ।
प्रथमकाण्डे क्वचिदस्य व्यतिक्रमो जातः ॥

समानार्थक-द्वि-व्यादि-शब्दस्यैकस्थले उपस्थितेषु तदुत्तरं तज्ज्ञापक एवम्प्रकार-वेष्टन-चिह्नं “}” दत्तम् ॥
विशेषवृत्तान्तसमापनात् परं विशेष-शब्दार्थारम्भात् पूर्वस्य पुण्याकारचिह्नं (*) कृतम् । एव विस्तारित-विषयान्तर्गत-प्रकरणभेदस्थले पुण्या-
कारेणाङ्कितम् ॥

येषां प्रसिद्ध-शब्दानामुत्तरं तत्पर्याय-शब्दा लिखितास्तत्संस्थानामङ्गपातः कृतः । तत्रोक्त-प्रसिद्ध-शब्दमेकलेन गणयित्वा तत्पर्याये द्वादि-
सख्याङ्काः स्थापिताः ॥

पूर्वादित-चतुःपञ्चाशदधिक-सप्तदशशत-धातूनां षट्चत्वारिंशदनुबन्धवर्णानां फलानि लिख्यन्ते ॥

अ—अनुबन्धेषु मध्ये अकारः मुखोच्चारणार्थः । यथा धक्क नक्क क माग्ने इति ॥

आ—निष्ठाभावादि-कर्षवेष्ट । आकारेतो धातोर्भावे आदिकर्षणि च विहिताया निष्ठाया वा इट् इत्यर्थः । यथा इर्मिंशा स्नेहे भावादिके वेति
मिन्नं मेदित तेन । प्रमिन्नः प्रमेदितः च । भावादिकर्षभ्यामन्यत्र निष्ठाया न इम् इत्यर्थः । यथा आदित इति मिन्नः मिश्रवान् ॥

दः—नुनवान् । वदिङ् नुत्यभिवादयोः । अतएवेदितो नुन् वन्द्यते विष्णुः ॥

दरु—वा आङ्वान् । च्युतिर् चरणे इरितस्तु वेति अच्युतत् अच्योतीत् ॥

दः—अनिङ्निष्ठः । दीपीङ् य दीपने । नेमडीश्वीति दीप्तः दीप्तवान् ॥

उः—क्वावेट् । चमु भचणे । पु क्रिष्णदित इम् इति चमिता चान्त्वा ॥

ऊः—वेट्कः । यस्य सामान्यविधिना इम्विहितः ऊदितः परस्य तस्य वा इम् इत्यर्थः । पिधू शिवे शास्त्रे । वेमूदिदिति असेधीत् असेत्सीत् ॥

ष्टः—चङ्गह्रस्वः । चङि जेः परे अङि परे अह्रस्वः ह्रस्वाभाववान् । यथा ङौकङ् गत्यां । अङ्गुङ् इत्यत्र ष्टदिद्वर्जनात् अङ्गुङ्कत् ॥

क्वः—वा चङि अह्रस्वः इत्यनुवर्तते । कण् आर्त्तस्वरे । भाज भासेति अचीकणत् । अचकाणत् । येषां सप्तम-स्वरानुबन्धः कैश्चित् पद्यते कैश्चिन्न पद्यते तेषां ह्रस्व-विकल्पनार्थोऽयमनुबन्धः ॥

लः—अङ्वान् । आगन्ल गत्यां । शास्त्रद्युत्पुषादेरिति अगमत् ॥

एः—सिचि अट्ठिः । सिचि व्याविहितसौ । ए कट् ठतौ ट्षि । हसादेः सेम इत्यत्र एदिद्वर्जनात् अकटीत् ॥

ऐः—यजादिः स्यात् । यजे जौ देवार्चने । यथयहेति जिः इयाज । यहस्वपाद्योरिति इज्यात् ॥

ओः—निष्ठातनः । निष्ठायास्तो निष्ठातः निष्ठातो नो यस्मात् स निष्ठातनः । रुजो शौ भङ्गे । स्त्रियाद्योदिदिति रुग्णः रुग्णवान् ॥

औः—अनिट् । औ गम्ल गत्यां । वसोरस्येत्यत्र औदिद्वर्जनात् गन्ता ॥

कः—चुरादिः । गणत्क सख्याने । चुर्भ्यो जिर्व्वेति गणयति ॥

किः—चुरादिर्बिः । पचे गणान्तरनियमाभावात् भादिरित्यर्थः । युज कि सयमे योजयति योजति । यद्यपि चुरादिभ्यो जिर्व्विकल्प्यते तथाप्यन्येषामनुरोधादिदमुक्त । अन्येषां मते तु चुरादिभ्यो जिर्नित्यः । तत्रापि युजप्रभृतिभ्यो वेति । स्वमते तु चुर्भ्यो जिर्व्वेत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् चुरादिभ्यो जिर्नित्यः । अत्र युज-प्रभृतिभ्यो वेति ॥

गः—क्वादिः । डु क्री ज ग द्रव्यपर्यये । दिवसुतुदेति क्रीणाति ॥

गिः—घादिरपि । अपिशब्दात् क्वादिश्च । पू ज गि शोधे । घादेः ख इतिह्रस्वः पुनाति । अपूः स क्वादिः । पूर्व्वर्जितः स घादिर्ल्लादिश्च स्यात् ।

लू जगि किदि लुनाति । स्त्रियाद्योदिदिति लूनः लूनवान् । कृ गृ व्या स्त्राद्याल्वादेरिति लूनिः ॥

घः—रुदादिः । लघिर रुद रोदे । रुद्गोऽयोह्रस्वस्येम इति रोदिति । रुदाद्यस्तीति ईम् अरोदौत् ॥

ङः—तङ्गवान् कर्त्तरि । कर्त्तरि वाच्ये तङ्गवान् आत्मनेपदी । एध ङ वृद्धौ । नवशः पमे इति एधते ॥

जः—ज्वलाद्यः । ज्वल ज्म चलविषोः । दूनीभूज्वलाद्येति णः ज्वालः । पचे पचादित्वाद् ज्वलः । एवं कुच ज रोधपर्ककौटिल्यलेखने । दूनीभूज्वलाद्येति णः कोचः । पचे कृ गृ ज्ञा प्रीति कः कुचः ॥

झः—ज्वलाद्यः । इति केचित् ॥

ञः—आत्मने । आत्मने आत्मार्थं फलवति कर्त्तर्यात्मनेपदं अफलवति परस्मैपदमिति शेषः यज जौ देवार्चायां यजते यजमानः यजति याजकः ।

चूरादेस्तु स्वार्थविहित-ज्जेकारेण जित्वेऽपि उभयपदं न स्यात् अन्यथा स्यम जक् वितर्के इत्यादे जानुबन्धो व्यर्थः स्यात् ॥

जिः—अद्यक्तः । अद्य वर्त्तमाने क्तो यस्मात् स अद्यक्तः । जि ष्टा स्थाने । जार्च्येच्छार्थजौच्छीलादेरिति स्थितो विष्णुस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥

टुः—सायुः । डृ ङ वेप चलने । द्वितोऽयुरिति वेपथुः ॥

ठः—फणादिः । इति केचित् ॥

डुः—त्रिमग्युतः । छ ज द डु हतौ । द्वितस्तज्जे इति छत्रिमं ॥

णः—फणादिः । फण ण निस्त्रेहे । ह फल भजेति फेणतुः पफणतुः फेणित्य पफणित्य ॥

तः—अदन्तः । अदन्तानां पृथग्वर्गविधानेनैव ज्ञाने सिद्धे तानुबन्धोऽनभ्यासानामङ्गादिषु कान्तत्वादिभ्रमनिरासार्थः ।

दः—तनादिः । तन दु ज विस्तृतौ । तनभ्यः ण्विति तनोति । सेलुक् तथास्योरिति अतत अतनिष्ट अतथाः अतनिष्ठाः । वनतनाद्यनिमामिति प्रतत्य ॥

धः—रुधादिकः । रुधिर्धौ जि ज आवृतौ । दिवसु तुदेति रुणद्धि ॥

नः—खादिः । पु ज्ण सन्धाक्तेदपीडमन्ये । दिवसु तुदेति सुनोति ॥

पः—मुचादिः । मुच्छ श प जौ मोचे । नुण्णधोमुचामिति मुच्चति ॥

भः—शमादिः । शमुभिर्यं शमे । यन्योशमादीति शाम्यति ॥

मिः—घटादिः । निचिन्नमोर्दीर्घा वा । दीर्घा दीर्घवान् । घट य म ङ सेष्टे । जीञ्मोसुर्घश्चेति अघटि अघाटि घटं घटं घाटं घाटं । निचि ह्रस्वः सोऽनुवर्तते । निचि जौ ह्रस्वः ह्रस्वान् । घटादि जनीति घटयति ॥

मिः—वा । निचि ह्रस्व इत्यनुवर्तते । फण मि ण गतौ । वा सम यम फणेति फणयति फाणयति ॥

यः—दिवाद्यः । दिव्यु जिगीषेच्छादौ । दिवसु तुदेति दीव्यति ॥

र—वैदिकः । वेदेस्वेव प्रयुज्यन्ते नतु भाषायामित्ययः । गार्लिस्तुतौ जन्मनि । जगति ॥

ल—अदादिकः । अद्वौ भवे । लुगङ्गोऽपः अन्ति ॥

लि—झादिः । झादेरदाद्यन्तर्गणत्वेन ख्यातत्वाददादित्सूचकानुबन्धो न कृतः । अथवा लु' खपादिश्च लिङ्गादित्येकं वाक्य । लु लि एतदुभयानुबन्धौ धातु क्रमात् खपादिङ्गादीस्त' । चकारस्योभयत्र सम्भवाद्दादौ चेत्यर्थः । झादिः पृथक्गण इत्येके । अतएव पठन्ति च ।

“काद्यदादौ जुहोत्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च । तुदादिश्च रुधादिश्च तनक्र्यादिचुगदयः” ॥ इति ।

झलि होमेऽदने । झादौ रे दिः जुहोति ।

लु—खपादिश्च । चकाराददादिश्च । खमते खपादेः प्रयोजन नास्ति । दग्ध्रितीत्यादौ खपादित्वाद्दादौ सार्वधातुके । आद्युदात्तत्वमिति वोपदेव ॥

व—वृतादिः । वृत ङ व ण्व वर्त्तने । वृद्धानेमे पे इति तेनैव परस्मैपदे वर्त्यति विवृत्सति । आत्मनेपदे तु वर्त्तय्यते विवर्त्तिषते । अन्यत्र विवर्त्तिषा विवृत्सा ॥

श—तुदादिकः । तुदौ ज श व्यये । दिवसुतुदेति तुदति ॥

शि—कुटादिश्च । चकारात् तुदादिश्च । कुटा नुम्री ञिति इति नियमात् कुट शि कौटिल्ये इत्यादीनां अकुटीत् इत्यादौ न गुणः । ए शि स्तवने इत्यादीनां अनुवौदित्यादिषु न वृद्धिः । अगुणत्वादुव च ॥

ष—छदङवान् । आख्यातिकस्याङोऽप्राप्त्यर्थं छदिति विशेषण । खमते त्वभयत्र ङ एव । डु औ श पच पाके । भौषि चिन्तीति पचा ॥

च—जचादि' । जच च लु घ भचहामयोः । द्विरुक्त जचादीति द्विसंज्ञाया श्रन्तस्य त्रिदोऽदेरिति न रुण् जचत् । क्लीवे जस्सोऽस्ते दे' शतुर्गुण इति जचति जचन्ति । आख्यातिकेऽन्तोऽन्तो देरिति जचति । अनुस् सिद्धेरिति अजचु' । इति धातुद्वीपिकाया अनुबन्धफलनिरूपण ॥

आटिकोषविवरण ।

सर्वेषां कोषाणामादि अग्निपुराणेकाभिधान । तत्रादौ स्वर्गपातालादिवर्गः । ततोऽव्ययवर्गः । ततो नानार्थवर्गः । ततो भूपुराद्रिवनौषधिसिंहादिर्गः । ततो नृत्रज्जचत्रविट्शूद्रवर्गः । शेषे सामान्यानि नामलिङ्गानि सन्तीति मया दृष्ट । अमरसिंहस्तु उक्ताग्निपुराणीचाभिधानस्य कस्यचित् कस्यचित् वर्गस्य व्यतिक्रम कृत्वा तत्रादित-सामान्य-नामलिङ्गानां विशेष्य-निष्पन्न-वर्गसङ्कीर्णवर्गाविति मञ्जा स्यापयित्वा अन्ते लिङ्गादिसंज्ञवर्गस्य योग कृत्वा स्त्रीयकोष रचितवान् । एव जटाधरोऽपि अमरकोषस्यानुकरण कृतवान् । इति विरलप्रचारः ॥

प्राप्तकोषादिनामानि ।

अत्राभिधाने मन्त्राग्रयण्युत्कोषादितः शब्दादयः सगृहीतास्तेषां मञ्जाः पञ्चाभिख्यन्ते ॥

अमरसिंहकृतं	नामलिङ्गानुशासन	१	पुरुषोत्तम देवकृत	त्रिकाण्डशेष' ..	१५
अजयपाणकृत	नानार्थसंग्रह'	२	तत्कृता	हारावली	१६
गृहसिंहकृता	नानार्थध्वनिमञ्जरी	३	भावमिश्रकृत	भावप्रकाश	१७
चक्रपाणिदत्तकृता	शब्दचन्द्रिका	४	मथुरेश्वरपण्डितकृता	शब्दरत्नावली	१८
जटाधराचार्यकृत	पर्यायनानार्थकोष	५	महेश्वरवैद्यकृत	विश्वप्रकाश	१९
दण्डाधिराजकृता	नानार्थरत्नमाला	६	मेदिनीकरवैद्यकृत	नानार्थशब्दकोष	२०
दुर्गादासविद्यावागीशकृता	धातुद्वीपिका	७	रामेश्वरशर्मकृत	शब्दमाला	२१
धनप्लवकविकृता	नाममाला	८	रत्नमालाकरवैद्यकृत	आयुर्वेदार्थवोक्तितपर्यायरत्नमाला	२२
धरणिदासब्राह्मणकृतः	सारसंग्रहनामकानेकार्थसमुच्चय	९	वोपदेवविप्रकृत	कविकल्पद्रुम	२३
नरसिंहकाशमीरपण्डितकृत	निर्घण्टुराजः अर्थात् राजनिर्घण्टु	१०	श्रीनन्दनभट्टाचार्यकृत	वर्णाभिधान	२४
नारायणदासकविराजकृत	राजवृक्षम	११	श्रीरामशर्मकृत	उद्यादिकोष	२५
पद्मनाभदत्तद्विजकृतः	भूरिप्रयोग'	१२	सिद्धान्तकौमुदीसंज्ञिसारकारकृते	उद्यादिवृत्ति	२६/२७
पुरुषोत्तमदेवकृत' .	एकाक्षरकोष'	१३	हृणायुधमदृकृता	अभिधानरत्नमाला	२८
तत्कृत'	द्विरूपकोष'	१४	हेमचन्द्रजैनकृतः ..	अभिधानचिन्तामणि	२९

अप्राप्तकोषनामानि ।

एतद्विज्ञानेकप्राचीनाभिधानानि सन्ति । यद्यपि तानि मया अप्राप्तानि तथापि तेषां मध्ये बह्वकोषाणां प्रयोगप्रमाणानि अमरटीकाधृतानि आसादितानि । एव विश्वमेदिनीकोषे तत्कालाभिधानानां शब्दा समाहृताः । उक्तकोषद्वयशब्दानां शब्दकल्पद्रुमाभ्यन्तरितत्वेन वक्ष्यमाणसमस्त प्राचीनकोषाणां शब्दा एतत्कोषान्तर्गता भूता ।

विश्वधृतप्राचीनकोषाः ।

भोगीन्द्र .	१	वाचस्पति .	४	मङ्गल .	७	भागुरिरचितकोषा' .	१०
कात्यायन .	२	व्याडि ..	५	शुभाङ्क ..	८		
साहसाङ्क .	३	विश्वरूप ..	६	वोपालित ..	९		

मेदिनीधृतप्राचीनकोषाः ।

उत्पलिनो	१	रन्तिदेव ..	७	गङ्गाधर ..	१३	चन्द्र ..	१६
शब्दार्थव	२	रत्नापरनामहर ..	८	वामन ..	१४	विक्रमादित्य ..	२०
ससारारवर्त	३	गोवर्द्धन .	९	माधव ..	१५	गोमिरचितकोषा'	२१
नाममालाख्य	४	रमसपाल ..	१०	धर्म ..	१६	प्राणिनिपदानुशासनञ्च ..	२२
वररुचि .	५	रुद्र ..	११	तारपाल ..	१७		
शाश्वत् .	६	अमरदत्त ..	१२	वामन ..	१८		

एतदन्ये वल्लहप्रभृतिरुक्तकोषाः सन्ति ॥

लब्धालब्धामरकोषटीकानामानि ।

अमरकोषश्च मृशप्रामाणिकः व्युत्पादकश्च । तस्मात् बह्वतरटीकाकारैस्तस्य नानाविधा टीका कृता । तन्मध्ये कतिपयलब्धटीकानां प्रमाणानि शब्दकल्पद्रुमे दत्तानि । किन्तु तत्समुदायटीकाकृतानामानि टीकानामधेयानि चाह व्यक्तीकरोमि ॥

क्षीरस्वामी .	१	माधवी ..	११	कोलाहलाचार्य' ..	२१	कृता व्याख्यासुधी'	३०
समृति' .	२	मधुमाधवी .	१२	शवरस्वामी ..	२२	व्युत्पत्तोपाध्यायकृतव्याख्या-	
हडुषन्त्र'	३	सर्वानन्दः ..	१३	रामतर्कवागीशः .	२३	प्रदीप .	३१
कलिङ्ग' .	४	अभिनन्द .	१४	नयनानन्द ..	२४	मथुरेश्वरविद्यालङ्कारकृता	
कोङ्कट' ..	५	मल्लिनाथ .	१५	विद्याविनोद ..	२५	सारसुन्दरी .	३२
सर्वधर .	६	रायमुकुटमणि ..	१६	रघुनाथचक्रवर्ती .	२६	नारायणचक्रवर्तिकृता पदार्थ-	
राजदेवः .	७	नीलकण्ठ' ..	१७	व्याख्यामृत .	२७	कौमुदी	३३
गोवर्द्धन .	८	अरुण .	१८	टीकासर्वस्व .	२८	रमानाथविद्यावाचस्पतिकृत-	
द्राविड	९	भगीरथ ..	१९	सन्देहभञ्जिका .	२९	त्रिकाण्डविवेक .	३४
मोजराज .	१०	जयादित्य .	२०	रामाश्रमापरनामभानुदीक्षित-		मरतमल्लिककृता सुगधबोध	

एतद्विन्ना अपि टीका वर्त्तन्ते ॥

सम्भवा टीका .. ३५

अत्राहृतविषयस्य शब्दसिन्धुदुस्तरत्वञ्च विज्ञापयामि ।

कोषगणानि रित्तनानाशास्त्रोक्तशब्दप्रमाणप्रयोगोपाख्यानादीनि । चातुर्वेदिकषाडदर्शनिकमतविवरणपदार्थकर्मोपासनाज्ञानकाण्डब्रह्मनिरूपण-वेदाङ्गशिक्षादीनि । शाब्दिककाव्यालङ्कारिककान्दसिकसूत्रवृत्तिमात्रानामलक्षणोदाहरणचित्रकाव्यनवरसरतिवन्धादयः । औत्तमार्त्तयज्ञमलमासादि-लक्षणदायभागाशौचमस्कारप्रायश्चित्तोद्वाहतिथिकृत्यजन्माष्टमीदुर्गास्तवाष्टादशविवादपद-चतुष्पादव्यवहारैकादश्याद्युपवासनिर्णयतडागभवनवृषोत्सर्गव्रतप्र-तिष्ठापरीचाज्योतिशभाशुभदिनादिवास्तुयागदीक्षाङ्गिकाचारमासकृत्यपुरुषोत्तमादिमाहात्म्यआर्द्रशुद्धकृत्यकर्मविपाकदादश्यात्राधिकरणदत्तकव्यवस्था-दयः । पौराणिकतान्त्रिकवर्णनत्वष्टकर्मस्तानतर्पणपूजामुद्रामन्त्रयन्त्रजपहोमवलिथ्यानस्तवकवचमाहात्म्यभुवनस्वर्गनरकदेतवादानवतीर्थावतारनदनदीदे-शभेदपौठपर्वतवृत्तराजनीतिवर्णाश्रमधर्मवर्णसङ्करद्रव्यशुद्धिमहादाननिर्धरनाद्युत्पत्तिमृष्टिप्रलयदुर्गपुरमन्दिरश्रीमूर्त्तिनिर्माणप्रमाणादीनि । ज्योतिषिक-सैद्धान्तिकवारतिथिनक्षत्रयोगकरणसक्रान्तिमासर्तुपंचवर्षायनजातफलाकालग्रहणनष्टचन्द्रधूमकेतुस्त्रीपुरुषादिशुभाशुभलक्षणशकुनखरोदयगणिताङ्गकेच-व्यवहारराशिचक्रभुगोलखगोलदृग्गोलवर्णनादीनि । आचुर्वेदीयजन्मक्रमशरीरस्थानरोगनिदानपूर्वरूपसम्प्राप्त्युपशयचिकित्सौषधद्रव्यगुणपाचनजारणमा-रणपथ्यापथ्यनाडीमूत्रजिह्वापरीचापञ्चकर्मषड्भोज्योत्पत्त्याख्यानादयः । गान्धर्ववेदीयनृत्यगीतवाद्यस्वराताललयतानमानयामश्रुतिमूर्च्छनारागरागिणीत-त्पञ्चतङ्गार्यागानसमयभुवकगमकनायकनायिकानिरूपणादीनि । युक्तिकल्पतरुयन्यौयनीतिद्वन्द्वनगरौवास्तुराजगृहविशेषसामान्यासनेपकरणलङ्कारास्त-यात्रायुक्तय तथा चतुष्पदद्विपदनिष्पदयानोद्देशाः । पत्रकौमुदीयपत्रप्रमाणभङ्गरचनलेखनयनपठनचिह्नकोणच्छेदनपदन्यास श्रीशब्दविन्यासप्रश-स्तिप्रकरणादीनि । कुलाचार्यादिग्रन्थीयब्राह्मणवैद्यकायस्थानामुत्पत्तिवशगोत्रप्रवरपर्यायश्रोत्रियकुलीनमौलिकगोष्ठौपतिनिर्णयादीनि च शब्दकल्पद्रुमस्य संप्रकाण्डे मया समाहृतानि । यान्यवशिष्टानि तानि परिशिष्टे प्रवक्ष्यामि । तत्तद्ग्रन्थनामानि वाङ्मयभिया नोक्तानि । तथापि शब्दसमुद्रस्य पारगमन दुष्करतर । तदुक्त कलापमुगधबोधटीकाधृतश्लोके ।

अहञ्च भाष्यकारस्य कुशाग्रौयधियावुभौ ।

नैव शब्दामुधेः पारं किमन्ये जडबुद्धयः ॥

परिशिष्टकरणकारणम् ।

अस्मिन् सप्तकाण्डात्मकशब्दकल्पद्रुमपुस्तके ये ये शब्दार्थप्रमाणप्रयोगादयः पूर्वं प्राप्यभावेन न सगृहीताः । अथवा भ्रमवशात् पतिता । एव यस्य यस्य रोगस्य निदानमात्रं लिखितं तत्तदौषधानि न विवृतानि । एवं येषां शब्दानां भ्रमरातिरिक्तकोषोक्तपर्यायशब्दसङ्कलनं न कृतं । एव दौकारोत्तरचकारादिवर्णयुक्तकतिपयशब्दानां मुद्राङ्कप्रमादेन स्वरलनं जातं । एव अकाराद्यादिबर्गवकारादिपर्यन्तधातूनां तत्तद्दीकाधृतपदोदाहरणदयः पुरा न लिखिताः । एतत्सर्वमवशिष्टं परिशिष्टमध्ये लिपिबद्धीकरित्यामि । अतः परमेतत्परिशिष्टीयापुनरुक्तशब्दादीन् प्रागुदितसप्तकाण्डौषशब्दसूचीमध्ये यथास्थानं स्थापयित्वा ग्रन्थसमाप्तौ मङ्गलाचरणबीजं परिशिष्टकरणकारणञ्च हित्वा एतन्मुखबन्धनं प्रथमकाण्डस्य पूर्वं योजयित्वा पुनर्मुद्राङ्कने कृते एष कोषः सुसम्पूर्णो भविष्यति । किञ्च पश्चिमदेशीयलोकानां महोपकाराय देवनागराक्षरेण एतत्कोषमुद्राङ्कनार्थं पाश्चात्या मङ्गलभुवर्गा ममान्तिके वज्रशः प्रार्थयन्ते । किन्तु तत्प्रार्थनापूरणे मदीयायुषोऽनुकूलतायां सन्दिहानो विवृतोऽस्मि । यद्यपि कश्चित् विपश्चित् किम्वा विषयो खोयलाभार्थं मत्तृक्षेत्रद्वयान्याधिकारं यथारौति गृहीत्वा अस्मिन् कर्मणि प्रवर्त्तते तत्र भ्रमापत्तिर्नास्त्येति ॥

शाके वज्रिसमुद्रशैलधरणीमानेऽरुणे कर्कटे, 'याते खाग्निमितान्दतः परमसौ मत्शब्दकल्पद्रुमः ।

काण्डेः सप्तभिरन्वितो भगवतोऽनुकोशतः, पूर्णतां प्राप्तो दूषणमस्ति किञ्चिदिह चेत् तत् चम्यतां साधुभिः ॥

अथ सर्वोपासकसम्मतमङ्गलाचरणेनविंशतिपद्यानि ।

वेदा वदन्ति यं सत्यमानन्दमद्वितीयकम् ।
तथाष्टतश्चैकरूपमवाङ्मनसगोचरम् ॥
सर्वातीतं सर्वगतं चिदेकस्मैव च ।
देशकालापरिच्छिन्नमपादमपि शीघ्रगम् ॥
सर्वग्रहमपाणिञ्च सर्वेषां दर्शकं तथा ।
अचक्षुषमपि ओचक्षौ न ओतारकं पुनः ॥
अचिन्त्यमपि सर्वज्ञं सर्वेषाञ्च नियामकम् ।
सर्वशक्तियुतं सृष्टिस्थितिप्रलयकारकम् ॥ १ ॥
तथौपनिषदा यं हि शुद्धबुद्धस्वभावकम् ॥ २ ॥
कथयन्त्यादिविद्वांसं सिद्धं यं कापिला विदुः ॥ ३ ॥
क्लेशकर्मविपाकाशयापरामृष्टमेव यं ।
निर्माणकायमास्थाय सम्प्रदायप्रवर्त्तकम् ॥
तथानुशाहकमपि प्रभाषन्ते पतञ्जला ॥ ४ ॥
लोकवेदविरुद्धैर्यं निर्लेपञ्च स्वतन्त्रकम् ॥
महापाशुपता सर्वं ब्रुवन्ति सततं भुवि । ५ ॥
शैवाः शिवं यं वदन्ति वैष्णवाः पुरुषोत्तमम् ॥ ६ ॥ ७ ॥
पितामहमिति प्राञ्चः पौराणिकजना विदुः । ८ ॥
याज्ञिका यज्ञपुरुषं सर्वज्ञमिति सौगताः ॥ ९ ॥ १० ॥
निरावरणमित्येव प्रलपन्ति दिगम्बराः । ११ ॥

यमुपास्यत्वरूपेण देशितं हि निरन्तरम् ॥
मीमांसका वै भाषन्ते चार्वाकाः प्रवदन्ति यं ।
लोकानां व्यवहारेण सिद्धं सन्ततमेव च ॥ १२ ॥ १३ ॥
यावदुक्तोपपन्नं हि न्यायज्ञाः सम्प्रचक्षते । १४ ॥
शिल्पिनो विद्यकर्म्मणि यं भणन्ति सुनिश्चितम् ॥ १५ ॥
शाक्ता वदन्ति यं नित्यामाद्याप्रकृतिरूपिणीम् । १६ ॥
सौरास्तेजोमयं सूर्यं गाणपत्या गणेश्वरम् ॥ १७ ॥ १८ ॥
रामानुजा यं वदन्ति विशिष्टाद्वैतवादिनः ।
लक्ष्मीनारायणं भक्ताधीनं नित्यशरीरिणम् ॥ १९ ॥
निम्बादित्यास्तथा माध्वाचार्याद्या द्वैतवादिनः ।
विष्णुं सशक्तिं सन्मूर्तिं यमाङ्गर्भकवत्सलम् ॥ २० ॥
रामानन्दा रामचन्द्रं भक्तानुग्रहकारकम् ।
सीतया सहितं प्रोचुर्यं नित्यं नित्यविग्रहम् ॥ २१ ॥
श्रीमन्माध्वानुयायि श्रीनित्यानन्दादिवंशजाः ।
गोस्वामिनो नन्दसूनु श्रीकृष्णं प्रवदन्ति यं ॥ २२ ॥
काथेन मनसा वाचा भक्त्या च प्रणिपत्य तम् ।
श्रीराधाकान्तदेवेन राज्ञातिशययत्नतः ।
शब्दादीन्यवशिष्टानि सगृह्य मङ्गलास्तवतः ।
परिशिष्टः शब्दकल्पद्रुमस्य क्रियतेऽधुना ॥

अथ ग्रन्थप्रतिज्ञानवश्लोकाः ।

शब्दकल्पद्रुमग्रन्थे सप्तकाण्डमयेऽखिले ।
येषामेव हि शब्दार्थपर्यायाणां तथैव च ॥
प्रमाणानां प्रयोगाणां धातुसम्बन्धिनां पुनः ।

पदोदाहरणानाञ्च चिकित्सानां गदस्य च ॥
न सग्रहोऽभवत् पूर्वग्रन्थे कारणकूटतः ।
तेषां सङ्कलनञ्चास्मिन् परिशिष्टे करोम्यहम् ॥

तथा वेदनिघण्टाख्यः पञ्चाध्यायसमन्वितः ।
 वैदिकानाम् शब्दानामतिप्राचीनकोषकः ॥
 तस्यात्र देशे विरलप्रचारत्वेन तद्धृतः ।
 पर्यायशब्दसन्दोहः केनापि कोषकारिणा ॥
 न संगृहीतस्तद्धेतोर्दुरुद्धोऽश्रुत एव च ।
 प्रायो वैदिकशब्दार्थो बोधगम्यो भवेन्नहि ॥

अतस्तत्प्रथमाध्याये द्वितीये च तृतीयके ।
 येषां स्थितानां शब्दानां पर्यायान् परिशिष्टगान् ॥
 करिष्याम्यस्य निम्ने हि तेषां वर्गस्तु नाम च ।
 तथा सङ्ख्या विलिख्यन्ते लोकानां ज्ञानहेतवे ॥
 चतुर्थे पञ्चमाध्याये यदस्ति पदवृन्दकम् ।
 तत्पर्यायस्य बोधस्य चाभावान्नात्र गृह्यते ॥

तत्र प्रथमाध्याये ४१४ नामानि यथा ।

वर्गः	नाम	सङ्ख्या	वर्गः	नाम	सङ्ख्या	वर्गः	नाम	सङ्ख्या	वर्गः	नाम	सङ्ख्या
१	पृथिवीनामधेयानि .	२१	५	अङ्गुलिनामानि ..	२२	४	गृहनामानि ..	२२	२७	पुराणनामानि .	६
२	हिरण्यनामानि ..	१५	६	कान्तिकर्माणा ..	१८	५	परिचरणकर्माणा ..	१०	२८	नूतननामानि ..	६
३	अन्तरीक्षनामानि	१६	७	अन्ननामानि ..	२८	६	सुखनामानि ..	२०	२९	दिश उत्तराणि नामानि	२६
४	साधारणनामानि .	६	८	अस्तिकर्माणा	१०	७	रूपनामानि .	१६	३०	द्यावापृथिव्योर्नामधेयानि	२४
५	रश्मिनामानि ..	१५	९	बलनामानि ..	२८	८	प्रशस्यनामानि ..	१०	इति वेदनिघण्टौ तृतीयाध्यायः ॥		
६	दिङ्नामानि ..	८	१०	घननामानि ..	२८	९	प्रज्ञानामानि .	११	चतुर्थाध्याये २७८ पदानि ।		
७	रात्रिनामानि ..	२३	११	गोनामानि ..	६	१०	सत्यनामानि ..	६	वर्गः	पदं	सङ्ख्या
८	रात्र्युपनामानि ..	१६	१२	क्रुध्यतिकर्माणा	१०	११	पश्यतिकर्माणा	८	१	जहा इत्यादिपदानि	६२
९	अहर्नामानि ..	१२	१३	क्रोधनामानि ..	११	१२	उत्तराणि पदानि सर्व-		२	सखिमित्यादिपदानि	८४
१०	मेघनामानि .	३०	१४	गतिकर्माणा ..	१२२	पदसमाम्नायाय ..		६	३	आश्वस्त्यक्षिणित्यादि-	
११	वाङ्नामानि .	५७	१५	क्षिप्रनामानि ..	२६	१३	उपमानामानि .	१२	पदानि ..		१३२
१२	उदकनामानि ..	१००	१६	अन्तिकनामानि ..	११	१४	अर्धतिकर्माणाः	४४	इति वेदनिघण्टौ चतुर्थाध्यायः ॥		
१३	नदीनामानि ..	३७	१७	सग्रामनामानि ..	४६	१५	मेघाविनामानि .	२४	पञ्चमाध्याये १५१ पदानि ।		
१४	अश्वनामानि .	२६	१८	व्याप्तिकर्माणा ..	१०	१६	स्तोत्रनामानि ..	१३	वर्गः	पदं	सङ्ख्या
१५	आदिष्टोपयोजनानि	१०	१९	वधकर्माणा ..	३३	१७	यज्ञनामानि	१५	१	अग्निरित्यादिपदानि	३
१६	ज्वलतिकर्माणाः ..	११	२०	वधनामानि .	१८	१८	अट्विङ्नामानि ..	८	२	द्रविणोदा इत्यादि-	
१७	ज्वलतो नामधेयानि	११	२१	ऐश्वर्यकर्माणा ..	४	१९	याचूनाकर्माणा	१७	पदानि ..		१३
इति वेदनिघण्टौ प्रथमाध्यायः ॥			२२	ईश्वरनामानि	४	२०	दानकर्माणा	१०	३	अश्व इत्यादिपदानि	३६
द्वितीयाध्याये ५१६ नामानि ।			इति वेदनिघण्टौ द्वितीयाध्यायः ॥			२१	अध्वेषणाकर्माणाः	४	४	वायुरित्यादिपदानि ..	३२
वर्गः	नाम	सङ्ख्या	तृतीयाध्याये ४१० नामानि ।			२२	स्वपितिकर्माणा	२	५	पृथेन इत्यादिपदानि .	३६
१	कर्मनामानि .	२६	वर्गः	नाम	सङ्ख्या	२३	कूपनामानि ..	१४	६	अश्विनावित्यादिपदानि	३१
२	अपत्यनामानि ..	१५	१	वज्रनामानि ..	१२	२४	स्तेननामानि ..	१४	इति वेदनिघण्टौ पञ्चमाध्यायः ॥		
३	नृनामानि .	२५	२	ऋक्सनामानि ..	११	२५	निर्णीतान्तर्हितनामधे-				
४	बाहुनामानि .	२२	३	महद्नामानि	२५	यानि .		६			
						२६	दूरनामानि ..	५			

अथ ग्रन्थस्यानुक्रमणिकादिखेनाभावकारणं वृत्तद्वयम् ।

यन्तस्यानुक्रमणिका साङ्केताचरलक्ष्म च । परिशिष्टस्य करणे कारणादिकमेव हि ॥
 पूर्वे सप्तमकाण्डोऽयमुपख्यते प्रकीर्तितम् । अतो न लिख्यतेऽत्रैव पुनरुक्तिभयान्नया ॥

अथादर्शपत्राणां वल्मीकभक्षणजन्यमनस्तापतन्निवारणहेतुपञ्चपद्यानि ।

इदानीं परिशिष्टीयवज्रलादर्शपत्रिकाः ।
 यन्तालयसमुत्पन्नवल्मीकगणभक्षिताः ॥
 अतस्तद्गतशब्दानां नाभवन्मुद्रयाङ्कनम् ।
 तच्चेद्भूतं तदा ग्रन्थवाङ्मयं समजायत ॥
 किन्तु सांप्रतमादर्शनाशयान्यो मनोगतः ।

तापो जामातृदौहित्रगणैरेव निवारितः ॥
 यतस्ते परिशिष्टीयशब्दैरन्येषु सयुतम् ।
 देवनागरवर्णेन शब्दकल्पद्रुमं पुनः ॥
 मुद्राङ्कितं प्रकुर्वन्ति यत्नेनातिशयेन च ।
 तस्य प्रकाशालोकानामुपकारो भविष्यति ॥

अथ ग्रन्थकर्तुर्व्यश्वर्णनश्लोकाः ।

आसीत् श्रीहरिदेवाख्यः श्रीहरेश्वररूपकः ।
 कायस्थानां कुले देववशख्योद्भवहेतुकः ॥
 सुरशिवावादनगरासन्ने स्वजनपालकः ।
 कर्णस्पर्शनामधेयसमाजे वासकारकः ॥
 सदा हरिपदभोजयुगलध्यानकारकः ।
 भौङ्गल्यगोत्रजातानामेष वीजाभिधानकः ॥ १ ॥
 तस्य दृग्भावो नाम सुतः सर्वगुणान्वितः । २ ॥
 तस्माद्विश्वेश्वरो जातस्तस्य विघ्नेश्वरः सुतः ॥ ३ । ४ ॥
 सदानन्देन सपूर्णः पूर्णानन्दोऽभवत्ततः । ५ ॥
 खानोपाधिस्तत्तनयः पीताम्बर इति स्मृतः ॥
 अदभ्यशालिशालित्वाद्भान्दपीताम्बरेति च ।
 विख्यातो भवति सर्वत्र गोष्ठीपतिवरः स च ॥ ६ ॥
 पृथ्वीधरस्तत्तनूजस्तस्माच्च कुरुनन्दनः । ७ । ८ ॥
 चत्वारस्तनयास्तस्य चतुर्दशनिवासिनः ॥
 प्रथमः शिवदासाख्यश्चौखण्डिख्यातिमयुतः ।
 मनुयीनामके देशे वासस्तेन सदा कृतः ॥
 नित्यानन्दो द्वितीयस्तु रायोपाधिः सुविश्रुतः ।
 कृतसौदपुरावासो नित्यानन्देन पूरितः ॥
 चतुर्भुजस्तृतीयो यः सोऽपि रायेत्युदाहृतः ।
 तान्नाग्रामकृतावासस्तुर्भुजपदाश्रितः ॥
 चतुर्थः श्रीनाथरायो धुले पुरकृतायनः ।
 सदा श्रीनाथचरणभोजार्चनपरायणः ॥ ९ ॥
 नित्यानन्दात्मजः श्रीमान् श्रीमन्तेतिसमीरितः ॥ १० ॥
 चण्डीवरस्तस्य पुत्रस्तच्छण्डिकापूजने गतः ॥ ११ ॥
 तज्जातः परमानन्दः परमानन्ददायकः ॥ १२ ॥
 काशीनाथस्तु विजयावल्लभस्तत्कुमारकः ।
 ज्येष्ठस्तु मल्लिकोपाधी रायोपाधिः कनिष्ठकः । १३ ॥
 विजयावल्लभाज्जातः कृष्णानन्दोद्विजार्चकः ॥ १४ ॥
 गङ्गानन्ददेवस्तत्तनयः परिकीर्तितः । १५ ॥
 विद्याधरस्तस्य सूनू रायेतिख्यातिमागतः ॥
 आदौ नाजराग्रामवासी नितोडावासकृत्ततः । १६ ॥
 तस्यात्मजो हरिहरो जातो हर्गिराश्रितः ॥ १७ ॥
 षट् सुतास्तस्य विज्ञेयाः सर्वलोकप्रशसिताः ।
 ज्येष्ठस्तु यादवानन्दः सदा यादवसेविता ॥
 द्वितीयोरामचन्द्राख्यस्तृतीयो लज्जणे मतः ।
 देवीदासस्तृतीयोऽभूत् मजुम्दार उपाधितः ॥
 पद्मेपकारनिरतः सदा बन्धुभिरावृतः ।
 मुडागाछादिदेशानां कानुङ्गोपदमागतः ॥
 स च तस्मिन् जनपदे कर्णस्पर्शसमाजतः ।

उत्थाय वासमकरोत् पुत्रदारादिभिर्यतः ॥
 दुर्गादासः पञ्चमस्तु सदा दुर्गाप्रपूजकः ।
 षष्ठस्तु माधवानन्दः सर्वानन्दप्रदायकः ॥ १८ ॥
 देवीदासमजुम्दारतनयाः षट् प्रजाभूताः ।
 गौरीकान्तो ज्येष्ठपुत्रः स च वशविवर्धितः ॥
 चण्डीश्वरमजुस्तु मध्यमस्तच्छण्डिकार्चकः ।
 तृतीयः पुण्डरीकाक्षः सहस्राक्षस्तुर्धकः ॥
 महावज्रङ्गतो यो हि पदे पैत्र्ये नियोजितः ।
 सरकारोपाधियुतो राजेन्द्रः पञ्चमः सुतः ॥
 कामारपोलग्रामान्तर्वासस्तेन विनिर्धितः ।
 कनिष्ठो रुक्मिणीकान्तो वज्रभिर्ज्ञातिभिर्हृतः ॥
 मुडागाछाप्रदेशे तु पञ्चग्रामे ह्यधिष्ठितः ।
 स च केशवरायस्य चत्रियस्य विशेषतः ॥
 अप्राप्तव्यवहारस्य विख्यातस्य समन्ततः ।
 तद्देशाधिपते राज्ये नवावेन नियोजितः ॥
 अप्रगल्भवहारांश्च तद्ग्राव्यशासने रतः ।
 अतोऽस्मिन् भूतले लोकैर्व्यवहर्तृर्न कौर्त्तितः ॥ १९ ॥
 तस्यैव तु कनिष्ठस्य चत्वारो देहसम्भवाः ।
 धार्मिका कर्मकुशला लोके संप्राप्तगौरवाः ॥
 ज्येष्ठो रामेश्वरः पैत्र्य पदं प्राप्तः कृतश्रमः ।
 महावज्रङ्गतस्तेषु कृष्णगमस्तु मध्यमः ॥
 राजारामस्तृतीयस्तु तेषां रुद्रेश्वरोऽन्तिमः ।
 अनपत्यतया सोऽपि रुद्राराधकसत्तमः ॥ २० ॥
 रामेश्वरस्य षट् पुत्रास्तेषां ज्येष्ठो महागुणः ।
 रामचन्द्रस्तथा रामचरणो मध्यमः पुनः ॥
 तृतीयो रघुनाथाख्यः श्रीरामस्तु तुरीयकः ।
 रामकेशवनामा च पञ्चमः केशवार्चकः ॥
 बलरामाभिधः षष्ठो बलवान् बलिना दत्तः ।
 एषा ज्येष्ठः कनिष्ठस्तु वशाभावमुपागतः ॥ २१ ॥
 मध्यमो रामचरणो गुणैर्वज्रभिरन्वितः ।
 व्यवहर्त्तापाधियुक्तो गोविन्दपुरमस्थितः ॥
 स च हिजलीतमोलिप्तमहिषादलदेशतः ।
 लवणस्य तथा राज्ञः करादाने नियोजितः ॥
 कटकादिप्रदेशस्य महावज्रङ्गतस्ततः ।
 देवान्नीसज्जकपदं प्राप्तवान् बज्रमानितः ॥
 बज्रलैर्वर्गभिः सार्द्धं मेदिनीपुरमध्यतः ।
 मयाम तुमुल कृत्वा रणमथे निपातितः ॥ २२ ॥
 देवानरामचरणव्यवहर्त्तमहाशयात् ।
 समुत्पन्नास्तस्य पुत्रा अश्वेषकुशलालयात् ॥

राजोपाधेस्तथा वाहादुरोपाधेस्तथैव च ।
 भूपालनवकृष्णाभिधानवाहादुराय च ॥
 दातु दयाभवत् लार्ड क्लाइवस्य महामतेः ।
 तग्मया सहि = चिह्न कोम्पानेस्तन्महीभूते ॥
 दत्त तथा दशविध खेलात वस्त्ररूपक ।
 किरीट कुण्डल रत्नभूषां हारश्च मौक्तिक ॥
 फलकं कर्वालघ्न दण्ड चामरमुत्तम ।
 मयूरपुच्छव्यजन घटीयन्त मनोरम ॥
 हस्त्यश्च भक्षरैर्युक्त शिविकायानमेव च ।
 लार्ड क्लाइव् ददौ राज्ञे सदा हितकराय च ॥
 एव सिपाइसज्जाना नृणां तद्धारपालने ।
 आज्ञा दत्त्वा तस्य हस्त गृहीत्वा तु वरासने ॥
 हस्तिपृष्ठे समारोह्य पुर प्रेरितवास्तत ।
 हस्त्यश्चपत्तिनिकरैर्वज्रदीनैश्च सवृत ॥
 स च राजा रौप्यमुद्रां लिपन् मार्गेति हर्षतः ।
 विवेश स्व पुर रम्य सर्वलोकैः प्रशंसितः ॥
 समुद्रसवाजीन्दुमाने इरेजिहायने ।
 स लार्ड क्लाइवो मेस्तर् वाल्लेशाय महात्मने ॥
 राज्यभारं समर्पय स्वस्थाने प्रस्थितोऽभवत् ।
 चकार च महाराजो देवानौकर्म पूर्ववत् ॥
 तस्यास्मिन् समये माता मृता विष्णोः पदं गता ।
 अनेकलघुमुद्राभिस्तेनाद्या तत्क्रिया कृता ॥
 ततः कोम्पानिसक्रान्त कर्म त्यक्त्वा स भूपतिः ।
 पारमार्थिकचिन्तायां नियुक्तोऽभून्महामतिः ॥
 अथ कोम्पानिना गिर्जानिर्माणार्थं प्रयाचितः ।
 मूल्य विनार्थितां भूमिं दत्तवानतिमोदतः ॥
 वसुसिन्धुमुनिचौलीमाने इरेजिहायने ।
 सुतानुयादिक ग्राम प्राप्तवानिह पत्तने ॥
 तेनैव तस्य राज्ञस्तु धनिविज्ञानिमानिनः ।
 प्रजा भूता हि वज्रला एतन्नगरवासिनः ॥
 समुद्रवसुभूमीन्दुमाने वज्राख्यकान्दके ।
 हेष्टिस् गवर्णरश्चाक्लावर्द्धमानाभिधानके ॥
 देशे तच्च महाराज साजाओलीतिनामके ।
 कार्यं नियोजयामास स गत्वा तत्र देशके ॥
 राज्यस्य शासनश्चैव राज्ञो गङ्गास्तथैव च ।
 समग्रविषयस्यैव सुन्दर नियम स च ॥
 कृत्वा राजकगन् सर्वानादाय वज्ररुक्मतः ।
 खालिसानामके स्थानेऽर्पितवान् सुसमाहितः ॥
 एव रसवसुचौलीन्दुमे वज्राख्यवर्षतः ।
 महाराजाधिराजो यत्नेजस्यन्देतिशक्तिः ॥
 चतुःसप्ततिमाहस्याधिकाष्टमसमुद्रिका ।

तथा सप्तशत मुद्राः सप्तविंशतिकाधिकाः ॥
 ऋण कृत्वा महाभागो महाराजसकाशतः ।
 राज्ञः कर राजकोषे प्रेषयामास यत्नतः ॥
 ततो गवर्णरस्यैव ह्यनुमत्यसुसारतः ।
 खालिसामञ्जसात् स्थानात् महाराजोऽतिवाधितः ॥
 क्रमशः क्रमशश्चैव मुद्रास्ता प्रतिवर्षतः ।
 आदानमकरोत् राजाधिराजस्योपकारतः ॥
 रामर्षिशशिभूमाने वज्रसवत्सरे स च ।
 श्रीमद्राधावल्गुभस्य सेवनार्थं चिराय च ॥
 दत्तवान् वल्गुभपुर कृत्वा देवोत्तर मुद्रा ।
 श्रीमन्नन्ददुलालस्य सेवार्थमपि सर्वदा ॥
 आनर्पुरेतिख्यातायां परगणायां प्रयत्नतः ।
 चारग्राम तथा देवोत्तर कृत्वा ददौ ततः ॥
 तथायदीपतः श्रीमद्रोपीनाथ मनोहरः ।
 विग्रह वल्गुभपुरात् श्रीराधावल्गुभ पर ॥
 एवञ्च खड्गदहग्रामात् श्रीश्यामसुन्दराङ्गय ।
 श्रीमन्नन्ददुलालाख्य शङ्खद्वानाग्रामतः स्वयः ॥
 स्वक पुर समानीय स राजा वज्रयत्नतः ।
 विधिवेधितरूपेण चिर ससेव्य संयतः ॥
 नानाविधानलङ्कारान् मुक्तावज्रविभूषितान् ।
 तापनीयान् मणिमयान् दत्त्वा प्रेरितवांश्च तान् ॥
 पिपीतकाख्यद्वादश्या समाह्वयाथ पण्डितान् ।
 दानमानैः पुरस्कृत्य दिग्विदिक्षु समाश्रितान् ॥
 श्रीमद्रोपीनाथसंज्ञं श्रीगोविन्दं तथा परः ।
 विग्रह सप्रतिष्ठायाकरोदाराधन वरः ॥
 वेहालाग्राममारभ्य कुलपी यावदुत्तमः ।
 स स्वययेन पन्थानं कृतवान् सर्वतः समः ॥
 तथा स्वकीयपुरतः पुरोऽतिशयविस्तृतः ।
 चकार राजपन्थानं मञ्जुल सुपङ्क्तिः ॥
 नेत्राम्बराश्विभूमाने शकसञ्जकहायने ।
 कुलाचार्यान् बुधगणान्श्चानौय स्निकेतने ॥
 स च द्वाविंशपर्यायिसुखानां वज्रयत्नतः ।
 कुलीनानामेकयायीमकरोद्गुरिदानतः ॥
 आम्नायाम्बरपद्मेन्दुमानेऽसौ वज्रवत्सरे ।
 विहाय देहमशमत्यादाभोजयुग दरे ॥ २२ ॥
 रामसुन्दरदेवस्य गायत्र्यातियुतस्य च ।
 अशेषगुणसम्पन्नाः पुत्रा जाता हि पञ्च च ॥
 कृष्णमोहनदेवस्तु तेषां ज्येष्ठः प्रकीर्तितः ।
 व्रजमोहनदेवो यः स धीमान् मध्यमः स्मृतः ॥
 गोपीमोहनदेवश्च द्वातीयो भुवि विभूतः ।
 भूपतेर्नवकृष्णस्य स एव दत्तकः सुतः ॥

सम्मानितः स च समादरतस्तत्त्वमीपतः ।
 राजार्हं हेमवसन सत्तकं सत्तरूपतः ॥
 होमाख्यपद्मिपुष्पेन युग्म युग्म किरीटक ।
 कुण्डलं मौक्तिक हार फलक करवालक ॥
 यत् सदा भूपतीनां हि भरिसम्भ्रमवर्द्धक ।
 प्राप्तवांस्तत्तु दुष्प्राप्यं वङ्गसम्मानपूर्वक ॥
 अथेन्द्रसपचाक्रमाने वङ्गाख्यहायने ।
 यौधेयाहोयलक्षणे सभां कृत्वा शुभे दिने ॥
 समाह्वय कुलाचार्यान् कुलीनान् पण्डितान् स च ।
 कायस्थानां चतुर्विंशपर्यायाणां तथैव च ॥
 सुमुख्यानां कुलीनानां कनिष्ठानाञ्च सर्वशः ।
 एवं षड्भ्रातृजातानामेकयायी चकार सः ॥
 तत्पत्रिकां कारिकायां पुस्तकञ्चापि मुद्रित ।
 कुलीनघटकादिभ्यः कृत्वा तेन समर्पित ॥
 पाठशालाध्यापनाय गन्यनिर्माणहेतुतः ।
 स्कुलवक्त्रं सोसादटीनाम या सभास्मिन् प्रदेशतः ॥
 स तदर्थं नीतिकथा वालाशिचादिपुस्तक ।
 कृतवान् हेक्मते आशुगार् वृत्तायुर्वेदवाचक ॥
 पुस्तं पारस्यभाषात इरेजीभाषया पुनः ।
 अनुवाद्य ग्रेटवृत्तदेशे राज्ञो महात्मनः ॥
 स च राइयल् एसियाटिक् समाजे प्रेरयत्ततः ।
 तत्र मुद्राङ्कितं कृत्वा तत्शतं परिमाणतः ॥
 अनुवादकसान्निध्ये तस्यैव दर्शयार्थतः ।
 कृपया प्रेषयामासुस्तत्सदस्याः प्रयत्नतः ॥
 तथाह वययायासकालसम्पादनीयक ।
 शब्दकल्पद्रुमाख्याभिधानञ्च सप्तकाण्डक ॥
 परोपकृतये कृत्वा गुणिभ्योऽभवदपिता ।
 यत्प्राप्यालोक्य सन्तुष्टाः सर्वदेशीयपण्डिताः ॥
 प्रत्येके प्रेरयामासुः सुख्यातिपत्रिकादिक ।
 विप्रेषतो दिनेमारराज्येणहेमहारकं ॥
 स्त्रीयाख्यचिह्नसयुक्तपदकोत्तमधारक ।
 प्रीत्या सप्रेषयामास राज्ञोऽर्थे मान्दायक ॥
 पुनस्तदभिधानस्य परिशिष्टमतिश्रमात् ।
 निर्माय मुद्रित तेन प्रदानार्थं बङ्गव्यायात् ॥ २४ ॥
 अत्रैव कथयामीम इतिहास पुरातन ।
 मङ्गलेण च तद्राज्ञो लोकविस्मयकारण ॥
 नागवेदाष्टभुजाने इरेजाब्दे हि वैरिणा ।
 टाकीयामनिवासने केनचित् स्यात्तमुन्मिना ॥
 दुष्टेनाभोष्टसिद्धयं दण्डपाख्यसशक्ते ।
 विवादस्य परे मान्दजनानां मान्दनाम्नके ॥
 कारितो मिथ्याभियोगस्तस्य निर्दोषभूतः ।

ऊत्सीयामस्य मेजिष्ट्रेट् नामकेनाविचारतः ॥
 पोलिसमुपरिष्टेनडेष्टसशकस्य समीपतः ।
 क्रुधा तन्मिथ्यापवादः पत्रेण प्रकटीकृतः ॥
 तेन सेक्रेटरिद्वारा गवर्णराय वेदितः ।
 सोऽपि तैर्बङ्गधा चेष्टां कृतवान् तदुद्धार्यतः ॥
 किन्तु सेशन्जजाख्यस्य प्राङ्विवाकस्य धीमतः ।
 अतिस्वच्छविचारेण राजा निर्दोषता गतः ॥
 तस्माद्विपक्षपक्षाणां क्रूराणाञ्च विप्रेषतः ।
 तेषामुद्यमभङ्गेन लज्जाधिक्यमजायत ॥
 तेन सर् हर्वर्ट मेडाक् डेपिउटी गवर्णरः ।
 स्नेहेनास्मिन् हृदयः सदयस्यातिसलरः ॥
 आक्रान्तार्थं तस्य राज्ञः प्रेषयामास पत्रक ।
 स चानीय स्वमन्त्रेण तस्य सम्मानपूर्वक ॥
 मान्दयित्वा जयात्तस्मै धन्यवाद प्रदत्तवान् ।
 एव गवर्णरो जेन्रेल् लार्डडेल्हौसिरात्तवान् ॥
 स्वदेशयानसमये सभामध्येऽतिहर्षितः ।
 तद्राज्ञो दक्षिणं हस्तं गृहीत्वातिप्रयत्नतः ॥
 लार्डेन च तथा लेडी केनिङ्गेन सहोत्तुकः ।
 साक्षात् त कारयामास मानिनां मानवर्द्धकः ॥
 पूर्वोक्तमिथ्याभियोगे दण्डार्हकरणाय च ।
 उद्योगजनदोषस्याप्यकरोत् चालन स च ॥
 स तु मुन्सी पुनरपि दण्डपारख्यवादतः ।
 फरासडाङ्गानगरे पलायित्वा मृतस्ततः ॥
 राजकृष्णस्य नृपतेर्जाता बसुमिताः सुताः ।
 शिवकृष्णो नृपो ज्येष्ठो यस्यास्ति शिवतुल्यता ॥
 रूपवान् गुणवांश्चापि कालीकृष्णस्तु मध्यमः ।
 दयालुर्बुद्धिमान् मान्यो धार्मिको मानवोत्तमः ॥
 इरेजीभाषया सोऽपि रुहानादव नामक ।
 तथा रसलक्ष्म्याख्यमि रेजानाञ्च पुस्तक ॥
 वङ्गीयभाषया चैवातुवादमकरोत्ततः ।
 राजवाहादुरोपाधि प्राप्तो गवर्नरेष्टतः ॥
 देवीकृष्णोऽतिसरलो देवभक्तदृतीयकः ।
 अपूर्वगुणमयुक्तोऽपूर्वकृष्णस्तु रीयकः ॥
 देवान् कुडर् नामधेय दन्तं स चोर्दुभाषया ।
 निर्माणं कृतवान् सोऽपि निजायासव्ययेन ॥
 ततो माधवकृष्णस्तु सुशीलः पुत्रवर्द्धितः ।
 पद्मसो देवताभक्तः सोऽप्ये वयसि स स्मितः ॥
 कृतवान् स च वेतासपक्षविजतिनामक ।
 दन्तं पारस्यभावातोऽनुवाद-यत्पूर्वकं ॥
 बहः कमलकृष्णस्तु दैवे पैत्र्ये सदा रतः ।
 कार्यं बङ्गगुरोपेतकृष्ण पण्डितमण्डितः ॥

एवं गङ्गासागरयोः सङ्गमे तेन निर्मितं ।
 श्रीमत्कपिलदेवस्य मन्दिरं सुपरिष्कृतं ॥
 तुलापुरुषदानञ्च श्रीमद्भागवतस्य च ।
 पारायणं वागवाजारस्य घट्टे तथैव च ॥
 शिवस्य स्थापनं मात्रा कारयामास सोत्तुकः ।
 वज्रवित्तव्ययेनैव कुलकीर्त्तिनिवर्द्धकः ॥
 नरेन्द्रकृष्णेति संज्ञो यः सुतः स तु सप्तमः ।
 रूपवान् गुणवाञ्छैव नरेन्द्रेण पुनः समः ॥
 स च डेपिउटीमेजिष्ट्रेट् वभ्रव सदाशयः ।
 यो हि यादवकृष्णस्तु कनिष्ठोऽतिदयामयः ॥
 तेन देवान् मोक्षफकाख्यं पुष्कलञ्चोर्दुभाषया ।
 निर्माय मुद्रितं तच्च कृत्वा दत्तं निजेच्छया ॥
 गयाधाममृतः सोऽपि पुत्रहीनोऽमृतं गतः ।
 चन्द्रेषुपचभूमाने वज्रसंज्ञकवर्षतः ॥
 राजराधाकान्तदेवसाहाय्येन मुदान्वितैः ।
 स्वपथ्यायकुलीनानामेकयायी कृता च तैः ॥ २४ ॥

श्रीराधाकान्तदेवस्य राजवाहादुरस्य च ।
 त्रयः सुताः सिद्धगोष्ठीपतयः स्वकुलेषु च ॥
 यतो गोष्ठीपतेः पुत्रा दौहित्राश्च विशेषतः ।
 तेषां ज्येष्ठः श्रीमहेन्द्रनारायण इतीरितः ॥
 देवब्राह्मणभक्तः स बुद्धिमांश्च गुणान्वितः ।
 मध्यमः श्रीलराजेन्द्रनारायण इति श्रुतः ॥
 धार्मिकः सत्यवादी स कर्मदक्ष सत्तमः ।
 यस्तु श्रीदेवेन्द्रनारायणो देवः स चान्तिमः ॥
 व्यवहारज्ञानयुतः प्रतापादिसमन्वितः ।
 मन्त्रणादाननिपुणो धीमान् धीमहिराहतः ॥
 एते भारतवर्षीयगवर्णरसमाजतः ।
 तत्र यानस्याधिकारं कुमारोपाधिकं ततः ॥
 पञ्चप्रकारं वसनं भूषणञ्च मनोरमं ।
 त्रयः सहोदराः सर्वे प्रत्येके लेभिरे सम ॥ २५ ॥

जाताः पुत्रास्त्रयः श्रीमत्शिवकृष्णस्य भूभृतः ।
 तेषां श्रियुतभूपेन्द्रकृष्णो ज्येष्ठः प्रकीर्त्तितः ॥
 चत्वारस्तनयाः श्रीलकालीकृष्णस्य भूपतेः ।
 तेषां ज्येष्ठः श्रीहरेन्द्रकृष्ण इत्यभिधीयते ॥
 वभ्रव यो डेपिउटीमेजिष्ट्रेटिपदे स्थितः ।
 श्रीदेवौकृष्णदेवस्य तनयौ द्वौ च धीमतः ॥
 श्रीमदानन्दकृष्णो यस्तयोर्ज्येष्ठः स च सुतः ।

श्रियुतापूर्वकृष्णस्य चत्वारस्तनयास्ततः ॥
 ज्येष्ठो ज्येष्ठः श्रीकुमाङ्कृष्णेति ख्यातिसुतः ।
 श्रीमन्नरेन्द्रकृष्णो यः सम्भूतास्तस्य देहतः ॥
 त्रयः पुत्रास्त्रेषु मध्ये ज्येष्ठपुत्रोऽभवत् पुनः ।
 श्रीमद्भूपेन्द्रकृष्णेति नाम्ना ख्यातः सुलक्षणः ॥ २५ ॥

राजनारायणस्यैव देवोपाधियुतस्य च ।
 पुत्रोऽभवज्जगत्कृष्णनामेदानी मृतः स च ॥
 श्रीनारायणदेवस्य त्रयः पुत्रा गुणैर्युताः ।
 तेषां ज्येष्ठः श्रीप्रसन्ननारायण इति श्रुतः ॥
 गवरन्मेष्टस्य तोशाखानायां प्रथमं स हि ।
 अर्धचोऽभूत्तत्र कर्मनिर्व्वहकरणेन हि ॥
 तस्मै गवर्णरो लार्डहारडिञ्जः कृपयान्वितः ।
 रायवाहादुरोपाधिं दत्तवानतितोषतः ॥
 ततो मुरशिदावादे नवावस्य समीपतः ।
 नेजामतस्य देवानी प्राप्तवान् वज्रभाग्यतः ॥
 तत्रापि च नवावस्य सन्निधौ लभ्यवानय ।
 राजवाहादुरोपाधिमेकान्तमानतः स्वयं ॥ २५ ॥

गोपालकृष्णदेवस्य पुत्राश्चत्वार एव तु ।
 श्रीलश्रीकृष्णदेवो यः सर्वेषामयजः स तु ॥
 श्रीमद्गोकुलकृष्णस्य तनयौ द्वौ महत्तमः ।
 श्रीमन्नृपेन्द्रकृष्णस्तु ज्येष्ठोऽतिनिन्दितवर्द्धनः ॥ २५ ॥

श्रीमन्नहेन्द्रादिनारायणदेवस्य धीमतः ।
 नाद्यापि तनयो जातो गृहवैगुण्यदोषतः ॥
 तथा श्रियुतराजेन्द्रनारायणस्य कायतः ।
 श्रीमद्भिरीन्द्रादिनारायणः पुत्रो व्यजायत ॥
 एवं श्रियुक्तदेवेन्द्रनारायणशरीरतः ।

संजातश्च श्रीमहेन्द्रनारायणेति संज्ञितः ॥ २६ ॥
 श्रीमन्नृपेन्द्रकृष्णस्य पुत्रो जातोऽतिसुन्दरः ।
 श्रीजितेन्द्रियकृष्णेति ख्यातियुक्तः प्रियङ्करः ॥
 श्रीमद्भूपेन्द्रकृष्णस्य तनयश्चातिशोभनः ।

श्रीमद्भूपेन्द्रकृष्णोऽयं जातः सरसिजाननः ॥ २६ ॥
 जगत्कृष्णस्यात्मजस्तु ज्येष्ठोऽभूदतिशीलवान् ।
 श्रीमत्तारणकृष्णेति नाम्ना ख्यातोऽतिबुद्धिमान् ॥
 श्रीलप्रसन्नादिनारायणस्य सुत उत्तमः ।

श्रीमन्नृपेन्द्रादिनारायणः शशधरोपमः ॥ २६ ॥
 इत्येकादिकषड्विंशपुरुषान्तातिनिर्मला ।
 देववशावली या सा समाप्ता मौलिकालुला ॥

ବର୍ଣ୍ଣମାଳା ।

ନାଗରୀ ।	English	ବାଙ୍ଗଳା ।	ଓଡ଼ିଆ ।	ନାଗରୀ ।	English	ବାଙ୍ଗଳା ।	ଓଡ଼ିଆ ।
ଅ ... a		ଅ .. ଅ		ଜ ... n		ঞ	ଞ
ଆ (।) ... ā		ଆ (।) ... ଥ (।)		ଟ ... t		ট ...	ଡ
ଇ (ି) ... i		ଇ (ି) ... ଇ (ି)		ଠ ... th		ঠ ...	ଠ
ଈ (ୀ) ... ī		ଈ (ୀ) ... ଈ (ୀ)		ଡ ... d		ড ...	ଡ
ଉ (ୁ) ... u		ଉ (ୁ) ... ଊ (ୁ)		ଢ ... dh		ঢ ...	ଢ
ଊ (ୂ) ... ū		ଊ (ୂ) ... ଋ (ୂ)		ଣ ... n		ণ	ଣ
ଋ (ୃ) ... ri		ଋ (ୃ) ... ଌ (ୃ)		ତ ... t		ত ...	ତ
ୠ (ୄ) ... rī		ୠ (ୄ) ... ଐ (ୄ)		ଥ ... th		থ ...	ଥ
ଌ (ୈ) ... lri		ଌ (ୈ) ... ଓ (ୈ)		ଦ ... d		দ ...	ଦ
ୡ (ୌ) ... lri		ୡ (ୌ) ... ଔ (ୌ)		ଧ ... dh		ধ ...	ଧ
ଏ (େ) ... e		ଏ (େ) ... ଶ (େ)		ନ ... n		ন ...	ନ
ଐ (ୌ) ... ai		ଐ (ୌ) ... ଶ୍ (ୌ)		ପ ... p		প ...	ପ
ଓ (ୌ) ... o		ଓ (ୌ) ... ଷ (ୌ)		ଫ ... ph		ফ ...	ଫ
ଔ (ୌ) ... au		ଔ (ୌ) ... ଣ (ୌ)		ବ ... b		ব ...	ବ
...	n or m	ଭ ... bh		ভ ...	ଭ
...	h	ମ ... m		ম ...	ମ
କ ... k		କ ... କ		ଯ ... y		য ...	ଯ
ଖ ... kh		ଖ ... ଖ		ର ... r		র ...	ର
ଗ ... g		ଗ ... ଗ		ଲ ... l		ল ...	ଲ
ଘ ... gh		ଘ ... ଘ		ବ ... v		ব ...	ବ
ଙ ... n		ଙ ... ଙ		ସ ... s		স ...	ସ
ଚ ... c		ଚ ... ଚ		ଷ ... sh		ষ ...	ଷ
ଛ ... ch		ଛ ... ଛ		ସ ... s		স ...	ସ
ଜ ... j		ଜ ... ଝ		ହ ... h		হ ...	ହ
ଝ ... jh		ଝ ... ଞ		ଝ ... kh		ঝ ...	ଝ

शब्दकल्पद्रुमः।

अ,

अ, अकारः। आद्यस्वरवर्णः। अस्योच्चारणस्थानं कण्ठः। स तु ऋसो दीर्घं भुतश्च भवति। इति आकारः॥ अस्य लेखनप्रकारो यथा,—

“दक्षतं कुरुक्षेत्री भूत्वा कुक्षिता वामतो गता। ततोर्द्ध्वसङ्गता रेखा दक्षोर्द्ध्वं तासु शङ्करः॥ विधिर्नारायणश्चैव सन्तिष्ठेत् क्रमतः सदा। अर्द्धमात्रा शक्तिरूपा ध्यानमस्य च कथ्यते॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रं॥ अस्य तत्त्व यथा,—

“शृणु तत्त्वमकारस्य अतिगोप्यं वरानने। शरश्चन्द्रप्रतीकाशं पञ्चकोणमयं सदा॥ पञ्चदेवमयं वर्णं शक्तित्रयसमन्वितं। निर्गुणं त्रिगुणोपेतं स्वयं कैवल्यमूर्तिमान्॥ विन्दुतत्त्वमयं वर्णं स्वयं प्रकृतिरूपिणी”॥

इति कामधेनुतन्त्रं॥ अस्य पर्यायः।

“अ श्रीकण्ठो माटकाद्योऽनन्तो विष्णुरनुत्तरः”॥ इति बीजवर्णमिधानं॥ अन्यच्च।

“अः श्रीकण्ठः सुरेशश्च जलाटश्चैकमात्रिका। पूर्णोदरी वृष्टिमेधौ सारस्वतः प्रियमन्दः॥ महाप्राप्ती वासुदेवो धनेशः केशवोऽनन्तः। कीर्त्तिर्निवृत्तिर्व्यागीशो नरकारिर्हरो मरुत्॥ ब्रह्मा वामाद्यजो ऋषः करसुः प्रणवाद्यकः”॥

प्रणवाद्यावयव इत्यर्थः।

“ब्रह्माणी कामरूपश्च कामेशी वासिनी वियत्॥ विश्वेशः श्रीविष्णुकण्ठो प्रतिपत्तिथिराग्निः। अर्कमण्डलवर्णाद्यौ ब्राह्मणः कामकर्षिणी”॥

इति वर्णमिधानतन्त्रं॥

अ, अ, अभावः। अल्पः। निषेधः। अनुकम्पा। इति मेदिनी। (नजोऽयमकारः षष्ठिघान् नजर्थान् बोधयति। यथा,—

“तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नवार्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः”॥

इति। सादृश्ये यथा—अप्राशस्त्यः प्राशस्त्यसदृशः इत्यर्थः। अभावे यथा—अभोजनं भोजनाभावः।

अल्पत्वे यथा,—पटः अघटः, पटः घटमिन्नः इत्यर्थः। अल्पत्वे यथा—अनुदरी कन्या अल्पोदरी इत्यर्थः। अप्राशस्त्ये यथा,—अधन धर्मेधनं,

धर्मेधनम् अप्राशस्त्यधनम् इत्यर्थः। विरोधे यथा—अधर्मे परापकारः, परापकारः धर्मेविरोधी इत्यर्थः।)

अ, ए, (अतति सर्वं आप्नोति इति अततेर्हं) विष्णुः। इति मेदिनी।

अंश

“अकारो विष्णुर्दिष्ट उकारस्तु महेश्वरः।

मकार उच्यते ब्रह्मा प्रणवेन त्रयो मता”॥

इति दुर्गादासद्वतवचनः। (स्त्री। ब्रह्मा। यथा,— अ इ उ ए ओ ओम् कलाश्च मूजं ब्रह्म इति कीर्त्तितम्, इति अधिपुराणम्।)

अन्तर्णी, [न्], चि, (न अन्तर्णी, नञ्समासः। अत्र अशब्दो न नञ्जातः, तथात्वे अन्तर्णी इत्येव स्यात्। अपितु स्वप्रकृतिरेव ततश्च अन्तर्मात्रनिपातनात् नान्न सन्धिरिति श्रैयम्।) अन्तर्णी। अन्तर्णी-

यस्त। अधारी। यथा,—

“दिवसस्याहमे भागे शाकं पचति यो नरः।

अन्तर्णी चाप्रवासी च स वारिचर भेदते”॥

इति महाभारतं।

अंश, त् क विभाजने। अंशकरणे। इति कविकल्प-

द्रुमः। तालव्योपधः। विभाजन इति भाज त् क तु

एथक्कृत्या इत्यस्य रूपं। अंशयति अंशापयति धनं वणिक्। इति दुर्गादासद्वतवचनः।

अंशः, ए, (अंश विभाजने, अदन्तचुरादि। कर्मणि घञ्।) विभाजन। तत्पर्यायः। भागः २। वगटकः

३। इत्यमरः। विभागः ४ भक्तिः ५। इति जटाधरः। अंशशब्दो दन्त्यसान्तोऽपि। अंशास

त् क विभाजने इति कविकल्पद्रुमद्वयानात्। स्तम्भः। इति विद्याविनोदादयः। (वस्त्रेकदेशः।

रिक्थविभागः। चतुर्थभागः। भाज्याङ्गः। रवि-

मूर्तिविशेषः। आदित्यविशेषः, यथा,—

“घाता मित्रोऽयंमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च।

भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा॥

एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरेव च।

जघन्यजस्तु सर्वेषामादित्यानां गुणाधिकः”॥

इति महाभारतम्। उक्तस्य षष्ठ्यधिकत्रिंशत्तम-

भागः। यदुर्वशीयः श्वपविशेषः, यथा,—ततः कुरुवत्स तस्य अनुरथः ततः पुरुहोत्रो जज्ञे

ततश्च अंश इति।)

अंशकं, स्त्री, दिनं। इति त्रिकाण्डशेषः।

अंशकः, ए, (अवशमशं हरति इति अंशं हारीति कन्।) आति। दायदः। इति त्रिकाण्डशेषः। (अल्पाशः। अल्पार्थे कन्।)

अंशमाकं, [ज], चि, (अंशं मजते इति अंश + भज् + ङि।) अंशी। (दायादः) यथा। जौ-घायनः।

“अवन्तीवनिब्रह्मास त्रयो वर्षा दिजातयः।

अंश

प्रातरुत्थाय कत्तेशं देवर्षिपिटतर्पणं”॥

निरुद्धास न कुर्वीरभ्रमाक् तत्र सेतुहत्।

इति प्रायश्चित्ततत्त्वः॥

अंशकः, चि, (अंश प्रशस्तस्त्वन्व अस्ति अस्य इति अंश + कच्।) अंसक। नलवान्। इत्यमरटीकाया रमानाथः॥ (प्रशस्तस्त्वन्वविशिष्टः)

अंशी, [न्], चि, (अशोऽस्यास्तीति अंश + इनि।) अंशयोग्यः। वगटकविशिष्टः। भागी। यथा या-

ज्ञवक्त्रः।

“विभागश्चेत् पिता कुर्यात् खेच्छया विमजेत् सुतान्। ज्ञेष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वं वा स्युः समाग्निः”॥

इति। सति तु पितरि पार्श्वानधिकारात् पुत्राणां नाग्निता। एवं धनिनः पौत्रस्त्वोपरमे तदंशभावे प्रपौत्राणामग्निता। इति दायतत्त्वः॥

अंशः, ए, (अंशयति इति अंश विभाजने। मृग-

खादित्वात् कु।) किरणः॥ प्रभाः। इति मेदि-

नीः। वेशः॥ इति धरणीः। सूत्रादिसूत्रांशः। इति हेमचन्द्रः॥ वेशः॥ सूर्यः॥ इति विश्वः॥

(अधिविशेषः। क्षतावयवः। सोमक्षतावयवः। भागः।)

अंशकं, स्त्री, (अंशन् कायति। कै शब्दे। आतइति क। यद्वा अशुभिः काशते। काश दीप्तौ।

अन्येषपीति डः।) वस्त्रमात्रं। सूत्रावस्त्रं। उत्त-

रीयवस्त्रं। इति मेदिनी। शूलावस्त्रं॥ इत्यमर-

टीकायां रमानाथः॥ (अधोवस्त्रं।) पत्रं। वेजपात इति भाषा। इति राजनिर्घण्टः॥

अशुधरः, ए, (अशूना धरः। धरति इति धरः। पचाद्यच्।) सूर्यः॥ इति त्रिकाण्डशेषः॥

अंशुमत्फला, स्त्री, (अशुमन्ति सूक्ष्मावयववन्ति फलानि अस्याः। अशुमानिव फलानि अस्याः इति वा।

अजादित्वात् टाप्।) कदलीवृक्षः। इत्यमरः॥

अंशुमती स्त्री, (अश्वः सन्ति अस्याः। मनुष्यं स्त्रीयं च। अंशुमत्याः फलं मूलश्च अंशुमती। अनुदात्ता-

देशेति अच्। फलपाकमूलेषु इति क्षुपि युक्तवद्भावः।) साणपर्व्विष्टः। इत्यमरः॥ (परदेवता।)

अंशुमान् [त्] ए, (अश्वो विद्यन्ते अस्य इति। तदस्यास्तीति मनुष्यं।) सूर्यः॥ इति त्रिकाण्डशेषः॥ असमञ्जपुष्पः सूर्यवशीयराजविशेषः। यथा।

“सगरस्यासमञ्जस्तु असमञ्जस्त्वांशुमान्।

दक्षिणोऽंशुमतः पुत्तो दक्षिणपत्य मगौरथः”॥

इति रामायणे बालकाण्डे ७० सर्ग ॥ सूर्यवधौ-
यासमञ्जोरजपौत्त । यथा,—

“ततश्चकारासमञ्जा गङ्गानयनकारणं ।
जलवर्षं तपस्तप्ता ममार कालयोगतः ॥
दिनीपस्तस्य तनयो गङ्गानयनकारण ।
तपः कृत्वा जलवर्षं ययौ लोकान्तरं नृपः ॥
अशुमास्तस्य पुत्रोऽभूद्गङ्गानयनकारण ।
तपः कृत्वा जलवर्षं ममार कालयोगतः ॥
भगीरथस्तस्य पुत्रो महाभागवतः सुधीः ।
तपः कृत्वा जलवर्षं ममार कालयोगतः” ॥
इत्यादि ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ८ अध्याय ॥
(विश्वस्यापिप्रकाशः परमात्मा ।) अशुयुक्ते चि ।
सोमजनाया अवयवविशिष्टः ।)

अशुमाकी, [न] ए, (अशुमां माला अस्ति अस्य
इति । शीघ्रादित्वात् इनि ।) सूर्य । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (आदित्य इवांशुमाकी चचार,
इति विष्णुपुराणम् ।)

अशुष, ए, (अशुः विद्याल्लोतिः अस्ति अस्य ।
इति । अशु + अच् ।) चाशक्यसुनिः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

अशुहस्त, ए, (अशुरेव हस्तः यस्य सः ।) सूर्य ।
इति जटाधरः ॥

अस, त् क विभाजने । अंशकरणे । इति कवि
कल्पद्रुमः ॥ दन्त्योपधः । विभाजन इति भाज
त् क तु पृथक्कृत्या इत्यस्य रूपः । असयति
असापयति धनं वणिक् । इति दुर्गादासः ॥

असः, ए, स्त्री, (अस्यते समाह्वयते । अस समा-
धाते । घञ् । यद्वा अमति अन्यते वा भारा-
दिना । अम गतौ । अमे सन् ।) स्तन्व । इत्य-
मरः ॥ विभागे णे । इति विश्वो हेमचन्द्रश्च ।
(अन्यत् सर्वम् अग्रशब्दे द्रष्टव्यम् ।)

असकूटः ए, (असे स्तान्ने कूट इव इति ।) ककुद् ।
घोडेर भूट इति भाषा । इति हेमचन्द्रः ॥

असल, चि, (असोऽग्यास्तीति । वत्साभ्या काम-
बले इति लच् ।) बलवान् । इत्यमरः ॥

अह, [स्] स्त्री, (अमति गच्छति प्रायश्चि-
त्तादिना । अम गत्यादिषु । अमे ऊक् च
इति असुम् ऊङागमश्च । अमति गच्छति
अधोऽनेन वा । अहरेरसना सिद्धे अहरेरसनि
अह इति मा भूदिति अमे ऊक् चेति सूत्र ।
तथा च—

“स्यान्मध्योद्गच्छतुर्थत्वमहसोरहसस्तथा” ।

इति द्विरूपकोष । एवञ्च ‘दत्ताध्याः सिद्धसङ्गे-
र्विदधतु घृण्यः शोभ्रमङ्गोविधातम्’ इति सूर्य-
शतके पाठः अशुमासरसिकानां प्रामादिक इति
वदन्ति ।) पाप । इत्यमरः । (दुष् । विघ्न ।
स्वधर्मेत्यागः ।)

अहतिः, स्त्री, (हन्ति दुरितमनया । हन्तेरहच
इति अतिः ।) दान । इत्यमरः । रोगः । त्यागः ।
इति मेदिनी ॥

अहती, स्त्री, (हन्तेरह च इति अति, बह्नादित्वात्
ङीष् ।) दान । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

अंहतिः, स्त्री, (अहन् + अति । अंहदेश इडागमश्च ।)
दान । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥

अह्निः, णे, (अहि + क्रिच् । वक्रादयश्च इति उगा-
दिसूत्रम् ।) पादः ॥ सत्तमूल । इत्यमरः ॥

अह्निपः, णे, (अह्निभिः पिबति इति । पा पाने,
सुपोति योगविभागात् कः । वच् । इति
हलायुधः ॥

अह्निस्तन्व, ए, (अह्नि पादः । तस्य स्तन्व इव ।)
गुण्य । (कुर्धशिरः ।) इति हेमचन्द्रः ॥

अक, म वक्रगतौ । कुटिलगमने । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ म अकयति अकति सर्पः । इति दुर्गा-
दासः ॥

अक, इ क लक्षणि । इति कविकल्पद्रुमः । लक्ष
चिह्नयत्तकरण । इ क अक्यति वस्त्रं रजक ।
नेपथ्यपाठेऽपि ऐर्नित्यत्वात्सुदनसोपोऽमावित्य-
स्याप्राप्तौ यगादौ अक्यते इत्यादौ सिद्धे इदित्
पाठसूत्रादेर्नैरनित्यत्वज्ञापनार्थः । तेन अक्यतीत्यपि
स्यात् । तथाच वेपथेव ।

“सिद्धे नित्यगिजन्तत्वात्त्रित्यनुन्वे कितामिदित् ।
निजनित्यत्वबोधार्थं न दृष्टोऽनुन्विधि कचिदिति” ॥
अस्यार्थः । किता कानुबन्धानां नित्यगिजन्तत्वा-
त्त्रित्यअन्तत्वात्त्रित्यनुन्वे नित्यनकारवत्त्वे सिद्धे
इदित् इदनुबन्धकरणे गिचो जेरनित्यत्वबोधार्थः ।
किन्तु अनुन्विधिनकाराभावः कचिदपि न दृष्टः ।
इति दुर्गादासः ॥

अक, इ ङ गत्या । लक्षणि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
इ अक्यते । ङ अक्यते पुण्यतीर्थेषु लययुगमान्य-
ज्ञितः । इति हलायुधः ॥ इति दुर्गादासः ॥

अक स्त्री, (न क सुख । तदिरुद्धं वा । नञ्समासः ।
नञ् न लोपः ।) पाप । दुःख । इति मेदिनी ॥

अकचः, ए, (नास्ति कचः केशः यस्य सः ।) केतु-
ग्रहः । इति हारावली ॥ वाच्यलिङ्गान्तु केशशून्ये ॥

अकथ्य, चि, न कथ्यः । नञ्समासः ।) अकथ-
नीयः । अवक्तव्यः ॥

अकनिलः, पु, (न कनिल नञ्समासः । बुद्धः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (बह्विनि शतसहस्राणि यावद-
कनिलानां देवानां समिपतितान्यभूवन् इति कलि-
तवित्तरः ।) कनिलमित्रे वाच्यलिङ्गः ॥

अकनिलग, ए, (अकनिल + गम् + ङ ।) बुद्धः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अकम्पितः, णे, (न कम्पितः । नञ्समासः ।)
बौद्धगणाधिपविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ कम्प-
रहिते वाच्यलिङ्गः ॥ (असदिग्धान् खरान् ब्रूया-
दविह्वलानकम्पितान् । इति ऋग्वेदीयप्रातिशा-
ख्यसूत्रम् ।)

अकरशिः, स्त्री, (न + कृञ् अनि ।) आक्रोश-
विशेषः । श्रापः । यथा तस्याकारशिरेवास्तु ।
इत्यमरः ॥

अकरा, स्त्री, (न + कृञ् + अन् । स्त्रियां ङीप् ।)
आमचकी । इति शब्दचन्द्रिका । वाच्यलिङ्गान्तु
कररहिते ॥

अकदम्बः, चि, (नास्ति कदम्बा यस्य इति ।) कदम्बः ।

अक्यः । निर्दयः । अकृपः । यथा,—

“रघोर्वैशे कुत्सामकश्य समुत्सारयति कः” ।

इति महानाटकः ॥

अकर्कशः, चि, (न कर्कशः । नञ्समासः ।) कर्क-
शरहितः । कोमल इति हेमचन्द्रः । (अकर्कशा
अपरुषा । इति लज्जितविस्तरः ।)

अकर्शः, चि, (नास्ति कर्शो यस्य सः ।) कर्शरहितः ।
यथा,—

“अपाणिपादो जवनो गृहीता

पश्यत्यचक्षुः स भृशोऽत्यकर्शः” ।

इति श्रीधरस्वामिस्तुतिः ।) वधिरः । इति
हेमचन्द्रः ॥

अकर्त्तनः, ए, (न + कृत् + न्युट् ।) वामनः । खम्बः ।
इति जटाधरः ॥

अकर्त्तव्य, चि, (न + कृञ् + तथ्य । न कर्त्तव्यः । नञ्
समासः ।) अकरणीयः । अकरणीयः । अकार्यः ।
यथा,—

“अविरोधी भवान्मोक्षं सर्वमङ्गलमङ्गल ।

विरोधी नाशवीजश्च सर्वोपद्रवकारणः ॥

अकर्त्तव्यो विरोधश्च दारुणैः क्षत्रियैः सह” ।

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे २८ अध्यायः ॥

अकर्त्ता, [चट्] चि, (न कर्त्ता । नञ्समासः ।) अका-
रकः । यथा,—

“चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागश्च ।

तस्य कर्त्तारमपि मा विद्मः कर्त्तारमयम्” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां ४ अध्याये १३ श्लोकः ॥
(कर्मनिर्णिप्तं साङ्ख्योक्तं पुरुषः ।) कर्त्तारो ।)

अकर्म, [न] स्त्री, (न कर्म । नञ्समासः ।) अक-
रणीयकाव्ये । यथा,—

“किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्षयेऽशुभात् ॥

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यश्च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्म्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत्” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां ४ अध्याये १६ । १७ ।

१८ श्लोकाः ॥ (अग्रशब्दं कर्म । कर्माभावः ।
दुष्कर्म ।)

अकर्मण्य, चि, (न कर्मणि साधुः । न + कर्मन्
+ यत् । कर्मयोग्यः । कार्यान्वितः । निष्क-
र्मण्यः । अक्रेतुया इति भाषा । यथा,—

“यदिदृष्टात्मिकायाश्च तिथेर्निष्क्रमणे परे

अकर्मण्य तिथिमज्ज विद्यादेकादशीं विना” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वः ॥

अकर्मो, [न] चि, (नास्ति कर्म यस्य । बुद्धः
ब्रूहिः । कार्यान्वितः । निष्कर्मो । कार्यानुप-
युक्तः ॥ (क्रियामन्दः ।) कृकर्मो । लेखाचारी ।)

अकर्माम्बित, चि, (कर्मणा अम्बितं न भव-
तीति । न + कर्मन् + अम्बितः ।) कृकर्माम्बितः ।
अकर्मविशिष्टः । दुष्कर्मयुक्तः ॥

अकल्मसः, चि, (नास्ति कल्मस इति ।) कल्मसः ।
न + कल्मसः ।) दम्भरहितः । तपस्वी । नीतः

अका

अकि

अक्ष

दम्भः २। इति हेमचन्द्रः॥ (प्राक्प्ररहितः। सरलः।)
अकल्पा इत्यपि पाठः।

अकल्पा, स्त्री, (नास्ति कल्पा अन्वकारनालिन्य
यस्याम् इति।) ध्योत्स्वा। इति शब्दचन्द्रिका॥
भाष्यलिङ्गस्तु कल्परहिते॥ (प्राक्प्ररहितः। दम्भ-
शून्यः। सरलः। निर्मलः।)

अकल्पित, वि, (न कल्पित इति। नञ्समासः।)
कल्पनारहितः। अकल्पनिक। अकल्पिम।
अरचितः। (सत्य। प्रकृत। अवितथ।)
अकल्प्य, वि, (न कल्प्यं सुस्थ। नञ्समासः।)
रोगी॥ (यथा,—

“अकल्प्यबालस्य विरविषमस्य क्रियाकुलान्।

... .. नाङ्गाययेन्नृप”॥

इति मिताक्षराधृतवचनम्॥ असमर्थः। यथा,—

“अकल्प्यं स्वाङ्गचेष्टायां शकुन्त इव पक्षरे”।

इति भागवते।) कल्पो निरामयः तत्र नञ्-
समासः॥

अकल्याण, स्त्री, (न कल्याण। नञ्समासः।) अ-
मङ्गलं। अशुभम्। (वि। कल्याणरहितः।)

अकस्मात्, व्य, अतर्कित। हठात् १। तत्पर्यायः।
सहसा २ सद्यः ३ सपदि ४ तत्क्षणे ५ एक-
पदे ६। इति हेमचन्द्रः॥ नञ्समस्तकिमुशब्दस्य
पञ्चम्यन्तप्रयोगोऽयं। इति केचित्॥

अकारण, वि, (नास्ति कारणं यस्य स। न + का-
रण।) कारणशून्य। निर्हेतु। अनिमित्तं। यथा,—

“कुतः पुनः शब्दमदमोश्वरे,

न चार्पितं कम्म यदप्यकारणम्”।

इति श्रीभागवतं॥ (कारणविना। कारण-
भावः। यथा,—“कारणसामान्ये द्रव्यकर्मणा
कर्मकारणसुप्तम्”। इति वैशेषिकसूत्रम्।)

अकारणगुणोत्पन्नगुणः, पु, (विना कारणगुणं
उत्पन्ना जाता ये गुणाः। अकारणगुण +
उत्पन्न + गुणः।) स्वाभाविकगुणः। न्यायमते वि-
भुनक्तिविशेषगुणाः यथा,—बुद्धिः १ सुख २
दुःख ३ इच्छा ४ द्वेषः ५ यत्न ६ धर्म ७ अ-
धर्म ८ भावना ९ शब्दः १०।

(“अतीन्द्रिया विभूनान्तु ये स्युर्वैशेषिका गुणाः।

अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्त्तताः”॥

इति भाष्यपरिच्छेदे। अकारण्येति कारणगुण-
पूर्वका रूपादयो वक्ष्यन्ते। बुद्ध्यादयस्तु न
तादृशाः। आत्मादेः कारणभावात्।) इति
सिद्धान्तसुभाषणी॥

अकार्षण, स्त्री, (न कार्षणम्। नञ्समासः।)
हृष्यन्ताराहित्यं। यथा,—

“स्तोकादपि च दातव्यमदीनेनैव चात्मना।

अहन्त्यहनि यत्किञ्चिदकार्षण्यं हि तत् स्तुवम्”॥

इत्येकादशोत्तरम्॥

अकार्य, स्त्री, (न कार्यम्। नञ्समासः।) कार्या-
भावः। अकृत्यं। अकर्म। (दुष्कर्म। कुशा-
र्थम्।) यथा,—

किमकार्यं कदर्याणां दुस्वप्नं किं धृतात्मना”।

इति श्रीभागवतं॥

अकाल, पुं, (न कालः, अप्रशस्तः कालो वा।
नञ्समासः।) असमयः। अप्रशस्तकालः।
यथायोग्यकालातिरिक्तसमयः। अशुद्धकालः।
यथा,—गुरोरस्तात् प्राक् वृद्धत्वे पञ्चदशाहः।
तस्यास्ते द्वात्रिंशदिनं। तस्योदयात् परं वा-
णत्वे पञ्चदशाहः। गुर्वादित्ययोगे स्थितिकाल
द्वात्रिंशदिनादि।

सिद्धे गुरोः स्थितिकालः सम्बत्सरस्थूलः। अस्य
विशेषः यदि माघपौर्णमास्यां मघानक्षत्रं
प्राप्यते तदैव भाव्यः। वक्रिगुरौ अष्टाविंशति-
दिनं। पूर्वराशावनागतातिचारिगुरौ एकवर्षः।
अयमेव लुप्तसम्बत्सरः। पूर्वराशिगन्तविचा-
रिगुरौ पञ्चचत्वारिंशत् दिनः। नीचस्य गुरोः
स्थितिकालः सवत्सरस्थूलः। राक्षस्य गुरोः
स्थितिसमयः एकाब्दः स्थूलः। भृगोर्महास्तात्
प्राक् वृद्धत्वे पञ्चदशाहः। तस्य महास्ते
द्विसप्ततिदिनः। तस्योदयात् परं वाणत्वे दशाहः।
एतन्नयः श्रीघ्रास्तमुच्यते॥ भृगोः पादास्तात्
प्राक् वृद्धत्वे दशाहः। तस्य पादास्ते द्वादशाहः।
तस्योदयात् परं वाणत्वे दिनत्रयः। एतन्नयः
वक्रास्तमुदितः। मलमासे मासमेकः॥ भातु-
लक्षितमासे क्षयमासे च तदैव॥ भूकम्पाद्य-
द्भूते सप्ताहः॥ पौषादिचतुर्मासे एकदिन-
चरणाङ्गितवर्षण्ये तद्दिनः। दिनद्वयचरणाङ्गित-
वर्षण्ये दिनत्रयः। दिनत्रयचरणाङ्गितवर्षण्ये
सप्ताहः॥ दक्षिणायने षण्मासाः॥ ओहृरि-
श्रयने चतुर्मासः॥ चन्द्रसूर्ययुग्मे कर्मविशेषे
एकत्रिसप्तदिनानि॥ इति ज्योतिषतत्त्वः॥

अकालज, वि, (अकाले जायते इति। अकाल
+ जन + ड।) अकालजातः। असमयोत्पन्नः।
अपूर्णकालोद्भवः। यथा,—

“अकालजन्तु विरसं न धान्यं गुणवत् स्मृतं”॥

इति राजवल्गुम्॥

अकालजलदोदय, पु, कुञ्जभट्टी। इति शब्दमाणा॥

अकाले मेघानामुदयः॥ यथा रघवश्रे—

“यवनीमुखपद्माना सेहे मघमद न स।

बाणातपमिवाङ्गानामकालजलदोदय”॥

अकालमेघोदय, पु, (अकाले यः मेघानाम्
उदयः।) कुञ्जभट्टी। इति शब्दमाणा॥ अकाले
मेघानामुदयः॥

अकिञ्चन, वि, (नास्ति किञ्चन यस्य। मयू-
रथसंकादित्यात् बङ्गब्रीहिसमासः।) दरिद्रः।
नास्ति किञ्चिदपि यस्य। इति हेमचन्द्रः॥
(यथा,—“अकिञ्चनः सन् प्रमदः स सम्पदाम्”
इति कुमारसम्भवे।)

अकिञ्चनता, स्त्री, (अकिञ्चनस्य भावः। अकि-
ञ्चन + तल्।) अकिञ्चनस्य भावः। स तु परि-
यहत्यागरूपयमविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

अकिञ्चिष, वि, (नास्ति किञ्चिष यस्य। बङ्ग-
ब्रीहिः।) किञ्चिषशून्यः पापरहितः। यथा,—

“न मां दोषेण सयौव गन्तुमर्हस्यकिञ्चिष”।

इति रामायणम्॥

अकीर्त्ति, स्त्री, (न कीर्त्तिः। नञ्समासः।)
अयशः। यथा,—

“अकीर्त्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽप्यथा।

सम्भावितस्य चाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते”॥

इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्याये ६४ श्लोकः॥
अकीर्त्तिकरं, वि, (अकीर्त्तिं करोति जनयति
इति। यद्वा कीर्त्तिकरं न भवतीति नञ्-
समासः।) अयशस्करः। यथा,—

“कुतश्चा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितं।

अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्त्तिकरमर्जुन”॥

इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्याये २ श्लोकः॥

अकुतोभय, वि, (नास्ति कुतोऽपि भयं यस्य
स। मयूरव्यंसकादिगणान्तर्गतः। न + कुतः
+ भयः।) नास्ति कस्माद्भयं यस्य। निर्भयः।
यथा। इच्छतामकुतोभयमिति भक्तिरसान्त-
सिन्धुः॥

अकुप्यं, स्त्री, (न कुप्यं, कुप्यादन्वदित्वर्थः। नञ्-
समासः।) स्वर्णं। रूप्यं इति हलायुधः॥ यथा—
“कुरुनकुप्यं वसु वासवेरपमः”। इति भारविः॥

अकूपार, पु, (न कूपारः। नञ्समासः।) कु-
प्यविर्गं पिप्पलितं इति कूपारः। पृ पावन-
पूरणयोः। कर्मस्थि अयम्। अन्वेष्टामपीनि
दीर्घः। समुद्रः। इत्यमरः॥ कूर्मराजः।
पाषाणादिः। इति मेदिनी॥ कामठः। इति
त्रिकाण्डशेषः॥

अकूर्चं, पुं, (नास्ति कूर्चं कैतवं यस्य। वङ्ग-
ब्रीहिः।) वृद्धः। इति त्रिकाण्डशेषः। कैत-
वशून्ये वि। (दम्भशून्ये)।

अकृत, वि, (न + कृत + क्त।) न कृतः। अनिष्पा-
दितः। यथा—

“कालातीतन्तु यत् कुर्यादकृतत्वमिति निर्दिशेत्”

इति स्मृतिः॥ (नियः। प्रमाणाविषयः। (स्त्री)
मोक्षः। कारणं। (स्त्री) प्रकृतिविशेषः।

यथा—“अथां निम्नदेशगमनादिगच्छणा प्रकृ-
तिः सा न केनचित्कृता”।)

अकृतवत्, वि, (न + कृत + वत् + क्त।) न कृतवत्
इति नञ्समासः।) कृतवत्। हितासुर्चा।
उपकारासानी। उपकारहन्ता। यथा,—
“भगतोऽपि न वै केचिद्भजन्त्यभगतः कुतः।
आत्मारामाः पूर्णकामा अकृतवत्ता गुणदुःहः”॥
इति श्रीभागवतम्॥

अकृतित्वं, स्त्री, (य + कृतिन् + त्वं।) अकृतमत्वा।
अपदुता। कर्म्मकुशलत्वं। अयोग्यत्वं॥

अकृती, [न] वि, (न + कृती। नञ्समासः।) अकृत-
क्षमः। कार्याकुशलः। जित्यनुपशुक्तः।

अकृत्रिमं, वि, (करणात् जातं कृत्रिमः। स न
भवतीति नञ्समासः।) अकरञ्जः। अकृतं।
सिद्धः। अकरणजातं। यथा दक्षः॥

“ऋतुर्ये च तथा मग्ने क्षान्ताये सदस्यहरेव्।
तिलपुष्पकुशादीनि क्षान्ताक्षत्रिमे कथे”॥

इत्यादिकाधारतत्त्वं॥॥ कृत्रिमः। आकृत्यः।

“पूर्वमसं समावोक्तं प्राज्ञिकोऽयं सेवेत्येतत्॥

अक्ष

शोधयेत् पूर्वपक्षान्नु यावन्नोत्तरदर्शनम् ॥
 खभावोक्त अक्षत्रिम । इति व्यवहारतत्त्वं ॥
 (अक्रियोत्पन्नम् । नैसर्गिकम् । अत्यलक्षितम् । यथा,—
 “तदक्षत्रिमसौ हार्दमापत्स्वपि न मुञ्चति” ।
 इति हितोपदेशः ।)
 अक्षपः, चि, (नास्ति क्षपा यस्य सः ।) क्षपाशून्यः ।
 निर्दयः । अक्षयः । यथा,—
 “वनजौ वनजौ ऋषिस्त्रिरामौ सक्षपोऽक्षपः” ।
 इत्यनुशुनाचार्यः ॥
 अक्षपणः, चि, (न क्षपणम् । नञ्समासः ।) कार्यल-
 रहितः । दीनताशून्यः । यथा,—
 “महद्वा यस्य न प्राप्तो दीन क्षपण उच्यते ।
 कुलेऽप्यक्षपणे राम संभूतः सर्वकामदे” ॥
 इति रामायणम् ॥ (पुष्कलम् । बज्जलम् । यथा,—
 “भृशस्थां नवपक्षवैरक्षपणैरतिष्ठ यामो वयम्” ।
 इति वैराग्यप्रतकम् ।
 अक्षय्याकर्म, [न] चि, (न क्षय्य मलिन कर्म
 यस्य सः । न + क्षय्य + कर्मन् ।) दुष्कर्मरहितम् ।
 निष्पापम् । शुद्धाचारम् । अक्षय्य निष्पापत्वात्
 शुद्ध कर्मस्य । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 अक्षेशः, चि, (नास्ति केशो यस्य । अल्पः अग्रशस्तो
 वा केशो यस्य सः ।) केशरहितः । अल्पकेश-
 युक्तः अग्रशस्तकेशविशेषः ॥
 अक्षैव, स्त्री, (न क्षैवम् । नञ्समासः ।)
 क्षैवभावः । अक्षपटता । अक्षुर्त्तता । अवधना ॥
 अक्षोटः, पु, (न + कुट + भावे घञ् ।) गुवाक ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अक्षोविदः, चि, (न क्षोविदः । नञ्समासः ।) अक्ष-
 यितः । मूर्खः ॥
 अक्षौटिल्य, स्त्री, (न + क्षौटिल्य । नञ्समासः ।)
 क्षौटिल्यभावः । सरलता ॥
 अक्षा, स्त्री, (अक्ष दुःख कायति मृच्छति इति
 कै शब्दे ।) माता । इति शब्दरत्नावली ॥
 अक्षः, चि, (अक्षेर्गतौ क्षः । अक्षपरिमाणस्य
 वाचक इति भाष्यस्य कैयटेन तथा व्याख्या-
 त्वात् । अक्षति अक्ष्यते वा । अक्ष यत्तदादौ ।
 अक्षिप्रसिध्यः क्षः इति श्रौणादिकः क्षः ।)
 युक्तः । गतः ॥ अक्षः ॥ अक्षय्यतिगतिमन्त्रणे
 इत्यस्मात् कर्मणि क्षः । यथा,—
 “द्विकान्धासातुरे पूर्वैः क्षेणाक्षे खेद इक्ष्यते” ।
 इति चक्रदत्तः । (क्षियां अक्षा इति पदं रात्रि-
 वाचकम् वेदे प्रसिद्धम् ।)
 अक्षु, स्त्री, रात्रिः । अक्षति प्रतिदिनं गच्छति
 अक्षुः । अक्षु घनि यत्तिगतिमन्त्रणे बाज्जल-
 कात् कुः अनिदितामिति ग्लोपः । वेदप्रचुर-
 प्रयोगोऽयम् ॥ (आयुधः । किरणः । कान्तिः ।
 गच्छः । खेतः । अक्षनघृत । एते अर्था
 वैदिकग्रन्थे प्रसिद्धाः ।)
 अक्षयादः, चि, (न क्षयादः । नञ्समासः ।)
 अक्षयमक्षयः । यथा,—
 “क्षयादास्तु मृगान् हत्वा घेनुं दद्यात् पयसिनीं ।
 अक्षयादानं वत्सतरोमुष्टं हत्वा तु क्षयात्” ॥

अक्षे

इति मानवे ११ अध्याये १११ श्लोकः ॥
 अक्षमः, चि, (न क्षमः । नञ्समासः । नास्ति
 क्षमो यस्य इति वा ।) क्षमरहितः । अतिक्रमः ।
 यथा,—
 “अक्षमाच्छेषो दृष्टिं योऽभिवाञ्छति मूढधी” ।
 इति माधवकरः ॥ (क्षमाभावः । क्षमविपर्ययः ।
 यथा,—“इदमनुचितमक्षमस्य गुंसां यदिह
 जरास्वपि मान्मथा विकाराः” इति षट्कार-
 प्रतकम् ॥)
 अक्षान्ता, स्त्री, (न + क्षम् + क्त + आप् ।) दृष्टी ।
 इति काश्चिद्व्रतमाणा ॥ अक्षान्ते चि ॥
 अक्षियः, चि, (नास्ति क्रिया यस्य । अग्रशस्ता
 वा क्रिया यस्य ।) अक्षियान्वितः । कुकर्म-
 विशिष्टः । क्रियारहितः । यथा ‘अक्षियत्वाच्च
 सर्वदा’ इति चरकः ॥ (निश्चेष्टः । स्पन्द-
 रहितः । कर्मयोगी । यथा,—
 “अनाश्रित कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।
 स सत्त्यासी च योगी च न निरभिर्न चाक्रिय” ॥
 इति गीतायाम् ।) (स्त्री । क्रियाभावः । क्रिया-
 त्यागः । अक्षय्याक्रिया । यथा,—
 “अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः सर्वकर्मिणाम् ।
 अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चायथाक्रिया” ॥
 इति काव्यसङ्गलितः ।)
 अक्षूरः, पु, (क्षौर्यवान् क्रूरः, स न भवति इति
 अक्षूरः । यदा क्रूर इति भावप्रधानो निर्देशः ।
 न विद्यते क्षौर्यम् इति अक्षूरः ।) गान्दिनीमुषः ।
 श्रीक्षयपिष्टयः । तस्य पिता अमल्लः । (तस्य-
 माता गान्दिनी ।) इति श्रीभागवतम् ॥ क्रूरताशून्ये
 चि ॥ (सरले । यथा,—
 “क्षीणा सुखोद्यमक्रूर विस्पष्टार्थं मनोरमम्” ।
 इति मनु । पुंसि विष्णुः । यथा,—
 “अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिण क्षमिणां वरः” ।
 इति भारते ।)
 अक्षोघः, पु, (न क्षोघ इति नञ्समासः । नास्ति
 क्षोघो यस्य इति वा ।) क्षोघक्षित्तविकार तदि-
 परीतः । स तु आश्रमिणां दशधर्मान्तर्गतधर्मः ।
 इति जटाधरः ॥ (यथाह मनुः—
 “दृष्टिं क्षमा दमोऽस्तेय शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
 धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशक धर्मलक्षणम्” ॥
 इति ।) वाचस्पिकस्तु क्रोधरहितयुक्तौ ॥
 अक्षान्तः, चि, (न + क्षम् + क्त । न क्षान्त इति
 नञ्समासः ।) क्षान्तिरहितः । अनवसन्नः ।
 अक्षान्तः ॥
 अक्षिका, स्त्री, नीलोदकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 अक्षिकर्मा, [न] चि, (अक्षिकर्म अनायाससाध्य
 कर्म यस्य । बज्ज्रीहिः ।) अक्षेणेन कर्मकर्ता ।
 यथा,—
 “दूतोऽहं कोशलेन्द्रस्य रामस्याक्षिकर्मणः” ।
 इति रामायणम् ।
 अक्षेशः, स्त्री, (न क्षेश इति नञ्समासः ।) क्षेश-
 भावः । यथा,—
 “यावमात्रप्रसिद्धार्थं खै कर्मभिरगर्हितैः ।

अक्ष

अक्षेणेन शरीरस्य कुर्वति घनसञ्चयम् ॥
 इति मानवे ४ अध्याये २ श्लोकः ॥ क्षेशभाववति
 चि ॥
 अक्षेशः, चि, (नास्ति क्षेशो यस्य इति बज्ज्रीहिः ।)
 क्षेशशून्यः । अनायासः । अक्षयः ॥
 अक्ष, न ऊ यातो । सहती । इति कविकल्पद्रुमः ।
 न अक्षेति घनं लोकः । व्याप्नोति राशीकरोति
 वा इत्यर्थः । ऊ आक्षिप्य । आया । इति
 दुर्गादासः ।
 अक्ष, ऊ यातो । सहती । इति कविकल्पद्रुमः ।
 अक्षति घनं लोकः । व्याप्नोति राशीकरोति वा
 इत्यर्थः । ऊ आक्षिप्य । आया । इति दुर्गादासः ॥
 अक्ष, स्त्री, (अक्षेति अक्षति वा अक्ष्यते वा अनेन
 अक्ष वा अक्षु यातो । पचायध् घञ् वा । अ-
 न्युते अत्यर्थं अश्रु यातो । अश्रेदेवने इति श्लो-
 वा ।) इन्द्रियः । (यथा विष्णुपुराणे,—
 “शब्दादिव्यनुरक्तानि निगृह्याद्याणि योगवित् ।
 कुर्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायणम्” ॥)
 सौवर्षलः । तुल्यः । इति मेदिनी । (चक्षुः । यथा
 रामायणे,—
 “सर्वे तेऽनिमिषैरक्षैस्तमनुद्रुतचेतसः” इति ।)
 अक्षः, पुं, कर्षपरिमाणः । (यथा,—
 “ते घोडशान् कर्षोऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयम्” ।)
 पाशकः । (अक्षैरक्षान् वा दीयति । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ।) (पाशक्रीडा । यथाह मनुः—
 “मृगयाक्षो दिवास्वप्नं परीवादः क्षियो मदः” ।)
 कलिद्रुमः । इत्यमरः । (विभीतकक्षः । यथा
 कान्दोर्ग्ये—यथा वै दे अमलके दे केले द्वौ
 वाक्षौ मुष्टिमनुभवति ।) क्षातार्थः । शकटः । व्यव-
 हारः । रक्षाक्षः । इन्द्राक्षः । सयः । चक्रः । इति
 मेदिनी । (चक्रधारणदारुमेदः । यथा,—
 “क्षिन्ननास्ये भययुगे तिर्यक् प्रतिमुखागते ।
 अक्षमङ्गे च यानस्य चक्रमङ्गे तथैव च” ॥)
 आत्मा । रावणपुत्रः । इति हेमचन्द्रः । (यथा रा-
 मायणे—“निशम्य राजा सनरे सहेतुसुक
 कुमारमक्षं प्रसमैक्षताथ वै” ।)
 जातान्धः । गरुडः । इति शब्दरत्नावली । (शिवः ।
 यथा भारते—
 “अक्षश्च रथयोगी च सर्वयोगी महाबलः” ।
 इति) सकृत्तपलमा । यथा,—
 “चन्द्राश्विनिष्ठा पलमाक्षिता च
 लङ्गावधिः स्यादिह दक्षिणोत्तरम्” ।
 इति मास्यगी ॥
 “प्रमा शरणा सगुरीययोगा-
 दक्षः सदा दक्षिणदिक् प्रदिष्टः” ।
 इति आतकार्यम्—
 “दक्षिणोत्तररेखायां सा तत्र विभुवत् प्रमा ।
 शङ्कुष्ठाया हते त्रिष्ये विभुवत् कर्षमाजिते ।
 लम्बाक्ष्ये तयोश्चापे लम्बाक्षौ दक्षिणौ सदा” ।
 इति सूर्यसिद्धान्तः ॥
 अक्षका, पु, (अक्ष + क) त्रिभिश्चक्षुः । इति
 रत्नमाणा ।

अक्ष

अक्ष

अक्ष

अक्षक्रीडा, स्त्री, (अक्षे या क्रीडा) द्यूतक्रीडा
पाशक्रीडा । यथा । अक्षक्रीडाया व्यासयुधि-
ष्ठिरसंवाद प्रचरति । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥
तद्विवरणं चतुरङ्गशब्दे द्रष्टव्य ॥ * ॥ कार्तिक-
शुक्लप्रतिपदि तत्क्रीडाविधिर्यथा । ब्रह्मपुराणे,—
“शङ्करश्च पुरा द्यूत ससर्ज सुमनोहर ।
कार्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते ॥
जितश्च शङ्करस्तत्र जय लेभे च पार्वती ।
अतोऽप्यर्च्यद्भरो दु खो गौरी नित्य सुखोषिता ॥
तस्मात् द्यूत प्रकर्तव्य प्रभाते तत्र मागवै ।
तस्मिन् द्यूते जयो यस्य तस्य सवत्सर शुभ ॥
पराजयो विरुद्धस्तु सव्यनाशकरो भवेत्” ।
द्यूतप्राणिभिः क्रीडन । यथा मनु,—
“अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते” ।
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ दशमोद्वादशयोस्त-
करणनिषेधो यथा । स्मृति,—
“शाक माष मसूरश्च पुनर्भोजनमैद्युने ।
द्यूतमत्यम्बुपानञ्च दशस्य वैष्णवस्यजेत्” ॥
कूर्मपुराण,—
“कास्य मास सुरा क्षौद्र हिंसा तैलमसत्यताम् ।
द्यूतक्रीडा दिवाविनाशायाम क्रोधमैद्युने ॥
द्वादश्या द्वादशैतानि वैष्णव पक्विवर्जयेत्” ।
इत्येकादशीतत्त्वं ॥ * ॥ अन्यत् द्यूतशब्दे द्रष्टव्य ॥
अक्षज ए, (अक्ष + जन् + ड) वक्ष । इति पुरुषो-
त्तम । अस्थिज इति क्वचित् पाठ । (विष्णु ।
यथा मागवते,—
“जघानोत्पत्य गदया हनावसुरमक्षज” ।
अक्षत, स्त्री, (क्षत्तुं हिसाया । नपुसके भावेक्ष ।
अनुदात्तोपदेशेऽस्यादिना यलोप ।) बाजा । नपु-
सक । इति मेदिनी ।
अक्षत, चि, (न + क्षत् + क्त) अक्षित । इति
मेदिनी । अखण्डित । इति शब्दरत्नावली ।
(यथाह मनु,—
“दश स्थानानि दण्डस्य मनु खायम्बुवोऽत्रवीत् ।
त्रिषु स्थानेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो ब्रजेत्” ॥)
अक्षत, ए, यव । इति मेदिनी । (यथा आश्वलायन-
श्रौतसूत्रे,—
“अक्षतसङ्गुना नव कलस परित्या” ॥)
अक्षमात्र । इति अमरटीकाया भावुरीक्षित ॥
अक्षता, ए भू भूति स्त्री । (न क्षता येषां ते
इति अक्षता । मुकुटस्तु अमरव्याख्यानावसरे
बाजा ए भूभित्तेऽक्षतमिति पठित्वा कर्मणि क्त ।
क्षत खण्डित । न क्षतमक्षतमिति विग्रहं नित्य-
पुलिङ्गा नित्यवङ्गवचनान्ताश्च बाजा अक्षतमिति
व्यापश्यौ ॥ केचित्तु अखण्डितशब्दा अक्षतमि-
त्याहुः ।)
अक्षता स्त्री, कर्कटशङ्खी । कौण्डाशङ्खी इति
भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पुरुषसर्गारहिना
स्त्री । स्मृति ॥ यथाह याज्ञवल्क्य—
“अक्षताया क्षताया वा जातः पौनर्भवः पुनः” ।
अक्षक, ए, (अक्षाणां व्यवहाराणां दर्शकः ।
अक्ष + दृश् + क्त्वा) व्यवहारदृष्टा व्यवहा-

राणा ऋणादानादिविवादानां दृष्टा निर्णेत ।
धर्माध्यक्ष इत्यर्थः । इत्यमरः तट्टीका च ॥ अक्ष
इति इराजीयभाषा ॥
अक्षदृक्, (ण) ए, (अक्ष + दृश् + क्त्वा) अक्ष-
दर्शक । (व्यवहारस्य ज्ञाता ।)
अक्षदेवी, (न) त्रि, (अक्षैर्देव्यति । दिवु क्रीडादौ ।
सपीति शिनि ।) द्यूतक्रीडाकारक । इत्यमरः ॥
अक्षय, ए, (अक्षैर्देव्यति । दिवु क्रीडादौ । अक्ष +
दिव + क्त्वा + ऊट् ।) अक्षक्रीडक । इति व्या-
करण ॥
अक्षधृ ए, (अक्ष + धृ + अच् ।) शाखोटवृक्ष ।
इति भूरिप्रयोग ॥
अक्षधूर्त ए, (अक्षेषु धूर्तः । सप्तमी शौखैरिति
समास ।) द्यूतक्रीडक । तत्पर्याय । धूर्तः २
अक्षदेवी ३ कितव ४ द्यूतक्षत् ५ । इत्यमरः ॥
जुयारी इति भाषा ॥
अक्षधर्त्तिल ए, (अक्ष + धृ + तिल) वृष ।
इति हारावली ॥
अक्षपाटक ए, (अक्ष + पाट + वुन् ।) धर्माध्यक्ष ।
इति जटाधरः ॥ अक्ष इति भाषा ॥
अक्षपाद ए, (अक्ष + पाद ।) तार्किक । तत्प-
र्याय । नैयायिक २ । इति हेमचन्द्रः ॥
अक्षपीडा स्त्री, (अक्ष + पीडा ।) यपतिक्ता कता ।
इति राजनिर्घण्ट ॥
अक्षम त्रि, (नास्ति क्षमा यस्य स ।) क्षमारहित ।
क्षमाशून्य । (असमर्थः ।)
“विष्णुसेवी च श्वपचो वशना कोटिमुद्धरेत् ।
हरेरभक्तो विप्रश्च खसश्च रक्षितुमक्षमः” ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते ३३ अध्यायः ॥
अक्षमा स्त्री, (न क्षमा इति मन्त्रसमासः ।) अ-
क्षान्ति । ईर्ष्या । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा
किरानार्जुनीये—
“अतिपातितकालसाधना
खशरीरेन्द्रिवर्गतापिनी ।
जनवन्न भवन्तमक्षमा
नयसिद्धेरपनेतुमर्हति” ॥
अक्षमाला स्त्री, (अक्षाणां माला ।) अक्षसूत्र ।
वशिष्ठपत्नी । इति मेदिनी ॥ (यथाह मनु —
“अक्षमाला वशिष्ठेन सयुक्ताधमयोगिना” ।
अक्षसूत्रेति तान्त्रिकभाषया अकारादिक्षका-
रान्तवर्णमाला रुद्राक्षमाला च । यथा गौत-
मीये,—
“पञ्चाशद्विंशतिभिर्माला विहिता अपकर्मसु ।
अकारादिक्षकारान्ता अक्षमाला प्रकीर्तिता ॥
क्षयं मेरुमुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तम ।
अनया सर्वमन्त्राणां जपः सर्वसमृद्धिदः” ॥
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ अन्यत् मालाशब्दे वर्ण-
मालाशब्दे च द्रष्टव्य ॥
अक्षय त्रि, (नास्ति क्षयो यस्य स ।) बद्धनीहि ।)
क्षयरहित । अक्षयः । कल्पान्तस्थायी । यथा—
“अक्षराणि फलान्याङ्गरमरास्त्रिदशानिव ।
कल्पान्तस्थानसम्बन्धान्नान्या नाशवर्जिनः” ॥

इति मोमाक्षकारिका ॥ अपि च । भविष्य-
पुराणं ।
“चतुर्दश्या तथाष्टम्या पक्षयोः शुक्लपक्षयोः ।
योऽब्देमेकं न सुप्नोत शिवार्चनपरो नरः ॥
यत् पुण्यमक्षय प्रोक्तं सततं सचयाजिना ।
तत् पुण्यं सफलं तस्य शिवलोकश्च गच्छति” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ पापपुण्याक्षयजनक-
योगविशेषः । यथा ज्योतिषे,—
“सोमवारेऽप्यमावास्या आदित्याह्ने तु सप्तमी ।
चतुर्थ्याङ्गारवारे तु अष्टमी च बृहस्पतौ ॥
अत्र यत् क्रियते पापमथवा धर्मसञ्चयः ।
पण्डितमसहस्राणि प्रति जन्म तदक्षयः” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (अनन्त । अक्षयकालाभि-
मानी । अ वामुदेव तस्मिन् क्षयो निवासोऽस्य
इति व्युत्पत्त्या ब्रह्मणिष्ठ ।)
अक्षयवतीया स्त्री, (अक्षया या वतीया तिथिः ।)
वैशाखशुक्लवतीया । सा तु सत्ययुगाद्या । तत्र
ज्ञानदानादावक्षयफलं । इति । स्मृति । यथा,—
“वैशाखे मासि राजेन्द्र शुक्लपक्षे वतीयिका ।
अक्षया सा तिथिः प्रोक्ता क्षत्तिकारोहिणीयुता ॥
तस्या दानादिकं पुण्यमक्षयं समुदाहृतं” ।
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ विवरणं तु वैशाख-
शब्दे द्रष्टव्य ॥
अक्षया स्त्री, (नास्ति क्षयो यस्य सा ।) वारतिथि-
घटितयोगविशेषः । यथा,—
“अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।
चतुर्थी भौमवारेण अक्षयादपि चाक्षया” ॥
इति भविष्यपुराणम् ॥
अक्षर ए, (न क्षरति । क्षर सञ्चलने । पचाद्यच् ।
यद्वा । अक्षुते । अक्षू व्याप्तौ । अक्षे सरः ।) शिवः ।
विष्णुः । इति शब्दरत्नावली । यथा महाभारते,—
“विश्वं विष्णुर्वैष्णवकारो भूतमथ्यमवत्युधु ।
अथय पुरुष साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च” ॥
इति । (अज । जीव ।)
अक्षरं स्त्री, (न क्षरति इति व्युत्पत्त्या ।) ब्रह्म ।
(अविनाशि निर्विशेष प्रणवाख्यं ब्रह्म । कूटस्थ
नित्य आत्मा । यथा,—
“क्षराद्विरुद्धधर्मत्वादक्षरं ब्रह्म भण्यते ।
कार्यकारणरूपं तु नश्वरं क्षरमुच्यते ॥
यत्किञ्चिद्वस्तु लोकेऽस्मिन् वाचो गोचरता गतः ।
प्रमाणस्य च तत्सर्वमक्षरे प्रतिषिध्यते ॥
यदप्रवोधात् कार्यस्य ब्राह्मण्यं यत्प्रबोधतः ।
तदक्षरं प्रबोध्य यथोक्तेऽक्षरवर्त्मना” ॥
अकारादिक्षकारान्तैकपञ्चाशद्वर्णं । इति मेदिनी ॥
अस्योत्पत्तिकारणं । यथा बृहस्पति,—
“वाग्मासिके तु सम्प्राप्ते भ्रान्तिं सञ्जायते यतः ।
धात्राक्षराणि स्युषानि पञ्चाक्षराण्यतः पुरा” ॥
इत्याह्निकतत्त्वं ॥ तत्र पञ्चविधं । यथा,—
“मुद्रालिपि शिल्पलिपिलिखिलेखिनिसम्भवा ।
गुह्यिका दुर्गसम्भूता क्षिपयः पञ्चधा स्मृता” ।
इति वाराहीतन्त्रः ॥ * ॥ अन्यत् मुद्राशब्दे
वर्णशब्दे च द्रष्टव्य ॥ गगनं । धर्मः । तपस्या ॥

अपामार्गः । इति हेमचन्द्रः । भोक्ष । इत्यमरः ।
अक्ष । इति वेदप्रयोगः ।

अक्षरं त्रि, (न क्षरताति ।) अक्षरणीय । अच्युत ।
यथा,—

“तस्मै स विद्यानुपसन्नाय सत्यम्
प्रशान्तचित्ताय शमन्विताय ।
येनाक्षरं पुरुषं वेदं सत्यं
प्रावाच तत्त्वतो ब्रह्मविद्या” ॥

इति वेदान्तसारधृता श्रुतिः ॥

अपिच ।

“हाविमौ पुरुषौ लोके क्षरस्वाक्षर एव च ।

क्षरं सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां १५ अध्याये १७ श्लोकः ॥

क्षरस्वाक्षरश्चेति हाविमौ पुरुषौ लोके प्र-
सिद्धौ । तावेवाह । तत्र क्षरं पुरुषो नाम
सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्थायारान्तानि शरी-
राणि अविवेकिलोकस्य शरीरेष्वेव पुरुषत्व-
प्रसिद्धे । कूटो राशिः शिखाराशिः पर्वत इव
एकदेशेयं नश्यत्स्वपि निर्विकारतया तिष्ठतीति
कूटस्थश्चेतनो भोक्ता स तु अक्षरं पुरुष उच्यते
विवेकिभिः । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

अक्षरचक्षुः पु, (अक्षरैर्वित्तं ।) तेन वित्तं इति
चक्षुः । लेखक । इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः ॥

अक्षरचक्षुः पु, (अक्षरैर्वित्तं ।) तेन वित्तं इति
चक्षुः । लिपिकर । इत्यमरः । मुन्युप्री इति
भाषा ॥

अक्षरचक्षुः पु, (अक्षरैर्वित्तं ।) तेन वित्तं इति
चक्षुः । अक्षरचक्षुः । लेखक । इत्यमरः ।

अक्षरजननी स्त्री, (अक्षराणाम् अक्षरस्य वा जननी
उत्पादिका ।) लेखनी । कलम । यथा,—

“नेखन्याक्षरजननी वर्णमाला ससिप्रसू” ।

इति हारावलीति केचित् ॥

अक्षरजीवक पु, (अक्षर + जीवक ।) लिपिकर ।
इति हेमचन्द्रः ॥

“लेखकेऽक्षरपूर्वां सुखणजीवकापुञ्चव” ।

इति हेमचन्द्रः ॥

अक्षरजीवक पु, (अक्षरैर्जीविका यस्य स ।)
कायस्य ।

“लेखक ग्यान्तिपिकर कायस्योऽक्षरजीवक” ॥

इति हलायध । अक्षरजीविनि त्रि ॥

अक्षररूपिका स्त्री, (अक्षराणां नमिका लेखन-
साधनमित्यर्थः ।) लेखनी । इति जटाधरः ॥

अक्षरविन्यास पु, अक्षराणां विन्यास । लिपि ।
पाठन । इत्यमरटीकायां भरतादयः ॥

अक्षरमुग्ध पं, (अक्षराणि मुखे तुल्ये यस्य स ।)
शिष्य । काव । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अक्षरसंज्ञान स्त्री, (अक्षराणां संज्ञानं विन्यासः ।)
लिपि । निरुण । इत्यमरः ॥

अक्षरपत्नी स्त्री, (अक्षरा पात्रिका सन्ति अस्याम इति
मीम् ।) गणना स्त्री ।) यन्त्री । पात्राखेन
इति भाषा । इत्यमरः । (यथा महाभागे,—

“प्राज्ञितं स्त्रीलेखनतत्त्वम्” ।)

अक्षवाट पु, (अक्षस्य मल्लयुद्धस्य वाटं परिसरः ।)

मल्लभूमि । तत्पर्यायः । नियुद्धभू २ । इति

हेमचन्द्रः ॥ कुन्तिर आखडा इति भाषा ॥

अक्षवित् [३] त्रि, (अक्षं व्यवहारं द्यूतं वा वेत्ति

इति विदं कृप् ।) द्यूतश्च । व्यवहारश्च ॥

अक्षसूत्र स्त्री, आक्षाणां सूत्रं माला ।) अक्षमाला ।

जपमाला । इति जटाधरः । यथा—

“पाणौ कार्मुकमक्षसूत्रवलयं दग्धोऽपरः पैपल” ।

इति महावीरचरिते ।)

अक्षायकीलक पु, (अक्षस्य नामित्येकास्तस्य अये

अन्ते बन्धनार्थं कीलकः ।) शकटचक्रपुरोवर्ति-

कीलकः । तत्पर्यायः । अणि २ । इत्यमरः ॥

अय्यी २ अयि ४ । इति भरतः ॥ आकारखिण्

इति भाषा ॥

अक्षान्ति स्त्री, (न क्षमणम् । क्षमसहने । दिवादि ।

अभ्यासित्वात् क्तिन् । अनुनासिकस्येति दीर्घे नञ्-

समासः ।) पराभ्युदयासहिष्णुत्व । भाष्येदे पर-

दर्शनाद्यसहिष्णुत्व । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।

ईर्या २ । इत्यमरः ॥ ईर्या २ अक्षमा ४ । इति

शब्दरत्नावली ॥

(“अक्षान्तिसारसर्वस्व दुर्वाससमवेहि माम्” ।

इति विष्णुपुराणे ।)

अक्षारलवण स्त्री, (न क्षारलवणम् इति नञ्-

समासः ।) हविष्यान्नविशेषः । महाहविष्यमिति

ख्यातः । यथा । “अशौचादिभक्ष्यगोक्षीरगोष्ठत-

धान्यमुद्गतिनयवसैन्धवसामुद्रलवणात्मकद्रव्यं । क्ष-

त्रिमात् लवणात् भिन्नमक्षारलवणं मतम्” । इदं

मतन्तु स्मार्तस्य । रत्नाकरमतः । यथा—

“गोक्षीरं गोष्ठं चैव धान्यमुद्गयवास्तिना” ।

सामुद्र सैन्धवश्चैवमक्षारलवणं मतम्” ॥

इति नारायणवन्द्यघटीयसूक्तमुद्रिकारिका ॥

(यथाह मनु —

“मुन्यन्नानि पयः सोमो मासः यक्षानुपस्कृतः ।

अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविष्यते” ॥)

अक्षि स्त्री, (अक्षुते अनेन । अक्ष्य यन्मौ सघाते च ।

अग्नेर्निदिति क्ति ।) यदा । अक्षति । अक्ष

यामौ । इन् ।) चक्षुः । इत्यमरः । चक्षुर्गोणकः ।

इति केचित् ॥

अक्षिक पु, रङ्गनद्रु । आच् इति भाषा । इति

रत्नमाला ॥

अक्षिकृटक पु, (अक्षि + कृटकः ।) चक्षुस्तारा ॥

अक्षिगत त्रि, (अक्षि गतः, अक्षिविषय इव खेद-

स्तुतिर्यः ।) देयः । इत्यमरः ॥

अक्षिभेषज पु (अक्षि + भेषजः ।) पट्टिकानोषः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री, भेषजयम् ।)

अक्षिपुं, (अक्षि वाति वायति वा । वा गति-

पत्न्यनयो ।) आतोऽनुपेति क ।) शोभापन्नवृद्धः ।

सामुद्रलवणे स्त्री । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अक्षिविकृत स्त्री, (अक्षि + वि + कृग + माप्ते

त्वा ।) कटाक्ष । अपाङ्गदृष्टिः । इति हेमचन्द्रः ॥

अक्षीक पु रङ्गनद्रु । आच् इति भाषा । इति

रत्नमाला ॥

अक्षीवं स्त्री, (न क्षीवति अनेन वा अक्षीवयति
वा । क्षीव मदे । पचाद्यच् ।) समुद्रलवणः । इत्य-
मरः ।

अक्षीव त्रि, (न क्षीवति मायति इति न + क्षीव +
अच् ।) अमत्तः । इति मेदिनी ।

अक्षीव पुं, शोभापन्नवृद्धः । इत्यमरः ॥

अक्षुस् त्रि, (न क्षुस् इति नञ्समासः ।) अक्षो-

दितः । अक्षुर्णितः । इति चुद्धान्वर्थदर्शनात् ।

अच्छिन्नः । यथा । अक्षुस् परिवप । इति चूडा

करणे पशुपतिः ॥

अक्षुस् त्रि, क्षोभरहितः । अक्षोभितः । इति क्षुभ

धातोः क्षप्रत्यये क्षुब्धः । ततो न क्षुब्ध अक्षुब्ध

इति नञ्समासनिष्पन्नः ॥

अक्षेम स्त्री, (न क्षेमम् इति नञ्समासः ।) अम-

ङ्गलः । यथा—

“किम् तेषां गृहे क्षेममक्षेम किम् साम्प्रतम् ।

कथन्ते किम् सद्गता दुर्गता किम् मे सुता” ॥

इति देवीमाहात्म्ये १ अध्यायः ॥

अक्षोट पु, (अक्षोति ।) अक्षु यामौ सघाते च ।

बाङ्गलकादौ ॥ अक्षुसेव उटा पर्यायि यस्य

इति वा ।) अक्षोडदक्षः । स च पर्वतशोभः ।

वृद्धः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ आखरोट इति

हिन्दीभाषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

“पीलः शूलभवाऽक्षोटः कर्पराणश्च कीर्तितः ।

अक्षोटकोऽपि वातादसदृशः कफपित्तहृत्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अक्षोड़ पु, (अक्षोति इति अक्ष + अक्षोड़प्रत्ययः ।)

पर्वतोत्पन्नपीलुदक्षः । तत्पर्यायः । कर्पराणः २

कन्दराणः २ अक्षोड़ ४ अक्षोटः ५ अक्षोट ६ ।

इत्यमरः तट्टीका च ॥

अक्षोड़क पु, (अक्षोड़ एव इति स्थायै कन् ।) पर्व-

तोत्पन्नपीलुदक्षः । इति रत्नमाला ॥

अक्षोभ पु, (न क्षोभ इति नञ्समासः ।) नास्ति

क्षोभो यस्येति वा ।) हस्तिबन्धनस्तम्भः । तत्प-

र्यायः । आलान २ शङ्ख २ । इति त्रिकाण्ड

शेषः ॥ क्षोभरहिते त्रि ॥

अक्षोरिभ स्त्री, क्षुरिकर्माविहितनक्षत्र । यथा,—

‘उत्तराश्रितययाम्यरौहिणी-

रौद्रसर्पपिडभेयु चाभिभे ।

भ्रम्युर्कर्म सकल विवर्णयेत्

प्रेतकार्यमपि बद्धिमान् नरः ॥

चन्द्रयुद्धिर्गदा नास्ति ताम्रयास्य विधेयतः ।

अक्षोरिभेऽपि कर्त्तव्यं चन्द्रचन्द्रज्योदिने” ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वः ॥

अक्षोहिणी स्त्री, (अहः समूहः अस्ति अस्या इति

इभिः ।) अक्षोहिणी ऊहिनी । पृथ्वीपदादिति

शत्वम् । अक्षोदृष्ट्यामिति वृद्धिः ।) सङ्गा-

विशेषगुणसेना । तद्यथा । २१८०० इति ।

२१८०० रथा । ६५६१० घोटा । १०६४५

पदादयः । समुद्रादेन २१८००० ।

तथा घोटा ।

“अक्षोरिभ्यामित्यधिकैः सम्यक्त्याभिः श्रुतैः ।

अखा

सयुक्तानि सहस्राणि गजानामेकविंशति ॥
एवमेव रथानान्तु सहस्राणि कीर्तितं बुधे ।
पञ्चषष्टिसहस्राणि षट्शतानि दशैव तु ।
सहस्रातास्तुरगास्तज्जैर्विना रथैस्तुरङ्गमे ।
नृणां शतसहस्रान्तु सहस्राणि नवैव तु ।
शतानि त्रीणि चान्यानि पञ्चाशच्च पदातय' ।
इत्यमरभरतौ ॥ (अदौहिणीपरिमाण । यथा
महाभारते आदिपर्वणि,—

“अदौहिण्य इति प्रोक्तं यत्तथा सूतनन्दन ।
एतदिच्छामहे श्रोतुं सर्वमेव यथायथम् ॥
अदौहिण्या परीमाणं नराश्वरघदन्तिनाम् ।
यथावच्चैव नो ब्रूहि सर्वं हि विदितं तव” ॥
सौतिरुवाच ।

“एको रथो गजस्यैको नरा पञ्च पदातय ।
त्रयस्य तुरगास्तज्जै पत्तिरित्यभिधीयते ॥
पत्तिन्तु त्रिगुणामेतामाज्जे सेनामुख बुधा ।
त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥
त्रयो गुल्मा गणो नाम वह्निनी तु गणास्तय ।
स्मृतास्त्रिखन्तु वह्निन्य एतनेति विचक्षणैः ॥
चमृन्तु एतनास्त्रिखस्त्रिखस्त्रिखस्त्रिखनीकिनी ।
अनीकिनीं दशगुणा प्राञ्जरदौहिणीं बुधा ॥
अदौहिण्या प्रसह्याता रथानां दिजसत्तमा ।
सह्या गणिततत्त्वज्ञे सहस्राण्येकविंशति ॥
शतान्यपरि चैवाष्टौ तथा भूयस्य सप्तति ।
गजानाञ्च परीमाणमेतदेव विनिर्दिशेत् ॥
श्रेयः शतसहस्रान्तु सहस्राणि नवैव तु ।
गजानामपि पञ्चाशच्छतानि त्रीणि चानघा ॥
पञ्चषष्टिसहस्राणि तथान्वानां शतानि च ।
दशोत्तराणि षट् प्राञ्जर्यथावदिह सहस्रा ॥
एतामदौहिणी प्राञ्ज सहस्रातत्त्वविदो जनाः ।
यथा कथितवानस्मि विस्तरैश्च तपोधना” ॥

अखण्डी, स्त्री, (अख्युते । अश्व व्याप्तौ सघाते च । छात्य-
श्रूभ्यां क्खः । काल । इत्युणादिकोषः ॥

अखट्टः, पुं, पियाणवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पियासाण इति भाषा ॥

अखट्टिः, पुं, अखट्टवह्वारः । आखट्टि इति
ख्यातः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अखण्डः, त्रि, (न खण्डयते इति । खडि भेदने
घञ् । नास्ति खण्डो यस्य इति वा ।) खण्ड
रहितः । पूर्णः । इत्यमरः ॥ (“अखण्डं पुण्यानां
फलमिव च तद्रूपमनघम्” इति शाकुन्तले ।)

अखण्डनः, पुं, (नास्ति खण्डनं विच्छेदो यस्य सा ।)
कालः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अखण्डितन्तुः, त्रि, (न खण्डितं षट्पुरस्य इति ।
नञ्प्रोङि ।) सफलवृत्तादि । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

अखातः, स्त्री, पुं, (न खातं नञ्समासः । खात-
भिन्नम् इत्यर्थः ।) देवखातः । अखत्रिमजला-
शयः । इत्यमरः ॥ अखातमिति खामी । पुंवि
यथा,—अखातो देवखातक इत्यमरदत्तः ॥

अखायः, त्रि, (न खायः । अप्रशस्तः विरुद्धः वा
ह्रायम् ।) खाद्यानर्हः । अमच्छः ॥

अग

अखिलः, त्रि, (न खिलम् अस्य । न + खिल ।)
सर्वः । इत्यमरः ॥ (खिलमप्रहृतं स्थानं । तत्
न भवति इति अखिलस्थानम् ।)

अख्यातः, त्रि, (न ख्यातः विरुद्धार्थे वा नञ् ।)
अख्यातिविशिष्टः । अप्रतिष्ठितः ॥ अप्रसिद्धः ।

अगः, म वक्रगतौ । कुटिलगमने । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ म अगयति अगतिं सर्पः । इति
दुर्गादासः ॥

अगः, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ गत्यां इ
अङ्गते । इति दुर्गादासः ॥

अगः, पुं, (न गच्छति । गम गतौ । अन्येभ्योऽपीति
अन्येष्वपि इति वा ङ । न गोऽप्राणिषु इति
पात्तिकोऽप्रकृतिभावः ।) पर्वतः । वृत्तः । सर्पः ।
सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सरोक्षपः ।)

अगच्छः, पुं, (न + गच्छ ।) वृत्तः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

अगजः, स्त्री, (अग + जन् + ङ ।) शिवाजतु ।
इति रत्नमाला ॥ पर्वतवृत्तजे त्रि ॥ (गिरि-
जाते ।)

अगण्यः, त्रि, (न गण्यः । नञ् समासः ।) अगण-
नीयः । अगण्यः । अगणित्यर्थः । यथा,—

“गुणैरगण्यैरतिशोणशालिभिरिति भारवि” ।

अगदः, पुं, (गदविरुद्धः । न गदः अस्मात् इति
वा ।) औषधः । इत्यमरः ॥ आयुर्वेदोक्ताष्टशा-
खान्तर्गतशाखाभेदः । यथा,—

“औषधान्यगदो विद्या देवी च विविधा स्थितिः” ।
तपसैव प्रसिध्यन्ति” । इति मनु ।) नीरोगे त्रि ।
इति रत्नमाला ॥

अगदङ्गारः, पुं, (अगदम् अरोगः कगेति इति ।
अगद + ङ + अङ् । मुमागमः ।) वैद्यः । इत्य-
मरः ॥

अगमः, पुं, (न गच्छतीति । न + गम + अच् ।
पचाद्यच् ।) वृत्तः । इत्यमरः ॥ पर्वतः । न
गच्छतीत्यगमः ॥

अगम्यः, त्रि, (न गम्यः इति । न + गम् + यत् ।)
अगम्यतः । अगमनीयः । गमनायोग्यः । यथा,—
“अगम्या सामवत्तत्र यत्राभूत् स महारणः” ।
इति देवीमाहात्म्यः ॥

अगम्याः, स्त्री, अमैयुर्नार्हः नारी । गम्यागम्या-
विवरणं यथा, यम उवाच,—

“या या गम्या नृणामेव निबोध कथयामि ते ।
खस्त्री गम्या च सर्वेषामिति वेदनिष्पिता ॥

अगम्या च तदन्या या इति वेदविदो विदुः ।
सामान्यं कथितं सर्वं विशेषं प्रष्टुं सुन्दरि ॥

अगम्याश्चैव या याश्च निबोध कथयामि ता ।
श्रुदाणां विप्रपत्नी च विप्राणां श्रुदकामिनी ॥

अत्यगम्या च निम्न्या च शोके वेदे पतिव्रते ।
श्रुदश्च ब्राह्मणी गच्छेद् ब्रह्महत्याशतं जमेत् ॥

तत्समं ब्राह्मणी चापि कुम्भीपाकं व्रजेद्ब्रुव ।
यदि श्रुदा व्रजेद्ब्रुवो वृषणीपतिरेव स ॥

स अष्टो विप्रजातेषु चाख्यातात् सोऽधमः स्मृतः ।
विष्ठासमश्च तत्पिण्डो मूत्रं तस्य च वर्षणम् ॥

अग

तत् पितृणां सुराणाञ्च पूजने तत् समं सति ।
कोटिजन्मार्जितं पण्यं सन्ध्यार्हातपसार्जितं ॥
द्विजस्य वृषलोभोगाद्ब्रह्महत्या न सप्रायः ।

ब्राह्मणश्च सुरापीतो विद्भोजो वृष नीपतिः ॥
हरिवासरभोजी च कुम्भीपाकं व्रजेद्ब्रुव ।

गुरुपत्नीं राजपत्नीं सपत्नीमातरं प्रभू ॥
सुता पुत्रवधूं श्वश्रू सगर्भा भगिनीं सति ।

सौदरभ्रातृजायाञ्च भगिनीभ्रातृकन्यका ॥
शिष्याश्च शिष्यापत्नीश्च भगिनेयस्य कामिनीं

भ्रातृपुत्रप्रियाश्चैवात्यगम्यामाह पद्मजः ॥
एतास्तेकामनेका वा यो व्रजेन्मानवाधमः ।

स मातृगामी वेदेषु ब्रह्महत्याशतं जमेत् ॥
अकर्म्मार्होऽपि सोऽस्पृश्यो लोके वेदेऽतिनिन्दितः ।

स याति कुम्भीपाकश्च महापापी सुदुष्करः” ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतित्वखण्डे २७ अध्यायः ॥

अगरी, स्त्री, (न + गृ + अच् + ङीष् ।) देवताड-
वृत्तः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अगर्हितः, त्रि, (न गर्हितः । नञ्समासः) अनि-
न्दितः । यथा,—

“ज्येष्ठः कुलं वर्द्धयति विनाशयति वा पुनः ।
ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः सद्गिरिगर्हितः” ॥

इति मानवे ६ अध्याये १०६ श्लोकः ॥

अगरः, स्त्री पुं, (न गरः दुर्भरः अस्मात् इति ।)
अगुरः । इति हेमचन्द्रः ॥

अगस्तिः, पुं, (विन्ध्याख्यम् अगम् अस्यति इति
अगस्तिः । अस्यते क्तिच् । बाङ्गलकात् तिर्वा ।)

वकवृत्तः । अगस्त्यमुनिः । इति मेदिनी ॥ यथा
वैद्यके,—

“अगस्तिः पितृकफजित् चतुर्थकहरो हिमः ।
रुद्धो वातकारस्तित्तः प्रतिश्यायनिवारणः” ॥

अगस्तिद्रुः, पुं, वकपुष्पवृत्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अगस्त्यः, पुं, (अगं विन्ध्यं स्थायति स्तम्भाति वा ।
स्यै संघाते । अतोऽनुपसर्गः इति का । अग +

स्यै + क ।) वकपुष्पवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मित्रावरुणयोः पुत्रः सुनिविशेषः । तस्य पर्यायः ।

कुम्भसम्भवः ९ मैत्रावरुणिः ९ । इत्यमरः ॥
अगस्तिः ८ पीताम्बिः ५ वातापिदिद् ६ आग्नेयः

७ और्वशीयः ८ आग्निमासः ९ घटोद्भवः १०
इति हेमचन्द्रः ॥ (तदुत्पत्तिर्यथा शास्त्रनिर्णयः,—

“तयोरादित्ययोः सवे दृष्ट्वाभ्युदयसुर्वशीम् ।
रेतश्चस्त्वन्दं तत्कुम्भे न्यपतत् प्राणतीवरे ॥

तेनैव तु मुहूर्त्तर्त्तनं वीर्यवन्तौ तपस्विनौ ।
अगस्त्यश्च वशिष्ठश्च तत्रर्षी सम्भूवतु ॥

ब्रह्मधा पतितं रेतः कलशे च जले स्थले ।
स्थले वशिष्ठस्तु मुनिः सम्भूवर्धिसत्तमः ॥

कुम्भे त्वगस्त्यः सम्भूतो जले मत्स्यो महाद्युतिः ।
उदियाय ततोऽगस्त्यः शम्भामात्रो महातपः ॥

मानेन सम्मितो यस्मात्तस्मात्मान्य इहोच्यते ।
यदा कुम्भादृषिर्जातः कुम्भेनापि महीयते” ॥

अगस्त्योदयः, पुं, (अगस्त्यस्य नक्षत्रस्य उदयः एत-
त्काले गगने आविर्भावः ।) आकाशे नक्षत्र-
रूपेण अगस्त्यमुनेरुदयः । स तु सौरभाद्रपदसप्त-

दशदिने भवति । अस्यार्घ्यदान तन्मासीयशेष-
दिनत्रये कर्तव्य । यथा,—

“अगस्यार्घ्यदान सौरेण सिहराशौ विधानात्” ।
यथा ब्रह्मवैवर्ते,—

“अप्रप्ते भास्करे कन्या शेषभूतैस्त्रिभिर्दिने ।

अर्घ्य दद्यादगस्याय गौडदेशनिवासिनः” ।

यथा भीमपराक्रमे ।

“यन्तु भाद्रपदस्यान्ते उदिते कलसोद्भवे ।

अर्घ्य दद्यादगस्याय सर्वान् कामान् लभेत स” ॥

यथा नारसिंहे ।

“शक्ते तोय विनिक्षिप्य सितगव्याद्वैद्यैः ।

मन्त्रेणानेन वै दद्यात् दक्षिणाशामुखस्थितः ॥

काशपुष्पप्रनीकाश्च अग्निमासतस भव ।

मित्रावरुणयो पुत्र कुम्भयोने नमोऽस्तु ते” ॥

प्रार्थनन्तु ।

“आतापिर्भक्षितो येन वातापिच महासुरः ।

समुद्रः शोषितो येन स मेऽगस्य प्रसीदतु” ॥

गन्धादिकन्तु अगस्याय नम इत्यनेन देयः ।

विशेषानुपदेशे सामान्यतः प्राप्तत्वात् दक्षि-
णाशामुखस्थित इति गन्धादावपि प्रयोगाङ्ग-
कर्तृधर्मत्वादिति रत्नाकरः ॥ * ॥ तत्पत्रार्घ्यं

मन्त्रस्तु ।

“क्षोपामुद्रे महामागे राजपुत्रि पतिव्रते ।

गृह्याण्यर्घ्यं मया दत्त मित्रावरुणवत्समे” ॥

इति मन्त्रमासतत्त्वः ॥ (अगस्योदये जलानि

प्रसीदन्ति इत्यागमः । तथा च रघौ,—

“प्रमसादोदयादम्भ कुम्भयोनेर्महौजसः ।

अगाध, त्रि, (नास्ति गाध स्थितिरत्र । ननो-
ऽस्त्वर्थानामिति वज्रब्रीहिः ।) अतिगभीर । अतल-
सागः । इत्यमरः ॥ (अतिगभीरः । दुर्वा-
धाशयः ।)

अगाध, त्रि, (नास्ति गाध स्थितिरत्र । ननो-
ऽस्त्वर्थानामिति वज्रब्रीहिः ।) अतिगभीर । अतल-
सागः । इत्यमरः ॥ (अतिगभीरः । दुर्वा-
धाशयः ।)

अगाध, त्रि, (नास्ति गाध स्थितिरत्र । ननो-
ऽस्त्वर्थानामिति वज्रब्रीहिः ।) अतिगभीर । अतल-
सागः । इत्यमरः ॥ (अतिगभीरः । दुर्वा-
धाशयः ।)

अगाध, त्रि, (नास्ति गाध स्थितिरत्र । ननो-
ऽस्त्वर्थानामिति वज्रब्रीहिः ।) अतिगभीर । अतल-
सागः । इत्यमरः ॥ (अतिगभीरः । दुर्वा-
धाशयः ।)

अगाध, त्रि, (नास्ति गाध स्थितिरत्र । ननो-
ऽस्त्वर्थानामिति वज्रब्रीहिः ।) अतिगभीर । अतल-
सागः । इत्यमरः ॥ (अतिगभीरः । दुर्वा-
धाशयः ।)

अगाध, त्रि, (नास्ति गाध स्थितिरत्र । ननो-
ऽस्त्वर्थानामिति वज्रब्रीहिः ।) अतिगभीर । अतल-
सागः । इत्यमरः ॥ (अतिगभीरः । दुर्वा-
धाशयः ।)

अगाध, त्रि, (नास्ति गाध स्थितिरत्र । ननो-
ऽस्त्वर्थानामिति वज्रब्रीहिः ।) अतिगभीर । अतल-
सागः । इत्यमरः ॥ (अतिगभीरः । दुर्वा-
धाशयः ।)

अगाध, त्रि, (नास्ति गाध स्थितिरत्र । ननो-
ऽस्त्वर्थानामिति वज्रब्रीहिः ।) अतिगभीर । अतल-
सागः । इत्यमरः ॥ (अतिगभीरः । दुर्वा-
धाशयः ।)

अगाध, त्रि, (नास्ति गाध स्थितिरत्र । ननो-
ऽस्त्वर्थानामिति वज्रब्रीहिः ।) अतिगभीर । अतल-
सागः । इत्यमरः ॥ (अतिगभीरः । दुर्वा-
धाशयः ।)

अगाध, त्रि, (नास्ति गाध स्थितिरत्र । ननो-
ऽस्त्वर्थानामिति वज्रब्रीहिः ।) अतिगभीर । अतल-
सागः । इत्यमरः ॥ (अतिगभीरः । दुर्वा-
धाशयः ।)

अगाध, त्रि, (नास्ति गाध स्थितिरत्र । ननो-
ऽस्त्वर्थानामिति वज्रब्रीहिः ।) अतिगभीर । अतल-
सागः । इत्यमरः ॥ (अतिगभीरः । दुर्वा-
धाशयः ।)

अगाध, त्रि, (नास्ति गाध स्थितिरत्र । ननो-
ऽस्त्वर्थानामिति वज्रब्रीहिः ।) अतिगभीर । अतल-
सागः । इत्यमरः ॥ (अतिगभीरः । दुर्वा-
धाशयः ।)

अगाध, त्रि, (नास्ति गाध स्थितिरत्र । ननो-
ऽस्त्वर्थानामिति वज्रब्रीहिः ।) अतिगभीर । अतल-
सागः । इत्यमरः ॥ (अतिगभीरः । दुर्वा-
धाशयः ।)

अगाध, त्रि, (नास्ति गाध स्थितिरत्र । ननो-
ऽस्त्वर्थानामिति वज्रब्रीहिः ।) अतिगभीर । अतल-
सागः । इत्यमरः ॥ (अतिगभीरः । दुर्वा-
धाशयः ।)

अगाध, त्रि, (नास्ति गाध स्थितिरत्र । ननो-
ऽस्त्वर्थानामिति वज्रब्रीहिः ।) अतिगभीर । अतल-
सागः । इत्यमरः ॥ (अतिगभीरः । दुर्वा-
धाशयः ।)

अगाध, त्रि, (नास्ति गाध स्थितिरत्र । ननो-
ऽस्त्वर्थानामिति वज्रब्रीहिः ।) अतिगभीर । अतल-
सागः । इत्यमरः ॥ (अतिगभीरः । दुर्वा-
धाशयः ।)

अगाध, त्रि, (नास्ति गाध स्थितिरत्र । ननो-
ऽस्त्वर्थानामिति वज्रब्रीहिः ।) अतिगभीर । अतल-
सागः । इत्यमरः ॥ (अतिगभीरः । दुर्वा-
धाशयः ।)

अगाध, त्रि, (नास्ति गाध स्थितिरत्र । ननो-
ऽस्त्वर्थानामिति वज्रब्रीहिः ।) अतिगभीर । अतल-
सागः । इत्यमरः ॥ (अतिगभीरः । दुर्वा-
धाशयः ।)

अगाध, त्रि, (नास्ति गाध स्थितिरत्र । ननो-
ऽस्त्वर्थानामिति वज्रब्रीहिः ।) अतिगभीर । अतल-
सागः । इत्यमरः ॥ (अतिगभीरः । दुर्वा-
धाशयः ।)

अगाध, त्रि, (नास्ति गाध स्थितिरत्र । ननो-
ऽस्त्वर्थानामिति वज्रब्रीहिः ।) अतिगभीर । अतल-
सागः । इत्यमरः ॥ (अतिगभीरः । दुर्वा-
धाशयः ।)

अगाध, त्रि, (नास्ति गाध स्थितिरत्र । ननो-
ऽस्त्वर्थानामिति वज्रब्रीहिः ।) अतिगभीर । अतल-
सागः । इत्यमरः ॥ (अतिगभीरः । दुर्वा-
धाशयः ।)

अगाध, त्रि, (नास्ति गाध स्थितिरत्र । ननो-
ऽस्त्वर्थानामिति वज्रब्रीहिः ।) अतिगभीर । अतल-
सागः । इत्यमरः ॥ (अतिगभीरः । दुर्वा-
धाशयः ।)

अगाध, त्रि, (नास्ति गाध स्थितिरत्र । ननो-
ऽस्त्वर्थानामिति वज्रब्रीहिः ।) अतिगभीर । अतल-
सागः । इत्यमरः ॥ (अतिगभीरः । दुर्वा-
धाशयः ।)

अगाध, त्रि, (नास्ति गाध स्थितिरत्र । ननो-
ऽस्त्वर्थानामिति वज्रब्रीहिः ।) अतिगभीर । अतल-
सागः । इत्यमरः ॥ (अतिगभीरः । दुर्वा-
धाशयः ।)

१२ असार १३ छमिजग्ध १४ काष्ठकं १५ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणा । तिक्तत्व । उष्णत्व ।
कटुत्व । लेपे रूक्षत्व । व्रणकफवायुवान्तिमुख-
रोगनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः राजनिर्घण्टश्च ॥
अगुरुर्वापुसीति वेपापलितः ॥ पुमान् इति सर्व-
ानन्दः ॥ गन्धद्रव्यविशेषः । यथा,—

अगुरु प्रवण लोहं राजार्हं योगजं तथा ।

वशिकं छमिजश्चापि छमिजग्धमनार्यकः ॥

अगुरुश्च कटुत्वं च तिक्तं तीक्ष्णञ्च पित्तलं ।

लघुं कर्णान्तिरोगघ्नं शीतवातकफप्रणतं ॥

छाया गुणाधिकं तत्तु लोहवद्धारि मज्जति ।

अगुरुप्रभव स्नेह छायागुरुसमं स्मृतः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अगुरु, त्रि, (न गुरु । नञ् समासः ।) गुरुभिन्नः ।
लघुः । इति मेदिनी ॥

अगुरुशिग्रपा, स्त्री, शिग्रपाट्ट । इत्यमरटीकाया
स्वामी ॥

अगुरुगन्धः, स्त्री, (न गुरु अत्युत्कट गन्ध यस्य ।
वज्रब्रीहिः ।) हिङ्गुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अगोचरः, त्रि, (न गोचरः । नञ् समासः ।) इन्द्रिय-
जन्यप्रत्यक्षाविषयः । अज्ञातः । यथा,—

“अगोचरहत व्याघ्रदन्तिमासमुत्सृजेत्” ।

इति राजवल्लभः ॥ (वाघामगोचरचरित्रविचि-
त्रिताय इति षष्ठ्यारभतकोः) ॥

अगौका [स्] पु, (अग ओक यस्य स ।
वज्रब्रीहिः ।) शरमः । सिंहः । पक्षीः । इति
मेदिनी ॥ (त्रि । पर्वतवासी ।)

अगायी, स्त्री, (अग्रे स्त्री इत्यस्मिन् अर्थे लघा-
काप्यभिकुसितेत्यादिसूत्रेण अभिशब्दस्यैकारादेशो
डीप् च ।) अभिमार्थाः । इत्यमरः ॥ त्रेतायुगः ।
इति जटाधरः ॥ (‘अगायी साक्षा च ऊतभुक्
प्रिया’ इत्यमरः ।)

अग्नि, पु, (अङ्गयन्ति अग्न्यं जन्म प्रापयन्ति इति
व्युत्पत्त्या हवि प्रक्षेपाधिकरणेषु गार्हपत्याहवनी-
यदक्षिणाभिसम्भावसंश्लोपासनाख्येषु षड्भिषु ।
यद्वा अङ्गति ऊर्ध्वं गच्छति इति । अग्निं गतौ ।
अङ्गेर्नक्षेपेति नि नलोपश्च) तेजःपदार्थ-
विशेषः । आगुन इति माया । धर्मस्य वसु
भार्यायां जातः प्रथमोऽग्निः । तस्य पत्नी साक्षा ।
पुत्रास्त्रयः पावकः १ पवमानः २ शुचिः ३ । घृष्ट-
मन्त्रान्तरे अग्नेर्वैश्वदेवायाः त्रिविणकादयः पुत्राः ।
एतेभ्यः पञ्चत्वारिंशदभ्यो जाताः । सर्वे मिलित्वा
एकोनपञ्चाशदभ्यः । इति पुराणः ॥ अस्य
पर्यायः । वैश्वानरः १ वज्रि २ वीतिहोत्र ३
धनंजय ४ क्षपीटयोगि ५ ज्वलनः ६ जातवेदा
७ तनूनपात् ८ तनूनपा ९ वर्हिः शुभ्रा १० वर्हिः
११ शुभ्रा १२ कृष्णवर्मा १३ शोचिक्लेश १४ उध-
क्नुध १५ आश्रयाश १६ आश्रयाश १७
लङ्गलानु १८ कृष्णानु १९ पावकः २० अगल
२१ रोहिः २२ वायुसखा २३ वायुसख
२४ शिखानु २५ शिखी २६ आशुसुक्ष्म
२७ हिरण्यरेता २८ उतसुक् २९ हव्यसुक्

३० दहन् ३१ हव्यवाहन ३२ सप्तार्चिः ३३
दसुना ३४ दसूना ३५ शुक्र ३६ चित्रमानु
३७ विभावसुः ३८ शुचि ३९ अप्यन्तः ४० ।
इत्यमरस्तट्टोका च ॥ लघाकपि ४१ जुह्वालाः
४२ कपिल ४३ पिङ्गल ४४ चरणिः ४५ अगिर
४६ पाचन ४७ विश्वाम्ना ४८ छागवाहनः ४९
छायाधिः ५० जुह्वारः ५१ उदधिः ५२ भास्करः
५३ वसु ५४ शुभ्र ५५ हिमारातिः ५६ तमोनु
५७ सुशिखः ५८ सप्तजिह्वः ५९ अथपारिकः
६० सर्वदेवमुखः ६१ । इति जटाधरः ॥ * ॥ अस्य
गुणा । वायुकफस्तम्भशीतकम्पनाशकत्वः । धामा-
श्रयाजनकत्वः । रक्तपित्तप्रकोपकत्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥ अपिच ।

“अग्नेर्दुर्द्धर्षता ज्योतिस्तापः पाकः प्रकाशनम् ।
शोको रोगो लघुस्तेजसा सततश्चोर्द्धभासिता” ॥

इति मेदिनी ॥ * ॥

अथ कर्मविशेषेऽग्नेर्नामानि । यथा,—

“लौकिके पावकोऽग्निः प्रथमः परिकीर्तितः” १ ।
लौकिको नवग्रहप्रवेशादौ ।

“अग्नेस्तु मारुतो नाम गर्भाधाने विधीयते २ ।
पुसवने चन्द्रनामा ३ शुक्राकर्मणि शोभनः ४ ॥

सीमन्ते मङ्गलो नाम ५ प्रगल्भो जातकर्मणि ६ ।
नाम्नि स्यात् पार्थिवोऽग्निः ७ प्राशने च शुचिस्तथा ८
सत्यनामाय चूडया ९ व्रतादेशे समुद्भवः १०” ।

व्रतादेशे उपनयने ।

“गोदाने सूर्यनामा च ११ केशान्ते ह्यभिरुच्यते १२” ।
गोदाने गोदानाख्यसंस्कारे । केशान्ते समा-
वर्तने ।

“वैश्वानरो विसर्गे तु १३ विव हे योजकः स्मृतः १४” ।
विसर्गे साधिकर्तव्यकर्मविशेषे ।

“चतुर्थान्तु शिखीनाम १५ छत्रिभिरुच्यते १६” ।
चतुर्थ्या विवाहान्ते चतुर्थीहोमे । अपरे हति-
होमादौ ।

“प्रायश्चित्ते विधुर्देव १७ पाकयज्ञे तु साहसः १८” ।
प्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तात्मकमहायाहतिहोमादौ ।
पाकयज्ञे पाकाङ्गकहोमे षष्ठोत्सर्गगृहप्रतिष्ठादौ ।

“लक्षहोमे च वज्रि स्यात् १९ कोटिहोमे ऊताश्रनः २० ।
पूर्णाङ्क्या मृडो नाम २१ शान्तिके वगदस्तथा २२ ॥

पौष्टिके वलदखैव २३ क्रोधाभिस्त्राभिचारिके २४ ।
वश्यर्थे शमनो नाम २५ वरदानेऽभिद्रवकः २६ ॥

कोष्ठे तु जठरो नाम २७ क्रव्यादौऽन्तमज्जने २८” ॥
इति गोभिलपुत्रकृतसंयहः ॥ * ॥ अथ तस्य रूपः ।

यथा,—

“पिङ्गभूश्च शुक्रोऽग्निः पोनाङ्गजठरोऽख्यः ।
छागस्य साक्षस्तुजोऽग्निः सप्तार्चिः शक्तिधारकः” ॥

इत्यादित्यपुराणः ॥ * ॥ अथ होमीयानां शुभ-
लक्षणानि । यथा,—

“अग्निं धानं पिष्टितश्चिखः सर्पिः काश्चनसन्निभः ।
क्षिग्धः प्रदक्षिणश्चैव वज्रि स्यात् कार्यसिद्धये” ॥

इति वायुपुराणः ॥ * ॥ वैद्यकमते अग्निस्त्रिधा
भौमः १ दिव्यः २ उदर्यः ३ तन्नायः काष्ठेन-
प्रभवः ऊर्ध्वज्वलनसंभावः पचनहेदादिसमर्थः ॥

अग्नि

द्वितीय उदकेभ्यः पर्यग्वज्वलनशीलो वाडव ।
तृतीय उभयेभ्यः पर्यग्वज्वलनशील भुक्तस्या-
हारस्य रसादिपरिणामनिमित्तञ्च विद्युदादिञ्च ।
इति विजयरक्षितोपरि सन्देहमल्लिका ॥ * ॥

अपिच,—

“मन्दस्त्रीदृष्टोऽथ विषम समश्चेति चतुर्विध ।
कफपित्ताग्निलाघिक्वात्तत्साम्याज्जाटरोऽनल ” ॥
तथा कार्यं यथा,—

“विषमोवातजान्मोगान् तोदृष्ट्वा पित्तनिमित्तजान् ।
करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् ॥
समासमाग्रेरग्निता मात्रा सन्धिविपथ्यते ।
सन्ध्यापि नैव मन्दाग्रे विषमाग्रे तु देहिना ॥
कदाचित् पथ्यते सन्धक् कदाचिच्च न पथ्यते ।
तीक्ष्णाग्निरिति तं विद्यात् समाग्नि श्रेष्ठ उच्यते” ॥
इति माधवकरः ॥ अथान्ततीक्ष्णाग्निरिव हि भस्म-
क उच्यते । स तु आहाराभावे शोणितादीन् धा-
तून् पाचयित्वा आशु मारयति । इति रक्षितः ॥ * ॥
(देहजन्याग्ने) नादात्पादकत्व यथा सङ्गीतदर्पणे,—
“आत्मना प्रेरित पित्तं वज्रिमाहन्ति देहजम् ।
अक्षय्यस्थितं प्राणं स प्रेरयति पावकः ॥
पावकप्रेरित सोऽथ क्रमादूर्ध्वपथे चरन् ।
अतिसूक्ष्मध्वनिं नामौ हृदि सूक्ष्मं गले पुनः ॥
पुष्ट शीर्षे त्वष्टश्च छत्रिम वदने तथा ।
आविर्भावयतीत्येव पञ्चधा कीर्त्यते बुधे ॥
नकारं प्राणनामान दकारमननं विदुः ।
जातं प्राणाग्निसंयोगात्तेन नादोऽभिधीयते” ॥
अग्ने सर्वसाक्षित्वादि यथा रामायणे,—
“त्वमग्ने सर्वदेवानां प्ररीरान्तरगोचर ।
त्व साक्षी मम देहस्य स्वाहि मा देवसत्तम” ॥
यथा च भारते,—

“आदित्यचन्द्रावनिर्लोऽनलश्च ।
दौर्भूमिरापो हृदय यमस्य ॥
अष्टस्य रात्रिश्च उभे च सन्धे ।
धर्मश्च जगति नरस्य वृत्तम्” ॥

अस्य सर्वप्रथमाराध्यत्व ऋग्वेदस्य सर्वप्रथमसूक्ते
उक्तं यथा,—“अग्निमीले पुरोहितम्” । इत्यादि ।
विष्णु । सूर्यः ।) अग्निगोष्ठाधिपतिः । इत्यमरः ।
पितृफलदत्त । रक्षात्रिकः । भस्मातकः । निम्बुकः ॥
पित्तं । सूर्यः । इति राजनिर्घण्टः ।

अग्निका, पुं, (अग्नि + नादृश्ये कप्रत्ययः) इन्द्रगोप-
नामरत्नवर्णकोटः । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्निकण, पुं, (अग्ने कणः । अग्नि + कणः ।) अग्नि-
कणः । मूलिङ्गः । इत्यमरः ।

अग्निकारिका, स्त्री, (अग्नि + कारिकाः ।) अग्नि-
कार्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्निकार्य, स्त्री, (अग्नि + कार्यः ।) अग्निवर्मेवा कार्यः ।
एविर्दनादिपूर्वत्र मिज्यालनः । तत्पर्यायः ।
अग्निमन्त्र २ अग्निधा २ अग्निकारिका ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (शोमादौ एविर्दनादिपूर्वत्रा-
ग्नियज्यालनं । अग्ने रायं प्रातः सनिजोमानुष्ठानः ।
यथा—

“उपनोदं गुह्यं शिष्यं प्रित्तयेष्वैधमादिनः ।

अग्नि

आचारमभिकार्यश्च सन्धोपासनमेव च” ॥

इति मनु ।)

अभिकार्यं, स्त्री, (अग्नि + कार्यः ।) अगुहः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अग्निकुक्कुट, पुं, (अग्ने कुक्कुट इव ।) ज्वलदग्नि-
टणोल्का । ज्वलन्तं गुडा इति ख्यातः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

अग्निकोणं, स्त्री, (अग्ने अग्निदेवेन अधिष्ठितमित्यर्थ-
कोणः ।) पूर्वदक्षिणकोणं । तत्कोणाधिपतिरग्निः ।
इति ज्योतिषः ॥ यथा हलायुधदत्तः,—

“गत्तैव तीर्थं कर्त्तव्यं आर्द्रं तत्प्रीतिहेतुकम् ।
पूर्वाङ्गेऽप्यथवा प्रातर्देशे स्यात् पूर्वदक्षिणे” ॥
पूर्वदक्षिणे अग्निकोणे । इति प्रायश्चित्ततत्त्वः ॥

अग्निक्रीडा, स्त्री, (अग्निमि क्रीडाः ।) अग्निखेला ।
खड्गपादित्यागः । आतश्वाजीति ख्याता ॥

अग्निकर्मा, पुं, (अग्नि गर्भे अभ्यन्तरे यस्य सः ।)
अग्निजारदत्तः । सूर्यकान्तमणिः । इति राजनि-
र्घण्टः ॥ (शमीदत्तः । त्रि । अग्नियुक्तगर्भविशिष्टः ।
यथा,—“अग्निकर्मा शमीमिव” । इति शाकुन्तले ।)

अग्निकर्मा, स्त्री, (अग्नि गर्भे यस्याः सा ।)
महाव्योतिष्मतीदत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(शमीदत्तः ।)

अग्निचित्, पुं, (अग्नि चितवान् स्वयम् इति चि-
चयने । अग्नौ चेरिति क्षिप् तुगागमस्य ।)
अग्निहोत्री । साधिकः । इत्यमरः ॥ (यथा
रघुवशे—

“विदधे विधिमस्य नैष्ठिकः ।

यतिमि सार्द्धमनभिमग्निचित्” ॥)

अग्निज, पुं, (अग्नि + जन् + ड ।) अग्निजारदत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि । अग्निजातमात्रे ।)
अग्निजात, पुं, (अग्ने जातः । अग्नि + जन् + क्त ।)
अग्निजारदत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि । अग्नि-
जातमात्रे ।)

अग्निजार, पुं, (अग्नि + जार, अग्निं जठराग्निं जार-
यति परिपाकशक्तिं प्रदाय वर्द्धयति षट् कर्म-
ण्यञ् इति पाणिनिस्त्रुचं) औषधविशेषः । अस्य
पर्यायः । अग्निनिर्यास २ अग्निगर्भ ३ अग्निज
४ वडवाग्निमल ५ जरायु ६ अर्घ्यबोद्धव ७
अग्निजातः ८ अग्निजाल ९ सिन्धुफलः १० ।
अस्य गुणाः । कटुत्व । उष्णत्व । कफवायुरुग्निपा-
तशूलतिश्रीतरोगनाशित्व । पित्तप्रदत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अग्निजाल, पुं, (अग्नि + जालः ।) अग्निजारदत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अग्निज्वाला, स्त्री, (अग्नेरिव ज्वाला यस्याः । अग्ने
ज्वाला इति वा ।) जलमिष्यली । घातकी-
दत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निशिखा ।
(कापुलिङ्गी ।)

अग्निजिह्वा, स्त्री, (अग्ने जिह्वा ।) वाङ्मूली-
दत्तः । विषलाङ्गता इति भाषा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अग्ने काल्यादिसमाधौपि । इति
जटाधरः ॥ अग्ने सप्तशिखा । वासां नामा-

अग्नि

दिक सप्तजिह्वश्चेद्वच्यं ॥ (योगविशेषः ।

यथा,—

“सप्तजिह्वादित्यय सोमवारादिभिर्युताः ।

अग्निजिह्वा सप्त योगा मङ्गलेज्वतिगर्हिता” ॥

इति । योगशास्त्रे ।)

अग्निदमनी, स्त्री, (अग्ने जठरानलस्य दमनी ।)
क्षुपविशेषः । अस्य पर्यायः । वज्रिदमनी २
वज्रकण्टका ३ वज्रिकण्टारिका ४ गुच्छफला

५ क्षुद्रफला ६ क्षुद्रदुःस्पर्शा ७ क्षुद्रकण्टारिका
८ मत्वेन्द्रमाता ९ दमनी १० । अस्या गुणाः ।
कटुत्व । उष्णत्व । रुक्षत्व । वातकफगुल्म-

घ्नीहनाशित्वं । रुचिकरत्वं । अग्निदीपनत्वं । हृद्य-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अग्निदीपन, त्रि, (अग्ने जठरानलस्य दीपनः ।)
अग्निवर्द्धकः । जठराग्निकारकौषधविशेषः । यथा
रसेन्द्रचिन्तामणौ,—

“पारदान्तलवङ्गगन्धकं,

भागयुग्ममरिचेन मिश्रितम् ।

तत्र आतिफलमर्द्धभागिकं,

तित्तिडोफलरसेन मर्दितम् ॥

वज्रिमान्ददशवज्जनाश्रुतो,

रामवाण इति विस्तृता रसः ।

सयश्चयश्चिकुम्भकर्णक-

मामवातखरदूषण जयेत् ॥

दोयते तु शङ्कानुमानतः,

सद्य एव जठराग्निदीपनम्” ॥

“हरीतकी तथा शुण्ठी मध्यमाणा गुडेन वा ।
सैन्धवेन युता वा स्यात् सातत्येनाग्निदीपनी” ॥

इति च भावप्रकाशः ॥

अग्निदीप्ता, स्त्री, (अग्नि + दीप्ता) महाव्यो-
तिष्मतीदत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि । वज्रि-
ज्वलितः । यथा,—“नापि कण्ठाकारफलकै-
वाणै नापि विधातै नाप्यग्निदीप्तफलकै” इति
कुल्लुकभट्टः ।)

अग्निदेवा, स्त्री, (अग्नि देवः अधिष्ठात्री देवता
अस्या इति) छत्तिकानक्षत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥
(पुं, अग्निदेवः अग्निरूपो देवः । अग्नि देव
अस्य इति विग्रहे त्रि । अग्निपूजकः ।)

अग्निनिर्यासः, पुं, अग्निजारदत्तः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अग्निप्रस्तरः, पुं, अग्निजनकपापाशः । घकमकीर-
पाचर इति भाषा ॥

अग्निवर्द्धनः, स्त्री, (अग्ने जठरानलस्य वर्द्धनं वज्रि-
कारकम् ।) जठराग्निवर्द्धिकारकम् । तथा,—

“जीरकं रुचिकत्वं स्वर्ध्वं गन्धार्द्रं कफवातनुद् ।
पाके च कटुतीक्ष्णोऽप्यं लघुपित्ताग्निवर्द्धनम्” ॥

इति राजवल्लभः ॥

अग्निभः, स्त्री, (अग्निरिव माति इति । अग्नि +
मा + क ।) सूर्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अग्निभू, पुं, (अग्नेर्भवतीति । अग्नि + भू + भिप् ।)
कार्त्तिकेयः । इत्यमरः ॥ (पुरा जित्वा वारुणा-
सुरेण उन्नीडितानां देवानां रक्षार्थं शिवेन

अभि

अभिरूप खवीज वज्रमुखे क्षिप्त । तेन अभिना
क्षितिकासु क्षिप्त । तासु देवागतगर्भरक्षार्थं
श्रवणं प्रविश्य प्रसूता । तेन अभिभूरिति
कार्तिकेय । जने स्त्री । इति वेदपुराणे ॥ यथाह
मनु,—

“अभौ दत्ताज्जतिः सन्ध्यादिद्युमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते दृष्टिर्दृष्टेरन्न ततः प्रजाः” ॥

अभिभूति, पुं, (अभि + भू + क्ति ।) बौद्धभेद ।
सच श्रेयजेनाचार्यशिर्य । इति हेमचन्द्र ॥

अभिमणि, पुं, सूर्यकान्तमणिः । इति जटाधर ॥

अभिमन्त्र, पुं, (अभि मन्त्राति इति । मन्त्र विषो-
दने । कर्मणि चण् ।) गणिकारिकावृत्तः ।

इत्यमरः ॥ (यथा वैद्यके,—

“अभिमन्त्रं श्रवयन् दृष्ट्वा वीर्याणां कफवातहृत् ।
पाण्डुनुत् कटुकक्षितक्षुबरो मधुरोऽभिद” ॥

अभिमन्त्रकुसुमशाकसु—

“अभिमन्त्रमववाणसुनोता
सम्राजमुदके सुसाधिता ।
तत्क्रतुमष्टतयुक्तायाधिता
हिङ्गुना अनितवासवासिता” ॥

अपिच—

“अभिमन्त्रोऽयं हृद्यश्च त्रिदोषग्रसन सरः । ।
आभ्रान्गच्छद्दिहा शोथचक्षुरोगविषापह” ॥

अभिमारुति, पुं, (अभौ जठराभिविषये मारुति
हनुमान् इव । तस्य जठराभौ वातापिप्रभृतयो

राक्षसा भस्मीभूता आसन् । इत्यसौ अभिमा-
रुतिरुच्यते) अगस्त्यमुनि । इति हेमचन्द्र ॥

अभिमुख, पुं, (अभि मुख यस्य, वज्रीहि ।)
देवता । ब्राह्मण । इति मेदिनी ॥ चित्रकवृत्तः ।

भस्मातक । इति विश्व ॥ (स्त्री । अभे पञ्चसु
मुखेषु ।)

अभिमुखी, स्त्री, (अभिरिव मुख यस्या । वज्र-
ग्रीहि ।) भस्मातकी (भेजा) । इत्यमरः ॥ जा-
ङ्गलिकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

अभिरक्ष, स्त्री, (अभे रक्षणम् । षष्ठीतत्पुरुष ।)
अग्न्याधान । अभिरक्ष । इति हेमचन्द्र ॥

अभिरजा, [स] पुं, (अभे रज स्फुलिङ्ग इव ॥
इन्द्रगोपाख्यकीटः । इति हेमचन्द्र ॥ (स्त्री—

अभिवीर्ये । स्वर्णे) ।

अभिरुहा, स्त्री, मासरोहिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

अभिवर्द्धक, त्रि, (अभि जठरानलं वर्द्धयति इति)
अभि + रृध् + गुण् ।) अभिरुद्धिकारकौषध-
दि । आग्नेय । इति वैद्यक ॥

अभिवल्लभ, पुं, (अभे वल्लभ उदीपकत्वात् प्रिय ।)
साख्यवृत्तः । राज । इति राजनिर्घण्टः ॥

अभिवाह, पुं, (अभे वाह ।) धूम । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥ (काण ।)

अभिवाङ्, पुं, (अभे वाङ्गिरिव ।) धूम । इति
जटाधरः ॥ (प्रियव्रतपुत्र । सायम्भुवमनुपुत्र ।)

अभिवित्, पुं, (अभि वेति इति विद क्तिप् ।)
अभिवित् । अभिहोत्रो । इति हेमचन्द्रः ॥
(अभिसंस्कारश्च ।)

अभि

अभिवीज, स्त्री, (अभि वीज उत्पत्तिस्थानं यस्य तत् ।

अभेः स्वर्णस्य उत्पत्तिं यथाह मनु,—

“अपामनेष्व सयोगात् हेम रूप्यश्च निर्वभौ ।
तस्मात् तयोः स्वयोन्येव निर्गन्तौ गुणवत्तरः” ॥

स्वर्णं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अभिवीर्ये, स्त्री, (अभे वीर्यं सार इव ।) स्वर्णं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि, अभितुल्यद्रव्ये) ।

अभिप्रिख, स्त्री, (अभेरिव प्रिखा केशर अस्य ।)
स्वर्णं । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुङ्कुम । कुसुमपुष्प ।

इति मेदिनी ॥ (जाङ्गलिवृत्तः) ।

अभिप्रिख, पुं, (अभेरिव प्रिखा रक्तवर्णं केशरः
अस्य ।) कुसुमवृत्तः । कुङ्कुम । दीपः । बाणः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

अभिप्रिखा, स्त्री, (अभेरिव प्रिखा केशरः अस्या ।)
जाङ्गलिकीवृत्तः । विषलाङ्गुला इति भाषा ।

वृत्तविशेषः । तस्य पठ्याय । विशल्या १ अ-
नन्ता २ फलिनी ३ शृङ्गपुष्पी ४ । इत्यमरः ॥

(अभे प्रिखा ।) न्वाला । आगुनेर शिष इति
भाषा ॥

अभिप्रोखर, स्त्री, (अभेरिव प्रोखर केशर अस्य ।)
कुङ्कुम । इति राजनिर्घण्टः ॥

अभिष्टोम, [पुं, (अभोना स्तोम । अभे क्षुत्-
स्तोमस्तोमा इति ष ।) यक्षविशेषः । इति

शब्दरत्नावली ॥ तस्य विधिः । ज्योतिष्टोमेन
स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यविहितज्योतिष्टोमना-

मकयागविशेषस्य गुणविकारोऽभिष्टोमो नाम ।
तस्य कालो वसन्तः । तत्राधिकारी अधीतवेद

आह्वितामिश्रः । त्रयः सोमः । देवता इन्द्रवाय्वा-
दयः । ऋत्विज षोडशः । तेषां च चत्वारो गणाः ।

होतृगण १ अध्वर्युगण २ ब्रह्मगण ३ उद्गाढ-
गण ४ । एकैकस्य गणस्य चत्वारश्चत्वारः । तत्र

होतृगणे होता १ प्रश्नास्ता २ अच्चावाका ३
ग्रावस्तोता ४ । अध्वर्युगणे अध्वर्युः १ प्रति-

प्रस्थाता २ नेष्टा ३ उज्ज्वेता ४ । ब्रह्मगणे ब्रह्मा १
ब्राह्मणाच्छरी २ अग्नीष्ट ३ पोता ४ । उद्गाढ-

गणे उद्गाता १ प्रस्तोता २ प्रतिहर्ता ३ सु-
ब्रह्मण्य ४ । स च पञ्चाहसाध्यः । प्रथमदिने

दीक्षा दीक्षणीयादितदङ्गानुष्ठान । तत्र द्वितीय-
दिवसे प्रायणीययागः सोमलताक्रयणः । ततो

द्वितीयद्वितीयचतुर्थदिवसेषु प्रातः काले सायकाले
च प्रवर्ग्योपसवनामकयागानुष्ठान । चतुर्थदिवसे

प्रवर्ग्योद्वासनानन्तरं अग्नीषोमीयपञ्चनुष्ठान ।
तत्र यस्य यजमानस्य गृहे पित्रपितामहप्रपिता-

महाना मध्ये केनापि वेदे नाधीतोऽभिष्टोमो
वा न ह्यतः स दुर्नाक्षणी भवति । तस्य दौ-

र्नाक्षणीपरिहारायाश्चिन्तयन् कर्त्तव्यः । यस्य
यजमानस्य पित्रपितामहप्रपितामहाना मध्ये

केनापि सोमपानं न ह्यतः स्यात् तस्य सोमपान-
विच्छेददोषपरिहारायमेन्द्राग्रपञ्चनुष्ठानं कर्त्तव्यं ।

इत्यत्रयाणां पशूनां युगपदालम्भपक्षे एकस्मि-
न्नेव यूपे त्रयाणां पशूनां बन्धनः । इत्यत्र पशु-
त्रयाणुष्ठानं चतुर्थदिवसे तस्मिन्नेव दिने वा

अभि

द्वितीयभागे उत्थाय प्रयोगारम्भः कार्यः । तत्र
पात्रासादनः । पात्राणि च ग्रहाश्चमसां स्यात्स-

चेति । तत्र ग्रहपात्राणि वितस्त्रिमात्राणि
उलूखलाकाराणि । ऊर्ध्वपात्राणि चमसपात्राणि

तावत्परिमितान्येव तिर्यगाहतीनि कोणचतु-
ष्टयविश्रित्यानि धारणार्थं दृढयुक्तानि । स्याल्यो

मात्तिष्ठ । तत आरभ्य सोमलताक्रयणेन
सोमरसं निष्कास्य निष्कास्य ग्रहेष्वमसैश्च होम

कर्त्तव्यः । तत्र सूर्योदयानन्तरं आग्नेयपशुयाग
कर्त्तव्यः । एवमुक्त्यापठ्यायान्ते ह्यते प्रातःसवन-

समाप्तिः । ततो मध्यन्दिनसवनः । तत्र दक्षिणा
दानः । दक्षिणा च द्वादशोत्तरशत गावः । तत

स्मृत्यसवनं । इत्यत्र प्रातःसवनमाध्यन्दिनसवनं
द्वितीयसवनरूपसवनत्रयात्मकः अभिष्टोम प्र-

धानयागः । इतरेऽङ्गयागाः । द्वितीयसवनसमा-
प्त्युत्तरमवष्टययागः । उदके वरुणदेवताकुरो-

डाग्रहोमः । तदनन्तरं मनुबन्धा पशुयागः ।
तत्र गौ पशुः । तस्य कणिनिषिद्धत्वात् तस्य

च निवृत्तत्वात् तत् स्थाने आमीक्षायागः । तत्र
उदयनीया तत उदवसानायाः । सा च पञ्चम

दिवसे यावद्वाप्ति कर्त्तव्या । तत्समाप्तावभिष्टोम
यागसमाप्तिः । इत्यभिष्टोमयागीयपदार्थकला

सूची ॥

अभिष्ट, पुं, (अभौ तिष्ठतीति । अभि + स्था + क्ति
लौहमयतण्डुलादिभर्जनपात्रः । इति त्रिकाण्ड

शेषः ॥ (कड़ा इति भाषा) ।

अभिसख, पुं, (अभे सखा इति समासे राजाहं
सखिभ्यश्च इति समासान्तश्च ।) वायुः ।

वायुसखोऽभिरिति दर्शनात् ॥

अभिसन्दीपन, त्रि, (अभे सन्दीपनम् । सम् +
दीप् + ल्युट् ।) वज्रिवर्द्धकौषधादि । यथा,—

“एषा त्वङ्नागपुण्याणां मात्रोत्तरविवर्द्धिता ।
मरिच पिप्पली शुण्ठी चतुः पञ्चपदुत्तरा ॥

द्रव्याण्येतानि यावन्ति तावती सितशर्करा ।
चूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमभिसन्दीपनं परम्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अपि च ।

“अभिसन्दीपनं हृद्यं लवणार्द्रकभक्ष्यम्” ।
इति राजवल्लभः ॥

अभिसन्भव, पुं, (अभि सम्भवे यस्य स । अभि
+ सम् + भू + क्तिप् ।) अरण्याकुसुमः । इति राज

निर्घण्टः ॥ (कार्तिकेयः । त्रि । अभिसमुत्पन्नः) ॥

अभिसहाय, पुं, (अभे जठरानलस्य सहायः
उदीपकः । कपोतमासस्य अभिवर्द्धकत्वात्) ॥

वनकपोतः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अभे सहाय
बन्धु । वायुः ।)

अभिसार, स्त्री, (अभेरिव सार वज्र यस्य ।)
रसाक्षनः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अभिस्तम्भन, स्त्री, (अभे स्तम्भनम् । षष्ठीतत्

पुरुषः ।) मन्त्रौषधद्वारा अभेर्दाहिकाशक्ति

निवारणः । तद्यथा,—

“मानूरस्य वसा मध्यं जलौका तत्र पेययेत् ।

अभि

हस्तौ तु लेपयेत्तेन अभिस्तम्भनमुत्तम ॥
मालूरस्य स्थाने मानुषस्य इति वा पाठः ॥ १ ॥
शास्त्रलीरसमादाय खरमूत्रे निधापितं ।
अग्न्यागारे क्षिपेत्तेन अभिस्तम्भनमुत्तम ॥ २ ॥
वायसी उदरं गृह्य मण्डूकवसया सह ।
गुटिका कारयेत्तेन ततोऽभि प्रक्षिपेदग्नौ ॥
एवमेतत् प्रयोगेण अभिस्तम्भनमुत्तम ॥ ३ ॥
रक्तपाटलमूलान्तु खवटवृक्ष मूलकौ ॥
दिव्य स्तम्भयते क्षिप्रं पयःपिण्डं जलान्तक ॥ ४ ॥
मुखोत्तका वचा कुष्ठ मरीच नागरं तथा ॥
चर्चित्वा च इमं सद्यो जिह्वया ज्वलनं निहेत् ॥ ५ ॥
गोरोचना भृङ्गराज घूर्णीहाय छतं सम ॥
दिव्यस्तम्भश्च पीत्वा स्थान्मन्त्रेणानेन वै तथा ॥ ६ ॥
ओमह्यं अभिस्तम्भनं कुरु । इति गारुडे १८६
अध्यायः ॥

अभिस्तात्ता, ए, (अभिना स्रुतु यथा स्यात् एवम्
आत्ता भक्षिता, औतस्मात्ताभिदग्धा इत्यर्थः ।
मन्वादिस्मृतिषु मूर्द्धन्यकारवान् एव पाठः ।
मूर्द्धन्यादेशस्तु न युक्तः ।) मरीचिपुष्पपिष्टगण-
विशेषः । निवृत्तवचनान्तशब्दोऽयम् । इति
शब्दमाणा,—

“विराट्सुता सोमसद साध्याना पितरः स्मृता ।
अभिस्तात्ताश्च देवाना मारोद्या लोकविश्रुता ॥”
इति मनु ।

अभिहोत्रं, स्त्री, (अभये होत्रम् अत्र इति
वङ्गोद्दिष्टः ।) यज्ञविशेषः । तत् द्विविधः ।
माससाध्यं यावज्जीवनसाध्यञ्च । द्वितीये वि-
शेषोऽयम् । तदग्नौ यावज्जीव प्रत्यहं प्रातः
सायं हवनं । तदभिना यागकर्तृर्दाहश्च । इति
स्मृतिः ॥ तत्र क्रमो यथा । ब्राह्मणक्षत्रिय-
वैश्यानां कृतदारपरिग्रहाणां काण्वान्धत्व-
वधिरत्नपङ्क्त्यादिदोषरहितानां वर्षक्रमेण वस-
न्तयोद्धारश्चरत्स अग्न्याधानं विहितं । अग्न-
यस्त्रयं गार्हपत्यं १ दक्षिणामि २ आहवनीयं
३ । एषामाधानं नाम देशविशेषे तत्तन्मन्त्रै-
स्स्यापनः । तेष्वभिषु सायंकाले प्रातः काले चा-
भिहोत्रहोमं कर्त्तव्यं । अभिहोत्रं नाम होमस्य
नामधेयः । अभये होत्रं होमो यस्मिन् कर्म-
णीति अधिकारणवङ्गोद्दिष्टः । तत्र द्रव्याणि
दशः । पयः १ दधि २ यवागू ३ छतं ४ ओदनं
५ तण्डुला ६ सोमरस ७ मास ८ तैल ९ माषा
१० । सम्प्रति कलियुगे पयसा तण्डुलैर्यवाग्वा
च होम-श्रिष्टाचारप्रसिद्धः । तत्र एक ऋत्विक्
नित्यं होमं यजमानेन वा कर्त्तव्यं ऋत्विजा वा
कारयितव्यः । अमावास्यायान्तु रात्रौ यवा-
गूद्रव्येण यजमानेनैव कर्त्तव्यं । स चाभिहोत्र-
होमं चारम्भप्रवृत्तिं यावज्जीवनं कर्त्तव्यं ।
प्रथमदिने पूर्वोक्तानां दशानां द्रव्याणां मध्ये
सम्प्रति प्रचक्षद्रूपाणाञ्च मध्ये येन द्रव्येण
प्रथमाभिहोत्रहोमं कृतं तेनैव द्रव्येण या-
वज्जीवनं कर्त्तव्यं । प्रथमहोमस्य यस्मिन्
दिने अग्न्याधानं कृतं तस्मिन् दिने साय-

अभि

काले चारम्भणीयः । तत्र श्रुतहोमे सूर्यो
देवता सायंकाले अभिर्देवता । आधानानन्तरं
प्रथमपौर्णमास्यां दर्शपूर्णमासयागारम्भः क-
र्त्तव्यः । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति
विधवाक् । तत्र षड्यागाः । पौर्णमास्या
त्रयः । अमाया त्रयः । पौर्णमास्यामाग्नेयाग्नी-
षोमीयोपाशुयागास्त्रयो यागाः । अमावस्या-
यामाग्नेयैन्द्रदधिपयो यागास्त्रयः । तत्रामायां
कर्त्तव्ययागत्रयस्य दर्शपदं नामधेयः । पौर्ण-
मास्यां कर्त्तव्ययागत्रयस्य पूर्णमासपदं नाम-
धेयः । दर्शश्च पूर्णमासश्च दर्शपूर्णमासाविति
द्वन्द्वः । पौर्णमासयागस्य प्राथमिकत्वेऽपि अल्पा-
चतुरमिति पाणिनीयानुशासनानुसारेण दर्श-
शब्दस्याल्पाचूकत्वात् पूर्वनिपातः । दर्शपूर्ण-
मासावपि यावज्जीवकार्यौ । तत्रापि त्रयाणां
वर्णानामुपरि लिखितान्यत्वाद्यधिकारप्रतिबन्ध-
कीभूतदोषसम्बन्धाभाववता कृताभिधानानां स-
पत्नीकानामधिकारः । सामान्यतः पर्वण्यारम्भ-
प्रतिपदि याग इति परिभाषा । तत्राद्यत-
सोमयागस्य यजमानस्य पौर्णमास्यामाग्नेयपुरो-
डाशयागं आच्येनेपाशुयाजयागः । अमायान्तु
आग्नेयपुरोडाशयागं ऐन्द्रामपुरोडाशयागं ।
कृतसोमयागस्य यजमानस्य तु पौर्णमास्यामा-
ग्नेयपुरोडाशयागं आच्येनेपाशुयाजयागं अग्नी-
षोमीयपुरोडाशयागः । अमायान्तु आग्नेयपुरो-
डाशयागं ऐन्द्रपयोयागं ऐन्द्रदधियागश्चेति
त्रयः । तत्र ऋत्विजश्चत्वारः । अध्वर्युः १ ब्रह्मा
२ होता ३ अग्नीदिति ४ । यजुर्वेदकर्मकर्त्ता
अध्वर्युः । ऋग्यजुः सामवेदत्रयकर्मकर्त्ता ब्रह्मा ।
ऋग्वेदकर्मकर्त्ता होता । अग्नीदितुः प्रायशो-
ऽध्वर्योरेवानुयायी तत्प्रेरितकर्मकर्त्ता । पुरो-
डाशो ग्रीहितण्डुलैर्यवतण्डुलैर्वै कर्त्तव्यः । अभि-
होत्रवद्वयेन द्रव्येणारम्भं कृतस्तेनैव द्रव्येण याव-
ज्जीव यागं कर्त्तव्यं । चारम्भवेलायामिच्छैव
नियामिकेत्यादिदिक्षाचमिदं । इति यजुर्वेद ॥ १ ॥
यज्ञाभिसङ्ख्यः । तत्पर्यायः । अग्न्याधानं २ अ-
भिरक्षयः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

अभिहोत्र, ए, अभि । छतः । इति मेदिनी ॥

अभिहोत्री, [न] ए, (अभिहोत्रम् अस्यास्तीति ।
अतः इनिठनावितीति ।) अभिहोत्रयागकर्त्ता ।
तत्पर्यायः । अभिवित् २ आहिताभि ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥ अभिचित् ४ । इत्यमरः ॥ सामिक
५ । इति पुराणं ॥
“अभिहोत्र्यपविध्याग्नीन् ब्राह्मणं कामकारतः ।
चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत्” ॥
इति मनु ।)

अग्नीध्रः, ए, (अभि + इन्ध + रन् ।) ऋत्विग्विशेषः ।
तस्य कर्म्मभिरक्षयः । इत्यमरः ॥ (अभिहारा
वरणीयो ऋत्विग्विशेषः । कान्याया प्रियव्रतात्
उत्पन्नो नृपमेदः । स्वायम्भुवमनुष्यो राजभेदः ।)
अग्नीध्रा, स्त्री, अभिकार्यः । हविर्दानादिपूर्वकामि-
ज्वालनः । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्र

अग्नीन्धनं, स्त्री, (अग्नौ इन्धनम् । अभि + इन्ध् +
करणे ल्युट् ।) अभिकार्यः । हविर्दानादिपूर्व-
कामिज्वालनं । इति हेमचन्द्रः ॥ यथाह मनु—
“अग्नीन्धनं मैत्र्यर्थ्यामधः शय्या गुरोर्हितम् ।
आसमावर्त्तनात् कुर्यात् कृतोपनयनो दिजः” ॥

अग्न्यस्त्र, स्त्री, (अभिमयम् अस्त्रम् । कर्म्मधारयः ।)
आग्नेयास्त्रं । अभिघटितास्त्रं । वन्दूककामान
इत्यादिभाषा ॥

अग्न्याधानं, स्त्री, (अग्ने आधानं । अभि + आ +
धा + ल्युट् ।) श्रुतिविहितामिसंस्कारः । अभि-
रक्षणं । अभिहोत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्न्यालय, ए, (अग्ने आलयः ।) यज्ञाग्न्याधार-
कुण्डः । इति जटाधरः ॥

अग्न्युत्पातः, पुं, (अग्ने उत्पातः ।) आकाशादिषु
अभिविकारः । धूमकेतुल्कापातादि । अभि-
निष्ठोत्पातो वा । स तु मन्त्रादिद्वारा अग्ने-
र्दाहशक्तिनिवारणः । तत्पर्यायः । उपाहितः २ ।
इत्यमरस्तट्टीका च ॥

अग्रं, स्त्री, (अग्र्यते अग्रति वा । अग्रं कुटिलाया
गतौ ऋच्छेन्नेति साधु ।) उपरिभागः । आगा
इति भाषा । अस्य पर्यायः । शिरः २ शिखरं ३ -
इत्यमरः ॥ पुरस्तात् । अवलम्बनं । पलपरि-
माणः । प्रान्तः । समूहः । इति मेदिनी ॥
(भिन्नाविशेषः । ग्रासचतुष्टयम् । “ग्रासप्र-
माणा भिन्नास्यादयः ग्रासचतुष्टयम्” ॥ इति
स्मृतेः ।)

अग्रं, त्रि, श्रेष्ठः । उत्तमः । इत्यमरः ॥ प्रधानं ।
अधिकः । प्रथमः । इति मेदिनी ॥

अग्रगण्यः, त्रि, (अग्रे गण्यः । गण्यसङ्ख्याने, यत् ।)
अग्रे गणनीयः । यथा,—
“अमनभवनयाने यद्भवानग्रगण्यः” ।

इति महानाटकः ॥

अग्रगामी [न] त्रि, (अग्रे गच्छतीति । अग्र +
गम् + णिन् ।) अग्रे गमनकर्त्ता । अग्रेसरः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रजः, ए, (अग्रे जात इति सप्तम्या जने ङः ।)
ज्येष्ठभ्राता । तत्पर्यायः । पूर्वजः २ अग्रियः ३ ।
इत्यमरः ॥ (यथाह मनु,—

“सर्वेषां धनजाताणामादरोताग्रमग्रजः” ।)

ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः ॥ अग्रे जाते चि ॥

अग्रजङ्घा, स्त्री, (अग्रा जङ्घा अवयवावयविनोर-
भेदात् (कर्म्मधारयः । अथवा जङ्घाया अग्रं षष्ठी-
तत् राजदन्तादित्वात् परनिपातः) प्रतिजङ्घा ।
जङ्घायभागः । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रजन्मा, [न] ए, (अग्रे जन्म यस्य स वङ्गोद्दिष्टः),
(जन् + भावे मनिन्) ब्राह्मणः ॥ इत्यमरः ॥

“अथापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चैव घट्कर्म्मार्ण्यजन्मनः” ॥

मनु । ज्येष्ठभ्राता । ब्रह्मा । इति विश्वः ॥

अग्रजातकः, ए, (अग्रे जात जन्म यस्य स वङ्गोद्दिष्टः),
(जन् + भावे क्त्वा) ब्राह्मणः । समासान्तः कः इति
शब्दरत्नावली ॥

अथ

अथ

अथ

अयजाति, पु, (अये जातिर्जन्म यस्य सः) (जन् + भावे क्तिन्) ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः ॥

अयणी, चि, (अये नीयतेऽसौ अय + नी + क्तिप् अययामाभ्याश्च इति पाणिनिस्त्वैण खल ।) (वक्रौ च णं, यथा आस्यायणीत्व तथाभिप्रक्ष्ये निरुक्त्याख्यायामुक्तम्) अयिम । अष्ट । इति हेमचन्द्रः ॥

अयतः, [स्] (अये अय + सप्तम्यर्थे तस् अय) अये । प्रथमे । तत्पर्याय । पुरत २ पुर ३ । इत्यमरः ॥

अयतसर, चि, (अयत अये सरति गच्छति य स अयत + स + ट । स्त्रिया ङीप् अयत - सरी) (पुरोऽयतोऽयेषु सर्त इति पाणिनिस्त्वम्) अयगामी । इत्यमरः ॥

अयदानी, [न्] पु, (अये दान प्रेतोद्देशेन तिलाद्यर्पण ग्राह्यत्वेन विद्यतेऽस्य अय + दान + विद्यमानार्थे इन्) पतितब्राह्मणविशेष । स च प्रेतसम्बन्धानकषडङ्गतिनादिद्रव्यग्राही । यथा,— “जोभी विप्रश्च शृङ्गाणामये दान गृहीतवान् । ग्रहणे मृतदानानामयदानी बभूव स” ॥ इति ब्रह्मवैवर्तपुराण ॥ तत्पर्याय । आग्रहा- रिक २ । इति स्मृतिः ॥

अयपणी, स्त्री, (अये पस्ते पत्र यस्या सा जाति-त्वात् ङीप्) अजलोमावृत्त । इति रत्नमाला ॥ आलकुशी इति केचित् ॥

अयमांस, स्त्री, (अय प्रधान मन्यते ज्ञायते यत् अय + मन् + स । ण्योदरादित्वात् दीर्घः ।) हृदय । इत्यमरः ॥ उदरमध्यवर्तिमांसवर्द्धन-रूपरोगविशेषः । इति वैद्यकः ॥

अययान, स्त्री, (अय प्रथम यान सेनागमन) नासीर । सेनाग्रगमन । इति हेमचन्द्रः ॥

अयलोहिता, स्त्री, (अयमयभाग लोहित रक्त-वर्णस्य यस्या सा बज्रग्रीहि) भिक्षुश्राक । इति राजनिर्घण्टः ॥

अयवीज, पु, (अय शाखाय वीजमुत्पत्तिकारण यस्य स बज्रग्रीहि । कलम इति भाषायाम्) वीजाग्रवृक्षमात्र । स च कुरगटादि । इति हेमचन्द्रः ॥

अयसन्धानी, स्त्री, (अये फलभोगात्पूर्वं सन्धीयते अन्विष्यते कार्यमनया अय + सम् + धा + करणे ल्युट् स्त्रिया ङीप्) यमपञ्जिका । जीवानां शुभाशुभकर्मणि लिखित यमस्य पुस्तक । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अयसर, चि, (अये सरति गच्छति अय + स + ट ।) अयेसर । अयगामी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,— “अयेसरो जघन्यानां”) इति भट्टिकाव्ये ।

अयह, पु, (नास्ति ग्रह गार्हस्थ्याश्रमस्त्रीकारो यस्य स बज्रग्रीहि । वानप्रस्थे । नास्ति ग्रहो ज्ञान यस्य स ।) ज्ञानशून्ये च । वानप्रस्थ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अयह इति पाठे गार्हस्थ्याश्रम-वहिर्भूतः ॥

अग्रहायण, पु, (हायनस्य वर्षस्य अय । ह्य

ग्रीहिकाशयोरिति सूत्रेण हा + ल्युट् युक् च ।) मासविशेषः । तस्य व्युत्पत्तिर्यथा,— “हायनस्या-योऽग्रहायण निपातनात् परनिपातनत्वञ्च” । इत्यमरटीकाया भरतः ॥ मार्गशीर्षमासः । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य पर्याय आग्रहायणिके जातफलं तत्कृत्यञ्च मार्गशीर्षे द्रष्टव्यम् ॥

अयाह्य, चि, (न याह्य ग्रहणीय ग्रह + कर्मणि । ख्यत् ग्रहणायोग्ये) अग्रहणीय । ग्रहणायोग्य यथा,—

“अयाह्य शिवनैवेद्य पत्रं पुष्प फल जल । साजगामशिलास्पर्शात् सर्वं याति पवित्रता” ॥ इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अयिम, चि, (अये भव अय + हिमन्) प्रधान । उत्तम । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्येष्ठः । अयज । इति ञटाधरः ॥

अयिमा, स्त्री, (अये भवा अय + हिमन्) लवणी-फल । लोणा इति ख्याता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अयिय, चि, (अये भवम् अय + घ) प्रधान । इत्य-मरः ॥

अयिय, पु, (अये भव अय + घ) अयज । ज्येष्ठ-भाता । इत्यमरः ॥

अयीय, चि, (अये भव अय + क्) प्रधानं । इत्य-मरः ॥ अयजे पु, । इति तट्टीकाया रमानाथः ॥

अयः, स्त्री, (अयते अय गृह्यतेऽनया अयि + क् ङु ङुत इति स्त्रियां वा ङु । निपातनात् नलोपः ।) अङ्गुलि । वेदप्रचुरप्रयोगोऽयः ॥

अयेगा, पु, अयगामी । इति मुग्धबोधव्याकरणः ॥

अयेग, पु, (अये गच्छति य अये + गम् + क्तिप् उच्चगमादीनामित्युपसङ्ख्यानमिति पाणिनिवा-र्त्तिकेन मलोप अकारस्य ऊकारः ।) अय-गामी । इत्यादिदृष्टिः ॥

अयेदिधिषु, पु, (दिधि धैर्यं स्यति इन्द्रियदौर्ब-ल्यात् त्यजति दिधि + सो + अलुट् नञ्जन्मु-कम्बुकैलूककान्मुदिधिषु इत्यादिस्त्वैण कु ष-त्वञ्च दिधिषु पुनर्भूयोषित् अये गणनीया दि-धिषु दिरूढा स्त्री यस्य स बज्रः हजदन्तात् सप्तम्या सञ्ज्ञायामिति पाणिनिस्त्वैण अलुक् पुनर्भूविवाहकारिणि जने) दिरूढैव यस्य कुटु-म्बिनी स हिज । हिज इत्युपलक्षणः । दिधिषु परपूर्वाग्रे दिधिषुस्तत्पुरुषिकः । इति सामा-न्येन नाममाणादर्शनात् । द्वितीयवारविवाहित-पुत्रादिमती गृहिणी स्वामी इति भाषा । इत्य-मरः ॥

अयेदिधिषु, स्त्री, (प्रागनूज्येष्ठभगिन्या प्रागू-कनिष्ठभगिन्या । अये प्रथमे ज्येष्ठाया भगिन्या विद्यमानाया गणनीया दिधिषु ज्येष्ठा विवाह-कालासहजैरूपैर्यथोपकारिणीति विग्रहे शा-कपार्थिवादित्वात् समास मध्यपदलोपश्च ।) अविवाहितज्येष्ठभगिनीसत्त्वे अये विवाहिता कनिष्ठा । यथा,—

“ज्येष्ठाया विद्यमानाया कन्यायामुद्धतेऽनुजा । सा चाये दिधिषुर्ज्ञेया पूनां च दिधिषु स्मृता” ॥

इति देवस्य । दिधिषुर्द्विर्कारान्तोऽपि ॥ अयेवण, स्त्री, (वनस्याये राजदन्तादित्वात् पर निपात अलुक् । वन पुरगे आदित्वात् खलम् ।) वनस्यायमाग । इति शब्दमाला ॥

अयेसर, चि, (अये सरति गच्छतीति अये + स + ट ।) अये गमनकर्त्ता । तत्पर्यायः । पुरोग २ प्रष्टः ३ अयत सर ४ पुरसर ५ । इत्य-मरः ॥ अयगामी ६ अयसर ७ अयग ८ पुरो-गम ९ पुरोगामी १० । इति हेमचन्द्रः ॥

अयेसरिक, चि, (अयेसरणं गमनम् अये + स + भावे अप् अयेसरे गमने प्रवृत्त अयेसर + ठ् अयगामिनि ।) अयगामी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अयः, चि, (अये भव अय + यत् ।) प्रधान । उत्तम इत्यमरः । ज्येष्ठभातरि पु इति तट्टी-काया रमानाथः ॥

अय इ ङ गतौ (अयि गतौ कर्मणि ङट् ते इदितो नुम् धातोरिति पाणिनिस्त्वैण नुम् अङ्गते । कर्त्तरि ङट् ते अङ्गते) । निन्दायां । चारम्भे । अवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ जवो वेगगति । इ अङ्गते । ङ अङ्गते वायुवेगेन गच्छतीत्यर्थः । जवे एव कैश्चित् पठ्यते । इति दुर्गादासः ॥

अय त् क तत्कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ तत् कृति पापकृति । अययति व्याध । कर्मणोऽर्थमध्यपाठादकर्मकोऽयः । तथा च,— “धातोरर्थान्तरे कृते धात्वर्थेनोपसङ्गहात् ।

प्रसिद्धेरविवक्षात् कर्मणोऽकर्मिका क्रिया” ॥ इति गोपीचन्द्रः ॥ धात्वर्थेन सह कर्मण उप सङ्गहादित्यर्थः । क्रमेणोदाहरणानि । नदी वहति क्षरतीत्यर्थः । अययति व्याध । भवति घटः । आहते जन । इति दुर्गादासः ॥

अय, स्त्री, (अय पापकरणे भुरा अययति अय + णिष् + अच् ।) पाप । दुःख । यसन । इत्यमरः । अयमर्षण, चि, (अय पाप मृष्यते उत्पन्नत्वेऽपि नाशनेन कर्माक्षमत्वात् सङ्गतेऽनेन अय + मृ + करणे ल्युट् ।) पापनाशन । सर्वपापघ्नि जय । इत्यमरः ॥ (उत्पन्नपापनाशार्थं जये मन्त्र भेदे यथा सन्ध्यामन्त्रे द्रुपदादिवेद्यादि) अयमेध यज्ञाङ्गावभ्यखानमन्त्र । वैदिकसन्धानागत मन्त्रकरणकाव्रातजलप्रक्षेपरूपपापनाशकक्रिया विशेषः । इति स्मृतिः ॥ तान्निकसन्ध्यायान्तु,—

“यडङ्ग्यासमाचर्थ्य वामहस्ते जल ततः । गृहीत्वा दक्षिणेनैव सपुट कारयेद्विधुः ॥ शिववायुजलपृथ्वीवज्रिवोजैस्त्रिधा पुनः । अभिमन्त्र्य च मूलैः सपथा तत्त्वमुद्रया ॥ निक्षिपेत् तज्जल मूर्द्धि शेष दक्षे निधाय च । इडयाह्वय देहान्तःक्षान्ति पापसन्ध्यः ॥ कृण्वणं तदुदक दक्षनाशा विरेचयेत् । दक्षहस्ते च तन्मन्त्री पापरूप विधिवञ्च च । पुरतो वक्षपाषाणे निक्षिपेदस्त्रमुच्चरन्” ॥

इति तन्त्रसारः ॥ अयवान्, [त्] चि, (अय पापं विद्यतेऽस्तु अय + मनुप्) अयविशयः । यापी ॥

अक्ष

अघासुर, पु, (अघनामा असुर शाकपार्थिवादि-
त्वात् समास मध्यपदलोपश्च) अघनामासुरः ।
स च कंसराजसेनापति । इति श्रीभागवतं ॥
अघोः, [स्] व्य, सम्बोधन । यथा अघो यज इति
बोपदेव ॥

अघोर, पु, (न घोर सौम्यरूप “या ते रुद्र ।
शिवा तनुरघोरा पापनाशिनी” इति वेद ।)
महादेव । इति शिवचतुर्दशीव्रतपूजाया ॥
अतिभयानके अभयानके च चि ॥

अघोरा, स्त्री, (नास्ति घोरा भयानका मूर्तिर्यस्या ।
अतिभयानका इति व्युत्पत्त्यर्थ) भाद्रकृष्णचतु-
र्दशी । यथा,—

“भाद्रे मास्यसिते पक्षे अघोराख्या चतुर्दशी ।
तस्यामाराधितः स्थाणुर्नयेच्छिवपुरं भुव” ॥
इति स्मृतिः ॥

अघोष, त्रि, (नास्ति घोष शब्दो यत्र वज्रघ्नीहि
शब्दशून्ये, न अल्प घोष शब्दो यत्र वज्रघ्नीहि
अल्पध्वनियुक्ते । तथाहि,—

“तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत् तदल्पता ।
अप्राशस्त्य विरोधश्च नञर्थो षट् प्रकीर्तिता” ॥
इति स्मरणात् ।) आभीरशून्यदेशादि । शब्द-
रहित । अल्पध्वनियुक्त । कलापादिव्याकरणस्य
संज्ञाविशेषे पु । स तु वर्गप्रथमद्वितीयवर्णा
श्रवसाश्च ॥

अघ्ना, पु, (न हन्ति विनाशयति खट्वत्वात् न +
हन् + कर्त्तरि यक् । निपातनान् साधु ।) वज्रा ।
इत्युणादिकोष ॥

अघ्ना, स्त्री, (न हन्यते या हन् + कर्मणि यक्
स्त्रियामाप् । पति वो अघ्नाना धनूनाम् इति वेद ।
“अवध्याश्च स्त्रिय प्राज्जस्तिर्यग्येनिगतामपि” ॥
इति निषेधात् ।) स्त्रीगवी । इत्यमरः ॥

अङ्ग त् क पदे । लक्षणा । इति कविकल्पद्रुमः ॥
कण्ठवर्गाद्योपध । पद सङ्ख्यासंस्थान । लक्ष्म
चिह्नयुक्तक्रिया । तथा च,—

“अर्थक्रियैव धातूना कर्तव्यापारलक्षणा ।
आत्मनिष्ठ क्रियार्थत्वं धात्वर्थैवक्रियात्मसु” ॥

इति बोपदेव ॥

“अङ्गयत्तिरित्येनानि युधि एष्टेभ्यु शायकै” ।

इति हलायुधः ॥ अङ्गयति अङ्गापयति । इति
दुर्गादासः ॥

अङ्ग, पु, (अङ्गयति चिह्नयति, अङ्ग + अच्)
चिह्न । (खनामकाङ्गा निचखान प्रायक इति
रघुवशे ।) क्रोड़ । (सपत्नीतनय दृष्टा तमङ्गारोह-
णोत्सुक । इति विष्णुपुराणे ॥) रूपकविशेष ।
अपराधः । रेखा । विभूषण । समोप । स्थान ।
नाटकाश्च । इति मेदिनी ॥ (प्रायश्चनेतचरितो
रसमावससुञ्चन । भवेदग्राह्यशब्दार्थं) क्षुद्र-
चूर्णकसयुतः ॥ अन्तर्निष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्ग
इति कीर्त्तितः । इति साहित्यदर्पणे । चित्र-
युद्ध । इति विश्वः ॥ शरीर । इत्युणादिकोषः ॥
नवसङ्ख्या । इति ज्योतिषः ॥ (कुम्भभूषाया ।
प्रकरणे । अगे । कटिप्रदेशे । कण्ठे । एको हि

अक्षुश

दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्वि-
वाङ् । इति कुमारसम्भवे ।)

अङ्गति, पु, (अच्यते भूयतेऽसौ अङ्ग + कर्मणि
अति न्यङ्कादीनाश्च इति पाणिनिस्त्वैण चस्य
क । वायुपक्षे अङ्गति गच्छति इति व्युत्पत्त्या)
वज्रा । अग्नि । अग्निहोत्रो । इति विश्वः ॥ वायुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अङ्गनं, स्त्री, (अङ्ग + गिच् भावे ल्युट्) सङ्ख्यासंस्थान ।
चिह्नयुक्तीकरण । आङ्गन् दागन इति भाषा ।
चिह्नकरणां । यथा पराशराङ्गिरसौ ।

“अन्यत्राङ्गनलक्ष्माभ्या वाहनिर्मोचने ह्यते ।

सायं सयमनार्थन्तु न दुष्येदो धवन्धयो” ॥

अङ्गन त्रिशूलादिचिह्नकरण । लक्ष्म स्थिरचिह्न-
करण । इति प्रायश्चित्ततत्त्वः ॥

अङ्गपालिका, स्त्री, (अङ्गपालि + स्त्री क स्त्रिया-
माप् ।) आलिङ्गन । इति शब्दमाला ॥

अङ्गपाली, स्त्री, (अङ्गेन कोलेन पालयति अङ्ग + पा
+ अलि स्त्रिया वा डीप् पक्षे अङ्गपालि ।) आलि-
ङ्गन । धात्री । वेदिकाखगन्धद्रव्य । तस्य नामा-
न्तरं कोटिः । इति मेदिनी ॥

अङ्गलोच्य, पु, (अङ्गेन लोच्यतेऽसौ लोड + ल्युट्)
चिह्नोत्कटत्वं । चैचो इति भाषा । चिह्नो-
डमूल इति केचित् ॥ अस्य गुणाः । गुरुत्व ।
अजीर्णकारित्व । शीतलत्वश्च । इति राजव-
ल्लभः ॥

अङ्कितः, त्रि, (अङ्ग + क्त ।) लाङ्कित । चिह्नित ।
इति व्याडिः ॥

अङ्गी, स्त्री, (अङ्ग + स्त्रिया डीप् ।) अङ्गा ।
मृदङ्गविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

अङ्गुर, पु, (अङ्ग + उरच्) वीजोद्भवः । नूतनोत्पन्न-
त्वादि । (दर्भाङ्गुरेण चरणं क्षत इत्यकारो
तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा इति प्राकृ,
न्तले । अस्य पर्यायः । अभिनवोद्भिद् २ । इत्य-
मरः ॥ उद्भेदः ३ प्ररोहः ४ (चूताङ्गुरास्वाद-
कषायकण्ठ । इति कुमारसम्भवे ।) अङ्गुर ५ ।
इति राजनिर्घण्टः । रोह ६ अङ्गुर ७ । इति
हेमचन्द्रः ॥ जल । रक्त । लोम । इति मे-
दिनी ॥

अङ्गुरक, पु, (अङ्गुरे लङादिभिर्निर्मितेऽसौ अङ्ग
+ उरच् तत् स्त्री क) नीड । पक्षिवासस्थान ।
इति शब्दमाला ॥

अङ्गुश, पु स्त्री, (अङ्गुरे हस्तिचालनार्थमाह्वयते-
ऽनेन अङ्ग + उरच् ।) हस्तिचालनार्थलोहमय-
वक्राग्रास्त्र । डाङ्गुश इति भाषा । तत्पर्यायः ।
शङ्खि २ । इत्यमरः ॥ दृष्टि ३ । इति तट्टीका ॥
अङ्गुष ४ । इत्युणादिकोषः ॥ (रामायणे,—
“उद्गान् हयान् खरान् नागान् जम्बुद्वीपकमाङ्गुशैः ॥
कम्पना अङ्गुशा भङ्गा कालचक्रा गदास्तथा” ॥)

अङ्गुशदुर्धर, पु, (अङ्गुशेन दुर्ध्रियते दुर्धन्यतेऽसौ
दुर् + धृ + कर्मणि खण् ।) दुरभ्रह्मन् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

अङ्गुशी, स्त्री, (अच्यते आराध्यतेऽसौ बौद्धविशेषे

अङ्ग

अङ्ग + उरच् स्त्रिया डीप् । न्यङ्कादीनाश्च इति
चस्य क ।) जिनाना चतुर्विंशतिशासनदेव्यन्त-
र्गतदेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

अङ्गुर, पु, (अङ्ग + खर्जूरादित्वात् उरच् वा उरच्)
अङ्गुर । अभिनवोद्भिद् । इति हेमचन्द्रः ॥

अङ्गुष, पु स्त्री, (अङ्गुरे हस्तिचालनार्थमाह्वयतेऽनेन
अङ्ग + उरच् करणे) अङ्गुश । इत्युणादिकोषः ॥

अङ्गोट, पु, (अङ्ग + ओटच्) अङ्गोटवत् । इति
रत्नमाला ॥

अङ्गोटः, पु, (अङ्गुरेऽनुभूयतेऽसौ अङ्ग + ओटच्)
वृत्तविशेषः । आकोड इति ख्यातः । धन-
आङ्गुडा इति केचित् । अस्य पर्यायः ।
निकोचकः २ । इत्यमरः ॥ निकोठक ३ निको-
चक ४ । इति भरतः ॥ अङ्गोलक ५ बोध
६ नेदिष्ठ ७ दीर्घकोलक ८ । इति जटाधरः ॥

अङ्गोटः ९ रामठ १० । इति रत्नमाला ॥
कोठर ११ रेचो १२ गूढपत्र १३ गुप्तस्त्रेह
१४ पीतसार १५ मदन १६ गूढवस्त्रिका
१७ पीत १८ ताम्रफल १९ दीर्घकोल २०
गुणाण्यक २१ कोलक २२ लम्बकर्णः २३ गन्ध-
पुष्प २४ रोचन २५ विशानतैलगर्भ २६ । अस्य
गुणाः । कटुत्व । स्निग्धत्वं । विषलूतादिदोष-
नाशित्व । कफवासुहृदित्व । सूतशुद्धिकारित्व ।
रेचकत्वश्च ॥ “ ॥ तत्फलगुणा । शीतलत्व ।
खादुत्व । श्लेष्मनाशित्व । गुरुत्व । वलकारित्व ।
धातुभोषकत्व । विरेचकत्व । वातपित्तदाहक्षय-
दुष्टरक्तनाशित्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्गोल, पु, (अङ्गुरेऽनुभूयतेऽसौ अङ्ग + ओलच्)
अङ्गोटवत् । आकोड यस्य प्रसिद्धिः । इत्यम-
रटीकाया स्वामी ॥

अङ्गोलक, पु, (अङ्गोल + स्त्री क) अङ्गोटवत् ।
इति जटाधरः ।

अङ्गोलिका, स्त्री, आलिङ्गन । इति शब्दमाला ॥

अङ्गोलसार, पु, (अङ्गोलस्य सार मूर्छितत्वं
स्थिराशः ।) स्थावरविषप्रभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

अङ्ग, पु, (अङ्गुरे वाद्यते हरीतक्याकृतिर्वाद्य-
विशेष य । अङ्ग + ण्यत्) हरीतक्याकृतिर्मृदङ्गः ।
पाखव्योयाज इति भाषा । इत्यमरः ॥ तदुक्तः,—
“सार्द्धतालत्रयायामस्रतुर्दशाङ्गुलानन ।
हरीतक्याकृतिर्यं स्यादङ्गोऽङ्गि स हि वाद्यते ॥
इति भरतः ॥ (अपराधिविशेषाणां ललाटादिषु
राज्ञा अङ्गनीयः । मनु,—

“प्रायश्चित्तन्तु कुर्वाणा सर्वे वर्णा यथोदित ।
नाङ्गा राज्ञा ललाटे स्युर्दायास्तुतमसाहस” ॥)

अङ्ग, त् क पदे । (अङ्गयति चिह्नयति अङ्ग + गिच्
अच् ।) लक्षणा । इति कविकल्पद्रुमः ॥ कण्ठ-
वर्गद्वितीयोपध । पद सङ्ख्यासंस्थान । लक्ष्म
चिह्नयुक्तक्रिया । तथा च ।

अर्थक्रियैव धातूना कर्तव्यापारलक्षणा ।
आत्मनिष्ठ क्रियार्थत्वं धात्वर्थैवक्रियात्मसु ॥
इति बोपदेवः । अङ्गयति अङ्गापयति, इति
दुर्गादासः ॥

अङ्ग

अङ्ग, य सम्बोधनं । इत्यमरः ॥ (रामायणे,—
“अङ्गावेच्छस सौमित्रे कस्मेमां मन्यसे चमूं” ।
पुनरर्थः ।)

अङ्ग, स्त्री, शरीरादेरेकदेश । आ इति हिन्दी-
भाषा । तत्पर्याय । अवयव २ प्रतीक ३ अप-
घन ४ । इत्यमरः ॥ गात्र । (प्रङ्कारतिषके,—
“अङ्गानि चम्पकदलैः स विधाय धाता” ।)

अप्रधान । (साहित्यदर्पणे,—

“एक एव भवेदङ्गी प्रङ्कारो वीर एव वा ।

अङ्गमन्ये रसा सर्वे कार्यनिर्वहणेऽद्भुत” ॥

उपाय । इति मेदिनी ॥ (अङ्गते विषयो बुध्यते

अनेन अङ्ग + करणे घञ् इति व्युत्पत्त्या) मन ।

अङ्ग मनसि काये चेत्यभिधानान्तरदर्शनात् ।

यथा । “हिरण्यगर्भाङ्गमुव मुनि हरिरिति

माघ” ॥ वेदाङ्गास्त्राणि षट् । यथा,—

“शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसा घय ।

ज्योतिषमयनश्चैव वेदाङ्गानि यडेव तु” ॥

शिक्षा १ कल्प २ व्याकरण ३ निरुक्त ४ ज्यो-

तिषं ५ छन्द ६ । इत्यमरः ॥ अङ्गस्य अक्षय

यथा । तदीयप्रधानफलजनकव्यापारजनकत्वे सति

तदीयप्रधानफलाजनकत्व । इति तिथ्यादितत्त्व-

टीका ॥

अङ्ग, पु, स्वनामख्यातदेश । इति हेमचन्द्रः ॥ मे-

दिनीकारमते नित्यबहुवचनान्तशब्दोऽयः । देश-

विशेष । यथा,—

“वेद्यानाथ समारम्भ भुवनेशान्तगं शिवे ।

तवदङ्गाभिधो देशो यात्राया न हि दुष्यते ॥

इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटल ॥ (अथ देश

सरखा सङ्गमे अवस्थित, अत्र महादेवस्य

उङ्गारेण कामस्य अङ्गात्वागात् अयं अङ्गनाम्ना

ख्यातः । यथा रामायणे,—

“अनङ्ग इति विख्यातस्तत् प्रभृति राघव ।

स चाङ्गविषय श्रीमान् यत्राङ्ग स मुमोच ह” ॥

अङ्ग, त्रि, (अङ्ग विद्यतेऽस्य अङ्ग + अर्श आद्यच्

तथा मेदिन्यां अङ्ग गात्रे प्रतीकोपाययोः पु भूमि-

नीवृत्ति । स्त्रीवैकले त्वप्रधाने त्रिव्यङ्गवति चा-

न्तिके इति मेदिनी ॥ अङ्गविशिष्ट । निकट ।

इति मेदिनी ॥

अङ्गग्रहः, पुं, (ग्रह + भावे अप् । अङ्गानां रो-

गादिना ग्रह वेदना) गात्रवेदना । इति वै-

द्यकः ॥

अङ्गज, स्त्री, (अङ्गे जायते अङ्ग + जन् + सप्तम्यां

अनेर्ह इति पाणिनिस्त्वेष ङ कर्त्तरि) रक्ता ।

इति मेदिनी ॥ शरीरेण वाष्पशुक्ल ॥

अङ्गज, पुं, पुष्प । केशः । काम । मद । इति

विश्वमेदिन्यौ ॥ मदस्थाने गद । इति काचि-

मेदिनी ॥ (स्त्रीणां यौवने सात्त्विकभावविशेषः ।

यथा साहित्यदर्पणे,—

“यौवने सत्त्वशास्त्रासामग्राविश्रतिसंख्या ।

अनङ्गारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजा ॥

अङ्गजा, स्त्री, कन्या । अङ्गाज्जात इत्यस्मात् स्त्रि-

अङ्ग

अङ्गण, स्त्री, (अङ्गते गम्यते अत्र + अधिकरणे ल्युट्
एयोदरादित्वास्तत्त्वम्) अङ्गण । चत्वर । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (देवीमाहात्म्ये, विमानं हस-
सयुक्तमेतत्तिलतिलेऽङ्गणे ॥)

अङ्गति, पुं, (अङ्गते सेवयै गम्यते अङ्गि + कर्मणि

अति । अङ्गणि विष्णौ अमौ च ।) अङ्गा । विष्णु ।

अङ्गि । अङ्गिहोत्री । इति शब्दरत्नावली ॥

(अङ्गिहोत्रिपदे तु कर्त्तरि अति । अङ्गते गम्यते

ऽनेन इति व्युत्पत्त्या वाहने ॥)

अङ्गद, स्त्री, (अङ्गं यति व्यययति अङ्ग + दा + क

उपपदसमासः) केयूरः । ताडु वाजू इत्यादि

भाषा । इत्यमरः ॥ (रामायणे,—

“धूयमानैश्च वासोभिः शङ्खैरङ्गदमूपणे” ॥)

अङ्गद, पु, (अङ्गं यति युद्धकाले अवखण्डयति

अङ्ग + दा + कर्त्तरि क) कपिभेद । स च बालि-

नामवानरराजपुत्रः । इति मेदिनी ॥ (रामायणे,—

“कुमद पक्षदशभिर्जाम्बवन्तश्च सप्तभिः ।

अश्रीत्या बालिनः पुत्रमङ्गदं विभेदे शरैः” ॥

अङ्गदा, स्त्री, अङ्गदेष्टुं ददाति स्वस्वामिनि समर्पयति

या अङ्ग + दा + कर्त्तरि क स्त्रियामाप्) दक्षिण

दिग्दक्षिभाष्या । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

अङ्गन, स्त्री, अङ्गनभूमि । आङ्गन् उठान इति

भाषा । तत्पर्यायः । चत्वर २ अङ्गिर ३ ।

इत्यमरः ॥ अङ्गण ४ । इति तट्टीका ॥ प्राङ्गण ।

(रामायणे,—

“महाराजाङ्गन शूरा प्रविशन्तु महोदयं” ॥)

५ । यान । गमनं । इति मेदिनी ॥

अङ्गना, स्त्री, प्रशक्तानि अङ्गानि अस्या इति

अङ्गात् कल्याण इति न । कामिनी । सुन्दराङ्गी

स्त्री । इति मेदिनी । (मनु—

“ब्रह्महत्या सुरापानं स्त्रियं गुर्वङ्गनागमः” ॥)

सार्वभौमनाम्न उत्तरदिग्गजस्य पत्नी । इत्य-

मरः ॥ दृष्यकर्कटकन्यादृष्टिकमकरमीनराशयः ।

इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

अङ्गनाप्रिय, पु, (अङ्गनाना प्रिय प्रीतिप्रद । स्त्रि-

यश्च अशोकपुष्पेण स्त्रीयमङ्गमलज्ज्वलन्ति इति

लोके प्रसिद्धिः । अङ्गनाया दक्षिणदिक्पद्मना

प्रिय इति व्युत्पत्त्या तत्त्वामिनि) अशोकवृक्षः ।

इति शब्दमाला ॥

अङ्गपालि, पु, (अङ्गेन पाल्यते सन्निध्यतेऽनेन अङ्ग

+ पा + अलि) अलिङ्गनं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्त्रिया ङीप् वेदिकाखगन्धद्वये ॥)

अङ्गमर्ह, पु, (अङ्गमर्हयति यः अङ्ग + मर्ह + कर्म-

ण्यण् उपपदसमासः) अङ्गमर्दनकारकमृत्यु ।

तत्पर्यायः । सवाहकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ अङ्ग-

मर्हक ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अङ्गमर्ह ४ ।

इति हलायुधः ॥

अङ्गमर्हक, पु, (अङ्गस्य मर्हक सवाहक षष्ठी-

तत् ॥) अङ्गमर्ह । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अङ्गमर्ह ॥ अङ्गं साधु मर्हयति सवाहयति

यः अङ्ग + मर्ह + णिनि ॥) अङ्गमर्ह । इति हला-

युधः ॥

अङ्ग

अङ्गरक्तः, पु, (रक्तं रक्तवर्णं अङ्ग यस्य स षड्भोगि-
वाहिताग्न्यादिषु इति सूत्रेण परं पूर्वं वा नि-

पायते ॥) रक्तविशेषः । गुणद्वाराचनी इति

ख्यातः । तत्पर्यायः । पिकाक्षाः २ रोचनी ३

कपुपत्रक ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कर्मिणः

५ कर्काश ६ चन्द्र ७ रक्ताङ्ग ८ । इत्यमरः ॥

अङ्गरक्षिणी, स्त्री, अङ्ग रक्षति पालयति या अङ्ग +

रक्ष + णिनि ॥ अङ्गनाय । सौजोया इति

भाषा । तत्पर्यायः । जालिका २ जालप्राया ३

चायसी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

अङ्गराग, पु, रव्यतेऽङ्गमलज्ज्वल्यतेऽनेन रज्ज +

करणे घञ् घञि च भावकरणयोरिति ऋतोपो-

टडिश्च । अङ्गस्य रागः षष्ठीतत्पर्यः ॥) गात्र-

रञ्जन । अङ्गे चन्दनादिलेपन । तत्पर्यायः । विलेपनं

२ । इति हेमचन्द्रः ॥ (रामायणे,—

“स्तनानि चाङ्गरागाश्च माल्यानि विविधानि च” ॥)

अङ्गराट्, पु, (अङ्गे तद्वेष्टे राजते यः अङ्ग + राट् +

किप् उपपदसमासः) । अङ्गदेशाधिपति । स च

कर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (दशरथस्य) लोम-

पादश्च रामायणे,—

“सख्यं तस्याङ्गराजेन भविष्यति महात्मनः ।

कन्या चास्य महाभागा शान्ता नाम भविष्यति ।

अङ्गराजेऽनपत्यस्तु लोमपादो भविष्यति ।

स राजानं दशरथं प्रार्थयिष्यति भूमिप” ॥

अङ्गलोद्य, पुं, (अङ्गेन अङ्गुल्यादिना लोद्यते हि-

यतेऽसौ लोडि + कर्मणि यत् अङ्गेन लोद्यः ऋवी-

यातत् पुरुषः । अङ्गलोद्य इति पाठे अङ्गेन तद्-

टक्षितचिह्नविशेषेण लोद्यः अनुमेयः धातूना-

मनेकार्थत्वाच्च लोडिधातुरनुमानार्थः ॥) धिष्ठा-

कटवः । इति रत्नमाला ॥ अङ्गलोद्य इति च पाठः ॥

अङ्गव, पु, अङ्गे खदेहे वाति अतिशुष्कत्वात् कीन-

मिव भवति अङ्ग + वा + कर्त्तरि क । शुष्कपणः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

अङ्गविद्यति, पु, (अङ्गानां विद्यतिर्विकारो यस्मात्

षड्भोगि ॥) अपस्माररोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्गविच्छेप, पुं, (वि + छिप् + भावे घञ् । अङ्गस्य

विच्छेपः एकस्यानादन्यस्थाने चालनं षष्ठीतत्पर्यः

अङ्गहारोऽङ्गविच्छेप इत्यमरः ॥) अङ्गहारः । अ

ङ्गचालनरूपवृत्त्यः । इत्यमरः ॥

अङ्गवैद्यत, स्त्री, (विद्यति + प्रज्ञादिभ्यश्च इति साधे

अय् अङ्गस्य वैद्यतम्) आकारः । इङ्गित । इति

जटाधरः ॥

अङ्गसंस्कारः, पु, (अङ्गस्य संस्कारः शोभा षष्ठी-

तत् । सम् + छ + भावे घञ् सप्तम्युपेक्ष इत्या-

दिना इति सट् ।) जुहुमादिना शरीरशोभा-

धानरूपसंस्कारः । इति भरतः ॥ आनोदण-

नादिः । इति सामी । शरीरसंस्कारमात्र ।

इत्यन्ये ॥ खेदादिज्ञतदौर्गन्धहरणाय चन्दनादिना

उदरानुलेपनादिः । इति सारसुन्दरी । तत्-

पर्यायः । परिकर्म्म २ । इत्यमरः ॥ प्रतिकर्म्म ३ ।

इति अष्टित् पाठः ॥

अङ्गहारः, पुं, (अङ्गानां हारः एकस्यानादवस्थाने

अङ्ग

अङ्गि

अङ्गु

चालन षष्ठीतत्पुरुषः।) अङ्गानां स्थानात् स्थानान्त-
रनयनं। तत्पर्यायः। अङ्गविच्छेपः २। इत्यमरः॥
अङ्गहारिः ३। इति तट्टीका॥ स्थिरहस्तपर्य-
स्तकादिको दानिश्चत्प्रकारः। इति मधुः॥
वृत्तिकममरादिदानिश्चद्रूपः। इति रायः। अङ्ग-
ल्यादिविन्यासस्त्रिंशद्रूपः। इति कौमुदी॥
अङ्गहारिः, ए, (अङ्गानि क्षियन्ते चाल्यन्तेऽत्र अङ्ग
+ ह + इन् अजादिभ्यश्च इति पाणिनिस्त्वेषण
अधिकरणे इष्। रङ्गभूमिः, नट्यभूमिश्च।) अङ्ग-
हारः। इति भरतदृष्टदृष्टचन्द्रः॥
अङ्गहीनः, चि, (अङ्गेन हीनः रहितः द्वितीया तत्
पुरुषः। ह्रा + कर्मणि क्तः।) अवयवरहितः।
अङ्गहानिविशिष्टः। (यथा, याज्ञवल्क्यः,—
“कालकर्मन्मन्त्रावीजानां दौर्घमातुस्तथैव च।
गर्मस्य वैद्यतं दृष्टमङ्गहीनादि जन्मतः॥
अङ्गहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यद्वेत्”॥
इति स्मृतिः॥ कामदेवे पुंलिङ्गः॥
अङ्गाधिपः, ए, (अङ्गस्य देशविशेषस्य अधिपः षष्ठी-
तत्पुरुषः।) अङ्गदेशाधिपतिः। स च कर्णः। इति
भूरिप्रयोगः॥
अङ्गारः, ए, स्त्री, (अग्नि + आरन् इदितो नुम्धातो-
रिति नुम्।) दग्धकाष्ठखण्डः। तच्च निरभि
साधि च। कयला अङ्गारा इति भाषा। तत्-
पर्यायः। अजलात् २ उल्लूकं ३। इत्यमरः॥
आजलात् ४ उल्लूकः ५। इति तट्टीका।
((“दृष्टकुम्भसमा नारी तप्ताङ्गारसम एमान्”॥)
अङ्गारः, ए, (रक्त रक्तवर्षमङ्ग यस्य स वज्रव्रीहि
एषोदरादित्वात् साधु।) मङ्गलग्रहः। इति मेदिनी॥
हितावली। इति वैद्यकः॥
अङ्गारकः, ए, (अङ्गार + स्वार्थः कः।) मङ्गलग्रह
इत्यमरः,—
((“धरात्मज कुजो भौमो भूमिजोभूमिनन्दनः।
अङ्गारको यमश्चैव सर्वरोगापहारकः”॥
इति वराहपुराणम्।) (रामायणे,—
“दिवी व ग्रहयोर्धोरं बुधाङ्गारकयोर्महत्।
कौशल्यानाञ्च नक्षत्रं ज्येष्ठा मेत्राभिदैवतं।
आकम्पाङ्गारकस्तस्यौ विशाखामपि चाम्बरे”॥)
अङ्गारः। कुण्डलकच्छः। इति मेदिनी॥ भृङ्ग-
राजः। इति राजनिर्घण्टः॥
अङ्गारतैल, स्त्री, (अङ्गारेण पक्वं तैलं शकपार्थि-
वादित्वात् समासः। मध्यपदलोपश्च) खनाम-
स्यातपक्वतैलं। तस्य पाकप्रकारो गुणश्च।
यथा,—
“भूर्वा लाक्षा हरिरे द्वे मक्षिष्ठा सेन्नावली।
वृहती सैन्धवं कुल राक्षा मासी श्रतावरी॥
आरनालाङ्कोनेव तैलप्रस्थ विपाचयेत्।
तैलमङ्गारक नाम सर्वज्वरविमोक्षण”॥
इति सुखबोधः॥
अङ्गारकमणिः, ए, (रक्तवर्षत्वादङ्गारकवत् मणिः
अथवा अङ्गारकस्य मणिः षष्ठीतत्पुरुषः। माणिक्य
भास्करे देयं चन्द्रे सुक्तां प्रदापयेत् प्रवालञ्च कुले
दद्यादित्यादिना तत्कृताशुभप्रतिकाराय प्रवाल-

दानोक्तेः तत्प्रियत्वं।) प्रवालः। इति राज-
निर्घण्टः॥
अङ्गारकुष्ठक, ए, (अङ्गारवर्षं कुष्ठमिव कन्) हि-
तावली। इति राजनिर्घण्टः॥
अङ्गारधानिका, स्त्री, (अङ्गाराणि धीयन्ते धार्यन्ते-
ऽत्र धा + अधिकरणे ल्युट् स्त्रिया ङीप्।) अङ्गा-
राणां धानी ततः स्वार्थः कः। पक्षे अङ्गार-
धानी।) अङ्गारधारणपात्रं। आङ्गटा इति
ख्याता। सांजाल इति केचित्। तत्पर्यायः।
अङ्गारशकटी २ हसन्ती ३ हसनी ४। इत्य-
मरः॥
अङ्गारपरिपाचित, स्त्री, (अङ्गारेण परिपाच्यते परि
+ पच् + स्वार्थे णिच् तवः कर्मणि क्तः।) अङ्गार-
पक्वं। शूलविद्धाङ्गारदग्धमांसं। कागाव इति
ख्यातः। इति शब्दचन्द्रिका॥
अङ्गारपर्णाः, ए, (अङ्गारवत् पर्णे पत्रं यस्य स वज्र-
व्रीहिः। वगभेदे। सोऽस्यास्ति ततः अर्श आद्यच्
तत्स्वामी) चित्ररथगन्धर्वः। इति महाभारतः॥
अङ्गारपुष्प, ए, (अङ्गारवत् रक्तवर्णं पुष्प यस्य स
वज्रव्रीहिः।) इक्षुदीवच्छः। जियापुता। इति
ख्यातः। इति रत्नमाला॥
अङ्गारमञ्जरी, स्त्री, (अङ्गारवत् रक्तवर्णा मञ्जरी मञ्जरी
यस्याः सा वज्रव्रीहिः। समासान्तविधेरनित्यत्वात्
कवभावः।) करञ्जविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥
अस्य नामान्तरं अङ्गारमञ्जरी॥
अङ्गारवल्लरी, स्त्री, करञ्जविशेषः। इत्यमरः॥
भार्गी। गुह्या। इति राजनिर्घण्टः॥
अङ्गारवल्लो, स्त्री, (अङ्गारवत् रक्तवर्णा वल्ली कर्म-
धारयः। गुह्यालता, स्वार्थः कन् अङ्गारवल्लिका।)
महाकरञ्जः। भार्गी। इति राजनिर्घण्टः॥
अङ्गारशकटी, स्त्री, (शक्नोति वोढुं शकटं। शकट
+ स्त्रियां ङीप् अल्पायुः शकटी। अङ्गारस्य
शकटी षष्ठीतत्पुरुषः। आङ्गटा इति भाषा।
घुनाघी इति) अङ्गारधानिका। इत्यमरः॥
अङ्गारि, स्त्री, (अङ्गारमस्या अस्ति अङ्गार + अत
इन् ठनाविति ठन् तस्य इ कः एषोदरादित्वात्
कलोपः) अङ्गारधानिका। इति जटाधरः॥
अङ्गारिका, स्त्री, (अङ्गारवत् रक्तवर्णा अङ्गार +
इवार्थे कन् स्त्रिया टाप्) इक्षुकाण्डः। पलाश-
कलिका। इति मेदिनी॥ (अङ्गारमस्या अस्ति
अङ्गार + मत्वर्थे ठन् तस्य इ कः स्त्रिया टाप्
इति व्युत्पत्त्या अङ्गारपात्रम्।)
अङ्गारिणी, स्त्री, (अङ्गारमस्या अस्ति अङ्गार +
मत्वर्थे इन् स्त्रिया ङीप्।) अङ्गारधानिका।
भास्कराद्यङ्गा दिक्। (सूर्य्यत्यङ्गातया अङ्गारवत्
रक्तवर्णा दिक्।) इति मेदिनी॥
अङ्गारितं, स्त्री, (अङ्गारमिवाचरति अङ्गार + क्षिप्
ततः क्तः।) पलाशकलिकोद्गमः। (अङ्गार क-
रोति अङ्गार + णिच् कर्मणि क्तः। मत्वर्थे इतच्
वा दग्धप्रायकाष्ठं) दग्धे चि। इति विश्वः।
अङ्गिका, स्त्री, कञ्चुकः। कांचली इति ख्याता।
इति हेमचन्द्रः॥

अङ्गिरा, [स्] ए, (अङ्गिति ब्रह्मणो मुखाम्भिरिति
अग्नि गतौ + अस् इरस् च) मुनिविशेषः। स च
ब्रह्मणो मुखान्वातः। तस्य भार्या कर्दममुनि-
कन्या अद्वा। पुत्र उतथ्य १ वृहस्पतिः २।
कन्या सिनीवाली १ कुह्वः २ राका ३ अतु-
मतिः। ४। इति श्रीभागवतः॥
अङ्गी, [न्] चि, (अङ्गं विद्यतेऽस्य अङ्ग + मत्वर्थे इन्।)
अङ्गविशिष्टः। अवयवी। यथा येनाङ्गेनाङ्गी
विद्यते मण्यते तस्मादङ्गाच्च चि। इति मुग्ध-
बोधटीकाया दुर्गादासः॥ प्रधानं। मुख्यः।
यथा। “यद्यङ्गी स्याद्रसान्तरे”। इति अग्नि-
कारः॥
अङ्गीकारः, ए, (अङ्गीति चान्तं तत्पूर्वकात् क् +
घञ्) स्वीकारः। तत्पर्यायः। सम्बन्धः २ आगूः ३
प्रतिज्ञानं ४ नियमः ५ आश्रयः ६ संश्रवः ७
अभ्युपगमः ८ समाधिः ९ प्रतिश्रवः १०। इत्य-
मरः॥
अङ्गीकृत, चि, (अङ्गीति चान्तं तत्पूर्वकात् क् +
कर्मणि क्तः) स्वीकृतं तस्य पर्यायः। ऊरीकृतं २
उररीकृतं ३ आश्रुतं ४ प्रतिज्ञातं ५ सगीणः ६
विदितं ७ संश्रुतः ८ समाहितं ९ उपश्रुतं १०
उपगतं ११ प्रतिश्रुतः १२ अभ्युपगतः १३।
इत्यमरः॥
अङ्गुरि, स्त्री, (अग्नि गतौ + उ णिच् रलयोरेकाव-
स्मरणात् लस्य रत्वम्) पाणिपादाङ्गुली। इत्यु-
णादिकोपः॥
अङ्गुरि, स्त्री, (अङ्ग + उणिच् पक्षे ङीप्) अङ्गुली।
इत्यमरटीका॥
अङ्गुरीय, ए, स्त्री, (अङ्गुरेति तत्र भवं वा अङ्गुरि
+ क् तस्य ईयः) अङ्गुलीयकः। आङ्गुटी इति
भाषा। अङ्गुली भवं अङ्गुलीयं मनीषादित्वात्
लस्य रः। इति भरतः॥ (यथा रामायणे,—
“ददौ चास्य तदा प्रीतः खनामाङ्गामिच्छितं।
अङ्गुरीयमभिज्ञानं राजपुत्र्या परन्तप”॥)
अङ्गुरीयकं, स्त्री, ए, (स्वार्थः कः) अङ्गुलीयकं। इत्य-
मरटीकाया मुकुटादयः॥ रामायणे,—
“रामनामाङ्गितश्चेदः प्रगृह्याणाङ्गुरीयक”॥
अङ्गुलः, ए, (अङ्ग + उन् अङ्गौ हस्ते लीयते अङ्गु +
ली + ड) हेमचन्द्रः॥ अङ्गुली॥ इत्यमरटीकायां
रामानाथः॥ अष्टयवपरिमाणः। इत्यमरटीकायां
वाचस्पतिः॥ (अष्टसंख्यकयवोदरपरिमाणे यवो-
दरेऽङ्गुलमष्टसंख्यैरिति भास्कराचार्योक्तेः न०।)
(यथा रामायणे,—
“न ह्यविद्धं तयोर्गान्धे बभूवाङ्गुलमन्तर”॥)
अङ्गुलि, स्त्री, (अङ्ग + उलिच्) करशाखा। आङ्गुल
इति भाषा। (यथा मनुः,—
“कायमङ्गुलिमूलेऽप्ये दैव पित्र्य तयोरध”॥)
गजकर्णिका। हस्तिशृङ्गाग्रभागः। इति हेम-
चन्द्रः॥ अङ्गुलः। इत्युणादिकोपः॥
अङ्गुलितोरणं, स्त्री, (अङ्गुले तोरणं वह्निर्दारमिव
षष्ठीतत्पुरुषः) चन्दनादिद्वारा ललाटे कृतोऽङ्ग-
चन्द्रः। इति हारावली॥

अङ्ग

अङ्गुलिमुद्रा, स्त्री, (अङ्गुले' मुद्रा लक्षणया धारयितु-
र्हर्ष' राति ददाति या अङ्गुलिमुद्र + रा + कर्त्तरि
क') साक्षरौर्मिका । प्रमुनामा सनामा वा अ-
ङ्गितमङ्गुरीयक । कापेर आङ्गुटी मोहरखोदा
आङ्गुटी इति भाषा । इत्यमर ॥

अङ्गुलिमुद्रिका, स्त्री, (अङ्गुलिमुद्रा + स्तार्थे क)
अङ्गुलिमुद्रा । इत्यमरटीकाया रमानायः ॥

अङ्गुलिमोटन, स्त्री, (अङ्गुल्योर्मोटेन मर्दनं यस्मिन्
तत् वज्रग्रीहि) अङ्गुलिद्वयमर्दनजातशब्द' । आ-
ङ्गुलमटकान इति भाषा । तत्पर्यायः । पुच्छटी २ ।
इति त्रिकाण्डशेष ॥ सच्छटी ३ अङ्गुलिसन्देश ॥

इति हारावली ॥ मुचुटी ५ । इति जटाधर ॥
मुचुटीतु मुचिपर्याये हेमचन्द्रेण लिखिता ।

अङ्गुलिसन्देश, पु, (अङ्गुल्या अङ्गुलिध्वनिना सन्देश
मोटन घटीतत्पुरुष सम् + दिग् + भावे घञ्)
अङ्गुलिमोटन । इति हारावली ॥

अङ्गुली, स्त्री, (अङ्ग + उणिच् स्त्रिया वा डीप् पक्षे
अङ्गुलि) शरीरावयवविशेष । आङ्गुल इति
भाषा । (रामायणे,—

“कनिष्ठायामप्यङ्गुल्या भ्रातृमम स राज्ञस ॥
व्वालाङ्गुलोभिर्भगवान् विष्टभ्य स ज्ञताश्चन” ॥)

तत्पर्याय । करशाखा २ । इत्यमर ॥ (अङ्गुलि ३
अङ्गुरि ४ अङ्गुरी ५ अङ्गुल ६ ।) इति तट्टीका ॥

सा क्रमेण पञ्चधा, यथा—अङ्गुल १ तर्जनी २
मध्यमा ३ अनामिका ४ कनिष्ठा ५ इत्यमर-
जटाधरौ ॥ हस्तियुग्माय । इति मेदिनी ॥

अङ्गुलीक, पु, स्त्री, (अङ्गुल्या कायते निधीयते-
ऽसौ अङ्गुली + कौ + घञर्थे कर्मणि क) अङ्गु-
लीयक । इति त्रिकाण्डशेष ॥

अङ्गुलीपञ्चक, स्त्री, (पञ्चानामङ्गुलीना समाहार
द्विगुसमास राजदन्तादित्वात् पञ्चशब्दस्य पर-
निपात) हस्तस्य पञ्चाङ्गुलानि यथा,—अङ्गुल १
प्रदेशिनी २ मध्यमा ३ अनामिका ४ कनिष्ठिका
५ । इति राजनिर्घण्ट ॥

अङ्गुलीय, पु, स्त्री, (अङ्गुल्या अयतत्रभवो वा अङ्गुली
+ क्त तस्य ईय) अङ्गुलीयक । इत्यमरटीका ॥

अङ्गुलीयक, स्त्री पुं, (अङ्गुलीय + स्तार्थे क) अ-
ङ्गुलिभूषण । आङ्गुटी इति भाषा । तत्पर्याय ।
ऊर्मिका २ । इत्यमर ॥ अङ्गुरीयक ३ अङ्गु-
रीय ४ अङ्गुलीयः ५ । इति तट्टीका ॥ करा-
रोट ६ अङ्गुलीक ७ । इति त्रिकाण्डशेष ॥
पुंसि प्रमाण । अय मैथिल्यभिज्ञान काकुत्स्थस्या-
ङ्गुरीयक । इति भट्टि ॥

अङ्गुलीसम्भूत, पु, (अङ्गुल्या सम्भूत जात सप्तमी-
तत्पुरुष) नख । इति राजनिर्घण्ट ॥

अङ्गुल, पु, (अङ्गुलौ हस्ते मुख्यत्वेन तिष्ठति य अङ्गु
+ कर्त्तरि क अन्वाङ्गोभू इत्यादिना यत्वम्)
टडाङ्गुलि' । इत्यमर । वुडो आङ्गुल इति भाषा ।

(मनु,—
“अङ्गुलमूलस्य तले ग्राह्यं तोर्यं प्रचक्षते” ॥)

अङ्गुष, पु, (अङ्गति गच्छति अङ्गि + ऊष्ण)
नकुल' । बाणः । इत्युणादिकोषः ॥

अच

अच, [स्] स्त्री, (अच्यते दुर्गति गच्छत्यनेन अचि
+ सर्वधातुभ्योऽसन् इति असन्) अच' । पाप ।

इत्युणादिकोष ॥ (सूर्यशतके,—
“विदधतु ह्ययं श्रीधर्मज्ञो विधातु” ॥)

अचि, पु, (अच्यते गच्छत्यनेन अचि + करणे इक्)
अचि' । इति विश्व ॥

अचि, पु, (अच्यते गच्छत्यनेन अचि + करणे रि)
पाद । (सूर्यशतके,—“श्रीर्धर्मज्ञो विधातु पाणीन्” ॥)

वृक्षमूल । इति त्रिकाण्डशेष ॥
अचिनाम, [न] स्त्री, (अचिरूपेण नमते जलाद्या-
कर्षणेन कल्पते यत् अचि + नम् + चन् शिच्)

वृक्षमूल । इति हेमचन्द्र ॥

अचिनामक, पु, (अचिनाम + स्तार्थे क) वृक्ष-
मूल । इत्यमर ॥

अचिप, पुं, (अचिपिणा पिबति अचि + पा + ड)
वृक्ष । इति हेमचन्द्र ॥

अचिपर्णी, स्त्री, (अचिवत् पर्ष पच यस्या सा
वज्रग्रीहि स्त्रियां डीप्) अचिपर्णी । चाकुलिया
इति ख्याता । इत्यमरटीकाया रमानाय ॥

अचिवक्षिका, स्त्री, (अचिवत् वक्षि उपमिति-
कर्मधारय । स्तार्थे क) चित्रपर्णीवृक्ष । चाकुलिया
इति भाषा । इत्यमर ॥ अस्या रूपान्तर अचि-
वक्षि अचिवक्षी ॥

अच इ पूजाया । इति कविकल्पद्रुम ॥ इ अ-
च्यते । अच्यु गतिपूजनयोरिति पूजार्थो य स
यवाय । इदित् पाठ पूजाया नलोपमाभावात् ।

उदनुबन्धाभावस्य द्युधवसपञ्चार्थाश्चेत्यादिना ह्या-
प्रत्ययस्य निष्ठायाश्च नित्येभ्यश्चानात् । इति दुर्गा-
दास ॥

अच इ अ गतौ । स्त्रियोक्तौ । इति कविकल्प-
द्रुम ॥ इ अच्यते । अ अच्यति अच्यते । इति
दुर्गादास ॥

अच उ अ गतौ स्त्रियोक्तौ । इति कविकल्प-
द्रुम ॥ अच्यति अच्यते । उ अचित्वा (उदितो
वा इतीडभावपक्षे) अक्ता । स्त्रियोक्तिर्यक्त-
शब्द' । इति दुर्गादास ॥

अचण्डी, स्त्री, (चण्डि कोपने पचाद्यच् इदित्त्वात्
तुम् स्त्रियां डीप् न चण्डी नञ्समास) सङ्गीता
गौ । शान्त गाइ इति भाषा । तत्पर्याय
सुकरा २ । इत्यमर ॥ अकोपना स्त्री ॥

अचल, पु, (चलति य चल् + पचाद्यच् न चल
नञ्समास) पर्वत । (रामायणे,—
“आससाद ततो राम स्थित शैलमिवाचलं” ॥)

कीलक । इति मेदिनी ॥ अकम्पे चि ॥ (शिव',
स्थिर । यदुक्त,—

“न स्वरूपात् न सामर्थ्यात्
न च ज्ञानादिकात् गुणात् ।
चलन विद्यते यस्ये-
त्यचल कीर्त्तितोऽच्युत” ॥

अविकारो, कूटस्थ) ।

अचलकीला, स्त्री, (अचल' समेरुपर्वत कील
स्तम्भस्वरूपो यस्या सा वज्रग्रीहि । कीला

अच्छ

ले श्रे द्वयो' स्तम्भ इति मेदिनी) अचिवी । इति
शब्दरत्नावली ॥

अचलविट्, [प्] पु, (अचला स्थिरा विट् यस्य स
वज्रग्रीहि) कोकिल । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अचलभ्राता, [चट] पु, बौद्धगणाधिपविशेषः । स
तु श्रेयसैनाचार्यस्य एकादशप्रियान्तर्गतः । इति
हेमचन्द्र ॥

अचला, स्त्री, (न चला नञ्समास) अचिवी । इति
मेदिनी ॥ यथा रामायणे,—

“अचिवीमपि काम त ससागरवनाचला” ॥

अचिरद्युति, स्त्री, (अचिरा क्षणस्यायिनी द्युति
कान्तियस्या सा वज्रग्रीहि) विद्युत् । इति त्रि-
काण्डशेष ॥

अचिरप्रभा, स्त्री, (अचिरा क्षणस्यायिनी प्रभा
कान्तियस्या सा वज्रग्रीहि) विद्युत् । इति हेम-
चन्द्र ॥

अचिररोचि, [स्] स्त्री, (अचिरा रोचि कान्ति-
र्यस्या सा वज्रग्रीहि) विद्युत् । इति जटाधर ॥

अचिरा, स्त्री, (अचि ज्ञानोपदेश राति ददाति
या अचि + रा + कर्त्तरि क उपपदसमास' अच्
+ भावे इक्) अर्हता मातृविशेष । इति हेम-
चन्द्र ॥

अचिरांशु, स्त्री, (अचिरा क्षणस्यायिनी अश्व
किरणा प्रभा' यस्या सा वज्रग्रीहि) विद्युत् । इति
हारावली ॥ अचिरात् अ अचिर । श्रीधर ।

अचिलम्ब । यथा,—
“अचिरादुपकर्तुराचरे-
दधवात्मौपयिकीमुपक्रिया” ॥

इति नैषध ॥

अचिरामा, स्त्री, (अचिरा क्षणस्यायिनी आभा दी-
प्तिर्यस्या सा वज्रग्रीहि) विद्युत् । इति हारावली ॥

अचेतनः, चि, (नास्ति चेतना ज्ञान यस्य स वज्र
ग्रीहि) चेतनारहित' । चैतन्यशून्य । अज्ञान ।
यथा,—

“कामार्त्ता हि प्रकृतिरूपज्ञाचेतनाचेतनेषु” ।
इति मेघदूतकाव्य ॥ सेन्द्रिय चेतन द्रव्य निरि-
न्द्रियमचेतन । इति चरक ॥

अचेतन्य, स्त्री, (न चैतन्य चेतना नञ्त्पुरुष)
निश्चेतना । चेतनाभाव । अज्ञान । यथा,—

“अचेतन्यमिद विश्व चैतन्य देवमेव यत् ।
न जानन्त्यपि शास्त्रज्ञा भ्रमन्त्येव हि केवल” ॥

इति चैतन्यचन्द्रामृत ॥ तदति चि ॥

अच्छ, य, (न च्यति सम्मुखत्वात् दृष्टि ग्राह्योति
न क्ठो + घञर्थे क नञ्त्पुरुष) आमिमुख्य ।
साम्मुख्य । इति मेदिनी ॥

अच्छ, चि, (न च्यति निर्भलत्वात् दृष्टि ग्राह्योति
नञ् + क्ठो + कर्त्तरि कः उपपदसमास) सच्छ' ।
निर्भल । इत्यमरः ॥ (अमरशतके, अच्छकपोल
नूलगलिते) ।

अच्छ, पु, (न च्यति निर्भलत्वात् दृष्टि ग्राह्योति
न + क्ठो + कर्त्तरि कः उपपदसमास) सच्छक' ।
भालुक' । इति मेदिनी ॥

अच्युत

अच्छभल, ए, (अच्छा निर्मला भला शस्त्राणीव नखा यस्य स बज्रनीहि यथा—मेदिन्या भल स्यात् एसि भल्लोके शस्त्रभेदे एनर्दयो) भालूक । इत्यमर । तट्टीकाकारमते अच्छो भल्लश्चेति शब्दद्वयमपि ॥

अच्छा, स्त्री, (अ विष्णुश्चायते आच्छाद्यतेऽनया, च्छो + करणे षष् । अयं विष्णो क्वा आच्छादनं यच्छी- तत्पुरुष । अकारो वासुदेव स्यादित्येकाक्षरीय- कोषे ।) विष्णोराच्छादनं । इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥ अच्छिद्रं, त्रि, (नास्ति किं यत्र बज्रनीहि) किं- रहित । दोषाभावविशिष्ट । यथा शातातप- पराशरौ ।—

“अच्छिद्रमिति यदाक्यं वदन्ति क्षितिदेवता । प्रणम्य शिरसा ग्राह्यमभिष्टोमफलैः सम” ॥ इति आद्रतत्त्वं ॥

अच्छिद्रावधारण, स्त्री, (अच्छिद्रस्य दोषरहित- कर्मण्य अवधारण निश्चय) दोषरहितकर्म- निश्चय । तज्ज्ञापकवाक्य । यथा,— तत कर्ममात्रप्राप्ताच्छिद्रावधारणं कुर्यात् । तथाच शातातपपराशरौ ।—

“अच्छिद्रमिति यदाक्यं वदन्ति क्षितिदेवता । प्रणम्य शिरसा ग्राह्यमभिष्टोमफलैः सम” ॥ इति आद्रतत्त्वं ॥

अपि च । वशिष्ठ ।

“तत शान्तिं प्रकुर्वीत अवधारणवाचन” ।

अवधारण अच्छिद्रावधारण । इति तिथ्यादि- तत्त्वं ॥ तदाक्यं यथा,—अद्यामुके मासि अमुक- पक्षे अमुकतिथौ मलृतेतदमुककर्माच्छिद्रमस्तु ॥

अच्छिद्रं, त्रि, (किं + कर्मणि क्त न किं नञ्- समास) क्खेदरहित । अकर्तित । यथा गर्ग,—

“श्रुत्वा एतस्य वै जन्म कृत्वा वेदोदिता क्रिया । अच्छिद्रनाल पश्येत्त दत्त्वा रुक्म फलान्वित” ॥

इति शुद्धितत्त्वं ॥

अपि च । शङ्ख ।

“अश्रद्धां पापात्मा नास्तिकोऽच्छिद्रसशय । हेतुनिष्ठश्च पश्चैते न तोयंफलभागिन” ॥

अच्छिद्रसशय फलोपायेतिकर्तव्यतासु निश्चय- शून्य । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अच्युत, पु, (न च्यते स्वरूपतो न गच्छति य नित्य इति यावत् । च्यु + कर्त्तरि क्त न च्युत नञ्- समास । पीताम्बरोऽच्युत शार्ङ्गोऽयमर) विष्णु । इत्यमर ॥ (यथा कुमारसम्भवे,—तत्रावतीर्या- च्युतदत्तहस्तः ।) स्थिरे त्रि । सोऽन्यवेलायामेत- स्यं प्रतिपद्येतादित्तमस्यच्युतमसि प्राणसंशित- मधीति क्खन्देग्योपनिषत् ।

अच्युतायज, पु, (अच्युतस्य अयज) बलराम । इत्य- मर ॥ इन्द्र । इति हेमचन्द्र ॥

अच्युतावास, पु, (च्योद्यते वासः क्रियतेऽत्र आ + वस् + अधिकरणे घञ् यद्वा अच्युतस्य आवास । ‘अश्वत्थ’ सर्वरक्षाया देवर्षीणांश्च नारद’ इति भगवद्गीतायाम् ।) अश्वत्थरक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

अज

अज क्षेपे । गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ अजति । इति दुर्गादास ॥

अज इक भासि (अजि दोमौ सुरा इदित्वाङ्मु ।) इति कविकल्पद्रुम ॥ इक अजयति । भासि दोमौ । इति दुर्गादास ॥

अज, पु, (न जायते नोत्पद्यते य नञ् + जन् + अन्ये- ष्वपि दृश्यत इति कर्त्तरि ङ उपपदसमास ।) (“न हि जातो न जायेऽह न जनिष्ये कदाचन । क्षेत्रज्ञ सर्वभूताना तस्मादहमज स्मृत” ॥ इति भारते ।

“योमामजमनादिष्वेति लोकजहेमरम्” ।

इति भगवद्गीतायाम् ।) ब्रह्मा । विष्णु । शिव । कामदेव । सूर्यवशीयराजविशेष । स च रघु- राजपुत्र दशरथपिता च । मेघ । इति ज्यो- तिष ॥ माक्षिकधातु । इति हेमचन्द्र ॥ जन्म- रहिते वाचलिङ्ग । काग । इति मेदिनी ॥ तत्- परीक्षा । यथा,—

“नक्षत्राणा विभेदेन नराणान्तु गणत्रय ।

तेषा शुभाय निर्दिष्ट पशुवस्तत्रय बलौ ॥

ये क्षणाः शुचयश्चागाः पशवोऽन्ये तथैव च ।

देवजातिभिरुत्सृज्यास्ते सर्वार्थोपसिद्धये ॥

ये पीता हरिता वापि नरजातेरुदीरिता ।

ये शुक्लाश्च महान्तो वा रक्षोजाते शुभप्रदा ॥

यो मोहादथवाज्ञानादलिमन्य प्रयच्छति ।

बध एव फल तस्य नान्यत् किञ्चित् फलं भवेत्” ॥

इति युक्तिकल्पतरु ॥

अजकार्ण, पु, (अजस्य कागस्य कर्णवत् पत्रं यस्य स) असनरक्ष । इति रत्नमाला ॥ यथा वैद्यके ।

(“अजकार्णं कटुस्तिक्त कषायोष्णो व्यपोहति ।

कफपाण्डुश्रुतिगदान् मेहकुष्ठविषव्रणान्” ॥)

अजकार्णक, पु, (अजकार्ण + स्वार्थे क) सानरक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

अजकव, पु, स्त्री, (अजो विष्णुश्च क ब्रह्मा च द्वन्द्व- तौ वाति शिव त्रिपुरासुरबधे प्रीणयत्यनेन अज क + वा + करणे क । “कः प्रजापतिरुद्दिष्ट को वायुरिति शब्दित” इत्येकाक्षरीयकोषे) शिव- धनु । इति त्रिकाण्डशेष ॥

अजकाव, पु, स्त्री, शिवधनु । इति त्रिकाण्डशेष ॥

अजगन्धा, स्त्री, (अजस्य गन्धवत् गन्धो यस्या सा) वनयवानी । तत्पर्याय । अजमोदा २ । खरान्धा ३ । कारवी ४ । इति रत्नमाला ॥ उग्रगन्धा ५ । इत्य- मर ॥ रक्षविशेष । ववरी इति हिन्दीभाषा ॥ इति मदनविनोद ॥ तिलौलि इति राजनिर्घण्ट ॥ तत्पर्याय । वस्त्रगन्धा ३ खरपुष्पा ४ अवि- गन्धिका ५ उग्रगन्धा ६ ब्रह्मगर्भा ७ ब्राह्मी ८ पूति- मयूरिका ९ । अस्या गुणा । कटुत्व । उष्णत्व । वातगुल्मोदररोगवर्णव्रणार्तिशूलनाशित्व । पीता चेदङ्गने हिता । इति राजनिर्घण्ट ॥

अजगन्धिका, स्त्री, (अजस्य गन्धं षष्ठीतत्पुरुष- तदत् गन्धोऽस्यास्ति अजगन्ध + मत्वर्थे ठन् ठस्येक- इति ठस्य इक) वर्वरीरक्ष । इत्यमर ॥ वावरि- इति भाषा ।

अज

अजगन्धिनी, स्त्री, (अजगन्धोऽस्यास्ति अजगन्ध + मत्वर्थे इन् स्त्रिया ङीप्) अजगन्धिनीरक्ष । इति रत्नमाला ॥

अजगर, पु, (अजं गिरति यस्य ते य गृ + पचाद्यच्- अजस्य गर षष्ठी तत्पुरुष) खनामख्यातवृहत्- सर्प । तत्पर्याय । श्रुय २ वाहस ३ । इत्यमर ॥

अजगाव, स्त्री, (अजयोर्विष्णुब्रह्मणोर्गं त्रिपुरासुरबधे- गीत षष्ठी तत्पुरुष । तादृश गीतं वाति सम्ब- ध्नाति यत् अजग + वा + कर्त्तरि क उपपद- समास । “गच्छगीतश्च गौर्षैव गूक्षधेनु सरस्वती” इत्येकाक्षरीयकोषे) पिनाक । शिवधनु । इत्य- मर ॥ तस्य रूपान्तर । अजकव । अजकावं । अजो कव । अजगाव ॥

अजगाव, स्त्री, (अजयोर्विष्णुब्रह्मणोर्गं गीतं षष्ठी- तत्पुरुष । तादृशं गीतमवति सम्पादयति इत्- अजग + अव + कर्मण्यण् उपपदसमास) शिव- धनु । इति शब्दमाला ॥

अजजीविक, पु, (अज जीविका जीवनोपायो यस्य स) अजाजीवो । कागपालक । तत्पर्याय । जावाल २ । इति हेमचन्द्र ॥

अजटा, स्त्री, (नास्ति जटा यस्या सा) भूस्यामलकी । इति राजनिर्घण्ट ॥ तस्या रूपान्तरं । अजडा । अजभटा ॥

अजडा, स्त्री, (अजडा जाड्याभाव सम्पादयति या अज- डा + करोत्यर्थे णिच् तत पचाद्यच्) कपिकच्छु । आलकुशी इति भाषा ॥ इति राजनिर्घण्ट ॥

अजथ्या, स्त्री, (अजाना समूह अज + थ्यन् स्त्रिया- टाप् अजसमूह । तद्वन्नानावर्णात्वात्) स्वर्ण- यूथिका । इति दीक्षिता ॥

अजदण्डी, स्त्री, (अजस्य ब्रह्मणो यज्ञाय दण्ड काष्ठ- मस्या सा स्त्रिया ङीप् । ब्रह्मदण्डीरक्षकाष्ठेनयज्ञ- विधानात्) ब्रह्मदण्डीरक्ष इति राजनिर्घण्ट ॥

अजनक, त्रि, (न जनक नोत्पादकः नञ्समास) जन- यति जन् + णिच् ण्वुल्) अनुत्पादक । अजन्मद । अखला । अकारक ॥

अजननि, पु, (न + जन् + आक्रोशे नञ्निरिति सूत्रेण निन्दाया भावे णनि । तस्याजननिरेवास्तु जननीक्षोभकारिण इति प्रसिद्धप्रयोगोऽप्यस्ति) जन्मराहित्य । उत्पत्त्यभाव । अकरणि । श्राप । यथा । अजननिरस्तु तस्य । इत्यमरटीकाया- रायमुकुट ॥

अजन्य, स्त्री, (न जन्यते सम्पाद्यते केनापि न + जन् णिच् यत्) उत्पात । शुभाशुभसूचकभूकम्पादि । इत्यमर ॥ अजननीये त्रि ॥

अजप, पु, (अप्रशस्त जपति पठति य । जप् + पचा- द्यच् न जप नञ्समास) असदध्येता । कुपाठक । इति हेमचन्द्र ॥ (अज पाति रक्षति य + अज + पा + कर्त्तरि क उपपदसमास) कागपालकः । यथा,—

“ओषधीर्नामरूपाभ्या जानते ह्यजपा वने” ।

इति घरकः ॥

अजपा, स्त्री, (न जन्यते नोच्चार्यतेऽसौ अप्रितु श्वास-

अज

प्रश्नासयोगमनागमनाभ्या सम्पाद्यते जप् + घ-
अर्थे क स्त्रिया टाप् नजपा नज्स्मास ।)
हसमन्तः । यथा,—
“वियदङ्गदुल्लसितस्तदादिसर्गसंयुत ।
अजपाख्यो मनु प्रोक्तो ह्यक्षर सुरपादप” *॥
अस्य देवताङ्गनारीश्वरमूर्तिः । यथा,—
“उद्यद्भानुस्फुरिततडिदाकारमूर्द्धाम्बिकेश
पाशामीति वरदपरशु सदधान कराब्जै ।
दिव्याकल्लैर्नवमणिमयै प्रोमितं विश्वमूल
सौम्यमेव वपुर्वचतु नखन्ध्रचूड चिनेत्र” ॥
इति तन्त्रसार ॥ * ॥ स्वामाविकनिश्वासप्र-
श्वासरूपेण जीवजप्यहसमन्त ।
तथाच दक्षिणामूर्तिसंहिताया ।
“अथ वक्ष्ये महेशानि प्रत्यह प्रजपेद्भर ।
मोहबन्ध न जानाति मोक्षस्तस्य न विद्यते ॥
श्रीगुरो ह्यपया देवि ज्ञायते जप्यते यदा ।
उच्छ्वासनि श्वासतया तदा बन्धक्षयो भवेत् ॥
उच्छ्वासैरेव नि श्वासैर्हस इत्यक्षरद्वयं ।
तस्मात् प्राणस्य हसाख्य आत्माकारेण संस्थित ॥
नाभेरुच्छ्वासनि श्वासात् हृदयाग्रे व्यवस्थित ।
यत्तिश्वासैर्भवेत् प्राण षट्प्राणा नाडिका मता ॥
यत्तिनाद्या ह्यक्षोरात्र जपसंख्याक्रमो मत ।
एकविंशतिसाहस्र षट्शताधिकमीश्वरि ॥
जपते प्रत्यह प्राणी सान्नागन्दमयीं परा ।
उत्पत्तिर्जपमारम्भो मृत्युस्तत्र निवेदनं ॥
विना जपेन देवेशि जपो भवति मन्त्रिण ।
अजपेय ततः प्रोक्ता भवपाशनिष्ठन्तनी” ॥
अन्यत्रापि ।
“षट्शतानि दिवारात्रौ सहस्राण्येकविंशति ।
एतत्संख्यान्वित मन्त्र जीवो जपति सर्वदा” *॥
सन्धावन्दनघोषा । इति महाभारत ॥
अजमन्त, पु, (अजाना मन्तः खाद्य मष्टीतत्पुरुष ।
मन्त + कर्मणि घञ् ।) वर्वरुद्ध । इति राज-
निर्घण्ट ॥
अजमीढ, पु, (अज क्वागः यस्ते मीढ सित्तो यत्र
स तद्देशाधिप अजमीढ + अय् सञ्ज्ञापूर्वक-
रुद्धेरनित्यत्वात् रुद्धभावः ।) राजा युधिष्ठिर ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अजमोदा, स्त्री, (अजाना खाद्यतया मोदो हर्षो
यस्या सा अजाना मोदो गन्ध इव गन्धो यस्या
सा) यवानिका । तत्पर्यायः । उग्रगन्धा २ ब्रह्म-
दर्मा १ यवानिका ४ ॥ इत्यमरः । यमानी
द्विविधा ।
एका क्षेत्रयमानी सा अजमोदेत्येव ख्याता ।
अपरा यमानीत्येव ख्याता । अविशेषात् हयो-
रपीति संभूतिः ॥ केचित्तु अजमोदादिद्वय वन-
यमान्या । ब्रह्मदर्मादिद्वय यमान्यामित्याहुः ।
उग्रगन्धाजमोदाख्या स्मृतक्षेत्रयमानिकेति । य-
मानी दीपको दीप्यो भूतिकश्च यमानिकेति च
रत्नमाला । इति भरतः * ॥ वैद्यके तु वन-
यमानी इति ख्याता । तत्पर्यायः । खराङ्गा २
वस्तमोदा १ मर्कटी ४ मोदा ५ गन्धदला ६

अज

हस्तिकारवी ७ गन्धपत्रिका ८ मायूरी ९ शि-
खिमोदा १० मोदाद्या ११ वज्रिदीपिका १२
ब्रह्मकोशी १३ विशाङ्गी १४ हयगन्धा १५ उग्र-
गन्धिका १६ मोदिनी १७ फलमुख्या १८ वि-
शल्या १९ । अस्या गुणा । कटुत्व । उष्णत्व ।
रूक्षत्व । रुचिकारित्व । कफवायुशूलभ्रानासचि-
जठरामयनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ य-
मानी । यथा,—
“अजमोदा खराङ्गा च मयूरो दीप्यकस्तथा ।
तथा ब्रह्मकुशा प्रोक्ता कारवी लोचमस्तक ॥
अजमोदा कटुस्तीक्ष्णा दीपनी कफवातनुत् ।
उष्णा विदाहिनी हृद्या वृथा बलकरी लघुः ॥
नेत्रामयकमिच्छिर्हि हि भ्रान्तिरुजो हरेत्” *॥
अथ खुरासान्नीयवानिनामगुणा ।
“पारसीययवानी तु यवानीसदृशी गुणैः ।
विशेषात् पाचनी रूक्षा ग्राहिणी मादिनी गुरु” ॥
इति भावप्रकाशः ॥
अजमोदिका, स्त्री, (अज मोदयति हर्षयति या ।
मुद् + णिच् ण्वल् स्त्रिया टाप् । अजस्य मोदिका
मष्टीतत्पुरुषः) यवानी । इति वैद्यकः ॥
अजम्भ, पु, (न सन्ति जम्भा दन्ता यस्य सा) (सूर्ये
च) मेक । इति शब्दरत्नावली ॥ न सन्ति
जम्भा दन्ता अस्य ॥
अजय, पु, (जि + भावे अच् न जय नज्स्मासः ।)
पराजय । यथा,—
“सुखदुःखे समे कृत्वा क्षामालाभौ जयाजयौ” ।
इति भगवद्गीता ॥ राठदेशप्रसिद्धनदविशेषः ॥
अजया, स्त्री, (न जीयते पराजीयतेऽसौ जि +
कर्मणि अच् स्त्रिया टाप् न जया नज्स्मासः ।)
विजया । भाङ्ग सिद्धि इति ख्याता । इति राज-
निर्घण्ट ॥
अजय्य, त्रि, (जितुमशक्य जि + कर्मणि “क्षय्य जय्यौ
शक्यार्थे इति यत्” न जय्य नज्स्मासः ।) जेतुम-
शक्य । अजेय । इति सुगवधोद्यथाकरण ॥ (यथा
रघुवशे,—“राक्षामज्योऽजनि पुराहरीक” ।)
अजर, त्रि, (वृत् + भावे अङ् गुण स्त्रिया टाप्,
नास्ति जरा जीर्णवस्था यस्य स) जरारहित ।
वार्द्धक्यशून्य । यथा,—
“अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थश्च चिन्तयेत्” ।
इति हितोपदेशः ॥
अजरा, स्त्री, (नास्ति जरा यस्या सा) जीर्ण-
मष्टीलता । रुद्धदारकप्रभेदः । गृहकन्या । घृत-
कुमारीति ख्याता । इति राजनिर्घण्ट ॥
अजय्ये, स्त्री, (न जीर्यति वृत् + कर्त्तरि अजय्ये सङ्गत-
मिति सूत्रेण यत् । तेन सङ्गतमार्थेण रामाजय्ये
मृतमिति भट्टिः) सङ्गत । सौहार्दः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ अजरार्हे त्रि ॥ (यथा रघुवशे,—
“मगरजय्य जरसोपाट्टिमदेहबन्धाय पुनर्वन्ध” ।
अजलम्बन, स्त्री, (अज इव लम्बते कृष्णवर्णात्वात्
ज्वायतेऽसौ लम्ब + कर्मणि ल्युट्) खोतोन्ननं ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
अजलोमा, [न] पुं, (अजस्य लोमेव लोम मङ्गरी

अजा

यस्य स) वृक्षविशेषः । गुयाश्रिषा । श्रूया-
श्रिष्वी इति च भाषा । तत्पर्यायः । शिखी २
केशी ३ महाङ्गला ४ अयपणी ५ । इति रत्न-
माला ॥
अजशङ्की, स्त्री, (अजस्य क्वागस्य शङ्कमिव फल
यस्या सा स्त्रिया ङीप्) वृक्षविशेषः । गा-
डरशङ्की मेढशङ्की । इति ख्याता । तत्प-
र्यायः । विषाणी २ । इत्यमरः ॥ विषाणिका ३
चक्रश्रेणी ४ अजगन्धिनी ५ मौर्वी ६ नैत्रा-
यधी ७ आवर्त्तिनी ८ । इति रत्नमाला ॥ मेघ-
शङ्की ९ वर्त्तिका १० सर्पटट्टिका ११ चक्षुष्या १२
वित्तदुग्धा १३ पुष्पशङ्की १४ कर्णिका १५ । अस्या
गुणा । कटुत्व तिक्तत्व । कफार्शः शूलशोथश्वास-
हृन्मोगविषरोगकासकुष्ठनाशित्व । चक्षुर्हितका-
रित्वञ्च ॥ तक्कस्य गुणाः । तिक्तत्व । उष्णत्व ।
कटुत्व कफवायुनाशित्व । जठरानकशक्तिकारित्वं ।
हृद्यत्व । जवणास्त्ररसत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा सञ्जुते,—
“अजगन्धाश्चगन्धा च काषा सरलया सह ।
एकैयिकाजशङ्की च प्रलेप स्नेहप्रोथहृत्” ॥
अजख, स्त्री, (नज् + जस् + नमिक्मिस्प्रजस इत्या-
दिना र नज्स्मासः) निरन्तर । सतत । इत्यमरः ॥
(यथा रघुवशे, “अजखदीक्षाप्रयतस्य मद्गुरोः
क्रियाविधाताय कथं प्रवर्त्तसे” ।)
अजहत्स्वार्थ, स्त्री, (न जहत् न त्यजन् स्वार्थो यां
वृत्तिं यदा न जहती स्वार्थे या लक्षणा सा ।)
लक्षणाख्यवृत्तिविशेषः । उपादानलक्षणा । स्त्री-
यार्थात्यगिनी लक्षणा । यथा । कुन्ताः प्रवि-
शन्तीत्यत्र कुन्तधारिपुरुषे लक्षणा इत्यलङ्कार-
शास्त्र ॥
अजहृक्षिङ्ग, पु, (न जहृत् लिङ्गं यं शब्दं यदा न
जहृत् लिङ्गं य शब्दः इति ।) विशेषणभूतोऽपि
खलिङ्गाद्यागो शब्दः । इति व्याकरणः ॥
अजहा, स्त्री, (न जहाति परित्यजति शुकान्, अतु-
पसर्गाक्षिप्पविन्दधारिपारि वेद्येजिचेति साति-
साहित्यश्च इति पाणिनिस्त्रेण चकारस्य
अनुक्तसमुच्चयार्थात् शः द्वित्व नञ्त्वत्, स्त्रियां
टाप्) शूकशिखी । इत्यमरटीकायां खामी ॥
अजान्ये चि ॥
अजा, स्त्री, (न जायते नोत्पद्यते अपि तु उत्पद्यते
न + जन् + कर्त्तरि ड नञ् समासः । अत्र नञ्-
शब्दः शिरस्त्रालने । आद्याशक्तिपक्षे नञ्निषे-
धार्थः, अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां नमाम इति
साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्या ।) क्वागो । इत्यमरः ॥ माया ।
आद्या शक्तिः । इति पुराणः ॥ (“अजामेका लो-
हितकृष्णशुक्लां वष्टीः प्रजा रुजमाना सरू-
पाम् अजो ह्येको जुयमानोऽनुशेते जहात्येनां
सुक्तमोग्यामजोऽन्य” — इति श्वेताश्वतरोपनि-
षद् ॥) अ्योपधिभेदः । (यथा सञ्जुते,—
“अजा महौषधी श्रेया शङ्कुन्देन्दुपाङ्कुरा” ।)
अजागर, पुं, (न जागरयति सेवेन लोकां
निद्रापयति य, जाग्र + णिच् आद्रोऽविचिष

अज्ञा

नोयित्सु इति गुण तत पचाद्यच् नञ्समास ।)
भङ्गराज्यञ्ज । इति शब्दरत्नावली । आगर-
रहिते चि ।

अज्ञात्री, स्त्री, (अज्ञेन वीर्यते अयुक्तगन्धतया
त्यज्यतेऽसौ अज्ञ + इञ् अजादिभ्यश्च इति कर्मणि
इञ् । अज्ञेन अजाति इतीया तत् । स्त्रिया
वाञोप्) अज्ञेतरक । अज्ञात्रीरक । फाकोदुम्ब-
रिका । इति राजनिर्घण्ट ।

अज्ञाजीव, पुं, (अज्ञेन अजयवसायेन अज्ञाजीवति
सम्यक् प्राणान् धारयति य, अज्ञा + जीव + पचा
द्यच् अज्ञेन अज्ञाजीव इतीयातत्पुरुष) आवाल ।
आगोपजीवी । इत्यमरः ।

अज्ञात, त्रि, (अज्ञ + कर्त्तरि क्त न ज्ञात नञ्-
समास ।) अज्ञमविशिष्टः । अनुत्पन्न । यथा ।
अज्ञातपक्षा इव मातरं खगाः । इति श्रीभागवत ।
(यथा दायभागे,—

“ये जाता येऽप्यजाता वा ये च गर्भे व्यवस्थिता ।
वृत्तितेऽपि हि काङ्क्षन्ति वृत्तिकोपोविगर्हितः” ।)

अज्ञातशत्रु, पु, (अज्ञातः सर्वप्रियत्वात् अनुत्पन्न
शत्रुर्यस्य स) राजा युधिष्ठिर । इति हेमचन्द्र ।
(यथा महाभारते,—

“अज्ञातशत्रुमासाद्य कुन्ती वधनमवधीत्” ।)

(शिव । काशीपुरा । शमीकपुत्र ।) (यथा हरिवंशे,

“श्यामपुत्र शमीकपुत्र शमीको राज्यमावहत् ।

जुगुप्सुमानो भोजत्वादाजसूयभवाम स ।

अज्ञातशत्रु शत्रुणा जप्ते तस्य विनाशनः” ।)

(विम्बिसारपुत्र स च शाक्यमुनिसमकालीनः ।)

अज्ञातारि, पु, (अज्ञातः सर्वप्रियत्वात् अनुत्पन्न
परि शत्रुर्यस्य च) राजा युधिष्ठिर । इति
भूरिपयोगः ।

अज्ञातोन्मत्ति, पुं, (अज्ञया उपजीवी तौन्मत्ति
मुनिविशेषः शाक्यपार्श्वदित्यात् समास मध्य-
पदलोपस्य । तुल्यगम्यापत्यं तुल्यल + अत इञ्जिति
इञ्) अज्ञोपजीविमुनिविशेषः । इति मध्यपद-
लोपिकमेधारायसमासे सुपप्रत्याकरणं । तुल्यल-
स्यापत्य तौन्मत्ति अज्ञोपजीवी चासौ तौन्मत्ति-
णेति । इति तट्टीका ।

अज्ञादनी, स्त्री, (अज्ञेन टाद्यर्थमचते मध्यतेऽसौ
अज्ञ + कर्मणि ल्यट् स्त्रियां ङीप् अज्ञस्य अदनी
खाया यङोत्पुरुष) अज्ञदुरासमा । इति राज-
निर्घण्ट ।

अज्ञानेक, पुं, (अज्ञानत् शिवलयावत् यथाज्ञानमारो-
हितं दधति प्रापयति । अज्ञा + नी + ल्यल्युटो
बहुवचनमिति सूत्रेण कर्त्तरि यत् । अज्ञानेने
इतिज्ञानप्राप्त्युत्तरादने ल्ये इति मेदिनी) उत्तम
घोटक । तत्पुरुष । इत्युत्तम २ नाताश्च
जात २ । इति त्रिकाण्डशेषः । अज्ञानेय ४
कुलीन ५ । इत्यमरः । निर्मये चि । इति नि-
काण्डशेषः ।

अज्ञानो, स्त्री, (अज्ञान् अज्ञानिव देहद्वयान्मिव
एकं तदाचारान्तरी दमता या विदुर्गौरादि-
भ्यश्च इति ङीप्) लक्षविदेह । श्रीनरसिंहा

अजिह्वः

इति भाषा तत्पर्यायः । नीलवृक्षा २ नील-
पुष्पी ३ अतिलोमशा ४ नीलिनी ५ हृगलान्ती ६
अन्त कोठरपुष्पी ७ । इति रत्नमाता । वस्त्रान्ती ।
रुद्धदारक । इति राजनिर्घण्ट ।

अजापालक, त्रि, (अजाना पालक रक्तक घट्टी-
तत्पुरुष) अजाजीवी । आगररक्तक । इति
शब्दरत्नावली ।

अजितं, त्रि, (न जितं न पराजितं नञ्समास ।
जि + कर्मणि क्त) अनिर्जित । इति हेमचन्द्र ।
अतिपराजितश्च ।

अजित, पु, (न जित न केनापि पराजित ऐश्व-
र्येण । “वेधा शार्ङ्गोऽजित कृष्णो दृष्ट शङ्ख-
यङ्गोऽप्युत” इति सहस्रनाम पर्याये ।) विष्णु ।
बुद्ध । तीर्थक्षेत्रनिवेशः । इति हेमचन्द्र ।
शिव । इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितः ।

अजिनं, स्त्री, (अजति धूत्यादि आच्छादयति यत्
अञ् + कर्त्तरि इन् न् बाङ्गल्यात् अज्येयञ् पोश्च
इति नवी आदेशः) (अजाजिनं शोणितविन्दु-
वर्षि चेति कुमारसम्भवे) चर्म । ब्रह्मचार्यादि-
धार्यक्षणासारदित्वक् । इत्यमरः । जिनभिन्ने
वाच्यनिर्द्ग ।

अजिनपत्रा, स्त्री, (अजिनं चर्म पत्रं पक्षो यस्या
सा) चर्मचटिका । चामचिका इति ख्याता ।
तत्पर्यायः । अतुका २ । इत्यमरः । अतुका ३ ।
इति तट्टीका ।

अजीनपत्री, स्त्री, (अजीन चर्म पत्रं यस्या सा
गौरादित्यात् ङीप्) अतुका । इति राजनिर्घण्टः ।

अजिनयोनि, पु, (अजिनाया चर्मणा योनिः
आकारः पङ्कततुल्य । योनिः स्त्रीपुंसयोश्च स्यादा-
कारे स्मरमन्दरे इति मेदिनी) हरिण । इत्यमरः ।

अजिरं, स्त्री, (अजति मृदाभि सरति यत्र अज +
अधिकरणे किरच् । उठान इति भाषा । अजति
गच्छति य इति वायु । अजति गच्छति क्षण-
मङ्गरमिति यावत् इति शरीर । अजन्ति इन्नि
याणि गच्छन्त्यश्च इति युत्पत्त्या विषयः ।) चत्वर ।
(यथा विष्णुपुराणे,—

“पुनश्च मरतस्याभूदाश्चमस्योऽजजिरे” ।)

वायु । शरीर । मङ्गक । विषय । इति
मेदिनी ।

अजिह्वं, त्रि, (जिह्व वक्रतायां जिह्व + मक् न
जिह्व नञ्समास) अजह्व । सरणः । इत्यमरः ।
मेके पुं । इति शब्दरत्नावली । (यथा मनु,—

“अजिह्वास्रष्टा मुञ्जा जीवेत् शार्ङ्गयजीविषी” ।)

अजिह्वग, पु, (अजिह्वं सरण गच्छति यः अजिह्व
+ गम् + ठ उपपदकमास) कायः । इत्यमरः ।
अवह्वने वाच्यनिर्द्ग । (यथा रामायणे,—

“ते तस्य कार्यं निर्मिष्य रत्नपद्मा अजिह्वगा ।

निष्पेतुर्लोहितादिन्या रक्ता इव मद्योन्मा ।

न हृदिश्च तदोन्मते भूवाङ्गुलमन्तरं ।

नाजिभिर्न च दाह्यमपि सूक्ष्ममिह्वगैः” ।)

अजिह्व, पुं, (नासि जिह्वा यस्य स) मेकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः । जिह्वारहिते चि ।

अजीर्ण

अजीर्ण, स्त्री, (अ + क्त, न जीर्णं नञ्समास) अपाकः ।
तत्पर्यायः । वायुगण्ड २ अन्तर्वर्मि ३ पलता-
शय ४ । इति त्रिकाण्डशेषः । अजाजीर्णस्य
विप्रक्षयं निदानमाह । अत्यनुपानादिममाश-
नाच्च सन्धारणात् स्वप्रविपर्ययाच्च । कातेऽपि
‘चात्मा लघु चापि मुक्तमन्नं न पाक भजते गरस्य ।
सन्धारणात् जुदातमूत्रपुरीषादीनां । स्वप्रविप-
र्ययात् दिवाशयनादावौ जागरणात् । लघु
चापोत्थपिण्डात् खिण्धोष्णादिगुणयुक्तमपि ॥’
अन्यथा ।

“ईर्ष्यामयक्रोधपरिभ्रुतेन

लुब्धेन सदैवनिपीडितेन ।

प्रदेययुक्तेन च सेव्यमान-

मन्नं न सम्यक् परिपाकमेति” ।

परिभ्रुतेन व्याप्तेन । उक्तकारणेभ्योऽतिमान-
भोजन विशेषादजीर्णस्य कारणमजीर्णस्य बह-
व्याधीना कारणमित्याह ।

“अनात्मवन्त पञ्चवद्भुज्जते येऽप्रमाणतः ।

रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि” ।

अनात्मवन्त अमुद्धिमन्तः । रोगानीकस्य विस्-
थादे । मूल कारणः ॥ * ॥ अन्यथा ।

“प्रायेणाहारवैयन्यादजीर्णं जायते मृग्या ।

तन्मूषो रोगसंघातस्तद्दिनाशादिनश्यति” ।

तद्दिनाशादिनश्यति अजीर्णविनाशात् विनश्यति
रोगसंघात इत्यर्थः । यदा तत् अजीर्णं आशात्

भक्षणात् विना भक्षणाभावे विनश्यति निवर्तते
इत्यर्थः ॥ * ॥ अजीर्णस्य सामान्यस्य लक्षणमाह ।

“स्तानिर्गौरवमाटोपो भूमो मारुतमूढता ।

विवन्धोऽतिप्रवृत्तिर्वा सामान्याजीर्णलक्षणं” ।

मारुतमूढता वायोरवरोधः । विवन्धः मणा-
प्रवृत्तिः ॥ * ॥ तन्निष्ठलकारणैः सहितानजी-
र्णस्य भेदानाह ।

“आम विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिर्लेखिनि” ।
विमिरियेकश्रो न तु मिलिते ।

“अजीर्णं केचिदिच्छन्ति यतुर्थं रसश्रेयतः” ।

केचित् सन्धुतादयः । रसश्रेयतः सुप्तस्य पदस्य

सारभूतो यो हव स रसः सोऽपि पश्यते । साक्ष्य

पदस्य सारभूतो यो हव स चापह स रस-
श्रेय तस्मात् यतुर्थमजीर्णं गत्वामाजीर्णः ॥ * ॥

गत्वामाजीर्णसदृशस्य को भेद उच्यते । आम

मधुरवागतमपह पदमेव । रसश्रेयस्तु मुहस्य

पदस्य सारभूतो यो हव स चापह इति भेदः ।

अजीर्णं पच्यमानं केचित् निर्दोषं दिग्पाक्षि च ।

निर्दोषं गौरवममृतादिदोषाज्जक । दिग्-
पाक्षि च पाशान्गोऽहोरात्रेण पाकं यातीति
समाव । दनु मायाकाण्डादयोऽदोषादिकामरे
पाकं याति तदिहपाक्षि । अतश्च यानमध्ये य
मोतुयमिति वचन,—

वदन्ति यथं पातोर्मे प्राहव प्रतिपाकरं” ।

प्राप्तं अतिकारणं । प्रतिपाकरं प्रविदिह-
नावि । मुहं दाह्यजीर्णं दाह्यजीर्णमित्युच्यते ।
स्वदमिधानस्य प्रदोषनं दाह्यं दाह्यं दाह्यं दाह्यं

अजीर्ण

प्रियशब्दादिसेवनादिक । न चात्राहारस्य नि-
षेधः । प्रातराशे त्वजीर्णे तु सायमाशो न दुष्य-
तीति वचनेन सायमाशस्यावश्यं कर्तव्यत्वात् ॥*॥
आमाजीर्णस्य लक्षणमाह,—

“तत्रामे गुरुत्वोक्तेषु शोथो गण्डाक्षिकूटग
उद्गारश्च यथाभूतमविदग्धं प्रवर्तते” ॥

गुरुता उदराङ्गयो । उत्क्षेप उपस्थितं वमन-
मिव । अक्षिकूटोऽक्षिपुटक । अविदग्ध अनस्रो
निर्गन्धश्च ॥*॥ विदग्धाजीर्णस्य लक्षणमाह,—

“विदग्धे भ्रमदण्डमूर्च्छापित्ताच्च विविधा रज ।
उद्गारश्च सधुमास्तु खेदे दाहश्च जायते” ॥

विविधा रज औषधोपदाहादयः ॥*॥ विष्टव्या-
जीर्णस्य लक्षणमाह,—

“विष्टव्ये शूलमाधानं विविधा वातवेदना ।
मलवाताप्रवृत्तिस्य स्तम्भो मोहोऽङ्गपीडन” ॥

वातवेदना तोदभेदादयः ॥ स्तम्भो गात्राणां ।
मोहो मूर्च्छा ॥*॥ रसशेषाजीर्णस्य लक्षणमाह,—

“रसशेषेऽन्नविदग्धो हृदयाशुद्धिगौरवे” ॥*॥
रसस्य उपद्रवनाह,—

“मूर्च्छां प्रलापो वमथुः प्रसेक सादन भ्रम ।
उपद्रवा भवन्त्येते मृत्तिस्य रसशेषतः” ॥*॥

अतिश्रयितेभ्य आमाशुजीर्णेभ्यो विस्त्रयादिरो-
गानाह,—

“आम विदग्ध विष्टव्यमित्यजीर्णं यदीरित ।
विस्त्रयलसकौ तस्माद्भवेच्चापि विलम्बिका” ॥

नात्र यथासंख्यं तदा विष्टव्याद्विलम्बिका भवितु
मर्हति । सा च कफवाताभ्यां भवतीत्येकैकतो-

ऽजीर्णाद्विस्त्रयादित्रयोत्यति ॥*॥ विस्त्रयादि-
निरुक्तिमाह,—

“सूचीभिरिव गात्राणि तदुत्सन्तिष्ठतेऽनिल ।
यत्राजीर्णेन सा वैद्यैर्विस्त्रूचीति निगद्यते” ॥*॥

विस्त्रया निदानमाह,—

“न ता परिमिताहारा जमन्ते विदितागमाः ।
मुद्रास्तामजितात्मानो जमन्तेऽश्नन्तोऽप्युपा” ॥

विदितागमा आतायूर्वेदाः ॥*॥ विस्त्रया लक्षण-
माह,—

“मूर्च्छातिसारोवमथूः पिपासा
शूल भ्रमेद्विद्यनजन्मदाहा ।
वैषण्यकम्पौ हृदये रुजश्च
भवन्ति तस्या शिरसश्च भेदाः” ॥

उद्वेदन हस्तपादयोः । शिरसो भेद शिरःशूल ॥
विस्त्रया उपद्रवनाह,—

“निद्रानाशोऽरतिः कम्पो मूत्राघातो विसृजता ।
अमी उपद्रवा घोरा विस्त्रया पञ्च दारुणा” ॥

अमी उपद्रवा घोरा अमी निद्रानाशदय उप-
द्रवा सर्वेषामेव रोगाणां घोरा भयङ्कराः ।

विस्त्रया पञ्च दारुणा विस्त्रयास्तु पञ्चापि यदि
सुप्तदा दारुणा प्राणभयङ्कराः ॥*॥ अलसक
लक्षणमाह,—

“कुक्षिरान्द्यतेऽत्यर्थं प्रताम्येत् परिकूजति ।
निरुद्धो मारुतश्चैव कुक्ष्यावुपरि धावति ॥
वातवर्चो निरोधश्च यस्यात्यर्थं भवेदपि ।

अजीर्ण

तस्यालसकमाचये दृष्टोद्गारौ च यस्य तु” ॥
आनद्यते आध्मायते । प्रताम्येत् ग्लायति । परि-
कूजति आर्तनादं करोति । कुक्षौ अजीर्णेन
निरुद्धो मारुत उपरि धावति हृदयकण्ठादिक
गच्छतीत्यर्थः । काश्यपस्माह,—

“नाधो याति न चाप्यूर्ध्वमाहारो न च पच्यते ।
कोष्ठे स्थितोऽलसीभूतस्ततोऽसावलसं स्मृतः” ॥

विस्त्रयलसयोऽरिष्टमाह,—

“यः श्वावदन्तोऽनखोऽल्पसञ्च
हृद्गर्हितोऽभ्यन्तरयातनेव ।
क्षामस्वरं सर्वविमुक्तसन्धि-
र्यायामरं सोऽपुनरागमाय” ॥

सर्वविमुक्तसन्धिं सर्वं विमुक्तां शिथिलीभूता
सन्धयो यस्य स ॥*॥ विलम्बिकायां लक्षण
माह,—

“दुष्टश्च भुक्तं कफमारुताभ्यां
प्रवर्तते नोर्ध्वमधश्च यत्र ।
विलम्बिका ता भृशदुश्चिकित्सा-
माचक्षते शास्त्रविदः पुराणा” ॥

भृशदुश्चिकित्सा प्रत्याख्यायोपचरणीयम् । इय-
मसाध्यैवेति जेष्ठ ॥*॥ जीर्णस्याहारस्य
लक्षणमाह,—

“उद्गारश्च द्रिस्तसाहो वेगोत्सर्गो यथोचित ।
लघुता क्षुत्पिपासे च जीर्णाहारस्य लक्षणम्” ॥*॥

अथ चिकित्सा,—

“हरीतकी तथा शुण्ठी मध्यमाणा गुडेन वा ।
सैन्धवेन युता वा स्यात् सातयेनाग्निदीपनी ॥
गुडेन शुण्ठीमथवोपकुल्या
पथ्या ततोऽयामथ दाडिम वा ।
आमेखजीर्णेषु गुदामयेषु
वर्धो विवन्धेषु च नित्यमद्यात् ॥
शोष दन्ती त्रिष्टिचित्रं कृष्णामूलं विचूर्णितं ।
तच्चूर्णं गुडसमिश्रं भक्षयेत् प्रातरुत्थित ॥
यत्तद्गुडाष्टकं नाम वलवर्षाभिवर्द्धनं ।
शोथोदावर्त्तशूलघ्नं स्त्रीहृपायङ्गमयापहं ॥
सर्वचूर्णसमेो गुडो देयः । केचित्तु द्विगुणं गुडं
दत्त्वा गुटिकां कुर्वन्ति । रेचकोऽयं योगः ।
गुडाष्टकम् ॥*॥ दहनाजमेदसैन्धवनागरमरि-
चानि चाम्मतक्रोण । सप्ताहादधिकारं पाण्डुरोगो-
नाशनं परमं ॥ औषधमित्यध्याहार्यं,—

“तत्रामे वमनं कार्यं विदग्धे लङ्घनं हितं ।
विष्टव्ये खेदनं शस्तं रसशेषे शयीत च ॥
वचा जवणतोयेन वान्तिरामे प्रशस्यते ॥
कण्ठासिन्धवचाकल्कं पीत्वा वा शिशिरं भ्रमा ॥
जलमत्र सरावमात्रं । वचा कर्षार्द्धमिता । सैन्धव
कर्षार्द्धमितः । इत्योर्ध्वयुतेन जलेन पीतेन ।
“कण्ठादिकल्कं वा पीत्वा वान्तिरामे प्रशस्यते”
इत्यनेनान्वयः ॥*॥

“धान्यानागरसिद्धं वा तोयं दद्याद्विच्छेदं ।
आमाजीर्णप्रशसनं शूलघ्नं वस्तिशोधनं ॥
भवेद् यदि प्रातरजीर्णशङ्का
तदाभ्यां नागरसैन्धवाभ्यां ।

अजीर्ण

विचूर्णिता शीतजलेन भुक्ता
भुक्तामशङ्को मितमन्नकाणे ॥
विदग्धते यस्य तु सुप्तामात्रं
दंदद्गते हृद्यं गलस्य यस्य ।

द्राक्षां सितामाक्षिकसम्युक्तां
लिङ्गामया चातिसुखं लभेत ॥
त्रिकटुकमजमोदा सैन्धव जीरके द्वे
समधरणं घृतानाममृमो हिकुभागः ।
प्रथमकवल्लभुक्तं सर्पिया चूर्णमेत-
ज्जनयति जठरेऽग्निं वातरोगाश्च हन्ति” ॥

अजमोदात्र यवानी । अन्नं समार्ज्जकत्वात् । जी
रके द्वे शुक्लं कृष्णश्च । धरणमत्र मानः । तेन
समधरणं घृतानां तुल्यमानं गृहीतानां शुण्ठा-
दीनां भागाः सप्त । तत्रायमो भागो हिकुनः ।
हिकुः स्वष्टकम् ॥*॥

“शुद्धं सूतं गन्धकश्च पलमानं पृथक् पृथक् ।
हरीतकी च द्विपला नागरस्त्रिपलं स्मृतं ॥
कृष्णा च मरिचं तद्वत् सिन्धुश्च त्रिपलं मतः ।
चतुष्पला च विजया मर्दयेन्मिन्धुकद्वे ॥
पुटानि सप्त देयानि घर्म्ममध्ये पुनः पुनः ।
अजीर्णारिरस्य प्रोक्तं सद्यो दीपनपाचनं ॥
भक्षयेद्द्विगुणं भक्ष्यं पाचयेद्देहदेहपि ।
अजीर्णारिः ॥*॥

“द्वौ क्षारौ चित्रक पाठा करञ्ज जवणानि च ।
सूक्ष्मेलापत्रकं भार्गवं क्षमिन्नं हिकुं पौष्करं ॥
शटीं दार्वीं चित्रमुक्त्वा वचा चेन्द्रयवाक्षया ।
रुद्राम्ना जीरकं धात्रीं श्रेयसीं चोपकुक्षिका ॥
अश्ववेतसमस्त्रीका यवानी देवदारु च ।
अभयातिविषां श्यामा हृषाणरज्ज्वधः समः ॥
तिलमुक्त्वा कश्मिणीं कोकिलाक्षपलाशयोः ।
क्षारानि क्षौद्रकिकृच्छं तप्तं गोमूत्रसेचितं ॥
सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा तु समभागानि कारयेत् ।
मातुलुङ्गरसेनैतद्भावयेद्विदसत्रयं ॥
दिनत्रयान्तं शुक्लेन तथार्द्रकरसेन च ।
अत्यधिकारकं चूर्णं प्रदीप्ताभिसमभ्रमं ॥
उपयुक्तं विधानेन नाशयत्यक्षिराज्जदान् ।
अजीर्णमथ गुल्माश्च घ्नोक्षान् गुदजानि च ॥
उदराण्यन्वदृष्टिं कृत्वा वातशोणितं ।
प्रणुदत्युक्त्वा नन्दोषाममृमि प्रदीपयेत् ॥
द्वौ क्षारौ खर्ज्जिका यवक्षारश्च । जवणानि पञ्च ।
रुद्राम्ना विषाम्बिज इति लोके । श्रेयसी हरी
तकी । उपकुक्षिका मगरैला । अश्ववेतसामाषे
चुक्र दातयः । श्यामा साण्डः । मुक्त्वा मेघ इति
लोके । कोकिलाक्षः कोइलया इति लोके ।
रुद्रमिमुखचूर्णं ॥*॥

“क्षुण्ठकं चित्रकैरुद्रवरुणं सपुणर्णव ।
तिलापामार्गकदलीपलाशं तिलिजी तथा ॥
गृहीत्वा ज्वालयेदेतत् पृथक् भस्माखिलं तत् ।
जलाढके विपक्षतः यावत् पादावशेषितं ॥
सुप्रसन्नं विनि स्वाद्यं जवणप्रस्थसयुतं ।
पक्वं निर्धूमकठिनं सूक्ष्मचूर्णं कृतं पुनः ॥
यवानी जीरकयोः सूलजीरकहिकुभिः ।

पृथग्गर्भलेरेभिस्त्रुर्नितैस्तत् विमिश्रयेत् ॥
 आर्द्रकस्य रसेनापि भावयेच्छोषयेत् पुन ।
 श्रीतोदकेन तच्चूर्णं पिबेत् प्रातर्ह्म मात्रया ॥
 तस्मिन् जीर्णोऽन्नमन्त्रीयाद्युषैर्जाङ्गलजै रसै ।
 ईषदस्त्रै सलवणै सुखोष्णैर्वह्निदीपनै ॥
 एतेनाग्निर्विवर्द्धेत बलमारोग्यमेव च ।
 तच्चानुपानं शुक्तं हि तक्रं वा भोजनं हितं ॥
 मन्दाग्न्यर्शोविकारेषु वातश्लेष्माभयेषु च ।
 सर्वाङ्गशोथरोगेषु शूलगुल्मोदरेषु च ॥
 अश्वत्थो शर्करायाश्च विन्मूत्रानिलरोगिषु ।
 वेन्वानरक्षार ॥ * ॥

“सामुद्र लवणं ग्राह्यमष्टकर्ममित बुधै ।
 सौवर्चल पञ्चकर्म विडसैन्धवधान्यक ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूल पत्रकं कृष्णजीरकं ।
 तालीश केशरं चयमस्त्रवेतसक तथा ॥
 द्विकर्ममात्राण्येतानि प्रत्येकं कारयेदुध ।
 मरिच जीरक विश्वमेकैकं कर्ममात्रक ॥
 दाडिमं स्याश्चतु कर्म त्वगेले चार्द्रकर्मके ।
 एतच्चूर्णोऽस्तु सर्वं लवणं भास्कराभिधं ॥
 भक्षयेच्छाणमानं तत्तत्रमस्तुककाक्षितै ।
 वातश्लेष्मभवं गुल्मं श्लीहानमुदरं क्षयं ॥
 अर्शासि ग्रहणीं कुष्ठं विवन्धश्च भगन्दरं ।
 शूल शोथं श्वासकासावामदोषश्च हृद्गुणं ॥
 अश्वत्थं शर्कराश्चापि पाण्डुरोग क्षमोवपि ।
 मन्दाग्निं नाशयेदेतद्दीपनं पाचनं परं ॥
 हिताय सर्वलोकाणां भास्करेणैतदोरित ।
 हन्यात् सर्वाण्यजीर्णानि मुक्तामात्रमसंशय ॥
 निम्बु रसादिकं दत्त्वा गुटिकामप्यकेकुर्वन्ति” ॥
 अथ दाडिमस्य बीजाणां चूर्णं कर्मचतुष्टयमित
 देय । भास्करलवणचूर्णं ॥ * ॥ सैन्धव समूलमगधा
 चयानलनागरं पथ्या । क्रमवृद्धिं मन्त्रिष्टौ वड-
 वानलनामचूर्णं स्यात् ॥ वडवानलचूर्णं ॥ * ॥ पथ्या-
 नागरकृष्णाकरञ्जविन्वाभिभि सितातुल्यै । वड-
 वानल इव जरयति वडगुर्वपि भोजनं चूर्णं
 द्वितीयं वडवानलचूर्णं ॥ * ॥

“एलातल्लनागपुष्पाणां मात्रोत्तरविवर्द्धिता ।
 मरिच पिप्पली शृण्ठी चतु पञ्च षडुत्तर ॥
 अथाण्येतानि यावन्ति तावती सितशर्करा ।
 चूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमग्निसन्दीपनं परं” ॥
 समशर्करचूर्णं ॥ * ॥

“इन्द्रासनं सप्तपल त्रिफलाया पलत्रय ।
 पलत्रय त्र्यम्बकस्य सितायाश्च चतुःपल ॥
 अमृता शतपुत्री च तथा कृष्णापराजिता ।
 आसा चूर्णं समादाय पलमात्रं पृथक् पृथक् ॥
 भावयेदेकत सर्वं भट्टराजरेण तु ।
 स्वभाविकमिदं चूर्णं क्षिप्रमाग्रे विनिक्षिपेत् ॥
 विनिहन् मधुसर्पिर्भ्यां मन्दाग्ने सहसा नर ।
 सुष्यते ग्रहणीरोगात् गुदरोगात् सजाठरात् ॥
 मेघ कुष्ठश्च वीसर्पवातरोगान् सशोषितान् ।
 न चात्र परिहारोऽस्ति भोजनं सर्वकामिकं ॥
 रोगानीकप्रशान्त्यर्थं मुनिभिः परिकीर्तितं ।
 अस्याभ्यासात् बलं वीर्यं पुष्टिदृष्टियश्चक्षया ॥

त्रिसप्ताहप्रयोगेण जायते नात्र संशयः ।
 ज्वालामुखीचूर्णं ॥ * ॥ अथ अजीर्णं रसा,—
 “द्विपल गन्धकं शुद्धं पलमेकान्तु पारदं ।
 मृतं लोहं तथा ताम्रं कर्मद्वयमितं पृथक् ॥
 सचूर्णं सर्वं समिश्रा द्रावयित्वाभियागतं ।
 सम्यग्द्रुतं समस्तं तत्पश्चात्शुक्लदले क्षिपेत् ॥
 पुनः सचूर्णं तत्सर्वं लोहपात्रे निधाय च ।
 जम्बीरस्य रसं तत्र मूतं पलशतं क्षिपेत् ॥
 चुल्लया निवेश्य तद्यत्नात् मृदुना वह्निना पचेत् ।
 रसे तस्मिन् घनीभूते तत्संशोष्य विचूर्णयेत् ॥
 पञ्चकोलकषायस्य चुक्रेण सहितस्य च ।
 भावनास्तत्र दातव्या पञ्चाशत्सख्यया शनैः ॥
 भट्टटङ्कनचूर्णेन तुल्येन सह मेलेयेत् ।
 मरिचेनापि तुल्येन तदूर्ध्वेन विडेन च ॥
 भावयेत् समस्तलवणशुष्ककास्त्रजलेन च ।
 तत् संशोष्य सपिथ्य कूपीमध्ये निधापयेत् ॥
 रसं क्रव्यादनामायं भैरवानन्दयोगिना ।
 उक्तं सिंहलराजाय वडमासाग्निने पुरा ॥
 भक्षयेद्भोजनस्यान्ते माषद्वयमितं रसं ।
 भक्षयित्वा रसं पश्चात् पिबेत्तत्र ससैन्धव ॥
 अतीवगुरु यद्भक्ष्यमतिमात्रमथापि वा ।
 तत्सर्वं जीर्यति क्षिप्रं रसस्यैतस्य भक्षणात् ॥
 शूलं गुल्मश्च विष्टम्भश्लीहानमुदरं तथा ।
 रसं क्रव्यादनामायं विनिहन्ति न संशयः” ॥
 क्रव्यादो रसोऽजीर्णं ॥ * ॥ रसेन्द्रचिन्तामणौ रस-
 रत्नप्रदीपे रसप्रदीपे च ॥

“क्षारत्रय सूतगन्धौ पञ्चकोलमिदं शुभं ।
 सर्वैस्तुल्या जया भट्टा तदर्द्धां शिग्रजा जटा ॥
 एतत् सर्वं जयाशिग्रवह्निमाक्रीवजैर्वै ।
 भावयेच्चिदिनं घर्मे ततो लघुपटे क्षिपेत् ॥
 सप्तधार्द्रवैष्टेयो रसो ज्वालानलो भवेत् ।
 निष्कोऽस्य मधुना लीजोऽनुपानं गुडनागरं ॥
 हन्यजीर्णमतीसारं ग्रहणीमग्निमार्दवं ।
 श्लेष्महृत्तासवमनमालस्यमरुचि जवात्” ॥

पञ्चकोलं,—
 पिप्पली पिप्पलीमूलं चयचित्रकनागरं । जयात्र
 विजया । मार्कवी भृङ्गराज । लघुपटे गजपटे ।
 आर्द्रमार्द्रकं । निष्कं टङ्क । ज्वालानलो रसो-
 ऽजीर्णं ॥ * ॥ रसप्रदीपे,—

“टङ्क्यं रसगन्धौ च समं भागत्रय विधात् ।
 कपर्दः खर्जिकाक्षारौ मागधी विश्वभेषज ॥
 पृथक् पृथक् कर्ममात्रं वसुभागमिहोषण ।
 जम्बीरास्त्रैर्दिनं पृष्टं भवेदभिकुमारक ॥
 विस्त्रुघोशूलवातादिवह्निमान्यप्रशान्तये” ॥

क्षारीयवक्षारः । अत्रिकुमारो रसो विस्त्रुघाद्य-
 जीर्णं ॥ * ॥ रसेन्द्रचिन्तामणौ,—

“शुद्धसूत गन्धकश्च पलमानं पृथक् पृथक् ।
 हरीतकी च द्विपला नागरस्त्रिपलं सूतं ॥
 कृष्णा च मरिच तद्वत् सिन्धूर्यं त्रिपलं मतं ।
 चतुष्पला च विजया मर्दयेन्निम्बुकर्द्रवै ॥
 पुटानि सप्त देयानि घर्म्ममध्ये पुनः पुनः ।
 अजीर्णारिरयं प्रोक्तं सद्यो दीपनपाचनं ॥

भक्षयेद्दिगुणं मध्यं पाचप्रेक्षयेदपि ।
 अजीर्णारिः ॥ * ॥

“पारदामृतलवङ्गगन्धकं
 भागयुग्ममरिचेन मिश्रितं ।
 तत्र जातिफलमर्द्धभागिकं
 तित्तिडीफलरसेन मर्दितं ॥
 वह्निमान्यदशवनाक्षशणो
 रामवाण इति विश्रुतो रसः ।
 सङ्गहं ग्रहणि कुम्भकर्णक-
 मामवातखरदूषणं जयेत् ॥
 दीयते तु चणकानुमानत
 सद्य एव जठराग्निदीपनं ।
 रोचकं कफकुलान्तकारकं
 श्वासकासवमिजन्तुनाशनं ॥

पाराभाग १ विषभाग १ लवङ्गभाग १ गन्धक-
 भाग १ मरिचभाग ८ जायफलभाग २ । राम-
 वाणरसोऽजीर्णं ॥ * ॥

रसेन्द्रचिन्तामणौ,—

“पलं चिक्षाक्षारं पलपरिमितं पञ्चलवणं द्वयं
 सम्यक्पिथं भवति लघु निम्बुफलरसैः । ततस्तत्
 तस्मिन् पलपरिमितं शङ्खशकलं क्षिपेदारान्
 सप्त द्रवति तदनेनैव विधिना ॥ पलप्रमाणं
 कटुकत्रयश्च पलार्द्धमानेन च हिङ्गुभागः । विषं
 पलद्वादशभागयुक्तं तावानुसौ गन्धक एष
 चोक्तः—

“वदरास्थिप्रमाणेन वटीमेतस्य कारयेत् ।
 भक्षयेत् सर्वदा सा स्यात् सर्वाङ्गीर्षप्रशान्तये ॥
 सर्वादरेषु शूलेषु विस्त्रुघा विविधेषु च ।
 अग्निमान्देषु गुल्मेषु सदा शङ्खवटी हिता” ॥
 शङ्खवटी अजीर्णं ॥ * ॥ रसप्रदीपे,—

“सुगर्क्षचिक्षापामार्गरम्भातिनपलाशजान् ।
 जवणान् भिषगादद्यात् प्रत्येकं पलमात्रया ॥
 लवणानि पृथक् पञ्च ग्राह्याणि पलमात्रया ।
 खर्जिका च यवक्षारपृथक् चितय पल ॥
 सर्वं त्रयोदशपलं सूक्ष्मचूर्णं विधाय तु ।
 निम्बुफलरसे प्रस्थसमिते तत् परिक्षिपेत् ॥
 तत्र शङ्खस्य शकलं पलं वज्रौ प्रताप्य तु ।
 वारान्निर्व्वीपयेत् सप्त सर्वं द्रवति तद्यथा ॥
 नागरं चिपलं ग्राह्यं मरिचश्च पलद्वयं ।
 पिप्पली पलमाना स्यात् पलार्द्धं भट्टहिङ्गुन ॥
 ग्रन्थिकं चित्रकं चापि यवानी जीरकं तथा ।
 जातीफलं लवङ्गश्च पृथक् कर्मद्वयोन्मित ॥
 रसोगन्धो विषश्चापि टङ्क्यश्च मनःशिला ॥
 एतानि कर्ममात्राणि सर्वं सचूर्णं मिश्रयेत् ।
 शरावार्द्धेन चुक्रेण सनीयं वटिकाक्षरेत् ॥
 माषप्रमाणा सा वैद्यैर्हृच्छङ्खवटी स्मृता ॥
 सर्वाङ्गीर्षप्रशमनी सर्वशूलनिवारिणी ।
 विस्त्रुघलसकादीनां सद्यो भवति नाशनी” ॥
 हृच्छङ्खवटिका अजीर्णं ॥ * ॥

“टङ्क्यकणामृतानां सहिङ्गुलानां समभागा ।
 मरिचस्य भागयुगलं निम्बनीरैर्व्वटी कार्या ॥
 वटिका कलायसदृशीमेकां वै वा समन्त्रीयात् ।

अजीर्ण

अजीर्ण

अज्येष्ठ

सत्वरमजीर्णान्त्यै वज्रैर्द्वौ कफध्वस्त्यै ॥

अजीर्णकण्ठको रसः ॥ १ ॥

“अलपीतमपामार्गमूल हन्यादिसूचिका ।
सतैर्लं कारयेत्तान्मु विधुनोति विस्त्रुचिका ॥
बालमूलस्य निष्काथ पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।
विस्त्रुचीनाशन श्रेष्ठो जठराग्निविवर्द्धन ॥
विष्यनागरनिष्काथो हन्याच्छर्दिर्विस्त्रुचिका ।
विष्यनागरकौडर्यक्षाथस्तदधिको गुणैः” ॥

कैडर्य कटुफलम्,—

“व्योष करञ्जस्य फल हरिद्रे

मूल समावाप्य च मातुलुङ्गा ।

छायाविशुष्का गुटिका छातास्ता

हन्युर्विस्त्रुचीं नयनाञ्जनेन” ॥

मातुलुङ्गो मधुकर्णटी । अनुभूतमिदम्,—

“अपामार्गस्य पत्राणि मरिचानि समानि च ।

अश्वस्य लालया पिष्टान्यञ्जनाद् भ्रन्ति सूचिका ॥

विस्त्रुधामतिरुद्धाया तत्र दधिसम जल ।

गारिकेलाम्नु पेय वा प्राणप्राणाय योजयेत् ॥

त्वक्पत्ररास्त्रागुरुशिशुमुकुटै-

रस्तप्रपिष्टैः सवचाशताङ्गैः ।

उद्धर्तनं खल्विविस्त्रुचिकाञ्च

तैल विपक्षश्च तदर्थकारि” ॥

त्वक्तैलम् ॥ २ ॥

“कुष्ठसैन्धवयो कक्का चुक्रं तैल तु तच्छृत ।

विस्त्रुधामर्दनं तेन खल्वीश्रुनिवारणम्” ॥

कुष्ठतैलम् ॥ ३ ॥

“पिपासाया तथोत्क्षेपे लवङ्गस्यामु शस्यते ।

जातोफलस्य वा शीत श्रुत भद्रघनस्य वा ॥ ४ ॥

उत्क्षेपशक्षयम्,—

“उत्क्रिष्टशाम्नं न निगच्छेत् प्रसेकलीवनेरित ।

हृदय पीयते चास्य तमुत्क्षेप विनिर्दिशेदिति ॥

सरूखान्द्रमुदरमस्त्रपिष्टैः प्रलेपयेत् ।

दारुहैमवतीकुष्ठशताङ्गाहिजुसैन्धवैः” ॥

हैमवती श्वेतवचा । दारुघटकम् ॥ ५ ॥

“तन्नेत्रं युक्तं यवचूर्णसंयुक्तं

सत्तारमार्चिं जठरे निहन्त्यात् ।

स्वेदो घटैर्वा बद्धवास्पपूर्णे-

रूपौक्तधान्यैरपि पाणितापैः” ॥

विषम्विकाशकयोरयमेव क्रियाक्रमः ।

अतएवैतयोस्तुक्तं एयक् नेह चिकित्सितम् ॥

तद्भस्मकं गुरुखिगधसान्द्रमन्दहिमस्थिरेः ।

अम्रपानैर्नयेच्छान्तिं पित्तप्लेख विरेचनैः ॥

अथुद्धताग्रिगान्त्यै माहिषदधिदुग्धक्षर्पिं चि ।

संश्लेषेतयवागूं समधूच्छिष्टां ससर्पिष्कां ।

असक्तत् पित्तहरणं पायस प्रतिभोजन ॥

श्लामाचिष्टद्विपक्षश्च प्यादद्याद्विरेचन ॥

यत् किञ्चित् मधुर मेथ्य श्लेष्मल गुरु भोजन ।

सर्वे तदत्यभिहितं भुक्ता प्रखपनं दिवा” ॥

सिततण्डुल सितकमल क्षाणोक्षीरेण पायस

सिद्ध । सुक्ता हृतेन पुरुषो दादशदिवसादुभ-

क्षितो भवेत् ॥ ६ ॥ अथ विशिष्टद्रव्याजोर्णं विशि-

ष्टपाचनद्रव्यमाह,—

“अथ पनसपाकाय फल कदलसम्भव ।

कदलस्य गु पाकाय युधैरभिहितं हृत ॥

हृतस्य परिपाकाय अम्बीरस्य रसो हितः ।

गारिकेलफलताणवीजयो

पाचकं सपदि तथुल विदुः ।

क्षीरमाशु सप्तकारपाचन

आरमज्जनि हरीनकी हितः ॥

मधुकमालूरुष्टपादनानां

परुषखर्जूरकपित्तकानां ।

पाकाय पेय पिप्पुमर्दवीज

हृतेऽपि तत्रोऽपि तदेव देय ॥

खर्जूरशृङ्गाटकयोः प्रशस्त

विश्वैषध कुच च भद्रसुस्त ।

यज्ञाङ्गयोधिदुफलेषु शीत

अक्षे तथा वारुण्यधित प्रणेत ॥

तथुलेषु पयसः पयो हितं

दीप्यकन्तु चिपिटे कणायुत ।

अष्टिका दधिजलेन जीर्यते

कर्णटी च समनेषु जीर्यते” ॥

समनेषु गोधूमेषु । जीर्यते कथ्यते ।

“गोधूममायूरिमम्यसतोल्मुद्र-

पाको भवेत् भट्टिति मातुलपुष्टकेण ।

खण्डश्च खण्डयति मायभव त्वजोर्ण

तैलं कुलत्थमथवा विदद्याति जीर्णम्” ॥

मातुलपुष्टकं घृततूपम् ।—

“कङ्कश्यामाकनीवारा कुलत्थस्याविलम्बित ।

दधौ जलेन जीर्यन्ति वैदसाः काङ्गिकेन तु ॥

पिष्टान् शीतल वारि क्षुभरात् सैन्धव पचेत् ।

माषेण्डरो निम्बमूलं पायस मुद्रयूषकैः” ॥

वटोवेश्वराक्षवज्जेन फेणीश्रम पर्पट शिशुवीजेन

याति । कणामूलतो लङ्कापूपशृङ्गाविपाको

भवेच्छकुलो मण्डयोश्च ॥ वेश्वर वेगर इति

लोके । तद् यथा ।—

“स्त्रोहो निशदिङ्गुलवङ्गकैला-

घान्याकजीरादकनागराणि ।

अस्त्रोषण सैन्धवपूर्णमन्त्रे

यथोचित संस्मृतये प्रणीतम्” ॥ इति ॥

शृङ्गा शृङ्गकं पानकविशेषः । मण्डः माण्डे

इति लोके ।—

“किमत्र चित्र वज्रमत्यमांस

भोजी सुखी काङ्गिकपानत स्यात् ।

इत्यद्भुतं केवलवज्रपिण्ड-

भासेन मास्य परिपाकमेति ॥

धाममास्यफलं भोजे तदीज पिष्टितं हित ।

कूर्ममांसं यवक्षाराच्छीघ्रं पाकमुपैति हि ॥

कपोतपारावतनीलकण्ठ

कपिञ्जलानां पिष्टितानि सुक्ता ।

काशस्य मूलं परिपीय पिष्ट

सुखी भवेत्ता वज्रशो हि दृष्ट ॥

कपोतो घवकः पायः ।

“शकानि सर्वाण्यपि यान्ति

पाकं क्षारेण सद्यस्तिनानाजनेन ।

घञ्जुकसिद्धार्थकवास्तुकानां

गायत्रिसारकथितेन पाकः” ॥

घञ्जुकं घेञ्जुक इति लोके । गायत्री खदिरः ।

“पलङ्गिकाफेसुककारवेक्षी-

वात्ताकुवशादुरमूलकानां

उपोदिकाणावुपटालकानां

सिद्धार्थको मेघरवस्य पक्ता” ॥

मेघरवः घवराई इति लोके ।—

“विपथते गूरुणक गुडेन

तथातुल्यं तथुलजोदकेन ।

पिण्डानुक्तं जीर्यन्ति कौरुधमात्

कसेरुपाकं किल नागरेण ॥

लवणस्तण्डुलतोयात् सर्पिर्जम्बीरकायस्त्रात् ।

मरिचादपि तच्छीघ्रं पाकं यात्येव काङ्गिकाक्षेण ॥

क्षीरं जीर्यन्ति तत्रो न तद्रथ कोष्णमण्डकात् ।

माहिष माणिमश्वेन शृङ्गचूर्णेन तद्भि” ॥

मण्डक माण्डे इति लोके,—

“रसाला जीर्यन्ति व्योयात् खण्ड नागरमद्विधात्

सिता नागरमुक्तेन तथेक्षुशार्द्रकारसात् ।

जराभिरागैरिकचन्दनाभ्या-

मभ्येति शीघ्रं मुनिभिः प्रकीर्त ।

उष्णेन शीतं शिशिरेण शोष्ण

जीर्णं भवेत् क्षारगणकथास्यै” ॥

इरा मदिरा ।

“तत्र तत्र हेम वा तारमग्नौ

तोये क्षिप्तं सप्तकृतस्तदम्भः ।

पीत्वाजीर्णे तोयजातं निहन्त्या

तत्र क्षौद्रं भद्रयुक्तं विशेषात्” ॥

तत्र तोयाजीर्णे । इति जठराग्निविकाराजीर्ण-

विस्त्रुचिकालसविलम्बिकाचिकित्सा । इति भाव

प्रकाशः ॥

अजीव, चि, (नास्ति जीवः आत्मा यस्य स बद्धवीहि)

मृत । अथसम्भः । इति चिकित्साशेषः ॥

अजीवनि, स्त्री, (नञ् + जीव + आक्रोशेनार्ण

रिति रूपेण अणि) जीवनाभाव । अकारणि ।

श्राप । यथा । तस्याजननिरेवास्तु । इत्यमर

टीकायां भरतः ॥ अजीवनिस्त्व भूयात् । इति

सुगधोपधः ॥

अजुगुप्तिः, चि, (गुप् + सन् + क्त न जुगुप्ति

नञ् समासः) अनिन्दितः । यथा,—

“उपवेश्य तु तान् विप्रानासनेष्वजुगुप्तिवान् ।

गन्धमास्त्यै सुरभिभिराद्यैर्देवपूर्वक” ॥

इति मानवे ३ अध्याये २०६ श्लोके ॥

अजेयः, चि, (नजेथ नञ् समासः) इति नञ् पूर्वक

जिघातोः कर्मणि यत्प्रत्ययः । अजेतव्यः । अ

जयनीयः । यथा ।—

“अजेयस्त्वच्च सग्रामे ममापि हि भविष्यति” ।

इति स्कान्दे काशीखण्डे २३ अध्याये ।

अज्येष्ठरुचिः, ण, (ज्येष्ठस्य रुचिः आचरणं यच्छी-

तत्पुरुषः नास्ति ज्येष्ठरुचिः ज्येष्ठारणं यस्य

स बद्धवीहिः) ज्येष्ठरुचिरहितः । आहम्भु पिष्ट-

वद्धसंग्रामाववान् । यथा,—

अञ्ज

“योज्येष्टो ज्येष्ठरुचि स्यान्मातेव स पितेव स ।
अज्येष्ठरुचिर्नस्तु स्यात् स समुज्यस्तु बन्धुवत्” ॥
इति मानवे ६ अध्याये ११० श्लोकः ॥
यो ज्येष्ठोऽनुजेषु पितृवद्भर्त्त स पितेव मातेव
अगर्हणीयो भवति । य एनस्तथा न वर्त्तत स
मातुलादिवदर्हणीयः । इति तट्टीकाया कुक्कु-
भट्टः ।

अजैकपात्, [इ] ए, (अजस्य ङागस्य एकं पाद इव
पादो यस्य स बज्रव्रीहि अलोपः) एकादश-
रुद्रान्तर्गतस्त्रविशेषः । इति शब्दमाता ॥ (हरि-
वशे,—

“अजैकपादहिम्रन्न स्वस्था रुद्राश्च भारत ।

एकादशैते कथिता रुद्रप्रस्त्रिभुवणेश्वरा” ॥)

अजैकपाद, ए, (अजस्य ङागस्य एकं पाद इव पादो-
यस्य स विकल्पे अलोपः) रुद्रविशेषः । इति
जटाधरः ॥ छन्दोऽनुरोधादसन्धिरपि विष्णुपुराणे
चन्द्रकलापप्रस्तावे अजैकपादिति ॥ (यथा
भारते ।—

“अजैकपादहिम्रधो विरूपाक्षः सुरेश्वरः ।

अयन्तो बज्ररूपश्च न्यम्बकोऽप्यपराजितः ।

वैवस्वतश्च सावित्रोऽहोरात्रा इमे स्मृता” ॥)

अज्जुका, स्त्री, (अज्जयति नायकार्थमुपार्जयति
या अज्जि + समिक स इति बाङलकादुक्तं
रस्य ज) नायकोक्तौ वेश्या । इत्यमरः ॥ (एसा
अज्जु आ हि अ एन किन्नि आलिहन्ती चिट्ठदि
मच्छकटिके ।)

अज्जभाटा, स्त्री, (करट इति वत् उज्जति सर्वदोषान्
नाशयति या उज्ज + कर्त्तरि अटन् स्त्रिया टाप्
एषोदरादित्वात् उकारस्य अ । यद्वा, अद्वय-
माश्रये अत् आश्रयकारो भट सङ्घातोऽस्या ।
अति क्षिप् भटति भटसंघाते अच् । टाप् । अ-
श्वासौ भटा च वा ॥

(“अस्त्र समधुरं तिक्त कषाय कटुकं सरम् ।

चक्षुष्य सर्वदोषघ्न लघ्वमामलकीफलम्” ॥

इति सुश्रुते ।) भूम्यामलकी । इत्यमरः ॥

अज्जल, स्त्री, उज्जति अस्त्र वारयति या उज्ज +
कर्त्तरि अजच् एषोदरादित्वात् उकारस्य
अकारः) फलकः । ङल इति ख्यातः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (ए, अज्जार, कोकिलः ।)

अज्ज, चि, (जा + कर्त्तरि क नञ् नञ्समासः ।)
जडः । मूर्खः । इत्यमरः । (यदुक्तं,—

“अज्जो भवति वै वाल पिता भवति मन्वदः ।

अज्ज हि वालमित्याहुः पितृव्येव तु मन्वदः” ॥

यथा चाज्जोऽफल दान तथा विप्रोऽनृचोऽफलः ।

इदं शरणमज्ञानां ।

“अज्जो भ्यो ग्रन्थिन् अज्जो ग्रन्थिभ्यो धारिणोवराः ।

धारिभ्यो ज्ञानिन् अज्जो ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः” ॥)

अज्जानं, स्त्री, (जा + भावे ल्युट् नञ्ज्ञानं नञ्समासः)
विरुद्धज्ञानं । तत्पर्यायः । अविद्या २ अहम्मति
३ । इत्यमरः ॥ रुचिकान्ते ब्रह्मा प्रथमं पञ्च-
प्रकारमज्ञानं ससर्जः । यथा । तम १ मोहः २
महामोहः ३ तामिषः ४ अन्वतामिषः ५ ।

अञ्ज

इति श्रीभागवतं ॥ वेदान्तमते सदसद्भ्यामनि-
र्वचनीयं त्रिगुणात्मकं भावरूपं ज्ञानविरोधि
यत्किञ्चित् । ज्ञानरहिते चि ॥ (यथा मनु—
अज्ञानात् वारुणी पीत्वा संस्कारेणैव शुद्धति ।
अज्ञानात्प्राप्य विष्णुम् ।

अज्ञानात् वालभावाच्च साक्षं वितथमुच्यते ॥)

अञ्जति, ए, (अञ्जति गच्छति यः अञ्ज + कर्त्तरि
अति) वायुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अञ्जल, ए, (अञ्जति प्रान्तभागं गच्छति अञ्ज +
अजच्) वस्त्रप्रान्तभागः । अञ्जल इति भाषा ।
इति हलायुधः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे ।—

“ऊरु कुरङ्गकटृश्वञ्जलेनाञ्जलोभाति” ॥

अञ्जित, चि, (अञ्ज + कर्मणि क्त नाञ्जे पूजाया-
मिति नलोपाभावः) पूजितः । इत्यमरः ॥ (यथा
रघुवशे ।—

“उभावणञ्जकतुरञ्जिताभ्या

तयोवनादत्तिपथ गताभ्या ॥)

अञ्जितभूः, स्त्री, (अञ्जिते उत्कृष्टे भवौ यस्याः सा
बज्रव्रीहिः) सुन्दरभूयुक्तगरी । इति स्त्रीपर्याये
राजनिर्घण्टः ॥

अञ्जनं, स्त्री, (अनृज + भावे ल्युट्, कञ्जले तु गम्य-
माने करणे ल्युट्) मञ्जणः । गमनं । यत्कीकरणं ।
इत्यनट् प्रत्ययान्तानृजघात्वथः । कञ्जलं । तत्तु
षड्विधः । यथा,—

“सौवीर जाम्बल तुल्यं मयूरश्रीकरं तथा ।

दर्बिका नीलसेधश्च अञ्जनानि भवन्ति षट् ॥

तत्तत्तद्वर्णानि यथा” —

“खड्गपन्तु सौवीर जाम्बलं प्रस्तरं तथा ।

मयूरश्रीकरं रत्न मेघनीलन्तु तैजसं ॥

रुद्रा निगाह्य चैतानि शिलाया तैजसेऽथवा ।

प्रदद्यात् सर्वदेवेभ्यो देवीभ्यश्चापि पुत्रकः ॥

हृततैलादियोगेन तस्मादौ दीपवर्जिता ।

यदञ्जनं जायते तु दर्बिका परिकीर्त्तिता ॥

सर्वाभावे तु ता दद्यात् देवीभ्यो दर्बिकाञ्जनम् ।

महामाया जगद्धात्री कामाख्या त्रिपुरा तथा ।

आप्नुवन्ति महातोषं षड्भिरिति सदाञ्जनम् ॥

विधवा नाञ्जनं कुर्यात् महामायायार्थमुत्तमम् ।

नादत्ते त्वञ्जनं देवी वैष्णवी विधवास्तु ॥

न मृतपात्रे योजयेत्तु साधको नेत्ररञ्जनम् ।

न पूजाफलमाप्नोति मृतपात्रविहितञ्जनम् ॥

चतुर्वर्गप्रदो धूपः कामद नेत्ररञ्जनम् ।

तस्माद्द्वयमिदं दद्याद्देवेभ्यो भक्तितो नरः” ॥

इति कालिकापुराणे ६८ अध्याये ॥ अस्य गुणः ।
तारानैर्मैल्यकारित्वः । निर्मलचन्द्रतुल्यनिराकुल-
दृष्टिकारित्वञ्च । इति राजवल्कलम् ॥ सौवीरा-
ञ्जनं । रसाञ्जनम् । अञ्जितः । मञ्जी । इति हेम-
चन्द्रः ॥ अञ्जि इति विश्वः ॥ आलङ्कारिकमाशया
अञ्जनाख्यरुचिः । यथा,—

“अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।

संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीक्षणादतिरञ्जनं ॥

इति काव्यप्रकाशः ॥

अञ्जनः, ए, (अनञ्जि प्रतीत्या दिशि रक्षकत्वेन प्रका-

अञ्जि

श्रुते यः अनृज + कर्त्तरि ल्युट्) पश्चिमदिग्दृष्टी ।
अञ्जयति रवेण शुभाशुभे सूचयति अनृज + अजच् +
ल्युट्) जेष्टी । जेठी इति भाषा । इति विश्व-
मेदिन्यौ, (दिवा ननु प्रयोक्तव्यं नेत्रयोस्तीक्ष्ण-
मञ्जनं । विरेकदुर्बलादृष्टिरादित्यं प्राप्य सीदति ॥
इति आगमः) ।

अञ्जनकेशी, स्त्री, (अञ्जनवत् केशोयस्याः सा बज्र-
व्रीहिः स्त्रिया ङीप् यत्संयोगेन केशस्य कृष्णता
भवेत्) हृष्टविलासिनीनामगन्धद्वयम् । इत्यमरः ॥

अञ्जना, स्त्री, (अनञ्जि स्वकान्त्या श्रोमते अनृज + युच्
कर्त्तरि) वानरीविशेषः । सा च हनूमन्माता ।
इति मेदिनी ॥ (रामायणे,—

“अञ्जनेति परिख्याता पत्नी केशरिण कपे ।

अभिशापक्षयाज्जाता एनश्च दिवि चारिणी” ॥)

अञ्जनाधिका, स्त्री, (अञ्जनात् कञ्जलादधिका कृष्ण-
वर्णा) अञ्जनिका । इति हेमचन्द्रः ॥

अञ्जनावती, स्त्री, (अञ्जनं विद्यतेऽस्याः अतिहृष्टावर्ण-
त्वात् अञ्जन + मतुप् स्त्रिया ङीप्) मतौ च वङ्ग
चोञ्जनाजरादीनामिति दीर्घं मस्य व) सप्रतीका-
नामदिग्गजभार्या । इत्यमरः ॥

अञ्जनि, स्त्री, (अञ्जनम् अञ्जनवत् वर्णाविद्यतेऽस्याः
सा अञ्जन + अर्शआद्यच् स्त्रिया टाप् स्वार्थे कः ।)
ज्येष्ठीविशेषः अञ्जना इति । आञ्जिना इति च
भाषा तत्पर्यायः । अञ्जनाधिका २ हस्तिनी
३ हृष्टाहलः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ क्षुद्रभूमिका ।
इति जटाधरः ॥

अञ्जनी, स्त्री, (अनञ्जि चन्दनकुमुदमादिभिः श्रोमते
अनृज + कर्त्तरि ल्युट् स्त्रिया ङीप्) लेपनारी ।
चन्दनादिलेपनयोग्या । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
कटकादृच्छः । कालाञ्जनीदृच्छः । इति राज-
निर्घण्टः ।

अञ्जलि, ए, (अनृज + अञ्जि अवगणाञ्जलिपुटपेय-
मिति बेणिसंहारनाटके) हस्तसम्पुटः । अञ्जलि
इति भाषा । कुडवपरिमाणः । इति मेदिनी ॥
(यथा रामायणे । न प्रभातं त्वयेच्छामि निशे
नक्षत्रभूषिते । जियता मे दया भद्रे मयाऽयं-
रचितोऽञ्जलिः) ॥

अञ्जलिका, स्त्री, (अञ्जलि + स्वार्थे क) वालभूमिका ।
इति जटाधरः ॥ अञ्जनिका । इति च पाठः ॥

अञ्जलिकारिका, स्त्री, (अञ्जले कारिका) लज्जालु-
लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ पुच्छलिका । इति
हेमचन्द्रः ॥

अञ्जस, चि, (अञ्ज + असच्) अवकाः । ऋषु ॥
इति हेमचन्द्रः ।

अञ्जसा य (अञ्जं गतिं विलम्बमा स्यति नाश-
यति अञ्ज + सो + कर्त्तरि का) द्रुतं, शीघ्रं,
यथार्थं, प्रहृतं, इत्यमरः । (यथामनु,—
“आसमाते शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुं ।

स गच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणः सन्न शान्तवत्” ॥)

अञ्जि, ए, (अनृज + इन् । निष्कारादिचिञ्म्) प्रेष-
णिकः । प्रेरकः । इत्युणादिकोषः ॥

अञ्जिष्ठ, ए, (अनञ्जि स्वतेजोभिर्जगत् प्रकाशयति

अट्ट

अञ्ज + इष्ट ।) स्वर्य । इत्युणादिकोपः ॥
अञ्जोर्, स्त्री, (अञ्ज + भावे इष्ट् स्त्रियां वा डीप् च
ञीम् अमिकारित्वादि गुण राति ददाति अञ्जी
आतोऽनुपसर्गे इति कर्त्तरि क । अथवा अञ्ज +
ईरम्) खनामस्यातफललक्षविशेष । अञ्जिर +
इति पेयारा इति च भाषा । तत्पर्याय । मञ्जु २
काकोदुम्बरिकाफलं ३ । अथ गुणाः । शीत-
स्त्वम् । स्वादुत्व । गुरुत्व । वायुपित्तरक्तक्षमिगुण-
हृत्पीडाकफमुखवैरस्यनाशित्व । अमिकारित्वम् ।
लघ्वञ्जोर तस्मादल्पगुण । इति राजवराभराज-
निर्घण्टौ ॥

अटनं, स्त्री, (अट् + भावे ल्युट्) भ्रमण । (यथा सर्व-
ज्ञत्वमधीवरत्वमगमत् त्वा मां भिदातन ।
इति घण्टाकर्ण ॥)

अटनि, स्त्री, (अटति तथा गच्छति यत्र अट् +
अधिकरणे चनि) धनुर्यभाग । धनुर्केर ऊर्ण
इति भाषा । इत्युणादिकोपः ॥

अटनी, स्त्री, (अटनि + स्त्रियाम् डीप्) अटनि ।
धनुर्व्योटी । इत्यमरः ॥ (यथा उत्तरधर्मि ।
धनदगुरुगुणाटनीकृतकराणकोनाहल) ॥

अटरूप, पु, पतत्यनेन वासकवृक्षः । इत्यमरः ॥

अटरूप, पु, (अटति मृत्युयासे पतत्यनेन अट् +
घञर्थे क । अट कासार्यरोग रोपति नाशयति
रूप + कर्त्तरि क । अथवा रूप + कर्त्तरि क
अटस्य रूपो वा षष्ठोत्तपुरय । वासक काम
नाशक इति वैद्यके) वासकवृक्ष । इत्यमरटीकाया
रायमुकुट ॥

अटवि, स्त्री, (अटति वार्षके गच्छति यत्र अट् +
अधिकरणे अवि पञ्चाशति वन गजेदिति) वन ।
इति रायमुकुट ॥

अटवी, स्त्री, (अटवि + स्त्रिया डीप्) वन । इत्य-
मरः । (यथा रामायणे । आनन्दाच्चैव मार्गध
कान्तराख्यटवीस्तथा) ॥

अटा, स्त्री, (अट् + भावे अष्ट ततयाप्) पर्यटन ।
भ्रमण । इति रत्नकोष नीलकण्ठश्च ॥

अटाद्या, स्त्री, (पौन पुन्येन अटनं भ्रमणम् अट् +
सुचिसूत्रिभूत्राद्यर्त्तोत्वादिना यष्ट् + भावे अ ।
स्त्रियां टाप्) पर्यटन । इत्यमरः ॥ पुन पुनर्भ्रमण ।
अतिश्रमभ्रमण । इति व्याकरणः ॥) अट्ट क
तौच्छे । अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ टह-
यान्त । क अट्टयति । एकटकार उति रामः ॥
तौच्छमत्पीभाव । इति दुर्गादासः ॥

अट्ट ख अतिक्रमे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
मूर्द्धन्यवर्गाद्योपध । ख अट्टिष्ठते दन्त्यवर्गा-
द्योपधः । ख अट्टिष्ठते । दन्त्यवर्गाद्वर्तीयो-
पध । ख अट्टिष्ठते खल राजा । इति
दुर्गादासः ॥

अट्ट, स्त्री, (अट्ट + अच्) शुष्क । भक्त । अन्न ।
इति मेदिनी भूरिप्रयोगश्च ॥

अट्ट, पु, (अट्टते एक गृहमतिक्रम्य यत्र गृहे गच्छति
अट्ट + अधिकरणे घञ्) द्यौम । इत्यमरः ॥
हर्म्यादिगृह । इति भरतः ॥ प्राकाराग्रस्थित-

अड

रगगृहं । इति कौटिल्यः । अट्टेति स्यात्गृह-
विशेषः । इति कौटिल्यः ॥ प्राकारमगृहमप्यपि
शृणा । इति कैपित् ॥ हर्म्यादिवातकुटिका ।
इति कैपित् ॥ मगृहोपरि हर्म्यागृह । इति
कैपित् ॥ प्राकारधारगार्थोऽभ्यन्तरे द्यौमागृहो-
ऽट्ट । इति भट्टः ॥ अतिश्रयः । इति मेदिनी ।
अट्ट इति हेमचन्द्रः ॥

अट्टट्ट य (वीभायादिर्विषयम् शकृद्भादित्वात् पर-
पत्यमस्य अट्टट्टासमशिव श्रितद्वौ चकार
ऐति घञो) अट्टय । इति जटाधरः ॥

अट्टन (स्त्री) चक्रफलाग्र । इति पिकागृह्ये ॥
अट्टहास, पु, मधुसरो हास । शब्दयुक्तहास्य ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा देवीमाहात्म्ये । देवी-
नारादेषे साट्टहास मुहूर्मुह ॥ यम्भकग्राट्ट-
हास ॥ मेघदूते) ॥

अट्टहासक, पु, (अट्ट सातिशय हासक अतिश्वेत
एष्यत्वात् हास्यकारीव द्वितीयातत् पुरुष) कुन्द
एष्य वृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥

अट्टहासी [न्] पु, (अट्ट रादान्दत्तात् सातिशय
हसति अट्ट + हस + णिनि उपपद समास)
शिव । इति हेमचन्द्रः ॥

अट्टाल, पु, (अट्टवत् प्रासादमहवत् अणति भवति
अण् + अच्) प्रासादादुपरितनमुन्नतस्थान । इति
श्रीधरस्वामी ॥ यथा । भव्यमानपुरोचानप्राका-
राट्टालगोपुरः । इति श्रीभागवतः ॥

अट्टालक, पु, (अट्टवत् प्रासादमहवत् अणति
भवति अण् + अच् स्वार्थे कन्) उपरितनमरः ।
अट्टालिकोपरि गृह । तत्पर्याय । द्यौम २
अट्ट ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

अट्टालिका, स्त्री, (अट्टाल + स्वार्थे कन् स्त्रिया टाप्)
राजगृह । तत्पर्यायः ।

नृपागार २ हर्म्या ३ चौध ४ धवलागार ५ ।
इति जटाधरः ॥ (राजतरङ्गिणी, अट्टालिकाट्टालि-
कादिभ्यो देशेभ्यः) ॥

अट्टालिकाकार, पु, (अट्टालिका करोति य अट्टा-
लिका + क्त + अण् उपपद समास प्रासादकारक)
गृहागर्भे चित्रकारौरसजातजातिविशेषः । तस्य
कर्म गृहनिर्माणादि । राज इति चैकर इति
च भाषा ।

“कुलटायाश्च गृहाया चित्रकारस्य बोध्यतः ।
वभूवाट्टालिकाकार पतितो जारदावतः” ।
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणः ॥

अट्टा, स्त्री, (अट्टनम् अट्ट + भावे कण् स्त्रियां टाप्
समस्या इति वत्) परिभ्रमण । पर्यटन । इत्य-
मरटीकाया रायमुकुटः ॥ यथा,—

“तौर्थत्रिक दयाया च कामजो दशको गणः” ।
इति स्मृतिः ॥

अट्ट इ ख गतौ इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ (कर्मणि)
अण्ठते ख अण्ठते । इति दुर्गादासः ॥

अट्ट गते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अटति । इति
दुर्गादासः ॥

अड र न व्याप्तौ (खादि सेट् ।) इति कविकल्प-

अणु

द्रुमः ॥ र वैदिक । न षड्भोति । इति दुर्गा-
दासः ॥

अण्ड उद्यमे । (आदि सेट् परः) । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ अण्डति लोक सुखाय । इति दुर्गादासः ॥
अण्ड अभियोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ मूर्द्धन्यवर्गा-
द्यतोयोपध । (आदि सेट् परः अण्ड् + सन् णट्
तिप्) अण्डिष्ठति । किंपि संयोगान्तलोपे अण्ड् ।
अभियोगः समाधानः । अण्डति पक्ष विद्वान् ।
अभि समन्तात् योगोऽभियोग इति गोविन्द
भट्टः ॥ इति दुर्गादासः ।

अण रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अणति । ग्व
शब्दः । इति दुर्गादासः ॥

अण य ख जीवने । प्राणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
य ण् अण्ठते जनो दुःखेन जीवतीत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥

अणक, चि, (अण् + अण् कुत्वायां कन्) कुत्वि
अधमः । इत्यमरः ॥

अणय, स्त्री, (अणो सप्तम्यस्य चीनाटिकस्य भवन
नुत्पत्तिस्थानमिति यावत् अणु + यत्) आरवीन
(अणो, सप्तम्यस्य चीनाटिकस्य भवननुत्पत्ति
स्थानमिति यावत् अणु + घञ् तस्य इन् आदि-
रुद्धिश्च) । अणुधायोत्पादकक्षेत्र । इति राय-
मुकुटः ॥

अणि, पु, स्त्री (अणति शब्दायते अणु + इन् स्त्रियां
वा डीप्) अद्यायकीलकः । रथचक्राग्रस्थित
कीलः । इत्यमरः ॥ अत्रि । सूषाद्यभागः ।
सीमा । इति मेदिनी । तस्य रूपान्तरः । अणो ।
आणि (अणति शब्दायते अणु + इन्, अत्रादि-
भ्यश्च इति इन्, आणि इति वत्) । इत्यमर-
टीका ॥

अणिमा [न्] पु, (अणु + भावे इमनिच । अणिमा
लघिमा प्राप्ति प्राक्तन्यं महिमा तथा ईशित्वश्च
वशित्वश्च तथा कामावसायिता इति सांख्यतत्त्व
कौमुद्याम्) अणोर्भावः । अणुत्व । सूक्ष्मता ।
इति व्याकरणः । अणुविधैर्धर्ममध्ये ऐश्वर्यविशेषः ।
इत्यमरः ॥ यत्प्रभावात् देवा सिद्धाश्च सूक्ष्मीभूय
सर्व्वेष विधेरन्ति कैश्चिदपि न लक्ष्यन्ते । इति
तट्टीका ॥

(“अणिमा लघिमा प्राप्ति प्राक्तन्यं महिमा तथा
ईशित्वश्च वशित्वश्च तथा कामावसायिता” ।
इति व्याकरणः) ॥

अणोयः, [च्] चि, अतिश्रयेन अणु अणु + ईयसन्)
अणुत्व । अतिसूक्ष्म । इत्यमरः ॥ (यथा मनु,—
“प्रभासितार सर्व्वेषामणोयासमणोरपि ।
रक्षाम खप्रधीगम्य विद्यात् त पुरुष पर” ॥)

अणु, चि, (अणति सूक्ष्मत्व गच्छति अणु + उन् ।
लवलेसशकलाणवः इत्यमरः) । क्षुद्र । सूक्ष्म । इति
मेदिनी ॥

अणु, पु, (अण् + उन्) क्षेत्र । श्रीहविशेषः ।
सूक्ष्मधान्य । चिना इत्यादि भाषा । इत्यमरः ॥
(यथा मनु । न गृहीयात् शुक्लमणुप्रि ॥)

अणुक, चि, (अणुप्रकार अणु + सूलादित्वात्

अण्ड

प्रकारार्थे कन् । अणुप्रकारे, अणुशब्दार्थे ची-
नादिधान्ये) चतुरः । निपुण । अल्प । स्तोकाः ।
इति मेदिनी ॥

अणुमा, स्त्री, (अणु सूक्ष्मा भा दीप्तिर्यस्या सा वज्र-
व्रीहिः) विद्युत् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अणुरेवती, स्त्री, (अणु सूक्ष्मा रेवती नक्षत्रमिव)
दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अणुव्रीहिः, पु, (अणु सूक्ष्म व्रीहिः, कर्मधारय,
चीनादिः) सूक्ष्माण्य । तत्पर्याय । प्रसातिका २ ।
इति रत्नमाषा ॥

अण्ड, स्त्री, (अम् संयोगे भावे क्तिप् अम् संयोग
हयन्ते गच्छन्त्यनेन अम् + डो + करणे ङ ।
पुसोऽवयवभेदे मुक्के, पक्षिडिम्बे । “तदण्डमभव-
ज्जैम सहस्राशुसमप्रभमिति” मनु ।) पक्षादि-
प्रादुर्भावककोपः । अण्डाः । डिम् । इति भाषा ।
तत्पर्याय । पेशी २ कोष ३ । इत्यमरः ॥ पेशि
४ कोष ५ पेशीकोष ६ । इति तट्टीका ॥
डिम्बः ७ । इति मेदिनी ॥ मत्स्यपक्षिकूर्माण्डाना
गुणाः,—

(“नातिस्त्रिधा नि वृथाणि स्वादुपाकरसानि च ।
वातघ्नान्यतिशुक्राणि गुरुण्यण्डानि पक्षिणाम्” ॥
इति वैद्यके ॥)

स्वादुत्व । कटुपाकित्व । रुचिशुक्रकारित्व । वात-
क्षेपनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ सुष्क ।
वीर्यं । इति विश्व ॥ भृगुनाभि । इति केचित् ॥

अण्डक, पु, (अण्ड + स्वार्थे कन्) अण्डकोषः । इति
हेमचन्द्रः ॥

अण्डकोटरपुष्पी, स्त्री, (अण्डवत् कोटरे अभ्यन्तरे
पुष्पयस्या सा वज्रव्रीहिः, स्त्रिया ङीप्) अजान्ती-
वृक्षः । नीलराक्षा । नीलवुङ्गा इति ख्याता ।
इति काचिद्रत्नमाला ॥ अन्त कोटरपुष्पी इत्यपि
पाठः ॥

अण्डकोश, पु, (अण्डस्य मुष्कस्य कोशः, षष्ठीतत्-
अण्डकोषः । इत्यमरटीका ॥

अण्डकोष, पु, (अण्डस्य मुष्कस्य कोषः, षष्ठीतत्-
पुरुष १) स्वनामख्यातशरीरावयवविशेषः । तत्प-
र्याय । मुष्क २ वृषण ३ । इत्यमरः ॥ अण्ड ४
पेल ५ अण्डक ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ वीजपेशिका
७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सीमा ८ । इति अट्टाधरः ॥
फलकोषक ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ फल १० ।
इति रामायणं ॥ कोषकोषकमुष्काण्डवृषणा अण्ड-
कोषक । सीमा च पेलसीमानौ फलमित्यपि
कुत्रचित् ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

अण्डकोषक, पु, (अण्डकोष + स्वार्थे कन्) अण्ड-
कोषः । इति शब्दरत्नावली ॥

अण्डज, पु, (अण्डे जायते अण्ड + जन् + कर्त्तरि, ङ
उपपदसमासः) पक्षी । सर्प । मत्स्य । छकलासः ।
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ अण्डजातमात्रे चि ।
इत्यमरः ॥

(“अण्डजा पक्षिण सर्पा नक्का मत्स्याश्च कच्छपा ।
यानि चैवप्रकाराणि स्थलजान्यौदकानि च” ॥
इति मनु ।)

अत

अण्डजा, स्त्री, (अण्डे जायते इति अण्ड + जन् +
कर्त्तरि ङ, उपपदसमासः, स्त्रिया ङीप्) भृगु-
नाभि । कस्तूरी । इति विश्वमेदिनीहेम-
चन्द्राः ॥

अण्डालु, पु, (अण्ड विद्यते अस्य अण्ड + मत्वर्थे-
आलुच्) मत्स्य । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अण्डीर, पु, (अण्ड + मत्वर्थे ईरन्, विज्ञियसामर्थ्य-
वान्) पुरुष । शक्त । इति मेदिनी ॥

अण्वी, स्त्री, (अणु + वेतोऽगुणवचनादिति पक्षे
ङीप्) अङ्गुलि । अस्याः प्रचुरप्रयोगो वेदे ।
क्षीणा ॥

अत, इ वन्धने (इदित्वात् नुम् आदि सेट् पर)
इति कविकल्पद्रुमः ॥ अतीति वन्धे । शेषो दीर्घा-
दिरित्यन्य । अतएव अन्त्यते इत्यन्ते । स्वमते तु
अन्त्यते इत्यन्ते । कन्दोऽनुरोधादुभयत्र इकारः ॥
इति दुर्गादासः ॥

अत ई वन्धने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

अत सातत्यगते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ सातत्यगत
नैरन्तर्येण भ्रमण प्रापणञ्च । अतति वायुः ।
अतति सूर्यो गगन प्राप्नोतीत्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ।

अत, [स्] व्य, (एतस्मात्, एतद् + एतदोऽश्रिति
पञ्चम्यर्थे तस् एतद्गुणस्य अशदेशः) कारणं ।
अपदेशः । निर्देशः । इति विश्वः ॥

अतएव, व्य, (एतद् + तस् पञ्चम्यर्थे तस् । एतद्
अन् इति एकारस्य अकारः ।) अस्मादेव ।
एतत्कारणेनैव । अनेनैव हेतुना । यथा,—
“अतएव महेशानि रजयो समता भवेत्” ।

इति सारदातिशक्तटीकाया राघवभट्टः ॥ अतएव
प । इति वोपदेवः ॥

अतट, पु, (तथ्यते आह्वयते जलेन इति तट् + घ-
ञर्थे क, तट जलप्रपातस्थान न विद्यते अस्य वज्र-
व्रीहिः) पर्वतस्थोत्सथान । तत्पर्यायः । प्रपात २
भृगु ३ । इत्यमरः ॥ (यथा शाकुन्तले । मनो-
रथानामतटप्रपातः) ॥

अतर्क, पु, (तर्क्यतेऽनेन तर्क + घञर्थे क । तर्कस्तर्क
हेतु स नास्ति यस्य स वज्रव्रीहिः) अत्रेतुक् । शुष्क-
तर्कपरः । इति महाभारते दानधर्मः ॥

अतल, स्त्री, (नास्ति तल गाधभागे यस्य तत् वज्र-
व्रीहिः । अतलस्पर्शमिति व्युत्पत्त्यर्थः) प्रथमखण्ड-
पातालः । भूरिप्रयोगः ॥

अतलस्पर्श, त्रि, (नास्ति तलस्य अधोभागस्य स्पर्शो-
यस्य स वज्रव्रीहिः) अगाध । अतिगभीरः)
इत्यमरः ॥

अतलस्पृक् [ष्] त्रि, (न तलं गाधभागः नन्समासः,
तत् स्पृशति य अतल + स्पृश् + कर्त्तरि क्तिन्
अतलस्पर्शकारी । कर्मणि क्तिन् तत् स्पृश्यते
येन) अतलस्पर्शः । तत्पर्यायः । आस्थार आस्थारः
अस्ताव ४ अगाध ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

अतस, पु, (अतति सततं गच्छति य अत् + कर्त्तरि
असच्, स्त्रिया ङीप्) (अतसीवृक्षविशेषः)
वायुः । इत्युणादिकोषः ॥ आत्मा । इति सिद्धान्त-

अति

कौमुद्यामुणादिरिति ॥ वल्कलनिमित्तवस्त्रं ।
अस्त्र । यथा—“अतस क्षौम प्रहरण वायुश्चेति
धातुवृत्तौ” माधवः ॥

अतसी, स्त्री, (अत् + असच्, स्त्रिया ङीप्) कृष्ण-
पुष्पानुवृक्षभेदः । मसिना इति ख्याता । तत्-
पर्यायः । चणका २ उमा ३ क्षौमी ४ रुद्रपत्नी
५ सुवर्धला ६ । इति रत्नमाला ॥ पिच्छिला ७
देवी ८ मदगन्धा ९ मदोत्कटा १० क्षुमा ११
हैमवती १२ सुनीला १३ नीलपुष्पिका १४ ।
अस्या गुणाः । उष्णत्व । तिक्तत्व । वातहारित्वं ।
क्षेपपित्तकारित्वञ्च । अस्याल्लेख्य गुणा । मधु-
रत्व । पिच्छिलत्वं । मदगन्धित्व । कषायत्व । वायु-
कफकासनशित्व ॥ स्वादुत्वं । उष्णत्व । अक्षतत्वं ।
पाके कटुत्वञ्च । इति राजवल्लभराजनिर्घण्टौ ॥

यथा,—

“अतसी नीलपुष्पो च पार्वती स्यादुमा क्षमा ।
अतसी मधुरा तिक्ता क्षिप्वा पाके कटुर्गुणः ।
उष्णा दृक्शुक्रवातघ्नो कफपित्तविनाशिनी” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ शण्डिलः । इत्यमर-
टीका ॥

अति, व्य, प्रशंसा । (अत् + इ । पूजाया । अतिरति-
क्रमणे चेति । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे इति पाणिनि-
सूत्रम्) । प्रकर्षः । लङ्घनं । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
अतिशयं । क्रान्तः । पूजनं । असम्भावना । इति
दुर्गादासः । प्रादिविंशत्युपसर्गान्तर्गतोऽयं ॥

अतिकथ, त्रि, (कथामतिक्रान्तः कुगतिप्रादय इति
समासः । कथनायोग्यः) अत्राज्येयः । नष्टः । इति
मेदिनी ॥ नष्टधर्मः । इति हेमचन्द्रः ॥

अतिकथा, स्त्री, (अत्युत्कृष्टा कथा कर्मधारयः) ।
अपार्थवाक्यः । अर्थभाषणः । इति विश्वः हेम-
चन्द्रश्च ॥

अतिकन्दक, पु, (अतिरिक्त कन्दो मूल यस्य
कप्) हस्तिकन्दवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिकेशर, पु, (अतिरिक्ता केशरा किङ्कणका-
यस्य त्) कुङ्कजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिक्रम, पु, (अतिक्रान्त क्रम नियमः, अति क्रम्
+ भावे घञ् वृद्धभावः) क्रमोलङ्घनः । तत्-
पर्यायः । अतिपात २ (अति पत् + भावे घञ्)
उपात्यय ३ पर्यायः ४ । अभिक्रमः । रणे शत्रून्
प्रति अभीतयोधादेर्गमनः । इत्यमरः ॥

अतिक्रान्त, त्रि, (अति + क्रम् + कर्त्तरि क्ति) कृताति-
क्रमः । कृतक्रमोलङ्घनः । राजानमतिक्रान्ता
अतिराजी । इति वोपदेवः ॥ अतीतः । यथा ।
वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते । इति
रक्षितः ॥

अतिक्रामक, त्रि, अतिक्रामकर्त्ता । क्रमोलङ्घकः ।
अतिपूर्वक्रमधातो कर्त्तरि णक् ॥

अतिगण्ड, पु, (गण्डमतिक्रान्तः अत्यादयः क्रान्ता-
द्यर्थे) विष्कुम्भादिसप्तविंशतिधोगमथे षष्ठयोगः ।
तत्र जातफलः ।

“कलिप्रियो वेदविनिन्दकश्च

धूर्तः कृतघ्नो गलरोगयुक्तः ।

अति

सरोमदेह पुरयोऽतिदीर्घं
प्रकाशगगनस्त्वितिगगनम् ॥

इति कोशोपदीपः ।

अतिगन्ध, पुं, (अतिरिक्तो गन्धो यस्य स ।) भूत-
लयां । चम्पक । मुद्गरलता । गन्धक । इति
राजनिर्घण्ट ॥ (अतिगन्धित ।)

अतिगन्धालु, पुं, (अतिगन्धो विद्यतेऽस्य अति
गन्ध + मत्वर्थे णालु । अतिशयितगन्धयुक्ते) पुन-
दाघोषता । इति राजनिर्घण्ट ॥

अतिगन्धित, वि, (अति अधिको गन्धं कर्मधारय
सोऽस्य जात अतिगन्ध + क्तच् ।) महादृष्टत ।
अतिशयगन्धयुक्त । तत्पर्याय । समुद्र २ ।
इति एषासुध ॥

अतिगुहा, स्त्री, (गुहामतिक्रान्ता कुगतिप्रादीति
समास ।) एन्प्रिगर्णविशेष । क्षुद्रपाकुलिया इति
भाषा । इति रत्नमाणा ॥ गुहातिक्रमके नि ।

अतिघरा, स्त्री, (गन्धविस्तारेण सस्त्रानमतिक्रम्य
चरति गच्छतीव अति घर + कर्त्तरि ण्यप्
स्त्रिया टाप् ।) मद्रघारिणीलक्ष । स्रगपद्मिनी ।
इत्यमरः । राजनिर्घण्ट ॥

अतिचार, पुं, (अतिक्रम्य चरन् गमनम् अति + चर
+ भावे घञ् ।) शीघ्रगमन । अतिक्रम्य गमन ।
कुशादिपञ्चयष्टाणां राशिभोगकाणामसमाप्तौ
राश्यन्तरगमन । तत्र पूर्वराशिगमने वक्राति-
चार । परराशिगमने अतिचार । अतो गुरो-
र्येदकालो भवति । गुरुस्तु यदि पुन पूर्वराशि
नायाति तदा महातिचार । तेन लुप्तमन्वत्तमो
भवति । यष्टायां समोन्यमानगणतावि वक्राति-
चारो भवतः । तत्र नाकाल । इति स्मृति-
व्योतिषे ॥

अतिच्छत्र, पुं, (क्रायते आच्छाद्यतेऽनेन कृद् +
णिच् + करणे छत्र् । अतिक्रान्तच्छत्रम् इति
युत्पत्त्या क्त्रातिक्रमकारी ।) भूतलम् । इति
राजनिर्घण्ट ॥ जललक्षविशेष । अरुणवर्णकुल्या-
खाडा इति ख्यात । इति रत्नमाणा ॥ क्त्रा ।
काटकाति । भुंइकाति । पोयालकाति इति
ख्याता । इत्यमरः ॥

अतिच्छत्रक, पुं, (अति + क्त्र + स्वार्थे कन्)
क्त्रलक्ष । क्त्रारियाविष इति ख्यात । तस्य
मूले पत्रे वचाकार कटुरसश्च । इति रत्नमाणा ॥
भूतलम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

अतिच्छत्रा, स्त्री, (क्त्रमतिक्रान्ता, अत्यादय इति
समास ।) अवाक्पुष्पी । मौरी इति ख्याता ।
इत्यमरः ॥ शताक्षा । श्लुषा इति प्रसिद्धा । इति
रत्नमाणा ॥ (क्त्रातिक्रमेण लाङ्गुली जटिला व्रज-
चारिणी ।) इति सुश्रुते ॥

अतिश्रव, वि, (अतिश्रयितो जवो वेगो यस्य स ।)
अतिशीघ्रगामी । अतिवेगवान् । (द्रव्यदतिजवेन
प्राप्तमुर्वीविभागः ॥ इति भट्टिकाव्ये) ॥ तत्प-
र्याय । जङ्घान २ । इत्यमरः ॥ जङ्घान २
अतिश्रव ३ । इति तट्टीका ॥

अतिजागर, पुं, (जाग्र + भावे घञ् अतिश्रयितो

अति

जागरो जागरन् यस्य सः । अतिजागरणयुक्ते नि ।)
नीलकोष । कालवक । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिश्री, स्त्री, (शी + भावे ण् तस्य न । अत्यन्त
श्री गमनं कर्मधारयः ।) पक्षिणां प्रघण्टगमनं ।
इति महाभाष्य ॥

अतितीक्षा, स्त्री, (अतिशयेन तीक्षा) गच्छदृष्टां ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिथिः, पुं, कुशपुत्र । स च श्रीरामचन्द्रस्य पौत्रः ।
इति मेदिनी ॥ कोषः । इति विश्वः ॥

अतिथिः, वि, (अति शालत्वेन गच्छति न तिष्ठति
अत् + इतिन्) अत्रातपुन्यं गच्छति । इति
श्रीधर्मामोः अतिथ् इति भाषा । तत्पर्याय ।
आगन्तुः ० आनेशिका १ गृहगतः ४ । इत्य-
मरः । स्त्रीलिङ्गे आनेशिका ५ अतिथी ६ । इति
तट्टीकाशङ्करसूत्री ॥ आगन्तुः ० । इति दृड-
चन्द्र । प्रघण्टं ० अत्रागत ६ प्राप्तिं १० । इति
नेमचन्द्रः । प्राप्तिः ११ । इति विश्वः ।
प्राप्ति १२ । इति पितृवर्णनः ॥ ० । तस्य
लक्षणं । यस्य न ज्ञायते नाम न च गोत्र न च
म्रियति । अकस्मात् गृहमागति मोऽतिथि
प्रोषते बुधैः ॥ ० ॥ तस्य निवर्तने गृहस्थस्य दोषः
यथा,—

“अतिथिरस्य भयाशो गृहात् प्रतिनिवर्तते ।
स तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पण्यमादाय गच्छति” ॥
इति पुराणः ॥ ० ॥ तस्य यष्टकाण । “ततो
गोदोहमाश्रन्तु काजं तिष्ठेदुष्टाकृते । अति-
थिरष्टकार्थाय तदृष्टं वा यदृष्ट्या” ॥ इति
विष्णुपुराणः ॥ ० ॥ गोदोहकालस्य मुहूर्त्ताष्टम-
भागः । यथा । “आधम्यं च तत् कुर्वात् प्राघो
दागवर्णोकम् । मुहूर्त्तस्याष्टमं भागमुद्योष्यो
ह्यतिथिर्भवेत्” ॥ इति मार्कण्डेयपुराणः ॥ ० ॥ तस्य
मूर्त्त्यादिविचारो नास्ति । “प्रियो वा यदि वा
द्वेयो मूर्त्तं पतितं न वा । सप्राप्ते वैश्वदेवान्ते
सोऽतिथिः सर्गसंक्रमः” ॥ इति शातातपः ॥ ० ॥
तस्य वेदादयो न प्रष्टव्याः ।

“साध्यायगोत्रघरणमष्टापि तथा कुल ।
हिरण्यगर्भबुद्धा त मन्योनाभागत गृही” ॥
इति विष्णुपुराणः ॥ ० ॥ तस्य देवादौ पृष्ठे दोषः ।
“देशं नाम कुलं विद्यां पृष्टां योऽन प्रयच्छति ।
न स तत्फलमाप्नोति दत्त्वा स्वर्गं न गच्छति” ॥
इति स्मृतिः ॥ ० ॥ अतिथये शत्रयनुसारेण
दातव्यः ।

“भोजनं हन्तकारं वा अथ भिक्षामयापि वा ।
अदत्त्वा नैव भोक्तव्यं यथा विभवमात्मनः” ॥
इति मार्कण्डेयपुराणः ॥ ० ॥ भिक्षादिलक्षणं ।
“यासप्रमाणा भिक्षास्यादयः यासचतुष्टयः ।
अयाचतुर्गुणं प्राङ्मर्त्तकारं द्विनेष्टमा” ॥
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ इत्याह्निकतत्त्वः ॥

अतिथिपूजन, स्त्री, (अतिथे पूजनं सेवां षष्ठीतत्-
पुरुषः ।) अतिथिसेवा । आतिथ्यक्रिया । तत्प-
र्याय । न्ययः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अतिदान, स्त्री, (दा + भावे ल्युट्, अत्यन्त दानं अस-

अति

त्यध्वगपूर्वकपण्यगतोत्पत्तिः, कर्मधारयः ।) वञ्च-
दान । अपरिमितदान । यथा,—

“अतिदाने क्षिप्रं अतिमाने च कौमवा ।
अतिरूपे हता मोता सर्वमत्यन्तगर्हितम् ॥
इति चातक्यः ॥

अतिदण्ड, वि, (अति + दण्ड् + क्त । अत्यधर्मा-
नामन्यपारोपकमतिदण्डः यथा,—“तिष्ठंश्च
गान्धधामुकमित्यादिदेशकसूत्रम् ।) अतिदेशवि-
शेषः । यथा,—“न समानगोत्रा भार्या विन्दे-
तेत्यनेन गृहस्थापि गोत्रा कथं न निषिध्यते”
इति घेदत्र उभयदिशतिदण्डगोत्रस्यैव निषेधो
नवतिदिशतिदण्डगोत्रादेः । इत्युदाहरणम् ॥
अतिदीप्य, पुं, (अत्यन्त दीप्यते विधिप्रवर्तय
आत्मना प्रकाशते अति + दीप् + कर्त्तरि ल्युट् ।)
गह्वरिप्रकरञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिदेशः, पुं, (अति + दिश् + भावे घञ्) अत्य-
धर्मस्यान्यत्र आरोपणः । यथा,—“इगपदिक”
इत्यादिः । इति दुर्गादासः । काश्याय यथा,—
“प्रहतात् कर्मसो यस्मात् तत्त्वमानेषु कर्मसु ।
धर्माऽतिदिश्यते येन अतिदेशः स उच्यते” ॥
इति मन्त्रासतत्त्वम् ॥ स तु पञ्चविधः । शास्त्रा-
तिदेशः । १ यथा,—“नित्येन तुल्यं ज्ञेयं स्यात्
इत्यत्र तुल्यगच्छेन अतिदेशः” । २ । कार्याति-
देशः २ यथा,—“अप्रयाजस्ता इत्यत्र कार्येण
निषेधेन दर्शयोरुमासधर्मातिदेशः” । ३ । निमि-
त्तातिदेशः ३ यथा,—“विहृतौ मौद्गक्ष्यागे
म्रीहिकार्यकारिणि मुद्गे म्रीहिकार्यनिमित्तत्वात्
धर्मा प्रोक्षणादयं कथ्यते” । ४ । अतिदेशः
तिदेशः ४ यथा,—“मासमभिदोषं बुद्धोति
इत्यत्र माससाध्यायनारस्यगो अमिहोत्रपदचप-
देशात् अमिहोत्रधर्मातिदेशः” । ५ । “रूपा-
तिदेशः” ५ यथा,—“यजमानाङ्गिनी यूपः इत्य-
त्र यूपे यजमानादन्यत्वरूपावगमात् यजमान-
धर्मस्य तदीयपरिमाणस्यातिदेशः” । इति आह-
विकेटीकाया श्रीकृष्णः ॥

अतिदु, वि, (कुगतिप्रादीतिसमासः । गोस्त्रियोरप-
सर्जनस्येति ऋक्सः ।) अत्योतनौक । नावमतिक्रान्त ।
नावोत्तीर्णः । इत्यमरः । तस्य पुंस्त्रीलिङ्गयो
अतिनौ इति रूपः ॥

अतिपतन, स्त्री, (अति + पत् + भावे ल्युट्) अत्ययः ।
अतिक्रमणः । इति शब्दरत्नावली ॥

अतिपश्चा, [नृ] पुं, (अत्युत्तमः पश्चा कर्मधारयः ।
अते पूजार्थत्वात् समासान्तप्रत्ययः ।) सम्भारगः ।
सुपथः । इत्यमरः ॥

अतिपत्र, पुं, (अतिदृष्टं पत्र यस्य स वञ्चनीहि ।)
हस्तिकन्दलः । शाकलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिपात, पुं, (अति + पत् + भावे घञ्) अति-
क्रमः । उपात्ययः । पर्यायः । इत्यमरः ॥ (यथा
शकुन्तले—न चेदन्यकार्यतिपातः) ॥

अतिपातक, स्त्री, (अतिदुष्टतया अन्यत् पातक
पापमतिक्रान्तं प्रादिसमासः ।) नवविधपापमध्ये
गुह्यतरपातकः । तत् त्रिविधः पुंश्च माहदुष्टि-

अति

युयागमनजनं । स्त्रियास्तु पुत्रपितृव्यसुरगमन-
जन्य । इति प्रायश्चित्तविवेक ॥

अतिबल, चि, (अतिशयितं बल यस्य स बल-
घोषिः) प्रबल । अतिशयबलवान् । प्रकृतबल-
विशिष्टः । इति मेदिनी ॥ (विगुणमायोऽतिबल-
प्रत्ययुध्यत राक्षसः ॥ इति रामायणम्) ॥
अतिबला, स्त्री, अत्यन्तं बल यस्य सा बल-
घोषिः ।) विश्वामित्रेण रामाय दत्ते अस्त्रविद्या-
विशेषे यथा,—

“अष्टांग दे इमे विद्ये बलमतिबला तथा” ।

इत्यादि रामायणे ।) पीतबला । पीतवर्णवाडियाणा
इति ख्याता । पितारणी । इति नटनविनोद ॥
गुरशकरीमेद । इति राजनिर्घण्ट ॥ तत्पर्याय ।
मणिका २ बल्या ३ विक्रान्ता ४ वाद्यप्यिका ५
घण्टा ६ शीता ७ शीतपुष्पा ८ भूरिचला ९
रुद्रगन्धिका १० । तस्या गुणा । तिक्तत्व । कटुत्व ।
वातघ्नमिनाशित्वं । दाहलघ्नाविषच्छर्दिश्लेहोप-
शमकाग्नित्वम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

अतिभारग, पुं, (अतिभारेण वेगेन गच्छति अति-
भार + गम् + कर्त्तरि ड, उपपदसमासः) । खर ।
अश्वतरः । गर्हमात् वडवाजात अश्वभेदः ।) खे-
सर । खसर इति भाषा । इति राज-
निर्घण्ट ॥

अतिभूमी, पुं, (अतिभित्तव्यस्या अति भी + अपा-
दाने क्तिप्) । वपञ्चाला । इति हलायुध ॥

अतिभूमि, स्त्री, (अतिशयिता भूमिर्मर्यादा
कर्मधारयः, अतिमर्यादा) । आधिक्य । यथा । प्राप्य
मन्मथमदादतिभूमिं दुःसहस्तनभरा सुरतस्येति
माधः ॥ अतिशयितभूमिः ॥

अतिमङ्गल्य, पु, (अतिमङ्गलाय दित अतिमङ्गल
+ यत्) । विष्णुस्तु । इति रत्नमाला ॥ अतिशय-
मङ्गलजनके चि ॥

अतिमर्याद, चि, (मर्यादामतिक्रान्तं प्रादि-
समासः) । अतिशयित । इति हेमचन्द्रः । अति-
शये स्त्री ॥

अतिमात्र, स्त्री, (मात्रामन्यमतिक्रान्तं प्रादि-
समासः) । अतिशय । तदुक्तं चि । इत्यमरः ॥
(यथा शाकुन्तले । अतिमात्रणोदितनलौ बाहू
घटोत्तुत्तेभ्याम् ॥)

अतिमुक्त, (पु) माधवीजता । इत्यमरः । तिनिश-
रुता । इति हेमचन्द्रः ॥

अतिमुक्त, चि, (अतिशयेन मुक्तं निर्व्याकमुक्तिं गतः
अति + मुप् + कर्त्तरि क्तिप्, निर्व्याकमुक्तिविशिष्टः) ।
निष्कल । नि गङ्गा । इति विश्वमेदिन्यौ । प्राप्ति-
निर्माणः ॥

अतिमुक्त, पुं, (मुप् + भावे क्त, अतिशयेन मुक्तं
माधवीजित्यं दम्य सः बलघोषि, यम्) । तिनिश-
रुता । इत्यमरः । तिन्नुक्तुता । पुष्पलताविशेषः ।
तत्पर्यायः । पुष्पक २ नजिनी ३ भमरा-
ज्या ४ अमुरजान्ता ५ । तस्या गुणा । कषायत्वं ।
शीतलत्वं । असर्गादित्वं । पित्तसाररूपरोमाद-
रिद्राश्चर्दिनिशपत्तयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अति

(कर्णिकारान् कुरुवकान् चम्पकानतिमुक्तकान् ॥
इति रामायणे) ॥

अतिमोदा, स्त्री, (अत्यन्तो मोदो गन्वो यस्या सा) ।
नवमस्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिरसा, स्त्री, अत्यन्तो रसो यस्या सा ।) मूर्त्वा-
लता । राखा । क्रीतनक । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिरिक्त, चि, (अति रिच् + कर्त्तरि क्त । श्रेष्ठे भिन्ने
गुण्ये च । भावे क्त, अतिरेके आधिक्ये च ।)
अधिक । अतिशयित । तत्पर्याय । समधिक २ ।

इत्यमरः ॥

अतिरेक, चि, (अति रिच् + भावे घञ् । आधिक्ये
श्रेष्ठ्ये च ।) अतिशय । यथा,—

“सम्पूज्यै तूभयोर्ज्ञेयमतिरेके परेऽहनि” ।

इति तिथ्यादितत्त्वः ॥

अतिरोग, पु, (अत्यन्तोरोग आधि अति रुच् +
भावे घञ् ।) क्षयव्याधि । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिरोमश, पु, (अतिशयितं रोम तदेव विद्यतेऽस्य
अतिरोमन् + मत्वर्थे श) वनच्छागल । इति
हारावली ॥ दहतवानर इति केचित् ॥ अति-
शयलोमयुक्ते चि ॥

अतिशोमशा, स्त्री, (अतिशयितं शोम अतिशोमन् +
मत्वर्थे श, स्त्रिया टाप्) । नीलबुद्धा । इति रत्न-
माला ॥

अतिवर्तुल, पु, (अतिशयितो वर्तुल कर्मधारयः) ।
कलाय विशेषः । वांटुला कडाइ इति भाषा । इति
रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः सतीलशब्दे द्रष्टव्या ॥

अतिवाद, पु, (अति + वद् + भावे घञ्) । अभि-
वादः । परयोक्तिः । इत्यमरटीकाया रमानाथः ॥
((“अतिवादास्तित्तिक्षेपे नावमन्यते कश्चन ।
नचेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ मनु) ।

अतिविकट, पु, (अतिशयितो विकट भीषणः) ।
दुष्टहस्ती । इति शब्दमाला ॥ अतिकराले चि ॥

अतिविषा, स्त्री, (विषमतिक्रान्ता प्रादिसमासः । वा
विषमतिक्रान्तं यया बलघोषिः) । रुद्रविशेषः ।
आतङ्ग्य । आतङ्ग इति भाषा । तत्पर्याय । विश्वा
२ विषा ३ प्रतिविषा ४ उपविषा ५ अरुणा ६
शङ्को ७ मद्यौषध ८ । इत्यमरः ॥ काश्मीरा ९
श्वेता १० । इति रत्नमाला ॥ श्वेतकन्दा ११
भङ्गी १२ भङ्गुरा १३ विरूपा १४ श्यामकन्दा
१५ विरूपा १६ वीरा १७ माद्री १८ श्वेत-
वर्षा १९ अमृता २० । इति राजनिर्घण्टः । तस्या
गुणा । पाचकत्व । यादित्व । दोषनाशित्वम् ।
इति राजवल्लभः । कटुत्वं । कण्डूपित्तज्वरमा-
तिसारकासविषच्छर्दिनाशित्वम् ।

“त्रिविधातिविषा ज्ञेया सुखा रुष्या तदाराणा ।

रसवीर्यविषाकेषु निर्विषेव गुणाधिका” ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥

“विषा ततिविषा विश्वा शङ्को प्रतिविषा रुद्रा ।

शुक्रश्वेता शोमविषा भङ्गुरा प्रवक्ष्मता ।

विषा मोष्टा कटुक्रान्ता पाचनी दोषघ्नी हरेत् ।

अपचित्तातिभारामविषासवमिदिमोन्” ॥

इति भावप्रसादः ॥

अति

अतिविखम्बनवोज, स्त्री, (अतिविखम्बा अति-
प्रश्रययुक्ता नवोजा प्रगयिनी नायिका इति यावत्
कर्मधारयः) । स्त्रीयान्तर्गतमथ्यनाविकाभेदः । तस्या
नक्षत्र । नायकातिशयप्रश्रययुक्ता । अस्याश्चेष्टा ।
सधैर्यसापराधनायके वक्रोक्तिः । अधैर्यसापरा-
धनायके परववाक । इति रत्नमञ्जरी ॥

अतिरुष्टि, स्त्री, (अतिशयेन रुष्टिः वर्धय) । अति-
शयरुष्टिः । इति विशेषः । स तु महद्वर्धयरूप
हृषीकामुत्पातः । यथा,—

“अतिरुष्टिरनारुष्टिः शलना मूषिका खगा ।

प्रत्यासन्नाश्च राजान महेता इत्येव स्मृता ॥

इति पराशरः ॥

अतिवैशं, स्त्री, (वैशा मर्यादा कूल वा अतिक्रान्त
प्रादिसमासः, ङस्) । अतिशयिते चि । इत्यमरः ॥
(अशमतिवैल पयोराशे ॥ नीतिमाला) ।

अतिव्यथा, स्त्री, (अत्यन्ता यथायातना कर्मधारयः ।
व्यथ + भावे अच् स्त्रिया टाप्) । अतिशययातना ।
तीव्रवेदना । इति शब्दरत्नावली ॥

अतिव्याप्ति, स्त्री, (अतिशयेन व्याप्तिर्यापनं) । अतिशय-
व्यापनं । अलक्ष्ये लक्षणस्य गमनं । यथा साध्या-
भाववदवृत्तित्वमिति व्याप्तिपक्षे धूमवान् वञ्चि-
रित्यत्र धूमाभावाधिकरणद्वयवृत्तित्वाभावमादाय
अतिव्याप्तिः । इति तार्किका ॥ स्वायवहित-
प्राक्क्षणावच्छेदेन रविभुज्यमानराशीयरवि-
संयोगविशिष्टस्थान्तिमक्षणकालं मलमासत्वं
भानुलङ्घिते अतिव्याप्तिवारणाय औत्पत्तिकभिन्न-
त्वेन विशेषणीयः । इति मलमासतत्त्वटीका ॥
मुख्यफलजनकत्वापारजनकत्वे सति मुख्यफला-
जनकत्वं अङ्गत्व घटादावतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं
इति तिथ्यादितत्त्वटीका च ॥

अतिशक्तिता, स्त्री, (अतिशयिता शक्ति कर्मसाधन-
सामर्थ्यं यस्य बलघोषि, तस्य भाव तण् स्त्रिया
टाप्) । विक्रम । महायत्नः । इत्यमरः ॥

अतिशक्तिमाक [ञ्] पु, (अतिशयिता शक्ति कर्म
साधनसामर्थ्यं कर्मधारयः । ता भजते अतिशक्ति
+ भञ् + कर्त्तरि णिप्, उपपदसमासः) । अति-
शयशक्तिविशिष्टः । अतिसमर्थः । सर्वोत्थमतिशक्ति-
माकः । इत्यमरः ॥

अतिशय, पु, (अति + शो + अच्) अधिकः । तत्-
पर्यायः । भरः २ अतिवैशं ३ भृशं ४ अत्यर्थं ५
यतिमात्र ६ उद्गाढ ७ निर्भर ८ तीव्रं ९
यत्नान्त १० नितान्त ११ गाढ १२ वाढं १३
दृढं १४ । इत्यमरः ॥ अतिमर्याद १५ उत्-
कण्ठ १६ । इति हेमचन्द्रः । बलवत् १७ सुष्ठु १८
किमुत १९ सु २० अतीव २१ अति २२ । इत्य-
मरः । अतिशय २३ समधिक २४ ।
इति विश्वप्रद्विज्वर्गे अमरः ॥

अतिशय, स्त्री, (अति + शो + भावे ल्यट्) अति-
शयः । तदुक्तं चि । इत्यमरटीकाया रमानाथः ।
(अत्यन्ततिक्रान्तं अष्टादशतिसमासः । अतिशयान्त
इत्यमरः) ॥

अतिशय, स्त्री, (अति शो + शार्धं लिप् भावे

अति

ल्युट्।) अतिशयन । इति शब्दरत्नावली ॥ (आ-
धिक्य । प्रकर्ष । प्रशंसा ।)

अतिशोभन, चि, (अतिशोभते अति + शुभ +
कर्त्तरि ल्युट्।) अतिशयशोभायुक्त । अतिप्रशस्य ।
श्रेष्ठ । इत्यमरः ॥

अतिसज्जन, स्त्री, (अतिशयेन सज्जनं दानं अति +
सज्ज + भावे ल्युट्।) अतिशयदान । तत्पर्यायः ।
विलभ २ । इत्यमरः ॥ दान । वध । इति मेदिनी ॥
(विधुरा ज्वलनातिसज्जनात् ननु सा ग्रन्थय पत्यु-
रन्तिकः ॥ इति कुमारसम्भवे ॥)

अतिसार, पुं, (अतिशयेन मल द्रवीकृत्य सरति
नि सारयति अति + सृ + याधिमत्स्यबलेऽस्मिन्
वक्तव्यमिति वार्त्तिकसूत्रेण कर्त्तरि षञ् रुडि
दीर्घश्च ।) बहुद्रवमलनि सरणरोगः । तत्पर्यायः ।
अन्नगन्धि २ उदरामय ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अतीसार ४ । इति त्रैयम् ॥ * ॥ तस्य निदानः ।

“गुर्वतिस्त्रिगुणरुद्धोष्णद्रवस्थलातिशीतलैः ।
विरुद्धाध्यशनाजीर्णैर्विषमैश्चापि भोजनैः ॥
खेद्याद्यैरतिशुक्लैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषैर्भयैः ।
शोकादुष्णाम्बुमद्यातिपानैः सात्त्विकुपपर्ययैः ॥
जलाभिरमणैर्बर्गविधातैः क्रिमिदोषतः ।
वृणा भवत्यतीसारो लक्ष्य तस्य वक्ष्यते” ॥

संप्राप्तिर्यथा,—

“सशम्यापा धातुरग्नि प्रवृद्ध
शुक्लन्मित्रो वायुनाथ प्रगुन्न ।
सरत्पानीवातिसार तमाह-
र्याधि घोर षड्विध त ददन्ति ॥
एकैकश्च सर्वशश्चापि दोषैः
शोकेनान्य षष्ठ आग्नेन चोक्तः” ॥ * ॥

पूर्वरूपं यथा,—

“हृन्नाभिपायुदरकुक्षितोद-
गात्रावसादानिलसद्भिरोधा ।
विट्सकृष्ण आभ्रानमथाविपाके
भविष्यतस्तस्य पुर सराणि ॥”

इति माधवकरः ॥ अथ सामान्यातिसारस्य
चिकित्सा माह ।

“आमपक्वक्रमं हित्वा नातिसारक्रिया यत ।
अतोऽतिसारे सर्वस्मिन्नाम पक्वाश्च लक्ष्येत् ॥
क्रमशश्चिकित्सा । तत्रामपक्वयोर्लक्षणं ।
“सह्यमानैर्दोषैस्तु न्यस्तमशु निमज्जति ।
पुरीषं गृह्यदुर्गन्धिं पिच्छिलं चामसञ्चितं ॥
एतान्येव तु जिह्वाणि विपरीतानि यस्य वै ।
लाघवश्च विशेषेण तत्तु पक्वं विनिर्दिशेत् ॥
न च सग्राह्यं दद्यात् पूर्वसामानातिरिक्ते ।
अकाले सगृहीतो हि विकारान् कुरुते बह्वन् ॥
दण्डकालसकाध्यागयद्दण्डशोभगन्दरान् ।
शोथं पाण्ड्यामयं जीह्वगुल्ममेहोदरज्वरान् ॥
हिमस्य स्थविरस्थस्य वातपित्तात्मकश्च यः ।
क्षीणधातुबलस्यापि बद्धदोषोऽतिविश्रुतः ॥
आमोऽपि स्तम्भनीयः स्यात् पाचनान्तरणं भवेत् ।
लघुभक्तं मुक्ता न चान्यदक्षीणं भेषजं बलिनः ।
समुदीर्णदोषनिचयं तत् पाचयते तथा शमयेत् ॥

अति

लघुनरव दोषदुःसहपिपासायां दोषपाकार्थं
षडङ्गविधिनाहं प्रहतं योगचतुष्टयमाह,—

“धान्योदीद्यप्रहतं तेषां वृष्णादाहातिसारिणे ।
ह्रीवेरद्वेष्टवेराभ्यां सुप्तपर्पटकेन वा ॥
मुक्तोदीद्यप्रहतं शीतं प्रदातव्यं पिपासये ।
हितं लघुनमेवादौ पूर्वस्वरूपेऽतिसारिणः ॥
कार्यं वानश्रनस्यान्ते प्रभव लघुभोजनं ।
पथ्यादासुवचासुक्तेर्नागरातिविषान्वितैः ॥
आमातीसारनाशाय क्षाणमेभिः पिवेन्नरः ।
पथ्यादिक्वाथः ॥ * ॥
“पाठादिहृण्मज्जमोदोयापञ्चकोलाब्ज रजः ।
उष्णाम्बुपीतं सरजं जयत्याम ससैन्यं” ॥
पाठादिचूर्णं ॥ * ॥
“हरीतकीं सातिविषां हिङ्गुं सौवर्षणा वचा ।
सैन्धवश्चापि सपिथं पाययेदुष्णवारिणा ॥
आमातिसारं योगोऽयं पाचयित्वा चिकित्सति ।
आमातिसारो योगेन यद्येतेन न शान्यति ।
न त योगशतेनापि चिकित्सति चिकित्सकः ॥”
चिकित्सति अपनयति । हरीतक्यादिकल्कः ॥ * ॥
“वत्सकातिविषा विष्वमुक्तवाणकजं प्रहतं ।
अतीसारं जयेत् सामं चिरं रक्तशूलजित् ॥”
वत्सकादिक्वाथः ॥ * ॥
“एरण्डरससपिष्टं पक्वसामं च नागरं ।
आमातिसारशूलघ्नं दीपनं पाचनं परं ॥”
नागरस्य मुटपाकः कल्कश्च ॥ * ॥
“धान्यवाणकजित्वाब्जनागरैः पाचितं जलं ।
आमशूलविषमघ्नं पाचनं नित्यसेवितं ॥”
धान्यपञ्चकः ॥ * ॥
“पित्तं धान्यचतुष्कान्तु शुण्ठीत्यागाहदन्ति हि ।
रक्तोऽपि पित्तसाधर्म्याद्धितं धान्यचतुष्टयं ॥”
धान्यचतुष्कः ॥ इति आमातिसारस्य चिकित्सा ॥ * ॥
“सलोभ्रं धातकीविल्वं मुस्ताम्रास्थिकलिङ्गकं ।
पिवेन्माहिषतक्रेण पक्वातीसारनाशनं ॥”
लोभ्रादिचूर्णं ॥ * ॥
“अम्बुक्षा धातकी लोभ्रं समङ्गा पञ्चकेशरं ।
मधुकारलुविल्वश्च पक्वातीसारहा गणः ॥”
अरलु श्लोणाकः । पाठादिर्गणः ॥ * ॥
“समङ्गा धातकीपुष्पं मल्लिका जेध्रं च ।
शाल्मलीवेष्टको लोभ्रो दाडिमद्रुफणत्वचौ ॥
आम्रास्थिमध्यं लोभ्रश्च विल्वमध्यं प्रियङ्गु च ।
मधूकं शृङ्गवेरश्च दीर्घटन्तलगेव च ॥
चत्वार एते योगाः स्युः पक्वातिसारनाशनः ।
ते योगा उपयोग्याः स्युः सद्योऽप्युष्णान्मुना ॥”
समङ्गाश्च लज्जालुः । शाल्मलीवेष्टको मोचरसः ।
दाडिमस्य द्रुमफणयोस्त्वचौ । प्रियङ्गोर्नृसकतमञ्च
फले वर्त्तमानत्वात् शृङ्गवेरमञ्च शुण्ठी । दीर्घटन्त
श्लोणाकः तस्य त्वकः । समङ्गादीनि चत्वारि चूर्णानि ॥
“कष्टजम्बूदाडिमं शृङ्गाटकपत्रविल्ववर्हिष्ठं । जल-
धरनागरसहितं गङ्गामपि वेगवाहिनीं रुन्ध्यात् ॥”
कष्टटं चवर्द्धं शाकस्य मेदः । कष्टटादिभि-
स्तुभिः पञ्चशब्दः सम्बध्यते । वर्हिष्ठं वाणकः
गङ्गाधरक्वाथः ॥ * ॥

अति

“मोचरसमुक्तागारपाठारलुधातकीकुसुमैः ।
चूर्णं मथितसमेतं रुण्डि गङ्गाप्रवाहमपि” ॥
अरलु श्लोणाकः । मथितं निर्वज्जं दधि वस्त्रपूतं ।
गङ्गाधरचूर्णं ॥ * ॥
“मुस्तावत्सकवीजं मोचरसो विष्वधातकीलोभ्रं ।
गुडमथितसप्रयुक्तं गङ्गामपि वेगवाहिनीं रुन्ध्यात्” ॥
द्वितीयं गङ्गाधरचूर्णं ॥ * ॥
“मुस्तावलुकशुण्ठीभिर्धातकीलोभ्रवाणकैः ।
विल्वमोचरसाम्बाक्षं पाठेन्द्रयववत्सकैः ॥
आमवीजसमङ्गातिविषायुक्तैर्विचूर्णितैः ।
मधुतण्डुलपानीयपीतैर्नृसैश्च प्रवाहिका ॥
सर्वोऽतिसारो यद्दृशी प्रथमं याति वेगतः ।
वृद्धगङ्गाधरं चूर्णं रुन्ध्याद्जीर्वाणवाहिनीं” ॥
समङ्गा लज्जालुः । वृद्धगङ्गाधरचूर्णं ॥ * ॥
अङ्गोठमुलकल्कं तण्डुलपयसा समाक्षिप्तं पीतं ।
सेतुरिव वारिवेग भटिति रुन्ध्यादन्तरं ॥
अङ्गोठकल्कः ॥ * ॥
“कुटजत्वग्जलामात्रं द्रोणीरीरे पचेत् भिषक् ।
पादशेषं प्रहतं नीत्वा वस्त्रपूतं पुनः पचेत् ॥
लज्जालुर्धातकी विल्वं पाठा मोचरसस्तथा ।
सुप्तं प्रतिविषा चैव चूर्णायेषां पणः पणः ॥
निक्षिप्य विपचेत्तावत् यावत् दर्बि प्रणिष्यते ।
जलेन क्वागदुग्धेन पीतो मण्डेन वा जयेत् ॥
घोरान् सर्वानतीसारान् नानावर्णान् सवेदनान् ।
अष्टगदरं समक्षश्च तथार्गसि प्रवाहिका ॥”
कुटजावलेहः ॥ * ॥
“हृत्वालावाणं सट्टं पिष्टैरामलकोर्मियक् ।
आर्द्रकस्य रसेनाशु पूरयेन्नामिमण्डलं ॥
नदीवेगोपमं घोरं प्रवृद्धं दुर्दरं वृणा ।
सद्योऽतिसारमजय नाशयत्येष योगराट् ॥
पाठा पिष्टा च गोदध्वा तथा रुध्यत्वगाम्बजा ।
अतीसारं व्यधादाहयुक्तं हन्त्युदरे धृता ॥ * ॥
अथ वातातिसारस्य लक्षणं ।
“असृणं फेणिजं रूक्षमल्पमल्पं मुहुर्मुहुः ।
प्रसृजामं सरक्कष्टं मास्तेनातिसार्यते” ॥
असृणमीषद्रक्तं । प्रसृजत् पुरीषं । सरक्कष्टं
शब्दो गुदे । तत्साहचर्यत्वात् रुगपि गुद एव
बोद्धव्यः ॥ * ॥ तस्य चिकित्सा ।
“वचा चातिविषा सुप्तं वीजानि कुटजस्य च ।
श्रेष्ठं कषाय एतेषां वातातिसारशान्तये” ॥ * ॥
अथ पित्तातिसारस्य लक्षणं ।
“पित्तात् पीतं प्रसृजत् दुर्गन्धिं हरितं द्रुतं ।
गुदपाकवृषामूर्च्छादाहयुक्तं प्रवर्त्तते” ॥ * ॥
तस्य चिकित्सा ।
“विल्वशृङ्गवाम्मोदवाणकातिविषाहतं ।
कमायोहन्त्यतीसारं सामं पित्तसमुद्भव” ॥
विल्वदिक्वाथः ॥ * ॥
“रसाञ्जनं सातिविषं कुटजस्य पणं त्वर्चं ।
धातकीशृङ्गवेरश्च पाययेत्तण्डुलाम्बुना ॥
निहन्ति मधुना पीतं पित्तातीसारमुत्पन्नं ।
अग्निं सन्दीपयत्येतत् शूलमाशु निवारयेत् ॥
रसाञ्जनादिचूर्णं ॥ * ॥ अथ पित्तातिसारमेदस्य

रक्तातीसारस्य संप्राप्तिमाह,—

“पित्तवृद्धिं यदात्यर्थं द्रव्याण्यत्राति पैंतिके ।
तद्दोषाज्जायते श्रीर रक्तातीसार उल्लेख ॥३॥”
तस्य चिकित्सा ।

वत्सकतखलगार्द्रा दाडिमफलरम्भवा त्वक् च ।
त्वगयुगल पलमान विपचेदयाश्रसन्मिते तोये ॥
अयमभाग शेषं क्वाथ मधुनापिचेत् पुरुष ।
रक्तातिसारमुल्लेखमतिश्रयित नाशयेन्नियत ॥
कुटजदाडिमक्वाथ ॥ * ॥

“कुटजातिविषा मुक्त बालकं लोभ्रचन्दनं ।
घातकी दाडिम पाठा क्वाथमेषा समाक्षिक ॥
पिबेद्रक्तातिसारे तु दाहशूलामसयुते ।
कुटजादिकषायोऽयं सर्वातीसारनाशन ॥”
चन्दनमत्र रक्ताचन्दन कुटजादिक्वाथ ॥ * ॥

“गुडेन नक्षयेदित्य रक्तातीसारनाशन ।
आमशूलविषमधु कुक्षिरोगहरं पर ॥”
विष्व सुखिन्नं बालविल्वगर्भं शीत तत्खेदेनोदक
चातुपेय । गुडविल्व ॥ * ॥

“अम्बाभामलकीनान्तुकुट्टयेत् पल्लवान् नवान् ।
सगृह्य खरस तेषा अजाक्षीरेण योजयेत् ॥”
तत्पिबेन्मधुना युक्त रक्तातीसारनाशन ।
अम्बादिखरस ॥ * ॥

“निष्काथ्य मूलममल गिरिमल्लिकाया
सम्यक् पञ्चदितयमम्बुचतु शरावे ।
तत्पादशेषसलिल खलु श्रोमणीय
क्षीरे पलदयमिते कुशलेरजाया ॥
प्राक्ष्य माषकान्गुली मधुनस्तत्र शीतले ॥
रक्तातिसारी तत्पीत्वा नैरन्य क्षिप्रमाप्नुयात्” ॥
कुटजक्षीर ॥ * ॥

“पीत्वा शतावरीकल्क पयसा क्षीरमुग् जयेत् ।
रक्तातिसार पीत्वा वा तथा सिद्ध छत नर ॥”
शतावरीकल्कस्तद्वृत्त ॥ * ॥

“गोदुग्धनवीनतन्तु मधुना सितया सह ॥
क्षीर रक्तातिसारे तु ग्राहक परमं मत” ॥
नवनीतावलेह ॥ * ॥

“पीत मधुसितायुक्त चन्दन तण्डुलाम्बुना ।
रक्तातिसारजिद्रक्तपित्तदृढाहमेहनुत्” ॥
चन्दनमत्र श्वेत । चन्दनकल्क ॥ * ॥

“विरैकैर्नक्षत्रिभिर्यस्य गुद पित्तेन दह्यते ।
पथ्यते वा तयो कार्यं सेकप्रक्षालनादिक” ॥
आदिशब्देन लेपादिग्रह ।

“पटोलयष्टीमधुकक्वाथेन शिशिरेण हि ।
गुदप्रक्षालन कार्यं तेनैव गुदसेचन ॥
दाहे पाके हित क्वागीदुग्ध सक्षौद्रशर्कर ।
गुदस्य क्षालने सेके युक्त पाने च भोजने ॥
गुदस्य दाहपाकयो ।

“गुदनि सरणे प्रोक्त चाक्षेरीछतमुत्तमं ।
अतिप्रवृत्त्या महती भवेद्यदि गुदव्यथा ।
खिन्नमूषकमासेन तदा सखेदेयेद्गुदं ॥
अथ गोधूमचूर्णस्य सनीतस्य तु वारिणा ।
साक्षात्स्य गोलक कृत्वा मृदु संखेदेयेद्गुदं ॥
(गुदव्यथायां) गुदमंशे गुदखेदेरभ्यव्यान्तःप्रवेशयेत् ।

प्रविष्टं खेदेयेन्मन्द मूषकस्याभिषेण हि ॥”

मूषकस्याभिषेण काष्ठीकेनोत्सिन्नेन ररख-
पत्रादिस्थापितेन खेदेयेत् ।

“मूषकस्याथ वसया पार्थुं सम्यक् प्रलेपयेत् ।
गुदमश्रमिधो व्याधिं प्रशश्यति न सशय ॥

चाक्षेरीकोलदध्यस्तक्षारनागरसयुतं ।
छत विपक्षं पातयं गुदमश्रगदापह ॥
चाक्षेरी चतुष्पत्रा अल्लोलनिका तस्या खरस
कोलस्यं क्वाथ दध्यस्तदधिरूपमस्त एतत्रयं
मिलित छताक्षतुर्गुणं । क्षारनागरयो कल्क ।
चाक्षेरीछत ॥ * ॥

“कोमल पद्मिनीपत्र य खादेच्छर्करान्वित ।
एतन्निश्चित्य निर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गम ॥
पद्मिनीपत्र पुरश्चनिपत्र तत्सशोष्य संचूर्ण्य शर्करा
युक्तं खादेत् । अयन्तु गुदमंशोऽतीसार विनापि
भवति । तत क्षुद्ररोगेषु लिखित । अत्र तु
गुदस्य दाहपाकव्यथाप्रसङ्गात् अश्रोऽपि लिखित ।
चिकित्सा तूभयत्र तुल्यैव ॥ * ॥ अथ श्लेष्माति-
सारस्य लक्षणं ॥

“श्वेत स्त्रिध घन विस्त्र शीतल मन्दवेदन ।
गोरवारुचिसयुक्त श्लेष्मणा सार्थ्यते शृङ्खल ॥
विस्त्र स्यादामगन्धि यत् ॥ * ॥ अथ तस्य चिकित्सा ।

“श्लेष्मातिसारे प्रथमं हित लङ्घनपाचन ।
योज्यश्वामातिसारघ्नो यथोक्तो दीपने गण ॥
चयश्चातिविषा कुल बालविल्व सनागर ।
वत्सकत्वक्फले पथ्या कर्द्विश्लेष्मातिसारनुत्” ॥
चयादिक्वाथ ॥ * ॥

“हिङ्गु सौवर्चल व्योषमभयातिविषा वचा ।
पीतमुष्णाम्बुना चूर्णमेधा श्लेष्मातिसारनुत्” ॥
हिङ्गुवादिचूर्ण ॥ * ॥

“क्षमिशकवचाविन्धयेशीधान्याककटफल ।
रथा क्वाथ भिषग्दद्यात् अतीसारे बलासजे” ॥
विडङ्गादिक्वाथ ॥ * ॥ अथ द्विदोषजातिसाराणां
लक्षणां च चिकित्सा च ।

“द्विदोषलक्षणेर्विद्यादतीसार द्विदोषज ।
तेषा चिकित्सा प्रोक्तैव विशिष्टा च निगद्यते ॥
कटफल मधुक लोभ्रत्वक् दाडिमफलस्य च ।
सतण्डुलजल चूर्णं वातपित्तातिसारनुत्” ॥
वातपित्तातिसारे ॥ * ॥

“चित्रकातिविषा मुक्त बालविल्व सनागर ।
वत्सकत्वक्फलं पथ्या वातश्लेष्मातिसारनुत्” ॥
वातश्लेष्मातिसारे ॥ * ॥

“मुक्ता सातिविषामूर्त्वा वचाचकुटजः समा ।
रथा कषाय सक्षौद्र पित्तश्लेष्मातिसारनुत्” ॥
पित्तश्लेष्मातिसारे ॥ अथ सन्निपातातिसारस्य लक्षणं ।

“तन्त्रायुक्तो मोहसादास्यशोषी
वर्षं कुर्यान्नैकरूपं दृषार्त्तं ।
सर्वोद्धूते सर्वलिङ्गोपपत्ति
छप्पोऽसाथो बालवृद्धावलाना” ॥

अथ तस्य चिकित्सा ॥ * ॥

“पक्ष्मलीभलाविल्वगुडुक्षीमुस्तनागरै ।
पाठाभूनिम्बवर्दिहकुटजत्वक्फले छतं ॥

सर्वजं हन्यतीसारं ज्वरश्चापि तथा वमि ।
सशूलोपद्रव आसं कासं वापि सदुस्तर ॥
पक्ष्ममूल्यत्र सामान्या पित्ते योज्या कनीयसी ।
वाते पुनर्वर्त्तसे च सा योज्या महती मता” ॥
वर्दिहं बालक । पक्ष्ममूल्यादिक्वाथ ॥ * ॥

“अभया नागर मुक्त गुडेन सह योजितं ।
चतु समेय गुटिका स्यात्त्रिदोषातिसारनुत् ॥
आमातिसारमानाह सविबन्ध विस्त्रचिका ।
क्षमीनरोचक हन्यादीपयथाशु चानल” ॥
चतु समो मोदक ॥ * ॥

“तत्काणाक्षयकुटजत्वक् तण्डुलवारिणा ।
पिष्टा चतु पलमिता अम्बुपल्लववेष्टिता ॥
सूत्रेण बद्धा गोधूमपिष्टेन परिवेष्टिता ।
लिप्ताश्च घनपङ्केन निर्दहेद्गोमयाभिना ॥
अङ्गारवर्णाश्च मृद दृष्ट्वा वक्षे समुद्धरेत् ।
ततो रस समादाय शीत क्षौद्रयुत पिबेत् ॥
उक्त कृष्णात्रिपुत्रेण पुटपाकस्तु कौटज ।
जयेत् सर्वानतीसारान् दुस्तरान् सुचिरोत्थितान्
कुटजपुटपाक ॥ * ॥

“कुटजत्वक्कृत क्वाथो वस्तपूतो घनीकृत ।
स क्षीरोऽतिविषायुक्त स्यात्त्रिदोषातिसारनुत् ॥
इच्छन्त्यत्रायमश्रेण क्वाथादतिविषारज ।
प्रक्षिपेद्वा चतुर्धाशमिति केचिद्वदन्ति हि” ॥
कुटजावलेहः ॥ * ॥

“पलमङ्गोटमूलस्य पाठां दावर्त्तं च तत्समा ।
पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन वटकानक्षसम्मितान् ॥
क्वायाशुष्काश्च तान् कुर्यात्तेष्वेकं तण्डुलाम्बुना ।
पेषयित्वा प्रदद्यात् पानाय गदिने भिषक् ॥
वातपित्तकफोद्धृतान् दन्धान् सान्निपातिकां ।
हन्यात् सर्वानतीसारान् वटकोऽयं प्रयोजित” ॥
अङ्गोटवटक ॥ * ॥ अथागन्तुजस्य श्लोकाति-
सारस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ।

तेस्तेर्भावे श्लोचतोऽप्याशनस्य
वाष्पोष्मा वै वक्षिमाविश्य जन्तो ।
कोष्ठ गत्वा क्षोभयेत् तस्य रक्तं
तद्वाधस्तात् काकागन्तीप्रकाश ॥
निर्गच्छेद्दे विद्विमिश्र ह्यविश्रा
निर्गन्ध वा गन्धवद्वातिसार ।
श्लोकोत्पन्नो दुस्त्रिकित्योऽतिमात्र
रोगो वैद्यै कथं एष प्रदिष्ट ॥

अयमर्थः । तेस्तेर्भावे विवन्धुवित्तद्यादिभि श्लोचतः श्लोक
कुर्वन्त । जन्तो प्राणिनः । वाष्पोष्मा वाष्प श्लोकज-
देहोष्मणा जनित नेत्रनासागणादिषु जल तेन स-
हित उष्मा श्लोकज देहतेजः । स कोष्ठं गत्वा वक्षि-
माविश्य जठराग्नि मन्दीकृत्य । वाष्पसाहित्यादुष्म-
णापि वक्षेर्मन्दीभाव इति न दोष । वक्षेर्मन्दीभावादेव
अल्पाग्नस्येति जन्तोर्विशेषणं । ततस्तस्य जन्तोः
रक्त क्षोभयेत् स्वस्थानाञ्चालयेत् । इति संप्राप्ति ॥
अथ लक्षणं । तच्च रक्त अधस्तात् गुदात् काका-
गन्तीप्रकाश गुह्याफलसदृशं विद्विमिश्र गन्ध-
वध । अविट् निर्गन्धं वा निर्गच्छेत् । श्लोकोत्प-
न्नोऽतिसार अतिमात्रं दुस्त्रिकित्यः । श्लोकाप-

नोदनं विना केषलेन भेषजेन प्रतिकर्तुमशक्य-
त्वात् । एषोऽतिसारं वैद्यैः कथं कथेन साध्यः ।
प्रदिष्टः कथित इत्यर्थः ॥ * ॥ अयामानुजत्वेन
साम्यात् भयातिसारस्यापि संप्राप्तिपूर्वकं ज्ञेय-
मत्रैवाह ।

चित्रकेण युता एषां काथ प्यामातिसारनुव्” ॥

ताः खेहृच्छप्रभवा मतास्तु' ॥

दीति समासः अतुल्यस्यणयुक्ता इति यावत्।)

1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 2679, 2680, 26

अनु

कतायष्टिमधु । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्या गुणा
क्षीतनकशब्दे द्रष्टव्या ॥ (यष्टिमधु इति भाषा) ।
अतिस्फिर, चि, (स्फायी ओष्याया दृढौ अति +
स्फाय + स्फायितश्चिश्चिस्फीत्यादिस्त्रेण रक्
ष्टयोदरादित्वात् आयभागस्य इ अतिदृढः)
अतिस्फूर्तिशाली । तत्पर्यायः । स्फेष्ठ २ । इति
जटाधरः ॥

अतिहसित, स्त्री, (अतिशयेन हसित हास्य हस् +
भावे क्त ।) अतिशयहास्य । इति जटाधरः ॥
(ज्येष्ठानां स्मितहसिते मथ्यानां विहसिताव-
हसिते च । नीचानामपहसित तथातिहसितश्च
बहुभेदा ॥ “मधुरस्वर विहसित सांसशिर-
कम्पनमवहसित । अपहसित सास्त्राक्षं वि-
क्षिप्ताङ्गं भवत्यतिहसित” ॥ इति साहित्य-
दर्पणे ॥)

अतिहासः, पुं, (अतिशयेन हास हास्यम् अति +
हस् + भावे घञ् ।) सशब्दहास । तत्पर्यायः ।
अनुस्यूत २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अतीत, चि, (अति + इण् + क्त) भूतकाल । तत्र
तिष्ठो धी टी ठी विभक्तयो भवन्ति । यथा
भवद्भूतमध्ये त्रिंश क्वाद्या । क्वाद्या क्षयस्तिख-
स्तिख क्रमाद्वर्त्तमानातीतभविष्यत्सु कालेषु स्युः ।
इति मुग्धबोधव्याकरण ॥ तस्य लज्जणादि यथा ।
वर्त्तमानध्वसप्रतियोगित्वमतीतत्व । लङ्लुङोरती-
तत्व । णिट्क्लोर्ध्वक्त्तु परोक्षत्वं अतीतत्वश्च ।
लुङोऽतीतत्व क्रियातिक्रमश्च । कुतश्चिद्गुणाव-
क्रियानिष्पत्तिः क्रियातिक्रमः । क्तत्वत्वोरती-
तत्व । इति सारमञ्जरी ॥

अतीत, चि, (अति इण् कर्त्तरि क्त ।) गत । भूत ।
अतिक्रान्त । यथा,—
“न नस्यं न्यूनसमाब्दे नातीताशीतिवत्सरे” ।
इति वैद्यकपरिभाषा ॥ सङ्कीर्तशास्त्रमते मान-
प्रमेदः ॥

अतीन्द्रिय, चि, (इन्द्रियमतिक्रान्तम् अत्यादीति
समासः ।) अप्रत्यक्ष । प्रत्यक्षाविषय । इन्द्रिया-
गोचरं । इन्द्रियाग्राह्यं । इत्यमरः ॥
“योऽज्ञावतीत्यज्रयग्राह्यं स्रष्टोऽव्यक्तं सनातन” ।
इति मनुः ।

“अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो
बभूव भावेषु दिलीपनन्दन” ॥ इति रघुवशे ॥
अतीव, य, (अथेव इव अवधारणे प्रादिसमासः,
अवधृतातिशयेऽत्यन्तातिशये च ।) अतिशय ।
इत्यमरः ॥

“अह हि कारणं श्रुत्वा वैरस्यातीवमानद” ॥
इति रामायणे ॥

अतीसारः, पु, अतिसाररोग । इति वैद्यकः ॥

अतुलः, पु, (नास्ति तुला सादृश्य यस्य सः ।) तिल-
रुद्धः । इति शब्दचन्द्रिका । तुलनारहिते चि ॥
“राक्षसेन्द्रप्रभावेण श्रिया चातुलया तथा” ॥
इति रामायणे ॥

अतुल्य, चि, (न तुल्य सदृशं नञ्समासः ।) निस्तुल्य ।
अनुपम । असाम्यं । असदृश । यथा,—

अत्य

“अतुल्यमहसा साकं मम रामेण विग्रहः” ।
इति भट्टिः ॥
अतुष्टिकर, चि, (तुष्टिं सन्तोष करोति तुष्टि +
कृ + कर्त्तरि टच् उपपदसमासः स्त्रिया स्त्रीप्
अतुष्टिकरी ।) सन्तोषाजनकं । यथा मनुः,—
“अनिर्देशश्च प्रेतान्नं अतुष्टिकरमेव च” ॥
इत्याङ्गिकतत्वं ।

अटप्ति, स्त्री, (टप् + भावे क्तिन् न टप्ति सन्तोष
नञ्समासः । वङ्गोऽहौ तु टप्तिरहित अस-
न्तोषकरः ।) टप्यभाव । अपरितुष्टि । अनामि-
क्षाष । यथा,—

“उद्भाट्यमितम प्रवेशदहनं कदम्बवित्ता रसा ।
वर्णं पाण्डुविवर्जितं क्षयितता कर्माणि पित्तस्यै”
इति रत्नित ॥ अटप्ते चि ॥

अतेज, [स्] स्त्री, (न तेज तेजोविरोधितम
नञ्समासः ।) काया इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजो-
रहिते चि ॥

अत्क, पु, शरीरावयव । अङ्ग । इत्युणादिकोषः ॥
अत्क, चि, (अतति सततमनित्यतया विकार
गच्छति अत् + कन् अतति सततं गच्छति अत् +
कन्) पथिकः । पाथ्यः । इत्युणादिकोषः ॥

अत्कृष्ट, अतिक्रमे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ दन्त्य-
वर्गाद्योपधः । उ अतिदृष्टते । इति दुर्गादासः ॥

अत्ता, स्त्री, (अतति सततं स्नेहं संबध्नाति अत् +
तक् स्त्रिया टाप् ।) माता । ज्येष्ठा भगिनी । इत्य-
मरटीकाया रमानाथः ॥ अत्ता माताग्रजससा ।
इति नानार्थकोषः ॥ प्राकृतभाषायां अत्तु । इति
साहित्यदर्पणटीका ॥

अत्ति, स्त्री, (अत्यते सततं कर्मणि सम्बध्यतेऽनया,
अत् करणे क्तिन् माता च ।) नाद्योक्तौ ज्येष्ठा
भगिनी । इति शब्दरत्नावली ।

अत्तिका, स्त्री, (अत्ति + स्वार्थे कन्) अन्तिका ।
नाद्योक्तौ ज्येष्ठा भगिनी । इति भरतः द्विरूप-
कोषश्च ।

अतु, पु, (अतति सततं गच्छति अत् + कर्त्तरि न
वायुः सततगन्ता पथिकः ।) सूर्यः । इत्युणादि-
कोषः ॥

अत्यः, पु, (अतति शीघ्रं गच्छति अत् + कर्त्तरि
यत्, क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽप्यभिनिविष्टते
इति न्यायात् अन्यथा हलन्तात् अत्य अत्य इति
स्यात् हुतगामी अश्वः ।) अश्वः । वैदिकशब्दोऽयः ॥

अत्यन्त, स्त्री, (अन्त सीमामतिक्रान्तम् अत्यादीति
समासः ।) अतिशयः । यथा । अत्यन्त कठिनौ
तथापि हृदयानन्दाय वज्रोद्धौ । इति नरहरि-
कविः ॥

अत्यन्तकोपन, चि, (अत्यन्त कोपन क्रोधशीलं
द्वितीयातत्, कुप् + कर्त्तरि युच् ।) अतिशय-
क्रोधी । तत्पर्यायः । अण्ड २ । इत्यमरः ॥

अत्यन्तगामी, [न्] चि, (अत्यन्तं शीघ्रं गच्छति
अत्यन्त + गम् + गिनि उपपदसमासः ।) अति-
शयगमनशीलः । अतिशीघ्रगमनकर्त्ता । तत्प-
र्यायः । अत्यन्तिक २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अत्या

अत्यन्तः सुकुमार, पु, (अत्यन्तं सुकुमार कर्म-
धारयः ।) कङ्कुनीरुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अत्यन्तिक, पु, (अत्यन्त गच्छति अत्यन्त + ठन्
ठस्येक इति ठस्य इक अति सातिशयमन्तिक
कर्मधारय, अतिगिकटम् ।) अतिशयभ्रमणकर्त्ता ।
अत्यन्तगामी । इति हेमचन्द्रः ॥

अत्यन्तीन, चि, (अन्तस्यात्यय अत्ययीभावसमासः ।
अत्यन्तं गामी द्वितीयातत्पुरुषः । जघ्नीं परम्प-
रीणा त्वमत्यन्तीनत्वमुन्ने इति भट्टिः ।) भृश-
ङ्गामी । अतिशयगमनशीलः । इत्यमरः ॥

अत्यस्त, स्त्री, (अत्यन्त अस्तोरस फलपत्रादौ यस्य
सः ।) रुद्धास्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ तैत्तिज इति
भाषा ॥

अत्यस्तपर्णी, स्त्री, (अत्यस्त पर्णं पत्रं यस्या सा
जातित्वात् ङीप् ।) जताविशेषः । तत्पर्यायः ।
तीक्ष्णार कण्डूरा इ वक्षिभूरणः ४ करवडवल्ली ५
वयस्या इ अरण्यावासिनी ७ । अस्य गुणाः ।
तीक्ष्णास्त्य । जीहृशूलविनाशित्व । वातहारित्व ।
अभिरुचिकारित्व । गुल्मश्लेष्मरोगापहारित्वश्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अत्यस्ता, स्त्री, (अत्यन्त अस्तोरसो यस्या सा
स्त्रिया टाप्) वनवीजपूरः । मधुरलेवुः । मधुटावा
इति ख्याता । इति रत्नमाणा ॥

अत्यय, पु, (अति + इण् + भावे अच् ।) नृत्य ।
अतिक्रमः । दण्डः । दोषः । कृच्छ्रः । इत्यमरः ॥
(“जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमन्ति यतस्तत ।
आकाशमिव पद्मेन न स पापेन लिप्यते ॥
इति मनुः) ॥

अत्यर्थ, स्त्री, (अर्थमतिक्रान्तं अत्यादीति समासः ।)
अतिशयः । तद्विशिष्टे वाच्यलिङ्गः । इत्यमरः ॥ ।
“लक्ष्मणो राममत्यर्थमुवाच हितकाम्यया” ।
इति रामायणे ॥

अत्यल्प, चि, (अत्यन्तमल्प मनाक् ।) यत्किञ्चित् ।
अतिसूक्ष्मः । तत्पर्यायः । अल्पिष्ठ २ अल्पीय ३
कणीयः ४ अणीय ५ । इत्यमरः ॥

अत्याकारः, पुं, (अति आधिक्येन आकारः तिर-
स्कारः । आ + कृ + भावे घञ् ।) अतिशयितः ।
आकारो देह कर्मधा । दृष्टदेहः । अतिशयित
आकारो यस्य सः तद्विशिष्टः ।) न्यक्कारः । तिर-
स्कारः । इति हेमचन्द्रः ॥

अत्याचार, स्त्री, (आचारमतिक्रान्तं अत्यादीति
समासः ।) विरुद्धाचरणः । आचारमतिक्रम्य इत्य
अयीभावसमासनिष्पन्नः ॥

अत्याचारः, पुं, (अति अनुचित आचारः कर्मधा ।)
अनुचिताचारः । असङ्गताचरणः । आचारोक्त-
हृनः । अन्यायः ॥ (अति अनुचित आचार आच-
रण यस्य स अन्यायाचरणकारोः) ॥

अत्याज्य, चि, (यत्कुं न शक्य अति त्यज् + शक्यार्थे-
ण्यत्, कुत्वाभावः ।) त्यागानर्हः । अत्यक्त्यः । अत्य-
जनीयः । यथा, यत् पतितस्त्रीगमनस्य कधुत्व
प्रायश्चित्तविवेककृद्भिस्तं तदत्याज्यापरं । इति
प्रायश्चित्तवचः ॥

अत्याल', पु, (अति अत्याशयेन वा चतुर्दिक्षु अलति भूषति अति + आ + अल + कर्त्तरि अच् । आलचिता इति भाषा) रक्तचित्रकटुश्च । इति राजनिर्घण्टे ॥

अत्याशा, स्त्री, (अतिशयेन आशा) अतिशयाशा । अत्यन्तस्पृहा । असम्भावनीयवाञ्छा । यथा,— “अत्याशामिरुपागताध्वगगणान् धन्वावनौ ता-पिताम्रोयत्तर्पयितु क्षमोऽस्मि मम तदुखैर्मनो दूयते” । इत्युद्धट ॥

अत्याहारी [न] चि, अतिपूर्वाङ्पूर्ववृद्धातोः कर्त्तरि णिन् प्रत्ययनिष्पन्न । अतिशयाहारकर्त्ता । वज्राशो । अपरिमितभोजी ॥

अत्याहित, स्त्री, (अत्यन्तमाधीयते तन्निवारणाय चित्त निधीयते ऽत्र अति आ + धा + क्तोऽधि-करणे द्रव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यश्च इति सूत्रेण क्त अधिकरणे) महाभीति । अतिशयभय । जीवा-नपेक्षि कर्म । जीवनाशारहितसाहसकर्म । इत्य-मर ॥ (अत्याहित किमपि राक्षसकर्म कुर्यात् । इति रामायण ।)

अत्युक्ति, स्त्री, (अतिशयेन उक्ति कथनम् अति + वच् + भावे क्तिन्) आरोपितकथन । अति-शयोक्ति । असम्भवेति । अलङ्कारविशेषः । यथा । “अत्युक्तिरुद्धतातथ्यशैथिल्योदाह्यादिवर्णन । त्वयि दातरि राजेन्द्र याचका कल्पशाखिन ” ॥ इति चन्द्रालोक ॥

अत्युह, पु (अतिशयेन ऊहते रवजनिर्गच्छा-वर्षकण्ड यथा तथा शब्दायते य अति + ऊह + कर्त्तरि अच् । अतिशयित ऊहस्तर्क प्रादीति समास, अतितर्कः) कालकण्ड । दात्यूहपक्षी । इति मेदिनी ॥ अतिशयवितर्कः ॥ (अत्युह नीलिकाया स्त्री कालकण्डखगे पुमान् ॥ इति-मेदिनी ॥)

अत्युहा, स्त्री, (अतिशयित ऊह पुष्पोत्कर्षेण तर्को यस्या सा स्त्रिया टाप्) नीलिका । प्रोफालिका । इति मेदिनी ॥

अय, य, एतद् + सप्तमर्थे ञल् एतद्दृश्यस्य अशा-देश्) एतस्मिन् । एतान्ने इति भाषा । एतच्छब्दस्य सप्तम्यास्त्रादेशे रूपोऽय ॥ (अपि सन्निहितोऽत्र कुलपति ॥ इति शाकुन्तले ॥)

अयमवान्, [त्], चि, (एतद् + अन्नेभ्योऽपीति प्रथ-मार्थे ञल् अय अय मवन् व र्मधारय ।) पूव्य । ज्ञाघ्य । मान्य । नाटकेऽस्य प्रचुरप्रयोग । इति हेमचन्द्र ॥ (नूनमत्रभवत् शराहति सर्व-धायमनुयाति सायक ॥ इति भारवि ॥)

अचि, पु, (अस्ति स्म एकगण्डूषेणैव सर्वमेव गङ्गा-जल पीनवान् अच् + कर्त्तरि ङन् दस्य त । “मरीचिरन्यङ्गिरसौ पुनस्त्य पुनह क्रतु । ब्रह्मणो मानसा पुनः वशिष्ठश्चेति सप्त ते” ॥ इति) सप्तविंशत्ये ऋषिविशेषः । स च ब्रह्मण-श्चक्षुषो जातः । तस्य भार्या कर्दममुनिकन्या धनसूया । पुत्र दत्त १ दुर्वासा २ चन्द्रश्च ३ । इति श्रीभागवतः । (यथा मनु, —

“मरीचिमन्यङ्गिरसौ पुनस्त्य पुनह क्रतु । प्रचेतस वशिष्ठश्च भृगु नारदमेव च” ॥) अचिजात, पु, (अचिर्जात उत्पन्नः पञ्चभीततुरगः ।) चन्द्रः । द्विजन्मा । यथा,—

“अचिजातस्य या मूर्तिः शशिं सञ्जनस्य च । वा सा चैवाचिजातस्य तमसो दुर्जनस्य च” ॥ इति त्रिविप्रममट्ट ॥

अचिदृग्ज, पु, (अचि दृक् चक्षुः षष्ठीतत्पुरुष तस्या जात अचि दृक् + जन् + ड उपपदसमास ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्र ॥

अचिनेचज, (पु,) चन्द्र । इति ण्टाधर ॥ अचिनेत्रप्रसूत, पु, (अचिनेत्रात् प्रसूतः पञ्चमी-तत्पुरुष) चन्द्र । इति हज्जायुध ॥

अचिनेत्रभू, पु, (अचिनेत्रात् भवति य अचिनेत्र + भू + कर्त्तरि क्तिप्) चन्द्र । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अचिभारदाजिका, स्त्री, अचिश्च भरदाश्च द्वन्द्वः

तयोः स्त्रीपुंसयोर्मैथुनात् जाता अचि भर-दाज + “द्वन्द्वादुन् वैरमैथनयोरिति” वुन् तस्य अक स्त्रिया टाप्) अचिभारदाजी विवाहः । इति शुब्दरत्नावली ॥

अथ, व्य, (अर्थ + ड एषोदरादित्वात् रस्य णोपः ।) मङ्गल । अगन्तर । आरम्भ । प्रश्न । कार्त्तव्य । इत्यमर ॥ अधिकारः । सशयः । विकल्पः । समु-च्चयः । इति मेदिनी ॥ (अथ तस्य विवाहकौतक लक्षित विभ्रत एव पार्थिव ॥ इति रघुवशे ॥)

अथकि (अर्थ पूर्वोक्त वाक्य कवते स्त्रीकरोति अर्थ + कु + हिम् एषोदरादित्वात् वस्य लोपः । अर्थो ऽभिधेयैरेव प्रयोजननिश्चितिषु इत्यमरः ।) व्य, स्त्रीकारः । इति शुब्दरत्नावली ॥

अथर्व [न] स्त्री, (अथ लोकोमङ्गलाय अथर्वति प्रस्तु-यते यत् अथ + अथर्व + कर्मणि अनिप् शकान्धा-दित्वात् पररूपं । मङ्गलागन्तरारम्भप्रश्नकार्ये अथो अथ इत्यमरः) वेदविशेषः । इति मेदिनी ॥ तत्तु चतुर्थवेदः नवशाखायुक्तः । अस्य विवरण वेदशब्दे द्रष्टव्य ॥

अथर्वण, पु, (अथर्वं विद्यतेऽस्य न प्रत्ययः ।) शिव । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अथर्वणि, पु, (अथर्ववेद नयति ज्ञानविषय प्राप-यति अथर्वन् + नी + कर्त्तरि क्तिप् । एषोदरा-दित्वात् ङस्) अथर्ववेदश्चाक्षराक्षरः । पुरोहितः । इति मेदिनी ॥

अथर्वो [न] पु, (अथ लोकात्मङ्गलाय अथर्वति वेदवि-शेष प्रस्तौति अथ + अथर्व + अनिप् शकान्धादि-त्वात् पररूपं) ब्राह्मण । इति मेदिनी ॥ (छतपद-पक्षिर्नयवेदः ॥ इति भारवि ॥)

अथो, व्य, (अर्थ + डो एषोदरादित्वात् रणोपः) मङ्गल । अगन्तर्यः । समुच्चयः । प्रश्न । आरम्भ । कार्त्तव्य । अधिकारः । सशयः । विकल्पः । इति मेदिनी ॥

(“स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या धर्मः शौच सुमाधित । विविधानि च शिन्धानि समादेयानि सर्वतः” ॥ इति मनु ॥)

अद इ बन्धे । (आदि परस्मैपदी सेट् इदित्) इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ अच्यते । इति दुर्गादास ॥

अद ल औ मन्त्रणे (अणिट् परस्मैपदी अदादि ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ ल अति । औ असा । गणकृतमनित्यमिति न्यायात् शप स्थितौ अद-तीत्यपीति वररुचि । इति दुर्गादास ॥

अद [स्] चि, (न दस्यते अद्गु इदन्त्या अङ्गुलिस्तु-क्षिप्यते यत्र न + दस् + वाङ्ल्यात् क्षिप् चि-क्षिप्त्वञ्च ।) एतत् । पुरोवर्त्ति । यद् इति भाषा । परः । परोक्षभूतः । इति मेदिनी । सेद् इति भाषा ।

अदत्त, चि, (न दत्तम् उत्पद्य गणसमासः गणत्र अप्राशस्त्ये यथा कारिकायां ।

“तत् सादृश्यमभावश्च तदन्यत् तदस्यता ।

अप्राशस्त्य विरोधश्च नर्थः षट् प्रकीर्तितः” ॥

इति ।) अन्यायेन दत्तः । यथा । यत् पुनरन्या-येन दत्तं तददत्तः । षोडशप्रकारमपि प्रत्याहर्त्त-व्यमेव इत्यर्थादुक्तं भवति । नारदेन च । दत्त समविध प्रोक्तमदत्त षोडशात्मकमिति प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः स्वरूपं विष्टतः ।

“अदत्तन्तु भयक्रोधशोकवेगकृणान्तैः । तथोक्तोचपरीहासव्यासच्छयेयागतः ॥ पाञ्चमूलास्तन्नात्तमसोन्मत्तः पवर्जितः ।

कर्त्ता ममेद कर्मेति प्रतिजामेच्छया च यत् ॥

अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्यं वा धर्मेसंहिते ।

यदत्त स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत् स्मृतमिति ॥

अयमर्थः । भयेन बन्दिग्राह्यादिभ्यो दत्तः । क्रोधेन पुत्रादिवेरनिर्यातनायान्यसौ दत्तः । पुत्रवियोगा-दिनिमित्तशोकाविष्टेन दत्तः । उल्कोचेन कार्य-प्रतिबन्धनिरासार्थमधिहतेभ्यो दत्तः । परिहासे-नोपहासेन दत्तः । एकः स्वयमन्यसौ ददात्यन्यो-ऽपि तस्मै ददातीति दानव्यासः । कृणयोगतः श्रतदानमभिसन्धाय सङ्क्षमिति परिमाथ ददाति । बालेनाप्राप्तषोडशवर्षेण । मूढेन लोक-वेदानभिज्ञेन । असतत्त्वेण पुत्रदासादिना ।

आर्त्तेन रोगाभिभूतेन मत्तेन मदनीयप्रमत्तेन । उन्मत्तेन वातिकाद्युन्मादयन्नेन । अपवर्जितं दत्तं । तथाय मदीयनिद कर्म करिष्यतीति प्रतिजामे-च्छया दत्तः । अचतुर्वेदाय चतुर्वेदोऽहमित्युक्तवते दत्तः । यज्ञ करिष्यामीति धन लब्ध्वा द्यूतादौ विनिरुज्जानाय दत्तमित्येव षोडशप्रकारमपि दत्त-मदत्तमित्युच्यते । प्रत्याहरणीयत्वात् ।

आर्त्त-दत्तस्यादत्तत्व धर्मकार्ययतिरिक्तविषयः । “सुखेनार्त्तेन वा दत्त आवित धर्मकारणात् ।

अदत्त्वा तु मृते दायस्तत्सुतो नात्र सशयः ॥

इति कात्यायनस्मरणात् । यः पुन षोडश-प्रकारमप्यदत्त गृह्णाति यथादेयं प्रयच्छति ।

तयोर्गृहो नारदेनात्तः ।

“गृह्णात्यदत्त यो लोभात् यथादेयं प्रयच्छति ।

अदेयदायको दण्डः तथा दत्तप्रतोच्छका” ॥

इति मिताक्षरा ॥ कन्यकानां त्वदत्तानां । इति

कात्यायनः ॥

अद

“नद्वदत्ता महौ पित्रा भरत शास्तु मिच्छति”

इति रामायण ॥

अदत्ता, स्त्री, (न दत्ता नोत्पद्यता नञ्समास, नञत्र निषेधार्थे ॥) अविवाहिता । इति स्मृति ।
अदन, स्त्री, (अद् भोजने भावे ल्युट् ॥) भक्षण ।
भोजन । इति हेमचन्द्र ॥

“इन्द्रनार्यमशुष्काणां द्रुमाणामवपातन ।

आत्मार्यश्च क्रियारम्भो निन्दितान्नादन तथा” ॥

इति मनु ॥

अदभ, त्रि, (दन्म + रक्त् । दभमत्वं नदभ नञ्समास ॥) प्रचुर । नञ् । इत्यमर ॥ (अदभ-दर्भामविश्रय्य स स्थलीं जहासि निद्रामशिवै शि-वारुते ॥ इति किरातार्जुनीयं ॥)

अदर्शन, स्त्री, (दृश् दर्शने, भावे ल्युट्, नञ्समास ॥) दर्शनाभाव । (अदर्शनश्च ते वीर भूयो मा ताप-यिष्यति ॥ इति रामायण ॥) असाक्षात् । दृष्ट्य-गोचर । तत्पर्याय । विनाश २ । इत्यमर । (आकरणमते लोप' यथा ऋग्वेदप्रातिशाख्ये,—“वितृप्तिषु प्रत्ययादेरदर्शनम्” ॥ इति ॥)

अदल, पु, (न दल्यते मिथ्यते यत्, न दल् + घञर्थे कन् ॥) हिज्जलद्वय । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दल-रहिते त्रि ॥

अदला, स्त्री, (नास्ति दल पत्र यस्या सा ॥) दृत-कुमारो इति शब्दचन्द्रिका ॥

अदाता, त्रि, (न दाता नञ्समास । दा + ढच् ॥) दृपण । दानशक्तिरहित । यथा,—
“अदाता पुरुषस्याग्नी स्वधन त्यज्य गच्छति” ।
इति प्राचीना ॥

“काणेऽदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन् पति ।
मृते भर्त्सरि पुत्रस्तु वाच्योमातुररक्षिता” ॥
इति मनु ॥

अदान्त, त्रि, (न दान्त नञ्समास ॥) तप क्लेश-सहिष्णु । अक्षतवाह्येन्द्रियनिग्रह । इति पुराण ॥

अदिति, स्त्री, (दितिभिन्ना अदिति । नञो दाजो डितिरिति शाकटायनोक्तेऽङितिप्रत्ययान्तो वा । अदनाददिति वा ।) दक्षप्रजापतिकन्या । सा कश्यपपत्नी । देवमाता च । इति त्रिकाण्डशेष ॥ भूमि । अखण्ड । इति शब्दरत्नावली ॥

अदितिनन्दन, पु, (अदितेर्नन्दन पुत्र, षष्ठीतत्-पुरुष ॥) देवता । इत्यमर ॥

अदृक्, [त्रि] त्रि, (नास्ति दृक् चक्षुर्यस्य स ॥) दृष्टिरहित । अन्य । इत्यमर ॥

अदृश्यं, त्रि, (दृश् + कर्मणि कप् न दृश्य, नञ्समास ॥) अदर्शनीय । अदृश्यं । “यथा,—कन्यादेरतिकोमला त्रिभुवनव्याप्यादृश्या जने” । इत्युक्ते ॥

अदृष्ट, स्त्री, (न दृष्ट नञ्समास ॥) अग्निजलादि-द्वारा जातं भय । इत्यमर ॥ जन्मान्तरीय-संस्कार । भाग्य । यथा । “अदृष्टमप्यर्थमदृष्ट-वैभवात् करोति सुमिर्जनदर्शनातिथि ॥ इति श्रीहर्ष ॥ तत्तु आत्मनोऽतीन्द्रियगुण । इद

अद्भु

वासनाजन्यं । तत्त्वज्ञाननाशय । भोगनाशयश्च । धर्माधर्मभेदेन तत् द्विविधं । धर्मेस्तु स्वर्गादि-कारण । गङ्गास्नानयागादिजन्यं । कर्मनाशज-लादिस्पर्शनाशयश्च । अधर्मेस्तु नरकादिकारण । प्रायश्चित्तादिनाशयश्च । इति भाषापरिच्छेद ॥
अदृष्ट, त्रि, (न दृष्ट ॥) अक्षतदर्शन । अवीक्षित ।
“अदृष्टे दर्शनेत्काण्डा दृष्टे विच्छेदभीरता” ।
इति रसतरङ्गिण्या भानुदत्त ॥

अदृष्टवान्, [त्रि] त्रि, (अदृष्टं भाग्य विद्यतेऽस्य, अदृष्ट भनुप् ॥) भाग्यवान् । कपालिया इति भाषा । (स्त्रिया ङीप् अदृष्टवती) ।

अदृष्टि, स्त्री, (न दृष्टि नञ्समास ॥) प्रतिकूला दृष्टि । कुत्सिता दृष्टि । सरोषवक्रदृष्टि । कुटि-लचक्षु । असौम्याक्षि । वक्रदृष्टियुक्तचक्षु । इत्यमर ॥

अदृष्टिका, स्त्री, (विशुद्धा दृष्टि नञ्समास । नञत्र विरोधार्थे, स्वार्थे कन् स्त्रिया टाप् ॥) सरोषवक्रदृष्टि । इति शब्दरत्नावली ॥

अदेवमातृका, पु, (देवो दृष्ट्यान्व माता मातृतुल्यो यत्र स, समासान्त क, ततो नञ्समास ॥) देवमातृकभिन्नदेश । नदीमातृकदेश । यथा । (विनन्वति क्षेममदेवमातृका ॥ इति भारवि ॥)

अद्भ, पु, (अद्यते भुज्यते यत्, अद् कर्मणि गन् ॥) दृवं । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्ति ॥

अदट् ड अतिक्रमे वधे । इति कविकल्पद्रुम ॥ दन्त्यवर्गद्वितीयोपध । (अद्वितु अतिक्रमितु-मिच्छति—अदट् + सन् + ङट् ते ॥) ड अद्वि-टिषते । इति दुर्गादास ॥

अदृढ, अभियोगे । इति कविकल्पद्रुम ॥ दन्त्यवर्ग-द्वितीयोपध । (अद्वितुं अभियोगमिच्छति अदृढ् + सन् + ङट् तिप् ॥) अद्विडिषति । किपि सयोगान्तलोपे अद् । अभियोग समाधान । अद्विति पक्ष विद्वान् । अभिसमन्तात् योगो-ऽभियोग इति गोविन्दमठ ॥ इति दुर्गादास ॥

अद्धा, व्य, (अतः सतत गमन ज्ञानवा दधाति अत् + धा + क्तिप् ॥) यथाय । तत्पर्याय । तत्त्व २ अङ्गसा ३ । इत्यमर ॥ (अद्धा श्रिय पालित-सङ्गराय प्रत्यर्पयिष्यत्यनघा स साधु ॥ इति रघु ॥)

अद्भुत, स्त्री, अपूर्व । तत्पर्याय । विस्मय २ आश्चर्य्यं ३ चित्र ४ । तद्विशिष्टे वाच्यलिङ्ग । इत्यमर ॥

अद्भुत, त्रि, (अततीति अत् + क्तिप् आकस्मिकार्य-मवयय तथा भाति-भा + हुतच् ॥) आश्चर्य्य । तत्पर्याय । इङ्ग २ । इति जटाधर ॥ * ॥ अया-द्भुतं । अद्भुतसागरे आथर्वणाद्भुतवचन । प्रकृति-विशुद्धमद्भुतमापद प्राक् प्रबोधाय देवा सृज-न्तीति । तेन आपञ्जानाय भूत्यादीना पूर्वं स्वभावप्रत्ययेदेवकल्कोऽद्भुत इति ॥ एवञ्च बुधो-दयपर्व्वग्रहणादीना गणितागतत्वेन प्रकृतानामपि यदुत्पातत्वं तद्भाक्ता ।

तत्कारणञ्च गर्गसंहितावार्हस्पत्ययो ॥

“अतिनोमादसत्याद्वा नास्तिक्याद्याप्यधर्मेत ।

अद्भु

नरापचारान्नियतमुपसर्गं प्रवर्त्तते ॥

ततोऽपचारान्नियतमपवर्त्तन्ति देवता ।

ता' सृजन्यद्भुता स्तास्तु दिव्यनाभसभूमिजान् ॥

त एव त्रिविधा लोके उत्पाता देवनिर्मिता ।

विचरन्ति विनाशाय रूपै सम्बोधयन्ति च” ॥

ताश्च पर न दर्शयेदित्याह विष्णु ॥ नेत्पातं

दर्शयेदिति ॥ * ॥ तत्र वेलानक्षत्रमण्डलनिरूपणं ।

यथा दीपिकायां ॥

“प्राक्त्रिचित्रतुर्भागेषु द्युनिशोरद्भुतेषु सर्वेषु ।

अग्निनामिशक्रवरुणा मण्डलपतय शुभाशुभैश्च ॥

वेलामण्डल ॥ * ॥

“अथ्यन्नादिचतुष्कचन्द्रतुरगादित्येषु वायुर्भवेत् ।

देवेन्याजविशाखयाम्ययुगले पित्रद्वये चानल ॥

विश्वदित्रयधातमेत्रयुगलेष्विन्द्रो भवेन्मण्डल ।

सर्पोपान्यमृगान्यमूलयुगलेशानेक्षपामीश्वर ॥

पवनदहनौ नेष्टौ योगस्तयोरतिदुष्कर ।

सुरपवख्यौ शस्तौ योगस्तयोरतिशोभन ॥

सवरुणमरुन्मिश्र शक्रस्तथाभिसमायुत ।

फलविरहित सेन्द्रो वायुस्तथाभियुतोऽम्बुप ॥

यन्मण्डलेऽद्भुत जात शान्तिस्तद्देवताश्रया ।

तथा शान्तिद्वय कार्यं मण्डलद्वयजाद्भुते” ॥ * ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

“ग्रहर्त्तवैद्यत दिव्य आन्तरीक्ष निबोध मे ।

उल्कापातो दिशा दाह परिवेशस्तथैव च ॥

गन्धर्व्वनगरश्चैव दृष्टिश्च विहता तथा ।

एवमादीनि लोकेऽस्मिन् नाभसानि विनिर्दिशेत् ॥

चरस्थिरभव भौम भूकम्पमपि भूमिजं ।

जलाशयानां वैद्यत भौम तदपि कीर्त्तित ॥

भौमश्चाल्पफल ज्ञेय चिरेण परिपच्यते ।

नाभस मध्यफलद मध्यकालफलप्रदं ॥

दिव्य तीव्रफलं ज्ञेयं श्रीप्रकारि तथैव च ॥ * ॥

श्रीतोष्णता विपर्य्यासश्चतूना रिपुज भयं ॥

पुष्पे फले च विहते राज्ञो मृत्युं तथादिशेत् ।

अकालप्रभवा नार्य कालातीता प्रजास्तथा ॥

विहता प्रसवाश्चैव युग्मप्रसवनं तथा ।

हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा त्रय ॥

पशव पक्षिणश्चैव तथैव च सरोरुपा ।

विनाश तस्य देहस्य कुलस्य च विनिर्दिशेत् ॥ * ॥

प्रदोषे कुक्कुटारावो हेमन्ते चापि कोकिला ।

अर्कोदयेऽर्काभिमुखश्चारावो नभय दिशेत् ॥

उलूको वसते यत्र निपतेद्वा तथा गृहे ।

ज्ञेयो गृहपतेर्मृत्युर्धननाशस्तथैव च ॥

गृह कङ्क कपोतश्च उलूक श्येन एव च ।

चिह्नश्च चर्मचिह्नश्च भास पाण्डुर एव च ॥

गृहे यस्य पतन्येते गेह तस्य विपद्यते ।

पक्षान्मासात्तथा वर्षामृत्यु स्यादगृहमेधिन ॥

पक्षगा पुत्रस्य वा मृत्युर्द्रव्यश्चापि विनश्यति ।

ब्राह्मणाय गृह दत्त्वा दत्त्वा तन्मूल्यमेव वा ॥

गृहीयाद्यदि रोचेत शान्तिश्चेमा प्रयोजयेत् ।

मासास्त्रीनि समादाय शशानादगृहप्रवायसा ॥

श्वा गृहगालोऽथ वा मध्ये पुरस्य प्रविशन्ति चेत् ।

विकिरन्ति गृहादौ च शशान सा मही भवेत् ॥

अधि

अपराध' । अतिस्मृतिविरुद्धाचार' । यथा,—
“अधर्मेण धत्ते राजन् ततो मद्राणि पश्यति ।
ततः सपत्नान् वयसि समूलान् विनश्यति ॥”
इति महाभारतम् ।

(“अधर्मेऽभिदमत्यन्तं कथं भोगोऽनुमन्यते” ।
इति महाभारतम् ।)

अधर्मो, [न] चि, (अधर्मे पापं विद्यतेऽस्य ।)
अधार्मिक' । अधर्मात्मा । अधर्मेऽशब्दादस्यर्थे
इन् ।

अधश्चर', ए, (अधश्चरति इति अधस् + चर + चच् ।)
चौर' । इति हारावली ॥ अधोगामिनि चि ॥
अधश्चौर', ए, (अधः चौर' । अधस् + चुर +
चप् + स्वार्थे अण्) नोचचौर' । सिंहालचौर
इति भाषा । इति केषिप् ॥

अधस्तात् अ, (अधर + अस्ताति ।) अधोभाग ।
इति हलायुध' ॥ (तस्याधस्तात् वयमपि रता-
स्तेषु पर्योतयेयुः । इति उत्तरचरितम् ।) (तथा
“निमज्जतोऽधस्तादधौ दाहप्रतीच्छकौ” ॥ इति
मनु ।) पञ्चाङ्गाग' । इत्यमरटीका ॥ रतिगृहं ।
भगं । इति त्रिकाण्डशेष ॥

अधामार्गवः, ए, (न धीयतेऽसौ अधा न + धा +
क्विप् तादृशं मार्गं वाति गच्छति । अधा + मार्ग +
वा + क ।) (अधामार्गः । इति क्षीरस्वामी ।)
धामार्गवच्छ' । इत्यमरटीकायां रायमुकुट' ॥

अधार्मिक', चि, (धर्मं चरति । धर्म + ठक् ।
न धार्मिक ।) अधर्मी' । अधर्मात्मा । पापी ।
तत्पर्याय' । अधार्मिक २ । इति त्रिकाण्ड-
शेष' ॥ यथा,—

“यस्तु पञ्च मध्याह्नविहीनः स निराकृतः ।
अधार्मिकः स्यादृषयः अवकीर्णोऽक्षतव्रतो” ॥
इति जटाधर' ॥ अतो नाधार्मिके वसेदयामे ।
इति कुल्लूकभट्टश्च ॥

अधि अ, (न धीयते धार्यते । नन् + धा + क्वि ।)
प्रादिविशयपसर्गमध्ये उपसर्गविशेष । अ
स्यार्थ' । उपरिभाग । इति दुर्गादास ॥ अधि-
कार' । ईश्वर' । इति मेदिनी ॥ अधिक' । यथा
अधिमास अधिको मास' इत्यर्थ' । इति स्मृति' ॥
अधि, ए, अधि' । मन पीडा । इत्यमरटीकायां
भरत' ॥

अधिकं, स्त्री, (अधि + स्वार्थे कन् ।) कात्यालङ्कार-
भेद' । तस्य लक्षणं । अधिक एघुणाधारादाधे-
याधिकवर्जन' । उदाहरणं यथा । ब्रह्माण्डानि
असे यत्र तत्र मान्ति न ते गुणा ॥ इति कुव-
लयानन्दे अण्येयदीक्षित' ॥

अधिक, चि, (अध्यारुढ एव अधि + स्वार्थे कन् ।)
अतिरिक्त' । अनेक' । इति हेमचन्द्र' । (पुमान्
पुंसेऽधिके शुभे । स्त्री भवत्यधिके स्त्रिया । इति
मनु ।)

अधिकरणं, स्त्री, (अधि + क् + अधिकरणे ल्युट् ।)
रक्षणायोगपदानं । इति रेमचन्द्र' ॥ अधि-
क्रियते अच् । विषयादिपञ्चावयवविषेणोपेत-
यम् । यथा,—

अधि

“विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तर' ।
निर्णयस्येति पञ्चाङ्ग शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्” ॥
विषयो विचारार्हवाक्यं । विशयोऽस्यायमर्थो न
वेति सशय' । पूर्वपक्ष प्रकृतार्थविरोधितर्कोप-
न्यास' । उत्तर सिद्धान्तानुसूलतर्कोपन्यास' ।
निर्णयो महावाक्यार्थतात्पर्यनिश्चय' । एवं क्रमेण
विवेचनमत्राधिक्रियते इत्यधिकरण' । इति ति-
ष्ठादितत्त्व' ॥ अधिक्रियतेऽर्थादिचारोऽस्मिन्नने
नेति वा अधिकरणं वेदविचारग्रन्थान्तिका मी-
मासा' । सा च द्विधा कर्ममीमासा ब्रह्ममी-
मासा चेति । कर्मकाण्डवेदविचारग्रन्थ कर्म-
मीमासा जैमिनिप्रणीता सैव मीमासात्वेन प्र-
सिद्धा पूर्वमीमासा इत्युच्यते । ब्रह्मकाण्डवेद-
विचारग्रन्थश्च ब्रह्ममीमासा वेदव्यासप्रणीता सा
च वेदान्तत्वेन प्रसिद्धा उत्तरमीमासा इत्युच्यते ।
इत्यस्य मीमासापदमपि करणाधिकरणव्यत्यया
ग्रन्थपरं ज्ञेय' । भावव्युत्पत्त्या तु विचारपूर्वक-
निर्णयपरमिति । यत् अधिक्रियते विचारोऽस्मि-
इति व्युत्पत्त्या अधिकरणं मीमासासिद्धान्त
इत्युदीचेनाभिहितं तन्न । सिद्धान्तस्याधिकरण-
चरमावयवत्वेनाधिकरणाङ्गत्वात् अधिकरणत्वा-
नुपपत्ते' । यथा न्यायमते निगमनस्य न्यायाव-
यवत्व न तन्मात्रस्य न्यायत्व तथेहापीति सुधोभि-
र्भाव' । तस्य चाधिकरणस्य पञ्चाङ्गानि । तदुक्त,—
“विषयोऽविषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तर' ।
निर्णयस्येति पञ्चाङ्ग शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्” ॥
विषयो विचारार्हवाक्यं । यथा । खादिरे पशु
वध्नाति खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत
इत्यादि सयोगएवमाधिकरणादे । एवं विषयो
निश्चयस्तद्विस्तारविरोधी वा अविषय संशय ।
तदुक्त,—
“विशब्दस्य विशेषार्थं सिनोतिवन्धनार्थक' ।
विशेषेण सिनोतीति विषयोऽर्पयनियामक'” ॥
नियामक कोटिनिश्चायकतया विशेषदर्शनात्मक-
व्याप्यवत्त्वादिनिश्चय एव । एवंमेव न्यायगुरु-
न्यायवागीशमहर्षाचार्यचरणा ॥ अन्ये तु विशय
इति विपूर्वस्य श्रेते सशयार्थकत्वमालोच्य ता-
लव्यमध्यपाठ वदन्त विशय संशय इति व्याच-
क्षते तत्र विपूर्वश्रेते सशयार्थकत्वे मानमनु-
सन्नेय' । सशय अस्यायमर्थो न वेत्याकारक' ।
पूर्वपक्ष सिद्धान्तविरोधतर्कोपन्यासेन सिद्धान्त-
विरोधसशयैककोटिव्यवस्थापन' । उत्तरं प्रकृत-
सिद्धान्तानुसूलतर्कोपन्यासेन प्रकृतसिद्धान्तसिद्ध-
सशयापरकोटिव्यवस्थापन' । निर्णय' सिद्धान्तसिद्ध-
विचारार्थवाक्यतात्पर्यवधारणं । कर्ममीमासा-
धिकरणानि सहस्रसंख्यकानि जैमिनिप्रणीतानि
शास्त्रदीपिकादौ पार्थसारथिमिश्रादिभिर्विद्वद्भि-
विरुद्धानि । इति चन्द्रशेखरहस्ततत्त्वसम्बोधिनी ॥
आकरयमते आधाररूपकारकं । तत्तत्तुर्विधं ।
सामीप्यं १ यथा गङ्गाया घोषः । कालिन्दा
रेने ॥ आग्नेय' २ यथा दिवि देवाः । कानने
रेने ॥ विषय' ३ यथा शास्त्रे निपुण' । केनौ

अधि

कुशल ॥ व्याप्ति' ४ यथा तिलेषु तैलं । सकले
स्थित ॥ * ॥
अधिकर्हि, चि, (अधिका ऋद्धि' सम्पत्तिर्यस्य
सः ।) अतिशयसम्पत्तियुक्तः । तत्पर्याय' । स-
मृद्ध' २ । इत्यमर' ॥
अधिकार्मिक', ए, (अधिष्ठाय हृष्टं कर्मणि प्रभवति
अधिकर्मन् + ठन् तस्य इक) हृष्टाथ्यत्त' । इति
हेमचन्द्र' ॥ हाटेरदारोगा इति भाषा ।
अधिकाङ्गं, स्त्री, (अङ्गादधिकं मयूरव्यंसकादित्वात्
समास' ।) सकञ्चुका मध्ये यद्गच्छन्ति तत् । क-
ञ्चुकादिदार्ढ्यार्थं मूरैर्मध्यकाये निबध्यपट्टिकादि ।
तत्पर्याय' । सारसन २ । इत्यमर' ॥ विश्व-
कुल्याद्यतिरिक्ताङ्गविशिष्टे चि ॥ (यथा मनु ।—
“नोद्धेत् कपिला कन्या
नाधिकाङ्गो न रोगिणी” ॥)
अधिकार', ए, (अधि + क् + घञ् ।) राजादीनां
चामरधूननच्छत्रधारणादिव्यापार' । तत्पर्याय' ।
प्रक्रिया २ । इत्यमर' ॥ प्रकरण' । यथा नैमि-
त्तिकोऽयं प्रायश्चित्ताधिकार इति मिताक्षरा ॥
स्वामित्व' । यथा “सर्वं स्युरधिकारिण” इति
स्मृति ॥ अधिष्ठतदेशादि' । यथा निजाधिकार
भिन्नाधिकार इत्यादि बहव शिष्टप्रयोगा' ॥
(यथा मनु ।—
“तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन्
ज्ञेयो नान्यस्य कस्याचित्” ॥)
अधिकारी, [न] चि, (अधिकरोति अधि + क् +
नन्दादित्वात् णिनि ।) प्रभु' । स्वामी । अधि-
पति' । अधिकारविशिष्ट' । स्वत्ववान् । इति
स्मृति ॥ यथा,—
“इष्टापूर्तं द्विजातीनां धर्मं सामान्य उच्यते ।
अधिकारी भवेत् शूद्र पूर्वैर्धर्मे न वैदिके” ॥
इति मलमासतत्त्व' ॥ अपिच ।
“स्वातोऽधिकारी भवति दैवे येनैव कर्मणि” ।
इत्याङ्गिकाचारतत्त्व' ॥ वेदान्तमते विधिवदधोत-
वेदाङ्गत्वेन व्यापातसोऽधिगताखिलवेदायांऽस्मिन्
जन्मनि जन्मान्तरे वा काम्यनिषिद्धवर्जनपुरस्सरं
नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनानुष्ठानेन निर्गत-
निखिलकाम्यतया नितान्तनिर्मलस्त्वान्त' साधन-
चतुष्टयसम्पन्न प्रमाता । इति वेदान्तसार' ॥ * ॥
धनाधिकारिणो दायमागशब्दे द्रष्टव्या ॥ * ॥
श्रीमूर्यादीनां वेशकर्त्ता । इति लोकप्रसिद्धं ॥
अधिकारी, [न] ए, (अधिकरोति अधि + क् +
नन्दादित्वात् णिनि ।) वेदान्तशास्त्रवेत्ता । अधि-
गताखिलवेदार्थनितान्तनिर्मलस्त्वान्त' साधनचतु-
ष्टयसम्पन्न प्रमाता । इति वेदान्तसार' ॥ पुरय' ।
इति राजनिर्घण्ट' ॥
अधिष्ठत, ए, (अधि + क् + क्त ।) अध्यात् । आ-
ययवेत्तक' । इत्यमर' ॥ (आचार इत्यधिष्ठतेन
मया गृहीता या वेद्यविरवरोग्यहेतु राक्ष' ।
इति शाकुन्तले ।) कृताधिकारइत्ये वाचस्पति' ॥
अधिकम', ए, (अधि + कम् + क्त्वं इष्टमावः ।)
आक्रमणं । इति रेमचन्द्र' ॥

अधि

अधित्यका, स्त्री, (अधिरूढा पर्वतोपरिभागम् अधि + त्यक् स्त्रिया टाप् ।) पर्वतोपरिभूमि । इत्यमरः ॥ (उपत्यकाद्वेरासना भूमिरूढमधित्यका ॥ अमरकोष । यथा रघुवशे,—“अधित्यकायामिव धातुमय्या लोभद्रुम सानुमत प्रफुल्ल” ॥)

अधिप, त्रि, (अधिपाति रक्षति अधि + पा + क ।) अधिपतिः । स्वामी । इत्यमरः ॥ राजा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा रघुवशे—अथ प्रजानामधिप प्रभाते ॥)

अधिपतिः, पु, (अधिपाति रक्षति अधि + पा + कति ।) प्रभु । स्वामी । इति हजयध ॥ (यथा रघुवशे । “वचो निश्रन्याधिपतिर्दिवौकसा” ॥) अधिभूः, पु, (अधि + भू + कर्त्तरि क्तिप् ।) स्वामी । प्रभु । इत्यमरः ॥

अधिमास, पु, (मासात् रविसक्रान्तिमासादधिकमयूरव्यसकादित्वात् समासः ।) रविसक्रान्तिद्वयमध्यवर्तिचान्द्रमास । रविसक्रान्तिशून्यशुक्रप्रतिपदादिदर्शान्तमास । तत्पर्यायः । अधिकमास २ अयस्कान्तमास ३ मलमास ४ मलान्त्वच ५ विनामक ६ नपुंसक ७ । इति मलमासतत्त्वः ॥

अधिमासक, पु, (अधिक मास यत्र स, समासान्तक ।) दन्तरोगविशेषः । यथा,—
“दन्तरुक् पश्चिमे दन्ते
महान् शोथो महान् रुजः ।
शालाखावी कफहृता
विज्ञेय सोऽधिमासकः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ अस्य चिकित्सा दन्तरोगग्रन्थे द्रष्टव्या ॥

अधिरथ, पु, (रथमधिरूढ अत्वादीति समासः ।) कार्यपिता । स तु सूतजातिः । तस्य कर्म सारथ्यः । यथा । विवेकाधिरथो रज्जुं यष्टिप्राणौ ऋयमिव । इति महाभारतः ॥ (यथा हरिवशे । “सत्यकर्मसुतश्चापि सूतत्वधिरथस्तु वै । यः कर्णं प्रतिजयाह तेन कर्णान्तु सूतजः” ॥)

अधिराज्यभाक्, पु, (अधिक राज्यकर्मधारय, तत्भजते अधिराज्य + भज् + क्तिव उपपदसमासः ।) अधिराट् । यथा । अत्यन्यान् एधिवीपालान् एधिन्यामधिराज्यभाक् । इति महाभारतः ।

अधिराट्, [ज्] पु, (आधिक्येन राजते अधि + राज् + कर्त्तरि क्तिप् ।) सम्राट् । चक्रवर्ती । इति महाभारतः ॥ (यथा रघुवशे । इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो मृगाधिराजस्य वचो निश्रम्य ॥)

अधिरोहिणी, स्त्री, (अधिरोह आरोहण तदेव साधनत्वेन विद्यतेऽस्य अधि + रोह + इन् स्त्रियां ङीप् ।) (अधिरोहणी इति पाठे अधिरुह्यते अथवा अधि + रुह + करणे ल्युट् स्त्रियां ङीप् ।) वज्रकाष्ठादिनिर्मितरोहणमार्गः । सिङ्गि इति भाषा । तत्पर्यायः । निश्रेणि २ । इत्यमरः ॥ निश्रेणी ३ । इति तट्टीका ॥ अधिरोहणी इत्यपि पाठः ॥

अधि

अधिवचनं, स्त्री, (अधि + वच् + ल्युट् । पक्षपातेन कथनः । “अधिक वचनं पक्षपातेन वचनं” इति माधवाचार्यः ।) नान । सञ्ज्ञा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अधिवास, पु, (अधि + वस् + घञ् ।) निवासः । धूपनादिभिः सस्कारः । इति मेदिनी ॥ तद्द्रव्याणि । मृत्तिका १ गन्धः २ शिला ३ धान्यं ४ दूर्वा ५ पुष्पं ६ फल ७ दधि ८ घृत ९ स्तनिक १० सिन्दूर ११ शङ्ख १२ कज्जल १३ रोचना १४ श्वेतसर्पप १५ स्वर्ण १६ रौप्य १७ ताम्रं १८ चामर १९ दर्पण २० दीप २१ प्रशस्तपात्रं २२ । इति भवदेवः ॥ क्वचित् पुस्तके श्वेतसर्पपस्याने सिद्धात् क्वचिच्च चामरस्याने । तत्रानुष्ठानं । दुर्गापूजादोषात्रायागादौ पूर्वदिने सायंकाले आचारात् सस्कारकर्मणि तद्दिने पूर्वार्द्धे मन्त्रपठित्वा क्रमेणोक्तद्रव्याणि ध्यादौ देवादीनां कलाटे पश्चाद्भूमौ स्पर्शयित्वा प्रशस्तपात्रे स्थापयित्वा तत्पात्रं पूजाकर्मण्येण वारत्रय स्पर्शयेत् । द्रव्यविशेषेण सस्कारः । तत्र यजुर्वेदोक्तमन्त्रास्त्रयोविंशतिद्रव्याणि च यथा । तैलहरिद्रा गृहीत्वा,—

“ॐ कोसिकतमोसि कस्मैत्वा कायत्वा सुभ्योक्तसमङ्गल सत्यराजन् । अनया तैलहरिद्रया अस्य शुभाधिवासनमस्तु । एव सर्व्वत्र” ॥ १ । गन्धं गृहीत्वा,—

“ॐ गन्धद्वारा दुराधया नित्यपुष्पा करीयिणी । ईश्वरीं सर्व्वभूतानां त्वामिहोपाङ्गये श्रियः” ॥ २ । मर्ह्यं गृहीत्वा,—

“ॐ भूरसि भूमिरस्य दितिरसि विश्वधाया विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री एधिर्वीं यच्छ एधिर्वीं वृष्टिं एधिर्वीं माहिः” ॥ ३ । पुनर्गन्धेन गन्धद्वारामिति ।

शिला गृहीत्वा,—

“ॐ प्रपर्व्वतस्य वषमस्य एष्टामावखरन्ति स्तसि च इयाना ता आह्वय नधरा गुदस्ता अहि बुध्रमनुरीयमाना । विष्णोर्विक्रमणमसि विष्णोर्विक्रान्तमसि विष्णोः क्रान्तमसि” ॥ ४ । धान्यं गृहीत्वा,—

“ॐ धान्यमसि धिनुहि देवान् धिनुहि यज्ञं धिनुहि यज्ञपतिं धिनुहि मा यज्ञन्” ॥ ५ । दूर्वा गृहीत्वा,—

“ॐ काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती परुष परुष परिववानो दूर्वे प्रतनु सहखेण श्रतेन च” ॥ ६ । पुष्पं गृहीत्वा,—

“ॐ श्रींस्ते लक्ष्मींस्ते पद्मं अहोरात्रे पार्श्वं नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यास इयुनिशान सुम्भ इशान सर्व्वलोकममशान” ॥ ७ । फलं गृहीत्वा,—

“ॐ या फलिनीयां अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीं वृहस्पतिप्रसूतास्ता नो सुखन्वष्टुहस” ॥ ८ । दधि गृहीत्वा,—

अधि

“ॐ दधिकावनोऽकार्यं जिष्णोरथस्य वाजिनः । सरभिणो मुखाकरोत् प्रयतायुः प्रितार्थत्” ॥ ९ । घृतं गृहीत्वा,—

“ॐ तेजोसि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामासि प्रियं देवानामनाष्ट देवयजनमसि” ॥ १० । स्तनिकं गृहीत्वा,—

“ॐ स्तनिन इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्तनिन पूषा विश्वेदेवा स्तनिन क्षात्सीं रिष्टनेमि स्तनिनो वृहस्पतिर्दधातु” ॥ ११ । सिन्दूरं गृहीत्वा,—

“ॐ सिन्धोरिव प्राध्वने शूचनासो वातप्रमीय पतयन्तु घृतस्य धारा अरुणो वाजी काष्ठाभिन्दुतिमिमि पित्रमानः” । अत्र “वातप्रमीय पतयन्ति जज्ञा” । इत्यपि पठन्ति ॥ १२ । शङ्खं गृहीत्वा,—

“ॐ प्रतिश्रुताया अर्चनं घोषाय भयमन्ताय वज्रवादिनमनन्ताय भूकः शब्दावाहम्भराघात महसे वीणावाद क्रोशाय तृणवज्रमवरस्तराय शङ्खं वनाय वनपमन्यतोऽरुणाय दावप” ॥ १३ । कज्जलं गृहीत्वा,—

“ॐ समिद्धोऽन्नं कदर मतीना घृतमग्ने मधुमत् पित्रमान वाजीवहन् वाजिन जातवेदो देवाना वक्षिप्रियमासधस्य” ॥ १४ । रोचनां गृहीत्वा,—

“ॐ युजन्ति ब्रह्मरुष चरन्त परितस्तुष रोचन्ते रोचना दिवि” ॥ १५ । सिद्धां गृहीत्वा,—

“ॐ अन्नपते अन्नस्य नो धेह्यनमीवस्य शुभ्रिणः । प्रदातार तार्थ्यर्जुनो नो धेहि द्विपदे श अनुप्यदे । सिद्धांमन्नं यातपतयुषा” ॥ १६ । काष्ठं गृहीत्वा,—

“ॐ हिरण्यगर्भं समवर्त्तताये भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । सदाधार एधिर्वीं व्यासु तेषां कस्मै देवाय हविषा विधेम । १७ ।” रजतं गृहीत्वा,—

“ॐ तेजोसि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामासि प्रियं देवानामनाष्ट देवयजन” ॥ १८ । ताम्रं गृहीत्वा,—

“ॐ असौ यस्तान्मोरुण उतवन्तु समङ्गल ये चैनं रुद्रा अभितो दिक्षु श्रिताः सहस्रशो वैधाः हेनमहे” ॥ १९ । सिद्धार्थं गृहीत्वा,—

“ॐ रक्षोहनो बलगाहन प्रोक्षामि वैष्णवान् रक्षोहनो बलगाहनो बलयामि वैष्णवान् रक्षोहनो बलगाहनोऽवस्तृणामि वैष्णवान् रक्षोहनो वनगाहना उपधामि वैष्णवी रक्षोहनो वनगाहनो पर्यहामि वैष्णवी वैष्णवमसि वैष्णावास्थ” ॥ २० । दर्पणं गृहीत्वा,—

“ॐ आक्षणेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृत मर्त्यंश्च हिरण्येन सविता रथेना देवोयानि सुवनानि पश्यन्” ॥ २१ । दीपं गृहीत्वा,—

“ॐ अम आयाहि वीतये गणानो हव्यदातये निहोता सत्सु वर्द्धिषि” । २२ ।

सर्वद्रव्ययुक्तदत्तकं गृहीत्वा,—

“ॐ प्रतिपदसि प्रतिपदे त्वा अनुपदसि अनुपदे त्वा सम्पदसि सम्पदे त्वा तेजोसि तेजसे त्वा । २३ । इति यशुर्वेदीयदुर्गोत्सवपद्धति ॥ २ ॥ सामवेदिनामधिवासमन्त्रास्तत्तद्द्रव्याणि च यथा । प्रथमं गन्धेन,—

“ॐ भद्रा इन्द्रस्य रातय योऽस्य काम विधतो नरोयति मनोदानाय चोदयन्” । १ ।

“ॐ महित्रीणामवरस्तु युक्तमित्रस्यार्यस्य दुराधर्मं वरुणस्य” । २ ।

इति मध्या ।

पुनर्गन्धेन,—

“ॐ भद्रा इन्द्रस्य रातय इत्यादि” । ३ ।

“ॐ वित्त्वदापो न पर्वतस्य पृष्ठादुक्षेभिरप्ये जनयन्त देवा तत्तागिर ।। सृष्टुतयो वाजयत्या जिन्नगिर्व्वहो जिग्युरक्षा” । ४ ।

इति शिखया ।

“ॐ धानावन्त करम्भिण मपूयवन्तमुक्थिन इन्द्रप्रातर्जुषन्” । ५ ।

इति धान्येन ।

“ॐ जज्जायथा मपूर्वा भवन् वृत्रहृताय । तत्पृथिवी मप्रथयस्तदस्तम्ना उतो दिवम्” । ६ । इति दूर्व्वया ।

“ॐ पवमान यशुहि रश्मिभिर्वाजसातम । दधत्स्त्रोत्रे सुवीर्यम्” । ७ ।

इति पुष्येन ।

“ॐ इन्द्रमरोने मधिता हवन्ते यत्पार्था युञ्जते धियस्ताः शूरो नृपाता श्रवसश्च कामत्वा गोमति व्रजे भजात्वन्न” । ८ ।

इति फलेन ।

“ॐ दधिक्वाव्नोऽकारिष जिष्णोरश्वस्य वाजिन सुरभिणो मुखाकरोत् प्रणतार्मुधि तारिष्वत्” । ९ । इति दध्ना ।

“ॐ दृढवती भुवनानामधिश्रियोर्व्वी पृथ्वी मधुदुधे सुपेशसा द्यावा पृथिवी वरुणस्य धर्मणा विष्कभितेऽजरे भूरिरेतसा” । १० ।

इति दृतेन ।

“ॐ अस्ति सोमोऽयं सुत पिबन्त्यस्य मरुत उतस्तरजोऽश्विना” । ११ ।

इति स्तुतिकेन ।

“ॐ सिन्धोरुक्तासे पतयन्तमुक्ष्य हिरण्यपावा पशुमसु यज्जते” । १२ ।

इति सिन्दूरेण ।

“ॐ खसन्वयो वसूना यो राया मानेता य इजाना सोमो य सचित्तीना” । १३ ।

इति शङ्खेन ।

“ॐ अक्षते अक्षते समक्षते क्रतु रिहन्ति मध्याभ्यक्षते” । १४ ।

इति कण्ठेन ।

“ॐ आयन्त इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य मक्षत वसूनि

जातो जनिमान्योजसा प्रतिभागन्नदीधिम” । १५ ।

इति रोचनया ।

“ॐ प्रणीउषा अपूर्वा युस्तति प्रिया दिवस्तुमे वा मश्विना वृहत्” । १६ ।

इति सिद्धार्थेन ।

“ॐ सदस्यतिमद्भुव प्रियमिन्द्रस्य काम्य । सनि मेधा मन्नासिधं” । १७ ।

इति काशनेन ।

“ॐ यद्वर्षो हिरण्यस्य यदा वर्षो गवामुत । सत्यस्य व्रक्ष्यो वर्षस्तेन मा सष्टजामसि” । १८ ।

इति रौप्येण ।

“ॐ रन्महासि सूर्यं वडादित्य महा अस्ति महस्ते सतो महिमापनिष्ठ समज्ञा देवमहा अस्ति” । १९ ।

इति ताम्बेन ।

“ॐ मनज्योतिर्जुयतामाज्यस्य वृहस्पतिर्यज्ञमिम तनोत्वरिष्ट । यज्ञं समिम दधातु विश्वे देवा स इह मादयन्ता मेा प्रतिष्ठ” । २० ।

इति दीपेन ।

“ॐ आदित्य प्रथतस्य वेत्तसो ज्योति पश्यन्ति वासर पावाय दिव्य तोदिवि” । २१ ।

इति दर्पणेन ।

“ॐ उद्यल्लोकानरोचय प्रभभूतमरोचय होइ इमान् लोकानरोचय होइ विश्वभूतमरोचय । होहा रेवाच धर्म्मो ज्योतीवि” । २२ ।

इति प्रशस्तपात्रेण । प्रशस्तपात्र पूर्वेत्तसर्वद्रव्य-स्थापितैकपात्रं । इति सामवेदीयदुर्गोत्सव-पद्धति ॥

अधिवासन, स्त्री, (अधिवासयति स्थापयति देवता अनेन अधि + वस् + णिच् + करणे ल्युट्) अधि-वास । गन्धमाल्यादिभिः सस्कारकरणं । इत्य-मरः ॥ (अनया तैजहरिद्रया अस्या शुभाधि-वासनमस्तु ॥ इति दुर्गोत्सवपद्धति ॥)

अधिविद्वा, स्त्री, (अधिविद्यते लभ्यतेऽसौ, अधि + विद् + कर्मणि क्त स्त्रिया टाप्) अध्वूढ । प्रथम-विवाहिता स्त्री । कृतानेकविवाहस्वामिन आ-पेक्षिकप्रथमोढ भार्या । इत्यमरः ॥

(“अधिविद्वस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिका सम” ॥

इति मनु ।)

अधिश्रयणी, स्त्री, (अधि श्रियते पच्यतेऽत्र अधि + श्रि + अधिकरणे ल्युट् स्त्रिया ङीप्) शुक्ती । इत्यमरः ॥ शुला इति भाषा ।

अधिष्ठानं, स्त्री, (अधिष्ठीयतेऽत्र अधि + स्था + अधिकरणे ल्युट्) नगर । चक्रं । प्रभाव । अध्यासन । अवस्थान । इत्यमरः ॥ (यथा रामा-यणे,—

“यद्भयात् सम्परित्यज्य स्वमधिष्ठानमृद्धिमत् ।

कैलास पर्व्वतश्रेष्ठमध्यास्ते नरवाहन” ॥)

अधिष्ठित, वि, (अधि + क्षिप् + कर्मणि क्त) प्रतिष्ठितः । इत्यमरः ॥ प्रेरित । इति भरतः ॥ प्रणिहितः । स्थापितः । कुत्सितः । भर्त्सितः । इति मेदिनी ॥

अधीत, वि, (अधि + इष्ट् + कर्मणि क्त) कृता-ध्ययन । पठितः । यथा,—

“अधीते शतसाहस्रमनन्त वेदपारगो” ।

इति स्मृति ॥ पठितशास्त्र । पाठे स्त्री ॥

अधीति, स्त्री, (अधि + इष्ट् + भावे क्तिन्) अध्य-यनं । पठन । इति जटाधरः ॥

अधीती, [न्] चि, (अधीतमनेन अधीत + इन्) अध्ययनविशिष्टः । कृताध्ययन । इति व्याक-रणं ॥

अधीन, चि, (इन् प्रसुमधिगत अद्यादीति समासः) परवशः । तत्पर्याय । निम्न २ आयत्त ३ अस्पर्शचन्द ४ गृह्यक ५ । इत्यमरः ॥ (यथा कुमारसम्भवे,—

“त्वदधीन खलु देहिना सुखं” ॥)

अधीर, चि, (न धीर स्थिरः नञ्समासः) चञ्चलः । इति हलायुधः ॥ कातरः । इत्यमरः ॥ (यथा नागानन्दे,—

“निर्थाज विधुरेवधीर इति

मा येनाभिधत्ते भवान्” ॥)

अधीरा, स्त्री, (न धीरा क्षणस्थायिनी, नञ्समासः) विद्युत् । इति हारावली ॥ मानावस्थाया मध्या-प्रगल्भनायिकयोर्भेदः ॥ तस्या लक्षणं । अथङ्-कोपप्रकाशकत्व । मध्याधीराया परववाक् कोप-प्रकाशिका ॥ प्रौढधीरायास्तर्ज्ज्वनताडनादिकं कोपप्रकाशं । सा दिधा । ज्येष्ठा कनिष्ठा च । इति रसमञ्जरी ॥

अधीश, चि, (अधिक ईश कर्मधारयः) अधि-पति । प्रभु । इति हलायुधः ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे,—

“चन्द्रे मण्डलसंस्थे विगृह्यते राज्ञा दिनाधीशः” ॥)

अधीश्वर, चि, (अधिक ईश्वर कर्मधारयः) प्रण-ताशेषसामन्तः । महाराज । चक्रवर्त्ती । इत्य-मरः ॥

अधुत, चि, अकम्पित । धुञ्जनकम्पे इत्यस्मात् कर्मणि क्त, पञ्चानञ्समासः । दीर्घमध्योऽपि ॥

अधुना, व्य, (अस्मिन् काले इदमशब्दस्य रूपमिति निपातनात्) अस्मिन्काले । इदानीं । सम्प्रति । इत्यमरः ॥

अधुनातन, चि, (अधुना भवम् अधुना + धु तुट् च) इदानीन्तनं । वर्त्तमानकालवृत्ति । एतत्कालीनं । इति व्याकरणं ॥

अधृत, ण, (धृ क्त, न धृत नञ्समासः) विष्णुः । इति तस्य सङ्ख्यानसमर्थे पठितः । अक्षतधारण-वस्तुनि चि ॥

अधृष्ट, चि, (धृप् + क्त, न धृष्टः नञ्समासः) सज्जः । तत्पर्याय । अप्रगल्भः २ । इति शब्द-रत्नावली ॥ शारदः ३ अप्रतिमः ४ । इति जटा-धरः ॥ शाक्तीनः ५ । इत्यमरः ॥

अधृष्ट्य, चि, (धृप् + कर्मणि कप्) प्रगल्भः । अधर्षणीयः । इति मेदिनी ॥ (यथा रघुवंशे,—

“भीमकान्तैर्नृपगुणैः च नभूवोपजीविना ।

अधृष्ट्यस्वामिगन्धश्च यादोरत्नैरिवार्यवः” ॥)

अधृष्ट्या, स्त्री, (न + धृप् + संज्ञायां कप्) यस्यां

अध

स्नाने पराभवो ग भवति तादृशी नदी ।) नदी-
विशेष । इति मेदिनी ।
अधैर्य, चि, (गति धैर्य यस्य स ।) धीरताशून्यः ।
धैर्याभावे स्त्री । यथा,—
“धैर्याधैर्यपरिचयघटनयोरेणीवृष्टोः प्रीतये” ।
इति भानुभट्टः ।

अधोऽशुक, स्त्री, (अध नीचदेशस्य शुकं वस्त्रं,
कर्मधारय ।) परिधानवस्त्र । इत्यमरः ।
अधोघण्टा, स्त्री, (अध अधोदेशादारभ्य घण्टेव
फलं यस्याः सा ।) अपामार्गः । इति रामाणा ।
अधोजिज्ञा, स्त्री, (अल्पा जिज्ञा कन् स्त्रियां टाप्,
अध अधरा जिज्ञा कर्मधारय ।) तानु-
मूलस्यक्षुब्धजिज्ञा । इति हारावली । आश्विजिव
इति भाषा ।

अधोभुवन, स्त्री, (अध नीचदेशस्य भुवनं लोक
कर्मधारय ।) पाताल । इत्यमरः ।
अधोमर्म, [न्] स्त्री, (अध अधर मर्म हिम् ।)
गुह्यदारः । इति हेमचन्द्रः ।

अधोमुख, चि, (अधोमुख यस्य स ।) अधोवदा ।
पातालमुख । तत्पर्यायः । अधोमुख २ । इत्य-
मरः । अधोघोण ३ । इति जटाधरः । अधो-
मुखनक्षत्रगणो यथा —

“अधोपवर्द्धियमपितृविगाख्युक्त
पूर्वत्रयं शतभिषा च नवाप्युड्गि ।
रतान्यधोमुखगणानि नृभानि निय
विद्यार्थभूमिखननेषु च शोभितानि” ।

इति ज्योति सारसंग्रहः ।

अधोमुखा, स्त्री, (अधोमुख यस्या सा, स्त्रिया
टाप् ।) गोजिज्ञावृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ।
अधोवायु, पु, (अध अधर वायु कर्मधारय ।)
अपानवायुः । यथा,—

“क्षुतेऽधोवायुगमने ऋग्भोगे अपमुत्सजेत्” ।
इति तन्त्रसारे योगिनीहृदयः ।

अधोक्ष, पु, (अध आदत्ताभावात् हीनम् अधक्ष
प्रत्यक्षज्ञान यस्य स ।) अधात् इन्द्रियात् जायते
अक्ष + जन् ङ, पञ्चमीतत् ।) विष्णुः । इत्यमरः ।
(यथा महामारते । अधो न क्षीयते शतु यस्मा-
त्तस्मादधोक्षः ।)

अधमि, स्त्री, (अधे समीपे अत्यथिभावः ।) विवाह-
काले अग्निसमीपे स्त्रियै दत्त धनादि । यथा,—
“विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यभिसन्निधौ ।
तदध्यभिहृतं सद्भिः स्त्रीधनन्तु प्रकीर्तितं” ।
इति दायभागे कात्यायनः ।

अध्यङ्गा, स्त्री, (अधिकमण्ड वीज यस्या सा,
स्त्रिया टाप्) कपिकच्छः । इत्यमरः । आङ्कुशी
इति भाषा । भूस्वामिणी । इति रत्नमाणा ।

अध्ययन, स्त्री, (अधि + इष्ट् + भावे ल्युट्) गुरुमुखा-
दानपूर्वश्चिन्तनः । पठनः । ब्राह्मणस्य षट्कर्म-
न्तर्गतमिदं । इति शब्दरत्नावली ।

अध्यवसायः, पुं, (अधि + अव + सो + भावे घञ् ।)
उत्साहः । इत्यमरः । कर्मसु सुकरः प्रत्ययः ।
इति मधुः । कर्मसु दृढयत्नकारको भावः । इति

अध

रमाणाः । कर्मसु प्रत्यय इति मयमानन्दः ।
अशक्ते प्रलोचयम् । इति केचित् । उद्योगोद्यमो
पान्नः । इति भरतः ।

अध्ययनं, स्त्री, (अधिकमणनं भोजनं कर्मधारय ।)
अजीर्णं भोजनं । यथा । अजीर्णं मुखते यत्
तदध्ययनमुच्यते । इति भावप्रकाशः ।

अध्यक्षः, पुं, (अध्यक्षोति समन्तात् याप्रोति
अधि + अक्ष् + अच् ।) (अध्यक्षोति यवहारे-
व्यभिहृतः । आपकः ।) क्षीयिकावृत्तः । इति
शब्दरत्नावली ।

अध्यक्ष, चि, (अध्यक्षिन्द्रियमधिगतः प्रादि-
समासः ।) प्रत्यक्षः । इन्द्रियजन्यज्ञानं ।
(यदध्यक्षेण जगतां वयमारोपितास्त्वया ।
इति कुमारसम्भवे ।) अधिहृतः ।

अध्यक्ष्यादिनिरीक्षकः । इत्यमरः ।
अध्यापकः, चि, (अधि + इष्ट् + णिच् + ण्युत् ।)
अध्यापनकर्ता । पाठगुरुः । अध्यापयिता । तत्प-
र्यायः । उपाध्याय २ । इत्यमरः ।

अध्यापन, स्त्री, (अधि + इष्ट् + णिच् + भावे ल्युट् ।)
पाठा । विद्यादानः । ब्राह्मणानां षट्कर्मन्तर्गत-
कर्मदं । इति शब्दरत्नावली । (यथा मनु,—
“अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिपद्यैव षट्कर्मण्ययज्यमनः” ।)

अध्यायः, पु, (अधि + इष्ट् + भावे घञ् अध्ययनम् ।)
वेदपुराणादिपरिच्छेदः । यज्ञसन्धिः । तन्नामान्त-
राणि यथा । सर्गः । वर्गः । परिच्छेदः । उद्घातः ।
यज्ञः । संयज्ञः । उष्णासः । परिवर्त्तः । पटनः ।
काण्डः । स्थानं । प्रकरणं । पर्वः । आश्रितः । इति
त्रिकाण्डशेषः । स्थानः । पर्वः । उष्णासः ।
पादः । उद्योतः । विरचनं । इत्याद्यपि ।
यदुक्तम् ।

(“सर्गोवर्गोपरिच्छेदोद्घाताध्यायश्चसंग्रहाः ।
उष्णासः परिवर्त्तस्य पटनः काण्डमेव च ।
स्थानं प्रकरणं चैव पर्वोऽङ्गासाङ्गिकानि च ।
पुराणादौ परिच्छेदा चनेके परिकीर्त्तिताः”)

अध्याह्नः, चि, (अधि + आह् + णिच् + भावे अच् ।)
समाह्नः । क्षतारोहणः । अधधिकः । अति-
शयः । इति मेदिनी ।

अध्यारोप, पु, (अधि + आ + रप् + णिच् + भावे अच् ।)
वस्तुन्यवस्तुवारोपः । सन्धिदानन्दानन्तादयन्नक्षत्राणि
अज्ञानादिसकलजडसमूहस्यारोपणमित्यर्थः । अ-
सर्पभूतरज्जौ सर्पारोपवत् । इति वेदान्तसारः ।

अध्यावाह्निकं, स्त्री, (अध्यावाह्नं पितृहृद्वाह्
स्वामितृहृद्वागमनं तत्काले लब्धं अध्यावाह्नं +
लभार्थे ठन् तस्य इकः । अधि + आ + वह् +
णिच् ल्युट् ।) स्त्रीधनविशेषः । यथा,—
“इत् पुनर्लभते नारी नीयमाना हि पैटकात् ।
अध्यावाह्निकं नाम तत् स्त्रीधनमुदाहृतं” ।
इति दायभागे कात्यायनः ।

अध्याहार, स्त्री, (अधि + आ + ह् + भावे ल्युट् ।)
अध्याहारः । वर्णनः । उद्हनः । इति शब्द-
रत्नावली ।

अध

अध्याहारः, पु, (अधि + आ + ह् + भावे घञ् ।)
तर्कः । उद् । इत्यमरः । अस्थार्षस्य शब्दा-
न्तरेण स्पष्टीकरणः । आकाङ्क्षासमापकपदानु-
सन्धानः । वाक्यसम्पूर्णार्थपदयोजनः । युक्तिप्राप्तस्य
पदान्तरमुदाहृत्य व्यक्तीकरणः । इति तट्टीका ।

अध्यक्षः, चि, (अधि + वस् + क्तः, आगमशास-
विधेर्नित्वात् इडागमामावः । कृतज्ञितसमा-
साय अभिधाननियामका इति प्रसिद्धेः ।) सार्द्ध-
त्रिसहस्रा । ३ । साडे तिन इति भाषा ।
यथा,—

अवाप्य सा भूमि भुजगनिममध्युलवलयः ।
इति प्यानन्दहम्पे ।

अध्यक्ष, पुं, (उद्ग्रमधिगतः प्रादिसमासः ।) उद्ग्र-
युक्तस्य । उद्ग्रवाग्नेप्रेक्षा । इति हारावली ।

अध्यक्ष, पु, (अधि + वह् + क्तः ।) महेश्वरः । इति
मेदिनी । (अधिरोपितः । समृद्धः । अमुदय-
शाली ।)

अध्यक्ष, चि, (आधिक्येन वृद्धिं गतः अधि + वह् +
क्तः ।) अधिकवृद्धियुक्तः । समृद्धः । इति घरणी ।
अध्यक्ष, स्त्री, (अधि + वह् + कर्मणि क्तः, स्त्रिया
टाप् ।) प्रथमविवाहिता स्त्री, कृतसापत्निका ।
कृतनेकेविवाहस्य प्रथमोद्गा स्त्री । इत्यमर-
मेदिनीकरो ।

अध्यक्ष, स्त्री, (अधि + इष्ट् + णिच् + भावे युच्,
स्त्रियां टाप् ।) याज्ञा । इति हेमचन्द्रः । आराध्य-
स्यादरपूर्वकं कर्मणि नियुक्तकरणः । गुर्वादे-
सत्कारपूर्वकं कृषिदर्थे नियोजनः । तत्पर्यायः ।
सनि २ । इत्यमरः । सनी ३ । इति तट्टीका ।

अध्वगः, पु, (अध्वना पथा गच्छति अध्वन् + गम् +
ङ, उपपदसमासः ।) पथिकः । इत्यमरः । उद्ग्र ।
इति त्रिकाण्डशेषः । सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ।
खेसरः । इति राजनिर्घण्टः । खचर इति भाषा ।
अध्वगभोग्यः, पु, (अध्वगेन पथिकेन भोग्यः, अना-
यासलभ्यफलत्वात्, टटीयातत्पुरुषः ।) आत्मा
तत्कालः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अध्वगा, स्त्री, (अध्वन् + गम् + ङ, उपपदसमासः ।)
स्त्रियां टाप् ।) गङ्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अध्वजा, स्त्री, (अध्वनि जायते अध्वन् + जन् + ङ,
उपपदसमासः, स्त्रियां टाप् ।) सर्षुलोद्धतः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

अध्वनीन, चि, (अध्वनि साधु अध्वन् + ख तस्य
ईणः ।) पथिकः । इत्यमरः ।

अध्वन्यः, चि, (अध्वनि साधु अध्वन् + यत् ।)
पथिकः । इत्यमरः । (अध्वन्येन विमुक्तकयडमखिला
रात्रिं तथा क्रन्दितः । इति अमरशब्दकः) ।

अध्वरः, पु, (अध्वानं सम्मार्गे राति ददाति अध्वन् +
रा + क उपपदसमासः ।) यज्ञः । वसुदेवः ।
सावधानः । इति मेदिनी । (“तमध्वरे विश्वजिति
क्षितिशः” । इति रघुवशे ।)

अध्वरथः, पु, (अध्वैव रथो गमनसाधनं यस्य सः ।)
पथरथः । अध्वगमनोपयुक्तः । तत्पर्यायः ।
परिधातिक २ । इति हेमचन्द्रः ।

अन

अध्वर्युः, पुं, (अध्वर्युश्च योति सम्पादयति अध्वर + यु + कर्त्तरि क्तिप्, एधोदरादित्वात् तुग्भाव रस्याकारलोपः, हेमकारी ऋत्विक् ।) यजुर्वेदे-
वेत्ता । इत्यमरः ॥ (यथा कुमारसम्भवे,—
“विवाहयज्ञे विततेऽत्र यूय-
मध्वर्यव पूर्वेष्टता मयेति” ।)

अध्वश्रत्य, पुं, (अध्वनि पथि श्रत्यमिव आचरति सकण्टकतया अध्वश्रत्य + क्तिप् ततोऽच् ।) अपा-
मार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अध्वा [न्] पुं, (अन्ति गमनेन बलं नाशयति, अद् + बाङ्ल्यात् क्तिप्, एधोदरादित्वात् दकारस्य घ ।) पश्याः । कालः । सस्यान । अवस्त्वान् । इति मेदिनी ॥ शास्त्र । स्वान् । इति च पाठान्तरं ॥ अध्वगमनजन्यगुण । भेदः कफस्थूलतासौकुमार्य-
नाशित्वं । इति राजवल्लभः ॥

अध्वान्तशात्रव, पुं, (अध्वान्तस्य वर्त्तमानमाया शात्रव शत्रुवत्, घञोतत्पुरुष ।) श्योनाक-
वृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अन घ लु प्राणने । जीवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
घ लु अनिति लोको जीवति इत्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ॥

अन ङ य प्राणने । जीवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
य ङ अन्यते । इति दुर्गादासः ॥

अनंशुमत्फला, स्त्री, (न अशुमत् भोचान्तर्वर्त्ति-
तया सूर्यकिरणशून्य फल यस्याः सा ।) अंशु-
मत्फला । कदली । इति जटाधरः ॥

अन [स्] स्त्री, (अनिति जीवत्यनेन जीविको-
पायत्वात् अन् + असन् ।) शकट । इत्यमरः ॥
(यथा मनु,—
“होता वापि हरेदश्वमुद्राता चाप्यन क्रये” ।)

अन्न । इत्युणादिकोषः ॥ जननी । जन्म । जन्मी ।
इति कोषान्तरं ॥

अनक, त्रि, (अन् + अच् + कुत्साया कन् ।) अणक ।
अधम । इत्यमरटीकाया भरतः ॥

अनगार, पुं, (नास्ति अगारं गृह यस्य स, गृह-
स्याश्रमशून्य ।) ऋषि । मुनि । इति हेमचन्द्रः ॥
अगारशून्ये वाचस्पिङ्गः ॥

अनभि, पुं, (नास्ति श्रौत स्मार्त्तो वा अग्निर्व्यस्य
स ।) श्रौतस्मार्त्तकर्महीनः ॥ इति महाभारते
दानधर्मः ॥ (अनाहिताग्निर्ब्राह्मण । यथाह मनु,
“अग्नीनास्मिन् वैतानान् समारोप्य यथाविधि ।
अनभिरनिकेत स्यान्मुनिर्मूलफलाशनः” ॥)

अनघ, त्रि, (नास्ति अघ पाप यस्य स ।) अपाप ।
निर्मेक । मनोज्ञ । इति मेदिनी ॥ (यथा
शाकुन्तले—
“अखण्ड पुण्याना फलमिव च तद्रूपमनघ” ॥)

अनङ्ग, स्त्री, (नास्ति अङ्गमवयवो यस्य तत् ।)
आकाशः । मनः । इति मेदिनी ।

अनङ्ग, पुं, (नास्ति अङ्गं कायो यस्य स ।) कामदेव ।
इत्यमरः ॥ (यथा मेदिनी । “अनङ्गो मदनेऽनङ्ग-
माकाशमनसोरपि” ॥) अङ्गरहिते वाचस्पिङ्गः ॥

अनङ्गक, स्त्री, (नास्ति अङ्गमाकारो यस्य तत्, तत

अन

तत स्तार्थे कः ।) चित्त । मनः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

अनङ्गासहृत् [द] पुं, (अनङ्गस्य कामदेवस्य असु-
हृत् शत्रुः शिवललाटाभिना तद्देहमस्मीकर-
णात् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥

अनच्छ, त्रि, (न अच्छ निर्मेक ।) आविष । अनि-
र्मल । इत्यमरः ॥

अनङ्गनं, स्त्री, (नास्ति अङ्गनं समूर्त्तिप्रकाशो यस्य
तत्, निराकारत्वात्, अन्ज + भावे ल्युट् ।) आ-
काशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अङ्गनशून्ये त्रि ॥
(यथा साहित्यदर्पणे,—
“नेत्रे दूरमनङ्गने पुनकिता तन्वी तवेयं तनु” ॥)

अनङ्गुलिङ्गा, स्त्री, (अनङ्गुहो वृषभस्य जिह्वे जिङ्गा
पत्रं यस्या सा स्त्रियां टाप् ।) गोजिङ्गावृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अनङ्गुही, स्त्री, (अनङ्गुह + गौरादित्वात् ङीष् पक्षे
आम् ।) अनङ्गाही । इति हेमचन्द्रः ॥ गाइ इति
भाषा ।

अनङ्गान्, [ङुह] पुं, (अनङ्गुह + प्रथमैकवचनम् ।)
वृष । एङे इति भाषा । तत्पर्यायः । गौ २
मद्र ३ बलीवर्द ४ दम्ब ५ दान्त ६ स्थिरः ७
बली ८ उच्चा ९ ककुद्गान् १० षष्ठमः ११
वृषभ १२ वृष १३ धुर्य १४ धुरीय १५
धौरेय १६ शाङ्कर १७ शिववाहन १८ रोहिणी-
रमण १९ वोजा २० गोनाथः २१ सौरभेयक २२ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा मनु,—
“अजमेधावनङ्गाह खर हत्वैकहायनम्” ॥)

अनङ्गाही, स्त्री, (अनङ्गुह + गौरादित्वात् ङीष्,
आमागमश्च आमभावपक्षे केवण ङीष् ।) अन-
ङ्गुही । स्त्रीगवी । इति हेमचन्द्रः ॥ गाइ इति
भाषा ।

अनदा, पुं, (अद् + कर्मणि ण्यत् सञ्ज्ञापृर्वकविधे-
रनित्यत्वात् वृद्धभावः, न अद्य अप्रशस्तत्वाच्च,
नञ्समासः, नञ्च अप्राशस्त्ये ।) गौरसर्प ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अनधिगत, त्रि, (अधि + गम् + कर्मणि क्त, न
अधिगत ज्ञातः, नञ्समासः । गतभिन्नः प्राप्त-
भिन्नः ।) अनवगत । यथा,—“अरे विद्वन्मन्या-
ह्वनधिगतवेदार्थविभवा” । इति भगवद्वाक्य-
मिति प्रामाणिका ॥

अनध्यक्ष, त्रि, (अक्षमिन्द्रियमधिगत प्रादि-
समासः, प्रत्यक्षः तद्विन्नः नञ्समासः ।) अप्र-
त्यक्षः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ अध्यक्षभिन्नः ॥

अनन्त, स्त्री, (नास्ति अन्त सीमा यस्य तत् ।)
आकाशः । इत्यमरः ॥ अन्तकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अनन्तः, पुं, (नास्ति अन्तः विनाशो यस्य स, तथाहि
भागवते “लोके नष्टे द्विपराज्वांसाने भवानेक
श्रियते शेषसञ्ज्ञः” ।) विष्णुः । इति मेदिनी ॥ वल-
देव । अनन्तजिह्वा जिनः । इति हेमचन्द्रः ॥
शेषनागः । इत्यमरः ॥ वासुकिः । इति शब्द-
माणाः ॥ सिन्दुवारवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अन

अनन्तः, त्रि, (नास्ति अन्त सीमा विनाशो वा
यस्य स ।) अनन्तरहितः । अनवधि । अशेष ।
असीमः । इत्यमरो मेदिनी च ॥ (यथा कुमार-
सम्भवे ।—“अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य” ॥)

अनन्तजित्, पुं, (जयतीति जि + कर्त्तरि क्तिप्, अ-
नन्तो नाम जित् जयो बौद्धविशेषः शाकपार्थि-
वादित्वात् समासः मध्यपदलोपश्च ।) जिगानां
चतुर्विंशत्यन्तर्गतचतुर्दशजिनः । तत्पर्यायः । अ-
नन्तः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अनन्ततीर्थकृत्, पुं, (अनन्तानि असङ्ख्यानि तीर्थानि
शास्त्राणि कर्मधारयः, तानि कृतवान् अनन्त-
तीर्थ + कृ + क्तिप्, उपपदसमासः ।) अनन्तजित् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (अनन्तजित् नाम जिनः ॥)

अनन्तरं, त्रि, (नास्ति अनन्तरमवकाशो यस्य तत् ।)
अनवकाशः । अनन्तरहितः । तत्पर्यायः ॥ अन्त-
वहितं २ सप्ततं ३ अपटान्तरं ४ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ पश्चादर्थे स्त्री ॥ (पश्चात् । तत परं । यथा
रघुवंशे,—“पितुरनन्तरमुत्तरकोशखान्” ॥)

अनन्तविजय, पुं, (विजयतेऽनेन वि + जि + करणे
अच्, ततोऽनन्तानामसङ्ख्यानां शत्रूणां शब्देन
विजय विजयसाधनम् घञोतत्पुरुष ।) युधिष्ठिर-
राजस्य शङ्खः । इति श्रीभगवद्गीता ॥

अनन्तवीर्यः, पुं, (अनन्तमसीमं वीर्यं तेजो यस्य स ।)
भाविकल्पे जिगानां चतुर्विंशत्यन्तर्गतत्रयोविंश-
तीर्थकरजिनः । इति हेमचन्द्रः ॥

अनन्तव्रत, त्रि, (अनन्तस्य तन्नामकदेवस्य व्रतं घञो-
तत्पुरुष ।) भाद्रशुक्लचतुर्दशीकर्त्तव्यमनन्तदेवस्य
व्रतः । तद्विधिर्यथा । भविष्ये,—
“अनन्तव्रतमेतद्वि सर्वपापहर शुभं ।
सर्वकामप्रदं नृणां स्त्रीणाञ्चैव युधिष्ठिरः ॥
तथा शुक्लचतुर्दशी मासि भाद्रपदे भवेत् ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्राणश्यति” ॥ * ॥

अनन्तव्रतमेतद्वि सर्वपापहर शुभं ।
सर्वकामप्रदं नृणां स्त्रीणाञ्चैव युधिष्ठिरः ॥
तथा शुक्लचतुर्दशी मासि भाद्रपदे भवेत् ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्राणश्यति” ॥ * ॥

अनन्तव्रतमेतद्वि सर्वपापहर शुभं ।
सर्वकामप्रदं नृणां स्त्रीणाञ्चैव युधिष्ठिरः ॥
तथा शुक्लचतुर्दशी मासि भाद्रपदे भवेत् ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्राणश्यति” ॥ * ॥

अनन्तव्रतमेतद्वि सर्वपापहर शुभं ।
सर्वकामप्रदं नृणां स्त्रीणाञ्चैव युधिष्ठिरः ॥
तथा शुक्लचतुर्दशी मासि भाद्रपदे भवेत् ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्राणश्यति” ॥ * ॥

अनन्तव्रतमेतद्वि सर्वपापहर शुभं ।
सर्वकामप्रदं नृणां स्त्रीणाञ्चैव युधिष्ठिरः ॥
तथा शुक्लचतुर्दशी मासि भाद्रपदे भवेत् ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्राणश्यति” ॥ * ॥

अनन्तव्रतमेतद्वि सर्वपापहर शुभं ।
सर्वकामप्रदं नृणां स्त्रीणाञ्चैव युधिष्ठिरः ॥
तथा शुक्लचतुर्दशी मासि भाद्रपदे भवेत् ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्राणश्यति” ॥ * ॥

अनन्तव्रतमेतद्वि सर्वपापहर शुभं ।
सर्वकामप्रदं नृणां स्त्रीणाञ्चैव युधिष्ठिरः ॥
तथा शुक्लचतुर्दशी मासि भाद्रपदे भवेत् ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्राणश्यति” ॥ * ॥

अनन्तव्रतमेतद्वि सर्वपापहर शुभं ।
सर्वकामप्रदं नृणां स्त्रीणाञ्चैव युधिष्ठिरः ॥
तथा शुक्लचतुर्दशी मासि भाद्रपदे भवेत् ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्राणश्यति” ॥ * ॥

अनन्तव्रतमेतद्वि सर्वपापहर शुभं ।
सर्वकामप्रदं नृणां स्त्रीणाञ्चैव युधिष्ठिरः ॥
तथा शुक्लचतुर्दशी मासि भाद्रपदे भवेत् ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्राणश्यति” ॥ * ॥

अनन्तव्रतमेतद्वि सर्वपापहर शुभं ।
सर्वकामप्रदं नृणां स्त्रीणाञ्चैव युधिष्ठिरः ॥
तथा शुक्लचतुर्दशी मासि भाद्रपदे भवेत् ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्राणश्यति” ॥ * ॥

अनन्तव्रतमेतद्वि सर्वपापहर शुभं ।
सर्वकामप्रदं नृणां स्त्रीणाञ्चैव युधिष्ठिरः ॥
तथा शुक्लचतुर्दशी मासि भाद्रपदे भवेत् ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्राणश्यति” ॥ * ॥

अनन्तव्रतमेतद्वि सर्वपापहर शुभं ।
सर्वकामप्रदं नृणां स्त्रीणाञ्चैव युधिष्ठिरः ॥
तथा शुक्लचतुर्दशी मासि भाद्रपदे भवेत् ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्राणश्यति” ॥ * ॥

“मध्याह्ने भोज्यवेलाया समुत्तीर्णं सरित्ते” ।
ददर्श श्रीला सा स्त्रीणा समूह रक्तवाससा ॥
चतुर्दशमर्षयन्त भग्या देव एथक् एथक्” ।
इति भविष्योत्तरीयान्मध्याह्न्यापिनी तिथि-
याह्नेति वाचं । पूर्वार्द्धो वै देवानामिति श्रुत्या-
दिभिः पूर्वार्द्धे देवकृत्यविधानात् । विध्यसम-
भिव्याहृतार्थवादेन तद्वाधयोगात् किन्तु तस्यैव
गौणकालबोधकं तत् । कालमाधवीयोऽप्येव ।
भविष्येऽपि पूजाविधायको मध्याह्ने नोक्तः ।
यथा,—

“कृत्वा दर्भमयानन्त वारिधान्या निवेश्य च ।
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्नैवेद्यैर्विविधैरपि ॥
चतुर्दशफलैर्मूलैर्जलजैः कुसुमैरपि ।
यवगोधूमशालीना चूर्णेनैकतरस्य च ॥
कृत्वा पुपदय तस्मै दद्यादेकं हृतान्वितं ।
स्यमेकान्तं भुञ्जीत करे बद्धा सुडोरकः ॥
चतुर्दशयज्ञियुक्तं कुङ्कुमेन विक्षेपितं ।
सुविन्यस्तं विष्णुनामप्रनियज्ञिसमन्वितं ।
चतुर्दशसूत्रमयं सूत्रं कार्पासमेव च” ॥ * ॥

पूजाहोरकबन्धनमन्त्रस्तु रत्नाकरे,—

“अनन्तससारमहासमुद्रे
मभान् समभ्युद्धर वासुदेव ।
अनन्तरूपिन् विनियोजयस्व
अनन्तरूपाय नमो नमस्ते” ॥

इति मन्त्रमुक्त्वा ।
“अनेन होरक बद्धा भोक्तव्यं सुस्थमानसैः” ।
इत्यर्द्धं भविष्योत्तरीय कालकौमुद्या लिखित-
मिति ॥ * ॥ तथा,—

“पापोऽह पापकर्माह पापात्मा पापसम्भव ।
चाहि मा पुण्डरीकाक्ष सर्वपापहरो भव ॥
अथ मे सफलं जन्म जीवितं च सुजीवितं ।
यत्तवाङ्घ्रियुगाज्जाये मूर्द्धा मे भ्रमरायते” ॥
इत्याभ्यां नमस्कृत्यात् । अनन्तकथामप्यत्र श्र-
ण्वन्ति । इति तिथ्यादितत्त्व ॥ * ॥ * ॥ अथ
प्रयोगः । आचम्य स्वस्तिवाच्यं सङ्कल्प्य कुर्यात्,—
“अथ भाद्रे मासि शुक्ले पक्षे चतुर्दश्या तिथा-
वारभ्य अमुकगोत्रं श्रीअमुकं धनधान्यपुत्र-
पौत्राद्यनवच्छिन्नसन्ततिप्राप्तिकामं श्रीविष्णुं
प्रीतिकामो वा चतुर्दशवर्षपर्यन्तं भगवदन्त-
मट्टारकपूजाचतुर्दशयज्ञियुक्तहोरकरमूलबन्धन-
कथाश्रवणप्राज्ञायासप्रदानकातपसिततगुणप्रस-
ह्यघटितपूपाङ्गोपकल्पनतर्द्धात्मकार्कभोजन-
रूपमनन्तव्रतमहं करिष्ये” इति सङ्कल्प्य रक्तं
पठेत् ॥ * ॥ ततो गुण्डिकया अष्टदणपद्मनिर्माय
तन्मध्ये घटमारोप्य शालग्रामं वा चतुर्दिक्षु
ध्वजां निवेश्य यथोक्तविधिना गणेशनवग्रहदिक-
पालशिवदुर्गाणक्षीनारायणपूजां कृत्वा शक्रं ध्या-
येत्,— “ॐ महेन्द्र मत्तैरावतस्त्वन्मस्य सहस्रनय-
नोज्ज्वल । मणिकाञ्चनघटितनानालङ्कारभूषित
वक्त्रहस्त शयन्वितं देवगन्धर्वगणैर्हृतं मुनिगणैः
सूयमानं” ॥ एव ध्यात्वा महेन्द्राय नमः एव
क्रमेण सपूज्य प्रणमेत्,—

“ॐ शक्रः सुरपतिश्चैव वक्त्रहस्तो महाबलः ।
ऐरावतगजारूढः सहस्राक्षो नमोऽस्तु ते” ॥
ततो वृहत्यात्रे जल संस्थाप्य हस्तं दत्त्वा समुद्र-
मावाहयेत्,—
“ॐ गङ्गेचेत्यादिनावाद्यं समुद्रं पूजयेत् ॥ * ॥
ततो भूतसुखादिप्राणायामान्तं कृत्वा अनन्तं
ध्यायेत्,—
“ॐ दिव्यसिंहासनासीनं देवेश गरुडध्वज ।
शुक्लवर्णं चतुर्बाहुं नागयक्षोपवीतं ॥
शक्रचक्रगदापद्मधर पीताम्बर विभु ।
त्रिधा वारुणा च सस्त्रिष्ट किरीटादिसमुज्ज्वल ॥
प्रणाश्रुतसमायुक्तं जगन्नाथ जगद्गुरु ।
अनन्तं चिन्तयेद्देवं नारदाद्यैरुपस्तुतं” ॥
एव ध्यात्वा स्वशिरसि पुष्पं दत्त्वा मानसोपचारैः
सपूज्य अर्घ्यं सस्थाप्य ।
आं हृदयाय नमः एव षडङ्गानि विन्यस्य पुन-
र्ध्यात्वावाहयेत् ।
“ॐ आगच्छानन्त देवेश पत्नीभ्यां बाह्वनान्वित ।
गन्धर्व्यादिगणोपेतं सान्निध्यमिह कल्पय” ॥
ततः पूजयेत् ।
पादं गृहीत्वा,—
“ॐ पादं गृह्णाण देवेश सुरासुरमनोहर ।
तुष्टो मे भव देवेश नरसिंह नमोऽस्तु ते” ॥
अर्घ्यं गृहीत्वा,—
“अर्घ्यं गृह्णाण देवेश सुगन्धिकुङ्कुमान्वित ।
दूर्वाक्षतसमायुक्तं नमस्ते विश्वभूतये” ॥
आचमनीयं गृहीत्वा,—
“ॐ इदमाचमनीयन्ते दिव्यतोयोद्भव प्रभो ।
मत्प्रा दत्तं मयानन्तं नमस्ते पद्मगाधिप” ॥
एव मधुपकं पुनराचमनीयं स्नानीय वस्त्रयुग्मं च
दद्यात् ॥ * ॥
गन्धं,—
“ॐ गन्धोऽयं देवदेवेश कुङ्कुमागुरुसम्भव ।
यथाश्रुत्या मया दत्तो देवेश प्रतिगृह्यता” ॥
पुष्पं,—
“ॐ पुष्पं गृह्णाण भोजनन्तं सुगन्धिद्रव्यसुत्तम ।
पद्मनाम नमस्तेऽस्तु कुण्डलं कुरु सर्वदा” ॥
धूपं,—
“ॐ धूपोऽयं ते महामागदशार्कणोऽगुरुणा सह ।
मया दत्तं प्रभो विष्णो गृह्यता सुरनायक” ॥
दीपं,—
“ॐ दीपं गृह्णाण भोजनन्तं जाज्वल्यमानमद्भुत ।
त्वं गृह्णाण सदा देव रक्ष मां घोरसागरात्” ॥
यक्षोपवीतं,—
“ॐ ऋग्यजुः साममन्त्रेण चित्तं पश्येतिना ।
सावित्रीयज्ञिसयुक्तमुपवीतं तवानघ” ॥
नैवेद्यं,—
“ॐ नागामह्यसमायुक्तं चतुर्दशफलैर्युतं ।
मत्प्रा सम्पादितं देव सपूज्य गृह्यता विभो” ॥ * ॥
ततो बलभद्रं सपूज्य स्तुतिं कुर्यात्,—
“ॐ बलभद्र महात्मानं हस्तिनं लाङ्गलायुध ।
कादम्बरीमदोम्भतं नमामि बलदेवक” ॥

ततः आवरणदेवतां पूजयेत् ।
“ॐ गणेशाय नमः । एवं लोकपालेभ्यः । नव-
ग्रहेभ्यः । अष्टवसुभ्यः । एकादशरुद्रेभ्यः । वादशा-
दित्येभ्यः । अनन्तादिनागेभ्यः । मत्स्यादिदशव-
तारेभ्यः । मासेभ्यः । ऋतुभ्यः । वत्सरेभ्यः ।
धर्माय । अधर्माय । ज्ञानाय । अज्ञानाय ।
वैराग्याय । अवैराग्याय । ऐश्वर्याय । अशैश्वर्याय ।
श्रिवाय । दुर्गायै । एधिष्यै । गङ्गायै । यमुनायै ।
महालक्ष्म्यै । सरस्वत्यै । गरुडाय । ब्रह्माय । चक्राय ।
गदायै । पद्माय । कौस्तुभाय । सूर्य्यमण्डलाय ।
सोममण्डलाय । वज्रमण्डलाय । वायुमण्डलाय ।
सर्वेभ्यो देवेभ्यः । सर्वेभ्यो देवीभ्यः ॥ * ॥

ततः स्तुतिं पठेत्,—

“ॐ अनन्तससारमहासमुद्रे
मम समभ्युद्धर वासुदेव ।
अनन्तरूपिन् विनियोजयस्व
अनन्तरूपाय नमो नमस्ते ॥
नमोऽस्त्वन्ताय सहस्रभूतये
सहस्रपादाक्षिशिरोरुवाहवे ।
सहस्रनाम्नि पुरुषाय शान्त्रते
सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः ॥

हृदिस्य सर्वदेवानां इन्द्रियाणां गुणातिग ।
सर्वपापहरो देव प्रणमामि जनार्दन ॥
अनन्तरूपेण विभर्षि एष्ये
अनन्तलक्ष्मीं विदधासि तुष्टः ।
अनन्तभोगान् प्रददासि तुष्टः
अनन्तमोक्षं पुरुषे प्रदह्य ॥

प्रणमामि हृषीकेश वासुदेव जगद्गुरु ।
वृष्टिस्थितिनिनाशनां कर्तारं प्रणमाम्यहं ॥
राक्षसानामरि नौमि नौमि दैत्यविमर्दकं ।
जगतां हितकर्तारं नौमि पद्मरुहेक्ष्ण ॥
जन्मजन्महतं यच्च बाल्ययौवनवार्द्धकं ।
वृद्धिमाप्नोतु तत् पुण्यं पापं हर हृषायुध ॥
भक्तिहीनं क्रियाहीनं मन्त्रहीनं यदर्शितं ।
यथोद्दिष्टमिमां पूजां परिपूर्णां कुरुष्व मे ॥
पापोऽह पापकर्माह पापात्मा पापसम्भव ।
चाहि मा पुण्डरीकाक्ष हरे ससारसागरात्” ॥
ततो घटस्थजलेन सप्रोक्ष्य करमूले होरकं
समर्पयेत् ।

“ॐ इदं होरमनन्ताख्यं चतुर्दशगुणात्मकं ।
सर्वदेवमयं विष्णो स्वकरे धारयाम्यहं” ॥
ततो भोज्यमुत्खलेत् ॥ * ॥

ततः कथां श्रुय्यात् ।

यथा,—
अरण्यावासमुषितो युधिष्ठिररुद्रपो वशी ।
प्राप्तस्त्वैलोक्यनाथेन कृष्णेन परमात्मना ॥
कथोपकथनं जातं तयोस्तत्र प्रियप्रिय ।
विशेषेण च गोविन्दं पश्य च युधिष्ठिरः ॥ * ॥
युधिष्ठिर उवाच ।
केन व्रतेन देवेश वाञ्छितं प्राप्यते फलं ।
निष्पापाः सकलाः लोकाः भवन्ति जन्मजन्मनि ॥ * ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।

अन

अस्ति व्रतमनन्तरं यत्कृतं सुरसद्मनि ।
इन्द्राद्यैर्लोकपालैश्च तन्मे कथयत षट्शु ॥
युक्तपक्षे चतुर्दश्या मासि भाद्रपदे तथा ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपाप प्रणश्यति ॥ * ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

कृष्ण कोऽयं त्वयाख्यातो योऽनन्त इति सञ्चित ।
कोऽयं शेषश्च नागश्च अचान्तस्तद्वत् स्मृत ॥
परमशोचतमं वापि उताहो ब्रह्म उच्यते ।
क एषोऽनन्तसंज्ञो वै तन्मे ब्रूहि जनार्दन ॥ * ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

अनन्त इत्यहं पार्थ मम रूपं निबोध तत् ।
आदित्यगतिरूपेण य काल उपपद्यते ॥
कलाकालासुष्टुर्तादिदिनरात्रिव्यवस्थाया ।
पक्षो मास ऋतुर्वर्ष युगकल्पव्यवस्थाया ॥
सोऽहं कालोऽवतीर्णोऽस्मि सुवो भारवतारणात् ।
दागवाना विनाशाय वसुदेवतनूद्भव ॥
अनन्त विद्धि मा पार्थ कृष्ण विष्णु हरि शिव ।
ब्रह्मायं भास्कार शेष सर्वव्यापिनसीश्वर ॥
प्रत्ययार्थं मया पार्थ विश्वरूपं निबोध तत् ।
पूर्वमेव महाबाहो योगिध्येयमनुत्तम ॥ * ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

अनन्तव्रतमाहात्म्यं विधि विधिविदा वर ।
किं पुण्यं किं फलं तस्य अनुष्ठानस्य तस्य किं ॥
केन वा तत्कृतं पूर्वलोके केन प्रकाशितं ।
तत्सर्वं ब्रूहि विस्तार्य ब्रूहि नारायण प्रभो ॥ * ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

आसीत्पूरा कृतयुगे सुमन्तुर्नाम वै द्विज ।
वशिष्ठगोत्रजो विद्वान् श्रीलवान् विजितेन्द्रिय ॥
पत्नी तस्याभवद्दीक्षा सती सत्यव्रते स्थिता ।
चारित्र्यश्रीलसम्पन्ना सुरूपा भृगुवंशजा ॥
तस्या कालेन सजाता दुष्टिता सर्वलक्षणा ।
श्रीला नाम्ना सुश्रीला सा वर्द्धते पितृवैभवि ॥
माता तस्यास्तु कालेन ज्वरदाहप्रपीडिता ।
समागत्य नदीतोये मृता स्वर्गपुरं ययौ ॥
कृतं सुमन्तुना तस्या कर्म यत् पारलौकिकं ।
तत् सुमन्तु सत्यव्य दुःखं शोकं क्रमात् पुन ॥
नापत्नीको गृही धर्मं कर्तुमर्हति वै कश्चित् ।
इति सञ्चिन्त्य मनसा विवाहोत्सुकमानस ॥
देवस्य मुने कन्या कर्कशा परिणीतवान् ।
सा कर्कशातिदुःश्रीला सदा निष्ठुरभाषिणी ॥
कोपना प्रतिशूषा च निहन्ता कलहप्रिया ।
अदक्षा गृहकृत्येषु दक्षा भोजनकर्म्मणि ॥
कलहेन तु सन्तुष्टा रुष्टा बन्धुजनान् प्रति ।
सा तु श्रीला पितुर्गृहे वर्द्धिता च दिने दिने ॥
करोति सखिभि सार्द्धं शिशुभ्रीडामनुत्तमा ।
गृहान्तरस्थलदारदेहलीतोरणादिषु ॥
चतुरङ्गकवर्णैश्च रत्नपीतसितासितैः ।
सखिक् पद्मशङ्खौ च मण्डयन्ती पुन पुन ॥
कुर्वन्ती प्रत्यहं बाणा देवतातिथिपूजन ।
गृहकृत्ये सदा दक्षा पितुरत्यन्तवत्सभा ॥
कालेन कियता विप्रक्षां दृष्ट्वा यौवनाद्भवां ।
कस्य देया मया कन्या इति चिन्तान्वितोऽभवत् ॥

अन

ततो दैववशात्तत्र कौण्डिन्य समुपागत ।
मुनिश्रेष्ठो महाभागः कुलीनो धर्मतत्पर ॥
मनसा चिन्तयामास सुमन्तु सुतपा सुधीः ।
अस्मै भाग्यवशाच्छ्रीला प्रतिपाद्या प्रयत्नत ॥
इति कृत्वा मति विप्रो ददौ कन्या शुभे दिने ।
कन्यामलङ्कृता साध्वीं श्रीलां चन्द्रनिभाननां ॥
गृह्योक्तवेदविधिना विवाहमकरोत्तदा ।
ततो होमादिकं कर्म समाप्य समये मुनि ॥
सुमन्तु कर्कशा प्राह जामात्रे देहि दक्षिणा ।
सफलं कुरु मे दानं प्रिये मुनिकुलोद्भवे ॥
दक्षिणारहितं कर्म निष्फलं जायते यतः ।
सा तु तदचनं श्रुत्वा कर्कशा कुपिताभवत् ॥
सुमन्तु भर्त्यामास कर्कशैर्वचने पति ।
अलङ्कारं समानीय स्वकीयस्यापि बन्धनं ॥
निक्षिप्य निभते स्थाने कर्कशान्यगृहं ययौ ।
सुमन्तुस्वातिदीनात्मा लज्जितस्वभावस्तदा ॥
यत्किञ्चिदर्थयोग्यं च त्रयमानीय यौतुकं ।
जामात्रे प्रददौ विप्र परिचार्य्य पुन पुन ॥
ततो विवाहं निर्वर्त्य कौण्डिन्योऽपि निजाश्रम ।
गोयाने तां समारोप्य श्रीलामादाय वै ययौ ॥
तत् सा पथि गच्छन्ती श्रीला चन्द्रनिभानना ।
मथ्याह्ने भोज्यवेषाया समुत्तीर्य सरित्ते ॥
ददर्श श्रीला नारीणां समूहं व्रतचारिणां ।
एसा रुन्दश्च तत्रैव रत्नपीताम्बरासन ॥
चतुर्दश्यामर्चयन्तं भक्त्यागन्तं पृथक् पृथक् ।
दृष्ट्वा समूहं नारीणां सती पप्रच्छ सादर ॥
विनयावन्ता साध्वी प्रणिपत्य सुरेश्वर ।
किमिदं क्रियते कार्यं भवतीमिह दुःखता ॥ * ॥

स्त्रिय ऊचुः ।

भाद्रे मासि सिते पक्षे उत्थिते वासवध्वजे ।
आराधिते महेश्वरे च ध्वजाकारासु यष्टिषु ॥
नत्वा सरसि य स्नात्वा अनन्तार्चनमारभेत् ।
कृत्वा दर्शनं देव वारिवाजसमन्वित ॥
अनन्त देवदेवेश चतुर्वाङ्ग किरीटिन ।
अतस्तीपुष्पसकाश काष्ठांशुदभूषण ॥
शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गं विविधायुधधारिण ।
यच्छेहि भगवन् कृष्ण तव यज्ञः प्रवर्तते ॥
वारिधान्या तथानन्तं भगवन्तं नियोजयेत् ।
मण्डले पुष्पनैवेद्य धूपवस्त्रानुलेपन ॥
दत्त्वा च पूजयेद्भक्त्या अनन्तं विश्वरूपिण ।
पिष्टकार्थं श्रीहिचूर्णं यवगोधूमयोश्च वा ॥
यतेषां प्राप्यते यत्तु तदद्याद्यं प्रस्यसञ्चितं ।
अर्द्धं विप्राय दातव्यमर्द्धमात्मनि योजयेत् ॥
पूजयित्वा तथा देवं गन्धपुष्पैर्यथाक्रम ।
श्रुत्वा कथां तत्तत्तस्य कुङ्कुमाक्तं सुडोरक ॥
चतुर्दश्याश्रित्युक्तं नारी वामकरे न्यसेत् ।
एसास्तु दक्षिणे बाहौ तदानन्तं प्रपूजयेत् ॥
निर्वर्त्य पूजां देवस्य पूर्णं मुक्ता यथासुखं ।
विष्टव्यं दक्षिणां दत्त्वा प्रणम्य च यथासुखं ॥
श्रीला श्रुत्वा वचस्तासां यथा ताभिस्सदाहृत ।
व्रतं चकार सा बाहौ बद्धा डोरकमुत्तमं ॥
पूषप्रस्यश्च सा कृत्वा मुक्तां चैव तथैव च ।

अन

पुनर्जगाम तेनैव गोरधेन समन्विता ॥
तेनानन्तप्रसादेन गृहं गोधनसङ्कुलं ।
तदाश्रमं श्रिया युक्तं धनधान्यसमन्वितं ॥
विविधातिथिसम्पूर्णं नानारत्नैर्विभूषितं ।
वराश्रमत्तमातङ्गमहिषैर्गोधनान्वित ॥
श्रीला च मणिकाक्षीभिर्मुक्ताभरणभूषिता ।
दिव्याङ्गी श्रीलसम्पन्ना सावित्रीप्रतिमा यथा ॥
कदाचिदुपविष्टा सा वङ्गिकुलं समागता ।
कौण्डिन्योऽपि विप्रेन्द्रोपात् दृष्ट्वा डोरमनन्तक ॥
श्रीलायां करमूले च वङ्गमेव प्रयत्नत ।
पप्रच्छ क्रोधवचसा भृकुटीकुटिलं मुख ॥
किमिदं डोरकं हन्ते बद्धा भार्य्येऽत्र तिष्ठसि ।
प्रमेयं कस्य देवस्य दुर्वृद्धे ब्रूहि सत्वरं ॥ * ॥

श्रीलोवाच ।

अनन्त देवदेवस्य प्रमेयं डोरकं शुभ ।
करे बद्धं विधानेन षट्शु मे वचनं प्रभो ॥
प्रसादाद् यस्य देवस्य सुहृत्ते सुविपुलं धन ।
न जानासि कथं नाथ तदेवं जगदीश्वरं ॥
श्रीलावाक्यं तत् श्रुत्वा कौण्डिन्यं कुपितोऽभवत् ।
कोऽसावनन्तसंज्ञो वै न श्रुतोऽपि वरानने ॥
इत्युक्त्वा कृष्णं कुपितो भुजाडोरमनन्तक ।
क्षिप्तं ज्वालाकुले वङ्गौ निर्भक्ष्यं बद्ध्वा प्रियां ॥
तत् सा संभ्रमात् श्रीला हाहा कृत्वा प्रधाविता ।
वङ्गे सूत्रं समादाय क्षीरमध्ये ततोऽक्षिपत् ॥
तत्तस्या करे वामे पुनर्बद्धं सुडोरकं ।
अनन्ताक्षेपदोषेण दारिद्र्यं पतितं गृहे ॥
न कैश्चित् वर्ण्यते लोकैः सोऽपि विप्रो युधिष्ठिर ।
गात्रे मलिनता प्राप्ता चक्षुर्निद्रा तथैव च ॥
शून्यानि गृहरूपाणि दग्धानि वङ्गिना क्वचित् ।
निरीक्ष्य स्वपुरं विप्रश्चिन्तयामास चेतसा ॥
अथ श्रीला विवर्णा सा दुःखिता पतिदोषत ।
विचचार पुरीं सर्व्वा शून्यागारसमन्विता ॥
अथ कौण्डिन्यविप्रस्य सजाता बुद्धिरुत्तमा ।
ममापि दुष्कृतं कर्म कृतं वा मे विगर्हितं ॥
अनन्ताक्षेपदोषेण ममापि गतिरीदृशी ।
अनन्तं यच्च पश्यामि तच्च यास्यामि दुर्मति ॥
ततो जगाम कौण्डिन्यो वनं व्याघ्रादिसङ्कुलं ।
व्रतस्यान्वेषणं कर्तुं पादौ द्रष्टुं तथा हरे ॥
विह्वलं स ययौ मार्गं जनजन्तुविवर्जितं ।
तत्रापश्यच्च तं रुद्धं फलपुष्पसमन्वितं ॥
वर्जितं पक्षिसङ्घातैः कोटैश्चैव विशेषतः ।
तमपृच्छत् त्वयानन्तं क्वचिददृष्टो महाद्रुम ॥
स घोवाच महावृद्धो नानन्त वेद्मि भो द्विज ।
ततो गच्छन् ददर्शाये दृष्टमग्रे सवत्सिका ॥
दृष्टमग्रे प्रधावन्तो न खादति न जिघ्रति ।
हे महाधेनुके ब्रूहि किमनन्तस्त्वयेदित ॥
सवत्सा तमुवाचाथ नानन्त वेद्मि हे द्विज ।
ततो गच्छन् ददर्शाये दृष्टमग्रे वने स्थितं ॥
तमपृच्छदयं विप्र अनन्तो वीक्षितस्त्वया ।
दृष्टमग्रेमुवाचेदं विषस्य ब्राह्मणं प्रति ॥
यद्यनन्तमहं जाने तदा मे गतिरोदृशी ।
ततो ब्रजन् ददर्शाये गर्दभं कुक्षरं तथा ॥

अन

नागामायाप्रचरन्त मदगर्वजदर्पित ।
 स त दृष्टा द्विजोऽष्टदन्त दृष्टवान् किमु ॥
 प्रत्युत्तरसुवाचेद नामन्त वेदिं हे द्विज ।
 ततो अजन् ददर्शाये रम्य पुष्करिणीद्वय ॥
 अन्योन्यजलसघातेर्बोधिभिरुपशोभितं ।
 श्रमे कुमुदकारै कमलोत्पलशोभितं ॥
 भ्रमरैश्चक्रवाकैश्च हंसकारणद्वैरुत ।
 तमष्टदन्त द्विजोऽनन्तो भवतीभ्याश्च जलित ॥
 पुष्करिण्यावूचतुस्त न जानीवो हरि कश्चित् ।
 निपपात ततो विप्रो द्वाहा कृत्वा रुदन् सुवि ॥
 किं करोमि क्व गच्छामि कथं पश्यामि तं विभुं ॥
 तत ह्यपालुहृदयो देवेशो देवपूजित ॥
 तत्क्षणाद्गगवान् विष्णुर्द्विजप्रत्यक्षमागत ।
 दृढनास्यरूपेण प्रोवाच वचनं द्विज ॥
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ विप्रेन्द्र त्यज दुःखं सुखी भव ।
 अनन्त दर्शयिष्यामि कृष्णं विष्णुं हरिं शिव ॥
 ब्राह्मण त समादाय पातालवर्त्मना पुरीं ।
 ता पुरीं दर्शयामास ततश्चान्तर्द्वे द्विज ॥
 स ता ददर्श कौण्डिन्य पुरीं चैलोक्यदुर्लभा ॥
 दिव्यनारीनरैर्युक्ता मणिरत्नविभूषिता ॥
 सुवर्णरचिता सर्वा वेष्टिता तत्क्षणादिभि ।
 तत्रापश्यत् स कौण्डिन्यो देवदेवमनन्तक ॥
 विश्वरूप जगन्नाथं चतुर्बाहुं किरीटिनं ।
 शङ्खचक्रगदापद्मधारिणं गरुडध्वजं ॥
 दक्षिणे विलसत्सङ्घातं वामे क्रोडत्वरखतीं ।
 सप्तफणसमायुक्तं दिव्यसिंहासनेस्थित ॥
 एव रूपं जगन्नाथं दृष्ट्वा भक्त्या क्षुति कृता ।
 जगाम भूमौ शिरसा अचान्तस्य समीपतः ॥
 नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्तये
 सहस्रपादाक्षिप्रिरोरुनाह्वये ।
 सहस्रनाम्ने पुरुषाय श्राश्रिते
 सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः ॥
 अञ्जनेन मया देव यत् कृत पापकर्मणा ।
 तत्सर्वं क्षमया प्रस क्षमस्व मधुसूदन ॥ * ॥
 अथ कौण्डिन्यविप्रस्य स्तुतिं श्रुत्वा जगद्गर्भे ।
 प्रसन्नो भगवान्देवखान्तोऽनन्तरूपपट्टक ॥
 कथं मे प्रियमाख्यातमिहागच्छेति भूसुर ॥ * ॥
 अनन्त उवाच ।
 तुष्टोऽहं ब्राह्मणश्चैव भक्त्या तव विशेषतः ।
 वरं गृह्णाण विप्रेन्द्र तुष्टोऽस्मि त्यज विस्मय ॥ * ॥
 कौण्डिन्य उवाच ।
 स्वकर्मफलभोगेन या यां योनिं व्रजाम्यह ।
 तस्या तस्या हृषीकेश हरिभक्तिर्दृष्टास्तु मे ॥
 अतिप्रमादाम्भोहादा यन्मया दुष्कृतं कृत ।
 तदागं क्षम्यता नाथ प्रणमामि पुन पुन ॥
 श्रुत्वानन्तं तदाक्ष्य ददौ तस्मै वरत्रय ।
 दारिद्र्यग्राशनं धर्मं विष्णुलोकं तथाक्षय ॥ * ॥
 कौण्डिन्य उवाच ।
 पूर्णो मनोरथो देव मम चायं विशेषतः ।
 किञ्चित् पृच्छामि देवेश तस्मै ब्रूहि जगत्पते ॥
 कश्चूत कोटय का गौ किन्तत् पुष्करिणीद्वय ।
 कः खरः कुङ्करः को वा को वा दृढद्विजोत्तमः ॥

अन

क्षमया कथयन्नाथ पथि दृष्टो मया विभो ।
 श्रीअनन्त उवाच ।
 यस्मान्मदृष्टो दृष्टो हि विप्रो विद्यासु गर्वितः ।
 उपस्थिताय शिष्याय विद्यां यस्मान्न दत्तवान् ॥
 तेन कर्मविपाकेन दृष्टत्वं प्राप्य तिष्ठति ।
 दृष्टमो यस्त्वया दृष्टो लोभकर्मक्षत पुरा ॥
 दत्तं पर्युपितं द्रव्यं खादु मुक्तं स्वयं यतः ।
 दृष्टमव समासाद्य तत्तिष्ठति निर्वर्णे ॥
 विप्राय वसुधां दत्त्वा निष्कानां शस्यवर्जितां ।
 तेनासौ गोत्वमासाद्य दृष्टमथे प्रधावति ॥
 धर्माधर्मौ विजानीयादयत्तत् पुष्करिणीद्वय ।
 गर्होऽज्ञानसम्पन्नं कुङ्करो मदगर्वितः ॥
 ब्राह्मणोऽस्तावनन्तोऽहं यस्त्वया दर्शितो मुने ।
 एतत्ते कथितं सर्वं गच्छ विप्र निजाश्रम ॥
 पुन सम्पद्भिस्ते विप्र भविष्यति न संशयः ।
 मुक्ता भोगाश्च विपुलान् संप्राप्स्यसि महत् पद ॥
 इति दत्त्वा वरं तस्मै तत्रैवान्तरधीयत ।
 कौण्डिन्योऽपि गृहं तत्वा करोति व्रतमुत्तम ॥
 अनन्ताख्यं महापुण्यं वर्षाणां चतुर्दश ।
 शीलया सह धर्मात्मा सुखं मुक्ता मनोरथान् ॥
 विष्णुलोकं समासाद्य रराज शीलया सह ।
 अनन्ताख्यव्रतेनैव समाप्तेनैव पार्यित्व ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्ता यास्यन्ति परमा गति ।
 एवमेव हि नियमात् स्त्रियोऽनन्तव्रतामृष ॥
 पुत्रपौत्रधनैर्युक्ता मुक्ता भोगान् मनोरथान् ।
 विष्णुलोकमाप्नुवन्ति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
 इति भविष्यपुराणे अनन्तव्रत समाप्तं ॥
 अनन्तशीर्षा, स्त्री, (अनन्तानि बहूनि शीर्षाणि
 शिरासि यस्या सा ।) वासुकिपत्नी । इति
 शब्दमाणा ॥
 अनन्ता, स्त्री, (नास्ति अन्तो यस्या सा ।) पार्वती ।
 पृथिवी । अग्निशिखादृष्टः । श्यामालता । दूर्वा ।
 पिप्पली । दुरालभा । हरीतकी । कामलकी ।
 गुडुची । इति मेदिनी । यवास । श्वेतदूर्वा ।
 नीलदूर्वा । अग्निमयदृष्ट । इति राजनिर्घण्ट ।
 अनन्तमूल । तत्पर्यायः । गोपवल्ली २ काराला ३
 सुगन्धा ४ भद्रवल्लीका ५ भद्रा ६ नागजिह्वा ७ ।
 इति रत्नमाणा ॥ गोपी ८ श्यामा ९ शारिवा १०
 उत्पलशारिवा ११ । इत्यमरः ॥ गोप्यादि-
 पञ्चश्यामलतायां नागजिह्वायां इति केचित् ।
 गोप्यादित्रयं श्यामलतायां अनन्तोत्पलशारिवेति
 द्वयं अनन्तमूले इति केचित् । इति तट्टीकायां
 भरतः । तस्या गुणा । मलबन्धकारित्व । रक्त-
 पित्तनाशित्व । शीतलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 अनन्यगतिकः, वि, (नास्ति अन्या गतिः यस्या
 समासान्तः क ।) गत्यन्तररहितः । एकाग्रः ।
 “अनन्यगतिके अने विगतपातके चातके
 यथारुचि तथा कुरु प्रिय तथापि नान्य भजे” ।
 इत्युद्धट ॥
 अनन्यजः, पुं, (नास्ति अन्यत् यस्मात् सः अनन्यो
 विष्णुः, तस्मात् जात इति, अनन्य + जन् + ड ।)
 कामदेवः । इत्यमरः ॥

अन

अनन्यवृत्तिः, वि, (न अन्या वृत्तिरस्य इति ।)
 एकमात्रवृत्तिः । तत्पर्यायः । एकता २ एकाग्र ३
 एकाग्र ४ एकसर्ग ५ एकाग्रः ६ एकाग्र
 गतः ७ । इत्यमरः ॥
 अनपायी, [न] वि, (नास्ति अपायः विनाशोऽस्य
 इति, न + अपाय + इति ।) निश्चल । अपाय-
 शून्य । अनश्वरः । यथा,—
 “अनपायिभिरस्माभिर्गुप्तायाश्च गृहे प्रभो” ।
 इति श्रीभागवत ॥
 (“अनपायिनि सश्रयदुमे गजभस्मे पतनाय वल्लरी” ।
 इति कुमारः ॥)
 अनभिष्ट, वि, (अभि जानाति इति अभिष्ट,
 अभि + ज्ञा + क, न अभिष्ट इति नञ्समासः ।)
 मूर्ख । प्रज्ञारहितः । नुद्धिहीन । यथा,—
 “धिक्षुत्वा धूततरो परापपरिज्ञानमभिष्टो भवान्”
 इति भ्रमराष्टक ॥
 अनभिषाय, पुं, (न अभिषाय इति नञ्समासः ।)
 अरुचि । इति राजनिर्घण्टः ॥ अनिष्ठा ॥ (वि,
 नास्ति अभिषायो यस्य इति समासे अभिषाय-
 शून्यः ।)
 अनम, पु, (नमति प्रणमति इति नम, नम् +
 पचाद्यच्, न नम अनम इति नञ्समासः
 ब्राह्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अनमितम्पच, वि, (मितं परिमितं पचति इति
 मित + पच् + खच्, न मितम्पच इति अभि-
 म्पच, न अभितम्पच इति अनमितम्पच, न
 समासः ।) मितम्पचः । छपणः । इत्यमरटीका
 रमानाथ ॥
 अनम्बर, पुं, (नास्ति अम्बरं परिधेयं यस्य सः ।
 नौडविशेषः । इति सिद्धान्तशिरोमणौ गं-
 लाध्यायः ॥
 अनयः, पु, (अयः शुभावहो विधिक्षुद्भिर्न नञ्
 समासः ।) देव । अशुभ । व्यसन । विषदः । इति
 मेदिनी ॥
 (“अनयो नयसम्पन्ने यत्र ते विहता मतिः” ।
 इति रामायणे ।)
 अनर्गल, वि, (नास्ति अर्गलं प्रतिबन्धो यस्य तत् ।
 निरर्गलः । प्रतिबन्धरहितः । तत्पर्यायः । अबाधन
 उच्छृङ्खल ३ उद्गम ४ नियन्त्रित ५ निरङ्कुश ६ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 (“तत् परं तेन मखाय यज्यता
 तुरङ्गसुतृलमनर्गलं पुनः” ।
 इति रघुवशे ।)
 अनर्थकः, स्त्री, (नास्ति अर्थः यस्य तत्, समासान्तः
 कः ।) निरर्थकः । अर्थशून्यवाक्यः । तत्पर्यायः ।
 अमञ्ज २ । इत्यमरः ॥ अमर्थ ३ । इति तट्टीका ॥
 अनल, पुं, (नास्ति अलं बद्धाद्यवस्तुद्वयेऽपि
 दत्तिर्यस्य सः, क्षत्तिकानक्षत्रे, वस्तुरे भगवति
 वासुदेवे ।) अग्निः । वसुमेदः । इति मेदिनी ॥
 अन्निकः । रक्तचित्रकः । भस्मातकः । पित्तः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 अनलप्रभा, स्त्री, (अनलस्य वज्रः प्रमेव प्रभा ब्रह्माः

अन

सा ।) ज्योतिष्मतीलता । इति राजनिर्घण्ट ॥
 अनसप्रिया, स्त्री, (अनसस्य अमे प्रिया मल्लीतत् ।)
 अमिमाया । आमेयी । इति जटाधरः ॥
 अनलि, पु, (अनिति अन् + पचाद्यच् अन तन्मधु-
 पानेन जीवनधारयिता अलि भ्रमरो यच्च स ।)
 वकटक्ष । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अनवधानं, स्त्री, (न अवधानं मनोयोग नञ्-
 समास ।) चित्तस्याविक्षेप । अमनोयोग । अ-
 प्रणिधान । इति हलायुधः ॥ तद्विशिष्टे चि ॥
 अनवधानता, स्त्री, (नास्ति अवधानं मनोयोगो
 यस्य स, तस्य भाव तत्तत्तन् स्त्रिया टाप् ।)
 मनोयोगशून्यता । चित्तस्यान्यविषयाभावत् ।
 कार्ये अनवहितत् । तत्पर्याय । प्रमाद २ ।
 इत्यमरः ॥
 “कर्त्तव्याकरण यत्र समर्थस्य क्वचिदभवेत् ।
 उच्यते दितयं तत्र प्रमादोऽनवधानता” ॥
 इति शब्दरत्नावली ॥
 अनवर, चि, (न अवर, नञ्समास ।) अकनिलः ।
 अनूनः । अ्रेष्ठ । प्रधानः । यथा,—
 “सोऽयमिन्द्रादनवरो वासुदेवाच्च भारत” ।
 इति विराट्पर्वः ॥
 अनवरत, स्त्री, (अव + रम् + भावे क्त, नास्ति अव-
 रत विरतिर्यत्र तत् ।) निरन्तरं । तत्पर्याय ।
 सततं २ अनारत ३ अश्रान्तं ४ सन्ततं ५ अवि-
 रतं ६ अनिशं ७ नित्यं ८ अजस्रं ९ प्रसक्त १०
 आसक्त ११ अनज १२ । इति जटाधरः ॥
 तद्विशिष्टे वाच्यलिङ्ग । इत्यमरः ॥
 (“अनवरतधनुर्ज्यास्तालनक्रूरकर्मा” ।
 इति शाकुन्तले ।)
 अनवराज्यं, चि, (अवरमज्ज, कर्मधारय, तत्र भद,
 अवराज् + यत्, ततो नञ्समास ।) उत्तम ।
 प्रधान । इत्यमरः ॥
 अनवलम्ब, चि, (नास्ति अवलम्ब आश्रयो यस्य
 स ।) अवलम्बनशून्य । निराश्रय । यथा,—
 “न पर पथि पक्षपातिता-
 नवलम्बे किमु मादृशेऽपि सा” ।
 इति नैषधः ॥
 अनवसरः, चि, (नास्ति अवसर अवकाशो यस्य
 स ।) निरवकाश । अवसराभावे पु । यथा,—
 “अतर्क्यैश्वर्ये त्वय्यनवसरदु स्या हतधियः” ।
 इति महिम्न स्तोत्र ॥
 अनवस्कार, चि, (अव अधोवर्त्मना कीर्यते क्षिप्यते
 अव + कृ + अप्, “वर्षस्कोऽवस्कार इति सुडा-
 गम” नास्ति अवस्कारो मल यस्य तत् ।)
 निर्मल । शोधित । इत्यमरः ॥
 अनवस्था, स्त्री, (अव + स्था भावे क्, न अवस्था अव-
 स्थान नञ्समास ।) तर्कविशेष । तस्य लक्षण ।
 अप्रामाणिकानन्तप्रवाहमूलकप्रसङ्गत्व । यथा,—
 “घटत्व यदि यावद्घटहेतुवृत्ति स्यात् घटान्यवृत्ति
 स्यात्” । इति तार्किका ॥ उपपाद्योपपाद-
 कयोर्विश्रान्तिः । इति भीमासका । दशभाव ।
 स्थित्यभावः ॥

अना

(“श्वमप्यनवस्था स्याद् या मूलक्षतिकारिणो” ।
 इति काव्यप्रकाशे ।)
 अनवस्थान, पु, (न अवस्थानमवस्थितिर्यस्य स ।)
 वायुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अवस्थितिशून्ये चि ॥
 (चञ्चल । अव्यवस्थितः ।)
 अनवस्थिति, स्त्री, (न अवस्थिति अवस्थानं नञ्-
 समास ।) चापल्य । चाञ्चल्य । अस्थिरता ।
 अधैर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अनशन, स्त्री, (अश् भावे ल्युट्, न अशन भोजनं,
 नञ्समास ।) भोजनाभाव । उपवास । इति
 हलायुधः ॥ तद्वति चि ॥ (प्रायोपवेशनं । “तदह-
 मनशनं कृत्वा प्रातः प्राणानुत्सृजामि” । इति
 पञ्चतन्त्रे ।)
 अनश्वर, चि, (नश् + कर्त्तरि वश्च् न नश्वरं, नञ्-
 समास ।) सनातनं । नित्य । ध्रुव । शाश्वत ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 (“मत्वा विश्वमनश्वर निविशते ससारकारागृहे” ।
 इति वैराग्यशतके ।)
 अनसूया, स्त्री, (असु कण्ठद्वितात् यक् + भावे अ,
 स्त्रिया टाप्, न असूया नञ्समास ।) असूया-
 भाव । तस्या लक्षणं यथा बृहस्पतिः ।
 “न गुणान् गुणिनो हन्ति सौति मन्दगुणानपि ।
 नान्यदोषेषु रमते सानसूया प्रकीर्त्तता” ॥
 इत्येकादशीतत्त्वः ॥ अत्रिसुनिपती । इति गारुडे
 २६ अध्यायः ॥ कर्द्दमसुनिकन्या । इति श्रीभा-
 गवतः ॥ असूयाशून्ये चि ॥
 अनहवादी, [न्] चि, (अहमिति गर्वं वदति य,
 अहं + वद् + णिनि, उपपदसमास, ततो नञ्-
 समास । अहमित्ययं ।) गर्वरहित ।
 “मुक्तसङ्गोऽनहवादी हृत्युत्साहसमन्वितः ।
 सिद्धसिद्धोर्निर्विकार कर्त्ता सात्विक उच्यते” ।
 इति श्रीभगवद्गीता । अनहवादी गर्वरहित ।
 इत्याङ्गितत्त्वः ॥
 अनहङ्गति, स्त्री, (न अहङ्गति अहङ्कार नञ्-
 समास ।) अहङ्काराभाव । तत्पर्याय । अशौच
 २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (चि नास्ति अहङ्गति
 यस्य इति समासे अहङ्कारशून्यः ।)
 अनक्ष, चि, अक्षिहीन । अन्ध । न विद्येते
 अक्षिणी यस्य इत्यर्थे ष प्रत्यय । अक्षभिन्नः ॥
 अनक्षर, स्त्री, (न सन्ति प्रशस्तानि अक्षराणि
 यत्र तत् ।) दुर्बलचन । इति भरतः ॥ अवचनाहः ।
 इति मधुः ॥ गालिप्रभृति । गुणाक्षेपकदोषावि-
 कारिवाक्य । इति केचित् । तत्पर्याय । अवाच्य
 २ । इत्यमरः ॥
 अनक्षि, स्त्री, (अप्रशस्तमक्षि नेत्रं, नञ्समासः ।)
 कुत्सितचक्षुः । तत्पर्याय । असौम्याक्षि २ । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 अनाकुल, चि, (न आकुलः नञ्समासः ।) स्थिर ।
 एकाग्र । अव्याकुल । अव्ययः । इति जटाधरः ।
 (“अनाकुलाऽविक्षा च सुसम्भ्रान्ता च मे मतिः” ।
 इति रामायणे ।)
 अनाक्रान्ता, स्त्री, (कैरपि न आक्रान्ता आक्रमितुम-

अना

योग्या कण्टकव्याप्तत्वात्, नञ्समासः ।) कण्ट-
 कारीरक्षः । इति रत्नमाला ॥ अनाक्रमणवि-
 शिष्टे चि ॥
 अनागतं, चि, (आङ् + गम् + कर्त्तरि क्त, न आगतं
 नञ्समासः ।) भविष्यत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अनायातं । अनुपस्थित । अज्ञातं । यथा—
 (“तावद्भयस्य भेतव्य यावद्भयमनागत” ।
 इति पञ्चतन्त्रे ।)
 “अनागतादिभिर्ज्ञेन न स्यादनुमितिस्रदा” ।
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 अनागतार्त्तवा, स्त्री, (न आगतमप्राप्तमार्त्तं स्त्री-
 पुष्पविकाशनं यस्या सा, स्त्रिया टाप् । ऋतु +
 अण् ।) अप्राप्तऋतुका । अरजस्ता । तत्पर्याय ।
 गौरी २ नमिका ३ । इत्यमरः ॥
 अनाचार, पु, (न कुत्सित आचार नञ्समासः ।
 नञ्च अप्राशस्त्ये अभावात्तु चाचाराभावः ।)
 कदाचार । अशुद्धाचार । अतिस्मृतिविरुद्ध-
 कर्मकरण । यथा,—
 “सर्वदेशेष्वनाचार पथि तामूलचर्वणं” ॥
 इति स्मृतिः ॥ तद्विशिष्टे चि ॥
 अनातप, पु, (आङ् + तप् + अच्, आतपस्य रौद्रस्या-
 भाव नञ्समासः ।) रौद्राभावः । काया । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (चि कायाविशिष्टे ।
 “खल्वाटोदिवसेश्वरस्य किरणैः सन्तापिते मस्तके ।
 वाङ्मन् देशमनातपं विधिवशात् विक्षस्य मूलं
 गतः” ॥ इति नीतिशतके ।)
 अनतुर, चि, (न आतुर रोगी नञ्समासः ।)
 अरोगी । यथा,—
 “तेषामनतुरा पूर्वं वातलाया सदतुरा” ।
 इति चरकः । (“भेजे धर्म्ममनतुरः” । इति
 रघुवशे ।)
 अनाथ, चि, (नास्ति नाथ आश्रयो यस्य स ।)
 प्रमुहीन । नाथशून्य । यथा,—
 “वना वना वनाथवत् खजीवना वनामवत्” ।
 इति नलोदयः ।
 (“नाथवन्तस्त्वया लोकास्त्वमनाथा विपद्यसे” ।
 इति उत्तरचरिते ।)
 अनादर, पु, (आ + दृ + भावे अण्, न आदरः नञ्-
 समासः ।) निरादरः । तत्पर्याय । परिभव २
 परिभाव ३ तिरस्क्रिया ४ रीडा ५ अवमानना ६
 अवज्ञा ७ अवहेल ८ असूक्ष्म ९ । इत्यमरः ॥
 असूक्ष्म १० असूक्ष्म ११ असूक्ष्म १२ । इति
 भरतः ॥ (“गुणेषु रागो यस्येवनादरः” । इति
 पञ्चतन्त्रः ।)
 अनादि, चि, (नास्ति आदि कारणं यस्य
 स ।) आदिरहित । उत्पत्तिशून्य । स्वयम्भू ।
 यथा,—
 “अनादिरादिर्गोविन्द सर्वकारणकारणः” ।
 इति ब्रह्मसंहिता ॥
 अनादृतः, चि, (आ + दृ + कर्मणि क्त, न आदृतः
 नञ्समासः ।) निरादरः । अवज्ञावः । अव-
 मानितः । इति हेमचन्द्रः ॥

अने

अन्त

अन्त

वं निहित गुहाया
येन गत स पश्या ॥
हामोहमये कटाहे
रात्रिदिवेन्दनेन ।

परिघट्टनेन
ल पघतीति वार्त्ता ॥

तमहामारते वनपर्वणि ३१२ अ-
प च ।

प्रो जन्तुर्यज्ञैर्भवति मानव ॥
तत्त्व ।

न अन्तं नञ्समासः ।) क्वधि ।
यमर ॥ विवाहसदृशकेश्वन्तं न

यथा,—
हाले रतिसंप्रयोगे

सर्वधनापहारे ।
गार्थे ह्यन्तं वदेत

न्याङ्गरपातकानि ॥
रते कार्यपर्वणि अर्जुन प्रति श्रीकृष्ण-

एकस्मात् अन्यत् नञ्समासः ।) एक-
अख्यान तद्विग्रिष्टश्च । बङ्ग । यथा,—

राजन्यरथाश्वसङ्कुल ॥
वे ॥

(अनेकं जायते, अनेक + जन् + डः
स ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेष ॥

वे ॥
, (अनेक + प्रकारार्थे धा ।) अनेक-

ऊष्मा । यथा,—
त्रोपमं वीजं गूढमित्यवभाषते ।

मगूढाना नैव वोढेत्यनेकधा ॥
वती ॥ अनेकवारार्थेऽपि क्वचित्प्रयोग ॥

, (अनेककाभ्यां सुखश्रृङ्गाभ्या पिवति,
पा + क, उपपदसमास ।) हस्ती

॥
गुण, ए, (अनेकानि आश्रित, द्वितीया-

त इत्यादिना समास, तादृश गुण-
रय ।) बङ्गनिष्ठगुणः । तद्यथा । सयोगः १

२ दिष्टयक्त्वादिः ३ एकत्वान्यसङ्ख्या ४ ।
अज्ञानमुक्तावली ॥

गन्ध विधोगन्ध सङ्ख्या द्वित्वादिकास्तथा ।
क्त्वादयस्तद्वेदेनेकाश्रिता गुणाः ॥

ताभापरिच्छेदे ।
, त्रि, (नास्ति एठ वधिरः मूकः वाक्-

हितश्च यस्मात् सः ।) धूर्त । अठ ।
तस्मिन्हीनः । इति मेदिनी ॥ काला वोवा

भाषा ।
[स्] ए, (न हन्यते, न + हन् + अस्

रादित्वात् हन् स्थाने एहादेशः, ततः
ते अगहादेशः ।) काल । समय । इत्यमरः ॥

मुस्तस्यान्तिके द्रोहश्चिद्रागेहप्रतीक्षितः ॥
राजतरङ्गिणी ।)

स्त्री, (न एक मापे व्यन् ।) ऐक्यमात्र । अने-

कता । एकस्य भाव ऐक्य पञ्चमसमासः ॥

अनो, व्य, (न नी डो) निषेधार्थः । अभावः । इत्य-
मरटोकाया नीलकण्ठः ॥

अनोकहः, ए, (अनस' शकटस्य अक गमनं यच्छी-
तत्, तत् इति अनोक + हन् + डः ।) वृद्ध ।

इत्यमरः ॥

(“एकस्तुषारैर्गिरिनिर्भराणा-
मनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी” ।

इति रघुवंशे ।)

अनृच उ गतिपूजनयोः । इति मुग्धबोधे वोपदेवः ॥

अनृच उ पूजने । गमने । स्त्रियोक्तौ । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ उ अक्षिप्त्वा अङ्गा । स्त्रियोक्तिर-

व्यक्तशब्दः । इति दुर्गादासः ॥

अनृच क यत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ व्यक्तिरिह
विशेषण । क अक्षयति बुद्धिं सुधी । विशिष्टयो-

त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

अनृच उ ध वि यत्तौ । गतौ । अक्षणे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ उ अक्षिष्यति अङ्गति । ध अनक्ति ।

वि अत्तोक्ति । व्यक्ति स्फुटीकरणं ।

“शरीरमाजा भवदीयदर्शनं

व्यगङ्गि कालचितयेऽपि योग्यता” ।

इति माघ ॥ अनक्ति गात्रं तैलेन जन । इति
दुर्गादासः ॥

अन्त, स्त्री, (अम् + तन् ।) स्वरूप । स्वभावः । इति
मेदिनी त्रिकाण्डशेषश्च ॥

अन्तं, स्त्री, ए, (अम् + तन् ।) शेष । इति मेदिनी ॥
तत्पर्यायः । अघन्य २ चरम ३ अन्त्यं ४ पाश्चात्यं ५

पश्चिम ६ । इत्यमरः ॥

अन्त, ए, (अम् + तन् ।) नाशः । इत्यमरः ॥ स्वरूप ।
प्रान्तः । सीमा । निश्चय । अवयव । इति

हेमचन्द्रः ॥

अन्त, त्रि, (अम् + तन् ।) अन्तिक । निकट ।
इति मेदिनी ॥ अतिमनोहरः । इति विश्वः ॥

अन्त करण, स्त्री, (अन्तर्मध्यवर्ति करणं ज्ञानसाधनं,
कर्मधारयः, कृ + करणे ल्युट् ।) अन्तरिन्द्रियं ।

मोन्द्रियं । तत्पर्यायः । मन २ निगु २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य कार्यभेदान्नामचतुष्टयं,

यथा,—

“मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तर ।

सप्रयो निश्चयो गर्व स्मरण विषया अमी” ॥
इति वेदान्तः ॥ (अस्योत्पत्तिर्यथा,—“मिथितैस्तु

तैः अन्तकरणमेकं स्यात्” इति । तैः पञ्चभूतस्य-
सत्त्वाशैर्मिथितैः अन्तकरणं भवतीत्यर्थः ।)

“धनुर्मतोऽप्यस्य दयाद्वैभाव-

मास्यातमन्त करणैर्विशृङ्खलैः” ।

इति रघुवंशे ।)

अन्त कुटिला, ए, (अन्तरमन्तरे कुटिला वक्रः ।)
शङ्खः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुटिलान्तकरणे त्रि ॥

अन्तःपुरं, स्त्री, (अन्तर्मध्यवर्ति पुरं गृहं, कर्म-
धारयः ।) राज्ञः स्त्रीगृहं । तत्पर्यायः । अव-

रोधन २ अवरोध ३ अज्ञानः ४ । इत्यमरः ॥
अन्त पुरादयो राजदारेभ्यः तावत्स्यात् वर्तन्ते ।

यथा । “अज्ञानसम्भोगनितान्तबुद्धे” । इति
नैषधम् । इति भरतः ॥ “दाक्षिण्येन ददाति
वाचमुद्धितामन्तःपुरेभ्यो यदा” । इत्यभिज्ञान

शकुन्तलम् ॥

अन्तःपुराध्यक्षः, ए, (अन्तःपुरस्य अध्यक्षः रक्षकः,
घृहीततृपुरुषः ।) राज्ञामन्तःपुररक्षकः । तक्ष-

क्षयं यथा,—

“वृद्ध कुलोद्भूतः शक्तः पित्रपैतामहः सुचिः ।

राज्ञामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेक्ष्यते” ॥

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

अन्तःसत्त्वा, स्त्री, (अन्तर्मध्ये सत्त्वं प्राणी सारो वा
यस्या सा, स्त्रिया टाप् ।) मल्लतकः । इति

शब्दचन्द्रिका ॥ गर्भवती । अन्तरुदरमध्ये सत्त्वं
प्राणी यस्या सा ॥

अन्त खेद, ए, (अन्त मध्ये खेद मदजनं यस्य सः ।)
हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अन्तक, ए, (अन्तं विनाश करोति, अन्त + करो-
त्यर्थे णिच् ततो गुल् ।) यमः । इत्यमरः ।

(“अप्रिप्रभावात् मयि नान्तकोऽपि प्रसुः प्रहर्षं
किमुतान्यहिंसा” । इति रघुवंशे ।)

अन्तग, त्रि, (अन्त पारं गच्छति, अन्त + गम् + डः,
उपपदसमासः ।) अन्तगामी । पारगः । यथा,

“वेदान्तगोब्राह्मण स्यात् क्षत्रियो विजयी भवेत्”
इति महाभारते विष्णुसहस्रनामफलं ॥ नृतः ।

अन्त नाशं गच्छतीति ॥

अन्तव, [स्] व्य, (अन्त + तस् ।) सम्भावना ।
अवयव । पञ्चम्यर्थः । शासनं । इति विश्वः ॥

(शेषादारभ्य । प्रान्तभागेन । अयमागेन ।
“वैश्योऽङ्गि प्राशिताभिश्च शूद्रः स्पृष्टाभिरन्तः”
इति मनुः ।)

अन्तर, व्य, (अम् + अरन् तुडागमश्च ।) मध्यं ।
प्रान्तं । स्त्रीकारः । इति विश्वः ॥

अन्तरं, स्त्री, (अन्तं राति ददाति, अन्त + रा + कः,
उपपदसमासः ।) अवकाशः । अवधिः । परि-

धानं । अन्तर्धानं । भेदः । तादर्थ्यं । अवसरः ।
मध्यः । अन्तरात्मा । द्विजं । आत्मीयः । विना ।

वष्टि । इत्यमरः ॥ सदृशः । इति तट्टीका मेदिनी
च ॥ अवकाशे यथा । “मृगालसूत्रान्तरमध्य-

गम्य” । इति कुमारसम्भवे ॥ अवधौ यथा ।
“निरन्तराभ्यन्तरवातवष्टिषु” ॥ परिधाने यथा ।

अन्तरे शाटका परिधानीया इत्यर्थः । अन्तर्ज्ञौ
यथा, “पर्वतान्तरितो रवि” ॥ भेदे यथा,—

“यदन्तरं सर्वपशैलराजयो-

यदन्तरं वायवैगतेययोः” ।

इति रामायणं ॥ तादर्थ्यं यथा । त्वामन्तरेण अक्षं
गृहीतं तदर्थमित्यर्थः ॥ द्विजे यथा । “प्रहरेदन्तरे

रिपुं” ॥ आत्मीये यथा । “अयमयन्तरो मनः” ॥
विमार्थे यथा । “हरे त्वदाशोकमन्तरेण” ॥

वहिरर्थे यथा । अन्तरे चन्द्रावस्था वाक्का
इत्यर्थः । अवसरे यथा । “अन्तरे च कुलटा

अन्त

यथा “हकारस्य घकारोऽन्तरतमः” । इति भरतः ॥

अन्तरङ्ग, चि, (अन्त सदृश अङ्ग यस्य स ।) आत्मीय । स्वसम्पर्क । यथा,—

“चरमगिरिकुरङ्गी षट्ङ्गकयड्यनेन
स्वपिति सुखमिदानीमन्तरङ्गः कुरङ्ग” ।

इति कालिदास ॥

अन्तरा, व्य, (अन्तरेति अन्तर + इन् + डा, टिभाग-
लोपः ।) वर्जन । विना । यथा,—

“(न ब्रह्माम पुनर्जातु धार्मिक राममन्तरा” ।

इति रामायणे ।) मध्य । निकट । इति मेदिनी ॥

अन्तरापत्या, स्त्री, गर्भिणी । अन्तरे उदरमध्ये
अपत्य यस्या सा ॥

अन्तराय, पुं, (अन्तर व्यवधान एति, अन्त + इन्
+ अघ्, यङीतत्पुरुष ।) विघ्न । इत्यमरः ॥

“(स चेत् स्वय कर्मसु धर्मचारिणा
त्वमन्तरायो भवसि धृतो विधि” ।

इति रघुवशे ।)

अन्तराण, स्त्री, (अन्तरा मध्य लाति, अन्तरा + ला
+ क ।) मध्यप्रदेश । अभ्यन्तरं । इत्यमरः ॥

“(मुञ्जरन्तराणसुवमस्तगिरि सवितुश्च योषिद-
मिमीत दृशा” । इति माघ । “उदेति भानुर्ग-
गनान्तराले” । इति पद्ममाला ।)

अन्तराणक, स्त्री, (अन्तराण + स्वार्थे कन् ।) अभ्यन्तर । इति राजनिर्घण्ट ॥

अन्तरित, चि, (अन्तर इत प्राप्त द्वितीयात्, अथवा अन्तर व्यवधान जातमस्य, अन्तर + तार-
कादित्वात् इतच् ।) अन्तर्ज्ञानप्राप्त । व्यवहितं । तत्पर्याय । प्रवृत्त २ । इति त्रिकाण्डशेष । व्यवकलिताङ्ग । वाकि इति भाषा । इति लोला-
वती ॥

अन्तरिक्ष, स्त्री, (अन्तर्मध्ये षट्क्षाणि नक्षत्राणि यस्य तत्, एषोदरादित्वात् षट्कारस्य इकार । अन्त-
रीक्षमिति पाठे षट्कारस्य ईकार ।) अन्त-
रीक्ष । आकाश । इति कान्दस । इत्यमरटीकाया
पुरुषोत्तमजातरूपसुभृतिरायादयः ॥
“(अन्तरिक्षगताश्चैव मुनीन् देवांश्च पीडयेत्” ।
इति मनु ।)

अन्तरीप, स्त्री, पु, (अन्तर्गता आपोऽत्र, तत्, समा-
सान्तं अ, इन्तरपमर्गेभ्य इति अपर्द्धादेशः ।) द्वीप । इत्यमरः ॥

अन्तरीय, स्त्री, (अन्तरस्य परिधानस्य इद अन्तर
+ ह् तस्य ईय ।) अधोवस्त्र । परिधानवस्त्र ।
इत्यमरः ॥

“(नामौ हृतश्च यद्वक्ष आच्छादयति जानुनी ।
अन्तरीय प्रशस्त तत् अच्छिन्नमुभयोक्तयो” ॥

इत्येव लक्षणे ।)

अन्तरीक्ष, स्त्री, (अन्तर्मध्ये षट्क्षाणि नक्षत्राणि यस्य तत्, एषोदरादित्वात् षट्कारस्य ईकार ।) गगन । इत्यमरः ॥ अभ्यन्तराणु । इति राज-
निर्घण्ट ॥

अन्तरीक्षज, स्त्री, (अन्तरीक्षस्य आकाशस्य जल

अन्त

यङीतत् ।) आकाशजलं । दिव्योदक । इति राजनिर्घण्टः ॥

अन्तरे, व्य (अन्तरेति अन्तर + इण् + विच् तस्य लोपः ।) मध्य । अभ्यन्तरं । इत्यमरः ॥

अन्तरेण, व्य (अन्तरेति अन्तर + इण् + य तस्य नेत् एषोदरादित्वात् ।) मध्य । विना । अति-
रेकः । इत्यमरः ॥

अन्तर्गङ्, चि, (अन्तर्मध्ये गङ्गु योवाप्रदेशजातगल-
मासपिण्डमिव निरर्थकः ।) निरर्थकः । उया ।
इति हेमचन्द्रः ॥

“(काथान्तर्गङ्गुता या सा तु नेह प्रशस्यते” ।
इति साहित्यदर्पणे ।)

अन्तर्गतं, चि, (अन्तः अन्तकरणात् गत, अथवा अन्तर्मध्ये गतं प्राप्तम् ।) विस्तृत । मध्यप्राप्त ।
इति हेमचन्द्रः ॥ “अन्तर्गतशवे ग्रामे” । इति मनु ।
“सागरान्तर्गता केचित् केचित् पर्वतमाश्रिता” ।
इति रामायणम् । अभ्यन्तर । हृदयमध्यस्थित ।
अन्तःकरणस्य । “अन्तर्गतप्रार्थनमन्तिकस्य” ।
इति प्राकृतले ।

“आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ।
नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गत मनः” ॥

इति मनु ।)

अन्तर्गृह, स्त्री, (गृहस्य मध्ये, अथयोभावः ।) गृह-
मध्य । इति नानार्थकोष्ठशब्दार्थे अमरः ॥ घरेर
भितर इति भाषा । (वाराणसीस्थे सप्तावरणवति
स्थानविशेषे ।

“अन्यस्थाने ह्यत पाप वाराणस्या विनश्यति ।
वाराणस्यां ह्यत पाप पञ्चक्रोश्या विनश्यति ॥
पञ्चक्रोश्या ह्यत पाप अन्तर्गृहे विनश्यति” ।
इति काशीमाहात्म्यम् ।)

अन्तर्गठरं, स्त्री, (गठरस्य उदरस्य मध्ये अथयो-
भावः ।) कुक्षिमध्य । कोष्ठ । इत्यमरः ॥

अन्तर्दधन, स्त्री, (अन्तर्मध्ये दध्यते मत्तता क्रियते-
ऽनेन, अन्तर + दध् + करणे ल्युट् ।) सुरावीजं ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

अन्तर्दाह, पु, (अन्तर्मध्ये दाह सन्तापः ।) कोष्ठसन्ता-
पः । शरीराभ्यन्तरज्वाला । इति राजनिर्घण्ट ॥

अन्तर्ज्ञा, स्त्री, (अन्तर्ज्ञान, अन्तर + ज्ञा + भावे
अङ् स्त्रिया टाप् ।) अन्तर्ज्ञान । इत्यमरः ॥

अन्तर्ज्ञान, स्त्री, (अन्तर्ज्ञान, अन्तर + ज्ञा +
भावे ल्युट् ।) आच्छादन । इति शब्दरत्नावली ॥
तत्पर्याय । अन्तर्ज्ञा २ व्यवधा ३ अन्तर्ज्ञि ४
अपवारण ५ अपिधान ६ तिरोधान ७ पिधान ८
कृदन ९ । इत्यमरः ॥

“(अन्तर्ज्ञानस्यति कान्तिर्दृष्टि श्रोतव्यता तथा”
इति याज्ञवल्क्यः ।)

अन्तर्ज्ञि, पु, (अन्तर्ज्ञानम् अन्तर + ज्ञा + भावे कि ।)
अन्तर्ज्ञान । इत्यमरः ॥

अन्तर्द्वार, स्त्री, (अन्तर्द्वारमध्यस्थ द्वारः ।) प्रकोष्ठ-
द्वार । इति भरतः ॥ गृहाभ्यन्तरद्वार । गृहा-
भ्यन्तरप्रकोष्ठादिद्वार जालद्वार वा । इति स्वामी ॥
तत्पर्यायः । प्रच्छन्न २ । इत्यमरः ॥ पञ्चद्वार

अन्त

खड्गिकादारः । ५ ।

“प्रच्छन्नमन्तर्द्वारश्च ५
इति श्रवणस्वामी ॥

अन्तर्भूत, चि, (भू + कर्त्तरि क्त ।)

रस्य । अन्तर्गतः । ५

“स एव भगवान् १५

इति पद्मपुराणे ५

अन्तर्म्मेना, [स्] चि, (गमन चेतो यस्य

व्याकुलचेता ।

अन्तर्यामी, [न्] पु, कार्येषु इन्द्रियादीनि

यम् + शिच् +

नियामक । तत्पर्याय

पुद्गल ५ ईश्वरः ६ ।

५ १५ ५१०५

सारः ॥ मनोगतश्चेति

“(अन्तराविश्य भूताः

अन्तर्यामीश्वरः ५

अन्तर्वैशिक, पुं, (वश

वश + ठक् तस्य इक,

यष्टिधारी नियुक्तः ५-

अन्तःपुराध्यक्ष । १५

अन्तर्व्वेदी, स्त्री, (अन्तः

ऽस्या, अन्तर +

इति छीप्नुगागमौ ।

“(तस्यानेवास्य या भू

सुतावस्तु सम्पन्नौ को

इति रघुवशे ।)

अन्तर्व्वमि, पु (अन्तः १५

यति अन्तर + वम् +

इति बाङ्गल्यात् इक्

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अन्तर्व्व्याणि, चि, (अन्तः

विहिता वाक् यस्य स,

शास्त्रज्ञः । इत्यमरः ॥

अन्तर्व्विगाहन, स्त्री, (अ

अन्तर + वि + गाह् +

हेमचन्द्रः ॥

अन्तर्व्वेदी, स्त्री, (अन्तः ५

अन्तर्व्वेदि इति पाठे अ

ब्रह्मावर्त्तदेशः । ५५१५

५५१५ ५५१५ ५५१५

देशे ख्याता । तत्पर्यायः

त्रिकाण्डशेषः ॥

अन्तर्ह्रास, पु, (अन्तर + ह्रासो

ह्रासः । गूढह्रासः । तत्पर्यायः

त्रिकाण्डशेषः ॥ तद्वति चि

समुख स १५१५ १५१५

“अन्तर्ह्रासः नाथितमस्य

इति मेघदूतम् ।)

अन्ति

व, (अन्तर् + धा + क्त ।) लुक्कायितं ।
त्यर्थाय । सवीतं २ खड्गं ३ आरुतं ४
पिहितं ६ खड्गं ७ स्थगितं ८ अपवारित
गं १० । इति हेमचन्द्रः ॥ (“अन्तर्हिते
सैव कुमुदतीमे दृष्टिं न नन्दयति संस्मर-
तः” । इति प्राकुन्तले ।)

[न्] ए, (अन्तेऽप्येतुमध्यापकसमीपे
अन्त + वस् + णिनि उपपदसमासः ।)
ति । शिष्यः । इत्यमरटीकाया भरतः ॥
स्त्री, (अन्ताय नाशाय शय्या शयन ग्री
कम् । स्त्रिया टाप्) भूमिशय्या । मृत्युः ।
। इति मेदिनी ॥

शय्या मृतौ भूमिशय्याया पिढकामने” ।
दिनी ।)

ग्री, [न्] ए, (अन्ते नीचजातितया ग्राम-
समवशेते तिष्ठति, अन्त + चव + ग्री +
उपपदसमासः ।) चण्डालः । मुनिविशेषः ।
मचन्द्रः ॥ नापितः । इत्यमरः ॥

ग्री, (अन्त्यते ज्येष्ठमग्निनीत्वेन सम्बध्यते-
अन्त + करोत्यर्थे णिच् + इक् । अन्तिकेति-
कार्थे कन् स्त्रिया टाप् ।) नाद्योक्तौ ज्येष्ठा
। इति शब्दरत्नावली ॥ (अन्तिका मग्निनी
मर ॥) समीपे च । यथा । “मुग्धप्रमीत-
तुरन्तिमात्रो” । इति श्रीभागवतः ॥

चि, (अन्तः सामीप्येन विद्यतेऽस्य, अन्त +
स्य इक ।) निकटः । इत्यमरः ॥ सामीप्ये
इति धरणीः ॥ (“अन्तर्गतप्रार्थनमन्ति-
। “खनसि मृदुकार्यान्तिकचरः” । इति
तले । “ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम्” ।
कुमारसम्भवे ।)

म, चि, (अतिशयेन अन्तिका, अन्तिक +
।) अतिनिकटः । तत्पर्यायः । नेदिष्ठ २ ।
मर ॥ नेदीयान् ३ अन्तितम ४ । इति
धरः ॥

ग्री, स्त्री, (अन्तः नाशाय अग्निनेहसामीप्य-
तः अन्ति, अन्त + ठन् तस्य इक स्त्रियां
।) नाद्योक्तौ ज्येष्ठा मग्निनी । इत्यमरः ॥
य्याय । अन्तिका २ अन्तिका ३ । इति
शब्दः । सुस्त्री । शातलानामौषधं । इति मे-
दिनी ॥ चामारकया इति ख्याता ।

अन्तिक निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री शातलौषधौ ।
या ज्येष्ठमग्निन्याश्च नाद्योक्त्या कथ्यतेऽन्तिका” ।
मेदिनी ।)

काश्रय, ए, (अन्तिकास्य काश्रय अवलम्बनं,
डीतवृत्तम् ।) निकटाश्रयः । समीपस्थाव-
न । तत्पर्यायः । उपपन्न २ । इत्यमरः ॥

म, चि, (अन्त + हिमच् ।) अन्ते भवः ।
मः । अन्त्यः । इति जटाधरः ॥

अजातमृतमूर्ध्नि वरमाद्यौ न चान्तिमः ।
ख्वं दुःखकरावाद्यावन्तिमस्तु मदे मदे” ।
ति हितोपदेशः ।) अतिनिकटः । इत्यमर-
टीकाया नीलकण्ठः ॥

अन्त्या

अन्तेवासी, [न्] ए, (अन्ते विद्यामध्येतुमध्यापक-
समीपे वसति । चण्डालपक्षे तु नीचजातितया
ग्रामग्रामान्ते वसति शयवासेत्यलङ्कारः, अन्त + वस्
+ णिनि ।) शिष्यः ।

(“क्षत्राश्वान्तेवासी कुशिकपतिराज्ञापयति व” ।
इति महाकौरचरिते ।

“तात । प्राचेतसान्तेवासी लवोऽभिवादयते” ।
इति उत्तरचरिते ।) चण्डालः । इत्यमरः ॥ प्रान्त-
स्थाधिनि चि ॥ इति विश्वः ॥

अन्त्यं, स्त्री, (अन्ते भवं, अन्त + यत् ।) दण्डसागर-
संख्या । सहस्रलक्षकोटिः । इति लीलावती ॥
दादशलक्षं । इति ज्योतिषं ॥

अन्त्य, चि, (अन्ते भव, अन्त + यत् ।) अन्ते भवः ।
श्रेयोत्पन्नः । अधमः । अधन्यः । इति मेदिनी ॥
(अन्तिमः । चरमः । शेषः ।

“असह्यपीडं भगवन् ऋणमन्यमवेहि मे” ।
इति रघुवंशे ।)

अन्त्य, ए, (अन्ते भव अन्त + यत् ।) मुक्ता । इति
मेदिनी ॥ मुता घास इति भाषा । स्नेहः । इति
प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अन्त्यज, ए, (अन्त्यो भूत्वा जायते, अन्त्य + जन् +
ड ।) शूद्रः । इति हलायुधः ॥ रजकादिसप्त-
जातयः । यथा,—

“रजकश्चर्मकारश्च नटो वरुड एव च ।
कैवर्त्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते अन्त्यजाः स्मृताः” ॥
इति यमवचनः ॥ अधन्यजे चि ॥

अन्त्यजन्मा, [न्] ए, (अन्त्यं ब्राह्मणक्षत्रियविश्रा-
जन्मानन्तरं जन्म यस्य स ।) चतुर्थवर्णः । शूद्रः ।
इति रत्नावली ॥

(“प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्यजन्मनः” ।
इति मनुः ।)

अन्त्यजाति, ए, (अन्त्या जातिर्जन्म यस्य सः ।)
चाण्डालादि । यथापस्तम्बः ।

“अन्तजातिरविज्ञातो निवसेद्यस्य वेषमनि ।
स वै ज्ञात्वा तु कालेन कुर्यात्तत्र विशेषधनः ॥
चान्द्रायण पराको वा दिजातीनां विशेषधनः ।
प्राजापत्यन्तु शूद्राणां तथा संसर्गदूषणे ॥
यैस्तत्र भुक्तं पक्वान् कृच्छ्रं तेषां विनिर्दिष्टम् ।
तेषामपि च यैर्भुक्तं तेषामर्द्धं विधीयते” ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अन्त्यमं, स्त्री (अन्त्यं शेषस्थितं भं नक्षत्रं कर्म-
धारय ।) रेवतीनक्षत्रं । मीनराशिः । इति
ज्योतिषं ॥

अन्त्यवर्ण, ए, (अन्त्य वर्णः जातिः कर्मधारयः ।)
शूद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

अन्त्यावसायी, [न्] ए, (अन्त्यः सन् अवस्थति,
अन्त्य + अव + सो + णिनि उपपदसमासः ।)
चाण्डालादिसप्तजातयः । यथा,—

“चाण्डालश्च पचं क्षत्ता सुतो वैदेहकस्तथा ।
मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्यावसायिनः” ॥
इति अङ्गिराः ॥ (निषादस्त्रिया चण्डालजातो
मुदाफरास इति ख्यातः संकीर्णजातिविशेषः ।

अन्त्ये

“निषादस्त्री तु चण्डालात् पुत्रमन्यावसायिनं ।
भ्रमशानगोचरं स्रुते वाह्यानामपि गर्हितम्” ॥
इति मनुः ।)

अन्त्येष्टि, स्त्री, (अन्त्या अन्ते भवा इष्टिः, कर्म-
धारयः ।) चरमसंस्कारः । स तु शवदाहदि-
रूपः । यथा,—

“सपिण्डादिभिदाशौचसंक्षेपोऽन्येष्टिपद्धतिः” ।
इति शुद्धितत्त्वप्रतिज्ञाया स्मार्त्तभट्टाचार्यः ॥ तत्-
प्रयोगो दाहशब्दे द्रष्टव्यः ॥ तदनन्तरं पूरकपिण्ड-

प्रमाणं पिण्डशब्दे द्रष्टव्यं ॥ तस्य प्रयोगोऽत्र
लिख्यते । ततः पिण्डदानं तत्र क्रमः । तदुल्ल-
प्रवृत्तिद्वयं द्विः प्रक्षाल्य रेणान्या दिशि सुखि-
मचेत् । ततः पवित्रपाणिः प्राचीनावीती पातित-

वामजानुर्दक्षिणामुखो हस्तप्रमाणा चतुरङ्गुल-
ध्या दक्षिणध्रुवा पिण्डिका कृत्वा तदुपरि
रेखा कृत्वा दर्भानास्तीर्थं तिस्रान् प्रक्षिप्य ।

ॐ असुकगोत्रप्रेतासुकदेवशर्मन्नेनित्य इत्या-
स्तीर्णकुशोपरि सतिलजलेनावनेजयेत् । ततः
स्तिलमधुघृतादिमिश्रं तप्तपिण्डं गृहीत्वा अद्या-

सुकगोत्रस्य प्रेतस्यासुकदेवशर्मण एतत् प्रथम-
पिण्डं पूरक इत्यवने जनस्थाने दद्यात् । ततः
पिण्डपात्रक्षालनजलेन पुनरवनेजयेत् । ॐ असुक-

गोत्रप्रेतासुकदेवशर्मन्नेनित्ये ऊर्णातन्तुमयं वासः ।
ततः आममृग्यपात्रे जलाश्लिषि पिण्डसमीपे
स्थापयेत् । गन्धं माल्यञ्च यथाशक्ति दद्यात् ।

वाष्पपर्यन्तं पिण्डं पश्यंस्तिष्ठेत् । ततः पिण्डा-
दिकं जले क्षिपेत् । काणेऽप्यक्षतचूडोपनयनानां
अनूष्कन्यानाञ्च कुशास्तरणं विनेति शेषः । एवं

क्षतचूडानामुपनयनकालात् प्राक् दर्भोपरि पिण्ड-
दानं । उपनयनकाले आगते त्वक्षतोपनयनानां
दर्भोपरि पिण्डदानं । एवं अष्टवर्षविवाहकाले

आगते ऊर्ध्वस्त्रीणां दर्भोपरि पिण्डदानं । राजा-
वाचम्यं दक्षिणामुखं प्राचीनावीती पातितवाम-
जानुः त्रिकाण्डकोपरि मृग्यपात्रे उदकं तथा

पात्रान्तरे क्षीरं निधाय प्रेतात्र खाष्टिं पिय
चेद क्षीरमिति ब्रूयात् । तदेकरात्रमावश्यकं

दण्डरात्रं फलभूयस्कार्यमिति । द्वितीयपिण्डादिषु
द्वितीयं पिण्डं पूरकं इत्यादिविशेषः । द्वितीय-
पिण्डे मृग्यपात्रद्वये जलाश्लिषिद्वयः । तृतीयादि-

पिण्डे पात्रादिलिङ्गः । येन पञ्चपञ्चाशत् पा-
त्राण्यश्लयस्य तावन्ति । ग्रहाशौचप्रथमदिने
पिण्डानां प्रथमं । द्वितीयदिने चतुर्थं । तृतीये

चतुर्थं । प्रथममेकं द्वितीये चतुर्थं । तृतीये पञ्चमं
वा कल्पः । चतुरहाशौचे प्रथमचतुर्थयोर्द्वौ द्वौ ।
द्वितीयतृतीययोस्तयस्तयः । पञ्चाहाशौचे तु प्र-

थमपञ्चमदिनयोरेकैकश्च पिण्डः । द्वितीयचतु-
र्थयोर्द्वौ द्वौ । तृतीये चत्वारः । षडहाशौचे द्वि-
तीयचतुर्थदिनयोस्तयस्तयः । शेषेऽप्येकैकः । सप्ता-

हाशौचे तृतीयचतुर्थपञ्चमदिनेषु द्वौ द्वौ । शेषे-
ऽप्येकैकः । अष्टाहाशौचे चतुर्थपञ्चमदिनयोर्द्वौ
द्वौ । शेषेऽप्येकैकः । नवाहाशौचे तु पञ्चमदिने
द्वौ । शेषेऽप्येकैकः । पक्षिणोऽष्टाशौचयोक्त

आयद्वितीयदिनयो पक्ष पक्ष पिष्टा । द्वादश-
हायशौचेनवदिनेषु नवपिष्टा । शेषदिने दशम ।
सद्य शौचैकाद्योरेकाह एव दशपिष्टा । अशौ-
चान्तमध्ये पिष्टो देयः रात्रावपि ॥ ॥

गङ्गाभस्त्रस्थिप्रक्षेपप्रयोगस्तु । ततः स्नात्वा-
घ्न्य उदङ्मुख कुशप्रयज्जलान्यादाय ॐ तत्सदित्यु-
च्चार्य अयामुकेत्यादि अमुकास्य एतदस्थिसम-
सख्यकवर्षसहस्रावच्छिन्नसर्गाधिकरणकमहीय-
माणत्वकामोऽमुकस्यैतान्यस्थिखण्डानि गङ्गायां प्र-
क्षिपामीति सङ्ख्यापसस्य स्नात्वास्त्रीनि पञ्चगव्येन
सिक्ता हिमण्णमध्याव्यतिलैः संयोज्य मृत्तिकापुटे
स्थापयित्वा दक्षिणहस्तेन तत्पुटकमादाय दक्षिणा
दिश पश्यन् ॐ गमोऽस्तु धर्मेराजायेति वदन्
जलं प्रविश्य स मे प्रीतो भवत्वित्युक्तास्य प्रक्षि-
पेत् । ततो मज्जन कृतोत्थाय सूर्यं दृष्ट्वा दक्षि-
णामुत्सृजेत् । इति शुद्धितत्त्व ॥ ॥ किञ्च शातातप ।
“जलमेकाहमाकाशे स्थाप्य क्षीरं च मृगमये” ।
पारस्कार । मृगमये ता रात्रिं क्षीरोदके विष्टा-
यसि निदधु । प्रेतात्र स्नाहीत्युदकं पितृ चेद
क्षीर । इदं रात्राविति गौडा । गारुडे तु ।
“अपक्वे मृगमये पात्रे दुग्धं दद्यात् दिनत्रयम्” ।
इत्युक्तं । हेमाद्रौ पात्रे तु दशाहमुक्तं ।
“तस्मान्निधेयमाकाशे दशरात्रं पयो जल ।
सर्व्वतापोपशान्त्यर्थं मध्वश्रमविनाशनम्” ॥
देवजानीये कारिकाया ।
“तत्र प्रेतोपहतये दशरात्रमखण्डित ।
कुर्यात् प्रदीप तैलेन वारिपात्रं च मार्त्तिकम् ॥
भोज्यात् भोजनकाले तु भक्तमुष्टिं च निर्व्वपेत् ।
नामगोत्रेण सम्बुध्य धरित्र्यां पितृयज्ञवत्” ॥
इति निर्णयसिन्धौ ५ परिच्छेद ॥

अन्त, स्त्री, (अन्त्यते काय सम्बध्यतेऽनेन अतिबन्धने
करणे ण् ।) पुरीतत् । इत्यमरः ॥ आत्डी
(आत् इति भाषा । आत् इति ख्यात देहबन्धको
नाडीभेद ।

उक्ता साङ्गस्त्रयो व्यामा पुंसामन्त्राणि नृरिभि ।
अर्द्धव्यामेन क्षीरानि स्त्रीणामन्त्राणि निर्दिशेत् ॥
इति वैद्यकम् ।)

अन्तःपिष्ट, स्त्री, पु, (अन्तःपिष्टा पृष्ठे, प्राक-
पार्थिवादिवात् समास मध्यपदलोपश्च ।) रोग-
विशेष । तन्निदानादि यथा,—

“वातकोपिमिराहारैः शीतलोयावगाहने ।

धारण्ये रणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्त्तने ॥

क्षोभशैः क्षोभितान्यैश्च क्षुद्रान्तावयव यदा ।

पवनो द्विगुणीकृत्य स्निवेशादधो नयेत् ॥

कुर्यादक्षयसन्धिग्रन्थो यथाग्रं श्रय्युं तदा” ।

धारण्य उपस्थितस्य वेगस्य । ईरण्य अनुपस्थितस्य
वेगस्य प्रेरण ।

“विषमाङ्गप्रवर्त्तनं वक्रलेगाङ्गमोटन” ।

अन्यानि क्षोभणानि च मणवद्विषहकठोरधनुरा-
कर्षणादीनि । तै क्षोभितः सदृश्य सञ्चलित
पवनं यदा क्षुद्रान्तावयव द्विगुणीकृत्य स्निवेशा-
दधो नयेत् । तदा वक्ष्यसन्धिस्थं सन् वक्ष्य-

सन्धौ ग्रन्थिरूप श्रय्युं कुर्यात् इत्यर्थः ॥ ॥

उपेक्षिताया अन्तःपिष्टेवस्यामाह ।

“उपेक्षितामस्य मरुद्विष्टि-

माध्यानरुक् क्षमवतीश्च कुर्यात् ।

स पीडितोऽन्तः सनवान् प्रयाति

प्रध्नापयमेति पुनश्च मुक्तः ॥

उपेक्षितामस्य पृष्ठिमित्यर्थः । मरुद्विष्टिं मुष्क-
रुडि । आध्यानरुक् क्षमवती कुर्यात् । तत्रा-
ध्यानमुदरे रुक् रुड्योर्मुष्कयो क्षमो गात्रे तद-
युक्ता कुर्यात् इत्यर्थः । भोजोऽप्याह ।

“अन्तःपिष्टमादाय वातो नयति वक्ष्यम् ।

वक्ष्यमात्रमुजा युक्तं फलकोष्ठां प्रपद्यते” ॥

स मुष्करुडि । अन्तः उदरे प्रध्नापयन् आग-
मनमार्गमुष्कन् कुर्वन् एति प्रयाति ॥ ॥ अ-
साध्यमाह ।

“यस्यान्तावयवविक्षिप्तान्मुष्कयोर्वातसञ्चयात् ।

स्यादन्तःपिष्टः सोऽसाध्यो वातः पृष्ठिसमाकृतिः” ॥

स फोदृक् स्यादित्याकाङ्क्षायामाह । वातः पृष्ठि-
समाकृतिः ॥ ॥ सामीप्यादत्रैव अभ्रमाह ।

“अत्यभिध्यन्दिगुर्व्वन्मुष्कपूत्यामिपाशनात् ।

करोति ग्रन्थिवक्ष्योप दोषो वक्ष्यसन्धिषु ॥

व्यरगुलाङ्गसादाप्य तत्र भ्रमिति निर्दिशेत्” ॥ ॥

अथ रुडिद्विष्टिमाह ।

“रुडिवात्यासनं मार्गमुपवासं गुरुणि च ।

वेगाघातं पृष्ठयान व्यायामं मैथुनं त्यजेत् ॥

वातः पृष्ठौ पिबेत् स्निग्धं यथाप्राप्तं विरेचनं ।

सक्षीरं वा पिबेत् तैलं मासमेरुदसम्भवम् ॥

गुग्गुलुमेरुदं तैलं गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।

वातः पृष्ठिं जयत्यायुः चिरकालानुबन्धिनी ॥

पितृग्रन्थिक्रमेणैव पितृरुडिमुपाचरेत् ।

जलौकाभिर्हरेन्न रुडौ पितृसमुद्भवे ॥

चन्दनं मधुकं पद्ममुशीरं नीलमुत्पलम् ॥

क्षीरपिष्टप्रलेपेन दाहशोथरजापहम् ॥

त्रिकटुं त्रिफलाक्ताय सत्तारं लवणं पिबेत् ।

विरेचनमिदं श्रेष्ठं कफरुडिद्विष्टिनाशनम् ॥

लेपनं वदुतीक्ष्णोष्णं खेदं रुद्धमेव च ।

परिषेकोपनाहौ च सर्व्वमुष्णमिष्टेभ्यते ॥

मुष्कमुज्ज्वलौकाभिः शोणितं रक्तं जले हरेत् ।

पिबेद्विरेचनं वापि शर्कराक्षौद्रसयुतम् ॥

शीतमालेपनं सर्व्वं सर्व्वं पितृहृत् तथा ।

पितृरुडिद्विष्टिं कुर्यादामे पक्वे च रक्तजे ॥

खेदोभेदं समुत्थे तु लेपयेत् सुरसादिना ।

शिरो विरेचनद्रव्ये सुखोष्णैर्मूत्रसयुते ॥

संक्षेपं मूत्रप्रभवं वक्ष्यपट्टेन वेष्टयेत् ।

सोवत्या पार्श्वतोऽधस्तात् विध्यद्वौहिमुखेन वै ॥

मुष्कशोथमगच्छन्त्यामन्तःपृष्ठौ विचक्षणम् ॥

प्रीहिमुखेन शस्त्रविशेषेण । अगच्छन्त्यां अस्त्र-
वत्या ॥

“तैलमेरुदं पीत्वा वलासिजं पयोनिवत् ।

आध्यानशूलोपचितामन्तःपृष्ठिं जयेन्नरः ॥

रास्त्रावच्छिन्नैरुद्वेगवारगवधगोचुरैः ।

पटोलेन दृष्टेयापि विधिना विहितं हतम् ॥

रुतैलेन सयुक्तमन्तःपृष्ठिं ॥ ॥

रास्त्रादिकापः ॥ ॥

“गन्धर्व्वहस्तैलेन उपेक्षयापि युतं

विशालामूलजं घृणं रुडिं हन्यान्न

विशाला इन्द्रवारुणी ॥ ॥

“वचासर्पपक्षकेन प्रलेपः प्रोक्तः

शियुत्वक्ष्यसर्पे पिष्टे ॥ ॥

शुद्धस्तं द्विधागन्धं मृतान्येतानि च

लोहं रुद्रं तथा ताम्रं कांस्यं च ॥

तालकं तुल्यकं वापि तथा शङ्खं च

त्रिकटुं त्रिफलां च च विष्टं रुद्रं च

कर्चूरं मागधीमूलं पाठां सहस्रं च

रसादीन् देवकाष्ठं तथा च ॥

रसादिसमभागानि घृणयेद्यथा ॥

कषायेण हरीतक्या वटिका च ॥

एका तां वटिकां यस्तु नि गले ॥

अण्डरुद्रिरसाथोऽपि तस्य नश्यति

रुद्रिवाधिकावटी ॥ ॥ अथ च

“भृशस्रग्दन्तेनैव मन्त्रकं कक्षको

क्षणात्सन्धेयसयुक्तो ब्रध्नरोगहरः

अश्वजीह्वुपाकुलं गोमेदं वदन् ॥

काञ्चिकेन शपितं तल्लेपो मन्त्रजि

गोमेदं पत्रं । तथा च निर्घ्वण्यौ

“पत्रं हलाक्षयं राम गोमेदं वदन् ॥

इतिरुद्रिन्नप्रधिकारः” इति भावः

अन्तिका, स्त्री, (अन्त्यते नाशाय

सम्प्राप्ति, अदि + एवल् स्त्रिया -

व्येष्ठभगिनी इत्यमरटीकाया ।)

सुखी । इत्यमरटीकाया नो

इति भाषा ।

अन्दु, स्त्री, (अन्त्यते बध्यतेऽनेन,

उण्वाङ्ल्यात् ।) हस्तिनिगडः ।

भाषा । स्त्रीपादभूषणम् । इति हे चन्द्रः

गच्छ ॥ मणः पञ्चम इत्यादि भाषा ।

अन्दुक, पुं, (अन्त्यते बध्यतेऽनेन, अ

उण्, तत् स्त्री कन् ।) रक्षिप रक्ष्य

तत्पर्याय । निगडः २ । इत्यमरः ॥

विशेष । तत्पर्याय । पादकटकः २ ।

काण्डशेषः ॥

अन्दु, स्त्री, (अन्त्यते बध्यतेऽनेन, अदि +

ऊङ् इति स्त्रियां ऊङ् ।) हस्ति

नौहनिगडः । आन्दुया इति भाषा ।

भूषणम् । मणः गुजरी इत्यादि भाषा

मेदिनी ॥ (निगडः । इत्यमरः । व

अन्तः स्त्रियां स्यान्निगडे प्रभेदे ॥

अन्दुक, पुं, (अन्दु + स्त्री कन्, उण्

पठ्ते केहण इति ऋषामाव । अ

प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिक्रामन्ति

मन्यथा अन्दुका इति स्यात् ।) अन्दु

टीकाया सामी ॥ अन्तः कटु

कविकल्पद्रुमः ॥ (पाणिनिमते तु

अन्ध

विघाते चुरादि सेट् ।) दृक्चयो दृष्टिरहिती-
भाव । तेनाकर्मकोऽय । सत्ताजीवनदर्पभीति-
श्रयणक्रोडानिवासक्षयाव्यक्तध्यानभोगतिस्थिति-
जराज्जाप्रमादोदये । मोहे खोटनवेगयुद्धदहन-
स्थातिक्षोभनादके शुद्धिखेदपलायनभ्रमणके
शान्तौ भुतौ मञ्जने ॥ दृमौ जागरणोषवक्रागम-
नोत्साहे मृतौ सप्रये स्नानौ मन्दगतौ च नृत्य-
पतने चेष्टाक्रुधौ रोदने । दृढौ धावकृतौ च
सिद्धिविरतौ हर्षोपवेशे बले कम्पोद्भेगनिमेषभङ्ग-
यतनाद्ये धातवोऽकर्मका ॥ दौर्बल्यादिषु चा-
र्थेषु वर्तमानास्तु धातव । वाचका भावमात्रस्य
यतस्तस्मादकर्मका ॥ कौटिल्यादिषु चार्थेषु प्रोक्ता
ये ते तु धातव । तदङ्गावेऽकर्मका स्युस्तद्वत्-
कृत्या सकर्मका ॥ इति । अन्धयति अन्धापयति
दृढ । इति दुर्गादास ॥

अन्धं, स्त्री, (अन्ध + अच् ।) अन्धकार ।
("सीदन्नये तमसि विधुरो मञ्जतीवान्तरात्मा" ।
इति उत्तरचरिते ।) जल । इति मेदिनी ।
अन्धः, धि, (अन्ध + अच् ।) चक्षुर्दयहीन । आन्धा
आंधला इति हिन्दी भाषा । तत्पर्याय । अ-
दृक् २ । इत्यमर । ("दृढोऽन्धः पतिरेष मच्चक-
गत" । इति साहित्यदर्पणे ।
"अन्धो मत्स्यानिवात्राति स नर कण्टकौ सह ।
यो भाषतेऽथैवैकल्यमप्रत्यक्ष सभाङ्गत" ।
इति मनुः ।)

अन्ध, [स्] स्त्री, (अन्ध + अस् ।) अन्ध । इत्य-
मरः ॥

अन्धक, पु, (अन्ध + कृणु ।) देशभेद । इति
शब्दरत्नावली ॥ नटभेद ।
("सुदृष्टं च सुचारु च कृष्णमित्यन्धकास्त्रय" ।
इति हरिवंशे ।) असुरभेद । इति महाभारत ॥
("स ब्रजलन्धवद्यस्मादनन्धोऽपि हि भारत ।
तमन्धकोऽय नात्रेति प्रोक्तुस्तत्र निवासिन" ।
इति हरिवंशे ।) मुनिविशेष । इति याज्ञ-
वल्क्य ॥ (दृष्टिहीन । चक्षुर्दयहीन ।
"अन्धक कुलकश्चैव राजकन्या च त्रिस्तनी ।
त्रयोऽप्यन्यायत सिद्धा सम्मुखे कर्मणि स्थिते" ॥
इति पञ्चतन्त्रे ।)

अन्धकरि, पु, (अन्धकस्य असुरस्य रिप् नाशक-
तया शत्रु, षष्ठीतत्पुरुष ।) शिव । इत्यमर ॥
श्लेषकायादौ अन्धकारनाशकत्वात् सूर्याग्नि-
चन्द्रेषु च वर्तते ॥

अन्धकार, पु, स्त्री, (अन्धमन्धकवत् करोति, अन्ध
+ कृ + अच् ।) तेज सामान्याभाव । आंधार
इति भाषा । तत्पर्याय । ध्वान्त २ तमिष ३
तिमिर ४ तम ५ । इत्यमरः ॥ ("अथान्धकार
गिरिगङ्गाणा" । इति रघुवंशे ।) भूष्ण्याय ६ ।
इति राजनिर्घण्ट ॥ महान्धकारे अन्धतमस ।
७ सर्वव्यापकान्धकारे सन्तमस । ८ अल्पान्धकारे
अवतमस ९ । इत्यमरः ॥ अस्य गुणा । भयदृष्टि-
तेजोऽवरोधकारित्व । तिक्तत्व । सर्वव्याधिकर-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

अन्ध

अन्धकासुहृद्, पु, (अन्धकस्य असुरस्य असुहृत्,
नाशकतया शत्रु, षष्ठीतत्पुरुष ।) शिवः । इति
हेमचन्द्रः ॥

अन्धकूप, पु, (अन्धमन्धकार करोति, अन्ध + करो-
त्यर्थे कृिच् + पचाद्यच्, तादृश' कूप ।) सान्ध-
कारकूपः । इति त्रिकाण्डशेष ॥ आंध्र्या पाल्क्या
इति भाषा ।

("मञ्जत्यात्मा भक्तिहीनो महामोहमये भवे ।
अन्धकूपे निराशम्भश्चिह्नरञ्ज्यथा घट" ॥
इति सङ्गावे ।)

अन्धतमस, स्त्री, (अन्धयति, अन्ध + अच्, अन्धं
तम कर्मधारय, समासान्त अच् ।) निविडान्ध-
कार । इत्यमर ॥

("प्रभंसितान्धतमसस्तत्रोदाहरणं रवि" ।
इति शिशुपालवधे ।)

अन्धतामस, स्त्री, (तम एव तामस प्रज्ञादित्वात्
स्वार्थे अण् ।) निविडान्धकार । महान्धकार ।
इत्यमरटीकाया स्वामी ॥

अन्धतामिष, स्त्री, (तमिषैव तामिषं, स्वार्थे अण्,
अन्ध निविड तामिष कर्मधारय ।) निविडान्ध-
कारमयनरकविशेष । पञ्चप्रकाराज्ञानान्तर्ग-
ताज्ञानविशेष । देहनाशे अहमेव मृतोऽस्मीति
बुद्धि । इति भारतभागवते,—

("एकविंशतिविधनरकान्तर्गतद्वितीयनरकवि-
शेषः" स च निविडान्धकारमय । "तस्या धर्म-
पत्न्यामन्धतामिषमभ्यधायत्" । इति महावीर-
चरिते ।)

अन्धमूषिका, स्त्री, (अन्ध दृष्टिविघाते, अन्ध + भावे
घञ्, अन्ध दृष्टिविघात मुष्णाति तत्सेवनेन नाश-
यति, मुष् + कृणुन् एषोदरादित्वात् दीर्घ' स्त्रियां
टाप् ।) देवतादृष्ट । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अन्धाहि, पु, स्त्री, (अन्ध अहि सर्पइव ।) मत्स्य-
भेद । इति त्रिकाण्डशेष ॥ कुंचिया इति ख्यात ।

अन्धिका, स्त्री, (अन्ध + कृणुन् स्त्रिया टाप् ।) द्यूत-
विशेष । रात्रि । इति मेदिनी । सर्षपी । इति
हेमचन्द्र ॥ स्त्रीविशेष । चक्षुरोगविशेष । इति
शब्दरत्नावली ॥

अन्धु, पु, (अन्ध + उण् ।) कूप । इत्यमर ॥

अन्धुण, पु, (अन्ध + उणच् ।) शिरीषवृक्ष इति
शब्दचन्द्रिका ॥

अन्धु, पु, (अन्धयति गीतेन नृगान् अन्धवत्
करोति, अन्ध + कर्त्तरि र् ।) व्याध । नृगया-
जीवी । इति कश्चित् सयङ्कार । (वैदिहिकात्
कारावरस्त्रिया जातो जातिविशेष, स तु सतत
ग्रामवह्निर्वासी नृगयाजीवी च ।

"कारावरनिषादात् तु चर्मकारः प्रसूयते ।
वैदिहिकादन्धुभेदौ वह्निर्यामप्रतिश्रयौ" ॥
इति मनुः ।)

अन्धं, स्त्री, (अन्ध + कर्मणि क्त ।) खिन्नतण्डुल ।
यथा,—

"शस्यं क्षेपगतं प्राङ्ः सतुष धान्यमुच्यते ।
आमं विदुषमित्युक्तं खिन्नमन्धमुदाहृत" ॥

अन्ध

इति आदृतत्वदृष्टवशिश्वचन ॥ तत्पर्यायः ।
भक्त २ अन्ध ३ भिक्षा ४ ओदनं ५ दीर्घिः ६ ।
इत्यमर ॥ भिक्षा ७ । इति तट्टीका ॥ क्रूरं ८ ।
इति राजनिर्घण्ट ॥ अदृष्टं कसिपु १० जीवातु
११ । इति जटाधर ॥ क्रूर १२ आपूपिकं १३
जीवन्ति १४ प्रसादनं १५ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ * ॥ अस्य गुणा । बुद्धिश्चक्रीतिपुष्टि-
धातिन्द्रियबलकारित्व । गुरुत्व । क्षुधाक्षयरोग-
श्रमकार्श्यनाशित्वम् ॥ * ॥ गवान्नगुणा । श्लेष्म-
कारित्व । स्वादुत्वं । सुस्निग्धत्व । दृढत्वम् । गुरु-
त्वम् ॥ * ॥ पुराणान्नगुणा । विरसत्वं । रूक्षत्वं ।
पथ्यत्व । अमिकारित्वम् ॥ * ॥ उष्णान्नगुणा ।
प्रशसनीयत्व । हृद्यत्वं । अमिकारित्व । वायुश्लेष्म-
नाशित्व । रक्तपित्तप्रकोपकारित्वम् ॥ * ॥ अत्यु-
ष्णान्नगुण । बलनाशित्व ॥ * ॥ शीतशुष्कान्नयो-
गुण । दुर्जरत्व ॥ * ॥ अतिक्षिन्नान्नगुण । ग्लानि-
कारित्व ॥ * ॥ तण्डुलान्वितान्नगुण । दुर्जरत्व ॥ * ॥
जलधौतसद्योऽन्नगुणा । शीघ्रप्राप्तित्व । हिमत्व ।
लघुत्वम् ॥ * ॥ रात्रिस्थितजलयुक्तान्नगुणौ । त्रि-
दोषकोपकारित्व । रूक्षत्वम् ॥ * ॥ भृष्टतण्डुलान्न-
गुणौ । लघुत्व । अमिप्रदीपनत्वम् । इति राज-
वल्लभ ॥ * ॥ धान्य । इति राजनिर्घण्ट ॥ विष्णु ।
इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितं ॥ अदनीयद्रव्य-
मात्र ॥ अन्नसाधनं यथा,—

"सुधौतास्तण्डुलान् स्कीतांस्तोये पञ्चगुणे पचेत् ।
तद्भक्तं प्रसृतं चोष्णं विषदं गुणवन्मत" ॥

तद्गुणा ।
"भक्तं वज्रिकरं पथ्यं तर्पणं रोचनं लघु ।
अधौतमसुतं शीतं गुर्वरुच्यं कफप्रदं" ॥

इति भावप्रकाश ॥ * ॥ तद्दानफलं यथा,—
"वारिदन्तुभिमायाति सुखमक्षय्यमन्नद" ॥

अन्नस्य प्रजापतिर्देवता । अक्षयसुखप्राप्तिं फलं ।
प्रतिग्रहे मुष्टिग्रहण । इति शुद्धितत्त्व ॥ अर्पि, च,
"ब्रह्महत्याहृत पाप अन्नदानात् प्रणश्यति ।
अन्नद पापकर्मापि पूतं स्वर्गे महीयते" ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्व ॥ * ॥ अथ प्रजापतिर्देवतान्न-
दानावर्त्त । तत्र अन्नदानस्तुति । ब्रह्मपुराणे ।

"अन्ने प्रतिष्ठिता लोका अन्नमाश्वत्थय पर ।
तस्मादन्नं प्रशसन्ति सदैव पितृमानवा ॥

अन्नस्य हि प्रदानेन नरो याति परां गति ।
सर्वकामसमायुक्तं प्रेत्य चेहाधिकं शुभम्" ॥

तथा,—
"अन्नमूर्खस्य लोके दत्तोर्ज्वली भवेन्नर ।
सता पश्यानमाश्रित्य सर्वपापैः प्रमुच्यते" ॥

महाभारते ।
"अन्नदं पशुमान् पुत्रीं धनवान् भोगवानपि ।
प्राणवांश्चापि भवति रूपवाश्च तथा नृप" ॥

तथा,—
"अन्नदस्य मनुष्यस्य बलमोजो यथासि च ।
कीर्त्तिश्च वर्द्धते शश्वत्पि लोकेषु पाण्डव" ॥

आर्भयपुराणे । अन्नस्तुत्यनन्तरं ।
"तस्मादन्नं सदा देहि अन्नया नृपसत्तम ।

अन्न

ब्रह्महत्यादिकं पापं अन्नदस्य प्रणश्यति” ॥
 तथा,—
 “अन्नदानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
 पुण्यं यशस्यमायुष्यं बलपुष्टिविवर्द्धनं ॥
 सर्वममस्य दानेन भवतीति विनिश्चयः ।
 महाकाश्चनचित्त्राणि सेवितान्यसुरोगैः ॥
 अन्नदस्योपतिष्ठन्ति विमानानि सुराण्ये ।
 भक्ष्यभोज्यमया श्रौता दिव्यरूपाद्यलङ्कृताः ॥
 हृष्टपुष्टजना नित्यमुपतिष्ठन्ति चाग्रतः ।
 हस्त्यश्वरथयानैश्च क्रीडमानाश्च ते नराः” ॥
 पद्मपुराणे ।
 “आपर्वतनदी वापी पृथिवी सर्वकामदा ।
 विधिना तेन सा दत्ता योऽन्नं ददाति सर्वदा ।
 क्षुधिते यः प्रयच्छेत् अन्नं अद्वासमन्वितं ।
 ब्रह्मणो भवने स वै ब्रह्मणा सह मोदते ॥
 चान्नवारुणलोकश्च यस्याः कौवेरकास्तथा ।
 गोलोको ब्रह्मलोकश्च सर्वे चान्ने प्रतिष्ठिताः ॥
 ददत् कन्यामण्डूक्य हस्त्यश्वश्च महाधनः ।
 अन्नदानस्य चैतानि कलां नार्हन्ति षोडशी” ॥
 विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “यावतो यसते यासान् विद्वान् विप्रः सुसंस्कृतः ।
 अन्नप्रदस्य तावन्तं क्रतवः परिकीर्त्तिताः” ॥ * ॥
 अथान्नदानधर्मा । यमः ।
 “यादरेण च भक्ष्या च यदन्नमुपदीयते ।
 तत् प्रीणयति पात्राणि मान्यमानवर्जितं ॥
 दुर्लभस्तु मुदा दाता मुदा भोक्ता च दुर्लभः ।
 मुदा दाता च भोक्ता च तावुभौ स्वर्गगामिनौ ॥
 योऽन्नं वज्रमतं भुङ्क्ते यश्चान्नं नावमन्यते ।
 यश्चान्नं प्रीतितो दद्यात् तस्यान्नमुपतिष्ठते ॥
 प्रीतितोऽन्नश्च यो दद्यात् गृहीयात् योऽभिपूज्य च ।
 प्रीतितोऽक्षयमग्राति पूजितः स्वर्गमश्नुते ॥
 यो दद्याद्विप्रेणात्र यश्चात्र नाभिनन्दति ।
 तावुभौ नरके ममौ वसेता श्ररदा शतः” ॥ * ॥
 अथान्नदानविशेषफलविशेषपरिभाषा ।
 शूर्मेपुराणे ।
 “गृहस्थायात्रदानेन फलं नाप्नोति मानवः ।
 व्याममेवास्य दातव्यं दत्त्वाप्नोति परां गतिं” ॥
 अन्नदानेन पक्वान्नदानेन फलं नाप्नोति ।
 इति गृहस्थायामात्रदानेन यादृशं फलं तादृशं
 पक्वान्नदानेन नाप्नोतीत्यर्थः । गृहस्थस्यामात्रदाने
 सति तस्य पञ्चयज्ञनिष्पत्तेः ॥ * ॥
 अथ सामान्यान्नदानं नन्दिपुराणे ।
 “अन्नाद्भूतानि जातानि देवा ह्यन्नाद्यकाष्ठिणः ।
 न तस्य पात्रादिविधिर्विना श्राद्धं प्रकीर्त्तितं” ॥
 तथा,—
 “अपि कीटपतङ्गानां शुना घाण्डालयोनिसा ।
 दत्त्वा लोकमाप्नोति प्राजापत्यं समासतः ॥
 बान्धवैभ्योऽतिथिभ्योऽन्नं पुष्टेभ्योऽन्नं प्रयच्छतः ।
 दीमान्यक्षपणानाश्च स्वर्गं स्यादन्नदायिना ॥
 यासमात्रं नरो दत्त्वा अन्नानामन्नमश्नुते ।
 स्वर्गे वसेत् समानान्तु शतं भोगैर्नमोऽरुमैः ॥
 यासे यासे फलं क्षेतद्विधिवत् परिकीर्त्तितं ।

अन्न

एतदेवायने प्रोक्तं दिगुणं पुण्यगौरवं ॥
 अन्नं विना कृष्णस्य दत्त्वान्नं देशकालतः ।
 फलं पञ्चगुणं प्रोक्तं सर्वभावसमन्वितं” ॥
 सर्वभावसमन्वितं इति सम्बोधनं । अत्र यज-
 मानः प्राणिमात्रेभ्यो गृहीतोदपूर्णताम्नापच-
 उदङ्मुखः सङ्कल्प्य यथेष्टकालावधि अन्नं दद्यात् ।
 तदुपधा । ॐ नन्दिपुराणोक्तप्राणिमात्रादान-
 फलप्राप्तिकामोऽहं प्राणिभ्योऽन्नं दास्ये । तदवधि
 यथासम्भवं प्राणिमात्रेभ्यः स्वगृहे अन्वयं वा
 भक्तशालां कृत्वा अविच्छिन्नमन्नं देयं । अतएव
 धार्मिकास्त्रामपटुविलिखिता भूमिं समुपकल्प्य
 आचन्द्रार्कस्थायिनीं भक्तशालां ददाति ॥ * ॥
 वायुपुराणे ।
 “क्षिप्रमत्युष्णमक्षिप्तं दद्यादन्नं वसुक्षिते ।
 सत्यज्ञं सदा क्षिप्रं भक्ष्यं सत्कृत्य यत्नतः” ॥
 क्षिप्रमतिथिप्राप्त्यनन्तरमेव । अक्षिप्तमनुपहतं ।
 भक्ष्यमप्रतिषिद्धं । ॥
 “तस्यादादित्यसङ्काशं विमानं हसवाहनं ।
 अन्नदो लभते तिस्रः कल्पकोटोत्सृज्यैव च ॥
 अन्नदानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
 अन्नाद्भूतानि जायन्ते जीवन्ति च न सशयः ॥
 जीवदानात् परं दानं न किञ्चिदपि विद्यते ।
 अन्नाजीवति त्रैलोक्यं त्रैलोक्येऽहं तत्फलं” ॥
 वसुक्षितेभ्योऽन्नं पूर्ववत् सकल्प्य दद्यात् ।
 ॐ वायुपुराणोक्तान्नदानफलप्राप्तिकामोऽहं वसु-
 क्षितेभ्यः सत्यज्ञं क्षिप्रमन्नं दास्ये । एव सङ्कल्प्य
 वसुक्षितानन्विष्य तेभ्यो यथोक्तमन्नं दद्यात् ॥ * ॥
 महाभारते ।
 “आन्ताय क्षुधितायात्र यः प्रयच्छति भूमिप ।
 स्वायम्भुव महत् स्थानं स गच्छति नराधिप” ॥
 आन्ताय क्षुधितायात्र पूर्ववत् सङ्कल्प्य दद्यात् ।
 ॐ स्वायम्भुवस्थानप्राप्तिकामोऽहं आन्ताय क्षुधि-
 तायात्र दास्ये । इति सङ्कल्प्य यथाकाले आन्तं
 क्षुधितमनुसन्धायान्नं तस्मै दद्यात् ॥ * ॥ तथा,—
 “सङ्गो ददाति यश्चात्र सदैकाग्रमना नरः ।
 न स दुर्गाण्यवाप्नोति ह्येवमाह पराशरः” ॥
 अमीरुसमये सङ्गान्नाद्यक्षित्यवैश्यशूद्रेभ्योऽन्नं
 पूर्ववत् सङ्कल्प्य दद्यात् । ॐ महाभारतोक्तस्व-
 ङ्गोचरान्नदानफलप्राप्तिकामोऽहं सङ्गोऽन्नं दास्ये ।
 ततः प्रभृति अभिमतकाले सङ्गो ब्राह्मणादि-
 भ्योऽन्नं दद्यात् ॥ * ॥ तथा,—
 “यो दद्यादपरिक्षिप्तमन्नमध्वनिं वर्त्तते ।
 आन्तायादृष्टपूर्वाय तस्य पुण्यफलं महत्” ॥
 अपरिक्षिप्तमनुपहतं । यथोक्तप्राणिनेऽन्नं पूर्व-
 वत् सङ्कल्पयेत् । ॐ महापुण्यफलप्राप्तिकामोऽहं
 आन्तायाध्वगाय अदृष्टपूर्वायात्र दास्ये । इति
 सङ्कल्प्य यथाकालमध्वगमन्विष्य यथोक्तमन्नं तस्मै
 दद्यात् । अथाध्वनिं वर्त्तते इति शब्दनिर्देशात्
 पथि गच्छते पथिकाय वर्त्तते कुटो कृत्वा तत-
 तले चान्नं दद्यात् ॥ * ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “गृहस्थं मानवो दत्त्वा गृहस्थार्थिनि काङ्क्षितः ।
 अक्षयं फलमाप्नोति स्वर्गलोकश्च गच्छति” ॥

अन्न

मृच्छं संस्कृतं । सत्यज्ञमन्नं पूर्ववत् सङ्कल्प्य तद-
 र्थिभ्यो दद्यात् । विष्णुधर्मोत्तरोक्तगृहस्थार्थिनि-
 गोचरगृहस्थान्नदानफलप्राप्तिकामोऽहं यथाशक्ति
 गृहस्थार्थिभ्यो गृहस्थमन्नं दास्ये । इति सङ्कल्प्य
 गृहस्थार्थिभ्योऽनुसन्धाय तेभ्यो यथाशक्ति गृहस्थ-
 दद्यात् ॥ * ॥ तथात्रदानप्रकरणे ।
 “सहस्रपरिवेशस्तु नरकान्तु न गच्छति ।
 विमानेनार्कवर्णेन स्वर्गलोके महीयते” ॥
 सहस्रपरिवेशः सहस्रायमनुष्येभ्योऽन्नप्रदः । यथा-
 सम्भवं सहस्राय मनुष्येभ्यो नित्यमन्नं पूर्ववत्
 सङ्कल्प्य दद्यात् । ॐ विष्णुधर्मोत्तरोक्तसहस्र-
 परिवेशनफलप्राप्तिकामोऽहं यथासम्भवं सहस्राय
 मनुष्येभ्यो व्यङ्गनाशिसहितमन्नं दास्ये । इति
 सङ्कल्प्य यथाशक्ति नानादिनैः सहस्रं मनुष्यान्
 भोजयेत् । देवतः ।
 “कृत्वापि पातकं कर्म यो दद्यादन्नमीप्सितं ।
 ब्राह्मणानां विशेषेण स निहन्त्यात्मनस्तमः” ॥
 विशेषेण इत्यभिधानात् अन्नाक्षणेऽपि फलमेतद-
 भवत्येव । एवञ्च सामान्येनान्नदानमिदं । ईप्सित-
 मित्यर्थिनं स्पृष्ट्वा यथायथमभिमतमन्नमुत्पाद्य
 तेभ्यः पूर्ववत् सङ्कल्प्य दद्यात् । ॐ ब्राह्मणप्रमुख-
 नानावर्णेभ्यः आत्मोपेतमक्षय्यकामोऽहं यथासम्भवं
 ईप्सितमन्नं दास्ये । ततः प्रभृति यथायथमुप-
 स्थितेभ्यः ईप्सितमन्नं दद्यात् । इत्यादि वक्ष्याणसेन-
 कृतदानसागरे अन्नदानावर्त्तः ॥
 अन्नं, पुं, (अनित्यनेन अन्न + गन्, अद्यते इति
 अद् + क्त वा।) सूर्यः । इति सिद्धान्तकौ-
 मुदी ॥
 अन्नं, चि, (अनित्यनेन अन्न + गन्।) सुक्तः ।
 खादितः । इति मेदिनी ॥
 अन्नकोष्ठकं, पुं, (कोष्ठमिव, कोष्ठ + कन् अन्नस्य
 तण्डुलादेः कोष्ठकं रक्षणस्थानं।) तण्डुलादि-
 रक्षणस्थानं । इति हेमचन्द्रः । गोला कण्ड
 इत्यादि भाषा ।
 अन्नगन्धि, पुं, (अन्नस्यैव अपक्वतया गन्धो यस्य
 स । उपमानाच्च इति पाणिनिस्त्वैष इष्ट-
 समासान्तः ।) उदरामयरोगः । इति विकाराड-
 शेषः ॥
 अन्नपूर्णा, स्त्री, (अन्नं पूर्णं यस्या सा राजदन्ता-
 दित्वात् परनिष्ठाः।) सनामस्यातदेवोविशेषः ।
 तन्मन्नादि यथा,—
 “माया हृद्गवत्यन्ते माहेत्यरिपदं ततः ।
 अन्नपूर्णे ठयुगलं मनु सप्तदशाक्षरः” ॥
 कल्पे च ।
 “प्रणवाद्या यदा देवी तदा सप्तदशाक्षरी ।
 अन्नप्रदा मोक्षदा च सदा विभवदायिनी ॥
 मायाद्या च यदा देवी तदा सा सप्तोत्तरा ।
 ओवीजाद्या यदा देवी तदा सुखविवर्द्धिनी ॥
 वाग्बीजाद्या यदा विद्या वागीशत्वप्रदायिनी ।
 कामाद्या च यदा विद्या सर्वकामप्रदायिनी ॥
 तारमायाटिका विद्या भोगमोक्षैकदायिनी ।
 माया श्रीयुग्मबीजाद्या सदा विभवदायिनी ॥

अन्न

श्रीमाया युग्मबीजाद्या सर्वसम्पत्तिपूरणी” ॥ * ॥
रमा पूजा प्रातःकृतादिपीठन्यासान्त विधाय
हृत्पद्मस्य केशरेश मध्ये च भुवनेश्वरीपीठ-
मन्वन्त पीठशक्तीन्यस्य ऋष्यादिन्यास कुर्यात् ।
यथा शिरसि ब्रह्मणे ऋषये नमः । मुखे पङ्क्ति-
च्छन्दसे नमः । हृदि अन्नपूर्णाये देवतायै नमः ।
तत्रैव ।

“रतेषां मन्त्रराश्यानां ऋषिर्ब्रह्मा उदाहृतः ।
पङ्क्तिं ह्नुद समाख्यातं देवता चान्नपूर्णाया” ॥
ततः कराङ्गन्यासौ । श्रीं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । श्रीं
हृदयाय नमः । इत्यादि सर्वत्र मायाबीजेन
कुर्यात् । तथा च निबन्धे ।
अङ्गानि मायया कुर्यात् ततो देवी विचिन्तयेत् ।
कल्पे च ।
“यद्वीजाद्या भवेद्विद्या तद्बीजेनाङ्गकल्पना” ॥ * ॥
ततो ध्यान ।

“रक्ता विचित्रवसना नवचन्द्रचूडा-
मन्त्रप्रदाननिरता स्तनभारनम्बा ।
नृत्यन्तमिन्दुसकलामरणं विभोक्त्य
हृष्टां भजे भगवतीं भवदुःखहन्ती” ॥

एव ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं कुर्यात् ।
ततः सामान्योक्तपीठपूजा विधाय भुवनेश्वरी-
मन्त्रोक्तजवादिपीठमन्वन्ता पीठपूजा विधाय पुन-
र्ध्यात्वा आवाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्यन्तं वि-
धाय आवरणपूजामारभेत । यथा केशरेश्वर-
कोणे श्रीं हृदयाय नमः । त्रैलोक्ये श्रीं शिरसे
स्वाहा । वायव्ये श्रीं शिखायै वषट् । ऐशान्या
श्रीं कवचाय ह्रीं । मध्ये नेत्रत्रयाय वौषट् । चतु-
र्दिक्षु श्रीं अस्त्राय फट् । अथ हृत्पद्मे पूर्वदिषु
ब्राह्मणे माहेश्वर्यै कौमार्यै वैष्णव्यै वाराह्यै इन्द्राण्यै
चामुण्डायै महालक्ष्म्यै प्रणवादिनमोऽन्तेन पूज-
येत् । तत्रैव ।

“दक्षेष्टु पूजयेदेता ब्राह्मणाद्या क्रमशः सुधी” ।
श्रुत्वा प्रणवस्तुर्दृष्ट्वा विन्दुयुक्तं ॥ कालिका-
पुराणे मन्त्रस्य सेतुकरणे उक्तात्वात् । ततः इन्द्रा-
दीन् वच्चादीन् पूजयित्वा धूपादि विसर्जनान्त
कर्म समापयेत् ॥ * ॥ अथ पुरश्चरणजप षोड-
शसहस्रसङ्ख्या । तथा च ।

“यथाविधि जपेन्मन्त्रं वस्तुयुग्मसहस्रकं ।
साव्येनाग्नेन जुहुयात्तद्ग्राह्यमनन्तरं” ॥
अथ मन्त्र प्रणवादिरष्टादशाक्षरः । मायादि
श्रीबीजादिश्च । तथा माया विना प्रणवादि
कामादि श्रीबीजादि वाग्भवादिस्य सप्तदशा-
क्षरः । कवचे तथा प्रतिपादनात् । विशेषस्तु
यदयदीजादिको मन्त्रस्तेनैवाङ्गप्रकल्पना ॥ * ॥

अथान्नपूर्णास्तोत्रं ।

“नमः कल्याणदे देवि नमः शङ्करवक्त्रभे ।
नमो भक्तप्रिये देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
नमो मायागृहीताङ्गि नमः शङ्करवक्त्रभे ।
माहेश्वरि नमस्तुभ्यमन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
महामाये शिवधर्मपतीरूपे हरप्रिये ।
वाञ्छादात्रि सुरेशाणि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥

अन्न

उद्यद्भानुसहस्राभे नयनत्रयभूषिते ।
चन्द्रचूडे महादेवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
विचित्रवसने देवि अन्नदानरतेऽग्रे ।
शिवनृत्यकृतामोदे अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
साधकाभीष्टदे देवि भवदुःखविनाशिनि ।
कुम्भभारनते देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
षट्कोणपद्ममध्यस्थे षडङ्गयवतीमये ।
ब्रह्माण्यादिस्वरूपे च अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
देवि चन्द्रकृतापीडे सर्वसामान्यदायिनि ।
सर्वानन्दकरे देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
इन्द्राद्यक्षितपादाख्ये रुद्रादिरूपधारिणि ।
सर्वसम्पत्त्यदे देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
पूजाकाले पठेद्यस्तु स्तोत्रमेतत् समाहितः ।
तस्य गेहे स्थिरा लक्ष्मीर्जायते नात्र सशयः ॥
प्रातः काले पठेद्यस्तु मन्त्रजापपुरःसरः ।
तस्य चान्नसमृद्धिः स्याद्वर्द्धमाना दिने दिने ॥
यस्मै कस्मै न दातव्यं न प्रकाश्यं कदाचन ।
प्रकाशात् कार्यहानि स्यात्तस्माद्यत्नेन गोपयेत्” ॥
इत्यन्नपूर्णास्तोत्रं समाप्तं ॥ * ॥

अथ अन्नपूर्णाकवचं ॥

“कथिताश्चान्नपूर्णाया या या विद्या सुदुर्लभा ।
कृपया कथिता सर्वा श्रुताश्चाधिगता मया ॥
साम्प्रत श्रोतुमिच्छामि कवचं यत् पुरोदित ।
त्रैलोक्यरक्षणं नाम कवचं मन्त्रविग्रहं” ॥
इश्वर उवाच ।

“भूय पावर्तितं वक्ष्यामि सावधानावधारय ।
त्रैलोक्यरक्षणं नाम कवचं ब्रह्मरूपकं ॥
ब्रह्मविद्यास्वरूपं च महदेश्वर्यदायकं ।
पाठनाद्वारणान्मर्त्यस्त्रैलोक्यैश्वर्यभागभवेत् ॥
त्रैलोक्यरक्षणस्यास्य कवचस्य ऋषिः शिवः ।
ह्नुदो विराडन्नपूर्णा देवता सर्वसिद्धिदा ॥
धर्मार्थकाममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्तितः ।
श्रीं नमो भगवत्यन्ते माहेश्वरिपदं ततः ।
अन्नपूर्णे ततः स्वाहा चैषा सप्तदशाक्षरी ॥
पातु मामन्नपूर्णा सा या ख्याता भुवनत्रये ।
विमाया प्रणवाद्यैषा तथा सप्तदशाक्षरी ॥
पातुन्नपूर्णा सर्वार्थं रत्नकुम्भाप्रपात्रदा ।
श्रीबीजाद्या तथा चैषा द्विरङ्गार्णा तथा मुखं ॥
प्रणवाद्या भुवौ पातु कण्ठं वाग्बीजपूर्विका ।
कामबीजादिका चैषा हृदयन्तु महेश्वरी ॥
तार श्रीं श्रीं नमोऽन्ते च भगवति पदं ततः ।
माहेश्वरि पदं चान्नपूर्णे स्वाहेति पातु मे ॥
नामिमेकोनविंशत्यां पायान्माहेश्वरी सदा ।
तार माया रमा काम षोडशाङ्गान्तत् परं ॥
शिरःस्था सर्वदा पातु विप्रत्यर्णात्मिका च या ।
करो पादौ सदा पातु रमा कामोद्भवस्तथा ॥
ध्वजश्च सर्वदा पातु विप्रत्यर्णात्मिका च या ।
अन्नपूर्णा महाविद्या श्रीं पातु भुवनेश्वरी ॥
शिरः श्रीं श्रीं तथा स्त्रीश्च त्रिपुटा पातु मे गुदं ।
षड्दीर्घभाजा बीजेन षडङ्गानि पुनन्तु मा ॥
इन्द्रो मा पातु पूर्वे च वङ्गकोणेऽनन्तलोऽवतु ।
यमो मा दक्षिणे पातु नैर्ऋत्या निर्वर्तितश्च मा ॥

अन्न

पश्चिमे वरुणं पातु वायव्या पवनोऽवतु ।
कुबेरश्चोत्तरे पातु मामैशान्यां शिवोऽवतु ॥
ऊर्ध्वाधः सततं पातु ब्रह्मानन्तो यथाक्रमात् ।
वच्चाद्याश्चायुधां पान्तु दशदिक्षु यथाक्रमात् ॥
इति ते कथितं पुण्यं त्रैलोक्यरक्षणं परं ।
यद्वत्पाठनादेवा सर्वैश्वर्यमवाप्नुयुः ॥
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च कवचं धारयाद्यतः ।
रुद्रजयवति हन्त्येव कल्पे कल्पे पृथक् पृथक् ॥
पुष्पाञ्जल्यष्टकं देवैः मूलेनैव पठेत्ततः ।
युगायुतकृतायास्तु पूजायाः फलमाप्नुयात् ॥
प्रीतिमन्योन्त्यतः कृत्वा कमला निखला गृहे ।
वाणी वक्त्रे वसेत्तस्य सत्यं सत्यं न संशयः ॥
अष्टोत्तरशतं चास्य पुरश्चर्याविधिः स्मृतः ।
भूर्जो विष्णुश्च मुक्तिका स्वर्गस्था धारयेद्यदि ॥
कण्ठे वा दक्षिणे वाहौ सोऽपि सर्वतपोमयः ।
ब्रह्मास्त्रादीनि शस्त्राणि तद्भावं प्राप्य पार्वति ।
मात्यानि कुसुमान्येव भवन्त्येव न संशयः ॥
इति भैरवतन्त्रे भैरवभैरवीसवादे अन्नपूर्णाकवचं
समाप्तं । इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ तस्याः स्तुत्यन्तरं
यथा । ॐ नमोऽन्नपूर्णायै ।
“ॐ नित्यानन्दकरी वराभयकरी सौन्दर्यरत्नाकरी
निर्धूताखिलघोरपावनकरी प्रत्यक्षमाहेश्वरी ।
प्राणेशचलवशपावनकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षा देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥१॥
नागारत्नविचित्रभूषणकरी हेमाम्बराडम्बरी
मुक्ताहारविलम्बमानविजसद्वज्रजकुम्भान्तरी ।
काशीरागुखासिताङ्गुलचरी काशीपुराधीश्वरी ।
भिक्षा देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥२॥
योगानन्दकरी रिपुक्षयकरी धर्मैकनिष्ठाकरी
चन्द्रार्कगणभासमानलहरी त्रैलोक्यरक्षाकरी ।
सर्वैश्वर्यकरी तपःफलकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षा देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥३॥
कैलासचलकन्दराजयकरी गौरी उमा शङ्करो
कौमारो निगमार्थगोचरकरी ॐ कारवीजाक्षरी ।
मोक्षद्वारकवाटपाटनकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षा देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥४॥
दृश्यादृश्यविभूतिभावनकरी ब्रह्माण्डमाखण्डरी
लीलानाटकसूत्रमेदनकरी विज्ञानदीपाङ्कुरी ।
विश्वाधीशमनःप्रगोदनकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षा देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥५॥
गुर्वी सर्वजनेश्वरी जयकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी
नारीनेलसमानकुन्तलधरी नित्यानन्दनेश्वरी ।
सर्वानन्दकरी सदा शिवकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षा देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥६॥
आदिदान्तसमस्तवर्णनकरी चन्द्रप्रभा भास्करो
काशीरात्रिपुरेश्वरी त्रिलहरी नित्याङ्कुरी शर्वरी ।
कामाकाङ्क्षकरी महोत्सवकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षा देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥७॥
चन्द्रार्कानलकोटिपूर्णवदना वालार्कवर्णेश्वरी
चन्द्रार्कभिसमागकुण्डलधरी चन्द्रार्कविम्बाधरी ।
मालाएतकपाशकाङ्क्षधरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षा देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥८॥

अन्य

दर्वापाकसवर्णरत्नघटिका दत्ते करे सस्थिता
वामे चारुपयोधरो रसमरी सौभाग्यमाहेश्वरी ।
भक्ताभीष्टकरी फलप्रदकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी माताम्रपूर्णेश्वरी ॥६॥
सर्वत्रायकरी महामयहरी माता कृपासागरी
दाक्षानन्दकरी निरामयकरी विश्वेश्वरी श्रीधरी ।
साक्षात्पूजकरी सदाशिवकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी माताम्रपूर्णेश्वरी ॥१०॥
अन्नपूर्णे सदा पूर्णे शङ्करप्राणवल्लभे ।
ज्ञानवैराग्यसिद्धयर्थं भिक्षां देहि नमोऽस्तु ते ॥११॥
इति श्रीशङ्कराचार्यविरचितमन्नपूर्णास्तोत्र स-
माप्त ॥ कश्चित् पुस्तके शङ्कराचार्यस्थाने वेदव्यास
इति पाठः ॥

अन्नप्राशन, स्त्री, (अन्नस्य प्राशन भोजन यस्मिन्
तत् । अन्न + प्र + अश्न + भावे ल्युट् ।) ' यच्छे
मासि अष्टमे वा बाणकस्य पक्षमे मासि सप्तमे
वा बाणिकाया प्रथमान्नभक्षणरूपसंस्कारः । इति
स्मृतिः । तस्य क्रमः । शोभनदिने हस्तस्नान हस्त-
वृद्धिश्चाङ्ग पिता शुचिनामागममपि संस्थाप्य
विष्णुपूजापान्ता कुशयुक्ता समाप्य प्रहृत-
कर्मरश्मे प्रादेशप्रमाणा हस्ताङ्गा समिध तूष्णी-
मधौ ऊत्वा महाव्याहृतिहोमं कुर्यात् । तत
आव्येन तत्तन्मन्त्रैः पञ्चाङ्गतीर्जुङ्गयात् । तत
पञ्चप्राणाना होमः । ततो महाव्याहृतिहोमं
कृत्वा प्रादेशप्रमाणा हस्ताङ्गा समिध तूष्णीमधौ
ऊत्वा प्रहृत कर्मे समाप्य उदीच्य शाखायन-
होमादिवामदेव्यगानान्त कर्मे निर्वर्त्य मन्त्रेण
कुमारस्य मुखे अन्नं दद्यात् । तत कर्मकार-
यिद्विप्राक्षणाया दक्षिणा दद्यात् । इति भवदेव-
भट्टः । तस्य विहितदिनादि यथा,—
“ततोऽन्नप्राशनं यच्छे मासि कार्यं यथाविधि ।
अष्टमे वाच कर्त्तव्यं यद्वेष्ट मङ्गलं कुक्षे” ॥
यच्छे इति मुख्यः कल्प प्रागुक्तन्यायात् । कृत्य-
चिन्तामणौ ।

“अन्नस्य प्राशनं कार्यं मासि यच्छेऽष्टमे बुधै ।
स्त्रीणाम् पक्षमे मासि सप्तमे प्रजगौ मुनिः ॥
द्वादशीसप्तमीनन्दारिक्तास पञ्चपर्वसः ।
वज्रमायुर्यशो हन्यात् शिशूनामन्नमक्षयम्” ॥
भुजबलमीमे ।

“यच्छे मासि निशाकरे शुभकरे रिक्ततरे वा तिथौ
सौम्यादित्यसितेन्दुशिवदिवसे पक्षे च ह्यष्टोतरे ।
प्राजेशादिति पौष्णवैष्णवयुगैर्हस्तादिघटकोत्तरे-
रात्रेयाप्यतिपिन्यमैश्च नितरामन्नादिमन्नं शुभम्” ॥
युगैरिति प्राजेशादौ प्रत्येकं सम्बध्यते । तथा-
चापि तिथ्यादिविद्वद्वत्त विवर्जयेत् ।

“यद्वहन् धनुर्म्मौनकन्यालभेऽन्नमक्षयम् ।

त्रिकोणाष्टकयूकान्ययष्टा यद्वहन् धनुः ॥

दुष्टः शश्वधरोऽथवा यद्वहन् धनुः ॥

मार्कण्डेयः ।

“देवता पुरतस्तस्य पितुरङ्गगतस्य च ।

अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काक्षणे ॥

अन्नाद्यकनकोपेतं प्राशयेत् पायसं ततः ।

अन्य

हस्तप्राशनमुत्सृजे मातुर्नान्तु त न्यसेत् ॥
देवाग्रतोऽयं विन्यस्य शिष्यभागदानं सर्वशः ।
शास्त्राणि चैव शस्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणम् ॥
प्रथमं यत् स्पृष्टेद्द्वारं शिष्यभागं स्वयं तथा ।
जीविका तस्य बाणस्य तेनैव तु भविष्यति” ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वः ॥

अन्नमयकोप, पुं, (अन्नस्य विकारः अन्न + विका-
रार्थे मयट् । “आनन्दमयोऽभ्यासादिति” शारी-
रकसूत्रे भाष्यकारेणोक्तम् ।) स्तूलशरीरः । इति
वेदान्तसारः ॥

अन्नमल, स्त्री, (अन्नस्य मलं यच्छीतत्पुरुषः ।) मयः ।
यथा,—

“सुरा वै मलमन्नानां पुरीषं मलमुच्यते ।
तस्मादन्नाक्षराजान्यौ वैश्यश्च न सुरा पिबेत्” ॥
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

अन्नविकार, पुं, (अन्नस्य विकारः यच्छीतत्पुरुषः ।)
शुक्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अन्नकृतशोणित-
मासादिपरिणामजस्वरमधातुः । रेतः ।)

अन्नाद, पुं, (अन्नमसि भुङ्क्ते अन्न + अद् + अच् ।
विष्णुरन्नमन्नखादकश्च जगदभिन्नतया, तथाहि
श्रुतौ “सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीय-
मित्युपक्रम्य तदेक्षतं वज्रं स्या प्रजायेय इत्यादि
शङ्करभाष्ये । “यश्चान्तर्हत् यश्चष्टह्यमन्नमन्नाद
एव च” ॥)

विष्णुः । इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितः ॥
अन्नभोक्तारि त्रिः ॥ (पराङ्गभोजनकारी ।)

अन्य, त्रि, (अन् + बाङ्ल्यात् यः ।) असदृशः ।
इति मेदिनी ॥ परः ।

(“वातकतापशुरण्यो जलधरभिन्नो भवे भवेत्को-
ऽन्यः” । इति नीतिमाणा ।

“सोऽयमन्येन वेगादुद्दामेन
द्विरदपतिना सन्निपत्याभियुक्तः” ।

इति उत्तरचरिते ।) तत्पर्यायः । भिन्नः । २ अन्य-
तरः । ३ एकः । ४ त्वः । ५ इतरः । ६ इत्यमरः ॥

विशक्षणः । ७ । इति जटाधरः ॥ एकतरः ८ ।
गोमः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

अन्यत्, त्रि, (अन् + बाङ्ल्यात् यत् ।) इतरः । भिन्नः ।
यथा देवदत्त आयातोऽन्यदक्षदत्तः ।

“अन्यदेवास्तं गाम्भीर्यमन्युर्देयं महीयते” ।
इत्यादौ तु स्त्रीवर्जिप्रथमेकवचनान्तान्यशब्द-
स्त्रीकारेणाप्युपपत्तिरिति बोध्यः ।

अन्यत, [स्] य, (अन्य + “सर्वविभक्तिभ्यस्तसि-
किति” तत्सिन् ।) अन्यत् । अन्यस्मात् । यथा—

“एकतो हि धिगमू मगुणश्चा-
मन्यत कथमदःप्रतिजम्भ” । इति नैषधः ॥

अन्यतम, त्रि, (अन्य + डतमच् ।) भिन्नतमः ।
बहूनां मध्ये निर्धारितैकः । इति व्याकरणः ॥

अनेकेर मध्ये एक इति भाषा ।
(“एषामन्यतमे स्थाने यः साध्यमन्यतं वदेत् ।

आसा महर्षिचर्याणां त्यक्तान्यतमया तनुम्” ॥
इति भणुः ।) न्यायमते अनेकेमेदावच्छिन्नप्रति-
योमिताकमेदः ॥

अन्य

अन्यतरः, त्रि, (अन्य + डतरच् ।) अन्यः । इत्यमरः ॥
भिन्नतरः । द्वयोर्मध्ये निर्धारितैकः । इति व्याक-
रणः ॥ द्वयेर मध्ये एक इति भाषा ।
(“अधर्मेण च यः प्राह यस्याधर्मेण पृच्छति ।
तपोरन्यतरं प्रैति विदेयं वाधिगच्छति” ॥
इति भणुः ।) न्यायमते दयावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कमेदः ॥

अन्यतरेद्यु, [स्] य, (अन्यतरस्मिन् दिवसे निपा-
तनात् यद्युसादेशः ।) अन्यतरदिने । दिनद्यययो-
रेकतरदिने । इत्यमरः ॥

अन्यत्र, य, (अन्यस्मिन् + अन्य + त्रल् ।) वर्जनः ।
विना । यथा,—

“अन्यत्र निधनात् पत्युः पत्नी केशान्नं वापयेद्” ।

इति प्राचीना । पत्युर्निधनादन्यत्र पतिमरणं
विनेत्यर्थः । स्थानान्तरं । यथा ।

“अन्यत्र यूयं कुसुमावघातं
कुरुध्वमप्राप्तिं करोमि सख्य” ।

इति काव्यप्रकाशः । (कार्यान्तरे । क्रियान्तरे ।

“मधुपर्कं च यच्छे च पितृदेवतकर्मणि ।

अत्रैव पशवो हि स्यान् नान्यत्रेत्यत्रवीमनु” ॥

इति भणुः ।

विषयान्तरे । शास्त्रान्तरे ।

“योऽनधीत्य द्विषो वेदमन्यत्र कुरते अमः ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाप्नु गच्छति सान्वय” ॥

इति भणुः ।)

अन्यथा, त्रि, (अन्येन प्रकारेण अन्य + प्रकारार्थे
थान् ।) परार्थः । मिथ्या । इति मेदिनी ॥ दुष्टः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अन्यप्रकारः । इति व्याक-
रणः ॥

(“स्वभावो नोपदेशेन शक्यते कर्तुमन्यथा” ।

इति पञ्चतन्त्रः । अन्यायेन । शास्त्रविरोधेन । अय-
थायथम् ।

“अमात्यां प्राप्तिवाको वा यत्कुर्युः कार्यमन्यथा ।
तत् स्वयं नृपतिः कुर्यात् तान् सहस्रं दण्डयेत्” ॥

इति भणुः ।)

अन्यथासिद्धिः, स्त्री, (अन्यथा अन्यप्रकारेण सिद्धिः ।)

कार्याव्यवहितपूर्ववर्तित्वे सति कार्यानुत्पादकत्वः ।
सा पञ्चविधा । यथा । यत्कार्यं प्रति कारणस्य

पूर्ववर्तिता येन रूपेण स्पृष्टते तत्कार्यं प्रति
तद्रूपमन्यथासिद्धिः । यथा घटं प्रति दृश्यत्वम् ॥ १ ॥

यस्य स्वातन्त्र्येण अन्यव्यतिरेकौ न स्तः किन्तु
कारणमादायान्यव्यतिरेकौ तदन्यथासिद्धिः । यथा

घटं प्रति दृश्यरूपः ॥ २ ॥ अन्यं प्रति पूर्ववर्तितां
स्पृष्टत्वे यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववर्तित्वं स्पृष्टते

तस्य तत्कार्यं प्रति अन्यथासिद्धत्वं । यथा घटा-
दिकं प्रति आकाशस्य ॥ ३ ॥ यत्कार्यजनकं प्रति

पूर्ववर्तित्वं स्पृष्टत्वे यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववर्तित्वं
स्पृष्टते तस्य तत्कार्यं प्रति अन्यथासिद्धत्वं । यथा

कुशाक्षपितुर्घटं प्रति ॥ ४ ॥ अवयवकृतनियत-
पूर्ववर्तित्वेव कारणत्वसम्भवे तद्विभिनन्यथा-

सिद्धिः । यथा घटं प्रति राशमादिः ॥ ५ ॥ इति
सिद्धान्तसूत्रावली ॥

अन्या

अन्यदा, य, (अन्यस्मिन् काले अन्य + दा ।) काला-
न्तरे । अन्यसमये । यथा,—
“अन्यदा भूषण एव क्षमा लब्धेव योषित ।
पराक्रम परिभवे वैजात्य सुरतेष्विव” ॥
इति माघ ॥
अन्यपुष्ट, पु, (अन्यया स्वमातृभिन्नया पुष्ट ।)
कोकिल । यथा,—
“अन्यपुष्टा प्रतिबुद्धशब्दा
श्रोतुर्वितन्तीरिव तावमाणा” ॥
इति कुमारसम्भवे ॥
अन्यपूर्वा, स्त्री, (अन्य पूर्वो यस्या सा ।) पौनर्भवा
कन्या । एकस्मै वागादिना दत्ता पुनरन्येन विवा-
हिता कन्या । सा सप्तधा यथा,—
“सप्त पौनर्भवा कन्या वर्जनीया कुलाधमा” ।
वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥
उदकस्पर्शिता या च या च पाणिपट्टीतिका ।
अग्नि परिगता या तु पुनर्भूप्रसवा च या ॥
इत्येता काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमभिवत्” ॥
इत्युदाहृतत्वं ॥
अन्यभृत्, पु, (अन्यान् कोकिलान् विभर्ति पालयति
अन्य + भृ + क्तिप् ।) काक । इति हेमचन्द्र ॥
(कोकिल ।)
अन्यभृत, पु, (अन्यया स्वमातृभिन्नया भृत पालित
द्वतीयातत्पुरुष ।) कोकिल । इति हलायुध ॥
“कलमन्यभृतासु भाषित
कलहसीषु मदाशस गत” ॥ इति रघु ॥
अन्यमनस्क, चि, भिन्नचित्त । अन्यमना । अन्य-
स्मिन् मनो यस्य स इति बङ्गव्रीहौ कप्रत्ययेन
सिद्ध ॥ (विषयान्तरासक्तचित्ततया उपस्थित-
कार्येऽनवहितहृदय । अस्मिर । चञ्चलचित्त ।)
अन्यवर्द्धित, चि, (अन्यया योषिता वर्द्धित एष्ट ।)
अन्यपुष्ट । परैधित । अन्येन प्रतिपालित ।
इति जटाधर ॥
अन्यवादी, [न्] चि, (अन्यत् पूर्वस्वीकृतवाक्यात्
भिन्नवदति, अन्य + वद् + णिनि उपपदसमास ।)
इतरवादी । अस्मिरवादी । अन्यथावादी । यथा,—
“अन्यवादी क्रियादेष्टी नोपस्थायी निरुत्तर ।
आहृतप्रपलायी च हीन पञ्चविध स्मृत” ॥
इति व्यवहारतत्त्वे नारद ॥
अन्यशाखक, पु, (अन्या स्वशाखेतरा शाखा यस्य स,
समासान्त क ।) स्ववेदशाखामुत्पन्न्यापरशाखा-
श्रयकर्म्म कुर्वाण । तत्पर्याय । शाखारण्ड २ ।
इति हेमचन्द्र ॥
अन्यादृक्, [श्] चि, (अन्यमिव पश्यति अन्य +,
दृश् + क्तिन्, उपपदसमास । “दृक् दृश्वतुषु”
इति आकार ।) अन्यप्रकार । इति मुग्धबोध-
व्याकरण ॥
अन्यादृश, चि, (अन्यइव पश्यति अन्य + दृश् + क्त्वा
आत्वञ्च ।) अन्यप्रकार । इति मुग्धबोधव्याकरण ॥
अन्याय, पु, (न्याय । सङ्गति । युक्ति । औचित्य,
तस्मादन्य नञ्समास ।) न्यायभिन्न । अनौ-
चित्य । अयुक्ति । यथा,—

अन्य

“अन्यायेनापि यदुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः ।
न तच्छक्यमपाकर्तुं क्रमाच्चिरुपागत” ॥
इति व्यवहारतत्त्वे नारद ॥
अन्याय, चि, (न्यायादनपेत्, न्याय + अनपेतार्थे
यत्, ततो नञ्समास ।) अनुचित । अयोग्य ।
यथा,—दृष्टार्थसत्त्वे अदृष्टकल्पनाया अन्याय-
त्वादित्यधिकरणमालाया भाषवाचार्यः ॥ (अस-
ङ्गत । गर्हित । धर्मविरुद्ध । यक्तिविरोधी ।
“न्यायं सन्नेच्छते कर्तुमन्नायं वा करोति य” ।
इति कात्यायनसंहिता ।)
अन्यून, चि, (नन्यून, नञ्समास ।) न्यूनतरहित ।
सम्पूर्ण । इति जटाधर ॥
अन्येद्यु, [स्] व्य, (अन्यस्मिन् दिवसे निपातनात्
सिद्धम् ।) अन्यस्मिन्नह्नि । दिवसान्तरे । अन्य-
दिने । इत्यमर ॥
“अन्येदुरात्मानुचरस्य भाव
जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनु” ॥
इति रघुवंशे ॥
अन्योदर्य, पु स्त्री, (अन्यस्या स्वमातृभिन्नविमातु-
रदरे जात अन्योदर + यत् एकपितृक भिन्न-
मातृको भ्राता ।) वैमात्रेय । यथा,—
“अन्योदर्यस्तु सद्यष्टी नान्योदर्यो धन हरेत्” ॥
इति याज्ञवल्क्य ॥ (अन्यमातृज ।)
अन्योन्य, चि, (अन्य + व्यतिहारार्थे द्वित्व, तत्
पूर्वपदात्परं सुञ्च ।) उभयत । तत्पर्याय ।
इतरेतर । २ परस्पर । ३ । इति हेमचन्द्र ॥
“अन्योन्यप्रतिघातसङ्गुचललक्ष्णोलकोलाहले”
इति उत्तरचरिते ।)
अन्योन्याश्रय, चि, (अन्योन्याश्रयति, अन्योन्य +
आ + श्रि + पचाद्यच् ।) परस्परज्ञानसापेक्षज्ञा-
नाश्रय । इति स्मार्त्ता । स्वग्रहसापेक्षग्रहसापेक्ष-
ग्रहक । इति तार्किका ॥ तर्कविशेष । तस्य
लक्षणम् । सापेक्षापेक्षितत्वनिबन्धनप्रसङ्गत्व ।
अपेक्षा च ज्ञप्तौ उत्पत्तौ स्थितौ च ग्राह्या ।
तत्राद्या यथा । घटोऽयं यद्येतद्भूतज्ञानजन्यज्ञान-
विषय स्यात् तदैतद्भूतभिन्न स्यात् । द्वितीया
यथा । घटोऽयं यद्येतद्भूतजन्यजन्य स्यात् तदै-
तद्भूतजन्यभिन्न स्यात् । तृतीया यथा । घटोऽयं
यद्येतद्भूतवृत्तिवृत्ति स्यात् तथात्वानोपलभ्येत । इति
जगदीश ॥
अन्यक् [च्] चि, (अनु पश्चात् अच्यति गच्छति अनु
+ अच् + क्तिन्) पश्चाद्गामी । इत्यमर ॥ (अनु
पद । पश्चात् । “ता देवतापिप्रतिधियाक्रियाया-
मन्वक् ययौ मध्यमलोकपाल” । इति रघुवंशे ।)
अन्यय, पु, (अनु + इण् + भावे अच् ।) वश । कुल ।
इत्यमर ॥
“तदन्वये शुद्धिमति प्रसूत शुद्धिमत्तर” ।
इति रघुवंशे । वशपरम्परा ।
“रघूनामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्निमवोऽपि सन्” ।
इति रघुवंशे ।
“काव्यदेवमिष्टा शूरवधू शुद्धान्वया” ॥
इति राजतरङ्गिणी । वशजाता पुत्रपौत्रादयः ।

अन्या

“मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणा तदन्वय” ।
इति नारद ।
“स जीवन्नेव शृङ्खलमाशु गच्छति सान्वय” ॥
इति मनु ।) पदाना परस्परकाङ्क्षा योग्यता
च । इति दुर्गादासः ॥ परस्परसम्बन्ध । इति
रामतर्कवागीश ॥
अन्यवाय, पु, (अनु + अच् + इण् + भावे अच् ।)
वंश । कुल । इत्यमर ॥ (“कथमेकान्ववायोऽय-
मस्माकं” । इति प्राकुन्तले ।)
अन्यवृत्ता, स्त्री, (अद्यौ परिमाणान्यस्या, अद्यन् +
क्त्वा, इत्वाभाव, अद्यकामनुगता प्रादिसमास ।)
अद्यकापश्चात्तिथि । सा तु गौणचान्द्रपौषमाघ-
फाशुनाश्विनमासाना कृष्णनवमी । तत्र सा-
द्योना मातृकाश्राद्ध । इति श्राद्धविवेक ॥ तत्र
साधिकाकर्त्तव्यमातृपक्षश्राद्धं । यथा शृङ्ग ।
“पित्रादित्रिकपत्नीषु भोज्या मातृ प्रतिद्विजा” ।
स्त्रीणामेव तु तद्यस्मान्मातृश्राद्धमिहोच्यते” ॥
एतच्चान्ववृत्ताश्राद्ध साधिमात्रेण कर्त्तव्यं ।
तथा च विष्णु । अन्ववृत्तास्ववृत्तावधौ कृत्वा
मात्रे पितामहौ प्रपितामहौ पूर्ववद्ब्राह्मणान्
भोजयित्वा इति । अत्र होमत्वादेवाभिप्रातेरभि-
यष्ट्यं तन्नियमार्थं । न चाग्नौ करणहोमे विप्र-
पाण्यादेर्विधानादत्रापि तथेति वाच्यं । प्रकृती-
भूतश्राद्धविधुक्तस्याधारान्तरस्य विद्वतीभूतश्राद्धे
विशेषविहिताधारेण बाधात् । श्रमयवर्हिषा
कुशमयवर्हिषाधवत् । न वा लौकिकाग्नौ होमः ।
“न पैत्रयज्ञियो होमो लौकिकाग्नौ विधीयते” ।
इति मनुवचनेन निषेधात् । श्राद्धचिन्तामणा-
वप्येव । इति श्राद्धतत्त्व ॥
अन्यत्, चि, (अनु + अच् + पचाद्यच् ।) अक्षमि-
न्द्रियमनुगतम्, प्रादिसमास, प्रत्यक्षे, अनुगते
अनुपदे ।) पश्चाद्गामी । इत्यमर ॥
अन्याधि, पु, (अनु पश्चात् आधीयते न्यस्यते, अनु
+ आ + धा + क्ति ।) एकस्मिन् यदर्पित वस्तु
तेन पुरुषान्तरे असुप्तिन् स्वामिनि त्व दास्यसीति
निर्दिष्ट तत् । इति विवादार्णवसेतु ॥ कार्येषु
वाचनेन असुप्तिन् पुरुषे त्वं दद्या इति परिभाष्य
यत् समर्पितं तत् । इति हलायुध ॥ यथा,—
“अर्थमार्गकार्येषु अन्यस्मिन् वचनान्मम ।
दद्यात्स्वमिति यो दत्त स इहान्वाधिरुच्यते” ॥
इति कात्यायन ॥ पुनर्वन्धक । पश्चान्मानसी
यथा । अनुपूर्वकस्य आधिग्रहस्य इत्यर्थद्वयमपि
सम्भवति ॥
अन्याधेयं, स्त्री, (अनु विवाहानन्तरमाधेयं समर्प-
णीयं, अनु + आ + धा + कर्म्मणि यत् ।) विवा-
हानन्तरपितृमातृभर्तृकुललक्ष्मस्त्रीधन । यथा,—
“विवाहात् परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुलात् स्त्रिया ।
अन्याधेयं तदुक्तान् लब्धं वस्तुकुलात्तथा” ॥
इति कात्यायन, —
अन्यासन, स्त्री, (अनु + आस् + ल्युट्) खेहवस्ति ।
अनुशोचन । उपासना । इति विश्वमेदिन्यौ ।
शिल्पादिगृह । इति हलायुध ॥ (अनुवासनं ।

पश्चात् ताप ।)

अप्याहार्यं, स्त्री, (प्रतिमासमाहरणीयं, अयु + या + ह + णत् ।) मासिकप्राज्ञ । इत्यमरः । तस्य प्रत्यमावास्याविहितं पार्यग्याज्ञा अक्षतसपिण्डो-
करणस्य वत्सरान्ते प्रतिमासं यत् आञ्ज तदिति
केचित् । इति भरतः । गोभिलगृह्योक्तकर्मणा-
माद्यज्ञाञ्ज । तदन्ताङ्गदक्षिणा च । यथा,—
“यत् आञ्ज कर्मणामादौ याधाते दक्षिणा भवेत् ।
अमावास्यां द्वितीयं यदन्वाहार्यं विदुर्भुधा ” ।
इति गोभिलगृह्यं ।

अप्याहार्यं, स्त्री, (प्रतिमासमाहरणीयं, अयु + या + ह + णत्, तत् सार्धं कर्त्तुं ।) अप्याहार्य ।
यथा,—
“पिण्डान्वाहार्यं आञ्ज कुर्यान्मासानुमासिक” ।
इति मनुः ।

अप्याहित, त्रि, (अयु + या + धा + कर्मणि क्त्वा ।) यदेकस्य हस्ते निहित इय तेनापि पश्चादन्यस्य हस्ते सामिने देष्टोति निहित तत् । इति मिताक्षरा ।
“याधितान्वाहितन्यासनिक्षेपादित्य” विधिः ।
इति याज्ञवल्क्यः,—
“एष एष विधिर्द्वयोः याधितान्वाहितादिषु” ।
इति भारद्वाजः । गच्छित इय ताहार सामिने दिते अन्यहस्ते अर्पणकरा इति भाषा ।
अन्विन, त्रि, (अयु + अण् + क्त ।) युक्त । मिश्रित ।
इति जटाधरः । कृतान्वयपदादि । यथा,—
“पदार्थान्तरैरन्वितानां सद्भूतो गृह्यते” ।
इति काव्यप्रकाशः ।
(पदानां योग्यताकाण्डादिरूपान्वयसहित ।
परस्पर सम्बद्ध ।
“वर्णा पद प्रयोगार्थान्वितैकार्थबोधना” ।
इति साहित्यदर्पणे ।)

अन्विष्ट, त्रि, (अयु + इप् + क्त ।) अन्वेषित ।
कृतान्वेषण । इत्यमरः । (“यदायुगन्विष्टमै-
किरातिरासेव्यते भिन्नशिखिगुर्वर्ह” । इति कुमा-
रसम्भवे ।)
अन्वीत, त्रि, (अयु + ईड् गतौ + कर्त्तृणि क्त्वा ।)
अन्वित । युक्त । इति जटाधरः ।
अन्वेषण, स्त्री, (अयु + इप् + लुट्) अन्वेषणा ।
अनुसन्धान । यथा । “सुरीवो राममित्रं क्त
जनकतनयान्वेषणे प्रेषितोऽहम्” । इति महाना-
टकम् । (“दोषान्वेषणमेव मत्स्यगुणा नैसर्गिको
दुर्ग्रहः” । इत्युद्धटः ।)

अन्वेषणा, स्त्री, (अयु + इप् + णिच् + भावे यच् तस्य
अन, तत् टाप् ।) तर्कादिना यथाबोधितधर्माद्य
न्वेषण । अन्वेषणमात्र । तत्पर्याय परीष्टि २
पर्येषणा ३ गवेषणा ४ । इत्यमरः ।
अन्वेषित, त्रि, (अयु + इप् + णिच् + कर्मणि क्त्वा ।)
कृतान्वेषण । तत्पर्याय । गवेषित । २ अन्विष्ट ।
३ मार्गित । ४ मृगित । ५ इत्यमरः । ६ परीष्टि ।
७ पर्येषितः । इति अन्वेषणपर्याये परीष्टि-
पर्येषणापदर्शनात् ।

अप्येष्टा, (पठ) त्रि, (अयु + इप् + ण्) अप्येष्टा-
कर्त्ता । तत्पर्यायः । प्यानुपच २ । इति हेम-
चन्द्रः । (“अप्येष्टारो द्वाप्यगारा भवन्ति शत-
शोभस्यो” । इति नगोपाख्यान ।)

अप्य, अ, (न पाति, न + या + ङ) “चादयोऽगन्ते”
इति निपातसंज्ञया सारादिनिपातस्ययमिति
अप्ययम् । उपसर्गविशेषः । अप्यार्थः । अयादरः ।
अज्ञः । अप्याकन्य । वैरूप्य । तागः । नृपचः ।
इति दुर्गादासः । अप्येष्टार्थः । वण्णार्थः ।
विद्योग । विपर्ययः । विहृति । चौर्यः । निर्देशः ।
दण्डः । इति मेदिनी ।

अप्य, [स्] स्त्री, (अप् + अयन्, एभोदरादिस्वात्
त्रसः ।) यप्रकर्म्म । इत्युगादिकोषः ।
अप्यकर्म्म, स्त्री, (अप्येष्ट कर्म्म ।) दक्षिणा । मन्द-
कर्म्म । अप्येष्टार्थापोपसर्गेण कर्मण्यस्य कर्म-
धारयसमाम ।

अप्यकारः, पु, (अप्य + क्त + भावे क्तृन् ।) श्रोत्रः ।
अनुपकारः । मन्दररगः । इति रत्नायुधः । (अ-
नियुसाधन । असत्त्वहारः । अत्याचारः । देवः ।
“उपकर्त्तारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा ।
उपकारापकारौ हि नश्यन्त्यमेतयोः” ।
इति माघः ।)

अप्यकारगो, [स्] स्त्री, (अप्यकारेण गो वाक्यः ।)
अप्यकारवाक्य । भर्त्सन । इत्यमरः ।
अप्यकारिणी, [स्] त्रि, (अप्यकरोति, अप्य + क्त +
णिनि ।) अप्यकारिणी । श्रोत्रकः । यथा,—
“अप्यकारिणि चेत् क्रोधः क्रोधः क्रोधे कथनते ।
धर्म्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्णां परिपश्चिनि” ।
इत्युद्धटः । (अप्यितकारिणी । अनियुसाधक ।
पीडक । दुर्लेत । कुकर्म्मकारी ।
“किं भक्तेनासमर्थेन किं शक्तेनापकारिणा” ।
इति पद्मतन्त्रम् ।)

अप्येष्ट, त्रि, (अप्य + इप् + क्त ।) अघ्न्यं । तत्-
पर्याय । अघ्न्यम् । २ निष्कृत । ३ अघ्न्यकः । ४ गच्छ ।
५ अवयव । ६ काण्डः । ७ कुत्सित । ८ प्रतिष्ठा ।
९ याप्य । १० वेष्ट । ११ अवयव । १२ द्रव । १३
लेट । १४ पाप । १५ अप्येष्टः । १६ कुप्यः । १७
चेल । १८ अघ्न्यः । १९ इति हेमचन्द्रः ।

अप्यक्रमः, पु, (अप्य + क्रम + भावे घञ्, “नोदातोप-
देशे मान्त्येयादिना लङ्निषेधः” ।) पलायन ।
इत्यमरः ।

अप्यक्रिया, स्त्री, (अप् + क्त + भावे क्तृन् ।) श्रोत्रः ।
अप्यकारः । इति हेमचन्द्रः । (विपरीतप्रयोगः ।
“चतुर्थोपायमाथ्ये तु निषी सान्त्वमपक्रिया” ।
इति माघः ।)

अप्यक्रोशः, पु, (अप् + क्रुश् + भावे घञ् ।) निन्दन ।
जुगुप्सन । भर्त्सन । इति शब्दरत्नावली ।

अप्यक्त, त्रि, (अ पश्यते, पच् + कर्मणि क्त्वा, ततो
नञ्ममास ।) पक्षभिन्न । कौचा इति भाषा ।
यथा,—
“तैले विपर्ययं विद्यात् पक्षे चापक्ष एव च” ।
इति वैश्वकपरिभाषा । तत्पर्यायः । २ अचिद्धः ।

३ आस । ४ अघ्न्यः । इति रत्नमाता ।

(“अप्येष्टे गवण दद्यात् पक्षे दद्यात् मरीचकम्” ।
इति प्यातवाक्ये ।)

अपगत, त्रि, (अप्य + गम् + कर्त्तृणि क्त्वा, अपयते
पलायिते च ।) मृत । इति हेमचन्द्रः । गतः ।
दूरीभूतः । यथा,—“गापोपापगतगृया न च
क्षत्रा धृती न धौता तनोः” इत्यादि वार्त्ताक्येन ।
अपगा, स्त्री, (अधोमुखेन गच्छति, अप्य + गम् +
कर्त्तृणि क्त्वा, स्त्रियां टाप् ।) अपगा । नदी ।
इत्यमरटीकायां भरतः । (मोतमती दीपवती
सुवन्तो निम्नगापगा इत्यमरः ।)

अपघन, पु, (अपघ्न्य मिश्रित्वा विवृण्यते, अप्य +
हन् + “अपघ्नोऽह्”-मिति पाणिनिस्त्रुवेन अप्य
हन्नाये च ।) अवयव । अघ्नः । इत्यमरः । (“हृदि-
भिर्गघनेर्धर्मस्थस्योपात्तः” । इति सूर्यशतके ।)

अपघात, पु, अपघनम् । अपघ्नार्थापोपसर्गात्
हन्धातोर्भावे घञ् इत्य घः गत्य त । अपघ्न-
मृत्युफलकयापारः । अपघ्नन्ते इति व्युत्पत्त्या
अपघ्न्येक हन्धातोर्भावे घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नः ।
अपघयः, पु, (अप्य + पि + भावे यच् । अपहरणः ।)
क्षति । हानि । तत्पर्यायः । अपहारः । २ । इत्य-
मरः । (पूजा सम्मानना । अयः । “देहस्यापघयो-
मतौ निविशते गाढो मृच्छेयुयहः” । इति शान्ति-
शतके ।) [पूजित । इत्यमरः ।]

अपचायित, त्रि, (अप्य + चाय + कर्मणि क्त्वा ।)
अपचायः, पु, (अप्य + चर् + भावे घञ्, अपघ-
सेवन ।) अपचिताचरः । यथा, “योनिप्रदोषाद्य
भवन्ति शिष्टे पक्षोपट्टा विविधापचारैः” ।
इति माधवकरः ।
“कृतापचागोऽपि परेरेनाविष्कृतविक्रिय ।
असाध्यं कुरुते कोप प्राप्ते काले गदो यथा” ।
इति माघः ।)

अपचित, त्रि, (अप्य + चाय + पूजार्थे कर्मणि क्त्वा ।)
अपचितश्चेति पाणिनिस्त्रुवेन पक्षे चायस्थाने
चिभावः । अप्य + चि + क्त ।) हीन । व्यथित ।
अवयवाद्यपघययुक्तः क्षीणः । अघ्नः । “अपचित-
सपि गात्र व्यायतत्वादकस्य” । इति शकुन्तले ।
अपचिति, स्त्री, (अप्य + चि + भावे क्तिन् ।) हानिः ।
अयः । पूजा । निष्कृतिः । इति मेदिनी । (अयः ।
ध्वंस । सम्मानना ।
“अहं त्वपचितिं भ्रातुः पितुश्च सकलामिमा” ।
इति रामायणे ।)

अपच्छाय, त्रि, (अपगता छाया यस्मात् स ।)
देव । उपदेव । निष्पन्नः । अपगता छाया
यस्मात् इति वङ्गरीहो ऋषः । (अपच्छाया-
विशिष्ट । पिशाचादि ।

“अजाखुर खुरोत्सर्गमार्जनीरेणुवज्जने ।
दीपलङ्कापच्छायेव त्यज्यते निर्धनोजनः” ।)
अपक्षीकृत, स्त्री, (अपक्ष्वात्मक पश्चात्तमक कृत, पश्च +
अभूततद्भावे चि क्त + क्त, ततो नञ्समासः ।
सूक्ष्मभूत । पक्षीकृतमिमाकाशादिपश्चभूत । इति
वेदान्तसारः ।

अप

(“पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितं ।
अपञ्चीकृतभूतोत्य सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनं” ॥
इति पञ्चदशा ।)

अपटान्तरं, चि, (पटेन वस्त्रेण तिरस्कारिण्या इति
यावत् अन्तर व्यवधान यत्र तत्, ततो नञ्-
समासः ।) आसन्न । संसक्तं । अपदान्तर । अय-
वहितं । इत्यमरटीकाया स्वामी ॥

अपटी, स्त्री, (अल्पः पटः अल्पार्थे नञ्समासः,
गौरादित्वात् ङीष् ।) वस्त्रप्रावरण । इति हेम-
चन्द्र । कानात् । इति भाषा । (यवनिका । पर्दा ।
इत्यादि भाषा ।)

अपटु, स्त्री, (न पटु, नञ्समासः ।) व्याधित ।
रोगी । इत्यमर । पटुतारहितः । कार्योत्तम ।
यथा,—

“सा क्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वय
दोषैरन्यजनाश्रयैरपटवो जाताः स्म इत्युद्भूत” ।
इत्यमरकवि ॥

अपतर्पण, स्त्री, (अप + तर्प् + भावे ल्युट् ।) लङ्घन ।
रोगादौ भोजनाभावः । इति हेमचन्द्र । (अप-
गतं तर्पण तत्प्रभावो यस्य तत् । गतलोभ ।
दृष्टिग्रन्थः ।)

अपत्य, स्त्री, (न पतति दंशो यस्मात्, पत + बाङ-
ल्यात् यत्, ततो नञ्समासः ।) पुत्र । कन्या ।
तत्पर्यायः । २ सन्तान । ३ लोकं । ४ सन्तति ।
५ प्रसूति । इति जटाधर ।

(“अस्मिन्तु निर्गुण गोत्रे नापत्यमुपजायते”) ।
इति हितोपदेशे ।

“महीभृत पुत्रवतोऽपि दृष्टिं
तस्मिन्नपत्ये न जगाम दृष्टि” ।

इति कुमारसम्भवे ।)

अपत्यदा, स्त्री, (अपत्य गर्भं तत्सेवनेन ददाति,
अपत्य + दा + कर्त्तरि क, उपपदसमासः ।)
गर्भदात्रीरुचः । इति राजनिर्घण्ट ।

अपत्यपथ, पु, (अपत्यस्य गर्भान्नि सारणस्य पथ्या
मार्गः, षष्ठीतत्पुरुषः, समासान्त अच् ।) भगं ।
योनि । इति हेमचन्द्र ।

अपत्यशत्रु, पु, (अपत्यस्य शत्रुः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
कर्कटः । इति शब्दचन्द्रिका । कौकडा । इति
भाषा ।

अपत्रप, चि, (अप + त्रप् + भावे अङ्, ।) त्रपा-
रहितः । निर्लज्जः । अपगता त्रपा यस्येति
वङ्गव्रीहौ आकारस्य ङ्गः ॥ (“सापत्रप कुल-
गुरुर्विहितस्त्वया न” । इति धनञ्जयविजय
व्यायोगे ।)

अपत्रपा, स्त्री, (अपगता त्रपा अन्यतो लज्जा
यस्या सा, स्त्रिया टाप् लज्जाहीना । लज्जा-
शून्या ।) अन्यतो लज्जा । परस्मात् लज्जा । इत्य-
मर । लज्जामात्र । इति रत्नकोषः ।

अपत्रपिण्ण, चि, (अप + त्रप् + शीकार्ये कर्त्तरि
इणुप् ।) सभावसत्रप । लज्जाशीलः । इत्यमर ।
लावुक इति भाषा ।

अपथं, स्त्री, य, (न प्रशस्तं पथ्या मार्गः, नञ्स-

अप

मासः । नास्ति पथ्या प्रशस्त मार्गो यत्र तत् ।
प्रशस्तवर्त्मशून्ये नगरादौ ।) अपथ्या । मार्गं
यव यो न भवति तत् । इत्यमर । योनि । इति
शब्दरत्नावली । (विमार्गः । कुपय । असम्मार्गः ।
साधुविगर्हितं पथ्या । “अपथे पदसर्पणन्ति
हि श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिता” । इति
रघुवंशे ।

“न कश्चित् वर्णानामपथसपक्ष्योऽपि भजते” ।
इति शाकुन्तले ।)

अपथ्य, चि, (पथ्ये वैद्योक्तभोजनादिनियमाय नीत्यु-
क्ताचाराय वा हितं यत् ततो नञ्समासः ।)
पथ्यभिन्न । अहितं । यथा,—

“यथथं यदपथ्यं वक्ष्यते रक्तपित्तिना” ।

इति पथ्यापथ्यग्रन्थः ।

अपदानं, स्त्री, (अप + त्रैपशोधने भावे ल्युट्, विद्य-
मानार्थे अर्धं आद्यच् । अथवा अपदायति परि-
शुध्यत्वेन कर्मणा, अप + दैप् + शोधने करणे
ल्युट् ।) व्यवदानं । दत्तं कर्म । दत्ति प्रवर्त्तनं
सा प्रशक्ता विद्यते यत्र तत् । यत्र कर्मणि
दत्ति सर्व्वे प्रशस्यते तत् इत्यर्थः । इत्यमर-
टीकाया स्वामी ॥

(“गणयत्यपदानसम्मिता

भवत सोऽपि न सत्क्रियामिमा” ।

इति शाकुन्तले ।)

अपदान्तर, चि, (नास्ति पदान्तर व्यवधान यत्र
स ।) अव्यवहितः । सयुक्तः । इत्यमर । अनि-
यदे स्त्री । (सन्निकर्षः । सान्निध्यः । सामीप्यः ।
नैक्यः ।)

अपदिशं, स्त्री, य, (दिशोर्मध्ये, अव्ययीभावः, समा-
सान्त अच् ।) दिक्कोणः । दिशोर्मध्यः । तत्-
पर्यायः । विदिक् २ । इत्यमरः ।

(“स्त्रीवाच्यं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रिया” ।
इत्यमरः ।)

अपदेश, पु, (अप + टिष् + घञ् । स्थानः ।) निर्मितः ।
शरयः । स्वरूपाच्छादनः । तत्पर्यायः । २ व्याजः ।
३ लक्ष्यः । इत्यमरः । परानिष्टकारिभिन्नशठता ।
इति महाभारतटीका । (ख्यातिः । कीर्तिः ।
कृत्वा ।)

“रक्षापदेशान्निहोमधेनो-

र्वन्यान् विनेद्यन्निव दुष्टसत्त्वान्” ।

इति रघुवंशे ।)

अपध्वंसज, पु, (अपध्वंस्यतेऽनेन, अपध्वन्स +
करणे घञ्, अपध्वंसो जातीनां भिन्नतासम्पा-
दकः सङ्हरस्तस्माज्जायते, अपध्वंस + जन् + ङ,
उपपदसमासः ।) वर्णसङ्हरः । यथा,—

“शृङ्गाणान्तु सधर्माणां सर्व्वेऽपध्वंसजा स्मृताः” ।
इति मनुः । (प्रतिकोभजातः । भिन्नवर्णसङ्गम-
जातः । करणादिसंकीर्णवर्णः ।)

अपध्वस्त, चि, (अप + ध्वन्स + क्तः ।) परित्यक्तः ।
निन्दितः । चूर्णीकृतः । इति मेदिनी । (अति-
दुराचारः ।) परित्यक्तः । “अपध्वस्तः परित्यक्तो
निन्दितेऽप्यवधूयते” । इति मेदिनी ।

अप

अपनयनं, स्त्री, (अप + नी + भावे ल्युट् ।) खण्डनं ।
दूरीकरणं । यथा,—“इति श्रीशाम्बपुराणे रो-
गापनयने श्रीसूर्यवक्त्रविनिर्गतस्वरराजः समाप्तः”
इति ।

(“नातिश्रमापनयनाद्य यथा श्रमाय

राज्यं स्वहस्तदृढदण्डमिवातपत्र” ।

इति शाकुन्तले ।)

अपनोदन, स्त्री, (अप + नुद् + भावे ल्युट् ।) खण्डनं ।
दूरीकरणः । यथा,—“मानापनोदनविनोदनते
गिरीशे” । इति श्रीहर्षः । (अपनुदति दूरी-
करोति, अप + नुद् + कर्त्तरि बाङ्ल्यात् ल्युटि ।)
खण्डकः । दूरीकारकः ।

“यथाश्वमेधं क्रुतुराट् सर्व्वपापापनोदनः ।

तथाघमर्षणं जप्य सर्व्वपापापनोदनं” ।

इति मनुः ।)

अपप्या, [चिन्] पु, (न पथ्या, नञ्समासः,
समासान्तविधेरनित्यत्वात् अच् अजभावः ।) अ-
पथ्यः । इत्यमरः ।

अपपात्रित, चि, (अपकृतं पात्रं भोजनपात्रं यस्य
स, येन जनेन भुक्ते भोजनपात्रमस्पृष्टं भवतीति
यावत् चण्डालादि, अपपात्रं कृतं, अपपात्र +
करोत्यर्थे णिच् + क्तः ।) उल्लटदोषैर्ज्ञातिभि-
र्भिन्नोदकीकृतः । यथा,—अपपात्रितस्य रिक्थ-
पिण्डोदकानि निवर्त्तन्ते” । इति शुद्धितत्त्वे
शङ्कापस्तम्बौ ।

अपभ्रश, पु, (अप + भ्रन्स + घञ् ।) ग्राम्यभाषा ।
अपभाषा । तत्पर्यायः । अपशब्दः २ । इत्यमरः ॥
पतनः । यथा,—

“अत्यारुर्द्धमवति मष्टतामप्यपभ्रशनिष्ठा” ।

इत्यभिज्ञानशकुन्तलम् ॥ (अधः पतनः । ध्वंसः ।
अधोगतिः ।)

अपम, पु, (अपकृततया मीयते, अप + मा +
घञर्थे क ।) क्रान्तिः । इति सिद्धान्तशिरोमणौ
गोलाध्यायः ॥

अपमान, स्त्री, (अप + मा + भावे ल्युट् ।) अनादरः ।
अमर्यादा । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्पर्यायः ।
“स्यादवज्ञा परीह्यारः परिहारः पराभवः ।

अपमानं परिभवस्तिरस्त्वारस्तिरङ्किया ।

अवहेना च हेना स्यादवहेननहेनने ।

क्षेपो निकाशधिकाशौ पर्यायः स्यादनादरे” ॥

इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्य अप्रकाशत्वं

यथा,—

“अर्थनाशं मनस्तापं गृहे दुःखरितानि च ।

वक्ष्यन्क्षपमानश्च मतिमान् प्रकाशयेत्” ॥

इति चाणक्यः ॥

(“अपमानं पुरस्कृत्य मानं कृत्वा तु पृष्ठतः ।

स्वकार्य्यमुद्धरेत् प्राञ्च कार्य्यध्वंसे हि भूदृता” ॥

अपमित्यक, स्त्री, (अपमित्यपमानं स्वीकृत्य गृह्यते,
अप + मेद् प्रणिमाने + क्त्वा तस्य ल्यप्, “मय-
तेरिदन्त्यतरस्यामिति आस्याने इत्क्, ततः
कन् ।) ऋणः । इति ङ्गायुधः ॥

अपमृत्यु, पु, (अपकृतः रोगेण विना मृत्युः स ह

अप

कर्मधारय ।) अपघातमरण । विना रोगेण मरण । यथा,—

“अपमृत्युमय नास्ति मृतो मोक्षमवाप्नुयात्” । इति देवीमाहात्म्यकीलक । यत्तु शुद्धितत्त्वे प्रोक्त पक्षिमृत्युमृगदृष्टिप्रदङ्गिनखिपतनानश्नवञ्चाभि-विषबन्धजलप्रवेशास्त्रततादिजन्यमरण तदेवाप-मृत्युरिति सुधीमिर्विभाष्य ।

अपयान, स्त्री, (अपा या + भावे ल्युट्) पलायन । इत्यमरः । प्रमाण । प्रस्थान । “मानस्य भुत-मपयानमास्थितस्य” । इति माघ । “अपयानेऽपि च भवान् समर्थो लघुविक्रमः” । इति रामायणे ।

अपर, स्त्री, (न पूर्यते, ए + अप् ततो नञ्-समासः ।) हस्तिपञ्चाङ्गाग । गजान्त्यङ्गादि-भाग । इति मेदिनी ।

अपर, त्रि, (न पृणाति प्रीणयति, पृ + पचाद्यच्, ततो नञ्समासः ।) अन्य । इतर । अर्वाचीन । इति मेदिनी ।

अपरत्वं, स्त्री, (अपरस्य भाव भावे ल्) न्यायमते तत् द्विविध । दैष्टिक कालिकञ्च । दैष्टिकं यथा अल्पसूर्यसयोगज्ञानजन्यगुण । तस्यासमवायि कारण दिक्सयोगः । कालिक यथा अल्प सूर्यपरिस्फन्दज्ञानजन्यगुण । तस्यासमवायि-कारण कालपिण्डसयोगः । तदुभयं अपेक्षाबुद्धि-जन्य । अपेक्षाबुद्धिनाशदेव तदुभयोर्नाश । इति सिद्धान्तमुक्तावली ।

अपरति, स्त्री, (अप + रम् + भावे क्तिन् ।) निवृत्ति । विरति । इति हेमचन्द्रः । (अपगता रति प्रीतिर्यस्य स त्रि, प्रातिरहित । अप्रकृष्टा रति प्रीतिर्यस्य सः त्रि, कुत्सितप्रीतियुक्ता ।)

अपरपक्ष, पु, (अपरं शेष पक्ष अथवा अपरं शुक्लादितरं पक्ष, कर्मधारय ।) कृष्णपक्षः स तु पितृपक्षः । यथा । पूर्वं पक्षो देवानाम् परं पक्षं पित्राणामिति श्रुतिः । पक्षौ पूर्वा परौ शुक्लकृष्णौ मासस्तु तावभौ । इत्यमरः । मनु । जय आडमनावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वापरपक्षस्य षट्पूर्वा सम्पद्यते इति श्राद्धतत्त्वम्* ।

अपररात्र, पु, (रात्रे अपरं शेषावयव एकदेशि सम्पद्य, अच् समासान्त “रात्राहारा प्रसि” इति पुनत् ।) रात्रिशेषः । तत्पर्यायः । उच्चन्द्र २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अपरस्पर्ग, त्रि, (अपगे च परे च दृढ, अपरं स्पर्श क्रियासातये” इति सुडागम, क्रिया वता साहित्ये ।) क्रियासातय । कर्मनिगन्तरता । इत्यमरः ।

अपरा, स्त्री, (न पूर्यतेऽस्मात्, ए + अपादाने अप्, ततो नञ्समासः ।) जराटु । इति मेदिनी । पश्चिमदिक् । इति हेमचन्द्रः ।

अपराङ्ग, स्त्री, (अपरस्य रसादेरङ्गम्, घञीतत्पुरुषः ।) गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदः । यथा अगूढमपरस्याङ्गमिति मरतमुनिः । अस्यार्थः । अपरस्य रसादेर्वाक्शा-

अप

धीभूतस्य वा वाक्यस्याङ्गं रसादि अनुरणनरूपं वा । इति काव्यप्रकाशः । तत्रैवोदाहरण । “अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः । नाभ्युत् जघनस्पर्शो नीवीविखसन करः” । अपरं शङ्कार करणस्याङ्गमिति ।

अपराङ्मुखः, पु, (परा + अश्च + क्तिन्, पराक् मुख यस्य स, ततो नञ्समासः ।) अविमुखः । समुखीभूतः । यथा,—

“आह्वेषु मिथोऽन्योन्यं जिघासन्तो महीक्षितः । युध्यमाना परं शक्त्या खर्गं यान्त्यपराङ्मुखा” । इति मानवे ७ अध्याये ८६ श्लोकः ।

अपराजितः, पु, (परा + जि + क्त, ततो नञ्समासः ।) शिवः । विष्णुः । ऋषिविशेषः । अनि-र्वृत्ते त्रि । इति मेदिनी ।

अपराजिता, स्त्री, दुर्गा । जयन्तीवृद्ध । अश्विन-पर्वणी । इति मेदिनी । स्वल्पफला । विष्णुक्रान्ता । इति राजनिर्घण्टः । शेषाली । शर्माभेदः । शङ्खिनी । हृषुषाभेदः । इति वैद्यकः । खनाम-ख्यातपुष्पलताविशेषः । शुक्लनीलभेदेन सा द्विधा । तस्या पर्यायः । आस्कोता २ गिरिकर्णी । ३ विष्णुक्रान्ता ४ । इत्यमरः । आस्कोटा ५ । इति तट्टीका । गवाक्षी ६ । अश्वसुरी ७ श्वेता ८ श्वेतभण्डा ९ गवादनी १० । इति रत्नमाला । अद्रिकर्णी ११ कटमी १२ दधिपुष्पिका १३ गर्हमी १४ सितपुष्पी १५ श्वेतस्पन्दा १६ भद्रा १७ सुपुत्री १८ विषहन्ती १९ नग पर्यायकर्णी २० अश्वाङ्गादिखुरी २१ । अस्या गुणाः हिमत्व । तिक्तत्व । पित्तोपद्रवविष-दोषनाशित्व । चक्षुर्हितत्व । त्रिदोषप्रमताका-मित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । शोथकासनाशित्व । कण्ठहितकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः । (‘दृष्टव्यां च नगैः सम्यक् पूजनीयाऽपराजिता । मोक्षार्थं विजयार्थञ्च पूर्वोक्तविधिना नगैः । नवमोशेषयुक्ताया दृष्टव्यामपराजिता । ददाति विजयदेवीं पूजिता जयवर्द्धिनी’ । इति स्कान्दे ।)

अपराद्धपत्न्यः, त्रि, (अपराद्धं लब्धात् श्रुत एषत् क्रोवाणो यस्य स ।) लब्धश्रुतशायकः । यस्य वागो लब्धात् श्रुतः स । इत्यमरः । (‘कृतहस्तं सुप्रयोगविशिष्टं कृतपुङ्गवत् । अपराद्धपत्न्योऽसौ लब्धात् यश्रुतसायकः’ । इत्यमरः ।)

अपराध, पु, (अप + राध् + भावे घञ् ।) अका-र्यादितोषः । तत्पर्यायः । आग २ मन्तु ३ । इत्यमरः । स च द्वाविशद्विधो यथा । आगमे । “यानिर्वा पादुकेर्वापि गमनं भगवद्गृहे । देवोत्सवाद्यसेवा च अप्रणामस्तद्व्यतः । उच्छिद्ये वायव्याशौचे भगवद्दर्शनादिकं । एकहस्तप्रणामञ्च तत्पुस्तान्तु प्रदक्षिणम् । पादप्रसारणं चाप्ये तथा पर्यङ्कबन्धनम् । शयनं भक्षणं वापि मिथ्याभाषणमेव च । उच्चैर्भाषामिथोजल्यो रोदनानि च विग्रहाः ।

अप

निग्रहानुग्रहे चैव न्यु च क्रूरभाषणम् कम्बलावरणञ्चैव परनिन्दा परस्तुति । अश्लीलभाषणं चैव अधोवायुविमोक्षणम् । शक्तौ गौणोपचारस्य अनिवेदितमन्त्रणम् । तत्तत्काणोद्भवानाञ्च फलादीनामनर्पणम् । विनियुक्तावशिष्टस्य प्रदानं व्यञ्जनादिकम् । एष्टीकृत्यासनं चैव परेषामभिवादनम् । गुरौ मौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा अपराधास्तथा विष्णोर्द्वाविशत्यधिकीर्त्तनाः” । वाराहे ।

“द्वाविशदपराधा ये कीर्त्तयन्ते वसुधे मया । वैष्णवेन सदा ते तु वर्जनीया प्रयत्नतः । ये वै न वर्जयन्त्येतान् अपराधान् मयोदितान् । सर्वधर्मपरिभ्रष्टाः पचन्ते नरके घिरः । राजानमन्त्रणञ्चैकमापद्यपि भयावहम् । ध्वान्तागारे हरे स्पर्शं परं सुकृतनाशनम् । तथैव विधिमुल्लङ्घ्य सहसा स्पर्शनं हरे । द्वारोद्घातो विना वाद्यं क्रोडमांसनिवेदनम् । पादुकाभ्यां तथा विष्णोर्निन्दारायोपसर्पणम् । कुक्कुरोच्छिष्टकलनं मौनभङ्गोऽप्युत्तार्धनम् । तथा पूजनकाले च विदुत्सर्गाय सर्पणम् । आडादिकमकृत्वा च नवाग्रस्य च भक्षणम् । अदत्त्वा गन्धमाल्यादि धूपनं मधुघातिनम् । अकर्मण्यप्रसूनेन पूजनञ्च हरेस्तथा । अकृत्वा दन्तकाष्ठञ्च कृत्वा निधुवनं तथा । स्पृष्ट्वा रजस्रला दीपं तथा मृतकमेव च । रक्तं नीलमधौतञ्च पारक्यं मलिनं पटम् । परिधाय मृतं दृष्ट्वा विमुष्ट्यापानमारुतम् । क्रोधं कृत्वा श्मशानञ्च गत्वा भूलाप्यर्जोऽसुकम् । मत्तयित्वा क्रोडमांसं पिष्ट्वाकं जालपादकम् । तथा कुसुमश्राकञ्च तैलाभ्यङ्गं विधाय च । हरे स्पर्शं हरे कर्मकारणं पातकावहम्” । किञ्च तत्रैव ।

मम शास्त्रं वहिष्कृत्य अस्माकं यः प्रपद्यते । मुक्ता च मम शास्त्राणि शास्त्रमन्यत् प्रभाषते । मद्यपन्तु समामाद्य प्रविशेद्भवनं मम । यो मे कुसुमश्राकेन प्रापणं कुरुते नरः । अपि च । “मम दृष्टेर्भिमुखं ताम्बूलं चर्चयेत्तु यः । कुरुवकपलाशस्यै पुष्पैः कुर्यान्ममार्चनम् । ममार्चामासुरे काले यः करोति विमूढधीः । पाठाशनोपविष्टो यः पूजयेद्वा निरासनम् । वामहस्तेन मां हृत्वा स्नापयेद्वा विमूढधीः । पूजापर्युषिते पुष्पैः स्त्रीवनं गर्वकल्पनम् । तिर्यक् एगुधरो भुत्वा यः करोति ममार्चनम् । याचिते पत्रपुष्पाद्यैर् यः करोति ममार्चनम् । अप्रक्षालितपादो यः प्रविशेन्मम मन्दिरम् । अवैष्णवस्य पक्षाग्रो यः मद्यं विनिवेदयेत् । अवैष्णवेभ्यः पश्यत्सु मम पूजां करोति यः । अपूजयित्वा विज्ञेयं सन्मायं च कपालिनम् । नरः पूजान्तु यः कुर्यात् स्वयं सन्माम्भसा । अमौनो धर्मेक्षिताङ्गो मम पूजां करोति यः ।

अप

जेया परेऽपि वरुवोऽपराधा सदसंमते ।
आधानै शास्त्रविहितनिषिद्धातिप्रमादिभिः ॥
अथापराधशमन ।

“सवत्सरस्य मध्ये च तीर्थे शौकरके मन ।
कृतोपवासं स्थानेन गङ्गाया मुडिमाप्रवात् ॥
मधुराया तथाप्येव सापराधं चविर्भवेत् ।
अनयोस्तीर्थयोरेव सेवेत् सुकृती नरः ॥
सहस्रजन्मजनितानपराधान् उद्धति स ।
स्त्रादे ।

“अहन्यहनि यो नर्चो गोताध्यायन्तु सपटेत् ।
दाविशदपराधैस्तु अहन्यहनि नुयते” ॥
अथ कार्तिकमाहृत्यो ।

“तुलस्या कुरुते यस्तु शालग्रामशिलार्चनं ।
दाविशदपराधांश्च क्षमते तस्य केशवः ॥
तत्रैवान्यथा ।

“दादश्या जागरे विष्णोर्धं पठेत्तुलसीस्तव ।
दाविशदपराधानि क्षमते तस्य केशवः ॥
यः करोति हरे पूजा कृष्णस्त्रादितो नरः ।
अपराधसहस्राणि नित्यं हरति केशवः” ॥
इति श्रीहरिमक्तिविलासे च विलासः ॥

अपराधः, पु, (अपरा अपर एकदेशसमाप्तः ।
समाप्तान्तं टच्, अहस्याने अज्ञाटेश्च ।) शेष
अहः । दिनशेषमात्र । इत्यमरः ।

(“रामाया रमणीयता विदधति यीष्वापराधागने”
इति अमरशतके ।

“तथा आश्रय पूज्यादपराधो विश्रियते” ।
इति मनुः ।) विकाश इति भाषा । तस्य भेदा ।
विधा विमलदिनस्य शेषभागः । विधा विम-
लदिनस्य तृतीयभागः । स तु त्रिंशद्विंशदिन-
माने विंशतिदशात् परं दशदश यावत् । पञ्चधा
विमलदिनस्य चतुर्थभागः । स तु अष्टादश-
दशात् परं षड्दश यावत् । इति अतिश्रुती ।

अपराधतन, वि, (अपराधे भवम् समस्तैकवच-
नान्त अपराध + तु तुट्, ‘सकामतनेषु काल-
नाम् इति’ पक्षे अनुक् ।) अपराधभववत् ।
अपराधशत । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

अपराधेतर, वि, (अपराधे एकदेशसमाप्तः ।
तत्र भवम् अपराधे + तु तुट्, ‘सकामतनेषु
कालनाम्’ इति पक्षे अनुक् ।) अपराधतन ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ।

अपरिष्कृत, वि, (परि + कृ + कर्मणि क्त
ततो नञ्समासः ।) अज्ञात । अदृष्ट । यथा,—
“अपरिष्कृतपूजं कथामत्कारकारी
स्मरति मनः गरीयानेष माधुर्यपूरः ।
अयमहमपि इतः प्रेक्ष्य यः सुखचेता
शरमकमुपभोक्तुं कामये राधिकेव” ॥
इति अन्तिमाधवः ।

अपरिष्कृतं, वि, परिष्कृत्यं । परिपूर्णं कृत्वातो
कर्तारि क्ते नञ्समासः ।

अपरिष्कृतं, वि, (परि + विद् + क्त ततो नञ्-
समासः ।) परिष्कृतं । असीन । अहिरन्तर-
मुखः । यथा,—“किञ्च परिष्कृतस्य गौडं दृष्ट्वादि-
॥

अप

रिव प्रवेशो भवेत् तव तदाहृतत्वात् अपरि-
ष्कृतत्वेन वहिरन्तरभेदो नास्ति कुतः प्रवेशः” ।
इति श्रीधरस्वामी ।

अपरिष्कृत, वि, परिष्कृतं । किञ्चित्कृतं ।
परिपूर्णपक्षधातो कर्तारि क्ते तस्य वत्वे चत्स्य च
क्त्वे परिष्कृतं ततो नञ्समासः ।

अपरिमित, वि, (परि + मा + क्त, ततो नञ्-
समासः ।) परिमाणरहितः । मानतुलानुत्थायुः ।
यथा,—“अपरिमिता ध्रुवास्तुल्यतो यदि सर्व-
गतास्तर्हि न शस्यतेति निदमो भ्रुवनेतरया” ।
इति श्रुत्यध्यायः ।

अपरिष्कृतं, पु, (परि + कृ + क्त तस्य नत्व,
ततो नञ्समासः ।) रक्तास्त्रानवृत्तः । इति राज-
निर्वणः । अानिरहिते वाच्यलिङ्गः । (नूतन ।
अपरिष्कृतः । निर्मलः ।)

अपरिष्कार, पु, (“अपरिष्कारं करोतौ भृशये
इति” सुडागमः ।) परिष्कारभावः । अवि-
र्मलत्वं । तद्वति वि । परिपूर्णपक्षधातोर्भावे षणि
नञ्समासः ।

अपरिष्कृत, वि, अमार्जितः । अविर्मलः । अभूषितः ।
अनलङ्घितः । परिपूर्णपक्षधातो कर्मणि क्ते नञ्-
समासः । यथा,—

“मलपूतिसमायुक्ताक्षेपविमूवपिच्छिलः ।
नेतोनिष्ठीवमानाभिः खड्गिरपरिष्कृतः” ॥
इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ।

अपरिहार्य, वि, (परि + हृ + कर्मणि क्त, ततो
नञ्समासः ।) अपरिहरणीयः । अत्याज्यः । यथा,
‘आतस्य हि ध्रुवो न्युर्ध्रुव जन्म न्यतस्य च ।
तस्मादपरिहार्यैर्ज्यैर्न त्वं शोचिषुमर्हसि’ ॥
इति श्रीभगवद्गीता ।

अपरूप, वि, (अपहृत्य रूप कर्मधारयसमासः ।)
अपहृतरूपः । विहतरूपः । अपोपसर्गोक्त रूप-
शब्दस्य वङ्गश्रीद्विसमासः । कर्मधारयसमासे
स्त्री । शोके तु आश्चर्यमिति प्रसिद्धः ।

अपरेयु, [स्] ल, (अपरस्मिन् दिवसे दिवसस्य
रयुश्चादेशः) । अपरेऽङि । अपरदिने । इत्य-
मरः । (“पूर्वोत्तरपरेयुर्वाश्राद्वर्त्मरूपस्थिते निम-
न्यदेव विप्रान् वै” इति स्मृतिः ।)

अपरी, स्त्री, (नास्ति परं तपस्याया पर्यगच्छ-
वृत्तिर्वा यस्या सा, टाप् ।)
दुर्गा । इत्यमरः ।

(“स्वः विशिर्लङ्घनपर्यवृत्तिता
परा हि काष्ठा तपस्तया पुनः ।
तदप्यपाकीर्णमतः प्रियवरा
वदन्यपर्यवृत्तिं च तां पुरादिद” । इति कुमारस-
म्भवे ।)

अपरीत्ये वि ।

अपर्योक्तं, वि, (परि + व्याप् + क्त, नञ्समासः ।)
पर्याप्तितून्यः । असीनः । अस्मत्तः । यथा,—
“अपर्योक्तं तदस्मात् वसं मीमांसिभिरक्षितं ।
पर्योक्तं त्विदमेतेषां वक्ष्ये मीमांसिभिरक्षितं” ॥
इति श्रीभगवद्गीता ।

अप

अपर्युषितं स्त्री, (परि + वस् + क्त, नञ्समासः ।)
अव्युषितं । सद्योभवः । यथा नारसिंहे,—
‘अपर्युषितनिम्बे प्रोत्तितैर्जन्तुवर्जितैः ।
स्त्रीयारामोद्भवैर्वापि एष्ये संपूजयेद्धरिम्” ॥

इत्यादिकाधारतत्त्वम् ।
अपर्यवर्द्ध, पु, (अपर्यं पर्यवर्द्धितं यम्यन्य
इति यावत् टश्च कर्मधारयः ।) रामशरवणं ।
इति राजनिर्घण्टः ।

अपलं, स्त्री, (अपलाति अपराक्रमस्य मल्लानि देन,
अप + ल + करणे क । नास्ति परं मास यस्य
स, मासतून्यः ।) कीलकः । इति शब्दमाणाः ।
पलतून्ये वि ।

अपलपन, स्त्री, अपलापः । अपोपसर्गात् लघधातो-
र्भावे अनट् प्रत्ययः । (पाणिनिनिते तु अप + लप् +
भावे ल्युट् ।)

अपलाप, पु, (अप + लप् + भावे वच् ।) सतोऽप्य-
सत्त्वेन कथनः । ज्ञातव्य गोपनः । तत्पर्यायः ।
२ निष्पत्तिः । ३ अपङ्गुतिः । ४ अपङ्गवः । ५ गङ्गवः ।
इति शब्दरत्नावली । प्रेमः । इति । नेदिनीः ।

अपलायिका, स्त्री, (अप + लप् + भावे गङ् ।)
दण्डा । इति हेमचन्द्रः ।

अपवनं, स्त्री, (अपहृत्य कृत्रिमत्वात् अल्पत्वाच्च वन
कर्मधारयः ।) उपवनः । कृत्रिमवर्गः । इति
हेमचन्द्रः ।

अपवरक, पु, (अपव्रियन्ते लोकाः सम्मज्यन्तेऽत्र,
अप + वृ + “ग्रहवृद्धिनिश्चिगमश्च” इति अप्,
ततः सार्वे कन्, अथवा अप + वृ + क्रादिभ्य
संज्ञाया वुन् तस्य अक् ।) अन्तर्द्वयं । तत्पर्यायः ।
२ गर्भागारं ३ दासक ४ शयनास्पदं । इति
हेमचन्द्रः । (“दीपोऽपवरकस्यान्तर्वर्तते तत्प्रमा
वहिः” ।)

अपवर्ग, पु, (अपहृत्यते ससारं नुशतेऽनेन, अप
+ वृ + घञ् क्त ।) मोक्षः । त्यागः । क्रिया
वसानापस्तः । वर्त्मफलः । इति विश्वनेट्टिः ।
विज्ञानः । कार्यमनाभिः । इति श्रुताधने गङ्गा-
वली च । पूर्णताः । इति धर्मः । (निर्वाणः
मुक्तिः । “अपवर्गमहोदयादर्शोर्ध्वमशानिव धर्म-
योगतो” इति गङ्गावती । समाप्तिः । शेषः ।
अवसानः । “निशपवर्गेष्वनुजीविषान्छता हत-
ज्ञातमस्य वदन्ति सम्यक्” । इति भागवि ।)

अपवर्ज्य, पु, (अप + वृ + भावे लृट्) दानं ।
मोक्षः । त्यागः । इति नेदिनीः ।

अपवाद, पु, (अप + वृ + भावे वच् ।) आश्रयः ।
निम्बा । तत्पर्यायः । अवर्णः २ आक्षेपः ।
निर्वाणः ३ अपवादः ५ उपश्लेषः ६ जुगुप्सा ७
कुत्सा ८ गर्हणं ९ इत्यमरः । (वचनीयः । “लोका-
पवादाद्भवे” इति शीतिशतके । “देव्यामपि
हि वैदेह्या सापवादो वनो ज्ञः” । “एष कथं
कीर्तयेत्ता इन्द्रजित्चिन्तनीयः पद्मपदार्थं देवस्य
कथयिष्यामि” । इति उत्तरचरिते । आश्रयः ।
अनुमतिः । अटिडः । “ततोऽपवादोऽपराधिनो-
दत्तेत्यदापि निर्दोषतः नष्टाष्टम्” । इति भार-

अप

वि ।) विश्वासः । इति मेदिनी ॥ विशेष ।
बाधक । यथा,—
“क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्तराणां भिन्नविशेषे” ।
इति कणापपरिशिष्ट ॥ रज्जुविवर्त्तस्य सर्पस्य
रज्जुमात्रत्ववत् वस्तुविवर्त्तस्यावस्तुनोऽज्ञानादे
प्रपञ्चस्य वस्तुमात्रत्व । तदुक्त ।
“सतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा विकार इत्युदीरित ।
अनत्त्वतोऽन्यथा प्रथा विवर्त्त इत्युदाहृत ” ॥
अस्य फल । आभ्या अथारोपापवादाभ्या तत्त्व-
भ्यदार्थशोधनमपि सिद्धं भवति । इति वेदान्त-
सार ॥
अपवारण, स्त्री, (अप + वृ + णिच् भावे ल्युट् ।)
व्यवधान । अन्तर्धान । इत्यमर ॥
अपवारित, त्रि, (अप + वृ + णिच्, कर्मणि क्त ।)
अन्तर्हित । इति हेमचन्द्र ॥
अपवित्रं, त्रि (पू + इवच्, ततो नञ्समास ।)
पवित्रतारहित । अपवित्र । यथा,—
“अपवित्र पवित्रो वा सर्वव्याप्य गतोऽपि वा ।
य स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं सवाङ्माभ्यन्तरं शुचि” ॥
इति स्मृतिः ॥ (अविशुद्ध । अनिर्मल । दूषित ।
मलिन ।
“अपवित्रमिदं कर्म कृतं मोक्षान्धया तथा” ।
इति रामायणे । “यदेष्ट सारमेयोऽपवित्रः स्नान्या-
रुणे नोयते” । इति पञ्चतन्त्रे ।)
अपविद्ध, त्रि, (अप + व्यध् + क्त ।) प्रत्याख्यात ।
निराकृत । इति हेमचन्द्र ॥ (त्यक्त । प्रतिक्षिप्त ।
“कुवेरस्य मनः शल्यं शसतीव पराभव ।
अपविद्धगदो बाहुर्भ्रमशख इव द्रुम ” ॥
इति कुमारसम्भवे । चूर्णोक्षित । दक्षित ।
“भृदिताश्चापविद्धाश्च दृश्यन्ते कमलखञ्ज ” ।
इति रामायणे ।)
अपविद्धपुत्र, पु, (अपविद्धः पुत्र, कर्मधारय,)
दादशविधपुत्रमध्ये पुत्रविशेष । स तु पोषणा-
द्यसमर्थमातापितृभ्या तत्कृतं तयोरन्यतरमरणे
अन्यतरेण वा तत्कृतं अनन्तरं अन्येन गृहीत्वा
पुत्रत्वेन परिकल्पित । यथा,—
“मातापितृभ्यामुत्प्लुष्टं तयोरन्यतरेण वा ।
य पुत्रं परिगृह्णीयादपविद्धं स उच्यते” ॥
इति मनु ॥
अपविद्या, स्त्री, (अप अपगत विद्य यस्या सा,
स्त्रियां टाप् ।) निर्विधीषिण्य । इति राज-
निर्घण्ट ॥
अपश्रद्ध, पु, (अप + श्रद्ध + कर्त्तरि अच् । अपसद
इति पाठे अप + सद + अच् ।) अपसदः । नीच
इत्यमरटीकाया मरत ॥
अपशब्द, पु, (अप अपसकृतं शब्दः, कर्म-
धारय ।) अपसकृतशब्दः । अपशास्त्रीयशब्दः ।
कौत्तिकशब्दः । ग्राम्यभाषा । तत्पर्याय । अप-
भ्रंश २ । इत्यमर ॥
“तत्त्व शक्तिवैकल्यात् प्रमादानसतादिभिः ।
अन्यथोपाहिताः शब्दा अपशब्दा इतीरिताः” ॥
इति हरिवंशे ।)

अप

“आभीरादिगिरः कायेष्वपभ्रंश इति स्मृतः ।
शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदित” ॥
इति दण्डी ॥
अपशुक्ल, पु, (शुक् + भावे क्तिप्, अपगता शुक्-
शोको यस्य स ।) आत्मा । यथा । “क उत्तम-
श्लोकगुणानुवादात् एमान् विरच्येत विनापशु-
क्लात्” । इति श्रीभागवत ॥
अपशोक, पु, (अपगत शोको यस्मात् स ।) अशो-
कवृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (“शोकरहित ।
दुःखहीन ।
“हृत्प्रीतिकरो रक्तो ह्यशोक शोकनाशन ।
दुर्गाप्रीतिकरोऽसित्वं मामशोकं सदा कुर्व” ॥
देवीपूजापद्धतिः ।)
अपथ, स्त्री, (अप + पथ + क, अस्मान्मागोसत्याप-
इत्यादिना पत्य ।) अशुभाय । इति हेमचन्द्र ॥
अपथु, य, (अप + पथ + “अपथुसुभ्य स्य कु,
इति कु, सुयमादित्वात् यत्वम् ।) निरवय । विप-
रीत । प्रोभन । इति शब्दमाणा ॥
अपथु, पु, (अप + पथ + कु, सुयमादित्वात् पत्य ।)
काल । वामे चि । इति मेदिनी ॥ (समय ।
असत्य । विरुद्धार्थ । प्रतिकूल । विपरीत ।
“तव धर्मराज इति नाम कथमिदमपथु पश्यते ।
भौमदिनमभिदधत्यथवा भृशमप्रशस्तमपि मङ्गल
जना ।” इति भाष । वाम । दक्षिणेतरे ।)
अपथुर, त्रि, (अप + पथ + कुरच्, सुयमादित्वात्
पत्य ।) प्रतिकूल । इति हेमचन्द्र ॥
अपथुल, त्रि, (अप + पथ + कुरच्, रस्य लत्व ।)
प्रतिकूल । विपरीत । इति त्रिकाण्डशेष ॥
अपसदः, पु, (अपसोदति अपसकृत्य प्राप्नोति,
अप + सद + पचाद्यच् ।) नीच । इतरलोक ।
इत्यमर ॥
“विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्दयोः ।
वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन् षड्भेदेऽपसदा स्मृता ” ॥
इति मनुस्मृतौ अनुलोमवर्णस्त्रीजाते वर्णसङ्करभेदे
मूर्द्धावसिक्तादौ ए स्त्री ।)
अपसर, पु, (अप + वृ + भावे अच् ।) अपसरण ।
स्थानात् स्थानान्तरगमन । अपोपसर्गात् गत्यर्थ
रुधातोर्भावे अच्प्रत्यय ॥
“निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्याच्चौरकिन्निष” ।
इति मनु ।)
अपसर्जन, स्त्री (अप + वृज + भावे ल्युट् ।) मोक्ष ।
परित्याग । दाग । इति भूरिप्रयोग ॥ (वधः ।
हत्या । परिवर्जन ।)
अपसर्पः, त्रि, (अपसर्पति, अप + वृप् + कर्त्तरि
अच् ।) चर । हरकरा इति प्रसिद्ध । इत्य-
मरः ॥ (गुह्यचरः । स्पशः ।
“यथाह्वयं प्रणिधिरपसर्पश्चर स्पशः ।
चारश्च गुह्यपुस्यश्चासः प्रत्ययितस्त्रिषु” ॥
इत्यमर ।
“सर्पाधिराजोऽनुजोऽपसर्प
पश्रश्च भद्र विजितारिभद्रः” ।
इति रघुवंशे ।)

अप

अपसर्गवि, य, (अप + सर्ग + बाहुल्यात् षवि ।
प्रदेशिन्यङ्गुलयोगन्तरा । पितृतीर्थे । यथा ।
“प्रदेशिन्यङ्गुलयोगन्तरा अपसर्गवि अपसर्गं वा
तेन पितृभ्यो निदधाति” । इति आश्वतथे मनु-
भाष्यहृतमट्ट ॥
अपसव्य, स्त्री, (सत्यादपक्रान्त, “निरादयो गत-
द्यर्थे पञ्चम्या” इति समासः ।) अपसर्गवि । पितृ-
तीर्थे । इति आश्वतथे मनुभाष्यहृतमट्ट ॥
अपसव्य, त्रि, (सत्यादपक्रान्त, “निरादयो गत-
द्यर्थे पञ्चम्या” इति समासः ।) शरीरदक्षिण
भाग । प्रतिकूलः । इति मेदिनी ॥ (विपरीत ।
“वाता मण्डलिनश्चैनमपसव्यं प्रधक्नु” ।
इति रामायणे ।)
अपस्कार, पु, (अपकीर्यते, अप + कृ + अप्,
“अपस्कारो रथाङ्गमिति” पाणिनिस्त्रुवेण सुग-
गम ।) रथाङ्ग । तत्र अद्ययगचक्रादि । इत्यमर ।
गुह्यधार । विद्या । इति धरणी ॥
अपस्नात, त्रि, (अपस्नत्वेन स्नात अमङ्गलार्थत्वात्,
अप + स्ना + कर्त्तरि क्त ।) मृतमुद्दिश्यस्नतस्नानो
जन । इत्यमरः ॥ (“अपस्नातस्नानिप्यीद्वि
मौनिरिव भवनमाजगाम” इति हर्षचरिते ।)
संस्कारार्थं स्नापितो मृतः । इति खामी ।
अपस्नान, स्त्री, (अप + स्ना + भावे ल्युट् ।) मृत
स्नानं । मृतोद्देश्यस्नान । इति हेमचन्द्र ॥ (अप
विप्रस्नान । स्नानावशिष्टजलेन स्नानं । स्नानोदक ।
स्नानावशिष्टजल ।
“उद्धर्तनमपस्नानं विष्णुर्वै रक्तमेव च ।
स्नेहानिष्कृतवान्तानि नाधितिलेक्षु कामत” ।
इति मनु ।)
अपस्मार, पु, (अपस्मर्यते पूर्ववत्त विस्मर्यतेनेन,
अप + स्मृ + करणे घञ् ।) रोगविशेषः । मृगौ
इति भाषा । तत्पर्याय । अङ्गविक्षिति २ वा
लाघ २ भूतविक्रिया ४ । इति राजनिर्घण्ट ॥
तस्य सामान्यरूप ।
“तमःप्रवेशः सरस्मो दोषोद्रेकाहृतस्मृते” ।
अपस्मार इति क्षयोऽगदो घोरश्चतुर्विधः” ॥
तस्य निदानपूर्विका सम्भाति ।
“चिन्ताशोकादिभिः क्रुद्धा दोषा हृत्क्षोतसि स्थिता ।
कृत्वा स्मृतेरपस्मसमपस्मारं प्रकुर्वते” ॥
तस्य पूर्वस्वरूप । यथा,—
“हृत्कम्प आन्यता खेदो ध्यान मूर्च्छा प्रमूर्द्धता ।
निद्राणाशश्च तस्मिन् भविष्यति भवत्यथ” ॥
वातिकस्य रूप ।
“कम्पते प्रदग्नेत् दन्तान् पेनोदामां शसित्यपि ।
परशारुण्यकृष्णानि पश्येद्गूपाणि चानिषात्” ॥
पैत्तिकस्य रूप ।
“पीतफेनाङ्गवक्त्राच्च पीताहृत्पददंशनः ।
सहस्रोपानाशयामाशोकदर्शं च पैत्तिकं” ॥
श्लेष्मिकरूप ।
“शुक्लफेनाङ्गवक्त्राच्च पीतहृत्पददंशनः ।
पश्यन् शुक्लानि रूपाणि श्लेष्मिको मुच्यते विराट्” ॥
त्रिदोषजन्यरूप ।

अपा

“सर्वैरेभि समक्षैश्च लिङ्गैर्ज्ञेयस्त्रिदोषज” ॥ * ॥
 असाध्यलक्षणं ॥
 अपस्मारः स चासाध्यो य क्षीणस्यानवस्थ य ॥ * ॥
 अरिष्टलक्षणं ॥
 “प्रस्फुरन्त सुबहुशः क्षीण प्रचलितभुवं ।
 नेत्राभ्याश्च विकुर्वाणमपस्मारो विनाशयेत्” ॥ * ॥
 तस्य वेगकाशः ।
 “पक्षाद्वा द्वादशाह्वाद्वा मासाद्वा कुपिता मला ।
 अपस्माराय कुर्वन्ति वेग किञ्चिदध्यान्तरं ॥
 देवे वर्धन्त्यपि यथा भूमौ बीजानि कानिचित् ।
 शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुच्चया” ॥
 इति माधवकरः ॥ * ॥ तस्य चिकित्सा । यथा,—
 “तैलेन क्षुण्णः सेव्यः पयसा च शशावरी ।
 ब्राह्मीरसश्च मधुना सर्वापस्मारभेषजः ॥ * ॥
 चूर्णैः सिद्धार्थकादीनां भक्षितैरथवापि तैः ।
 गोमूत्रपिष्टैः सर्वाङ्गलेपैः शाम्यत्यपस्मृतिः” ॥
 सिद्धार्थकादिः उन्मादोक्तः ॥ * ॥
 “शियुकद्वङ्गकिण्विहीनम्वल्यसपाचितः ।
 चतुर्गुणे गवा मूत्रे तैलमभ्यङ्गने हितः” ॥
 कद्वङ्गः श्रोणापाठाः । किण्विहीनः चिरिचिरा ॥ * ॥
 “निर्गुणो भववन्दाकनावनस्य प्रयोगतः ।
 उपैति सहसा नाशमपस्मारो महागदः” ॥ * ॥
 मनोऽङ्गा तार्क्ष्यविष्ठा वा शृङ्खलं पारावतस्य च ।
 अङ्गनाड्यन्तपस्मारमुन्मादश्च विशेषतः” ॥
 मनोऽङ्गा मनःशिला । तार्क्ष्यः गरुडः । शृङ्खलं
 विष्ठा ॥ * ॥
 “य खादेत् क्षीरभक्ताश्री मात्तिकेण वचारजः ।
 अपस्मारः महाघोरः चिरोत्थं स जयेद्भुवः” ॥
 वचा घुरवच् ॥ * ॥
 “कुष्माण्डकफलोत्थेन रसेन परिपेषितः ।
 अपस्मारविनाशाय षष्ठाङ्गं च पिबेत् न्यहः” ॥
 न्यहमिति एतस्य पानाद्विसत्रयेणैवापस्मारोप-
 शमो भवतीत्यभिप्रायः ॥ * ॥
 “ब्राह्मीरसवचाकुलशङ्खपुष्पीष्टतं हृतः ।
 पुराणं स्यादपस्मारोन्मादग्रहहरः परः” ॥
 एतस्य प्रक्रिया । पुराणं गोष्ठतः प्रस्थमितं वचा-
 कुलशङ्खपुष्पोणां समुदितानां कुड्मवमितानां क-
 ल्केन प्रस्थमितब्राह्मीरसपिष्टेन पचेत् । ब्राह्मी-
 हृतः ॥ * ॥
 “कुष्माण्डकरसे सर्पिरयादशगुणे पचेत् ।
 यष्ट्याङ्गकल्कं तत्पानमपस्मारविनाशनम्” ॥
 कुष्माण्डकहृतः ॥ * ॥
 “द्वौ कीटमेधौ विधिवदानोय रविवासरे ।
 कण्ठे भुजे वा सधार्थं जयेदुग्रामपस्मृतिः” ॥
 अयन्तु कीटो नदीतीरे सिकतामध्ये तिष्ठति ॥ * ॥
 “शियुकुलजलाजाजीक्षुण्णव्योमहिङ्गुमि ।
 वस्त्रमूत्रे शृतं तैलं नावनं स्यादपस्मृतौ” ॥
 अलः बालकः । अजाजी जीरकः । वस्त्रः कागः ।
 नावनं नस्य ॥ * ॥ इत्यपस्माराधिकारः । इति
 भावप्रकाशः ॥
 अपहारः, पु, (अप + ह + भावे घञ् ।) अपघयः ।
 हानिः । इत्यमरः ॥ अपहरणं । चौर्यः । सगोपनं ।

अपां

धनस्वाम्यनुपयोगिण्यः । इति दायभागः ॥ (वि
 नाशः ।
 “कर्णनासापहारेण भगिनी मे विरूपिता” ।
 इति रामायणे । स्तेयं । यद्वा न्यापहारादिकं कर्म
 द्रव्यस्वामिसमन्तं वशात्कृतं तत्पाहसः स्यात् ।
 इति कल्लूकभट्टः । निष्कम्बः । “कथं वा आत्मनः
 अपहारं करोमि” । इति शाकुन्तले ।
 अपहारकः, त्रि, (अप + ह + क्तृन् ।) अपहारी ।
 अपहरणकर्त्ता । यथा,—
 “परापवादनिरतः परद्रव्यापहारकः” ।
 इति पुराणं ।
 (“द्विविधान् तत्स्वरान् विद्यात् परद्रव्यापहारकान्
 प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च चारुचक्षुर्महीपतिः” ॥
 “अक्षरक्षतामयाविलं मौक्त्यं वागपहारकः ।
 वस्त्रापहारकः शैर्चं पशुतामश्चहारकः” ॥
 इति मनुः । चौरः ।
 “योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते ।
 स पापकृतमोलोके खेन आत्मापहारकः” ।
 इति मनुः ।)
 अपह्रासः, पु, (अप + ह्रस् + भावे घञ् ।) अका-
 रणह्रासः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अपह्रवः, पु, (अप + ह्र + भावे अप् ।) अपलापः ।
 खेदः । इति मेदिनी ॥
 (“अष्टमे देये प्रतिज्ञाते पक्षकः शतमर्हति ।
 अपह्रवे तद्द्विगुणं तन्मनोरनुशासनम्” ॥
 इति मनुः ।)
 अपहृतिः, स्त्री, (अप + ह्र + भावे क्तिन् ।) अप-
 लापः । अपह्रवः । इति शब्दरत्नावली ॥ उप-
 मेयासत्यकरणपूर्वकोपमानसत्यताव्यवस्थापिका-
 लङ्कृतिः । तस्या लक्षणं ।
 “प्रकृतं यन्निधियान्यत्साध्यते सा त्वपहृतिः” ।
 उदाहरणं ।
 “अवाप्तं प्रागल्भ्यं परिणतस्य च शैलतनये ।
 कलङ्को नैवायं विनसति शशाङ्कस्य वपुषि ॥
 असुखेयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दिशिभिरे ।
 रतिश्रान्ता श्रेते रजनिरमणी गाढमुरसि” ॥
 इति काव्यप्रकाशः ॥
 (“प्रकृतं प्रतिविधान्यस्यापनं स्यादपहृतिः ।
 गोपनीयं कमप्यर्थं द्योतयित्वा कथञ्चन ॥
 यदि श्लेषेणान्यथा वाऽन्यथयेत् साप्यपहृतिः” ।
 इति साहित्यदर्पणे ।)
 अपानाथः, पुं, (अपा नाथः अलुक्समासः ।) समुद्रः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अपानिधिः, पु, (निधीयतेऽत्र, नि + धा + अधि-
 करणे कि, अपा निधिः आधारः ।) समुद्रः ।
 वारानिधिः इति दर्शनात् ॥
 अपापतिः, पु, (अपा पतिः, अलुक्समासः ।) समुद्रः ।
 इत्यमरः ॥ वरुणः । अप्यतिरित्यमरेणोक्तत्वात् ॥
 अपापित्तः, स्त्री, (अपा पित्तमिव तदुत्पन्नत्वात् तस्य
 पित्तत्वं, अलुक्समासः ।) अग्निः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ चित्रकल्लः । वज्रिसञ्ज्ञकः इत्यमरे-
 णोक्तत्वात् ॥

अपा

अपाक्, [च्] त्रि, (अप + अश्च + क्तिन्, नलोपः ।)
 दक्षिणदिग्भववस्तु । तत्पर्यायः । अपाचीनं २ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 अपाकः, पु, (पच + भावे घञ्, ततो नञ्समासः ।)
 पाकाभावः । अजीर्णता । यथा,—
 “अङ्गुर्दोऽरुचिस्तृष्णा आलस्यं गौरवञ्चरः ।
 अपाकः शून्यताङ्गानामामवातस्य लक्षणम्” ॥
 इति माधवकरः ॥ पाकाभावविशिष्टे चि । यथा,—
 “गात्रप्रदेशे क्षचिदेव दोषा
 समूर्च्छिता मासमस्तक् प्रदूष्य ।
 रुतं स्थिरं मन्दरुजं महान्त-
 मनल्पमूलं घिरुद्व्यपाकः” ॥
 इति माधवकरः ॥
 अपाकशकं, स्त्री, (न पच्यते, पच् + घञ्, नञ्-
 समासः, अपाकः शक्यो यस्य तत् ।) अर्द्रकं ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अपाङ्गः, पु, (अपाङ्गतिः वक्र गच्छति चक्षुर्ध्वं, अप +
 अश्च + अधिकरणे घञ् ।) नेत्रयोरन्तः । चक्षु-
 कोणः ।
 (“चलापाङ्गा दृष्टिः स्पृशति वङ्गशो वेपथुमती” ।
 इति शाकुन्तले । “कुवलयदृशा लोलोलौरेपाङ्गैः” ।
 इति शान्तिशतके ।) तिलकः । इत्यमरः ॥ अङ्ग-
 हीने चि । इति मेदिनी ॥
 अपाङ्गकः, पु, (अपङ्गलमङ्गः यस्य समासान्तः क ।)
 अपामार्गद्वयः । इति शब्दरत्नावली ॥ अपा
 इति भाषा । अङ्गहीने चि ॥
 अपाङ्गदर्शनः, स्त्री, (अपाङ्गेन नेत्रप्रान्तेन दर्शनं
 तृतीयातत्पर्यम् ।) कटाक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अपाची, स्त्री, (अप + अश्च + क्तिन्, स्त्रिया ङीप् ।)
 दक्षिणदिक् । इति हलायुधः ॥
 अपाचीनः, त्रि, (अपाच्या दक्षिणस्या दिशि भवं,
 अपाच् ख तस्य ईनः ।) अपागर्थः । दक्षिणदिग्-
 भववस्तु । विपर्यस्तः । विपरीतः । इति विश्व-
 मेदिनौ ॥
 अपाच्यं, त्रि, दक्षिणदिग्भववस्तु । अपाची दक्षिण-
 दिक् ततो भवार्थे णाप्रत्ययः ॥ पचनायोग्यः । पच-
 धातो कर्मणि घ्यणि पाच्यं पश्चान्नञ्समासः ॥
 अपाटवः, स्त्री, (पटोर्भावं पटु + भावे अण् नास्ति
 पाटवः पटुता यत्र तत् ।) रोगः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अपटुता । जडता । पटोर्भावं पाटवः ततो नञ्-
 समासः ॥
 अपात्रः, स्त्री, (कुक्षितः पात्रः अप्राशस्त्ये नञ्समासः ।)
 कुपात्रः । असत्पात्रः । यथा । “अपात्रे पातयेद्दत्तं
 सुवर्णं नरकार्यवे” । इति मलमासतत्त्वं ॥ (योग्य-
 ताहीनः । निन्दितः । विद्यातपोहीनः । दानादि-
 योग्यताहीनः ।
 “विद्येव कन्यका मोहादपात्रे प्रतिपादिता ।
 यज्ञसे न न धर्म्माय जायेतामुग्रयाय तु” ॥
 इति कथासरित्सागरे ।)
 अपात्रीकरणं, स्त्री, (अनपात्र अपात्रः कुक्षित्पात्रं
 क्रियतेऽनेन, अपात्र + चि + क्त + करणे ल्यट् ।)
 नवविधपापमध्ये पापविशेषः । तच्चतुर्विधं ।

अपा

निन्दितधनादानं १ बाणिज्यं २ श्रद्धासेवनं ३ असत्य-
भाषणं ४ । इति प्रायश्चित्तविवेक ॥
("निन्दितेभ्यो धनादानं बाणिज्यं श्रद्धासेवनं ।
अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम्" ॥
इति मनु ।)

अपादानं, स्त्री, (अपादीयते विस्मिथ्यतेऽस्मात्, अप +
आ + दा + ल्युट् ।) यस्माद्वस्तुनो वस्त्वन्तरस्य चलनं
भवति तत् । घटकारकमध्ये पश्चमकारक । तत्रै-
कादृशार्थे पञ्चमी स्यात् यथा । यतोऽपाय । यथा
वृक्षात् पर्णं पतति १ । यतो भी । यथा व्याघ्रात्
विभेति २ । यतो जुगुप्सा । यथा पापात् जुगु-
प्सते धीर ३ । यत पराजय । यथा सिद्धात्
पराजयते हस्ती ४ । यत प्रमाद । यथा धर्मात्
प्रमाद्यति नोच ५ । यत आदान । यथा भूपात्
धनमादत्ते विप्र ६ । यतो भू । यथा पितु
पुत्रो जायते ७ । यत स्त्राण । यथा व्याघ्रात् गा
रुहति गोप ८ । यतो विराम । यथा जपाद्विर-
मति विप्र ९ । यतोऽन्तर्द्धि । यथा गुरोरन्तर्द्धते
शिष्य १० । यतो वारण । यथा यवेभ्यो गा
वारयति ११ । इति सुग्धबोधटीकाया दुर्गा-
दास ॥

प्रपान, स्त्री, (अपनयति मलादि नि सारयति, अप
+ अन् + शिच् + पचाद्यच् ।) मलहार । तत्प-
र्याय । गुद २ । पायु ३ । इत्यमर ॥ गुच्छ ४ ।
गुदवर्त्म ५ । इति अटाधर ॥ तनुर्द्धद ६ । मार्ग
७ । इति शब्दरत्नावली ॥

अपान, पु, (अपानिति अधोदेशात् नि सरति,
अप + अन् + अच् ।) गुदस्थवायु । इत्यमर ॥
अवागमनवान् पाय्वादिस्यानवर्त्तो वायु । इति
वेदान्तसार ॥

("अधोनययपानस्तु आहारश्च नृणामध ।
मूत्रशुक्रवहो वायुरपान इति कीर्त्यते" ॥
इत्युक्तलक्षणोऽवागमनवान् कृकाटिकाएकपाश्व-
पायूपस्थवृत्तिवायु । गुदस्थवायु ।)
("प्राणपानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ" ।
इति भगवद्गीता ।)

अपाप, त्रि, (नास्ति पाप यस्य स ।) निष्पाप ।
पापशून्य । यथा,—
"इयं दाशरथे सीता सुव्रता ब्रह्मचारिणी ।
अपापा हि त्वया त्यक्ता ममाश्रमसमीपतः" ॥
इति रामायण ॥

अपामार्ग, पु, (अपामृज्यते रोगो दूरीक्रियते अनेन,
अप + आ + मृज् + करणे घञ् ।) वृद्धविशेष ।
आपा इति भाषा । तत्पर्याय । शैखरिक २
धामार्गव ३ मयूरक ४ प्रत्यक्षपणी ५ कौशपणी
६ किण्विही ७ खरमञ्जरी ८ । इत्यमर ॥ शैख-
रेय ९ अधोमार्गव १० केशपणी ११ इति
तट्टीका ॥ स्थलमञ्जरी १२ प्रत्यक्षपणी १३ चार-
मथ्य १४ अधोघण्टा १५ शिखरी १६ इति
रत्नमाला ॥ दुर्गह १७ अध्वश्रव्य १८ काण्डीरक
१९ मर्कटी २० दूरभिग्रहः २१ वाशिर २२
पराक्षपणी २३ कण्टी २४ मर्कटपिप्पली २५

अपा

कटुमञ्जरिका २६ अघाट २७ चरक २८ पाण्डु-
कण्टक २९ नालाकण्ट ३० कृष्णः ३१ । अस्य
गुणा । तिक्तत्व । उष्णत्व । कटुत्व । कफार्शः कण्डू-
दरामयविषमोगनाशित्वं । धारकत्व । वान्तिकारि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अमिवत्तीक्ष्णत्व ।
सौदकारित्व । खसनत्वम् । इति राजवल्लभ ॥
तत्फलगुणा । रसे स्वादुत्व । पाके दुर्लभत्व ।
विष्टम्भित्वं । वायुकारित्व । रुक्षत्व । रक्तपित्त-
प्रसादनत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ (अपामार्ग
ओषधीना सर्वसामेक इन्द्रणीति अयव्यवेद ।)

अपाम्पति, पुं, (अपं पति, अलुक्समास ।) समुद्र ।
इत्यमर ॥ वरुणः । अप्पतिरित्यमरगोष्ठात्वात् ॥
अपाम्पितं, स्त्री, (अपा पित्तमिव अलुक्समास तदु-
त्पन्नत्वात् ।) अग्नि । इति शब्दरत्नावली ॥ चित्रक-
वृक्ष । वज्रिसञ्ज्ञक इत्यमरेणोक्तात्वात् ।

अपाय, पु, (अप + इन् + भावे अच् ।) विज्ञेय ।
इति रामतर्कवागीश ॥ चलन । इति दुर्गादास ॥
विनाश । यथा,—

"सा काशी त्रिपुरारिराजनगरी पायादपायाज्ज-
गन्" । इति काशीखण्ड ॥

अपार, स्त्री, (नास्ति पारं यस्य तत् ।) अवार ।
नद्यादेरर्वाक्पारं । इति हज्जायुध ॥ असीमे
त्रि ॥

अपावृत, त्रि, (अप + आ + वृ + आच्छादने क्त ।)
पिहित । आवृत । स्वतन्त्र । स्वाधीन । इति
मेदिनी ॥ (उद्घाटित । अनावृत । अपसारिता-
वरण ।
"यदृच्छ्या चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृत" ।
इति गीता ।)

अपावृत्त, त्रि, (अप + आ + वृत् + क्त ।) लुठितं ।
इति हेमचन्द्र ॥ लोटा । गडगडि इति भाषा ।
(अन्तरित । परावृत्त । निवृत्त ।
"प्रतिग्रहादपावृत्त सन्तुष्टो येन केनचित्" ।
इति महाभारते ।)

अपाश्रय, पु, (अपाश्रियते आच्छाद्यतेऽनेन, अप
+ आ + श्रि + करणे अच् ।) प्राङ्मुखावरण ।
सामियाना । चाँदोया इति भाषा । तत्पर्यायः ।
मत्तालम्बः २ प्रयीवः ३ मत्तवारण ४ । इति
हेमचन्द्र ॥ आश्रयशून्ये त्रि ॥ (चन्द्रातप ।
निराश्रय । आश्रित । अधीन ।
"ब्राह्मणापाश्रयो नित्यमुत्कृष्टां जातिमश्रुते" ।
इति मनु ।)

अपासङ्ग, पु, (अप + आ + सन्ज + घञ् ।) उपा-
सङ्ग । तूष्ण । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
अपासन, स्त्री, (अप + अस + भावे ल्युट् ।) मारण ।
इत्यमर ॥

अपास्त, त्रि, (अप + अस + क्त ।) निरस्त । यथा ।
एतेन नातिसन्ध्यासमीपत इत्यनेन राक्षसीवेला-
मात्र निबिध्यते इति मैथिलमतमपास्त । इति
तिथ्यादितत्त्व ॥

अपात्त, त्रि, (अत्तमिन्द्रियमपगतमनुगतमिति
यावत्, प्रादिसमास । अपकृतमक्षि चक्षुः कर्म-

अपु

धारय, अच् समासान्त । अपगतमक्षि चक्षुः
कर्मधारय, अच्, समासान्त ।) प्रत्यक्ष । इति
त्रिकाण्डशेष । कुत्सितचक्षुः । लोचनशून्य ।
एतावर्थो व्युत्पत्तिज्ञो ॥

अपि य, (न पिवति पित्तौ क्षिप्, आगमशस्त्रस्या
नित्यत्वान्न तुक् ।) उपसर्गविशेष । अस्यार्थः ।
आधरण । सम्भावन । निन्दा । अनुज्ञा । अल्पत्व ।
समुच्चय । इति दुर्गादास ॥ प्रग्र । शृङ्गा । युक्त
पदार्थः । कामाचारक्रिया । इति विश्वमेदिनी ।
("अपि पदार्थसम्भावनान्वयसर्गाङ्गसमुच्चयेषु"
इति पाणिनिस्मृत्यन्तः) ॥

अपिगीर्ण, त्रि, (अपि + गृ + कर्मणि क्त ।) कुतः
वर्णित । इत्यमर ॥

अपिच्छिन्न, त्रि, (न पिच्छिन्न नञ्समास ।)
पैच्छित्याभावविशिष्ट । पिच्छिलताशून्य । यथा ।
"प्रमेहिणो यदा मूत्रमनाविलमपिच्छिन्न" ।
इति माधवकरः । (परिष्कृत । अमलिन ।
निर्मल । गाढ ।)

अपितु य, (अपि + तु ।) यद्यर्थः । यद्यपि । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

अपिधान, स्त्री, (अपि + धा + भावे ल्युट् ।) आच्छा-
दन । अन्तर्धान । इत्यमर ॥ (आवरण । "द्वारे
पुरस्योद्घाटितापिधाने" । इति कुमारसम्भवे ।
"शिलापिधाना काकुत्स्थ दुर्गं चास्या प्रवेशन" ।
इति रामायणे ।)

अपिनद्ध, त्रि, (अपि + नष्ट् + कर्मणि क्तः, अस्य
वालोपे पिनद्धश्च ।) परिहितवस्त्रादि । तत्प-
र्याय । आमुक्त २ प्रतिसुक्त ३ पिनद्ध ४ ।
इत्यमरः ॥

अपीत, पु, (पा + कर्मणि क्त । न पीत, नञ्
समासः ।) पीतभिन्नवर्णः । तद्विशिष्टे अक्षतपले
च त्रि इति नञ्समसपीतशब्दस्यैतावर्थः ॥

अपीनस, स्त्री, (अपीनाय अस्थूलत्वाय सीयते कल्पते,
अपीन + सो + कर्मकर्त्तरिक । पीनसात् रोग
विशेषात् मित्र नञ्समास ।) पीनसरोग ।
इति रमस ॥ तद्वहिते त्रि ॥

अपीय, त्रि, अतिसुन्दर । यथा,—
"अपीयदर्शनं शश्वत् सर्वलोकनमस्कृत ।
सन्त वयसि कैशोरे भृत्यानुग्रहकातर" ॥
इति श्रीभागवत ॥

अपुच्छा, स्त्री, (नास्ति पुच्छमग्रभागो यस्या स्य,
टाप् ।) शिष्टपावृत्त । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(त्रि, लाङ्गूलहीनः । शिखरहीन ।)

अपुनर्भव, पु, (न पुनर्भवति न पुनरुत्पद्यतेऽस्मात्,
न पुनर् + भू + अपादाने अप्, मयूरश्चसकारि-
त्वात् समास ।) मुक्ति । कैवल्य । इति हेम-
चन्द्र ॥ पुनर्जन्माभाव । यथा,—

"हेतौ लिङ्गे प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे ।
ज्ञानं चतुर्विधं यस्य स राजार्हो निष्कृतम्" ॥
इति चरकः ॥ (कर्त्तरि अचि तु पुनर्जन्मशून्यः मुक्त
इति यावत् ।)

अपुष्पफलद, पुं, (अपुष्प, पुष्प विना फलं ददाति,

अपुष्पफल + दा + कर्त्तरि क, उपपदसमासः ॥
पनसदृच । इति राजनिर्घण्टः ॥ पुष्पव्यतिरेक-
जातफलसदृचमात्रं ॥ (अहेतुकफलदातरि चिं)

अपूप, पु, (न पूयते विशीर्यति, न + पूय + प,
यलोपः ॥) पिष्टक । इत्यमरः ॥ गोधूम । इति
राजनिर्घण्टः ॥

("वथाहसरस याव पायसापूपमेव च" ।

इति मनुः ॥)

अपूप्य, पुं, (अपूपाय हितः "विभाषा हविर-
पूपादिभ्यः" इति पाणिनिस्त्वयेण यत् ॥) गोधूम-
चूर्णम् । इति जटाधरः ॥ मयदा इति भाषा ।

अपूरणी, स्त्री, (न पूरयति पुष्पगन्धेन मनःप्रीति
पूर्णा करोति निर्गन्धत्वात्, पूर + णिच् + कर्त्तरि
ल्युट्, स्त्रिया ङीप् ततो नञ्समासः ॥) शास्त्रलि-
खत् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अपूर्व, स्त्री, (नास्ति पूर्वं पूर्वकालमव दृष्ट यस्य
तत् ॥) कर्मजन्यमदृष्टं । तत्पर्यायः । अनुश्रय २
नियोगः ३ अतिश्रय ४ कार्यपू प्रयोगः ६ ।
इति स्मृतिः ॥ तच्चतुर्विधं यथा । फलापूर्वं १
समुदायापूर्वं २ उत्पत्त्यपूर्वं ३ अङ्गापूर्वं ४ । येन
स्वर्ग आरभ्यते तत् फलापूर्वं । अमावास्याया
त्रयाणां यागानामेक समुदाय पौर्णमास्यामपरः
तयोर्भिन्नकालवर्तिनो । सद्यत्तफलापूर्व्वारम्भायो-
गात्तदारम्भाय समुदायद्वयजन्यमपूर्व्वद्वयं कल्प-
नीयम् । तयोरेकैकस्यारम्भाय एकैकसमुदायवर्तिनां
त्रयाणां यागानां भिन्नक्षणवर्तिनेन सघातापच्य-
भावात् यागत्रयजन्यानि त्रीण्युत्पत्त्यपूर्व्वानि क-
ल्पनीयानि । तेषामङ्गोपकारमन्त्रेणानिष्यत्ते-
रङ्गानां चानेकक्षणवर्तिनां सघातासम्भवात् अ-
ङ्गापूर्व्वानि कल्पनीयानि । तत्र त्वय विभागः ।
इत्यधिकार्यमाणा ॥

अपूर्व्वे, चि, (नास्ति पूर्वं यस्य, न पूर्वं नञ्समासः ॥)
आश्चर्य्यम् । यथा,—

"अपूर्व्वेयं हरेर्माया त्रिगुणा रज्जुरूपिणी ।

यया मुक्तो न चलति बद्धो धावति धावति" ॥

इति उद्भटः ॥ पूर्व्वदिग्देशकालभिन्नः ॥

अपेतराक्षसी, स्त्री, (अपेत राक्षस इव पातक
यस्या सा, गौरादित्वात् ङीष् ॥) तुलसीवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपेय, चि, (पा + कर्मणि अर्हाद्यर्थे यत् ॥) पाना-
योग्यः । अपानीयः । यथा,— "मद्यमपेयमदेय-
मनिराह" । इति तिथ्यादितत्त्वे उपश्रन-सूत्रम् ॥
("जलधिजलमपेयं पण्डिते निर्धनम्" ।)

("यै कृत सर्वमद्योऽभिरपेयस्य महोदधि ।
क्षयी चाप्यायित सोम को न नश्येत्प्रकोप्यतान्" ॥

इति मनुः ॥)

अपेक्षणीय, चि, (अप + ईक्ष + कर्मणि अनोयर् ॥)
अपेक्षायोग्यः । अपेक्ष्यं । अपेक्षितम् । यथा,—
"आत्मा यत्नेन रक्ष्यो रणशिरसि पुन सोऽपि
नापेक्षणीयः" । इति नवरत्नमध्ये शङ्खः ॥

अपेक्षा, स्त्री, (अप + ईक्ष + भावे अ, स्त्रियां
टाप् ॥) कार्यानिमित्तयोरेक्योन्याभिसम्बन्धः । इति

सुपझटीकाया विष्णुमिश्रः ॥ आकाङ्क्षा । यथा,—
"सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा" । इति वेदा-
न्तटीकाया वाचस्पतिमिश्रः ॥ (आकाङ्क्षा । अभि-
लाषः । आशा ।

"अपेक्षा भिदायामपि किमपि चेत् स्वपयति" ।
इति शान्तिशतके । प्रयत्नः । अनुरागः । सम्मा-
ननाः ।

"अलब्धं चैव लिप्तेत लब्धं रक्षोदपेक्षया ।

रक्षितं वर्जयेच्चैव वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत्" ॥

इति मनुः । पर्यालोचनं । विचारः । अनुचि-
न्तनः ।

"सत्यामपि तप सिद्धौ नियमापेक्षया मुनि" ।

इति रघुवशे ।

"न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुखतापेक्षया सञ्चयाय" ।

इति मेघदूते ॥)

अपेक्षाबुद्धि, स्त्री, अनेकैकत्वविषयकबुद्धिः । ना-
नैकत्वावगाहिबुद्धिः । अयमेक अयमेक इत्या-
कारबुद्धिः । इति भाषापरिच्छेदः ॥

("अनेकैकत्वबुद्धिर्या सापेक्षाबुद्धिरुच्यते" इति
"अपेक्षाबुद्धिनाशाश्च नाशस्तेषां निरूपितः"

इति च भाषापरिच्छेदे ॥)

अपोगण्ड, चि, (अपगण्डकर्मणि वदविहितकार्या-
दन्यकर्मणि गण्ड उच्यते, गण्डि उच्यते + पचा-
द्यच्, निपातनात् अपगण्डस्याकारस्य उकारः,
अपसि कर्मणि गण्ड अतिभीरत्वात् त्याज्यः ॥)
स्वभावतो न्यूनाधिकाङ्गविशिष्टः । तत्पर्यायः ।
पोगण्ड २ विकलाङ्ग ३ अङ्गहीनक ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ शिशुः । वलिमः । चिवलियुक्तः ।
इति मेदिनी ॥ अतिभीरः । इति विश्वो हेम-
चन्द्रश्च ॥ हे स्वभावतो न्यूनाधिकाङ्गे ऊनविश्रत्य-
कुलीकैकविश्रत्यकुलीकादौ जने वर्तते इत्यर्थः ।
विकल स्वभावहीनं अङ्गमस्य विकलाङ्गः । अप-
गण्ड गच्छति अपोगण्डः । नाम्नोति गमेर्ङ नि-
पातनात् पस्य पोभावः ।

"अपोगण्डस्तु शिशुके विकलाङ्गे च भीरुके" ।

इति विश्वः ॥ निपातनादपस्यादिकोपे पोगण्डो-
ऽपि । पोगण्डो विकलाङ्गे स्यादिति हृषाद्युधः ॥
पोगण्डो विकलाङ्गकः । इति रत्नकोषः । इति
तट्टीकाया भरतः ।

अपोदिका, स्त्री, (अपगतमुदकं यस्या सा, स्त्रिया
टाप्, एषोदरादित्वात् दिक् ॥) उपोदिका ।
पूतिकाशाकः । इत्यमरटीकाया स्वामी ॥

अपोहः, पु, (अप + ऊह + भावे घञ् ॥) अपगत-
ऊहः । वितर्काभावः । शुश्रूषाद्यहधाधीगुणान्त-
गंतव्यगुणः ।

("शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा ।

ऊहेऽपहेऽप्यर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणा") ॥

इति हेमचन्द्रः ॥ अतद्भावति । इति काव्य-
प्रकाशटीकाया महेश्वरः ॥

अप्र, [स्] स्त्री, (आप्यते स्वर्गो लभ्यतेऽनेन, आप +
करणे तस् ङस् ॥) यज्ञकर्म । इत्यादिप्रकोषः ॥
अमु, पु, (आप्यते भोगाय प्राप्यते य, आप् +

कर्मणि तु ङस् ॥) शरीरं । अङ्गं । इत्यादि-
प्रकोषः ॥ ("अथाप्तवे द्वितीये यामाहृतिं शुशो-
ति" । इति शतपथब्राह्मणम् ॥)

अप्र, [स्] स्त्री, (आप् + असन् नुट् ङस् ॥)
जलं । वेदप्रयोगोऽयम् ॥

अप्यति, पु, (अप्य पति, षष्ठोत्पुरुषः ॥) वरुणः ।
इत्यमरः ॥ ससुद्रः । अपाम्पतिरिति दर्शनात् ॥

अप्यित्त, स्त्री, (अप्य पित्तमिव ॥) अग्निः । इत्य-
मरः ॥ चित्रकवृक्षः । वल्लिषंश्चकत्वात् ॥

अप्रकट, चि, (न प्रकट व्यक्त नञ्समासः ॥)
अव्यक्तः । अप्रकाशः । यथा,—

"प्रकटाप्रकटा चेति लीला सेयं दिधोच्यते" ।

इति भागवतामृते पद्मपुराणम् ॥ अस्य विवरणं
लीलाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

अप्रकाण्ड, पु, (नास्ति प्रकाण्ड काण्ड स्कन्धो यस्य
स ॥) काण्डरहितवृक्षः । स तु भिषिङ्कादिः ।
तत्पर्यायः । स्कन्ध २ गुल्म ३ । इत्यमरः ॥

अप्रकाश, पु, (न प्रकाशः नञ्समासः ॥) प्रकाशा-
भावः । तत्पर्यायः । अनान्तिकं २ । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥ (गुप्तः । अप्रकाशितः । गूढः ।

"द्विविधास्तस्करान् विद्यात् परद्रव्यापहारकान् ।
प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च चारुचक्षुर्महीपतिः" ॥

इति मनुः । न प्रकाशते इति अप्रकाशः, पचा-
द्यच् । अन्धकारावृतः । अदृश्यः ।

"प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः" ।

इति रघुवशे । निहितः । प्रच्छादितः । प्रोक्षितः ।

"यानि चैवप्रकाराणि कालाङ्गमिर्न भक्षयेत् ।

तानि सन्धिषु सीमायामप्रकाशाणि कारयेत्" ॥

इति मनुः । रहसिः । परोक्षः ।

"नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चनः ।

प्रकाश वा प्रकाश वा मनुस्त्वन्मनुश्छति" ।

इति मनुः ॥) तद्विशिष्टे चि ॥

अप्रकाण्ड, पु, (न प्रकाण्ड नञ्समासः ॥) काकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अधमे चि ॥

अप्रखर, चि, (न प्रखर तोद्गण नञ्समासः ॥)
प्राखर्यरहितः । अतीद्गणः । तद्धर्मे स्त्री । खं
रातीति क खर प्रकाण्ड खरः प्रखरस्ततो नञ्-
समासः । (मृदुः । शान्तः ॥)

अप्रगुण, चि, (न प्रकाण्डो गुणो धैर्यरूपो यस्य
स, गुणमप्राप्त प्रादिसमासः ततो नञ्समासः ॥)
व्याकुलः । व्यक्तः । इत्यमरः ॥

अप्रतिकार, चि, (प्रति करोति विश्वास नोत्पा-
दयति प्रति + छ + कर्त्तरि अच्, न प्रतिकारः
ततो नञ्समासः ॥) विश्वस्तः । विश्वासपार्श्वः ।
इति जटाधरः ॥

अप्रतिपक्ष, चि, अप्रतियोगी । विपक्षशून्यः ।
नास्ति प्रतिपक्षो यस्य इति वज्रप्रीहिसमास-
नियम् ॥

अप्रतिम, चि, अप्रत्युत्पन्नमतिः । अप्रगल्भः । नास्ति
प्रतिमा नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा यस्य सः ।
इति प्रतिमान्वितशब्दार्थे भरतः ॥ (मृदुः । लज्जा-
शीलः । हतज्ञानः ॥) (स्त्रियां उत्तरस्याप्रतिपक्षि-

अप्र

रूपो नियहस्यानविशेष, उत्तरार्धे परोक्षं युद्धा-
पि यन्नोत्तरार्धमेव उत्तर न प्रतिपद्यते तत्र अप्र-
तिभागियहस्यामम् ।)

अप्रतिरथ, स्त्री, (नास्ति प्रतिरथः समः मङ्गलार्थं
त्वेन यस्य तत् ।) यात्रा । सामवेद । मङ्गल ।
इति भूरिप्रयोगविकारशेषो । (युद्धार्थं यात्रा ।
युद्धसमये यात्रास्तमङ्गलम् ।

“यद् यात्रा मङ्गलं साम तदप्रतिरथं विदुः” ।
इति हारावली ।)

अप्रतिरथः, पुं, (नास्ति प्रतिरथः प्रतियुद्धा यस्य
सः ।) युद्धा इति भूरिप्रयोगः । तुल्ययुद्ध-
रहित । इति पुराणम् ।

(“दौर्घ्ननिमप्रतिरथं तनय प्रसूय” ।

इति शाकुन्तले ।

“एतेषां तमसामिवाप्रतिरथैस्तेजोभिः” ।

इति महावीरचरिते ।)

अप्रतिरूपकथा, स्त्री, (नास्ति प्रतिरूपा अतुल्य-
कथा यस्यां सा ।) अप्रतिवचना वाक् । अतुल्य-
कथा । तत्पर्यायः । सङ्गनिका ९ । इति
त्रिकाण्डशेषः ।

अप्रतिष्ठ, वि, अप्रतिष्ठित । प्रतिष्ठारहित ।
नास्ति प्रतिष्ठा यस्येति वङ्गप्रोक्षो ऋषः । यथा ।
हयश्रीर्षपञ्चरात्रीयसङ्गर्षणकाण्डे ।

“सर्वसृष्टेय कर्त्तव्या प्रतिष्ठा विधिना युधैः ।

प्रत्यर्थिभिस्तुप्रतिष्ठ यस्माद्विष्णुमुच्यते” ।

इति मठादिप्रतिष्ठातत्त्वम् ।

(“अप्रतिष्ठे रघुवन्द्ये का प्रतिष्ठा कुलस्य न” ।

इति उत्तरचरिते ।)

अप्रतुल, स्त्री, (प्रकृत्युल्लाया व्यभाव, व्यययोभावः ।)
प्रकृत्युपरिमाणाभावः । अनिरुतिरिति लोफ-
प्रसिद्धिः । प्रकृत्युल्लारहिते चि । नास्ति प्रकर्षा
तुला यस्य घनादे घनादेर्यस्य वा ।

अप्रत्यय, पु, (प्रति + इन् + भावे अच्, ततो नञ्-
समासः । नास्ति प्रत्यय विश्वासे यस्य वा) (स-
न्दहः । सशयः ।

“बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्यय चेत्” ।

इति शाकुन्तले ।) प्रत्ययभावः । अविश्वस ।

यथा “दोषाणां सन्निधानं कपटशतमयं क्षेप-
प्रत्ययानां” । इति श्रीशङ्करः ।

अप्रत्यक्ष, वि, (अक्षमिन्द्रिय प्रतिगतः प्रादिसमासः,
न प्रत्यक्षं नञ्समासः ।) प्रत्यक्षान्वयः । इन्द्रिया-
गोचरः । तत्पर्यायः । अतीन्द्रिय २ । इत्यमरः ।
“किन्तु तस्य वक्ष्योऽहं शब्दरूपस्य वैरिणः ।
अप्रत्यक्षं च मे दीर्घं समये तव राघव” ।)

प्रत्यक्षाभावे स्त्री ।

अप्रधान, स्त्री, (न प्रधानं, नञ्समासः ।) प्राधान्य-
रहित । तत्पर्यायः । अप्राप्य ९ उपसर्जनम् ।
इत्यमरः । वाचस्पतिश्रौण्यः । इति भरतः ।

अप्रमत्तः, वि, (प्र + मद + क्तः, ततो नञ्समासः ।)
अवधानविश्रितः । सावधानः । यथा,—

“पापात् पराजितो दुःखादप्रमत्तो विधेः सतः” ।

इति वोपदेवः ।

अप्र

अप्रयोग, पुं, (प्र + युञ् + क्तः, ततो नञ्समासः)
प्रयोगाभावः । अयुक्तोणादिः । यथा । “उक्तायां-
नामप्रयोगः” । इति दुर्गादायः ।

अप्रलम्बं, स्त्री, (प्र + लम्ब + क्तः, नञ्समासः ।)
अविलम्बः । शीघ्रः । इति हज्जयुधः । तदति चि ।
(सत्वरः । विलम्बरहितः । भट्टितः ।)

अप्रशक्त, वि, (प्र + शक्त् + क्तः, नञ्समासः ।)
असत् । अशक्तः । अनिहितः । यथा,—

“अप्रशक्तं निशि ध्यानं राहोरेव न दृशन्तु” ।

इति तिथ्यादितत्त्वे पद्मशरः । (मूलपुरीयादिकम् ।

“अप्रशक्तन्तु क्षत्वापु मासमादौत मञ्जुम्” ।

इति मनु ।)

अप्रसन्न, वि, (प्र + सद् + क्तः, नञ्समासः ।) अविन-
मनः । इति शब्दरत्नावली । अतुल्यः । यथा,—

“त्वयि प्रसन्ने परशर्मेभिः किं

त्वय्यप्रसन्ने परशर्मेभिः किं” ।

इति प्राचीना । (अतुल्यः । अप्रसन्नः । विषयः ।

विरक्तः । प्रतिकूलः । “अप्रसन्नमगा किं नु सदा

मां प्रति वत्सलम्” । इति रामायणे ।)

अप्रसिद्ध, वि, (प्र + सिद् + क्तः, नञ्समासः ।)
प्रसिद्धतारहितः । अविरुद्धः । यथा,—

“लिङ्गं सामर्थ्यं रूढिगतं प्रसिद्धं न त्वप्रसिद्धम्” ।

इति तिथ्यादितत्त्वम् । (“अप्यप्रसिद्धं यज्ञमे हि
पुंसामनन्यसाधारणमेव कर्म” इति कुमारसम्भवे) ।

अप्रस्तुत, वि, (न प्रस्तुतं नञ्समासः ।) अप्रक्रान्तः ।
प्रकरणाप्राप्तः । यथा,— “अप्रस्तुतप्रश्ना सा या
चैव प्रस्तुताश्रया” ।

इति काव्यप्रकाशः । अप्रशंसितः । प्रपूर्वस्तुत्यर्थ-
स्तुधातोः कर्मणि क्ते नञ्समासः ।

“अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दोषकन्तु मिगद्यते ।

अथ कारकमेकं स्यादनेकासं क्रियासु चेत्” ।

इति साहित्यदर्पणे ।)

अप्रस्तुतप्रश्ना, स्त्री, काव्यालङ्कारविशेषः । सा च
अप्राकरयिकस्यार्थस्य अभिधानेन प्राकरयिक-
स्याक्षेपः । तस्या लक्षणम् । “अप्रस्तुतप्रश्ना सा या
चैव प्रस्तुताश्रया । सा च कार्ये निमित्ते सामान्ये
विशेषे प्रस्तुते सति” ।

“तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चा” ।

आद्याया उदाहरणं यथा,—

“याताः किम् मिलन्ति सुन्दरि पुनश्चिन्ता त्वया
मल्लुते नो कार्यातितरां कृपासि कथयत्येव
सताप्ये मयि । लज्जामश्रुतरक्षेण निपतङ्गा-
राश्रुणा घञ्चुषा दृष्ट्वा मां हसितेन माविमरणो-
त्साहस्यया सूचितः” ।

इति काव्यप्रकाशः । इतरासा उदाहरणानि

वाङ्मयान्तोक्तानि ।

अप्रहृत, वि, (न प्रहृत्यते स्म, प्र + हृन् + क्तः,
नञ्समासः ।) अहृतभूमिः । खिणा भूमिः ।

इत्यमरः । (वस्तुमेदः । तत्क्षयणं तथा,—

“ईषज्जैत नव श्वेतं सदृशं यन्मधारितं ।

निर्गन्काक्षानितं चाप्रहृतं वास उच्यते” ।

इति ।)

अप्रि

अप्राप्य, वि, (प्राप्यं प्रधानं नञ्समासः ।) अप्र-
धानं । इत्यमरः ।

अप्राचीनं, वि, अप्रगतं । नव्यः । प्राचीनतरदि-
ज्ञातं । प्राग्भव प्राचीनं ततो नञ्समासः ।

अप्राप्तः, वि, (प्र + आप् + कर्मणि क्तः, नञ्-
समासः ।) अलभ्यः । यथा । “अप्राप्तप्राप्तौ
विधिः” । इति सङ्ख्यभौमुदी दुर्गादायः ।
(अनधिगतः ।

“अप्राप्तयोगो या प्राप्तिः सैव संयोग इति” ।

इति भाषापरिच्छेदे । अनुपस्थितः । अनागतः ।

न्यूनवयः । अप्राप्तकालः ।

“उक्त्यायामिच्छाय उवाच सद्गुणाय च ।

अप्राप्तामपि सां तस्मै कन्यां दद्यात् दद्यादिति” ।
इति मनु ।)

अप्राप्तव्यवहारः, पुं, (अप्राप्त व्यवहारो येन स, अप्रा-
प्तं व्यवहारं व्यवहारयोग्यं वयो येन सः ।)

व्यवहारानभिज्ञः । अप्राप्तवयस्कः । नावान् इति

आरवी भाषा । यथा,—

“अप्राप्तव्यवहारानां धनं व्ययविवर्जितम् ।

न्यसेयुर्ननुमिचेषु प्रोपितानां तथैव च” ।

इति दायतत्त्ववृत्तकाव्यायनवचनम् । किञ्च ।

“गर्भस्यै सद्गुणो ज्ञेयः अष्टमादितरात् शिष्टः ।

धानं चायोऽज्ञादप्यात् पोगण्डोऽपि निगद्यते ।

परतो व्यवहारः सततः पितराद्यते” ।

इति व्यवहारतत्त्ववृत्तकारदवचनम् ।

अप्राप्तिः, स्त्री, (प्र + आप् + भावे क्तिन्, नञ्-
समासः ।) अप्रापणः । अलानः । तदति चि ।

यथा,—

“तदप्राप्तिमहादुःखविलोनाशेयपातका” ।

इति काव्यप्रकाशकारः ।

अप्राप्य, वि, (प्र + आप् + कर्मणि क्तः, नञ्-
समासः ।) अप्रापणीयम् । अप्राप्त्यः । प्रपूर्वादाप-
धातोः कर्मणि ये नञ्समासः ।

अप्राप्ताधिक, वि, (प्रमाणेन सिद्धं, प्रमाण + ठक्
तस्य इक, नञ्समासः) प्रमाणाधिकः । प्रमाणा-
सिद्धः । प्रमाणावरहितः । यथा । “अतोऽपि
भक्तार्जितत्वभावेन धनस्य साधारणत्वाभिधानं
मप्राप्ताधिकम्” । इति दायभागः ।

अप्राप्ताण्य, स्त्री, (प्रमाणास्य भावः, प्रमाण + भावे
यञ् नञ्समासः ।) प्रमाणाभावः । यथा,—

“अप्राप्ताण्य जनयति सदा नन्दसूत्रोर्वियोगः” ।

इति पदाद्वैतः ।

अप्रिय, वि, (प्रो + कर्त्तरि क, नञ्समासः ।)
अनमोदः । अनोपस्थितः । अप्रीतिकरः । अहृद्यः ।

यथा,—

“सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्” ।

अप्रियवचः, स्त्री, (अप्रिय अप्रीतिकरः वचः वाक्

कर्मधारयः ।) निखुरवाक्यः । इति पारश्वयश्वर्यार्थः

भरतः ।

अप्रिया, स्त्री, (न प्रिया न प्रीतिकरी लोकानां,
नञ्समासः ।) प्रद्वेगीमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ।

(अप्रीतिकरी गारी ।)

अव

अव

अव

अप्रीतं, चि, प्रीतिरहित । असन्तुष्टं । प्रीत्यर्थ-
प्रीयातोः कर्त्तरि क्ते नञ्समास ।
अप्रेतराक्षसी, स्त्री, (न प्रेता प्राप्ता राक्षसमिव
पातका प्रादिसमास, गौरादिवात् ङीष् ।) अ-
प्रेतराक्षसी । तुलसी । इति रत्नमाला ॥
अप्सरस, स्त्री, (अङ्ग समुद्रजलेभ्य सरन्ति उद्-
यान्ति, अप् + सृ + अप्सन् ।) सर्वश्या । उर्वशी-
मेरुकाद्याः । वङ्गवचनान्तोऽयं शब्दः । इत्यमर ॥
("अप्सु निर्मथनादेव रसात् तस्मात् वरस्त्रिय ।
उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसोऽभवन्")
अप्सरा, स्त्री, सर्वश्या । इति शब्दरत्नावली ।
("स्त्रिया वङ्गवप्सरसः स्यादैकत्वेऽप्सरा अपि")
इति शब्दार्णवे ।
अफल, चि, (नास्ति फल एतत्तत्तन् धर्मोत्पन्न वा
यस्य स ।) विफल । निष्फल । इति हेमचन्द्र ॥
फलकाले अतुल्यफलकलत् । तत्पर्याय । वन्ध २
अवकेशी ३ । इत्यमर ॥ भावुकलत् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
अफला, स्त्री, (नास्ति फल यस्या सा ।) भूयामलकी ।
अफेनं, स्त्री, (निन्दितं फेन निर्यासो यस्य तत् ।)
एतन्निर्वासविशेषः । अपि इति भाषा । तत्-
पर्याय । खसखसरस २ निफेन ३ अहिफेनक ४
अस्य गुणा । सन्निपातनाशित्वं । शुक्रबलमोह-
कारित्वञ्च ॥ तत्तु चतुर्विध । एकं श्वेतवर्णं ।
अन्नजीर्यताकारकत्वान्नाम जारण । द्वितीय कृष्ण-
वर्णं । मृत्युकारकत्वान्नाम मारण । तृतीयं पीतवर्णं ।
वयस्त्वमनकारकत्वान्नाम धारण । चतुर्थं कर्बूर-
वर्णं । मलसारकत्वान्नाम सारण । इति राज-
निर्घण्टः । (चि, फेनरहित । "अनुष्णाभिरफेना-
भिरङ्गितीर्थेन धर्मवित्" । इति मनु ।)
अव इ ख शब्दे । इति कविकल्पद्रुम ॥ इ अम्बते ।
ख अम्बते अम्बा पुत्त्र । इति चतुर्मुञ्ज दुर्गादासञ्च ॥
अवज्ज, चि, (बन्ध + क्त, नञ्समास ।) प्रकृतानु-
पयोगिवचन । समुदायार्थशून्यवाक्य । अनर्थक-
कथा । इत्यमर ॥
("जरद्वय कम्बलपादुकाभ्यां ।
हारि स्थितो गायति मङ्गलानि ॥
तं ब्राह्मणो पृच्छति पुत्रकामा ।
राजन् रुमाया कश्चनस्य कोऽर्थः")
इत्याद्यस्य विषय । अनियन्तित । साधीन ।
मुक्तः ।) बन्धनशून्य ॥
अवज्जकं, चि, (बन्ध + क्त, नञ्समास, स्वार्थे कन्)
समुदायार्थशून्यवाक्यं । इति शब्दरत्नावली ॥
अवज्जमुख, चि, (न वज्ज नञ्समास, अवज्ज यथा-
मिलाषकथनेन अप्रतिवज्ज मुख यस्य स ।) अ-
प्रियवादी । दुर्मुखः । इत्यमर ॥ (स्त्रियां वा
ङीप् अवज्जमुखी अवज्जमुखा ।)
अवन्ध, चि, (हन्तुमयोग्य हन् + अवर्धायर्थे कर्मणि
यत्, "हनोवा बधघ" इति बधादेशे । बधम-
हति इति बन्धः, न बन्धः, नञ्समासः ।) अन-
र्थकवाक्य । बधायोग्य । इति मेदिनी ॥
("अवज्जाश्च स्त्रिय प्राज्जस्त्रिययोग्योनिगतामपि")

इति स्मृतिः । बधदण्डायोग्ये ब्राह्मणे च,
"बध सर्वसङ्हरणं पुराभिर्वासनाङ्गने" ।
"तदङ्गच्छेदइत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहस ।
अविशेषेण सर्वेषामेव दण्डविधिः स्मृतः ॥
बधादृते ब्राह्मणस्य न बध ब्राह्मणोऽहति" ॥
इति मिताक्षराया ।)
अवन्धः, चि, (बन्ध + ह्यत्, न बन्धः अफल नञ्-
समास ।) सफल । फलकाले फलयुक्तलत् ।
तत्पर्याय । फलेयहिः २ । इत्यमरः ॥ फल-
ग्रहिः ३ । इति तट्टीका ॥ असोषफलोदयः ४ ।
इति राजनिर्घण्टः । ("इयेष सा कर्त्तुमबन्ध-
रूपता" । इति कुमारसम्भवे । "यान्यमाशं-
सिताबन्धप्रार्थन" । "कर्मभिरप्यबन्धैः" । इति
रघुवंशे ।)
अवर्णं, चि, (नास्ति वर्ण सः मर्थ्य यस्य तत् ।) वर्ण-
रहित । दुर्बलं । यथा । "अवर्णस्तु कुलाग्निर्गो-
भस्मान्" । इति नैषध ॥
अवर्ण, पु, (नास्ति वर्ण यस्य सः, क्षणभङ्गुरत्वात्
तस्य तथ्यात्वं ।) वरुणलत् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
अवर्णा, स्त्री, (नास्ति वर्ण यस्या सा ।) नारी ।
इत्यमर ॥ ("तस्मिन्नदौ कतिचिदवर्णाविप्रयुक्त स
कामी" । इति मेघदूते ।)
अवाध, चि, (नास्ति बाधा यस्य तत् ।) बाधशून्यं ।
अनिवारितं । तत्पर्याय । निरर्गलं २ । इत्यमरः ।
अनर्गलं ३ उच्छृङ्खल ४ उद्दाम ५ अनियन्तितं
६ निरङ्कुशं ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ बाधा पीडा तथा
हीनञ्च ॥ (अङ्गशास्त्रे त्रिसुजाशविशेषः । अस्फु-
टत्वं । अविष्मटत्वं । जटिलीभावः ।)
अविन्धन, पु, (आपरेव इन्धनमुद्दीपनसाधनं
यस्य स ।) वाङ्वाग्निः । इति सन्देहभङ्गिका ॥
("अविन्धनं वज्जिमसौ विभर्त्ति" । इति रघुवंशे ।)
अवोधः, पु, (बुध + भावे घञ्, नञ्समासः ।)
अज्ञानं । यथा । "निसर्गदुर्वोधमवोधविक्षावा" ।
इति भारवि ॥ वज्जनीहौ चि ॥ (अज्ञानः ।
मूढः ।) अनभिज्ञः । हतबुद्धिः । किञ्चर्तयविमूढः ।)
अवज्ज, स्त्री, (अप्पु जायते, अप् + जन + कर्त्तरि ङ,
उपपदसमासः ।) पद्म । इति मेदिनी ॥ दशा-
वृन्दसख्या । शतकोटिः । इति जीलावती ॥
अवज्ज, पु, (अङ्ग जायते, अप् + जन + ङ ।)
चन्द्र । धन्वन्तरि । निचुललत् । इति मेदिनी ॥
अवज्ज, पु, स्त्री, (अङ्ग जायते, अप् + जन + ङः ।)
शङ्ख । इति मेदिनी ॥ (जलमवशुक्तिमुक्तादिका ।)
"अलमश्रमयश्चैव राजतश्चानुपस्कृतं" ।
"अल्लेषु चैव रतेषु सर्वेष्वश्रमयेषु च" ।
इति मनु ।)
अवज्ज, पु, (अवज्जत् विष्णुनाभिपद्मात् जायते,
अवज्ज + जन + कर्त्तरि ङ ।) ब्रह्मा । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥
अवज्जमोगः, पु, (अवज्जस्य शङ्खस्य मोग इव शरीर-
मिव भोगो यस्य सः ।) पद्मकन्दः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
अवज्जयोनि, पु, (अवज्जं विष्णुनाभिपद्ममेव धोनि-

रत्नत्तिष्ठानं यस्य सः ।) विधाता । ब्रह्मा । इत्य-
मरः ॥
अवज्जवाहन, पु, (अवज्जमिव शङ्खवत् शुभं वाहनं
लभो यस्य सः ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अवज्जहन्त, पु, (अवज्जं पदं हन्ते यस्य सः ।) सूर्यः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
अवज्जिनी, स्त्री, (अवज्जानां समूहः, अवज्ज + पुष्करादि-
त्वात् इनि, स्त्रिया ङीप् ।) पद्मिनी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ पद्मसमूहः । पद्मलता । पद्मयुक्त-
देशः । इति नलिनीशब्दटीकाया भरतः ॥
अवज्जिनीपति, पु, (अवज्जिन्याः पद्मसमूहस्य पतिः,
षष्ठीतत्पुरुषः ।) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
अवज्ज, पु, (अवज्जि सीमानं रक्षति अवज्ज + "अवजा-
दय" इति दन् मेघपर्वतविशेषपक्षे तु अपो
ददाति, अप् + दा + कर्त्तरि क ।) वत्सरः ।
मेघः । मुक्ता । इति मेदिनी ॥ पर्वतविशेषः ।
इति विश्वः ॥
अवज्जसार, पु, (अवज्जस्य मुक्ताया सार मूल-
निर्यासः ।) कर्पूरभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अवज्जि, पु, (आपो जलानि धीयन्तेऽन, अप् + धा
+ अधिकरणे कि, उपपदसमासः ।) समुद्रः ।
इत्यमरः ॥
अवज्जिकफ, पु, (अवज्जः समुद्रस्य कफ इव कफाकार-
तया तस्य तादृशत्वं ।) समुद्रफेनः । तत्पर्यायः ।
हिमहीर २ । फेन ३ । इत्यमरः ॥
अवज्जिजौ, पु, (अवज्जौ जायेते अवज्जि + जन + कर्त्तरि
ङ, उपपदसमासः ।) अश्विनीकुमारौ । दिवचना-
न्तोऽयं शब्दः । इति हेमचन्द्रः ॥
अवज्जिदीपा, स्त्री, (अवज्जिसंख्याता जवणादिसप्त-
सख्याता दीपा यस्या सा ।) पृथिवी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
अवज्जिनगरी, स्त्री, (अवज्जैः समुद्रस्य सन्निहिता
नगरी ।) द्वारकापुरी । इति त्रिकाण्डशेषः ।
अवज्जिनवनीतक, पु, (अवज्जैः समुद्रस्य नवनीतमिव,
षष्ठीतत्पुरुषः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
अवज्जिफेन, पु, (अवज्जैः समुद्रस्य फेन, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
समुद्रफेनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अवज्जिमयङ्गुकी, स्त्री, (अवज्जिं समुद्र मण्डयति, अवज्जि
+ मण्ड + ऊक, स्त्रिया ङीप् ।) मुक्तास्फोटः ।
शुक्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ भित्तुक इति भाषा ॥
अवज्जिशवन, पु, (अवज्जौ प्रलये समुद्रे शेते, शी +
वाङ्मत्यात् कर्त्तरि ल्युट्, सप्तमीतत्पुरुषः ।) विष्णुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (नारायणो हि प्रलये अवज्जौ
शेते, यदुक्तं,—
"आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूतकः ।
ता यदस्यायनं पूर्व तेन नारायणः स्मृतः" ।
इति मनु ।)
अवज्जमि, पु, (अवज्जैः समुद्रस्य अमि, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
वज्जवानलः । इति हेमचन्द्रः ॥
अवज्जमद्य, पु, (अपोमद्ययति, अप + मदि +
श्लिषिकामिभक्ष्याचरिभ्यो य इति कर्त्तरि ङ,
उपपदसमासः ।) सूर्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अभ

अभ्यन्तं, स्त्री, (अपो विभक्तिं, अप् + भ + कर्त्तरि क ।) मेघ । इत्यमर । सुप्ताट्ठ । अभ्यन्तधातुः । इति राजनिर्घण्ट ।

अभ्यन्तमातङ्ग, पुं, (अभ्यन्तस्य, मेघस्य अधिप मातङ्गः शाकपार्थिवादित्वात् समास, मध्यपद-लोपश्च ।) ऐरावतः । इत्यमर ।

अभ्यन्तः, स्त्री, (अप नौकामलापनयनाय विभक्तिं धारयति, अप् + भ + क्ति ।) काष्ठकुहालः । नौकामलापनयनार्थकुहालाकृतिकाष्ठ । इत्यमर । (पण्यादिद्रव्याणां समष्टीकरणपात्रं । तीक्ष्णाग्रो लोहदण्डः ।

“अभ्यन्तं कार्यायसौ दद्यात् सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः । पलाशमारकं षण्डे सैकश्चैकमासक” ॥

इति मनु ।)

अभ्यन्तः, चि, (अभ्यन्ते मेघे भव, अभ्यन्त + घ तस्य इय ।) मेघोद्भववस्तु । इत्यमर ।

अभ्यन्तचर्यक, स्त्री, (ब्रह्मचर्यविरोधि, विरोधे नञ्-समास । तत् स्वार्थे कन् ।) मैथुन । इति चिकारुद्रशेषः ॥ ब्रह्मचर्यशून्ये चि ॥

अभ्यन्तच्छाया, स्त्री, (ब्रह्मणि ब्राह्मणोचितकर्म्मणि अहिंसादौ साधु, ब्रह्मण् + यत्, नञ्समास ।) नाद्योक्तौ नाय बन्ध इत्याकारोक्ति । अवधयाच्ञा । तत्पठ्याय । अवधोक्ति २ । इत्यमर ॥ (“नैपथ्ये अभ्यन्तच्छाया मन्त्रच्छाया । अत्रान्तरे ब्राह्मणेन मृत पुत्रमुत्तुङ्ग्य राजदारे सोरस्ताडनमन्त्रच्छाया-मुद्घोषित” ।

इति उत्तरचरिते । वेदविरुद्धातिनिन्दित कर्म्म । निरतिशयव्यसनश्लोकादिप्रकाशोक्तिरिय ।)

अभ इ उ ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ इ अभ्यन्ते । उ अभ्यन्ते । इति दुर्गादास ।

अभय, स्त्री, (भयस्याभाव इत्ययथीभाव, यद्वा नास्ति भय यस्मात् तत्, हरीतक्या दुर्गामूर्तिभेदे च स्त्री ।) वीरगमूला । इत्यमर ॥ भयाभाव । (“नात परतरो धर्म्मो नृपाणा यद्राजार्जित” । विप्रेभ्यो दीयते द्रव्यं प्रजाभ्यश्चामय सदा” । इति याज्ञवल्क्य ।

“योदत्वा सर्वभूतेभ्यः प्रव्रजत्यभयं गृह्णात् । तस्य तेजोमया लोका भवन्ति ब्रह्मवादिन” ॥ इति मनु ।)

“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च कार्याकार्ये भयामये । बन्ध मोक्षश्च या वेति बुद्धिः सा पार्थ सत्त्विकी” ॥ इति श्रीभगवद्गीता । भयरहिते चि । इति विश्वः ॥

अभयडिण्डिम, पुं, (अभयाय स्वयोद्धृभयाभावाय-डिण्डिम ।) युद्धजुह्वा । सङ्ग्रामपट्टम् । इति चिकारुद्रशेषः ॥

अभया, स्त्री, (नास्ति भय यस्या सा ।) हरीतकी । इत्यमर ॥ चम्पादेशजातपञ्चशिरा हरीतकी । सा नेत्ररोगे प्रशस्ता । इति राजवल्लभः ॥ (दुर्गा ।)

अभयः, चि, (भञ्ज + कर्म्मणि ण्यत्, नञ्समास ।) अभयणीय । अखाय । यथा,— “अध्याये चर्म्म मे सङ्गं करिष्यसि किमस्मिन् ।

अभि

अभयं चैव मे मांसं त्वादृशैर्ब्रह्मचारिभिः” ॥ इति रामायणं ॥ (भोजनायोग्यं वस्तु, भक्षणाय मन्वादिभिः शास्त्रकारैः नियोज्यं विजातिभिः वर्जनीयं वस्तु । तानि च यथा, लघुगण्डवपलायणाख्यानि श्रीणि स्थूलकन्दशाकानि । विष्ठादिजातानि तण्डुलीयादीनि च । लोहितवृक्षनिर्यास । क्लेदोद्भववृक्षनिर्यास । श्लेष्मणं । गन्ध । पेयुषश्च । देवाद्यनुद्देशेन आत्मार्थं पक्वां हस्तरसयावपाय-सामूपाः । असंस्कृतं पशुमांस । नैवेद्यार्थमन्नानि निवेदनात् प्राक् । हवींषि च होमात् प्राक् इत्यादि ।)

अभाजन, स्त्री, (न भाजनं, नञ्समास ।) अपात्र । अयोग्य । यथा,—

“दीधीवेदीट्समं कश्चित् गुणलज्जोरभाजन । क्षिप्प्रत्ययनिमि कश्चिद्यत्र सन्निहितं न ते” ॥ इति काव्यप्रकाश ॥ पात्ररहिते चि ॥

अभाव, पुं, (भू + भावे घञ्, नञ्समास ।) मरण । असत्ता । इति विश्वमेदिनौ ॥

“अस्ति पुत्रो वशे यस्य भृत्योभार्या तथैव च । अभावे सति सन्तोषः स्वर्गस्योऽसौ महीतले” ॥ इति धाण्ड्य ।

“अग्न्यभावे तु विप्रस्य पात्रावेवोपपादयेत् । साध्यभावे प्रणिधिनिर्वन्धोरूपसमन्विते” ॥ इति मनु ।)

द्रव्यादिषट्कमिन्न । स द्विविधः । ससर्गाभाव १ अन्योन्याभावश्च २ । इति भाषा-परिच्छेद ॥ भावशून्यः भावः स्यादिभावादिरिति अलङ्कारशास्त्र ॥

अभावनीय, चि, अचिन्तनीय । चौरादिकचिन्तनार्थभूधातो कर्म्मण्यनीये नञ्समास ॥

अभाषण, स्त्री, (भाष् + ल्युट्, नञ्समास ।) अकथन । मौन । इत्यमर ॥

अभि, व्य, (न भाति, न + भा + क्ति ।) उपसर्ग-विशेषः । अस्त्यार्था । समन्तात् । उभयार्थः । वीक्षा । इत्यमर । घर्षण । इति दुर्गादास ॥ अभिलाष । अभिसुख । इति मेदिनी ॥ चिह्न । इति वोपदेवहेमचन्द्रौ ॥

अभिक, चि, (अभिकामयते इति अनुकामिकेति साधु ।) कामी । कामुक । इत्यमर ॥

अभिक्रम, पुं, (अभि + क्रम + घञ् ।) नोदात्तेति वृद्धभावः । अभिक्रम्यते कर्म्मणा प्रारभ्यते इति व्युत्पत्त्या कर्म्मरत्नवृक्षे प्रारम्भे च ।) अभीतयो-धादेयुद्धे शत्रुसम्मुखगमन ।

आरोहण । इति हेमचन्द्रः ॥

अभिख्या, स्त्री, (अभि + ख्या + अङ् ।) नाम । शोभा । कीर्ति । इति मेदिनी ॥ आख्यान । इति शब्दरत्नावली ॥ (शोभा । सौन्दर्ये । रमणीयता । [इति रघुवशे ।

“काव्यमिख्या तयोरासीत् प्रजतो शुद्धवेशयो” । “कामप्यमिख्यां स्फुरितैरपुण्य-दासजलावण्यपलोधरोष्ठः” ।

इति कुमारसम्भवे । यशः ॥

अभियस्त, चि, (अभि + यस् + कर्म्मणि क्तः ।)

अभि

शत्रुणाक्रान्त । इत्यभिपन्नशब्दार्थे अमरः । (अभियुक्त ।)

अभियुक्तः, पुं, (अभि + युक् + भावे अप् ।) अभियोगः । इत्यमरः ॥ कलहाङ्गान । अपचिकीर्षया अतिक्रम्याक्रमणं । अभिसुख्येन युद्धादिप्रवृत्ति । इति तट्टीकाया भरत ॥ गौरवं । अभियुक्तः । इति मेदिनी ॥ लुट् इति भाषा । (चौर्ध्वकरः ॥)

अभियुक्तः, स्त्री, (अभि + युक् + भावे ल्युट् ।) अभिहार । इत्यमर ॥ सौख्यकरण । सम्मुखे हरण । इति तट्टीकाया भरत ॥ (साहस । अपचिकीर्षया अतिक्रम्याक्रमण ।)

अभिघात, पुं, (अभि + हन् + भावे घञ् ।) दद्यादिभिरभिहनन । आघात । यथा,—

“अभिघाताभिचाराभ्यामभियुक्तमिशापत” ।

इति माधवकरः ॥ प्रयादौ कवर्गादिवर्गाणां पूर्वस्थितचतुर्थद्वितीयतृतीयचतुर्थवर्णां क्रमेण परस्थितवर्गैकैकद्वित्रिवर्गयुक्ता । तत्र स्त्री । यथा— “अभिघातं स्यात् पूर्व वेदद्विव्यवर्गोद्धेतु । नगवर्गाणां परतो धरणीचन्द्रदिरामाष्टा” ॥

इति केरलप्रज्ञः ॥ (प्रहार । अभिहननं । आघातः ।

“चक्षुस्सुजन्ममितचक्षुगदाभिघात-सचूर्णितोरयुगलस्य सुयोधनस्य” ।

इति वेशीसङ्घरे । सङ्घर्षण । समर्द्ध । पीडन । श्लेशदान । श्लोकचोम ।

“सम्भवाश्च वियोगीषु दुःखप्रायासु नित्यशः ।

श्रीतातपामिघाताश्च विविधानि भयानि च” ॥ इति मनु । प्रतीकार । अपसारण ।)

अभिघाती, [न्] पुं, (आभिसुख्येन हन्ति, अभि + हन् + णिनि ।) शत्रु । इत्यमर ॥ (विपक्ष । आक्रमणकारी ।

“एकदा न विरुद्धीयात् बहून् राजाभिघातिनः । सदर्पोऽप्युरगः कीटैर्बहुभिर्नश्यति भ्रुवः” ॥

इति हितोपदेशे । पीडाजनक । आघातकारी । “सुख्यवस्थितमन्त्रेण परमर्म्माभिघातिना ।

भवितव्यं नरेन्द्रेण न कामवप्रावर्त्तिना” ।

इति रामायणे । प्रतीकार । अपसारण ।)

अभिघार, पुं, (अभि घार्यते समन्तात् वज्रो सिध्यते, अभि + घृ ङरणे णिच् + अच् ।) घृत् । इति राजनिर्घण्ट ॥

अभिघर, पुं, (आभिसुख्येन सेवयै चरति, अभि + चर् + ट ।) दास । भृत्य । इति हेमचन्द्रः ॥

अभिघारः, पुं, (आभिसुख्येन शत्रुबधार्थं घार कार्यकरण अभि + चर + भावे घञ् ।) हिंसा कर्म्म । इत्यमर ॥ अथर्ववेदोक्तमन्त्रयन्त्रादि निष्पादितमारण्योष्ठाटनादिहिंसात्मककर्म्म । इति भरतः ॥ मारणादिप्रकृतान्तिकप्रयोगविशेषः । स षष्ठिध । मारण १ मोहन २ क्लृप्त ३ विधेय ४ उच्चाटन ५ वशीकरण ६ । इति तन्त्रसारः ॥ उपधातकविशेषः । इति प्रायश्चित्त-विवेकः ॥ स तु श्रेणादियज्ञेनानपराधस्य मारणः । इति कुल्लूकभट्टः । यथा,—

अभि

अभि

अभि

“हिंस्रौधधीना स्वर्गाजीवोऽभिचारो मूलकर्म च” ।
इति मनो ११ अध्याय ॥ १॥ अथाभिचार ।
“ॐ विरुद्धे रूपिणि चरिहके वैरिणममुक देहि
देहि स्वाहा” । इति खड्गमभिमन्त्रा खड्गमन्त्राश्च
पठित्वा खड्ग संपूज्य क्लृप्तादिकममुकोऽसि इति
वैरिनाम्नाभिमन्त्रा रक्ताक्षेत्रे चिधा मुख वद्धा
वैरिनाम्ना प्राणप्रतिष्ठा कृत्वा ।

“ॐ अथ स वैरी यो देहि तमिम पशुरूपिण ।
विनाशय महेदेवि स्ते स्ते खादय खादय” ॥
इति पठित्वा बलिशिरसि पुष्प दत्त्वा बलिमन्त्र
पठित्वा बलि संपूज्य अद्याश्विने मासि महान-
वस्या अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा अमुकशत्रु-
नाशाय इम क्लृप्ता महिष वा अमुकदेवतं भग-
वत्यै दुर्गायै तुभ्यमह सम्पददे । इत्युत्सव्य आ
कूपट इति कृत्वा मूल पठित्वा एतद्गंधिर दुर्गायै
नमः । इति रक्ता शिरश्च दत्त्वा अष्टाङ्गमासै-
र्होम मूलमन्त्रेण कुर्यादिति तन्त्रसार ॥

अभिचारी, [न्] चि, (अभिचरति शत्रुवधार्थं
कर्म करोति, अभि + चर + णिनि ।) अभि-
चारकर्त्ता । तन्त्रादिशास्त्रोक्ता निष्कारि । अभि-
पूर्वचरधातो कर्त्तरि णिन् ॥

अभिजन, ए, (अभिजायतेऽत्र, अभि + जन् +
आधारे षञ्, वृद्धभाव ।) ख्याति । जन्मभूमि ।
कुलश्रेष्ठ । वंश । इति मेदिनी ॥ (अन्वय ।
“अभिजनतपोविद्यावीर्यक्रियातिशयैर्नैजै” ।
इति महावीरचरिते ।
“कथं दशरथाज्जात शुद्धाभिजनकर्मण” ।
इति रामायणे ।)

अभिजात, चि, (अभिजन् + भावे क्त, अभिमत
प्रशस्तं जात जन्म यस्य स ।) सुन्दर । न्याय ।
इति विश्व ॥ कुलज । कुलीन । बुध । पण्डित ।
इत्यमर ॥ (श्रेष्ठवशोद्भव ।
“जात्यस्तेनाभिजातेन शूर शौर्यवता कुश ।
अमन्यतेकमात्मानमनेक वशिना वशी” ॥
इति रघुवशे ।

“न स्नेच्छित्य यज्ञादौ स्त्रीषु नापहृत वदेत् ।
सङ्कीर्णं नाभिजातेषु नाप्रबुद्धेषु सस्मृत” ॥
इति मनु । उचित । उपयुक्त । योग्य । सूरूप ।
मनोहर । मान्य । पूज्य । धन्य । ग्लाघ्य ।
भगवान् । समृद्ध ।)

भिजित्, स्त्री, (अभि + जि + क्तिप् ।) दिवसस्था-
यममुहूर्त्त । कुतपकाल इति प्रसिद्ध ॥ यथा,—
“अपराह्णे तु सप्राप्ते अभिजिद्रोहिणोदये ।
यदत्र दीयते जन्तोस्तदक्षयमुदाहृत” ॥
इति मत्स्यपुराण ॥ नक्षत्रविशेष । तत्तु तार-
कात्रयात्मकशृङ्गाटकाकृति । उत्तराषाढाया
शेषपञ्चदशदण्डाः अवगाया प्रथमदण्डघतुष्टय
एतद्गणविशतिदण्डात्मकमभिजिद्वति ॥ इति
ज्योतिष ॥ तत्र जातफल ।

“अतिसुखलितकान्ति सम्भव रुज्जनाना
ननु भवति विनीतस्वारकीर्त्ति सुवेश ।
दिनवरसुरभक्तो व्यक्तवाङ्मानव स्याद-

भिजिति यदि स्तुतिर्भूषति स्वस्ववशे” ॥

इति कोष्ठोपदीप ॥

अभिज्ञ, चि, (अभि साकल्येन जानाति, अभि +
ज्ञा + कर्त्तरि क ।) प्रवीण । निपुण । विज्ञ ।
इत्यमर ॥ (बोद्धा । दक्ष । कुशल ।
“अभिज्ञाश्चेदपाताना क्रियन्ते गन्दनद्रुमा” ।
“अनभिज्ञास्तमिसाणा दुर्दिनेष्वभिसारिका” ।
इति कुमारसम्भवे ।)

अभिज्ञान, स्त्री, (अभिज्ञायतेऽनेन, अभि + ज्ञा +
करणे ल्युट् ।) चिह्नं । इति हेमचन्द्र । (अङ्ग ।
लक्षणं ।

“एतस्मान्मा कुशलिनमभिज्ञानदानाद्विदित्वा
मा कौलीनाश्चकितनयने मय्यविश्वासिनी भू” ।
इति मेघदूते । स्मृति । ज्ञानभेद ।

“एवमुक्तास्तु रामेण हनूमान् वानरर्षभ ।
पूर्ववृत्तमभिज्ञान भूय सप्रत्यभाषत” ॥
इति रामायणे । सोऽयमितिज्ञानसाधन चिह्न ।
स्मरणार्थमङ्कुरीयादिक चिह्न । “अथ मैथिल्य-
मिज्ञान काकुत्स्थस्याङ्कुरीयक” । इति भट्टि-
काय्ये ।)

अभित, [स्] व्य, (अभि + तसिन् ।) शीघ्र । साकल्य ।
आभिमुख्य । उभयत । “अङ्गान्यायादौदमित
प्रधान” । इति मट्टिकाय्ये ।) समीप । इति
मेदिनी ॥

अभिधर्षण, स्त्री, (अभि + धृष् + भावे ल्युट् ।)
रक्ष-पिशाचभृतादेरभिषङ्ग । इति महाभाषत ॥
सर्वतोभावेन धर्षणश्च ॥

अभिधा, स्त्री, (अभि + धा + करणे भावे च अङ्,
स्त्रिया टाप् ।) नाम । इति हेमचन्द्र ॥ न्याय
मते शब्दशक्ति । मीमांसानते विधिसमवेत-
विधिव्यापारीभूतपदार्थ । तस्या लक्षण । “स
मुख्योऽर्थस्तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते” ।
इति काव्यप्रकाश ॥ * ॥ तत्र “सङ्केतितार्थस्य
बोधनादग्रिमाभिधा” । इति साहित्यदर्पण ॥ (आ-
ख्या । आह्वा । अभिधान । नामधेय ।)

अभिधान, स्त्री, (अभिधीयते अनेन, अभि + धा
+ करणे ल्युट् ।) नाम । इत्यमर ॥ कथन ।
यथा । “तवाभिधानाद्ययते नतानन” । इति
भारवि ॥ शब्दकोष । यथा । “कृत्तद्धितसमा-
सानामभिधानं नियामक” । इति वोपदेव ॥
(आख्या । नामधेय ।

“आख्याङ्ग अभिधानश्च नामधेयश्च नाम च” ।
इत्यमर । “शिवरिणि क्लृप्त नाम कियश्चिर
किमभिधानमसावकरोत्तप” । इति साहित्य-
दर्पणे । उक्ति । उल्लेख । निर्देश ॥

अभिधेय, स्त्री, अभिधान । नाम । (“इति प्रयो-
जनाभिधेयसम्बन्धा” इति वोपदेव ।) अभिधीयते
अनेनेति करणे य ॥

अभिधेय, चि, (अभि + धा + कर्मणि यत् ।) अभि-
धागम्य । वाच्य । प्रतिपाद्य । यथा । “इति प्रयो-
जनाभिधेयसम्बन्धा” । इति वोपदेव ॥

अभिधा, स्त्री, (अभि + धेङ् + अङ् + टाप् ।) परस्मै

विषयस्पृहा । इत्यमर ॥ परद्रव्ये जिहृक्षा ।
दोषचिन्तापूर्वक परस्मै लिप्ता इत्येके । विषय-
प्रार्थना । इति स्वामी । विषयस्य लाभस्य स्पृहा
विषयस्पृहा विषयेन चौर्यादिना स्पृहा इति
ढतीयासमास इत्यन्ये । विषयस्पृहेतिपाठे पर-
स्वविषये विषयितया स्पृहा जिहृक्षामात्र । इति
कश्चित् इति कौमुदी । इत्यमरटीकाया भरत ॥
अभिधाष । इति रायमुकुट ॥

अभिनन्दन, ए, (अभिनन्दयति, अभि + नदि +
णिच् + ल्युट्) बुद्धविशेष । चतुर्थस्तीर्थकरजिनो-
ऽय । इति हेमचन्द्र ॥ सर्वतोभावेनानन्दजनके
चि ॥

अभिनय, ए, (अभिनियते हृद्गतक्रोधादिभाव
प्रकाशयतेऽनेन अभि + नी + करणे अच् ।) हृद्गत-
क्रोधादिभावविशेषक । अङ्गुल्यादिना व्यक्ती-
कृतमन कार्य । तत्पर्याय । अङ्गक २ । इत्य-
मर ॥ दृश्यकाव्य । रङ्गादिभिर्नटैः रामयुधिष्ठिरा-
दीनामवस्थानुकरण । स चतुर्विध । आङ्गिक १ ।
वाचिक २ । आहार्य ३ । सात्त्विक ४ । इति
साहित्यदर्पण ॥ (“तामेता परिभावयन्त्वभिनयै-
र्विन्यस्तस्या बुधा शब्दब्रह्मविद कवे परिणत-
प्रज्ञस्य वाणीमिमाम्” । इति उत्तरचरिते ।)

अभिनव, चि, (अभि + नु + भावे अप् ।) नूतन ।
इत्यमर ॥

(“अभिनवमधुलोलुपस्त
तथा परिचुम्बा चूतमङ्गरीम्”)
इति शाकुन्तले ।)

अभिनवोद्भूत् [द्] ए, (अभिनव यथातथा उद्भि-
नत्ति उद्भिद्य जायते, अभिनव + उत् + भिद् +
कर्त्तरि क्तिप् ।) अङ्कुर । इत्यमर ॥

अभिनिर्मुक्त, ए, (अभि साकल्येन सायन्तनकार्येण
निर्मुक्त ।) सूर्यास्तकालशायी । यस्मिन् सुप्ते
सूर्याऽस्त याति स । इत्यमर ॥

(“सूर्येण ह्यभिनिर्मुक्त शयानोऽभ्युदितश्च य ।
प्रायश्चित्तमकुर्वीणो युक्त स्यान्महतेनसा” ॥
इति मनु ।)

अभिनिर्गम, स्त्री, (शत्रुमभिलक्ष्णीकृत्य निर्व्याण
निर्गम ।) विजिगीषो प्रयाण । यात्रा । इत्य-
मरः ॥ (जिगीषया गमन ।

“यत्सेनयाभिनिर्व्याणं स्मृत तदभिर्गमम्” ।
इति हज्जायुध ।)

अभिनिवेश, ए, (अभि + नि + विश् + भावे षच् ।)
मनःसयोगविशेष । मनोनिवेश । आवेश ।
शास्त्रादौ प्रवेश । तत्पर्याय । निबन्ध २ । इति
हेमचन्द्र ॥ योगशास्त्रमते मरणजन्यमयजनका-
विद्याविशेष ॥ (आग्रह । अवश्यमिदं कर्त्तव्य-
मित्यादिरूपोऽध्यवसाय । दृष्टसङ्कल्प ।

“इत्युक्तवन्त जनकात्मजायां
नितान्तरूक्षाभिनिवेशमीश” ।

इति रघुवशे ।

“अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणा
कृताभ्यनुज्ञा गुण्या गरीयसा” ।

अभि

इति कुमारसम्भवे । आसक्ति । अतुराग ।
अभिज्ञाष । “बलीयान् खलु मेऽभिनिवेशः” ।
इति शाकुन्तले ।)

अभिनिष्ठान्, ए (अभि + नि + स्तन् + घञ्, अभि-
निस् स्तान् शब्दसंज्ञायां इति घञ् ।) विसर्गः ।
अक्षरः । इति मेदिनी ।

अभिनीतः, चि, (अभि + भी + क्तः ।) युक्तः ।
न्यायः । अतिसंस्कृतः । प्रशस्तो भूयितो वा ।
अभ्यर्षी । क्रोधनः अक्षमावान् वा । इत्यमरः ॥
“अस्मिन्नेव प्रकरणे धनंजयमुदारधी ।
अभिनीततर वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरः” ।
इति महाभारते । विश्वः । धीमः ।

“स भवान् वित्तसम्पन्नः स्थितः पथि निरख्ये ।
मित्रार्थमभिनीतत्वं यथावत् कर्तुमर्हसि” ।
इति रामायणे ।)

अभिनेता, [ट] चि, (अभि + नी + कर्त्तरि टच् ।)
अभिनयकर्त्ता । केचो सञ्चोयाना इत्यादि भाषा ।
इति नाटकप्रसिद्धः ।

अभिपन्नः, चि, (अभि + पद् + कर्त्तरि क्तः ।) अप-
राधः । अपराधवान् । व्यापद्रुतः । प्राप्तविपत्तिः ।
अभियुक्तः । शत्रुणाक्रान्तः । इत्यमरः ॥ (स्त्री-
छतः । अङ्गीकृतः । अभिभूतः । पीडितः ।
“दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दा ।
पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति” ।
“दृष्टिर्दोषाभिपन्ना” । इति सुश्रुते ।)

अभिप्रायः, ए, (अभि + प्र + इन् + भावे णच् ।)
इच्छाविशेषः । तत्पर्यायः । आशयः २ कृन्दः ३ ।
इत्यमरः ॥ आकृतः ४ भावः ५ । इति जटाधरः ।
(अभिसन्धिः । हृद्गतो भावः ।
“दुर्योधन ममाप्येतत् हृदि सपरिवर्त्तते ।
अभिप्रायस्य पापत्वात् नैव तु विदूषोऽप्यहम्” ।
इति महाभारते । [इति मनु ।]
“तेषां स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक्” ।

अभिप्रेतः, चि, (अभि + प्र + इन् + क्तः ।) अभि-
प्रायविषयीभूतः । अभीष्टः । यथा,—
“कामाय तु हितं काम्यमभिप्रेतार्थसिद्धये ।
पार्वत्येन विधानेन तदप्युक्तं खगाधिपः” ॥
इति मविष्यपुराणः । (वाञ्छितः । सम्मतः ।)

अभिभवः, ए, (अभि + भू + भावे णच् ।) गर्व-
नाशः । परिभवः । पराभवः । इति शब्दरत्ना-
वली हेमचन्द्रः ॥ (पराजयः । तिरस्कारः ।
“रघोरभिभवप्राप्तिं शुचुभे दिवता मनः” ।
इति रघुवशे ।
“बलवानपि निक्षेपा कस्य नाभिभवास्पदः” ।
इति हितोपदेशे ।)

अभिभूतः, चि, (अभि + भू + क्तः ।) आनरहितः ।
तत्पर्यायः । इति कर्त्तव्यतामूढः २ विह्वलः ३
आकुलः ४ अभिमायः ५ विह्वलः ६ विह्वलः ७ ।
इति जटाधरः ॥ पराभूतः । भग्नदर्पः । तत्प-
र्यायः । आत्तगर्वः २ । इति जटाधरः ॥ आत्त-
गन्धः ३ । इत्यमरः ॥ अभिहतः ४ । इति
तट्टीका ॥

अभि

(“देवाभिभूतस्य युवामवोढ
ममस्य दोर्मर्भुवनस्य भारम्” ।

इति भट्टिः ।)

अभिभूतिः, स्त्री, (अभि + भू + भावे क्तिन् ।) अ-
नादरः । अवज्ञाः । इति शब्दरत्नावली । (परा-
भवः । पराजयः । मानभङ्गः । निकारः ।

“अभिभूतिमयादसूततः

सुखमुत्पन्ति न धाम मानिगः” ।

इति भारविः ।)

अभिमतः, चि, (अभि + मन् + कर्मणि क्तः ।) इष्टः ।
सम्मतः । यथा,—

“अभिमतफलश्रवो घाय पुष्कोर बाहु-
स्तयुः सुकुतुर्धे पक्षिणायानुकूलः” ।

इति भट्टिः ॥ (इष्टः । प्रियः । इष्टयज्ञः ।

“स माधवेनाभिभूतेन सरथा
रथा च साशङ्कमनुप्रयातः” ।

इति कुमारसम्भवे ।

“अनिशमपि मकरकेतुर्मनसो-
रजसावहमभिमतो मे” ॥

इति शाकुन्तले ।)

अभिमन्युः, स्त्री, (अभि + मन् + करणे ल्युट् ।)
प्राज्ञानः । आकारणः । इति हेमचन्द्रः ॥ डाकन्
इति भाषा । (मन्त्रपाठेन सस्वारकरणः ।

यथा,—

“दत्तात्रय एषिवीपात्रमिति पात्राभिमन्युम्” ।

इति याज्ञवल्क्यः ।)

अभिमन्युः, ए, (अभि मन्थते चक्षुः पीयतेऽनेन,
अभि + मन्थ + करणे घञ् ।) चक्षुरोगः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ अधिमन्यु इति वैद्यके पाठः ।
तस्य निदानसम्प्राप्तिरुपाणि ।

“उद्देरैरैरभिध्यन्दैरान्नामक्रियावतां ।

तावन्तन्त्रधिमन्या स्युर्गन्धे तीव्रवेदना ॥

उत्पाद्यत इवात्यर्थे नेत्र निर्मथ्यते तथा ।

शिरसोऽङ्गुष्ठं तु विद्यादधिमन्युः सखच्छेपः” ॥

स तु चतुर्विधः । यथा, “हृन्दादृष्टिः क्लेशिकः
सप्तरात्रादधिमन्यो रक्तजः पञ्चरात्रात् । यज्ञात्-
द्वै वातिकः सनिहन्त्यान्मिथ्याचारात् पैत्तिकः
सद्य एव” ॥ इति माधवकरः ॥

अभिमन्युः, पुं, (अभिमन्यते युद्धार्थं, अभि + मन् +
युच्, निपातनात् अनादेशाभावः ।) अर्जुनपुत्रः ।
स तु सुमद्भागमंशात् । इति महाभारतः ॥

अभिमरः, पुं, (अभिमन्यतेऽस्मात्, अभि + मर +
अप् ।) युद्धः । वधः । स्वसैन्यभयः । इति विश्व-
मेदिन्यौ ॥ बन्धनः । इति जटाधरः ॥ (संहारः ।
समरः । अवरोधः । खपत्ताद्वयः । सङ्केतस्थल-
निर्गमः । प्राणनिरपेक्षो यो द्रव्य हेतो वाङ्-
हस्तिन वा योधयति स अभिमरः इत्येके ।)

अभिमर्द्दः, पु, (अभि + मर्द् + भावे घञ् ।) अव-
मर्द्दः । पीडनः । सम्प्रायः । युद्धः । इति मेदिनी ॥
(शत्रुहृतपीडनः । विपक्षराजस्य उच्छेदसाधनः ।
“हृतोऽभिमर्द्दः कुबजि प्रसङ्गः” । इति महा-
भारते ।)

अभि

अभिमातिः, पुं, (अभि + मा + कर्त्तरि क्तिच् ।)
शत्रुः । इति हेमचन्द्रः ॥

अभिमानः, पुं, (अभि + मन् + भावे घञ् ।) अर्था-
दिना दर्पः । तत्पर्यायः । अहङ्कारः २ गर्वः ३
ज्ञानः ४ बोधः ५ प्रखयः ६ प्रेमप्रार्थना ७
हिंसा ८ हननः ९ इत्यमरमरतौ ॥ अयः १०
अवलेपः ११ दर्पः १२ अवज्ञाय १३ टङ्कः १४ ।
इति जटाधरः ॥ अपि च ।

“गर्वो मतोऽभिमानः स्यादहङ्कारश्च इति” ।

स्यादुद्धतमनस्कस्य मार्गचिन्तसमुन्नतिः ।

अहङ्कारस्य पर्यायः इति केचित् प्रचक्षते” ॥

इति शब्दरत्नावली ॥

अभिमानितः, स्त्री, (अभिमानः जातोऽस्य, अभि-
मान + इतच् । अभिमान्यतेऽञ्, अभि + मन् +
णिच् + आधारे क्तः ।) सुगतः । मैद्युनः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥ अभिमानयुक्ते चि । (गर्वः । मदः ।
दर्पः ।)

अभिमानो, [न्] चि, (अभिमन्यते, अभि + मन् +
णिनि ।) अभिमानयुक्तः । अभिमानयुक्तः ।
यथा,—

“कर्त्ता द्युतच्छलाणां जनुमयशरणीदीपितो सो
ऽभिमानो” । इति वेणीसंहारः ॥

अभिमायः, चि, (मायामविद्यामधिगतः, प्रादि-
समासः ।) इति कर्त्तव्यतामूढः । अभिभूतः । इति
जटाधरः ॥

अभिसुखः, चि, (अभिगतो मुखः । अन्त्यादयः कान्ता-
द्यर्थे द्वितीयया इति समासः ।) सम्मुखः । इति
जटाधरः ॥

अभियातिः, ए, (युद्धार्थमभिसुखः याति गमनः,
अभि + या क्तिच् ।) शत्रुः । इति हेमचन्द्रः ॥

अभियाती, [न्] ए, (युद्धार्थमभियानं गमनः, अभि-
+ या + भावे क्तः, इति ।) शत्रुः । इत्यमरः
टीकायां रायसुजुटः ॥

अभियुक्तः, चि, (अभि + युज् + क्तः ।) तत्परः । पर-
कटकशङ्कः । इति मेदिनी ॥

“उद्दामेन हिरदपतिना सन्निपत्याभियुक्तः” ।

इति उत्तरचरिते ।

“अभियुक्तो यदा पश्येत् न किञ्चिद्विदितमात्मना ।

युध्यमानस्तदा प्राप्नोति म्रियते रिपुणा सह” ।

इति हितोपदेशे ।) स्मृतिश्रास्त्रमते अभियोग-
विषयीभूतः । आसामी इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।

प्रत्यर्थी २ प्रतिवादी ३ । यथा,—

“अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यादपङ्गवं ।

मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः” ॥

इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥

अभियोक्ता, [क्] चि, (अभि + युज् + कर्त्तरि क्तिच् ।)
अभियोगकर्त्ता । विवादकर्त्ता । परिवादी इति
ख्यातः । तत्पर्यायः । वादी २ अर्थी ३ । यथा,—

“अभियोक्ता प्रगल्भत्वात् वक्तुं नेतृत्वमेतद्वि ।

तदा कालं प्रदातव्यं कार्यशक्त्यनु रूपतः” ॥

इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥

अभियोगः, पु, (अभि + युज् + भावे घञ् ।) अप-

अभि

राधादियोजनं। अन्येन विरोधे स्तार्थसम्बन्धितया राजसमीपे कथनं। आदास नाजिश इति ख्यात। यथा,—

“अभियोगमनिसीर्थे नैन प्रत्यभियोजयेत्”।

इति याज्ञवल्क्यः ॥ युद्धार्थाज्ञान। इति राय-सुकुट ॥ अपकारकरणेच्छापूर्वकाक्रमणं। तत्पर्याय। अभियुद्धः २। इत्यमरः ॥ उद्योग। इति हेमचन्द्रः ॥

“स प्रापदप्राप्तपराभियोगं भरेन्द्रगुप्तं नगरं मङ्गलार्त्तम्”।

इति कुमारसम्भवे ॥

अभिरामः, चि, (अभिरामते मनोऽत्र, अभि + रम् + आधारे घञ्।) रुचिर। सुन्दरः। इति हेमचन्द्रः ॥ (मनोहर। मनोह्र। रमणीय। आनन्दकरः।

“मनोऽभिरामा भद्रवन्तौ रथनेमिखनोन्मुखे”। इति रघुवंशे ॥

अभिरूपः, पु, (अभिरूप्य रूपमस्य।) परिहृत। इति हेमचन्द्रः ॥ कामदेवः। चन्द्रः। शिवः। विष्णुः। इति शब्दरत्नावली ॥

अभिरूपः, चि, (अभिरूपयति आस्तार्थं निरूपयति, अभिरूप + णिच् + षच्।) मनोहर। परिहृत। इति मेदिनी ॥ (“इयं हि रसभावविशेषदीप्तागुरोः विक्रमादित्यस्याभिरूपभूयिष्ठा परिषद्”। इति शाकुन्तले ॥)

अभिलापः, पु, (अभिलाप्यते मानसं कर्म्म कथ्यते-नेन, अभि + लप् + करणे घञ्।) शब्दः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सङ्कल्पाङ्गवाक्यं। यथा। “काम्याभिलापसहितं कुशतिजजलागारूपं सङ्कल्प आस्तार्थम्”। इति प्रक्रमाधिकरणं ॥ (वचनं। कथनं। वाक्यं।

“तथाभिलापसंसर्गयोग्यत्वविरहान्न च।

सविकल्पकसंवेद्य”। इति साहित्यदर्पणे ॥)

अभिजावः, पु, (अभि + जू + भावे घञ्।) हृदनं। इत्यमरः ॥

अभिलाषः, पु, (अभि + लष + भावे घञ्।) लोभः। तत्पर्यायः। इच्छा ९ आकाङ्क्षा २ स्पृहा ४ ईर्ष्या ५ लट् ६ वाक्छा ७ लिप्ता ८ काम ९ तर्षः १० मनोरथः ११। इत्यमरः ॥ काङ्क्षा १२ कान्ति १३ रुक् १४ रुचि १५ दोहद १६ अभिलास १७। इति शब्दरत्नावली ॥ अङ्का १८ लघ्या १९ मति २० क्रन्द २१। इति जटाधरः ॥ (“भवद्दय साभि-कार्यं सम्मति सन्देहनिर्णयो जातः”। इति शाकु-न्तले ॥ “अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे”। इति रघुवंशे ॥) सङ्गमेच्छा २२। इति रसमञ्जरी ॥

अभिजाषी, [न्] चि, (अभि + लप् + णिनि।)

अभिजाययुक्तः। यथा,—

“जलामिजाषी जलमाददाना

कायेव ता भूपतिरन्वगच्छत्”।

इति रघुवंशे ॥

अभिलाषुकाः, चि, (अभि + लप् + शीलार्थे उक्ताः।)

अभिजाययुक्तः। तत्पर्यायः। लुब्ध २ मृधु ३

अभि

गर्जनं ४ दृष्टाक् ५। इत्यमरः ॥ लोभी ६ विज्ञासविमवानस ७। इति जटाधरः ॥ (“जयमत्रभवान् नूनमरातिष्वभिलाषुकाः”। इति भारवि ॥)

अभिलासः, पु, (अभि + लप् + भावे घञ्।) अभि-लाषः। इच्छा। इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

अभिवादः, पु, (अभि + वद + भावे घञ्।) अप्रिय-वाक्यं। तत्पर्यायः। पारुष्य २। इत्यमरः ॥ (वन्दना। प्रणति। प्रणामः।

“अभिवादात्परं विप्रो व्यायासमभिवादयन्। असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत्” ॥

इति मनुः ॥)

अभिवादकः, चि, (अभि + वद + णिच् + ण्वल्।) वन्दनशीलः। तत्पर्यायः। वन्दारः २। इत्यमरः ॥ अप्रियवक्ता। पारुष्यार्थाभिपूर्ववदे कर्त्तरि णक् ॥ (प्रणामकारी। अभिवादनकारी।

“आगतोऽभीत्युवाचैनं भवन्तमभिवादकः”।

इति नक्षोपाख्यानं ॥)

अभिवादनं, स्त्री, (अभिमुखीकरणात् वादनं नामो-धारणपूर्वकमस्तारः, अभि + वद + णिच् + भावे ल्युट्।) नामोधारणपूर्वकनमस्तारः। अभि-वादये भो अमुकशर्माहमित्येव रूपः। तत्तु पाद-स्यर्पणपूर्वकनमस्तारः। तत्पर्यायः। पादग्रहण २। इत्यमरः ॥

“अभिवादनशीलस्य नित्यं दृढोपसेविनः।

चत्वारि संप्रवर्द्धन्ते आयुर्विद्यायशोवत्” ॥

इति मनुः ॥)

अभिव्याप्तिः, स्त्री, (अभि + वि + आप् + भावे क्तिन्।) सर्वत्रावस्थानं। सर्वतोदत्तिः। तत्पर्यायः। समुच्छन्नं २। इत्यमरः ॥

अभिग्रपनः, स्त्री, (अभि + ग्रप् + भावे ल्युट्।) मिथ्याभिग्रसनं। अभिग्रपः। अभिपूर्वग्रपघातो-र्भावेऽणट् ॥

अभिग्रप्तः, चि, (अभि + ग्रप् + क्तः।) प्राप्तमि-ग्रपः। शापग्रस्तः। यथा,—

“न नामयद्ग्रहं कुर्व्यात् कृपणस्य गुरोस्तथा। भार्याया अभिग्रप्तस्य जनकस्य विशेषतः” ॥

इति मेघदूतटीका ॥

“न क्रुध्यत्यभिग्रप्तोऽपि क्रोधनोयानि वर्जयन्”। इति रामायणे ॥ “अथ तेन निरुद्धा विक्रिया-मभिग्रप्तं फलमेतदन्वभूत्”। इति कुमारसम्भवे ॥)

अभिग्रस्तः, चि, (अभि + ग्रन्त् + क्तः।) परस्त्रिया परपुरुषे वा मैथुनं प्रति मिथ्यादूषितः। मैथुनं प्रति आहृतः। इति केचित्। उपपन्नपातकः। इति केचित्। मिथ्यादूषितमात्रं। इति केचित्। इति मरतः। तत्पर्यायः। आचारित २ चारित ३। इत्यमरः ॥ (प्राप्तापवादः।) अभिपक्रुष्टः।

“वत्सस्य ह्यभिग्रस्तस्य पुरा आत्रा यवीयसा।

नाभिर्दाह रोमाणि सत्येन जगतः सुग्र” ॥

इति मनुः। विनिन्दितः। विगर्हितः। पातक-कर्त्ता। [इति मनुः ॥)

“पापयोग्यमिग्रस्तस्य दान्मिको रसविक्रयो”।

अभि

अभिग्रस्ति, स्त्री, (अभि + ग्रन्त् + भावे क्तिन्।) लोकापवादः। इति हेमचन्द्रः ॥ (“स्यमन्तकं च सत्राजिताय दत्त्वा मिथ्याभिग्रस्तिविशुद्धम् अवाप”। इति विष्णुपुराणे ॥) याचना। इत्य-मरः ॥

अभिग्रामः, पु, (अभि + ग्रप् + घञ् लट्।) स्वर्ण-स्तेयं त्वया कृतमित्यादिमिथ्यादूषणं वाक्यं। मिथ्या-पवादः। तत्पर्यायः। मिथ्याभिग्रसनं २। इत्य-मरः ॥ क्रोधात् द्विजादिभिर्दुःखामिधारणः। इति पुराणः ॥ ब्राह्मणगुरुद्वयसिद्धानां अनिष्टाभिग्र-सनः। इति विजयरत्नितः ॥

“यस्याभिग्रामात् दुःखार्त्ता दुःखं विन्दति नैषधः”। इति नक्षोपाख्याने ॥)

अभिग्रहः, पु, (अभि + सन्ज + घञ् उपसर्गादिति घ ॥) पराजयः। आक्रोशः। शपथः। इति मेदिनी ॥ मिथ्यापवादः। इति मथुरानाथः ॥ आलिङ्गनं। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ सर्वतोभावेन सङ्गः। इति हलायुधः ॥ भूताद्यावेशः। यथा,—

“अभिघाताभिचाराभ्यामभिग्रहमिग्रामपतः”।

इति भाधवकारः ॥ (पराभवः। परिभूतिः।

“जाताभिग्रहो नृपतिर्निषङ्गा-

दुद्धर्तुमैच्छत् प्रसभोद्धृतादि”।

इति रघुवंशे ॥

“तोत्राभिग्रहप्रभवेन दत्ति

मोहेन सक्तमयतेन्द्रियाणां”।

इति कुमारसम्भवे ॥ शोकः। दुःखः। “अभि-ग्रहजडं विजज्ञिवानिति शिष्येण किलान्वयोध-यत्”। इति रघु ॥)

अभिग्रवः, पु, (अभि + स + षप्, गुणं घत्वञ्। यज्ञः। खानः। मद्यसन्धानं। तत्तु चिरस्थायित्वं मदेत्यादकद्रव्यं। इति मेदिनी ॥ यज्ञस्नानं सोमलतापानञ्च। तत्पर्यायः। स्त्र्या २ सवनं ३। इत्यमरः ॥

“भवेदभिग्रवः स्नाने मद्ये सन्धानयज्ञयो”।

इति मेदिनी ॥)

अभिग्रहः, स्त्री, काष्ठीकः। इति हलायुधः ॥ काँजि इति भाषा ॥

अभिघुतः, स्त्री, (अभि + स + क्तः घत्व ॥) काष्ठीकः। इत्यमरः ॥

अभिघेकः, पु, (अभि + सिच् + भावे घञ्।) खानं। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

“एकदा सोऽभिघेकार्थमाजगाम महानदरं”।

इति विष्णुपुराणे ॥

“निर्हन्तपर्यन्तजलाभिघेकाः।

वासोवसानामभिघेकयोग्य”।

इति कुमारसम्भवे ॥)

अथ ५ दोलयात्राभिघेकद्रव्याणि लिख्यन्ते। श्री-तलजल १ गोमयं २ गोमूत्रं ३ दुग्ध ४ दधि ५ घृत ६ कुशोदक ७ शङ्खोदकं ८ चन्दनोदकं ९ कुङ्कुमोदक १० फलोदक ११ पुष्पोदक १२ घन्दन-पिष्टामलक्युद्धर्तनं १३ सगन्धजलं १४ तेनाल-वारस्नानं तत्र द्वितीयसप्तमाष्टमवारं दुग्धघृत-

अभि

मधुयोजन । गन्धोदक १५ । तेन पञ्चधा स्नान । तीर्थजल १६ गङ्गोदक १७ वल्मीकतोय १८ सर्वौषधिजल १९ सहस्रधाराजल २० घटोदक २१ केवाश्विन्मते अष्टोत्तरशतघटोदक । इति उत्कलखण्ड ॥ * ॥ अथ लङ्घनन्दिकेश्वरपुराणोक्तानि ॥ दुर्गापूजाभिषेकद्वयाणि लिख्यन्ते । पिथामलकीयुक्तहरिद्रा १ । तथा दर्पणप्रतिबिम्बे देवीमुद्वर्त्य यथाक्रम वक्ष्यमाणप्रत्येकद्रव्येण मन्त्र पठित्वा स्नापयेत् । शुद्धजल २ प्रसूजल ३ गङ्गाजल ४ गन्धोदक ५ पञ्चगव्य प्रत्येक यथा— गोमूत्र ६ गोमय ७ दुग्ध ८ दधि ९ घृत १० कुशोदक ११ पश्चामृत १२ शिशिरोदक १३ मधु १४ पुष्पोदक १५ इक्षुरससागरोदके १६ सर्वौषधिमधौषधिजल १७ पञ्चकषायोदक १८ अष्टमृत्तिका १९ फलोदक २० उष्णोदक २१ सहस्रधाराजल २२ अष्टकलसोदक यथा । च्योम-गङ्गाम्बुपूर्णाष्टकलस २३ मेघतोयपूर्णद्वितीयकलस २४ सारस्वततोयपूर्णद्वितीयकलस २५ सागरोदकपूर्णचतुर्थकलस २६ पद्मरेणुमिश्रितजल-पूर्णपञ्चमकलस २७ निर्भरोदकपूर्णषष्ठकलस २८ सर्वतोर्ध्वाम्बुपूर्णसप्तमकलस २९ शुद्धजलपूर्णाष्टमकलसः ३० ॥ * ॥ नानापद्धतियु द्रव्याणां युत-क्रमपुनरुक्त्याधिक्यानि सन्ति यत्र यान्युक्तातिरि-क्तद्रव्याणि तानि लिख्यन्ते । यथा । नदी १ नारि-केल २ रत्न ३ लटि ४ कर्पूर ५ चन्दन ६ अङ्गूर ७ स्वर्ण ८ रजत ९ गोरोधना १० कुङ्कुम ११ श्रीफल १२ धान्य १३ दूर्वा १४ शर्करा १५ सरोवर १६ अस्त्र १७ गङ्गासागर १८ पञ्चशस्य १९ तिल २० ऋद २१ पुष्करिणी २२ कूप २३ फलमूल २४ अर्घ्य २५ घटघृतुद्य २६—जलानि । श्रीतलज-लक्ष २७ । तिलतैल १ गन्धतैले २ । नदीकूल १ वराहदन्त २ वेश्यादार ३ राजदार ४ लघुशृङ्ग ५ वल्मीक ६ चतुष्पथ ७ पारावार ८ देवदार ९ गङ्गा १०—मृत्तिका ॥ गजदन्त ११ नद १२ उभय-कूल १३ नागर १४ गोष्ठ १५ शिपथ १६—मृत्तिका इति केचित् । पश्चामृत प्रत्येक सर्वौ-षधिमधौषधी एषक् । पञ्चकषाया प्रत्येक ॥ पश्चामृततिरिक्तमधुघृतदुग्धानि ॥ उद्घर्तनद्रव्ये केवलहरिद्रा इति केचित् । तैलहरिद्रा इति केचित् । गन्धपिष्टपञ्चशस्यपूर्णमिति केचित् । कालीपुराणदेवीपुराणोक्तपद्धतिविधितथा । तासां मध्ये पूर्वोक्तातिरिक्तद्रव्याणि लिख्यन्ते । यथा । प्रवाल १ मरकत २ पद्मराग ३ सुक्ता ४ मा-णिष्य ५ वैदूर्य ६ पद्म ७ कङ्कर ८ कुमुद ९ खण्ड १० अलक्त ११ वापी १२ रक्तचन्दन १३ नागातीर्थ १४ हरिद्रा १५ पिष्ट १६ शालि-तखुल १७ सिद्धार्थ १८—जलानि ॥ पञ्चतीर्थ-मृत् १ । विष्णुतैल १ । उद्घर्तनद्रव्य तैलहरिद्रा-युक्तामलकी १ ॥ * ॥ अथ लङ्घनन्दिकेश्वरदेवी-कालीपुराणपद्धत्युक्ताष्टकलसस्नानकालीनरागिणी-रागवाद्यानि ॥

अभि

४ । मालसी १ मङ्गलोत्सव १
५ । वाराडी १ इन्द्रविजय १
६ । मालवः १ विजय १
७ । देवकीरी १ भुवनविजय २
८ । मालवगौड २ मङ्गलविजय २
९ । ललिता २ दुन्दुभि २
१० । वाराडी ३ विजय ३
११ । मालव ३ देवोत्सव ३
१२ । विभाषा ३ दुन्दुभि ३
१३ । देशाल ४ राजाभिषेक ४
१४ । देशाल ४ घनताल ४
१५ । भैरवी ४ वशी ४
१६ । धातुषी ५ मधुरी ५
१७ । भालवी ५ मधुकर ५
१८ । कोडा ५ इन्द्राभिषेक ५
१९ । भैरवी ६ करताल ६
२० । भैरवी ६ ढका ६
२१ । वागाडी ६ शृङ्ग ६
२२ । गुज्जरी ७ वशी ७
२३ । वसन्त ७ शृङ्ग ७
२४ । वसन्त ७ पञ्चशब्दः ७
२५ । वसन्त ८ पञ्चशब्द ८
२६ । कोडा ८ मृदङ्ग ८
२७ । धातुषी ८ विजयः ८
अथ देवप्रतिष्ठाभिषेकद्वयाणि । नदी १ नद २ सागर ३ निर्भर ४ मेघजलानि ५ पश्चामृत ६ कुशोदकसहितपञ्चगव्य ७ अश्वखुर ८ गजदन्त ९ पर्वत १० कुश ११ वल्मीकमृत्तिका १२ तिलतैल १३ घृत १४ पञ्चकषायोदक १५ ध्यान १६ चम्पक १७ शमी १८ पद्म १९—करवीरपुष्पाणि २० तुलसी २१ कुन्द २२—श्रीफलपत्राणि २३ तिल-कल्कशालितगुलविस्वपत्रामलकपूर्णान्यतममार्ज-नद्रव्य २४ उष्णोदक २५ तीर्थोदक २६ अष्टो-त्तरशतकुम्भा तदङ्गवा विग्रतिर्वा एको वा २७ । वैदिकाष्टोत्तरशतपलेन लौकिकपञ्चदशिकशत-त्रयतोलकमितेन जलेन एषक् एषक् घटेन द्रव्य-मालोद्य कार्य ॥ अष्टाक्षौ तु । वल्मीकमृत्तिका । गोमय । शुक्लगोमय । भस्मयुक्तपरिमितजल । गन्धयुक्तजलञ्च । इति देवप्रतिष्ठातत्त्व ॥ * ॥ अथ राजाभिषेकद्वयाणि । मृगधर्मास्तोत्रोक्तद्वैत-स्वर्णभद्रासन १ गङ्गायमुनासङ्गमजल २ यावत्-पुण्यनदीजल ३ पूर्वमुखनदीजल ४ पश्चामुखनदी-जल ५ तिर्यङ्मुखनदीजल ६ सर्वसमुद्रजल ७ क्षी-रिच्छप्रवालयुक्तपद्मोत्पलविमिश्रितालङ्कृतकाञ्चन-पूर्णकुम्भाः ८ रुचकाः ९ रोचना १० घृत ११ मधु १२ दुग्ध १३ दधि १४ पुण्यतीर्थमृत्तिका १५ पुण्यतीर्थजल १६ मङ्गलद्रव्य १७ मणिदण्डश्चेत-चामरश्चजल १८ माल्यभूषितश्चेतच्छत्र १९ श्वेत-लघ २० श्वेताश्व २१ महागजवर २२ वराम

अभि

रगभूषिताष्टकान्या २३ सर्ववादित्राणि २४ अ-लङ्कृतवन्दी २५ । इति वाल्मीकरामायणे अथो-ध्याकाण्ड ॥ * ॥ अथ राजाभिषेकविधिः । पुरो-हितो राज्ञ प्रजापालनाधिकारसिद्धयर्थं परदिने ऽभिषेके कर्तव्ये पूर्वदिने गणेशमाष्टकापूजन-पुण्याहवाचननान्दीप्रवृत्ति पूर्वोक्तं कुर्यात् । राजा-राज्ञी च नियमं कृत्वा उपवासं कुर्यात् । पर-दिने अमात्यसामन्तसहितं पुरोहितं कृतमङ्गल-खानौ राज्ञोराज्ञानौ मणिकाञ्चनपृथिवीपुष्पाणि-स्पर्शयित्वा नागारजचन्द्रातपोपशोभितमण्डप-मध्ये व्याघ्रचर्मोच्छादित्वासने उपवेशयेत् । तत-पूर्वोत्तरगोष्ठां वेदीं कृत्वा तत्र खट्वोक्तविधि-नाभि सस्याप्य हृताक्ता पलाशाश्वत्यश्मोसमिधो-वैदिकैर्मन्त्रैर्जुह्यात् । तत औदुम्बरखुवेण वैदि-कमन्त्रैर्हृताङ्गतीर्जुह्यात् । तत सर्वतोभद्रम-ण्डपे स्थापितस्वर्णरजतताम्रमृगमयकलसस्यसर्वौ-षधिपञ्चवैशालवङ्गादि-सुगन्धिद्रव्यसवासितपुण्य-नदीतोयं सुवर्णविभूषितशङ्केन ऋत्विग्भिः सह-गृहीत्वा तुर्यघोषैर्मङ्गलपाठे राजसूयवाजपेय-महाभिषेकोक्तसूक्तमन्त्रे सस्त्रीक राजानं प्राङ्-मुखं मूर्द्ध्नि कन्याभिः सहोभिषिचेत् । ततोऽमा-त्यादयः सर्वे अभिषिचेयुः । तत पुरोहित-मन्त्रिसामन्तप्रवृत्तिपुरुषा अलङ्कृताभिः कन्याभिः सह सुवासोगन्धमाल्याद्यलङ्कृतराज्ञीराश्वोर्षण्डे-कुङ्कुमाङ्गुरकलस्योदिद्वयैस्तिलकं दधुः । ततो-राज्ञो मूर्द्ध्नि किरीटं दत्त्वा कृत्वाभामरादिराज-चिह्नद्रव्याणि समुपकल्पेयुः । ततो दुन्दुभिस्तिल-पुण्याहचतुर्वेदघोषैः खकुलक्रमागतनाम्ना अमुक-त्वं राजा भव इत्युक्त्वा राजोपरि श्वेतकुसुम-लाजाक्षतादि विकीरेयुः । ततो वन्दितो माग-धाश्च स्तुतिं कुर्युः । ततो ब्राह्मणा आश्रिप्त-कुर्युः । तत अमात्यादयः राज्ञे उपायनानि दत्त्वा-नमस्कुर्युः । इति महाभारतादयः ॥ * ॥
अभिषेयान, स्त्री, (सेनया अभियानम् । सेना-शब्दात् णिच्, ल्यट् । उपसर्गात् सुनोतीति-षत्वम् ।) शत्रुं प्रति सेनासहितगमन । सेनया-सह करणभूतया वा विजिगीषो शत्रोरभि-मुख्येन गमन । इत्यमरभरतौ । (“यत् सेनयामि-गमनमरौ तदभिषेयानम्” । इत्यमरः ।)
अभियुत, त्रि, (अभि + यु + कर्मणि क्तः ।)
वर्यित । स्तुत । इत्यमरः । (“अभियुतो विश्वदत्ता-प्रसूने” । इति भागवतपुराणे ।)
अभियन्त, पु, (अभि + ह्यन् + घञ् । “अनुविप-र्यभिनिभ्यः स्यन्तेरप्राणिषु” इति षत्वः ।) अति-वृद्धिः । आखातः ।
“अलकामतिवाह्यै वसति वसुसम्पदाम् ।
स्वर्गाभिष्यन्तवसनं कृत्वेवोपनिषेधितम्” ।
इति कुमारसम्भवे ।) चक्षुरोगविशेष । इति-मेदिनी । तस्य निदानं सम्पादितम् । यथा,—
“उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्-दूरेच्छायात् स्रवविपर्ययाच्च ।
खेदाद्रोधूमनिबेवणाच्च

अभि

कूर्देर्विधाताहमनावियोगात् ॥
 द्रवात्तथाह्नामिश्रि सेविताश्च
 विग्नमूत्रवातक्रमनिग्रहाश्च ।
 प्रसक्तसंरोदनशोककोपा-
 च्छिरोऽभिधातादतिमद्यपानात् ॥
 तथा षट्पुनाश्च विपर्ययेण
 क्षेप्राभिधातादतिमैथुनाश्च ।
 वाष्पयद्वात् सूक्ष्मगिरीक्षणाश्च
 नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषा” ॥

स च चतुर्विधः । यथा,—

“वातात् पित्तात् कफादभिमध्यन्धतुर्विधः ।
 प्रायेण जायते घोर सर्व्वेनैवामयाकर ॥

निस्तोदनस्तम्भनरोमर्ह-
 सधर्मपारुष्यशिरोऽभिधाता ।
 विशृङ्खलभाव शिशिराश्रुता च
 वाताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
 दाहप्रपाकौ शिशिराभिगन्दा
 धूमायनं वाष्पसमुच्चयश्च ।
 उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च
 पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
 उष्णाभिगन्दा गुरुताक्षिशोथ
 कण्डूपदेषावतिशीतता च ।
 स्यादो वज्रं पिच्छिल एव चापि
 कफाभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
 ताम्राश्रुता क्षोदितनेत्रता च
 राज्य समन्तादतिक्षोदितश्च ।
 पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि
 रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति” ॥

इति माधवकरः । तस्य चिकित्सा यथा,—

“हे पादमध्ये पृथुसन्निवेशे
 शिरोगते हे वज्रधा हि नेत्रे ।
 तां प्रोक्ष्योत्सादनक्षेपनादीन्
 पादप्रयुक्तामयनं नयन्ति” ॥

प्रोक्ष्य सेधन । उत्सादनं उद्वर्तन ।

“मणोश्वासघट्टनपीडनाद्यै-
 क्ता दूषयन्ते नयनानि दुष्टा ।
 भवेन्महादृष्टिद्वितानि तस्मा-
 दुपानदभ्यङ्गनधावनानि” ॥

मलं धूल्यादि । मलादिभिर्दुष्टाः ता शिरानय-
 नानि दूषयन्ते इत्यन्वयः ।

“चक्षुष्यां शालयो मुद्रा यवा मासन्तु जाङ्गलं ।
 यक्षिमास विप्रेषेय वास्तूकं तण्डुलीयक ॥

पटोलककौटकारवेल्ल-
 फलानि सर्पिःपरिपाचितानि ।
 तथैव वार्त्ताकुपुल्ल नवीनं

दृष्टोद्विहं खादु तथापि तिक्त ॥
 कद्रुश्चगुरुतीक्ष्णोष्णमासनिष्पावमैथुनं

मद्यवक्षुरपिष्टाकमत्स्यशकविरूढं ।
 विदाहीन्यम्पानानि न हितान्यक्षिरोगिणः ॥

सेक आश्रोतनं पिण्डी विज्ञानसर्पणं तथा ।
 पुटपाकौऽङ्गनं वैभिः कर्त्तव्यं प्रमुपाचरेत्” ॥

कल्कविधिः । तत्र सेकविधिः ।

अभि

“सेकस्तु सूक्ष्माधारामि सर्व्वस्मिन्नयने हितं ।
 मीक्षिताक्षस्य मर्त्यस्य प्रदेयश्चतुरङ्गुल ॥
 स चापि स्नेहो वाते पित्ते रक्ते च रोपणः ।
 लेखनस्तु कफे कार्य्यस्तस्य मात्रा विधीयते ॥
 घटभिर्वाचा शतै स्नेहे चतुर्भिस्तैस्तु रोपणे ।
 तैस्त्रिभिर्लेखने कार्य्यं सेको नेत्रप्रसादने ॥
 निमेषोन्मेषयो पुसामङ्गल्याच्छोटिका तथा ।
 गुर्व्वक्षरोच्चारण वा वाङ्मात्रेण स्मृता बुधैः” ॥
 छोटिका दुटकी इति लोके ।
 “सेकस्तु दिवसे कार्य्यो रात्रौ चात्यन्तिके गदे” ।
 स यथा,—

“एरण्डदलमूलकप्रहतमाजं पयो हितं ।
 सुखोष्णं नेत्रयो सिक्तं वाताभिध्यन्दाशनं ॥
 पथ्याक्षामलखसुखसवल्कलकल्केन सूक्ष्मवस्त्रेण ।
 कृत्वा पोदलिका तामहिर्गोत्र्यद्रवेणाह्ता ॥
 निदधीत लोचने स्यात् सर्वाभिध्यन्दसत्तय प्रीष्टः ।
 योगोऽयमभिभिरुक्तो जगदुपकाराय कारुणिकैः ॥
 मुक्ता पाणितल छद्वा चक्षुषोर्यदि दीयते ।
 अचिरेणैव तद्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥
 स्नानं कृष्णतिलैश्चापि चक्षुष्यमणिनापहं ।
 आभूते सततं स्नानं परं दृष्टिबलावहं ॥
 त्रिफलायाः कषायस्तु धावनान्नेत्ररोगजित् ।
 कवलाभुखरोगघ्न पानतं कामलापहं” ॥ * ॥
 अधाश्रोतनविधिः ।

“क्षायत्तीरद्रवस्नेहविन्दूना यत्तु यातन ।
 ह्यङ्गुलीन्मोहिते नेत्रे प्रोक्ष्यमाश्रोतनश्च तत् ॥
 विन्दवोऽष्टौ लेखनेषु रोपणे दशविन्दवः ॥
 स्नेहो द्वादश प्रोक्षास्ते शीते कोष्णरूपिणः ॥
 उष्णे तु शीतरूपाः स्युः सर्व्वत्रैवैष निश्चयः ॥
 वाते तिक्तं तथा स्निग्धं पित्ते मधुरशीतक ।
 कफे तिक्तोष्णरूढं स्यात् क्रमादाश्रोतनं हितं ॥
 आश्रोतनानां सर्व्वेषां मात्रा स्याद्वाक्क्षतोन्मिता ।
 ततः परं लोचनाभ्यां भेषजाय नयो मतः ॥
 अश्रोतनं न कर्त्तव्यं निशार्थां केनचित् क्वचित्” ।
 तदुपयथा,—

“विन्द्यादिपद्ममूलेन रूह्येरेण्डशिशुभिः ।
 क्षाय आश्रोतने कोष्णो वाताभिध्यन्दाशनः ॥
 त्रिफलाश्रोतनं नेत्रे सर्वाभिध्यन्दाशनं” ॥ * ॥
 अपि पिण्डीविधिः ।

“उत्तमैयजकल्कस्य पिण्डी च कोलमात्रया ।
 वस्त्रखण्डेन सदद्वाभिध्यन्द्वाश्रयणाश्रिणी ॥
 स्निग्धोष्णा पिण्डिका वाते पित्तेषां शीतला मता ।
 रूक्षोष्णा स्नेहयि प्रोक्ता विधिपक्ता दुधैरय” ॥
 सा यथा,—

“एरण्डपत्रमूलतल्लिनिर्मिता वातनाशिनी ।
 घात्री विरचिता पित्ते शिशुपत्रकृता कफे ॥
 गन्धपत्रकृता पिण्डी पित्तस्नेहाहरी भवेत् ।
 मृगो निम्बदले पिण्डी सुखोष्णा स्वल्पसंघवा ॥
 धार्या नेत्रेऽग्निलक्ष्मणशोथकाण्डूयाहरी ।
 त्रिफला पिण्डिका नेत्रे वातपित्तकफापहा” ॥
 पथ्याक्षामलखसवल्कलकल्कोऽहिर्गोत्र्यजगदुप-
 तेन विरचिता पिण्डी प्रमयति सकलानभिध्यन्तान्” ॥

अभि

इति भावप्रकाशः ॥

अभिध्यन्दिरमणः, स्त्री, (अभिध्यन्द' प्रधाननगर-
 स्यातिदृष्ट्या तत्प्रतिष्ठाने स्थापनं स एव विद्यते
 ऽत्र इति, रमतेऽत्र रम + आधारे ल्युट्, तत्
 कर्मधारयः) । प्रधाननगरसन्निहितनगरं । तत्प-
 र्याय । शाखानगरं २ । इति जटाधरः ॥

अभिसन्तापः, पु, (अभिसन्ताप्यतेऽत्र, अभि + सम्
 + तप् + शिच् + आधारे अच्) युङ् । इति
 हलायुधः ॥

(“जन्य स्यादभिसन्ताप संमदोवियहस्तथा” ।

इति हलायुधः) ।

अभिसन्धान, स्त्री, (अभि + सम् + धा + भावे ल्युट्) ।
 वञ्चनं । प्रतारण । इति हेमचन्द्रः ॥

(“परामिसन्धानपरं यद्यप्यस्य विचेष्टित ।

जिगीषोरश्वमेधाय धर्म्मामेव बभूव तत्” ॥

इति रघुवंशे ।)

अभिसन्धि, पु, (अभिसन्धान अभि + सम् + धा +
 भावे क्ति ।) अभिसन्धानं । उद्देशः । यथा,—

“पितृन्मस्ये दिवि ये च मूर्त्ताः,

स्वधाभुज काम्यफलामिसन्धौ ।

प्रदानशक्ताः सकलैष्मिताणां,

विमुक्तिदा येऽनभिसन्धितेषु” ॥

इति रुचिस्तवः ॥

(“अथ ते मुनयो दिव्या प्रेक्ष्य हैमवतं पुरं ।

सर्गाभिसन्धिसृष्टत वञ्चनामिव मेनिरे” ॥

इति कुमारसम्भवे ।)

अभिसम्पात, पु, (अभिसम्पात्यते योद्धा यत्र, अभि
 + सम् + पत् + आधारे घञ्) युङ् । इत्यमरः ॥

अभिसर, पु, (आभिसमुखेन सरति, अभि + ह +
 पचाद्यच्) सहायः । अनुचरः । इत्यमरः ॥

(“राजा राज्यवर्द्धनं महासामन्तैः कृत्वा सामि-
 सरम् उत्तरापथ्यं प्राहिणोत्” । इति हर्ष-
 चरिते ।)

अभिसर्जनं, स्त्री, (अभि + हञ् + भावे ल्युट्) ।
 दानं । नष्टः । इति धरणी ॥

अभिसार, पु, (अभि + ह + आधारे घञ्) कर्त्तुं ।
 युङ् । सहायः । साधनं । इति धरणी ॥ स्त्री-

पुसयोरन्यतरस्यान्यतरार्थं सञ्ज्ञेतस्यलगाभगं । इत्य-
 णङ्गारशास्त्रं । (“रतिसुखसारे गतसमिसारे

मदनमगोहरवेश” । इति गीतगोविन्दे । “एवं
 कृताभिसाराणां पुंसलोभां विनोदने” । इति

साहित्यदर्पणे ।)

अभिसारिका, स्त्री, (अभिसरति कान्तनिर्हिङ्-
 संकेतस्थान गच्छति या, अभि + ह + ण्वण्,
 स्त्रियां टाप्) । स्त्रीयादिबोद्धशान्तिकांमध्ये अष्टा-
 वस्थाविशिष्टाष्टनायिकान्तर्गतनायिकाभेदः । अस्या
 लक्षणं । सञ्ज्ञेतस्यले खयं शमनकर्त्री एवं धिय-
 गमनकारयिणी । अस्याश्चेष्टा । समयानुरूप-
 भूषणं । श्रद्धा । बुद्धिर्गुणः । कपटसाहसादिः ।
 सा चिविधा । दिवामिसारिका १ व्योत्वामि-
 सारिका २ अम्भकाराभिसारिका ३ । इति हस-
 मञ्जरी ॥

अभी

अभे

अभ्य

(“कान्तार्थिनी तु या याति सकेत साभिसारिका” इत्युक्तशब्दाणां कान्तप्रार्थनया स्वयं सकेतस्थान-
गामिनीस्वस्थाने वा कान्तानन्दनकारिणी नायिका।
यदुक्त दर्पणकारे ।

“अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशवदा ।

स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैश्च साभिसारिका” ॥)

अभिहार, ण, (अभि + ह + घञ्) चौथे। सम्मुखे
हरण। तत्पर्यायः। अभियुद्ध २। इत्यमरः ॥
समृद्धन। कवचधारण। अभियोगः। अपधिकीर्ष-
याभिगम्याक्रमण। इति मेदिनी ॥ (साहस।
अपहरण।

“यस्याभिहारं कुर्याच्च स्वयमेव नराधिपः” ।

इति महाभारते ।)

अभिहित, चि, (अभि + धा + कर्मणि क्त्वा ।)
उक्त। कथित। इत्यमरः ॥

(“अर्धनाभिहितोऽर्थं प्रत्यर्थी यदि त तथा।
सम्भोजिनी साभिहिता पैशाची दक्षिणा द्विजैः” ॥
इति मनु ।)

अभीक, ण, (अभि + कन्, “अनुकामिकाभीका
कामयिता” इति पाणिनिस्मृतम् ।) कवि। इति
मेदिनी ॥ सामी ॥ इति हलायुधः ॥ (पति।
कानुक। कामी।

“ददृशे पर्याशाणां राज्ञस्याभीकयाय स” ।

इति भट्टिकाव्ये ।

उत्सुक। क्रूर। निष्ठुर। निर्भय। निश्चुड।
“अभीक कामुके क्रूरे निर्भये त्रिषु ना कवौ” ।

इति मेदिनी ।)

अभीक, चि, (अभि + कन् ।) कामुक। क्रूर।
उत्सुक। निर्भयः। इति शब्दरत्नावली ॥

अभीक्षित, चि, (अभ्याप्तुं प्राप्तुमिच्छ, अभि + ध्याप्
+ सन् कर्मणि क्त्वा ।) वाञ्छित। अभीष्ट।
इत्यमरः ॥

(“मेने मेनापि तत्सर्वं पत्युः कार्यमभीक्षित” ।
इति कुमारसम्भवे ।)

अभीर, ण, (अभीरयति गा अभिमुखीकृत्य गोष्ठं
नयति, अभि + ईर + णिप् + अच् ।) अभीर।
गोपः। इत्यमरटीकाया रमानाथः ॥

अभीरु, ण, (भी + कर्त्तरि शीलार्थे क्त्वा ततो नञ्
समासः ।) भैरव। यथा,—

“अभीरुर्भैरवो भीरुर्भूतपो योगिनीपति” ।

इति वट्टकभैरवस्तवः ॥ निर्भये चि ॥ (निर्भीक।
भयहीन। निश्चुड। “स्थाने युद्धे च कुशलान-
भीरुनविकारिणः” इति मनु ।)

अभीरु, स्त्री, (भी + कर्त्तरि क्त्वा शीलार्थे, नञ्-
समासः ।) शतमूली। इत्यमरः ॥

अभीरुपत्नी, स्त्री, (भी + कर्त्तरि क्त्वा शीलार्थे, नञ्-
समासः, वा स्त्रियां ऊङ् अस्फुटितपञ्चत्वात्
तस्यास्तथात्व, न भीरुणि पञ्चाणि यस्या सा,
स्त्रियां ङीप् ।) शतमूली। इत्यमरः ॥

अभीष्ट, ण, (अभित इति सुखं तनूकरोति, अभि
+ शो + क्त्वा, एषोदरादित्वात् दीर्घः ।) प्रयच्छः।
वाग्दोर इति भाषा । (“स्त्रिरा वसन्तु नेयोरथो

अथवा स एयां सुसंस्तुता अभीष्टव” । इति ऋक् ।
वेदेऽस्य प्रचुरप्रयोगः ॥ किरण। इति हलायुधः ॥
अभीष्ट, स्त्री, (अभित अन्तुते व्याप्नोति, अभि +
अश् + कर्त्तरि उन्, एषोदरादित्वात् अणोपो
दीर्घः ।) अङ्गुलि। वेदेऽस्य प्रचुरप्रयोगः ॥

अभीषङ्ग, ण, (अभि + सन्ज घञ्, दीर्घः ।) आ-
क्रोश। इत्यमरः ॥

अभीयु ण, (अभि + इय् + उ।) किरण। इत्यमरः ॥
कामः। अनुराग। इति शब्दरत्नावली ॥

अभीष्ट, चि, (अभि + इय् + कर्मणि क्त्वा ।)
वाञ्छित। तत्पर्यायः। अभीक्षित २ इच्छ ३
दयितं ४ वक्ष्य ५ प्रिय ६। इत्यमरः ॥

(“प्राणायामान्नोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा” ।
इति हितोपदेशः ।

“अभीष्टायामभूदन्नक्षान् पितुरत्यन्तवक्ष्य” ।
इति विष्णुपुराण ।)

अभीष्टा, स्त्री, (अभि + इय् + क्त्वा, स्त्रियां ङीप् ।)
रेणुकानामगन्धद्रव्य। इति शब्दचन्द्रिका ॥
“ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्लीयथ द्विजा।
हरेणु रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी ॥
ताम्बूल्या कटुकामोष्टा देवामोष्टा मृहाशया” ।
इति शब्दचन्द्रिका ।)

अभीष्टु, स्त्री, (क्षयमभिगत, प्रादिसमास एषो-
दरादित्वात् दीर्घः अणोपस्य ।) भृश। नित्य।
तदुक्तक्रिययोऽस्ति। इति मेदिनी ॥ (एन एन।
शब्दत्वं। अविरत। निरन्तर। “उदीर्गारागप्रति-
रोधक जनैरभीष्टमनुसृतयातिदुर्गमः” । इति
माघ ॥

“इच्छन्त्यभीष्टं क्षयमात्मनोऽपि
न क्षातयन्त्यकुलस्य लक्ष्मी” ।

इति भट्टिकाव्ये ।)

अभीष्टु, य, (अभि + क्षु तेजने ङसु, एषोदरा-
दित्वात् दीर्घः “खरादिनिपातमवययम्” इति
अथय ।) एन एन। अनारत। इत्यमरः ॥

अभुक्त, चि, (सृज् + भावे क्त्वा अर्श आद्यच् विद्य-
मानार्थे, नञ्समासः, वा सृज् + कर्मणि क्त्वा,
नञ्समासः ।) उपवासी। यथा,—

“अभुक्तस्य दिवानिद्रा पाषाणमपि जीर्यति” ।
इति वैद्यक ॥ अक्षतभोजन वस्तु ॥ (सुक्ता ब्राह्मणा
पीता गाव इति पाणिनिभाष्यम् ।) नासुक्त क्षीयते

कर्म कल्पकोटिशतैरपि” । इति पुराणम् ।)

अभूमि, स्त्री, (न भूमि, नञ्समासः ।) स्थाना-
भावः। अनाधारः। आश्रयाभावः। यथा । “अभूद-
भूमि प्रतिपत्तज्जन्मना मियाम्” इति माघ ॥

“नाभूदभूमिः स्मरशायकानाम्” इति नैषध ॥

अभेद, चि, (नास्ति भेदो यस्य स ।) भेदरहितः।
अविशेषः। यथा,—“अभेदः शिवरामयो” इति
पुराण ॥ (तादात्म्यम् ।

“काकं ह्येष पिकं ह्येष स्वभेदः पिककाकयोः।
वसन्ते समुपायाते काकः काकः पिकः पिकः” ॥
इति नीतिरत्ने । “भेदेऽप्यभेदः सम्बन्धे सम्बन्ध-
स्तद्विपर्ययौ” । इति साहित्यदर्पणे ।)

अभेद, स्त्री, (भेत्तुं न शक्यते, भिद् + शक्यार्थे क्त्वा,
नञ्समासः ।) होरकः। इति राजनिर्घण्टः।
अभेदनीयवस्तुनि चि । यथा,—
“अस्त्राण्यनेकरूपाणि तथामेदश्च दशन” ।
इति देवीमाहात्म्य ॥

अभोजन, स्त्री, (भुज् + भावे ल्युट्, नञ्समासः ।)
भोजनाभावः। उपवासः। यथा,—

“अजीर्णं भोजनं येषां जीर्णं येषामभोजनं।
रात्रावभोजनं येषां तेषां नश्यन्ति धातवः” ।

इति वैद्यक ॥ (अनशन।
“वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे।
क्षातकप्रतक्षोपे च प्रायश्चित्तमभोजनं” ॥

इति मलमासतत्त्व ।)

अभ्यय, चि, (अभिमुखमय यस्य तत् ।) समीप।
निकाटः। इत्यमरः ॥

सम्यङ्ग, ण, (अभि + अन्ज घञ् कुल्वं ।) तैलमर्दः।
तत्पर्यायः। स्नेहन २। इति राजनिर्घण्टः।

यथा,—
“तैलमल्पं यदङ्गेषु न च स्यादुवाञ्छतर्पणं।
सा मार्यं पृथगभ्यङ्गो मस्तकादौ प्रकीर्तितः।
अभ्यङ्गमाधरेन्नित्यं स जरायमवातहा।
शिरःश्ववगपादेषु त विशेषेण शीलयेत्” ।

इत्यायुर्वेदः ॥ * ॥ अथ गुणाः । मादवकारिणः।
कफघातनाशित्वं। धातुपुष्टिजनकत्वं। तम्रवर्ण-
प्रदत्वञ्च ॥ पादाभ्यङ्गगुणाः । निद्राघत्तुर्हितकारिणः।
पादरोगनाशित्वञ्च ॥ पादगतं द्वे शिरे चतुर्णि
सम्बद्धं स्तं अतश्चतुर्हितार्थिना पादाभ्यङ्गः कर-
णीयः ॥ कफपित्तघातभेदवमनाशीर्हिर्निर्गन्धः

करणीयः। इति राजवल्लभः ॥ * ॥ अपरञ्च ।

“मूर्द्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत् सर्वान्गसङ्गतं।
खोतोभिरुपयेद्वाहः स चाभ्यङ्ग उदाहृतः” ।

तत्पर्यायः। अभ्यङ्गन २। इति शुद्धितत्त्वणं
युर्वेदः ॥ आभा इति भाषा ।

अभ्यङ्ग, ण, (अभि + अच् + अच्, एषोदरादित्वात्
साध ।) तिलकक्कः। इति ऋग्वेदिन्द्रादप्रयोगः।

अभ्यङ्गन, स्त्री, (अभि + अन्ज + कर्मणि ल्युट् ।)
तैलं। इति हेमचन्द्रः ॥ अभ्यङ्गः। इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तैलादिना शिरः सहितदेहमर्दनम्।
“भोजनाभ्यङ्गनाहानात् यदन्यत् कुरते तिलैः।
क्षमिभूतं श्वविकाया पिष्टमि सह मज्जति” ।
इति मनु ।)

अभ्यन्तर, स्त्री, (अन्तरमभिगतः प्रादिसमासः ॥
रुध्य । तत्पर्यायः। अन्तराल २। इत्यमरः ॥

अन्त ३ अन्तर ४ अन्तरालक ५। इति राज-
निर्घण्टः ॥

(“प्राणापाणौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ” ।
इति भगवद्गीता ।)

अभ्यमित, चि, (अभि + अभ् + क्त्वा ।) रोगी।
इत्यमरः ॥

अभ्यमित्री, ण, (अभिप्रस्थाभिमुख्यं अय्यमीमांसा
समासः, अणङ्गान्मोक्षधिकारे अभ्यमित्र + च
तस्य ईङ् ।) अभ्यमित्रः। इत्यमरः ॥

अभ्य

(“हरामि रामसौमित्रो नृगो भूत्वा नृगद्युवौ ।
उद्योगमभ्यमित्रो यथेष्ट त्वञ्च सन्तनु” ॥
इति भट्टिकाव्ये ।)

अभ्यमित्रो, ए, (अभि + च्छ + शत्रोराभिमुख्य अय-
योभाव, अभ्यमित्रमन्त्रागामीत्यधिकारे अभ्यमित्र
+ क् तस्य ईय ।) अभ्यमित्य । इत्यमरः ॥

अभ्यमित्रः, ए, (अभ्यमित्र + पूर्ववत् यत् ।) स्वसा-
मर्थवशेन शत्रुसम्मुखगमनकर्ता । युद्धस्थले
शत्रुसम्मुखगामी । तत्पर्याय । अभ्यमित्रो २
अभ्यमित्रो ३ । इत्यमरः ॥

(“तमुद्यतनिशितासिं प्रत्युवाच जिजीविषु ।
मारीचोऽनुनयस्त्रासादभ्यमित्रोभवामि ते” ॥
इति भट्टिकाव्ये ।)

अभ्यर्थः, चि, (अभि + षर्द् + क्तः, आविष्टार्थे इड-
भाव गत्वस्व ।) निकट । इत्यमरः । (आसन्नः ।
निकटवर्ती । “तीव्र स्मरसन्तापो न तथादौ बा-
धते यथासन्ने । तपति प्रादृषि नितरामभ्यर्थ-
जलागमो दिवसः” । इति रत्नावली । “उच्यन्ता
सैनिका न कैश्चिदाश्रमाभ्यर्थभूमयः परिक्रा-
म्यन्ता” । इति महावीरचरिते । समीप । सन्नि-
धान । अन्तिक । “अभ्यर्थे परिरभ्य निर्भरसुरः
प्रेमान्धया राधया” । इति गीतगोविन्दे ।)

अभ्यवकर्षणं, स्त्री, (अभि + अव + कृष् + भावे ल्युट् ।)
श्रद्धादेस्त्याटन । तत्पर्याय । निर्हारः २ ।
इत्यमरः ॥

अभ्यवस्कन्दः, ए, (अभि + अव + स्कन्द + घञ् ।)
निःशक्तीकरणाय शत्रुभिर्दीयमान प्रहारः ।
तत्पर्याय । अभ्यासादन २ प्रपात ३ घाटी ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अभ्यवस्कन्दन, स्त्री, (अभि + अव + स्कन्द + भावे
ल्युट् ।) निःशक्तीकरणाय शत्रुभिर्दीयमान प्रहारः ।
शत्रुसम्मुखगमन । इत्यमरभरतौ ॥

अभ्यवहारः, ए, (अभि + अव + ह + भावे घञ् ।)
मन्त्रण । आहारः । इति हेमचन्द्रः ॥

अभ्यवहृतं, चि, (अभि + अव + ह + क्तः ।) भुक्त ।
खादितं । इत्यमरः ॥

अभ्यसन, स्त्री, (अभि + अस + ल्युट् ।) अभ्यास-
करण । पौनःपुन्येन करण चिन्तनञ्च । यथा,—
‘स्यादभ्यासोऽभ्यसनेऽन्तिके’ । इति मेदिनी ॥
(अभ्यास । पौनःपुन्येनैकक्रियाकरण । पुन पुनः
व्यावर्तनम् ।

“विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि” ।
इति रघु ।

“स्वाध्यायाभ्यसनञ्चैव वाङ्मय तप उच्यते” ।
इति गीता ।)

अभ्यसूया, स्त्री, (अस्य उपतापे हितायाश्च, कण्ठा-
दित्वात् यक् + भावे च स्त्रियामाप् ।) असूया ।
गुणेषु दोषारोपण । यथा । “चैत्रस्य दान ता-
मस” । इत्यमरटीकाया भरतः ॥ (“अनिर्हत
भूतिषु गूढवैरे सत्कारकालेऽपि हताभ्यसूयम्” ।
इति भट्टिकाव्ये) । ईर्ष्या । विद्वेषः । औद्धत्या-
दन्यगुणार्द्धनामसहिष्णुता ।

अभ्या

“केनाभ्यसूया पदकाङ्क्षिणा ते ।
नितान्तदीर्घैर्जनिता तपोभिः” ।

इति कुमारसम्भवे ॥

“प्रत्यावृत्तत्त्वयि कररुधि स्यादनत्पाभ्यसूय” ।

इति मेघदूते ।)

अभ्याकाङ्क्षित, स्त्री, (अभि + आ + काङ्क्षि + भावे
क्तः, इदित्वाच् ।) मिथ्याभियोगः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ मिथ्यादाद्योया इति भाषा ।

अभ्याख्यानं, स्त्री, (अभि + आ + ख्या + ल्युट् ।)
मिथ्याभियोगः । मिथ्याविवादः । अतं मे धारय-
सीत्यादि मिथ्योद्भावन । इत्यमरभरतौ ॥

अभ्यागतः, ए, (अभि + आ + गम् + कर्त्तरि क्तः ।)
अतिथिः । इति हेमचन्द्रः ॥ “स च ज्ञातपूर्वं
गृह्यागतः” इति श्रीधरस्वामी ॥

“बालो वा यदि वा वृद्धो युवा वा गृह्यमागतः ।
तस्य पञ्चा विधातव्या सर्वत्राभ्यागतो गुरु” ॥
इति हितोपदेशे ।)

अभ्यागमः, ए, (अभि + आ + गम् + अप् ।) समीप ।
मारण । युद्ध । वैरं । अभ्युत्थान । इति विश्वः ॥
(घात । प्रहार । शत्रुता । विरोधः । समीपः ।
अन्तिकः । सन्निधानः ।

“अभ्यागमो विरोधाजिघाताभ्युद्गमनान्तिके” ।

इति मेदिनी ॥ सम्मुखगमन । उपस्थितिः ।

“का त्वं शुभे कस्य परिग्रहे वा
किं वा मदभ्यागमकारणं ते” ।

इति रघुवशे ।)

अभ्यागारिक, चि, (अभ्यागारे तद्गतकर्मणि आ-
एत, ठन् तस्य इक ।) कुटुम्बव्यापृत । पुत्र-
दारादिपोषणचय । इत्यमरः ॥

अभ्यादान, स्त्री, (अभि + आ + दा + भावे ल्युट् ।)
आरम्भः । इत्यमरः ॥ प्रथमारम्भः । इति राय-
मुकुटः ॥

अभ्यान्त, चि, (अभि + आ + अम + कर्त्तरि क्तः
इडभाव, पक्षे अभ्यामितः ।) रोगी । इत्यमरः ॥

अभ्यामर्दः, ए, (अभ्यामृद्यतेऽज्, अभि + आ + मृद्
+ आधारे घञ् ।) सग्रामः । इत्यमरः ॥

अभ्याशः, चि, (आभिमुख्येनाश्रये व्याप्यतेऽनेन,
अशू व्याप्तौ करणे घञ् ।) समीपः । इत्यमरटी-
काया रायमुकुटः ॥

अभ्यासः, ए, (आभिमुख्येनाश्रये चिप्यते, असृक्षेपे
कर्मणि घञ् ।) अभ्यसनः । आवृत्तिः । इति मे-
दिनी ॥ शराभ्यासः । तत्पर्याय । खुरली २ योग्या
३ । इति त्रिकाण्डशेषः । समीपे चि । इत्यमरः ।
चित्तस्थैकस्मिन्नभ्यन्तरे वाङ्मे वा प्रतिमादावात्मने
सर्वतः समाहृत्य पुन पुन स्थापनमभ्यासः ॥
यथा,—

“अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छामुं धनञ्जय” ।

इति भगवद्गीताटीकाया नीलकण्ठः ॥

अभ्यासादन, स्त्री, (अभि + आ + सद + शिच् +
ल्युट् ।) निःशक्तीकरणाय शत्रुभिर्दीयमान प्रहारः ।
शत्रुसम्मुखगमनः । इत्यमरभरतौ ॥

अभ्याहारः, ए, (अभि + आ + ह + भावे घञ् ।)

अभ्यु

अभिहारः । चौर्यः । इत्यमरटीका ॥ (अभि-
ग्रहण । भोजनं । आहारः ।)

अभ्युत्थान, स्त्री, (अभि + उत् + स्था + भावे ल्युट् ।)
गौरवः । इति हेमचन्द्रः ॥ आसनादेस्त्याटनं ।
यथा,—

“यदा यदा धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं व्रजाम्यहम्” ॥

इति श्रीभगवद्गीता ॥ (ख्यातिः । कीर्तिः । यशः ।
गौरवोत्थानादिना प्रत्युद्गमनं । “अलमलम-
भ्युत्थानेन, ननु सर्वस्याभ्यागतो गुरुरिति भवाने-
वास्माकं पूज्यः” । इति नागानन्दः ।

“नाभ्युत्थानं क्रिया यत्र नालापा मधराक्षरा ।
गुणदोषकथा नैव तस्य हर्म्येन गम्यते” ॥

इति पञ्चतन्त्रे । अभ्युदयः । अभ्युन्नतिः ।

“नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो ननन्दुः सप्रजा प्रजा” ॥

इति रघुवंशे । सूर्योदयः । उदयः । उद्भवः ।)

अभ्युदयः, ए, (अभि + उत् + इन् + अच् ।) इष्ट-
लाभः । विवाहादिः । इति आभ्युदयिकशब्दार्थे
आहृतत्वं ॥ सर्वतोभावेनोदयः । अर्थोद्भजननादि-
वृद्धिः । यथा,—

“राजन्नभ्युदयोऽस्तु वल्लनकवे हस्ते किमास्ते तव
श्लोकः कस्य कवेरमुद्यः कृतिनस्तत् पद्यता पद्यते ।
किन्वासासरविन्दसुन्दरदृष्टा द्राक्चामरान्दोलना-
दुद्वेक्षद्वजवस्त्रिकाङ्गभङ्गाङ्गारक्ष्य वार्यता” ॥

इत्यस्य पूर्वार्द्धे वल्लनकविकर्णोदराजयोर्वीक्ष्यं
शेषार्द्धे कालिदासस्य ॥ (उन्नतिः । समृद्धिः ।
“विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा सदसि वाक्पटुता
युधि विक्रमः” । इति हितोपदेशे । पराक्रमः ।
वीर्यः । प्रभावः । “यद्वाङ्मयद्वयानुजीविनो
वदुप्रवीराः” । इति भागवतपुराणः ।)

अभ्युदित, चि, (अभि + उत् + इन् + क्तः ।) यस्मिन्
सुप्ते सूर्योऽदेति सः । सूर्योदयकालशायी ।
इत्यमरः ॥ उदयप्रातः । यथा,—

“माघे मासि रटन्त्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ।

ब्रह्मन्मपि चाग्राह्यं क पतन्तं पुनीमहे” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वः ॥ (अभितः सर्वतः उदति-
श्रयेण इत गत प्रातर्विहित कर्मोक्तादिति व्युत्-
पत्त्या सूर्योदयकाले निद्रया अवनुश्रितवत्काजो-
चितक्रियाकलापः ।)

अभ्युपगतः, चि, (अभि + उप + गम् + क्तः ।) स्त्री-
हृतः । अङ्गीकृतः । इति हेमचन्द्रः ॥

(“प्रियाभ्युपगते राज्ये पाण्डवा मधुसूदन ।

जिताः शत्रुकिना राज्यं तच्च किं मम दुष्कृतम्” ॥

इति महाभारते । समीपागतः । अन्तिक-
समागतः । अनुमितः । निर्द्धारितः । सिद्धान्त-
तया निरूपितः । सदृशीभूतः । सन्निहृतः ।)

अभ्युपगमः, ए, (अभि + उप + गम् + भावे अप् ।)
स्वीकारः । इत्यमरः ॥ निकटागमनः । इति
मेदिनी ॥ (अङ्गीकारः । प्रतिष्ठा । “प्रचीरेति-
त्रयामिदमसति कोपे न घटते करिष्याम्येवं नो
पुनरिति भवेदभ्युपगमः” । इति रत्नावली । अङ्ग-
मतिः । अनुमोदनः ।

अभ

“सर्वदोषानभिखण्डान्नायसमतां गता ।
युष्माकमभ्युपगमाः प्रमाण एण्यपापयो” ।
इति महावीरचरिते ॥

अभ्युपपत्ति, स्त्री, (अभि + उप + पठ् + क्तिन् ।)
अनुग्रह । इत्यमर ॥ (अनिष्टनिवारणपूर्वका-
भीष्टसम्पादनरूपोऽनुग्रह । प्रसाद । “तदर्ह-
स्याभ्युपपत्त्या जीवितमस्या अवलम्बितुम्” । इति
शाकुन्तले । रक्षा । परित्राण ।
“कामिनीयु विवाहेषु गवामध्ये तयेन्धने ।
प्राप्ताभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम्” ।
इति मनु ॥)

अभ्युपाय, पु, (अभि + उप + इण् + भावे अच् ।)
अङ्गीकार । स्वीकार । इति हेमचन्द्र ॥ उपाय ।
यथा । “तत्स्वीकृतित्यतिकरे क इडाभ्युपाय” ।
इति काव्यप्रकाश ॥ (कौशेण ।
“अनेकैरभ्युपायैस्ते जिघासन्ति स्म पाण्डवान्” ।
“निपुणेनाभ्युपायेन नगरं वारणावत” ।
“निपुणेनाभ्युपायेन यद्वज्रोमि तथा कुरु” ॥
इति महाभारते ॥)

अभ्युपायन, स्त्री, (अभि + उप + इण् + ल्युट् ।) उपा-
यन । उपलक्षणद्रव्य । यथा,—
“तावानय सम गोपैर्नन्दाद्यैः साभ्युपायनैः” ।
इति श्रीभागवत ॥

अभ्युपेत, वि, (अभि + उप + इण् + कर्मणि क्ति ।)
स्वीकृत । उपगतं । यथा,—
“अहमभ्युपेतस्त्वामर्थिभावादिति मे विषाद” ।
इति रघु ॥ (अङ्गीकृत ।
“मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्या” ।
इति मेघदूते ॥)

अभ्युष, पु, (अभ्युष्यते अग्निना दह्यतेऽसौ अभि +
उष् + वाङ्ल्यात् कर्मणि क ।) अभ्युष ।
पौलि । इत्यमरटीकाया भरत ॥

अभ्युष, पु, (अभि + उष् + वाङ्ल्यात् कर्मणि क ।)
पाकावस्थागतकलायादि । चारव्यपाकयवसर्ष-
पादि । वज्रिणा ईषद्गधं शुट शुट शब्दवान् इति
केचित् । दरदग्ध इति श्रीधरः ॥ तत्पर्याय ।
आपका २ पौलि ३ । इत्यमर ॥ अभ्युष ४
अभ्युष ५ । इति भरत ॥ * पौलिका । रोटी
इति प्रसिद्धा । अस्या गुणाः । मधुरत्व । गुरुत्व ।
रोचकत्व । बलकारित्व । स्नेहवृद्धिजनकत्व । पित्त-
रक्तप्रदायित्व ॥ * अङ्गाररुतायास्तस्या गुणा ।
अग्निदीपनत्व । वायुवृद्धिकारित्व । लघुत्व ।
बलकारित्व ॥

“सा खेद्युक्ता चेत् घनाघनगुणान्विता” ।
इति राजनिर्घण्ट ॥ ईषत्पक्का । यथा,—
“आपक्कमवपक्कं स्यादाभ्युष पौलिपौलिके ।
अभ्युषोऽभ्युष इत्येते ईषत्पक्कयवादिषु” ॥
इति शब्दरत्नावली ॥

अभ्युष, पु, (अभ्युष्यते अग्निना दह्यतेऽसौ, अभि
+ उष् + कर्मणि घञ् ।) अभ्युष । इत्यमरटी-
काया भरत ॥

अभ्य गत्या । इति कविकल्पद्रुम ॥ ओष्ठवर्गश्चतु-

अभ

धीमध । अभ्यति । इति दुर्गादास ।
अभ, स्त्री, (अपोविमर्त्ति इति अय + भ + क ।)
मेघ । आकाश । सर्ग । अभ्यक्तधातु । इति
भेदिने ॥ उपधातुविशेष । तस्योत्पत्तिनाम-
लक्षणगुणा ।
“पुरा वधाय रुत्रस्य वषिणा वषमुद्धत ।
विष्कलिङ्गास्ततस्तस्य गगने परिरुपिता ॥
ते निपेतुर्धनञ्चापिच्छुरेयु मधीभृता ।
तेभ्य एव समुत्पन्नं तत्तद्भिर्यु चाभ्यक्त ॥
तद्वत् वधजातत्वादभ्यमभ्यरवोद्भवात् ।
गगनादलित यस्माद्गगनस्य ततो मत ॥
विप्रक्षलितयवित्शूद्रमेदात्तत् स्यात्तुर्विध ।
क्रमेणैव सित रक्त पीत छन्दश्च वर्गत ॥
प्रशस्यते सित तारे रक्तं तच्च रसायने ।
पीतं हेमनि क्षण्यन्तु गदेयु भूतयेऽपि च ॥
पिनाकं दर्दुरं नागं वषसेति धनुर्विध ।
मुच्यन्ते विनि क्षिप्तं पिनाकं दलसद्वय ॥
अप्राणाद्भृत्तान्तस्य मशकुलप्रदायक ।
दर्दुरं सन्निगन्ति कुरुते दर्दुरभ्यनि ॥
गोलकान् वज्रं कृत्वा स स्यान्मृगप्रदायक ।
नागान् नागवदभौ मुक्तारं परिसृजति ॥
तद्भृत्तमवश्यन्तु विदधाति भगन्दर ।
वषन्तु वषवन्तिष्ठेत्तन्नामो विहति प्रजेत् ॥
सर्वाभ्येयु वरं वष व्याधिवाङ्मयमृग्युहत् ।
अभ्यमुत्तरशैलेषु वज्रसत्त्व गुणाधिक ॥
दक्षिणाग्निमव सत्त्वसत्त्वमत्यगुणप्रद” ॥ *
मारिताभ्यगुणा ।

“अभ्य कषाय मधुर सुशीत-
मायुष्कर धातुविवर्द्धनश्च ।
हृन्वाप्तिदोष प्रणमेऽकुलं
श्रीहोदरयश्रिविषधर्मीश्च ॥
“रोगान् हन्ति द्रव्यति वषुर्वीर्यवृद्धि विधत्ते
तारुण्याच्च रमयति श्रुतं योषिता नित्यमेव ।
दीर्घायुष्मान् जनयति सुतान् विक्रमे सिंहेषुल्यान्
मृतेर्भीतिं हरति सततं सेव्यमानं मृताम्” ॥ *
अशोषिताभ्यदोषा ।

“पीडां विधत्ते विविधां गराणां
कुलं क्षयं पाण्डुगदश्च शोथ ।
हृत्पार्श्वपीडाश्च करोत्युत्त-
मम् हृत्पिडं गुरुतापदं स्यात्” ॥ *
अस्य शोधनविधिरथा ।
“क्षणाभ्यक्तं धमेदभौ तत् क्षीरे विनिर्क्षिपेत् ।
मिश्रप्रचन्तु तत् कृत्वा तक्षुनीयाम्बुजैर्द्रवैः ॥
भावेयेदद्यम तदेवमभ्य विशुध्यति” ॥ *
तस्य मारणं यथा ॥
“कृत्वा धान्याभ्यक्तं वष शोधयित्वाथ मर्दयेत् ।
अर्कक्षीरेर्दिनं खल्ले चक्राकारं कारयेत् ॥
वेष्टयेदकं पत्रैश्च सम्मज्जयुटे पचेत् ।
पुनर्मर्दयेत् पुनः पाच्यं सप्तवारान् पुनः पुनः ॥
ततो वटजटाकायैश्च ददेयं पुटत्रय ।
म्रियते नात्र सन्देहः प्रयोष्य सर्वकर्मसु ॥
तुल्यं हतं मृताभ्ये लौहपात्रे विपाचयेत् ।

अभ

हृते जीर्णे तदभ्यन्तु सर्वयोगेषु योजयेत्” ॥ *
तत्र धान्याभ्यस्य विधि ।
“पादाश्लक्षितं युक्तमभ्य बद्धाय कम्बले ।
त्रिरात्र स्यापयेद्वीरे तत् क्षिप्तं मर्दयेत् करैः ॥
कम्बलादङ्गितं सूक्ष्मं भानुकारं हितं यत् ।
तद्धान्याभ्यमिति प्रोक्तमभ्यमारणविज्ञेयम्” ॥
इति भावप्रकाश ॥

अभ्यलिङ्ग, पु, (अभ्य लेटि स्पृशति, अभ्य + लि
कर्त्तुं खण्ड, मुमागमः ।) वायु । इति पाणिनि
(मेघस्पर्शा । अत्युहः ।
“अन्तस्तोयं मणिमयमुवन्तुद्गमभ्यलिङ्गाया
प्रासादात्वा तुल्यितुमणं यच्च तेनैर्विशेषैः” ।
इति मेघदूते ॥)

अभ्यक्त, स्त्री, (अभ्य गतो + ग्यञ्, तस्य अक ।
स्नानमस्यातधातु । अभ्य इति भाषा । तत्
र्याय । गिरिज २ अभ्यक्त ३ । इत्यमरः ।
गिरिजामण ४ गौर्यामल ५ । इति स्वामी ।
गिरिजावीज ६ गरजध्वज ७ । इति वाचस्पति ।
शुभ ८ । इति जटाधरः । घन ९ व्योम १०
अब्द ११ । इति रत्नमाला ॥ अभ्य १२ मङ्ग १३
अम्बर १४ अन्तरीक्ष १५ आकाश १६ वज्र
पत्र १७ ख १८ अगन्त १९ गौरीज २० गौरी
नेत्र २१ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः ।
रसायनत्व । स्निग्धत्व । बलवर्णाभिवर्द्धकत्व ।
इति राजवल्लभः ॥ अयि च । गुरुत्व । हिमत्व ।
बल्यत्व । कुलमेष्टिदोषनाशित्व ॥ * तद्वत्
विधिं यथा,—

“श्वेतं पीतं लोहितं नीलमभ्य
धातुर्विध्यं धातिभिर्मज्जिषाहं ।
श्वेतं तारे काश्चने पीतरक्ते
नीलं व्याधिव्यग्रमग्रा गुणाच्च” ॥

इति मदनविनोदः ।
“अभ्यक्तस्य वीजन्तु मम वीजन्तु पारदः ।
अनयोर्मेलनं देवि मृत्युदारिद्र्यनाशनम्” ॥
इति चक्रदत्तः ॥)

अभ्यङ्ग्य, पु, (अभ्यमाकाशं कथति गच्छति धातूनां
मनेकार्थत्वात् अभ्य + क्य + खच् + मुम् ।) वायु ।
इति पाणिनि ॥ (मेघस्पर्शा । अत्युहः । अभ्य-
लिङ्गः ।

“सर्वद्वयशः प्राणं रामकल्पतरु कपि ।
आदायाभ्यङ्ग्यं प्रायान्मङ्गलं फलशालिनम्” ॥
इति भट्टिकाव्ये ॥)

अभ्यपिशाच, पु, (अभ्ये आकाशे पिशाच इव । तस्य
कायात्मकत्वेन नीलवर्णतया पिशाचतुल्यत्व ।)
राज्यहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अभ्यपिशाचका, पु, (अभ्ये पिशाच इव इवार्थे कर्त्तुः ।
राज्यहः । इति हारावली ॥

अभ्यपुष्प, स्त्री, (अभ्य मेघ एव पुष्प जलरूपपद्मस्य
निदानं यस्य तत्, तस्य मेघप्रभवत्वात् तथात्व ।)
जल । यथा,—

“अभ्यपुष्पमपि दित्यति शीत
सारिण्या विमुखाता यदमाजि” । इति नैषधः ॥

अभो

अभपुष्प, ए, (अभमिव शुभं पुष्पं यस्य स) ।
 नेतसदृश । इत्यमरः ।
 अभम, त्रि, (न अभम भान्ति, नञ्समासः) ।
 (भ्रमाभावः) । भ्रमरहितः । अभ्रान्तः । नास्ति
 भ्रमो यस्येति षड्वीहिः ॥
 अभ्रमासी, स्त्री, (अभ्रमिव जटायां मांसमस्या
 सा गौरादीत्वात् ङीष्) । आकाशमासीलता ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (जटामासी) ।
 अभ्रमातङ्ग, ए, (अभ्रस्य मेघस्य अधिष्ठाता
 मातङ्गः, शाकपार्थिवादित्वात् समासः, मध्यपद-
 लोपश्च) । ऐरावत । इन्द्रहस्ती । इत्यमरः ॥
 (स च समुद्रजात पूर्वदिङ्नागः) ।
 अभ्रमाला, स्त्री, (अभ्रमाणा माला श्रेणी, षष्ठीतत्-
 पुरुषः) । मेघश्रेणी । मेघसमूहः । इति हला-
 युधः ॥ (घनघटा । कादम्बिनी) ।
 अभ्रमु, स्त्री, (न भ्राम्यति, भ्रम + उञ्, नञ्-
 समासः, मान्तत्वात् ङङ्भावः) । ऐरावतस्त्री ।
 सा पूर्वदिङ्हस्तिनी । इत्यमरः ॥
 अभ्रमुप्रिय, ए, (अभ्रमोः पूर्वदिङ्हस्तिन्या प्रियः) ।
 ऐरावतहस्ती । इति हेमचन्द्रः ॥ (अभ्रमातङ्गः) ।
 अभ्रमुवल्लभ, पु, (अभ्रमो वल्लभः प्रियः) । ऐरा-
 वतहस्ती । इत्यमरः ॥
 अभ्ररोह, स्त्री, (अभ्रात् मेघात् रोहः जन्म यस्य
 तत्, तस्य मेघशब्दोत्पन्नत्वात् तथात्वं) । वैदूर्य-
 मणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अभ्रवाटिक, ए, (अभ्रस्येव वाटी वक्रता यस्या सा,
 समासान्तः कः, ङस्) । आभ्रातक । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 अभ्रान्त, त्रि, (अभ्र + कर्त्तरि क्त, नञ्समासः) ।
 भ्रान्तिशून्यः । यथा ।
 “आप्ता शिष्टा विबुद्धास्ते तेषां वाक्यमसंशयम्”
 इत्यत्र “यतोऽभ्रान्तबुद्धयः” । इति चरकटीका-
 कारः ॥ (यथार्थज्ञानयुक्तः । भ्रमशून्यः ।
 स्थिरश्च) ।
 अभ्रि, स्त्री, (अपो बिभर्ति, नौकामार्जनार्थं धार-
 यति, अभ्र + भृ + कर्त्तरि किं) । कालकुहाल ।
 नौकामार्जनार्थकुहालाकृतिकाळः । इत्यमरः ॥
 (तीक्ष्णाग्रो जोहदण्डः) ।
 “अभि कार्णायसौ दद्यात् सपै हत्वा द्विजोत्तमः” ।
 इति मनुः ॥
 अभ्रिय, त्रि, (अभ्रे भव, अभ्र + घ तस्य इय) ।
 अभ्रोद्भवस्तु । तत्पर्यायः । मेघमव २ । इत्य-
 मरः । (घनसम्भूत । विद्युत् । मेघजल । वज्र ।
 कुलिशः) ।
 अभ्री, स्त्री, (अभ्रति मल गच्छति अभ्र + इन्,
 छदिकारादिति पक्षे ङीष्) । कालकुहाल ।
 इत्यमरटीकाया भरतः ॥
 अभ्रेष, ए, (अभ्रे घलने + घञ्, नञ्समासः) ।
 उचितः । न्यायः । इत्यमरः ॥
 अभ्रोत्थ, स्त्री, (अभ्रात् मेघात् उत्तिष्ठति उद्भवति,
 अभ्र + उत् + स्था + कः) । वर्षः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥

अम

अम क् रोगे । क आमयति व्याधिलोकं । इति
 दुर्गादासः ॥
 अम गतौ । भजने । शब्दे । अमनि । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 अम्, य, (अम् + क्षिप्, खरादित्वादययत्वमस्य) ।
 शीघ्रता । अल्पं । इति व्याडिः ॥
 अम, त्रि, (अम् + भावे घञ्, मान्तत्वात् ङङ्,
 अमो रोगो विद्यते अस्मात्, अर्धश्चाद्यच्,
 प्रायेण अपक्वफलभक्षणेन रोगोत्पत्तेस्तस्य तथात्वं) ।
 अपक्वफलादि । इति शब्दरत्नावली ॥ रोगे ए ।
 इति सुगन्धोपध्याकरणं ॥
 अमङ्गलं, स्त्री, (नास्ति मङ्गलं शुभं यस्मात् तत्) ।
 अशुभसूचकं । तद्यथा, —
 “सार्द्धं सैन्यसमूहैश्च वाद्यमायैरसङ्गैः ।
 ददर्शामङ्गलं राजा पुरो वर्त्तन्नि वर्त्तन्नि ॥
 ययौ तथापि समरं न जगाम गृह्य पुनः ।
 सुतकेश्रीं क्षिप्रनासा रुदन्तींश्च दिग्म्वरा ॥
 कृष्णवस्त्रपरीधानामपरा विधवामपि ।
 मुखदुष्टा योनिदुष्टा व्याधियुक्ताश्च कुट्टिनीं ॥
 पतिपुत्रविहीनाश्च डाकिनो पुच्छलीमहो ।
 कुम्भकारं तैलकारं व्याधं सर्पोपजीविनः ॥
 कुपेलमतिरुद्धाङ्गं नम्र काषायवासिनः ।
 अङ्गविक्रयिणश्चैव कन्याविक्रयिण तथा ॥
 चिता दग्धशवं भस्म निर्वाणाङ्गारमेव च ।
 सर्पचतनरं सर्पं गोघातं शशश्च विष ॥
 आडपाचश्च पिण्डश्च मोटकं वानर तथा ।
 देवज दधवाहश्च शूद्रश्चाजानभोजिनः ॥
 शूद्रानपाचकं शूद्रयाजकं ग्रामयाजकः ।
 कुशपुत्तलिकाश्चैव शवदाह्नकारिणः ॥
 शून्यकुम्भ मग्नकुम्भं तैलं लवणमस्थि च ।
 कार्पास कच्छप चूर्णं कुक्कुर शब्दकारिणः ॥
 दक्षिणे च शृङ्गालश्च कुर्वन्त मेरु रवः ।
 कपर्दकश्च चौरश्च क्षिप्रकेश नख मल ॥
 कलहश्च विलापश्च विलापकारिण जनः ।
 अमङ्गल वदन्तश्च रुदन्तं शोककारिणः ॥
 मिथ्यासाक्षिप्रदातारं चौरश्च नरघातिनः ।
 पुंस्त्रीलोपतिपुत्रश्च पुंस्त्रीलोदनभोजिनः ॥
 देवतागुरुविप्राणा वस्तुवित्तापहारिणः ।
 दत्तापहारिणं दस्युं हिंसकं सूक्ष्म खलं ॥
 पिष्टमाटविरक्तश्च द्विजान्धत्यविघातिनः ।
 सत्यघ्नश्च कृतघ्नश्च स्थाप्यापहारिण जनः ॥
 विप्रद्रोह मित्रद्रोह चतुर्विश्वासघातकः ।
 गुरुदेवद्विजानाश्च निन्दकः खाङ्गघातकः ॥
 जीवानां घातकश्चैव खाङ्गहीनश्च निर्दयः ।
 प्रतोपवासहीनश्च दीक्षाहीन नृपसकं ॥
 गणितव्याधिगात्रश्च कायं वधिरमेव च ।
 एकसं क्षिप्रलिङ्गश्च सुरामत्त सुरा तथा ॥
 क्षिप्र वमन्तं रुधिरं महिष गर्दभ तथा ।
 मूत्र परीषं स्नेहान् कश्चिन् नृकपालिनं ॥
 भ्रष्टावातं रक्तवर्णं वात्याश्च रुद्धपातनं ।
 रुक्मश्च शूकरं मृगं श्येनं कङ्कश्च मल्लुकः ॥
 पाशश्च शुष्ककाष्ठश्च नायस गन्धकं तथा ।

अम

अयदानिब्राह्मणश्च तन्त्रमन्त्रोपजीविनः ॥
 वैद्यश्च रक्तपुष्पश्चैवौषध तुषमेव च ।
 कुवात्ता मृतवार्त्ताश्च विप्रशपाश्च दारुणः ॥
 दुर्गन्धवातं दुःशब्दं राजा संप्राप वर्त्तन्नि ।
 मनश्च कुत्सितं प्राणा क्षुभिताश्च निरन्तरं ॥
 वामाङ्गस्यन्दन देहजाद्य राज्ञो नभूव ह ।
 तथापि राजा नि शङ्को दर्श दर्शमङ्गलं ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥
 अमङ्गल, ए, (नास्ति मङ्गलं यस्य) । एरण्डवृक्षः ॥
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 अमङ्गल, त्रि, (न मङ्गलं, नञ्समासः) । मङ्गल-
 शून्यः । अकुशलः । यथा । “अमङ्गलं रूपमिदं
 दधत् कथं” । इति विद्वन्मोदतरङ्गिणी ॥ मङ्गला-
 भावे स्त्री । यथा । “अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य
 तं” । इति कुमारसम्भवः ॥
 अमङ्गल्य, त्रि, (मङ्गलाय हितं, मङ्गल + यत् ततो-
 नञ्समासः) । अमङ्गलजनकः । यथा, —
 “अमङ्गल्यं शीतं तव भवतु नामैवमखिलं” ।
 इति पुष्पदन्तः ॥ (अशुभकरः । अशिवसूचकः ।
 “देवि । मैवममङ्गल्यवादिनी भव” । इति नागा-
 नन्दः) ।
 अमण्ड, ए, (नास्ति मण्डो भक्तावशिष्ट भूषा वा
 यस्य सः) । एरण्डवृक्षः । इत्यमरः ॥ (मण्डहीन-
 भक्तादि । भूषणहीनश्च) ।
 अमत, ए, (अम् रोगे + अतच्, अथवा मन् +
 भावे क्त, नास्ति मतमभिप्रायो यत्र सः । अथवा
 मन् + कर्मणि क्त, नञ्समासः) । रोगः । मृत्युः ।
 कालः । इत्युणादिकोषः ॥
 अमति, ए, (अम् + अति) । कालः । चन्द्रः । इति
 मेदिनी ॥ दुष्टे त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥
 “अमतिः पुंसि काले च दुष्टे हिंसकरेऽपि च” ।
 इति शब्दरत्नावली । अमुञ्जि । अज्ञानः । अन-
 मिसन्धिः ।
 “मुक्तालोऽज्ञतमस्यान्नममत्या क्षपण व्यहं ।
 मत्या मुक्ता चरेत् क्षुब्धः रेतोविण्मूत्रमेव च” ॥
 इति मनुः ॥
 अमत्र, स्त्री, (अमतिः मुञ्जेऽन्नमत्र, अम् भोजने
 आधारे अत्रन्) । पात्रः । अस्य भाषा अमिति ।
 इत्यमरः ॥ (भाजनः । स्थानं । भोजनपात्रः) ।
 अमत्सर, ए, (अन्यशुभदोषाभावः । अत्र नञ्समासः) ।
 मातृव्यरहिते त्रि । अत्र षड्वीहिस्समासः ॥
 अमनि, स्त्री, (अमति यात्यत्र, अम + आधारे
 अनि) । वर्त्तः । पश्या । इत्युणादिकोषः ॥
 अमन्द, ए, (न मन्दः विरोधे नञ्समासः) । वृक्षः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ मन्दमित्रे त्रि । यथा ।
 “एकमन्त्रमन्दमन्दरगिरियावायकगुह्यना-
 त्रिदालोः कमठाकृतेर्भगवतः श्वासानिला पान्तु
 वः” । इति श्रीभागवतः ॥ (भीषणः । घोरः ।
 अतिगभीरः) ।
 “आगुह्यद्विरिकुञ्जकुञ्जरघटाविस्तीर्णकर्णव्वरम्
 व्यानिर्घोषममन्ददुन्दुभिरवैराघ्रातमुज्जृम्भयन्” ।
 इति उत्तरचरिते । प्रचुरः । बज्रः । अनल्पः ।

अम

“कण्ठकनककिङ्किणीभण्णभण्णायितस्यन्दने-
रमन्दमददुर्दिनद्विरदवारिदैरादतः” ॥
इति उत्तरचरिते । “आनन्दममन्दमिम कुवलय-
दणनोचने ददासि त्व” । इति काव्यप्रकाशः ।
अजड । कुशल । उद्योगी ।)

अमरः, पुं, (नास्ति ममेत्यभिमानो गृह्यादिषु यस्य)
भाविजिनविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ ममताशून्ये
त्रि । (ससारमायारहितः । विषयासक्तिशून्यः ।
“अप्रयत्नं सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशय ।
शरणेष्वममस्यैव वृक्षमूलनिकेतनः” ॥
इति मनुः ।)

अमरः, पुं, (गृ + कर्त्तरि अच् नञ्समासः) देवः ।
इत्यमरः ॥

(“विषमौ देवशङ्काशो वक्षपाणिस्वामरै”)

इति महाभारते ।

“फलं कर्मायत्तं किममरगणैः किञ्च विधिना” ।
इति शान्तिशतके ।)

कुलिशरुद्धः । अस्त्रिसंहाररुद्धः ॥ इति मेदि-
नी ॥ पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मृत्युरहि-
ते चि । यथा,—

“अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थश्च चिन्तयेत्” ।
इति हितोपदेशः ॥ अमरसिंहः । स चादिशा-
ब्दिकः गामलिङ्गाशुभासननामककोषकारः विक्र-
मादित्यराजसमीपनवरत्नान्तर्गतस्वविशेषश्च ।
यथा,—

“इन्द्रसङ्घः काशस्तु पिषली शाकटायनः ।
पाणिन्यमरजनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिका ॥
इति कविकल्पद्रुमः ॥

“धन्वन्तरिच्छपणकामरसिंहशङ्ख-
वेताममदृष्टकर्पूरकालिदासा ।

ख्यातो वराहमिहिरो नृपते समाया
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य” ॥

इति नवरत्नम् ॥ स एव बौद्धमतावलम्बीति केचित् ॥

अमरजः, पुं, (अमर इव जायते, अमर + जन् +
ङ ।) दुष्खदिररुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ।
(कालस्तन्य । पञ्चतण्ड ।)

अमरदारः, पुं, (अमराणां दारः, षष्ठीतत्पुरुषः)
देवदारुल्लः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमरद्विजः, पुं, (अमरपूजकोद्विजः शाकपार्थिवार्दि-
त्वात् समासः, मध्यपदलोपश्च ।) देवग्राह्यः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (देवाजीव । देवपूजकः ।)

अमरपुष्पकः, पुं, (अमरमविशीर्णं पुष्पं यस्य समा-
सान्तं क ।) काशदण्डः । इति रत्नमाला ॥ केश्याः ।
इति भाषा ।

अमरपुष्पिका, स्त्री, (अमरमशीर्णं पुष्पं यस्यां सा-
जातित्वात् स्त्रिया ङीप्, स्वार्थे कन् ।) अध-
पुष्पील्लः । इति रत्नमाला ॥

अमररत्नः, स्त्री, (अमराणां रत्नमिव ।) स्फटिकाः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अमरवल्लरी, स्त्री, (अमरां हृदयेऽपि न म्रियमाणा
वल्लरी वल्ली ।) आकाशवल्लरी । इति वैद्यकम् ॥

अमरा, स्त्री, (न म्रियते नृ + कर्त्तरि अच्, नञ्-

अम

समासः ।) दूर्वा । गुडूची । इन्द्रपुरी । स्यूणा ।
अरायुः । इति मेदिनी ॥ इन्द्रवाखील्लः ॥ वटो-
ल्लः । महानीलील्लः । गृहकन्या । द्रुतकुमारी
इति ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥ नाभिनागाः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अमराद्रिः, पुं, (अमराणां देवानामद्रिः पर्वतः,
देवालयत्वात् तस्य तथात्वम् ।) सुमेरुः । इति
जटाधरः ॥

अमरावती, स्त्री, (अमरा विद्यन्तेऽस्याः, अमर +
मत्तुप् मस्थाने व दीर्घश्च ।) इन्द्रनगरी । इत्यमरः ॥
अमरा सन्ति अस्यामिति मोक्षभूपादिति वतुः
नाम्नास्त्यर्थे इति दीर्घः । इति भरतः ॥ तत्प-
र्यायः । पूषभासा २ देवपू ३ । इति जटाधरः ॥
महेन्द्रनगरी ४ अमरा ५ सरपुरी ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ तद्वर्णनं यथा । शिवशर्म्मोवाच ।
“रमयन्ती मनोऽतीव केय कस्येयमीशितुः ।
नयनानन्दसन्दोहदायिनी पूरनुत्तमा” ॥
गणवचतुः ।

“शिवशर्म्मन् महाभाग सुतीर्थफलितमुम ।
लोकोऽत्र रमते विप्रः सद्गच्छात्तपुरी त्वयः ॥
तपोवलेन महता निर्मिता विश्वकर्म्मणा ।
दिवापि कौसुदी यस्याः सौधश्रेणीश्रियः श्रयेत् ॥
यदा कलानिधिः क्वापि दर्शेऽदृष्टव्यमावहेत् ।
तदा स्वप्रेयसीं ज्योत्स्ना सौधेष्वेव निगृहयेत् ॥
यदच्छमित्तो वीक्ष्य समन्ययोषिदिशश्चिता ।
सुग्धानांश्च विशेषचिन्तमपि स्वा चित्रशालिका ॥
हर्म्षेषु नीलमणिभिर्निर्मितेष्वच निर्भयः ।
खनीलिमानमाधाय तमोऽहं स्वपि तिष्ठति ॥
चन्द्रकान्तशिखान्जलसुतमभ्रामलः जलः ।
तत्र चादाय कलसैर्ज्ञेयं चन्दन्यजलं जना ॥
कुविन्दा न च सन्त्यज न च ते पश्यतो हरा ।
चैलान्यलङ्कृतीरत्र यतः कल्पद्रुमोऽप्येत् ॥
गणका नात्र विद्यन्ते चिन्ताविद्याविशारदाः ।
यतो जानाति सर्वेषां चिन्तां चिन्तामणिर्जुतः ॥
रूपकारा न सन्त्यज रसकर्म्मविचक्षणः ।
दुग्धे सर्वरसानेका कामधेनुरतोऽनिशः ॥
कीर्तिरश्मिः श्रवा यस्य सर्वतो वाजिराजिषु ।
रत्नमुच्चैः श्रवास्त्राच हयानां पौरमाधिकः ॥
रेरावतो दन्तिराजश्चतुर्दन्तोऽत्र राजते ।
द्वितीय इव कैलासो जङ्गमः स्फाटिकोऽञ्जलः ॥
तरुल्लः पारिजातः स्त्रीरत्नः सौर्वशी त्विह ।
नन्दनं वनरत्नश्च रत्नं मन्दाकिनी क्षमा ॥
त्रयस्त्रिंशत् सुराणां या कोटिः श्रुतिसमीरिता ।
प्रतीक्षते सावसरं सेवायै प्रत्यहं त्विह ॥
खर्गं विन्दपदादन्त्यम्रविशिष्येत किञ्चन ।
यद्यत् त्रैलोक्यमैश्वर्यं न तत्सुलभमनेन हि ॥
अश्वमेधसहस्रस्य लभ्यं विनिमयेन यत् ।
किन्तेन तुल्यमन्यत् स्यात् पवित्रमथवा महत् ॥
अर्धशतानीं सयमनीं पुण्यवत्तमलावती ।
गन्धवत्तल्लक्ष्मीं च नैतत्तुल्या महर्द्धिभिः ॥
अयमेव सहस्रात्तत्त्वयमेव दिवस्पतिः ।
शतमन्युरयन्देवो नामान्येतानि नामतः ॥

अम

सतापि लोकापाणा ये त एनं समुपासते ।
नारदाद्यैर्मुनिवरैर्यमाशीर्भरीयते ॥
एतत्स्मैर्येण सर्वेषां लोकानां स्मैर्यमिष्यते ।
पराजयान्महेन्द्रस्य त्रैलोक्यं स्यात् पराजितः ।
मनुजा दनुजा दैत्यास्तपस्यन्त्युग्रसयमाः ।
गन्धर्व्यचरन्तांसि महेन्द्रपदलिखन् ॥

सगराद्या महोपाणा वाजिमेधविधायकाः ।
कृतवन्तो महायत्नं शर्म्मैश्वर्यं जिहृल्लवः ॥
निष्प्रायः कृतुशतं यः कश्चित् कुरुतेऽवगै ।
जितेन्द्रियोऽमरावत्या स प्राप्नोति पुणोमजाः ॥
असमाप्तकृतुशता वसन्त्यत्र महोभुजः ।
ज्योतिष्टोमादिभिर्यागैर्यै यजन्त्यपि ते दिवा ॥
तुलापुरुषदानादिमहादानानि योज्ज्वलः ।
ये यच्छन्त्यमलात्मानस्तौ लभन्तेऽमरावतीं ॥
अक्षीववादिनो धीराः सयामेष्वपराश्रुताः ।
विक्रान्ता वीरशयने तेऽत्र तिष्ठन्ति भूभुजः ॥
इत्युद्देशात् समाख्याता महेन्द्रनगरीस्थितिः ।
यायजुका वसन्त्यत्र यच्चविद्याविशारदाः ॥
एतस्यां दक्षिणे भागे येयं दृश्येत पूः शुभा ।
इमामर्धशतानीं वीक्ष्य वीतिहोचपुरीं शुभां ॥
इति खान्दे काशीखण्डे १० अध्यायः ॥

अमर्यः, पुं, (न मर्त्यः, इति नञ्समासः) देवः,
इत्यमरः ॥ (मरणाधर्म्मरहितः । अक्षयः । अनि-
नश्वरः ।)

अमर्यसुवनः, स्त्री, (अमर्यानां देवानां सुवनं वाच-
स्थानम् ।) स्वर्गः । इति हज्जायुधः ॥

अमर्यः, पुं, (मृत् + भावे घञ्, नञ्समासः ।) नास्ति
मर्यः क्रोधो यस्य, चि, क्रोधशून्यः ।) क्रोधः ।
इत्यमरः ॥

(“कश्चित्पिबन्धामर्धात् पुनर्नोत्सादयिष्यति” ।
इति रामायणे । अक्षमा । असहिष्णुता । इह
घाते असहिष्णुत्वम् ।

“यस्मान्नोद्विजते लोको लोकाद्भोद्विजते च यः ।
हृषोमर्धमथोद्वेगेर्मुक्तो यः स च मे प्रियः” ॥
इति भगवद्गीता ।)

अमर्यः, चि, (मृत् + बाहुल्यात् कर्त्तरि लृट्
नञ्समासः ।) क्रोधी । इत्यमरः ॥ (क्रोधः ।)

क्रोधापनसमावः । अतिसक्रुद्धः । प्रक्रोषितः ।

“रघोर्वरुणममयेन पवित्रा
हृदि क्षतोयोवमिदयमर्धयः” ।

इति रघुवंशे । असहनः । असहिष्णुः । पर-
कृततापमानादेरसहनशीलः ।

“गत्वा ऋदे वासुदेवेन सार्द्धं
अमर्धय धर्मयत सुत मे” । इति महाभारते ।

“अमर्धयः शोणितकाङ्क्षया किं
पदा स्पृशन्त दशति द्विजिह्वः” । इति रघुवंशे ।)

अमलः, स्त्री, (नास्ति मलं यस्य तत्) ।) अभ्रशतुः ।
निर्मले चि । इति मेदिनी ॥

अमला, स्त्री, (नास्ति मलं यस्यां सा, अथवा अम-
+ कलश्च स्त्रियां टाप् ।) लक्ष्मीः । इति मेदिनी ॥

सातलारुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूमात्मलक्ष्मीः ।
इत्यमरः ॥ नाभिनागाः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अमा

अमा

अमा

खानमन्त ।

अमस, ए, (अम गतिरोगादौ अमसच्) काल ।
निर्बोध । रोग । इत्युणादिकोषः ॥
("अमसो वालिशे काले रोगभेदे पुमानयं")
इति अमरः ॥

अमा, अ, (न मा + का खरादित्वादय्य) सहाय्यं ।
निकटं । इत्यमरः ॥

अमा, स्त्री, (न मात्रि क्षयोदयविशेष परिच्छिन्नति,
मा + क, नञ्समास ।) अमावस्या । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ चन्द्रमण्डलस्य षोडशकला । तथा
च स्कन्दपुराणीयप्रभासखण्डे ।

"अमा षोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला ।
संस्थिता परमा माया देहिना देहधारिणी" ॥
अस्यार्थः । चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता
आधारशक्तिरूपा क्षयोदयरहितत्वात् नित्या
वक्त्रवत् सर्वानुस्यूता अमा नाम्नी महाकला
प्रोक्ता । इति रघुनन्दनः ॥ (सह । सार्द्धं । समीपं ।
निकट । अन्तिकं ।)

अमास, चि, (नास्ति मास यस्य स ।) दुर्बल ।
इत्यमरः ॥ अल्पमासयुक्तः । मासरहितश्च ॥
(कृष्ण । क्षीणकाय । निरामिषमध्यवस्तु ।)

अमात्य, ए, (अमा सह विद्यते, अमा + त्यप्) ।
मन्त्री । इत्यमरः ॥ तत्परीक्षा । यथा,—
"शान्तो विनीत कुशलः सत्कुलीनः शुभान्वित ।
शास्त्रार्थतत्त्वगोऽमात्यो भवेद्भूमिभुजामिह" ॥ इति
युक्तिकल्पतरुः ॥
("भृता हि पाण्डुनामात्या वलश्च सतत भृत ।
मान्यानन्यानमात्याश्च ब्राह्मणाश्च तपोधनान्" ॥
इति महाभारते ।)

अमानन, स्त्री, (मन् + णिच् + भावे ल्युट्, नञ्-
समास ।) अनादर । न्यङ्कार । इति शब्द-
रत्नावली ॥

("अतुष्टिदानं कृतपूर्वनाशन-
ममानं दुस्वरितानुकीर्तनं ।
कथाप्रसङ्गेन च नामविस्तृति-
र्विरक्तमावस्य जनस्य लक्षणम्" ॥
इति हितोपदेशे ।)

अमानस्य, स्त्री, (मानसाय मनसे हित मानस + यत्,
नञ्समास ।) दुःख । पीडा । यथा । तदयुक्ते
चि । इत्यमरः ॥ अमानस्य अमानस्यमपि पाठः ॥
अमान्य, चि, (मन् + कर्मणि ण्यत्, नञ्समास ।)
अमाननीयः । अनादृत्य । मान्यशब्दस्य नञा
समासः ॥

अमामसी, स्त्री, (अमा सह सूर्येण मासो यस्या,
गौरादित्वात् ङीष् । एषोदरादित्वात् ङ्रस् ।)
अमावस्या । इत्यमरटीकाया रमानाथः ॥

अमामासी, स्त्री, (अमा सह सूर्येण मासो यस्या,
गौरादित्वात् ङीष् ।) अमावस्या । इत्यमर-
टीकायां रमानाथः ॥

अमायिक, चि, (न + माया + ठन्, तस्य इक ।)
मायारहितः । माया विद्यते यस्य स मायिक
ततो नञा समासः ॥

अमावसी, स्त्री, (अमा साहित्येन वसतश्चन्द्राकौ

यस्या, अमा + वस + अधिकरणे गौरादित्वात्
ङीष् ।) अमावस्या । इति शब्दरत्नावली ॥

अमावस्या, स्त्री, (अमा साहित्येन वसतश्चन्द्राकौ
यस्या, अमा + वस + आधारे ण्यत् स्त्रिया टाप् ।)
छायापक्षान्ततिथिः । सा तु चन्द्रमण्डलस्य पञ्च-
दशकलाक्रियारूपा तत्क्रियोपलक्षित कालो
वा । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ सूर्याचन्द्रमसोर्य पर
सन्निकर्षः सामावस्या । इति गोभिलः ॥ परः
सन्निकर्षश्च उपर्यधोभावापन्नसमसूत्रपातन्यायेन
एकराशयवच्छेदेन सहावस्थानरूपः । इति रघु-
नन्दनः ॥ तत्पर्यायः । अमावस्या २ । दर्शः ३ ।
सूर्येन्दुसङ्गमः ४ । इत्यमरः ॥ पक्षदशी ५ । इति
स्मृतिः ॥ अमावसी ६ । अमावासी ७ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अमामसी ८ । अमामासी ९ ।
इत्यमरटीकाया रमानाथः ॥ सा दृष्टेन्दुकला
सिनीवासी १० । नष्टेन्दुकला च कुल्ल ११ । इत्य-
मरः ॥ तदवस्थादि यथा । अथामावस्या । सा च
प्रतिपद्युता ग्राह्या युग्मात् । वराहपुराणे
चाण्डालश्रमणे ।

"षष्ठ्यभ्यप्यमावास्या उभे पक्षे चतुर्दशी ।
अस्मात्ताना गति यास्ये यद्यह नागमे पुनः" ॥
अतोऽत्र खानमावश्यकं । अतोऽत्र जीवत्पितृके-
णापि स्नातव्यम् ।

"अमास्नानं गयाश्राद्धं दक्षिणासुखभोजनं ।
न जीवत्पितृकं कुर्यात् कृते च पितृह्ना भवेत्" ॥
इति वचनं रागप्राप्तस्नाननिषेधकं ।

"भोगाय क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरैः ।
तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यनैमित्तिके न तु" ॥
इति त्रयोदशीप्रकरणोक्तवचनाच्च ॥ * ॥

पैठिनसि । "न पर्वसु तैलं क्षीरं मासमभ्युपे-
यात् नामावास्याया हरितमपि हिन्यात्" ।
इति ॥ * ॥

"पुण्ये तु जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैष्टौ ।
अमायाश्च नदीस्नानं पुनात्यासप्तमं कुलं" ॥
अत्र दहत्याजन्मदुष्कृतमिति ज्योतिषे पाठः ॥ * ॥
व्यासः ।

"अमावास्या भवेद्द्वारो यदि भूमिसुतस्य च ।
गोसहस्रफलं दद्यात् खानमात्रेण जाह्नवी" ॥
"सिनीवासी कुह्लर्वापि यदि सोमदिने भवेत् ।
गोसहस्रफलं दद्यात् खानं यन्मौनिना कृतम्" ॥

सिनीवासी चतुर्दशीयुक्तामावास्या व्यस्तापि
प्रशस्ता एवमन्यत्रापि वारविश्रित्यविधौ न युग्मा-
दर निरवकाशत्वेन सशयायोगात् । एतच्च मौन-
मरणोदयकालमारभ्य खानपर्यन्तं । न तु खान-
कालमात्रे ।

तच्च,
"उच्चारे मैथुने चैव प्रखावे दन्तधावने ।
खाने भोजनकाले च षट्सु मौनं समाधरेत्" ॥
इति खान्देन तस्य सामान्यतः प्राप्तत्वात् । उच्चारे
एरीषोत्सर्गः ॥ * ॥ स्मृतिः ।

"करतोयाजर्णं प्राप्य यदि सोमयुता कुह्लं ।
अरुणोदयवेलाया सूर्यग्रहणतैः समा" ॥

"करतोये सदानीरे सरित्श्रेष्ठे सुविश्रुते ।
पौण्ड्रान् ज्ञावयसे नित्यं पापं हरं करोद्भवे" ॥
पौण्ड्रान् देशविशेषान् ॥ * ॥ मरीचिः ।
"मासे नभस्यमावास्या तस्या दर्भघयो मतः ।
अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः" ॥
अत्र ।

"दर्भा क्षणाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरभयः ।
अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः" ॥
इति गृह्यपरिशिष्टवचनेनैव सिद्धौ आवणा-
मावास्याया उपादानं ।

"वार्षिकाश्चतुरो मासानाहरेत् कुशमृत्तिका ।
आददीत त्वभावेऽपि सद्यो यस्तोपयोजनं" ॥
इति सवत्सरप्रदीपपट्टप्रवरहस्त्योयस्यापवादक-
मिति ॥ विद्याकरदत्तः ।

"सङ्घाद्वत्सरं यावत् शुद्धिं स्यादिध्रुवर्हिषा ।
ततः परं न गृह्णीयात् अपादौ यज्ञकर्मणि" ॥ * ॥
सवत्सरप्रदीपे ।

"अमावास्यान्तु कन्यार्के तीर्थप्राप्तौ तथा नृप ।
कृत्वा श्राद्धं विधानेन दद्यात् षोडशपिण्डकम्" ॥
तत्प्रमाणप्रयोगौ षोडशीशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ * ॥
अमावास्यायामपि मलमासे श्राद्धाभावमाह
कौयुमिः ।

"सवत्सरातिरेको वै मासो यः स्यान्नयोदशः ।
तस्मिन्त्रयोदशे श्राद्धं न कुर्यादिदुस्तत्तये" ॥
सम्बत्सरप्रदीपे ।

"एकराशिस्थिते सूर्ये यदि दर्शद्वयं भवेत् ।
दर्शश्राद्धं तदादौ स्थानं परत्र मलिस्तुचे" ॥
यत्तु ।

"जातकर्मणि यत् श्राद्धं दर्शश्राद्धं तथैव च ।
मलमासेऽपि तत्कार्यं व्यासस्य वचनं यथा" ॥
इति व्यासवचनं तत्पिण्डपितृयज्ञाश्रयाश्राद्धपरं ॥ * ॥

अमावास्याश्राद्धकालमाह ऋन्द्ोगपरिशिष्टं ।
"पिण्डान्वाह्यार्थकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते ।
वासरस्य तृतीयांशे नातिसन्ध्यासमीपतः" ॥

पिण्डानां पिठ्या अन्वाह्यार्थं श्राद्धं मासैकद्वि-
जनकं यत्तथा । तथा च मनुः ।

"पिण्डानां मासिकं श्राद्धमन्वाह्यार्थं विदुर्बुधा" ॥
राजनि चन्द्रे । शस्यत इत्यनेन क्वचिच्चन्द्रक्षया-
भावेऽपि अमावास्याश्राद्धं सूचितं । एतादृग्-
व्युत्पत्तेः साम्प्रितिरभिसाधारणत्वात् वक्ष्यमाण-
कात्यायनोक्तरीत्या क्षीणास्तम्भितावर्जमानाभेद
साधारणः ॥ * ॥ यत्तु,—

"पितृयज्ञान्तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।
पिण्डान्वाह्यार्थकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम्" ॥
इति मनुवचनं तस्मात्पिण्डपितृयज्ञं निर्वर्त्य
मासानुमासिकं प्रतिमासिकं श्राद्धं कुर्वन्ति-
तिक्रमविधायकः । अत्रानुशब्दस्य वीप्सार्थकत्वं ।
तथा च ।

"लक्षणवीप्सेत्यम्भतेऽभिर्भागे परिप्रती ।
अनुरेपं सहाय्यं च ह्रीने उपपन्नं कथ्यते" ॥
चन्द्रक्षयेऽमावास्याया न तु कात्यायनोक्तक्षये

अमा

तथात्वे वर्द्धमानादौ प्रतिमासानुपपत्तेः । एवमेव
आह्वयविवेकः । अतएव तत्रैवाभावाव्यावृत्तिरिक्त-
कृष्णपक्षविहितपार्वण्यश्राद्धे यथास्तमिति वच-
नाव् व्यवस्थेयुक्तः । तत्र साम्प्रिकर्त्तव्यत्वाविशेषिता-
मावास्याव्यतिरेकाभिधानात् क्षीणादिभेदेन अ-
वस्था साम्प्रिकरिमसाधारणीत्यवगम्यते । एवञ्चा-
मावास्याया मृताह्निमित्तकं धौरसक्षेत्रजपुत्र-
कर्त्तव्यपार्वण्ये क्षीयमाणादिना न व्यवस्था किन्तु
यथास्तमित्यनेन । एतद्विरुद्धं मूलमासतत्त्वे ॥ * ॥
यत्तु दशममुहूर्त्तस्य मत्स्यपुराणोक्तापराह्णिकत्वेऽपि
श्राद्धे तस्य त्यागः । पिण्डपितृह्यक्षार्थं एवेति
वासरहतीयाश्राभिधानं साम्प्रिकमेवेति परि-
शिष्टप्रकाशोक्तं तन्न युक्तम् । पूर्वोक्तो वै देवानां मध्य-
दिनं मनुष्याणां अपराह्णं पितृणां इति श्रुत्या
तन्मुहूर्त्तस्य मनुष्यकर्म्मार्हत्वेन बोधनादेव श्राद्धे
परित्यागः । एतच्छ्रुतिमूलकमेव वासरस्य हती-
याश्र इत्युक्तम् । वासरस्य हतीयाश्रे त्रिधा विभक्तस्य
दिनस्य हतीयभागे नातिसन्ध्यासमीपत इति
सन्ध्यासमीपैकमुहूर्त्तं व्यापद्यपि वर्त्तनीय इत्यर्थः ।
तेन ।

“प्रातः कालो मुहूर्त्तः क्षीन् सङ्गवत्तावदेव तु ।
मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णस्ततः परः ॥
सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् श्राद्धं तत्र न कारयेत् ।
राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु” ॥
इति मत्स्यपुराणे निषिद्धमुहूर्त्तत्रये व्यापदिमुहूर्त्त-
द्वयमभ्यनुज्ञात अतिशब्दस्वरसात् । “त्रिमुहूर्त्तापि
कर्त्तव्या पूर्वा दर्शा च वक्ष्ये” ॥ इति हारीत-
वचनाच्च । तेन पूर्वदिने मुहूर्त्तत्रयमात्रलाभे पर-
दिने वासरस्य हतीयाश्राणामे पूर्वदिने एव
श्राद्धं । एतेन नातिसन्ध्यासमीपत इत्यनेन राक्षसी-
वेलाभावात् निषिध्यत इति मैथिलमतमप्राप्तम् ।
सर्वकर्मसु ज्ञानदानादिष्वपि अनापदीत्यर्थः ।
इति श्राद्धविवेकः ॥ तेनाश्रक्तौ तस्यामपि तत्क-
रुणः । अतएव पराशरः ।
“दिवाकरकरैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते ।
अप्रशक्तं निशि स्नानं राहोरेव दर्शनात्” ॥
इति ॥ * ॥ दर्शद्वये कुत्र श्राद्धमित्याह कुन्दोग-
परिशिष्टे कात्यायनः ।
“यदा चतुर्दशीयाम तुरीयमनुपूरयेत् ।
अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमिष्यते” ॥
चतुर्दशीयाम चतुर्दशीसम्बन्धिदिनयामामिति त-
दिनस्यामावास्यासम्बन्धेऽपि चतुर्दशीनिर्देशो-
ऽधिकेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् । तेन यदा
अमावास्याचतुर्दशीसम्बन्धिदिनस्य चतुर्थं प्रहरं
हृत्स्वं किञ्चित्पूज्यं वा अनुपूरयेत् अत्रानुपूरये-
दित्यभिधानात् तुरीययामस्य पादेनदृष्टद्वया-
नूनप्रथममुहूर्त्तस्य वज्रकालत्वं प्रतीयते । एतेन
प्रहरत्रयान्तरे किञ्चिदधिकप्रहरत्रये वा चतु-
र्दशी प्रतीयते । ततश्चोभयवासरयोरहतीयाश्र-
सम्बन्धिपक्षधविभक्तापराह्णमुहूर्त्तयोर्मुहूर्त्तान्यून-
दर्शनामे द्वे न त्वेकदिनमाने तज्ज्ञाने । तत्र
पूर्वोक्तेन वासरस्य हतीयाश्र इत्यनेनैव द्वेधा-

अमा

मुदयात् । अतो यद्दिने वासरहतीयाश्रे तादृश-
दर्शनाभक्त्यैव श्राद्धं । मुहूर्त्तनित्येष्टे कर्म्म-
नर्हत्वात् द्वैधावसरः । तथा च भविष्ये ।
“व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत् ।
सा तिथिः सकला क्षेया मित्रार्थं चापराह्णिकी” ॥
इति । अत्र च प्रागुक्तजावाजिवचनोक्ता मुहूर्त्ता-
त्मिका घटिका ग्राह्या योग्यत्वात् न त्वेकदण्डा-
त्मिका वक्ष्यमाणरौहिणादिग्रहणे तथा दृष्ट-
त्वाच्च । ततश्च पूर्वोक्तद्वेधे तद्विषयीयचतुर्दश-
पेक्षया परदिने अमावास्या क्षीयमाणा नूनका-
लव्यापिनी न तु पूर्वापरद्विषयीयावधुतुर्दश्य-
पेक्षया अनुपस्थिते । एव स्तम्भितवर्द्धमानयो-
रपि । तदैव पूर्वदर्श एव श्राद्धं । श्रुतचन्द्र-
क्षयातुरोधात् । यदा त्रिशद्व्याप्तकदिवसे चतु-
र्दश्यधिकचतुर्थयामपूरणे मुख्यापराह्ण्यकिञ्चि-
त्यनमुहूर्त्तलाभस्तदापि तदैवेत्यनेन चन्द्रक्षयातु-
रोधात् पूर्वदिने श्राद्धं न तु मुख्यापराह्ण्य-
मुहूर्त्तलाभेऽपि परदिने । अत्र चन्द्रक्षयचतुर्दश्य-
यमयामात् प्रभृति अमावास्यासप्तमयामपर्यन्त-
मिति वक्ष्यते । तदैवेत्येव अवशान्तिथिद्वेधे खण्ड-
विशेषो नियम्यते कर्म्मणि खण्डान्तरव्युदासाय ।
एवञ्च यत्र पूर्वापरदिने वासरहतीयाश्रीयमु-
ख्यापराह्णे मुहूर्त्तानन्दर्शलाभस्तत्रापि पूर्वदिने एव
श्राद्धं वासरहतीयाश्रचन्द्रक्षयातिशब्दस्वरसात् ।
त्रिमुहूर्त्तापीत्यतुरोधाच्च । यत्र तु पूर्वदिने त्रि-
मुहूर्त्तमात्रव्यापिन्यमावास्या परदिने हतीयाश्र-
मुहूर्त्तव्यापिनी सती क्षीयमाणा तत्र परदिने
चन्द्रक्षयाभावेऽपि मुख्यापराह्णलाभात् श्राद्धम् ।
अन्यथा,—
“यदा चतुर्दशीयाम तुरीयमनुपूरयेत्” ।
इति विशेषाभिधानं व्यर्थं स्यात् ॥ * ॥
अथ “यत्र पूर्वाह्णे श्राद्धं तत्र यदहस्त्वेव चन्द्रमा
न दृश्येत ताममावास्या कुर्वीत” इति गोभिल-
विरोधः । तथाविधचतुर्दशीयुक्तामावास्याया
सिनीवालीत्वेन प्रातश्चन्द्रदर्शनात् । तत्राह सरवः ।
“यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनं नेति चन्द्रमा ।
तत्क्षयापेक्षया क्षेयं क्षीणे राजनि चेत्यपि” ॥
“यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्या
कुर्वीत” इति यद्वोभिलसूत्रं तच्चन्द्रक्षयाभिप्रा-
यिकम् । अन्यथा गोभिलीयतादृशसूत्रान्तरेण
सह पौनरुक्त्यापत्तेः । तस्मात् प्रथमसूत्रं कुह्वर-
तश्च वर्द्धमानापक्षे नियतः । क्षीणास्तम्भितयोस्तु
यथायोग्यमनुसरणीयम् । एवञ्च “यदहस्त्वेव
चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्या कुर्वीत” इति
श्रुतिरेतत्त्वमानार्थकं श्रुत्यन्तरं वा तदपि वर्द्ध-
मानादिपरं न तु कात्यायनवचनात्तत्र क्षयक्षणा-
कल्पतरुप्रभृतिभिरुक्तायुक्ता ।
“श्रुतिसूतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसि” ।
इति विरोधात् । क्षीण इति कात्यायनेन मया
यत् क्षीणे राजनीत्युक्तं तदपि क्षयाभिप्रायिकम् ।
अथैव दृश्यमानेऽप्येकदा इति यद्वोभिलसूत्रं तत्रा-
न्तरं तद्वर्धम् । “यदहस्त्वेव” इत्यादि द्वितीय-

अमा

सूत्रप्राप्ततिथे सिनीवालीत्वेनैव चन्द्रदर्शनप्राप्ते
रित्यत आह सरवः ।
“यद्योक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दश्यपेक्षया ।
अमावास्या प्रतीक्षते तदन्ते वापि निर्वपेत्” ॥
दृश्यमानेऽप्येकदेति यदुक्तं तच्चतुर्दश्यं श्राद्धात्
पूर्वसूत्रममावास्यापदोपादानाच्चन्द्रक्षये सत्यम-
मावास्याविषयः । इदं पुनरित्यन्ततश्चतुर्दशीविष-
यमिति श्राद्धविवेकः । तत् किममावास्यावधुतु-
र्दशीत्यत्राह अमावास्यां प्रतीक्षते उभयतिथि
प्राप्तौ श्राद्धायामावास्या प्रतीक्षणीया । यत्र
पूर्वदिने दिवा श्राद्धं मुहूर्त्तमात्रे अमावास्या पर-
दिने च श्राद्धं दशममुहूर्त्तमात्रे तत्र घोमयदिने
श्राद्धयोग्यामावास्या न प्राप्यते तत्र तदन्त-
चतुर्दश्यन्ते निर्वपेत् दद्यात् ॥ * ॥ अत्रैव विषये
साम्प्रिकरन्योर्विशेषमाह कात्यायनः ।
“अपराह्णद्वयाव्यापी यदि दर्शस्तिथिचक्षये ।
आह्वितामे सिनीवालीं निरग्रादे कुह्वरमेव” ॥
आदिशब्दादनुपनीतश्रुत्योर्यहणः ॥ * ॥ क्षयमाह
कात्यायनः ।
“अह्णेऽह्णे चतुर्दश्यं क्षीणो भवति चन्द्रमा ।
अमावास्यायामाश्रे च ततः किल भवेदहः” ॥
चतुर्दश्यहमे यामे चन्द्रमा क्षीणं चतुर्थभागोऽत्र
कलावशिष्टो भवति । “अत्रेन्दुराद्यप्रहरेऽवतिष्ठते”
इत्यादिस्वरसात् । अमावास्याहमे यामे
चाणुर्भवति पुनरत्ययते किलेत्यागमवार्त्ताया तेन
अमावास्याया सप्तमे यामे कृतस्त्रक्षय इत्यव-
गम्यते । “ततश्चान्यकलावयवनाशेत्यतिरेव क्षयः
सा च सूक्ष्मायां विनाशेऽप्यस्तीति” श्राद्धविवेकः ।
उत्पत्तिराद्यक्षयसम्बन्धः । तेन विनाशस्यानन्त-
त्वेऽपि नातिव्याप्तिः ॥ * ॥ अत्र विशेषमाह
सरवः ।
“आयश्चायणमावास्या तथा ज्यैष्ठ्यं या भवेत् ।
विशेषमाभ्यां ब्रुवते चन्द्रधारविदो जनाः” ॥
आभ्यामिति ज्यैष्ठ्ये पक्ष्मी इमे प्रायेत्यर्थः ।
चन्द्रधारविदो ज्योतिर्विदः । अत्र पौर्णमास्या
न्तमास इति परिशिष्टप्रकाशः ॥ अत्र वीण-
ब्रह्मपुराणीयतिथिस्तथा । तथा च श्राद्धमधिकृत्य
ब्रह्मपुराणः ।
“पयोमूलफलैः श्राक्कैः कृष्णपक्षे च सर्वदा” ।
अत्र कृष्णपक्षे चतुर्दशीव्यतिरिक्त्या यस्या कस्या
चित् तिथौ श्राद्धविधानादमावास्यापि सम्भव-
इति ॥ * ॥ को विशेषइत्यत्राह सरवः ।
“अत्रेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते
चतुर्थभागोऽत्र कलावशिष्टः ।
तदन्त एव क्षयमेति कृतस्त्र-
मेव ज्योतिश्चक्रविदो वदन्ति” ॥
अत्र मासद्वये अमावास्यायां चतुर्थभागोऽत्र कला-
वशिष्टं चतुर्थभागोऽत्र या कला तयावशिष्टं
कलाभागत्रयमात्रः सन्नाद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते । अर्थात्
चतुर्दश्यहमयामे क्षयारम्भ इति । तदन्त एव
अमावास्यान्तयाम एव क्षयः कृतस्त्रमेति । अन्य-

अमा

अमु

अमू

चामावास्या सप्तमयाम इति विशेषः । तेन मार्ग-
शीर्षज्यैष्ठ्योरुभयदिने चन्द्रक्षयभावे यद्यपि यदा
चतुर्दशीयाममिति वचनात् पूर्वदिने एव आद्य
प्राप्नोति तथापि तद्वचनं चन्द्रक्षयानुरोधमूल-
मिति । कृतस्वक्षयानुरोधात् क्षीणायामपि पर-
चापराह्णभावे आद्य अन्यथैतद्विशेषाभिधानं व्यर्थ
स्यात् । * ॥ अत्रापि विशेषान्तरमाह स एव ।
यस्मिन्नब्दे द्वादशैकश्च ययस्मिन्नृतीयया परि-
दृश्यो नोपजायेत । यद्यो मास । तृतीयया
मात्रया चतुर्थभागेनकक्षया परिदृश्यश्चन्द्रो न
भवति किन्तु तदधिकान्यूनकक्षयेति । तेन मल-
मासयुताब्दे अन्यमासवदनयोरपि चतुर्दश्यन्तया-
मादि दर्शसप्तमयामपर्यन्तं क्षय इति । मलमास-
युताब्दस्तु एकस्मान्नलमासादब्दद्वयानन्तराब्द-
स्तृतीयेऽब्दे मलमासस्यावश्यमावादिति ॥ * ॥
चन्द्रक्षयानुराज क्षीणापक्षमुपसृष्टरति स एव ।

“एव चारं चन्द्रमसो विदित्वा

क्षीणे तस्मिन्नपराह्णे च दद्यात्” ।

एवं चारं गतिविशेषः ॥ ॥ क्षमिताया व्यव-
स्थामाह स एव ।

“क्षमिता या चतुर्दश्या अमावास्या भवेत् क्षचित् ।

खर्विता ता विदुः केचिदुपेक्षमिति चापरे” ॥

क्षीणाया पूर्वमुक्तत्वात् । वर्द्धमानायाश्च वक्ष्य-
माणत्वात् अस्य वचनस्य क्षमितापरत्व । खर्विता

नीचा पितृलोकप्रापणार्हा केचित् यजुर्वेदिन ।

अपरे ऋग्वेदिन । तामेव उपेक्षमुपगच्छत आडा-
येति शेषः । उपेक्षमित्यत्र गताध्वामितिपाठे

गत प्राप्त पितृलोकप्रापणाय अध्वान् चनयेति

गताध्वान् प्रशस्तेत्यर्थः । “तस्माच्छन्दोगा उभया-
नुरोधादिच्छात उभयादरं कुर्वन्ति” इति का-

त्यायनखरसः ॥ * ॥ यत्क्षमाह जनुहारीत ।

“त्रिमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या पूर्वा दर्शः च बह्वचैः ।

कुहुरध्वर्युमि कार्या यथेष्ट सामगीतिभिः” ॥

अत्र त्रिमुहूर्त्तैर्युपादानात् क्षमितायां पूर्वदिने

त्रिमुहूर्त्तमात्रभावेऽपि बह्वचाना आद्य । न तु

मुख्यापराह्णभावादपि परदिने । सामगाना तत्रा-
प्यनियमः । एतादृग्विषय एव उभयत्रापराह्ण-

भावेऽपीय व्यवस्थेति आद्यविवेकः ॥ मुख्या-
पराह्णस्य एकदिनमात्रभावेऽप्युभयदिनाभावात् ॥

* ॥ वर्द्धमानाया व्यवस्थामाह कात्यायनः ।

“वर्द्धमानासमावास्यां क्षययेत्परैः ५ हनि ।

यामास्त्रीनधिकान् वापि पितृयज्ञस्ततो भवेत्” ॥

यामास्त्रीनिति पूर्वदिवसीययामत्रयन्यूनचतुर्दश्य-
पेक्षया । अथैवं वासरतृतीयाश्रानुरोधेन आद्य-

विधानात् कथममावास्याआद्ये पर्युदस्तरान्यादी-
तरकाणपरिग्रहः । सत्य । तिथिदैवे क्षीणादि-

भेदेन खण्डविशेषपरिग्रहाय वासरतृतीयाश्रा-
पेक्षा अन्ययोभयदिने वासरतृतीयाश्राप्राप्तौ

आद्यलोपापत्तेः । प्रागुक्तनिरन्तरादेः कुहूर्त्तते-
त्यस्य निर्विषयतापत्तेश्च अतः पर्युदस्तेतरकाण-

स्यापि परिग्रहः । यदा तु पूर्वापरखण्डयोरन्य-
तरस्यैव परिग्रहश्च यथायोग्यं तत्रैव साया-

ह्ममुहूर्त्तद्वयपर्युदस्तेतरकाणकुतपादिमुहूर्त्तपञ्चका-
रौहिणादिमुहूर्त्तचतुष्टयवासरतृतीयाश्रीयापरा-
ह्ममुहूर्त्तद्वयकालाः । यथाक्रममापत्तामान्यप्रशस्त-
प्रशस्ततर-प्रशस्ततमत्वेन क्षेया । एवमखण्डति-
थावपि नातिसन्ध्यासमीपत इति पूर्वोक्तात्वात् ।
“सायाह्णस्त्रिमुहूर्त्तं स्यात् आद्यं तत्र न कारयेत्” ।
इति मत्स्यपुराणात् ।

“रात्रौ आद्यं न कुर्वीत राक्षसीकीर्त्तिता हि सा ।
सन्धयोरुभयोश्चैव सूर्ये चैवाचिरोदिते” ॥

इति मनुवचनाभ्या ।

“ऊर्द्धं मुहूर्त्तात् कुतपात् यन्मुहूर्त्तचतुष्टयं ।
मुहूर्त्तपञ्चकं वापि स्वधाभवनमिष्यते” ॥

इति मत्स्यपुराणान्मुहूर्त्तपञ्चकमित्यत्र कुतपादिति

त्यवलोपे पञ्चमी कुतपमारभ्येत्यर्थः । ततस्तेनैव ।

“अपराह्णे तु सन्ध्यायै अमिजिज्ञौहिणोदये ।
यदत्र दीयते जन्तोस्तदक्षयमुदाहृतं” ॥

इत्युक्तं । “पूर्वाह्णे वै देवाना मध्यं दिनं मनुष्याणां
अपराह्णः पितृणां” । इति श्रुतिः । वासरस्य

तृतीयाश्र इति कात्यायनवचनं ।

“सायाह्णस्त्रिमुहूर्त्तं स्यात् आद्यं तत्र न कारयेत्”

इत्येवमेकवाक्यत्वात् वासरतृतीयाश्रीयापराह्ण-
मुहूर्त्तद्वयस्य सामः । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अमावासी, स्त्री, (अमा साहित्येन चन्द्रार्कयोर्वासो

यत्र, गौरादित्वात् ङीष् ।) अमावस्या । इति

शब्दरत्नावली ॥

अमावास्या, स्त्री, (अमा सद्यः चन्द्रार्कौ वसतो यत्र

तिथौ सा, अमा + वस + आधारे ण्यत्, स्त्रिया

टाप् । णित्वात् ङङि ।) अमावसीतिथिः ।

इत्यमरः ॥

अमित्र, पु, (अमरोगे इच्च ।) शत्रु । इत्यमरः ॥

(रिप्) । विपक्षः । शत्रुपक्षीयः । प्रतिक्लृप्तः ।

“मादृष्टे ममामित्रे दृष्टसे रान्यकामुके ।
अमित्रो मित्ररूपेण भ्रातृस्त्वमसि जगन्मया” ॥

इति रामायणे ।)

अमिष, स्त्री, (अम रोगे कर्मणि इषन्) लौकिक-

सुख । इत्युणादिकोषः ॥ क्लृप्ताभावः ॥ (न मिष-

शब्दं नञ्समासः, क्लृप्ताभावः । नास्ति मिषशब्दः

यस्य तत्, क्लृप्तान्य ।)

अमौ, [न्] चि, (अम रोगे + मावे घञ्, मान्त-

त्वात् ङङाभावः, अमो रोगो विद्यतेऽस्य, इन् ।)

रोगी । यथा । अम्यं । इति वोपदेवः ।

अमीव, स्त्री, (अम + वन्, ईडागमः ।) पापं । दुःखं ।

यथा,—

“त त्वाहं भवमीताना प्रपन्नाना भयापहं ।
आपृच्छे शापनिर्मुक्तं पादस्य श्रादमीवहन्” ॥

इति श्रीभागवतं ॥

(“न हि त्वमीदृशं ह्यस्मा तस्यामीव दृशाननं ।
जीविषुं शक्यं चिरं विषं पीत्वेव दुर्मतिः” ॥

इति रामायणे ।)

अमुकं, चि, बुद्धिस्थित्योपलक्षितवत्तत्त्वधर्मावच्छिन्नं ।

खस्रदक्षिविशेषधर्मापुरस्कारेण तत्तद्वस्तुवाचकः ।

पञ्जना इति भाषा । अदृष्टशब्दस्य अकिं कृते

सोरोत्त्वामावे अकोऽकारस्य उत्त्वे अमुक इति
भवति अमुक इत्यागमिकः । इति क्रमदीप्तरः ॥
यथा,—

“अमुकामुकगोत्रैतत् तुभ्यमन्नं स्वधा नमः” ।

इति आद्यतत्त्वं ॥ (अभिवादये । इति शब्दोच्चारणा-

नन्तरं अमुकनामाहमस्मीति खं नाम परिकी-

र्त्तयेत् । इति कुल्लूकभट्टः ।

“सन्निवेश प्रमाणश्च खड्गस्तेन लिखेत् स्वयम् ।
मत मेऽमुकपुत्रस्य अमुकस्य महीपते” ॥

इति नारदः ।)

अमुक्त, स्त्री, (सुध् + क्त, न मुक्त विरोधे नञ्-

समासः ।) कुरिकाविशेषः । इति हज्जायुधः ॥

हातकुरी इति भाषा । मुक्तिरहिते अत्यक्ते च

चि ॥ (अप्राप्तमोचनः । अस्वतन्त्रः ।

“अमुक्ता भवता नाथ मुहूर्त्तमपि सा पुरा” ।

इति साहित्यदर्पणे ।

“अमुक्तो मानसैर्दुःखैरिच्छादेषसमुद्भवैः” ।

इति महाभारते । खड्गादिकं । यदुक्तम्,—

“खड्गादिकममुक्तं नियुज्यं विगतायुधम्” ।

इति ।)

अमुच, व्य, (अमुष्मिन् अदस् + चञ् उत्त्वमत्वे ।)

जन्मान्तरं । परणोकः । इत्यमरः ॥ (अमुष्मिन्

इत्यर्थस्य वाचकः ।

“अनेनैवार्भका सर्वे नगरेऽमुच भक्षिता” ।

इति कथासरित्सागरे । भवान्तरे । जन्मान्तरे ।

“तथैव यः क्षमाकाले क्षत्रियो नोपश्राम्यति ।
अप्रियं सर्वभूतानां सोऽमुचेष्टं च नश्यति” ।

“इच्छद्भिः सततं श्रेय इह चामुच चोत्तमं” ॥

इति महाभारते ।)

अमुष्मिन्, पु, स्त्री, (अमुष्मिन् निपातनात् अलुक्

समासः ।) प्रख्यातवशोद्भवः । कुलीनः । इति

जटाधरः ॥

(“स्यादामुष्मिन्स्वायर्थोऽमुष्मिन्महाकुलः” ।

इति जटाधरः ।)

अमूर्त्त, चि, (मूर्च्छ + क्तः, नञ्समासः ।) मूर्त्त-

मिन्नः । मूर्त्तिरहितः । यथा । सुज्ञाना अमूर्त्त-

त्वादिति वोपदेवः ॥ न्यायमते । आकाशः ।

काशः । दिक् । आत्मा । एषा सामान्यगुणाः

संख्या १ परिमितिः २ एयकत्वं ३ संयोगः ४

विभागः ५ । आकाशस्य विशेषगुणः शब्दः ।

काशदिशोर्विशेषगुणो नास्ति आत्मनो विशेष-

गुणाः । बुद्धिः १ सुखः २ दुःखः ३ इच्छा ४

द्वेषः ५ यत्नः ६ भावनाख्यसंस्कारः ७ धर्म्मः ८

अधर्म्मः ९ । इति भाषापरिच्छेदः ॥ (रूपहीनः ।

आद्यतिरहितः । वायुः । अन्तरीक्षश्च । यदुक्तं,—

“सन्निवेशो नेत्रदृश्यो यस्य तन्मूर्त्तमुच्यते ।
क्षित्यम्बभ्रिजय मूर्त्तममूर्त्तं त्विवरद्वयं” ॥ इति ।

“क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च ।
परापरत्वमूर्त्तत्वक्रियायोगाश्रया अमी” ॥

इति भाषापरिच्छेदः ।)

अमूदृशः, चि, (पाणिनिमते तु, अमुजिव पश्यति,

अदस् + दृश् + कञ्, दृश्याने आत्मे कृते कृते

अमृ

ऊतमले ।) एवंप्रकार । एतद्रूप । इति मुग्ध-
बोधं ॥ यथा,—“अमृदृशी तत् कविवन्दि-
वर्णिते” । इति नैषध ॥

अमूलकां, वि, मूलरहित । प्रमाणशून्य । नास्ति मूल
यथेति बङ्गरीछार्थे कप्रत्यय ॥

अमूला, स्त्री, (नास्ति मूल शिषा यस्याः सा, स्त्रिया
टाप् ।) अभिशिखावृत्त । इति शब्दचन्द्रिका ॥
मूलरहिते वि । इति मुग्धबोध ॥

अमृणाल, स्त्री, (मृणालतुल्य सादृश्ये नञ्समास,
तस्य मृणालसदृशकोमलत्वात् तथात्व ।) वीरणा-
मूल । इत्यमर ॥

अमृत, स्त्री, (मृ + भावे क्त, नास्ति मृतं मरण
यस्मात् तत्, तत्पाणिना मरणाभावात् तस्य
तथात्व ।) समुद्रोद्भवदेवभक्षामरत्वजनकद्रव्यवि-
शेष । यदा पृथुराजभयेन पृथ्वी गौर्भूता तदा
देवा इन्द्र वत्स कृत्वा हिरण्यमपात्रे अमृतरूप-
म्पयोऽदूदुहन् तत्तु दुर्वाससः शपात् समुद्रमध्य
गत पश्चात् समुद्रमयने अमृतपूर्णकलस गृहीत्वा
धन्वन्तरिरुत्थित । इति भारतभागवते ॥ तत्-
पर्याय ॥ पीयूष २ सुधा ३ । इत्यमर ॥
प्रेयूष ४ । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ * ॥
निर्जर ५ । समुद्रनवनीतक ६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ जलं । घृतं ॥ यक्षशेषद्रव्यं । अयाचित-
वस्तु ॥ सुक्ति । इति मेदिनी ॥ दुग्ध । औषध ।
विषयामान्यं । वत्सनाम । पारदः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अन्न । घन । स्वर्णं । भक्षणीयद्रव्यं ।
हृद्य । खादुद्रव्यं । इति हेमचन्द्र ॥

अमृत, पुं, (मृ + कर्त्तरि क्त, नञ्समास ।) धन्व-
न्तरि । देवता । इति मेदिनी । वाराहीकन्द ।
वनसुद्ध । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दर । अति-
हृद्य । इति भरतधृतव्याडि ॥ (आत्मा, यथा
महाभारते,—

“इन्द्रियेभ्य परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च पर मन ।
मनस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महार् पर ॥
महत् परमव्यक्तमव्यक्तादमृत परः ।

अमृतान्नपर किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः” ॥
सूर्यः ॥ सुरपतिरिन्द्र ॥ विष्णो सहस्रनाममध्ये
परिगणितो नामभेद ॥) मरणरहिते वि ।
यथा । “अमृते जारज कुण्ड” । इत्यमर ॥

अमृतजटा, स्त्री, (अमृतवत् सुखादुर्जटा यस्या
सा ।) जटामासी । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमृततरङ्गिणी, स्त्री, (अमृतस्य पीयूषस्य तरङ्गिणी
नदीव ।) ज्योत्स्ना । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमृतदीधितिः, पुं, (अमृतवत् सन्तोषकारिण्य
दीधितयो यस्य सः ।) चन्द्र । इति शब्दरत्नावली ॥
((“अमृतदीधितिरेव विदर्भजे भजति तापम-
मुख्य” । इति नैषधे ।)

अमृतफल, स्त्री, पुं, (अमृतमिव खादु फल ।) पारा-
वतवृत्त । पटोल । इति राजनिर्घण्टः ॥ नास-
पाती । इति पारस्यभाषा । यथा । अथामृतफल
यदहकसातकाविजप्रमृतिदेशेषु नासपाती इति
प्रसिद्ध ।

अमृ

“अमृतफलं लघु लघु सुखादु चीन् हरेदोषान् ।
देशेषु सुद्गलानां बङ्गल तल्लभ्यते लोकैः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अमृतफला, स्त्री, (अमृतवत् खादु फल यस्या सा,
स्त्रियां टाप् ।) डाक्षा । अमलकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (लघुखर्कुरीटवृत्त ।) फलविशेष ।
नासपाती । इति पारस्यभाषा ।

अमृतवल्ली, स्त्री, (अमृतवत् वल्ली, तस्या रोग-
नाशकत्वात् तथात्व ।) गुडुची । इति रत्नमाषा ॥

अमृतरसा, स्त्री, (अमृतवत् खादु रसो यस्या
सा, स्त्रियां टाप् ।) कपिलदाक्षा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (पक्षात्रविशेषः ॥ सा च

“तृतीयभागखण्डेन मिश्रितं षष्टिपिण्डक ।

शुभ्रमीषद्विधयुत मर्दयेदृष्टपाणिना ॥

एव समुद्भूत कृत्वा स्थापयेद्रजनीमित ।

ततोऽन्यस्मिन्नहनि तु धिप्रितं निम्बचैस्तिष्ठे ॥

विधायामूपकं तेन तम्बिकाया घृते पचेत् ।

ततोऽमृतरसा जाता वातहृद्वलवर्द्धनी” ॥

इति भावप्रकाशे ।)

अमृतसम्भवा, स्त्री, (सम् + भू + भावे अप्, अमृ-
तस्य मरणाभावस्य रोगाभावस्य इति यावत्
सम्भव उत्पत्तिर्यस्या सा, स्त्रियां टाप् ।) गुडुची ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अमृतसारज, पुं, (अमृतस्य सार तस्मात् जायते,
अमृतसार + जन् + ङ, उपपदसमास ।) गुड ।
तवराजोद्भवखण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमृतसू, पुं, (अमृत तुषार सूते, अमृत + सू +
क्लिप्, उपपदसमास ।) (अमृतान् देवान् सूते,
अमृत + सू + क्लिप्, उपपदसमास ।) चन्द्र ।
इति हेमचन्द्र ॥ देवमातरि स्त्री । अमृताना
देवानां सू प्रसूतिः ॥

अमृतसोदरः, पुं, (अमृतस्य सोदर सोदर्यं
तस्य एकस्थानादुत्पन्नत्वान् तथात्व ।) घोटक ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (उच्चैः खवा अश्व ।
“सुरादेवी समुत्पन्ना तुरग पाण्डुरस्तथा” ।

इति भारते ।)

अमृतखवा, स्त्री, (खवति इति खु + अप् । स्त्रिया
टाप् । अमृतस्य खवा षष्ठीतत्पुरुष ।) रुदन्ती-
वृत्त । लताविशेषः । तत्पर्याय । वृक्षारुहा
२ उपवृक्षिका ३ घनवल्ली ४ सितलता ५ ।
अस्या गुणाः । पथ्यत्व । ईषत्तिक्तत्व । रसायनत्व ।
व्रणनाशित्व । विषकुष्ठामकामलाश्वययुजयकारि
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

((“उक्तामृतखवा पथ्या ईषत्तिक्ता रसायनी ।

व्रणघ्नी विषकुष्ठामकामलाश्वययुजयेत्” ॥

इति राजनिर्घण्टः ।)

अमृता, स्त्री, (नास्ति मृत मरण यस्याः सा ।)
गुडुची । मदिरा । इन्द्रवाम्बरी । ज्योतिष्मती ।
गोरक्षदुग्धा । अतिविधा । रत्नचिह्नत् । दुर्वा ।
आमलकी । हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
तुलसी । इति शब्दमाषा ॥ पिप्पली । इति
मेदिनी ॥ चम्पादेशयस्त्र्यलमांसा हरीतकी । सा

अमृ

विवेचने प्रशस्ता । इति राजवल्लभ ॥ (सूर्य
दीधितिविशेषा ।

((“सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरम्भय” ।
इति रघुवशे ।)

अमृतान्म, [स्] पुं, (अमृतमन्मथ अन्नमिव द्रव्य
कर यस्य सः ।) देवता । इत्यमर ॥ (अमृत सुधा
अन्धो भक्ष्य यस्य सः ।)

अमृताफल, पुं, (अमृतमिव फलं यस्य, एषोदरादि
त्वात् दीर्घः ।) पटोल । इति द्रव्याभिधानः ॥

अमृताशन, पुं, (अमृत अन्नाति मुह्ये, अश +
वाङ्मत्यात् कर्त्तरि ल्युट् । अमृतस्य अशनः,
षष्ठीतत्पुरुष ।) देवता । इति हज्जायुध ॥

अमृतायक, स्त्री, (अमृताप्रभृति अयक यस्य तत्)।
हरितक्याद्यद्रव्यं । यथा,—

“अमृता कटुकारिण्यपटोलघनचम्पन ।

नागरेन्द्रयवसैतदमृतायकमीरित ॥

क्षथित सकणाचूर्णं पित्रेष्टेष्टवन्नापह ।

हृल्लासारोचकच्छर्दिहृत्पादाहनिवारण” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अमृतासङ्ग, स्त्री, (अमृतस्यैव आसङ्गो यस्य तत्)।
तुल्यविशेषः । तत्पर्याय । कर्परिकातुल्य २
अङ्गन ३ । इति हेमचन्द्र ॥

अमृताहरण, पुं, (अमृतमाहरति, माहदास्याप
नयनार्थं स्वर्गात् भूलोकं नयति, आ + हृ +
कर्त्तरि ल्युट्, तत् षष्ठीतत्पुरुष ।) गरुडः ।
इति हारावली ॥ (“पुरा किञ्च गरुडो मातु
र्विनताया सपत्नीदास्यनिवारणार्थं सर्वदेवान्
विनिर्जित्य सोमरक्षकच्छेदनयन्त्रादिकक्षातिक्रम्य
स्वर्गादमृतं नागकुलाय दातुमाहूतवान्” । इति
पौराणिकी कथा । महाभारतस्यादिपर्वणि ।
“श्रुत्वा तमब्रुवन् सर्पा आह्वारामृतमोजसा ।
ततो दास्याद्विप्रमोक्षो भविता तव खेचरः ॥
इत्युक्तो गरुड सर्वैस्ततो मातरमब्रवीत् ॥
गच्छाम्यमृतमाहर्तुं भक्ष्यमिच्छामि वेदितु ॥

स चक्र क्षुरपथ्यन्तमपश्यदमृतान्तिके ।

परिभ्रमन्तमनिश तीक्ष्णधारमयस्त्रय ॥

ज्वलनार्कप्रभं घोरं हृदनं सोमहारिणाम् ।

अच्छिन्नतरसा मध्ये सोममभ्यव्रजतत ॥

समुत्पाद्यामृतं तत्र वेनतेयस्ततो बन्धी ।

उत्पपात जवेनैव यन्तमुन्मथ्य वीर्यवान् ॥

एव तदमृतं तेन हृतमाहृतमेव च ।

द्विजिह्वाञ्च कृत्वा सर्पो गरुडेन महात्मना” ॥)

अमृताङ्ग, स्त्री, (अमृतमाङ्गयते स्पृष्ट्वे, आ
+ ङे + क्, तस्य तुल्यखादत्वात् तथात्व ।)
लघुविल्वफलाक्षतिखोरासानदेशजनासपातीना
मफलं । तत्पर्याय । रुचिफल २ । फल्य गुणाः ।
गुरुत्व । वातनाशित्व । खादुत्व । अक्षय्य ।
रुचिभृत्कारित्वञ्च ॥ तल्लघुफलगुणाः । हृद्यत्व ।
सुखादुत्व । चिदोषनाशित्वञ्च । तत् सुद्गन्धदे

अम्ब

वज्रं लभ्यते । इति भावप्रकाशः ॥
अम्बतोत्पन्नं, स्त्री, (अम्बतं विषमिव उत्पन्नं नीलवर्ण-
त्वात् ।) खर्परीतुल्य । इति राजनिर्घण्टः ॥
अम्बतोत्पन्ना, स्त्री, (अम्बतं मधु उत्पन्नं यस्याः सा,
“जातिकालमुखादिभ्यो निष्ठाया परवचनमिति
निष्ठाया परनिपातः” ।) मक्षिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अम्बतोद्भव, स्त्री, (अम्बत विषमिव उद्भवति कृष्ण-
वर्णत्वात्, उद् + भू + अप् ।) तुल्य । खर्परीतुल्य ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अमेधा, [स्] पु, (नास्ति मेधा यस्य सः, समा-
सान्त अस्मिन् ।) मूढः । मूर्खः । इति हेमचन्द्रः ॥
“नमः समस्मात् पूर्वस्मा अन्तरस्मा अमेधधाम् ।
सुमेधसामन्तरस्मै सता खसै खयम्भुवे” ।
इति वोपदेवः ।

अमेध, स्त्री, (न मेध्यपवित्र विरोधे नञ्समासः ।)
पुरीषः । इति शब्दरत्नावली ॥ अपवित्रे चि ॥
(अपवित्रं । मलमूत्रादिक वस्तु ।
“नाग्निं मुखेनोपधमेत् नम्रा नैक्षेत च स्त्रियं ।
नामेधं प्रक्षिपेदमौ न च पादौ प्रतापयेत्” ॥
इति मनुः ।)

अमोघ, चि, (न मोघो निष्फल, नञ्समासः ।)
सफलः । अयर्थः । इति मेदिनी । नदविशेषे
पु । इति शब्दरत्नावली ॥ (इष्टफलप्रदः । अवन्ध्यः ।
अविफलः ।
“यदमोघमयामन्तरस्त वीजमज त्वया” ।
इति कुमारसम्भवे ।
“अमोघा प्रतिगृह्णन्तावर्ध्यानुपदमाश्रिय” ।
इति रघुवशे ।

अमोघा, स्त्री, (न मोघा निष्फला, नञ्समासः ।)
पाटलिद्वयः । विडङ्गः । इत्यमरः ॥ हरीतकी ।
इति मेदिनी ॥

अम्ब गतौ । (इति कविकल्पद्रुमः ।) अश्ववर्गशेषो-
पध । अम्बति । इति दुर्गादासः ॥

अम्बक, स्त्री, (अम्बति नक्षत्रपर्यन्तं गच्छति, अम्ब +
गुल् । वा अम्बाते भूगर्भे प्राप्यते, अम्ब + कर्म-
णि घञ् स्वार्थे कन् ।) नेत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥
“आसीनमासन्नशरीरपात-
स्त्रियम्बकं सयमिनं ददर्श” ।

इति कुमारसम्भवे ।) ताम्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अम्बर, स्त्री, (अवि शब्दे + भावे घञ्, अम्ब
शब्दस्त रति आदत्ते अम्ब + रा + क ।) वस्त्रं ।
“एवमुक्त्वा समिधां सा विवर्णा मणिनाम्बरा” ।
इति रामायणे ।)

आकाशः । (“दावाभि कथमम्बरे” इति साहि-
त्यदर्पणे ।) कार्पासः । खनामखातसुगन्धिद्रव्यं ।
इति विश्वः ॥ अम्बधामुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अम्बरिष, स्त्री, (अम्बाते पथ्यतेऽत्र, अवि + अरिष
वा दीर्घः निपातनात् ।) भर्जनपात्रं । भाजना
खोषा । इति भाषा । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥

अम्बरीष, स्त्री, (अवि + गतौ + कर्मणि घञ्, अम्बा

अम्ब

लम्बा ईर्ष्या यस्मात् तत्, सिद्धवत् एयोदरादि-
त्वात् रवर्णविपर्ययेण साधु ।) भाद्रः । भर्जन-
पात्रः । इत्यमरः ॥ युद्धं । इति मेदिनी ॥

अम्बरीष, पुं, (अम्बाते पथ्यते अत्र, निपातनात्
साधु ।) विष्णुः । शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
किशोरः । भास्करः । नृपभेदः । स तु सूर्य-
वशीयनाभागराजपुत्रः ।

(“भगीरथसुतो राजा श्रुत इत्यभिविश्रुतः ।
नाभागस्तु श्रुतस्यासीत् पुत्र परमधार्मिकः ॥
अम्बरीषस्तु नाभागिः सिन्धुदीपपिताऽभवत्” ॥
इति हरिवंशे ।) नरकभेदः ॥ आम्नातकलहः ।
अनुवापः । इति मेदिनी ॥

अम्बल, पु, (अम्बाया मातरि तिष्ठति, अम्बा +
ल + क, आम्बावेति यत्, जगपो सञ्जाच्छन्द-
सोर्वज्रलमिति ऋष, असवर्णाजातत्वात् तस्य
तथात्वः ।) देशविशेषः । विप्रादेश्यायामुत्पन्नः ।
इति मेदिनी ॥ अयं चिकित्सावृत्तिं वैद्य इति
ख्यातः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ हस्तिपकः ।
यथा,—

“अम्बलाम्बल मागं नौ देह्यपक्राम मा चिरः” ।
इति श्रीभागवतः ॥ कायस्थजातिविशेषः । इति
पश्चिमदेशे प्रसिद्धः ॥

अम्बलकी, स्त्री, (अम्बलं कायति स्वग्रहणार्थ-
माकुर्यति, अम्बल + कै + क, गौरादित्वात्
ङीष् ।) लताविशेषः । आकनादि निमुखी इति
च भाषा । तत्पर्यायः । पाठा २ अम्बला ३
कुचेली ४ पापचेलिका ५ एकाक्षीला ६ वरा ७
तिक्ता ८ प्राचीना ९ एकोशिका १० लका ११ ।
इति रत्नमाला ॥ विडकणी १२ स्थापनी १३
श्रेयसी १४ रसा १५ पापचेली १६ वनतिक्ता
१७ । इत्यमरः ॥ अविडकणी १८ अविडकणी
१९ । इति तट्टीका ॥ अम्बलिका २० यूथिका २१
विडकणीका २२ दीपनी २३ तिक्तापुष्पा २४ लह-
त्तिक्ता २५ शिशिरा २६ लकी २७ माजती २८
देवी २९ लत्तपणी ३० । इति राजनिर्घण्टः ॥
अस्या गुणाः । अतीसारशमनत्वः । लघुत्वः । त्रिदोष-
नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ तिक्तत्वः । गुणत्वः ।
उष्णत्वः । वातपित्तज्वरपित्तदाहशूलनाशित्वः ।
ममसन्धानकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्बला, स्त्री, (अम्बाया मातरि खोत्पत्तिस्थाने इति
यावत्, तिष्ठति, अम्बा + ल + क, अम्बेत्यादिना
यत्पूर्ववत् ऋष, स्त्रिया टाप् ।) क्षुप-
विशेषः । अम्बाडा इति ख्याता । अस्याः पर्यायः ।
बालिका २ बाणा ३ शठाम्बा ४ अम्बालिका ५
अम्बिका ६ अम्बा ७ माचिका ८ दृढवल्का ९
मयूरिका १० गन्धपत्री ११ चित्रपुष्पी १२
श्रेयसी १३ मुखवाचिका १४ क्षिप्रपत्री १५ भूरि-
मक्षी १६ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् । अस्त्वत्वं ।
कफकण्ठरोगवातरोगघ्नाशनाशित्वम् । रुच्यभिका-
रित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाठा । चाङ्गेरी ।
यूथिका । इत्यमरमेदिनीकौ ॥

अम्बलिका, स्त्री, (अम्बला + ल + क, स्त्रियां

अम्बु

टाप् ।) अम्बला । आकनादि इति भाषा । इति
राजनिर्घण्टः ॥ ब्राह्मणी । वामनहाटी इति
प्रसिद्धा । इति रत्नमाला ॥

अम्बा, स्त्री, (अम्बाते स्नेहेनोपगम्यते, अवि गतौ +
घञ्, स्त्रिया टाप् ।) जननी । इति शब्दरत्नावली ॥
“अम्ब । यत्त्वमिदं प्राप्य प्रशमाय वधो मम” ।
“नान्यदत्तमभोष्मामि स्थानमम्ब स्वकर्मणा” ।

इति विष्णुपुराणे ।)

नाथोक्तौ सेव । इत्यमरः ॥ पाण्डुराजमातुः स्वसा ।
इति महाभारतः ॥ अम्बला । इति राजनिर्घण्टः ।
दुर्गा । इति केचित् ॥

अम्बालिका, स्त्री, (अम्बेति शब्दं लामि गृह्णाति,
अम्बा + ला + क, उपपदसमासः, ऋषे अत इत्यं ।
स्वार्थे कन्, स्त्रियां टाप् ।) माता । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अम्बला । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाण्डु-
राजमाता । इति भारतः ॥ (काशीराजस्य कनि-
ष्ठा दुहिता सा च विचित्रवीर्यपत्नी ।

“अम्बालिका च राजेन्द्र । राजकन्या यवीयसी ।
अम्बिकाम्बालिके भार्ये प्रादाद्भ्रात्रे यवीयसे ॥
“भोष्मो विचित्रवीर्याय विधिदृष्टेन कर्मणा” ।
इति महाभारते ।)

अम्बिका, स्त्री, (अम्बा + स्वार्थे कन्, स्त्रियां टाप् ।)
दुर्गा ।

“ईप्सितार्थक्रियोदार तेऽभिनन्द्य गिरेर्वचः ।
आशोभिरेधयामासु पुर पाकाभिरम्बिकाम्” ॥
इति कुमारसम्भवे । माता । इति मेदिनी ॥
जैनदेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ कटुकीलहः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ अम्बला । इति राजनिर्घण्टः ॥
काशीराजस्य मध्यमादुहिता । विचित्रवीर्यस्य
पत्नी । धृतराष्ट्रस्य माता ।
“अम्बा ज्येष्ठाऽभवत्तासामम्बिकात्वथ मध्यमा ।
अम्बिकाम्बालिके भार्ये प्रादाद्भ्रात्रे यवीयसे ॥
भोष्मो विचित्रवीर्याय विधिदृष्टेन कर्मणा” ।
इति महाभारते ।)

अम्बिकेय, पु, (पाणिनिमते तु अम्बिकाया अपत्यं
पुमान्, अम्बिका + ठक् तस्य इय, लङ्भाषः ।)
गणेशः । कार्तिकेयः । धृतराष्ट्रराजः ॥ अम्बि-
काया अपत्यमित्यर्थे शेषः ॥

अम्बिकेयक, पु, (अम्बिकेय + स्वार्थे कन् ।) गणेशः ।
इति जटाधरः ॥

अम्बु, स्त्री, (अविशब्दे उण् ।) बालानामौषधिः ।
इत्यमरः ॥ बाणा इति भाषा । जल (“सुक्ता अ-
णालपटणी भवता निपीतान्यम्बुनि यत्र नलिनानि
भिषेवितानि” । इति भासिनीविज्ञप्तिः । “अम्बुज-
मन्मुनिं जातं क्वचिदपि न जायतेऽमुनादम्बु” ।
इत्युद्भटः । “गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं” । इति
काव्यप्रकाशे ।)

अम्बुकण्ठक, पुं, (अम्बुनि जले कण्ठक इव, सावृ-
प्सार्थे कन् ।) कुम्भीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अम्बुकिरात, पु, (अम्बुनि जले किरातः आद्य इव ।)
कुम्भीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अम्बुकीश, पुं, (अम्बुनि कीशः वागर इव ।) शिङ्ग-

अम्बु

मारजन्तुः। इति हेमचन्द्रः॥ शुभ्रक इति भाषा।
अम्बुकूर्मः, पुं, (अम्बुनः कूर्म इव)। शिशुमारः।
इति हेमचन्द्रः॥

अम्बुकेशरः, पुं, (अम्बुजातः केशरोऽस्य)। छोलक-
रुद्धः। इति रत्नमाणा॥

अम्बुचामरः, स्त्री, (अम्बुनः चामरमिव)। शैवाल।
इति जटाधरः॥ श्रेयाणा इति भाषा।

अम्बुजः, स्त्री, (अम्बुनि जायते, अम्बु + जन् + ङ)।
पद्म। इति मेदिनी॥ “इन्दीवरेण नयन मुख-
मम्बुजेन”। इति शृङ्गारतिलके। “अम्बुजमम्बुनि
जात क्वचिदपि न जायतेऽम्बुजादम्बु”। इत्यङ्कटः॥
वर्चः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अम्बुजः, पुं, (अम्बुसमीपे जात)। शिञ्जलरुद्धः।
इत्यमरः॥ (निघुलरुद्धः॥

“अम्बुज कमले स्त्रीव शिञ्जले तु पुमानय”।
इति शब्दरत्नावली।

“अम्बुजो निघुले पुंसि कमले तु नपुंसक”।
इति मेदिनी॥

अम्बुजम्ब, [न्] स्त्री, (अम्बुनो जम्बास्य)। पद्म।
इति राजनिर्घण्टः॥ (सारसविष्टम्बः॥ शङ्ख।
त्रि, जलजात। सलिलोद्भव)।

अम्बुताला, पुं, (अम्बुनि जले तालयति प्रतिष्ठा
गच्छति अम्बु + तल + घच्)। शैवाल। इति
त्रिकाण्डशेषः॥

अम्बुदः, पुं, (अम्बु जल ददाति, दा दाने + क)।
मेघः। इति रत्नमाणा॥ (“सदा मनोज्ञत्वादना-
दसोत्सुकम्”। इति ऋतुसंहारे। “शशाक
निर्व्विपयितु न वासव सतस्युत वक्रिमिवाद्भिर-
म्बुद”। इति रघुवशे)। मुस्तक। यथा। “कणी-
सविश्वानलद सहाम्बुद”। इति वैद्यकः॥

अम्बुधिः, पुं, (अम्बुनि धीयन्तेऽत्र, अम्बु + धा +
कर्मण्यधिकरणे कि)। समुद्रः। इति शब्द-
रत्नावली॥ (“रे चाक्षत्ययुधो मृगा श्रितनगा
कल्लोलमालाकुलमेतामम्बुधिगामिनीं यवसिता
सङ्गाहितुं वा कथम्”। इति मामिनीविषासे।
“सुरासुराश्च गन्धर्व्वं क्षोभयामासुरम्बुधिम्”।
इति रामायणे)।

अम्बुधिखा, स्त्री, (अम्बुधि + खु + खप्, स्त्रियां
टाप्)। मृदुकन्या। छतकुमारो इति ख्याता।
इति राजनिर्घण्टः॥

अम्बुपः, पुं, (अम्बुनि जलानि पाति पिबति वा,
अम्बु + पा + क)। चक्रमर्दकरुद्धः। इति शब्द-
चन्द्रिका॥ (जलेश्वर। वरुणः)। शपभिषाख्य
नक्षत्र। त्रि, जलपानकारी)।

अम्बुपत्रा, स्त्री, (अम्बुनि पत्रे यस्याः सा)। उच्चटा-
रुद्धः। इति रत्नमाणा॥

अम्बुप्रसादः, पुं, (अम्बुनि प्रसादयति स्वच्छता गयति
अम्बु + प्र + सद + णिच् + अच्, उपपदसमास)।
कवकरुद्धः। इति राजनिर्घण्टः॥ निर्ममो इति
ख्यातः।

अम्बुप्रसादनः, स्त्री, (अम्बुनि प्रसादयति, प्र + सद
णिच् + ल्युट्)। कवकरुद्धः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अम्बु

अम्बुभट्टः, पुं, (अम्बु निमर्त्ति, अम्बु + भट् + णिप्)।
मेघः। मुस्तक। इत्यमरः॥ समुद्रः। इति केचित्॥
अम्बुमात्रजः, पुं, (अम्बुमाने पालयते जायते, जन
+ ङः)। शम्बूकः। शामुका इति हेमचन्द्रः॥ इति
भाषा।

अम्बुरः, पुं, (अम्बु + उरन्)। दाराध काय। इति
हेमचन्द्रः॥ गोवराट् इति भाषा।

अम्बुरा, स्त्री, (अम्बुनि गोरति, अम्बु + रा +
क, ततटाप्)। स्यापश्रिणी। इति राज-
निर्घण्टः॥

अम्बुवाची, स्त्री, (अम्बु तद्वर्णं वाचयति सूचयति,
वच् + णिच् + अच्, उपपदसमास, ङीप्)। ऋतु-
मती एव्यो। यथा,—
“यदारे यत्काले मिथुनसंक्रमण भूत तदाराभ्यन्तरे
तावत्कालावधि विश्रव्यादिदृष्टाधिकदिनत्रयमम्बु-
वाची। तत्राध्ययन वीजवपन न कार्यं। सर्प-
भयोपशमनाय दुग्ध पेय”। इति छात्यतत्त्वः॥ *॥
यपिच। ज्योतिषे।

“रजोयुक् प्लाम्बवाची च रौद्राद्यपादगे रवौ।
तस्यां पाठो वीजवापो नाहिमीदृग्धपानतः॥
मृगशिरसि निरुत्ते रौद्रपादेऽम्बुवाची
ऋतुमति खलु एव्यो वर्ज्येत् वीर्यघानि।
यदि वपति ह्यपाणं क्षेत्रमासाद्य वीज
न भवति फलमागो प्रस्यचागङ्गापाकः॥
रजोयुक् प्लाम्बुमती एव्यो। मत्स्यसूक्ते।
“धरण्यामृतमत्याश्च भूमिकम्पे तथैव च।
अन्तरागमने चैव विद्या नैव पठेदुद्युध”॥
ज्योतिषे।

“यस्मिन् वारे मृगशिरस्युत्काले मिथुन व्रजेत्।
अम्बुवाची भवेन्नित्य पुनस्तत्कालवारयोः”॥
इदन्तु प्रायिक। इति तित्यादितत्त्वः॥ *॥ अन्यच्च।

“यदार्द्रक्षे समादाय मानोर्मन्मथगामिता।
पुनस्तत्क्षेणमादाय यजन त्रिदिन त्यजेत्॥
काम्यनैमित्तिकश्चैव यात्रा मन्त्रक्रियान्तथा।
ऋतुमत्या न कुर्वीत पूर्वसंस्क्रियतादृते॥
न कुर्यात् खनन भूमेः सूत्रयोगापि शूद्रारि।
वीजाणा वपनश्चैव चतुर्विंशतियामक॥
प्रमादादपन कृत्वा गावस्तत्र प्रचारयेत्।
क्षुद्र कुर्यात् तत्क्षणाच्च खननात्तिलकाञ्चन”॥
इति मत्स्यसूक्ते मृदावन्ते ५८ पटलः॥ *॥ अपरश्च।

“रवौ रुद्राद्यपादस्थे भूमेः संजायते रजः।
तस्मादिनत्रय यावत् वीजवपनं परित्यजेत्॥
चत्वारिंशत्तिलकसङ्भागयुतो रविर्यदा भवति।
तत्राम्बुवाची क्षेया शिवर्त्तपादस्थितो यावत्॥
दिग्भागाश्रयलिप्तो गणितेन भवति रविर्यदा साप्तः।
स भवति निर्गुणकालो द्वितीयपादाश्रयाद्भौरे”॥
“न स्वाध्याय वषट्कार न देवपितृतर्पण।
हजाना वाहनश्चैव वीजाणा वपन तथा”॥
इति राजमार्तण्डः॥ *॥ अत्र पाकनिषेधो
यथा,—

“यतिगो व्रतितश्चैव विषया च द्विजस्तथा।
अम्बुवाचीदिने चैव पाकं कृत्वा न भवेदेव”॥

अम्भः

स्वपाक परपाकं वा अम्बुवाचीदिने तथा।
भक्ष्यं नैव कर्त्तव्यं चागङ्गापानसमं स्मृत”॥

इति सवत्सरप्रदीपे विष्णुरहस्यः॥

अम्बुवासिनी, स्त्री, (अम्बुप्रधाने देशे वसति, वस्
+ णिनि ङीप्)। पाटनारुद्धः। इति जटाधरः॥
अम्बुवासी, स्त्री, (अम्बुप्रधाने देशे वासो यस्याः सा,
गौरादित्यात्, ङीप्)। पाटनारुद्धः। इति राज
निर्घण्टः॥

अम्बुवाहः, पुं, (अम्बुनि वहति, अम्बु + वह् + अच्,
उपपदसमास)। मेघः। इति रत्नमाणा॥
“विश्रांतिं चागङ्गसमार्चितजीवितोऽयं नाकर्णित
किमु सखे भवताम्बुवाह”॥ इति मामिनी
विषासे। “विभागमानो गणश्च पिशङ्गोऽन्तःस्थि
त्यन्तमिवाम्बुवाह”। इति मारविः।। मुस्तक।
मेघनामा इत्यमरेऽनोक्तत्वात्॥

अम्बुवाहिनी, स्त्री, (अम्बुनि वहति स्थानान्तर
नयति, अम्बु + वह् + णिनि, उपपदसमास,
ङीप्)। काष्ठाम्बुवाहिनी। काष्ठादिहृतच्छिन्ना
ग्रनौकाद्यतिजगसेचनी। इत्यमरटीकाया मधु-
रानाथः॥

अम्बुयेतसः, पुं, (अम्बुजातो वेतसः, कर्मधारय,
मध्यपदलोपश्च)। जलयेतसः। तत्पर्यायः। परि
व्याधः २ विदुषः ३ नादेयो ४। इत्यमरः॥

अम्बुशिरौषिका, स्त्री, (अम्बुनि अल्प शिरीषः,
अन्पार्थे कन् स्त्रीत्वम्)। जलशिरीषरुद्धः।
तत्पर्यायः। शिरौषिका २ टिगिटिका ३
दुर्ज्वा ४ वारिशिरीषिका ५। अस्या गुणाः।
त्रिदोषविषकुलार्शोनाशित्व। इति भावप्रकाशः॥

अम्बुसर्पिणी, स्त्री, (अम्बुनि सर्पति अम्बु + रूप +
णिनि, उपपदसमासः)। जलौका। इति
त्रिकाण्डशेषः॥ जौक इति भाषा।

अम्बुसेचनी, स्त्री, (अम्बुनि सिचन्ते अयया, अम्बु +
सिच् + करणे ल्युट्, ङीप्)। अम्बुवाहिनी।
नौकाजलसेचनपात्र। इत्यमरटीकाया मधुरा
नाथः॥

अम्बुक्षतं, त्रि, (अयम्बु अम्बु सन्मद्यमान छत, अम्बु +
छा + क्त, अभूततद्भावे चि)। श्लेष्मकणिगाम
सहितवाक्य। तत्पर्यायः। सनिष्ठीव २। इत्य
मरः॥ सधूलार ३। इति हेमचन्द्रः॥ (सनि
ष्ठीवमुखरावः। “दधति कुहकभाजामत्र मल्लक-
यूनानमुरसितगुरुणि स्थानमम्बुक्षतानि”। इति
उत्तरचरिते)।

अम्बुः, पुं, (अवि शब्दे क्वाः)। अक्षरसः। इत्यु
यादिकोषः॥ अम्बुजः। टक इति च भाषा।

अम्भः, [म्] स्त्री, (आप्यते, आप् + अम्बु)। जल।
बालनामौषधः। इत्यमरः॥ जमादितश्चतुर्थराशिः।
इति ज्योतिषः॥ (यज्ञशस्त्रे चतुर्थसंख्या।
वैदिकचन्द्रोद्भेदः)।

अम्भभारः, स्त्री, (अम्भसां भार)। मुक्ता। इति
राजनिर्घण्टः॥ अम्भस्सारमपि पाठः॥

अम्भान्धः, पुं, (अम्भां वि सूते, सू + णिप्)। धूमा।
इति हेमचन्द्रः॥ अम्भसूरिति च पाठः॥

अम

अमोज, स्त्री, (अमसि जायते, अमस् + जन् + ड १) पद्म । इति शब्दरत्नावली ॥ सारसपक्षी । पुष्कराक्ष इत्यमरेणोक्तत्वात् । चन्द्रे ए । यथा । “पिवन्तं त्वमुखांमोजस्युत हरिकथामृतं” । इति श्रीभागवत ॥ जलजाते त्रि ॥

अमोजन्मजनि, पु, (अमोजन्मनि विष्णुनाभिपद्मे जनिः जन्म यस्य स १) ब्रह्मा । यथा,— “अमोजन्मजनिस्तदन्तरगतोवत्सानितोवत्सपान्” । इति श्रीभागवत ॥

अमोजयोनि, पु, (अमोजं नारायणनाभिपद्म योनिस्तत्तत्स्थानं यस्य स १) ब्रह्मा । यथा,— “सदनमुपगतोऽहं पूर्वममोजयोने” । इति प्रबोधचन्द्रोदय ॥

अमोजिनी, स्त्री, (अमोज + समूहार्थे इति तत्. डोप् १) पद्मजता । पद्मसमूह । पद्मयुक्तदेश । इति शब्दरत्नावली । (पद्मिनी । नखिनी । “अमोजिनीवननिवासविजासहेतु हंसस्य हन्तुमप- रामपि ता विधाता” । इति नीतिशतके १)

अमोद, पुं, (अमो जल ददाति, अमस् + दा + क १) मेघ । सुस्तक । इति शब्दरत्नावली ॥ (जलदानकर्त्तरि, त्रि १)

अमोधर, पु, (अम जल धरति, धृ + अच् १) मेघ । (“सशीकरामोधरमत्तकुङ्कुमः” । इति ऋतुसंहारे १) सुस्तक । इति शब्दरत्नावली ॥

अमोधि, पु, (अमसि धीयन्ते अच्, धा + आधारे कि १) समुद्र । इति शब्दरत्नावली ॥ (“अदं रत्नाकरोऽमोधिरित्यसेवि धनाश्रया । धन दूरेऽस्तु वदनमपूरि चारवारिभि” । इति साहित्यदर्पणे ।

“सम्भूयामोधिंमथेति महानद्यो नगापरा” । इति माघ १)

अमोधिबल्लभ, पु, (अमोधिः बल्लभ, मल्लीतत्पुरुष १) प्रबाण । इति राजनिर्घण्ट ॥

अमोनिधिः, पु, (अमसि निधीयन्तेऽच्, अमस् + नि + धा + कि १) समुद्र । इति शब्दरत्नावली ॥ (“असूत सा नागबधूपमोग्य मैनाकममोनिधिबद्धसख्य” ।

इति कुमारसम्भवे । विष्णो सहस्रनाममध्ये परिगणितो नामभेद, अमसि देवमनुष्यादयो निधीयन्ते अस्मिन् इति व्यत्याया, नारायणस्य सर्वाश्रयत्वात् । “अमोनिधिरनन्तात्मा” । इति महाभारते १)

अमोराशि, पुं, (अमसां राशिरिव एकत्रोपचित-त्वात् १) समुद्र । इति राजनिर्घण्ट ॥

अमोरुह, स्त्री, (अमसि रोहति, अमस् + रुह + क १) पद्म । (“आस्ये पूर्णशशङ्कता नयन-योस्तादात्म्यममोरुहा” । इति भाभिनीविभासे १) सारसपक्षी । इत्यमरः ॥

अमय, त्रि, (अपा विकारादि, अप् + मयट् १) जलविकार । फेनादि । इत्यमरः ॥ जलमये त्रि । यथा,—

“न ह्यमयानि तीर्थानि न देवा नृच्छिषामया ।

अम्ल

ते पुनन्युक्तातेन दर्शनादेव साधवः” ॥

इति श्रीभागवत ॥

(“सौरीभिरिव नाडीभिरम्लतास्याभिरम्यः” । इति रघुवंशे १)

अम्ल, पु, (अमति सौरभेण दूर गच्छति, अम + रन् १) आम्लवृक्षः । फले स्त्री । इति शब्द-रत्नावली ॥

अम्लत, पु, (अम्लं रस सर्वत्र पत्रपुष्पादौ अतति व्याप्नोति, अम्ल + अत + अण् वा लस्य रत्व, पक्षे अम्लतः १) आम्लतकवृक्षः ॥ इति शब्दमाला ॥

अम्लतक, पु, (अम्ल रस सर्वत्र पत्रपुष्पादौ अतति व्याप्नोति अम्ल + अत + अण् + स्वार्थे कन् १) आम्लतकवृक्षः । इति चिकित्साशेष ॥

(“आम्लतकजम्बूत्वक् कषाये विपचेद्बुध । यवागू शालिभिर्युक्ता ता भुक्ता ग्रहणो जयेत्” ॥ इति शार्ङ्गधरः ॥)

अम्ल, स्त्री, (अम + क्ल १) तक्रां । इति राजनिर्घण्ट ॥

अम्ल, पु, (अम + क्ल १) वज्रसमये रसविशेष । टक इति भाषा । तोयाभिगुणनाड्यत्यादस्त । इति सुश्रुतः । अस्य गुणा । शाकवद्दोषकारित्वं । हृद्यत्व । रुच्यभिरक्तमासकारित्वं । शीतलत्व । वायुनाशित्व । स्निग्धोष्णत्व । कटुरसतोऽधिकोष्ण-वोर्धत्व । जिह्वोद्वेगकारित्वम् । इति राजवल्लभ ॥

अस्य दन्तोद्वेगकारित्वगुणोऽप्यस्ति । अपि च । प्रीत्यभिपदुताकारित्वं । प्रपाचनत्व । इति राज-निर्घण्टः ॥ * तदतिशयभक्षणगुणा । पाचकत्वं । पित्तक्षेपवृत्तिलोदकारित्वं । लघुत्व । उष्णत्वं । वह्निःप्रीतत्व । वायुनाशित्वम् । इति राजवल्लभ ॥

भ्रान्तिनुष्टिकपाण्डोषकार्यकासकारित्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥ तद्वति त्रि । इत्यमरः ॥ * अम्लवेतस । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदाह वा-मट ॥ “अम्लं ज्ञानयते मुखम् ।

हर्षणो रोमदन्तानामक्षिभुवनिकोघन । अस्योऽभिदोषिहत् स्निग्धो हृद्य पाचनरोघनः ॥ उष्णवीर्यो हिमस्पर्श प्रीणनं क्षोदनो जघ्नु । करोति कफपित्तासू भूषवातानुलोमनम् ॥ सोऽप्यभ्यस्तनो कुर्याच्छैथिल्यं तिमिरं भ्रमं । कण्डुपाण्डुत्ववीर्यसर्पशोफविस्फोटदृज्वरान्” ॥

हारीतेन यदुक्तं तद्यथा,— “जिह्वाक्षोद जनयति तथा नेत्रनैर्मल्यकारी, बीभत्स वा जनयति तथा वातरोगापहारी । कण्डूकुष्ठक्षततण्डुलैर्लोकित शोषिणे स्या-दस्तु प्रोक्तं पवनशमनोऽसृक्प्रकोप तनोति” ॥ सुश्रुतश्चाह ॥ “अस्यो जरण पाचन पवननिग्रहणो-ऽनुलोमन कोष्ठ-विदाही वह्निःप्रीत क्षोदन प्रा-यशोऽहृद्यक्षेति । सख्यगुणोपेक एवात्यर्थमुपसेव्य-मानो दन्तहर्ष-नयन-सम्प्रीणन रोमसवेजनकफ-विषयन-शरीरशैथिल्यान्पादयति तथा क्षता-भिहत-दग्ध-दह-मग्न-शून-प्रक्षुतावमूत्रित-वि-सर्पित-क्लिन्न-विडोत्पिष्टादीनि पाचयत्या-मेयस्वभावात् परिदहति कण्डुमुरोहृदयक्षेति” ॥

“अस्यो रसो भक्त रोचयति, अग्नि दीपयति, देहं

अम्ल

रुंहयति, ज्वरं रयति, मनो बोधयति, इन्द्रियाणि दृढीकरोति, बलं वर्द्धयति, वातमनुलोमयति, हृदयं तर्पयति, आस्यं सखाययति, सुप्तमपकर्ष-यति, क्षोदं जनयति, प्रीणयति । लघुगुणं स्नि-ग्धम् ॥ सख्यगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो दन्तान् हर्षयति, तर्पयति, संमोचयति अक्षिणी, सवीजयति लोमानि, कफं विनाशयति, पित्त-मभिवर्द्धयति, रक्तं दूषयति, मांसं विदहति, कायं शिथिलीकरोति, क्षीण-क्षत-क्षण्डदुर्बलानां श्वयथुमापादयति । अपि च क्षताभिहत-दह-दग्ध-मग्न-शून-क्षुतावमूत्रित-परिसर्पितं मर्द्दित-क्लिन्न-विडोत्पिष्टादीनि पाचयत्यामेयस्वभावात् परिदहति कण्डुमुरोहृदयक्षेति” ॥ इति चरकः ॥

अम्लक, पु, (अल्पोऽम्ल अल्पार्थे कन् १) लकुच-वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (लकुचशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

अम्लकाण्ड, स्त्री, (अम्ल काण्ड यस्य १) लवणवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लकेशर, पु, (अम्ल केशरो यस्य १) मातुलुङ्ग । वीजपूर । इति रत्नमाला ॥ (टावानेषु इति भाषा ॥)

अम्लचूड, पु, (अम्ल चूडा शिखा यस्य १) अम्ल-शाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लजम्बीर, पु, (अम्लो जम्बीर १) अम्लनिम्बूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लनायक, पु, (अम्लं रसं नयति, नी + ग्वल् १) अम्लवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लनिशा, स्त्री, (अम्लरसे नि शेषेण श्रेते, अम्ल + नि + शी + ड + स्त्रिया टाप् १) शटी । इति रा-जनिर्घण्टः ॥

अम्लपक्षफल, स्त्री । अम्लरसयुक्तपक्षप्रकारफल । तद्वयथा । कोल १ दाडिम २ वृक्षास्त ३ चुक्रिका ४ अम्लवेतसं ५ ॥ मतान्तरे । जम्बीर १ नारङ्गं २ अम्लवेतसं ३ तिलिन्दीक ४ वीजपूरं ५ ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

(“कोलश्च दाडिमश्चैव वृक्षास्त चुक्रिका तथा । अम्लवेतसमित्येतदम्लपक्षफलं स्मृतम्” ॥ “जम्बीरं नारङ्गञ्च तथास्मवेतसं पुनः । तिलिन्दीकं वीजपूरमम्लपक्षफलं स्मृतम्” ॥)

अम्लपत्र, पु, (अम्लं पत्रं यस्य १) अम्लान्तकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लपत्री, स्त्री, (अम्ल पत्रं यस्या सा, डोप् १) यलाशीलता । चुद्राक्षिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लपूर, स्त्री, (अम्लेन अम्लरसेन पूर्यते, पूर + कर्म्मणि घञ् १) वृक्षास्त । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लफल, स्त्री, (अम्ल फलं यस्य १) वृक्षास्त । इति राजनिर्घण्टः ॥ तैलुन इति भाषा ।

अम्लफल, पु, (अम्ल फलं यस्य स १) आम्लवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लभेदन, पु, (अम्लार्थं भिद्यतेऽसौ, अम्ल + भिद् + कर्म्मणि ल्युट् १) अम्लवेतसः । इति राज-निर्घण्टः ॥

अम्लरुहा, स्त्री, (अम्लाय रोहति, अम्ल + रुह +

क ॥ मालवदेशजनगवतोभेदः । पस्या गुणाः । सुतीक्ष्णत्व । मधुरत्व । रुचिकारित्व । हिमत्वं । दाहनाशित्वं । पिशोमेकहरत्वं । अमिषलसणा-मोदश्रीसौभाग्यविवर्द्धनत्व । मदकारित्व । गुल्मा-पानविषयताशित्वश्च । इति राजनिर्घण्ट ॥
 (“नास्मा याउस्त्ररहा सुतीक्ष्णमधुग रुषा हिमा दाहनुत् पिशोमेकहरा सुदीपनकरी बल्यसुग मोदिनी । स्त्रोसौभाग्यविवर्द्धिने मदकरी प्रेया सदा वल्लभा गुल्मापानविषयनिवृत् च कथिता सा मानये तु सृता” ॥)

अम्ललोणिका, स्त्री, (अम्ल रस जाति रूपाति अम्ल तम् ऊनयति दीगदति, अम्ल + ऊन + गुण, क्तम् ॥) क्षुद्ररुचिविशेष । प्याम रज । इति भाषा । तत्पर्याय । चाङ्गेरी २ चुक्रिका ३ दन्तशठा ४ अम्ल ५ । इत्यमरः । पस्या गुणा । कफवायुनाशित्व । अमिदीपनत्व । ग्रहणीरोगे हितकारित्वश्च । इति राजवल्लभः । वस्त्रादिमम्लौहचित्रकपायकगगनाशकगुणोप्य-त्ति । राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायौ क्षुद्राग्निका शब्दे दृश्यौ । तत्पर्यायगुणा ।

“चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्ललोणिका । अम्लतकण्ठ शफरी कुशली चाक्षपपक” । क्वचित् पुस्तके कुशलीस्थाने शकली इति च पाठः ।

“चाङ्गेरी दीपनी रुषा लघूणा कफवातनुत् । पित्तनास्त्रा ग्रहण्यर्शकुष्ठातीसारनाशिनी” । इति भावप्रकाशः ॥

“दीपनी चोष्णवीर्या च ग्राहिणी कफमारुते । प्रशस्यतेऽत्र चाङ्गेरी ग्रहण्यर्शोहिता च सा” । इति चरकः ॥

“चाङ्गेरी कफवातघ्नी वज्रिहृद ग्रहणी हिता” । इति वैद्यकद्रव्यगुणः ॥

“चाङ्गेर्यन्त्राग्निदीपनी” ।

“ग्रहण्यर्शोऽग्निजलेग्रहितोष्णा ग्राहिणी लघु” । इति च वामनः ॥

“ग्रहण्यर्शोविकारघ्नी सास्त्रा वातकफे हिता । उष्णा कषायमधुरा चाङ्गेरी चाग्निदीपनी” । इति सुश्रुतस्य ॥

अम्ललोणी, स्त्री, अम्ललोणिका । चाङ्गेरी । इत्यमरटीका ॥

अम्लवती, स्त्री, (अम्लो रसो विद्यतेऽस्या, अम्ल + मतुप् मस्य वत्वम् ॥) क्षुद्राक्षिका । इति राजनिर्घण्टः । आमरज । इति भाषा ।

अम्लवर्ग, पुं, (अम्लानां अम्लरसप्रधानानां वर्गः ॥) अम्लगण । यथा । चाङ्गेरी । लकुच । अम्लवेतस । जम्बीरक । बीजपूरक । नागरज्ज । दाडिम । कपित्थ । अम्ल । बीजाक्षक । अम्ल ॥ कर-मर्दक । निम्बूक । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मता-न्तरे यथा,—

“आम्र आम्रातको धात्री लकुच च कपित्थक । नारज्ज द्विविधा जम्बू करमर्द प्रियारक । दाडिम पार्वती द्राक्षा द्विधा वदरतूदक ।

बीजपूर च जम्बीर मिम्वमीकास्त्रवेतस ।
 रुद्राण्य अमिमयश्च चाङ्गेरीत्यप्यार्गक” ॥)
 “अम्लवेतसजम्बीरलकुचाम्रपणकास्त्रकाः । नागरज्ज तिलिङ्गी च पिष्टापणश्च निम्बूक । चाङ्गेरी दाडिमश्चैव करमर्दन्तयेव च । यस्य चास्त्रगण प्रोक्तो वेतसास्त्र मदीशगम्” । इति वैद्यकद्रव्यगुणः ॥

“दाडिमामग्नकामागुपुद्गासातक वपित्थ पण्मा-वरकोण प्राचीनामम्लव तिलिङ्गी कोणाम्र भयन्मारा ता-पेनकण लकुचास्त्र वेतस दन्तशठ दधि तक् सुम-रुद्रा मौवीर्य द्योदेक धान्याय प्रहृतीभि ममासेनाभ्योवर्ग” । इति सुश्रुतस्य ॥

अम्लवती, स्त्री, (अम्ल गवती तातो ॥) त्रिपलिका नामकद्रव्यविशेष । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लवाटिका, स्त्री, (अम्ल वाटिका स्थानमित् ॥) नागपत्तीभेदः । अस्या गुदा । कटुत्व । अम्लत्व । तिक्तत्व । रुच्यत्व । उष्णत्व । गुणपाककारित्व । विदाहपित्तान्नप्रकोपकारित्व । विष्टम्भदाहत्व । वायुनाशित्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उक्त्य,—

“स्नाहप्रवाटी कटुशस्त्रनिहा राक्षा तपोष्णा मुरापाककर्त्री । विदाहपित्तान्नविकोपिनी च विष्टम्भदा वातनिवर्त्तनी च” ॥)

अम्लवातूक, स्त्री, (अम्लस्यान्यत् वातूकं शक भेदः ॥) पुष्प । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लबीज, स्त्री, (अम्लस्य बीज कारक ॥) रुद्राण्य । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लरज, स्त्री, (अम्लरसो रज्जे यस्य ॥) रुद्राण्य । इति राजनिर्घण्टः ॥ तैत्तुम इति भाषा ।

अम्लवेतस, प, मगमप्रमिद्ध अम्लरमरुद्रविशेष । पुकाशाक इति ख्यात इति केचित् । अम्ल कुचाश्च इति ख्यात इति केचित् । इत्यमर-टीकाया भरतः । तत्पर्याय । अम्ल २ बेधी ३ रसास्त्र ४ आम्लवेतस ५ वेतसास्त्र ६ अम्ल सार ७ शतवेधी ८ वेधका ९ भीम १० भेदन ११ भेदी १२ राजास्त्र १३ अम्लभेदन १४ अम्ल-द्रुशः १५ रक्तसारः १६ फलास्त्र १७ अम्ल-नायकः १८ सहस्रवेधी १९ वीरास्त्र २० गुच्छ-केतु २१ वराभिधा २२ शङ्खदावी २३ मांस-दावी २४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वराङ्गी २५ । इति रत्नमाला । पुष्प २६ । इत्यमरः । तत्फल-गुणा । अम्लस्त्रत्वं । कषायत्व । उष्णत्व । वायु कफार्शःश्रमगुल्मनाशित्व । अरुचिहारित्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्रागमासकौहसूचोदव-कारित्व । चणकास्त्रवत् गुणकारित्वश्च । इति भावप्रकाशः ॥ आनाहरोगनाशित्व । तत्पक्व-फलगुणा । दोषविनाशित्व । गुणत्व । धारकत्वश्च । इति राजवल्लभः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।

“स्यादम्लवेतसस्य शतवेधी सहस्रजित् । अम्लवेतसमत्यक्ष भेदन लघु दीपन । हृद्रोगग्रन्थगुल्मपित्तनोहितद्रूपय । रूक्ष विषमद्यदोषघ्न श्रीहोदावर्णशान्न ॥

दिग्गामाहादचिक्कागकासाजीवंमिषगन्तु । कफवातास्रधमि मगमागदवत्वत् ॥
 पणकास्त्रगुण प्रेय मोदयुधीदवत्वत्” । इति भावप्रकाशः ॥
 (“अम्लराया पण पक्व तस्मादन्यान्तरं गुटे । गुर्तनीमेव संयुक्त भेदः अम्लवेतसम्” । इति च चरकः ॥)

अम्लराय, स्त्री, (अम्ल राको यस्य तत् ॥) रुद्रा-पुष्प । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रुद्राण्यन्तेषु विविधौ दृश्यः ॥)

अम्लराज, प, (अम्ल राको यस्य स ॥) अम्लद्रव्यविशेष । तत्पर्याय । शकास्त्र २ रुद्रास्त्र अम्लपुत्रिका ३ पिष्टास्त्र ४ अम्लपुङ् ६ विष्ट-सास्त्रः ७ । अम्ल गुदा । अतिशयाम्ल । वात नाशित्व । पक्वदाहहारित्वश्च । समस्तैक मिश्रितस्यास्य गुणः । दाहपित्तकफानिगारित्वं इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदुक्त,—

“अम्लशस्त्रम्यनीवास्त्रो वातघ्न यष्टदाहदुत् । साम्नेऽर्कगमित्रो दाहपित्तकफान्तिवृत्” ॥)

अम्लसार, स्त्री, (अम्लरस एव सार इत्य तत् ॥) काञ्चिक । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लसार, पु, (अम्लरस एव सार इत्य स ॥) अम्लवेतस । निम्बूक । हिन्तास । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लहरिद्रा, स्त्री, (अम्लरसयुक्ता हरिद्रा ॥) दटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लारुश, पुं, (अम्ल अरुशकार अयं दस्य ॥) अम्लवेतस । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लतक, पु, (न खायति, खै + तन् सार्धे दस्य नञ्समासः ॥) अम्लानरुद्र । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्ल गुणपर्यायौ राजतरुयोऽन्ते प्रेयौ । अम्लान, पु, (खै + क्त ततो नञ्समासः ॥) मश सहरुद्र । इत्यमरभरतौ । आदला इति ख्यातः ।

अम्लान, त्रि, (खै + क्त, न खान् नञ्समासः ॥) खानिरहित । यथा,—

“अम्लानपञ्चाभा माला शिरस्युरसि चापरा” । इति देवीमाहात्म्यः । (खण्ड । परिकृत । निर्मल । उज्ज्वल । प्रसन्नः । विशदः । प्रत्ययः । अमर्युषितः । अमृष्काः ॥)

अम्लानिनी, स्त्री, (अम्लानाना पद्माना समूहः । इति ॥) पद्मसमूहः । पद्मिनी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अम्लिका, स्त्री, (अम्लैव, सार्धे कन् ॥) तिलिङ्गी । इत्यमरः । फलाशीलता । श्वेनास्त्रिका । क्षुद्रास्त्रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ अम्लोद्गारः । इति मेदिनी । [इति वामनः ।

“दीपन भेदन शुष्कमस्त्रिकाकोणयो फल” । “अम्लिकाया फल पक्व तस्मादन्यान्तरं गुणै” । इति चरकः ।

“अम्लिकाया फल पक्व तद्देहि तु केवल” । इति सुश्रुतः ॥)

अस्त्रिकावटक, पु, (अस्त्रिकाया वटकः ।) अस्त्रिकां
खेदयित्वा जलेन सह मर्दयित्वा तत्संस्कृतजले
समवटक । अस्त्रिका इति भाषा । अस्य गुणा ।
रूपमिकावित् । वटकागुणानुसृत्यगुणत्वम् । इति
भावप्रकाशः ।

("अस्त्रिका खेदयित्वा तु जलेन सह मर्दयेत् ।

तन्नीरे कृतसंस्कारे वटकान् मज्जयेज्जग" ।

अस्त्रिकावटकास्ते तु रक्षा वज्रिप्रदीपना ।

वटकस्य गुणैः पूर्वैरेतेऽपि च समन्विता" ।)

अस्त्रीका, स्त्री, अस्त्रिका । इत्यमरटीकाया राय-
सुकुटः ।

अस्त्रोटक, पु, (अस्त्र उट पत्रं यस्य स ।) अस्त्रा-
न्तरुत्त । अस्त्रकुशा इति स्यात् । इति
रत्नमाला ।

अथ च गतौ । (इति कविकल्पद्रुमः ।) अथयते ।
इति दुर्गागणः ।

अथ, पु, (इति सुखमनेन, इय + कारणे षष् ।)
सुभावश्चविधिः । मङ्गलायुष्ठान । इत्यमरः ।
(कल्याणदायक देव ।

"स सुतमूलप्रत्यक्तं वृद्धाणि गयान्वित" ।

इति रघुवशे । नरकभेदः । अथयामस्य च ।

इति वैद्यकरक्षेप्तासारसङ्ग्रहः ।)

अथ, [स] लो, (इत्यन्तौ, अस्तु ।) लौहं । इत्यमरः ।
(गुडूपादिनौहः ।

"आहुप्रदाता वनवोर्यधाता,

रोगापहतां मदनस्य कर्ता ।

अथसमान न हि किञ्चिदस्ति,

रसायनं श्रेष्ठतमं नराणां" । * ।

"गुडूचीसारसमुक्तं चिकित्सकसमन्वितम् ।

वातरक्त निश्चयायुः सर्ववातहरः परः" ।)

अथयन्, स्त्री, (अथ + भावे ल्युट् ।) शास्त्र । यथा,—

"ज्योतिषामयन नेत्र निरुक्तं श्रोत्रमुष्यते" ।

इति तिथ्यादितत्त्वः । पश्या । सूर्यस्य उत्तर-
दक्षिणदिशमनः । तद्यथा । माघादिपञ्चमासा

उत्तरायणं । आषाढादिपञ्चमासा दक्षिणायनः ।

इत्यमरः । गमनः । गत्यर्थयथातोर्भावेऽनुट् ।

रविसंक्रान्तिविशेषः । यथा भविष्यमात्युष्यो-

त्तियेयुः ।

"मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे वृद्धदक्षिणायने ।

वियुवती तुला मेघे गोलमध्ये तथापरा" ।

मृगो मकरः । गोलो रात्रिचक्रः । देवीपुराणे,

"यावद्विशकला मुक्ता तत्पुण्यं चोत्तरायणे ।

निरशे मास्करे दृष्टे दिनान्तं दक्षिणायने" ।

तत्र खानदानादौ कोटिगुणफलं भवति । यथा

मास्ये ।

"अथने कोटिगुणितं कर्द्धं विष्णुपदीयु च ।"

इत्यादि ।

"अथने विष्णवे चैव अथने बोधने हरे ।

अनथायकु कर्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु" ।

इति तिथ्यादितत्त्वः । * । सूर्यगतिविशेषः ।

यथा,—

"मृगसंक्रान्तिः पूर्व पञ्चाक्षरादिगान्तरे ।

रक्तवर्धं चतुः पञ्चपञ्चमाशक्रमेण तु ।

पट्टपथिवत्तरानेकादिन स्यादयन रवेः ।

एवं चतुःपञ्चदिगमयनारम्भेण क्रमात् ।

युत्तममेण च तदत् स्यादुदयानं रवेर्ध्रुवं ।

कर्कटसंक्रमणे रुद्रभित्तो दक्षिणायनः" ।

इति ज्योतिषतत्त्वः ।

अथनाश, पु, (अथनस्य अश भागः ।) सूर्यगतिवि-

शेषस्य भागः । अथायनाशमसाधनः ।

"कर्म लभान्तरं कृत्वा अथनाशे प्रपश्येत् ।

रान्तोर्दशे भागं मिश्रयित्वा दिने दिने" ।

अस्यार्थः । लभ्य गमोऽप्येदं रश्मिप्राप्तं लभान्तरं

कृत्वा यथा मेघपत्रं ३ । ४० लभान्तरं जयपत्रं

४ । १० अथान्तरेण दशोराधिकेण १० विश्रुतम

तथायनाशे प्रपश्येत् । अथनाशस्तु जातकार्यवोक्तः ।

यथा,—

"शाकमेवातिवेदोर्न हि कृत्वा दशभिर्दशैः ।

गच्छेद्दीनस्य तथैव पञ्चाक्षराशयनाशका" ।

इति । लभयाने लब्धेन इति पाठः सिद्धान्त-

रस्ये । ते च इदानीं चैत्रमेकादशां सम्भवात्

उनविंशतिसंख्याका । ते च एन त्वागमेः १० वि-

हता हरेत् । भागगणितं ऊनविंशति १८ ।

तथा मेघपत्रे मिश्रयित्वा ४ । ६ पट्टपथाधिक-

दस्युत्तमस्य तत्तं मेघपत्रं भवति । रव्युत्तमस्य

मृगः । किन्तु लभान्तरेण यथाधिकं लभ्यते तत्तथा

धिकं लभं भवति । एवं दश लभान्तरेण दशभि-

स्तस्य लभेऽपि दशभिर्दशैः निष्कर्षः । * । इदानीं

स्वरूपज्ञानार्थं पश्येन गिरयते । शोवेदो ४ । ५-

५५ वैदेः श्रुतिः ४ । ४०-रिमनयने गिन्निग ५ । २०-

-खाम्नेयु ५ । ४०-बागो वेदान्तो ५ । ३४-

-राशिभिर्दशैः ५ । १०-रिगुदाभिने ५ । १६-

-युजुवेदे ५ । ४१-बागो गान्धुभिन्तु ५ । १०-

श्रुतिरपि रसरामे ४ । ३६-गुणा सप्तबाणे ३।५०

रामोऽप्यदिशतु ३।४० सिद्धान्तजमतमयनाशा-

दिष्टं लभमानः । एतच्च तमोनिष्ठादिदेशीय

प्रागुक्तानां शास्यतः । * । अथने वेदो ४ । ६

मेघ स्यात् वसुवेदेः सप्त ४।४० हय । मुनिदुग्मै

शरो ५।२० इन्द्र योमाव्वायण ५ । ४०-कर्कट

वेदरामे शर ५ । ३४-विंश कान्वायुगपक्षका

५ । २६ । तुला अष्टपिरामपक्ष ५ । ३०-दक्षिक

खाव्वापक्षका ५ । ४० । नवचन्द्राणाम् ५ । १६—

धनुर्वेदरामे सुख ४ । ३४ मृग । वसुपक्ष-

त्रयः ३ । ५०-कुम्भा अष्टविषेदत्रयो ३ । ४०-भय

४०-४६ । गौर्गुण्युग्मै शिवायो ५ । २०-दन्तो-

ऽप्यपिचमायो ५।३६-हिमशरभवनो राम-

रामे कालम् ५ । ३३ । सिद्ध कान्वायुरामैरियु

५ । ३१-रियुगुत्तमायीयु ५ । ३४-यूकोऽलिष्ट्वी

५ । ४१-वेदशाखोऽप्यष्ट्वीस्मरहरमुख ५ । १०-

-कोदण्डमाऊर्वराष्टा । वन्धू रामस्य वेदो ४ । ३४

रविस्तमवन पर्वतः पञ्चराम ३ । ५०-कुम्भो

मीनस्य सुखे गिरिसुखदहन ३ । ४०-प्रत्यह

प्रक्रमेण । अस्तं यामित्रराशावसुदिनमवसाद्यच्च

राशिवगायो यदुयातिस्रः सुत स्यादुदयमनुदिवा-

राशमाऊर्वराष्टा । * । लभं लभान्तरं कृत्येति

प्रकारान्तरेण यदुक्तं तदपि पश्येन निरुयते यथा ।

वेदोऽप्ये ४ । ६-रिमवेदेः श्रुतिः ४ । ४०-रिगुदिरिभ-

पक्षैः ५ । २०-कुवेदेः बागो ५ । ४१-बागो

रामान्तो ५ । ३४-रिन्धियमपि नवाक्षैः ५ । २६

रियु सप्तगमैः ५ । ३०-बागो गान्वाव्वायिने ५।४०-

-मुर्धतिभि ५ । २०-रियुगुगैरिग्वि ४ । ३५-रिग्वि-

यायी ३।५०-गमोऽप्यदिशतु ३ । ४०-सिद्धान्त-

जमतमयनाशादिष्टं लभमानः ।

"चैत्रस्यैकादशां तु विषुवाग्रम्भण यदा ।

तदेतात्तममाने हि ज्येष्ठमन्यत्र साधनात्" ।

इति ज्योतिषसंग्रहः । (गति । गमनं । मार्गः ।

"अगस्त्यचिन्तायनात् गमोऽपि

दिगुक्तं भावति समिष्टते" ।

इति रघुवशे । स्थानं । भूमिः । समरममार-

भकांते योधाया यथाप्रधान यूद्धभूमौ पूर्वाम-

गादिदिश्विभागैर्नावस्थितिम्यानः । सेनासन्निवेश-

विशेषपरपथ्युद्भवप्रवेशमार्गः ।

"अथनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिता ।

भीष्ममेवाभिगच्छन्तु भवन्त सर्वे एव हि" ।

इति भगवद्गीता । आश्रयः । विश्रामस्थानः ।

"आपो नारा इति प्रोक्ता आपोवे नरसूत्रवः ।

ता यदम्यायन पूर्वे तेन नारायण स्मृत" ।

इति मनुः । गृहः । वसतिः । वासस्थानः । शास्त्रः ।

भावसाधनो यज्ञः ।

"शिक्षा कान्पो आकर्म्यं निरुक्तं कन्दसा अथ ।

ज्योतिषामयनस्यैव वेदज्ञानि यदेव तु ।

कन्द पादौ तु वेदस्य हस्त कान्पोऽय कथ्यते ।

ज्योतिषामयन नेत्रं निरुक्तं श्रोत्रमुष्यते" ।

इति कूर्मपुराणे ।)

अथानयोः, पु, शरः । यथा । अतुपदसर्वाज्ञायानयं

वज्रा भक्षयति नेत्रेयुः । अथानयः स्वपविशेषः ।

तमेयः । अथानयोः शरः । इति सिद्धान्त-

कौमुदी ।

अथनित, चि, (न यन्ति, नजन्मासः ।) अथाधः ।

अनगमः । इति ऐमचन्द्रः । (अनियन्तः ।

अनियमितः । साधीनः ।

"सावित्रीमात्रसारोऽपि वर विप्रः सुयन्तः ।

नायन्तःस्त्रियेदोऽपि सर्वाङ्गी सर्वविक्रयी" ।

इति मनुः ।)

अथस्तान्त, पु, (अथस्तु कान्त रमणीयः ।) कौष्ट-

विशेषः । कान्तलोहं इति ख्यातः । तत्प-

र्यायः । कान्तलोहं २ कान्त १ कौष्टकान्तक

४ कान्तायन ५ कान्तलोहं ६ महालोहं ७ ।

अस्य गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । रूक्षत्वम् ।

पाण्डुशोथकफपित्तहरत्वं । रसायनत्वम् । अतु-

त्तमत्वम् । स चतुर्विधः । आसकः १ शुम्भकः

२ रोमकः ३ खेदकः ४ । एते रसायने उत्त-

रोत्तरगुणिनः ।

"क्रमेण दाष्टीङ्गकान्तिकात्स्वीनीरोगदायिका" ।

इति राजनिर्घण्टः । शुम्भकप्रक्षरोऽप्ययः । (शुम्भक

इति ख्यात प्रसन्नमेद । सुम्बकापाथर इति भाषा ।

“उमारूपेण ते यूय सयमस्तिमित मन । शम्भोर्यतध्वमाश्रयुमयस्कान्तेन लौहवत्” ॥

इति कुमारसम्भवे ।

“तत कोटिसहस्रैर्वा कान्तलौहं महागुण” ।

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रह ॥

अयस्कार, ए, (अयोविकार करोति, छ + अण् उपपदसमास ।) प्रजङ्गाय । जङ्गायमाग । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लौहकार । अयस्कारोतीति व्युत्पत्त्या ॥

अया, [स्] ङ, (इन् + अयसन् ।) अयि । इत्यु-यादिकोष ॥

अयाचक, चि, (याच् + क्त, ततो नञ्समास ।) याचकाररहित । यथा । “यदि भवति स दाता याचकायाचकेषु” । इत्युद्भट ॥ (मिच्छापराम्भुख । प्रार्थनाविमुख ।)

अयाचित, चि, (याच् + क्त, नञ्समास ।) याच्-त्वां विना कञ्चवस्तु । अप्रार्थित । इत्यमृतशब्दार्थे मेदिनी ॥ (अनर्थित । “अयाचितोपस्थितमम्बु केवल” । इति कुमारसम्भवे । “अमृत स्याद-याचित” । इति मनु । “अयाचितादृतं याच्चा-मपि दुष्कृतकर्मण्य” । इति स्मृति ।)

अयाचित, ङ, (याच् + क्त, ततो नञ्समास ।) मुनिविशेष । तत्पर्याय । उपवर्ष २ हजमति ३ कृतकोटि ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अयान, स्त्री, स्वभाव । इति हारावली ॥ अयमन । गत्यर्थयाधातोर्भावेऽनट् ततो नञ्समास ॥

अयि, व्य, प्रश्न । (इण् + इन् ।) अनुमय । सम्बो-धन । इति मेदिनी ॥ अनुरागे । (“अयि कठोर । यश्च किञ्च ते प्रिय” । इति उत्तर-चरिते । “अयि धनोर । पदानि शनैः शनैः” । इति वेणीसहारे । “अयि जीवितनाथ । जीव-सौख्यमिधाथोत्थितया तया पुरः” । इति कुमार सम्भवे ।)

अयुक्कृद्, ए, (अयुग्मा सप्त सप्त कृदा अस्य ।) सप्तपर्णरुद्ध । इति हेमचन्द्र ॥

अयुक्त, चि, (युज् + क्त, नञ्समास ।) अमि-श्रित । अनुचित । यथा,—

“अयुक्त यदिह प्रोक्त प्रमादेन भ्रमेण वा” ।

इति दुर्गादासः ॥ (अससक्तः । सयोगरहित । अनियोजित । यथा,

“अयुक्तपारा राजानो भविष्यन्ति कथं नु ते” ।

इति रामायणे । सर्वदा विषयासक्तचित्ततया कर्तव्येभ्यश्चनवहित ।

“परावमन्ता विषयेषु सङ्गवान्,

न देशकालप्रविभागतत्त्वविव ।

अयुक्तबुद्धिर्गुणदोषनिश्चये,

विपन्नरान्यो न धिरात् विपत्यसे” ॥

इति रामायणे ।)

अयुग्मकृद्, ए, (अयुग्मा सप्त सप्त कृदा अस्य ।)

विषमकृद् । सप्तपर्णरुद्ध । इत्यमरटीकाया

भरतः ॥ (कृतिम इति ख्यातः सप्तकृदरुद्ध ।

“अनेकराजन्यरथाश्वसङ्गुण

तदीयमास्थाननिकेतनाजिर ।

नयत्य युग्मकृदगन्धिराद्वता

भृश नृपोपायनदन्तिना मदः” ॥

इति किरातार्जुनीये ।)

अयुत, स्त्री, (न युत, नञ्समास ।) दशसहस्रसख्या ।

इति हेमचन्द्र ॥ १०००० दशहजाग इति

भाषा । (“नागानामयुतं तुरङ्गनिच्युतं १००००

रथानां शत” । इति रामायणे ।)

अयुत, चि, (न युत, नञ्समास ।) अमिश्रित ।

अयुक्त । यथा । अष्टयगभावोऽयुतासिद्धि ।

इति चरकटीका ॥ (अमयुक्त । असमिश्र ।

सयोगरहित । मुक्ति स्त्रोमाख्यात राधिकस्य

पुत्र स च प्रोधनस्य पिता ।)

अये, व्य, (इण् + यच् ।) कोप । विषाद । सम्भ्रम ।

स्मरण । इति मेदिनी ॥ सम्बोधन । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (कोमलामन्त्रणे । “अये कान्ते सुगन्धे-

चटुलनयने चन्द्रवदने” । इत्युद्भट । “अये कथं

तातसारथिरश्वसेन” । इति वेणीसहारे ।)

अयोग, ए, (युज् + घञ्, नञ्समास ।) विक्षेप ।

विधुर । कूट । कठिनोद्यम । इति मेदिनी ॥

वमनविरचनादीनां प्रतिगोमप्रवृत्तिरूपप्रवृ-

त्तिर्त्वा । यथा,—

“योगः सम्यक्प्रवृत्ति स्यादतियोगोऽतिवर्त्तनं ।

अयोगः प्रातिकीर्त्येन न चात्य वा प्रवर्त्तनं” ॥

इति वैद्यक ॥ (“तत्रासात्म्येन्द्रियार्थसयोगो-

ऽयोगातियोगमिथ्यायोगादियुक्ता रूपरसादय” ॥

इति माधवकरकृतरोगविनिश्चयग्रन्थे विजय

रक्षितः ॥

“वीक्ष्यायतनानीति अर्थानां कर्मण्य कालस्य

चातियोगायोगमिथ्यायोगा तत्रातिप्रभावता

दृष्टानामतिमात्र दर्शनमतियोग ॥ सर्वशो

ऽदर्शनमयोग अतिस्मृतातिस्मृत्यातिविप्रकृष्ट-

रौद्रभैरवादभुतद्विष्टबीभत्सविधतादिरूपदर्शन ।

मिथ्यायोगः” ॥ इति चरक ॥) योगो ध्यान

तदभाव । योगो मेधज तदभावश्च ॥ (विच्छेद ।

मिथः सरूपग्राह्यनुरागयोर्नायकनायिकयोर्गुरु-

जनपराधीनतया दैवगत्या वा विप्रकर्षादन्योन्याद-

र्शनरूपदशाविशेष, यदुक्त दशरूपदर्शः ।

“तत्रायोगोऽनुरागेऽपि नवयोरेकचित्तयोः ।

पारतन्त्रेण्य दैवाद्वा विप्रकर्षादसङ्गम” ॥

अथ च पूर्वराग इत्युच्यते । यदुक्त दर्पणकारैः ।

“अवगाद्दर्शनाद्वापि मिथः सरूपरागयोः ।

दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वराग स उच्यते” ॥)

अयोगव, चि, (असह्य कटिना गौर्वाणो यस्य

सः, अच् । अयोग दुष्टयोग वाति वा + क् ।)

वैश्यकन्याया श्रद्धादुत्पन्नसन्तान । इति जटाधर ॥

(“श्रद्धादयोगवः क्षता चायानस्यधमो नृणाम् ।

वैश्यराज्यविशेष जायन्ते वर्णसङ्करा” ॥

इति मनुः ।

श्रद्धात् वैश्याया जातः प्रतिगोमजः सङ्कीर्णवर्णः ।

“प्रसाधनोपघागञ्जमदास दासजीवन । सैगिन्द्र वागुराहति सूते दस्युरयोगवे” ॥

इति मनु ।)

अयोगुड, ए, (अयमा निर्मिता गुडः पिण्डः ।)

गुणिका । यथा,—

“धरमाश्रीविषयि कथित ताम्रमेव वा ।

पीतमयमिसन्तता भक्षिता वाप्ययोगुडा”

इति चरक ॥

अयोगं, स्त्री, (अयोऽग्रे मुखे यस्य तत् ।) मु-

द्रयमर ॥

अयोधन, ए, (अयासि हन्यन्ते ताश्चनेऽनेन, ह

अप् + घनादेशश्च ।) एक्रीभूतलौहपुङ्ख । इ

इति भाषा । तत्पर्याय । लौहकूट २ ।

हेमचन्द्र ॥

(“अयोधनेनाय इवामितत

वैदेहिवन्धोर्हृदय विदग्धे” ।

इति रघुवंशे ।

“कुरु करे गुरुमेकमयोधन

वहिरितो मुकुण्ड कुरुव मे” ।

इति नैषध ॥)

अयोध्या, स्त्री, (योद्धमश्वका, युध् + क्त, त

समास ।) श्रीरामनगरी । पश्चिमदेशे या

इति प्रसिद्धा । तत्पर्याय । साकेत १ कोश

२ । इति हेमचन्द्र ॥ उत्तरकोशला ४ ।

त्रिकाण्डशेषः ॥ सा तु मोक्षदा पुरी । यथा,

“अयोध्या मधुरा माया काशी काङ्क्षी अर्वाङ्ग

पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ।

एतास्तु पृथिवीमध्ये न गच्छन्ते कदाचन ।

श्रीरामधनुरयस्या अयोध्या सा महापुरी” ॥

इति भूतशुद्धितन्त्र ॥ * तदर्थेन यथा,—

“कोशलो नाम मुदित स्त्रीतो जनपदो मया

निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान् ।

अयोध्या नाम नगरी तत्रासील्लोकविभ्रता ।

मनुगा मानवेन्द्रेण या पुरी निर्मिता खयम् ।

आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी ।

श्रीमती श्रीणि विस्तीर्णा सुविभक्तमहापथा ।

राजमार्गेण महता सुविभक्तेन शोभिता ।

मुक्ताप्लावकीर्णेन जलक्षितेन नित्यशः ।

तान्तु राजा दशरथो महाराष्ट्रविवर्द्धन ।

पुरीमावासयामास दिवि देवपतिर्यथा ।

कपाटतोरणवतीं सुविभक्तान्तरापथा ।

सर्व्यन्तायुधवतीमुक्ता सर्वशिल्पिभिः ।

सूतमागधसम्भाधा श्रीमतीमतुलप्रभा ।

उच्चाट्टालध्वजवतीं शतघ्नीशतसकुला ।

वधूनाटकसचैश्च सयुक्ता सर्वैतः पुरी ।

उद्यानाम्बवणोपेता महतीं शासनेखला ।

दुर्गागम्भीरपरिखां दुर्गामन्यैर्दुरासदा ।

वाजिवारणसम्पूर्णा गोभिर्गृहीः खरेक्षया ।

सामन्तराजसङ्घैश्च बलिकर्म्मभिराहता ।

नानादेशनिवासैश्च बणिगभिरुपशोभिता ।

प्रासादैः रत्नविह्वलैः पद्मैरिव शोभिता ।

कूटागमैश्च सम्पूर्णासिद्धस्वैवामरावती ॥

चित्रामष्टपदाकारा वरनारीगणैर्धृता ।
सर्वरत्नसमाकीर्णा विमानगृहप्रोभिता ॥
गृहगालामविच्छिन्ना समभूमौ निवेशिता ।
प्रालितगुलसम्पूर्णामिन्दुकागडरसोदका ॥
दुन्दुभीभिर्दक्षैश्च वीणाभि पणवैस्त्रया ।
नादिता भृशमत्यर्थं पृथिव्या तामनुत्तमा ॥
विमानमिव सिद्धाना तपसाधिगत दिवि ।
सुनिवेशितवेष्मान्ता नरोत्तमसमावृता ॥
ये च बाणैर्न विध्यन्ति विविक्तमपरापर ।
शब्दबन्धैश्च विततं लघुहस्ता विशारदाः ॥
सिंह्याप्रवराद्याणा मत्ताना नदता वने ।
हन्तारो निश्चिते शस्त्रैर्वृक्षाद्वाज्वलैरपि ॥
तादृशाना सहस्रैस्तामभिपूर्णा महारथै ।
पुरीमावास्यामास राजा दशरथस्तदा ॥
तामग्निमद्भिर्गुणवद्भिरावृता
द्विजोत्तमैर्वेदमङ्गपारगैः ।
सहस्रद्वै सत्वरतेर्महात्मभि-
र्महर्षिकल्पैर्षट्षिभिश्च केवलैः ॥
इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे पञ्चम
सर्गः ॥ ३ ॥
“तस्या पुण्यामयोध्याया वेदवित् सर्वसग्रह ।
दीर्घदर्शी महातेजा पौरजानपदप्रिय ॥
इक्ष्वाकूणामतिरथो यज्वा धर्मपरो वशी ।
महर्षिकल्पो राजर्षिस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥
बलवान्निहतामित्रो भिन्नवान् विजितेन्द्रिय ।
धनैश्च सज्जयैस्त्रान्यैः शक्रवैश्रवणोपम ॥
यथा मनुर्महतेजा लोकस्य परिरक्षिता ।
तथा दशरथो राजा लोकस्य परिरक्षिता ॥
तेन सत्याभिसन्धेन त्रिवर्गमनुतिष्ठता ।
पालिता सा पुरी श्रेष्ठा इन्द्रेणैवामरावती ॥
तस्मिन् पुरवरे हृष्टा धर्मात्मानो बज्रश्रुता
नरास्तुष्टा धनैः सैः खैरलुब्धा सत्यवादिन ॥
नात्यसन्निचय कश्चित्तदा तस्मिन् पुरोत्तमे ।
कुटुम्बी यो ह्यसिद्धार्थोऽगवाश्वधनधान्यवान् ॥
कामी वा न कदर्यो वा नृपश्च पुरुष क्वचित् ।
अथ शक्यमयोध्याया नाविद्वान् च नास्तिक ॥
सर्वं नराश्च नार्यश्च धर्मश्रीणाः सुसयता ।
मुदिता श्रीलवृत्ताभ्या महर्षय इवामणा ॥
नाकुण्डली नामकुटी नास्रग्वी नात्यभोगवान् ।
नामृद्यो न न लिप्ताङ्गो नासुगन्धश्च विद्यते ॥
नामृद्यभोजी नादाता नाप्यनङ्गदनिष्कष्टक् ।
नाहस्ताभरणो वापि दृश्यते नाप्यनात्मवान् ॥
नानाहिताभिर्नायज्वा न क्षुद्रो वा न तस्करः ।
कश्चिदासीदयोध्याया न चावृत्तो न सङ्कर ॥
खकर्मनिरता नित्य ब्राह्मणा विजितेन्द्रियाः ।
दानाध्ययनश्रीणाश्च सयताश्च प्रतिग्रहे ॥
नास्तिको नावृत्तो वापि न कश्चिदवञ्छ्युतः ।
नासूयको न चाशक्तो नाविद्वान् विद्यते क्वचित् ॥
नायडङ्गविद्वान्नास्ति नात्रतो नासहस्रदः ।
न दीनः क्षिप्तचित्तो वा व्यथितो वापि कश्चन ॥
कश्चिन्नरो वा नारी वा नाश्रीमान्नाप्यरूपवान् ।
अथ शक्यमयोध्याया नापि राजन्यमस्तिमान् ॥

वर्णव्याघ्रचतुर्थेषु देवतातिथिपूजका ।
 क्षतघातश्च वदान्याश्च शूरा विक्रमसंयुताः ॥
 दीर्घायुषो नरा सर्वे धर्म सत्यश्च संश्रिता
 सहिता पुत्रपौत्रैश्च नित्यं स्त्रीभिः पुरोत्तमैः ॥
 क्षत्तं ब्रह्ममुख चासीदैश्याः क्षत्तमनुव्रता ।
 शूद्रा स्वकर्मनिरतास्त्रीन् वर्णानुपचारिण ॥
 सा तेनेष्वाकुनाथेन पुरो सुपरिरक्षिता ।
 यथा पुरस्तान्मनुना मानयेन्नेष धीमता ॥
 योधानामभिकल्पानां पेयस्नानामभिर्यया ।
 सम्पूर्णा क्षतविद्यानां गुहा केशरिणामिव ॥
 काम्बोजविषये जातैर्वाक्कीकैश्च ह्योत्तमैः ।
 वनायुजैर्नदीजैश्च पूर्णा हरिहयोत्तमैः ॥
 विन्ध्यपर्वतजैर्मत्तैः पूर्णा हैमवतैरपि ।
 मदान्वितैरतिबलैर्मताङ्गैः पर्वतोपमैः ॥
 ऐरावतकुलीनैश्च महापद्मकुलैस्तथा ।
 अञ्जनादपि निष्क्रान्तिर्वामनादपि च द्विपैः ॥
 भद्रैर्मन्त्रैर्मृगैश्चैव भद्रमन्द्रमृगैस्तथा ।
 भद्रमन्त्रैर्भद्रमृगैर्मृगमन्त्रैश्च सा पुरा ॥
 नित्यमत्तैः सदा पूर्णा नागैरचलसन्निभैः ।
 सा योजने द्वे च भूय सत्यनामा प्रकाशते ॥
 ता पुरीं स महातेजा राजा दशरथो महान् ।
 अश्वत्थश्च श्रमितामित्रो नक्षत्रायीव चन्द्रमा ॥
 ता सत्यनामा वृष्टतोऽरुणागला
 गृहैर्बिचित्रैरुपशोभिता शिवा ।
 पुरीमयोध्या नृसहस्रसकुला
 अश्वत्थश्चैव शक्रसमो महीपतिः ॥
 इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये वालकाख्ये षष्ठ
 सर्गः ॥ युद्धाधोग्ये चि ॥
 अयोमल, स्त्री, (अग्रसो मलमिव ।) लौहमल ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहार गु इति भाषा ।
 तत्पर्याय । मण्डूर २ लौहकिट्टं ३ । तस्य गुणा ।
 “अतोऽर्द्धमुत्तम किट्टं मध्यश्चाशीतिवर्षक ।
 अधम षष्टिवर्षयि ततो हीन विषोपमं ॥
 यक्षौह यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टं चापि तद्गुणं” ।
 इति वैद्यक ॥
 (अस्य शोधनमारण्यं यथा,—
 “दग्ध्वाक्षकाष्ठैर्मलमायसन्तु,
 गोमूत्रनिर्वापितमथवारान् ।
 विचूर्ण्य लोढ मधुना चिरेण,
 कुम्भाङ्गय पाण्डुगदं निहन्ति” ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहः ॥)
 अर, स्त्री, (इयर्त्ति गच्छत्यनेन, ऋ + अच् ।) शीघ्र ।
 चक्राङ्ग । चाकार पाकि इति भाषा । शीघ्रगे
 चि । इति मेदिनी ॥
 अर, ए, (ऋ + अच् ।) जिनानां कालचक्रस्य दाद-
 शाश । स तु अवसर्पिण्या षष्ठभागः ॥ जिना-
 नामयदाशतोऽर्धश्चरः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अरक, ए, (अ + ऋकन् ।) शैवालं । इति हारा-
 वली ॥ पर्यट । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अरग्वधः, ए, आरग्वधश्च । सौदालि इति
 ख्यात । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्य गुणादय
 आरग्वधश्चेद्वेद्याः ।)

अरघट्ट', ए, (अरं शीघ्रं घटते चाल्यतेऽसौ, अर + घट्ट + अच् ।) महाकूपः । इत्यमरजटाधरो ॥ (कूपोप-
जलानि सारणार्थं घटीयन्तमेद । कूपोपरिनिबद्ध-
जलोत्थोत्तककाष्ठमेद । “स कदाचिदायादैरुद्दे-
जितोऽरघट्टघाटिकामारुह्य कूपोपक्रमेण नि-
ष्क्रान्तः” । इति पञ्चतन्त्रे ॥
अरघट्टक', ए, (अरघट्ट + स्वार्थे कन् ।) महाकूपः ।
तत्पर्यायः । पादावर्त्त २ । इति हेमचन्द्रः ॥
अरजा, [स्] स्त्री, (रन्ज + असन्, नञोप- नञ-
समासः ।) कन्या । कुमारी । इति हेमचन्द्रः ॥
रजोगुणरहिते त्रि ॥ (निर्मल । धौतः । परि-
ष्कृतः ॥)
अरट्ट, ए, (अरं शीघ्रं घटति, अट्ट + उन् ।) अर-
लुट्टः । इत्यमरटीकाया रायमुकुटः ॥
अरणि, ँ, (ऋ + अणि ।) गणिकारिकाट्टः ।
इति मेदिनी । सूर्यः । इति काशीखण्डः ॥
अरणि, ए, स्त्री, (ऋ + अणि ।) निम्नमश्रुदायः ।
अभिसाधनीभूतकाष्ठः । वर्षायादाराभिजनककाष्ठः ।
इत्यमरः ॥ (अभिमश्रुनकाष्ठः । अभ्युत्पादनाय
यत्काष्ठं काष्ठान्तरेण दृश्यते तदरणिनामकं काष्ठं ।
“विपक्षवक्षोऽरणिमश्रुनोत्थः
प्रतापवज्रेरिव धूमलेखा” ।
इति धनञ्जयविजयव्यायोगे ।)
अरणी, स्त्री, अरणिः । इत्यमरटीकाया भरतः ॥
((“विधिना मन्त्रयुक्तेन रूक्षाऽपि मथिताऽपि च ।
प्रयच्छति फलं भूमिररणीव ज्ञताशनम्” ॥
इति पञ्चतन्त्रे ।)
अरणीकेतु, ए, (अरणी केतुरस्य स ।) अभिमश्रु-
ट्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अरण्य, स्त्री, (अर्थ्यते मृगैः, ऋ गतौ, अर्त्तेर्निश्चेति
अन्यः ।) वनं । इत्यमरः ॥ (मोक्षप्रदं दण्ड-
कादिकं नवारण्यं । यदुक्तं,—
“दण्डकं सैन्यवारण्यं जन्मुमार्गश्च पुष्करः ।
उत्पलावर्त्तकारण्यं नैमिषं कुरुजाङ्गलं ॥
हिमवानर्बुदस्यैव नवारण्यं विमुक्तिदम्” ।)
अरण्य, ए, कट्फलट्टः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(खनामख्यातो रैवतस्य मगो पुत्रः । यदुक्तं
हर्षिशे,—
“अरण्यश्च प्रकाशश्च निर्मोहः सत्यवान् कृती ।
रैवतस्य मगो पुत्राः पञ्चमस्यैवदन्तरः” ।)
अरण्यकदली, स्त्री, (अरण्यस्यैव कदली, षष्ठीवत्-
पुरुषः ।) गिरिकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥
(वनकदली । इयं ग्रामादौ न जायते ।)
अरण्यकार्पासी, स्त्री, (अरण्ये कार्पासी, सप्तमी-
तत्पुरुषः ।) वनकार्पासी । तत्पर्यायः । वनजा २
भारद्वाजी ३ वगोद्भवा ४ । अस्या गुणाः ।
हिमत्वम् । रूक्षत्वम् । व्रणशस्तक्षतवनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
अरण्यकुलत्तिका, स्त्री, (अरण्यस्य कुलत्तिका, षष्ठी-
तत्पुरुषः ।) कुलत्तिका । इति राजनिर्घण्टः । वन-
कुलधी इति भाषा ।
अरण्यकुसुम्भ, ए, (अरण्यस्य कुसुम्भः, षष्ठीवत्-

“रोगिणो मरणं यस्मादवश्यम्भावि ज्ञस्यते ।

गुणा यथा,—

(‘दोषै’ पृथक् सह च चित्तविपर्ययाच्च,

अरु

भक्तायनेषु हृदि चावतते प्रगाढ ।
नात्रे रुचिर्भवति त भिषजो विकार,
भक्तोपघातमिह पञ्चविध वदन्ति” ॥

इति सुश्रुतः । अण्डकारशास्त्रोक्तदशविधस्मर-
दशमथ्ये परिगणितो वस्तुवैराग्यरूप स्मरदशा
विशेषः, यथा साहित्यदर्पणे,—

“अद्वैतसौख्यं ताम पाशतां कृशतांश्च ।
अरुचिर्वस्तुवैराग्यं सर्व्वभारगितां हृति” ॥

अरुज, ए, (रजति, रज् + क, नञ्समास ।) आर-
म्भघट्ट । इति राजनिर्घण्ट ॥ सौंदासि इति
भाषा । (स्नानमस्थानदानविशेष ।

“प्रज्ञादोऽन्धशिरा कुम्भ सज्ञादो गगनप्रिय ।
अनुज्ञादो हरिहरौ वराह सहरोऽरुज” ॥

इति हरिवंशे ।)

अरुण, स्त्री, (ऋ + उनन् ।) कुङ्कुम । सिन्दूरं । इति
राजनिर्घण्ट ॥

अरुण, ए, (ऋ + उनन् ।) सूर्य्यसारथि । स तु
विनतापुत्र गरुडज्येष्ठभ्राता च । तत्पर्याय ।
सूरसूत २ अनूर ३ काश्यपि ४ गरुडायज ५
सूर्य्य । अर्कवृक्ष । अय्यक्तराग । ईषद्रक्तवर्ण ।
इत्यमर । सन्ध्याराग । शब्दरहित । कपिल-
वर्ण । कुलभेद । अरुणगुणविशिष्टे तु वाय-
स्मिन् । इति मेदिनी ॥ पुमांश्च । गुड ।
इति राजनिर्घण्ट ॥ (कपिलवर्णयुक्त । कृष्ण-
मिश्रितरक्तवर्णविशिष्ट ।

“कपोताङ्गरुणो धूमो दृश्यते विमलाम्बरे” ।
इति रामायणे ।)

अरुणकमल, स्त्री, (कृष्णसर्पश्चादिवत् नित्यकर्म-
धारय ।) रक्तोत्पल । इति राजनिर्घण्ट ॥

अरुणलोचन, ए, (अरुणे रक्ते लोचने यस्य स ।)
पारावत । इति राजनिर्घण्ट ॥

अरुणसारथि, ए, (अरुण गरुडायज सारथिर्यस्य
स ।) सूर्य्य । इति हेमचन्द्र ॥

अरुणा, स्त्री, (अरुण + स्त्रिया टाप् ।) अतिविषा ।
श्यामा । मङ्गिष्ठा । चिरता । इति मेदिनी ॥
इन्द्रवारुणी । गुह्या । इति राजनिर्घण्ट ॥ सुहि-
तिका । इति रत्नमाला ॥

अरुणात्मज, ए, (अरुणस्य आत्मज, ण्ठोऽत्पुरुष ।)
जटायुपत्नी । इति चिकारुणशेष ।

अरुणावरज, ए, (अरुणस्य अवरज धङ्गीतत्पुरुष ।)
गरुड । इति हेमचन्द्र ॥

(“अरुणावरज श्रीमानारुरोह रणे हरि” ।
सुवर्णं खेन वपुषा सुपर्णं खेचरोत्तमम्” ॥
इति हरिवंशे ।)

अरुणोदय, ए, (अरुणस्य बाणादित्यस्य उदयो यत्र
स ।) सूर्य्योदयान् पूर्व्वं सुहृत्सदयकाल । यथा,—
“घतखो घटिका प्रातररुणोदय उच्यते ।
यतीनां स्नानकालोऽयं गङ्गाम्भ सदृश स्मृत” ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे । (यदुक्तं,—
“रजनीश्रेयसमस्य शेषार्द्धमरुणोदय” । इति ।
“नृन् प्रशस्त्यजस्रं यो घटयाताडोऽरुणोदये” ।
इति मनु ।)

अरु

अरुणोदयसप्तमी, स्त्री, (अरुणोदयकाले पुण्य-
विशेषजनिका या सप्तमी ।) माघशुक्लसप्तमी ।
माकरी सप्तमी । यथा । भविष्ये ।

“सूर्य्यग्रहणतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलं ॥

माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कोटिमास्करा ।
दद्यात् स्नानार्घदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः ॥

अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहणतैः समा” ॥

कोटिमास्करा कोटिसप्तमीतुल्या । सूर्य्यग्रहण-
फलं स्नानजं सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गा इति
न्यायात् । तेन ब्रह्मवैवर्त्तसूर्य्यग्रहणकालीनगङ्गा-
स्नानजन्यफलसमफलप्राप्तिं फलमत्र ज्ञेयं । अत्र
ब्रह्मवैवर्त्तसूर्य्यग्रहाणां प्रत्येकाधिकरणतासमर्गे-
रान्वयात् कालानां स्नानानां तत्फलानामपि ब्रह्म-
वैवर्त्तत्व लभ्यते । अतो नाप्रसिद्धिः ॥ * ॥ पूर्ण-
सप्तम्या पूर्वापरयोर्यत्राखण्डोदयकालौ सप्तमी तत्र
पूर्व्वदिने तत्काले स्नानं ।

“घतखो घटिका प्रातररुणोदय उच्यते ।
यतीनां स्नानकालोऽयं गङ्गाम्भ सदृश स्मृत ॥

त्रियामां रजनीं प्राङ्मुखैश्चाद्यन्तर्घटयुतय ।
नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तर्घटयुतय” ॥

इति कालमाधवीयघटब्रह्मवैवर्त्तयिनि पूर्व्वस्य तत्-
कालस्य पूर्णतिथिसम्बन्धिदिनकर्त्तव्यकर्मोक्तत्वेन
इतरस्य चेताराङ्गत्वेनाभिधानात् । अतएव दक्षेण
तत्कालमारम्भाङ्गिककृत्यमभिहितं ॥ * ॥ अत्रा-
खण्डोदयकाले मुहूर्त्तान्यूनतिथिनाम एव स्नानं ।

“व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।
उदये सा तिथिर्याद्वा श्राद्धादावस्तगामिनी” ॥
इति विष्णुधर्मोत्तरात् । अत्र घटिका मुहूर्त्त-
श्राद्धयोग्यकालानुरोधादिति वक्ष्यते । ब्रह्मवैवर्त्त-
वचने घटिका दृश्यरूपा । परवचने नाडीनामा-
द्यन्तर्घटयुतयमित्येकवाक्यत्वात् ॥ * ॥ ये तु सूर्य्यो-
दयात् प्रागपि प्रातःस्नानविधानात् तत्रैव माघ-
सप्तम्याखण्डगुणफलविधिर्लघवादिवाङ्मन्त्रादि-
प्रकरणान्यत्वे प्रयोजनान्यत्वं इति जैमिनिस्त्वैव
प्रकरणभेदे गुणविध्यसिद्धेः । अतएव कल्पतरु-
रज्ञाकारयोः ।

“य इच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्य्यग्रहोपमान् ।
प्रातःस्नानो भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ” ॥
इति । विष्णुस्मृतौ । “यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं
स्नानादनातुर” । इति नित्यस्नानप्रकरणात् प्रक-
रणान्तरास्नानात् प्रकरणान्तराधिकरणन्यायेन
काम्यस्नानान्तरमिदमप्युक्तं । न तु गुणफलविधिः ।
किन्तु काम्यकरणे प्रसङ्गान्नित्यसिद्धिरिति ॥ * ॥
अत्र माघमासनिमित्तकमाघसप्तमीनिमित्तक-
काम्यस्नानयोः प्रातर्विधानात् नैमित्तिकत्वेन प्राय-
श्चित्तवत् सङ्गदनुष्ठानं । “प्रधानस्याक्रिया यत्र
साङ्गं तत् क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु
नाहन्ति च तत्क्रिया” ॥ इति कात्यायनवचनात् ।
“न स्नानमाचरेद्भुक्ता नातुरो न महानिद्रि ।
न वासोमि सङ्गाजं नाविश्रान्ते जनाश्रये” ॥

अरु

इति मनुवचनेनैकदाजस्नाननिषेधात् ।

“धर्म्मविद्वाचरेत् स्नानमाङ्गिकञ्च पुन पुन” ॥

इति मनुवचनाच्च । अतएव नान्दीमुखप्रकरण-
शेषे प्रधानानामपि काम्यानां तत्तद्देशकाच्च
विहितानां तन्त्रेणैव सिद्धिरिति श्राद्धचिन्ता
मयि ॥ निष्कामविष्णुप्रीतिकामयो सुतरां सङ्ग-
दनुष्ठानं । गुणतारतम्यात् फलतारतम्य इति
न्यायेन फल बोध्यं । तत्तु इक्षुक्षीरगुडादिमाष्यं
भेदवन्निर्द्देलुमशक्यं ।

“पक्षान्तरेऽपि कन्यास्ये रवौ श्राद्धं प्रशस्यते ।
कन्यागते पक्षमे तु विशेषेणैव कारयेत्” ॥

इति हेमाद्रिदत्तादित्यपुराणोक्तवत् । एतद्वचनं
प्रागर्द्धं कार्त्तिकमङ्गमासाब्दविषयं ।

“देशकाणांश्चमन्त्रेचन्द्रयदाटमनोगुणा ।

सङ्गप्रस्थापि दानस्य फलातिशयहेतवः” ॥

इति ब्रह्मपुराणोक्तवच्च ॥ * ॥ तीर्थभेदे त्वेकदापि
नानास्नानं ।

“विषुवद्विष्वे प्राप्ते पञ्चतीर्थी विधानतः” ॥

इति ब्रह्मपुराणादिवचनात् । “तीर्थभेदे तन्त्र-
प्रसङ्गयोरसम्भवाच्च” । अतएव गङ्गावाक्कावणी-
तीर्थचिन्तामण्यो । यत्तु प्रयोगे ग्रहस्नाने क्रौडी-
कृतेऽपि माघसप्तमीस्नानादावसाधारणसङ्गत्वेन
पुनस्तथैव प्रातःस्नानाधरणं तदुक्तं तदा सङ्ग-
स्नानस्यैव विहितत्वात् । अन्यथा तत्सङ्गप्र-
कामनायां तदानन्त्यापत्तिरित्युक्तं ॥ * ॥ स्नाने
परिपाटीमाह कृत्यकल्पलतायां विष्णुः । सप्त
वदरपत्राणि सप्तार्कपत्राणि च शिरसि निधाय ।
“यद्यप्यन्मन्त्रोक्तं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।
तन्मे रोकश्च शोकश्च माकरी हन्तु सप्तमी” ॥
इत्युक्तार्थं स्नायादिति श्रेयः । रोकं किञ्च । तिथि-
कृत्यस्य पौर्णमास्यन्तमासाङ्गत्वात् माकरीपदं
मकरार्कान्मन्त्रान्मासीयतिथिपरं ।

“तिथिकृत्ये च कृष्णादि व्रते शुक्लादिमेव च ।
विवाहादौ च सौरादिमास कृत्ये विनिर्द्दिशेत्” ॥

इति ब्रह्मपुराणान्मन्त्रान्तरादित्वेन तथा युक्तं
त्वाच्च । यथा मत्स्यपुराणे ।

“यस्मान्मन्त्रान्तरादौ तु रथमापुर्द्दिवाकरा ।
माघमासस्य सप्तम्या तस्मात् सा रथसप्तमी ॥

अरुणोदयवेलायां तस्या स्नानं महाफलं” ॥

अतएव नारसिंहे रथ्याख्यायामित्युक्तं । यथा,—
“महानवम्यां द्वादश्यां भरण्यामपि चैव हि ।

तथाक्षयतृतीयायां श्रियाद्वाध्यापयेद्बुध” ॥
माघमासे तु सप्तम्या रथ्याख्यायान्तु वर्ज्येयम्” ॥

द्वादश्यां श्रयनोत्थानद्वादश्यां । भरण्यां शक्रध्वज-
पातभरण्यामिति कल्पतरुः । अत्र महानवम्यादि-
साहचर्याद्यान्त्रत्वं प्रतीयते । अतएव अतुर्द्द-
मन्त्रान्तरादिगणने क्वापि न राष्ट्रकुलेषु । यथा ।
भविष्यमत्स्ययोः ।

“अथयुक्तां शुक्लनवमीं द्वादशीं कार्त्तिकीं तथा ।

तृतीयां चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥

फाल्गुनस्याप्यमावास्या पौषस्यैकादशीं तथा ।

आषाढस्यापि दशमी तथा माघस्य सप्तमी ॥

अरु

आवणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढस्य पूर्णिमा ।
कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पञ्चदशी सिता ॥
मन्वन्तरादयस्वेता दत्तस्याक्षयकारिका ॥
अत्र अमावास्याष्टमीथितिरिक्ता शुक्ला पुन-
पुनस्तथापटोपाकीर्तनादानात् । उपक्रमोपसंहा-
रयोः शुक्लवकीर्तनाच्च ॥ अत्र कामधेनौ तृतीया
श्वेव माधस्येति । कल्पतरौ तु तृतीया चैत्रमास-
स्येति लिखित । अत्र पाठद्वये श्रीपतिरत्नमा-
लाया । “अश्वयुजि शुक्लनवमी द्वादशपूर्णे मधौ
तृतीया च” । इति पाठाच्चैत्रतृतीयेव ग्राह्या ।
श्रीदत्तोऽप्येवं माघसप्तम्याश्चान्द्रत्वसौरागमेऽपि ।
“अर्कपत्रे सवदरेर्द्वौर्वाक्षतसचन्दनै ।
अष्टाङ्गविधिना चार्घ्यं दद्यादादित्यतुष्टये ॥
माघेऽथ फाल्गुने वापि भवेद्दे माघसप्तमी ।
माकरीति च यत्प्रोक्त तत्प्रायोदत्तदर्शनात्” ॥
अष्टाङ्गविधिना ।
“योऽष्टाङ्गमर्घ्यमापूर्य भानोर्मूर्ध्नि निवेदेत् ।
तान्मयात्रार्घ्यदानेन पुण्यं दशगुणं स्रुत” ॥
इति भविष्यपुराणीयेन । आदित्यपुराणे ।
“ऋक्षराशिर्विशेषेण यत्कर्म विहितं नरे ।
दैव वाप्यथवा पैत्र्यं तदन्यथापि दृश्यते” ॥ * ॥
अर्घ्यमन्त्रस्तु ।
“जननी सर्वभूतानां सप्तमी सप्तसप्तिके ।
सप्तम्याद्धृतिके देवि । नमस्ते रविमण्डले” ॥
प्रणाममन्त्रस्तु ।
“सप्तसप्तमिवहृषीत सप्तलोकप्रदीपन ।
सप्तम्या हि नमस्तुभ्य नमोऽनन्ताय वेधसे” ॥
सप्तिरश्व । इति तिथ्यादितत्त्व ॥
अरुणोपल, पु, (अरुण उपल, कर्मधारय ।)
रक्तवर्णमणिविशेष । सुनी इति भाषा । तत्प-
र्याय । पद्मराग २ लोहितक ३ लक्ष्मोपुष्य ४ ।
इति हेमचन्द्र ॥
अरुन्तद, चि, (अरुणि मर्मणि तुदति, तुद् +
खण् + सुम् च ।) मर्मपीडक । तत्पर्याय ।
मर्मस्युक् २ । इत्यमर ॥ (परुष । कठोर ।
अवणकटु । “भाकन्द मकरन्दतुन्दिलमसु गा-
हख काकः खय कर्णान्तुदमन्तरेण रणित
त्वा मन्महे कोकिल” । इति भामिनीविलासे ।
मर्मपीडाकर । हृदयग्रन्थिरूपमर्मस्थानस्पर्श-
कारी । यथा,
“नारुन्तुदा स्यादात्तोऽपि न परद्रोहकर्मधी” ।
इति मनु ।
“वीक्षणा नारुन्तुदा बुद्धि कर्म शान्तप्रतापवत्” ।
इति माघः ।
“अरुन्तुदमिवालागमनिर्वाणस्य दन्तिन” ।
इति रघुवशे ।)
अरुन्वती, स्त्री, (न रुन्वती ।) वशिष्ठपत्नी । तत्प-
र्याय । अक्षमाला २ । इति हेमचन्द्र ॥ सा
कर्दममुनिकन्या महासाध्वी । इति श्रीभागवत ॥
आकाशे सप्तर्षिमध्ये वशिष्ठसन्निधौ तस्या उदय ।
गतायुष्मता न पश्यन्ति । (यदुक्तं,—
“दीपनिर्वाणगन्धश्च सहृदाक्यमरुन्वती ।

अरो

न जिघ्रन्ति न शृण्वन्ति न पश्यन्ति गतायुषः” ॥
यथा च सुश्रुते,—
“न पश्यति स न चक्ष्रा यश्च देवीमरुन्वती ।
ध्रुवमाकाशगङ्गां वा तं वदन्ति गतायुषः” ॥)
सप्तपदीगमनानन्तरं जामाता मन्त्र पाठयन् बधू-
ता दर्शयति च ॥
अरुन्वतीजानि, पु, (अरुन्वती जाया यस्य सः,
निष् ।) वशिष्ठमुनिः । इति हेमचन्द्र ॥
अरुन्वतीनाथ, पु, (अरुन्वत्या नाथ, षष्ठीतत्-
पुरुष ।) वशिष्ठमुनि । इति त्रिकाण्डशेष ॥
अरुष्क, पु, (अरुर्मर्मस्थान कायति पीडयति,
कै + क ।) भक्ष्वातकवृक्ष इति शब्दरत्नावली ॥
अरुष्कर, स्त्री, (अरु करोति अरु + कृ + ट, उप-
पदसमास षत्व ।) भक्ष्वातकफल । इति हेम-
चन्द्र ॥
अरुष्कर, पु, (अरु करोति, अरु + कृ + ट, षत्व
उपपदसमास ।) भक्ष्वातकवृक्ष । इति शब्द-
रत्नावली ॥
अरुष्कर, चि, (अरु करोति, अरु + कृ + ट,
षत्व, उपपदसमास ।) त्रणकर । क्षतकारक ।
इति मेदिनी ॥
अरुहा, स्त्री, (रोहति, रुह + क, नञ्समास ।)
भूधत्री । इति राजनिर्घण्ट ॥ भूमि आमला
इति ख्याता ।
अरूप, चि, (नास्ति रूपमस्य ।) रूपशून्य ।
यथा । “अरूपवातातीसारादाविवारुण्य” । इति
रक्षित । कुत्स्नितरूप ।
“इमामरूपामसर्तो भक्षविध्यामि मानुषीम्” ।
इति रामायणे ।)
अरूष, पु, (कृ + ऊषन् ।) नर्पविशेष । इत्युणादि-
कोष ॥ सूर्य । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादि-
वृत्ति ॥
अरे, व्य, (कृ + य ।) नीचसम्बोधन । इति हेम-
चन्द्र ॥ अरे इति भाषा । अपाकृति । असूया ।
इति मेदिनी । (रोषाज्ञाने । अपकृतौ । “अरे
चेतोमीन । भ्रमणमधना यौवनजले त्यज त्व
सच्छन्द युवतिजलधौ पश्यसि न किम्” । इति
शान्तिशतके । “अरे अरुणन् । निरपराधराज-
कुलकदन महापातकिन् अश्रियविक्षतचेष्ट ।”
इति महावीरचरिते ।)
अरेरे, व्य, (अरे + वीष्वाया द्विरुक्ति ।) अधम-
सम्बोधन । इति जटाधर ॥ सक्रोधाज्ञान । इति
शब्दमाला ॥
अरोक, चि, (रुच् + षञ्, नञ्समास ।) निष्पुम ।
दीप्तिरहित । इत्यमर ॥ रोकश्चिद्रन्तद्रहितश्च ॥
अरोचक, पु, (न रोचयति प्रीणयति, रुच् +
णिच् + ण्वल्, नञ्समास ।) रोगविशेष ।
अरुचिरोग इति भाषा । तस्य निदानरूपे ।
“वातादिभिः श्लोकभयातिलोभ-
क्रोधैर्मनोघ्नाशनरूपगन्ध ।
अरोचकाः सु परिश्रितदन्त
कषायवत्क्रोऽस्य मतोऽनिलेन ॥

अरो

कङ्क्षुमुष्ण विरसञ्च पूति
पित्तेन विद्याल्लवणञ्च वत्त ।
माधुर्यपैच्छिल्यगुरुत्वशैत्य-
विवद्धसम्बन्धयुतं कफेन” ॥ इति माधवकर ॥
अरोचका न भोजने रुचिमुत्पादयन्तीत्यरोचका
व्याधयः पञ्च वातजादिभेदैः ॥ * ॥ वातिकस्य ल-
क्षणमाह । परिश्रितदन्त अस्त्रभक्षणेनेव परि-
श्रितो दन्तो यत्र स । तथा कषायवत्त । कषाय-
रसं वत्त यत्र स ॥ * ॥ पैत्तिकमाह ।
“कङ्क्षुमुष्ण विरसञ्च पूति
पित्तेन विद्याल्लवणञ्च वत्त” ।
कङ्क्षुमित्यादिना विद्यादित्यन्तेन पैत्तिकस्य ल-
क्षण ॥ * ॥ श्लैष्मिकमाह । लवणञ्च वत्त कफज-
लक्षणेन पठनीय । यतो विदग्ध श्लेष्मा लवण-
भावसुपैति ।
“माधुर्यपैच्छिल्यगुरुत्वशैत्य-
स्त्रिगन्धत्वदोर्गन्धयुत कफेन” ।
पैच्छिल्य मुखस्याभ्यन्तरे । स्त्रिगन्धत्व वहिः ॥ * ॥
आगन्तुजमाह ।
“अरोचके श्लोकभयातिलोभात्
क्रोधाद्यहृद्याशुचिगन्धजे स्यात् ।
स्वाभाविक चास्यमधारश्चिच्च
त्रिदोषजे नैकारसम्भवेच्च” ॥
क्रोधादित्यादिशब्देनाहृद्ययोरशनरूपयोर्ग्रहण ।
स्वाभाविक । अविकृततरस ॥ * ॥ त्रिदोषजमाह ।
नैकारस्य अनेकारसमास्य स्यात् । वातजादिभेदेन
मुखे विद्यतिमभिधायान्यदेशे विद्यतिमाह ।
“हृच्छूलपीडनयुत पवनेन पित्तात्
तडुदाहृचोषवज्जल सकफप्रसेक ।
श्लेष्मात्मक बज्जस्य बज्जमिच्छ विद्यात्
वैगुण्यमोहजडताभिरथापरञ्च” ॥
हृच्छूलपीडनयुत हृदि शूलेन पीडन तेन युत ।
चोष पार्श्वस्थिताग्निनेव सन्ताप । बज्जमिच्छिभि-
र्दोषैः । बज्जस्य उक्तवातादिरोगयुक्त । वैगुण्य
मनसो व्याकुलत्व । जडता शून्याङ्गता । अपर
आगन्तुज । भक्तदेषाभक्तच्छन्दौ चरकसुश्रुताभ्या-
मरोचकत्वेनैव संगृहीतौ ॥ * ॥ वृद्धभोजनक्षेप
लक्षणानि पृथगाह ।
“प्रक्षिप्तन्तु मुखे चान्नं यत्र नास्वादते नर ।
अरोचकं स विज्ञेयो भक्तदेषमतः शृणु” ॥
आस्वादते अन्नस्य मिष्टता न प्राप्नोति । तदन्न
मिष्टं न क्षयति इति यावत् ।
“चिन्तयित्वा तु मनसा दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च भोजन ।
देषमायाति योजन्तुर्भक्तदेषः स उच्यते ॥
कुपितस्य भयार्तस्य तथा भक्तनिरोधत ।
यत्र नान्ने भवेच्छुद्ध सोऽभक्तच्छन्द उच्यते” ॥ * ॥
अधारोचकस्य चिकित्सा ।
“भोजनाये सदा पथ्यं लवणाद्रकमक्षय ।
रोचन दीपन वज्जेर्जिह्वाकाण्डविशोधन ॥ २ ॥
शृङ्गवेररसञ्चापि मधुना सह योजयेत् ।
अरुचिश्चासकासन्न प्रतिश्यायकफापह ॥ २ ॥
पक्वास्त्रिका सिता शीतवारिणा वस्त्रगालिता ।

अरो

एलालवङ्ककर्पूरमरिचैरवधूलिता ॥
 पानकस्यास्य गण्डूष धारयित्वा मुखे मुञ्च ।
 अरुचि नाशयेत्येव पित्त प्रशमयेत्तथा ॥
 अस्त्रिकापान ॥ ३ ॥
 “राजिका जीरका भृष्टो भृष्ट हिङ्गु सनागर ।
 सैन्धव दधि गो सर्वं वस्त्रपूत प्रकल्पयेत् ॥
 तावन्मात्रं क्षिपेत्तत्र यथा स्यादुचिरुत्तमा ।
 तन्ममेतद्भवेत् सद्यो गोचन वज्रवर्द्धन” ॥
 तक्र ॥ ४ ॥
 “गव्यमावर्त्तितं दुग्धं निबद्धं दधि माहिष ।
 शकीकृत्य पटे दृष्टं शुभ्रशर्करया सम ॥
 एलालवङ्ककर्पूरमरिचैश्च समन्वित ।
 नाम्ना शिखरिणी कुर्त्यात् रुचि सकलवल्गभा ॥
 शिखरिणी ॥ ५ ॥
 द्वे यन्ने दाडिमादष्टौ खण्डाद्योषपलत्रय ।
 त्रिसुगन्धिपलक्षैकं चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥
 तच्छर्णं मात्रया भुक्तमरोचकहृत् पर ।
 दीपन पाचनञ्च स्यात् पीनसञ्चरकासजित्” ॥
 दाडिमादिचूर्णं ॥ ६ ॥

लवङ्गकक्कोलमुशीरचन्दन
 नत सनीलोत्पलकृष्णजीरक ।
 जल सङ्गण्णागुरुभट्टकेसर
 कणा सवित्रा नलद सङ्गेलया ॥
 तुषारजातीफलवशरोचना-
 सिताम्भभागा सकल विचूर्णितः ।
 सुगोचन तर्पणमग्निदीपन
 बलप्रदं दृश्यतमन्विदोषजित् ॥
 उगोविबन्ध तमक गलग्रह
 रुकासहिक्कारुचियध्मपीनस ।
 ग्रहणतीसारमुत्ततं दृष्या
 तथा प्रमेहान्निखिलान्निहन्ति हि ॥
 कक्कोल फल सुगन्धविशेष । नत तगर । जल
 बालक । भट्टक त्क । नलदमुशीर । तुषार कर्पूर ।
 लवङ्गादिचूर्णं ॥ ७ ॥ इत्यगोचकाधिकार । इति
 भावप्रकाश ॥
 (‘यवागू पञ्चकोलस्य कुलत्थाद्वक्ययूषक ।
 मुद्गद्रूषेण वा सम्यक् भक्तानां भोजनं हित ॥
 सहिङ्गयुषयाप्युष्य व्यञ्जनं सप्रशस्यते ।
 अगस्तिहृतवत् अष्ट भोजनारोचकेष्वपि ॥
 कारवेक्ष्ण पटोलञ्च पलाण्डु सुरश शठी ।
 लवण धान्यक अष्ट प्रलेहञ्च कटुत्रिक ॥
 शठीसर्षपवातूक शतपुष्पा यमानिका ।
 तुण्डोरकस्य मूलानां शक अष्ट प्रशस्यते ॥
 गोधूमपुलिका अष्टा भट्टाङ्गागैरुचके ।
 जाङ्गलानि च मासानि भोजयेद्भिषगूतम ॥
 इति हारीतोक्तपण्यादिनियम ॥ ८ ॥
 ‘अरुचौ वल्लो ग्राह्यो धूमा समुखधावना ।
 मनोज्ञमन्नपानञ्च हर्षणाद्भासानानि च ॥
 कुलसौवर्धलाजाजी शर्करामरिचं विड ।
 धात्रेणाम्रकोशीरपिप्लुत्यलघन्दन ॥
 क्षोभं तेजोवती पण्या यूपय सयवायज ।
 आर्द्रा दाडिमनिर्यासाद्याजाजी शर्करायुत ॥

अरो

सतैलमाक्षिकास्तेते चत्वार कवलग्रहा ।
 चतुरोऽरोचकान् हन्युर्वातायेकजसर्वजान् ॥
 कारवी मरिचाजाजी द्राक्षादृक्षास्त्रदाडिम ।
 सौवर्धल गुड क्षौद्र सर्वांगोचकनाशन ॥
 वस्ति समीरणे पित्ते विरेक वमन कफे ।
 कुर्त्याद्दद्यान्मूलानि हर्षणञ्च मनोज्ञजे ॥
 इति चरकोक्तास्यधिकित्वा । सनिदानलक्षणं चि-
 कित्वाश्वाह ॥ * ॥ सुश्रुत ।
 “दोषे एयक् सङ्घं च चित्तविपर्ययाच्च,
 भक्तायनेषु हृदि चावतते प्रगाढ ।
 नाग्नेऽरुचिर्भवति त भिषजो विकार,
 भक्तोपघातमिह पञ्चविधं वदन्ति ॥
 हृच्छूलपीडनयुत विरसाननत्य,
 वातात्मके भवति लिङ्गमरोचके तु ।
 हृद्वाहचोषवज्रता मुखविकृता च,
 मूर्च्छा सटह भवति पित्तकृते तथैव ॥
 कण्डूगुरुत्वकफसखवसादतन्त्रा,
 श्लेष्मात्मके मधुरमास्यमरोचके तु ।
 सर्वात्मके पवनपित्तकफा बह्वि,
 रूपाण्यथास्य हृदये समुदीरयन्ति ॥
 सरागशोकभयविभ्रतचेतसस्तु,
 चिन्ताकृतो भवति सोऽप्युचिदर्शनाश्च” ॥ *

चिकित्सा यथा,—

“वाते वधाम्बु वमनं कृतवान् पिवेच्च,
 खेहे सुराभिरथवोष्णजलेन चूर्णं ।
 कृष्णाविडङ्गयवभस्महरेणुभार्गी,
 राक्षसैर्हिङ्गुलवणोत्तमनागराणां ॥
 पित्ते गुडाम्बुमधुरैर्वमनं प्रशस्त,
 खेह ससैन्धवसितामधसर्पिरिष्ट ।
 निम्बाम्बुवामितवत कफजेऽनुपान,
 राजदुग्धाम्बुमधुना तु सदीप्यक स्यात् ॥
 चूर्णं यदुक्तमथवानिलजे तदेव,
 सर्वैश्च सर्वकृतमेवमुपक्रमेत ॥
 द्राक्षापटोलविडवेत्रकरीरनिम्ब-
 मूर्वाभयाक्षवदरामलकेन्द्रहृत्ते ।
 वीजं करञ्जटपट्टमभैश्च पिष्टै-
 र्नेह पचेत् सुरभिर्मूत्रयुत यथावत् ॥
 मुक्ता वचा त्रिकटुक रजनीद्वयञ्च,
 भार्गवै कुलमथ निर्दहनीञ्च पिष्टा ।
 मूत्रेऽविजे द्विरदमूत्रयुते पचेद्वा,
 पाठान्तगामतिविषा रजनीञ्च मुख्या ॥
 मण्डूकिमर्कममृताञ्च सलाङ्गलाख्या,
 मूत्रे पचेत्तु महिषस्य विधानविदा ।
 यत्नां सन्ति चतुरो लिङ्गतस्तु लिङ्गान्,
 गुल्मरुचिन्धनकण्डहृदामयाञ्च ॥
 साव्यान् सदेष्टारचितान् विविधाञ्च भक्ष्यान्,
 पानानि मूलफलषाडवरागयोगान् ।
 अद्यादस्याञ्च विविधान् विविधैः प्रकारैः
 भुञ्जीत वापि लघुलक्ष्मणं तुङ्गानि ॥
 आस्यापन विधिवदच विरेचनञ्च,
 कुर्त्यान्मृदूनि शिरसञ्च विरेचनाञ्च ।
 व्रीह्युपगानि रजनीत्रिकलायुतानि,

अर्क

चूर्णीकृतानि यवशूकविमिश्रितानि ॥
 क्षुद्रायुतानि वितरेन्मुखधावनार्थ-
 मन्यानि तिक्तकटुकानि च भेषजानि ।
 मुस्तादिराजतरुवर्गदशाङ्गसिद्धे,
 क्वाथैर्जयेन्मधुयुतेर्विविधैश्च लेहे ॥
 मूत्रासवैर्गुडकृतेषु तथात्वरिष्टै,
 क्षारासवैश्च मधुमाधवतुल्यगन्धैः ।
 स्यादेष्टयव कफवातहृते विधिश्च,
 शान्तिं गते ऊतभुजि प्रशमाय तस्य ॥
 इच्छाभिघातभयशोकहृतेऽन्तरग्रौ
 भावान् भवाय वितरेत् खलु शूकरूपमान ।
 अर्थेषु चाप्यपचितेषु पुनर्भवाय,
 पौराणिकैः श्रुतिपर्यैरनुमानयेत् ॥
 दैन्यं गते मनसि बोधनमत्र शस्त,
 यद्ययत् प्रियं तदुपसेधमरोचके तु ॥
 रसगन्धौ समौ शुद्धौ दन्तीक्षायेन भावयेत् ।
 अम्बीगस्य रसैर्वापि धार्द्रकस्य रसेन वा ॥
 मातुलुङ्गस्य तोयेन तस्य मञ्जरसैर्बुध ।
 पश्चाद्विशिष्टं सर्वास्तान् टङ्गणञ्चावधारयेत् ॥
 देवपुष्पं वाणमितं रसपादं मृतामृत ।
 मासमात्रञ्च तत् सर्वं नागरेण गुडेन वा ।
 सर्वारोचकशूलार्त्तिमामवात सुदारुण ।
 सोऽयं निवारयत्याश्च केशरी करिण यथा ॥
 सुधानिधिरस ॥ * ॥ इति वैद्यकसंज्ञसार
 सग्रह ॥)
 अर्क, क, तापे । (चुरादि उभयपदी सेट् ।) कृतौ ।
 इति कविकल्पद्रुम ॥ एकककार प्रकृति पञ्च
 द्वेफनिमित्तकहित्व विभाषया वक्तव्य । तेन क
 अर्कयति अर्कयति एव सर्वत्र । इति दुर्गादास
 अर्क, ए, (अर्च + कर्मणि घञ्, क्तृत्वम् ।) सूर्य ।
 इन्द्र । ताम्र । स्फटिक । इति मेदिनी । पथित ।
 इति शब्दरत्नावली । ज्येष्ठभाता । इति रसा
 दिनाथ ॥ लक्ष्मणाया रविवार । इति ज्योतिष ।
 दक्षविशेष । आकन्द इति भाषा । तत्पर्याय ।
 क्षीरदल २ पुच्छी ३ प्रताप ४ क्षीरकाण्ड
 ५ विक्षीर ६ क्षीरी ७ खर्जूर ८ शीतपुष्पक
 ९ जम्बून १० क्षीरपर्णी ११ विकीरण १२
 सदापुष्प १३ सूर्याङ्ग १४ आस्फोटक १५ कृष्ण
 फल १६ शुक्रफल १७ । इति राजनिर्घण्टः ।
 वसुक १८ आस्फोट १९ गणरूपः २० मन्दार
 २१ अर्कपर्ण २२ । इत्यमर ॥ * ॥ अथ श्वेता
 र्कपर्याय । अर्क १ राजार्कः २ प्रतापस
 गणरूपी ३ ॥ * ॥ अथ रक्तार्कपर्याय । विश्वोर
 १ सदापुष्पी २ रूपिका ३ आदित्यपुष्पिका
 ४ दिव्यपुष्पिका ५ अर्क ६ । इति रत्नमाला ।
 अस्य गुणा । कटुत्व । उष्णत्व । अग्निकारित्वं ।
 वातशोथत्रयार्शं कुष्ठक्रिमिनाशित्वञ्च । इति गग
 निर्घण्टः । कफदोषनाशित्वं । नीघ्नत्वञ्च । अम
 क्षीरगुणा । क्रिमिदोषव्रणनाशित्वं । कुष्ठार्श
 उदररोगेयं हितकारित्वञ्च । इति राजवल्लभ ।
 तस्य पर्यायगुणा ।
 “श्वेतार्को गणरूप म्यामन्दारो वसुकोऽपि च ।

अतएव सदापुष्प स वाक्ताकं प्रतापम् ॥
रक्तोऽपगोऽर्कनामा स्यादकंपर्णो विकीर्यण ।
रक्तपुष्प शुक्लफलस्तथास्फोट प्रकीर्तित ॥
अर्कद्वय सर वातकुष्ठकण्डविषव्रणान्
निहन्ति श्रीहृत्पुष्पाश्च श्लेष्मोदरयक्ष्मकीन्
शुक्लाकंकुसुभ दृष्य लघु दीपनपाचन ।
अरौघकप्रसेकार्ण कासश्वासनिवाग्ग ॥

गुणार्कपुष्प मधुर सतिक्त

कुष्ठकृमिघ्न कफनाशनश्च ।

अर्णो विष हन्ति च रक्तपित्त

रुग्नाहि गुल्मे श्वयथौ हित तत् ॥

क्षीगमकस्य तिलोष्णं स्निग्ध सलवण लघु ।

कुष्ठगुल्मोदरहर श्रेष्ठमेतद्विरेचन ॥

इति भावप्रकाश ॥ * ॥ निर्यासविशेष । आगक

इति आरवीभाषा । तस्य विधिर्यथा,—

“द्रव्यकल्प पञ्चधा स्यात् कल्कचूर्णं रसस्तथा ।

तैलमर्कं क्रमाज्ज्ञेय यथोत्तरगुणं प्रिये ॥

पृथक् द्वन्द्वे सन्निपाते सङ्करेऽसाध्यरोगिणि ।

क्रमादेते प्रयोक्तव्या अन्यथा तु विनाशका ॥

आद्ये गुणा गुणा सर्वे द्वितीयश्च ततो लघु ।

तृतीय शीघ्रकारि स्यात् चतुर्थे नातिदोषकत् ॥

पञ्चम दोषरहित गुणसद्य प्रकाशक ।

पञ्चमस्य तु सामर्थ्यं स्वयं पञ्चाननोऽब्रवीत् ।

वर्षाणान्तु सहस्राणि कथ्यतेऽहर्निश मया ।

सम्पूर्णो नैव जायेत कल्पोऽर्कस्य दशानन ॥ * ॥

एवारे पुरुषर्क्षे च दिवाको यस्तु निर्मित ॥

रमणीय प्रदातव्यो विलोमात् पुंसु योजयेत् ॥

लोहचूर्णं गैरिकश्च खटिका भृष्टमृत्तिका

मृत्तिकास्थिभवं चूर्णं काच कीकसज रज ॥

एतानि समभागानि सर्वतुल्या च मृत्तिका

भग्ननीया पञ्चमूत्रै खराश्वमहिषोद्भवै ॥

गजाजसम्भाव्याश्च शटित तद्विशीयेत् ।

यथा गन्धविनाश स्यात् तथा समर्पयेत्तत् ॥

लघुहृत् कुलालोऽस्य कुर्यादयन्त सुनिर्मल ।

यथेष्टा स्थालिका कुर्यात् अक्षुलप्रान्तसारिका ॥

पृथुवधोदराकारा ह्यङ्गुलैस्तेष्वेवैर्णो ।

सारिकान्ते तु पश्चिदि व्यङ्गुलैस्तेष्वोभितौ ॥

विनिर्मायाय सार्यन्ते यथा शिल्पविनिर्माता ।

क्लिप्तं कृत्वा नल दद्याद्गजशृङ्गसम बुध ॥

सारिकापरिधेरन्तस्तस्य कुर्यात् पिधानक ।

अर्द्धनिम्बफलसम परिधि तस्य चान्तत ॥

वेदाङ्गल मस्तकोर्द्ध कार्ये तोयस्य धारणे ।

समथा तत्र नलिका कुर्यात्तोयविमोचनी ॥

तस्यैवान्तरतो लेप्या जीर्णास्त्रा मृत्तिकासुना

अथवा श्वेतकाच तु सर्वदोषापनुत्तये ॥ * ॥

अथ वक्ष्ये तु जीर्णास्थिमृत्तिकाकरणं प्रिये ।

शिलाजतुस्थले कुर्यात् दीर्घगर्भे मगोदर ॥

निक्षिपेत्तत्र नानास्थिसञ्चयं द्विचतुष्पदा ।

सर्जिन्दार महाक्षार मृत्क्षार श्वणानि च ॥

गन्धकोष्णजलं क्षेप्य नानामूत्राणि तत्र वै ।

एव कृत्वा मासषट्कं दद्यात् पाषाणमृत्तिका ॥

कङ्कास्थूङ्गं तदूर्ध्वं कुर्यादङ्गीरिका शुभा ।

त्रिविधाज्जायते सर्वमेकीभूत दृशत्सम् ।

ततो निष्काश तच्चर्गं कृत्वा पात्राणि निर्ममेत

प्रशस्तं भोजनं तत्र सूचयेदन्नद्वयम् ॥

महाविषस्य सयोगात्तस्य भङ्ग प्रजायते ।

सूचीविधादिसयोगात् यत्र स्फोटा भवन्ति च ॥

तत्र क्षिप्तं क्षुद्रविष पात्रं कृत्वा प्रजायते ।

एव ज्ञात्वा तत्र दद्यान्न कदाचिद्विषादिकं ॥

विषादीनामर्कसिद्धौ कुर्यात् पात्रन्तु लोहज ।

स्वर्णज रौप्यज वापि कुर्यात् पात्रमकल्मष ॥

अथवा ताम्रज कुर्यादन्तर्विषविलेपित ।

पात्रन्तु बुद्धा कुर्वन्ति कथायो न भवेदस ॥

द्रव्यान्तरस्य सयोगादर्कं तैलञ्च गर्भत ।

सर्वेषां नि सरथेव पाषाणस्यापि किं पुन ॥

अन्यार्कस्तथा तैल गन्धतानादिसम्भव ।

वेधक सर्वधातूनां देहस्यापि च सिद्धिद ॥

यस्तेलकण्ठे दद्यात्सर्वानि सारणे क्षम ।

तत्तत्सेवाकारे नित्यं स रोगैर्नैव बाध्यते ॥ * ॥

कुत्सिताकस्तु यामेन दियामाभ्यान्तु मध्यम ।

त्रिभिर्गामैर्भवेच्छ्रेष्ठं स एवार्कस्तु सिद्धिद ॥

द्रव्यादधिकसौगन्धं यस्मिन्नर्के प्रदृश्यते

जीर्णास्थिपात्रसङ्गुणे द्रव्यवर्णं प्रदृश्यते ॥

शङ्खकुन्देन्दुधवलौऽन्यथा पात्रान्तरे स्थित ।

जिह्वोपरिगतं स्नात दद्याद्द्रव्यमवन्तु य ॥

तमेवार्कं विजानीयादन्यज्ज्ञेयं गमादिवत् ।

कृत्वा सुगन्धं दुर्गन्धमके पुण्यादिभिः सुधी ॥

गुणार्थं पश्चात् सेवेत ह्यन्यथापगुणो भवेत्

दुर्गन्धं भक्षयेदर्कं यदि मोहात् कथञ्चन ॥

तदास्य जायते ग्लानिर्वान्तिगलस्यकं तथा ।

तद्दोषस्य विनाशाय कुर्याद्धान्तिमतन्द्रित ॥

दीपोद्गमप्रसूनानां पिबेदर्कपलं जन ।

चम्बेल्यर्कपलं वापि शीतार्त्तो मालतीभव ॥ * ॥

अर्कनिष्काशनाथाय क्रमाज्ज्ञेया षडभय

धूमाग्निश्चैव दीपाग्निर्मन्दाग्निर्मध्यमस्तथा ॥

खराग्निश्च भडाग्निश्च तेषां वक्ष्यामि लक्षणं ।

विज्वालौ यो धमग्निश्चो धूमाग्निः स उदाहृत ॥

ससारमतिसुखं यत् सुष्टिमध्ये समेव्यति ।

तत्काष्ठं काष्ठमित्याहुः खटिरादिसमुद्भव ॥

दाभ्या तस्य चतुर्थाभ्या योऽग्निर्दीपाग्निश्च्यते ।

चतुरंशेन तेनैव मन्दाग्निः परिकीर्तित ॥

अर्द्धैकताभ्या दाभ्यान्तु मध्यमाग्निरुदाहृत ।

अर्द्धैस्ते पञ्चभिः प्रोक्तं खराग्निः सर्वकर्मसु ॥

मस्तकावधिपात्रस्य चतुर्दिक्षु क्रमेण च ।

प्रसरन्ति यदा ज्वालौ स भडाग्निर्दीरित ॥

सार्द्धयामश्च यामश्च याममेकं मुहूर्तकं ।

मुहूर्तमात्रमित्येवमर्कार्थं वक्ष्ये स्मृता ॥ * ॥

जीर्णास्थिपात्रे गृह्णीयादर्कं वा काचसम्भवे ।

पाषाणसम्भवे पात्रे कास्त्येऽथ हिमस्थले ॥

पिबेदर्कमनिर्व्वीपं पीत्वा ताम्बूलमक्षय ।

कुर्यादनुक्तताम्बूले श्वङ्गं भक्षयेत्तत् ॥

मर्दनादिषु सर्वत्र द्रव्यतैलं प्रयोजयेत् ।

अर्कं एव प्रयोक्तव्यो मन्त्रेण न तु मर्दने ॥

ये ये द्रव्यगुणा प्रोक्ता सर्वे तेऽर्कसमाश्रिता ।

सेवेतार्कं प्रिये तस्माद्रात्रा पद्मधार्मिक ॥

स्वस्थेऽपि वा रोगिणे वा याच्यतेऽर्कस्तु येन वा ।

ज्ञात्वा तत्क्षणात् दद्यादन्यथा व्रजहा भवेत् ॥ * ॥

वर्णस्वराणां प्रमितिं दतोक्तस्य तु कारयेत् ।

शकैर्युक्ता विगुणिता त्रिभिर्भागं समाहरेत् ॥

एकशेषे गुणा शीघ्रं द्विशेषे वर्द्धते गद ।

त्रिशेषे मरणं वाच्यं स्वार्थं वाचयते यदि ॥

अर्कं तदैतत् विज्ञाय दद्यादर्कं न चान्यथा ।

गदिना तु यदा दूतं प्रेषितश्चेद्विचार्यते ॥

नपुंसकान्यैरुत्थान्तरा एकादशं प्रिये ।

वर्णास्तत्सङ्ख्याका लेख्या कठवाद्याश्च तत्तले ॥

एकादशसु कोष्ठेषु क्रमादङ्गान् प्रविन्यसेत् ।

रसास्त्रयो ह्येव वेदा पर्व्वता षटतव कृता

वक्ष्ये पृथिवी भूयश्चन्द्रमा इति च क्रमात्

विज्ञाय जीव दृतस्य नामाङ्गाद्वर्योऽशन ॥

एवमेवातुर्गं कृत्वा द्वयोः रथावशेषित ।

कृत्वाङ्गयोगं गदिनोऽधिके शेषे शुभं भवेत् ॥

सप्तशेषे दीर्घरोगं न्यूनशेषे च तन्मृति ।

एतद्विचार्यं दातव्यमन्यदप्योषधं ब्रूयै ॥

षडक्षयन्तु योऽज्ञात्वा दद्यादर्कं विमोहित ।

जायते त्वयशस्तस्य यथा मम मृते सति” ॥

इति श्रीलङ्कानाथकृतार्कचिकित्साया यन्त्रविधि

शतक प्रथम ॥ * ॥

“अथातः सप्रवक्ष्यामि निर्गमोऽर्कस्य भामिनि

पञ्चप्रकारद्रव्यस्य कुर्यान्निकाशं भिषक् ॥

अत्यन्तकठिनं चाद्य कठिनञ्च द्वितीयक ।

आर्द्रं तृतीयमुद्दिष्टं चतुर्थं वृत्तुलं भवेत् ॥

पञ्चमञ्च द्रवद्रव्यं तेषां विधिरथोच्यते ॥ * ॥

रसवच्चूर्णयेत् द्रव्यमत्यन्तकठिनन्तु यत् ॥

द्विगुणे नि क्षिपेत्तोयं क्वायाया स्थापयेच्च तत्

यावच्छुष्कं भवेत्तोयं द्रव्यञ्च शिथिलं यथा ॥

ततः पुन क्षिपेत्तोयं पूर्वद्रव्यसमं भिषक् ।

कृत्वाष्टप्रहरं तत् सूर्यचन्द्रकरैरन ॥

सपूज्य गणपतिं सूर्यं भैरवं कुलदेवता ।

नि क्षिपेदकथं नन्वे तत् क्षिप्त्वास्यार्कं समाहरेत् ॥

वर्षाधिकन्तु यत् द्रव्यमत्यन्तकठिनन्तु तत् ।

चन्दनादीनि सर्वाणि अत्यन्तकठिनानि च ॥

कीटैर्भुक्ता घृणैर्धुष्टं यच्च गन्धविवर्जितं ।

रक्षितं खरसेनापि नार्ककर्मणि योजयेत् ॥

यद्यर्कसंस्थितं द्रव्यं कुर्याद्भोक्तुं तथा वप ॥

अर्कं तरुणभैषज्यं तस्मात् सयोजयेत् प्रिये ॥

यवान्यजाजीविककटुभूनिम्बादिकमौषधं ।

ज्ञेयं तत् कठिनं द्रव्यं तदर्कस्य विधिं षट्गुणं ।

द्विगुणं नि क्षिपेत्तोयं द्रव्ये तु कठिने मते ।

अष्टप्रहरिकं तच्च कुर्यात् पर्यायमेकक ॥

रक्षेत् द्रव्यं द्विगुणितं दृष्ट्वा देशे तु कौतुकं ।

पश्चात् दत्तार्कयन्त्रे तत् अर्कनिष्काशयेच्छन ॥

आर्द्रद्रव्यं दिधाप्रोक्तं सरसं नीरसं तथा ।

सदुग्धं गुप्तरसकं दिधा नीरसमुच्यते ॥

वास्तूकं सार्धं प्राक् निर्गुणोदरुदमार्धकं ।

धत्तूराद्यभिदं सर्वमार्द्रं सरसमुच्यते ॥

एषा नालान् चूर्णयित्वा विप्राश्च नि क्षिपेज्जलं

अर्क

अर्क

अर्क

सुष्ठुर्त्तमुष्णे सस्याप्य ग्राह्योऽर्कं विबुधोत्तमैः ॥
 पत्राणान्तु शताशेन तुल्यतोयेन सेचयेत् ।
 दद्यात् घटीमर्ककरा ततोऽर्कं कलयेच्छनैः ॥
 वटाश्वत्यकरीराद्यमार्द्रव्यन्तु नीरस ।
 विश्राश नि क्षिपेत्तोय जल धर्मे च धारयेत् ॥
 ततो निष्काशयेदर्कं क्रमद्व्याभिनेतवत् ।
 सदुग्धन्तु द्विधा प्रोक्तं न्यदु तीक्ष्णमिति क्रमात् ॥
 सातलावधसेज्जहसौरिणाद्यान्तु तीक्ष्णका ।
 खण्डानि तेषां कृत्वाथ नि क्षिपेत् पुष्कले जले ॥
 दिनत्रयश्च निष्काशय तोयादीष्व कुट्टयेत् ।
 तदा न दृश्यते दुग्ध दद्यात्तोय रदाशक ॥
 निष्काशयेच्छनैरर्कं स तु तीक्ष्णार्कसञ्चक ।
 दुग्धिकार्कक्षीरिणाद्या न्यदु दुग्धा प्रकीर्त्तिता ॥
 जले चतुर्गुणे दद्यात्तान् धर्मे विनिवेशयेत् ।
 यावज्जलस्योष्णता स्यात् ततो यन्ने विनि क्षिपेत् ॥
 आदावीमधूयित्वा यथाशजलसयुत ।
 एव द्रव्यं लक्षयित्वा खयुक्तयाके विनिर्हरेत् ॥
 खण्डोद्धृत्य च आमार्गं फलानां न्यदु कायिना ।
 सरसानाश्च गृह्णीयादर्कं तोयेन वर्जितं ॥ * ॥
 काष्ठोऽम्बरिकादीनां आमार्गं दार्ढ्यभागिना ।
 कृत्वा खल्वानि खण्डानि अशीत्यश प्रदापयेत् ॥
 एथक् एथक् च तुवरौ सर्जिच्छारश्च सैन्धव ।
 दत्त्वा विमर्दयेत् सर्वं चत्वारिंशाशक जल ॥
 क्षिप्त्वा तत्कलस धर्मे यामार्द्रोष्णता भवेत् ।
 ततो यन्ने तु तद्वत्त्वा गृह्णीयादर्कमुत्तम ॥
 क्षतिपक्वफलानान्तु वीर्यतत्त्वाकर्माहरेत् ।
 पुष्पाकार्यं षोडशाश जल पुष्पेषु दापयेत् ॥
 षड्वारफलादीनि चिक्षिकादीनि यानि च ।
 क्षेप्याण्युक्तोदके तानि वृष्वलत्वस्य ग्रान्तये ॥
 ततश्चत्वारिंशदश जल दत्त्वा समाहरेत् ।
 तेषामर्कमथ द्रावद्रव्यार्कोपाय उच्यते ॥
 द्रवद्रव्योत्क्षेपशान्ते प्रोच्यते वापकल्पना ॥ * ॥
 पिधानानि विचित्राणि तेषामन्तो न विद्यते ॥
 शतपत्रप्रसूनैर्वा जायत्यैर्मांलतीमवै ।
 गुणवपारिजतैश्च केतकीषु समाहरेत् ॥
 दुग्धे दक्षि रसे तक्ने क्षौद्रे तैले च सर्पिषि ।
 मूत्रादौ देहतोये च चम्बल्यादिपिधानक ॥ * ॥
 कान्तपाषाणसत्वस्य कृतं यन्मनुत्तम ।
 निष्काशयेत् सर्वार्थार्कं द्रवद्रव्यस्य नान्यथा ॥
 अथवा स्तम्भक द्रव्यं दध्नु नवगीतक ।
 वर्षदक्षीजलस्योक्ता मधुच्छिद्यन्तु सर्पिष ॥
 गोकुण्डकन्तु दुग्धस्य तथा मधस्य किण्वक ।
 तैलस्य तस्य पिण्याक सर्वं हृतसमन्वित ॥
 यन्ने दत्त्वा द्रवद्रव्यं यथोष्णानीनिवेशन ।
 तथा स्थल स्यापयित्वा द्रवैर्न्यत प्रपूरयेत् ॥
 आच्छाद्य सार्कैः पूर्णं स्थालीं दद्यादधोमुखीं ।
 तथा चाकर्षितं सर्वं द्रव फेन परित्यजेत् ॥ * ॥
 दुर्गन्धिर्यो भवेदर्कस्तं कुर्यात् शुचिगन्धक ।
 सर्वधामेव मांसाणां दुर्गन्धानाश्च सर्वश ॥
 एताभ्यक्ता क्षिद्रुजोरमेयिका राजिका कृता ।
 नवीनायां हृदिक्काया दद्यात् द्रव्यं पुन पुन ॥
 तत्र दद्यात्सदृक्त्वं यथा दुर्गन्धतां प्रजेत् ।

तथा पुनः पुनः कार्यं जायते गन्धवारण ॥
 आयाति रोचको गन्धो भवेत्तद्विद्विदीपन ॥ * ॥
 सर्वैर्वर्कप्रयोगेषु गन्धपाषाणवासना ॥
 अर्काणान्तु प्रदातव्या ते भवन्त्यर्कसम्भवा ।
 सर्वत्र वातरोगेषु महिषाक्षादिवासना ॥
 महिषाक्षस्तथा राज निर्यास सर्वार्कस्य च ।
 कृष्णागुरु कदम्बश्च महिषाक्षादिपञ्चक ॥
 सर्वेषु पित्तरोगेषु चन्दनादिकवासना ।
 सर्वेषु कफरोगेषु जटामांस्यादिवासन ॥
 चन्दनश्च तथोग्रीर कर्पूरो गन्धवाकुची ।
 एलाकर्पूररगोद्वज्जला सप्तैते चन्दनादय ॥
 जटामासी नख पञ्ची लवङ्ग तगर रस ।
 शिलाया गन्धपाषाण सप्त मास्यादिका अमी ॥
 वासयेद्वा दद्याद्देन विदोषाप्तेन चार्कक ।
 नश्यन्ति यस्य धूपेन अवग्रहपिशाचका ॥
 पञ्चाशद्द्रव्यपाषाणात् तावन्महिषगुग्गुलु ।
 चतुरश्र चन्दनश्च जटामासी च तावती ॥
 त्रिभाग सर्वार्कं सारस्तावदेव हि राजक ।
 उशीर तु द्विभाग स्यात् हृतमृष्ट नख सम ॥
 कर्पूरो गन्धनाभिश्च एकभागौ प्रकीर्त्तितौ ।
 एष दशाङ्गधूपस्तु रुद्रस्यापि मनो हरेत् ॥ * ॥
 पलायुलशुनादीनां निर्गन्धोकरण भट्टण ।
 उत्पाद्यान्तर्विषं सम्यक् तत्क्रमधे विनि क्षिपेत् ॥
 पर्यायमेकमतस्त्वन्मध्येऽस्मिन् विरसे सति ।
 दद्यान्निष्काशयान्यतः कुर्यात्तन्नाष्टमांशक ॥
 द्रोणपुष्पीरसेऽप्येव मूर्त्वापत्ररसेऽपि वा ।
 त्रिपर्यायोत्तरं तत्तु रसोन क्षालयेत् सुधी ॥
 हरिद्राराजिकातोये स्याप्य पर्यायमेकक ।
 उष्णोदकेन सक्षाल्य पर्यायं वासयेत्तत ॥
 सप्तसप्तपत्रीपुष्पैर्वा अभावे पक्षवैरपि ।
 आलोडयेद्दशाशेन पञ्चाशेन च मस्तुना ॥
 युक्तं कृत्वा याममात्रं स्यापयेत् प्रकटातपे ।
 ततो निष्काशयेदकं गात्रादिकपिधानित ॥
 अस्यार्कस्य सुगन्धेन एकदा मोहितो हरः ।
 को जानाति रसोन्मत्तं ह्यर्कोऽयमिति भूतले ॥
 एकत सर्वं एवार्कं मांसांस्तु तथैकत ।
 मया स्वर्गे गृहीतं प्राप्तं तत्र च नामृत ॥
 तदा प्रोक्तं शिवस्याग्रे मम धिग जीवित प्रभो ।
 नीता वाच प्रसक्ता वा सुधा देवैर्मया श्रुत ॥
 न दृष्टा तत्र देवेश शिरश्छेद करोम्यह ।
 तत प्रसन्नो गिरिशो वाक्यं मा प्रति सोऽब्रवीत् ॥
 दत्तं मया समस्त ते देवाश्चत्वरमेव च ।
 किन्ते कार्यन्तु सुधया सुधातोऽधिकरोचन ॥ * ॥
 सप्रवक्ष्यामि मांसांस्ते मयस्यार्कं तथैव च ।
 द्रव्याणां विजयादीनां लभ्यते यैः सुख महत् ॥
 मासन्तु त्रिविधं ज्ञेयं न्यदुल कठिन घन ।
 तेषामर्कं यथा प्रोक्तं यन्नानिष्काशयेच्छनैः ॥
 न्यदुल यद्देवमांसं चत्वारिंशाशक पटुः ।
 स्थूलखण्डोद्धृते तस्मिन् दत्त्वा तत् क्षालयेच्छनैः ॥
 यक्षशेनाद्यगन्धेन तद्विलीय च नि क्षिपेत् ।
 रसमिच्छोरयमाश तदभावे पय क्षिपेत् ॥
 जालीपत्र लवङ्गश्च त्वगेला नागकेशरः ।

मरिच गन्धनाभिश्च विदुर्गन्धाष्टक लिद ॥
 कार्यं पुष्पपिधानाद्यमर्कं निष्काशयेत्ततः ।
 जायतेऽसौ महासादु सुधासमरसः प्रिये ॥
 इन्द्रमासस्य खण्डानि लघून्नेव प्रकल्पयेत् ।
 दद्याच्च तुवरौ तत्र लवङ्ग प्रोक्तया दिश ॥
 क्षालयेदारनालेन त्रिवार कोष्ठावारिण ।
 क्षालयेत् सप्तवाराणि हरेदर्कन्तु पूर्ववत् ॥
 इन्द्रमासस्य खण्डानि कुर्यादतिशयूनि च ।
 आलोड्य शङ्खद्रावेण क्षालयेत् पयसा पुन ॥
 सप्तवाराणि लवणं चयेत् पूर्ववदेव हि ।
 तद्वत्त्वा यन्त्रमथे तु हरेत् पूर्ववदर्कक ॥
 सर्जिच्छार यवच्छार श्वेतच्छारश्च टङ्गण ।
 सौभाग्यच्छारक सौरच्छार शङ्खभव तथा ॥
 अर्कसेज्जहपालाशच्छारश्च तुवरी तथा ।
 अपामार्गभवं क्षारं तथाष्टौ लवणानि च ॥
 लवणाष्टकमेतच्च सैन्धवश्च सुवर्चल ।
 विडं समुद्रसजातं उद्भिदं रोमक गड ॥
 कृत्वा सर्वाणि चैकत्र निम्बुनीरेण भावयेत् ।
 एकविंशतिवाराणि काचकूप्यां विनिक्षिपेत् ॥
 नखाशनिम्बुरसकैः सर्वमार्द्रोद्धृत्य तत् ।
 अथ सच्छिद्रपीठरीं मध्ये कूप्यां निवेशयेत् ।
 म्लक्षर्पटसमायुक्ता सहैदमि यथाविधि ।
 तस्याग्रे कूपिकां योज्या दीर्घकण्ठा मनोहरा ।
 सा कूपिका तले स्थाप्या मेलयेच्च दयोर्मुख ॥
 जलमुष्णं यथा न स्यात् तथा चापरकूपिका ।
 अथय क्रमतो देया यामयामश्च पञ्च च ।
 अनेनैव प्रकारेण क्षारार्काणां समुद्भवः ॥
 दद्यादस्थीनि मासानि शङ्खशुक्लादिकान्यपि ।
 सर्वाण्यपि विजीयन्ते शङ्खद्रावे न शशय ॥ * ॥
 पारावताजघटकशशशृङ्गरटिड्ढिमाः ।
 क्षुद्रमत्स्यादिका सर्वं मासेषु न्यदुला स्मृताः ॥
 म्मगरोहितकाद्याश्च मत्स्या शङ्खकिंसमराः ।
 एते कठिनमासा स्युः पक्षिणो जलचारिणः ॥
 गजकुम्भीरघण्टाद्या सुगन्धा वर्करादयः ।
 गोधा गोऽश्वालुलापाद्या घनमांसाः प्रकीर्त्तिताः ॥
 अन्नादिसम्भवो योऽर्कस्तन्मयं परिकीर्त्तितं ।
 तस्य भेदान् प्रवक्ष्यामि श्रुतं तत् समुद्भवेत् ॥
 तदासगानिद्युतार्धमद्यगन्धं प्रयोजयेत् ।
 पूर्वोक्तैर्धूपयेद्भेषज्यते गन्धमार्जितं ॥
 अर्द्धं तत्र जलं देयं सिद्धे देयोऽद्यगन्धक ।
 तुषोदकैर्यवैरामैः सतुषैः सकलीकृतैः ॥
 सौवीरन्तु यवैरामैः सतुषैः सकलीकृतैः ।
 गोधूमैरपि सौवीरं जायते स्वल्पमादकं ॥
 चारुगणन्तु गोधूमैरामैः स्यान्निष्काशयितैः ।
 धान्याश्च शाजिपूर्यादिकोद्भवादिहस्तं भवेत् ॥
 शण्डाकीराजिकायुक्तैः स्यान्मूलकदण्डवै ।
 सर्वपक्षरसैर्वापि शालिपिण्डकसयुतैः ॥
 कन्दमूलफलादींश्च सखेहलवणानि च ।
 एकौलक्ष्यं कृतोऽर्को यक्षत्सुक्तमभिधीयते ॥
 पक्षौषधानुसंसिद्धो योऽर्कस्तत् स्यादरिष्टक ॥
 अरिष्टलघुपाकेन सर्वतश्च गुणाधिक ॥
 शालिपिण्डकपिण्डादिहस्तो योऽर्कः सुगं तु सा ।

एनर्नवाशिवामिहैर्विहिता वाहनी स्मृता ॥
 इत्यो पक्वैरसै सिद्ध सीधु पक्करस्य च ।
 अमैल्लैरेव य सिद्ध स च शीतरसः स्मृतः ॥
 पर्यायावामवेच्यथ तामस्य राक्षसप्रिय ।
 मण्डलावाग्राजसन्तु तदूर्ध्व सात्विकं भवेत् ॥
 सात्विके गीतहास्यादि राजसे साहसादिकं ।
 तामसे निन्द्यकर्माणि निद्राश्च मदिरा चरेत् ॥
 भङ्गादिमत्तद्रव्याणां यवानोपादयोगतः ।
 अर्कं निष्काशयेद्धोमान् बोधकः स्थान्मदस्य स ॥
 धुस्तुरादिकबीजानि तर्कं पयसि निक्षिपेत् ।
 कण्ठश्लेष्मिविवन्मादिरहितोऽर्को भवेत् सहि ॥
 इति श्रीलङ्कानाथकृतार्कचिकित्सायां यन्त्रशतकं
 द्वितीयः ॥ * ॥
 “अथातः सप्रवक्ष्यामि केवलार्कगुणान् प्रिये ।
 हरीतक्या शूलक्षकामलानाहनाशन ॥
 विमोतकस्य ढट्कृदिकफकासविनाशनः ।
 आमलस्य त्रिदोषासपित्तमेहान् विनाशयेत् ॥
 पिप्पल्या श्वासकासामवातार्शोऽज्वरशूलहृत् ।
 मरीचस्य क्षमीन् श्वासं हरेत् सर्वाङ्गदानपि ॥
 यशिकस्य श्लेष्मकफवातोदरापहः ।
 च्याकोऽत्यन्तरुचिहृत् विशेषाद्गुदजापहः ॥
 अर्कस्तु गजपिप्पल्या वातश्लेष्माभिमान्यनुत् ।
 चित्रकस्याभिहृत् कासग्रहणीक्ष्मिशोथहा ॥
 यवान्या पाचनो रूथो दीपन शुक्रशूलहृत् ।
 अजमोदोद्भवो वातकफहा वस्तिशोधनः ॥
 पारसीकयवान्यास्तु ग्राही पाचनमादनः ।
 जीरकस्य तु सग्राही गर्भाशयविशुद्धिहृत् ॥
 कृष्णजीरस्य चक्षुष्यो गुल्मच्छर्द्यतिसारजित् ।
 कारव्या वल्लहृत् हार्को ज्वरघ्न पाचन सरः ॥
 धान्यार्कस्य हृषदाहवमिश्रासन्निदोषहृत् ।
 श्लेष्मज्वरानिषेधप्रमथशूलान्तिरोगहृत् ॥
 मिश्रेयाया वज्रिमान्ययोगिशूलक्षमीन् हरेत् ।
 ज्वालामरीचकस्यापस्मारभूतचिदोषहृत् ॥
 मेथिकाया श्लेष्मवातज्वरामकफनाशनः ।
 वनमेथ्या सर्वरोगान् हरेत् कुष्ठरवाजिना ॥
 चन्द्रशूरस्य हृक्काहृगवातहृत् पुष्टिवर्धनः ।
 हिङ्गुन पाचनो रूथ क्षमिशूलोदरापहः ॥
 वचाया वज्रिवमिहृत् विबन्धाधानशूलहृत् ।
 पारवीकवचायास्तु भूतोन्मादन हरेत् ॥
 कुलिङ्गनस्य खरहृत् हृत्कण्ठमुखशोधनः ।
 स्थूलग्रन्थिभवश्चार्को विशेषात् कफकासनुत् ॥
 हीपान्तरवचायास्तु हरेच्छूल पिरङ्गकः ।
 हृषयाया हरेत् श्लेष्म विष मोहहृद दारुणं ॥
 हृषयाया समीराश्लेष्मश्लेष्मशूलहृत् ।
 विडङ्गस्योदरश्लेष्मक्षमिवातविबन्धनुत् ॥
 तुम्बुरोर्गुताश्वकासश्लेष्मक्षमीन् हरेत् ।
 वंशरोषणक्षुष्माक्षयकासज्वरान् हरेत् ॥
 खसुद्रमेनजः शीतो लेखनः कफहृत् सरः ।
 जीरकोऽस्य शुक्रकफवल्लहृत् शीतल सम ॥
 आर्यम पित्तदाहखकासवातक्षयापहः ।
 महामेदोद्भवोऽर्कस्तु वृष्यस्तन्य कफावहः ॥
 महामेदोद्भवः शीतो रक्तपित्तज्वरप्रणुत् ।

काकोल्या शुकल शीतः पित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥
 क्षीरकाकोलिकाजातो वृंहणो दाहवातहा ।
 ऋद्ध्या वल्यस्त्रिदोषघ्नो रक्तपित्तविनाशनः ॥
 वृद्ध्या गर्भप्रद शीत क्षतकासक्षयापहः ॥
 मधुयष्ट्याः केशकर सूर्य पित्तानिलाखजित् ।
 जल्यष्ट्या विषच्छर्दिहृष्ट्याग्लानिचक्षयापहः ॥
 कम्पिहृत्स्य विरेकी स्यात् मेहानाहविकारनुत् ।
 प्यारम्भस्य पित्ताक्षवातोदावर्तशूलहृत् ॥
 कट्फा मेहश्वासकासक्षमिकुष्ठज्वरापहः ।
 भूमिन्मस्य हृषाकुष्ठज्वरप्रणलमिप्रणुत् ॥
 भद्राया वस्तुपित्ताक्षमिबीसर्पकुष्ठनुत् ।
 मदगोत्य हृद्नेन चातुर्यज्वरकादिहृत् ॥
 रास्त्रोद्भव समीराखवातशूलोदरापहः ।
 नागभिद्रोद्भवो भोगिलुताद्याखुविकारहृत् ॥
 माचिकाजस्तु पित्ताक्षपक्वातीसारहा क्षुधुः ।
 तेजस्विन्या श्वासकासकफहृद्भ्रिदीपन ॥
 व्योतिष्मत्या वान्तिकरो वक्रिबुद्धिसृतिप्रदः ।
 कुष्ठस्य हन्ति वातासकासकुष्ठमहत्कफान् ॥
 पौष्करस्याखचिन्मासान् विशेषात् पार्श्वशूलनुत् ।
 हेमाङ्गाया रेकवान्तिकर कण्ठविनाशनः ॥
 प्रहृष्ट्या हरेदूर्ध्ववातहृक्काहृष्ट्याक्षयसरान् ।
 कटफलोत्य श्वासकासप्रमेहार्शोऽरुधीन् हरेत् ॥
 भार्या हरेत् कफश्वासपीनसज्वरमारतान् ।
 पाषाणभेदजो योगिरोगक्षयप्रमथगुल्महा ॥
 घातकीजस्तुपासारविषक्रिमिविषर्पजित् ।
 मञ्जिष्ठाजो विषश्लेष्मरक्तातीसारकुष्ठहा ॥
 कुसुमजो वर्णकरो रक्तपित्तकफापहः ।
 लाक्षाज क्षमिवीसर्पप्रणोरक्षतकुष्ठहा ॥
 हरिद्राया मेहश्लेष्मदोषप्रणपाण्डुनुत् ।
 प्यारम्भकहरिद्राया कुष्ठवाताखनाशनः ॥
 कर्पूरकहरिद्राया सर्वज्वरविनाशनः ।
 दार्वा विशेषतो लेपात् नेत्रकर्णाखरोगनुत् ॥
 रसाङ्गनोद्भवो नेत्रविकारप्रणदोषहृत् ।
 वाकुष्याः क्षमिविष्टम्भपाण्डुश्लेष्मकफापहः ॥
 प्रपुट्टाटस्य हन्त्येव कण्ठद्विषमिनिजान् ।
 विषाजो दोतिहृत् पाके कफपित्तातिसारहा ॥
 क्षोभ्रज शीतलो ग्राही चक्षुष्य कफपित्तनुत् ।
 वृष्टत्यमोद्भवो नेत्रोदरातीसारश्लेष्महृत् ॥
 भक्षतकोद्भवो हन्यात् ज्वरोदरक्षमिप्रणान् ।
 गुडुष्या दीपनो ग्राही कासपाण्डुज्वरापहः ॥
 ताम्बूल्या मुखदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहः ॥
 वैष्णव श्लेष्महरो बल्यो जघ्नुष्याश्च पाचनः ॥
 गम्भारीजो भ्रमलक्ष्याश्लेष्मार्शोविषदाहहृत् ।
 पाटल्याश्चर्दिश्लेष्मार्शोविषदाहहृत् ॥
 अक्षिमश्लेष्मोद्भव श्लेष्मक्षमिपाण्डुबलासनुत् ।
 श्लेष्माकजस्तु गुल्मार्शक्षमिहृदुचिदीतिहृत् ॥
 शालिपर्ण्याः क्षतक्षमिज्वरच्छर्द्यतिसारहा ।
 एन्निपर्ण्या ज्वरश्वासरक्तातीसारदाहजित् ॥
 वार्ताक्या ज्वरवैरस्यभजारोक्षकशूलहा ।
 कण्ठकार्या गर्भकर पाचन कफकासहा ॥
 गोक्षुरस्याभरीमेहक्षुब्धज्वरोगवातहा ।
 जीवन्त्याः खरहृद्नेत्रदोषजितयनाशनः ॥

मुद्गपर्ण्या श्लेष्मदाहप्रणश्लेष्मोत्तिसारहृत् ।
 माघपर्ण्या शुक्रकरो वातपित्तज्वराखजित् ॥
 पञ्चाङ्गुलोद्भव शूलशिरपीडोदरापहः ।
 खुकोत्यो मधुश्वासकासकुष्ठाममारतान् ॥
 मन्दारजो वातकुष्ठकण्डूगुल्मविषापहः ।
 अर्काकः श्लेष्मगुल्मार्श श्लेष्मोदरक्षमीन् हरेत् ॥
 वक्षीजो लेपतो हन्याद्वृक्षश्लेष्मोदरप्रणान् ।
 सातलोत्य कफानाहपित्तोदावर्तश्लेष्महा ॥
 लाङ्गुल्या लेपतो हन्यात् श्लेष्माक्षप्रणश्लेष्मजितः ।
 करवीरोद्भवो नेत्रकोपकुष्ठप्रणापहः ॥
 चण्डाणोत्यस्तु विषवत् भक्षणे लेपने सहृत् ।
 धक्षुरजो हरेत् श्लेष्मशूलक्षमिविषादिकं ॥
 वासोद्भवो ज्वरच्छर्दिमेहकुष्ठक्षयापहः ।
 पार्पटो हन्ति पित्ताक्षभ्रमलक्ष्याकफज्वरान् ॥
 निम्बजो भ्रमलक्ष्याकफज्वराखचिबमिप्रणुत् ।
 महागिम्बोद्भवो गुल्मशूलविषनाशनः ॥
 पारिभद्रोऽनिषेधप्रणश्लेष्मोदरक्षमिप्रणुत् ।
 काक्षनारो गण्डमालागुदभ्रप्रणापहः ॥
 कोविदारस्तु पित्ताक्षप्रदरक्षयकासहा ।
 शौभाङ्गनाको रचिहृत् शुक्रलो ग्राहीदीपनः ॥
 मधुश्लेष्मोद्भवो हन्यात् विषधिश्लेष्मश्लेष्मिन् ।
 श्लेष्मजो विषहृद्नेत्रो नखेनाश्लेष्मोदरहृत् ॥
 गिरिकर्णा कुष्ठशूलश्लेष्मप्रणविषापहः ।
 सिन्धुवारोद्भवो हन्ति शूलश्लेष्माममारतान् ॥
 निर्गुण्यको हरेज्जन्तुप्रणकुष्ठारुधीन् क्षुधुः ।
 कौटजो दीपन शीत कफहृष्ट्यामकुष्ठजित् ॥
 कारङ्ग कफगुल्मार्शोप्रणक्षमिविषापहः ।
 एतकारङ्गको भेदी वातार्शक्षमिकुष्ठजित् ॥
 करङ्गा वमिवातार्श क्षमिकुष्ठप्रमेहजित् ।
 उच्चटार्क केशकरो वातपित्तकफापहः ॥
 गुल्माया हरेत् श्वासमुखश्लेष्मभ्रमज्वरान् ।
 कपिकच्छूद्भवो रूथो वृंहणो वाजिकर्महृत् ॥
 मासरोहिण्युद्भवस्तु रूथो दोषत्रयापहः ।
 चिङ्ग कुर्वाङ्गातुष्टिं तन्मलान्मारयेज्जगान् ॥
 पुस्तकान्तरे चेष्टुरिति च पाठः ॥
 कण्ठकार्या दीपन श्लेष्मश्लेष्मोदररजं हरेत् ।
 वैतसो हरेत् दाह श्लेष्मार्शोनिषेधप्रणान् ॥
 जलवेतसजो ग्राही शीतो वातप्रकोपनः ॥
 इज्जलार्कस्तु हरेत् चराचरविषं स्फुटं ॥
 अक्षोठकस्य शूलामश्लेष्मश्लेष्मविषापहः ।
 बलाको ग्राही वाताखपित्ताखक्षतनाशनः ॥
 अतिपूर्वबलाकस्तु भूवातीसारनाशनः ।
 महाबलाको हरेत् क्षुब्ध वातानुकोमनः ॥
 नागपूर्वबलाकस्तु मूर्च्छामोहहरः परः ॥
 जल्लगार्कस्तु सेवेत बन्धापि जमते सतं ॥
 खर्गवज्रगाः शिरपीडजिदोषान् हन्ति दुग्धदा ।
 कार्पासाकं कर्णस्यः कर्णरोगान् विनाशयेत् ॥
 वज्रज कफपित्तघ्नः कुष्ठारक्षप्रणश्लेष्मजित् ।
 नगार्को वस्तियोन्यर्चिदाहपित्तविषहृत् ॥
 पाषा जयेत् ज्वरच्छर्दिकुष्ठतीसारहृत् ॥
 श्वेतवक्षोद्भवो रेकी पित्तार्शोदरापहः ।
 शरपुष्पोद्भव श्लेष्मजो गुल्मप्रणविषापहः ॥

जवासजो मदभ्रान्तिपित्ताक्षकुलकासजित् ॥
मखिजोऽत्यन्तबलकृत् श्रीहमोहानिजातिजित् ।
अपामार्गभवश्चैकफमेदोऽनिषापह ॥
आरक्तापामार्गभवो धातुसम्भनकारक ।
कोकिलाश्रमव श्रीध सेकाश्लोफान्नवारयेत् ॥
अस्थिसहारिकायास्तु भग्नसन्धानकृच्छिवे ।
कुमारिकाया उत्थोऽभिदग्धविस्फोटकान् जयेत् ॥
एनर्नवायाः श्वेतायाः सर्वेनेत्रामयापहः ।
एनर्नवाया रक्ताया ग्राही पित्तासनाशन ॥
प्रसारिण्या वातहरो दृश्य सन्धानकृत् सर ।
सारिवाया वक्रिमाम्बुकासामविषनाशन ॥
भृशराजस्य दत्तोऽर्कं केश्यस्तथ शिरोऽर्त्तिहृत् ।
प्रणपुष्पीणतायास्तु अर्कं पित्तकफान्तक ॥
त्रायन्यर्कं शूलविषविलेपीज्वरनाशन ।
मूर्वाया मोहहृद्रोगकण्डूकुल्वरापह ॥
काकमाषा नेत्रहितश्चैर्द्रोशगनाशन ।
काकनासामवो वामी शोथार्श्विचकुलहृत् ॥
काकजङ्घोद्भवो हन्यात् ज्वरकण्डूविषकिमीन् ।
नागिन्यास्तु हरेच्छूलयोनिदोषवमिकिमीन् ॥
मेघशृङ्गा श्वासकासप्रणश्लेष्माक्षिशूलघ्ना ।
ह्रस्वाद्या हन्ति शूलभूतरक्तविषग्रान् ॥
सोमवल्ग्रास्त्रिदोषघ्न क्षीरहृष रसायन ।
आकाशवल्ग्रा श्रीतोऽर्कं पित्तश्लेष्मामनाशन ॥
पातालगरुडीजातोऽर्को दृश्य पवनापह ॥
वन्द्यद्वौद्भवोऽर्कस्तु विषरक्षोप्रणापह ॥
वटपत्रोभवस्त्रीशो योनिमूत्रगदापह ।
हिङ्गुपत्र्या विवन्धार्श्लेष्मगुल्मानिषापह ॥
वशपत्र्याः पाचनोष्णो हृदक्षिगदसहृत् ।
मत्स्याक्ष्यर्को ग्राहिशीतकुलपित्तकफासजित् ॥
सर्पास्या रोपण सर्पवृत्तिकोन्दुदशहृत् ।
शङ्खपुष्पा विषहर स्मृतिकान्तिवलाभिद ॥
अर्कपुष्पा क्षमिष्येभमेहपित्तविकारजित् ।
लज्जालुकाया भगरुगुल्फित्तातिसारहृत् ॥
अलम्बुघासम्भवोऽर्को क्षमिपित्तकफापह ॥
दुग्धिकाया कफहरो दृश्यस्तभी किमिप्रणुत् ॥
भृश्यामल्या कासटष्णाकफपागुक्षतापह ।
ब्राह्म्या बुद्धिप्रदश्चार्कं षण्मासाभ्यासन कवि ॥
ब्रह्ममण्डुकिपा पागुविषशोथकरान् हरेत् ।
द्रोणपुष्पा श्वरश्वासकामलाशोथजन्तुजित् ॥
सूर्यमुख्या हरेत् स्फोटयोनिरुक्लमिपागुता ।
बन्धाकर्कोटिकाजातः सर्पदर्पप्रणापह ॥
मार्कण्डिकाया दुर्गन्धविषगम्भोदरापह ।
देवदाल्या शूलगुल्मश्लेष्माशोवातजित् पर ॥
धत्तुरजो ग्राहिहिमो वक्रिहृद्रोगदाहृष्टा ।
गोजिङ्गाया वैष्णकासप्रणसारज्वरापह ॥
नागपुष्पा सर्पविषसर्वयहनिवारण ।
वेङ्कन्तरो मूत्रघातास्त्रोयोन्निजातिजित् ॥
क्लिन्न वक्रिचिहृदशङ्कुलक्षमिप्रणुत् ।
कौकुन्दरो ज्वर रक्त मुखशोष कफ हरेत् ॥
सुदर्शनार्कश्चात्युष्ण कफशोथखवातजित् ॥
इति श्रौतङ्गनाथकृतार्कचिकित्सायामौषधार्क-
विधान लतीयप्रतक ॥ ॥ ॥ अत परं नागौषध-

विधान चतुर्थप्रतकं । नागारोगनिवारणार्थं
पञ्चमप्रतक । विस्फोटकनिवारणार्थं यष्टप्रतक ।
क्षुद्रोर्गादेर्निवारण सप्तमप्रतकं । कार्मणं ना-
माष्टमप्रतक । गणसख्या नवमप्रतक । धातु-
शुद्धिदशमप्रतक । एतत् सर्वं अर्कप्रकाशे
रावणमन्दोदरीसवादे अस्ति बाहुल्यमिमांसा न
लिखित ॥
("अर्कक्षीर सुधाक्षीर तिक्ततुम्बाद्य पक्षवा ।
करञ्जो वल्लभूचक्ष लेपनं श्रेष्ठमर्शसां" ॥
इति चक्रपाणिनिसङ्ग्रहः ॥ ॥
"अर्कानिर्करञ्जदयनागदन्तीमयूरकमार्गोत्त-
मपुष्पीक्षुद्रोत्तमश्वेतावृत्तिकात्यलवणा स्ता
पसरुक्षेति" । इति अर्कादिगण ॥
"अर्कादिको गगो ह्येष कफमेदोविषापहः ।
किमिषुप्रप्रमनो विशेषाद्व्रणशोधन" ॥
इति सञ्चुत ॥
अर्ककान्ता, स्त्री, (अर्कोऽर्ककिरणं कान्तोऽनुकूलो
यस्या सा, कम् + क्त स्त्रिया टाप् ॥) आदित्त-
भक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ ऊडङ्गडिया इति
ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या गुणा
आदित्यभक्ताशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
अर्कचन्दन, स्त्री, (अर्कस्य प्रिय चन्दन, यष्टीतत्-
पुरुष ॥) रक्तचन्दन । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्त-
चन्दनशब्देऽस्य गुणावली ज्ञेया ॥)
अर्कजौ, पुं, (अर्काज्जायेते यौ, अर्क + जन् ङ,
पञ्चमीतत्पुरुष ॥) अश्विनीकुमारौ । निखदिव-
चनान्तशब्दोऽयं । इति हेमचन्द्रः ॥
अर्कतनय, पुं, (अर्कस्य तनयः, यष्टीतत्पुरुष ॥)
कर्णराज । इति हेमचन्द्रः ॥ वैवस्वतमनु ।
सावर्णिमनु । शनि । यम । यमुनाया तपत्याश्च
स्त्री । इति महाभारतः ।
अर्कनन्दन, पुं, (अर्कस्य नन्दनः, यष्टीतत्पुरुष ॥)
अर्कतनय । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अर्कपत्र, पुं, (अर्कं सूर्यइव तीक्ष्ण पत्र यस्य
स ॥) आदित्यपत्ररुचं । इति राजनिर्घण्टः ॥
अर्कपत्रा, स्त्री, (अर्कं सूर्यइव तीक्ष्ण पत्र यस्या
सा ॥) रुचविशेषः । इति मूल इति भाषा ।
तत्पर्याय । सुगन्दा २ अर्कमूला ३ विषापह ४ ।
इति रत्नमाला ॥
अर्कपर्ण, पुं, (अर्क इव रक्तं पर्णमस्य स ।) अर्क-
रुचं । इत्यमरः ॥ आकन्द इति ख्यात । (अस्य
विशेषोऽर्कशब्दे ज्ञातव्यः ॥)
अर्कपादप, पुं, (अर्कं अर्कलक्षइव तीक्ष्ण
पादप ॥) निम्बरुचं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अर्कपुष्पिका, स्त्री, (अर्कस्यार्कलक्षस्य एवमिव एव्य-
मस्या सा, जानित्वात् ङीप् कप् ॥) रुचभेदः ।
अर्कङ्गली ङ्गीपुष्पस्येति ख्याता । तत्पर्यायः ।
पयस्या २ सूर्यवल्ली ३ सितपर्णी ४ । इति रत्न-
माला ॥
अर्कपुष्पी, स्त्री, (अर्कस्यार्कलक्षस्य एवमिव एव्य-
मस्या सा, जानित्वात् ङीप् ॥) कुटुम्बिनीरुचं ।
तत्पर्यायगुणा ।

"अर्कपुष्पी क्रूरकर्मा पयस्या जलकामुका ।
अर्कपुष्पी क्षमिष्येभमेहपित्तविकारजित्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ राजनिर्घण्टोक्तपर्यायगुणा
कुटुम्बिनीशब्दे द्रव्याः ॥
अर्कप्रिया, स्त्री, (अर्कं प्रीणाति, प्री + क, अर्क-
प्रिया इति वा ॥) जवा । इति राजनिर्घण्टः ।
(जवाशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)
अर्कबन्धु, पुं, (अर्कस्य बन्धुरिव ॥) गौतम । स
इत्याकुकुलोद्भवशाक्यवशीयवुद्ध । इत्यमरः ॥
अर्कबान्धव, पुं, (बन्धुरेव बान्धवः, बन्धु + बान्धव्य, अर्क-
स्य बान्धवः, यष्टीतत्पुरुष ॥) अर्कबन्धु
इति हेमचन्द्रः ॥
अर्कभक्ता, स्त्री, (अर्कस्य भक्ता, यष्टीतत्पुरुष ॥)
आदित्यभक्तारुचं । इति राजनिर्घण्टः ॥ ऊड
ऊडिया इति ख्याता ।
अर्कमूला, स्त्री, (अर्क इव विषधराणां दुःसहं मूल
यस्या सा ॥) अर्कपत्रा । इति रत्नमाला । इति
मूल इति भाषा ।
अर्करेतोऽर्कः, पुं, (अर्कस्य रेतसो जायते, अर्करेत-
+ जन् + ङ, उपपदसमासः ॥) सूर्यपुत्रविशेषः ।
तत्पर्यायः । रेवन्त २ जगम ३ हयवाहनः ॥
इति हेमचन्द्रः ॥
अर्कवल्लभ, पुं, (अर्कस्य वल्लभः, यष्टीतत्पुरुष ॥)
बन्धुकरुचं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (बन्धुकरुच-
शब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)
अर्कवेध, स्त्री, (अर्केण विध्यते, अर्क + वेध +
पचाद्यच् ॥) तालीशपत्र । इति राजनिर्घण्टः ।
(तालीशपत्रशब्देऽस्य गुणादिविवरणं ज्ञेयं ॥)
अर्कव्रत, स्त्री, (अर्कस्य व्रतः, यष्टीतत्पुरुष ॥) आ-
रोग्यसप्तम्यादि सूर्यव्रत । इति स्मृतिः ॥ सूर्यस्य
जलशोषणवत्पञ्चाकारग्रहण । यथा,—
"अष्टौ मासान् यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
तथा हरेत् करान्नाष्टान्नित्यमर्कव्रतं हि तत्" ॥
इति मनु ।
अर्कसूनुः, पुं, (अर्कस्य सूनुः पुत्र ॥) यमः । इति
हेमचन्द्रः ॥
अर्कसोदरः, पुं, (अर्कस्य सोदर इव हितकारी ॥)
ऐरावतहृत् । इति हेमचन्द्रः ॥
अर्कहिता, स्त्री, (अर्काय हिता अतुल्लभा, चतुर्थी
तत्पुरुष ॥) आदित्यभक्तारुचं । इति राज-
निर्घण्टः ॥ ऊडङ्गडिया इति ख्याता । (अस्या
विशेषो आदित्यभक्ताशब्दे द्रव्यः ॥)
अर्काभ्ता, [न्] पुं, (अर्कस्य अतुल्लभः अर्काभः, मध्य
पदलोपी कर्मधारयः ॥) अरुणोपलः । (भुवि
इति ख्यात प्रस्तरभेदः ॥) सूर्यकान्तमखिरिति
यावत् । इति हलायुधः ॥
अर्काङ्गः, पुं, (अर्केण आह्वयते यः, अर्क + आ +
ङ्ग + क् ॥) अर्करुचं । इत्यमरः ॥ आकन्द इति
भाषा ।
अर्कोपलः, पुं, (अर्कस्यानुगत उपलः, कर्मधारयः ॥)
सूर्यकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धूमि
इति ख्यातो रत्नभेदः । म्फटिकमणिः । "अर्का

अर्थ

पञ्चोक्तसितवङ्गिभिरङ्गि तप्तास्तीर्णं महाव्रतमिवाच
चरन्ति वप्रा” । इति भाष ।
अर्गलं, स्त्री, (अर्ज + कलच्, कुलम् ।) कपाट-
वन्धककालविशेष । इत्यमरः ॥ ऊङ्का तसला
इत्यादि भाषा ।

(“ससम्भमेन्द्रद्रुतपातितार्गला
निमिलिताक्षीव भियामरावती” ।
इति काव्यप्रकाशे ।

“ता सत्यनाम्नी दृष्टतोरखार्गला
रुहैर्विचित्रैरुपशोभिता शिवा” ।
इति रामायणे ।

“अथानयोर्गर्गलमप्यगार” । इति रघु । प्रति-
वन्ध । प्रत्यवाय । अन्तराय ।

“इप्सितं तदवज्ञानात् विद्विसार्गलमात्मन” ।
इति रघुवशे ।

कल्लोले चि । इति मेदिनी ॥ देवीमाहात्म्यपाठ-
स्यादौ पाठ्यस्त्वविशेषः ॥ यथा
मार्कण्डेय उवाच ।

“ब्रह्मन् केन प्रकारेण दुर्गामाहात्म्यमुत्तम ।
श्रीप्र सिद्धति तत्सर्वं कथयस्व महाप्रभो ॥
ब्रह्मोवाच ।

अर्गलं कीलकश्चादौ पठित्वा कवच पठेत् ।
अपेत् सप्तशतीं पश्चात् क्रम एव शिवोदित ॥
अर्गलं दुरितं हन्ति कीलकं फलद तथा ।
कवचं रक्षते नित्यं चण्डिका चितयं दिशेत् ॥
अर्गलं हृदये यस्य स चानर्गलवाक् सदा ।
कीलकं हृदये यस्य वशकीलितमानस ॥
कवचं हृदये यस्य स वचहृदयं खलु ।
ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वं विनिश्चित्यापि चेतसा” ॥
इत्यादि । तदाद्यस्त्रोको यथा,—

“जय त्वं देवि चामुखे जय भूतापहारिणि ।
जय सर्वगतं देवि । कालरात्रिं नमोऽस्तु ते” ॥
तस्य शेषस्त्रोको यथा,—

“इदं स्तोत्रं पठित्वा च महास्त्रोत्रं पठेन्नरः ।
सप्तशतीं समाराध्य वरमाप्नोति सम्पदः” ॥
इत्यर्गलास्तोत्रं ॥

अर्गलिका, स्त्री, (द्वुद्गर्गला, अर्गला गौरादित्वात्
डोष् स्वार्थे कन् ।) अल्पाङ्गला । इति हेमचन्द्रः ॥
खिण इति भाषा ।

अर्घ, मूल्या, (भादि—पर—सकं सेट् ।) इति
कविकल्पद्रुमः ॥ अर्घति गां गोपः । इति दुर्गा-
दास । (“परिच्छिका यत्र न सन्ति देशे नार्घन्ति
रत्नानि समुद्रजानि” । इति पञ्चतन्त्रे) ।

अर्घ, पुं, (अर्घ + घञ् ।) मूल्य ।
“कुर्थुरर्घं यथापण्य ततो विंश न्यो हरेत्” ।
“मयिमुक्ताप्रवालानां लोहानां तान्तवस्य च ।
गन्धानाश्च रसानाश्च विद्यादर्थबलावहम्” ॥
इति मनुः ।) पूजाविधिः । इत्यमरः ॥ अयं शब्दः
सामग्राणां सर्वत्रामिलापे सयकारो गणुसकल्लो-
नैव प्रयोज्यः अन्यवेदिना गिर्यकारः पुल्लिङ्गेन
प्रयोज्यः । इति आहृतत्त्वः । (दूर्वाक्षतसर्षप-
पुष्पादिविरचितो देवप्राज्ञायादिसम्मानार्थः पूजो-

पचारभेदः । “अये वनदेवतेयं फलकुसुमपक्षवा-
र्धेण मामुपतिष्ठते” । इति उत्तरपरिते ।

“स प्रत्यये कुटजकुसुमे कल्पितार्घाय तस्मै” ।
इति मेघदूते ।

“दूर्वासर्षपपुष्पाणां दत्तार्घं पूर्णमङ्गलिम्” ।
इति याज्ञवल्क्यः ।

अर्घांश, पुं, (अर्घोऽस्त्यस्य इति अर्घो, तेषु ईशः ॥)
शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥

अर्घ्यं, चि, (अर्ह्यते पूज्यते, अर्ह + ण्यत्, न्यसृकाटो-
नाच्चेति कुलं, अर्घमर्हति इति पादार्घ्याच्चेति
यत् वा ।) पूजनयोग्यः । पूज्यः । इति मेदिनी ॥
अर्घ्यार्थः । तत्तु पूजार्थदूर्वाक्षतचन्दनपुष्पमिश्रित-
वारिः । इत्यमरः ॥

(“अनर्घमर्घ्येण तमद्रिनाथः,
खर्गोक्तसामर्षितमर्घ्ययित्वा” ।
इति कुमारसम्भवे ।

“अर्घ्यमर्घ्यमितिवादिनं नृपं,
सेऽनुवेष्ट्य भरतायनो यतः” ।
इति रघुवशे ।) अर्घ्यार्थजलम् इति अमरटीकाया
भरतः ॥ तत्तु सामान्यविशेषभेदेन द्विविधः ।
तत्राद्यस्य क्रमः । स्वामे त्रिकोणरुत्तभूविम्ब
विलिख्याधारशक्तिं पूजयित्वा अस्त्रमन्त्रेण पात्र
प्रक्षाल्य मन्त्रेण जलेनापूर्वाङ्गमुद्रया मन्त्रेण
सूर्यमण्डलान्तीर्थमावाह्य प्रणवेन गन्धपुष्पाभ्यां
संपूज्य धेनुमुद्रा प्रदर्श्य प्रणवमण्डला दण्डा वा
अपेत् ॥ अन्यस्य क्रमः । स्वामे त्रिकोणमण्डलं
कृत्वा तत्र त्रिपदिकामारोप्य अस्त्रेण शङ्ख
प्रक्षाल्य तदुपरि सस्याप्य मन्त्रेण गन्धपुष्पाक्षत-
दूर्वादि तत्र निक्षिप्य विमलजलेन विलोम-
माटकया मूलेन च पूरयेत् ततस्त्रिपदिकाया
वङ्गिमण्डलपूजा शङ्खे सूर्यमण्डलपूजा जले
सोममण्डलपूजा ततो मन्त्रेणाङ्गमुद्रया सूर्यम-
ण्डलान्तीर्थमावाह्य मन्त्रेण खड्गदण्डादेवता तत्रा-
वाह्य कूर्चमन्त्रेणावगुण्ठास्त्रमन्त्रेण गालिनीमुद्रा
प्रदर्श्य मन्त्रेण तज्जलं वीक्ष्य अङ्गमन्त्रैः सकलीकृत्य
गन्धपुष्पाभ्यां देवता संपूज्य तदुपरि मत्स्यमुद्रया-
च्छाद्य मूलमन्त्रमण्डला जप्त्वा धेनुमुद्रा प्रदर्श्या-
स्त्रेण सरक्ष्य तस्मात् किञ्चित् जलं प्रोक्षणीपात्रे
निक्षिपेत् । इति तन्त्रसारः ॥

अर्घ्यं, स्त्री, (अर्घ + यत् ।) अरत्कारमुनितपोवगत-
द्रुतमधु । तस्य गुणाः । चक्षुरायुर्हितकारित्वं ।
आमवातकफपित्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

अर्घ्यं, क, पूजे । (धुरादि—सक—सेट् ।) इति
कविकल्पद्रुमः ॥ क अर्घयति । गोवर्द्धनस्त्रिम-
मात्मनेपदिनं मत्वा विम्बाजसे मकरकेतनमर्ष-
यन्तीत्यादि स्त्रिभिवमित्याह । इति दुर्गादासः ॥

अर्घ्यं, ज, पूजे । (भादि—सक—सेट् ।) इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ ज अर्घयति अर्घते । इति दुर्गादासः ॥

अर्घक, चि, (अर्घयति, अर्घ + ण्यत् ।) पूजकः ।
अर्घनाकारकः । यथा,—

“अर्घकस्य तपोयोगात् अर्घ्यस्यातिशयनात् ।
आभिरुप्याश्च विम्बाणां देवः सामिध्यन्ति” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वः ॥

(“ब्रह्मचारी व्रती च स्यात् गुरुदेवद्विजार्घकः” ।
इति मनुः ।)

अर्घनं, स्त्री, (अर्घ + भावे ल्युट् ।) पूजनं । यथा,—
“धनधान्यकारं गिर्यं गुरुदेवद्विजार्घनं” ।

इति राजवल्लभः ॥ पूजाद्रये चि । यथा,—
“अर्घकस्य तपोयोगात् अर्घनस्यातिशयनात्” ।
इति तिथ्यादितत्त्वः ।

अर्घना, स्त्री, (अर्घ + युच्, टाप् ।) पूजा । इति
जटाधरः ॥ गुरुदेवद्विजानां गिर्यार्घनागुणा ।
खर्गयशःआयुर्धनधान्यकारित्वं । अलक्ष्मीपाप-
नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

अर्घा, स्त्री, (अर्घ + आधारे षच् ।) पूजा । प्रतिमा ।
इति मेदिनी ॥ (देवादीनां पूजनं । “अर्घां चैत्
विधितस्व ते वद तदा किं मोक्षलामस्तमे” ॥
इति शिवशतके ।)

अर्घिः, स्त्री, (अर्घ + इन् ।) अग्निशिखा । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः ॥

(“आसीदासन्ननिर्वाणप्रदीपार्घिरिवोषसि” ।
इति रघुवशे ।)

अर्घिः, [स्] स्त्री, स्त्री, (अर्घ + इत्ति ।) अग्निशिखा ।
किरणाः । इत्यमरः । दीप्तिः । इत्युणादिकोषः ॥
अयं शब्दः सान्त इदन्तश्च । (“हर्म्याणां हेमशब्द-
अयमिव निघटैरर्घिषामादधानः” । “विरम
विरम वक्त्रे सुखं धमानुवन्धं प्रकटयसि किमुच्चै-
रर्घिषा चक्रवालम्” । इति रत्नावली ।)

अर्घितः, चि, (अर्घ + कर्मणि क्तः ।) पूजितः ।
इत्यमरः ॥ (पूजाविधिना सम्मानितः ।

“विष्मन्त्येव कृते तत्र गत्वा तान् परमार्थितान्” ।
“अर्घिताश्च नरैः पौरैः पाण्डवा भरतर्षभ” ।
इति महाभारते ।)

अर्घिपान्, [व्] पुं, (अर्घिर्विद्यतेऽस्य, अर्घिस् +
मतुप् ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥ सूर्यः । अर्घि-
शब्दात् अतिशये मतुप्रत्ययः ॥ (चि, दीप्तिः । तेजो-
विशिष्टः । प्रभावान् ।) (खनामखातो देवर्षिभेदः ।
यदुक्तां, हरिवशे,
“अर्घिष्ठास्तम्बश्चैव भारिश्च वदतां वरः ।
नेतारो देवदेवानामेते हि तपसाश्रिताः” ।)

अर्घा, चि, (अर्घ + क्तुतौ ण्यत्, अर्घ + यत् वा ।)
अर्घनीयः । पूज्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

(“मरुत्युक्ताश्च मरुत्सखान्,
तमर्घ्यमारादभिवर्त्तमानम्” ।
इति रघुवशे ।)

अर्ज, अर्जने । (भादि—पर—सकं सेट् ।) इति
कविकल्पद्रुमः ॥ अर्जनं मूलव्यस्य लाभः । यश-
आर्जनं यः स्थिरमिति हज्जायुषः । इति
दुर्गादासः ॥

अर्ज, क सस्कारे (धुरादि—उभं—सकं—सेट् ।)
इति कविकल्पद्रुमः ॥ क अर्जयति किमपि
लोकाः सस्कारोतीत्यर्थः । प्रतियजे प्राङ् । अर्ज-
यति धनं परिजगः । इति रमानाथः । इति
दुर्गादासः ॥

अर्जक, पुं, (अर्जयति, अर्ज + गुण्) श्वेतपर्णसः । वायु इति भाषा । तत्पर्यायः । श्वेतश्वदः २ गन्धपत्रः ३ पाता ४ कुठेरक ५ । इति शब्द-चन्द्रिका । वर्णरीमेदः । आश्रयणा इति पश्चिमदेशे ख्यात । तत्पर्यायः । क्षुद्रगुणसी २ क्षुद्रपर्ण ३ सुखार्जकः ४ उग्रगन्ध ५ जन्मीर ६ कुठेर ७ कठिन्नर ८ । अस्य गुणाः । कटुत्व । उष्णत्व । कफघ्नातामयनेत्ररोगनाशित्वं । रक्षि-कारित्वं । सुखप्रसवकारकत्वञ्च । इति राजनि-र्घण्ट ॥ सामान्यगुणसी । इति रत्नमाला ॥ (“कफघ्ना लघ्वो रक्षा खिगधोष्णा पित्तवर्जना । कटुपाकरसाश्चैव सरसार्जकभूतृणा ”) इति सन्धुतस्य ॥

अर्जकः, त्रि, (अर्जयति, अर्ज + गुण्) उपार्जन-कर्त्ता । यथा । “अतएव वशिष्ठेन ज्येष्ठस्याश्वदय-मभिधायार्जकस्याश्वदयमभिहित” । इति दाय-भाग ॥

अर्जन, स्त्री, (अर्ज + ल्युट्) उपार्जन । स्वल्हेतु-भूतो व्यापार । यथा । अर्जन स्वल्हेतुभूतो व्यापार अर्जन स्वल् नापादयतीति विप्रतिषिद्ध-मिति दायभाग ॥

(“अर्जयिष्यव्यापारोऽर्जनमिति जीमूतवाहन” ।

“स्वामित्वजनकव्यापारत्वम्” इति महेश्वर ॥

“स्वामित्वहेतुभूतव्यापारत्वम् इति । श्रीछाण्ड ।

“पितृनिधनकालीन वा जीवनमेव पुत्रस्यार्जनं भविष्यति” । इति दायभाग ।

“अर्जानामर्जने दुःखमर्जितानाञ्च रक्षणे” ।

इति पञ्चतन्त्रे ।

“द्रव्यार्जनञ्च नाशञ्च मित्रामित्रस्य चार्जनम्” ।

इति मनु ॥

अर्जुन, स्त्री, (अर्ज + उन्नन्) ढग । नेत्ररोग । इति विश्वमेदिन्यौ । तस्य लक्षणं । “शको यः शश्वरधरोपमस्तु विन्दुः शुक्रस्यो भवति तदर्जुन वदन्ति” । इति माधवकर ॥

(“नीरक् स्रवणोऽर्जुन विन्दुः शशलोहितलो-हित” इति वाभट्टस्य ॥)

अर्जुन, पुं, (अर्ज + उन्नन्) पाण्डुराज्यं तृतीय-पुत्र । स तु इन्द्राव कुन्तीगर्भे जात । तत्पर्यायः । पाण्डु २ जिष्णु ३ किरीटी ४ श्वेतवाहनः ५ बीमत्सु ६ विजयः ७ कृष्ण ८ सव्यसाची ९ धनञ्जयः १० । इति विराटपर्व । पार्थः ११ शक्रनन्दन १२ गाङ्गोवी १३ मध्यमपाण्डव १४ श्वेतवाजी १५ कपिध्वज १६ राधाभेदी १७ समद्रेक्ष १८ गुडकेश १९ लङ्घनः २० । इति ऋताधर ॥ ऐनिः २१ । इति भूरिप्रयोग ॥*

अर्जुन, पुं, (अर्ज + उन्नन्) पाण्डुराज्यं तृतीय-पुत्र । स तु इन्द्राव कुन्तीगर्भे जात । तत्पर्यायः । पाण्डु २ जिष्णु ३ किरीटी ४ श्वेतवाहनः ५ बीमत्सु ६ विजयः ७ कृष्ण ८ सव्यसाची ९ धनञ्जयः १० । इति विराटपर्व । पार्थः ११ शक्रनन्दन १२ गाङ्गोवी १३ मध्यमपाण्डव १४ श्वेतवाजी १५ कपिध्वज १६ राधाभेदी १७ समद्रेक्ष १८ गुडकेश १९ लङ्घनः २० । इति ऋताधर ॥ ऐनिः २१ । इति भूरिप्रयोग ॥*

अर्जुन, पुं, (अर्ज + उन्नन्) पाण्डुराज्यं तृतीय-पुत्र । स तु इन्द्राव कुन्तीगर्भे जात । तत्पर्यायः । पाण्डु २ जिष्णु ३ किरीटी ४ श्वेतवाहनः ५ बीमत्सु ६ विजयः ७ कृष्ण ८ सव्यसाची ९ धनञ्जयः १० । इति विराटपर्व । पार्थः ११ शक्रनन्दन १२ गाङ्गोवी १३ मध्यमपाण्डव १४ श्वेतवाजी १५ कपिध्वज १६ राधाभेदी १७ समद्रेक्ष १८ गुडकेश १९ लङ्घनः २० । इति ऋताधर ॥ ऐनिः २१ । इति भूरिप्रयोग ॥*

अर्जुन, पुं, (अर्ज + उन्नन्) पाण्डुराज्यं तृतीय-पुत्र । स तु इन्द्राव कुन्तीगर्भे जात । तत्पर्यायः । पाण्डु २ जिष्णु ३ किरीटी ४ श्वेतवाहनः ५ बीमत्सु ६ विजयः ७ कृष्ण ८ सव्यसाची ९ धनञ्जयः १० । इति विराटपर्व । पार्थः ११ शक्रनन्दन १२ गाङ्गोवी १३ मध्यमपाण्डव १४ श्वेतवाजी १५ कपिध्वज १६ राधाभेदी १७ समद्रेक्ष १८ गुडकेश १९ लङ्घनः २० । इति ऋताधर ॥ ऐनिः २१ । इति भूरिप्रयोग ॥*

२१ पाण्डुः २२ धन्वी २३ । इति राजनिर्घण्ट ॥ तत्पर्यायगुणाः ।

“ककुभोऽर्जुननामाख्यो नदीसर्जः कीर्तितः । इन्द्रदुर्वीरवृत्तस्य वीरस्य धवलः रत्नः ॥

ककुभः शीतलो भद्रवृत्तद्ययविभासजित् । मेदोमेघमगान् इति तुवर कफपित्तहृत्” ॥

इति भावप्रकाश ॥ अस्य गुणाः । क्षतभ्रमरस्त-स्तम्भभूतक्षप्ररोगे पथ्यत्वं । इति राजवल्लभ ॥

कषायत्व । उष्णत्वं । प्रणशोधनत्व । कफपित्तश्रम-ट्प्यातिनाशित्वं । वायुरोगप्रकोपकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥* (अस्य व्यवहारो यथा,—

“अर्जुनस्य त्वया सिद्धं क्षीरं दद्याद्दामये” ॥ इति वैद्यकधर्मपाणिनस्य ॥)

कात्तवीर्यार्जुन । माहिषाक्षी नाम पुरी तस्य राजधान्यासीत्, स खलु मुजवीर्यस्य सप्तदीपां धरामजयत् । योगाद् बाहुसहस्रस्य लब्धवान् ।

“तस्य बाहुसहस्रस्य युध्यत किं भारत । योगाद् योगेश्वरस्यैव प्रादुर्भवति मायया ॥

तेनेय एषिषी सर्व्वा सप्तदीपा सपम्बता । सप्तमुद्रा सनगरा उपेय विधिना जिता ॥

तेन सप्त द्वीपेषु समयश्चतानि वै । प्राप्तानि विधिना राज्ञा श्रूयन्ते जनमेजय ॥

“योऽर्जुनेनार्जनस्तुत्यो दिवाऽर्जुनः ॥ इति महाभारते ॥ मयूरः । मातुरेकसुत । इति मेदिनी । श्वेतवर्ण । तद्वति त्रि । इत्यमरः ॥

अर्जुनध्वज, पु, (अर्जुनस्य पार्थस्य ध्वजः, रथ-केतुभूत, सतत तत्रावस्थानात्) । हनूमान् । इति हेमचन्द्र ॥

अर्जुनी, स्त्री, (अर्ज + उन्नन्, गौरादित्वात् ङीष्) । गवी । करतोयानटी । कुट्टनी । उषा । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

अर्जुनोपम, पु, (अर्जुन खनामस्तातः वृत्त उपमा यस्य स) । वृत्तभेदः । श्रेणु इति भाषा । तत्पर्यायः । मद्यपत्र २ शाकरवृत् ३ अनील ४ अर्ण ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शाकाख्य ६ खरपत्र ७ । इति रत्नमाला ॥

अर्ण, पु, (अर्त्तः क्लृप्तः) । शाकरवृत् । इति शब्द-चन्द्रिका । अक्षरं । इत्यागमः ॥ वर्ण । यथा,—

“वर्णोऽक्षरं रश्मिरर्णं सरस्तु कथिता अक्ष । व्यञ्जानि ह्येते वर्णाः कादयोऽष्टौ प्रकीर्तिता” ॥ इति वीजवर्णमिधान ॥

अर्ण, [स्] स्त्री, (अर्ण्वति, अर्ण गतौ उदके नुट् चेत्यर्त्तरेणुन् तस्य च नुट्) । जल । इत्यमरः ॥

अर्णव, पु, (अर्णोऽसि जलानि सन्त्यस्मिन्, अर्णवो-क्षोपयति व सजोपय) । समुद्र । इत्यमरः ॥

(“अष्टव्यस्याभिगन्धस्य यादोरक्षैरिवाखवः” । इति रघुवक्त्रे ॥)

अर्णवज, पुं स्त्री, (अर्णवाव जायते, अर्णव + जन + ङ, उपपदसमासः) । समुद्रप्रेन । इति रत्नमाला ॥ (समुद्रप्रेनशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयं) ।

अर्णवमन्दिर, पुं, (अर्णव मन्दिरमिव यस्य सः) ।

वरण । इति हेमचन्द्रः ॥

अर्णवोद्भवः, पु, (उद्भवत्वात्, उत् + भू + क्वा दाने अप्, अर्णवः उद्भवो यस्य सः) । अग्निार वृत्तः । इति राजनिर्घण्ट ॥ (अग्निारशब्दे-ऽस्य गुणा ज्ञातव्याः) । (चन्द्र । अस्त) ।

अर्णोद, पु, (अर्णोऽसि ददाति, दा + क) । सुख । मेघः । इति राजनिर्घण्ट ॥

अर्णोमवः, पु, (अर्णोऽसि जले भवति, अर्णव + भू + अप्, उपपदसमासः) । शङ्खः । इति राज निर्घण्टः ॥

अर्णगल, पुं, (आर्त्तं इव गलति, गल + अच्, एको दरादित्वात् वा ऋस्) । आर्त्तगल । नोष भिगटका । इत्यमरटीकाया भरतः । (नीलभिरि शब्देऽस्य गुणो व्याख्येयः) ।

अर्त्तन, स्त्री, (अर्त्त + ल्युट्, पच्चे इयङ्मात्र) । वृगुष्ठा । निन्दा । इत्यमरः ॥

अर्त्ति, स्त्री, (अर्त् + क्तिन्) । पीडा । धनुर्यामा । इत्यमरः ॥ (पीडायां उदाहरणं यथा,—

“धूर्गं सम रचकपिङ्गुमहौपधाना, सुगठान्मुना कफसमोऽगसन्भवान् । हृत्पार्श्वेऽलङ्घनतराक्षिषिषुचिकामु पेयन्तथा यवरसेन च विद्विषन्ते” ॥

इति वैद्यकधर्मपाणिनस्य ॥)

अर्त्तिका, स्त्री, (अर्त्त + गुण्) । अर्त्तिका । नाक्षोक्षे ज्येष्ठा मणिनी । इत्यमरटीकाया स्वामी ॥

अर्थं तु क इ याचने । इति कविकल्पमुक्तः ॥ ४ अर्थयते अर्थाययते । प्रार्थयत्यन्त्यमूल्यानीकारौ प्रार्थनं प्रार्थं पश्चात् प्रार्थं करोति इति नौ परस्मैपद । इति दुर्गादास ॥

अर्थ, पुं, (अर्थ + घञ्) । विषय । याचना । धन । कारण । वस्तु । शब्दप्रतिपाद्य । निवृत्ति । प्रयोजन । इति मेदिनी ॥ प्रकार । इति हेम चन्द्र ॥ (धनार्थं यथा,—

“अर्थेन बलवान् सर्वं अर्थोद्भवति पश्चित्” । इति हितोपदेशे । अथञ्च त्रिवर्गस्यान्तर्गत ।

“कस्यार्थधर्मो वद पीडयामि सिन्धोस्तटावोघइव प्रवृद्ध” । इति कुमारसम्भवे ।

“तमसोऽलक्षणा कामो राजसत्त्वर्थ उच्यते सत्त्वस्य लक्षणं धर्मे श्रेयमेधा यथोत्तर” ॥ इति मनुः । शब्दप्रतिपाद्य । शब्दानामभिधेय ।

“वागर्थान्विव स एतौ वागर्थप्रतिपत्तये” । इति रघुवक्त्रे । अभिधेय । अलङ्कारशास्त्रौ अर्थस्त्रिविधः, वाच्यो लक्ष्यो व्यङ्ग्यश्चेति ।

अर्थना, स्त्री, (अर्थ + युच्) । याचना । निष्ठा । इत्यमरः ॥

अर्थपति, पु, (अर्थाना पति, षष्ठीतत्पुङ्गव) । कुवेर । राजा । इति मेदिनी ॥

(“अर्थार्थमर्थपतिर्वाचमाददे वदता वरः” । “स नैषधस्यार्थपते सुतायाम्” । इति रघुवक्त्रे) ।

अर्थप्रयोग, पुं, (अर्थानां घनानां प्रयोगः, षष्ठी-तत्पुङ्गवः) । वृद्धिजीविका । इत्यमरः ॥ उदे देया वाङ्मो देया इत्यादि भाषा ।

अर्थवाद, ए, (अर्थस्य लक्षणया स्तुत्यर्थस्य निन्दार्थस्य वा वादः, वद + करणे घञ्।) स्तुति । प्रशंसा । इति हेमचन्द्र ॥ स तु त्रिविधः । गुणवाद १ अनुवाद २ भूतार्थवाद ३ । यथा,— “विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्धानावर्थवादस्त्रिधा मतः” ॥ इति भट्ट ॥ तत्त्वसम्बोधिनीमते सप्तविधः । स्तुत्यर्थवाद १ फलार्थवाद २ सिद्धार्थवाद ३ निन्दार्थवाद ४ परलक्षितः ५ पुराकल्पः ६ मन्त्र ७ । यथासुदाहरणानि श्रुत्युक्तत्वात् न लिखितानि ॥ विध्यसमभिव्याहृतवाक्य । यथा । “अर्थवादश्च विध्यसमभिव्याहृतवाक्यरूपः” सोऽपि त्रिविधः । गुणवादानुवादभूतार्थवादभेदात् । यथा— “विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्धानावर्थवादस्त्रिधा मतः” ॥ इति ॥ अयमर्थः । विरोधे विशेष्यविशेषणयो सामानाधिकरण्येनान्वयविरोधे गुणवाद अङ्गकथनरूपत्वात् । यथा “यजमान सस्तर” इति । अत्र सस्तर कुशमुष्टि तस्य यजमानेऽभेदान्वयबाधात् यजमानस्य कुशमुष्टिधारणरूपार्थवादरूपत्वात् गुणवादः । अवधारिते प्रमाणान्तरसिद्धेर्ये वादः । यथा नान्तरीक्षेऽग्निस्त्रेतय अग्निर्हिमस्य भेषजं इत्यादि च । अन्तरीक्षेऽग्निचयनस्यासम्भवेन तदभावस्य अग्नेर्हिमनाशकत्वस्य च लौकिकप्रमाणसिद्धत्वात् अनुवादः । तद्धानौ तयोर्विरोधावधारणयोरभावे भूतार्थवादः । यथा इन्द्रो रुद्रश्चित्रादि । सोऽपि द्विविधः । स्तुत्यर्थवादो निन्दार्थवादश्च । यथा,— “सन्ध्यामुपासते ये च” इत्यादि स्तुत्यर्थवादः । “स्त्रीतैलमाससंभोगो पर्वस्त्रेतेषु वै पुमान् ॥ विष्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतम्” । इत्यादि निन्दार्थवादः । इति आङ्गविवेकटीकाया श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ॥ * ॥ “प्रकरणप्रतिपाद्यस्य तत्र तत्र प्रश्नमनः” । इति वेदान्तसारः । तद्विवरणं यथा । अथार्थवादाधिकरणं । तत्रार्थवादाश्च बहुषु श्रूयन्ते ते किं प्रमाणं न वेति संशये पूर्वपक्षसूत्रं । आम्नायस्य प्रवर्तकत्व तदर्थमेव तदवतारदिति । अस्यार्थः । आम्नायस्य वेदस्य प्रवर्तकत्वं विधेये इति शेषः । तदर्थं वेदाभिधानात् । तच्च प्रवर्तकत्व कार्यताज्ञानद्वारेण तद्विना प्रवृत्त्यभावात् । अतः सिद्धार्थकानां स्तुत्यर्थवादानां कार्यतावाचकपदाभावात् न कार्यताधीजनकत्व । अतोऽप्रामाण्यमेव । अतस्तेषामर्थवादानां प्रवर्तकत्वार्थमवश्यं विधिकल्पन स्मृतविशेषणत्वं वा युक्तं अतएव सिद्धान्तसूत्रं । विधिना त्वेकावकत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति । अस्यार्थः । अर्थवादानां स्तुतिपरत्वेन विधिना सह एकवाक्यत्वात् ते अर्थवादाः प्रमाणानि स्युः । तथा च विधेयप्रवृत्तावेव तेषां तात्पर्यं तत्रैव प्रामाण्यं यत्परशब्दः स शब्दार्थ इति सिद्धान्तात् न स्वार्थे कृतादौ तत्र तात्पर्यभावात् । तर्हि यन्न दुःखेन

सम्भिन्नमित्यादे स्वतन्त्रार्थवादानां का गतिरित्यत्राह भूतार्थानां क्रियार्थेन समाम्नाय । अस्यार्थः । भूतार्थानां सिद्धार्थानां क्रियार्थेन कार्यबोधकेन विधिना इति यावत् । समाम्नाय पाठः कार्य-इति शेषः । ततश्च विधिवाक्याकाङ्क्षापूरकत्वेन कार्यान्वितबोधकतया तेषां प्रामाण्यं । यथा । लिखिष्यमाणं यूपान्वितवनीयवाक्यानां यूपान्वितवनीयपरिचयाय कार्यान्वितबोधकत्वेन स्वार्थबोधकत्वे प्रामाण्यं । तथा स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गरूपपरिचयाय स्वर्गबोधकत्वेन । “यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च यस्तमनन्तरं । अभिजायोपनीतं यत् तत् सुखं स्वपदास्पदः” ॥ इत्यादि वाक्यानामपि प्रामाण्यं । अन्यथा यूपान्वितपदार्थपरिचये च तत्तद्विधवाक्यानां प्रवृत्तिर्न स्यादतो विधिनैकवाक्यत्वात् सिद्धार्थकानामपि प्रामाण्यं । यत्र तु विधिना सह विरोधः तत्र न स्वार्थे प्रामाण्यं । यथा “अहरह सन्ध्यामुपासीत” इत्यादौ । “सन्ध्यामुपासते ये तु नियतं संश्रितव्रता । विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्” ॥ इत्याद्यर्थवादानां । अतो नित्ये कर्मणि फलश्रुतिरर्थवादएव सोऽपि रक्ष्यत्वादनपरः । अतोऽत्र कार्यताज्ञानादेरप्रवृत्तिरिति दिक् । इति धर्मदीपिका ॥ अर्थवान्, [त्] ए, (अर्थोऽस्त्यस्य, अर्थ + मतुप् + मस्य व ।) पुरुषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अर्थविशिष्टे चि । (रेख्यशास्त्री । “तेनार्थवान् लोभपराङ्मुखेन” । इति रघुवशे । अभिधेययुक्तः । सार्थकः । “करोति यः सर्वजनातिरिक्ता सम्भावनामर्थवतीं क्रियाभिः” । इति किरातार्जुनीये । “अर्थवान् खलु मे राजशब्दः” । इति शाकुन्तले ।) अर्थविज्ञान, स्त्री, (अर्थस्य विज्ञान, षष्ठीतत्पुरुषः ।) श्रुश्रुषाद्यधीगुणान्तर्गतगुणविशेषः । शब्दार्थविज्ञानः । इति हेमचन्द्रः ॥ (“श्रुश्रुषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहोऽपहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणः” ॥) अर्थव्ययञ्च, चि, (अर्थस्य व्यय तत्त्वकारं जानाति, ज्ञा + क ।) धनव्ययप्रकारवित् । (किं धनं, कथं, कुत्र, कियत्, कस्मै वा व्यधितव्यमिति विशेषाभिष्टः ।) तत्पर्यायः । सकुल २ । इति हेमचन्द्रः ॥ अर्थशास्त्र, स्त्री, (अर्थस्य भूमिधनादेः प्रापकं शास्त्रं, षष्ठीतत्पुरुषः ।) चाणक्यादिप्रणीत नीतिशास्त्रः । तत्पर्यायः । दण्डनीति २ । इत्यमरः ॥ यथा,— “रुद्रस्मृतिप्रवृत्तिमि प्रणीतश्चार्थशास्त्रकं । तत्रैव दण्डनीतिः स्यादत्र श्रेयो नयानयौ” ॥ इति शब्दरत्नावली । अष्टादशविद्यान्तर्गतविद्याविशेषः । यथा विष्णुपुराणः । “अङ्गानि वेदास्त्रवारो मीमासा न्यायविक्रारः धर्मशास्त्र पुराणश्च विद्या ह्येतान्सुदृशः । आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः । अर्थशास्त्रं चतुर्थं विद्या ह्यष्टादशैव ता” ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥ * ॥ धर्मशास्त्रेणार्थशास्त्रस्य बाध्यत्वं यथा ॥ “स्तुत्यर्थेन विरोधे हि अर्थशास्त्रस्य बाधनः । परस्परविरोधे तु न्याययुक्तं प्रमाणवत्” ॥ अर्थशास्त्रस्य मन्वादिप्रणीतराजनीत्यादिविषयस्य । यदाह,— “अनागमन्तु यो मुहूर्ते बह्वन्यब्दशतान्यपि । चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत् पृथिवीपतिः ॥ इत्यनयोर्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विप्रतिपत्तौ धर्मशास्त्रेण दण्डविधायकमर्थशास्त्रं बाध्यते । तत्त्वार्थशास्त्रस्य त्रिपुरवीथेतत्परत्वेन सङ्गोचः” । इति मलमासतत्त्वं ॥ अर्थसिद्धक, ए, (अर्थात् सिद्धः, अर्थं प्रयोजनं धनं वा सिद्धोऽस्य, समासान्तः क ।) सिन्दुवार-रुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अर्थगम, ए, (अर्थस्य आगमः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) धनागमः । तत्पर्यायः । आयः २ । इति हलानुधः ॥ (“अर्थगमो नित्यमरोगिता च प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च । वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या षड्जीवलोकेषु सुखानि राजन्” ॥ इति हितोपदेशे ।) अर्थिक, ए, (अर्थयते इत्यर्थी याचकः कुत्सितार्थकन् ।) वैतालिकः । निद्राणस्य राजादेर्जागरयिता । इति हेमचन्द्रः ॥ अर्थी, [न्] चि, याचकः । सहायः । सेवकः । विवादी । इति विश्वः ॥ धनी । अर्थो विद्यते-ऽस्येति इन् ॥ अर्थ्य, स्त्री, (अर्थ + यत् ।) शिलाजतुः । इत्यमर-भेदिनीकरौ ॥ अर्थहिते चि ॥ अर्थ्य, चि, (अर्थे साधुः, तत्साधुरिति यत्, अर्थादनपेतः, धर्मपथार्थन्यायानपेत इति यत्प्रत्ययः ।) पण्डितः । धनवान् । न्यायः । इत्यमरमरतौ । याच्यः । याचनार्थकार्यधातोः कर्मणि य ॥ (अर्थयुक्तः । उदरार्थयुक्तः । “अर्थार्थमर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वरः” । इति रघुवशे । “वागीश वाग्भिरर्थ्याभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे” । इति कुमारसम्भवे ।) अर्थ यातनागतियाचनेषु । (गतौ, सका पीडाया अकम्पादि परं सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ यातना ताडनः । अर्थेति पुत्र पिता । “शरङ्गन नार्हति चातकोऽग्निः” । न याचतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ अर्थे अ वधे । (पुरा-उभ-सक-सेट् ।) इति कविकल्प-द्रुमः ॥ अर्थेति अर्थेति । “रुद्र सङ्ख्याणि चतुर्ह्यार्हन्ति” । अयमात्मनेपदीत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥ अर्थे क वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ क अर्थयति । अयमात्मनेपदीत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥ अर्थन, स्त्री, (अर्थ + ल्युट् ।) याचनः । पीडनः । हननः । गमनः । अर्थधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययः ॥ (“रुद्रश्चेति तदोवाच बल परबलार्हन्म्” । इति रामायणे ।)

चन्द्रखण्डं । इति हेमचन्द्रः ॥ मयूरपुच्छे चण्ड
इति भाषा ।

अर्द्धचन्द्रा, स्त्री, (अर्द्धं चन्द्रस्य, अर्द्धचन्द्र + टाप् ।)
कृष्णचिह्नम् । इत्यमरः ॥ काल तेजडी इति भाषा ।
अर्द्धचन्द्रिका, स्त्री, (अर्द्धचन्द्र + स्वार्थे कन्, ङ्रसे
अत इत्वे टाप् ।) कर्णकोटालता । इति राजनि-
घण्ट ॥

अर्द्धचालक, पुं, क्षुद्रचालक । इति हारावली ॥
कांचली इति भाषा ।

अर्द्धजाङ्गवी, स्त्री, (अर्द्धं जाङ्गया ।) कावेरी नदी ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अर्द्धविक्षा, पुं, (अर्द्धं असम्पूर्णविक्षाः ।) नेपाल-
निम्ब । इति राजनिर्घण्ट ॥ (नेपालनिम्बशब्दे-
ऽस्य गुणा वक्तव्याः ॥)

अर्द्धनारीश, पुं, (अर्द्धाङ्गे या नारी पार्वतीरूपा
तस्या ईशः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य
ध्यानं यथा,—

“नीलप्रबालरुचिरं विलसन्निनेत्र
पाशारुणोत्पलकपालकशूलहस्त ।
अर्द्धाङ्गिकेशमणिश प्रविभक्तभूषं
बालेन्दुबद्धमुकुटं प्रणमामि रूपं” ॥

इति तन्त्रसारः ॥

अर्द्धनारीश्वर, पुं, (अर्द्धाङ्गे या नारी तस्या ईश्वरः ।)
उमामहेश्वरः । स च शिवः । यथा विष्णुधर्मोत्तरे ।
“अष्टमी नवमीयुक्ता नवमी चाष्टमीयुता ।
अर्द्धनारीश्वरप्राया उमामहेश्वरी तिथिः” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ अपि च ।

“अङ्गेशः सर्वसामेशस्तथा साङ्गुलिदारुकौ ।
अर्द्धनारीश्वरश्चोमाकान्तश्चापाङ्गिदण्डिनौ” ॥
इति तन्त्रसारे शिवमन्त्रे श्रीकण्ठादिन्यासः ॥*

अस्य मन्त्रादिकं यथा,—

“अभिषवर्त्तकादित्यरागिणौ षष्ठ्यन्दिमत् ।
चिन्तामणिरिति ख्यातं वीजं सर्वसम्पदद्विजम्” ॥
अभीरेफ । सवर्त्तकं क्षकार । आदित्यो
मकार । र रेफ । अनिलो यकार । औ खरूप ।
षष्ठ्यन्दिमत् । प्रपञ्चसारे । “अनलकयमरेफ-
प्राणसत्त्वान्तवामश्रुतिहिमरुचिखण्डैर्मण्डितो म-
न्त्रराजः” । इति वधनात् रेफ एव न तु वकारः ।
रः क्ष मः रः यः औः ऊः । इति
मन्त्रः । अस्य पूजा प्राप्तं कृत्वादिशैवाक्षपीठमन्त्रं
विन्यस्य ऋत्यादिन्यासं कुर्यात् । यथा शिरसि
कश्यपाय ऋषये नमः । मुखेऽनुष्टुप्छन्दसे नमः ।
हृदि अर्द्धनारीश्वराय देवतायै नमः । ततः
कराङ्गन्यासौ कुर्यात् । र अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । क
तर्जनीभ्यां स्वाहा । म मध्यमाभ्यां वषट् । म
अनामिकाभ्यां ऊँ । रं कनिष्ठाभ्यां वौषट् । य
करतलपृष्ठाभ्यां फट् । एवं हृदयादिषु । तथा च
निबन्धे । “रेषादित्यङ्गैर्षड्भिः कुर्यादङ्गानि
षट् क्रमात्” । ततो ध्यानः ।

“नीलप्रबालरुचिरं विलसन्निनेत्र
पाशारुणोत्पलकपालकशूलहस्त ।
अर्द्धाङ्गिकेशमणिश प्रविभक्तभूषं

बालेन्दुबद्धमुकुटं प्रणमामि रूपं” ॥

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा
शैवाक्षपीठपूजा विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्च-
पुष्पाङ्गलिदानपर्यन्तं विधाय आवरणपूजामार-
भेत । यथा । केशरेष्मणादिकोणेषु मध्ये दिक्षु
च र इत्यादिना षडङ्गानि पूजयेत् । ततः पञ्चेषु
पूर्ववत् षडभादीन् पूजयेत् । पञ्चाग्रेषु पूर्वोदित
ब्राह्मणौ माहेश्वरीं कौमारीं वैष्णवीं वाराह्यौ
इन्द्राणीं चामुण्डा महालक्ष्मीश्च पूजयेत् । तद्वहि-
रिन्द्रादीन् वज्रादींश्च संपूज्य धूपादिविसर्जनान्तं
कर्म समापयेत् ॥ अस्य पुरस्कारं लक्षजपः ।
तथा च ।

“लक्षमेकं जपेन्मन्त्रमित्य मन्त्री विचिन्तयन् ।

अयुतं मधुरासिक्तैर्जुहुयात्तिष्ठतगुणैः” ॥

इति तन्त्रसारः ॥

अर्द्धपारावत, पुं, (अर्द्धं अङ्गेन पारावत इव ।)
चित्रकण्ठकपोतः । तित्तिरिपक्षी । इति मेदिनी ॥

अर्द्धमाणव, पुं, दादशयष्टिकहारः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ वारोनरि हार इति भाषा ।

अर्द्धराज, पुं, (अर्द्धं राजे, अर्द्धं नपुंसकमित्येक-
देशो समासः, अर्द्धसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च
राजैरिति समासान्तोऽच्प्रत्ययः, रायङ्गाहा एचि
इति नियमात् पुस्त्वम् ।) रायर्द्धभागः । दुष्टप्रहर
राजि इति भाषा । तत्पर्यायः । निशीथः २ ।
इत्यमरः ॥ निसम्पातः ३ अक्षराक्षयः ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ सुप्तजनः ५ । इति जटाधरः ॥
राययममुद्धतः । स तु राजिमध्यदण्डयामकः ।
सम्पूर्णार्द्धराजोऽप्ययः । महानिष्ठा । सा तु सा-
र्द्धप्रहरानन्तरं सार्द्धद्वितीयप्रहरपर्यन्तं । इति
स्मृतिः ॥

(“मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे च आर्द्धमुक्ता च सामिषम्” ।

“मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतक्लमः ।

चिन्तयेद्भर्त्सकामार्थान् सार्द्धं तैरेक एव वा” ॥

इति मनुः ।)

अर्द्धर्ष, पुं, स्त्री, (अर्द्धं ऋषः समासान्तं अर्ध-
प्रत्ययः ।) अर्द्धऋक् । ऋहनामकवैदिकमन्त्रार्द्ध-
भागः । इत्यमरः ॥

अर्द्धलक्ष्मीहरि, पुं, (अर्द्धं लक्ष्म्या आकारे, अर्द्धं
च हरे, तादृशो हरिः ।) विष्णुः । यथा ।
गौतमीये,—

“ऋषिः प्रजापतिश्चन्द्रो गायत्री देवता पुनः ।

अर्द्धलक्ष्मीहरिः प्रोक्तः श्रीवीजेन षडङ्गकः” ॥

अस्य मन्त्रादि यथा,—

“तारं नमः यदं ब्रूयाद्ब्रह्मरौ दीर्घसमन्वितौ ।

पवनोऽयामन्त्रोऽयं प्रोक्तो वसुधायं परः” ॥

अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातःकृत्वादिस्नानान्तं कर्म
कृत्वा पूजामण्डपमागत्य वैष्णवाचमनं कुर्यात् ।
तद्यथा गौतमीये,—

“केशवाद्यैस्त्रिभिः पीत्वा द्वाभ्यां प्रक्षालयेत् करौ ।

द्वाभ्यामोष्ठौ ॥ १६ ॥

यत्केन हस्तं ॥ मन्त्र्यान्मुखं ततः ॥

सप्रोक्ष्येतेन भू ॥

आस्त्यासाक्षिकार्थाश्च नाभ्युक्तं भुजौ क्रमात् ।
स्पृष्टेदेवं भवेदाचमनञ्च वैष्णवान्वये ॥

एवमाचमनं कृत्वा साक्षान्नारायणो भवेत्” ॥
केशवादयस्तु केशव-नारायण-माधव-गोविन्द-
विष्णु मधुसूदन-त्रिविक्रम-वामन-श्रीधर-हृषी-
केश-पद्मनाभ-दामोदर-सङ्कर्षण-वासुदेव-प्रद्युम्ना-
निरुद्ध-पुरुषोत्तमाधोक्षज-नृसिंहाक्षत-जगद्गैर्ना-
पेन्द्र-हरिविष्णवः ॥ वाक्यन्तु ओम् केशवाय नमः ।
इत्यादि । तथा च ।

“सचतुर्थिनमोऽनैश्च नामभिर्विन्यसेत् सुधीः”
ततः सामान्यार्घ्यादिमातृकान्यासान्तं कर्म वि-
धाय केशवकीर्त्यादिन्यासं कुर्यात् । अस्य ऋत्यादि-
न्यासः । शिरसि प्रजापतये ऋषये नमः । मुखे
गायत्रीछन्दसे नमः । हृदि अर्द्धलक्ष्मीहरये
देवतायै नमः । ततः कराङ्गन्यासौ । ओम् अङ्गु-
ष्ठाभ्यां नमः । इत्यादि । ओम् हृदयाय नमः ।
इत्यादि । तथा च गौतमीये ।

“ऋषिः प्रजापतिश्चन्द्रो गायत्री देवता पुनः ।
अर्द्धलक्ष्मीहरिः प्रोक्तः श्रीवीजेन षडङ्गकः” ॥
ततो ध्यानं ।

“उद्यत्प्रद्योतनशतरुचिं तप्तहेमावदातं
पार्श्वद्वन्द्वे जलधिसुतया विन्ध्याभ्यां च झुष्ट ।
नानारत्नोल्लसितविविधाकल्पमापीतवस्त्रं,
विष्णुं वन्दे दूरकमलकौमोदकीचक्रपाणिं” ॥
इत्यादि । इति तन्त्रसारः ॥

अर्द्धवीक्षण, स्त्री, (अर्द्धमसम्पूर्णं वीक्षणम् ।) अपा-
ङ्गदर्शनः ॥ कटाक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

अर्द्धशन, स्त्री, (अर्द्धमसम्पूर्णं भोजनं भोजनं, अर्द्धं +
अश् + ल्युट् ।) अर्द्धाशनः । अर्द्धभोजनः । इति
शब्दरत्नावली ॥

अर्द्धसफर, पुं, (अर्द्धं सफरः ।) क्षुद्रमत्स्यविशेषः ।
दांडिका माछ इति भाषा । तत्पर्यायः । दण्ड-
पाणः २ । इति हारावली ॥

अर्द्धहार, पुं, (ऋष-ऋद्धौ + अच्, अर्द्धं सम्पन्न
हारः ।) क्षुद्रमत्स्यविशेषः । इत्यमरः ॥ चौ-
षट्ठिनरि हार इति भाषा ।

अर्द्धाशन, स्त्री, (अर्द्धमसम्पूर्णं भोजनं भोजनं, अर्द्धं +
अश् + ल्युट् ।) अर्द्धभोजनः । इति शब्दरत्नावली ॥
अर्द्धासन, स्त्री, (अर्द्धमासनस्य ।) खेहदानः । अकुत्-
सनः । इति धरणिः ॥ (उपवेशनार्थमासनार्द्धदान-
रूपं खेहयुक्ता सम्मानभेदः । यथा,—

“अर्द्धासनं गोत्रमिदोऽधितयौ” । इति रघु-
वशे ॥ “मम हि दिवौकसां समक्षम् अर्द्धा-
सनापवेशितस्य” । इति शाकुन्तले ।)

अर्द्धेन्दुः, पुं, (अर्द्धमिन्दोः ।) चन्द्रार्द्धभागः । गल-
हस्तः । गलचक्रः । अतिप्रौढस्त्रीयोन्यकुलियो-
जनः । इति मेदिनी ॥ अर्द्धचन्द्रबाणः । इति
हेमचन्द्रः ॥

अर्द्धादयः, पुं, (अर्द्धस्य

योगविशेषः ।

नक्षत्रैर्युक्ता

भवति ।

अर्थ

“समार्कपातश्रवणैर्युक्ता चेन्माघपौषयोः ।
षडौदयः स विशेषः कोटिसूर्यग्रहेः समः ।
अत्र सूर्यपर्वशताधिक इति छत्याचिन्तामणौ
पाठः । तथा ।

“दिवैव योगः शक्तोऽयं न च राशौ कदाचन” ।
स्कन्दपुराणे ।

“अर्द्धादये तु सप्तमि सर्वे गङ्गासम गण ।
युद्धात्मानो दिग्वा सर्वे भवेयुर्गङ्गासमिमाः ।
यत्किञ्चित् क्रियते दाम तदामं सेतुसमिम” ।
शिवविष्णुखानप्रशस्तकानोऽपि । एहमारादीय ।
“अर्द्धादये च पूषार्कौ हस्तार्कौ गेहियोबुधे” ।
इति तिथ्यादितत्त्वः ।

अर्द्धादक, स्त्री, (अर्द्धमूरेः अर्द्धात्, तत्र काशते,
काश + ङ) उत्तमस्त्रीयां अर्द्धात्पर्यन्तं चेल-
नाकारपरिधेयवस्त्रं । तत्पर्यायः । चण्डातक २ ।
इत्यमरः ।

अर्पण, स्त्री, (अ + णिष् + ल्युट्) प्रापण । सम-
र्पणं । यथा,—
“यत्परोषि यदग्रासि यज्जुषेपि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुर्वस्व मदर्पणम्” ।
इति श्रीभगवद्गीतायां ६ अध्यायः । (स्यापन ।
न्यासः ।

“कैलासगौर एषमारुणतो

पादार्पणानुराहणतएष्टम्” ।

इति रघुवशे । सत्वत्यागः । परित्यागः ।

“अर्पणं स्वस्य वाक्यार्थे परस्यान्वयसिद्धये” ।

इति साहित्यदर्पणे ।

अर्पित, पुं, (अ + णिष् + इत्) ददय । इत्युणा-
दिकोषः ॥ (अयमासः ।)

अर्च, हि से । (आदि पर-सक-सेट्) गतौ । इति
कविकल्पद्रुमः । अर्थः । इति दुर्गादासः ।

अर्चुद, पु, स्त्री, (अर्च + विष्, तस्मै उदेति, उद-
+ इण + ङ) दशकोटिसंख्या । रोगविशेषः ।
मन्त्रकील । मासपुरय । धाव् इति भाषा ।
इति जिह्वादिग्रन्थे अमरो मेदिनी च । तस्य
निदानलक्षणम् ।

“गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषा

समूर्च्छिता मासमष्टकं प्रदृश्य ।

वृत्त स्थिर मन्दरज महान्त-

मनल्पमूल चिरवृद्धपाकः ॥

कुर्वन्ति मासोऽयमत्यगाध

तमर्च्यं शास्त्रविदो वदन्ति” ।

महान्त ग्रन्थप्रक्षया चिरेण वृद्धिरपाकश्च यस्य
तत् चिरवृद्धपाकः । अपाकमिति ग्रन्थे सका-
शादस्य भेदज्ञापकः । अत्यगाध इरानुप्रविष्टः ॥

निदानपूर्वकाणि विशिष्टानि लक्षणान्याह ।

“वातेन पित्तेन कफेन वापि

रक्तेन मासेन च भेदसा च ।

तज्जायते तस्य च लक्षणानि

ग्रन्थे समानानि सदा भवन्ति” ।

ग्रन्थे समानानि वातिकपैत्तिककैफिकभेदोद्देशानां
ग्रन्थीनां लक्षणैर्वातिकपैत्तिककैफिकभेदोद्देशानां

अर्थ

समुदागं लक्षणानि गुणानि भवन्ति । * गङ्गा
सुदमाह ।

“दोषप्रदये रक्षितं शिवाय

रक्षणेण गंधीय सतस्तवावः ।

रक्षावमुद्राति मासपिण्ड

मांसाभ्युदयतमायु रक्षिः ॥

सवत्यगसं रक्षितं प्रदुष्ट-

मगाध्यमेतदुधिरामकन्तु ।

गङ्गाद्योपमवपीडितत्वात्

पाण्डुर्भवेदमुदपीडितम्” ॥

दोषोऽयं पित्त रक्षितं शिवाय रक्षणेण गंधीय
सहस्रोक्त्यमांसाभ्युदये सवत्यगं देयं दृश्यते रक्षणे
तु विशेषतो गङ्गादुष्टि । एव मामाभ्युदये विशेषतो
मांसदुष्टिर्बोद्धव्या । ततो मांसपिण्डमुद्राति
उद्भूत कर्तेति । अपाक इत्यपाकं यथा स्यादेव-
मिति क्रियाविशेषण इत्यपाकस्य एकदेशपाकेन ।
रक्षणेणोपमवपीडितत्वात् । गङ्गाद्योपमव-
सूत्रतेनेतात्ता । ते पीडितत्वात् । अमुदपीडित
रक्षामुदपीडितः ॥ मांसाभ्युदयस्य सप्तमिमाह
“मृष्टिप्रहारादिभिरदिनेऽङ्गे

मांसं प्रदुष्टं समुपैति शोथः ।

अपेदनं शिथिलमन्यवर्ण-

मपाकमशोषममप्रघाल्य” ॥

मांसं प्रदुष्टं वातेन । अपेदनं पेदनादस्ति
इत्यपेदनं वा । अपाकं पाकश्चित् इत्यपाक
वा । अशोषम पायागवत् कठिन । अप्रघाल्य
स्थिर । यद्यपि गङ्गातमाभ्युदयो गङ्गासांख्यो-
रुत्पत्तेनोक्तिं तथापि रक्षणे पित्त मांसजे वायु
रारम्भकः * । गिरागमाह ।

“प्रदुष्टमांसस्य नरस्य गाढं

मेतद्भवेत्मांसपरायणस्य” ।

मांसाशनाभ्यासेन यः प्रदुष्टमांसगतस्यैव भवति
इत्यर्थः * । यथाधमाह ।

“मांसाभ्युदये त्वेदसाध्यमाज्ज

साध्येष्वपीमानि विवर्जयेत् ।

सप्रस्तुत मर्मेसु यथा ज्ञात

स्रोतःसु वा यथा भवेदधाल्य” ॥

साध्येष्वपि वातजादिविषमि । इमानि वक्ष्यमाणानि
सप्रस्तुतादीनि * । अथरासाध्यमाह ।

“यज्जायतेऽन्यत् खलु पूर्वजते

क्षेयं तदध्यर्च्यं भवेदुदशेः ॥

यद्भवति युगपत् प्रमादा

द्विरर्च्यं तच्च भवेदसाध्य” * ॥

अर्चुदनां पाकाभावे हेतुमाह ।
“न पाकमायाति कफाधिकत्वा-

न्मेदोवृद्धत्वाच्च विशेषतस्तु ।

दोषस्थिरत्वात् ग्रथनाच्च तेषां

सर्वार्च्युदान्येव निरुगतस्तु” ।

ग्रथनात् ग्रन्थिरूपत्वात् । नन्वपथा कफभेद-
सोराधिक्येऽपि पाको दृश्यते तथाच कथं न पाक
इत्याह निरुगात् सभावात् * ॥

अथार्चुदस्य चिकित्सा ।

अर्थ

“यज्जायतेऽन्यत् न यतो विशेषः

प्रदोषहेत्वास्तदोपदृष्टे ।

यतश्चिक्वेष्टियममुदाभि

विधानविशुद्धिर्वापि कस्मिन्नेन ॥

“दग्निना भोजनं प्रमादं यदधुमं मनः शिवा ।

मधुप्रगाढो भयोऽयं मेदोऽर्च्युदश्च परः ॥

मृगस्य ह्यतः शरीरो दग्निदायास्तर्ह्येव च ।

शङ्खधुनेन गयतो नेप मित्रोऽर्च्युदश्च ॥

यदुदग्रकृष्टो मरुत्तमः सः यदयं पित्तमः । अथ

श्लिष्यमगतात् महादण्डप्रशान्तिमर्च्युदश्च ॥

श्लिष्यमर्च्युदोर्वर्षं गच्छोप सुगन्धः यवः ।

तथोपायविषमि विद्या त्विमेदमुदशान्तये ॥

रक्षोपु गंधं । सुगन्धं तु गंधं । यव रश्मिः ।

अथर्वि कर्माणि । इत्यर्च्युदाधिकारः । इति

मायप्रकाशः ।

अर्च्युद, पुं, (अर्च्य + उट्) । पर्यन्तविशेषः । इति

मेदिनी ।

अर्च, पुं, (अ + म) । बाणः । इति जेमवदः ।

(प्रभाषीनः । मणिः । शिष्यः । काचः । शिष्टिरः ।

श्लोकप्रसादिकः ।)

अर्चक, पुं, (अर्च + क्त) । अर्च्यं कर्तुं । इति

मरः ।

(“अभूच नमः प्रतिपातश्चिन्त्या

पितुर्मुद तेन ततान सोऽर्चकः” ।

इति रघुवशे ।) मूर्खः । ऊघः । इति मेदिनी ।

नल्पः । सदृशः । इत्युणादिकोषः ।

अर्च, स्त्री, पुं, (अ + मन्) । चक्षुरोगविशेषः ।

इति जिह्वादिग्रन्थे अमरः । तत्र पञ्चविधः ।

प्रस्तार्थम् १ युक्तामर्च २ गङ्गामर्च ३ मासामर्चः ।

चारवर्गम् ५ । यथां लक्षणानि तत्तत्प्रत्यये इह

यानि । वैद्यके नान्तमीव जिह्वाद्येऽयं शब्दः ।

अर्च्य, पुं, (अ + बाहुलकात् मन्) । श्लेषपरि

मायः । इति वैद्यकपरिभाषा ।

अर्च्य, पुं, (अ + यत्) । खामी । वैश्यः । इत्यमरः ।

अर्छे चि । इति तट्टीकायां भरतः । (त्रि, उल्लङ्घः ।

न्यायः । प्रभुः ।

अर्च्यमा, [न्] पुं, (अर्च्यं अर्चं मिमीते, मा +

कनिन्) । सूर्यः ।

(“प्रोषितार्थमय मेरोरन्यकारस्तटीमिव” ।

इति माह ।

“सूर्योऽर्थमा भगवत्पूषाः सविता रविः ।

गभस्तिमानजः कानो मृत्युर्धाता प्रभाकरः” ।

इति महाभारते । कश्यपात् दक्षकन्याया दत्ता

जातो द्वादशादित्यमध्ये परिगणितः ख्यातः च

दित्यः, यदुक्तं हरिवशे,—

“भारीचात् कश्यपाज्जातान्ते दित्या दक्षकन्या ।

तत्र शक्रश्च विष्णुश्च जज्ञाते पुनरेव ह ।

अर्च्यमा चैव धाता च तस्या पूषा च भारतः ।

विवस्वान् सविता चैव मित्रो वरुणश्च यवः च ।

अशोभगश्चातितेजा आदित्या द्वादश स्मृताः” ।

अर्कलक्षः । इत्यमरः । पिष्टदेवविशेषः । इति

मेदिनी ।

अर्था, स्त्री, (ऋ + यत् + टाप्) वैश्वस्त्रीजाति ।
 इत्यमरः ॥
 अर्थाणी, स्त्री, (अर्थ + आनुक् + डीप्) वैश्वस्त्री-
 जाति । इत्यमरः ॥
 अर्थी, स्त्री, (अर्थ + डीप्) वैश्वस्त्री । इत्यमरः ॥
 वैश्वस्त्रीजाति । इति दुर्गादासः ॥
 अर्च्ये वधे । (इति कविकल्पद्रुमः) ॥ (आदि पर-
 सक-सेट्) अर्च्येति । इति दुर्गादासः ॥ अन्त-
 र्व्यकारान्तोऽयम् ॥
 अर्च्येती, स्त्री, (अर्च्य + बाङ्लकात् वनिप् + डीप्) ।
 घोटकी । इति हलायुधः ॥ कुट्टनी । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 अर्चा, [न्] ए, (ऋ + वनिप्) घोटक । इत्य-
 मरः ॥ इन्द्र । गोकर्णपरिमाणः । इति विश्वः ॥
 कुत्सिते चि । इत्यमरः ॥
 अर्चाक्, व्य, (अवरे काले देशे वा अर्चते, अन्च +
 क्तिन्, एषोदरादित्वात् अर्चादेशः ।) पूर्व-
 काणत पश्चात् । तत्पर्यायः । अवरः २ । इत्य-
 मरः ॥ निकटः । इति भरतः । अर्चाच् इति
 केचित् ॥
 अर्चाचीनः, चि, (अर्चाभवः, ख ।) पश्चाज्जातः ।
 विपर्यस्तः । इति घरणिः ॥ (इदानीन्तनः । अधो-
 भागस्थितः । अवरदेशगतः ।
 ("यदूर्ध्वं पृथिव्या अर्चाचीनमन्तरोच्चात्" ।
 इति शतपथब्राह्मणे) ।
 अर्शः, स्त्री, (ऋश् + अच्) अर्शरोगः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (नलिकाकार गुच्छस्वरोगभेदः) ।
 अर्शः, [स्] स्त्री, (ऋ + असन्, श्चट्) खनाम-
 र्खातपायुरोगः । तत्पर्यायः । दुर्गमक २ । इत्य-
 मरः ॥ दुर्गम ३ गुदकीलः ४ गुदाङ्गुरः ५ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ अनामक ६ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ यथा । अथार्शोऽधिकारः । तत्रार्शस-
 सन्निवृत्तिनिदानमाह ।
 "पृथग्दोषैः समस्तैश्च शोणितान् सृजानि च ।
 अर्शसि षट्प्रकाराणि विद्याद्गुदवलिप्रये" ॥
 केचिदुधिरस्यापि दोषत्वमन्यन्ते । तन्मतमाश्रि-
 त्याह । शोणितानि । सृजानि शरीरेण सृज-
 जातानि । सङ्ख्यान्नाह । षट्प्रकाराणीति । गुद-
 वलिप्रये सार्द्धं घतुरङ्गुलं गुदस्य मानं तस्यावयव-
 भूतास्तिष्ठो वज्रं शङ्खावर्तनिभा उपर्युपरि
 सन्ति । तासां नाम प्रवाहिणी विसर्जनी सव-
 रणी चेति । तत्र गुदौष्ठोऽर्द्धाङ्गुलमानस्तदूर्ध्वं
 मङ्गुलमाना प्रथमा वलि । सार्द्धं काङ्गुलमाना
 द्वितीया । तृतीया च तावती । उक्तञ्च ।
 "अर्द्धाङ्गुलप्रमाणेन गुदौष्ठं परिचक्षते ।
 गुदौष्ठदङ्गुलं चैकं प्रथमान्तु वलिं विदुः ॥
 सार्द्धं काङ्गुलमानेन पृथगन्ये प्रकीर्त्तिता" ॥ * ॥
 अथ वातार्शसो विप्रकृष्ट निदानमाह ।
 "कषायकटुतिक्तानि रूक्षशीतलघूनि च ।
 प्रमिताल्पाशन तीक्ष्ण मद्य मैथूनसेवन ॥
 लहून देशकालौ च शीतो व्यायामकर्म च ।
 शोको वाततपस्पर्शो हेतुर्व्यातार्शसा मतः" ॥

प्रमितमपरिमित । तीक्ष्णमिति मद्यविशेषण ।
 पैष्ठादिमृदुमद्यस्य वातसमकत्वात् । आतप-
 स्तृष्णवीर्योऽप्युद्धतरीक्षादातप्रकोपे हेतुः वाता-
 र्शसा । नन्वर्शासि सर्वाणि त्रिदोषजानि । यत-
 आह ।
 "पञ्चात्मा मारुतं पित्तं कफो गुदवलिप्रये ।
 सर्व एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्भवः" ॥ इति ।
 तथा सति कथं वातार्शसामिति उच्यते । तत्त-
 दाधिक्याद्यपदेशभेद इति न दोषः । अतएव
 अग्रे वक्ष्यते । पित्तोत्पन्नानामिति तथा च चरकः ।
 "अर्शासि नाम जायन्ते नासन्निपतितैस्त्रिभिः ।
 दोषैर्दोषविशेषात्तु विशेषं कथ्यतेऽर्शसा" ॥
 इति ॥ * ॥ अथ पित्तार्शसो विप्रकृष्टनिदान-
 माह ।
 "कटुश्चलवणोष्णानि व्यायामाग्रातपप्रभा ।
 देशकालावशिष्टरौ क्रोधोमद्यमसृधन
 विदाहि तीक्ष्णमुष्णं यत् तत् सर्वं पानभोजनं ।
 पित्तोत्पन्नानां विशेषं प्रकोपे हेतुर्गर्शसा" ॥
 उष्णमद्यस्य स्पर्शनादि बोद्धव्यं उष्णपानभोजन-
 स्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । अग्रातपप्रभा अग्न्या-
 तपयो प्रभा तेजः । अथवा अग्न्यातपेतरतेज-
 सिद्रव्यस्य दीप्तिः प्रभा । अग्निशिरो देशो मरुः ।
 असूयन परसम्पत्तिदोषः । पानभोजनं पीयत इति
 पानं । भुज्यते इति भोजनं प्रकोपे उत्पत्तौ ॥ * ॥
 अथ कफार्शसो विप्रकृष्ट निदानमाह ।
 "मधुरस्निग्धशीतानि भवणान्मृगुरुणि च ।
 अवायामदिवास्त्रप्रश्रय्यासनसुखे रतिः ॥
 प्राग्वातसेवाश्रितौ च देशकालावचिन्तनं ।
 श्लेष्मिकायां समुद्दिष्टमेतत् कारणमर्शसा" ॥
 अचिन्तनं निश्चिन्तता ॥ * ॥ अथ त्रिदोषार्शसो
 विप्रकृष्ट निदानमाह ।
 "सर्वो हेतुस्त्रिदोषाणां सहजैर्लक्षणं समः ।
 जनकत्वेन त्रयो दोषा येषां तानि त्रिदोषाणि
 अर्शासि तेषां सर्वो हेतुः । पृथग्वातपित्त-
 कफार्शहेतुः । त्रिदोषार्शसा लक्षणञ्च सहजै-
 सृजजार्शेभिः समं सदृशं । ननु त्रिदोषाणां इति
 विशेषणं व्यर्थं । यतः सर्व एव व्याधयस्त्रिदोषजाः ।
 उक्तञ्च ।
 "द्रव्यमेकारसं नास्ति न रोगोऽप्येकदोषजः ।
 एकान्तं कुपितो दोष इतरावपि कोपयेत्" ॥
 इति । युक्तिमप्याह । स्वकारणादङ्गो वायुः शै-
 त्याच्छीतलं श्लेष्माणं लाघवात्तेनोरूपं पित्तं वर्ज-
 यते । तथा पित्तं कटुकत्वात् वातं द्रवत्वात् कफं
 वर्जयते । श्लेष्मा च शैत्यादायुः द्रवत्वात् पित्तं
 वर्जयते इति । उच्यते । यत्र स्वस्वकारणात्त्रयो
 दोषा कुप्यन्ति तत्र त्रिदोषजन्यपदेश इति न
 दोषः ॥ * ॥ अथार्शसा पूर्वरूपमाह ।
 "विद्यन्मोऽन्नस्य दौर्बल्यं कुक्षेराटोप एव च ।
 काशश्चुक्षुरवाङ्मूलं सक्थिसादेऽश्वविट्कता ॥
 ग्रहणीदोषपायवृत्ते प्रशङ्का चोदरस्य च ।
 पूर्वरूपाणि निर्दिष्टान्यर्शसामभिरुद्धये" ॥
 दौर्बल्यमावलय । आटोप गुडगुडाशब्दः । अग्नि-

रुद्धये उत्पत्तये ॥ * ॥ अथार्शसा संप्राप्तिपूर्वकं
 सामान्यं लक्षणमाह ।
 "दोषास्त्वस्त्रासमेदासि सदृश्यं विविधाकृतीन् ।
 मासाङ्गुरानपानादौ कुर्वन्त्यर्शासि तान् जगुः" ॥
 त्वस्त्रासपदेन त्वस्त्रासाश्रितं रक्तमपि गृह्यते ।
 चिकित्सायां रक्तस्त्रावणोपदेशात् । अपानं गुदं ।
 आदिशब्दाद्वासानेजनाभिमेष्टादिष्वपि कुर्वन्ति ॥ * ॥
 अथ वातार्शसं लक्षणमाह ।
 "गुदाङ्गुरा वङ्गनिना शुष्काश्चिमिचिमान्विता ।
 स्नाना श्यावारुणा स्तब्धा विशदा परुषा खरा" ॥
 मिथोविसदृशा वक्राक्षीक्ष्णा विस्फुटितानना ।
 विम्बीककान्धुखूर्करा पार्सीफलसन्निभाः ॥
 केचित्कदम्बपुष्पाभा केचित् सिद्धार्थकोपमा ।
 शिरः पार्श्वसकलवङ्गान्धुकाभ्यधिक्यथा ॥
 क्षवथुङ्गारविद्युत्सहृद्ग्रहरोचकप्रदाः ।
 कासश्चासामिवैषम्यकार्यनादभ्रमावहा ॥
 तैराक्षो ग्रथितः स्तोकां सशब्दं सप्रवाहिकां ।
 रुक्फेनपिच्छानुगतं विड्बडमुपपश्यते ॥
 कृष्णान्वङ्गखविण्मूत्रनेत्रवक्त्रञ्च जायते ।
 गुल्मीहोदराक्षीलासम्भवस्तत एव च" ॥
 वङ्गनिना वातोत्पन्ना । गुदाङ्गुरा अर्शासि ।
 चिमिचिमान्विता चिमिचिमा व्यथाविशेषः
 चरचराव इति श्लोके तदन्विताः । श्यावारुणा
 श्यावा धूमवर्णाः । अरुणा र्धद्रक्ता । स्तब्धा
 कठिना । विशदा अपिच्छिन्ना । परुषा गो-
 जिह्वावत् स्पर्शं कर्कशाः । खरा कर्कोटकफल-
 वत् सूक्ष्मानेककण्टकाचिता । विम्बादिफल-
 सन्निभा आकृत्या । अत्र विष्णुसंज्ञकं वक्ष्यमाणं
 केचित् केचिदिति पदं सम्बन्धनीयं ।
 "कदम्बपुष्पाभां स्फूलां अनेकान्धुकाक्षिणां ।
 सिद्धार्थकोपमा पीतसूक्ष्मपिच्छाक्षिणां" ॥
 तैराक्ष इति अर्शेभिः पीडितः । तैराक्षो विडुप-
 वेश्यत इत्यार्त्तस्य प्रयोज्यकर्तुं । अर्शसार्थत्वात् ।
 ग्रथितं मलगुटिकाग्रथितविड्वर्त्तिरूपं । पिच्छा
 पिच्छिलो द्रवभागः । वडः संहृतः । विडुशब्दो
 नपुसकोऽप्यस्ति । उपवेश्यते लभ्यते । अतएव
 वातार्शस एव गुल्मादीनां सम्भवः । अक्षीला
 नाभेरधोभागे पाषाणपिण्डिकावदातव्याधिविशेषः
 ॥ * ॥ अथ पित्तार्शसं लक्षणमाह ।
 "पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतास्त्रिप्रभाः ।
 तन्वस्त्राविणो विस्फासन्तवो मृदवः क्षुधा ॥
 शुष्कजिह्वायुक्तखण्डजोकोवक्त्राक्षिभा ।
 दाहपाकान्वरस्त्रेदव्यामूर्च्छारतिप्रदा ॥
 शोष्णाणो द्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्धसः ।
 यवमथ्या हरितीतहरिद्रवत्खण्डसादयः" ॥
 पित्तोत्तरा पित्तोत्पन्ना । तनु अधनः । अथ्याः
 लम्बिनः । सन्निभा आकृत्या । पाको गुदस्य ।
 शोष्णाण्य उष्णस्पर्शाः । हरिच्छाकवर्णः । पीतं
 हरितालवर्णं । हरिद्रं हरिद्रावर्णं । आदि-
 शब्दान्मूलमुखानां ग्रहणं ॥ * ॥ अथ केचि-
 द्गुधिरस्यापि दोषत्वमन्यन्ते तन्मतमाश्रित्य रक्ता-
 र्शसं लक्षणमाह ।

इति लोके । शिलाभित्ति पाषाणभेद । अश्वमार-
कनैल इति लोके । खर्चद्विरी चोक्त इति लोके ।
वृहत्कासीसाद्यं तैल ॥ ६ ॥

“शुगठीकणामरिचभागदलतगेलं
चूर्णोक्तं क्रमविवर्जितमूर्धमन्यात् ।
खादेदिदं समसितं गुदजामिमान्यं
गुल्मरुचिश्चसजकण्डहृदामयेषु” ॥
तद्यथा । एलात्र सूक्ष्मा ग्राह्या । यत आह मदन-
पालः ।

“एला सूक्ष्मा कफश्वासकासाशोमूत्रक्षयहृत्” ।
इत्यादि । तस्या वीजभाग १ तजभाग २ दलं
यत्नं । यत आह निघण्टौ घन्वन्तरि ।
“तमालपत्रकं पत्र स्यात् पलाशं दलाकथम्” ।
इति तस्य भागः ३ । नागो नागकेशरः । यत
आह निघण्टौ घन्वन्तरि ।
“नागपुष्पं मतं नाग केशर नागकेशरम्” ॥
इत्यादि । तस्य भागः ४ मरीचभाग ५ पिपरि-
भागः ६ शुगठीभागः ७ चिनिभागः ८ । सम-
प्रकारचूर्णं ॥ १० ॥

“त्रिपलं शृङ्गवेरस्य चतुष्कमरिचस्य च ।
पिपल्या कुडवाजं च यथायाः पलमेव च ॥
तालीशपत्रस्य पलं पलाजं केशरस्य च ।
द्विपलं पिपलीमूलमर्द्धकर्मश्च पत्रकात् ॥
सूक्ष्मलाकर्ममेकान्तं कर्मश्च तल्लम्बालयोः ।
गुडान् पलानि त्रिंशच्च चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥
अक्षप्रमाणगुटिका प्राणदा चेति सा स्मृता ।
पूर्वं भक्ष्यं पश्चाच्च भोजनस्य यथाबल ॥
मद्यं मांसरस यूष क्षारतोयं पिबेदनु ।
हृन्त्यादर्शासि सर्वाणि सङ्गान्यस्त्रजानि च ॥
वातपित्तकफोत्थानि सन्निपातोद्भवानि च ।
पाणान्येव मूत्ररुज्ज्वर उरोरोगे गणयहे ॥
विषमज्वरपित्ते च पाण्डुरोगे तथैव च ।
हृन्मिहद्रोगिणश्चैव गुल्मशूलार्तिना तथा ॥
कर्चवीचरारोगाणां कामजाहृत्किना तथा ।
शुगठीस्थानेऽभया देया हृदयहे पित्तजे गदे ॥
प्राणदेयं सिता दत्ता गुडमागच्छतुर्गुणा ।
अक्षपित्तामिमन्दादौ प्रयोज्या गुदजातुरे ॥
अनुपाने प्रयोक्तव्यं व्याधौ श्लेष्मभवे पल ।
पण्डय त्वनिजजे पित्तजे तु पलत्रयं ॥

फलास्त्रधान्यास्त्ररसास्त्रशक्ता
मद्य मरुद्रोगिणि चानुपान ।
इहो रसक्षारहिमाभु पित्ते
उष्णाम्बुषौ कफजे विदध्यात् ॥
गह्वरमात्रमादेय मदी कुरे च पञ्च वा ।
अनुपान प्रयोक्तव्यं देशकालमवेक्ष्य वा” ॥
इति प्राणदा गुटिका ॥ ११ ॥

“त्रिपलं यथा हिङ्गु पाठाक्षारौ निग्राहयं ।
अतिक्ता कलिङ्गानि शताङ्गा लवणानि च ॥
यन्निविन्वाजमोदा च गणोऽष्टाविंशतिर्भत ।
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
चूर्णं विडालपदकं पिनेदुष्णं वारिणा ।
शरदृतैलयुक्तं वा लिङ्गाधूर्णमिदं नर ॥

हृन्त्यादर्शासि सर्वाणि श्वासश्लेष्मभगन्दरान् ।
हृत्कूलं पार्श्वशूलश्च वातगुल्म तथोदरं ॥
हिक्का कास प्रमेहांश्च पाण्डुरोग सकामल ।
आमवातमुदावर्तमन्तर्द्विंशं गुदकिमीन् ॥
अन्ये च ग्रहणीदोषा भिषग्भिर्वै प्रकीर्तितः ।
विजयो नाम चूर्णोऽयं तान् सर्वाणाम् नाशयेत् ॥
महाज्वरोपलक्षणा भूतोपहतचेतसा ।
स्वप्रजानाश्च नारीणां हितमेतद्वि मेघजं ॥
त्रिकषयं त्रिफलात्रिकटुत्रिसुगन्धीनि ।
क्षारौ खर्जिका यवक्षारश्च । लवणानि पञ्च ।
यन्नि पिपलीमूलं । विडालपदकं कर्म । विजय-
चूर्णं ॥ १२ ॥

“मरिचमहौषधचित्रकशूरण-
भागा यथोत्तरं द्विगुणाः ।
सर्वसमो गुडभाग
सेव्योऽयं मोदकं प्रसिद्धफलः ॥
ज्वलनं ज्वलयति जाठर-
सुम्भूलयति शूलगुल्मगदान् ।
निशेषयति श्लेष्मपद-
मर्शासि विनाशयत्याशु” ॥

तद्यथा । मरिचभाग १ शुगठीभाग २ चिता-
भागः ४ शूरणभाग ८ गुडभाग १५ । लघु-
शूरणमोदक ॥ १३ ॥
“मोडशूरणतोऽष्टा वक्त्रेरहौ महौषधस्याथ ।
अर्द्धेन भागयुक्तिर्मरिचस्य ततोऽपि चार्द्धेन ॥
त्रिफला कणा सगुला तालीशारुक्करुमिन्नानां ।
भागा महौषधसमा दहनाशतानमूली च ॥
भागः शूरणतुल्यो दातव्यो वृद्धदरकस्यापि ।
भृङ्गो मरिचाश्च सर्वाण्येकत्र कारयेत् चूर्णं ॥
द्विगुणेन गडेन युतं सेव्योऽयं मोदकं प्रकामधने ।
गुरुत्वमोन्वितैरितरेषूपद्रव कुर्यात् ॥
भस्मकमनेन जनिव पूर्वमगस्यस्य योगराजेन ।
भोमस्य मास्तेरपि महाशनौ येन तौ जातौ ॥
अभिवलमात्रहेतुर्न केवल शूरणो महावीर्यः ।
हन्ता शस्त्रक्षारानलैर्विनाशप्रशंसामेव ॥
अथयुक्तीपदगदहृदयहृणीश्च कफानिलोद्भवा ।
नाशयति वलीपलिनं मेघां कुरुते जरा हरते ॥
हिक्का कासं श्वास सराजरोगान् प्रमेहांश्च ।
श्लीहानश्च तथोयं हृन्त्यादाश्च रसायनं पुषा” ॥
एषा भागो यथा । शूरणभाग १६ चिताभाग ८
सोठिभाग ४ मरिचभाग २ । हररे वहेरा
अवरा । पीपर पिपरामूल । तालीश तालीश-
पत्र । अरुक्कर भस्मातकं । तदसङ्घाते रक्तचन्दन ।
विटङ्ग प्रत्येकं भाग ४ तालमूली मूषली तस्याः
भाग ८ विडारभाग १६ तजभाग २ एलाश्च-
कोटीवीजभाग २ गुडभाग ४ । ७२ । वृद्ध-
रहो मोदक ॥ १४ ॥
“त्रिदत्तेजोवती दन्ती श्वदृष्टा क्षिप्रक शटी ।
गवाक्षीमुक्तविश्वविडङ्गानि हरीतकी ॥
यलोन्मितानि चैतानि पलान्यष्टावस्करान् ।
वृद्धदारात् पलान्यष्टौ शूरणस्य तु षोडश ॥
जलद्रोणद्वये क्वाथ्य चतुर्भागावशेषितं ।

भूतं तु तं रसं भूयः क्वाथेभ्यः त्रिगुणं गुडं ॥
लेहं पचेत् पुनश्चावद्यावद्बर्ध्वाप्रलेपनं ।
अवतार्य ततः पश्चात् चूर्णाभीमानि दापयेत् ॥
त्रिदत्तेजोवतीकन्दचित्रकान् द्विपलांशिकान् ।
एलावस्त्ररिचं चापि नागाक्ष चापि षट्पलं ॥
द्वित्रिंशच्च पलान्यत्र चूर्णयित्वा निघापयेत् ।
ततो मात्रा प्रयुञ्जीत जीर्णं क्षीररसाग्निम्” ॥
तेजोवती तेजवती तेजवल्कल इति च ।
कन्दः शूरणः ।
“हृन्त्यादर्शासि सर्वाणि तथा सर्वोदराण्यपि ।
गुल्मानपि प्रमेहांश्च पाण्डुरोगं हृलीमकं ॥
दीपयेदनलं मन्दं यस्मात्तत्र चापकर्षति ।
आद्यवाते प्रतिश्लाये पीनसेऽयं हितो मतः ॥
भवन्त्यनेन पुरुषा शतं वर्षाण्यनामया ।
दीर्घायुश्च प्रजनना वल्लोपलितवर्जिताः ॥
गुड श्रीवाङ्गशालोऽयं रसायनवरो मतः ।
दुर्मासान्तकरो ह्येष दृष्टो वारसहस्रशः ॥
यावद्बर्ध्वाप्रलेपः स्यादयावद्वा तण्डुली भवेत् ।
तोयपूर्णं यदा पात्रे क्षिप्तो न ज्वते गुडः ॥
क्षिप्तस्तु निश्चलस्तिष्ठेत् पतितस्तु न शीर्यति ।
एष पाकः समस्तानां गुडानां परिकीर्तितः ॥
सार्द्धं पलं पलार्द्धं मन्त्रयेद्गुडखण्डयोः ।
श्रेष्ठा तु मध्यमा ह्रीना मात्रोक्ता मुनिभिस्त्रिधा” ॥
वाङ्गशालो गुड ॥ १५ ॥
“तिला भस्मातकं पण्या गुडश्चेति समांशकं ।
दुर्माश्वसकासघ्नं श्लीहपाण्डुज्वरामघं ॥
पित्तश्लेष्मप्रशमनो कच्छुदन्तुजापहः ।
गुदजामाशयत्याशु भक्षिता सगुडामया” ॥ १६ ॥
“प्रणम्य शृङ्गरं रजः दक्षपाणिं महेश्वरं ।
जीवितारोगमन्विच्छृङ्गारदोऽष्टच्छदीश्वरं ॥
सुखोपायेन हे नाथ शस्त्रक्षारामिभिर्बिम्बा ।
चिकित्सामर्षसा नृणां कारुण्यादकुमर्हसि ॥
नारदस्य वचः श्रुत्वा नराणां हितकाम्यया ।
अर्घसा नाशनं श्रेष्ठं मेघव्यं शृङ्गरोऽवदत् ॥
पाण्डववच्चादिलोहानामादायान्यतमं शुभं ।
हत्वा निर्मलमादौ तु कुण्ठां माक्षिकेण च ॥
पत्तूरमूलकण्ठेन क्षिप्तेऽस्ययुतेन च” ॥
कुण्ठी मनःशिला । माक्षिकं सुवर्षमाक्षिकं ।
पत्तूर वकम इति लोके । शाकिशा इति रसेन्द्र-
चिन्तामणौ । रसः पारदः ।
“वक्रौ नि क्षिप्य विधिवत् क्षाराङ्गारेण निधमेत् ।
ज्वाला च तस्य रोद्धव्या त्रिज्वाला रसेन वा” ॥
सारः काष्ठसारः । शाकिशा रस इति रसेन्द्र-
चिन्तामणौ पाठः ।
“ततो विज्ञाय गणितं शृङ्गारं चतुर्गुणं ॥
त्रिफलाया रसे पूते तदाश्लेषः सुविधीत् ॥
न सम्यगालितं यत्तु तेनैव लिङ्गाभ्यां ॥
घ्रातं निर्वापयेत्तस्मिन् जीर्णं कथं निश्चयारसे ॥
यस्मिन् न मृतं तत्र पाथ भूयोऽपि पुनः ॥
मारुता मृतं यच्च तस्यैव मृतोऽवदत् ॥
ततः सशोथं विधिवत् पूरेत्तु हमाजने ।
लोहेनैव तथा वत्स दृमदा चतुर्गुणं ॥

अर्ह, ए, (अर्ह + अच् ।) इङ् । इति शब्दरत्नावली ॥

अर्ह, चि, (अर्ह + अच् ।) योग्य । उपयुक्त । यथा,—

“तस्माद्वाही वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् सनान्धवान्” । इति श्रीमगवद्गीता ।

अर्हणा, स्त्री, (अर्ह + युच् + टाप् ।) पूजा । इत्यमरः ॥ (“अर्हणांमर्हते चक्रमुनयो नयचक्षुषे” ।

इति रघुवंशे ।)

अर्हन्, [त्] ङ, (अर्ह प्रशंसाया शब्दः ।) क्षपणक । बुद्ध । इति मेदिनी ॥ शेषस्य पर्यायः । जिन २ पारगत ३ त्रिकालवित् ४ क्षीणाष्ट-कर्मा ५ परमेष्ठी ६ अघीश्वर ७ प्रभु ८ स्वयम्भू ९ भगवान् १० जगत्प्रभुः ११ तीर्थङ्करः १२ तीर्थकरः १३ जिनेश्वरः १४ वादी १५ अमयदः १६ सार्व १७ सर्वज्ञ १८ सर्वदर्शी १९ केवली २० देवाधिदेव २१ बो-धदः २२ पुरुषोत्तम २३ वीतरागात् २४ । इति हेमचन्द्रः ॥

अर्हन्, (त्) चि, (अर्ह + शब्दः ।) पूज्यः । मान्यः । इति मेदिनी ॥ स्तुतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (“यदध्यासितमर्हद्विस्तुति तीर्थं प्रचक्षते” । इति कुमारसम्भवे ।

“त्वमर्हतामयसरः स्तुतोऽसि न” ।

इति प्राकृतले ।)

अर्हन्त, ए, (अर्ह + बाङ्गलकात् भच् ।) बुद्ध । क्षपणकः । मान्ये चि । इति जटाधरः ॥ शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥

अर्हितः, चि, (अर्ह + क्त ।) पूजितः । इत्यमरः ॥ अल अ वारणपर्याप्तभूषासु (भादि-उभं-सक ।)

इति कविकल्पद्रुमः ॥ अ अलति अलते पापं गङ्गा निवारयतीत्यर्थः । पर्याप्ति सामर्थ्यं ।

“पर्याप्तान्नु यथेष्ट स्यात् दमे शक्ते निवारणे” । इति विश्वप्रकाशात् । अलति घोटको धावितु

समर्थः स्यादित्यर्थः । अलति हारो जगं भूष-यति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

अल, स्त्री, (अल + अच् ।) उष्णकण्टकगुल्फः । इति हेमचन्द्रः । विहार ऊल इति भाषा । हरिताल । इति रत्नमाणा अमरटीका च ॥

अलं, व्य, भूषणं । पर्याप्ति । वारण । निरर्थकं । शक्तिः । इति मेदिनी ॥ अत्यर्थः । यथा,— “सर्वं मे विमल वदामलमलं गोलं विजानासि चेत्” । इति लोलावती ॥

अलक, ए, स्त्री, (अलति भूषयति मुखं, अल + क्तु ।) भक्षियुतः केशः । कर्पूरादे द्योदधूर्य तस्य कुन्तलाधूर्यकुन्तला तद्धि तत्र न्यस्यते इत्यन्ते । अलति भूषयति मुखं इत्यलकः । इति भरतः ॥ कुटिलकुन्तल । इति सुभूतिः । इति सारसन्दरी ॥ तत्पर्यायः । चूर्णकुन्तल २ । इत्यमरः ।

(“कर्पोरु योग्यं नवकर्षिकार तनेषु हारा अलकेन्द्रशोक” ।

इति ऋतुसंहारे ।

“हस्ते लीलाकमलमलके बालकुन्दानुविद्ध” ।

इति मेघदूते ।)

अलक, ए, (अल + क्तु ।) अलका । क्षिप्तकुक्षुरः ।

इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

अलकनन्दा, स्त्री, (अलति पर्याप्नोति, अल + क्तु, अलका, नन्दयति इति अच् नन्दा, अलका चासौ

नन्दा चेति इति इति कर्मधारयः ।) कुमारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भारतवर्षोद्यगङ्गा । इति

शब्दमाणा ॥ “तथैवालकान्दा दक्षिणेन तु व्रज-सदनाद्गङ्गानि गिरिकूटान्यतिक्रम्य निषध-हेमकूट-

हिमकूटान्यतिरमसतरङ्गहसा लुठन्ती भारत-मपि वषे दक्षिणस्यां दिशि जवणजलधिमभि-

प्रविशति” । इति श्रीभागवतः ॥

(हिमालयादुत्पन्ना श्रीनगरस्यादूरे गङ्गाया सह मिलिता स्वनामख्याता नदी । गङ्गैव देवलोके

अलकनन्देत्युच्यते । इति महाभारते । यदुक्तं,— “देवेषु गङ्गा गन्धर्वं । प्राप्नोत्यलकनन्दताम् ।

तथैवालकनन्दामपि दक्षिणेनेति भारतं । प्रयाति सागरं भूत्वा सप्तभेदा महासुने” ॥

इति भागवतपुराणे ।)

अलकप्रभा, स्त्री, (अलका पर्याप्ता प्रभा यस्या सा) । कुबेरपुरी । इति शब्दरत्नावली ॥

अलकप्रिय, ए, (अलकान् प्रीणाति अलक + प्री + क ।) उत्तविशेषः । इति जटाधरः ॥

अलका, स्त्री, (अल + क्तु + टाप् ।) कुबेरनगरी । इत्यमरः ॥ अलकवर्षाविधिशवर्षपर्यन्तवयस्का

कन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

अलकाधिप, ए, (अलकाया अधिप, यस्मिन्तत्पुरुषः) । कुबेरः । इति जटाधरः ॥

अलकाधिपति, ए, (अलकाया अधिपति, यस्मिन्तत्पुरुषः) । कुबेरः । इति शब्दरत्नावली ॥

अलक्त, ए, (न रक्तोऽस्मात्, रस्य लवं) । उत्तनि-र्यासविशेषः । लाक्षा । जौ इति च भाषा ।

तत्पर्यायः । राक्षा २ लाक्षा ३ जतु ४ याव ५ द्रुमामय ६ । इत्यमरः ॥ रक्षा ७ । इति भरतः ।

अलक्त ८ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ जतुकं ९ यावकं १० अलक्तक ११ रक्त १२ । इति

शब्दरत्नावली ॥ पलङ्का १३ छमि १४ वर-वर्णिनी १५ । इति जटाधरः ॥ तस्य गुणादिः ।

“लाक्षा पलङ्कपाल्मनी यावो उत्तमयो जतु । लाक्षा वर्णा हिमा बल्या खिग्धा च तुवरा लघुः ॥

अनुष्णा कफपित्तासहिकाकासज्वरप्रणुत् । वणोरत्तवीसर्पक्षमिकुल्लगदापहा ॥

अलक्तको गुल्फेक्षद्विशेषाद्गङ्गानाशनः” । इति भावप्रकाशः ॥ लाक्षारसः । आलता इति

भाषा । तत्पर्यायः । अलक्तक २ जतुरस ३ राग ४ निर्मलत्वं ५ जगनी ६ जनकरी ७ सम्पदा ८ चक्रवर्तिनी ९ । अस्य गुणाः । तिक्तत्व । उष्णत्व ।

कफवातरोगघ्नरक्तोद्योगशिवः । कण्ठरोगशम-नत्व । रुचिकारित्वम् । इति राजनिर्णयः ॥

अलक्तक, ए, (अलक्त एव, अलक्त सार्धं कन् ।)

निर्मलत्वं । अलक्त । इति हलायुधो हारावली च ॥ लाक्षा । इति राजनिर्णयः ॥ (“अलक्त-काङ्गानि पदानि पादयो” । इति कुमारसम्भवे । “पादालक्तकरत्तमौक्तिकशिलसिद्धाङ्गनाङ्गते” । इति नागानन्दे ।)

अलगर्द, ए, (लगति स्पृशति, क्षिप्, लग्, अर्दयति, अर्द + अच्, अर्द, लग् चासौ अर्दयेति इति

लगर्दः, लग् सन् पीडक इत्यर्थः, निर्विधत्वात् तद्धिन् ।) अलसर्पः । अलवोडा इति केचित् ।

अलाध इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (सविषो अलयालभेदः । विलकेउटिया इति

भाषा, “तत्र सविषा कृष्णा कर्बुरा अलगर्दा इन्द्रायुधा सामुद्रिका गोचनन्दा चेति” । सुश्रुते ।)

अलगर्द, ए, (अलं गृह्यति इति गृध् + अच्, एषो-दरादित्वात् साधु ।) अलयालः । इत्यमरः ॥

केउटिया इति ख्यातः । अलवोडा इति केचित् । अलाध इति केचित् । इति भरतः ॥

अलङ्करण, स्त्री, (अलम् + क्त + भावे ल्युट् ।) भूषणः । इति शब्दरत्नावली ॥

अलङ्करिण्यु, चि, (अलम् + क्त + इष्ठाच् ।) अलङ्कार-कर्ता । भूषणशीलः । इति रघुनाथचक्रवर्त्या-

दयः ॥ तत्पर्यायः । मण्डन २ । इत्यमरः ॥ अलङ्कर्त्ता ३ । इति शब्दरत्नावली ॥* अलङ्कार-

युक्तव्यक्तिः । इति सारसन्दर्यादयः ॥ तत्पर्यायः । अलकर्त्ता २ मण्डितः ३ प्रसाधितः ४ अलङ्कृतः ५

भूषितः ६ परिष्कृतः ७ । इत्यमरः ॥ अलङ्कर्त्ता, [ष्ट्] चि, (अलम् + क्त + ष्ट्) अल-

ङ्करिण्यु । इत्यमरः ॥ अलङ्कर्मीय, चि, (अल समर्थं कर्मणो, ख ।) कार्य-कुशलः । कर्मक्षमः । इत्यमरः ॥

अलङ्कार, ए, (अलम् + क्त + भावे षन्) । भूषणः । तत्पर्यायः । आभरणं २ परिष्कारः ३ विभूषणं

४ मण्डन ५ । इत्यमरः ॥ अलङ्क्रिया ६ भूषा ७ अलङ्करणं ८ । इति शब्दरत्नावली । कलाप ९

इति जटाधरः ॥* अथालङ्कारयुक्तिः । तद्वा-रणदिनमुच्यते ।

“देवत्वनिधनिष्ठासु हस्तादिष्वपि पञ्चसु । गुरुमुक्त्वुधस्याङ्गि वस्त्रालङ्कारधारणं ॥

अग्नियेष्वपि निर्दिष्ट वस्त्रालङ्कारधारणम् । उद्वाहे राजसम्मने ब्राह्मणानाञ्च सम्मते ॥

शिरस्त्रं मुकुटं हारः कुण्डलश्चाङ्गदन्तथा । कङ्कणं बालकश्चैव मेखलाष्टाविति क्रमात् ॥

प्रधानभूषणान्येषु यथासंख्यानं निश्चयः । पद्मरागञ्च वक्ष्ये विजयो गोविदास्तथा ॥

मुक्ता वैदूर्यनीलञ्च तथा मरकतं क्रमात् । आदित्यादिदशजानां सर्वसम्पत्तिदायकाः ॥

सर्वेणापि घटना सर्वेषामुपयुज्यते । प्रधानभूषणेष्वेवमप्रधाने न निर्णयः ॥

प्रधानभूषणं प्रायः शिरसे धृमिधीयते । तस्य प्रधानभूषणत्वादित्याह ऋगुनन्दनः ॥

सुखदा मलय युद्धा दुःखदा दोग्धालिनः । अतो मयीना वक्ष्यामि लक्ष्यानि यथाक्रमम्” ॥

अथ

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥ मन्त्रविशेषाणां लक्षणानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि ॥ * ॥ काव्यालङ्कारः । स द्विविधः । शब्दालङ्कारः १ । अर्थालङ्कारश्च २ । तस्य लक्षणं । काव्यशोभाकरधर्मः । इति काव्यादर्शः ॥ वैचित्र्यमलङ्कारः इत्यलङ्कारसामान्यलक्षणं ।

अथालङ्कारनामानि

अप्रकृतिप्रयोजकः	१
अतद्गुण	२
अत्यन्तातिशयोक्तिः	३
अत्युक्ति	४
अधिक	५
अनन्वय	६
अनुकूल	७

अनुगुण	८
अनुज्ञा	९

अनुप्रास	१०
----------	----

अनुप्रासस्तु पञ्चविधः । एकस्य लक्षणोदाहरणे उक्ते ।

अपरे यथा, अन्धनुप्रास —

अन्धनुप्रास —

अन्धानुप्रास —

शाटानुप्रास —

अनुमान	११
--------	----

अन्योन्य	१२
----------	----

अप्रकृतिप्रयोजक	१३
-----------------	----

अप्रकृतप्रशसा	१४
---------------	----

अभिधाहेतु	१५
-----------	----

अर्थान्तरन्दास	१६
----------------	----

अर्थपत्ति	१७
-----------	----

अथ

वैचित्र्यश्च मङ्गोविशेषः प्रतीतिसाक्षिकः । इति काव्यप्रकाशटीकायां महेश्वरः ॥ अङ्गदादिवत् शब्दार्थप्रोभातिशयजनको रसाद्युपकारकोऽस्ति-रधर्मः । इति साहित्यदर्पणः ॥ अस्य विवरणं दण्डि काव्यप्रकाश साहित्यदर्पणालङ्कारकौस्तुभ-

तत्तल्लक्षणानि

“अप्रकृतिप्रयोजकः स्यात् सहित्वे हेतुकार्ययो” १
“सङ्गतानुगुणसङ्कीकारमाहृतदगुण” २
“अत्यन्तातिशयोक्तिस्तु कार्ये हेतुप्रशक्तिने” ३
“अत्युक्तिरदुष्यतातथ्यप्रौढार्थादिवर्णन” ४
“अधिकं पृथुणाधारादाधेयाधिकवर्णन” ५
“उपमानोपमेयत्वयदेकस्यैव वस्तुनः” ६
“अनुकूलं प्रातिपक्ष्यमनुकूलानुबन्धि चेत्” ७

“प्राक्सिद्धं सगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसन्निधे” ८
“दोषस्याभ्यर्थनानुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात्” ९

“अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैचित्र्येऽपि सरस्य यत्” १०

“अनेकस्यैकधा सान्यसङ्घादप्यनेकधा ।
एकस्य सहस्रदोषेऽप्यनुप्रास इत्येते” ॥

“उच्चार्यत्वादयदेकत्र स्थाने तालुरदादिके” ।
सादृश्यं व्यञ्जनस्यैव श्रुत्यनुप्रास उच्यते ॥
व्यञ्जनस्येदयथावस्थं सहायेन सुरेण तु ।
आवर्त्यतेऽन्ययोन्यत्वादनुप्रासः स एव तत्” ॥

“शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यभेदे तात्पर्यमात्रतः ।
शाटानुप्रास इत्युक्तः” ॥

“अनुमानस्तु विचिन्त्या ज्ञान साध्यस्य साध-
नात्” ११

“अन्योन्यं नाम यत्र स्यादुपकारः परस्पर” १२

“रूपकान्तिप्रयोजकः स्यान्निगीर्थाध्यवसानतः ।
यदापक्रुतिगर्भत्वं सैव सापङ्गवा मता” १३
“अप्रकृतप्रशसा स्यात् सा यत्र प्रकृताश्रया” १४

“अभिदेनाभिधाहेतुहेतोर्हेतुमता सह” १५

“उक्तिरर्थान्तरन्दासः स्यात् सामान्यविशेषयो” १६

“दृष्टाप्रमृष्टिकथान्यागार्थगोऽर्थापत्तिरिति ।
क्वचित् प्राकरणिकादप्राकरणिकार्थस्यापतर्न ।
क्वचित् अप्राकरणिकात् प्राकरणिकार्थस्येति द्वौ
भेदौ” १७

अथ

चन्द्रालोकोच्चयल-नीलमणि-काव्यचन्द्रिका कुल-
यानन्द सरस्वतीकरुणामरणादिग्रन्थेषु क्षेत्रे ॥ अथ
प्राराणां मध्ये ये ये प्रसिद्धास्तेषां नामलक्षणोदा-
हरणानि चन्द्रालोकाष्टानि तदतिरिक्तानि सा-
हित्यदर्पणोक्तानि च लिख्यन्ते ॥

तदुदाहरणानि

“आलिङ्गन्ति समं देव व्या प्ररास्य परास्यते” १
“चिरं रागिणि मन्त्रिणे निहिततापि न रम्यसि” २
“यास्यामीत्युदिते तन्वा वनयोऽभवदूर्मिका” ३
“त्यसि दातरि रानेन्द्र याचका कल्पशाखिनः” ४
“प्रह्लादगानि जले यत्र तत्र मान्ति न ते गुणाः” ५
“इन्दुरिवेन्दुः श्रीमानित्यादौ तदगम्य” ६
“कुपितासि यदा तन्वि निधाय करजक्षत ।
वधानं भुजप्राशम्या कण्ठमस्य दृष्टं तदा” ७

“नीलोत्पलानि दधते कटाक्षैरतिनीलता” ८
“मथ्येव जीर्णतां यातु यत्त्वयैव हत हरे ।
नर प्रत्युपकारार्थं विपत्तिमभिकाङ्क्षति” ९

“आदाय वकुलगन्धानन्धीकुर्वन् पदे पदे अमरान् ।
अयमेति मन्दमन्द कावेरीवारिपावनं पवन” १०
“उम्भीलान्मधुगन्धलूखमधुपय्याधूतधूताङ्कुरकीडव-
कोकिलकाकलीकलकणैरुद्गीर्णकण्ठवरा” ।
नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्ष-
प्राप्तप्राणसमासमागमरसोक्तासैरमी वासरा” ११

“दृष्ट्वा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृष्ट्वैव या ।
विरूपाक्षस्य जयिगीता स्तुमो वामलोचना” १२
“केश काशप्रणवकविकाश कायं प्रकटितकरम-
विनासः । चक्षुर्दग्धवराटककल्पत्यजति न चैव
काममनस्य” १३

“स्मेरराजोवगयने गयने किं निमीलिते ।
पश्य निर्जितकन्दर्पं कन्दर्पवशगं प्रिय” १४

“जानीमहेऽस्यां किल सारसाद्या विराजतेऽल-
प्रियवक्त्रचन्द्र । तत्कान्तिगणैः प्रदत्तैस्त्वदङ्गेना-
पाङ्गुता कुङ्कुमताक्षिपद्मे” १५

“त्रियामा शशिना भाति शशी भाति त्रिया-
मया” १६

“त्वत्सूक्तिषु सुधा राजन् भान्ता पश्यन्ति तां
विधौ” १७

“शुकः क्षती स हत्येषु योऽन्य शक्रान् याचते” १८

“तारुण्यविनाशः । इत्यत्र वशीकरणहेतुर्नायिका-
वशीकरणलेनोक्ता । विनाशहासयोस्तथ्यवसाय-
मूलोऽयमलङ्कारः” १९

“अनुमानव्यवहारं दुस्तरं किं महात्मनां ।
गुणवद्वत्ससर्गात् याति स्वल्पोऽपि गौरव ।
एवमालानुयङ्गेण सूत्रं शिरसि धार्यते” २०

“हारीऽयं हरिणाक्षीणा लुटति स्तनमण्डले ।
मुक्तानामप्यवस्थेयं के वयं स्मरकिङ्करा” २१

“विललापं सवाप्यगद्गदं सहजामप्यपहाय धी-
रता । अतितप्तमयोऽपि मार्धव भजते कैव कथा
प्ररीरिणा” २२

अथालङ्कारनामानि

अस्य	१८
अवच्छादकृति	१९
असङ्गति	२०
तस्य श्रीणि लक्षणानि ।	
असदर्थनिदर्शना	२१
असम्भव	२२
आवृत्तिदीपक	२३
तत् त्रिविधं । पदावृत्ति । अर्थावृत्ति । उभयावृत्ति ।	
आक्षेप	२४
अस्य श्रीणि लक्षणानि लक्ष्याणि च ।	
उल्लेख	२५
सा वस्तुहेतुफलतामतागोचरत्वेन त्रिविधा वस्तुल्लेखः । हेतुल्लेखः । फलोल्लेखः । तत्राद्या उक्तविषया अनुक्तविषया चेति द्विविधा । परे हेतुफलोल्लेखे सिद्धासिद्धविषयतया प्रत्येक द्विविधे । एवमुल्लेखा षड्विधा ।	
उत्तर	२६
उदात्त	२७
उपमा	२८
उपमेयोपमा	२९
उल्लास	३०
उल्लेख	३१
लक्षणमेवेन स द्विविधः ।	
एकावली	३२
कारकदीपकं	३३
कारणमाला	३४
सा पूर्वपूर्वपदार्थानां कारणत्ववर्णनेन एवमुत्तरोत्तरपदार्थानां कारणत्ववर्णनेन च द्विधा ।	
काव्यलिङ्गं	३५
काव्यार्थापत्ति	३६
कैतवापङ्गुति	३७
गूढोक्ति	३८
चमत्कृतप्रयोक्ति	३९
चित्र	४०

तल्लक्षणानि

“अत्यन्तं सूत्रादाधेयाद्यदाधारस्य सूत्रता” । १८	
“ताभ्या तौ यदि न स्थानामवच्छादकृतिस्तुसा” । १९	
“विरुद्धमिदं देशतः कार्यहेतोरसङ्गतिः । अन्यत्र करणीयस्य ततोऽन्यत्र कृतिश्च सा । अन्यत् कर्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकृतिश्च सा” । २०	
“अपरां बोधनं प्राङ् । क्रिययासत्सदर्थयो” । अस्यार्थः । कस्यचित् किञ्चित् क्रियाविशिष्टस्य स्वक्रियया परान् प्रति असत सतो वार्थस्य बोधनवर्णनम् । २१	
“असम्भवेत्यन्यत्तरेसम्भाव्यत्ववर्णनम्” । २२	
“त्रिविधं दीपकावृत्तौ भवेदावृत्तिदीपकम्” । २३	
“आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात् । निषेधाभास आक्षेपं बुधाः केचन मन्यते । आक्षेपोऽन्यो विधौ यक्ते निषेधे च तिरोहिते” । २४	
“सम्भावना स्युल्लेखा वस्तुहेतुफलतामता । उक्तानुक्तासदाद्यात्र सिद्धासिद्धास्यदे परे” । २५	
“विशिष्टाकृतसहितं स्याद्गूढोत्तरमुत्तरम्” । २६	
“उदात्तमृद्धिरचितं स्लाघ्यमात्योपलक्षणम्” । २७	
“उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयोः” । २८	
“पर्यायेण द्वयोस्तत्तदुपमेयोपमा मता” । २९	
“एकस्य गुणदोषाभ्यामुक्तासोऽन्यस्य तौ यदि” । ३०	
“वज्रमिर्बहुधोल्लेखादेकस्योल्लेख इत्यते । एकोनवज्रधोल्लेखोऽप्यसौ विषयमेदम्” । ३१	
“महीतमुक्तरौतार्थश्रेणीरेकावली मता” । ३२	
“क्रमिकैकगतानान्तु गुम्फा कारकदीपकम्” । ३३	
“गुम्फा कारणमाला स्यादुपमा प्रक्रान्तकारणम्” । ३४	
“समर्थनोपस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनम्” । ३५	
“कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते” । ३६	
“कैतवापङ्गुतिर्यत्तौ व्याजाद्यैर्निर्गते पदैः” । ३७	
“गूढोक्तिरन्योद्देश्या गोर्वदन्य प्रति कथ्यते” । ३८	
“चमत्कृतप्रयोक्तृत्वोन्मार्पथ्यविक्रमः” । ३९	
“पद्माद्याकारहेतुत्वे वर्णानां चित्रमुच्यते” । ४०	

तदुदाहरणानि

“मथिमाणोर्मिका तेऽद्य करे जपवटायते” । १८	
“खल्यमेवाम्बु जमते पाश्र्व प्राप्यापि सागरं । मीलन्ति यदि पद्मानि का हानिरमृतद्युते” । १९	
“विधं जलधरैः पीतं मूर्च्छिता पथिकाङ्गना । अपारिजाता वसुधा चिकीर्षन् द्या तथाकथा । गोत्रोद्धारप्रवृत्तो हि गोत्रोद्धारं पुराकरो” । २०	
“नश्वेद्राजविरोधीति क्षीण चन्द्रोदये पुनः” । २१	
“को वेद गोपशिशुकाः शैलमुत्पाटयिष्यति” । २२	
“वर्षत्यमुदमाजेय वर्षत्येषा च शर्वरी । उन्मीलन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमा । माद्यन्ति घातकान्मा माद्यन्ति च शिखावला” । २३	
“चन्द्र सन्दर्श्यात्मानमथवाप्ति प्रियासुख । नायं दूति तनेस्तापस्तस्या कालानलोपम । गच्छ गच्छसि चेतान्त तत्रैव स्याज्जनिर्मम” । २४	
“धूमस्तोमं तम शङ्के कोकोविरहलक्षण । लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाङ्गन नभः । रक्तौ तवाङ्गी मृदुलौ भुवि विक्षेपणाद्भुव । तन्मुखाभेच्छया नून पद्मैर्वैरायते शशी । मध्य कि कुचयोर्धृत्यै वज्र कनकदामनि । प्रायोऽहं तत्त्वदेनैक्यं प्राप्नु तये तपस्यति” । २५	
“यत्रासौ वेतसी पाश्र्व तत्रैयं सुतरा सरित्” । २६	
“सासौ यत्रामवद्युज्ज तव धूर्जटिनाऽर्जुन” । २७	
“हंसीव भूपते कीर्त्तिः स्वर्गदीमवगाहते” । २८	
“धर्मोऽर्थ इव पूर्णश्रीरर्थो धर्म इव त्वयि” । २९	
“अपि मा पावयेत् साध्वी स्वात्वेतीच्छति आङ्गवी । काठिन्य कुचयोर्दृष्ट वाष्कन्य पादपद्मयो । निन्दन्ति विश्वघातार तज्जाटीश्वरियोषित । तदभाय धनस्यैव यद्वाश्रयति सज्जन । लामोऽयमेव भूपाण सेवकानां न चेदवध” । ३०	
“स्त्रीभिः कामोऽर्थिभिः खदु काल शत्रुभिरिति सः । गुरुर्वचस्यर्जुनोऽय कीर्त्तौ मीमांश शरासने” । ३१	
“नेत्रे कर्णान्तिविश्रान्ते कर्णौ दोःस्तम्भशासनौ । दोःस्तम्भौ जानुपर्यन्तप्रलम्बनमनोहरौ । जानुनी रत्नमुकुराकारे तस्य महीभुज” । ३२	
“गच्छत्या गच्छति पुनः पाश्र्व पश्यति पृच्छति” । ३३	
“नयेन श्री त्रिया त्यागस्यागेन विपुल यशः । भवन्ति नरकाः पापाः पाप दारिद्र्यसम्भव । दारिद्र्यमप्रदानेन तस्माद्दानपरो भव” । ३४	
“जितोऽस्ति मन्द कन्दर्प मञ्चितोऽस्ति त्रिलोचन” । ३५	
“स जितन्वन्मुखेनेन्दु का वार्त्ता सरसीरुहा” । ३६	
“निर्यान्ति स्मरनाराचा बाणादृक्पातकैतवाव” । ३७	
“वृषापेहि परच्छेत्तादायाति क्षौत्ररक्षक” । ३८	
“अग्रे मानो गत पश्चादनुवीता प्रियेण सा” । ३९	
“मारमासुपमा चाखरुघा मारवधूतमा । मातृधूर्तमावासा सा वामा मेऽस्त मारमा” । ४०	

अथालङ्कारनामानि

भेदकातिशयोक्तिः	—	६८
भ्रान्तापङ्कतिः	—	६९
भ्रान्तिमान्	—	७०
गालादीपकः	—	७१
मिथ्याध्ववसितिः	—	७२
मीलितं	—	७३
मुद्रा	—	७४
यथासंख्यं	—	७५
यमकं	—	७६

युक्तिः	—	७७
रत्नावली	—	७८
रूपकं	—	७९
तत् द्विविधं । अमेदरूपकं । तद्रूपरूपकञ्च ।		
तच्च समन्यूनाधिक्यकथनद्वारा प्रत्येकं त्रिविधं ।		
समाभेदरूपकं । न्यूनाभेदरूपकं । अधिकाभेद-		
रूपकं । समताद्रूपरूपकं । न्यूनताद्रूपरूपकं ।		
अधिकताद्रूपरूपकं । एतेन षड्विधं ।		
रूपकातिशयोक्तिः	—	८०

ललित	—	८१
लुप्तोपमा	—	८२
सा घाटधा । वाचकलुप्ता । धर्मलुप्ता । उपमान-		
लुप्ता । धर्मवाचकलुप्ता । वाचकोपमेयलुप्ता ।		
वाचकोपमानलुप्ता । धर्मोपमानलुप्ता । धर्मो-		
पमानवाचकलुप्ता ।		

लेश	—	८३
-----	---	----

लोकोक्तिः	—	८४
वक्रोक्तिः	—	८५
विकल्पः	—	८६
विकस्वर	—	८७
विचित्र	—	८८
विधि	—	८९
विनोक्तिः	—	९०

लक्षणेभेदेन सा द्विविधा ।

विभावना	—	९१
---------	---	----

अस्या लक्षणाख्युदाहरणानि च षट् ।

विरोधः	—	९२
--------	---	----

स दशधा ।

तल्लक्षणाणि

“भेदकातिशयोक्तिः स्यात् तस्यैवान्यत्वकल्पनम्” । ६८
 “भ्रान्तापङ्कतिरन्यस्य शङ्कायां भ्रान्तिवारणे” । ६९
 “स्यात् स्मृतिभ्रान्तिसन्देहेस्तदङ्गलङ्कृतित्रयम्” । ७०
 “दीपकैकावलीयोगान्मालादीपकमुच्यते” । ७१
 “किञ्चिन्मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं मिथ्यार्थान्तरकल्पनम्” । ७२
 “मीलितं यदि सादृश्याद्देद एव न दृश्यते” । ७३
 “सूचार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः” । ७४
 “यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः” । ७५
 “सत्यर्थे पृथगर्थीया स्वरव्यञ्जनसंज्ञते” ।
 क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते” । ७६

“युक्तिः पराभिसन्धानं क्रियया मर्मगुप्तये” । ७७
 “क्रमिकाप्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं तिदुः” । ७८
 “विषयभेदताद्रूप्यरङ्गनं विषयस्य यत्” ।
 “रूपकं तत् त्रिधाधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्तिभिः” । ७९

“रूपकातिशयोक्तिः स्यात् निगीर्याध्वसानतः” ।
 अस्यार्थः । विषयसम्बन्धेन उल्लेखनं विना विषयि-
 वाचकशब्देन ग्रहणं विषयनिर्गणं तत्पूर्वकं
 विषयस्य विषयिरूपतया अध्ववसानं तस्मिन्
 सति रूपकातिशयोक्तिः” । ८०

“प्रस्तुते वर्णवाक्यार्थप्रतिविम्बस्य वर्णनम्” । ८१
 “वर्णोपमानधर्माणां लुप्तोपमावाचकस्य च ।
 एकद्वित्यनुपादानात् भिन्ना लुप्तोपमाष्टधा” । ८२

“लेशः स्यादोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनम्” । ८३

“लोकोपवादानुवृत्तिं लोकोक्तिरिति कथ्यते” । ८४
 “वक्रोक्तिः श्लेषकाकुल्यामपूर्वार्थप्रकल्पनम्” । ८५
 “विरोधे तुल्यबलयोर्विकल्पाणामुक्तिर्भूता” । ८६
 “यस्मिन् विशेषसामान्यविशेषां स विकस्वर” । ८७

“यस्मिन् विरोधसामान्यविशेषां स विकस्वर” । ८७
 “विचित्रं तत्त्वयत्नस्यैव विपरीतपक्षेच्छया” । ८८
 “सिद्धस्यैव विधानं यत्तामाहुर्विध्यलङ्कृतिः” । ८९
 “विनोक्तिः स्याद्विना किञ्चित् प्रस्तुतं हीनमुच्यते ।
 तस्यैव किञ्चिद्विना रम्यं विनोक्तिः सापि कथ्यते” । ९०

“विभावना विनापि स्यात्कारणं कार्यजन्म चेत् ।
 हेतूनामसमग्रत्वे कार्योत्पत्तिश्च सा भवति ॥
 कार्योत्पत्तिः कृतौ स्यात् सत्यपि प्रतिबन्धके ।
 अकारणात् कार्यजन्म चतुर्था स्याद्विभावना ॥
 विरुद्धात् कार्यसम्पत्तिर्दृष्टा काचिद्विभावना ।
 कार्योत्पत्तिः कारणजन्मापि दृष्टा काचिद्विभावना” । ९१

“जातिस्त्वनुभूतिर्जात्याद्यैर्गुणैः गुणादिभिस्त्रिभिः ।
 क्रियाक्रियाद्रव्याभ्यां यत् द्वयं द्वयेण वा मिथ ।
 विरुद्धमिव भासेत विरोधोऽसौ दशाह्वतिः” । ९२

“जातिस्त्वनुभूतिर्जात्याद्यैर्गुणैः गुणादिभिस्त्रिभिः ।
 क्रियाक्रियाद्रव्याभ्यां यत् द्वयं द्वयेण वा मिथ ।
 विरुद्धमिव भासेत विरोधोऽसौ दशाह्वतिः” । ९२

“जातिस्त्वनुभूतिर्जात्याद्यैर्गुणैः गुणादिभिस्त्रिभिः ।
 क्रियाक्रियाद्रव्याभ्यां यत् द्वयं द्वयेण वा मिथ ।
 विरुद्धमिव भासेत विरोधोऽसौ दशाह्वतिः” । ९२

तदुदाहरणानि

“अन्यदेवास्य गाम्भीर्यमन्यद्वैर्यं भूपतेः” । ६८
 “ताप करोति सोत्कम्पं ज्वरः किमु सखे स्मरः” । ६९
 “अयं प्रमत्तो मधुपस्त्वन्मुखं वेत्ति पङ्कजं” । ७०

“स्मरेण हृदये तस्यास्तेन त्वयि कृता स्थितिः” । ७१
 “मिथ्याध्ववसितिर्विश्या वश्येत् खञ्जं वहन्” । ७२
 “रसो गलति लाक्षायाश्चरणे सङ्गशरणे” । ७३
 “नितम्बगुर्वी तस्मिन् दृग्गुणमविपुला च सा” । ७४

“शत्रुं मिथं विपत्तिश्च जय रञ्जय मञ्जय” । ७५
 “नवपलाशपलाशवनं पुरः स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।
 मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत् स सुरभिं सुरभिं सु-

मनोमरैः” । ७६
 “त्वामालिखन्ति दृष्टान्याधनुः पौष्पं करेऽलिखत्” । ७७
 “चतुरास्यः पतिर्लक्ष्म्याः सर्वज्ञस्त्वं महीपते” । ७८

“अयं हि धूर्जटिः साक्षाद्येन दग्धा पुरः क्षयात् ।
 अयमास्ते विना शम्भुस्तार्त्तयैकं विनोचनं ॥
 शम्भुर्विन्धमवत्ययं खोक्तव्यं समदृष्टिता ।
 अस्या सुखेन्दुना लब्धे नेत्रानन्दे किमिन्दुना ॥
 साध्वीयमपरा लक्ष्मीरसुधासागरोत्थिता ।
 अयं कलङ्गिन्सन्त्राण्मुखचन्द्रोऽतिरिच्यते” । ७९

पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वमि सरन्ति सिताः शराः” । ८०

“ललितं निर्गते नीरे सेतुमेषा चिकीर्षति” । ८१
 “तडिद्वौरीन्दुतुल्यास्या कर्पूरन्ती दृष्टोन्मैम ।
 कान्त्या स्मरवधूयन्ती दृष्टा तन्वी रहो मया ॥
 यत् त्वया मेलनं तत्र जामो मे यस्य तद्वतेः ।
 तदेतत् काकतालीयमवितर्कितसम्भवम्” । ८२

“अखिलेषु विहङ्गेषु हन्त सच्छन्दचारिणः ।
 “शुकं पङ्कजवन्धने मधुराणां गिरा फलम्” । ८३
 “सहस्रं कतिचिन्मासान्मीलित्वा विनोचने” । ८४
 “सुखं मानं दिनं प्राप्तं नेह नान्दी हरान्तिके” । ८५
 “सद्यः शिरसि घापान् वा नमयन्तु महीभुजः” । ८६
 “स न जिये महान्तो हि दुर्दृशा सागरा इव” । ८७
 “नमन्ति सन्तस्त्रैलोक्यादपि जम्बुं समुद्रम्” । ८८
 “पञ्चमोदस्त्रे काले कोकिलः कोकिलोऽभवत्” । ८९
 “विद्यां हृद्यामि सा विद्या विना विनयसम्पदः ।
 विना खल्विर्विभावना राजेन्द्र भवतः समा” । ९०

“अपलाक्षारसासिक्तं रक्तं ते चरणद्वयम् ।
 अस्त्रैरतीक्ष्णकठिनैर्जगज्जयति मन्मथ ॥
 नरेन्द्रनेव ते राजन् दृश्यसि सुजङ्गमम् ।
 शङ्कादीणानिनादोऽयमुदेति महद्भुतः ॥
 श्रोताङ्गकिरणास्त्वनीं हन्त सन्तापयन्ति ता ।
 यशःपयोराशिरभूत् करकल्पतरोस्तव” । ९१

“तव विरहे मलयमरुद्वावनं शशिशोऽपि
 शोषमणिः । हृदयमनिहतमपि भिन्ने नलिनी-
 दलमपि निदाघरविरस्या ॥ सन्ततमुष्णसासङ्गा-
 द्भङ्गतरङ्गहृत्कर्मघटनाया नृपते । द्विजपत्नीनां

“तव विरहे मलयमरुद्वावनं शशिशोऽपि
 शोषमणिः । हृदयमनिहतमपि भिन्ने नलिनी-
 दलमपि निदाघरविरस्या ॥ सन्ततमुष्णसासङ्गा-
 द्भङ्गतरङ्गहृत्कर्मघटनाया नृपते । द्विजपत्नीनां

“तव विरहे मलयमरुद्वावनं शशिशोऽपि
 शोषमणिः । हृदयमनिहतमपि भिन्ने नलिनी-
 दलमपि निदाघरविरस्या ॥ सन्ततमुष्णसासङ्गा-
 द्भङ्गतरङ्गहृत्कर्मघटनाया नृपते । द्विजपत्नीनां

“तव विरहे मलयमरुद्वावनं शशिशोऽपि
 शोषमणिः । हृदयमनिहतमपि भिन्ने नलिनी-
 दलमपि निदाघरविरस्या ॥ सन्ततमुष्णसासङ्गा-
 द्भङ्गतरङ्गहृत्कर्मघटनाया नृपते । द्विजपत्नीनां

“तव विरहे मलयमरुद्वावनं शशिशोऽपि
 शोषमणिः । हृदयमनिहतमपि भिन्ने नलिनी-
 दलमपि निदाघरविरस्या ॥ सन्ततमुष्णसासङ्गा-
 द्भङ्गतरङ्गहृत्कर्मघटनाया नृपते । द्विजपत्नीनां

“तव विरहे मलयमरुद्वावनं शशिशोऽपि
 शोषमणिः । हृदयमनिहतमपि भिन्ने नलिनी-
 दलमपि निदाघरविरस्या ॥ सन्ततमुष्णसासङ्गा-
 द्भङ्गतरङ्गहृत्कर्मघटनाया नृपते । द्विजपत्नीनां

विरोधामात्र	६३
विरोधोक्ति	६४
विशेष	६५
स त्रिविध ।	

विशेषोक्तिः	६६
विषय	६७
तत् त्रिविध ।	

विषादन	६८
व्याघात	६९
स द्विविध ।	
व्याजनिन्दा	१००
व्याजस्तुति	१०१
स द्विविध ।	

व्याजोक्ति	१०२
व्यतिरेक	१०३
शुद्धापङ्क्ति	१०४
श्लेष	१०५

स च त्रिविध । प्रकृतानेकविषय १ अथप्रकृतानेकविषयः २ प्रकृताप्रकृतानेकविषय ३ ।

सदर्थनिदर्शना	१०६
सन्देह	१०७
सम	१०८
तत् त्रिविध ।	

समाधि	१०९
समाधोक्ति	११०
समुच्चय	१११
स द्विविध ।	
सम्बन्धातिशयोक्ति	११२
लक्षणभेदेन सा द्विधा ।	
सम्भावन	११३
सहोक्ति	११४
सामान्य	११५

सार	११६
सूक्ष्म	११७

लोकोक्ति	११८
स्वभावोक्ति	११९

“आभासत्व विरोधस्य विरोधामात्र इत्येते” । ६३
“विरोधोक्तिः श्लेषगुण कविनाविष्कृत यदि” । ६४
“विशेषः ख्यातमाधारं विनाप्याधेयवर्णन ।
विशेष सोऽपि यद्येक वस्तुनेकत्र वर्ण्यते ॥
किञ्चिदारम्भतोऽशक्यवस्तुन्तरक्षतिश्च सः” । ६५
“कार्याजनिर्विशेषोक्ति सति पुष्कलकारणे” । ६६
“विषय वर्ण्यते यत्र घटनागनुरूपयो ।
विरूपकार्यस्योत्पत्तिरपर विषयमत ॥
अनित्यस्याप्यवतिष्ठेत्तदित्यर्थसमुच्चमात्” । ६७
“इत्यमात्रविरोधार्थसंप्राप्तिश्च विषादन” । ६८
“स्याद्याघातोऽन्यथाकारि तथाकारि क्रियेत चेत् ।
सौकार्येण निवृद्धापि क्रियाकार्यविरोधिनः” । ६९
“निन्दाया निन्दया व्यक्तियोजनिन्देति गीयते” । १००
“उक्तियोजनानिर्निन्दानुतिभ्यानुतिनिन्दयोः” । १०१

“व्याजोक्तिरन्यहेतुतया यदाकारस्य गोपन” । १०२
“व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययो” । १०३
“शुद्धापङ्क्तिरन्यस्यारोपार्थो धर्मनिष्ठव” । १०४
“नानार्थसंश्रय श्लेषो वर्णावर्णमयाश्रय” । १०५

“विभावन सम्यक्ज्ञानां फल सुहृदनुग्रह” । १०६
“स्यात् स्मृतिभ्रान्तिसन्देहेस्तद्व्यापङ्क्तित्रय” । १०७
“सम स्याद्वर्णन यत्र द्वयोरप्यनुरूपयो ।
सारूप्यमपि कार्यस्य कारणेन सम विदु ।
विना यत्नेन तत्सिद्धिर्यदर्थं कर्तुमुद्यम” । १०८
“समाधि कार्यसौकर्यं कारणान्तरसन्निधे” । १०९
“समाधोक्तिः परिष्कर्त्ति प्रस्तुते प्रस्तुतस्य चेत्” । ११०
“बहूना युगपद्भाजा भावगुम्फा समुच्चय” ।
अह प्रथमिकाभाजमेककार्यान्वयोऽपि स” । १११
“सम्बन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पन ।
योगेऽप्ययोगसम्बन्धातिशयोक्तिरित्येते” । ११२
“सम्भावन यदीद स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये” । ११३
“सहोक्तिः सहभावश्चेद्भासते जनरञ्जनः” । ११४
“सामान्य प्रकृतस्यान्यतादात्म्य सदृशैर्गुणैः” । ११५

“उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सार इत्यभिधीयते” । ११६
“सूक्ष्म पराश्रयाभिज्ञे तरसाकृतचेष्टित” । ११७
“लोकोक्तिर्यत्र लोकोक्ते स्यादर्थान्तरगमिता” । ११८
“स्वभावोक्तिः स्वभावस्य गत्यादिस्वस्य वर्णन” । ११९

कठिना सति भवति करा सरोजकुमार
अजस्य गुरुतो जन्म निरोहस्य हतद्विष ।
पतो जागरूकस्य याथार्थ्ये वेद कस्तव । वक्ष्ये
सङ्गसङ्गेन विना हरिणघट्टय । राकाविभाव
जागिर्विषन्वालाकुलो मयेत् ॥ नयनयुगासेच
मानसरुच्यापि दुष्प्राप । रूपमिदं मदिरा
मदयति हृदय दुनोति च मे” ॥ ६२
“विनापि तन्वि हारेण वक्ष्ये तव हारिणौ” ।
“रुषापेहि परच्छेदादिति वक्ति स सूचन” । ६४
“गते सूत्र्येऽपि द्वीपस्यास्तमश्चिन्दन्ति तत्त्वग” ।
अन्तर्वहि पुर पश्चात् सर्वदिशपि सैव मे ।
त्वा पश्यता मया लब्धं कल्पलक्ष्मिनिरीक्षण” । ६५
“हृदि स्नेहलक्ष्म्यो नाभूत् स्मरदीपे ज्वलत्पि” ।
“क्षेत्रे शिरोपन्यस्तद्विषो क्वा तादृष्टमदनञ्चर ।
कीर्त्तिं प्रसूते धवलां श्यामा तव हृत्पाणिना ।
मन्त्राश्रया हि मङ्गला दृष्ट्यास्तुतेन भक्षितः” । ६६
“दीपमुदीपयेद्यथावतोवमित्राणा एव स” । ६८
“धैर्यगत् प्रीयते हन्ति तैरेव कुसुमै स्मर ।
दया चेद्भाज इति मय्यपरित्यज्य एव ते” । ६९
“विधे स निन्दो वस्ते प्रागेकमेवाहरश्चिर” ॥
“क स्वर्धुनि विवेकस्ते नयसे पापिनो दिव ।
साधु दूति पुन साधु कर्त्तव्य किमत पर ।
यन्मदर्थं विलुनासि दन्तैरपि नखैरपि” ॥ १०१
“सखि पश्य गृह्यारामपरागैरस्मि धूसरा” ॥ १०२
“श्रीला इवोन्नताः सन्तु किन्तु प्रकृतिकोमला” ॥ १०३
“नाथ सुधाशु कि तर्हि व्योमगङ्गासरोरुह” ॥ १०४
“सर्वतो माधव पायात् स यो गङ्गामदीधरत् ।
अक्षेण तन्मुख तुल्य हरिणा हतशक्तिना ।
उच्चरद्भ्रूरीकोलाहलं शुशुभे वाहिनीपति” ॥ १०५
“उदयमेव सविता पद्मेऽप्ययति त्विष” ॥ १०६
“पद्मज वा सुधाशुर्वैद्यस्माकन्तु न निर्णय” ॥ १०७
“स्नानुरूपं हत पद्महारेण कुचमण्डल ।
नीचप्रसता लक्ष्मि अलयायास्तवोचिता ।
युक्तो वारुणलामोऽय भूपतेर्वारुणार्थिनः” ॥ १०८
“उल्लिखिता च कुलटा जगामास्तश्च भानुमान्” ॥ १०९
“अयमेन्द्रीमुख पश्य रक्तसुम्बति चन्द्रमा” ॥ ११०
“नश्यन्ति पश्चात् पश्यन्ति नश्यन्ति च तव द्विष ।
न शील वयो विद्या धनश्च मदयत्यसु” ॥ १११
“सौधायानि पुरस्यास्य स्फुरन्ति विधुमण्डल ।
त्वयि दातरि राजेन्द्र स्वर्गमात्राद्रियामहे” ॥ ११२
“यदि श्रेष्ठोऽभवद्वक्ता कथिता स्युर्गुणास्तव” ॥ ११३
“दिगन्तमगमत्तस्य कीर्त्तिं प्रत्यर्थिभि सह” ॥ ११४
“मक्षिकाचितधम्मिस्तास्वारुचन्दनधर्षिताः ।
अविभावा सुख यान्ति चन्द्रिका अभिसारिका” ॥ ११५

“मधुर मधु पीयूषं तस्मात् तस्मात् कवेर्वचः” ॥ ११६
“मयि पश्यति सा केशीः सीमन्तमणिमाखण्डव” ॥ ११७
“सुजङ्ग एव जानीते भुजङ्गावरण सखे” ॥ ११८
“कुरङ्गैरन्तराङ्गाद्यैः सत्वकर्णैः समीक्ष्यते” ॥ ११९

अथालङ्कारनामानि

स्मृतिमान्	१२०
हेतु	१२१
स द्विविध ।	
हेत्वपङ्क्ति	१२२

तल्लक्षणानि

“स्यात् स्मृतिमान्ति सन्देहे तदङ्गानङ्गुतित्रय” ॥१२०॥
 “हेतोर्हेतुमता सार्द्धवर्णनं हेतुरुच्यते ।
 हेतुर्हेतुमतोरेकवर्णनं हेतुरुच्यते” ॥१२१॥
 “शुद्धापङ्क्तिरन्यस्यारोपार्थो धर्मनिष्कव ।
 स एव युक्तिपूर्वश्चेदुच्यते हेत्वपङ्क्ति” ॥१२२॥

तदुदाहरणानि

“पङ्कज पश्यतः कान्ता मुख मे गाहते मन” ॥१२०॥
 “असावुदेति शीताशुर्मान्च्छेदाय सुभवा ॥
 लक्ष्मीविणासो विदुषा कटाक्षावेष्टप्रभो” ॥१२१॥
 “नेन्दुस्तीक्ष्णो न निश्चर्कं सिन्धोरौर्वोऽयमुत्थितः” ॥
 १२२

अलङ्कारिया, स्त्री, (अलम् + क + भावे श्) । भू-
 धितकरण । तत्पर्याय । भूषा २ । इत्यमर ॥
 अलङ्कृत, त्रि, (अलम् + क + कर्मणि क्त्वा) । अल-
 ङ्कारशुक्त । तत्पर्याय । भूषित २ प्रसाधित ३
 परिकृत ४ मण्डित ५ । इत्यमर ॥
 (“अलङ्कृत जनाकीर्णं विविश्वारणावतम्” ।
 इति महाभारते ।)
 अलङ्कार, पुं, (अलम् + कृ + क्त्वा) । मण्डयबद्ध-
 जलधरपात्रं । जाला इति ख्यात । तत्पर्याय ।
 अलिङ्कार २ मणिकं ३ । इत्यमरटीकाया भरत ॥
 अलति, पु, (अल + बाहुलकात् अतिच्) । गीत-
 विशेष । इत्यगादिकोष ॥
 अलन्ध्रम्, पु, (अलमन्थ्यं धूमः) । धूमसमूहः ।
 इति जटाधर ॥
 अलम्, व्य, भूषण । पूर्णता । सामर्थ्यं । निषेध ।
 इत्यमर ॥ निरर्थक । इति भरत ॥
 अलम्बुध, पु, (अल पुष्पाति, पुष्प + क, एषोदरा-
 दित्वात् पस्य व ।) प्रहस्त । वमन । राक्षस-
 विशेष ॥ इति मेदिनी । (कुरुक्षेत्रयुद्धे कौरवाणां
 सहाय खनामख्यातो राक्षसः ।
 “सात्यकिश्चापि सक्रुद्धो राक्षस क्रूरमाह्वये ।
 अलम्बुध शरैर्घोरैर्विस्थाध बलिना बली” ॥
 इति महाभारते ।)
 अलम्बुधा, स्त्री, (अल पुष्पाति, पुष्प + क, पस्य व,
 ततः स्त्रिया टाप्) । मुखरी । खर्गवैश्याभेदः ।
 इति मेदिनी ॥
 (“अलम्बुधा मिश्रकेशी एण्डरीका तिजोत्तमा ।
 सुरूपा लक्षणा क्षेमा तथा रम्भा मनोरमा” ॥
 इति महाभारते ।) अन्यप्रवेशवारणार्थदत्तरे-
 खादि । लज्जालुभेदः । तत्पर्याय । खरत्वक् २
 भेद ३ गजा ४ । अस्या गुणाः । लघुत्व । खादुत्व ।
 क्षमिपित्तकफनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥
 (भावप्रकाशश्च ॥
 “अलम्बुधा गोक्षुरक त्रिफला नागरा मृता ।
 यथोत्तर भागद्वया श्यामाचूर्णन्तु तत्सम ॥
 पिवेन्मस्तुरातक्रकाङ्गिकोष्णोदकेन वा ।
 भीत जयत्यामवात सशोथ वातशोणितं ॥
 त्रिकजानूरुसन्धिस्य क्षरारोचकनाशन ।
 पथ्याक्षधान्यस्त्रिफला भागद्वयाव क्रम” ॥*॥
 अलम्बुधा चूर्णम् ॥*॥ इति वैद्यकचक्रपाणि-
 सग्रह ॥
 “अलम्बुधा गोक्षुरक मूल वरुणकस्य च ।
 गुडूची नागरश्चेति समभागानि कारयेत् ॥

काङ्क्षिकेन तु तत्प्रेयं विडाणपदमात्रक ।
 धामवाते प्रवृद्धे च योगोऽयममृतोपम ॥*॥
 अपराजन्मुषाय चूर्णम् ॥*॥ इति च भावप्रकाशे ॥
 अलर्कः, पु, (अलमर्कतेऽर्थ्यते वा, अर्क + अच्, अर्च
 + घञ् वा ।) क्षिप्तकुङ्कुर । (“अलर्कं विष-
 मिव सर्वतः प्रसृतम्” । इति उत्तरचरिते ।)
 श्वेतार्कवृक्ष । शादा आकन्द इति भाषा ।
 (अस्य पर्यायान्तरं गुणान्तरञ्च यथा—
 “अलर्को गुणरूपः स्यान्मन्दारो वसुकोपि च ।
 श्वेतपुष्प सदापुष्प सवासां प्रतापस ॥
 रक्तोऽपरोऽर्कनामा स्यादर्कपर्णो विकीरण ।
 रक्तपुष्पः शुक्लफलस्तथास्फोट प्रकीर्तितः ॥
 अर्कद्वयं सर वातकुलकण्डूविषव्रणान् ।
 निहन्ति जीह्वगुल्माशः श्लेष्मोदरशूलवृक्किमीन् ॥
 अलर्ककुसुमं दृढं लघुदीपनपाचन ।
 अरोचकप्रसेकाशः कासश्वासनिवारणम्” ॥
 इति भावप्रकाश ॥
 “दुष्टकर्मसंस्पर्शा कण्डूक्षेदान्वितान्तरा” ।
 अङ्गुल्योऽलस मित्याङ्ग ॥ इति वामट ॥
 तत्पर्याय । प्रतापसः २ राजार्कः ३ गणरूपी ४ ।
 इति रत्नमाणामरौ ॥ शूकराकाराष्टपादतीक्ष्ण-
 दन्तसूयाकृतिर्लोमजन्तुविशेषः । दशनामासुरो
 भृगुशापात् अयं जन्तुर्भूत्वा कर्णस्थोऽरु मित्त्वा
 परशुरामदृष्टिपातात् शापमुक्तः पूर्वरूपो बभूव ।
 इति महाभारते राजधर्म ॥
 (“ददर्श रामस्त चापि क्षमि शूकरसन्निभं ।
 अष्टपाद तीक्ष्णदंष्ट्रं सूचीमिरिव सद्यत ॥
 रोमभिः सनिखडाङ्गमणकं नाम नामत ।
 सोऽब्रवीदहमासं प्राग्दंष्ट्रो नाम महासुर ।
 पुरा देवयुगे तात । भृगोस्तुल्यवया इव ।
 सोऽहं भृगो सुदयिता भार्यामपहरं बलात् ॥
 महर्षेरभिप्रायेण क्षमिभूतोऽपत सुवि” ।
 खनामख्यातो नृपतिः ।
 “श्रेष्ठं श्रेणकपोतोऽयं समास पक्षिणो ददौ ।
 अलर्कश्चक्षुषी दत्त्वा जगाम गतिमुत्तमाम्” ॥
 इति रामायणे । खनामख्यात काशिराजः, स हि
 वत्सराजस्य पुत्रः सन्नतेक्ष पिता, यथा हरिवंशे,—
 “वत्सपुत्रस्वर्णकस्तु सन्नतिस्तस्य चात्मजः ।
 अलर्कः काशिराजस्तु ब्रह्मण्य सत्यसङ्करः ॥
 यष्टिं वर्षसहस्राणि यष्टिं वर्षशतानि च ।
 तस्यासीत् सुसहद्रान्य रूपयौवनशालिनः” ।)
 अलले, व्य, पिशाचभाषाया सम्बोधनं । तत्पर्यायः ।
 अले २ अलेले ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

अलवाल, स्त्री, (अलमालाति, ला + क, ततो गञ्-
 समास ।) अलवाल । वृक्षमूले जलधारणार्थ-
 कृतानि । चारमादा इति ख्यात । इत्यमर-
 टीकाया भरतादयः ॥
 अलवालक, स्त्री, (अलवाल एव, अलवाल + स्तार्थे
 कन् ।) अलवाल । इति शब्दरत्नावली ॥
 अलसः, त्रि, (न लसति व्याप्रियते, लस + अच् ।)
 अलस्युक्त । अलस्या इति भाषा । तत्पर्याय ।
 मन्द २ तुन्दपरिमृज ३ अलस्य ४ शीतक ५
 अनुष्ण ६ । इत्यमरः ॥ शीतल ७ कुण्ड ८ सुख-
 निरोद्धक ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्रिया-
 मन्द । क्रियाजड । अवश्यकर्तव्येषु अप्रवृत्ति-
 शील । “अव्यवसायिनमलसं देवपर साहसाच्च
 परिहीन । प्रमदेव वृद्धपतिं नेच्छत्युपमृष्टोतुं
 लक्ष्मी” । इति हितोपदेशे ।)
 अलसः, पु, (लस + अच्, ततो गञ्समासः ।) वृक्ष-
 विशेष । पादरोगभेदः । इति मेदिनी ॥ पाँकुइ
 इति भाषा । तस्य निदानरूपे ।
 “क्षिन्नाङ्गुल्यन्तरौ पादौ कण्डूदाहरणान्वितौ ।
 दुष्टकर्मसंस्पर्शादलसं तं विभावयेत्” ॥
 अलस कादर्ह इति लोके । अथ तस्य चिकित्सा ।
 “पादौ सित्कारनालेन लेपनं त्वलसे हित ।
 पटोलकुण्टीनिम्बरोचनामरिचैस्त्रिलैः ॥
 क्षुद्राखरससिद्धेन कटुतेलेन लेपयेत् ।
 ततः कासीसकुण्टीतिक्ष्णचूर्णैर्विचूर्णयेत्” ॥
 अवधूलयेत् ।
 “करञ्जबीज रजनी कासीस पद्मक मधु ।
 रोचना हरितालञ्च लेपोऽयमलसे हित” ॥
 इति भावप्रकाशः । (“दुष्टकर्मसंस्पर्शा कण्डू-
 क्षेदान्वितान्तरा । अङ्गुल्योऽलसमित्याङ्ग” ॥
 इति वामट ॥)
 अलसकः, पु, (न लसति अनेन, लस + करणे वुन् ।)
 उदररोगविशेषः । इति माधवकरः ॥ तस्य रूपं ।
 “कुक्षिरान्द्वयेऽप्यर्थे प्रतापेत् परिष्कृजति ।
 निरुद्धो मारुतश्चैव कुक्षानुपरि धावति ॥
 वातवर्षोऽनिरुद्धाश्च यस्याद्यर्थं भवेदपि ।
 तस्यालसकमाचष्टे दृष्टोद्धारौ तु यस्य च” ॥
 तन्तान्तरैः ।
 “प्रयाति नोर्द्धं नाधस्तादाहारो न च पश्यते ।
 आमाशयेऽलसीभूतक्षेन सोऽलसकः स्मृतः” ॥
 अस्य लक्षणं चिकित्सा च अजीर्णशब्दे द्रष्टव्या ॥
 (अलसकमुपदेक्ष्याम । दुर्बलस्याप्याभेनऽङ्गुल्यो
 वातमूत्रपुरीषवैषविधारिणः स्थिरगुदबद्धरुद्ध-

शीतशुष्काग्नेविनस्तद्वपानमनिजप्रपीडितं स्ने-
श्रद्धा च विवद्वमार्गमितिमात्रप्रलीनमलसत्वात्
वह्निमुखी भवति । ततश्चर्चतीसारवर्णान्याम-
प्रदोषलिङ्गाभ्यभिदृश्यति अतिमात्राभिः । अति-
मात्रप्रदुष्टाश्च दोषाः प्रदुष्टामशुद्धमार्गास्तिर्यगा-
गच्छन्तः कदाचित् केवलमेवास्य शरीरं दग्धवत्
स्तम्भयन्ति । ततस्तमलसकमसाध्यं भवते ।

विरुद्धाध्यशनाजीर्णाश्रनशीलिन एनरेव दोष-
मामविषमिषाचक्षते भिषजो विषसदृशलिङ्ग-
त्वात् । तत्परमसाध्यमाशुकारित्वात् विरुद्धोप-
क्रमत्वाच्चेति । तत्र साध्यमाम प्रदुष्टमलसोभूत-
मुखेक्षयेत् । पाययित्वा सजवणमुष्णवारि । ततः
खेदगवर्तिप्रयिघ्नाभ्यामुपाचरेदुपवासयेच्चैनम् ।
इति चरकः ॥

अलसा, स्त्री, (लस + अच्, ततो नञ्समास,
स्त्रिया टाप् ।) हसपदीलता । इति मेदिनी ॥
हसपदीशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥

अलसेच्छा, स्त्री, (अलसे ईच्छते यस्या सा ।) स्त्री-
विशेषः । सा अलसदृष्टियुक्ता । इति हेमचन्द्रः ॥
अलच्छा, स्त्री, (लच्छामनुभाषकं सचिह्नं, विरोध-
नञ्, नञ्समासः ।) दुर्लच्छा । मन्दचिह्नः ।
("आधारात् धनमद्ययमाचारो हन्यलच्छाम्")
इति मनुः । तद्विशिष्टे चिह्ने ॥

अलक्ष्मी, स्त्री, (न लक्ष्मी, नञ्च विरोधे ।) नरक-
देवता । तत्पर्यायः । निवृत्तिः २ । इत्यमरः ॥
कालकर्णी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ काल-
कर्णिका ४ । इति जटाधरः ॥ ज्येष्ठादेवो ५
इति पाद्मोत्तरखण्डः । तस्या विवरणं ज्येष्ठाशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥ * दीपान्वितामावास्याया तस्या पूजा-
विधिर्यथा । तत्र प्रदोषे आदौ आचारादलक्ष्मी-
पूजनं । इत्याचार्यचूडामणिप्रभृतयः ॥ गोमय-
पुत्तलिका निर्माय वामहस्तेन कृष्णपुष्पं गृहीत्वा
ध्यायेत् ।

"अलक्ष्मीं कृष्णवर्णां द्विभुजां कृष्णवस्त्रपरीधानां
लौहाभरणभूषितां शर्कराचन्दनचर्चितां गृह-
सम्भारार्जनीहस्ता गर्दभास्त्रा कलहप्रिया" । इति
ध्यात्वा विसुखेन "ॐ अलक्ष्मी नमः" इत्यनेन
निर्माल्येन कृष्णपुष्पेण संपूज्य प्रणमेत् ।

"(ॐ) अलक्ष्मीस्त्व कुरुपासि कुत्सितस्थानवासिनी ।
सुखरात्रौ मया दत्ता गृह्य पूजाश्च शान्धर्वती ॥
वरिद्राकलहप्रिये देवि । त्वं धननाशिनी ।
याहि शत्रोर्महे नित्यं स्थिरा तत्र भविष्यसि ॥
यदि त्वं मे महाभागे प्रीता भवसि खर्वदा ।
पुत्रबन्धुकलत्रेषु कदाचिद्भागमिष्यसि ॥
गच्छ त्वं मन्दिरं शत्रोर्महेतीत्वा चाशुभं मम ।
मदाश्रयं परित्यज्य स्थिरा तत्र भविष्यसि" ॥
ततः शूर्पवागेन स्त्रीमात्रं तां विवृजेत् ।
इति छत्रचक्रिका ॥ * किञ्च,—

"एव गते निशीथे तु नारी च सख्यहाङ्गनात् ।
अलक्ष्मीश्च वह्निष्कार्या अमन्त्रश्च यथाविधि" ॥
इति छत्रतत्त्वावधृतब्रह्मपुराणः ॥ *
"एव गते निशीथे तु जने निद्रार्जलोचने ।

तावन्नगरनारीमि शूर्पवह्निश्चिमवादनैः ॥

निष्काश्यते प्रहृष्टाभिरलक्ष्मी सख्यहाङ्गनात्" ॥
इति निवृत्तयसिन्धौ मदनरत्नसूत्रमविष्यपुराणः ॥

अलातं, स्त्री, (ला + त्, नञ्समासः ।) अङ्गारः ।
इत्यमरः ॥ (अर्द्धदग्धकाष्ठः ।

"कुरुतेऽस्मिन्नमोघेऽपि निर्व्वाणालातलाघवम्" ।
इति कुमारसम्भवे ॥)

अलावुः, पुं, स्त्री, (न लम्बते, न + लवि ऊर्ध्वित् नलो-
पश्च लङिः ।) लाताविशेषः । तत्फलश्च । लाउ इति
ख्याता । तत्पर्यायः । तुम्ब २ तुम्बकः ३ तुम्बा ४
तुम्बी ५ पिङ्गफला ६ महाफला ७ आलावु ८
एलावु ९ लावु १० लावुका ११ । इत्यमरः
तट्टीकां च ॥ तुम्बिका १२ तुम्बि १३ अलावुः १४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः ।

"अलावु कथिता तुम्बी द्विधा दीर्घा च वर्तुणा
मिष्ट तुम्बीफलं हृद्य पित्तश्लेष्मापहं गुरु ॥
उष्ण रुचिकरं प्रोक्तं घातुपुष्टिविवर्द्धनम्" ।

इति भावप्रकाशः । मेदकत्व कफकारित्व । गुरु-
पाकित्व । हिमत्वं । पित्तनाशित्वश्च । तन्नाडी-
गुणा । गुरुत्वं । मधुरत्व । मलमेदकत्वं । वात-
श्लेष्मकारित्व । रुक्षत्व । शीतलत्व । पित्त-
नाशित्वश्च । इति राजवल्लभः ॥

("वर्षाभेदीन्यलावूनि रुक्षशीतगुरुणि च" ।

इति चरकश्च ।

"अलावुभिर्ममिदृक्ता तु रुक्षागुर्व्यतिशीतला" ।

इति च सुश्रुतः ॥)

अलार, स्त्री, (अलार्द्यते, षट् + यङ्लुक् + अच् रस्य
लः ।) कवाटं । इति शब्दरत्नावली ॥

अलि, पुं, स्त्री, (अलति दृष्टे समर्थो भवति यः, स,
अल + इन् ।) अमरः ।

("अलिपङ्क्तिरनेकशस्त्रया,
गुणकृत्ये धनुषो नियोजिता" ।

इति कुमारसम्भवे ।

"अनुगतमलितन्दैर्गण्डमितीर्विहाय" ।

इति रघुवंशे ।) लक्षिकः । इत्यमरः ॥ काकः ।
कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥ मदिरा । इति
मेदिनी ॥ (लक्षिकराशिः ।)

अलिक, स्त्री, (अल्यते मूष्यते, अल + कर्मणि
इकन् ।) अलाटं । इत्यमरः ॥

अलिकुलसङ्गुलः, पुं, (अलिकुलेन सङ्गुलं ध्याय,
लटोयातत्पुरुषः ।) कुलकलच्छ । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अलिगर्जः, पुं, (अलिरिव लक्षिक इव गृध्रोति, गृध्
+ अच् ।) जलसर्पः । आलाघ इति ख्यातः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

अलिजिह्वा, स्त्री, (अलिरिव क्षुद्रा जिह्वा, ।) जिह्वो-
परि क्षुद्रजिह्वा । आलजिव इति ख्याता । इति
शब्दरत्नावली ॥

अलिजिह्विका, स्त्री, (अलिजिह्वा एव स्वार्थे कन्,
टाप् ।) अलिजिह्वा । इति शब्दरत्नावली ॥

अलिङ्गरः, पुं, (अल + इन्, अलि सामर्थ्यं जरयति
जृगाति वा, अलि + जृ + अच्, एघोदरादित्वात्

साधु ।) गृहादिनिर्मितजलाधारविशेषः । जल-
इति ख्यातः । इत्यमरः ॥

("उदकान्तमुपनीय मत्स्यं वैवस्वतो मनु ।

अलिङ्गरे प्राक्षिपत्त चन्द्रांशुसदृशप्रभम्" ॥

इति महाभारते ।)

अलिदूर्वा, स्त्री, (अलिरिवाकारेण दूर्वा ।) माला-
दूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलिन्द, पुं, (अलते मूष्यते, अल + कर्मणि
नाडलकात् किन्दच् ।) वह्निद्वारसकप्रपतुरश्च
क्षत्रिमभूमिः । तत्पर्यायः । प्रघात २ प्रघातः ३
वह्निद्वारप्रकोष्ठः ४ आलिन्दः ५ । इत्यमरः ॥ गृह-
द्वारपिण्डकः । अलिन्दं नास्तीति अलन् इदं
कृत्वादि । यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेवेति माघः ।
स्वार्थे यो अलिन्दो दीर्घादिरपि ।

"गृहेकदेशे अलिन्दः प्रघातः प्रघातस्तथा" ।

इत्यमरदत्तः । अथ पिण्डक आलिन्द इति ऋतुः ।

इह तूमयमेव ज्ञेयादिति साङ्गः ।

इत्यमरटीकाया भरतः ॥ अथवा ।

"प्रघातप्रघातानिन्द्रा द्वारवाह्यप्रकोष्ठके ।

गृहाभ्यन्तरशय्यार्थपिण्डिकायामपि त्रयः ।

आलिन्दः स्यादलिन्दोऽपि स्यादलिन्दक इतिपि" ।

इति शब्दरत्नावली ॥

("शुक्राङ्गनीलोपलनिर्मितानां

लिप्तेषु भासा गृहदेहलोनां ।

यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव

सुगधाङ्गना गोमयगोमुखानि" ॥

इति माघः ।)

अलिपकः, पुं, स्त्री, (कुत्सितवर्णेन लिप्यते, लिप +
नाडलकात् कर्मणि लुन् ।) अमरः । कोकिलः ।
कुक्कुरः । इति मेदिनी ॥ (लक्षिकः ।)

अलिपत्रिका, स्त्री, (अलिर्लक्षिक इव पत्रमस्याः,
कपि अत इत्त्वम् ।) लक्षिकास्थानुपः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अलिपर्यो, स्त्री, (अलिरिव पर्ययस्याः, ङीप् ।)
लक्षिकाशीलच्छः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलिप्रिय, स्त्री, (अलीना प्रिया बन्धितपुरुषः ।)
रत्नोत्पलः । रत्नपत्रः । इति त्रिकाङ्गशेषः ॥

अलिप्रिया, स्त्री, (अलीना प्रिया, बन्धितपुरुषः ।)
पाटलाच्छः । इति रत्नमाला ॥

अलिमकः, पुं, (अलिरिव मक्कते, मक्क + अच्,
एघोदरादित्वात्कलोपः ।) मेकः । कोकिलः ।
अमरः । पद्मकेशरः । मधुकलच्छः । इति मेदिनी ॥

अलिमोदा, स्त्री, (अलीन् मोदयति मुद + लिच्
+ अच् ।) गणिकारीलच्छः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलिम्बकः, पुं, (न + लिपि + लुन्) पद्मकेशरः ।
मेकः । अमरः । कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥
(कुक्कुरः । मधुकलच्छः ।)

अलिवाहिनी, स्त्री, (अलि वाहयति गन्धेन, वह्
+ लिच् + लिनि + ङीप् ।) केविकापुष्पः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अली, [नृ] पुं, (अल लक्षिकपुष्पकलच्छक विष-
तेऽस्य इति ।) अमरः ।

अलो

("मलिनमालिनि माधवयोषिताम्")।

इति माध.।) दक्षिणः। इति मेदिनी॥

अलीकं, स्त्री, (अल + ईकन्।) अप्रिय। ("तद्यथा स महाराजो नालीकमधिगच्छति"। इति रामायणे।) मिथ्या। इत्यमरः॥ ("आतेऽलीकनिमीलिते नयनयो"। इति अमरप्रतके।) स्वर्गः। इति मेदिनी॥ कणाटं। इति हेमचन्द्रः॥

अलीकं, चि, (अल + ईकन्।) मिथ्या। अप्रियं। अल्पः। इति शब्दरत्नावली॥

अलीकमत्य, पुं, अङ्गारखिन्नतिलतैलभृष्टमाधपिष्टं। तत्र प्रमाणं राजनिर्घण्टे यथा।

"माधपिष्टिकया लिङ्गागवल्लीदलेर्महत्।

तत्तु संखेदेयुक्त्या स्यात्यामङ्गारकोपरि॥

ततो भिष्काशित खण्ड तिलतैलेन भर्जयेत्।

अलीकमत्य उक्तोऽय प्रकार पाकपण्डितैः॥

तं रन्ताकमटिप्रेण वास्तुकेन च भक्षयेत्॥"

अलुः, स्त्री, (अल + उन्।) अलुः। क्षुद्रकलसी। इत्यमरटीकाया रमानाथ॥

अलुव, चि, (लुम + क्त, नञ्समासः।) लोम-रहितः। यथा मनुः।

"एकोऽलुवः साक्षी स्यात् वङ्गः श्रुत्योऽपि न क्षियः। स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वात् दोषैश्चान्येऽपि ये रताः॥

"एकोऽलुवस्तु साक्षी स्यादिति कुल्लूकमट्टवृत्तपाठः॥" इति व्यवहारतत्त्वं॥

("अलुवै स्त्रिभै प्रबुद्धैश्चामात्यै परिरुतः"।

इति कादम्बरी।)

अलो, अ, पिशाचभाषया सम्बोधन। इति शब्द-रत्नावली॥

अलेले, अ, पिशाचभाषया सम्बोधनं। इति शब्द-रत्नावली॥

अलोमः, पुं, (न लोम, अभावे नञ्।) लोभाभावः। यथा,—

"इत्याध्ययनदानानि तप सत्य धृतिः क्षमा।

अलोम इति मार्गोऽय धर्मेष्वाष्टविधः स्मृतः॥

इति महाभारतं॥

अलोमी, [न्] चि, (लोमोऽस्य इति लोमी, न लोमी इति नञ्समासः।) लोमशून्यवृत्तिः। नास्ति लोमो यस्य इति वङ्गब्रीहिसमासादिन-प्रत्ययनिष्पन्नः॥

अलोहितं, स्त्री, (न लोहित, नास्ति लोहित यस्मात् इति वा।) रक्तपद्मं। इति रत्नमाला॥

अलौकिकः, चि, (लौके विदितः, लौक + ठक् ततो नञ्समासः।) लौकिकप्रत्यक्षाविषय। असा, तुषिकः। लोकातीतः। यथा,—

"अलौकिकत्वादमरः स्वकोषे

न यानि नामानि समुल्लिखेत्।

विशोक तैरप्यधुना प्रचार-

मयं प्रयत्नः पुरुषोत्तमस्य॥"

इति त्रिकाश्रयधितोयश्लोकः॥

("उपसंहार विशात्मद्रदोरूपमलौकिकम्"।

इति भागवतपुराणम्॥)

अल्पा

अल्पं, चि, (अल् + प।) किञ्चित्। तत्पर्यायः। ईषत् २ मगाक् २ स्तोत्रं ४।

("अल्पोऽप्येवं महान् वापि विक्रयस्तावदेव सः"। इति मनुः।) खुल्लकं ५ अल्लणं ६ दम् ७ क्षणं ८ तनुः ९ तनुः १० वृटिः ११ वृटि १२ मात्रा १३

शवः १४ लेण १५ कणः १६ कणी १७ कणिका १८ अणुः १९ सूक्ष्म २०। इत्यमरः॥ क्षुल्लं २१

क्षुल्लकं २२ खुल्ल २३ कणा २४। इति शब्दरत्नावली। (अतिसामान्यः।

"अल्पस्य हेतोर्वज्रं हातुमिच्छन् विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम्"।

इति रघुवंशे। सन्दिपतं। अदीर्घं।

"अनन्तापारं किल शब्दशस्त्रं, स्वल्पं तथायुर्नृवच विद्मः"।

इति पञ्चतन्त्रम्॥)

अल्पकः, पु, (अल्प एव, अल्प + स्थाय कन्।) यवासवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्य गुणः॥

"यासः स्यादुः सरस्तिक्षुल्लवः शीतलो जघु। कपमेदोमदभ्रान्तिपित्ताक्ष्णुकासजित्॥

दृष्ट्याविसर्पवाताखवमिष्वरहर स्मृतः। यवासस्य गुणैस्तुल्या बुधैरुक्ता दुराजमा॥"

इति भावप्रकाशः॥) (स्वल्पपरिमितः। किञ्चित्।

"यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः। तदात्वे चाल्पिकां पीडां तदा सन्धि समाश्रयेत्"।

इति मनुः॥)

अल्पकेशी, स्त्री, (अल्पः केश इव पत्रमस्याः सा।) भूतकेशीरुक्षः। इति रत्नमाला॥

अल्पगन्धः, स्त्री (अल्पो गन्धो यस्य तत्।) रक्तकैरवः। इति रत्नमाला॥

अल्पतनुः, चि, (अल्पा क्षुद्रापरिमाणा तनुर्यस्य।) खर्वः। दुर्बलः। अल्पास्थियुक्तः। क्षुद्रदेहवान् तत्पर्यायः। एभिः २। इत्यमरः॥

अल्पपत्रः, पु, (अल्पं पत्रं यस्य सः।) क्षुद्रपत्रतुलसी। इति रत्नमाला॥

अल्पपद्मः, स्त्री, (अल्पमसम्पूर्णं पद्मं।) रक्तपद्मं। इति रत्नमाला॥

अल्पप्रमाणकः, पु, (अल्प प्रमाणमस्य, वा कन्।) चेलानं। इति रत्नमाला॥ चेलो चेलान्तरभूज इति ख्यातः। खरभूज इति केचित्।

अल्पमारिषः, पु, (अल्प क्षुद्र मारिष नटिया इति ख्यातः शाकः, कर्मधारयः।) शाकविशेषः। क्षुद्रनटिया इति ख्यातः। तत्पर्यायः तण्डुलीयः २।

इत्यमरः॥) (तण्डुलीयशब्देऽस्य गुणा ज्ञेयाः।) अल्पसरः, [स्] स्त्री, (अल्प क्षुद्र सरः, कर्मधारयः।) क्षुद्रसरोवरः। डोवा गेडे इति भाषा। तत्पर्यायः। वेश्मन्तः २ पल्लवः ३। इत्यमरः॥

अल्पायुः, [स्] पु, (अल्पं संचितं आयुर्जीवनकालो यस्य सः।) क्षणः। इति त्रिकाश्रयधितः॥ अचिरजीविते चि॥ (अदीर्घजीवी।

"दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः। दुःखमागी च सतत व्याधितोऽल्पायुरेव च"।

इति मनुः॥)

अव

अल्पिष्ठः, चि, (अतिशयेन अल्पः, अल्प + इष्ठन्।) अत्यल्पः। इत्यमरः॥ [अत्यल्पः। इत्यमरः॥

अल्पीयः, [स्] (अतिशयेन अल्पः, अल्प ईयसुन्।) अल्लः, पु, (अल् + क।)

अल्ला, स्त्री, (अल + क, स्त्रिया टाप्।) } परमेश्वरः।

एतन्नाम्ना यवना उपासन्ते। यथा। "ॐ अल्ला इल्ले मित्रावरुणो दिव्यानि धत्ते। इल्ले वरुणो राजा पुनर्ददु। हयामि मित्रो इल्ला इल्लेति इल्ला इल्ला वरुणो मित्रो तेजकामा। होवारमिन्नो होवारमिन्नो माहासुरिन्द्राः। अल्लो ज्येष्ठं अल्ल परमं पूर्णं ब्रह्माणमल्ला अल्लोरसर महमदरक वरस्य अल्लो अल्ला आदल्लावुकमेकक। अल्ला वुक। निखातकं। अल्लो यज्ञेन ऊतऊतव अल्ला सूर्यचन्द्रसर्व्वनन्दना अल्लो ऋषीणा स-

दिव्या इन्द्राय पूर्वं मायापरमन्त अन्तरिक्षा। अल्लो पृथिव्या अन्तरिक्ष विश्वरूपं दिव्यानि धत्ते इल्ले वरुणो राजा पुनर्ददु। इल्लाकवर इल्ला-

कवर इल्लेति इल्ला इल्ला इल्ला अनादि-स्वरूपा अथर्व्वणी शाखा ऋं ऋीं जनान् पशुन् सिद्धान् जलचरान् अदृष्टं कुरु कुरु फट्। असुर-

संहारिणीं ऊं अल्लो रसरमहमदरक वरस्य अल्लो अल्ला इल्लेति इल्लेति॥" इत्याथर्व्वणसूक्तः।

अल्ला, स्त्री, (अल्यते इत्यल्, क्षिप्, अले भूषायै नाति गृह्णाति, ला + क।) नाथोक्तौ माता। इति वोपदेवः॥ (अथर्व्ववेदे अल्लास्त्रियादि-

ख्यातो यवनोपास्य परमेश्वरः।)

अव रक्षणे। (यथायथ सक-अकं-च, भादि-पर-सेट्।) गतौ। कान्तौ। स्पृहायामिति यावत्। प्रीतौ। हतौ। द्युतौ। शोभायामिति यावत्। श्रुतौ। आकर्षणे इति यावत्। प्राप्तौ। ज्ञेये। आलिङ्गने इति यावत्। अर्थने। याचना-

यामिति यावत्। वेशे। प्रवेशे इति यावत्। भावे। सत्तायामिति यावत्। वृद्धौ। ग्रहे। आदाने इति यावत्। वधे। सामर्थ्ये। अवगमे। हतौ। करणे इति यावत्। कामे। इच्छोत्पादने इति यावत्। (इति वोपदेवीयकविकल्पद्रुम तट्टीका च॥)

"अव रक्षे गतौ कान्तौ प्रीतौ हतौ द्युतौ क्षुतौ। प्राप्तौ ज्ञेयेऽर्थने वेशे भागे वृद्धौ गृहे वधे। सामर्थ्येऽवगमे कामे हतौ"। उग-

विशतिरर्था। कान्तिरिच्छा। द्युति शोभा। काम इति अग्न्याहुत्यत्तेरिच्छोत्पादाना इति भेदः। श्लेष आलिङ्गनः। सामर्थ्यं शक्तिः। रक्षणे प्रसिद्धोऽयः। प्रीतौ तु। "न मामवति सदीपा रत्नसूरपि मेदिनी"। इति रघुः॥ अन्यत्र विरल-प्रयोगः। केचित्तु क्षुति-भाग-गृह-काम-हृतीर्न पठित्वा क्रिया-श्रवण दृष्टन-भावानाङ्कः। अवति। इति दुर्गादासः॥

अव, अ, (अव + अच्।) उपसर्गविशेषः। अत्यर्थः। निश्चयः। असाकल्यः। अनादरः। इति दुर्गादासः॥

आलम्बनं। विज्ञापनं। व्यापनं। शुद्धिः। अल्पं। परिभवः। नियोगः। पालनः। इति शब्दरत्ना-

वली॥

अव, अ, (अव + अच्।) उपसर्गविशेषः। अत्यर्थः। निश्चयः। असाकल्यः। अनादरः। इति दुर्गादासः॥

आलम्बनं। विज्ञापनं। व्यापनं। शुद्धिः। अल्पं। परिभवः। नियोगः। पालनः। इति शब्दरत्ना-

वली॥

अव, अ, (अव + अच्।) उपसर्गविशेषः। अत्यर्थः। निश्चयः। असाकल्यः। अनादरः। इति दुर्गादासः॥

आलम्बनं। विज्ञापनं। व्यापनं। शुद्धिः। अल्पं। परिभवः। नियोगः। पालनः। इति शब्दरत्ना-

वली॥

अव, अ, (अव + अच्।) उपसर्गविशेषः। अत्यर्थः। निश्चयः। असाकल्यः। अनादरः। इति दुर्गादासः॥

आलम्बनं। विज्ञापनं। व्यापनं। शुद्धिः। अल्पं। परिभवः। नियोगः। पालनः। इति शब्दरत्ना-

वली॥

अव, अ, (अव + अच्।) उपसर्गविशेषः। अत्यर्थः। निश्चयः। असाकल्यः। अनादरः। इति दुर्गादासः॥

अव

अव

अव

पातिनोऽवगोरणप्रायश्चित्तस्य कथं सिद्धिः ।
तथाहि मनुः ।

अवगूर्यं चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने । अव-
गूर्यं ब्राह्मणवाङ्मन्यं दण्डमुद्यम्य श्रतयातना-
जनकं यत् पापमुत्पादित तत्क्षयकाम कृच्छ्र-
प्राजापत्यव्रतं चरेत् । तदुक्तं सयुधिकरणे । श्रयो-
प्राजापतेः प्रार्थनया देवैर्ब्राह्मणावगोरणफलत्वेन
श्रतयातनाभिहिता । तथा च श्रुति । श्रयु-
प्राजापतिः प्राजाविनेता प्राजाहिते रतश्च देवानां
हविर्वहन् आशिषोऽप्याचत । देवास्त्ववगोरणे
श्रतयातनास्त्वित्याशिषोऽददेतेति । शास्त्रदीपि-
कादौ दर्शपूर्णमासप्रकरणे । देवा वै श्रयुं वाहं-
स्यत्यमन्ववन् ह्य नो बहेति किं मे प्रजाया इति
तेऽनुवन् यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं श्रतेन यातयेत्
यो निहन्तात् त सहस्रेण यो लोहितमकरोत्
यावत् पाश्रुन् व्यनक्ति तावत् परिवत्सरान् स
स्वर्गात्ययवेत् । तस्मात् ब्राह्मणान् नावगुरेत् न
हन्तात् न लोहितं कुर्यात् इति । इति ब्राह्मण-
सक्त ब्राह्मणश्च । इति प्रायश्चित्ततत्त्व ॥

अवग्रहः, ए, (अव + ग्रह + घञ् ।) दृष्टिरोधः ।
(अनादृष्टिः ।

“दृष्टिर्भवति ग्रस्यानामवग्रहविशेषविशाम्” ।

“नभोनमस्ययोर्दृष्टिमवग्रह इवान्तरे” ॥

इति रघुवशे ।) प्रतिबन्धकः । हस्तिजलाटः । इति
मेदिनी ॥ गजसमूहः । इति हारावली ॥ स्वभावः ।

इति त्रिकाण्डशेषः । (यदुक्तं,—

“तौ स्यास्यतस्ते नृपतेर्निदेशे
परस्परवग्रहनिर्विकारौ” ।

इति भाष्यविकारिमिषनाटकम् ।) ज्ञानविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ शापः । इत्यमरटीकाया भर-
तादयः ॥ (ग्रहणः । स्वीकारः । हरणः । अपसारणः ।
निरोधः । अवरोधः ।

“स रोचयामास परैश्च बन्ध
प्रसह्य रक्षोभिवरग्रहश्च” ।

इति रामायणे । अवान्तरपदसञ्ज्ञा सूचयितुं
पदपाठकाले किञ्चित्कालमवसानम् । अनादरः ।
मिन्दासूचकवाक्यप्रयोगः ।)

अवग्रहणः, स्त्री, (अव + ग्रह + भावे ल्युट् ।) प्रति-
रोधः । अनादरः । इति मेदिनी ॥

अवग्रहः, ए, (अव + ग्रह + घञ् ।) ग्रहदोषादि-
जन्यदृष्टिघातात् । श्रुको इति भाषा । तत्प-
र्यायः । दृष्टिघातात् २ अवग्रहः १ । इत्यमरः ॥
हस्तिजलाटः । शापः । इति तट्टीका ॥ (यथा,—
“अवग्रहस्ते भूयात्” ।)

अवघट्टः, ए, (अव + घट्ट + आधारे घञ् ।) भूरन्ध्रं ।
गर्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवघातः, ए, (अव + घन् + घञ् ।) आघात-
विशेषः । तण्डुलादिकण्डनः । इति हेमचन्द्रः ॥
कौण्डिन यस्य प्रसिद्धिः । यथा । चरविधौ विद्या-
करवाजपेयी । शास्त्रावधारणवेलाया हि यत्र
प्रयोजनाभावादिनिश्चयज्ञैव तदुपादानादिशोभ
शस्त्रार्थः । यथा कण्ठोऽवघातादिना । यत्र

तदनुष्ठानवेलायामेव पुरुषदोषेण प्रयोजनाभावात्
ज्ञायते तदा प्राक् तन्निश्चयाच्छास्त्रप्रापितः पदार्थो
नियमापूर्वमात्रार्थमनुष्ठेयमेव । अतएव प्रकृता-
वपि आलस्यादिना ब्रीह्यादिस्थाने तण्डुलादिषु
गृहीतेष्वघातादि समाचरन्ति याज्ञिकाः ।

“घाते न्यूने तथा क्षिप्ते खान्नाये मान्विके तथा ।
यक्षे मन्त्राः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यज्ञार्थसाधकाः” ॥
खान्नाये हविषि मान्विके मन्त्रसाधे अवघातादौ
तत्काले मन्त्रपाठमावेऽपि मन्त्राः प्रयोक्तव्याः ।
इति श्रुतितत्त्वः ॥ (अपमृत्युः) ॥

अवचस्करः, चि, अवचनस्य । कथार अववाध्य इति
भाषा । न वच करोतीत्यर्थे वचःशब्दपूर्वक-
कृधातो टप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

अवचूर्णितं, चि, (अव + चूर्ण + कर्मणि क्त ।)
चूर्णितद्रव्यं । गुंडा करा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

अवध्वस्तः, २ अपध्वस्तः १ । इत्यमरः । तट्टीका च ॥

अवचूलः, ण, (अवनता चूडा यस्य, वा ढस्य ण ।)
अजाग्रज्जाधोमुखवस्त्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

अवचूलकं, स्त्री, (अवचूलमिव इवार्थे कन्, सञ्ज्ञायां
वा कन् ।) चामरं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवच्छिन्नं, चि, (अव + छिद् + क्त ।) अवच्छेदकता-
निरूपकं । विशिष्टं । इति न्यायभाषा । अवच्छे-
दाश्रयः । यथा । प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्-

सामानाधिकरण्यात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेद-
कावच्छिन्नं यन्न भवति तेन समंतस्य सामानाधि-
करणव्याप्तिः । इति सिद्धान्तलक्षणाचिन्तामणिः ॥
“जलाशये महाकाशस्तदवच्छिन्नमेव हि ।
बुद्धावच्छिन्नचैतन्यमेकं पूर्णमथामरम्” ॥
सामासबुद्धे कर्तृत्वमवच्छिन्ने विकारिणि” ।
इति अध्यात्मरामायणे ।)

अवच्युरितः, स्त्री, (अव + च्युर + भावे क्त ।) महा-
हास्यः । इत्यमरटीकाया भरतः ॥

अवच्युरितकं, स्त्री, (अवच्युरितमेव, स्वार्थे कन् ।)
महाहास्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

अवच्छेदः, ए, (अव + छिद् + भावे घञ् ।) परि-
च्छेदः । एकदेशः । विशेषणत्वः ॥

“शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः” ।
इति साहित्यदर्पणम् ।)

अवच्छेदकं, चि, (अवच्छिन्नं, अव + छिद् +
गुण् ।) न्यायमते अव्याप्यव्यतिरिक्तसम्बन्धैक-
देशः । इतरथावर्तकः । विशेषणं । अवच्छिद्यते-
ऽनेनेति यथा । अव्याप्यव्यतिरिक्तसम्बन्धमपि स्वरूप-
सम्बन्धविशेषः । तदाश्रयावच्छेदकः । इति-
न्यायशास्त्रः ॥

अवच्छेदकत्वः, स्त्री, (अवच्छेदकस्य भावः, भावार्थे त्वः) ।
स्वरूपसम्बन्धविशेषः । यथा । घटकाश्चावच्छेदकत्वं
स्वरूपसम्बन्धविशेषः । इत्यवच्छेदकत्वनिरुक्तौ शि-
रोमणिः ॥ अनतिरिक्तवृत्तित्वं । यथा । अव-
च्छेदकत्वश्च इहानतिरिक्तवृत्तित्वं । तेन विशिष्ट-
स्यासत्वेपि अभावात् प्रतिबन्धेऽपि न क्षतिः । इति
सामान्यनिरुक्तौ शिरोमणिः ॥ अन्याननतिरिक्त-
वृत्तित्वं । यथा । ननु तादृशप्रतियोगित्वान्युना-

नतिरिक्तवृत्तित्वं वाच्यं । वक्षित्वं न घटवृत्ति-
तादृशप्रतियोगित्वान्याननतिरिक्तवृत्तिः अतएव
तार्क्यार्थेति । इत्यवच्छेदकत्वनिरुक्तौ जगदीशः ॥
अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वं पारिभाषिकं ।
यथा । तदवच्छिन्नाभाववदसम्बन्धविशिष्टसामा-
न्यकत्वं स्वविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावप्रतियोगित्वा-
नवच्छेदकत्वम्व वा तदनतिरिक्तवृत्तित्वं वक्तव्यं ।
इति अवच्छेदकत्वनिरुक्तौ शिरोमणिः ॥ अव्याप्य-
वृत्तेरवच्छेदकत्वमपि स्वरूपसम्बन्धविशेषः । तदा-
श्रयावच्छेदकः । तच्चावच्छेदकत्व इह शिखरिणि
नितम्बे ऊताश्वो न शिखरे इत्यादिप्रतीति-
वशात् कुत्रचिदव्याप्यव्यतिरिक्तवृत्तिदेशविशेषादि-
दानीं गोष्ठे गौर्ननु गृहे इत्यादिप्रतीतिवशात्
कुत्रचित् देशवृत्तित्वाया काले कुत्रचित् काल-
वृत्तित्वाया देशे व्यप्यति । इति न्यायशास्त्रः ॥

अवच्छेदावच्छेदः, ए, व्यापकत्वं । इति न्यायभाषा ॥

अवज्ञा, स्त्री, (अव + ज्ञा + क्त्वा ।) अनादरः ।
अवहेला । इत्यमरः ॥ (“आत्मन्यवज्ञा शिथिली-
चकार” । इति रघुवशे ।)

अवज्ञातं, चि, (अव + ज्ञा + क्त ।) अवमानितं । अना-
दृतं । तिरस्कृतः । इत्यमरः ॥

“अवज्ञाता भविष्यामो लोकस्य जगतीपते” ।

इति महाभारते ।)

अवज्ञानं, स्त्री, (अव + ज्ञा + भावे ल्युट् ।) अवज्ञा ।
यथा अवज्ञानं अवज्ञा आतो अन्तःश्लेष्टिरिति

ख । सम्पादित्वात् क्विविति मधुः । तन्मते
गोपावद्रूपः । इत्यमरटीकाया भरतः ॥ (अवमानः ।
तिरस्कारः । अनादरः ।

“ईप्सितं तदवज्ञानात् विद्धि सार्गजमात्मनः” ।
इति रघुवशे ।)

अवटः, ए, (अव + अटन् ।) खिलं । गतः । कूपः ।

“रक्षसा गतसन्तानामेष धर्मः सनातनः ।

अवटे ये निधीयन्ते तेषां लोकाः सनातनाः” ॥

इति रामायणे ।) कुक्षकजीवो । इति विश्व-
मेदिन्यौ ॥

अवटि, ए, (अव + अटि ।) गर्तः । इति हलायुधः ॥

अवटोदः, चि, (अवनता नासिका, प्रादिसमासः,
नतार्थे नासाया टोटादेशः कर्शश्चादित्वाद्) ।

नतनासिकः । खंदा क्लेपङ्गनेको यस्य प्रसिद्धिः ।

तत्पर्यायः । अवनाटः २ अवमटः ३ । इत्यमरः ॥

अवटु, ए, स्त्री, (अव + टीक + मितङ्नादित्वात् ङुः) ।
ग्रीवापश्चाद्भागः । इत्यमरः ॥ घाङ् इति ख्यातः ।

कूपः । गर्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ दृक्षभेदः । इत्यु-
णादिकोषः ॥

अवटङ्गः, ए, (अवगतो ढङ्गः शब्दो यस्मात्) । दृष्टः
इति जटाधरः । कस्यचिन्मते अवटङ्गः इति पाठः ॥

अवढीनः, स्त्री, (अव + ङी + भावे क्त ।) पक्षिणाम-
धोगमनः । पक्षिणामवरोहणं । इति जटाधरः ॥

अवतसः, ए, स्त्री, (अव + तन्स + घञ् ।) कर्णपूरः ।

कर्णभूषणः ।

“त मातरो देवमनुव्रजन्त्य

स्वाह्वनद्वोभवचलातसा” ।

अथ

अथ

अथ

इति कुमारसम्भवे ।) श्रेखर । शिरोभूषणं ।
तत्पर्यायः । वतस २ उत्तसः ३ । इत्यमरः ॥
मुकुट ४ मुकुट ५ मौलि ६ मौलीकः ७ श्रेखरं
८ उष्णीषकः ९ कौटीरक १० कौटीर ११
किरीट १२ चूडामणिः १३ शिरोरत्नं १४ शिरो-
मणि १५ । कर्णभूषण । तत्पर्यायः । वतसः २
कर्णपुर ३ कुण्डल ४ कर्णवेष्टन ५ उत्तसः ६
दन्तपत्रं ७ कर्णक ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
अवतमस, स्त्री, (अवतत व्याप्तं तम, प्रादिसमासः,
अच् ।) अल्पान्वकारः । इत्यमरः ॥
("अवतमसमिदये मासताभ्युद्गमेन
प्रसममुद्गुणयोऽसौ दर्शनोऽप्युपास्तः" ।
इति माघ ।)

अवतारः, पुं, (अव + ट् + करणे घञ् ।) अवतरण ।
पुष्करिण्यादिः । तीर्थः । इति मेदिनी ॥ (सोपान-
पद्धति । प्रस्तावना । आभास । उपक्रमिका ।
यथा । "दूरे गुरुप्रथितवस्तुकावतारः" । इति
श्रान्तिशतके ।) देवानां विशेषतो विष्णोर्मूर्त्यन्तरेण
पूर्णांशवेशरूपेण पृथिव्यामवतरण । अवतारास्त-
संख्येया तेजोते प्रसिद्धाः । ब्रह्मा १ वराह २ नारदः
३ नरनारायणौ ४ कपिल ५ दत्तात्रेयः ६ यज्ञः ७
ऋषभदेवः ८ पृथुः ९ मत्स्यः १० कूर्मः ११
धन्वन्तरिः १२ मोहिनी १३ नृसिंहः १४ वामनः
१५ परशुरामः १६ वेदव्यासः १७ रामः १८
बलरामः १९ कृष्णः २० बुद्धः २१ कल्की २२ ॥
इति श्रीभागवते । यथा,—

"स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाश्रितः ।

चक्षार दुस्तरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यमखण्डितः ॥

द्वितीयन्तु भवायास्य रसातलगतो मर्हति ।

उद्धरिष्यन्पादत यक्षेण शौकरं वपुः ॥

तृतीयमृषिसर्गं वै देवर्षितमुपेत्य स ।

तन्त्र सात्वतमाचष्ट नैकर्म कर्मणा यतः ॥

तुर्थे धर्मकला सर्गे नरनारायणोऽपि ।

भूत्वात्मोपशमोपेतमकरोदुस्तरं तपः ॥

पञ्चमं कपिलोनाम सिद्धेश कालविश्रुतः ।

प्रोवाचासुरये साख्यं तत्त्वयामविनिर्णयं ॥

षष्ठमपेरपत्यत्वं हतं प्राप्तोऽनसूयया ।

आन्वीक्षिकीमलकाय प्रह्लादादिभ्य उचिवात् ॥

ततः सप्तमं आकूत्या रुचेर्यज्ञोऽभ्यजायत ।

स यामाद्यैः सुरगणैरुपात्तं स्वायम्भुवान्तरं ॥

अष्टमे मेरुदेवान्तु गामेर्जात उरक्रमः ।

दर्शयन् वर्त्म धीराणां सर्वान्मनमस्कृतः ॥

ऋषिभिर्याचितो मेजे नवमं पार्थिवं वपुः ।

दुग्धेमासोयधीर्विप्रास्तेनायं स उग्रसप्तमः ॥

रूपं स जगद्देव मात्स्यं चाक्षुषोदधिसंज्ञवे ।

गाथारोप्य महीमय्यामपादैवस्ततः मनुः ॥

सुरासुराणामुदधि मग्नता मन्दराक्षसः ।

दध्ने कमठरूपेण पृष्ठ एकादशे विसुः ॥

धाम्बन्तरं द्वादशमं त्रयोदशममेव च ।

अपाययत् सुरानन्यान् मोहिन्या मोहयन् स्त्रियाः ॥

अतुदंशं नारसिंहं विम्बहैर्बभूवूर्जितः ।

ददार करजैरुवावेरका कटकधया ॥

पञ्चदशं वामनकं कृत्वागादध्वरं नलेः ।
पदत्रयं याचमानः प्रत्यादितसुस्त्रिपिष्टं ॥
अवतारे षोडशमे पश्यन् ब्रह्मदुष्टो ऋषान् ।
त्रिःसप्तकालः कुपितो निःक्षत्रामकरोन्मर्हति ॥
ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्या पराशरात् ।
चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽल्पमेघसः ॥
नरदेवत्वमापन्नः सुरकार्येषिकीर्षया ।
समुद्रनिग्रहादीनि चक्रे वीर्याख्यतः परः ॥
एकौनविंशे विशन्तिमे ऋषिषु प्राप्य जन्मनी ।
रामकृष्णाविति भुवो भगवानहरत् भरं ॥
ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरदिषां ।
बुद्धोनाम्नामनसतः कीकटेषु भविष्यति ॥
अथासौ युगखन्ध्याया दस्युप्रायेषु राजसु ।
जनिता विष्णुयशसो नाम्ना कल्किर्जगत्पतिः ॥
अवतारा ह्यसंख्येया हरैः सत्त्वनिर्घेदिना ।
यथा विदास्त्रिं कुल्याः सरसं सु स हृष्यतः ॥
ऋषयो मनवो देवा मनुष्या मर्ह्यजसः ।
कलाः सर्वे हरैरेव सप्रजापतयः स्मृताः ॥
एते चाश्रकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयं ।
इन्द्राखियाकुलं शोकं मृडयन्ति युगे युगे ॥
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे २ अध्यायः ॥ (दश-
अवतारा एव प्रधानतया प्रसिद्धाः । ते च यथा,—
"मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽयं वामनः ।
रामो रामश्च रामश्च बुद्धः कल्की च ते दशः")
(आविर्भावः । जन्म । उत्पत्तिः । यथा,—

"अगच्छदशेन गुणाभिलाषिणी
नवावतारं कमलादिवोत्पलम्" ।

इति रघुः । अयसारण । हरणं । यथा,—

"भूमेर्मा रावताराय ब्रह्मणा प्रार्थितः पुरा ।

स एव जातो भवने कौशल्यायां तथामघः" ॥

इति अध्यात्मरामायणे ।

अवतारणं, स्त्री, (अव + ट् + णिच् + ल्युट्) भूतादि-
ग्रह । वस्त्राच्छल । अर्चन । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
(ग्रन्थप्रस्तावना । ऊर्ध्वरेख ध्यानयन । यथा,—
"क्रियतां यदि शक्तो वि गङ्गाया अवतारणम्" ।
इति रामायणे ।)

अवतीर्णः, त्रि, (अव + ट् + कर्त्तरि क्तः ।) अवतरण-
विश्रिष्टः । प्रादुर्भूतः । जलादौ कृतावरोहः ।
यथा । ज्योतिषे ।

"नीलकण्ठीव शुभशीव सर्वकामफलप्रदः ।

पृथिव्यामवतीर्णोऽसि खल्वरीट नमोऽस्तु ते" ॥

इति तिथ्यादितत्त्वः ॥

अवतोका, स्त्री, (अवपतितं लोकमस्याः सा ।) पन-
ङ्गमां गौ । तत्पर्यायः । अवङ्गमां २ । इत्यमरः ॥
गावङ्गागाहः । गावधेना गाहः । इति भाषा ॥

अवदश, पुं, (अव + दन्श् + घञ् ।) सुरापाणश्चि-
जनकचर्चव्यग्रथः । गजर इति भाषा । तत्पर्यायः ।
अक्षय २ । इत्यमरः । विदशः ३ सन्धानं ४
नेत्रकः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

अवदस्ता, पुं, (अव + दै + क्तः ।) श्वेतवर्णः । पीत-
वर्णः । इत्यमरः ॥

अवदातं, त्रि, (अव + दै + क्तः ।) अस्तगुणविश्रिष्टः ।

("कुन्दैः सविभ्रममधूहसितावदातैः" । इति श्र-
संघारे । पीतवर्णयुक्तः । निर्मलः ।

"तच्च क्रमेण विदुषां कथावदाते

अज्ञावता हृदि पदं स्वयमादधाति" ।

इति श्रान्तिशतके ।) मनोः । इत्यमरहेमचन्द्र-
अवदान, स्त्री, (अव + दा + ल्युट्) कृतं वा
प्रशस्तमप्यथ निर्युक्तं कर्म । ये कर्म्म प्रवृ-
त्तकाले प्रशंसा करे सेह समाप्तकर्म्म इति भाष-
तत्पर्यायः । अवदान २ । इत्यमरः तट्टीका ।
खण्डन । इति मेदिनी ॥

("विश्रावसुप्रायहरैः प्रवीणैः

सङ्गीयमानत्रिपुरावदानः" ।

इति कुमारसम्भवे ।) वीरगुणमिति सामं
(पराक्रम । वीर्यं । यथा,—

"नैर्ऋतं नमप मन्त्रवन्तुने

प्रापदस्त्रमवदानतो विवात्" ।

इति रघुवशे ।)

अवदारण, स्त्री, (अवदीर्यतेऽनेन, अव + ट् + णि-
करणे ल्युट्) खनित्र । खन्ता इति साः
इत्यमरः ॥ (विदारणं । भेदनं । खननं । यथा—
"अवदारणकाले तु पृथिवी नावदीर्यते" ।

इति रामायणे । अव + ट् + भावे लुट् ।)

अवदाहं, स्त्री, (अवश्रमितीदाहे येन तत्) शै-
यमूल । इत्यमरः ॥ (उशीरश्चन्द्रेण तिरो-
भये ।)

अवदाहेष्ट, स्त्री, (अवदाहे इष्टम् अतुल्यम् ।
वीरगुणम् । इत्यमरटीकायां भरतादयः ।

अवदाहेष्टकापयं, स्त्री, उशीरः । खसु इति भाषा
इति भरतः ॥

अवदीर्णः, त्रि, (अव + ट् + क्तः ।) प्रवीणवृत्तवति
तत्पर्यायः । भुतं २ । इत्यमरः ॥

अवदोहः, पुं, (अव + दुह + घञ्) दुग्ध । शै-
त्रिकाग्रशेषः ॥

अवद्य, त्रि, (न वदति परं गुणं, अवद्यामाद्यमा-
रेणा कुत्सिते इति वदेर्नञि कर्त्तरि वच्) अव-
कुत्सितः । गर्हितः । निन्दितः । इत्यमरः ॥

अवद्य, स्त्री, अमिष्टं । इति बोधदेवः । पाप । शै-
पाणिनिः ॥ ("अवद्यदत्तव्यां तामवद्यादयेव"
इति रघुवशे ।)

अवधान, स्त्री, (अव + धा + ल्युट्) मनोमो-
ह तत्पर्यायः । समाधानं २ प्रविधानं ३ स्तम्भ-
ः । इति हेमचन्द्रः ॥

अवधारणं, स्त्री, (अव + ध + णिच् + ल्युट्) नि-
यः । यथा । "हि हेतावधारणे" । इत्यमरः ॥

अवधारितः, त्रि, (अव + ध + णिच् + क्तः) नि-
वधारणः । यथा ।

"तथा सुसुखि किं प्रोक्तं न भवा अवधारितः ।

विवेचय महामागे धर्मेणो वर्तते त्वयु" ।

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवसख्ये २० अध्यायः ।

अवधार्यः, त्रि, (अव + ध + ल्युट्) अवधारणीतः ।

अवधार्यः, त्रि, (अव + ध + ल्युट्) अवधारणीतः ।

अवधार्यः, त्रि, (अव + ध + ल्युट्) अवधारणीतः ।

अव

अव

अव

अवधिः, पुं, (अव + धा + क्ति) अवधानं। सीमा।
कालः। (“अथ चेदवधिं प्रतीक्ष्यते” इति भा-
रविः।) विंशति। इति विश्वमेदिन्यौ।
अवधीर, त्, क, अवज्ञाया। (अदन्त + चुरा-
उभय० सक०-सेट्।) अवधीरयति। आवधीरयत्
साधुमसाधु। इति दुर्गादासः।
अवधूत, पुं, (अव + धू + क्तः।) सन्नासाश्रमो।
तद्विधानं सन्नासिष्ये इत्यर्थः। तद्देदा यथा।
देव्युवाच।
“द्विविधावाश्रमौ प्रोक्तौ गार्हस्थ्यो भैक्षुकस्तथा।
किमिदं श्रूयते चित्रमवधूतास्तुर्विधा।
एतदेदितुमिच्छामि तत्तत् कथय प्रभो।
चतुर्विधावधूतानां लक्षणानि विशेषतः।
सदाशिव उवाच।
ब्रह्ममन्त्रोपासका ये ब्राह्मणक्षत्रियादयः।
गृह्याश्रमे वसन्तोऽपि क्षेयास्ते यतय प्रिये।
पूर्णाभिषेकविधिना संस्कृता ये च मानवाः।
शैवावधूतास्ते क्षेयाः पूजनीयाः कुलार्चिते।
ब्रह्मावधूतः शैवाश्च सायिमाचारवर्तिनः।
विदधुः सर्वकर्मणि शश्वदीरितवर्त्मना।
विना ब्रह्मार्पितचैते तथा चक्रार्पितं विना।
निषिद्धमन्नं तोयश्च न गृह्णीयुः कदाचन।
ब्रह्मावधूतकौलानां कौलानामभिषेकिणा।
प्रागेव कथितो धर्मः साधारण्यं वरानने।
स्नानं सन्यासनं पानं दानश्च दाररक्षणं।
सर्वमागममार्गेण शैवब्रह्मावधूतयोः”।
इति महानिर्व्यायतन्त्रे १४ उक्ताः ॥*॥ अन्यच्च।
शश्वर उवाच।
“शृणु देवि प्रवक्ष्यामि अवधूतो यथा भवेत्।
वीरस्य मूर्तिं जानीयात् सदा तत्त्वपरायणः।
यद्रूपं कथितं सर्वं सन्नासधारणं परं।
तद्रूपं सर्वकर्मणि प्रकुर्याद्वीरवत्तमं।
दण्डिनो मुह्यन्तं चामावास्यामाचरेद्यथा।
तथा नैव प्रकुर्यात्तु वीरस्य मुह्यन्तं प्रिये।
असंस्कृतं केशजालमुक्तालम्बिकचोच्चयं।
अस्त्रिमाणा विभूषा वा स्रग्धातानपि धारयेत्।
दिग्गम्बरो वा वीरेन्द्रश्चाथ वा कौपिनो भवेत्।
रक्तचन्दनसिक्ताङ्गं कुर्याद्भस्माङ्गभूषणम्”।
इति निर्व्यायतन्त्रे १४ पटलः ॥*॥ अपि च।
“शुक्रोऽपि विद्यार्थश्च काष्ठदण्डतथा प्रिये।
परशुश्चाजिनश्चैव योगीव धारयेत् सदा।
खट्वाङ्गं धारयेद्योगी वासरूपकवाससी।
कपाले धारयेच्चन्द्रं चन्द्रनाद्यैर्विशेषतः।
रथं पितृलोकं वस्त्रं धारयेत् सर्वदा स्तुतः”।
स्तुत इति शिवस्य सम्बोधनं।
सुदर्शनार्थं यच्च तत्तु सधारः। इत्यर्थः।
विपरीतं कपिलश्चैव मण्डुकिद्विभक्तभक्तान्।
वादनं डमरं योगी यच्च कुत्राश्रमे स्थितः”।
इति योगसारे २ परिच्छेदः ॥*॥ अपरश्च।
“क्षमा दानं तपो ध्यानं बालभावेन शैलजे।
शिवोऽहं भैरवानन्दो मुक्तोऽहं कुलनायकः”।
एवं भावपरो मन्त्री हेतुयुक्तः सदाशिवः।

संविदासेवनं कुर्यात् सदा कारणसेवनं ॥
भवेत् साक्षात् स पुरुषः शुभरूपो न संशयः”।
इति निर्व्यायतन्त्रे ॥*॥ किञ्च।
“ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रः सामान्य एव च।
कुलावधूतसंस्कारे पञ्चानामधिकारिता” ॥
इति महानिर्व्यायतन्त्रे ॥*॥ अन्यच्च।
“निर्व्यायमुक्तिमाप्नोति ब्राह्मणो वीरभावतः।
अवधूतः क्षत्रियश्च महायोगी न संशयः” ॥
स्वरूपोऽपि भवेद्वैश्यः शूद्रोऽपि सहलोकवान्।
सम्पूर्णफलमाप्नोति विप्रो निर्व्यायता व्रजेत्।
चिभागं फलमाप्नोति क्षत्रियो वीरभावतः।
पादद्वयं वैश्यस्य शूद्रस्य चैकपादकः” ॥*॥
दशनामावधूतानां प्रत्येकं नाम प्रागुक्तमिदानी-
मपि तेषां प्रधानत्वेनाङ्गीकरणार्थं सञ्ज्ञाकथनगर्भं
लक्षणविशेषमाह।
“अवधूतस्य चाख्यानं शृणुष्व पर्वतात्मने।
वनारण्ये भारती च गिरिस्थे पुरिरेव च ॥
एकस्थाने तु संस्थित्य इच्छाणादिकश्चरेत्।
यो मन्त्रदानं तपसा सवनं परिकीर्तितः ॥
स्वस्तकेशो जटाजूटः सदा वातुजवद्भवेत्।
अन्तर्यामी महावीरोऽरण्यसंज्ञश्च शैलजे ॥
नानाशास्त्रेषु यो विप्रो नानाकर्मविशारदः।
सदेष्टुदेवीभावेन भावयेद्यु यो हि चाबला ॥
स एव भारतीवीरो महाज्ञानी जितेन्द्रियः।
सदोर्द्धवाङ्मयी वीरो मुक्तकेशो दिग्गम्बरः ॥
सर्वत्र समभावेन भावयेत् यो नरोत्तमः ॥
इष्टदेवीं विना नास्ति स गिरि परिकीर्तितः ॥
नानादेशेषु पीठेषु क्षेत्रेषु तीर्थभूमिषु।
भ्रमणं कुरुते नित्यं कुर्याद्यत्नेन पूजनम् ॥
देवतायां सदा ध्यानं श्रीगुरो पूजनं तथा।
अन्तर्यामिंश्च यो निष्ठः स वीरः पुरिरेव च ॥
अवधूताश्रमे देवि। यस्य भक्तिः सुनिश्चला।
तस्य तुष्टा भवेत् काशी किं न सिद्ध्यति भूतले ॥
अवधूत समालोक्ष्य शुभं भवत् पूजनं चरेत्।
शक्तिः पञ्चवच्चानि यत्नैव निवेदयेत्।
अशक्तः परमेश्वरं भक्तिं परितोषयेत्” ॥
इति निर्व्यायतन्त्रे ॥*॥ अपि च।
“भक्तावधूतो द्विविधः पूर्णापूर्णाविभेदतः।
पूर्णं परमहंसाख्यः परिब्राज्यपरः स्मृतः ॥
क्षतावधूतसंस्कारो यदि स्याज्ज्ञानदुर्बलः।
तदा लोकाण्ये विह्वलात्मानं स तु शोधयेत् ॥
रक्षन् स्वजातिचिह्नं कुर्वन् कर्मणि केवलः।
सदा ब्रह्मपरो भूत्वा साधयेज्ज्ञानमुत्तमम्” ॥
इति महानिर्व्यायतन्त्रे ॥*॥ अपि च।
“अवधूतः शिवः साक्षादवधूतः सदाशिवः।
अवधूतो शिवादेवी अवधूताश्रमः शृणु ॥
चतुराश्रमिणां मध्ये अवधूताश्रमो महान्।
अवधूतश्च द्विविधो गृहस्थश्च चित्तानुगः ॥
सचेलश्चापि दिग्वासा विधियोनिविहाश्च वा।
सदा सर्वदारस्य चाष्टहासो दिग्गम्बरः ॥
गृह्यावधूतो देवेशि दिवयस्तु सदाशिवः” ॥
इति सुखमाणावन्त्रे २ पटलः ॥*॥ अवधूतस्य

धोम् तत् सदिति मन्त्रेण कर्मकर्तव्यतामाह।
“ॐ तत्सन्मन्त्रमुच्चार्य सोऽहमस्मीति चिन्तयन्।
कुर्यादात्मोचितं कर्म सदा वैराग्यमाश्रितः ॥
कुर्वन् कर्माख्यनासक्तो नलिनीदलनीरवत्।
यतेतात्मानमुद्धर्तुं तत्त्वज्ञानविवेकतः” ॥*॥
सर्वेषामोम् तत्सदिति निर्देशेन कर्मफलमाह।
“ॐ तत्सदिति मन्त्रेण यो यत्कर्म समाचरेत्।
गृहस्थो वाप्युदासीनस्तस्याभीष्टाय तद्भवेत्” ॥*॥
तन्मन्त्रक्रियमात्रकर्मणः सम्पूर्णत्वमपि।
“अपह्नोमप्रतिष्ठा च संस्काराद्यखिलाः क्रियाः।
ॐ तत्सदिति निष्पन्ना संपूर्णाः स्युर्न संशयः ॥
किमन्यैर्बुद्धिभिर्मन्यैः किमन्यैर्भूरिसाधनैः।
ब्राह्मणेनानेन मन्त्रेण सर्वकर्मणि साधयेत् ॥
सुखसाध्यमवाङ्मयं संपूर्णफलदायकम्।
नास्त्येतस्मान्महामन्त्रादुपायान्तरमम्बिके ॥
पुरप्रदेशे देहे वा लिखित्वा धारयेद्विदम्।
गेहे तस्य महातीर्थे देहे पुण्यमयो भवेत् ॥
निगमागमतन्त्राणां सारात् सारतरो मनुः।
ॐ तत्सदिति देवेशि तवाग्रे सत्यमीरितं ॥
चतुर्विधानां तत्त्वानामन्येषामपि वस्तुना ॥
मन्त्रान्यैः शोधनेनाज्ञं स्याद्वेदेतेन शोधितं ॥
पश्यन् सर्वत्र समूहं अपस्तत् सन्महामनुः।
स्वेच्छाचारः शुद्धचित्तः स एव सुवि क्रौलराट् ॥
जपादस्य भवेत् सिद्धो मुक्तः स्यादर्शचिन्तनात्।
साक्षाद्ब्रह्ममयो देही सार्धमेन जपेन्मनुः ॥
त्रिपदोऽयं महामन्त्रः सर्वकारणकारणः।
साधनादस्य मन्त्रस्य भवेन्मृत्युञ्जयः स्वयं ॥
युग्मयुग्मपदं वापि प्रत्येकं पदमेव वा।
जपेत्तस्य महेश्वरानि साधकः सिद्धिभागभवेत्” ॥
इति मन्त्रप्रशंसा ॥*॥ शैवावधूतस्य सर्वकर्म-
नधिकारमाह।
“शैवावधूतसंस्कारविधूताखिलकर्मणः।
नापि देवे नवा पित्र्ये नार्थे द्रव्येऽधिकारिता” ॥*॥
अथ परमहंसः।
“चतुर्णामवधूतानां तुरीयो हंस उच्यते।
चतुर्ण्ये योगभोगाद्या मुक्ता सर्वे शिवोपमाः ॥
हंसो न कुर्यात् स्त्रीसङ्गं न विधत्ते परिरुहं।
प्रारब्धमन्नं विहरेत् निषेधविधिवर्जितः ॥
त्यजेत् स्वजातिचिह्नानि कर्माणि गृहमेधिनां।
तुरीयो विचरेत् क्षौणीं निःसङ्गो निरुपद्रवः ॥
सदात्मभावसन्तुष्टः शोकमोहविवर्जितः।
निर्निकेतस्तित्तुः स्यान्निःसङ्गो निरुपद्रवः ॥
नार्पणं भक्ष्यपेयानां न तस्य ध्यानधारणा।
मुक्तो विमुक्तो निर्द्वन्द्वो हंसाचारपरो यतिः ॥
इति ते कथितं देवि। चतुर्णां कुलयोगिनां।
लक्षणं सविशेषेण साधूनां भवत्स्वरूपिणां ॥
एतेषां दर्शनात् स्पर्शादालापात् परितोषणात्।
सर्वतीर्थफलवाप्तिर्जायते मनुजन्मना” ॥
इति महानिर्व्यायतन्त्रः ॥
अनर्थं, वि, (अधमर्हति, यत्, ततो नञ्समासः।)
मारणानहं। वधायोग्यं। अनर्थकवाक्यं। इति
विश्वमेदिन्यौ। यथा,—

अव

“अवध्याश्च स्त्रियं प्राजुस्तिर्यग्योनिगतास्तपि ।”
 शत्रुस्त्रीयामवध्यात्माह मत्स्यपुराणं ।
 “किं तया न श्रुतं लोको अवध्या शत्रुयोषितः ।”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥३॥ आत्मन अवध्यात्वं यथा,—
 “देही नित्यमवधोऽयं देके सर्वस्य भारत ।
 तस्मात् सर्वं हि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि” ॥
 इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्यायः ॥ ३ ॥ तद्वधे
 पापं यथा,—
 “यावानवधस्य वधे तावान् वधस्य मोक्षणे ।
 अधर्मान्ते पतेष्टुं धर्मस्तु विनियच्छतः” ॥
 इति मानवे ६ अध्याये २४६ श्लोकः ॥

अवधसः, पु, (अव + धन् + घञ् ।) परित्यागः ।
 निन्दन । अवधूर्णन । इति मेदिनी ॥
 अवधस्तः, त्रि, (अव + धन् + क्त ।) परित्यक्तः ।
 निन्दित । अवधूर्णित । इति मेदिनी ॥
 अवन्, स्त्री, (अव + ल्युट् ।) ग्रीष्म । इत्यमरः ॥
 रक्षणं । इति हेमचन्द्रः ॥ गमन । स्पृष्टा ।
 तर्पणं । शोभनं । अवर्णं । प्राप्ति । व्यासृजनं ।
 याचनं । प्रवेशन । सत्ता । वृद्धि । ग्रहण । वध ।
 शक्ति । अवगमन । काम । करण । एते अव-
 धात्वर्याः ॥

अवनत, त्रि, (अव + नम् + क्त ।) नम्रं । नतभागः ।
 नोया इति भाषा । तत्पर्यायः । अवाय २ अ-
 नत ३ नत ४ । इत्यमरः तट्टीका च ॥ (अधो-
 भूत । “लिखन्नास्ते भूमिं वहिरवगतं प्राण-
 दयितः” । इति अमरशतके ।)

अवगड, स्त्री, (अव + गङ् + क्त ।) आगड । मृद-
 कादिवाय । इत्यमरटीकायां खामी ॥ (आवड ।
 आच्छादित । यथाह मनुः,—
 “धर्मावगड दुर्गन्धिं पूर्णं मूर्च्छपूरीययोः ।”
 क्षिप्तं यथा, “क्षानावगडघनशोणितशोणपाणि-
 रुक्तसयिष्यति कचास्तव देवि भीम ।” इति
 वेणीसधारनाटकम् ।)

अवगय, पु, (अव + गी + भावे अच् ।) अवनाय ।
 निपातन । अध पातन । इति भरतः ।

अवनाट, त्रि, (अवगता नासिका, प्र दिसमास,
 नतार्थे नासिकायां नाटादेशः अर्शः आद्यच् ।)
 नतनासिकः । खोंदा ह्येपडानास्यक्षि इति
 भाषा । तत्पर्यायः । अवटोट २ एवमटः ३ ।
 इत्यमरः ॥

अवनाय, पु, (अव + नी + घञ् ।) अवगय । अधो-
 गमनं । इत्यमरः ॥ नीचे खेलन इति भाषा ।
 अवनि, स्त्री, (अव + णि ।) पृथिवी । इत्यमरः ॥
 “तामुद्रिमागवनिशयः सौधवातायनस्य” ।
 इति मेघदूते ।)

अवनी, स्त्री, (अव + णि + ङीप् ।) पृथ्वी । इति
 भरतः ॥ आयमादा मता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अवनीपति, पु, (अवना पति, पठितेत्युत्पत्तिः ।
 राजा । इति जटाधरः ॥

“अव नया रामशभाः प्रीतिमात्रवीपती” ।
 इति मत्स्यपुराणे ।)

अवनेजन, स्त्री, (अव + नि + ल्युट् ।) पितृ-

अव

दानार्थं मासृतकुशोपरि अवसेचनं यथा ब्रह्म-
 पुराणम्,—

“सपुष्पं जलमादाय तेषां पृष्ठे पृथक् पृथक् ।
 अवप्रदक्षिणं नेनित्यात् गोचरनामानुमन्त्रितं ॥
 पितुरवनेजनं मूलदेशे पितामहप्रपितामहयोस्तु
 अवनेजनं मध्यदेशादप्रदेशयोः । मातामहादीना-
 मप्येवं । इति । पिच्छोपरि जलसेचनं । यथा
 ब्रह्मपुराणम्,—

“ततो दर्भेषु विधिवत् सम्मार्ज्यं च करन्तत ।
 प्रक्षाल्य च जलेनाथ विराचय्य हरिं स्मरेत् ।
 “तेभ्यः सखपात्रेभ्यो जलेनैवावनेजनं ।
 दत्त्वात्र पितरस्वेति पठेच्चोदङ्मुखस्थितः” ॥
 इति च आहुतत्वं । (प्रक्षालनं ।
 “न कुर्यात् गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम्” ।
 इति मनुः ।)

अवन्ति, पुं, (अव + भिच् ।) अवन्तीदेशः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ नदीविशेषः । इत्यादिकोषः । यथा,
 “प्रागुच्योतिषां कामरूपा मालवा स्युरवन्त्यः” ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ अपि च ।
 “अनूपास्तुगिहोराश्च वीतिहोत्रा अवन्त्यः ।
 एते जनपदाः ख्याता विन्ध्यपठनिवासिनः” ॥
 इति मत्स्यपुराणे ६५ अध्यायः ॥

अवन्तिका, स्त्री, (अवन्ति अव रक्षणदौ, बाहुल-
 कात् भिच् तत् स्त्री कन्, टाप् ।) उज्जयिनी-
 नगरी ।

“अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका ।
 पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः” ॥
 इति स्कन्दपुराणे ॥

अवन्तिसोम, स्त्री, (अवन्तिषु अभिषुतं सोम,
 आकाशार्थिवादित्यात् समासः ।) काञ्चिक । इत्य-
 मरसिंहः ॥ काञ्चि इति भाषा । (काञ्चिकशब्दे-
 ऽस्य गुणा व्याख्याः ।)

अवन्ती, स्त्री, मालवदेशस्य नगरी । उज्जैन इति
 ख्याता । तत्पर्यायः । उज्जयिनी २ विशाखा ३
 पुष्करगिरिनी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा,—
 “ताम्रपर्णी समासाय शैलादंशखरोक्षतः ।
 अवन्तीसङ्घको देशः कालिका तत्र तिष्ठति” ॥
 इति शक्तिस्तोत्रमन्त्रे ७ पटलः ॥ अन्यथा ।
 “उत्पन्नोक्तः कलिङ्गे तु यमुनायाश्च चन्द्रमा ।
 अवन्त्याश्च कुजो जातो मागधे च हिमांशुजः” ॥
 इति सत्कारतत्त्वचतुस्रमत्स्यपुराणः ॥ अन्यत् पूर्व-
 लिखितं । (“प्राप्यावन्तीमुदयनकयाकोविदग्राम-
 वृजान्” इति मेघदूते ।)

अवन्त्य, त्रि, (अवन्त्ये साधुरिति अवन्त्य, वन्त्य + यत्,
 ततो नञ्समासः ।) पन्नवान् । पलकाले पल-
 युक्तवत् । तत्पर्यायः । पलेपधि २ पन्नपधि ३ ।
 इत्यमरः ॥

“कुरुं गन्धं प्रभवति मण्डोदुष्टीग्रामवन्त्याम्” ।
 इति मेघदूते ।)

अवपात, पु, (अव + पत् + घञ् ।) मृत्यु । गर्तः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ अवपतनः । (महादीनां यष्ट-
 तापं हतकृत्वादिना प्रपन्नो गर्तः । यथा,—

अव

“अवपातस्तु हृत्स्वर्थे गर्तश्चक्षुषादिना” ।
 इति यादवः ।

“रोघादि निम्नवपातमधः
 करोव वन्यं परुषं ररास” ।

इति रघुवशे । नाटकादौ भयादिजनितप्रसादात्
 सम्भ्रमादिवर्णनेन प्रसृतस्य परिवर्तः । यथा,—
 “अवपातन्तु निष्काम-प्रवेश-त्रास-विद्रवैः” ।
 इति दशरूपे ।)

अवभृथः, पु, (अवभ्रियते अनेन, अव + भृ +

कथन् ।) दीक्षान्तयज्ञः । प्रधानयारासमापना
 परयज्ञः । यज्ञादेर्युनाधिक-दोष-प्रान्ति विनि-
 त्तक शेष कर्तव्य-होम इति यावत् ॥ इत्यमरः
 तट्टीका च ॥ यज्ञावशेषस्तान् । इति भरतः
 त्रिकाण्डशेषश्च ॥

“ततस्वकारावभृथं विधित्वा कर्मांवा”
 इति भारते ।

“भुवं कोष्णेन कुण्डोष्ठी मेध्येनावभृथादपि” ।
 इति रघुवशे ।)

अवभृत्, त्रि, (अवनतं नासिकायाः, नते नासि-
 काया सञ्ज्ञायामिति भृत् । अवभृत् नासि-
 यस्ति अस्य इति अर्शः आद्यच् ।) नतनासि-
 यस्ति । इत्यमरः ॥ खोंदा इति भाषा ।

अवम, त्रि, (अवति अस्मात् आत्मानम्, अव रत्
 णादौ, अवद्येति सूत्रेण अवतेः अमः प्रभो
 निपातितः । अवो भवो वा, अवोद्योर्वापि
 खेति म ।) अधमः । निन्दित । इत्यमरः ॥

“अनलकानलकानवमोऽप्युरीम्” । इति रघुवशे ।)

अवम, स्त्री, तिथ्यन्तद्वयस्युत्प्रेक्षेदिनवारः । एकदिने
 एकतिथिर श्रेय अपरतिथिर आद्यनक्षत्रं
 इति यावत् ॥ इति ज्योतिषशास्त्रे प्रसिद्धं ।
 यथा “तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारः सृष्टिर्दिन
 तद्वत्त्वमदिनः त्रिदिनस्युत्प्रेक्षेतिथ्यस्य सप्त
 नादहः” । इति ज्योतिषतत्त्वः ॥

अवमत, त्रि, (अव + मन् + क्त ।) अवमत् । नत
 मानित । अनादृतं । इत्यमरः ॥

“सुखं ह्यवमतः श्रेते सुखं प्रतिमुष्यते” ।
 इति मनुः ।)

अवमति, पु, (अवान्तरगता अमात्यादीनां अव-
 मतिर्यस्य ।) खामी । इत्यमरः । पतिः । प्रभुः ।
 नेता । इति जटाधरः ॥

अवमर्दः, पु, (अव + मृद + घञ् ।) पीडनं । कर्षणं ।
 इत्यमरः ॥ शस्यादिसम्पन्नदेशस्य परध्वंसो पी-
 डनः । इति भरतः ॥

“वनावमर्दस्त्वयि सतिपिथो
 यथा न गर्ह्युददारसत्ताः” ।

इति रामायणे । शत्रुघ्नतगाद्रूपहाट इति मेघदू-
 तपदाक्रमणमिति केचित् ॥

अवमान, पुं, (अव + मन् + भावे घञ् ।) अवमानः ।
 तत्पर्यायः । यथा,—

“सम्मानाद्वाप्तो नित्यमुद्विजित विषादिनः ।
 यन्मृत्यवेव पाकाद्देवमानस्य सर्वदा” ।

इति मानवे २ अध्याये ११२ श्लोकः ॥

अव

“मानावमानद्वन्द्वसहिष्णुत्वमनेन विधीयते” ।

इति कल्लुकमट्टः ॥

अवमाननं, स्त्री, (अव + मन् + णिच् + ल्युट्) अप-
मान । यथा । अवमाननं अवमानना । मानं किं
चार्थे अवपूर्वं णीषि अन्धीति चन । इत्यमर-
टीकाया भरतः ॥

अवमानना, स्त्री, (अव + मन् + णिच् + युच्) अ-
वज्ञा । अनादर । इत्यमरसिंहः ॥

(“अतोऽवमाननाऽस्माकं मानिना भवता कृता” ।
इति विष्णुपुराणे ।)

अवमानित, चि, (अव + मान + क्त) कृतापमानः ।
अवज्ञातः । अनादृतः । इत्यमरः ॥

(“विप्रकक्षा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमानिता” ।
इति सहित्यदर्पणे ।)

अवमान्य, चि, (अव + मन् + ण्यत्) अवमाननीयः ।
यथा,—

“या रोगिणी स्यात्तु हिता सम्पन्ना चैव प्रीणतः ॥
सानुष्ठाप्याधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित्” ॥
इति मानवे ६ अध्याये २२ श्लोकः ॥

अवमूर्द्धशय, चि, (अवमूर्द्ध + शी + अच्) अधोमुख-
शायी । अवगतो मूर्द्धा अस्त्येवमूर्द्धः । तथाविधः
शेते इत्यवमूर्द्धशयः ॥ (“उत्तानशया देवा अव
मूर्द्धशया मनुष्याः” इत्युक्तम् ।)

अवमूर्द्धशायी, [नृ] चि, (अवमूर्द्ध + शी + णिनि) ।
अधोमुखशायी । अवमूर्द्ध यथा स्यात् तथा

शयितुं प्रीणमस्य इत्यर्थे णिन् प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
अवयवः, पु, (अवयौति इति यु मिश्रणे + पचाद्यच्) ।

अङ्गः । इत्यमरः ॥
“खैरेवावयवै प्रियस्य विप्रतस्तन्वा कृतं मङ्गलम्” ।

इति अमरुतकः । उपकरणं । अशः । एकदेशः ।
“तेषामवयवान् सूक्ष्मान् षष्ठ्यामप्यमितौजसा” ।

इति मनुसंहिताया । न्यायमते आरम्भकद्रव्यस्य,
तत् उपादानकारणतया च व्यवह्रियते यदुक्तम्,—

“अनित्या तु तदन्या स्यात् सैवावयवयोगिनी” ।
इति भाषापरिच्छेदे । प्रतिष्ठाहेतूदाहरणोप-
नयनिगमान्यनुमानावयवाश्च ।)

अवरः, चि, (न त्रियते इति ण्वरणे + ग्रहृ-
द्धिति अप्) चरमः । इति मेदिनी । कनिष्ठः ।

अश्रेष्ठः । यथा,—
“अग्निंशेन विना शम्भुः पृथग्विश्वेन तत्पुनः ।

न नाना शम्भुना रामादर्थेणाधोक्षजोऽवरः” ॥
इति मुग्धबोधयाकरणे वीरदेवः ॥ निरुद्धः ।

यथा,—
“दूरेण ह्यवरं कर्मे बुद्धियोगाद्धनम्वयः ।

बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणा फलहेतवः” ॥
इति श्रीमद्भगवद्गीताया २ अध्याये ४६ श्लोकः ॥

अवरं, स्त्री, (उ + अप् ततो नञ्समासः) । गजा-
न्यजङ्गादिदेशः । इत्यमरमेदिन्यौ ॥

अवरजः, पु, (अवर + जन् + ड) कनिष्ठभ्राता ।
इत्यमरसिंहः ॥

(“अस्य चावरजं विद्धि भ्रातरं मा तु लक्षणम्” ।
इति रामायणे । होमशशातः ।

अव

“द्वौ शूरावरजौ धीरविविपाख्यौ निजाख्यौ” ।

इति राजतरङ्गिण्यां ॥ शूद्रः ।

“यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः किञ्चित् समाचरेत् ।
तत्त्वर्त्तमाचरेत् युक्तो यत्र वास्य रमेन्न” ॥

इति मानवे ।)

अवरतः, [स्] च, (अवर + तसिच्) अवरस्तात् ।
चरमे । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अवरति, स्त्री, (अव + रम् + क्तिन्) विरामः ।
निवृत्तिः । इत्यमरः ॥

अवरवर्णः, पु, स्त्री, (अवरश्चासौ वर्णश्चेति, कर्म-
धारयः) शूद्रः । इत्यमरः ॥

अवरवर्णकः, पु, स्त्री, (अवरवर्ण + कन् स्वार्थे) चतुर्थ-
वर्णः । शूद्रः । इति रत्नावली ॥

अवरव्रतः, पु, (नास्ति वरं यस्मात् तत् अवरं अत्यन्त-
श्रेष्ठं व्रतं यस्य) । सूर्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवरस्तात्, च, (अवर + प्रथमाद्यर्थे दिक्कुन्धोभ्य-
इति अस्ताति) । अवरतः । पश्चात् । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

अवरा, स्त्री, (नास्ति वरा श्रेष्ठा यस्याः) । अवर +
टाप् । दुर्गा । इति विश्वः ॥

अवराद्धः, चि, (अवराद्धे भव इति अवराद्धे यत्) ।
अवराद्धभवः । शेषाद्धजातः । इति केचित् ॥

अवरोणः, चि, (अवरोयते स्म इति अव + रोङ् खवणे
क्त) । धिक्कृतं । तिरस्कृतं । निन्दितः । इत्यमरः ॥

अवरोधः, पु, (अव + रुध् + भावे घञ्) । तिरो-
धानः । (आधारे घञ्) । राजस्त्रीमृष्टः । राजमृष्टः ।

इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥
“आपानभूमिगमनमवरोधस्य दर्शनम्” ।

इति रामायणे ।) राजदाराः । इति मेदिनी ॥
“यस्यावरोधस्तनचन्दनाना

प्रक्षालनाद्वारिविहारकाले ।
कलिन्दकन्या मधुराङ्गतापि

गङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति” ॥
इति रघुवंशे । निरोधः । बाधा । अन्तरायः ।

आच्छादनः । केदारदिवेष्टनं ।)

अवरोधकः, चि, (अव + रुध् + ण्वल्) अवरोध-
कारकः । अवरोधकर्ता । अवपूर्वकारुधधातो

णकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
“सुघन्वा वीर्यवान् राजा मिथिलामवरोधकः” ।

इति रामायणे ।)

अवरोधनं, स्त्री, (अवरुध्यते अत्र रुध् आवरणे
कर्मणि ल्युट्) । राक्षामन्तःपुरं । इत्यमरसिंहः ॥

(अव + रुध् + ल्युट् भावे) । रोधकरणं । यथा,—
“क्षुणा त्वदीय-पद-पङ्कज-पङ्करान्ते

अथैव मे विश्वतु मानस-राजहसः ।
प्राणप्रयाणसमये कफवातपित्तैः

कण्ठावरोधनविधौ स्मरणं कुतस्ते” ॥
इति पाण्डवगीता ॥

अवरोधिकः, पु, (अवरोध + तत्र नियुक्त इति ठक् ।
संज्ञापूर्वकत्वात् रुद्धभावः) । अवरोधः निवास-

त्वेन अस्ति अस्य वा ठन् ।) राजान्तःपुराध्यक्षः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अव

अवरोहः, पु, (अव + रुह् + भावे घञ्) । अवतरणं ।

आरोहणं । (कर्त्तरि संज्ञाया घञ्) । कतोरुमः ।

इति मेदिनी ॥ रुद्धमूलादयपथ्यन्तं गता कता ।
शाखाशिफा । इत्यमरः । घोषा नामना इति

भाषा ॥
“सुदूरमथ गत्वा तौ भ्रातरौ रामकक्षायौ ।

अवरोहशताकीर्णं वटमासाद्य तस्थतुः” ॥
इति रामायणे ।) स्वर्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवरोहशाखी, [नृ] पु, (अवरोहति अधोगच्छति
मूलमस्या तादृशी या शाखा सा विद्यते अस्य

मत्वर्थोऽयं इति ।) । स्रक्षरुद्धः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (स्रक्षरुद्धेऽस्य गुणाज्ञेया ॥)

अवरोहिका, स्त्री, (अवरोहति अधोगच्छति अव
+ रुह् + ण्वल् + टाप् अत इत्वं) । अश्वगन्धा-

जता । इति राजनिर्घण्टः ॥
अवरोही, [नृ] पु, (अव + रुह् + णिनि) । वट-

रुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वटशब्देऽस्य गुणा-
दयो ज्ञातव्याः) ।

अवर्णः, पु, (वर्ण्यते प्रशस्यते अनेन इति वर्णः ततो
विरोधे नञ्समासः) । निन्दा । परीवादः । इत्य-

मरसिंहः ॥
“सोढं न तत्पूर्वमवर्णमीशे
आलानिकं स्थाणुमिव दिपेन्न” ।

इति रघुवंशे ।)

अवलम्बः, पु, स्त्री, (अवलम्ब्यते इति अव + लम्ब + क्त ।
इङ्भावः । लसज् + क्त, वा ।) मध्यदेशः । इत्य-

मरः ॥ माजा इति भाषा । (“विपुलतरोन्मुख-
कोचनावलम्बम्” । इति भाषा ।)

अवलम्बः, चि, (अव + लम्ब + क्त) । संलम्बः । संयुक्तः ।
इति मेदिनी ॥

अवलम्बः, पु, (अव + लवि + अच्) । अवलम्बनं ।
अवपूर्वत्वमन्धातोर्लप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (आश्रयः) ।

अवलम्बनं, स्त्री, (अव + लवि + आधारे ल्युट्) ।
आश्रयः । यथा,—

“प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ
विफलत्वमेति वक्षसाधनता ।

अवलम्बनाय दिनमर्षुरभू-
मपतिव्यतः करसहस्रमपि” ॥

इति माघे ६ सर्गः ॥
अवलम्बित, चि, (अव + लवि + क्त) । अवलम्बितं ।

श्रीधरः । इति जटाधरः ॥ अधोलम्बायमानं ।
कृतावलम्बनं । आश्रितं ॥

अवलम्बः, पु, (अवलम्ब्यते इति अव + लम्ब + घञ्) ।
वलम्बः । श्वेतवर्णः । (अश्व आदित्वात् अच्) ।

तद्वति चि । इत्यमरटीकायां खामी ॥
अवलम्बितः, चि, (अव + लप् + क्त) । धनादिगर्भितः ।

यथा,—
“न सवसेष प्रतिवैर्न चाख्यलैर्न एकाग्रैः ।

न मूर्खैर्नावलम्बितैश्च नान्यैर्गन्त्यावश्यायिभिः” ॥
इति भागवे ४ अध्याये ७६ श्लोकः ॥ अवलम्बिता

धनादिगर्भिता इति कुल्लुकमट्टः ॥
“अवलम्बितासि मैव त्व देवि ब्रूहि ममायतः” ।

अव

इति देवीमाहात्म्यम् ॥

अवलिमता, स्त्री, (अवलिप्त + तल् भावे ।) अष्ट-
प्रार' । इति हेमचन्द्रः ॥ ("तेजस्विन्यवलिमता
मुखरता वक्तव्यशक्ति स्थिरे" । इति नीतिशतके ।)
अवलीङ्ग, त्रि, (अव + लिङ् + क्त कर्मणि) भक्षित ।
यथा मनु, —

"पतत्रिणावलीङ्ग मुना सस्पृष्टमेव च" ।

इत्यादि । "पतत्रिणावलीङ्ग काकादिना भक्षितं" ।

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

अवलीला, स्त्री, (अवरा लीला) हेला । अनायास' ।

यथा, —

"रतिश्च नूतनं प्राप्य विषयतुल्यं पुरातनं ।

कान्तं दृष्ट्वा हिनस्तेव सोपायेनावलीलाया" ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २३ अध्यायः ।

अपिच ।

"शूलश्च भ्रमण कृत्वा पपात दानवोपरि ।

चकार भस्मसात्तश्च सरथश्चावलीलाया" ॥

इति च तत्रैव प्रकृतिखण्डे १८ अध्यायः ॥

अवलुण्ठनं, स्त्री, (अव + लुठि + भावे ल्युट्) लुण्ठन ।

कोटा गङ्गागङ्गी इतिभाषा । अवपूर्वकलुठधा-

तोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्न ॥

अवलेपः, पुं, (अव + लिप् + भावे घञ्) अष्टप्रारः ।

("दिस्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान्"

इति मेघदूते ।) लेपनं । दूषण । इति मेदिनी ॥

सङ्ग' । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवलेपन, स्त्री, (अव + लिप् + ल्यट् भावे) विले-

पन । अक्षयं । माखा इति भाषा । अवपूर्वक-

लिपधातोरनट् प्रत्ययेन निष्पन्न ॥

अवलेह', पुं, (अवलिह्यते क्थायादे पुन' पाकात्

घनीभूततया स्वाद्यते इति अव + लिङ् + कर्मणि

घञ्) लेह्यौषध । तस्य लक्षणं पर्यायश्च

यथा, —

"क्थायादेर्यत् पुन पाकात् घनत् सारसक्रिया ।

सोऽवलेहश्चलेहश्च प्राश्न इत्युच्यते बुधे" ॥

("जिह्वालेह्यावलेहिका") इति च वैद्यकपरि-

भाषा । यथा, —

"कटफलं पौष्करं शङ्खी योष यासश्च कारवी ।

सृष्ट्वाघूर्णीकृतं चैतन्मधुना सह लेहयेत् ॥

रुषावलेहिका हन्ति सन्निपात सुदारुण ।

हिक्कां आसश्च कासश्च कण्ठरोगश्च नाशयेत् ॥

एतद्योग्य कफोदके घूर्णमाद्रकै रचै" ।

तन्वान्तरे च उक्तं ।

"अष्टाङ्ग मधुना लिह्यादाद्रकस्य रसेन वा ।

समोह दारुण हन्यात्तन्नाकाससमन्वितम्" इति ॥

"सर्वेषु सन्निपातेषु न चौरमवधारयेत् ।

श्रीतोपचारि चौरि स्याच्छीतश्चात्र विरुध्यते" ॥

अयमभिप्रायः । सन्निपातज्वरेषु क्षेपणियहार्थं

सर्वदा खेदो हित उक्तः । तत्राभिसम्बन्धादेह-

स्योष्णता तिष्ठेदेव । उष्णं मधुना विरोधः ।

उक्तश्च सश्रुतेन ।

"उष्णैर्विरुध्यते सर्वं विषान्वयतया मधु ।

उष्णार्समुष्णैश्च तन्निहन्ति यथा विष" इति ॥

अव

श्रीतोपचारि चौरिमिति । श्रीतोपचारोऽस्या-
स्तीति श्रीतोपचारि । श्रीतश्चात्र सन्निपाते
विरुध्यते । अयमवलेहः प्रायेणोर्ध्वज्वररोग-

हरत्वात् सायमुपयुज्यते । यत् उक्तं चरकेण ।

"उर्ध्वज्वरगदग्नौ या सा सायमवलेहिका ।

अधोरोगहरि या सा भोजनात्वाक् प्रयुज्यते" ।

पौष्कर पुष्करमूल तदलाभे कुष्ठं देयं ॥

शङ्खी कर्कटशङ्खी । योष शृङ्गोपिप्लीमरिचाणि

च । यासो यवास' । केचित् यासस्थाने यवानो

प्रक्षिपन्ति । कारवी मगरेला इति लोके । अष्टा-

ङ्गवलेहिका ॥*

"स्विन्नमामकं पिष्ट्वा द्राक्षया सह लेहयेत् ।

विश्वमेयजसयुक्तं मधुना सह लेहयेत् ॥

तेनास्य श्लाघ्यति आस कासो मूर्च्छारुचिस्तथा" ॥

इत्यवलेहः ॥* अन्वत् यथा, —

"पिप्लीं त्रिफलाश्चापि सममागां ज्वरी लिहन् ।

मधुना सर्पिषा वापि कासी आसी मुखी भवेत् ॥

कटफलं पौष्करं शङ्खी कृष्णा च मधुना सह ।

आसकाशज्वरहरो लेहोऽयं कफनाशन" ॥

चातुर्भङ्गिका ॥*

"कटफलं पौष्करं शङ्खी यवानी कारवी तथा ।

कटुत्रयश्च सर्वाणि सममागानि घूर्णयेत् ॥

आद्रकस्य रसेलिह्यान्मधुना वा कफज्वरी ।

कासश्वासाश्चिच्छेदित्सेष्मानिलनिहतये" ॥

अष्टाङ्गावलेहः । इति भावप्रकाशः ॥

("क्थायस्य स्यात् पुन पाकात् घनत् सारसक्रिया ।

सोऽवलेहश्च लेहः स्यात् तन्मात्रा स्यात्पलोन्मिता

सिता चतुर्गुणा कार्या घूर्णाश्च दिगुणो गुड ।

अव चतुर्गुण दद्यादिति सर्वत्र निश्चयः ॥

सपके तन्तुमत्त स्यादवलेहेऽभ्युमज्जनं ।

स्थिरत्वं पीद्यते मुद्रा गन्धवर्णरसोद्भवः ॥

दुग्धभित्तरस शूष पक्षमूलकधायकं ।

वासाक्थाय यथायोग्यमनुपानं प्रशस्यते ॥*

तदुदाहरणं । यथा, —

"कण्टकारीतुणा नीर-द्रोणे पक्ता कषायकं ।

पादशेषे महीत्वा च तस्मिंश्चूर्णानि दापयेत् ॥

एषक् पणान्प्राप्येतानि गुडचौचयचित्रका ।

मुक्तं कर्कटशङ्खी च शूषणं घन्धयासकं ॥

भागौ रास्त्रा शठी चैव शर्करा पक्षविंशति' ।

प्रत्येकश्च पलान्यष्टौ प्रदद्यादुदृततैलयो ॥

पक्ता लेहत्वमानीय श्रीते मधु पलायक ।

चतुष्पल तु गोक्षीर्या पिप्लीना चतुष्पल ॥

क्षिप्वा निदध्यात् सृष्टे मन्मये भाजने शुभे ।

लेहोऽयं हन्ति हिक्कातिश्वासकासान्शेषतः ॥*

कण्टकार्यवलेहः ॥* इति च शार्ङ्गधरः ॥

अवलेहन, स्त्री, (अव + लिङ् + भावे ल्युट्) लेहन ।

जिह्वाहारा खादन । चाटन् इति भाषा । अव-

लेहः । अवपूर्वलिहधातोर्भित्तिप्रत्ययेन निष्पन्नः ।

अवलोकन, स्त्री, (अव + लुक् + ल्युट् भावे) दर्शन ।

आलोकन । इति हेमचन्द्रः ॥

("जलवेलावलोकनकुतूहली" ।

इति नागानन्दे ।)

अव

अवलोकितः, पुं, (अव + लोक + भावे क्त वतो
ऽस्यर्थे अच्) लोकनाय । बुद्धः । इति विश्व
मेदिन्यौ ॥

अवलोकित, त्रि, (अव + लोक + कर्मणि क्त) ॥

गिरीक्षित । दृष्टं । इति विश्वमेदिन्यौ । (मते

स्त) प्रेक्षणाक्रियायां, स्त्री ॥

अवधगुज, पुं, (अवधगोरशोभनाज्जायते इति अव

लुगु + जन् + ड) सोमराजी । इत्यमरः ॥ इव

वर्णसोमराजी । हाकुक्ष यस्य प्रसिद्धि । तल्ल

गुणाः । वायु कफ-कुष्ठ त्वग्दोष-नाशित्व । इति

राजवल्लभः । अस्य विवरणं वाकुली ह्रदे

प्रत्ययः ॥

("अवधगुजादीजकयं पीत्वा कोष्णेन वारिणा ।

भोजनं सर्पिषा कार्यं सर्वकुष्ठप्रणाशनम्" ॥

इति वैद्यकचक्रप्राणिसङ्ग्रहः ॥)

अववाद, पुं, (अव + वद + घञ्) व्याज्ञा । निदा ।

विश्वासः । इति मेदिनी ॥

अवश, त्रि, (न विद्यते वशमायत्तत्वं यस्य) ॥

अवशीभूत । विवशः ।

यथा, —

"क्षेत्राशु बान्धवैर्मुक्ता प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः ।

अतो न रोदित्यश्च क्रिया कार्या विधानतः" ॥

इति शुद्धितत्त्वः ॥ (सौ, अवश्य । निश्चितम्) ॥

अवशविधक, त्रि, (अववद्धे शक्त्विनी येन) ॥

वस्त्रादिद्वारा एष्टजानुजङ्घादयदृढनन्धनपूर्वको

पविष्टः । फाडवान्धिया वसा इति भाषा । यथा

कात्यायनः ।

"आसनारूपपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोक्ता ।

कृतावशविधको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते" ॥

आसनारूपपादः आसनारूपपादतलः । जानु

नोर्जङ्घयो कृतावशविधको वस्त्रादिना कृतएष्ट

जानुजङ्घाबन्धः । इत्याह्निकतत्त्वः ॥

अवश्रिष्ट, त्रि, (अवश्रिष्यते इति अव + श्रिप् +

क्त) ॥ शेषः । उद्धतः । अवशेषाश्च यः । यथा, —

"वक्षीकमूषिकोवृक्षाता मदमन्तर्ज्वा तथा ।

श्रीचावश्रिष्टा गेहाश्च नादद्यात् लेपसम्भव" ॥

इत्याह्निकतत्त्वः ॥

अवश्य, व्य, (न वश्य) ॥ निश्चयः । तत्पर्यायः । नूनं २ ।

निश्चितं ३ । इत्यमरः ॥

("अवश्ययाति तिर्यक्त्वं अगध्वा चैवाञ्जव इति" ॥

इति मनुः ॥) (न + वश्य + यत्) ॥ अनायते त्रि ।

अवश्यय, स्त्री, (अव + श्ये + यत्) । एषोदरादिलात्

श्रसः ।) कुञ्जटिका । इति शब्दरत्नावली ॥

(कुञ्जटिकाशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः) ॥

अवश्याय, पुं, (अवश्यायते श्रेयमापद्यते इति श्रैश्

गतौ + श्लाघाधेति श्रः) । ततो आतो युगिति

युक् ।) हिमः । इत्यमरः ॥

("अवश्यायनिपातेन किञ्चित्प्रसिद्धिः ॥

इति रामायणे ।) गर्जः । इति विश्वप्रकाशः ॥

अवष्कयणी, स्त्री, वष्कयनी । धिरप्रसूता गौः । इत्य

मरटीकाया सारसन्दरी ॥

अवयव, त्रि, (अवयव्यते स्म, यमि कश्चे स्म)

अव

रोधने वा क्त' । क्तम्मे अवाचेति घ' । अवा-
चालम्बन इति सूत्रेण अवाविदुर्थे क्तम्मे षत्व-
विधानादवष्टम्बश्च अवासन्नपर इति अयन्तीना-
वष्टम्बे इत्यत्र मनोरमाया स्थितं ।) अविदूर ।
समीप । अवलम्बित । आश्रित । इत्यमर ॥ बद्धः ।
रुद्ध । इति भरत ॥ आक्रान्त' । इति मेदिनी ॥
अवष्टम्भ, ए, (अव + ष्टम्भ् रोधे इति + घञ् ।
षत्वञ्च ।) स्वर्ण ।

(“रघोरवष्टम्भमयेन पञ्चिणा
हृदि क्षतो गोत्रभिदप्यमर्षण” ।

इति रघुवशे ।) क्तम्भ' । प्रारम्भ । इति मेदिनी ॥
सौख्य । इति हलायुध ॥ (अवलम्बनं । बोधनम् ।
निष्पन्ता ।)

अवध्याण, स्त्री, (अव + धृ + शब्दे + घञ् । षत्वञ्च ।)
भक्षणा । इति हेमचन्द्र ॥

अवस, य, (अव + पूर्वार्धरावराणांमित्यसि-
प्रत्यय, तत्तन्निर्गोणेन अवसस्य अवादेशश्च ।)
अतिरेक' । इति केचित् ॥

अवस, ए, (अव रक्षणादौ अवति इति अन्त्यवि-
धमीत्यादिना असत् प्रत्ययः ।) राजा । स्वर्ण' ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अवस, स्त्री, (अव + असिच् भावे ।) रक्षणा । वैदिक-
शब्दोऽयं ॥

अवसक्तिका, स्त्री, (अववद्धे सक्तिकी यया वन्ध-
प्रणाल्या सा, अव + सक्तिय + समासे कप् ।) खट्वा ।
तत्पर्याय । पर्यस्तिका २ परिकर ३ पर्यङ्क ४ ।
इति हेमचन्द्र ॥ (पर्यङ्कबन्ध । वस्त्रादिद्वारा पृष्ठ-
जानु-शङ्का द्वयदृढबन्धनपूर्वकोपवेशन । यथा,—
“आसनाखण्डपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा ।
क्षतावसक्तिको यस्तु प्रौढपाद स उच्यते” ॥
इति कात्यायन ।

“श्रयान प्रौढपादश्च क्षत्वा चैवावसक्तिकाम् ।
नाधीशीतामिधं जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव च” ॥
इति मनु ।)

अवसथ', ए, (अव + सो + कथन् ।) क्वात्रनिलय ।
इति हेमचन्द्रः ॥ पाठशाला चौपाडी यस्य
प्रसिद्धि । ग्राम' । इति शब्दरत्नावली ॥ गृहं ।
इति हलायुधः ॥

अवसथ, ए, (अवसथ + यत् ।) क्वात्रवेष्टम् ।
इति हेमचन्द्र ॥ चौपाडी इति भाषा ॥

अवसन्न, चि, (अव + सद + क्त ।) अवसादप्राप्त' ।
विषय' । यथा,—

“महिम्नः पारन्ते परमविदुषो यद्यसदृशी
स्तुतिर्ब्रह्मादीनामपि तदवसन्नास्त्वयि गिर ।
अथावाप्य सर्वस्वमदिपरिणामावधि गणन्
ममाप्येष स्तोत्रे हरि निरपवाद परिकर” ॥
इति पुण्यदन्तस्तुतिशिवस्तोत्रं । अपि च ।
“आचारिणावसन्नोऽपि पुनः प्रार्थयते यदि” ।
इति व्यवहारतत्त्व ॥

अवसर', ए, (अव + स + षच् ।) प्रस्ताव । मन्त्र-
विशेष । वर्षण । इति मेदिनी ॥ वत्सर । क्षण ।
इति हेमचन्द्र ॥ अवकाश' । यथा, “गो-

अव

वधे एका चेद्वृद्धमिरित्युपदेशेन दण्डवत् प्राय-
श्चित्तानि भवन्तीत्यतिदेशानवसरात् । तदवस-
रत्वे प्रत्येक पूर्णप्रायश्चित्तदैर्गुण्यं स्यात्” । इति
प्रायश्चित्तनन्त ॥ (योग्यकाल । क्रियास्थितियोग्य-
तासम्पादकरूप' कालिकोऽवकाश' । यथा,—
“कामस्तु बाणावसरं समीक्ष्य” । इति कुमारः ।
शिष्यजिज्ञासानिष्ठताववशवत्तत्पर्यस्य सङ्गति-
विशेष । अनन्तरवत्तत्पर्यस्य अवसर' । “उप-
मानेऽवसरसङ्गति” । इति जगदीश' ।)

अवसर्ग, ए, (अव + सृज् + घञ् ।) स्वेच्छाचार ।
तत्पर्याय । प्रकाम्य २ स्वाच्छन्द्य ३ अनुमननं ४ ।
इति त्रिकाण्डशेष' ॥

अवसर्प', ए, (अव + सृप् + षच् ।) अपसर्प' । चर ।
इत्यमरटीकाया भरत' ॥

अवसर्पिणी, स्त्री, (अव + सृप् + णिन् ङीप् ।)
जिनाना कालविशेष । स तु दण्डकोटिकोटि-
सागरवर्षेण समाप्यते । इति हेमचन्द्र' ॥

अवसथ, चि, अपसथ । दक्षिण । इति रायमुकुट ॥
अवसाद, ए, (अव + सद + घञ् ।) अवसन्नता ।
तत्पर्याय । विषाद' २ साद' ३ विषयता ४ ।
इति हेमचन्द्र ॥ (शेष' । क्षय' । यथा,—

“धैर्यावसादेन हृतप्रसादा
वन्धद्विपेनेव निदाघसिन्धु” ।
इति किराताजुनीये ।)

अवसान, स्त्री, (अव + सो + ल्युट् ।) क्रियासमाप्ति ।
शेष । तत्पर्याय' । साति २ । इत्यमर' ॥ विराम'
३ । इति जटाधर ॥ मृत्यु' ।

(“प्रसोऽवसानं व्रजतोऽपि निष्ठुरे-
रित्येधनैः पञ्चपदीनमुच्यते” ।
इति पञ्चतन्त्रे ।) सीमा । इति हेमचन्द्र ॥

अवसाय', ए, (अव + सो + घञ् ।) शेष' । समाप्ति ।
निश्चय । इति मेदिनी ॥

अवसितं, चि, (अव + सो + क्त ।) परिपक्वमर्दित-
धान्य । तत्पर्याय । ऋद्ध २ । इति भरतमेदिन्यौ ॥
क्षत । अवसानगत । समाप्त । तत्पर्याय' । सित
२ । इत्यमरमेदिन्यौ ॥ (“यदि नेपथ्यविधानम्
अवसितम्” । इति शाकुन्तले ।)

अवसेकिम', ए, (अवसेकेन + निरुत्त' । अवसेक +
इमन्च ।) वटक । इति हेमचन्द्र ॥ वड़ा इति-
भाषा ॥

अवस्तान्द, ए, (अव + स्तान्द + षच् ।) विजिगीषूणा
निवेशस्थान । शिविर । इति हलायुध' ॥ अव-
गाहन' । यथा,—

“क्षतानुपात कुसुमान्यसृष्टाव
स नद्यवस्तान्दमुपासृष्टश्च ।
कुतूहलाचार्यशिलोपवेशं
काकुत्स्थ ईषत् स्मयमान आस्त” ॥

इति भट्टौ २ सर्गे ११ श्लोक' ॥ नद्यामवस्तान्दो-
ऽवगाहो यत्र स्नानक्रियाया । इति तट्टीकाया
भरत' ॥ (आक्रमण । यथा,—

“अवस्तान्दमयाव राजा प्रजागरुतश्चमम् ।
दिवास्तुत समाह्वयान्निद्रायाकुलसन्निकम्” ॥

अव

इति हितोपदेश' ।)

अवस्तान्दन, स्त्री, (अव + स्तान्द + ल्युट् ।) अव-
गाहन । इति भट्टि ॥ अवतरण । इति महा-
भारतं ॥ अवपूर्वस्तान्दधातोर्नटप्रत्ययेन निष्पन्नं ॥
अवस्तार, ए, (अव कीर्यते क्षिप्यते इति । अव +
क्षृ + षप् + सृट् ।) विष्ठा । गुह्य । इत्यमरमेदिन्यौ ॥
संमार्जन्यादिनिक्षिप्तधूल्यादि । इत्यमरटीकायां
मथुराणाथ' सारसन्दरी च ॥

अवस्तात्, य, (अवस्मिन्, अवस्मात्, अवस्मि-
त्यर्थे अस्ताति ।) अवरे । पश्चात् । शेषे । अन्ते ।
इति पाणिनि' ॥ (“अवस्तात्सर्वलोकं प्रापयन्त” ।
इति शतपथब्राह्मणे ।)

अवस्तार, ए, (अव + स्तृ + घञ् ।) यवनिकादि ।
कानात् इत्यादि भाषा ॥ अवस्तीर्यतेऽनेनेति स्तृञ्
आच्छादने घञ् ॥

अवस्तु, स्त्री, (न वस्तु । नञ्प्रत्ययः ।) असद्वस्तु ।
(यथा,—

“अवस्तुनिर्वन्धपरे कथं नु ते
करोऽयमास्तुविवाहकौतुक” ।
इति कुमारः ।) वेदान्तमते अज्ञानादिसकल-
जडसमूह ॥

अवस्था, स्त्री, (अव + स्था + षट् ।) दशा । कालि-
कविशेष । इत्यमर ॥

“कौमार पञ्चमाब्दान्त पौगण्ड दशमावधि ।
कौशोरमापश्चदशात् यौवनन्तु तत परं ॥
आषोडशाद्भवेद्भान्तस्तस्य उच्यते ।
द्वद्वस्तु सप्ततेरुर्द्ध्वं वर्षायां नवते पर” ॥
इति स्मृतिः ॥

अवस्थाचतुष्टय, स्त्री, (अवस्थायाश्चतुष्टय । तत्पर्ययः ।)
कालक्षतचतुर्विधदशा । यथा । “आपश्चदशवष
वाल्म । आत्रिंशद्वर्ष कौमार । आपश्चाशद्वर्ष यौ-
वन । पश्चाशत ऊर्द्ध्वं दृढत्व” । इति वैद्यकशास्त्रे ॥

अवस्थान, स्त्री, (अव + स्था + ल्युट् ।) स्थिति ।
वास । यथा । “पर सन्निकर्षश्च उपर्यधोभावा-
पन्नसमसूत्रपातन्यायेनैकराश्ववच्छेदेन सहाव-
स्थानरूप” । इति तिथ्यादितत्त्व ॥ (अवस्था ।
प्रतिष्ठा । यथा, “कीदृक् ते व्यसनावस्थानम्” ।
इति पञ्चतन्त्र ।

“पञ्चा दृढमवस्थानं स क्षत्वा कपिकुञ्जर” ।
इति रामायण ॥)

अवस्थित, चि, (अव + स्था + क्त ।) क्षतावस्थान ।
अवस्थितिविशिष्ट । स्थित । यथा ।

“यानेव हत्वा न जिजीविषाम-
न्तेऽवस्थिता प्रमुखे धार्तराष्ट्रा” ।

इति श्रीभगद्गीताया २ अध्याये ६ श्लोक ॥

अवस्थिति, स्त्री, (अव + स्था + क्तिन् ।) अवस्थानं ।
धाका । इति भाषा । अवपूर्वकस्याधातो' क्ति-
प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥ (अनुसरणम् । अभ्यास ।)

अवहस्त, ए, (अवर हस्तस्य । एकदेशी तत्पर्ययः ।)
हस्तपृष्ठ । इति हेमचन्द्र ॥

अवहारः, ए, (अव + हृ + घञ् ।) घौर । द्यूत-
युद्धदिविग्राम । निमन्त्रण । उपनेतव्यद्रव्यं ।

अव

ग्राहनामजलजन्तु । इति विश्वमेदिन्यौ । धर्मा-
न्तर । इति शब्दरत्नावली ॥ (आज्ञानम् । स्व-
भूपरित्यागपूर्वकधर्मान्तरग्रहणम् । प्रत्ययणम् ।)
अवहारक, ए, (अवहार + सार्थक ।) जलजन्तुवि-
शेष । हाङ्गर इति ख्यात । जलहस्तीति
केचित् । तत्पर्याय । अवग्राह २ नक्षराज ३
अवहार ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ युद्धादि-
निवर्तके चि ।

अवहार्य, चि, (अव + हृ + ण्यत् ।) समर्पणीय ।
यथा,—

“आधिसोपनिधिधोमौ न कालात्ययमर्हत् ।
अवहार्यो भवेता तौ दीर्घकालमवस्थितौ” ॥

इति मानवे ८ अध्याये १४५ श्लोक ॥ (अर्थ-
दण्डयोग्य । यथा,—

“अवहार्यो भवेच्चैव सान्वय घटशत दमम् ।
निरन्वयोऽनपसर प्राप्त स्याच्चौरकिष्किभं” ॥
इति मनु ।

अवहारिका, स्त्री, (अव + हृ + ण्यत् + टाप् ।)
प्राचीर । इति हारावली ॥

अवहित, चि, (अव + धा + क्त ।) विज्ञात । अव-
धान गत । इति धरणी ॥ (सावधान । प्रमाद-
रहित । यथा,—

“ग्रहणस्वावहितो भूत्वा यदुत्त नन्दने पुरा” ।
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

अवहित्या, स्त्री, स्त्री, (न वहिस्तिष्ठतीति अवहि +
स्या + क + टाप् । एषोदरादित्वात् साधु ।)
आकारगुप्ति । रत्यादिस्त्रिकोमुखरागादिरा-
कार । अङ्गवैकृतमिति वोपासित ॥ भयलज्जा-
दिना तस्य गोपन । इत्यमरटीकाया भरत ॥
(तल्लक्षण, यथा साहित्यदर्पणे,—

“भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्या ।
व्यापारान्तरसत्त्वान्यथाभाषण-विज्ञोक्तनादि-
करी” ॥ उदाहरणम् । यथा कुमारसम्भवे,—

“एव वादिनि देवर्षौ पार्थ्वे पितुरधोमुखी ।
लोलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती” ॥

लज्जावशात् कमलदलगणनाव्याजेन हर्षं जुगोप
इत्यर्थ । अनेन अवहित्यास्य सञ्चारी भाव उक्त,
तदुक्त,—

“अवहित्या तु लज्जादेर्हर्षाद्याकारगोपन” ।
इति मल्लिनाथः ।)

अवहेल, स्त्री, स्त्री, (अव + हेङ् + घञ् डस्य ल,
लृङ्योरेकत्वस्मरणम् ।) अनादर अवज्ञा ।
इत्यमर ॥

अवहेलन, स्त्री, (अव + हेङ् + ल्युट् ।) अवहेला
अवमानना । इति शब्दरत्नावली ॥

अवहेलित, स्त्री, (अव + हेङ् + क्त ।) अनादर ।
अवहेला । तद्विशिष्टे चि ॥ कृतावहेलनवस्तु ।
अवहेल जातमस्य इत्यर्थे इतप्रत्ययेन निष्पन्न ॥

अवहृत, स्त्री, (अव + हृ + क्त ।) उपरिहृतचतु ।
यथा मनु,—

“द्विषदन्न नगर्यन्न पतितान्नमवहृत” ।
इत्याह्निकतत्त्व ॥

अवा

अवाक्, [च्] चि, (नास्ति वाक् यस्य स ।) वाक्य-
रहित । इत्यमरः ॥ वेवा इति भाषा । क्विबन्त-
वध्धातोर्नञ्समासेऽय प्रयोगः ॥ दक्षिणं । अधो-
मुख । एतदर्थं यो अवपूर्वान्चधातोः प्रयोगः ॥

अवाक्पुष्पी, स्त्री, (अवाक् अधोमुख पुष्पमस्याः)
श्रतपुष्पा । श्लुफा इति ख्याता । मिश्रेया ।
इत्यमररत्नावली, मौरी इति भाषा । वृक्ष-
विशेषः । चेटाङ्गली चोरङ्गली चोरखड्की इति

भाषा । तत्पर्याय । अधोपुष्पी २ मङ्गल्या ३
अमरपुष्पिका ४ । इति रत्नमाला ॥

अवाक्शिरा, [स्] ए, (अवाक् अवगत शिरो-
यस्य ।) अधोमुख । यथा,—

“अवाक्शिरास्तमस्यन्ते किन्विधी नरक व्रजेत् ।
य प्रश्नं वितथ ब्रूयात् एष्टः सन् धर्म्मनिश्चये” ॥

इति मानवे ८ अध्याये ८४ श्लोक ॥
“इति ब्रुवति रामे तु लक्ष्मणोऽवाक्शिरास्तदा”
इति रामायणम् ॥

अवाय, चि, (अवगतमयमस्य ।) नञ् । अवगत ।
इत्यमर ॥

अवाङ्, [न्च] चि, (अव + अन्च + क्तिप् ।) नोच-
वदन । तत्पर्याय । अधोमुख २ अवाङ्मुख ३
अवाचीन ४ इत्यमर-जटाधरौ ॥

“साक्षी दृष्टश्रुतादन्यत् विब्रुवन्मार्ग्यसंसदि ।
अवाङ् नरकमभ्येति प्रेत्य स्वर्गाश्च ह्रीयते” ॥
इति मनु ।)

अवाङ्मुख, चि, (अवाङ्मुखमस्य ।) अधोवदन । यथा,
“तत् श्रुत्वा स बल खेह-हर्ष-दुःख-त्रपाकुल ।
अवाङ्मुख प्राप्तकाला तामुवाचाश्रुगद्गद” ॥

इति कथासरित्सागरे अलङ्कारवतीलम्बके ६३
रङ्ग ॥

अवाची, स्त्री, (अव + अन्च + क्तिप् + खोप् ।
दक्षिणदिक् । इति वोपदेवादयः ॥ अधोदिक् ।
इति व्याडि ॥ अधोमुखी ॥

अवाचीन, चि, (अवाचा भव । अवाची + ख ।)
दक्षिणदिग्भववस्तु । अधोमुख । इति स्वामि-
जटाधरौ ॥

अवाच्य, स्त्री, (न + वच + ण्यत् ।) दुर्वाच्य । तत्-
पर्याय । अनक्षर २ । इत्यमरः ॥ वचनानर्हः । अ-
नक्षर गालि प्रभृति इति मधुः । निन्दितान्य-
क्षराणि अत्र अनक्षर अथयानामनेकार्थत्वात्

नञ् निन्दाया । एवमवाच्य वक्तुमयोग्य वचनौ
वाचि हृदयवासेरिति अण् भुजवचेति क-
निषेधः ॥ इति भरतः ॥

“वाच्यावाच्येहि कुपितो न विजानाति कर्हिचित्” ।
इति भारते ।

“अवाच्य वदतो जिज्ञा कथं न पतिता तव” ।
इति रामायणे ।)

अवाच्य, चि, (अवाच् + भवार्थे यत् ।) अनिन्दित ।
इति स्मृतिः ॥ अवक्तव्य । वचनानर्हः । यथा,—

“अनक्षरमवाच्यन्तु वचनार्हं न यद्वेत् ।
एव बन्ध्यासुतो याति खण्डपक्षतशेखर ॥
मृगदृष्ट्यामसि खात शशशृङ्गधनुर्द्धर” ॥

अवा

इति शब्दरत्नावली ॥ (अवरदेशकादावै भवः ॥)
अवाधदेशः, ए, (अवाधो देशः ।) योनिः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

अवादी, [न्] चि, (वद + णिन् । न वादी । नञ्
तत्पर्याय ।) अविरोधी । अविवादी । अवज्ञा ।
अवदनशील । वदधातोर्णिन् प्रत्ययानन्तरं नञ्
समासनिष्पन्न ॥

अवाध, चि, (नास्ति वाधा यस्मिन् ।) वाधायुक्त ।
अनर्गल । तत्पर्याय । निरर्गल २ । इत्यमरः ।
अवाध्य, चि, वाधानर्हः । वाधायोग्यः । अवाधनीयः ।
अवाधितव्य । न वाध्यः अवाध्य इति नञ्
समासनिष्पन्न ॥

अवानं, चि, (अव + अन् + अच् ।) मुष्कप्रसारि ।
इति शब्दरत्नावली ॥

“अवानमशुकादष्टमेकमात्रफलं किल” ।
इति भारते ।)

अवान्तर, चि, (अवगतमन्तरं मध्यम् । प्रारि-
मास ।) प्रधानान्तं पाति । इयं फलवर्तिनं श्रेयं
परमपुरुषार्थसाधनपरा न भवति । किन्तु वरि-
सुखाणां मोक्षविवक्षया अवान्तरकर्मफलैः कर्म-
रक्षुत्पादनमात्रं । यथा भैषज्ये औषधे रक्षुत्पादनं ।
यथा,—

“पिव निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्डलकुक्षान् ।
पिबैवमुक्तः पिबति तिक्तमप्यतिबालकः” ॥

“अत्र तिक्तनिम्बादिपानस्य न खलु खण्डादिकाम-
एव प्रयोजनं किन्वाप्येत्यथा वेदाप्यवान्तर-
फलैः प्रलोभयन् मोक्षायैव कर्माणि विधत्ते”
इति मलमासतत्त्वम् ॥

अवापितधान्य, चि, (अवापित अकृतवपनं धान्यम् ॥)
अकृतवपनधान्य । रोपितधान्य । रोपाधान इति
भाषा । तत् वापितधान्यापेक्षया किञ्चिद्विपर्ययः ।
इति राजवल्लभ ॥

अवार, स्त्री, (अव + ऋ + घञ् ।) अर्वाकृतं ।
नद्यादे । पूर्वतीर । इत्यमरः ॥ एपार इति भाषा ।
अवारपार, ए, (अवार अर्वाकृतो पार उत्तर-
तीरश्च यस्य ।) समुद्र । इति हेमचन्द्रः ॥

अवारपारीण, चि, (अवारपारे गच्छतीति । अवा-
रपार + ख ।) पारग । नद्यादिपारगतवर्ति ।
इति पाणिनिः ॥

अवारिका, स्त्री, (नास्ति वारि यत्र तत् सार्धं
कन् + टाप् ।) धन्याक । धनिया इति भाषा ।
अवरिका च पाठः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अवारित, चि, (न वारितं । नञ्समासः ।) अकृत
वारण । अनिवारित । यथा,—

“अवारितद्वारतया तिरश्चा-
मन्तापुरे तस्य निविश राक्षः ।
गतेषु रम्येष्वधिकं विशेष-
मध्यापयामः परमाशुमथा” ॥

इति नैषधे ३ सर्गे ४२ श्लोकः ॥

अवारीण, चि, (अवार गच्छतीत्याद्यर्थे ख ।) पा-
रग । नदीपारगत । इति पाणिनिः ॥

अवार्य, चि, (न वार्यं । नञ्समासः) अनिवार्य ।

अवि

अवारणीय । अवारितव्य । वारणायोग्यं । यथा,—
 “नमस्ते नित्यविलसद्देव्यावस्त्रनिकेतन ।
 अवार्थवीर्यवद्रूप विष्णोर्यत् प्रथमाम्यहं” ॥
 इत्युत्कलखण्डे २७ अध्यायः ॥
 अवासा, [स्] चि, [नास्ति वासो यस्य ।] वस्त्र-
 रहित । नम्र । इत्यमरः ॥
 अवास्तवं, चि, अयथार्थ । मिथ्या । न वास्तवं अवास्त-
 वमिति नञ्समासनिष्पन्नः ॥
 अवात्त, चि, परिरक्तकः । अवपूर्वकात्तधातोरण-
 प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 अवि, पुं, (अव + इन् ।) सूर्यः । पर्वत । मेघः ।
 इत्यमरः ॥ [इति मनुः १]
 (“अशूकरखरोट्टाणां गोऽजाविमृगपक्षिणा” ।
 “मूत्राणि हस्तिकरभमहिषीखरवाजिना ।
 गोजावीनां स्त्रिया पुसा मूत्रवर्ग उदाहृतः” ॥
 इति वैयाकरणसंज्ञासारसंग्रहे ॥)
 नाथः । मूषिककन्वलः । इति मेदिनी ॥ प्राचीर-
 वायुः । इति दण्डी ॥
 अवि, स्त्री, ऋतुमती । इत्यमरः ॥
 अविकट, पु, (अवीनां मेघाणाम् सघातः । अवि +
 कटच् ।) मेघसमूहः । इति संचितसारपरि-
 शिष्टः ॥ मेढारपाल इति भाषा ।
 अविकट, चि, अविशालः । अकरालः । अविस्तारः ।
 न विकटः अविकट इति नञ्समासनिष्पन्नः ॥
 अविक, स्त्री, (अवि + क ।) हीरकं । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (हीरकशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥
 अविकारी, [न्] चि, (न विकारी + नञ्त्त्पुरुषः ।)
 विकाराजनकः । यथा रुहस्पतिः ।
 “कन्दमूलफलैः पुष्पैः शक्ते शृङ्गारसन्तु यत् ।
 अविकारि भवेन्मेधममद्य तदिकारकत्वं” ॥
 इत्याह्निकाचारतत्त्वः ॥
 अविगन्धिका, स्त्री, (अवेष्मणस्य गन्ध इव गन्धो-
 ऽस्याः । ततः स्वार्थे कन् ।) अजगन्धारुहः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 अविगीत, चि, (न विगीतम् । नञ्त्त्पुरुषः ।)
 अनिन्दितः । यथा । “नापि मङ्गलं सफलमविगीत-
 शिष्टाधारविषयत्वाद्दर्शवत्” । इति मङ्गलवाद-
 चिन्तामणिः ॥
 अविग्र, पु, (न विग्रः । तञ्त्त्पुरुषः ।) करमर्दक-
 रुहः । इत्यमरः ॥ यानिग्रामला इति ख्यातः ।
 इति सारसन्दर्भः ॥
 अविचार, पु, (नास्ति विचारो यस्येति ।) अन्यायः ।
 अत्याचारः । विचाररहिते चि । (विचारभावः ।)
 यथा,—
 “अविचारेण सर्वाभिरनुष्ठेयन्तु तत् पुनः ।
 ससारोत्तारणायामेतद्देविदेवि विदुः” ॥
 इति मत्स्यपुराणः ॥
 अविचारित, चि, (न विचारितः । नञ्त्त्पुरुषः ।)
 अकृतविचारः । अविवेचितः । अविचारशब्दादि-
 तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (“यतः सर्वथाऽविचारित-
 कर्म न कर्तव्यम्” । इति पञ्चतन्त्रम् । अवि-
 चेचितः सन्त्यग्विवेचनं विना । यथा,—

अवि

“स किं भव्यं स किं मन्वी य आदावेव भूपतिम् ।
 युद्धोद्योगः सभूत्यागः निर्दिशत्यविचारितम्” ॥
 इति हितोपदेशः ।)
 अविच्छिन्न, स्त्री, (न विच्छिन्नः, नञ्त्त्पुरुषः ।) विच्छेदा-
 भाववत् । अनिप्यत्तितम् । यथा,—
 “अविच्छिन्ने कथम्भावे यत् प्रधानस्य पथ्यते ।
 अविज्ञातफलं कर्म तस्य प्रकरणाङ्गता” ॥
 इति मलमासतत्त्वम् ॥
 अविज्ञ, चि, (न विज्ञः । नञ्त्त्पुरुषः ।) अप्रवीणः ।
 अनिपुणः । अर्गमिज्ञः । अशिक्षितः । अज्ञातः ।
 यथा,—
 एते सर्वे गुणाः कान्तं सन्ति कान्ते त्वयि ध्रुव ।
 त्वा न वाञ्छन्ति या कान्तास्ता अविज्ञासवक्षिताः”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २३ अध्यायः ॥
 अविज्ञेय, चि, (न विज्ञेयः । नञ्त्त्पुरुषः ।) दुर्ज्ञेयः ।
 यथा,—
 “आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।
 अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसूतमिव सर्वतः” ॥
 इति मानवे १ अध्यायः ॥
 अविहीन, स्त्री, (न विहीनम् । नञ्त्त्पुरुषः ।)
 पक्षिणा आभिमुख्याभिगमनः । इति महाभारतः ॥
 अवितं, चि, (अव + क्त ।) प्राप्तं । रक्षितं । इत्यमरः ॥
 अवितथं, स्त्री, (न वितथम् । नञ्त्त्पुरुषः ।)
 सत्यं । (“अवितथमाह प्रियवदा” । इति शाकु-
 न्तले ।) तद्विशिष्टे चि । इति रत्नावली ॥
 (सार्थकः । यथा,—“वत्स । अवितथैषा तव
 भारती भवतु” । इति नागानन्दे ।)
 अवित्यज, पु, स्त्री, (न विशेषेण त्यज्यते रसायना-
 दिषु इति । न + वि + त्यज + क ।) पारदः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अविदूष, स्त्री, (अवेर्मेघस्य दुग्धम् । अवे दुग्धे
 सोऽदूषसमरीसचः, इति दूषप्रत्ययः ।) मेघदुग्धः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (मेघदुग्धविवरणेऽस्य विशेषो-
 ज्ञेयः ॥)
 अविद्वकर्णी, स्त्री, अम्बुष्ठा । आकनादि इति
 ख्याताः । इति मृङ्गराजः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 अविद्वकर्णी, स्त्री, (न विद्वः पर्यारूपः कर्णी यस्याः ।)
 विद्वकर्णीलता । इति भरतः ॥ (माषिकाशब्दे-
 ऽम्बुष्ठाकीशब्दे चास्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
 अविद्य, चि, (नास्ति विद्या यस्य सः ।) विद्यारहितः ।
 अविद्वान् । विद्याहीनः । यथा,—
 “अविद्यो वा सविद्यो वा ब्राह्मणो मामकी तनु” ।
 अपि च । कात्यायनः ।
 “नाविद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनात् क्वचित्” ॥
 इति दायतत्त्वः ॥ अन्यच्च ।
 “अविद्यानान्तु सर्वेषामीहातस्त्रेडन भवेत् ।
 समस्तत्र विभागः स्यादपिथ इति धारणा” ॥
 इति मानवे ६ अध्याये २०५ श्लोकः ॥
 अविद्यमान, चि, (न विद्यमानः । नञ्त्त्पुरुषः ।)
 अवर्तमानः । सत्तारहितः । अभावः । यथा
 नारदः,—
 “अविद्यमाने पित्रर्थे स्वाशादुद्धृत्य वा पुनः ।

अवि

अवश्यकार्या संस्कारा आहमि पूर्वसंस्कृतैः” ॥
 इति दायतत्त्वः ॥
 अविद्या, स्त्री, (न विद्या । नञ्त्त्पुरुषः ।) अ-
 ज्ञानः । इत्यमरः ॥ माया । इति वेदान्ते ॥ (अह-
 -ङ्कारहेतुकमज्ञानं, मिथ्याज्ञानं, विद्याविरोधिनी-
 अयथार्थबुद्धिः ।) युद्धकाम्,—
 “अविद्याया अविद्यात्वमिदमेव तु लक्षणम् ।
 यत्प्रमाणासहिष्णुत्वमन्यथा वक्षु सा भवेत्” ॥
 अन्यच्च,
 “सैयं भान्तिर्निरालम्बा सर्वन्यायविरोधिनी ।
 सहते न विचार सा तमो यद्विद्वाकरम्” ।
 अथक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेणनात्मस्वात्मबुद्धिः ।
 यथा,—“शरीरे मनुष्योऽहमित्यादि” । इत्यस्य
 सर्वज्ञोभूतभूता तम इत्युच्यते ।
 “अविरोधितया कर्म नाऽविद्यां विनिवर्त्तयेत् ।
 विद्याविद्या निहन्त्येव तेजस्तिमिरसधवत्” ॥
 इति आत्मबोधः ।)
 अविधि, पु, (न विधिः । नञ्त्त्पुरुषः ।) अवि-
 धानः । शास्त्राविहितः । यथा,—
 “येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
 तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम्” ॥
 इति श्रीमद्भगवद्गीतायां ६ अध्याये २३ श्लोकः ॥
 अपि च याज्ञवल्क्यः ।
 “वसेत् स नरके घोरे दिनानि पशुरोममि ।
 अमितानि दुराचारो यो हन्यविधिना पशून्” ॥
 इत्याह्निकतत्त्वः ॥
 अविन, पु, (अव + इनच् ।) यथा । यागकर्त्ता ।
 इत्याह्निकोपः ॥
 अविनय, पु, (न विनयः । नञ्त्त्पुरुषः ।) विनया-
 भावः । यथा,—
 “बह्वोऽविनयाद्राज्ञा राजानं सपरिच्छदा ।
 वनस्था अपि राज्यानि विनयात् प्रतिपेदिरे ॥
 वेणो विनयोऽविनयाद्राज्यस्यैव पार्थिव ।
 सुदासो यवनश्चैव सुमुखो निमिरेव च” ॥
 इति मानवे ७ अध्याये ४०।४१ श्लोकौ ॥ (अशि-
 ष्टाचारः । यथा,—
 “अथमाचारव्यविनयं सुगन्धस्तपस्विकन्यकासु” ।
 इति शाकुन्तले ।) अविनीते चि ॥
 अविनाभाव, पु, (विना व्यापकं विना न भावः
 स्थितिः ।) व्याप्तिः । व्याप्यनिष्ठव्यापकनिरूपित-
 धर्मः । यथा,—“वज्रिमान् धूमात्” इत्यादौ
 धूमनिष्ठा वज्रिनिरूपिता व्याप्तिः ॥ इति न्याय-
 मीमांसयोर्मतः ॥ तत्पदार्थे तत्पदार्थाभाववद्वृत्ति-
 त्वाभावः । यथा । केयमाकाङ्क्षा न तावदविना-
 भावः । नीलं सरोजमित्यादौ तदभावात् । विमल-
 जलं नद्या कच्छे महिष इत्यत्र जलान्वितनद्या
 अविनाभावात् कच्छे साकाङ्क्षापक्षेऽपि । इत्या-
 काङ्क्षाचिन्तामणिः । अविनाभाव इति । तत्पदा-
 र्थेन विना यो भावः सत्त्व तदभाव इत्यर्थः ।
 तत्पदार्थे तत्पदार्थाभाववद्वृत्तिताभावस्तत्पदार्थे
 तत्पदार्थाकाङ्क्षा इति भावः । इति तट्टीका
 माधुरी ॥

अविनीत, त्रि, (न विनीतः । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
विनयरहितव्यक्तिः । तत्पर्यायः । समुद्रत २ ।
इत्यमरः ॥ यथा,—

“न चापि प्रतिभूषेण गाविनीतेन गावणः ॥
राज्यपालयितुं शक्यं राज्ञा तीक्ष्णेन वा पणः” ॥
इति रामायणे । अत्रियमितः । यथा,—
“गाविनीतेर्भजेज्यै न च क्षुद्याधिपौष्ठिते” ॥
इति मनुः ।)

अविनीता, स्त्री, (न विनीता । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
पुच्छली । असती । इति ऐमघ्नः ॥

अविपट, पुं, (अवि + पटप् ।) अनीना विस्तारः
इति सञ्ज्ञितसारव्याकरणपरिशिष्टः । कम्पनादि ॥

अविप्रिय, प, (अवि + प्री + क ।) श्लामायणः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ यदा न विप्रिय इत्येव ग्यात्
तदा इष्टः ।)

अविप्रिया, स्त्री, (अवीनां मेधादीनां प्रियाः ।) श्वेता-
श्वता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अविभक्ता, त्रि, (न विभक्तः । नञ्त्तत्पुरुषः ।) अष्ट-
यक् । यथा छत्यपिन्तामखौ ।

“विभक्ता अविभक्ता वा कुर्वन् आद्यमदैविकः ।
मघासु च तथान्यत्र नाधिकारः पृथग्विना” ॥
इति मलमासतत्त्वः ॥

अविभाज्य, त्रि, (न विभाज्यम् । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
विभागायोग्यः । अथ विभाज्याविभाज्ये । तत्र
व्यासः ।

“अनाश्रित्य पितृभ्यः सञ्ज्ञतायाप्रोति यज्जनः ।
दायादेभ्यो न तद्व्यात् विद्याषवश्च यद्वेषत्” ॥
विद्याधनमाह कात्यायनः ।

“उपन्यस्ते तु यस्तस्य विद्याया पणपूर्वकः ।
विद्याधनन्तु तद्विद्यात् विभागे न नियोजयेत् ॥
श्रित्यादालिख्यत प्रभ्रात् सन्दिग्धप्रभ्रनिर्णयात् ।
स्वप्नानसंभ्रनादादास्तस्य प्राथ्ययान्तु यत् ॥
विद्याधनन्तु तत्प्राज्जविभागे न प्रयोजयेत् ।
श्रित्वेवमपि हि धर्म्मोऽयं मूल्याद्यथाधिकं भवेत् ॥
परं निरस्य यस्तस्य विद्याया द्यूतपूर्वकः ।

विद्याधनन्तु तद्विद्यात् न विभाज्यं दृष्टव्यम्” ॥
यदि भवान् भद्रमुपन्यस्यति तदा भवत एव
मयैतद्देयमिति पणित यत्रोपन्यास निस्तीर्य
लभते तत्र विभाज्यं । श्रित्यादध्यापितात् । आ-
लिख्यतः यजमानादक्षिण्या लब्धधनं न प्रति-
ग्रहणं वेतनरूपत्वात्तस्य । तथा यत्किञ्चिद्विद्या-
प्रप्ते निस्तीर्योपणितं यदि कश्चित् परितोषा-
हृदाति । तथा योऽस्मिन् शास्त्रार्थे अस्माकं
संश्रयमपनयति तस्मै धनमिदं ददानीत्युपस्थितस्य
संश्रयमपनीय यस्तस्य । वादिनोर्वा सन्देहे
न्यायकरणाधर्मागतयोः सम्यक्निरूपणेन यस्तस्य
वर्णाश्रदिकं तथा शास्त्रादिप्रकृतज्ञानं सम्भाव्य
यत् प्रतिग्रहादिना लब्धं । तथा शास्त्रज्ञानवि-
वादे अन्यत्रापि यत्र कुत्रचिदन्योन्यज्ञानविवादे
निर्णयः यस्तस्य । तथैकस्मिन् देये बह्वनामुप-
भवे येन प्रकृष्टात् यस्तस्य । तथा श्रित्यादिविद्याया
चित्रकरसुवर्णकारादिभिर्घट्य । तथा द्यूतेनापि

परं निर्णयः यस्तस्य । तत्तुर्जमविभाज्यमिति ।
तस्माद्यथा कथाचिद्विद्याया लब्धमन्योऽस्मिन् समेत-
रेषामिति । प्रदर्शनाद्यन्तु कात्यायनेन विस्तार-
गतिमिति दायभागः ॥ ॥ नारदः ।

“कुटुम्बं विद्यायादुभायुर्धे विद्यामधिगच्छतः ।
भागं विद्यायणात्तस्मात् स लभेतात्तुतोऽपि सगु” ॥
विद्यायादित्येकवचननिर्देशात् नारदः । यदि वि-
द्यामध्यमगो भातु कुटुम्बमप्यगो भाता भातान्
अप्यगो भाताराम्भा सवर्जयति तदा तद्विद्या
ज्जितधने तस्याधिकारः । अतुतो मुनौ । कस्य
तद्विज्ञाताद्यगोपकृत्तिकात् । कात्यायनः ।

“परभातोपयोगेन विद्या प्राप्ताव्यतस्तथा ।
तथा लब्धं धनं सगु विद्यामगं तदप्यते” ॥
अन्यतः पितृमातृकुलन्यतिगिहतात् ॥ ॥ अथ
विशेषयति स ग्यः ।

“गाविद्यानान्तं वैद्येन देयं विद्याधनात् क्षपित् ।
यमविद्याधिकानान्तु देयं वैद्येन तज्जन” ॥
तयोपरितविद्यापदमुभाभा सम्भ्यते तेन सम-
विद्याधिकविद्यानां भागो न तु न्यूनविद्यायोः
वैद्येन विदुषा ॥ ॥ पुनर्जिज्ञेययति ।

“कुले विनीतविद्यानां भाट्ट्यां पितृतोऽपि वा ।
श्रीर्यप्राप्तन्तु यद्विद्य विभाज्यं तद्वृष्टयति” ॥
कुले सकुले पितामहपितृयादिभ्यः । पितृत ग्य
वा । श्रित्तितविद्यानां भाट्ट्या । यद्विद्याशौर्यं
प्राप्तं धनं तद्विमजनीयमिति कस्यतरत्ताकारौ ।
पुनः कात्यायनः ॥

“क्षत्राहरोऽर्जहरो वा पुत्रवित्ताज्जनात् पिता” ।
पुत्रवित्ताज्जनात् । छदमहितभावो ग्रथवत्
प्रकाशत इति न्यायात् पुत्राज्जितवित्तात् पितु
हृशित्वं पितृधनानुपघातविषयं भाट्टधनोपघा-
तविषयश्च । अर्जकस्य तु क्षत्रित्वं भाट्टधनो-
पघाते तु तेषामप्येकाश्रित्वं वक्ष्यमाणस्यासवध-
नाव् । पितुरर्जहरोत्तन्तु पितृभ्योपघातादगुण-
वत्त्वाहेति दायभागः । अतुपघाते पिता क्षत्रहरो
अर्जकत्वात् सयमपि क्षत्रहरो इतरेषामन-
श्रित्वं । भाट्टभ्योपघाते तु तस्याप्येकाश्र इति
क्षत्राज्जिज्ञेयैर्देकधनः ॥ ॥ पुनः कात्यायनः ।

“गोपचारस्य रथ्या च वस्त्रं यथाश्रयोजितं ।
प्रायोज्यं न विमज्येत श्रित्यार्थन्तु दृष्टव्यम्” ॥
प्रायोज्यं यद्यस्य प्रयोजनार्थं पुस्तकादि न तन्मूर्खा-
दिभिः सह पण्डितादिभिर्विमजनीयं एवमेव
दायभागमदनपारिजातादयः । याज्ञवल्क्यः ।
“पितृभ्याश्चैव यद्वत्त तत्तस्यैव धनं भवेत्” ।
उत्तद्विज्ञेयैर्देवदण्डारादि दत्तं तत्तस्यैवेति श्रुत-
माख्युमाध्याया ॥ नारदः ।

“श्रीर्यभार्याधने चोभे यद्य विद्याधनमभवेत् ।
जीर्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यद्य पैलक” ॥
प्राप्तश्च सह भार्ययैति भरद्वाजवचनात् भार्या-
प्राप्तिकाषे लब्धं धनं भार्याधनमौदाहिकमि-
त्यर्थः । चोभे इत्यत्र हित्वेति पाठे एतत्तिका
हित्वान्यदिमजेदित्यनुवर्तते अत एतान्यविभा-
ज्यानीति । न वास्तुविभागो गोदकमात्राज्ञा-

गोपयुतास्त्रीनामसामर्ग्यं प्रधागच्छानां कि
इति धनपतिमिति । यस्मिन् वास्तुनि देनः
द्यागादिकं दत्तं अथप्येवापि स्मान्मते तथा
क्षेत् तदा देनं यत् दत्तं तत्तस्यैव । न
परः ॥ ॥ साधारणधनार्जितेऽपि विज्ञेय
व्यासः ।

“साधारणं गमाश्रित्य यत्किञ्चिदादनादय
श्रीर्योऽपिनाप्रोति धनं भातरस्यभ्य माश्रितः
तस्य भातरस्य देयं शेषास्तु सममाश्रितः” ।
अथ भातर इत्युपपन्नं पितृयादयोऽपि ।
व्यासः । तस्याश्रयः । साधारणोपघाते दत्तं
तोऽश्रयस्यान्यस्य महतो वा उपघातकस्य
गुणारेण भागवन्पदा कार्येति दायभागः
याज्ञवल्क्यः ।

“प्रमादभागतं द्रव्यं दत्तमभुजरेत्तु यः ।
दायादेभ्यो न तद्व्यात् विद्याया लब्धेव च”
पितृपितामहागतं बन्दादन्तरेतं योऽश्रयः
मनुष्या उज्जरति तदव्यक्तरेभ्यो न दद्यात् ।
भूमौ तु विशेषयति ऋषः ।

“पूर्वमष्टाद्य यो भूमिमेक एवोद्धरेत् अमात्
यथाभागं भजन्त्येव दत्तास्तु कुरीयक” ॥
एतद्वचनं सृतिमहाद्वैतकामधेनुपारिजातप्र-
वृत्तिनादद्यात्तमेवेति रक्षाकरः । तत्र, दायन
मिताद्यगप्राप्तिभिर्देतत्वात् । इति दायजः
अविमरोक्ष, स्त्री, (अवि + मरोक्ष् । अवेः
मरोक्षप्रत्ययः ।) नेयदुग्धः । इति हेमचन्द्रः
“तर्पणाद्योतनैर्न्येरेष्टयन्तुष्यमाविक” ॥
इति शार्ङ्गधरः ।

अविमुक्त, स्त्री, (वि + मुच् + क्तः । ततो, न विमुक्तः
नञ् तत्पुरुषः ।) वाराणसीक्षेत्रः । यथा,—
“मुने प्रलयकालेऽपि न तत् क्षेत्रं कदाचन ।
विमुक्तं न शिवाभ्या यदविमुक्तं ततो विदुः ॥
अविमुक्तं तदारभ्य क्षेत्रमेतदुदीर्यते ।
अस्थानन्दवनं नाम पुराऽकारि पिनाकिना ।
क्षेत्रस्यानन्दहेतुत्वादविमुक्तमनन्तरः ॥

आनन्दकन्दबीजानामङ्कुराणि यत्तत्तत् ।
श्रेयानि सर्वलिङ्गानि तस्मिन्नानन्दकानने ।
अविमुक्तमिति ख्यातमासीदित्यं घटोद्भवः” ॥
इति काशिराख्ये २६ अध्यायः ॥ (मूर्द्धचिवुकान्
राक्षस्याने च । यथा,—

‘एय योऽनन्तोऽयत्तं व्यात्मा सोऽविमुक्तो प्रतिष्ठितः
इति । “आमनन्ति चैनं परमेष्ठिनमस्मिन् मूर्द्ध
चिवुकान्तराले” । इति च भाष्ये ।)

अविमुक्तः, पुं, (न विमुक्तः । नञ्त्तत्पुरुषः ।) वारा-
णसीक्षेत्रः । इति काशीराख्ये । अत्यन्तं त्रि ।
अविरत, स्त्री, (न विरतम् । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
सततः । अनवरतः ।

“अविरतोऽभिरुतवारि विपायुभि-
र्विरहितैरचिरद्युतिर्नेजसा” ॥
इति किराताज्जनीये । तद्वति त्रि । इत्यमरः ।
अविरत, त्रि, (न विरतः । नञ्त्तत्पुरुषः ।) विरत-
त्वरहितः । तत्पर्यायः । निविरतो २ धनः २

अवि

अवि

अवि

निविड ४ निरन्तर ५ सान्न ६ नीरन्ध्र ७
बहल ८ वृष्ट ९ गाढ १० । इति हेमचन्द्र ॥

अविरोधः, पु, (न विरोध । नञ्त्वत्पुरुषः ।) वि-
रोधाभावः । यथा,—

“श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी ।

अविरोधे सदा कार्यं स्मार्त्तं वैदिकवत् सता” ॥

इति आद्वतत्त्वधृतावावचनं ॥ अपि च ।

“अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिपालका ।

भूतानामविरोधेन पूजाकर्म करोम्यहम्” ॥

इत्याह्निकतत्त्व ॥

अविषम्बन, स्त्री, (न विषम्बनम् । नञ्त्वत्पुरुषः ।)

श्रीध्रं । अविलम्बित । इति रायमुकुट ॥

अविषम्बितं, स्त्री, (वि + ण्वि + क्त । ततो नञ्त्वत्-

पुरुषः ।) विषम्बाभावः । तत्पर्यायः । श्रीध्र २

तूरित ३ खड्ग ४ क्षिप्रं ५ अर ६ द्रुत ७ सत्वर ८

चपलं ९ तूर्य १० आशु ११ । इत्यमरः ॥

अविषम्बितः, त्रि, (न विषम्बितः । नञ्समासः ।)

त्वरायुक्तः । तत्पर्यायः । उच्चर २ । इत्यमरः ॥

अवलम्बितं ३ । यथा,—

“अविषम्बितमुच्चर केऽप्याह्वयलम्बित” ।

इति जटाधरः ॥

अविना, स्त्री, (अव + इणच् ।) मेघी । भेडी । इति

हेमचन्द्र ॥ (नास्ति विष यत्रेत्यर्थः, त्रिः ।)

अविवादः, पु, (न विवादः । नञ्त्वत्पुरुषः ।)

विवादामावः । यथा,—

“यमो वैवस्वतो देवो यस्ववैष हृदि स्थितः ।

तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गा मा कुरुन् गम” ॥

इति मानवे ८ अध्याये ६२ श्लोकः ॥

अविवादी, [न] त्रि, (न विवादी । नञ्त्वत्पुरुषः ।)

विवादरहितः । निर्विवादी । नञ्पूर्वविवाद-

शब्दादिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

अविवाहितः, पुं, स्त्री, (न विवाहितः । नञ्त्वत्-

पुरुषः ।) अतृप्तः । अकृतोदाहः । अकृतोपयमः ।

अपरिणीतः । अकृतपाणिग्रहः । आह्वय इति

भाषा । नञ्पूर्वविवाहशब्दादितत्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

अविवाह्या, स्त्री, (न विवाह्या । नञ्त्वत्पुरुषः ।)

विवाहानर्हा । यथा । सुमन्तु । “मातृपितृ-

सम्बद्धा आसप्तमादविवाह्याः कन्या भवन्ति” ।

आपञ्चमादन्वेषा मतः । नारदोऽपि ।

“आसप्तमात् पञ्चमाह बन्धुभ्यः पितृमातृभ्यः ।

अविवाह्याः सगोत्राः च समानप्रवरा तथा ॥

सप्तमे पञ्चमे वापि येषां वैवाहिकी क्रिया ।

ते च सन्तानिनः सर्वे प्रतिताः श्रद्धता गता” ॥*

सर्वाः पितृपत्नी मातरस्तदभ्रातरो मातुलास्तद-

दुहितरो भगिन्यस्तदपत्यानि भागिन्यानि ता-

स्त्राविवाह्या अन्यथा सङ्करकारिण्यस्तथाध्याप-

यितुरेतदेवेति । ताश्च यथा । पितृपितामहा-

दीना सप्तानां सन्ततिः सप्तमीपर्यन्ता नोदाह्या ।

एवं पितृवन्मुप्रमृत्तिसम्बन्धघटकानां सप्तानां स-

न्ततिः सप्तमीपर्यन्ता नोदाह्या । एवं मातामह-

प्रमातामहदीनां पञ्चानां सन्ततिः पञ्चमीप-

र्यन्ता नोदाह्या । एवं मातृवन्मुप्रमृत्तिसम्बन्ध-

घटकानां पञ्चानां सन्ततिः पञ्चमीपर्यन्ता नो-

दाह्या । बन्धुतन्मात्रेण सत्वेऽपि पितृमातामह-

मातृमातामहप्रभृत्यपरितनानां पञ्चानां त्रयाणां

सप्तमीपर्यन्ता नोदाह्येति । एवञ्च पितु-

र्मातुश्च मातामहकन्यान्तरसत्वे तामादाय सप्त-

मीपञ्चमीपर्यन्तायां परीहारः । एव बन्धन्तरे-

ऽप्युक्तं । बन्धुपेक्षया त्रिगोत्रगणनं परतः सर्वत्र ।

पूर्वतस्तु पितृर्मातुश्च मातुण्येत्तरूपबन्धोरपि

स्त्रापेक्षया अन्येषां बन्धूनां मातामहगोत्रापेक्षया

त्रिगोत्रगणनं सर्वसामान्यं स्यात् । अन्यथा

पितुः पितामहदौहित्रीकन्यायां पितामहभगि-

नीपुत्रबन्धुपेक्षया त्रिगोत्रात् पराया विवाहः

प्रसज्येत स चायुक्तः । पितृगोत्रापेक्षया तस्यास्त्रि-

गोत्रमध्यवर्त्तित्वात् । एव पितुः प्रमातामहदौ-

हित्रीकन्यायां पितामहभगिनीपुत्रबन्धुपेक्षया

त्रिगोत्रात् पराया विवाहः प्रसज्येत स चायु-

युक्तः । पितामहभ्रातृपुत्रबन्धुपेक्षया तस्यास्त्रि-

गोत्रमध्यवर्त्तित्वात् । एव मातुः प्रपिता-

महदौहित्रीकन्यायां मातामहभगिनीपुत्रबन्धुपे-

क्षया त्रिगोत्रात् पराया विवाहः प्रसज्येत स

चायुक्तः । वरस्य मातामहपेक्षया तस्यास्त्रिगोत्र-

मध्यवर्त्तित्वात् । एव मातुः प्रमातामहदौहित्री-

कन्यायां मातामहभगिनीपुत्रबन्धुपेक्षया त्रि-

गोत्रात् पराया विवाहः प्रसज्येत स चायुक्तः ।

मातामहभ्रातृपुत्रबन्धुपेक्षया तस्यास्त्रिगोत्र-

मध्यवर्त्तित्वात् । इति । एवं मातृसप्तमीभ्रातृ-

सन्ततिः पितृमातृसगोत्रादयोऽप्यविवाह्याः ॥ * ॥

असवर्णाया अविवाह्यात् यथा । कश्चौ त्वस-

वर्णाया अविवाह्यात् तमाह वृहन्नारदीयं ।

“समुद्रयात्रास्त्रीकारं कमण्डलुविधारणं ।

द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा” ॥

इत्यादि । इत्युदाहृतत्वं ॥

अविवेकः, पु, (न विवेकः । नञ्त्वत्पुरुषः । नास्ति

विवेको यस्य इति समासे वाच्यलिङ्गः ।) सद-

सद्विवेचनारहितः । यथा । “देहात्मनोरविवेका-

दस्यैवं शोको भवतीति तद्विवेकप्रदर्शनार्थं श्री-

भगवानुवाच अशोचानित्यादि” । इति श्रीभग-

वद्गीता २ अध्यायस्य १९ श्लोकटीका । तद्वति

त्रिः । अविवेकप्रकारः । यथा,—“सहसा विदधीत

न क्रियामविवेकं परमापदाम्यदम्” ॥ इति

किरातार्जुनीये । सदसद्विवेकरहितः । यथा,—

“उत्तमोत्तममप्राप्यमविवेकोऽभिवार्ष्णि” । इति

विष्णुपुराणं ।)

अविवेकी, [न] त्रि, (न विवेकी । नञ्त्वत्पुरुषः ।)

विवेकशून्यः । अविवेचकः । यथा । “तस्माद-

विवेकिनः सुखमात्रलिप्सवो नात्राधिकारिणः”)

इति मुक्तिवादस्य गादाधरी टीका । अपि च ।

“अस्मिन् प्रसन्ने देवेन्द्रे परमं धाम लभ्यते ।

मयाविवेकिना तस्य हृदये जनिता यथा ॥

सर्वपापहरो विष्णुः स मया व्यथितः कृतः” ।

इति पाद्मे क्रियायोगसारे ११ अध्यायः ॥

अविवेचकः, त्रि, (न विवेचकः । नञ्त्वत्पुरुषः ।)

विवेचनारहितः । अविवेकी । न विवेचकः । अवि-

वेचकः इति नञ्समासनिष्पन्नः ॥

अविशेषः, त्रि, (न विशेषः । नञ्त्वत्पुरुषः ।)

विशेषरहितः । अभेदः । तुल्यः । विशेषाभावे,

पु ॥ विशेषाभावः । यथा,—

“पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा भ्रवं ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषात्तरकं व्रजेत्” ॥

इति आद्वतत्त्वः ॥ (“सांख्यादिमतविद्वानि

तन्मात्राख्यानि सूक्ष्माभूतानि, तानि च इदमेतदेवं-

गुणकमिति व्यावृत्ततया नानुभूयन्ते इत्यविशेषाः

सूक्ष्माश्चोच्यन्ते” । तथा च विष्णुपुराणे,—

“तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रास्तेन तन्मात्रता स्मृता ।

न श्रान्ता नापि घोरान्ते न मूढास्त्राविशेषिणः” ॥

इति ।)

अविश्रान्तः, त्रि, विश्रामरहितः । विश्रान्तिशून्यः ।

अनवरते, स्त्री । विपूर्वश्चमधतोः क्तप्रत्ययानन्तरं

नञ्समासनिष्पन्नः ॥ (“अविश्रान्तं पत्युर्गुणगण-

कथामेडनजडा” ॥ इति आनन्दलहरीम् ॥)

अविश्रामः, स्त्री, (नास्ति विश्रामो यस्मिन् इति ।)

विश्रामरहितः । यथा,—

“अविश्रामं वहेत् भारं शीतोष्णञ्च न विन्दति ।

ससन्तोषस्तथा नित्यं त्रीणि शिञ्चेत गर्दभात्” ॥

इति चाणक्यः ॥

अविश्वस्तः, त्रि, (न विश्वस्तः । नञ्त्वत्पुरुषः ।)

विश्वासानर्हः । अकृतविश्वासः । प्रत्ययायोगः ।

यथा,—

“न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।

विश्वासात् मयसुत्पन्नं मूढान्यपि निहन्तति” ॥

इति चाणक्यः ॥

(“विश्वस्तवदविश्वस्ता वक्ष्यन्तः पुरोचनम्” ।

इति भारते ।)

अविश्वासा, स्त्री, (नास्ति विश्वासो यस्याम् सा ।)

चिरप्रसूता गौः । जेलेनगाइ इति भाषा । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

अविषः, पुं, (अव + टिषच् ।) समुद्रः । इति कात-

न्वीयोगादिरुक्तिः । (राजा । पृथिवी । सगरः ।

रत्नकमात्रे त्रि ।) विषशून्ये त्रिः । (यथा,—

“इत्येता अविषा व्याख्याताः” ॥ इति सुश्रुते ।)

अविषा, स्त्री, (नास्ति विषं यस्याम् ।) निर्विषाढ्यां ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

अविषी, स्त्री, (अविष + ङीप् ।) नदी । इत्युणादि-

रुक्तातुल्लजदत्तः ॥

अविसोऽं, स्त्री, (अवेर्दुग्धम् । अवि + सोऽङ् ।)

मेघदुग्धः । इति हेमचन्द्रः ॥

अविस्पष्टः, स्त्री, (वि + स्पष्ट + क्त । ततो नञ्-

समासः ।) अस्पष्टवाक्यं । तत्पर्यायः । स्त्रियं १ ।

इत्यमरः ॥

(“नाविस्पष्टमधिधीत न श्रुद्भजनसन्निधौ” ॥

इति मनु ॥ अस्फुटः । यथा,—

“विरजि कम्यस्य प्रथयतिररा साध्वसवशा-

दविस्पष्टां दृष्टिं तिरयति पुनर्वाच्यसक्तिः” ॥

इति रत्नावल्याम् ॥)

अवी, स्त्री, (अवत्यात्मानं लज्जया । अव + ई ।)
 ऋतुमती । इति हेमचन्द्रः ॥
 अवीचि, पुं, (नास्ति वीचिः प्रकाशः सख वा अत्र ।)
 नरकविशेष । इति शब्दरत्नावली ॥
 (“अवीचिमन्थनामिष कुम्भीपाक तथैव च ।
 अस्तिपत्रवगश्चैव तापगश्चैव विशकम्” ॥
 इति याज्ञवल्क्यः ॥) वायुलिङ्गस्तु तरङ्गशून्ये ॥
 अवीचि, पुं, (नास्ति वीचिः सख यस्मिन्) } नरकवि-
 अवीचिमत्, स्त्री, (अवीचि + मतुप् ।) }
 श्रेष । यथा । “वैतरणी पृथोदः प्राणरोधो विश-
 सन जालामच्च सारमेयादनमवीचिरय पान-
 मिति । य स्त्रियं वा अन्त वदति साक्षे द्रव्य-
 विनिमये दाने वा कथञ्चित् स वै प्रेत्य नरको
 अवीचिमन्थश्चिरा निरवकाशे योजनश्रुतो-
 ष्छायात् गिरिमुद्धं संपात्यते । यत्र जलमिव
 स्थलमस्यष्टमभासते तदवीचिमत् तिलशो वि-
 शीर्यमाणशरीरो न म्रियमाण पुनरारोपितो
 निपतति” ॥ इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे २६ अध्यायः ॥
 अवीचिमय, पुं, (अवीचि + मयट् ।) नरकमेद ।
 “य साक्षादौ अन्त वदति स गिरिवल्लभोऽवीचि-
 मये अक्षशिरा निपात्यते यत्र” ॥ इति श्रीभाग-
 वते ॥
 अवीर, त्रि, (नास्ति वीरो यस्य) । सत्वरहितः ।
 निर्बलः । इति मेदिनी ॥
 अवीरा, स्त्री, (नास्ति वीरः पुत्रादिर्यस्याः ।) अजा-
 तापत्यविधवा । इति स्मृतिः । निष्पत्तिमुता ।
 इत्यमरभेदिन्यौ ॥ तदन्नभोजने दोषप्रायश्चित्ते
 यथा,—
 “यो विप्रोऽवीरान्नभोजी ऋतुस्नातान्नभोजक ।
 भगजीवी वार्द्धमिको विषहीनो यथोरग” ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २१ अध्यायः ॥ * ॥
 अपि च ।
 “अवीरान्नश्च यो भुङ्क्ते योनिजीवी च ब्राह्मणः ।
 यस्मिन्सन्धाविहीनश्च स गोहृत्वां लभेत् भुव” ॥
 इति च तत्रैव २७ अध्यायः ॥ * ॥ विष्णुः । गण-
 गणिकास्तेनगायनकान्नानि मुक्ता समरात्र पयसा
 वर्त्तत । अवीरास्त्रीस्वर्णकारसर्गपतितानाश्च ।
 इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ * ॥ सामान्येनाभोव्यान्न-
 भोजनप्रकरणे मनु,— [इत्यादि ।
 “नाश्रोत्रियङ्गते यज्ञे ग्रामयाजिङ्गते तथा” ।
 “अनर्घितं वृषामांसमवीरायाश्च योषित”
 इत्यादिकञ्चोपक्रम्य ।
 “मुक्ता चान्यतमस्यान्नममत्याक्षपण न्यह” ।
 “मत्या मुक्ता चरेत् क्षत्र देतो विष्णुर्भवेव” ॥
 इति । अवीरा पतिपुत्रविहीना नि सम्बन्धिनी ।
 स्वसम्बन्धिन्यास्तु आजादिनाभ्यनुष्ठानात् व्यव-
 हारात् धनाधिकारात् । इति च प्रायश्चित्त-
 विवेकः ॥ * ॥ अस्या धनाधिकारो यथा याज्ञ-
 वल्क्यः,—
 “पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।
 तत्पुत्रो गोत्रजो ननु शिष्याः संप्रदाधारिणः ॥
 अथामभावे पूर्वस्य धनमागुत्तरोत्तरः ।

सर्वावितस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्गेष्वय विधि” ॥
 तथा विष्णुः । अपुत्रस्य धन पत्न्यामिगामि तद-
 भावे दुहितृगामि । इत्यादि । तेन प्रपौत्र-
 पर्यन्तानामभावे पत्नी धनाधिकारिणी । यथा
 कात्यायनः ।
 “भर्तृदाय मृते पत्न्यौ विन्यसेत् स्त्री यथेष्टत् ।
 विन्यमाने तु सरस्वत् क्षपयेत् तत्कुलेऽन्यथा ॥
 अपुत्रा शयन भर्तुं पालयन्ती व्रते स्थिता ।
 मुञ्चीतामरणात् चान्ता दायदा ऊर्ध्वमाप्नुयु” ॥
 यथेष्टत् इति धर्माधे । तथा च व्यासः ।
 “लोकान्तरस्थ भर्तारमात्मानश्च वरानने ।
 तारयत्युभय नारी नित्य धर्मपरायणा” ॥
 मदनपारिजातधृता स्मृतिः ।
 “यद्यदियत्तस्य लोके यद्यत् पत्यु समीहितं ।
 तत्तद्गुणवते देय पतिप्रीत्यनकाम्यया” ॥
 भर्तुः शयन पालयन्ती नान्यगामिनी । अतएव
 हरिवंशीयपुण्यकप्रतोपाख्याने ॥
 “दानोपवासपुण्यानि सुकृतान्यप्यनुति ।
 निष्कृतान्यसतीना हि पुण्यकानि तथा शुभे” ॥
 तथा बृहन्मनु,—
 “अपुत्रा शयन भर्तुं पालयन्ती व्रते स्थिता ।
 पत्न्यैव दद्यात् तत्पितृदत्तमश्नन्मेव च” ॥
 तत्पितृदत्तमश्नन् तदित्यनुषङ्गः । तच्छब्देन भर्तुं
 परामर्शो भर्तुं ह्युत्समश्न यावदश्न हरेत् न तु
 वर्त्तनोचितमात्र । इति दायतत्त्वः ॥ * ॥ अस्याः
 पतिआजाधिकारो यथा । पुत्रपौत्रप्रपौत्राभावे
 पत्नी । तथा च शङ्खः ।
 “पितु पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ।
 तदभावे तु पत्नी स्यात् तदभावे सन्नेदर ॥
 भार्यापिण्ड पतिर्दद्यात् भर्त्रे भार्या तथैव च ।
 श्वश्रुदंष्ट्र सुधा चैव तदभावे द्विजोत्तम” ॥
 इत्यादि ॥
 “अपुत्रा स्त्री यथा पुत्र पुत्रवत्यपि भर्त्तरि ।
 पिण्ड दद्यात् जलश्चैव जलमात्रन्तु पुत्रिणी” ॥
 इति निर्मूलक समूलत्वेऽपि बाणदेशान्तरितपुत्र-
 सङ्गावविषयमिति आजाविवेकप्रभृतयः । इति
 ॥ * ॥ अस्या भर्त्रादितर्पणाधिकारो यथा स्मृतिः ।
 “तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुं कुश्रतिषोदकै ।
 तत्पितृपुत्रपुत्रपुत्राणि नामगोत्रादिपूर्वक” ॥
 एतच्च तर्पणं पुत्रपौत्राद्यभावविषयमिति मदन-
 पारिजातः । इति ॥ * ॥ मृतायास्तस्या आद्य-
 आजादि पञ्चदशआज कर्त्तव्यं न तु सपिण्डन ।
 यथा । अत्र सपत्नीपुत्रस्य पुत्रत्वातिदेशात् तत्स-
 त्वेऽपि स्त्रीणां सपिण्डन मैथिलैस्तु तत्र ।
 “पुत्रेणैव तु कर्त्तव्यं सपिण्डोत्तरं स्त्रियाः ।
 पुत्रस्य पुत्रस्यैव आष्टपुत्रादयोऽपि ये” ॥
 इति लघुहारीतवचने एवकारेण अतिदिष्टपुत्र-
 निषेधात् । पुत्रेणेति तत्सत्त्वमात्रविवक्षित ।
 “सपिण्डोत्तरं तासां पुत्राभावे न विद्यते” ।
 इति मार्कण्डेयपुराणिकावाक्यात् ।
 “यानि पञ्चदशाद्यानि अपुत्रस्येतराणि च ।
 एकस्यैव तु दातव्यमपुत्रायाश्च योजितः” ॥

इति ह्यन्तोऽपरिशिष्टेन आद्यपञ्चदशआजैः प्रे-
 तपरीहारोक्तत्वात् । एतत्पुत्रभावे दृष्टं ।
 ततश्च शिशौ पुत्रे अन्येनापि सपिण्डगते । एवं
 पतिसत्येऽपि । अतएव मैथिलैरवीरायाः सपिण्ड-
 नास्तीत्युक्तं । इति च मुद्रितम् ॥
 अवेद्य, पुं, (विद + ण्यत् । ततो, न वेद्यः नञ्स-
 मास ।) गोवत्सक । इति शब्दचन्द्रिका । वाङ्म-
 इतिभाषा । अवेद्ये त्रि ॥ (अविवाहाः ।) यथा,—
 “यमिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च ।
 सकर्मेयाश्च त्यागेन जायन्ते वर्णसङ्गरा” ॥
 इति मनुः ।)
 अवेण, पुं, (नास्ति वेला यस्य सः ।) अप्रमाण । अ-
 ऋवः । इति मेदिनी ॥
 अवेला, स्त्री, पूगध्वजित । इति मेदिनी । चित्त-
 गुया इति भाषा । अपराह । इति लोकप्रसिद्धः ।
 वेलाशून्ये त्रि ॥
 अवेक्ष्य, स्त्री, (अव + ईक्ष् + ल्युट् ।) अवेदा ।
 दर्शनं । यथा । “क्षताक्षतावेक्ष्यवत् स्य तत्पुत्र-
 पवेशनस्य कर्त्तव्यत्वात्” । इति सङ्खारवत्त ।
 (तथाच ।
 “दूरादवेक्ष्य हास संप्रे सादरो भ्रमम् ।
 परोक्षेऽपि गुणस्याघा स्मरण प्रियवस्तुम्” ॥
 इति हितोपदेशे ॥ अवधानम् । प्रतिज्ञाग-
 अनुसन्धानम् । यथा,—
 “निम्नं शोका खयमेव धीमान्
 वर्णाश्रमावेक्ष्यजागरूकः ।”
 इति रघुवर्षे ॥)
 अवेक्षा, स्त्री, (अव + ईक्ष् + ण्यत् + तत् + ल्यप् ।) प्र-
 वेक्ष्य । प्रत्यक्षदृष्टिः । तत्पर्यायः । प्रतिज्ञा-
 गरः २ । इत्यमरः । (अवधानम् । अनुसन्धा-
 नम् । यथा,—
 “अलक्ष्मिच्छेदयेन लब्ध रक्षेदवेक्षया ।
 रक्षितं वर्जयेत् दृष्ट्वा दृढ दानेन निक्षिपेत्” ॥
 इति मनुः ।
 (“यदि रामस्य नावेक्षा त्वयि स्यान्माहवत्सरा” ॥
 इति रामायणे ।)
 अवेक्षित, त्रि, (अव + ईक्ष् + क्त ।) दृष्ट । यथा
 मनुः ।
 “केशकीटावपन्नश्च पदा स्पृष्टश्च कामत ।
 भ्रूणप्लावेक्षितश्चैव सस्पृष्टश्चाप्युदकया” ॥
 इत्याह्निकाचारवत्तम् ॥ (क्षतावधानं । यथा,
 रघुवर्षे । “स कदाचिदवेक्षितप्रज” ।)
 अवैध, त्रि, (न वैध विधित आगत । नञ् + ल्यप् ।)
 विध्यविषय । विधिविवर्जित । विधिप्राप्तमिन्द्र ।
 (“अवैध पञ्चम कुर्वन् राक्षो दण्डेन मुञ्चति” ॥
 इति स्मृतिः ॥)
 अवैद, त्रि, (अव + उन् + ण्यत् ।) आर्द्रः । इति
 जटाधरः ।
 अवोध, त्रि, (नास्ति बोधो ज्ञान यस्य) । निर्बोधः ।
 अज्ञान ।
 अवोद्य, स्त्री, (अव + उद्य + ल्युट् ।) प्रोक्त-
 विशेषः । नुकाहस्तेन जलक्षेपणं । यथा हारीतः ।

अव्य

“तस्मादद्भिरोक्षैतदद्यादात्म्य एव च” ।
अवोक्ष्य प्रोक्ष्य इति रत्नाकर ॥ नयवर्द्धमान-
धृतम् ।
“उत्तानेन तु हस्तेन प्रोक्षणं समुदाहृतम् ।
न्युज्जताभुक्ष्यं प्रोक्ष्य तिरस्त्रावोक्षणं नृतम्” ॥
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

अव्य, ए, (अव + दन् ॥ औणादिकोऽय ॥) वत्सर ।
मेघ । मुक्ता । इति रायमुकुट सारसन्दरी च ॥
(मुक्तार्थे प्रयोगो यथा,—

“किराताब्दाभ्युत्थानविश्वचन्दनोदीचवत्सरै ।
शोधातिसारशमन विशेषाज्ज्वरनाशनम्” ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिस्त्रुह ॥)

अव्यक्त, ए, (वि + अन्ज + क्त । ततो नञ्समासः ।)
विष्णु । शिव । कन्दर्प । इति मेदिनी । मूर्ख इति
हेमचन्द्र । अस्फुटे चि ॥)

अव्यक्त, स्त्री, प्रकृति । आत्मा । इति हेमचन्द्र ।
महदादि । परमात्मा । इति मेदिनी ॥
“योऽसावतीन्द्रियग्राह्यं सूक्ष्मोऽव्यक्त सनातन ।
सर्वभूतमयोऽचिन्त्य स एव स्वयमुद्भवौ” ॥
इति मानवे ॥

गणितादौ अज्ञातराश्यादि । अदृश्य । साङ्ख्यमते
सर्वकारण रूपादिहीनतया चक्षुराद्यगोचर
प्रधानं महदादि ।

“महत् परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुष पर” ।
इति कठोपनिषद् ॥

वेदान्तमते सूक्ष्मशरीरं स्थापयस्थाया शब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तैर्जातिगुणक्रियासम्बन्धैर्वर्जित नि-
र्विकार निराकार ब्रह्म । परमात्मा, मायेया
धिकब्रह्म, सूक्ष्ममतीन्द्रिय लिङ्गग्राह्य परब्रह्म ।
यदुक्तम्,—

“अव्यक्तमिति विज्ञेय लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम्” ।
रूपादिविहीनत्वेन चक्षुराद्यगोचरो योगाभ्या-
सावसेयो भाव ।

“ब्राह्म सर कारणमात्रवाचो
सुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति” । इति रघुवंशे ॥
प्रकृतिः । तथा हि,—“यत् सर्वस्य जगतो
वीजभूतमव्याकृतमनामरूपमतत्सर्वकार्यकार-
णशक्तिरसमाहाररूपं अव्यक्ताव्याकृताकाशादिना-
मवाच्य परमात्मन्योतप्रोतभावेन समाश्रितं वट-
कणिकायामिव वटवृक्षशक्ति । सत्त्वादिरूपेण
निरूप्यमाणे व्यक्तिरस्य नास्तीत्यव्यक्तम्” ।

यदुक्तम् । “हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेक-
माश्रित लिङ्गम् । सावयव परतन्त्र व्यक्त विप-
रीतमव्यक्तम्” ॥ ० ॥ सर्वभूतानां कारणमकारणं
सत्त्वरजस्तमोक्षद्वयमष्टरूपमखिलस्य जगतः स-
म्भवहेतुरव्यक्त नाम । तदेक बह्वना क्षेत्रज्ञाना-
मधिष्ठान समुद्र इवेदकानां भावानां” ॥ इति
सुश्रुत ॥

“अनादिः पुरुषो नित्यो विपरीतस्तु हेतुज ।
सदकारणवन्नित्यं वृष्टं हेतुमदन्यथा ॥
तदेव भावादयाह्यं नित्यत्वात् कुतश्चन ।
भावाज्ज्ञेयं तदव्यक्तमधिष्ठानं व्यक्तमन्यथा” ॥ इति ॥

अव्य

“अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञं शाश्वतो विभुरव्ययः” ।
इति च ॥

“अतोऽन्यत् पुनरव्यक्तं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम्” ॥
इति च ॥

“अव्यक्तमस्य क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञमष्टमयो विदुः” ॥
इति च चरक ॥)

अव्यक्तराग, ए, (न व्यक्तोऽव्यव्यक्तो रागोऽरुणिमा ।)
ईषल्लोहितवर्ण । तत्पर्याय । अरण्य २ । इत्य-
मर ॥ ताम् २ गौर ४ । इति जटाधर ॥

अव्यङ्ग, चि, (न सन्ति व्यङ्गानि यस्य ।) व्यङ्ग-
रहित । अविकलाङ्ग । यथा,—
“तत् आह्वय धर्मज्ञं ब्राह्मण वेदपारंगं ।
अव्यङ्गावयव पूज्य गन्धधूपार्घनादिभिः” ॥

इति मत्स्यपुराणे ६६ अध्यायः ॥
अव्यङ्गा, स्त्री, (अवर्मेर्षस्य व्यङ्गं शृङ्गमिव व्यङ्गं
यस्याः ।) शृङ्गशिखी । इति केचित् ॥ अमर-
कोषे अध्वगृहा इति तट्टीकाया अव्यङ्गा इति
च पाठ ॥ व्यङ्गरहिते अविकलाङ्गे च चि ॥

अव्यङ्ग, स्त्री, (नास्ति व्यङ्गलङ्कारो यस्मिन् ।) व्यङ्गा-
लङ्काररहितकाव्यं । यथा,—
“सव्यङ्गमुत्तम काव्यमव्यङ्गमधमं स्मृत ।
किञ्चिद्व्यङ्गसमायुक्तं मध्यमं परिकीर्तितम्” ॥
इति काव्यचन्द्रिका ॥

अव्यञ्जन, ए, (नास्ति व्यञ्जनं शुभलक्षणं शृङ्ग, यस्य ।)
शृङ्गहीनपशु । इति हज्जायुध ॥ अस्फुटे चि ॥
(अनुद्भिन्नरजस्वाचिह्ना कन्या । यथा,—

“असंप्राप्तरजा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
अव्यञ्जना भवेत् कन्या कुचहीना च नम्रिका” ॥
इति पद्मवने ॥)

अव्यङ्गा, स्त्री, (न विगतमण्ड वीजमस्याः ।) अध्वगृहा
इति कुचचिदमरकोषे पाठ ॥ आलकुशीति
भाषा ।

अव्यथ, चि, (नास्ति व्यथा यस्य सः ।) पीडारहित ।
व्यथाशून्य । सर्पे ए । इति मेदिनी ॥

अव्यथा, स्त्री, (न व्यथा । नञ्त्वत्पुरुषः ।) हरी-
तकी ॥ पद्मचारिणी । इत्यमर ॥

अव्यथि, ए, अव्यथ । सङ्गमेन विभ्यतीति अव्यथि ।
व्यथ मयसञ्चलनयोः सर्वधातुभ्य इति इन्प्रत्ययः
ततो नञ्समासः । वेदप्रयोगोऽय ॥

अव्यथिष, ए, (न + व्यथ + टिषच् ।) समुद्र । सूर्यः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्या उणादिरुत्तिः ॥

अव्यथिषी, स्त्री, (अव्यथिष + ङीप् ।) पृथिवी ।
अर्द्धरात्र । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अव्यथ, चि, (न + व्यथ + कप् ।) व्यथाशून्य ।
इति पाणिनि ॥

अव्यथ, स्त्री, ए, (न + वि + इन् + अच् ।) शब्द-
विशेष । तत्परे विभक्तिर्न तिष्ठति अतएव लि-
ङ्गत्रयाविकृत । तथाच कातन्त्रे,—

“सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न येति तदव्ययम्” ॥
(स्त्री, अनाद्यन्त विकारशून्य परब्रह्म । यथा,—

“अनयवस्यजमङ्गलमदीर्घमजमव्ययम् ।

अव्यय, स्त्री, ए, (न + वि + इन् + अच् ।) शब्द-
विशेष । तत्परे विभक्तिर्न तिष्ठति अतएव लि-
ङ्गत्रयाविकृत । तथाच कातन्त्रे,—

“सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न येति तदव्ययम्” ॥
(स्त्री, अनाद्यन्त विकारशून्य परब्रह्म । यथा,—

“अनयवस्यजमङ्गलमदीर्घमजमव्ययम् ।

अव्यय, स्त्री, ए, (न + वि + इन् + अच् ।) शब्द-
विशेष । तत्परे विभक्तिर्न तिष्ठति अतएव लि-
ङ्गत्रयाविकृत । तथाच कातन्त्रे,—

“सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न येति तदव्ययम्” ॥
(स्त्री, अनाद्यन्त विकारशून्य परब्रह्म । यथा,—

अव्य

अरूपगुणवर्णाख्यं तदुन्नोक्षैवधारयेत्” ॥
इति आत्मवोधे ॥)

अव्यय, ए, (नास्ति व्ययो यस्य ।) विष्णु ।
“नमस्कृत्य सुरेशाय विष्णवे प्रभविष्णवे ।
पुरुषायाप्रमेयाय शाश्वतायाव्ययाय च” ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे ॥ व्ययरहिते, चि । इति

मेदिनी ॥ (अविनाशी । नित्यपुरुषः । यथा,—
“तमस परमापदव्ययं पुरुष योगसमाधिना
रघु” ॥ इति रघुवंशे ।

“सूक्ष्माभ्यो मूर्तिमात्राभ्यः संभवत्यव्ययाद्ययम्” ॥
इति मानवे ॥)

अव्यर्थ, चि, (न व्यर्थः । नञ्त्वत्पुरुषः ।) अमोघः ।
सफलः । यथा,—

“दुर्निवार्यश्च दुर्द्धर्मव्यर्थः वैरिघातकम् ।
तेजसा चक्रतुल्यश्च सर्वशस्त्रास्त्रघातकम्” ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १८ अध्यायः ॥

अव्यवसायवान्, [त्] चि, (अव्यवसाय + मतुप् ।
मस्य व ।) व्यवसायरहित । अव्यवसायी ।
तत्पर्याय । शिक्नु २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥
(अनुशीलनरहितः ।)

अव्यवस्था, स्त्री, (वि + अव + स्था + अच् । ततो
नञ्समासः ।) अवसिद्धान्तः । अवधिः । शास्त्र-
विरुद्धव्यवस्था । इति नञ्समासनिष्पन्ना ॥
(चञ्चले । यथा, कुमारे,

“स्थलारविन्दप्रियमव्यवस्था” ॥)

अव्यवस्थित, चि, (न व्यवस्थितः । नञ्समासः ।)
नीतिशास्त्रादिव्यवस्थानभिन्नः । सिद्धान्तरहितः ।
यथा,—

“क्षिप्रद्रष्टु क्षचित्तुष्टो रुष्टस्तुष्ट क्षणे क्षणे ।
अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयङ्करः” ॥
इति हितोपदेशः ॥

अव्यवहार्य, चि, (वि + अव + ह + ण्यत् । ततो नञ्-
समासः ।) व्यवहारारोप्य । अव्यवहरीयः ।
यथा । ज्ञानतत्त्वाखण्डान्धस्त्रीगमने तत्तुल्यतया
द्विगुणप्रताचरणे कृतेऽपि न व्यवहार्यः । यथा
याज्ञवल्क्यः ।

“प्रायश्चित्तैरपैत्येने यदज्ञानकृतं भवेत् ।
कामतोऽव्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते” ॥
पापान्तरेऽप्यव्यवहार्यत्वं याज्ञवल्क्योक्तम् ।

“शरणागतबालस्त्रीहिंसकान् सवसेन तु ।
चीर्णव्रतानपि सदा कृतप्रसहितानिमान्” ॥

“अत्र च कामतो महापातकादिदृष्ट्यापकर्तु-
रव्यवहार्यत्वदर्शनात् कामतो बह्वतरगुणयुक्त-
शरणागतादिहन्तृणामव्यवहार्यत्वं न तु क्षीणतर-
हन्तृणां अन्यथा विषमश्रिततापत्तिः स्यात्” ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

अव्यवहित, चि, (वि + अव + धा + क्त । ततो नञ्-
त्वत्पुरुषः ।) व्यवधानशून्यः । तत्पर्यायः । ससक्तं २
अपदान्तरं ३ अपदान्तरं ४ । इत्यमरः ॥ तट्टीका
च ॥ लभ ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (“सिसा-
धयिषाविरहविश्रिष्टक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणात्म-
क्तिकानुमितिकभिन्नेति” ॥ इति दीधितिः ॥)

अश

अव्यवहतः, चि, (न व्यवहतः। नञ्त्वत्पुरुषः।)
अव्यवव्यवहारः। इति नञ्समासनिष्पन्नः॥
अव्याजः, ए, (न व्याजः। नञ्त्वत्पुरुषः।) कृणाभावः।
यथा।

“इदं किलाव्याजमनोहरं वपुः

तप क्लमं साधयितुं य इच्छति।

भुवः स नीलोत्पलपत्रधारया

प्रभोषता क्लृप्तमिष्यवस्थिति”॥

इत्यभिज्ञानशकुन्तलानाटके प्रथमोऽङ्कः।

श्रीघ्नं। यथा। “सेक्तव्यो यदि मारवत्तरय
पाथोदपाथोलवैरव्याजः परिमिष्व किं चिरयसे
काणः परिक्रामति। मूले सिक्तरसे दले विग-
लिते श्रोत्रे तथा वक्त्रे न स्यादस्य परिस्थिते
प्रभुरहो धारापि वारा तव” इत्युद्भटः॥

अव्याप्यं, चि, (न व्याप्यं। नञ्त्वत्पुरुषः।) अव्याप-
नीयः। व्याप्तिरहितः। अनधीनः। यथा। “नापि
साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहेनायकतया
साध्यव्याप्यव्यापकत्वेनोपाधेरेव साध्यव्यापकत्व-
साधनात्। तस्मादुपाधिर्हेत्वाभासान्तरमिति”।
इत्युपाधिवादघ्नान्तामणिः। अपि च,
“अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते”।
इति भाषापरिच्छेदः॥

अव्याप्यवृत्तिः, चि, (अव्याप्यं सर्वविच्छेदमप्राप्य
वृत्तिर्यस्य।) किञ्चिदवच्छिन्नवृत्तिः।
“अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते”।
इति भाषापरिच्छेदः॥

स्वसमानाधिकरण्याभावप्रतियोगीति यावत्। दै-
शिककालिकभेदेन स द्विविधः। तत्पर्यायः।
प्रादेशिकः २। आत्मनो विशेषगुणः। बुद्धिः १
सुखं २ दुःखं ३ इच्छा-४ द्वेषः ५ यत्नः ६ धर्मः ७
अधर्मः ८ भावनाख्यसंस्कारः ९ व्याकाशस्य वि-
शेषगुणः शब्दः १०। सामान्यगुणौ सयोगः ११
विभागश्च १२। एते सर्वे अव्याप्यवृत्तयः स्युः। इति
न्यायभाषाः॥

अव्याहतः, चि, (न व्याहतः। नञ्त्वत्पुरुषः।)
व्याघातशून्यः। यथा।

“यस्य त्रिकालममर्षं ज्ञानमव्याहतं सदा।

वेत्ति विद्यामविद्याश्च स बाधो भगवानिति”।

इति शब्दमालाः॥ किञ्च। विष्णुपुराणम्।

“अन्नं वलाय मे भूमेरपामन्यनिषस्य च।

भवत्वेतत् परिणतौ ममास्त्वव्याहतं सुखम्”।

प्राणपानसमानानामुदामन्यनयोपपत्ता।

अन्नं तुष्टिकरश्चासु ममास्त्वव्याहतं सुखम्”॥

इत्याह्निकाचारतत्त्वम्॥ (अकुण्ठितः। यथा,—

“वेदशास्त्रार्थविज्ञाने येषामव्याहता मतिः”।

इति मार्कण्डेयपुराणे॥)

अव्याहतः, चि, अकथितः। न व्याहतः अव्याहतः
नञ्समासनिष्पन्नः॥

अशः ऊ ङ न (खादि-आत्म-सक-षेड्।) व्याप्ति-
सहयोः। ऊ ङ अश्रियते अश्रियते। न अश्रो-
ति। सहति समूहः। इति दुर्गादासः॥
“यद्दाति गयास्थस्य सर्वमानन्यमश्रुते”।

अश

इति याज्ञवल्क्यसंहिता॥)

अश ग (क्रादि-पर-सक-षेड्।) भोजने। अश्रात्यन्न
बुभुक्षितः। इति दुर्गादासः।

अशकुम्भो, स्त्री, (अशः सखिणः कुम्भाति व्याप्नोति
इति। अशः + कुम्भ + ट + एधोदरादिरयः।)
पानीयपट्टजः। इति रत्नमालाः॥ पाना इति
भाषाः।

अशक्यः, चि, (न शक्यम्। नञ्त्वत्पुरुषः।) अशक-
नीयः। असध्यः। यथा। “अशक्ये व्यथवसाय
समर्थना”। इति सुगन्धवोधव्याकरणम्॥

अशक्तः, चि, (न शक्तः। नञ्त्वत्पुरुषः।) शक्तिरहितः।
असमर्थः। यथा। मनु।

“विभ्रवादेच्छतः सर्वान् व्येष्टो भ्राता यथा पिता।
भ्राताशक्तः कमिलो वा शत्रुपेक्षा कुले स्थिति”॥

इति दायतत्त्वम्॥

“उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते”।

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

अशत्रुः, ए, (न + शत्रु + क्तुन्। नञ्त्वत्पुरुषः।)
घनः। इति शब्दघट्टिकाः॥ शत्रुरहिते मित्रे
च चि॥

अशनः, स्त्री, (अश + ल्यट्।) भक्षणः। अन्नं। इति
हेमचन्द्रः॥ (“श्रीतं निर्भरवारं पानमशनं कन्दा
सहाया मृगाः” इति नागानन्दे॥

“विश्रुमिष्टमस्कारैः पथोरिष्टैरसादिभिः।

मनोज्ञं शुचिं नात्युष्णं प्रत्यग्रमशनं हित”॥

इति सूत्रतः॥)

अशनः, ए, असनवृत्तः। पीतशालवृत्तः। इति
रायमुकुटः॥ (असनशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः॥)

अशनपर्णो, स्त्री, (अशनस्य शालवृत्तविशेषस्य पर्ण-
मिव पर्णमस्याः।) वृत्तविशेषः। तत्पर्यायः।
वातकः २ शीतलः ३ शीतलवातकः ४ असन-
पर्णो ५ अशनपर्णो ६ सनपर्णो ७ शीतः ८ शीतकः
९ अपराजिता १०। माराटी इति ख्याताः।
इति शब्दरत्नावली॥

अशनाया, स्त्री, (अशन + क्यच्।) भोजनेच्छा।
क्षुधा। इत्यमरः॥

“अन्नादा अशनाया निवर्तते पानात्पिपासा”।

इति शतपथब्राह्मणे। “क्षुताशनाय फलवदि-
भूत्या”। इति मट्टो॥)

अशनायितः, चि, (अशनाय + क्तः। अशनाया भोज-
नेच्छा जाता अस्य इति इतच् वा।) क्षुधितः।
इत्यमरः॥

अशनिः, ए, स्त्री, (अश्रान्तिं सङ्गात करोति।
अश + अनि।) वधः। इत्यमरः। विद्युत्॥
“अथवा मम भाग्यविज्ञवाद्दशनिं कल्पितं एव
वेधसा” इति रघुवशे॥)

अशर्म [न.] स्त्री, (न शर्मं। नञ्समासः। नास्ति
शर्मं यस्मिन् इति समासे वाच्यलिङ्गः।) कष्टः।
दुःखं।

“एकौघभूतं तदशर्मं क्षया

विमावरीं ध्वान्तमिव प्रपेदे”॥

इति भारविः॥) तद्विशिष्टे चि। इति जटाधरः॥

अशु

अशुखा, स्त्री, (नास्ति शुखा यस्याः।) गृहीत
इति राजनिर्घण्टः॥

अशितः, चि, (अश + क्तः।) सुक्तः। खादितः॥
इति हेमचन्द्रः॥

“आप एव तदशितं नयन्ते”।

“तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते”।

इति च छान्दोग्ये उपनिषदि॥

“अशितं मात्रया काले पथा याति जरां सुखं
इति वामतः॥ “यावद् यस्याशनमशितम्
इत्यप्रकृतिः यथाकालं जरा गच्छति, तावत्
मात्रा प्रमाणं वेदितव्यं भवति” इति चरकः॥

अशितकृवीनः, चि, (अशिता भोजिता गावो क
अशितगो + ख + निपातनात् सुमागमाः।)
शितकृवीनः। पूर्वगवादिधरितक्षेपादि। इति
रटीकासारसन्दरी॥

अशिवः, चि, (अश + इच्।) चौरः। इत्युणा
कोयः॥ (चरः।)

अशिरः, स्त्री, (अश + इरः।) हीरकः। इति रा
निर्घण्टः॥ (हीरकशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः।)

अशिरः, ए, (अश भोजने + इरः।) अग्निः। राक्षस
सूर्यः। इति मेदिनी॥

अशिरा, स्त्री, अशिरराक्षसस्त्री। इत्युणादिको
अशिश्विका, स्त्री, (अशिश्वी + स्वार्थे कन्।) अ

पत्या। कन्यापुत्रविहीना स्त्री। इति शब्दरत्न
वली॥ अष्टकुंडो इति भाषाः॥

अशिश्वी, स्त्री, (नास्ति शिशुर्यस्या इति। निरा
तनात् ङीप्।) अशिश्विका। इत्यमरः॥

अशिक्षितः, चि, (न शिक्षितः। नञ्समासः।) वि
क्षारहितः। अनिपुणः। अमभिज्ञः। यथा। “क
सारथेरकौशल्यत्वात् यानमन्यथा गच्छति त
हिसाया अशिक्षितसारथिनिशेगात् सारथी वि
शतं दण्डं दाप्य स्यात्”। इति कुल्लूकमट्टव्याख्य
नात्। इति प्रायश्चित्ततत्त्वः॥

अशीतः, चि, (न शीतः। नञ्त्वत्पुरुषः।) शीत
भावयुक्तः। यथा,—

“अशीतास्तरवो माघे फाल्गुने यमुपक्षिप्तौ।

चैत्रे जलधरा सर्वे वैशाखे नरवानरौ”।

इति पुराणः॥

अशीतिः, चि, (अष्टदशतः परिमाणमस्य। पक्षि
विंशतीत्यादिना निपातनात् प्रकृतेरशीमावसि
प्रत्ययश्च।) संख्याविशेषः। ८० आशी इति
भाषाः। यथा मनु,—

“अशीतिभागं गृह्णीयात्

मासात् वाजुर्विकः श्रवात्।

द्विकं शतं वा गृह्णीयात्

सतां धर्ममनुस्मरन्”॥

इत्याह्निकाधारतत्त्वं॥ अपि च।
“अशीतिर्यस्य वर्षाणि बाणो वापून्मघोऽशः।
प्रायश्चित्ताङ्गमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण्येव च”॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वः॥

अशुद्धः, चि, (न शुद्धः। नञ्त्वत्पुरुषः।) अपवित्रः।
अशुद्धशोधनः। अशौचयुक्तः। यथा। शङ्खः—

“ततः आद्धमशुद्धौ तु कुर्यादेकादशे तथा ।
कर्तुंस्तत्कालिकी शुद्धिरशुद्ध एनरेव स” ॥
इति ।

“शुद्धा मर्तुश्चतुर्थोऽङ्गि अशुद्धा देवपैत्रयीः ।
देवे कर्मणि पैत्रे च पञ्चमेऽहनि शुद्धति” ॥
इति च शुद्धितत्त्व ॥ (वर्णाद्यशुद्धियुक्तः ।)

अशुभं, स्त्री, (न शुभम् । नञ्त्वत्पुरुषः । नास्ति-
शुभं यस्येति समासे वाच्यलिङ्ग एव ।) पापं ।
इति हेमचन्द्रः ॥ अमङ्गल ।

(“न च किञ्चिदुवाचैनं शुभं वा यदि वाशुभम्” ।
मा च वोऽस्त्वशुभं किञ्चित्सर्वथा पण्डुनन्दना” ॥
इति च भारते ॥) तदुक्तं चि । यथा,—

“सर्वशुभाना परिमोक्षकारि
सम्पूजनं देववरस्य विष्णोः” ।

इति ज्योतिस्तत्त्व ॥ अपि च । मदनपारिजात-
धृत ।

“अशुभं खल्वनं दृष्ट्वा देवब्राह्मणपूजनं ।
दानं कुर्वीत कुर्याच्च स्नानं सर्वैषधीजले” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अशून्यशयनव्रतं, स्त्री, (न शून्य शयनं यस्मात्, तत्
व्रतम् ।) आरवणक्षणाद्वितीयाकर्तव्यव्रतविशेषः ।
यथा,—

“ब्रह्मोवाच ।

भगवन् । पुरुषस्येह स्त्रियाश्च विरहादिक ।
शोक-व्याधि-भय दुःख न भवेद्येन तद्वद ॥

भगवानुवाच ।

आरवणस्य द्वितीयाया कृष्णाया मधुसूदनः ।
क्षीरार्णवे सज्जम्भीकः सदा वसति केशवः ॥
तस्या सपूज्य गोविन्दं सर्वान् कामान् समश्नुते ।
गो-भू-हिरण्य-दानादि सप्तकल्पशतानुगं ॥
अशून्यशयना नाम द्वितीया या प्रकीर्तिता ।
तस्या सम्पूजयेद्विष्णुमेभिर्मन्त्रैर्विधानतः ॥
श्रीवत्सधारिन् श्रीकान्त श्रीधाम श्रीपतेऽव्यय ।
गार्हस्थ मा प्रणशं मे यातु धर्मार्थकामदः ॥
अग्रयो मा प्रणशन्तु देवता पुरुषोत्तम ।
पितरो मा प्रणशन्तु मत्तो दाम्पत्यभेदतः ॥
लक्ष्म्या वियुज्यते देवो न कदाचित् यथा भवान् ।
तथा कलत्रसम्बन्धो देव मा मे वियुज्यतु ॥
लक्ष्म्या न शून्य वरद यथा ते शयन सदा ।
शय्या समाप्यशून्यास्तु तथैव मधुसूदन ॥
गीतवादित्रनिर्घोष देवस्याये तु कारयेत् ।
घण्टा भवेदग्रस्तस्य सर्ववाद्यमयी यतः ॥
एव सम्पूज्य गोविन्दमश्रीयात्तैलवर्जितः ।
नक्तमचारणवणं यावत्तस्याश्चतुर्थम् ॥
ततः प्रभाते सजाते लक्ष्मीपतिसमन्वितां ।
दीपाव्रजमाजनेयुक्तां शय्यां दद्याद्विजङ्गया ॥
पादुकोपागहञ्चचामरासनसयुता ।
अभीष्टोपहारैर्युक्ता शुक्लपुष्पाभरावृता ॥
सोपधानकविश्रामा फलैर्नानाविधैर्युता ।
तथाभरणधान्यैश्च यथाशक्त्या समन्विता ॥
अथङ्गाङ्गाय विप्राय वैष्णवाय कुटुम्बिने ।
दातव्या वेदविदुषे न वक्तव्यतिने क्वचित् ॥

तत्रोपवेश्य दाम्पत्यमर्चयित्वा विधानतः ।
पद्मपास्तु भाजनं दद्यात् मन्त्रभोग्यसमन्वितां ।
ब्राह्मणस्यापि सौवर्ण्यमुपस्कारसमन्विता ।
प्रतिमा देवदेवस्य सोढुकुम्भा निवेदयेत् ॥
एव यस्तु पुमान् कुर्यादशून्यशयनं हरे ।
वित्तप्राप्त्येन रक्षितो नारायणपरायणः ॥
न तस्य पद्मपा विरहः कदाचिदपि जायते ।
नारी चाविधवा ब्रह्मन् यावच्चन्द्रार्कतारकां ॥
न विरूप्य न शोकान्तं दाम्पत्यं जायते क्वचित् ।
न पुत्रपशुरत्नानि क्षयं यान्ति पितामहः ॥
सप्तकल्पसहस्राणि सप्तकल्पशतानि च ।
कुर्वन्नाशून्यशयनं विष्णुलोके मद्योयते” ॥
इति मत्स्यपुराणे अशून्यशयनव्रतं ६७ अध्यायः ॥
अश्रुत, चि, (न श्रुतम् । नञ्त्वत्पुरुषः ।) अपक्व ।
इति रत्नमाषा ॥

“तदुल्लात् घोडशृणुते श्रुते वाप्यश्रुते तथा ।
तोये पेया पचेत्तावदयावत् सिक्वकनिर्गमः” ॥
इति वैद्यकपरिभाषा ॥

अश्रेषं, चि, (नास्ति श्रेषो यस्येति ।) श्रेषरहितः ।
नि श्रेषं । सर्वः । इत्यमरः ॥

(“स्थानं प्राप्स्यान्मशेषाणां जगतामपि पूजितम्” ॥
“अहिंसादिष्वशेषेषु गुणेषु गुणिना वरः” ॥
इति च विष्णुपुराणम् ॥ अश्रेषेण । यथा,—

“अर्चं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया
तथाविधस्तावदश्रेषमस्तु स” ।

इति कुमारः ।

“वक्तुमर्हस्यश्रेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः” ॥
इति गीतायाम् ॥)

अशोकं, स्त्री, पारदः । इति मेदिनी ॥ शोकरहितः
चि ॥

अशोकः, पुं, (नास्ति शोको यस्मात् ।) खनाम-
ख्यातपुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । शोकनाशः २
विशोकः ३ वल्लुङ्गद्रुमः ४ वल्ललः ५ मधुपुष्पः ६
अपशोकः ७ कङ्केक्षि ८ केनिकः ९ रक्तपल्लवः
१० चित्रः ११ विचित्रः १२ कर्णपूरः १३ सुभगः
१४ दोहणी १५ ताम्रपल्लवः १६ रोगितरुः १७
हेमपुष्पः १८ रामा १९ वामाक्षिघातनः २०
पिण्डीपुष्पः २१ नटः २२ पल्लवद्रुः २३ । अस्य-
गुणा शीतलत्वः । हृद्यत्वः । पित्तदाहश्रमापहत्वः ।
गुल्मशूलोदराधाननाशित्वं । क्षमिकारकत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य पर्यायगुणाः ।
“अशोको हेमपुष्पश्च वल्लुङ्गस्ताम्रपल्लवः ।
कङ्केक्षि पिण्डीपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ॥
अशोको शीतलक्षितो ग्राही वर्त्यः कषायकः ।
दोषापचीट्यादाहहृन्मिश्रोषविषाखजित्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अस्य कलिकाभक्त्यणवधिरशोकाष्टमीशब्दे द्र-
व्यम् ॥ (योषितां सनूपुरचरणप्रहारेण अशो-
कानां पुष्पोद्गमो भवतीति कविसमयप्रसिद्धिः ।
यदुक्तम् ।

“पादाघातादशोकः विकसति वकुल योषिता-
मास्यमरुः” । इति साहित्यदर्पणे । अपरश्च ।

“पादाघातः प्रमदया विकसत्यशोकः”
शोकं जघाति वकुलो मुखशीधुसिक्तः” ।

अपरश्च ।

“सनूपुरवेण स्त्रीचरणेनाभिताडनम् ।

दोहद यदशोकस्य ततः पुष्पोद्गमो भवेत्” ॥

कुमारसम्भवेऽपि ।

“असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः” । इति ॥

“कुसुमं हतदोहदस्त्वया
यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति” ।

इति रघुवक्त्रे ।

“अशोकवल्कलक्ष्माथ श्रुतं दुग्धं सुशीतलः ।

यथावत् पिबेत्प्रातस्त्रीवाह्यदरनाशनः” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंयुक्तः ॥

“अशोकवल्कलप्रस्थं तोयाढके विपाचितं ।

तेन पादावशेषेण जीरकेण तथैव च ॥

हृतप्रस्थं पचेदेतत्त्रिपिच्यं च तथापरः ।

तदुल्लाम्बन्याक्षीरं प्रस्थं प्रस्थं पृथक् पृथक् ॥

केशराजसस्यापि प्रस्थमेकं भिषग्वरः ।

जीवनीये पियालैश्च परुषसरलाङ्गनैः ॥

यष्ट्याङ्गाशोकमूलश्च मृद्धीका च शतावरी ।

तदुल्लाम्बन्याक्षीरं कल्केरेते पलाङ्गके ॥

शर्कराया पशान्यष्टौ गर्भदन्वाशुचूर्णितः ।

पुष्यायेगेन तत्पीतं निहन्त्यात् सर्वदोषजं ॥

श्वेतं कृष्णं तथा नीलं प्रदरं हन्ति दुस्तरः ।

कुक्षिशूलयोनिशूलपृष्ठशूलश्च दारुणः ॥

मन्दाग्निमरुचि पाण्डुं क्षुब्धतां श्वासकासिना ।

अशोकहृतमेतत्तु विख्यातं स्त्रीगदेषु च” ॥ * ॥

अशोकहृतः * ॥

इति वैद्यकखेहमालिकायाः ॥

अशोकः, चि, (नास्ति शोको यस्येति वाच्यलिङ्गः ।)

शोकरहितः । यथा,

“त्वामशोकं हरामीष्ट मधुमाससमुद्भवः ।

पिबामि शोकसन्तोषो मामशोकं सदा कुरु” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् । (खनामख्यातो दशरथस्य
मन्त्री । उक्तं रामायणे ।

“धृष्टिर्जन्यन्तो विजयं विद्वार्थोऽप्यर्थसाधकः ।

अशोको धर्मपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽभवत्” ॥

खनामख्यातो वृषतिष्ठः, यथा भारते ।

“अशोको नाम राजाभून्महावीर्योऽपराजितः ।
तस्मादवरजो यस्तु राजन्नश्वपतिः स्तुतः” ॥

अशोकरोहिणी, स्त्री, (अशोक इव रोहतीति ।

अशोक + रुह + णिन् + स्त्री ।) कटुरोहिणी ।

इत्यमरः ॥ कटुकीति भाषा । (“अशोकरोहिणी-

वैजयन्ती-सुवर्चला-पुनर्नवा-रुक्षिकाली ज्योतिष्म-

ती-प्रभृतीनि समासेन तिल्लो वर्गः” ।

इति सुश्रुते ॥

अशोकघटी, स्त्री, (अशोका शोकादिरहिता या

घटी ।) चैत्रस्य शुक्ला घटी । तस्या घटीपूजा यथा,

“चैत्रे मास्यसिते पक्षे यथा घटीं समर्चयेत् ।

सुखाय पुत्रलामाय शुक्लपक्षे तथैव च” ॥

इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥

“प्रसूत्या द्वादशे मासि सम्पूज्यापत्यवृद्धये ।

सुते जाते तथा यथा घटी दाट्पुष्पिणी ॥
वैशाखे चान्दनी यथै चारण्यसञ्चिता ॥
घाघाटे कार्दमी ज्येष्ठा आरवणे लुण्ठनी मता ॥
भाद्रे चपेटे विख्याता दुर्गाख्याश्रुजे तथा ॥
नाश्याख्याकार्तिके मासि मार्गे मूलकरूपिणी ॥
पौषे मास्यद्रुपा च शीतला तपसि स्मृता ॥
गोखपिणी फाल्गुने च चैत्रेशोका प्रकीर्तिता ॥
इति स्कन्दपुराणम् ॥

अशोका, स्त्री, (न विद्यते शोको दुःख यस्याम् ।)
कटुकी । इत्यमर । अर्हता शासनदेवताभेद ।
इति हेमचन्द्र ॥

अशोकारि, पु, (आशोकस्य अरि । कदम्बवृक्ष ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

अशोकायमी, स्त्री, (न विद्यते शोको यस्या सा ।
एवम्भूता अयमी ।) चैत्रमासीयशुक्लायमी । त-
चायसङ्क्राशोककलिकायुक्तजलपान कर्त्तव्यम् ।
यथा, अथाशोकायमी स्कान्दे ।

“मीने मधौ शुक्लपक्षे अशोकाख्या तथायमी ।
पिवेदशोककलिका स्नायात्तौह्रित्यवारिणि ॥
अशोकाख्येत्युपादानात्तिथिमात्रेऽपि तत्पान ।
फलन्तु मन्त्रणिष्ठात् शोकराहित्यमवगन्तव्य ।
लौह्रित्यवारिणि ब्रह्मपुत्राख्यनदजले । पुनर्वसु-
योगे तु फलाधिक्य । आह लिङ्गशुद्धपुराणयो ।
“अशोककलिकास्नातौ ये पिवन्ति पुनर्वसौ ।
चैत्रे मासि सितायस्यां न ते शोकमवाप्नुयुः” ॥
पानमन्त्रस्तु ।

“त्वामशोक हरामीष्ट मधुमाससमुद्भव ।
पिबामि शोकसन्तप्तो मामशोक सदा कुरु” ॥
स्त्रीशुद्धकर्तृकपानेऽपि प्रागुक्तयुक्ते स्वय मन्त्र
पठनीय । स्त्रीपक्षे ऊहोऽपि नास्ति विरुतमेका-
दशीतत्त्वे । अशोकपानन्तु पञ्चमार्द्रप्रहरव्यापि-
न्यामयस्या भ्रातृद्वितीयोक्तवत् । इति तिथ्यादि-
तत्त्व ॥ * ॥ अपि च । अत्र खोताजले बुधवार-
पुनर्वसुनक्षत्रयुक्तशुक्लायस्या वाजपेययज्ञजन्यफल-
समफलप्राप्तिकाम स्नायात् । ब्रह्मपुत्रे तु सर्व-
पापक्षयपूर्वकतीर्थस्नानजन्यफलप्राप्तिकाम स्ना-
यात् । स्नानेति कर्त्तव्यता विधाय ।

“ॐ, ब्रह्मपुत्र महाभाग शान्तनो कुलनन्दन ।
अमोघागर्भसंभूत पाप लौह्रित्य मे हर” ॥
इति पठित्वा स्नायात् ।

केवलशुक्लायस्या ब्रह्मपदगमनफल । पञ्चमार्द्र-
प्रहरव्यापिन्या पुनर्वसुयुक्तायां केवलाया वा शुक्ला-
यस्या शोकरहितत्वकाम अष्टावशोककलिका
अह पिबामि इति सङ्कल्प्य,—

“त्वामशोक हरामीष्ट मधुमाससमुद्भव ।
पिबामि शोकसन्तप्तो मामशोक सदा कुरु” ॥
इति पठित्वा विष्णुपदजलमिश्रिता अशोक-
कलिका अष्टौ पिवेत् । स्त्रीशुद्धानुगतीतेरपि
मन्त्र पठनीय पौराणिकत्वात् । स्त्रीपक्षे लिङ्गोहो
नास्ति प्रकृते समवेतार्थत्वात् । इति छात्यतत्त्व ॥

अशोच, पु, (न शोच । नञ्समासः ॥) शोकाभावः ।
तत्पर्याय । अनहृत्कृति । इति त्रिकाण्डशेष ।

अशोच, चि, (शुच् + कर्मणि खत् । ततो नञ्तत्पु-
रुषः ॥) शोकायोग्य । अशोचनीय । यथा,—
“अशोचानन्वशोचस्व प्रज्ञावादाश्च भाषसे ।
गतास्तेनगतास्त्वानुशोचन्ति पण्डिताः” ॥
इति श्रीभगवद्गीताया २ अध्याये ११ श्लोकः ॥
(तथा च चाणक्ये,—

“अशोचो निर्धन प्राज्ञोऽशोच पण्डितवान्वयः ।
अशोच्या विधवा नारी पुत्रपौत्रप्रतिष्ठिता”)
अशोच, स्त्री, (शुचेः पवित्रताया भावः शौचं ततो तञ्-
तत्पुरुषः ॥) शुचित्वाभाव । स्मृतौ तु । वैदिककर्म-
नर्हत्वप्रयोजकीभूतसंस्कारविशेषः । यथा । वैदि-
ककर्मनर्हत्वप्रयोजकसंस्कारविशेषरूपमशौच ।
वैदिककर्मनर्हत्वप्रयोजकसंस्काररूप शौचं । न
चाशौचामाव एव शुद्धिर्नसंस्कारविशेष इति
वाच्य । अघाना योगपद्येत्येति न वर्जयेदघानि
इत्येताभ्यामशौचे पापपर्यायाघपदप्रदर्शनात्
अशौचपदस्य यथाभावरूपत्व । तथा,—

“देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मना ।
आयान्ति तस्मात्तदहं पुण्यं यच्छुचि सर्वदा” ॥
इत्यादित्यपुराणीयेन शौचे पुण्यपदप्रदर्शनात्
शौचस्यापि भावरूपता प्रतीयते । इति शुद्धि-
तत्त्व ॥ * ॥ मन्त्रदगुरुमरणे अशौच यथा,—
“गृहीतो देवतामन्त्र सावित्रीयग्रहण कृत ।
रस्मात्तस्य चिरात्तन्तु ब्रह्मविद्याग्रहो यत ॥
उपनीयाध्यापको यत्तस्मिन्नपि चिरात्तक ।
वेदवेदाङ्गशास्त्राणा व्याख्यानं शिञ्चित यतः ॥
ज्ञानं प्रतिष्ठित येन वेदाभ्यासो यत कृत ।
तस्मिन्मृते चैकरात्र गुरौ शिष्ये तथैव च ॥”
इति मत्स्यसूक्ते महातन्त्रे ३५ पटल ॥ अपि च ।
“गुरावुपरते चैव गृहाणि शिष्यसन्ततो” ।
इति विज्ञानतन्त्र ॥ * ॥ अन्यत् पूर्वलिखितं ।
विहितकर्मविरोधदृष्टविशेषः । तदनेकविध तत्र
शुद्धितत्त्वोक्ताशौचानि सङ्गृह्यन्ते ॥

अथ सपिण्डाद्यशौच १ ॥
जनने मरणे च सप्तमपुरुषपर्यन्त सम्पूर्णाशौच ।
तत्र विप्रस्य दशाह क्षत्रियस्य द्वादशाह ।
वैश्यस्य पञ्चदशाह । शूद्रस्य मासः ॥ (यथाह
मनु ।

“शुद्धिप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिप ।
वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति” ॥)
जनने मरणे च दशमपुरुषपर्यन्त सर्वेषां वर्णानां
अह । चतुर्दशपुरुषपर्यन्त पक्षिणी ॥
जनने मरणे च अन्मनामस्मृतिपर्यन्त सर्वेषां वर्णाना-
मेकाह ॥ अन्मनामस्मृतेरभावे स्नानमात्र ॥
अशौचं प्रति कन्यायास्त्रिपुरुष सापिण्डः । माता-
महामरणे सर्वेषां वर्णानां चिरात् ॥
मातृव्यस्त्रीय-पितृव्यस्त्रीय-मातुलपुत्र-भगिनेय-
मरणे सर्वेषां वर्णानां पक्षिणी ॥
पितामहभगिनीपुत्र-पितामहीभगिनीपुत्र-पि-
तामहीभ्रातृपुत्ररूप-पितृव्यवन्धवन्धवमरणे सर्वेषां
वर्णानां पक्षिणी ॥
मातामहभगिनीपुत्र मातामहीभगिनीपुत्र-मा-

तामहीभ्रातृपुत्ररूप-मातृव्यवन्धवन्धवमरणे
वर्णानामहोरात्र ॥

एकयामवासिखगोत्रजमरणे सर्वेषां वर्णानां
रात्र ॥

औरस्यतिरिक्तपुत्रजननमरणयोः परपूर्वमा
प्रसवमरणयोश्च सर्वेषां वर्णानां चिरात् ॥

आचार्यमरणे ब्राह्मणादिवर्णत्रयाणां चिरात्
समानजातीयोक्तयुजातीयपुरुषान्तर-समृद्धि-
समार्यामरणे सर्वेषां चिरात् ॥ हीनवर्णोपसु
मरणे तु नाशौचं ॥

भगिनीपुत्रग्रहे मातृव्यसुभ्रातृपुत्रग्रहे पि-
तृव्यसु पितृव्यस्त्रीयग्रहे मातुलपुत्रस्य जामातृ-
अश्वश्वशुरयोर्मरणे भगिनीपुत्रादिचतुर्णां
रात्र ॥

अश्वश्वशुरयोः सन्निधिमरणे सर्वेषां वर्णानां
रात्र ॥ अश्वश्वशुरयोरेकयामस्थितयोर्मरणे
वर्षा पक्षिणी ॥

अश्वश्वशुरयोर्भिन्नयाममरणे सर्वेषां वर्णानां
भगिनी-मातुलानी-मातुल पितृव्य-मातृव्य-
गुर्वङ्गना-मातामही-मरणे सर्वेषां पक्षिणी ॥
आचार्यपत्नीपुत्रयोः रूपाध्यायस्य मातृव्यमात्रेण
श्यालकस्य सहाध्यायिनः शिष्यस्य च मरणे सर्व
वर्णानामहोरात्र ॥ मातृव्यपुत्र-पितृव्यपुत्र
मातुलपुत्ररूपात्मवान्वधवन्धवमरणे सर्वेषां वर्णानां
पक्षिणी ॥

(तथा च मनु —

“मातुले पक्षिणीं रात्रि शिष्यत्विग्वान्वधे च” ।
प्रथममन्येनोडा तेनैव जनितपुत्रा पुत्रसंहितै
वान्यमाश्रिता पश्चात्तेनापि जनितपुत्रा तयो
पुत्रयोर्दयासम्भव प्रसवमरणयोर्द्वितीयपुत्रपितु
स्त्रिरात्र । तत्पिण्डानामेकरात्र । तद्वितीय
पितुर्मरणे तथाविधपुत्रयोरपि चिरात् । तथा
विधपुत्रयोः परस्परप्रसवमरणयोर्महोत्सव
क्ताशौच ॥

दौहित्रमरणे सर्वेषां वर्णानां पक्षिणी ॥
पितृमातृमरणे ऊजाना कन्यानां चिरात् ॥ यदि
मातुलमातृव्यपितृव्यप्रभृतीनां दहनवहनं
करोति तदा सर्वेषां वर्णानां चिरात् ॥
मातामहादीनां चिरात्तन्मन्तर मरणवधे
तच्छेषेण शुद्धिः । तत्कालोत्तरवधे तु नाशौच ।
किन्वाचारात् स्नानमात्र ॥

अथ बालाद्यशौच २ ॥

नवमादिमासजातबालस्याशौचकालाभ्यन्तरे म-
रणे मातापित्रोरसृष्टत्वं युक्तं तदेव खजातुक्तं
जननाशौच ॥ ज्ञातीनान्वशौचं नास्ति ॥
नवमादिमासमृतजातयोः कन्यापुत्रयोः पित्रा-
दिसपिण्डानां मातुलजननाशौचं ॥ तत्र ब्राह्म-
णाणां दशाह शूद्राणां मासः ॥ पुत्रजन्मनि पितु
सचेन स्नान । पुत्रमुखदर्शनात्परं पुन सचेन
स्नान ॥

(तथाच सर्वर्त,—

“जाते पुत्रे पितु स्नान सचेनं तु विधीयते ।

अशौ

माता युधेदशाहेन स्नानात् स्पर्शनं पितु ॥
पुत्रकन्याजनने ब्राह्मणा दशाहानन्तर लौकिक-
कर्माधिकार ।

पुत्रजनने ब्राह्मणा विश्रितरात्रोत्तरस्नानात्
वैदिककर्माधिकार ।

कन्याजनने ब्राह्मणा मासोत्तरस्नानात् वैदिक-
कर्माधिकार ॥

शूद्राया कन्यापुत्रजनने त्रयोदशाहोत्तर लौकिक-
कर्माधिकार । वैदिककर्माणि तु मासोत्तर-
स्नानात् शुद्धि ॥

एतत् सर्वं कन्यापुत्रयोर्विद्यमानत्वे बोध्यं ॥
जननाशौचोत्तरं यन्मासाभ्यन्तरमजातदन्तमरणे
मातापित्रोरेकाह । सपिण्डानान्तु सद्यः शौच ॥
यन्मासाभ्यन्तरेऽपि जातदन्तस्य मरणे माता-
पित्रोस्त्राह । सपिण्डानामेकाह ॥ यन्मासो-
परि दिवर्षपर्यन्तं बालकमरणे मातापित्रोस्त्राह ।
सपिण्डानामस्ततश्चूडे एकाह । स्ततश्चूडे च ॥

(अथ मनु,—
“शृणामस्ततश्चूडानां विशुद्धिर्नैशिकी स्मृता ।
निश्चितचूडकानां तु चिरात्राच्छुद्धिरित्यते ॥
उनद्विर्षिकं प्रेत निदधुर्बन्धवा वधि ।
अलङ्घ्य शुचौ भूमावस्थिसञ्चयनादृते ॥
नास्य कार्योऽपि संस्कारो न च कार्योदकक्रिया ।
अरण्ये काष्ठवत् त्यक्ता क्षपेयस्त्राहमेव वा ॥”)
दिवर्षोपरि मासत्रयाधिकपञ्चपर्यन्तमनुपनीत-
बालकस्य मरणे मातापित्रादिसपिण्डानां च ॥
तन्मध्येऽप्युपनीतस्य मरणे दशाह । मास-
त्रयाधिकपञ्चर्षोपरि मरणे पित्रादिसपिण्डानां
दशाह ॥

शूद्रस्य यन्मासाभ्यन्तरे अनुत्पन्नदन्तस्य मरणे
त्रिरात्र । उत्पन्नदन्तस्य पञ्चाह ॥ यन्मासोपरि
दिवर्षाभ्यन्तरे अक्षतचूडमरणे पञ्चाह । तत्रापि
स्ततश्चूडमरणे द्वादशाह ॥ दिवर्षोपरि षड्वर्षा-
भ्यन्तरे मरणे द्वादशाह । अत्रापि देवात् स्ततो-
र्रात्रे मासो व्यवस्थिते ॥ षड्वर्षोपरि मासः ॥

अथ स्त्राशौचं ॥ १

कन्याया जन्मावधिदिवर्षाभ्यन्तरे मरणे सर्व-
वर्णाणि पित्रादिसपिण्डानां सद्यः शौच । दिव-
र्षोपरि वारदागपर्यन्तमेकाह ॥
वारदानोत्तरं विवाहपर्यन्तं कन्यामरणे भर्तृकुले
पितृकुले च त्रिरात्रं
 (“स्त्रीणामसंस्कृतानां तु यद्वाष्पुधन्ति बान्धवा ।
इति मनु ।)

विवाहोत्तरं मरणे भर्तृकुलस्य सम्पूर्णशौच ॥
दन्तजन्मपर्यन्तं भगिनीमरणे सोदरभ्रातृ सद्यः
शौच ॥

पूजापर्यन्तं भगिनीमरणे एकरात्रं । विवाह-
पर्यन्तं त्रिरात्रं ॥

दशकन्याया पितृकुले प्रसवमरणयोः पित्रो-
श्च दशकन्यादिसर्वमनुययोस्त्रिरात्रं । तयाविध-
नृधर्मिणां एकरात्रं । तयाविधससर्गिणान्तु
सर्वेषां पूर्वाशौचं । एतत्सर्वं सर्ववर्षाधारः ॥

अशौ

अथ गर्भस्वावाशौच ॥ ४

यन्मासाभ्यन्तरे गर्भस्त्रात्रे सर्ववर्णस्त्रीणामेवा-
शौच । तच्च लौकिकवैदिककर्माभ्यां गर्भमाससम-
सप्तदिनव्यापक ॥ [इति मनु ।]

(“गविर्मिर्मान्तुत्याभिर्गर्भस्त्रात्रे विशुध्यति” ॥
द्वितीयमासावधिगर्भस्त्रात्रे माससमसप्तदिनाधि-
कादेकदिनात्तरं ब्राह्मणा वैदिककर्माधिकार ॥
क्षत्रियाया गर्भमाससमसप्तदिनाधिकात् दिन-
द्वयात् । वैश्याया दिनत्रयात् । शूद्राया षड्-
दिनात् ॥

सप्तमाष्टममासयोर्गर्भपतने मातुः सम्पूर्णाशौच ।
सगुणसपिण्डानां सद्यः शौच । निर्गुणपित्रादि-
सपिण्डानामहोरात्र । यथेष्टाचरणश्रीलानां सपि-
ण्डानां त्रिरात्रं तत्र जातस्य तद्दिनस्य मरणे
एव शौच ॥ सप्तमाष्टममासजातबालस्य जन्मदि-
तीयदिनादौ मरणे नवमादिमासजातबालक-
मरणवदशौच । तच्च बालाद्यशौचे विवृत ॥

अथ मृत्युविशेषाशौचं ॥ ५

शास्त्रानुमतवुद्धिपूर्वकात्मघातिनो नाशौचदा-
हश्राद्धादि ॥

शास्त्रानुमत्या व्यनशनादिमृतस्य प्रमादादनशना-
शनि-वह्निजलोददेशप्रपतन-सग्राम-भृङ्गि-दष्टि-
नखि-व्याल-विष-चण्डाल-चौर-एतस्य च त्रिरात्रं ॥
भृङ्गादिभिः स्त्रिया च तीडा कुर्वन्त प्रमदा-
प्रमादमृतस्य नाशौचादि ॥ नागविप्रियकारित्वेन
तद्धतस्य मरणोद्देशप्रवृत्तविद्युद्धतस्य चौर्यदो-
षेण राज्ञा हतस्य कलहं हन्वा चाग्रालाक्षी-
रसमानवर्णैर्हतस्य विप्रादेव्याधिजनकौषधस्य
विषस्य वज्रस्य वा दानुर्मरणे पायणश्रितस्य गित्य
परापकारिण क्रोधात् स्वयं प्रायविषवज्रादि
शस्त्रोद्ग्रन्थन जल-गिरि-वृक्षप्रपात-मृतस्य चर्मा-
स्त्रादिमयपात्रनिर्मादविप्रादेर्ननुयवधस्यानाधि-
कारिण कण्ठदेशोत्पन्नभगोरोगस्य एककर्माशक्त-
नपुंसकस्य ब्राह्मणविषयापराधकरणाह्नितस्य
वुद्धिपूर्वकक्राच्छादितस्य च महापातकिनो गलत्-
कुष्ठिणस्य स्वविधपतिताया मरणे च न दाह-
शौचादिकं कार्यं । तत्कृत्वा तप्तक्षुद्रद्वयं कुर्यात् ॥
(अथ मनु,—

“दथासद्वरजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम् ।
व्यात्मनस्त्यागिनाश्चैव निवर्त्ततेदकक्रिया ॥
पायणमाश्रितानाश्च चरन्तीनाश्च कामत ।
गर्भमर्द्धद्रुहाश्चैव सुरापीनाश्च योषिताः” ॥
इति ।) स्नेहस्तस्करादिभिर्युद्धे स्नात्यर्घ्यं हतवि-
प्रदेराहाशौचादिकमस्त्येव ।
स्ततश्चाद्यक्षिप्तगलत्कुष्ठिनो दाहशौचादिकं कार्यं ॥
शस्त्रेणाभिमुखहतस्य तु सद्यः शौचं दाहादि च ॥
गवायं ब्राह्मणार्थं वा दद्रेन युद्धे हतस्याहोरात्र-
मशौच ॥

यत्पतिरहितयुद्धे मृगुडादिहतस्य पराजुल-
हतस्य च त्रिरात्राशौचं ॥

नोविप्रपातनेऽभिमुखयुद्धहतस्य सद्यः शौचं
पराजुलहतस्य तु त्रिरात्रं ॥

अशौ

लौकिकपारिभाषिकोभयशस्त्रघातेतरक्षतमरणे
सर्ववर्णानां सप्ताहमध्ये यद्दं सप्ताहादुद्धे सम्पूर्णा-
शौच ॥

लौकिकपारिभाषिकशस्त्रघातमरणे चहमध्ये
यद्दं यद्वाद्दं प्रकृताशौच ॥

लौकिकशस्त्रघात खड्गशरादिघात ॥ पारि-
भाषिकशस्त्रघातस्तु ।

“पत्तिमत्यन्तैर्घैर्तु दष्टिभृङ्गिनिखैर्हता ।

पतनानशनप्रायैर्वैष्वाभिविषवन्मनैः ॥

मृता जलप्रवेशेन ते वै शस्त्रहता स्मृता” ॥

इति देवीपुराणोक्तं ॥

अथ विदेशस्याशौचं ॥ ६

अशौचक्रान्ताभ्यन्तरे विदेशस्य जननमरणाशौच-
श्रवणे प्रेषाहोभि शुद्धि ॥

(“विगतं तु विदेशस्य शृणुयात् यो ह्यनिर्देशः ।

यच्छेषं दण्डरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत्” ॥

इति मनु ।)

अशौचकालोत्तरं विदेशस्य जातिजननश्रवणे-
ऽशौचं नास्त्येव । पुत्रजननश्रवणे तु सचेतस्नानात्
शुद्धि ॥ (अथ मनुराह ।

“निर्देशं जातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

सवात्स जन्माश्रित्य शुद्धो भवति मानवः” ॥)

सम्पूर्णाशौचमरणे वर्षाभ्यन्तरश्रवणे सपिण्डानां
त्रिरात्रेण शुद्धि । सचेतस्नानादङ्गास्पृश्यत्व-
निवृत्ति । वर्षोत्तरश्रवणे तु सपिण्डानां स्नानेन
शुद्धि ॥ (अथ मनु ।

“अतिक्रान्ते दशाहे च त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

सर्वत्सरे व्यतीते तु स्पृष्टृवापो विशुध्यति” ॥)

मातृ-पितृ मर्त मरणे वर्षोत्तरश्रवणे पुत्रपत्न्यो-
रेकात्त्रेण शुद्धि ॥ दिवर्षोत्तरश्रवणे स्नानमात्रं ॥
पूर्णाशौचातिक्रमणं विदेशस्य मरणाशौचश्रवणे
यद्वाशौच । न खगलाशौचातिक्रमे । यत्र मरण-
मात्रं श्रुतं विशिष्य मासादिकमज्ञातं तत्र श्रवण-
दिनावधिसंज्ञायुक्तमशौच । खगलाशौचेऽपि
महानुरागिनाते गदरात्र ॥

अथाशौचसद्वरः ॥ ७

जननाशौचमध्ये जन्माशौचान्तरपाते मरणा-
शौचमध्ये मरणाशौचान्तरपाते च पूर्वाशौच-
काले सर्ववर्णानां शुद्धि ॥ (यथाह मनु —

“वन्तर्दशारे स्मृताश्चेत् पुनर्मरणजन्मनो ।

तावत्स्यादनुचिर्विप्री यावत्तस्यादिनिर्देशः” ॥)

पूर्वजननाशौचान्तदिने पूर्वजननाशौचान्तरपाते
पूर्वमरणाशौचान्तदिने पूर्वमरणाशौचान्तरपाते
च पूर्वाशौचान्तिमदिनोत्तरदिनद्वयेन शुद्धिः ।
पूर्वजननाशौचान्तिमदिवसीशौचप्रभाते सूर्यो-
दयात् पूर्वं तत्पाते सूर्योदयावधिदिनत्रयेन
शुद्धिः ।

एव मरणाशौचेऽपि ।

पूर्वाशौचवर्द्धितदिनद्वयश्राद्धश्राद्धशौचान्तरपाते
पूर्वाशौचश्राद्धेन शुद्धिः ।

अशौचश्रितयान्तिदिनद्वयं शौचादिकमेकदैव
कहितेपदिनद्वयं श्राद्धादिकं वत्सरदिने ।

अशौ

अशौ

अशौ

अथ च अशौचान्तिमदिनतत्प्रातयोऽपुन-
जनने पिष्टमाहर्भट्टमरणे च न दिनद्वयत्रय-
रुद्धि । किन्तु सप्तजननावधि पिष्टमाहर्भट्ट-
मरणावधि च पूर्णाशौच ॥ ज्ञातिजननाशौच-
पूर्वार्द्धे • सप्तजनने ज्ञातिजननाशौचकालेन
शुद्धिः ॥ परार्द्धे चेत् सप्तजननाशौचकालेन
शुद्धिः ॥

ज्ञातिमरणाशौचकालमध्ये पिष्टमाहर्भट्टमरणे
पूर्वार्द्धे पूर्णाशौचकालेन परार्द्धे पराशौचकालेन
शुद्धिः ॥

सप्तजननाशौचान्तिमदिनतत्प्रातयोऽपुन-
जनने पिष्टमाहर्भट्टमरणाशौचान्तिमदिनतत्प्रात-
तयोऽपुनमरणेऽपि न दिनद्वयत्रयरुद्धि । कि-
न्तु पूर्वाशौचकालेन शुद्धिः ॥

सप्तजननाशौचान्तिमदिनतत्प्रातयोऽपुन-
न्तरजनने एव माहर्भट्टमरणाशौचान्तिमदिनतत्प्रा-
तयोऽपुनमरणे पिष्टमरणाशौचान्तिमदिनतत्प्रा-
मातयोऽपुनमरणे च क्रमेण दिनद्वयत्रयरुद्धिः ॥
जननाशौचद्वयसन्निपाते पूर्वजातो यदाशौचका-
लाभ्यन्तरे मृतस्तदा सपिण्डानां सद्यःशौचेन
पूर्वाशौचनाशः ॥ तन्नाशदेव परार्द्धजातवाणस्य
माहर्भट्टपितृविरिक्तसपिण्डानां पूर्वार्द्धजातवाणस्य
मातापित्रादिसकलसपिण्डानां परजननाशौचस्य
निरुक्तिः ॥ पूर्वजातवाणस्य मातापित्रोस्त्वसृ-
ष्टत्वयुक्तस्वजात्युक्तजननाशौचः ॥ जननाशौच-
द्वयसन्निपाते प्रथमजननाशौचपूर्वार्द्धजातवाण-
मरणे तन्मातापित्रोऽपूर्वाशौचकालपर्यन्तं
अङ्गास्पृश्यत्वयुक्तमशौचः ॥ परार्द्धजातवाणमरणे
तु तज्जननावधि तन्मातापित्रोरङ्गास्पृश्यत्वयुक्तस्व-
जात्युक्तजननाशौचः ॥ विशेषातिरिक्तमसंख्यदि-
वसीयजननमरणाशौचयोः सन्निपाते मरणाशौच-
कालेन शुद्धिः । असमसंख्यदिवसीयजननमरणा-
शौचयोः सन्निपाते तु दीर्घाशौचकालेन शुद्धिः ॥
श्रद्धेताराया पुन्रजननप्रयुक्तविश्वतिरात्राशौचा-
भ्यन्तरे पत्युर्मरणेऽपि पुन्रजननाशौचकालेन
शुद्धिः ॥

पूर्वाङ्गसपिण्डद्वयजननवर्द्धिताशौचमध्ये पिष्टमाह-
र्भट्टमरणेऽपि वर्द्धितसपिण्डद्वयजननाशौचकालेन
शुद्धिः । एकाहे पूर्णाशौचसपिण्डद्वयमरणे या-
वदशौच तावत् सर्वसपिण्डानामस्पृश्यत्वः ॥
सकुल्यपर्यायसमागोदकमरणे विद्युदादिमरणे-
ऽपि अशौच चिरात् । अङ्गास्पृश्यत्वमेकरात्र ।
तेनैतत् चिरात्तद्वय गुरु ॥ विदेशस्थमरणे अर्थात्
अशौचमध्ये अश्रुतसपिण्डमरणे चिरात्ताशौच
अङ्गास्पृश्यत्वस्वानापनेयः । अतस्तच्छुः । एषा स-
न्निपाते गुरुणैव शुद्धिः ॥

विदेशमृतज्ञातिचिरात्ताशौचस्य लघुन विदेश-
मृतपिष्टमाहर्भट्टचिरात्ताशौचेन शुद्धिः ॥
तुल्यचिरात्ताशौचसन्निपाते पूर्वैरेव शुद्धिः ॥
कन्यापुत्रयमजोत्पत्तौ सर्ववर्णाया मातुर्मासेन
शुद्धिः पित्रादिसपिण्डानां स्वजात्युक्ताशौचः ॥
तयोराशौचमध्ये एकतरमरणे श्रद्धाभिन्नमातुः ।

कन्यामरणात् सद्यः शुद्धिः । न तु पुन्रमरणात् ॥
पित्रादिसपिण्डानान्तु प्रथमजातमरणात् शुद्धिः ।
न तु परजातमरणात् ॥ श्रद्धाया यमजोत्पत्तौ
प्रथमजातमरणाशौचेन शुद्धिः । न तु परजात-
मरणात् ॥ पित्रादिसपिण्डानान्तु प्रथमजातमर-
णात् शुद्धिः न तु परजातमरणात् ॥ एवमन्य-
द्वायं संधीभिः ॥

अथ श्रवानुगमनाशौचं ॥ ८

ब्राह्मणश्रवानुगमने ब्राह्मणस्य सचेष्टस्नानाभि-
स्पर्शघृतप्राशनैः शुद्धिः ॥

क्षत्रियश्रवानुगमने ब्राह्मणस्य एकाहेन शुद्धिः ॥
नैश्यश्रवानुगमने ब्राह्मणस्य द्वाहेन शुद्धिः ॥ शूद्र-
श्रवानुगमने ब्राह्मणस्य प्राणायामशतेन दिन-
त्रयेण च शुद्धिः ॥

प्रमादात् शूद्रश्रवानुगमने ब्राह्मणस्य जलावगाह-
नाभिस्पर्शघृतप्राशनैः शुद्धिः ॥

अनाथब्राह्मणस्य धर्मबुद्ध्या दहनवहनयोः स्नान-
घृतप्राशनाभ्यां सद्यः शौचः ॥

लोभेन सजातीयदाहे स्वस्वजात्युक्ताशौचः ॥

असजातीयश्रवदहनवहनस्पर्शैः श्रवजात्युक्ताशौचः ॥
क्षेद्वादसम्बन्धदाहकविप्रादेक्षुद्गवासे चिरात् ।

अशौचिकुलान्नभोजने तत्तुल्याशौचः ॥ अशौ-
चाभ्रभोजनं विना तद्गृहवासोऽहोरात्रः ॥

विशेषवचनाभावे सम्बन्धिनो मातुलादेरस्नेहे-
नापि दाहे चिरात् ॥

पिताधूमसेवने स्नानात् शुद्धिः ॥ (यथाह मनु ।

“असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।

विशुध्यति चिरात्रेण मातुराप्ताश्च बान्धवान् ॥

यदन्नमस्ति तेषां तु दशाहेनैव शुध्यति ।

अनदन्नमन्नैव स चेत् तस्मिन् गृहे वसेत् ॥

अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा ।

स्नात्वा सचेष्टं सुश्राभि घृतं प्राश्य विशुध्यति” ॥)

श्रद्धे मृतेऽस्त्रिषस्ययनकालाभ्यन्तरे तद्व्यह गत्वा-

श्रुतिपातेन विप्रस्य चिरात् ॥ स्थानान्तरेऽश्रुपा-

तनेऽहोरात्रः ॥

श्रद्धे मृतेऽस्त्रिषस्ययनकालादूर्द्ध मासाभ्यन्तरे तद्व्य-

होऽश्रुपातेन विप्रस्याहोरात्र सचेष्टस्नानाच्च ॥

अस्त्रिषस्ययनात् पूर्वं विप्रमृष्टे रोदने विप्रस्य

एकाहेन शुद्धिः ॥

क्षत्रवैश्ययोर्गृहे रोदने विप्रस्य द्वाहेन शुद्धिः ॥

शूद्रस्तु सर्वत्र रोदने नक्तनं शुद्धः ॥

मृतशूद्रस्य बान्धवैः सह रोदनरहितविनायपमात्रे

ब्राह्मणस्याहोरात्रः ॥

अस्त्रिषस्ययनकालान्तु पूर्णाशौचे ब्राह्मणस्य चतु-

र्थाहः । क्षत्रियस्य षष्ठाहः । वैश्यस्य अष्टमाहः ।

शूद्रस्य दशमाहः ॥ ग्रहाशौचे सर्वेषां द्विती-

याहः ॥

पूर्णाशौचमरणे ब्राह्मणस्य चतुर्थाहेऽस्पृश्यता-

निरुक्तिः ॥ क्षत्रियस्य षष्ठदिने । वैश्यस्य अष्टम-

दिने । शूद्रस्य दशमदिनेऽस्पृश्यतानिरुक्तिः ॥

सर्वस्य खण्डाशौचे त्रिमासकालेनास्पृश्यतानि-

रुक्तिः ।

अतीतेऽशौचे सचेष्टस्नानेनास्पृश्यतानिरुक्तिः ।
जननाशौचे सपिण्डानां अस्पृश्यता नास्ति ।
पशोत्पत्तौ स्नानात् पूर्वं पितुर्विमाहृणाद्यास्पृ-
श्यत्वः ॥

सूतिकासपर्शे पितुर्विमाहृणाच्च सूतिकातुल्य-
कालास्पृश्यत्वः । अन्येषां स्नानमात्रः ॥

कन्यापुत्रयोर्जनने मातुर्दशरात्रमस्पृश्यत्वः ॥

कन्यापुत्रयोर्जनने श्रद्धाश्रययोर्दशरात्रमस्पृश्यत्वः ॥

अथ क्षत्राशौचः ॥ ९

नाभेरूर्ध्वमधोवा रुधिरस्रवे सन्ध्यावन्दनादति-
रिक्तकर्मण्येकाहः ॥

दन्तरक्तस्रवे सर्वत्र कर्मण्येकाहः ॥

अथ रजस्वलाशौचः ॥ १०

तत्र प्रथमदिनावधि चिरात्तमशौचः । चिरात्ता-
पर सप्तदशाहपर्यन्तं रजोदर्शनेऽशौचमात्रं ।

अष्टादशाहे रजोदर्शने एकाहमशौचः ॥

ऊनविंशदिने रजोदर्शने द्वाहाशौचः ॥

ऊनविंशतिदिनात् परं रजोदर्शने चिरात्ताशौचः ।

रजस्वला घतुर्येऽङ्गि मर्द्धसेवनादिलौकिककर्मणि

शुद्धा । पश्चमेऽहनि देवपैत्रकर्मणोः शुद्धा ।

(“शुद्धामर्तुंस्वतुर्येऽङ्गि अशुद्धा देवपैत्रयोः ।

देवैः कर्मणि पैत्रे च पश्चमेऽहनि शुध्यति” ॥

इति शुद्धितत्त्वे ।)

रजस्वलाया अशौचमध्ये सूतिकासपर्शे अन्यत्र

जातिस्पर्शे च चिरात्तपेवसेन शुद्धिः । उप

वासस्तु अशौचात् परं करणीयः ॥

भर्द्धपूरकपिण्डदानकाले यदि रजस्वला भवति

तदा वस्त्रं त्यक्त्वा पुनः स्नात्वा पूरकं दद्यात्

किन्तु शुद्धोत्तराशौचदिनासत्त्ववयां विधिः ।

तत्सत्त्वे तु शुद्धया भूत्वा देयः ॥

आब्दिकश्राद्धकालेऽपुन्रमायां यदि रजस्वला

भवति तदा पश्चमेऽहनि तच्छ्राद्धं कुर्यात् ॥

(अभिषिक्तक्षत्रियाणां चान्द्रायणादिप्रत्यकारिणां

गवामयनादियामप्रवृत्तानाञ्च सपिण्डमरणादाव

शौचमात्रमेव । उक्तञ्च मनुना ।

“न राज्ञामधदोषोऽस्ति प्रतिनां न च सन्निष्ठां ।

रेन्द्रं स्थानमुपासीतां ब्रह्मभूतां हि ते सदा” ॥

विष्णुण्युक्तम् । “अशौचं न राज्ञां राजकर्मणि,

न प्रतिनां व्रते, न सन्निष्ठां सत्ते” ॥ इति ॥

इत्यशौचव्यवस्था समाप्ता ॥

अशौचं, पु, पर्वत । मेघ । वैदिकशब्दोऽयः ।

अशौचकदली, स्त्री, (अशौच इव कदलीपत्रं यस्याः)

कदलीविशेषः । इति राजनिर्घण्टः । अस्याः

गुणपर्यायौ काष्ठाकदलीशब्दे द्रव्यौ ।

अशौकेतु, स्त्री, (अशौचं केतुरस्याः) क्षुद्रपाशा

भेदादृच्छः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अशौचगर्भः, पु, (अशौचं गर्भो यस्य) हरिभक्तिः ।

मरकतः । इत्यमरः ॥

अशौचगर्भजः, स्त्री, (अशौचो गर्भाज्जायते इति) अशौच

गर्भ + जन् + ङ । मरकतः । इति राजनिर्घण्टः ।

पात्रा इति भाषा ॥ (पु, पाषाणजो वडिः) ॥

अशौचः, पु, (अशौचं पाषाणं इति भिन्नतीति) अशौच

अश्व

+ हन् + टक् ।) पाषाणभेदरुद्धः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ घायालुडी इति भाषा ॥ अश्वभेदशब्दे-
ऽस्य पर्यायगुणौ ज्ञातव्यौ ॥

अश्वजं, स्त्री, (अश्वान प्रस्तराज्जायते इति । अश्वन्
+ जन + ङ ।) शिलाजनु । इत्यमरः ॥ शौघं
इति राजनिर्घण्टः ॥

(“अश्वोऽभिर्वन्तः क्षत्रमश्वगो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः खासु योनिषु श्रान्यति ॥”
इति मनुः ॥ शिलाजल्यर्थे वैद्यकधकपाणिन्य-
हस्याश्वरीरोगचिकित्सायां वरुणहृते यथा ॥
‘अमृता चाश्वजं देयं’ ॥)

अश्वजनुक, स्त्री, (अश्वजनु + स्वार्थे कन् ।) शिला-
जनु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शिलाजनुशब्देऽस्य
विशेषविवरणं हेयं ॥)

अश्वदारुणः, पुं, (अश्वान दारयतीति । अश्व +
दृ + णिष् + क्युट् ।) टण्डुः । पाषाणविदारणार्थं ।
इति ञटाधरः ॥ टांकी इति पश्चिमदेशे ख्यातः ॥

अश्वन्तः, स्त्री, (अश्वान प्रस्तरस्यापि अन्तो भवत्यत्र ।
शकन्धादिरयं ।) सुस्त्री । अश्वभं । मरण । अश्व-
वधिः । क्षत्र । इति मेदिनी ॥ (पुं, धर्मात्
मरुत्वत्वां जातः खगामख्यातो मरुद्भेदः । तथा च
हरिवंशे ।

“मरुत्वतो मरुत्वन्तो देवानजनयत्सुतान् ।”

“अश्वन्तं चित्ररश्मिश्च तथा निष्कृषितं नृप ॥”

अश्वन्तक, स्त्री, (अश्वन्त + स्वार्थे कन् ।) सुस्त्री ।
मस्त्रिकाच्छादनं । दीपाधाराच्छादनम् । इति मे-
दिनी ॥ सेजः आंधारिया इत्यादि भाषा ।

अश्वन्तकः, पुं, अश्वन्त + कन् ।) टण्डुविशेषः । अश्व-
कुचा इति भाषा । तत्पर्यायः । अश्वोटक २ ।
इति रत्नमाणा ॥ रुद्धविशेषः । आवुटा इति
पश्चिमदेशे ख्यातः । तत्पर्यायः । इन्दुक २ कुराणी
३ अश्वपत्र ४ अश्वपत्र ५ नीलपत्रः ६ यमलप-
त्रक ७ । अस्य गुणाः । मधुरत्व । कषायत्व । सुशी-
तलत्व । पित्तप्रमेहविदाहृदयाविषमन्वरविषा-
र्त्तिच्छर्द्दिभूतनाशित्वञ्च ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्वपुष्प, स्त्री, (अश्वान पुष्पमिव ।) शैलेयं । शैल-
जनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ॥

अश्वभालः, स्त्री, (अश्वेव भाजयति धूर्णितं करोति ।
भजधूर्णने । भज + णिष् + अण् ।) एषोदरादि-
त्वात् जस्य जलम् ।) द्रव्यधूर्णार्थलौहादिपात्र ।
तत्पर्यायः । शौहमाह २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
हामानदिक्ता इति भाषा ॥

अश्वभित्, [ङ,] पुं, (अश्वान भिजतीति । अश्व +
भिङ् + क्तिप् ।) पाषाणभेदी रुद्धः । इति रत्न-
माणा ॥ प्रस्तरभेदके चि ॥

अश्वभेदः, पुं, (अश्वगो भेदो भवत्यस्मात् ।) पाषाण-
भेदी रुद्धः । इति रत्नमाणा ॥ (अस्य गुणाः ।
“अश्वभेदो हिमक्षितः कषायो वस्तिशोधनः ।
भेदगो हन्ति दोषार्णो गुल्लक्ष्णश्च हृद्भुजः ॥
योनिरोगान् प्रमेहाश्च स्त्रीहृत्प्रलम्बानि च” ।
इति भावप्रकाशः ॥

“एरण्डो विजपूरश्च गोक्षुर रुहतीहय ।

अश्व

अश्वभेदस्तथावित् एतन्मूत्रः कृतः प्रहतः ॥
एरण्डतैलक्षिक्काण्यो यवचारः ससैन्धवः ।
स्तनकण्टकटोमेद्गृह्योत्थयथा जयेत्” ॥
इति शार्ङ्गधरः ॥)

अश्वयोनिः, पुं, (अश्वो योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य ।)
मरुततमणिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अश्वरः, चि, (अश्वगोऽयमिति । अश्व + र ।) प्रस्तर-
सम्बन्धीयः । इति पाणिनिः ॥ पातुरिया इति
भाषा ।

अश्वरी, स्त्री, (अश्वान राति ददाति या । अश्वन् +
रा + क + गौरादित्वात्/सीप् । मूत्रक्षक्षरोगो
हि मूत्रद्वारे प्रस्तरमिव कठिनमासं रचयति ।)
मूत्रक्षक्षरोगः । पातरी इति भाषा । यथा ।
अथाश्वर्याधिकारः । अथाश्वर्याः सन्निष्कृष्टनिदानं
सङ्ग्राहः ।

“वातपित्तकफैस्त्रिष्वनुर्थी शुक्रजा मता ।

प्रायः श्लेष्माश्रया सर्वा अश्वर्यं सूर्यमोपमा” ॥

श्लेष्माश्रयाः श्लेष्मसमवायिकारणाः । शुक्रजां
विना । शुक्रजायास्तु शुक्रस्यैव समवायिकारण-
त्वात् । अन्ये तु शुक्राश्वर्यामपि कफकारणत्व-
मिच्छन्ति । प्रायः शब्दश्चात्र विशेषार्थः । यमो-
पमाश्चिकित्सा विना ॥ ॥ सम्प्राप्तिमाह ।

“विशोषयेदक्षिगतं सशुक्रं

मूत्रं सपित्तं पवनं कफं वा ।

यदा तदाश्वर्यपञ्जायते तु

क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गो ॥

पवनो वस्तिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं कफं वा
श्लेष्ममुपनयेत् यदा तदा अश्वर्यो क्रमेण क्रमशो
वर्द्धमानः । यथा गो पित्तेषु रोचनेत्येवन्वयः ॥ ॥
पूर्वरूपमाह ।

“नैकदोषाश्रया सर्वा अथासौ पूर्वरूपाश्च ।

वस्याधानं तदासन्नदेशेषु परितोऽतिरुक् ॥

मूत्रे वस्तसगन्धत्वं मूत्रक्षक्षं ज्वरोऽरुचिः” ।

वस्तः कृगलकः ॥ ॥ सामान्यलक्षणमाह ।

“सामान्यलिङ्गं रुग्णाभिसेवनीवस्तिमूर्द्धसः ।

विशोर्णधारं मूत्रं स्यात् तथा मार्गनिरोधने ॥

तद्यथायात् सुखं मेहेदच्छ गोभेदकोपम ।

तत्त्वज्ञोभात् क्षते साखमायासाक्षातिरुग्मवेत्” ॥

वस्तिमूर्द्धा नाभेरधोदेशः । विशोर्णधारः सवि-
च्छेदधारः । तथा अश्वर्याः । मार्गं मूत्रवाहि-

स्रोतः । तद्यथायात् कदाचिदायुना अश्वर्या

मूत्रमार्गादन्यत्र गमनात् । सुखं मेहेत् मूत्रयेत् ।

गोभेदकोपम गोभेदको मणिः किञ्चित्स्रोहित-

क्षदर्थः । तत्त्वज्ञोभात् तस्या अश्वर्याः सङ्घारात् ।

घर्षणेन मूत्रवहे स्रोतसि क्षते जाते साख सरक्त

मेहेत् । आयासात् प्रवाहनादिजनितत्वात् ॥ ॥

वातोत्पन्नामाह ।

“तत्र वाताद्भृशं त्वार्तो दन्तान् खादति वेपते ।

मृद्नाति मेहनं नाभिं पीडयत्यपि सङ्क्रान् ॥

सानिजं मुञ्चति शक्नुमुज्ज्वलति विन्दुश्च ।

श्यावारुणाश्वरी चास्य स्याद्विता कण्टकैरिव” ॥

सङ्क्रान् आर्तनाद कुर्वन् नाभिदेशं पीडयति ।

अश्व

शक्नुव पुरीषं सानिजं मुञ्चति । मुज्ज्वारंवारं ।
विन्दुश्च विन्दुं विन्दुं मेहति मूत्रयेत् । श्यावे-
त्यादि श्यावा किञ्चित् श्यामा । अरुणा किञ्चि-
द्रक्ता । एवं चाश्वर्या वर्णाकारकथनं आ-
ख्यायानां प्रत्यक्षसंवादिशास्त्रप्रामाण्यख्यापनार्थ-
माह । घिताकण्टकैरिव वदरीवीजवत् क्षुमा-
ङ्कुरैर्वेष्टिता ॥ ॥ पित्तोत्पन्नामाह ।

“पित्तेन दह्यते वस्तिः पथ्यमान इवोष्णवान् ।

मस्त्रातकास्थिसंस्थाना रक्ता पीता सितश्वरी” ॥

दह्यते साक्षादग्निनेव । वस्तिरिति मूत्रकोषः ।

पथ्यमान इव क्षारेणैव । उष्णवान् उष्णस्पर्शः ॥ ॥

कफोत्पन्नामाह ।

“वस्तिर्निक्षुद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गुहः ।

अश्वरी महती श्लेष्मा मधुवर्णाथवा सित” ॥

महती कुक्कुटाङ्गुल्युत्था । मधुवर्णा ईषत्पिङ्गल-
युक्ता ॥

“एता भवन्ति बालानां तेषामेव हि भूयसा ।

आश्रयोपचयाप्तत्वात् ग्रहणाहरणे सुखाः” ॥

एताः दोषत्रयजनिताः बालानां स्युः ॥ यतः सर्वा

एवाश्वर्यो विशेषतः श्लेष्मसमवायिकारणाः । बाला-

स्तु विशेषतस्तन्निदानसेविनो भवन्ति । उक्तञ्च

सुश्रुतेन । प्रायेणैता अश्वर्यो दिवाश्रयसमश-

नाध्यश्रयस्त्रिगुणश्रीतगुरुमधुराहारप्रियत्वात् विशे-

षेण बालानां भवन्तीति । भूयः पदोपादानात्

महतामपि त्रिदोषजनिता भवन्ति । तेषामेव

बालानामेव । ग्रहणाहरणे सुखाः ग्रहणं निष्का-

सनार्थमङ्गुलिभ्यां । आहरणं पाचनादिपूर्वकं

निष्कासनं तत्र सुखाः सुखदाः । तत्र हेतुमाह ।

आश्रयोपचयाप्तत्वादिति आश्रयो वस्ति तस्यो-

पचयः सौम्य तस्याप्तत्वात् ॥ ॥ शुक्राश्वरीमाह ।

“शुक्राश्वरी तु महता जायते शुक्रधारणात्” ।

अव्ययानामनेकार्थत्वात् तु शब्दोऽत्रावधारणार्थः ।

तेन महतामेव न तु बालानां । तेषां वक्ष्यमाण-

सम्प्राप्तेरसम्भवात् । न तु शुक्राभावो वाच्यः ।

शुक्रधारणात् वेगात् अवमानस्य शुक्रस्य धार-

णात् ॥ ॥ शुक्राश्वर्याः सम्प्राप्तिमाह ।

“स्थानाधुतममुक्तं हि मूक्कथोरन्तरेऽनिलः ।

श्लेष्मयत्पसंहृत्य शुक्रं तच्छुक्रमश्वरी” ॥

अनिलः मैथुनवेगेन स्थानाधुतः । अमुक्तं मैथुन-

वेगधारणेन हतं शुक्रं । मूक्कथो मेदुसहितयोः ।

मेदुदृषययोरन्तर इति सुश्रुतवचनात् । तेन

मेदुदृषयमध्यगतवस्तिमुखे उपसंहृत्य एकीकृत्य

श्लेष्मयति । तच्छुक्रमश्वरी तथाभूतं शुक्रमेवा-

श्वरी ॥ ॥ अस्या लक्षणमाह ।

“वस्तिरुज्ज्वलत्वं त्वमुक्कथयुकारिणी ।

तस्यामुत्पन्नमात्राया शुक्रमेति विधीयते ॥

पीडिते त्ववकाशेऽस्मिन्नर्थे च शर्करा” ।

तस्या शुक्राश्वर्या । उत्पन्नमात्रायां यदा सा कथ-

मपि विधीयते विनय याति तदा शुक्रं एति

मूत्रमार्गात् प्रवर्तते । पीडिते त्ववकाशेऽस्मिन्

तुशब्दोऽवधारणे । तेन अस्मिन्नेव अवकाशे

स्थाने मेदुदृषययोरन्तरे पीडिते सति सा

अश्व

विजोयते अन्तर्ज्ञाना भवति ॥ अथस्यामेदादश्वरी
शर्करा सिकता भवतीत्याह । अश्वस्यैव च शर्करा
चक्रात् सिकता च भवति । शर्करासिकतयोश्च
भेदो महत्वात्पत्वाभा बोद्धव्यः ॥ कथं अश्वरी
शर्करा भवतीत्याह । सा भिन्नमूर्तिर्वीतिन शर्क-
रेत्यभिधीयते । सा अश्वरी ॥*॥ शर्कराया पात-
मवरोधश्च सहेतुकमाह ।

“अथशो वायुना भिन्ना सा तस्मिन्ननुलोमगे ।
निरेति सहमूत्रेण प्रतिजोमे विषथ्यते ।
मूत्रखोतप्रवृत्ता सा सक्ता कुर्यादुपद्रवान्” ॥
सा अश्वरी । तस्मिन् वायौ । अनुलोमगे मूत्र-
खोतसु सम्यक्प्रवृत्ते मूत्रेण सह सा शर्करा
निरेति पतति । प्रतिजोमगे ऊर्ध्वप्रवृत्ते वायौ
विषथ्यते । तदा मूत्रखोतः श्रिता सक्ता लप्ता
स्यात्तदा उपद्रवान् कुर्यात् । तानेवोपद्रवानाह ।
“दौर्बल्यं सदनं काश्यं कुक्षिशूलमथारश्चि ।
पाण्ड्यमुपवातश्च दृष्ट्वा षट्पीडनं वमि” ॥
दौर्बल्यमिन्द्रियाणां । सदनं अथवसन्त । का-
श्यमङ्गानां । उदरैकदेशे शूल । उपवात मूत्रा-
घातविशेषः ॥*॥ अश्वरी शर्करा सिकताना-
मरिचिमाह ।

“प्रसूतनाभिरुषणं वज्रमूत्रं राजान्वित ।
अश्वरी स्तपयत्याशु शर्करा सिकतान्विता” ॥
शर्करा सिकतेति च नामद्वयमन्वयः ॥*॥
अथाश्वर्याचिकित्सा ।
“शुक्राग्निमस्यपाषाणमिदुम्वरुणगोक्षुरै ।
अमयारवधपक्षे क्वाथं क्षाया विषद्यः ॥
रामठक्षारणवणचूर्णं क्षिप्वा पिनेन्नर ।
अश्वरी मूत्रक्षक्षश्च नाशमायाति निश्चितः ॥
क्वाथं शुक्रादिनामायं क्षीपणं पाचनं पर ।
हन्ति कोष्ठाश्रितं वातं कण्ठरुमादमेद्रज” ॥
रक्तुल ।

शुक्रादिक्वाथः ॥*॥

“एलोपकुल्यामधकाशमेद-
कौन्तीश्वदृष्ट्वा लघुकोरुवृक्षै ।
श्रितं पिनेदश्वजतुप्रगाढं
सशर्करं मूत्रगदेऽश्वरीषु” ॥
उरुवृक्षं एरुक्षस्तस्याश्च मूलं । मूत्रगदे मूत्रक्षक्षे
एणादिक्वाथः ॥*॥

“कुप्राश्वकरसं हिङ्गुयवक्षारयुतं पिनेत् ।
वस्त्रो मेद्रे शूलयुक्ते अश्वरीशर्कराक्षयेत्” ॥*॥
“वरुणवृक्षशिलाभेदशुक्रादीगोक्षुरैः क्षतं ।
कषायक्षारसयुक्तं शर्करां पातयत्यथ” ॥
क्षारो यवक्षारः ॥*॥
“त्रिकण्टकस्य वीजानां चूर्णं माक्षिकसयुतं ।
अवीक्षीरेण सप्ताष्टादशरीनाशमपिनेत्” ॥
अवीर्म्भेति ॥*॥

“वरुणवृक्षकषायसु पीतो गुडसमन्वितः ।
अश्वरीं पातयत्याशु वस्त्रिशूलश्च नाशयेत्” ॥*॥
“क्वाथो वरुणमूलस्य तस्य कक्षेन सयुतः ।
शियुमकस्य च क्वाथं कटूणां अश्वरीं हरेत्” ॥*॥
“शुक्रवैरयवक्षारपथ्याकालीयकान्वितः ।

अश्व

दधिमण्डो भिनक्षुयामश्वरीमाशु पानत” ॥
शुक्रवैर नागरः ॥*॥
“नो जग्ध क्षमिभिर्घनं सुतख्यं श्विग्धं सुचिस्थानजं
घवे पुण्यनिरीक्षिते वरुणक क्तिवा तुलां ग्राहयेत् ।
सगृह्याशु चतुर्गुणाभ्यपि पचेत् पादावशेषं जलं
तत्तुल्येन गुडेन वै दृढतरे भाग्ये पचेत्तत् पुनः ॥
क्षान्वितं घनता गुडे परिणते प्रत्येकमेका पल
शुक्रैर्वाक्कवीजगोक्षुरकणापाषाणभिच्छीतला ।
कुप्राश्वजपुष्पाक्षवीजकुनटीवास्तूकशोभाक्षन
माक्षेणागिरिजामयाक्षमिद्धताधूर्णक्षितानाक्षिपेत् ॥
पथ्याशो प्रतिवासरं गुडमसु योऽक्षप्रमाणं नरः
खदेत्सस्य समस्तदोषजनितार्थः पतन्ति मृत” ॥
एर्वाक्कवीजं कर्कटीवीजं । पाषाणमित् हाथा-
क्षोक्षीति शोके । शीतला नीलदूर्वा । तथाच ।
“नीलदूर्वां स्मृत्वा शस्यं शादलं हरितं तथा ।
शतपम्वां शीतकृन्मी शीतला वामनी तथा” ॥
इति निर्घण्टौ धन्वन्तरिः ॥ कुनटी धान्यक ।
गिरिज शिलाजतु । क्षमिद्धत् विरुद्ध । वरुणा-
दिगुडः ॥*॥
“मक्षिष्ठा ज्ञापुष वीजं क्षीरकं शतपम्पिका ।
घात्रीफलं वदरकं गन्धकश्च मनःशिला ॥
एतेषां समभागानां चूर्णं दृढमितं नरः ।
मक्षयेन्मधुना साद्धं पतेत्तस्याश्वरी भ्रुवः” ॥*॥
“पलद्वयमिते कोष्यो कुलस्यस्य इते तु यः ।
लवणं शरपुण्ड्रस्य साद्धं माषद्वयोन्मितं ॥
क्षिप्वा पिनेत् पतेत्तस्य मूत्रेण सममश्वरी ।
शर्करा सिकता चापि दृष्टमेतदनेकधा” ॥
इत्यश्वर्याधिकारः ॥*॥ इति भावप्रकाशः ॥
(अस्या निरुक्तिमाह भोजः ।
“तुल्यतामश्वरीयाति तस्मात्तामश्वरीं विदुः” ॥
इति माधवक्षतरुगिरिचिन्त्यस्यान्यतमटीकाक्षतोक्तः ॥
“पिष्टमाहकदोषेण अथवा मूत्ररोधनात् ।
अतिपथ्याक्षाभिचारैर्जायते चाश्वरीगदः ॥
मूत्राविद्यौ च पितरौ सरतः कुरुवो यदि ।
मूत्रेण सहितं युक्तं अथवा गर्भसम्भवः ॥
पञ्चजस्य खदेहस्य स च तत्र प्रजायते ।
मूत्रं मूत्रस्य सस्याने करोति बन्धनं त्रिषु ॥
सोऽप्यसाथो मूत्रगदस्याप्याहवति मातुषे ।
तारुणे चापि साध्यश्च जायते मूत्रशर्करा ॥
विपरीतेन चोत्ताने स्त्रिया च पुरुषेण वा ।
शुक्रश्च प्रवहेत्तस्य स्त्रीयुक्तं विधिनीतिः च ॥
पुनश्च मेहने वासः वातेन शोषितश्च तत् ।
इयं दत्तं प्रपद्येत मूत्रक्षारं रणजि च ॥
तेन मूत्रप्ररोधश्च जायते तीव्रवेदना ।
अखडसन्निक्षिप्ता याति शर्करा शस्त्रसाध्यका ॥
अतो वक्ष्यामि सैषव्यं श्रेष्ठं पुनः । महामते” ॥
अस्याचिकित्सा यथा ॥
“शुक्रादीगोक्षुरकस्यैव वरुणस्य त्वचक्षया ।
क्वाथो गुडयवक्षारयुतश्चाश्वरीनाशनः” ॥ १ ॥
गोक्षुरकस्य वीजानां धातुमाक्षिकसयुतः ।
चूर्णं माक्षिकदुग्धेन पानश्चाश्वरीपातनः” ॥ २ ॥
अस्या पथ्यानि यथा ॥

अश्व

“पुराणयष्टिकाश्राजिरक्ततण्डुलकाक्षया ।
श्यामाकं कोद्रवोद्दालो मर्कटीद्वयधान्यकः ॥
कुलस्ययवगोधूमाक्षयाचैवाज्जी मिषकः ।
वातप्लाश्च प्रयोक्तव्या भोजने वातरोगिण्या ॥
प्रौषाद्यानि च मांसानि पथ्यान् अश्वरीनाशने” ॥
इति हारीतः ॥

“विशोषयेदक्षिगतन्तुं शुक्रं
मूत्रं सपित्तं पवनं कफं वा ।
यदा तदाश्वस्युपजायते तु
क्रमेण पित्तं स्त्रिवं रोचनां गो ॥
कदम्बपुष्पाक्षतिरश्मत्तुल्या
अक्षणा त्रिपुष्टापाथवापि मृदी ।
मूत्रस्य चेन्मार्गमुपेति रज्ज्वा
मूत्रं रज्जां तस्य करोति वस्त्रौ ॥
सखीवनीमेहनवस्त्रिशूल
विशीर्णधारश्च करोति मूत्रं ।
मृच्छाति मेद्रे स तु वेदनाती
मुञ्जं शस्त्रमुक्षति मेहते च ॥
क्षोभात् क्षते मूत्रयतीह साक्षं
तस्यां सुखं मेहति च व्यपायात् ।
एषाश्वरी मासवभिन्नमूर्तिः
स्याच्छर्करामूत्रपथात् क्षरन्ती” ॥*॥

चिकित्सा यथा ॥*॥

“क्रिया क्षिता त्वमरिशर्कराभ्या
छास्ते तथैवेह कफानिनाभ्यां ।
कार्याश्वरीभेदप्रपातनाय
विशेषयुक्तं श्रेष्ठं कर्मसिद्धं ॥
पाषाणभेदं लघुणं श्वदृष्ट्वा-
पाठामयाव्योषशठीनिकुम्भाः ।
हिस्त्रीखराश्रासितिमारकाभ्या-
मेर्वाक्कवाणां अणुषस्य वीजं ॥
उपकुक्षिका क्षिप्वा सवेतसाक्षं
स्याद हे लक्ष्म्यौ हृष्टवा वक्षः च ।
चूर्णं पिनेदश्वरीभेदि पक्वं
सर्पिश्च गोमूत्रं चतुर्गुणतैः ॥ १ ॥
शियोक्तुं यूषो मृदुमूलकक्षा-
दित्यप्रमाणादुद्धततैलमृष्टात् ।
शीतोऽश्वमित्याहृदिमण्डयुक्तं
पेयं प्रकामं लवणेन युक्तं ॥ २ ॥
जक्षेन शोभाक्षमूलकक्षं
श्वतो हितश्चाश्वरीशर्कराभ्या ॥ ३ ॥
पीत्वा च मद्यं निगदं रथेन
हयेन वा शीघ्रजवेन यायात् ।
तैः शर्करा प्रथवतेऽश्वरी तु
शान्तिमचेच्छत्यविदुर्दरेता” ॥ ४ ॥

अस्या वर्जनीयान्याह ।

यायामसन्धारणशुष्कमध्य-
पिष्टाववातार्ककरथवायान् ।
खर्वूर-शालूकं कपित्थ-जम्बु
विषं कषायश्च रसं मजेन्न” ॥

इति च चरकः ॥

चतस्रोऽश्वर्या भवन्ति । स्युष्मा वातेन पित्तेन

शुक्रेण चेति ॥ तत्राश्रमशोधनशीलस्यापथ्यकारिण प्रकुपित स्नेहामूत्रसन्पृक्तोऽनुप्रविश्य वस्त्रिमशरीं जनयति । तासां पूर्वरूपाणि वस्त्रिपोडारोचकौ मूत्रक्षणं वस्त्रिशिरोमुष्कशेषसा वेदना कृच्छ्रा ज्वरावसादौ वस्त्रगन्धित्वं मूत्रस्येति ॥

“यथाखं वेदनावर्णं दुष्ट सान्द्रमथाविलं ।

पूर्वरूपेऽश्रमं कृच्छ्रामूत्रं सृजति मानव” ॥

अथ आतास नाभि-वस्त्रि-सेवनी-मेहनेख्यन्तमस्मिन् मेहतो वेदना मूत्रधारसङ्गं सखधिर-मुचता मूत्रविकिरणश्च गोमेदकप्रकाशमनाविशं सखिकतं विरुजति धावनं लङ्घन-अवन-एछ-यागा-धगमनैसास्य वेदना भवति ॥

तत्र स्नेहामशरी स्नेहलमममभवहरतोऽत्यर्थमुप-लिप्याध परिदृष्टि प्राप्य वस्त्रिमुखमधिष्ठाय खो-तो विरुजति तस्य मूत्रप्रतिघातादाल्यते मिथ्यते निक्षुद्यत इव च वस्त्रिगुरु शीतश्च भवति । अश्रमरी चात्र श्वेता स्निग्धा महती कुक्कुटाखप्रतीकाशा मधूकपुष्पवर्णा वा भवति तां स्नेहिकीमिति विद्यात् ॥

पितयुक्तस्तु स्नेहा सङ्घातमुपगम्य यथोक्ता परि-दृष्टिं प्राप्य वस्त्रिमुखमधिष्ठाय खोतो निरुजति तस्य मूत्रप्रतीघातादुच्यते चूच्यते दह्यते पच्यते इव वस्त्रिगुरुवातश्च भवति । अश्रमरी चात्र सरक्ता पीतावमासा कृष्णा भस्मातकास्थिप्रतिमा मधु-वर्णा वा भवति तां पैत्तिकीमिति विद्यात् ॥

वातयुक्तस्तु स्नेहा सङ्घातमुपगम्य यथोक्ता परि-दृष्टिं प्राप्य वस्त्रिमुखमधिष्ठाय खोतो निरुजति तस्य मूत्रप्रतीघातात्तीव्रा वेदना भवति तथात्यर्थं पीयमानो दन्तान् खादति नाभि पीडयति मेढ्रं मृद्राति वायु स्पृशति विशद्वते विदहति वात-मूत्रपुरीषाणि छुच्छेण वास्य मेहतो निःसरन्ति । अश्रमरी चात्र श्यामा परया विषमा खरा कदम्ब-पुष्पवत् कण्टकाचिता भवति तां वातिकीमिति विद्यात् ॥

प्रायेणैतास्त्रिषोऽश्रमर्यो दिवास्त्रप्र-समप्रानाध्यशन-शीत-स्निग्ध-गुरु-मधुराहारप्रियत्वाद्विशेषेण वा-सानां भवन्ति तेषामेवाव्यवस्थिकायत्वादानुपचित-मांसत्वा वक्ते सुखसङ्घातहरणा भवन्ति ॥ मह-तान्तु शुक्राश्रमरी शुक्रनिमित्ता भवति । मैथुनाभि-घातादिति मैथुनादा शुक्रश्च तिलमनिर्गच्छद्विभार्ग-गमनादग्निगोभित सख्यं मेढ्रवर्णयोरन्तरे सहरति सङ्घातं शोषशोषयति सा मूत्रमार्गमा-वृणोति मूत्रक्षणं वस्त्रिवेदनां लघुण्योश्च श्वयथु-मापादयति पीडितमात्रे च तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रवि-लयमापद्यते तां शुक्राश्रमरीमिति विद्यात् ॥

अस्याश्चिकित्सा यथा ॥

“अश्रमरी दाख्यो व्याधिरन्तकप्रतिमो मतः ।

श्वौषधैस्तुल्य साध्य प्रदहन्वेदमहति ॥

तस्य पूर्वेषु रूपेषु स्नेहादिप्रक्रम इत्यते ।

तेनास्यापचयं यान्ति व्याधेर्मृजान्यघेघत ॥

हृते क्षारैः कषायैश्च क्षीरैः सोत्तरवस्त्रिभिः ।

यदि नोपशमं गच्छेत् क्षेदस्तत्रोत्तरो विधिः ॥

कुशलस्यापि वैद्यस्य यत् सिद्धिरिहाभूवा ।

उपक्रमो जयन्योऽयमतः स परिकीर्तितः ॥

अक्रियाया भ्रुवा मृत्यु क्रियाया सशयो भवेत् ।

तस्मादापेक्ष्य कर्तव्यमीश्वर साधुकारिणा” ॥

अथ रोगान्वितमुपस्विगधमपल्लवदोषमीयत् क-श्चित्तमभ्यस्तस्मिन्मशरीरं भुक्तवन्त कृतवस्त्रिमश्र-स्वस्तिवाचनमयोपहरणीयोक्तेन विधानेनोपक-ल्पितसम्भारमाश्रास्य ततो वलवन्तमविक्षव-माजानुसमे फलके प्रागुपवेश्य पुरुषश्च तस्योत्प्रे-निधनपूर्वकायमुत्तानमुन्नतकटीकं वस्त्रधारकोप-विष्टं सञ्चितजानुकूपरमितरेण सहावनद-सूत्रेण श्राटकैर्वा तत् स्वभक्तनाभिप्रदेशस्य वामपार्श्वे विमृश्य मुष्टिनावपीडयेदधोनाभेयीव-दंश्वर्थध प्रपन्नेति । ततः स्नेहाभक्ते क्षातनखे वातक्षुद्रप्रदेशिनीमध्यमे पायी प्रणिधायानुसे-वनीमासाद्य प्रयत्नवलाभ्या पायुमेढ्रान्तरमानीय निर्यनीकमनायतमविषमश्च वस्त्रि सन्निवेश्य मृश-मुत्पीडयेदङ्गुलिभ्या यथाप्रश्रितिवेद्यत शल्यं भवति ॥

“सधेदुष्टहीतश्लेथे तु विरुताक्षो विचेतन ।

इतवस्त्रमशरीरं निर्विकारो मृतोपम ॥

न तस्य निर्हरेच्छल्य निर्हरेत्तु म्रियेत स ।

विना स्वेतेषु रूपेषु निर्हर्तुं समुपाचरेत् ॥”

इति सुश्रुतः ॥

“अयोरजः श्रद्धापिष्टं मधुना सह योजयेत् ।

अश्रमरीं विनिहन्त्याश्रु मूत्रक्षणं दारुण ॥”

॥०॥ लौहप्रयोग ॥०॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः ॥

अश्रमरी, पुं, (अश्रमरीं मूत्रक्षणं हन्ति । अश्रमरी + हन् + टक् ।) वरुणरुद्र । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अश्रमरी, पुं, (अश्रमरीं हरति । अश्रमरी + हृ + अच् ।) धान्यविशेषः । इति रत्नमाणा ॥ दे धान इति ख्यातः ।

“वरुणः कफवातघ्नो भेदी चोष्णोऽश्रमरीहरः” ।

इति वैद्यकमयगुणः ॥

अश्रमसार, पुं, स्त्री, (अश्रम सारः ।) लौह । इत्यमरः ॥ (“प्राणाः सत्वरमश्रमसारकठिना गच्छन्ति गच्छन्त्वमी” । इति साहित्यदर्पणे ।)

अश्रमी, पुं, स्त्री, (अश्रमन् + ईर ।) अश्रमरीरोगः ॥ इत्युणादिकोषः ॥

अश्रमोत्थ, स्त्री, (अश्रम उत्पत्तिरिति यत् । उत् + स्था + क ।) शिलाजतु । इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्रं, स्त्री, (अश्रुते व्याप्नोति नेत्रं कण्ठं वा अश्रु + रक् ।) नेत्रजल । इत्युणादिकोषः ॥

“तामप्यश्रं नवजलमय मोषविश्वत्थश्च” ।

इति मेघदूते ॥

“सखीभिरश्रोत्तरमीक्षितामिमाम्” । इति कु-मारे ॥ रक्त । इत्यमरटीका ॥

अश्रद्धा, वि, (न अश्रद्धा । नञ्त्त्वरुषः ।) अश्रद्धाहीन । यथा देवः ।

“प्रत्ययो धर्मेकार्येषु तथा अश्रद्धयाहता ।

नान्ति ह्यश्रद्धाधनस्य धर्मकृत्ये प्रयोजन” ॥

इति आश्रुतत्वं ॥

अश्रद्धा, स्त्री, (न अश्रद्धा । नञ्त्त्वरुषः ।) शास्त्रार्थे अदृष्टप्रत्ययः । यथा,—

“विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धया च यत् ।

तद्वरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्य दुष्कृतात्मनः” ॥

इति आश्रुतत्वं ॥ (मानसिकवृत्तिभेदः । यथा श्रुतौ,—

“कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा अश्रद्धाऽश्रद्धा

वृत्तिर्लोभोर्मोहिरित्येतत् सर्वं मन एव” ॥

“अश्रद्धया च यद्दत्तं तत्तामसमुदाहृतम्” ॥

इति गीतायाम् ।)

अश्रद्धेय, वि, अश्रद्धानर्हः । आदरायोग्यः । शास्त्रार्था-दृष्टप्रत्यययोग्यः । अतः शब्दपूर्वकं धावातोऽर्थप्रत्यये पञ्चान्नञ्समासेन निष्पन्नः ॥ (“किमनेनाश्रद्धेय-व्याधवचनप्रत्ययमात्रपरिदृष्टीतेनाश्रद्धेन” । इति पञ्चतन्त्रे ।)

अश्रपः, पुं, स्त्री, (अश्र रक्तं पिबति यः । अश्र + पा + ड ।) राक्षसः । इत्यमरः ॥

अश्राद्धभोजी, [न] चि, (न अश्राद्धभोजी । नञ्त्त्वरुषः ।) आश्राद्धान्नभक्षकः । यथा । दुर्गसिंहोऽपि अश्राद्धभोजीत्यस्य सति भोजने अश्राद्धमेव सुहृन् न आश्रमिति न नियमः । तथात्वे व्रतणोप-स्यात् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वः ॥

अश्राद्धी, [न] पु, (अश्राद्धमस्त्यस्य । अश्राद्ध + इन् ।) आश्राद्धपक्ष्यश्चश्रूयः । यथा मनु ।

“नाद्यात् शूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिगो दिज ।

आददीताममेवास्मादहन्तावेकरात्रिक” ॥

अश्राद्धिनः आश्राद्धपक्ष्यश्चश्रूयस्य । इत्याङ्गिका-चारतत्त्वः ॥

अश्राद्धेय, पु, (न अश्राद्धेयः । नञ्समासः ।) आश्रा-नर्हः । आश्राद्धयोग्यव्राह्मणः । यथा । अत्रिका-श्रपौ,—

“पितुर्गर्हे च या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

भूयाहत्या पितुस्तस्या सा कन्या लघली स्मृता ॥

यस्तु ता वरेयत् कन्या ब्राह्मणो ज्ञानदुर्जलः ।

अश्राद्धेयमपाङ्गेयं त विद्यादृषलीपति” ॥

इत्युदाहृतत्वं ॥

अश्रान्तः, स्त्री, (अविद्यमानः अश्रान्तमत्र । नञ्स-मासः) अश्रवन्तः । गिहः । इत्यमरः ॥ अमर-हिते चिः ।

अश्रान्तः, चि, अमरहितः । यथा । “अश्रान्तश्रुति-पाठपूतस्वर्गाभिर्भूतभूरिस्तवा जिज्ञासुस्त्वोष-विघ्नितनवस्वर्गक्रियालिना । पूर्वे गाधिसुतेन साभिघटिता मुक्तानु मन्दाकिनी यत् प्रासाददु-कूलवस्तिरग्निकान्दोलैरखिलद्विवि” ॥ इति नेपथे १ खर्गः ॥

अश्रि, स्त्री, (अश्रति अश्रुते वा । अश्र भोजने अश्रु व्याप्नोति वा । आश्रीयते प्राहारार्थम् । आशि-अश्रिनिभ्यां ऋश्च्येति इण् स च ङित् ङित्यात् ङिलोप आङो ऋश्च्यः ।) मृहृदि कोणः । इति जेमचन्द्रः ॥ अश्रिद्वयमात्रः । इत्यमरः ॥

अथ

("इतस्य इन्नु कुलिशं कुलिशताश्रीव लस्यते" ।
इति कुमारे ।

"वधो वा यययययय" सोऽष्टाश्विः कर्तव्योऽष्टाश्विः
वै यय" । इति शेतरेयब्राह्मणे ।)

अश्वी, स्त्री, अश्विः । अश्वदेव्यमात्रे । इत्यमर-
टीका ।

अश्व, स्त्री, (अश्वते नेत्रमिति । अश्व + श्वल् । अश्व
वा न अशयति इति । ग + श्वि + श्वन् ।) अश्वशृङ्गं ।
शपथार्थम् । नेत्राभ्यां २ रोदनं १ अश्व ४ अश्व ५
अश्व ६ वायु ७ । इत्यमरकोषप्रसङ्गात् ।
("श्रुतदेहविसर्जनं पितृशिरमश्रुतिं पितृश
राघव" । इति रघुवशे ।) मोक्ष ८ । इति गटा-
धर ।

अश्वत, चि, (न श्रुत । नश्वत्पुरुषः ।) अश्वतश्ववत् ।
अश्वकर्मितं । अश्वता इति भाषा । यथा,—
"श्रुतार्थस्य परित्यागात् अश्वतार्थस्य कल्पनात् ।
प्राप्तस्य बाधादित्येव परित्यागा निदोषिका" ।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।

अश्वेया, स्त्री, (मास्ति श्वेपो यस्याम् ।) अश्वि-
न्यादिसप्तविंशतिगद्यप्रान्तगतमवमनछत्रम् । अश्व-
रूपं । पक्षाक्षतिपञ्चनक्षत्रात्मकम् । इति दीपिका ।
तस्याधिदेवता सप्त । यथा । अश्वि-यम दहन-
कमलज-अश्वि-शूलभट्टददिति-जीव पक्षि-पितर ।
इत्यादि ष्योतिषात् । सा केतुयहस्य जन्मनछत्रम् ।
यथा,—

"विष्णुस्थानलतोयानि वैष्णव भगदैवत ।
पृथ्वा यौथ्य यम सप्तौ जन्मान्यकृतं क्रमात्" ।
इति दीपिका । सा च अश्वीमुखगण । यथा,—

"अश्वेषवक्रियमभिमन्त्रिष्यशास्त्रयुक्त
पञ्चाश्रय शतमिषा च नवाप्युठनि ।
यतान्यधोमुखगणानि शिवानि निर्य
विद्यार्थभूमिखननेषु च शोभितानि" ।

इति ष्योतिस्तत्त्वम् । तस्या मन्त्रकोषपरि उदये
रात्रिलग्निरूपेण यथा,—

"मौलिगे मुञ्जगमे श्वपुच्छके
भङ्गगच्छतिनि सप्ततारके ।
मारकेलिरसिके तुलोदयात्
निर्दयुर्जलधिराक्षिणिमिका" । ३ । २४ ।

इति कानिदाखलतरात्रिलग्निरूपेण । तत्र
जातफलम् ।

"दृष्टान् स्यादतिदुष्टचेता
कष्टप्रदस्यापि दृष्टा जनानां ।
सर्पे सदपौ हि शठार्णितार्थ
कन्दर्पसन्तप्तमना मनुजम्" ।

इति कोलीप्रदीपः ।

अश्वीभाव, पुं, (अश्वीभावां भव ।) केतुयह । इति
हारावली ।

अश्व, पुं, (अश्वते मार्गं व्याप्नोति । अश्व व्याप्तौ
अश्वप्रभिलटीति कृत् ।) घोटक । तत्पर्यायः ।
मीति २ मीती ३ वीतिः ४ घोट ५ घोटक ६
तुरग ७ तुरङ्ग ८ तुरङ्गम् ९ वाजी १० वाह
११ अश्वी १२ गन्धर्वः १३ हय १४ सैन्यव १५

अथ

यतिः १६ । इत्यमरः तट्टीकाध ।

("जितसिंहमया नागा यन्त्राश्वा विजयोन्मयः" ।

इति कुमारे ।

"गन्धर्वान्मुञ्जितधामरपासमन्त्रम्" ।

इति शिशुपालवधे ।) अश्वेन भूमरगुणाः ।

वातकोपनाङ्गसौम्यनामिकास्ति । इति राज-

वत्तम् । पुनातिविशेष । तस्य लक्ष्यम् ।

"काष्ठमुत्सृज्यपुष्टं मिषाचारस्य निभय ।

दादशङ्कुमेदुस्य दरिद्रस्तु हयो मतः" ।

इति रत्नमञ्जरी । (सनामस्यातो दृष्टिवंशो

यो यूपतिस्त्रिभक्तस्य पुत्रः । यथा,—

"पितृकस्यामयन् पुत्रा एधुर्विप्रधुरेव च ।

अश्वयीवोऽश्ववाञ्छस्य सुपाशकगवेषयो ।

अरिष्टनेमिगन्धर्वः" इति अरिष्टने । नगाम

स्यातो दानवस्य यथा महाभागते ।

"पत्नारिष्टदने पुत्रा ग्याताः सन्ध्वं भागते ।

सर्मापुरयोऽश्वपतिर्हवपम्भो गकतथा" ।)

अश्वकन्दिका, स्त्री, अश्वगन्धारुहः । इति रत्नमाला ।

अश्वकर्म, पुं, (अश्वस्य कर्ममिवपत्रमस्य ।) धान

रुहविशेष । तताश्वा इति केचित् । तत्-

पर्यायः । जरयमुम २ तार्णप्रसव ३ शस्यसम्भ-

रण ४ धन्य ५ दीर्घपत्रं ६ कुशिक ७ कौ-

शिकः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्व । तिक्तत्व ।

दिग्भक्ष्य । "उरोविष्कोटपिशाचकलुषिरादोषा-

त्तिनाशित्वम्" । इति राजनिर्घण्टे ।

("साततालाश्वकर्तानां पर्णैर्वज्रमिराहताम्" ।

इति रामायणे ।

"अश्वकर्तं कथाय स्याद्गणसेदककर्मनीन् ।

प्रभविप्रधिवधियंयीनिकर्गदान् हरते" ।

इति भावप्रकाशः ।

"विष्मिषल शान्तकर्म शान्तहस्त कफपित्तजित् ।

रुद्धाहृष्यरपित्तारुकासन्ध्यासत्तयापह" ।

इति सुश्रुतम् ।)

अश्वकर्तक, पुं, (अश्वकर्त + कर्तृ कर्त् ।) पाल-

रुहः । इत्यमरः ।

अश्वकनी, स्त्री, (अश्वक + क्त् + क्त् ।) अश्विनी-

नक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ।

अश्वखुर, पुं, (अश्वस्य खुरमिवाक्षतिरस्य ।) नखी

नामगन्धर्वः । इति रत्नमाला ।

अश्वखुरा, स्त्री, अपराजितालता । इति राजनिर्घण्टे ।

अश्वखुरी, स्त्री, (स्त्री) अपराजितालता । इति शब्द-

माला ।

अश्वगन्धा, स्त्री, (अश्वस्य गन्ध एकदेशोमेदुनिव मूल-

मस्या ।) सनामस्यातुच्छदृष्टविशेषः । अश्वगन्ध

इतिख्याता । तत्पर्यायः । हयगन्धा २ वाजि-

गन्धा ३ अश्वगन्धिका ४ बल्ला ५ तुरगगन्धा ६

कम्बुका ७ अश्वारोहिका ८ कम्बुकाळा ९ अव-

रोहिका १० वाराहकर्णी ११ तुरगा १२ वनजा

१३ वाजिनी १४ हया १५ पुष्टिदा १६ बलदा १७

पुष्टि १८ पीवरा १९ पलाशपर्णी २० वातघ्नो २१

श्यामला २२ कामरूपिणी २३ काला २४ प्रिय-

करी २५ गन्धपत्री २६ हयप्रिया २७ वाराहपत्री

अथ

२८ अरया गुका । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् ।

मदगन्धित्वम् । मलमुक्तकारित्वम् । वायुकाश्यास-

क्षयवद्वज्ररायाधिनाशित्वम् । इति रत्नमाला-

गान्निर्घण्टे राजबल्लाभाः ।

"गन्धान्ता वाजिनामादिरश्वगन्धा हयाङ्गया ।

वाराहकर्णी वरदा वरदा कुष्ठगन्धिनी" ।

क्षपितपुष्पके अश्ववद्वरदास्याने वदरीति पाठः ।

"अश्वगन्धाणिगण्येन्द्रिष्विषमशोयक्षयापहा ।

मस्या रसायनी तिक्ता कषायोष्णातिमुक्ता" ।

इति भावप्रकाशः ।

("यवाश्वगन्धा यष्टाङ्गैर्निष्कौडर्तनं हितम् ।

शतावर्थाश्वगन्धाभ्यां पयस्यैर्युग्मवै" ।

इति सुश्रुते ।

"अश्वगन्धास्य वातघ्नी मस्या रस्या म्सायकी" ।

इति वैद्यकप्रत्युक्तम् ।

"पाटकण्ठेऽश्वगन्धायाः क्षीरे दशगुणे पचेत् ।

एतं पेयं कुमाराणां पुष्टिदण्डवर्धनम्" ।

। . । अश्वगन्धाहृतः । . ।

इति वैद्यकप्रत्युक्तम् ।

अश्वगोयुग, स्त्री, (दावश्वौ । द्वित्वे, अश्व + गोयुगश्च ।)

अश्वदयम् । इति पाणिनिः । एक योडाघोडा

इति भाषा ।

अश्वगोष्ठं, स्त्री, (अश्वगोष्ठं स्थानम् । गोष्ठजादयः स्थाना-

दिषु पशुनामभ्य इति, अश्व + गोष्ठश्च ।) अश्व

स्थानम् । आस्तपत्न इति आरवीभाषा । यथा,—

"पशुभ्यः स्थानदिषट्के गोष्ठगोयुगवद्गवः ।

इत्यनेन अश्वशब्दात् गोष्ठप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

इति मुग्धबोधध्याकरणम् ।

अश्वयीव, पुं, (अश्वस्य यीवाइव यीवा यस्य ।)

विष्णुदेष्टासुरविशेषः । इति हेमचन्द्रः । (यथाह

भागते ।

"अश्वयीवस्य सूक्तस्य तुङ्गस्य महाबलम्" ।

तत्रैव च ।

"अश्वयीव इति स्थानम् एषिया सोऽमवव्रप" ।

सनामस्यातो दृष्टिवंशयो यूपतिः सवि चित्र-

कस्य पुत्रो दृष्टिविरपते पौत्रः । यथा हरि-

वशे,—

"चित्रकस्यामवन् पुत्रा एधुर्विप्रधुरेव च ।

अश्वयीवोऽश्ववाञ्छस्य सुपाशकगवेषयो" ।)

अश्वघ्न, पुं, (अश्व हन्तीति । अश्व + हन् + ट् ।)

करवीरपुष्पलक्षः । इति रत्नमाला ।

अश्वतर, पुं, स्त्री, (तनुरश्वः । वत्सोदाश्वर्षभेभ्यश्च

तनुव इति ट् ।) अश्वेनाश्वायामुत्तमोऽश्वः ।

अश्वत्थ च जातिः । तस्य हृषरितस्योक्तधर्मस्य

तनुव अन्यपिठकत्वात् ।) अश्वार्था गद्मेन

जातः पशुविशेषः । इति स्मृतिः । अश्वर इति

भाषा ।

("हयाश्वतरानुष्टाङ्गयैव सूरभेः सुतान्" ।

इति रामायणे ।

"सहृद्य हि यो मित्रं पुनः सन्धातुमिच्छति ।

स मृत्युमुपगच्छति गर्भादश्वतरो यथा" ।

इति पञ्चतन्त्रे ।)

अथ

अथ

अथ

अथर्व, प, त्रैगुण्य । नागनामविशेष । इति,
मेदिनी ।
("कर्मसाधनतरी चापि नागकालीयकण्ठा") ।
"ऐगवतो महापद्म कर्मसाधनराजुभौ" ।
इति च महाभारते । गन्धर्वविशेष । पुत्रः ।
इति धरणि ।

अथर्व, प, (अथर्व्यं जलमस्याति । मूले सिक्त-
त्वात् । अर्ध-आद्यम् । अथर्व्यवत् कामकर्मवाते-
रितितिलप्रचलितस्वभावत्वात् आशुविनाशित्वेन
श्रोत्रिणि आस्यतीति विश्वासान्तरात् मायामय
संसारवत् । आशुनिवटाद्यपेक्षया न अश्विर्
तिष्ठति अथर्व तिष्ठति वा । त्या गतिनिवृत्तौ ।
एणोदरादिस्वात् पूर्वोक्तगपदान्ताद्यो सकारयो-
लकारौ सुविध्य इति क ।) स्वनामस्यातद्वत्-
विशेष । पिपर इति पश्चिमदेशीयभावा । तत्-
पर्यायः । बोधिसुम २ अलदलः ३ पिप्पल ४
कुल्लराशन ५ इत्यमरः । अथर्वतावास ६ अल-
मज ७ पवित्रक ८ सुमद ९ बोधिरत्न १०
याचिकः ११ गजमच्छक १२ श्रीमान् १३ क्षीर-
दुग्मा १४ विप्रः १५ मज्जत्य १६ श्यामस १७ गुह्य-
पुष्प १८ सेय १९ सता २० अचिदुम २१ घनु-
वृत्ता २२ अथ गुहा । सुमधुरत्व । कषायत्व ।
शीतलत्व । कषपित्तविनाशित्वं रक्तदाहशमन-
कारित्वम् । तत्पक्षमलस्य गुहा । सद्यो योगि-
दोषहारित्वं । शीतलत्वं । अतिहृद्यत्वं । पित्त-
क्षयिष्यत्वादहर्हृद्योपायविदोबनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्ट ।

("अथर्व्योदुम्वरुच्यन्त्योधाना पलाणि च ।
कषायमधुरास्मानि वातलानि गुरुणि च" ।
इति धरकः ।

अथर्वदेवायतनप्रमाण-
बलीकसन्ध्यासु चतुष्टयेयु ।
याम्ने सपिन्ने परिवर्जनीया
अष्टो मरा मर्मसं ये च दष्टा" ।

इति ध्युत ।)

अथर्वत्यवन्तकालमन्त्रा ।

"अथर्व्य वन्देदित्यं पूर्वोक्ते प्रहरद्वे ।

यत् उज्जं न वन्देत् अथर्व्यन्तु कदाचन ।

(ॐ) अथर्व्यन्तु भुजस्यन्तं तथा दुःसप्रदर्शनं ।

प्रवृत्ताश्च समुत्थानमथर्व्य प्रमयाय मे ।

अथर्व्यरूपी भगवान् प्रीयता मे वनादेन ।

त्वां वृक्षा गच्छते पापं वृक्षा लप्सो प्रवर्तते ।

प्रदक्षिणे भवेदायुः सदा अथर्व्य नमोऽस्तु ते" ।

इति स्यात्पर्यवारे हलायुधधृतवचनं । गर्हमाह-
वृत्तः । इति विश्व ।

"बोधितुं विष्णोऽप्यथर्व्यमन्त्रो गजाश्च ।

पिप्पलो दुष्करः शीतः पिपाशोऽप्यथर्व्यमन्त्रः ।

गुरुत्वरक्तो रक्तो यमो योगिविशोधनः" ।

कथं पिप्पलमेदः । गजहस्त इति हिन्दिभाषा ।

"धारिण्येन पत्नीश्च कपिपूत कनकमु ।

गर्हमाह कन्दराण्यपीतगुह्यपञ्चकः ।

यमोऽप्यो दुष्करः क्लृप्तः क्षितिदुष्करमपः ।

मनेऽस्मिन्धुरो मूले कषायः स्वादमल्लकः" ।

अथ वेलियापिप्पल ।

"नन्दीरुद्रोऽप्यथर्व्यमेदः प्रदीही गजपादपः ।

स्यालीरुद्रः क्षयतः क्षीरी च स्याद्वनस्पतिः ।

नन्दीरुद्रो लघुः स्वादुस्निग्धस्तुवर उष्णकः ।

कटुपाकः सौ याही विषयितकफास्तुत्" ।

इति भावप्रकाशः । तस्य विष्णुस्वरूपत्वयथा,—

अथ उच्यते ।

"कथं त्वया अथर्व्यवटौ गोप्राप्तगसमौ हतौ ।

सर्व्वेभ्योऽपि तद्व्यस्यौ कथं पूज्यतमौ हतौ" ।

सूत उवाच ।

"अथर्व्यरूपो भगवान् विष्णुरेव न संग्रयः ।

रुद्ररूपो वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपधृक् ।

दर्शनस्पृशसेवासु ते वै पापहराः सूता ।

दुःखापह्नाधिदुष्टाणां विनाशकारिणो भुवः" ।

अथ उच्यते ।

"कथं वृक्षत्वापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ।

एतन् कथय सर्व्वज्ञ संशयोऽत्र मघान् हि न" ।

सूत उवाच ।

"पार्श्वतोऽश्वयोर्द्वे सुरत कुर्व्वतो क्लृप्तः ।

अपि प्राज्ञगवेशेन प्रेय विप्र हतः पुरा ।

ततस्तु पार्श्वतो ब्रह्मा प्रशाम त्रिदिवीकसः ।

रेतःसेकनुत्तमं प्रकल्पमाना तदा रुपा" ।

पार्श्वतुवाच ।

"क्षमिन्कीटादयोऽप्येते जानन्ति सुरते सुखः ।

तस्मान्मम सुखमश्नात् यथं वृक्षत्वमाश्रय" ।

सूत उवाच ।

"यव सा पार्श्वतो देवी अथर्व्यं ब्रह्ममात्मसा ।

तस्माद्ब्रह्मत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

तस्मादिमौ विष्णुमहेश्वरावभौ

बभूवतुर्बोधिवटौ सुनीश्वरा ।

बोधिम्वयं चार्किदिगं विनैव

न संस्पृशेदर्कजवागयोगात्" ।

इति पाद्मे उत्तरखण्डे १६० अध्यायः ।

अथ उच्यते ।

"अथर्व्यत्व कथं ज्ञात सूत बोधितवः स्वयं ।

स्पृशत्वञ्च कथं प्राप्तस्तथाय धनिवासरे" ।

सूत उवाच ।

"सनुदमघनाद्वानि रमान्नापुः सुरोक्तमा ।

अथर्व्यं कौत्सं तेन विष्णवे प्रददुः सुरा ।

यावद्वृक्षकारावौ लप्सो मायार्पमात्मनः ।

तावद्विष्णुपयामास लप्सोस्त चकषामिनः" ।

लप्सीरवाच ।

"अथर्व्यत्वं कथं ज्ञेया कनिष्ठा परित्यजेते ।

तस्मान्ममायुजामेतामलप्सो मधुसूदनः ।

विवाहोदाहृता दद्यात् रथ धर्मः सनातनः ।

तस्मात् धर्मयतिप्राप्तं न कुर्या मधुसूदनः ।

इति तद्वचनं श्रुत्वा स विष्णुर्देवमात्मनः ।

उद्वाहकाय नूनमे सुदीर्घनपसे तदा ।

आत्मवाक्यानुरोधेन तामलप्सो वदौ विप्रः ।

लप्सोर्लौ रुद्रवदना विष्णुः स विष्णोः तनुं ।

सुवदामात्मनः कृत्वा विष्णुर्देवः ।

स मुनिर्विष्णुवाक्यानामङ्गीकृत्य स्वमात्मनः ।

वटध्वनिस्मादुक्तमानयामास धर्मवित् ।

होनधूपसुगन्धाखं वेदधोयेन नादितं ।

आत्मनं तं विभोक्ताय व्यथिता साध्वीरिटि" ।

ज्येष्ठोवाच ।

"नहि वासानुरूपोऽयं वेदध्वनियतो मम ।

नात्रागामित्ये मोक्षमन् नयस्यान्यथ मां प्रव" ।

उद्वाहक उवाच ।

"कथं नायासि किदात्र वर्तते स्वमतं तव ।

तव योग्या च वर्तते का मनेषददस्य मा" ।

ज्येष्ठोवाच ।

"वेदध्वनिर्भवेद्यस्मिन् एतत्तदीनास पृथगः ।

यज्ञदानादिकं यच्च नैव तत्र वसाम्यहम् ।

परस्परानुरागेन दाम्पत्यं यच्च विद्यते ।

पिष्टटेवार्चनं यच्च तत्र नैव वसाम्यहम् ।

दागणौघे न विद्यते परद्रव्यापहारिणः ।

परदाररता यच्च तत्र स्थाने रतिर्मम ।

वृद्धसञ्जनविप्राणां यच्च स्यादवमागमः ।

निर्युग्मं भाषणं यच्च तत्र रुम्यवसाम्यहम्" ।

सूत उवाच ।

"इति तद्वचनं श्रुत्वा विसन्नवदनोऽभवत् ।

उद्वाहकस्ततो वाक्यं तामलप्सोमुवाच ह" ।

उद्वाहक उवाच ।

"अथर्व्यवृक्षमूलेऽस्मिन् अलप्सो अमृता लक्ष्मः ।

आत्ममस्यानमानोक्त्य यावदायाम्यहं पुनः" ।

सूत उवाच ।

"इति ता तत्र संस्थाप्य जगामोद्वाहको मुनिः ।

प्रतीक्षन्ती धिक् तत्र यदा न त दर्श सा ।

तदा खरोद कृष्ण मर्तुस्यागेन दुःखिता ।

तत्तस्या क्रन्दित लप्सीर्विक्रान्तमवनेऽष्टमोत् ।

तदा विष्णुपयामास विष्णुमुद्दिममानता" ।

लप्सीरवाच ।

"स्वानिन् मद्भगिनी ज्येष्ठा सामित्यागेन दुःखिता ।

तामाश्रमयितुं याहि लपानी गच्छन् प्रिया" ।

सूत उवाच ।

"लप्सोऽहं ततो विष्णुस्तत्रागात् रुद्रयान्त्रितः ।

आश्रमस्यत्रलप्सो तामिदं वाक्यमपात्रवीत्" ।

विष्णुवाच ।

"अथर्व्यवृक्षनासाद्य सदा लप्सी क्षिरा भव ।

ममाश्रममवो ह्येय आवासको मया कृतः ।

मन्दवारे सदा नून लप्सीरश्रममित्यसि ।

अस्पृश्योऽसौ भवेत्तस्मात् मन्दवारं विना किम्" ।

इति पाद्मे उत्तरखण्डे १६१ अध्यायः ।

वैशाखमासे तस्य सेवणमनं यथा,—

"वैशाखे विष्णुदेवित्यं विष्णुमथर्व्यरूपिणं ।

अनुवर्गं पण्णावामिहेतदे वैशाखे" ।

गर्हमाश्रमतोयेन कुर्यादोऽप्यथर्व्यसेवणम् ।

श्रोत्रिणि याति परं स्थानं विष्णुः पापकोटिभिः ।

अथर्व्यमुक्तं विष्णवे यो ब्रूयति निनादिभिः ।

अथर्व्यरूपी भगवान् किं वक्ष्ये न हि रुद्रवदति ।

अथर्व्यमुक्तमात्मनो प्रदाम भुङ्क्ते तु यः ।

आयुर्द्विर्भवेत्तस्य वक्ष्ये सर्व्वसम्पदः ।

अश्व

अश्व

अश्व

यथाश्वत्यतले विप्र धर्मकर्म विधीयते ।
 श्रुताविरिक्तता न स्यात्तस्मिन् कर्मणि जैमिने ॥
 तत्र तीर्थानि सर्वानि त्रिषोतादीनि जैमिने ।
 यत्राश्वत्यतस्तस्मिन् एकोऽपि शाखिनां वरः ॥
 अश्वत्यपूजको यस्तु स एव हरिपूजकः ।
 अश्वत्यमूर्तिर्भगवान् स्वयमेव यतो द्विजः ॥
 तस्मादादिजस्यैव योऽश्वत्यं हन्ति मूर्ध्नी ।
 ससारे नास्ति तत्कर्म यत् कृत्वा स च मुच्यते ॥
 अश्वत्यो वृत्तराजोऽयं हरिमूर्तिः प्रकीर्तितः ।
 तस्मादश्वत्यहन्त्या जाता कोऽपि न विद्यते ॥
 अश्वत्य पश्यतो विप्र स्पृशत स्मरतस्तथा ।
 देहस्य पातक तस्य हरेत् प्रणमनो हरिः ॥
 विशोक्याश्वत्यहन्तारं यः शक्नो न निवारयेत् ।
 तस्मैत्रयम् वडिशैर्यमेनोत्पाद्यते स्वयं ॥
 अश्वत्यच्छेदनं मूर्ध्ना कुर्वति वदेन्न यः ।
 तस्य जिज्ञां कुरिकया स्वयं हन्ति मास्करि ॥
 अश्वत्यशाखामेका यः खल्वामपि निहन्ति यः ।
 स कोटिब्रह्महत्यानां फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 यत्पापं ब्रह्महत्यायां गुरुस्त्रीगमने च यत् ।
 समापाने तथास्त्रीये न्यासापहरणे तथा ॥
 यत्पापं भ्रूयहत्यायां गोहत्यायां द्विजोत्तमः ।
 स्त्रीहत्यायाश्च यत्पापं परस्त्रीगमने तथा ॥
 शरणागवहत्यायां हत्यायां सुहृदां तथा ।
 विश्वासवाक्याकथने परहिंसाविधौ च यत् ॥
 यत् पापं परनिन्दयां हरिवासरभोजने ।
 अश्वत्यच्छेदनादधोरं तत् पापं प्राप्यते जनैः ॥
 विष्णुमूर्त्तिर्जगो मोहादश्वत्यस्य निहन्ता यः ।
 तत्तुल्यं पातको कोऽपि न श्रुतः क्षितिमण्डले ॥
 वदान्यश्वत्यमाहात्म्यं सर्वपापप्रणाशनं ।
 साक्षादेव स्वयं विष्णुरश्वत्योऽखिलविश्वराट् ॥
 तद्भक्तिं कुर्वन्तं पुंसो विद्यते नाशुम क्वचित् ।
 अश्वत्य सेवते यस्तु विष्णुतुष्ट्या नरोत्तमः ॥
 तस्य प्रसन्नो भगवान् ददाति भरमं पदम् ॥
 इति पाद्मे क्रियायोगसारे अश्वत्यसेचनं नाम
 ११ अध्यायः ॥
 (अश्विरूपं ससारवृत्तम् । यथा, गोतायाम् ।
 “ऊर्ध्वमुखमधःशाखमश्वत्यं प्राञ्चरथयम् ।
 कृन्दासि यस्य पर्यानि यस्तं वेद स वेदवित्” ॥
 विस्तरस्तु गोतायाः पञ्चदशेऽध्याये ऋण्यः ॥)
 अश्वत्यमेदः, पुं, (अश्वत्यस्य मेदो विभिन्नता यस्मिन् ।)
 स्थानीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अश्वत्या, स्त्री, पूर्वमातिथिः । इति मेदिनी ॥
 अश्वत्यामा, [नृ.] पुं, (अश्वत्येव स्थाम नृण यस्य ।
 एतेदेरादिवत् सस्य तः । अथवा अश्व इव
 तिरुति युजे । अश्व + स्था + मनिन् ।) श्रौणा-
 चार्यपुत्रः । स तु बिरजीवी महारथी च ।
 तत्पर्यायः । छपीसुतः २ श्रौणायन १ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रौणि ४ । इति स्मार्ताः । वृद्धा-
 मावे श्रौणि ५ ॥ (अयं खलु जात एव अश्वइव
 ननाद अतोऽस्य अश्वत्यामेति नाम । तथा च
 भारते ।
 “अश्वमत् गौतमीपत्नमश्वत्यामानमेव च ।

स जातमात्रो व्यनदत् यद्येवोच्चैः श्रवा इय ॥
 तच्छ्रुत्वानार्हितं भूतमन्तरीक्षस्थमब्रवीत् ।
 अश्वस्येवास्व यत् स्थाम नदत प्रदिशो गतम् ॥
 अश्वत्यामेव बाणोऽयं तस्मात्प्राप्ता मविध्यति” ॥)
 अश्वत्यो, स्त्री, (क्षुद्रोऽश्वत्यः । अश्वत्य + अश्वत्यार्थे
 डोप् ।) वृद्धविशेषः । पिप्पली इति लोके ।
 तत्पर्यायः । कपुपत्री २ पवित्रा ३ कृत्स्नपत्रिका
 ४ पिप्पलीका ५ वनस्या ६ अश्वत्यिका ७ । अस्या
 गुणाः । मधुरत्व । कषायत्व । अक्षपित्तनाशित्व ।
 विषदाहप्रशमनकारित्व । शुब्धिं दद्याद्विहकारि-
 त्वञ्च ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
 अश्वदद्या, स्त्री, (अश्वस्य दद्या इव आकृत्या ।) गो-
 क्षुरवृत्तः । इत्यमरः ॥
 अश्वन्तः, स्त्री, (अश्व- (सु)-नामन्तो यस्मिन् ।) अश्वम ।
 क्षेत्र । सुक्ष्मी । अश्ववधि । मृत । इति हेमचन्द्रः ॥
 अश्वपालः, पुं, (अश्वान् पालयतीति, अश्व +
 पाल + कर्मणि उपपदे अण् प्रत्ययः ।) घोटक-
 रवृत्तः । इति अश्वपालिकशब्दटीकायां दुर्गा-
 दासः ॥ सशस्त्र इति आरवीभाषा । (“दत्ता-
 तश्चोऽङ्गनामानमुत्तुतसरणिं सम्भसादश्वपालैः प्र-
 भृत्योऽयं स्रवङ्गः प्रविशति नृपतेर्मन्दिरं मन्दु-
 राया” इति रत्नावल्याम् ॥)
 अश्वपुच्छो, स्त्री, (अश्वस्य पुच्छमिव केशरोऽस्या ।)
 माधमण्डितः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अश्वबाणः, पुं, (अश्वस्य बाण इव । काशस्य पुष्य
 अश्वबाणवत् विभाति ।) काशः । केश्या इति
 भाषा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अश्वमहिषिका, स्त्री, (अश्वमहिषयो वैरम् । हन्ता-
 हुन् वैरमेयुनिकयोरिति अश्वमहिष + वृन् ।)
 अश्वमहिषयोर्निहतवैरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 अश्वमारः, पुं, (अश्व मारयति । अश्व + मृ +
 अश्वमारकः) णिप् + अण् ।) करवीरवृत्तः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (“काक्षारवतकुटजाश्वमार-
 कटपणहरिद्राहयनिम्बसप्तच्छदमाणतयस्त्रायमाणा
 चेति” इति सुश्रुते ।
 “करवीरः श्वेतपुष्पः श्वेतकुम्भोऽश्वमारकः” ।
 इति भावप्रकाशः ॥
 “तच्च क्षीतकाशमारगुह्येयादि ।
 सुश्रुतस्य कल्पस्थानेऽभिहितम्” ॥)
 अश्वमुखः, पुं, (अश्वस्य मुखमिव मुख यस्य । किन्नरः ।
 इति हज्जायुधः ।) स्त्री, किन्नरी । किन्मुखस्त्री ।
 यथा कुमारे ।
 “न दुर्बलश्रोणिपयोधराक्षां
 मृन्दन्ति मन्द्या गतिमश्वमुखः” ॥)
 अश्वमेधः, पुं, (अश्व मेधते हिंस्यते यत्र । मेध-
 हिंसने + धम् ।) यश्वविशेषः । इति जटाधरः ॥
 यत्र लक्षणविशेषाक्रान्तमश्वं संप्रोक्ष्य कपाले
 जयपत्रं बद्धा त्यजेत् तद्वृत्तार्थं पुरुषविशेषं नियो-
 जयेत् सवत्सरान्ते अश्वे व्यागते सति वायवा
 केनापि सन्नडे युद्धं कृत्वा तस्माभेयं यथाविधि
 बध्ना कृत्वा तदपया होमं कर्तव्यः । कामानानु-
 सारेण तत्फलम् । मोक्षः ब्रह्महत्यापापक्षयः स्वर्गश्च ॥

यथा । आपस्तम्बः ।

“राजा सार्वभौमः अश्वमेधेन यजेत नायसार्व-
 भौमः” । इति ॥ प्रायश्चित्तात्मकाश्वमेधो यथा ।
 विष्णुः ।
 “अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा ।
 अश्वमेधेन शुध्यन्ति तीर्थांशुसरजेन वा” ॥
 अथि च ।
 “अश्वमेधेन शुध्यन्ति महापातकिनश्चिमे” ।
 इति विष्णुहोताश्वमेधस्य प्रायश्चित्तत्वम् । पापक्षय
 स्वर्गोभयसाधकस्य तु तस्यापि न प्रायश्चित्तत्वम् ।
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ ० ॥ कलौ तस्य निषेधो
 यथा वृहस्पतिरुचये ।
 “दोषकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ ।
 महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मत्तः ॥
 इमान् धर्माग् कलियुगे वर्ज्यानाञ्चर्मनीयिणः” ।
 इत्युद्गाहृतत्वम् ॥ अन्यथा । ब्रह्मपुराणम् ।
 “नराश्वमेधौ मद्यश्च कलौ वर्ज्या द्विजाविम” ।
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ० ॥ तत्फलजनककर्माणि
 यथा,—
 “वैशाखे मासि यः कुर्यात् प्रपां माघवतुष्टये ।
 दिने दिनेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः” ॥
 इति पाद्मे क्रियायोगसारे ११ अध्यायः ॥
 अथि च ब्रह्माण्डे ॥
 “क्षानन्तु भग्न्या गङ्गायां कर्तुं कामस्य गच्छत ।
 पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं मर्त्यस्य जायते” ॥
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 अश्वमेधिकः, पुं, (अश्वमेधाय हितः । अश्वमेध +
 ठक्, ठन् वा ।) अश्वमेधयागोपयुक्तघोटकः ।
 इति जटाधरः । (स्त्रीविक्रिः स्वनामव्यातं महा
 भारतान्तर्गतं चतुर्दशपर्वम् । यथा,—
 “ततोऽश्वमेधिकं पर्वं सर्वपापप्रणाशनम्” ।
 “ततोऽश्वमेधिकं पर्वं प्रोक्तं तच्च चतुर्दशम्” ॥)
 अश्वमेधोयः, पुं, (अश्वमेधाय हितः । अश्वमेध +
 छ ।) अश्वमेधयज्ञीयाश्वः । तत्पर्यायः ययु २ ।
 इत्यमरः । तस्य लक्षणम् ।
 “कालाम्मोघरसङ्गाः स्वर्णवर्णमुखो बली ।
 यस्य पार्श्वानुभावः चन्द्राकारौ सश्रोमनौ ।
 पुच्छविद्युत्प्रतीकाशमुदरं कुन्दसन्निभं ।
 पादाश्चैव हरिद्वर्णा कर्णौ सिन्दूरसन्निभौ ॥
 ज्वलदग्निनिभा जिह्वा चक्षुषी मास्करोपमे ।
 विचित्रैर्विविधैर्वर्णैश्चित्रो रजतविन्दुभिः ।
 यो वेगे वायुतुल्यः स्यादुच्चैर्लक्ष्म्यवा यथा ।
 यस्य गान्धर्वो गन्धो गन्धर्वमपि मोहयेत् ।
 एव लक्षणसंयुक्तो यज्ञीयः पशुरुच्यते ॥
 अश्वस्य पालकश्चातिबलवान् पुत्र उच्यते ।
 एतत्तुल्यं सहृदामि बद्धविप्रं क्रतुसमम्” ॥
 इति वाशिष्ठसामयजुः ॥
 अश्वयुक्, [नृ.] स्त्री, (अश्वं युनक्ति रूपेणानुकरोतीति
 अश्व + युज् + क्तिप् ।) अश्विनीनक्षत्रम् । इत्यमरः ॥
 अश्वयुक्, [नृ.] पुं, (अश्वेन नक्षत्रेण युक् युक्ता भौमः
 अश्वयुजः ।) मासी अश्वस्मिन् ।) अश्विनमासः ।

इति शुद्धरत्नावली ॥ (“अश्वयुक् कृष्णपक्षे तु
आद्य कुर्यादिति स्मृतिः ” । भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षा ।
इति सुश्रुतः ।)

अश्वरक्ष, पु, (अश्वान् रक्षतीति । अश्व + रक्ष +
अल्) घोटकरक्षक । अश्वपालः । इति जटा-
धरः ॥

अश्वरोधक, पु, (अश्वान् रणद्धि । अश्व + रुध् +
खुल्) करवीररुद्ध । इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्वशाला, स्त्री, (अश्वस्य शालेवाकारेण) सर्प-
विशेषः । तत्पर्यायः । हृषाहृष २ व्रक्षसर्प ३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अश्ववक्त्र, पु, (अश्वस्य वक्त्रमिव वक्त्रयस्य) किन्नरः ।
इति शुद्धरत्नावली ॥

अश्ववडवं, स्त्री, अश्ववडवाना समाहारः । अश्ववड-
वयेदं च अश्ववडवौ । अश्ववडवाना द्वन्द्वे अश्व-
वडवा । इत्यमरटीकाया भरत सारसन्दरी च ।
घोडा घुडीर समाहारद्वन्द्वसमासे स्त्रीवलिङ्गेर
एकवचन इय इतरेतरद्वन्द्वे पुलिङ्गेर द्विवचन षष्ठ
वचन इय इति भाषा ॥

अश्ववह, पु, (अश्वेन उह्यते य स । अश्व + वह +
अच्) अश्ववाहक । इति जटाधरः । घोड-
सञ्चोयार इति भाषा ॥

अश्ववारः, पु, (अश्वं वारयतीति । अश्व + वृ +
अण्) सादी । इति हेमचन्द्रः । घोडसञ्चोयार
इति भाषा ॥

(“परस्परौत्पीडितजानुभागा
दुःखेन निष्क्रमुरश्ववाराः ” ।
इति माघः ।)

अश्ववारणः, पु, (अश्व वारयति + अश्व + वृ + शिच्
+ ल्यु) गलकम्बनरहितगोसट्टप्रपशुविशेषः ।
तत्पर्यायः । गवय २ वनगव ३ गोसट्ट ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अश्ववित्, [इ] पु, (अश्वं अश्वविद्या वेत्तीति । अश्व
अश्व + विद् + क्तिप्) नगराजः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥ (नगस्य राज्ञोऽश्वविद्याज्ञता वर्णिता
भारते । यथा ।

“बाळकस्तमुवाचाथ देहि विद्यामिसा मम ।

मत्तोऽपि आश्वद्वय गृह्णाण पुरुषर्षभ ।

अतुपर्यं ततो राजा बाळक कार्यगौरवात् ।

इयन्मनस्य सोमाश्च तथेत्यब्रवीदधः ॥

यथोक्तं त्व गृह्णादमक्षाणां हृदयं पर ।

निक्षेपो मेऽश्वद्वय त्वयि तिष्ठतु बाळक ” ॥

बाळको बाळकवेशधारी नगः ।)

अश्ववध, पु, घोटकचिकित्सक । सालोतरी इति
हिन्दिभाषा । अश्वस्य वेद्य इति षष्ठीतत्परव-
समासनिष्पन्नः ॥

अश्वशाला, स्त्री, घोटकगृहः । घोडार पाइशाल ।
आस्तवण इति भाषा । यथा वाजिशाला तु
मन्दूरा । इत्यमरः ॥ द्वे अश्ववस्थानगृहे । वाजिनो
ऽश्वस्य शाला गृह वाजिशाला । अश्वशालादि च ।
इति तट्टीकाया भरतः ॥ (“कोभागारमायुधा-
गारमश्वशाला हस्तिशालाश्च ” । इति भारते ।)

अश्वशालिका स्त्री, (अश्वशालयोर्वैरम् । हन्ता
हुन् वैरमैथुनिकयोरिति वुन् ।) अश्वशालयो-
र्वैरम् । इति शुद्धरत्नावली ॥

अश्वषड्गव, स्त्री, (अश्व + षड्गवच्) अश्वषट्कः ।
षड्गवा । इति पाणिनिः ॥

अश्वसेननृपनन्दनः, पु, (अश्वसेनो नृपस्तस्य नन्दनः)
सगत्कुमारः । इति हेमचन्द्रः ॥

अश्वी, स्त्री, (अश्व + टाप्) घोटकी । घुडी इति
भाषा । तत्पर्यायः । वामी २ वडवा ३ । इत्यमरः ॥

अश्वारि, पु, (अश्वानामरिः) मर्दिषः । इति
जटाधरः ॥

अश्वारूढः, पु, (अश्व आरूढो येन) अश्वारोहः ।
घोटकोपरि कृतारोहणः । यथा । “अश्वारोहास्तु
सादिनः ” । इत्यमरः ॥ द्वे अश्वारूढे । अश्वमारो-
हन्ति अश्वारोहा ङात् षण् । सादयन्ति अम-
यन्ति अश्वान् सादिनः ग्रहादित्वात् णिन् । इति
तट्टीकाया भरतः ॥

अश्वारोहः, त्रि, (अश्वमारोहतीति । अश्व + आ +
रुह + अण्) अश्वारूढस्थितयोद्धा । घोडसोयार
इति भाषा । तत्पर्यायः । सादीर इत्यमरः ॥
अश्ववह ३ । इति जटाधरः ॥ अश्ववारः ४
तुरगी ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

अश्वारोहा, स्त्री, अश्वगन्धारुद्धः । अश्ववाहके त्रि ।
इति मेदिनी ॥ (अश्वगन्धारुद्धेऽस्या गुणा
व्याख्याता ।)

अश्वारोही, [न्] त्रि, अश्वारोहणविशिष्टः । अश्व-
रूढः । अश्वारोहणकर्ता । अश्वारोहणशीलः ॥
घोडसोयार इति भाषा । अश्वमारोफु शील-
मस्येत्यर्थे णिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

अश्वारोहक, पु, अश्वगन्धारुद्धः । इति रत्नमाला ।
अश्वारूढः, (अश्वस्याक्षीवः ।) देवसर्षपद्वयः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अश्विनी, स्त्री, (अश्व अश्वरूपं विद्यते यस्या । अश्व
+ इन् + स्त्रीप्) सप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतप्रथम-
नक्षत्रं । अश्विन्यादयो देवत्यन्ताः सप्तविंशति-
तारा दक्षस्यापत्यत्वात् दाक्षायण्य उच्यन्ते । तत्प-
र्यायः । अश्वयुक् २ दाक्षायणी ३ । इत्यमरः ॥
सा चन्द्रस्य भार्या । नवपादात्मकमेघराशेरादि-
चतुष्पादरूपा च ॥ अस्या रूपं । घोटकमुखा-
कृतितारान्नयात्मकः । अस्या अधिष्ठात्री देवता
अश्वारूढपुरुषः । इति ज्योतिःशास्त्रः । तस्या
जातफलः । “सदैव देवाभ्युदितो विनीतः सत्त्वा-
न्वितः प्राप्तसमस्तसम्पत् । योषाविभूषात्मज-
भूरितोऽस्य दश्विनीजन्मनि मानवस्य ” । इति
कोष्ठीप्रदीपः ॥ तस्य मस्तकोपरि उदये कर्कट-
लग्नस्य १।३० त्रिशत्यलाघिकदण्डैको गतो भ-
वति । यथा । “तन्वि घोटकमुखाकृतौ त्रिभे-
मस्तकोर्द्धमथमाजि वाजिनि । चारुचन्द्रमुखि
कर्कटोदयत् निर्गता गगनरन्ध्रलिप्तिका ” ॥ इति
श्रीकालिदासकृततरात्रिलिपिर्णयः ॥

अश्विनीकुमारौ, पु, (अश्विन्या अश्वीभूतसञ्जानाम-
सूर्यपत्न्या यमजौ कुमारौ ।) अश्विनीसुतौ ।

अश्वीभूतसञ्जानामसूर्यपत्न्या यमजपुत्रौ । तौ
देवचिकित्सकौ । (यथा हरिवंशे,
“विवस्वान् कश्यपाज्जज्ञे दाक्षायण्यमरिन्दमः ।।
तस्य भार्यामदत्तज्ञा त्वाष्ट्री देवी विवस्वतः ” ॥
“देवौ तस्यामजायेतामश्विनौ भिषजा वरौ ” ।)

नित्यद्विवचनान्तशब्दोऽयम् ।

अश्विनीपुत्रौ, पु, (अश्विन्या पुत्रौ ।) स्वर्वेद्यौ । इति
हेमचन्द्रः ॥

अश्विनीसुतौ, पु, (अश्विन्या सुतौ ।) अश्विनीपुत्रौ ।
तयो पर्यायः । स्वर्वेद्यौ २ अश्विनौ ३ दक्षौ ४
नासक्यौ ५ अश्विनेयौ ६ । इत्यमरः । नासक्यौ ७
गदागदौ ८ । इति जटाधरः ॥ पुष्करखजौ ९ ।
इति शुद्धरत्नावली ॥

अश्विनौ, पु, (प्रशस्ता अश्वी सन्ति ययोः । इति ।
यदा, अश्विन्याम् जातौ । सन्निवेद्येत्ययो मत्त-
त्रेभ्यो षष्ठ्यमिति लुकि लुक्त्तद्वितलुकीति ङीपो
लुक् ॥) अश्विनीकुमारौ । इत्यमरः ॥

(“त्वाष्ट्री तु सवितुर्भार्या वडवारूपधारिणी ।
अद्वयत महाभागा सान्तरोक्षेऽश्विनावुभौ ” ॥
इति महाभारते ।

“किमश्विनौ सोमरस पिपासूः ” ।

इति मट्टौ ।)

(“अश्विनौ देवभिषजौ यक्षवाहविति स्मृतौ ।

दक्षस्य हि शिरश्चिह्नं पुनस्ताभ्या समाहितः ॥

प्रशीर्णा दग्ना पूष्णो नेत्रे गच्छे भगस्य च ।

वक्षिणश्च भुजश्चाम्भस्ताभ्यामेव चिकित्सितः ॥

चिकित्सितस्तु शीतामृद्वेहीतो राजयक्ष्मणा ।

सोमोऽग्निपतितश्चन्द्रः कृतस्ताभ्या पुनः सुखी ॥

भार्गवश्चावन कामी वृद्ध सन् विह्वलित गतः ।

वीतवर्णस्वरोपेतः कृतस्ताभ्या पुनर्गुवा ॥

एतैश्चान्यैश्च बह्विभिः कम्भभिर्मिषगुत्तमौ ।

बभूवतुर्भृश पूज्याविन्द्रादीना महात्मना ॥

यहाक्तोऽपि मन्त्राणि तथान्यानि हवींषि च ।

धूमाश्च पशवस्ताभ्यां प्रकल्प्यन्ते द्विजातिभिः ॥

प्रातश्च सवने सोमं प्रक्षोऽश्विभ्यां सहाश्रते ।

सौचामण्याश्च भगवानश्विभ्या सह मोदते ॥

इन्द्राग्नौ चाश्विनौ चैव क्षूयन्ते प्रायशो द्विजैः ।

क्षूयन्ते वेदवाक्येषु न तथान्या हि देवता ॥

अमरैरजरैस्तावद्विबुधैः साधिमैर्बुधैः ।

पूज्येते प्रयतैरेवमश्विनौ भिषजाविति ॥’

इति घरकः ॥

“अयते हि यथा रुद्रेण यज्ञस्य शिरश्चिह्नमिति
ततो देवा अश्विनावभिगम्योषु । भगवन्तौ न
श्रेष्ठतमौ युवा भविष्यतः । भवद्भ्या यज्ञस्य शिर-
सन्धातव्यः । तावदुच्यतेरेवमश्विनौ । अथ तयोरर्थे
देवा इन्द्र यज्ञभागेन प्रासादयन् । ताभ्या यज्ञस्य
शिरः संहितमिति ” ॥ इति सुश्रुतः ॥)

अश्वीनः, त्रि, एकाश्वकरयकदिनैकगम्यस्थानादिः ।

आश्विन इत्यमरः ॥ वृद्धमावपक्षे अश्विनः ॥

अश्वीयः, स्त्री, (अश्वानां समूहः । अश्व + कृ ।) अश्व-
द्वन्द्वः । अश्वसमूहः । तत्पर्यायः । आश्वरः । इत्य-
मरः ॥

अष्ट

अश्वीय, चि, (अश्वाय चित् । अश्व + चि ।) अश्व-
हितकारी । इति मेदिनी । अश्वसम्बन्धीयः ।
अश्व अ (आदि-उभय सक्तं सेट् ।) सीमा । यद्यपे ।
गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । अ अयति अयते ।
इति दुर्गादासः ।

अवड्छोः, चि, (अविद्यमानानि यड्छोऽयि यत् ।
अवड्छाश्रितस्य वड्छोऽयि स्यात् । अवि-
शब्दोऽयं ओनेऽश्रिये यस्ते । वड्छोऽयौ सक्त-
व्यङ्ग्योरिति वध् ।) यो मन्त्रादिर्भाषां क्रियते न
तृतीयादीनां गोचरः । इत्यमरः । दुर्ज्ञाने करा
मन्त्रा इति भाषा ।

अवाट्, ड, (अवाट्या यात्रा पौर्यमासो आवाटो,
सा यत्र मासे अवाट् या क्रसः । आवाटो पूर्वमा-
प्रयोजनमस्य । प्रयोजनार्थे अवाट् ।) आवाट्-
मासः । वते पाठाशब्दः । इत्यमरटीकायुक्त-
द्विरूपकोषः ।

अवाट्कः, ड, (अवाट् + कर्त्तृ कन् ।) आवाट्मासः ।
इति शब्दमाणाः ।

अष्ट, [नृ] चि, (अष्टुते अष्टु यत्तौ कन् ।) सप्तभूषां
तुष्टं चेति कनिष् । सस्याविशेषः । अष्ट इति
भाषा । नित्यमवधनान्तशब्दोऽयम् । इति व्याक-
रणम् । अष्टाष्टवाचकशब्दः । योगाङ्गं १ वसु २
शिवभूर्तिः ३ दिग्गज ४ सिद्धि ५ मङ्गलभूति ६
व्याकर ७ दिग्गज ८ अष्टि ९ कुलादि १०
रेख्यं ११ । इति कविकल्पलताः ।

अष्टकः, चि, (अष्टावध्याया परिमाणमस्य । अष्टन्
+ कन् ।) अष्टसंख्या । अष्ट एवाष्टकं सार्धं क-
प्रत्ययः । अष्टसंख्याविशेषः यथा,—“गङ्गाष्टकं
पठति य प्रयत्नं प्रभाते मात्मीकिना विरचितं
मुखदं मनुष्यम्” । इति बाळोकीयगङ्गाष्टकम् ।
अपि च ।

“अष्टुतं केशव विष्णु हरि सत्य जनार्दन ।
हस नारायणश्चैव यत्तन्नामाष्टकं शुभम्” ।
इति ब्रह्मपुराणे श्रीविष्णुनामाष्टकं स्तोत्रम् ।

अष्टकर्षः, ड, (अष्टौ कर्षा यस्य ।) ब्रह्मा । इति
शब्दरत्नावली ।

अष्टका, स्त्री, (अष्टान्ति पितरोऽस्याम् । अष्ट् +
तकन् ।) आडविशेषः । तिथिमेकः । तद्यथा ।
गौणचान्द्रपौषमाघाद्युनमासीयलक्ष्णाष्टमी ।
आश्विनलक्ष्णाष्टमी च । एतासु आडमावश्यकः ।
यथा । आश्विनमासस्य ऊर्ध्वे तिष्ठन् लक्ष्णाष्ट-
मीषु आडानि नित्यानि । यथा गोमिलः ।
“अष्टका योर्ध्वमायहायलक्ष्णास्मिन्नाष्टमी” ।
इति । ब्रह्मपुराणे ।

“प्रियदाताय मूले स्युरष्टकास्तिस्र एव च ।
लक्ष्णपक्षे वरिष्ठा हि पूर्वा चैत्रो विभाष्यते ।
प्राजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेवकी ।
आद्या पूषेः सदा कार्या मासैरन्या भवेत्तथा ।
शक्रैः कार्या तृतीया स्यादेव अथगवो विधिः” ।
मूले प्रधानस्थाने अमावास्याया अमावास्या हि
आडस्य प्रधानकालकद्रुदिति यावत् । ऐन्द्री
सामेन्द्रिदेवताकायागसम्बन्धात् । एव प्राजापत्या

अष्ट

वैश्वदेवकी च । मासैः पशोः । तथा च गोमिलः ।
“यद्युवाचपतरसम्भारः स्यात्तदापि पशुनैव कु-
र्यात्” इति । यद्युवेति निपातसमुदायो यद्यर्थः ।
पशुरपि प्राग एव । प्रागोऽनादेशे यत् । इति
गौतमात् । न च तैय्या ऊर्ध्वमष्टकां गौ । इति
गोमिलसूत्रेण गवोपदेशात् कथमनुपदिष्टत्वं
मिति वाच्यम् । तदसम्भवे पशुरित्यनेन य पशु-
रपदिष्टत्वास्य विशेषतोऽनुपदिष्टत्वात् । तैषी
पौषी । वस्तुतस्तु हरिश्चमे मृगोऽपि विहितः ।
यथा,—

“इत्याकुषा विष्णुश्च वै अष्टकायामपादिश्वः ।
मासमास्य आडाय मृगं हत्वा महाबलम्” ।
इति । क्षिया वधामावमाह सत्यम् ।

“अवध्याप क्षियं प्राङ्क्षित्यग्नौगितामपि” ।
एतदर्थं ब्रह्मपुराणेऽपि । आरण्यानामग्न्य
प्रोक्षितत्वं वक्षते । पञ्चमावे स्थानीपाकेन । यथा
गोमिलः । “अपि वा स्थानीपाकं कुर्वीत” ।
इति । तद्विधानन्तु ।

“स्थानीपाकं पशुस्थाने कुर्याद्यद्यथागुक्तत्वं ।
अप्येकं सवत्सायास्तद्व्या गो पश्यन्तु” ।
इति ह्येदोगपरिशिष्टोक्तं याज्ञा । अन्त्यति थो-
दनचरोः पश्चात् । अतएव यातातप ।
“नवोदके नवाग्ने च मृहप्रश्नादग्ने तथा ।

पितरं स्पृष्ट्वन्यममयकासु मघासु च ।
तस्माद्यात् सदा दुक्तो विदत्तुः प्राक्षयेषु च” ।
तस्मादत्र प्रधानम् । पूषादिक्तान्पुष्करजनेन श्रान्ताना-
मावश्यकं उभयत्र सदेति अवगात् । तथा च ।

“नित्यं सदा यावदायुर्न कदाचिदतिप्रमेत् ।
उपेत्यातिप्रमे दोषस्तुतेरन्यागदर्शनात् ।
कलाश्रुतेर्विष्णुया च तस्मिन्मिति कीर्तितम्” ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

गौणचान्द्रपौषस्य लक्ष्णाष्टमी पूषाष्टका । गौण-
चान्द्रमाघस्य लक्ष्णाष्टमी मासाष्टका । गौण-
चान्द्रषाढ्युनस्य लक्ष्णाष्टमी शकाष्टका । केयाशि-
न्मते गौणचान्द्राश्विनस्य लक्ष्णाष्टमी अष्टकापद-
वाच्या । तासु क्रमात् पूषमासशकौ माट्पौष-
विक आडं कर्त्तव्यम् । इति ब्रह्मवायुविष्णुधर्मोत्तर-
पुराणानि ।

अष्टकाङ्कः, स्त्री, (अष्टकसङ्क्रमस्य ।) नयपीठौ । इति
त्रिकाण्डशेषः । पाशारं छक् इति भाषा ।

अष्टपादः, [द], ड, (अष्टौ पादा यस्य ।) लूता ।
भाकडसा । इति भाषा । शरमः । इति हेमचन्द्रः ।

अष्टपादः, ड, (अष्टौ पादा यस्य ।) ऊर्ध्वनामविशेषः ।
तत्पर्यायः । किन्तुः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अष्टपादिका, स्त्री, (अष्टसु दिक्षु पादा यस्याः ।
अन्त्यपौषः । छीयि मूलावे सञ्ज्ञायां कन् क्रस ।)
जलाविशेषः । इति रत्नमाणाः । क्षापरमाजी इति
भाषा ।

अष्टम, चि, अष्टाना पुराणः । इति व्याकरणम् । (तस्य
पूरणे ऋट् । नान्तादसञ्ज्ञादेर्ऋट् ।) यथा ।
कात्यायनः ।

“अष्टमेऽंशे ऋतुर्दृश्या स्त्रीणो भवति चन्द्रमाः ।

अष्ट

अमावास्याष्टमांशे च ततः किल भवेदङ्गुः” ।
इति आडतत्त्वम् । अपि च ।
“सावर्णिं सूर्यस्तनया यो मनु कथ्यतेऽष्टमः ।
निशामय तदुत्पत्तिं विक्षाराद्भरतो मनः” ।
इति देवीमाहात्म्यम् ।

अष्टमङ्गल, स्त्री, (अष्टप्रकारं मङ्गलम् ।) अष्टप्रकार-
मङ्गलमयम् । तद्यथा,—

“मृगराजो ह्यमो नागः कलसे अश्वनक्षया ।
वैजयन्ती तथा मेरी दीप इत्यष्टमङ्गलम्” ।
इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गास्तवपद्धतौ ।
“लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्जताशनः ।
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथा ऋतः” ।
इति शुद्धितत्त्वम् ।

अष्टमङ्गल, ड, (अष्टौ मङ्गलानि शुभचिह्नानि
यस्मिन् ।) श्वेतवर्णमुखवस्त्रधरनेष्टदुष्टदुष्टो-
टकः । इति हेमचन्द्रः ।

अष्टमङ्गलघट, स्त्री, (अष्टानि मङ्गलजनकद्वयै कृतं
यद्घटम् ।) अष्टौषधयुक्तपकृतः । यथा,—
“वधा फूलं तथा ब्राह्मी सिद्धार्थकमपापि च ।
सारिवा सैन्धवश्चैव पिप्पली घृतमष्टमम् ।
सिद्धं घृतमिदं मेध्यं पिबेत् प्रातर्दिने दिने ।
दृष्टमृतिः कुमारार्थां पिबतामष्टमङ्गलम्” ।
इति भावप्रकाशः ।

अष्टमाण, स्त्री, (अष्टौ मणयः परिमाणमस्य ।) कुडव-
परिमाणः । प्ररावाजे । इति वैद्यकपरिभाषायां ।
“प्रत्यभिभामङ्गलि स्यात् कुडवोर्ध्वशरावकः ।
अष्टमानश्च स श्रेयः”, इति शार्ङ्गधरः ।

अष्टमिका, स्त्री, (अष्टम + कन् + स्त्रियामाप् ।)
शुक्तिपरिमाणः । चतुस्तोलकः । इति वैद्यकपरि-
भाषायाः ।
“स्यात्कर्षाभ्यामर्द्धमलं शुक्तिरष्टमिका तथा” ।
इति शार्ङ्गधरः ।

अष्टमी, स्त्री, (अष्टाना पुराणी । अष्टम + छीप् ।)
क्षीरकाकोली । इति शब्दचन्द्रिका । तिथि-
विशेषः । सा चन्द्रस्याष्टमकलाक्रियात्मा । तद-
मलक्षितकालरूपा च । सा च शुक्ला नवमी-
युता याद्या युष्मात् । लक्ष्णा च सप्तमीयुता ।
यथा निगमः ।

“लक्ष्णापक्षेऽष्टमी चैव लक्ष्णापक्षे चतुर्दशी ।
पूर्वविज्ञेयं कर्त्तव्यं परिविद्धं न कुत्रचित् ।
उपवासादिकार्येषु एव धर्मे सनातनम्” । • ।
भविष्यपुराणे ।

“चतुर्दशां तथाष्टकां पक्षयोः शुक्लपक्षयोः ।
योऽन्धमेकं न भुञ्जीत शिवाचनं परो नरः ।
यत् पुण्यमक्षयं प्रोक्तं सततं सत्रयाजिनो ।
तत्पुण्यं सकलं तस्य शिवलोकश्च गच्छति” ।
ततश्च सततसत्रयाज्यपुण्यसमपुण्यप्राप्तिं शिव-
लोकगतिश्च फलम् । प्राण्युनशुक्लाष्टमीचतुर्दशी-
रारभ्य वर्षं यावत् प्रत्यष्टमीप्रतिचतुर्दश्युपवास-
व्रतः • • कालिकापुराणे ।

“यैषा कलितकान्ताख्या देवी मङ्गलचक्रिका ।
वरदाभयहस्ता च दिव्या गौरदेहिना ।

रक्तपद्मासनस्था च मुकुटकुण्डलमण्डिता ।
रक्तकौमेशवस्त्रा तु स्मितवक्त्रा शुभानना ॥
नवयौवनसम्पन्ना चार्वङ्गी शक्तिप्रभा ।
उभया भाषित मन्त्र यत् पूर्वं त्वेकमक्षर ॥
मन्त्रमस्यास्तु तज्ज्ञेय तेन देवी प्रपूजयेत् ॥
एकमक्षर शक्तिवीजरूप्य ।

“तथाष्टम्या नवम्याश्च पूजा कार्या विरुद्धये ।
पटेषु प्रतिमाया वा घटे मङ्गलचण्डिका ॥
यः पूजयेद्भौमवारे शुभैर्द्वन्द्वान्तै शिवां ।
सततं साधक सोऽपि काममिष्टमवाप्नुयात् ॥”
न्योतिषे । शनैश्चरस्य वारेण वारेणाङ्गारकस्य च ।
“कृष्णाष्टमी चतुर्दश्यौ पुण्यात् पुण्यतरे स्मृते” ॥
तथा—

“सोमवारेऽप्यमावास्या आदित्याहे तु सप्तमी ।
चतुर्थङ्गारवारे च अष्टमी च दृष्टस्यतौ ॥
अथ यत् क्रियते पापमथवा धर्मसंशय ।
षष्ठिजन्मसहस्राणि प्रतिजन्म तदक्षय” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ श्रीकृष्णजन्माष्टमोव्रतं
अष्टकाश्राद्ध भीष्माष्टमीकृत्यश्च तत्तच्छब्दे द्रष्टव्य ॥
महाष्टमीकृतं महाष्टमीशब्दे द्रष्टव्य ॥ तत्र
जातफल ।

“भूपालतः प्रामधनः कृशाङ्ग
सुखी क्षपालुर्युवतिप्रियश्च ।
चतुष्पदाण्यो धनधान्ययुक्त
स्यादष्टमीजो मनुज सुधीर ॥”

इति कोष्ठीप्रदीप ॥

अष्टमूर्तिः, षं, (अष्टौ मूर्तयो यस्य ।) शिव । इति
हेमचन्द्र ॥ तत्प्रत्येकमूर्तिनामानि । क्षिति-
मूर्तिः सर्व १ जलमूर्तिर्मव २ अग्निमूर्ति रूद्र
३ वायुमूर्तिरुग्र ४ आकाशमूर्तिर्ममि ५
यजमानमूर्ति पशुपति ६ चन्द्रमूर्तिर्महादेव
७ सूर्यमूर्तिरीशान ८ इति तन्त्रशास्त्र ॥
एता श्रमरूपिश्चिवस्याष्टपादा इति कालि-
कापुराणं ॥ यथा ।

“अष्टमूर्तिर्निधीशश्च ज्ञानचक्षुस्तमोमय” ।
इति वदुकभैरवलोत्र ॥ तस्याष्टमूर्तयो यथा ।
“अथामि रविन्दुश्च भूमिराप प्रमङ्गल ।
यजमानः खमयौ च महादेवस्य मूर्तयः” ॥
इति शब्दमाला ॥

(“अवेहि मा किङ्करमष्टमूर्ते
कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम्” ॥

इति रघुवशे ॥ तथा कुमारं च ।

“तत्राभिमाधाय समित्समिद्ध
समेव मूर्त्यन्तरमष्टमूर्ति” ॥

अष्टलोहकं, स्त्री, अष्टधातुविशेषः । तद्वयथा ।
सर्व १ रजत २ ताम्र ३ रङ्गं ४ सोम ५ कान्त-
लोह ६ सुवर्णलोह ७ तीक्ष्णलोह ८ इति राज-
निर्घण्टे ॥

अष्टवर्गः, षं, (अष्टाना औषधविशेषानां रविप्रभ
तोगां वा वर्गः) ॥ औषधविशेषाष्टकं । तद्वयथा ।
अष्टमः १ जीवक २ भेद ३ महाभेद ४ ऋद्धि
५ ऋद्धि ६ काष्णे ७ क्षीरकाकोली ८ ५०

वैद्यकपरिभाषा । एकीकृतैतदौषधगुणा । रक्त-
पित्तप्रणवायुपित्तनाशित्वं । इति राजवल्लभ ॥
((“जीवकर्षभकौ भेदे काकोलीौ ऋद्धिऋद्धिके ।
अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्रव्यै कथितस्वरकादिभिः ॥
अष्टवर्गो हिम खादुर्दृष्टो शुक्रलो गुरु ।
भमसन्धानकृत् कामवलासवलवर्द्धन ॥
वातपित्ताखट्टदाहज्वरमेहक्षयप्रणुत्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥)

ज्योतिषशास्त्रोक्तगोचरविशेष । तद्वयथा । आदौ
रव्यादिसप्तग्रहाणां राहोश्च अष्टमासकोष्ठं कृत्वा
प्रत्येकमासकोष्ठे जन्मकालीनग्रहाधिकितराश-
वधिसादिनक्षत्रभेद इत्यादि दीपिकोक्तवच-
नाङ्गसंख्याकृते रेखा विन्यसेत् तत्र रवेर्दश-
कोष्ठे ४८ चन्द्रस्य ४८ कुजस्य ३६ बुधस्य ५५
गुरोः ५६ भृगो ५२ शने ३६ राहो ३६
एतत्संख्याका रेखा देया । तत्र प्रत्येकग्रहस्य रेखा
द्विगुणीकृत्य अष्टाधिकाश्चेत् अष्टमि शोध-
येत् । श्रेया रेखा शुभा ख्याता । अष्टोना-
श्चेत्तदा विन्दुभिरयाना पूरणं कार्यं । तत्र विन्दु-
वोऽशुभा ख्याता । अष्टौ चेत् तदा विन्दु-
खयोरभावस्तत्र सम परिशीर्तितं ॥ तस्य
नामगुणा ।

“जीवकर्षभकौ भेदे काकोलीौ ऋद्धिऋद्धिके ।
अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्रव्यै कथितस्वरकादिभिः ॥
अष्टवर्गो हिम खादुर्दृष्टो शुक्रलो गुरु ।
भमसन्धानकृत् षल्य शरीरबलवर्द्धन ॥
वातपित्ताखट्टदाहज्वरमेहक्षयप्रणुत्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ ज्योति शास्त्रोक्तगणनया
रेखाविन्दुभ्या शुभाशुभफलसूचकजन्मकालीनाष्ट-
ग्रहसमुदाय । यथा । अष्टाष्टवर्ग ।

“जन्मकालग्रहस्थित्या फल वक्ष्ये शुभाशुभ” ।
खादिनक्षत्र शुभद क्षितिपक्षसमुद्रनगादिक-
पञ्चगतो १ । २ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ ।
१२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० ।
२१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० ।
३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० ।
४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० ।
५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० ।
६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० ।
७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० ।
८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० ।
९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० ।
१०१ । १०२ । १०३ । १०४ । १०५ । १०६ । १०७ । १०८ । १०९ । ११० ।
१११ । ११२ । ११३ । ११४ । ११५ । ११६ । ११७ । ११८ । ११९ । १२० ।
१२१ । १२२ । १२३ । १२४ । १२५ । १२६ । १२७ । १२८ । १२९ । १३० ।
१३१ । १३२ । १३३ । १३४ । १३५ । १३६ । १३७ । १३८ । १३९ । १४० ।
१४१ । १४२ । १४३ । १४४ । १४५ । १४६ । १४७ । १४८ । १४९ । १५० ।
१५१ । १५२ । १५३ । १५४ । १५५ । १५६ । १५७ । १५८ । १५९ । १६० ।
१६१ । १६२ । १६३ । १६४ । १६५ । १६६ । १६७ । १६८ । १६९ । १७० ।
१७१ । १७२ । १७३ । १७४ । १७५ । १७६ । १७७ । १७८ । १७९ । १८० ।
१८१ । १८२ । १८३ । १८४ । १८५ । १८६ । १८७ । १८८ । १८९ । १९० ।
१९१ । १९२ । १९३ । १९४ । १९५ । १९६ । १९७ । १९८ । १९९ । २०० ।
२०१ । २०२ । २०३ । २०४ । २०५ । २०६ । २०७ । २०८ । २०९ । २१० ।
२११ । २१२ । २१३ । २१४ । २१५ । २१६ । २१७ । २१८ । २१९ । २२० ।
२२१ । २२२ । २२३ । २२४ । २२५ । २२६ । २२७ । २२८ । २२९ । २३० ।
२३१ । २३२ । २३३ । २३४ । २३५ । २३६ । २३७ । २३८ । २३९ । २४० ।
२४१ । २४२ । २४३ । २४४ । २४५ । २४६ । २४७ । २४८ । २४९ । २५० ।
२५१ । २५२ । २५३ । २५४ । २५५ । २५६ । २५७ । २५८ । २५९ । २६० ।
२६१ । २६२ । २६३ । २६४ । २६५ । २६६ । २६७ । २६८ । २६९ । २७० ।
२७१ । २७२ । २७३ । २७४ । २७५ । २७६ । २७७ । २७८ । २७९ । २८० ।
२८१ । २८२ । २८३ । २८४ । २८५ । २८६ । २८७ । २८८ । २८९ । २९० ।
२९१ । २९२ । २९३ । २९४ । २९५ । २९६ । २९७ । २९८ । २९९ । ३०० ।
३०१ । ३०२ । ३०३ । ३०४ । ३०५ । ३०६ । ३०७ । ३०८ । ३०९ । ३१० ।
३११ । ३१२ । ३१३ । ३१४ । ३१५ । ३१६ । ३१७ । ३१८ । ३१९ । ३२० ।
३२१ । ३२२ । ३२३ । ३२४ । ३२५ । ३२६ । ३२७ । ३२८ । ३२९ । ३३० ।
३३१ । ३३२ । ३३३ । ३३४ । ३३५ । ३३६ । ३३७ । ३३८ । ३३९ । ३४० ।
३४१ । ३४२ । ३४३ । ३४४ । ३४५ । ३४६ । ३४७ । ३४८ । ३४९ । ३५० ।
३५१ । ३५२ । ३५३ । ३५४ । ३५५ । ३५६ । ३५७ । ३५८ । ३५९ । ३६० ।
३६१ । ३६२ । ३६३ । ३६४ । ३६५ । ३६६ । ३६७ । ३६८ । ३६९ । ३७० ।
३७१ । ३७२ । ३७३ । ३७४ । ३७५ । ३७६ । ३७७ । ३७८ । ३७९ । ३८० ।
३८१ । ३८२ । ३८३ । ३८४ । ३८५ । ३८६ । ३८७ । ३८८ । ३८९ । ३९० ।
३९१ । ३९२ । ३९३ । ३९४ । ३९५ । ३९६ । ३९७ । ३९८ । ३९९ । ४०० ।
४०१ । ४०२ । ४०३ । ४०४ । ४०५ । ४०६ । ४०७ । ४०८ । ४०९ । ४१० ।
४११ । ४१२ । ४१३ । ४१४ । ४१५ । ४१६ । ४१७ । ४१८ । ४१९ । ४२० ।
४२१ । ४२२ । ४२३ । ४२४ । ४२५ । ४२६ । ४२७ । ४२८ । ४२९ । ४३० ।
४३१ । ४३२ । ४३३ । ४३४ । ४३५ । ४३६ । ४३७ । ४३८ । ४३९ । ४४० ।
४४१ । ४४२ । ४४३ । ४४४ । ४४५ । ४४६ । ४४७ । ४४८ । ४४९ । ४५० ।
४५१ । ४५२ । ४५३ । ४५४ । ४५५ । ४५६ । ४५७ । ४५८ । ४५९ । ४६० ।
४६१ । ४६२ । ४६३ । ४६४ । ४६५ । ४६६ । ४६७ । ४६८ । ४६९ । ४७० ।
४७१ । ४७२ । ४७३ । ४७४ । ४७५ । ४७६ । ४७७ । ४७८ । ४७९ । ४८० ।
४८१ । ४८२ । ४८३ । ४८४ । ४८५ । ४८६ । ४८७ । ४८८ । ४८९ । ४९० ।
४९१ । ४९२ । ४९३ । ४९४ । ४९५ । ४९६ । ४९७ । ४९८ । ४९९ । ५०० ।
५०१ । ५०२ । ५०३ । ५०४ । ५०५ । ५०६ । ५०७ । ५०८ । ५०९ । ५१० ।
५११ । ५१२ । ५१३ । ५१४ । ५१५ । ५१६ । ५१७ । ५१८ । ५१९ । ५२० ।
५२१ । ५२२ । ५२३ । ५२४ । ५२५ । ५२६ । ५२७ । ५२८ । ५२९ । ५३० ।
५३१ । ५३२ । ५३३ । ५३४ । ५३५ । ५३६ । ५३७ । ५३८ । ५३९ । ५४० ।
५४१ । ५४२ । ५४३ । ५४४ । ५४५ । ५४६ । ५४७ । ५४८ । ५४९ । ५५० ।
५५१ । ५५२ । ५५३ । ५५४ । ५५५ । ५५६ । ५५७ । ५५८ । ५५९ । ५६० ।
५६१ । ५६२ । ५६३ । ५६४ । ५६५ । ५६६ । ५६७ । ५६८ । ५६९ । ५७० ।
५७१ । ५७२ । ५७३ । ५७४ । ५७५ । ५७६ । ५७७ । ५७८ । ५७९ । ५८० ।
५८१ । ५८२ । ५८३ । ५८४ । ५८५ । ५८६ । ५८७ । ५८८ । ५८९ । ५९० ।
५९१ । ५९२ । ५९३ । ५९४ । ५९५ । ५९६ । ५९७ । ५९८ । ५९९ । ६०० ।
६०१ । ६०२ । ६०३ । ६०४ । ६०५ । ६०६ । ६०७ । ६०८ । ६०९ । ६१० ।
६११ । ६१२ । ६१३ । ६१४ । ६१५ । ६१६ । ६१७ । ६१८ । ६१९ । ६२० ।
६२१ । ६२२ । ६२३ । ६२४ । ६२५ । ६२६ । ६२७ । ६२८ । ६२९ । ६३० ।
६३१ । ६३२ । ६३३ । ६३४ । ६३५ । ६३६ । ६३७ । ६३८ । ६३९ । ६४० ।
६४१ । ६४२ । ६४३ । ६४४ । ६४५ । ६४६ । ६४७ । ६४८ । ६४९ । ६५० ।
६५१ । ६५२ । ६५३ । ६५४ । ६५५ । ६५६ । ६५७ । ६५८ । ६५९ । ६६० ।
६६१ । ६६२ । ६६३ । ६६४ । ६६५ । ६६६ । ६६७ । ६६८ । ६६९ । ६७० ।
६७१ । ६७२ । ६७३ । ६७४ । ६७५ । ६७६ । ६७७ । ६७८ । ६७९ । ६८० ।
६८१ । ६८२ । ६८३ । ६८४ । ६८५ । ६८६ । ६८७ । ६८८ । ६८९ । ६९० ।
६९१ । ६९२ । ६९३ । ६९४ । ६९५ । ६९६ । ६९७ । ६९८ । ६९९ । ७०० ।
७०१ । ७०२ । ७०३ । ७०४ । ७०५ । ७०६ । ७०७ । ७०८ । ७०९ । ७१० ।
७११ । ७१२ । ७१३ । ७१४ । ७१५ । ७१६ । ७१७ । ७१८ । ७१९ । ७२० ।
७२१ । ७२२ । ७२३ । ७२४ । ७२५ । ७२६ । ७२७ । ७२८ । ७२९ । ७३० ।
७३१ । ७३२ । ७३३ । ७३४ । ७३५ । ७३६ । ७३७ । ७३८ । ७३९ । ७४० ।
७४१ । ७४२ । ७४३ । ७४४ । ७४५ । ७४६ । ७४७ । ७४८ । ७४९ । ७५० ।
७५१ । ७५२ । ७५३ । ७५४ । ७५५ । ७५६ । ७५७ । ७५८ । ७५९ । ७६० ।
७६१ । ७६२ । ७६३ । ७६४ । ७६५ । ७६६ । ७६७ । ७६८ । ७६९ । ७७० ।
७७१ । ७७२ । ७७३ । ७७४ । ७७५ । ७७६ । ७७७ । ७७८ । ७७९ । ७८० ।
७८१ । ७८२ । ७८३ । ७८४ । ७८५ । ७८६ । ७८७ । ७८८ । ७८९ । ७९० ।
७९१ । ७९२ । ७९३ । ७९४ । ७९५ । ७९६ । ७९७ । ७९८ । ७९९ । ८०० ।
८०१ । ८०२ । ८०३ । ८०४ । ८०५ । ८०६ । ८०७ । ८०८ । ८०९ । ८१० ।
८११ । ८१२ । ८१३ । ८१४ । ८१५ । ८१६ । ८१७ । ८१८ । ८१९ । ८२० ।
८२१ । ८२२ । ८२३ । ८२४ । ८२५ । ८२६ । ८२७ । ८२८ । ८२९ । ८३० ।
८३१ । ८३२ । ८३३ । ८३४ । ८३५ । ८३६ । ८३७ । ८३८ । ८३९ । ८४० ।
८४१ । ८४२ । ८४३ । ८४४ । ८४५ । ८४६ । ८४७ । ८४८ । ८४९ । ८५० ।
८५१ । ८५२ । ८५३ । ८५४ । ८५५ । ८५६ । ८५७ । ८५८ । ८५९ । ८६० ।
८६१ । ८६२ । ८६३ । ८६४ । ८६५ । ८६६ । ८६७ । ८६८ । ८६९ । ८७० ।
८७१ । ८७२ । ८७३ । ८७४ । ८७५ । ८७६ । ८७७ । ८७८ । ८७९ । ८८० ।
८८१ । ८८२ । ८८३ । ८८४ । ८८५ । ८८६ । ८८७ । ८८८ । ८८९ । ८९० ।
८९१ । ८९२ । ८९३ । ८९४ । ८९५ । ८९६ । ८९७ । ८९८ । ८९९ । ९०० ।
९०१ । ९०२ । ९०३ । ९०४ । ९०५ । ९०६ । ९०७ । ९०८ । ९०९ । ९१० ।
९११ । ९१२ । ९१३ । ९१४ । ९१५ । ९१६ । ९१७ । ९१८ । ९१९ । ९२० ।
९२१ । ९२२ । ९२३ । ९२४ । ९२५ । ९२६ । ९२७ । ९२८ । ९२९ । ९३० ।
९३१ । ९३२ । ९३३ । ९३४ । ९३५ । ९३६ । ९३७ । ९३८ । ९३९ । ९४० ।
९४१ । ९४२ । ९४३ । ९४४ । ९४५ । ९४६ । ९४७ । ९४८ । ९४९ । ९५० ।
९५१ । ९५२ । ९५३ । ९५४ । ९५५ । ९५६ । ९५७ । ९५८ । ९५९ । ९६० ।
९६१ । ९६२ । ९६३ । ९६४ । ९६५ । ९६६ । ९६७ । ९६८ । ९६९ । ९७० ।
९७१ । ९७२ । ९७३ । ९७४ । ९७५ । ९७६ । ९७७ । ९७८ । ९७९ । ९८० ।
९८१ । ९८२ । ९८३ । ९८४ । ९८५ । ९८६ । ९८७ । ९८८ । ९८९ । ९९० ।
९९१ । ९९२ । ९९३ । ९९४ । ९९५ । ९९६ । ९९७ । ९९८ । ९९९ । १००० ।

शैल्यहाश्राशिवस्य ३ । ४ । ५ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ ।
तीक्ष्णशुद्धेहोद्भवामवाणर्तुशुभस्थितो ३ । ५ ।
६ । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० ।
२१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० ।
३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० ।
४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० ।
५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० ।
६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० ।
७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० ।
८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० ।
९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० ।
१०१ । १०२ । १०३ । १०४ । १०५ । १०६ । १०७ । १०८ । १०९ । ११० ।
१११ । ११२ । ११३ । ११४ । ११५ । ११६ । ११७ । ११८ । ११९ । १२० ।
१२१ । १२२ । १२३ । १२४ । १२५ । १२६ । १२७ । १२८ । १२९ । १३० ।
१३१ । १३२ । १३३ । १३४ । १३५ । १३६ । १३७ । १३८ । १३९ । १४० ।
१४१ । १४२ । १४३ । १४४ । १४५ । १४६ । १४७ । १४८ । १४९ । १५० ।
१५१ । १५२ । १५३ । १५४ । १५५ । १५६ । १५७ । १५८ । १५९ । १६० ।
१६१ । १६२ । १६३ । १६४ । १६५ । १६६ । १६७ । १६८ । १६९ । १७० ।
१७१ । १७२ । १७३ । १७४ । १७५ । १७६ । १७७ । १७८ । १७९ । १८० ।
१८१ । १८२ । १८३ । १८४ । १८५ । १८६ । १८७ । १८८ । १८९ । १९० ।
१९१ । १९२ । १९३ । १९४ । १९५ । १९६ । १९७ । १९८ । १९९ । २०० ।
२०१ । २०२ । २०३ । २०४ । २०५ । २०६ । २०७ । २०८ । २०९ । २१० ।
२११ । २१२ । २१३ । २१४ । २१५ । २१६ । २१७ । २१८ । २१९

अस

मग ॥ आहुं इति भाषा ।
 अस स भावे । (अदा-पर-अक-सेट् ।) भाव
 सत्ता । सा चेष्ट विद्यमानतैव । ल दक्षि विष्णु ।
 इति दुर्गादास ॥ (वि + अति) । अतिक्रमे ।
 परामवे । “अन्यो अतिक्रमे तु ममापि धर्म”
 इति मट्टौ । (अमि) भागसत्तायाम् । “यदत्र
 ममाभिस्त्वा दीयताम्” । इति पाणिनि ।
 (आविस्) आविर्भावे ।
 “तेषामाविरभूद् ब्रह्मा परिज्ञानमुखश्रियाम्” ।
 इति कुमारः । (प्रादुस्) प्रादुर्भावे । उद्भवे ।
 “महाभूतादिष्टौजा प्रादुरासीत्तमोनुद” ।
 इति मनुः ।
 अस इ र् य उ क्षेपे । (दिवा-पर-सकं-सेट् ।) इति
 कविकल्पद्रुमः ॥ य अस्यति । उ असित्वा अस्त्वा ।
 इर् आस्यत् आसीत् । अस्यमान महागदा
 इति मट्टौ ताच्छील्ये शतु शान । इति दुर्गा-
 दास ॥
 (“तस्मिन्नास्यदिधीकास्त्र रामो रामावबोधित”)
 इति रघुवशे । (अति) अतिक्रमे । परामवे ।
 “वज्रमिच्छैकमत्यस्यमेकेन च वज्रं जनान्” ।
 इति रामायणे । (वि + अति) उत्ताने ।
 “अत्यक्तपाणिना कार्यसुपसंयच्छण गुरोः” ।
 इति मनु । (अय) दूरनिक्षेपे ।
 चीरानपास्यज्वनकस्य कन्या
 नेय प्रतिज्ञा मम दत्तपूर्वा” ।
 इति रामायणे । (अमि) अभ्यासे ।
 “अभ्यस्यन्ति तटाघात निर्जितैरावता गजा” ।
 इति कुमारः । (नि) निक्षेपे । “नमदिधो न्यस्यति
 भारमुग्रम्” । इति मट्टौ । (उप + नि) प्रस्तावे ।
 “स तु तत्र विशेषदुर्लभ सदुपन्यस्यति ह्यत्यवर्त्म
 यः” । इति किराते । (स + उप + नि) प्रमा-
 णादिना दृढीकरणे ।
 “त्वया च मया समुपन्यस्तेष्वपि मन्त्रेष्ववज्ञान
 वाक्पाठस्य ह्यस्तम्” । इति हितोपदेशे । (प्रति
 + नि) स्थापने ।
 “तथैवायुधजालानि भ्राष्ट्रभ्या कवचानि च ।
 रथोपस्थं प्रतिन्यस्य सधर्म कठिनं च यत्” ॥
 इति रामायणे । (निर) दृढीकरणे । परामवे ।
 “यश्चासि सर्वेषुभूतां निरास्यत्” ।
 “तागर्दिददखादीष निरास्यत् तणाहृतान्” ॥
 इति च मट्टौ । (परि) विस्तृते । “पर्यस्यन्निह
 निधयः सहस्रस्रतां” । किराते । “तामोष्ठ-
 पर्यस्तरुच स्मितस्य” । इति कुमारः । पातने च ।
 “दासीघटमपां पूर्ण पर्यस्येत् प्रेतवत् सदा” ।
 इति मानवे । (सम्) संयोगे । एकत्र समेपे ।
 यथा,—
 “सर्वोऽप्यवयोऽज्ञा समस्यते ।”
 “अथयं समर्थेन सह समस्यते ।”
 इति च पाणिनिः ॥ इत्यादिः ।
 अस ण् अयार्थे । (भादि-उभ सकं-सेट् ।) अयार्थो
 दीप्तिप्रदगणतः । “वासदेव परित्यज्य योऽन्य-
 देवमुपासते” । उपगच्छतीत्यर्थः । लावण्य उत्पाद-

अस

इवास यत् इत्यादिसिद्धौ अनेकाद्यत्वात् सत्ता-
 र्थोऽयमपीति रमानाय । अनुप्रयोगादन्यत्रापि
 परोक्षायामस्तेर्भावं केचिन्नेच्छन्तीति धातुप्रदी-
 प । इति दुर्गादास ॥
 असंख्यः, चि, असंख्यनीय । सख्यारहित । अपरि-
 मित । न विद्यते सख्या यस्येति वज्रवीहि ।
 अगणनीय । यथा,—
 “असंख्य द्विपरार्द्धादि पुद्गलात्मात्यनन्तक” ।
 इति हेमचन्द्र ॥ अयि च ।
 “श्रतयोजनविस्तीर्णै श्रतस्त्रान्धसमन्वितै ।
 असंख्यशाखानिकरैरसंख्यफलसयुतै” ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४१ अध्याय ॥
 असंख्यातं, चि, सख्यारहितं । यथा । मदनपारिजाते ।
 “अङ्गुल्यग्रेण यज्जत यज्जत मेघलङ्घित ।
 असंख्यातश्च यज्जत तत्सर्वं निष्फल भवेत्” ॥
 इत्याङ्गिकाचारतत्त्व ॥
 असंस्कृत, चि, (न संस्कृत । नञ्समास ।) सख्यार-
 रहित । यथा । आपस्तम्ब ।
 “असंस्कृतं सुत श्रेष्ठो नापरो वेत्तपारग” ।
 इति शुद्धितत्त्व ॥ अन्यच्च ।
 “असंस्कृतप्रमीतस्य पिता न आद्रमाचरेत् ।
 यदि खेहाधरेऽद्राद्र सपिण्डीकरण विना” ॥
 इति ।
 “असंस्कृतौ न संस्कार्यौ पूर्वौ पौत्रप्रपौत्रकौ ।
 पितर तत्र संस्कार्यादिति धर्मो व्यवस्थित” ॥
 इति च आद्रतत्त्व ॥
 असंस्कृतवाक्य, स्त्री, (असंस्कृतं संस्कृतेतर वाक्यम्)
 संस्कृतेतरभाषा । तत्पर्याय । अपभ्रंश २ अप-
 शब्द ३ । इत्यमरटीका ॥
 असंस्थान, स्त्री, असंस्थिति संस्थानाभाव । न सं-
 स्थानमसंस्थानमिति नञ्समासनिष्पन्न ॥
 असह्यत, पु, (न सह्यते येन । न + सम् + हन्
 + करणे क्त ।) व्यूहविशेष । स तु सेनाना
 पृथग्वृत्ति । इति रायमुकुटादयः ॥ (दण्ड ।
 भोग । मण्डल ।) असमूहिते अहते च चि ॥
 असंहत, चि, असंलग्नः । सहतो लग्नः न सहतः
 असंहत इति नञ्समासनिष्पन्न ॥
 असह्यत, अ, (न सह्यत् । नञ्समास ।) पुन
 पुन । वार वार । इत्यमरः ॥
 (“अनेकस्यैकधा साम्यमसह्यदायनेकधा” ।
 इति साहित्यदर्पणे ।
 “अज्ञायेनासह्यचैतान् गुणैश्च परिचोदयेत्” ।
 इति मानवे ।)
 असङ्ख्यित, चि, (न सङ्ख्यित । नञ्समास ।)
 सङ्ख्याविषय । यथा । विष्णुपुराणे ।
 “कर्मण्यमङ्गल्यितवत्फलानि
 सन्यस्य विष्णो परमात्मरूपे ।
 अवाप्य तां कर्ममहीमगन्ते
 नग्नान् लय ते तमणा प्रयान्ति” ॥
 इति मणमासतत्त्व ॥
 असङ्गुल, पु, (न सङ्गुल ।) विस्तृत पत्र्या । इति
 हेमचन्द्रः ॥

अस

असङ्ग, चि, सङ्ख्यारहित । अगणनीय । स तु
 द्विपरार्द्धादि । इति हेमचन्द्र ॥
 असङ्गत, चि, (न सङ्गत । नञ्त्पुरुष ।)
 सङ्गतिरहित । मासङ्गतं प्रयुज्जीतेति प्रसिद्धिः ॥
 यथा । वस्तुतस्तु जिज्ञासुमेकपुरुष प्रति सङ्गत-
 मपि अतादृशमन्यं प्रति असङ्गतमिति यं प्रति
 पादयितुमानन्तर्यामिधानं तादृशमिधानप्रयो-
 जकतत्पुरुषोयजिज्ञासाजनकज्ञानविषयोऽर्थः तं
 प्रति सङ्गतिरिति पुरुषविशेषनियन्त्रित सङ्गति-
 त्व वाच्य । इत्यनुमितिग्रन्थयोगदाधरी ॥ अयुक्त ।
 यथा देवीपुराणं ।
 “वसुधैव जन्मतिथिर्यदि स्यात्
 पूज्या तदा जन्ममसंयुता च ।
 असङ्गता मेन दिनद्वयेऽपि
 पूज्या परा या भवतीह यत्नात्” ॥
 इति तिथ्यादितत्त्व ॥ (असभ्य । अशिक्षित ।
 यथा हितोपदेशे ।
 “आसन्नमेव नृपतिर्भजते मनुष्य
 विद्याविहीनमकुलीनमसङ्गतं वा” ॥)
 असती, स्त्री, (न सती स्त्री । नञ्समास ।)
 अस्या । यमिचारिणी तत्पर्याय । ऐंस्त्री २
 धर्मिणी ३ वन्धकी ४ कुलटा ५ इत्यरी ६ खैरिणी
 ७ पाशुला ८ । इत्यमरः ॥ छटा ९ दुष्टा १०
 धर्मिता ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ लङ्गा १२
 निशाचरी १३ त्रयारुद्धा १४ । इति जटाधरः ॥
 (“आवाल्यादसती सती सुरपुरीं कुन्ती समा-
 रोहयत्” । इति धर्मविवेके ।)
 असतीसुत, पु, स्त्री, (असत्या सुत ।) यमि-
 चारिणीपुत्र । तत्पर्यायः । बान्धकिनेयः २ वन्धुल
 ३ कौलटेर ४ कौलटेय ५ । इत्यमरः ॥
 “वन्धुल कौलटेरश्च कौलटेयोऽसतीसुत ।
 तथा बान्धकिनेयस्तु स्यात् कौलकेय इत्यपि ॥
 अथ सत्यान्तु भिक्षुका पुत्रो भवति य पुन ।
 तत्र कौलटिनेयः स्यात्कौलटेयोऽपि स स्मृतः” ॥
 इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च । असतीसुतः कौ-
 लटेरश्च वन्धुल ।
 “अपि बान्धकिनेय स्यात्कौलटेयोऽतिभिक्षुकी ।
 कुलटापि सती सा चेत् कौलटेयस्तदात्मजः ॥
 अपि कौलटिनेयः स्यात्” । इति जटाधरः ॥
 असतीसुतः, पु, (असत्या सुतः ।) कुलटापुत्र ।
 इति जटाधरः ॥
 असत्, चि, (असत् + शब्द ततो नञ्समासः ।)
 अविद्यमानं । असाधु । मूर्ख । ब्रह्मनिवस्तु ।
 इति वेदान्तः ॥ अडवर्गः । यथा,—
 “यस किञ्चित् क्वचिदस्तु सदसदाखिलात्मिके ।
 तस्य सर्वस्य या शक्ति सा त्वं किं क्षयसे तदा” ॥
 इति देवीमाहात्म्ये १ अध्यायः ॥ सत् चेत्तदवग ।
 असत् अडवर्गः ।
 “तस्य सर्वस्य या शक्ति सा यदा त्वं तदा क्व”
 क्षयत्यर्थः । इति तट्टीकाया नागोजीमट्टः १० ।
 निष्पन्न । यथा,—
 “अश्रद्धया ऊत दत्तं तपस्तप्तं हतश्च यत् ।

अस

अस

असा

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्रेत्य नो इह" ॥

इति श्रीमद्गीतायां १७ अध्याये २८ श्लोक ॥
निन्दित । यथा,—

“असत्कुलप्रसूता या कान्त विज्ञातुमक्षमा” ।

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्ड ॥ अनित्य । यथा ।

“अज्ञानन्तु सदसद्भ्यामनिर्वचनीय” । इत्यादि
वेदान्तसार ॥

असत्पथः, ए, (न सन् पन्था ।) मन्दपथ । तत्प-
थ्यायः । कुपथ २ कापथ ३ यध्व ४ दुरध्व ५
अपथ ६ कदध्व ७ विपथ ८ कुक्षितवर्त्म ९ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

असदध्येता, (अ) चि, (असत् निषिद्धशास्त्रमधीते
इति । असत् + अधि + इङ् + टच् ।) असदध्य-
यनशाली । तत्पर्याय । अजय २ । इति हेम-
चन्द्र ॥

असदृश, चि, (न सदृश । नञतत्पुरुष ।) अ-
तुल्य । अनुपमेयः । यद्यसदृशी स्तुतिरिति पुष्प-
दन्त ॥ यथा । ब्रह्मवैवर्ते ।

“वित्तशास्त्रमकुर्वाण सम्यक्फलमवाप्नुयात् ।
कुर्वाणो वित्तशास्त्रान्तु लभते ऽसदृश फलम्” ॥
इति तिथ्यादितत्त्व ॥

असद्गृह, ए, (असति अप्राप्ये वस्तुनि ग्रह आग्रह ।)
अखट्टि । इति त्रिकाण्डशेष ॥ वाणकादीनां खो-
ट्ट आवदार इत्यादिभाषा ।

असन, स्त्री, (अस्यते इति । अस + ल्यट् ।) क्षेपण ।
इति मेदिनी ॥ (“टणनिरसने विनियोग ” ।
इति भवदेव ।)

असनः, ए, उच्चविशेष । पियाशाण इति ख्यात ।
तत्पर्यायः । महासर्ज २ सौरि ३ बन्धूकपुष्पाः
४ प्रियकाः ५ वीजवृक्ष ६ नोलक प्रियसासक ८ ।
(“प्रियविमानितमानवतीरुषा
निरसनैरसनैरुत्थार्थता” ।

इति शिशुपाले ।) अस्य गुणाः । कटुत्व । उष्णत्व ।
तिक्तत्व । वातार्तिदोषगणदोषरक्तमण्डणनाशित्व ।
सारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ उच्चभेद ।
आसन इति ख्यातः । तत्पर्याय । अजकण २
वनेसर्ज ३ महासर्ज ४ । इति रत्नभाषा ॥
अस्य गुणा । कफपित्तनाशित्व । इति राज-
वल्लभ ।

(“वीजक पीतसारश्च पीतप्राणक इत्यपि ।
बन्धूकपुष्प प्रियक सर्जकश्चासन स्मृतः ॥
वीजकः कुष्ठवीसर्पश्चित्रमेहगुदक्रिमीन् ।
हृत्तिष्ठेन्प्राणपित्तञ्च त्वय केश्यो गसायन” ॥
इति भावप्रकाशेऽस्य पथ्यायगुणौ कथितौ ।)

असनपर्याय, स्त्री, (असनस्य पर्यायमिव पर्यायमस्या ।)
उच्चविशेष । तत्पर्याय । वातक २ शीतलः ३
शीतलवात ४ अपराजिता ५ शयनपर्याय ६ ।
इत्यमरः ॥ शीत ७ शीतक ८ सनपर्याय ९ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ माराटी इति भरतः ॥
ओसान इति सारसुन्दरी ॥

असन्, [व] ए, इन्द्र । इति त्रिकाण्डशेष ॥
असन्तुष्ट, चि, (न सन्तुष्ट । नञसमासः ।)

सम्यक् सुखिरहित । सन्तोषशून्य । यथा,—
“असन्तुष्टा दिवा नष्टा सन्तुष्टा इव पार्थिवा” ।
इति चाणक्य ॥

असन्नद्ध, चि, (न सम्यक् नद्ध स्वकार्यक्षम ।)
समुद्धूत । पण्डिताभिमानी । दर्पित । इति
जटाधर ॥ अक्षतसन्नाह ॥

असन्मान, स्त्री, मानहानि । अमर्यादा । अनादर ।
असाधुमान । असच्च तत् मानश्चेति कर्मधारय-
समासनिष्पन्न ॥

असभ्य, चि, असभासत् । सभानुपयुक्तः । असा-
माजिकः ॥ न सभ्य असभ्य इति नञ्समास-
निष्पन्न । खल । यथा,—

“अयन्वसभ्यस्तव जन्म नो गच्छे
श्रुत्वायजास्ते न्यवधीत सुरेश्वर ।
स तेऽवतार पुरुषैः समर्पित
श्रुत्वाधुनैवाभिसरत्युदायुधः” ॥

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३ अध्याये २०
श्लोक ॥ असभ्य खल । समर्पित कथित । इति
श्रीधरस्वामी ॥

असम, ए, (नास्ति समो यस्य ।) वृद्ध । इति
शब्दरत्नावली ॥

असमः, चि, विषम । अतुल्य । यथा । “इत्येषा
सहकाग्निस्तिरसमा माया दुग्धोतिवो मूल-
त्वात् प्रकृति प्रबोधमयतोऽविद्येति यस्योदिता” ।
इति कुसुमाञ्जली १ स्तवक ॥

असमञ्जस, स्त्री, (न समञ्जस युक्तियुक्तम् ।) असङ्गत ।

अनुपयुक्तः । तत्पर्याय । दुर्जात २ दुःससञ्ज ३ ।
इति त्रिकाण्डशेष ॥ (“अतिप्रणयादेतन्मयोक्त-
मसमञ्जसम्” । इति कथासरित्सागरे । (ए)
सगरराजज्येष्ठपुत्र । यथा हरिवंशे ।
“केतिन्यसूत सगरादसमञ्जसमात्मजम्” ।)

असमय, ए, (अपहृत्य समय । नञ्समासः ।)
अकाशः । दुःसमय । यथा,—

“एतान् जनान् सेवेत व्याधिसङ्घञ्च दुर्जय ।
सर्वे बोध्यमसमये काले सर्वे ग्रसिष्यति” ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्याये ॥

असमर्थ, चि, (न ससर्थः । नञ्समासः ।) अशक्त ।
दुर्बल । यथा । ब्रह्मवैवर्ते ।

“उपवासासमर्थश्चेदेक विप्रन्तु भोजयेत् ।
तावद्जनानि वा दद्याद् यदमुक्तदिगुण भवेत्” ।
इति तिथ्यादितत्त्व ॥

असमवायिकारण, स्त्री, (न समवायि कारणेण
कारणेन वा सह एकस्मिन्मर्थे समवेत कारणम् ।)
समवायिकारणासन्नकारण । समवायिकारणे
प्रत्यासन्नजनक । यथा । घट प्रति कपासहय-
सयोग । एतत्कारण गुण कर्म च । समवायि-
कारणे प्रत्यासन्न हृदया ये कारण हय । इति
न्यायभाषा ॥ (एतत् कारणान्तु सर्वत्र त्रये गुण
गुणे गुण कर्म च । तदुक्त भाषापरिच्छदे ।
“गुणकर्ममाधत्ति ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतु-
त्वम्” ।)

असमान, चि, (नास्ति समानो यस्य ।) अतुल्य ।

विजातीय । सजातीयभिन्न । यथा शङ्ख ।
“समानांशौ च प्रथमे प्रथमेन समापयेत् ।
असमान द्वितीयेन धर्म्मराजवचो यथा” ॥
इति शुद्धितत्त्व ॥

असमाप्त, चि, (न समाप्त । नञ्तत्पुरुषः ।) समा-
प्तिरहित । असम्पूर्ण । अनिष्पन्न । यथा । स्मृति ।
“असमाप्ते व्रते पूर्वैर्नैव कुर्याद्व्रतान्तर” ।
इति सिध्दादितत्त्व ॥

असमीक्ष्यकारी, [न] चि, (समीक्ष्य विचिन्त्य न
करोतीति । असमीक्ष्य + छ + णिनि ।) अवि-
वेचनापूर्वककर्मकर्त्ता । तत्पर्याय । आछ २ ।
इत्यमरः ॥ (“उचितमेवेतत् ममासमीक्ष्य
कारिणः” । इति हितोपदेशे ।)

असम्बद्ध, चि, (न सम्बद्ध परस्परान्वययुक्तः । नञ्-
समासः ।) अनर्थकावय । तत्पर्याय । अजड २ ।
इति जटाधर ॥

(“असम्बद्धस्तत्रैव व्यवहारो न सिध्यति” ।
इति मनु । विप्रदम्बल । अनियमः । यथा भारते ।
“असम्बद्धा महाराज । तान् निगृह्णन्ति ते गणा”
इति ।)

असम्मतः, चि, (न सम्मतः । नञ्समासः ।) अन-
भिमतः । तत्पर्याय । प्रणाय्या २ । इति हेमचन्द्र ॥
(“असम्मत कस्तव मुक्तिमार्ग
एनर्भवक्षोभयात् प्रपन्न” ।

इति कुमारः ।)
असम्मान, स्त्री, अमर्यादा । अपमान । सम्यक्ज्ञाना-
भावः । न सम्मानं असम्मानमिति नञ्समास
निष्पन्न ॥

असरः, ए, (अस + अर) उच्चविशेषः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ कुकुरसौका इति ख्यातः ।

असहन, ए, स्त्री, (न सहन । नञ्समासः ।) शत्रुः ।
इति हेमचन्द्र ॥ (अधीर । असहिष्णु । यथा,—
“कस्मात् प्राप्य तिरस्क्रियामसहनोऽप्यस्यादिति
प्रस्तुते” । इति महावीरचरिते ।

“प्रिया मुच्यत्यय स्फुटमसहना जीवितमसौ” ।
इति रत्नावल्या । क्षमाराहित्यम् । यथा, साहित्य
दर्पणे ।

“अधिक्षोपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।
प्राणाययेष्यसहन तत्तेजः समुदाहृतम्” ॥
इति ।)

असह्यः, चि, (न सह्यः । नञ्तत्पुरुषः ।) असह-
नीयः । असोढ्यः । सहनायोग्यः । यथा,—
“वर रामशरा सह्या न च वैभीषण वध” ।
असह्य ज्ञातिदुर्वाक्य मेघान्तरित इववत्” ॥
इति महाभारतक ॥ ज्ञातिदुर्वाक्यमित्यत्र दुर्बोधो
ज्ञातेरिति घ पाठः ॥

असाधारण, चि, (न साधारण सामान्यधर्मयुक्तम् ।
नञ्समासः ।) साधारणभिन्न । असामान्य ।
विशेष । न्यायमते साध्यथापकीभूताभावप्रति-
योगिहेतु । यथा वक्रिमान् जलत्वादित्यादिः ।
यथा । “यत्तु प्रयागे यज्ञज्ञाने क्रोडीकृते
माघसप्तमीस्नानादावसाधारणसङ्ख्येन पुनस्तथैव

प्रातःस्नानाचरण" इति तिथ्यादितत्त्व ॥ किञ्च
"असाधारणशरीरथापारार्जित अविद्वद्भ्यो दातु-
मनिच्छन्न दद्यात्" ॥ इति दायभाग ॥ अतुल्य ।
इति शूद्रवर्ग साधारणशब्दार्थदर्शनात् ॥

असाध्य, त्रि, (न साध्य साध्यितुमशक्यम्) असा-
धनीय । साधनायोग्य । अशक्य । असाधितव्य ।
यथा,—

"सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरा वणि ।
जायन्तेऽर्शासि मरुद्ग तान्यसाध्यानि निर्दिशेत्" ॥
इति भावप्रकाश ॥ अपि च ।

"य इदं प्रपठेन्नित्य दुर्गानामश्रुतात्मक ।
नासाध्य विद्यते तस्य त्रिषु लोकेषु पार्वति" ॥
इति विश्वसारतन्त्रे दुर्गाशतनामात्मक स्तोत्र ॥
("साध्या याप्यत्वसायान्ति याप्यास्त्रासाध्यता तथा ।
पुनन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम्" ।
"अमर्मापहिते देशे शिरासन्धस्थिवर्जिते ।
विकारो योऽनुपपद्यते तदसाध्यस्य लक्षण" ॥
इति सुश्रुत ॥)

असाध्वी, स्त्री, (न साध्वी । नञ्समास ।) अपति-
व्रता । यथा ज्योतिस्तत्त्वम्,—

"कन्यातुलाभन्मिथुने च साध्वी
श्रेष्ठेवसाध्वी धनवर्जिता च ।

निन्देऽपि लभे द्विपदाश् इष्ट

कन्यादिश्रेष्ठेऽपि नान्यभाग" ॥ इति ।

असान्द्र, त्रि, (न सान्द्र निविड । नञ्तत्पुरुष ।)
अनिविडं । विरल । इति जटाधरः ॥

असाम्प्रत, व्य, (न साम्प्रतम् युक्तम् । नञ्तत्पुरुष ।)
अयुक्त । अनुचित । तथा च कालिदास ।

"विषयलोऽपि सर्वज्ञ स्वयं हेतुमसाम्प्रतम्" ।

इति । कुमारे २ । ५५ ॥

("सम्प्रत्यसाम्प्रत वक्तुमुक्ते सुखलपाणिना" ।

इति माघे । "अविधाय विवाहसत्क्रियामन-
योर्गन्ध इत्यसाम्प्रतम्" ॥ इति रघौ ८ । ६० ।)

असार, पु, (नास्ति सारो यस्य ।) एरण्डवृक्ष । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

असार, त्रि, (नास्ति सारो यस्य ।) साररहितवस्तु ।
स्थिराशय । तत्पर्याय । ऋगु २ । इत्य-

मर ॥ नि सार ३ निष्कल ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ वार्त्ते ५ । इति जटाधरः ॥

(यथा—मनुसंहिताया ८ । २०३ ।

"नान्यदन्त्येन संख्यरूप विक्रयमर्हति ।

न चासारं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्" ।
"असारे खलु संसारे जीणि साराणि भावयेत्" ।

इति हितोपदेशे ॥

"निदर्शनमसाराणां लघुर्बहुलं नर ।"

इति माघे ॥

"बहूनामप्यसाराणां समवायो बलावह ।"

इति पञ्चतन्त्रे ॥

"धिगिमां देहभृतमसारताम्" ॥ इति रघुवशे ॥

"अतो विपरीतास्वसारा" ॥ इति चरक ॥

असार, स्त्री, (नास्ति सारो यस्य ।) अगुरु । इति रा-
जनिर्घण्ट ॥ (अगुरुशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

असाक्षात्, व्य, (न साक्षात् । नञ्तत्पुरुष ।)
अप्रत्यक्ष । अदर्शन । अगोचर ॥ अतुल्य । इति
साक्षात् शब्दार्थदर्शनात् ॥

असि, स्त्री, (अस्यते अवगाहनेन पापानि दूरी-
करोति या । असि + इन् ।) नदीविशेष । सा
च काशीदक्षिणदिक्स्थिता । यथा ।

"तस्मात् विश्वेश्वराज्ञैव काशीवासेऽत्र कारण ।

असिश्च वरणा यत्र क्षेत्रगच्छाकृतौ कृते ॥

वाराणसीति विख्याता तदारभ्य महामुने ।

अश्वेक्ष वरणायाश्च सङ्गम प्राप्य काशिका ॥

वाराणसीच्च करुणामयदिव्यमूर्ते-

रत्नयुज्य यत्र तु तनुं तनुभृत् सुखेन ।

विश्वेश्वरदृष्टसि यत् सद्गता प्रविश्य

रूपेण ता वितनुता पदवो दधाति ॥

जातो भृतो वज्रसु तीर्थवरेषु ये त्व

जन्तोर्न जातु भवशान्तिरभून्मिम्य ।

वाराणसीति गदतीह भृतोऽभूतत्वं

प्राप्याधुना मम वलात् स्मरशासन स्यात्" ॥

इति काशीखण्डे २० अध्याय ॥

असिः, पु, (असतीति । अस दीप्तौ इति ।) अस्त्र-
भेद । खड्ग तरवाल इत्यादि भाषा । तत्प-

र्याय । खड्ग २ निस्त्रिश ३ चन्द्रहास ४

रिष्टिः ५ कौक्षेयक ६ मण्डलाय ७ करपाज

८ कृपाज ९ इत्यमरः ॥ प्रवालक १० भद्रात्मज

११ रिष्ट १२ ऋष्टि १३ धाराविष १४ कौक्षेय

१५ तरवारि १६ तरवाज १७ कृपाजक १८

करवाल १९ कृपाजी २० शस्त्र २१ । इति

शब्दरत्नावली ॥ विषसन २२ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

("पर्यशालामथ क्षिप्रं विह्वलसि प्रविश्य स ।

वैरूप्यपौनरुक्तेन भीषणा तामयोजयत्" ॥

इति रघुवशे १२ । ४० ॥

"स्युन्दनाश्चै समे यथेदनुपे नौद्विपैस्तथा ।

वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचमैयुधैः स्थले" ॥

इति मनौ ७ । १६२ ॥ तस्य स्तुतिर्यथा ।

"असिर्विषसन खड्गस्त्रीक्ष्णधारो दुरासदः ।

श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपालो नमोऽस्तु ते ॥

इत्यष्टौ तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा ।

नक्षत्र कृत्तिका ते तु गुरुर्देवो महेश्वरः ॥

हिरण्यश्च शरीरन्ते धाता देवो जनार्दन ।

पिता पितामहो देवस्त मा पातय सर्वदा ॥

नीलजीमूतसङ्गाशस्त्रीक्ष्णदष्ट कृशोदर ।

भावशुद्धोऽमर्षणश्च अतितेजास्तथैव च ॥

इय येन घृता क्षौणी हृतश्च महिषासुर ।

क्षीक्ष्णधाराय शुद्धाय तस्मै खड्गाय ते नमः" ॥

इति वृहद्भक्तिकेश्वरपुराणीयदुर्गास्तवपद्धतिघट-

वाराहीतन्त्र ॥

असिका, स्त्री, (असति दीप्यते यत् । अस् +
इकन् ।) अधरचिबुकयोर्मध्यभाग । इति

हेमचन्द्र ॥

असिकिका, स्त्री, असिनी । दासी । इति जटाधरः ॥

("गतेगणक्षूर्णमसिकिकाना" ॥ इति पाणिनि ।

असिनी, स्त्री, (न सिता शुक्लकेशा । कुन्दसि क-
मेक इति तस्य क्त्वा नान्तत्तात् डीप् च ।) अष्ट-
द्वान्तपुरचारिणी प्रेक्षा ॥ इत्यमरः ॥ नदी वि-
शेष । इति मेदिनी ॥ (दक्षपत्नी वीरगसता ।
यथा हरिवशे । "असिनीमावहत्पत्नी वीरगस्य
प्रजापते । सुतां सुतपसा युक्ताम्" इति ॥)

असिगण्ड, पु, (अस्यते क्षिप्यते इति असि क्षिप्त
इत्यर्थः । असि गण्डो यस्मिन् ।) क्षुद्रोपधान ।

इति जटाधरः ॥ कौटवालिश्च इति भाषा ॥

असित, पु, (न सित शुक्ल । नञ्समासः ।) कृष्ण-
वर्ण । तद्विशिष्टे चि । (यथा पुष्पदन्ते ॥

"असितगिरिनिभ स्यात् कञ्जल सिन्धुपात्रम्" ।

"चकाशे विनिविष्टेन स सन्धेव निष्ठाऽसिता" ।

इति रामायणे ॥) इत्यमरः ॥ अनियह । कृष्ण-

पक्ष । इति हलायुधः ॥ (खनामख्यात सूर्य-

वशोद्भवो भगवत्पुत्रो राजा । यथा, रामायणे—

"भरतात् तु महातेजा असितो समजायत" ।

खनामख्यात कश्चित् व्यासशिष्यो मुनि । यथा

छन्विशे ।

"असितस्यैकपर्यां तु देवस्य महात्मनः" ।

पर्वतभेद । यथा भारते,—

"तत्र पुण्यहृद ख्यातो मैनाकश्चैव पर्वत ।

वज्रमूलफलपेतस्त्वसितो नाम पर्वतः" ॥)

असिता, स्त्री, (न सिता । असित पतितयो प्रति-
घेधात् वर्णादनुदात्तादिति डीष् तकारस्य क्त्वा-

रादेश्च न ।) नीलोत्पल । इति राजनिर्घण्टः ॥

या अष्टद्वी भगवदेवीभि प्रेक्ष्यते अन्तःपुरे च पुनः
पुनः स्वरति सा । इत्यमरटीकाया भरतः ॥ या

अष्टद्वी युवती कृष्णकेशा प्रेक्षा दासी अन्तःपुरे

चरति सा इति सारसन्दरी ॥ (खनामख्याता

खर्वेक्षा । यथा हरिवशे ।

"असिता च सुवाङ्मयः सुवृत्ता सुमुखी तथा" ॥)

असिताभ्रशेखर, पु, (असित कृष्णवर्णः अम्बो मेघ-
इव शेखरो यस्य ।) वृद्धविशेष । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

असितार्चि [स्] पु, (असिता कृष्णा अर्चि शिखा
यस्य ।) अग्नि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

असितालु, पु, (असित आलु ।) नीलालु । इति
राजनिर्घण्टः ॥

असितोत्पल, स्त्री, (असितसुत्पलम् ।) नीलोत्पल ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा चरकः ।

"उत्पलानि कषायाणि पित्तरक्तहराणि च" ॥)

असिदंष्ट्र, पु, (असिरिव तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य ।) जल-
जन्तुविशेष । मकर इति ख्यातः । इति शब्द-

रत्नावली ॥

असिदंष्ट्रक, पु, (असिदंष्ट्र + स्वार्थे कन् ।) असि-
दंष्ट्र । मकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

असिद्ध, त्रि, (न सिद्धम् । नञ्समासः ।) अपक्वः ।
असिद्धः । इति रत्नमाणाः ॥ सिद्धिरहितः ॥

("स्वयमसिद्ध कथं परानु साधयेत्" इति न्यायः ।

न्यायमते, आश्रयाधिष्ठितत्वादिभिर्दोषैर्दुष्टो हेतुः ।

यथा, भाषापरिच्छेदे ।

असि

“अनेकान्तो विरुद्धस्याप्यसिद्धः प्रतिपत्तिः ।
 कालात्ययोपदिष्टश्च हेत्वाभासस्तु पञ्चधा” ॥
 असिद्धिः, स्त्री, (न सिद्धिः । नञ्समासः ।) अवि-
 प्यत्तिः । न्यायमते सा त्रिविधा । पक्षासिद्धिः १ ।
 यथा काश्चनमयपर्वतो वज्रिमान् इत्यादि १ ।
 स्वरूपासिद्धिः २ यथा, पर्वतः काश्चनमय-
 वज्रिमान् इत्यादि २ । व्याप्यत्वासिद्धिः ३ यथा,
 पर्वतो वज्रिमान् ज्वलत्वादित्यादि ३ । (यथा
 भाषापरिच्छेदे ।
 “आभयासिद्धिराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिरप्ययः ।
 व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतः त्रिधा ॥
 पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्मनिसयो गिरि ।
 ऋदो इत्य धूमवत्वाद्वासिद्धिरथापरा ॥
 व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत्” १)
 असिधाव, पु, (असि धावति निर्मलं करोतीति ।
 असि + धाव + अण् ।) शस्त्रमार्जकः । इति
 जटाधरः ॥ शिकलकर इति भाषा ।
 असिधावक, पु, (असिधाव + सार्धे कन् ।) असि-
 धारकर्त्ता । शस्त्रमार्जकः । इत्यमरः ॥
 असिधेनु, स्त्री, (असिधेनुरिव यस्या । असेधेनु-
 सादृश्येन कुरिकाया स्रद्धत्यसादृश्यम् ।) कुरि-
 का । इति हलायुधः ॥ कुरी इति भाषा ।
 असिधेनुका, स्त्री (असिधेनुका इव यस्या ।)
 कुरिका । इत्यमरः ॥
 असिपत्र, पु, (इक्षुपक्षे, असिरिव तीक्ष्णं पत्रं
 यस्य ।) इक्षुः । खड्गकोषः । नरकविशेषः ।
 इति मेदिनी ॥ गुण्डनाम लङ्गा । इति राजनि-
 र्घण्टः ॥
 असिपत्रक, पुं, (असिपत्र + कन् ।) इक्षुः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 असिपत्रवन, स्त्री, (असिरिव तीक्ष्णं पत्रं यस्य
 तावृक्ष वनः ।) नरकविशेषः । “पञ्चैर्यत्र विदा-
 र्यते” । इति मनु ॥ (“यस्मिन् हवे निजपथादना-
 पद्यपगतं पाषण्ड्योपगतस्तमसिपत्रवनं प्रवेष्ट्य
 कषया प्रहरन्ति तत्रासावितस्ततो धावमानः
 उभयतोधारैः स्तानवनासिपत्रैश्चिद्यमानसर्वाङ्गो
 हा हतोऽस्मीति परमया वेदनया मूर्च्छितं पदे
 पदे निपतति स्वधर्महा पाषण्ड्यानुगमनफलः
 मुक्ते” । इति श्रीभागवते ॥
 “असिपत्रवनं नाम नरकं प्रदृशु चापरम् ।
 योजनानां सङ्ख्यं वै क्षणदप्रान्तुतावनि ॥
 तत्रा सूर्यकरैश्चण्डैः कल्पकालाभिदारणैः ।
 प्रपतन्ति सदा तत्र प्राणिनां नरकौकसः ॥
 तन्मध्ये च वनं शीतं क्षिप्रपत्रं विमात्यते ।
 यत्राणि यत्र खड्गानि यत्रानि दिजसत्तम” ॥
 इति मार्कण्डेयपुराणे ।)
 असिपुष्कः, पुं, (असिरिव पुष्को यस्य ।) शिशु-
 मारः । इति हारावली ॥
 असिपुत्रिका, स्त्री, (असे पुत्रीव ।) कुरिका ।
 इति हलायुधः ॥
 असिपुत्री, स्त्री, (असे पुत्रीव ।) इत्यमरः ॥ कुरिका ।
 कुरी इति भाषा ।

असु

असिमेद, पुं, (असिरिव मेदो निर्वासो यस्य ।)
 विट्खदिरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (इरिमेद
 शब्देऽस्य गुणा ज्ञेया ॥)
 असिचेति, पु, (असिर्चेति प्रधानास्तु यस्य ।)
 खड्गधारी योद्धा । तत्पर्यायः । नैस्त्रिशिकः २ ।
 इत्यमरः ॥
 असु, स्त्री, (अस्यतेऽनेन । अस् + उ ।) चित्तः ।
 उपतापः । इत्युणादिकोषः ॥
 असु, पुं, (अस्यन्ते इति । अस् + उ ।) प्राणः
 पञ्चप्राणेषु मज्जवचनान्तः । असुव । इत्यमरः ॥
 (“तेजस्विनः सुखमसुनपि सत्यजन्ति” ।
 इति भौतिशतके । ६६ श्लोकः ।)
 असुख, स्त्री, (न सुखम् । नञ्समासः ।) दुःखः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा अनुसंहितायां १२ । १६ ।
 “तौ धर्मं पश्यतस्तस्य पापं घातन्ति तौ सह ।
 याभ्यां प्राप्नोति सपत्नं प्रेत्येष्टं च सुखमसुखम्” ॥
 तत्रैव ४ । ७० ।
 “न कर्मे निष्फलं कुर्यान्नायत्यामसुखोदयम्”)
 असुधारण, स्त्री, (असूना धारणः ।) जीवनः । इत्य-
 मरः ॥
 असुभृत्, त्रि, (असून् विभर्तेति । असु + भृ +
 क्तिप् ।) प्राणी । जीवः । यथा । “वृत्तय इव
 श्वसन्त्यसुभृतो यदि तेऽनुविधा मद्दहमादयो
 ऽण्डमसृजन् यदनुपहतः” । इति श्रीभागवते
 दशमस्कन्धे ८७ अध्याये १४ श्लोकः ॥
 असुर, पु, स्त्री, (अस्यति देवान् क्षिपति इति ।
 अस + उरन् ।) यदा न सुर विरोधे नञतत्-
 पुरुषः । यदा नास्ति सुरा यस्य स । सूर्यपक्षे
 असति दीप्यते इति उरन् ।) सुर विरोधी ।
 स तु कश्यपात् दितिगर्भजातः । तत्पर्यायः ।
 दैत्य २ दैत्येय ३ दनुज ४ इन्द्रारि ५ दानवः ६
 शुक्रशिष्य ७ दितिसुत ८ पूर्वदेव ९ सुरद्विष्ट
 १० देवरिपु ११ देवारि १२ इत्यमरः ॥
 (“सुरा प्रतियहादेवाः सुरा इत्यभिविश्रुता ।
 अप्रतियहणास्तस्य दैतयाश्चासुराः स्मृता” ॥
 इति रामायणे ।) सूर्यः । इति मेदिनी । राज्ञः
 इति व्योमिशः ॥
 असुररिपु, पु, (असुराणां रिपुः ।) विष्णुः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 असुरसा, स्त्री, (न विद्यते स शोभनो रसो यस्याः ।)
 वर्वरी । इति रत्नमाला । वावु इ तुलसी इति
 भाषा । (वर्वरीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञातव्यः ॥)
 असुरा, स्त्री, रात्रिः । रासि । इति मेदिनी ॥
 असुराङ्ग, स्त्री, (असुरस्याङ्गा आङ्गा यस्य ।) कांस्यः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 असुरी, स्त्री, (अस् + उरन् + ङीष् ।) राजिका ।
 इत्यमरटीकायां भरतादयः । राई सर्वा इति
 भाषा ॥ असुरपत्नी । [र । इत्यमरः ।
 असुरर्क्ष, स्त्री, (न + र्क्ष + ल्युट् ।) अवस्था । अना-
 असुस्य, त्रि, (न सुखाः । नञ्समासः ।) सुख-
 स्थितिरहितः । नेमी ॥

अस्त

असुलङ्ग, स्त्री, (न + र्क्ष + ल्युट्) अवस्था । अना-
 दर । इत्यमरः ॥
 असूया, स्त्री, (असू अ असूयायाम् । असू + यक् +
 अ ।) गुणेषु दोषाविवक्षणा । परगुणो दोषारोपण
 इत्यमरः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे ।
 “असूयान्यगुणार्जुनामौद्धत्यादसहित्यता ।
 दोषोद्धोयभूविभेदावचाप्रोद्योक्त्यादिभूतः” ॥
 इत्यत्र “हर्षासूया विधादा” । इत्यादिना यमि
 चारिभावमध्येऽपि परिगणिता ॥)
 असूर्यम्पश्या, स्त्री, (सूर्यमपि न पश्यति या । न +
 सूर्य + पृष्ठ + खश् । सत्यपि सूर्यदर्शने प्रयोगो
 भवति । यदा तु सूर्यदर्शनाभावमात्रम् सूर्य-
 तरस्य चन्द्रादेर्दर्शनं वा विवर्तितं तदा खश् न
 भवति ।) राजपत्न्यादिः । इति कलापमाणिनी ॥
 (“असूर्यम्पश्यरूपा त्व किममीररार्यसे” ।
 इति भट्टिः ॥)
 असूर्त्तगम्, { स्त्री, (सूर्त्त आदरे तस्मात् ल्युट् ततो
 असूर्त्तय, { नञ्समासः ।) अनार । इत्यमरः ।
 असृक्, [ज] स्त्री (न + र्क्ष + क्तिप् ।) रक्तम् ।
 इत्यमरः ॥ (“पानमप्यसृज क्षिप्रं स्वपीडयै
 जलौकसाम्” । इति दृष्टान्तशतकम् ।) कुङ्कुमः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ विष्कुम्भादि सप्तविंशति
 योगान्तर्गतबोडश्रयोगः ॥ तत्र जातमणः ।
 “धनी कुङ्कुमं कुमतिर्दूरतामा
 विदेशगामी रुधिरप्रकोपः ।
 महाप्रलोभी पुरुषो वलीया-
 नरक् प्रसूतौ किञ्च यस्य जन्तोः” ।
 इति कोष्ठीप्रदीपः । रक्तार्थे यथा, वैद्यकः ॥
 “रसासृक्मासनेदोऽस्थि मज्जसृकाणि घातवः” ।
 “तस्य पित्तमसृक्पास दग्ध्वा रोगाय कल्पते” ।
 “वातासृक् पूर्वैकलक्षणः” इति माधवकरः ॥
 “विदाहान्नं विरुद्धं तत्तथासृक् प्रदूषणः ।
 भजतां विधिहीनश्च स्वप्नजागरमैथुनः ।
 प्रायेण सकुमाराणामघस्मणशीलिना ।
 अविधावादसृक्षेष्टं दृष्टमसृजं दूषिते ॥
 वातकौ शीतकौवायुर्द्वन्द्वः क्रुद्धो विमार्गकः ।
 तादृशनासृजा रजः प्राक् तदेव प्रदूषयेत्” ॥
 इति वामनः ॥
 “असृजः स्नेहणश्चापि यः प्रसादः परो मतः” ।
 “तद्वर्धादादशात्काले वर्त्तमानमसृक् पुनः ।
 जरापक्षशरीराणां यातिपश्चाशतं क्षयः ।
 मदमूर्च्छां अमार्त्तानां वातविष्णुमसृजिनां ।
 निद्राभिभूतमीतानां दृष्ट्यां नासृक् प्रवर्त्तते” ॥
 इति सुश्रुतः ॥
 असृक्करः, पु, (असृक् शोणितं करोतीति । असृज्
 + कृ + ट ।) शरीरस्यधातुः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (भक्त्यान्नादिकस्य प्रथमं रसरूपता, रसस्य
 परिपाकतो रक्तरूपता इति वैद्यके प्रसिद्धिः ।
 “रसादृक्तं ततो मांसं मांसाभेदः प्रजायते” ॥
 इति सुश्रुतः ॥)
 असृक्षपः, पुं, स्त्री, (असृक् पिवतीति । असृज् +
 पा + ष) राक्षसः इति हेमचन्द्रः ॥

अष्टधरा, स्त्री, (अष्टकं श्रानितं धरतीति । अष्टज् + धृ + अच् ।) चर्म । इत्यमरटीकाया भर-
तादयः ॥

अष्टपाटी, स्त्री, पुं, (न + ष्टप् + काट् ।) रक्तधारा
इत्यमरटीकासारमुन्दरी ।

असेचनक, चि, (न सिच्यते मनो यस्मिन् । न + सिच्
+ ल्यट् । सञ्चाया कन् ।) यस्य दर्शनात् दृष्टे
रन्तो नास्ति तत् । अत्यन्तप्रियदर्शन । इत्यमरः ।
याज्ञके देखिया दृष्टिर शेष ना ह्ययमन वक्तु ।
(“नयनयुगासेचनकं मानसदृष्ट्यापि दुष्प्रापः” ।
इति साहित्यदर्पणे ॥)

असौम्यस्वर, चि, (असौम्य कठोर स्वरौ यस्य ।)
काकवत् मन्दस्वरयुक्तः । तत्पर्यायः । अस्वर २ ।
इत्यमरसिंहः ॥

असौष्ठवं, स्त्री, (न सौष्ठवं । नञ्समासः) अप्रशस-
नीयत्व । अप्रोभनत्व । अनातिशयः । नञ्पूर्वात्
सुष्ठुशब्दात् भावे णप्रत्ययः ॥ (“गमनमलसं श्रुत्या
दृष्टिं शरीरमसौष्ठवं” । इति माणवीमाधवे ।
अलङ्कारशास्त्रे स्वरदशाभेदः । यथा साहित्य-
दर्पणे । “असौष्ठवं मलापत्तिस्तपस्तु विरह-
ज्वरः” ॥)

अस्त, पुं, (अस्त्यन्तं रविकिरणा यस्मिन् । अस् + त ।)
अस्ताचलः । पश्चिमाचलः । तत्पर्यायः । चरम
प्राप्तः २ । इत्यमरमेदिन्यौ ॥

(“विदुष्यत्यस्तनिममसूर्यम्” । इति रघुः ।
“सहस्रशिरस्त्रैव नानातीर्थसमाकुलम् ।
अकार रतसकीर्णं भूयोऽस्तं नाम पर्वतम्” ।
इति हरिवंशे ।)

लमात् सप्तमस्थानं । इति दीपिका ॥

अस्त, चि, (अस् + त्त ।) क्षिप्तः । अवसानप्राप्तः । इति
मेदिनीः । (“पतिरपास्तसञ्ज्ञा मतिः” । इति
माणवीमाधवे । “निरस्तगाम्भीर्यमपास्तधैर्यम्” ।
इति माधवे । सूर्यास्तगमनः । “करजालं मस्त-
समयेऽपि सताम्” । इति माधवे ।
तथा कुमारसम्भवे २ । २३ ।

“यमोपि विलिखन् भूमिं दग्धेनास्तमितत्विषा ।
कुरुतेस्मिन्नमोघेपि निर्वाणालातलाधवम्” ॥

अस्त, स्त्री, भट्य । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्तक, पुं, (अस्त + कन् ।) मोक्षः । निर्वाणः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अस्तम्, व्य, (अस् + तम् ।) अदर्शनः । इत्यमरः ।
(राज्यमस्तमितेश्वरम्” इति रघुः ॥)

अस्तमती, स्त्री, (अस्तं अततीति । अस्तम् + अत् +
अध् + गौरादिवात् ङीष् ।) शालपर्णी वृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

अस्ताध, चि, (अस्तं गतं अर्धं मालिन्यं यस्मात् ।)
अगाधः । अतिगभीरः । इति हेमचन्द्रः ।

अस्ताचलः, पुं, (अस्ताय अचलः । यद्वा अस्तं पश्चि-
मोऽचलः) अस्तगिरिः । पश्चिमाचलः । इति
शब्दरत्नावली । (“अस्ताचलचूडावर्णम्विनि
भगवति कुमुदिनीनायके चन्द्रमसि” । इति
हितोपदेशः ॥)

अस्ताद्रि, पुं, (अस्तं पश्चिमोऽद्रिः पर्वतः ।) अस्ता-
चलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अस्ति, व्य, (अस् + स्तिक्) विद्यमानता । तत्पर्यायः
सत्त्वः २ । इत्यमरः ॥ अस्मातोऽस्तिमि कृते-
ऽप्येतद्रूपः ॥ (यथा चान्वये ।

“अतिथिर्बालकश्चैव राजा भार्या तथैव च ।

अस्ति नास्ति न जानन्ति देहि देहि पुन पुन” ॥)

अस्तिमान्, चि, (अस्ति विद्यमानमिति विद्यते यस्य
अस्ति + मतुप् ।) धनी इति हेमचन्द्रः ॥

अस्तु, व्य, (अस् + तुन् ।) अङ्गीकारः । अस्तुया ।
पीडा । इति विश्वमेदिनी । अस्मातो तुमि-
कृतेऽप्येतद्रूपः स्यात् ॥

अस्त्यान, स्त्री, (न स्त्यानः । नञ्समासः ।) भर्त्सनं ।
निन्दा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अस्त्य, स्त्री, (अस्त्यते क्षिप्यते यत् । अस् + ट् ।)
प्रहारयोग्यद्रव्यमात्रं । हातियार इति भाषा ।
तत्पर्यायः । आयुध २ प्रहरण ३ शस्त्र ४ । इत्य-
मरः ॥ खड्ग ५ । धनु ६ । इति मेदिनी । क्षेप-
योग्यवाणादि । इति रायमुकुटः ॥ (“प्रयुक्तमप्यस्त-
मितो वृथा स्यात्” । “प्रत्याहृतास्त्रो गिरीश-
प्रभावात्” । इति च रघुः ॥) तन्निरूपणं यथा,—
“दण्डसाध्य यतो राज्यं स दण्डः शास्त्रसञ्चितः ।
अस्त्राणि भूमिपालानां निरूप्यन्ते ततः क्रमात्” ॥
अथ गणना ।

“खड्गचर्म धनुर्वाणौ शल्बभल्बौ तथापरौ ।
अर्द्धचन्द्रश्च नाराचः शक्तिर्यस्त्रौ तथा परे ॥
परमुच्चक्रशूले च परिष्वस्त्रेवमादयः ।
अस्त्रभेदाः समुद्दिष्टा श्रीमद्भोजमहीभुजा” ॥
वात्स्यायनः ।

“अस्त्रन्तु द्विविधं प्रोक्तं निर्माय मायिकान्तथा ।
खड्गादिकन्तु निर्माय मायिकं दहनादिकम् ।
दहनेऽप्यथ जलं काष्ठं कोट्टं शब्दादयस्तथा ।
तप्तलैलादिकश्चैव मायिकस्त्यास्तमुच्यते ॥
खड्गादीनान्तुगणना पूर्वमेव निदर्शिता ।
अस्त्रात्मनैव निर्दिष्टं कवचादिरपीक्यते” ॥
इति युक्तिकल्पतरुः ॥ १ ॥

खड्गचर्मादि परीक्षा तत्तच्छब्दे द्रव्याः ॥

अस्तकण्टक, पुं, (अस्तं कण्टक इव । वाणास्तस्य
कण्टकास्तित्वात् ।) वाणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अस्तकारक, पुं, (अस्ताणां कारकः ।) अस्त्रनिर्माता ।
शस्त्रनिर्मायकः । आयुधकारः । अस्तकारो ॥

अस्तचिकित्सक, पुं, (अस्त्रेण चिकित्सतीति । अस्त
+ क्तिप् + स्वार्थे सन् + ण्वुल् ।) अस्त्रवैद्यः ॥
(“क्वेद्यादिष्वनभिज्ञो यः खेहादिषु च कर्म्मभुः” ।
इत्यादि सुश्रुतः ॥)

अस्तजित्, स्त्री, (अस्त्यस्त्राघातजं प्रणादिकं जयति
निवारयति । अस्त + जि + क्तिप् ।) वृद्धविशेषः ।
कवाट् वेदु इति ख्यातं । कवाडवगुण्या इति
केचित् । अस्य पर्यायः । कवाटवक्रशब्दे द्रव्यः ।
अस्तजित् इति च पाठः । इति रत्नमाला ॥

अस्तमार्ज्ज, पुं, (अस्तं मार्ज्जं । अस्त + मृज् + अण् ।)
अस्तमार्ज्जकः । शानकरः । तत्पर्यायः । अस्त-

मार्ज्जः २ । अस्तिधावः ३ । अस्तिधावकः ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥

अस्तसायक, पुं, नाराचास्तः । समुदयलौहमय-
वाणः । इति शब्दमाला ॥

अस्तागारः, स्त्री, (अस्तागामागारः ।) अस्त्ररक्षण-
गृहः । सेलाखाना इति पारस्यभाषा । तत्पर्यायः ।
आयुधागारः २ । यथा,—

“स्यापना जातितत्त्वज्ञः सततं प्रतिजागृतः ।

राष्ट्रं स्यादायुधागारे दत्तं कर्म्मसु चोद्यतम्” ॥

इति मात्स्ये १८६ अध्यायः ॥

अस्तागारः, पुं, अस्त्ररक्षणगृहः । सेलाखाना इति
भाषा ॥

अस्यागं, चि, (अस्यामस्थितिं गच्छति प्राप्नोतीति ।
अस्या + गम् + ड ।) अगाधः । अतिगभीरः । इति
हेमचन्द्रः ॥

अस्याध, चि, (अस्यामस्थितिं हन्तीति । अस्या +
हन् + अप् ।) अतलस्पर्शः । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्यान, चि, (नास्ति स्यान् प्राशस्य यच्च) अतल-
स्पर्शः । इति जटाधरः ॥ मन्दस्थले स्त्री ॥ (“अस्याने
पतितामतीवमहतामेतादृशी स्याद्वृत्तिः” । इति
नीतिप्रपञ्चे ।)

अस्याय, चि, अगाधं । स्थीयते यत्रेत्यधिकरणवाचे
घञि कृते पञ्चादादन्तादयन्प्रत्यये स्याय तसो
न स्यायमस्यायमिति नञ्समासनिष्पन्नः । न सम्भ-
वति स्याय स्थितिर्यच्च इति केचित् ॥

अस्यायी, [न्] चि, स्थितिरहितः । नश्वरः । स्यात्
श्रीलमस्येति श्रीलार्थे णिनि स्यायी, न स्यायी अस्या-
यीति नञ्समासनिष्पन्नः ॥

अस्थारः, चि, (अस्यामस्थितिं राति । अस्या + रा
+ ड ।) अतलस्पर्शः । अगाधः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

अस्थावरः, स्त्री, स्यावरेतरद्रव्यः । जङ्गमवस्तु । न स्या-
वरः अस्थावरः इति नञ्समासनिष्पन्नः ॥

अस्थावरः, चि, (न स्यावरम् । नञ्समासः ।) स्या-
वरेतरद्रव्यः । जङ्गमवस्तु । इति स्मृतिः ॥

अस्थि, स्त्री, (अस्त्यते क्षिप्यते यत् । अस् + क्थिन् ।)
शरीरस्य सप्तधात्वन्तर्गतधातुविशेषः । हाड इति
भाषा । तत्सङ्ख्यादि शरीरशब्दे द्रव्यः ॥ तत्-
पर्यायः । कीकसः २ कुल्यः ३ मेदोजः ४ । इत्य-
मरादयः ॥ (अस्थिरूपाद्युक्तं भावप्रकाशे ।
“भेदो यत् स्थाभिना पक्कं वायुना घातिशोषितं ।
तदस्थिसञ्ज्ञा लभते स सारं सर्वविग्रहे ॥

अमन्तरगतैः सारैर्यथा तिष्ठन्ति भूरुहा ।

अस्थिसारैस्तथा देहा ध्रियन्ते देहिना ध्रुवः ॥

तस्मादधिरविनष्टेषु त्वक्कासेषु शरीरिणाम् ।

अस्थीनि न विनश्यन्ति सारा एतानि सर्वथा” ॥

“भेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्जतः शुक्लसम्भवः” ॥

इति सुश्रुतः ॥

अस्थि सप्तमन्यस्थिशतानि वेदवादिना माधन्ते ।
शल्यतन्त्रेषु अस्थिवैद्यशतानि । तेषां सर्वांश्चमस्थि-
शतं शाखास्तु । सप्तदशोत्तरं शतं खोणि पार्श्व-
पृष्ठोदरोरस्तु । योवा प्रवृद्धं त्रिषष्टिः । एव-

मस्त्रा जीणि शतानि पृथन्ते ।
एकेकस्यान्तु पादाङ्गुल्या जीणि जीणि तानि पञ्च-
दश । तल्लङ्गुलसंस्थितानि दश । पायागमेक ।
जङ्घायां द्वे । जानुयोरुक् । एकमुराविति । त्रिप्रदेव-
मेकस्मिन् सव्योनि भवन्ति । एतेनेतर सव्य
नाह्व च व्याख्यातौ ॥ ओष्ठा पञ्च तेषां गुदभग
मित्येषु चत्वारि । त्रिकसंस्थितमेक । पार्श्वे
षट्त्रिप्रदेवमेकस्मिन् द्वितीयेऽप्येव । एष्टे त्रि-
प्रत् । अष्टावरसि । द्वे अक्षकसंज्ञे । ग्रीवाया
नवक । कण्ठनाथा चत्वारि । द्वे हन्वो । दन्ता
द्वित्रिप्रत् । नासायां जीणि । एक तालुनि । गण्ड-
कर्णश्लेष्मकैक । मूत्र शिरसि ॥ एतानि पञ्च-
विधानि भवन्ति । तदुपस्था ।

कपाल-रुचक-तरुण-बलय-नलकसञ्ज्ञानि । तेषां
जानुनितम्बासगण्डतालुश्लेशिरस्यु कपालानि ।
दशनास्तु रुचकानि । घ्राणकर्णग्रीवाक्षिकोषेषु
तरुणानि । पाणिपादपार्श्वेष्टोदरोरस्यु बल-
यानि । श्लेशाणि नलकसञ्ज्ञानि ॥

“मासान्यत्रनिबन्धानि सिरामि स्नायुभिस्तथा ।
अस्थीन्यालम्बनं कृत्वा नशीर्यन्ते पतन्ति वा” ॥
इति च सुश्रुत ॥ वीज । इति रायमुकुट वैद्य-
कश्च ॥ कौटी इति भाषा ।

अस्थिकुण्ड, स्त्री, (अस्थ्ना कुण्डम् ।) अस्थिपूर्णनरक-
कुण्डविशेष । यथा,—

“पितृणां यो विष्णुपदे पिण्ड नैव ददाति च ।
स च तिलवस्थिकुण्डे खलोमाद महेश्वरि” ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्याय ॥

अस्थिकृत्, पु, (अस्थि करोति य । अस्थि + कृ +
क्तिप् ।) शरीरस्थमेदो धातु । इति हेमचन्द्र ॥
(मेदसोऽस्थि । इति सुश्रुत ।)

अस्थिज, पु, (अस्थो जायते इति । अस्थि + जन +
ङ ।) मज्जा । इति राजनिर्घण्ट ॥

(मज्जशब्देऽस्य गुणादयो द्रष्टव्याः ।)

अस्थितुण्ड, पु, स्त्री, (अस्थीव दारुण तुण्ड यस्य ।)
पक्षी । शब्दमाणा ॥ [इति हेमचन्द्रः ॥]

अस्थिधन्वा, [नृ] पु, (अस्थिमय धनुर्धरः ।) शिवः ।
अस्थिपद्मर, पु, (अस्थि पद्मर इव ।) शरीरास्थि-
समूह । तत्पर्याय । करः २ कङ्कण १ । इति
हेमचन्द्रः ॥

अस्थिमज्जा, पु, स्त्री, (अस्थि मज्जयति । अस्थि +
मज्ज + अच् ।) कुक्कुर । इति हारावली । (पक्षि-
विशेषः । हाडगिना इति भाषा ।)

अस्थिमुक्, [नृ] पु, स्त्री, (अस्थि मुह्ये इति । अस्थि +
मुज् + क्तिप् ।) कुक्कुर । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्थिमाणी, [नृ] पु, (अस्थिमाणा विद्यते यस्य
अस्थिमाणा + इन् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ।
(“मूलहस्तोऽस्थिमाणी” इति शिवशतके ।)

अस्थिर, त्रि, (न स्थिर । नञ्प्रत्ययः ।) चञ्चल-
प्रकृति । तत्पर्याय । सङ्क्षुब्ध २ । इत्यमरः ।
अनिश्चितः । इति खामी ।

(“जुषः कुरावशोऽस्थिरः प्रमादो भीरुरस्थिरः” ॥
इति हितोपदेशे ।)

अस्थिरमति, त्रि, (अस्थिरा मतिर्यस्य ।) चञ्चल-
बुद्धिः । यथा । “विक्रान्तं कुलमुख्यमस्थिरमति
चित्तेश्वर साङ्गिरा” । इति ज्योतिस्तत्त्वे दिग्ग-
योगफलः ॥

अस्थिरविभूति, स्त्री, (अस्थिरा विभूतिः ।) चञ्चलै-
श्वर्यः । यथा । “अस्थिरविभूतिर्मेव चलमटन
स्थणितनियममपि चरमे” । इति ज्योतिस्तत्त्वे
राशिफलः ॥

अस्थिविग्रह, पु, (अस्थिसारो विग्रहे यस्य ।)
भङ्गिनामकशिवसहचरः । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्थिप्रक्षुब्धता, स्त्री, (अस्थ्ना प्रक्षुब्धता योजनकारणम् ।)
ग्रन्थिमान् रुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हाड-
योडा इति भाषा । यथा भावप्रकाशः ॥

“काण्डत्वग्विरहितमस्थिप्रक्षुब्धताया
माषार्द्धद्विदलमकक्षुकं तदर्द्धम् ।
सपिण्डसुतनु । ततस्तिष्ठस्य तैले
सपक्षवटकमतीव वातहारि” ॥)

अस्थिसंहार, पु, (अस्थीनि सहरति योजयति ।
अस्थि + स + ह + अण् ।) रुद्धविशेषः । हाडश्च
हाडजोडा इति भाषा । तत्पर्यायः । वज्रवल्ली
२ ग्रन्थिमान् ३ कुण्ठि ४ अमरः ५ । इति
रत्नमाला ॥ हस्तिशृङ्गी ६ वनानिका ७ । इति
हारावली । अस्य गुणाः । वनास्थिमज्जाहृत
कारित्वं । वायुनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

यथा,—
“ग्रन्थिमानस्थिसंहारी वज्राङ्गी चास्थिप्रक्षुब्धता ।
अस्थिसंहारकः प्रोक्तो वातश्लेष्माहरोऽस्थियुक् ॥
उष्णः सरः क्षमिन्नश्च दुर्गामघ्नोऽक्षिरोगजित् ।
रुद्धः स्यादुर्ध्ववृद्धश्च पाचनं पित्तघ्नः स्मृतः” ॥

काण्डत्वग्विरहितमस्थिप्रक्षुब्धताया
माषार्द्धद्विदलमकक्षुकं तदर्द्धम् ।
सपिण्डसुतनु ततस्तिष्ठस्य तैले
सपक्षवटकमतीव वातहारि” ॥

इति भावप्रकाशः ॥
(“अस्थिमज्जेऽस्थिसंहारो हितोवल्गोऽनिलापहः”
इति वैद्यकद्रव्यगुणः ।)

अस्थिसंहारी, स्त्री, (अस्थीनि सहरति या । अस्थि
+ सम् + ह + अण् + स्त्रियां स्त्रीप् ।) ग्रन्थिमान्
रुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्थिसंहारशब्देऽस्य गुणा ज्ञातव्याः ।)

अस्थिसार, पु, (अस्थ्ना सारः पाकपरिणामः)
मज्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्थिवेदसञ्चक, पु, (अस्थ्ना वेदस्तस्य सञ्चकः ।)
मज्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्थैर्य, स्त्री, अस्थिरता । स्थिरस्य भाव इत्यर्थे
य्याप्रत्यये स्त्रैर्यं न स्त्रैर्यमस्त्रैर्यमिति नञ्-
समासेन निष्पन्नः । (“अस्थैर्येण विभूतयोऽप्युप-
हता यस्य न किं केन वा” । इति वैराग्यशत-
कम् ॥ २६ श्लोकः ।)

अस्थिगन्धदारु, स्त्री, (अस्थिगन्ध कटोरदारुः ।) देव-
काण्डः । देवदारुमेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्थपट, त्रि, (न स्थपटम् । नञ्प्रत्ययः ।) अयत्नः

अस्थपट । यथा । स्त्रिष्टं । अस्थपटः । इति मुग्ध
बोधव्याकरणः ॥

अस्थुहा, स्त्री, (न स्पृहा । नञ्समासः ।) इच्छा-
भावः । यथा,—

“यथोत्पन्नेन सन्तोषः कर्त्तव्योऽत्यल्पवस्तुना ।
परमस्याचिन्तयित्वायं सास्पृहा परिकीर्त्तिता” ॥
इत्येकादशीतत्त्वः ॥ (नास्ति स्पृहा यस्येति वाक्ये
त्रि, स्पृहा रक्षितः । उदासीनः ।)

अस्थुट, त्रि, (न स्फुटम् । नञ्समासः ।) अस्थपटः ।
अयत्नः । स्त्रिष्टवाक्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्थुटवाक्, [च्] त्रि, (अस्थुटा वाक् यस्य ।) अस्थप-
वक्ता । तत्पर्यायः । जोहल २ । इत्यमरसिंहः ॥

अस्थुद, त्रि, आत्मवाची सर्वनामशब्दः । अस्य रूप
यथा । अह, अमि । आवां, आमरा दुः । वयं,
आमरा अनेकः । इत्यादि व्याकरणः ॥ एकविंशति
विभक्तिषु तस्य रूपाणि यथा । अह १ आवा २

वयं ३ । १ । मा ४ आवा ५ अस्मान् ६ । २ ।
मया ७ आवाभ्या ८ अस्माभिः ९ । ३ । मङ्ग १०
आवाभ्या ११ अस्मभ्य १२ । ४ । मत् १३ आवा
भ्या १४ अस्वत् १५ । ५ । मम १६ आवयो १७

अस्माक १८ । ६ । मयि १९ आवयो २० अस्मात्
२१ । ७ । एतानि त्रिषु लिङ्गेषु समानानि
द्वितीया-चतुर्थी-षष्ठीनां एकवचन-द्विवचन-वज्रव-
चनविभक्तिषु तस्य रूपान्तराणि यथा । द्वितीये-

कवचने मा । चतुर्थी-षष्ठोरेकवचने मे । आसा-
द्विवचने नौ । आसा वज्रवचने न । श्लोकपाद
वाक्यादौ एतानि रूपाणि न स्युः । च वा हा ह

एव शब्दयोगे अदर्शनार्थदृष्ट्यर्थधातुयोगे च न
स्युः । इति व्याकरणः ॥

अस्थन्त, स्त्री, अस्थन्तः । चुक्षी । इति रायमुकुटः ॥
उनाग आखा इति भाषा ॥

अस्थ, पु, (अस् + रक् ।) कोणः । केशः । इत्यमरः ॥

अस्थ, स्त्री, (अस्थते क्षिप्यते यत् । अस् + र ।) रक्तः ।
असु । इत्यमरः ॥ (रक्तार्थे यथा,—

“पिपासादाहपित्ताखुक्तपित्तज्वरजयेत्” ।
इति शार्ङ्गधरः ॥

“दीर्घोऽस्ये मधुराकाङ्क्षा मूर्च्छा च त्वचि रज्ज्वा ।
शैथिल्यश्च सिराणां स्यादातादुन्मार्गामिता” ।
इति भावप्रकाशः ॥ “अस्थविणो विष्ठा” इति ।

“असुक्षौ बलिनोऽप्यस्य न प्रस्थात् खायेत्तर” ।
इति वामनः ॥ “ ॥ नेत्रजलार्थे यथा,—

“कुर्व्यात्साख शिरार्हर्ष तेनासुक्षौक्ष्णान्नम” ।
इति वामनः ॥ * ॥ व्यालस्यनयने साम्ने, इति
वरकः ॥)

अस्थकण्ठ, पु, (अस्थ कण्ठे यस्य ।) वाणः । इति
हारावली ॥

अस्थखदिर, पु, (अस्थवर्णः खदिरः ।) रक्ताखदिर-
रुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(खदिरशब्देऽस्यगुणादयो ज्ञेयाः ।)

अस्थज, स्त्री (अस्थात् रक्तात् परिपाकेण जायते यत् ।
अस्थ + जन् + ङ ।) मांसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(मांसशब्देऽस्यविशेषो ज्ञातव्यः ॥)

अस्वा

अस्वा

अस्वा

अखप, पु, स्त्री, (अखं पिवतीति । अख + पा + ड ।) राक्षस । इत्यमर ॥
 (“द्विरागमं लघुभ्रुवे चरेऽखपे मृदुभिः” ।
 इति मुद्रार्त्तचिन्तामणि । जलौका ।)
 अखपत्रक, पु, (अखमिव रक्त पत्र यस्य । सञ्ज्ञाया कन् ।) भिण्डारक्षः । इति राजनिर्घण्ट ॥
 अखपा, स्त्री, (अख रक्त पिवति या । अख + पा + ड + टाप् ।) जलौका । इति हेमचन्द्र ॥
 अखफला, स्त्री, (अखमिव रक्त फल यस्या ।) सल्ल-
 कीरुक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥
 अखमाटका, स्त्री, (अखस्य रक्तस्य मातेव पोषिका ।
 सञ्ज्ञाया कन् । एषा हि शरीरस्थधातूनां श्रेष्ठा ।)
 शरीररस । इति राजनिर्घण्ट ॥
 अखरोधिनी, स्त्री, (अख क्षतजरक्तं गण्डि या ।
 अख + रुध + णिन् + स्त्रिया खोप् ।) लज्जालु-
 लता । इति रत्नमालाराजनिर्घण्टौ ॥
 अखविन्दुच्छदा, स्त्री, (अखविन्दुरिव विन्दु च्छदे
 पत्रे यस्या ।) लक्ष्मणा नाम कन्द ॥ इति राज-
 निर्घण्ट ॥
 अखार्जक, पु, (अखानामर्जक ।) श्वेततुलसी ।
 इति रत्नमाला ॥
 अख, स्त्री, (अख्यते क्षिप्यते । अस् + ख ।) चक्षु-
 र्ज्जल । तत्पर्याय । नेत्राम्बु रोरदनं च अख ४
 अश्रु ५ । इत्यमर ॥ वास्य ६ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ लोच ७ । इति जटाधर ॥ (“श्रुत्वा
 श्रुत्वाधारा त्वजति” । इति कौचकबध ।
 “रागाखुवेदनाशान्तौ पर लेखनमङ्गल” ।
 इति वामट ॥)
 अखच्छन्द, त्रि, (न खच्छन्द । नञ्समास ।)
 अधीन । आयत्त । इत्यमर ॥
 अखतन्त्र, त्रि, (न खतन्त्र । नञ्समास ।) पर-
 तन्त्र । पराधीन । इति जटाधर ॥
 अखप्र, पु, (नास्ति स्वप्नो निद्रा यस्य ।) देवता ।
 इत्यमर ॥ (निद्राया अभावार्थे यथा, —
 “अखप्र” सन्ततारुक् च मञ्जास्थिकुपितेऽनिले” ।
 इति माधवकर ॥
 “मञ्जस्योऽस्थिषु सौधिर्यमखप्र स्तब्धतां राज” ॥
 इति वामट ॥)
 अखर, त्रि, (अप्रशस्त खरो यस्य ।) मन्दस्वरयुक्त ।
 तत्पर्याय । असौम्यस्वर २ । इत्यमर ॥
 (“अथ गङ्गादशब्दस्तु विलपन् वसुधाधिप ।
 उवाच मृदुमन्दार्थं वचनं दीनमखरम्” ॥
 इति रामायणे ॥)
 अखाध्याय, पु, (न विद्यते खाध्यायो वेदाध्ययन
 यस्य ।) विधिपूर्वकवेदाध्ययनहीन । तत्पर्याय ।
 निराकृति २ । इत्यमर ॥ अनध्याय । अध्य-
 यने निषिद्धदिन । तद्वयथा । चन्द्रसूर्यग्रहण-
 दिनानि । तानि तु । ग्रस्तास्ते ३ दिनानि ।
 अन्यत्र १ दिनं । सन्ध्यागर्जने १ दिन । माघादि-
 मासचतुष्टये गर्जनमात्रे तद्दिन । निर्घातशब्दे
 १ दिन । भूकम्पे १ दिन । उल्कापाते १ दिन ।
 महोल्कापाते आकाशिक । एकवेदसमापना-

नन्तर १ दिन । आरण्यकनामकवेदभागसमाप-
 नानन्तर १ दिन । पञ्चपर्व्याणि ५ दिनानि ।
 चैत्रशुक्लप्रतिपत् १ दिन । आषाढशुक्लप्रतिपत् १
 दिन । मार्गशुक्लप्रतिपत् १ दिन । एता प्रति-
 पदो नित्याः । अन्या कात्या । वक्ष्यते आका-
 लिक । विद्युत्समकालीनमेघशब्दे आकाशिक ।
 चतुर्दशमन्वन्तरा १४ तिथयः । युगाद्या ४
 तिथयः । माघमासस्योभयपक्षीयद्वितीया २ दिने ।
 आश्विनस्योभयपक्षीयद्वितीया २ दिने । चैत्र-
 कृष्णपक्षद्वितीया १ दिनं । कार्तिकस्योभयपक्षीय-
 द्वितीया २ दिने । आषाढस्योभयपक्षीयद्वि-
 तीया २ दिने । मार्गमासस्योभयपक्षीयद्वितीया
 २ दिने । फाल्गुनमासस्योभयपक्षीयद्वितीया २
 दिने । उत्सवदिनानि अन्येकाणि । अक्षय्यद्वितीया
 १ दिन । इति स्मृति ॥
 (“हृष्योऽष्टमी तन्निधनेऽहनी द्वे
 कृष्णोत्तरेऽप्येवमहर्दिसन्ध्या ।
 अकालविद्युत् स्तनयिषुधोषे
 स्वतन्त्राप्रक्षितिपथ्यास्तु ॥
 भ्रमशानयानाद्यतनाह्वेष
 महोत्सवोत्पातिकदर्शनेषु ।
 नाध्येयमन्येषु च येषु विप्रा
 नाधीयते नाशुचिना च नित्य” ॥ इति सुश्रुत ॥)
 अस्वामिक, त्रि, (नास्ति स्वामी उत्तराधिकारी
 यस्मिन् ।) स्वामिरहितवस्तु । अकार्तक । वेयो-
 रिस् इति पारस्य भाषा । यथा । एतच्च अग्र-
 दान स्वभूमौ अस्वामिकायाश्च न दद्यात् । अस्वा-
 मिकान्याह यम ।
 “अटव्य पर्वता एण्णा नद्यस्तीर्थानि यानि च ।
 सर्वाण्यस्वामिकान्याजर्जं हि तेषु परियह” ॥
 एण्णा इति विशेषणात् अटव्यो नैमिषाद्या
 पर्वता हिमालयाद्या । नद्यो गङ्गाद्या ।
 तीर्थाणि पुरुषोत्तमादिक्षेत्राणि । वाराणस्या-
 द्यायतनानि च । स्वाम्यभावे हेतुमाह न हि
 तेऽस्त्विति । इति श्राद्धतत्त्व ॥
 अस्वामिविक्रय, पु, (अस्वामिना अनाधिकारिणा
 कृतो विक्रयः ।) अस्वामिकर्तृविक्रयः । यथा
 सम्प्रत्यस्वामिविक्रयाख्य व्यवहारपदसुपक्रमते ।
 तस्य च लक्षणं नारदेनोक्त ।
 “नित्तिष्ठ वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वापहृत्य वा ।
 विक्रीयतेऽसमच्छ यत्तज्ज्ञेयोऽस्वामिविक्रय” ॥
 इति तत्र किमित्याह ।
 “स्वयं कमेतान्यविक्रीतं क्रोतुर्दोषोऽप्रकाशिते ।
 हीनाद्रहोहीनमूल्ये वेलाहीने च तस्कर” ॥
 स्व आत्मसम्बन्धिद्रव्यं अन्यविक्रीतमस्वामिविक्रीतं
 यदि प्रसूति तदा तेन गृहीयात् । अस्वामि-
 विक्रयस्य त्वत्वे वशी न ह दत्ता-
 र्थयोऽप्यन्यत्वेन तुल्य-
 त्वात् । तस्यैव दत्तमाधि-
 विनिवर्त्तते ॥ ते गोपिते
 क्रये २०० ॥ न तथा ते
 ५५५ सम्भाव्यद्रव्यादपि

हीनमूल्ये अल्पतरेण मूल्येन क्रये । वेलाहीने
 वेलाहीनो वेलाहीन क्रयो राध्यादौ कृत तत्र
 च क्रोता तस्कारो भवति । तस्कारवत् दण्डभाक्
 भवतीत्यर्थः । यथोक्त ।
 “द्रव्यं मस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदाप्रयात् ।
 प्रकाशक्रयतः शुद्धिं क्रोतुं स्वेयं रक्ष क्रयात्” इति ॥
 स्वाम्यभियुक्तेन क्रोत्रा किं कर्त्तव्यमित्यत आह ।
 “नष्टापहृतमासाद्य हर्त्तारं ग्राहयेन्नर ।
 देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेत्” ॥
 नष्टमपहृतं वान्यदीयं क्रयादिना प्राप्य हर्त्तारं
 ग्राहयेत् चौरोदरणादिभिः । आत्मविशुद्धय
 राजदण्डप्राप्त्यर्थं च । अथाविदितदेशान्तरं गत
 कालान्तरे वा विपन्नस्तदा मूलसमाहरणाशक्ते-
 र्विक्रोतारमदर्शयित्वैव स्वयमेव तद्धनं नाष्टिकस्य
 समर्पयेत् । तावत्तैवासौ शुद्धो भवतीति श्रीकरा-
 चाख्येण व्याख्यातं । तदिदमनुपपन्नं । विक्रोतु-
 र्दर्शनाच्छुद्धिरित्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । अतो
 अन्यथा व्याख्यायते । नष्टापहृतमिति नाष्टिक
 प्रत्ययमुपदेशः । नष्टमपहृतं वा आत्मीयं द्रव्य-
 मासाद्य क्रोतुहस्तस्य ज्ञात्वा तं हर्त्तारं क्रोतारं
 स्थानपालादिभिर्याहयेत् । देशकालातिपत्तौ
 देशकालातिक्रमे स्थानपालाद्यसन्निधाने तदि-
 क्षापनकालात् प्राक्पलायनाशङ्काया स्वयमेव
 गृहीत्वा तेभ्यः समर्पयेत् ॥ * ॥
 ग्राहिते हर्त्तारि किं कर्त्तव्यमित्यत आह ।
 “विक्रोतुर्दर्शनाच्छुद्धिं स्वामी द्रव्यं नष्टो दम ।
 क्रोता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयो” ।
 यद्यसौ गृहीत क्रोता न मयेदं मपहृतं अन्य-
 सकाशात् प्राप्तमिति वक्ति तदा तस्य क्रोतु
 र्विक्रोतदर्शनमात्रेण शुद्धिर्भवति । न पुनरसा-
 वभियोज्य । किन्तु तत्प्रदर्शितेन विक्रोत्रा सह
 नाष्टिकस्य विवादः । यथाह दृष्टमिति ।
 “मूले समाहृते क्रोता नाभियोज्य कथञ्चन ।
 मूलेन सह वादस्तं नाष्टिकस्य विधीयते” ॥ इति
 तस्मिन् विवादे यद्यस्वामिविक्रयनिश्चयो भवति
 तदास्य नष्टापहृतस्य गवादिद्रव्यस्य यो विक्रयी
 विक्रोता तस्य सकाशात् स्वामी नाष्टिकः स्वीयः ।
 द्रव्यमवाप्नोति चौरश्चापराधानुरूपं दण्डं क्रोता
 च मूल्यमवाप्नोति । अथासौ देशान्तरं गतः
 तदा योजनसङ्ख्यायानयनाद्य कालो देयः ।
 “प्रकाशं वा क्रयं कुर्यात् मूलं वापि समर्पयेत् ।
 मूजानयनकालश्च देयः क्षत्राध्वसङ्ख्यायेति स्मरणात्
 ॥ * ॥ अथाविज्ञातदेशतया मूलमाहर्त्तुं न
 शक्नोति तदा क्रयं शोधयित्वैव शुद्धो भवति ।
 असमाहार्यमूलस्तु क्रयमेव विमोक्षये-
 वचनात् । यदा पुनः स यथा २
 क्रयं न शोधयति मूलं
 एव दण्डभाग्यवती-
 “अनु ।
 यथा ।
 ।

अस्वा

“आगमेनोपभोगेन नष्ट माध्यमतोऽन्यथा ।
पञ्चबन्धो दमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविते” ॥
आगमेन रिक्यक्रयादिना उपभोगेन च मदीय-
मिदं द्रव्यं तस्मै नष्टमपहृतं वैद्यपि भाव्य साध-
नीयं तत्त्वामिना अतोऽन्यथा तेन स्वामिना
अविभाविते पञ्चबन्धो नष्टद्रव्यस्य पञ्चमाश्रो दमो
नाष्टिकेन राज्ञे देयः ॥ * ॥ अत्रैवायं क्रमः ।
पूर्वस्वामी नष्टमात्मीय साधयेत् ततः क्रेता
चौर्यपरिहाराय मूल्यजाभाय च विक्रेतारमान-
येत् । अथानेतु न शक्नोति तदात्मदोषपरिहा-
रयः क्रयः शोधयित्वा नाष्टिकस्य समर्पयेदि-
ति ॥ * ॥

तत्कारस्य प्रच्छादकं प्रत्याह ।
“हृतं प्रणष्टं यो द्रव्यं परहृतादवाप्नुयात् ।
अनिषेधं नृपे दण्ड्यं स तु घस्यति पणान्” ॥
हृतं प्रणष्टं वा चौरादिहस्तस्य द्रव्यमभेन मदीय
द्रव्यमपहृतमिति नृपस्यानिषेधेव दर्पादिना यो
गृह्णात्यसौ षडुत्तरान् नवतिपणान् दण्डनीयः ।
तत्कारप्रच्छादकत्वेन दुष्टत्वात् ॥ * ॥

राजपुरुषानीतं प्रत्याह ।
“श्रीश्लोके स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतं ।
अर्वाक् सम्बत्सरात् स्वामी हरेत् परतो नृप” ॥
यदा तु शुष्काधिकारिभिः स्थानरक्षिभिर्वा
नष्टमपहृतं द्रव्यं राजपार्श्वं प्रत्यानीतं तदा सव-
त्सरादर्वाक् प्राप्तश्चेत् नाष्टिकस्तद्द्रव्यमवाप्नुयात् ।
ऊर्ध्वं पुनः सवत्सराद्राजा गृह्णीयात् । सपुरुषा-
नीतस्य द्रव्यं जनसमूहेष्वुद्बोध्य यावत् सवत्सरः
राज्ञा रक्षणीयः । यथाह गौतमः । प्रणष्टमस्वा-
मिकमधिगम्य राज्ञे प्रब्रूयुर्विस्थाप्य सम्बत्सर-
राज्ञा रक्ष्यमिति । यत् पुनर्मनुना विध्यन्तर-
मुक्तं—

“प्रणष्टस्वामिकं द्रव्यं राजा न्यब्दं निधापयेत् ।
अर्वाक् न्यब्दात् हरेत् स्वामी परतो नृपतिर्हरेत्” ॥
इति । तच्छतृत्तसम्पन्नप्राज्ञाविषयः । रक्षणनि-
मित्तं षड्भागादिग्रहणं तेनैवोक्तं ।
“आददीताय षड्भागं प्रणष्टाधिगवान्नृपः ।

दशमं द्वादशं वापि सतां धर्मेनमुत्तरन्” ॥ इति ।
तृतीयद्वितीयप्रथमवत्सरेषु यथाक्रमं षष्ठादयो
भागा वेदितव्याः । प्रपञ्चितश्चैतत् पुरस्तात् ॥ * ॥
मनूक्तषड्भागादिग्रहणस्य द्रव्यविशेषे अपवाद-
माह ।

“पणानेकशपे दद्यात् चतुरं पञ्चं मानुषे ।
महिषोद्भगवा द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके” ॥
एकशपे अथादौ प्रणष्टाधिगते तत्त्वामी राज्ञे
रक्षानिमित्तं चतुरं पणान् दद्यात् । मानुषे
मनुष्यातीये द्रव्ये पञ्चं पणान् । महिषोद्भगवां
रक्षानिमित्तं प्रत्येकं द्वौ द्वौ पणौ । अजाविके
पुनः प्रत्येकं पादं पादं दद्यादिति सर्वत्रानुष-
ज्यते । अजाविकमिति समासनिर्देशेऽपि पाद-
पादमिति बोधायनात् प्रत्येकं सम्बन्धो गम्यते ॥
इत्यस्वामिकविक्रयप्रकरणः । इति मित्ताक्षराया
व्यवहाराध्यायः ॥

अह

अस्वामी, [नृ] चि, (न स्वामि अधिकारी नञ्-
समासः ।) स्वामिभिन्नः । यथा । दहस्वति ।
“अस्वामिना तु यदुक्तं गृह्योपापणादिकं ।
सुहृद्द्वन्द्वसुकुल्यस्य न तद्भोगेन हीयते” ॥
इति दायतत्त्वः ॥

अस्वाम्य, स्त्री, (न स्वाम्यम् । नञ्समासः । स्वामि-
त्वाभावः । यथा देवज्ञः ।
“अस्वाम्यं हि भवेदेवा निर्दोषे पितरि स्थिते” ।
इति दायतत्त्वः ॥

अस्वास्थ्य, स्त्री, सुस्थत्वाभावः । सुस्थताराद्विद्यः ।
स्वास्थ्यस्याभावः अस्वास्थ्यमित्यययोभावसमास-
निष्पन्नः । (यथा शिष्यपालवधे ।

“विद्यया चक्रे नमुचिदिषा बली
य इत्यमस्वास्थ्यमहर्द्विन्दित” ॥
भुक्ते स्वास्थमुपैति च, इति यद्वहणीरोगेऽभिहितं
माधवकरेण सत्यहीतञ्च । अत्र हि अमुक्तेऽस्वास्थ्य-
मिति तात्पर्यं)

अह इ क भासे । (उभ चुरा-अक-सेट् ।) दीप्ति-
रिति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ क अह-
यति । भासो दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥

अह इ ङ गतौ । (आदि आत्म सक-सेट् ।) इति
कविकल्पद्रुमः ॥ इ अहते । ङ अहते । इति
दुर्गादासः ॥

अह, अ, प्रशसा । क्षेपणः । नियोगः । विनियहः ।
इति मेदिनी ॥

अह, चि, अस्मदशब्दस्य प्रथमान्तस्य रूपः । अस्मि
इति भाषा । यथा आङ्गिकतत्त्वः—

“अह देवो न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवास्मि न शोकाभाक् ।
सच्चिदानन्दरूपोऽहं नित्यमुक्तसमाववान्” ॥
(तथा च रघुवक्त्रे १ । ६८ ।

“सोहमिन्वा विमुञ्जात्मा प्रजालोपनिमीलितः”)
अहयु, चि, (अहमस्यास्तीति अहशब्दात् “अह-
शुभयोर्युस्” इति युस् ।) अहङ्गारयुक्तः ।
गर्वान्वितः । तत्पर्यायः । अहङ्गारवान् २ ।
इत्यमरः । (“अहयुनाथ चित्तिमं शुभयु” ।
इति भट्टिः ।)

अह [नृ], स्त्री, दिवा । इत्यमरः । [टीका]
अहपति, णं, (अह पतिः ।) सूर्यः । इत्यमरः-
अहङ्गार, णं, (अहमिति ज्ञानं क्रियतेऽनेन । अह
+ ण + घञ् ।) अहङ्गति । तत्पर्यायः । गर्वः
२ अस्मिमान् ३ इत्यमरः । पुराणमते स त्रि-
विधः । सात्विकः १ राजसः २ तामसश्च ३ ।
सात्विकाहङ्गारात् इन्द्रियाधिष्ठातारो देवा मनश्च
जातः । राजसाहङ्गारात् दशेन्द्रियाणि जातानि ।
तामसाहङ्गारात् सूक्ष्मपञ्चभूतानि जातानि । वेदा-
न्तमते अस्मिमानात्मिकान्तःकरणवृत्तिः ॥ अह-
मित्यभिमानः । स च शरीरादिविषयको मिथ्या-
ज्ञानमुच्यते । इति गौतमसूत्रवृत्तिः । “अह-
मित्यथय तस्य करणः । अहमिति किरति अत्रेति
वा अहङ्गारः । करोते किरतेर्वा घञ् । कार-
प्रत्यय इत्यन्ये” । इत्यमरटीकायां भरतः । मदः ४
स्वयः ५ अपलोपः ६ दर्पः ७ । इति जटाधरः ।

अह

अहङ्गति ८ उद्धतमनस्कत्व ९ । माग १० चित्त-
समुन्नति ११ । यथा ।

“गर्वोमदोऽस्मिमान् स्यादहङ्गारस्त्वहङ्गतिः ।
स्यादुद्धतमनस्कत्वे मागचित्तसमुन्नतिः ॥
अहङ्गारस्य पर्याय इति केचित् प्रचक्षते” ॥

इति शब्दरत्नावली ॥ (अहङ्गारस्याश्रय आत्मा ।
यथा, मापापरिच्छेदे ।

“अहङ्गारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः” ।
अहङ्गारतत्त्वः । यथाह मनौ, १ । १४ ।

“मनसश्चाप्यहङ्गारमभिमन्तारमीश्वरम्” ।
गर्वोन्नत्यम् । यदुक्तं ।

“अहङ्गारश्च सर्वेषां पापवीजममङ्गलम् ।
ब्रह्माण्डेषु च सर्वेषां गर्वपर्यन्तमुन्नतिः” ॥

स च द्विविधः, विशेषरूपं सामान्यरूपश्चेति ।
तत्रायमहं एतस्य पुत्र इत्येव यत्तमभिमान-
मागो विशेषरूपो व्यष्ट्याहङ्गारः । अस्मीत्येता-
वन्मात्रमभिमान्यमानं सामान्यरूपं समष्ट्य-
हङ्गारः । स च हिरण्यगर्भो महान् आत्मेति च
सर्वानुस्यूतत्वादुच्यते । अहमभिमानरूपो यो-
ऽहङ्गारः स सर्वसाधारणः । आरोपितगुणै-
रात्मनो महत्त्वाभिमानः । अहमेव श्रेष्ठ इति
दुरभिमानः । महत्कृष्णप्रसृतोऽहं महतीं शिथ्यो-
नास्ति द्वितीयो मत्सम इत्यभिमानः । आत्मज्ञा-
घनाभावेऽपि मनसि प्रादुर्भूतोऽहं सर्वोत्कृष्ट-
इति गर्वः ॥

अहङ्गारवान्, चि, (अहङ्गारो विद्यतेऽस्य । अह-
ङ्गार + मतुप् । मस्य वा ।) गर्वान्वितः । इत्य-
मरः ॥ तत्पर्यायः । अहयुः १ । इत्यमरः ॥
अहङ्गारान्वितः ३ । इति शब्दरत्नावली । गर्वित-
४ । इति जटाधरः ॥

अहङ्गारी, [नृ] चि, गर्वयुक्तः । अहङ्गारो विद्यते
यस्येति अस्यैव गिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । अस्मि-
मागो । गर्वान्वितः ॥ (दशदशरूपके ।

“धीरोद्धतस्त्वहङ्गारी घनस्वहो विकल्पनः” ॥

अहङ्गति, स्त्री, (अहम् + ण + क्तिन् ।) अहङ्गारः ।
गर्वः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे ॥

“युध्यतेऽहङ्गतिं कृत्वा दुर्बलो यो बलीयसा” ।)

अहत, स्त्री, (हन् + क्त । ततो नञ्समासः ।)
गवाम्बरः । नूतनवस्त्रः । इति हज्जायुधशब्दरत्ना-
वल्लो ॥ (अहतजन्तव यथा महामारते,—

“ईषद्वौ नव श्वेस सदश यन्त्रधारितम् ।

अहतं तद्विजानीयात् यावन् सर्वकर्मसु” ॥

“अहतैश्चैव वासेभिर्मालैश्चावचैरपि” । इति ।

“अहतानि च वासांसि रथश्च शुभलक्षणम्” ।

इति रामायणे । अगाहते, चि, ॥

अहमहमिका, स्त्री, (अहमहं शब्दोऽस्यैव, बोधायना
द्वित्वम् । ब्रौह्मादित्वात् ठन् । ततयाप् ।) पर-
स्परहङ्गारः । इत्यमरः । परस्परं परमपेक्षा-
परस्यापरमपेक्षः परस्य योऽहङ्गारोऽहमेव
श्रेष्ठोऽहमेव श्रेष्ठ इति मागः । इति भरतः
स्वामि वडः स्वामि वडः वणिगा परस्परं अहङ्गार-
इति भाषा ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे,—

४८५ : श्री गणेशाय ।

अहि

अहिपूतन, ए, क्षुद्ररोगविशेष । तल्लक्षणं यथा,—
 “शूलभूजसमायुक्तोऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत् ।
 खिन्ने वा स्वाप्यमानस्य कण्डूरक्तकफोद्भवः ॥
 कण्डूयनाक्ततः क्षिप्रं स्फोटं सावस्थं जायते ।
 यकोभूतं व्रणं घोरं तं विद्यादहिपूतनम्” ॥ * ॥
 तच्चिकित्सा यथा भावप्रकाशे,—
 “तत्र सशोधनैः पूर्वं धात्रीस्तन्यं विशोधयेत् ।
 त्रिफलाखदिरकायैर्गणानां क्षालनं हितम् ॥
 शङ्खसौवीरयक्षाक्षैर्लेपः कार्योऽहिपूतने” ॥ इति
 (हरिविनिश्चयटीकाकृता विजयेन व्याख्याप्रसङ्गतो
 भोजवचनं यदाहृतं तद्यथा,—यदुक्तम् ।
 “दुष्टस्तन्यस्य पानेन मलस्याक्षालनेन च ।
 कण्डूदाहृज्जावद्भिः पिडकैश्च समाधितम् ॥
 अहिपूतनं सम्भवति यथादोषश्च दारुणम्” ॥
 इति सनिदानलक्षणसम्प्राप्तिकं चिकित्सितं वाम-
 देन वा यदुक्तं तद्यथा,—
 “मणोपलेपात् खेदादां गुदे रक्तकफोद्भवः ।
 ताम्बोव्रणोऽन्तः कण्डूमान् जायते भूर्युपद्रवः ॥
 केचित्तं मातृकादोषं वदन्त्येऽहिपूतनम् ।
 प्रथारगुदकुन्दश्च केचित्तं तमनामिकम्” ॥ * ॥
 चिकित्सा ।
 “तत्र धान्या पयः शोधयिष्यन्नेष्टुहरीषधैः । १
 श्वेतशीतश्च शीताम्बु-युक्तमन्तरपानकम् ॥ २
 सक्षौद्रतार्क्ष्यशैलेन व्रणं तेन च नेपयेत् । ३
 त्रिफलावदरीक्षत्त्वक् क्षाथं परिषेचितम् ॥ ४
 कासीश-रोचना-तुल्य-मनोज्ञाक्षरसाञ्जनैः ॥ ५
 लेपयेदन्नपिष्टैर्वा चूर्णितैर्वावचूर्णयेत् ॥ ६
 सुसृज्जोष्यवा यष्टीशङ्खसौवीरकाञ्चनैः ॥ ७
 सारिवाशङ्खनाभिभ्यामशुनस्य त्वघोऽधवा” ॥ ८ ॥
 चक्रपाणिसंग्रहे तु ॥
 “पटोलपत्रत्रिफलारसाञ्जनविपाचितम् ।
 पीतं हृतं नाशयति कृच्छ्रामप्यहिपूतनाम्” ॥
 पटोलाद्यहृतम् ॥ * ॥)
 अहिफेन, स्त्री, (अहे-सर्पस्य फेनं गरलमिव ।
 अत्युत्प्लावत् ।) अफेनम् । इति राजनिर्घण्टम् ॥ अफि
 इति भाषा । (अस्य पर्यायमाह भावप्रकाश-
 कारः ।
 “उक्तं खसफणक्षीरमाफूकमहिफेनकम्” ।
 अस्य कार्यश्चाह शाङ्गधरः ।
 “पूर्वं व्याप्याखिलं कायं ततः पाकश्च गच्छति ।
 व्यवसि तद्यथा भङ्गा फेनश्चाहिससुद्भवः” ॥
 अपरश्चाफेनशब्दे व्याफूकशब्दे च ज्ञातव्यम् ॥
 अहिप्रभ, ए, (अहि-व्रधे यस्य ।) शिवः ।
 (“अजैकपादहिरप्रभं पिनाकी चापराजितम्” ।
 इति हरिवंशे ।) रत्नविशेषः ॥ इति जटाधरः ॥
 (यथा हरिवंशे ।
 “मुरभी कस्यपाद्रुजानेकादश विनिर्मले ।
 मद्वादेवप्रसादेन तपसा भाविता सती ॥
 अजैकपादहिरप्रभं तृष्टा रत्नाश्च भारतम्” ॥ इति ॥)
 अहिप्रभदेवता, स्त्री, (अहिप्रभो रत्नोऽधिष्ठात्री
 देवता यस्याः ।) उत्तरभद्रपदनदत्तः । इति ज्यो-
 तिःशास्त्रम् ॥

अह्ना

अहिभय, स्त्री, (अहे-सर्पगुल्यस्वपक्षात् सर्पाद्वा
 भयम् ।) राज्ञा स्वपक्षोद्भवभयम् । इत्यमरः ॥ सर्प-
 भयम् ॥
 अहिभयदा, स्त्री, (अहेभयं दयति खल्वययौति । अहि-
 भय + दो + क) भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टम् ॥
 (भूम्यामलकीशब्देऽस्या गुणावली ज्ञातव्या ॥)
 अहिमुक्, [ज्] ए, (अहि-मुह्ने । अहि + भुञ् +
 क्तिप् ।) गरुडः । मयूरः ॥ इत्यमरः ॥ नाकुली ।
 गन्धनाकुली । इति राजनिर्घण्टम् ॥
 अहिमर्दनी, स्त्री, (अहेर्मर्दनं भवत्यस्याः ।) गन्ध-
 नाकुलीनाम कन्दविशेषः ॥ इति राजनिर्घण्टम् ॥
 अहिमार, प, (अहिमारयति यः स । अहि +
 मार + णिच् + णञ् ।) अरिमेदकवृक्षः । इति
 राजनिर्घण्टम् ॥
 अहिमेदक, ए, (अहिमेदयति स्पर्शमात्रेण गल-
 यति यः स ।) अरिमेदकवृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टम् ॥ (अरिमेदकशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)
 अहिलता, स्त्री, (अहिरिव लता । दीर्घाकारत्वात् ।)
 गन्धनाकुली । ताम्बूली । इति राजनिर्घण्टम् ॥
 अहोरगि, ए, (अहोर्न ईरयति दूरीकरोति ।
 अहि + ईर + अगि ।) हिमुखसर्पः । इति त्रि-
 काण्डशेषः ॥
 अहे, व्य, क्षेपः । वियोगः । इति शब्दलाला ॥
 अहेह, स्त्री, (न हिनोति । हि गतौ वाङ्मनाद् ।
 ततो नञ्समासः ।) शतमूली । इत्यमरः ॥
 अहो, व्य, (न + ह + हो ।) धिगर्धः । श्लोकः ।
 कुरुगार्थः । विषादः । सम्बोधनः । प्रशंसा ।
 विस्मयः । पदपृग्गः । असृयाः । वितर्कः । इति
 मेदिनी ॥ (यथा रामायणे अयोध्याकाण्डे ॥
 “अहो धिगिति सामर्थ्या वाचमुक्ता नराधिपः” ।
 “अहो मधुगमासा दर्शनम्” । इति प्राकुन्तले
 प्रथमाह्ने ।)
 अहोगात्र, ए, (अहश्च रात्रिश्च द्वयोः समाहारः ।
 रात्राह्नाहः एतौ । अहः सर्वैकदेशे टच् इति
 टच् ।) दिवानिशः । स तु सूर्योदयद्वयपञ्चिन्न-
 त्रिष्टुभ्मूर्त्तौत्तमकालः । इत्यमरः ॥ मनुष्याणां
 मासेन यैत्रोद्गोरात्रो भवति । मनुष्याणामेक-
 वर्षेण देवानामहोरात्रो भवति । दिसहस्रगुणित-
 मानुष्यघतुर्युगमानेन ब्रह्मणोऽहोरात्रो भवति ।
 तत्र मनुष्यमासेन ८६४०००००० वर्षा भवन्ति ॥
 अहोवत, व्य (अहो च वत च ।) अनूकम्पा । खेदः ।
 सम्बोधनः । इति विश्वमेदिनी ॥
 (“अहोवतामिस्सुहनीयवीर्यः” । इति कुमारे ।
 “अहोवत । कीदृशो वयोऽवस्थामापन्नोऽस्मि” ।
 इति प्राकुन्तले । [इति गीता ॥
 “अहोवत । महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम्” ।
 अज्ञाय, व्य, (अज्ञाययने । वाङ्मनाद्वावे घञ् ।
 वृद्धिः ।) एषोदरादित्वात् वस्य यः । ततो नञ्-
 समासः ।) भटिति । भुतः । इत्यमरः ॥
 (अज्ञाय सा नियमज्ज्ञानमुत्सर्जम्” । इति कुमारे ।
 “अज्ञाय तावदखणेन तमो निगन्तम्” । इति रघौ ।
 “सत्त्वन्दोऽक्षलदक्षकक्षकुक्षश्चातेतराम्बुच्छटा

आक

मूर्च्छन् मोसमर्ह्यिर्हर्षविहितखानाङ्गिकाऽङ्गा-
 यव” । इति काव्यप्रकाशे ।)
 अङ्गीक, ए, (नास्ति ऋर्नञ्वा यस्य ।) वौडः । क्षप-
 णकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अङ्गला, स्त्री, (न + ङे + ङल् ।) भस्मातकवृक्षः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ मेला इति भाषा ।

आ

आ, व्याकारः । द्वितीयस्वरवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं
 कण्ठः । स च दीर्घः भुतश्च भवति ।
 “व्याकारः परमास्वर्थः शृङ्खल्योतिर्मयः प्रिये ।
 ब्रह्मविष्णुमयः वर्णः तथा रुद्रमयः प्रिये ।
 पञ्चप्राणमयः वर्णः स्वयं परमकुण्डलो” ॥
 इति कामधेनुतन्त्रे ॥ अस्य लेखनप्रकारो यथा—
 “अकाररूपमासद्य दत्तक्रोडायता त्वधः ।
 ब्रह्मादयस्तथा शक्तिस्तस्य तिष्ठन्ति नित्यम्” ॥
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् । तस्य नामानि यथा—
 “आकारो विजयानन्तो दीर्घच्छायो विनायकः ।
 क्षीरोदधिः पयोदश्च पाशो दीर्घास्यवृत्तकौ ।
 प्रचण्डः एकजो रुद्रो नारायण इमेश्वरः ।
 प्रतिष्ठा मानदा कान्तो विश्वान्तक गजान्तकः ॥
 पितामहो दिठान्तो भूः क्रिया कान्तिश्च सम्भवः ।
 द्वितीया मानदा काशी विघ्नराज कुजो विघ्नः ॥
 खरान्तकश्च हृदयमङ्गुष्ठो भगमासिनी” ॥
 इति वर्णाभिधानम् ॥
 आ, व्य, स्मृतिः । यथा । “आज्ञातं सजटासुरेव” ।
 वाक्यम् । यथा । “आ एव मन्यसे” । इत्यमरः ॥
 (पूर्वं भैव मस्या इदानीं त्वेव मन्यसे इत्यर्थः ॥)
 अनुकम्पा । (यथा, आ देवदत्तो दरिद्रः इति ।)
 समुच्चयः । इति मेदिनी ॥ (यथा, देवेभ्यश्च पित्र-
 भ्यश्च आ ।) क्वचित् निषिद्धसन्निवर्णः । आशब्दो
 योऽद्या न सम्बोध्यते स इत्यर्थः । इति भरतः ।
 (“आ एव तत्त्वमर्थोदा आ एव तत्कृतं मया” ।
 इति मुग्धबोधम् ॥)
 आ, व्य, एव । स्वीकारः । इत्यमरः ॥
 आ, ए, महेश्वरः । इति पुरुषोत्तमः ॥ पितामहः ।
 वाक्यम् । यथा अग्निपुराणे एकादशरामिधानम् ।
 “अ विष्णुः प्रतिषेधः स्यादा पितामहवाक्ययो ।
 सीमायामयाव्यय आ भवेत् सक्रोधपीडयो” ॥
 आ, [स्] व्य, कोपः । यथा । आ पापदुर्मुखः ।
 (“आ किमेतदितिक्रोधादामाव्य महिषासुरः” ।
 इति मार्कण्डेयपुराणम् ।
 “आ पापे दुर्विनीते महाश्वेते” । इति काद-
 म्बरी ।) पीडा । यथा आ श्रुतिः । इत्यमरमरतौ ।
 स्मृतिः । स्पर्द्धा । तर्जितः । इति शब्दरत्नावली ॥
 आकम्पित, चि, (आकम्पते स्म । आस् + कम्पि +
 क्त ।) कम्पविशिष्टः । तत्पर्यायः । वेक्षितः २
 प्रेक्षितः ३ आधूतः ४ आधुतः ५ चलिता ६ इत्यमरः ॥
 कम्पितः ७ धुतः ८ व्याधूतः ९ विधूतः १० धूतः ११
 प्रकम्पितः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥
 (“अनोक्तकाम्पितपुण्यगन्धी” । इति रघौ ।

आक

“आकस्मितानि हृदयानि मनस्विनीना
वतिः प्रफुल्लसहकारकृताधिवासैः” ।

इति ऋतुसंहारे ॥

आकरः, ए, (आकीर्यन्ते धातवोऽत्र । आङ् + कृ +
अप् । यदा आकुर्वन्ति सघीभूय कुर्वन्ति, यव-
हारमप्रेति वा । आ + कृ + घञ् ।) धातुरन्तादे-
रुत्पत्तिस्थान । तत्पर्याय । खनि २ इत्यमर ॥

(“आकरे पद्मरागाणां जन्म काचमणे कुत” ।

इति हितोपदेशः ।

“शैलेन्द्रो हिमवान् नाम धातूनामाकरो महान्”

इति रामायणम् ।) समूहः ।

(“शब्दाकारकरग्राममर्थमण्डलमण्डलम्” ।

इति कविकल्पद्रुमः ।) श्रेष्ठः । इति मेदिनी ॥

आकर्णनं, स्त्री, (आ + कर्ण + ल्युट् ।) श्रवणम् ।

(“मुदा तदाकर्णनतत्परोऽभूत्” । इति नैषधे ।)

आकर्ष, ए, (आकृष्यते इति । आ + कृष + घञ् ।)

पाशक । पाशा इति भाषा । अक्षशीला ।

पाशा खेला इति भाषा । सारिफलक । इत्यमरः ॥

कृक इति भाषा । (यथा महामारते ।

“आकर्षस्ते वाक्फल सुप्रगीतो

हृदि प्रोद्धो मन्त्रपदः समाधिः” ।

इन्द्रियं धनुरभ्यासवस्तु । आकर्षणम् । इति मे-

दिनी ॥ आकृष्यते अनेन । आकुषी इति भाषा ।

यथा । “आकर्ष इव आ आकर्षयः” । इति

सुगन्धोदध्याकरणम् । आकर्षतुल्य इति ज्ञापनार्थ-

इव शब्दः । इति दुर्गादासः ॥ (अयस्कान्त ।

निकषोपल ।)

आकर्षण, स्त्री, (आ + कृष + ल्युट् ।) आकर्षः ।

यलादानयनं । टानन् इति भाषा । यथा,—

“सा त्व गच्छ मयैवोक्ता पार्श्वं शुम्भनिशुम्भयोः ।

केशाकर्षणनिर्धूतगौरवा मागमिष्यसि” ॥

इति मार्कण्डेये देवोमाहात्म्यम् ॥ * ॥

तन्त्रोक्तकर्मविशेषद्वारा योधादानयनम् । यथा ।

अथाकर्षणम् ।

“आकर्षणविधानानि कथयामि समासतः ।

यद्वृष्टं चैषुरे तन्ने यद्वृष्टं भूतहामरे ॥

श्रीधीज नाम्मर्थं वीजं लज्जावीजं समुद्धरेत् ।

प्रथमं प्रणव दत्त्वा त्रिपुरादेविपदं ततः ॥

अमुकीति पदं दत्त्वा आकर्षय द्विधा पदं ।

साहान्तं मन्त्रमुद्धृत्य जपेद्दशसहस्रकम् ॥

घटकोणघम्रमालिख्य रक्तचन्दनकुङ्कुमैः ।

घटङ्क कारयेन्मन्त्री लज्जावीजसमन्वितम् ॥

घट्डीर्धमाक्षरेणैव गादविन्दुविभूषितम् ॥

रक्तपुष्पाक्षतधूपदिनैवेद्यैः प्रपूज्य ता ।

भाषयन् भेतसा देवीं त्रिनेत्रा चन्द्रशेखरा ।

नालार्ककिरणप्रख्यां सिन्दूरारुणविग्रहा ॥

पञ्चश दक्षिणे पाणौ जपमालाञ्च वामके ।

मन्त्रस्यास्य प्रभावेण रम्भामपि तथोर्व्वशी ॥

आकर्षयेन्न सन्देहः किं पुनर्मानवीमिह ॥ * ॥

भूर्जपत्रे समालिख्य कुङ्कुमालक्तवारिणा ॥

काष्ठीरागुरुकसूरीरोचनामिलितेन च ।

अनामारक्तमिश्रेण कमलाक्षीमनुं लिखेत् ॥

आक

ॐ क्रीं कमलाक्षि अमुकीमाकर्षः ।। कार्यय ॐ फट् ॥

इमं मन्त्रं जपेदादौ सहस्रैकं ततः पुनः ।

तदभूर्जपत्रमादाय गुलिका कारयेत् सुधीः ॥

तेनैव साध्यपादोत्पत्तिकामपङ्कवेष्टिता ।

शोभिता तेजसा भानोर्वेष्टयेत् त्रिकटुकैः पुनः ॥

प्रतिमा स्त्रीनिभा कृत्वा क्षिपेत्तस्यास्तदोदरे ।

गुलिका पातयेत् पात्रे प्रतिमा साध्यरूपिणी ॥

तादृशाभिमुखो भूत्वा निर्जने निशि साधकः ।

ततस्तद्रूपचिन्तय तावत् कालं जपेन्मनुः ।

यावदायाति सन्तप्ता मदनालसविग्रहा ॥*॥

अथान्यत् कथयाम्यत्र ऋपाकर्षणहेतवे ।

देवस्यापि नरस्यापि मोहिनीमन्त्रजापतः ॥

अथ मन्त्रमहेष्टान्यास्तारमादौ ततस्तथा ।

पञ्चशायकीवीजञ्च दत्त्वाथ भुवनेश्वरीं ॥

मोहिनीति च नामान्ते फट्कारं पुनरालिखेत् ।

साहान्तंमन्त्रमुक्तञ्च मध्यवीजेन कारयेत् ॥

घटङ्कान् दीर्घयुक्ताद्यैश्चक्रेऽष्टदशके यजेत् ।

प्रथमं साध्यनामानि लेख्यानि च कजोदरे ॥

महारजनरक्तेन पूर्व्वमन्त्रपदं युतः ।

मोहिनीं पद्मकिञ्जल्के षट्भिर्गोस्तम्भिनी तथा ॥

वज्रशरीं कुलेशीञ्च ततो वै विश्ववासिनीं ।

आकर्षिणीं ततः क्षिप्रामर्चयेदष्टपञ्चके ॥

गन्धपुष्पादिधूपपादैर्भक्तियुक्तेन चेतसा ।

जज्ञाप्तेन सर्व्वेषां श्रीघ्नमाकर्षणं भवेत् ॥ * ॥

क्रीं कालिकायै धीमहि

तन्नं कालि प्रघोदयात् ।

ॐ आकर्षिणी वञ्चधारिणी

ऊं फट् साहा अमुकीमाकर्षय ॥

प्रणवं पूर्व्वमुद्धृत्य उग्रसेनी ततः परः ।

नितम्बिनी वङ्गजाया विद्या परमदुर्लभा ॥

सिन्दूरपुत्तलिं कृत्वा तस्या नाम हृदि लिख्य

पञ्चमूलेन ताम्बूलं समानीय आमशरावहये

नैवेद्यं कृत्वा कृष्णाष्टोत्तरशततुलस्या मूलमन्त्र-

पठिते पुत्तल्या हृदि नामस्थाने ताडिते सति

सा समायाति” । इति श्रीकृष्णानन्दविद्यावागीश-

कृतषट्कर्मदीपिका तन्त्रसारश्च ॥

आकर्षणी, स्त्री, (आकृष्यते अनया । आ + कृष +

ल्युट् + स्त्रिया डीप् ।) फलपुष्पाद्याकर्षकयष्टि-

काविशेषः । आँकुषी इति भाषा ॥

आकलन, स्त्री, (आ + कल् + ल्युट् ।) आकाङ्क्षा ।

परिखणा । बन्धनम् । इति मेदिनी ॥ (“सेव्यापि

सानुनयमाकलनाय यन्ता” । इति भाषा ।)

आकल्प, ए, (आ + कृप् + घञ् ।) वेशः । इत्य-

मरः ॥ कल्पनम् । इति मेदिनी ॥ मण्डनं । रोगः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ वेशर्थे यथा रघौ,—

(“अकृतकविधिसर्व्वोद्गीनमाकल्पजात

विलसितपदमाद्य यौवनं सा प्रपेदे” ।

“स्तोत्राद्याकल्परचना विच्छित्तिं कान्तिपोष-

कृत्” । इति साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदे ।

कल्पपर्यन्ते च, यथा—“आकल्पं नरकं भुङ्क्ते” ।

इति स्मृतिः ।)

आकल्पक, ए, (आकल्प + कन् ।) तप्तः । मोहः ।

आका

ग्रन्थिः । उल्लङ्घा । हर्षः । इति मेदिनी ॥

आकाश, ए, (आकश्यते यत्र, आ + कश् + अच् ।)

प्रस्तरविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ कथिपातर-

इति भाषा ।

आकास्मिक, त्रि, (अकस्मात् भव । अकस्मात् + ठ-

ञ् ।) अकस्मादुद्भवः । हठाज्जातः ॥ (“आकास्मिक-

प्रत्यवभासा च देवी वाचमनुष्टुभेन कृन्दसा परि-

गतामभ्युदैरयत्” । इति उत्तररामचरितम् ॥)

आकाङ्क्षा, स्त्री, (आङ् + काङ्क्षि + अच् + टाप् ।)

इच्छा । अभिलाषः । इत्यमरः ॥ (रमणीयवस्तु-

स्पृहा । यदुक्तं साहित्यदर्पणे ।

“आकाङ्क्षा रमणीयत्वात् वस्तुनो या स्पृहा तु सा” ।

अपेक्षा । जिज्ञासा । अनुसन्धानम् । यथा पदा-

ङ्कदूते,—

“नाकाङ्क्षा किं भवति विपुलश्रीमतोऽर्थान्तरेषु” ।)

न्यायमते । यत्पदमृते यत्पदान्वयबोधो न भवति

तत्पदे तत्पदवत्ता । प्रतीतिपर्यवसानविरहः । इत्या-

लङ्कारिका ॥

आकाय, ए, (आच् + चि + घञ् ।) निवासः ।

इति वोपदेवः ॥

आकार, ए, (आ + कृ + घञ् ।) इङ्गितम् । अभि-

प्रायानुरूपचेष्टाविष्करणम् । संकेतः ठार इत्यादि

भाषा । आकृतिः । मूर्तिः । इत्यमरः ॥

(“तस्य सवृतमन्त्रस्य गूढाकारैरङ्गितस्य च” ।

इति रघौ १ । २० ।

“आकारैरङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च” ।

इति हितोपदेशे सुहृद्देवः । मूर्तिः । “आकार-

सदृशपञ्च” । इति रघौ १ । १५ ।)

आकारगुप्ति, स्त्री, (आकारस्य गुप्तिः ।) रत्या-

दिस्त्रचको मुखरागादिराकारः । आकारोऽङ्ग-

वैकृतमिति वोपनिषत् ॥ गुप्तिर्गोपनम् । आकारस्य

भयलज्जादिना गुप्तिराकारगुप्तिः । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥ तत्पर्यायः । अवहित्या २ ।

इत्यमरः ॥ अङ्गविकृतस्य रोमाञ्चादेराच्छादनात्

अवहि स्थितिरवहित्या । इति सारसुन्दरी ॥

(“भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्या” ।

इति साहित्यदर्पणम् ।)

आकारगोपन, स्त्री, (आकारस्य गोपनम् ।) आकार-

गुप्तिः । रत्यादिस्त्रचकमुखरागादिगोपनम् । इति

हेमचन्द्रः ॥

आकारण, स्त्री, स्त्री, (आङ् + कृ + णिच् + ल्युट् ।)

आङ्गानम् । इत्यमरः ॥ डाकन इति भाषा ।

(“तैश्च मणिभद्राकारणाय कश्चित् प्रेषितः” ।

इति पञ्चतन्त्रम् ॥)

आकालिक, त्रि, (समानकालौ आद्यन्तौ यस्य ।

“आकालिकाद्यन्तवचने” इति समानकालस्या-

कालादेशः । इकट् प्रत्ययस्य निपातनात् । यदा

अकाले भवम् । अकाल + ठञ् ।) क्षणार्धसि ।

इति धरणिः ॥ समानकालीनजन्मविनाशप्राप्ती ।

इति सच्चिन्मरः ॥ अकालसम्भवः । आरम्भ-

कालात् तत्सजातीयकालस्यापि । निमित्तकाल-

मारम्भ परेद्युयावत्कालः स एव कालस्यावदकाल-

आका

स्तन भव । इति तिथिसत्त्वः । (यथा मनो ३१.५
("गतागाकाभिरात् विद्यादग्नायायतयापि") ।

"तपसिग स्यानुवगौकगता
माकानित्री घोष मधुप्ररणिम्" ।

इति कुमारसम्भवे २। १९ ।

आकानिकप्रणयः, पु. (आकानिक प्रणयः) प्राग
विशेषः । सायम्भुवमन्वत्तरे कपिलगणपेन अक्रामे
जगत्प्रवासः । तदिवरम यथा—

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

"आकानिकोऽय प्रणयो सतो भगवता हम् ।
तत् प्रणयन्तु महाभाग वाराह लोकाधरः ।
यथा वा मास्यरूपेण तेनारतायाः प्राङ्गिना ।
तदहं सप्रवक्ष्यामि सर्वपापघनाशनम्" ।

श्रीकपिल उवाच ।

"मायम्भुव मनुष्येष्ट ब्रह्मरूप महामते ।
ममैकमोक्षितार्थं त्वं देहिं प्रार्थयतोऽधुना ।
जगत् सर्वं तत्रैव त्वया च परिपालितम् ।
त्वया सर्वं जगत् एव तमेव जगतां पति ।
तन्मे देहि रह स्यान् निधु लोकेषु दुर्लभम्
पुण्य पापहृत् रम्य आनन्दप्रभवनाम् ।
अहं हि सर्वभूतानां भूत्वा प्रत्यक्षदर्शितवान् ।
उद्धरिष्ये जगज्जातान् निर्मादं प्राणदीपिकाम् ।
अप्राणसामरे मयमधुना सकल जगत् ।
प्राणदीपं प्रदायाह तारयिष्ये जगत्पुनः" ।

श्रीमनुववाच ।

"यदि त्वयागलजगद्विस्तार्य प्राणदीपिका ।
चिकीर्षुणा तप कार्यं किं ग्यानायनया तव ।
देवागाराणि तीर्थानि क्षेत्राणि सखितस्तथा ।
भूद्वनि पुण्यभाज्यत्र तिष्ठन्ति कपिल । तितौ ।
तेषामेकतम त्वसेदासाद्य कुरुषे तप ।
स्यान् ब्रह्मन् तप विद्धो न भविष्यति तप किं" ।

कपिल उवाच ।

"त्वयि विश्रम्भमाधाय तपस सिद्धयेऽधिगतात् ।
स्यान् मया प्रार्थितं ते त्वं मा क्षिपसि हेतुमि ।
अक्षाम्यन्ते वधो मेऽयं प्रार्थनायां विकल्प्यन ।
यत्त्वं वदसि तस्मात्त्व फलमेतदवाप्नुहि ।
इदं त्रिभुवनं सर्वं सदेवासुरमानुषम् ।
हृतप्रहृतविध्वस्तमधिरेण भविष्यति ।
न चिरात् द्रष्टव्यं मनो 'जलपूर्णं जगत्प्रय ।
हृतप्रहृतविध्वस्त तव गर्वविश्रान्तम् ।
एवमुक्त्वा मुनीन्द्रोऽसौ कपिलस्तपसां निधि ।
अन्तर्दधे जगामापि तदा ब्रह्मसदो मुनिः ।
कपिलस्य वचः श्रुत्वा विषयसुवदनी मनु ।
भावीति प्रतिपद्यान् मनुर्गोवाच किञ्चन ।
विशालां वदरीं यातो गङ्गाद्वारान्तिक मनु ।
प्रविश्य तपसे यत्नमकरोल्लोकभावनम् ।
आराधयामास हरिं जगत्कारणकारणम् ।
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय शुद्धज्ञानसभाविने ।
इति अयं प्रणयतो मनोः सायम्भुवस्य तु ।
प्रसवाद जगन्नाथ केशवो न चिरादथ ।
तत् क्षुद्रभक्तो भूत्वा दूर्वादलसमप्रमम् ।
कर्परकशिकादुग्धतुल्यनेत्रयुगोज्ज्वलम् ।

आका

तपस्या महाभाग मनु सायम्भुव मुनिः ।
आराधयामास तत् क्षुद्रमाधुर्यम् ।
उवाच च महाभाग मनु सायम्भुव तदा ।
तपोनिर्वा महाभाग भीतं मां पापुमहेति ।
निग मुने पित मास्यविज्ञानैर्मन्त्रिण्य प्रति ।
अथ यथोक्तिरुक्तेषां चिन्तयतोऽसि ।
प्राप्ताकाङ्क्षी महाभाग भगवता वरं त्वं मुनिः ।
प्राप्तोऽहं यद्यनुकोपो मयि मां परिपालय ।
इति तस्य वचः श्रुत्वा मनु सायम्भुवतः ।
अप्युक्ते लोकाधरेऽप्यभादिदम्भोमिति ।
स तस्मिन् मन्त्रिण्य मन्त्रो गङ्गामो निने दिने ।
गामाभ्युदितप्रागदेहोऽप्यधिपतिराय ।
"जगत्प्रणयं प्रहृष्टं स महाभाग
मन्त्रिकमपि कुर्वन् गङ्गामागमय ।
स च सुविभक्तो भूत्वा गङ्गागोऽपिरेण
मन्त्रिकसत्त्वभागे श्रीमन् पीतदेहः" ।
इति कालिकापुराणे ३१ अध्यायः १० ।

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

"ततःप्रादा पीतवस्त्रं वृद्धः सत्य मनु मयः ।
यदीत्वा पादिकां प्राणनन्त्रिण्यं गङ्गां ददौ ।
गङ्गावत्तप विपुलं एते गङ्गावत्तपसे ।
एतद्वैवाविर्गोः साज्योऽजगत्प्रयः ।
गङ्गामोऽजगोपेत श्रीताम्रभक्तोऽहम् ।
तदासाद्य सगो मास्य विविधायां मनुजता ।
पाण्ड्यामास्य सुतवत् एतदा पश्यता हत ।
सोऽपिरेणो कारेण पीतो वैवाविर्गोऽभवत् ।
न समन्तत्र सगतिं दृष्ट्वाये दिशोऽसता ।
स एकदा महामत्स्यं पूर्वापरतटद्वये ।
शिरःपश्ये निधायात् शुक्रदेहं समुत्थित ।
मायम्भुव महाभाग शुक्रोऽहं प्राहि मामिति ।
त तथा स मनुभ्राता प्रोक्षन्त मीनप्रह्वं ।
प्राससाद तदा मत्स्य जयाह च करेण त ।
न शक्तोऽहमुज्जुं पृथुरोमाकमूतम् ।
इति सन्निधयेव प्रोद्धारं करेण त ।
भगवानपि विश्रामा मत्स्यरूपी जगद्गन ।
सायम्भुवकरं प्राप्य लघिमानमुपाश्रयत् ।
ततः कराम्यामुज्जुय क्तन्ने हृत्वाऽहं मनु ।
निगाय सागरं तत्र तोये च निदधे ततः ।
यथेष्टमत्र वर्द्धन् न कोऽपि त्वा हनिष्यति ।
अधिरेणैव सम्पूर्णदेहस्य समवाप्नुहि ।
इत्युक्त्वा स महाभागः सर्वप्राणभूतारवः ।
जघ्नुस् धिन्तयस्तस्य विषय परम गतः ।
मत्स्योऽपि न चिरादेव पूर्णकायस्तदा महान् ।
सर्वतः पूरयामास देहभोगेन सागरं ।
त पूर्णकायमाशोष्य व्यतीत्याम्भं समुच्छित ।
शक्नोः शिराभीरचित मानसाधनसन्निभम् ।
रुन्धन्त सागरं सर्वं देहाभोगाचक्षीकृतम् ।
सायम्भुवो मनुर्धोमान् मेने मत्स्य न त तदा ।
ततः पप्रच्छ तं साक्षा मत्स्य सायम्भुवो मनुः ।
विचिन्त्य लघिमानश्च पश्यन्मूर्तिं तदाद्भुताम्" ।

श्रीमनुववाच ।

"न त्वा मत्स्यमहं मन्ये कश्च मे वद सत्तमम् ।

आका

महर्षेः लघिमानसो चित्पादन् एवमक्षयम् ।
तव मया श्रुतया विष्णुः मनुजो मीनरूपकः ।
न धेनुर्गो महाभाग सगो वद महामते" ।

श्रीमत्स्य उवाच ।

"आभासोऽहं त्वया दितं यो हरिः स सदात्मनः ।
तवैवकामाभिप्रायं प्रादुर्भूतं गमादितः ।
यत्त्वमिष्टमि देवेण मया शक्तोऽहं मूर्तिना ।
तत्त्वमिष्टोऽहं तौ मूर्तिमिमौ विदि मनो मम" ।

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

"इति तस्य वचः श्रुत्वा विष्णोर्मिततेजसः ।
प्राप्त्वा प्रकलतो विष्णुः मनुजुष्टाव केवम्" ।

श्रीमनुववाच ।

"ममैव जगदव्याहारायमते हरे ।
पाण्ड्यामिष्टोऽहं त्वया दितं दधमायय ।
जगत्प्रयः सर्वं जगत्प्रयः हरे परम् ।
सुगौ परमेष्ठान् गङ्गावत् सुरेश्वरम्" ।
इति कालिकापुराणे ३१ अध्यायः १० ।

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

"मायम्भुवेन मनुना सन्तुष्टो मास्यरूपकः ।
गङ्गावत्तपः प्राह मेघाम्भोरनिसन" ।

श्रीमनुववाच ।

"गुह्योऽस्मि तपसा तेऽयं भगवा धावि कृतो मुहुः ।
सपर्यं तदायेन वरं वरद सुभवं ।
इष्टार्थं सप्रदायामि तुभ्यं तप विपारणा ।
वरदाभीष्टताम्कामान् लोकानां वा हितव्यं ददुः" ।

मनुववाच ।

"यदि देवो वरो मेऽयं शोकात् यो हितो भवेत् ।
तन्मे देहि वरं विष्णो तं वक्ष्यामि शक्रुन् मे ।
श्रुत्वाप कपिलः पूर्वं मर्दये सुवचनम् ।
हृतप्रहृतविध्वस्त सकल ते भविष्यति ।
येनेयमुद्धता एव्यो येनेय परिपालिता ।
संहरिष्यति यस्तेनां तेऽधुना श्रावयन्तिनां ।
ततोऽहं दीनहृदयस्त्वामेव शरणं गतः ।
न यथेदं त्रिभुवनं जगत्भुत भविष्यति ।
हृतप्रहृतविध्वस्त तया त्वं देहि मे वरम्" ।

श्रीभगवानुवाच ।

"न मत्त कपिलो भिन्नस्तथा न कपिलादहं ।
यदुक्तं मुनिना तेन मयोक्तं विहितं मनो ।
तस्माद्यदुदित तेन तत् सत्यं नान्यथा भवेत् ।
करिष्ये तत्र साहाय्यं सायम्भुव निबोध तत् ।
हृतप्रहृतविध्वस्ते तोयममे जगत्प्रये ।
न चिरादेव ततोयं शोषयिष्यामि वै मनो ।
यावज्जगत्सत्तावत् यथा कार्यं त्वया मनो ।
तन्मे निगदितं तथ्यं श्रुत्वावहितोऽधुना ।
सर्ववक्ष्येयकाष्ठौघैरेका नौका विधीयतां ।
तामहं द्रष्टुमिष्यामि यथा नो भिद्यते जलम् ।
दृश्योऽनविस्तीर्णां चिच्छोऽनमायतां ।
धारिणीं सर्ववीजानां सुवचनयवर्द्धिनीं ।
सर्वव्याघ्रिकटच्छायां भूरिवक्त्रकतन्तुभिः ।
नववीजनदीर्घान्तुं व्यामत्रयसुविक्षुतां ।
कुरु स्वयं मनो वृण्वं दृष्टवोमीरिका वटौ ।
जगद्वाजी जगन्माया लोकमाता जगन्मयी ।

आका

अङ्गियथ्यति ता रज्जु न च्युति यथा तथा ।
सर्वाणि वीजान्यादाय सर्वेदान् सप्त वै षट्धीन् ॥
तस्या नावि जिसन्नस्त्वं वर्तमाने जलप्लवे ।
दक्षेण सह संगम्य स्मरिष्यसि मनो मम ॥
स्मृतोऽहं तूर्णमायास्ये भवतो निकटं प्रति ।
श्यामलेनाथ प्रदक्षेण त्वं मा आस्यसि वै तदा ॥
यावत् प्रहृतविध्वस्त हत स्याद्भुवनत्रय ।
तावत् पृष्ठेन ता नावं वोढाहं नात्र सशय ॥
जलप्लवे तु संपूर्णे प्रदक्षे मम च ता हरिं ।
त्वं तथा वटिकया तुर्यं सदा नेष्यसि वै दृढ ॥
बद्धायां नावि मे प्रदक्षे देवमानेन वत्सरान् ।
सहस्र प्रेरयिष्यामि ता नाव शोषयन् जल ॥
तत शुष्केषु तोयेषु प्रोन्मसे शिखरे गिरे ।
हिमाचनस्य बद्धा ता तस्मिन्नावमहं मनो ॥
त्वा वै गोपयिता नित्य तावत्तु शोषये जल ।
चिन्तितोऽहं त्वया यास्ये यदाहं निकटं तव ॥
प्रदक्षेण श्यामलेनैव त्वं मा आस्यसि पुष्करे ।
पुनः स्मृष्टं तत कृत्वा मत्प्रसादान्महामते ॥
त्रैलोक्यदुर्लभामृद्धिमवाप्सि सनातनीं ।
अहमाराधितो येन जप्येन भवता मनो ॥
सर्वसिद्धिर्भवेत्तस्य यस्तोषयति तेन मा ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“इति दत्ता वर तस्मै मत्स्यस्तेन नमस्कृत ।
अन्तर्दधे जगन्नाथो लोकानुग्रहकारक ॥
स्वायम्भुवोऽपि भगवानन्तर्धानं गते हरौ ।
यथोक्त हरिणा पूर्वं नाव रज्जुं तथाकरोत् ॥
सर्वयाश्चियदुत्तौघान् कृत्वा स्वायम्भुवस्तदा ।
उद्गेन कारयामास नाव दृढतरा तत ॥
तेषा वक्त्रसमुद्भूतसूत्रसर्पैर्वटोरिका ।
पूर्वोक्तेन प्रमाणेन कारयामास वै मनु ॥
तत कालेन महता उच्य युद्ध महाद्भुत ।
विष्णोर्यज्ञवराहस्य सरभस्य हरस्य च ॥
ततो जलप्लवे भूते विध्वस्ते भुवनत्रये ।
तया रज्ज्वा तरि बद्धा वीजान्यादाय सर्वश ॥
वेदान्तधीन् तथा सप्त दक्ष चादाय वै मनु ।
तस्या नावि समाधाय तोयमग्रे चराचरे ॥
स्वायम्भुवस्तदा मत्स्यं हरिं सस्मार वै तत ।
ततो जलानामुपरि सप्रदक्षे इव पर्वत ॥
उदीतस्वैकप्रदक्षेण विष्णुर्मत्स्यस्वरूपकृ ।
आगतस्तत्र न चिराद्यत्रास्ते स मनुर्हरि ॥
तरिमारुह्य विपुले तोयराशौ भयङ्करे ।
यावच्चलाचलं तोय तावत् पृष्ठे तरि न्यधात् ॥
जले प्रकृतिमापन्ने प्रदक्षे बद्धा तरिं तदा ।
तां नाव चोदयामास सहस्र देववत्सरान् ॥
सय नावमवष्टभ्य दधार परमेष्ठिन ॥
योगनिद्रा जगद्धात्री समासीददटोरिकां ॥
तत शनैः शनैस्तोये शोष गच्छति वै चिरात् ।
पश्चिम हिमवत् प्रदक्षुस्मन्य तोयमध्यत ॥
दिशाह्रैर्योजनानामुच्छ्रितस्य हिमप्रभो ।
पद्माशक्तु सहस्राणि प्रदक्षु तत्तस्य चेच्छ्रित ॥
तस्मिन् प्रदक्षे ततो नावं बद्धा मत्स्यात्मकृ हरि ।
जगाम धोषणायाशु जलाना जगता पतिः ॥

आका

एवं हि मत्स्यरूपेण वेदास्त्राताश्च शार्ङ्गिणा ।
कपिलस्य तु शपेन कृताऽयाकालिको जय ॥
आकालिकोऽयं प्रलयो यतो भगवता कृत ।
इति व कथित सर्वं यथावत् द्विजसत्तमा ॥
इति कालिकापुराणे ३२ अध्याय ॥
आकालिकी, स्त्री, (आकाल + ठञ् + डीप् ।) विद्युत् ।
इति हेमचन्द्र ॥
आकाश, पु, स्त्री, (आ समन्तात् काशन्ते दीप्यन्ते
सूर्यादयो यत्र । आ + काश् + घञ् ।) पञ्च-
भूतान्तर्गतभूतविशेष । स तु शून्य । तत्पर्याय ।
द्यो २ द्यौ ३ अम्भ ४ अन्ध ५ व्योम ६ पुष्करं ७
अम्बर ८ नभ ९ अन्तरीक्षं १० अन्तरिक्ष ११
गगनं १२ अन्त १३ सरवर्त्म १४ ख १५ विद्युत्
१६ विष्णुपद १७ विहाय १८ । इत्यमर ॥
नाक' १९ अन्धः २० नभस २१ मेघवेष्ट २२
महाविल २३ । इति जटाधर ॥ मरुद्वर्त्म २४
मेघवर्त्म २५ त्रिपिष्टं २६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ न्यायमते अस्य सामान्यगुणा सङ्ख्यादि-
पञ्च । विशेषगुण शब्द । स तु नित्य अश-
रीरी च । अस्तेन्द्रियं कर्ण । सत्वेक किन्तु
उपाधिभेदेन नाना भवति ।
("शब्द" ओत्रेन्द्रियश्चापि किद्राणि च विविक्तता ।
वियत' कथिता एते गुणागुणविचारिभि ॥
तथा च भाषापरिच्छेदे ।
“आकाशस्य तु विज्ञेय शब्दो वैशेषिको गुणः ।
इन्द्रियं तु भवेत् ओचमेक सप्तपुपाधित ॥”
वेदान्तमते स अन्य ॥
आकाशगङ्गा, स्त्री, (आकाशपथवाहिनी गङ्गा ।)
स्वर्गगङ्गा । यथा, शिवरात्रिपत्रकथाया,—
“आकाशगङ्गासलिलतरङ्गगणनादिते ।
त्रैगुण्यललितैश्चारुमण्डिरूपवीजिते ॥”
("नदत्याकाशगङ्गाया खेतस्युद्दामदिग्गजे” ।
इति रघौ १ । ७८ ।
“उभौ यदि व्योम्नि पृथग् प्रवाहा-
वाकाशगङ्गापयसः पतेताम्” । इति माघ ।)
आकाशजननी [न] पु, (आकाशमार्गस्य जननी ।)
प्रगल्भीमध्यस्थितजनाना वाङ्मार्गदर्शनार्थानि चक्षु-
च्छिद्राणि । यद्वारा आभेयास्त्रगुलिका प्रक्षि-
प्यन्ते । इति राजधर्म ॥ (आकाशजननी स्त्री
आकाशपथस्य जननीव पोषिका । इति केचित् ।)
आकाशदीप, पु, (आकाशे दीयमानो दीप ।)
कार्तिकमासे भगवदुद्देशेन नभसि दत्तप्रदीप ।
यथा । कार्तिके आकाशदीप उक्तो निर्गयामृते
पुष्करपुराणे ।
“तुलाया तिलतैलेन सायकाले समागते ।
आकाशदीप यो दद्यात् मासमेक हरि प्रति ॥
महर्षी श्रियमाप्नोति रूपसौभाग्यसम्पदम्” । इति
तद्विधिविहं हेमाद्रौ आदिपुराणे ।
“दिवाकरेऽस्ताघनमौलिभूते
मृहाददूरे पुरुषप्रमाण ।
यूपाकृति यज्ञियदक्षदारु-
मारोप्य भूमावध तस्य मूर्द्धि ॥

आका

यवाङ्गुलच्छिद्रयुतास्तु मध्ये
द्विहस्तदीर्घा अथ पट्टिकास्तु ।
कृत्वा चतस्रोऽष्टदशोद्यतीस्तु
यामिर्भवेदष्टदिशानुसारी ॥
तत्कार्यकायान्तु महाप्रकाशो
दीप प्रदेयो दलगास्तथाद्यौ ।
निवेद्य धर्माय हराय भूम्यै
दामोदरायाप्यथ धर्मगङ्गे ॥
प्रजापतिभ्यस्त्वथ सत्पट्वभ्य
प्रेतेभ्य स्वाध तम स्थितेभ्य ॥ इति ।
अपरार्क' त्वन्यो मन्त्रो यथा,—
“दामोदराय नमसि तुलाया लोलया सह ।
प्रदीप ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे” ॥
इति निर्गयसिन्धौ २ परिच्छेदे कार्तिकमाहात्म्यं ॥
आकाशप्रदीप, पु, (आकाशे दीयमान प्रदीप ।)
तुलाया दीयमानलक्ष्मीदामोदरसम्यदानाकाश-
दीप । तथाच ब्रह्माण्डपुराणे ।
“तुलाया तिलतैलेन सायं सन्धासमागमे ।
आकाशदीप यो दद्यात् मासमेक निरन्तर ।
सम्प्रिकाय श्रीपतये स श्रीमान् भुवि जायते ॥
ॐ दामोदराय नमसि तुलाया लोलया सह ।
प्रदीप ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे ॥
इति मन्त्रेण यो दद्यात् प्रदीप सर्पिरादिना ।
आकाशे मण्डपे वापि स चाक्षयफलं लभेत् ।
विष्णुवेष्टनि यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकं ॥
अधिरथोमसहस्रस्य फलमाप्नोति मानव ॥”
आकाशमासी, स्त्री, (आकाशजाता मासी ।) सूर्या-
जटामासी । केदारे उत्पत्तिरस्या । तत्पर्याय ।
निरालम्भा २ खसम्भवा ३ शेवाली ४ सूर्यापत्री
५ गौरी ६ पर्वतवासिनी ७ अम्भमासी ८ ।
अस्या गुणा । हिमत्व । शोधप्रणनाडोरोग-
नाशित्व । लूतागर्हमक्षजालाहारित्व । वर्गकारि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥
आकाशमूली, स्त्री, (आकाशे भूमिरहितस्थाने
मूलमस्या । डीप् ।) कुम्भिका । इति हारा-
वली ॥ पाना इति ख्याता । (कुम्भिकाशब्देऽस्या
गुणा द्रष्टव्या ।)
आकाशरक्षी [न] पु, (आकाशे उच्चस्थाने स्थित
सन् रक्षति य । आकाश + रक्ष + णिन् ।) प्रग-
ल्भीस्थितप्रणिधि । दुर्गवर्द्धि प्राचीरोपरिस्थित-
चर । इति राजधर्म ॥
आकाशवल्ली, स्त्री, (आकाशस्य वल्लीव । अत्युच्च-
श्रित्वात् ।) लताविशेषः । आकाशवेण अमर-
वेण इति ख्याता । तत्पर्याय । खवल्ली २ दु-
स्पर्शा ३ व्योमवल्किता ४ । अस्या गुणा । मधु-
रत्व । कटुत्व । पित्तनाशित्व । शुक्रवर्द्धकत्व ।
रसायनत्व । बलकारित्व । दिव्यौषधिपत्वं । इति
राजनिर्घण्ट ॥
“आकाशवल्ली तु बुधे कथितामरवल्ली ।
खवल्ली ग्राहिणी तिल्ला पिच्छिणाद्यामयापहा ॥
तुवराग्निकरी हृद्या पित्तक्षेपामनाग्निनी” ।
इति भावप्रकाश ॥

आक्र

आकाशवाणी, स्त्री, (आकाशादुद्भवा वाणी ।) अश-
रीरिणी वाक् । देववाणी । इति पराण ॥
आकाशसखिलं, स्त्री, (आकाशात्पतित सखिल जल ।)
दिव्योदक । इति राजनिर्घण्ट ॥
आकिञ्चन, स्त्री, (अकिञ्चनस्य दरिद्रस्य भाव ।
अकिञ्चन + अण् ।) अकिञ्चनता ॥
आकीर्ण, चि, (आङ् + कृश् विक्षेपे + क्त ।) व्याप्त ।
तत्पर्याय । सकीर्ण २ सङ्कुल ३ । इत्यमर ।
समाकीर्ण ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघुवशे । प्रथमसर्गे ५० श्लोक ।
“आकीर्णमधिपतीनामुदजहारोधिभिः” ॥)
जलादिभिर्निरवकाश । इति भरत ॥
आकुञ्चन, चि, (आङ् + कुचि + ल्युट् ।) न्यायमते
पञ्चप्रकारकर्मान्तर्गतकर्मविशेष । सङ्कोच ॥
(प्रसारितस्य सत्त्वित्वसम्पादन । नमनं । वक्रता
सम्पादन । यथा । भाषापरिच्छेदे ।
“उत्क्षेपण ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चन तथा ।
प्रसारणञ्च गमन कर्माख्येतां पञ्च च” ॥)
आकुल, चि, (आङ् + कुल + क्त ।) व्याकुल । तत्प-
र्याय । व्यस्त २ अग्रगुण ३ । इत्यमरः ॥ (यथा
श्राकुन्तले । “विमवगुरुभि ह्ययैस्तस्य प्रतिल्लय-
माकुला” ॥)
आकूल, स्त्री, (आङ् + कूल + क्त) अभिप्राय)
आश्रय । इति हेमचन्द्रः ॥ (तात्पर्यं । इच्छा । यथा
साहित्यदर्पणे । २५ परिच्छेदे ।
“हसन्नेत्रार्पिताकूल लीलापद्म निमीलित” इति
“हृदयनिहित भावाकूल वमद्भिर्विचेतनैः” ॥
इति श्राकुन्तले ।)
आकृति, स्त्री, (आक्रियते इय गौरय अश्व इति
व्यव्यतेनया । आङ् + कृ + क्तिन् ।) रूप ।
शरीर । जाति । इति मेदिनी ॥ (यथा श्राकु-
न्तले प्रथमाह ।
“किमिव हि मधुराणा मण्डन नाकृतिना” ॥
न्यायमते सामान्यं, जाति । “आकृतिर्जाति-
लिङ्गाख्या” । इति न्यायसूत्रम् । जातिलिङ्ग-
मित्याख्या यस्या जातेर्गोत्वादेर्हि साक्षादिसंस्थान-
विशेषो लिङ्गम् । तस्य च परम्परया द्रव्यवृत्ति-
त्वम् । जातिद्रव्यासमवायिकारणतावच्छेदिकालिङ्ग
धर्मो यस्या सा इत्यर्थ इति कश्चित् ॥)
आकृतिच्छत्रा, स्त्री, (आकृत्या छत्रमिव या ।) घोषा-
तकीलच्छ । श्वेतघोषा इति भाषा । इति रत्न-
माणा ॥ (घोषकशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेय ।)
आकृत्य, चि, (आङ् + कृ + कर्मणि + क्त ।)
कृताकर्षण । आकर्षित ॥ (प्रलोभित, मुग्ध ।
यथा हितोपदेशे । “ततो लोभाकृत्येन केनचित्
पात्रेनालोभित” ॥ इति)
आकोकेर, ए, मकरराशि । इति ज्योतिषतत्त्व ॥
आक्रन्द, ए, (आङ् + क्रन्द + घञ् + अण् वा ।)
रोदन । यथा रामायणे ।
“तासामाक्रन्दशब्देन सहसोद्भ्रान्तलोचन” ॥
वाङ्मनं । मित्र । दास्ययुद्ध । आता । इति
मेदिनी ॥ ध्वनि (यथारामायणे ।

आक्षि

“तत्रैव निशि नागानामाक्रन्द श्रूयते महान्” ॥
नाथ । मार्शियाष्टात् परो राजा । इति धरणि ।
(यथा मानवे ७ । २०७ ।
“मार्शियाष्टस्य सप्रेत्य तथाक्रन्दस्य मण्डले” ॥)
आक्रमः, ए, (आङ् + क्रम् + यच् ।) आक्रमण ।
तत्पर्याय । अधिक्रम २ क्रान्ति ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (अधिरोह ।) व्याप्तिः । विक्षेपः ।
अधिगम । प्राप्ति । अधिकारः ॥
आक्रमण, स्त्री, (आङ् + क्रम् + ल्युट् ।) आक्रमकरण ।
“य एष्टवर्त्तौ नृपतिः देशाक्रमणाद्याचरति” ।
इति कुल्लुकभट्ट ।) व्यापन ॥ (अतिवर्त्तन । यथा
रामायणे ।
“कण्टकाक्रमणक्षान्ता वनमथ गमिष्यति” ।
आरोहणम् । यथा रामायणे ।
“न देवलोकाक्रमण नामरत्नमहं ह्ये” ॥)
आक्रान्त, चि, (आङ् + क्रम् + क्त) कृताक्रमण ।
अधिक्रान्त । आक्रमविशिष्ट । इति हज्जायुध ॥
(अभिभूत । पराभूत । वशीभूत । यथा मनु —
“न पाषाणिदृग्याक्रान्ते नोपलभ्येऽत्यन्तैर्दृभिः” ॥)
आक्रोड, ए, (आङ् + क्रोड् + घञ् ।) राजोपवन ।
राष्ट्र साधारण वन । इत्यमरः ॥ (केलीकाननं,
लीलास्थान । यथा, रामायणे ।
“आक्रोडालङ्घित स्तीत सुविभक्त ससंस्कृत” ।
तथा च कुमारः । २ । ६७ ।
“अक्रोडपर्वतात्तेन कल्पिता सेधु वेगमसु” ।
कुरुस्थानमप्युत्त खनामख्यात पौरव” ॥
यथा हरिवंशे ।
“दुष्प्रान्तस्य तु दायद कुरुस्थानं प्रवेश्वर ।
कुरुस्थामादयाक्रोडखलारक्तस्य चात्मजा” ॥)
आक्रोश, ए, (आङ् + क्रुश् + घञ् ।) क्रोधाकर्तव्य-
निश्चय । तत्पर्याय । आक्षेप २ अभिषङ्ग ३
श्राप ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे ।
“आक्रोशममातुश्च प्रमार्ज्य पुस्तकं” इति ।)
आक्रोशन, स्त्री, (आङ् + क्रुश् + ल्युट् ।) अभिश्राप ।
तत्पर्याय । अभिषङ्गः २ अभिषङ्गः ३ । इत्यमरः ॥
आक्षपाटिक, ए, (अक्षपटे नियुक्त । अक्षपट +
ठक् ।) अक्षदण्डक । धर्माध्यक्षः । इति जटाधरः ॥
आक्षपाद, ए, (अक्षपाद + अण्) नैयायिकः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥
आक्षारणा, स्त्री, स्त्री, (आङ् + क्षर + णिच् +
युच् ।) मैथुन प्रति आक्रोशः । इत्यमरः ॥ परस्त्री-
निमित्त एव परपुरुषनिमित्त स्त्रिया वा दूषण ।
यथा “कृतागम्यागमनस्य स्थानान्तर गच्छ” ।
इति भरत ॥ हेनारिण अपवाद इति भाषा ॥
आक्षारित, चि, (आङ् + क्षर + णिच् + क्त ।) पर-
स्त्रिया परपुरुषे वा मैथुन प्रति मिथ्यादूषितं ।
अपवादयुक्त । इत्यमरः ॥
आक्षिक, ए, आक्षुकलच्छ । इति रत्नमाणा ॥
आक्षेप गाढ इति भाषा । (युतनिमित्त । याश्च
क्रोडाविषयक । अत्र अक्षेर्दूषित जितो वा
इति अक्ष + ठक् । यथा मानवे ८ । १५६ ॥
“प्रातिमाद्य दद्यादानमाक्षिक सौरिकश्च यत् ।

आखु

दण्डश्लाघशेषश्च न एतौ दातुमर्हति” ॥
“पितृश्रेष्ठममस्तस्य वातिकक्षान्तिर्कोमलं ।
मधुरान्नविपाकश्च वातपित्तहरश्च तत्” ॥
इति चरकः ॥
“आक्षिक पाण्डुरोगघ्नो व्रण्य संग्राहको जघः” ॥
इति सुश्रुतः ॥
आक्षीव, ए, (आङ् + क्षीव + अण् ।) अक्षीवः ।
शोभाह्वनच्छः । इति रायमुकुटः ॥
आक्षेपः, ए, (आङ् + क्षिप् + घञ् ।) अपवाद ।
इत्यमरः ॥ मत्स्यं । (यथा—नीतिशतके । ४२ ।
“क्षान्तेवाक्षेपश्चाक्षरमुखरमुखान्दुर्मुखांस्तद्वयन्त
सन्त साध्यर्थचर्यां गतिं वञ्चिता कस्यनाभ्यर्थनीया’
आकर्षण ।
“नवपरिणयलज्जाभूषणां तत्र गौरौ ।
वदनमपहरन्तीं तत्कृताक्षेपमीश” ॥
इति कुमारः । ७ । ६५ । विन्यासः । आपनं ।
“कर्णापित्तो लोप्रकषायरुद्धे
गोरोघनाक्षेपनितान्तगौरौ ।
तस्या कपोले परमागलामाव” ॥
इति कुमारः । ७ । १० अपहरण । यथा,—
“यथांशुकाक्षेपविलज्जिताना” । १ । १४ कुमारः ।
उपस्थिति । यथा साहित्यदर्पणम् ।
“मुखाधेस्तेतराक्षेपो वाकाधेऽन्वयसिद्धये” ।
इति ।) कात्यायनशब्दः । इति मेदिनी । (अथ
शब्दप्रकरणे विशेषो द्रष्टव्यः ।)
आक्षेपकः, ए, (आङ् + क्षिप् + घञ् ।) निन्दकः ।
व्याघ्र । इति मेदिनी । वातरोगविशेषः । तस्य
कारणलक्षणे । निदाने यथा—
“यदा तु धमनी सन्वा कुपितोऽभ्येति मास्त ।
तदा क्षिपत्याश्र मुकुंमुकुं देहं मुकुंश्वरः ।
मुकुंमुकुंक्षदाक्षपादाक्षेपक इति स्मृत” ॥
आक्षोट, ए, (अक्षोट एव स्वार्थे अण् ।) अक्षोट
लच्छ । पर्वतजपोलुलच्छः । इति शब्दरत्नावली ॥
“वतामामिषुकाक्षोटमज्जलकनिकोषका ।
गुरुयस्त्रिभमधुरा सोरमाया वलप्रदा ।
वातघ्ना लक्षणा लक्ष्या कषपित्तानिवर्द्धना” ॥
इति चरकः ॥
आक्षोड, ए, आक्षोटलच्छ । इत्यमरटीकाया
भरतः ॥
आक्षोदन, स्त्री, (आङ् + क्षुड् + ल्युट् ।) श्लेष्मा ।
इत्यमरः ॥
आखण्डनः, ए, (आङ् + खण्ड + कण् ।) इन्द्रः ।
इत्यमरः ॥ (यथा कुमारसम्भवे । द्वतीयसर्गे ११ ।
“आखण्डन काममिदं बभाषे” ॥)
आखनिका, ए, (आङ् + खन + इक् ।) चौरः ।
उन्दुर । शूकरः इति मेदिनी । (खनिजदिकं
खननसाधनद्रव्य । खननकर्त्ता ।)
आखात, ए, स्त्री, (आङ् + खन् + क्त ।) अखात ।
देवखात । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
आखुः, ए, (आङ् + खन् + क्त ।) मूषिकः । इत्यमरः ॥
(यथा नीतिशतके । “कृताखुर्विवरं खय निप-
तितो नक्त मुखे भोगिन” ॥) शूकरः । चौरः ।

आखे

इति हेमचन्द्र ॥ देवताडहत्त । इति रत्नमाला ॥
 (आखुमासगुणा यथा,—
 (“आखोर्मास सपदि वज्रधा खण्डखण्डोक्तं यत्तौ
 प्राप्य ब्रवति निरतं यावदेतन्न सन्धक् ।
 तत्तैस्मात्त वसनमनिश योनिभागे दधाना,
 हन्ति व्रीडाकरमगणन नात्र सन्देहबुद्धिः” ॥
 इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः ॥)

आखुकर्णी, स्त्री (आखे कर्णमिव पञ्चमस्या । आ-
 खुकर्ण + ङीप्) लताविशेष । मूषाकाणी इति
 भाषा । तत्पर्याय । कृशिका २ भवन्ती ३ चित्रा ४
 सुवर्णा ५ उन्दुसकर्णी ६ न्ययोधी ७ मूषक-
 कर्णी ८ लुचिकर्णी ९ वज्रकर्णिका १० माता
 ११ भूमिधरी १२ घण्टा १३ श्वरी १४ वज्र-
 पादिका १५ प्रत्यक्षेत्री १६ टषा १७ पुल्लेत्री
 १८ अग्निधू १९ । अस्या गुणा । कटुत्व उष्णत्व ।
 कफपित्तहरत्व । सारकत्व । आनाहृत्वरशूल
 नाशित्वं । परमपाचकत्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 “आकुपर्णी आकुकर्णी कर्णिका भूदरीभवा ।
 आखुकर्णी कटुस्तिक्ता कषाया शीतला जघु ॥
 विपाके कटुका मूषकफामयकृमिप्रणुत्” ।
 इति भावप्रकाशः ॥

आखुग, पुं, (आखुना गच्छति य । गणेशस्य मूषिक-
 वाहनत्वात् तथात्वं ।) गणेशः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आखुपर्णिका, स्त्री, (आखे कर्णमिव पर्णमस्या ।)
 लताविशेषः । इति रत्नमाला ॥ इन्दुरकाणी इति
 भाषा । (आखुपर्णीशब्दे आखुकर्णीशब्दे चास्या
 गुणादयो ज्ञातया ।)

आखुपर्णी, स्त्री, (आखे कर्णमिव पर्णमस्या ।)
 आखुपर्णिका । इति रत्नमाला ॥
 “मुस्ताखुपर्णीफलदारुश्रियु-
 क्ताय सखणा किमिशककल्म ।
 मार्गद्वयेनापि चिरप्रवृत्तान्
 किमीमिहन्त्यात् किमिजाख रोगान्” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः ।
 “आखुपर्णीकिशक्यै सुपिष्टै पिष्टमिश्रितै ।
 पक्ता पूषणिका खादेद्धान्यान्तश्च पिवेदनु” ॥
 इति वाभटः ॥ गुणादयोऽन्येऽस्या आखुकर्णीशब्दे
 ज्ञातया ॥

आखुपाषाणः, पुं, पाषाणभेदः । आखुपाषाणनामो-
 ऽय कोहसकरकारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आखुसक्, पुं, (आखुन् धृङ् य । आखु +
 सक् + क्तिप्) विडालः । इत्यमरः ॥

आखुरथ, पुं, (आखु रथो वाहन यस्य ।) गणेशः ।
 इति हलायुधः ॥

आखुविषहा, स्त्री, (आखेर्विषं हन्ति या ।) देव-
 ताडहत्तः । इति ऋटाधरः । देवदासीलता । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

आखेटः, पुं, (आख् + खिट् + घञ्) मृगया ।
 इत्यमरः ॥ शिकार इति भाषा । (“सुभगाखेट-
 भूमित्व” । कथासरित्सागरे १५ । १२० ।

आखेटक, पुं, (आख् + खिट् + क्तुन् ।) मृगया ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ यथा मद्यतने ।

आग

“आखेटकस्य धर्मेण विभवा स्युर्वशे दृष्टाम् ।
 नृपजा प्रेरयत्येको हन्यन्त्योऽत्र मृगानिव” ॥
 आखेटशीर्षकः, स्त्री, कुट्टिमभेदः । इति शब्दरत्नावली
 शुडङ्ग इति भाषा । (यदुक्तं ।
 “कपिशिर्षं नृमशीर्षं तथाचाखेटशीर्षकं ।
 इति कुट्टिमभेदा स्युः शाब्दिकैः समुदाहृता” ॥)
 आखेटिक, पुं, (आखेटे मृगयाया कुशलः । आ-
 खेट + ठक् ।) मृगयाकुशलकुक्कुर । तत्पर्यायः ।
 आखेटिक २ विश्वकम्पः ३ । इति हारावली ॥
 (मृगयाकर्ता । वासजनकः । भयङ्करः । मृगयु ।
 याधः ।)

आखोट, पुं, (आख् + उट् ।) फलवृक्षविशेषः ।
 आखरोट इति भाषा । तत्पर्यायः । पार्वतीयः २
 फलवृक्ष ३ गुडगुण्य ४ कोरेट ५ कन्दराज ६
 मधुमज्जा ७ लहृच्छदः । अस्य गुणा । मधुरत्व ।
 वलकारित्व । स्निग्धत्व । उष्णत्व । वातपित्तना-
 शित्व । रक्तदोषप्रशमनत्व । शीतलत्व । कफ-
 कोपनत्व । इति राजनिर्घण्टः ॥ (आलोडशब्दे
 आलोडशब्दे चास्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

आख्या, स्त्री, (आङ् + ख्या + धाप् + टाप्) नाम ।
 सञ्ज्ञा । इत्यमरः ॥ यथा कुमारसम्भवे १ । २६ ।
 “उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा
 पश्चादुमाख्या समुखी जगाम” ॥

आख्यात, त्रि, (आङ् + ख्या + क्त) कथित । उक्तं ।
 इत्यमरः ॥ (प्रथित, प्रसिद्ध, प्रकाशित ।)
 व्याकरणोक्तधातूत्तरविहिततित्प्रत्ययादि ॥

आख्यान, स्त्री, (आङ् + ख्या + ल्युट्) कथन । यथा
 “कथितं यदुपाख्यानं ब्रह्मपुत्रं यथागमः ।
 देवी मङ्गलचण्डी या तदाख्यानं निशामय” ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिलखण्डे ४१ अध्यायः ॥
 आख्यादिका, स्त्री, (आङ् + ख्या + क्तुन् । टाप् ।)
 उपलब्धार्थकथा । इत्यमरः ॥ इतिहास उपन्यास
 इति ख्याता ॥ (आख्यायिकालक्षणः । यथा,—
 “प्रबन्धकल्पनां स्तोत्रकथा प्राज्ञा कथा विदुः ।
 परस्परश्रयाया स्यात् सा मताख्यायिका कचित्”
 इति च साहित्यदर्पणे ।

“आख्यायिका कथावत्स्यात् कवेर्वशादिकीर्तन”
 आग, [स्] स्त्री, पाप । अपराधः । इत्यमरः ॥
 (यथा शिशुपालवधे ३५ सर्गे १०८ श्लोकः ।
 “सहिष्ये शतमागासि स्त्रीलोके इति यत्तया” ॥)

आगतं, त्रि, (आङ् + गम् + क्तः ।) आयात । उप-
 स्थितं । (लब्धः । प्राप्तः यथा, हितोपदेशे ।
 “आगतन्तु भयं वीक्ष्य प्रतिकुर्वीत् यथोचितम्” ॥)

आगन्तुः, त्रि, (आङ् + गम् + तुन् ।) अतिथिः ।
 इत्यमरः ॥ आगमनशीलः । अनियतः ॥
 (“अकस्मादागन्तुना सह विश्वासे न युक्त” ॥
 इति हितोपदेशः । आकस्मिकरोगादि । यथा,
 “आगन्तुपि शरीरश्लेष्मतिरेकेण यावन्तोभावा
 दुःखमुत्पादयन्ति” ॥ इति श्रुतः ।

निजागन्तुभेदेन रोगस्य कारणदेविध्यादागन्तु-
 शब्दोऽयमामयस्यान्यतरकारणवाची ।
 तद्वया,—

आग

“द्विविधा पुनः प्रकृतिरेषामागन्तुनिजदिना-
 गात्” ॥ “सुखानि तु खल्व्वागन्तोर्नखदशनपतना-
 मिचाराभिप्रायाभिधक्कवधन्-पीडन-रन्तु दहन-
 मन्ताग्नि-भूतोपसर्गादीनि” ॥

“आगन्तुर्हि यथापूर्वमुत्पन्नो जघन्यं
 वातपित्तस्त्रेण्णा वैषम्यमापादयति” ॥

उदाहरणः । “तत्रागन्तवश्चेदभेदनक्षयनभङ्गन-
 पिच्छनोत्पेषणवेष्टनप्रहार-वध-वन्धन-व्यधन-पीड-
 नादिभिर्वा । मल्लातक-पुष्पफलरसात्मगुप्ताशूक-
 क्रिमिशूकाहितपञ्चलतागुल्मसस्पृशनेर्वा स्वेदन-
 परिसर्पणावमूत्रणैर्वा विषिणाम् ॥ सविषाविष-
 प्राणिदन्तविषाणनखनिपातनैर्वा ।

सागरविषवात-हिम-दहन-सस्पृशनेर्वा शोथा
 समुपजायन्ते” ॥ इति चरकयोगोक्तं ॥

आगन्तुकं, त्रि, (आगन्तु + स्वार्थे कन्) आहार्यः ।
 अनित्यस्थायिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(अज्ञातकुलश्रीलादिर्नवागत पुरुषः । यथा
 “तदा च मूलभूत्यानपास्यायमागन्तुकः पुर-
 स्कृतः” ॥ इति हितोपदेशे ॥ अतिथिः । अज्ञात-
 स्वामिक पश्वादि । यथा याज्ञवल्क्ये ॥

“महेन्द्रोत्प्लवपशवः सूतिकागन्तुकादयः ।
 पालो येषां तु ते मेधा देवराजपरिजिता” ॥

आकस्मिकक्षतादिरोगः । यथा, मुश्रुते ।
 “श्लेष्मल आशुगमने धातुस्तस्य श्लेष्मतिरूपं
 तत् द्विविधं, शरीरमागन्तुकं च” ॥ इति ॥

आगमः, स्त्री, (आङ् + गम् + अच् ।) तन्त्रशास्त्रं ।
 अस्यार्थः । यथा तन्त्रशास्त्रं ॥

“आगतं पञ्चवक्त्रात्तु गतश्च गिरिजानने ।
 मतश्च वासुदेवस्य तस्मादागममुच्यते” ॥ इति
 (एतल्लक्षणं यथा,—

“सृष्टिश्च प्रलयश्चैव देवतानां तथा र्चनं ।
 साधनश्चैव सर्वेषां पुरश्चरणमेव च ॥
 घट्कर्म्मसाधनं चैव ध्यानयोगश्चतुर्विधः ।
 समर्पित्वैर्युक्तं त्वागमं तद्विदुर्मुधा” ॥ इति
 यथा रघुवशे । १० । २६ ॥

“बद्धाध्यागमैर्भिन्ना पश्यान् सिद्धिहेतवः”)
 आगमः, पुं, (आ + गम् + अच् ।) शास्त्रमात्रं ।)

(‘आगमादिव तमोपहादित
 सम्भवन्ति मतयो भवच्छिदः’ ॥

इति किराते । ५ । २२ ।) आगमनः । इति मे-
 दिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ (अर्थादीनामागमः । यथा,
 नीतिशतके ७३ श्लोके । “नित्यव्याय प्रचुरनित्य-
 धनागमा च” ॥ इति । प्राप्तिः । उपार्जनम् ।

“नाधर्मेणागमः कश्चिन्ननुष्ठानं प्रति वर्तते” ॥
 इति मनु ॥)

साक्षिपत्रादिः । इति व्यवहारमातृका ॥ प्रकृति-
 प्रत्ययानुपधाति कार्यः । इति व्याकरणः ॥ (शास्त्र-
 ज्ञानं । श्रुतवत्ता । यथा,

“आकारसदृशप्रश्नं प्रश्नया सदृशागमः” ॥
 इति रघुवशे १५ सर्गे १५ । यथा च रघौ १४ । ८० ।

“तामर्पयामास च शोकदीनां
 तदागमप्रीतिषु तापसीम्” ॥)

आम्र

आगमन, स्त्री, आङ्पूर्वगमधातोरनटप्रत्ययान्तस्य रूपमिदं । आसा इति भाषा ॥ (यथा रघुवशे । “रामस्वासावद्रे शत्वात् भरतागमन पुन” । स्त्रीसङ्गम । यथा,— “अन्यागमनपापस्य पाप एच्छन् स निष्कृति” । इति राजतरङ्गिणी ।)

आगमावर्त्ता, स्त्री, दृष्टिकालीयत् । इति गज-निर्घण्टः ॥

आगमित, त्रि, (आ + गम + गिच् + क्त) अधीत । पठित । इति ञटाधर ॥ (यापित प्रापित ।)

आगाध, स्त्री, (अगाध एव । स्वार्थे अण् ।) अगाध । अतिगभीर इत्यमरटीकायां मधुरानाथ ॥

आगान्तु, त्रि, आगन्तुक । अतिथि । इत्यमर-टीकाया नीलकण्ठ ॥ (अभ्यागत । आगन्तु ।)

आगामी, [न्] त्रि, (आङ् + गम् + गिन् । भवि-यत्काल । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, हितोप-देशे । “भो यजमान । आगामिन्याममावास्याया यक्ष्यामि यज्ञम्” ।)

आगार, स्त्री, (आग + ऋ + अण्) गृह । इत्यमर-टीका ॥ (यथा मनु ।

“आकोर्णे भिक्षुकैर्वनैरागारमुपसज्जेत् ।) आगु, [र्] स्त्री, आगू । प्रतिज्ञा । इत्यमर-टीकाया रमानाथ ॥

आगू, स्त्री, (आ-गमे क्तिप् गम क्त्वावित्यन्तलोपे ऊचगमादीनामित्यकारादेशः ।) प्रतिज्ञा । इत्यमरः ॥

आग्नीध्र, स्त्री, (अग्निमित्रे, इन्धोदितौ, क्तिप्, नलोप । अग्नीध्र स्यान्, अग्नीध्र शरणे गन् । तत्रस्थित-त्वात् ऋत्विगप्याग्नीय उच्यते) अग्नीध्र । होटगृह ।

इत्यमरटीकाया रमानाथ ॥ आग्नेया अग्नीध्र-मुपतिष्ठते इत्यत्र आग्नीध्र मण्डपमित्याख्यान-दर्शनात् । धनदाग वरगीयऋत्विजि प ॥

(स्वायम्भुवस्य प्रथमस्य मनोर्हादशपुत्रमध्ये परिगणितं स्वनामख्यातं पुत्र । यथा हरिवंशे ।

“आग्निध्रस्वामिवाङ्मस मेधा मेधातिथिर्वस । ज्योतिष्मान् द्युतिमान् हव्यसवन् पुत्र एव च ॥

मनो स्वायम्भुवस्यैते दश पुत्रा महौजसः” । प्रियवतःपुत्र स्वनामख्यातो मनुवशीयो नृ-पति । यदुक्तं,—

“अग्नीध्रो नाम नृपतिर्जम्बुनाथो मनो कुले । तज्जातो नृपसञ्जाभि कथ्यन्ते भरतादयः” ॥

प्रियव्रतस्य राज्ञ दशपुत्रमध्येपरिगणितं स्वना-माख्यातं पुत्र । यदुक्तम् विष्णुपुराणे २ । १ ॥

“प्रियव्रतसुता ख्यातास्तेषां नामानि मे शृणु ॥ अग्नीध्रस्वामिवाङ्मस वपुष्मान् द्युतिमास्तथा ।

मेधा मेधातिथिर्भव्य सवन् पुत्र एव च ॥ ज्योतिष्मान् दशमस्तेषां सत्यनामा सुतोऽभवत्” ॥

आग्नेय, स्त्री, (अग्निदेवता यस्य ।) स्वर्ग । इति राज-निर्घण्टः । देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

आग्नेय, पु, (अग्निदेवतास्य अण् । अग्निगोक्त पुराण-यदाग्नेय वेदसम्मतमित्युक्तं लक्षणे मन्त्रापरगण-

अघा

भेदे वज्रपुराणे च । अग्निदेवताके द्रव्यमात्रे च त्रि । अग्निशोषिणि स्वाहायाम् अग्निदेवता-काथामृचि च । आग्नेयव्रत । यथा मनौ ६।३१० । “दुष्टनामन्तस्त्रिष्वस्य तदाग्नेयव्रत स्मृतम्” ।)

अगस्त्यमुनि । इति पाणिनि ॥ अग्निस्मन्मोये त्रि आग्नेयी, स्त्री, (आग्नेय + डीप् ।) अग्निगोक्त ॥

स्वाहा । इति ञटाधरः ॥

आग्रयण, स्त्री, नवग्रहस्थितिः । यथा,— “शरद्वसन्तयो केचिन्नवग्रह प्रचक्षते ।

धान्यपाकवशादन्वे श्यामाको वर्णित स्मृतः” ॥ इत्यनेन शरद्वसन्तविहितनवग्रहस्थिते ।

“श्यामाकैर्वै हि भिष्वेव यवैरन्योन्यकाणत । प्रग्रयणं युज्यतेऽवश्यं न तत्राग्रयणाख्यम्” ॥

इति कालान्तरदर्शनात् आर्द्धेऽपि तथा इति । आग्रयण नवग्रहस्थितिः । इति मल्लमामतच ॥

आग्रह, पु, (आङ् + ग्रह + अण्) अनुग्रह । आ-सक्ति । आक्रम । ग्रहण । इति मेदिनी ॥

(प्रसाद, अभिनिवेश, आसङ्ग, यथा, “इत्यायहात् वदन्त त स पिता तत्र नीतवान्” ।

इति कथासरित्सागरे २५।६६ ।) आग्रहायण, पु, मार्गशीर्षमास । इति रायमुकुट ॥

आग्रहायणिक, पु, (आग्रहायणा मृगशिरसा युक्ता पौर्णमासी अस्मिन् । आग्रहायण + ठक्) अग्रहायणमास । मतभेदे वत्सगद्यमासोऽयम् ।

अस्मिन् मासे दृष्टिकराशिर्यो रवि । तत्पर्याय । मार्गशीर्ष २ मसा ४ मार्ग ४ । इत्यमरः ॥ आग्र-

हायी ५ अलक ६ सह ७ मार्गशिर ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ अग्रहायणसम्बन्धिनि त्रि ।

आग्रहायणी, स्त्री, (अग्रे ह्रायनमस्या । मतभेदे मार्गशीर्षमारभ्य वर्षप्रवृत्ते । प्रश्नाद्यण् । पूर्व-यदादिति शत्व । गौगदित्वात् डीष्) मृगशिरा-नक्षत्र । इत्यमरः ॥ अग्रहायणमासस्य पौर्णमासी ॥

आघट्टक, पु, (आङ् + घट्ट + वृन् । तत् स्वार्थे क) गङ्गापामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आघाट, पु, (आङ् + घट् + घञ्) सीमा । इति हेमचन्द्र ॥ अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आघात, पु, (आङ् + हन् + घञ्) वधस्थानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हनन । ह्येदन । घोट कोप इत्यादि भाषा ॥ (यथा साहित्यदर्पणे । “पादा-

घातादशोक विकसति वकुल योषितामास्य-मये” ॥)

आघातन, स्त्री, (आङ् + हन् + स्वार्थे णिच् + ल्युट्) वधस्थानम् । इति हारावली ॥ हनन ॥

आघाग, पु, (आङ् + घ + घञ्) घृत । इति हेम-चन्द्र । ऋग्वेदिना सुवेण चतुराण्य सुचि दत्त्वा प्रजापति मनसा ध्यात्वा तृष्णीमग्नेर्वायव्यकोणा-

दारभ्याग्नेयौ दावदविच्छिन्नघृतधारादान । पुन-सुवेण चतुराण्य सुचि दत्त्वा इन्द्र ध्यात्वाग्नेर्नवदंत-

कोणादारभ्य ऐशानौ यावदविच्छिन्नघृतधारा-दान । इति कालेभिः ॥ यजुर्वेदिनान्तु सुवेण मन्त्रोच्चारणपूर्वकपूर्वोक्तक्रमेण घृतधारादान ।

इति पशुपति ॥

आच

आचूर्णित, त्रि, (आङ् + घूर्ण + क्त) घूर्णितनेत्रादि । घूराण इति भाषा । यथा, देवीमाहात्म्यम् । “आचूर्णितो वा वातेन स्थित पोते मङ्गार्ये” ।)

आघ्राण, स्त्री, (आङ् + घ्रा + ल्युट्) दक्षिणः । इति हेमचन्द्रः ॥ गन्धग्रहण । सौंका इति भाषा ।

“भेदघ्रां गन्धाघ्राणतः” इति कथासरित्सागरे १३।१६ ।)

आघ्रात, त्रि, (आङ् + घ्रा + क्त) शिङ्घितः । आ-क्रान्त । इति मेदिनी ॥ दक्ष । इति हेमचन्द्रः ॥

(घ्राणविषयीकृत । यथा, नागानन्दे । “नीता कि न निशा शृण्णाद्भवन्ना नाघ्रातमिन्दीवरः”)

आर्घ्य, स्त्री, पीतवर्गादीर्घतुल्यदृष्टपदसन्निभमाक्षि-कोत्पन्नमधु । अस्य गुणा । अतिशयचक्षुर्हित-

कारित्व । कफपित्तरक्तदोषनाशित्वम् । इति गज-निर्घण्टः ॥ यथा, भावप्रकाशः ॥

“मधुकृच्छ्रा निर्यास जरत्कार्यग्रासमोद्भवा । खवन्त्यार्घ्यं तदा ख्यातं श्वेतकामलये पुनः ॥

तीक्ष्णमुग्रास्तथा पीता मक्षिका घट्पदोपमा । आर्घ्यान्तास्तत्कृतं यत्तदार्घ्यमित्यपरे जगुः” ॥

(“आर्घ्यं मध्वतिचक्षुष्य कफपित्तहरं परं, कषाय कटुपाके च बल्यं तिक्तमवातकृत्” । इति संश्रुतः ।)

आर्घ्य, व्य, उपसर्गविशेषः । अस्वार्थः । ईषत् । यथा आभिर्गुल । अभिव्याप्ति । यथा आश्रम

ब्रह्मचारी । सीमा । यथा आसमुद्रक्षितिप्राना । इति रघौ १ म सर्गे । धातुयोगज । यथा आगो

हति । इत्यमरभरतौ ॥ समन्तात् । ग्रहण । प्रवृत्तेरुत्ति । इति दुर्गादासः ॥

आङ्ग, स्त्री, (अङ्गस्य इट् । अङ्ग + अण्) कोमलाङ्ग । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

आङ्गार, स्त्री, (अङ्गार + अण्) अङ्गारसमूहः । इति रायमुकुटः ॥

आङ्गिक, त्रि, (अङ्ग + ठक्) अङ्गनिष्पन्नमावयज्ञ-कभूत्तेपादि । इत्यमरः ॥ मार्दङ्गिकः । इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा साहित्यदर्पणे ।

“मवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स ध्रुवविधः” । आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहात्म्यं सात्त्विकस्तथा” ।)

आङ्गिरस, पु, (अङ्गिरस् + अण्) रुहसति । इत्यमरः । (यथा मनु । २।१५१ ।

“अध्यापयामास पितृन् शिशुराङ्गिरसः कवि । पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान्” ।)

आचमन, स्त्री, (आङ् + चम् + ल्युट्) वैधकर्मो-रम्भात् पूर्व वारुण्यजलपानानन्तरं यथाक्रमं

आङ्गस्पर्शरूपशुद्धिजनकक्रिया । तत्पर्याय । उ-पस्पर्श २ । इत्यमरः ॥ आचम ३ शुचिप्रणीः ॥

इति शब्दरत्नावली ॥ तद्विधानं यथा ॥ “त्रिराचामेदयः पूर्व द्विः प्रमृज्यात्ततो मुख ।

समृज्याङ्गुलमूलैर्न त्रिभिरास्यमुपस्पृशेत् ॥ अङ्गुलेन प्रदेष्टिन्वा घ्राणं पश्चादगन्तर ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च घृत्तुञ्चोत्रे पुनः पुनः । कनिष्ठाङ्गुलयोगाभि हृदयन्तु तलेन वै ।

वामिस्तु शिरः पश्चादुवाह घ्राणेण सस्पृशेत् ॥

आच

शृणो यन्मिनामानि च पिबन् प्रीययेत् प्रमात् ।
 अथर्वाङ्मिरसौ पूर्य हि प्रमाद्यां नयेन्मूलम् ।
 सेतिहासपुराणानि वेदाङ्गानि यथाग्रमम् ।
 म मुरा नासिके वायुं नेत्रे कुर्य्य श्रुती दिग् ।
 प्रागग्रान्निमयो नाभिं ब्रह्मणं हृदयं शृणुत् ।
 रुद्र मूर्धानमागन्ध प्रीणाद्यध शिवाभ्युपैत् ।
 बाह्व यमेन्द्रवरुणकुपेरवसुधान् । ।
 आमुष्य चरणौ विष्णुमिन्द्रदिग् ।
 वासुकिप्रमुखान् नागान् जलं । अपि यत् क्षितौ ।
 येऽन्तर्ग विन्दवो यान्ति ।
 अग्निवायुसूर्येन्द्रा गिरयोऽपुलिपर्वास्तु ।
 गङ्गाद्या सन्तितासु या रेखा करमध्यगा ।
 तले सोम सतीर्थस्य सृतेऽत पावन कर ।
 इति गारुडे २१५ अध्याय ॥ २ ॥
 अन्यथा । आचमन । पराशर । यथा,—
 “हृत्वाय शौचं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृज्जले ।
 निषङ्गशिरस्य आसीने दिग् आचमनं चरेत्” ॥
 व्यापस्तम्ब । यथा,—
 “इत्येवमङ्गिराजानु प्रक्षाल्य चरणौ पृथक् ।
 हस्तौ घामशिवन्याभ्या पश्चादासीत मयत्” ॥
 व्याशान्विति अध्वश्रमादिना तन्मयन्तमशौचे
 व्याशङ्गात् इति हारीतोक्तं सामान्यत ।
 “हृत्वायवीत सयाशे वाङ्मन कायसयत्” ॥ ७ ॥
 शिखाभ्ये विशेषमाह ब्रह्मपुराणम् ।
 “गायत्र्या तु शिखा वद्धा नैर्ऋत्या ब्रह्मरन्ध्रत ।
 जुष्टिकाश्च ततो वद्धा तत कर्म समारभेत्” ॥
 याज्ञवल्क्य । यथा,—
 “यातर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुख ।
 प्राग्वा ब्राह्मणेन तीर्थेन चिञ्चो नित्यमुपस्पृशेत् ।
 अन्तर्जानु जानुनेर्मध्ये हस्तौ हृत्वेति शेषः ।
 भविष्यपुराणे । यथा,—
 “समौ तु चरणौ हृत्वा तथा वद्धशिखोऽपि ।
 व्यापामेदित्युत्तमौ देवत । यथा,—
 “शिखां वद्धा वसित्वा तु निर्मिते वामसौ शुभे ।
 तथो भूत्वा समादाय नोदङ्मुखं विलोकयन्” ॥ १ ॥
 ब्राह्मणवरोधे तु मनुः । यथा,—
 “कायभेदशिक्षाभ्यान् न पिप्रेण कदाचन” ।
 भार्गव । यथा,—
 “सपवित्रेय हस्तेन कुर्यादाचमनक्रिया ।
 भेषिष्ठ सत् पवित्रन्तु भूतोष्णिष्ठन्तु वर्जयेत्” ॥
 उदकयष्टे परिमाणमाह भरद्वाज । यथा,—
 “आपत पम्पया हृत्वा गोकर्णाहतिनत् कम् ।
 सहास्रं तस्य तस्य मृदोत्वा पातित्वा दिग् ।
 मुक्ताङ्गुलिकाभ्यां धेयेदाचमनं चरेत् ।
 मायमण्डपमाचमन्तु सहास्रं वि विवेदप” ॥
 पाञ्चरात्र । यथा,—
 “अङ्गिष्ठं प्रक्षालिष्यान्निर्धौनाभि मेन्दुद ।
 हस्तद्वयानुगमिष्य यथासह दिग्गतम् ।
 उदङ्मुखं सौम्यं सहास्रं स्पृष्ट्वाभिरक्षत” ॥
 कर्माङ्ग प्रोक्तम् । परेता ।
 “अमुष्माभिरपेनाभि मुक्ताभिर्योष्य चक्षुषा ।
 वद्ध्वाभिरपेनाभिः शिख्याभिर्योष्य चक्षुषा” ॥

आच

चतुर्विंति भावमुद्रापेक्षया । १ ॥
 आचमनप्रकारमाह दत्त ।
 “प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च त्रि विवेदम् वीक्षितम् ।
 मन्त्र्याङ्गुलमूलेन हि प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।
 सहस्रं तिसृभिः पूर्वमान्दमेवमुपस्पृशेत् ।
 अङ्गुष्ठेन प्रदेष्टुम्या ब्रह्मणं पश्चादनन्तरम् ।
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुःश्रोत्रे पुन पुन ।
 नाभिं कनिष्ठाङ्गुलेन हृदयन्तु तलेन वै ॥
 मन्त्राभिस्तु शिरोदेशे वाह्ये चान्येऽपि स्पृशेत्” ॥
 पुन पुनरिति ब्राह्मणादीनां गोलकदयामिप्रायेण ।
 इति श्रीदत्त ॥ २ ॥
 वीक्षणानुष्णयोरुपवादमाह यम ।
 “रात्रावनीक्षितेनापि शुद्धिगता मनोर्ध्वमि ।
 उदकेनानुरागाच्च तथोष्णोनेष्णपायिना” ॥ १ ॥
 मुखमार्जनानन्तरं व्यास । “वामहस्त पादौ
 शिरस्य दक्षिणेन प्राणिना जलेनाभ्युक्षयेत्” इति
 सामवेदिक्रमः । चतुर्विंतिनान्तु गोतम । “पादौ
 चाभ्यक्षयेत् खानि चोपस्पृशेत् शीर्षाणि मूर्द्धां
 दद्यात् उदकविन्दुम्” ॥ २ ॥
 इन्द्रियस्पर्शं विशेषमाह मनु । “खानि चैव
 स्पृशेदङ्गि” इति । नाभिस्पर्शं व्यास । यथा,—
 “तत स्पृशेद्नाभिदेशं पुनराप्युपस्पृशेत्” ।
 इन्द्रियस्पर्शानन्तरं भविष्ये । यथा,—
 “यद्भूमावदक्ष वीर्यं समुत्सृजति दानव ।
 वासुकिप्रमुखान्नागान् तेन प्रीणाति मानव” ॥ ३ ॥
 जलस्यलोभयकर्मनानुष्ठानार्थं जलमूलैकचरणे
 नाचमनं कर्त्तव्यमाह पैडीनसि । “अन्तरुदके
 आचान्तो अन्तरेव शुद्धो भवति वहिरुदके आ-
 चान्तो वहिरेव शुद्धः स्यात् तस्मादनन्तरं वहि-
 रेकश्च हृत्वा पादमाचामेत् सर्वत्र पृथो भवति”
 इति ॥ ४ ॥ जलमात्रे जानोरुर्द्धमुत्तिष्ठन्नाचमनं
 माह विष्णु । यथा,—
 “जानोरुर्द्धं जले तिष्ठन्नाचान्तं शुचितामिवात् ।
 अथमन्तःपुच्छतुल्योपि समाचान्तो न शुध्यति” ॥
 हारीत । यथा,—
 “आर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जप ।
 मुखवासा स्थले कुर्यात्तर्पणाचमनं जप” ॥ ५ ॥
 आचमननिषेधे देवत । यथा,—
 “सोपादयो जलस्यो वा मुहूर्तेऽपि वा पुन ।
 उष्णीषी वापि नाधानेदम्नेऽपि वा शिरः ।
 न गच्छन् जयानस्य न चण्ड प्रान स्पृशन् ।
 न हस्तं नैव सज्जन्नास्मान्स्वैव वीक्षयन् ।
 जेशाग्रीवीमथ कायमन्यद्गन् धरणीमपि ।
 यदि स्पृशति पैतामि भूय प्रक्षालयेत् वर” ॥
 व्यास । यथा,—
 “अङ्गुष्ठं हृदयं । तथा व्यास ।
 “शिखां प्रक्षाल्य वङ्गं वा मुक्ताङ्गुलिभ्यां वा ।
 अङ्गुल्या पादयोः प्रीणमाधातोऽप्यङ्गुलिभ्याम् ।
 मरीचि । यथा,
 “अङ्गुलिभ्यां सहास्रं सहास्रं न स्पृशेत् ।
 न पादवासां नान्येषां शुचिं प्रदत्तमात्रम् ।
 भूतानाम्पुष्पाभिर्योष्य चक्षुषा ।
 आमुष्माभिर्योष्य चक्षुषा” ॥

आच

शास्त्रायन । यथा,
 “आनसाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।
 प्रोक्षपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं विदितर्पणम्” ॥ १ ॥
 द्विराचमननिमित्तानि ।
 “आत्वा पीत्वा क्षुते सप्ते भुक्ता गृह्योपसर्पणे ।
 आचान्तं पुनराचामेदासौ विपश्चिधाय च” ॥
 ब्रह्मपुराणम् । यथा,
 “होमं भोजनक्रान्ते च सन्ध्योरुपसर्पणे ।
 आचान्तं पुनराचामेदन्यत्रापि सहास्रं सहास्रम्” ॥ २ ॥
 अथाचमननिमित्तानि ।
 “निष्ठीवने तथाभ्यङ्गे तथा पादावसेचने ।
 उच्छिष्टस्य च सम्भाषादुपस्पृशतस्य च ।
 सन्देहेषु च सर्वेषु शिखा वद्धा तथैव च ।
 विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेवमुपस्पृशेत् ॥
 उद्यवायससस्पर्शे दर्शने चान्त्यवांसिना” ॥
 हारीत । यथा,
 “स्वीनृहोच्छिष्टमन्माषणे मूत्रपुगीयोत्सर्गदर्शने
 देवमभिगन्तुकाम आचामेत्” ॥ ३ ॥
 अथ आचमनप्रतिप्रसवमाह स्मृति । यथा,
 “क्षुते निष्ठीवने सप्ते परिधारेऽप्युपातने ।
 कर्मस्य यपु गाचामेद्विज्ञानं श्रवणं स्पृशेत्” ॥
 वृद्धश्रुतातप ।
 “वातकर्मणि निष्ठीवे दन्तश्लिष्टे तथागते ।
 क्षुते पतितमणाय दक्षिणश्रवणं स्पृशेत्” ॥
 मार्कण्डेयपुराणम् । यथा,
 “कुर्यादालम्बनं स्पर्शं गोष्ठस्यार्कदर्शनम् ।
 कुर्वीतालम्बनं वापि दक्षिणश्रवणस्य च ॥
 यथाविभवतो क्षुतेत् पूर्वाभाषे तत परम्” ॥ ४ ॥
 आचमने जलाधारनिषेधमाह । उज्जना ॥ यथा,
 “कास्यायसेन पात्रेण त्रयगोमक्षपित्तले ।
 आचान्तं शतहृत्वाऽपि न कदापि स्पृशेत्” ॥
 इति गोपालपञ्चाननहृत्वाचारनिर्णयः ॥
 “आयतं पर्वणां हृत्वा गोकर्णाहतिवत् कर ।
 सहस्राङ्गुलिना तस्य मृदोत्वा पातित्वा दिग् ।
 मुक्ताङ्गुलिकाभ्यां धेयेदाचमनं चरेत् ।
 मासमज्जनमाचमन्तु सहास्रं वि विवेदप” ॥
 इति भारद्वाजः ।
 “अङ्गिष्ठं प्रक्षालिष्यान्निर्धौनाभि मेन्दुद ।
 हस्तद्वयानुगमिष्य यथासह दिग्गतम् ।
 उदङ्मुखं सौम्यं सहास्रं स्पृष्ट्वाभिरक्षत” ॥
 इति याज्ञवल्क्यः ।
 “हृत्वाभिः पृथक् विप्रं वङ्गानामिष्य भूमिषः ।
 वङ्गोऽङ्गिष्ठं प्राक्षित्वाभिः सहास्रं स्पृष्ट्वाभिरक्षत” ॥
 इति मनुः ।
 “निदास्यैदं शिरः तीर्थं मुहूर्तेऽपि वा ।
 महादाचमनाच्छिष्टेनयोरेव चोभयोः” ॥
 इति मित्राक्षराः ।
 आचमनम्, ५, (आचमनं ५ तृत् ।) निष्ठीवनाय ।
 निष्ठीवनाय । इति भाषा । तत्पठ्यताम् ।
 प्रोक्ष २ हृदयो ३ सहास्रम् ४ इति
 शान्त्योः । (ओदमित्याङ्गाः चक्षुषा २२-
 वाहति । इति द्रव्यप्रमाणे ॥)

आचा

आचमनीयं, स्त्री, (आचम्यतेऽनेन । आङ् + चम् + अगोयर् ।) मुखप्रक्षालनार्थं जल । तद्दानविधिर्यथा, काशिकापुराणे ६० अध्यायः ।
 “दद्यादाचमनीयन्तु सगन्धिसलिलैः शुभैः ।
 कर्पूरवासितैर्वापि कृष्णागुणसुधूपितैः ॥
 यथा तथा सगन्धैर्वा प्रसन्नैः फेनवर्जितैः ।
 तत्तैजसेन पात्रेण शृङ्गेणाथ प्रदापयेत् ॥
 उदकं दीयते यत्तु प्रसन्नं फेनवर्जितम् ।
 आचमनाय देवेभ्यस्तदाचमनमुच्यते ॥
 केवलं तोयपात्रेण तदा दद्यान्नमिश्रितम् ।
 वासितन्तु सगन्धैश्च कर्त्तव्यं यदि लभ्यते ॥
 आचम्यन्तं यशोवृद्धिं प्रदायाचमनीयकम् ।
 लभते साधको नित्यं कामाश्चैव यथेष्टितान्” ॥
 आचरण, स्त्री, (आङ् + चर् + ल्युट्) आचार । व्यवहारः ॥ (“अधीतिनाधाचरणप्रचारणैः” इति नैषधे ।)
 आचरितं, त्रि, (आङ् + चर् + क्त) कृताचरण । (“जलं वामकरे कृत्वा या सन्ध्याचरिता द्विजैः” इति काशीखण्डे ।) व्यवहृतः ॥ (यदुक्तम् ।
 “दारपुत्रपभून् हत्वा कृत्वा दारोपवेशनम् ।
 यत्रार्थो दायतेऽयं स्व तदाचरितमुच्यते” ॥
 एतत्तु पारिभाषिकम् ॥)
 आचान्तः, त्रि, (आङ् + चम् + क्त) कृताचमनः । यथा । बौधायनम् ।
 “स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्तं भुक्त्वा रत्योपसर्पणे ।
 आचान्तः पुनराचामेत् वासो विपरिधाय च” ॥
 इत्याह्निकतत्त्वं ।
 आचामः, पु, (आङ् + चम् + घञ्) आचमनम् । इति शब्दरत्नावली । भक्तमण्डः । इत्यमरः ॥ (भक्ष्यम् । पानम् । यथा, काव्यप्रकाशे ।
 “चक्रोर्ध्वं एव निपुणाश्चन्द्रिकाचामकर्मणि” ॥)
 आचारः, पु, (आङ् + चर् + घञ्) व्यवहारः । तत्पर्यायः । चरित्रम् २ चरितम् ३ चारित्र्यम् ४ चरणम् ५ रत्नम् ६ श्रीलङ्का ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ खानाचमनादिः । इति मानवे २ अध्याये ६६ श्लोकटीकायां कुल्लुकभट्टः । व्यवहारः ॥ स तु विचारः । यथा वृहस्पतिः ।
 “आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्जेष्यते यदि ।
 सोऽभिषेधो जितं पूर्वं प्राख्यायस्तु स उच्यते” ॥
 इति व्यवहारतत्त्वं । चरित्रम् । एतद्विवरणं सदाचारशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (रघु । २ । १० । “आचारलाजैरिव पौरकन्याः” ॥)
 आचारवर्जितः, त्रि, (आचारेण वर्जितः ।) आचारवह्निर्भूतः । इति जटाधरः ॥ (अव्यवस्थितः । नियमरहितः ।)
 आचारी, स्त्री, (आङ् + चार + ङीप्) हिलमोचिका लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ हेमचन्द्र इति ख्याता । आचारविशिष्टे त्रि । (हिलमोचिकाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
 आचार्यः, पु, (आङ् + चर् + ण्यत्) वेदाध्यापकः । वैदिकमन्त्रव्याख्याकर्त्ता । तत्पर्यायः । मन्त्रव्याख्याहृत् २ । इत्यमरः ॥ द्रोणाचार्यः ।

आच्छु

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्तच्छण यथा,—
 “उपनीय तु यं शिष्यं वेदमध्यापयेत् द्विजम् ।
 सकल्पं सरस्वत्यश्च तस्माचार्यं प्रचक्षते” ॥
 इति मानवे २ । १४० ॥
 (ततोऽनन्तरमाचार्यं परीक्षते । तदयथा,—
 “पर्यवदातश्रुतं परिदृष्टकर्मणा दत्तं दक्षिणं श्रुचिं जितं हस्तमुपकरणवन्तं सर्वेन्द्रियोपपन्नं प्रकृतिज्ञं प्रतिपत्तिश्रमनुपस्कृतविद्यामनस्यकमकोपनं स्त्रीश्रुतं शिष्यवत्सलमध्यापकं ज्ञानदानसमर्थमित्येवगुणो ह्याचार्यः सुक्षेत्रमात्तवो मेघ इव शस्यगुणैः सुशिष्यमाशु वैद्यगुणैः सम्पादयति । तमुपहृत्यारिगुणधियुक्तपचरेदपिबन्धं देववत् राजवत् पितृवत् भर्तृवत् प्रामाण्यस्तत्तत्तत्प्रसादात् हतुस्व शास्त्रमधिगम्य शास्त्रस्य दृढतायामभिधानसौख्यवस्थार्यस्य विज्ञाने वचनशक्तौ च भूय प्रयतेत सम्यक्” ॥ इति चम्पकः ॥)
 आचार्या, स्त्री, (आचार्य + टाप्) । मन्त्रव्याख्याकर्त्ता । इत्यमरसिंहः ॥ (वेदादिशास्त्राध्यापनकर्त्ता ।)
 आचार्याणी, स्त्री, (आङ् + चर् + ण्यत् + ङीप् + आनुक्) आचार्यपत्नी । इत्यमरः ॥ (यथा महावीरचरिते ॥
 “न्यम्बकं देवमाचार्यमाचार्याणीश्च पार्वती” ॥)
 आचितः, स्त्री, (आङ् + चि + क्त) । दशभारपरिमाणः । इत्यमरः । २५ मोन इति भाषा ॥
 आचितः, पु, (आङ् + चि + क्त) । शाकटो भारः । इत्यमरः । एक गाडिर वोजा इति भाषा ॥ क्षयुतपलः । इति मेदिनी ॥
 आचितः, त्रि, (आङ् + चि + क्त) समृद्धीतः । कुम्भः । इति मेदिनी ॥ (एकत्र सन्निवेशितः, आकीर्णः, व्याप्तः, ग्रथितः, गुम्फितः । यथा भारविः ।
 “कचाचितौ विखगिवागजौ गजौ” ॥ यथा रघुवशे ।
 “अर्द्धाचिता सत्वरमुत्थिताया
 पदे पदे दुर्निमिते गलन्ती” ॥)
 आच्छकः, पु, वृत्तविशेषः । आच इति भाषा । तत्पर्यायः । रत्नमण्डः २ पक्षीक ३ पक्षिक ४ आच्छिक ५ । इति रत्नमाला ॥
 आच्छन्नः, त्रि, (आङ् + कृद् + क्त) । आच्छादितः । आहतः । यथा । “मेघाच्छमेऽङ्गि दुर्दिन” । इत्यमरः ॥
 (“पद्माशुजलाच्छन्नं सुव्यस्तं दस्युविद्रुतम्” । इति हितोपदेशः ॥)
 आच्छादः, पु, (आङ् + कृद् + घञ्) । वस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 आच्छादनः, स्त्री, (आङ् + कृद् + ल्युट्) । वस्त्रम् । इत्यमरः ॥ सपिधानम् । अपहृतिमात्रम् । इति मेदिनी ॥ (यथा मनुः । ३ । ५६ ॥
 “तस्मादेता सदा पूज्या भूयणाच्छादनाशनैः” ॥)
 आच्छादितः, त्रि, (आङ् + कृद् + णिच् + क्त) कृताच्छादनः । आहतः । टाका इति भाषा ।
 आच्छुरितः, स्त्री, (आङ् + कुर + क्त) सशब्दछासः । गणवाद्यः । इति धरणिः । आहतः । (यथा

आजि

कथासम्प्रसागरे ।
 “न सेने कश्चुकेनापि क्षिप्रमाच्छुरितं वपुः” ॥
 आच्छुरितकः, स्त्री, (आङ् + कुर + माप् + क्त) । तत् सार्थं कन्) सोत्प्रासदासः । इत्यमरः ॥ हास्यम् । नखाघातविशेषः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ।
 आच्छोदनः, स्त्री, (आङ् + क्षिद् + ल्युट्) । तत् एषोदरादित्वात् इति धोत् ॥ मृगया । इत्यमरः ॥
 आच्छ, इ, व्यायामे । (भादि-परं सक-सेट्) । इति कविकल्पद्रुमः ॥ इत्यादौ द्वित्वाभावः प्रकृतिभ्रमनिरासार्थः । इ आच्छते । व्यायामो दीर्घः करणः । आच्छति कटं शिन्वी । इति दुर्गादासः ।
 आजः, स्त्री, (अज + घञ्) । अजसम्बन्धी कृगस्य हतमासादि । हतः । इति जटाधरः ॥ (यथा वैद्यके ।
 “गव्यमाजं तथा चौष्टमाविकं माह्विष्यं यत् ।
 अतो धातुविरुद्धार्थमाजं मासं प्रशस्यते” ॥)
 (तथाच रामायणे । २ । ६१ । ६० ।
 “आजैस्त्रिष्विषं च वाराहैर्निष्ठागवरसङ्घैः” ।
 एतार्थः—गव्यादिहृतभेदेन यदुक्तं तत्सर्वं हतशब्दे ज्ञातव्यं किन्त्वाजशब्दव्युत्पत्त्या दुग्धादिष्वयदुपलभ्यते तदन्यत्र प्रदर्शयते ॥
 “आजं दधि भवेद्योष्यं क्षयवातविनाशनम् ।
 दुर्गमिन्वासकासेषु हितमग्निप्रदीपनम् ।
 विपाके मधुरं लघु रक्तपित्तप्रसादनम् ।
 शन्तं काश्यापङ्कं प्रोक्तं वातपित्तनिवहणम्” ॥
 इति हारीतस्मृतौ ।
 “नातिशीतं गुरुखिन्धं मांसमाजमदोषकम् ।
 शरीरधातुसामान्यादनभिध्यन्दि वृहणम्” ॥
 इति चरको वामदेवः ॥
 “गव्यतुल्यगुणत्वाजं विशेषाच्छोषिण्यां हितम् ।
 दीपनं क्षुधं सङ्ग्राहि श्वासकासाश्रयितनुत् ।
 अजागमल्यकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवनात् ।
 नात्यम्बुपानाद्यायामात् सर्वव्याधिहरं पयम्” ॥
 “दध्याजं कफपित्तघ्नं क्षुधावातक्षयपहम् ।
 दुर्गमिन्वासकासेषु हितमग्ने प्रदीपनम् ।
 विपाके मधुरं लघु रक्तपित्तप्रसादनम्” ॥
 “आजं हतदीपनीयं घृत्तुष्यं बलवर्द्धनम् ।
 कासे श्वासे क्षये चापि पथ्यं पाके च तत्क्षुधम्” ॥
 इति च सुश्रुतः ॥)
 आजकः, स्त्री, (अज + वृञ्) अजसमूहः । कृगणेरपाज इति भाषा । इत्यमरः ॥
 आजकारः, पु, (आज + कृ + अण्) शिववृद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
 आजगवः, स्त्री, (अजगव + प्रज्ञायञ्) शिववृद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आजन्मसुरभिपत्रं, पु, (आ जन्मसः सुरभीभिः पत्राणि यस्य सा) भस्वकवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 आजानेयः, पु, स्त्री, (अज् + घञ् + आज + आनेय) कुलीनाश्रयः । श्लेषघोटकः । इत्यमरः ॥ “प्रतिभिर्निर्मददया स्वलन्तोऽपि पदे पदे । आजाननि यतः स क्षामाजानेयास्ततः स्मृताः” ॥ इत्यश्वतथः ॥
 आजि, स्त्री, (अज् + इन्) । यज्ञः । समानभूमिः ।

आज्य

इत्यमरकोषमेदिन्यौ । जगं । इति नेमचन्द्र ।
 (युद्धार्थे यथा,—“आद्यवती लोचनमार्गमाजौ
 रत्नान्धकारस्य विन्दन्मित्रस्य” । इति रघु । ७।४३।)
 आक्षेप । इति शब्दरत्नावली ॥
 आज्यीवः, पु, (आङ् + जीव + घञ् ।) जीविका ।
 इत्यमरः ॥
 (“बहुमूलफलो रस्य स्वाजीवः प्रतिभाति मे” ॥
 इति रामायणे ।)
 आजु, [र] स्त्री, (आङ् + जुग् + क्तिप् ।) आजू ।
 विहि । इति स्वामी ॥
 आजू, स्त्री, (आ + जुगतौ + क्तिप् दीर्घश्च ।) वेतन
 विना कर्मकारः । वेगार इति भाषा । इत्यमरः ॥
 (यदुक्तम्,
 “हृतादभ्यतिक्रम्य श्लेशोविष्टिराजुश्च कीर्त्तते” ।)
 आज्ञा, त्रि, (आ + ज्ञा + णिच् + क्त ।) आज्ञा-
 प्राप्त । यथा, देवीमाहात्म्यम् ।
 “आज्ञाप्तास्त ततो दैत्याश्चण्डमुख्यपुरोगमा ।
 चतुरङ्गबर्कोपेता ययुरभ्युदयतायुधा” ॥
 आज्ञा, स्त्री, (आङ् + ज्ञा + ञङ् + टाप् ।) आ-
 देशः । तत्पर्यायः । अथवा २ निर्देश ३ नि-
 देश ४ शासन ५ शिष्टि ६ । इत्यमरः ॥
 (“तथेति शेषामिव भर्तुराज्ञा” । इति कुमारे ।
 ३।२२ ।
 “पश्चात् वनाय गच्छेति तदाज्ञा मुदितोऽग्रहीत्”
 इति रघु । १२।७।)
 आज्ञाकारी, [न] त्रि, (आज्ञा + क्त + णिन् ।) आ-
 ज्ञया कर्मकारी । आज्ञावह । आज्ञानुवर्त्ती ॥
 आज्ञाचक्र, स्त्री, षट्चक्रान्तर्गतषष्ठचक्रम् । तथा च
 तन्त्रे,—“आज्ञानामासृज तद्धिमकरसदृशं ध्यान-
 धामप्रकाशं हृद्भाष्यं वैकलाभ्यां प्रविणसितवपु-
 र्नेत्रपद्मसंयुतं । तन्मध्ये हाकिनी सा शशिसम-
 धवला वल्लभटक् दधाना विद्या मुद्रा कपाल
 हमरुचपवर्ती विभक्ती शुद्धचित्ता ॥ एतत् पद्मा-
 न्तराले निवसति च मनः सूर्यरूपं प्रसिद्धम्” ॥
 इति तत्त्वचिन्तामणौ षष्ठप्रकाशः ॥
 आज्ञापक, त्रि, (आङ् + ज्ञा + णिच् + ण्वल् ।) आ-
 ज्ञाकर्त्ता ।
 आज्ञापत्र, (आज्ञाप्ये पत्र ।) स्त्री आदेशलिपिः ।
 निर्देशलिखन । ऊकुमनामा इति पारस्यभाषा ॥
 आज्ञापन, स्त्री, (आङ् + ज्ञापि + ल्युट् ।) विज्ञा-
 पन । जानान इति भाषा ॥
 आज्ञाप्त, त्रि, (आङ् + ज्ञापि + क्त ।) आज्ञाप्ति-
 विशिष्ट । अज्ञाप्त । आज्ञाप्राप्त ॥
 आज्य, स्त्री, (आङ् पूर्वात् अङ्गे संज्ञायामिति
 ऋप् ।) घृतं । इत्यमरः ॥ श्रोवाच । इत्यजय-
 पात्रः ॥ (यागक्रियासाधनं तैजसगन्धादिकमपि
 आज्यशब्देनाच्यते । यदुक्तं गृह्यसूत्रे ।
 “घृतं वा यदि वा तैजसं पयो वा दधि यावक ।
 आज्यस्थाने नियुक्तानामान्यशब्दो विधीयते” ॥
 यथा रघुवंशे । ७२० । “तत्रार्चितो भोजपते
 पुरोधाः ऊत्ताभिमाव्यादिमिरमिकल्पः” ॥)
 आज्यभागः, पु, (आज्यस्य भागः) ऋग्वेदिना

आङ्

अमेरुत्तरभागे सुवेगाग्रिममदानकाङ्गताङ्गति
 तद्विष्णुभागे सोमसम्पदानकाङ्गतिश्च । इति
 कालेक्षि ।
 यजुर्वेदिनान्तु अमेरुत्तरदक्षिणयोः पश्चिमादि-
 प्राच्यन्तद्वतधाराः । इति पशुपति ॥
 आङ्गनेय, पु, (अङ्गनाया अपत्य, अङ्गना + ङक् ।)
 अङ्गनानामवानरीपुत्र । स तु हनूमान् । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा महानाटके ।
 “उल्लङ्घ्य सिन्धोः सलिलं सलीलं
 यः शोकवर्जं जनकात्मजायां ।
 आदाय तेनैव ददातु लङ्का
 नमामि तं प्राङ्गलिराङ्गनेय” ॥)
 आङ्गिनेय, पु, (आङ्गन + ङक् + इट् ।) जन्तुविशेषः ।
 आङ्गनाइ इति ख्यातः । इति शब्दमाला ॥
 आङ्गि, पु, (आङ् + ञङ् + इट् ।) पक्षिविशेषः ।
 शराङ्गि इति ख्यातः । इत्यमरः ॥
 आङ्गीकन, स्त्री, (आङ् + टीक् + ल्युट् ।) वत्साना
 गमनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 आङ्गीकर, पु, (आङ्गीक + ण् ।) दृष । इति भूरि-
 प्रयोगः ॥
 आङ्गोप, पु, (आङ् + दुप् + घञ्) दर्पः । इति
 नेमचन्द्रः ॥ वायुजन्म-उदरगुडगुडाशब्दः । इति
 वैद्यकः ॥ (गर्वं, सम्भ्रमं, सरम्भं । यथा-पञ्चतन्त्रे
 “विषं भवतु मावाभूत् फटाटोपो भयङ्करः” ।
 यथा शिशुपालवधे “साटोपमुर्वीमनिशं गदन्तः” ।
 “आटोपहृत्तासवमीगुरुत्व-
 स्तैमित्यमावाहकप्रसेकैः” ।
 इति माधवकरः ।)
 आङ्गम्बर, पु, (आङ् + दम् + वरच् । तत् ङ स्याने
 ङ । आङ्गम्बरे ङवि च्छेपे घञ् भावे वा । आङ्गम्ब-
 राति रमयति वा आतोनुपेति क । मूलविभजेति
 वा क । आङ्गवयति वा बाङ्गलकादरन् ।) षट् ।
 तूर्यरवः । गजेन्द्रगर्जनं । इत्यमरः ॥ आरम्भः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पद्मः । दर्पः । इति मेदिनी ।
 क्रोधः । इति स्वामी ॥ हर्षः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (आयोजनः । एकत्र सन्निवेशः, यथा,
 भामिनीविवासे । “धातुं किं नु विधौ विधातु-
 मुचितो धाराधराङ्गम्बरः” ॥ युद्ध । स्वार्थे यथा,
 “असारस्य पदार्थस्य प्रायेणाङ्गम्बरो महान् ।
 नहि तादृक् ध्वनिः स्वर्णे यथा कास्ये प्रजायते” ॥)
 आङ्गि, स्त्री, (आङ् + ञङ् + इट् ।) शरालिपची ।
 इत्यमरः ॥ खनामख्यातमत्यविशेषः । अस्या
 गुणाः । गुरुत्व । क्षिप्रत्व । वातक्षेपप्रकोपनत्व ।
 अतिवलयकमेधाक्षिप्रद्विज्जकारित्वञ्च । इति राज-
 वल्लभः ॥ (विश्वामित्रश्रापेन वशिष्ठो महर्षिरा-
 ङ्गिपक्षिरूपतां गतः इति पौराणिकी कथा ॥
 यथा मार्कण्डेयपुराणे आङ्गिकयुद्धे,—
 “श्रुत्वा श्रापं महातेजा विश्वामित्रोऽपि कौशिकः ।
 त्वमप्याङ्गिर्भवसेति प्रतिश्रापमयच्छतः ॥
 आङ्गि सोऽप्युन्नतग्रीवो वक्ता पञ्चामताडयत्” ॥)
 आङ्गु, पु, (अङ्ग शब्दे । अनेङ्गश्चेष्टुः ।) उडुप ।
 मेला माङ् इत्यादि भाषा । इत्युणादिकोषः ।

आङ्

आङ्क, स्त्री, (या समन्तात् ङैकते ङैकते वा
 ङैकं गतौ अच् घञ् वा एषोदरादि । परि-
 माणविशेषः । आङ्क इति भाषा । यथा,—
 “शतयोजनविस्तीर्णं त्रिंशद्वयोजनमायतं ।
 आङ्कस्य भवेन्मानं मुनिभिः परिकीर्तितं” ॥
 अपि च ॥
 “त्रिंशद्वयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतं ।
 विंशयोजनगम्भीरमाङ्कः परिकीर्तितः” ॥
 इति गणपतिभट्टः । इति ज्योतिस्तत्त्वः ॥
 आङ्क, पु, स्त्री, चतुःप्रस्थपरिमाणं । आङ्की इति
 भाषा । इत्यमरः ॥ द्रोणचतुर्थभागः । इति
 लीलावती ॥ अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिरित्यादिवचनात्
 षट्पञ्चाशदधिकद्विंशतमुष्टिर्भवति । व्यवहारे षो-
 डशसेरो विंशतिसेरो वा । वैद्यकमते अष्टश-
 रावपरिमाणः । तत्पर्यायः । पात्र २ कंस ३
 भाजन ४ । इति परिभाषा ॥
 (“चतुःप्रस्थैस्तथाङ्कः ।
 भाजनं कास्यपात्रञ्च चतुःषष्टिपलञ्च तत्” ॥
 इति शार्ङ्गधरः ।
 “चतुःप्रस्थमथाङ्कः ।
 “पात्रतदेव विज्ञेयं कसप्रस्थाष्टकन्तथा” ॥
 इति चरकः ।)
 अपचयविवक्षाया आङ्किकेत्यपि स्यात् । इत्य-
 न्तरटीकासारसङ्ग्रहीः । आङ्किका । इति भरतः ॥
 आङ्किक, त्रि, (आङ्क + ङङ् ।) आङ्कपरिमित-
 वीजवपनादियोग्यत्वेनादि । इत्यमरः ॥
 आङ्की, स्त्री, शमीधान्यविशेषः । अरहर इति
 भाषा । तत्पर्यायः । तुवरी २ वर्ष्मा ३ कर
 वीरसुजा ४ उत्तवीजा ५ पीतपुष्पा ६ । अस्या
 गुणाः । कषायत्व । मधुरत्व । कफपित्तनाशि-
 त्वञ्च । तद्दिद्वजगुणाः । ईषदातरुचिकारित्वं ।
 गुरुत्व । ग्राहित्वञ्च । पीता रक्ता सिता त्रिविधेयः ।
 श्वेता दोषदा । लोहिता रुक्षा बल्या पित्तता-
 पादिहन्ती च । पीता दीपनी पित्तदाहृत्सिनी
 च ॥ तद्वयुषं बल्यं । इति राजनिर्घण्टः ॥ अमर-
 मते तत्पर्यायः । काङ्की २ मृतस्त्रा ३ तुवरिका ४
 मृताणक ५ सुराङ्ग ६ । भरतमल्लिकमते एतत्
 षट्कं अरहरस्य । सारसुन्दरीमते तुवरिकाख्य-
 गन्धद्रव्यस्य । केषाञ्चित्मते सुगन्धिभृत्तिकाया ॥
 (अस्याः पर्यायगुणावाहः ।
 ‘आङ्की तुवरी चापि सा प्रोक्ता शण्णुष्यिका ॥
 आङ्की तुवरा रुद्धा मधुरा शीतला क्षुद्रा ।
 ग्राहिणी वातजननी वर्ष्मा पित्तकफाश्रयिणी” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 “मृदु कषाया च सरस्तपित्तं
 निहन्ति कासानतिवातना स्यात् ।
 गुल्मज्वरारोघककासहृदि-
 हृद्रोगदुर्गन्धमहगाङ्की स्यात्” ॥
 इति हारीतः ॥
 ‘आङ्की कफपित्तघ्नी वातना,” इति चरकः ॥
 ‘आङ्की कफपित्तघ्नी नातिवातप्रकोपनी” ।
 इति सुश्रुतः ॥)

आत

आतकीन, त्रि, (आतक + ख ।) आतकिक ।
 इत्यमरटीका ॥
 आत, त्रि, (आतकते ङैक गतौ बाङ्गलकात् छ ।)
 धनवान् । इत्यमरः । युक्त । विशिष्ट । अन्वित ।
 यथा, धनाच्छा गुणाच्छा इत्यादि ॥ (यथा मनु ८।१६६।
 “चत्वारस्तूपधीयन्ते विप्र आच्छो वणिङ् नृप” ।
 यथा भगवद्गीताया, —
 “आच्छोऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो
 मया” ॥)
 आतक, त्रि, (अतक एव सार्धे अण् ।) अतक ।
 अधम । इति गायमुकुट ।
 आतवीन, त्रि, (अण् + खल् ।) अतव्य । अणुधा-
 न्योद्भवोचितत्वे च । इत्यमरटीकाया गायमुकुट ।
 आत, ए, स्त्री, (अण् + इन् ।) अतक्यकीलक ॥
 अश्वि । सीमा । इति मेदिनी ॥
 आतङ्ग, पु, (आङ् + तङ्क + घञ् ।) रोग ।
 (यथा, याज्ञवल्क्य, —
 “दृष्ट्वा पथि निरातङ्गं कृत्वा वा ब्रह्महा शुचि” ॥)
 सन्ताप । शङ्का । (यथा, महावीरचरिते, —
 “आतङ्गममसाहस्यतिकरोत्कम्पं क्षणसङ्घाता” ॥)
 मुरजध्वनि । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ ज्वर ।
 इति राजनिर्घण्ट ॥
 (“नानातन्त्रविहीनाना भिषजामल्पमेधसा ।
 सुखं विज्ञातुमातङ्गमयमेव भविष्यति” ॥
 इति माधवकर ॥
 रोगार्थे उदाहरण यथा सुश्रुते ।
 “प्रत्येन च विजानीयात् देश काण जाति सात्म्य-
 मातङ्गसमुत्पत्ति वेदनासमुद्भाय बलमित्यादि” ॥
 ल्वरार्थे पर्यायानाह ।
 “ज्वरो विकारो रोगश्च आधिरातङ्ग एव च ।
 एकार्थनामपर्यायैर्विविधैरभिधीयते” ॥
 इति चरक ॥)
 आतङ्ग, स्त्री, (आङ् + तङ्क + ल्युट् ।) प्रतिवाप ।
 गलितस्य स्वर्णादेर्द्रव्यान्तरेणावचूर्णनं । इति
 स्वामी ॥ निक्षेपण । इति सुभूति ॥ उपद्रव ।
 इति रायमुकुट ॥ द्रवद्रव्यप्रक्षेपणोचितचूर्ण ।
 इति सारसुन्दरी ॥ ज्वर । वेग । आप्यायन ।
 तर्पण । इत्यमरमेदिन्यौ ॥
 आततायी, [न्] त्रि, (आतत + अय + णिन् ।)
 बधोद्यत । इत्यमरः ॥
 “अभिदो गरदक्षैव शस्त्रपाणिर्धनापह” ।
 क्षेपदारापहारी च धृतेः आततायिनः ॥
 आततायिनमायान्त हन्यादेवाविचारयन् ।
 नाततायिनधे देवो हन्तुर्भवति कश्चन” ॥
 इति भगवद्गीताटीकाया श्रीधरस्वामी ॥
 आतप, पु, (आङ् + तप + अच् ।)
 रौद्र । तत्पर्याय । प्रकाशः २ द्योत ३ । इत्य-
 मरः ॥ दिनव्योति ४ सूर्यालोका ५ दिनप्रभा ६
 रविप्रकाश ७ प्रद्योत ८ तमारि ९ तामन १०
 द्युति ११ । अस्य गुणाः । कटुत्व । रुक्षत्व
 खेदमूर्च्छादृष्ट्यादाहवैवर्ण्यजनकत्व । नेत्ररोगप्रको-
 पनत्वश्च ॥ इति राजनिर्घण्ट ॥

आतु

(“आतप कटुको रक्त खेदमूर्च्छादृष्ट्यादाह
 दाहवैवर्ण्यजनको नेत्ररोगप्रकोपनः” ॥
 “आतप पित्तदृष्ट्याद्विखेदमूर्च्छाभ्रमाखण्डत् ।
 दाहवैवर्ण्यकारी च” इति सुश्रुत ॥
 यथा शाकुन्तले, —
 “कथमातपे गमिष्यसि परिवाधाकोमलैरङ्गैः” ॥
 यथा ऋतुसंहारे, ११ । —
 “मृगाः प्रचरन्त्यातपतापिता भृशम्” ॥)
 आतपत्र, स्त्री, (आतप + त्रि + क) कृत्र । इत्यमरः ॥
 (यथा शाकुन्तले, —
 “राज्यं स्वहस्तद्वन्द्वमिवातपत्र” ।
 यथा रामायणे, —
 “प्रागदरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि” ॥
 “कृत्रशब्देऽस्य गुणादयो आतप्या” ।)
 आतपत्रक, स्त्री, कृत्र । इति शब्दरत्नावली ॥
 आतपवारणं, स्त्री, (आतप + वारि + ल्युट् ।) कृत्र ।
 इति हेमचन्द्र ॥ (यथा रघुवशे, ३ । ७० ।
 “नृपतिकुद दत्वा यूने सितातपवारण” ।
 “अनुदितान्यसितातपवारण” ॥)
 आतपामाव, पुं, (आतपस्य अमाव । षष्ठीतत्पुरुष ।)
 क्राया । इति राजनिर्घण्ट ॥
 आतर, पु, (आङ् + त + अच् । आतरत्यनेन, एंसि
 सञ्जायामिति घ) नद्यादितरणाय देयकपर्द-
 कादि । तत्पर्यायः । तरपण्यं २ । इत्यमरः ॥
 पाराणिकडि नौकामाङ्ग इति भाषा ॥
 आतर्पणं, स्त्री, (आङ् + तृप् + ल्युट् ।) प्रीणन ।
 दक्षि । मङ्गलाक्षेपन । आक्षिपना इति भाषा ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा मेदिनी ।
 “आतर्पणं प्रीणने स्यात् मङ्गलामेपनेऽपि च” ॥)
 आतापी, [न्] पुं, (आङ् + तापि + णिन् ।) आ-
 तापी । चिह्न । इत्यमरटीकाया स्वामी ॥ (असर-
 भेद । घ्नित इति ख्यात पक्षिभेद ॥)
 आतायी, [न्] पु, (आङ् + ताय + णिन् ।) चिह्न ।
 घ्नित इति भाषा । इत्यमरः ॥
 आतार, पु, (आङ् + तृ + घञ् ।) आतर । तर-
 पण्य । इति शब्दरत्नावली ॥
 आति, पुं, (अत + इण् ।) पक्षी । इति सिद्धान्त-
 कौमुद्यामुणादिरुचि ॥
 आतिथेय, त्रि, (अतिथि + ङञ् । अतिथौ साधुः ।)
 अतिथिसेवाकारक । इत्यमरः ॥ (यथा रघुवशे, ५।२
 “प्रत्यङ्गगामातिथिमातिथेय ॥
 यथा कुमारसम्भवे, ५ । ११ ।
 “तमातिथेयो वज्रमानपूर्व्या सपर्याया” ।
 यथा मनु, ३ । १८ ।
 “देवपितृमातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु” ॥
 आतिथ्य, त्रि, (अतिथि + आ ।)
 अतिथ्यर्थवस्तु । अतिथिभक्षणादिद्रव्य इत्य-
 मरः ॥ अतिथिसेवा च ॥ (“यथा हितोपदेशे ।
 “करावप्युचित कार्यमातिथ्य गृहमागते” ॥)
 आतिथ्य, पु, अतिथि । इति मेदिनी ॥
 आतु, पु, (आङ् + तृ + ङु ।) भेलक । भेला माङ्
 इत्यादि भाषा । इति शब्दमात्रा ॥

आत्म

आतुर, त्रि, (आङ् + तुर + क) गोगी । तत्पर्याय ।
 आमयावी २ विकृत ३ व्याधित ४ अपदः ५
 अश्वमित ६ अश्वन्तः ७ । इत्यमरः ॥ (यथा हितो-
 पदेशे । वैद्यानामातुरः श्वेदान् । यथा मनु, ४।१२६।
 “न खानमाचरेद्भुक्ता नातुरो न महानिधिः” ॥
 आतुरावस्थास्यपि कार्याकार्यं प्रति कालाकाल
 सञ्चा । तद्वयथा — अस्यामवस्थायामस्य भेषजस्य
 कालोऽकाल पुनरस्तेति । एतदपि भवत्यवस्था-
 विशेषेण तस्मादातुरावस्थास्यपि हि कालाकाल
 सञ्चा । तस्य परीक्षा मुकुर्मुञ्जरातुरस्य सर्व-
 वस्थाविशेषावेक्षणं यथावद्वेषजप्रयोगार्थं । न
 ह्यतिपतितकालमप्राप्तकाल वा भेषजमुपयुज्य
 मानं यौगिकं भवति । कालोऽपि भेषजयोगा
 पर्याप्तमभिनिर्वर्त्यति ॥ इति चरक ॥
 आतुरसुपक्रममाणेन भिषजायुरेवादौ परीक्षेत ।
 इति सुश्रुतः ॥)
 आतृष्य, स्त्री, (आङ् + तृप् + क्यप् ।) फलविशेष ।
 आता इति भाषा । अस्य गुणाः । दक्षिणकत्व ।
 रक्तवर्द्धकत्व । स्वादुत्व । प्रीतणत्व । वनमास
 कारित्व । हृद्यत्व । दाहरक्तपित्तवायुनाशित्वश्च ।
 इति द्रव्यगुण ॥
 आतोद्य, स्त्री, (आङ् + तुद् + ण्यत् ।) वाद्य । तच्च
 तुर्विधं । वीणादिवाद्य ततः १ मुरजादिवाद्य आनन्द
 २ वज्रादिवाद्य शुषिर ३ कांस्यतालादिवाद्य घन
 ४ इत्यमरः ॥ (यथा रघुवशे, “खजमातोद्यशि
 रोनिवेशिता ।
 “आतोद्य ग्राह्यामास समत्याजयदायुध” ॥)
 आतगन्ध, त्रि, (आत अरिणा गृहीत गन्धो गर्ब्धो
 यस्य स वज्रग्रीहिः ।) दूरीभूताङ्गारः । तत्प-
 र्यायः । अभिभूत २ । इति हेमचन्द्रः ॥ गृहीत-
 गन्धः ॥ (यथा रघुवशे ११ । १७ ।
 “पक्ष्चिदा गोत्रनिदासगन्धा
 शरण्यमेन शतशो महीमा” ॥)
 आतगर्ब, त्रि, (आत अरिणा गृहीत गर्ब्धो यस्य
 स वज्रग्रीहिः ।) अरिणा गृहीतगर्बः । दूरी-
 भूताङ्गारः । समदर्पः । इत्यमरः ॥
 आत्मगुप्ता, स्त्री, (आत्मना गुप्ता । द्वितीया तत्पुरुष ।)
 जताविशेष । आत्मगुप्ता इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 मर्कटी २ कण्डूरा ३ अथ्यग्रा ४ कण्डूरा ५
 जटा ६ जडा ७ शुकशिम्बा ८ आमगुप्ता ९
 ऋषमी १० कपिकच्छुरा ११ । इति रत्नमात्रा ।
 (“मात्रे समान फलमात्मगुप्त” । इति सुश्रुतः ।
 विशेषोऽस्या कपिकच्छुराशब्दे द्रव्यः ॥)
 आत्मयाही, [न्] त्रि, (आत्मन् + यङ् + णिन् ।)
 आत्मभरि । सार्धः ॥
 आत्मघातो, [न्] त्रि, (आत्मन् + हन् + णिन् ।)
 आत्महन्ता । यथा कूर्मपुराणे ॥
 “व्यापादयेद्दृष्ट्यात्मानं स्वयं योऽभ्युदकादिभिः ।
 विहितं तस्य नाशौचं नाभिर्नायुदकादिभिः” ॥
 आत्महननकर्ता । अवैधवृद्धिपूर्वकात्महननस्य
 प्रायश्चित्तं यथा, —
 ‘इन्द्रियैरपरित्यक्ता ये च मूला विभक्तिनः ।

आत्म

घातयन्ति स्वमात्मानं चण्डालादिहताश्च ये ।
 तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च दयया समभिभूता ।
 यय आङ्घ्र्यन्तन्ति विष्णुनामप्रतिष्ठित ।
 तथा ते सप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य स्वयम्भुवे ।
 इति हेमाद्रौ वृद्धशतातपेनोक्तम् ॥
 “आत्मनो घातशुद्ध्यर्थं परेशान्द्रायणद्वय ।
 तप्तकृष्णतुष्कश्च त्रिशत् कृच्छ्राणि वा पुन ॥
 अर्वाक् सवत्सरात् कुर्याद्दहनादि यथोदित ।
 कृत्वा नारायणवलिमनित्यत्वात्तदायुषः ॥
 इदंश्चात्मवधनिमित्तं तज्जातिवधप्रायश्चित्तेन समु-
 च्छित्तं कार्यम् । इति निर्णयसिन्धौ ५ परिच्छेद ॥
 अन्यत् पतितशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ आत्मत्यागिषु
 विशेषमाह गौतम । “प्रायोऽनाशकशस्त्राभि-
 विषोदकोदधन्मप्रपतनैश्चेच्छताम्” इति । प्रायो
 महाप्रस्थानं । अनाशकमग्नश्च । प्रपतनं शूल
 शिखरादवपातन । इत्यादिनिमित्तैः शास्त्रावि-
 दितमार्गेण इच्छापूर्वकमृतानामशौचादिकं न
 कर्त्तव्यमित्यर्थः । अङ्गिरा ।
 “चाण्डालादुदकात् सर्पात् ब्राह्मणद्विद्युतादपि ।
 दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरण पापकर्मिणा ॥
 उदकं पिण्डदानश्च प्रेतभ्यो यत् प्रदीयते ।
 नापत्तिरिति तत्सर्वं अन्तरीक्षे विनश्यति” ॥
 यथा मनु ।
 “व्यासद्वारजातानां प्रवक्ष्यामि च तिष्ठता ।
 आत्मनस्यागिना चैव निवर्त्ततोदकक्रिया” ॥
 व्यासद्वारजातानामिति व्याजाता पञ्चमहा-
 यज्ञादिरहिता । सद्गरजाता प्रतिलोमजा ॥ * ॥
 प्रमादात् पूर्वोक्तनिमित्तैर्मरणे विद्यते एवा-
 शौचादिकं । अतएवाङ्गिरा ।
 “अथ कश्चित् प्रमादेन नित्येतामुदकादिभि ।
 तस्याशौचं विधातव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया” ॥
 चाण्डालादिमृताहताघोरमृगादीनां प्रतिपत्तिकर्म
 च स्मृत्यन्तरेऽभिहितं ।
 “वैतानं प्रतिपेदेषु व्यावस्य चतुष्पथे ।
 पाचाणि तु दहेदमौ यजमाने वृथामते” ॥
 वृथामत अविहितमार्गेण मृत । तथा,—
 “आत्मनस्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया ।
 तेषामपि च शङ्कायास्तीरे सस्थापनं मत” ॥
 गङ्गेति पुण्यनद्युपलक्षण ॥ * ॥ एव पूर्वोक्त-
 निन्दितमरणे मृतानां खेदादिनामृगदौर्द्धदेहिक-
 करणे स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तमाप्नात ।
 “कृत्वाभिमुदकं स्नानं स्पर्शनं हवणं तथा ।
 “रज्जुच्छेदाभ्युपातश्च तालश्रेण शुद्धाति” इति ।
 एतत् बुद्धिपूर्वकं प्रत्येकमग्न्यादिकरणे ॥
 ऋषिपुत्रके तु सर्वत्र ।
 “एषामन्यतमं प्रेतं यो वधेत् दहेत् वा ।
 कटोदकक्रिया कृत्वा शूद्रः सान्तपन्नं धरेत्” ॥
 येष धमन्त्यादिनां भैरव्याहारस्त्रिवर्णः ।
 तथा रक्षराभाभोजनादिकं चाभिहितं तदशक्त-
 विषये देशकालाद्यपेक्षानुसारेण योजनीयम् ॥
 यत्तु वृद्धादिभुङ्गमिष्यत्स्वस्वात्महन्मनस्य-
 शातमादिपुराणे ।

आत्म

“वृद्धं शौचस्मृतेर्लुप्तं प्रत्याख्यातमिष्यत्क्रियः ।
 आत्मानं घातयेद्यस्तु मृतवन्मनश्चान्नुमि ॥
 तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये तस्त्रिसप्तयः ।
 तृतीये तृप्तकं कृत्वा चतुर्थे आङ्गमारभेत्” ॥
 तथा,—
 “गच्छेत् महापथं वापि तुषारगिरिमादरात् ।
 प्रयागे वटशालायां देहत्यागं करोति यः ॥
 सयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महामति ।
 उत्तमान् प्राप्नुयाद्भोक्तान्नात्मघातो भवेत् क्वचित् ॥
 एतेषामधिकारस्तु सर्वेषां सर्वजन्तुषु ।
 नराणामपि नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदा ॥
 अशौचं स्यात् न्यहं तेषां वस्त्रानलहतेषु च ।
 वागायस्यां नित्येद्यस्तु प्रत्याख्यातमिष्यत्क्रियः ॥
 प्रणव तारकं ब्रूते नान्यथा कस्यचित् क्वचित्” ।
 विवस्वान् ।
 “सर्वेन्द्रियविमुक्तस्य स्वयापाराक्षमस्य च ।
 प्रायश्चित्तमनुज्ञातमभिप्रातो महापथः” ॥
 धर्म्मार्ज्जनासमर्थस्य द्वादशवार्षिकादिरूपप्राय-
 च्छित्तासमर्थस्य । एव शास्त्राविहितमार्गेण मृता-
 नां चाण्डालादिमृतानां सवत्सरादूर्द्धमौर्द्धदेहिक
 कार्यं । यद्विप्रश्चमते ।
 “गोब्राह्मणहृतानां पतितानां तथैव च ।
 ऊर्द्धं सवत्सरात् कुर्यात् सर्वमेवौर्द्धदेहिक” ॥ * ॥
 अत्रापरं विशेषमाह पराशर ।
 “चाण्डालेन श्वपाकेन गोभिर्विप्रैर्हृतो यदि ।
 आहिताग्निमृतो विप्रो विशेषेणात्मघातकः ॥
 दहेत् ब्राह्मणं विप्रो लोकाभौ मन्त्रवर्जितः ।
 दग्ध्वास्तीर्णं पुनर्गच्छात्तीरेण क्षालयेत्ततः ॥
 स्नेनाग्निना स्वमन्त्रेण पृथगेतत् पुनर्दहेत्” ॥ * ॥
 सवत्सरादूर्द्धमपि तत्तत्प्राप्तानुसारेण द्विगुणादि-
 प्रायश्चित्तं विधाय नारायणवलिं कृत्वा और्द्ध-
 देहिकं कार्यं । आयुषोऽनित्यत्वेन सवत्सरानन्तर-
 मौर्द्धदेहिकादिलोपप्रसङ्गात् । तच्च नारायण-
 वलिं कृत्वा । तथा च वृद्धयाज्ञवल्क्य ।
 “नारायणवलिं कार्यो लोकागर्हभयादत्रै ।
 तथा तेषां भवेत् शौचं नान्यथैत्यब्रवीदश्वम ॥
 नारायणवलिं कृते और्द्धदेहिककरणे भवती-
 त्यर्थः ॥ * ॥ संप्रहते तु विशेषः । सवत्सरं यावत्
 पञ्चम्या नागपूजा विधाय तदनन्तरं नागयग-
 वलिं कृत्वा सोवर्गनागं प्रत्यदा गांश्च व्यासोद्दे-
 शेन ब्राह्मणाय दत्त्वा और्द्धदेहिकं कुर्यात् ॥ * ॥
 नारायणवलिस्वरूपं विष्णुनाभिहितं ।
 “स्काददर्शो समासाद्य शुक्लापक्षस्य वै तिथिः ।
 विष्णुं समर्चयेद्देवं यमं वैश्वततः तथा ॥
 दण्डपिण्डान् हृताभ्यास्तान् देभ्यो मधुसयुतान् ।
 तिलमिश्रान् प्रदद्याद्देवं यतो दक्षिणमुखः ॥
 विष्णुं बुद्धौ समासाद्य नयन्मसि ततः क्षिपेत् ।
 नामगोत्रयहं कृत्वा पुण्यैर्गर्भार्जं ततः ॥
 धूपदीपप्रदानं च भक्ष्यभोग्यं तथापरं ।
 विद्यातपं सन्मदान् वै कुटोत्पन्नान् समाहितान् ॥
 निमन्त्रयेत् विप्रान् वै पञ्च सप्त नवापि वा ।
 एतरेऽहनि सप्ताप्ते मथाप्ते सनुपोषितः ॥

आत्म

विष्णोर्गर्भार्जनं कृत्वा विप्रान्तानुपवेशयेत् ।
 उदङ्मुखान् यथाज्येष्ठं पितृरूपमनुस्मरेत् ॥
 मनो निवेश्य विष्णौ वै सर्वं कुर्यादतन्मृतं ।
 आवाहनादि यत् प्रोक्तं देवपूर्वं तदाचरेत् ॥
 कृत्वा ज्ञात्वा ततो विप्रस्मृतिं पृष्ट्वा यथाविधि ।
 हविष्यव्यङ्गनेनैव तिलादिसहितेन च ॥
 पञ्च पिण्डान् प्रदद्याच्च देवरूपमनुस्मरेत् ।
 प्रथमं विष्णवे दद्यात् ब्रह्मणे च शिवाय च ॥
 यमाय सानुसाराय चतुर्थे पिण्डमुत्सृजेत् ।
 मृतं सकीर्त्य मनसा गोत्रपूर्वमत परं ॥
 विष्णोर्नामं गृहीत्व पञ्चमं पूर्ववत् क्षिपेत् ।
 विप्रानाचम्य विधिवत् दक्षिणाभिः समर्चयेत् ॥
 एकं वृद्धतमं विप्रं शिरस्येन समर्चयेत् ।
 गवा वस्त्रेण भूया च प्रेतं तं मनसा स्मरेत् ॥
 ततस्त्रिलाम्भो विप्रास्तु हस्तैर्द्वर्भसमन्वितैः ।
 क्षिपेत्तुर्गोत्रपूर्वन्तु नाम बुद्धौ निवेश्य च ॥
 हविर्गन्धतिलामस्तु तस्मै दद्युः समाहिता ।
 मित्रभृत्यजने सार्द्धं पश्चाद्बुद्धौ वाग्यतः” ॥
 भविष्यपुराणे ।
 “सुवर्णताम्रनिष्पन्नं नागं कृत्वा तथैव गा ।
 व्यासाय दत्त्वा विधिवत् पितुरादित्यमाप्तवान्” ॥
 इति मदनपारिजाते ५ स्तवक ॥
 आत्मघोषः, पु, (आत्मानं घोषयतीति । आत्मन् +
 घुप् + अण् ।) काक । इत्यमरः ॥ कुक्कुटः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 आत्मजः, पु, (आत्मन् + जन् + ङ ।) आत्मा वै जायते
 पुत्र इति श्रुतेः । पुत्र । इत्यमरः ॥ मनु, २, ७, १४ ।
 “तस्यार्थे सर्वभूतानां गोभारं धर्म्ममात्मजः” ।
 यथा रामायणे,—
 “दिशं प्रस्थापयामास दिदृक्षुर्जनकात्मजा” ॥
 आत्मजन्मा [न्] पु, (आत्मनः जन्म यस्य स वृद्ध-
 मोहि ।) पुत्र । इति शब्दरत्नावली ॥
 यथा कुमारसम्भवे, ६ । २८ ।
 “अत आहर्त्तुमिच्छामि पार्वतीमात्मजन्मने” ।
 यथा रघुवशे, १ । ३३ ।
 “तस्यामात्मानुरुपायामात्मजन्मसमुत्सुकः” ॥
 आत्मजा, स्त्री, (आत्मन् + जन् + ङ + आप् ।) कन्या ।
 इत्यमरः ॥ बुद्धिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 आत्मतत्त्वः, स्त्री, (आत्मनः तत्त्व स्वरूपम् ।) तत्तद्भा-
 सकं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यसम्भाव प्रत्यक्षतत्त्वमे-
 वात्मतत्त्व । पुत्रादिभासकं नित्यशुद्धत्वादित्यस्वरूप-
 मेवात्मवस्त्विति यावत् । एतद्विरुद्धं यथा ।
 “इदानीं प्रत्यगात्मनि इदमित्ययमयमारोपय-
 तीति विशेषः उच्यते । तथाच । अतिप्राकृतम्
 आत्मा वै जायते पुत्र इत्यादि श्रुते स्मिन्निव-
 स्तुष्टेऽपि प्रेमदर्शनात् एते एते नष्टेऽहमेव
 एते नष्टेऽहमेव नुमवाप एतत् आत्मेति वदति ।
 १ । आर्वाकास्तु स वा यय एतयोऽनुगमय
 इत्यादि श्रुतेः प्रतीतवद्वात् सपुत्रं पितृव्यापि
 सत्यं निर्गन्तव्यं वा नृतेऽहं एतेऽहं इत्यादि-
 नुमवाप मृगशीर्षमात्मैति वदति । २ । अय-
 रथावाकं तेषां प्रजापतिं यजेत् इह

रित्यादिभ्युते इन्द्रियाणामभावे शरीरधनता
भावात् काणोऽहं विरोहोऽहं इत्याद्यनुभावात्
इन्द्रियाण्यतीति वदति । ११ ॥ पञ्चानु चान्ताक
अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय इत्यादिभ्युते प्राणा
भावे इन्द्रियधनतायोगात् अहमशभावावात्
पिपासावान् इत्याद्यनुभावात् प्राण आतीति वदति
। ११ ॥ इतरन्तु चान्ताक अन्योऽन्तर आत्मा
मनोमय इत्यादिभ्युते मनसि सुप्ते प्राणा
भावात् अहं सन्न्यपात् विरूपयानिगता ।
भवात् मन आतीति वदति । १२ ॥ योऽहं कन्यो
ऽन्तर आत्मा विज्ञानमय इत्यादिभ्युते कर्तुं भावे
करतस्य ज्ञानभावात् अहं कर्ता भोक्ता इत्या-
द्यनुभावात् बुद्धिगत्यतीति वदति । १३ ॥ प्राणात्म-
तार्किकौ तु अन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमय
इत्यादिभ्युते सुषुप्तौ वृत्तादीनामज्ञानमयदर्श-
नात् अहमशोऽहं ज्ञानीत्याद्यनुभावात् अज्ञान-
मातीति वदति । १४ ॥ भट्टसु प्रधानमय आनन्द-
मय आत्मोद्यादिभ्युते सुषुप्तौ पञ्चाशमशब्द-
भावात् मामहं न ज्ञानमि इत्याद्यनुभावात् अज्ञा-
नोपहित चैतन्यमातीति वदति । १५ ॥ अहमशोऽहं
असदेवेदमय आसीदित्यादिभ्युते सुषुप्तौ शब्दा-
भावादहं सप्त सुषुप्तौ शराभिमुख्येतन्यमाभा-
परामर्शविषयानुभावात् अन्यमातीति वदति । १६ ॥
एतेषां पुत्रादीनां शून्यपर्यन्तागमनात्मन्य-
मुच्यते । एतैरिति प्राकृतादिवादिभिरुच्ये श्रुति-
युक्तपुनर्भवामसेषु पूर्वपूर्वोक्तानुतिरुक्तानुभवाभावा-
नामुत्तरोत्तरश्रुतियावानुभवाभावांतरात्म्याददर्श-
नात् वृत्तादीनामनात्मन्यस्यैवेति । १७ ॥ किञ्च
प्रत्यगम्युक्तोऽहं चतुरप्राणोऽमरा अकर्ता चैतन्य-
चिन्मात्र सदित्यादिप्रबलश्रुतिविरोधात् यस्य
पुत्रादिशून्यपर्यन्तस्य अहस्य चैतन्यमात्मन्येव
घटादिवदनित्यत्वात् अहं वक्ष्येति विददनुभव-
प्राबल्यात् तत्तच्छ्रुतियुक्तपुनर्भवामासानां बाधित-
त्वादपि पुत्रादिशून्यपर्यन्तमखिलमनामैव । अत-
स्तत्तद्भासकं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यसभाव प्रत्यक्
चैतन्येनैवात्मतत्त्वमिति वेदान्तविदनुभव । इति
वेदान्तसार (५०—५८) ।

व्यात्मदर्शं, ए, (व्यात्मन् + दृश् + घ ।) दर्पण । इति
 हेमचन्द्रः । (यथा रघुवक्त्रे । “निश्चासवाप्यापगमा
 त्यपत्र । प्रसादमात्मीयमिव व्यात्मदर्शं” ।)
 व्यात्मगीन, त्रि, (व्यात्मन् + ख ।) व्यात्मने हित ।
 इति व्याकरणः ॥ पथ्य । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“मज्जनिकृतिमात्मनीनाम्” । इति प्रबोधचन्द्रो-
 दय ।)

आत्मगीग, पु, (व्यात्मन् + ख ।) सुत । श्याजः ॥
प्राणाधार । विद्वेषक । इत्यजय ॥

आत्मबन्धु, ए, (आत्मन बन्धु । षष्ठीतत्पुरुष ।
यदुक्तं “आत्ममादृज्वसु एता आत्मापिदृज्वसु
सुता । आत्ममातुजपुत्राश्च विज्ञेया आत्म-
बान्धवा” १) पिदृज्वसुपुत्रः । मातुजपुत्र । मादृ-
ज्वसुपुत्रः । इति स्मृतिः ॥

आत्मवीरः, ए, (आत्मा वीर इव यस्य ।) प्राणवान् ।

ग्यासका । विदूषका । इति मेदिनी ।
 ग्यासगुः, ग, (ग्यासम् + ग + क्तिप्) भञ्जा । ग्यास
 डे । इत्यमरः । ग्यासु । ग्यास । इति ऋ-
 रत्यादेशः ।

(အမျိုးသမီး ၃၀၊ ၃၀)

"सर्वज्ञानमविद्यात् सर्वज्ञोदित्यमात्मना" ।)
 ज्ञानमनुमी, शी, (ज्ञानमनु + मनु + शीप् ।) दृष्ट
 ममात्मना । इति ज्ञानमात्राः । (दृष्टमात्रा
 दृष्टान्तिमोक्षे, ।)

आत्मामि ति, (आत्मम दिवर्धति, आत्मान्
 १२ + १२ + गुम्) आत्मोऽन्तर्मात्रम् ।
 तत्त्वम् । कुत्रिभ्यो ष गो रङ्ग ३ ।
 १२. मयः । (आत्मान्, धर्मात्तुम्) मात्
 आत्मपदः । यथा भट्टिनाये, ' आत्मामिभ्य
 दिवर्धतेमात्मा' । यथा दितोपदेते ।

“विशेषादिनाम उक्तं तत्राह ।

अथ ते वि पुनर्नन्दे यज॥प्रा॥क॥सि॥स॥॥॥

आमल्लोहि, प. (आमलो गीहिका-पत्राः समस्त
वृक्षोद्दि ।) मध्या । विष्णु । शिव । कामदे ।
इति मेदिनीशब्दप्रामाण्यां (पद्या कुमावे ३।२०)

“इदं” चकील्लगपान्नात्

प्रहसंभुजतमात्मनोऽस्मि ।)

यावत्तदा, यतो, मन्त्रेणावतरोहः । इति ३४
निर्वाणः । (यावत्तदमीमंशतः ।)

आत्मज्ञाना, श्री, ज्ञानाद्वयी । इति भाष्येति ।
 आत्मज्ञाना, श्री, (आत्मज्ञानं ज्ञानं) आत्मज्ञानं ।
 श्रीदत्तज्ञाना ।

प्राणदद्या, स्त्री, (प्रात्मन दद्या ।) प्रात्मघात ।
स्वयं ।

आत्महा, [न्] पु. (आत्मन् + हन् + क्तिप्) देवन् ।
इति शब्दश्चात्मन् । आत्मघाती । “गृहेक्षसाद्य
सुखम् सुदुर्गम् प्रव सक्तस्य गुरुकण्ठधा । मया-
नुकृतेन गभसतेरित पुमान् भवाभि न तरेत् स
आत्महा” । इति श्रीभागवत । (अपरश्च यथा,
“नत्वा वयश्चित् नरन्गम् दुर्गम् तत्रापि पुनस्त
श्रुतिपाददर्शन । यस्तात्ममुपाये न यतेत मूढधी
स आत्महा स विविद्वन्वसद्गृहात्”) f)

यात्मा, [न] ए, (यतति सन्ततभावेन जायदादि-
 सर्व्वव्याप्त्यस्य अनुवर्त्तते, यत सातत्यशमने +
 मनिष्ण ।) यत्न । धृति । बुद्धि । समाव ।
 वृक्ष । देह । इत्यमर ॥ मग । इति मेदिनी ॥
 परव्यावर्त्तन । इति धरणी ॥ पुत्र । इति
 शुन्दरदावली ॥ जीवः । अर्कः । ऊताग्रम ।
 वायु । इति ऐमचन्द्रः ॥

(“आत्मश्च करणैर्योगात् ज्ञान तस्य प्रवर्तते” ।

“अय्यक्तामात्मा क्षेत्रज्ञः शाश्वतो विभुरय्ययः” ।

“चेतवान् यतस्थात्मा तत कर्त्ता निरुध्यते” ।

“देही सर्वगतो ह्यात्मा खेखे सस्पर्शनेन्द्रिये ।

सर्वा सर्वाश्रयस्यास्तु नात्मातो वेत्ति वेदना ” ।

“विभुत्वमतएवास्य यस्मात् सर्वगतो महान् ।

मनसश्च समाधानात् पश्यत्यात्मा तिरस्कृतः” ।

"आदिनास्त्यात्मन क्षेत्रपारम्पर्यमनादिक" ।

[illegible]

इति पद्यम् ।

“यदा यदाकालातिगम्य भवे
तदा मन्त्रस्तत्पथितिसुतोद्भवे ।
ततो मन्त्रोद्भिष्टुतमिन्द्रिय छटे-
प्रवर्तते सायद्वृत्तिसम्भवे” ।

इति वैद्यकशास्त्रं द्वादशोऽध्यायः ।)

आत्माधीन, पु. (आत्मनोऽधीनः ।) पुंस् । प्रादा
धार । ध्यायन् । विदूयन् । इति स्तम्भशब्दः ।
आत्माङ्गी. [नृ] पु. (आत्मन् + अङ् + [लिन्])
मास्य । इति चिकित्साशेषः ।
आत्मान्द्रय, पु. (आत्मा आन्द्रो यस्य सः ।) तर्क
विशेष । तस्य लक्षणं । सामेक्षापादकप्रसङ्गत्वं ।
अवेक्षा च आत्मौ उत्पत्तौ स्त्रितौ च ग्राह्या ।
तस्याद्या यथा । एतद्दृष्टज्ञानं यद्येतद्दृष्टज्ञानजन्य
स्यात् एतद्दृष्टज्ञानमिह स्यात् । द्वितीया तु घटो
ऽयं यद्येतद्दृष्टजनकः स्यात् एतद्दृष्टमिह स्यात् ।
तृतीया च अयं घटो यद्येतद्दृष्टमिति स्यात्
तथात्यन्तपक्षभेद इति ।

आत्मीय, मि, (आत्मन् + इ) स्वकीय । अम
 रङ्ग । इति हेमचन्द्रः । (यथा रघुवंशे ।
 “प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्श” ।

कुमारसम्मवे । २ । १६ ।

“किमिदं द्युतिमात्मीयां न बिभ्रति यथा पुरा”)।
 आत्मोद्भवा, स्त्री, (आत्मनः उद्भवो यस्याः सा ।)
 भाषणार्थः । इति राजनिर्घण्टः । कन्या । पुत्त्रे, पुं ।
 (भाषणार्थश्च्येज्या विशेषो ज्ञातव्यः ।)

अत्रिमुनिपुत्र । स च दत्त । दुर्वासा । चन्द्र ।

इति मेदिनी । शरीरस्थरसधातुः । इति हेमचन्द्र ।

आत्रेयिका, स्त्री, (अत्रि + ङ्क् + कन् + टाप् ।) ऋतुमती । इति हलायुध ।

आत्रेयी, स्त्री, (अत्रि + ङ्क् + ङीप् ।) पुष्पवती स्त्री । (यथाह अङ्गिरा,—

“आहिताग्नेर्ब्राह्मणस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् ।
ब्रह्महत्यायात् कुर्यात् आत्रेयीं ब्रह्मचर्ये च” ॥)

नदीविशेषः । इति मेदिनी । (अत्रिमुनिपत्नी ।)

यथा भारते,—
“सरयूवारावत्या च साङ्गली च सरिदरा ।
करतोया तथात्रेयी जौह्वीत्यश्च महानदः” ॥)

आथर्वण्य, स्त्री, (अथर्वन् + अण् ।) अथर्वणां समूहः । अथर्वनाम्ना मुनिना प्रोक्तो वेदः अथर्वनां तेषां सङ्गः । इत्यमरः ॥ शान्तिमहः । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा महावीरचरिते ।

“आथर्वणस्त्रीष्वेवाभिचारः” ॥)

आथर्वण्य, पुं, (अथर्वन् वेत्तीति । अथर्वन् + अण् ।) पुरोहितः । अथर्ववेदज्ञब्राह्मणः । इति हेमचन्द्र ॥

आदरः, पुं, (आद् + दृ + अण् ।) आरम्भः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ समादरः । सम्मानः ॥ (यथा किरातार्जुनीये ५ । १६ ।

“स जगदे वचन प्रियमादरात्
मुखरतावसरे हि विराजते” ।

कुमारसम्भवे ६ । १३ ।

“तद्दर्शनादभूत् शम्भोर्भूयान् दारार्थमादरः” ।
हितोद्देशे ।

“सन्तुष्टस्य करप्राप्तेऽप्यर्थे भवति नादरः” ॥)

आदर्यः, चि, (आद् + दृ + अण् ।) आदरणीयः ।
आदर्यः ॥ आदरोपयुक्तः ॥

आदर्शः, पुं, (आद् + दृश् + घञ् ।) दर्पणं । टीका ।
प्रतिपुस्तकः । इति मेदिनी ॥ (यथा भगवद्गीतायां ।

“धृमेनाप्रियते वक्रिर्थादर्शो मत्तेन च ।
यथोपनेनादृतो गर्भस्तथा तेनेदमादृतः” ॥)

आदान, स्त्री, (आद् + दा + ल्युट् ।) यद्वयः । अन्धा-
मरणः । इति मेदिनीहेमचन्द्रौ । रोगलक्षणः ।

इति राजनिर्घण्टः । (स्त्रीकारः प्रतिग्रहः ।
यथा कुमारसम्भवे ५ । ११ ॥

“कुशाङ्गुरादानपरिचिताङ्गुलिः” ॥ मनु, ७ । २०४ ।

“आदानमप्रियकर दानश्च प्रियकारकः ।
अभीष्टितानामर्थानां काले युक्तं प्रशस्यते” ॥)

आदानी, स्त्री, (आ + दा + ल्युट् + ङीप् ।) हस्त-
घोषाद्वयः । इति रत्नमाणा ॥

आदिः, पुं, (आद् + दा + क्ति ।) पूर्वः । प्रथमः ।
इत्यमरः ॥ पदान्ते गणसूचकः । यथा इत्यादि ॥

(प्रारम्भः । प्राक्स्वप्ता । नियतपूर्ववर्तिकारणः ।
उत्पत्तिहेतुः । सामीप्ये । व्यवस्थायां । प्रकारे,

अवयवाथे च आदिशब्दस्य प्रयोगो भवति ।
यदुक्तः,—

“सामीप्येऽप्यवस्थाया प्रकारेऽवयवे तथा ।

आदिशब्दः तु मेधावी धतुर्वर्णेषु लक्षयेत्” ॥

यथा मानवे १ । ८ ।

“अपत्यं ससर्ज्जादौ तासु वीजमवाहजत्” ।

कुमारः १ । ६ । “जगदादिरनादित्व” ॥)

आदिकवि, पुं, (आदि प्रथमः कवि ।) ब्रह्मा-
इति श्रीभागवतः । वाल्मीकिमुनिः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (“तेने ब्रह्महृदा य आदिकवये मुह्यन्ति
यत् स्वरयः” । इति भागवते १ । ४ ।)

आदिकारण, स्त्री, (आदि आद्य कारणम् ।) पूर्व-
निमित्तं । मूलहेतुः । तत्पर्यायः । निदानः २ ।
इत्यमरः ॥

आदिगदाधरः, पुं, (आदिराद्य आदौ पूजितो वा
गदाधरः ।) गयास्यदेवताविशेषः । यथा,—

“गयाशिरश्चादयित्वा गुरुत्वादास्थिता शिवा ।
कालान्तरेण यत्कृत्स्नं स्थित आदिगदाधरः” ॥

तथा यत्तोऽयत्कृत्स्नो आसीदादौ गदाधरः ।
आदिरादौ पूजितोऽत्र देवैर्ब्रह्मादिभिर्यतः” ॥

पाश्चाद्यगन्धर्वाद्यैरत आदिगदाधरः” ॥
इति गारुडे गयामाहात्म्ये ८५ अध्यायः ॥

अपिच

“गदयादाववष्टभ्य गयासुरशिरः शिवा ।
निस्त्रलार्थं स्थितो यस्मात्तस्मादादिगदाधरः” ॥

इति वायुपुराणीयगयामाहात्म्ये ८ अध्यायः ॥
आदितामः, पुं, (आदिराद्यस्तामः ।) ताम्रविशेषः ।

यथा,—सङ्गीतदामोदरः ।

“यकएव जघर्ष्यत्र आदितामः स कथ्यते ।

गुरुत्वं पुरतो वाच्यं प्रायेत्येतन्निदर्शनः” ॥ इति ।
आदितेयः, पुं, (अदितेरपत्य पुमान् । अदिति +

ङ्क् ।) अदितिपुत्रः । देवः । इत्यमरः ॥
आदित्यः, पुं, (अदितेरदित्यस्य वा अपत्य + ण्य ।)

देवः । सूर्यः । इत्यमरमेदिन्यौ ॥ द्वादशादित्य-
गणे वज्रवचनान्तः । इत्यमरः । तत्प्रत्येकनामानि ।

विवस्वान् १ अर्यमा २ पूषा ३ त्वष्टा ४ सविता
५ भग ६ धाता ७ विधाता ८ वरुणः ९ मित्रः

१० शक्रः ११ उरुक्रमः १२ । एते कश्यपात्
अदितिमार्याया जाताः । कल्पान्तरे त्वष्टृकन्या

सञ्जा आदित्यपत्नी आदित्यस्य तेजः सोढुमस-
मर्षा अतस्तस्याः पितृहतादित्यदादशखण्डा द्वा-

दशदित्याः । तेषां द्वादशमासेष्वेकैकस्योदयः ।
इति पुराणं ॥ अर्कलक्षः । इत्यमरः ॥ आकन्द

इति भाषा । (“आदित्यमण्डलस्थितो हिरण्य-
योविष्णुः” । यथा शान्तिशतके । ४ । २४ ।

“आदित्यस्य गतागतैरहरहः सञ्जीयते जीवितः” ।
भारते ।

“आदित्यचन्द्रावनिषोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च” ।

हरिवंशे द्वादशादित्यकथा यथा ।

“मरीचात् कश्यपाज्जातास्तेऽदित्या दक्षकन्याः ।
तत्र शक्रश्च विष्णुश्च जज्ञाते पुनरेव ह ।

अर्यमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा च भारत ।

विवस्वान् सविता चैव मित्रो वरुण एव च ।

अग्नौ भगश्चातितेजा आदित्या द्वादश स्मृताः” ॥
तस्य सवत्सरात्मनो भगवतादित्यो गतिविशे-

षेणाक्षिनिमेषकाष्ठाकलामुहूर्त्ताहोरात्रपक्षमास-

सर्वयनसंवत्सरयुगप्रविभागकरोति ॥ इति सुश्रुतः ।
आदित्यपत्रः, पुं, (आदित्यलक्षस्य पत्रमिव पत्रमस्य ।)

क्षुपविशेषः । तत्पर्यायः । अर्कपत्र २ अर्कदल २
सूर्यपत्र ४ तपनच्छद ५ कुष्ठारि ६ विटप ७

सुपत्र ८ रविप्रिय ९ रश्मिपति १० रुद्र ११ ।
अस्य गुणाः । कटुत्वः । उष्णवीर्यत्वः । कफवात-

रोगजाठरगुल्मारोचकनाशित्वः । अग्निसन्दी-
पनत्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

आदित्यपुष्पिका, स्त्री, (आदित्यवत् लोहितः पुष्प-
मस्याः ।) लोहितार्कलक्षः । इति रत्नमाणा ॥

राज्ञा आकन्द इति भाषा ।

आदित्यमङ्गा, स्त्री, (आदित्यस्य मङ्गा ।) ओषधी-
विशेषः । ऊडऊडिया इति भाषा । तत्पर्यायः ।

वरदा २ अर्कमङ्गा ३ सुवर्धला ४ सूर्यलता ५
सूर्यावर्षा ६ अर्ककान्ता ७ मण्डूकपर्णी ८ सुर-

सम्भवा ९ सौरी १० सुतेजा ११ अर्कहिता १२
वरिष्ठा १३ मण्डूकी १४ सप्तनामा १५ देवी १६

मार्त्तण्डवल्गुमा १७ विक्रान्ता १८ मास्तुरेष्ठा १९ ।
अस्या गुणाः । हिमत्वः । तिक्तत्वः । कटुत्वः ।

उग्रत्वः । कफत्वग्दोषकण्डूभ्रणकुष्ठभूतयक्ष्मोयश्रीत-
न्वरनाशित्वश्च । अन्यश्च । खादुपाकरसत्वः ।

गुरुत्वः । अपित्तवर्द्धकत्वः । क्षाररसत्वः । विष्टम्भ-
वातनाशित्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

आदित्यसूनुः, पुं, (अदितेरपत्य पुमान् आदित्य-
सूर्यः तस्य सूनुः षष्ठीतत्पुरुषः ।) सुग्रीववानरः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ यमः । शनैश्चरः । सार्वार्थिकमनुः ।
वैवस्वतमनुः । इति पुराणः ॥ (कर्णः ।)

आदिदेवः, पुं, (आदि कारणं स च देवश्चेति कर्म-
धारयः ।) नारायणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जग-

दुपादागादिगुणवान् वासुदेवः विष्णुः, महादेवः,
ब्रह्मा च यथा, भगवद्गीतायां, १० । १२ ।

“परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।

पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुः ॥

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-

स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं” ॥

यथा, महाभारते,—सूर्यस्य नामाष्टशतमथो
परिगणितो नामभेदः ।

“धन्वन्तरिर्धूमकेतुरादिदेवोऽदितेः सूतः” ॥)

आदिमः, चि, (आदौ भवः अद्यादियथात् क्षिमश्च ।
यदा मध्याह्न इत्यत्रादेष्टेति वचनात् म ।) आद्यः ।

प्रथमभवस्तु । इत्यमरटीका व्याकरणश्च ॥

(यथाह भाषापरिच्छेदे,—

“एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादिमन्” ।

“आदिमः श्वेनश्वैलादिसंयोगः परिकीर्तितः” ॥)

आदिराजः, पुं, (आदि प्रथमः राजा इति राजाह-
सखिभ्यश्च ।) पृथुराजः । इति हेमचन्द्रः ॥ (महो-

क्षितामाद्यो वैवस्वतो मनुः । अविचित्तुक्तः स्वना-
मख्यातः पौरवो राजा । यथा, रामायणे ।

“आदिराजो मनुर्विव प्रजाणां परिरक्षितः” ॥

महाभारते ।

“अविचित्तः परिरक्षितः श्वलान्दश्च वीर्यवान् ।

आदिराजो विरागश्च शास्त्रनिष्ठः महाबलः” ॥)

आद्य

आदिवराह, पु, (आदि कारक स च यथाहस्येति कर्मधारयः ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 आदियूकरः । आचक्षेणः ।
 आदिष्ट, मी, (आह् + दिष् + क्त ।) उच्यते । इति मेदिनी ।
 आदिष्ट, त्रि, (आह् + दिष् + क्त ।) आदेशितः । आश्राप्तः इति मेदिनी । (निदेशित, उपदिष्ट, अनुज्ञापितः, अभिहितः ।)
 आदीनव, पु, (दीदुभे भावे क्त । आदय चोदित, चोदितसेति क्त । आदीनवा वा नम् । प्रथमे क इति भाऊलकात् याते क ।) क्षेत्रः । इत्यमरः । दोषः । दुरस्तः । इति मेदिनी । (यथा, शिष्ट-पालवधे २ । २२ ।
 “यदासुदेवेगदीनमदीनवमीरितं” ।)
 आदीपनं, स्त्री, (आदीप्यते आह् + दीप् + भावे ल्युट्) आलपण । इति त्रिकाण्डशेषः । आ-लपना इति भाषा ।
 आदृत, त्रि, (आह् + दृष् + आद्रियते क कर्मणि क्त ।) कृतादयः । आदृतः । अर्चितः । पूजितः । इत्यमरः । (सावधान, अवहित, अप्रमत्त । यथा, पञ्चतन्त्रे,
 “आत्मानमादृतो रत्नोत्तमादाजि विनश्यति” ।)
 आदृत्य, त्रि, (आह् + दृ + क्त्वा) आदरणीय । आदरयोग्य ।
 आदेश, पु, (आह् + दिष् + भावे घञ्) आश्रा । इति हेमचन्द्रः । ज्योति शास्त्रफल । इति सि-द्धान्तशिरोमणिः । वर्णस्य वर्णान्तरोत्पत्ति । प्र-कृतिप्रत्ययोपधातिकार्य । इति व्याकरणः । (अनु-मति, शासनं, उपदेश, शास्त्राचार्योपदेश-गम्यो वाचांसञ्चारः, कार्यभेदः, यथा मुग्धपथे “स्यागिवदेश” । यथा, मनु, ८ । २५८ ।
 “मङ्गलादेशस्तथा मन्त्राद्यैस्तुल्यै सह” ।)
 आदेशी, [नृ] पु, (आह् + दिष् + क्तिनि) दैवज्ञ । गणक । इति हेमचन्द्रः । (त्रि, आदेशकर्त्ता, उपदेष्टा, यथा, रघुवंशे, ४ । ६८ ।
 “कपोतपटकादेशि बभूव रघुचेष्टित” ।)
 आदिष्टा, [अ] पु, (आदिशति ऋत्विजादीन् यागा-दिष्वेष्टसम्पादनाय प्रेरयति । आह् + दिष् पति-सर्व्वने + ष्टच्) यागविषये समेष्टसम्पादनाय य-थार्थं कर्म कुर्व्वति ऋत्विजामादेशक । तत्प-र्यायः प्रती २ यथा ३ यजमान ४ । इत्यमरः । अन्वादिष्टा ५ याजक ६ । इति हेमचन्द्रः । आ-देशकर्त्ता ।
 आद्य, स्त्री, (अद्यते यत् अद् कर्मणि ख्यत्) धान्य । इति राजनिर्घण्टः । अदनीयस्ये त्रि । (यथा—मनु, ५ । २४ ।
 “तत्पथ्यमितमप्याद्य हविः श्रेयश्च यद्भवेत् ।
 चिरस्थितमपित्वाद्य”—इत्यादि ।)
 आद्या, त्रि, (आदौ भवः दिगादिभ्यो यत् यद्वा अद्यते य अद् कर्मणि ख्यत्) प्रथमा । इत्यमरः । (यथा महाभारते,—
 “नोभितोऽह नृपश्रेष्ठ त्वदेहाद्येन कर्मणा” ।

आधा

आधा, १ । १२ ।
 “आगीत् सद्योदिततामाद्य प्रणयन्दसामिन्” । भण । यथा मनुः ५ । २६ ।
 “पाठीनोदिततामाद्यो निगुतो हनयन्ते” ।
 आधावति, पु, (आधाय कतिसेति कर्मधारयः ।) बाष्पौकिकम् । इति भूरिपयोगः । (पुगा-कतिः मत्तः) ।
 आधामाधका, पु, (आधा + मा + क्त्वासेति कञ् + क्त ।) माधकप्रिमात् । पद्यमिका । इत्यमरः । यथा भावराधायां,—
 “यथायं गृह्य पद्यमिति माध” ।)
 आधावीर्य, स्त्री, (आधाय वीर्यं कर्मणि) आदि-कारकः । इति मृताध्यायः ।
 आधा, स्त्री, (आधा भवा दिगादिभ्यो यत् टाच्) दूर्गा । इति शब्दरत्नावली । कागी । तारा । त्रिपुरसुन्दरी । भुवनेश्वरी । इति तन्त्रसारमौल-तन्त्रयोगिनोक्तमादि । प्रभाषा इति । मृदा-शिला । यथा, मुग्धसाधनम् १० पटलः ।
 “भगे गृह्यते आधा नेताय भुवनेश्वरी ।
 द्वापरे ताविनी आधा कर्त्तुं तावी प्रकीर्तिता ।
 नाममेव प्राप्तामि रूपमेव शरीरे ।
 न मेद कानिहाया ताया जगन्निदे ।
 योऽग्रा भुवनाया भेर्याक्षिपरेश्वरि ।
 दिग्गजासव भूमाया भीमाया परमेश्वरि ।
 ततश्च तमनामुखा मातङ्गाय सुरेश्वरि ।
 न च भेदो मनेशानि विद्याया वरवर्त्तिनि” ।
 आदिभूते त्रि ।
 आद्यून, त्रि, (आह् + पू + टोद्यते कर्मणि क्त्वात् क्त ।) दिवाविजिगीषाधामिति निष्ठातस्य नव-यस्य विभागेति नेट्, ष्योश्चिह्नट् ।) आदिरिक । इत्यमरः । नेट् इति भाषा । (यदा, कर्मरे ।
 “आद्यून स्यादौदिरिके विजिगीषाविवर्त्तिने” ।
 “आद्यून सद्यश्चिह्नये प्रादोयश्चावन्म्वित” ।
 इति किशोरे ११ । ५ ।) आदिदीनः ।
 आद्योपान्त, स्त्री, (आद्य उपान्तश्च दन्) पूर्वा-पर । इत्युक्तमादि इति भाषा ।
 आधम, स्त्री, (आधीयते आह् + धा + कर्मन्) । बन्धक । इति स्मृतिः । (आधि । यथा मनु,—
 “योगाधमनविप्रोत योगदानप्रतिग्रह ।
 यत्र वायुपथि पश्येत् तत्तत्त्वं विनिवर्त्तयेत्” ।
 आधाग, स्त्री, (आधीयते आह् + धा + भावे ल्यट् यदा आधीयते स्याप्यते यत् कर्मणि ल्युट्) । गर्भाधान । अग्न्याधान । स्थापितमय । इति स्मृतिः । (ग्रहण, धारण । अधिगमः, करण । सम्पादन । श्रौताग्रे स्मार्त्ताग्रे वा यद्यप्यग्न्याधानं प्रतिदिनकर्त्तव्यं विहितवज्रस्थापनपूर्व्वकरोमा-दिक्रिया, यजन, होमः । यथा रघुवंशे, १ । २४ ।
 “प्रजाना विनयाधानाद्रक्षणाद्भूरादपि ।
 स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः” ।
 यथा मनु, ५ । १६८ ।
 “माय्यायै पूर्व्वमारिष्यै हत्वाभीमन्यकर्मणि ।
 पुनर्दिक्रियां कुर्यात् पुनराधानमेव च” ।

आधि

यथा महाभारते,—
 “गर्भेषां पृथग्भागाध विधियुक्तेन कर्मणा” ।
 यथा मेघदूते, पूर्व्वमेधे । ४ ।
 “तस्मा स्थात्वा नयमपि पुनः कौमुद्याधानमेतौ” ।
 आधामिक, स्त्री, (आधान गर्भाधान प्रयोजनस्य । प्रयोजनमिति ठक्) । गर्भाधानगन्धारा । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 आधाग, पु, (आधिगमो अस्मिन् इति आधागः आधायान्नादेति सूत्रे अवहागाधारेणुपसृता भागधिकरणे घञ् । आह्वयगात्रे अधिह्वय कारकं, तत्तत्तदं यथा विद्वांसकौमुद्या, आधा रोऽधिह्वय कर्त्तृकर्मणा तन्निष्ठक्रियाया आ-धाग कारकमधिकरणस्य स्यात् । तच्च धामी आध्वरेष्विवदकानिभेदाश्चतुर्विधं । तथा विद्वांस कौमुद्या, आध्वरेष्विवदकौवैदिकोऽधिकपक्षे वा भागस्थिधा यथा—कटे धाम्ने । स्यात्ता पश्चति । मोक्षे सर्व्वमिन्द्रात्मनि । अधिह्वय । आह-पात्रं । अम्बुपात्रम् । इति मेदिनी । औषादि-मेकायं मेतुना बज्ज्वात् जन्म निरुध्द यत्र स्याप्ये ग आधाग बज्ज्वात् । बाध इति स्मृतः । इत्यमरटीकायां भरतः । इत्याद्यर्थे अन्वय-साधारः । इति वैकुण्ठः । औषादिमेकायं जन्म भागस्यान्वसाधार इति मनुः । (यथा रघुवंशे ५ ।
 “आधागवत्प्रसूते प्रपदे-
 यवर्त्तितायां सुतनिर्निधेय ।
 हृषिभ वाज्यादिवपत्रवो व-
 समश्चिदामात्मनपादपानाम्” ।
 याज्ञवल्क्यः ।
 “तथागमकोऽप्यनेकतु जन्माधारेऽस्मिन्मातु” ।)
 आधामिक, त्रि, (अधर्म + ठक्) । अधामिकः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा मनु ।
 “आधामिके वसेदग्रामे” ।)
 आधि, पु, (आह् + धा + क्त ।) जन पीडा । प्र-त्याशा । बन्धन । यत्न । अधिष्ठान । इति मेदिनी ।
 (यथा, हितोपदेशे ।
 “आधियाधिपरोताय यद्य श्रो वा विनाशिते ।
 कोऽपि नाम शरीराय धर्मापेत समाचरेत्” ।
 तथा च वैराग्यशतके ।
 “आधियाधिशतैर्जन्स्य-
 विविधैरारोग्यमुन्मूल्यते” ।)
 आधिप, स्त्री, (अधिक + घञ्) । अधिकस्य भाव । अधिकत्व । अतिशयता । यथा ।
 “युष्मायामपि राज्ञो घेत् शोषितं प्रचुरं तथा ।
 कन्या च पुंवत् भवति शुक्राधिक्ये पुमान् भवेत्” ।
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् । (श्रेष्ठता । उत्कर्ष । प्रा-त्यम् । यथा साहित्यदर्पणे । १० पा ।
 “आधिक्यमुपमेयस्योपमानात् न्यूनतायवा” ।
 यथा, मनुः ७ । १६६ ।
 “यदावगच्छेदायत्तामाधिक्यं भुवमात्मना” ।
 आधिक्य नाम यदायुर्वेदे माय्याग्रे वार्ष्ण-सौम्यशतम् अन्यथा प्रतिसम्पादयन्मुच्यते इति

आधे

पुनः प्रतिस्मृद्धमपि द्विरभिधीयते तत् पुनरुक्त-
दोषाधिकं तच्च पुनरुक्तं द्विविधं, अर्थपुनरुक्तं
शब्दपुनरुक्तं च । तत्रार्थपुनरुक्तं नाम यथा,—
“भेषजमौषध साधनम्” इति, शब्दपुनरुक्तं
“पुनर्भेषज भेषजम्” इति चरकः ॥

आधिष्ठ, चि, (आधि + छा + क ।) दक्ष । य-
थितः । इत्यजयपालः ॥

आधिदैविक, चि, (आधि + देव + ठञ् । अनु-
श्रुतिकादीनां च इत्युपमयपदद्वि ॥) दुःखविशेषः ।
तद्वयथा, “आधिदैविक यत्तद्वाराक्षसविनायकय-
द्यायावेष्टनिबन्धन” । इति साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी ॥
(देवतामधिष्ठत्य, प्रवृत्तं, दाहशीतादिजनित दुःख । देवतामधि-
ष्ठत्य प्रवृत्तं ग्राह्यम् । यथा मनुः ६।२३ ।
“अधियक्ष ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ।
आध्यात्मिकश्च सतत वेदान्ताभिहितश्च यत्” ॥
“तत्तु सप्तविधे व्याधायुपनिपतति” इति सुश्रुतः ॥

आधिपत्य, स्त्री, (आधिपति + यञ् ।) अधिपते-
र्भावः । सामित्वं । प्रभुत्व । ऐश्वर्यं । यथा,
“नहि प्रपश्यामि ममापनुद्याव्
यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणां ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्ध
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम्” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्याय ८ ॥

(यथा मनुः १२।१०० ।

“सर्वलोकाधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविदर्हति” ॥)

आधिभोग, पु, (आधेर्बन्धकस्य भोगः ।) बन्धक-
द्रव्यस्य भोगः ॥

आधिभौतिक, चि, (आधिभूत + ठञ् । अनुश्रुति-
कादीनां चेत्युपमयपदद्वि ॥) दुःखविशेषः । यथा ।
“वाह्योपायसाध्य दुःखं देहा । आधिभौतिक आ-
धिदैविकश्च । तत्राधिभौतिकं मानुषपशुमृगप-
क्षिसरीसृपस्यावरनिमित्तम्” । इति साङ्ख्यतत्त्व-
कौमुदी ॥ (“तत्तु सप्तविधे व्याधायुपनिपतति” ।
इति सुश्रुतः ॥)

आधिमन्यव, पु, (आधि + मन्यु + ण्य ।) ज्वराग्निः ।
इति हारावली ॥

आधिवेदनिकं, चि, (आधि + विद + ल्युट् । तत्-
आधिवेदन + ठञ् ।) द्वितीयविवाहार्थं प्रथमस्त्रियै
दत्तघनार्हः । यथा,—

“आधिविप्रस्त्रियै देयमाधिवेदनिकं सम ।
न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्जं प्रकीर्तितम्” ॥
इति याज्ञवल्क्यः ॥

आधुतः, चि, (आध् + धू + क्तः ।) आधूतः ।
कम्पितः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

आधुनिकः, चि, (आधुना + ठञ् ।) आधुनागतः ।
नवः ॥

आधूतः, चि, (आध् + धू + क्तः ।) कम्पितः । इत्य-
मरः ॥ (विक्षिप्तः, अभिभूतः, थाकुलितः ।

आधोनिजः, आनिजः । यथा, रघुवंशे, १ । १८ ।

“पृथ्वरेकूतिरेवातैराधूतवनराजिभिः” ॥)

आधेयं, चि, (आध् + धा + यत् ।) आधारस्थित-

वस्तु । यथा । आध्वबोधे चैकपदार्थे अपरपदार्थ-
संसर्गः संसर्गमर्थ्यादया भासते । स च क्वचिद्दे-
कचिदतिरिक्तं यथाधाराधेयप्रतियोग्यनुयोगिवि-
षयविषयिभावादि । इति गदाधरभट्टाचार्यकृत-
प्रथमव्युत्पत्तिवादः ॥ उत्ताय । यथा,—
“सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।
आधेयश्चाक्रियाजस्य सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः” ॥
इति वेपदेवकृतमुग्धबोधीयकारिका ॥ आधेय-
उत्पाद्यः । यथा पक्ष्मण्ययपात्रेषु रक्ततागुणः स
वस्त्रसंयोगादिना निष्पाद्यते । इति तट्टीकायां
दुर्गादासः ॥

आधोरणः, पु, (आधोरयति धोर्ऋगतिचातुर्यं
कर्त्तरि ल्यु ।) हस्तिपकः । माज्जत इति भाषा ।
(“आधोरणा हस्तिपका हस्तिारोहा निधा-
दिनः” । अमरः । यथा,—रघुवंशे ७ । ४६ ।

“आधोरणानां गजसन्निपाते
शिरसि चम्रैर्निशितैः क्षुराग्रैः” ॥)

आध्यात, पु, (आध् + ध्या + क्तः ।) शब्दितः । दग्धः ।
वातरोगविशेषः । सयतः । इति मेदिनी ॥ (स्तीतः
दर्पादिना उद्धतः, विवर्द्धितः । यदुक्तं । “ततो
मानाध्यातः स मरति यदा शोकगह्वरे” । हितो-
पदेशे । “ततोऽसौ दर्पाध्यातस्तस्योपरि आत्मानं
निक्षिप्य पश्यत्वं गतः” । उत्तरचरिते । “न्यानि-
र्घोषममन्ददुन्दुभिरवैराध्यातमुज्जृम्भयन्” ॥)

आध्यान, स्त्री, (आध् + ध्या + ल्युट् ।) वातव्याधि-
विशेषः । तस्य रूपः ।

“वाटोपममृगयुग्ममाध्यातमुदरं भृशं ।

आध्यागमिति जानीयाद्द्वोरं वातनिरोधजम्” ॥

इति निदानं । पेटफोपा इति भाषा ।

तस्य चिकित्सा यथा,—

“आध्याने क्षणं पूर्वं दीपन पाचनं ततः ।
फलवर्त्तिक्रियां कुर्यात् वस्त्रिकर्म च शोधनम् ।
कर्ममात्रा भवेत् कृष्णा चिह्ना स्यात् पलोन्मिता ।
खण्डादपि पक्षं ग्राह्यं चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥
मधुनाक्षमितं जिह्वात् चूर्णमाध्यानमाशनम्” ॥
नारायणचूर्णम् ॥ १ ॥

“दारुहैमवतीकुलशताङ्गाहिङ्गुसैन्धवैः ।

किम्प्ले कोष्ठीरस्त्रपिष्टैः शृङ्गाध्यानयुतोदरः ॥

हैमवती वचा । दारुषट्कलेपः” ॥ २ ॥

“अभयारजवधो धात्री दन्ती तिक्ता खुद्दी त्रिष्टु ।

मुक्ता प्रत्येकमेतानि ग्राह्याणि पलमात्रया ॥

तानि सद्यश्च सर्वाणि जलाढ्ययुगे पचेत् ।

तत्र तेयेऽष्टमं भागं कषायमवशेषयेत् ॥

निस्त्वग्जैपाजबीजानि नवानि पलमात्रया ।

तनुवस्त्रघृतान्येव तस्मिन् क्षाये शनैः पचेत् ॥

ज्वालयेदन्तं मन्दं यावत् क्षायो घनो भवेत् ।

ततः खल्वे छिपेत् भागागष्टौ जैपाजबीजतः ॥

भागांस्त्रीन् नागराह्वौ च मरिचात् द्वौ च पारदात् ।

गन्धकात् द्वौ च तानीह यावदयामं विमर्दयेत् ॥

रसी नाराचनमाय मक्षितो रक्तिकाभितः ।

जलेन शीतलेनैव रोगानेवान् विनाशयेत् ॥

आध्यानं शूलमानाहं प्रत्याध्यानं तथैव च ।

उदावर्त्तं तथागुल्ममुदराणि हरत्यसौ ॥

वेगे शान्ते च सुप्रीते शर्करासहितं दधि ।

ततस्तत्सन्धेवेनापि ततो दध्योदनं मनाक्” ॥

महानाराचो रसः ॥ ३ ॥ इति भावप्रकाशः ॥

(वायुना संवेदनमुदरपरिपूर्णत्वमाधानत्वं । इति
रुग्निनिश्चयग्रन्थव्याख्यानछद्मिजयरत्नितः ॥)

आध्यानी, स्त्री, (आध् + ध्या + ल्युट् + ङीप् ।)

नक्षिकानामगन्धद्रव्यं । इति राजनिर्घण्टः ॥

आध्या, स्त्री, (आध् + ध्ये + ऋ + टाप् ।) चिन्ता ।

स्मृतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

आध्यात्मिकं, चि, (आत्मानमधिकृत्य भव आधि +

आत्मन् + ठञ् ।) दुःखविशेषः । यथा । दुःखानां

त्रयं दुःखत्रयं तत् खल्वध्यात्मिकं आधिभौतिकं

आधिदैविकश्च । तत्राध्यात्मिकं द्विविधं आरोग्यं

मानसञ्च । आरोग्यं वातपित्तश्लेष्माणां निमित्तं ।

मानसं कामक्रोधलोभमोहेर्षाविषादविशेषादर्श-

ननिबन्धन । सर्वं चैतदान्तरोपायसाध्यत्वात् आ-

ध्यात्मिकं दुःखं । इति साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी ॥

(आत्मतत्त्वविषयकं । यथा, मनुः २।११७ ।

“लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव च ।

आददीत यतो ज्ञानं सं पूर्वमभिवादयेत्” ॥

आध्यानं, स्त्री, (आध् + ध्ये + ल्युट् ।) ध्यानं । चिन्ता ।

इत्यमरः ॥

आध्यापकः, पु, (आ सन्धक् अध्यापयति यः इति

अध्यापकः । स एव स्वार्थे ण्य ।) अध्यापकः । इति

शब्दरत्नावली ॥

आन, पु, (अन् + घञ्) उच्छ्वासः । वहिर्मुखश्वासः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (अन्तःस्थितस्य प्राणवायोर्नासि-

कयोच्छ्वासः ।)

आनक, पु, (आध् + अन् + यत्) पटहः । मेरी ।

मृदङ्गः । शब्दयुक्तमेव । इति मेदिनी ॥

(यथा, भगवद्गीतायां १ । १२ ।

“ततः शृङ्गाश्च मेर्याश्च पणवानकगोमुखाः” ॥)

आनकदुन्दुभिः, पु, (आनका दुन्दुभयो देववद्यविशेषा

यस्य जन्मनि । वसुदेवजन्मनि देवा दुन्दुभिध्व-

निष्पन्नाः ।) वसुदेवः । इत्यमरः ॥ (लक्षणापिता ।

यथा—हरिवंशे ॥

“वसुदेवो महाबाहुः पूर्वमानकदुन्दुभिः ।

जज्ञे यस्य प्रसूतस्य दुन्दुभ्यः प्राणदन् दिवि ॥

आनकाणां च सङ्गादः सुमहानमवहिवि” ॥)

आनकदुन्दुभिः, पु, स्त्री, (आनकः प्रोत्साहको दुन्द-

भिः ।) वृहदृक्ता । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

आनतः, चि, (आध् + नम् + क्तः ।) गतः । तत्-

पर्यायः । अवाप्यः २ अवनतः ३ । इत्यमरः ॥

(अधोमुखः, विनतः, प्रणतः, विनयनञ्च । यथा,

हरिवंशे ॥

“पिष्टमाचोर्हि पादान् वै नमस्कृतुरानतौ” ।

महाभारते ।

“स कदाचित् नृगं विद्धा बाह्येनानतपर्वता” ।

मनुः ।

“रम्यमानतसामन्तं साजीवं देशमावसेत्” ॥)

आनतिकरः, चि, (आदति + क्त + ण्य ।) पारितो-

आन

नक, यथा । प्रायश्चित्तोपदेशाय वस्त्रादिना
प्राश्न्यस्तोषणीय । यथा मितान्तरायां पराशर ।
“पापं प्रक्षाययेत् पापी धेनुं दत्त्वा तथा हयं” ।
स्तोषणक्षय ।
“प्रक्षाय पापं वक्ष्य किञ्चिदत्त्वा तप्तं चरेत्” ।
इति स्मृते ।
देवत्ववचने “तोषयित्वा द्विजोत्तमान् इति” ।
अथ तोषयित्वा इति श्रवणात् प्राणतिकरत्वेन
तद्व्यवहारप्रदोष । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
आनङ्ग, स्त्री, (आनङ्गते चर्मणा बध्यते इति । आङ्-
+ नङ् + क्त ।) चर्मबद्धमुखपाशमात्र । तत्तु मुर-
जादि । इत्यमरः ॥ काव्यभाष्य । तत्तु पेशभूयादि ।
इत्यजयपाल ॥
आनङ्ग, त्रि, (आङ् + नङ् + कर्मणि + क्त ।)
सन्धित । वङ्ग । इति मेदिनी ॥ (यथा सुश्रुते ।
“च्छन्नस्तुपारे सविता हिमानडा गणाश्रया” ॥)
आनन, स्त्री, (आनिति ध्येनेन । आङ् + धन् + ल्यट्)
मुख । इत्यमरः ॥ (“तदानन मृतसुरभि त्रितोश्चर”
इति रघु । ३ । ३ ।)
आनन्द, पुं, (आङ् + नन्द + घञ्) आनन्द । तत्
पर्यायः । आनन्दश्च २ शर्म ३ शात ४ सुख ५
मृत् ६ प्रीति ७ प्रमोद ८ हर्ष ९ प्रमद १०
आमोद ११ समद १२ । इत्यमरः ॥
(यथा, उत्तरचरिते ।
“यन्नानन्दाश्च मोदाश्च यत्र स्निग्धाश्च समद” ।
मनु ।
“आनन्द ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चन” ॥)
वासुदेवस्य वलविशेष । इति हेमचन्द्रः ॥
आनन्द, त्रि, (आनन्द + अर्ध आदित्वात् अच् ।)
आनन्दविशिष्ट । हर्षयुक्त । सुखी । इत्यमरटीका ॥
“गुणे शुक्रादय एसि गुणिलिङ्गास्तु तदति” ।
इत्यमरोक्ते अत्र गुणिलिङ्गः ।
आनन्दश्च, पु, (आङ् + नन्द + अच्) आनन्दः ।
हर्षः । इत्यमरः ॥ तद्व्युक्ते चि ॥
आनन्दन, स्त्री, (आङ् + नदि + ल्यट्) गमनागमन-
समये सुहृदादेरातिशयानुरागव्यवहारादिप्रभादि-
द्वारा आनन्दोत्पादन । तत्पर्यायः । सभाजन २
स्वभाजनः ३ सुभाजन ४ आपन्न ५ आमन्त्रण ६ ।
इत्यमरः तट्टीका च ॥ (आनन्दजनन, हर्षोत्-
पादन । प्रमोदकरः, सुखजनक । यदुक्त ।
“मित्र प्रीतिरसायनं नयनयोरानन्दन चेतसः” ।
इति हितोपदेशे ॥)
आनन्दपटं, स्त्री, (आनन्दाय पटम्) नवोद्भवस्त्रं ।
इति हारावली ॥
आनन्दप्रभव, स्त्री, (आनन्द प्रभवो यस्य तत्) रेत ।
वीर्यं । इति हेमचन्द्रः ॥
“वाय्वाकाशादिभिर्भावैः सौमित्र्यं जायतेऽस्मिन् ।
तेन खवन्ति तच्छुक्रं नवात् कुम्भादिवोदकः ॥
ओतोमिः स्थन्दते देहात् समन्तात् शुक्रवाहिभिः ।
हर्षणोदीरित रागात् सङ्गस्याश्च मनोभवात् ॥
वस्तौ सभ्यत्वं निर्वाति स्थानाग्निभ्रादिवोदकः” ।
इति भरकः ॥

आना

“क्षत्रदेष्टाभितं शुक्रं प्रसन्नमनसस्तथा ।
स्त्रीषु व्याप्यतस्यापि हर्षात्तत् सप्रवर्तते” ।
इति सुश्रुतः ॥
आनन्दमयकोष, पुं, (आनन्दमयस्य परमात्मनः
कोष इवावदकः) सत्त्वप्रधानात्मान । तत्पर्यायः ।
कारणशरीरं २ समुत्तिः ३ । इति वेदान्तः ॥
आनन्दा, स्त्री, (आनन्दयति या । आङ् + नन्द +
णिच् + अच् + टाप्) विजया । आरामशीलता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ [इति शब्दमाणा ॥
आनन्दि, पु, (आङ् + नन्द + क्ति) आनन्द । हर्षः ।
आनन्दि, त्रि, (आङ् + नन्द + क्त ।) यथा आनन्दः
सद्भातोऽस्य । आनन्द + इतच् ।) आनन्दयुक्त ।
दृष्ट । आनादितः ॥ (यथा महाभारते ॥
“एतन्मनन्दिता सर्वे मधुगया वसामहे” ॥)
आनन्दी, [न्] त्रि, (आनन्द + इति) आनन्द-
विशिष्ट ।
आनन्दी, स्त्री, दृष्टविशेष । आनन्दपाता इति
ख्याता । इति शब्दचन्द्रिका ॥
आनय, पुं, (आनोयते वेदाध्ययनायात्र । आङ् +
नीङ् + अच्) उपनयन । इति हेमचन्द्रः ॥
आनयन, स्त्री, (आङ् + नी + ल्यट्) स्थानान्तरणयन ।
आना इति भाषा ॥ (यथा रामायणे ।
“यादिशतपुराणास्तत्र गङ्गाप्रमाणयने बहून्” ॥)
आनर्त्त, पु, (आङ् + नृत् + घञ्) देशविशेषः ।
हारका इति ख्याता । नृत्यस्थान । युद्ध । इत्य-
मरः ॥ जल । इति मेदिनी ॥ आनर्त्तदेशवासी
लोकः । इत्यमरटीका ॥ (यथा हरिवंशे । “आन-
र्त्तान् कालकूटाश्च कुलिन्दाश्च विजित्य सः” ॥
सनाभख्यातो राजा ।
“श्रयतेर्मिथुन त्वासीदानर्त्तो नाम विष्णुत” ।
“आनर्त्तस्य तु दायादो रेवो नाम महायुति” ॥
“आनर्त्तविषयश्चासीत् पुरो चास्य कुशस्थली” ।
“आनर्त्तान् विमो एव सतुमारस्ततोऽभवत्” ॥)
आनाय, पु, (आङ् + नीङ् + घञ्) जल । इत्यमरः ।
आनाय, पु, (आनायते गार्हपत्यादानीय सस्त्रियते
ऽसौ आङ् + नी + ल्यट्) दक्षिणाभि । इत्यमरः ॥
गार्हपत्यादमेरानीय यो दक्षिणाभिरारोप्यते ।
तत्र । इति भरतः ॥ जेभ करिवार निमित्ते घर
हृदते आनिया दक्षिणदिक्ते राखा आगुन् इति
भाषा ॥
आनाहः, पुं, (आङ् + नह् + घञ्) मूत्रपुरीष-
रोधकरोग । तत्पर्यायः । विषम् २ । इत्यमरः ॥
विषम् ३ मलरोधन ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
“आनाहार्त्तं ततो दृष्ट्वा तत्तेन्यमसुखाहितम्” ।
इति महाभारते ॥ तस्य सम्भातिरूपे । यथा,
“आम शक्रदा निचितं क्रमेण
भूयो विबद्ध विगुणानिलेन ।
प्रवर्त्तमानं न यथास्मेन
विकारमनाहमुदाहरन्ति” । इति निदानः ॥
“यस्य वातः प्रकुपित कुत्तिमाश्रित्य तिष्ठति ।
नाघो ब्रजति नाप्युद्ध्वानाहस्यस्य जायते” ॥
इति भरकः ॥

आनु

यस्य चिकित्सायाः । भावप्रकाशे यथा,—
“तुल्यकार्मकाव्यादावर्त्तहरिं क्रिया ।
आनाह्रेषु च कुर्वीत विशेषस्थानधीयते ॥” ।
त्रिष्टुप्छायाहृतीतपणो द्विचतुःपञ्चमागिका ।
गुह्येन तुल्या गुटिका हरत्यानाहमुत्पन्नः ॥
वर्त्तिस्त्रिकटुसैन्धव
सर्पपयस्सधूमकृष्णमदनफले ।
मधुनि गुह्ये वा पक्वे-
विहिता साङ्गुष्ठसम्मिता विष्टे ।
वर्त्तिरिय दृष्टपक्षा
शने प्रणिहिता गुह्ये हृताभ्यक्ता ।
आनाहमुदरजातिं
शमयति जठरं तथा गुह्यम्” ॥
इति त्रिकटुकाद्यावर्त्तिः ॥
चक्रपादिसङ्गहे तु चिकित्सा यथा,—
“उदावर्त्तकियाणां सामे कङ्कनपाचनम्” ॥
“दिग्गतां हिङ्गुवचा सकृदा
सुवर्चिका चेति विष्टकृष्णं ।
सुखाम्बुनानाहविस्त्रचिकार्त्ति-
हृद्गोगुग्गोर्द्धसमीरकृष्णम् ॥” ।
वचामयाचिप्रकयावगूकान्
सपिप्पलीकातिविषान् सकृदाह् ।
उष्णाम्बुनानाहविमूद्रवातान्
पीत्वा जयेदासु हितोदनाशी ॥
त्रिहृदीरितकीश्यामा सुहीदीरेण भावेयत् ।
वटिका मूत्रपीतास्ता व्येष्टा आनाहमेदिका ॥
राठ धूम विष्टयोष-गुह्य मूत्रैर्विपाचिता ।
गुह्येऽङ्गुलसमावर्त्तिर्निधेयानाहगुह्यलुत् ॥
मूलक शुष्कमात्रश्च वर्षाभूमूलपञ्चकम् ।
प्यारवतफलश्चापि पक्वा तेन पचेदुत्तमम् ।
तत् पीतमात्र शमयेदुदावर्त्तमसशयम्” ॥
शुष्कमूलकायं हृतम् ॥ देह्ये । इति रमानाथः ॥
आनिलि, पु, (अनिलस्य वायोरपत्य अनिल +
इच्) हनूमान् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (भीम ॥
आनिली, स्त्री, (अनिल + अण् + स्त्रीम्) स्वाति
नक्षत्र । इति हेमचन्द्रः ॥
आनीलः, पुं, नीलघोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥
(अस्ति) । ईषनील । यथा किरातार्जुनीये,
“आनीलामेर्विरचितपरमागा रत्नैः” ॥)
आनुकूल्य, स्त्री, (अनुकूल + अण्) अनुकूलता ।
(साम्मुख्य) प्रसादः । सहायता । यथा याज्ञवल्क्यः ।
“यथानुकूल्यं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्द्धते” ।
यथा,—रामायणे ।
“रमतश्चानुकूल्येन ययुः सवत्सरा दश” ॥)
आनुगत्य, स्त्री, (अनुगतस्य भावः कर्म वा । अनु
गत + अण्) अनुगतत्व । अनुगतस्य भाव इत्यर्थे
व्याप्यत्वेन निष्पन्नम् ॥
आनुपूर्वा, स्त्री, स्त्री, (अनुपूर्व + अण्) परिपाटी ।
अनुकूलः । इत्यमरः ॥ (यथा मनुः ३ । २३ ।
“बहुानुपूर्वा विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरो वरान्” ।
यथा रामायणे ।
“आनुपूर्वा स धर्मश्च यमश्च कुशलं कुले” ॥)

आन्दो

आनुमानिक, त्रि, (अनुमानाय हित । अनुमान + ठक् । युक्तिसिद्ध । साख्यमते प्रधानं प्रकृति ।) अनुमानसम्बन्धीय । अनुमानविषयीभूत ।
 आनुरक्ति, स्त्री, (आ + अनु + रन् + क्ति ।) अनु-
 राग । (आसक्ति । अनुरक्ति ।)
 आनुविधित्वा, स्त्री, (आ + अनु + वि + धा + सन् + अच् + टाप् ।) उपकृतेरप्रत्युपकारेच्छा । इति
 पुराणम् ।
 आनूप, पु, (अनूप + अण् ।) अनूपदेशस्थजन्तु-
 मात्रं । तच्च खड्गमहिषवराहादि । येषां मास-
 गुणाः । गुरुत्व । उष्णत्व । मधुरत्व । खिग्धत्व ।
 शुक्लकारित्वं । वायुनाशित्वम् । इति राजवल्लभ ।
 अनूपदेशजगुणाः । घनत्व । गुरुत्व । पिच्छि-
 कत्व । मधुरत्व । स्नेहजनकत्व । खिग्धत्व । अग्नि-
 नाशित्व । प्रमेहस्त्रीपदच्छर्दिगलगण्डादिरोग-
 कारित्वम् । इति राजनिर्घण्ट । अनूपदेशस्थ-
 जन्तोर्लक्षणं तन्मासस्य गुणाश्च ।
 “कुलेचरा भ्रवाश्चापि कोशस्था पादिनक्तया ।
 मत्स्या एते समाख्याता पञ्चधानूपजातयः ॥
 आनूपा मधुरा खिग्धा गुरवो यक्रिमर्दना ।
 स्नेहला पिच्छिलाश्चापि मासपृष्टिप्रदा भृश ॥
 तथाभिव्यन्दिनस्ते हि प्रायेऽप्यथतमाः स्मृताः” ॥
 इति भावप्रकाशः ।
 “रुमरश्चमर खड्गो महिषो गवयो गज ।
 न्यङ्गुर्वराहश्चानूपा मृगा सर्वे ररुक्षथा” ॥
 “गुरुणो मधुरो नातिधान्वानूपनिषेवणात्” ।
 इति चरक । तथाच शरीरे ।
 “आनूपास्तेषु विज्ञेया स्नेहना वातकोपना” ।
 आनूपवर्गस्तु पञ्चविधः । यथा । “कूलचरा भ्रवाः
 कोशस्था पादिनो मत्स्याश्चेति” इति सुश्रुत ।
 ऋजुजलुक्ते, त्रि ।)
 आन्तश्च, स्त्री, (अन्तश्चस्य भावः । अन्तश्च +
 अण् ।) अग्निरुता । (चक्रार्थः । अहिंसत्व । का-
 रण । यथा मनु १ । १०१, २ । ५४, ३ । ११२ ।
 “आन्तश्चस्यात् ब्राह्मणस्य मुञ्जते हीतरे जना” ।
 “अर्हण तत्कुमारीयामान्तश्च च केवलम्” ॥
 “भोजयेत् स ह भृत्यैस्तान्वान्तश्च प्रयोजनम्” ॥
 आन्तरीक्ष, स्त्री, (अन्तरीक्ष + अण् ।) अन्तरीक्ष ।
 गगन । इति द्विरूपकोष । (यथा महाभारते ।
 “उत्पातास्त्रिविधान् प्राणान्तरदो भगवान्दधि ।
 दिव्याश्चैवान्तरीक्षाश्च पार्थिवान् पितामह” ॥)
 अन्तरीक्षमववक्तुं चि । (यथा रामायणे ।
 “सक्ति तेऽस्वान्तरीक्षेभ्य पार्थिवेभ्य एन एन” ॥)
 आन्तिका, स्त्री, (अन्तिक + अण् + टाप् ।) अन्तिका ।
 व्येष्टा भगिनी ॥ इति द्विरूपकोष ।
 आन्तिक, त्रि, (अन्त + ठक् ।) अन्ते भवः । अन्त-
 सम्बन्धीय ।
 आन्दोल त् क् दोलने । (अदन्तपुरा०-उभ०-अक्०
 सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः । आन्दोलत् । इति
 दुर्गादासः ।
 आन्दोलन, स्त्री, (आन्दोल + ल्युट् ।) चञ्चनं ।
 कम्पनं । (“किन्वाचामरविन्दसन्दरदशा आक्-

आप

चामरान्दोलनानुद्वेष्टदभुजवल्किङ्कणभान्तकार-
 क्षणं वार्यताम्” । इति कालिदास । पुन पुन-
 रभ्यास । मुञ्जरालोचनम् ।)
 आन्दोलित, त्रि, (आन्दोल + क्त ।) कृतान्दोलन ।
 तत्पर्यायः । चलित २ कम्पित ३ धूत ४ वेक्षित
 ५ । इति हेमचन्द्र ।
 आन्धसिक, त्रि, (अन्धस् + ठक् ।) पाचक । सूप-
 कार । इत्यमरः ।
 आन्धयिक, त्रि, (अन्धय + ठक् ।) प्रशस्तकुलजः ।
 सत्कुलोद्भव । तत्पर्यायः । कौल २ । इति त्रि-
 काण्डशेष । अन्धयसम्बन्धी ॥ (कुलीन । दिव्य-
 भावरत । कुलाचारी । साधकः । “और्द्धस्रोत-
 सिकाः शैव कौल आन्धयिकः स्मृतः” । इति
 त्रिकाण्डशेष ।)
 आन्वीक्षिकी, स्त्री, (अवणादनु ईक्षा पर्यालोचना
 प्रयोजनमस्याः । अनु + ईक्षा + ठक् + डीप् ।)
 तर्कविद्या । न्यायविद्या । इत्यमरः । दुर्गा । यथा,
 “आत्मवेदनशीलत्वाद्दन्वीक्षणापराधवा ।
 अन्वीक्षा कुरुते यस्मात्तस्मादान्वीक्षिकी स्मृता” ॥
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ (अध्यात्मविद्या,
 प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यामोचितस्य अर्थस्यानु पश्चात्
 ईक्षणं अन्वीक्षा सा प्रयोजनं यस्याः सा आन्वी-
 क्षिकी अनुमानविद्या न्यायदर्शनवैश्विकविद्या-
 दिका । इयं हि त्रयोवार्त्तादिविद्याचतुष्टयान्त-
 र्गता आत्मविज्ञानहेतुका धर्म्मार्थससाधिका रा-
 जमिरवश्य रक्षणीया सती विद्येति कथ्यते ॥
 यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।
 “आन्वीक्षिकी त्रयो वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती ।
 विद्याश्चतस एवैता लोकस्थितिहेतवः” ॥
 “आन्वीक्षिक्यात्म विज्ञान धर्म्माधर्म्मा त्रयोस्थितौ ।
 अर्थानर्थौ च वार्त्ताया दण्डनीतौ नयामयौ” ॥
 इति ।)
 आप लृ न औ कि आपने । (पुरा० पद्ये आदि०-
 खादि० वा-उभ०-पर०-सक०-सेट् ।) इति कवि-
 कल्पद्रुमः । लृ आपत् । न आप्नोति कीर्त्तिं
 ब्रह्माण्डं । औ आप्ता । कि आपयति आपति ।
 स्वराज्यं प्राप्नोते भवान् । इति गणकतानित्य-
 त्वात् । इति दुर्गादासः । (पालने ।
 “खे खेऽन्तरे सर्वमिदमुत्पाद्यापुश्चराचरम्” ।
 इति मनु । (अग्नि) अभिलाषे ।
 “नान्यदन्तममीप्सामि स्थानमन्व । स्वकम्मेणा ।
 इच्छामि तदहं स्थानं यन्न प्राप पिता मम” ॥
 इति विष्णुपुराणम् । (प्रति + अण्) प्रतिग्रहणे ।
 “ता प्रत्यवापुर्विलम्बितसुत्तरन्तो
 धौताङ्गलपगवनीलपयोजपत्रैः” । इति ।
 शिशुपालवधे । (प्र) उपगमने ।
 “ते च प्राप्नुवन्तन्तु वुधे आदिपूरुष” ।
 इति रघुवशे १० । ६ । इत्यादि ।)
 आपः, पु, (आप् + घञ् ।) अक्षयसमध्ये वसुविशेषः ।
 इति जटाधरः ।
 आप [च्] स्त्री, (आप् + अच् + ल्युट् ।) जल । पापं ।
 इत्युणादिकोषः ।

आप

आपका, त्रि, (आप् + पच् + क्त ।) ईषत्यक्कला-
 यादि । तत्पर्यायः । पौलि २ अम्भूष ३ । इत्य-
 मरः ॥ रुटी इति केचित् ॥ (यथा ऋतुसंहारे ।।
 “आपकाशालिखितानतगात्रयष्टि”
 प्राप्ता शरन्नवधूरिव रम्यरूपा” ॥ १ ॥)
 आपगा, स्त्री, (अपां समूह आपं । तस्य समूहे
 इत्यण् । तत आपेन जलसमूहेन गच्छति प्रचल-
 तीति । आप् + गम् + ड + टाप् ।) नदी ।
 इत्यमरः । (यथा रामायणे ।
 “आपगा कृतपुण्यास्ता पद्मिन्यश्च सरांसि च” ॥
 “आपगाश्च महानूपाः सानुमन्तश्च पर्वताः” ॥
 तथाच भाषे २ । १०० ।
 “सम्भूयान्मोक्षिमभ्येति महानद्या नगापगा” ॥)
 आपण, पु, (आप् + पण् + अच् ।) गण्यविक्रय-
 भाषा । दोकान इति भाषा । तत्पर्यायः । निषद्या
 २ विपणि ३ पण्यवीथिका ४ । इत्यमरः । चतुष्का
 हट्टे इत्यन्ये । आपणादिद्वयं हट्टे विपण्यादिद्वयं
 हट्टगृहे इति केचित् । इत्यमरटीकाया भरत ।
 (यथा रामायणे ।
 “माल्यापणेषु राजन्ते नाद्य पण्यानि वै तथा” ।
 तथा महाभारते ।
 “मध्यमाल्यापणानाश्च ददृशुः श्रियमुत्तमा” ॥)
 आपणिक, पु, (आप् + पण् + इकन् ।) अथवा आ-
 पण + ठक् ।) वणिक । इत्युणादिकोषः ॥ दोकानि
 मुदि व्यवसायी इत्यादि भाषा । (पण्याना क्रयवि-
 क्रयादिविषयके, त्रि ॥)
 आपतिक, पु, (आप् + पत् + इकन् ।) श्येनपक्षी ।
 वाज इति भाषा । देवायत्ते त्रि । इत्युणादिकोषः ॥
 आपत्, [ड्] स्त्री, (आप् + पद् + क्तिप् ।) विपत् ।
 विपत्ति । इत्यमरः । यथा ।
 “आपत्स मूढो द्युतिमान्य सम्यक् प्रतिपद्यते ।
 कर्म्मण्यवश्यकार्याणि तमाञ्ज पुरुष बुधाः” ॥
 इति वज्रपुराणम् ॥ ०० किञ्च ।
 “आपदि कि शरणीयं शरणीयं चरणयुगलम-
 भ्याम् । तच्छरणं किं कुरुते ब्रह्मादीनपि किञ्च-
 रान् कुरुते” ॥ इत्युद्भट ॥ ०॥ मनु ११ । २६-३० ।
 “विश्वेष्ट देवै सायैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ।
 आपत्स मरणाद्भीतेर्बिभे प्रतिनिधिं कृत” ॥
 “प्रसु” प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।
 न साम्प्रदायिक तस्य दुर्म्मेतेर्बिद्यते फलम्” ॥
 इत्येकादशीतत्त्वम् ॥
 “आपत्काले तु विप्रेण मुक्तं शूद्रगृहे यदि ।
 मनस्तापेन शूद्रोऽनुपदा वा श्रुतं जपेत्” ॥
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ ०० ॥
 “आपदर्थं धनं रक्षेत् दारान् रक्षेत् धनैरपि ।
 आत्मानं सवत रक्षेत् दारैरपि धनैरपि” । इति ।
 “जामीयात् प्रेम्णे भृत्यान् बान्धवान् व्यसनगमे ।
 निषङ्गापदि काले च भार्याश्च विमवक्ष्ये” ॥
 इति च चाणक्यम् ॥ २६ ॥ २१ ॥
 आपत्ति, स्त्री, (आप् + पद् + क्तिप् ।) दोष ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ प्रापण । आपत् । इति मेदिनी ॥
 आपत्प्राप्त, त्रि, (आपद प्राप्त । यथा तत्पुरुषः ।)

आपा

विपदयुक्त । तत्पर्याय । आपन्नः २ । इत्यमरः ॥
 आपद्, स्त्री, (आप् + पद् + क्तिप् ।) विपत्तिः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा हितोपदेशे ।
 “आपदामापतन्तीनां हितोऽप्यायाति हेतुता” ।)
 आपदा, स्त्री, (आप् + पद् + षड् + टाप् ।) विपत्तिः ।
 इति रायमुकुटः ॥
 आपन, स्त्री, (आप् + ल्युट् ।) प्रापणम् । मरीचः । इति
 शब्दचन्द्रिका ।
 आपनिका, पुं, (आप् + पन् + इकन् ।) इन्द्रनील-
 मणिः । किरातः । इत्युणादिकोषः ॥
 आपन्न, चि, (आप् + पद् + क्तः ।) आपदयुक्तः ।
 तत्पर्यायः । आपत्प्राप्तः २ । इत्यमरः ॥ प्राप्तः ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा भागवते,—
 “आपन्नं सञ्चति घोरा यन्नाम विवशो गृह्यन् ।
 ततः सद्यो विमुच्येत यद्विभेति खय मय” ॥
 यथा हितोपदेशे,—
 “बन्धोयसाभियुक्तस्तु नृपोऽनन्यप्रतिक्रियः ।
 आपन्नः सन्निमन्विच्छेत्कुर्वाणः कालयापनः” ॥)
 आपन्नसत्त्वा, स्त्री, (आपन्नं प्राप्तं सत्त्वं गर्भरूपेण
 जन्तुरनया ।) गर्भवती । इत्यमरः ॥
 (“सममापन्नसत्त्वास्ता रेजुरापायुरत्विषः” ।
 इति रघु १० । ५० ।
 “नार्थाश्चापन्नसत्त्वायास्तथातिद्रुतमश्रुतः” ॥
 इति सुश्रुतः ॥)
 आपनित्यक, स्त्री, (मेड् प्रणिदाने उदीर्घां माडौ
 व्यतीहारे इति क्ता । कुगतीति समासः । समासे-
 ऽनञिजित् ल्यबादेशः । मयतेरिदन्त्यतरस्यामित्येत्य
 अप्नित्य निर्वृत्तः । अप्नित्ययाचित्वाभ्यां कक्तागा-
 विति कक् ।) विनिमयात् प्राप्तः । इत्यमरः ॥
 वदण करिया जषोया द्रव्य इति भाषा ।
 आपव, पुं, (आपोर्वरुणस्यापत्य एमान् । आप + अप-
 त्पार्थे ण्यन् ।) वशिष्ठमुनिः । इति महाभारतः ॥
 (“तत्ते श्रापात् विनिर्मुक्ता आपवस्य महात्मनः” ।
 इति महाभारते । तथा च हरिवंशे,—
 “य लेभे वरुण एतं पुरा भासन्तमुत्तमम् ।
 वशिष्ठ नाम स मुनिः स्वात् आपव इत्युत” ॥)
 आपस्तम्बः, पुं, धर्मशास्त्रप्रयोजकमुनिविशेषः ।
 “मन्त्रविष्णुहारीतयाश्ववल्क्योश्नोऽङ्गिराः ।
 यमापस्तम्बसवर्त्ता कात्यायनवृहस्पती ॥
 पराशरव्यासशङ्खभिल्लिता दक्षगोतमौ ।
 श्रातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः” ॥
 इति याज्ञवल्क्यवचनः ॥
 आपस्तम्भिनी, स्त्री, (आप् स्तम्भातीति । आपस् +
 तम्भ + णिनि ।) जिज्ञिनीकता । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 आपाका, पुं, (आप् + पक् + घञ् ।) कुम्भकारमृत्-
 पात्रदहनस्थानः । इति जटाधरः ॥ पोयान् इति
 भाषा ।
 आपान, पुं, (आप् + पन् + घञ् ।) पतनं । तत्त्वान् ।
 इति मेदिनी ॥ पातनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (यथा हितोपदेशे ।
 “आपातरमखीयानां सयोगानां प्रियैः सह” ।

आपृ

“आपातरम्या विषयाः पर्यन्तपरितापिनः” ।
 तथा च मनुः ११ । ६ ।
 “मध्वापातो विषाखादः स्वधर्मप्रतिरूपकः” ॥)
 आपान, स्त्री, (आपीयते अस्मिन् । आप् + पा +
 अधि + ल्युट् ।) मद्यपानार्थसभा । तत्पर्यायः ।
 पानगोष्ठिका २ । इत्यमरः ॥ मद खावार चक्र
 इति भाषा ॥ (यथा महाभारते, वनपर्वणि २८०
 अध्याये ।
 “गन्धर्वाभिरसो भद्रे । मामापानगतं सदा” ।
 ११ । तत्रैव २ अध्याये ।
 “आपाने पानकणिता देवेनाभिप्रणोदिता” ।
 “ददर्श यदुवीराणामापाने वैशस मद्यत्” ॥)
 आपाणि, पुं, (आप् + पन् + इन् ।) केशकीटः ।
 इति जटाधरः ॥ उकुन इति भाषा ।
 आपिन्नर, स्त्री, (ईषत् पिन्नरम् ।) खर्णः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 (“आपिन्नरा वज्ररजःकण्ठत्वा-
 म्मल्लयुदारा युष्मभेऽर्जुनस्य” ॥
 इति रघु १६ । ५१ । खर्णश्चन्द्रोऽस्य गुणादयो
 वक्तव्याः ॥)
 आपीड, पुं, (आप् + पीड् + पचाद्यच् ।) शिखा-
 स्थितमाल्यः । तत्पर्यायः । शिखरः २ । इत्यमरः ॥
 (यथा रघुवंशे १८ । २८ ।
 “तस्मिन् कुलापीडनिभे निपीड
 सन्धक् मूर्ध्नि शासति शासनाङ्गा” ॥)
 आपीन, स्त्री, (आप् + पा + क्तः ।) मादिकघातुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा रामायणे ।
 “आपीतवर्णवदनं प्रसूतमिव भूमिप” ॥)
 आपीन, स्त्री, (आप् + पायी ण्यङ् । आप् + पाय +
 क्तः । पाय पो निष्ठाया सोपसर्गस्य नः ।) ऊर्ध्वः ।
 गहर पाणान् । इति भाषा । इत्यमरः ॥ (यथा
 रघुवंशे २ । १८ ।
 “आपीनमारोहदहनप्रयत्नात्
 मृष्टिर्गुल्फादपुष्पो नरेन्द्रः” ॥)
 आपीन, चि, (आप् + पाय + क्तः ।) ईषत्सूतः ।
 सन्धक्सूतः ॥
 आपीनः, पुं, कूपः । इति वोपदेवः ॥
 आपूपिक, स्त्री, (अपूपानां समूहः । अपूप + ठक् ।)
 अपूपसमूहः । ऋषिपुत्रः । इत्यमरः ॥
 आपूपिक, चि, (अपूपा पण्यमस्य । अपूप +
 ठक् ।) पिष्टकजीवी । पिष्टकविक्रयकर्त्ता । तत्-
 पर्यायः । कान्दविकः २ मध्यकारः ३ । इत्यमरः ॥
 मयरा हासुइकर इति बोधायनः । इत्यादि भाषा ॥
 आपूप्य, पुं, (अपूप + यच् ।) शक्तुः । घूर्णकः ।
 इति त्रिकण्डशेषः ॥ क्त्वा नयदा वेसग इत्यादि
 भाषा ।
 आपूर्ति, स्त्री, (आप् + पू + क्ति ।) ईषत्पूरणः ।
 सन्धक्पूरणः ॥
 आपूष, स्त्री, (आ + पूष ण्यङ् + करणे घञ् ।) रज्जुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ रं इति भाषा ॥ (रज्जुशब्दे-
 ऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
 आपृष्ठा, स्त्री, (आप् + प्रृष् + षड् + ततः टाप् ।)

आप्या

आमाषण । आप्यापः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आपोक्लिम, स्त्री, जप्तात् तृतीयधनुनवमद्वादशक्षमः ।
 इति ज्योतिषशास्त्रः ॥
 आप्तः, चि, (आप् + क्तः ।) प्रत्ययितः । विवृत्तः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा मानवे ७ । ८० ।
 “सांवत्सरिकमासैश्च राद्वादशारयेत् वणि” ॥)
 प्राप्तः । जप्त्वा । (तेभ्यः किमाप्तं मया । इति कालि
 दासः ।) सत्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ (हितः । कुण्डलः ।
 “कुमारभृत्याकुण्डलैरनुष्ठिते
 मिषमिराप्तैरथ गर्भमर्मणि” ॥
 इति रघुवंशे ३ । १२ । समिद्धः । आत्मीयः ।
 “असपिष्टं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।
 विशुध्यति चिरात्रेण मातुराप्ताश्च बान्धवान्” ॥
 इति मनुः ११ । १२ । “आप्तान् समिद्धान् सहो
 दरमादमगिन्यादीन्” इति तट्टीका । बद्धः ।
 अधिकः । यथा मनुः ।
 “यजेत राजा क्रतुभिर्विधैराप्तदक्षिणैः” ॥
 “राजा नानाप्रकारान् बद्धदक्षिणान् अश्वमेधा-
 दियज्ञान् कुर्यात्” ॥ इति तट्टीका ।
 आप्तः, पुं, (आप् + क्तः ।) भस्मप्रसादविप्रलिप्ताकरणा
 पाटवरूपदोषचतुष्टयरहितः । स च ऋष्यादिः ।
 इति स्मृतिः । आप्तास्तावत् ॥
 “रजस्तमोभ्यां निर्मुक्तास्तपो ज्ञानबलेन ये ।
 येषां चैकात्म्यममलं ज्ञानमव्याहृतं सदा ॥
 आप्ताः शिष्टा विबुद्धास्ते तेषां वाक्कमसप्रथमः ।
 सत्यं वक्ष्यन्ति ते वाक्सादसत्यं गौरजस्तमाः” ॥
 इति चरकः ॥)
 आप्तगर्व, चि, (आप्तं प्राप्तं गर्वो येन सः ।
 प्राप्ताहङ्कारः ॥
 आप्ता, स्त्री, जटा इति हारावली ॥
 आप्ति, स्त्री, (आप् + क्ति ।) सम्बन्धः । योगः ।
 ज्ञानम् । प्राप्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आप्तोक्ति, स्त्री, (आप्तस्य अमप्रमादादिशून्यजनस्य
 उक्तिः ।) सिद्धान्तवाक्यः । तत्पर्यायः । राजः २
 सिद्धकतः ३ अभ्योतः ४ समयः ५ आगतः ६ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 आप्य, चि, (अपां विकारः तस्य विकार इत्यञ्जलात्
 स्वाधे ण्यङ् ।) जलविकारजः । पेनादिः । तत्पर्यायः ।
 अमयः २ । इत्यमरः ॥ (यथा हरिवंशे ।
 “आप्या प्रभूता ऋतव एयुकाश्च दिवौकसाः ।
 लेखा नाम महाराज मध्व देवगणा स्मृता” ॥
 “तस्मादाप्यो रसः परस्परसर्गात् परस्परानु-
 यद्वात् परस्परानुप्रवेशाच्च सर्वेषु सर्वेषां सा-
 म्निध्यमस्युत्कर्षापकर्षास्तु यद्दृश्यते” इति सुश्रुतः ॥)
 आप्य, स्त्री, वायुलक्षः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।
 कुड इति भाषा ॥
 आप्यायन, स्त्री, (आप् + पाय + ल्युट् ।) तपः ।
 प्रीयणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा
 महाभारते,—
 “पिष्टप्रसादमिच्छेय तव चाप्यायनं पुनः” ।
 यथा मनुः, ११ । ११, १२ । १२ ।
 “लोकस्याप्यायने युक्तान् आहूतवान् द्विजोत्तमान्” ॥

आव

“देवकार्यादिजातीना पिष्टकार्यं विशिष्यते ।
देवं हि पिष्टकार्यस्य पूर्वमाप्यायनं स्मृतं” ॥
आप्यायित, त्रि, (आङ् + प्याय् + शिच् + क्त ।)
टम । प्रीत । बर्द्धित । यथा,—
“एषा सूर्यस्य वीर्येण सोमस्याप्यायिता तनु ।
पौर्यमास्या स दृष्टेय सम्पूर्णा दिवसक्रमात्” ॥
इति कौर्म ४० अध्याय ॥ आनन्दित । इति
लोकप्रसिद्ध । (यथा हितोपदेशे ।
“आप्यायितोऽहं भवतामनेन वचनामृतेन” ॥)
आप्रच्छन्, स्त्री, (आङ् + प्रच्छ् + ल्युट् ।) गमनागम-
नादिसमये सृष्टदादेरालिङ्गनारोग्यप्रश्रवागता-
दिनानन्दन । इत्यमर ॥
आप्रच्छन्, स्त्री, (आङ् + प्र + क्ङ + क्त ।) आप्र-
च्छन् । तत्पर्याय । आनन्दन २ समाजन ३ ॥
इति हेमचन्द्र ॥ [उपस्थान्त ॥
आप्रपद, स्त्री, (प्रपद पादाग्र । तत्पर्यन्त ।) पादा-
आप्रपदीनं, त्रि, (आप्रपद पदाग्रान्त आप्रोतीति ।
आङ् + प्र + पद + ख ।) पादाग्रपर्यन्तपतित-
वस्त्रादि । इत्यमर ॥ (“आप्रपदीनां कण्ठे यम
दोलामिव गुणकुसुममालामारुढाम्” । इति
हर्षचरिते ५ म उच्छ्वासः ।)
आप्तव, पुं, (आङ् + जु + अप् ।) स्नानं । इत्यमर ॥
आप्तवव्रती, [नृ] पु, (आप्तवते भुङ् + अप्, आप्तव-
स्नासौ व्रती च । आप्तव स्नानं तत्र व्रती नित्यस्ना-
यीति मुकुटः ।) आप्तवव्रती । स्नातकब्राह्मण ।
इत्यमरटीकाया मरुत ॥
आप्ताव, पुं, (आङ् + भुङ् + घञ् । जलप्रक्षेप, जल-
क्षेपणं, जलमध्ये सम्यगवगाहनं, जलप्तावन, ज-
लानां सर्वतः समुच्चयन ।) स्नान । इत्यमर ॥
आप्तुत, पु, (आङ् + भुङ् + क्त ।) आप्तुतव्रती । स्ना-
तक । इति मेदिनी ॥
आप्तुत, त्रि, (आङ् + जु + क्त ।) स्नात । कृतस्नान ।
इति मेदिनी ॥ (आप्तुत सर्वपापेभ्यः स गङ्गाया
यमुष्यत । इति भारते ।) स्नाने स्त्री इति हेम-
चन्द्र ॥ (आर्द्रोक्त । सिक्त । पञ्चतन्त्रे,—
“अन्ये जर्जरितकलेवरा रुधिराप्नुताः” । इति)
आप्तुतव्रती, [नृ] पु, (आप्तुतस्य स्नातकस्य व्रत-
मस्यास्तीति । आप्तुतव्रत + इनि ।) समाप्तवेदा-
ध्ययनस्नानशील । ब्रह्मचर्यं त्यक्त्वा यो गृह्याश्रमं
गतः । समाप्तवेदाध्ययनो य स्नानशील आ-
श्रमान्तरं न गत सोऽपि । आप्तुत स्नान तत्र
व्रती नित्यस्नायी इति व्युत्पत्ति । इत्यमरटीकायां
मरुतः ॥
आपा, [नृ] पु, (आप् + वृन् ।) वायु । इति सिद्धा-
न्तकौमुद्यामुणादिरिति ॥
आफूक, स्त्री, अप्फेन । इति वैद्यक ॥ आफि इति
भाषा । (अस्य गुणानाह । भावप्रकाशे ॥
“आफूक शोषणं याहि श्लेष्मन् वातपित्तल” ।)
आफूक, पु, (आङ् + बन्ध + क्त ।) दृढबन्धन । प्रेम ।
अलङ्कारः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (यथा मेघदूते ६ ।
“गर्भाधानच्छणपरिचयाभूतमाफूकमाज्जमाजा” ॥
योलं । इति मेदिनी ॥

आभा

आबन्ध, पुं, (आबन्धतेऽनेन आङ् + बन्ध + घञ् ।)
योद्ध । इत्यमरहेमचन्द्रौ ॥ योद्दङ्गी इति भाषा ।
भूषणं । प्रेम । बन्धन । इति हेमचन्द्र ॥
(यथा अमरुप्रतके । ३८ ॥
“गते प्रेमावन्धे प्रणयवज्जमाने विगलिते” ॥)
आबलि, स्त्री, आलि । श्रेणी । इत्यमर ॥ (समूह,
आवली ।)
आबिद्धः, त्रि, (आङ् + ब्ध् + क्त ।) वक्र । क्षिप्त ।
इत्यमर । पराहृत । इति मेदिनी ॥ मूर्ख ।
इति शब्दरत्नावली ॥
आविधः, पु, वेधनास्त्रं । इत्यमर ॥ भोमर तुरपन
इत्यादि भाषा ।
आविल, त्रि, (आ + विल + क ।) अनच्छ । अनि-
र्मल । इत्यमर ॥
आविलकन्द, पु, मालाकन्द । इति राजनिर्घण्ट ॥
आवुत्त, पुं, (आप् + क्तिप् + आपमुत्तनोति ।) अन्ये-
भ्योपीति ह ।) नाशोक्तौ भगिनीपति । इत्यमर ॥
आभरण, स्त्री (आभ्रियतेऽनेन । भृज भरणे । ल्युट् ।)
भूषण । अलङ्कार । इत्यमर ॥ (तच्चतुर्विध, आ-
वेध्य बन्धनीय, क्षेप्य, आरोप्य चेति । तत्र
आवेध्य कुण्डलादि, बन्धनीय कुसुमादिक, क्षेप्य
नूरादिक, आरोप्य हारादि । यदुक्त,—
“स्याद्भूषण त्वभरणं चतुर्धा परिकीर्तित ।
आवेध्य बन्धनीयश्च क्षेप्यमारोप्यमेव तत्” ॥
(यथा मनु, ७ । २२२ ।
“वाह्नानि च सर्वाणि शास्त्राण्याभरणानि च” ।
यथा कुमारसम्भवे । ५ । ४४ ॥
“किमित्यपास्याभरणानि यौवने
धृत त्वया वार्द्धक्येभि वष्कल” ॥)
आभा, स्त्री, (आङ् + भा + अप् + टाप् ।) शोभा
कान्ति । इति हेमचन्द्र ॥ दीप्तिः । ज्योतिः ॥
(वातरोगभेद । ववुले । यथा भावप्रकाशे वात-
व्याधौ त्रिकशूलचिकित्सा,—
“आभा ववुलपथ्याय कथित क्रौटैरिह” ॥)
आभाति, स्त्री, (आङ् + भा + क्तिन् दीप्ति, ज्यो-
ति ।) क्राया । इति राजनिर्घण्ट ॥
आभाषण, स्त्री, (आङ् + भाष् + ल्युट् ।) आलाप ।
कथनं । इत्यमर ॥ (यथा रघुवशे । २ । ५८ ॥
“सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाङ्ग” ।)
आभासः, पु, (आङ् + भास् + पचाद्यच् ।) सदृश ।
प्रतिविम्बं । इति वेदान्त ॥ दीप्ति । अभिप्रायः ॥
(प्रतिविम्बादिवदवास्तवस्वरूपमविद्याकार्यं, मृ-
धाबुद्धि । यथा अध्यात्मरामायणे,—
“आभासस्तु मृधाबुद्धिरविद्याकार्यमुप्यते ।
अविच्छिन्न तु तदग्रह विच्छेदस्तु विकल्पत ॥
आभासत्वपर विम्बभूतमेव त्रिधा चिति ।
सामासबुद्धे कर्तृत्वमवच्छिन्ने विकारिणि” ॥
तथा च पञ्चदशी ६—७ ।
“चित्राधारेण वस्त्रेण सदृशा इव कल्पिता ।
एषक एषक चिदाभासश्चेतन्याध्यक्षदेहिना ॥
कल्पन्ते जीवनामानो बद्धा संसरन्त्यमी ।
वस्त्राभासे स्थितान् वर्णान् यद्वाधारवस्त्रगान्” ॥)

आभो

आभास्वर, पु, (आङ् + भास् + वरच् ।) चतु षष्टि-
सङ्ख्याकगणदेवताविशेष । इत्यमर ॥ (यदुक्त, आ-
भास्वराश्चतुःषष्टि । यद्वा,—
“आत्मा ज्ञाता दमो दान्त शान्तिर्ज्ञानं शमस्तप ।
काम क्रोधो मदो मोहो दादशाभास्वरा इमे” ॥)
आभिजन, पुं, (अभिजनादागत । अभिजन + अण् ।)
अभिजनस्य भाव । कुलसम्बन्धीयः । गाँइ पदवी
इत्यादि भाषा ॥ (यथा कुमारसम्भवे, १ । २६ ।
“ता पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना
बन्धुप्रियां बन्धुजो जुहाव” ॥)
आभिजात्यं, स्त्री, (अभिजात + घञ् ।) अभिजातस्य
भाव । कौलिन्य । पाण्डित्य ॥ (महावृश्चजनन-
जनितमर्थ्यादा । यथा रामायणे,—
“आभिजात्यं हि ते मन्ये यथा मातुस्तथैव च” ॥)
आभिधा, स्त्री, (अभि + धा + अप् + टाप् ।) शब्द ।
इति शब्दरत्नावली ॥
आभिधातक, स्त्री, (अभिधा + तक् + अप् ।) शब्द ।
इति शब्दरत्नावली ॥
आभिरूप्य, स्त्री, (अभिरूप + घञ् ।) अभिरूपस्य
भाव । यथा,—
“अर्चकस्य तपोयोगादर्चनस्यातिशयानात् ।
आभिरूप्याश्च विम्बानां देव सान्निध्यमृच्छति” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वहृतहयशीर्षपञ्चरात्रीयवचनं ॥
आभीर, पु, (आ समन्तात् भिय राति । रा दाने
यात इति क ।) गोप । इत्यमर ॥ आहिर इति
भाषा । स च ब्राह्मणादम्बलाया जात । इति
मनु ॥
आभीरपक्षि, स्त्री, (आभीराणा पक्षि ।) गोप-
पक्षी । इत्यमरटीकाया रायमुकुट ॥ गोयाना-
पाडा इति भाषा ॥
आभीरपक्षी, स्त्री, (आभीराणा पक्षी ।) गोपगृह-
समूह । गोपग्राम । गोपगृह । गोपस्थान ।
तत्पर्याय । घोष २ । इत्यमर ॥
आभीरी, स्त्री, (आभीरपुण्यागादितिजातेरिति च
डीष् ।) गोपस्त्रीजाति । गोपवती । तत्पर्यायः ।
महाराष्ट्री २ । इत्यमर ॥ आहिरिणी इति
भाषा ॥
आभील, स्त्री, (आ समन्तात् भियं लाति जनयति ।
आङ् + भी + ला + क ।) कष्ट । कृच्छ्र । इत्यमर ॥
(भयावह, भीतिजनक । यथा मेदिनी,—
“आभील न दयो कृच्छ्रे वाञ्छलिङ्ग भयानके” ॥
यथा महाभारते,—
“रात्रौ निशीथे खाभीले गतेऽर्द्धसमये नृप ।
प्रचारे पुरुषादाना रत्नसा घोरेकर्मणाम्” ॥)
आभील, त्रि, (आङ् + भी + ला + क ।) कष्टयुक्त ।
इत्यमरः ॥ भयानक । इति मेदिनी ॥
आभीक्ष्ण, स्त्री, (अभीक्ष्ण + घञ् ।) अत्यर्थ । नित्यं ।
तद्युक्तक्रियाया त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥
आभीरी, स्त्री, रागिणीविशेष । इति हलायुध ॥
आभोग, पु, (आङ् + भुज + घञ् ।) परिपूर्णता ।
इत्यमर ॥ (यथा मेघदूते, उत्तरमेघे २१ ।
“गङ्गामोगात्कठिगविषमामेकवेर्षी करेण” ॥)

आभ्यु

यथा शकुन्तले । “अकथितोऽपि ज्ञायत एव यथायमाभोगस्तपोवनस्य” ॥
वख्यस्य क्वच । यत् । इति मेदिनी ॥ कविनाम-
युक्तगानसमापककविता । मणिता इति भाषा ।
यथा,—
“यत्रैव कविनाम स्यात् स आभोग इतीरित” ।
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

आभ्युदयिक, चि, (अभ्युदय प्रयोजनम् चक्ष्य । अभ्यु-
दय + ठक् ॥) अभ्युदयनिमित्तश्राद्धादि । यथा ।
अथाभ्युदयिकश्राद्ध । तत्र गोभिज । आभ्युदयिके
श्राद्धे युग्मानाशयेत् प्रदक्षिणमुपचारः ऋजवे
दर्भा यवैस्तिष्ठार्थं । सम्पन्नमिति ढप्तिप्रश्न ।
दधिवदराक्षतमिश्रा पिण्डा नान्दीमुखा पितर
प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा नान्दीमुखेभ्य पि-
ढभ्यः पितामहेभ्य प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः
प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्ता न
स्वधाश्च प्रयुञ्जीत इति । अभ्युदये विवाहादिस्त-
दर्थं श्राद्ध आभ्युदयिक । आभ्युदयिके अभ्युदय-
निमित्तके । अभ्युदयः इच्छाभ । स च भूत-
भविष्यद्भेदेन द्विविधः । तत्र भूत पुण्यजन्मादि
भविष्यत् विवाहादि । एवञ्च श्राद्धविवेकादौ
श्राद्धभेदगणने वृद्धिश्राद्धत्वेन कर्माङ्गत्वेन च
यदुभयत्वमुक्तं तदुभयमेवात्राभ्युदयिकत्वेनापपन्न
तेनाभिजापे आभ्युदयिकश्राद्धमिति प्रयोज्य । अत्र
यवैस्तिष्ठार्थं इत्यनेन पार्व्याश्राद्धप्राप्तितत्त्वस्थाने
यवविधानात् आभ्युदयिकस्यापि पार्व्याश्राद्धप्रकृतित्वं
प्रतीयते । अन्यथा तिलार्थं इत्युपादानं व्यर्थं
स्यात् । ततश्च पार्व्याश्राद्धप्रकृतिकत्वेन पित्र अयुग्म-
ब्राह्मणप्राप्तौ तन्निराशयः पिढपद्मे ब्राह्मणयुग्म-
त्वोपदेशः दैवे युग्मत्वस्य पार्व्याश्राद्धप्राप्तत्वात्तदर्थो-
पदेशः ।

“अपसत्य ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिण” ।
इति याज्ञवल्क्यवचनेन देवकर्मानन्तरं पिढ-
कर्मकरणे प्राप्तवामोपचारनिराशयः प्रदक्षिण-
मुपचारः तेन देवपिढकर्मकरणाया दक्षिणावर्त्तने
गन्तव्यः । द्विगुणमुभयवन्निराशयः ऋजवे दर्भा
इति ऋतुत्वोपदेशः । ढप्ता स इत्यनेन ढप्तिप्रश्ने
सम्पन्नमिति प्रकृत्य । योग्यत्वात् ससम्पन्नमिति
प्रोक्ते इति वक्ष्यमाणकुन्दोगपरिशिष्टवचनाच्च सु-
सम्पन्नमित्युत्तर । एतद्वर्त्मयब्राह्मणपक्षेयबाधि-
तत्वादाय । दधिवदराक्षतमिश्रा इत्यनेन दध्या-
दिमिश्रणमावश्यक । अक्षतो यव ।
“अक्षताश्च यवा प्रोक्ता भृष्टा धाना भवन्ति ते” ।
इति भट्टनारायणवृत्तात् । अतएव वक्ष्यमाणकुन्दो-
गपरिशिष्टवचने अक्षतमनुक्ता सयेत्ययवकर्क-
शुदधिमिरिति निःसन्दिग्धमुक्तं । स्वधावाचनप्रश्न-
निरुक्तये नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्युप-
देशः । तत्र स्वधां वाचयित्वे इति पिढपक्षेणैव
प्रश्नः अतएव तन्निरुक्तये दैव इति आदौ देवपक्षे
नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति प्रश्नः । उक्तं च
प्रीयन्तामिति । ततः पिढपक्षे स्वधावाचनस्यामी-
यत्वेन वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च इति चकारनिर्देशेन

आम

च स्वधोच्यतामितिवत् प्रत्येकमेव प्रीयन्तामिति
पृच्छेत् प्रत्युत्तरश्च अस्तु स्वधा इतिवत् तन्त्रेणैव
प्रीयन्तामिति । अत्र नान्दीमुखा पितर इत्यादि
नान्दीमुखेभ्यः पिढभ्य इति निर्देशेन च नान्दी-
मुख पिढगणमिति विष्णुपुराणेन च मातामहे-
भ्यश्च तथा नान्दीमुखेभ्य एव च इति ब्रह्मपुराणेन
च नान्दीमुखपदश्रुतेस्तद्विशेषणविशिष्टस्यैवाम्भु-
दयिके देवतात्व ततश्चात्रापि प्रीयन्तामितिवन्ना-
न्दीमुखेभ्य पितामहेभ्य इति वाच्यः । न तु नान्दी-
मुखविशेषणशून्य पितामहेभ्य प्रीयन्तामिति
पिढदयितोक्तं युक्तम् । नान्दीमुखेभ्यः पिढभ्य
प्रीयन्तामित्यत्रान्वितस्य नान्दीमुखेभ्य इत्यस्य
पितामहेभ्य इत्यादावनन्वयित्वेन प्रागुक्तयुक्त्या
प्राप्तस्य नान्दीमुखविशेषणस्य पितामहेभ्य इत्या-
दावपि प्राप्ते । एतेनात्र मैथिणोक्तं तन्त्रता
विधानमपि निरस्त । पार्व्याश्रवत् स्वधा
प्राप्ते तन्निराशयः न स्वधा प्रयुञ्जीतेति अत्र
विशेषादभिजापे मन्त्रे च स्वधापदनिवृत्तिः ।
अभिजापे नम इति ब्रूयात् । “अमुकामुकगोत्रे-
तत् तुभ्यमन्नं स्वधा नम” । इति ब्रह्मपुराणे श्राद्धे
स्वधा नम पदयोस्त्यागबोधकत्वेन विकल्पाद-
त्राभ्युदयिके स्वधानियेषधाम्नम एवान्वेति । पितृ-
नप्यत्र देववदित्यनेनापि पार्व्याश्राद्धविश्वदेव-
पक्षीयनम एव प्रतीयते न तु मैथिणोक्तं स्वाहेति ।
श्राद्धे तथा प्रयागे प्रमाणाभावात् । एवमाश्वला-
यनस्यैव यवोसीति मन्त्रे तु पुष्ट्या इति श्रुतेर्मन्त्र
मात्रे स्वधापदस्थाने पुष्टिपदप्रयोगः । इति श्राद्ध-
तत्त्व । अन्यत् नान्दीमुखशब्दे प्रकृत्य ॥

आम, चि, (आम्यते ईदृशत्वयते । आ + अम +
कर्मणि घञ् ॥) पाकरहित । काँचा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । अपक्व २ असिद्ध ३ अक्षत ४ ।
इति रत्नमाला ॥
“आमपक्वक्रमं हित्वा नातिसारे क्रिया यत” ।
इति वैयक्यकप्रपाणिसंयह ॥
“मन्त्रात्मागुरुत्वादिष्टं पक्वावृत्तवते जले ।
विनातिव्रसवङ्गातश्चैवस्तेष्वपद्रव्यणात् ॥
परीक्षेव पुरा साम निरामं वा सदोषिणा ।
विधिगोपाचरेत्यस्यैव पाचनेनेतरेण वा” ॥
चिकित्सा यथा,—
“चित्रक पिप्पलीमूल द्वौ चारौ जवणानि च ।
शोधं हिस्त्रजमोदाश्च चयश्चेकत्र चूर्णयेत् ॥
गुडिका मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ।
कृता विपाचयन्त्यामन्दीपयन्त्यांश्च चानन” ॥
इति चित्रकायगुडिका । इति चरकः ॥
आम, स्त्री, घटप्रकाराजीर्णरोगमध्ये रोगविशेषः ।
तस्य कारणरूपे ।
“आम विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिर्लेखिभिः ।
अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थे रसशेषतः ॥
अजीर्णं पक्वमं केचिन्निर्दोषं दिनपाकि च ।
वदन्ति भृष्टं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवाचर ॥
तत्रामे गुरुतोवृक्षेदं शोषो गण्डाक्षिभूटगः ।
उत्कारश्च यथाभूतमविदग्धं प्रवर्त्तते” ॥

आम

इति निदानः । अन्यच्च ।
सुक्तमन्नावशेषे यत् रस भूयस्वपाचितं ।
गतमामाशये यस्मात्तस्मादामं तदुच्यते ॥
अन्नमन्नरस केचित् केचिच्च मलसञ्चयः ।
प्रथमा दोषदुष्टिश्च आममित्यभिधीयते ॥
अपक्वः । यथा,—
“अस्य क्षेपगतः प्राङ् सतुष धान्यमुच्यते ।
आमं वितुषमित्युक्तं खिन्नमन्नमुदाहृत” ॥
इति श्राद्धतत्त्वचतुर्विधवचनं । रोगविशेष-
तत्त्वज्ञादि अजीर्णशब्दे प्रकृत्य ॥
“उपशान्तोऽप्यन्नत्वेन धातुमायमपाचितः ।
दुष्टमामाश्रयगत रसमामं प्रचक्षते ॥
आमेन तेन संप्रकृता दोषादूषाश्च दूषिताः ।
सामाद्वयपदिश्यन्ते ये च रोगास्तदुद्भवाः ॥
खोतोरोधबलमन्नशरीरवानिजमुद्भवाः ।
आमस्यापत्तिनिष्ठीवमनोभेदावधिक्रमाः ॥
लिङ्गमलानां सामाना निरामाणां विपर्ययाः” ।
इति चरकः ॥
“आमेऽजीर्णे तु बन्धश्चेत् चाराक्षं लघुशस्यते ।
पुष्पाकासीशमित्रं वा क्षीरेण जवणेन च ।
सदाङ्गिरसं सर्पिः पिबेद्वातेऽधिके सति” ॥
इति च चरकः ॥
आम, पु, (अम + घञ् ॥) रोगमात्रं । रोगभेदः । इति
मेदिनी ॥ मलवैषम्यरोगः । इति राजनिर्घण्टः ।
“पिबेत् स परिकर्त्तामि मले वा दाडिमाम्बुगः ।
विड्नेन जवणं पिष्टं वित्तं चित्रकनागर” ॥
इति चरकः ॥
आमगन्धि, स्त्री, (आमस्यापक्वस्य गन्धश्च गन्धो
यत्र ॥) चिताधूमादिगन्धयुक्तः । अपक्वमांसादि
गन्धविशिष्टः । तत्पर्यायः । विष २ वित्र ३ ।
इत्यमरः ॥
आमखट्, पु, (आमखट्प्रतीतिः । आ + मङ् + पञ्चा
द्यच् ॥) एरखट्प्रतीतिः । इति राजनिर्घण्टः ।
वल्गो ॥ (एरखट्प्रतीतिः गुणादयो आखेयाः ॥)
आमनस्य, स्त्री, (अमनसो भावः । ब्राह्मणादित्वात्
व्यञ् ॥) पीडाः दुःखः । इत्यमरः ॥
आमन्त्रण, स्त्री, (आ + मन्त्र + भावे लुट् ॥) समो
घनः । इति हेमचन्द्रः । आपच्छ्रवणः । इति जटा-
धरः । निमन्त्रणः । इति स्मृतिः । निमन्त्रण
विशेषः । यदकरणे प्रत्यवायो नास्ति । यथा “इह
शरीरं भवान्” । इति मुग्धबोधव्याकरणः ॥
आमय, स्त्री, (आम रोगं यात्यनेन । आम + या +
ङ् ॥) कुष्ठनामोषधिः । इति राजनिर्घण्टः । कुष्ठ
इति भाषा ।
आमयः, पु, (अम रोगे + भावे + घञ् ॥) मीन-
हिंसाया करणे अयं वा ॥) रोगः । इत्यमरः ॥
“तदयुक्तं विविधैर्योगैर्निहन्त्यामवान् बभूव” ।
इति सुश्रुतः ॥
“तत्र व्याधिरामयो गद आतङ्गो व्याधिरा-
विकारो रोग इत्यनर्थान्तरः” । इति चरकः ॥
आमयावी, [न्] चि, (आमयोऽस्यस्य आमयलोप
सत्त्वात् इति दीर्घश्चेति विविधः । रोगी । इत्यमरः ॥

आम

आम

आम

आमर्षः, ए, (मय + षच् + नञसमासः । अन्येषा-
मपीति दीर्घः ।) क्रोधः । इत्यमरटीकाया भरतः ।
“निरुद्योगं निरामर्षं निर्वीर्यमरिन्दनम्” ।
इति रामायणे ।)

आमलकः, क्ली, (आ + मल + कृन् शि'ल्यित्तच्चायाः ।
आमलक्याः फलं । फलेणुगिति विशारावयवप्रत्य-
यस्य लुक् ॥) आमलकीविशेषः । काठ आमला-
इति भाषा । तत्पर्यायः । काठधात्रीफल २ क्षुद्रा-
मलकं ३ क्षुद्रजातीफल ४ । अस्य गुणाः । कषा-
यत्वं । कटुत्वं । शीतत्वं । पित्तास्ररोगनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ।

“वृद्धदामलकं शीतमस्तु पित्तकफापहं” ।
इति वाभटः ।
“विद्यादामलके सर्वान् रसान् खण्डवर्जितान् ।
खेदमेदकफोत्क्षेदपित्तरोगविनाशनम्” ।
इति चरकः ।)

आमलकः, ए, (आङ् + मल + कृन् ।) वासकवृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा मार्कण्डेयपुराणे ।

“भस्मातकानामलकास्तिन्दुकाश्च महाफलान्” ।)

आमलकी, स्त्री, (आङ् + मल + कृन् + जातेरिति
ङीष् ।) खनामख्यातफलवृक्षविशेषः । आमला
इति भाषा । तत्पर्यायः । तिष्यफला २ अमृता ३
वयस्या ४ वयस्या ५ कायस्या ६ । इत्यमर-
टीका च ॥ श्रीफला ७ धात्रिका ८ शिवा ९
शान्ता १० धात्री ११ अमृतफला १२ दृष्या १३
दत्तफला १४ रोचनी १५ । इति राजनिर्घण्टः ।
कर्मफला १६ तिष्या १७ इति रत्नमाला ।
अस्या गुणाः । हरीतकीगुणवद्गुणत्वं । विशे-
षेण शुक्लकारित्वं । शीतवीर्यत्वं । अस्त्वत्वात् वायु-
नाशित्वं । श्रेयसाधुर्यात् पित्तनाशित्वं । कषाय-
रूक्षत्वात् कफनाशित्वं । सर्वफलाधिकगुणत्वं ।
भोजनाद्यमध्यान्ते प्राशस्त्यं । निरत्ययत्वं । दोष-
हरत्वं । अस्य मज्जगुणाः । दृष्याच्छर्दिक्फ-
वायुनाशित्वं । लघुत्वं । कषायत्वं । वलकारित्वम् ।
इति राजवल्लभः । अपि च । लघुत्वं । दाहवमि-
मेहशोषनाशित्वं । रसायनत्वं । कटुत्वं । रुचि-
करत्वं । रक्तदोषनाशित्वं । अमिविवन्धभ्रान-
तिवृद्धदोषप्रशमनकारित्वम् । अस्य मज्जनो-
विभीतकमज्जवद्गुणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
(अस्या नामानि गुणाश्च ।

“त्रिव्यामलकमाख्यात धात्री तिष्यफलामृता ।
हरीतकीसमध्यात्रीफलं किन्तु विशेषतः” ।
रक्तपित्तप्रमेहघ्नं परं दृष्यं रसायनम् ।
इति वातं तदस्त्वत्वात् पित्तं माधुर्यश्रेयतः ।
कर्मं रूक्षकषायत्वात् फलं धात्र्यास्तिदोषजित् ।
यस्य यस्य फलस्यैव वीर्यं भवति यादृशम् ।
तस्य तस्यैव वीर्येण मज्जानमपि निर्दिशेत्” ।
इति भावप्रकाशः ।

“तान् गुणास्तानि कर्माणि विद्यादामलकीष्वपि ।
यान्युक्तानि हरीतक्या वीर्यस्य तु विपर्ययः” ।
इति चरकः ।)

तत्पुष्पफलगुणाः । कफपित्तनाशित्वं । अस्त्वत्वं ।

खादुद्रव्यद्वारा प्राप्ते पित्तनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः । तस्या उत्पत्तिर्यथा । सख्यावूचतुः ।
“उक्तस्त्वया महेशानि तुलसीविवस्मभवः ।
अनयोस्तुल्य एकः कः शिवविष्णुप्रियस्तस्यः ॥
तदावा ओतुमिच्छावः शिवसुन्दरि कथ्यता” ।

देवुवाच ।

“अस्ति विस्वतुलसीतस्तुल्य”
पुण्य एक उत विष्णुशिवार्चः ।
नामतोऽमलक इत्यपि सख्यौ
रोपित कमलयाथ मयापि ॥
कदाचित् देवयात्राया प्रभासे पुण्यतीर्थके ।
सर्वे देवा समायाता दिने पुण्ये च कुत्रचित् ॥
तत्राहस्य स्वयं लक्ष्मीरेकस्थाने समागते ।
तत्रावयोर्मतिर्जाता शिवविष्णुप्रपूजने ॥
अहं श्रियमवोचस्य सामुद्रि शृणु मे मति ।
स्वकल्पितेन द्रव्येण पूजयेऽहं हरि प्रभुम् ॥
मासुवाच ततो लक्ष्मीर्गद्गदाक्षरभाषिणी ॥
ममाप्येवं मतिर्जाता त्वमवोचः स्वयं यथा ।
स्वकल्पितेन द्रव्येण पूजयेऽहं त्रिलोचनम्” ॥

देवुवाच ।

“सजये विजये देवि ! नावेवभूतयोस्तदा ।
नयनेषु सुजातानि अमलाश्रुजलानि च ॥
तानि नौ नयनेभ्यश्च निपेतुर्भुवि हे सखि ।
ततो जाता इमा एव चत्वारो विमलप्रभा ॥
ख्याता आमलकी नाम्ना जाता कादमलादयः ।
श्यामलकच्छन्दस्ताप्ते कर्बूरस्त्वन्मूलकाः ॥
शिरायथितपत्राक्षी पत्रमालाकपत्रका ।
विष्वस्य च तुलस्याश्च ये गुणाः कथिताः सखि ॥
ते ते गुणाः सर्वे एव आमलक्या समाहिता ।
पत्रमालादलैरस्याः शिवविष्णु सुरेश्वरौ ॥
सर्वथा पूजितौ स्याता सख्यौ नास्त्यत्र सशयः ।
माघे मासि सिताया तामेकादश्या समुद्भवा ॥
शुभामामलकीं दृष्ट्वा समेता सर्वदेवता ।
ऋषयस्ते सशिव्याश्च हर्षमाप्नुः परं तदा ॥
शिवाद्युषस्वरूपाश्च ददृशुस्तुष्टुवुक्तदा” ॥ ० ॥
अस्या नमस्कारमन्त्रादिः ।

“नमाम्यामलकीं देवीं पत्रमालाद्यलङ्घिता ।
शिवविष्णुप्रिया दिव्या श्रीमती सुन्दरप्रभा ॥
एतेन खलु मन्त्रेण सर्वा अस्या क्रिया मता ।
एतामुद्दिश्य तीर्थानि त्रीण्युक्तानि मनीषिभिः ॥
विष्णुवृक्षवदेवैह पृथिव्यां कर्मणा स्थले ।
सिधियुक्तामामलकीं सर्वतीर्थजनेर्दिजाः ॥
अथ सर्वसुराणाश्च सुनीनाश्च तदायत ।
मया सपूजितः कृष्ण श्रीश्च शम्भुमपूजयत् ॥
तदा जयजयध्वानो बभूव क्षितिमखले ।
आकाशे पुण्यलक्षिणं शङ्खशब्दाश्च पुष्कराः ॥
दृष्ट्वा ह्यामलकीं देवीं दधाराणन्दसुप्तम् ।
तेन धात्रीति नाम्नापि राजत्यामलकी शुभा ॥
नमस्तुत्या ह्यामलकीं गता देवा दिजास्तथा ।
ब्रह्मविष्णुशिवाश्चापि तत्राधिष्ठानमास्थिता ॥
जाता ह्यामलकी देवी परमानन्ददायिनी ।
मान्या स्नाप्या च पूज्या च प्रबन्तया सखीत्वम्” ॥

इति दृष्टव्यमप्युपाये आमलकीप्रादुर्भावः १२
अध्यायः ॥ * ॥ एकादश्या तत्र विष्णुप्रीतिर्यथा ।
“तुल्यत्यामलकैर्विष्णुरेकादश्या विशेषतः” ।
श्रीकामः सर्वदा खानं कुर्वीतामलकैर्भरः” ॥
इति गारुडे २१५ अध्यायः ॥

आमवातः, पु, (आमोऽपाकहेतुः वातः ।) खनामख्यात-
रोगविशेषः । तस्य निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।
“विरुद्धाहारचेष्टस्य मन्दाग्नेर्निश्चलस्य च ।
क्षिग्धं भुक्तवतो ह्यन्नं व्यायामं कुर्वन्तस्तथा ॥
वायुना प्रेरितो ह्यामः स्नेहस्थानं प्रधावति ।
तेनात्यर्थमपक्वोऽसौ धमनीभिः प्रपद्यते ॥
वातपित्तकफैर्भूयो दूषितः सोऽज्जो रसः ।
खोतास्यभिध्यन्दयति नानावर्णोऽतिपिच्छिलः ॥
जनयत्यभिदौर्बल्यं हृदयस्य च गौरवम् ।
व्याधोनामाश्रयो ह्येष आमसज्जोऽतिदारुणः ॥
विरुद्धाहारचेष्टस्य विरुद्धाहारं क्षीरमत्यादि ।
विरुद्धा चेष्टा मुक्ता व्यायामादि । तदयुक्तस्य ।
निश्चलस्य निर्व्यापारस्य । “क्षिग्धं भुक्तवतो ह्यन्नं
व्यायामं कुर्वन्तः” इति मिलितो हेतुः । स्नेह-
स्थानं आमाशयसन्ध्यादि । तेन स्नेहस्थानगतेन
अत्यर्थं अपक्वः । पित्तस्थानगतेन तु पक्वोऽभ-
विष्यदित्यभिप्रायः । असौ आमः धमनीभिः
प्रपद्यते धमनीमार्गैश्चलति । भूयो दूषितः अति-
शयेन दूषितः । सोऽज्जो रसः । आमः खो-
तासि अभिध्यन्दयति संतप्तं रसवद्दृष्टिराव-
रोधं कृत्वा खोतांसि गुरुणि करोति । नानावर्णं
वातादिजनितवर्णभेदाद्भानावर्णं ॥ * ॥ आमस्य
लक्षणमाह ।

“अजीर्णात् यो रसो जातः सञ्चितो हि क्रमेण तै ।
आमसज्जा स जन्मते शिरोगात्ररजाकरः” ॥
अजीर्णात् भुक्तादजीर्णात् ॥ * ॥ आमवातस्य सा-
मान्यलक्षणमाह ।

“युगपत् कुपितावेतौ त्रिकसन्धिप्रवेशकौ ।
क्षब्धश्च कुरुते गात्रमामवातः स उच्यते” ॥
एतौ वातकफौ । त्रिकसन्धिप्रवेशकौ वेदनयेति
बोद्धव्यौ ॥ * ॥ तन्तान्तरे तस्य लक्षणान्तरमाह ।
“अङ्गमर्देऽरुचिस्तृष्णास्यास्य गौरवं चरः ।
अपाकः शूलताङ्गना आमवातस्य लक्षणम्” ॥ * ॥
अस्यैवातिदृढस्य लक्षणमाह ।

“स कष्टं सर्वरोगाणां यदा प्रकुपितो भवेत् ।
हस्तपादशिरोगुणप्रचिकजानूरुसन्धिषु ॥
करोति सख्यं शोथं यत्र दोषः प्रपद्यते ।
स देशो रुच्यतेऽत्यर्थं व्याविद्ध इव रुचिकैः ॥
जनयेत् सोऽपिदौर्बल्यं प्रसेकादधिगौरवम् ।
उत्साहहानिं वैरस्य दाहश्च बलभूषणम् ॥
कुक्षौ कठिनतां शूलं तथा निद्राविपर्ययम् ।
दृष्ट्वादिश्वममूर्च्छांश्च हृदयहं विडविबद्धम् ॥
जात्यान्तकूजमानाहं कष्टांश्चान्यानुपद्रवान्” ।
यदा प्रकुपितो भवेत् प्रकर्षेण कुपितः स्यात्तदा
वक्ष्यमाणानुपद्रवान् करोति । तानाह हस्तेत्यादि ।
यत्र दोषः दुष्टः आमः प्रपद्यते गच्छति । आशं
अकर्म्मण्यम् । अन्यानुपद्रवान् कृत्वा सख्यं लान्तीन्

॥ * ॥ तस्यै विशिष्टानि लक्षणान्याह ।
 “पित्ताद्या सरागश्च सञ्चल पवनात्मक ।
 क्षिप्रमित गुरुकण्डूक कफजुल तमादिश्रेत्” ॥
 गुरुकण्डूक बडकण्डूकम् ॥ * ॥ तस्यासाध्यत्वादिकमाह ।
 “एकदोषानुगः साध्यो द्विदोषो याप्य उच्यते ।
 सर्वदेहचरं शोथः सकलं साम्प्रपातिक” ॥ * ॥
 अथ आमवातस्य पिपित्ता ।
 “क्षुब्धं खेदनं तिक्ता दीपनानि कटूनि च ।
 रेचनं स्नेहनमपि वस्तयस्याममारुते ॥
 रुक्षखेदो विघातयो बालुकापुटकैरिह ।
 उपनाद्याश्च कर्त्तव्यास्तोऽपि स्नेहविवर्जिताः ॥
 वास्तूकमत्र रुक्ताक पटोल कारवेक्षकं ।
 कोरदूषा यवा पथ्या धृष्टिका शालयेऽनवा” ॥
 अथवाः पुराणा ।
 “कावकानां तथा मासं हितं तन्मेघं सञ्कृत ।
 हिनश्च यमं कौस्त्य कलायश्चयकस्य च” ॥ * ॥
 “चित्रक कटुका पथ्या नागरातिविषामृता ।
 चूर्णिता कोष्ठातोयेन पिवेदामानिनापहा ॥ १ ॥
 श्रुटी श्रुटी शिवासेया देवाङ्गातिविषामृता ।
 क्षयिता प्रपिवेदामवाती रुक्षश्च भोजयेत् ॥
 देवाङ्गा देवदारु ॥ २ ॥
 आमवातगनेन्द्रस्य शरीरवनचारिणः ।
 एकएव निहन्तायमेरुखेदकेशरो ॥ ३ ॥
 एरुखेदकेशरो हरीतकी भक्षयेद्विधिवत् ।
 आमनिनाचिर्चुक्तो युक्तो रुद्धा च मध्रस्याः ॥ ४ ॥
 श्वेत पुनर्नवामूल तैल तैल प्रसाधयेत् ।
 आमवातरजं हन्ति पादाभ्यङ्गनमर्दनात् ॥ ५ ॥
 आरग्वधस्य पञ्चाणि मृत्पानि कटुतेजत ।
 आमवातप्रशान्त्यर्थं खादेद्भक्ष्याहतानि च ॥ ६ ॥
 श्रुटीगोक्षुरकक्षाथ प्रातः प्रातर्निधेयित ।
 आमवाते कटीशूले पाचनं रुक्प्रणाशनं ॥ ७ ॥
 कटीशूले पिवेत्तैल एरुखेदकसम्भवं ।
 मधौषधगुण्योश्च क्षाय मागधिकायुत ॥
 विशोध्यैरुखवीजानि पिष्ट्वा क्षीरे विपाचयेत् ।
 तत्पायसं कटीशूले मध्रस्या परमौषधं ॥ ८ ॥
 राक्षा वातारिमूलश्च वासकं सदुराजम ।
 श्रुटीदारुबलामुक्तनागरातिविषामृता ॥
 श्वदद्याथाधिघातश्च मिषिधान्य पुनर्नवा ।
 अश्वगन्धामृता कृष्णा रुद्धदारुः शतावरी ॥
 वध्वा सहचरश्चैव चविका रुक्षतीक्ष्ण ।
 समभागानि सर्वाणि राक्षा च त्रिगुणा मता ॥
 पिवेत् कषायमेतेषाममृतामागवशेषित ।
 क्षिप्त्वा नागरचूर्णं च प्रक्षेपोऽत्र यथामण ॥
 सर्वेषु वातरोगेषु सामेषु तु विशेषतः ।
 पक्षाघातेऽर्दिते कम्पे कुक्षे सन्धिगतेऽङ्गिने ॥
 जानुजङ्घास्त्रिपीडासु मध्रस्याश्च हनुयहे ।
 उरुस्तम्भे वातरक्ते विरुद्धां क्रोष्टुशीर्षके ॥
 हृदामये च दुर्गन्धि योनिशुक्रामयेषु च ।
 पुंसां मेढ्रगते वाते स्त्रीणां बन्ध्यामये तथा ॥
 योषिता गर्भदं मुख्यं नास्त्यस्मात् परमौषधं ।
 महाराक्षादिकः काथो वेधसाय विनिर्मितः” ॥

महाराक्षादिकथः । ६ । “अजमोदामरिच-
 पिप्पलीविडङ्गसुरदारचित्रकाशताङ्गाः । सैन्धव-
 मागधिमूलं मागा भवकस्य पलिकाः स्युः ॥ श्रुटी
 दशपलिका स्यात् पलानि तावन्ति रुद्धदारस्य ।
 अमया पलानि पञ्च स्रष्टुर्धृष्टं विधापयेदेया ॥
 समगुडवटकानदत्तस्यैवा कोष्ठावारिणा पित्तः ।
 नश्यन्त्यामानिनाः सर्वे रोगाः सराख्याः शीघ्रं ॥
 प्यानाश्शूलतूनी प्रतितूनी मध्रसी गुल्माः । कटि-
 एष्टपरिष्फुटनं भूटनं चैवास्त्रिजङ्घयोस्तीक्ष्ण ॥
 श्वययुक्तधातुसन्धिषु ये चान्तेऽप्यामवातरोगाः
 सर्वे प्रयान्ति शान्तिं तमश्च सूर्याशुविध्वस्त ॥
 अजमोदादिचूर्णमोदकः ॥ १० ॥
 “प्यामवाते हितोऽतीव पथ्यादिर्गुग्गुलुर्मतः” ।
 तथैव योगराजाख्यस्वरकाटिचिकित्सकैः ॥ ११ ॥
 नागरस्य पलान्यष्टौ हृतस्य कुडव तथा ।
 क्षीराढकसमायुक्तं खण्डस्याङ्गशतं पणं ॥
 योषविजातकद्वयात् प्रत्येकं पणं पणं ।
 निक्षिपेत्तैलं तत्र खादेदग्निषण यथा ॥
 प्यामवातप्रशमनं धातुपुष्टिकरं परं ।
 बल्यमायुष्यमोजस्य बलीयसितनाशनं” ॥
 श्रुटीखण्डः ॥ १२ ॥
 “मेथिकायाः पलान्यष्टौ श्रुटीयाश्च पलानि च ।
 तयोस्तूयं पटे पूतं दुग्धे मृद्विना पचेत् ॥
 दुग्धाढकयुगे गव्यं हृतमष्टपलं क्षिपेत् ।
 तत्तावत्पुपचेत् यावत् भवेदतिघ्नं पयः ॥
 पुनः पचेत् शनैस्तत्र दत्त्वाढकमितां सितान् ।
 ततः पाके सुविज्ञाते ज्वलनादवतारयेत् ॥
 मरिच पिप्पली श्रुटी कणामूल सचित्रक ।
 यवानि शीरको धान्यं कारवी शतपुष्पिका ॥
 जातीफलं श्रुटीलक् च पत्रकं मध्रमुस्तकं ।
 मृत्नीयात् पलमेतेषां सर्वेषां पृथक् पृथक् ॥
 यद्वत् नागरं तत्र मरिचं च यद्वत् ॥
 यथा चूर्णं परिक्षिप्य सर्वं समिश्रं रचयेत् ॥
 यत्तु मेयजं प्रोक्तं मेथिकापाकमञ्जकं ।
 भक्षयेत् पलमात्रं तत् यथा चाग्निबलं तथा ॥
 आमवातं निहन्त्येत् सर्वेषां पवनामयान् ।
 ज्वराश्च विषमान् हन्ति पाण्डुरोगं सकामण ॥
 हन्युन्मादमपस्मारं प्रमेहान् वातशोथितं ।
 अक्षुप्तं शीतपित्तं शिरःपीडां दृगामय ॥
 प्रदरं सूतिकारोगं हन्यादेतन्नं सशयं ।
 वपुषः पृष्ठिकाद्वल्यं वीर्यरुद्धिकरं परं” ॥
 मेथिकापाकः ॥ १३ ॥
 “रसो रसोनस्य पिप्पुप्रमाणं
 क्षिपेत् तत्राक्षमितं हृतं गो ।
 पिबेदुभे तैलं दहत्यवशं
 शिखीव तूष्णं हि महामवातं” ॥
 सामान्यवातयाधिचिकित्सायां हि लिखितं रसो-
 नाष्टकमामवाते अतिगुणदः ॥ १४ ॥
 “सैन्धव श्रेयसी राक्षा शतपुष्पा यवागिका ।
 खर्जिका मरिचं कुष्ठं श्रुटी सौवर्चलं विडं ॥
 वध्वाजमोदा जरणः पौष्करं मधुरं कणा ।
 यतान्यङ्गपञ्चाशानि सूक्ष्मकलानि कारयेत् ॥

प्रस्यमेरुगतेष्वस्य प्रस्योऽप्यु शतपुष्पजं ।
 काक्षिकं द्विगुणं दत्त्वा मन्त्रं च द्विगुणं तथा ॥
 एतत् सञ्चलं संभारं शनैर्मृद्विना पचेत् ।
 सिद्धमेतत् प्रयोक्तव्यमामवातपरं परं ॥
 पाने चाम्भक्षने वस्त्रौ रुग्णतेऽग्निबलं मध्रं ।
 वातार्त्तं वक्ष्ये शूले कटीशूलानुसन्धिने ॥
 तथा इत्याद्यने शूले शस्तं श्लेष्मणि पीडिते ।
 अन्यास्यानिनाशान् रोगान् नाशयत्याशु देहिनां” ॥
 रुक्षसैन्धवाद्यं तैलं ॥ १५ ॥
 “दधिमत्स्यगुडक्षीरपोतकीमापपिष्टकं ।
 वर्जयेदामवातार्त्तं गुडमांसमनूपजं” ॥
 इत्यामवाताधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
 (आचयेयउवाच ।
 “लक्षणं प्रहृष्टं पुनः । त्वं समासेन वदाम्यहं ।
 गुर्वद्वाह्यरपुष्टेन मन्दाग्नेश्च यवायिनः ।
 तर्पिते कन्दशाकैस्तु प्यामोवायुसमीरितः ।
 श्लेष्मस्थाने प्रपथैव जायते बडवेदनं ॥
 प्यामातिसारो वर्त्तते सन्धौ शोफं प्रजायते ।
 जडत्वश्चैव गात्राणां यलासपतनं मुखे ॥
 एष्टमन्याधिके जातवेदनात्तोऽपि सीदति ।
 पृष्ठं वैकल्यमायाति प्यामवाते भियग्वर” ॥
 चिकित्सा यथा ॥ * ॥
 “तस्य गो स्नेहनं कार्यं पाचनञ्च विधेयते ।
 प्याम सञ्चयते प्राज्ञैः चतुर्धा भेदलक्षणैः” ॥
 विष्टम्भामलक्षणं यथा ॥ * ॥
 “विष्टम्भो गुल्मश्चैव ही आमः पक्वाम एव च ।
 सर्वाङ्गो भवेच्चान्यो वक्ष्ये तस्यापि लक्षणं ॥
 विष्टम्भो गुरु धाभान वलितशूलश्च जायते ।
 तस्यापि पाचनं कार्यं स्नेहनश्चैव कारयेत्” ॥
 गुल्मप्रक्षालामलक्षणं यथा ॥ * ॥
 “जठरं गर्जते यस्य गुल्मवत् परिपीयते ।
 कटीदेशे जडत्वञ्च प्यामगुल्माभिश्चक्षितं ॥
 तस्यादौ लङ्घनानि स्युर्धात्वा देहवशावशं ।
 पाचनं नैव कर्त्तव्यं गुल्मपाके विमूर्च्छति ॥
 पाचिते चापि गुल्मामे तदाशु मरणं ध्रुवम्” ॥
 स्नेहामलक्षणं यथा ॥ * ॥
 “यस्य च खिण्वता गात्रे जायते मन्दाग्निर्बली ।
 स्नेहामो विजगो यस्य स्नेहीवामः प्रकीर्त्तितः ॥
 तस्य गो स्नेहनं कार्यं शोषवासश्च कारयेत् ।
 पाचनश्चैव कर्त्तव्यमामश्चैवातिसारयेत्” ॥
 आमस्य लक्षणं यथा ॥ * ॥
 “यस्य शोफाग्नं जायते तथा चैव घ्नोदरं ।
 अरुथामातिसारश्च सघासाध्यो विजानता ॥
 प्रथास्येया क्रिया कार्या जीवितस्यापि सशये ।
 पाचनं पाचितं खात्वा तस्माच्चूर्णानि दापयेत्” ॥
 चिकित्सा यथा ॥ * ॥
 “प्यामवाते कणायुक्तं दशमूलीजं पिबेत् ।
 गुग्गुली नागरं पथ्या चूर्णमेतद्गुडान्वितं ॥
 धान्यनागरराजाक्षदेवदारुवध्वाभयाः ।
 पाचनञ्चामवाते च श्रेष्ठमेतत्सुखवत्” ॥
 प्यामातिसारः, पुं, (प्यामरोगेण कृतः अतीसारः)
 बटप्रकारातीसारमध्ये रोगविशेषः । तस्य

आमा

संप्राप्तिरूपे ।

अन्नाशीर्णात् प्रदत्ताः क्षोभयन्त
कोष्ठ दोषा धातुसधान् मलाश्च ।
नानावर्णं नैकश्रं सारयन्ति
शूलोपेतं घृष्टमेनं वदन्ति ॥
संघृष्टमेभिर्दोषैस्तु न्यस्तमपुस्तवसीदति ।
पुरीषं गृह्यदुर्गन्धिं पिच्छिणं चामसञ्चितं ॥
इति निदानं ॥

(चिकित्सा यथा,—

“न तु सद्यश्च दद्यात् पूर्वमामातीसारिणे ।
दोषाद्यादौ रथ्यमाना जनयन्त्यामयान् बहून् ॥
शोथपाण्डुरामयस्त्रीहकुष्ठगुल्मोदरज्वरान् ।
दण्डकाणसकाध्मानग्रहण्यशौगदास्तथा ॥
क्षीणधातुवृक्षार्तस्य वज्रदोषोऽति निखुत ।
आमोऽपि क्षमनोयः स्यात् पाचनान्तरण मवेत्”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः ॥*॥
“अमया मस्तुना पिष्टा मधुशर्करयान्विता ।
आमातीसारं शमयेद् गुडामलकमेव च ॥
वत्सक जीरके द्वे च दध्ना पिष्टन्तु दापयेत् ।
आमातिसारशमनं वस्तिशूल नियच्छति” ॥
इति हारीतः ॥*॥ “तस्य रूपाणि विज्ज-
मामविभुतमवसादितं । रूद्धं द्रव सशब्दमशब्द-
वा विषड्मूत्रवातमतिसार्यते पुरीष वायुस्थान्त-
कोष्ठस्य सशब्दशूलं तिर्यक् चरति विषड्म इत्या-
मातिसारः” ॥

“आमे परिणते यस्तु विषड्ममतिसार्यते ।
सशूलपिच्छमल्पाल्प वज्रशः सप्रवाहिक ॥
त मूलकाना यूषेण वदराणामपि वा ।
उपोदकायाः क्षीरिण्या यवाण्या वास्तुकस्य वा ॥
सुवर्णलायाश्चक्षोर्वा शक्रेनावगुजस्य वा ।
शष्पा कर्काशकायां वा जीवन्त्याश्चिर्मटस्य वा ॥
लोणीकायाः सपाठाया शुष्कशक्रेण वा पुन ।
दध्निदाडिमसिद्धेन वज्रशेहेन भोजयेत्” ॥
इति चरकः ॥

आमाय, चि, (अमाय एव स्वार्थे षण्) अमाय ।
मन्ती । इति द्विरूपकोषः ॥ वज्राध्यक्ष ।
आमानस्य, स्त्री, (न प्रशस्तं मानस यस्य स अमा-
नसस्तस्य भावः । अमानस + यञ्) आमानस्यं ।
पीडा । दुःखं । इति शब्दरत्नावली ॥

आमात्रं, स्त्री, (आमश्च तत् अन्नश्चेति कर्मधारयः) ।
अपक्वाम । कौचाचाउल इति भाषा । तद्दानमन्तो
यथा,—
“आमात्रं ते प्रयच्छामि फलताम्बूलसंयुतं ।
सष्टत परम दिव्यं मया भक्ष्या निवेदितं” ॥
इति रुद्रमन्त्रिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गास्तवपद्धतिः ॥*॥
वशात् चाग्राणादिस्वामिकापक्वामभोजनप्राय-
श्चित्तं यथा । चाग्राणां सुक्ता चिरान्नमुपवसेत्
विद्धं सुक्ता पराकः । इति वज्राद्भोजनविषयः ।
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ चिरान्नमामात्रविषयः ।
परञ्च विद्धमित्युक्तेः । पराकमाह मनु ।
“यतात्मनोऽप्रमत्तस्य दादशाहमभोजनं ।
पराको नाम अश्रोऽयं सर्वपापापनोदकः” ॥

आमु

“तेनात्रामात्रे सिद्धाप्रप्रायश्चित्ततुरीयभागविधा-
नादङ्गानादावपि तत्तुरीयकल्पना इति” । इति
प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥*॥ आमात्रद्वारा कर्त्तव्यश्राद्धानि ।
यथा,—

“आपद्यन्ममौ तीर्थे च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।
आमश्चाह्न द्विजैः कार्यं शूद्रेण तु सदैव हि” ॥
इति श्राद्धतत्त्वद्वयप्रचेतोवचनः ॥ अपि च ।
योगिनीतन्त्रे ।
“निरमेरामश्चाह्ने तु अन्नं न क्षापयेत् क्वचित् ।
उद्धौ च क्षापयेदन्नं संक्रमे ग्रहणेषु च” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥*॥

आमाशय, पुं, (आमस्य आशयः वक्ष्यतेतत्पुरुषः) ।
अपक्वस्थान । तत्तु नाभिस्तनयोर्मध्यभागः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा महाभारते,—
“पक्वाशयस्त्वधोनाभ्यामूर्द्धमामाशयः स्थितः” ।
यथा च सुश्रुते,—
“पक्वामाशययोर्मध्ये शिराप्रभवा नाभिर्नाम” ॥*॥
“नाभिस्तनान्तरं जन्तोराज्जराशयबुधाः” ।
“आमाशयस्तु तदधः” इति भावप्रकाशः ॥
“तत्रामाशयः पित्ताशयस्योपरिष्ठात् तत्प्रत्यनी-
कत्वादूर्ध्वगतिवृत्तेऽजसञ्चन्द्र इवादिष्यस्य स चतु-
र्विधस्याहारस्याधारः” । “आमाशयः स्नेहणः” ।
इति सुश्रुतः ॥)

आमिच्छा, स्त्री, (आमिष्यते मिषु सेचने वाङ्मनकात्
सक्) । प्रतोणादुग्धे दधियोगसम्भवा या । क्षीरसा
इति ख्याता । क्काना इति केचित् । इत्यमरः ॥
तत्पर्यायः । दधिकूर्चिका २ पयस्या ३ क्षीर-
सन्तानिका ४ । इति राजवल्लभादयः ॥
“ग्राहिणी वातजा रूक्षा दुर्ग्रा तक्रकूर्चिका” ।
इति सुश्रुतः अत्र हि तक्रकूर्चिका शब्देनामि-
क्षोप्यते इति पर्यायान्तरदृष्टत्वात् ॥

आमिष, स्त्री, पुं, (आमिष्यते मुच्यते मिषु स्नेहणे
घञ् सञ्ज्ञापूर्वकत्वात्तन् गुणः) । मांस । इत्यमरः ॥
भोग्यवस्तु । समोग । उत्कोचः । इति मेदिनी ॥
सुन्दराकाररूपादि । जोमसञ्चयः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ जाम । कामगुणः । रूपः । भोजनं ।
इति हारावली ॥

आमिषप्रियः, पुं, (आमिषं प्रियं यस्य सः) ।
कश्चापक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मांसाभि-
णाविणि चि ॥

आमिषाशी, न्, चि, (आमिषं अश्नाति आमिष +
अश् + णिनि) । मत्स्यमांसभोजनशीलः । तत्प-
र्यायः । शौक्लः २ । इत्यमरः ॥

आमिषी, स्त्री, (आमिषवदाकारोऽस्थस्या जटाया-
मिति अर्शश्चादित्वादच् गौरादीत्वात् ङीष् च) ।
मिषी । जटामाषी । इति केचित् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

आमीक्षा, स्त्री, (आमिष्यते, मिषु सेचने वाङ्म-
नकात् सक्) । आमिच्छा । आवर्त्तिते तप्ते क्षीरे
दधियोगात् या वटिकाकारा विकृतिर्जायते सा ।
इति पुरुषोत्तमः ॥

आमुक्तः, चि, (आह् + मुच् + क्तः) । पिण्डः । पार-

आम्र

हितवस्त्रादि । इत्यमरः ॥ परिहितकवचयत्ति ॥
आमुप, पुं, (आम + वप् + क) । कण्टकयुक्तवृक्ष-
विशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वेउडवांश ।
इति ख्यातः ।

आमुष्यायणः, चि, (अमुष्य अपत्यम् + फक्) । अलुक् ।
स्थातवशोद्भवः । सत्कुलजातः । इति चिकारुशेषः ॥
आमूष, स्त्री, (मूलपर्यन्तं आमूष । अययीभावः) ।
मूलपर्यन्तः ॥ (प्रारम्भावधि । यथा, प्राकुन्तले) ।
“आमूषशुद्धसन्तति कुलमेतत् पौरवं प्रजावन्धे” ॥
आमोदः, पुं, (आह् + मुद् + घञ्) । अतिदूरगामि-
गन्धः । इत्यमरः ॥ गन्धः । हर्षः । इति मेदिनी ॥
समहृद्गन्धः । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा रघुवशे । १।४३ ।

“आमोदमुपजिघ्रन्तौ खनिःश्वासानुकारिणम्” ॥)
आमोदन, स्त्री, (आह् + मुद् + ल्युट्) । आमोद-
करणः । हर्षणः । प्रीणनः । आनन्दनं ।
आमोदितः, चि, (आ + मुद् + णिष् + क्त) । यद्वा
आमोदः सञ्जातोऽस्य तारकादित्वादितच्) । आ-
नन्दितः । सुगन्धितः । सद्गन्धयुक्तः । यथा,—
“पारिजातप्रसूनोत्थगन्धामोदितदिक्षुमुखे” ।
इति शिवरात्रिप्रतकथा ॥ आनन्दितः । आमोद-
शब्दादित्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

आमोदी, [न] चि, (आमोद + णिनि) । सुखवासनः ।
इत्यमरः ॥ कर्पूरादिवटिकाहृतसुखगन्धः । इति
सारसुन्दरी । सुखवासनवटिकादि । आमोद-
युक्तः कर्पूरादिरामोदी । इति भरतः ॥ नानाप्रत्य-
रचित एकैकश्च एव वा कर्पूरादिभिर्मुखोपयोग्य-
सुखवासनवटिकादिः । इति सर्वस्वः । गन्धयुक्तः ।
हर्षविशिष्टः ॥ (यथा मर्तृहरि ।
“नवकुटजकदम्बामोदिनो गन्धवाहः” ॥)

आम्राय, पुं, (आह् + म्रा + घञ् + युक्) । श्रुतिः ।
वेदः । (यथा महावीरचरिते ।

“तृतीयो ह्येष मेधोऽभिरामाय पञ्चमोऽथवा” ।
उत्तरचरिते ।

“समाधो मधुपर्क इत्याम्राय वज्रमन्यमाना” ॥)
संप्रदायः । गुरुपरम्पराप्राप्तोपदेश इति यावत् ॥
इत्यमरः ॥ निगमः । उपदेशः । इति मेदिनी ॥
कुलः । आगमः । इति हेमचन्द्रः ॥ कुलक्रमः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (उपदेशः, शिष्टादानं, तन्त्र-
शास्त्र, अभ्यासः, आभेदनं, आलोचनम्) ।

आमिकेयः, पुं, (आमिकाया अपत्य स्त्रीभ्यो ङ्क्) ।
हस्तराष्ट्रो राजा । इति चिकारुशेषः ॥ (यथा
महाभारते ।

“परं श्रेयं पाण्डवेया मयोक्तं
न मे तच्च श्रुतवानामिकेयः” ॥)
कार्तिकेयः ।

आम्रः, पुं, (अम्यते अम गत्यादौ अमितभ्योदीर्घश्चेति
रक् दीर्घश्च) । प्रणट्छर्विशेषः । आम्रं शोव इति
भाषा । तत्पर्यायः । घृतः २ रसाकः ३ । अति-
सौरमखेत् सङ्कारः ४ । इत्यमरः ॥ आम्रशरः ।
कामवस्त्रमः ६ कामाङ्गः ७ कीरेष्टः ८ भाषवागुमा
९ अङ्गामीष्टः १० सीधुरसः ११ मधुकी १२

आम्र

कोकिणोत्प १३ वसन्तदूत १४ अक्षफलः १५
मोदाख्य १६ मन्मथाक्षय १७ मध्वावासः १८
समदन १९ पिकरागः २० नृपप्रिय २१ प्रि
याम्बु २२ कोकिणावासः २३ । इति राजनिर्घण्ट ।
माकन्द २४ षट्पदातिथि २५ मधुव्रतः २६
वसन्तम् २७ पिकप्रियः २८ स्त्रीप्रिय २९ गन्ध-
बन्धुः ३० अक्षिप्रियः ३१ । इति शब्दरत्नावली ॥
मदिरासखः ३२ । इति जटाधर ॥ बाणामफल-
गुणा । वायुरक्तपित्तकारित्वं । इति राजवल्लभ ॥
अपिच । कषायत्व । अस्त्ररसत्व । सुगन्धित्व ॥
कषामयनाशित्व । अक्षकरत्व । पित्तप्रकोपवायु-
रक्तदोषपटुत्वादिरुचिप्रदत्वञ्च । तच्च बद्धास्थिता-
दृक् । इति राजनिर्घण्ट ॥ * ॥ मध्यामगुणा ।
पित्तकारित्व ॥ * ॥ पक्कामगुणा । वर्णरुचि-
मांसशुक्रबलकारित्व । पित्ताविरोधित्व । वायु-
नाशित्व । दृढत्व । गुरुत्वं । अनुलोमनत्व । इति
राजवल्लभ ॥ अपिच । त्रिदोषशमताकारित्व ।
खादुत्व । पुष्टिजनकत्व । अधिकधातुप्रचयकारित्व ।
दृढिकान्तिकारित्व । दृष्ट्याश्रमशमनत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्ट ॥ * ॥ मधुयुक्तामगुणाः । ज्वरोग-
नीहवातश्लेष्मरोगनाशित्व ॥ * ॥ दृढयुक्तामगुणा ।
वातपित्तनाशित्व । अग्निबलवर्णकारित्वञ्च ॥ * ॥
दुग्धयुक्तामगुणा । शीतलत्व । खादुत्व । गुरुत्व ।
स्निग्धत्व । भेदकत्व । वातपित्तहारित्व । शुक्ररक्तब-
लवर्द्धकत्वञ्च ॥ * ॥ तत्पक्षास्थिगुणा । दृष्ट्याष्ट-
र्दिभेदातीसारनाशित्व । इति राजवल्लभ ॥ * ॥
तत्त्वगुणा । कषायत्व ॥ * ॥ तन्मूलगुणा ।
सुगन्धित्व । कषायत्व । रुचिकारित्व । सयाद्धित्व ।
शीतलत्वञ्च ॥ * ॥ तत्पुष्पगुणौ । रुचिकारित्व ।
अग्निदीपनत्वञ्च ॥ * ॥ आम्रपेयीगुणा । कषा-
यत्व । अस्त्रत्वं । भेदकत्व । कफवातनाशित्वञ्च ॥ * ॥
क्षत्रिमपक्कामगुण ॥ अस्त्ररसहानेर्मधुरत्वाच्च
पित्तनाशित्व ॥ * ॥ क्षुधितामगुणा ॥ परमरुचि-
बलवर्धककारित्व । लघुत्व । शीतलत्व । शीघ्र-
पाकित्व । वातपित्तहारित्व । सारकत्वञ्च ॥ * ॥
तद्भाजितरसगुणा । बलकारित्व । गुरुत्व । वात-
हरत्व । सारकत्व । दृढत्व । दृढिजनकत्व । अति-
शयदृढत्व । कफवर्द्धकत्वञ्च ॥ * ॥ तत्खण्ड-
गुणा ॥ गुरुत्व । रोधकत्व । गुरुपाकित्व । मधु-
रत्व । दृढत्व । बलकारित्व । शीतलत्व । वातना-
शित्वञ्च ॥ * ॥ अतिशयाश्रमचक्षणगुणा ॥ मन्दाग्नि-
विषमज्वररक्तामयबद्धगुदोदरनयनामयकारित्व ।
“एतदस्त्रामविषय न तु मधुराश्रमपर । मधुरस्य
पर नेत्रहितत्वादिगुणत्वात् । यद्यतिशयभक्षण
करोति तदा शुण्ठीजलाशुपान । अथवा सौवर्चसेन
सह क्षीर प्रयोक्तव्य” ॥ * ॥
तत्पक्कवगुणा । रुचिकारित्व । कफपित्तनाशि-
त्वञ्च ॥ * ॥ तथा च राजनिर्घण्टः ।
“आम्रमामं जल स्निग्ध मर्दित दृढपाणिना ।
खिताशीताम्बुसयुक्ता कर्पूरमरिचान्वित ॥
प्रपायकमिदं श्रेष्ठ भीमसेनेन निर्मितं ।
सद्यो रुचिकरं बल्यं शीघ्रमिन्द्रियतर्पणम्” ॥

आम्र

(तन्नादावात्मस्य नामानि गुणाश्च ।
“आम्रः प्रोक्तो रसाक्षय सहकारोऽतिसौरभः ।
कामाङ्गो मधुदूतश्च माकन्दः पिकवल्गुमः” ॥ * ॥
आम्रपुष्पमतीसारकफपित्तप्रमेहनुत् ।
अष्टगुदुष्टिहरं शीत रुचिहृदयादि वातलम् ॥
आम्र बाण कषायाम्नं रुच्यं सारतपित्तहृत् ।
तखणन्तु तदत्यन्तं रूक्षं दोषत्रयाखहृत् ॥
आम्रसामं त्वचाहीनमातपेऽतिविशेषितम् ॥
अस्त्रं खादुकायाय स्याद्भेदन कफवातजित् ॥ * ॥
पक्कान्तु मधुरं रुच्यं स्निग्धं बलसुखप्रदम् ॥
गुरु वातहरं रुच्यं वर्णं शीतमपित्तलम् ।
कषायानुरसं वक्त्रं श्लेष्म-शुक्र-विषर्जनम् ॥ * ॥
तदेव रुक्षसम्पक्कं गुरुवातहरं परम् ।
मधुराश्रमसं किञ्चित् भवेत् पित्तप्रकोपनम् ॥ * ॥
अम्रं क्षत्रिमपक्कञ्च तद्भवेत् पित्तनाशनम् ॥ * ॥
रसस्याम्रस्य दोनन्तु माधुर्याच्च विशेषतः ॥
उचितं तत्परं रुच्यं बल्यं वीर्यकरं कषु ॥
शीतलं शीतपाकि स्यादातपित्तहरं सरम् ॥ * ॥
तद्रसो गालितो बल्यो गरुवातहरं सरः ।
अष्टगुदुष्टिहृत् शीतलं रुच्यं कफवर्जनं ॥ * ॥
तस्य खण्डं गुरुपरं रोचनं चिरपाकि च ।
मधुरं रुच्यं बल्यं शीतलं वातनाशनम् ॥
वातपित्तहरं रुच्यं रुच्यं बलवर्जनम् ॥ * ॥
रुच्यं वर्णकरं खादुं दुग्धाम्नं गुरु शीतलम् ॥ * ॥
मन्दाग्नत्व विषमज्वरश्च
रक्तामयं बद्धगुदोदरश्च ।
आम्रातियोगो नयनामय वा
करोति तस्मादति तानि नाद्यात् ॥
एतदस्त्रामविषय मधुराश्रमपरं न तु ।
मधुरस्य पर नेत्रहितत्वाद्या गुणा यतः ॥
शुण्ठीजलाशुपानं स्यादान्नाममतिभक्षण्ये ।
जीरकं वा प्रयोक्तव्यं सह सौवर्चसेन च” ॥ * ॥
आम्रवीजस्य गुणा ।
“आम्रवीजं कषायं स्याच्छर्द्धतीसारनाशनम् ।
ईषदस्त्रं मधुरं तथा हृदयदाहनुत्” ॥ * ॥
आम्रगवपक्कवस्य गुणाः ॥
“आम्रस्य पक्कव रुच्यं कफपित्तविनाशनम्” ॥ * ॥
इति भावप्रकाशः ॥
“अपक्काम्नं फलमेव शृणु
सयाहि पित्तादृजि कोपनञ्च ।
तथा विषकं मधुरन्तु चात्यं
मेघं सपित्तामयनाशनञ्च” ॥
इति हारीतः ॥
“वातपित्ताखण्डद्वान् बद्धास्थिकफपित्तहृत् ॥
गुर्वाम्नं वातजित् खादुस्त्रं कफशुक्रहृत्” ॥
इति वामटः ॥
“रक्तपित्तकरं बाणमापूर्य पित्तवर्जनम् ।
पक्काम्नं जयेदायु मांसशुक्रबलप्रदम्” ॥ * ॥
“आम्रमलकलेहाश्च रुच्यं बलवर्जनाः ।
रोचनार्क्षणाखोक्ता खेदमाधुर्यगौरवात्” ॥
इति चरकः ॥
“पित्तानिहकं बाणं पित्तलं बद्धकेशरम् ॥

आम्रा

रुच्यं वर्णकरं रुच्यं रक्तमांसबलप्रदम् ।
कषायानुरसं खादुं वातघ्नं रुच्यं गुरु ॥
पित्ताविरोधि सम्पक्काम्नं शुक्रविवर्जनम् ।
रुच्यं मधुरं बल्यं गुरु विरुच्यं जीर्यति” ॥
इति सुश्रुतः ॥
आम्रगन्धकः, पुं, (आम्रगन्ध + कन् ।) समष्टिल
रुक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥
आम्रपेयी, स्त्री, (आम्रस्य पेयी ।) शुष्कामलखण्डः ।
आम्रपी इति भाषा । अस्या गुणा । अस्त्रत्व ।
कषायत्व । उष्णत्व । भेदकत्व कफवातनाशित्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥
आम्रात, पुं, (आम्र + अत् + अच् ।) आम्रातक ।
इति शब्दमाला ॥ (अस्य गुणा । यदुक्तं ।
“आम्रातमस्रं वातघ्नं गुरुणा रुचिहृत् परम् ।
पक्कान्तु तुवरं खादुरसपाकं द्रिमं स्मृतम् ।
तर्पणं श्लेष्मणं स्निग्धं रुच्यं विरुचिं रुच्यम् ।
गुरु बल्यं मरुत्पित्तक्षतदाहृत्तयाखजित्” ॥
“आम्रातकः आम्रातं कामाङ्गो राजपुष्पकः ।
राजाम्बुतुवरं खादुं विशदं शीतलं गुरु ॥
याहि रूक्षं विषन्याध्रवातहृत् कफपित्तनुत्” ॥
इति भावप्रकाशः । तथा च चरके ।
“मधुरं रुच्यं बल्यमाम्रातं तर्पणं गुरु ।
सखेहं श्लेष्मणं शीतं रुच्यं विरुच्यं जीर्यति” ॥)
आम्रातकः, पुं, (आम्रं तद्रसम् आ ईषत् अतति
माति । अतः सातत्यगमने क्षणादित्वात् वृत् ।)
रुक्षविशेषः । आम्रडा इति भाषा । तत्पथ्याय ।
पीतनं २ कपीतनं ३ । इत्यमरः ॥ वर्धमाकी ॥
इति रत्नमाला । पीतनकं ५ कपिपूडा ६ अम्र-
वाटिक ७ भृङ्गोपल ८ रसाक्षा ९ तनुक्षीर १०
कपिप्रिय ११ अम्बरातक १२ अम्बरीय १३
कपिपूडा १४ । इति जटाधरः । तद्रसपक्कामगुणाः ।
कषायत्व । अस्त्रत्व । हृत्वाष्टवर्णत्वञ्च । तत्पक्क-
फलगुणा । मधुराश्रमत्व । स्निग्धत्व । पित्तकफ-
नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपिच । दृढि-
बलविरुच्यमाजीर्यकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राज-
वल्लभः ॥ आम्रावर्त्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा
मार्कण्डेयपुराणे ।
“आम्राताम्रातकान् मथ्यान्
नारिकेलान् सतिन्दुकान्” ॥ इति ।
अस्य पर्यायो गुणाश्च ।
“आम्रातकः पीतलश्च मर्कटाश्च कपीतनं ॥
आम्रातमस्रं वातघ्नं गुरुणा रुचिहृत् परम् ।
पक्कान्तु तुवरं खादुं रसे पाके द्रिमं स्मृतम् ।
तर्पणं श्लेष्मणं स्निग्धं रुच्यं विरुचिं रुच्यम् ।
गुरु बल्यं मरुत्पित्तक्षतदाहृत्तयाखजित्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥
“आम्रातकपक्कं रुच्यं सखेहं श्लेष्मवर्जनम्” ॥
इति सुश्रुतः ॥)
आम्रावर्त्तः, पुं, (आम्रस्य आवर्त्तः ।) आम्र
शुष्करसः । तत्पथ्याय । आम्रातक २ । आम्रसत्त्व
इति भाषा । अस्य गुणा । दृष्ट्याष्टर्दिवातपित्त-
हरत्वम् । सारकत्वम् । रुचिकारित्वम् । रुच्यं-

आय

शुभि पाकात् सप्तवृक्ष । “पक्षस्य सहकारस्य-
कटे विस्तारितो रस । धर्मशुष्को सुहृदन्त
आन्तातक इति स्मृत” ॥ इति राजनिर्घण्ट ॥
(यदुक्तम् ।

“आन्तावर्तस्तृषाच्छर्दिवातपित्तहर” सर ।

रथ सूर्याशुभि पाकाक्षुष्य स हि कीर्तित” ॥)

आन्तेडित, स्त्री, (आङ् + स्तेडि + क्तः ।) द्विस्त्रि-
रक्तम् । इत्यमरः ॥ दुइ तिन् वार वला इति
भाषा । (उन्मत्तेन यथा कथितस्य पुन पुन कथन
क्रियते एवं कथितस्य द्विस्त्रिवारकथनम् ।)

आन्तेवेतस, पु, (आन्तोऽन्तरसयुक्तो वेतसः ।)
अन्तेवेतसदृश । इति राजनिर्घण्ट ॥

(अन्तेवेतसशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ।)

आन्ता, त्रि, (आ सन्त्यक् अन्ता अन्तरसयुक्ता ।)
तिन्तिडीदृशः । इति शब्दरत्नावली ॥ श्रीवल्ली ।
इति राजनिर्घण्ट ॥

आन्तिका, स्त्री, (आन्ता + कन् ।) तिन्तिडीदृशः ।
इत्यमरटीकाया रायमुकुटः ॥ अन्तोद्गारः । इति
शब्दमाला ॥ (यथा चरके ।

“आन्तिकाया कृण पक्व तस्मादव्यान्तर गुणैः” ॥)

आन्तीका, स्त्री, (अन्त + ठक् ।) तिन्तिडीदृशः ।
इत्यमरटीका ॥

आय, पु, (आङ् + या + ड ।) धनागमः । प्राप्तिः ।
नामः । (यथा मनु । ८ । ४१६ ।

“अहन्यहन्यवेद्येन कर्मान्तान् वाहनानि च ।
आयव्ययौ च नियतावाकरान् कौशमेव च” ॥)
स्त्रागाररक्षकः । इति हज्जायुध ॥ (ज्योतिष-
प्रसिद्धमेकादशमवगमम् ।)

आयशूलिक, त्रि, (अयशूलेन अर्थानन्विच्छति ।
अयशूलदण्डाणिनाभ्या ठकठ्ठाविति ठक् ।)
तोष्णकर्मा । क्षिप्रकारी । इति भूरिप्रयोगः ॥
(यदुक्तम् ।

“तीक्ष्णोपायेन योऽन्विच्छेत्स आय शूलिको जनः” ॥)

आयत, त्रि, (आङ् + यम् + क्तः ।) दीर्घः । इत्यमरः ॥
जम्बा इति भाषा । (विवृतः । विशालः । आ-
कृष्टः । यथा पञ्चतन्त्रे ।

“तन्त्रेऽप्यायता नित्यं तन्त्रेऽवो बद्धाः समा” ॥)

आयतच्छदा, स्त्री, (आयताः च्छदा यस्याः सा ।)
कदलीदृशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

आयवर्ग, स्त्री, (आङ् + यत् + ल्युट् ।) यक्षस्थानः । देव-
स्थानः । तत्पर्यायः । चैत्यम् । इत्यमरः ॥

यथा रामायणे,—

“येभ्यः प्रणमसे पुत्र । चैत्येऽव्ययतनेषु च” ।

“समित्कुशपविष्ठाणि वेद्यस्यायतनानि च ।
स्यष्टिजानि च विप्राणां शैला रुद्रा रुद्राः क्षुपाः” ॥

आश्रयः, विश्रामस्थानः । यथा चाणक्यः ।

“नासमीक्ष्य परं स्थान पूर्णमायतनं त्यजेत्” ॥

कुमारसम्भवे, ७ । ५ ।

“क्षेपस्तदेकायतनं जगाम” ।

मद्रासन मिठा इत्यादिस्थातो वास्तुदेशः ।

याचवल्काः,—

[याधिनिदानम् ।]

“आरामायतनग्रामनिपानोद्यानवेष्टसु” ॥)

आया

आयति, स्त्री, (आङ् + यम् + क्तिन् ।) उत्तरकालः ।
भविष्यत्कालः ।

(यथा मनु, ७ । १६६, ७ । १७८ ।

“यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं भुवमात्मनः” ।

तदात्वे चात्पिका पीडा तदा सन्धि समाश्रयेत्” ।

“आयति सर्वकार्याणां तदात्वश्च विचारयेत्” ॥)

प्रभावः । कोषदण्डज तेजः । इत्यमरः ॥ दैर्घ्यः ।

सङ्गः । इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥ प्रापणः । इति

धरणी ॥ (राजतरङ्गिणी ।

“प्रतापमायति शोभा हेमन्ताहस्य वारिदः ।

स्मृतिश्रेया करोत्येव लोभश्च पृथिवीभुजा” ॥)

आयत्त, त्रि, (आङ् + यम् + क्तः ।) अधीनः । वशी-
भूतः । इत्यमरः ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे,—

“तत् भद्रः सयन्तायतो ह्यात्मा सर्वस्य” ॥)

आयत्ति, स्त्री, (आङ् + यत् + क्तिन् ।) दिनः । स्नेहः ।
वशित्वं । सामर्थ्यः । सीमा । इति विश्व हेम

चन्द्रश्च ॥ श्रयणं । दैर्घ्यः । प्रभावः । भविष्यत्कालः ।

इति धरणी ॥ (न्यायपथावलम्बिता । अधीनता ।)

आयत्तक, स्त्री, उल्लङ्घा । इति हेमचन्द्रः ॥

आयस, स्त्री, (अयस् + क्णः ।) लौहः । इति
भरत राजनिर्घण्टश्च ॥ अयोनिर्मितादौ, त्रि ॥

(यथा महाभारते,—

“आयसं हृदय मन्ये तस्य दुष्कृतकर्मणः” ।

यथा मनु, ८ । ३१५ ।

“शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णामायस दण्डमेव वा” ।

रघुवशे, १७ । ६३ ।

“स चकार परस्मात् तदयस्कान्त इवायसम्” ।

(अयोजनितायै यथा,—

“विपाके कटु शीतश्च सर्वश्रेष्ठ तदायसम्” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिनिरुहे ॥)

आयसी, स्त्री, (अयसा निर्मिता । अयस् + क्णः +
ङीप् ।) लौहमयकवचः । तत्पर्यायः । अङ्गरक्षिणी

२ जालिका ३ जालप्राया ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

आयन्त, त्रि, (आङ् + यस् + कर्त्तरि क्तः ।) तेजितः ।
क्षिप्तः । क्षोभितः । कुपितः । हतः । इति मेदिनी ॥

(प्रयत्नशीलः, कार्योत्सुकः, यत्नसिद्धः, कष्टसिद्धः ।)

आयात, त्रि, (आङ् + या + क्तः ।) आगतः । यथा,
“इसयुक्तविमानाग्रे साक्षसूचकमण्डलु ।

आयाता ब्रह्मणः शक्तिर्ब्रह्माणी सामिधीयते” ॥

इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥

आयान, स्त्री, (आङ् + या + ल्युट् ।) समावः । इति
जटाधरः ॥ आगमनः ॥ (यथा महाभारते,—

“आयाने वासि विदितो रामस्य विदितात्मनः” ।

आयाम, पु, (आङ् + यम् + घञ् ।) दैर्घ्यः । इत्यमरः ॥
(यथा रामायणे,—

“योगनायमवित्तरमेकैको धरणीतलम्” ।

मेघदूते, पूर्वमेघे । ५८ ।

“तेनोदीर्घो दिशमनुसरतिर्यगायामशोभी” ॥)

आयास, पु, (आङ् + यस् + घञ् ।) आन्ति । तत्-
पर्यायः । श्रमः २ क्लमः ३ श्लेशः ४ परिश्रमः ५

प्रयासः ६ व्यायामः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ (अति-
यत्नः । प्रयत्नः । यथा साहित्यदर्पणे,—

आयुः

“रथायासमगन्तापत्तुतिपासादिसम्भवा” ।

महाभारते,—

“श्लोकधर्मो तथायासः सर्वं स्वेहात् प्रवर्तते” ।

रामायणे,—

“नैवायासः क्वचित् भद्रं प्राप्नुसे न च विप्रिय” ॥)

आयुः, पु, स्त्री, (एति इण् गतौ कृन्दस्योण इत्यण् ।)
जीवितव्याप्यकालः । इति जटाधरः ॥ (जीवन्,

प्राणा । यथा महाभारते,—

“अहं केशरिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुना ।

जातः कमलपत्राक्षो हनूमात्मानं वानरः” ॥

स्वनामख्यातश्चन्द्रवशीर्यो राजा, स च नङ्गवस्य
पिता । यथा महाभारते,—

“नङ्गयो नाम राजर्षिर्यत्तं ते ओचमागतः ।

तत्रैव पूर्वपूर्वेषामायेर्विशधरः सुतः” ।

पुरुवरसः पुत्रः स्वनामख्यातो राजा ।

यथा हरिवंशे,—

“बुधस्य तु महाराज विद्वान् पुत्रः पुरुवरः” ।

“तस्य पुत्रा वभूवुस्ते सप्त देवसुतोपमाः ।

दिवि जाता महात्मान आयुर्धर्मानमावसुः” ।

श्वदस्य पुत्रः स्वनामख्यातोऽसुरः ।

यथा हरिवंशे,—

“हृदस्य पुत्रो ह्यायुर्वै श्रिविः कालस्तथैव च” ॥)

आयु, [स्] स्त्री, (एति गच्छतीति इण् + उच्चि +
णिच् ।) जीवितकालः । परमायुः । इत्यमरः ॥ तत्-

पर्यायः । विजीवितः २ नित्यगः ३ अशुबन्धः ४ ।

“पुरुषा सर्वसिद्धाश्च चतुर्वर्षशतायुषः ।

द्यौते चेतोदिकेऽप्येवं पादशो ऋसति क्रमात्” ॥

इति वैद्यकं ॥

“अरोगा सर्वसिद्धार्थास्तुर्वर्षशतायुषः ।

द्यौते चेतोदिषु ह्येषामायुर्ऋसति पादशः” ॥

इति मनु १ । १२३ । दृढः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“नामिष्य प्राणपवनं स्पृष्ट्वा हृत्कमलान्तरं ।

कण्ठादहर्निर्विनिर्घाति पातु विष्णुपदामृतं” ॥

पीत्वा चाम्बरपीयूषं पुनरायाति वेगतः ।

प्रीणयन् देहमखिणं जीवयन् जठरानजम् ॥

शरीरप्राणयोरेव संयोगादायुश्च्यते” ॥

इति शार्ङ्गधरः ॥

“शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगो धारि जीवितं ।

नित्यमश्नानुबन्धश्च पर्यायैरायुश्च्यते” ॥ इति ।

“वर्षशतं खत्वायुषः प्रमाणमस्मिन् काले । सन्ति
पुनरधिकोनवर्षशतजीविनो मनुष्याः । तेषां

विद्यतिवर्ज्यैः प्रकृत्यादिवनविशेषैरायुषो लक्ष-
यतश्च प्रमाणमुपजन्त्य वयसस्त्रित्वं विमलेत” ।

“तन्त्रेण तन्त्रायुक्तं खलक्षणातो यथावदिहैव
तत्र शरीरमानसाभ्या रोगाभ्यामनभिद्रुतस्य

विशेषेण यौवनवतः समन्वागतबलवीर्यपौष्ट्य-
पराक्रमस्य ज्ञानविज्ञानेन्द्रियेन्द्रियार्थबलसमुदाये

वर्त्तमानस्य परमर्द्धिरविविधोपभोगस्य स-
मृद्धसर्वारम्भस्य यथेष्टविचारणात् सुखमायु-

श्च्यते” ॥ इति च ।

“असुखमतो विपर्ययेण हितैषिणः पुनर्भूताना-
स्मरसादुपरतस्य सत्यवादिनः श्रमपरस्य परो-

आयु

क्षकारिणोऽप्रमत्तस्य चिबर्ग परस्परैरानुपपद्यत-
मुपसेवमानस्य पूजार्हं सम्पूजकस्य धानविज्ञानोप-
ग्रमशीलस्य वृद्धोपसेविनं सुनियतरागरेगेर्या-
मदमानवेगस्य सततं विविधप्रदानपरस्य तपो-
ज्ञानप्रशमनित्यस्याध्यात्मविदत्तपरस्य लोकमि-
मक्षामुष्मापेक्षमायस्य स्मृतिमतो हितमायु-
रुच्यते” । इति च ॥

“अहितमतो विपर्ययेण प्रमायमायुषस्त्वर्थेन्द्रिय-
मनोबुद्धिचेष्टादीनां विवृतिजलद्वयैरुपलभ्यते अ-
निमित्तेरिदमस्मात् क्षणान्मुहूर्तादिवसान्निपक्ष-
दश-सप्तदश-द्वादशाहात् पञ्चाभ्यासात् यगमा-
सात् सवत्सराद्वा स्वभावमापत्यते इति । तत्र-
स्वभाव प्रवृत्तेरुपरमो मरणमनित्यतागिरोध-
इत्येकोऽर्थः । इत्यायुषः प्रमायमतो विपरीतम-
प्रमायम्” । इति च ॥

“वर्षशतं खल्वायुषः प्रमायमस्मिन् काले तस्य नि-
मित्तं प्रवृत्तिगुणात्मसम्पत् सात्मोपसेवनश्चेति” ।
इति च चरकः ॥

आयुक्तः, चि, (आइ + युज् + क्त ।) कर्माध्यक्षः ।
तत्पर्यायः । नियोगी २ कर्मसचिव १ व्याप्त ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

आयुधः, धं, (आयुधते धनेनेति । आस् + युध् + क्त ।)
अस्त्र । इत्यमरः ॥ (आयुधानां त्रयो भेदाः । प्रहर-
णानि, पाणिमुक्तानि, यन्त्रमुक्तानि चेति । तत्र
प्रहरणानि खट्वादीनि, पाणिमुक्तानि चक्रादीनि,
यन्त्रमुक्तानि शरादीनि । “हृतायुधो यावदहं
तावदयौ किमायधौ” । “किं वक्ष्यत्ययमेवमद्य
विमुख मासुद्यतेऽप्यायुधे” । इति चउत्तरचरिते ।)

आयुधधर्म्मिणी, स्त्री, (आयुधस्येव धर्म्मो विद्यते
यस्याः । आयुधधर्म्म + इन् + ङीप् ।) जयन्ती-
वृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

आयुधागारः, स्त्री, (आयुधानां धागारः । षष्ठीतत् ।)
अस्त्रदण्डः । सेनाखाना इति ख्यातः । इति महा-
भारते राजधर्म्मः ॥ तत्र नियुक्तस्य जलद्वयं यथा-
“स्थापनाजातितत्त्वज्ञः सततं प्रतिजान्मता ।
राज्ञः स्यादायुधागारे दत्तं कर्म्मसु घोषतः” ॥
इति मातृ १८६ अध्यायः ॥ (यथा मनुः ६।२८० ।
“कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान् ।
हस्त्यश्वरथहस्त्यश्वा हन्यादेवाविधारयन्” ॥)

आयुधिकः, घ, (आयुधेन जीवति, आयुध + ठक् ।)
अस्त्रजीवी । तत्पर्यायः । शस्त्राजीवः २ काण्ड-
पृष्ठः १ आयुधीयः ४ । इत्यमरः ॥ (यथा महा-
भारते १६।७।१६ ।

“न पादरक्षैः सयुक्ताः नान्तरायुधिका ययुः” ।

आयुधीयः, घ, (आयुध + क्त ।) आयुधिकः । इत्य-
मरः ॥ (याज्ञः । यथा मनु ७।२२२ ।

“अस्त्रवृत्तस्य सम्पत्स्येदायुधीयं पुनर्जनः” ।

उत्तरचरिते ६ । “तर्जयन्ति विस्फुरितशस्त्राः
कुमारमायुधीयश्रेण्याः” ॥ [रत्नमाणा ॥

आयुर्विदः, स्त्री, (आयुसो अयम् ।) औषधः । इति
आयुर्वेदः, घं, (आयुरनेन विन्दति वेत्ति वेत्तायुर्वेदः ।
आयस् + विद् + करणे घञ् ।) अष्टादशविधा-

आयु

न्तर्गतधन्वन्तरिप्रणीतविद्याविशेषः । वैद्यकशास्त्रः ।
चिकित्साशास्त्रः । तत्तु अथर्ववेदान्तर्गतः । यथा,
“विधाताथर्वसर्वस्वमायुर्वेदं प्रकाशयन् ।
खगाम्ना संहितां चक्रो जलद्वयोऽकमयीमृजुः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

चरकव्यूहमते षड्वेदस्योपवेदः आयुर्वेदः । अथ-
र्ववेदस्य शस्त्रशास्त्राण्युपवेदः ॥*॥ अथायुर्वेदस्य
विवरणम् ।

“षड्व्यूहं सामाथर्वीखान् दृष्ट्वा वेदान् प्रजापतिः ।
विचिन्त्य तेयामर्थं चैवायुर्वेदं चकार स ॥

कृत्वा तु पञ्चमं वेदं भास्कराय ददौ विभुः ।
सतन्त्रसंहितां तस्मात् भास्करस्य चकार स ॥

भास्करस्य सप्रियेभ्य आयुर्वेदं ससंहिता ।
प्रददौ पाठयामास ते चक्रुः संहितास्ततः” ॥

तेषां नामानि विदुषा तन्त्राणि तल्लतानि च ।
व्याधिप्रणाशवीजानि साधि मत्तो निश्रामय ॥

धन्वन्तरिर्द्विंशोदास काशीराजोऽपिनीसुतौ ।
नकुलः सप्तदेवोऽकिञ्चिद्वनो जगको बुधः ॥

जावालो जाजलि पैलः करणोऽगस्त्य एव च ।
एते वेदाङ्गवेदज्ञा योऽङ्गं व्याधिनाशकाः ॥

चिकित्सातत्त्वविज्ञानं नाम तन्त्रं मनोरनम् ।
धन्वन्तरिश्च भगवान् चकार प्रथमे सति ॥

चिकित्सादर्पणं नाम दिवोदासश्चकार सः ।
चिकित्साकौमुदीं दिव्यां काशीराजश्चकार सः ॥

चिकित्सासारतन्त्रं च भगवान् चाग्निनीसुतौ ।
तन्त्रं वैद्यकसर्वस्वं नकुलश्च चकार सः ॥

चकार सप्तदेवश्च व्याधिनिम्बुविमर्दनः ।
ज्ञानार्णवं महातन्त्रं यमराजश्चकार सः ॥

अवगो जीवदानश्च चकार भगवान्दधिः ।
चकार जगको योगी वैद्यसन्देहमञ्जनः ॥

सर्वसारं चन्द्रसुतो जावानस्तन्त्रसारकः ।
वेदाङ्गसारं तन्त्रं चकार जाजलिर्मुनिः ॥

पैलो निदानं करणस्तन्त्रं सर्वधरं परः ।
द्वैधनिर्ययतन्त्रं चकार कुम्भसम्भवः ॥

चिकित्साशास्त्रवीजानि तन्त्राख्येतानि षोडशः ।
व्याधिप्रणाशवीजानि वनाधानकराणि च ॥

मथित्वा ज्ञानमन्यानिर्यायुर्वेदपयोनिधिः ।
ततस्तन्त्राण्युज्ज्वलहरन्वनीतानि कोविदाः ॥

एतानि क्रमशो दृष्ट्वा दिव्यां भास्करसंहिता ।
आयुर्वेदं सर्ववीजं सर्वं जानामि सुन्दरि ॥

व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च नियमः ।
एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रसुरायुषः ॥

आयुर्वेदस्य विज्ञाता चिकित्सा यथार्थवित् ।
धर्म्मिष्ठश्च दयालुश्च तेन वैद्यः प्रकीर्तितः” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥*॥
तस्य जलद्वयं यथा,—

“आयुर्विज्ञातश्च व्याधिनिदानं श्रमणं तथा ।
विद्यन्ते यत्र विद्वद्भिः स आयुर्वेद उच्यते” ॥

तस्य निरुक्तिर्यथा,—
“अनेन पुरुषो यस्मात् आयुर्विन्दति वेत्ति च ।
तस्मान्मुनिवरेरेष आयुर्वेद इति स्मृतः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥*॥ अन्यत् रोगशब्दे वेद-

आयु

शब्दे वैद्यशब्दे च द्रष्टव्यम् ॥

(“हिताहितं सुखदुःखमायुस्तस्य हिताहितं ।
मानश्च तत्र यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते” ॥

“तस्यायुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदां मनः ।
वक्ष्यते यन्मनुष्याणां लोकयोरुभयोर्हितं” ॥

“किमायुः कस्मादायुर्वेदः किञ्चायुर्वेदः शान्ततो
ऽशान्तव इति । कानि चास्याङ्गानि कैश्चायमथे
तयः किमर्थं चेति” ।

“तत्र मिषाया एष्टेनैवस्तुर्गाम्कसामयजुश्चर्व-
वेदानामात्मनोऽथर्ववेदे भक्तिरादेशा वेदोच्चा
यर्ज्याः सख्ययनबलिमङ्गलहोमनियमप्रायश्चि-

त्तोपवासमन्त्रादिपरिग्रहाचिकित्सां प्राह चि-
कित्सा चायुषो हितायोपदिश्यते वेदश्चोपदि-

श्यायुर्वाच्यं तत्रायुश्चेतनाप्रवृत्तिनीवितमनुबन्धो-
धारि चेत्येकोऽर्थः, तदा आयुर्वेदयथायुर्वेदः कथ-

मुच्यते स्वलक्षणतः सुखासुखतो हिताहिततः
प्रमायाप्रमायतश्च दन्त्यायुष्यानायुष्याणि इत्य-

गुणकर्मणि वेदयत्यतोऽप्यायुर्वेदं तत्रायुष्याणि
अनायुष्याणि च अथगुणकर्मणि केवलेनोप-

देष्टव्यं” ।

“तानिन्द्र सहस्रदृगमरगुरुवरोऽब्रवीत् स्वामं
ब्रह्मविदां ज्ञानतपोधनानां ब्रह्मर्षीणामस्ति भुवो-

ग्लानिरप्रभावत्वं वैश्वर्यं वैवर्ण्यं च ग्राम्यवासकृत-
मसुखमसुखानुबन्धं च । ग्राम्यो हि वासो मूढ-

मशस्त्राणां तल्लुप्तं पुण्यलक्ष्मिर्ननुग्रहः प्रजानां
स्वशरीरमरुद्विभिः कालश्चायमायुर्वेदोऽप्येवमस्य

ब्रह्मर्षीणामात्मनः प्रजानां चानुग्रहार्थमायुर्वेद-
मग्निगौ मद्वा प्रयच्छतां प्रजापतिरग्निर्वा ।

प्रजापतये ब्रह्मा प्रजानामल्पमायुर्वेदाश्वाधि-
बद्धजमसुखमसुखानुबन्धं अल्पतादल्पतपोदम-

नियमदगाध्ययनसङ्घर्षं मत्वा पुण्यतममायु-
प्रकर्षकरं शराव्याधिप्रशमनं ऊर्जस्वरममृतं

शिवं शरण्यामुदात्तं भवन्तो मत्तः ओतुमर्हन्त्युप-
धारयितुं प्रकाशयितुश्च प्रजातुगृहार्थमार्थं ब्रह्म

च मैत्रीं कारुण्यमात्मनश्चानुत्तमं पुण्यमुदारं
ब्राह्मसद्वयं कर्म्मैति” । इति चरकः ॥

“तातुवाच भगवान् स्वागतं व । सर्वज्ञं वा
मीमांसा अध्याप्याश्च भवन्तो वत्साः । इह

खल्वायुर्वेदो नाम यदुपाङ्गमथर्ववेदस्यानुत्पाद्यं
प्रजाः स्लोकशतसहस्रमध्यायसहस्रं कृतवान् अ-

यम्भुः । ततोऽस्यायुःमलयमेघस्तवावलोका नराणां
भूयोऽष्टधा प्रवीतवान् । तं यथा ॥ अस्य ब्राह्मणं

कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारस्तम्भमगदतन्त्रं
रसायनतन्त्रं वाभीकरस्तम्भमिति” ॥

“वत्स । सुश्रुतः । इह खल्वायुर्वेदप्रबोधनं वा-
भ्युपगच्छतां व्याधिपरिमोक्षः स्वस्य सद्यश्च ।

आयुरस्मिन् विद्यतेऽनेन वा आयुर्विन्दतीत्यायु-
र्वेदः तस्याङ्गवरमाद्यमागमप्रज्ञातुमानोपमानै-

रविबद्धसुषमात्मसुधारयः । इत्यङ्गं प्रथमं
प्रागभिधातब्रह्मसंरोहादयश्चिरवन्नाशः” ।

“तद्विदं शान्तं पुण्यं सर्वं ब्रह्ममायुषं दत्ति-
करश्चेति” ॥

आयु

“ब्रह्मा प्रोवाच ततः प्रजापतिरधिजगे तस्मा-
दग्निनावन्निभामिन्द्र इन्द्रादहं मया त्विह प्रदेय-
मर्थिभ्यः प्रजाहितहेतोः” ॥ इति सुश्रुतः ॥)
आयुर्वेदे, [न] चि, (आयुर्वेदेो ज्ञातव्यत्वेन विद्यते
यस्य । आयुर्वेद + इति ।) आयुर्वेदश्च । चिकित्-
सक । वैद्य । इति हेमचन्द्रः राजनिर्घण्ट ॥
आयुर्योग, ए, (आयुषो जीवितकालस्य योगो
भवत्यस्मात् ।) औषध । इति राजनिर्घण्ट ।
आयुष्मान्, [त्] चि, (आयुस् + मतुप् ।) घिरजीवी
दीर्घायु । तत्पर्याय । जैवाटक २ । इत्यमरः ॥
(यथा मनु, २ । १२५, ३ । २६३ ।
“आयुष्मान् भव सौम्येति वाथो विप्रोऽभिरादने” ।
“आयुष्मन्त सुत सूते यशोभेधासमन्वित” इति च ॥)
आयुष्मान्, एं, विष्णुभादिसप्तविंशतियोगान्तर्गत-
द्वतीययोग । तत्र जातफल । “यस्यायुष्मान् जन्म-
काले धनुष्मान् याने यान तस्य देशेषु कार्य्य ।
कुर्व्यान्नून धौडन पुष्पवाद्या दासैर्वास्त्रैरन्वितो
गर्जितश्च” ॥ इति दीपिका ॥
“आयुष्मान् सत्त्ववान् साध्यो द्रव्यवानात्मवानपि”
इति सुश्रुतः ॥)
आयुष्य, चि, (आयुष् + यत् ।) पथ्य । इति राज-
निर्घण्ट ॥ आयुर्हितकारकं ॥ (मनु । ४। १०६ ।
“धन्यं यशस्यमायुष्य स्वर्ग्यं चातिथिपूजनं” ।
तत्रैव २ । ५१ ।
“आयुष्य प्राक्मुखो भुङ्क्ते यशस्य दक्षिणामुखम्” ।
“आयुष्य भोजनं जीर्णं वेगानाश्चाविधारणं ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च साहसानाश्च वर्ज्यनं” ॥
इति सुश्रुतः ॥
“आयुष्या दीपनी चैव चक्षुष्या ब्रह्मशोधिनी” ।
इति हारीतः ।)
आयुष्यसूक्त, स्त्री, (आयुष्यश्च तत्सूक्तश्चेति । कर्म-
धारय ।) नान्दीआद्वादौ वसुधारासम्पातगान-
न्तरपाद्यो वैदिकमन्त्रविशेषः ।
सामगाना तन्मन्त्रो यथा,—
ॐ आयुर्विश्वायुर्विश्व विश्वमायुरसिमहि । प्रजा-
न्वष्टरधिगिधेह्यसै शतं जीवेम शरदो वयन्ते
आयुषे मे पवस्व वर्षसे मे पवस्व विदु एथिय्य
दिवो जनित्या इष्टवन्त्वापोधन्तरन्ती सोमो
होद्राय ममायुषे मम ब्रह्मवर्चसाय यजमान
स्यर्क्षा ऋमुख्य राज्याय । ऋमुख्य स्थाने यदर्थं वृद्धि
स्तस्य षष्ठ्यन्तनाम प्रयोज्य । इति रघुनन्दनमट्टा-
चार्य्यैकतश्राद्धप्रयोगतत्त्व ॥ * ॥
यशुर्विदां तन्मन्त्रो यथा,—
ॐ आयुष्यं वर्षस्य रायष्योभमौद्धिदं इदं हिरण्य
वर्षस्य जेन्नायाविश्रतादुमा । न तद्रक्षाऽस्ति
पिशाचाक्षरन्ति वेदानामो ज प्रथमजऽक्षीतत्
यो विमर्त्ति दाक्षायण्यऽहिरण्यऽसहदेव
कृणुते दीर्घमायुः समनुष्ठीषु कृणुते दीर्घमायु-
यदा बभ्रान्दाक्षायणाऽहिरण्यऽश्रवाणीका
समनस्यमानाः । तन्न आवभ्रमि शतसारदय
युष्माङ्गरदष्टिर्यथास” । इति तत्कृतयजुर्वेदीय
आज्यप्रयोगतत्त्व ॥

आयुस्कार, त्रि, (आयुस् + कृ + क ।) परमायुर्जनकः ॥ (आयुर्वृद्धिजनक ।
“सहामलकमुक्तिभिर्दधिसरेण तैलेन वा गुलेन पयसा घृतेन यवप्रक्षुभिर्वा सह । तिलेन सहमाक्षिकेण पलनेन मूत्रेण वा वपुस्कारमस्कारं परममेधमायुस्कारं” ॥ इति वाभट ॥)
आयोग, ए, (आङ् + युज् + घञ् ।) गन्धमाल्योपहार । व्यापार । रोध । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा रामायणे,— “सरलैः कर्णिकारैश्च किशूकैश्च सुपुष्पितैः । स देशो भ्रमरायोग प्रदीप्त इव जल्यते” ॥)
आयोगव, ए, (आयोगव एव स्वार्थे ञ् ।) शूद्राद्वैश्याया जातो जातिविशेष । इति हेमचन्द्र ॥ तस्य कर्म काष्ठतत्त्वण । (यथा मनु १०।१२, १०।१६ ।
“शूद्रादायोगव क्षत्ता चण्डालश्चाधमो ऋणां । वैश्यराजान्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्करा” ॥
“आयोगवोऽयं क्षत्ता च चण्डालश्चाधमो ऋणा । प्रातिष्ठाभ्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रय” ॥)
आयोजनं, स्त्री, (आङ् + युज् + ल्युट् ।) उद्योग । आह्वरणं । द्रव्यासादन । यथा,— “कुत्रचित् तण्डुलाः सन्ति क्व च स्थाली क्व चेन्मनं । तेषामायोजनं कुर्वन् मुख्यं कर्त्ताभिधीयते” ॥ इति गोयीचन्द्रधृतकारिका ॥
आयोधनं, स्त्री, (आङ् + युध् + ल्युट् ।) युद्धं । वध । इति मेदिनी ॥ (रघुवंशे, ६।४२ ।
“आयोधने क्षाण्णगतिं सहाय-मवाप्य य क्षत्रियकालरात्रि” ।
भट्टि, “आयोधने स्थायुकमस्तुजातम्” ।
रघु, ५। ७१ । “आयोधनाग्रसरता त्वयि वीर । याते ।)
आर, स्त्री, (आङ् + ऋ + भावे घञ् ।) सुगन्धायसं । सुगन्धोद् । इति राजनिर्घण्ट ॥ पित्तल । इत्यमरटीका ॥ कोण । प्रान्तभाग । इत्यानन्दलक्ष्मीटीका ॥ (चक्राङ्गकाष्ठभेद । यथा महाभारते, “आरान्तरिणावपतत् सत्तिष्ठाङ्ग क्षणेन ह” । “यस्त्रिषष्टिशतारण्यं वेदार्थं स परः कवि” ॥)
आरः, ए, (आङ् + ऋ + कर्त्तरि संज्ञाया घञ् ।) मङ्गलयज्ञ । अग्निः । पित्तल । इति हेमचन्द्र ॥ उच्चभेदः । तत्पर्याय । मधुरास्त्वपल २ । इति रत्नमाला ॥ रेफल इति ख्यात ॥
आरकूट, ए स्त्री, (आर कूटयति स्तुपीकरोति पचाद्यच् ।) पित्तलं । इत्यमर ॥ (यथा नैषधे । “अकाक्षने काक्षननायिकाङ्गके किमारकूटाभरणेन न श्रिय” ।)
आरक्ष, त्रि, (आरक्षतीति । आङ् + रक्ष् + ञ् ।) रक्षायुक्तं । इति शब्दरत्नावली ॥ रक्षणीय । इति विश्वः ॥
आरक्ष, ए, (आङ् + रक्ष् + ञ् ।) गजकुम्भसन्धि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
आरगवधः, ए, (आ + रगे शङ्गाया क्रिप् । आरगं

आर

रोगप्रज्ञानमपि हन्ति अथ वधादेशश्च ॥ दृज-
विशेषः । सोनालु सौंदाणि इति ख्यातः । तत्-
पर्यायः । राजदृज २ सम्पाक ३ चतुरङ्गुल ४
आरेवतः ५ आधिघातः ६ छतमास ७ सुव-
र्णक ८ । इत्यमरः ॥ मन्थान ९ रोचन १० दीर्घ-
फल ११ नृपद्रुम १२ हिमपुष्प १३ राजतरु १४
कण्डु १५ ज्वरान्तक १६ अरुज १७ स्वर्ण-
पुष्प १८ स्वर्णद्रु १९ कुष्ठसूदनः २० कर्ण-
मरणक २१ महाराजद्रुम २२ कर्णिकार २३
स्वर्णाङ्ग २४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रग्रह २५ ।
इति रत्नमाणा ॥ अस्य गुणा । अतिमधुरत्वं ।
प्रीतलत्वं । शूलज्वरकण्डुकुष्ठमेहकफविष्टमना-
शित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । ज्वर-
हृद्भोगवातरक्तोदावर्त्तरोगे अतिप्रयपथ्यत्वं । मृदु-
त्वञ्च । अस्य फलगुणा । मधुरत्वं । शुक्कारित्वं ।
वातपित्तहारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ आमल-
तास इति हिन्दौभाषा ।
“आरग्वधो राजदृज सम्पाकश्चतुरङ्गुलः ।
आरेवतव्याधिघातछतमाससुवर्णका ॥
कर्णिकारो दीर्घफल स्वर्णाङ्ग स्वर्णभूषणः ।
आरग्वधो गुरु खादुः प्रीतलः खसगोत्तमः ॥
ज्वरहृद्भोगपित्ताखवातोदावर्त्तशूलनुत् ।
तत्फलं खसगं रघु कुष्ठपित्तकफापहं ॥
ज्वरे तु सततं पथ्यं कोष्ठशुद्धिकरं परं” ।
इति भावप्रकाशः ॥
(व्यवहारो यथा,—
“बाले दृढे क्षते क्षीणे सुकुमारौ च मानवे ।
योज्योऽमृद्वलपायित्वादिशेषाश्चतुरङ्गुलः” । * ॥
ग्रहणप्रणाली यथा * ॥
“फलकाले फलान्तस्य ग्राह्यं परिणतञ्च यत् ।
तेषां गुणवता मारं सिकतासु निधापयेत् ॥
सप्तरात्रात् सप्तद्वयं शोषयेदातपे भिषक् ।
ततो मज्जानमुद्धृत्य शुचौ भाण्डे निधापयेत्” । * ॥
सद्योगविशेषे गुणा यथा * ॥
“आचारसयुतो देवो दाहोदावर्त्तपीडिते ।
चतुर्वर्षसुखं बाले यावद्दादशवार्षिके । * ॥
चतुरङ्गुलमज्जस्तु प्रहृतं वाथवाङ्गलिं ।
सुरामण्डलेन सयुक्तमथवा कोजसीधुना ॥
दधिमण्डलेन वा युक्तरसेनामलकस्य वा ।
छत्वा प्रीतकषायं तं पिबेत् सौवीरकेय वा” ॥
इति चरकः ॥)

आरट्ट, ५, (आष्ट् + रट् + टच् ।) देशविशेषः ।
त्रिकाण्डशेषे क्षत्रियवर्गे आरट्टजशब्ददर्शनात् ॥
तत्र आरट्टजोऽपि पाठः । (यथा भारते,—
“पञ्चनद्यो वह्नन्त्येता यत्र पीलवनान्मुत ।
शतमुञ्च विपाशा च हतोयैरावती तथा ॥
चन्द्रभागा वितस्ता च सिन्धुयक्षा वह्निर्गिरेः ।
आरट्टा नाम ते देशा नद्यधर्मा न तान् व्रजेत्” ॥
“पञ्च नद्यो वह्नन्त्येता यत्र निन्द्यत यर्व्वताव ।
आरट्टा नाम वाहीका न तेस्वार्थो ह्यहं वसेत्” ॥)
आरट्टज, ५, (आरट्टदेशे जायते आरट्ट + जन +
ङ ।) आरट्टदेशोऽज्ञवधोटकः । इति जटाधरः

आर

त्रिकाख्यशेखरप्रयोगौ च ॥ (आरट्टदेशोत्पत्ते,
त्रि । यथा महाभारते,—

“धीधो पानं गुह्यतत्पावमर्हो
भूयहत्या मरवित्तापहारः ।
येषा धर्मज्ञानं प्रति नास्त्यधर्म-
आरट्टजान् पञ्चनदान् धिगस्तु” ॥)

आरणि, पु, (आङ् + ऋ + णिच् ।) आवर्त्तः ।
तत्पर्यायः । कुण्डलङ्कः २ । इति शारवली ॥
पाकमारा जल इत्यादि भाषा ॥

आरण्यपशु, पु, (आरण्ये भव । आरण्य + पशु + स
चासौ पशुश्चेति कर्मधारय ।) आरण्यजातपशु ।
स च सप्तधा यथा । महिष १ वानरः २ ऋक्ष
३ सरीसृप ४ ख ५ एषतः ६ मृग ७ । इति
तिथ्यादितत्त्वे पैठीनसि ॥

आरण्यमुद्रा, स्त्री, (आरण्यमुद्रास्तेवाकार पक्षे यस्याः ।
तत् स्वार्थे ण्यत् ।) मुद्रपत्नी । सुगानी इति
भाषा । इति राजनिर्घण्ट ॥

आरण्यराशिः, पु, (आरण्ये भव आरण्य अत्र सिद्ध
एव स एव राशिः ।) सिद्धराशि । मकरप्रथ-
मार्द्ध । मीनमेघलघराशय । इति दीपिका ॥

आरति, स्त्री, (आङ् + रम् + क्तिन् ।) विरति । नि
वृत्ति । इत्यमरः ॥ (उपरम, नीराजनम् ।)

आरनाज, स्त्री, (आर्च्छति आङ् + ऋ + ण्यच् आर ।
गल गन्धे ज्वलतीति णा नाल । आर नाजो
गन्धो यस्य ।) काञ्चिक । इति हेमचन्द्रः ॥

“आरनाजान्तु गोधूमैरामै स्यामिस्तुषीकृतै ।
यक्षैर्वा सन्वितैस्तु सौवीरसदृश गुणैः” ॥
इति राजनिर्घण्ट ॥

(“जाज्ञा हरिद्रा मञ्जिष्ठा कल्कैस्तेन विपाचयेत् ।
मृदुगुणेनारनालेन दाह्यशीतज्वरापह” ॥ * ॥
आज्ञादितैले ॥ * ॥ इति वैद्यकचक्रपाणिसयह ॥)

आरनाजक, स्त्री, (आरनाजम् एव स्वार्थे क ।)
काञ्चिक । इत्यमरः ॥ काजि इति भाषा ।

आरब्ध, वि, (आङ् + रम् + क्त ।) कृतारम्भ । आरम्भे
स्त्री । यथा,—

“आरब्धमणमासात् प्राक् यत् कर्म न समापित ।
आगते मणमासेऽपि तत् समाप्य न शक्य” ॥
इति मणमासतत्त्व ॥ * ॥ आरब्धकर्मण्यशौचा-
भावो यथा,—

“प्रतयश्चविवाहेषु आर्द्धे होमेऽर्धेने जपे ।
आरब्धे सूतक न स्यादनारब्धे तु सूतक” ॥
इति तिथ्यादितत्त्व ॥

आरम्भ, पु, (आङ् + रम् + ण्यत् ।) प्रथमकृति ।
तत्पर्यायः । प्रक्रमः १ उपक्रम २ अभ्यादान ३
उद्भाव ४ आरम्भ ५ । इत्यमरः ॥ अभ्यादानादि-
त्रयमारम्भमात्रे । प्रक्रमादिपञ्च आरम्भमात्रे
इत्येके । केचित्तु प्रक्रमादिद्वय प्रथमारम्भे ॥
अभ्यादानादित्रय आरम्भमात्रे । इति बलभिरक्त-
मपि न साधुयतः प्रथमकृतिरेव आरम्भः तत्पूर्व-
इयं आरम्भे शेषत्रय आरब्धे इत्याहुः । इति
मरतः । त्वरा । उद्यमः । बधः । दर्प । इति मेदिनी ॥
प्रसादना । इति त्रिकाख्यशेष ॥ आद्यकृतिः ।

आरा

यथा,—

“मीनादिस्थो रविर्येषामारम्भप्रथमक्षणे ।
मनेत्तेऽब्दे चाङ्गमासाश्चेष्टाया द्वादश स्मृताः” ॥

आरम्भप्रथमक्षणे आद्यकृत्याद्यसमये । इति मण-
सामतत्त्वम् ॥ पारिभाषिकारम्भो यथा,—

“आरम्भो वरणा यज्ञे सङ्कल्पो व्रतजापयोः ।
गान्दीश्राद्ध विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिष्कृया” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (यथा मेघदूते । ३० ।—
“नृत्यारम्भे हर पशुपतेरार्द्रनागाग्निनेष्काम्” ।
साहित्यदर्पणे । प्रमथपरिच्छेदे ।

“ग्रथारम्भे निर्विघ्नेन प्रारिप्सितपरिषमाति
काम” ॥ रघुवशे । २।१५ ।

“आगमैः सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदय” ॥)
आरव, पु, (आङ् + र + ण्यत् ।) शब्द । इत्यमरः ॥

(यथा रामायणे । “वानराश्चक्रारव” ॥)
आरवी, स्त्री, आरवनामकस्त्रेच्छदेशीयभाषा । यथा,
“ज्येष्ठाश्लेषा मघा पूर्वा रेवती मरुतीदये” ।

विशाखाद्रोत्तराषाढशतमे पापवासरे ॥
क्षेत्रे स्थिरे सचन्द्रे च पारसीमारवौ पठेत्” ।

इति गणपतिमुहूर्त्त ॥

आरा, स्त्री, (आङ् + ऋ + ण्यच् + टाप् ।) चर्म-
भेदकास्त्र । तत्पर्याय । चर्मप्रभेदिका २ । इत्य-
मरः ॥

“उद्यम्यारामयकायोत्थितस्य” । इति माघ ।)
आरायं, स्त्री, (आराया अयं घटीतत् ।) अर्द्धचन्द्रा-
द्यस्त्रमुखं ।

“अर्द्धचन्द्रखुरप्रदिधाराय सुखमुद्यते” ।
“आरायन्तु सुखन्तेषां पुष्पपत्रादिभेदतः” । इति
हज्जायुधः ॥

आरात्, व्य, (आ राति । रा दाने बाहुलकादाति-
प्रत्यय ।) दूरं । निकट । इत्यमरः ॥

(यथा, उत्तरचरिते ।
“भेधमालेव यश्चायमारादपि विभाव्यते” । इति
“तमर्थमारादभिवर्त्तमानम्” । इति रघो २।१० ।

आराति, पु, (आङ् + रा + क्तिन् ।) आराति ।
शत्रुः । इति मरतः हिरूपकोषश्च ॥

आरात्रिक, स्त्री, (आङ् + रात्रि + कन् ।) नीराजन-
निमित्तदीप । नीराजना । नीराजनपात्रश्च ।

आराति इति भाषा । तथाच हरिभक्तिविज्ञासे ।
“तत्तस्य मूलमन्त्रेण दत्त्वा पुष्पाञ्जलिष्व ।
महानीराजन कुर्यात् महावाद्यजयखनेः ॥
प्रज्ञानयेत्तदर्थं कर्पूरेण हृतेन वा ।
आरात्रिकं शुभे पात्रे विषमानेकवर्त्तिकम्” ॥
अन्यथ ॥

“आदौ चतुष्पादतले च विष्णो-
र्दो नाभिदेशे मुखमण्डलैकं ।
सर्वेषु चाङ्गेष्वपि सप्तवारा-
नारात्रिकं भक्तजनस्तु कुर्यात्” ॥

आराधन, स्त्री, (आङ् + राध् + ल्युट् ।) साधना ।
प्राप्ति । तोषण । इत्यमरः ॥ पचन । इति मे-
दिनी ॥ (यथा वैराग्यशतके दृष्टादृष्टे ५ ।
‘मन्त्राराधनतत्परेण मनसा गीताः आश्राने निष्ठाः’ ॥

उत्तरचरिते । प्रथमाद्वे ।
“खिह दयाश्च सौख्यश्च यदि वा ज्ञानकीमपि ।
आराधनाय लोकाणां मुच्यते नास्ति मे व्यथा” ॥
कुमारसम्भवे १ । ५६ ।

“आराधनायास्य सखीसमेतां
समादिदेश प्रयता तनूनाम्” ॥)
आराधना, स्त्री, (आङ् + राध् + णिच् + युच् +
स्त्रीत्वात् टाप् ।) साधना । तत्पर्यायः । सेवा २
भक्ति ३ परिचर्या ४ प्रसादना ५ शुश्रूषा ६
उपास्तिः ७ वरिवस्याः ८ परिचिः ९ उपचार
१० । इति हेमचन्द्रः ॥

आराम, पु, (आरम्यतेऽत्र, आङ् + रम् + आधारे
घञ् ।) उपवन । इत्यमरः ॥ वागान् इति भाषा ।
(यथा, मनु, — ८ । २६२ । ८ । २६४ ।
“क्षेत्रक्षूपतडागानामारामस्य गृहस्य च” ।
“गृह तडागमाराम क्षेत्र वा मोषया हरन्” ॥)
आरामशीतला, स्त्री, (आरामत्वात् शीतला खिन्वा ।)
सुगन्धिपत्रिविशेष । वन्यार्थादिवर्गे लिखिता ।
तत्पर्याय । आनन्दी २ शीतला ३ सुगन्धिनी ४
रामा ५ महानन्दा ६ गन्वाक्षा ७ रामशीतला
८ । अस्या गुणाः । तिक्तत्व । शीतत्व । पित्त-
हारित्वं । दाहशोथप्रशमनत्व । विस्फोटप्रवरूप-
णत्वश्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा वैद्यके ।
“आरामशीतला तिक्ता शीतला पित्तहारिणी” ॥)
आरामिक, वि, (आरामकुटिल चरति इति ठक् ।)
सूपकारः । पाचकः । इत्यमरः ॥

आराव, पु, (आङ् + र + ण्यत् ।) शब्दः । इत्यमरः ॥
(यथा महाभारते ।
“आराव मातवर्गस्य भृगूणां क्षत्रियैर्वधे” ।
“आराव समहासासीत्” ।)

आर, पु, (ऋ + उण् ।) वृत्तभेदः । कर्कटः । शूकरः ।
इति मेदिनी ॥

आरु, पु, (ऋच्छति अर्यते वा । ऋ + ऊ + णिच् ।)
पिङ्गलवर्णः । तद्वृत्ते चि । इत्युणादिकोषः ॥
आरुक, स्त्री, (आरु + कन् ।) हिमाचले प्रविद्धौ
घधीविशेष । आङ इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वीरसेन २ वीर ३ वीरायक ४ । तत्पञ्चम्यादि-
भेदतः चतुर्जातिः । तेषा गुणाः । मधुरत्व । हि-
मत्व । अर्धप्रमेहगुल्माखदोषनाशित्वश्च । इति
राजनिर्घण्ट ॥ (यथा चरके ।
“अस्त्रं परुषक द्राक्षा वदर्याण्यारुकाणि च” ॥)
आरुङ्ग, वि, (आङ् + रुङ् + कर्त्तरि क्त्वा ।) कृता-
दोहणः । वृत्तादिर उपर चङ्गा यत्ति इति
भाषा । यथा,—
“राम रामेति रामेति कूजन्त मधुराक्षर ।
आरुङ्गकविताशाय वन्दे वाष्प्रीकिकोकिञ्च” ॥
इति रामायणपाठस्य पूर्वपाठश्लोकः ॥
(यथा स्मृतिः ।
“आरुङ्गे नैष्ठिक धर्मं यस्तु प्रथवते पुनः ।
प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुभेत् च आत्महा” ॥
गीता ।
“योगारूढस्य तस्मैव श्रमः कारकमुच्यते” ॥)

आरु

आरेवतं, स्त्री, (आरेवयति निस्तारयति मर्षं सार-
कत्वात् । रेवञ्चगतौ । शिच् + विच् ॥ अतति ।
अत + अच् । तत आरेव चासौ अतश्चेति ।)
पारावतलक्षणा । इति राजनिर्घण्ट ॥
("मूलकं शुष्कमात्रस्य वर्षाभू पञ्चमूलकं ।
आरेवतफलान्धांषु पक्ता तेन हृतं पचेत्" ॥
इति सुश्रुतः । वैद्यकचक्रपादिसग्रहश्च ॥)
आरेवतः, पुं, (आरेवयति रेचयति मर्षं सारकत्वात्
आह् + रेव् + शिच् + विच् + अतच् ।) आरग्वध-
लक्ष् । इत्यमरः ॥
आरोग्यं, स्त्री, (आरोगस्य भावः । अच् ।) व्याध्यभावः ।
तत्पर्यायः । अनामयं २ । इत्यमरः ॥ पाटवं ३
जाघवं ४ वार्त्तं ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("आ-
रोग्यं तत् सुखावहं" । इति शाङ्गधरः ॥
"धर्माधिक्यमात्रमोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम्" ।
"सुखसञ्ज्ञकमारोग्यम्,"
"विदाध्ययनशब्दाश्च सुखो वायु प्रदक्षिण ।
पथि वेष्टप्रवेशे तु विद्यादारोग्यलक्षणम्" ॥
इति चरकः ॥
"सुखमात्रं समासेन सदृत्तस्यैतदीरितं ।
आरोग्यमायुरर्थो वा भासद्भिः प्राप्यते नृभिः" ॥
इति सुश्रुतः ॥)
आरोग्यशाखा, स्त्री, (आरोग्यार्था शाखा । मध्यपद-
लोपिकर्मधारयः ।) आरोग्यदानलक्ष् । चिकित्-
साजय । यथा,—
"धर्माधिक्यमात्रमोक्षाणामारोग्यं साधनं धतः ।
अतस्त्वेतारोग्यदाता च नरो भवति सर्वदे" ॥
आरोग्यशाखा कुर्वति मद्यौषधपरिच्छेदा ।
विदग्धवैद्यसंयुक्ता बह्वन्नरससयुता ॥
वैद्यस्तु शास्त्रवित् प्राज्ञो दृष्टौषधपराक्रमः ।
औषधीमूलतत्त्वज्ञः समुद्धरणकाणवित् ॥
बलवीर्यविपाकज्ञः शालिमांसौषधीगणे ।
त्यागिवदेहिना तददनुकूलः प्रियवदः" ॥
इति वैद्यकः ॥
आरोपः, पुं, (आह् + रुह् + शिच् + घञ् ।) मिथ्या-
ज्ञानं । यथा । "असर्पभूते रज्जौ सर्पारोपवत्
वस्तुन्यवस्तारोप आध्यारोप" । इति वेदान्त-
सारः ॥ मिथ्याविष्करण । यथा । "असूया तु
दोषारोपो गुणेष्वपि" । इत्यमरः ॥
(यथा साहित्यदर्पणे । १०म परिच्छेदे ।
"आरोपाध्यवसानाभ्यां प्रत्येकं ता अपि द्विधा" ।
"रूपितं रोपितारोपो विषये निरपञ्चवे" ॥
"यत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम्" ।)
आरोपणं, स्त्री, (आह् + रुह् + शिच् + ल्युट् ।)
न्यासः । संस्थापनं । (शस्यादीनां रोपण । शरा-
सनादौ व्यादीनां संयोगनं, उन्नमन, समुत्थापन,
यथा साहित्यदर्पणे । १०म परिच्छेदे ।
"यत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम्" ।
रामायणे । आदिकाण्डे ।
"यस्य धनुषो रामः कुर्यादारोपणं मुने" ।)
आरोपितं, त्रि, (आह् + रुह् + शिच् + क्त ।) कृता-
रोपणं । निहितं । न्यस्तं । इति इकायुधः ॥

कल्पितं ॥ (यथा कुमारसम्भवे ३ । ३५ ।
"तं देशमारोपितपुष्पचापे" । काव्यप्रकाशे ।
"समस्तवस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यदा" ।)
आरोहः, पुं, (आह् + रुह् + घञ् ।) दैर्घ्यं । वरस्त्रि-
या ओणि । इत्यमरः ॥ (यथा मावे "आरोहै-
र्निविडलहन्नितम्बविवे" ।) अवरोहः । आरो-
हण । गजारोहः । समुच्छ्रय । इति मेदिनी ॥
("आरोहमिव रत्नाणां प्रतिष्ठानमिव श्रियः" ।
इति रामायणे ।) परिमाणविशेषः । नितम्बः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (आरोहति यः । आह् + रुह्
+ अच् । निषादी । यथा, हरिवंशे,—
"अश्वश्च पर्यधावन्त हतारोहा दिशो दश" ।)
आरोहकः, त्रि, (आह् + रुह् + क्तुञ् ।) आरोहण-
कर्त्ता ॥
आरोहणः, स्त्री, (आरोहतेऽनेन । आह् + रुह् +
ल्युट् ।) सोपान । सिद्धि इति भाषा । (मावे
ल्युट् ।) समारोहः । नोचादूर्ध्वगमनमिति यावत् ।
(यथा कुमारसम्भवे १ । ३६ ।
"आरोहणार्थं नवयौवनेन
कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम्" ।)
प्ररोहणं । अङ्गुरादिजननमिति यावत् । इति
मेदिनी ॥
आर्किः, पुं, (अर्कस्यापयं । अर्क + इञ् ।) अर्कपुलः ।
शून्येश्वरः । इति ज्योति शास्त्रं ॥ (वैवस्वतमनु,
सुरीव, कर्णश्च ।)
आर्गलः, पुं स्त्री, (अर्गल एव स्वार्थे अण् ।) अर्गलः ।
इति हिरूपकोषः ॥ खिल इति भाषा ।
आर्गवधः, पुं, आरग्वधलक्ष् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
("आरग्वधशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः" ।)
आर्घा, स्त्री, (आह् + अर्घ् + अच् ।) पीता दीर्घतुण्डा
षट्पदसन्निभा मल्लिका । इति राजनिर्घण्ट ॥
आर्घ्यं, स्त्री, (आर्घया मल्लिकया विहितम् । आर्घा
+ यत् ।) आर्घाणाममल्लिकोत्पन्नमधु । तस्य
गुणा । अतिशयघट्टिर्हितकारित्व । कफपित्तास-
दोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदुक्तं,—
"मधूकल्लानिर्यासं जरत्कार्वाश्रमोद्भवा ।
खनन्यार्घ्यं तदाख्यातं श्वेतक माणवे पुनः ।
तीक्ष्णतुण्डास्तु या पीता मल्लिका षट्पदोपमाः ।
आर्घास्तान्वृत्तं यत् तदार्घ्यमित्यपरे जगुः" ॥
यथा सुश्रुते,—
"आर्घ्यं मन्त्रतिचक्षुष्य कफपित्तहरं परं ।
कषाय कटु पाके च बल्यं तिक्तमवातहृत्" ॥
इदं हि अष्टविधमधुजातिमध्ये परिगणितम् ॥
"पौत्तिकं आमरं चौरं मादिकं क्वाचमेव च ।
आर्घ्यमौदालिकं शालमित्यष्टौ मधुजातयः" ॥)
आर्त्तं, त्रि, (आह् + ऋ + क्त ।) पीडितः । असुखः ।
यथा,—
"आर्त्ताणां मार्गमाणाणां प्रायश्चित्तानि ये हिजा ।
ज्ञानतो न प्रयच्छन्ति तेऽपि तदोषमागिनः" ॥
इति प्रायश्चित्तवत्तं ॥ (दुःखित, कातर, शोका-
भिभूतः, उद्वेजित, विरक्त, अपहृत, उत्पी-
डितः । यथा शार्ङ्गलक्ष्णे, प्रथमादौ ।

"आर्त्तत्राणाय वः शस्त्रं न प्रहृत्तुमनागमि" ।
"द्वेष्टोऽपि सम्मत शिष्टस्तस्यार्त्तस्य यथौषधम्" ।
इति रघौ । १ । २८ । (तथा च चरके ॥
"नाश्विनावार्त्तं भेषजेनोपपादयेतां" । इति ॥
आर्त्तगणः, पुं, (आर्त्त इव गलति पचाद्यच् ।) नील-
मिश्रटो । तत्पर्यायः । बाण २ बाणा ३ दासी ४
अर्त्तगणः ५ । इत्यमरस्तट्टीका च ॥
("दासे आर्त्तगणश्च सः" । इति भावप्रकाशः ॥)
आर्त्तवं, स्त्री, (ऋतुरस्य प्राप्त, अण् यद्वा ऋतुरेव ।
प्रक्षादिभ्यश्चेत्यण् ।) स्त्रीरजः । इत्यमरः ॥ पुष्यं ।
इति मेदिनी ॥ (यथा मनुः, ३ । ४८ ।
"तस्मात् युग्मास पुष्पार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियं" ।
"नोपगच्छेत् प्रमत्तोऽपि स्त्रियमार्त्तवदर्शनम्" ॥
अर्थात्तवस्य स्वरूपमाह ।
स्त्रीणां रस एव मासेनार्त्तवं भवतीत्युक्ता पुन-
राह सुश्रुत एव ।
"मासेनोपचितं काले धमनीभ्यस्तदार्त्तवं ।
ईषद्विवर्णकृष्णश्च वायुर्योनिमुखं नयेत्" ॥
गर्मग्रहणयोग्यस्तोर्त्तवस्य लक्षणमाह ।
"प्रशास्त्रकप्रतिमं यच्च यद्वा चाक्षारसोपमं ।
तदार्त्तवं प्रशस्यन्ति यद्वासो न विरह्येत्" ॥
आर्त्तवस्य वर्णद्वयभिधानं । वातादिप्रकृतिभेदेन
वर्णभेदात् । यद्वासो न विरह्येत् । यद्वासो कथं
प्रक्षालितं तदास्यजति न तु विहतरक्तं कुर्यात्" ।
इति भावप्रकाशः ॥
"मासान्निभ्यिच्छेदादार्त्तिं पञ्चरात्रानुबन्धि च ।
नैवातिषष्ठ्यात्यल्पमार्त्तवं शुद्धमादिशेत् ॥
गुण्णामलसवर्णं च मृदालज्जकसन्निभं ।
इन्द्रगोपकसङ्काशमार्त्तवं शुद्धमेव तत्" ॥
इति चरकः,—
"प्रशास्त्रकप्रतिमं यत्तु यद्वा चाक्षारसोपमं ।
तदार्त्तवं प्रशस्यन्ति यद्वासो न विरह्येत् ॥
विधिसुत्तरवस्त्यन्तं कुर्यादार्त्तवशुद्धये ॥
स्त्रीणां स्नेहादियुक्तानां घतस्त्वार्त्तवादिषु ।
कुर्यात् कल्कान् पिचूखापि पथ्यान्याधमनानि च ॥
यश्चिभूते पिबेत् पाठा भूषण लक्ष्णाणि च ।
दुर्गन्धे पूयसङ्काशे मज्जतुल्ये तथार्त्तवे ॥
पिबेद्भक्षश्चिः क्षायश्चन्दनक्षायमेव च" ।
"आर्त्तवं शोणितन्वाभेयमप्रौषोमीयत्वाङ्गमस्य
पाञ्चमौतिकक्ष्मापरजीवरक्तमाजराचार्याः" ॥
"एवं मासेन रसां शूकीभवति स्त्रीणां चार्त्तव-
मिति" ॥ इति सुश्रुतः ॥
आर्त्तवं त्रि, (ऋतुः प्राप्तोऽस्य । अण् ।) ऋतुः ।
इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ । यथा रामायणे,—
"आर्त्तवान्युपसुप्तानां युष्माणि च भूषाणि च"
रघौ ८ । ३६ ।
"अभिभूय विभूतिमार्त्तवीं
मधुगन्धातिशयेन वीरधाम्" ।)
आर्त्तवी, स्त्री, वाजिनी । घोटकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
आर्त्तिः, स्त्री, (आह् + ऋ + क्त ।) पीडा । धनु-
व्कोटिः । इत्यमरटीकायां भरतः । रीतिः । इति

आर्द्र

राजनिर्घण्टः । (यथा मेघदूते, पूर्वमेघे । ५४ ।

“आयप्रातिप्रशमनफलाः सम्पदो ह्युत्तमानाम्” ।
सुश्रुते,—

“राष्ट्रातिसारपित्तादृष्टमूर्च्छामद्यविप्रातिभु” ।)

आर्द्र, त्रि, (अर्द्ध + रक् दीर्घश्च ।) सजलवस्तु । मित्रा
इति भाषा । तत्पर्याय । आर्द्र २ स्निग्ध ३ स्ति-
मित ४ तिमित ५ समुद्र ६ उच्च ७ । इत्यमरः ।
(तत्र द्विविधं यदुक्त,—

“आर्द्रं त्रयं दिधा प्रोक्तं सरसं नीरसं तथा ।

सदुग्धं गुप्तरसकं दिधा नीरसमुच्यते ॥

वास्तुकं सारयं शाकं निर्गुणैरुदरमार्थकम् ।

धुक्तूराद्यमिदं सर्वमार्द्रं सरसमुच्यते ॥

वटाश्वत्थकरीराद्यमार्द्रं तु नीरसं ।

सदुग्धं तु दिधा प्रोक्तं मृदु तीक्ष्णमिति क्रमात् ।

शातला वृषसीङ्गलक्षौरिण्याद्यास्तु तीक्ष्णका ।

दुग्धिकाकक्षीरिण्याद्या मृदुदुग्धा प्रकीर्तिता” ॥

यथा रघुवशे, “आर्द्राक्षतारोपणमन्वभुता” ।

मेघदूते उत्तरमेघे २५ ।

“तन्मीमाद्रा नयनसन्निधौ सारयित्वा कथयितुम्” ॥

आर्द्रक, स्त्री, (अर्द्धयति कफ आर्द्र । ततः कन् । यद्वा

आर्द्रयति जिह्वायाः । कन् ।) कटुमूलविशेषः । आर्द्रा

इति भाषा । तत्पर्याय । प्रहृष्टवेर २ इत्यमरः ।

कटुमद्र ३ कटुलकट ४ । इति केचित् । गुल्ममूल ५

मूलज ६ कन्दर ७ वर ८ महीज ९ सैकतेष्ट १०

अनूपज ११ अयाकशाक १२ चान्द्राख्य १३ राज-
श्च १४ सशाकक १५ शाङ्ग १६ आर्द्रशाकं १७

सष्का १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः ।

कफवातविबन्धनाहृज्ज्वलपित्तनाशित्वं । हृद्यत्वं ।

रक्षिभृशकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपिच ।

उष्णत्वं । कटुत्वं । विषाके शीतलत्वं । क्षुत्त्वं ।

अग्निदीपनत्वं । शोथकण्ठाभयनाशित्वञ्च । इति

राजनिर्घण्टः ॥ जवणाद्रिकगुणाः । भोजनारो-

पयत्वं । जिह्वाकण्ठविशोधनत्वं । अग्निसन्दी-

पनत्वं । हृद्यत्व,—

“वातपित्तकफेभानां शरीरवन्धवारिणा ।

एक एव निहन्तास्ति जवणाद्रिककेशरी” ॥

इति द्रव्यगुणः,—

“आर्द्रकं प्रहृष्टवेर स्यात् कटुमद्रं तथार्द्रिका ।

आर्द्रिका मेदिनी गुर्वी तीक्ष्णोष्णा दीपनी तथा ।

कटुका मधुरा पाके रूक्षवातकफापहा ।

ये गुणाः कथिता शुण्डाक्षोऽपि सन्त्यार्द्रकेऽखिला” ।

भोजनारो सदा पथ्य जवणाद्रिकमक्षय ।

अग्निसन्दीपनं रथ जिह्वाकण्ठविशोधनं ॥

कुष्ठे पाण्डुरामये छन्द्रे रक्तपित्ते त्रयो वरे ।

दाहो निदाघशरदोर्नैव पूजितमार्द्रकं” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

(तद्दार्द्रिकमेतत्, इति वामटः ॥

“दाघनं दीपनं हृद्यमार्द्रकं विश्वमेव ।

वातक्षेपविषयेषु रसस्तस्योपदिश्यते” ॥

इति चरकः ॥

“कफानिहर्हर सख्यं विबन्धनाहृज्ज्वलनुत् ।

कटूष्ण रोधनं हृद्यं हृद्यक्षेवार्द्रकं स्मृतम्” ॥

आर्यः

इति सुश्रुतः ॥

आर्द्रपटी, [न] पुं, (आर्द्रपट + इति ।) आर्द्ररक्तवस्त्रा-

हतकटुकशत्रुनाशफलकाभिचारकर्मविशेषः ।

यथा । “अथार्द्रपटी । प्रणवेष्ट दृढय भगवति चा-

मुण्डे रक्तवाससे अग्रतिष्ठत्वरूपपराक्रमे अमुक-

नधाय विचेतसे वज्रिवल्लभा । आर्द्ररक्तपटेनाहतः

समुद्रगामिनीनदीतटे ऊपरभूमौ वा दक्षिणा-

मुख ऊर्ध्वबाहुर्जपेत् यावत् पटः श्रुयति तावत्

प्राणा श्रुयन्ति शत्रोः” । इति तन्त्रसारः ।

आर्द्रपटविशिष्टे, त्रि ।

आर्द्रमाषा, स्त्री, माषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

माषाणी इति भाषा ।

आर्द्रशाक, स्त्री, (आर्द्र शाकमस्य ।) आर्द्रकं । इति

राजनिर्घण्टः ॥

आर्द्रा, स्त्री, (आर्द्र + टाप् ।) अश्विन्यादिसप्तविंशति-

नक्षत्रान्तर्गतमयनक्षत्रं । अस्य रूपं । पद्माक्षतु-

ज्वलैकतारकामय । अस्या अधिष्ठात्री देवता

शिवः । इति कालिदासः । मणितुल्यैकतारात्मकः ।

इति केचित् । तत्र आतफलः ।

“क्षुधाधिको रक्तमशरीरकान्ति

कलिप्रिय कोपयुतोऽविनीतः ।

प्रसूतिकाले च भवेत् किनाद्रां

नचाद्रिचेता शरणागतेऽपि” ।

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

आर्द्रालुब्धक, पुं, (आर्द्राया तन्नाम्ना प्रसिद्धनक्षत्रे

लुब्धक इव ।) केतुग्रहः । इति हलायधः ॥

आर्द्रिका, स्त्री, (आर्द्रक + टाप् ।) आर्द्रकं । इति

भावप्रकाशः ॥

(“आर्द्रिका तिलमधुरा मूत्रला न च पित्तहृत्” ॥

इति वामटः ।)

आर्यः, त्रि, (अर्चुं प्रकृतमाचरितुं योग्यः । अर्थ्यते

वा ॥ ऋ + ण्वत् ।) सत्कुलोद्भवः । इत्यमरः ।

पूज्यः । श्रेष्ठः । बुद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥

सङ्गतः । इत्ययम् ॥ (मान्य, उदारचरित, शा-

न्तचित्तः । यथा, रामायणे, ३ काण्डे ।

“योऽहमर्थेण परवान् भ्रात्रा व्येष्टेन भाविनि” ।

न्यायप्रयासलम्बो, प्रकृताचारशीलः, सततकर्त्तव्य-

कर्मानुष्ठाता । यदुक्तं,

“कर्त्तव्यमाचरन् काममकर्त्तव्यमनाचरन् ।

तिष्ठति प्राकृताचारे स तु आर्य इति स्मृतः” ॥

धार्मिकः । धर्मशीलः । यथा, मनुः, १० । ७५७ ।

“आर्यरूपमिवानार्यं कर्मभिः क्षैत्रिभिराचरेत्” ।

उचितः । यथा, रामायणे,—

“मार्गमाय्य प्रपन्नस्य गानुमन्येत कं पुमान्” ॥

नाथोक्तौ सम्भाषणकमिदं नाम प्रायेण मान्य-

जनाङ्गाने व्यवह्रियते । यथा, साहित्यदर्पणे, षष्ठ-

परिच्छेदे ।

“क्षेत्र्या नामभिर्विप्रैर्विप्र आर्येति चेतरे” ।

“वाधौ नटीसूत्रधारवार्यनाम्ना परस्पर” ॥)

आर्यो, पुं, (अर्चुं सदाचरितुं योग्यः । ऋ + ण्वत् ।)

स्वामी । बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । सुहृत् । इत्ययम् ।

(श्रेष्ठवर्णः । क्षेत्रेतरजातिः । यदुक्तं महाभारते ।

आर्या

“क्षेत्र्याश्चान्ये बहुविधाः पूर्व्ये ये निहता रथे ।

आर्याश्च पृथिवीपाशाः” । इति । खगामख्यातः

सावर्णमनोः पुत्रः । यथा, हरिवंशे ।

“वरीयाश्चावरीयाश्च समंते हतिमान् वसुः ।

चरिण्यार्यो हृष्यश्च राज समतिरेव च ।

सावर्णस्य मनोः पुत्रा भविष्या दश भारतः” ॥)

आर्यक, स्त्री, पिण्डपात्रादिपिटकार्यं । इति चि-

कारणशेषः ॥

आर्यक, पुं, (आर्य + सार्थे कन् ।) पितामहः । मा-

तामहः । इति शब्दमाणाः । (यथा रामायणे,—

“अथ ते कतिचिद्रान्यस्मृतस्यार्यकवेषमन” ।

“आर्यकस्ते तु कुशली युधाग्निमातुलस्तव” ॥

महाभारते,—

“आर्यकेण च दृष्टं स पृथाया आर्यकेण च ।

तदा दौहित्रदौहित्र परिश्रुतः सुभीद्विवम्” ॥

पूज्यवृत्तिमात्रम् । खगामख्यातो नागश्रेष्ठः,

यथा महाभारते,—

“आर्यकस्योयकस्यैव नागः कलशपोतकः” ॥)

आर्यका, स्त्री, (आर्यक + टाप् । उदीचामात इति

पट्टे इत्थामाव ।) श्रेष्ठा स्त्री । इति वोपदेवः ।

आर्यपुत्र, पुं, (आर्यस्य पुत्रः । षष्ठीतत्पुरुषः ।) भर्ता ।

स्वामी । इति हेमचन्द्रः । (यथा रामायणे,—

“आर्यपुत्रः । पिता माता भ्राता पुत्रस्तथा सुता ।

स्त्रानि पुण्यानि सुहृन्ना स ख भाग्यमुपासते” ॥)

गुरुपुत्रः । मान्यस्य पुत्रः ।

आर्यमित्र, त्रि, (आर्यो श्रेष्ठो मित्रश्च ।) गौरवितः ।

इति चिकारुशेषः । (माननीयः, पूज्यः । यथा

रामायणे, २ काण्डे ।

“समक्षमार्यमित्राणां साधूनां गुणवर्तिनान्” ।

उत्तरचरिते, प्रस्तावनायाः ।

“अथ खलु भगवतः कालप्रियनाथस्य यात्राया-

मार्यमित्रान् विज्ञापयामि” ॥)

आर्या, स्त्री, (ऋ + ण्वत् + स्त्रियां टाप् ।) पार्वती ।

इति चिकारुशेषः । इन्दोविशेषः । तस्या लक्षणम् ।

“यस्याः पादे प्रथमे दादशमात्राः स्थिताः कुर्वीयेऽपि ।

अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्था” ॥

इति श्रुतबोधः ॥ अपिच ।

“लक्ष्मैतत्समग्रा गोपेता भवति नेह विषमे जः ।

षष्ठो जश्च न क्षुर्वा प्रथमेऽर्द्धे नियतमार्यायाः ।

षष्ठे द्वितीयात्परकेक्षे मुखलाश्च सयतिपदनियमाः ।

चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो जः” ॥

सा नवधा ।

“पथ्या विपुला चपला सुखचपला जघनचपला च ।

गोत्रपगीतृद्वीतय आर्यागीतिश्च नवधार्या” ॥

इति इन्दोमञ्जरी ॥ श्रेष्ठा स्त्री ॥

आर्यावर्त्तः, पुं, (आर्या आवर्त्तन्तेऽत्र । आर्य +

आ + ऋत् + आधारे घञ् ।) विन्यहिमाचल-

योर्मध्यदेशः । तत्पर्यायः । पुण्यभूमिः २ । इत्य-

मरः ॥ यथा,—

“आसमुद्रात्तु वै पूर्व्यादास्तुद्रात् पश्चिमात् ।

तयोरेवान्तरं गिर्योराव्यावर्त्तं विदुर्भुवाः” ॥

इति भागवे २ । २२ ॥ अपि च, अमरे ।—

आल

“आर्यावर्तं पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयो” ।
 आर्यिका, स्त्री, (आर्य + स्वार्थे कन् + अत् इत्) ।
 श्रेष्ठा स्त्री । इति वोपदेव ।
 आर्य, पु, (ऋषे रिट् । ऋषि + अण् ।) विवाह-
 विशेष । यत्र वरात् गोदय गृहीत्वा तेनैव सह
 कन्यादान । यथा, याज्ञवल्क्यः,—
 “यज्ञस्यायत्विने दैव आर्यं आदाय गोयुगं ।
 चतुर्दश प्रथमज पुनायुत्तरजश्च षट्” ॥
 (यथा मनु, २ । २६ ।
 “एक गोमिथुन द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।
 कन्याप्रदानं विधिवदार्यो धर्म स उच्यते” ॥
 ऋषिप्रणीते चि ॥ (यथा मनु १२।१०६ ।
 “आर्यं धर्मोपदेशश्च वेदशास्त्रविरोधिना ।
 यस्तर्कानुसन्धते स धर्म वेद नेतर” ॥
 आर्यमि, पु, (ऋषमस्यापत्यम् । ऋषम + इण् ।)
 ऋषमपुत्रः । स तु भरतराजचक्रवर्ती । इति
 हेमचन्द्रः ।
 आर्यमी, स्त्री, (ऋषमस्य वृषस्य प्रिया । ऋषम +
 अण् + स्त्रीप् ।) कपिकच्छुट्ट । इति राजनि-
 र्घण्टः ।
 (मध्यममार्गे नक्षत्रविशेषाणां संज्ञाविशेषः) यथा,
 “तथा द्वे चापि फलगुणौ मघा चैवार्थमी मता” ।
 कपिकच्छुट्टेऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥
 आर्यभट्ट, पु, (ऋषमस्य प्रकृति । ऋषम + अण् ।)
 षड्दोषयुक्तवृष । तत्पर्याय । षड्दोषयोग्य २ ।
 इत्यमरः ॥ षड्दोष उपयुक्त एङे इति भाषा ॥
 आर्हत, पु, (अर्हन् जिन एव । अर्हत् + अण् ।)
 जिनविशेष । तत्पर्याय । वादवादी २ । इति
 हेमचन्द्रः ।
 आर्हन्, स्त्री, (आलयति भूषयतीति । आ + अण् +
 अण् ।) हरितालं । इत्यमरः ॥ अर्हन्त्ये चि । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा वैद्यकरसेन्द्रसारसग्रहे ॥)
 (“हरिताल तालमालमाल शैलभूभूषणम् ।
 पिङ्गकं रोमहरण तालकं पीतमित्यपि” ॥)
 आर्हगर्ह, पु, (अर्हगर्ह एव । स्वार्थे अण् ।) अर्हगर्हः ।
 जलसर्प ।
 आर्हम्ब, पु, (आर्ह + अण् + अण् ।) अर्हम्ब ।
 आश्रयः ॥ (शरण । गतिः । “इह हि पतता
 गस्त्यालम्बो न चापि निवर्तनम्” । इति शान्ति-
 शतके ३ । २।) अधोलम्बनम् । यथा, रामायणे,—
 “शोभते किञ्चिदात्मनः शालयः कणकप्रभा” ॥
 आर्हम्बन, स्त्री, (आर्ह + अण् + ल्युट् ।) अर्हम्बन ।
 विभावविशेष । यथा,—
 “आर्हम्बनोदीपनाख्यौ तस्य मेदावुभौ स्तुतौ ।
 आर्हम्बन नायकादिस्तमात्मनः रसोद्गमात्” ॥
 इति साहित्यदर्पणे इय परिच्छेद ।
 आर्हम्ब, पु, (आर्ह + अण् + अण् ।) मारण ।
 बधः । इत्यमरः ॥ (यथा स्तुतिः, “अर्हम्ब
 गजालम्” । मेघदूते पूर्वमेघे । ४६ ।
 “आर्हम्बेया सुरभितनयालम्बना मानयिष्यन्” ।
 छेदनम् । कर्तनम् । मनु ११ । १४४ ।
 “कृत्वाजानामोषधीनां जातानां च खय वने ।

आला

वृथात्मनेऽनुगच्छेत् गा दिनमेकं पयोव्रत” ॥
 स्पर्शः । आलिङ्गनम् । यथा मनु २ । १७६ ।
 “द्युतश्च जनवादश्च परिवारं तथाऽन्तः ।
 स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्बमुपघातं परस्य च” ॥
 आलम्बगा, स्त्री, (आल् + अण् + अण् ।) बधार्हा ।
 हननीया । इति वोपदेव ।
 आलय, पु, (आलीयतेऽस्मिन् । आ + ली + आधारे
 अण् ।) गृह । इत्यमरः ॥ (यथा कुमार १ । १ ।)
 “हिमालयो नाम नगाधिराज” नैषधे, “तत्रा-
 मराजयमराजमराजकेशी” । रामायणे ३ काण्डे ।
 “न हि दुष्टात्मनामार्था निवसन्त्यालये चिर” ।
 लयपर्यन्ते, स्त्री । भागवते १ अध्याये ५ । “पिवत
 भागवत रसमालयम्” ॥
 आलावाण, स्त्री, (आ समन्तात् जलस्य लवमालाति
 आ + लव + ला + क ।) तरुमूलसेचनार्थस्त्रल्य-
 जलाधारः । चारमादा इति भाषा । तत्पर्याय ।
 आवाल २ आवाप ३ । इत्यमरः ॥ (रघुवंशे
 १ । ५१ ।
 “विश्वासाय विहङ्गागामालवालामुपायिनाम्” ।
 माघे । “विपुलावालाभृतवारिदर्पण” ॥)
 आलस, चि, (अलस + स्वार्थे अण् ।) अलसः ।
 आलस्ययुक्तः । इति हिरूपकोषः ॥
 आलस्यं, स्त्री, (अलस + अण् ।) अलसस्य भाव ।
 अलसता । तत्पर्याय । तन्त्रा २ कौसीदां १ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ मन्दता ४ मान्द ५ कार्यप्रदेव ६ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदुक्त । “आलस्यं अमग-
 भाद्यैर्गात्रं षट्मासितादिद्वत्” इत्युक्तलक्षणो
 व्यभिचारिभावभेद । सुश्रुते ।
 “सुखस्पर्शप्रसङ्गित्वं दुःखद्वेषणलक्षणा ।
 शक्तस्य चाप्यनुत्साह कर्मण्यालस्यमुच्यते” ॥)
 आलस्य, चि, (अलस एव । अलस + स्वार्थे अण् ।)
 अलसयुक्तः । तत्पर्याय । मन्द २ तुन्दपरिमृज ३
 शीतक ४ अलस ५ अनुष्ण ६ । इत्यमरः ॥
 आलातं, स्त्री, (अलातमेव । अलात + स्वार्थे अण् ।)
 अलातं । अङ्गारः ॥
 आलान, स्त्री, (आलीयतेऽत्र । आल् + ली + ल्युट् ।
 विभाषा लीयतेरित्यात्तम् ।) गजबन्धनस्तम्भः ।
 इत्यमरः ॥ गजबन्धनरज्जुः । इति नीलकण्ठः ॥
 (रघुवंशे १ । ७१ ।
 “अरुन्तुदमिवाजानमनिर्वाणस्य दन्तिनः” ।
 कादम्बरी । “इममदमलिनमालानस्तम्भयुगलमुप-
 हसन्तमिवोरुदण्डद्वयेन” ।
 रघुवंशे ४ । ६६, ४ । ८१ ।
 “गजालानपरिक्षिप्तैरुच्छोटे सार्द्धमानता” ।
 “तद्गजालानता प्राप्ते सह काणागुरुमुनेः” ॥
 बन्धनं । इति रायमुकुटः ॥ रज्जुः । इति मेदिनी ।
 आलापः, पु, (आल् + अण् + अण् ।) कपोपकथन ।
 सम्भाषण । तत्पर्याय । आभाषण २ । इत्यमरः ।
 (साहित्यदर्पणे, प्रथमपरिच्छेदः ।
 “काव्यालापाश्च ये केचित् गीतकान्यखिलानि च” ॥)
 आलाप्य, चि, (आल् + अण् + कर्मणि अण् ।)
 आलापयोग्य । आलापनीयः ॥

आलि

आलावर्त, स्त्री, (आलमत्यर्थमावर्तते इति आल +
 आ + लट् + अण् ।) वस्त्रनिर्मितव्यजनं । इति
 हेमचन्द्रः ॥ कापडेर पाखा इति भाषा ।
 आलावुः, स्त्री, अलावुः । इति शब्दरत्नावली ॥ लाउ
 इति भाषा । (अलावुशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥
 आलावुः, स्त्री, अलावुः । इति शब्दरत्नावली ॥
 आलास्य, पु, (आल पर्याप्तं आस्य सुख यस्य सः ।)
 कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आलि, स्त्री, (आलयति भूषयति । आ + अल भूषणे ।
 अण् ।) वयस्या । (यथा कुमारसम्भवे । ५ । ८३ ।
 (“निवार्यतामालि किमप्यय वदु,
 पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः” ॥)
 (आलति निर्वापयति जल । अल वारणे । सर्वधा-
 तुभ्य इन् ।) सेतु । (अल्यतेऽनया । अल + इण् ।)
 पक्तिः । इति मेदिनी अमरश्च ॥ सन्ततिः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 आलि, पु, (आलति दग्धने समर्थो भवति । आ +
 अल + वाङ्मकात् इण् ।) वृश्चिकः । भ्रमरः ।
 इति हारावली अमरटीका च ॥
 आलि, चि, (आल् + अण् + इण् ।) विशदाश्रयः ।
 निर्मलान्त कारणः । इति मेदिनी ॥ अनर्थः । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 आलिङ्गनं, स्त्री, (आल् + लिङ् + ल्युट् ।) प्रीतिपूर्वक-
 परस्परालेखः । कोलाकोली इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । अङ्गपालि २ स्निग्धा ३ । इति चिकाख-
 शेषः ॥ परिरम्भ ४ परीरम्भ ५ परिखण्ड ६
 संक्षेप ७ उपगृहण ८ । इत्यमरः ॥ तत्सम्भा-
 यथा । आमोदालिङ्गन १ मुदितालिङ्गन २ प्रेमा-
 लिङ्गन ३ आनन्दालिङ्गन ४ ख्यालिङ्गन ५ मन्दना-
 लिङ्गन ६ विनोदालिङ्गन ७ । इति कामशास्त्रम् ॥
 (“आलिङ्गनान्यधिकृता स्कुटमापुरेव” ।
 इति माघः ॥ यथा मेघदूते उत्तरमघे ६ ।
 “यत्र स्त्रीणां प्रियतममुजालिङ्गनोच्चासितानां” ॥)
 आलिङ्गी, [न] पु, (आ + लिङ् + इण् ।) आलिङ्ग्य ।
 मृदङ्गविशेषः । इत्यमरटीकायां स्वामी शब्द-
 रत्नावली च ॥
 आलिङ्ग, पु, (आ + लिङ् + अण् ।) यवाकृतिमृदङ्गः ।
 इत्यमरः ॥ मादोल इति भाषा । यथा शब्दार्थे ॥
 “चतुरङ्गुलहीनोऽङ्गामुखे चैकाङ्गुलेन य” ।
 यवाकृतिः स आलिङ्ग आलिङ्ग्य स हि वाद्यते” ॥
 आलिङ्गर, पु, (अलिङ्गर + अण् ।) अलिङ्गरः । इति
 चिकाखशेषः ॥ जाला इति भाषा ।
 आलिन्द, पु, (अलिन्द + अण् ।) अलिन्दः । वहि-
 द्वारप्रकोष्ठः । मृदान्तरशय्यार्थवेदिका । इति
 रायमुकुटः शब्दरत्नावली च ॥ मृहैकदेशः । इत्य-
 मरमाणा ॥
 आलिन्दक, पु, (आलिन्द एव स्वार्थे का) आलिन्दः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 आलिम्बन, स्त्री, (आल् + लिम्ब + ल्युट् ।) मङ्गला-
 लेपन । आलिपना इति भाषा । तत्पर्याय । आत-
 पर्यं २ आदीपनं ३ मण्डोदकं ४ । इति चिकाख-
 शेषः ॥

आश

“अमलिका तु कार्ययं स्त्रीणामाहृदयेपता” ॥
 आहत, चि, (आह् + ह + क्तः ।) कृतावरण ।
 तत्पर्यायः । वेष्टितम् २ वलितम् ३ संवीतम् ४
 रजम् ५ । इत्यमरः ॥ (आह्नादित, आहत,
 आकीर्णः । वर्णभेदः, स च प्राप्नोतु यजामीयायां
 जातः ।)
 आहतः, चि, (आह् + हत् + क्तः ।) कृतावरण ।
 आहत । इत्यमरटीका ॥ (अवस्य, क्रमवैप
 रीत्येन स्थापित, प्रतिनिवृत्त, पमायित, उत-
 त्तितः, परिवर्तित । यथा उपायचरिते,
 “स ह्यवस्य एव सन्दर्भोऽस्माकमाहतः” ।)
 आवेगः, पु, (आह् + विञ् + घञ् ।) त्वगः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा दशरूपके,—
 “आवेगः सम्भमोऽस्मिन्नभिरजनिते शृङ्गना
 गादियोगो वातात् पाशुपदिग्भस्त्रितप्रदगति-
 वर्षेने पिण्डिताङ्ग” । यथा अमरशतके ८, ४ ।
 “आवेगादवधीरित प्रियतमस्तृष्णीस्त्रितस्त-
 त्तणात्” ।)
 आवेगी, स्त्री, (आह् + विञ् + घञ् + डीप् ।) रज-
 दारकवृक्ष । इत्यमरः राजनिर्घण्टः ।
 (अस्या गुणादयो रजदारकशब्दे ऋत्याः ।)
 आवेदन, स्त्री, (आह् + विद् + ल्युट् ।) निवेदनं ।
 (विज्ञापनम् ।)
 आवेश, पु, (आह् + विञ् + घञ् ।) अहङ्कार-
 विशेष । तत्पर्यायः । सरम्भ २ आटोप ३ ।
 अपस्माररोगः । इति हेमचन्द्रः । भूतादिना
 रोगः । तत्पर्यायः । भूतसञ्चार २ भूतक्रान्ति ३
 यक्षामय ४ । इति राजनिर्घण्टः । आसक्तिः ।
 अभिनिवेशः ॥ (यथा रघुवशे, ५।१६ ।
 “तस्मै स्मयावेशविवर्जिताय” ।)
 आवेशन, स्त्री, (आविश्यतेऽस्मिन् । आह् + विञ् +
 ल्युट् ।) शिष्यशाला । इत्यमरः ॥ (मनु, ६।२६५ ।
 “जीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारकावेशनानि च” ।
 (भावे ल्युट् ।) भूतावेशः । (यथा, साहित्यदर्पणे
 ३ परिच्छेदे ।
 “मनःक्षेपस्त्वपसारो यथाद्यावेशनादिना” ।)
 प्रवेशः । इति मेदिनी ॥ कोपः । इति धरणी ॥
 परिवेशः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आवेशिकः, चि, (आवेशः सरम्भ प्राप्तः । आवेश +
 ठञ् ।) आगन्तु । अतिथिः । इत्यमरः ॥ स्त्रीयः ।
 असाधारणः । तत्पर्यायः । अन्यासाधारण २
 प्रातिष्ठित ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 आवेष्टकः, पु, (आह् + वेष्ट + क्तुः ।) प्राचीरादिः ।
 इति हज्जायुधः ॥ पञ्चिज वेष्टा इत्यादि भाषा ॥
 आवोधनः, स्त्री, (आह् + वध् + ल्युट् ।) ज्ञानम् ।
 बुद्धिः ॥
 आशसा, स्त्री, (आह् + शन् + अह् + टाप् ।)
 इच्छा । आकाङ्क्षा । इति हेमचन्द्रः ॥
 (रघुवशे, १२।४४ ।
 “निदधे विजयाशसा चापे सीताञ्च जह्यते” ।)
 आशसिता, [कृ] चि, (आह् + शन् + ङञ् ।)
 आशसाकर्ता ॥ आकाङ्क्षाशीलः । इत्यमरः ॥

आशि

आशस, चि, (आह् + शन् + उ ।) आशसिता ।
 इण्डुः ॥ इत्यमरः ॥
 आशातः, चि, (आह् + शक् + क्तः ।) रागकृशक्ति-
 निश्चितः ॥
 आशङ्गा, स्त्री, (आह् + शक्ति + श + टाप् ।) भयं ।
 आसः । इति हेमचन्द्रः ॥ (गणय, वितर्कः ।)
 शापुन्तले, प्रथमाद्दे ।
 “गृष्टाशङ्गा वृग्गिणिशिवो मन्दमन्द चरन्ति” ।
 कथासरित्सागरे, ११ तटके ।
 “तत् श्रुत्वा विगताशङ्गास्तमनाग्दयिताम्” ।)
 आशङ्गः, प, (आशङ्ग + शार्थे अण् ।) अशङ्कः ।
 इति भगवत् गिरूपकोपणः ॥
 आशय, प, (आह् + शीष् + यच् ।) अभिप्रायः ।
 पत्रशब्दः । आधाराः । इति विद्वमेदिनी ।
 विभवः । किम्पचायः । शेतः । अजीर्णः । मोहा-
 गात्रः । इत्यमरः । धर्माधर्मौ । अदृष्टः । इति
 कुसुमाञ्जलिः । (अभिप्रायार्थे यथा, कथासरित्-
 सागरे, १२ तटके ।
 “तथाप्येवाशयं युज्यते तस्य सोऽपि वसनाक” ।
 चित्तार्थे यथा, भगवद्गीताया, १०।२० ।
 “अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूतार्थे स्थितः” ।
 “आशया सप्त” । “आशयास्तु वाताशयः पिता
 शयः स्नेयाशयो रक्षाशयः आमाशयः पक्षाशयो
 मृत्ताशयः स्त्रीणां गर्भाशयोऽयम्” इति सुश्रुतः ॥
 आशयाश, प, (आशयेतेऽनेत्याशयः । अण् ।
 आधारः । तन्मात्रातिः । कर्मण्यण् ।) आशयाशः ।
 यदि । इत्यमरटीकायां सामी ॥
 आशर, पु, (आश्रयति श्रु हिमायां + पचाद्यच् ।)
 अग्निः । राक्षसः । इति मेदिनी ॥
 आशा, स्त्री, (आ समन्तात् अश्रुते आश्रोतीति ।
 आह् + अश्रु + पचाद्यच् + टाप् ।) दीर्घाकाङ्क्षा ।
 आयता लघ्वा । (यथा, शान्तिशतके, ४।२६ ।
 “आशा नाम नदी मनोरथजला लघ्वातरङ्गाकुला” ।
 दिक् । इत्यमरः ।
 वासवाशामुखे भाति इन्दुश्चन्दनविन्दुवत्” ॥
 इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे । खगोलस्याता-
 दक्षप्रजापतिकन्या । यथा, हरिवंशे,—
 “श्रीर्जोर्धृतिस्तथा कीर्तिराशा मेधा च सुव्रता” ॥
 आशाट, पु, आषाढमासः । प्रतिनां पञ्चाशदण्डः ।
 इत्यमरटीका हिरूपकोपणः ॥
 आशाज, स्त्री, पूर्वार्धाजानश्च । उत्तरार्धाजान च ॥
 आशापुरसम्भव, पुं, (आशापुरात् सम्भवो यस्य ।)
 भूमिजगुण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 आशाबन्धः, पुं, (आशया बन्धः । यछीतत् ।) समा-
 न्वासः । (मेघदूते,—
 “आशाबन्धः कुसुमसदृशः प्रायशीलः कुनानां ।
 सद्यः पाति प्रणयि हृदय विप्रयोगे कण्डि” ॥)
 प्रत्याशा । सर्कटजालकः । माकड़सार जाल इति
 भाषा । इति मेदिनी ॥
 आशित, चि, (आह् + अश्रु + क्तः ।) अश्रितः । सुतः
 इति जटाधरः ॥
 आशितकृवीन, चि, (आशिता भोजिता गावो यत्र

आशु

अयदृष्टाशितकृवीनमिति ख । निपातनात्
 पूर्वस्य मुम् ।) अश्रिताकृवीनः । गावो यत्राशिता
 स्याः । इत्यमरः ॥ (यथा भट्टिकाये ४४ सर्गे ।
 “द्वित्याश्रितकृवीनानि पद्वयेवाशितम्भवम्” ।)
 पूर्वस्य ये स्थाने गुरु चरित्यादि इति भाषा ।
 आशितभाव, स्त्री, (आशित + भू + लृच् + मुना
 गमः ।) अश्रादि । अमो प । इति मेदिनी ॥ (यावता
 अश्रेन अतिव्याप्ति भोजितः अमोभवति तावत्
 अश्रादिवम् । यथा, भट्टिकाये ४४ सर्गे,—
 “द्वित्याश्रितकृवीनानि पद्वयेवाशितम्भवम्” ।)
 आशिता [कृ] चि, (आ अश्रातीति । आ + अश्रु +
 ङञ् ।) यजमोदशरीलः । अतिशयभोक्ता । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 आशिर, पुं, (आ + अश्र + किरप् ।) गच्छः ।
 क्षत्रिः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुदाहरति ॥
 (सूर्यः ।)
 आशी, [स्] स्त्री, (आह् + शप् + क्तिप् + उप-
 धाया इत्यम्) आशीर्वादाः । सर्पदन्तः । इत्यमरः ।
 रज्जिगामीयधि । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हित
 प्रायेण, अमीरलज्जिप्रायेण । यदुक्तः—
 “वात्स्यात् यत्र मान्येन कनिष्ठस्याभिधीयते ।
 इत्यवधारकः वाक्यमाशी सा परिकीर्तिता” ।
 यथा, कुमारः ७।४७ ।
 “तस्मै जयाशी सटने पुरस्तात्” ॥)
 आशी, स्त्री, (आह् + अश्र + अच् + डीप् ।) शिता-
 शसनः । अश्रिदन्तः । सर्पविषः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ [इति विश्वविद्या ।
 “आशी तामुगता दद्या तथा दष्टो न जीवति” ।
 आशीर्वादा, पु, (आशिशो वादः पछीतत् ।) आशीर्व-
 चनः । मङ्गलप्रार्थना ॥ (यथा, मनु । २।३३ ।
 “मङ्गल्यः दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत्” ।)
 आशीविषः, प, (आशिशि दद्याया विषमस्य स
 एषोदरादित्वात् साधुः ।) सर्पः । इत्यमरः ॥
 रघुवशे,—३।५७ ।
 “गरुडमाशीविषभोमदर्शनैः” ।
 आशु, पु, स्त्री, (अश्रु + उण् ।) प्रावृत्कालसमुद्भव
 धान्यः । आउश इति भाषा । तत्पर्यायः । श्रीहिः
 २ पाटणः ३ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । पाके
 अस्त्रत्वम् । पित्तकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति
 राजवल्लभः ॥
 आशु, स्त्री, (अश्रुते इति । अश्रुश्च आशौ उण् ।)
 शीघ्रम् । द्रुतम् । (यथा आकुन्तले १ अङ्के ।
 (“तदाशु हतसन्धानः प्रतिसहर सायकम्” ।)
 सत्त्वगामि चेत् चि । इत्यमरः ॥
 आशुगः, पु, (आशु शीघ्र गच्छतीति । आशु + गम्
 + ङ ।) वायुः । वायुः । (रघुवशे, १२।६१ ।
 “रावणस्यापि रामास्तो भित्वा हृदयमाशुगः” ।)
 शीघ्रगामिनि, चि । इत्यमरः ॥ मनुः ४।६८ ।
 (“विनीतेस्तु व्रजेमित्रमाशुगैर्नन्दयान्ति” ।)
 आशुपत्नी, स्त्री, शङ्ककीलता । इति रत्नमाणा ।
 आशुश्रीहिः, पु, (आशुः श्रीहिः ।) आशुधान्यः । इत्य-
 मरटीकाया भरतमुकुटैः ॥

आश्र

आश्रुक्षणि, पुं, (आ समन्तात् श्रोतुमिच्छति ।
आङ् + श्रृ + सन् + चनि ।) अश्रिः । इत्यमरः ॥
(यथा कादम्ब्या, —“मन्त्रपूतानि हवींषि प्रति-
गृह्णाति एतन्नीत्या आश्रुक्षणि” ।) वायुः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्ति ॥

आश्रुक्षुटी, [नृ] पुं, पर्वत । इति शब्दमाला ॥
आश्रुथ्य, स्त्री, (आङ् + चर् + णत् + सुट् निपा-
तनात् ।) अपूर्व । तत्पर्याय । विस्मयः २ अद्भुत
३ चित्रं ४ । इत्यमरः ॥ (यथा, रघौ १६।८७ ।
“गन्धोदय तदनु वटेषु पुष्पमाश्रुथ्यमेघा” ।)

आश्रम, पुं, (आश्रमन् + अच् ।) आश्रय । सूर्य-
सारथि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अश्रमनि प्रस्तरे
भवमित्यर्थः अश्रमन् + अच् ।) शिलाभववस्तुनि
त्रि । यथा भट्टौ ४ । २६ ।

“यश्चापमाश्रमप्रख्यं सेषु धत्तेऽन्यदुर्वहम्” ।)

आश्रम, पु, स्त्री, (आङ् + श्रम + घञ् ।) शास्त्रोक्त-
धर्मविशेषः । आश्रामन्ति स ख तपश्चरन्त्यश्च ।
स चतुर्विधः । ब्रह्मचर्यं १ गार्हस्थ्यं २ वानप्रस्थं
३ सन्न्यास ४ । इति स्मृतिः ॥ ब्रह्मचारी । गृही ।
वानप्रस्थ । भिक्षु । इत्यमरः ॥ मुनीना वास-
स्थान । वन । मठ । इति मेदिनी । (कलियुगे
तु ब्रह्मचर्यवानप्रस्थौ न सन् केवलं गृहस्थभिक्षुका-
श्रमावेव, यदुक्तं । महानिर्व्याजतन्त्रे ।
“गार्हस्थो भैक्षुकश्चैव आश्रमौ द्वौ कथौ युगे” ।
रघुवक्त्रे १।४८ ।

“स दुष्प्रापयशा प्रापदाश्रमश्रान्तवाहनः” ।)

आश्रमिका, त्रि, (आश्रम + ठक् ।) आश्रमयुक्ता ।
इति शब्दरत्नावली ॥

आश्रयः, पु, (आङ् + श्रि + अच् ।) राज्ञा सन्त्या-
दिषड्गुणान्तर्गतगुणविशेषः । इत्यमरः ॥ व्यप-
देशः । (यथा, मनु' २।११ ।

“योवमन्येते ते मूले हेतुशस्त्राश्रयाद्विज” ।
सामीप्य । आधारः । इति जटाधरः ॥ (यथा,
शान्तिशतके ४।६ । “वासो वल्कलमाश्रयो गिरि-
गुहा ग्रथा कतावस्तुरी” ।)

गृह । इति हेमचन्द्रः ॥ सश्रयण । अवलम्बनं ।
(यथा, मनु' ७।७२ ।

“त्रीणाद्यान्याश्रितास्त्वेषा मृगगताश्रयाभिरा” ।)

राज्ञा तन्मित्रयो यथा, —
“अस्थितौ यदि कल्याण भवेत् संश्रयण तथा ।
भवति श्रेयसे राज्ञा विपरीत न कर्हिचित् ॥
उच्छिद्यमानो वणिजा आश्रयेत् वनवधर ।

विनीतवत्तत्र काल नयेदिति मतिर्भुवा ॥
ददत् बर्षं वा कोषं वा भूमिं वा भूतिसम्भवा ।

आश्रयेदभियोक्तारं समाश्रयगुणान्वित ॥
वीतयसगमश्रान्तं महोत्साहं महामति ।

प्रविशन्ति महाराजमपापतिमिवापगाः ॥
अव्यवसायिगमसस द्वैवपर साहसश्च परिहीन ।

प्रमदेव दृढपति नेच्छन्तुः प्रगूहितुं कमला ॥
उत्साहात् श्रियमाप्नोति उत्साहाच्च महद्वयशः ।
तस्मात् सर्वोपधाशुद्धमुत्साहं नित्यमाचरेत् ॥

अमर्षश्चैव शौर्यश्च शीघ्रकारित्वमेव च ।

आश्र

तत्कर्मणि प्रवीणत्वमित्युत्साहगुणा मताः ॥
यसनस्यागमद्वारमनुत्साहो महीपते ।
सामदानदण्डभेदा इत्युपायचतुष्टय ।
सामसिद्ध प्रशसन्ति सर्वतश्च विपश्चितः ॥
खवन्निवामृत वाचा सामोपाय समाचरेत् ।
लुब्धं क्षीणं प्रदानेन सत्कृत्य वशमानयेत् ।
भेद कुर्वीत यत्नेन मल्लामात्यपुरोधसा ॥
यथावल प्रकुर्वीत दुष्टदण्डनिपातन” ॥
इति युक्तिकल्पतरौ १ अध्यायः ॥

आश्रयाश्र, पु, (आश्रयमाधारमपि अश्राति यः
आश्रय + अश्र + कर्मणि उपपदे अण् ।) अश्रिः ।
(यथा, हितोपदेशे । २ ।

“दुर्लभं क्रियते धूर्ते श्रीमानात्मविद्वदे ।
किं नाम खलसंसर्गं कुरुते नाश्रयाश्रयत्” ।)
चित्रकट्टः । इत्यमरः ॥

आश्रयाश्र, त्रि, (आश्रय स्वात्मनस्थानमपि अश्राति
यः । आश्रय + अश्र + अण् ।) आश्रयनाश्रक ।
आश्रयध्वसी । इति मेदिनी ॥

आश्रव, त्रि, (आ सम्पत् भूदणोति वाक्य यः । आङ्
+ श्रु + पचाद्यच् ।) वचनस्थितः । इति मेदिनी ॥
कथार वाध्य इति भाषा ।

(“दृष्टदोषमपि तन्न सोऽत्यजत्
सङ्गवस्तु मिधजामनाश्रव” ।)
इति रघुवक्त्रे १।६।४६ ।)

आश्रवः, पु, (आङ् + श्रु + अच् ।) अङ्गोकारः ।
लोश । इति मेदिनी ॥ दोषः । इति हेमचन्द्रः ॥
आश्रि, स्त्री, (अश्रिरेव । अश्रि + इच् ।) अश्रिः ।
कोणः ॥

आश्रित, त्रि, (आङ् + श्रि + क्त ।) आश्रयप्राप्तः ।
शरणागतः । न्यायमते परमायत्ताकाशादिनित्य-
द्रव्यमिन्द्रसर्वद्रव्याणां आश्रितत्वं साधर्म्यम् ॥ (अव-
लम्बितः, अनुद्धतः, आधेयः, अधीनः, वशवर्त्ता ।)

आश्रुतः, त्रि, (आङ् + श्रु + क्त ।) अङ्गोक्तः । स्त्री-
कृतः । इत्यमरः ॥ आकर्णितः । कृतश्रवणः ॥

आश्लेषः, पु, (आङ् + श्लिष् + प्रच् ।) आलिङ्गनः ।
इति हलायुधः ॥ (मेघदूते, पूर्वमधे ३ ।
“कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंख्ये” ।)

एकदेशसम्बन्धः । यथा । कानने रेमे । इति व्याक-
रणं ॥ (अश्लेषा एव । अश्लेषा + अण् । स्त्रिया
टाप् ।) अश्लेषा । अश्लेषानक्षत्रसम्बन्धिनि, त्रि ।

(यथा, तैत्तिरीयसंहिताया ४।४।१० ।
“अश्लेषानक्षत्र सर्पा देवताः” ।)

आश्र, स्त्री, (अश्राना समूहः । अश्र + अण् ।) अश्र-
वृन्दः । घोटकसमूहः । इत्यमरः ॥ (अश्रस्य भाव
कर्म वा ।)

आश्रत्य, स्त्री, (अश्रत्यस्य इदम् । अश्रत्य + अण् ।)
अश्रत्यवृत्तफलः । इत्यमरः ॥

आश्रपाशिका, पु, (अश्रपाशस्यापत्यम् । अश्रपाश +
ठक् ।) अश्रपाशस्य पुत्रः । इति व्याकरणः ॥

आश्रयुज, पु, (आश्रयुजो पूर्यमा विद्यतेऽस्य । आश्र-
युजो + अण् ।) आश्रिनमासः । इत्यमरः ॥ आ-
श्रिनसम्बन्धिनि त्रि । (मनु', ६।१५ ।

आषा

“त्यजेदाश्रयजे मासि मुन्यन्नं पूर्वसञ्चितम् ।
जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च” ॥
आश्रयुजो, स्त्री, (अश्रयुजा युक्ता पूर्यमासी । अश्र-
युज् + अण् + डीप् ।) आश्रिनी पूर्यमा । इति
शब्दरत्नावली ॥

आश्रास, पु, (आङ् + श्रस् + घञ् ।) निर्दति ।
आख्यायिकापरिच्छेदः । इति मेदिनी ॥ आश्रा-
प्रदानः ॥ (आश्रयदानं, भीतस्य भयनिवारणार्थं
सान्त्वनं । उत्तरचरिते, षष्ठाद्वे ।

“आश्रासस्वेहभक्तोनामेकमासम्बन्धं महत्” ।)
आश्रिनः, पु, (अश्रिनीनक्षत्रयुक्ता पूर्यमासी यत्र
मासे स । अश्रिनी + अण् ।) वैशाखादिद्वादश-
मासान्तर्गतषष्ठमासः । रवे कन्याराशिस्थिति-
कालः । तत्पर्यायः । इष २ आश्रयुज ३ । इत्य-
मरः ॥ आश्रदः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्र
जातफलः ।

“राज्ञा प्रिय काव्यकलाविदग्धः
स्याद्भर्गमायसुतोऽस्त्रिबुद्धिः ।
सखी वदान्यो वज्रमानशाली
भक्तो भवेदाश्रिनमासजन्मा” ॥

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
आश्रिनेयौ, पु, (अश्रिन्या अपत्ये । अश्रिनी + ङ्क् ।)
अश्रिनीकुमारौ । इत्यमरः ॥ (पाण्डुपुत्रौ नकुल-
सहदेवनामानौ, अश्रिनीकुमारजातत्वात् तयो-
क्तत्वात्म् ।)

आश्रिन, त्रि, (अश्रिनेकाहेनातिव्रज्यते । अश्रिनेका-
हगम इति खच् ।) यद्धर्म एकेनाश्रिनेन एकेन
दिनेन गम्यते तत् । इत्यमरः ॥ एक घोडाय एक
दिने यावारं पथ इति भाषा ।

आषाढः, पुं, (आषाढ्या नक्षत्रेण युक्ता पूर्यमा
यस्मिन् । आषाढा + नक्षत्रेण युक्ता कालः इति
अण् ।) पक्षाश्रददण्डे आषाढ प्रयोजनमस्य
इति विशाखाषाढादण् मध्यदण्डयोरित्यण् ।)

वैशाखादिद्वादशमासान्तर्गततृतीयमासः । रवे-
र्मिथुनराशिस्थितिकालः । पूर्वोत्तराषाढान्यतर-
नक्षत्रयुक्ता पूर्यमासी यत्र मासे स । तत्पर्यायः ।
शुचि २ । इत्यमरः ॥ तत्र जातफलं ।

“अनल्पजल्पी प्रमदाभिलाषो
प्रमादशीलो गुरुवत्यलक्षः ।
वज्रवयो मन्दहताशन स्या-
दाषाढमासप्रभवो मनुज” ॥

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ त्रतिगा पक्षाश्रददण्डः ।
(“अथाजिनाषाढधरं प्रमदभवाक्
ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा” ।

इति कुमारः । ५।३० ।)

मलयपर्वतः । इति मेदिनी ॥

आषाढक, पु, (आषाढ एव + आषाढ + स्वार्थे
क ।) आषाढमासः ॥

आषाढमव, पु, (आषाढ + भू + अच् ।) मङ्गल-
ग्रहः । इति हारावली ॥ आषाढमासजाते त्रि ॥
आषाढ, स्त्री, पूर्वोषाढानक्षत्रं । उत्तराषाढा-
नक्षत्रं । इति शब्दरत्नावली ॥

आलो, स्त्री, (आलि + लीप्) सखी । पङ्क्तिः ।
 अक्षिपः । इत्यमरटीकायां भरतादयः ॥ चेतु ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (श्रेयर्थे यथा कुमारः ६।४८ ।
 “तोयान्तर्भास्करालीव रेने मुनिपरम्परा” ॥)
 आलीङ्, स्त्री, (आल् + लिङ् + क्त) धन्विनां दक्षिण-
 जङ्घाप्रसारवामपादसंकोचरूपावस्थान । इत्यमरः ।
 (यथा, रघुः १ । ५२ ।
 “अतिछटाणीद्विप्रवेशोभिना
 वपुःप्रकार्येण विरुन्वितेश्वर” ।
 (तत्तच्छरणं यथा, चिन्तामणिरुतम् ।
 “ममिता पूर्वजङ्घा च पश्चिमा प्रगुणा भवेत् ।
 अस्मो मध्यकायस्य स्यादालीङ्ग्य गच्छन्म्” ॥)
 आलीङ्, चि, (आल् + लिङ् + क्त) आशित । मुक्त ।
 इति मेदिनी ॥ (ज्ञत, रघुवंशे, २।३० ।
 “सेनान्यमालीङ्गमिवासुरास्त्रै” ॥)
 आलीङ्क, स्त्री, (आलीङ् एव स्वार्थे क) तर्ककारां
 स्थलीषु क्रीडनं । इति हारावली । वाङ्मुरेखेला
 इति भाषा । आटीलकमिति कश्चित् पाठः ॥
 आलीनक, स्त्री, (आलीन + कन्) । रङ्ग । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ रां इति भाषा ।
 आलु, स्त्री, (आल् + लु + ड) भेलक । खगमख्यात-
 मूलविशेषः । इति मेदिनी ॥ अस्य गुणाः । रक्त-
 पिक्तगाशित्व । गुरुत्व । खादुत्व । शीतलत्व ।
 क्षतदुग्धशक्कारित्वञ्च । इति द्रव्यगुणः ॥
 आलु, स्त्री, (आलाति । आल् + ला + ड) खलप-
 वारिभागिका । घटी भारी इत्यादि भाषा । तत्प-
 र्याय । कर्करी २ गणनिका ३ । इत्यमरः ॥
 आलु, पुं, पेचक । इति शब्दरत्नावली । काखालु ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 आलुक, स्त्री, (आलु + स्वार्थे कन्) । मूलविशेषः
 आलु इति भाषा । इति राजवह्म ॥ एणवालुक ।
 इति राजनिर्घण्टः । तद्विवरणं यथा,—
 “आलुकमप्यालुकं तत् कथितं वीरसेनञ्च ।
 काखालुकशृङ्गालुकहस्त्यालुकानि कथ्यन्ते ॥
 पिङ्गालुकमध्वालुकरत्नालुकानि व्यक्ताणि” ।
 काखालुक काठिन्ययुक्तकटारः । शृङ्गालुक श्वेतता-
 युक्तशृङ्गालु । हस्त्यालुक दीर्घतायुक्तमहाशरीरः ।
 पिङ्गालुक वर्णसुधनी । मध्वालुकं मधुरतायुक्त-
 रोमान्वितदीर्घसुधनी । रत्नालुक रतारु तरङ्गा
 इति च । एषा गुणाः ।
 “आलुक शीतल सर्वं विरुन्मि मधुर गुरु ।
 स्रष्टुमूत्रमण रूच्य दुर्धर रक्तपित्तनुत् ॥
 कफानिलकर वल्य हृद्य सन्धिविवर्द्धनम्” ।
 इति भावप्रकाशः ॥
 (“आलुकानि च सर्वाणि तथा स्रष्ट्यानि आक्षय्य ।
 स्निग्ध निष्पीडितरस चेष्टाश्च नातिदोषयन्” ॥
 इति वामटः ॥
 “विदारीकन्दशतवरीविसम्भवाकशृङ्गाटककश्रे-
 कपिङ्गालुकमध्वालुकहस्त्यालुककाखालुकशृङ्गा-
 लुकरत्नालुकेन्द्रीवरोत्पलकन्दप्रभृतीनि” ॥
 “रक्तपित्तहाराप्याङ्ग शीतानि मधुराणि च ।
 गुरुणि बल्ययुक्ताणि सन्धिविवर्द्धकाराणि च” ॥

इति सुश्रुतः ॥
 आलुक, पु, (आलाति एवार्थं कामरोगं वा आल् +
 ला + ड + सञ्ज्ञायां कन्) काखालु । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ श्रेयगागः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आलुकी, स्त्री, दीर्घाकारखप्परत्तालुः । अरुहं इति
 गाम । यथा, भावप्रकाशे ॥
 “रत्नालुमेदो या दीर्घा तन्वी च प्रथितालुकी ।
 आलुकी षण्णक्तु क्षिण्णा गुर्वी एतकपनाशिनी ।
 विरुन्मकारिणी तैस्ते तज्जितातिरुचिप्रदा” ॥
 आलेख्यं, स्त्री, (आल् + लिङ् + शब्त्) पिपं । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा माघे, २।६० ।
 “इति सरभिण्यो वागीर्षणस्यालेखदेवताः” ।
 “निशोषदीपाः सहसा दत्तविषो
 बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव” । रघुवंशे १।५५ ।
 आलेख्यश्रेव, चि, (आलेख्य चिप्रमेव श्रेषो यस्य सः) ।
 मृतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रघुवंशे, १।५।५५ ।
 “वाय्यायमाखो बलिमन्त्रिकेत-
 मालेख्यश्रेयस्य पितुर्विषेण” ॥)
 आलोका, पु, (आल् + लुक् + घञ्) दर्शन । देखा
 इति भाषा । द्योतः । आलो इति भाषा । शान्ति-
 शतके, ४ । ६ ।
 “आलोकाय भिशास चन्द्रकिरणाः सख्य कुरङ्गै
 सह” । मेघदूते पूर्वमेघे ३८ ।
 “रङ्गालोके नरपतिपथे स्रचिमेद्यैस्तमोभिः” ।
 यथा प्राकुन्तले, प्रथमाश्रे ।
 “यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलता” ।
 (यथा, रामायणे ४ काण्डे । ५० । २४ ।
 “आलोका ददृशुर्धरा नीराशा जीविते यदा” ।
 वन्दिमाधव । क्षुतिरिति यावत् । इति मेदिनी ॥
 (रघुवंशे । २ । ६ ।
 “उदीरयामासुखिवोन्मदाना-
 मालोकशब्द वयसां विरावै” ॥)
 आलोकन, स्त्री, (आल् + लोक् + ल्युट्) दर्शनं ।
 इत्यमरः ॥ (रघुवंशे, ७ । ५ । “तत्तत्तदालोकन-
 तत्पराणां” कुमारसम्भवे । २ । ४५ ।
 “भुवनालोकनमिति सर्गिभिर्नानुभूयते” ।
 माघे, ११ । २३ ।
 “व्रजति हि सम्पन्नं बल्लभालोकनेन” ॥)
 आलोचनं, स्त्री, (आल् + लुच् + ल्युट्) दर्शनं ।
 विवेचनं ॥ (यथा हेमचन्द्र, “रहस्यालोचन
 मन्त्रः” । साख्यमते निर्विकल्पकं ज्ञानं निर्जन्मक
 शुद्धवस्तुविषयक प्राथमिकं ज्ञानं । यदुक्तं ।
 “अस्ति ह्यालोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।
 बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ॥
 ततः परं पुनर्वस्तु धर्मेर्जात्यादिभिर्यथा” ।
 “बुद्धावसीयते चापि प्रत्यक्षत्वेन सम्मता” ।
 “शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते द-
 त्ति” ॥ सांख्यकारिका ।)
 आवनेय, पुं, (अवन्या अपत्य अवन्यी + ङक्) । मङ्ग-
 लग्रहः । इति ज्योतिःशास्त्र ॥ (यथा काशी-
 खण्डे । १७ अध्याये ।
 “उत्पत्तिं चास्य वक्ष्यामो भूस्ततोऽयं यथामवत् ।

पुरा तपस्यत शम्भोर्दाक्षायणा वियोगतः ॥
 मालस्याकाव्यपातैकः खेदविन्दुर्महोत्तले ।
 ततः कुमारः सज्जो लोहितान्नो महीतपात् ॥
 खेदसम्मर्द्धितः सोऽयं धान्या धात्रीस्वरूपया ।
 माहेय इत्यतः स्याति परामयं गवस्ततः” ॥)
 आवपनं, स्त्री, (वोप्यते स्याप्यतेऽव । आल् + वप् +
 आधारे ल्युट्) । द्रव्यस्यापनगाध । भाख । इत्य-
 मरः ॥ सम्यक्चरितकर्म । सम्यग्वीजतन्तुवपनं ।
 (यथा महाभारते, आदिपर्वाणि ।
 “प्रभुरपि प्रतपने भूमिरावपने प्रभु ।
 प्रभुः सूर्यः प्रकाशित्वे सता चाभ्यागतः प्रभु” ॥
 “अभिर्हिमस्य मेघव्यं भूमिरावपनं महत्” ॥)
 आवरण, स्त्री, (आल् + व + ल्युट्) । फलकं । इति
 हेमचन्द्रः ॥ ढाल इति भाषा । आच्छादनं ढाका
 इति भाषा । (यथा महाभारते, आदिपर्वाणि ।
 “विचित्राणि च दासांसि प्रावारारवणानि च” ।
 “सूर्ये तपत्यावरणाय वृष्टे
 कल्पते लोकस्य कथं तमिस्रा” । इति रघुः ।
 ५ । १३ । मनुः । ३ । १६३ ।
 “स्तीतसा भेदको यस्य तेषाञ्चावरणं रतः” ॥)
 आवरणशक्ति, स्त्री, (आवरणे शक्तिः) । माया-
 शक्तिः । यथा । “स्वल्पोऽपि मेघो नङ्गयोजन-
 विस्तीर्णमादित्यमण्डलं अवलोकयित्वा जलनयनप-
 थमिधायकतयाच्छादयतीव तथैवाज्ञानं परि-
 ष्विन्नमपि आत्मार्थमपरिष्विन्नमसंसारिणं अव-
 लोकायितुं क्षिप्रिधायकतयाच्छादयतीव तादृश
 सामर्थ्य” ॥ इति वेदान्तः ॥
 आवर्त्त, स्त्री, (आल् + वृत् + घञ्) । मादिकधातुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (आवर्त्तन । चक्राकारेण-
 मन्वण ।)
 आवर्त्त, पु, (आल् + वृत् + घञ्) । जलमन् । इत्य-
 मरः ॥ घूर्णा इति भाषा । (रघुवंशे ६ । ५२ ।
 “दृष्टं तमावर्त्तमनोऽज्ञानमि” ॥)
 चिन्ता । आवर्त्तन । इति मेदिनी ॥ मेघनायक-
 चतुष्टयान्तर्गतमेघाधिपविशेषः । इति पुराण-
 ज्योतिषधः । (यथा मेघदूते पूर्वमेघे ६ ।
 “जात वशे भुवनविदिते पुष्करावर्त्तकानाम्” ॥)
 राजवर्त्तनामोपरत । इति राजनिर्घण्टः ॥
 आवर्त्तकी, स्त्री, (आवर्त्त इव कायति प्रकाशते ।
 आवर्त्त + कै + क + लीप्) । जताविशेषः । भग-
 तवल्ली इति कोकणे प्रसिद्धा । तत्पर्यायः । तिन्दु-
 किनी २ विभाङ्गी ३ विभाङ्गिका ४ रङ्गलता ५
 मगोष्ठा ६ रत्नापुष्पी ७ मरुत्ताली ८ पीतकीला ९
 चम्पेरङ्गा १० । अस्या गुणाः । कषायत्वम् ।
 अस्त्रत्वम् । शीतवीर्यकारित्वम् । पित्तनाशित्वञ्च ।
 भद्रदन्तिकाष्टकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 आवर्त्तन, स्त्री, (आल् + वृत् + ल्युट्) । दुग्धादेरा-
 लोडन । आच्छोटन इति भाषा । धातुद्रव्यस्य
 प्रवीकरणं । इत्यमरटीका ॥ गगान इति भाषा ।
 सूर्यस्य पश्चिमदिगवस्थितः स्यायाया पूर्वादिम-
 नारम्भकाक्षः । “आवर्त्तनात्तु पूर्वाङ्गो ह्यपराङ्-
 क्षतत्परः” इति स्थितिः ॥

आव

आवर्त्तनी, स्त्री, (आङ् + वृत् + ल्युट् + डीप् ।) धातुप्रत्ययान्वयार्थन्तत्वात् । सुक्ती इति भाषा । तत्पर्यायः । तैजसावर्त्तनी २ सूषा ३ मूषः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

आवर्त्तनमणि, पुं, (आवर्त्तनाकारो मणि ।) राजावर्त्तनामोपरत्न । इति राजनिर्घण्टः ॥

आवर्त्तनी, स्त्री, (आवर्त्त + इनि + डीप् ।) अज-शङ्कीरुच्चा । इति रत्नमाणा ॥

आवर्हितः, त्रि, (आङ् + वृह् + क्तः ।) उन्मूलित । उत्पाटित । इति हेमचन्द्रः ।

आवणिः, स्त्री, (आङ् + वण + इन् ।) श्रेणी । पंक्तिः । इत्यमरः ॥

आवली, स्त्री, (आङ् + वल् + इन् + डीप् ।) आवलि । इत्यमरः ॥ (यथा अमरुशतके ३ । “आ-लोनामनकावलीं विवृणोति विमलधनल्लुण्डलं” ।

“दिशवलीव्याजनिशाकरायुभिः” । इति माघे १ । २५ ।)

आवल्य, स्त्री, (अवण + व्यञ् ।) अवलस्य भावः दौर्बल्यं ॥

आवश्यकं, त्रि, (अवश्य + मनोच्चादित्वाद्भुन् । अवय-याना भमाच्च इति टिलोपः ।) अवश्यकर्त्तव्य । नैख्यिकं । उचित । यथा । “व्यगोरावश्यके । उवर्गान्तादावश्यकोऽर्थे व्यग्नस्यात्” । इति सुग्ध-बोधव्याकरणः ॥ किञ्च । आवश्यकपञ्चादिक्रियमा-यास्य नित्यनैमित्तिकस्य । इति विद्यादितत्त्वः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे, “आवश्यकाना कार्याणा अवरोधादिनिर्मितः” ।)

आवसथं, स्त्री, (आवसन्ति आगत्य वसन्ति अस्मिन् । आङ् + वस + अथच् ।) गृहः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वसतिस्थान । विभ्रामस्थान । अग्निगृहः । अग्नि-होत्रस्थान ।

रघुवशे, ८ । १० “निवसन्नावसथे पुरादहि” । मनु । ३ । १०७ ।

“आसनावसथौ श्रय्यामनुग्रज्यामुपासनाम्” ।)

आवसथ, पुं, (आवसन्त्यत्र । आ + वस + अधि-करणे अथच् ।) गृहः । (यथा, हितोपदेशे मित्र-लामे “अस्ति चम्पकाभिधानाया नगर्या परि-प्राजकावसथः” ।) आर्याकोषः । आर्याच्छन्दसो ग्रन्थभेदः । व्रतविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥

आवसित, त्रि, (आवस्यते आच्छाद्यते आङ् + वस्-आच्छादने + क्तः ।) परिपक्वमर्दितधान्य । इति भरतः ॥ बङ्गलितधान्य । इति सुभूतिः ॥ सम्पन्न-धान्य । इत्यने । तत्पर्यायः ऋद्ध २ । इत्यमरः ॥

आवहः, पुं, (आभिमुख्येन वहतीति । आङ् + वह् + अथच् ।) सप्तवाखन्तर्गतवायुविशेषः । स च भूवायुः । इति पुराणज्योतिषे ॥

(यथा, मनु, ८ । २०७ । “तौ शूलज्योतिरादित्यौ नन्दो हरिस्तपस्वता । चित्रज्योतिः सत्यज्योतिर्व्योतिष्मान् स्तब्ध आ-वहः” । इति प्रायकः । जनकः । यथा मनुः,—

“समुत्पद्येत्साहसिकान् सर्वभूतभयावहान्” । रघुवशे । १० । ५५, “लोहावहा भर्तुरलक्षणाहं” ।)

आविः

आवहमान, त्रि, (आङ् + वह् + आगच् ।) क्रमा-गतः ॥ (परम्परागतं, धारावाहि ।)

आवाधा, स्त्री, (आ सम्यक् वाधा ।) दुःख । पीडा । इति शब्दरत्नावली । भूखण्डः । त्रिकोणक्षेत्रमध्य-रञ्जुनिक्षेपेण यत् खण्डद्वयं जायते तत् । इति लोकावती ॥

आवापः, पुं, (आ वपन्ति सलिलमत्र । आङ् + वप् + घञ् ।) आलवालं । इत्यमरः ॥ वलयः । (यथा महाभारते १४ पर्वणि ।

“मोहात् पपात गाण्डीवमावाप च करादपि” ।) शत्रुचिन्तन । (परराष्ट्रचिन्तनम् । यथा, माघे २८८ ।

“तन्नावापविदा योगैर्मण्डलान्यधितिष्ठता” ।) पानभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ भाङ्गवपनः । परिक्षेपः । इति मेदिनी । निम्नोन्नतभूमि । इत्यण्यः ॥ पात्रः । इति शब्दरत्नावली । प्रधानहोमः । इति स्मृतिः ॥

आवापकः, पुं, (आ उष्यते इति । आङ् + वप् + कर्मणि घञ् + सञ्ज्ञाया कन् वा ।) वलयः । इत्यमरः ॥

आवापन, स्त्री, (आवाप्यतेऽनेनेति आङ् + वप् + णिच् + करणे ल्युट् ।) सूत्रयन्त्र । इति शब्दमाणा ॥ तात् इति भाषा ।

आवारि, स्त्री, (आङ् + वृ + इ ।) हृद्वेष्टा । इत्यु-णादिकोषः । दोकानं छाट्छाणि इत्यादि भाषा ।

आवाल, स्त्री, (आङ् + वल् + घञ् ।) आलवालः । इत्यमरः ॥ (वालकमभिव्याप्य इत्यर्थे ।) वालक-पर्यन्तम् ॥

आवाल्य, स्त्री, (वाल्यात् आ आवाल्यं पर्यन्तार्थे-ऽव्ययीभाषः ।) वाल्यावस्थापर्यन्तम् ॥ (यथा धर्म-विवेके,—“आवाल्यादसती सती सुरपुरीं कुन्ती समारोहयत्” ।)

आवास, पुं, (आ वसन्ति अत्र इति । आङ् + वस् + अधिकरणे घञ् ।) गृहं । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा गीतगोविन्दे । ४ । १० ।

“आवासो विपिनयते प्रियसखीमातापि जा-लायते” ।)

आवाहनं, स्त्री, (आङ् + वह् + णिच् + ल्युट् ।) आ-ह्वान । निमन्त्रणं । यथा,—

“प्रतिमास्थानेष्वपस्वप्रौ नावाहनविसर्जने” । इति । विनायकादीनां आह्वतिभिरावाहनमाह मत्स्यपुराणः ।

“विनायक तथा दुर्गा वायुमाकाशमेव च । आवाहयेद्याह्वतिभिरुपैवाश्विभुमारकौ” ॥

इति च तिथ्यादितत्त्वः ॥ आवाहनीमुद्रा मुद्राशब्दे द्रष्टव्या ॥

आवाहनी, स्त्री, (आवाह्यतेऽनया । आङ् + वह् + णिच् + करणे ल्युट् + डीप् ।) मुद्राविशेषः । यथा, “हस्ताभ्यामङ्गलि बद्धानामिकाभ्यामङ्गलौ । अङ्गुष्ठौ निक्षिपेत् सेयं मुद्रा त्वावाहनी स्मृता” ॥

इति तन्त्रशास्त्रः ॥

आविः, [स्] य, (अवते । उङ्शब्दे + इर् ।) प्राका-श्यम् । प्रस्फुटनं । तत्पर्यायः । प्रादुः २ । इत्यमरः ॥

आव

आविक, पुं, (अविना मेघलोम्ना कृतम् इति अवि + ठक् ।) कम्बलः । इति हज्जायुधः ॥ (त्रि, मेघ-लोम्ना निर्मितं, । २ । ४१ ।

“वसोरन्तानुपूर्व्येण शाण्डौमाविकानि च” । मेडोदुग्धं । यथा वैद्यके,—

“आविकं सवणं सादुः खिगधोष्णं चाश्मरीप्रणुत् । अद्ध्यं तर्पणं केश्यं शुक्रपित्तकफप्रदम् ॥

गुरु कासेऽनिलोद्भूते केवले चानिले वरम्” । इति ।)

आविम, पुं, (आङ् + विञ् + क्तः ।) आविमः । कर-मर्दकः । इति शब्दरत्नावली ॥ पाणि आमणा इति ख्यातः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (उद्दिष्टः उत्तरिष्ठः ।)

आविर्भाव, पुं, (आविस् + भू + घञ् ।) प्रकाशः । देवावतरणः । प्रादुर्भावः । यथा,—

“तदा मे मनसा ध्यातो दयाधिभुजं नार्दनः । भक्तानामनुकम्पार्थं यश्चाविर्भावमिच्छति” ॥

इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्वणि २ प-ध्यायः ॥

आविर्भूत, त्रि, (आविस् + भू + क्तः ।) प्रकाशितः । अधिष्ठितः । जन्मयुक्तः । अवतीर्यः । प्रादुर्भूतः । आविर्भावविशिष्टः । यथा,—

“उषस्ये यद्यपक्षके सुरगुरौ खेन्दौ नवम्या तिथौ । लभे कर्कटके पुनर्वसुदिने मेघं गते पूषणि ।

निर्दग्धुं निखिलाः पलाशसमिधो मध्यादयो ध्यारणे-राविर्भूतमभूदपूर्वविभवः यत्किञ्चिदेकं महः” ॥

“तत्राष्टम्या भद्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनी । आविर्भूता महाघोरा योगिनोकोटिभिः सह” ॥

इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥

आविष्कार, पुं, (आविस् + कृ + घञ् ।) प्रकाशः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे, २ परिच्छेदे ।

“आविष्कारातिशयश्चाभिधेयवत् स्फुटं प्रतीयते” ।) आविष्कृत, त्रि, (आविस् + कृ + क्तः ।) प्रका-शितः । तत्पर्यायः । प्रकटितः २ । इति हेम-चन्द्रः । (यथा उत्तरचरिते, यष्टाद्वे । “आविष्कृतं कथाप्रावीण्य वत्सेन” ।)

आविष्ट, त्रि, (आ + विश + क्तः ।) प्रेतवाहितः । भूतादिग्रस्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आवेशयुक्तः । निविष्टः ॥ (उपहृतः । यथा कामन्दकः,

“आविष्ट इव दुःखेन हृद्भूतेन गरीयसा” ।)

आवीरचूर्ण, स्त्री, (आवीरमेव चूर्णम् ।) पङ्गु । पागु इति वङ्गभाषा । आवीर इति हिन्दीभाषा । यथा,—

“चन्दनागुरुकसूरीकुङ्कुमद्रवसयुतः । आवीरचूर्णं सचिरं गृह्यता परमेश्वर” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८ अध्यायः ॥

आवुक, पुं, (अवति रक्षतीति । अव + बाङ्लका-दुण् + कन् ।) नाद्योक्तौ पिता । इत्यमरः ॥

आवृत्, स्त्री, (आङ् + वृत् + क्तिप् ।) अनुक्रमः । परिपाटी । इत्यमरः ॥ (प्रकारः । जातकर्मादि-क्रियाकलापः । यथा मनुः, ३ । २४८ । २ । ६६ ।

“अन्यैवावृता कार्यं पिबन्निर्वपय सुतेः” ।

आस्था

नं, चि, (आस् + स्तन् + भावे ल्युट् ।) तत्स्थानः । रणः । शोषणः । इति मेदिनी ।
(यथा, किराते ६।१५ । “चरणास्तन्नामिता चलेन्द्र” ।)
आस्तन्दिता, स्त्री, (आस् + स्तन् + भावे + क्त ।) अस्थ-
गतिविशेषः । स च सम्यग्गतिः । इत्यमरः ।
आस्तन्दिता, स्त्री, (आस्तन्दितामेव स्वार्थे कन् ।)
आस्तन्दिता । अस्थाना पञ्चमगति । तत्पर्यायः ।
उत्तेरित २ उपकण्ठ ३ । इति हेमचन्द्रः ।
((“उत्तेरितमुपकण्ठमास्तन्दितामित्यपि ।
उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गमन कोपादिवाखिलैः पदैः” ।
हेमचन्द्रः ।)
आस्तर, पुं, (आस्तीर्यतेऽसौ । आस् + कृ + क्त्वा ।)
करिकम्बल । इति हेमचन्द्रः । वस्त्राद्यास्तरणः ।
(यथा शान्तिशतके, २।१६ । “वासो वस्त्रल-
मास्तर” किञ्चनयान्योक्तस्तरुणा तलम्” ।)
आस्तरण, स्त्री, (आस्तीर्यते यत् येन वा आस् +
कृ + कर्मणि करणे वा ल्युट् ।) हस्तिपृष्ठस्थित-
चित्रकम्बल । भुज इति भाषा । तत्पर्यायः ।
प्रवेशी २ वर्गः ३ परिस्तोमः ४ कुथा ५ कुथ ६ ।
इत्यमरः । प्रवेशिः ७ परिस्तोमः ८ कुथ ९ ।
इत्यमरटीका । (शय्या, कुशासन । यथा रामा-
यणे, ३ काण्डे ।
“रात्रिवास्तरणे पूर्वमयोध्यामिवासने” ।
महाभारते, आदिपर्वणि ।
“दर्भास्तरणमास्तीर्य निशयात् हतराष्ट्रज” ।)
आस्तिक, पुं, (अस्तीत्यस्य । अस्ति + ठक् ।) मुनि-
विशेषः । स मुं जरत्कारमुनिपुत्र । तत्पिता
गर्भस्य त आत्मास्तीत्युक्ता गत इत्यस्मादास्तिकः ।
(यथा,—
“अस्तीत्युक्ता गतो यस्मात् पिता गर्भस्यमेव तम् ।
वन तस्मादिदं तस्य नामास्तिकेति विश्रुतम्” ।)
इति महाभारतम् ।
((“आस्तिकस्य मुनेर्माता भगिनी वासुकेक्ष्मथा” ।
इति मनसाप्रणाममन्त्रः ।)
आस्तिकः, चि, (अस्ति ईश्वर इति मतिर्यस्य ।
अस्ति + ठक् ।) नास्तिकमित्रं । ईश्वरोऽस्तीति-
वादी । वेदप्रामाण्यवादी । तत्पर्यायः । अज्ञानु २
अज्ञः ३ । इति हेमचन्द्रः ।
((“सत्यधर्मश्रुतात् पुंस क्रुद्धादाशौविषादिव ।
अनास्तिकोऽप्युद्विजते जन किं पुनरास्तिकः” ।
इति महाभारते आदिपर्वणि ।)
आस्तिकार्थदः, पुं, (आस्तिकस्य मुनेरर्थं संप्रसारण-
निष्ठस्तिरूपप्रयोजनं ददाति यः । जनमेजयो राजा
आस्तिकमुनिवचनात् संप्रसारणं विराराम इति
पौराणिकी कथा ।) जनमेजयो राजा । इति
शब्दरत्नावली ।
आस्तिक, पुं, आस्तिकमुनि । इति त्रिकाण्डशेषः ।
आस्तिकजननी, स्त्री, (आस्तिकस्य जननी माता,
ब्रह्मीतत्पुरुषः ।) आस्तिकमाता । मनसा देवि ।
इति शब्दरत्नावली ।
आस्था, स्त्री, (आस् + स्था + क्त्वा ।) यत्नः ।

आस्थो

आलम्बनं । आस्थान । अपेक्षा । इति मेदिनी
कारहेमचन्द्रौ । (अज्ञा । आदरः । प्रतिष्ठा ।
यथा, रघौ १०।१३ ।
“दैवात् सर्गादवध्यत् मर्त्येऽप्यस्यापराधुखः” ।
“विनश्यरे विहायास्था यशः पालय मित्र मे” ।
इति हितोपदेशः ।)
आस्थान, स्त्री, (आस्थीयतेऽस्मिन् इति । आस् +
स्था + ल्युट् ।) सभा । इत्यमरः । (यथा, किराते
१।१६ । “अनेकराज्यरथायसकुज
तदीयमास्थाननिकेतनाजिरम्” ।)
यत्नः । इत्यमरः । (आश्रय । स्थानम् ।)
आस्थानी, स्त्री, (आस्थान + ठीप् ।) सभा । इत्य-
मरः । ((“आस्थानीं समये सम नृपजन सायन्तने
सम्पत्तन्” । इति रत्नावली ।)
आस्पद, स्त्री, (आपद्यतेऽस्मिन् इति । आस्पद प्रति-
ष्ठायामिति निपातनात् सुट् ।) प्रतिष्ठा । कर्म ।
इत्यमरः । प्रसुत । इति धरणी । स्थान । इति
हेमचन्द्रः । ((“रागस्यास्पदमित्यवैमि न हि मे
ध्वसीति न प्रत्यय” । इति नागानन्दे । तथा च
रघौ ३।३६ ।
“नरेन्द्रमूलायतगादनन्तर
तदास्पद श्रीर्युवराजसज्जितम्” ।)
आस्पन्दन, स्त्री, (आस् + स्पन्द + ल्युट् ।) स्पन्दन ।
कम्पनम् ।
आस्फाल, पुं, (आस् + स्फुल् + घञ् ।) हस्ति-
कर्णास्फालनः । हातिर काण् नाडा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । भुजजङ्गला । इति हारावली-त्रि-
काण्डशेषौ । (आस्फालनः । सञ्चालनः ।)
आस्फालन, स्त्री, (आस् + स्फुल् + णिच् + ल्युट् ।)
आटोपः । प्रागल्भ्यम् । (यथा रघौ ६।३३ ।
“देरावतास्फालनविश्रय य
सङ्घट्टयमङ्गदमङ्गदेन” ।)
आस्फुजित्, पुं, (आस्फु + जि + क्तिप् ।) शुक्राचार्यः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।
आस्फोट, पुं, (आस् + स्फुट् + घञ् ।) आस्फोट-
वृक्षः । इति शब्दरत्नावली । आकन्द इति भाषा ।
शूरादेर्नाडादिशब्दः । इति श्रीभागवतम् ।
((“कक्षैः कक्ष्या विधुन्वाभास्फोट तत्र चक्रतु” ।
इति महाभारते समापर्वणि ।)
आस्फोटक, पुं, (आस् + स्फुट् + ण्वल् ।) पर्वत-
जपीशुद्धः । इति शब्दभाषा । आस्फोट इति
भाषा ।
आस्फोटन, स्त्री, (आस् + स्फुट् + ल्युट् ।) विकाशः ।
सुदृढ । इति धरणी । बाङ्गादिशब्दः । ताल
ठोका इत्यादि भाषा । (यथा रामायणे ५ काण्डे ।
“आस्फोटननिनादांश्च बाणानां तत्र खेलाताम्” ।
धान्यादेस्तुषविश्लेषकरञ्जम् ।)
आस्फोटनी, स्त्री, (आस्फुत्यतेऽनया । स्फुट् + करणे-
ल्युट् + ठीप् ।) वेधिका । इत्यमरः । तुरपन
अमर इत्यादि भाषा ।
आस्फोटा, स्त्री, (आस्फोटयतीति । आस् + स्फुट्
+ क्त्वा + टाप् ।) नवमल्ली । वनमल्ली । इति शब्द-

आह

रत्नावली । (नवमल्लीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ।)
आस्फोत, पुं, (आस्फोटयतीति । आस् + स्फुट् +
घञ् + एधोदरादित्वात् साधु ।) अकटवृक्षः ।
कोविदारकवृक्षः । इति मेदिनी । भूपणाश्वत्थः ।
इति शब्दचन्द्रिका । (यथा, वामदे ।
((“मूलं समाङ्गात्तन्मृगशिरिषाश्वमार-
दर्कान्मात्रायाश्चित्रकास्फोतनिम्बात् ।
वीजं कारुक्ष साधये प्राप्नुनाट
श्रेष्ठा जन्तुर्न क्रूषण दे हरिदे” ।)
अस्फोतक, पुं, (आस्फोत एव स्वार्थे कन् ।) अक-
टवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
आस्फोता, स्त्री, (आस्फोत + टाप् ।) अमराजिता ।
वनमल्लिका । इति मेदिनी । सारिवाहकः । इति
राजनिर्घण्टः । वृक्षविशेषः । हापरमालीति
ख्याता । अस्या गुणौ । कुष्ठविषरोगनाशित्वः ।
इति राजवल्लभः ।
आस्य, स्त्री, (अस्यते यासोऽस्मिन् इति अस्मिन् क्षेपे
ह्यल्युट् इति खत् । यदा आस्यन्दते अस्मादिना
प्रस्रवति इति स्यन्द प्रस्रवणे + ङ ।) मुख । मुख
मध्यम् । (यथा, मनु १।६५ ।)
((“यस्यास्येन सदाग्रन्ति हव्यानि त्रिदिवौकस” ।)
(आस्ये भवमास्य ।) मुखमये चि । इति मेदिनी ।
आस्यपत्र, स्त्री, (आस्यमिव पत्राणि यस्य तत् ।) पत्र ।
इति शब्दचन्द्रिका ।
आस्यलाङ्गल, पुं, (आस्य लाङ्गल भुविदारकयत्न-
मिव यस्य ।) शूकरः । इति हेमचन्द्रः ।
आस्यलोम, [न्] स्त्री, (आस्यस्य लोमः ।) प्रभुः ।
इति हेमचन्द्रः ।
आस्या, स्त्री, (आस् + ण्वल् ।) स्थितिः । इत्यमरो
मेदिनी च । (आसनं, इति वैद्यमाधवकररोग-
विनिश्चयसंग्रहे । यथा,—
“आस्यासुखं स्वप्नसुखं दधीनि”
सुश्रुतेऽस्या गुणा यथा,
“आस्या वर्णकपस्यौल्यसौकुमार्यं करी सुखा” ।)
आस्यासवः, पुं, (आस्यस्य मुखस्य आसव इव ।)
लाला । इति हेमचन्द्रः । घृतु लाल इत्यादि भाषा ।
आस्यप, पुं, (आस्य पिबतीति । आस्य + पा + क्त्वा ।)
मूलान्नक्षत्रः । इति हेमचन्द्रः । (राक्षसः ।)
आस्यवः, पुं, (आस् + कृ + घञ् ।) श्लेष्मः । कष्टः ।
इत्यमरः ।
आह, व्य, (उवाच इत्यर्थे कालमात्रे निपातोऽयम् ।)
क्षेपः । निधोगः । इति मेदिनी । वृद्धसम्भावनः ।
इति शब्दरत्नावली ।
आहकृष्ण, पुं, (आहको नासारोग एव कृष्णः ।)
नासारोगविशेषः । नासाकृष्ण इति ख्याता ।
तस्य लक्षणम् ।
“तनुना रक्तप्रोथेन युक्तो नासापुटान्तरे ।
गात्रशूलकृष्णकरः श्लेष्मया आहकः स्मृतः” ।
इति वैद्यकम् । (आह इति क्षिप्रदैद्यके पाठः ।
तद्यथा, आहकृष्णस्य लक्षणम् ।
“प्रोथः सरक्तो नासायां यथाश्वौ कृष्णपा ।
वातश्लेष्माद्युत्पन्न आहवाक्यं विनिर्दिष्टम्” ।

आह्रा

अस्य चिकित्सा यथा, वैद्यकचिकित्सास्ते ॥
“दूर्वाध्वं फल माषकुलत्थौ वशपत्रिका ।
जलस्यलभवौ कर्णमोरटाखरमञ्जरी ॥
दण्डोत्पलस्य मूलानि क्वाथ्यादृगुणोऽम्भसि ।
तत्यादशेषिते तैल तुला कृत्वा विपाचयेत् ।
तत्तैल प्रतिमर्षण आह्वारस्य च्वर जयेत्” ॥

॥०॥ दूर्वाद्यं तैलं ॥०॥

आहृतं, स्त्री, (आ + हन् + क्त ।) पुरातनवस्त्र । नूतन-
वस्त्रं । इति मेदिनी ॥ मृगार्थकवाक्य । इत्यमरः ॥
आहृतं, चि, (आ + हन् + क्त ।) गुणितः । ता-
दितः । इति मेदिनी ॥ (“प्रति दिवस याति जयं
वसन्तवाताहतेव शिशिरश्रीः” । इति पञ्चतन्त्रम् ।
ज्ञातः । मिथोक्तः । इत्यजय ॥ निहत । “छूना वि-
श्रतिराहताक्षौहिणीनाम्” । इति महाभारतम् ।)
आहृत, पु, (आहृत्यते यः + आङ् + हन् + कर्मणि
+ क्त ।) आनकः । ङक्ता । इति मेदिनी ॥
आहृतलक्षण, चि, (आहृत अभ्यस्त लक्षण यस्य ।)
गुणैः प्रतीतः । गुणेन ख्यात । तत्पर्यायः । कृत-
लक्षण २ । इत्यमरः ॥

आहृर, पु, (आहृ + हृ + क्त्वा ।) उच्छ्वास ।
अन्तर्मुखश्वासः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ (आहृरण-
श्रीते वाच्यलिङ्ग एव । यथा, रघौ १।८६ ।
“वनान्तरादुपाहृतैः समित्कुशफलाहृरैः” ।)
आहृरण, स्त्री, (आहृ + हृ + भावे ल्यट् ।) द्रव्या-
द्यानयन । आसादनम् । यथा । देवीपुराण ।
“मृदाहृरस्यसदृशप्रतिष्ठाज्ञानमेव च ।
स्वपनं पूजनञ्चैव विसर्जनगत पर” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

आहृव, पु, (आहृयते अरिर्हस्मिन् । आहृ + क्ते +
अप् ।) युद्धं ।
“यदाश्वौष भोग्यमत्यन्तशूरम्
हृतं पार्थेनाहृवेक्षप्रहृष्यम्” ॥
इति महाभारते आदिपर्वणि १।१८२ ।
आहृयते आन्यादिक यत्र । आहृ + ऊ + क्त्वा ।
यज्ञः । इति शब्दरत्नावली ॥

आहृवनीय, पु, (आहृयते आन्यादिरस्मिन् । आहृ
+ ऊ + क्त्वा ।) यज्ञाभिविशेषः । इत्यमरः ।
गार्हपत्यादुद्धृत्य होमार्थं यः सङ्क्रियते सः । इति
भरतः ॥ (यथा, मनौ २।२३१ ।

“गुरुराहृवनीयस्तु सामित्रेता गरीयसी” ।)
आहृर, पु, (आहृ + हृ + क्त्वा ।) द्रव्यगणाध-
करण । तत्पर्यायः । जग्धिः २ भोजन ३ जेसन ४
क्षेपः ५ निधनः ६ न्यादः ७ । इत्यमरः ॥ जमनं ८
विधन ९ इति तट्टीका । प्रत्यवसानं १० भक्षणं
११ अशन १२ ॥ इति रत्नमाणा । अभ्यवहार
१३ खदन १४ निगरः १५ । इति राजनिर्घण्टः ॥
अस्य गुणा । सद्यस्तृप्तिजनकत्व । ननकारित्व ।
देहधारकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
“तमुवाच भगवानात्रेय । हिताहारोपयोग एक-
एव पुण्यस्याभिरुद्धिकरो भवति । अहिताहारो
ययोगः पुनर्बाधनिमित्तमिति” ।
“तमुवाच भगवानात्रेयः । यदाहारजातमभि-

आह्रा

वेश । समाश्चैव शरीरधातून् प्रकृतौ स्थापयति,
विषमाश्च समीकरोतीत्येतद्विदितं विद्धि त्वहित
विपरीतं इत्येतद्विदितं त्वत्तत्त्वमनपवादम्भवति
एव वादिनश्च भगवन्तमात्रेयमभिवेश उवाच ।
भगवन्नन्वेतदेवमुपदिष्टं भूयिष्ठकल्पाः सर्वभिषजो
विज्ञास्यन्ति । तमुवाच भगवानात्रेय । येषां
विदितमाहारतत्त्वमभिवेशः । गुणतो द्रव्यतः
कर्मतः सर्वावयवतो मात्रादयो भावास्तत्र तदेव-
मुपदिष्टं विज्ञातुमुत्तरेण यथा तु खल्वेतदुप-
दिष्टं भूयिष्ठकल्पाः सर्वभिषजो विज्ञास्यन्ति
तथैतदुपदेष्टव्यम् । मात्रादीन् भावानुदाहरन्त-
स्तेषां हि वज्रविधिविकल्पा भवन्ति । आहारविधि-
विशेषास्तु खलु लक्षणतस्त्वावयवतस्त्वनुव्याख्या-
स्यामः । तद्यथा, आहारत्वमाहारस्यैकविधमर्था-
भेदात् । स पुनर्द्वितीयोऽस्य स्थावरजङ्गमात्मकत्वात् ।
द्विविधः प्रभावो हिताहितोदकविशेषात् । चतु-
र्विधोपयोगः पानाशनमध्यलेह्योपयोगात् । षडा-
खादो रसभेदतः षड्विधत्वात् । इति चरकः ॥
“यदाहारगुणैः पान विपरीतं तदिष्यते ।
अन्नानुपान धातूनां दृष्टं यन्न विरोधि च” ॥
इति च चरकः ॥
“प्राणिना पुनर्मूलमाहारो बलवर्धोऽजसाश्च घट्ट-
रस्वेष्वायत्तो रसा पुनर्द्रव्याश्रया” ॥
“स च तत्रौदकैर्गुणैराहारः प्रक्षिप्तो मिन्नसङ्घातः
सुखकरश्च भवति” ।
“आहारः प्रीयान सद्यो बलस्य देहधारकः ।
आयुस्तेजः समुत्साहस्तृप्त्योऽभिविवर्द्धनः” ॥
इति सुश्रुतः ॥ स त्रिविधः । सात्विकः १ राज-
सिक २ तामसिक ३ । सात्विकाहारो यथा,—
८ श्लोकः ।
“आयुःसत्त्व बलारोग्य-सुख प्रीति-विवर्द्धना ।
रस्याः क्षिप्रा क्षिरा हृद्या आहारा सात्विक-
प्रिया” । राजसिकाहरो यथा, ६ श्लोकः ।
“कद्रुस्त्रिलवणाद्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।
आहारा राजससेष्ठा दुःखशोकात्मयप्रदा” ॥
तामसिकाहारो यथा, १० श्लोकः ।
“यातयाम गतरस पूतिपर्युषितश्च यत् ।
उच्छिष्टमपि घामेध भोजन तामसप्रियम्” ॥
इति श्रीभगवद्गीता १७ अध्यायः ॥ आहृरण ।
इति मेदिनी ॥
“स पुनर्देवान्योक्तः एवमाहारो यदृच्छया” ।
इति महाभारतम् । आदिपर्वणि ७६ । सम्भव-
पर्वणि ७६।३५ ।)

आहारसम्भवः, पु, (आहारात् सम्भवो यस्य ।)
शरीरस्थारसधातु । इति हेमचन्द्रः ॥
आहार्यं, चि, (आहृ + हृ + क्त्वा ।) आगन्तुकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
“आहार्यैर्नियमानं हि क्षणं दुःखेन हृद्यताम्”
इति कामन्दकः । आहृणीयः । (यथा, मनु
८.२०२ । “अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशकयशो-
धितम्” ।) (शस्त्रकर्मभेदः । यथा सुश्रुते “तच्च
शस्त्रकर्मोऽविध, तद्यथा,—कैद्यं भेद्य, रेख्य

आह्रा

वेद्य रथ्यम्, आहार्यं, विश्रायं, जीव्यमिति” ।
“आहार्यार्थकरोऽस्त्रिखो दण्डकर्ममहास्मरः” ।)
आहार्यं, पु, नाद्योक्तौ व्यञ्जकविशेषः । स तु भूषा
दिना रचितः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा सा-
हित्यदर्पणे । षष्ठाङ्के ।
“भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः ।
आङ्गिको वाचिकश्चैवाहार्यः सात्त्विकस्तथा” ॥)
आहार्यशोभा, स्त्री, (आहार्यात् या शोभा ।)
छत्रिमशोभा । चित्रभूषादिना कृतयुतिः । इति
जटाधरः ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये २५ सर्गः,—
“आहार्यशोभारहितैरमायै
ऐच्छिष्ट पुमिः प्रधितान् स गोष्ठान्” ।)
आहार्य, पु, (आहृ + क्ते + अप् ।) निपातनात् रद्धिः ।)
कूपसमीपे पश्यादिजलपानार्थकृतस्वल्पजलाशयः ।
इत्यमरः ॥ चौवाचा इति भाषा । (आहृयतेऽरि-
रत्र इति व्युत्पत्त्या ।) युद्धं । आहृण । इति धरणिः ॥
(आहृयतेऽत्र इति आ + ऊ + क्त्वा ।) अस्मि ।)
आहृक, पु, (अहृरिव आकृतिर्यस्य । अहृ +
ठक् ।) पाणिनिमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ केतु-
ग्रहः । इति हेमचन्द्रः ॥
आहितं, चि, (आहृ + धा + क्त ।) व्यक्तः ।
अर्पितः । स्थापितः । इति हज्जायुधः ॥
(यथा, किराते ।
“व्यावर्तनैरहितपतेरयमाहिताङ्कः” ।)
आहितलक्षण, चि, (आहित लक्षणं यस्य ।) आहृ-
तलक्षणः । इत्यमरः । टोकाया रमानाथः ॥ गुणादि-
द्वारा ख्यातः ।
आहिताभि, पु, (आहित स्थापितोऽभियोगेन ।)
सामिकः । अभिहोत्री इति स्मृतिः ॥
“न दर्शनं विना आहृमाहिताभेर्द्विजन्मनः” ।
इति मनुः ३।२८२ । तथा च रघौ २.८८ ॥
“गुरोर्दीपदं धनमाहिताभेः” ।)
आहितुष्टिक, पु, (अहितुष्टेन दीव्यति । अहितुष्ट
+ ठक् ।) आलम्बाही । सापुङ्गिया इति भाषा ।
इत्यमरः शब्दरत्नावली च ॥ (यथा पञ्चतन्त्रम् ।
“वैद्यसांवत्सराचार्याः स्वपक्षेऽधिहताक्षरा ।
यथाहितुष्टिकोऽन्मत्ता सर्वं जानन्ति शत्रुषु” ।)
आहृत, स्त्री, (आहृ + ऊ + क्त ।) मृहस्थाना पञ्च-
महायज्ञान्तर्गतयज्ञविशेषः । स तु ऋयज्ञः । इति
जटाधरः ॥
आहृतिः, स्त्री, (आ + ऊ + क्तिन् ।) देवोद्देशे मन्त्रो-
च्चारणपूर्वकोऽप्यौ हविर्निक्षेपः । तत्पर्यायः ।
देवयज्ञ २ होम ३ होत्रं ४ वषट्कारः ५ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघौ १।५३ ।
“पुनानं पवनोद्धूतैर्धूमैराहृतिगन्धिभिः” ।
धर्मात् मरुद्व्या जातः स्वनामख्यातो मरुद्देवः ।
यथा हरिवंशे,—
“मरुद्वी मरुत्वन्तो देवानजनयत् सताम् ।
नडय चाहृतिं चैव चारित्रं ब्रह्मपद्मम्” ।)
आहृत्यं, स्त्री, (आहृ + क्त्वा + क्त्वा ।) कूपविशेषः
तरवट इति काशीरादौ स्थावः । तत्पर्यायः ।

आस

एषक् एषक् कल्पयेच्च शोभनं तादृशासनम् ।
न पत्रमासनं कुर्यात् कदाचिदपि पूजने ॥
न प्राण्यक्षसुदभूतमस्थिर्न दिरदाहते ।
भातङ्गदन्तसङ्घातमासनं कामिके घरेत् ॥
धर्मपूर्वोदित ग्राह्यं तथा गन्धमृगस्य च ॥१॥
सज्जिते यदि कुर्वीत देवताया प्रपूजनम् ॥
तत्रापासनमासीने नोत्थितस्तु समाधरेत् ।
तोये शिलायां कुर्यादासनं कौशलेन वा ॥
दारवं तैजसं वापि नान्यदासनमाधरेत् ।
आसनारोपसंस्थानं स्थानाभावे तु पूजकः ॥
आसनं कल्पयित्वा तु मनसा पूजयेज्जले ॥
यथासनस्य संस्थानं तोयमध्ये न विद्यते ॥
अन्यत्र वा तदा स्थित्वा देवपूजा समाधरेत् ।
इत्येतत् कथितं पुत्र पूज्यपूजकसङ्गतम् ॥
आसनं पादमधुना षट्श वेतालमैरव" ॥
इति कालिकापुराणे ६७ अध्यायः ॥

आसनः, पुं, (आसं लोपने + ल्यु + प्रञ्चाद्यण्) जीव-
कच्छः । इति मेदिनी ॥ (जीवकच्छशब्देऽस्य
विशेषो ज्ञेयः) ।

आसना, स्त्री, (आस्यतेऽस्याम्) आस + णासञ्यतो
युच् । स्थितिः । इत्यमरः ॥

आसनी, स्त्री, (आस्यतेऽस्मिन्) आस + अधिकरणे
ल्युट् + स्त्रियां ङीप् । विपश्निः । (आस + भावे +
ल्युट् + ङीप्) स्थितिः । इति मेदिनी ॥

आसन्धः, पुं, (आसं ददातीति । आस + ङ) वास-
देवः । इति मेदिनी ॥

आसन्दी, स्त्री, (आस्यतेऽस्याम्) आस + अन्दादय-
श्चेति साधु । लुप्रखट्वा । इति मेदिनी ॥ (यथा,
शतपथब्राह्मणे ५।४।४।१। "तस्मादस्मा आसन्दी-
माहरन्ति सेवा खादिरो विष्टया भवति येय
वप्रयुता भरतानाम्" ।)

आसप्तः, त्रि, (आसृ + सप् + क्त) । निकटः । इत्य-
मरः ॥ (समीपवर्ती, कुमारसम्भवे, ३।४४। "आ-
सीनमासप्तशरीरपातः" । अन्ताभिमुख सूर्यः) ।

आसवः, पुं, (आसृ + सञ् + अप्) मद्यविशेषः ।
तत्पर्यायः । मैरेयं २ श्रीधु ३ । इत्यमरः ॥

"श्रीधुश्चिरसैः पक्षैरपक्षैरासवो भवेत् ।
मैरेयं धातुकीपुष्पगुडधानास्रसहितम्" ॥

इति भाष्येन भेदः कृतस्तथापि स्तूपमनादृत्ये
पसुक्तम् । इति भरतः । मद्यमात्रम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा मनु ११।६५ ।

"यश्चरापिशपातं मद्यं मांसं सुरासवं ।
तपत्राक्षयेन नास्य देवाणामम्रता हरि" ।)

("यदपक्षौमधानुभां विद्धं मद्यं स आसवः" ।
इति शाङ्ख्यः । यथा भावप्रकाशे ।

"आसवस्य गुणा ज्ञेया वीजद्वयैः समा" ।)

आसवभेदेन गुणभेदो यथा ।

"हेदी मध्यासवस्तीक्ष्णो मेहपीनसकासजित्" ।
"प्राक्चरं सुरभिः सादुर्हयो जातिमयो वसु" ।

इति च वामनः ।
"सुखप्रियः सुखमदः सुखनिर्वहिरोगमुत् ।
नरवीर्यः परिश्रयो ह्यसौ यश्चैव प्राक्चरः" ।

आसु

"रोचनो दीपनो हृद्य शोभशोभासंहित ।
स्नेहश्लेष्मविकारघ्नो वर्ण्यं पक्करसो मतः" ॥
"मृद्यो मित्रश्लेष्मातो गौडस्पर्पणदीपनः ।
हेदी मध्यासवस्तीक्ष्णो मैरेयो मधुरो गुरुः" ॥
इति चरकः ॥ तथा च सुश्रुते ॥

"तीक्ष्णं सुरासवो हृद्यो मूत्रल कफवातनुत् ।
मुखप्रिय स्थिरमदो विज्ञेयोऽग्निलनाशनः ।
लघुर्मध्यासवश्चेदी मेहकुष्ठविषापहः ॥
तिक्तः कषायः शोफघ्नस्तीक्ष्णः सादुरवातहृत् ।
तीक्ष्णः कषायो मदहृदुर्गमकफगुल्माहृत् ॥
कृमिमेदोऽग्निलहरो मैरेयो मधुरो गुरुः ।
बल्यं पित्तहरो वर्ण्यो मृदोकेक्षुरसासवः" ॥)

आसवद्वयः, पुं, (आसवस्य दुः) । ताण्ड्यः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

आसादितः, त्रि, (आसृ + सद् + णिच् + क्त) ।
प्राप्तः । जञ् । इत्यमरः ॥ (सन्निधापित, आ-
योजित, सम्पादितः) ।

आसारः, पुं, (आसृ + सृ + घञ्) धारासंघातः ।
वेगवृष्टिः । (मेघदूते, "त्वामासारप्रशमितवनोप-
ज्ञवं साधु मूर्ध्नी" । प्रसरणम् । सैन्यानां सर्वतो
व्याप्तिः । इत्यमरः ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे ३।४६ ।

"तस्मात् दुर्गं दृष्टं क्षत्वा सुमटासारसंयुतः" ।)
सुहृद्गणम् । इति मेदिनी ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे ३।२६ ।
"अज्ञातवीर्यासारतोयशस्यो प्रवेत्तु यः" ।)

आसीनः, त्रि, (आसृ + शानच्) । उपविष्टः । इति
जटाधरः ॥ वसा लोके इत्यादि भाषा ।

आसीनप्रचणायितं, स्त्री, (आसीनेन उपविष्टेन प्र-
चणवदाचरितम्) । उपविष्ट्य निद्रावशेन दोलनम् ।
इति राजवल्लभः ॥ ङोणा इति भाषा ।

आसृतिः, पुं, (आसृयते + आसृ + सञ् + क्तिन्) ।
मद्यसन्धानम् । इति हेमचन्द्रः ॥ मदं घोयान
इति भाषा ।

आसृतीवणः, पुं, (आसृतिरस्यास्ति रजःकृत्यासृति-
परिधौ वलच् । वलेति दीर्घः) । यज्वा । श्रौ-
णिकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कन्यापालः, शूद्रजाति-
विशेषः) ।

आसुरः, पुं, (आसुर + प्रञ्चाद्यण्) । असुरः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिरिति ॥

"प्राज्ञायाद्यथाविद्याहान्तर्गतविवाहविशेषः ।
"आसुरोऽविद्यादागात्" ॥ इति याज्ञवल्क्यः ।
"प्रातिभ्योऽविद्या दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः ।
कन्याप्रदानं त्वाष्ट्रान्दासुरो धर्मे उच्यते" ॥
इति मनुः ३।३१ ।

आसुरः, स्त्री, विद्वत्त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
आसुरस्य भावः । (यथा गीताया ७।१५ ।

"न मा दुष्कृतिर्गो मूढा प्रपद्यन्ते नराधमा ।
मायामपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिता" ।)

आसुरसम्बन्धे त्रि । इति व्याकरणम् ॥

आसुरं, त्रि, (आसुरस्येदम्) । आसुर + अच् । आसुर-
सम्बन्धि । यथा —

"यस्मिन् नवे पुराणे च विन्दे देवा न जेमिरे ।
आसुरं तद्वेत् आहं हव्यं मन्मथजितम्" ॥

आसे

इति आश्वत्थे ऋग्वेदीयमृगपरिशिष्टम् ।
अपि च ।

"स्नानं दानं तप आश्वत्थमन्तं राजदण्डने ।
आसुरो रात्रिरन्यत्र तस्मात्ता परिवर्जयेत्" ॥
इति आश्वत्थतत्त्वतयमवधनम् ॥३॥ आसुरसर्गो
यथा ।

"द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् देव आसुर एव च ।
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं मार्थं मे श्रद्धुः ॥
प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च जना न विदुरासुरा ।
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥
असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाङ्करोन्मरम् ।

अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहेतुकम् ॥
एता दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
प्रभवन्तुयकस्मान्मृणं क्षयाय जगतोऽहिता ॥

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमागमदान्विता ।
मोहात् गृहीत्वा सद्ग्राहान् प्रवर्तन्तेऽसुचित्रता ॥
चिन्तामपरिमेयाश्च प्रजयान्तामपाश्रिताः ।

कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिता ॥
आशापाशशतैर्वन्द्धा कामक्रोधपरायणा ।
ईदृन्ते काममोगार्थमन्यायेनार्थसंखयान् ॥

इदमद्य मया जन्मिदं प्राप्ते ममोरधम् ।
इदमस्मीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥
असौ मया हतः शत्रुर्हिन्यो घापरानपि ।

ईश्वरोऽहमहं मोगो विद्धोऽहं वलवान् सुखी ॥
आहोऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।
यस्य दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिता ॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।
प्रसक्ता काममोगेषु पतन्ति नरकेऽसुखौ ॥
आत्मसम्भावितान्तव्या धनमानमदान्विता ।

यजन्ते नाम यज्ञेस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥
अष्टद्वारं वलं दयं कामं क्रोधश्च सञ्चिता ।
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥

तानहं दिवत क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यग्नसमसुभानासुरीश्वेव योनिषु ॥
आसुरो योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।

मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधर्मा गतिम्" ॥
इति श्रीमगवद्गीतायां १६ अध्यायः ॥

आसुरी, स्त्री, (आसुरस्य इयं । आसुर + तस्येदमित्यङ्
तत् ङीप्) । राजिका । राह सर्वा इति भाषा ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रिविधचिकित्सान्तर्गत-
चिकित्साविशेषः । सा च हेदमेदाष्टात्मिका ।
इति वैद्यकं शब्दचन्द्रिका च ॥

आसेचनः, त्रि, (न मिषते मनोऽत्र । नञ् + सिच्
+ अधिकरणे ल्युट् । तत् स्तार्ये ञच्) । यस्य
दर्शने लोतेरन्तो न जायते स । तत्पर्यायः ।

अष्टमिहत् २ । इति शारावली ॥ (आ + सिच् +
करणे + ल्युट्) । आसेचनपात्रम् । यथा, ऋग्वेदे
१।१६।१।११ । "या पात्रं पूज्य आसेचनानि" ।)

आसेचनकः, त्रि, (आसेचनं यदं संज्ञायाम्) ।
आसेचनकः । आसेचनः । इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे १।४४ परिच्छेदे ।
"नयनयुगासेचनकं मानसदृक्पि दुष्प्राप्तम्" ।)

आह्नि

इलराख्य २ तगर ९ तगवटं ४ शिम्बीपण ५
सपुष्प ६ पीतपुष्प ७ काशगपुष्प ८ रूपा-
पुष्प ९ शरत्पुष्प १० । तस्य गुणा । तिक्तत्वं ।
शीतलत्व । पक्षुर्हितत्वम् । पिपादाहमुरोग-
कुलकयदुतिजन्तुशूलप्रगणाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

आहतं, स्त्री, (आ + जे + क्त।) प्रणयपर्यन्तं । यथा,—

“कदम्बानि पटोनाणि एन्ताकसहितानि च ।
न त्यजेत् कार्तिके मासि यावदाहतगारुकी” ॥
“आहतानि आभूतानि प्रणयपर्यन्तानीति या-
वत्” ॥ इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

आहतः, वि. (आह् + जे + क्त।) कृताशन ।
यथा,—

“प्रगायतः सर्वोऽपि तीर्थपादः प्रियञ्च वा ।
आहत इव मे शीघ्रं दर्शनं याति चेतसि” ॥
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ६ । १४ ॥

आहति, स्त्री, (आह् + जे + क्तिन्।) आह्वानं ।
इति शब्दरत्नावली ॥

आहेय, वि. (अहो भव । अहि + ङञ्।) अहि-
सम्बन्धि । तद्विषयमादि । इत्यमरः ॥

आहो, य. (आ हन्तीति । आह् + हन् + ङो।)
विकल्पः । इत्यमरः ॥ प्रय । (यथा प्राकुन्तसे
पञ्चमाहो ।

“हारत्यागो भवाम्याहो परस्त्रीस्पर्शपांशुन” ॥)

विचारः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

“आहो निवर्त्यति सम हरिणाङ्गनाभिः” ॥

इति प्राकुन्तसे प्रथमाहो ॥)

आहोपुरुषिका, स्त्री, (अहो अहमेव पुरुष । मयूर-
यंसकादित्वात् समासः । अहोपुरुषस्य भावः ।
अहोपुरुष + वृन् + स्त्रीत्वात् टाप्।) दर्पात्
यात्मनि सम्भावना सा । इत्यमरः ॥ अधिकांश-
वधनेन शक्तेरप्रतिधाताविष्करणेन । आत्मविषय-
कार्यसिद्धिजननशक्त्याविष्करणेन । इति भरतः ॥
(यथा, मट्टौ ५।१०।

“आहोपुरुषिका पश्य मम सद्गलकान्तिभिः” ॥)

आहोसित्, य. (आहो च सित्।) आहो । वि-
कल्पः । इत्यमटीका ॥

आहः, पुं, (अहः समूहः।) दिनसमूहः । इति
आकरयम् ॥

आहिक, वि. (अहः निर्हत्। अहन् + ठञ्।)
दिननिर्हत् । दिनसाध्यः । इति मेदिनी ॥ दिन-
सम्बन्धी ॥

आहिक, स्त्री, (अहः निर्हत्। अहन् + ठञ्।)
भोजन । प्रकरणसमूहः । यस्यमागः ।
नित्यक्रिया । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

अथ ७२ मुगध्नमट्टाचार्यशताहिकाचारतत्त्वोक्त-
कर्माणि सद्योपेयं लिखन्ते ॥

तत्र

समाध्य

आह्नि

नमस्कृत्य दक्षिणपद्मं भूमौ धिन्मुख्यं कर्णो-
क्तनागदमयन्तीनमस्कृत्यपद्मं गजकार्पावीर्याङ्गुनान्
सृत्वा नेत्रमुखे पद्याल्य द्दिवापामेत् ॥

ततः भैरवंगं दक्षिणायं वा दिशि मूत्रपुरीषात्-
रामे जलमृत्तिकाशौचं कृत्वा द्दिवापाम्य हरि-
सृत्वा दिवा सूर्ये रागौ पद्मं ताम् वा तदसम्भवे
अग्निं पश्येत् ॥

ततो दन्तधावनं । दन्तकाष्ठामावे नियमदिने
च द्वादशगण्डयन्तः पच्यन्ते गुण शोधयित्वा
द्दिवापामेत् ॥

ततः प्रातःशानं तिलकं रात्र्यातपंशुं कृत्वा
सूर्योदयपर्यन्तं गायत्रीं जपेत् ॥ आनाशक्तौ
आर्द्रतस्त्रेण गार्जमाञ्जनं मन्त्रपात्रं कृत्वा
रात्र्योपासनं कुर्यात् ॥

तत आदर्शदिदर्शनं दधिदूधोदिसङ्काशयसां
नच कुर्यात् इति ॥ ॥

अथ द्वितीययामाहुंक्षयम् ॥

वेदविद्याभ्यासः । समित्युपाद्याहरणम् ॥ ॥

अथ उत्तरीययामाहुंक्षयम् ॥

गुरुदेवधार्मिकोपासनं । कुटुम्बपर्यायमीश्वरो-
पासनादि च ॥ ॥

अथ पशुपुत्रयामाहुंक्षयम् ॥

मध्याह्नयामः । तत्र परस्तातोदके चेत् तदा सम
पञ्च त्रीन् वा मृत्पिण्डान् तीरे क्षिप्वा गामि-
मात्रोदके कुण्डलं सशिरस्कमज्जनं कृत्वा द्दिवा-
पाम्य सङ्काशय यथाविधि विनिर्मलेत् ॥

ततः शान्तवस्त्रपाण्ड्यतिरेकेण गार्जमाञ्जनं तिलकं
तर्पणं च कुर्यात् ॥

ततः अष्टममुहूर्तं मध्याह्नसन्ध्यां समाप्य व्रतपत्र-
विधाय देवपूजनं कृत्वा पादोदकं नैवेद्यं यथा-
काले उपयुज्येत ॥ ॥

अथ पञ्चमयामाहुंक्षयम् ॥

बलिवैश्वदेवकर्म्मणो काम्यवधिकर्म्म वामदेव्यगान
गानाशक्तौ तस्य च पाठः पार्श्वव्याजानन्तरं
बलिवैश्वदेवकर्म्मणो कर्त्तव्ये ॥

बलिकर्म्मन्तरेमतिथिनामार्थं मुहूर्तं गोदोहन-
कालं वा अमोजनेन प्रतीक्षेत । तस्मात् भिक्षा-
दिकं दत्त्वा तदनुमतेत् । तदानीमतिथ्याभावे नि-
त्यव्याजान्तरमतिथीन् भोजयेत् । भोजनासामर्थ्ये
भिक्षा दद्यात् । अतिथ्याभावे ब्राह्मणाय दानं
तदसम्भवे अमो जले वा किञ्चिदन्नं क्षिपेत् ॥

ततो नित्यव्याजः । वामदेव्यगानं तदशक्तौ ऋक्-
त्रयं पठेत् । नित्यव्याजकरणासामर्थ्ये वक्षितप-
द्याभ्यां पित्र्यव्यसिद्धिः । ततो गोदासदानं गो-
नमस्कारं च कुर्यात् ॥ ततो यथाविधि भोजनं ।

विष्णुपादोदकादिकं पूर्वममृहीतक्षेत् इदानीं
मृहीयात् ॥ ततः शान्तान्तरं न गत्वा मृद्धिर्घर्मशै-
र्मुखश्चक्षौ शोधयित्वा दद्यादिना दन्तप्रसङ्गस्य-
मपनीय जलगण्डूषैर्मुखाभ्यन्तरं च शोधयित्वा पादौ
प्रक्षालयेत् ॥

तत आसनं यत्र भूमौ पादौ संस्थाप्य द्विरा-
भ्यां मुखं तुलसीपत्रादिना सप्रोक्ष्य दक्षिणपादा-

आह्नि

कुष्ठे दक्षिणहस्तेन मन्येन जलं दद्यात् ॥

ततो महोमाङ्गनामावेत्युपचितादविकल्मेव भो-
जपात्रमुपयुज्य उच्छिष्टमपनीय तत् स्थानं गोमयो-
दकाभ्यां ध्रियेत् ॥

ततः सस्य आसने उपविश्य इष्टदेवतागामं सृत्वा
अम्रजोऽन्तार्थं मन्त्रपाठपूर्वकं वामहस्तोदरं परि-
मृष्य पादशतप्रज्जनान्तरं वामपार्श्वेन किञ्चित्
कालं शयित्वा ताम्बूकादिसुखवासनद्वयं भोक्तव्यम्
इति ॥ ॥

अथ यष्टयुक्तमयामाहुंक्षयम् ॥

इति हासपुण्यादिवचनम् ॥

अथाष्टमयामाहुंक्षयम् ॥

भौतिकविपत्ताकारणम् । सायंसन्ध्योपासनम् ।
इष्टदेवतान्तरणादिकं च कुर्यात् ॥ ॥

अथ रात्रिहृत्यम् ॥

सन्धानन्तरं मिष्टदेवतामन्त्रपत्राधिकारपात्राक्षर-
नागयस्त्ररूपानि कुर्यात् ॥

ततोऽप्रादिपाके जाते पूर्ववदन्तिवैश्वदेवकर्म्मणो
कृत्वा अतिथिनामैऽप्रादिकं तस्मै दत्त्वा अवश-
मरसीधे सहा साङ्गप्रहराभ्यन्तरेऽनतिष्ठन् सु-
हृत् ॥ अम्रजोऽन्तार्थं ताम्बूकादिकं भोक्तव्यम् ॥

पञ्चमयामाभ्यन्तरे विद्याभ्यासं कुर्यात् । ततः
प्रथमं । युधिदेवे खट्वोपरि शय्यां कृत्वा शिरो-
देशे पूर्वकुम्भं निधाय रात्रिवासं परिधाय प्रक्षाल-
नितपाणिपादौ द्विराधानः पूर्वशिरा दक्षिण-
शिखा वा पद्मनाभं सृत्वा वामहस्तभ्यन्तरे
शयीत ॥ ॥

अथ दारोपगमनम् ॥

ऋतौ नियमिद्धतरदिने स्त्रीसम्भोगं कृत्वा ता
दक्षिणपार्श्वेन स्थापयेत् ॥

ततः अविश्वेन मूत्रपुरीषोत्सर्गवत् मृत्कलाभ्यां
लिङ्गं हस्तौ पादौ च पद्याल्यं द्विराभ्यां स्थाप्यात् ॥

ऋतुभिन्नगमने तु लिङ्गप्रक्षालनमाभ्यन्तरमभ्यासं
कुर्यात् । स्त्रियास्तु ऋतावन्तावपि क्षेपादिक्षाल-
नानन्तरमाभ्यन्तरमात्रं न ज्ञानं । क्षालनादे
पूर्वं मूत्रपुरीषोत्सर्गो न कुर्यात् । सम्भोगानन्तरं
तस्यां रात्रौ एकशय्यायां न शयीयातां । ऋता
वपि गर्भवत्क्षेपि कामुकीमुपेयात् ॥

ऋतावभिगम्य प्रातर्नैमित्तिकमङ्गलान्तरं कु-
र्यात् ॥

ऋतुगमनं पुस्तोत्पत्तिपर्यन्तमावश्यकम् ॥ इत्या-
ङ्गिकाचारतत्त्वोक्तकर्म्म समाप्तः ॥ ॥

आह्नादः, पुं, (आह् + ऋ + ङञ्।) आहन् ।
हर्षः । यथा । श्रीभागवते १० । ५ । १ ॥

“गन्धस्ताम्रज उत्यग्ने जाताह्नादो महानमाः ।

आह्नय विप्रान् वेदज्ञान् स्वातः शुचिरलङ्कृतान्” ॥

आह्नादितः, वि. आह्नदितः । हृद्यः । जाताह्नादः ।

इतोऽस्य जाते इत्यनेन आह्नादशब्दात् इत्यन्तर-
येन निष्पन्नः ॥

आह्नयः, पुं, (आह् + जे + ङञ्।) यदा आह्नयैर्याये
प्राप्यते इति । आह् + या + ङञ् + क्त।) नाम ।
इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे, बालकाण्डे ॥ ० ॥

“कृत्वा तु तन्महाप्राज्ञं काव्यं रामायणाङ्गयम्” ।
अष्टादशव्यवहारपदान्तर्गतो व्यवहारविशेषः ।
यथाह मनुः अष्टमे । ४।१।६।७। “विषामाद्यमृणा-
दानं” इत्युपक्रम्य । “स्त्रीपुष्पमो विभागश्च द्यूत-
माङ्गय एव च” ।)

आज्ञा, स्त्री, (आज्ञानमिति । आङ् + ज्ञे + अङ् ।)
नाम । संज्ञा । इत्यमरः ।
आज्ञानं, स्त्री, (आङ् + ज्ञे + मावे ल्युट् ।) आवा-
हन । डाका इति भाषा । तत्पर्याय । ह्रति २
आकारणं २ । इत्यमरः ॥ (यथा मनुः ६।१२६ ।
“जन्मव्येष्टेन चाज्ञानं खत्राक्षणास्त्रि सृतम्” ।)
(आह्वयतेऽनेन । करणे ल्युट् ।) नाम । इति शब्द-
रत्नावली ।

इ, इकारः । तृतीयस्वरवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं
तालु । स च ऋखो दीर्घः सुतश्च भवति ।
(अथ च उदात्तानुदात्तसरिदभेदात् त्रिविधः ।
अनुनासिकाननुनासिकभेदाच्च प्रत्येकं द्विविधं
एतेन षड्विध एव ।)
“इकारं परमानन्दसुगन्धकुसुमच्छविम् ।
हरिब्रह्ममयं वर्णं सदा रज्जयुत प्रिये ॥
सदा शक्तिमयं देवि गुरुब्रह्ममयं तथा ।
सदाशिवमयं वर्णं पर ब्रह्मसमन्वितम् ॥
हरिब्रह्मात्मकं वर्णं गुणत्रयसमन्वितम् ।
इकारं परमेशानि स्वयं कुण्डली मूर्तिमान्” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वज्रतीयभाषायां ।)
तस्य लेखनप्रकारो यथा,
“ऊर्द्धाधः कुञ्जिता मध्ये रेखा तत्पञ्चता भवेत् ।
क्षणीर्वाणी तथेन्द्राणी क्रमात्तास्त्रेव सवसेत् ॥
श्रीर्षाधःकुञ्जिता रेखा दक्षोर्द्धा कामरूपिणी ।
मात्राशक्तिः कोणयुता ध्यानमस्य प्रचक्षते” ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥*॥ (यद्यपि सिद्धान्त-
कौमुद्या “इष्टुयज्ञानाम् तालु” इति सामान्यत
उक्तं तथापि शब्देन्दुशेखरादिव्यस्य विस्तरतो
विवक्षितम् । यथा,— “तुल्यास्य प्रयत्नमिति
सूत्रेण प्रशब्देन विलक्षणयत्नबोधेऽपि लोके
यत्नप्रयत्नयो पर्यायतेति ध्वनयन्नाह प्रयत्नो
हि द्विधा इति क्वचित् यत्नो द्विधेयैव पाठः ।
एतेषां आभ्यन्तरत्वं वर्णोत्पत्तेः प्राग्भावितात् ।
तथाहि नाभिप्रदेशात् प्रयत्नप्रेरितः प्राणो
नाम वायुः ऊर्द्धमाक्रमन् उरःप्रभृतीनि स्था-
नान्याहन्ति ततो वर्णस्य तदभिव्यक्तध्वनेर्वा-
त्पत्तिस्तत्रोत्पत्तेः । प्राक्जिज्ञासोपायमध्यमूलानि
वर्णोत्पत्तिस्थानं तात्त्वादि यदा सम्यक् स्पृशन्ति
तदा स्पृष्टता ईष्वस्पर्श ईष्वस्पर्शता समी-
पावस्थाने संवृता दूरावस्थाने विवृता अतएव
इष्टुयज्ञानां तात्काल्यविशेषेऽपि ध्वनेर्वा उच्चा-
रयितव्ये जिज्ञासादीनां तात्काल्येन सम्यक् स्पर्श-
यकारे ईष्व स्पर्श प्रकारेकारयोः समोप-
रावस्थानं । स्पृष्टं प्रयत्नमिति यतेर्नष्टस्ये भावे
ल्युट् । प्रयत्नमित्यपपाठः नष्टस्य पुस्तत्वात् ।

“शेषा” स्पृष्टा हलप्रोक्ता” इत्यादि । यथा,
शिक्षाया शब्देन्दुसारः । तथाहि “अचोऽस्पृष्टा
यणस्वीषत् नेमस्पृष्टाः शृणु सृता” । “शेषा
स्पृष्टाः हलप्रोक्ता” इत्यादि । अत्र अच
अस्पृष्टा स्पर्शाभावरूपविवृतत्ववन्त यणस्वीषत्
अस्पृष्टा इत्यनुषज्यते तेन ईष्वदस्पृष्टा ईष्वद्विवृता
इत्यर्थः । नेम इत्यर्द्धे तेन शृणुः ईष्वत् विवृता
इत्यर्थः । यणमपेक्ष्याधिकविवृतत्ववन्त इत्यर्थः । अपि च—
“अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । हो-
तारं रत्नधातमम्” । ईले इत्येतत् समस्तमपि-
पदमनुदात्तम् “तिङ्शतिङ्” इति सूत्रेण अति-
उन्तादभिप्रश्नत्वात् परस्य ईल इति तिङन्तस्य
निघातविधानात् अग्निमील इति पदयोः स-
हिताकाले तु घातुगतस्य ईकारस्य खरितत्वम्
“उदात्तानुदात्तखरितः” इति सूत्रेण उदात्तात्
परस्यानुदात्तस्य स्थाने खरितः स्यात् इत्यर्थेकेनानु-
दात्तस्य ईकारस्य स्थाने खरितादेशात् ततःपरस्य
ले इत्यत्र एकारस्य तिङ्प्रत्ययरूपस्य खरितात्
सहितायाम् पूर्वस्येकारस्य नितरा उदात्तत्वम् ।
अपरस्य तात्त्वादित्यनमाभ्यन्तरप्रयत्नइति सूच्य-
ते । अत्र मूलम् पाणिनीयशिक्षाग्रये । यथा,—
“कण्ठावस्था विच्युयज्ञास्तालया औष्ठजातुपू” ।
“खराणामुष्णानाञ्चैव विवृतं करणं मतम्” ।)
तस्य नामानि यथा,—
“इ” सूक्ष्मा शाल्मली विद्या चन्द्रः पूषा सुगुह्यकः ।
सुमित्र सुन्दरो वीर कोटर काटर पयः ।
भूमथो माधवस्तुष्टिर्दक्षनेत्रश्च नासिका ।
श्रान्तः कान्तः कामिनी च कामो विघ्नविनायकः ।
नेपाणो भरणी रश्मो नित्या क्षिप्ता च पावकाः ।
इति वर्णाभिधानतन्त्रम् ॥ (माटकान्यासेऽस्य
दक्षिणचक्षुषि स्थानम् । यथा, माटकान्यास-
धृतमन्त्रः “इ नमो दक्षिणचक्षुषि ई नमो
वामचक्षुषि” इति ।)
इ, १ गतौ । (आदि-इक्षपच्चे अदा-पर-सक-अनिट् ।)
इल, अयति । ल एति । एचक्पाठसामर्थ्यात् पूर्वो
न क्षित् । शेषस्तु इल गताविति प्रसिद्धः । विनो-
ऽयणावित्यादिषु ग्रहणमस्यैव । इति दुर्गादासः ।
(उत् ।) उदये । समुद्रतौ । यथा,—
“उदयति यदि भानुः पश्चिमे दिग्विभागे” इति ।
(अभि + उत् ।) अभ्युदये । समुद्रतौ । सर्वैर्गत्यर्था
ज्ञानार्थाः प्राप्त्यर्थाश्च इत्यनेन प्राप्त्यर्थेऽप्यस्य वज्र-
प्रयोगः । यथा,—मनुः ।
“ब्राह्मणं श्रेष्ठतामेति प्रत्यवायेन श्रूयताम्” ।
“अयमेति मन्दं मन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः” ।
इति साहित्यदर्पणम् । (अति) अतिक्रमे । परा-
भवे । यथा, हितोपदेशे । १ ।
“अतीत्य हि गुणान् सर्वान् सभावां मूर्द्धि वर्तते” ।
“ततः परं जनस्थानं प्रोश्रयमतीत्य वै” ।
इति रामायणे । (अनु) अनुकरणम् ।
“घातुरादेशमन्वेति तदथा हि तदर्पणः ।
नात्माधीनो मनुष्योऽयं कालं मज्जति कश्चन” ॥
इति महाभारते । (अप) अपगमने । पलायने ।

“प्रत्यादेश्यलीकमपेतु ते” । इति शाकुन्तले ।
(सम् + आ) सम्मिश्रणे । “देवास्यैतान् समत्यो-
च्युर्न्याय्यव शिशुरस्तवान्” । इति मनुः । २ ।
१५२ । इत्यादयो शेषा ।)

इ, ल, सृष्टा । (अदा-पर-सक-अनिट् ।) अधि-
पूर्वोऽयं । अधिग्रहणं अन्यपूर्वस्य किवलस्य च
प्रयोगनिरासार्थं । एव सर्वत्र । ल अधेति तव
लक्षणाः । इक स्मरणे इति प्रसिद्धोऽयं । इन्व-
दिक इत्यत्रास्यैव ग्रहणम् । इति दुर्गादासः ॥

इ, उ ल अध्ययने । (अदा-आ-सक-अनिट् ।)
अधिपूर्वोऽयं । अध्ययनमर्थतः शब्दतश्च गुरुतो
ग्रहणः । उ ल वेदमधीते विप्रः । इति दुर्गादासः ॥
“यः स्वाध्यायमधीतेऽब्दं विधिना नियतं शुचि”
इति मनुः । २।१२७ ।)

इ, य, भेदः । क्रोधोक्तिः । अपाकरणः । अनुकम्पा ।
इति मेदिनी । खेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

इरेज, पु, लङ्देश्जातस्तेच्छजातिविशेषः । यथा,—
“अधिपा मङ्गलानाञ्च सग्रामेभ्यः पराजिता” ।
इरेजा नव षट् पञ्च लङ्गुणाश्चापि भाविनः” ॥
इति मेरुतन्त्रे २३ प्रकाशः ॥

इ, [स] य, कोपः । सन्तापः । दुःखभावना । इति
शब्दरत्नावली ॥

इ, पु, (अस्य विष्णोः श्रीलक्ष्मण्यापत्यम् पुमान् ।
अ + इङ् ।) कामदेवः । इति पुरुषोत्तमहृत्वा-
युधौ । यथा, आग्नेये एकाक्षराभिधानम् ।
“इः कामे रतिलक्ष्मणोरी उः शिवे ब्रह्माय उः” ॥

इकाट, पु, लङ्गविशेषः । तत्पर्यायः । वज्रमूल २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः । कोशाङ्कः २ इत्वाटः ४ । इति
हारावली । (इत्वाटशब्देऽस्य विशेषो द्रष्टव्यः ॥)

इक्षु, पु, (इक्ष्यतेऽभिलष्यतेऽसौ इति । इष् + क्स ।)
खनामख्यातलङ्गः । आक् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
रसाक्ष २ । इत्यमरः ॥ कर्कोटकः ३ वज्रः ४
कान्तार ५ सुकुमारक ६ अधिपत्र ७ मधुलङ्गः ८
वृष्य ९ गुडलङ्ग १० । इति राजनिर्घण्टः ॥
मृत्युपुष्पः ११ महारसः १२ अधिपत्रः १३ को-
शकारः १४ इक्षुवः १५ । इति शब्दरत्नावली ॥
पयोधर १६ । इति जटाधरः ॥*॥ तस्य भेदाः ।
वज्रक १ कान्तारः २ मोर ३ पौण्ड्रः ४ । इति
रत्नमाला ॥ सामान्येक्षुगुणाः । रत्नपित्तनाशित्वं ।
बलशुक्रकफकारित्वं । पाके मधुरत्वं । क्षिग्धत्वं ।
गुरुत्वं । शीतलत्वं । मूत्रसृजिकारित्वं । तस्य
मूले अतिमधुरत्वं । मध्ये मधुरत्वं । यश्चित्तज-
यभागेषु खण्डरसत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
मूलादूर्द्धं मधुरत्वं । मध्ये अतिमधुरत्वं । अयं
क्रमाक्षवर्णत्वं नीरसत्वम् । अमुक्ते इक्षुमज्जगुणः ।
पित्तदाहत्वं । मुक्ते वातप्रकोपणत्वं । मुक्तिमध्ये
गुरुतरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ दन्तनिष्ठी-
हितेक्षुरसगुणाः । हिमत्वं । शुक्रकारित्वं । हृति
जनकत्वम् । जीवनहितकारित्वम् । वायुरक्षपित्त
नाशित्वं । खादुत्वं । क्षिग्धत्वम् । प्रीतिदाहत्वं । रक्त-
वर्जकत्वं । मुखप्रहादकारित्वं । घातुवर्जकत्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ अपि च । रक्तरोषममगमन-

इक्षु

कारित्व। अल्पश्लेष्मदाढत्व। हृद्यत्व। रक्षिजनकत्व।
मूत्रशुद्धिकारित्व। देहस्य कान्तिदाढत्व। बल-
कारित्व। पीयूषोपमत्व। त्रिदोषप्रशमनत्वश्च।
इति राजनिर्घण्टे ॥ यन्तनिष्पीडितरसगुणा।
रक्तप्रकाशकारित्व। शीतजत्व। सारकत्व। रक्षि-
करत्व। दाहजनकत्वश्च ॥ इति राजवल्लभ ॥ अ-
पि च। दन्तनिष्पीडितरसगुणवद्गुणत्व। किञ्चित्
पित्तवायुनाशित्व। अकौमलत्व। अस्वादुत्व।
क्षीरविट्मन्दाहकारित्वश्च। पर्युषिततद्रसगुणा।
वान्तिहरत्व। वातजनकत्वं। जाघप्रतिश्यायरोग-
दाढत्व। कफवायुकारित्वश्च। इति राजनिर्घण्टे ॥
तत्पक्वरसगुणा। गुरुत्व। सुतीक्ष्णत्व। कफवान-
नाशित्वश्च। इति राजवल्लभ ॥ क्षिग्धत्व। अति
श्रयगुरुत्व। अतिपाके विदाहत्व। पित्तास्रदोष-
कारित्वश्च। इति राजनिर्घण्टे ॥

अस्य विकाराः ॥

“लघ्वीकाफाणितगुणखण्डमत्स्यश्लेष्मकासिता।
निर्मला लघवो ज्ञेया शीतवीर्या यथोत्तरम्” ॥
इति राजवल्लभः। अथेक्षुवर्गः। तच्चोर्नामानि
गुणाश्च।

“इक्षुर्दीर्घच्छेद प्रोक्तस्तथा भूरिरसोऽपि च।
गुडमूलोऽसिपत्रश्च तथा मधुद्वयं स्मृतं ॥
इक्षुवो रक्तपित्तघ्ना बल्या वृथा कफप्रदा।
खादुपाकरसा क्षिग्धा गुरवो मूत्रला हिमा” ॥*॥
अथेक्षुमेदाः।

“पौण्ड्रको भीरकश्चापि वशक शतपोरक।
कान्तारस्तापसेक्षुश्च काष्ठेक्षु सूचिपत्रक ॥
नैपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽय कोशकृत्।
इत्येता जातयस्तेषां कथयामि गुणानपि” ॥*॥

अथ पौण्ड्रकोभीरकयोर्गुणाः।

“वातपित्तप्रशमनो मधुरो रसपाकयो।
सुशीतो वृहण्यो बल्यः पौण्ड्रको भीरकस्तथा” ॥*॥
अथ कोशकारगुणाः।

“कोशकारो गुरु शीतो रक्तपित्तक्षयापह ॥*॥
अथ कान्तारेक्षुगुणाः।

“कान्तारेक्षुगुरुर्हृद्यः श्लेष्मणो वृहण्य सर” ॥*॥
अथ दीर्घपोरवशकयोर्गुणाः।

“दीर्घपोरः सुकठिन सत्तारो वंशक स्मृत” ॥*॥
अथ शतपोरकगुणाः।

“शतपर्वा भवेत् किञ्चित् कोशकारगुणान्वितः।
विशेषात् किञ्चिदुष्णश्च सत्तारः पवनापह” ॥*॥
अथ मनोगुप्तागुणाः।

“मनोगुप्ता वातहरी वृथामयविनाशिनी।
सुशीता मधुरातीव रक्तपित्तविनाशिनी” ॥*॥
अथ तापसेक्षुगुणाः।

“तापसेक्षुर्भवेत् मृद्वी मधुरा श्लेष्मकोपना।
तर्पणा रक्षिणश्चापि वृथा च बलकारिणी” ॥*॥
अथ बालयुववृद्धेक्षुगुणाः।

“बाल इक्षु कफ कुप्याभेदोभेदकरश्च स।
युवा तु वातहृत् खादुरीषतीक्ष्णश्च पित्तनुत् ॥
रक्तपित्तहरो वृद्धः क्षतहृत् बलवीर्यहृत्” ॥*॥
अथाभेदभेदः।

इक्षु

“मूले तु मधुरोऽयं मध्येऽपि मधुरः स्मृतः।
अग्रे यंश्चिषु च ज्ञेयं इक्षुः पटुरसो जनै” ॥*॥

अथ दन्तपीडितेक्षुसस्य गुणाः ॥

“दन्तनिष्पीडितस्येक्षो रसः पित्तास्रनाशना।
शर्करासमवीर्यः स्यादविदाही कफप्रद” ॥*॥

अथ यन्तपीडितस्येक्षुसस्य गुणाः।

“मूलायजन्तु ग्रन्थादिपीडनाम्भनसकरात्।
किञ्चित् कालं विष्टत्वा च विहतिं याति यान्त्रिक ॥
तस्मादिदाही विष्टम्भो गुरुः स्यादयान्त्रिको रस” ॥*॥

अथ पर्युषितस्येक्षुसस्य गुणाः।

“रसः पर्युषितो नेत्रो हृत्तो वातापहो गुरु।
कफपित्तकरः शोषी भेदनश्चातिमूत्रक” ॥*॥

अथ पक्वस्येक्षुसस्य गुणाः।

“पक्वो रसो गुरु क्षिग्ध सुतीक्ष्ण कफवातनुत् ॥
गुल्मानाहप्रशमन किञ्चित्पित्तहर स्मृतः” ॥*॥

अथेक्षुसस्य विकाराणां गुणाः।

“इक्षोर्विकारास्तृडदाहमूर्च्छापित्तास्रनाशना।
गुरवो मधुरा बल्या क्षिग्धा वातहरा सरा ॥
वृथा मोक्षहरा शीता वृहण्य विषहारिणः” ॥*॥
इति भावप्रकाशः ॥

(अथ श्वेतेक्षुगुणाः।

“रसायनोत्तमो बल्यो रोगवारणमुत्तमः।
क्षिग्धश्च तर्पणो वृथो वृहण्यश्च सजीवनः ॥
खादुगुणामिबद्धत्वादातपित्तप्रशान्तिहृत्।
वृथोऽप्यन्तर्विदाही स्यात् सितेक्षुः कफक्षन्मत” ॥*॥

अथ क्षणोक्षुगुणाः।

“तद्वत् सुक्ष्णो भवन गुणानां
वृथो भवेत्तर्पणवृहण्यश्च।
सजीवन स्यान्मधुरो रसेन
शोषापहर्त्ता व्रणशोककारी” ॥*॥

अथ यन्त्रोद्धवरसगुणाः।

“यन्त्रेण पीडितरसः कथितो गुरुश्च
वृथ कफश्च कुरतेऽयं सुशीतलक्षः।
पाके विदाहिवल्लक्षः सुशोभनश्च
ससेवितो रक्षिपित्तहर निहन्ति” ॥*॥

अथ दन्तपीडितरसगुणाः।

“दन्तेन पीडितरसो रक्षिणश्च
सन्तर्पणो बलकरः कफक्षन्मूत्रः।
विष्टम्भकोऽपि रक्षिश्च तथैव पित्त
शोष निहन्ति मधुर स हिमो सरश्च” ॥*॥

अथ पक्वरसगुणाः ॥*॥

“पक्वो गुरुतरः क्षिग्ध सुतीक्ष्ण कफवातहृत्।
पित्तघ्नोऽपि विशेषेण गुल्मातिसारकासनुत्” ॥*॥
इति हारीतः। तथा च वाभट शार्ङ्गधरश्च।

“इक्षो रसो गुरु क्षिग्धो वृहण्यः कफमूत्रहृत्।
वृथः शीतोऽस्यपित्तघ्नः खादुपाकरसः सरः।
सोऽग्रे सजव्यो दन्तपीडितः शर्करासमः ॥
मूलायजन्तुजग्धादिपीडनाम्भनसकरात्।
किञ्चित्कालं विष्टत्वा च विहतिं याति यान्त्रिक ॥
विदाही गुरुविष्टम्भो तेनासौ तत्र पौण्ड्रकः।
शैवप्रसादमाधुर्वैरक्तमनुबांशिकः ॥
श्रुतमन्त्रकान्तारैर्गोपायास्ततः क्रमात्।

इक्षु

सत्ताराः सकषायाश्च सोऽद्याः किञ्चिदिदाहिनः” ॥
“वृथः शीतः क्षिरः क्षिग्धो वृहण्यो मधुरो रसः।
श्लेष्मणो मत्तितस्येक्षोर्यान्त्रिकस्तु विदधते ॥
शैवात् प्रसादाभाधुर्थ्यात् पौण्ड्रकाहशको वरः” ॥
इति चरकः ॥ तथा च सुश्रुते ॥

“इक्षुवो मधुरा विपाका गुरुवः शीताः क्षिग्ध-
बल्या वृथा मूत्रला रक्तपित्तप्रशमना कृमिकफ-
कराश्चेति ते घानेकविधाः। तद्वृथा,—
“पौण्ड्रको भीरकश्चैव वशकः शतपोरकः।
कान्तारस्तापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः सूचिपत्रक ॥
नैपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽय कोशकृत्।
इत्येता जातयः स्यौल्यादगुणान् वक्ष्याम्यतः परम् ॥
सुशीतो मधुरः क्षिग्धो वृहण्यः श्लेष्मणः सरः।
अविदाही गुरुर्हृद्यः पौण्ड्रको भीरकस्तथा ॥
आभ्यां तुल्यगुणः किञ्चित्सत्तारोवशको मतः।
वशवच्छतपोरस्तु किञ्चिदुष्णः स वातहृत् ॥
कान्तारस्तापसाविच्छू वशकानुगुणौ भवौ।
यवगुणस्तु काष्ठेक्षुः स तु वातप्रकोपणः ॥
सूचीपत्रो नीलपोरो नैपालो दीर्घपत्रकः।
वातघ्ना कफपित्तघ्ना सकषाया विदाहिनः ॥
कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयापह ॥
अतीवमधुरो मूले मध्ये मधुर एव तु ॥
अग्रेष्वक्षिषु विज्ञेय इक्षूणां लवणो रसः।
अविदाही कफकरो वातपित्तनिवारणः ॥
वक्त्रप्रकाशदो वृथो दन्तनिष्पीडितो रसः।
गुरुर्विदाही विष्टम्भो यान्त्रिकस्तु प्रकीर्तितः ॥
पक्वो गुरुः सरः क्षिग्ध सुतीक्ष्ण कफवातनुत्” ॥
कोकिलाक्षरवृत्तः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुकाण्डः पुं, (इक्षुवृक्षस्य काण्ड इव काण्डो यस्य)।
सुल्लकः। शरसुल्ल इति ख्यातः। इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (यथा, रामायणे २।६१।१५।
“अपराश्वोदक शीतमिक्षुकाण्डरसोपमम्” ॥)
काण्डवृक्षम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुगन्धः पुं, (इक्षुवृक्षस्य गन्ध इव गन्धो यस्य)।
काण्डवृक्षम् ॥ इति भावप्रकाशः ॥ क्षुद्रगोक्षुरक-
वृक्षः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुगन्धा, स्त्री, (इक्षुगन्ध + टाप्)। गोक्षुरकवृक्षः।
गोखुरी इति भाषा। शुक्लभूमिजुष्माब्जः। को-
किलाक्षरवृक्षः। कुशिया खारा इति भाषा।
काण्डवृक्षम् ॥ इति मररो मेदिनी च ॥ काशिया
इति भाषा।

इक्षुगन्धिका, स्त्री, (इक्षुगन्ध + कन् + टाप्)। भूमि-
जुष्माब्जः ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ (भूमिजुष्माब्ज-
शब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः)।

इक्षुतुल्या, स्त्री, (इक्षुतुल्या)। वृक्षविशेषः। आ-
नाख इति ख्यातः। तत्पर्यायः। इक्षुवृक्षः २
अभिज्ञः २ इक्षुवृक्षः ३। इति रत्नमाणा ॥
इक्षुर्मो, स्त्री, (इक्षुवृक्षस्य र्मो बन्ध इव र्मो-
यस्या)। वृक्षविशेषः। तत्पर्यायः। सुदर्भा २
पत्राक्षः २ इक्षुपत्रिका ३। अस्या गुणाः। उमधु-
रत्नं। क्षिग्धत्वं। इवत्वावातत्वं। कफपित्तहरत्वं।
रक्षिजनकत्वम्। कषणम्। वरमन्त्रिकारित्वम्।

इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुनेत्र, स्त्री, (इक्षोर्नेत्रेण ।) इक्षुमूल । इति राज-
निर्घण्टः ॥

इक्षुपत्र, पुं, (इक्षोः पत्रमिव तोक्ष्य पत्रं यस्य ।)
यावनालनामधान्यविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जोयारः इति भाषा ।

इक्षुप्र, पुं, (इक्षुरिव पूर्यते । इक्षु + पु + क ।)
शरद्वर्णः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शरद्वर्णशब्दे-
ऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ।)

इक्षुवालिका, स्त्री, (इक्षोर्वालिकेव तदाकृतित्वात् ।)
इक्षुतुल्या । इति रत्नमाणा ॥ अनाखु इति
ख्याता । काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ काशिया
इति भाषा ।

इक्षुमूल, स्त्री, (इक्षोः मूलमिव मूलं यस्य ।) वृक्षवि-
शेषः । तत्पर्यायः । इक्षुनेत्र २ मोरटकं ३ वंश-
नेत्र ४ वंशमूल ५ मोरट ६ वंशपूरक ७ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (“अतीव मधुरो मूलः” इति सुश्रुतः ।)

इक्षुयोनि, पुं, (इक्षोर्योनित्वत्तिकाकारणः ।) पुण्ड्रक-
इक्षु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तत्र पौण्ड्रकः । शैत्य-
प्रसादमाधुर्यैर्वरः, इति वामटः । पौण्ड्रकशब्दे
चास्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

इक्षुरा, पुं, (इक्षुमिच्छुवत् गन्धः राति ददातीति ।
इक्षु + रा + क ।) कोकिलाक्षरद्वयः । इति रत्न-
माणा ॥ कुशिया खारा इति भाषा । इक्षु ।
गोक्षुरकद्वयः । इति शब्दरत्नावली ॥ काशः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुरका, पुं, (इक्षुर + स्वार्थे + क्त ।) कोकिलाक्ष-
रद्वयः । स्थूलशरः । काशद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥
“स्वयङ्गुलेक्षुरकयोः फलधूर्णः सप्रकारम् ।
धारोऽख्येन नरः पीत्वा पयसा न क्षयः प्रजेत्” ॥
इति सुश्रुतः ॥

इक्षुरसः, पुं, (इक्षोरिव रसो यस्य ।) काशद्वयः ।
इति भावप्रकाशः ॥ (इक्षुवृक्षस्य रसः । अस्य गुणाः
क्रमेण यथा, दन्तपीडितेक्षुरसगुणाः । जीवन-
हितकारित्वं, हिमत्वं, शुक्रकारित्वं, तृप्तिजनकत्वं,
वायुरक्तपित्ताग्निश्लेष्मादुल्लंघनं, रक्तवर्द्धकत्वं धातु-
वर्द्धकत्वञ्च यथा भावप्रकाशः ।

“दन्तनिष्पीडितस्तेक्षो रसः पित्तासनाशनः ।
प्रकारसमवीर्यः स्यादविवादी कफप्रदः” ॥
यन्त्रनिष्पीडितरसगुणाः, रक्तशुक्रकारित्वम्, शी-
तलत्वम्, सारकत्वम्, दाहजनकत्वम्, किञ्चित् पित्त-
वायुनाशित्वं, क्षीरविह्वलदाहकारित्वञ्च यथा,
भावप्रकाशे,—

“मूलायजन्तुयन्त्रादिपीडनात् मलसंकरात् ।
किञ्चित्कालं विष्टयापि विह्वलं याति यान्त्रिकः ॥
तस्मात् विदाही विह्वली गुरुः स्यात् यान्त्रिको
रसः । पर्युषितेक्षुरसगुणाः । वान्तिहरत्वम्, वातज-
नकत्वम्, जाघ्रप्रतिश्यायरोगदाहत्वम्, कफवायुकारि-
त्वञ्च । यथा भावप्रकाशे ।

“रसः पर्युषितो नेष्टो ह्यस्तो वातापहो गुरुः ।
कफपित्तकरः शोथो भेदनश्चातिमूलः” ॥
पक्षेक्षुरसगुणाः । गुरुत्वम्, सुतीक्ष्णत्वम्, कफ-

वातनाशित्वम्, स्निग्धत्वम्, अतिपाके विदाह्यत्वं ।
पित्तासनादोषशोषकारित्वञ्च । यथा भावप्रकाशे ।
“पक्षो रसो गुरुः स्निग्धः सुतीक्ष्णः कफवातनुत् ।
गुल्मानाहप्रशमनः किञ्चित् पित्तहरः स्मृतः” ॥
इक्षुरसविकारगुणाः । यथा भावप्रकाशे ।

“इक्षोर्विकारात्तृहदाहमूर्च्छापित्तासनाशनाः ।
गुरवो मधुरा वल्या स्निग्धा वातहराः सराः ।
व्याधौ मोहहरा शीता वृक्षणा विषहारिणः” ॥

इक्षुरसक्वाथ, पुं, (इक्षुरसस्य क्वाथः ।) गुडः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (गुडशब्देऽस्य गुणादयो व्याख्येयाः ।)

इक्षुरसोद, पुं, (इक्षुरसवत् उदकं यस्य उदकस्य
उदभावः ।) इक्षुसमुद्रः । इति जटाधरः ॥

इक्षुवल्ली, स्त्री, (इक्षुरिव सुखादा वल्ली ।) क्षीर-
विदारि । क्षीरकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुवल्ली, स्त्री, (इक्षुरिव सुखादा वल्ली जता ।)
क्षीरविदारि । इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुवाटिका, स्त्री, पुण्ड्रकः । इति राजनिर्घण्टः ।
एडि व्याक् इति भाषा ।

इक्षुवाटी, स्त्री, (इक्षोर्वाटीव ।) पुण्ड्रकः । इति
राजनिर्घण्टः ।

इक्षुवेष्टन, पुं (इक्षोरिव वेष्टनं यस्य ।) भद्रमुष्ट्रः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुशाकट, स्त्री, (इक्षोः क्षेपः । इक्षुशब्दात् क्षेपे
शकटशक्तिनौ इति शाकटप्रत्ययः ।) इक्षुक्षेत्रम् ।
इति व्याकरणम् ॥ इक्षुर भूमि इति भाषा ।

इक्षुशाकिनं, स्त्री, (इक्षोर्भवनं क्षेपः वा । इक्षु +
शाकिनः ।) इक्षुक्षेत्रम् । इति व्याकरणम् ॥

इक्षुसारः, पुं, (इक्षोः सारः ।) गुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥
इक्षुसु पुं, (इक्षुमाकरोतीति । इक्षु + आसृ + क्त
+ मितद्धादित्वात् ङु । यद्वा इक्षु इति शब्दं
अकतीति अक गतौ बाज्जलकादुगु ।) वैवस्वतमनु-
पुत्रः । स तु सत्ययुगे अयोध्याया सूर्यवशीयादि-
राजः । इति पुराणम् ॥ (गीतायाम् । ४ । १ ।

“विवस्वान् मनवे प्राह मनुर्दिव्याकवेऽब्रवीत्” ।
इक्षुकोर्गोत्रे जाता इति व्युत्पत्त्या वाच्यणिष्ठा ।
इक्षुसुवशीर्षवा । यथा रघुः । १ । ७२ ।
“इक्षुसूया दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः” ॥
इक्षुसु, स्त्री, (इक्षु + आसृ + क्त + ङु ।) कटु-
कुम्भी । इत्यमरो मेदिनी च ॥ तितलाड इति
भाषा । (“इक्षुसुकुसुमधूर्णं वा पूर्ववदेव क्षीरेण
काशश्वासच्छर्दिकफरोगेषूपयोगः” इति सुश्रुते ।
“विद्ध वक्ष्याम्येक्षुसुकुसुमेषा प्रशस्यते” ।
अस्याः पर्यायो यथा ।

“सम्पाद्य कटुकालावतुम्भी पिण्डपक्षा तथा ।
इक्षुसुको फलिनी चैव प्रोच्यते तस्य कल्पना” ॥

अस्याः रोगविशेषे प्रशस्तता यथा ।
“काशश्वासविषच्छर्दिव्वरार्ते कफकर्षिते ।
प्रताम्यति नरे चैव वमनार्थं तद्विध्यते” ॥

अवस्थाभेदेनास्या व्यवहारो यथा ।
“अप्यस्य प्रवाकानां मुष्टिं प्रादेशसन्मिताम् ।
क्षीरप्रस्थे श्वेत दद्यात् पित्तोन्निक्ते कफज्वरे ।
पुण्यादिषु च चत्वारः क्षीरे जीमूतके यथा ।

योगाहरितपाण्डूना सुरामण्डने पञ्चमः ॥
फलस्य रसभागश्च त्रिगुणक्षीरसाधितम् ।
उरःस्थिते कफे दद्यात् स्वरमेदे सपीनसे ॥
हृतमध्येफलेजीर्णे स्थित क्षीरे यदा दधि ।
जात स्यात् कफजे कासे श्वासे वम्याश्च तत्पिबेत् ॥

मस्तुना वा फलान्मध्य पाण्डुकुष्ठविषादितम् ।
तेन तक्र विपक्ष वा सक्षौद्रलवणं पिबेत् ॥

अजाक्षीरेण वीजानि भावयेत् पाययेत् च ।
विषगुल्मोदरग्रन्थिगण्डेषु क्षीपदेषु च ॥

तुम्ब्रा फलरसैः शुष्कैः सपुष्पैरवचूर्णितम् ।
कृदयेन्माल्यमात्राय गन्धसम्पत्सुखोचितम् ॥

भक्षयेत्फलमथ वा गुडेन पक्वलेन च ।
इक्षुसुकुफलैश्च वा सिद्धं वा पूर्ववद्वृतम् ॥

पञ्चाशद्वृक्षजानि फणादीना यथोत्तरम् ।
पिबेद्विष्टं वीजानि कषायैश्चासुतं पृथक् ॥

यष्ट्याङ्गकोविदाराद्यैर्मृष्टिमन्तर्नखं पिबेत् ॥
कषायैः कोविदाराद्यैर्मात्राश्च फलवत् स्मृताः ।

गुल्ममेहे प्रसेके च कल्कं मांसरसैः पिबेत् ॥
नरः साधु वमयेव न च दौर्बल्यमश्नुते” ॥

“इक्षुसुकुमूलं मदनं विषश्ल्यातिविषे वधः ।
कुष्ठं कियदापिकौ चापि पिबेत्तुल्यानि पूर्ववत्” ॥

इति चरकः ॥

इक्षुवारि, पुं, (इक्षुवृक्षस्य अरिः ।) काशद्वयः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (काशशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञा-
तव्याः ।)

इक्षुवालिक, पुं, (इक्षुरिव अक्षति व्याप्नोतीति ।)
काशद्वयः । इति भावप्रकाशः ॥

इक्षुवालिका, स्त्री, (इक्षुवालिका + टाप् ।) इक्षुतुल्या ।
इति रत्नमाणा ॥ अनाखु इति भाषा । खगडा
इति केचित् ॥

इक्षु, गतौ । (आदि-पर-सक-सेट् ।) इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ तृतीयस्वरादि । इक्षति । इति
दुर्गादासः ॥

इक्ष, इ, गतौ । (आदि-पर-सक-सेट्-इदित् ।) इति
कविकल्पद्रुमः ॥ तृतीयस्वरादिः । इ, इक्षते । इति
दुर्गादासः ॥

इक्ष, इ, गतौ । (आदि-पर-सक-सेट्-इदित् ।) इति
कविकल्पद्रुमः ॥ तृतीयस्वरादि । इ, इक्षति
इक्षितः । इति दुर्गादासः ॥ (यदुक्तं भारते ।
“त्वया हृष्टमिदं विश्वं यश्चेद्भयं यश्च नेक्षति” ।

इक्ष, चि, (इक्षि + क्त ।) अक्षितः । अक्षमः इति
मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ (यथा, भारते ।
“त्वया हृष्टमिदं विश्वं यश्चेद्भयं यश्च नेक्षति” ॥)

इक्ष, पुं, (इक्ष + घञ् ।) इक्षितः । ज्ञानः इति
मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

इक्षितं, स्त्री, (इक्षि + क्त ।) अभिप्रायानुरूपचेष्टा-
विष्कारणः । ठार सङ्केतः इत्यादि भाषा । तत्प-
र्यायः । आकारः २ इक्षः २ । इत्यमरः ॥ गमनं ।
चेष्टा । इति हेमचन्द्रः ॥

“आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च ।
नेषवक्त्रविकारेण लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः” ॥

इति पदेषु सङ्गृहेः । (तथाच रघु १ । २० ।)

इच्छुः

“तस्य सद्यतमतस्य गूढकारेणितस्य च” ।
इच्छुः, ड, (इच्छुं) चति यवखण्डयतीति । इच्छु + दो
+ क । अस्य उक् । इच्छुदील्ल । इत्यगर-
भरती ।

“इच्छुदन्तिस्तमधुर विगोष्ण कफवातजित्” ।
इति चरक ॥०॥ विशेषोऽन्येच्छुदीशब्दे प्रेय ।
इच्छुदी, स्त्री, (इच्छुद + डीप् ।) लक्षविशेषः । इच्छुदी
इति भाषा । जीयापुता इति तु वज्रदेशोयाः
प्रमादेन वदन्ति तस्य तु पुनर्जीव इत्यादीनि
नामानि प्रसिद्धानि । तत्पर्याय । तापसतन २ ।
इत्यमरः ॥ इच्छुपत्र ३ वियकयटः ४ अगिपास्तक
५ गौरत्वक् ६ तनुपत्र ७ शूलारि ८ तापसदुम
९ तीक्ष्णकण्ट १० तैलपल्लः ११ पूतिगन्ध १२
विगन्धक १३ क्रोष्टुक १४ ।
(यथा रघु १४।८ ।

“ता इच्छुदीक्षेष्टतप्रदीप-
मास्तीर्णमेध्याजिततत्पमन्तः” ॥)

अस्या गुणा । मद्गन्धित्व । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
केनिलत्वम् । लघुत्वम् । रसायनत्वम् । जन्तु-
वातामयकफप्रणनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य पर्यायपूर्वक गुणानाह ।
“इच्छुदीऽङ्गारलक्ष्य तिक्तकस्तापसदुम ।
इच्छुदः कुष्ठभूतादिर्यद्विषयविषयिनीन् ॥
हन्त्युष्णश्वित्मूलप्लक्षितकः कटुपाकवान्” ।
इति भावप्रकाशः ॥) ज्योतिष्मतील्ल । इति
रत्नमाला ॥ नयाल्लक्ष्मी इति भाषा ।
इच्छुण, ड, स्त्री, इच्छुदील्लः । इति भरती हिरुप-
कोपश्च ॥

इच्छा, स्त्री, (इच्छा इच्छा । इप् + श + टाप् ।)
मनोधर्मविशेषः । तत्पर्याय । आकाङ्क्षा २
वाक्का ३ दोहदः ४ स्पष्टा ५ ईहा ६ लट् ७
लिप्ता ८ मनोरथः ९ काम १० अमिनायः ११
तर्ष १२ । इत्यमरः ॥ कक् १३ इया १४ अद्या १५
ल्लक्ष्णा १६ रचि १७ मति १८ दोहल १९ कन्द
२० इट् २१ । इति जटाधरः ॥ (यथा मनी ५।४५
“योऽहिसकानि भूतानि हिनत्यात्मसुखेच्छया” ।)
न्यायमते अस्याः कारणम् । (यथा, भाषापरि-
च्छेदे । १४८, १४९ ।)

“निर्दुःखे सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते ।
इच्छा तु तदुपाये स्यादितोपायलक्ष्मीर्दि ।
चिकीर्षाकृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा तु या भवेत् ।
तद्धेतुः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमितिर्भवेत्” ॥
अस्याः प्रतिबन्धः । “बलवद्विष्टहेतुत्वमिति स्यात्
प्रतिबन्धिका” । इति भाषापरिच्छेदे १४८ ॥

इच्छावती, स्त्री, (इच्छा विद्यते यस्याः । इच्छा +
वत् । मस्य वः ।) धनादीच्छायाश्च स्त्री । तव-
पर्यायः । कामुका २ । इत्यमरः ॥

इच्छावस, ड, (इच्छ्यामिनाममात्रेणैव वसु धन
यस्य ।) कुवेरः । इति जटाधरः ॥

इच्छुः, जि, (इच्छतीति । इच्छावतीन्यावनात्
विद्धम् ।) इच्छाविशिष्टः । आकाङ्क्षायुक्तः । इति
आकरबम् । (यथा, रामायणे । ४।४।८ ।

इडा

“शरण शरणेच्छुर्गामितुरादेशपातकः” ।
इच्छुः, ड, (इच्छु + कन् ।) लक्षविशेषः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ टावासेतु इति रगातः ।

इच्छण, ड, (इच्छीति । इ + क्षिप् + गुक्, इत् जल
मस्य ।) इच्छणल्लक्षः । इच्छण गाव इति भाषा ।
तत्पर्याय । निधुग २ अमृज ३ । इत्यमरः ॥
(सपर्यायगुणाः यथा, भागप्रकाशे ।

“इच्छणो इच्छणस्यापि निधुगस्यामुगस्तथा ।
ज्जलयेतसवदेष्टो इच्छणोऽय विषापहः” ॥)

इच्छ, ड, (इच्छा विद्यते यस्य । इच्छा चर्च आद्यप् ।)
लक्षरूपतिः । इति ज्योतिषं शब्दरत्नावली च ।

“जीवाकिंभानुजेष्यानां क्षेपानि गुरुजादयः” ।

इच्छ, जि, (इच्छा पूजामयस्य । अत्र आद्यप् ।)
गुरु । पूजनीयः । इति मेदिनी ।

इच्छा, स्त्री, (यजनं इति । यज + माप् + टाप् ।)
दान । यज्ञः । (यथा, रघु । १ । ६८ ।)

“योऽहमिष्याविश्रुतात्मा प्रजापतिमिमीक्षितः” ।
पूजा । सङ्गमः । इति मेदिनी । (कर्मदि कप् ।)

गौः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुट्टनी । इति चि-
काण्टशेषः ॥

इच्छाशोण, ड, (इच्छा यच्च शीणयति पुन पुनरा-
चरतीति । इच्छा + शोण + य ।) पुन पुनर्यत्र
कथा । तत्पर्यायः । यायजूक २ । इत्यमरः ॥

इक्षाक, ड, मत्सविशेषः । इति चिकाण्टशेषः ॥
इक्षणा मोषापिच्छि इति भाषा । (चिकाण्टशब्दे-
ऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

इट गत्या । (आदि-परं-सक-सेट् ।) इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ इटति । इति दुर्गादासः ॥

इट्-पुञ्जी, (इप् + क्षिप् ।) इच्छा । इति जटाधरः ॥
इट्-धरः, ड, (इच्छमिति इट् । इप् + क्षिप् । तेन
चरति इति । इप् + चर् + णप् ।) यण्डः । इत्य-
मरः ॥ यौड इति भाषा ।

इडा, स्त्री, (इल् + क + टाप् ।) तुष्यद्यभार्या । सा
इक्ष्वाकुराजकन्या । (यथा हरिवंशे,—

“तत्र दिव्याम्बरधरा दिव्यामरणाभूषिता ।
दिव्यसङ्गना चैव इडा जम्बे इति श्रुतिः” ॥)

गौ । (यथा, भारते,—
“इडाव्यहोमाहुतिमिर्मन्त्रश्चिन्ताविशारदैः” ।)

वचन । (देवीभेदः । यथा, हरिवंशे,—
“श्रुतिः प्रीतिरिडाकान्ति शान्ति एष्टिः क्रिया तथा” ।)

एष्टी । इति मेदिनी । (यथा, महाभारते,
घोषयात्रापूर्वणि २५५।१० ।

“प्रतत्रिचक्षुः स जघन्यरात्रे
प्रबोधते नूनमिडातलस्य” ।) स्वर्गः ।

शरीरस्य वामभागस्या नाडी । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा च घटचक्रभेदे स्त्रोके ।

“भेरोर्वाङ्गप्रदेशे शशिमिहिरशिरे सत्यदत्ते
निषसे, मध्ये नाडी सप्तमा चितयगुणमयो चन्द्र-
सूर्याभिरूपा” ।

“भेरोर्महद्वहस्य बाह्यप्रदेशे वह्निर्मांसे सत्यदत्ते
वामदक्षिणे पार्श्वे शशिमिहिरशिरे चन्द्रसूर्या-
त्मिके बाह्यौ इडापिङ्गुनाडीद्वयमितिर्वाणि-

इत

तार्थः । निषसे वसेति” । आनसङ्गनीतम् ॥ ८ ।

“इडा नाम यैव गङ्गा यमुना पिङ्गवा स्मृता ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये सुभुषा च सरस्वती ।

गतासां सङ्गमो यत्र त्रिवेदी सा प्रकीर्तिता ।
तत्र ध्यात सदा योगी सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥

इत्यन्तु यकामकम्मानुखायिजीवानां पुनरावर्ति-
कायिणी धूममार्गा पिष्टयानरूपिणी ।

अनयोऽरिडापिङ्गवयोर्मध्ये गता सुभुषैव ब्रह्म-
नाडी यस्यां नाद्यां इदं सर्वं विश्वं प्रतिष्ठितम् ।

यथा उत्तरगीतायाम् । २ अध्याये ।
“इडा च वामनिःश्वसः सोममण्डलगोचरा ।

पिष्टयानमिति प्रेया वाममाश्रित्य तिष्ठति ॥२॥
गुदस्य एष्टमागेऽस्मिन् वीद्याद्वयस्य देहस्य ।

दीर्घास्मि मूर्द्धि पर्यन्तं ब्रह्मदशेति कथ्यते ॥३॥
तस्यान्ते सुषिरं सप्तमक्षणाद्वीति सुषिरम् ॥४॥

इडा पिङ्गवयोर्मध्ये सुभुषा सप्तमक्षिणी ।
सर्वं प्रतिष्ठितं यस्यां सर्वं सर्वतोमुखम्” ॥५॥

पर आसामिडादीनां नाडीनां शोधनमकुर्वन्
योगी कदाप्यात्मप्रसादं लब्धुं नाशति तदा च

मगवच्छब्दोऽस्ययोगशास्त्रे ।
“इष्टितानि समभ्यस्य वाञ्छितानि यथाविधि ।

प्राप्त्यायाम ततो गतिं जिवासरगतोऽप्यसेत् ।
मृदासने कुशान् सम्यक् आसीर्यामृतमेव च ।

लम्बोदरश्च सम्पुष्य फलमोदकमक्षयै ।
तदासने सुखासीनः सत्ये न्यसेत्वरं करम् ।

समधीवशिराः सम्यक् सङ्गतास्य सुनिश्चलः ।
प्राप्तुमुखोदधुमुखोवापि नासायन्मन्त्रोपनः ।

अतिमुहाममुक्तश्च वर्णयिता प्रयत्नतः ।
नाडीसंशोधनं कुर्व्यात् उक्तमार्गेण यत्नतः ।

यथा मोक्षो भवेत्तस्य तच्छोधनमकुर्वन् ।
नासाये शशमृदवीजं चक्रातपवितानिवम् ।

सप्तमस्य तु वर्गस्य चतुर्थं वर्गसंयुतम् ।
विश्वमध्यस्थमाङ्गोक्त नासाये चतुर्थी उभे ।

इडया पूरयेदवायुं वाष्पं द्वादशमात्रकैः ।
ततोऽग्निं पूर्ववदध्यायेत् स्फुरज्ज्वालावकीयुतम् ।

रथस्य विन्दुसंयुक्तं शिखिमखलसंयुतम् ।
ध्यायेद्विरेचयेदवायुं मन्दं पिङ्गवया पुनः ।

पुनः पिङ्गवयापूर्णं घ्राणं दक्षिणतः सुधीः ।
तद्वह्निरेचयेद् वायुमिडया तु शनैः शनैः ।

विषतुर्वत्सरश्चापि त्रिषतुर्मासमेव च ।
गुरुणोक्तप्रकारेण रक्षयेव समभ्यसेत्” ॥)

इडाचिका, स्त्री, (इडावत् अचति । इडा + अच् ।
लृक् । टाप् + अत् इत्यम् ।) वरटा । वोक्ता इति
भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

इडिका, स्त्री, (इडा + सार्थे क, इत्यम् ।) एष्टी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

इडिक्, ड, (इडिक् + क् + ड ।) वनचरणः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

इड्वरः, ड, (इट् + ड + णप् ।) इट्वरः । डभः ।
इत्यमरटीकायां सोमः ॥

इत, इ बन्धे । (इदित्-दिवा-आत्म-सक-सेट् ।)
इ इच्छते । इति दुर्गादासः ॥

इति

इत', चि, (इ + क्त ।) गत । स्मृत । इति मेदिनी ॥
 (प्राप्त । ज्ञाने, स्त्री ।)
 इतः, [स्] व्य, (अस्मादिति निपातनात् सिद्धम् ।)
 नियम । पञ्चम्यर्थः । (यथा कुमारे २ । २८ ।
 "तद्व्रतं वत्सा किमित् प्रार्थयध्व समागता" ।)
 विभाग । इति विश्व ॥
 इतर, चि, (इना कामेन तरतीति । इ + तु + अच्
 यदा इतेन ज्ञानेन क्षीयते इति बाहुल्यकात् अरः ।)
 अन्यः । ("वामेतरस्तस्य करं प्रहृत्तु" । इति
 रघु । २।३१ ।) नीच । इत्यमरः ॥
 इतरविशेषः, पु, (इतरस्मात् विशेषः ।) अन्यप्रभेदः ॥
 इतरेतरं, चि, अन्योन्य । परस्परं । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ यथा, रघु । ७ । ५४ ।)
 ("युद्धावभौ तावितरेतरस्मात्
 भङ्गं जयश्चापतुरव्यवस्थम्" ।)
 इतरेषु, [स्] व्य, (इतर + एषुस् ।) इतरस्मिन्-
 हनि । अन्यदिने । इत्यमरः ॥
 इतस्ततः, व्य, अत्र तत्र । एखाने सेखाने इति भाषा ।
 यथा,—
 "द्वे सहस्रे रथानां स गजानामयुतं रथे ।
 इतस्ततो धावमानं सुरथो रथिना वरः" ॥
 इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्वणि २०
 अध्यायः ॥ अपि च ।
 "ताडितास्तेन वीरेण ऋणोन्नास्त्रासमागता ।
 इतस्ततस्ते तन्मुक्ता गता पातालमुज्ज्वा" ॥
 इति पाद्मे पातालखण्डे ४४ अध्यायः ॥
 इति, व्य, (इण् + क्तिच् ।) हेतु । (यथा, रघु । २।२२ ।
 "वत्सोत्सुकापि क्षितिमिता सपर्या,
 प्रत्ययहीनैस्ते न नन्दतुल्यौ" ।)
 प्रकरणम् । (यथा, मनु । २ । १५ ॥
 "उदितेऽनुदिते चैव समयाध्यक्षिते तथा ।
 सर्वथा वर्तते यच्च इतीयं वैदिकी श्रुति" ॥)
 प्रकाशः । (यथा, रघु । १ । १२ ।
 "दिक्षीप इति राजेन्द्रिन्दुः क्षीरनिधाविव" ॥)
 आदिः । समाप्तिः । इत्यमरः ॥ निदर्शनम् ।
 ("आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरस्त्रयः" ।
 इति मनु । १।१० ।) प्रकारः । अनुकर्षः । पर-
 छतिः । इति मेदिनी ॥ (विवक्षानियमः । प्रत्यक्षः ।
 अवधारणः । परामर्शः । मानम् । इत्यमरः ।
 एवार्थः । "गुणानित्येव तान् विद्धि" । इति
 रामायणे । १ म काण्डे ।)
 इतिकथं, चि, (इति इत्यप्रकारेण कथा यस्य ।)
 अश्रद्धेयः । गच्छ । इति मेदिनी ॥
 इतिकथा, स्त्री, अर्थश्रुत्यवाक्यः । इति मेदिनी ॥
 इतिह, व्य, (इति एवं च ह किल च ।) पारम्पर्यो-
 पदेशः । तत्पर्यायः । ऐतिह्यम् । इत्यमरः ॥
 इतिहासः, पु, (इतिह आलेऽस्मिन् । इतिह +
 आस + घञ् ।) पूर्ववृत्तान्तः । प्राचीनकथा ।
 तत्पर्यायः । पुराणम् । २ । इत्यमरः ॥
 (यथा, मनु । ३ । २३२ ।
 "आख्यानानीतिहासाश्च पुराणानि खिलानि च" ।)
 आसादिप्रणीतमारतादियश्च । इति भरतः ॥

इड

इत्कट', पु, (इतं समीपस्थ जन कटति आच्छादयति
 फलेन इति । इत् + कट् + अच् ।) वृक्षविशेषः ।
 ओकडा इति भाषा । तत्पर्यायः । बज्रमूलः २
 वाटीदीर्घः ३ खरच्छदः ४ । इति रत्नमाला ॥
 ("वीर्यशालिषष्टिकेक्षुवाणिकार्दभकुशकाशगुन्ने-
 त्कटकटगमूजानीति दशेमानि क्षान्यजननानि
 भवन्ति" । इति चरकः ॥)
 इत्किष्ठा, स्त्री, रोचनाख्यगन्धद्रव्यम् । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 इत्थं, व्य, (इदम् + थसु । एतेतौरथोरिति इदा-
 देशः ।) इदप्रकारः । इति वोपदेवः ॥ इदप्रकारः
 इतिभाषा । (यथा रघौ । २ । २५ ।
 "इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं
 समं महिष्या महनीयकीर्त्त" ।)
 इत्थं, चि, (इ + क्यप् ।) गम्यः । इति व्याकरणम् ॥
 इत्वर', चि, (एतीति + इ + क्करप् ।) क्रूरकर्मा ।
 पथिकः । दुर्विधः । नीचः । इति हेमचन्द्रः ॥
 इत्वरी, स्त्री, (एति परपुरुषं प्राप्नोतीति । इ +
 क्करप् + डीष् ।) असती । इत्यमरो मेदिनी च ॥
 अभिसारिका । इति हेमचन्द्रः ॥
 इद, इ, परमैश्वर्ये । (इदित् आदि-पर-सक-सेट् ।)
 इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ इन्दते इन्दति इन्द्र ।
 इति दुर्गादासः ॥
 इद, [म्] चि, (एति, इद् गतौ, इणो दसुगिदि दश-
 पादीवृत्तिः । यदा इन्दति, इदि परमैश्वर्ये, इन्दे
 कर्मिर्नोपस्थेविदीक्षितः ।) पुरोवर्तिवाचकसर्व-
 नामः । इति व्याकरणम् ॥ इद इति भाषा ।
 इदकार्या, स्त्री, (इदम् कार्यं यस्याः ।) दुरात्मना-
 वृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 इदा, स्त्री, सवत्सरादिवर्षपञ्चकान्तर्गततृतीयवत्सरः ।
 इति मज्झिमासत्तत्त्वं ॥ अस्या विवरणम् वत्सरशब्दे
 द्रष्टव्यम् ॥
 इदानीं, [न्] व्य, (इदम् + दानीं, इदम् इण् ।) अस्मिन्
 काले । सम्प्रति । इत्यमरः ॥
 ("इविषे दीर्घसप्तस्य सा चेदानीं प्रचेतस" ।
 इति रघु । १ । ८० ।) वाक्यभूषणम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 इदानीन्तन, चि, (इदानीं + भवार्थे श्चु ।) इदानी-
 म्भवं । सम्प्रतिजातः । आधुनिकः । इति व्याकरणम् ॥
 "वासना चेदानीन्तनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतुः" ।
 इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे । २६ ।)
 इदावत्सर', पु, (इदा इति वत्सरः ।) सवत्सरादि-
 पञ्चान्तर्गतवत्सरविशेषः । अस्मिन् वत्सरे अम-
 वस्त्रदानं महाफलम् । इति विष्णुधर्मोत्तरम् ॥
 ("सवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसीदावत्सरोऽसीदत्-
 सरोऽसि" । इति वाजसनेयीसंहिता । २७।४५ ॥)
 इड, स्त्री, (इन्द + क्त ।) आतपः । दीप्तिः । इति
 मेदिनी ॥ आश्चर्यः । इति जटाधरः ॥
 इड', चि, निम्नेन । इति शब्दरत्नावली ॥
 इडत्सर', पु, इदावत्सरः । यथा,—
 "सवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः ।
 इडत्सरश्चतुर्थस्तु चतुर्थस्तुवत्सरः" ॥

इन्दुः

पञ्चमो वत्सरस्तेषां तदेभिः पञ्चभिर्गुणं ।
 तेषु संवत्सरो ह्यभिः सूर्यस्तु परिवत्सरः ॥
 सोम इडत्सरस्तेषां वायुश्चैवानुवत्सरः ।
 रुद्रस्तु वत्सरो ज्येष्ठः पञ्चाब्दा ये युगान्तकाः" ॥
 इति देवीपुराणे कालव्यवस्थानामाध्यायः ॥
 इड्म, स्त्री, (इन्ध + मक् ।) अभिसन्दीपनकाष्ठम् ।
 इत्यमरः ॥ आलानि काठ इति भाषा ।
 ("तत्रेभ्योऽनयने शुक्रो नियुक्तः कश्यपेन ह" ।
 इति भारते ।)
 इन्, पु, (एतीति । इ + नक् ।) सूर्यः । प्रभुः । ("वसु
 न इन्स्पति" । ऋग्वेदे । ४३ । २ ।) नृपभेदः ।
 इत्युणादिकोषः ॥
 इनानी, स्त्री, वटपञ्जीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 इन्दम्बरं, स्त्री, (इन्द महाईम् अम्बरं नीलवस्त्रमिव ।)
 इन्दोवरः । नीलोत्पलं । इति शब्दमाला ॥
 इन्दिन्दिर, पु, अमरः । इति हेमचन्द्रः ॥
 इन्दिरा, स्त्री, (इन्द + किरिच + टाप् ।) लक्ष्मी ।
 इति जटाधरः चिकारुप्रेषश्च ॥ ("मन्दं मन्द
 मन्दिरादिन्दिरैव" इति भामिनीविवासे ।)
 शोभा । कान्तिः । यथा, "निशि नि सरदिन्दिर
 कथं तुलयां कलयापि पद्मजम्" । इति भामि-
 नीविवासे ॥
 इन्दिरामन्दिरं, स्त्री, (इन्दिराया मन्दिरं वासस्थानं
 मिव ।) विष्णुः । इति राजवल्गुः ॥
 इन्दिराणय, स्त्री, (इन्दिराया लक्ष्म्या आणयः ।)
 पद्मः । इति शब्दरत्नावली । स्त्रीवत्त्वमभिधानात् ॥
 इन्दिरावरं, स्त्री, (इन्दिराया लक्ष्म्या वरः प्रियः ।)
 नीलोत्पलः । इति शब्दरत्नावली ॥
 इन्दिवर, स्त्री, (इन्दीति । इदि परमैश्वर्ये, इगुप-
 धात् किदिति इन् । इन्दिर्लक्ष्मीस्तस्याः वरः प्रियः ।)
 नीलोत्पलः । इति शब्दमाला ॥
 इन्दोवर, स्त्री, (इन्दी लक्ष्मीस्तस्याः वरः प्रियः ।) नील-
 पद्मः । तत्पर्यायः । नीलाम्बुजम् २ । इत्यमरः ।
 कुवलयः ३ नीलाञ्ज ४ नीलोत्पलः ५ । इति रत्न-
 माला ॥ ("इन्दोवरेण नयनं सुखमम्बुजेन" । इति
 कालिदासः । "इन्दोवरश्चासतनुर्दपोऽसौ" । इति
 रघु । ६।६५ ॥) (नीलोत्पलशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)
 इन्दोवरिणी, स्त्री, (इन्दोवर + इनि डीष् ।) उत्प-
 लिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नीलोत्पलसमूहः ।)
 इन्दोवरी, स्त्री, (इन्दोवरमस्यस्याः । अर्धं आद्यं च
 गौरादित्वात् डीष् ।) शतमूली । इति मेदिनी-
 राजनिर्घण्टौ ॥
 ("वासानिम्बपटोणकेतकिषलाकुण्डलाकेन्दोवरी"
 इति परिभाषायाः ।)
 इन्दोवारं, स्त्री, (इन्धा लक्ष्म्या वारो वरश्च यस्मिन् ।)
 इन्दोवरः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
 इन्दुः, पु, (उनत्ति अमृतधारया भुवं क्षिप्त्वा करोति
 इति । उन्ध + उ + आदेरिष् ।) चन्द्रः ।
 ("दिक्षीप इति राजेन्द्रिन्दुः क्षीरनिधाविव" ।
 इति रघु । १ । १२ ।) कर्पूरः । इत्यमरः ॥
 (चन्द्रसमसंख्य एकसंख्यायुक्तः । मृगशिराश्चन्द्रम् ॥
 "दिवाकंकिरजैर्गुणैः सृष्टमिन्दुकैर्निर्मितः" ।

इति वैद्यकप्रत्यगुण ॥

इन्दुकः, पु, (इन्दुरिव शुक्लत्वात् । इन्दु + कन् ।) अश्वत्थकलत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

इन्दुकमणः, स्त्री, (इन्दुस्य इव शुभ्र कमणः ।) सितोत्पल । इति राजनिर्घण्टः ॥

इन्दुकलिका, स्त्री, (इन्दुरिव शुक्ला कलिका यस्याः ।) केतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (केतकीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

इन्दुकान्तः, पु, (इन्दुः कान्तः प्रियो यस्य । चन्द्रोदयेऽयं निथन्दतीतिभावः ।) चन्द्रकान्तमणि । इति राजनिर्घण्टः ॥

इन्दुकान्ता, स्त्री, (इन्दुः कान्तो यस्याः ।) रात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥

इन्दुजगः, पु, (इन्दोर्जगः ।) समुद्रः । इति विकाराङ्गशेषः ॥ (समुद्रात् चन्द्रोत्पत्तिकथा भारते आदि पर्वणि अष्टादशाध्याये अष्टम्या । यथा, —

“ततः शतसहस्राशुर्मथमानास्तु सागरात् । प्रसन्नात्मा समुत्पन्नः सोमः श्रोताशुश्चञ्चलः” ॥ ३४॥)

इन्दुजा, स्त्री, (इन्दोर्जायते या । इन्दु + जन् + ङ ।) नर्मदा नदी । इति हेमचन्द्रः । नर्मदा इति ख्याता । (इयं च प्रतीकामवन्तिषु स्थिता प्रत्यक् सोतोवहा च । यथा, —

“अवन्तिषु प्रतीया वै कीर्त्तयिष्यामि ते दिशि । यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्यायतनानि च ।

प्रियङ्गवान्वनोपेता वानीरफलशालिनी । प्रत्यक्सोता नदी पुण्या नर्मदा तत्र भारते” ॥

इति भारते आदिपर्वणि ८६ अध्यायः ॥)

इन्दुपुत्रः, पु, (इन्दो पुत्रः ।) बुधग्रहः । इति शब्द-रत्नावली ॥

इन्दुपुष्पिका, स्त्री, (इन्दुरिव शुभ्र पुष्प यस्याः ।) कलिकारीकल । इति राजनिर्घण्टः ॥ विषला-ङ्गना इति भाषा ।

इन्दुभृत्, पु, (इन्दुः विभर्त्तति । इन्दु + भृ + क्तिप् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥

इन्दुमती, स्त्री, (इन्दुः पूर्णोर्विद्यते यस्याः । इन्दु + मत्सुप् ।) पूर्णिमा इति राजनिर्घण्टः ॥ (इन्दुमती पूर्णिमेव आगन्तदायिका स्वनामख्याता विदर्भ-राजभगिनी, अजराजपत्नी । यथा, — रघु ।

“अथेन्द्रेण क्रथकौशिकाया खयवराय ससुरिन्दुमत्या” ॥ ५।३६ ।

“वसुधामपि हस्तगामिनी-मकरोदिन्दुमतीमिवापरा” ॥ ८।१ ।)

इन्दुरत्नः, स्त्री, (इन्दुरिव शुभ्र रत्नम् ।) सुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

इन्दुलेखा, स्त्री, (इन्दोऽस्त्रस्य लेखेव ।) अम्बता । सोमलता । शशिकला । इति मेदिनी । यमा-निका इति शब्दमाणा ॥

इन्दुलोहकः, स्त्री, (इन्दुलोहः + कन् ।) रौप्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

इन्दुवल्ली, स्त्री, (इन्दोर्वल्ली जता ।) सोमलता । इति जटाधरः ॥ (सोमलताशब्देऽस्या गुणादयो व्याख्याः ॥)

इन्दुप्रतः, स्त्री, (इन्दुः प्रतः ।) चान्द्रायणप्रतः । इति विकाराङ्गशेषः ॥ (यथा, महाभारते ॥ “इन्दुप्रतसहस्रं तु यचरेत् कायशोधनम् ।

पिवेत् यथापि गङ्गां समी स्याता न वा समौ”)

इन्दूरः, पु, मूषिकः । इति अटाधरः । इन्दुर इति भाषा ॥ (गणेशवाहनः । इति पुराणम् ॥)

इन्द्रः, पु, (इन्दतीति । इदि परमैश्वर्यं तस्मात् इन् प्रत्ययः ।) देवराजः । स तु अदितिपुत्रः । पूर्व-दिक्पतिश्च । तस्य भार्या शची । पुत्रा अयन्तः १

प्रथमः २ मीढास्य ३ अश्व वज्रः । वाहनं रेगा-वतः । पुरी अमरावती । वनं गन्धर्वः । तत्पर्यायः । मण्ड्यान् २ मधवा ३ विडोहा ४ पाकशासनः ५

वज्रश्रवाः ६ सुनासीरः ७ पुरः ८ पुरन्दरः ९ अश्विः १० लेख्यर्धम् ११ शक्रः १२ शतमनुः १३ दिवस्पतिः १४ सुनामा १५ गोप्रभित् १६ वज्री १७

वासवः १८ वज्रहा १९ वपा २० वाणोत्पतिः २१ सुरपतिः २२ वनागतिः २३ शचीपतिः २४ अम्भ-भेदी २५ हरिश्च २६ साराट् २७ नमुचि-सूदनः २८ सक्रन्दनः २९ दुश्शवणः ३० तुगाघाट्

३१ मेघवाहनः ३२ व्याखण्डनः ३३ सहस्राक्षः ३४ ऋभुत्ता ३५ इत्यमरः । महेन्द्रः ३६ कौशिकः ३७ पूतफलः ३८ विश्वम्भरः ३९ हरिः ४० पुरदशः

४१ शतघृतिः ४२ एतनायाङ् ४३ अहिद्विषः ४४ इति जटाधरः ॥ वज्रपाणिः ४५ देवराजः ४६ पर्वतारिः ४७ पर्यणः ४८ देवताधिपः ४९

नाकगायः ५० पूर्वदिक्पतिः ५१ पुलोमारिः ५२ अर्धः ५३ प्राचीनवर्हिः ५४ तपस्तप्तः ५५ इति शब्दरत्नावली । तस्य चतुर्दश नाम भेदा यथा ।

“इन्द्रश्च विश्वभृग् ज्यो विमर्शितदन्तरम् । विभुः प्रभुः शिखिचैव तथैव च मनोजवः ।

तेजसो साम्प्रतस्त्विन्द्रो वलिर्भायस्त्वनन्तरम् । अद्भुतस्त्विदिवचैव दशमस्त्विन्द्र उच्यते ।

सुशान्तिश्च सुकीर्त्तिश्च ऋतधाता दिवस्पतिः । इति भूता भविष्यश्च इन्द्रा ज्योतिषतुर्दशः” ॥

इति देवीपुराणे कालव्यवस्थाध्यायः । विष्णुभादिस्तविश्रितियोगान्तर्गतषड्विंशयोगः । तत्र जातफलम् ।

“प्रतापशीलो बलवान् गुणश्च ज्ञेयाधिकः श्रीकमलाभ्युपेतः । किलेन्द्रयोगो यदि जन्मकाले महेन्द्रतुल्यः पुरुषः प्रसन्नः” ॥

इति कौलीप्रदीपः ॥ * ॥ अन्तरात्मा आदित्य-विशेषः । इति मेदिनी (यथा, हरिवंशे । “तत्र शक्रश्च विश्वश्च जज्ञाते पुनरेव ह” ॥)

कुतजहत्तः । रात्रिः । इति धरणीः । उपदीप-विशेषः । इति शब्दमाणा ॥ परमेश्वरः । इति वेदाङ्गः ॥ (“इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते” इति श्रुतिः ॥ इन्द्रियः श्रेष्ठः । प्रथमः । यथा, नरेन्द्रो राजा । पत्नीन्द्रो गरुडः । इत्यादिः ॥)

इन्द्रकः, स्त्री, (इन्द्रस्य ऐश्वर्यशालिनः कः सुख यस्मिन्) समागृहम् । तत्पर्यायः । अस्यानगृहम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥

इन्द्रकीलः, पु, (इन्द्रस्य कील इव ।) मन्दरपर्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे २।८०।१८ । “तत्रेन्द्रकीलप्रतिमा प्रतोतिविराजति ॥)

इन्द्रकुङ्करः, पु, (इन्द्रस्य कुङ्करः ।) रेखावतकुङ्को । इति जटाधरः ॥

इन्द्रकोयः, पु, (इन्द्रस्य ऐश्वर्यशालिनः कोयः ।) मधुः । खट्वा । इति विकाराङ्गशेषः ॥ तमङ्कः । इति हेमचन्द्रः । घोभला गौजला इत्यादिख्यातः । निर्गुणोऽपि । यथा, महेश्वरः ।

“निर्गुणं श्रेष्ठं चारे निर्यासे नागदन्तके” ॥

इन्द्रगोमः, पु, (इन्द्रो गोमो रजको यस्य ।) रक्तवर्णः कीटविशेषः । मखमको इति भाषा । तत्पर्यायः । अमिरजः २ चेराट् ३ तितिमः ४ अमिरः ५ इति हेमचन्द्रः । शक्रगोमः ६ वर्वाभू ७ रक्तवर्णः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (“अविरलवितरेवहीन्द्र गोमे” ॥ इति किराते । १६।३ ॥)

इन्द्रचन्दनः, स्त्री, (इन्द्रस्य चन्दनं वृक्षविशेषः ।) हरिचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

इन्द्रचिर्मिटी, स्त्री, क्षताविशेषः । तत्पर्यायः । इन्दीवरा २ युग्मफला ३ दीर्घवृन्ता ४ उत्तमारणी ५ पुष्पमल्लरिका ६ प्रोणी ७ करम्भा ८ नलिका ९ । अस्या गुण्याः । कटुत्वः । शीतत्वः । पित्तघ्नकाष्ठः । रोपप्रयोज्यमिनाशित्वः । चतुर्हितकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

इन्द्रच्छन्दः, [स्] स्त्री, (इन्द्र इव सहस्रपुष्केन क्रायते इति । इन्द्र + छन्द + चसुन् । निपातनात् सिद्धः) सहस्रगुच्छहारः । इति हेमचन्द्रः ॥

इन्द्रजालः, स्त्री, (इन्द्राणामिन्द्रियाणां जालं आवरकम् । यदा इन्द्रस्य परमेश्वरस्य जालं माया इव ।) मायाकर्मम् । भोजवाजि, भोजकि इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः । कुहक २ जालं ३ कुहति ४ । तद्विवरणयस्यो यथा, —

“अथातः सप्रवक्ष्यामि चेन्द्रजालमनुत्तमम् । व्याधिरदारिद्र्यहरणं जरामृत्युविनाशनम् ।

इन्द्रस्य यो न जानाति जालेश्च स्रग्भाषितम् । गिरिहातुर्यस्य तस्य का शक्तिः परमेश्वरिः ॥

न तेषां जायते सिद्धिर्गोत्रे ज्ञेये मृष्टेऽपि वा । इन्द्रजालं न जानाति स क्रुद्धः किं करिष्यति ।

न जीवति वरारोहे ससारं दुःखसागरे । इन्द्रजालं न जानाति कुत सौख्यं भवेत्ततः ॥

कौतूहलं कुतस्तेषां कुत कामा वरानने । ससारसागरे घोरे कामलुब्धाश्च मानवा ।

रुदकर्म न हि तेषां कुत सौख्यं विधीयते । यथा नदीनदा सर्व्वे सागरे समुपागताः ।

तथा सर्व्वणि शास्त्राणि इन्द्रजालस्थितानि च । तप्तानाश्च यथा भानुः शीतलानां यथा शशी ।

गम्भीराणां यथा सिन्धुर्जालेन्द्रश्च तथा प्रिये । तथा किं बह्वनोक्तं वर्णनेन पुनः पुनः ।

जालेन्द्रस्य समं शास्त्रं न भूतं न भविष्यति” ॥

“अथातः सप्रवक्ष्यामि शोधघटीनां विधिं वरे । येन विज्ञानमात्रेण सर्व्वसिद्धिर्भवति ॥

महाकालस्य बीजानि प्रत्यमेकं समाहरेत् ।

धात्रीरसेन देवेभिः । सप्त वारान् विभावयेत् ॥
 गुटिका कर्त्तव्या ता गुटिका मुखे निक्षिप्य
 पारावतो भवति ॥ १ ॥ “अथात सप्रवक्ष्यामि
 प्रष्टुं त्वं मम वक्ष्मे । छागस्य शीर्षं सगृह्य कृष्ण-
 मृत्तिका पूरयित्वा पुनर्धुस्त्रवीजानि वापयेत् काले
 तानि पुष्पितानि भवन्ति तदा यस्योपरि निक्षि-
 पेत् स छागो भवति ॥ २ ॥ मयूरशीर्षमादाय
 कृष्णचतुर्दश्या मृत्तिका पूरयेत् शृण्वीजानि वाप-
 येत् यदा फलितो पुष्पितो भवति तदा शृण-
 वीजानि ग्रीवाया वन्धयेत् तेन मयूरो भवेत् ॥ ३ ॥
 कृष्णचतुर्दश्या मयूरशीर्षमादाय कृष्णमृत्तिका
 पूरयेत् कार्पासवीजानि वापयेत् यदा फलिता
 पुष्पिता भवन्ति पुष्पफले सगृह्य समस्त पेययित्वा
 अङ्गुलिष्वपि पानीयमध्ये प्रविश्य तथा जले
 तिष्ठेत् यथा स्थले ॥ ४ ॥ कृष्ण काक-शीर्षमादाय
 काकमाघवीजानि वापयेत् यदा फलिता
 पुष्पिता भवन्ति तत्फलं सगृह्य मुखे प्रक्षिप्य
 काको भवति काक इव गच्छति मद्या उद्गीर्णे
 मोक्ष ॥ ५ ॥ पारावतशीर्षमादाय कृष्णमृत्तिका
 पूरयित्वा तिलवीजानि वापयेत् क्षीरोदकेन सिञ्च-
 नीय यदा पुष्पिता भवन्ति तदा मुखे संस्थाप्य
 अन्तर्हितो भवेत् ॥ ६ ॥ तेषां फलानां चूर्णं कृत्वा
 तेन चूर्णेन य स्पर्शति स किङ्करो भवेत् सर्वस्व
 ददाति ॥ ७ ॥ तानि तिलानि सगृह्य नेत्राङ्गनेन
 सह पिष्ट्वा कपिलादुग्धेन गुटिका कारयेत् ।
 सप्तरात्रं पाचयेत् । ता गुटिका मुखे निक्षिप्य
 अन्तर्हितो भवति देवैरपि न दृश्यते मनुष्याणां
 का कथा । उद्गीर्णेन पुरुषो भवति । जीवेदधर्षणं
 स्त्रियः सर्वे जगत्स्य वश्यो भवन्ति ॥ ८ ॥ गृध्रशिरः
 समादाय कृष्णचतुर्दश्या कृष्णमृत्तिका निक्षेपेत्
 जम्बुवीजानि वापयेत् यदा फलं पुष्पं भवति तदा
 पुष्पगन्धेन पुष्पं गृहीत्वा अङ्गनेन सह कपिला-
 दृतेन कज्जलपातयेत् चक्षुरङ्गनीय तावत् योजन-
 शतं पश्यति मेदिनीं दिवा नक्षत्राण्यपि पश्यति
 लाभस्तस्य । किञ्चित् कर्त्तुमिच्छति तत् करोति
 न संशयः ॥ ९ ॥ अन्ये च सर्वे श्रीवा एव उद्ग-
 र्गर्भमद्विष्यादिलघुदृष्टजीवा । यत् यत् वीजं
 यस्य शिरसि वापयेत् यदा पुष्पितं फलितं
 भवति तदा यस्य वीजानि मुखे निक्षिप्यन्ते स
 जीवो भवति नात्र सन्देहः ॥ १० ॥ ॥ अथ
 सर्वेषां धारणमन्त्रः ॥ ॐ ह्रीं ह्रीं ह्रीं ऐं ल ल ॐ
 नौ स्वाहा । एकादशाक्षरो मनुस्स पुरस्वरण
 लक्षणम् । दशाक्षरोमृतेन तर्पणं मार्जनं
 ब्राह्मणभोजनार्थं कारयित्वा सिद्धिर्भवति ॥ ॥
 अथ वशाधिकारः ।
 “मानुजुक्तस्य मूलान्तु धुस्त्रवीजकेन च ।
 पणायुपुष्पमादाय स्रग्भूषणं कारयेत् ॥
 योऽस्य गन्धं समाप्नोति स च खेहेन पश्यति ।
 दुन्दुभिं पटहास्त्रैव शस्त्रास्त्रैव तु क्षेपयेत् ॥
 एष भूतोपलक्षणां कुमारीणां महेष् च ।
 भुङ्गते श्रेष्ठमानानां तथापत्यापजीविनां ।
 न चाप्रिदंष्ट्रते वेष्टयचैव सोऽगरो भवेत् ॥”

अथ मन्त्रः ।
 ॐ “रक्तचामुण्डे अमुक मे वशमानय ह्रीं ह्रीं
 ह्र फट् । अथुत जपयम् ॥ ॐ नमोऽस्तु आदिद्याय
 किलि किलि चिलि चिलि धूम लिहि यक्षिणि
 मोदते हि प्राकिनि अग्निदुग्धमूलाय स्वाहा ॥
 वर्णा ४० शिलाकृतिके मन्त्रे । ॐ नमो गुहा-
 वासिन्यै गृहपति गृहिले मनोजवो ॐ ए ॐ
 विज्वे नमः । शिलाया कृति करलिखिता खदि-
 रानसन्तप्रलिङ्गा यतो नवयोषितोऽपि आक-
 र्षणः । वर्णा २६ । ॐ नमः कपालरुद्राय सर्व-
 लोकवश्रद्वाराय अनाथायाप्रतिहतवज्रवीर्यपरा-
 क्रमप्रभवाय हा हा हे हे पञ्च पञ्च मारय मारय
 कपट कपट काट सर्प कर्मकरि अमुक मे वश-
 मानय स्वाहा । ७७ । वर्णा अथुतजपादशी-
 करोति ॥ ॥ अन्यप्रकारः ।
 “पारावतस्य हृदयं चक्षुर्जिह्वा च शोणितम् ।
 अङ्गन रोचनयुतं वनितवश्रद्वारं परम् ॥
 तत्र मन्त्रः । ॐ नय नय महारिणि नमो देव्यै
 स्वाहा ॥ १५ ॥ एकविंशतिवारान् परिजप्य सिद्धि-
 र्भवति ॥ ॥ अन्यप्रकारः ।
 “कपालं मानुषं गृह्य कनकस्य फलानि च ।
 कर्पूरं मधुसयुक्तं निष्ठय तिलकेन च ॥
 नारी वा पुरुषोऽनेन वश्यो भवति नित्यम् ।
 एष कापालिको योगो वशिष्ठस्य शुभमतम् ॥ ॥
 अन्यप्रकारः । पुरुषार्थः ।
 “कर्पूरं बालुकं जात्वा रजसा सप्तमावित ।
 रतिकाले भगं लिप्य पतिर्दासो भविष्यति ॥ ॥
 अन्यप्रकारः ।
 “नरजिह्वा समुद्राय स्रग्भूषणं कारयेत् ।
 जलेन च सुशीतेन दापयेत् तद्विचक्षणम् ॥
 पाने फले च पुष्पे च मध्ये भोज्ये च दापयेत् ।
 प्रजापतिकुलोद्भूता यदि साक्षादनुन्धती ॥
 साभिस्तता प्रियं याति नान्यं पुरुषमिच्छति ॥ ॥
 अन्यप्रकारः ।
 “कनकचाप्यपामार्गं सुरसा गौरसर्षपा ।
 तिलतैलेन पिष्ट्वापि योनिलेपं प्रशस्यते ॥
 अथ मन्त्रः । ॐ नमः शय्यायै दरि विदरि या-
 मिनि अमुक मे वशमानय स्वाहा ॥ ॥ अन्य-
 प्रकारः । हरितालं शशाने कृष्णचतुर्दश्या क्षिप्त्वा
 कुष्ठविमिश्रं ग्राह्यं अवश्यं वशी भवेत् स नरः ॥ ॥
 अन्यप्रकारः । ऋतुनवलोचनतालाकलाटास्थि-
 बाणसाधितं तैलं सकलमनुजेन्द्रलक्षणवश्रद्वारं
 मकरालये पुष्टे । नरतैलं प्रेताम्बरवर्त्तिकं कृत्वा
 मात्रे रात्रौ प्रज्वाल्यार्कदृष्टकृत्वे कज्जलं कृत्वा
 चक्षुषी अभ्यञ्जयेत् पश्यति स वश्यो भवति ॥ ॥
 अन्यप्रकारः ।
 “कर्णदन्तमलं लाला खदेहाक्षिमलत्रयम् ।
 नासिकोद्भवकृच्छं चूर्णमेव द्रव्यायुतम् ॥
 एतत् सर्वं समुद्राय गुटिकां कारयेद्गुम् ।
 पानभोजनके देया वशीकरणमुत्तमम् ॥ ॥
 अन्यप्रकारः ।
 काकजिह्वा वचा कुष्ठं आत्मनो रुधिरं स्त्रियः ।

तद्भावितश्च मल्लिष्ठा तगर गौरसर्षपा ॥
 शिवनिर्माल्यसंयुक्तं समभागानि कारयेत् ।
 भोज्ये पानेऽथवा देया स्त्रीणान्तु वशकारका ॥
 नित्यं पुरुषमिच्छन्ती मृतमप्यनुगच्छति ॥ ॥
 अन्यप्रकारः । कृष्णसर्पमण्डपप्रमाणं शिर-
 श्चिह्नं स्वास्य सर्षपादिभिः पूरयित्वा छायाशुष्क
 शोषयेत् । परतः सर्षपान् ग्राहयित्वा तानि
 यस्मै दीयते स वश्यो भवति ॥ ॥ अन्यप्रकारः ॥
 पूगीफलं निर्गलित्वा पानमार्गं निर्गतं गृह्य धुस्त्र-
 रसान्तरितं कृत्वा सप्तदिनानि पूजयेत् ॥ पुनः
 कुङ्कुमचन्दनैरभिभाष्य यस्मै दीयते स वश्यो
 भवति ॥ ॥ अन्यप्रकारः ।
 “दर्दुरयुग्मं गृहीत्वा तद्भूमेन दाहयेत् ।
 तद्भस्म सह पानेन वश्यं कृतं परमो मतः ॥ ॥
 अन्यप्रकारः ।
 “अजगन्धस्य पत्राणि वचा कुष्ठेन भावयेत् ।
 शशानमस्यसंयुक्तं चूर्णं क्षेत्तिषु दुर्लभम् ॥
 अनेनैव तु चूर्णेन जोटयेत् विश्वं पादपम् ।
 पुष्पितं फलितं दृष्ट्वा चूर्णं दद्यादिलभयेत् ।
 तत्क्षणात् फलते वृक्षो नरनारीषु का कथा ॥ ॥
 अन्यप्रकारः ।
 “जिह्वामूले सप्तरात्रं सैन्धवेनापि मिश्रितम् ।
 ददाति यस्य पानेषु सोऽपि वश्यो भवेत् क्षणात् ॥ ॥
 अन्यप्रकारः ।
 “गोपितं सैन्धवश्चैव दहतीफलमेव च ।
 लेपमेतत् प्रयोक्तव्यं नरनारीवशद्वारम् ॥ ॥
 अन्यप्रकारः ।
 “बालामूलं चूर्णयित्वा रक्तरेतं समन्वित ।
 दद्यात् पानेन प्रमदा क्षिप्रमेव वशं नयेत् ॥
 पुष्पादिषु धनं त्यक्त्वा दासोवत् भवति तु सा ।
 यत्र वा गीयते तत्र पश्चात् भ्रमति विह्वला ॥ ॥
 अन्यप्रकारः । वल्मीकमृत्तिकाया प्रतिक्षतिं कृत्वा
 क्षीरेण स्वाप्य आच्येन वा अभ्यञ्ज्य तस्य शवणाङ्गति-
 मेकविंशतिवारं जुहुयात् त्रिरात्रेण वश्यो भवति
 सप्तरात्रेणाथवा । देवीश्च गान्धारीं यक्षिणीं शक्र-
 स्यापि पत्नीं वशमानयति ॥ ॥ अन्यप्रकारः ।
 “उद्गातुं पक्षिणो मलमात्मनो रुधिरान्वितम् ।
 स्त्रीपुंसयोः प्रदातव्यं वशीकरणमुत्तमम् ॥
 अथ मन्त्रः । त्रिशूलिने चिन्त्रेणाय हिलि हिलि
 स्वाहा । वर्णाः १४ । सप्तजप्तेन सिद्धिः ॥ ॥
 अन्यप्रकारः ।
 “कृष्णपञ्चचतुर्दश्या मृतमस्य तु ग्राहयेत् ।
 स्त्रीणाञ्च मूर्द्ध्नि दातव्यं विद्यया परिजप्या ॥
 दहते मुह्यते नारी पश्यते श्रूयतेऽपि च ।
 अङ्गानि चैव मण्डयन्ते यदि तं न समाविशेत् ॥
 अथ मन्त्रः । ॐ नमः शानुण्डे शशानवासिनि
 स्वाहा । वर्णाः १४ । सप्तरात्रेण प्रेरकः ॥ ॥
 अन्यप्रकारः ।
 “श्वेताक्षं रोचनयुक्तं आत्ममूत्रेण पेययेत् ।
 ललाटे विलक्य कृत्वा त्रैलोक्यं क्षोभयेत् क्षणात् ।
 दृष्टमात्रेण तैर्नैव सर्वो भवति किञ्चन ॥ ॥
 अन्यप्रकारः ।

इन्द्र

“श्वेतार्कं चन्दनेनैव रमयेत् सह लेपयेत् ।
दीयते कस्यचिदापि पश्चाद्दासी भविष्यति ॥”
अथ यतिवशोकरणम् ।
“मधुक सह तैलेन सार्षपेण तु पेययेत् ।
एतेन पाणिमभ्यज्य भर्त्रा सा संहिता स्येत् ॥
सहसे मैयुगीभावे पतिर्दासो भविष्यति” ॥ * ॥
अन्यथ ।

“मन शिलाकुङ्कुमसर्पपाद्य
तथा च कुल सहदेवदार ।
रक्तस रक्त पणितेन सार्द्धम्
प्रपेययेत् स्रग्पत्रं महान्तम् ॥
प्रस्नातपूर्वाभिमुखोऽपि भूत्वा
सस्मृत्य जग्योश्चरकेण पूज्य ।
ततः प्रकुर्यात् तिलकं जलाटे
वामाद्य दस्ताद्यतुरङ्गुलीभिः ॥
एतदमात्रेण भवेत् स कान्ता-
दासातिदासश्च किमत्र चित्रम्” ॥ * ॥

अथ लिङ्गलेपाधिकारः ।
“दृष्टवीक्षणमूलानि पिप्पली मरिचानि च ।
भया रोचनया सार्द्धं लिङ्गलेपोत्तमो मतः ॥
नि शेषस्त्रीजगत्कर्षं नास्ती स्त्रीद्वयाङ्गुलम् ।
मोहन शस्त्रमेतद्धि मदनस्य स्यत बुधै” ॥ * ॥
अन्यथ ।

“कुलस्र धातकीपुष्प मरिचानि वचा तथा ।
अनेन लिङ्गमालिप्य कृत्वा श्यामा वषट् नयेत् ॥
तासाश्चित्तहरोऽप्येष मृतमप्यनुगच्छति ।
विवशा भक्तिभावेन पश्चात् सर्वं प्रयच्छति” ॥ * ॥
अन्यथ ।

“पञ्चरक्तानि सगृह्य शुभानि च यथेच्छया ।
सर्वाणि समभागानि प्रियङ्गुश्चापि तत्समम् ॥
नागर दण्डभागेन लेप कान्तावशङ्कर” ॥ * ॥
अन्यथ ।

“देवदारु वचा कुल चतुर्थं वैश्वमेधन ।
ध्यान्ववीजसैर्युक्तं गौरीश्यामावशङ्करम्” ॥ * ॥
अन्यथ ।

“हरिद्रा दृष्टवीक्षणं भद्रमुक्त तथोत्पलम् ।
विङ्कजं कृष्ण वैश्व समभागानि कारयेत् ॥
लिङ्गलेपोत्तमो ह्येष रक्तवल्लीवशङ्कर” ॥ * ॥
अन्यथ ।

“हरिद्रा पिप्पलीमूल पद्म मधुकनेव च ।
एतानि समभागानि नवनीतेन पेययेत् ॥
लिङ्गलेपोत्तमो ह्येष गौरीप्रीताय शङ्करः” ॥ * ॥
“कौशिकशोणितलेपात् सेचनान्ना एतद् भवेत्किङ्क ।
तदग्रन्तेजस्तम्भमय कीलकसदृश भवेत् ॥
कौशिक रुधिरं गृह्य गोमूत्रेण च पेययेत् ।
वीर्यं हि क्षामयेन्नित्यं प्रहरार्द्धं न सशयः” ॥ * ॥
सर्वसाधारणो मन्त्र । ॐ ए क्रीं क्रीं ओं
फट् स्वाहा । अनेन मन्त्रेण सर्वयोगानिमित्तम्
सिद्धिः” इति श्रीपार्वतीपुस्तकश्रीनित्यनाथविर-
चिते सिद्धखण्डे तन्त्रसारे कौमुदीविद्यानाम
इन्द्रजालतन्त्रम् ॥ * ॥ पुस्तकत्रयमात्रेण यथासाध्यं
शोधितमेतत् ॥ * ॥ अपिच । ईश्वर उवाच ।

इन्द्र

“इन्द्रजालं विना रक्षां न करोतीति निश्चितम् ।
रक्षामन्त्रं महामन्त्रं सर्वसिद्धिप्रदायकम्” ॥
“यों नमो नारायणाय विश्वम्भराय इन्द्रजाल-
कौतुकानि दर्शय दर्शय सिद्धिं कुरु कुरु स्वाहा”
अष्टोत्तरशतजपेन सिद्धिः ॥ * ॥ अथ रक्षामन्त्रः ।
“यों नमः परब्रह्मपरात्मने मम शरीरे पादि
पादि कुरु कुरु” ॥
“उल्लुक्स्य कपालेन हृतेनाहतकज्जल ।
तेन नेत्राङ्गुलं कृत्वा रात्रौ पठति पुस्तकम् ॥ १ ॥
अङ्गोष्णवीजनिक्षिप्ते गुरुवारे मुखे गले ।
मन्त्रेण सिद्धयेन्नित्यं यावदीजफलं न वै ॥
त्रिलोहयेष्टित कृत्वा एकवीजं मुखे स्थितम् ।
मत्तमातङ्गवीर्यस्तु वायुस्तु पराक्रम ॥
दशऐमद्विष्टताम योऽग्रं कथ्यमाणकम् ।
एव सख्या त्रिलोही च ज्ञातव्या सर्वकर्मणि ॥ २ ॥
याणि कानि च वीजानि जङ्गम स्थलमेव च ।
अङ्गोष्णवीजनिक्षिप्ते मुखे भूमितने ध्रुवम् ॥
तदीजं मुखमध्यस्थं त्रिलोहैर्वेष्टितं कुरु ।
तद्रूपो हि भवेत्कर्णो नान्यथा शङ्करोदितम् ॥ ३ ॥
यानि कानि च वीजानि अङ्गोष्णतेजमेजनात् ।
सफलं जायते दृष्टं सिद्धियोगमदाहृतम् ॥ ४ ॥
श्वमुखे विन्दुमात्रं तत्तैल निःक्षिपेद्यदि ।
एकयाम भवेत् जीवो नान्यथा शङ्करोदितम् ॥ ५ ॥
श्रियुवीजस्थितं तैलं पारावतपुरीयकम् ।
वराहस्य वसायुक्तं गृहीत्वा च सम समम् ॥
गर्दभस्य वसायुक्तं हरितालं मन शिला ।
एभिस्तु तिलकं कृत्वा यथा लङ्केश्वरो नृप ॥ ६ ॥
उल्लुक्त्वा गृहीत्वा तु ररयडतैलपेयणात् ।
यस्याङ्गे निक्षिपेत् विन्दुं स क्षिप्तो जायते ध्रुवम् ॥ ७ ॥
सर्पदन्तं गृहीत्वा तु कृष्णदन्तिककण्टकम् ।
कृकलां रक्तसयुक्तं सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् ॥
यस्याङ्गे निक्षिपेच्चूर्णं सद्यो याति यमाणयम् ॥ ८ ॥
सिन्दुरं गन्धकं तालं समं पिष्ट्वा मन शिलाम् ।
तस्मिन्मन्त्रे शिरसि चमिवत् दृश्यते ध्रुवम् ॥ ९ ॥
अर्कचौरं वटचौरं क्षीरं दुम्बरसम्भवम् ।
गृहीत्वा पात्रके क्षिप्ते जलपूर्णं करोति च ।
दुग्धं सजायते तत्र महाकौतुककौतुकम् ॥ १० ॥
अङ्गोष्णतैलक्षिप्ताङ्गो दृश्यते राक्षसाकृतिः ।
पलायन्ते नरा सर्वे पशुपक्षिगजाहया ॥ ११ ॥
अङ्गोष्णस्य तु तैलेन दीपं प्रज्वालयेन्नरः ।
रात्रौ पश्यति भूतानि खेचराणि महीतले ॥ १२ ॥
बुधे वा शनिवारे वा कृकलां परित्यज्य च ।
शत्रुर्भूजयते यत्र कृकलां तत्र निःक्षिपेत् ॥
निखनेद्भूमिमधोऽपि उड्डते च पुनः सुखी ।
नष्टसक भवेत् सत्यं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥ १३ ॥
गन्धकं हरितालं गोमूत्रं च विषं तथा ।
सूक्ष्मचूर्णमयं कृत्वा किञ्चिदङ्गि विनिक्षिपेत् ॥
विज्ज्ञाः सर्वे पलायन्ते यथा युद्धेऽपि कातराः ॥ १४ ॥
इति दत्तात्रेयतन्त्रे ईश्वरदत्तात्रेयसवादे इन्द्र-
जालकौतुकदर्शनं नाम एकादशः पटलः ॥ * ॥ * ॥
अन्यथ ।
“वश्याकर्षणकर्मणि वसन्ते योजयेत् प्रिये ।

इन्द्र

श्रीधो विदेवणं कुर्यात् प्राद्विषं क्षमनं तथा ॥
शिशिरे मारणश्चैव शान्तिकं शरदि स्मृतम् ॥
हेमन्ते पौष्णमास्याश्च ऋतुकर्मविशारदः ।
वसन्तश्चैव पूर्वाङ्के श्रीधो मध्याङ्क उच्यते ॥
वर्षां ज्येष्ठापराङ्के तु प्रदोषे शिशिरः स्मृतः ।
अर्द्धरात्रे च हेमन्तः शरदं तत्परः स्मृतम्” ॥ * ॥
अथ पञ्चादिनिर्णयः ।
“कृष्णपक्षे मारणादि शुक्लपक्षे च वर्द्धनम् ॥
द्वादश्यां मारणं कर्म एकादश्यां तथैव च ।
तृतीयां नवमीश्चैव वश्याकर्षणं कारयेत् ।
क्षमनं च घतुर्दश्यां घतुर्ध्यां प्रतिपद्यपि ॥
द्वितीयां षष्ठीमष्टम्या कारयेत् शान्तिकर्म च ।
अश्विनीमृगशूलाश्च पुण्या पुनर्वसुस्तथा ॥
वश्याकर्षणं कर्तव्यं कारयेच्च सदा बुधः ।
ज्येष्ठा च उत्तराषाढा अत्रराधा च रोहिणी ।
कारयेन्मारणं शान्तिं क्षमनं विजयं तथा ।
विधिमन्त्रसमायुक्तमौषधं सफलं भवेत्” ॥ * ॥
अथ वशीकरणम् ।
“सिन्दूरमाक्षिककपोतमकानि पिष्ट्वा
लिङ्गं विलिप्य रमते तस्यो नवोऽङ्गः ।
शान्तिं न याति पुरुषो मनसापि नूनं
दासी भवेदिति मनोहरद्वियमूर्तिः ॥
पुण्ये रुद्रजटामूलं मुखस्य कारयेद्बुधः ।
ताम्बूलादौ प्रदातव्यं वश्या भवति निश्चितम् ॥
तथैव पाटनीमूलं तन्मूलेन तु वश्यहृत् ।
नागपुष्पं प्रियङ्गुश्च तगरं पद्मकिशोरम् ॥
जटामांसी समं नीत्वा घूर्णयेत् मन्त्रवित्तमः ।
साङ्गं धूपयते तेन मज्जते कामवत् स्त्रियः” ॥
ॐ मूली मूली महामूली सर्वं सद्योमयेभ्यः
उपद्रवेभ्यः स्वाहा । धूपमन्त्रः ॥
“पानीयस्याङ्गुलीन् सप्तं दत्त्वा विद्यामिमा जपेत् ।
सालङ्कारां नवा कन्यां जमते मासमावतः ॥
ॐ विश्वावसुर्नामि गन्धर्वं कन्यानामधिपतिं सुहृदां
सालङ्कारा देहि मे नमस्तस्मै विश्वावसवे स्वाहा ।
“कन्यागृहे शाकफालं क्षिपेदेकादशशुक्लम् ।
ऋते च पूर्वाङ्कगुण्यां यस्यां कन्यां प्रयच्छति ॥ * ॥
अथ सर्वजनवशीकरणम् ।
“शिला च रोचनामूलं वारिणा तिलके कृते ।
दृष्टमात्रे वशं याति नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥
स्वर्गेन वेष्टनं कृत्वा तेनैव तिलके कृते ।
सम्भाषणेन सर्वेषां त्रैलोक्यं वशमानयेत्” ॥
ॐ क्रीं क्रीं रे क्रीं भोगप्रदा मेरुवी मातङ्गी
त्रैलोक्यं वशमानय स्वाहा । औषधोपरि सहस्रजप
कुर्यात् । पुनः सप्तवारजपेन तिलकं कारयेत्
शक्रसमोऽपि वश्यो भवति । इति कालनाथविर-
चिते इन्द्रजाले १ अध्यायः ॥ * ॥
अथाकर्षणम् । ॐ क्रीं चामुखे क्वल क्वल प्रज्जल
प्रज्जल स्वाहा । अनेन मन्त्रेण स्त्रियं दृष्ट्वा जप
कुर्यात् तत्तत्क्षणात् दृष्टतः समागच्छति । पूर्वं
मेवायुवजपेन सिद्धिः ॥
“अक्षय्यां समादाय अङ्गुलं च त्र्यम्बकम् ।
अजमूत्रेण समिप्य स्त्रीणां शिरसि दापयेत् ॥

इन्द्र

एतेषा कर्षकैर्भागेर्हृतप्रथम विपाचयेत् ।
 शतावरीरस क्षीर द्रव्ये चतुर्गुणम् ॥
 सपिबेन्नियत नारी नित्य स्त्रीषु च शस्यते ।
 पुत्तान् जनयेत् नारी मेधाप्लान् प्रियदर्शनान् ॥
 या चैवास्थिरगर्भा स्यात् या नारी जनयेत् मृतम् ।
 अन्त्यायुषश्च जनयेत् या च कन्या प्रसूयते ।
 योगिदोषे रजोदोषे गर्भसाये च शस्यते ।
 प्रजावर्द्धनमायुष्य सर्वग्रहनिवारणम् ॥
 नान्मा फलद्वयं ह्येतदायुष्य परिकीर्तितम् ।
 नोक्तश्च लक्ष्मणामूल वदन्यत्र चिकित्सका ॥
 जीववत्सा शुक्लवर्णा द्रुतमत्र तु दीयते ॥
 अरण्यागोमेयनात्र वज्रकर्णा प्रदीयते ॥
 अथ पयस्या क्षीरयुक्तभूमिकुप्यायम् । उत्पल ।
 नील । इतीन्द्रजाले मृतवत्साचिकित्सा ॥ * ॥
 अथ गर्भसावचिकित्सा । प्रथमे मासि ।
 “गोक्षीरे पेययेत्तस्य पद्मकेशरचन्दनम् ।
 पतने त पिवेन्नारी मधुगर्भं स्थिगे भवेत् ॥
 अथवा मधुक दास्य शरद्वत्स्य वीजकम् ।
 सपिथ क्षीरकाकोलीं पिवेत् क्षीरैश्च गोमयै ॥१॥
 नीलोत्पल मृणालश्च यष्टी कर्कटशृङ्गिका ।
 गोक्षीरश्च द्वितीये च पीत्वा शान्तिं वेदना ॥२॥
 श्रीखण्ड तगर कुष्ठ मृणाल पद्मकेशरम् ।
 पिवेत् श्रौतोदकै पिष्ट्वा तृतीये वेदनावती ॥
 अथवा क्षीरकाकोलीवसानन्तापय पिवेत् ॥३॥
 श्रौतोत्पल मृणालानि गोक्षीरक-कशेरुकम् ।
 तुर्यमासे गवा क्षीरं पिवेत् सा वेदनापरा ॥
 अथवा मधुक रासा श्यामा द्राक्षण्यष्टिका ।
 अन्नन्ता पेययित्वा तु गवा क्षीरै सम पिवेत् ॥४॥
 पुनर्वाचा च काकोली तगर नीलमुत्पलम् ।
 गोक्षीरं पञ्चमे मासि गर्भक्षोभहर भवेत् ॥
 अथवा रहतीयुग्म यक्षाङ्ग कटफल त्वचः ।
 गोक्षीर क्षीरसंयुक्तं पिवेत् पिष्ट्वा च पञ्चमे ॥५॥
 सिता काशाखुमञ्जा च श्रौततोयेन पेययेत् ।
 यष्टे मासि गवा क्षीरै पिवेत् क्षोभ निवर्त्तयेत् ॥
 अथवा गोक्षीर शिग्रु मधुक अष्टिपर्णिकाम् ।
 बलायुक्ता पिवेत् पिष्ट्वा गोदुग्धे षष्ठमासके ॥६॥
 काष्ठक पौष्कर मूल शृङ्गाट नीलमुत्पलम् ।
 पिष्ट्वा च सप्तमे मासि क्षीरै पीत्वा प्रशान्तिं ॥
 अथवा मकरद्राक्षा शृङ्गाटश्च सक्केशरम् ।
 मृणाल शर्करायुक्तं क्षीरै पेयन्तु सप्तमे ॥ ७ ॥
 यष्टी पश्चात्कार्कसुख केशर गजपिप्पली ।
 नीलोत्पल गवा क्षीरै पिवेदष्टममासके ॥
 अथवा विष्वमूलश्च कपित्थ रहती शमी ।
 इक्षुपाटलयोर्मूल रभि क्षीर प्रसाधयेत् ।
 तत्क्षीरमष्टमे पीत्वा गर्भे शान्तिं वेदना ॥८॥
 विशालावीजकक्कोल मधुना सह लेपयेत् ।
 वेदना नवमे मासि शान्तिमाप्नोति नान्यथा ॥
 अथवा मधुक श्यामा ह्यन्नन्ता क्षीरकाकोली ।
 रभिः सिद्धं पिवेत् क्षीरं नवमे वेदनावती ॥९॥
 शर्करा गोक्षीरो द्राक्षा सक्षुद्र नीलमुत्पलम् ।
 पाययेत् दशमे मासि गवा क्षीरैः प्रशान्तये ॥
 अथवा शुद्धसिद्ध गोक्षीरं दशमे पिवेत् ।

इन्द्र

अथवा मधुक दास्य शुद्धक्षीरेण संपिबेत् ॥१०॥
 क्षौद्रं वृषचन्दनसिन्धुजातं
 मन्त्रेन्द्रगज पयसा सपिष्टम् ।
 गर्भं क्षीरान्तं प्रतिपुनन्ति शीघ्रं
 योगो विभुश्च किल मूलदेवैः ॥
 इति इन्द्रजाले गर्भसावचिकित्सा ॥ * ॥
 अथ गर्भशुष्कम् ।
 “गोक्षीरं शर्करायुक्तं गर्भशुष्कप्रशान्तये ।
 पिवेद्वा मधुक घृण्यं गाम्भारीफलचूर्णकम् ॥
 समानं गव्यदुग्धेन गर्भिणी च प्रशान्तये” ॥१॥
 अथ सुखप्रसवयोगः ।
 “श्वेतं पुनर्गवामूलं चूर्णं योनौ प्रयेष्टयेत् ।
 तत्क्षणात् प्रसूते नारी गर्भं सति प्रपीडिते ॥
 वासकस्य तु मूलान्तु घोटतरस्य समुद्धरेत् ।
 कस्या बद्धा सप्तस्रुषै सुखं नारी प्रसूयते ॥
 सहदेव्याश्च मूलं वा कटिस्थं प्रसवेत् सुखम् ।
 अथपामार्गस्य मूलान्तु ग्राहयेच्चतुरङ्गुलम् ॥
 दारि प्रयेष्टयेत् योनौ तत्क्षणात् सा प्रसूयते” ॥२॥
 अथ स्तनवर्द्धनं स्तनोत्थापनञ्च ।
 “तैलं वज्रादाडिमकक्कासिद्धं
 सिद्धार्थं लेपनं नो नितान्तम् ।
 नारीकुक्षौ चारुतरौ सुपीनौ
 कुर्यादसौ योगवरं प्रदिष्टम् ॥
 श्रीपर्णिकाया रसवल्कसिद्धं
 तिलोद्भवं तैलवरं प्रदिष्टम् ।
 तुल्येन वचोऽयुगे प्रदेयं
 प्रयाति वृद्धिं पतितोऽपि नार्यः ॥
 प्रथमकुसुमकाले मस्ययोगेन पीतं
 सनियमममरास्यं तद्वृणाम्भो युवत्या ।
 कुचयुगलसुपीनं क्वापि नो याति पातं
 कथितं इति एवैव चक्रदत्तेन योगः” ॥३॥
 अथ योनिस्कारः ।
 “प्रक्षालयेन्निम्बकपायनीरैः
 सिद्धान्धकृष्णागुरुगुग्गुलानां ।
 धूपेन योनिं निश्चि धूपयित्वा
 नारी प्रमोदं विदधातु भर्तुः” ॥४॥
 अथ लोमश्रातनम् ।
 “पक्षाशभस्मान्वितताण्डूली-
 रभाम्भुमिश्रैः परिलिप्य भूय ।
 कन्दर्पगेहे मृगलोचनानां
 रोमाणि रोहन्ति कदापि नैव” ॥
 इति इन्द्रजालतन्त्रस्य ॥ युद्धे क्षुद्रोपायविशेषः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 इन्द्रजालिका, जि, (इन्द्रजालं करोति इन्द्रजालेन
 दीयतीति वा । इन्द्रजाल + ठक् ।) कुक्षककारी ।
 इति जटाधरः ॥ वाजीकर इति भाषा ।
 इन्द्रजित्, ए, (इन्द्रजितवान् इति । इन्द्र + जि +
 क्तिप् ।) रावणपुत्रः । तत्पर्यायः । मेघनाद २
 मन्दोदरीसुतः २ । इति जटाधरः ॥
 (अस्य जन्मविवरणं यथा, रामायणे ७।१२ । सर्गे,
 “एवमुक्त्वा सदा रामः राक्षसेन्द्रेण दागव ।
 महर्षेस्तनयं ज्ञात्वा मन्यो दागवपुङ्गवः ॥

इन्द्र

दातुं दुहितरं तस्मै राक्षयामास तत्र वै ॥ १६ ॥
 करेण तु यारं तस्या ग्राहयित्वा मयस्तदा ।
 प्रहसन् प्राष्ट दैत्येन्द्रो राक्षसेन्द्रमिदं वचः ॥१७॥
 इयं समात्मजा राजन् तेमयापुत्रसा दृता ।
 कन्या मन्दोदरी नाम पत्यार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥१८॥
 वाढमित्येव तं गमः । दशग्रीवोऽयमभायव ।
 प्रव्याल्य तत्र चैवाग्निमकरोत् पाणिसङ्गहम्” ॥१९॥
 “ततो मन्दोदरी पुत्रं मेघनादमजीजनत् ।
 स एव इन्द्रजिह्वा युष्माभिरभिधीयते ॥ २० ॥
 जातमाधेयं हि पुरा तेन रावणसूनुना ।
 सदता सुमहान् सुक्तो गाढो जलधरोपमः ॥२१॥
 जडीकृता च सा कदा तस्य नादेन राघवः ।
 पिता तस्याकरोत् नाममेघनाद इति खयम्” ॥२२॥
 अथ यथा इन्द्रजित् विधानं जातं तदपि उक्तं
 तत्रैव ३५ सर्गे ।
 “जिते महेन्द्रेऽतिबले रावणस्य सुतेन वै ।
 प्रजापतिं पुरस्कृत्य ययुर्गङ्गा सरास्तदा ॥ १ ॥
 तत्र रावणमासाद्य पुत्रभ्रातृभिर्गदतम् ।
 अग्रवीरं गगने तिष्ठन् सामपूर्वं प्रजापतिं ॥ २ ॥
 वत्स रावणः । युष्टोऽस्मि पुत्रस्य तव सुयोगे ।
 अष्टोऽस्य विप्रमौदार्यं तव तुल्योऽधिकोऽपि वा ॥३॥
 जितं हि भवता सर्वं प्रैतोक्ष्यं खेन तेजसा ।
 कृता प्रतिष्ठा सफला प्रीतोऽस्मि ससुखस्य ते ॥४॥
 अथ च पुत्रोऽतिबलस्तव रावण वीर्यवान् ।
 जगतीन्द्रजित्वेव परिरक्ष्यामि भविष्यति ॥५॥
 बलवान् दुर्जयस्त्वेव भविष्यत्येव राक्षसः ।
 यः समाश्रित्य ते राजन् स्थापितास्त्रिदशवशे” ॥६॥
 महावीरो जलक्षु विभीषणेन वानरादिभिश्च-
 सह निजुम्भित्वा गत्वा तत्रस्थमेनमिन्द्रजितं
 व्यापादयामास इति तत्रैव लङ्काकाण्डे ५ सर्गे-
 मारभ्य ७ सर्गेऽपि उक्तम् ॥
 खनामख्यातो दागव । यथा हरिवंशे । १। ५२ ।
 “इन्द्रजित् सत्यजिच्चैव वज्रनामस्तथैव च ।
 महानामस्तं विक्रान्तं कालनामस्तथैव च” ॥
 इन्द्रजित्जिज्यो, [न्] ए, (इन्द्रजितः रावणपुत्रस्य ।
 विजयी इति । इन्द्रजित् + वि + जि + क्तिप् ।)
 लक्ष्मणः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य विवरणन्तु
 रामायणे । ६ । ६१ सर्गे उक्तम् । यथा,—
 “इत्युक्त्वा बाणमाकर्ण्य विहृष्य तमजिह्वागम् ।
 लक्ष्मणः समरे वीरः ससर्जोऽन्जितं प्रति ॥ ७२ ॥
 ऐन्द्रास्त्रेण समायोज्य लक्ष्मणं परवीरहम् ।
 तच्छिरं सशिरस्त्राण श्रीमत् प्लवितकुक्षलम् ।
 प्रमथ्योऽन्जितः कायात् पातयामास भूतले” ॥ ६१ ॥
 इन्द्रतूल, स्त्री, (इन्द्रस्य तूलं । आकाशे उड्डीयमान-
 त्वात् ।) आकाशप्रपतितसूत्रम् । आकाशवुद्धि-
 सुता इति भाषा । तत्पर्यायः । उद्धतसूत्रकम् २
 योषाहासम् २ वज्रकफम् ४ वाततूलम् ५ मय-
 ङ्गम् ६ । इति हारावली ॥
 इन्द्रतूलक, स्त्री, (इन्द्रतूलमेव । इन्द्रतूल + सार्थकन् ।)
 इन्द्रतूल । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 इन्द्रदारुः, ङ, (इन्द्रस्य दारुः ।) देवदारुश्च । इति
 भावप्रकाशः ॥ (अस्य पर्यायः ।

इन्द्र

इन्द्र

इन्द्र

“देवदारु स्मृत दारुभद्र दार्वान्द्रदारु च ।

मस्तदारुदुक्किमिह वृष्टिर्भ्रमं सुरभूरुह ॥”

इन्द्रद्रु, पु, (इन्द्रस्य द्रुर्लक्ष्म ।) अर्जुनवृक्ष । इत्य-

मर । कुटजवृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥

इन्द्रद्रुम, पु, (इन्द्रस्य द्रुमो वृक्ष ।) अर्जुनवृक्ष ।

इति शब्दरत्नावली ॥

इन्द्रनील, पु, (इन्द्रवत् नील ।) मरकतमणि ।

इति हेमचन्द्रः ॥ पाप्मा इति भाषा । (अस्य

परीक्षा यथा, चिन्तामणिद्वयवचनम् ।

“क्षीरमध्ये क्षिपेत् नीर क्षीरक्षेत् नीलता व्रजेत् ।

इन्द्रनीलमिति ख्यात तदा हि रत्नकोविदैः” ॥

“क्षचित् प्रभातेपि मिमिक्षी नीलै-

सुक्तामयी यद्विरिवानुविद्धा” ॥

इति रघुवशे । १३।५४। यथा, भावप्रकाशः ॥

अथ इन्द्रनीलगोमेदयोर्नामानि ।

“नीलान्तयेन्द्रनीलस्य गोमेद पीतरत्नकम्” ॥

इन्द्रनीलक, पु, (इन्द्रनील + स्वार्थे कन् ।) मरकत-

मणि । इति शब्दरत्नावली ॥

इन्द्रपुष्पा, स्त्री, (इन्द्रनीलवत् पुष्प यस्याः ।) लाङ्ग-

लिकीवृक्ष । इति रत्नमाला ॥ विषलाङ्गला इति

ख्याता । (लाङ्गलिकीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ।)

इन्द्रपुष्पिका, स्त्री, (इन्द्रपुष्पैव । कन् ।) कलिकारी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ विषलाङ्गला इति भाषा ।

इन्द्रप्रस्थ, स्त्री, (इन्द्रस्य इन्द्रकीलस्य प्रस्थम् इव ।)

राजयुधिष्ठिरनिर्मितनगरम् । अश्वना दिक्षी

इति ख्यातम् । (यथा, महाभारते १।२०८।२८।

“ततः पुण्ये शिवे देशे शान्तिं कृत्वा महारथा ।

नगरं यापयामासुर्द्वैपायनपुरोगमा ॥

सागरप्रतिरूपाभिः परिखाभिरलङ्कृतम्” ॥

“तत्पिपिलिपसङ्गाशं इन्द्रप्रस्थं व्यरोचत ।

मेघरुन्दिमवाकाशे विद्धं विद्युत्समावृतम्” ॥)

इन्द्रप्रहरण, स्त्री, (इन्द्रस्य प्रहरणम् ।) इन्द्रस्यास्त्रम् ।

वधम् । इति हलायुधः ॥

इन्द्रभेषज, स्त्री, (इन्द्रमहत् भेषजम् ।) शुण्ठी ।

इति शब्दरत्नावली ॥

इन्द्रमहकामुका, पु, (इन्द्रमह कामयते इति ।

इन्द्रमह + काम + उक्त्वा ।) कुक्कुर । इति त्रि-

कारणशेषः ॥

इन्द्रयव, पु, स्त्री, (इन्द्रस्य इन्द्रवृक्षस्य यव यवाकार-

वीजत्वात् तथात्वम् ।) खनामख्याततिलवीजविशेषः ।

तत्पर्यायः । कलिङ्गम् २ भद्रयवम् ३ । इत्यमरः ॥

शक्राङ्ग ४ शक्रवीजम् ५ वत्सका इव वत्सकवीजम् ७

भद्रज ८ कुटज ९ कुटजवीजम् १० कलिङ्गवीजम्

११ । अस्य गुणाः । कुटजत्वम् । तिक्तत्वम् । शीतत्वम् ।

कफवातश्लेष्मपित्तहरत्वम् । दाहतिसारशमनत्वम् ।

ज्वरदोषशूलनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुड्मिर विषि इति भाषा । यथा,—

“उक्तं कुटजवीजन्तु यवमिन्द्रयव तथा ।

कलिङ्गश्चापि कलिङ्ग तथा भद्रयव स्तुतम्” ॥

इति शीघ्रे अमरः प्राह ।

“क्षचित्दिन्द्रस्य नामैव भवेत्तदभिधायकम् ।

पलाशीन्द्रयवास्तस्य तथा भद्रयवा अपि” ॥

इति धन्वन्तरिः प्राह ।

“येन्द्र यव त्रिदोषघ्न सग्राहिः कटु शीतलम् ।

ज्वरातीसाररक्ताशं हृमिविषसर्पकुष्ठनुत् ॥

टीपनं गुटकीलासवातास्रश्लेष्मशूलजित्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ (यथा, वैद्यकद्रव्यगुणः ।

“तद्वोजं ज्वरजित्तिक्तं रक्तपित्तातिसारजित्” ॥)

इन्द्रलुप्त, स्त्री, (इन्द्राणां इन्द्रनीलवर्णकेशानां लुप्त

लोपो यस्मात् ।) केशरोगविशेषः । टाक इति

भाषा । तस्य लक्षणम् ।

“रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् ।

प्रध्वावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ॥

रुणद्धि रोमकूपान्तु ततोऽप्येषामसम्भवः ।

तदिन्द्रलुप्तं खालत्वं ख्येति च विभाव्यते” ॥

इति निदानम् ॥ खालत्वं ख्येति च तस्य पर्यायः

कथनम् । तथाच भोजः ।

“तदिन्द्रलुप्तमिच्छाज्जं खल्लो रज्याश्च केचन” ।

कार्तिकम्वाहः । “इन्द्रलुप्तं शमश्रुणि भवति खालत्वं

शिरोरुहेष्वेव रज्या सवेदनेति आगमस्तत्र नास्ति” ॥

इति तट्टीका ॥ अथेन्द्रलुप्तस्य चिकित्सा ।

“तिक्तपटोलीपत्रस्वरसैर्दृष्टा शमं याति ।

चिरकालजापि रज्या नियतं दिवसत्रयेणैव ॥

गोक्षुरस्तिलपुष्पाणि तुल्यं च मधुसर्पिषः ।

शिरः प्रलेपितं तेन केशैः समुपचीयते ॥

हस्तिदन्तमर्सी कृत्वा कागीदुग्धरसाञ्जनम् ।

लोमान्यनेन जायन्ते लेपात् पाणितलेष्वपि ॥

यद्येन्द्रीवरमृद्वीकातैलाव्यक्षीरलेपनैः ।

इन्द्रलुप्तं शमं याति केशाः सुखं घना दृढा ॥

जातीकरज्ज्वररुणकरवीराभिपाचितम् ।

तैलमभ्यङ्गनाड्यन्ति इन्द्रलुप्तं न सशयः ॥

कुक्षीपय पयोऽर्कस्य लाङ्गलोमार्कवो विधम् ।

अजामूत्रं सगोमूत्रं रक्तिका सेन्द्रवारुणी ॥

सिद्धार्थकस्तौक्ष्णान्धा सम्यगेभिर्विपाचितम् ।

तैलं भवति नियमात् खालित्वयाधिनाशनम् ॥

सुक्षीदुग्धादितैलम्” ॥ इति भावप्रकाशः ॥

(‘केशघ्नस्य चिकित्सान्तु दृष्टुं हारीत’ साम्यतम् ।

रुद्धं सपाण्डुरं वातात् पित्ताद्रक्तं सदाहकम् ॥

कफान्वितं भवेत् स्निग्धं रक्तात्पाकं व्रजन्ति तत् ।

सन्निपातेन सदृशं जायते सर्वलक्षणम्” ॥

अस्य चिकित्सा यथा ॥

“गुडेन सुरसा शुण्ठी मातुलुङ्गरसेन तु ।

केशघ्ने वातसम्भूते धावनश्च प्रशस्यते ॥ १ ॥

त्रिफलाश्च वचा शुण्ठी गुडेनापि प्रपेषितम् ।

धावनं कफसम्भूते चेन्द्रलुप्ते प्रशस्यते ॥ २ ॥

पैत्तिके च हितं दुग्धं नवनीतान्विततन्त्रा ।

सिताश्विनाफलं यद्येति केशे धावनं मतम् ॥ ३ ॥

भट्टराजस्य ग्राह्यं शट्कवेरसन्तथा ।

सौवीरकरसेनापि तिलान् पिष्ट्वा प्रलेपनम् ॥

पश्चात् कार्ये पूरुषेण खानमुष्णेन वारिणा ।

धवाज्जुनकदम्बस्य शिरीषमपि रोहितम् ॥

कायनेषां शिरोदहून् शमयेदिन्द्रलुप्तकम् ।

कुरुवकस्य पुष्पेण जपाया कुसुमेन च ॥

दृष्टस्य चेन्द्रलुप्तस्य कृतमेव निवारणम् ॥

पैत्तिकानि च लिङ्गानि दृष्ट्वा दुग्धेन धावनम् ॥

शीतलानि प्रत्येयानि पैत्तिकेन विधीयते” ॥

“धुस्तरूपत्राणि च मागधीना

निष्ठा विशालागृहधूमकुष्ठम् ।

दृतेन युक्तश्च जलेन पिष्टः

शिरः प्रलेपे क्षतवारुणः स्यात् ॥

पित्ते दृते दोषयुते च रोगे

पटोलपत्रं पिष्टुमर्हकं वा ।

तथामलक्या फलमेव पिष्ट्वा

दृतेन खण्डेन प्रलेपनश्च ॥

निवार्यते मस्तकजं क्षतं च

शिरोर्त्तिसङ्घातं विनिहन्ति चैतत् ॥

गजेन्द्रदन्तस्य मर्सी गृहीत्वा

प्रलेपनं वा नवनीतकेन ॥

तिलार्कभस्मात्कदम्बमाष-

क्षारस्य लेपो नवनीतकेन ।

सर्पस्य क्षारस्य तथा प्रयोगः

खल्लाटके केशचयं करोति” ॥

इति हारीतः ॥

“तेजोऽनिनाद्यैः सहकेशभूमिम्

दग्ध्वाशु कुर्यात् खलतिन्नरस्य” ॥ * ॥

चिकित्सा यथा चरके ।

“खालत्वे पलिते वल्ग्या हरितोष्णि च शोधितम् ।

नस्यैस्तेनैः शिरोवक्त्रप्रलेपैश्चाप्युपाधरेत् ॥

सिद्धं विदारीगन्धाद्यैर्जीवनीयैरपि च ।

नस्य स्यादद्युतैर्वा खालत्वं पलितापहम्” ॥

इन्द्रलुप्त, पु, (इन्द्राणां इन्द्रनीलवत् केशानां लुप्तं

नाशो यस्मात् ।) केशनाशकरोगः । तत्पर्यायः ।

इन्द्रलुप्तक २ केशघ्न ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

इन्द्रलुप्तक, स्त्री, (इन्द्रलुप्त + स्वार्थे कन् ।) इन्द्रलुप्त-

रोगः । इति भूमिप्रयोगो जटाधरक्षेमचन्द्रौ च ॥

इन्द्रवारुणिका, स्त्री, (इन्द्रवारुणी + कन् + टाप् ।)

इन्द्रवारुणीलता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

इन्द्रवारुणी, स्त्री, (इन्द्रं वारयति । इन्द्र + व +

ञिच् + उन् ।) डोण् लताविशेषः । राखाल ससा

इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । विशाला २ । इत्यमरः ॥

येन्द्रो ३ चित्रा ४ गवाक्षी ५ गजचर्मटा ६

मृगेर्व्या ७ पिटङ्गीकी ८ मृगादनी ९ । इति

रत्नमाला ॥ इन्द्रा १० अरुणा ११ गवाक्षी १२

क्षुद्रसहा १३ इन्द्रचर्मिटी १४ सूर्या १५ विषम्री

१६ गजकर्णिका १७ अमरा १८ माता १९ सुकर्णी

२० सुफला २१ तारका २२ वयमाक्षी २३ पीत-

पुष्पा २४ इन्द्रवल्ली २५ हेमपुष्पी २६ क्षुद्रफला

२७ वारुणी २८ बालकप्रिया २९ रक्तोर्व्या ३०

विषलता ३१ शक्रवल्ली ३२ विषापहा ३३ अमृता

३४ विषवल्ली ३५ । चित्रफला ३६ । इति जटा-

धरः ॥ अपि च ।

‘येन्द्रोऽन्धवारुणी चित्रा गवाक्षी च गवाक्षी ।

वारुणी च परापुष्पा सा विशाला महाफला ॥

क्षेत्रपुष्पा मृगाक्षी च मृगैर्वारुणमृगाक्षी ।

गवाक्षीद्वयं तिक्तं पाके कटुरसं लघु ॥

वीर्योष्णं कामवापित्तकफघ्नीहोदरापहम् ॥

इन्द्रा

इन्द्रि

इभः

श्यासकाशापह कुलकुम्भयश्चित्रप्रणत ॥

प्रमेहमूलागर्भागगङ्गाभयविषापहम् ॥

इति भावप्रकाश ॥ अस्या गुणा । तित्तत्वम् । कटु-
त्वम् । शीतत्वम् । रेचनत्वम् । गुल्मपित्तोदरक्षेत्र-
क्षामिकुलज्वरपहत्वम् ॥ इति राजनिर्घण्ट ॥

इन्द्रवज्रा, स्त्री, (इन्द्रेण इन्द्रियजनितदोषेण वज्रा ।

यदा इन्द्र ओष्ठोऽपि वज्र क्षणो भवति वस्या ।)

व्रणरोगविशेष । तस्य क्षणत्वम् ।

“पद्मकर्णिकावन्मध्ये पिडकाभिः समाचिताम् ।

इन्द्रवज्रान्तु ता विद्यादातपित्तोत्थिता भिषक् ॥

इति निदानम् ॥ तस्याधिकित्वा ।

विरुतामृज्ज्वलाश्च गर्दभौ जालगर्दभम् ।

पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेत् भिषक् ।

पाके तु शोषयेदाज्यपक्वैर्मध्वरभेषजैः ॥

इति भावप्रकाश ॥

“या पद्मकर्णिकाकारा पिटिका पिटिकान्विता ।

साविद्धा वातपित्ताभ्या ताभ्यामेव च गर्दभौ ॥”

इन्द्रवज्रा, पुं, (इन्द्रस्य वज्र ।) देवदारु । इति

जटाधर ॥ (देवदारुशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ।)

इन्द्रसावर्णि, पुं, चतुर्दशमनु । अस्मिन् मन्वन्तरे

वृहद्भानुवतार । शुचिरिन्द्र । पवित्रचानुषा-

दयो देवा । अग्निवाजशुचिशुद्धमागधाद्या सप्त-

र्षय । उरुगम्भीरव्रधाद्या मनुष्या भविष्यन्ति ॥

इति श्रीभागवतम् ॥ (अयं हि भौतवासा च-

आख्यात । यथा, विष्णुपुराणे ३ । २ ।

“भौतवस्तुर्दशस्वात्र मेवैव भविता मनु ।

शुचिरिन्द्र सुरगणास्तत्र पञ्च षष्ठ्यश्च तान् । ४० ।

चानुषाश्च पवित्राश्च कनिष्ठा आजिरस्तथा ।

वयोवज्राश्च वै देवा सप्तर्षीन्पि मे षष्ठ्यु । ४१ ।

अग्निवाज शुचि शुक्रो मागधोऽग्नीध्र एव च ।

युक्तास्तथाजितस्त्रान्यो मनुष्यान्ततः षष्ठ्यु । ४२ ।

उरुगम्भीरव्रधाद्या मनोस्तस्य सुता वृषा ॥ ४३ ॥

मार्कण्डेयपुराणेऽपि १०० अध्याये उक्तरूपेण

वर्णितम् । अधुना तु सप्तममन्वन्तरस्याष्टाविंशति-

तम यग ।)

इन्द्रसुत, पुं, (इन्द्रस्य सुतः ।) वालिनामवानरराज ।

इति हेमचन्द्र ॥ अर्जुनवृक्ष । इति राज-

निर्घण्ट ॥ जन्यत । अर्जुनः ॥

इन्द्रसरस, पुं, (इन्द्र इन्द्रवज्र इव सरस उपस्थ-

रस ।) सिन्दुवारवृक्ष । इत्यमर ॥ निसिन्दा

इति ख्यात । (सिन्दुवारशब्दे निगुर्होशब्दे च

अस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

इन्द्रसरिस, पुं, वृक्षविशेष । निसिन्दा इति भाषा ।

तत्पर्याय । इन्द्राणी २ निर्गुणो ३ सरसा ४ ।

इति रत्नमाला ॥ इन्द्रसरस ५ सिन्दुवार ६

इन्द्राणिका ७ । इत्यमर ॥ विसुन्धक ८ सिन्धक

९ सरसः १० सिन्धुवारित ११ इन्द्रालिका १२

सिन्धुवारक १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (इन्द्राणी-

शब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ।)

इन्द्रा, स्त्री, (इदि + रन् ।) पण्डितकल । इति

भेदिनी ॥ कांटा जामीर इति भाषा । इन्द्रपत्नी ।

शची । इति शब्दरत्नावली ॥

इन्द्राभिधूम, पुं, (इन्द्राग्नेर्मध्वर्धूम इव ।) हिम ।

इति हारावली ॥

इन्द्राणिका, स्त्री, (इन्द्राणी + कन् ।) इन्द्रसरिस-

वृक्ष । इत्यमर ॥

इन्द्राणी, स्त्री, (इन्द्रस्य ऐश्वर्य्यप्राप्तिन सुरराजस्य

वा पत्नी । इन्द्र + इन्द्रवशेति खीष् आनुक् च ।)

दुर्गा । यथा,—

“ऐश्वर्य्य परम यस्या वशे शैव सुरासुरा ।

इदि परमैश्वर्य्ये च इन्द्राणी तेन सा श्रिता” ॥

इति देवोपुराणे ४५ अध्याय ॥ ॥ इन्द्रभार्या ।

तत्पर्याय । पुलोमजा २ शची ३ । इत्यमर ॥

पौलोमी ४ । इति भेदिनी ॥ पूतकतायो ५ ।

इति जटाधर ॥ माहेन्त्री ६ जयवाहिनी ७ ऐन्त्री

८ शतावरी ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

(“यथेन्द्राणी महेन्द्रस्य लक्ष्मीर्लक्ष्मीपतेर्यथा” ॥

इति भविष्यपुराणे षट्पञ्चमीव्रतकथायाम् । इन्द्र

शक्ति । यथा ऋग्वेदे १ । २२ । १२ । “इहेन्द्राणी

सुपङ्गये वरुणानो” । “इन्द्राणी इन्द्रस्य सूर्यस्य

वायोर्वाशक्तिम्” । इति दयानन्दसरस्वतीव्रत-

भाष्यम् ।) इन्द्रसरिसवृक्ष । स्त्रीणां करण ।

इति भेदिनी ॥ नीलसिन्दुवारवृक्ष । स्यूलेला ।

सूक्ष्मेला । इति राजनिर्घण्ट ॥ अष्टमाढकान्त-

र्गतमाढकाविशेष ॥ इति स्मृतिः ॥

इन्द्रानुज, पुं, (अनु पश्चात् जायते इति अनुज क-

निष्ठ । इन्द्रस्यानुज । विष्णु खलु कश्यपत्वं अदितौ

वामनरूपेण इन्द्रस्य पश्चात् जात ।) विष्णु ।

इति हेमचन्द्र ॥ (विरतिर्वामनशब्दे द्रष्टव्या ।)

इन्द्रायुध, स्त्री, (इन्द्रस्यायुधमिव चापाकृतित्वात् ।)

इन्द्रधनु । इत्यमरः ॥ रामधनुक गण्डी इत्यादि

भाषा ।

(“स नाद मेघनादस्य धनुस्तेन्द्रायुधप्रभम्” ।

इति रघुवशे १२ । ७९ । तथा, मनु । ४ । ५९ ।

“न दिवीन्द्रायुधं दृष्ट्वा कस्यचिद्दर्शयेदनुध” ।)

इन्द्रारि, पुं, (इन्द्रस्य अरि शत्रु ।) असुर ।

इत्यमर ॥

इन्द्रावरज, पुं, (इन्द्रस्य अवरज वामनरूपेण

अनुजः ।) विष्णु । इत्यमर ॥

इन्द्राग्रज, पुं, (इन्द्रस्य अग्रज खाद्यद्रव्यम् ।) सविदा-

वृक्ष । इति शब्दमाला ॥ सिद्धि इति भाषा ।

गुह्या । इति हारावली ॥ कुच इति भाषा ।

(“इन्द्राणिकेन्द्राग्रजकश्च” ।

“तथाचेन्द्राग्रनोक्तै” ।

“ग्रीष्मासुन्दरमखड्गी जयन्तीन्द्राग्रजस्य च” ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहः ॥)

इन्द्रिय, स्त्री, (इन्द्रस्यात्मगोलिङ्गमनुसामकम् । इन्द्रेण

ईश्वरेण वृक्ष । इन्द्रेणात्मना मम चक्षुर्मम ओष-

मित्यादि क्रमेण ज्ञात । इन्द्रेण जुष्ट वा इत्याद्यर्थेषु

इन्द्रशब्दात् निपातनात् घच् ।) ज्ञानकर्मे-

साधनम् । तत्पर्याय । हृषोक् २ विषयि ३ ।

इत्यमर ॥ अक्षम् ४ करणम् ५ यशस्वम् ६ । इति

राजनिर्घण्ट ॥ तत्र तु ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च । यथा ।

कर्ण १ त्वक् २ चक्षु ३ जिह्वा ४ नासिका ५

कर्मेन्द्रियाणि पञ्च यथा । वाक् १ पाणि २ पाद

३ पायु ४ उपस्थ ५ । अन्तरिन्द्रियाणि चत्वारि ।

मनः १ बुद्धिः २ अहङ्कारः ३ चित्त ४ । मनस्तावदि-

न्द्रियाणां नियामकम् । चतुर्दश देवा चतुर्दशे-

न्द्रियनियन्तारः । तत्र ओषस्य देवता दिक् ।

त्वचो वातः । चक्षुषः सूर्यः । रसनाया प्रचेता

ब्राह्मस्याश्विनौ । वाचो वज्रि । हस्तस्य इन्द्रः ।

पादस्य विष्णुः । पायोर्मित्रः । उपस्थस्य प्रजापतिः ।

मनसश्चन्द्रः । बुद्धेश्चतुर्मुखः । अहङ्कारस्य शङ्करः ।

चित्तस्याच्युतः । इति वेदान्तः ॥ न्यायमते ।

एधिया इन्द्रिय ग्राह्य । जलस्य जिह्वा । तेजस-

श्चक्षु । वायोस्त्वक् । आकाशस्य कर्णः ।

(अथ बुद्धेर्ज्ञेया । अहङ्कारस्येश्वर । मनसश्चन्द्रमाः ।

दिश ओषस्य । त्वचो वायु । सूर्यश्चक्षुषो ।

रसनस्याप । एधिवी ब्राह्मस्य । वचसोऽग्निः ।

हस्तयोरिन्द्रः । पादयोर्विष्णु । पायोर्मित्रः ।

प्रजापतिरुपस्थस्येति । इति समुत्तः ॥) (यथा,

मनु । २ । ८८ । “इन्द्रियाणां विपरता विषये

क्षपहारिभु” ।

विज्ञानम् । यथा, ऋग्वेदे १ । ११ । १२ ।

“यथा क्षयाम सर्ववीरया विशातन्तः शर्द्धाय

धासथास्तिन्द्रियम्” । “इन्द्रिय विज्ञानम्” इति

दयानन्दभाष्यम् ।) शुक्रम् । वीर्यम् । इत्यमरः ॥

इन्द्रियस्वाप, पुं, (इन्द्रियस्य स्वापः सम्यक् निरोधः ।)

प्रजय । इति राजनिर्घण्टः ॥

इन्द्रियायतन, स्त्री, (इन्द्रियाणां आयतनमाश्रय-

स्थानम् ।) शरीरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

इन्द्रियार्थ, पुं, (इन्द्रियाणामर्थः ।) इन्द्रियजन्यज्ञान-

विषय । यथा । रूप । शब्द । गन्धः । रस ।

स्पर्श । तत्पर्याय । विषय २ गोचरः ३ । इत्य-

मर ॥ (यथा, मनु । ४ । १६ ।

“इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामत” ।

“अपि खदेहात् किमुतेन्द्रियार्थात्

यशोधनानां हि यशो गरीय” ।

इति रघुः १२ । ४५ ।)

इन्द्रेज्य, पुं, (इन्द्रस्य इज्य ।) वृक्षस्यति । इति

शब्दरत्नावली ॥

इन्ध ई ध स जि द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(रुधा-आत्म-अक-सेट् ।) ऋक्षादिः । ई जि इन्धो-

ऽस्ति । उ ध इन्धे । इति दुर्गादासः ॥

इन्धन, स्त्री, (इन्धे दीप्यतेऽग्निरनेन । इन्ध + करण

+ ल्युट् ।) अग्निसन्दीपनवृक्षकाष्ठादि । जालानी

काष्ठ इति भाषा । तत्पर्यायः । इधम् २ रध ३

समित् ४ रधम् ५ । इत्यमरः ॥ समिधनम् ६ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ७ । ११८ ।

“अग्न्याग्नेयनादीनि यामिकास्तान्यवाग्न्याव” ।)

इन्धका, स्त्री, इत्यजाः । मृगशिरोगन्धत्रोपदि-

क्षितपञ्चतारा । इत्यमरटीकायां खामी ॥

इम, पुं, स्त्री, (यति गच्छतीति । इय मन् ।) औ-

णादिकोऽय प्रत्ययः ।) इक्षी ।

(“खराश्वोऽमृगेनागामाविकबधन्तया” ।

इति मनुः । ११ । ६८ । यथा, उत्तरचरिते ।)

“इमदक्षितविकीर्णग्रन्थिनिधन्दगन्ध” ।)

उत्तरपदे श्रेष्ठवाचकः । इत्यमरः ।

इमकणा, स्त्री, (इमो हस्तीव कणा ।) गजपिप्पली ।
इति रत्नमाणा ॥ (“कर्मरं जातिशेष सजल-
मिमकणा तेजपत्र जवङ्गम्” । इति वैद्यकरसे
नसारसग्रहः ।)

इमदन्ता, स्त्री (इमस्य दन्त इव । इमदन्त + टाप् ।)
नागदन्तोत्तम् । इति रत्नमाणा ॥ (नागदन्ती-
शब्दे ऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ।)

इमनिमीषिका, स्त्री, (इमस्य हस्तिन इव निमी-
षिका ।) वैदग्ध्यः । भङ्गिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

इमपाणकः, पुं, (इमाना पाणकः ।) हस्तिपकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ माडत् इति भाषा ।

इममाचलः, पुं, (इममाचलयति । इम + आङ् +
चल + शिच् + वाङ्मकात् ख ।) सिद्धः । इति
भूरिप्रयोगः ॥

इमघा, स्त्री, (इम + घा + क + टाप् ।) खर्णक्षीरीरुद्धः ।
इति रत्नमाणा ॥

इमाख्याः, पुं, (इमस्य आख्या यस्मिन् ।) नागकेशर-
रुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

इमोषणा, स्त्री, इमकणा । गजपिप्पली । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (गजपिप्पलीशब्देऽस्या विवरणम् ज्ञेयम् ।)

इभ्यः, चि, (इममर्हतीति दग्धादित्वात् यत् ।) धन-
वान् । इत्यमरः ॥ (पुं, राजा । हस्तिपकः ।) (यथा
कान्दग्योपनिषदि । १।१०। “उभस्तिर्ह चाक्रायण
इभ्यग्रामे प्रजायक उवास । सहेभ्यम् कुल्ला-
घाणखदन्त विमिच्छे” ।)

इभ्या, स्त्री, हस्तिनी । शङ्खकी । इति मेदिनी ॥

इय, स्त्री, इदम् शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे प्रथमाया रूपः ।
एइ स्त्री इति भाषा । इति व्याकरणम् ॥

इयत्, चि, (इदम् परिमाणमस्य । इदम् + वतुप्
वस्य यः ।) कियत्संख्याबोधकम् । इति व्याकरणम् ॥
एतो इति भाषा । (यथा, रघुवशे । ११।६७।

“इयन्ति वर्षाणि तथा सद्योय

मभ्यस्यतीव व्रतमासिधारम्” ।)

इयत्ता, स्त्री, (इयत् + तल् ।) इयतो भावः । सीमा ।
परिमाणम् । सङ्ख्या । इत्यादि ॥

(“अमेय तदप्रज्ञा वा न गुणानामियत्तया” ।

इति रघुवशे । १०।६२ ।)

इरण, चि, ईरण । श्रूय । ऊपरभूमि । इत्यमर-
टीकायां रमाणाथः ॥

इरम्भदः, पुं, (इरया उदकेन माद्यति दीप्यते अवि-
न्यत्वात् इति उरम्भशेरम्भदेत्यादिना खश्प्रत्ययो
सुमागमश्च निष्पतितः ।) वस्त्राभिः । तत्पर्यायः ।
मेघज्योतिः २ । इत्यमरः ॥ मेघाभिः ३ । इति
जटाधरः ॥ अज्योत्यसङ्घट्टनेन मेघाभिः सत्यज्यो-
तिर्लक्ष्यते पतति सः । मेघेषुपसक्त्यण वात-
जाभिरपि । इति भरतः ॥

इरा, स्त्री, (ईं काप् राति ददाति इति । इ + रा
+ क् । यदा एतोति इ + रन् + टाप् निपातनाच्
गुणाभावः ।) भूमिः । वाङ्मन् । मद्यम् । जलम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, आश्वलायनसंह्ये । २।६ ।

“इरा वहन्तो दृतमुत्तमाणा

मित्रेण साक सह संविशन्तु” ।)

सरस्वती । इति शब्दरत्नावली ॥ (अन्नम् ।)

कश्यपपत्नीविशेषः ।

यथा, गारुडे ई अध्यायः ॥

“धर्मपत्न्या समाख्याता कश्यपस्य वदाम्यहम् ।

अदितिर्दित्तिर्दनुः काणा अमायुः सिद्धिका मुनि ।

कश्रुः प्राधा इरा क्रोधा विनता सुरभिः खशा” ।

तस्याः स्मृतिर्यथा ।

“इरा रुद्रजता वल्ली दण्डजातिश्च सर्वश्र ।

खशा च यत्तरक्षासि मुनिरभूरसक्तथा” ।

(द्वैत्यविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३।२२ ।

“मरीचिर्मधवांश्चैव इरा शङ्खशिरा रुक्” ।)

इराचर, स्त्री, (इराया चरतीति । इरा + चर् +
ट ।) करका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्मृतिर-
शील इति भाषा । जलचरे भूचरे च त्रि ॥

इराज, पुं, (इरया मद्येन जायते इति । इरा + जन्
+ ड ।) कन्दर्पः । इति हज्जायुधः ॥

इरावती, स्त्री, (इरा विद्यतेऽस्या इति । इरा +
मतुप् ।) वटपत्रोत्तम् । पाषाणभेदीविशेषः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (नदीभेदः । यथा, महाभारते ।

“विपासा च शतद्रव्य चन्द्रमागा सरस्वती ।

इरावती वितस्ता च सिन्धुर्वेनदी तथा” ॥

इरिण्यं, स्त्री, (ऋच्छतीति । ऋ गतिप्राप्त्ययो,
किदिच्छेति इगन् ।) श्रूयम् । ऊपरभूमि । इत्य-
जयः ॥ (यथा, मनु । ३।१४२ ।)

“यथेरिणे वीजमुष्मा न वस्त्रा जमते फलम्” ।)

इरिमेद, पुं, (इरिण्यो हस्तिनो मेद इव मेदो यस्य ।)
अरिमेद । विट्खदिरः । इति शब्दरत्नावली
राजनिर्घण्टश्च ॥

(“इरिमेदो विट्खदिरः कालस्त्रान्धो ऽरिमेदक” ।

इति पर्यायः ।) अस्य गुणा यथा भावप्रकाशे ।

“अरिमेद कषायोष्णो मुखदन्तगदाखजित् ।

हन्ति कण्डूविषस्त्रेणमिकुलविषप्रणान्” ॥)

इरिवेक्षिका, स्त्री, मत्तकोद्भवव्रणजन्यपीडाविशेषः ।
तस्य लक्षणम् ।

“पिडकामुत्तमाङ्गुल्या रुत्तामुयरुजाज्वराम् ।

सर्वात्मिका सर्वलिङ्गा जामीयादिरिवेक्षिकाम्” ॥

इति निदानम् ॥ चिकित्सा यथा ।

“पैत्तिकस्य विसर्पस्य या चिकित्सा प्रकीर्तिता ।

तथैव भिषगेताश्च चिकित्सेदिरिवेक्षिकाम्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ (तथा च वामटः ।

“त्रिलिङ्गा पिटिका रुत्ता जन्तुर्द्धमिरिवेक्षिका” ।

“इरिवेक्षिका गन्धनामा जयेत्यतिचिसर्पवत्” ।

इति वैद्यकचक्रपाणिनिसंग्रहे ।)

इरोशः, पुं, (इराया ईशः ।) विष्णुः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ राजा । वागीशः । वरुणः ॥

इर्वीरः, पुं, स्त्री, (उर्व + वीर ।) एषोदरादित्वात्
साधुः ।) कर्कटी । इत्यमरः ॥ काङ्कुड इति
भाषा । अस्य गुणाः खादुलम् । गुदलम् । अजीर्ण-

कोरितम् । शीतलम् । तत्पक्षपाण्डुगुणाः । दाह-
हर्दिद्व्यास्त्रान्तिगात्रितम् । इति राजवल्लभः ॥

(कर्कटीशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ।)

इर्वीर्युक्तिका, स्त्री, (इर्वीरः युक्तिकेव स्वयं स्त्री-
टनात् ।) इर्वीरविशेषः । इति हारावली ॥
फुटी इति भाषा ।

इर्वीरु, पुं, (इर्व + वीर ।) रत्नयोरैक्यात् ।) इर्वीरः ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

इश, प्र शये, गतौ । क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां-पर-सक-शयने, अकं-सेट् ।) प्र इक्षति ।

प्रय प्रयन । इति दुर्गादासः ॥

इश, क क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुरां-उम-
सक-सेट् ।) ऋखादि । क रणयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

इशविज्ञा, स्त्री, कुवेरमाता । सा च विश्वपत्नी ।
इति पुराणम् ॥

इशा, स्त्री, (इक्षति विष्णुवरात् पुंस्त्व प्राप्नोति इति ।
इश + क + टाप् ।) वैवस्वतमनुकन्या । सा च

विष्णुवरात् पुंस्त्व प्राप्य सद्युन्ननाम्ना ख्याता । पश्चात्
शङ्करभक्तकुमारवन प्रविश्य पुन स्त्रीत्वं गता ।

बुधस्ता भार्यात्वेन स्त्रीत्वात् पुंस्त्ववसं जनयामास ।
ततस्तस्या पुरोहितो बलिष्ठः शङ्करमाराध्य तस्यै

मास स्त्रीत्वं मासं पुंस्त्व दत्तवान् इति श्रीभाग-
वतः ॥ कर्दमप्रजापतिपुत्र इशः कार्तिकेयजन्मदेशं

प्रविश्य स्त्री भूत्वा इक्षानाम्ना ख्यातः तत पार्वती-
माराध्य मासं स्त्रीत्वं मासं पुंस्त्व प्राप्तवान् ।

इति रामायणं । एधिवी । गौ । वाक्य । इति
मेदिनी ॥

इशाहतं, स्त्री, (इरया आहतं ।) जम्बुद्वीपस्य नव-
वर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

तच्च सुमेरुपर्वत संवेष्ट्याप्ते । तस्य सीमा उत्तरे
नीलपर्वतः । दक्षिणे निषधः । पश्चिमे माल्य-

वान् । पूर्वे गन्धमादनपर्वतः । इति श्रीभागवतम् ॥

अभीव्रस्य खनामख्यातः पुत्रः स तु पितु
सकाशात् इशाहतं नाम वर्षमलभत । यदुक्तं

विष्णुपुराणे । २।१।१६, १७, १८ ।

“जम्बुद्वीपेऽथो यस्तु अभीव्रो मुनिसत्तम ।।

तस्य पुत्रा बभूवुस्ते प्रजापतिसमा नव ॥

नाभिः किमुतमश्चैव हरिवर्ष इशाहतः ।

रम्यो हिरण्मणं वल्लभः कुवर्मज्ञाश्च एव च ॥

केतुमालस्तथैवान्यः साधुचेष्टो नृपोऽभवत्” ॥)

इक्षिका, स्त्री, (इक्षा एव । इक्षा + खार्थं कन् +
टाप् ।) एधिवी । इति शब्दरत्नावली ॥

इशी, स्त्री, (इक्ष गतौ क्षेपणे च इति, कृदिकारा-
दिति वा लीम् ।) ईशी । करपाक्षिका । इत्य-

मरटीकाया रायमुकुटः ॥ शतकुरि इति भाषा ।
इशीशः, पुं, (इक्षन्ति अप्सु द्रुतं गच्छन्ति इति इक्षा

द्रुतगामिनो मत्स्याः । इक्ष + क् । तेषां ईशः ।)
खनामख्यातमत्स्यविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

(“इशीशो जितपीयूषो वाचा वाचामयीवरा ।
रोहितो गो हिरा प्रोक्तो मङ्गुरो मङ्गुरो प्रिय” ॥
इत्युद्भटः ।

“इशीशो मधुरः खिणः पितृक्षेत्राभिमाम्यशुत्” ।
इति वैद्यकचक्रपाणिनिसंग्रहे ॥)

इल्व

इल्लल, ए, पक्षिविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
इल्लिण, ए, इलीशमस्य । तत्पर्यायः । वारि-
कर्पूर २ गाङ्गेयः ३ शफराधिप ४ जलतामः ५ ।
इति चिकित्साशेषः ॥ इलीशः ६ राजशफरः ७
इलीश ८ जलतापी ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
अस्य गुणा । पित्तश्लेष्माभिलक्षिकारित्वम् । मधु-
रत्वम् । हृद्यत्वम् । इति राजवल्लभराजनिर्घण्टौ ॥
“इल्लिणो मधुर स्निग्धो रोचनो वज्रवर्द्धनः ।
पित्तकृत् कफकृत् किङ्कित लघुर्दृढोऽनिषापहः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

इल्लका, स्त्री, इल्लकाः । नित्यवज्जवचनान्तशब्दो-
ऽयः । इति भरतो हिरण्यकोषम् ॥

इल्लल, ए, (इल्ल + वलच् । निपातनात् गुणाभावः ।)
लैवविशेषः । स च वातापेर्भावा । (स च सिद्धि-
कासुत । यथा, हरिवंशे । इय अथाये ।
“सैहिकेया इति ख्यातास्त्रयोदश महावणा ॥८८॥
येष बल्यस्य वणिगौ नमस्त्रैव तथावण ।
वातापिर्नमुचिस्त्रैव इल्लल खल्लमस्तथा” ॥८९॥
तस्य विलतिर्यथा महाभारते तीर्थयात्रापर्वणि
अगस्त्योपाख्याने ८६ अध्यायः ।

लोमश उवाच ।

“इल्ललो नाम दैतेय आसीत्तौरवनन्दनः ।
मणिमत्या एरि एरा वातापित्तस्य चानुजः ॥
स ब्राह्मण तपोयुक्तमुवाच दिनिगन्दन ।
पुत्र मे भगवानेकमिन्द्रतुल्य प्रयच्छतु ॥ ५ ॥
तस्मिन् स ब्राह्मणो नादात् पुत्र वासवसम्मितम् ।
चुक्रोध सोऽसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो मृशम् ॥६॥
तदा प्रभृति राजेन्द्र इल्ललो ब्रह्महासर ।
मन्यमान् आतर ह्यग मायावो ह्यकरोत्ततः ॥७॥
मेघरूपी च वातरपी कामरूप्यभवत् क्षणात् ।
संस्कृत्य च भोजयति ततो विप्र जिघासति ॥८॥
स आह्वयति य वाधा गत वैवस्वतक्षयम् ।
स पुनर्दहमास्थाय जीवन् सप्रत्यदृश्यत ॥ ९ ॥
ततो वातापिमसुर ह्यग कृत्वा सुसंस्कृतम् ।
त ब्राह्मण भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत् ॥१०॥
तामिक्ष्वलेन महता खरेण वाचमीरितान् ।
श्रुत्वातिमाथो बलवान् क्षिप्र ब्राह्मणकण्टक ॥११॥
तस्य पार्श्वे विनिर्भिद्य ब्राह्मणस्य महासुरः ।
वातापि प्रहसन् राजन् निष्क्राम विश्राम्यते ॥१२॥
एव स ब्राह्मणान् राजन् भोजयित्वा पुन पुन ।
हिसयामास दैतेय इल्ललो दुष्टचेतन ॥१३॥
अगस्त्यस्यापि भगवानेतस्मिन् काल एव तु ।
पितृन् ददर्श गर्ते वै कम्बमानानधोमुखान् ॥१४॥
तत ८६ अध्याये इल्ललेन अगस्त्यातिथ्य कृतम् ॥
यथा,— लोमश उवाच ।
“इल्ललस्तान् विदित्वा तु महर्षिसंहितान् नृपान् ।
उपस्थितान् सहामात्यो विषयान्ते ह्यपूजयत् ॥१॥
तेषा ततोऽसुरश्रेष्ठस्वातिथ्यमकरोत् तदा ।
सुसंस्कृतेन कौरव्य आत्रा वातापिना तदा ॥२॥
ततो राजर्षय सर्वे विषया गतचेतसः ।
वातापि संस्कृत दृष्टा मेघभृत् महासुरम् ॥३॥
अथाब्रवीदगस्त्यस्तान् राजर्षींश्चक्षितम् ।

इषः

विषादो वो न कर्त्तव्यो ह्यह भोक्ते महासुरं ॥
धुर्यासनमथासाद्य निषघाद महावृषिः ।
त पर्यवेष्टयदैत्येन्द्रः इल्लल प्रहसन्निव ॥५॥
अगस्त्य एव ह्यल्लन्तु वातापि मुमुजे तत ।
मुक्तवत्यसुराङ्गनमकरोत्तस्य चेल्वल ॥६॥
ततो वायु प्रादुरभूत् अघस्तस्य महात्मनः ।
शब्देन महता तात गर्जन्निव यथा घन ॥७॥
वातापे निष्क्रमसेति पुन पुनरुवाच ह ॥८॥
त प्रहस्याब्रवीत् राजन् अगस्त्यो मुनिसत्तमः ।
कुतो निष्क्रमितुं शक्तो मया जीर्णस्तु सोऽसुर ॥९॥
इल्ललन्तु विषयोऽभूद्दृष्ट्वा जीर्ण महासुरम् ।
प्राङ्गलिख सहामात्यैरिष्ट वचनमब्रवीत् ॥१०॥
मत्स्यविशेषः । इति मेदिनी ॥

इल्लला, स्त्री, (इल्ल + वलच् ।) मृगशिरोनक्षत्र-
शिरः देशस्थिताः पञ्चतारा । इत्यमरः ॥ (नित्य-
वज्जवचनान्तोऽयम् ॥)

इव, इ, व्याप्तौ । (इदित्-भादि-पर-सक-सेट् ।)
प्रोयने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ ऋखादिः । इ
इन्वते । दन्त्यवकारपरत्वानुसारः । प्रोयनं
कैश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

इव, व्य, सादृश्यम् । साम्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
रघौ । १ । १ ।

“वागर्थाविव सट्कौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगत पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ” ॥
(उत्प्रेक्षा । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।
“मुखमेषीदृष्टो भाति पूर्णचन्द्र इवापरः” ।)
ईषत् । वाक्काण्डशारः । (यथा, प्राक्नुत्तले १ चङ्के ।
“किमिव हि मधुराणां मण्डन नाक्षतीनाम्” ।
एवार्थः । यथा, ऋग्वेदे १ । १८४ । ३ । “अथ्ये
पुषन्निषुक्तेव देवा” “इवशब्द एवार्थः” इति
भाष्यम् । अवधारणार्थः । यथा, शतपथब्राह्मणे
अथर्ववेदोऽवधारणार्थः इति
भाष्यम् ।)

इशीका, स्त्री, इषीका । गजचक्षुर्गोर्लकः । इत्य-
मरटीकाया भरतः ॥

इष य सर्पणे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-
पर-सक सेट् ।) ऋखादिः । य इध्यति । सर्पण
गतिः । इति दुर्गादासः ॥

इष उ प्र वाष्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-
पर-सक-सेट् ।) उ इधित्वा इष्टा । वेमसह-
लुमेत्यादिसूत्रेणैवेष्टसिद्धेऽप्यस्योदनुबन्धस्तसूत्रे इ
यगाभीक्ष्णे इष्य सर्पणे इत्येतयोर्प्राप्तये विशेषे
यणार्थः । न च पिवादियह्यवत्तत्र इच्छ इति
ग्रहणेनैवेष्टसिद्धिरिति वाच्यं नाधवाभावे प्राचीन-
मतस्यैव न्याय्यत्वात् । प्र इच्छती इच्छन्ती । अस्यैव
इच्छादेशः । इच्छति धनं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
इष ग आभीक्ष्णे । पौन पुन्येन करणे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (क्रयादि-पर-सक-सेट् ।) ग इष्याति
पण्डितः । पुण्य पुनःपुन करोतीत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥

इष, ए, (इध्यते गम्यतेऽस्मिन् जिगीषुभिरिति ।
इष + क ।) आन्विनमासः । इत्यमरः ॥ (यथा,

इष्टि

शतपथब्राह्मणे । ४ । ३ । “यच्छरदूर्गस्य ओषधयः
पद्यन्ते ते ने चैताविषखोर्गस्य” । इषर्त्ता शरत्” ।
इति सुश्रुतः ॥

इषिका, स्त्री, (इष् + कृञादिभ्यो वुन् ।) इषीका ।
गजचक्षुर्गोर्लकः । तुलिका । इत्यमरटीकायां राय
मुकुटः ॥

इषिग, पु, (इध्यति गच्छतीति । इष + किरच् ।)
अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥ (गमनशीले, चि, यथा,
ऋग्वेदे । ७ । ३५ । ४ । “शम इषिरो अग्निश-
रातः” । “इषिः गतिशीलः” इति भाष्यम् ।)

इषीका, स्त्री, (इष्यते इति । ईमेः कित् ऋश्च
चेतोः कन् ऋश्च ।) गजाक्षिभूटका । इक्षिचक्षु-
र्गोर्लकः । इत्यमरः ॥ तुलिका । इति रायमुकुटः ॥
काशटणः । इति हेमचन्द्रः ॥

(“पताङ्गानां पुच्छेषु त्वयेषीका प्रवेष्टिता” ।
“इषीकाश्च यथामुञ्जात् कश्चित् निष्कृष्य दृश्येत् ।
योगी निष्कृष्य चात्मानं तथा पश्यति देहतः” ।
इति च महाभारते ।

“तस्मिन्नास्यदिषीकास्त रामो रामावबोधितः” ।
इति रघु १२ । २३ । इषीकास्त काशस्त “इषीका
काशमुच्यते” इति हलानुध । इति तट्टीका ।)

इषु, ए, स्त्री, (इध्यति गच्छतीति । इष् + उ ।)
वाणाः । इत्यमरः ॥ (“उत्कर्षः स च ध्वनिर्वा
यदिषव सिध्यन्ति जल्ये चले” । इति प्राक्नुत्तले
२ चङ्के ।)

इषुधि, स्त्री, (इषवो धीयन्ते ऽस्मिन् । इष् + धा
कि ।) तूष्णीः । इत्यमरः ॥ (“धनुर्गाप्यीवमादाय
तथाक्षये महेषुधी” । इति महाभारते ३ । ६ ।)

इषुपुष्पा, स्त्री, शरपुष्पाद्यत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
इष्ट, स्त्री, (इध्यते इध्यते वा यज इष वा + मावे
क्त ।) यज्ञादिकर्म । (यथा, हेमचन्द्रः ।

“अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चार्थपालनम् ।
आतिथ्यं वैश्यदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते” ॥
यथेष्टितः । कामः । इत्यमरः ॥ सखारः । इति
मेदिनी ॥

इष्ट, चि, (इध्यते इध्यते वा यत् तत् । इष यज वा
+ कर्मणि क्त ।) आश्रयितम् । वाञ्छितम् ।
पूजितम् । प्रियः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महा
भारते ।

“उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपवानश्वकोविदः” ।
मनु । ४ । २२८ ।

“तिलप्रदं प्रजामिष्टा दीपदक्षदुत्तमम्” ॥
इष्ट, पु, (इध्यते यः । यज् + क्त ।) यज्ञः । इति
मेदिनी ॥ एरण्डवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(शमीशब्दे ऽस्य गुणादिकं बोद्धव्यम् ॥)

इष्टका, स्त्री, (इष् + क्तन् + टाप् ।) मृदादि-
इष्टिका, निम्नागार्यदग्धमृत्तिकाखण्डः । इति
चित्तियवहारे लीलावती । इट इति भाषा ।
तदमृदगुणः ।

“कूपोदकं वटप्याया श्यामा स्त्री इष्टकालयम् ।
श्रीतकावे भवेदुष्णमुष्णकाले च श्रीतकम्” ॥
इति भाषाव्यम् ॥ * तद्वचिवस्थाने पितृकर्मणि-

इष्टा

धेधो यथा । शङ्खलिखितौ । नेष्टकारचित्ते पिष्टन् सन्तर्पयेत् । इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ ॥ देवोद्देश्यकेष्ट-
कामयष्टदानफल यथा । मठादिप्रतिष्ठातत्वे ॥

“मृण्मयात् कोटिगुणितफल स्यात् दास्यमि कृते ।
कोटिकोटिगुण पुण्यफल स्यादियत्कामये ॥
दिपराङ्गुण पुण्य शैलने तु विदुर्बुधा ।
मृच्छिण्यो सम ज्ञेय फलमाप्नुदरिद्रयो ” ॥

इष्टकापथं, स्त्री, (इष्ट कापथ यस्य अधोवायुकर-
त्वात् ।) वीरणमूलम् । इत्यमरः ॥ (इष्टकाभि-
निर्मित पथ्या ।) इष्टकानिर्मितपथे, पुं ॥

इष्टगन्ध, स्त्री, (इष्टो गन्धो यस्येति ।) बालुका । इति
मेदिनी ॥

इष्टगन्ध, त्रि, (इष्टो गन्धो यस्य ।) सुगन्धिद्रव्यम् ।
इत्यमरः ॥ (इष्टस्वाप्तौ गन्धश्चेति वाक्ये । सौरभम् ।)
इष्टा, स्त्री, (इज्यतेऽनया । यज + क्त टाप् ।) शमी-
रुक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥

इष्टापूर्त्त, स्त्री, (इष्टश्च पूर्त्तश्च द्वयोः समाहारः ।)
यज्ञखातादिकर्म । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा ।

“अभिष्टोत्रं तप सत्य वेदानाञ्चातुपालनम् ।
आतिथ्यं वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते ॥
वापोक्षुपतडागादिदेवतायतनानि च ।
अन्नप्रदानमारामा पूर्त्तमित्यभिधीयते” ॥

इति मलमासतत्त्वधृतशतार्कणम् ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेयपुराणे १८ । ६ ।

“इष्टापूर्त्तविनाशाय तद्वाञ्छितौ रधर्मिणम्” ॥
तथा च महाभारते । ३ । ३२ । ३० ।

“इष्टापूर्त्तफलं न स्यात् न शिष्यो न गुरुर्भवेत्” ।
इष्टार्थोद्भूतः, त्रि, (इष्टोऽर्थं कृत्स्नम् उद्भूतम् ।)

उत्सृक्त । उत्साहयुक्त । इत्यमरः ॥

इष्टि, स्त्री, (इष्ट्, यज् वा + क्तिन् ।) अभिजाय ।
(इति भाष्यकारेष्ट्या गतार्थत्वात् । इति

पाणिनिः ।) यागः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघु । १० । ४८ ।
“आरेभिरे जितात्मानः पुत्त्रियामिष्टिस्तविजः” ।

“प्राजापत्यं निरूप्येष्टिं सर्वदेवसदक्षिणा” ।
इति मनु । ६ । ३८ ।) श्लोकसंग्रहः । इति मेदिनी ॥

इष्टिकापथिकं, स्त्री, कामज्जकलणम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

इष्टिपचः, पु, (इष्टि यज्ञ पचतीति । यद्वा, इष्टये
खेच्छार्थं पचति य । इष्टि + पच + अच् ।)

दत्तुज । असुरः । इति शब्दरत्नावली ॥

इष्टिमुट्, [ष्] पु, (इष्टिं यागं मुष्णाति । इष्टि +
मुष् + क्तिप् ।) दैत्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

इष्टुः, स्त्री, (इष्ट + तु ।) इष्ट्या । इत्युणादिकोषः ॥

इष्ट, पु, (इष्ट्वीति इष्टियुधीति मक् ।) कामदेवः ।
वसन्तकालः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादि-

रुचिः ॥ [कालः । इति हेमचन्द्रः ॥

इष्ट, पु, (इष्ट्यतेऽनेन इति । इष्ट् + क्यप् ।) वसन्त-
इष्ट, पु, (इष्ट्यतेऽसौ । इष्ट् + वन् । निपातनात्
गुणामाव ।) उपदेष्टा । इत्युणादिकोषः ॥

इष्ट्वास, त्रि, (इष्ट्वन् बाणान् अस्यतीति । इष्ट् + अस्
+ घञ् ।) इष्टुक्षेपकम् । इति मेदिनी ॥ तिरन्दाज
इति स्थातम् ।

इष्ट्वास, पु, (इष्टवो बाणा अस्यन्ते क्षिप्यन्तेऽनेन
इष्ट् + अस् + करणे घञ् ।) धनुः । इत्यमरः ॥
“महोरस्तो महेष्ट्वासो गूढज्वरुरिन्दम्” ।

इति रामायणे । १ । १ । १० । गीताया १ । ४८ ।
“अथ शूरा महेष्ट्वासा भीमार्जुनसमा युधि” ।)

इष्ट, व्य, (अस्मिन् काले, लोके, विषये, देशे, दिशि
वा इत्याद्यर्थे निपातनात् सिद्धम् ।) अस्मिन् ।
एष्ट देशे एष्ट काले इत्यादि भाषा । इति व्या-

करणम् ॥ (यथा, मनु । १३ । २९ ।
“यच्च वाक्जिके दत्तं नेष्ट नासुचं तद्भवेत्” ।

“षड् दोषा पुरुषेणैष्ट ह्यतया भूतिमिच्छता” ।
इति हितोपदेशे ।)

इष्टानुप्रफलभोगविरागः, पु, (इष्ट अस्मिन् लोके
सकृच्चन्दनादिजनितोऽमुष्मासुस्मिन् लोके अमृता-
दिविषयोत्पन्नो योऽनित्यः फलभोगस्तस्मात् वि-
रागो नितरा विरतिः ।) ऐष्टिकपारत्रिकविषय-
भोगेभ्यो नितरा विरतिः इति वेदान्तसारे ॥

ई

ई दीर्घ ईकार । चतुर्थस्वरवर्णः । अस्योच्चारणस्यान
तालु । (स च दीर्घं द्विसात्रत्वात् त्रिमात्राश्रय-
त्वात् झुतस्व भवति ।) (विसृतिस्तु ऋस्वकारे
द्रष्टव्या ।)

“ईकारः परमेशानि स्वयं परमकुण्डली ।
ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं तथा रुद्रमयं सदा ॥

पञ्चदेवमयं वर्णं पीतविद्युत्तत्वाकृतिम् ।
चतुर्जगमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा” ॥

इति कामधेनुतन्त्रम् । (वङ्गीयभाषाया ।) तस्य
लेखनप्रकारो यथा ।

“ऊर्ध्वाधः कुक्षिता मध्ये त्रिकोणाधोगता पुनः ।
अधोगता कोणशीर्षा कुक्षिता दक्षत शुभा ॥

शीर्षादक्षे कोणयुता कुक्षितोर्ध्वगता पुनः ।
चन्द्रसूर्यादिरूपा सा मात्राशक्तिः प्रकीर्त्तिता” ॥

इति वर्णोच्चारणतन्त्रम् ॥ अस्य नामानि यथा,—
“ई स्त्रीमूर्त्तिर्महामाया लोलाक्षी वामलोचनम् ।

गोविन्द श्रेष्ठः पुष्टिः सुमद्रा रत्नसञ्चकः ॥
विष्णुर्लक्ष्मी प्रह्लासश्च वारिविशुद्ध परापरः ।

कालोत्तरीयो भेषुष्टा रतिश्च पौण्ड्रवर्द्धनः ॥
शिवोत्तम शिवा तुष्टिस्तुर्था विन्दुमालिनी ।

वैष्णवी वैन्दवी जिह्वा कामकला सनादका ॥
पावक कोटर कीर्त्तिर्मोहनी कालकारिका ।

कुचद्वन्द्वं तर्जनी च शान्तिस्त्रिपुरसन्दरी” ॥
इति तन्त्रोक्तवर्णमिधानम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य
वामचक्षुषि स्थानम् । यथा, मातृकान्यासधृत-

मन्त्रे । “इ नमो दक्षिणचक्षुषि ई नमो वाम-
चक्षुषि ।)

ई, ल, कान्तौ । गतौ । व्याप्तौ । क्षेपे । प्रजने ।
खादने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-पर-सक-

अक्षं च-अनिट् ।) कान्तिरिच्छा । प्रजनो गर्भं
ग्रहण इत्यर्थः । ल एति गौ गर्भं गृह्णाति इत्यर्थः ।

“न हि तरणिसदीते दिक् पराधीनवृत्तिः” ।

ईडि

इति गण्यक्षता नित्यत्वादात्मनेपदं । धातुरय कौ-
स्थिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

ई, उ य, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-आत्म
सक-अनिट् ।) उ य ईयते । इति दुर्गादासः ॥

ई, व्य विषादः । अनुकम्पा । इति मेदिनी ॥ क्रोधः ।
दुःखभावनः । प्रत्यक्षः । सन्निधिः । इति हेम-

चन्द्रः ॥ (सम्बोधनम् ।)

ई, पु, कन्दर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ई, स्त्री, (अस्य विष्णो पत्नी । डीप् ।) लक्ष्मीः ।

इति विश्वमेदिन्यौ ॥

ईख, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (इदित्-भ्वादि-
पर-सक-सेट् ।) दीर्घादि । इ ईङ्गते । इति

दुर्गादासः । (ईख गतौ । ईखति इति केचित् ।)
ईच्छ उ दर्शने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वादिं-आत्म

सक-सेट् ।) दर्शनमिष्टं चाक्षुषज्ञानं प्रणिधानञ्च ।
उ ईङ्गते चन्द्र लोका । “न कामवृत्तिर्विघ्नीय-

मीक्षते” । इति कालिदासः ॥ “निरीक्षिष्यामि
याम्बुनीन् इति गण्यक्षतानित्यत्वात्” इति रमानाथः ॥

“वस्तुतन्तुनिरीक्ष्यते निरीक्ष्य” पचादित्वाद् न ततो
निरीक्ष्य इवाचरतीति कौ साध्यः” इति दुर्गादासः ॥

ईच्छण, स्त्री, (ईच्छ + माये, ल्युट् ।) दर्शनम् ।
“छातान्धा धनलोभान्धाः नोपकारेच्छणक्षमा” ।

इति कथासरित्सागरे ॥ (ईच्छतेऽनेन इति करणे
ल्यट् ।) चक्षुः । इत्यमरः ॥ (“अभिमुखे मयि

सदृशमीक्षणम्” । इति शाकुन्तले । २ । अङ्के ।
“आसत्तामेच्छणा दीना सुनीतिर्विक्रमब्रवीत्” ।

इति विष्णुपुराणे । १ । ११ । १५ । निरूपणम् । पर्य-
येक्षणम् । यथा, मनु । ७ । १४१ ।

“स्यापयेदासने तस्मिन् खिन्नं कार्येक्षणे नृणाम्” ।
ईक्षणिका, स्त्री, (ईक्षणेन हस्तरेखायवश्लोकनेन

शुभाशुभं जानाति या । ईक्षण + ठन् + टाप् ।)
दैवज्ञा । लक्षणादिना शुभाशुभनिरूपिणी । इत्य-

मरः ॥ (पु, दैवज्ञः । यथा, मनु । ६ । २५८ ।
“मङ्गलादेश्चरत्ताश्च भद्राश्चेक्षिकैः सह” ।)

ईज, इ, कुत्से । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वादिं-आत्म-सक-सेट्-इदित् ।) इ ईङ्गते ।

कुत्स कैश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

ईज, उ, कुत्से । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वादिं-आत्म-सक-सेट् ।) दीर्घादि । उ

ईङ्गते इजते । कुत्सः कैश्चिन्न मन्यते । इति
दुर्गादासः ॥

ईङ्, क, क्षुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चूरां-पर-
सक-सेट् ।) क ईङ्गयति । इति दुर्गादासः ॥

ईङ्, उ ज, क्षुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-
आत्म-सक-सेट् ।) ज उ ईङ्गते । इति दुर्गादासः ॥

(यथा, रामायणे । इय काण्डे ।
“गन्धर्वाः सुरसंघाश्च बहुवक्ष महर्षयः ।

अन्तरीक्षगत देव गीर्भिरग्राभिरीडिरे” ॥)
ईडा, स्त्री, (ईङ् + क + टाप् ।) क्षुतिः । इति ह्यका-

युधः ॥ (प्रशसा ।)
ईडित्, त्रि, (ईड्यते स्म । ईङ् + क्त ।) क्षुतः । क्षत-
क्षव । इत्यमरः ॥ (प्रशंसितः ।)

ईत, इ बन्धे । इ ईन्त्यते । इति दुर्गादास ॥ (भवादि-पर-सक-सेट् । तेन इन्ततीति केचित् ।)
 ईतिः, स्त्री, (ईत्यतेऽनया । ई + क्तिन् ।) डिम्ब ।
 प्रवास । इत्यमरो मेदिनी च ॥ कृषे घट्प्रकारोपप्रवविशेष । यथा,—
 “अतिवृष्टिरनावृष्टिं प्रणमा मूषिका खगाः ।
 प्रत्यासन्नाश्च राजानं घडेता ईतयः स्मृताः” ॥
 इति स्मृतिः ॥ (कलहमेद । नपतिरहितयुद्धम् ।
 “ईतयो व्याधयस्तन्ना दोषा क्रोधादयस्तथा ।
 उपप्रवाश वसन्ते व्याधयः क्षुद्रमय तथा” ॥
 इति महाभारते हनूमद्गीतासवादे ॥ ११८६॥ १८८॥
 ईदृक्, [श्] चि, (इदम् + दृश् + क्तिप् ।) अयमिव
 दृश्यते । इति व्याकरणम् ॥ इहार न्याय एह-
 प्रकार इत्यादि भाषा ।
 (“रत्नानीदृशि भूयासि न भवन्त्येव भूतले” ।
 इति कथासरित्सागरे । २५ । १७६ ॥ तथा च
 किराते । २ । २८ ॥
 “इदमोदगनीदृगाश्रय प्रसभ वक्त्रमुपक्रमेत क” ।
 ईदृच्छ, चि, (अयमिव दृश्यतेऽसौ इदम् + दृश् +
 क्तिप् ।) ईदृक् । एतत्सदृश । इति व्याकरणम् ॥
 (“ईदृशानां विपाकौऽपि जायते परमादुसुतः” ।
 इति उत्तररामचरिते ।)
 ईर, कि गतौ । प्रेरणे । इति कविकल्पद्रुमः । (वा,
 चुरा-पर-सक-सेट् ।) नुदि । कि ईरयति ईरति ।
 नुदि प्रेरणे । इति दुर्गादासः ॥
 ईर, ख ल, कम्पे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदा-आत्म सक कम्पार्थे, अक-सेट् ।) दीर्घादि ।
 ख ल ईर्त्तं लता वायुना । इति दुर्गादासः ॥
 ईरिका, स्त्री, वृक्षविशेष । यथा । ईरिकावणम् ।
 इति शाल्यप्रकरणे दुर्गादासः ॥
 ईरिण, चि, (ऋ + इरन् ।) श्रूय । ऊपरभूमि ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ३ । १४२ ॥
 “यधेरिणो वीजमुष्मा न वप्ता लभते फलम् ।
 तथावृते हविर्दत्ता न दाता लभते फलम्” ॥
 “तत्तत्तदीरिण जात समुद्रश्चावसर्पितः” ।
 इति महाभारते अयुशासनपर्वणि । चकन ।)
 ईरित, चि, (ईर + क्त ।) क्षिप्तम् । इत्यमरः ॥ प्रेरि-
 तम् । कम्पितम् । गतम् । कथितम् ॥ (“इतीरिते
 वधसि वधखिनामुना” । इति माघे १७१ ।
 “तस्य वन्मे विमिद्यासु स बाणो मत्सुतेरितः” ।
 इति, महाभारते ।)
 ईर्ष्य, ईर्ष्ये । (भवादि-पर-अक-सेट् ।) पराभुदयासहि-
 ष्यतायामिति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 दीर्घादि । रेफयुक्तः । ईर्ष्या परादोषासहि-
 ष्यत्वमिति केचित् । ईर्ष्यति खल साधवे ।
 यदयान्त इत्येके । इति दुर्गादासः ॥
 ईर्म, स्त्री, (ईर + नाञ्जलकात् मक् ।) ब्रणः । इत्य-

मरः ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये । ४ । ४४ ।
 “मृगयुमिव मृगोऽप्य दक्षिणेर्मा” ।)
 ईर्या, स्त्री, (ईर + ण्यत् ।) भिचुव्रतम् । इति णटा-
 धरः ॥
 ईर्वाणः, पु, स्त्री, (ईर वृणोतीति । ईर + वृ-नाञ्ज
 लकात् उण ।) स्फुटि । इति शब्दरत्नावली ॥
 फटी इति भाषा ।
 ईर्षा, स्त्री, (ईर्ष्यण । ईर्ष्य + घञ् ।) हसालोप इति
 यकारलोप ।) अक्षमा । इति शब्दमाला ॥
 (“कथमीर्षा न कुरुषे सुग्रीवस्य समीपतः” ।)
 इति रामायणे ॥ ४ । २४ । ३० ।)
 ईर्षालु, चि, (ईर्षा + आलुच् ।) ईर्षाविशिष्ट ।
 इति हजयुधः ॥
 ईर्ष्य, ईर्ष्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भवादि-पर-अक-
 सेट् ।) दीर्घादि । रेफयुक्तः । ईर्ष्य इति ईर्ष्यस्य
 घञि हसालोप इति यलोपे सिद्धम् । ईर्षा परा-
 भुदयासहिष्यत्वम् । परादोषासहिष्यत्वमिति के-
 चित् । ईर्ष्यति खल साधवे । यदयान्त इत्येके ।
 इति दुर्गादासः ॥
 ईर्ष्या, स्त्री, (ईर्ष्यण । ईर्ष्य + अच् + टाप् ।) परोत्-
 कर्षासहिष्यता । रोष इति भाषा । तत्पर्यायः ॥
 अक्षान्तिः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनु । ७ । ४८ ॥
 (“पैशुन्यं साहसं क्रोधं ईर्ष्यां स्वार्थदूषणम् ।
 वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गुणायकः” ।
 स्त्रिय पत्युरन्यप्रियासङ्गदर्शनादिजनितो मान-
 मेद । यथा, प्रह्लादचरितके ॥
 “वचोभिरीर्ष्यां कलहेन कीलया
 समस्तमात्रैः खलु बन्धनं स्त्रियः” ।)
 ईर्ष्यालु, चि, (ईर्ष्या जाति । ईर्ष्या + ला + लु ।)
 ईर्षाविशिष्ट । अक्षान्तियुक्त । तत्पर्यायः ।
 कुहन २ इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, राजतरङ्गिणी ।
 “दिवसे सन्निधानेन पेशुनप्रेरणा यदि ।
 ईर्ष्यालुना खैरिणीव रक्षितुं यदि पार्थिवे” ।)
 ईरि, स्त्री, (ईर्यते इति । ईर + इन् रस्य ल ।)
 ऋखगदाकारहस्तदण्डः । इति भरतः ॥ सौंटा
 इति ख्याता । करच्छुरीति ख्याते एकधारा इति
 ख्याते यवनास्त्रे वा । इति सारसन्दरी ॥
 ईरिका, स्त्री, (ईरिरेव । ईरि + सार्थे कन् टाप् ।)
 ऋखगदाकारहस्तदण्डः । इति भरतः ॥ सौंटा
 इति ख्याता । एकधारेणीति खामी । तत्पर्यायः ।
 ईरि २ ईरि ३ करपाली ४ गुप्तिका ५ कर-
 पालिका ६ । इति शब्दरत्नावली ॥
 ईरित, चि, (ईर + क्त । उस्व लः ।) क्षुत । इत्य-
 मरः ॥
 ईरी, स्त्री, (ईर + क । कृदिकारादिति पात्तिको
 षीष् ।) ऋखगदाकारहस्तदण्डः । तत्पर्यायः ।
 करपालिका २ । इत्यमरः ॥
 ईश, स, ल, ऐश्वर्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-
 आत्म अक-सेट् ।) दीर्घादि । ऐश्वर्यमीश्वरीभावो-
 ऽधीनीकरणश्च । स ल ईशे घनी । मायानामी-
 श्वरेण च । अथ कर्मणि यष्टी । इति दुर्गादासः ॥
 ईश, चि, (ईशे इति । ईश + क ।) ईश्वरं । (यथा

कुमारे २।६ “जगदीशो निरीश्वरः” ।) प्रभुः ।
 इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ (यथा, कुमारः ।
 ३।३४ “कथञ्चिदीशा मनसा बभूवुः” ।)
 ईश, पु, (ईशे इति । ईश + क ।) महादेवः ।
 (“शूने कृतप्राणविमुक्तिरीशः
 पर्यङ्कवन् निविड विभेदः” ।
 इति कुमारः ३।५६ ।) ईशानकोणाधिपतिः ।
 इत्यमरः ॥
 ईशसखः, पु, (ईशस्य सखा बन्धु राजाहः सखिभ्य
 टच् ।) कुबेर । इति हेमचन्द्रः ॥
 ईशा, स्त्री, (ईश + अ + टाप् ।) जाङ्गलदण्डः । इत्य-
 मरटीका शब्दरत्नावली च । (यथा महाभारते
 वनपर्वणि घोषयात्रापर्वणि २४० । १० ।
 “ईशामन्ये हयानन्ये सूतमन्ये न्यपातयन्” ।)
 (ईशस्य महादेवस्य पत्नी । दुर्गा । ईशस्य प्रभोः
 पत्नी इति व्युत्पत्त्या स्वामिपत्नी । प्रसूती यथा,
 अथर्ववेदे ११।८।१७ “ईशा वशस्य या जाया” ।)
 ईशादण्डः, पु, (ईशाया जाङ्गलस्य दण्डः ।) अक्ष
 युगयोः सन्धारणार्थो दण्डः । यथा,—
 “योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो नव ।
 ईशादण्डस्तथैवास्य द्विगुणो मुनिसत्तमः” ॥
 इति विष्णुपुराणे २ अश्वे ८ । २ ॥
 ईशादन्तः, पु, (ईशेव दन्तो यस्य ।) वृहद्गन्तुः ।
 तत्पर्यायः । महादन्त २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 हस्तिदन्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
 ईशान, स्त्री, (ईश + आनश्च ।) ज्योति । इति मेदिनी ।
 (तद्विशिष्टे, चि । यथा, ऋग्वेदे ११।७५।४।
 “मुषाय सूर्य्य कथे घक्रमीशान् ओजसा” ।)
 ईशान, पु, (ईशे । ईश + ताच्छित्यवयवचनशक्तिषु
 चानश्च ।) महादेव । इत्यमरः ॥
 (“तस्मिन् मुहूर्त्ते एरसन्दरीणा-
 मीशानसदर्शनकालसानाम्” ॥
 इति कुमारः ७।५६ ।
 “तत्रेशान समभ्यर्च्य चिराजोपोषितो नरः” ।
 इति भारते ।) एकादशसद्वान्तगतं वृद्धविशेषः ।
 इति पुराणः ॥ (यथा, आश्वलायनश्रौतसूत्रे । ४।६ ।
 “हराय मृडाय श्रव्याय शिवाय भवाय महादेवाय
 उग्राय भीमाय पशुपतये रुद्राय शङ्करायेशानाय
 साहा” इति । दूतमूर्त्तिधरः शिव । स च धूम
 जटिष । यथा, मार्कण्डेये । ८८ । २३ ॥
 “सा चाह धूमजटिषमीशानमपराजिता ।
 दूतत्व गच्छ भगवन् पार्श्वे शुम्भनिशुम्भयोः” ।)
 शिवाष्टमूर्त्तन्तगतसूर्य्यमूर्त्तिः । इति स्मृतिराग
 मञ्च । (परमेश्वरः । यथा, कृष्णयजुर्वेदे ।
 “सर्व्वेन्द्रियगुणावासा सर्व्वेन्द्रियविवर्णितम् ।
 सर्व्वस्य प्रभुमीशान सर्व्वस्य शरणं लब्धुम्” ।
 तथा च महाभारते १ । १ । २२ ।
 “आय एरुषमीशानं पुरुहत्तं पुरुषुतम् ।
 अतमेकाक्षरं ब्रह्म यथायत्नं सनातनम्” ॥
 साध्याष्टमो-देवतामेदः । यथा,—
 “धर्मास्तुष्टुप्रह्व कामः साध्या साध्यान् यथायत्नं ।
 प्रसवं यवनक्षेत्र ईशानं सरभिं तथा” ॥

इति भारते ।) शमीलक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
ईशानी, स्त्री, (ईशस्य पत्नी ।) दुर्गा । इति तन्त्रं ।
शमीलक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
ईशिता, स्त्री, (ईशिनो भाव । ईशिनृ + तल् ।) ईशित्व ।
अणिमाद्यैश्वर्यान्तर्गतैश्वर्यविशेष । इति शब्द-
रत्नावली ।

ईशिता, [क] चि, (ईष्टे इति । ईष् + क् ।)
ईश्वर । प्रभु । अधिपति । इत्यमरः । (यथा
माघे । २ । ६५ ।

“तदीशितारं चेदीनां भवास्तमवमंस्त मा” ।)
ईशित्व, स्त्री, (ईशिनो भाव । ईशिनृ + तल् ।) ईशिता ।
देवानामष्टैश्वर्यान्तर्गतैश्वर्यविशेष । इति हेम-
चन्द्रः । (यदुक्तं ।

“अणिमा लघिमा व्याप्तिः प्राकान्य गरिमा तथा ।
ईशित्वश्च वशित्वश्च तथा कामावशयिता” ।)
प्रभुत्वम् । येन स्यावरादिसर्वभूतानि व्याप्ता-
कारीणि भवन्ति । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ।

ईश्वर, चि, (ईष् + वरच् ।) आण्ड ।
“दरिद्रान् भर कौन्तेय मा प्रयच्छेत्स्वरे धनम्” ।
इति हितोपदेशे । १ । ७६ ।) स्वामि । इति वि-
श्वमेदिन्यौ । (यथा महाभारते ।

“अथ चैव हि यच्चान्यन्ममास्ति वस्तु किञ्चन ।
तत्सर्वं तव विषयं कुत प्रणयमीश्वर” ।
नियन्ता । प्रभु ।
“ईश्वर सर्वभूतानां धर्मकोषस्य गुप्तये” ।

इति मनुः । १ । ६६ ।)
ईश्वर, पुं, (ईष्टे इति । ईष् + वरच् । यद्वा, अश्रुने
याप्रोतीति अश्रुधातोर्वरच् उपधाया ईत् च ।)
शिवः । (यथा, कुमारः । ७ । ३१ ।

“तद्गौरवाम्भुजमग्नयन्त्री
सा प्रसृष्टे केवजमीश्वरेण” ।
“अथेश्वर देवगणः सह सप्तर्षिर्भिर्विभुम्” ।
“वाग्मिः स्थित स्तुवन् यावच्छिवे भावे शिव स्थित ।
शिव शिवाय भूतानां स्थित ज्ञात्वा कृताङ्गणि ॥
क्रोधाभिरुक्तवान् देवमह किं कुरवाणि ते” ।
“तमुवाचेऽश्वरः क्रोधं ज्वरो कोके भविष्यति” ।
इति चरके चिकित्सास्थाने द्वतीयाध्यायः ।

“ततः सृष्ट्वा प्रजाः शेषं तदा तं क्रोधमीश्वर ।
विन्यस्तवान् स भूतेषु स्यावरेषु चरेषु च” ।
इति सुश्रुते कल्पस्थाने द्वतीयाध्यायः ।)
कन्दर्पः । इति मेदिनी ।

“विश्वसत्त्वप्रधानाज्ञानोपहितचैतन्यम्” ।
इति वेदान्तः । न्यायमते ईश्वरगुणाः । सख्यादि-
पञ्च बुद्धिः इच्छा यत्तत्त्व । ईश्वरस्वरूपं ब्रह्मशब्दे
द्रष्टव्यम् । ऐश्वर्यशाली । तत्पर्यायः । राष्ट्री १
अर्थः २ नियुक्तान् ३ इनहनः ४ । इति वेदिनि-
र्घण्टौ २ अध्यायः । श्रीहरिः । यथा ।

रत्नउवाच ।
“इदे कथय देवेश देवदेवक ईश्वर ।
को ध्येयः कश्च वै पूज्यः कैत्रैस्तुयते परः” ।
इत्यादि । श्रीहरिस्ताप ।

इति भारते ।) शमीलक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
ईशानी, स्त्री, (ईशस्य पत्नी ।) दुर्गा । इति तन्त्रं ।
शमीलक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
ईशिता, स्त्री, (ईशिनो भाव । ईशिनृ + तल् ।) ईशित्व ।
अणिमाद्यैश्वर्यान्तर्गतैश्वर्यविशेष । इति शब्द-
रत्नावली ।

ईशिता, [क] चि, (ईष्टे इति । ईष् + क् ।)
ईश्वर । प्रभु । अधिपति । इत्यमरः । (यथा
माघे । २ । ६५ ।

“प्रष्टुं रुद्रं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा च सुरैः सह ।
अहं हि देवो देवानां सर्वलोकेश्वरेश्वरः ॥
अहं ध्येयश्च पूज्यश्च स्तुतोऽहं स्तुतिभिः सुरैः ।
अहं प्रपूजितो यद् ददामि परमा गतिम्” ॥
इत्यादि च गारुडे २ अध्यायः ॥

(खनामख्यातो नृपतिभेदः । यथा, महाभारते ।
“मतिमाश्च मनुष्येन्द्र ईश्वरश्चेति विश्रुतः” ।)
ईश्वरा, स्त्री, (ईश्वर + टाप् ।) प्रयोगविवक्षामावात्
न स्त्री ।) दुर्गा ।

(“विन्यस्तमङ्गलमद्यौषधिरेश्वराया
स्त्वोत्तरप्रतिसरेण करेण पाणि” ।
इति किराते । “ईश्वराया गौर्या, स्वेधभासे-
त्यादिना वरच् । प्रयोगविवक्षामावात् न स्त्री”
इति तट्टीका ।) लक्ष्मी । सरस्वत्यादिशक्ति ।

इति शब्दरत्नावली ।
ईश्वरी, स्त्री, (ईष्टे इति + ईष् + वनिप् । वनोर-
चेति स्त्री ।) ईश्वरा । इति शब्दरत्नावली ।
“त्वमीश्वरी देवि । चराचराणाम्” । इति मार्क-
ण्डेयपुराणे । ६१ । २ ।) लिङ्गिनीलक्षः । मन्था-
कर्कोटकोलक्षः । मन्त्रजटाशला । नाकुलीकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

ईष उ उष्णे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा-भर-सक-
सेट् ।) उष्क उद्धृतशस्यशेषापहरण । ईषति
धान्यं दीनम् । इति दुर्गादासः ।

ईष स दाने । (भादि-आत्म-सक-सेट् ।) ईक्ष ।
हिसने । सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः । दीर्घादि ।
स ईषते । ईक्षो दर्शनम् । इति दुर्गादासः ।

ईष, पु, (ईष् + क् ।) ईष । आश्विनमासः । इत्य-
मरटीकायां मधुरानाथः । (खनामख्यात उत्तम-
मनोदर्शनपुत्रमध्ये एक पुत्रः । यथा,—
‘अथैतमेवान् महाराज । दशपुत्रान् मनोरमान्’ । १८
“ईष ऊर्द्धस्तनूर्ध्वं च मधुमाधव एव च ।
शुचिः शुक्लः सहस्रैव नभस्यो नभ एव च” ॥ १६
इति हरिवंशे ७ अध्यायः ।)

ईषत् व्य, (ईषणमिति । ईष् + षत् ।) अल्पम् ।
किञ्चित् । मनाक् । इत्यमरः ।
“तं दृष्ट्वा कुपितं पुत्रमीषत्वस्फुरिताधरम्” ।
इति विष्णुपुराणे । १ । ११ । १२ ।

“ईषत् सहासममल परिपूर्णचन्द्र-
विम्बानुकारि कनकोत्तमकान्तिकान्तम्” ।
इति मार्कण्डेयपुराणे, प्रकादिमाहात्म्यम् ।
“हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तामीषत् सपीतकम्” ।
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तदशाध्यायः ।)

ईषत्वर, पुं, (ईषत् + वर + खल् ।) अत्यल्पः । तत्प-
र्यायः । जेशः २ उपपद ३ गन्धः ४ अनुबन्ध ५ ।
इति त्रिकाण्डशेषः । ईषत्क्रियमाणं वस्तु । इति
व्याकरणम् ।

ईषत्याण्ड, पु, (ईषत् पाण्डु ।) धूसरवर्णः । इत्यमरः ।
ईषदुष्ण, चि, (ईषश्च तदुष्णश्चेति ।) अल्पतप्तः । तत्प-
र्यायः । कोष्ण २ कवोष्ण ३ कदुष्ण ४ मन्दोष्ण ५ ।
इति हेमचन्द्रः ।

ईषदक्षः, पुं, (ईषत् रक्ष ।) अल्पलोहितवर्णः ।
इति भारते ।) शमीलक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
ईशानी, स्त्री, (ईशस्य पत्नी ।) दुर्गा । इति तन्त्रं ।
शमीलक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
ईशिता, स्त्री, (ईशिनो भाव । ईशिनृ + तल् ।) ईशित्व ।
अणिमाद्यैश्वर्यान्तर्गतैश्वर्यविशेष । इति शब्द-
रत्नावली ।

ईशिता, [क] चि, (ईष्टे इति । ईष् + क् ।)
ईश्वर । प्रभु । अधिपति । इत्यमरः । (यथा
माघे । २ । ६५ ।

तत्पर्यायः । अथक्तराग २ अक्षरः ३ । इत्यमरः ।
ईषा, स्त्री, (ईष + क् + टाप् ।) काङ्क्षलदण्डः । इत्य-
मरः । काङ्क्षलेर ईष इति भाषा । (ऋग्वेदे ।
“हिरण्ययो वा रमिरीषा षष्ठो” ।

रथस्यावयवभेदः । यथा, ऋग्वेदे । १० । १३५ ।
३ । “रथः एकैष” ।
“ईषामन्ये ह्ययानन्ये सुतमन्ये न्यपातयन्” ।
इति महाभारते । वनपर्वणे २४० । १३० । ईषेति
क्वचित् पाठः ।)

ईषादन्त, पुं, (ईषेव दन्तो यस्य ।) दीर्घदन्तहस्ती ।
तत्पर्यायः । उदयदन्त २ । इति हेमचन्द्रः ।
“ईषादन्तान् हेमकक्षान् पद्मवर्णान् कुथावतान्”
ईषादन्ता महाकायाः सर्वे चाष्टकरेणवः” ।
इति च भारते ।)

ईषिका, स्त्री, (ईष + किकान् ।) हस्तिचक्षुर्गोलकः ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । तूलिका । इत्य-
मरः । अस्त्रविशेषः । यथा,—
“सोऽभिमन्त्रा शरेशीकामोषिकास्त्रेण वीर्यवान् ।
काकं तमभिसन्धाय ससर्ज पुरश्चर्यम्” ।

इति रामायणम् ।
ईषिर, पु, (ईष + किरच् ।) अग्निः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ।

ईषीका, स्त्री, (ईष + ईकान् ।) औष्णादिकप्रत्ययो-
ऽयम् । पर्यरीकादित्वात् साधु ।) तूलिका ।
वीरणादिशलाका इत्यन्ये । आवर्तितमनावर्तितं वा
सुवर्णं ज्ञातुं यज्जि क्षिप्यते तत्रेत्यन्ये । आवर्तित-
सुवर्णं द्रवाकारं यच्च नि क्षिप्यते तत्रेति केचित् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ।

ईषा, पु, (ईष + मक् ।) कामदेवः । वसन्तकालः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिरुक्तिः ।
ईष स चेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः । (भादि आत्म-
षक सेट् ।) दीर्घादिरकर्मकः । छ ।

“ऐहिष्ठ त कारयितुं कृतात्मा
क्रतुं नृपं पुत्रफलं मुनीन्द्रम्” ।
इति मट्टिः । १ । ११ ।

सकर्मकोऽपि । “भ्रामं भ्रमादपि नेहते” । इति
जयदेवः । “सर्वः स्वार्थं समीहते” इति माघः ।
२ । ६५ । इति दुर्गादासः ।

ईहा, स्त्री, (ईह + ष + टाप् ।) चेष्टा । उद्यमः ।
“इच्छया जायते काम ईह्यार्थो विवर्द्धते ।
अद्यया वर्द्धते धर्मस्तेषां फलमिदं विधा” ।
इति रामायणे । ३ काण्डे । तथा च मनुः २ । १७ ।

“राक्षो बन्धार्थिनं यच्छे वैश्यस्येष्टार्थिनोऽष्टमे” ।
“वैश्यस्य बद्धकृष्यादिचेष्टार्थिनः” इति तट्टीकायां
कुल्लुकभट्टः ।) वाञ्छा । इच्छा । इति त्रिकाण्डशेषः ।
“धर्मार्थं यस्य वित्तेष्टा वरं तस्य निरीहता ।
प्रक्षालनादि पद्मस्य श्रेयो न स्पृशन् नृणाम्” ।
इति महाभारते । १ । २ । ४८ ।)

ईहामृग, पु, (ईहामृगानो मृगो लृकः ।) कुङ्कु-
प्रमाणहरिणप्लवङ्गवर्णजन्तुविशेषः । इति
भरतः । घोंघ इति ख्यातः । तत्पर्यायः । कोका २
लृकः ३ । इत्यमरः ।

ईहामृग, पु, (ईहामृगानो मृगो लृकः ।) कुङ्कु-
प्रमाणहरिणप्लवङ्गवर्णजन्तुविशेषः । इति
भरतः । घोंघ इति ख्यातः । तत्पर्यायः । कोका २
लृकः ३ । इत्यमरः ।

उचि

महादेवोऽपि यस्मात्मां निःसारयितुमुद्यतः ।
तपोवर्ण मुनि दान्तं स्नेहवद्देदारगम् ॥
तस्मात् स्नेहप्रियो भूयात् शब्दरश्मास्त्रिमस्रष्टक् ।
एतत्तु कामरूपाख्य स्नेहैर्गुप्तं भवद्गुण ॥
स्वयं विष्णुर्न चायाति यावत् कालमिदं पुनः ।
विराजास्त्रागमा सन्तु यत्र तत्प्रतिपादका ॥
विराज यस्तु जानाति कामरूपागमं बुधः ।
स एव प्राप्तकालेऽपि पूर्व्यं फलमवाप्स्यति ॥
एवमुक्त्वा वशिष्ठस्तु तत्रैवान्तरधीयत ।
ते गणाः स्नेहता याता कामरूपे सुराण्ये ॥
वामाऽभूदुद्यतापि शुभमुर्ध्वरतोऽभवत् ॥
इति च कालिकापुराणे २६ अध्याय ॥

उच्यते, स्त्री, (उच्यते भावः । उच्य + त्व ।) उच्यता ।
उत्कटता । तत्पर्ययः । चण्डता २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

उग्रधन्वा, [न्] ङ, (उग्रं धनुर्यस्य । धनुषस्तेयगणः ।)
इन्द्र । इति हेमचन्द्रः ॥ (“य इषुष्यते स निय-
ज्जिर्भविषी सख्यसायुध इन्द्रो गणेन । सख्यजित्
सोमपा बाहुशस्त्रधन्वा प्रतिष्ठितामिरस्ता” ।
इति ऋग्वेदे । १०।१०।१६ ॥ शिवः । उग्रधनु-
र्विशिष्टे, चि॥)

उग्रनासिक, चि, (उग्रा दीर्घा नासिका यस्य ।)
दीर्घनासिकाविशिष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥

उग्रशेखरा, स्त्री, (उग्रस्य महादेवस्य शेखरं मन्त्रक-
वासस्यानन्तत्वेनयस्याः ।) गङ्गा । इति शब्दरत्नावली ॥

उग्रसेनः, पुं, (उग्रा सेना यस्य ।) मथुरादेशस्य राज-
विशेषः । स च आङ्गकपुत्रः । कसराजपिता च ।
परोक्षिवृत्तः । इति श्रीभागवतम् ॥ (तथा
महाभारतेऽपि “जनमेजयः पारिक्षितं सह-
भ्रात्रं क्रुद्धेन दीर्घसत्रमुपास्ते । तस्य भ्रातर-
स्त्वयः श्रुतसेन उग्रसेनो भीमसेनश्च” इति । तथा
च तत्रैव १।६५।४२ ।

“भीमसेनोऽयसेनो च सुपर्णो वरुणस्तथा” ॥)

उग्रसेनज, पुं, (उग्रसेनाव् जायते इति । उग्रसेन-
+ जन + ङ ।) कसनामासुरराजः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

उग्रा, स्त्री, (उग्रति क्रुधा सम्बध्यते या । उग्र सम-
वाये + ऋक्षेयादिना रक् गच्छान्तादेशः । तत-
स्याप् ।) यवानी । वचा । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“दन्तचाले हित श्रेष्ठ तिणोयाचर्वणं सदा” ।

इति वैद्यकचक्रपाणिचंयहे मुखरोगाधिकारे ।)
क्षिप्रिकौषधी । इति हेमचन्द्रः ॥ उग्रजातिस्त्री ।
(यथा मनु १०।१६ ।

“क्षुत्तर्जावस्तयोऽयायां श्यापक इति कीर्त्यते” ॥)
घन्याकम् । इति रत्नमाणा । प्रखरा नारी ।

उकुणा, पुं, उत्कणः । इति शब्दमाणा । उकुन् इति
भाषा ।

उच, इ र य समवायेने । मिश्रणे । इति कवि-
कल्पद्रुमः । (दिवा-पर-सक-सेट् ।) ऋषादिः । इ र
चौचत् चौचिवत् । अस्मात् पुनर्वादितात् नित्यं च
इत्यन्ये । य उच्यते केश आनात् । इति दुर्गादासः ॥

उचितं, चि, (वच + “वचिवचिचुचिचुटिभ्यः कितच्”

उच

इति कितच् प्रत्ययः ।) विदितम् । ज्ञातम् । परि-
मितम् । युक्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥ याज्ञम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

उच, चि, (उचिनोतीति । चिञ् चित्वा अन्त्येभ्योऽपि
इति ङः ।) उचैस्त्वमस्ति धात्र वा । धार्ष्ट्यायच,
अययानामिति टिणोप ।) उपरि । उंचु इति
भाषा । तत्पर्यायः । प्राय २ उन्नतम् ३ उदग्रम् ४
उच्छ्रितम् ५ तुङ्गम् ६ । इत्यमरः ॥ उत्तुङ्ग ७ । इति
तट्टीका । (यथा, रघुः ३।१६ ।

“ग्रहेस्ततः पञ्चभिरुचसत्र्यै,
असूर्यगैः सूचितमाग्यसम्पदम्” ॥)

(ज्योतिषोक्त ग्रहाणामुपस्थानम् । यथा,
“अजलपभम्गाङ्गाङ्गुलीरा
भूयवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः ।
दशशिखिमनुयुक्तिधीन्द्रियाश-
स्त्रिणवकविश्रुतिभिश्च तेष्यनीचा” ॥

सूर्यादीनां सप्तानां ग्रहाणां मेघलपमादयो राश्य-
स्योक्तोक्तमविशिष्टा उचस्यानानि स्वस्तुङ्गा-
पेक्षया सप्तमस्थानानि च नीचानि, तत्रोच्चैष्वपि
दशमादयो राशित्रिंशद्भागः यथाक्रम उच्येय पर-
मोक्षा नीचेय परमनीचा भवन्तीति ॥)

उचकै, [स्] च, (उचैस् + अययसर्वनामा इति
प्राग्वीयेषु अर्थेषु टे प्रागकच् ।) उचै । अति-
प्रयोचम् । इति हिरूपकोषः ॥ (यथा विष्णु-
पुराणम् ।

“वशिष्टाद्यैर्दयासारै स्तोत्र कुर्वद्भिरुचकैः” ।

उन्नतम् । यथा माघे १।१२ ।

“गिरेस्तडितानिव तावदुचकै-
र्ज्वेन पीठादुदतिष्ठदद्युतः” ॥)

उचटा, स्त्री, (उत् + चट् + अच् + टाप् ।) गुग्गा ।
भूयामचकी ।

(“उचटाचूर्णमप्येवं क्षीरेणोत्तममिष्यते ।

श्रुतावर्त्युचटामूलं पेयमेव वनाधिना” ॥

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १६ ।)

नागरमुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ दम्भ । चर्या ।

लशूनप्रमेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ दण्डविशेषः ।

निर्विधी इति ख्याता । चैचुया इति केचित् ।

इत्यमरटीकायां भरतः । तत्पर्यायः । चूडाणा २

चक्रणा ३ । इत्यमरः ॥ अम्बुपत्रा ४ जटिला ५

शुक्रणा ६ उत्तमानक ७ । इति रत्नमाणा ॥

उचखः, चि, (उत् चखतीति । चडि कोपे + अच् ।)

खरान्वितः । अविजन्मितः । इत्यमरः ॥

उचतर, पुं, (उचः उन्नतस्तत् ।) नारिकेलवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (नारिकेलशब्देऽस्य विवरणं

ज्ञातव्यम् ॥)

उचताल, स्त्री, (उचः मत्ततया प्रचण्डस्तानी यत्र ।)

पानगोष्ठां नटम् । इति हेमचन्द्रः ॥

उचदेवः, पुं, (उचः सर्वदेवमयत्वात् श्रेष्ठः देवः ।)

ओष्ठव्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उचङ्ग, पुं, (उत् स्वल्पं अवशिष्टमन्त्रो यस्मिन् ।)

रात्रिशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

उचय, पुं, (उत् + चि + अच् ।) परिधानवस्त्रयश्चिः ।

उचै

तत्पर्यायः ॥ नीवी २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (पुष्पा-
दीनामुत्तोलनम् । यथा, रघुः १०।४४ ।

“करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैस्तच्छिरःकमनोचयम्” ।

“पुष्पोचयं नाटयति” इति प्राकृतशे १ माते ।

राशिः । समष्टिः । यथा,—

“शिकोचयोऽपि क्षितिपालमुचै” । रघुः १५।

“वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासन्तियुक्तः पदोचयः” ।

इति साहित्यदर्पणे । २ । १४ ।)

उचण, स्त्री, (उचणतीति । उत् + ञच् + ञच् ।)
मनः । इति हेमचन्द्रः ॥

उचणलाटा, स्त्री, (उचणुन्नतं ललाटं यस्याः ।) उन्नत-
ललाटवती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उचाटनं, स्त्री, (उत् + चट् + णिच् + ण्यट् ।) उत्-
खातम् । उचाटन इति भाषा । षट्कर्माकर्तवा

मिधारकर्मविशेषः । अस्य देवता दुर्गा । तिथि-
क्षया चतुर्दशी अष्टमी च । वाराः शनिः । अप

माणा साध्यस्य केशशून्ययवितुलरङ्गदशगोदूषा ।
फलम् । उचाटनं सदेष्टादेर्भक्षणं परकीर्तितम् ।

इति शारदातन्त्रम् ॥

उच्चारः, पुं, (उच्चार्यते परित्यज्यते इति । उत् + चर-
+ णिच् + ञच् ।) विष्ठा । इत्यमरः ॥

(“भूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्व्यादुदमुत्त” ।

इति मनु १४।५० ।)

“यस्योच्चारं विना भूचं सम्यग्वायुश्च गच्छति ।

दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामय” ।

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।)

उच्चारणम् ॥

उच्चारण स्त्री, (उत् + चर + णिच् + ण्यट् ।) कथ-
नम् । वाङ्मन्यस्तिकारणम् । यथा । “हृसे चकार

उच्चारणार्थं” । इति मुग्धबोधव्याकरणे, सनि-
सञ्ज्ञा २ । अपिच ।

“कर्म्मोच्चारणमात्रेण स्पष्टमात्रानुवन्तः” ।

इति कविकल्पद्रुमः ॥

उच्चावच, चि, (उदक् च अवाक् च । मयूरवक्षसा-
दित्वात् साधु ।) अनेकप्रकारः । तत्पर्यायः ।

नैकभेदः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनु १।१८ ।

(“उच्छान्निर्घातकेतुंश्च ज्योतींश्चुच्चावचानि च” ।

“उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं त व्याप्य तिष्ठत” ।

इति च मनु ६ । ७२ ॥)

उचिङ्गट, पुं, दण्डगडमतस्यः । कोपणसूत्रम् । इति
मेदिनी ॥

उचूलः, पुं, (उङ्गता चूडा यस्य । इत्य लम् ।)
अञ्जोर्द्धमुखकूर्चः । इति हेमचन्द्रः । विशानेर पात्र

इति भाषा । अस्य पटुका अवचूलः ॥

उचै, [स्] च, (उचैयते इति । उत् + चि + डेव् ।)

उचम् । महत् । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमार २।४० ।

“उचैर्देवैश्चवास्तेन हयरत्नमहारि च” ।

“शिकोचयोऽपि क्षितिपालमुचै” ।

इति रघुः २।५२ । यथा, माघः २ । ५२ ।

“अज्ञाता ज्ञेयया पादमूलेर्द्धं विदिताम्” ॥)

उचै-अवाः [स्] पुं, (उचैः अवाः वशी यस्याः । वडा

उचैः अवसी यस्याः । यदा उचैः इदवीति उचै

उच्छि

+श्रु+असन् ।) इन्द्रघोटक । इत्यमर ॥ स तु श्वेतवर्णः समुद्रमग्न्यनोत्थितः । इति श्रीभागवतम् ॥
 (“उच्चैरुच्चैश्चवास्तेन ह्यरतमहारि च”)
 इति कुमारः । २ । ४७ ॥

उच्चैर्धुय, स्त्री, (उच्चैर्धुयते क । धुष + ह ।) घोषणा ।
 इत्यमर ॥

उच्छ, इ प्र उच्छे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा-
 इदित्-पर-सक सेट् ।) ऋखादि । इ उच्छति । प्र
 उच्छती उच्छन्ती । उच्छ उद्धृतशस्यस्य शेषाप-
 हरणम् । (यथा, हलायुध ।

“सुखम शस्यमुच्छन्ति यदेशे प्रतिनो हिजा” ।

उच्छ स्तोदनमित्येके । इति दुर्गादास ॥

उच्छ, ई प्र वन्धे । समापने अतिक्रमे । वर्जने । इति
 कविकल्पद्रुम । (तुदा-पर-सक-सेट् ।) ई उच्छ ।
 प्र उच्छती उच्छन्ती । चत्वारोऽर्थाः । समापने ।
 (अक०) उच्छति रात्रि । “भरण्या व्युत्थायामुषसि
 जनयासास तनयम्” । व्युत्थाया समाप्तायामित्यर्थः ।
 इति दुर्गादास ॥

उच्छन्न, चि, (उत् + छद् + क्त ।) गच्छम् । इति
 श्रीमगवद्गीता ॥

उच्छादन, स्त्री, (उत् + छद् + शिच् + ल्युट् ।) उत्-
 सादनम् । उद्धर्तनम् । गन्धद्वयद्वारा शरीरनिर्म-
 लोकरणम् । इत्यमरटीका ॥

“यथाशक्तिप्रदानेन सापनोच्छादनेन च” ।

इति रामायणे । २ । १११ । १० ॥

उच्छिन्नी, स्त्री, (उत्थित शिन्नीन्तुम् ।) कृत्रिका ।
 इति श्रीभागवतम् । कोडक कृता इति भाषा ।
 (“उद्धतशिन्नीन्ते, चि, “कर्तुं यच्च प्रभवति
 महीमुच्छिन्नीन्नामवन्ध्याम्” ॥ इति मेघदूते ।
 पूर्वमेघे १८ ॥)

उच्छिन्न, चि, (उत् शिध्यते यत् । उत् + शिच् + क्त ॥)
 भुक्तावशिष्टम् । इति पुराणम् ॥ रंटो इति
 भाषा । तद्भोजनप्रायश्चित्तं यथा (प्रायश्चित्ततत्त्वे
 चाग्राणाद्यन्नभक्षणप्रायश्चित्तप्रकरणे ।) विष्णु ।
 “आमश्राद्धाग्ने विरात्र पयसा वर्त्तत ब्राह्मण”
 श्रुतोच्छिष्टाग्ने च वसन कृत्वा सप्तरात्रमुपवसेत्”
 इति । एव उच्छिष्टे य पराक उक्तोऽङ्गिरसा
 सोऽपि प्रागुक्तसहृदापदादिविषये बोध्यः । विष्णु
 नापि अनुच्छिष्टे पराकोक्तिः । तथाचाङ्गिरा ।
 “चाग्राणपतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षणं ।
 दिशः शुध्येत् पराकेण शूद्रं कृच्छ्रेण शुध्यति” ॥
 यत्तु मिताक्षरायामापस्तम्ब ।

“अन्यानां भुक्तशेषान्तु भक्षयित्वा हिजातय ।
 धान्नं कृच्छं तदर्थं तन्तु ब्रह्म- विद्या विधि” ॥

धान्नं चान्द्रायणम् । कृच्छं तप्तकृच्छम् । एतच्च
 ब्राह्मणस्य सहृदक्षानविषयं ब्रह्माकारानुत्तरे-
 ऽप्यग्नेतरत्वाभूताद्युत्पद्यपरम् । तत्राधाने आप-
 क्षमेव उच्छिष्टे चान्द्रायणविधानात् । अङ्गिरसा
 अन्यावसायिनामित्यादि प्रागुक्तवचने सामान्यत-
 त्तमकृच्छविधानात् अनुच्छिष्टेऽपि तथात्वादेव
 सर्वत्रानुच्छिष्टादुच्छिष्टे हेतुर्वाच्यं बोध्यम् । प्राय-
 श्चित्तविवेके ससर्गप्रकरणेऽप्येवम् । क्षत्रियवि-

उच्छृ

श्रीश्चापदि क्षेयम्” ॥*॥ “सर्वत्रोच्छिष्टे तु व्रत-
 हेतुर्वाच्यं आपदक्षानभुक्तोत्तारिते मासयावकव्रत
 तदश्रुतौ धेनुद्वय घट्कार्पाणा वा देयाः । तत्रो-
 च्छिष्टान्ने पराक इति । अभ्यासभेदे त्वावृत्ति-
 रूहणीया” । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥*॥ अथो-
 च्छिष्टस्य चाग्राणादिस्पर्शप्रायश्चित्तम् । (तत्रैव
 उच्छिष्टस्य चाग्राणादिस्पर्शप्रायश्चित्तप्रकरणे
 द्रष्टव्यम्) आपस्तम्ब ।

“भुक्तोच्छिष्टस्वानाचान्त्याग्राणां श्वपचेन वा ।
 प्रमादात् स्पर्शनं गच्छेत् तत्र कुर्याद्विशोधनम् ॥
 गायत्र्यष्टसहस्रन्तु रुपदा वा शत जपेत् ।
 त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
 भुक्तोच्छिष्टोऽन्यजै स्पृष्ट प्राजापत्य समाचरेत् ।
 अर्द्धोच्छिष्टे स्मृतः पाद पाद आमाशने तथा” ॥
 प्राजापत्य ज्ञाने अर्द्धोच्छिष्टो येनाद्ययास आस्ये
 निक्षिप्त न तु निगीर्णः । दत्तः ।

“पाने मैथुनससर्गे तथा मूत्रपूरीषयो ।
 सस्पर्शं यदि गच्छेत् शवोदकान्यजै सह ॥
 दिनमेकं चरेन्मूत्रे पुरीषे तु दिनद्वयम् ॥”
 दिनत्रयं मैथुने स्यात् पाने स्याच्च चतुष्टयम् ॥
 काश्यप ।

श्वशूकरान्यचाग्राणमद्यभागद्वयसंज्ञा ।
 यद्यच्छिष्टं स्पृष्टेत्तत्र कृच्छं सान्तपनं चरेत् ॥
 एतदुद्धानाभ्यासे सान्तपने धेनुद्वयं । ब्रह्मपुराणे ।
 “उच्छिष्टेन तु शूद्रेण विप्रं स्पृष्टन्तु तादृश ।
 उपवासेन शुद्धिं स्यात् शुना सस्पृष्ट एव वा ॥
 उच्छिष्टेन तु विप्रेण विप्रं स्पृष्टन्तु तादृश ।
 उभौ स्नानं प्रकुरुत सद्य एव समाहितौ” ॥
 अनुच्छिष्टशूद्रस्पर्शे उच्छिष्टप्राज्ञाणस्य नक्षमिति
 प्रायश्चित्तविवेकः ॥ त्यक्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
 शतपथब्राह्मणे २।११।११ । “ऊतोच्छिष्टमिदम्” ।
 इति । अनाचान्तो भक्षकः । यथा मनु २ । ५६ ।
 “नचैवात्यशनं कुर्यात् न चोच्छिष्टं कृत्वा चरेत्” ।

उच्छिष्टभोजन, पु, (उच्छिष्टं देवनेवेत्यावशिष्टं भो-
 जनं यस्य ।) देवनेवेत्यावशिष्टभोजनकर्त्ता । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 उच्छिष्टमोदन, स्त्री, सिक्थम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 मोम इति भाषा ॥

उच्छीर्षक, स्त्री, (उत् ऊर्द्धस्थापित शीर्षं मज्जकं
 येन । वज्रवीक्ष्यर्थे कन् ।) उपधानम् । इति
 हलायुधः । वालिश इति भाषा ॥

उच्छून, चि, (उत् + श्चि + क्त ।) अशुद्धिर्वाति तस्य नः ।
 यज्ञादित्वात् सम्प्रसारणे पूर्वस्मिन् च हल इति
 दीर्घः । स्तूतम् । उन्नतम् । वर्द्धितम् । तथा च
 प्राचीनाः ।

“कामिन्याः कियदुच्छूनमुरः प्रेयान् समीक्षते ।
 नव्यं शाणिमिवोत्पन्नमतिदीनं हृषीकेश ॥”
 (स्वर्गधामटिकाविलुण्ठनलघोच्छूने किमेभिर्भुजैः ।
 इति साहित्यदर्पणे । १ परिच्छेदे ॥)

उच्छृङ्खल, चि, (उच्छृतं शृङ्खलं निगडयत्यस्य ।) शृङ्ख-
 लारहितं । तत्पर्यायः । अवाधं २ उद्धामं ३ अवि-
 यन्तिनं ४ अवनगलं ५ निरङ्कुशं ६ । इति हेम-

उच्छ्व

चन्द्र ॥ (यथा, हितोपदेश ३ । ६७ ।
 (“अन्यदुच्छ्वङ्गं सत्त्वमन्यत् शास्त्रनियन्तवम्” ॥
 “सम्मूर्च्छदुच्छ्वङ्गशङ्कनिखन” ।
 इति माघ । १२ । १३ ॥)

उच्छ्वय, पु, (उत् + श्चि + अच् ।) पर्वतवृक्षादेर-
 क्षता । तत्पर्यायः । उच्छ्वय २ उत्सेधः ३ । इत्य-
 मरः ॥ (“प्राप्ते यूपोच्छ्वये तस्मिन् षड्वैल्वा
 खादिरास्य घट्” । इति रामायणे ॥)

उच्छ्वय, पु, (उत् + श्चि + घञ् ।) उच्छ्वय । उच्छ्वता ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये ।

“ग्रहाधीना नरेन्द्राणामुच्छ्वया पतनानि च” ।

“शृङ्गोच्छ्वयैः कुमुदविशदैर्यो वितत्य स्थित ख” ॥
 इति मेघदूते । ६० ॥)

उच्छ्रितं, चि, (उत् + श्चि + क्त ।) संजातः । समुन्नतः ।
 उच्च । प्रवृद्धः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभा-
 रते १३ । दानधर्मकथने । ८१ । २६ । “सर्व-
 मयैर्भान्ति शृङ्गैश्चासुरभिच्छ्रितैः” ।) त्यक्तः । इति
 हेमचन्द्रः ॥

उच्छ्रित, चि, (उत् + श्चि + क्त ।) प्रपुष्टः । विक-
 सितः । इति हेमचन्द्रः ॥ (भावे + क्त ।) जीवितम् ।
 स्फुरितम् । प्राणनम् । यथा, मेघदूते । १०१ ।
 “तामुत्पललोच्छ्रितहृदया वीक्ष्य सम्भाव्य चैव” ।
 “सा खलु भगवतः कण्वस्य कुलपतेरुच्छ्रितम्” ।
 इति शाकुन्तले ३ अङ्के ॥)

उच्छ्वास, पु, (उत् + श्चि + घञ् ।) अन्तर्मुखश्वासः ।
 (“प्रियामुखोच्छ्वासविकम्पितमधु” । इति ऋतु-
 संहारे श्रीधर्मवर्णनाया ३ ।) तत्पर्यायः । आह्वर २
 आन ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ आख्यायिकापरि-
 च्छेदः । आश्वासः । इति मेदिनी ॥ (यथा, कात्या-
 दशे आख्यायिकासंज्ञककथने,—
 “वर्त्तं चापरवत्तञ्च सोच्छ्वासत्वञ्च भेदकम्” ॥)

उच्छ्वयनी, स्त्री, विशाखानगरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 उज्जैन इति पश्चिमदेशे ख्याता । वज्रदेशे तु
 उज्जनी । इयं भागवतदेशस्य नगरी । मोक्षदसम्प-
 पूर्णन्तर्गतपुरी । पुरा विक्रमादित्यराजधानी च
 अयुना महाराष्ट्रेणाधिकृता ॥ (यथा, मेघदूते
 पूर्वमेघे । २६ ॥

“सौधोत्पलप्रणयविमुखो मा च भूरज्ययिन्या” ।)

उच्छ्वयन्त, पु, रैवतपर्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥
 उच्छ्वयिनी, स्त्री, उच्छ्वयनीनगरी । तत्पर्यायः ।
 विशाखा २ अवनती ३ एष्वाकरादिनी ४ । इति
 हेमचन्द्रः ॥

उच्छ्वासनं, स्त्री, (उत्, जस हिसायाम् । शिच् भावे
 ल्युट् ।) मारणम् । बधः । इत्यमरः ॥

उच्छ्वम्, चि, (उत् + श्चि + घञ् ।) प्रपुष्टम् ।
 प्रसूटितम् । इति हेमचन्द्रः ॥

“उच्छ्वम्भवनाम्भोजा भिन्नजङ्गानि साङ्गना” ।
 इति साहित्यदर्पणे । ३ परिच्छेदे ॥)

उच्छ्वम्भितं, चि, (उत् + श्चि + क्त ॥) प्रपुष्टम् ।
 चैष्टायं, स्त्री, इति मेदिनी ॥

उच्छ्वज, चि, (उच्चैर्व्यजति प्रकाशते इति । उत् +
 श्चि + अच् ।) दीप्तम् । विशदम् । विकीर्णितम् ।

(“पुण्ड्रस्य सुता राजन् शलभाश्च प्रकीर्त्तिता ।
सिद्धा किम्पुरुषा व्याघ्रा यक्षा इहामृगस्तथा” ॥
इति महाभारते । आदिपर्वणि ॥) (नायको मृग-
वदणभ्यामपि नायिकामीहते वाञ्छत्यत्र इति ।)
नाटकप्रकमेद । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ।
(तल्लक्ष्यं यथा, साहित्यदर्पणे षष्ठपरिच्छेदे ।
“इहामृगो मिश्रवृत्तश्चतुरङ्गः प्रकीर्त्तितः ।
मुखप्रतिमुखे सन्धी तत्र निर्वहन् तथा ॥
नरदिव्यावनियमौ नायकप्रतिनायकौ ।
ख्यातौ धीरोद्धतावन्यो गूढभावादयुक्तात् ॥
दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहारादिनेच्छत् ।
भृङ्गाराभासमप्यस्य किञ्चित् किञ्चित् प्रदर्शयेत् ॥
पताका नायका दिव्या मर्त्या अपि दशोद्धता ।
युद्धमाभीय सरब्धं पर व्याजान्निवर्त्तयेत् ॥
महात्मानो वधप्राप्ता अपि वध्या स्युरध नो ।
एकाङ्गो देव एवात्र नेतेत्याहुः परे पुनः ॥
दिव्यस्त्रीहेतुक युद्ध नायका घडितीतरे” ॥
“मिश्र ख्याताख्यातम् । अन्य प्रतिनायक ।
पताकानायकालु नायकप्रतिनायकयोर्मिञ्जिता
दश । नायको मृगवदणभ्या नायिकामत्र ईहते
वाञ्छतीति ईहामृग । यथा—कसुमशेखर-
विजयादि” ॥)
ईहाटक, पु, (ईहाप्रधानो टकः ।) ईहामृग ।
इति शब्दरत्नावली ॥

उ, उकार । पञ्चमस्वरवर्णः । अस्योच्चारण श्रोत्र
(यथा, शिञ्जाग्रये ।
“कण्ठा वहाविच्युशस्तालव्या श्रोत्रजावुपू” ।
तथा च सुग्धबोधे ।
“उत्रय पफवममवा श्रो औषा” ।)
स च ऋसो दीर्घः जुतश्च भवति । (एवं त्रिधापि
प्रत्येक उदात्तानुदात्तस्वरितभेदेन नवमसङ्ख्याक
पुनः प्रत्येक अनुनासिकाननुनासिकभेदात् अष्टा-
दशविध एव भवति । अस्य ध्यानमाह ।)
“उकारं परमेशानि अधःकुण्डलिनी खयम् ।
धीतधम्भकसङ्गाश्च पञ्चदेवमय सदा ॥
पञ्चप्राणमय देवि चतुर्वर्गप्रदायकम्” ।
इति कामधेनुतन्त्रम् । (वङ्गीयमायाया) अस्य
लेखनप्रकारोपया,—
“उद्धाधो मध्यतः कुला रेखा वामगता शुभा ।
तिष्ठन्ति वायुवज्रोद्धा प्रक्षिप्तांश्च परा सुता” ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् । अस्य नामान्तराणि यथा,—
“उ श्रृङ्गरो वत्सलाक्षी भूत कल्याणवाधक ।
अमरेशो दत्तकः षड्वक्त्रो मोहन शिव ॥
उग्रः प्रसुर्धतिविष्णुर्विश्वकर्मा महेश्वर ।
शत्रुघ्नघटिका पुष्टिः पञ्चमी वज्रवाहिनी ॥
कामग्नः कामना चेशो मोहिनी विघ्नहन्मही ।
उज्ज्वलः कुटिला श्रोत्र पारदोपो लघो हरः” ॥
ते तन्त्रोक्तवर्णभिधानम् । (नाटकान्यासेऽस्य
दक्षिणकर्णे स्थानम् । यदुक्तं नाटकान्यासमन्त्रे

“उ नमो दक्षिणकर्णे उ नमो वामकर्णे” ॥)
उ, छ, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वादिं च्यात्म
चक्र-च्यनिट् ।) छ अचते गौः । इति दुर्गादासः ॥
उ, व्य, (उ शब्दे + क्षिप् + तुक् न ।) सम्बोधनम् ।
रीषोक्तिः । अनुकम्पा । नियोगः । पदप्रणयः ।
पादप्रणयः । इति मेदिनी । प्रश्नः । अङ्गीकारः ।
इति हेमचन्द्रः । इदमेव उड इति ख्यातं ।
(“उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा,
पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम” ॥
इति कुमारः । १ । २६ ॥)
उ, पु, (अतः विश्वमयत्वात् सर्वं व्याप्नोतीति ।
अव् + ड ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(“अकारो विष्णुर्दृष्टि उकारस्तु महेश्वरः ।
मकारेणोच्यते ब्रह्मा प्रणवेन त्रयो मता” ॥
इति पुराणे ।) ब्रह्मा । इति कश्चिदेकान्तरकोषः ॥
उकनाह, पु, पोतरक्तवर्णाश्वः । स एव कश्चित्
छण्णरक्तश्च । इति हेमचन्द्रः ॥
उक्ता, स्त्री, (वच् + क्त ।) एकाक्षरकृन्द् । इति
मेदिनी । वाक्यम् ॥
उक्ता, चि, (उच्यते य । वच् + कर्म्मणि क्त ।) कथितः ।
तत्पर्यायः । माधितः २ उदित ३ जल्पित ४
आख्यात ५ अभिहितः ६ कथित ७ इत्यमरः ॥
गदितः ८ गिगदित ९ ईरितः १० उदीरित ११
मणित १२ कडित १३ रपित १४ रठित १५
मटित १६ रठितः १७ व्याहृत १८ ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ६६ । ६ ।
“इत्युक्ता सोम्यधावत्तमसुरो धूम्रलोचनः” ॥
तथा, तत्रैव ८५ । ६६ ।
“इत्युक्ता सा तदा देवी गम्भीरान्तः स्मिता जगौ” ॥)
उक्ता, स्त्री, (वच् + भावे क्तिन् ।) कथनः । तत्-
पर्यायः । व्याहारः २ कथित ३ माधित ४ वचन
५ वच ६ इत्यमरः ॥ (“अतिसत्तिप्रचिरन्तनो
क्तिमि” । इति मुक्तावलीसूचना । तथा, चामरे ।
“एकयोक्तया पुष्पवन्तो दिवाकरनिशाकरौ” ॥)
उक्थ, स्त्री, (वच् + थक् ।) सामवेदः । इत्युणादि-
कोषः । (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ६४ । ७ ।
“विप्रा उक्थेमि कवयो मृगन्ति” ॥
स्त्रोत्रम् । यथा,
“अथ योसावन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्क
तत्साम तदयजुः तत् उक्थ तदब्रह्म” । इति
छान्दोग्ये उपनिषदि ॥)
उक्थशा [स्] पुं, (उक्थैरुक्थानि वा श्रवति ।
मन्त्रे श्वेतवदोक्थशस्त्रपुरोडासोऽणित्यत्र श्वेत-
वशादीनां ङस् पदस्येति वक्तव्यम् । यत्र पदत्व
भावि तत्र ङस् । अन्यत्र शिवः ॥) यजमानः ।
इति व्याकरणः । (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १६ । ६ ।
“गरः शसन्त्युक्थशास उक्था” ॥)
उक्था, स्त्री, (वच् + थक् + टाप् ।) कृन्दोविशेषः ।
एकाक्षरकृत्तमुक्था । सा द्विविधा । श्रीः १ सर्व-
गुरुः । यथा श्रीते साक्षा । इति कृन्दोमञ्जरी ।
उ २ सर्वलघुः । यथा । उरवतु । इति कृन्दो-
ऽख्यः ॥

उच्च लघि । (भ्वादि-पर-सक-सेट् ।) इति कति
कल्पद्रुमः । उच्चति उच्चं मेघः । उट् सेक् । इति
दुर्गादासः । (“उच्चाभ्यचक्रन्गिरस्य मार्गम्” ।
इति मट्टिकाव्ये । ३ । ५ ॥)
उच्चः चि, (उच्च + अच् ।) चित् । धौतः ।
उच्चतर, पु, (उच्चन् + तरप् ।) महालघुः । इति
हेमचन्द्रः ॥
उच्चा, [न्] पु, (उच्च + कनिन् ।) लघुः । इत्यमरः ।
(यथा, ऋग्वेदे ८ । ७१ । ६ । “उच्चा मिमाति प्रति-
यन्ति धेनवः” । तथा च कुमारः ७ । ७० ।
“तत्रावतीर्याश्रुतदत्तहस्त
शरङ्गनादोदितमनिबोद्धः” ॥
ऋषभौघधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
उख, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वादि-पर-सक-
सेट् ।) पञ्चमस्वरीः । अखिति । इति दुर्गादासः ।
उख, इ, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (इदित्भाति-
पर-सक-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ उडुति । इति
दुर्गादासः ॥
उखर्वण, पु, टण्यविशेषः । तत्पर्यायः । उखरः
भूरिपत्र ३ सुलणः ४ टण्योत्तमः ५ अल सुगः ।
बलदाढत्व । रक्षिकारित्व । पशूना सर्वदा रक्ष-
कारित्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
उखा, स्त्री, (उख + क + टाप् ।) खात्री । ख-
मरः ॥ हौंङि इति भाषा । (यथा, सुक्ते ।
“इद्ध स्वतेजसा वज्रिहृणागतमिवोदम्” ॥)
उख्य, चि, (उखायां सङ्कृतः । उखा + यत् ।) खात्री-
पक्षमांसादि । तत्पर्यायः । पैर ३ । इत्यमरः ।
(“श्रुत्यमुख्यश्च होमवान्” । इति मनुः । १ । ११ ।
उखाया भवः । अग्निः । यथा, अथर्ववेदे । ११ । १३ ।
“उखान् (खमीन्) हस्तेषु विभक्तः” ॥)
उग्र, चि, (उग्र्यति क्रुधा सम्मथते । उग्र समन्ते
+ ऋद्धेऽन्त्यादिना रक्, गञान्तादेशः ।) रौतः ।
उत्कटः । इत्यमरो मेदिनी च ॥
(“लोकेशु प्रथित शोभ तपस्तस्य भविष्यति” ॥
इति रामायणे ।
“तामिसादिषु चोद्रेषु नरकेषु विवर्त्तन्मू” ।
इति मनुः । १ । २ । ७५ । यज्ज्यादिधारी । दाववर्कः ।
यथा मनुः ४ । २१२ ।
“उग्राम स्तुतिकामश्च पर्यायान्तमनिर्दिष्टम्” ॥
उग्र, स्त्री, वत्सनामनामविषः । इति राजनिर्घण्टः ।
उग्र, पु, (उग्र + रक् ।) गञान्तादेशः ।) महाति ।
वायुमूर्तिरयः । इति भविष्यपुराणम् । (त-
महाभारते । १३ । शिवसहस्रनामकथने । १० । ६ ।
“उग्रो वशकरोवंशो बंशगदो क्षितिदत्तः” ।
ऋषविशेषः । इति मार्कण्डेये । ७५ । ४० ।
क्षत्रियात् शूद्रायां जातः जातिविशेषः । इत्यमरः ।
व्यागुरि इति भाषा । (तथा च मनुः । १ । ४ ।
“क्षत्रियात् शूद्रकन्यायां कुराचारविहासः ।
क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुर्द्वयो नाम प्रजावते” ॥)
अस्य कर्म विनवाशिगोघादिबधधनम् ।
तथाच मनुः । १ । ४८ ।
“क्षत्रोद्युक्तासगान्तु विकौकोवधधनम्” ॥

उग्र

मत्तप्रगणविशेषः । स च पूर्वप्रगुनीपूर्वभाषा-
पूर्वमात्रपदमधामरणात्मक । इति ज्योतिषं
श्रीभाग्नरुत्त । इति शब्दचन्द्रिका ॥ केरल-
देश । इति हेमचन्द्रः ॥ (यद् । उग्रोदेवः ।
स्वनामख्यातो दानवविशेष । यथा हरिवंशे ।
“वेगवान् केतुमानुग्र सोयथग्रो महासुर” ॥
धृतराष्ट्रस्य शतपुत्रेषु एक । यथा, धृतराष्ट्रपुत्र-
नामकथने १ । ११७ । ११ । महाभारते ।
“उग्रमीसरथौ वीरौ वीरवाज्जरुणेलुप” ॥
नरेन्द्रादित्याख्यस्य काशीरराजस्य स्वनामख्यातो
गुरुः । यथा, राजतरङ्गिणी ।
“द्विहानुग्रहभागुग्राभिधो यस्य गुरुर्धधात्” ॥
विष्णुः । इति महाभारते । १३ । १४६ । ५६ ॥
स्त्री, योगिनीभेदः । यथा, कालिकाया । ६० अध्याय ।
“महाकाल्यथ रुद्राणी उग्रा भीमा तथैव च” ।
उग्रकाण्ड, षं, (उग्र काण्डो यस्य ।) कारवेक्ष ।
इति राजनिर्घण्टे ॥ करेणा इति भाषा । कापवेक्ष
शब्देऽस्य गुणादिक ज्ञेयम् ।
उग्रगन्ध, स्त्री, (उग्रो गन्धो यस्मिन् ।) द्विजु । इति
राजनिर्घण्टे ॥
उग्रगन्ध, ष, (उग्रस्तीव्र गन्धो यस्मिन् ।) लशुन ।
कटपल । अर्जकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टे ॥
चम्पक । इति शब्दचन्द्रिका ॥ उक्तगन्धयुक्ते
त्रि । (यथा, हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमाध्याय ।
“उग्रगन्ध पुराण स्यादश्वयोधितं घृतम् ।
यथा यथा जरा याति गुणवत्स्यात्तथा तथा” ॥)
उग्रगन्धा, स्त्री, (उग्र गन्धो यस्या ।) अजमोदा ।
वचा । क्लिक्कौषधी । इति मेदिनी ॥ अज-
गन्धा । यवानी । इति राजनिर्घण्टे ॥ (“वचा,
यमानी च” । इति मावप्रकाशे पूर्वखण्डे अनेकार्थ-
नामवर्गः ॥)
उग्रचण्डा, स्त्री, (उग्रा चण्डा कोपना स्त्री ।) देवी
भेदः । यथा महिषासुर प्रति भगवतीवाक्यम् ।
“उग्रचण्डेति या मूर्तिर्भद्रकाली ह्यह पुन ।
यया मूर्त्या त्वा हनिष्ये सा दुर्गेति प्रकीर्तिता ॥
एवासु मूर्तिषु सदा पादलभो दृष्टा भवान् ।
पूज्यो भविष्यति त्व वै देवानामपि रक्षसाम् ॥
आदिष्ट्यै उग्रचण्डामूर्त्या त्व निहत पुरा ।
द्वितीयदृष्टौ तु भवान् भद्रकाल्या मया हत” ॥
दुर्गारूपेणाधुना त्वा हनिष्यामि सहातुगम्” ।
इत्यादि ॥ * ॥ तस्याः प्रादुर्भावो यथा ।
श्रीभगवानुवाच ।
“उग्रचण्डा तु या मूर्तिर्यदाश्रयमुज्जामवत् ।
सा नवम्या पुरा कृष्णपद्मे कन्या गते रवौ ॥
प्रादुर्भूता महामाया योगिनीकोटिमिः सह” ॥ * ॥
अनया मूर्त्या दत्तयज्ञमङ्ग हत । यथा,—
“आपाज्य तु पूर्णया सत्र द्वादशवार्षिकम् ।
दत्तः कर्तुं समारम्भे हता सर्वे दिवौकसः ॥
ततोऽह न हतस्तेन दत्तेण सुमहात्मना ।
कपाकीति सती चापि तज्जायेत च नो हता ॥
तवो रोषसमायुक्ता प्राणास्तथाज सा सती ।
त्यक्तदेहा सती चापि चण्डमूर्तिस्तदामवत् ॥

उग्र

ततः प्रवृत्ते यज्ञे तु तस्मिन् द्वादशवार्षिके ।
नवम्या कृष्णपद्मे तु कन्याया चण्डमूर्तिर्हृत् ॥
योगनिद्रा महामाया योगिनीकोटिमि सह ।
सतीरूपं परित्यज्य यज्ञमङ्गमथाकरोत् ॥
शङ्करस्य गणैः सर्वैः सहिता शङ्करेण च ।
स्वयं वभञ्ज सा देवी महासत्रं महात्मनः ॥
ततो देव्या महाक्रोधे व्यतीते त्रिदिवौकसः ।
पूजयाश्चकुरुत्तुषा देवो पूर्वोदितेन वै ॥
पूर्वोदितविधानेन पूजामस्या दिवौकसः ।
कृत्वेव परमामाहुर्निरुति दुःखहानये ॥
एवमन्यैरपि सदा कार्यं देव्या प्रपूजनम् ।
विभूतिमतुषा प्राप्तुं चतुर्वर्गप्रदायकम् ॥
यो मोहादथवाजस्यादेवो दुर्गा महोत्सवे ।
न पूजयति दम्भाद्वा द्वेषादाप्यथ भैरव ॥
क्रुद्धा भगवती तस्य कामानिष्टान्निहन्ति वै ।
परत्र च महामायावलिभूत्वा स जायते ॥
अष्टम्या रुधिरैर्मासैर्महामासैः सगन्धिभिः ।
पूजयेद्भुज्जजातीर्यैर्वलिभिर्मौजैः शिवा” ॥
इत्यादि ॥ * ॥ तन्मन्त्रो यथा,—
“भद्रकालीमुग्रचण्डा महामाया महोत्सवे ।
नेत्रवीजन्तु सर्वासा पूजने परिकीर्तितम् ।
तन्त्रं यथोग्रचण्डाया पृथक् त्वं प्रहणु भैरव ॥
आयुष्य नेत्रवीज मन्त्रस्योपान्तमन्त्रे ।
वह्निनान्तस्त्रेण्येन्दुविन्दव्या तन्त्रमौग्यकम्” ॥
इत्यादि च कालिकापुराणे ५६ । ६० अध्यायौ ॥
उग्रतारा, स्त्री, (उग्रादपि भयात् भक्तान् प्राति-
तारयति वा या ॥ उग्र + तृ + णिच् + षच् +
टाप् । यथा, निरुक्तौ ।
“उग्रादपि भयात् प्राति यस्मात् भक्तान् सदा-
न्विका” ।) देवीविशेषः । अस्या उत्पत्त्यादि
यथा,—
“सर्वेषामेव देवानां यज्ञभागानपाहरत् ।
स्वयं शुभो निशुम्भश्च दिक्पाणत्व तथा गतौ ॥
सर्वे सुरगणा सेन्द्रास्ततो गत्वा हिमाचलम् ।
गङ्गावतारनिकटे महामाया प्रतुष्टु ॥
अनेकसस्तुता देवी तदा सर्वाभरोत्तर ।
मातङ्गवनितामूर्तिर्भूत्वा देवानपृच्छत ॥
युष्माभिरमरैरत्र लूयते का च भाविनी ।
किमर्थमागता यूय मातङ्गस्याश्रम प्रति ॥
एवं ब्रुवन्त्या मातङ्गास्तस्यास्तु कायकोषतः ।
समुद्रूताव्रवीदेवी मा स्तुवन्ति सुरा इति ॥
शुभो निशुम्भो ह्यसुरा बाधेते सकलान् सुरान् ।
तस्मात्तयोर्वधायाह लूयेऽह्य सकलैः सुरैः ॥
विनिःश्रुताया देव्यास्तु मातङ्गाः कायतस्तदा ।
भिन्नाङ्गनभिमा कृष्णा साभूद्रौरी च्छादपि ॥
कालिकास्याभवत् सापि हिमाचलकृताश्रया ।
तामुग्रताराम्भयो वदन्तीह मनीषिण ॥
उग्रादपि भयात्प्राति यस्माद् भक्तान् सदान्विका ।
एतस्या प्रथम वीज कथितं तन्त्रमेव च” ॥ * ॥
“एषैवैकजटाख्यातिर्यस्मात्तस्या जटाधिका ।
प्रहणु त्वं चिन्तन चास्या सम्यक् वेताजभैरवौ ॥
यथा ध्यात्वा महादेवीं भक्त प्राप्नोत्यभीष्टितम् ।

उग्र

चतुर्भुजा कृष्णवर्णा मुखमालाविभूषिताम् ॥
खड्गं दक्षिणपाणिभ्या विभ्रतीन्दोवरं त्वध ।
कर्त्रेण खर्परश्चैव क्रमादामेन विभ्रतीम् ॥
ख लिखन्तीं जटामेका विभ्रतीं शिरसा स्वयम् ।
मुखमाला धरा श्रीर्षे ग्रीवायामपि सर्वदा ॥
वत्सा नागहारन्तु विभ्रतीं रक्तलोचनाम् ।
कृष्णवस्त्रधरा कथा व्याघ्राजिनसमन्विताम् ॥
वामपाद श्रवहृदि संस्थाप्य दक्षिणं पदम् ।
विनस्य सिद्धपृष्ठे तु लेलिहाना शवं स्वयम् ॥
साट्टहासमहाधोरा रावयत्तातिभीषणा ।
चिन्त्योग्रतारा सततं भक्तिमद्भिः सुखेषुभिः” ॥ * ॥
“एतस्या सप्रवक्ष्यामि या अष्टौ योगिनीस्तु ता ।
महाकाल्यथ रुद्राणी उग्रा भीमा तथैव च ।
धोरा च भामरी चैव महारात्रिश्च सप्तमी ॥
भैरवी चाष्टमी प्रोक्ता योगिनीस्ता प्रपूजयेत्” ।
इति कालिकापुराणे ६० अध्यायः ॥ * ॥ अपिच
“ब्रह्मशैलस्य पूर्वस्था भूमिपीठे व्यवस्थिता ।
“चारुनिम्न शुभावर्त कामाख्यानामिमण्डलम् ॥
यत्रोग्रनाराख्येण रमते परमेश्वरी ।
तत्र तेनैव रूपेण पूजितव्या शुभात्मिका ॥
तस्यास्तु वीज पूर्वस्मिन् उत्तरे प्रतिपादितम् ।
रूपं प्रहणु नरश्रेष्ठ येन ध्येया सदाश्रिता ॥
कृष्णा लम्बोदरी दीर्घा विरला रक्तदन्तिका ।
चतुर्भुजा कृष्णाङ्गी तु दत्ते कर्तृकखर्परौ ॥
खड्ग चेन्दोवरं वामे श्रीर्षे त्वेकजटा पुनः ।
वामपाद श्रवस्योर्वोर्निधायोत्थाय दक्षिणम् ॥
श्रवस्य हृदये न्यस्य साट्टहास प्रकुर्वन्ती ।
नागहारशिरोमालाभूषिता कामदा परा ॥
त्रिकोण मण्डल चाम्या ऊकारमध्यवीजकम् ।
हारे नानायोगिनोना नामान्यस्यास्तु तन्त्रके ॥
ज्ञेयानि नरशार्ङ्गं तत्प्रोक्तं वान्यगोचरे” ।
इति कालिकापुराणे कामाख्यारूपनिर्णये ९९
अध्यायः ॥ * ॥ स च वशिष्ठशपात् वामा
भूता । यथा,—
शौर्व उवाच ।
“एतद्विद्योर्वच श्रुत्वा विधिना सहितं स तु ।
अङ्गीचकार हृदये तद्वच साध्यसाधने ॥
विरह्य तान् ब्रह्मविष्णुयमान् दृढमवाहनः ।
आदाय सगणान् सर्वान् कामरूपान्तर ययौ ॥
उग्रतारा ततो देवी गणाश्च प्राह शङ्कर ।
उत्सारयन्तु सकलान् इमान् लोकान् गणा द्रुतम् ॥
उग्रतारे महादेवि त्वद्याप्युत्सारय द्रुतम् ॥
ततो गणा कामरूपादेवीचाप्यपराजिता ।
लोकानुत्सारयामास पीठ कर्तुं रक्षकम् ॥
उत्सार्यमाने लोके तु चतुर्वर्गैर्दिशतिभिः ।
सन्ध्याचक्रो गतो विप्रो वशिष्ठः कुपितो मुनिः ॥
सोऽप्युग्रतारया देव्या उत्सारयितुमीशया ।
गणैः सह हतः प्राह शपं कुर्वन् सुरारणम् ।
यस्मादहं हतं धामे त्वयोत्सारयितुं मुनि ॥
तस्मात्त्व वाग्यमावेन पूज्या भव समन्विका ।
भर्त्यन्ति स्नेहवत् यस्माद्गणास्ते मन्दबुद्धयः ।
भवन्तु स्नेहास्तस्माद् भवत्या कामरूपके ॥

उज्ज्वल

इति मेदिनी । (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ परि-
च्छेद । “यस्माकं सखि । वाससी न खचिरे
यैवेयक नोऽज्ज्वल” ।)

“विभिन्नोऽज्ज्वलवेष्ठा तु बलमूधुरनि खना” ॥)

उज्ज्वलं, स्त्री, (उत् + ज्वल + क् + घञ् ।) खण्डम् ।

इति राजनिर्घण्टे ।

उज्ज्वल, पुं, (उत् + ज्वल + क् + घञ् ।) शृङ्गाररसः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, नैषधे १ । १ ।

“स राशिरासीन्महसा महोऽज्ज्वल” ॥)

उज्ज्वल श्रुत्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा पर-
सक-सेट् ।) जोपध इत्येके । उज्ज्वलमिति ।

सौज्ज्वलम् । श्रु उज्ज्वलती उज्ज्वलन्ती । इति

दुर्गादासः ॥ अन्यत् उज्ज्वलघातौ द्रष्टव्यम् ॥

उज्ज्वल, पुं, (उज्ज्वलतीति । उज्ज्वल + क् + घञ् ।) त्याग ।

विसर्जनम् । (यथा, मनु ११।५६ ।

“ब्रह्मोऽज्ज्वलता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सहद्वय” ॥)

उज्ज्वलित, चि, (उज्ज्वल + क्त ।) उत्पद्यम् । त्यक्तम् ।

वर्जित । इति हज्जायुधः ॥ (यथा किराते । ५ । ६ ।

“अविरतोऽज्ज्वलितवारिविपाण्डुमि” ।

“उज्ज्वलतायास्त्वया नाथ । तदैव मरणं वरम्” ॥

इति रामायणे २ । ६० । २० ॥)

उज्ज्वल, स्त्री, (उज्ज्वल + क्त ।) पक्षिचञ्चलादानवत् शस्य

ग्रहण । यथा । उपाप्तशस्यात् क्षेपात् शेषावच

यने । उज्ज्वल पक्षिचञ्चलादानवद्वयगणेन श्रित्यते

सञ्चयते उज्ज्वलश्रित उज्ज्वलश्रिते श्रित उज्ज्वल

छादोरित्युक्ते छादोति इत्युत्थात् कः उज्ज्वलश्रि-

तम् । सप्तात वित्यहीत विपर्ययस्तु नाम । “श्रवणा

न घेदुज्ज्वलश्रितेन वृत्तिः । फलेन सूलेन च वारिणा

च” इति । समाहारदन्ते उज्ज्वलश्रितम् । उज्ज्वल

मैल्लक्ष्य यच्चान्यत्तत् परिग्रहयन्तु श्रुतम् । इति

निगमाभिधाने स्त्रीवत् । पुमानुज्ज्वलश्रित इति

वोपाहिते पुंस्युक्ते । भवभूतिस्तुतश्रितोऽप्युक्ते इति

गोवर्द्धनः । केचिदुज्ज्वलश्रितयोर्भेदमाह । “प्रति-

ग्रह्यात् श्रित श्रेयस्ततोऽप्युक्ते प्रशस्यते” । इति

तत्र शास्त्रादेर्निपातितपरित्यक्तमस्त्रीया च्यादान

श्रित । श्रित धान्यमङ्गरीसयह । इति स्वामी

च । एकैकश कपोतवद्धान्यकयोर्द्वयमुज्ज्वलम् ।

तदुक्त उज्ज्वलो धान्यकयोश्च इति । श्रित ताक्ष-

द्यादि दन्त्यादि च । धर्मात्मात् सत्यमिति श्रुतम् ।

इति उज्ज्वलश्रितशब्दटीकाया भरतः ॥

उज्ज्वल, पुं, (उज्ज्वल उज्ज्वल + क्त ।) उज्ज्वलश्रितम् ।

इति जटाधरः ॥ (यथा, रामायणे । २।२८।२।

“मयि जातो दशरथात् कथमुज्ज्वलं वक्तव्यम्” ॥)

उज्ज्वल, स्त्री, (उज्ज्वल + क्त ।) व्यापणादिपतितक-

योपादानम् । इति श्रीभागवतम् । उज्ज्वलं खण्डिया

लक्ष्मणेन धुनिया लक्ष्मणेन कुङ्गाद्या लक्ष्मणेन इत्यादि

भाषा ॥

उज्ज्वलश्रित, स्त्री, (उज्ज्वल श्रितश्चेत्येकवद्भावः ।)

उज्ज्वलश्रित । सा तु श्रुतश्रितश्चेत्तात् शेषा-

वचयनम् । तत्पर्यायः । श्रुत २ । इत्यमरः ॥

इज्जसिल ३ उज्ज्वल ४ उज्ज्वल ५ श्रित ६ । इति

तट्टीका । (यथा, मनुः । ८।५ ।

उडु

“श्रुतमुज्ज्वलश्रितं श्रेयसमृतं स्यादयचितम्” ॥)

उज्ज्वलश्रित, चि, (उज्ज्वल श्रित वृत्त यत् ।) उज्ज्वल-

श्रीवी । उज्ज्वलश्रितस्य श्रेयाहरणकर्ता । इति

पुराणम् ॥ क्षिप्र इति भाषा ॥

उटः, पुं, टण्पण्यादिः । इत्यमरटीकाया भरतः ॥

उटज, पुं, स्त्री, (उटाकृष्णपण्यादयस्तेभ्योऽजायते इति ।

उट + जन + क्त ।) मुनीनां पत्ररचितग्रन्थम् ।

तत्पर्यायः । पण्याशाखा २ । इत्यमरः ॥ पण्याटज ३ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ यथा रघु ।

(“आकीर्णमधिपतीनामुटजदारोधिभिः” । १।५० ।

“मृगैर्वर्तितरोमशमुटजाङ्गनभूमिषु” । १।५२ ।)

मृगमात्रम् । इत्यमरमाणा ॥

उठ उपघाते । (आदि-पर-सक-सेट् ।) इति कवि-

कल्पद्रुमः ॥ ङ्खादि । ओठति खल साधुम् ।

इति दुर्गादासः ॥

उठ सहतौ । (पर-चक सेट् ।) सौचधातुरयम् । इति

कविकल्पद्रुमः ॥ उडुपः । इति दुर्गादासः ॥

उडु, स्त्री स्त्री, (उ रोयोक्तिपूर्वकं डयते इति । उ

+ डी + डु मितद्वादित्वात् डु ।) नक्षत्रम् ।

इत्यमरः ॥ (“तदोडुराजः कुजुभ करैर्मुखम्” ।

इति भागवतः । १०।२६।२ । तथा रघुवशे । १६।६५ ।

“इन्दुप्रकाशान्तरितोडुसुल्या” ।)

जले स्त्री । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

उडुप, पुं स्त्री, (उडुनेजलात् पाति रक्षतीति ।

उडु + पा + क्त ।) मेजकम् । मेला माड् इत्यादि

भाषा । तत्पर्यायः । ज्व २ कोण ३ । इत्यमरः ॥

मेजक ४ उडुपः ५ तरणः ६ तारण ७ तारक

८ । इति शब्दरत्नावली ॥

(“तितीर्षुर्दक्षरं मोहाडुडुपेनास्मि सागरम्” ॥

इति रघुवशे । १२ ।) चम्पे पुं । इति मेदिनी ॥

(“अपश्यत् वदनं तस्य रश्मिवन्तमिवोडुपम्” ।

इति महाभारते । वनपर्वणि । चम्पावनद्विपान-

पात्र । यथा,—

“चम्पावनद्वमुडुपं ज्व काष्ठं करण्डवत्” ॥

इति सज्जनः ॥)

उडुपति, पुं, (उडुनां पतिः ।) चन्द्र । इति पुराण-

ज्योतिषे ॥ (“अयान्धितोपस्थितमनु केवलं रसा-

त्मकस्योडुपतेस्तु रश्मयः” । इति कुमारः । ५।२२ ।

“परिसुगन्तां बहिगिवोडुपतेः” । इति माघे ।)

उडुपथ, पुं, (उडुना पन्थाः ।) व्याकाशम् । इति

हेमचन्द्रः ॥

उडुम्बर, स्त्री, (उडुं वृणातीति । उडु + वृ + क्त ।)

ताम्रम् । इति मेदिनी ॥ (“ताम्रं शुष्कमुडुम्बरम्” ।

इति वैद्यकरत्नमाणा । कर्षार्थं यथा,—

“उडुम्बरश्च पर्यायै कर्षणं निगद्यते” ॥

इति शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे प्रथमाध्याय ।)

कर्षपरिमाणम् । इति वैद्यकरत्नमाणा ॥

उडुम्बर, पुं, (उडु + वृ + क्त ।) उडुम्बरवृक्षः ।

यजुडुमुर इति भाषा । तत्पर्यायः । जन्तुपक्ष २

यथाङ्गः ३ हेमदुग्धक ४ । इत्यमरः ॥ जङ्गलः ५

५ । इति रत्नमाणा ॥ हेमदुग्धी ६ यजुपक्षः ७

यजोडुम्बरः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ वृदापक्षः

उत

६ क्षीरवृक्षः १० शुषुक्तः ११ श्रेतवृक्षः १२ ।

इति जटाधरः ॥ अस्या गुणाः । उडुम्बरो हिमो

रुद्धो गुरुः पित्तकफाश्लगुत् । मधुरस्त्वरो वख्यौ

ब्रणशोधनरोपय ॥ इति भावप्रकाशः ॥

(“उडुम्बरफलं पक्वं चूर्णितं कर्षमाणकम् ।

सलिहेन्मधुना सर्वमनुपानं सुखावहम्” ॥

इति वैद्यकरत्नमाणा रसेन्द्रवारसग्रहे मूत्राघाताधिकारे)

अन्यत् उडुम्बरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ देहकी । गोव

रटेर निघेर काठ इति भाषा । पण्डम् । नष्ट

सकमिति यावत् । कुष्ठरोगभेदः । इति मेदिनी ।

उडुम्बरपर्णी, स्त्री, (उडुम्बरस्य पर्णमिव पर्णं यस्याः ।)

दन्तीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । (उडुम्बरपर्णी

शब्दे ऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

उडुप, पुं स्त्री, (उडुपशब्देऽस्य श्रुतचित्तार्थे)।

उडुपः । मेला इति भाषा । चम्पे पुं । इति

द्विरूपकोषः ॥

उडुयन, स्त्री, (उत् + डी + ल्युट् ।) नमोगतिः ।

ओडा इति भाषा । यथा नैषधे १ । १२५ ।

“गतो विरहोडुयने निराश्रताम्” ॥

(“सोऽपि तमादाय सम्पातोडुयनेन प्रस्रित” ।

इति पञ्चतन्त्रे ॥)

उडुामर, चि, (उल्लुह ढामरः ।) खेळम् । तत्

पर्यायः । उडुट २ उत्तालम् ३ । इति विश्वकोष

शेषः ॥ (पु तन्त्रविशेषः ॥)

उडुीन, स्त्री, (उत् + डी + क्त ।) खगतिप्रिया ।

पक्षिण्यां ऊर्ध्वगमनम् । इत्यमरः ॥

(“अहं सम्पातादिकागच्छातुडुीनगतिविशेषान

वेद्मि” । इति पञ्चतन्त्रे ॥)

जडुयमान, चि, (उत् + डी + शानच् ।) उडुयन

विश्रुतपक्षादि । उडुन्त ओडुता इत्यादि भाषा ।

उडुीश, पुं, (उत् + डी + श ।) यदा उडुता उत्प

गामिनां योगिगामित्यर्थः ईशः महादेवस्य योगी

श्रवत्वात् ।) व्यागमशास्त्रविशेषः । शिवः । इति

मेदिनी ॥

उत्, अ, प्रश्नः । वितर्कः । इति मेदिनी ॥ अक्षर्ये

सन्देहः । इति शब्दरत्नावली ॥ (ऊर्ध्वम् ।

पर्यर्थे ॥)

उत अ, (उ शब्दे + क्त ।) अत्ययम् । विकल्पः । उडु

अयः । वितर्कः । प्रश्नः । पादपूरणम् । इति

मेदिनी ॥ (अपर्यर्थे ।) यथार्थः । “किमेतदार्ष

उत ग्राम्यम्” । इति पञ्चतन्त्रे । “तत्किमयमात्रं

दोषः स्यात् उत यथा मे मनसि वक्तव्यं” ।

इति शाकुन्तले । “वीरो रसः किमयमित्युत रसं

यथा” । इति उत्तरचरिते ॥)

उत, चि, (अ + क्त ।) यजादित्वात् सम्प्रसारणम् ।

तन्तुसन्तापः । वोगा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

उत २ स्यूतम् ३ । इत्यमरः ॥

उतथा, पुं, मुनिविशेषः । स च अङ्गिरसपुत्रः । इति

पुराणम् ॥

(“अयस्त्वङ्गिरसः पुत्रा लोके सर्वत्र विभुताः ।

वृहस्पतिवत्तथा च सर्वतस्तु हतव्रतः” ॥

इति महाभारते आदिपर्वणि ॥)

उत्क

उतथानुज', पु, (उतथस्यानुज ।) दृष्टस्यति । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा माघे २।६६ ।
“तथ्यामुतथानुजवत् जगादामे गदाग्रजम्” ॥)
उतथानुजन्मा, [न] पुं, (उतथस्य स्यनुजन्मा स्यनुज ।)
दृष्टस्यति । इति भूरिप्रयोगः ॥
उताहो, व्य, (उत च आहो च अनयो समाहार ।)
परिप्रश्नः । विचार । इति मेदिनी ॥ विकल्प ।
इत्यमरः ॥
((“क्षमा स्वित्र श्रेयसी तात । उताहो तेज
इत्युत” । यक्षी वा राक्षसी वा त्व उताहोऽस्ति
सुराङ्गना” ॥ इति च महाभारते ॥)
उताहोस्वित्, व्य, उताहो । विकल्प । इत्यमर-
टीका ॥ (“अन्यदप्य विदधातीह गर्भमुताहोस्वित्
स्तेन कायेन याति” । इति महाभारते ॥)
उत्का, चि, (उद्गत मनो यस्य । उत् + कन् ।)
उन्मना । अन्यमनस्काः । इत्यमरः ॥
((“तत् श्रुत्वा ते श्रवणमुभय गच्छितं मानसोत्काः” ।
इति मेघदूते । ११ । तथा कुमारः ६।६५ ।
“अगमयद्विस्तृतासमागमोत्क” ॥)
उत्कट, चि, (उद्गतः कट आवरणं आवरको वा
यस्य ।) तीव्रम् । मत्तम् । इति मेदिनी ॥ विषमम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा रामायणे ५ काण्डे ।
“चन्द्रासुनिकरामासा हाराः कासाश्चिदुत्कटाः ।
स्तनमध्ये सुविन्यस्ता विरेजुर्हंसपाण्डुरा” ॥)
उत्कट, स्त्री, गुडत्वक् । तेजपात इति ख्यातं इति
केचित् । इत्यमरभरतौ ॥ दारचिनि । इति
ख्यातम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायानाह
भावप्रकाशे पूर्वखण्डे,
“त्वक्पत्रक्ष वराङ्गस्याद् मृक्षोदन्तमुत्कटम्” ॥)
उत्कटा, पु, (उद्गतमदहत्ते उच्छ्वत्सात् स्वार्थे स-
म्भोदधेति कटच् ।) मद । इति शब्दरत्नावली ॥
सजातमदहस्ती । इति हारावली ॥ शूरः ।
रक्षेत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
उत्कटा, स्त्री, (उद्गतः कटो यस्याः ।) सैहलीजता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
उत्कण्ड, पु, (उद्गतं कण्डो यस्य ।) वृङ्गारस्य
घोडशब्दान्तर्गतत्रयोदशवन्ध । आसन यस्य
प्रसिद्धिः । तस्य लक्षणम् ।
“गारीपादौ च हस्तेन धारयेद्भुजके पुनः ।
स्रगर्पितकारः कामी बन्धश्चोत्कण्डसञ्चक” ॥
इति रतिमञ्जरी ॥
उत्कण्डा, स्त्री, (उत् + कण् + क्त + टाप् ।) उत्क-
लिका । इष्टनामे काण्डोपासहिष्णुता । इत्यमरः ॥
कामादिजातस्मृतिः । इति भरतः ॥ उद्वाङ्मलेन
स्मरणम् । इति मधुः ॥ उत्केन दयितस्मरणम् ।
इति सुभूतिः । प्रियामिकायादुन्मनस्कात् । इत्यन्ये ॥
((“गाजोत्कण्डां गुरुषु दिवसेष्वेधुगच्छत्सु नाजाम्” ।
इति मेघदूते । ८२ ।
“यास्यायथ शकुन्तलेति हृदयं सस्पृष्टमुत्कण्डया” ।
इति शाकुन्तले । ४४ अङ्के ॥)
उत्कण्डित, चि, (उत्कण्डा जातास्य । उत्कण्डा +
इत् + क्त ।) उत्कण्डायुक्तम् । तत्पर्यायः । उत्क २

उत्क

उत्सुकं ३ उन्मनः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
((“साश्रेणासद्रुतमविरतोत्कण्डमुत्कण्डितेन” ।
इति मेघदूते । १०३ ॥)
उत्कण्डिता, स्त्री, (उत्कण्डा सञ्जातास्या । उत्कण्डा
+ इत् + क्त + टाप् ।) स्त्रीयादिनायिकाभेदः । अस्या
लक्षणम् ।
“सङ्केतस्थलं प्रति भर्तुरना-
गमनकारणं चिन्तयति या” ।
अस्याश्चेष्टा । अरति-सन्ताप-वृत्ताङ्गादृष्टि-कम्प-
रुदित-श्वासावस्थाकथनादयः । इति रसमञ्जरी ॥
(इयमेव विरहोत्कण्डिता । यदुक्तं साहित्यदर्पणे
तृतीयपरिच्छेदे ।
“आगन्तुं कृतचित्तोऽपि दैवान्नायाति यत्प्रियः ।
तदागमनदुःखार्ता विरहोत्कण्डिता तु सा” ॥
तत्रैव । १० परिच्छेदे अपङ्गुतेरुदाहरणम् ।
यथा,—
‘उत्कण्डितासि तरले ।
नहि नहि सखि । पिच्छिलं पश्याः’ ॥)
उत्कता, स्त्री, (उत्कस्य भावः । उत्क + तण् ।) गज-
पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ उत्कस्य भावः ।
उत्कण्डा ॥
उत्कारः, पु, (उत्कीर्यते इति । उत् + कृ + क्त + टाप् ।)
धान्यादिराशिः । क्षूप । इत्यमरः ॥
((“सिक्तराजपधान् रम्यान् प्रकीर्णकुसुमोत्करान्” ।
इति रामायणे ॥)
उत्कर्षः, पु, (उत् + कृ + क्त + टाप् ।) अतिशयः । इत्य-
मरः ॥ (प्राधान्यं श्रेष्ठता । यथा, “उत्कर्षं
स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति जले चले” ।
इति शाकुन्तले २ य अङ्के ।
“निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमास्त्यजेत्” ।
इति मनु ४।२४४ ॥ वृद्धिः । यथा,—
“प्रक्षानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपुषुर्गुणाः” ।
इति रघु । ४।११ ।) अतिशययुक्ते चि ॥ खका
जात् परकालकथय । इति स्मृतिः ॥
उत्कलः, पुं, (उत् + कल + क्त + टाप् ।) ओष्ठदेशः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ उडिष्ठा इति भाषा । व्याघ्रः ।
इति शब्दमाणा ॥ पाखिमारा इति भाषा ।
((“उत्कलादधितपथ कलिङ्गमिमुख ययौ” ।
इति रघुवशे ४।३८ ॥ सुद्युम्नतनयः खनामख्यातो
राजा । यदुक्तं महाभारते ।
“सुद्युम्नस्य तु दायादास्त्रयः परमधार्मिकाः ।
उत्कलस्य गयश्चैव विनताश्वस्य भारतः ॥
उत्कलस्योत्कला राजन् विनताश्वस्य पश्चिमा” ॥)
उत्कल, चि, (उत् + कल + क्त + टाप् ।) भारवाचकम् ।
इति शब्दमाणा । मुटे इति भाषा ॥
उत्कलिका, स्त्री, (उत् + कल + क्त + टाप् ।) उ-
त्कण्डा । इत्यमरः ॥
((“ततोऽन्येयुः प्रतिपदं तत्तदुत्कलिकामृता” ।
कथासरित्सागरे । २१।१५ ।) कलिका । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ ((“उदामोत्कलिकां विपाण्डुर-
रुचं प्रारब्धवृत्ता क्षणात्” । इति रत्नावली ।)
तरङ्गः । (“वगावलीरुत्कलिकासहस्रप्रतिदायो-

उत्क

लूजितशैवलाभाः” । इति माघः । ३।७० ।)
हेला । इति हेमचन्द्रः ॥
उत्कलितः, चि, (उत् + कल + क्त ।) उन्मना । वृद्धि-
मान् । इति धरणी ॥ (उत्कण्डितः ॥)
उत्का, स्त्री, (उद्गतं मनो यस्याः । उत् + कन् +
टाप् ।) उत्कण्डिता नायिका । इति रसमञ्जरी ॥
उत्काका, स्त्री, (उत्क + क्त + क्त + टाप् ।) प्रति-
वर्षप्रसूता गौ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
उत्कारः, पुं, (उत्कीर्यते इति । उत् + कृ + क्त + टाप् ।)
धान्योत्क्षेपणम् । तत्पर्यायः । निकारः २ । इत्य-
मरः ॥ धान सारा इति भाषा । धान्यस्य राशौ-
करणं वा । इति भरतः ॥
उत्कूट, स्त्री, (उत् + कूट + क्त ।) उत्तानशयनम् ।
इति हारावली ॥ चित् हृदया शोया इति भाषा ।
उत्कुण, पुं, (उत् + कुण + क्त ।) केशकीटः । [उकुण
इति भाषा । तत्पर्यायः । मत्कुण २ कौणकुण ३
उद्गं ४ किटिभ ५ । इति हेमचन्द्रः ॥
उत्कूटः, पु, (उन्नतं कूटमस्य ।) कूटम् । इति हारावली ॥
उत्कृष्ट, चि, (उत् + कृष्ट + क्त ।) उत्कर्षविशिष्टम् ।
अतिशययुक्तम् । प्रहृष्टम् । प्रशस्तम् । यथा,—
“उत्कृष्टमध्यमनिष्ठकृजनेषु मैत्री,
यद्वत् शिलासु चिकतासु जलेषु रेखा ।
वैर क्रमादधममध्यमसञ्चनेषु,
यद्वत् शिलासु चिकतासु जलेषु रेखा” ॥
इत्युद्भटः ॥ (कर्षणवत्क्षेपादि ॥)
उत्कृष्टभूमः, पु, (उत्कृष्टा प्रशस्ता भूमिर्यस्मिन् ।)
प्रशस्तभूमिः । इति जटाधरः ॥
उत्कोचः, पुं, स्त्री, (उत्कोचति अशुभं नाशयतीति ।
उत् + कुच + क्त ।) घुस् इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।
प्राभृतं २ ढौकनं ३ जम्बा ४ कौशलिकं ५ आमिधं
६ उपाचारः ७ प्रदा ८ आगन्दा ९ हार १०
ग्राह्य ११ अयनं १२ । इति हेमचन्द्रः ॥ उप-
दानकं १३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अपप्रदान
१४ । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये
१ । ३ । ३८ ।
“उत्कोचोविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा प्रवासयेत्” ॥)
उत्क्रमः, पुं, (उत् + क्रम + क्त + टाप् ।) व्यतिक्रमः ।
विपरीतिः । तत्पर्यायः । व्युत्क्रमः २ अक्रमः ३ ।
इति हेमचन्द्रः ॥
उत्क्रोशः, पुं, स्त्री, (उत्क्रोशति प्रहरे प्रहरे शब्दं
करोतीति । उत् + क्रुश + क्त + टाप् ।) क्रुररपक्षी ।
इत्यमरः ॥
उत्क्षिप्तः, पु, (उत् + क्षिप् + क्त ।) घुस्त्रूपलम् ।
इति शब्दचन्द्रिका । ऊर्ध्वत्यक्ते चि ॥
उत्क्षितिका, स्त्री, (उत् + क्षिप् + क्त + कन् +
टाप् ।) कर्णभूषणविशेषः । तत्पर्यायः । कर्णान्दु-
२ । इति हेमचन्द्रः ॥
उत्क्षेपणं, स्त्री, (उत् + क्षिप् + क्त + टाप् ।) अजगम् ।
धान्यमर्दनवस्तु । इति मेदिनी ॥ उदक्षनम् । ऊर्ध्व-
क्षेपणम् ।
((“अतिमात्रशोहिततलौ बाह्व घटोत्क्षेपणात्”
इति शाकुन्तले प्रथमाङ्के ।) षोडशपञ्चम् । इति

उत्त

हेमचन्द्रः॥ (न्यायमते पक्षकर्ममध्यपरिगणितम् । यथा भाषापरिच्छेदे ।

“उत्तरेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुशानं तथा ।

प्रसारणञ्च गमन कर्माण्येतानि पक्ष च” । ६॥

उत्तखणा, स्त्री, (उत् + खण + क्त्वं + टाप्) मुरा-
नाम गन्धद्रव्यम् । तत्पर्याय । तानपर्याय २ तान
पर्याय २ तानाख्या ४ खणा ५ । इति शब्दचन्द्रिका ।
(मुराशब्देऽस्या विवरणं श्रेयम् ।)

उत्तखत, चि, (उत् + खन + क्त) उन्मूलितम् ।
इति ञटाधरः । उपखन इति भाषा ।

“त्याजितैः फलमुत्खातैर्भूमैश्च वज्रधा चपैः” ।

इति रघुवक्त्रे ॥ १॥ १३ । विदारित । यथा,—

“ग्रीवादास्य चित्रयनव्योत्खातपद्माभिरुत्त” ।

इति मेघदूते । ११६॥

उत्त, चि, (उत् + क्त) । उन्दी कौशले चकर्मकत्वात्
कर्त्तरि क्त । नुदविदेति पक्षे नत्याभाव ।) आर्ज-
वस्तु । इत्यमरः ।

उत्त, पु, (उत्तस्यति उत्तस्यतेऽनेन वा तसि
सौप्तो भूयार्थः । पश्चाद्यष्ट हस्तयेति घञ् वा ।)
कर्णपूर । कर्णाभरणम् । श्रेष्ठम् । शिरोभूषणम् ।
इत्यमरः । मतान्तरे स्त्रीविनिर्गोऽपि । (“गोतस
क्षिपति क्षितौ श्रवणत सा मे स्फुटेऽप्यागसि” ।
इति साहित्यदर्पणे । ३५ परिच्छेदे ॥)

उत्त, स्त्री, (उत् + तप् + क्त) शुक्लमांसम् ।
इत्यमरः ।

उत्त, चि, तप्त । सन्तप्त । परिप्लुत । खात ।
इति मेदिनी ।

उत्तमित चि, उत्तमितम् । इति श्रीभागवतम् ।

उत्तम, चि, (अतिशयेन उत्कृष्ट) । उत् + तमप् ।
अथप्रकर्षार्थेत्वात् । यदा उत्तम्यति तमु अच्
उत्तम्यते वा घञ् । नोदात्तेति न ङङि ।) भद्रः ।
उत्कृष्टः । तत्पर्याय । प्रधान २ प्रमुख ३ प्रवेक
४ अमुत्तम ५ मुख्य ६ वर्त्य ७ वरेण्यः ८ प्रवर्ण
९ अथवराड्यः १० पराड्यः ११ अथ १२ प्रायश्चर
१३ प्रायः १४ अथ १५ अयि १६ अयिय
१७ । इत्यमरः । मुखः १८ अयि १९ तट्टीका ।
(उत्तमस्यापि वर्त्यस्य नीचोऽपि मृदमागत” ।
इति द्वितोपदेशः ।

“उत्तमाद्देवरात् पुंसः काङ्क्षन्ते पुत्रमापदि” ॥

इति महाभारते ॥

उत्तम, पु, वैशिकनामनायकभेद । तस्य कक्षगम् ।
“द्वितीयाश्रमप्रकोपेऽपि उपचारपरायणः” ।
इति रसमञ्जरी । प्रियव्रतराजपुत्र । स च
तृतीयमनुः । अस्मिन् मन्वन्तरे सत्यसेनोऽवतार ।
सत्यजिदिन्द्र । सत्यवेदश्रुतभद्रादयो देवा । वशिष्ठ-
सुता प्रमदादयः सप्तर्षयः । पवनहृत्प्रययश्च हो-
त्राद्या मनुपुत्राः । इति श्रीभागवतम् । (उत्तम-
पादस्य राज्ञः स्वनामख्यातः पुत्रभेदः । यथा,
विष्णुपुराणे । १। ११ । २॥

“तथोत्तमानपादस्य सव्यमुत्तम सुत” ॥

उत्तमप्रणिनी, स्त्री, (उत्तमप्रण विद्यते यस्याः ।
उत्तमप्रण + निन् + स्त्रीप्) दुग्धिकावृक्षः । इति

उत्त

रत्नभाषा । क्षीराऽ इति भाषा ।

उत्तमर्ण, पु, (उत्तममृगमस्य । ऋणमाधमर्ण्ये इति
सूत्रे व्याधमर्ण्यशब्देन व्यवहारविशेषो लक्ष्यते ।)

ऋणदाता । इत्यमरः । मृदाजन इति भाषा ।

तत्पर्याय । ऋणदः २ । इति ञटाधरः ।

(“अधमर्ण्यसिद्धिर्धर्मसामर्थेन चोदित ।

दापयेत् धनिकस्यार्थमधमर्णात् विभावितम्” ।

इति मनु । ८ । ४०॥

उत्तमस्यद, पु, (उत्तम स्यदो यस्मिन् ।) सम्यक्
स्यदणम् । तच्च निर्जने परमार्थस्य स्यद केशा-
केशिप्रसङ्गादिभिरुत्तमस्यदस्यदिग्यमिधुभीभाव ।
इति मिताक्षरा ।

उत्तमसादय, पु, (उत्तम सादसोऽप्यस्मिन् ।)
दण्डविशेषः । स तु साशोतिपणसादयः । यथा ।
साशोतिपणसादयो दण्डः उत्तमसादयः” ।
इति याज्ञवल्क्यः । सद्यपमणितोऽपि । यथा,
“पणानां दे शते साज्जे प्रथम मादयः स्मृत ।
मध्यम पक्ष विशेय सद्यम त्वेव धोतनम्” ।
इति मनु ।

उत्तमा, स्त्री, (अतिशयेन उत्कृष्ट) । उत् + तमप् +
टाप् ।) उत्कृष्टा नारी । तत्पर्याय । वरागोदा २
मत्तकाशिनी ३ वरचक्षिणी ४ । इत्यमरः । मत्त
पाणिनी ५ । मत्तकाशिनी ६ । इति तट्टीका ।
दुग्धिकावृक्षः । इति मेदिनी । स्त्रीयादिनायिका-
भेदः । अस्या लक्षणम् । अद्वितकारित्वेऽपि प्रिये
द्वितकारिणी । अस्यासेष्टा उत्तमा एव । इति
रसमञ्जरी ।

उत्तमाङ्ग, स्त्री, (उत्तम प्रशस्तमङ्ग) । मस्तक । इत्य-
मरः । (“कश्चित् दिपत्यङ्गद्वतोत्तमाङ्ग” ।
इति रघो । ७। ५१ । “वभौ पतद्गङ्गावोत्तमाङ्गे” ।
इति कुमारः । ७। ४१ । मुखम् । यथा, मानवे २। ६३ ।
“उत्तमाङ्गोद्भवाऽज्येष्टात् ब्राह्मणश्चैव धारणात् ।
सर्वस्यैवास्त्य सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मण प्रभु” ।
उत्तमाङ्ग मुख इति तट्टीका ॥)

उत्तमारणी, स्त्री, इन्दीवरी । इति राजनिर्घण्टः ।
(इन्दीवरीशब्देऽस्या गुणादिक बोध्यम् ।)

उत्तर, स्त्री, (उत् + त + क्त्वं + टाप्) प्रतिवाक्यम् । इत्य-
मरः । जवाव इति यावन्ती भाषा ।

(यथा, माघे २ । २२ ।

“वचसस्तस्य सपदि क्रिया केवलमुत्तरम्” ।)

तस्य व्युत्पत्तिः ।

“उत्तीर्यते निकीर्यते प्रकृतानियोगोऽनेन” ।

तस्य स्वरूपम् ।

“पक्षस्य व्यापक सारमसन्दिग्धमनाकुलम् ।

अव्याख्यागम्यमित्येवमुत्तर तदिदो विदुः” ।

तस्य भेदाः ।

“निथ्या सम्प्रतिपत्तिश्च अत्यवस्थान्दन तथा ।

प्राह्मण्यस्योत्तराः प्रोक्तास्तत्वार शास्त्रवेदिभिः” ।

इति नारदः । (अथ उत्तर नाम साधर्म्योपदिष्टे

वा हेतौ वैधर्म्यावचन वैधर्म्योपदिष्टे वा साधर्म्या-
वचन यथा हेतुमधर्म्याणोविकारा श्रौतकस्य

द्विधाधर्मेणुसाधर्म्यवचन द्विमिश्रिश्रवातस-

उत्त

स्पष्टां इति श्रुतं पक्षो ब्रूयात् हेतुविधर्म्याणो
विकारा यथा शरीरावयवानां दाहोष्णा कोप-
प्रपञ्चे हेतुवैधर्म्ये द्विमिश्रिश्रवातसम्यग्ज्ञां
इति । एतत् सविपर्ययमुत्तम् । इति चरके
विभागस्यानेऽष्टमोऽध्यायः ।)

उत्तर पु, विराटराजपुत्र । इति हेमचन्द्रः । (यथा
महाभारते ३ । गोहरणपर्यगि ३५। ३३ “तमुत्तर
धीय्य मघोत्तमे स्थितम्” । तत्रैव ३४ “सद्योत्तरे-
गान्धु तदय मङ्गलम्” ।) (सनामस्यातपर्वत-
भेदः । यथा, “दक्षिणम्योत्तरो गिरिः” । इति
रामायणे । उत्तरयति ससागरागमत् इति
व्युत्पत्तेः । शिवः । ८ । भारते । १३। १४६। ६६॥)

उत्तर, चि, (उदतिशयेन उद्भूत । उत् + तरप्) ।
उद्भूतः । उदोद्यो । (यथा, रामायणे ।

“उत्तरे जाग्रवीतीरे द्विमवन्त शिखोपयम्” ।)

उत्तम इति मेदिनी अमरस्यः । (प्रधान । अथ ।

यथा, रघुः १३। ७।

“उत्तमा इवोपपन्नविन परेभ्यो,

धर्मोत्तम मध्यममाश्रयन्ते” ।

“अधर्मोत्तरे राज्ये शान्तनुर्विजयात्मवान्” ।

इति महाभारतम् ४ । अनन्तरम् ।

(“विश्व बन्धुर्वयं कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।

एतानि मान्यस्यानानि गरीयो यद् यदुत्तरम्” ।

इति मनु । २ । १३६॥)

उत्तरकाल, पु, (उत्तर काल) । मवियत्कालः ।

गौळकाल । यथा, हरिहरपद्धति ।

“एवमागामियागीयमुख्यकाणादधस्तन ।

स्वकालादुत्तरो गौळ काल पूर्वस्य कर्मणः” ।

उत्तरकुरु, स्त्री, (उत्तर कुरु) । जम्बुद्वीपस्य नव

वर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । इति विक्राण्डशेषः ।

(“विजित्य य प्राज्यमयच्छदुत्तरान्

कुरुनकुप्य वसु वासावोपम” ।

इति किरातार्जुनीये । २ । २५॥)

उत्तरकोशला, स्त्री, (उत्तरे स्थिता कोशला) ।

अयोध्यानगरी । इति विक्राण्डशेषः ।

(“पितुरनन्तरमुत्तरकोशलान्

ससधिराम्य समाधिजितेन्द्रियः” ।

इति रघु ६। १॥

“यदुपते क्व गता मथुरापुरी

रघुपते क्व गतोत्तरकोशला” ।

इति उद्भटः ॥)

उत्तरक्रिया, स्त्री, (उत्तरा अन्तिमा क्रिया) । अन्ति

मक्रिया । सावत्सरिकश्राद्धादिपितृक्रिया । यथा,

“प्रेते पिष्टत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु ।

क्रियन्ते याः क्रियाः पित्या प्रोक्षन्ते ता नृपोत्तरा” ।

इति विष्णुपुराणम् ।

उत्तरङ्ग, स्त्री, (उत्तर + गम् + खण्) । हारोर्द्ध्वक

दार । इति हेमचन्द्रः । उद्भवतरङ्गे चि ।

“प्रत्ययहीत् पार्थिववाहिनीं तां

भागीरथीं श्रेष्ठ इवोत्तरङ्ग” । इति रघु । ७। ३१॥

उत्तरण, स्त्री, (उत् + तृ + लुट्) । नद्यादिपारगम

नम् । उत्तरण इति भाषा ।

उत्त

उत्तरतः, [स्] व्य, (उत्तर + स्वार्थे + अतसच् ।)
उत्तरदिग्देष्टकाणात् । इति रायमुकुट ॥ उत्तर-
हस्ते इति भाषा । (यथा, रामायणे ४ । ५५ ।
अध्याये ।

“दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु कृत्वा चोत्तरतः शिरः ।
तमेवानुमरिष्यन्त सर्वे संविविर्भुवि” ॥

उत्तरतारं, स्त्री, (उत्तरमपर तारं ।) उत्तरतीरम् ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

उत्तरपक्षः पु, (उत्तरः पक्षः ।) विचारसिद्धान्तः ।
समाधानम् । तत्पर्यायः । सिद्धान्तः २ समाधिः ३
कृतान्तः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सिद्धान्तानु-
कूलतर्कोपन्यासः । इति स्मृतिः ॥ यथा भाषे ।

“प्रापयन् पवनव्याघ्रेर्गिरमुत्तरपक्षता” ॥ २।१५॥

उत्तरपादः, पु, (उत्तरः पादः ।) चतुष्पादव्यवहा-
रान्तर्गतद्वितीयपादः । (यथाह वृहस्पतिः ।
“पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्विपादश्चोत्तरः स्मृतः” ॥)

उत्तरम् । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

उत्तरफल्गुनी, स्त्री, (उत्तरा फल्गुनी ।) अश्विन्यादि-
सप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतद्वादशनक्षत्रम् । अस्या
रूपम् । दक्षिणोत्तरमिहिततारकाद्वयम् । इति
काशिदासः ॥ पर्यङ्गरूपं तारकाद्वयम् । इति दीपि-
काटीका ॥ अस्या अधिष्ठात्री देवता अर्यमा ।
अस्या मिश्रगुणः । अस्या जातफलम् ।

“दाता दयालुः खजने सुशीलो
विशालकीर्तिः सुमतिः प्रधानः ।
धीरो नरोऽत्यन्तमदुस्समाव-
श्चदुत्तराफल्गुनिकाप्रसूतिः” ॥

इति कौलीप्रदीपः ॥

उत्तरफल्गुनी, स्त्री, (उत्तरा फल्गुनी ।) उत्तर-
फल्गुनीनक्षत्रम् । तत्पर्यायः । उत्तरा २ अर्यम-
देवा ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्तरभाद्रपदः, [द्] स्त्री, (उत्तरा भाद्रपदः ।) उत्तर-
भाद्रपदानक्षत्रम् । इति ज्योतिषम् ॥

उत्तरभाद्रपदा, स्त्री, (उत्तरा भाद्रपदा ।) अश्विन्या-
दिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतषड्विंशतक्षत्रम् । तत्-
पर्यायः । प्रौष्ठपदा २ अहिर्ब्रध्नदेवता ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥ अस्या रूपम् ।

“उत्तरे सुमुखि तारमूर्तिभ्य-

त्युत्तमाङ्गमिहितद्वितारके ।

गौणधामरक्ते न्युगमते

लोचनाचलकलाः प्रजायिता” ॥

इति काशिदासः ॥ पर्यङ्गरूपमष्टतारात्मकः । इति
दीपिकाटीका ॥ अस्यां जातफलम् ।

“धनी कुलीनः कुशलः क्रियादौ

भूपाषमाभ्यो बलवान् महौजा ।

सत्कर्मकर्ता निजबन्धुभक्तो

यद्युत्तराभाद्रपदाप्रसूतः” ॥

इति कौलीप्रदीपः ॥

उत्तरवादी, [न्] त्रि, (उत्तरः वदति यः । उत्तर +
वद + णिन् ।) उत्तरवक्ता । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

आसामी इति भाषा । यथा याज्ञवल्क्यः २ । १७ ।
“गुरुपक्षेऽधरीभूते भवत्युत्तरवादिनः” ॥

उत्त

उत्तरसाक्षी, [न्] त्रि, सप्तदशसम्बन्धिसाक्ष्यं पणि-
भाषता साक्षिणा यः स्वयं प्रष्टोति अर्थिना
आव्यते वा सः । तथाच नारदः ।

“नाक्षिणामपि यः साक्ष्यं स्वपक्षं पणिभाषताम् ।

अवगात् अवगादापि स साक्ष्योत्तरसंज्ञकः” ॥

इति व्यवहारतत्त्वम् । परसाक्षी इति भाषा ॥

उत्तरसाधकः त्रि, (उत्तरः साधकः ।) साधक-
सहायः । सहकारिः ॥

उत्तरा, स्त्री, (उत्तर + टाप् ।) विराटराजकन्या ।
साभिमान्युपलब्धिः । इति मेदिनी ॥ (यथा महा-
भारते ३ । गोहरणपर्वणि ३५ । २३ ।

“स तत्र नर्मसयुक्तमकरोत् पाण्डवो वडः ।

उत्तराया प्रमुखतः सर्वं जानन्नरिन्दम्” ॥)

उत्तरा दिक् । तत्पर्यायः । कौवेरी २ देवी ३
उदीची ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा महा-
भारते २ । दिग्विजयपर्वणि २८ । १७ ।

“एव स पुरुषव्याघ्रो विजिग्ये दिग्मुत्तराम्” ॥)

अस्या दिशोऽधिपतिः कुबेरः कर्कटदृष्टिकमीन-
राशयश्च । यथा । समयप्रदीपः ॥

“मेघसिंहधनुः प्राच्या दक्षिणस्यान्तु तत्परे ।

प्रतीच्या तत्परे ज्येष्ठा उदीच्याश्च ततः परे” ॥

उत्तरात्, व्य, (उत्तराधरदक्षिणादाति इति उत्तरा-
दातिप्रत्ययः ।) उत्तरा दिक् । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ६।१६।६ ।

“आ ते शुष्मा वृक्ष एतु पश्चादोत्तरादधरादा-

पुरस्तात्” ॥)

उत्तराधिकारी, [न्] त्रि, (उत्तरः पूर्वस्वामिकसत्त्व-
नाशानन्तरं अधिकरोति पूर्वस्वामिकधने स्वा-
म्यमाप्नोतीति । उत्तर + अधि + कृ + णिन् ।)

प्रथमाधिकारिणः पश्चादधिकारी । दायादः ।

ओयारिस् इति यावन्ती भाषा ॥ (मृतधनोत्तरा-
धिकारिणो दायभागश्चैव द्रष्टव्याः ॥)

उत्तराभासः, पु, (सदुत्तरम् इव आभासते । आङ् +
भास + अच् ।) दुष्टोत्तरम् । तथा च कात्यायनः ।

“प्रकृतेन त्वसम्बन्धमत्यल्पमतिभूरि च ।

पक्षैकदेशव्याप्येव तच्च नैवोत्तरं भवेत्” ॥

इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

उत्तरायणः, स्त्री, (उत्तरा उत्तरस्या अयनं सूर्यादे-
र्गमनम् । पूर्वपदात्सञ्जायामिति गत्वम् ।) सूर्यस्य
उत्तरदिगमनकालः । स तु माघादिषण्मासा-

त्मकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथाह सूर्यसिद्धान्तः ।

“भानोर्मकरसंक्रान्तेः षण्मासा उत्तरायणम् ।

कर्कादेस्तु तथैव स्यात् षण्मासा दक्षिणायनम्” ॥

“माघादिमासयुग्मैस्तु ऋतव घट् क्रमादितः ।

उत्तरायणमाद्यैस्तैस्त्रिभिः स्यादक्षिणायनम्” ॥)

देवानां दिनम् । इति स्मृतिः ॥ (मकरसंक्रान्तिः ।

“वानप्रस्थाश्रमिभिर्विभिः करणीयो यागभेदः” ।

यदुक्तं मनुना ६।१० ।

“ऋक्षेष्टाययणश्चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ।

उत्तरायणश्च क्रमशो दाक्षिणायनमेव च” ॥

“शिशिरश्च वसन्तोऽपि योषा स्यादुत्तरायणे” ।

इति शरीते प्रथमस्थाने चतुर्थाऽध्यायः ॥

उत्ता

“शिशिराद्यास्त्रिभिस्तैस्तु विद्यादयनमुत्तरम् ।

आदानश्च तदा दत्ते नृणां प्रतिदिनं वक्ष्यते ॥

तस्मिन् ह्यत्यर्थं तीक्ष्णोष्णरूक्षामार्गस्वभावतः ।

आदित्यपवनाः सौम्यान् क्षपयन्ति गुणान् भुवः ॥

तस्मिन् कषायः कटुको बलिगोऽत्र रसा क्रमात् ।

तस्मादादानमाप्नेयम्” । इति सूत्रस्थाने तृतीयेऽ-

ध्याये वामटेनोक्तः ॥

“तत्र ते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्चन्द्रादित्ययोः काल-

विभागकरत्वाद्यने द्वे भवतो दक्षिणमुत्तरश्च” ॥

“उत्तरश्च शिशिरवसन्तयोषास्तेषु भगवानाप्या-

यतेऽर्कस्तिक्तकषायकटुकाश्च रसा बलवन्तो भव-

न्त्युत्तरोत्तरश्च सर्वप्राणिनां बलमपह्नीयते” ॥

इति सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये सप्तमतेनोक्तम् ॥

उत्तराशाढा, स्त्री, (उत्तरा आशाढा ।) उत्तराषा-
ढानक्षत्रम् । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

उत्तराशापतिः, पु, (उत्तराशाया उत्तरदिश अधि-
पतिः अधिष्ठाता ।) कुबेरः । इति हज्जायुधः ॥

उत्तराषाढा, स्त्री, (उत्तरा आषाढा ।) अश्विन्यादि-
सप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतैकविंशतक्षत्रम् । अस्या
रूपम् । सूर्याद्वितीयताराचतुष्टयात्मकम् । अस्या

अधिदेवता विश्वः । इति काशिदासः ॥ गजदन्त-

वदष्टतारामयम् । इति दीपिकाटीका ॥

तत्र जातफलम् । यथा कौलीप्रदीपे ।

“दाता दयावान् विजयी विनीतः

सत्कर्मचेता विभवेः समेतः ।

कान्तासुतावाप्तसुखो नितान्तः

वैश्वेः सुवेशः पुरुषो मनीषी” ॥)

उत्तरासङ्गः, पु, (उत्तरे ऊर्ध्वभागे आसव्यते । उत्तर
+ आ + सङ्ग + घञ् ।) उत्तरीयवस्त्रः । इत्यमरः ॥

“कृताभिषेका ऊतजातवेदसः

त्वमुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम्” ॥

इति कुमारः ५।१६ ॥ तथा, रामायणे २।५०।४८ ।

“ततस्त्रीरोत्तरासङ्गः सन्ध्यामन्वाह्यं पश्चिमाह्नम्” ॥)

उत्तरीयः, स्त्री, (उत्तरस्मिन् ऊर्ध्वदेहभागे भवम् ।
उत्तर + कृ ।) उत्तरीयवस्त्रम् । दोक्रेट् दोक्षा

इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः । प्रावारः २ उत्तरा-

सङ्गः ३ वृहद्विक्ता ४ सव्यानम् ५ । इत्यमरः ॥

कक्षा ६ । इति जटाधरः ।

“अथास्य रत्नग्रथितोत्तरीय-

मेकान्तपाण्डुस्तनलम्बिहारम्” ॥

इति रघुः १६।४३ । यथा रामायणे २।८८।१४ ।

“उत्तरीयमिवास्तक्तं सुवृत्तं सीतया तदा” ॥)

उत्तरेण, व्य, (उत्तर + एनप् ।) उत्तरदिग्देष्टकालः ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । यथा मेघदूते १६।७५ ।

“किञ्चित्पश्चात् ब्रजं लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण” ।

“तत्रागारं धनपतिगृहानुत्तरेणास्मदीयम्” ॥)

उत्तरेद्युः, [स्] व्य, (उत्तरस्मिन्नहनि इत्यर्थे सद्य-
पर्यदिति उत्तरशब्दादेद्युस् प्रत्ययो निपातितः ।)

उत्तरस्मिन्नहनि । आगामिदिने । इति शब्द-

रत्नावली ॥

उत्तानः, त्रि, (उद्गतस्तानो विस्तारो यस्मात् ।) अग-
न्मीरम् । ऊर्ध्वमुखशयितम् । इति मेदिनी ॥ ध्रुव-

उत्ता

इति भाषा । (ऊर्द्धतन्त्रम् । यथा,
 “उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात्
 प्रफुल्लराजीवमिवाङ्गमध्ये” ।
 इति कुमारः ३।४५ । तथा, याज्ञवल्क्यः ।
 “पिष्टपात्र तदुत्तानं कृत्वा विप्रान् विसर्जयेत्” ।
 “उत्तान लेपनाभ्यङ्गपरिषेकावगाहने ।
 विरेकास्थापनैः स्नेहपानैर्गम्भीरमाचरेत्” ।
 इति चिकित्सास्थाने द्वाविंशेऽध्याये वामटेनोक्तः ।
 “उत्तानस्य प्रसृतस्य कास्य वा तास्रभाजनम् ।
 नामौ निधाय धाराम्भु श्रोतदाहनिवारणम्” ।
 इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ।
 उत्तानकः, पु, (उत् + तन् + क्त्वं) उच्चटाढ्यम् ।
 इति रत्नमाषा । (उच्चटाशब्देऽस्य विशेष उक्तः) ।
 उत्तानपत्रकः, पु, (उत्तान ऊर्द्धमुख पत्र यस्य ।
 वज्रवीक्ष्यर्थे कन्) रत्नैरगृह्यत् । इति राज-
 निर्घण्टः ।
 उत्तानपादः, पु, (उत्तानः उन्नतः पादः पदं यस्य) ।
 राजविशेषः । स तु स्वायम्भुवमनुपुत्र इति
 पुराणम् । (यथा, विष्णुपुराणे १।११ ।
 “प्रियव्रतोत्तानपादौ मग्नौ स्वायम्भुवस्य तु ।
 द्वौ पुत्रौ समहावीर्यौ धर्मज्ञौ कथितौ तव”) ।
 उत्तानपादः, पु, (उत्तानपादात् जायते यः) उत्तान-
 पाद + जन् + ङ । उत्तानपादराजपुत्र । तत्प-
 र्याय । ज्योतीरथ २ ग्रहाधार ३ भुव ४ । इति
 हारावली । (उत्तमः) । यथा, विष्णुपुराणे १।११ ।
 “तयोरुत्तानपादस्य सुरुचामुत्तम सत् ।
 अमीष्टायामभूद्रक्षन्” । पितुरत्यन्तवक्षसः ॥२॥
 सुनीतिर्नाम या राज्ञस्तस्याभूद्रक्षिणी द्विजः ।
 स नातिप्रोतिमाक्षस्या तस्यास्त्राभूद्रक्षुव सत् ॥३॥
 उत्तानश्रयः, चि, (उत्तान श्रेते । शीघ्र श्रयने पार्श्व-
 दिषूपसंस्थानमिति अच्) । अत्यन्तश्रियः । तत्प-
 र्याय । हिम्मा २ क्षणपा ३ क्षणव्ययी ४ । इत्य-
 मरः । उत्तानसुप्तः ।
 उत्तापः, पु, (उत् + तप् + घञ्) । तेजः । उष्मा ।
 सन्तापः ॥ (यथा, हितोपदेशः ।
 “प्रत्यहं सर्वसिद्धीनामुत्तापं प्रथमं किञ्च”) ।
 उत्तारः, चि, (उत् + तृ + घञ्) । महान् । तत्पर्यायः ।
 उदीर्णं २ उद्भूतं ३ उदारः ४ उत्तमः ५ । इति
 ञटाधरः । (यथा प्रबोधचन्द्रोदये ।
 “ससारसागरोत्तारतरणिः”) । वसनम् । इति
 प्रायश्चित्तविवेकादयः ।
 उत्तारी, [नृ] चि, (उत् + तृ + णिन्) । घण्टाः ।
 इति भूरिप्रयोगः ।
 उत्ताजः, चि, (उत् + तज् + घञ्) । उत्कटः । श्रेष्ठः ।
 विकाराजः । ज्वरजः । इति मेदिनी ।
 “(क्षसदुत्ताजवेताजताजवाद्य विवेश तत् ।
 श्मशानं क्षण्यरजनीनिवासमवनोपमम्” ।
 इति कथासरित्सागरे २५।१३६ ।
 “अन्योन्यप्रतिघातसङ्घर्षजलाक्षोलाहलैः
 उत्तालास्तद्भेगभीरुपयस्य पुण्याः सरित्सङ्गमा” ।
 इति उत्तरचरिते । २५ अङ्के । त्वरितः । इति
 हेमचन्द्रः ।

उत्था

उत्तीर्णः, चि, (उत् + तृ + क्त) । मुक्तम् । पारगतम् ।
 (“तुष्टोत्तीर्णस्यापि प्रकटितहृताशेषतमसो
 रवेष्ठादृष्टो न हि भवति कन्या गतवतः” ।
 इति पद्यसंग्रहे १६६) ।
 उत्तुङ्गः, चि, (उत् + च्चतिश्रयेन तुङ्ग) । उच्चः । इति
 ञटाधरः ।
 (“उत्तुङ्गश्रेणशिखरस्थितपादपाना
 काका छशोऽपि फलमाजभते सपक्ष” ।
 इति उद्भूटः । उन्नतः । “पीनोत्तुङ्गपयोधरेति
 सुमुखाम्भोजेति सुम्भाविति” । इति मल्लहरी
 १ । ७२) ।
 उत्तुषः, पु, (उद्गतस्तुषो धान्यत्वक् यस्मात्) ।
 भृष्टधान्यम् । तत्पर्यायः । खाजिक २ जाजा ३ ।
 इति हारावली । खड्ग इति भाषा ।
 उत्तेजना, स्त्री, (उत् + तिज् + णिच् + युच्) । प्रे-
 रणा । व्ययकरणम् । (तीक्ष्णीकरणम् । यथा,
 “व्याघट्टनोत्तेजनया मणीनाम्” । इति माघे) ।
 उत्तेजितः, स्त्री, (उत् + तिज् + णिच् + क्त) । अश्व-
 चतुर्थगतिः । सा च मध्यवेगेन या गतिः । तत्प-
 र्यायः । रेघितम् २ । इति हेमचन्द्रः । प्रेरिते
 चि ।
 उत्तेरितः, स्त्री, (उत् + तृ + इतच्) । अश्वपञ्चमगतिः ।
 तत्पर्यायः । उपकरणं २ आस्फन्दितकम् ३ । इति
 हेमचन्द्रः । (तथा चोक्तः—
 “उत्तेरितोऽतिवेगान्वो न षट्थोति न पश्यति”) ।
 उत्तेजनं, स्त्री, (उत् + तुज् + ल्युट्) । ऊर्ध्वगयनम् ।
 तोषा । इति भाषा ।
 उत्थक्तः, चि, (उत् + त्यज् + क्त) । परित्यक्तः । ऊर्द्ध-
 क्षिप्तः । विरक्तः ।
 उत्थासः, पुं, (उत् + तस् + घञ्) । भयम् । इति
 शब्दरत्नावली ।
 उत्थानः, स्त्री, (उत् + स्था + ल्युट्) । सेन्यम् । युद्धम् ।
 पौरुषम् । पुस्तकम् । उद्यमः । (यथा रामायणे ५ ।
 “मम धर्मार्थमुत्थानं न कामक्रोधसंक्षितम्”) ।
 उद्गमः । (अभ्युदयः । यथा रघुवशे । ६।३१ ।
 “निदृश्यामास विशेषवृक्ष-
 मिन्दु नवोत्थानमिवेन्दुमलैः”) ।
 हर्षः । वास्वन्तः । अङ्गनम् । चैत्रः । (धनार्जुन-
 निमित्ता चैत्रा । यथा मनु ६।२१५ ।
 “भ्रातृयामविमक्तानां यद्युत्थानं भवेत्सह ।
 न पुत्रभागं विषमं पिता दद्यात् कथञ्चन”) ।
 मलोत्सर्गः । इति हेमचन्द्रः । तन्त्रम् । तप्तु स-
 मण्डलम् । सैन्यचिन्ता च । सन्निविष्टः । उपविष्टः ।
 इत्यमरभरतौ । गात्रोत्थोत्थनम् । उठन इति
 भाषा । (यथा शाकुन्तले २ य अङ्के । “मेदच्छेद-
 क्षशोदरं क्षुभक्त्युत्थानयोग्यं वपुः”) । यथा च,
 निशि स्नापो दिवोत्थानं सन्ध्याया परिवर्त्तनम् ।
 अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत्” ।
 इति तिथ्यादितत्त्वम् । (पुनर्जीवनम् । मरणान-
 न्तरं पुनर्जीवनं नाम । यथा महाभारते ।
 “स चापि वरयामास पितुरुत्थानमात्मनः”) ।
 उत्थानैकादशी, स्त्री, (उत्थानाय हरेः प्रबोधनाय

उत्थ

या एकादशी । अस्या भगवान् क्षीरोदश्याने
 नारायणं योगनिद्रां विहाय उत्तिष्ठति ।) का-
 र्तिकशुक्लादशी । अथ विष्णुस्थानम् । तत्र
 दिवसे रेवत्यन्तयुक्ताया द्वादश्याम् । रात्रौ रेव-
 त्यन्तपादयोगे तु दिवाऽतृतीयभागे रेवतीयुक्त-
 द्वादश्याम् । द्वादश्यामृच्छामावे एकादशीप्रभृति-
 पौर्णमास्यन्तान्यतमतिथौ रेवत्यन्तपादयोगे । तद-
 भावे केवलाया द्वादश्या सन्ध्यायां विष्णुं समूज्य ।
 ॐ “महेन्द्ररुद्रैरभिनूयमानो
 भवान्धर्म्मिन्दितवन्दनीयः ।
 प्राप्ता तवेयं किञ्च कौमुदाख्या
 जाम्यज्जाम्यज् च लोकनाथः ।
 मेघा गता निर्म्मल एष चन्द्रः
 शरच्चण्ड्याणि च लोकनाथ ।
 अहं ददानोति च पुण्यहेतो-
 र्जाम्यज्जाम्यज् च लोकनाथ” ।
 ततश्च ।
 “उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्दं त्यज निद्रां जगत्पते ।
 त्वया चोत्थीयमानेन उत्थितं भुवनत्रयम्” ।
 इति पठेत् । इति कृत्यतत्त्वम् ।
 उत्थापनः, स्त्री, (उत् + स्था + णिच् + ल्युट्) । उत्तो-
 जनम् । उपस्थितोत्थरणम् ।
 (“किन्तु मे सुहृत् भूयात् भर्त्तुस्तथापनं न वा” ।
 इति महाभारते १ । आत्मीकपर्ण्वणि । ४६।१०) ।
 उत्थितः, चि, (उत् + स्था + क्त) । उद्धिमत् । प्रोद्यतः ।
 उत्थनम् । इत्यमरमेदिनीकरौ । (कृतोत्थानम् ।
 “अर्द्धाचिता सत्वरमुत्थिताया” ।
 इति कुमारः, ७।६१ । रघुवशे च ७।१० ।
 “शापान्तो मे सृजगश्चयनादुत्थिते प्राङ्गपाणौ” ।
 इति मेघदूते । १।१२ । “न यावदेतावदपश्य-
 दुत्थितौ” । इति माघे । १।१५) ।
 उत्थिताङ्गुलिः, पुं, (उत्थिता अङ्गुलियो यत्र) । चण्डेः ।
 विकृताङ्गुलिकारतणम् । इति शब्दचन्द्रिका । चा-
 पङ् इति भाषा ।
 उत्थतः, पु, (उत् ऊर्द्धं पतति गच्छति । उत् + पत् +
 अच्) । पत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 उत्थतनः, स्त्री, (उ + पत् + ल्युट्) । उत्पत्तिः । ऊर्द्ध-
 गमनम् । इति मेदिनी ।
 (“अथोत्थतनमन्त्रं सा पठित्वा ससखीजना” ।
 इति कथासरित्सागरे । विशतरङ्गे) ।
 उत्थतिता, [ऋ] चि, (उत् + पत् + ङच्) । ऊर्द्ध-
 गमनशीलः । उपरिगमनकर्त्ता इत्यमरः ।
 उत्थतिष्णुः, चि, (उत् + पत् + ण्यच्) । ऊर्द्धगमन-
 शीलः । तत्पर्यायः । उत्पतिता २ । इत्यमरः ।
 (“ससङ्गरश्चक्षुस्त्राणामेक्षानामुत्थतिष्णुः” ।
 इति रघु । ४।४० । तथा पञ्चतन्त्रे । ३।४१ ।
 “भृगुपतिरपि कोपात् सङ्क्षुब्धोत्थतिष्णुः”) ।
 उत्थसि, स्त्री, (उत् + पत् + क्तिन्) । उत्पत्तिः ।
 तत्पर्यायः । जनुः २ जननं ३ जन्म ४ जनि ५
 उद्भवः ६ । इत्यमरः । ससार ७ ममः ८
 जातिः ९ । इति ञटाधरः । प्रमम १० भावः ११
 सम्भवः १२ जन् १३ । इति शब्दरत्नावली ।

उत्प

उत्पा

उत्पि

(यथा मनु । २।६८ ।

“उत्पत्तिश्चक्रेण पुण्य कर्मयोगं निबोधत” ।)

(साङ्ख्यदिमते चाविर्भाव । यथा, मत्तियेदे विद्यमानस्य घटस्याविर्भाव एव उत्पत्तिर्यथा तथैव कारणात्मना विद्यमानानां तत्त्वानां आविर्भाव एवोत्पत्तिर्विवक्षिता ॥)

उत्पन्न, चि, (उत् + पद् + क्त ।) उत्पत्तिविशिष्ट । जात । उद्भूत ॥

उत्पन्नं, स्त्री, (उत्पन्नतीति । पन्न गतौ पचाद्यच् ।) नोलकमलम् । कुष्ठौषधि । इति विश्व ॥ पुष्पम् । इति मेदिनी ॥ जलजपुष्पमात्रम् । तच्च पद्मकुमुदादि । तत्पर्याय । कुवलयम् २ । इत्यमर ॥ कुवलयम् ३ । इति जटाधर ॥ कुवलयम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा रघौ ३।३६ । “नवावतारकमलादिवोत्पन्नम्” ।) १) तस्य गुणा । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तकफरक्तवाग्नित्वम् । इति राजवल्लभ ॥ जलपुष्पविशेषः । कोष्ठी इति हिन्दी भाषा । तत्पर्याय । अनुष्णम् २ रात्रिपुष्पम् ३ जलाशयम् ४ हिमालयम् ५ निशापुष्पम् ६ । अस्य गुणा । शीतत्वम् । खादुत्वम् । पित्तरक्तार्चिर्दोषनाशित्वम् । दाहश्रमवमिभ्रान्तिहामिष्वरहरत्वम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

(“उत्पन्नानि कषायाणि पित्तरक्तहराणि च” ।

इति सूत्रस्थाने सप्तविंशोऽध्याये चरकैरुक्तम् ॥

“तस्मादल्पान्तरगुणो विद्याकुवलयोत्पन्ने” ।

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥)

उत्पन्न, चि, (उद्भूत पन्न । यस्मात् स ।) मासश्रूयः । इति विश्व हेम न्द्रश्च ॥

उत्पन्नगन्धिकं, स्त्री, (उत्पन्नस्य गन्धइव गन्धो यस्य । स-मासे इत् र या कन् ।) चन्दनविशेषः । तत्पर्याय । द्रव्यताम्रम् २ गोशीर्षम् ३ । इति शब्दमाणा ॥

उत्पन्नपत्र, स्त्री, (उत्पन्नस्य पत्रम् । नखक्षतपत्रे पत्रमिव ।) कुवलयदलम् । (यथा विष्णुपुराणे १।४।२६ ।

तः समुत्तिष्ठ धरा खदप्रया

महावराहः स्फुटपद्मलोचन ।

रसातलादुत्पन्नपत्रसन्निभ

समुत्थितो नील इवाचलो महान् ॥)

स्त्रीनखक्षतम् । इति हेमचन्द्र ॥ तिलकम् । इति धरणी ॥

उत्पन्नशारिवा, स्त्री, (उत्पन्नमस्यस्याः उत्पन्नाकार-पुष्पत्वात् । अर्थ आद्यच् । यदा उद्यत पलमनया । तत उत्पन्ना चासौ शारिवा चेति ।) श्यामलता । इत्यमर ॥ (श्यामलताशब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

उत्पन्निनी, स्त्री, (उत्पन्नानि सन्ति अस्या तेषां समूहो वा । उत्पन्न + इनि + ङीप् ।) पद्म-समूहः । इति शब्दरत्नावली ॥ जलपुष्पविशेषः । छोटी कोष्ठी इति हिन्दी भाषा । तत्पर्याय । कैरविणी २ कुमुदती ३ कुमुदिनी ४ चन्द्रेष्ठा ५ कुवलयिनी ६ इन्दीवरिणी ७ नीलोत्पन्निनी ८ । (यथा महाभारते तीर्थयात्रापर्वणि ३।६६।१५ । “वदधे सा महाराज विभती रूपसुत्तमम् । अश्विनोत्पन्निनी शीघ्रमग्नेरिव शिखा शुभा” ॥)

अस्या गुणा । हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । रक्तामय-पित्तनाशित्वम् । वातकफकासटणाश्रमवमिश्रम-ताकारित्वम् । तस्या वीजगुणा । खादुत्वम् । रुक्ष-त्वम् । हिमत्वम् । गुरुत्वम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ उत्पली, स्त्री, तुषचर्पटी । इति मेदिनी । तुंसेर चापडा इति भाषा ॥

उत्पवन, स्त्री, (उत् + पू + ल्युट् ।) कुशखिकाया पवित्रमध्येन जलादेशत्वेपथम् । तच्च क्रमः । “पवित्र-द्वयमध्ये वामहस्तानामिकाकुष्ठभ्या मूले दक्षिण-हस्तानामिकाकुष्ठभ्या उत्तानहस्तभ्या गृहीत्वा ध्याये प्रक्षिप्य तयोर्मध्येनाग्रावाव्योत्क्षेपणम्” । इति कालेसि ॥ “पवित्रद्वयमध्ये दक्षिणहस्ता-नामिकाकुष्ठभ्या मूले वामहस्तानामिकाकुष्ठभ्या गृहीत्वा दक्षिणहस्तोपरिभावेन अधोमुखो व्य-क्तपाणिः पवित्रमध्ये प्रोक्षणीजलस्य किञ्चि-दुत्तोलनम्” । इति पशुपति ॥ “पशुपत्युक्तक्रमेण सामगाना मन्त्रोच्चारणपूर्वकं पवित्रद्वयमध्येनाग्रा वाव्योत्क्षेपणम्” इति भवदेवभट्ट ॥

उत्पश्यः, चि, (उद्दृष्टं पश्यतीति + उत् + दृश् + श्र ।) उन्मुख । ऊर्ध्वदृष्टिविशिष्ट । इति हेमचन्द्र ॥

उत्पाटन, स्त्री, (उत् + पट् + णिच् + ल्युट् ।) उल-नम् । मूल उपडान इति भाषा ॥ (यथा सुश्रुते । “निखातोत्पाटनं भङ्गं पतनं निर्गमन्तथा” ॥)

उत्पाटित, चि, (उत् + पट् + णिच् + क्त ।) कृतोत्-पाटन । तत्पर्याय । उन्मूलितम् २ उत्खातम् ३ । इति जटाधर ॥ आवर्हितम् ४ उद्धृतम् ५ । इति हेमचन्द्र ॥

उत्पात, पु, (उत् + पत् + घञ् ।) उत्पतति अक-स्मादायाति य । प्राणिना शुभाशुभसूचकमहा-भूतविकारभूकम्पादि । इत्यमरटीकाया भरत ॥ तत्पर्याय । अजन्मम् २ उपसर्ग ३ । इत्यमर ॥ स त्रिविधः । दिव्यः १ यथा अपूर्वणि चन्द्रादित्य-ग्रासादि । आन्तरीक्ष्य २ यथा, उल्कापात-निर्घातादिः । भौम ३ यथा भूकम्पादि । इति दीपिकाचण्डीटीके ॥ (उत्पाताणां जलगादिक ऋतौ स्वभावप्रभवात् अदोषत्वज्ञोक्तं दृष्टत्वि-तायां ४६ अध्याये । यथा,—

“नरपतिदेशविनाशे केतोरुदयेऽथवा ग्रहेऽर्केन्दो ।

उत्पातानां प्रभवः खतुर्भवश्चाप्यदोषाय ॥ ८२ ॥

येच न दोषान् जगयन्त्युत्पातास्तान्तुस्वभावस्तान्

ऋषिपुत्रकैः स्त्रोक्तैर्विद्यादैते समासोक्ते ॥ ८३ ॥

वश्चाग्रनिमहोक्तम्पसन्धानिर्घातनिःस्वना ।

परिवेशरजोधूमरक्ताकारास्तमोदया ॥ ८४ ॥

अमेभ्योऽन्नरसत्वेहवज्रपुष्पफलोद्गमा ।

गोपक्षिमरदृष्टिश्च शिवाय मधुमाधवे ॥ ८५ ॥

तारोल्कापातकलष कपिलाकेन्दुमण्डलम् ।

अग्निस्रज्जलनस्कोटधूमवेणुनिगाहतम् ॥ ८६ ॥

रक्तपद्मारुण सान्ध्य नभः क्षुब्धार्णवोपमम् ।

सरिता चाम्बुसरोष दृष्टा यीशो शुभ वदेत् ॥ ८७ ॥

अक्रायुधपरीवेषविद्युच्छूष्कविरोहणम् ।

कम्पोदतनवैद्यय रसन दरुण क्षिते ॥ ८८ ॥

सरोगद्युदपागाना दृष्टुर्द्धतरणञ्च वा ।

सरण चाग्निगोहाना वर्षासु न भयावहम् ॥ ८९ ॥

दिव्यस्त्रीभूतगन्धर्वविमानादमुतदर्शनम् ।

ग्रहनक्षत्रताराणां दर्शनं च दिवाम्बरे ॥ ९० ॥

गीतवादित्रनिर्घोषा वनपर्वतसानुषु ।

शस्त्रद्विरेषा हानिरपापा शरदि स्मृता ॥ ९१ ॥

श्रीतानिलतुषारत्व नर्दन मृगपक्षिणाम् ।

रक्षोयक्षादिसत्वाना दर्शनं वागमानुषी ॥ ९२ ॥

दिशो धूमान्धकाराश्च सनभोवनपर्वता ।

उच्चैः सूर्यादयास्तौ च हेमन्ते शोभना स्मृता ॥ ९३ ॥

हिमपातानिलोत्पातविरूपादमुतदर्शनम् ।

कृष्णाञ्जननिभाकाश तारोल्कापातपिङ्गरम् ॥ ९४ ॥

चित्रगर्भोद्भवा स्त्रीषु गोऽजाश्वमृगपक्षिषु ।

पत्राङ्गुरतानाञ्च विकारा शिग्ररे शुभा ॥ ९५ ॥

ऋतुस्वभावश्च क्षेते दृष्टा स्वप्ता शुभप्रदा ।

ऋतोरन्यत्र चोत्पाता दृष्टास्ते भृशदायका ॥ ९६ ॥

उन्मत्तानाञ्च या गाथा शिशूना भाषितश्च यत् ।

स्त्रियो यच्च प्रभाषन्ते तस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ९७ ॥

पूर्वं चरति देवेषु पश्चात् गच्छति मानुषान् ।

नचोदिता वागवदति सत्या क्षेपा सरस्वती ॥ ९८ ॥

उत्पातान् गणितविवर्जितोऽपि बुद्धा

विख्यातो भवति नरेन्द्रवल्लभश्च ।

एतत्तन्मुनिवचनं रहस्यमुक्तं

यज्ञज्ञात्वा भवति नरस्त्रिकालदर्शी ॥ ९९ ॥

उत्पतनं । उल्लम्फ । यथा, रामायणे ५।६८।२३ ।

“एकोत्पातेन ते लङ्गामेयन्ति हरिपुङ्गवा” ।

उन्नति । वृद्धि । यथा, हितोपदेशे ।

“करनिहितकन्दुकसमा पातोत्पाता मनुष्याणां” ।

उत्पत्ति । यथा, महाभारते, वनपर्वणि ।

“बुद्धिरात्मानुगातीव उत्पातेन विधीयते ।

तदाश्रिता हि सा ज्ञेया बुद्धिस्तस्यैषिणी भवेत्” ॥)

उत्पादक, पु, (उत् + पद् + णिच् + ण्युल् ।) पशु-

विशेषः । तत्पर्याय । शरभ २ कुङ्गराराति ३

अष्टपाद ४ । इति हेमचन्द्र ॥

उत्पादक, चि, (उत्पादयतीति । उत् + पद् + णिच्

+ ण्युल् ।) उत्पादयिता । जनक । यथा मनु ।

“उत्पादकब्रह्मादोर्गरीयान् ब्रह्मद पिता” ।

२ । १४६ ॥

उत्पादनं, स्त्री, (उत् + पद् + णिच् + ल्युट् ।) जननम् ।

उत्पन्नकरणम् । इति व्याकरणम् । (यथा मनुः ॥ १।२७ ।)

“उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम्” ।

उत्पादशयन, पु स्त्री, (उत्पाद ऊर्ध्वपाद सन् श्रेते

य स । उत्पाद + शी + ल्यु ।) टिट्ठिमपक्षी । इति

हेमचन्द्र ॥

उत्पादिका, स्त्री, (उत् + पद् + णिच् + ण्युल् +

टाय् ।) देहिकानामकीट । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हिलमोचिका इति शब्दचन्द्रिका । पूतिका ।

इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

उत्पाली, स्त्री, (उत् + पल् + घञ् + ङीप् ।) आ-

रोग्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

उत्पिञ्जल, चि, (उदविशयः पिञ्जलो व्ययः ।) मृग-

नाकुल । अतिशयव्याकुल । तत्पर्यायः । समु-

त्पिञ्ज २ पिञ्जलः ३ । इति हेमचन्द्र ॥

उत्प्रेक्षा, स्त्री, (उत्प्रेक्षते इति उत् + प्र + ईक्ष +
अ + टाप् ।) धनवधानम् । इति मेदिनी ॥ काव्या-
लङ्कारविशेष । तस्य लक्षणम् ।

“सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्” ।

“अस्यार्थः । प्रकृतस्य उपमेयस्य समेन उपमानेन
यत् सम्भावन मिथ्यात्वेन वर्णनम्” । इति काव्य-
प्रकाश ॥ (अस्या भेदा बहव । यदुक्तं साहित्य-
दर्पणे, दशमपरिच्छेदे । ५६—६२ ॥

“भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना ।

वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथम द्विविधा मता ॥

वाच्येवादिप्रयोगे स्यादप्रयोगे परा पुनः ।

जातिगुण क्रिया द्रव्य यदुत्प्रेक्ष्य द्वयोरपि ॥

तदष्टधापि प्रत्येक भावाभावाभिमानतः ।

गुणक्रियास्वरूपत्वात् निमित्तस्य पुनश्च ताः ॥

द्वात्रिंशद्विधता यान्ति तत्र वाच्याभिदा पुनः ।

विना द्रव्य विधा सर्वा स्वरूपफलहेतुगा ॥

उक्तयुक्तयोर्निमित्तस्य द्विधा तत्र स्वरूपगा ।

प्रतीयमानाभेदाश्च प्रत्येक फलहेतुगा ॥

उक्तयुक्तौ प्रस्तुतस्य प्रत्येक ता अपि द्विधा ।

अलङ्कारान्तरोत्था सा वैचित्रमधिकं वहेत् ॥

मन्ये शङ्के ध्रुव प्रावो नूनमित्येवमादयः” ॥

विस्तृतिस्तु अलङ्कारशब्दे द्रष्टव्या ॥

उत्प्लवन, स्त्री, (उत् + प्लु + ल्युट् ।) उल्लसफनम् ।

लाफान इति भाषा ॥ (यथा, मनु । ५।११५।

“द्रव्याणां चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्प्लवनं स्मृतम्” ।)

उत्प्लवा, स्त्री, (उत् + प्लु + अच् + टाप् ।) नौका ।

इति शब्दरत्नावली ॥

उत्फाल, पुं, (उत् + फल् + घञ् ।) लम्बा ॥

(“तत्त्वज्ञ स ह्यतोत्फाल शक्तिदेवोऽयं सध्वरात्” ।

इति कथासरित्सागरे । १६ तरङ्गे ।)

उत्फुल्ल, त्रि, (उत्फलतीति । उत् + फल् + क्त ।

आदितश्चेतीडभाव उत्फुल्लसफुल्लयोरुपलब्ध्यान-

मिति निष्ठातस्य ल ।) प्रफुल्ल । विकसित ।

इत्यमरः ॥ (यथा, किराते ।

(“उत्फुल्लकमलपरागजन्ता-

दुद्धूत सरसिजसम्भव पराग” ।

स्मृति । वर्द्धित । (यथा, विष्णुपुराणे । १।६।१३ ॥

“हर्षोत्फुल्लकपोलेन न चापि शिरसा धृता” ।

आनन्दादिना विस्फारित । यथा, रामायणे ॥

“अवस्थितैः समीपस्थैस्त्रासादुत्फुल्लजोचनैः” ।)

स्त्रीणां करणम् । उत्तानम् । इति मेदिनी ॥

उत्स, पुं, (उगति जलेन । उन्द + उन्दिगुधिक्षुभिभ्य-

श्चेति स । किरित्यनुत्तेर्न णोप ।) प्रखण्डम् ।

इत्यमरः ॥ उगइ इति भाषा । यत्र स्थाने खुत्वा

जल गच्छति तत्र । इति भरतः ॥ खान्दायन्तु

अविच्छेदेन खवल्जं यत्र स्थाने पतति निपत्य च

बहुलीभवति तत्रेत्याहुः ॥ तथा साङ्गोऽप्याह ।

“निदेरपरि निर्भरादिप्रभवजलसङ्घातः” ।

“अजस्र मन्दवेगेन खवल्जले । इति कोकट” ॥

उत्सर्ग, पुं, (उत्सर्जते मिलति यत्र । उत् + स्रज्

+ घञ् ।) क्रोडम् । इति जटाधरः ॥

(“उत्सर्गे वा मलिनवसने सौम्य निक्षिप्य वीणाम्” ॥

इति मेघदूते ८६ । तथा, विष्णुपुराणम् । १।११।५ ॥

“प्रणयेनागतं पुन्यम् उत्सर्गारोहणोत्सुकम्” ॥

पर्वतादीनां शिखरदेशः । सानुः । यथा, रघु ।

“शिखाविभङ्गैर्मृगराजश्राव-

स्तुङ्गनगोत्सर्गमिवाभरोह” ॥ ६ । २ ॥

सौधादीनामुपनिर्माणम् । छाद इति भाषा ॥

“सौधोत्सर्गप्रणयविमुखो मास भूखञ्जिन्या” ।

इति मेघदूते । २६ । अन्त्यन्तरभागः ।

“वनेचराणां वनितासङ्घानां

दरीयहोत्सर्गनिषक्तभासः” ।

इति कुमारः । १ । १० । ऊर्ध्वतल । वह्निर्भागः ।

“दृष्टवो वासितोत्सर्गा नियत्युत्सर्गनाभिभिः” ।

इति मधुश्रे । ४ । ७४ । सङ्क्रमः ॥ आनिष्क्रमः ।

विवाहः ॥ व्रणाधोभागः । शोष इति भाषा ॥

यथा सुश्रुते । रुचस्याने ।

“अभ्यन्तरमुत्सर्गं कृत्वा भूयोऽपि विकरोति” ।

गर्भः । यथा, महाभारते परीक्षितजन्मनि । १० ।

६८ । १८ । १६ ॥

“आसीन्मम मतिं कृष्णः पूर्णोत्सर्गा जनार्दन” ॥)

उत्सर्गः पुं, (उत् + स्रज् + घञ् ।) त्यागः । दानम् ।

वल्जन्मः । (यथा, कुमारः । ७ । ३५ ॥

“श्रीलक्ष्मणोत्सर्गविनोतवेषाः” ।

“तयोत्सर्गद्रुततरगतिसन्तप्य रत्नं तीर्ण” ।

इति मेघदूते । २० ॥ यथा, मनु । ११ । १६३ ।

“तस्योत्सर्गं शुश्रून्ति जपेन तपसेव च” ।)

सामान्यविधिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारः ।

२ । २७ ।

“अथवादैरिवोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैः” ।)

साधिकर्तव्यक्रियाविशेषः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

अथ वैधोत्सर्गविधिः । स्नानसन्ध्याचमनानि कृत्वा

नारायणनवग्रहगुरुन् सपूज्य देयद्रव्य वामहस्तेन

धृत्वा दक्षिणहस्तेन त्रिरभ्यर्च्य तद्द्रव्याधि-

पतिदेवता सम्प्रदानं च अर्चयित्वा सकल्य कुश-

तिलजलत्यागपूर्वकदानम् । इति स्मृतिः ॥

(अपानवायोर्वापारः । मलमूत्रादिवर्जनम् ॥

उत्सर्व्यते विष्णूचमनेनेति श्रुत्याप्या पाय्वन्त्रियम् ।

यथा,—यथा, मनु । १२ । १२१ ।

“मनसोन्नदिशः श्रोत्रे स्नाने विष्णु वले हरम् ।

वायुमि मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम्” ॥)

उत्सर्जन, स्त्री, (उत् + स्रज् + ल्युट् ।) उत्सर्गः ।

तत्पर्यायः । त्यागः १ विहापित ३ दान ४ विस-

र्जन ५ विश्रायण ६ वितरण ७ स्पर्शन ८ प्रति-

पादन ९ प्रादेशन १० निर्वपण ११ अर्पण १२

अहतिः १३ । इत्यमरः ॥ (साधिककर्तव्यक्रिया-

विशेषः । (यथा, मनु । ४ । ६६ ।

“एष्ये तु रुन्दसां कुर्यात् वदित्यर्जनं द्विजः ।

माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमेऽहनि” ॥)

उत्सर्पिणी, स्त्री, (उत् + स्रज् + णिनि + ङीष् । उत्-

सर्पतीति वाच्ये वाच्यलङ्कारः एव ।) जिनानां

कालविशेषः । यथा,—हेमचन्द्रः ॥

“कालो द्विविधोऽवसर्पिण्युत्सर्पिणीषु भेदतः ।

सागरकोटिकोटीनां विश्रव्या स समाप्यते ॥

अवसर्पिण्या पडवा उत्सर्पिण्यां तस्य विपरीता ।

एव दादशभिरैर्विवर्तते कालचक्रमिदम्” ॥

(उद्गमनशीला । यथा, प्राकृतले ६ अङ्के ।

“उत्सर्पिणी खलु महता प्रार्थना” । इति ॥)

उत्सर्प्या, स्त्री, (उत् + स्र + ण्यत् ।) प्रजनकालप्राप्ता

गौ । इति जटाधरः ॥ पाण लब्धोनेर उपयुक्त

गाइ इति भाषा ।

उत्सवः, पुं, (उत् + स्र + अच् ।) नियताह्लादनक

व्यापारः । तत्पर्यायः । क्षण २ उद्भवः ३ उद्भवः

४ महः ५ । इत्यमरः ॥ (यथा मनु । १।५६ ।

“तस्मादेता सदा पूज्या भूषणाच्छादनाश्चै ।

भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेभ्यस्तु वेद्यु च” ।)

उत्सवः । इच्छाप्रसवः । कोपः । इति मेदिनी ॥

(उन्नति । अभ्युदयः ।

“उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे राष्ट्रविवर्धने” ॥

इति हितोपदेशः । १ । १६४ ॥)

उत्सादन, स्त्री, (उत् + सद् + णिच् + ल्युट् ।) समु-

ल्लेखः । उदाहनम् । उदवर्तनम् । इति मेदिनी ॥

(“उत्सादनं गात्राणां स्नापनोच्छिद्यभोजनं” ।

इति मनु । २ । २०६ ॥ विनाशः । उन्मूलनम् ॥

“पूर्वं क्षत्रवधं कृत्वा गतमन्युर्गतस्त्वरः ।

क्षत्रस्योत्सादनं भूयो न खलस्य चिकीर्षितम्” ॥

इति रामायणम् । १ । ७४ । २१ ॥ औषधलेपना

दिना व्रणस्य संशोधनम् । तथा,—सुश्रुते ।

“अपामार्गोऽश्वगन्धा च तालपत्रौ सुवर्षणा ।

उत्सादने प्रशस्यन्ते काकोल्यादिश्च यो गणः” ॥

“उत्सादनात् भवेत् स्त्रीणां विशेषात्कान्तिमद्वयः ।

प्रहर्षसौभाग्यमृजालाघवादिगुणान्वितम्” ॥

इति चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

उत्सादित, त्रि, (उत् + सद् + णिच् + क्त ।) कृतोत्

सादनम् । उदवर्तितम् । निर्मलीकृतशरीरम् ॥

(यथा, महाभारते ७।८०।१० । प्रतिष्ठापूर्वम् ॥

“उत्सादितं कषायेण वलवद्भिः सुशिक्षितैः ।

आलुत साधिवासेन जलेन सुसगन्धिना” ॥)

उत्सारकः, पुं, (उत्सार्यन्ते प्रमुह्यन्तोऽनेन इति ।

उत् + स्र + णिच् + वृण् ।) हारपाणः । इति

हेमचन्द्रः ॥ उत्सारणकर्ता ॥

उत्सारण, स्त्री, (उत् + स्र + णिच् + ल्युट् ।) दूरी-

करणम् । घालनम् । स्थानान्तरप्रापणम् ॥

उत्साहः, पुं, (उत् + सद् + घञ् ।) उद्यमः । तत्-

पर्यायः । अथवसायः २ । इत्यमरः ॥ सूत्रम् ।

इति मेदिनी ॥ कल्याणम् । भावविशेषः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३५ परिच्छेदे ।

“रतिर्हसिश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विस्मयश्चेत्यमरौ प्रोक्ताः शमोऽपि च” ॥)

ध्रुवकविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—

“उत्साहः स्यात् रसे हास्ये ताले केन्दुकसङ्घने ।

वशट्टादिकरः पादैस्तयोदशमिताक्षरः” ॥

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

उत्साहवर्द्धन, स्त्री, (उत्साहं वर्द्धयति यत् । उत्साह

+ वृद्ध + ल्युट् ।) उद्यमवर्द्धिः । वीररसः । इत्य-

मरः ॥

उद

उत्तिष्ठ, चि, (उत् + सिच् + क्त।) उद्वत। इति
त्रिकाग्रशेषः ॥ गर्वित। वद्वित। उद्वित।
इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, मनु ८। ७१।
“बाणद्वडातुराणाञ्च साक्ष्येषु वदता मृधा।
जानीयादस्थिरा वाचमुत्तिष्ठमनसा तथा”।
“वीर्योत्तिष्ठो हि तौ पापौ कालपाशवशङ्कतौ”।
इति रामायणे १ म काण्डे ॥)

उत्तिष्ठमान, चि, (उत् + सिच् + शानच्।) उद्वि-
मानः। उद्विमान्। इति श्रीभागवतम् ॥

उत्सुक, चि, (उत् + उद्योग सुवति सौति सुनोति वा।
सु प्रसवैश्वर्ययो। विचिसंज्ञापूर्वकत्वात् गुणा-
भाव। क्षिपि आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्तुगभावो
वा। तत् संज्ञाया कन् ॥ यद्वा उत् सुवति।
घू प्रेरणे। मितद्रादित्वात् डु। सत्स्विति क्षिप्-
वा। कनिकेण इति ऋस ॥ उत् + सु + क्षिप् +
कन्।) वाञ्छितकर्म्मोद्यत। तत्पर्याय। इष्टा-
योद्युक्त २। इत्यमर ॥ उत्कण्ठितः। इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे आदिकाण्डे।
“प्रेषयिष्यति राजा तु कुशकार्यं तवानघे।
ब्राह्मणान् नित्यशः पुंस्त्रि मोत्सुका भू कदाचन”।
“वत्सोत्सुकापि क्षितिमिता सपर्यायम्”।
इति रघुवशे २। २२२ ॥)

उत्सूर, ड, (सूर सूर्यमतिक्रान्त।) दिनावसानम्।
इति हेमचन्द्र ॥

उत्सृष्ट, चि, (उत् + सृज् + क्त।) कृतोत्सर्ग। तत्-
पर्याय। त्यक्तः २ हीन ३ विधुत ४ समुज-
झित ५ धूत ६। इत्यमर ॥ (यथा, याज्ञवल्क्य।
“महोत्सोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः” ॥)

उत्सेचन, स्त्री, (उत् + सिच् + ल्युट्।) ऊर्द्धसेकः।
उत्थलन उपचन इत्यादि भाषा ॥

उत्सेध, ड, (उत् + सिध् + घञ्।) पर्वतवृक्षादीनां
दैर्घ्यम्।

“कूर्मस्त्रियोगनोत्सेधो दशयोजनमण्डलः” ॥
इति महाभारते गजकूर्मयुद्धे। २६। ३१।)

उच्छ्रयः। (यथा, कुमार ५। ८।
“पयोधरोत्सेधविश्रीर्यसहति” ॥

उपरिभाग। यथा, कुमार ५। २४।
“पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिता” ॥)

शरीरम्। इत्यमर ॥ सहनम्। इति हेमचन्द्र ॥
“सोत्सेधमुष्णार्थशिरातुलम्” ॥

इति भावप्रकाशे श्रोत्राधिकारे ॥
“उत्सेधं सहत शोफ तमाज्जर्चयादतः” ॥

इति निदानस्थाने त्रयोदशाध्याये वामटेनोक्तम् ॥
उदु य, (उ + क्षिप् + तुक्।) दृष्टोदरादित्वात् साधु।)

विश्रुत्यपसर्गान्तर्गत उपसर्गविशेषः। अस्त्यर्थः।
ऊर्द्धम्। उत्कर्षम्। प्राकथ्यम्। नैकथ्यम्। इति
दुर्गादास ॥ प्रकाशः। विभागः। प्राबल्यम्।
असास्थाम्। शक्तिः। प्राधान्यम्। बन्धनम्।
भावः। मोक्षः। ज्ञानम्। ऊर्द्धकर्म्म। इति
मेदिनी ॥

उद, स्त्री, (उद + षच्।) जलम्। इति शब्दरत्नावली।
“जगत्प्रयान्तोदधिसञ्चरोदे

उद

नागायणस्योदरनाभिनाजातम्” ॥
इति श्रीभागवते। तथा च गीतायाम् ॥ २। ४६।
“यावानर्थ उदपाने सर्वतः संभ्रुतोदके” ॥)
उदक, [च्] य, (उद + षच् + षत्तातिः।) उत्तर-
दिग्देशकाणा। इति मेदिनी ॥
उदक, स्त्री, (उनत्तीति। उन्दी क्लेदने + कान्। उद-
कमिति २। ३६। उणादिसूत्रेण साधु।) जलम्।
इत्यमर ॥
“अनीत्वा पङ्कता धूलिसुदकं नावतिष्ठति” ॥
इति माघः २। १४॥ तथा श्रीभगवद्गीता ॥ २। ४६॥
“यावानर्थ उदपाने सर्वतः संभ्रुतोदके” ॥
“उदकस्योदः एकहनादौ। पाणिनि ॥ ६। १। ५६।
इति विकल्पः। उदकुम्भः। उदककुम्भः। यथा,
भट्टि ॥ २। २०। “तप कृपाः शान्त्युदकुम्भ-
हृता” ॥ उदकस्योदस्योदकपर्याय इति माध-
टीका। उदकस्योद संज्ञायामिति रक्षितः।
यथा, कुमार ५। २६। “सहस्यरात्रीषदवास-
तत्परा” ॥ इति उज्ज्वलदत्त।
वारिग्रन्थेऽस्य विवरण बोद्धव्यम् ॥)
उदकपरीक्षा, स्त्री, (उदकस्य उदकेन वा परीक्षा।)
दिव्यविशेषः। यथा। अथोदकपरीक्षा।

पितामहः।

“तोयस्याथ प्रवक्ष्यामि विधि धर्म्य सनातनम्।
मण्डल पुण्यधूपाभ्या कारयेत् सुविचक्षण ॥
शरान् सपूजयेद्भक्त्या वैश्ववक्ष धनुस्तथा” ॥
तत्र प्रथमतो वरुण पूजयेत्। यथा नारदः।
“गन्धमाल्यै सुरभिर्भिर्मधुक्षीरहृतादिभिः।
वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहितः” ॥
ततो धर्मावाहनादिसकलदेवतापूजाहोमसम-
न्तकप्रतिष्ठापत्रशिरोनिवेशान्त कर्म्म कुर्यात्।
कात्यायनः।

“शरांस्वनायसाग्रास्तु प्रकुर्वीत विशुद्धये।
वेङ्कटाक्षमयाश्चैव क्षेप्ता च सदृष्टं क्षिपेत्” ॥

पितामहः।

“क्षेप्ता च क्षत्रियः कार्यस्तद्वृत्तिर्ब्राह्मणोऽथवा ॥
अक्रूरहृदयः शान्तः सोपवासस्तथा शुचि ॥
इषुन्नं प्रक्षिपेद्धोमान् मारुते वाति वा मृगम्।
विषमे भूप्रदेशे च दृष्टस्याणुसमाकुले” ॥*

नारदः।

“क्रूरं धनु सप्तशत मध्यमं षट्शत मतम्।
मन्द पञ्चशत प्रोक्तमेव क्षेयो धनुर्विधि” ॥
अङ्गुलीना सप्ताधिकं शत यस्य धनुषः परिमाणं
तत् सप्तशतम्। एव षट्शतादिकम् ॥*

पितामहः।

“मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेत् शरत्रयम्।
हस्तानान्तु शते सार्द्धे लक्ष्यं हत्वा विचक्षणः ॥
तेषाञ्च प्रेषितानान्तु शराणां शास्त्रदर्शनात्।
मध्यमस्तु शरो याज्ञ पुरुषेण बलीयसा ॥
शराणां पतनं याज्ञ सर्पणं परिवर्जयेत्।
सर्पन् सर्पन् शरो याति दूरादूरतर यतः” ॥
पतनं याज्ञमिति शरपतनस्थानपर्यन्तं गच्छेदि-
त्यर्थः। तेन प्रसरणपक्षेऽपि पतनं याज्ञकशर-

उद

ग्रहणं ततश्च प्रथमतः पुरुषान्तरेण तत्स्थाने शरः
स्थानेत्यर्थः ॥*॥ नारदः।
“नदीषु नातिवेगासु तडागेषु सर सु च।
ऋदेषु स्थिरतोयेषु कुर्यात् पुसा निमज्जनम्” ॥
नातिवेगासु स्थितिविरोधिवेगशून्यासु ॥*॥
विष्णुः। पञ्च शैवानदुष्टग्राहमत्यजलौकादिवर्जिते
तस्य नाभिमात्रजले मद्यस्यारागद्वेषिणः पुरुष-
स्यान्यस्योरु गृहीत्वा अभिमन्त्रिताम् प्रविशेत्।
तत्समकालञ्च नातिक्रूरमृदुना धनुषा पुरुषो-
ऽपरः शरमोक्षं कुर्यादिति तस्य शोधस्येत्यर्थः।
अन्यथा तस्येति व्यथ स्यात् ॥*॥
अन्यपुरुषस्य सम्भधारणमाह स्मृतिः।
“उदके प्राड्मुखस्तिष्ठेद्धर्मस्थूणा प्रयच्छ च” ॥*॥
प्राड्विवाककर्तृकजलाभिमन्त्रणमाह पितामहः।
तोय त्वं प्राणिना प्राणः दृष्टेराद्यन्तु निर्मितम्।
शुद्धेश कारणं प्रोक्तं त्रयाणां देहिना तथा ॥
अतस्त्वं दर्शयामासं शुभाशुभपरीक्षणम् ॥*॥
शोधकर्तृकामिमन्त्रणमाह याज्ञवल्क्यः।
“सत्येन माभिरक्षस्व वरुणेत्यभिशाप्य कम्।
नाभिमात्रोदस्यस्य गृहीत्वोरु जलं विशेत्” ॥
मा मा। अभिशाप्य शपथं कारयित्वा। कं
जलम्। विशेत् निमज्जेत् ॥*॥ तोरणञ्च निम-
ज्जनसमीपे समे स्थाने शोधकर्णप्रमाणोक्तिं
कार्यम्। यथा नारदः।
“गत्वा तु तज्जलस्थानं तटे तोरणमुच्छ्रितम्।
कुर्वीत कर्णमात्रन्तु भूमिभागे समे शुचौ” ॥*॥
शरमोक्षे विशेषमाह तुर्गारददृष्टस्यतो।
“शरप्रक्षेपणस्थानादयुवा जवसमन्वितः।
गच्छेत् परमया शक्त्या यत्रासौ मध्यमः शरः ॥
मध्यम शरमादाय पुरुषोऽन्यस्तथाविधः।
प्रत्यागच्छेत् वेगेन यतः स पुरुषो गतः ॥
आगतस्तु शरयाही न पश्यति यदा जले।
अन्तर्जलगतं सम्यक् तदा शुद्धिं विनिर्दिशेत् ॥
अन्यथा न विशुद्ध स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात् ॥
स्थानादान्यत्र गमनाद्यस्मिन् पूर्वम् निवेशयेत्” ॥*॥
जवनौ विशेषयति नारदः।
“पञ्चाशतो धावकाना यौ स्यातामधिकौ जवे।
तौ च तत्र नियोज्यौ शरामयनकर्म्मणि” ॥
एकाङ्गस्य दर्शनादिति कर्णार्थमभिप्रायेण।
“शिरोमात्रन्तु दृष्टेन न कर्णौ नापि नासिके।
अभ्यु प्रवेशने यस्य शुद्धं तमपि निर्दिशेत्” ॥
इति विशेषमभिधानात्। कात्यायनः।
“निमज्ज्योत्प्लवते यस्तु दृष्ट्वैव प्राणिना गरः।
पुनस्तत्र निमज्जेत दशक्षिप्रविभावितः” ॥
जलान्तर्गतमत्यजलौकादिना दृष्टः समुत्प्लवते यदि
तदा दृष्टे दृष्टे पुनर्निमज्जनीय इत्यर्थः ॥*॥
पितामहः।
“गन्तुं स्थापि च कर्णस्य समं गमनमज्जनम्।
गच्छेत् तोरणमूकान्तु शरस्थानं जवी गरः ॥
तस्मिन् गते द्वितीयोऽपि वेगादादाय शायकम्।
गच्छेत् तोरणमूकान्तु यतः स पुरुषो गतः ॥
आगतस्तु शरयाही न पश्यति यदा जले।

उद

अन्तर्जलगत सम्यक् तत शुद्धि विनिर्दिशेत्” ॥
 अथ मज्जनसमकालगमनाभिधानात् शरमोक्ष-
 समकाल गमन शूलपाण्डुक्तमदृष्टम् । मज्जनसम-
 कालक्षित मध्यम शरमादायेत्यपरमुक्तमपि प्रमा-
 न्यूनम् । ततश्च त्रिषु शरेषु मुक्तेषु एको वेग-
 वान् मध्यमशरपतनस्थान गत्वा तमादाय तत्रैव
 तिष्ठति । अन्यस्तु पुरुषो वेगवान् शरमोक्षस्थाने
 तोरणमूले तिष्ठति एव स्थितयोस्तृतीयाया कर-
 तालिकाया प्राड्विवाकदत्ताया शोधो निम-
 ज्जति तत्समकालमेव तोरणमूलस्थितोऽपि द्रुत-
 तर मध्यमशरपतनस्थान गच्छति शरयाही च
 तस्मिन् प्राप्ते द्रुतर तोरणमूल प्राप्यान्तर्जल-
 गत यदि न पश्यति तदा शुद्धो भवतीति वक्तुं
 लार्थं ॥ * ॥ * ॥ तत्र प्रयोग । उक्तलक्षणजला-
 शयनिकटे तथा तोरण विधाय उक्तदेशे लक्ष्य
 कृत्वा तोरणसमीपे सशरं धनु संपूज्य जला-
 शये वरुणमावाह्य पूजित्वा तत्तीरे धर्मादींश्च
 देवान् हवनान्तमिष्टा दक्षिणा कृत्वा शोधस्य
 शिरसि प्रतिज्ञापत्रवद्धा प्राड्विवाको जलमभि-
 मन्तयेत् । वक्ष्यमाणमन्त्रेण ।

ॐ “तय त्वप्राणिना प्राणं दृष्टे गद्यान्तु निर्मितम् ।
 शुद्धेक्ष कारण प्रोक्त द्रव्याणां देहिना तथा ॥
 अतस्त्वं दर्शयामास शुभाशुभपरीक्षणे” इति ॥
 शोधयन्तु ॐ “सत्येन माभिरक्षस्व वरुण” इत्यनेन
 जलमभिमन्त्रा गृहीतस्युगस्य शोधयनाभिमात्रोद-
 कावस्थितस्य बलीयस प्राप्नुगस्य पुरुषस्य समीप
 जलमध्ये गच्छेत् । तत शरेषु त्रिषु मुक्तेषु मध्यम-
 शरपातस्थाने मध्यमशर गृहीत्वा जवनिकेस्मिन्
 पुरुषे स्थिते अन्यस्मिन् तोरणमूलस्थिते प्राड्विवा-
 केन तालत्रये दत्ते शोधो गृहीतस्युगप्राप्नुगपुरु-
 षस्योर्गृहीत्वा निमज्जति तत्समकालमेव तो-
 रणमूलस्थोऽपि मध्यमशरगमन द्रुत गच्छति ।
 तत शरयाही च तस्मिन् प्राप्ते द्रुत तोरणमूल
 प्राप्य जलान्तं स्य यदि न पश्यति तदा शुद्धः ।
 कर्णाद्यङ्ग विना शिरोमात्रदर्शनेऽपि शुद्धः ।
 मज्जनस्थानादन्तर्जलगमनेऽप्यशुद्धः । ततो दक्षिणा-
 दिक दद्यात्” इति दिव्यतत्त्वम् ॥

उदकीर्ण, ए, (उदेन अनेन कीर्णं व्याप्त ।) मष्टा-
 करञ्ज । इति राजनिर्घण्ट ॥

उदकीर्ण, ए, (उदेन कीर्णं ।) करञ्जविशेष ।
 इति रत्नमाला ॥ डालकरमुष्ठा दृष्टकरञ्ज
 इत्यादि भाषा । (अयस्योक्त पर्यायो भावप्रकाशे ।
 “उदकीर्णस्तृतीयोऽन्य पड्याया हविशरयो ।
 मर्कटी वायसी चापि करञ्जी करभञ्जिका” ॥
 गुणा अम्य करञ्जीशब्दे ज्ञातया ॥

उदका, स्त्री, (उदक जल शुद्धिवाचार्थमर्ततेति ।
 उदक + सञ्जायामिति यत् ।) गजवला । ऋतु-
 मती । इत्यमरः । (यथा, मनु । १७५७ ।

“नोदकदाभिमापेत यत्र गच्छेत्तत्रात” ॥)

उदगदि, ए (उदगुत्तरे योऽदि ।) हिमालयपर्वतः ।
 इति मेघदूतम् ॥

उदगयग, स्त्री, (उदक उत्तरस्यामयन गमनम् ।)

उद

उत्तरायणम् । इति स्मृतिः ॥ (यथा, मनु । १६७ ।
 “देवे रात्र्यह्नी वर्षे प्रविभागस्तयो पुन ।
 अहस्तत्रोदगयन रात्रि स्याद् दक्षिणायनम्” ॥
 “तदादित्यस्योदगयनमादानश्च धीन्तून् शिशि-
 रादीन् ग्रीष्मान्तान् व्यवस्थेत्” ॥ इति सूत्रस्थाने
 षष्ठेऽध्याये चरकेणोक्तम् । विस्तरश्चास्योत्त-
 रायणशब्दे ज्ञेयः ॥)

उदगम, ए, (उदगुत्तरदिग्वत् प्रशस्ता भूमिर्यत्र ।
 समासे + अच् ।) सङ्गम । उत्कृष्टस्थानम् । इति
 ञटाधरः ॥

उदय, त्रि, (उदूतमय यस्य ।) उच्छ्रितम् । उच्चम् ।
 इत्यमरः ॥ (विशालम् । मङ्गत् । दीर्घम् । भीमम् ।
 “नयन् मधुलिङ्गं श्वेत्यमुदयदशनाशुभि” ॥
 इति माघ । २ । २१ । तथा, रघु । २ । ५३ ।
 “क्षतात्किं प्रायत इत्यदयं क्षत्रस्य शब्दो भुव-
 नेषु ऋतु” ॥ “अवन्तिनाथोऽयमुदयवाङ्” ॥ इति
 च रघु । ६ । ३२ ॥)

उदयदन्, [त] ए, (उदयौ दन्तौ यस्य । अग्रान्तशुद्ध-
 शुभ्रवृषराक्षेभ्यस्तेति दन्तस्य दह ॥) उधदन्त-
 हस्ती । दहदन्तयुक्ते, चि । इति जेमचन्द्र ॥

उदज, ए, (उत् + अज् + समुदोरज पशुविति
 अच् । अघञपोरिति पर्युदासात् वीभावे न ।)
 पशुप्रेरणम् । इत्यमरः ॥

उदञ्चन, स्त्री, (उत् + अञ्च + ल्युट् ।) पिधानपात्रम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ ङाकुनि इति भाषा । (यथा,
 शतपथब्राह्मणे । ४ । ३ । ५ । “प्रतिप्रस्थाता
 सखवावानयत्युन्नेता चमसेन वोदञ्चनेन वा” ।)
 ऊर्द्धक्षेपणम् ॥

उदञ्चित, त्रि, (उत् + अञ्च + क्त ।) ऊर्द्धक्षिप्तम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (“उदञ्चितास्तोऽञ्चितदक्षि-
 णोर्” । इति भट्टिः । (पूजितम् ॥)

उदगङ्गपाल, ए, (उदगङ्गस्य उद्भिन्नाङ्गस्य पालो गमन
 पलायन यत्र । मत्स्यसर्पविशेषाणां सङ्ग उद्भिन्न
 सत्पलायते इति प्रसिद्धिः ।) मत्स्यविशेषः । सर्प-
 भेदः । इति मेदिनी ॥

उदधि, ए, (उदानि उदकानि वा धीयन्तेऽस्मिन् ।
 उद + वा उदक + धा + क्ति ।) समुद्रः । इत्य-
 मरः ॥ (“उदधेरिव निम्नगाशतैस्त्वमवन्नास्य विमा-
 नना क्षचित्” । इति रघु ८ । ८ ॥ मेघ । घट ॥)

उदधिका, ए, (उदधि + क्रम + क्ति ।) समुद्रा-
 क्रमशःकर्ता । इति व्याकरणम् ॥

उदधिमल, ए, (उदधे समुद्रस्य मल इव ।) समुद्र-
 फेन । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । फयायत्वम् ।
 अतिवान्तिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

उदधिमेलका, स्त्री, (उदधिमेललेव यस्य ।) एथिवी ।
 इति मधुभागतम् ॥ (“चतुर्दधिमालामेलव-
 लाया सुवो मत्त” । इति कादम्बरीकयामुखे ।)

उदन्त, ए, (उदूतो निर्धति अन्तो यस्य ।) वार्त्ता ।
 (“कान्तोदन्तं सुहृदुपगतं सङ्गमात्किञ्चिद्वन” ॥
 इति मेघदूते” २०१ । तथा, रघु । १२ । ६६ ।
 “श्रुत्वा राम प्रियोदन्तं मेने तत्सङ्गमोत्तक” ॥
 बाधु । इति मेदिनी । रत्नियोजनम् । इति शब्द-

उद

रत्नावली ॥ (पाकवशात् प्राप्तान्ते, त्रि । यथा,
 शतपथब्राह्मणे । “श्रुतमसदिति तदाङ्ग्यं ह्युदन्तं
 तर्हि जुहुयात् तज्ज्ञेनोदन्तं कुर्यादुप ह दहेत्
 यद्यदन्तं कुर्यादप्रजश्च वै रेत उपदग्धं तस्मान्नो-
 दन्तं कुर्यात्” ॥)

उदन्तक, ए, (उदन्त + स्वार्थे कन् ।) रत्तान्त । वार्त्ता ।
 इति शब्दरत्नावली ॥

उदन्तिका, स्त्री, (उत् + अन्त + णिच् + ण्वल् +
 टाप् ।) हस्ति । इति हारावली ॥

उदन्त्या, स्त्री, (उदन्त्यति उदकस्येच्छा वा । सुप
 आत्मन क्वच् । अग्रनाथोदन्त्येति ईत्वाभावः क्वचि
 उदकस्योदन्त्यावोऽपि निपात्यते अग्रत्ययादित्य ।)
 पिपासा । इत्यमरः ॥ (यथा कान्दोऽग्नौपनिषदि ।
 ६ । ८ । ५ । “अथ यच्चैतत्पुरुषः पिपासति नाम
 तेज एव तत्पीतं नयते तद्यथा गोनाथोऽश्वनाथ
 पुरुषमाय इत्येव तत्तेज आचष्ट उदन्त्येति” ॥)

उदन्वान्, [त] ए, (उदकानि सन्त्यत्र । उदक +
 मतुप् । उदन्वानुदधौ चेत्युदकस्य उदन्भावो
 निपातित मतुपि ।) समुद्रः । इत्यमरः ॥ (यथा
 रघु ४ । ५२ ॥

“असद्विक्रमं सद्य दूरान्मुक्तमुदन्वता” ।
 ऋषिविशेषः । इति पाणिनिः । ८ । २ । १२ ॥)

उदप आघाते । सौवधातुरयम् । इति कविकल्प
 द्रुमः ॥ (परं सक्त सेट् । पञ्चमस्वरदि । उदध् ।
 इति दुर्गादासः । पानुबन्ध उदधातुरय भ्रम
 वणात् उदपेति लिखितः ॥

उदपान, स्त्री, ए, (उदक पीयतेऽस्मिन् । उदक +
 पा + अधिकरणे + ल्युट्, उदकस्य उद ।) कृपा ।
 इत्यमरः ॥

(“तङ्गागान्युदपानानि वाप्य प्रखवणानि च” ।
 इति मनु २ । ४८ । तथा, रामायणे २ । ८ । १२ ॥
 “निर्जलेषु च देशेषु खनयामासुस्तमान्” ॥
 उदपानान् बहुविधान् वेदिकापरिमण्डितान्” ॥
 भावे ल्युट् । जलपानम् । यथा गीतायाम् । २ । ४६
 “यावानर्थं उदपाने सञ्चतं सञ्जुतोदके” ॥)

उदय, ए, (उदयन्ति ग्रहा यस्मात् । उत् + इ +
 अच् ।) पूर्वपर्वतः । उदयाचल । (भाषे + अच् ।)
 समुन्नति । इति मेदिनी ॥ दीप्ति । मङ्गलम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ ग्रहाणामुद्गम । तत्र
 सूर्यस्योदयविवरणं यथा, विष्णुपुराणे २ अष्टे ८
 अध्यायः ॥ * ॥

“उदयात्तमने चैव सर्वकालान्तु समुखे ।
 दिशामशेषासु तथा मैत्रेय विदिशासु च ॥ ११ ॥
 येनैत्रं दृश्यते भास्वान् स तेषामुदयः स्मृतः ।
 तिरोभावश्च यन्वति तत्रैवास्तमनं रपे ॥ १२ ॥
 नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा सतः ।
 उदयास्तमनयश्च दर्शनार्थं स रपे ॥ १५ ॥
 शक्रादीनां पुनः तिष्ठन् स्पशत्येष पुरुषयम् ।
 विकर्षो दौ विकर्षस्य स्त्री न कौशान् दे पुरे तथा ॥ १६ ॥
 उदितो बर्जमानाभिगमथाज्ञासपन् रविः ।
 सत परः सन्तोमिर्गोभिरस्त निगच्छति ॥ १७ ॥
 उदयास्तमनाश्च स्मृते पूर्वोपरि दिशौ ।

उद

यावत् पुरस्तात्तपति तावत् पृष्ठेऽथ पार्श्वयो ॥१८॥
 ऋतेऽमरगिरेर्मरोरुपरि ब्रह्मण्य समाम् ।
 ये ये मरीचयोऽर्कस्य प्रयान्ति ब्रह्मण्य समाम् ॥१९॥
 ते ते निरस्तासङ्गाः प्रतीपमुपयान्ति वै ।
 तस्माद्दिग्गुत्तरस्या वै दिवारात्रि सदैव हि ।
 सर्वेषा दीपवर्षाणा मेरुत्तरतो यत ॥२०॥
 उदयास्तमने च सर्वकाल भवत । ते च परस्पर
 समुखे समानदृश्ये भवत । तत्र हेतुमाह ।
 यथैवेति । रवेरुदयास्तमयो सर्वकाल मध्याह्न एव
 सतोऽर्कस्य न स्त एव अतो रवेरुदयास्तमयव
 दर्शनादर्शनमात्रमेव ॥ दर्शनादर्शनयोर्वधिमह ।
 शकादीनामिति । इन्द्रायन्यतमस्य पुरे मध्याह्ने
 तिष्ठस्तदेक पुर अमित पुरद्वय चेत्येव पुर-
 द्वय तदन्तरालस्यौ द्वौ च विकर्णौ कोणौ उद-
 याद्यवस्थाभि स्तृशति स्वरभिर्भिर्भासयति । तथा
 विकर्णस्य अग्न्यायन्यतमकोणे मध्याह्ने स्थितस्त
 कोण अमित स्थित कोणद्वय चेत्येव त्रीन् को-
 णान् तन्मध्यवर्तिदे च पुरे तथैवोदयाद्यवस्थाभि
 स्तृशति । भूवलयस्यार्द्धे प्रतपन् दृश्यते ताव-
 दह । अर्द्धे तु न दृश्यते तावद्वात्रिरित्यर्थः ।
 तथाहि रेन्ने पुरे मध्याह्ने यदा तिष्ठति तदा
 सौम्यपुरस्यानामस्तमय । रेशकोणस्थाना तृतीयो
 यामः । अग्निकोणस्थाना प्रथम । याम्ये स्थिता-
 नामुदय । एवं यदा याम्ये मध्याह्ने तिष्ठति तदा
 रेन्ने अस्तमय । अग्निकोणे तृतीयो याम ।
 नैर्ऋतिकोणे प्रथमो याम । वारुणे उदय । यदा
 च वारुणे मध्याह्ने तदा याम्ये अस्तमय । नैर्ऋति-
 कोणे तृतीयो याम । वायव्ये प्रथम । सौम्ये
 उदय । यदा सौम्ये मध्याह्ने तदा वारुणे अस्त-
 मय । वायव्ये तृतीयो याम । रेशकोणे प्रथम ।
 रेन्ने उदय । एवं अग्निकोणे यदा मध्याह्ने तदा
 रेशकोणे अस्तमय । इन्द्रपुरे तृतीयो यामः ।
 यमपुरे प्रथम । नैर्ऋतिकोणे उदय । इत्यादि
 योज्यम् । एवं मेरो सर्वतः परिभ्रमन् स्र-
 र्थोऽर्द्धभूवलय प्रकाशयन् दर्शनादर्शनाद्यपेक्षया
 अहोरात्रव्यवस्थाकारणमुक्त भवति ॥ सन्नि-
 धानव्यवधानकृतमेव रश्मीना दृद्धिङ्गासतीव्रत्व-
 मन्त्वादिकमपीत्याह । उदित इति गोभिः र-
 श्मिभिः ॥ दिग्भिर्भागोऽप्युदयास्तमयनिमित्तत्वे-
 त्याह उदयेति । यत्र यस्योदेति सा तस्य पूर्वा
 दिक् । यत्रास्तमेति सा अपरा प्रतीची । तथा
 श्रुति । “तस्मादसावादित्य सर्वा प्रजा प्रत्य-
 गुदेति । तस्मात् सर्वा एवान्यतः प्रत्युदगादिति” ॥
 पुरस्तादुद्यन्त सूर्य पश्यतश्च दक्षिण-वाम-पार्श्व-
 भागौ दक्षिणोत्तरे दिशाविति दर्शयन् रश्मि-
 विस्तारावधिमाह । यावदिति । चतुर्दिक्षु लोका-
 णोकाचलपर्यन्त तपतीत्यर्थः ॥ मेरो तु विशेष
 माह । ऋते इति । ब्रह्मसमावर्जं मेरोरुपर्यपि
 सर्वतस्तपति न तु ब्रह्मसमा भासयति । तत्र
 हेतुमाह । ये ये मरीचय इति ॥ मेरो सर्वतोऽपि
 विशेषतान्तरमाह । तस्मादिति । यतो यस्मात्
 सर्वेषा दीपाना वर्षाणाश्च मेरुत्तरत एव स्थित ।

उद

तस्मान्मेरोत्तरस्या दिशि सदा दिवापि अन्येषा
 दिनेऽपि नित्य रात्रिरेव । अयं भावः । मेरु प्रद-
 क्षिणीकुर्वन्त सूर्य ये यत्र पश्यन्ति सैव तेषा
 प्राची । तेषाश्च वामभाग एव मेरु । अतः सर्वेषा
 सर्वदा मेरुत्तरत एव । दक्षिणभागे च लोका-
 णोकाचल । तस्मादुत्तरस्या दिशि सदा रात्रिः ।
 दक्षिणस्याश्च दिशि सदा दिनमिति । यद्वा ।
 भारतादिवर्षस्थाना सम्मुखे सूर्यमुद्यन्त पश्यता-
 मुत्तरस्या दिशि वामभागे मेरोरेकत सदा
 दिनम् । अन्यतश्च सदा रात्रिः । दक्षिणभागे तु
 सदा दिनमेवेत्यर्थादुक्त भवति” ॥ इति तट्टीकाया
 श्रीधरस्वामी ॥

उदयन, ली (उत् + इ + ल्युट्) उदयः । इति मे-
 दिनी ॥ (यथा ऋग्वेदे १।४८।७।

“एषा युक्ते परावत सूर्यस्योदयनादधि” ॥)

उदयन, पु, अगस्त्यमुनि । वत्सराज । इति मेदिनी ॥
 (“प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविदान् ग्रामद्वन्द्वान्” ।
 इति मेघदूते ॥३६॥) उदयनाचार्यः । स च कुसुमा-
 झलियस्यकर्ता ॥

उदर, ली, (उत् ऋणातीति । “उदितृणातेरजलौ
 पूर्वपदान्त्यलोपश्च” । उत् + दृ + अच् । अन्य-
 लोपश्च ।) नाभिस्तनयोर्मध्यभाग । पेट इति
 भाषा । तत्पर्याय । पिच्छिङ् २ कुक्षी ३ जठर ४
 तुन्दम् ५ । इत्यमरः ॥ युद्धम् । इति मेदिनी ॥
 (“उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम्” ।
 इति मनु । ८ । १२५ ॥)

उदरः, पु, (उदर अश्रयत्वेनास्यस्य । अर्श आदित्वा
 दच् ।) उदरस्वरोगविशेष । उदरी इति भाषा ।
 यथा । अथोदराधिकारः । तत्रोदरस्य निमित्त-
 माह ।

“रोगा सर्वेऽपि मन्देऽग्नौ सुतरामुदराणि च ।
 अजीर्णान्निनैस्त्रान्यर्जायन्ते मणसश्चयात्” ॥
 अग्नौ मन्दे सर्वे रोगा जायन्ते किन्तु सुतरा-
 मतिशयेन उदराणि जायन्ते । अपरानपि हेतू-
 नाह । अजीर्णान्निनैस्त्रान्यै अत्यन्तदोषजनकौ
 मणसश्चयात् मणाना दोषाणा पुरीषस्य चाति-
 दृढेः । अत्रोदरशब्देनोदरस्थो रोग उच्यते । यत
 आह ।

“तात्स्थप्रतद्धर्मताभ्याश्च तत्तमीपतयापि च ।
 तत्साहचर्यात् शब्दाना दक्षिणता चतुर्विधा” ॥*॥
 सप्राप्तिमाह ।

“रुद्धा खदाम्बाहीनि दोषा खोतासि सखिताः ।
 प्राणायामपानान् सदुध्य जनयन्त्युदरं गन्ताम्” ॥*॥
 सामान्यरूपमाह ।

“आध्वानं गमनेऽशक्तिर्दौर्बल्य दुर्बलाग्रिता ।
 शोथ सदनमङ्गाना सङ्गो वातपुरीषयो ।
 दाहस्तन्त्रा च सर्वेषु जठरेषु भवन्ति हि ॥*॥
 सन्निष्ठानिदानपूर्विका सख्यामाह ।

“एषकदोषेः समन्तैश्च शीघ्रवद्वत्ततोदके ।
 सम्भवन्त्युदराण्यष्टौ तेषा णिष्ठ एषकं शृणु ॥*॥
 वातोदरस्य लक्षणमाह ।

“तत्र वातोदरे शोथ पाणिपानाभिकुक्षिषु ।

उद

कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठस्य पर्वभेदनम् ॥
 शुष्काकासोऽङ्गमर्दश्च गुरुता मजसग्रहः ।
 श्यावारुणत्वगादित्वमकस्मान्मासदृजिमत् ॥
 सतोदभेदमुदरं तनुद्वयशिराततम् ।
 आध्वानादतिवच्छब्दमाहतं प्रकरोति च ॥
 वायुश्चात्र ससक् शब्दो विचरेत् सर्वतोगति” ॥
 पाणिपादित्यत्र व्यञ्जनान्त पाच्छब्द आर्षत्वात् ।
 कुक्षिपार्श्वोदरेत्यत्र कुक्षिशब्द उदरस्य वाम-
 दक्षिणभागद्वयवाची । सर्वतोगति सकलकोष्ठे
 सञ्चरन् ॥*॥ यैत्तिकमाह ।
 “पित्तोदरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तृट् कटुकास्यता ।
 भ्रमोऽतिसार पीतत्व त्वगादावुदरं हरित् ॥
 पीतताम्रशिरानजं सखेदं सोमं दह्यते ।
 धूमायते मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते” ॥
 हरित् शाकवर्णम् । सोमं अन्तस्तापयुक्तम् । दह्यते
 वह्निर्दाहयुक्तम् । धूमायते धूममिवोदमति ।
 क्षिप्रपाकं क्षिप्रपाकात् जलोदरता याति । प्रदू-
 यते व्यथते ॥*॥ कफोदरमाह ।
 “स्नेहोदरेऽङ्गसदनं स्वापश्चयथुगौरवम् ।
 तन्त्रोत्क्षेपोऽरुचि श्वास कासः शुक्लत्वगादिता ॥
 उदरं क्षिप्रमिति स्निग्धं शुक्लराजीतं महत् ।
 चिराभिष्टिज्जकठिनं शीतस्पर्शं गुरु स्थिरम्” ॥
 स्वाप स्पर्शाश्रिता । गौरवमङ्गानाम् । तन्त्रा निद्रा-
 वाङ्मलम् । उत्क्षेपो हृस्वास । शुक्लराजीतं
 शुक्लशिराव्याप्तम् ॥*॥ सन्निपातोदरमाह ।

“स्त्रियोऽन्नपानं नखलोमसूत्र-

विडार्त्तवैर्युक्तमसाधुवृत्ता ।
 यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गराश्च
 दुष्टाम्बुदूधोविषसेवनाच्च ॥
 तेनाशु रक्तं कुपिताश्च दोषाः
 कुप्युं सुधोरं जठरं त्रिजिह्वम् ।
 तच्छीतवाते भृशदुर्दिने च
 विशेषतः कुप्यति दह्यते च ॥
 स चातुरो मूर्च्छति हि प्रसक्त
 पाण्डुं क्षुब्धं शुष्यति दृष्ट्या च ।
 दृष्ट्योदरं कीर्त्तितमेतदेव
 शीहोदरं कीर्त्तयतो निबोध” ॥

स्त्रिय इत्यविवेकिसन्निहितजनोपक्षयम् । ताश्च
 ससौभाग्यमिच्छन्त्य । विट् मार्जारादीनाम् ।
 आर्त्तं रजः । अरयो वा । गरान् सयोगजानि
 विषाणि । दुष्टाम्बु सविषमत्स्यदृष्टपणादियुत
 श्रुतिश्च ॥ दूधोविष विषमेवाग्राद्युपघातेन स्वल्प-
 प्रभावम् । यत उक्तम् ।

“जीर्णं विषमौषधिभिर्हितं वा
 दावाभिवातातपशोदितश्च ।
 खभावतो वा गुणविप्रयुक्तं
 विषं हि दूधोविषतामुपैति” ॥

गुणविप्रयुक्तं गुणविप्रयुक्तं तत् । उदरं शीततादिषु
 कुप्यति । दूधोविषस्य कोपात् । मूर्च्छातिविषयो-
 गात् । प्रसक्तं निरन्तरं एतदेव सन्निपातोदरम् ।
 तन्त्रान्तरे दृष्ट्योदरं कीर्त्तितम् । अथवा परस्परं
 दूषयन्तीति दोषा एव दृष्ट्याः तैः कृतमुदरं दृष्ट्यो-

उद

दरम् ॥ * ॥ श्रीहोदरमाह ।
“वर्द्धते श्रीहृदया यद्विधात् श्रीहोदर इति तत् ।
तदामे वर्द्धते पार्श्वे निमित्त तस्य तत्र यत् ॥
प्रवृद्धोऽपि ज्ञानि यान्युक्तानि भिषग्वरे ।
श्रीहोदरेऽपि दृश्यन्ते तानि सर्वानि देहिनाम्” ॥
श्रीहोदरस्यैव मेदो यक्षहाल्युदर न पुनरधिक-
मित्याह । “सथान्यपार्श्वे यक्षति प्रवृद्धे ज्ञेय यक्ष-
हाल्युदर तदेव” । यक्षहाल्यति दोषैर्मेदयतीति
यक्षहाल्युदर तदेव उदरमेव ॥ * ॥ वज्रगुदमाह ।

“यस्यान्नमन्नैरुपलेपिभिर्वा,
बाणाभ्रभिर्वा पिहित यथावत् ।
सन्धीयते यस्य मण सदोषः,
शनैः शनैः शङ्करवत् नाश्याम् ॥
निरुध्यते यस्य गुदे पुरीष
निरिति कृष्णादपि चाल्पमल्पम् ।
हृन्नाभिमध्ये परिवृद्धमेति
तस्योदर वज्रगुद वदन्ति” ॥

उपलेपिभि पिच्छैरन्नैः प्राकशाशुकादिभिः ।
बाणाभ्रमि बालुकामि कर्करैर्वा बालैः केशैः
अभ्रमि पाषाणैर्वा । यथावत् यस्य यत् सम्भवति ।
मण पुरीषम् । शङ्करवत् समार्कणीक्षिप्तव्य-
धुल्यादिवत् । “शङ्करोऽवकर पुमान्” इत्यमरः ।
शङ्करो घृण इति लोके । नाद्यां अन्वनाश्याम् ।
हृन्नाभिमध्ये हृन्नाभ्योर्मध्ये ॥ * ॥ क्षतोदरमाह ।

“शल्य यथाप्रोपहत यदन्त
भुक्त भिनत्त्यागतमन्यथा वा ।
तस्मात् क्षतोऽन्तात् सलिप्तप्रकाश
खावः खपेदै गुदतस्तु भूय ॥
नामेरुखोदरमेति वृद्धि
निरुध्यते दाल्यति चातिमात्रम् ।
एतत् परिखायुदर प्रदिष्ट
दक्षोदर कीर्तयतो निबोध” ॥

शल्य कर्करादि । अग्रोपहत अग्रनिहितम् । भुक्त
यदन्त भिनत्ति । तथा अन्यथा आगत भोजन
विना आगत शरादि । तदपि यदन्त भिनत्ति
एतदुपलक्षणम् । षष्ठमभ्यन्तश्रवणं वा यदन्त
भिनत्ति । यत् उक्तं चरके ।

“शर्कराश्लक्ष्णकाष्ठास्त्रिकण्टकैरन्नसयुतः ।
मिद्येतान् यदा भुक्त षष्ठमभ्यन्तश्रवणं वा” इति ।
तस्मात् भिन्नादन्तात् । गुदतस्तु भूय अन्तात्
सख्युत् पुनर्गुदत खपेदित्यर्थः । दाल्यति विदी-
र्यतइव । पदसिद्धिरार्यत्वात् । एतत् क्षतोदर
तन्वान्तरे परिखायुदर प्रदिष्टम् ॥ * ॥

उदकोदरमाह ।

“यत् खेहपीतोऽप्यनुवासितो वा,
वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरुद्धः ।
पिबेज्जल शीतजमात्र तस्य
खोतासि दुष्यन्ति हि तद्वहानि ॥
खेहोपलिप्तेष्वथवापि तेषू-
दकोदर पूर्ववदभ्युपेति ।
खिग्ध महत्तत् परिवृत्तनाभि
समाततं पूर्वमिवाम्बुना च” ॥

उद

यथा दृति' क्षुभति कम्पते च

शब्दायते चापि दकोदर तत्” ॥

खेहपीतः पीतइत्यत्राध्यवसितादित्यात् कर्त्तरि
क्त पश्चात् खेह पीतः खेहपीत इति तत्परम् ।
तेन खेह पीतवानित्यर्थः । अनुवासितो वा गृही-
तानुवासनवस्ति । वान्त अत्रापि पूर्ववत् कर्त्तरि
क्त तेन वान्तवानित्यर्थः । एव विरिक्तः विरिक्त-
वान् । तथा निरुद्धः गृहीतनिरुद्धवस्ति । स
भेदाय शीतजल जल पिबेत् । तस्य तद्वहानि जल-
वहानि खोतासि दुष्यन्ति स्वकर्मदुष्टानि भवन्ति
जलवहेषु खोत स दुष्टेषु सत्सु अन्नरसे उपखे-
हान्यायेन वहिर्भूते दकोदरमायाति । अथवा
तेषु उदकवहेषु खोत स खेहोपलिप्तेषु पूर्ववत्
यथापूर्वम् । अन्नरसे उपखेहान्यायेन वहिर्भि रूते
दकोदरमायाति । तथा जलेऽपि वहिर्भि रूते
दकोदरमायाति । तत् उदरम् । परिवृत्तनाभि
गम्भीरनाभि । समातत स्तब्धम् । यथा दृतिः
चर्ममय जलाहरणपात्रम् । क्षुभति अन्तर्जल-
दोषनेन सञ्चलति कम्पते वहिः शब्दायते कम्प-
मान सत् शब्द करोति ॥ * ॥

साध्यासाध्यलक्षणमाह ।

“जन्मनैवोदर सर्वं प्रायः क्षुब्धतम मतम् ।
बलिनस्तदजाताम्बु यत्साध्य नवोत्थितम्” ॥
बलिनः अजाताम्बु नवोत्थितस्य यत्साध्यमित्यन्वयः ।
“पश्चाद्गुदं पूर्वैः सर्वं जातोदक तथा ।
प्रायो भवत्यभावाय किमनन्तश्च दकोदरम्” ॥
किमान्तं शरादिना किमनन्तं यस्य तदुदर अभा-
वाय भवति ॥ * ॥
जातोदकस्योदरस्य लक्षणमाह । चरकः ।
“पय पूर्णो दृतिरिव क्षोभे शब्दकर मृदु ।
अप्रत्यक्षाग्निः शूल नितान्तमुदर महत् ॥
आलस्यमास्यवैरस्य मूत्र वज्र सक्षुब्धत ।
जातोदकस्य लिङ्गं स्यान्मन्दोऽग्निः पाण्डुतापि च ॥
शूलाक्ष कुटिलोपस्थमुपक्षिप्ततनुत्वचम् ।
बलशोणितमासाग्निपरिच्छिन्नश्च वर्ज्येत” ॥
शूलाक्षस्थाने शूलाक्षमिति च पाठः । कुटिलोपस्थ
वक्रमेहनम् । उपक्षिप्ततनुत्वचः । उपरि आर्द्रा तन्वो
त्यग्यस्य । त उदरिणम् ।
“पार्श्वमङ्गाविह्वेषशोफालीसारपीडितम् ।
विरिक्तं चाप्युदरिणं पूर्यमाणं विवर्जयेत्” ॥
विरिक्तमपि पूर्यमाणं पूर्यमाणोदर उदरिण
विवर्जयेत् ॥ * ॥

अथोदरस्य चिकित्सा ।

“शरद्वर्तते दशमूलमिश्रं

गोमूत्रयुक्तस्त्रिफणारसो वा ।

निहन्ति वातोदरशोथशूलान्

क्रोधः समूत्रो दशमूलजश्च ॥

कुष्ठ दन्ती यवचारः पाठा त्रिफण वक्त्रा ।

शुण्ठी चोष्णाम्बुना पीता वातोदररुजापहा” ॥

कुष्ठादिचूर्णम् ॥ * ॥

“क्षुण्ठस्य तुलामेका जलद्रोणे विपाचयेत् ।

त्रिकटु त्रिफला दन्ती हिङ्ग सैन्धवचिकित्सा” ॥

उद

देवदारु वक्त्रा कुष्ठ मधु शिग्रुः पुनर्नवा ।
सौवर्चल विडङ्गानि दीप्यको गजपिप्पली ॥
एतेषां पलिकान् भागान् त्रित्तं षट्पलानि च ।
पिष्ट्वा कषाययेत्तेन तैल मृद्वग्निना पचेत् ॥
तत्पिबेत् प्रातरुत्थाय यथाभिलषामत्रया ।
निहन्ति सकलान् रोगान् उदराणि विशेषतः ॥
मूत्रक्षुब्धमुदावर्तमन्तवृद्धिगुदप्रसोन् ।
पार्श्वकुक्षिभव शूलमामशूलमरोचकम् ॥
यक्षदलीलिकानाहान् शोथान् चाङ्गवेदनान् ।
मासमात्रेण नश्यन्ति अशीतिर्वातजा गदा” ॥
इति रसोनतैलम् ॥ * ॥
“पित्तोदरेषु बलिन पूर्वमेव विरेचयेत् ।
दुर्वलं हनुवाप्यादौ शोधयेत् सौरवक्त्रिना ।
सजातबलकायाम्नि पुनः खिग्ध विरेचयेत् ॥
पयसा च त्रित्तल्लैरुवकस्य मृतेन च ॥
पिप्पल्यादिगणेनान्य पाचितं प्राययेद्विषक् ।
नर यथ्यसुज नित्यं कथोदरनिवृत्तये” ॥ * ॥
“नागरत्रिफलाकृष्णैर्दध्यम्परिपेषितैः ।
पाचितं तैलमान्यश्च पिबेत् सर्वोदरापहम्” ॥
इति नागरादितैलं घृतम् ॥ * ॥

“शालियष्टिकगोधूमयवनीवारभोजनम् ।
निरुहो रेषन श्रेष्ठ सर्वेषु जठरेषु च ॥
आनूपमोदन मास प्राक पिष्ट्वा तिलाः ।
व्यायामश्च दिवास्त्रपानपानानि वर्जयेत् ॥
तथोग्रवणोष्णानि विदाहीनि गुरुणि च ।
नाद्यादन्नानि जठरे तोषपानश्च वर्जयेत् ॥
उदराणां मलाष्ट्वाद्बज्रशोघन हितम् ।
क्षीरैर्यैरुत्तैलै वा पिबेन्मूत्रेण वासहत्” ॥ * ॥
“वातोदरी पिबेत्तत्र पिप्पलीलवणान्वितम् ।
शर्करामरिचोपेतं सादु पित्तोदरी पिबेत् ॥
यवानीष्टपुषाजानीष्टोपयुक्तं कथोदरी ।
सन्निपातोदरी युक्तं त्रिकटुचारसेन्धवैः ॥
यवानीष्टपुषा धान्य त्रिफला चोपकुक्षिका ।
कारवी पिप्पलीमूलमजगन्ता शटी वक्त्रा ॥
शलाङ्गा जीरको व्योषः खर्ज्ज्वरी च त्रिफलम् ।
क्षौ चारौ पौष्कर मूत्रं कुष्ठ लवणपक्वम् ॥
विडङ्गश्च समासाग्नि दन्त्या भागत्रय भवेत् ।
त्रित्तदिशले द्विगुणे सातला स्यात्तुर्गुणा ॥
रुष नारायणो नासा घूर्णो रोगगणापह ।
एन प्राप्य निवर्तन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः ॥
तक्रोदरमि पेयो गुक्षिभिर्वादराम्बुना ।
आनद्धवाते सरया वातरोगे प्रसन्नया ॥
दधिभण्डेन विडङ्गैश्च दाडिमाम्बुभिरश्लेषैः ।
परिकर्तुं वृक्षाक्षैर्याम्बुभिरजीर्णैः ॥
मगन्दरे पाण्डुरोगे कासे आसे गजग्रहे ।
हृद्रोगे यक्ष्णीरोगे कुष्ठे मन्देऽगले क्ष्वरे ॥
दृष्टाविषे मूलविषे सगरे क्षधिमे विषे ।
यथार्हं खिग्धकोष्णेन पेयमेतद्विरेचनम्” ॥
उपकुक्षिका कारवी च वृक्ष्णीरक । यस्य मग-
न्देना नाम इति लोके । तस्य भागद्वयं यादृ उप-
रक्तैः । खर्ज्ज्वरी चोक्त इति लोके । विशाला
इन्द्रवारिणी । सातला वीज्यभेद सातलेनैव

उद

प्रसिद्धा । परिकर्त्ता गुदे परिकर्त्तनवत् पीडा
इति नारायणध्यायम् ॥ * ॥

“सुकृतीरदन्तीत्रिफलाविडङ्ग-
सिद्धीत्रिचक्रकसूर्यकल्लै ।
हृतं विपक्ष कुडवप्रमाण
तोयेन तस्याक्षसमेन कर्मम् ॥
पीतोष्णमम्भोऽनुपिवेदिरेके
पेय रसं वा प्रपिवेदिधिञ्च ।
नाराधनेन जठरामयाना-
मुक्तं प्रयुक्तं प्रवदन्ति सन्त ॥”

इति नाराधनम् ॥ * ॥

“वध्याङ्गाः कर्ममात्राया कल्का दध्यादिवेष्टितम् ।
निगिजेदारिण्या नित्यमुदरव्याधिप्रान्तये ॥
वचाङ्गी शूरणपत्रो मागभेद । वचाङ्गी इति
शोके ॥ * ॥

“पुनर्नवादासनिष्ठासविश्वा-
पटोत्तपथाः पित्रुमर्दास ।
सनागरच्छिन्नरहेति सर्वे
कृत कथायो विधिना विधिञ्चै ॥
गोमूत्रयुक् गुग्गुलुना च युक्त-
पीत प्रभाते नियत नराणाम् ।
सर्वाङ्गशोथोदरपार्श्वशूल-
श्वासान्वित प्राङ्गुगद निहन्ति ॥”

पुनर्नवादिक्वाथ । इत्युदराधिकार । इति भाव
प्रकाशः । (“उदरं त्तिमितं गुरु” इति वैद्यक-
माधवकरधृतशिवनिश्चयग्रन्थ । अस्य शब्दस्य
रोगविशेषवाच्यत्वेऽन्याविशेषवाच्यवृत्तिसुदर-
रोगशब्दे ज्ञातव्या ।)

उदरग्रन्थि, पु, (उदरस्य ग्रन्थिरिव ।) गुल्मरोग ।
इति हेमचन्द्रः ॥

उदरबाण, स्त्री, (उदरस्य बाण यस्मात् ।) उदरबन्ध-
वस्त्रादि । तत्पर्याय । नागोदर । इति हेम-
चन्द्रः ॥

उदरपि, पु, (उदरं पितु उदर्यते वा । उत् + ष्ट +
उदरं पितु इति गथिन् ।) समुद्र । सूर्यः । इति
हेमचन्द्रः ॥

उदरपिशाच, त्रि, (उदराय तत्पूरणाय पिशाच
इव ।) सर्वाङ्गखादक । तत्पर्याय । सर्वाङ्गी २
सर्वाङ्गमच्छक ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

उदरम्भरि, त्रि, (उदरं विभर्तीति । उदर + भृ +
इन् + मुम् च । निपातसिद्धः ।) खोदरमात्र-
पूरकः । तत्पर्याय । कुक्षिम्भरि २ आत्मम्भरि
३ । इति हेमचन्द्रः ॥

उदरव्याधिः, पु, (उदरस्य व्याधिः ।) उदररोग-
विशेषः । यथा,—गारुडे १६४ अध्यायः ॥

“कदलीयवज्ज्वरान्तु पानीयेन प्रसाधितम् ।

तदास्त्रादनाश्रयन्ति उदरव्याधयोऽखिला ॥”

उदररोगः, पु, (उदरस्य रोगः ।) जठरव्याधि-
विशेषः । उदरी इति भाषा ॥

(“चिद्विद्याधराकीर्त्ये कैलासे नन्दनोपमे ।

तप्यमानं तपस्वी साक्षाद्दर्शयति स्थितम् ॥

आयुर्वेदविदा श्रेष्ठ मिषग्विद्याप्रवर्तकम् ।

उद

पुनर्वसु जित्वात्मानमन्निवेशोऽब्रवीद्वचः ॥
भगवन्मुदरेर्दुर्दृष्टेऽश्नन्ते ह्यर्हिता नराः ।
शुष्कवक्त्रा कृष्णैर्गर्वैराध्यातोदरकुक्षयः ॥
प्रणयामिबलाहाराः सर्वचेष्टास्त्रयीश्वराः ।
दीना प्रतिक्रियामावाञ्जहतेऽहं ननाथवत् ॥
तेषामायतनं सङ्घा प्राग्रूपामृतिभेषजान् ।
यथावज्ज्ञातुमिच्छामि गुरुणा सम्यगीरितम् ॥
सर्वभूतहितायर्चि शिष्येणैव प्रचोदित ।
सर्वभूतहितं वाक्यं व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥”

अस्य सनिदानं सम्प्राप्तिकलक्षणं यथा,—
“अग्निदोषान्मुन्याणां रोगसङ्घा एष्यग्विधा ।
मण्डलद्वया प्रवर्तन्ते विशेषेणोदराणि तु ॥
मन्दोऽग्नौ मन्निर्भुक्तैरपाकादोषसञ्चयः ।
प्राणान्गन्यापानान् सन्दूष्य मार्गान् वद्धोत्तरोत्तरान् ॥
त्वङ्मासान्तरमागम्य कुक्षिमाध्यापयन् भृशम् ।
जनयत्युदरं तस्य हेतुः भृशं सलक्षणम् ॥”

सामान्यहेतवो यथा,—

“अत्युष्णज्वरान्तरविदाहृन्मरसाशनात् ।
मिथ्याससर्वाङ्गान्द्रुक्ष्विगुडान्द्रुक्षिभोजनात् ॥
झीङ्गार्शोऽप्यहोदोषकर्मणात् कर्मविभ्रमात् ।
क्षिणानामप्रतीकाराद्रौघ्याद्देगविधारणात् ॥
खोतसा दूषणादामात् सक्षोभादतिपूरणात् ।
अर्शोवातशूलोधादनस्फुटनभेदनात् ॥
अतिसञ्चितदोषाणां पापं कर्म च कुर्वताम् ।
उदराण्युपजायन्ते मन्दाग्नीनां विशेषतः ॥”

प्राग्रूप यथा,—

“क्षुष्याश्च खादतिस्त्रिगुर्वन्नं पच्यतेऽधिरात् ।
भुक्तं विट्छते सर्वं जीर्णंजीर्णं न वेत्ति च ॥
सहते नातिसौहित्यमीधच्छोफश्च पादयोः ।
शश्वद्वलक्षयोऽप्येऽपि व्यायामे श्वासमृच्छति ॥
पुरोषनिषयो वृद्धिदावर्त्तकता च रुक् ।
वृत्तिसन्धौ रगाध्यानं वर्द्धते पात्यतेऽपि च ॥
व्यातन्यते च जठरमपि लक्ष्म्यभोजनात् ।
राजीजन्म वलीनाश इति लिङ्गं भविष्यताम् ॥”

सम्प्राप्तिर्यथा,—

“रुद्धा स्वेदाम्बुवाहानि दोषा खोतासि सञ्चिता ।
प्राणान्गन्यापानान् हि सन्दूष्य जनयत्युदरं नृणाम् ॥”

सामान्यलक्षणं यथा,—

“कुक्षिराध्यानमाटोप शोफ पादकरस्य च ।
मन्दोऽग्निः स्रज्ज्वलगुह्य कार्श्यश्चोदरलक्षणम् ॥
वातजस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,—
“रुक्षाल्पभोजनायासवेगोदावर्त्तकर्मणै ।
वायुं प्रकुपितं कुक्षिहृद्वक्त्रिगुदमार्गं ॥
हृत्पामि कफमुद्भूय तेन रुद्धगतिस्तथा ।
व्याचिनेत्युदरं जन्तोस्त्वङ्मासान्तरमाश्रित ॥”

अस्य रूपाणि ।

“कुक्षि-पाणि-पाद-दृष्य-श्वयूदर-विपाटनम् अ-
नियतौ च वृद्धिज्ञासौ कुक्षि-पार्श्वशूलोदावर्त्तक-
मर्द-पर्वभेद-शुष्ककास-कार्श्यं दौर्बल्यारोचक-वि-
पाका अधोगुह्यं वातवर्षमूत्रसङ्गं श्वावायणत्वं
नखनयनवदनत्वङ्मूत्रवर्षसामपि चोदरं तन्व-
सितराजीशिरासन्ततमाहृतमाध्यातवृत्तिशब्दवद्-

उद

वति । वायुश्चोर्द्धमधस्तिर्यक् च समूलशब्दश्चरत्ये-
तदातोदरं विद्यात् ॥

पित्तजस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,—
“कटुस्त्रिफलाव्याघ्रतीक्ष्णान्यातपसेवने ।
विदाहृन्मरसाशनाजोर्ध्वेष्टासु पित्तं समाचितम् ॥
प्राप्यानिष्कफौ रुद्धा मार्गमुन्मागमास्थितम् ।
निहत्यानाश्रये वङ्गि जनयत्युदरं ततः ॥”

अस्य रूपाणि ।

“दाहज्वर-दृष्ट्या-मूर्च्छातिसार-भ्रमा कटुकास्य-
त्वहरितहरिद्रत्नं नख-नयन-वदनं त्वङ्-मूत्र-वर्ष-
सामपि चोदरं नील-पीत-हारिद्र-हरित-ताम्ब-
राजीशिरावन्जद दृष्ट्या दूषयते धूष्यते रूपायते
स्विद्यते क्षिद्यते मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकश्च भवत्येतत्
पित्तोदरं विद्यात् ॥”

क्षेपजनितस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,—
“अव्यायामदिवास्त्रप्रसादतिस्त्रिगुणपिच्छिलै ।
दधिदुग्धोदकानूपमासैश्चाव्युपसेवितै ॥
क्रुद्धेन क्षेपणा खोतं स्वाहृतेव्याहृतोऽग्निः ।
तमेव पीडयन् कुर्त्यादुदरं वहिरन्तगं ॥”

अस्य रूपाणि ।

“गौरवारोचकाविपाकाङ्गमर्द-सुप्ति-पाणि-पाद-
मुखोरुशोफोत्क्षेप-निद्रा-श्वास-कासा शुक्लत्वक्ष-
नख-नयन-वदन-त्वङ्मूत्रवर्षसामपि चोदरं शुक्ल-
राजीशिरासन्ततं गुरुक्तिमितस्थिरं कठिनञ्च
भवत्येतत् श्लेष्मोदरं विद्यात् ॥”

त्रिदोषजस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,

“दुर्बलामेरेपथ्यामविरोधिगुरुभोजनात् ।
स्त्रोदत्तैश्च रजोरौम-विण्मूत्रास्त्रिगुणादिभिः ॥
विषैश्च मन्दैर्वाताद्या कुपिता सञ्चितास्त्रयः ।
शने कोष्ठे प्रकुर्वन्तो जनयत्युदरं नृणाम् ॥”

अस्य रूपाणि ।

“सर्वेषामेव दोषाणां समस्तानि किङ्कान्युपलभ्यन्ते
वर्णाश्च नखादिदूदरमपि नानावर्णराजीशिरा-
सन्ततं भवत्येतत् सन्निपातोदरं विद्यात् ॥”

यक्षुत्सीहसमुद्भवस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं

लक्षणं यथा,—

“असितस्यातिसङ्क्षोभादयानयानाभिचेष्टितै ।
अतिथवायभाराध्वमनव्याधिकर्मणै ॥
वामपार्श्वस्थितं झीहायुतं स्थानात् प्रवर्द्धते ।
शोणितं वा रसादिभ्यो विट्छन्तं विवर्द्धयेत् ॥
इति तस्य झीहाकठिनोऽस्थिलेवादौ वर्द्धमान-
कच्छपसंस्थान उपलभ्यते सचोपेक्षितं क्रमेण
कुक्षिं जठरमग्न्यधिलानञ्च परिक्षिपन्मुदरमभि-
निवर्त्तयति ॥”

अस्य रूपाणि यथा,—

“दौर्बल्यारोचकाविपाकवर्षोमूत्रयक्षुतमपिपा-
साङ्गमर्द-च्छर्दि-मूर्च्छाङ्गसाद-कास-श्वास मृदुज्व-
रानाहामिनाशकार्श्यास्त्रैरस्य-पर्वभेद-कोष्ठ-वा-
तशूलान्यपि चोदरमखण्डवर्णं विवर्णं वा नील-
हरित-हारिद्र-राजिमद्भवत्येवमेव यक्षदपि दक्षिण-
पार्श्वस्य कुर्त्यात्तुल्यहेतुलिङ्गौघधत्वात्तस्य झीहजठ-
रव्यवबोध इत्येतत् यक्षुत्सीहोदरं विद्यात् ॥”

उद

वज्रगुदोदरस्य निदानपूर्विका सम्प्रतिर्यथा,
“पक्ष्माक्षी सहाजैर्न भुक्तेर्भक्षायने गुदे ।
उदावर्त्तितथाशोभमानसमूर्च्छने वा ॥
षपानो मार्गसरोधाद्वावपि कुपितोऽग्निः ।
वर्षं पित्तकफान् रुद्धा जगयत्युदरं ततः” ॥

अस्य रूपाणि ।

“दृष्ट्या-दाह-ज्वर-मुख-तानु-शोथोरुसाद-कास
श्वास-दौर्बल्यागोचकाविपाक-वर्धोमूत्र सङ्गा-
भ्रान् चर्दि-क्षवधु-श्लेष्माभि गुदशूलान्यपि
चोदर मूढावत स्थिरमरण नीलशनिशिरावनज
सराजिक वा प्रायो गभ्युपरि गोपुच्छवटभिनि-
वर्त्तत इत्येतद् वज्रगुदोदरं विद्यात्” ॥

क्षिप्रोदरस्य निदानपूर्विका सम्प्रतिर्यथा,
“शर्करा-दणकाष्टास्य कण्टकैर्गन्धस्युते ।
भियेतान्त यदा भुक्तेर्भक्षायने वा ।
इयात् पाकरसस्तेभ्यश्चिद्रेभ्य प्रसवद्वधि ।
पूरयन् गुदमन्तश्च जनयत्युदरं ततः” ॥

अस्य रूपाणि ।

“इति तदधोनाम्ना प्रायोऽभिनवर्त्तमानगुदयो-
दरस्य च यथावन्नक्ष दोषाणां रूपाणि दर्शयत्य-
पि चातुर सलोहित-नील-पीत पिच्छेन कुणप-
गन्धामवर्ध उपवेशते हिक्का-श्वास कास दृष्ट्या
प्रमेहा-रोचकाविपाक दौर्बल्यपरीतस्य भवत्येतत्
क्षिप्रोदरं विद्यात्” ॥

अलोदरस्य निदानपूर्विका सम्प्रतिर्यथा,—
“खेहपीतस्य मन्दाग्ने क्षीणस्यातिरुशस्य वा ।
अत्यम्बुपानाद्गुदोऽधौ मासत स्त्रोत्रि सस्यित ॥
खोत स रुद्धमार्गेषु कफश्चोदकमूर्च्छित ।
वर्द्धयेता तदेवाम्बु स्वस्थानादुदराय तौ” ॥

अस्य रूपाणि ।

“तस्य रूपाण्यनन्रकाङ्क्षापिमासा-गुदखाव-शूल-
श्वस-कास दौर्बल्याण्यपि चोदर नानावर्णराजि-
मिरासन्ततमुदकपूर्णवृत्तिक्षोभसस्पर्श भवत्येत-
दुदकोदरं विद्यात्” ॥

एषा साध्यात्साध्यत्वादिलक्षणं यथा,—

“तत्राचिरोत्पन्नमनुपद्रवमनुदकप्राप्तमुदरं त्वर-
माणश्चित्तेदुपेक्षितानां क्षोभा दोषा स्वस्थान
दयत्ता अपरिपाकाद्वीभूता सन्धीन् खोतासि
क्षोपक्षोदयन् खेदश्च बाह्येषु खोत स प्रतिहत-
गतिस्त्रिगवतिष्ठमानस्तदेवोदकमाप्याययति” ॥

तत्र पिच्छोत्पत्तौ मण्डलमुदरं गुणस्तिमितमा-
कोचितमशब्दं मृदुस्पर्शमपगतराजीकमाक्रान्त
नाम्ना सर्पतीति । ततोऽनन्तर उदकप्रादुर्भावः ॥

तस्य रूपाणि कुक्षेरतिमात्रवृद्धि शिरान्तर्धा-
नगमनमुदकपूर्णवृत्तिसमक्षोभसस्पर्शत्वञ्च ।

तदातुरमुपद्रवा स्पृशन्ति कर्द्दवीसार-तमक-
दृष्ट्या-श्वस-कास-हिक्का-दौर्बल्य-पार्श्वशूलान्यपि-
स्तरभेद-मूत्रसङ्गादयस्तथाविधमचिकित्स्य विद्या-
दिति ॥ भवति चात्र,—

“वातात्पित्तात्कफात्क्षीह सन्निपातान्चोदकात् ।
परस्परं कृत्स्नमुदरं भिषगादिशेत् ॥
पक्षाद्भगुदन्तुर्द्धं सञ्च ज्ञातोदकन्तथा ।

उद

प्रायो भवत्यभावाय क्षिप्रान्तोदरं दृष्ट्याम्” ॥
“अथ यः सर्वमूर्च्छित्य श्वागो हिक्काश्चि सट्ट ।
मूर्च्छाच्छिप्रोदरस्य निघन्युदरिणं नरम्” ॥
जलजलजगमाह ।

“अथोद्यमरणाभास राशब्दं नातिमारिषम् ।
सदा गुडगुडया त शिराशालगवाजितम् ॥
नाभिं विट्म पायौ तु वेगं कृत्वा प्रणश्यति ॥
दृष्ट्याभिवृत्तकटोदप्रत्येकशृङ्गिणः ।
कर्कशं रजतो वातं नातिमन्दे च पावके ॥
मुष्णोत्पे सङ्गते दोषे गालया विरसे मुग्धे ।
अज्ञातोदकमियेत किञ्चिद्विशयं तत्त्वतः” ॥

अतः परं वातशक्तिभेदेन चिकित्साविधानं यथा,
“उपक्रामेद्विषगदोषबलकालविशेषवित् ।
वातोदरे बलवत् पूर्व्यं रोक्षेणपाधरेत् ॥
क्षिप्राय सेदिताज्ञाय दद्यात् स्वेष्टविशेषम् ॥
एते दोषे परिश्रानं पेलयेद्वासोदरम् ॥
तथास्यानवकाशत्वाद्युनाप्रापयेत् पुनः ।

दोषातिमानोपचयात् रोगतया सन्निरोधनात् ॥
सम्भवन्मुदराण्येन पतौ नित्यं विशेषयेत् ।
शुद्धं सट्टव्यं च क्षीरं नक्षायं पाययेत् तम् ॥
प्रागुक्तेष्वन्यत्रवर्धं बले रुद्धे प्रमात् पयः ।
युष्मैरसर्वा मन्दास्त्रलवर्गे रोधितानलम् ॥
सोदावर्त्तं पुनः क्षिप्रं क्षिप्रमास्यापयेन्नरम् ॥

स्फुरणाक्षोपसन्ध्यस्थिपार्श्वपृष्ठनिकास्थिपु ।
दीप्ताभिवृद्धविज्ञातं रुद्धमप्यनुवासयेत् ॥
तीक्ष्णाधोभागयुक्तं स्यान्निरुद्धो दाशमूलिकः ।
वातप्लास्त्रश्चैतैरगदितलितैकानुवासन ॥
अविरेचयन्तु य विद्याद्दुर्बलं स्याद्विरं शिशुम् ।
सुकुमारं प्रकृत्याल्पदोषं वायोन्यग्निनलम् ॥
तं भिषक् शमनैः सर्पिर्धमसासरसौदने ।

वस्यभ्यङ्गानुवासस्य क्षीरैश्चोपाधरेदनुधः ॥ १ ॥
पित्तोदरे तु बलिनं पूर्वमेव विरेचयेत् ।
दुर्बलननुवास्यादौ शोधयेत् क्षीरवस्तिना ॥
सङ्घातबलकाणां पुनः क्षिप्रं विरेचयेत् ।
पयसा सञ्चित्कल्केनोषकप्रदनेन वा ॥

शातलाजयमाणाभ्यां वृत्तेनारम्भेन वा ।
सकफे वा समूत्रेण सवाते तिक्तसर्पिषा ॥
एनं क्षीरप्रयोगश्च वस्तिकर्मविरेचनम् ।
क्रमेण ध्रुवमातिष्ठन् युक्ता पित्तोदरं जयेत् ॥
क्षिप्रं क्षिप्रं विशुद्धन्तु कफोदरिणमातुरम् ।

ससर्जयेत् कटुक्षारयुक्तैरेकैः कफापहैः ॥
गोमूत्रारिष्टपानैश्च घृणायुक्तमित्तस्था ।
सक्षारैस्तेजपानैश्च समयेत्तु कफोदरम् ॥
सन्निपातोदरे सर्वा यथोक्ता कारयेत् क्रिया ।
सोपद्रवन्तु निर्दुष्टं प्रत्याख्येयं विज्ञानता ॥

उदावर्त्तसगानाहैर्दाहमोहदृष्ट्याचरेत् ।
गौरवारुचिकादिन्येनानिनादौ यथाक्रमम् ॥
क्षिप्रं क्षीहोदरान् दृष्ट्या रक्तं वापि खलक्षणे ।
चिकित्सा सप्रकुर्वन्ति यथादोषं यथावलम् ॥
खेह खेदं विरेकश्च निरुद्धमनुवासनम् ।
समीक्ष्य कारयेद्वाहौ वामे वा व्यधयेत्सिराम् ॥
मृदुपणं वा पिबेत्सर्पिः पियूषोर्वा प्रयोजयेत् ।

उद

सगुडाममया वापि क्षारारिष्टगुणान्वया ॥
गोहितकलतानान्तु कान्तेका नामया जने ।
मूत्रे वा वृत्तमेतश्च ममनाचस्थितं पिवेत् ॥
कामलागुग्गुलुमेष्टाश्रीहसर्वोदरकिमीन् ।
तद्व्याजान्मूत्रमैर्गोत्रं स्यात्वाव भोजनम् ॥
अधिकर्मं च कुर्वन्ति भिषगवातकफोत्पले ।
पैत्तिके जीवनीयानि सर्पां पि क्षीरवन्तयः ॥
रक्तावमेकाः सयुद्धि क्षीरपानश्च प्रस्यते ।
युष्मैरसर्जयेत्तु दीपनीयसमायुते ॥
लघुन्यग्नानि सख्यं भजेत् क्षीहोदरी नरः ॥
सिन्धाय वज्रोदरिणे मूत्रतीक्ष्णौघान्वितम् ।
सतेजलवगं दद्यान्निरुद्धं सानुवासनम् ॥
परिसर्पिणीं घातानि तीक्ष्णश्चैव विरेचनम् ।
उदावर्त्तस्य कर्म कार्यं वातघ्नमेव च ॥
क्षिप्रोदरमृते सेदात् क्षेप्तोदरवदाधरेत् ॥
ज्ञातं ज्ञातं जलं साध्यमेव तत्पातयेद्विषक्” ॥

अथ विरुजलक्षणं यथा ।

“दृष्ट्याकासज्वरार्चन्तु क्षीणमासाम्निभोजनम् ।
वर्जयेत् श्वासिनं तद्वत् शूलिनं दुर्बलैर्द्विजम्” ॥
“द्रव्येभ्योदकादिभ्यो नियच्छेदनुपूर्वम् ॥
सर्वमेवोदरं प्रायो दोषसघातजं मतम् ।
तस्मात्सिदोषशमनो क्रिया सञ्चयकारयेत्” ॥

पथनियमो यथा ।

“दोषे कुक्षौ हि सपृष्णे वङ्गिमन्दलमृच्छति ।
तस्माद्भोव्यानि भोज्यानि दीपनानि कृण्वन् च ॥
रक्तशक्तीन् यवान् रुद्धान् शङ्खलाश्च मृगजिह्वान् ।
पयोमूत्रासवारिष्टान्मधुश्रीधूक्तया सुराम् ॥
यवागूमोदनं वापि युष्मैरद्यादसैरपि ।
मन्दास्त्रेक्षकटुभिर्यथं मूषोपसाधितैः” ॥

अथ पथानि यथा ।

“क्षौदकानूपजं मासं श्राक् पिष्टव्रतं तिलात् ।
व्यायामाध्वादिवासं यानयानश्च वर्जयेत् ॥
तथोष्णलवणास्नानं विद्याद्वीहिं गुरुणि च ।
नाद्यादन्नानि जठरी तोयपानश्च वर्जयेत्” ॥

वातशक्तिभेदेन तक्षपाननियमो यथा ।
“वातोदरी पित्तक्ष्णं पिप्पलीलवणान्वितम् ।
शर्करामधुकोपेत खादु पित्तोदरी पिवेत् ॥
यमानीसैन्यवाजाजीयोधयुक्ता कफोदरी ।
पिबेन्मधुयुतं तत्र व्यक्तास्तं नातिपेणवम् ॥

मधुतेजवचाशुखीश्रुताङ्गकुष्ठसैन्धवे ।
युक्ता क्षीहोदराघातं सथोपन्तु दकोदरी ॥
वज्रोदरी तु हृषयवायान्यजाजीसैन्धवे ।
पिबेत्क्षिप्रोदरी तत्र पिप्पलीक्षौद्रसयुतम् ॥

“देवदारुपलाशार्कश्च पिप्पलीश्रियुक्ते ।
साश्वगन्धैः सगोमूत्रैः प्रदिह्यादुदरं समैः ॥
पलाशं कचुण्णं रास्त्रा तद्वत्पक्षावसेधयेत् ।
मूत्राण्यष्टावदरिणां सेके पाने च योजयेत् ॥
रुद्धायां रुद्धावातानां तथा सशोधनार्थिनाम् ।
दीपनीयानि सर्पां पि जठरघ्नानि वक्ष्यते ॥
पिप्पलीपिप्पलीमूलधयचित्रकनागरैः ।
सक्षारैरुदपलिकैर्द्विप्रं सर्वं पचैत् ॥
कक्षौर्धिसमूलस्य तुलाजस्य रसेन च ॥

उद

दधिमण्डातकोपेतं तत्सर्पिर्जठरापहम् ।
 श्वयथुं वातविष्टम् गुल्माशंसि च नाशयेत् ॥
 इति पञ्चकोलघृतम् ॥ * ॥
 “चतुर्गुणे जले सूत्रे दिगुणे चित्रकात्तले ।
 कल्को सिद्ध एतप्रस्य सत्तार जठरी पिवेत् ॥
 इति चित्रकाघृतम् ॥
 “पटोलमूकरजनीविडङ्गत्रिफलात्वचम् ।
 काम्बिल्यको नीलिनी च त्रिलता चेति चूर्णयेत् ॥
 घडाद्यान् कार्षिकानन्यास्त्रीन् द्वित्रिचतुर्गुणान् ।
 छात्वा चूर्णमतोमुष्टि गवा मूत्रेण वा पिवेत् ॥
 विरिक्तो मृदु भुङ्गोत भोजनं जाङ्गलै रसै ।
 मण्डपेयाश्च पीत्वा च सथोर्धं घडह पय ॥
 इत पिवेत्तत्तुर्गुणं पिवेदेष्ट एन एन ।
 हन्ति सर्वोदराण्येतत्तुर्गुणं जातोदकान्यपि ।
 कामजा पाण्डुरोगश्च श्वयथुश्चापकर्षति ॥
 इति पटोलाद्य चूर्णम् ॥ * ॥
 “नीलिनी निष्ठुल व्योष द्वौ क्षारौ जवणानि च ।
 चित्रकाश्च पिवेत्तुर्गुणं सर्पिषोदरगुल्मनुत् ॥
 इति नीलिन्याद्य चूर्णम् ॥ * ॥
 “भाविताना गवा मूत्रे मष्टिकानान्तु तण्डुलै ।
 यवागू पयसा सिद्धा प्रकाम भोजयेन्नरम् ॥
 पिवेदिचुरसञ्चानु जठराणा निवृत्तये ।
 स्व स्व स्थानं प्रजन्त्येषा तथा पित्तकफानिला ॥
 क्रियातीते त्रिदोषे च जठरे चाप्रशान्ति ।
 ज्ञातोन् सप्तहृदो दारान् ब्राह्मणान् नृपतीन् गुरुन् ।
 क्षुण्णाय भिषक् कर्म विदध्यात्प्रशयं ब्रुवन् ।
 अक्रियाया ध्रुवो मृत्यु क्रियाया सशयो भवेत् ॥
 एवमाख्याय तस्येदमनुज्ञात प्रयोजयेत् ।
 पानभोजनसयुक्त विषमस्मै प्रदापयेत् ॥
 यस्मिन् वा कुपित सर्पो विह्वजेद्विजले विषम् ।
 तेनास्य दोषसघात स्थिरो जीवो विमार्गग ॥
 विषेणाशु प्रमाथित्वादाशुभिन्नं प्रवर्त्तते ।
 विषेण हृतदोयन्त शीताम्बुपरिषेचितम् ॥
 पाययेत् भिषग्दुग्धं यवागू वा यथाबलम् ।
 त्रिचन्मण्डूकपर्ण्याश्च प्राक् सयववास्तकम् ।
 भक्षयेत्क्षान्प्राक् वा खरसोदकसाधितम् ॥
 निरस्त्रजवणक्षेष्टं खिन्नास्त्रिममन्त्रधुक् ।
 मासमेकं ततश्चैव त्रिषित खरस पिवेत् ॥
 “इदन्तु शल्यहृत्तुं का कर्म स्यादष्टकर्मणा ।
 मात्रायुक्तेन शस्त्रेण पाटयेन्मतिमान् भिषक् ॥
 विपाशान्नन्ततः पश्चाद्दीक्ष्य बद्धतान्नयो ।
 सर्पिषाम्बुज्य केशादीनवमृज्य विमोक्षयेत् ॥
 मूर्च्छनात् यच्च समूढमन्त्र यच्च विमोक्षयेत् ।
 किम्राण्यन्तस्य तु खूलैर्दशयित्वा पिपीलिकै ॥
 बद्धश्च संगृहीतानि मत्वा क्षित्वा पिपीलिकान् ।
 प्रतियोगे प्रवेष्ट्यान्तं वह्निः सीधेद्गुणन्ततः ।
 तथा जातोदकं सर्वसुदरं व्यधयेद्विषक् ॥
 वामपार्श्वे त्वयो नामेर्नाडी दत्त्वा च गणयेत् ।
 नि स्थाय च विमृश्यैतदेष्टयेद्वाससोदरम् ॥
 तथा वस्तिविरकाद्यैस्तानि सर्व्वञ्च वेष्टयेत् ।
 नि रूते जङ्घितः पेयामस्त्रेज्जवणा पिवेत् ॥
 अतः परश्च षण्मासान् क्षीरवृत्तिर्भवेन्नरः ॥

उद

त्रीन् मासान् पयसा पेयां पिवेत्क्षींश्चापि भोजयेत् ॥
 श्यामाकङ्कोरदूष्यं वा क्षीरेण लघुभोजनः ।
 नरः संवत्सरेणैव जयेत् प्राप्तं जलोदरम् ॥
 प्रयोगाणाञ्च सर्व्वेषामनुक्षीरं प्रयोजयेत् ।
 दोषानुबन्धरक्षार्थं बलस्थैर्यार्थमेव च ॥
 प्रयोगापचिताङ्गानां हितं ह्युदरिणा पयः ।
 सर्व्वधातुक्षयात्तानां देवानाममृतं यथा ॥
 इति घरके चिकित्सितस्थानेऽष्टादशोऽध्यायः ।
 “धन्वन्तरिर्धर्मभृता वरिष्ठी
 राजर्षिरिन्द्रप्रतिभो बभूव ।
 ब्रह्मर्षिपुत्र विनयोपपन्न
 शिष्य शुभं सुश्रुतमन्वशात् ॥
 एष्टकुसमक्षैरपि चेष्ट दोषै
 जीह्वोदरं बद्धगुदं तथैव ।
 आगन्तुकं सप्तममष्टमञ्च
 दकोदरश्चेति वदन्ति तानि ॥
 सुदुर्बलाभेरहिताशनस्य
 सशुष्कपूयन्ननिषेवणाद्वा ।
 खेहादिमिथ्याचरणाच्च जन्तो-
 र्देहिं गता कोलमभिप्रपन्ना ॥
 गुल्माहतिव्यङ्गितलक्षणां
 कुर्वन्ति घोराण्युदराणि दोषा ।
 कोलादुपस्नेहवदन्नसारो
 नि स्थाय दृष्टोऽग्निलवेगनुन्न ॥
 त्वच समुन्नम्य शनैः समन्ता-
 दिवर्द्धमानो जठरं करोति ॥ * ॥
 अस्य पूर्व्वरूपं यथा,—
 “तत्पूर्व्वरूपं बलवर्णकाङ्क्षा-
 बलीविनाशो जठरे हि राज्यः ।
 जीर्णपरिज्ञानविदाहवत्यो
 वस्तौ रजः पादगतश्च शोफः ॥
 वातजादिभेदेन लक्षणानि यथा,—
 “सगृह्य पार्श्वोदरपृष्ठाभा-
 यैर्दृढते कृष्णशिरावनद्धम् ।
 सशूलमानाहवदुग्रशब्दम्
 सतोदमेदं पवनात्मकान्तत् ॥ १ ॥
 यक्षोषटष्णाज्वरदाहयुक्तं
 पीतं शिरा यच्च भवन्ति पीता ।
 पीताक्षिविषमूत्रनखानस्य
 पित्तोत्तरं तत्त्वचिरामिहृदि ॥ २ ॥
 यच्छीतलं शुक्लशिरावनद्धं
 अक्ष्णं स्थिरं शुक्लनखानस्य ।
 खिग्धं महच्छोफयुतं ससादं
 कफोदरं तच्च चिरामिहृदि ॥ ३ ॥
 विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तो
 प्रदुष्टमत्यर्थमष्टकफश्च ।
 जीह्वामिहृदि सततं करोति
 जीह्वोदरान्तत् प्रवदन्ति तज्ज्ञा ॥
 वामे च पार्श्वे परिहृदिभेति
 विशेषतः सीदति चातुरोऽत्र ।
 मन्दज्वराणि कफपित्तक्षि-
 रपद्रुतं क्षीयन्तोऽतिपाण्डुः ॥

उद

सखेतरस्मिन् यक्षति प्रदुष्टे
 ज्ञेयं यक्षदाह्युदरं तदेव ॥ ४ ॥
 दूष्युदरं बद्धगुदोदरं परिखाद्युदरं दकोदरश्चेति
 चतुर्णामुदराणां सुश्रुतीयं लक्षणादिकं यत् भाव-
 प्रकाशे संगृहीतं तत्तावच्चान्यविधम् ॥
 अस्य चिकित्सा यथा ।
 “अष्टावदराणि पूर्व्वमुदिराणि तेष्वसाध्यं बद्धगुदं
 परिखावि चावशिष्टाणि कृच्छ्रसाध्यानि सर्व्वान्येव
 च प्रत्याख्यायोपक्रमेत । तेष्वप्यष्टतुर्वर्गो भेषज-
 साध्यः । कालप्रकर्षात् सर्व्वान्येव शस्त्रसाध्यानि
 वर्णयितव्यानि वा ॥
 उदरी तु गुर्व्वभिष्यन्दिरुक्तविदाहस्त्रिगुणपिशित-
 परिषेकावगाहान् परिहरेत् । शाश्वत्यधिक्यव-
 गोधूमनीवारान्नित्यमश्रीयात् ॥
 तत्र वातोदरिणं विदारिगन्धादिसिद्धेन सर्पिषा
 खेष्टयित्वा तिलकविपक्षेणानुलोम्य चित्राफलेनैव
 प्रगाढेन विदारिगन्धाकषायेणास्थापयेदनुवासयेच्च
 शाल्व्येन घोषनाहयेदुदरम् । भोजयेच्चैनं विदा-
 रिगन्धादिसिद्धेन क्षीरेण जाङ्गलरसेन घामीक्ष्ण
 खेदेयेत् ॥ * ॥
 पित्तोदरिणन्तु मधुरगणविपक्षेन सर्पिषा खेष्ट-
 यित्वा श्यामाचिफलापिष्टद्विपक्षेणानुलोम्य शर्करा-
 रामधुतप्रगाढेन न्यग्रोधादिकषायेणास्थापये-
 दनुवासयेच्च पायसेनोपनाहयेदुदरं भोजयेच्चैनं
 विदारिगन्धादिसिद्धेन पयसा ॥ * ॥ स्नेहोदरिणं
 पिप्पल्यादिकषायसिद्धेन सर्पिषोपस्नेह्यं खुष्टोक्षी-
 रविपक्षेणानुलोम्य त्रिकटुकमूत्रक्षारतैलप्रगाढेन
 सुष्कादिकषायेणास्थापयेदनुवासयेच्च शशातसी-
 धातकीकिम्बुमर्षपमूलकवीजकल्कोपनाहयेदु-
 दरं भोजयेच्चैनं त्रिकटुकप्रगाढेन कुलत्थयूष्येण
 पायसेन वा स्वेदयेच्चाभीक्ष्णम् ॥ * ॥
 दृष्टोदरिणन्तु प्रत्याख्याय सप्तलाशङ्किनीखरस-
 सिद्धेन सर्पिषा विरेचयेन्मासमर्द्धं मासं वा
 महावृत्तक्षीरसुरागोमूत्रसिद्धेन वा शुद्धकोलन्तु
 मयेनाम्बमारकगुल्माकाकादनीमूलककषा पाययेत् ।
 इक्षुकाण्डानि वा कृष्णसर्पेण दशयित्वा भक्षयेत् ।
 वल्लीफलानि वा मूलजं कन्दजं वा विषमासेवयेत्
 तेनागदो भवत्यन्यं वा भावमापद्यते ॥ * ॥
 भवति घात्र,—
 “कुपितानिजमूलत्वात् सक्षयित्वान्मलस्य च ।
 सर्व्वोदरेषु प्रसन्ति बद्धशस्त्रनुलोमनम् ॥
 ज्योतिष्कफलेनैव वा क्षीरेण खर्जिकाहिकुमिश्रं
 पिवेत् ॥ गुडद्वितीया वा हरीतकी भक्षयेत् ॥
 खुष्टोक्षीरभावितानां वा पिप्पलीनां सहस्रं का-
 लेन पश्चात्कृष्णाचूर्णं वा खुष्टीभावितामुत्कारिका
 पक्वा दापयेत् ॥
 “जीह्वोदरिणं खिग्धस्त्रिगुणं दध्ना भुक्तवतो वाम-
 बाहौ कुर्यादभ्यन्तरं शिरा विधेदिमर्दयेत्
 पाणिना जीह्वान् रुधिरस्यन्दनार्थं ततः समुद्धदेहं
 समुद्रशुक्तिकाक्षारं पयसा पाययेत् हिकुसौवर्धि-
 काक्षारेण खुतेन पलाशक्षारेण वा यवक्षारम् ।
 पारिजातकेक्षरकापामार्गक्षारं वा तैलसह्यम् ॥

उदा

“वरटीट्टसस्थान” शोथ संजायते वहि ।
सकगुप्तोदवज्जल कर्द्दिज्वरविदाहवान् ॥
उदईमिति तं विद्याच्छीतपित्तमथापरे ।
वाताधिकं शीतपित्तमुदईक्ष कफाधिकम् ॥

(यस्य चिकित्सा यथा,

“अभ्यङ्ग कटुतैलेन सेकस्थोष्णान्भिक्षत ।
उदई वमनं कार्यं पटोलारिष्टवारिणः ॥
“सगुड दीप्यक यस्तु खादेत् पथ्यान्नमुङ्गर ।
तस्य नश्यति सप्ताहदुर्दं सर्वदेहज ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ॥)

उदलावणिक, चि, (उदलवणेन लवणान्मसा सिद्ध ।
उदलवण + ठक् ।) लवणोदकससिद्धव्यञ्जनानि ।
इति हलायुध ॥

उदवसितं, स्त्री, (उदूर्द्धमवसीयते स्म । धो चन्त-
कर्मणि धिञ् बन्धने वा । क्त । यतिस्यतीतोत्वम् ।)
गृहम् । इत्यमरः ॥

उदश्वित्, स्त्री, (उदकेन श्रयति वर्द्धते इति । उद +
श्वि + क्तिप् + तुक् ।) अर्द्धजलयुक्तघोलम् । इत्य-
मरः ॥ अस्य गुणा । लेपात् कुष्ठरोगनाशित्वम् ।
दाहदृष्ट्या मुखशोषनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
“अर्द्धोदकमुदश्वित्यात्” ॥

“उदश्विकेपल वल्य अमर्गं परमं मतम्” ॥

इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमोऽध्यायः ॥

उदात्त, चि, (उत् + आ + दा + क्त ।) दयात्यागादि-
सम्पन्नम् । इति मेदिनी । हृद्यम् । दाट । महत् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे रय काण्डे ।)

“उदात्तदन्तागाम् कुल्लराणाम्” ।

नायकभेदः । यथा साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ॥

“अविकल्प्यं क्षमावान् अतिगम्भीरो महासत्त्व” ।

स्योयान् निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रत कथित ॥” ॥

उदात्त, पुं, (उच्चैरादीयते स्म । उत् + आ + दा +
क्त ।) खरभेदः । स तु वेदगाने उच्चैः खरः । इत्य-
मरः ॥ दानम् । वाद्यविशेषः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

काव्यालङ्कारभेदः । इति मेदिनी ॥ (यदुक्तं साहित्य-
दर्पणे । १० म परिच्छेदे । १११ ।

“लोकान्तिप्रयसम्पत्तिवर्णनोदात्तमुच्यते ।

यदापि प्रसूतस्याङ्गं महत्वां चरितं भवेत्” ॥)

उदान, पु, (उदूर्द्धेन ध्यानिति क्त्वेन । उत् + आ +
धन् + घञ् ।) कण्ठस्थवायुः । इत्यमरः ॥ तस्य
कर्म ऊर्द्धनयनम् । इति श्रीधरस्वामी ॥

(यथा, सङ्गीतरत्नाकरे, १ । ६४ ।

“उदानं पादयोरास्ते हस्तयोराङ्गसन्धिषु ।

कर्मास्य देशास्त्रयनोत्क्रमणादि प्रकीर्तितम्” ॥)

“ऊर्द्धगमनवान् कण्ठस्थानीयोत्क्रमणवायुः” ।

इति वेदान्तः ॥ (तथा धोक्तम् ।

“अदि प्रायो गुदेऽपानं समानो गाभिसंस्थितः ।

उदानं कण्ठदेशे स्यात् व्यानं सर्वेशरीरगः” ॥

“उदानो नाम यत्तूर्द्धमुपैति पवनोत्तमः” ।

इति महाभारते वनपर्वणि ॥

प्रकुपितोदानस्य लक्षणं यथा ।

“हिंसा आसः परिश्वासः कासः शोभातिघण्टिका ।

उदा

हृल्लासो हृदि मूलश्च यक्षदातादिका वमिः ।

क्षवधूर्जम्भणश्चैव तथा वैखर्यपोनसौ ॥

अरुचिश्च प्रतिश्याय एते प्रोक्ता उदानतः ।

उदानं श्लेष्मसंयुक्तो दोषात् हृदि प्रकुप्यति” ॥

इति चिकित्सितस्थाने २१ अध्याये हारीते-
नोक्तम् ॥ * ॥

“उदानं क्षवधूर्जम्भणश्चैर्निद्रावधारणैः ।

गुरुभारान्तिरुदितहृत्स्थायैर्विहृतो गदान् ॥

कण्ठरोधमनोभ्रमश्चैर्दोषकपीनसान् ।

तुर्याश्च गलगण्डादौ स्तास्तान् जत्रूर्द्धं सश्रयान्” ।

इति निदानस्थाने षोडशेऽध्याये वामटेनोक्तम् ॥ * ॥

अस्य स्थानं कार्यं यथा ॥

“उदानस्य पुनः स्थानं नाभ्युरः कण्ठ एव च ।

वाक्प्रवृत्तिं प्रयत्नोर्जो बलवर्णादि कर्म च” ॥

इति चिकित्सास्थाने २८ अध्याये चरकेनोक्तम् ॥

“उदानो नाम यस्तूर्द्धमुपैति पवनोत्तमः ॥

तेन भाषितगीतादिविशेषोऽभिप्रवर्तते ।

ऊर्द्धजत्रुगतान् रोगान् करोति च विशेषतः” ॥

दोषान्तरगतस्यास्य लक्षणं यथा ॥

“उदाने पित्तसंयुक्ते मूर्च्छादाहभ्रमस्तमा ।

अखेदहर्षो मन्दाग्निः शीतस्तम्भो कफावृते” ॥

इति निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥

उदरावर्त्तः । नाभिः । सर्पविशेषः । इति मेदिनी ॥

पक्ष्मः । इति शब्दरत्नावली ॥

उदार, चि, (उत्कृष्टमासमन्तात् राति । रा + आत-
श्चेति क । उदर्यते, ऋगतिप्रापणयोः कर्मणि घञ्
वा ।) दाता । महान् । (यथा गीताया ७।१८॥

“उदारा सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्” ॥

“उदारा महान्तं मौक्षभाज एव इत्यर्थः” ॥

इति श्रीधरस्वामी ।) ऋज्वाश्रयः । तत्पर्यायः ।

दक्षिणः २ सरणः ३ । इत्यमरः ॥

(“क उदारः समर्थश्च वैलोक्यस्यापि रक्षणे” ।

इति रामायणे आदिकाण्डे । गभीरः । सारवान् ।

रम्यः । न्यायः ।

“इत्यर्धपात्रानुमितव्यस्य

रघोरदारामपि गा निश्चम्य” ।

इति रघु ५ । १२ । असाधारणः । सरलाश्रयः ।

शिशुः ।

“स तथेति विनेतुरदारमते

प्रतिगृह्यवचो विसर्जं मुनिम्” ॥ इति रघु । ८।६१ ॥)

उदावत्सर, पु, सवत्सरादिपञ्चान्तर्गतवत्सरविशेषः ।

अस्मिन् वर्षे रौप्यदानं महाफलम् । इति विष्णु-
धर्मोत्तरम् ॥

उदावर्त्तः, पुं, (उत् + आ + वृत् + घञ् ।) रोग-
विशेषः । तत्पर्यायः । गुदग्रहः २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ मलमूत्रवायुरोधकुरोगः । तस्य निदानं

संप्राप्तिश्च । यथा निदाने ।

“वातविण्मूत्रज्जन्मासु क्षवोद्गारवमोन्मियम् ।

क्षुत्तृण्योश्चासनिद्राणां हृत्पदोदावर्त्तसम्भवः” ॥

(अपरस्यास्य संनिदानसंप्राप्तिकं लक्षणं यथा,—

“कषायतिक्तोषरुक्षतमौन्यै

सन्धारणामोजनमैधुन्यै ।

उदा

पक्षाश्रये कुप्यति चेदपानः

सोतास्यधोगानि वली स रुद्धा ॥

करोति विण्मूत्रसमीरसङ्गः

क्रमादुदावर्त्तमतः सघोरम् ।

रुग्गस्तिहृत्कुक्ष्युदरेखमीदृशं

स पृष्ठपार्श्ववृत्तिदासणा स्यात् ॥

आधानं हृल्लासविकर्त्तिकाश्च

तोदोऽविपाकश्च सवन्तिशोथः ।

वर्षोऽप्रवृत्तिर्जठरे च गण्डा-

न्यूर्द्धं च वायुर्विहितो गुदे स्यात् ॥

क्षच्छेपः शुक्रस्य चिरात्प्रवृत्ति

स्यादा तनु स्यात् खररुक्षशीता ।

ततश्च रोगा ज्वरमूत्रक्ष-

प्रवाहिकाहृदग्रहणीप्रदोषाः ॥

वम्यान्ध-वाधिर्य-शिरोऽभिताप-

वातोदराष्टीलमनोविकाराः ।

दृष्ट्यासपित्तारुचिगुल्मकास-

श्वासप्रतिश्यादितपार्श्वरोगाः ।

अन्ये च रोगा बहुवोऽनिर्लोप्या

मवन्युदावर्त्तकृता सघोराः” ॥

अस्य चिकित्सा यथा,—

“त तैलशीतज्वरनाशनोक्तैः,

खेदेयथोक्तैः प्रविक्लीनदोषम् ।

उपाचरेद्दृष्टिनिरुहवृत्ति-

खेहेर्विरेकैरनुलोमनात्रैः” ॥ * ॥

श्यामाविलम्बागधिकाग्निचूर्ण

गोमूत्रपिष्टं दशभागमायम् ।

सनीलिका दिर्लवणा गुडेन

वर्त्ति कराङ्गुलिभिर्मां विदध्यात् ॥

पिण्याकसौवर्षणहिङ्गुभिर्वा

ससर्धपय्यूषणयावशूकैः ।

क्रिमिघ्नकम्पिक्तकण्ठिनीभि

सुधार्कश्चोदरगुडेयुताभिः ।

स्यात् पिप्पलीसर्धपराठवेष्म-

धूमैः सगोमूत्रगुडैश्च वर्त्ति ॥ * ॥

श्यामापलेक्षु सपिप्पलीक

नाश्याधवा तत् प्रधमेत्तु घूर्णम् ।

रक्षोघ्नगुम्बीकराटक्षणा-

चूर्णं सजीमूतकसन्धव वा ॥ * ॥

स्निग्धे गुदे तान्यनुलोमयन्ति

नरस्य वर्षोऽग्निगमूत्रसङ्गम् ।

तेषां विघाते तु भिषग्विदध्यात्

खभ्यक्तसुखिमनोर्निरुहम् ॥

ऊर्द्धानुलोमौषधमूत्रतैल-

क्षारास्त-वातघ्नयुतं सुतीक्ष्णम् ॥ * ॥

वातेऽधिकेऽपि लवणं सतैल

क्षीरेण पित्ते तु कफे समूत्रम् ।

समूत्रवर्षोऽग्निगमूत्रसङ्गमासु

गुदं शिराश्च प्रगुलीकरोति ॥ * ॥

त्रिवृत्सुधापचितादिप्राक्

यान्यौदकादूपरसैर्यवाम् ।

अन्यैश्च पृष्ठानि मूत्रविडम्भि-

उद्वा

क्षरणम् । यथा, रघौ । ४ । ५३ ।

“खर्जुरीखन्धनज्जाना मरौद्वारसगन्धिषु ।

फटेषु करिणा पेतु पुन्नागेभ्य शिशीसुखा” ।

“अथ प्रतिहतो वायु झङ्गणा मारुतेन च” ।

“करोत्युद्गारबाहुल्यम्” इति भावप्रकाशे मध्य

खण्डे वातरोगाधिकारे ॥ वमनप्रकारादिक वमन-

शब्दे ऋच्यम् ॥ यथा, शारदातिलकटीकाया,—

“उद्गारे नागइत्युक्तो नीलजीमूतसन्निभ” ॥

उद्गीत, चि, (उडुचैर्गीयते स्म । उत् + गै + क्त ।)

उच्चैर्गीतम् । इति देवीमाहात्म्यम् ॥ (यथा,—

मार्काण्डेये ८४ । ६ ।

“शब्दात्मिकासुविमर्ग्यजुषा निधान-

सुद्वीतरम्यपदपाठवताश्च साम्नाम्” ॥)

उद्गीथ, ए, (उत् + गै + थक् ।) सामवेदभेद ।

प्रणव । इत्यमरटीकाया भरत ॥

(“अस्मिन्नगस्यप्रमुखा प्रदेशे

भूयास उद्गीथविदो वसन्ति” ॥

इति उत्तररामचरिते । २५३ ॥)

सामवेदध्वनि । इत्यरुण ॥ सामगानम् । इति

सारसुन्दरी ॥ साम्ना द्वितीयोऽध्याय । इति भगी-

रथ ॥ (भवपुत्र । इति विष्णुपुराणम् ॥)

उद्गर्ण, चि, (उत् + गूर + क्त ।) उद्यतम् । इत्य-

मर ॥ उच्चोत्थतवस्त्रादि । इति भरत ॥

उद्ग्राह, ए, (उत् + ग्रह + घञ् ।) उद्ग्रहणम् ।

ऊर्द्ध्वोत्थय कस्यचित् ग्रहणम् । इत्यमर ॥ विद्या-

विचार । इति भरत ॥

उद्ग्राहित, चि, (उत् + ग्रह + णिच् + क्त ।)

उदीर्णः । बद्ध । ग्राहित । इति मेदिनी ॥ उप-

न्यक्त । इति हेमचन्द्र ॥

उद्ग, ए, (उद्गन्ते इति । उत् + हन् + कर्म्मणि

अप् । टिप्पणात् धत्व च निपातनात् । यद्वा

उद्गन्ति नीचताम् । उत् + हन् + ङ ।) प्रशक्त ।

प्रकाण्ड । इत्यमर ॥ (हस्तपुटम् । अग्नि ।

शरीरस्थो वायुः ॥)

उद्गुन, ए, (ऊर्द्ध्वं हन्यतेऽस्मिन् । उत् + हन् +

अप् । निपातनात् हस्य घ ।) यच्च काष्ठे काष्ठ

निधाय तच्छते तत् । इत्यमर ॥ परकाठ इति

भाषा ॥ (यथा, भट्टिः ७६२ ।

“तस्मिन्नन्तर्धने पश्यन् प्रधाने सौधसम्पन्न ।

सौष्टोह्नघनस्खान्धा क्षलितापयना स्त्रियम्” ॥)

उद्गर्धण, स्त्री, (उत् + घृष + ल्युट् ।) गात्रादिघर्षण ।

इत्युक्त्या उद्गर्धणगुणा । कण्डुकोठनाश्रित्यम् ।

त्वगतभिन्नेजन्यम् । शिरासुखकारकत्वञ्च । इति

रानवक्षसम् ॥

(“उद्गर्धणान्तु विज्ञेय कण्डुकोठानिषापहम्” ।

इति चिकित्सितस्थाने चतुर्विंशोऽध्याये सञ्जुते-

नोक्तम् ॥ समासकथन । उद्देशः । यथा । शल्य

मिति ॥ इति सञ्जुते उत्तरतन्त्रे ६५ अध्याये ॥)

उद्गस, स्त्री, (उत् + अद् + अप् । घसादेशः ।)

मांसम् । इति हारावली ॥

उद्गह, ङ, (उत् + घट् + घञ् ।) गृहभेद । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ चौकिर घर घागा इत्यादि भाषा ।

उद्वा

(उद्वाटनम् ॥)

उद्वाटक, स्त्री, (उत् + घट् + णिच् + श्वल् ।) कृपा-

ज्जलोत्तोलनार्थयन्त्रविशेषः । तत्पर्यायः । घटी-

यन्त्रम् २ । इति हेमचन्द्र ॥

उद्वाटन, स्त्री, (उत् + घट् + णिच् + ल्युट् ।) कृपात्

जलोत्तोलनार्थं रज्जुसहितघटः । तत्पर्यायः ।

घटीयन्त्रम् २ । इत्यमरः ॥ उत्तोलनम् । इति

भरत ॥ (यथा, द्रितोपदेशे । मित्रप्राप्तौ ॥

“धर्मं यो न करोति निश्चलमति स्वर्गागणोद्-

घाटनम्” ॥)

उद्वाटित, चि, (उत् + घट् + णिच् + क्त ।) कृतो-

द्वाटनम् । खोला इति भाषा ॥

(“मृहेऽनुद्वाटितद्वारि नाहृतं प्रविशेन्नर ।

वारितार्थप्रवक्तापि पश्चाद्मग्नं तज्येत” ॥

इति स्मृति ॥ तन्त्रशास्त्रम् ॥)

उद्वाटितश्च, चि, (जानाति इति च । उद्वाटितस्य

श्च । उद्वाटित + ज्ञा + क्त ।) प्राज्ञः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

उद्वात, ङ, (उत् + हन् + घञ् ।) चारभम् । इत्य-

मर ॥ (यथा, कुमारः २ । १२ ।

“उद्वातं प्रणवो यास्वा न्यायस्त्रिभिरुदीरणम्” ।

“आकुमारकथोद्वातं शालिगोप्यो जगुर्गुणः” ।

इति रघुवशे । ४ । २० ॥) शस्त्रम् । ग्रन्थपरि-

च्छेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पादस्वल्पनम् ।

(“यथावनुद्वातसुखेन मार्गम्” । इति रघु । २ । ७२ ।

“रथेनानुद्वातस्त्रिभितगतिना” । इति शकुन्तले ।

६ अङ्के ॥ समुपक्रमः । पवनाभ्यासयोगाय कुम्भ-

कादित्रयम् । उत्तुङ्गः । (यथा, रामायणे ४ काण्डे

“एधुष्टुङ्गशिलोद्वातः” । इति ॥) सुद्वरम् ।

इति मेदिनी ॥

उद्भक्त, श त्यगि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-पर-

सक-सेट् ।) ऋखादिर्दन्त्यवर्गलृतीयोपधः । क्षिपि

समुत्सुङ्गभ्याम् । स्यादौ नवन्न इति उज्जिभिवति

औज्जिभत् । श उज्भक्ती उज्भक्ती । इति

दुर्गादासः ॥

उद्भृ, ए, (उत् + दन् + अच् ।) कीटविशेषः ।

तत्पर्यायः । मल्लुङ्गः २ कोणकुण्ड ३ किटिभि ४

उल्लुण ५ । इति हेमचन्द्र ॥

उद्भृपाण, ए, (उद्भृ इव पाल्यते इति । उद्भृ

+ पाण + + घञ् ।) सर्पविशेषः । मत्स्यभेदः । इति

मेदिनी ॥

उद्भृत्, चि, (उत् अतिशयेन दन्तुर ।) उत्तुङ्गः ।

कराणः । उत्कटदन्तः । इति मेदिनी ॥

उद्धानं, स्त्री, (उत् + दो + ल्युट् ।) बन्धनम् । इत्य-

मर ॥ (यथा, महाभारते । शान्तिपर्वणि ।

“उद्धाने क्रियामाणे तु मत्स्याना तत्र रज्जुभिः” ।)

उद्दम । घुस्त्री । वाडवाभि । मध्यः । क्षमः । इति

विश्वः ॥

उद्दाम, चि, (दाम उद्गतः ।) बन्धनरहितः ।

खतन्त्रः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघु । १ । ७८ ॥

“मदत्याकाशगङ्गायाः खेतस्युद्दामदिग्भजे” ॥

“अथ्यदुग्धमिवोद्दामं गणं मदनजोद्धतम्” ।

उद्दी

इति रामायणे ॥) महान् । यथा । “उद्दामदन्तुर-

विधुन्तुददन्तघाते” । इति प्रव्रज्या ॥

(“उद्दामानि प्रथयति शिखावेष्टमभिर्यौवनानि” ।

इति मेघदूते । २० ॥ गम्भीरः । यथा भागवते

१ म स्कन्धे । “उद्दामभावपिशुनामणवदग्रहास” ॥)

उद्दाम, ङ, (उद्दीप्त दाम पाशो यस्य । समासे अच् ।)

वरुणः । इति मेदिनी ॥ (दण्डकभेदश्चन्द्रोविशेषः ।

यथा, उत्तररत्नाकरे ।

“यदि नयुगलं ततः सप्तरेफा-

स्तदा दण्डद्विप्रयातो मयेद्दण्डकः ।

प्रतिचरणविरुद्धरेफाः स्युरगौर्यव-

द्याणजीमूतलीलकरोद्दामशब्दादयः” ॥)

उद्दाल, ए, (उत् + दल + घञ् ।) बद्धवारकलच्छः ।

इत्यमरः ॥ वनकोट्रवः । इति रत्नमाला ॥

उद्दालक, ए, (उद्दाल एव । स्वार्थे कन् ।) बद्धवा

रकलच्छः । इति शब्दरत्नावली ॥ (मुनिभेदः ।

स तु ध्यायोदधौन्यस्य शिष्यः । तस्य नामोत्पत्ति

रक्ता महाभारते १ । पौष्णोपाख्याने ३ अध्याये ।

“एतस्मिन्नन्तरे कश्चिद्विधौन्यो नामायोदक्षस्य

शिष्यास्तयो बभूवुः उपमन्युरारुणिर्वेदक्षेति । २३ ॥

स एकः शिष्यमारुणिः पाञ्चाल्यः प्रेषयामास गच्छ

केदारखण्डं वधानेति । २४ ॥ स उपाध्यायेन

सदित्य आरुणिः पञ्चाल्यस्तत्र गत्वा तत्केदारखण्डं

बन्धुं नाशकत् । २५ ॥ स क्षिप्रमागोऽपश्य-

दुपायं भवत्वैव कर्त्तव्यमीति । २६ ॥ स तत्र

सविवेश केदारखण्डे शयाने च तथा तस्मिन्नु-

दकं तस्यौ । २७ ॥ ततः कदाचिदुपाध्यायः

आयोदो धौन्यः शिष्यानपृच्छत् क्व आरुणिः पा-

ञ्चाल्यो गत इति । २८ ॥ ते तः प्रोष्ठुः भगवत्स्वयैव

प्रेषितो गच्छ केदारखण्डं वधानेति । स एवमुक्ता-

स्तान् शिष्यान् प्रत्युवाच तस्मात् तत्र सर्वे

गच्छाम यत्र स गत इति । २९ ॥ स तत्र गत्वा

तस्याङ्गनाय शब्दं चकार भो आरुणे पाञ्चाल्य

क्वासि वत्स एहीति । ३० ॥ स तत् श्रुत्वाशु-

रुपाध्यायवाक्यं तस्मात् केदारखण्डात् सहस्रो

त्याय तमुपाध्याय उपतस्थे । ३१ ॥ प्रोवाच

चैनमुपाध्याय अयमस्मात् केदारखण्डे नि सर

मायमुदकमवारणीयं सरोजं सविष्टो भगवत्

शब्दं श्रुत्वैव सहसा विदार्थं केदारखण्डं भगवन्तं

मुपस्थितः । ३२ ॥ तदभिवादये भगवन्तमाज्ञापयतु

भवान् किमर्थं करवाणोति । ३३ ॥ स एवमुक्ता

उपाध्यायः प्रत्युवाच यस्मात् भवान् केदारखण्डं

विदार्थं उत्थितस्तस्मात् उद्दालकएव नाम्ना भवि

ष्यतीत्युपाध्यायेनानुगृहीतः” । ३४ ॥

अपरं खनामख्यातं ऋषिभेदः । स तु श्वेतकेतु

पिता । यथा तत्रव कुन्तीपुत्रोत्पत्त्यनुष्ठाने १२२ ॥

“बभूवोद्दालको नाम महर्षिरिति श्रुतम् ।

श्वेतकेतुरिति ख्यातः पुत्रस्तस्याभवन् मुनिः” ॥ ६॥)

उद्दित, चि, (उत् + दो + क्त ।) बद्धः । इत्यमर-

टीकाया भरतः ॥

उद्दीपक, चि, (उत् + दीप् + श्वल् ।) उद्दीपनकर्ता ॥

उद्दीपन, स्त्री, (उत् + दीप् + ल्युट् ।) प्रकाशनम् ॥

उड

विभावविशेषः । यथा,—

“आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावमौ स्मृतौ ।
उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये” ॥ ते च ।
“आलम्बनस्य चेष्टाद्या देशकालादयस्तथा” ॥
चेष्टादीत्यादिशब्दात् रूपभूषणादयः । कालादि
इत्यादिशब्दात् घञ्चन्दनकोकिलालापभ्रमर-
भाषणारादयः । इति साहित्यदर्पणे ॥ इय परि-
च्छेदः ॥

उद्दीप्त, चि, (उत् + दीप् + क्त) प्रकाशितः ॥
उद्दीप्त, स्त्री, (उत् + दीप् + क्त) गुग्गुलु । इत्य-
मरटीकाया भरतधृतवाचस्पति ॥

उद्देश, पु, (उत् + दिश् + घञ्) अनुसन्धानम् ।
अन्वेषणम् ॥ (न्यायमते नाम्ना निर्देशः । अन्वि-
धानं यथा,—“पदार्थोद्देशः” । समासकथनम् ।
यथा,—“समासकथनमुद्देशः । यथा, शल्यमिति” ॥
पञ्चतस्य गणकूपः । निर्देशः । विवरणम् ।

“इत्येष ते ग्रन्थोद्देशो मानुषाणां प्रकीर्तितः” ।

इति महाभारते । स्थानम् । प्रदेशः ।

“सपञ्चतवनेद्देशा दक्षिणार्थे स्वयम्भुवा” ।

इति महाभारते ॥

उद्देशक, चि, (उत् + दिश् + क्त) उद्देशकर्त्ता ।
उदाहरणम् । इति लोकावती ॥

उद्देश्य, चि, (उत् + दिश् + क्त) उद्देश्यः ।
उद्देशनीयः । प्रयोजनम् ॥ (यत् उद्दिश्य विधेयस्य
प्रवृत्तिं भवति तत् । अनुवाचम् ॥)

उद्देशिका, स्त्री, (उद्गतो देहो यस्याः) कीटविशेषः ।
तत्पर्यायः । उपनिषिका २ उत्पादिका ३ वटि
४ दिवी ५ । इति हारावली ॥

उद्भाव, पु, (उद्भवणम्) उ + उद्भिश्चरति यौतिपूजव-
इति घञ् । पलायनम् । इत्यमरः ॥

उद्गत, पु, (उत् + हन् + क्त) राजमल्लः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

उद्गतं, चि, (उत् + हन् + क्त) अविनीतम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, उत्तरचरिते षष्ठाङ्के ।
“धीरोद्गता नमयतीव गतिर्धरित्रीम्” ।

“मदमानसमुद्गतं न विद्युक्ते नियमेन मूढता” ।

इति किराते । २ । ४८ ॥ उत्थितः उत्क्षिप्तः ।

आहतः । आहितः । यथा,—शक्रान्तले १ म अङ्के ॥

“आत्मोद्गतैरपि रजोभिरलङ्घनीया” ।

निविडः । घोरः । यथा, पञ्चतन्त्रम् ॥ “तुषार-
वर्षोद्गतप्रवर्षघनधारानिपातसमाहतम्” ॥

उद्गतमगस्त्य, स्त्री, (उद्गतं गर्भितं मनो यस्य तस्य
भावः) गर्भः । अन्विमानः । इति शब्दरत्नावली ॥

उद्धार, स्त्री, (उत् + ह् + क्त) उद्धारः । वान्ता-
मम् । उन्मूलनम् । इति मेदिनी ॥ मुक्तिः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (कण्टकादीनां ऋणादेर्वा श्रो-
धनम् । गिराकरणम् । उत्तोलनम् । यथा,—

“यत्नवानपि तु श्रीमाङ्गाङ्गोद्धारणोद्धारः” ।

इति महाभारते ।

“कण्टकोद्धारणैर्नित्यमातिष्ठेत् यत्नसुत्तमम्” ॥

इति मनुः ॥ ६ । २५२ । अयनादिभ्यो विमोचनम् ।

“सप्त यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य

उडू

दिनानि दीनोद्धारणोचितस्य” ॥

इति रघुः । २ । २५ ॥

उड्वर्ष, पु, (उड्वतो हर्षो यस्मिन्) उत्सवः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, रामायणे । ४ काण्डे ।

“अश्रुतोऽस्मि रणोद्घर्षे तपस्विभरणं गृहम्” ॥)

उड्वर्षणं, स्त्री, (उत् + ह् + क्त) रोमाञ्चः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (चि, आनन्दकरणम् । रोमाञ्चकरणम्) ।

(यथा रामायणे २ । २ । १ ॥

“ततः परिमद सर्वामामन्त्रा वसुधाधिपः ।

हितमुड्वर्षणं चैवमुवाच प्रथितं वचः” ॥)

उड्व, पु, (उड्वनोति दुःखमिति । उत् + धू + क्त) ।

उत्सवः । इत्यमरः ॥ यज्ञाग्निः । यादवविशेषः ।

इति मेदिनी ॥ यथा, श्रीभागवतम् ॥

“दृष्टीनां सम्मतो मन्त्री कृष्णस्य दयितः सखा ।

शिष्यो वदस्यते साक्षादुड्वो बुद्धिसत्तमः” ॥

उड्वानं, स्त्री, (उड्वीयतेऽस्मिन्) उत् + धा + क्त) ।
सुखी । इत्यमरः ॥

उड्वान, चि, (उत् + धा + क्त) उड्वतः । वसितः ।
इति मेदिनी ॥

उड्वान्त, पु, (उड्वान्यते इति उत् + धन् + णिच् +
क्त) निर्मदहस्ती । इत्यमरः ॥ उड्वान्तः । इति
रमानाथः ॥

उड्वार, पु, (उत् + ह् + क्त) ऋणम् । इत्यमरः ॥
उड्वति । इति मेदिनी ॥ (“निमग्नस्य पुनरुद्धार-
एव दुर्लभः” । इति वृहदारण्यकोपनिषत् । मोघ-
नम् । यथा, शतपथब्राह्मणे १३ । ३ । ४ । २ ।

“अश्वस्य वयमुद्धारमुद्धारमहे” । मोक्षः । निर्वा-
णम् ॥ * उड्वियते साधारणधनात् इत्युद्धारः ।

यद्वा, साधारणधनात् यत् गरिष्ठं तदुद्धारः ।
इति श्रीनाथः । उड्वियते साधारणधनात्

निष्कृष्य विशेषनिष्ठतया एव बोध्यते इत्युद्धारः-
इति अष्टुतानन्दः । साधारणत्वेन उड्वियते इति

उड्वार इति रघुनन्दनः । उड्वियते साधारणधनात्
वर्हिर्भाव्यते इत्युद्धार इति श्रीकृष्णः । यथाह

मनुः ६ । ११२ ॥

“व्येष्टस्य विश उड्वारः सर्वद्रव्याश्च यद्वरम् ।
ततोऽर्द्धं मध्यमस्य स्यात् तुरीयस्तु यवीयसः” ॥

व्येष्टस्य विश उड्वार उड्वियते इत्युद्धारः व्येष्टस्या-
विभक्तसाधारणधनात् उड्वीय विशतितमो भागः

इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ * जयानन्तरं श-
त्रुभ्यो लब्धं धनादिकम् । यदुक्तं मनुना ७ । ६७ ।

“राष्ट्रश्च दद्युः उड्वारमिषेया वैदिकी श्रुतिः ।
राष्ट्रा च सर्वयोषेभ्यो दातव्यमष्टयम् जितम्” ॥

“उड्वारं योऽङ्गारः राक्षो दद्युः । उड्वियते इत्युद्धारः
जितधनाद्युत्तुङ्गधनं सुवर्णरजतभूसादि राक्षो

समर्पणीयम्” । इति तट्टीका ॥

उड्वारं, स्त्री, (उत् + ह् + क्त) उड्वानम् । इत्यम-
रटीकायां सामी ॥ उन्न् आका इत्यादि भाषा ।

उड्वारण, स्त्री, (उत् + ह् + णिच् + क्त) उड्वार-
करणम् । उत्तोलनम् ॥

उड्वारा, स्त्री, गुडूषी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
उड्वानग, स्त्री, (उत् + धू + णिच् + क्त) एक-

उड्वि

त्रितैलाणवङ्गकपूरकस्तूरीमरिचत्वचचूर्णम् । इति
पाकारान्ध्रः ॥

उड्विषण, स्त्री, (उत् + धू + क्त) रोमाञ्चः । इति
हलायुधः ॥

उड्वित, चि, (उत् + ह् + क्त) उड्वोद्धारणम् । तोला
इति भाषा । तत्पर्यायः । समुदत्तः २ । इत्यमरः ॥

उत्क्षिप्तः । परिसुक्ष्णोष्णितः । इति मेदिनी ॥
“उड्वितुमैच्छत् प्रसमोद्भूतारिः” । इति रघुः ।

२ । ३० तथा नैषधे । १ । ६६ ।

“इतीव वाहैर्नैषधवेगदर्पितैः

पयोधिरोधक्षममुड्वित रजः” ॥)

उड्वान, स्त्री, (उत् + धायते अमिरत्र । ध्वा शब्दाभि-
सयोगयो उत्प्लव्वात् तस्मात् क्त) सुखी । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

उड्व, पु, (उड्वति कूलमिति । उड्व + क्त) निपा-
तनात् सिद्धम् । नदः । इति व्याकरणम् ॥

“तोयदागमश्चोड्विभिययोः” । इति रघुः ११ । ८ ।
“कूलं भियोड्वसन्निभौ” । इति भट्टिः । ५ । २२ ॥

उड्वि, चि, (उत् + बुध + क्त) विकसितः । इति
हलायुधः ॥ (प्रबुद्धः । यथा तिथितत्वे,—

“उड्विबुद्धा च जगद्भारतीं पूजयेत् दीपमालया” ॥
यथा, साहित्यदर्पणे ३ । १६२ ।

“उड्विबुद्धं कारयै स्त्रैः स्वेवैर्हिर्माव प्रकाशयन् ।
लोके य कार्यरूपं सोऽनुभावः काव्यनाथयो” ॥)

उड्वो, पु, (उत् + बुध + क्त) किञ्चित् ज्ञानम् ॥
(यथा साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदे ४१ ।

“उत्साहदिसमुड्वो ध साधारणाभिमानतः ।
न्यामपि समुद्रादिकृष्णादौ न दुष्यति” ॥)

उड्वट, पु, (उत् + भट् + क्त) कच्छपः । सूर्यः ।
इति मेदिनी ॥ (सर्प इति केचित् ॥)

उड्वटः, चि, (उत् + भट् + क्त) प्रवरः । (“पदे
पदे सन्ति भटा रणोद्भटा” ।) इति नैषधः ॥

अष्टाशयः । तत्पर्यायः । महेच्छः २ उदारः
३ उदात्तः ४ उदीर्णः ५ महाशयः ६ महामना

७ महात्मा ८ । इति हेमचन्द्रः ॥

उड्व, पु, (उड्वनं उड्ववत्यस्मादिति वा । उत् + भू
+ क्त) जन्म । उत्पत्तिः । इत्यमरः ॥ (“द्वितीय-
स्तुर्मणिराकारोड्वः” । इति रघुः । ३ । १८ “वि-

ष्णुपादोड्वः गङ्गा” । इति पुराणम् । विष्णु ।
प्रपञ्चं प्रत्युपादानकारणत्वात् ॥)

उड्विजः, चि, उड्विज्ज । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
उड्विज्ज, चि, (उड्वेदनमिति उड्विज्ज सम्पदादित्वात्

क्विप् । तस्मात् जायते यत् । उड्वित् + जन् + क्त) ।
उड्विज्जातमात्रम् । तच्च तदुग्रादि । इत्यमरः ॥

(यथा, मनुः । १ । ४६ । “उड्विज्जाः स्थावरा सर्वे
वीजकाण्डप्ररोहिणः” । “इन्द्रगोपमयङ्ककप्रभृतय-

उड्विज्जाः” । इति सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये सुश्रुते-
नोक्तम् ॥)

उड्वित्, [द] चि, (उड्विनति भूमिमिति । उत् +
मिद + क्विप्) उड्विज्जम् । इत्यमरः ॥ तच्च प-

ञ्चधा । वृद्धः १ गुल्मः २ जता ३ वल्ली ४ वृणम् ॥
(यथा, महाभारते आदिपर्वणि । “सखेर्दजा

उदा

रथात् प्रसन्नागुलसीधुपायी ॥ * ॥
भूयोऽनुबन्धे तु भवेद्विरेषो
मूत्रप्रसन्नादधिमण्डयुक्तै ॥ * ॥
दिरुत्तरं हि श्रुवचामिकुल
सर्वर्षिका चैव विडङ्गधूर्तम् ।
सखाम्बुनानाहविमृष्टिकाति-
हृद्रोगगुल्मोद्धसमीरणम् ॥ * ॥
वचामयाचित्रकयावशूकान्
सपिप्पलीकातिविषान् सकुष्ठान् ।
उष्णाम्बुनानाहविमृष्टवातान्
पीत्वा जयेदाश्व रसौदनाशी ॥ * ॥

इति चिकित्सास्थाने षष्ठिप्रोद्धाये चरकेणोक्तम् ॥
सुश्रुतेनोत्तरतन्त्रे ५५ अध्यायेऽस्य सनिदानसम्मा-
निक लक्षण चिकित्सा चेति यदुक्तं तदुपस्था ।
“अधस्त्रोद्धं च मावाना प्रवृत्ताना स्वभावं ।
न वेगान् धारयेत् प्राज्ञो वातादीना जिजीविषु ॥
वातविषमूत्रवृन्मभ्रुवोद्गारवमीन्द्रियै ।
व्याहृत्यमानैरुदितैरुदावर्त्तौ निश्चये ॥
क्षुत्तृष्टा-श्वस-निद्राणामुदावर्त्तौ विधारणात् ।
तस्याभिघास्ये व्यासेन लक्षणं च चिकित्सितम् ॥
त्रयोदशविधश्चासौ भिन्न एतैर्लुकारणै ।
अपष्टाभोजनाद्यापि वक्ष्यते च यथापरः ॥

आधानशूलौ हृदयोपरोध
शिरोरुज श्वासमतीवष्टिकाम् ।
कास-प्रतिश्राय-गणयष्टाश्च
वजासपित्तप्रसरश्च घोरम् ॥
कुर्थादपानाभिघ्नतः स्वमार्गे
हृन्वात् पुरीष मुखतः क्षिपेद्वा ॥ १ ॥
आटोपशूलौ परिकर्तनश्च
सङ्ग पुरीषस्य तथोद्धवात
पुरीषमास्यादधवा निरेति
पुरीषवेगेऽभिघ्नते नरस्य ॥ २ ॥
मूत्रस्य वेगेऽभिघ्नते नरस्य
क्षुब्धे मूत्र कुरुतेऽल्पमल्पम् ।
मेढ्रे गुदे वङ्गयमुष्कयोश्च
नामिप्रदेशेष्वथवापि मूर्द्धि ॥
आगजवस्तिश्च भवन्ति तीव्रा
शूलाश्च शूलैरिव भिन्नमूर्त्तौ ॥ ३ ॥
मन्यागल्लतम्भशिरोविकारा
ष्टम्भोपघातात् पवनात्मका स्तुः ।
ओत्रान्नगन्नायविणोचनोत्था
भवन्ति तीव्राश्च तथा विकाराः ॥ ४ ॥
आनन्दज शोकासमुद्भव वा
नेत्रोदक प्राप्तममुच्चतो हि ।
शिरोगुल नयनामयाश्च
भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन ॥ ५ ॥
भवन्ति गाढ क्षवयोर्विघाता-
च्छिरोऽक्षिणासाश्रवणोऽरोगा ।
कण्ठास्यपूर्यत्वमतीवतोद-
कूजश्च वायोरथवा प्रवृत्ति ॥ ६ ॥
उदारवेगेऽभिघ्नते भवन्ति
जन्ताः विकारा पवनप्रवृत्ता ॥ ७ ॥

उदा

हृदैर्विघातेन भवेद्य कुलं
येनैव दीपेण विदग्धमन्नम् ॥ ८ ॥
मूत्राशये वा गुदमुष्कयोश्च
शोफो रजा मूत्रविनिग्रहश्च ।
शुक्राश्रमरो तत्खवण भवेद्वा
ते ते विकारा विघ्नते तु शुक्रे ॥ ९ ॥
तन्नाश्रमर्द्धावर्त्तयि अमश्च
क्षुधोऽभिघातात् क्षणता च दृष्टे ॥ १० ॥
कण्ठास्यशोयः श्रवणावरोध-
नृणांभिघाताजृदये यथा च ॥ ११ ॥
आन्तस्य निश्वासविनिग्रहेण
हृद्रोगमोहावधवापि गुल्म ॥ १२ ॥
शृम्भाश्रमर्द्धोऽक्षिरोऽक्षिजाश्व
निद्राभिघातादधवापि तन्ना ॥ १३ ॥

अरिष्टलक्षणं यथा,

“दृष्टादितं परिक्षिप्तं क्षीणं शूलैरभिघ्नतम् ।
श्लेष्मन्तं मतिमानुदावर्त्तितं मुक्तयेत् ॥

अस्य चिकित्सा यथा,

“सर्व्वेक्षितेषु विधिवदुदावर्त्तयेत् क्षुत्तृष्टः ।
वायोः क्रिया विघातया स्वमार्गप्रतिपत्तये ॥
सामान्यतः पृथक्त्वेन स्त्रिया भूयो निबोध मे ।
आस्थापनं मासतले स्निग्धे स्निग्धे विशिष्यते ॥ १ ॥
पुरीषेण तु कर्त्तव्यो विधिरानाहिको भवेत् ॥ २ ॥
सौवर्षणाद्या मदिरा मूत्रेणैव भिष्यते पिवेत् ।
रजामप्यथ मयेन क्षीरं वापि पिवेन्नर ॥ ३ ॥
“क्षेहक्षेदेरुदावर्त्तं शृम्भाज समुपाधरेत् ॥ ४ ॥
अश्रुमोक्षोऽश्रुने कार्यं क्षिग्धस्निग्धस्य देहिन् ॥ ५ ॥
तीक्ष्णाश्रुनावपोऽभ्या तीक्ष्णगन्धोपसिद्धनैः ।
वर्त्तितप्रयोगैरथवा क्षवशक्तिं प्रवर्त्तयेत् ॥
तीक्ष्णौषधप्रधमनैरथवादित्यरिप्रमि ॥ ६ ॥
उद्गारणे क्रमोपेतं क्षेहिकं धूममाधरेत् ।
सुरा सौवर्षजवर्त्तौ वोजपूर्णं रसान्विताम् ॥ ७ ॥
कृत्वाघातं यथा दोष सन्त्यक् क्षेहादिभिर्जयेत् ।
सक्षारणवयोपेतमभ्यङ्गं वाचं दापयेत् ॥ ८ ॥
वस्तिशुद्धिकरावापक्षतुर्गुणजलमप्य ।
आवारिनाशात् क्षथित पीतवर्णं प्रकामतः ।
रमयेयुः प्रिया नार्थं शुक्रोदावर्त्तितं नरम् ॥ ९ ॥
क्षुब्धवाते हित क्षिग्धमुष्णमल्पश्च भोजनम् ॥ १० ॥
दृष्टाघाते पिवेन्मन्यं यवागं वापि शीतला ॥ ११ ॥
भोज्यो रसेन विश्रान्तं अमश्वासातुरो नर ॥ १२ ॥
निद्राघाते पिवेत् क्षीरं सप्याश्चेकथारतः ॥ १३ ॥
अपरश्च सनिदानसम्मानिक लक्षणं चिकित्सा च ॥
“वायः कोष्ठागुणो रूक्षैः कषायकटुतिक्तैः ।
भोजनैः कुपितः सद्य उदावर्त्तं करोति हि ॥
वातमूत्रपुरीषाष्टकफमेदोवहानि वै ।
खोतास्तुदावर्त्तयति पुरीषश्चातिवर्त्तयेत् ॥
ततोऽहस्तिशूलार्त्तौ गौरवाश्चिपीडितः ।
वातमूत्रपुरीषाणि क्षुब्धे कुरुते नरः ॥
श्वसकासप्रतिश्रायदाहमोहविम्वरान् ।
दृष्टाहिकाशिरोरोगमग्नश्रवणविम्वरान् ॥
जमते च बह्वन्यान् विकारान् वातकोपजान् ।
तत्तैलवज्याभ्यक्तं क्षिग्धं स्निग्धं निरुद्धयेत् ॥

उदा

दोषतो भिन्नवर्षसं भुक्तक्षायनुवासयेत् ।
नचेच्छान्तिं प्रयायेवमुदावर्त्तः सुदारण ॥
अथैनं वङ्गश्च स्निग्धं युष्मागत् खेहविरेचनैः ।
पाययेत् त्रिदोषानुयवानोरस्त्रपानकौ ॥
“देवदार्वमिकं कुलं वचामप्या पलद्वयम् ।
पौष्कराणि च मूलानि तोयस्याङ्गाङ्कं यचेत् ॥
पादावशिष्टं ततोऽनुदावर्त्तं यथाहति ॥

हृतं यथा ।

“मूलकं शुकुमाद्रश्च वर्धभूः पञ्चमूलकम् ॥
अरेवतफलक्षायस्य पक्ता तेन हृतमप्यचेत् ।
तत्पीयमानं शमयेत् उदावर्त्तमप्येषतः ॥ * ॥
“धूर्तं निकुम्भकम्पल्लवामेक्ष्याक्षिकोद्धमम् ।
क्षनवेधनमागध्या क्षनवाणाश्च साधयेत् ॥
गवा मूत्रेण ता वर्त्तौ कारयेत्तु गुदानुगा ॥
वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्गहे यक्षिकित्ति तदथा ॥
“त्रिकटुपारदं पथ्याकालकफलं हिगुणं ।
धानकुलीनां खरसैर्गुडिका कार्याक्षरालासु ॥
प्रथमजलोदरगुल्मज्वरपाण्ड्यामयनाशिनी ।
प्रोक्ता विमिराणिपटलविद्रधिप्रमणोदावर्त्तहरी ।
क्रिमिकोष्ठगात्रकण्डूपिडकाश्च निहन्ति शूलधया ।
शुद्धगुडिका कथिता सुवने श्रीवैद्यनाथाया ॥
इति वैद्यनाथवटिका ॥ * ॥

अथ अपथ्यानि यथा ।

“वमनं वेगरोधश्च शमीधान्यानि कोद्रवम् ।
नालीतशाकं शालूकं जाम्बव कर्कटोफलम् ॥
मिथ्याकमालुकं सर्व्वं करीरं मिष्टवैकृतम् ।
विष्टम्भीनि विरुडानि कषायानि गुरुणि च ॥
उदावर्त्तौ प्रयत्नेन वर्जयेत् सततं नर ।
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिः ।)

उदासः, ए, (उदस्यते इति । उत् + आस् + घञ् ।)

उत्क्षेप । उद्भावः । औदास्ययुक्ते, त्रि ॥

उदासीन, ए, (उदास्ते इति । उत् + आस् + शानष् + ईदास इति ईत्वम् ।) परतरः । इत्यमरः ।

विजिगीषोः शत्रुमित्रभूमितो व्यवहिवः यव हितत्वादिव नोपकारी नाप्यकारी केवलमूर्ध मासीन इव । इति भरतः ॥ (यथा, मनुः ७।१५।)

“मध्यमस्य प्रचारश्च विजिगीषोश्च चेष्टितम् ।

उदासीनप्रचारश्च शत्रोश्चैव प्रयत्नतः ॥

मण्डलभेदः । यथा, तत्रैव ७।१५।

“अनन्तरमरि विद्यादरिसेविनमेव च ।

अरेरनन्तरं मिषमुदासीनं तयोः परम् ॥

उपेक्षकः । यथा,—

“उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु” । इति

गीतायाम् ॥ ६ । ६ ।)

उदासित, ए, (उत् + आस् + स्था + क्त ।) बरा ।

हारपाल । अथ्यक्षः । इति हेमचन्द्रः । प्रपञ्चा

वसितः । नष्टसम्प्राप्तः । इति मेदिनी ।

उदाहरण, स्त्री, (उत् + आस् + ह + क्त ।)

दृष्टान्तः । तत्पर्यायः । उपोद्घातः २ उदाहरणः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे १।११।

“प्रध्वसितान्वतमसक्तोदाहरणं रविः” ।
कथाप्रसङ्गः । कथनम् । यथा, कुमारः १।१५।

“अथाङ्गिरसमग्रमुदाहरणवस्तुम्” ॥
 पञ्चन्यायवयवान्तर्गतमिदम् ॥ (नाथशास्त्रे सौल-
 र्ववचनोपन्यासरूपो गर्भाङ्गभेद । यदुक्त साहि-
 त्यदर्पणे इष्ट परिच्छेदे ।
 “उदाहरणमुत्कर्षयुक्त वचनमुच्यते” ।
 यथा, वेणीसंहारे अश्वत्थामाङ्गे ॥
 “यो यः शस्त्र विमर्त्ति स्वभुजगुरुमदात्पाण्डवीना
 चमूना, यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया
 गर्भशय्या गतो वा । यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति
 मयि रणे यश्च यश्च प्रतीप, क्रोधान्वस्तस्य
 तस्य खयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्” ॥
 यद्विश्वनाटककल्याणान्तर्गतवचनभेद । यथा,
 साहित्यदर्पणे इष्ट परिच्छेदे ।
 “यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।
 साध्येऽभिमतस्यार्थस्तदुदाहरण मतम् ॥”
 उदाहारः, ए, (उत् + आ + ह + घञ्) । उदा-
 हरणं । इत्यमरः ॥ प्रकृतोपपादकदृष्टान्तादिः ।
 इति भरतः ॥ युक्तिप्राप्त्यर्थनिदर्शनं इति साङ्गः ॥
 प्रकृतसिद्धार्था चिन्ता । इति रायमुकुटः ॥
 उदित, चि, (वृद्ध + क्त) । यदा । उत् + इण + क्त ।
 उक्तः । (यथा, किराते । १ । २८ ।
 “भवदृष्टेषु प्रमदाजनोदितं
 भवत्यधिचोपश्रवानुशासनम्” ॥)
 वद्धः । इत्यमरः ॥ उद्गतः । प्राप्तोदयः । इति
 मेदिनी ॥ (यथा, रामायणे ।
 “उदयादुदितं दीप्तं ज्वालापिण्डसमप्रभम्” ॥
 “उदितेऽनुदिते चैव समयाधुषिते तथा” ।
 इति मनु । २ । १५ ॥ तथा, किराते । ५ । ५ ।
 “दधतमुज्ज्वलिषान्तरगोपुराः,
 पुर इवोदितपुष्पवना सुव” ॥)
 उदितोदित, चि, (उदिते कथिते शास्त्रे उदित
 अश्वदितः ।) शास्त्रज्ञः । इति स्मृतिः ॥
 (“पुरोहितश्च कुर्वीत देवज्ञमुदितोदितम् ।
 दण्डनीत्याश्च कुशजमथर्वणाङ्गिरसे तथा” ॥
 इति याज्ञवल्करः ॥)
 उदीची, स्त्री, (उत् उत्तर अश्वत्यर्कः । उत्क्रान्त
 दृष्टिपथ अश्वति सूर्य वा । उद ईदित्यश्चेरत
 ईकारः । ऋत्विगादिना किन् । उगितस्वेति
 ङीप् ।) उत्तरा दिक् । इत्यमरः ॥
 (“यदीदीया गतिर्भागोत्तरा सूर्यवलाधिकम्” ॥
 इति हारीतोत्तरे प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
 उदीचीनं, चि, (उदीची + ख) । उदीचा भवं । उत्तर-
 दिग्जातवस्तु । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शतपथ-
 ब्राह्मणे १३ । ८ । १ । ६ । “उदीचीनप्रवणे करोत्यु
 दीची वै मनुष्याणा दिक्” ॥)
 उदीच, स्त्री, (उदीचां भवम् । उदीची + यत् ।)
 बालनामगन्धर्व्यः । इत्यमरः ॥ बाला इति ख्यातम् ।
 (बालकशब्देऽस्य गुणादयो वीज्याः ॥)
 उदीच, पुं, (उदीचां भवः । उदीची + यत् ।)
 शरावतिनद्या पश्चिमोत्तरदेशः । इत्यमरः ॥
 (तद्देशवासिनि चि, यथा, रघौ ४ । ६६ ।
 “शरैरश्चैरिवोदीचानुद्धरिष्यन् रसानिव” ॥

तथा, महाभारते युधिष्ठिरप्रबोधने ८ । ७० । ३४ ॥
 “हता उदीचा निहता प्रतीच्याः
 प्राच्या निरस्ता दक्षिणाया विप्रस्ता” ॥)
 उदीरणं, स्त्री, (उत् + ईर + ल्युट्) । कथनम् । इति
 हजयध ॥ (यथा, कुमारः २ । १२ ।
 (“उद्घातः प्रणवो यासा न्यायैस्त्रिभिरुदीरणम्” ॥
 प्रेरणम् । क्षेपणम् ।
 “ब्रह्मास्त्रोदीरणात् शत्रोर्देवदानवकिन्नरा” ।
 इति महाभारते ॥)
 उदीर्णं, चि, (उत् + ऋ + क्त) । उदारः । महान् ।
 इति जटाधरः ॥
 (“न हि राजासुदीर्णानामेवम्भूतैर्नरे कश्चित् ।
 सख्यं भवति मन्दात्मनः । श्रिया हीनैर्धनं न्युते” ॥
 इति महाभारते ॥ उत्तेजितः । उद्दीपितः ।
 उद्धतः । यथा, कुमारः २ । ३२ ।
 “भवत्तुल्यवरोदीर्णस्तारकाख्यो महासुरः” ।
 “ब्रह्म क्षत्रेण संख्ये क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।
 उदीर्णे दहत शत्रून् वनानीवाग्निमास्तौ” ॥
 इति महाभारते ॥ पु, विष्णु । यथा, महा-
 भारते विष्णुसहस्रनामकथने १३ । १५६ । ८० ।
 “उदीर्णः सर्वतश्चक्षुरनीशः प्राश्रित स्थिर” ॥)
 उदुम्बरं, स्त्री, (उं शम्भुं वृणोतीति उम्बरम् । उ + वृ +
 सञ्जाया खच् । अरुद्धिषदिति मुम् । उत्कृष्टमु-
 म्बरम् ।) ताम्रम् । इत्यमरः ॥ (ताम्रशब्देऽस्य
 विशेषो ज्ञेयः ॥)
 उदुम्बर, पु, उदुम्बरश्च । यक्षहसुर इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । क्षीरश्च २ हेमदुग्ध ३ सदाफलः ४
 कालस्कन्धः ५ यक्षयोग्य इ यक्षीय ७ सुप्रति-
 छिद्रः ८ शीतवल्क ९ जन्तुफलः १० पुष्पशून्य
 ११ पवित्रक १२ सौम्य १३ शीतफल १४ अस्य
 पक्षफलगुणा । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । कृमि-
 कारित्वम् । रक्तपित्तदृष्ट्यामूर्च्छादाहनाशित्वम् ।
 अस्य सुपक्षफलगुणा । अतिशयशीतत्वम् । मधु-
 रत्वम् । पित्तश्रमशोषहारित्वम् । अस्यामफल-
 गुणा । कषायत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । रक्त-
 विकारित्वम् ॥ अस्य त्वगुणा । शीतत्वम् ।
 कषायत्वम् । व्रणनाशित्वम् । गर्भिणीगर्भसरक्तक-
 त्वम् । क्षतदुग्धदाहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (अस्य पर्यायगुणौ यथा ।
 “उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ।
 उदुम्बरो हिमो रूक्षो गुह्य पित्तकफाखणित् ॥
 मधुरस्तुवरो वर्तते व्रणशोधनरोपणः” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १८ भागे वटादिवर्गे ॥
 अस्य फलगुणाश्चाह चरकः सूत्रस्थाने सप्तविंशे-
 ऽध्याये यथा,—
 “अश्वत्थोदुम्बरश्चक्षुःशोधाना फलानि च ।
 कषायमधुरास्त्राणि वातलानि गुरूणि च ॥ १ ॥
 कुष्ठविशेषः । देहली । गोवराटेर नीचेर काठ्
 इति भाषा । पण्डितः । नपुंसकः । इति हेमचन्द्रः ॥
 उदुम्बरदणा, स्त्री, (उदुम्बरस्य दणमिव दणमस्या ।)
 दन्तीश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या गुणादयो
 दन्तीशब्दे ज्ञेयाः ॥)

उदुम्बरपर्णी, स्त्री, (उदुम्बरस्य पर्णमिव पर्णमस्या ।)
 उदुम्बरपर्णी । दन्तिकाश्च । इत्यमरः ॥ (अस्या
 पर्यायाश्चरकेण कल्पस्थाने १२ अध्याये उक्ता ।
 यथा,—
 “दन्त्युदुम्बरपर्णी स्यान्निक्कुम्भोऽथ सुकूलक” ॥)
 उदुखल, स्त्री, (उदूद्ध्वं तत् खलम् । तत् लाति ।
 आतोनुपेति क । एषोदरादित्वात् साधु ।)
 गुग्गुलुः । इति मेदिनी ॥ तदुल्लसकखलनार्थकाङ्गि-
 र्मितपात्रम् । उखलि इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 उलूखलं २ । इत्यमरः ॥ (“संकुचोदुखले विद्वान्”
 इत्यादिप्रयोगो भावप्रकाशादौ द्रष्टव्यः ॥)
 उदृढ, चि, (उत् + वृह + क्त) । उदृढः । स्थूलः ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा, माघे । १ । ३६ ।)
 “उदृढलोकचितयेन साम्प्रतम्
 गुरुर्धरित्री क्रियतेतरा तथा” ॥)
 उद्गतं, चि, (उत् + गम + क्त) । उद्गन्तम् । कर्द्दित-
 वस्तु । इत्यमरः ॥ उर्द्धगतम् । उदितम् ॥
 उद्गम, पु, (उत् + गम + णप्) । उर्द्धगमनम् ।
 उदयः ॥ (आविर्भावः । यथा, कुमारः । ७ । ७७ ॥
 “रोमोद्गम प्रादुरभूदुमाया
 स्त्रिनाङ्गुलि पुङ्गवकेतुरासीत्” ॥
 “फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजा” ॥
 इति रघुवशे । ४ । ६ । प्रस्थानं वह्निर्गमनम् ।
 “तनयानां क्षुधातार्त्ता पश्यन् प्राणोद्गमव्यथाम्” ॥
 इति कथासरित्सागरे ४ तरङ्गे ॥)
 उद्गमनीय, स्त्री, (उत् + गम + णनीयर्) । धौत-
 वस्त्रदयं । इत्यमरः ॥ धोया योड इति भाषा ।
 (“सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री
 गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रा” ॥
 इति कुमारः । ७ । ११ ॥)
 उद्गाढ, स्त्री, (उत् + गाह + क्त) । अतिशयः । तद्-
 युक्ते चि । इत्यमरः ॥ (“प्रेमार्द्रा प्रणयस्पृश
 परिचयादुद्गाढरागोदया” ॥ इति साहित्य-
 दर्पणे । इय परिच्छेदे ॥)
 उद्गाता, [ऋ] पु, (उद्गायति साम यः । उत् +
 गै + ङच्) । सामवेदज्ञः । सामवेदविद्वद्गाथाः
 इत्यमरः ॥
 (“ब्रह्माण्य परम वक्त्रादुद्गातास्त्व सामगम् ।
 होतारमथ चाध्वर्यु बाह्म्यामद्वजत्सु” ॥
 इति हरिवंशे । तथा च मनु । ८ । २०६ ।
 “होता वापि हरेदश्वमुद्गाता चाप्यन क्रये” ॥
 “उद्गाढद्वेषाद्वाप्यो यथाध्वर्युं विनाध्वरे” ॥
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुस्त्रिंशेऽध्याये ॥)
 उद्गार, पु, (उत् + गृ + घञ्) । उद्गमनम् । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, रघौ । ६ । ६० ।
 “आभाति बालातपरक्तसानु
 सगिर्भरोद्गार इवाद्रिराज” ॥)
 शब्दः । इति भरतः ॥ (यथा महाभारते ३ ।
 “तस्य साङ्गुलनिन्द पर्वत स गुह्यामुखे ।
 उद्गारमिव गौर्नन्दमुत्सर्ज समन्ततः” ॥)
 कण्डहर्जनः । इति जटाधरः ॥ ङेकुर इति भाषा ।
 तप्तु नागवायुकर्म । इति श्रीधरस्वामी ॥ (खावः ।

ष्यङ्गा उद्दिष्टः । उद्दिष्टते पश्यफलमनेन इति
निश्चिते यागभेदे ॥

उद्दिष्ट, चि, (उद्दिगतीति । उत् + भिद् + इगुप
धेति क ।) तद्युगमादि । तत्पर्याय । उद्दिष्ट २
उद्दिष्टम् १ । इत्यमरः ॥ उद्दिष्टम् ४ । इति
रमानाथः ॥ (यथा महाभारते १४ पर्वणि ।

“जरायुजायजातानि खेदजान्युद्दिष्टानि च” ॥)

उद्दिष्टं, स्त्री, (उद्भिगतीति । उद् + भिद् + क ।)
पांशुषवणम् । इति रत्नमाणाः ॥ माखालुण इति
भाषा । (“उद्दिष्टानि पणालेक्षुकारीषवेणुक्षिति-
जानि” । इति सञ्जुते सूत्रस्थाने षट्चत्वारिं-
शत्तमेऽध्याये ॥)

उद्भूतः, चि, (उद्भवति स्म । उत् + भू + क्त ।) उत्पन्नः ।
जातः । यथा । ईशानसंहितायाम् ।

“भावे क्षणचतुर्दश्यामादिदेवो महाग्निश्च ।

शिवविष्णुतयोद्भूत कोटिर्मुख्यसमप्रभः” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (तथा, भाषापरिच्छेदे ५६ ।

“उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्य गोचर सोऽपि च त्वच” ॥)

उद्भूतरूपे, स्त्री, (उद्भूतं प्रत्यक्षयोग्य रूपम् ।) नयन-
गोचररूपम् । यथा, — भाषापरिच्छेदे ॥

“उद्भूतरूप नयनस्य गोचर

द्रव्याणि तदन्ति पृथक्स्थिते ।

विभागसयोगपरपरत्व-

सहस्रवत् परिमाणयुक्तम् ॥ ५४ ॥

क्रियाजाती योग्यवृत्तौ समवायश्च तादृशम् ।

गृह्णाति चक्षुः सम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः” ॥ ५५ ॥

उद्भूमः, पु, (उद्भूमणमिति । उत् + भूम + घञ् ।)
नोदात्तोपदेशेति न वृद्धिः । उद्भेगः । इत्यमरः ॥

उद्भूमन्तः, स्त्री, (उत् + भूम + क्त ।) बाहुमुद्यम्य मण्ड-
जाकारखड्गभ्रामणः । इति महाभारतम् ॥ (परि-

भ्रान्ते, चि । यथा, रघौ ४ । ४६ ॥

“मारीचोद्भूमन्तहारीता मलयान्नेरुपत्यकाः” ॥

त्रिकाले । विज्ञप्ते । यथा, रामायणे, —

“उद्भूमन्तहृदयश्चापि विवर्णवदनेऽभवत्” ॥)

उद्यः, पुं, गदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (उद्यते यत् । वद +
क्यप् । कथनीये, चि । यथा, मध्योद्यम् वाक्यम् ।)

उद्यतः, चि, (उत् + यम + क्त ।) उत्तोल्यधृतवस्त्रादि ।

उद्यतशस्त्रादि । तत्पर्यायः । उद्यगूर्णः २ । इत्यमरः ॥

(यथा, रघुवर्णे । ४ । १६ ।

“प्रजार्थसाधने तौ हि पर्थ्यायोद्यतकर्म्मकौ” ॥)

उद्यतः, पुं, (उत् + यम + क्त ।) ग्रन्थपरिच्छेदः । इति

जटाधरः ॥

उद्यमः, पुं, (उत् + यम + घञ् ।) सञ्चापूर्वकत्वात्

वृद्धमावः । उद्योगः । तत्पर्यायः । गुरणम् २ ।

इत्यमरः ॥ गुरणम् ३ गुरणम् ४ । इति तट्टीका ॥

उत्साहः ५ अथवसाय ६ उद्योगः ७ । इति

जटाधरः ॥ (यथा, कुमारः ५ । १ ।

“विश्वस्य चैना तपसे कृतोद्यमात्” ।

“प्रशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात्” ।

इति च कुमारः ५ । ५ ॥)

उद्धानः, स्त्री, (उद्धाति श्रीडार्थमस्मिन् । उत् + धा

न्यट् ।) राक्षः साधारण वनम् । तत्पर्यायः ।

द्याप्रीड २ ।

(“वाह्योद्यानस्थितधरशिरस्थन्त्रिकाधौतहर्मा” ।

इति मेघदूते ७ ।) निःसरणम् । प्रयोजनम् । इत्य-

मरः ॥

उद्यानपालः, चि, (उद्यान पालयतीति । उद्यान +

पालि + घञ् ।) उद्यानरक्षकः । माक्षी इति भाषा ॥

(“उद्यानपालसामान्यमृतवस्तुमुपासते” ॥

इति कुमारः १२ । १६ ॥)

उद्युक्तः, चि, (उत् + युज् + क्त ।) उद्यमयुक्तः ।

उद्योगविशिष्टः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,

च्यमरकौष । “इष्टार्थोद्युक्तउत्सुकः” ।)

उद्योगः, पुं, (उत् + युज् + घञ् ।) यत्नः । चेष्टा ।

तत्पर्यायः । उत्साहः २ अथवसाय ३ उद्यमः ४ ।

इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ८८ । २ ।

“उद्योगः सर्वसैन्यानां दैत्यानामादिदेशश्च” ।

“उद्योगादनिवृत्तस्य सुसहायस्य धीमत” ।

क्षयावानुगता तस्य नित्यं श्री सहचारिणी” ॥

इति नीतिवाक्यम् ।

महाभारतस्य उद्योगपर्वः । यथा, महाभारते

१ । १ । ६३ ।

“उद्योगः सैन्यनिर्याणश्चेतोपाख्यानमेव च” ॥)

उद्योगी, [न] चि, (उद्योगोऽस्यास्तीति । उद्योग +

इन् ।) उद्योगविशिष्टः । उद्यमी । तथा च ।

“उद्योगिनः पुरुषसिद्धयुपैति लक्ष्मी-

दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।

दैव निहृद्य कुरु पौरुषमात्मश्रय्या

यत्ने कृते यदि न सिद्ध्यति कोऽपि दोषः” ॥

इति नीतिसारे १३ ॥

उद्योतः, पु, (उत् + द्युत + घञ् ।) च्छालोकः । ज्योतिः ।

इति हज्जायुधः ॥

उद्गः, पु, (उगतीति । उन्द् + रक् ।) जलजन्तुविशेषः ।

इत्यमरः ॥ उद्गविडाल इति भाषा ।

उद्गः, पु, पुरविशेषः । “व्योमचारि पुरं श्रौमसुद्ग-

प्रतिमार्गकः” । इति जटाधरः ॥

उद्गः, पुं, व्योमचारि पुरम् । तत्पर्यायः । खपुर २

ऊर्द्धग पुर ३ हरिश्चन्द्रपुर ४ श्रौम ५ प्रतिमा-

र्गक ६ चक्रा ७ चक्रा ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उद्गः, पु, (उद्गतो रथो यस्मात् ।) रथकीलम् ।

ताम्रचूडपक्षी । इति मेदिनी ॥

उद्गिक्तः, चि, (उद्गिष्यते स्म । उत् + रिच + क्त ।)

स्फुटम् । स्पष्टम् । इति जटाधरः ॥

उद्ग्रेकाः, पु, (उत् + रिच + घञ् ।) उपक्रमः । वृद्धिः ।

“अधुनैव कुरङ्गादि जह्मर जगतां मन ।

न जाने यौवगोत्रके जीवनस्यापि का गतिः” ॥

इत्युद्गः ॥

“हरिक्ते साहस्य कमलजलिमाधाय पदयो-

र्यदेकोने तस्मिन्निजमुदहरत्नेत्रकमलम् ।

गतो भक्त्युद्ग्रेकः परिणतमसौ चक्रवपुषा

त्रयाणां रक्षायै त्रिपुरहर जागर्ति जगताम्” ॥

इति महिम्नास्तोत्रम् ॥

(“तम प्रवेशः स्रग्भो दोषोद्ग्रेकहवस्तुते” ।

इति वैद्यकरविनिश्चयेऽपसाराधिकारे ॥)

उद्ग्रेकाः, स्त्री, (उद्ग्रेक + टाप् ।) महाग्निम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥

उद्गत्तरः, पुं, (उद्गान्तो वत्सरः ।) वत्सरः । इति

हेमचन्द्रः ॥

उद्गन्धनः, स्त्री, (उत् + वन्ध + ल्युट्) ऊर्द्धगन्धनम् ।

इति स्मृतिः ॥ गणाय दक्षि देशोन फांसी देशोन

टाङ्गान इत्यादि भाषा ॥

उद्गमनः, स्त्री, (उत् + वम + ल्युट् ।) उद्गिरणम् ।

तुलिया फेनन वाति करण इत्यादि भाषा ॥

उद्गर्तः, चि, (उत् + र्त् + घञ् ।) च्यतिरिक्तः ।

उवरण वाडा इत्यादि भाषा । यथा । “उद्गर्तो

हि ग्रन्थः समधिकफलमाचरे” । इति व्याकरण

टीका ॥

उद्गर्तनः, स्त्री, (उत् + र्त् + णिच् + भावे करणे वा

ल्युट् ।) उत्पत्तनम् । (यथा, मेघदूते ४२ ।

मोघोक्तुं चटुदण्डप्ररोदत्तनप्रेक्षितानि” ॥)

विलेपनम् । घर्षणम् । इति मेदिनी ॥

(यथा, मनु ४ । १३२ ।

“उद्गर्तनमपस्त्रान विषमूत्रे रक्तमेव च ।

श्लेष्मनियुतवान्तानि नाधितियेक्षु कामता” ॥)

शरीरनिर्ममणीकरणगन्धद्रव्यादि । तत्पर्यायः ।

उत्सादनम् २ । इत्यमरः ॥ हरिद्रा सेवन क्षावटन

इत्यादि भाषा । सामान्योद्गर्तनगुणा । कषवा

युमेदोवातरोगनाशित्वम् । अक्षयैर्धर्मनिर्मम

कारित्वञ्च । हरिद्राद्युद्गर्तनगुणा । कण्डूवैषण्यं

रुद्धताहारित्वम् । तिलोद्गर्तनगुणा । कण्डूरुद्ध

तात्वगदोषनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

(“उद्गर्तन वातहर कफमेदोविलापनम् ।

स्थिरिकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकर परम् ।

शिरासुखविविक्तत्व त्वक्स्थस्यापेक्ष तेजनम् ।

इति चिकित्सितस्थाने २४ । अध्याये सञ्जुते

नोक्तम् ॥)

उद्गर्जनः, स्त्री, (उत् + र्त् + ल्युट् ।) अन्तर्हासः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उद्गर्हितः, चि, (उत् + वर्ह + क्त ।) उद्भूतः । इति

भूरिप्रयोगः ॥ उद्गर्हितो वा इति पाठः ॥

उद्गहः, पुं, (उद्गृह्य वहति प्रापयतीति । उत् + वह

+ षच् ।) पुष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, —

रघुः । ६ । ६ ।

(“उद्यमस्तमयश्च रघूदहात्” ॥)

सप्तवाय्वन्तर्गतवायुविशेषः । सतु प्रवहवायोरुर्द्ध

स्थितः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

(“आवहः प्रवहश्चैव विवहश्च समीरणः ।

परावहः सवहश्च उद्गहश्च महावहः ॥

तथा परिवहः श्रीमानुत्पातमयश्चस्तिनः ।

इत्येते क्षुभिता सप्त मासता गगनेचरा” ॥

इति हरिवंशः । २३६ अध्याये । विवाहः ॥)

उद्गहाः, स्त्री, (उद्गह + टाप् ।) कन्या । इती ।

इति हेमचन्द्रः ॥

उद्गानः, चि, (उत् + वग + घञ् ।) उद्गिता ।

उद्गान्तः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

उद्गान्तः, चि, (उत् + वम् + क्त ।) वनितवस्त्रः । तत्

पर्यायः । उद्गतं २ । इत्यमरः ॥

उद्धान्तः, पुं, (उद्गतं वान्तं मदो यस्मात् ।) निर्मदहस्त्री ।
इति मेदिनीकरजटाधरी ॥

उद्वाहनं, स्त्री, (उत् + वह् + णिच् + ल्युट् ।)

मारणम् । बध । इत्यमरः ॥ (संस्कारभेदः ।

यथा, कात्यायने ६ । १ । २ ॥

“अप उपस्पृश्य प्राणाद्वार्ये परिस्तरणपात्रसं-
सादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणाधिश्रयणसुकुसंमार्जनो-
दासनवेक्षणानि कृत्वाभीष्ट उत्पूय पश्चात् आ-
न्ययह्यम्” ॥)

उद्वाहः, पुं, (उत् + वह् + घञ् ।) विवाहः । इत्यमरः ।

तस्य कर्त्तव्यं भार्यात्वसम्पादकायह्यम् । तस्य स्त्री-
काररूपज्ञानविशेषस्य समवायविषयतयोर्भेदात्
वरकन्ययोर्विवाहकालत्वकर्मत्वे । स तु षष्ठ-

विधः । वरमाह्वय यथाशक्त्यलङ्घिता कन्या यत्र

दीयते स ब्राह्मः १ । यत्र यक्षस्थायत्विने कन्या-

दानं स दैवः २ । यत्र वरात् गोद्वय गृहीत्वा

तेनैव सह कन्यादानं स आर्यः ३ । यत्र धनया

सह धर्मं चरतां इति नियमं कृत्वा कन्यादानं

स कायः ४ । यत्र धनं गृहीत्वा कन्यादानं स

आसुरः ५ । यत्र कन्यावरयोरन्योन्यानुरागात्

त्वमे भार्या त्वं मे पतिरिति निश्चयः स गान्धर्वः

६ । यत्र बलात्कारेण कन्याहरणं स राजसः

७ । यत्र सप्ताया सप्ताया प्रसप्ताया वा कन्याया

निर्वर्णे गमनं स पैशाचः ८ । तस्य निर्णयः ।

सगोत्रात्मनवरयस्ता समानप्रवरा पित्रपेक्ष-

योर्द्धनवत्सु पुरुषाणां पुत्रकन्यासन्ततिपरम्प-

रया प्रत्येकसप्तमीपर्यन्ता अधस्तने तदपेक्षया

सप्तमीपर्यन्तां पित्रवत्सुपेक्षयोर्द्धनवत्सु प्रत्येका-

पेक्षया सप्तमीपर्यन्ता अधस्तने तदपेक्षया सप्तमी

पर्यन्ता मातामहसमानोदका मातामहपेक्ष-

योर्द्धनवत्सु पुरुषाणां पुत्रकन्यासन्तति-

परम्परया प्रत्येकापेक्षया पञ्चमीपर्यन्ता अधस्तने

तदपेक्षया पञ्चमीपर्यन्तां मातृवत्सुपेक्षयोर्द्धन-

वत्सु प्रत्येकापेक्षया पञ्चमीपर्यन्ता अधस्तने त-

दपेक्षया पञ्चमीपर्यन्ताश्च कन्यां परित्यज्य उद्वाहः

कर्त्तव्यः ॥ पित्रवत्सुमातृवत्सुविरहेऽपि तयोर्योग्य-

तामवलम्ब्य सप्तमीपर्यन्तायां पञ्चमीपर्यन्तायाश्च

कन्यायाः परिहारः । वर्जनीयानां कन्यानां

मध्येऽपि या त्रिगोत्रास्तरिता सा विवाह्या । अथ

सप्तमगणनप्रतियोगिपित्रपित्रवत्सुपञ्चमगणनप्र-

तियोगिमीवामहमातृवत्सुगोत्रमादायैव त्रिगोत्र-

गणनम् । शूद्रस्य सगोत्राविवाहे दोषामावः ।

मातृसपत्नीमातृकन्यां तदौहिर्षी अथापयिष्य-

कन्यां शिष्यकन्यां ब्रह्मदशुष्यकन्याश्च परित्यज्य

विवाहः कर्त्तव्यः ॥ अथ कन्यादानाधिकारिणः ।

आदौ पिता । तदभावे पितामहः । तदभावे स्वामा ।

तदभावे पित्राति । तदभावे मातामहः । तद-

भावे मातुल । तदभावे माता । तदभावे माता-

मह्याति । एतेषामप्यभावे कन्या स्वयं वर

कुर्यात् ॥ अथ विवाहपूर्वकर्त्तव्यकर्म । अथश-

भावि शुभाशुभयहादिदोषशान्त्यर्थं होमो हि-

रणगोवस्त्रदानम् । ततो नान्दीश्राद्धम् । जम्भ-

समये वरे उपस्थिते स्तुतिवाचनादिकं विधाय

वरणम् । स्थाचारादि । ततः कन्यादानं यथाशक्ति

धनदानम् । ततः सख्यहोतृविधिनानि संस्थाप्य

कुशलिङ्का समाप्य पाणिग्रहणं सप्तपदीगमनञ्च

कर्त्तव्यम् ॥ ० ॥ ज्येष्ठेऽक्षतविवाहे विवाहकर्त्ता

कनिकः परिवेदनदोषविशिष्टो भवति । ज्येष्ठ

परिविन्नः । सा कन्या परिवेदनीया । कन्यादाता

परिदायी । तत्पुरोहितः परिकर्त्ता । ते सर्वे

पतिताः । किन्तु देशान्तरस्थस्त्रीवैकाग्रवैमात्रेय-

वेश्यासक्तशूद्रतुल्यातिरोगिजडमूकान्धबधिरकु-

ल्लवामनकुण्डातिवृद्धनैष्ठिकब्रह्मचारिवानप्रस्थभि-

क्षुण्णपिस्तृप्तपक्षधनवृद्धिप्रसक्तकामकारिदत्त-

कोन्मत्तचौरैश्च ज्येष्ठेऽनूढेष्वपि कनिकविवाहे न

दोषः । एवं विद्वतरूपानूढा ज्येष्ठा कनिकाया

सोदराया ऊढाया परिवेदनाय न भवति । इत्यु-

दाहृतत्त्वम् ॥

उद्वाहनः, स्त्री, (उत् + वह् + णिच् + ल्युट् ।) वि-

वाहः । तत्पर्यायः । रणरण २ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ द्वितीयम् । द्विवारकृच्छ्रेणम् । इति हेम-

चन्द्रः ॥

उद्वाहनी, स्त्री, (उद्वाहन + ङीप् ।) वराटकः । इति

हेमचन्द्रः ॥ कडि इति भाषा ॥

उद्वाहिक, त्रि, (उद्वाहस्यायम् । उद्वाह + ठक् ।)

उद्वाहसम्बन्धी ॥ (यथा, मनु । ६ । ६४ ।)

“नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु विधवावेदनं कर्त्तव्यम्” ॥

उद्वाहित, त्रि, (उत् + वह् + णिच् + क्त ।) उद्-

हितः । उद्भूतः । विवाहितः । यथा । राजमार्त्तये

देवकः ।

“बाले वृद्धे तथैवास्ते कुरुते दैत्यमन्त्रिणि ।

उद्वाहिताया कन्यायां दम्पत्योरेकनाशनम्” ॥

इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥ (कलिकाले आगमोक्ता-

न्यमार्गेण विवाहिता गर्हिता भवति । यथा,—

“उद्वाहितापि या नारी जानीयात् सातु गर्हिता”

इत्यागमसिद्धान्तः ॥)

उद्वाहिनी, स्त्री, (उद्वाहति उद्धरतीति । उत् + वह्

+ णिनि + ङीप् ।) रज्जुः । इति मेदिनी ॥

उद्वाहः, त्रि, (उद्वाहो वाह्यस्य ।) ऊर्द्धवाहः । उद्देग-

प्रव्यर्थे हेमचन्द्रेण लिखितः ॥ (यथा, रघु । १ । ३ ।

“प्रांशुकभ्ये फले क्षोभादुद्वाहिरिव वामनः” ॥)

उद्वाहक, स्त्री, ऊर्द्धोद्धतवाहः । उद्देगप्रव्यर्थे

मेदिनीकरेण लिखितम् ॥

उद्दिप्तः, त्रि, (उत् + विज् + क्त ।) ओदितश्चेति तस्य

नः । ओदित इति नेट् । उद्देगयुक्तः । यथा,—

“तेऽर्द्धकृत्तमसुभ्रुसुभिन्नविभ्रक्तौ ।

निमग्नोद्विषस्रज्जीवैः पद्मे दीनेऽथ मेदिनी” ॥

इति भट्टिकाव्ये ४ । ४९ ॥ (तथा च भारते,—

“नोद्विषश्चरते धर्मे नोद्विषश्चरते क्रियाम्” ॥)

उद्विह्यं, स्त्री, (उत् + वि + हृ + ल्युट् ।) उद्वा-

रकरणम् । यथा,—

“कः श्रद्धातीतान्यवमस्तव प्रभो

रसाङ्गवाया सुव उद्विह्यं” ॥

इति श्रीभागते १३ । ४३ ॥ उद्विह्यं उद्धरणम् ।

इति तट्टीकाया श्रीधरस्वामी ॥

उद्भूतः, त्रि, (उत् + हृ + क्त ।) हृत्ताश्चरिवात्

उत्क्रान्तो वा ।) उत्तोजितः । उत्क्षिप्तः । परि-

मुक्तोज्झितः । उद्धान्तः । इति हेमचन्द्रो मेदिनी

च ॥ दुर्धृतः ॥ (यथा, महाभारते,—

“उद्भूतान् सततं लोकान् राजा धर्मेण प्राप्तिवै” ॥)

उद्देगः, स्त्री, (उद्विज्यतेऽनेन इति । उत् + विज् +

घञ् ।) गुवाकफणम् । इत्यमरः ॥

उद्देगः, पुं, (उत् + विज् + भावे घञ् ।) उद्देजनम् ।

तत्पर्यायः । उद्भमः २ । इत्यमरः ॥ घमत्कारः ।

इति भरतः ॥ विरहजन्यदुःखम् । इति रसमञ्जरी ॥

भयं । इति हेमचन्द्रः । उद्वाहकम् । उद्भमम् ।

इति मेदिनी ॥

“नृत्यारम्भे हर पशुपतेराङ्गनागाग्निनेच्छाम् ।

प्रान्तोद्देगस्तिमितनयनं दृष्टमस्तिर्भवान्या” ॥

इति मेघदूते पूर्वमेघे ३७ श्लोकः ॥

“सदयं वसुजे महामुञ्ज

सहस्रोद्देगमियं प्रजेदिति” ॥

रघुः ८ । ७ ।

“सन्तोमेऽप्यनुद्देगो माधुर्यं परिकीर्तितम्” ।

इति साहित्यदर्पणे ॥ इयं परिच्छेदः ॥)

उद्देगः, त्रि, (उद्भवो वेगो यस्मात् ।) स्तिमितः ।

श्रीभ्रगामी । ऊर्द्धवाहः । इति हेमचन्द्रः ॥

उद्देजनः, स्त्री, (उत् + विज् + ल्युट् ।) उद्देगः ॥

“परदारामिभर्षेषु प्रवृत्तान् न मद्योपति ।

उद्देजनकरैर्दण्डैश्चिह्नयित्वा प्रवासयेत्” ॥

इति मनु ॥ ८ । ३५२ ॥)

उधः, [स्] स्त्री, (वहति उन्नतिं वा । वह् प्रापणे

उन्द क्लेशे वा + घञ् ।) उधः । इत्यमरटीकायां

रमानाथः ॥ गरुर पालान् इति भाषा ॥

उध्रस ग उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदि-पर-

सक-सेट् ।) एतस्यादौ पञ्चमखरः । मध्ये केवल-

घकारस्याधो रेफः । क्रयादावुध्रस उच्छे इत्यय-

मुदिचौरादिकः पद्यते तस्य प्रासयतीति रूपं

अपरं ब्रह्मति । येषां प्रसेः उत्प्लव्यस्य गणद्वयेऽपि

मठनं तेषां मते आविधावुध्रस्याति निगद्यते णिचि

क्षतेऽप्युध्रासयत्यन्तः । अथ उत्प्लव्यस्येति तु उत्

उकारः नतूपसर्गः । ग उध्रस्याति प्रस्यं दीनः ।

इति दुर्गादासः ॥

उध्रस क उत्क्षेपे । उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(धुरा-पर-सक-सेट् ।) क उध्रासयति धूनि वायुः ।

इति दुर्गादासः ॥

उन्द, ई घ क्लेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रधां-पर-

सक-सेट् ।) ऋत्वादिः । क्लेदे आर्द्रभावः । घ

उन्नतिं वस्तु पयसा । ई उन्नः उन्नः । उन्दिद्विषति ।

इति दुर्गादासः ॥

उन्दुरः, पुं, उन्दुरः इति द्विरूपकोषः ॥

उन्दुरः, पुं, (उन्द + उर ।) मूषिकः । इति भरतो

द्विरूपकोषश्च ॥ इन्दुर इति भाषा ॥

उन्दूरः, पुं, (उन्द + उर ।) जन्तुविशेषः । इन्दुर इति

भाषा । तत्पर्यायः । मूषिकाः २ आसुः ३ । कुम्भ-

उन्म

शेत् । गिरिका ४ बाणमूषिका ५ । नेष्टे इदं
इति भाषा । इत्यमरः । मूषकः ६ मूषः ७ मूषीकाः
८ उन्मूः ९ लणकः १० वभुः ११ लयः १२ प्या-
खनिकाः १३ लण १४ दीना १५ मूषीका १६ ।
मूषा १७ मूषीका १८ मूषिका १९ । इति
शब्दरत्नावली । विलेप्या २० मूषिरः २१
इन्दूरः २२ । इति जटाधरः । घुम्ससस्य पर्यायः ।
घिक्त २३ घेम्सनकुलः २४ घिक्ता २५ । इति च
शब्दरत्नावली । घापाहना २६ घम्सिका २७ ।
इति जटाधरः ।

उन्मूः, ङ, (उन् + बाहुलकात् उन्मूः) मूषिकः ।
इति ऐमचन्द्रः ।
("उन्मूषानवरचितं तेन वातप्रकण्ठवत्" ।
इति वामटे चिकित्सास्थाने गवमेऽध्याये ।)
उन्मूषकर्णः, स्त्री, (उन्मूः मूषिकस्य कर्ण इव पर्ण-
मस्या । उन्मूषक + ण्यत्) च्यापुष्पकता ।
इति राजनिर्घण्टः ।

उन्म, चि, (उन् + म + क्तिन्) नुदविदेति पद्ये नत्वम् ।
क्तिन्मः । दयापरः । इति ऐमचन्द्रः ।

उन्मत, चि, (उन् + म + क्तिन्) वञ्चितः । तत्पर्यायः ।
उष २ प्रोष्ठ ३ उदयः ४ उष्णतः ५ उचुक् ६ ।
इत्यमरः । उषैः ७ । इति शब्दरत्नावली । मुक् ८ ।
इति जटाधरः । (यथा, रघुः १।१५ । "स्थितः
सर्वोन्नतेनोर्वीर्यं प्रान्त्वा मेरुविवात्मना" । स्त्री,
दिगपरिमाणज्ञानसाधन उपायः । यथा सिद्धान्त-
शिरोमणौ । "दिवसस्य यद्गतं यथा श्रेय तयोर्ध-
दस्य तदुन्नतस्य ज्ञेयम्" । (५, चाक्षुषमन्यन्तरे
वृद्धिभेदः । यथा, मार्कण्डेये ७।५४ ।

"समेधा विरजादेव हविष्यानुमनो मधः ।
अतिनामा सद्यिष्यस्य सप्तासन्निति चर्यय" ।)
उन्नतनामि, चि, (उन्नतो नामि यस्य) उपगामि-
युक्तः । तत्पर्यायः । तुन्दि २ । इति एणायुधः ।
उन्नतानतं, चि, (उन्नतश्च तत् प्यानतश्चेति) उष-
नीचस्थानादि । तत्पर्यायः । नन्मूरम् २ । इत्यमरः ।
उन्नतिः, स्त्री, (उन् + नम + क्तिन्) गरुडमार्या ।
सम्पत्तिः । ("वृक्षो गौ करि कुम्भविभ्रमकारी मत्तु-
मिति गच्छतः" । इति साहित्यदर्पणे । इय
परिच्छेदे ।) उदयः । इति ऐमचन्द्रः । (यथा,
सिद्धान्तशिरोमणौ ।

"मासान्तपादे प्रथमेऽथवेन्दोः
प्रदङ्गोन्नतिर्यद्विषसेऽवगम्या ।
तदोदयस्ते निशि वा प्रसाध्यः
प्रशुर्विधोः खोदितनाडिकाद्यैः" ।)
उन्नतीशः, ङ, (उन्नत्यास्तदाख्यया प्रसिद्धाया गरुड-
पत्न्या इशः स्वामी) गरुडपत्नी । इति चि
काण्डशेषः ।

उन्नमिता, चि, (उन् + नम् + णिच् + क्तिन्) उत्तो-
न्नितः । उद्धीकृतः । इति श्रीधरस्वामी ।

("अथ प्रयत्नोन्नतितानमन्यौ-
धृते कथञ्चित् पणिनां गणैरथ" ।
इति माघे । १।१४ ।)

उन्नय, ङ, (उन्नयन्म् । उन् + नी + ऋचिदधवाद्

उन्म

विषयेऽप्युत्तमोऽभिनिविशते इति षरच् ।) उन्नं
गयनम् । इत्यमरः ।

उन्नयन, स्त्री, (उन् + नी + ल्युट्) वितकः । इति
ऐमचन्द्रः । उन्नं पापणम् । उत्तोलनम् । तोलन
उठान इत्यादि भाषा ।

(यथा, कात्यायने । २२।१०।५ ।
"तेजोवैभवं नमभाभि सोमानुमगतीति युतेः" ।
उद्गं गयनं यत्नेति गायने वाच्यजिह्व" ।)

उन्माय, ङ, (उन्नयन इति । उन् + नी + घञ्) ।
उन्नयनम् । इत्यमरः । (यथा भट्टिः । ७ । ४० ।
"उन्मायानधिगच्छन्तः प्रमावैर्वसुधाभ्यस्ताम्" ।)

उन्माह, स्त्री, (उन् + गह + घञ्) काञ्चिकम् ।
इति ऐमचन्द्रः ।

उन्मिद, चि, (उद्गता निदा रात्रौ दुग्गादिक या
यम्मात्) प्रसृजः । विकसितः । इति ऐमचन्द्रः ।
("उन्मिदपुष्पघनघमकपुष्पभागा" ।

इति माघः । प्रसृजः । शयनादत्यति ।
"तामुन्मिदमवनिशयनां सौधवातायनस्य" ।
इति मेघवृते । ८८ । तथा, शाकुन्तले षष्ठ्ये ।
"शय्याप्रान्तविनशने विगमयन्मुद्रितस्य लघा" ।)

उन्म प श पूर्णः । (गुदा + प + शक + सेट्) ।
क्रमादिः । प श उन्मति कुम्भ जनेन लोक ।
उन्माभासः । इति दुर्गादासः ।

उन्मत्त, चि, (उन् + मद् + क्तिन्) उन्मादयुक्तः ।
वायुवृत्तचित्तविभ्रमविशिष्टः । पागल इति भाषा ।
तत्पर्यायः । उन्मादवान् २ । इत्यमरः । तस्यो-
पधम्, यथा,—गारुडे १६६ अध्यायः । *

"कुम्भमत्स्यायुमर्षियगोश्रद्गाणाश्च वागरा ।
विज्ञानवर्षिकाकाश्च वराहोन्मकुक्कुटाः ।
एष यथाश्च विष्णुर्न मास वा रोमशोऽप्यितम् ।
धूमश्चाज्ज्वराक्षस्य उन्मत्तभयश्च शान्तये ।

यतान्योपधजाताभि धूपिताभि महेश्वर ।
निहन्ति ष्वरमुन्मादं लक्ष्मिन्नाशयिष्या" ।
("तमात्मनो हतमुपपन्नतो देवादयः कुर्वन्त्यु-
न्मत्तम्" । इति निदागस्थाने सप्तमेऽध्याये ।

"देवर्षिपिण्डगन्धर्वैरुन्मत्तस्य च बुद्धिमान् ।
वर्जयेदङ्गनादीनि भीष्माणानि क्रूरकर्म्म च ।
सर्पिण्यानादि तस्येह मृदुमैषव्यमाचरेत्" ।
इति च चिकित्सास्थाने १४ अध्याये चरकेणोक्तम् ।

अन्यदिवरणमस्योन्मादशब्दे ज्ञेयम् ।)
तद्वाक्यप्रामाण्यं यथा,—मज्झिमासत्तत्त्वे ।
"उन्मत्तानाश्च या गाथा शिष्टाणां चैष्टित च यत् ।
स्त्रियो यश्च प्रभाषन्ते नास्ति तत्र व्यतिक्रमः ।
आदौ गच्छति देवेषु पश्चात् गच्छति मानुषान् ।
गदेष्टिता वागवदति सत्ता ह्येषा सरस्वती" ।

उन्मत्त, ङ, (उन्मत्तयति । उन्मत्त + तत्करोतीति
णिच् + पञ्चाद्यच् ।) धुस्तूरः । यथा,—
("श्वेतोन्मत्तस्योत्तरदिशुमूलसिद्धकु पायसः ।
गुडाम्बसयुतो हन्ति सर्वोन्मादांश्च दोषजान्" ।
इति वैद्यकचक्रपाणिनयहे उन्मादधिकारे ।)

मुहुकुन्दल्लः । इति मेदिनी ।
उन्मदः, चि, (उन्नतो मदी यस्य) उन्माद-

उन्मा

युक्तः । उद्गतमदः । तत्पर्यायः । उन्मदिकु २ ।
इत्यमरः । ("उत्तीरयामासुगिबोमदायाम्" ।

इति रघुः । २।६ । तथा, माघे ६।२६ ।
"मधुकराङ्गनया मुञ्चन्मद-
धनिमृता निमृताक्षरमुञ्जते" ।)

उन्मदिकु, चि, (उन् + मद् + इङ्) उन्मदः ।
उन्मादशोका । इत्यमरः ।

उन्मना, [च] चि, (उद्गत उत्कण्ठितं मनो यस्य)
उत्कण्ठितचित्तः । तत्पर्यायः । उत्क २ । इत्यमरः ।
("उन्मनाः प्रथमजन्मचेष्टिता-
न्यस्मरन्निप बभूव गाधव" ।

इति रघुः । १२।२२ । "पयोधरेऽगोमसि काचि
दुग्मना" । इति किराते । ८।१६ ।)

उन्मत्त, ङ, (उन् + मयि + घञ्) मारुतम् ।
मधः । इति ऐमचन्द्रः ।

उन्माघ, ङ, (उन्मद्यतेऽनेनेति । उन् + मघ + घञ्)
मारुतादिपद्ये माघे घञ् ।) कूटयन्त्रम् । मन्-
बधोपयुक्तयन्त्रम् । आभिध दत्त्वा म्गमप्लिनस-
गाधं यत् सन्धानयन्त्र निवेश्यते च । इत्यमरः ।

मारुतम् । घातकः । इति मेदिनी ।
(यथा, प्रबोधचन्द्रोदये ।
"प्रभो मदायानां क इव भुवतोऽभाषविधिम्" ।)

उन्माद, ङ, (उन् + मद् + घञ्) (महादेवः ।
यथा महाभारते । महादेवसहस्रनामकपणे ११
१०।६६ । "उन्मादो मदन कामो ह्यन्त्योऽर्ष-
करो यश्च" ।) वातिकरोगविशेषः । तत्पर्यायः ।

चित्तविभ्रमः २ । इत्यमरः । मतिभ्रमः ३ उन्मा
४ । इति राजनिर्घण्टः । (चित्तविभ्रमः ५१।२१॥
इति ऐमचन्द्रः ।) मानसरोगविशेषः ।

तस्योपध यथा,—
"वचा त्रिकटुकश्चैव करञ्ज देवदारु च ।
मल्लिका चिकला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम् ।
प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटु गोमूत्रेणावधर्मितम् ।
नस्यमालेपनश्चैव खानमुदक्तनम् तथा ।
अपस्मारविबोमादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ।
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजहारे च प्राशनम्" ।

इति गारुडे १६६ अध्यायः । * । अथ उन्मादा
धिकारः । तत्र उन्मादस्य निवृत्तिमाह ।
"मदयन्तुऽद्वता शोषा यस्मादुन्मागमास्थिताः ।
मानसोऽयमतो व्याधिबन्माह इति कीर्तितः" ।
अयमर्थः । यस्माद्धेतोऽद्वताः प्रवृद्धा शोषा
उन्मागमास्थिता मदयन्ति चित्तं • विक्षिपन्त्य
स्मिन् । अतोऽयमुन्माद इति कीर्तितः । स
उन्मादः मानसो व्याधि मनोवैज्ञानिकरत्नात् ।।

तस्यैवावस्थामेदेन नामान्तरमाह । स चाप्रवृ-
त्तशब्दो मदसंज्ञां विभर्ति च । स उन्मादस्तद्वतो
नवीनः । * । उन्मादस्य विप्रकृतनिदानमाह ।

"विप्रकृतदुष्टाशुचिभोजनानि
प्रभुर्भक्ष्यं देवगुह्यदिनामा ।
उन्मादहेतुर्भयं हर्षं भूषा
मनोऽभिघातो विषमाश्च चेष्टाः" ।

दुष्ट भक्ष्यरवोजादिसहितम् । अशुचि रससन्धि-

उन्मा

सृष्टम् । प्रधर्षणमभिभव । विघमास्य चेष्टा ।
बलवद्विरादयः ॥ * ॥ सन्निहृत निदानमाह ।
“एकैकशः सर्वशस्य दोषैरत्यर्थमुच्छिते ।
मानसेन च दु खेन स पञ्चविध उच्यते ॥
विषाद्वति षष्ठस्य यथार्थं तत्र भयम्” ॥ * ॥

तस्य सम्प्राप्तिमाह ।

“तेरत्यसत्त्वस्य मना प्रदुष्टा
बुद्धेर्निवासं हृदय प्रदूष्य ।
सोतास्यधियाय मनोवहानि
प्रमोहयन्त्याशु नरस्य चेता” ॥

अल्पसत्त्वस्य अल्पसत्त्वगुणस्य । मना वातादयः ।
बुद्धेर्निवासं हृदय प्रदूष्येति । शतेनाश्रयस्य दुष्टा
तदाश्रिताया बुद्धेरपि दुष्टिरुक्ता । मनोवहानि
सोतांसि हृदयाश्रितानि दश । एतानि विशेष-
पतो बोद्धव्यानि । यतश्चरकेण सकलशरीर-
सोतास्येव मनोऽधियातत्वेनोक्तानि । प्रमोहयन्ति
विक्षत कुर्वन्ति ॥ * ॥

उन्मादस्य सामान्य रूपमाह ।

“धीविभ्रम सत्त्वपरिभ्रवश्च
पर्याकुला दृष्टिरधीरता च ।
अवज्ञवाक्त्वं हृदयस्य शून्यं
सामान्यमुन्मादगदस्य लिङ्गम्” ॥

धीविभ्रम शुक्तिकाया रजतज्ञानम् । सत्त्वपरिभ्रव
सत्त्व मगत्तस्य चाश्रयस्य । अवज्ञवाक्त्वं असम्ब-
द्धमाश्रितम् । शून्यं सृतिशून्यम् ॥ * ॥

वातिकोन्मादस्य निदानपूर्विका सम्प्राप्तिमाह ।

रूक्षाल्पशीताम्रविकेधधातु-
क्षयोपवासैरनिशोऽतिरुद्ध ।
चिन्तातिदुष्ट हृदय प्रदूष्य
बुद्धिं सृति वाप्युपहन्ति शीघ्रम्” ॥

प्रदूष्य प्रकर्षेण दूषयित्वा ॥ * ॥

तस्यैव रूपमाह ।

“अस्थानहास्यसृतिनृत्यगीत-
वागङ्गविच्छेपशरोदनानि ।
मारुत्यकाश्याखण्डवर्णतास्य
जीर्णे वलघ्नानिलजस्य रूपम्” ॥

अस्थाने धनवसरे । हास्यादीनि रोदनान्तानि ।
जीर्णे व्याहारे । वल व्याधे ॥ * ॥

पैत्तिकस्य निदानपूर्विका सम्प्राप्तिमाह ।

“अजीर्णकटुस्त्रविदाह्यशीते-
र्भाज्यैश्चितं पित्तमुदीर्यवेगम् ।

उन्मादमत्युग्रमनात्मकस्य
हृदि स्थित पूर्ववदाशु कुर्यात्” ॥

हृदि स्थित पित्तं चित्त सञ्चितम् । पुन अजीर्ण-
कटुस्त्रविदाह्यशीतेर्भाज्यैरुदीर्यवेगं सत् उन्माद
कुर्यात् पूर्ववत् हृदयं प्रदूष्य इत्यर्थः ॥ * ॥

तस्य रूपमाह ।

“अमर्षसम्भविनप्रभावाः

सन्तर्जनाभिद्रव्यौष्णाचोयाः ।

प्रक्षायशीतान्नजलामिषाद्य

पोतावमाः पित्तकृतस्य लिङ्गम्” ॥

अमर्षोऽपहिष्णुता । सरम्भ आरभटी आङ्गभर-

उन्मा

इति यावत् । सन्तर्जनं परचासनम् । अभिद्रवणं
पलायनम् । औष्ण्यं गात्रे । चोयो दाहविशेषः ।
प्रक्षाय इत्यादि क्वायाया शीतयोरन्नजलयोरभि-
सायः ॥ * ॥

श्लैष्मिकस्य निदानपूर्विका सम्प्राप्तिमाह ।

“सम्पूरणैर्मन्दविचेष्टितस्य
सोष्णा कफो मर्मणि संप्ररुद्धः ।
बुद्धिं सृतिं वाप्युपहन्ति चित्तं
प्रमोहयन् सजनयेद्विकारम्” ॥

सम्पूरणैर्भोजनादिभिः । मन्दविचेष्टितस्य व्यायाम-
रहितस्य । सोष्णा कफ इति कफोऽप्युन्मादं करि-
ष्यन् पित्तं सहायमपेक्षते व्याधिसमावात् ।
मर्मणि अत्र मर्मेश्वदेन हृदयमुच्यते । विकार-
मुन्मादरूपम् ॥ * ॥

तस्य रूपमाह ।

“वाक्चेष्टित मन्दमरोचकस्य
नारोविविक्तप्रियता च निद्रा ।
हृदिस्थ लाला च वलघ्नं शुक्ले
गखादिप्रौक्ताश्च कफात्मके स्यात्” ॥

वाक्चेष्टितं मन्द वचनमल्पम् । नारोविविक्त-
प्रियता नारोप्रियता विजनप्रियता च । शुक्ले सति
वलं व्याधे ॥ * ॥

सान्निपातिकस्य निदानपूर्विका लक्षणमाह ।

“य सन्निपातप्रभवोऽतिघोर
सर्वे समस्तेः स तु हेतुभिः स्यात् ।
सर्वाणि रूपाणि विभर्ति तादृ-
ग्विरुद्धभैषज्यविधिर्विवर्ण्य” ॥

स सान्निपातिक उन्मादः । सन्निपातग्रहणेनैव
सर्वात्मकत्वं लब्धम् । पुन सर्वैरिति यत्कृत तद-
जस्तम प्राप्यार्थम् । तेन रजस्तमोर्मिर्नितैरि-
त्यर्थः । तेन वातादयो रजस्तमोभिर्नोदोषैर्मि-
क्षिता । समस्तेषु निदानैः कुपिता उन्माद जन-
यन्ति । सर्वैर्हेतुभिः समस्तेर्मिर्निते स्यात् । यतो-
ऽन्यो व्याधिः सर्वैर्हेतुभिर्मिर्नितैरेव भवतीति
नियमो नास्ति । अयन्तु व्याधिप्रभावात् सर्वैर्हेतु-
भिर्मिर्निते स्यात् । तादृगुन्माद विरुद्धभैष-
ज्यविधिः । विरुद्धभैषज्यविधिरिति कोऽर्थः । वि-
दोषजं प्रत्येकं वातादिप्रत्यगोका कार्या । सा च
परस्परविरोधिनो विदोष हन्ति किञ्चिदेव
द्रव्यमामलकादि तच्चात्रायौगिकम् । अतएव वि-
वर्ण्यं न चिकित्स्य इत्यर्थः ॥ * ॥

मनोदुःखस्य विप्रकृत निदानमाह ।

“चौरैर्नरेन्द्रपुष्पैरिभिक्षयान्यै-
र्विचासितस्य धनवान्यवसंक्षयाद्वा ।
गाढं क्षते मनसि च प्रियया रिरसो-
र्जायेत घोळटतरो मनसो विकारः” ॥

अन्यैर्हिंसादिभिः । गाढमतिशयेन । क्षते अभि-
हृते । प्रियया प्राप्तमश्वयया रिरंसोः पुरुषस्य
विकारः उन्मादरूपः ॥ * ॥

तस्य रूपमाह ।

“चित्रं ब्रवीति च मनोऽनुगतं विसञ्चो
गायत्रयो हंसति रोदिति चातिमूढः” ॥

उन्मा

चित्रमास्थित्यं । मनोऽनुगतं गोप्यमपि । विसंज्ञो
विरुद्धज्ञान । अतीवमूढः अतीवज्ञानशून्यः । अत्र
विकल्पो बोद्धव्यः ॥ * ॥

विषजस्य रूपमाह ।

“रक्तोक्षयो हतनलेन्द्रियभा सुदीन
श्यावाननो विषहृते तु भवेत् परासः” ॥
परास मृतः ॥ * ॥

धरिष्टमाह ।

“अवाङ्मुखस्तन्मुखो वा क्षीणमासवणो नरः ।
जागरूको ह्यसन्देहमुन्मादेन विनश्यति” ॥ * ॥
अथ देवादिकृतस्योन्मादस्य सामान्य लक्षणमाह ।

“अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्यचेष्टो

ज्ञानादिविज्ञानवलादियुक्तः ।

प्रकोपकालो नियतस्य यस्य

देवादिकृन्मा स मनोविकारः” ॥

अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्यचेष्ट न मर्त्यस्येव मनुष्यस्येव
वागादयो यत्र स । विक्रम पराक्रम । वीर्यं
शौर्यम् । ज्ञानादिविज्ञानवलादियुक्तः । ज्ञानं
बुद्धिः । आदिपदेन तद्भेदा मेधा-विचारणा-स्त्या-
दयो गृह्यन्ते । विज्ञान शिल्पादिविषयक ज्ञानम् ।
चेष्टा पाठवम् । आदिपदेनाभिमानादि गृह्यते ।
नियत वक्ष्यमाणतिथ्यादिभिः । मनोविकार उ-
न्मादः ॥ * ॥

तत्र देवाविष्टस्य लक्षणमाह ।

“सन्तुष्टं शुचिरतिदिव्यमाल्यगन्धो
निस्तन्द्रोऽवितथसंस्कृतप्रभाषी ।
तेजस्वी स्थिरनयनो वरप्रदाता
ब्रह्मण्यो भवति नरः स देवजुष्ट” ॥
अतिदिव्यमाल्यगन्ध अतिशयो दिव्यमाल्यस्येव
गन्धो यस्य स । निस्तन्द्र निद्रारहित । अवितथ
सत्यम् । ब्रह्मण्य ब्राह्मणभक्त ॥ * ॥

देव्याविष्टमाह ।

“संखेदी द्विजगुरुदेवदोषवक्ता
जिह्वाक्षो विगतमयो विमार्गदृष्टिः ।
सन्तुष्टो भवति न चात्रपानजाति-
र्दुष्टात्मा भवति स देवशुचुष्ट” ॥
विमार्गदृष्टिः कुमार्गरत । दुष्टात्मा दुष्टस्वभावः ।
गन्धर्व्याविष्टमाह ।

“हृष्टात्मा पुष्पिनवनान्तरोपसेवी
स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाल्यः ।
नृत्यन् वै प्रहसति चारु चाल्यशब्द
गन्धर्व्यग्रहपरिपीडितो मनुष्यः” ॥
हृष्टात्मा हृष्टशीवात्मा । पुष्पिन तोयोत्थित तटम् ।
वनान्तर वनमध्यम् । तयोः सेवी । स्वाचारः
अनिन्दिताचारः । प्रियाणि परि समन्ततो भावेन
गीतगन्धमाल्यानि यस्य स तथा । चारुचाल्य
शब्दमिति हसनक्रियाया विशेषणम् ॥ * ॥

यक्षाविष्टमाह ।

“ताम्राक्षः प्रियतनुरक्तवस्त्रधारी
गम्भीरोऽद्भुतगतिरल्पवाक् सहिष्णुः ।
तेजस्वी वदति च किं ददामि कस्मै
यो यक्षग्रहपरिपीडितो मनुष्यः” ॥ * ॥

उन्मा

पित्राविष्टमाह ।

“प्रेतानां स दिशति संस्तरेषु पिण्डान्
शान्तात्मा जन्ममपि वापस्यवस्त्र ।
मासेक्षुतिलगुडपायसामिकाम-
क्षुत्तौ भवति पितृपराभिजुष्टः” ॥
प्रेतानां मृतानां पितृणाम् । दिशति ददाति ।
अपस्यवस्त्र दक्षिणस्त्वष्टतोत्तरीयः ॥ १ ॥

नागाविष्टमाह ।

“यस्तुर्व्यां प्रसरति सर्पवत् कदाचित्
रुक्मण्यो मुहुरपि जिह्मयावलेपि ।
क्रोधाबुद्धितमधुदुग्धपायसेषु-
र्विज्ञेयः स खलु मुजङ्गमेन जुष्टः” ॥
प्रसरति सर्पवत् उरसा चकति । रुक्मण्यो षोड-
शान्तौ ॥ २ ॥

राक्षसाविष्टमाह ।

“मासास्त्रगुविधिसुराविकारलिभु-
र्निर्ज्वो भ्रममतिनिष्ठुरोऽतिभूर ।
क्रोधाबुद्धिपुल्लो मिश्राविचारी
शौचद्विष्ट भवति स राक्षसैर्महोतः” ॥
अतिनिष्ठुरोऽतिनिर्दयः ॥ ३ ॥

ब्रह्मराक्षसाविष्टमाह ।

“देवविप्रगुरुद्वेषो वेदवेदाङ्गविच्युचिः ।
आत्मपीडाकरोऽहिषो ब्रह्मराक्षसेवितः” ॥
अहिषः अहिंसाशीलः ॥ ४ ॥

पिशाचाविष्टमाह ।

“उद्वस्त्रः क्षत्रपरधो विरुद्धभाधो
दुर्गन्धो भ्रममशुचिस्तथातिलोलः ।
ब्रह्मशी विजनवनान्तरोपसेवो
आचेष्टन् भ्रमति रुदन् पिशाचजुष्टः” ॥
उद्वस्त्रः नमः । दिगम्बर इति विदेहवचनात् ।
क्षत्रो निर्मासः । परधो रुद्धः । अतिलोलः सर्व-
स्मिन् अन्नपाने लोलुपः । आचेष्टन् विरुद्धमाचे-
ष्टन् । यद्वा हिंसा क्रोडा पूजार्थं गच्छन्ति । अत-
रयोक्तम् ।

“अशुचि भिन्नमर्यादं क्षतं वा यदि वाक्षतम् ।
हिर्युहिंसाविहारार्थं सत्कारार्थमथापि वा” ॥ ५ ॥
तत्र हिंसार्थं गृहीतस्य जक्ष्यमाह ।

“स्थूलाक्षो कुतमटनः सफेनवामी
निद्रालुः प्रतति च कम्पते च योऽति ।
यश्चाद्रिदिरदनगादिविभुवः स्यात्
सोऽसाध्यो भवति तथा प्रयोदशेऽब्दे” ॥
यश्चाद्रीत्यादि यः प्रमत्तादिपतिवः सन् यद्द्वैत्यव-
द्वयार्थः । आदिशब्देन भित्तिप्रासादादयो गृह्यन्ते ।
प्रयोदशेऽब्दे सर्व एव देवादिगृहीतोऽसाध्यः ॥ ६ ॥
देवादीनामावेशसमयमाह ।

“देवदाहाः यौगमास्यामसुराः सन्धयोरपि ।
गन्धर्वाः प्राणश्रोत्रेण यक्षाश्च प्रतिपद्यपि ।
पितरः कृष्णपक्षे च पञ्चम्यामपि चोरगाः ।
रक्षः पिशाचा राज्ञौ च षट्पञ्चांशं विश्रान्ति हि” ॥
कृष्णपक्षे अमायाम् । प्रायशः पदादन्यत्रापि ।
तिथ्यभिधानप्रयोजनं कक्षार्थं तत्र तिथौ बलि-
दानार्थः ॥ ७ ॥ ननु यदि देवादयो विश्रान्तिं तदा

उन्मा

विश्रान्ते दृश्यन्ते कथं नेत्यत आह ।
“दर्पणादीन् यथा क्षाया शीतोष्णं प्राणिनो यथा ।
समयि भास्करार्थिश्च यथा देहश्च देहदृक् ।
विश्रान्तिं ग च दृश्यन्ते यथाक्षदृष्टरीग्याम्” ॥
दर्पणादीत्यादिशब्देनान्यदपि निमित्तान्वयः ग-
च्छते । क्षाया प्रतिविम्बम् । समयि सूर्यमणिम् ।
देहदृक् जीवात्मा ॥ ८ ॥

अथोन्मादस्य चिकित्सा ।

“वातिके क्षेष्टपानं प्राक् विरेकं पित्तसम्भवे ।
कफजे वमनं कार्यं परो वस्त्यादिकफम
यक्षोपदेष्टते किञ्चिदपस्मारे चिकित्सितम् ।
उन्मादे तत्र कर्तव्यं सामान्यादौघदूययोः ।
जलादिद्रुमशैलेभ्यो विषमेभ्यश्च तं सदा ।
रुद्धेदुन्मादिन यत्नात् सद्यः प्राणहरा हि ते” ॥
ते जलादयः ॥ ९ ॥

“ब्राह्मीकुष्माण्डीफलमड्यय्याः शङ्खपुष्पिकास्वरसाः ।
दृष्ट्वा उन्मादहत एधगेते कुलमधुभिन्ना” ॥
अत्र ब्राह्मीति पदं ब्राह्मीस्वरसपरम् । कुष्माण्डी-
फलं तदीजपरम् । मड्यय्ये तु यथाश्रुतार्थमेव ।
तेनायमर्थः । वरमीकरसतोरा ४ फूटकचूर्ण-
मासा २ मधुमासा ८ पेयः । इत्येको योगः ।
कोहण्डके वीजकचूर्णमासा २ फूटकचूर्णमासा २
मधुना सनीयावलेष्टम् । द्वितीयो योगः । महा-
मरीचकचूर्णमासा २ फूटकचूर्णमासा २ मधु-
नावलेष्टम् । तृतीयो योगः । शङ्खपुष्पीस्वरस-
तोरा ४ फूटकचूर्णमासा २ मधुमासा ८ पेयः ।
चतुर्थयोगः ॥ १० ॥

“सिद्धार्थको पिङ्गु वचाकरझौ देवदारु च ।
मंझिष्ठा त्रिफला श्वेता कटभीलक कटुत्रिकम् ।
समांशानि प्रियङ्गुश्च शिरीषो रजनीद्वयम् ।
वस्तून्मूत्रेण पिष्टोऽयमगदः पानमञ्जनम् ॥
नस्यमालेपनश्चैव स्नानमुदत्तनं तथा ।
अपस्मारविषोन्मादहत्यालक्ष्मीज्वरापहम् ॥
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शस्यते ।
सर्पिरेतेन ससिद्धं सगोमूत्रं तथार्थकत्” ॥
सिद्धार्थकादि ॥ ११ ॥

“अयमिष्टविनाशश्च दर्शयेदद्भुतानि च ।
नृजं सर्वपतैलाक्ष रुद्धेदुन्मानमातये ॥
कपिकक्षाधवा तमैर्लोहतेजजले स्पृशेत् ।
कशाभिस्ताडयेत्तं वा सुनृजं विजने गृहे ॥
सर्पयोद्धतदत्तेन दशैः सिद्धैर्गजैश्च तं ।
आसयेद्वस्त्रहस्तेषु शत्रुभिस्तस्करैस्तथा ॥
अथवा राजपुरुषा वह्निर्गत्या सुसयतम् ।
आसयेद्युग्मधैरेन तर्ज्यन्तो मृदापक्षया ॥
देहदुःखभयेभ्यो हि यत् प्राणमयं महत् ।
तवस्तस्य श्रमं याति सर्वतो विभुतं मनः ॥
इत्येष्टयविनाशेन मनो सस्याभिहृत्यते ।
तस्य तत्सदृशप्राप्त्या सान्त्वान्नासौ श्रमं नयेत् ॥ १२ ॥
युग्मया द्विषु सव्यं वचा कटुकरोहिणी ।
शिरीषस्य करझस्य वीजं गौराश्च सर्वपाः ॥
गोमूत्रपिष्टैरेभिस्तु वसिर्नेत्राञ्जने हिता ।
हन्त्युन्मादमपस्मारं तथा चातुर्यं क्वरम्” ॥

उन्मा

युग्मयाद्यञ्जनम् ॥ १३ ॥

“कुलाश्वगन्धे सवणाजमोटे
दे जीरके त्रीणि कटुनि पाठा ।
मङ्गल्यपुष्पी च समान्यमूनि
सर्वैः समानाश्च वचा विधूर्य ॥
ब्राह्मीरसेनाखिकमेव माय
वारचयं युष्कमिदं हि चूर्णम् ।
अक्षप्रमाणं मधुना घृतेन
लिङ्गान्नरं सप्त दिनानि यावत् ॥
सारसतमिदं चूर्णं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
हिताय सर्वलोकानां दुर्मोधानां विचेतसाम् ॥
एतस्याभ्यासतः पुसा बुद्धिर्मोघा एति स्मृतिः ।
सम्पत्तिः कविताशक्तिः प्रवर्द्धतेततोत्तरम्” ॥
मङ्गल्यपुष्पी शङ्खदुकी इति लोके । सारस
चूर्णम् ॥ १४ ॥

“विश्राजमेदरजनीद्वयसैन्धवोया-
भक्ष्याङ्गकुलमगधोद्भवजीरकायाम् ।
चूर्णं प्रमातृसमये लिङ्घतः ससर्पि-
वाग्देवता निवसति स्वयमेव वक्त्रे” ॥

विश्राज चूर्णम् ॥ १५ ॥

“आद्ये विधूरिते क्षिप्त्वा तत्त्वोद्भूतशुभं जलम्
पादशेषं प्रकर्तयमेव काष्ठविधिं स्मृतम् ।
दशमूनी तथा राक्षा वातारिस्त्रिहता बला ।
मूर्त्वा शतावरी चेति क्षायेक्षु कुडवै एधक् ॥
एते काष्ठे एत प्रस्यदयं नृदमिना पचेत् ।
कक्षीकृतैर्वेष्ट्यमात्रद्वये मन्त्र्यं पुनः पचेत् ॥
विश्राजा त्रिफला कौन्ती देवदार्वलवानुकम् ।
स्थिरानन्ता रजनी दे प्रियङ्गुः सारिवाद्वयम् ।
नीलोत्पलैलामल्लिखान्तोदादिमकेश्वरम् ।
विहङ्ग क्षमिपत्री च कुल चन्दनपद्मे ॥
तालीसपत्रं दहती माक्षतीकुसुमं नवम् ।
अष्टाविश्रतिभिः कक्षैरेतैः कर्षमिति एधक् ॥
चतुर्गुणं जलं दत्त्वा पिष्टैस्तद्विषयेऽदृष्टम् ।
महाक्षैतसगमेद सर्वैचेतोविकारहृत् ॥
अपस्मारे महोन्मादे मन्देऽमौ क्षरकासयोः ।
वातरक्ते प्रतिश्लेपे शोषे काशे त्वीयके ॥
मूत्रकाशे कटीश्लेपे विसर्पामिहतेषु च ।
पाण्ड्यामये तथा कबज्या विषे मेहे गदेऽपि च ।
देवादिहस्तधितानां गङ्गादानमचेतसम् ।
शक्त स्त्रीणाञ्च बन्ध्यानां धन्यमायुर्वलप्रदम् ॥
अलक्ष्मीपापराक्षोऽन्नं सर्वयहनिवारकम् ।
हन्ति भ्रमं मदं मूर्च्छां मेधास्तुतिमतिप्रदम्” ॥
अभिपत्री अभिवतीति लोके अग्निया इति च ।
महाक्षैतस एतम् ॥ १६ ॥

अथ देवाद्याविष्टानां चिकित्सा ।

“पूज्यव्युपहारेऽदिहोममन्त्राङ्गनादिभिः ।
जयेदागन्तुमुन्मादं यथाविधि शुचिर्भिक्षम् ॥
क्षणाभिरिचसिन्धुस्यमधुगोरोचनाक्षतम् ।
अञ्जनं सर्वदेवादिकृतोन्मादहरं परम्” ॥
क्षणाद्यञ्जनम् ॥ १७ ॥
“अक्षजम्बुकानामां शङ्खकी कस्य तथा ।
द्विषु मूत्रं वस्तस्य धूपस्य प्रयोजयेत् ॥

उन्मा

एतेन श्राम्यति क्षिप्रं बलवानपि यो ग्रहः” ।
 ऋक्षलोमादिधूपः ॥ * ॥
 “कल्याणकक्षं युञ्जीत महदा चैतरा एतम् ।
 तेन नारायणं चाथ महानारायणं तथा ॥
 ऋते पिशाचादन्येषु प्रतिकूलं न चाचरेत् ।
 रोगिणं भिषजं यत्ते क्रुद्धा हन्यन्महौजसः” ॥
 इत्युन्मादाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

(आप्रेय उवाच ॥

“अयं मानसको व्याधिरुन्माद इति कीर्तितः ।
 प्रमत्ता ऊर्ध्वगा दोषा ऊर्ध्वं गच्छन्त्यनार्गताम् ॥
 उन्मादो नाम दोषोऽयं कष्टसाधो भिषग्वरैः ।
 सोऽपि पृथग्विधैर्दोषैर्द्वन्द्वजोऽन्यः प्रकीर्तितः ।
 अथान्यः सन्निपातेन विषादवति चापरः ॥
 अशुचिविषयश्रुत्यागारकेऽरण्यमध्ये
 समयगहनवीधीदेवतागारके च ।
 अथ कथमपि भीत्या शङ्कया खिन्नचेतः-
 क्षमितमनसमार्गान्यनुसन्तारयेति ॥
 चिन्ताव्यासाभयहर्षविमर्षलोभात्
 देवातिथिदिनरन्ध्रगुरोर्विमानात् ।
 प्रेमाधिकादयवजनादपि विप्रयोगात्
 उन्मादहेतुः च दृष्ट्या कथितं वरिष्ठैः ॥

तन गायति वा रौति विरूपं पठते यदा ।
 लोलयेच्छब्दे वापि कम्पते हसते तथा ॥
 धावते हगने चैव तथा जिह्वा विनश्यति ।
 गरो वा भ्रमतेऽत्यर्थं पश्येदघनसथातुरः ॥
 तस्यापस्मारकं कर्म्म कर्त्तव्यं भिषगावरैः ।
 विशेषेण भूतविद्या मध्ये वक्ष्यामि चाग्रतः” ॥
 इति महर्ष्याप्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीय-
 स्थाने उन्मादनिदाननामा विंशोऽध्यायः ॥
 अस्य सम्प्राप्तिसहित-निदानलक्षण-चिकित्सा-
 न्याह वाभटः ॥

“उन्मादाः षट् पृथग्दोषनिषयाधिविषोद्भवाः ।
 उन्मादो नाम मनसो दोषैरुन्मादोर्मदः ॥
 शरीरमानसैर्दुष्टैरहिवादच पानतः ।
 विद्वतासात्म्यसमजाद्विषमादुपयोगतः ॥
 विषमस्याल्पसत्त्वस्य व्याधिवेगसमुद्भवात् ।
 क्षीणस्य चेष्टावैषम्यात् पूज्यपूजायतिश्रमात् ॥
 आधिमिष्वित्तविभ्रशब्दिषेणोपविषेण च ।
 रमिर्विहीनसत्त्वस्य हृदि दोषाः प्रदूषिताः ॥
 धियो विधाय कालुष्यं हत्वा मार्गान् मनोवहान्
 उन्मादं कुर्वन्ते तेन धीविज्ञानस्मृतिभ्रमात् ॥
 देहो दुःखसुखभयो भ्रष्टसारथिवद्वयः ।
 अमत्यचिन्तितारम्भम्” —

वातादिभेदेन लक्षणं यथा ॥

“तत्र वातात् कृशाङ्गता ॥

अस्थाने रोदनाक्रोशश्चित्तस्मितवर्त्तनम् ।
 गीतवादित्रवागङ्गविच्छेपास्तोदनानि च ॥
 असाक्षा वेणुवीणादिशब्दानुकरणं मुहुः ।
 आस्यात् फेनागमोऽजसमटनं बज्रमाधिता ॥
 अलङ्कारोऽनलङ्कारैर्यनैर्गमनोद्यमः ।
 गद्विरभ्यवहार्येषु तक्षामे वावमानता ॥
 उत्पिण्डितारुणाक्षित्वा नीर्यं चाग्ने गदोद्भवः ॥ १ ॥

उन्मा

पित्तात् सन्तर्ज्जनं क्रोधो मुखिलोद्वाद्यभिद्रवः ।
 शीतच्छायोदकाकाङ्क्षा नम्रत्व पीतवर्णता ।
 अक्षयज्वलनज्वालातारकादीपदर्शनम् ॥ २ ॥
 कफादरोचकश्चर्द्दिरल्पेष्टाहारवाक्यता ।
 स्त्रीकामता रङ्गः प्रीतिर्लालासिङ्घाणकश्रुतिः ॥
 वैभक्त्यं श्रौचविदेशो निद्राश्रयधुरानने ।
 उन्मादो बलवान् रात्रौ भुक्तमात्रे च जायते ॥ ३ ॥
 सर्वायतनसंस्थानसन्निपाते तदात्मकम् ।
 उन्मादं दारुणं विद्यात् तमिषकं परिवर्जयेत् ॥ ४ ॥
 धनकान्तादिनाशेन दुःसहेनाभिषङ्गवान् ।
 पाण्डुरदीनो मुहुर्मुहूर्त्तं हाहेति परिदेवते ॥
 रोदित्यकस्मान् न्नियते तद्गुणान् वज्रं मन्यते ।
 शोकक्षिप्तमना ध्यायन् जागरूको विचेष्टते ॥ ५ ॥
 विषेण श्याववदनो नष्टच्छायाबलेन्द्रियः ।
 वेगान्तरेऽपि संभ्रान्तो रक्षाक्षस्तं विवर्जयेत्” ॥ ६ ॥

चिकित्सा यथा ॥

“अथानिजज उन्मादे स्नेहपानं प्रयोजयेत् ।
 पूर्वमावृतमार्गे तु सखेह मृदुशोधनम् ॥
 कफपित्तभवेऽप्यादौ वमनं सविरेचनम् ।
 तथास्य शुद्धदेहस्य प्रसादं क्षमते मनः ॥
 इत्यमप्यनुवृत्तौ तु तोच्छां जावगमस्ननम् ।
 हर्षणाश्वासनोत्पासभयताडनतर्ज्जनम् ॥
 अभ्यङ्गोद्वर्तनालेपधूमान् पानञ्च सर्पिषः ।
 युष्मगात्तानि हि शुद्धस्य नयन्ति प्रकृतिं मनः” ॥ * ॥
 “द्वौ प्रस्थौ खरसाह्वागा एतप्रस्थञ्च साधितम् ॥
 व्योषश्यामात्रिष्टदन्तीशङ्कुप्योन्टपद्मैः ।
 ससप्तलाक्रिमिहरैः कल्कितैरक्षसम्मितैः ॥
 पलटङ्गा प्रयुञ्जीत परं मात्राचतुष्पलम् ।
 उन्मादकुष्ठपस्मारहरं बन्धासुतप्रदम् ॥
 वाक्खरस्मृतिमेधाहृदयं ब्राह्मीघृतं स्मृतम्” ॥

इति ब्राह्मीघृतम् ॥ * ॥

“वरा विशाखा मद्रैका देवदार्वैलबालुक्कैः ।
 द्विसारिवा द्विरजनी द्विस्त्रिरा फलिनी नतैः ॥
 दृष्टीकुलमल्लिखानागकेशरदाडिमैः ।
 वेङ्कताक्षीशपत्रैः जामलातीसुकुलोत्पलैः ॥
 सदन्तीपद्मकादिमैः कर्षाणैः सर्पिषः पचेत् ।
 प्रस्थं भूतयष्टोन्मादकासापस्मारपाप्मसः ॥
 पाण्डुकण्डुविषे शोफे मोहे मेहे गरे ज्वरे ।
 अरेतस्यप्रजसि वा देवोपहतचेतसि ॥
 अमेधसि खलद्वाचि स्मृतिकामेऽल्पपावके ।
 बल्यं मङ्गल्यमायुष्यं कान्तिसौभाग्यपुष्टिदम् ॥
 कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुसवनेषु च” ॥

इयि कल्याणघृतम् ॥ * ॥

“रुभ्यो द्विसारिवादीनि जले पक्वैकविंशतिम् ।
 रसे तस्मिन् पचेत्सर्पिर्दृष्टिद्वीरं चतुर्गुणम् ॥
 वीरादिमेदाकाकोलीकपिकाच्छूविषाणिभिः ।
 स्तूर्पपर्यायितैरेतन्महाकल्याणकं परम् ॥
 दृष्ट्वा सन्निपातघ्नं पूर्वस्मादधिकं गुणैः” ॥

इति महाकल्याण घृतम् ॥ * ॥

“जटिणा भूतना केशो घारटी मर्कटो वचा ॥
 त्रायमाणा जया वीरा घोरकः कटुरोहिणी ।
 कायस्था शूकरीच्छत्रा अतिच्छत्रा पलङ्का ॥

उन्मा

महाएरुषदन्ता च वनस्था नाकुलीदयम् ।
 कटभरा वृश्चिकाली शालिपर्णी च तैर्घृतम् ॥
 सिद्धं चातुर्थिकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ।
 महापैशाचकं नाम घृतमेतदयथास्मृतम् ॥
 बुद्धिमेधास्मृतिकरं बाणानाद्याङ्गवर्द्धनम्” ॥
 इति महापैशाचकं घृतम् ॥ * ॥
 “अवपीडाञ्च विविधा सर्षपा स्नेहसयुताः ।
 कटुतेलेन चाभ्यङ्गो ध्यापयेच्चास्य तद्रजः ॥
 सहिष्णुस्तीक्ष्णधूमश्च सूत्रस्थानोदितो हितः” ॥ * ॥
 भृङ्गालशल्यकोलूकजलूकादयवस्तयैः ॥
 मूत्रपित्तशृङ्गक्षौमनखचर्मभिराचरेत् ।
 धूपधूमाल्लनाभ्यङ्गप्रदेहपरिषेचनम् ॥
 धूपयेत् सततश्चैनं श्रगोमत्स्यैः पूतिभिः ।
 वातक्षेप्यात्मके प्रायः पैत्तिके तु प्रशस्यते ॥
 तित्ताकं जीवनीयञ्च सर्पिः स्नेहश्च मिश्रकः ।
 शिशिराण्यन्नपानानि मधुराणि लघूनि च ॥
 विध्येच्छिरा यथोक्ता वा तप्तं मेद्यामिषस्य वा ।
 निवाते प्राययेदेव मुच्यते मतिविभ्रमात्” ॥
 “भूतानुबन्धमीक्षते प्रोक्तास्त्रिङ्गाधिकाकृतिम् ॥
 यद्युन्मादे ततः कुर्याद्भुतनिर्दिष्टमौषधम् ।
 वणिश्च दद्यात् पणलं यावत् सक्तुपिण्डिकाम् ॥
 स्निग्धं मधुरमाहारं तण्डुलान् रुधिरोक्षितान् ।
 पक्वामकानि मांसानि सुरामैरेयमासवम् ॥
 अतिमुक्तस्य पुष्पाणि जाल्या सहचरस्य च ।
 चतुष्पथे गवा तीर्थे नदीनां सङ्गमेषु च ॥
 निवृत्तामिषमद्यो यो ह्मिताग्री प्रयतः शुचिः ।
 निजागन्तुभिरुन्मादैः सत्त्ववान्नं स युज्यते ॥
 प्रसादं इन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसान्तथा ।
 धातूनां प्रकृतिस्थलं विगतोन्मादलक्षणम्” ॥ * ॥

इति वाभटे उत्तरस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥

अस्य सनिदानसंप्रतिर्गथा ।

“इह खलु पञ्चोन्मादा भवन्ति । तद्यथा,—
 वातपित्तकफसन्निपातागन्तुनिमित्तास्तत्र दोष-
 निमित्ताश्चत्वारः ।

एवमाणामेवंविधानां क्षिप्रमभिनिर्वर्तन्ते तद्यथा,

“भीरूणां मुपक्षिप्तसत्त्वानामुत्सन्नदोषाणाञ्च
 मलविद्यतोपहितानि अनुचितान्याहारजातानि
 वैषम्ययुक्तोपयोगविधिनोपयुक्तानां तन्त्रप्रयोगं
 वा विषममाचरतामन्यां वा चेष्टा विषमं समा-
 चरतामनुपक्षिण्णदेहानाञ्च व्याधिवेगसमुद्भवमि-
 तानामुपहतमनसां वा काम-क्रोध-लोभ-हर्ष-मय-
 शोक-चिन्तोद्देगादिभिः पुनरभिघाताभ्याहतानां
 वा मनस्युपहतैः युद्धौ च प्रक्षलितायामभ्युदीर्यां
 दोषाः प्रकुपिता हृदयमुपहत्य मनोवहानि
 खोतास्याहत्य अनयन्त्युन्मादम् । उन्माद एवमनो-
 बुद्धि-सञ्चा-क्षान-स्मृति-भक्ति-श्रील-चेष्टाहार-
 विभ्रमं विद्यात्” ॥

तस्येमानि पूर्वरूपाणि । तद्यथा,—

“शिरसः शून्यभावः चक्षुषो व्याकुलता स्वनकर्ण-
 योरुच्चासस्याधिक्यमास्यसखयमनमामिषाद्यो-
 ऽरोचकाविपाकौ हृदयग्रहो ध्यानायास-सम्भो-
 दोद्देगाद्यास्थाने सततं लोभहर्षो ज्वरस्वामीक्ष्ण-

उन्मा

सुमत्तचित्तत्वमुददितत्वमर्दितान्नातिवर्णयथाधेः
स्वप्ने च दर्शनमभीष्टा भ्रान्तघणितानवस्थिता-
नवस्थितानां रूपायामप्रशस्तानां तिलपो-
लकचक्राधिरोहणं वातकुण्डलिकाभिस्तोमथन
निमज्जनं कलुषाणामभिसामावर्तुं चक्षुषोऽपि
पसर्पणमिति दोषनिमित्तानामुन्मादाणां पूर्वं
रूपाणि” ॥

अथ वातादिभेदेनास्य लक्षणानि यथा,—

“ततोऽन्तरमुन्मादाभिनिर्दिष्टचित्तवेदसु माद-
विज्ञानं भवति । तद्यथा,—परिसर्पणमस्तिभुवा-
सोलास घनु-हस्त-पादविक्षेपणमकस्मादग्नित-
नाक्ष सततस्मिरामुत्सर्गं फेनागमनमात्स्यात् स्मित-
हसित नृत्य-गीत-वादित्र-प्रयोगाद्यास्थाने वीणा-
वश-शृङ्ग-शस्याताणशब्दानुकरणमस्मात् । यान-
मयानैरङ्गरागमनश्रुतिरैर्मयैर्लोभोऽग्नवहार्यं
खल्वेषु । सन्ध्यं चावमानस्तीव्र मात्सर्यं कार्यं
पारुष्यमुत्पिष्टताण्डलात्ता वातोपशय विपर्या-
सानुपशयिता चेति वातोन्मादलक्षणानि भवन्ति ॥

अथमर्षं क्रोध-सरम्भस्यास्थाने शस्त्रलोकाका-
मुष्टिभिरभिव्रवणं खेषा परेषा प्रक्षय-श्रीतोद-
काद्भाभिलाष । सन्तापोऽतिवेलेभू । ताम्रहरित-
हारिसरम्भोद्धिता पित्तोपशयविपर्यासादनु
पशयिता चेति पित्तोन्मादलक्षणानि भवन्ति ॥

स्थानमेकदेशे तूष्णीम्भावोऽल्पप्रशस्त्रक्रमण ला-
क्षाशिशृङ्गाकाप्रखण्डमनन्नाभिलाषो रक्षस्माता
धीमत्स्यश्रीचक्षे स्वप्न-निद्रताम्रययुरानने शुक्ल
स्तिमितमलोपदिग्धाक्षता स्नेहोपशयविपर्या-
सादनुपशयिता चेति स्नेहोन्मादलक्षणानि भवन्ति ।
त्रिदोषलक्षणसन्निपाते तु सान्निपातिक विद्यात् ।
तमसाध्यमित्याचक्षते कुशला” ॥

साधारणसाधनविधिर्यथा ।

“साधनान्तु त्रयाणां साधनानि भवन्ति ।
तद्यथा,—क्षेद-वमन-विरचनास्थापनानुवास-
नोपशमनस्त कर्म्म-धूप-धूम-पानास्नानावपीड-
प्रधमनाभ्यङ्ग-प्रदेह-परिषेकालुलेपन-बध-बन्धना-
धरोधन-वित्रासन-विस्मापन-विस्मरणापतर्पण-
शिरावधनानि ॥

भोजनविधानञ्च यथास्य युक्त्या यथान्यदपि
किञ्चिन्निदानविपरीतमौषधं कार्यन्तव्यादिति ।
उन्मादान् दोषान् साध्यान् साधयेद्विषयुत्तम ।
अनेन विधियुक्तेन कर्म्मणा यत्प्रकीर्तितम्” ॥ इति॥
आगन्तुर्न्मादो यथा ।

“यस्तु दोषनिमित्तेभ्य उन्मादेभ्य समुत्थान-
पूर्वैरुपनिष्कृतिशेषसमन्वितो भवत्युन्मादस्तमा-
गन्तुमाचक्षते ॥

केचित् पुन पूर्वोक्त कर्म्मप्रशस्तमिच्छन्ति ।
तस्य निमित्तं प्रक्षामराधयेति भगवान् पुनर्व-
सुरात्रेय उवाच ॥

प्रक्षामराधादयं देवर्षि-पिष्ट-गन्धर्व यक्ष-रा-
क्षस-पिशाच-गुरु-वृद्ध-सिद्धाचार्य पूज्यानवमत्या-
हितान्याचरति अन्यथा किञ्चित् कर्म्मप्रशस्त-
मारभते ।

उन्मा

तमात्मनो हतमुपपन्नो देवादय कुर्वन्त्युन्मत्तम्” ॥

आगन्तुर्न्मादस्य पूर्वैरुपाणि यथा ।

“तत्र देवादिप्रकीर्णमिति तेनागन्तुर्न्मादेन पुर-
स्कृतस्येमानि पूर्वैरुपाणि । तद्यथा—देव गो-
घ्राक्षणा-तपस्विना हिसारचित्त कोपनत्वं नृपं
साभिप्रायता अरतिरोजो-वर्णच्छाया षण वपुया-
क्षोपतप्ति स्वप्ने च देवादिभिरभिमर्त्तनं प्रवर्त्त-
नश्चेति ततोऽन्तरमुन्मादाभिनिर्दिष्टाः ॥

तत्रायमुन्मादकराणां भूतानामुन्मादयिष्यता-
मारम्भविशेषो भवति । तद्यथा । अवलोकयन्तो
देवा जायन्त्युन्माद गुरुवृद्धसिद्धार्थोऽभिप्रायन्त
पितरो धर्मयन्तः स्पृशन्तो गन्धर्वा समाविशन्तो
यक्षराक्षसास्त्वामगन्धमाप्रापयन्तः पिशाचा पुन-
रावृष्ट्वा वाहयन्तः ॥

तस्येमानि रूपाणि भवन्ति । तद्यथा । अथमर्षबल-
वीर्यं पौरुष-पराक्रम-ग्रहण-धारण स्मरण-वचन-
ज्ञान-विज्ञानान्यनियतस्योन्मादकाणः ।

उन्मादयिष्यतामपि खलु देवर्षि-पिष्ट-गन्धर्व-
यक्ष-राक्षस पिशाचानां गुरुवृद्धसिद्धानां वा यक्ष-
न्तरेखभिगमनीया पुरुषा भवन्ति । तद्यथा—
पापस्य कर्म्मणं समारम्भे पूर्वोक्तस्य वा कर्म्मण
परिणामकाले एकस्य वा शून्यवृत्तवासे चतु-
ष्पथाधिष्ठाने वा सन्ध्याविशायामप्रयतभावे वा
पर्वसन्ध्यं वा मिथुनीभावे रजस्वलाभिगमने
वा विगुणे वाऽध्ययन वणि-मङ्गल ह्योम प्रयोगे
नियमव्रतप्रज्ञाचर्ये वा महाएवे वा देव कुल-पुर-
विनाशे वा महाग्रहोपगमने वा स्त्रिया प्रव्रजन-
काले विविधभूताशुचिसत्त्वार्थे वा वमनरुद्धि-
खावास्यचैरप्रयतस्य चैव-देवायतनाभिगमने वा
मास मधु तिल गुड-मद्योच्छिद्ये वा दिग्वाससि
वा निशि नगर-निगम-चतुष्पथे पवनशमनानभि-
गमने वा दिश-गुरु-सुर-यति पूज्याभिधर्म्ये वा
धर्म्माख्यातव्यतिक्रमे वा न्यस्यकर्म्मणोऽप्रशस्तस्या-
रम्भे वा इत्याघातकालाः व्याख्याता भवन्ति ॥

त्रिविधन्तु खल्वुन्मादकराणां भूतानामुन्मादने
प्रयोजनम्भवति । तद्यथा । हिसारतिरभ्यर्चन-
श्चेति । तेषां तत्प्रयोजनविशेषमुन्मत्ताचारविशेष-
लक्षणैर्विद्यात् । तत्र हिसार्यमुन्मादमागोऽग्नि
प्रविशत्यभु वा निमज्जति स्नानात् स्वप्ने निपतति
शस्त्र कषा काष्ठ-लोष्ठ-मुष्टिभिर्हन्त्यात्मानमन्यथ
प्राणवधार्थमारभते । तमसार्थं विद्यात् । साध्यो
एनर्होवितरौ । तयो साधनानि । मन्त्रौषधि-मणि-
मङ्गल वल्युपहार-होम-नियम-प्रायश्चित्तोपवास-
स्वस्त्ययन-प्रणिपात-गमनादीन्वेवमेते पञ्चोन्मादाः
व्याख्याता भवन्ति” ॥

“नेव देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसा ।

न चान्ये स्वयमस्तिष्ठसुपस्तिष्ठन्ति मागवम् ॥

ये स्वेनमनुवर्त्तन्ते क्षिप्र्यमानं स्वकर्म्मणा ।

न सन्निमित्तः क्षोभोऽसौ न ह्यस्ति हतहायता” ॥

इति चरके निदानस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥ * ॥

चिकित्साविशेष आगन्तुर्न्मादकराणलक्षणविशेषश्च ।

“समूहचेता न सुखं न दुःखं

उन्मा

नाचारधर्मे कुतश्च शान्तिम् ।

विन्दत्यपास्तसृतिमुद्रिसञ्ज्ञो

भमत्ययश्चेत्तद्वस्ततश्च ॥

समुद्भवं वृद्धिमनःस्मृतीना-

मुन्मादमागन्तुनिजोत्पन्नाः ॥”

“देवर्षि गन्धर्व पिशाच यक्ष-

रक्षःपिष्टाणामभिधर्म्यानि ।

आगन्तुहेतुर्नियमप्रतादि-

मिथ्याहृतं कर्म्म च पूर्वदेहे” ॥

“अदृश्यन्त पुरुषस्य देह

देवादय स्वैस्तु गुणप्रभावे ।

विशन्त्यदृष्टास्तरसा यथैव

च्छायातपो दपश्यस्यैकान्तौ ॥

आघातकाणां सपर्वरूपा

प्रोक्ता निदानेऽप्य सुरासुराद्यः ।

उन्मादरूपाणि पृथक् निबोध

कालञ्च गम्यान् पुरुषांश्च तेषाम्” ॥

तद्यथा,—सौम्यदृष्टि गम्भीरमप्रहृष्टमकोपन-
मसप्रमभोजनाभिलाषिणमल्पस्वेदमूत्रपुरीषवाचं
शुभगन्धं पुष्टपद्मवदनमिति देवोन्मत्त विद्यात् ॥

गुरुवृद्धसिद्धार्थानामभिप्रायामिचाराभिधाना
तुरुपचेष्टाधारव्याधारं तैरुन्मत्त विद्यात् ॥

अप्रसन्नदृष्टिमपश्यन्त निद्राशुं प्रतिहतवाच-
मनन्नाभिलाषारोचकाविपाकपरीतं पिष्टमिरुमत्त
विद्यात् ॥

चण्ड साहसिक तीक्ष्ण गम्भीरमप्रहृष्टं मुख
वाय-नृत्य गीताम्रपान-स्नान-माल्य-धूप-गन्ध-रक्त-
वस्त्र-वलिकर्म्म-हास्य-कथायोगप्रियं शुभगन्ध
मिति गन्धर्वोन्मत्त विद्यात् ॥

असक्तं स्वप्नरोदनहास्य नृत्य-गीत-वाद्य-
कथाम्रपान स्नान-माल्य-धूप-गन्धरतिं रक्तविभु-
ताक्ष द्विजातिवैद्यपरिवादिन रक्ष्यमाषिणमिति
यक्षोन्मत्त विद्यात् ॥

गहनद्रुमम्रपानहेषिणमनाहारमपतिवर्त्तनं
शस्त्रशोणितमांसरक्तमाल्याभिलाषिणं सन्तर्ज्ज
कमिति राक्षसोन्मत्त विद्यात् ॥

प्रहासन्यप्रधानं देवविप्रवैद्यहेषावधामि
क्षुतिषेदमन्त्रशास्त्रोदाहरणं काष्ठादिभिरात्म
पीडनेन च ब्रह्मराक्षसोन्मत्त विद्यात् ॥

अखस्यचित्तस्यागमनमिमानं नृत्यगीतहासि
वज्रावज्रपामाषिणं सङ्गरजूतमलिनरथापेक्षलक्ष्मे-
खारोह्यरति भिरुच्छवर्णखरं नम विधावर्त्तनं
नैकत्र तिष्ठन्त दुःखान्यावेदयन्तं नष्टस्मृतिं पि
शाचोन्मत्त विद्यात् ॥

भूतादीनामावेशकालो यथा ।

“तत्र शौचाचार तपसाध्यायकोविदं नरं
प्रायः शुक्लप्रतिपदि त्रयोदश्याश्च देवां, पाणशुचि
विविक्तसेविनं धर्म्मशास्त्रश्रुतिकायकुशलं प्रायः
मष्टीगवमोर्ध्वयः, माद-पिष्ट-गुरु वृद्ध-सिद्धाचा-
र्योपसेविनं प्रायो दशम्याममावस्यायोश्च पि
तरः, गन्धर्वान् स्तुतिगीतवादिचरतिं परदार
गन्ध-माल्य-प्रिय-शौचाचार द्वादशाक्षतुर्गुणैश्च

उन्मा

सत्त्व-बल-रूप-गर्व-शौर्य-युक्तं माल्यानुलेपनं हा-
स्यप्रियमतिवाक्करणं प्रायः शुक्लैकादश्या सम-
भ्याश्च यक्षा, साध्या-तपोनियमोपवासव्रतचर्या-
देव-यति-गुरु-पूजारति भयशौचं ब्राह्मणमब्राह्मण
वा ब्रह्मवादिन श्रृरमानि देवतागार-सलिल-
क्रीडनरति प्रायः शुक्लपञ्चम्या पूर्णचन्द्रदर्शने च
ब्रह्मराक्षसा, रक्ष पिशाचास्तु हीनसत्त्व-पिशुन-
क्तेन-लुब्ध प्रायो द्वितीयाष्टमीयाष्टमीषु पुरुषं कि-
द्रमवेद्याभिधर्षयन्तीत्यपरिसंख्येयानां ग्रहाणा-
माविस्मृततमा छाद्यतेत्याख्याता ॥

अथ ये असाध्यास्तेषां लक्षणानि यथा ।

“सर्वेष्वपि तु खल्वेव यो हस्तावुद्ध्य रोष-स-
रम्भो निःसञ्चमन्येवात्मनि वा पातयेत् सञ्ज्ञसाधो
ज्ञेयस्तथा साञ्चुनेषो मेढुप्रवृत्तरक्तं क्षतजिह्व
प्रभुतनासिकश्चिद्यमानमर्मा प्रतिहन्त्यमानपाणि
सततं विकृजन् दुर्वर्णस्तृषार्त्तं पूतिगन्धिश्च हि-
सार्थी उन्मत्तो ज्ञेयस्तं परिवर्जयेत् । रत्यर्चना-
कामोन्मादिनौ तु भिषगभिप्रायाचाराभ्या बुद्ध्या
तदङ्गोपहारसंश्रमेण सन्तमैष्यविधिगोप
क्रमेत्” ॥

अस्य चिकित्सा यथा ।

“लशुनानां शतं त्रिंशदभयान्युपयातव्यम् ।
गवां चर्ममसी प्रस्थो ह्याढ्यं क्षीरमूत्रयोः ।
पुराणसर्पिषः प्रस्थमेभि सिद्धं प्रयोजयेत् ।
हिङ्गुचूर्णं पलं शीते दत्त्वा च मधुमालिकाम् ॥
तद्दोषान्तुसम्भूतानुन्मादान् विषमञ्जरान् ।
अपस्मारांश्च हन्त्यास्य पानाभ्यञ्जननावनैः” ॥
लशुनाद्यं दृतम् ॥ १ ॥
“विशेषतः पुराणश्च दृतं तं पाययेद्विषक् ।
त्रिदोषघ्नं पवित्रत्वादिशेषादग्रहमोक्षणम् ॥
गुणकर्ममाधिकं स्थानादास्वादात् कटुतिक्तकम् ।
उग्रगन्धं पुराणं स्यादग्रवर्षस्थितं दृतम् ॥
काक्षारसनिभं शीतं तज्जि सर्वग्रहापहम् ।
मेध्यं विरेचनेव्यं प्रपुराणमतं परम् ॥
नासाध्यं नाम तस्यास्ति यत्स्यात् वर्षशतं स्थितम् ।
दृष्टं स्पृष्टमथाप्रातः तज्जि सर्वग्रहापहम् ॥
अपस्मारग्रहोन्मादवता शक्तं विशेषतः” ॥
“एतैरौषधवर्गैर्वा विधेयत्वं स गच्छति ।
अङ्गनोन्मादनालेपान्नावनदींश्च योजयेत् ॥
शिरीषो मधुका हिङ्गु लशुनं तगरं वचाम् ।
कुष्ठश्च वस्तमूत्रेण पिष्टं स्यान्नावनान्नम्” ॥

इति नस्याङ्गनम् ॥ १ ॥

“प्रसेके पीनसे गन्धैर्धूमवर्त्तिं कृताम्बिवत् ।
वैरेचनिकधूमोक्तैः श्वेताद्यैर्वसिष्ठैर्हृदि ॥

इति धूमपानम् ॥ २ ॥ [शिराम् ।

“शङ्खके शान्तसन्धौ वा मोक्षयेज्ज्ञो भिषक्
उन्मादे विषमे चैव ज्वरेऽपस्मारयव च” ॥
“कामशोकभयक्रोधहर्षेर्थाणोभसम्भवान् ।
परस्परप्रतिद्वन्द्वैरेभिरेव शमं नयेत्” ॥
“देवर्षिपिष्टगन्धैर्बन्धनं तस्य तु बुद्धिमान् ।
वर्जयेदङ्गनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरकर्म च ॥
सर्पिःपानादि तस्येह मृदुभैषज्यमाचरेत् ।

उन्मा

पूजा वल्युपहाराश्च मन्त्राङ्गनविधौस्तथा ॥
शान्तिकर्मैरिहोमाश्च जपस्तस्ययगानि च ।
वेदोक्तान् नियमाश्चापि प्रायश्चित्तानि चाचरेत् ॥
भूतानामधिप देवमीश्वरं जगतं प्रभुम् ।
पूजयन् प्रयतो नित्यं जयत्युन्मादजं भयम् ॥
रुद्रस्य प्रमथा नाम गणा लोके चरन्ति ये ।
तेषां पूजाश्च कुर्वाण उन्मादेभ्यो विमुच्यते” ॥
इति च चरके चिकित्सास्थाने चतुर्दशोऽध्यायः ॥
अस्य विशिष्टपूर्वरूपं यथा ।

“मोहोद्देगौ स्वनः श्रोत्रे गात्राणामपकर्षणम् ।
अत्युत्साहोऽरुचिच्छान्ने स्वप्ने कलुषमोजनम् ॥
वायुनेन्मथनश्चापि भ्रमश्च क्रमतस्तथा ।
यस्य स्यादधिरेगैवमुन्मादसोऽधिगच्छति” ॥
वातजादिभेदेन रूपाणि यथा ॥

“रूक्षच्छवि परधवाक् धमनीततो वा
श्वासातुरं क्षततनुं स्फुरिताङ्गसन्निभं ।
आस्कोटयन् पठति गायति नृत्यशीलो
विक्रोशति भ्रमति चाप्यनिलप्रकोपात् ॥ १ ॥
दृष्टं देहाद्भवच्छलो वज्रभुविनिद्र-
श्वायाहिमानिजलान्तविहारसेवी ।
तीक्ष्णो हिमाम्बुनिचयेऽपि स वज्रिशङ्खी
पित्तादिवा नभसि पश्यति तारकाश्च ॥ २ ॥
कुर्यादसादसदगासचिकासयुक्तो
योपिद्विविक्तरतिरल्पमतिप्रकारः ।
निद्रापरोऽल्पकथनोऽल्पमुगुणसेवी
रात्रौ भ्रष्टं भवति चापि क्रफप्रकोपात् ॥ ३ ॥
सर्वात्मके चिभिरपि व्यतिमिश्रितानि
रूपाणि वातकफपित्तकृतानि विद्यात् ।
सम्पूर्णलक्षणमसाध्यमुदाहरन्ति
सर्वात्मकं क्वचिदपि प्रवदन्ति साध्यम्” ॥ ४ ॥
अपरयोर्लक्षणानि प्रथमतोऽप्युक्तानि ।

अस्य चिकित्सा यथा ।

“क्षिप्रं स्विन्नन्तु मनुजमुन्मादार्त्तं विशेषयेत् ।
तीक्ष्णैरभयतो भागैः शिरसश्च विरेचनं ॥
विविधैरवपीडेक्ष सर्पपक्षेहसयुतैः ।
योजयित्वा च तच्चूर्णं ब्राणे नस्यन्तु योजयेत् ॥
सततं धूपयेच्चैनं श्वगोमासैः सुपूतिभिः ।
सर्षपाणाश्च तैलेन नस्याभ्यङ्गौ हितौ सदा ॥
दर्शयेदद्भुतान्यस्य वदेन्नाशं प्रियस्य च ।
भीमाकारैर्नरेर्नागैर्दान्तेर्थाणैश्च निर्विधैः ॥
भीषयेत् सततं पाशैः कक्षाभिर्वा च ताडयेत् ।
यन्मयित्वा सुधुमं वा त्रासयेत्तं दण्डाग्निना ॥
प्रतुर्देहरीयेच्चैनं मर्माघातं विवर्जयेत् ।
सापिधाने जरत्पूषे सततं वा निवासयेत्” ॥
“वर्हिष्कुलमङ्गिष्ठाकटुकैलानिश्राङ्ग्यैः ।
तेनेदं चिकित्साहिङ्गुवाजिगन्धामरङ्गैः ॥
वचाजमोदाकाकोलीमेदामधुकपद्मकैः ।
सशर्करं हितं सर्पिः पक्कं क्षीरचतुर्गुणम् ॥
बालानां ग्रहलुणानां पुसा दुष्टाल्पमेधसाम् ।
स्थातं फलदृतं स्त्रीणां बन्धनाश्चासु गर्भदम्” ॥
इति फलदृतम् ॥ ५ ॥

“उदोऽपाङ्गलजाटेषु शिराश्चास्य विमोक्षयेत् ।

उन्मा

अपस्मारक्रियाश्चापि ग्रहोद्दिष्टाश्च कारयेत् ।
शान्तदोषं विन्यद्वाश्च सेहवस्तिभिराचरेत् ॥
शोकशूल्यं चपनयेदुन्मादे पञ्चमे भिषक् ।
उन्मादेषु च सर्वेषु कुर्याच्चित्तप्रसादनम् ॥
मृदुपूर्वं मदेऽप्येव क्रिया विद्वान् प्रयोजयेत् ।
विषजे मृदुपूर्वांश्च विषघ्नीं कारयेत् क्रियाम्” ॥
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

“तपांसि तीव्राणि तथैव दानं
व्रतानि धर्मो नियमश्च सत्यम् ।
गुणास्तथायावपि तेषु नित्या-
यक्ता समस्ताश्च यथाप्रभावम् ॥
न ते मनुष्यैः सह सविशन्ति
न वा मनुष्यान् क्वचिदाविशन्ति ।
ये वा विशन्तीति वदन्ति मोहान्
ते भूतविद्याविषयादपोह्याः ॥
तेषां ग्रहाणां परिचारका ये
कोटीसहस्रायुतपद्मसङ्घाः ।
अस्मदवसामासभुजं सुमीमा
निशाविहाराश्च तमाविशन्ति” ॥

“निशाचराणां तेषां हि ये देवगणसहस्राः ।
ते तु तत्सत्त्वससर्गादिज्ञेयास्तु तदङ्गना ॥
देवग्रहा इति पुनः प्रोच्यन्ते शुचयश्च ये ।
देववक्ष नमस्यन्ते प्रत्यर्थन्ते च देववत् ॥
स्वामिश्रीलक्रियाचारा क्रमएव सुरादिषु ।
नैर्ऋतेषां दुहितरस्तासां स प्रसवः स्मृतः ॥
सत्यत्वादपद्यत्तेषु वृत्तिस्तेषां गणैः कृता ।
हिसाविहारा ये केचिद्विद्यं भावमुपाश्रिता ॥
भूतानीति कृता सञ्ज्ञा तेषां सञ्ज्ञाप्रवक्तृभिः ।
ग्रहसञ्ज्ञाभिभूतानि यस्माद्देव्यनया भिषक् ॥
विद्यया भूतविद्यात्वमतएव निरुच्यते ।
तेषां शान्त्यर्थमन्विच्छन् वैद्यस्तु सुसमाहितः ॥
जप्यैः सनियमैर्होमैरारभेत चिकित्सितम् ।
रक्तानि गन्धमाल्यानि वीजानि मधुसर्पिषाम् ॥
भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरुच्यते ।
वस्त्राणि मद्यमांसानि क्षीराणि रुधिराणि च ॥
यानि तेषां यथेष्टानि तानि तेभ्यः प्रदापयेत् ।
हिनस्ति मनुजान् येषु प्रायशो दिवसेषु च ॥
दिनेषु तेषु देयानि तद्भूतविनिवृत्तये ।
देवग्रहे देवग्रहे जलानि प्राशयेद्विजम् ॥
कुशस्तिकपूपाव्यच्छत्रपायससम्भृतम् ।
असुराय यथाकाशं विदध्याश्चत्वरदिषु ॥
चतुष्पथे राक्षसस्य भीमेषु गह्वरेषु वा ।
शून्यागारे पिशाचस्य तीव्रं बलिमुपाहरेत् ॥
पूर्वमाचरितैर्मन्त्रैर्भूतविद्यादिदर्शितैः ।
न शक्या बलिभिर्जेतुं योगैस्तान् समुपाचरेत्” ॥
“नक्तमालफलं व्योम मूलं श्योनाकविल्वयोः ।
हरिद्रे च कृतावर्त्तिं पूर्ववन्नयनाङ्गनम्” ॥
“न चायक्तं प्रयुञ्जीत प्रयोगं देवताग्रहे ।
कृते पिशाचादन्येषु प्रतिकूलं न चाचरेत् ॥
वैद्यातुरौ निहन्त्युक्ते भ्रवं क्रुद्धा मद्भौजसः ।
हिताहितविधानश्च नित्यमेव समाचरेत् ॥
ततः प्राप्स्यति सिद्धिं यश्च विपुलं भिषक्” ॥

इति च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे षष्ठितमोऽध्यायः ॥*॥
 “सूतायस्सारमन्त्रश्च सुक्ता चापि समं समम् ।
 सूतपादोत्तम वच्च ताव गन्ध मन्त्रः शिला ॥
 तुल्य रसाङ्गन शुद्धमन्त्रिणेन शिलाङ्गनम् ।
 पञ्चाना खव्यानाञ्च प्रतिभाग वसोन्मितम् ॥
 भृङ्गराजघ्नवर्षीदुग्धेनापि विमर्दयेत् ।
 दिनान्ते पिण्डित कृत्वा रुद्धा गणपुटे पचेत् ॥
 भूताङ्गुशो रसो नाम नित्य गुह्यादय लिङ्गन् ।
 आद्रकस्य रसेनापि भूतोन्मादसवातजित् ॥
 पिप्पल्याङ्गं पिनेशानु दशमूलकवायकम् ।
 खेदयेत् कटुतुम्भा च तीक्ष्णमुष्णञ्च वर्जयेत् ॥
 माहृषश्च हृत क्षीरं गुर्वन्नमपि भक्षयेत् ।
 अभ्यङ्ग कटुतैलेन हितो भूताङ्गुशो रसः” ॥
 इति भूताङ्गुशो रसः ॥*॥ उन्मादमङ्गिनी वटी यथा ।
 “शुद्धं मन्त्रशिलाचूर्णं सैन्धवं कटुरोहिणी ।
 वच्चा शिरीषवीजञ्च हिङ्गुञ्च श्वेतसर्पपम् ॥
 करझवीजं त्रिकटु मज्जा पारावतस्य च ।
 एताणि समभागानि गोमूत्रैर्वटिकां कुरु ॥
 गिरिमल्लीवीजसमां क्वायाशुष्काञ्च कारयेत् ।
 प्रातः सन्ध्यानिशाकाले चक्षुषोरङ्गनं हितम् ॥
 मधुना दिवसे चाप्य रात्रौ चैव जलेन च ।
 वटिकैषा समारथाता नाम्ना घोन्मादमङ्गिनी ।
 चातुर्यकापस्मारहा सर्वोन्मादविनाशिनी” ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसग्रहे उन्मादाधिकारे ॥

अत्र पथ्यानि यथा ।

“क्षेप्तो विरेको वमनश्च पूर्वं
 क्रमान्मरुत्पित्तकफोद्भवेषु ।
 ततः पर वृत्तिविधिस्य नस्यम्
 सन्तर्ज्जन ताडनमङ्गनञ्च ॥ १ ॥
 आन्त्रासनत्रासनवन्धनानि
 भयानि दानानि च हर्षणानि ।
 धूपो दमो विस्मरण प्रदेहः
 शिराव्यध सशमनश्च सेकः ॥ २ ॥
 आश्चर्यकर्मणि च धूमपान
 भीतिर्यसत्तात्मनिवेदनानि ।
 अन्धघ्नन स्वापनमासनञ्च
 निद्रासुश्रीतान्यनुपेयानि ॥ ३ ॥
 गोधूममुद्रारणशालयश्च
 धारोष्णदुग्ध शतघौतसर्पि ।
 हृत नवीशश्च पुरातनश्च
 कूर्मामिष घन्यरसा रसाणम् ॥ ४ ॥
 पुराणकुष्माण्डफल पटोण
 ब्रह्मीदण वास्तुकतडुलीयम् ।
 खराश्वमूत्र गगनाम्बुपथ्या
 सुवर्णचूर्णानि च गरिकेलम् ॥ ५ ॥
 द्राक्षाकपित्थ पनसश्च वैद्यै-
 र्विधेयमुन्मादगदेष पथ्यम्” ॥ ६ ॥
 “पूजावस्तुपहारशान्तिविधयो होमेष्टिमन्त्रक्रिया
 दान खस्ययन व्रतानि नियमः सव्यङ्गपोभङ्गलम् ॥
 प्रायश्चित्तविधानमङ्गनविधीरलौघधीधारण्य
 भूतानामनुत्पत्तिप्रवरणं गौरीपतेरचनम् ॥ ७ ॥
 ८ च सुसुवि गुह्याकाश्च प्रमथासेमां समाराधन

देवप्राङ्गणपूजनञ्च शमयेदुन्मादमागन्तुकम्” ॥*॥
 अथ पथ्यानि यथा ॥
 “मद्य विरुद्धाशनमुष्णभोजनं
 निद्राक्षुधादृष्टतवेगधारणम् ।
 चवायमापादफल कठिन्नक
 शाकानि पत्रप्रभवानि सर्वश ॥
 तिक्तानि विन्धो च मिषक् समादिधे-
 दुन्मादरोगोपहृतेषु गर्हितम्” ॥
 इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ उन्मादाधिकारः ॥*॥
 औत्सुक्यसन्तापादिकारितमनोविपर्ययाससुत्य-
 प्रियाश्रितव्याध्यापार । इति रसमङ्गरी ॥
 (व्यभिचारिभावभेदः । यथा, साहित्यदर्पणे
 ३ । १३६ ।
 “औत्सुक्योन्मादशङ्का स्मृतिसमिहित्या व्या-
 धिसपासलज्जा” । इति ॥ अस्य लक्षणं सोदा-
 हरणमाह तत्रैव ३ । १५५ ।
 “चित्तसन्मोह उन्मादः कामशोकमयादिभिः ।
 अस्थानासहस्रदिव्यगीतप्रलपनादिस्तु” ॥
 उदाहरणम् ।
 “आतर्द्विरेफ । भवता भ्रमता समन्तात्
 प्राणाधिका प्रियतमा मम वीक्षिता किम् ?
 मृङ्गमङ्गारमनुभूय सागन्दम्—
 “द्रुपे किमोमिति सखे ! कथयास्य तमे ।
 किं किं व्यवस्यति कुतोऽस्ति च कीदृशीयम्” ॥
 उन्मादः, त्रि, (उत् + मद् + घञ् ।) उन्मादरोग-
 युक्त । क्षिप्तः । उन्मत्तः । इत्यमरटीकाया नील-
 कण्ठः ॥ पागल इति भाषा ॥
 उन्मादन, पु, (उन्मादयत्यनेन इति । उत् + मद् +
 णिच् + ल्युट् ।) कामदेवस्य पञ्चवायान्तर्गतवायवि-
 शेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 उन्मादवान्, त्रि, (उन्मादो विद्यते अस्य । उन्माद
 + मतुप् । मस्य व ।) उन्मादरोगविशिष्ट ।
 उन्मत्तः । इत्यमरः ॥
 उन्मान, पु, (उत् + मा + ल्युट् ।) द्रोणपरिमाणम् ।
 इति वैद्यकपरिभाषा ॥
 (“उन्मानश्च घटो राशिर्योऽप्ययसञ्चितः” ।
 इति पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥
 “स एव कलशः ख्यातो घटस्तून्मानमेव च” ॥
 इति कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥
 उन्मिषित, त्रि, (उत् + मिष + क्त ।) प्रकुलः ।
 विकसितः । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा कुमारः ।
 “व्यणोक्त्यनुमिषितैस्तङ्गिभ्यै-
 र्महातपसाच्चैव स्थिता क्षमा” । ५ । २५ ॥
 उन्मीलन, स्त्री, (उत् + मील + ल्युट् ।) उन्मेषः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ चक्षुमेला इति भाषा । विकाशः ॥
 (“अज्ञाननिमित्तान्मस्य लोकास्य तु विचेष्टत ।
 ज्ञानाङ्गनशलाकाभिर्नेत्रोन्मीलनकारकः” ।
 इति मध्वभारते । १ । १ । ८४ ॥
 उन्मीलितः, त्रि, (उत् + मील + क्त ।) विकसितः ।
 प्रकुलः । इति हलायुधः ॥ (“उन्मीलित
 तूलिकयेव धिक्” । इति कुमारः । १ । ३२ ॥
 “ते चोन्मीलितमाकलीसुरमयः प्रौढा कदम्बा-

निष्ठा” । इति साहित्यदर्पणे १ म परिच्छेदे ॥
 उन्मुख, त्रि, (उद् + मुख यस्य ।) ऊर्ध्वमुखः । तत्-
 पर्यायः । उत्पश्यः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 (“मनोमिरामाः प्रदण्वन्तौ रघनेमिखनोन्मुखौ” ।
 इति रघु । १ । ३६ ।) उत्सुकः । यथा कुमारः । ६ । ३४ ॥
 “तस्मिन् सयमिनामाद्ये जाते परिणयोन्मुखे” ।
 “पतिः प्रतोतः प्रसवोन्मुखी प्रियाम्” । इति
 रघुः । ३ । १२ ॥
 “अद्रेः प्रदङ्ग हरति पवणः किं खिदित्युन्मुखीमि” ।
 इति मेघदूते । पूर्वमेघे १४ ।
 “इत्याख्याते पवनतनय मैथिलीवोन्मुखी सा” ।
 इति च मेघदूते उत्तरमेघे ३६ श्लोकः ॥
 उन्मुद्र, त्रि, (उद्गता मुद्रा यस्मात् ।) प्रकुलः ।
 विकसितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 उन्मूलित, त्रि, (उत् + मूल + क्त ।) उत्पाटितम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे । ५ । ६ ।
 “लङ्कामुन्मूलितां कृत्वा कदा द्रक्ष्यति मा पतिः” ॥)
 उन्मेष, स्त्री, (उत् + मिष् + घञ् ।) चक्षुश्मीलनम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ चक्षु मेला इति भाषा ।
 (“खद्योतालीविलसितनिर्मा विद्युदुग्मेघदृष्टिम्” ।
 इति मेघदूते उत्तरमेघे २० । स्फुरणम् । यथा,
 “स्फुरितपरिवेशोन्मेषश्रुत्याः प्रदीपाः” ॥
 इति रघुः । ५ । ७४ ॥ विकाशः २ । प्रसूतोत्पन्नः ।
 यथा,—
 “दीर्घिकाकमलोन्मेषो यावन्मात्रेण साध्यते” ।
 इति कुमारः । २ । ३३ ॥
 उप य प्रादिविश्रुत्युपसर्गान्तर्गतउपसर्गविशेषः ।
 अस्यार्थः । अनुगतिः । पश्चाद्गताः । अनुकम्पा ।
 आधिक्यम् । (यथा पाणिनि २ । ३ । ६ । “उप परार्द्धे
 हरेर्गुणा । परार्द्धादधिक इत्यर्थः ।) हीनः । (यथा
 सुगन्धो धे कारके ७ । “विष्णुमन्वर्षाते भर्गः शर्का-
 दय उपाच्युतम्” ।) सामीप्यम् । (यथा, सुगन्धो धे
 समासप्रकरणे ६७ । “उपसमिध उपसमिव ।
 उपनद । उपनदि” ॥) प्राथम्यम् । इति दुर्गा
 दासः ॥ दाक्षिण्यम् । सामर्थ्यम् । अत्ययः ।
 भूयण्यम् । दोषाख्यानम् । निदर्शनम् । आश्चर्यं
 करणम् । दानम् । मारणम् । याति । निष्ठा ।
 उपासकमनम् । पूजा । उद्योगः । इति शब्द
 रत्नावली ॥
 उपकण्ठ, स्त्री, (उपगत कण्ठम् । अथादय इति
 समासः । उपगतः कण्ठः सामीप्यमस्येति वा ।)
 यामान्तम् । तत्पर्यायः । उपश्रव्यम् २ । इति त्रि-
 काण्डशेषः ॥ आस्नन्दितम् । अश्वपक्षमगतिः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ कण्ठसमीपम् ॥ (यथा, माघे ।
 “प्रिणोपनरुह सुहृद्वामाङ्गो-
 रलावलीरुन्मुधिरावन्ध” ॥)
 उपकण्ठः, त्रि, (उपगत कण्ठः सामीप्यमस्य ।)
 निकटः । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारः । ७ । ५१ ॥
 “तस्योपकण्ठे घननीलकण्ठः
 कुतूहलादुन्मुखोऽदृष्टः” ॥)
 उपकरण, स्त्री, (उप + कृ + ल्युट् ।) प्रधानाङ्गी-
 भूतोपकारकद्रव्यम् । यथादीनां कृत्रचामरादि ।

तत्पर्याय । परिच्छेद २ परिवर्धः ३ तन्त्रम् ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ भोजनादौ व्यञ्जनादि ॥ यथा ।
“तस्मादन्नं प्रधानं पूपादिकन्तु उपकरणत्वेन
प्रज्ञानामावश्यकम्” ॥ इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ पूजादौ
नैवेद्यादि । भगवन्नादौ आणादि ॥

उपकार, ए, (उप + कृ + घञ् ।) उपकृति ।
“उपकारापकारौ हि लक्ष्य लक्षणमेतयो” ।
इति माघः । २।३७ “कृतोपकारेव रतिर्वर्ध्व” ।
इति कुमारे । ३।७३ ॥ विकीर्णपुष्पादिः । इति
हेमचन्द्रो मेदिनी च ॥

उपकारिका, स्त्री, (उपकरोतीति । उप + कृ +
ण्वल् + टाप् + इत्त्वम् ।) उपकारकर्त्री । पिछ-
भेदः । इति मेदिनी ॥ राजगृहम् । इत्यमरः ॥
कुशूल । मरायि इति भाषा । इति केचिदाज-
रिति भरतः ॥

उपकारी, स्त्री, (उपकारयतीति । उप + कृ + शिच्
+ षण् + ङीष् ।) राजगृहम् । इति भरतघट-
द्विरूपकोषः ॥

उपकारी, [नृ] चि, (उपकरोतीति । उप + कृ +
गिनि ।) उपकारविशिष्टः । उपकारकर्त्ता । “उप-
कारिणि विश्रब्धे शुद्धमतौ य समाचरति पापम्”
इति हितोपदेशे मित्रलाभे ॥

तच्च दानादानविधिर्यथा । हारीतः । अथासद्-
द्रव्यदानमस्वर्ग्यं यच्च दत्त्वा परितप्यते तर्ह्यदान-
मफलं यच्चोपकारिणे ददाति ॥ उपकारिणे व्यस-
नोपकारिणे । तदितरोपकारिणे तु दत्तः ।
“मातापित्रोर्गुरुभ्यो मित्रे विनीते चोपकारिणे ।
दीनानाथविशिष्टेभ्यो दत्तन्तु सफलं भवेत्” ॥
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ किञ्च ।

“उपकारियु यः साधुः स साधुः सद्भिस्तप्यते ।
समदृष्टिर्भवान्नु त्वं सर्वभूतेषु केशव” ॥

इति जैमिनीये आश्वमेधिके पर्वणि ११ अध्याये ॥
उपकार्या, चि, (उप + कृ + ण्वल् ।) उपकारोचितः ।
इति मेदिनी ॥

उपकार्या, स्त्री, (उपक्रियते इति । उप + कृ +
ण्वल् + टाप् ।) राजगृहम् । इत्यमरः ॥ (पट-
मवनम् । यथा, रघौ ५। ४१ ।

“तस्योपकार्यारजितोपचारा
वर्त्येवरा जानपदोपदाभिः” ॥

“शुचिप्रतिविहितोपकार्यमार्थं,
साकैतोपवगमुदारमध्यवास” ॥ इति च १३। ७६ ।
कुशूलः । मरायि इति भाषा । इति केचिदाज-
रिति भरतः ॥

उपकुक्षि, स्त्री, (उप + कुक्ष + क्ति ।) सूक्ष्मछायाजी-
रकः । इति रत्नमाणा ॥ (छायाजीरकशब्देऽस्य
गुणादयो बोध्याः) ॥

उपकुक्षिका, स्त्री, (उप + कुक्ष + ण्वल् + टाप् ।)
छायाजीरकः । सूक्ष्मा । इत्यमरः ॥

“कारवी करवी वदद्विज्ञेया सोपकुक्षिका ।
मध्यस्थानमोक्षेषु विविधेष्ववधारिता” ॥

इति सूत्रस्थाने ४६ अध्याये स्रुतेनोक्तम् ॥
उपकुम्भ, स्त्री, (कुम्भस्य समीपे ।) कुम्भसमीपम् ।

इति व्याकरणम् ॥

उपकुम्भाण, ण, (उप + कृ + शानच् ।) ब्रह्मचर्या-
नन्तरं यो गृहस्थो भवति सः । इति पुराणम् ॥

(कृतोपकारः । यथा हितोपदेशे सुहृद्भेदे,—
“यतोऽनुपकुम्भाखो न कस्यापि उपायनं गृह्णीयात्” ॥)

उपकुल्या, स्त्री, (उपकोलति । कुल संख्याने वन्मु-
च । अघ्न्यादि ।) पिप्पली । इत्यमरः ॥ पिप्पल
इति भाषा । “छण्णोपकुल्या मगधी” इति वैद्यक-
रत्नमाणा ॥ “उपकुल्योषणा शौखी” इति भाव-
प्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥ गुणादिकमस्य
पिप्पलीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥ (उपगता कुल्यामिति
वाक्ये वाच्यलिङ्गः । क्षत्रिमसर समीपम् ॥)

उपकूपजलाशयः, ए, (उपकूपं कूपसमीपे यो जला-
शयः ।) कूपसमीपे शिलादिनिबद्धपशुपानार्थ-
ज्ञातकूपोद्भूतान्मुस्थानम् । इत्यमरः ॥

उपक्रान्ता, [ऋ] चि, (उप + क्रम + ढच् ।) उप-
क्रमकर्त्ता । आरम्भकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

उपक्रमः, ए, (उप + क्रम + घञ् ।) नोदात्तोपदेशस्य
इति न ण्वि ।) क्षात्वारम्भः । अयमस्योपाय
अनेनैतत् स्थित्यतीति ज्ञात्वा प्रथमारम्भः ॥ उपघा-
राक्षा धर्मकामार्थभये अमात्यादेर्यत् परीक्षणं
भावतत्त्वरूपम् ॥ प्रक्रमः । प्रथमारम्भः ।

इत्यमरः ॥ विक्रमः । चिकित्सा । इति मेदिनी ॥
पलायनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (उपायः । यथा,—

“सामादिभिरुपक्रमैः” ॥ इति मनुः । ७। १०७ ।
आरम्भः । यथा,—“रामोपक्रममाचख्यौ रत्न-

परिमव नवम्” ॥ १२। ४२ । इति रघुः । “उप-
क्रम्यते इत्युपक्रमः कर्मणि घञ् । रामस्य कर्तुंरुप-
क्रमः रामोपक्रमं रामेणादौ उपक्रान्तमित्यर्थः ।

उपज्ञोपक्रमः तदाचिख्यासायामिति स्तौवत्वम्” ।
इति तट्टीका ॥)

उपक्रोशः, ए, (उप + क्रुश् + घञ् ।) निन्दा । इत्य-
मरः ॥ (यथा, रघुः । २। ५३ ।

“राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः
प्रायैरुपक्रोशमशीमसैर्वा” ॥)

उपक्रोष्टा [ऋ] ए, स्त्री, (उप + क्रुश् + ढच् ।)
गर्दभः । इति श्रीभागवतम् ॥ निन्दकः ॥

उपक्रण, ए, (उप + कृण + षच् ।) प्रक्रणः । वीणा-
शब्दः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

उपक्षेपणधर्मः, ण, (उपक्षेपणरूपो धर्मः ।) शूद्र-
स्वामिक्रमस्य पाकार्यं ब्राह्मणगृहे समर्पणम् ।
इति शुद्धितत्त्वे कल्पतरुः ॥

उपगतः, चि, (उप + गम् + क्त ।) षष्ठीकृतः । स्त्री-
कृतः ॥ इत्यमरः ॥ (यथा रघौ ६। १५ ।

“उपगतोऽपि च मण्डलनामिता-
मनुदितान्यवितातपवारणः” ॥) कृतमैथुनः ॥

उपगमः, ए, (उप + गम् + षच् ।) अङ्गीकारः ।
निकटगमनम् । इति मेदिनी ॥ (यथा रघौ ६। ६६ ।

“त प्राप्य सर्वावयवानवधं
व्यावर्त्तान्योपगमात् कुमारी” ॥)

उपगूह्य, स्त्री, (उप + गूह + ल्युट् ।) आलिङ्गनम् ।
इत्यमरः ॥ (“आरम्भमुकुटद्वयपगूह्य पुनः” ॥)

इति भागवते १। ५। १६ ॥ तथा च साहित्य-
दर्पणे ६ परिच्छेदे ।

“कृति प्रमाद आनन्दः समयोऽप्युपगूह्यम्” ॥)

उपग्रहः, ण, (उपग्रह्यते इति । उप + ग्रह + षच् ।)
वन्द्यः । इत्यमरः ॥ वंदुयान् इति भाषा । उप-

योगः । अनुकूलः । इति मेदिनी ॥ (ग्रहसदृशो
व्योतिःपदार्थभेदः । यथा महाभारते ३ । स्कन्द-
शत्रुसमागमे २२६ । १ ॥

“ग्रहा सोपग्रहश्चैव ऋषयो मातरस्तथा ।
ऊताशनमुखाश्चैव दीप्ता परिषदा गणाः” ॥)

उपग्रह्य, स्त्री, (उप + ग्रह + ल्युट् ।) उपाकरणम् ।
संस्कारपूर्वकश्रुतियग्रहम् । इत्यमरटीकायां

रायमुकुटः ॥ (स्वीकारः । यथा, रामायणे १। ४। ४।
“वेदोपग्रहणार्थाय तौवग्राह्यत प्रभुः” ।

वेदोपग्रहणार्थाय इति पाठान्तरम् ॥)

उपग्राह्य, ए, (उपग्रह्यते इति । उप + ग्रह +
ण्वल् ।) उपलौकनम् । इत्यमरः ॥ भेट्टी ढाणि
इत्यादि भाषा ॥

उपघातः, ए, (उपहन्यते अनेन । उप + हन +
करणे घञ् ।) रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भावे
घञ् । विनाशः । यथा,—

“तथात्वस्वेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः” ।
इति भाषापरिच्छेदे । ४८ । अषकारः ।

“स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणाजन्ममुपघात परस्य च” ॥
इति मनुः । २। १७६ ॥)

उपघ्न, ए, (उप + हन + क ।) निकटान्नयः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, रघुः । १५। १ ।

“हृदिदिवोपघ्नतरीर्षतयौ” ॥)

उपचक्रः, ए, (चक्रेण चक्रनाम्ना तुल्यः ।) चक्रवाकपक्षि-
विशेषः । अस्य मांसगुणाः । जघुत्वम् । हृद्यत्वम् ।

उष्णवीर्यत्वम् । कटुपाकित्वम् । बलाभिवृद्धिका-
रित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

“चक्रोरैरुपचक्रैश्च पक्षिभिर्जीविषीवकैः” ॥
इति महाभारते ३ भीमस्याजगरग्रहणे १७८। ७ ॥)

उपचक्षुः, [च्] स्त्री, (उपगत चक्षुषोर्दर्शनार्थम् ।)
दिव्यचक्षुः । चक्षुःमा इति पारस्यभाषा । इति
लोकप्रसिद्धम् ॥

उपचयः, ण, (उप + चि + षच् ।) वृद्धिः । उन्नतिः ।
“स्वशत्रुपचये केचित् परस्य व्यसने परे” ।

इति माघः । २। ५७ । “तदेतेषामस्मृत्युत्थायां
ज्ञानोपचये भवन्तः प्रमाणम्” । इति हितोप-
देशे कथामुखम् ।) जमात् तृतीयषष्ठदशमैका-

दशस्थानानि । इति ज्योतिषम् ॥

उपचरितं, चि, (उपचर्यते स्म । उप + चर + क्त ।)
उपासितम् । सेवितम् । इत्यमरः ॥

उपचर्या, स्त्री, (उप + चर + षच् + टाप् ।) चि-
कित्सा । इति हज्जायुधः ॥

उपचायः, ण, (उपचर्यतेऽपिरस्मिन् इति । “अमौ
परिचाय्योपचाय्यसमूहाः” १। १। ३१ । इति व्य-
दायादेशौ निपात्येते । उप + चि + ण्वल् ।) यक्षा-

भिः । इत्यमरः ॥

उपचारः, ण, (उप + चर + घञ् ।) सोमप्रविचारः ।

उप

उप

उप

तत्पर्यायः। उपचर्या २ चिकित्सा ३ रुक्प्रति-
क्रिया ४ नियमः ५ वेदनानिष्ठा ६ क्रिया ७ उप-
क्रम ८ श्रमः ९। इति राजनिर्घण्टः ॥ सेवा।
("स मे चिरायाखलितोपचाराम्") इति रघौ,
५। २०।) व्यवहारः। ("प्रयुक्तपाणियहणोप-
चारौ") इति कुमारे ७। ८६।) उल्कोचः। इति
हेमचन्द्रः ॥ परस्य रङ्गनार्थं अस्मत्प्रमाणम्। यथा,
कुमारे ४। ६। "उपचारपद नचैदिदं त्वमनङ्ग
कथमक्षता रति" ॥ "उपचारज्ञता दाक्ष्य" इति
चरके सूत्रस्थाने नवमेऽध्याये ॥

उपचार्य, पु, (उप + चर + ण्यत्) चिकित्सा। इति
हेमचन्द्रः ॥

उपचितः, चि, (उपचोयते स्म। उप + चि + क्त।)
दिग्घ। समृद्ध। इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (यथा रघौ
६ म-सर्गे, "मृगवयोगवयोपचित वनम्") ॥
समाहित। इति विश्व हेमचन्द्रश्च ॥ निदिग्घ।
जेपादिना वर्द्धित। इत्यमरः ॥ ("यथाह
हारीत।

"प्रयतत्वाहोपचितमश्रुभं नाशयतीति" ॥)

उपचित्रा, स्त्री, (उपगता चित्राम्)। मूषिकपर्णी।
इत्यमरः। इंदुरकानि इति भाषा। दन्तीवृक्षः।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (दन्त्यर्थे यथा,—
"चित्रा दन्ती निकुम्भ स्यादुपचित्रा मुञ्जलक"।
इति तैयकारलभाषा ॥)

उपजाप, पु, (उप + जप् + घञ्)। भेदः। विच्छेदः।
इत्यमरः ॥
("तेषु तेषु चाक्षतेषु प्रासरन् परोपजापा")।
इति दशकुमारे विस्तृतचरिते। तथा च माघे
२। ६६।

"उपजाप कृतस्तेन तानाकोपवतस्त्वयि" ॥)

उपजिज्ञा, स्त्री, (उपगता जिज्ञा यस्याः)। कीट-
विशेषः। तत्पर्यायः। उपदेष्टिका २ वस्त्री ३
उददीका ४। इति हेमचन्द्रः ॥ अणजिज्ञा इति
ख्याता च ॥ ("उपजिज्ञा स्मिचौ बाह्व")।
इति याज्ञवल्क्यः।

"तादृगेवोपजिज्ञा तु जिज्ञाया उपरि स्थिता" ॥

इति वामदेवोत्तरस्थाने एकविंशेऽध्याये उक्तम् ॥
चिकित्सा यथा।

"उपजिज्ञा परिखायं यवक्षारेण घर्षयेत्"।

इति च वामदेवोत्तरस्थाने द्वाविंशेऽध्याये उक्तम् ॥)

उपजिज्ञिका, स्त्री, (उपजिज्ञा + स्वार्थः कन्)। घ-
ष्टिका। अणजिव इति भाषा। तत्पर्यायः।
प्रतिजिज्ञा २। इति राजनिर्घण्टः ॥ (ऋग्वेदे
४। ६१। २१। "यदत्युपजिज्ञिका यद्वज्रो अति-
सर्पति") ॥ कीटभेदः। तत्पर्यायः। उत्पादिका २
वटि ३ उद्देष्टिका ४ दिवी ५। इति हारावली ॥
("यस्य स्नेया प्रकुपितो जिज्ञामूलेऽवतिष्ठते।
आश्रु सजनयेत् शोय जायतेऽस्योपजिज्ञिका") ॥
इति चरके सूत्रस्थाने १८ अध्यायः ॥

"जिज्ञासूय" श्वयधुर्हि जिज्ञा-

मुन्नस्य जात कफरक्तयोनिः।

प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्ता

प्रकथ्यतेऽसावुपजिज्ञिकेति" ॥

इति निदानस्थाने षोडशेऽध्याये सन्त्युतेनोक्तम् ॥

अस्य चिकित्सा यथा।

"उपजिज्ञान्तु सलिलं क्षारेण प्रतिसारयेत्।

शिराविरेकगण्डधूमैस्त्रैमुपाचरेत्।

जिज्ञागतानां कर्माणां ताण्ड्यानां प्रवक्ष्यते" ॥

इति सन्त्युते चिकित्सितस्थाने २२ अध्यायः ॥)

उपजीविका, स्त्री, (उपजीव्यतेऽनया। उप + जीव
+ गुरोःश्च्येयः। सञ्चाया कन् कुन् वा।) उप-
जीव्यम्। जीवगोपायः ॥

उपजीवम्, य, (उपजीवणम्। उप + जुप + थम्)।

आनन्दः। इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते १।

"यथोपजीव सर्वस्व जनस्त्रिषोड भारत") ॥

सुख। यथा, रामायणे २। ८६। २२।

"आन्नासयित्वा च चमूँ महात्मा

निवेशयित्वा च यथोपायेषम्" ॥)

उपज्ञा, स्त्री, (उपज्ञायते। ज्ञा च्यववाधने। आत-

स्योपसर्गे इति कर्मणि ष्यङ्)। आद्यज्ञानम्।

इत्यमरः ॥ तत्तु विनोपदेशेन प्रथमज्ञानम्। यथा

वाल्मीके श्लोकनिर्माणे ज्ञानम् ॥

("अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणमितस्तत्") ॥

इति रघु १५। ६३ ॥ "लोकैर्भूदयदुपज्ञमेव

विदुषा सौजन्यजन्यं यज्ञ" इति मल्लिनाथटीका-

मुखम् ॥)

उपलोकन, स्त्री, (उप + लोके + ल्युट्)। पारितो-

षिकप्रत्ययम्। भेट् ङाणा इत्यादि भाषा। तत्प-

र्यायः। प्राग्भूतम् १ प्रदर्शनम् २ उपायनम् ३ उप-

ग्राह्य ४ उपहार ५ उपदा ६। इत्यमरः ॥

उपतप्ता, [क्व] पु, (उप + तप् + ङच्)। उपतापक-

मात्रम्। तत्पर्यायः। स्पृष्ट २ स्पृष्टा ३। इत्य-

मरः ॥ स्पृष्ट ४ स्पृष्टा ५। इति तट्टीका ॥ रोग-

इत्यन्ये। इति भरतः ॥

उपताप, पु, (उप + तप् + घञ्)। तपः। उत्तापः।

रोगः। इति मेदिनी ॥ अशुभम्। पीडा। इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शाकुन्तले।

"विवर्जितं ह्यनुक्तं उपताप जनयति")।

पीडादायके वाष्पजिज्ञः। यथा, कौशिकसूत्रे।

१३५। "यो वनस्पतीनामुपतापो बभूव" ॥)

उपत्यका, स्त्री, (उप समीपे आसन्ना भूमिः। उप +

"उपाधिभ्यां त्यक्तासन्नारूढयोः"। ५। २३४।

इति त्यक्त्वा। "त्यक्तासन्न निषेध" इति इत्वा-

भावः।) पर्वतनिकटभूमिः। इत्यमरः ॥ (यथा,

रघुः। ४। ४६।

"मारोचोद्भ्रान्तहारीता मलयान्नेरुपत्यकाः") ॥)

उपदशः, पु, (उपदश्यते इति। उप + दश् + कर्मणि

घञ्)। मद्यपानरोचकमध्यमम्। तत्पर्यायः।

अवदश २ चक्षुणम् ३ मद्यपासनम् ४। इति

हेमचन्द्रः ॥ (यथा दशकुमारे विस्तृतचरिते—

"द्विषान् उपदशान् उपपाय") ॥

"ततस्तस्य शाल्योदनस्य दर्वीद्वयं दत्त्वा सपि-

र्मात्रां रूपम् उपदशं च उपजहार"। इति च ॥)

नेदुरोगविशेषः। वायो इति भाषा। अथोपद-

शाधिकारः। तत्रोपदशस्य विप्रकृतं निदान-
माह।

"हस्ताविधातान्नखदन्तधाता-

दधारणादत्युपसेवनाद्वा।

योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिथ्ये

पक्षोपदशा विविधापचारैः" ॥

हस्ताविधातात् हस्तेन मैथुनात्। नखदन्तधातात्

नखदन्तधातस्यानखेनानुक्तेऽपि मेहने नखदन्त

धातो बलवदनुरागोदयात्। उक्तञ्च कामशास्त्रे।

"शास्त्रस्य विषयस्तावद्यावन्मन्दतरो रसः।

रतिचक्रे प्रवृत्ते तु न शास्त्रं नापि च क्रमः" ॥

कणहे दुष्टस्त्रीकृतो वा मेहने नखदन्तधातः।

उल्कनादौ स्त्रियो मुखयोगेनो भवन्ति। तामिन्वा

मेहने नखदन्तधातः। योनिप्रदोषात् दीर्घकक्षा-

योनिलोमयोगात्। योनिच्छिद्रस्यातिसूक्ष्मत्वाद्वा।

वातादिद्रुताद्वा योनिदोषात्। विविधापचारैः।

दुष्टजलप्रक्षालनद्रव्यचारिणोगमनादिभिः पक्षो-

पदशा। वातिक पित्तक श्लेष्मिक सान्निपातिक

व्यागन्तुजश्चेति * ॥ तत्र वातिकपित्तकस्य चोप

दशस्य कक्षयमाह।

"सतोदभेदस्फुरणैस्तु क्षण्यौ

स्फोटैर्यवसेनसतोपदशम्।

पीतैर्वर्ज्यैर्द्वयैः सदाहै

पित्तेन रक्तैः पिशितावमासैः" ॥

व्यवसेत् जानीयात्। पीतै रक्तैर्वैति विकल्पः ॥

श्लेष्मिक सान्निपातिकश्चाह।

"सकाशुरैः शोफयुतेर्महद्भिः

शुक्लैर्धनैः खावयुते कफेन।

नानाविधखावरोपपन्न-

मसाध्यमाञ्जस्त्रिमकोपदशम्" * ॥

असाध्यमाह।

"विशीर्णमास क्षमिभिः प्रजग्ध

मुष्कावशेष परिर्वर्जयेत्तम्" ॥

विशीर्णमास गणितमासम्। प्रजग्ध खादितम्।

मुष्कावशेष विशीर्णसमस्तमेहनमासविगवश्लिष्ट

फलकोषमात्रम् * ॥ उत्पन्नमात्रचिकित्सायां

अकारणे दोषमाह।

"संज्ञातमात्रे न करोति मूत्रः

क्रिया नरो यो विषये प्रसक्तः।

कालेन शोफक्रिमिदाहपाकैः

प्रशीर्णश्लेष्मो म्रियते स तेन" ॥

विषये प्रसक्तः अतिस्रोतः * ॥ लिङ्गाशंमाह।

"अङ्गुरैरिव सजातैरुपर्युपरि सस्थितैः।

क्रमेण जायते वर्तितस्त्राज्जुडश्लिखोपमा।

कोषस्याभ्यन्तरे सन्धौ पर्वसन्निगतापि च।

सवेदना पिच्छिका च दुःखिकित्सा त्रिदोषजा।

लिङ्गवर्त्तरिति ख्याता लिङ्गाशं इति चापरे" ॥

लिङ्गवर्त्ते स्थानमाह। कोषाभ्यन्तरे अखकोषा

भ्यन्तरे। सन्धौ लिङ्गरन्ध्रसन्धौ। पर्वसन्निगता

मणिपर्वणो सन्निगता * * * ॥

अथोपदशस्य चिकित्सा।

"उपदशेषु सर्वेषु खिद्य खिद्यस्य देहिनः।

उप

इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिः ।) समकृष्णवृद्धः ।
शिशुवृद्धः । इति राजनिर्घण्टः । (भवे घञ् ।)
दशमम् ॥

उपदर्शकः, पु, (उपदर्शयतीति । उप + दृश् + णिच्
+ युक् १) द्वारपाण । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ।
(दर्शयितरि, चि ॥)

उपदा, स्त्री, (उपदीयते इति । उप + दा + धात-
श्चोपसर्ग इत्यङ् १) उपलोकनम् । इत्यमरः ।
("उपदा विविधं शस्त्रत्वं नोत्प्रेक्ष्य कोशलेश्वरम्" ।
इति रघु । ४ । १० ।)

"प्रत्ययं पूजामुपदाच्छलेन" । इति रघुः । ७ । ३० ।
उपदागक, स्त्री, (उपदान + स्वार्थे कन् ।) उल्लोच ।
इति चिकित्साशेषः ॥

उपदिष्ट, चि, (उप + दिष्ट + क्त ।) उपदेशप्राप्तः ।
यथा । "ननु शूद्रस्यापि सगोत्रा कथं न निषिध्यते
इति चेदत्र उपदिष्टातिदिष्टगोत्रस्यैव निषेधो न
त्वतिदिष्टातिदिष्टशूद्रगोत्रादेरिति" । इत्युदाह-
तत्वम् ॥

उपदी, स्त्री, (उपेत्य दीयते ह्यित्ये इति उप + दो
+ क + डीष् ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
परगाढा इति भाषा ॥

उपदेवता, स्त्री, (उपगता सादृश्येन देवताम् ।) यक्ष-
भूतादि ॥ (उपदेवताश्च दश । यथाह अमरः ।
"विद्याधरोऽप्युरो यक्षो रक्षो गन्धर्वकिन्नरौ ।
पिशाचो गृह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः" ॥)

उपदेश, पु, (उप + दिष्ट + घञ् ।) मन्त्रकथनम् ।
तत्पर्यायः । दीक्षा २ । यथा ।
"चन्द्रसूर्यग्रहे तीर्थे सिद्धक्षेत्रे शिवालये ।
मन्त्रमात्रप्रकाशनमुपदेशः स उच्यते" ॥

इति रामार्चनचन्द्रिका ॥ कजावत्यादिदीक्षाया-
मसामर्थ्यं सत्त्वो यथा ।

"तत्राप्यशक्तं कश्चिच्चैदंमभ्यर्च्य साक्षतम् ।
तदम्बुनाभिधियालवारं मूलेन केकरम् ॥
निधायैतौ जपेत् कथं उपदेशे त्वय विधिः" ॥
इति विष्णुसारतन्त्रम् ॥ हितकथनम् ।

(यथा, हितोपदेशे विग्रहे उक्तम् ।
"उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये" ॥)
शिक्षणम् ॥ (यथा, मनुः ८ । २७२ ।

"धर्म्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वत" ।
"एवमित्युपदेशः । यथा । तथा न जागृयात्
रात्रौ दिवास्वप्नश्च वर्जयेदनेन कारणेनेत्युपदेशः ॥
अथोपदिश्यते मधुरेण श्लेषाभिवर्द्धत इति" ।
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ६५ अध्याये ॥)

उपदेशी, [न्] चि, (उपदिशति यः । उप + दिष्ट
+ णिनि ।) उपदेष्टा ॥ (यथा हितोपदेशे मित्र-
कामे ।

"गतानुगतिको लोकं कुट्टनीमुपदेशिनीम् ।
प्रमाणयति नो धर्म्मं यथा गोपमपि द्विजम्" ॥)

उपदेष्टा, [क्त] चि, (उपदिशति यः । उप + दिष्ट +
ङ् ५ ।) उपदेशकर्त्ता । यथा ।

"तथोपदेष्टारमपि पूजयेच्च ततो गुरुम् ।
न पूज्यते गुरुवर्षं नरेण तत्रापि क्रिया" ॥

उप

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ दृष्टस्यतिः ।
"उपदेष्टानुमन्ता च लोके तुल्यफलो स्तुतौ" ।
इत्याहिकतत्त्वम् ॥

उपदेष्टिका, स्त्री, (उपदेष्टो विद्यते यस्याः । उप-
देष्ट + ठक् ।) कौटविशेषः । तत्पर्यायः । उप-
जिज्ञा २ वस्त्रो ३ उपदीक्षा ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

उपद्रव, पु, (उप + द्रु + ञ् ५ ।) उत्पातः । इति
हज्जयुधः ॥ रोगारम्भकदोषप्रकोपजन्योऽन्यो वि-
कारः । (तत्त्वज्ञानमुक्तं वैद्यके । यथा,—

"यो व्याधिरुपद्रवो यो हेतुर्दोषस्तस्य प्रकोपतः ।
योऽन्यो विकारो भवति स उपद्रव उच्यते" ॥
"व्याधेरुपरि यो व्याधिः उपद्रव उदाहृतः ।
सोपद्रवा न जीवन्ति जीवन्ति निरुपद्रवा" ॥

इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।
"तत्रौपसर्गिको यः पूर्वोत्पन्न व्याधिः ऋण्यकाल-
जातो व्याधिरुपद्रवजति स तन्मूलरवोपद्रव-
सञ्चः" । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ॥)

उपद्रष्टा, [क्त] चि, (उप + दृष्ट + क्त ।) उपदर्शकः ।
उदासीनबोधरूपत्वेन गुणप्रचार-
दर्शी । इति गीताटीका ॥

("उपद्रष्टानुमन्ता च भर्त्ता भोक्ता महेश्वरः" ।
इति गीतायां १३ । २२ । साक्षी पुनश्च । यथा,
"ऋत्विग्यजमानेषु यजनकर्मव्यापृतेषु तत्स-
मीपस्थोऽन्यः स्वयमव्यापृतो यक्षविद्याकुशलत्वात्
ऋत्विग्यजमानव्यापारगुणदोषाणा ईक्षिता तद्वत्-
कार्यकारणव्यापारेषु स्वयमव्यापृतो विलक्षणक्षेत्रां
कार्यकारणानां सव्यापाराणां समीपस्थो द्रष्टा
उपद्रष्टा साक्षी पुरुषः" ॥)

उपधर्म्म, पु, (उपहीनो धर्म्मः ।) पाषण्डः । इति
श्रीभागवतम् ॥ (यथा मनुः २ । २३७ ।

"एव धर्म्मं परः साक्षात् उपधर्म्मोऽन्य उच्यते" ॥)

उपधा, स्त्री, (उपधीयते शुद्धिज्ञानमत्र । उप + धा
+ धातश्चोपसर्ग इत्यङ् + टाप् ।) राक्षा धर्म्म-
कामार्थभयैरमात्यादेर्यत् परीक्षणम् । इत्यमरः ॥
धर्म्मार्थकाममोक्षद्वारा परीक्षा । यथा ।

"धर्म्मार्थकाममोक्षैश्च प्रत्येकं परिशोधने ।
उपेत्य धीयते यस्मादुपधा परिकीर्त्तिता ॥
अर्थकामोपधाभ्यान्तु भार्याः पुत्रांस्तु शोधयेत् ।
धर्म्मोपधाभिर्विप्रांस्तु सर्वान्मित्रं सचिवान् पुनः" ॥

इति कालिकापुराणे ८५ अध्याये ॥ ("भूयोभूय-
श्चोपधाभिर्विशोधय त मे मत्सहायमकरवम्" ।
इति दशकुमारचरिते विश्रुतचरिते ।) पदानासु-
पान्यवर्णः । इति व्याकरणम् ॥

उपधातुः, पु, (उप सादृश्ये । धातुसदृशो धातुः ।)
अष्टप्रधानधातुसदृशधातुः । स तु सप्तधा यथा ।
माक्षिकम् १ तुल्यकम् २ अस्मन् ३ नीलाङ्गनम्
४ मन शिला ५ हरितालम् ६ रसाङ्गनम् ७ ।
शरीरस्य धातुभवोपधातुः सप्तधा यथा । रसात्
क्लनदुग्धम् १ रक्तात् स्त्रीरज २ मासात् वसा
३ मेदसो धर्म्मः ४ अस्त्रो दन्तः ५ मज्जनः केशः
६ शुक्रात् शोणः ७ । इति वैद्यकम् ॥
("कथं रजश्च गरीक्षां काले भवति नञ् इति ।

उप

शुद्धमासमवच्छेदः सा दसा परिकीर्त्तिता ॥
खेदो दन्ताक्षया केष्टाक्षयैवोक्तः सप्तमम् ।
इति धातुभवा ज्ञेया एते सप्तोपधातवः" ॥
इति शार्ङ्गधरेण पूर्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये उक्तम् ॥
"सप्तोपधातवः स्वर्णमाक्षिक तारमाक्षिकम् ।
तुल्य कांस्य च रीतिश्च सिन्दूरश्च शिलाजतु" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)

उपधान, स्त्री, (उपधीयते आरोप्यते मत्तकमत्र ।
उप + धा + अधिकरणे ल्युट् ।) शिरोधानम् ।
वाणिज इति भाषा । तत्पर्यायः । उपवर्द्ध २ ।
इत्यमरः । गङ्गु ३ । इति जटाधरः ।

("सोपधाना धिय धीरा स्त्र्येर्धौ खट्वयन्ति ये" ।
इति माघ २ । ७७ । "पट्टोपधानाध्यासितशिरो-
भागेन" । इति कादम्बरी ।) विषम् । प्रणयः ।
इति मेदिनी । व्रतम् । इति हेमचन्द्रः ॥

उपधानीय, स्त्री, (उपधीयते यस्मिन् । उप + धा +
अधीयर् ।) उपधानम् । इति शब्दरत्नावली ॥

उपधि, पु, (उपधीयते आरोप्यतेऽनेन । उप + धा
+ किः ।) कपट । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः ८ । १६५ ।

"योगाधमनविक्रीत योगदानप्रतियजम् ।
यत्र वाप्युपधि पश्येत् तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत्" ॥
"अरिषु हि विजयार्थिनं क्षितीश्रा
विदधति सोपधि सन्निदूषणानि" ।

इति किराते ॥ १ । ४५ ।) रथचक्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
उपधूपित, चि, (उप + धूप + क्त ।) आसन्नमरणः ।
परिधूपित । इति मेदिनी ॥

उपधृति, स्त्री, (उप + धृ + क्तिन् ।) किरणः । इति
हेमचन्द्रः ॥

उपगत, चि, (उप + गन् + क्त ।) उपस्थितः । इति
हेमचन्द्रः ॥ ("अचिरोपगतां स मेदिनी" । इति
रघुः ८ । ७ । नमः । यथा, माघे । १२ । ३३ ।

"शौरे प्रतापोपगतैरितस्ततः
समागतैः प्रश्रयनममूर्त्तिभिः" ॥)

उपगत, स्त्री, नद्याः समीपम् । इति मुग्धबोध-
उपनिदि, व्याकरणम् ॥ (तथा पाणिनीये ।

"गदीपौर्णमास्यायहायणीभ्याः" । ५ । ४ । ११० ।
इत्यनेन सिद्धम् ॥)

उपगता, पु, (उप समीपे नीयते येन कर्मणा । उप
+ नी + ञ् ५ ।) उपगयनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
("यत्प्रोक्तकर्मणा येन समीपं नीयते गुरोः" ।

बाहो वेदाय तद्योगात् बालस्योपगय विदुः" ॥
इति स्मृतिः । भाषे + ञ् ५ । प्रापणम् । यथा,
महाभारते ३ । २ । २४ ।

"मागमस्य प्रियाण्यनैः सम्मोगोपगयेयं बान्" ॥
न्यायमते यो यो धूमवान् स स्वर्गिमान् अयमपि
तथेयादिरूपः न्यायावयवमेदः ॥)

उपगयन, स्त्री, (अध्ययनार्थं आचार्यस्य उप समीप
नीयते येन कर्मणा इति । उप + नी ल्युट् ।)

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां यक्षक्षत्रधारणादिरूपप्र-
धानसंस्कारः । अध्यापनार्थमाचार्यसमीप नीयते
येन कर्मणा तदुपगयनम् । यथा स्मृतिः ।

"ऋत्विक्कर्मणा येन समीप नीयते गुरोः ।

बाणो वेदाय तद्योगाद्बालस्योपनय विदुः ॥
तत्पर्यायः । वट्टकरणम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
उपनायः ३ उपनयः ४ आनयः ५ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ तस्य कालः ।

“गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
राष्ट्रामेकादशे सैके विग्रामेके यथाहुलम् ।
ब्रह्मवर्षसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे” ॥
ब्राह्मणस्य गर्भावधिषोडशवर्षपर्यन्तम् ॥ तत्र-
गर्भाष्टमवर्षो मुख्यः । क्षत्रियस्य द्वाविंशतिवर्ष-
पर्यन्तम् । तत्रैकादशवर्षो मुख्यः । वैश्यस्य चतु-
र्विंशतिवर्षपर्यन्तम् । तत्र द्वादशवर्षो मुख्यः ।
इति स्मृतिः ॥ सैके द्वादशे । तत्राश्वत्थौ प्रायश्चित्त
कृत्वा तदुत्तरे कार्यम् ।
“गृह्योक्तकर्म्मणा येन समीप नीयते गुरोः ।
बाणो वेदाय तद्योगाद्बालस्योपनय विदुः ॥
रक्तस्त्रिये तथा शस्त्रक्षते पाठनिषेधनात् ।
उपनयनं न तत्र स्यात् इति मन्वादिसम्मतम्” ॥
कृत्यचिन्तामणौ ।

“जन्मोदये जन्मसु तारकासु
मासेऽथवा जन्मनि जन्ममे वा ।
व्रतेन विप्रो न वञ्च्यतेऽपि
विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्यां ॥
अस्त गते दैत्यगुरौ गुरौ वा
अष्टोऽपि वा पापयुतेऽप्यनुक्ते ।
वतोपनीतो दिवसे प्रणाश
प्रयाति देवैरपि रक्षितो यः” ॥

उदये जन्मे । व्रतेन उपनयनेन । भुजबलमीमङ्गल-
चिन्तामणौ ।
“स्वातीश्रद्धधनाश्विमित्रकरमे पौष्येज्यचित्राहरि-
चिन्दौ तोयपतौ भगे दितिसुते भाद्रपदे सागरे ।
केन्द्रस्ये भृगुनेऽङ्गिराशसि सुते चन्द्रे च तारे शुभे
कर्त्तव्यं व्रतकर्म्म मङ्गलतिथौ वारा सिताकर्कशका” ॥
तोयपति व्रतमिषा । अदितिसुतउत्तरफल्गुनी ।
सागरः पूर्वाषाढा । दीपिकायाम् ।
जीवाकर्केन्द्रशुद्धौ हरिप्रयनवह्निर्भास्करे चोत्तरस्ये,
साध्याये वेदवर्णाधिपः हस्तमदे चौरिभे नादितौ च ।
शुक्रार्कज्येष्ठलभे रविमदनतिथि प्रोक्ष्य घृष्टाष्टमेन्दु,
गो जीवास्तातिचारेऽर्कसितगुरुदिने कालशुद्धौ
व्रतं स्यात्” ॥

रविमदनतिथि सप्तमी* त्रयोदशीम् ॥ ३॥
कृत्यचिन्तामणौ ।
“माघे द्रविणश्रीषाण्य फाल्गुने च दृढव्रतः ।
चैत्रे भवति मेधावी वैशाखे कोविदो भवेत् ॥
ज्येष्ठे गृहगनीतिष्ठ आषाढे क्रतुमाजन ।
शेषेऽन्येषु रात्रिः स्यान्निषिद्ध निशि च व्रतम्” ॥
राजमार्तण्डे ।
“पुनर्वसौ हवो विप्र पुनःसंस्कारमर्हति” ।
रुद्रगर्गः ।
“स्वतियुक्ताननध्यायान् सप्तमीं च त्रयोदशीम् ।
पक्षयोर्माघमासस्य द्वितीया परिवर्जयेत्” ॥
चैत्रशुक्लद्वितीया आषाढशुक्लदशमी मन्वन्तरा-
दित्येन निमिद्धा वैशाखशुक्लद्वितीया युगादित्येन

निषिद्धेति । यथामशुचिरभार्यो रित्तासु वञ्च-
दोषभाक् । शुक्लपक्ष एव विहितः प्रागुक्ताश्व-
लायनवचनात् ॥ ३॥ सामगाना कुशवारेऽप्युप-
नयनं श्रीपतिरत्नमाजाकृत्यचिन्तामणिपुत्रवात्स्य-
वचनात् । यथा ।

“शाखाधिपे वज्रिणि केन्द्रगतेऽथ वास्मिन्
वारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् ।
नीचस्थितेऽरिगृहेऽथ पराजिते वा
जीवे भृगावुपनयः स्मृतिकर्म्महीनः” ॥
अस्य शाखाधिपस्य ॥ दीपिकाया ।
“ऋग्वेदाधिपतिर्जोवा यजुर्वेदाधिपः सितः ।
सामवेदाधिपो भौमः शशिर्जोऽथर्ववेदराट्” ॥
वेदाधिपकथनम् ॥ ३॥
“ब्राह्मणे शुक्रवागीशौ क्षत्रिये भौमभास्करौ ।
चन्द्रो वैश्ये बुधः शूद्रे पतिर्मन्दोऽन्यजे जने” ॥
वर्णाधिपकथनम् ॥ ३॥ पराजयलक्षणं वक्ष्ये
यात्रायाम् ।

अत्रापि विवाहवद्दशयोगमङ्गवर्ज्यम् ।
विष्णुधर्मोत्तरे ।
“षोडशाब्दो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः ।
विंशतिः सचतुर्थी च वैश्यस्य परिकीर्तिता ॥
सावित्री नातिवर्त्तते अत ऊर्द्धं निवर्त्तते” ॥
अथ षोडशवर्षस्य उपनयनाङ्गता प्रतीयते ॥
“पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ॥
प्रायश्चित्तं भवेदेवा प्रोवाच वदतावरः” ॥
इति यमवचने तदनङ्गता प्रतीयते । अनयोर्गर्भ-
जन्मप्रभृतिगणनाभ्यामविरुद्धार्थता । तथाच मा-
ण्डव्यः । “व्रतबन्धविवाहे च वत्सरपरिकल्पन
माङ्गराचार्याः । आधानपूर्वमेके प्रसूतिपूर्वे
सदान्ये तु” ॥ ३॥ यत्तु द्विजानुपकस्य पैठिनसि-
वचनं द्वादशषोडशविंशतिस्त्रिंशदतीता अवरो-
काणां भवन्ति इति द्वादशवर्षाद्युपरि ब्राह्मणा-
दीनां महायादृतिहेमप्रायश्चित्तार्थम् । षोड-
शोपरि तु ब्राह्मणेमादिरुप्रायश्चित्तार्थमिति ।
इत्युपनयनम् । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अथ उपनयनस्यानुष्ठानक्रमः ।

तत्र प्रथमं प्रातः कृतस्नानं कृतदक्षिणाङ्गः पिता
कृतदक्षिणाङ्गेन पित्रान्यथाचार्यौ रतस्तद-
सम्भवे माणवककृतो वा समुद्रवनामानमग्निं स-
स्याप्य विरूपाक्षजपान्ता कुशगिडका समाप्य
माणवकं प्रातर्भोजयित्वा अग्न्युत्तरतो नीत्वा
शिखया सह मुग्डितं स्थापितं कुण्डलाद्यलङ्कृतं
क्षौमवस्त्राढतं तदसम्भवे शुक्लाक्षतकार्पासैक-
वस्त्राढतं माणवकं दक्षिणे पूर्वोर्भिसुखं निधाय
प्रक्षतकर्म्मभारम्भे प्रादेशप्रमाणां हताक्षा समिधं
तूष्णीमग्नौ ऊत्वा तत्तन्मन्त्रैर्यत्समस्तमहायादृ-
तिहेमं कुर्यात् । तत आचार्यः पञ्चभिर्मन्त्रैः
पञ्चाङ्गतोऽङ्गयात् । तत आचार्यः उदगग्रेषु
कुशेषु हताङ्गलिं प्राङ्मुख ऊर्द्धं क्लिष्टेत् । अग्न्या-
चार्ययोर्भेदे माणवकोऽपि हताङ्गलिराचार्यो-
भिसुख उदगग्रेषु कुशेषु ऊर्द्धं क्लिष्टेत् । माणव-

कस्य दक्षिणतः स्थितो मन्त्रवान् ब्राह्मणो माण-
वकस्य अङ्गलिमुदकेन पूरयति पश्चात् आ-
चार्यस्यापि । ततो गृहीतजलाङ्गलिराचार्यो
गृहीतजलाङ्गलिं माणवकं पश्यन् मन्त्रं
जपति । तत आचार्यो माणवकं मन्त्रं पाठ-
यति । ततो माणवकस्याभिवादनार्थं देवता-
श्रयं नक्षत्राश्रयं गोत्राश्रयं वा माणवकनामं
कल्पयित्वा आचार्यो माणवके कथयति । तत-
आचार्यो माणवकं मन्त्रेण नामधेयं पृच्छति ।
माणवकः पूर्वोक्तार्थकल्पितं नाम मन्त्रेण कथ-
यति । तत आचार्यमाणवको पूर्वगृहीतजला-
ङ्गलीं त्यजेताम् । आचार्यस्तु दक्षिणेन पाणिना
माणवकस्य साङ्गुलं दक्षिणं पाणिं मन्त्रेण गृह्णाति ।
ततो गृहीतमाणवकहस्तो मन्त्रं जपत्याचार्यः ।
ततो माणवकमाचार्यो मन्त्रेण प्रदक्षिणेन भाम-
यित्वा प्राङ्मुखं करोति । ततो माणवकस्य दक्षिण-
स्कन्धं स्पृष्ट्वा श्रवतीर्णेन दक्षिणपाणिना अथर्व-
हृत् नमिदेश आचार्यो मन्त्रेण स्पृशति । ततो
माणवकस्य नामेरुपरिदेशं मन्त्रेण आचार्यः
स्पृशति । ततो माणवकहृदयदेशं मन्त्रेणाचार्यः
स्पृशति । ततो दक्षिणे पाणिना आचार्यो
माणवकस्य दक्षिणस्कन्धं स्पृशन् मन्त्रं जपति ।
ततो वामेन पाणिना माणवकस्य वामस्कन्धं
स्पृशन्नाचार्यो मन्त्रं जपति । अथाचार्यो माण-
वकं मन्त्रेण सम्बोधयति । अथ सम्बोधितं माण-
वकं आचार्यो मन्त्रेण प्रेमयति । ब्रह्मचारी तु
सर्वत्र वाङ्मिति ब्रूयात् । ततोऽभेक्षत्तरभागे
गत्वा आचार्य उदगग्रेषु कुशेषु प्राङ्मुख उप-
विशति । तत आचार्योभिसुखो माणवकं पानि-
तदक्षिणजानुः उदगग्रेषु कण्ठेषु उपविशति ।
तत प्रवरसंख्यया पञ्च वा त्रयो वा मेखणा-
यज्ञोपवीतरूपग्रन्थयः कर्त्तव्याः । अथैनं माण-
वकमाचार्यस्त्रिप्रदक्षिणं कारयित्वा त्रिवृता
मुल्लमेखणा परिधापयन् मन्त्रं वाचयति ।
ततो यज्ञोपवीतं कृष्णसाराजिगन्धितं आचार्यो
माणवकं मन्त्रेण परिधापयेत् । ततो माणवक-
आचार्यस्य उपसन्नो भवति । ततस्तमुपसन्नमाण-
वकं आचार्यः प्रथमं पादं पादं ततोऽर्द्धमर्द्धं ततः
हृत्स्वा सावित्रीं अध्यापयेत् । तत आचार्यो
माणवकं महायादृतीं पृथक् पृथक् हत्वा
प्रणवपूर्विका अध्यापयेत् । ततो वैष्णवं पाजाश्व
वा माणवकपरिमाणदण्डं माणवकाय प्रयच्छन्
आचार्यो माणवकं मन्त्रं वाचयति । अथ गृहीत-
दण्डो ब्रह्मचारी प्रथमं मातरं भिक्षां प्रार्थयति ।
ततो मातृवन्मून् तत पितरं तत पित्रवन्मून्
ततोऽन्यांश्च प्रार्थयेत् । तत सर्वं लब्धमेतद् आचा-
र्यं निवेदेयेत् । ततः पूर्ववदाचार्यो यत्समस्त-
महायादृतिहेमं हत्वा प्रादेशप्रमाणां हताक्षा
समिधं तूष्णीमग्नौ ऊत्वा प्रक्षतं कर्म्म समाप्य
उदीष्य श्राध्यायनहोमादिवामदेयगानान्तं कर्म्मं
निर्वर्त्तयेत् । तत यदि पितृवाचाचार्यकदा कर्म्म-
कारयित्वा ब्रह्मचारी दक्षिणा दद्यात् । अपान्य-

एवाचार्यो वृतः तदा येन वृतं स तस्मै दक्षिणा दद्यात् । ब्रह्मचारी तु तत्रैव स्थाने दिनान्तं यावत् वाग्यतस्तिष्ठेत् । ततः प्राप्ताया सन्ध्याया सन्ध्या-मुपास्य कुण्डलिकोक्तविधानेन समुद्रवनामान-मग्निं संस्थाप्य मन्त्रं जप्त्वा दक्षिणं जानुभूमौ निधाय दक्षिणपश्चिमोत्तरक्रमेण उदकाभिलि-सेकमग्निपर्युक्ष्य च कृत्वा समिद्धोमं कुर्यात् । ततः प्रदेशप्रमाणवृत्ताक्तसमिधं यगृहीत्वा आद्य-न्तयोक्त्युक्तौ मध्ये समन्तकं अग्नौ जुहुयात् । ततः कर्मशेषोक्तविधिना पुनरपि अग्निपर्युक्ष्योप-क्रमं दक्षिणपश्चिमोत्तरक्रमेण उदकाभिलिसेकं कुर्यात् । ततः ब्रह्मचारी अग्निमभिवाद्य मन्त्रे-णाग्निं विरुध्य अतीताया सन्ध्याया भिक्षालम्ब-मन्नं चारुणवर्णवर्जितं सद्यतमुदकेनाभ्युच्य भक्षण-प्रकरणोक्तविधिना भुञ्जीत । एतच्चाधिककर्म समावर्तनपर्यन्तं प्रत्यहं सायं प्रातः कर्त्तव्यम् ॥ इत्युपनयनकर्म समाप्तम् ॥ इति भवदेवमष्टम् ॥ (ब्राह्मण-क्षत्रिय वैश्यानामन्यतममन्त्रय-वयं श्रील-श्रौत-श्रौचाचार-विनय-शक्ति-बल-मेधा-वृत्ति-स्मृति-मति-प्रतिपत्तिर्युक्तं तनुजिह्वैरुदन्तायग-जुवन्नाक्षिनासं प्रसन्नचित्त-वाक्चेष्ट-लोभसहस्रं मिषक् शिष्यमुपनयेत् । अतो विपरीतगुणं पोपनयेत् ।

उपनयनीयस्तु ब्राह्मणं प्रशस्तेषु तिथिकरण-मुहूर्तनक्षत्रेषु प्रशस्ताया दिशि शुचौ समे देशे चतुर्हस्तं चतुरस्रं स्थण्डिलमुपनिष्य गोमयेन दर्भैः सस्तीर्य एष्यैर्नाजमत्तै रतैश्च देवता पूज-यित्वा विप्रान् मिषजश्च तत्रोत्तिष्ठत्याभ्युक्ष्य च दक्षिणतो ब्राह्मणं स्थापयित्वाग्निमुपसमाधाय खदिर-पलाश-देवदारु-विल्वानां समिद्धिस्तुर्ग्यां वा क्षीरवृक्षाणां न्ययोधोदुम्बराश्वत्थमधूकानां दधि-मधु-घृताक्ताभिर्दार्वाहौमिकेन विधिना-सुवेद्यान्याजतो जुहुयात् । सप्रणवाभिर्महाव्या-हृतिभिस्ततः प्रतिदेवतमूर्ध्वं च स्वाहाकारश्च कुर्यात् शिष्यमपि कारयेत् ॥ ब्राह्मणस्त्रयाणां वर्णानामुपनयनं कर्त्तुमर्हति राजन्यो ह्यस्य वैश्यो वैश्यस्त्वैवेति । शूद्रमपि कुलगुणसम्पन्नं मन्त्रवर्जं मुनोपनीतमथापयेदित्येके । ततोऽग्निं त्रि परि-णीयाभिसाक्षिकं शिष्यं ब्रूयात् । काम-क्रोध-लोभ-मोह-मानाहङ्कारेभ्योपाख्य-पेयुन्यान्तानां स्थाय-शस्यानि हित्वा नीध-नख-रोम्भा शुचिना कषाय-वाससा सत्यव्रतब्रह्मचर्याभिवादनतत्परेणावश्रं भवितव्यं मदनुमतस्थान-गमन-शयनासन-भोज-नाध्ययन-परेण भूत्वा मत्त्रियद्वितेषु वर्तितव्यं मतोऽन्यथा ते वर्त्तमानस्याधर्म्मो भवत्यपला च विद्या न च प्राकाशं प्राप्नोति । अहं वा त्वयि सन्त्यगवर्त्तमाने यद्यन्यथादर्शो स्थानेनोभाग् भवेय-मफलविद्यश्च । द्विज-गुरु-दरिद्र-मित्र-प्रव्रजितो-पनत-साध्वनाथाभ्युपगतानां चात्मबान्धवानामिव खमेवजैः प्रतिकर्त्तव्यमेव साधु भवति । व्याधशकु-निक-पतित-पापकारिणा न च प्रतिकर्त्तव्यमेव वि-द्या प्रकाशते मित्रयशो धर्म्मार्थकामाश्च प्राप्नोति ॥

भवनस्यात्र ॥

“कृणोऽष्टमी तन्निधनेहनी द्वे
कृणोतरेऽप्येवमहर्द्धिसन्ध्याम् ।
अकालवियुत्-क्षनयिन्तुधोमे
स्वतन्त्रराष्ट्रचित्तिपथ्यासु ॥
भ्रमशानयानाद्यतनाह्वेषु
महोत्सवौत्पातिकदर्शनेषु ।
नाध्येयमन्येषु च येषु विप्रा-
नाधीयते नाशुचिना च नित्यम्” ॥

इति स्मृते सूत्रस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ।)

उपनाय, पु, (उपनीयते आचार्यसमीपमिति । उप + नी + घञ् ।) उपनयनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ उपनायक, पु, (उपमितो नायकेन ।) नायकगुणो-त्कर्षकथक । यथा,—

“नायकस्य गुणोत्कर्षकथका उपनायका” ।

इति सङ्गीतदामोदरः ॥ * ॥ उपपत्तिश्च ॥ (उप-नयतीति । उप + नी + ण्वुन् ।) प्रापके, त्रि ।)

उपनाह, पु, (उपनह्यते ऽस्मिन् । उप + नह + घञ् ।) वीणादितन्त्रबन्धनस्थानम् । तत्पर्यायः । निबन्धनम् २ । इत्यमरः ॥ व्रणालेपपिण्डः । इति मेदिनी ॥ प्रलेप इति भाषा । (यथाह स्मृतम् ।

“आदौ विस्त्रापनं कुर्यात् द्वितीयमवसेचनम् ।

तृतीयमुपनाहश्च चतुर्थी पाटनक्रियाम्” ॥)

उपनिधि, पु, (उपनिधीयते इति । उप + नि + धा + क्ति ।) उपन्यस्तवस्तु । स्थाप्यव्यम् । तत्पर्यायः । न्यासः । २ । इत्यमरः ॥

(“वासनस्थमनाख्याय हस्ते न्यस्य यदर्पितम् ।

द्रव्यमुपनिधिं प्रोक्तं स्मृतिषु स्मृतिवेदिभिः” ॥

वासुदेवपुस्तकः । इति विष्णुपुराणम् ॥)

उपनिषत्, [द] स्त्री, (उपनिषद्यते प्राप्यते ब्रह्म-विद्या अग्न्या इति । उप + नि + सद् + क्तिप् ।) धर्म्मः । वेदान्तशास्त्रम् । निर्जनस्थानम् । इति मेदिनी ॥ (वेदशिरोभागः । तत्र चतुर्णां वेदानां अग्नीतिसहितशताधिकासहस्रसंख्यका उपनि-षद् । तथाहि । ऋच एकविंशतिः । यजुषो नवाधिकशतम् । सामं सहस्रम् । पञ्चाशदुप-निषदोऽथर्वणस्य ॥ ब्रह्मविद्या ।) समीपसदनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्त्वम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (द्विजातिकर्त्तव्यो व्रतभेदः । यथा, आ-श्वलायनगृह्यकारिका ।

“प्रथमं स्यात् महानाग्नी द्वितीयश्च महान्नतम् ।
तृतीयं स्यादुपनिषद् गोदानश्च ततः परम्” ॥)

(सुक्तीकोपनिषदि अष्टाधिकशततोपनिषद्भेदा प्रदर्शिता । यथा,—

“ईश केन कटं प्रश्न-सुखं-माख्य-तत्तिरिः” ॥ ७ ॥

रेतरेयश्च ह्यन्त्योयं वृहदारण्यकं तथा ॥ १० ॥

ब्रह्म कवलय-जावाण-श्रेताया हसं आरुणि ॥ १६ ॥

गर्भो नारायणो हसो विन्दुर्नाद-शिरःशिखा ॥ २३ ॥

मन्त्रायनी कैषितकी वृहज्जावाण-तापनी ॥ २७ ॥

कालाभिद्यद-मैत्रेयी सुबाल-क्षदि-मन्त्रिका ॥ ३२ ॥

सर्वसारं निरागन्धं रहस्यं वचस्त्वचिकम् ॥ ३६ ॥

तेजोनाद-ध्यान-विद्या योगतत्त्वात्मबोधकम् ॥ ४२ ॥

परिप्राट्-त्रिशिखी-सीता-चूडानिर्व्या-मण्डलम् ॥ ४८ ॥

दक्षिणाश्वरमं स्कन्दं महानारायणं ऽद्वयम् ॥ ५३ ॥

रहस्यं रामतपनं वासुदेवश्च सुद्वयम् ॥ ५७ ॥

शाण्डिल्यपौञ्जलं भिक्षं महवृष्टासीरकं शिखा ॥ ६३ ॥

तुरीयातीत-सत्यास-परिप्राज्ञाक्षमाजिका ॥ ६७ ॥

अथक्षैकाक्षरं पूर्णां सूर्याक्षध्यात्म-कुण्डिका ॥ ७४ ॥
सावित्र्यात्मा पाशुपतं परब्रह्मावधूतकम् ॥ ७६ ॥

त्रिपुरातापनं देवी त्रिपुरा कठ-भावना ॥ ८४ ॥

हृदयं कुण्डलीं भस्मं रुद्राक्षगण-दर्शनम् ॥ ८९ ॥

तारसार-महावाक्य-पञ्चब्रह्माभिधोचकम् ॥ ८४ ॥
गोपाततापनं कृष्णं याज्ञवल्क्यं वराहकम् ॥ ८८ ॥

शाङ्खायनीं हयग्रीवं दत्तात्रेयं च गारुडम् ॥ ९२ ॥

कलि-जावालि-सौभाग्य-रहस्य-ऋच-मुक्तिका ॥ ९८ ॥

अथ स्थितानामेकदेशवाचिशब्दानां विवृतिः ।

१ हसं परमहंस । २ विन्दुरमृतविन्दुः ।

३ नादोऽमृतनादः । ४ शिरोऽथर्वशिखः । ५ शिखा-थर्वशिखा । ६ तापनी नृसिंहतापनी । ७ रहस्यं

शुकररहस्यम् । ८ तेज तेजोविन्दुः । ९ नादो नाद-विन्दुः । १० ध्यानं ध्यानविन्दुः । ११ विद्या ब्रह्म-विद्या । १२ परिप्राट् नारदपरिप्राट् । १३ त्रिशि-खी त्रिशिखीब्राह्मणः । १४ चूडा योगचूडामणिः ।

१५ मण्डलं मण्डलब्राह्मणः । १६ दक्षिणा दक्षिणा-मूर्तिः । १७ अद्वयं तारकः । १८ रहस्यं राम-रहस्यम् । १९ महवृ महोपनिषत् । २० शिखा योगशिखा । २१ परिप्राज्ञ परमहंसपरिप्राज्ञकः ।

२२ पूर्णाऽन्नपूर्णा । २३ कटः कटसदः । २४ कु-ण्डली योगकुण्डली । २५ भस्म भस्मजावालि । २६ गण गणपतिः । २७ दर्शनं जावालदर्शनम् । २८ अग्निधोचकं प्राणानिधोचम् । २९ कलिः कलि-सन्तरायम् । ३० रहस्यं खरखतीरहस्यम् ॥

आसां मध्ये या यद्देवान्तर्गतासां अपि तत्रैव प्रदर्शिता । यथा,—

सामवेदान्तर्गतां षोडशसंख्यका उपनिषदः ।

अथक्षम् १ आरुणि २ कुण्डिका ३ केन ४ ह्यन्त्योयम् ५ (या)जावालदर्शनम् ६ जावाली ७ महवृ ८ मैत्रायणी ९ मैत्रेयी १० योगचूडामणिः

११ रुद्राक्षम् १२ वचस्त्वचिकम् १३ वासुदेवम् १४ सत्यासम् १५ सावित्री १६ ॥ * ॥

शुक्लयजुर्वेदान्तर्गतां अत्रविंशतिसंख्यकाः

उपनिषदः यथा,—

अतीताध्यात्मम् १ ईशावास्यम् २ (जा)यावाकम् ३

उप

तारसार' ४ तुरीयम् ५ त्रिंशत्खी ६ निरालम्बम् ७ परमहंस ८ पैङ्गलम् ९ ब्राह्मणमण्डलम् १० ब्राह्मणद्वयतारकम् ११ मिच्छु १२ मन्त्रिका १३ मुक्तिका १४ याज्ञवल्क्यम् १५ बृहदारण्यकम् १६ शाङ्खायणी १७ सुबालः १८ हंस १९ ॥॥

कृष्णयजुर्वेदान्तर्गता दानिश्चत्-संख्यका

उपनिषद् यथा,—

अन्ति १ अमृतनाद २ अमृतविन्दु ३ अर्धभूतम् ४ एकाक्षरा ५ कठयज्ञ ६ कठवस्त्री ७ कलिसन्तरणम् ८ काष्ठाभिर्द ९ कौवलयम् १० क्षुरिका ११ गर्भ १२ तेजोविन्दु १३ तैत्तिरीयकम् १४ दक्षिणामूर्ति १५ ध्यानविन्दु १६ नारायण १७ पञ्चब्रह्म १८ प्राणाभि-
होत्रम् १९ ब्रह्मर २० ब्रह्मविद्या २१ योगकुण्डलिनौ २२ योगतत्त्वम् २३ योगशिखार ४ वराह २५ शारी-
रकम् २६ शुकरहस्यम् २७ श्वेताश्वतर २८ सर्व-
सार २९ स्कन्द ३० खरखतीरहस्यम् ३१ हृद-
यम् ३२ ॥॥

ऋग्वेदान्तर्गता दशसंख्यका उपनिषद् यथा,—

अक्षमालिका १ आत्मप्रबोध २ ऐतरेय ३ कौषि-
तकी ४ त्रिपुरा ५ नादविन्दु ६ निर्वाणम् ७ सुदृष्टा ८ वक्रुच ९ सौभाग्यम् १० ॥ ॥

अथर्ववेदान्तर्गता एकत्रिंशत्संख्यका उपनिषद्,
अथर्वशिखा १ अथर्वशिर २ कृष्ण ३ गणपति ४
गाडुरम् ५ गोपालतापनम् ६ जावालम् ७ त्रिपु-
रातपनम् ८ दत्तात्रेय ९ देवी १० नारदपरि-
ब्राजक ११ नृसिंहतापनी १२ परब्रह्म १३ परि-
ब्राजकाभ्रपूर्णा १४ परमहंस १५ पाशुपतम् १६
प्रश्नम् १७ भस्म १८ भावना १९ महानारायणम् २०
महावाक्यम् २१ माण्डूक्यम् २२ मुण्डकम् २३ राम-
तापनी २४ रामरहस्यम् २५ बृहज्जावालम् २६
शरभम् २७ धातिलम् २८ सीतार २९ सूर्यात्म ३०
हयग्रीवम् ३१ ॥॥

उपनिष्कार, स्त्री, (उपनिष्करन्ति सैन्यान्वत्र । उप
+ निस् + कृ + घ । ऋदोरप् तु न । अणोवाध-
कस्य ल्यटोऽपि घस्यापवादत्वात् । यद्वा उप निष्की-
र्यते सैन्यैर्हन्ते इति । कृ + कर्मेणि अप् । इदु-
दुपधस्येति य ।) प्ररपथ । इत्यमर ॥ राजपथ ।
इति हेमचन्द्र ॥

उपनिष्क्रमणं स्त्री, (उपनिष्क्रम्यतेऽनेन उप + निस्-
+ क्रम + ल्यट् ।) राजपथ । इति हेमचन्द्र ॥
गिष्क्रमणनामसंस्कारः ॥

उपनीतः, पुं, (उप + नी + क्त ।) कृतोपनयन । इति
सूति ॥ ("अथोपनीतं विधिवद् विपश्चित्" ।
इति रघु । १ । २६ ।) निकटप्राप्ते च ॥

उपन्यासः, पुं, (उप + नि + णस् स्तोत्रे + घञ् ।)
वाण्योपक्रमः । तत्पर्यायः । वाङ्मुखम् २ । इत्य-
मरः ॥ ("तस्मात् ब्रह्मणिशासोपन्यासमुखेन" ।
इति शारीरकभाष्ये ॥ ८४ । ७ । विचार । यथा,
मनुः ६ । ११ ।

"विश्वजन्ममिमं पुण्यमुपन्यासं निबोधत" ॥

"वक्ष्यमास्य सर्वजन्महित विचार प्रयुक्त" ।

इति तट्टीका ।

उप

धनादीनामर्पणम् । गच्छित इति भाषा ॥
उपपत्तिः, पुं, (उपमितः पत्न्या ।) अवादय क्रुष्टाद्यर्थे
तृतीयया इति समास ।) जार । इत्यमर ॥ ना
इति भाषा । तस्य कक्षणम् । आचारहानिहेतु
पत्ति । स चतुर्विधः । सार्वकालिकपराङ्मना-
पराङ्मुखत्वे सति सर्वकालमनुरक्तोऽनुकूल १ ।
सकलनायिकाविषयसमसहजानुरागो दक्षिण २ ।
भूयो नि शङ्क कृतदोषोऽपि भूयो निवारितो-
ऽपि भूय प्रश्रयपरायणो दृष्ट ३ । कामिनी-
विषयकपटपटु शठ ४ । इति रसमञ्जरी ॥
(यथा, मनु ३ । १५५ ।

"पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपत्तिर्दहे" ॥)

उपपत्तिः, स्त्री, (उप + पद् + क्तिन् ।) सङ्गति ।
निर्वृति । समाधानम् । सिद्धान्त । प्रकरणप्रति-
पाद्यार्थसाधने तत्र तत्र श्रूयमाणा युक्ति । इति
वेदान्तसार ॥ ("उपपत्तिमदूर्जितताश्रयम्" ।
इति भारवि । २ । ११ ।) हेतु । यथा,—

"श्रोतव्यं श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः" ।
इत्यत्र उपपत्तिर्भिरुज्जमिहेतुभिरिति पक्षता-
यश्रमायुरो ॥ सङ्गति । यथा,—

"लक्षणा शक्यसम्बन्धतात्पर्यानुपपत्तिः" ।

इति भाषापरिच्छेदः ॥ १२॥ (उपाय । यथा भाषे ।

"अपेक्षितान्योन्यवर्णोपपत्तिभिः" । सिद्धि ।

प्राप्ति । "स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्बलाशः" । इति

रघु ॥ ५ । १२ ॥)

उपपदः, स्त्री, (उपोच्चारित पदम् ।) लेख । इति

त्रिकाण्डशेष ॥ समीपोच्चारणीयपदम् । (यथा,

रघौ १६ । ४० । "तस्या सराजोपपद निशान्तम्" ॥)

यथा वा नामोत्तरे शर्मवर्मादि । समभियाह-
तस्वार्थपोषकपदम् । यथा प्रहारादौ प्रादि ।

इति व्याकरणम् ॥

उपपातकः, स्त्री, (उपपातयति नरके यत् ।

उप + पत् + णिच् + ण्वल् । यद्वा उपमितं

पातकेन ।) पापविशेष । तच्च ऊनपक्षाश-

दिधयथा । गोवध १ अयान्ययाजनम् २ पर-

दारगमनम् ३ आत्मविक्रय ४ गुरुत्याग ५

मातृत्याग ६ पित्र्याग ७ रघोः शुश्रूषाद्यकरण

त्याग । स्वाध्यायत्याग ८ स तु सर्वदा ब्रह्मयज्ञ-

त्याग । अधीतवेदविस्मरणश्च । अग्नित्याग ९ स

तु स्मार्त्ताभिश्चोत्रत्याग । सुतत्यागः १० स तु

तस्य संस्कारभरणाद्यकरणम् । परिवर्त्तित ११

सा तु कनिष्ठेन आदौ विवाहे कृते ज्येष्ठस्य ।

परिवेदनं १२ तच्च अकृतदारज्येष्ठसत्त्वे कनि-

ष्ठस्य । तयो कन्यादान १३ तयोर्वाजन १४ तच्च

तयोरेव विवाहादौ पौरोहित्यम् । कन्याया दूषणं

१५ तच्च मैथुनवर्जमङ्गलोपप्रेषादिना रूषणम् ।

अङ्गुल्या योनिविदारणमिति यावत् । वार्द्ध्य १६

तच्च निषिद्धरुद्धिजीवनम् । व्रतलोप १७ स तु

ब्रह्मचारिणो मैथुनम् । तस्माद्विक्रयः १८ चाराम-

विक्रय १९ दारविक्रयः २० अपत्यविक्रयः २१

प्रायता २२ सा तु यथाकालमनुपनयनम् । वान्य-

वत्यागः २३ भृताध्यापनम् २४ तच्च प्रतिनियत-

उप

वेतनग्रहणपूर्वमध्यापनम् । भृताध्ययनम् २५
तच्च वेतनप्रदानपूर्वकाध्ययनम् । अपर्याणा
विक्रय २६ स तु तिलसाक्षागोरसादीना ब्राह्म-
णेन विक्रय । सर्वाकरेखधीकारः २७ स तु सु-
वर्णायुत्यत्तिस्थानेषु राजाज्ञया अधिकारः । महा-
यन्त्रप्रवर्तन २८ तच्च महता उदकप्रवाहप्रतिबन्ध-
हेतूना सेतुवन्सादीनाश्च प्रवर्तन अथवा तैलादि-
यन्त्रस्य शस्त्रतेजनादियन्त्रस्य च । ओषधिहिसन
२९ तच्च धान्यादीना यथाकथञ्चिन्नाश । स्त्रा-
जीव ३० स तु भार्यादिस्त्रीणा वेश्यात्वा कृत्वा
तदुपजीवनम् । अभिचारकर्म ३१ तच्च श्रेणा-
दिना यज्ञेन अथपराङ्मुख्य मारणम् । मूलकर्म
३२ तच्च मन्त्रौषधादिना वशीकरणम् । इन्द्रनार्थ-
मशुष्कद्रुमाणा हेदनं ३३ आत्मार्थ क्रियारम्भ ३४
स तु अनातुरस्य देवपित्राद्युद्देशमन्त्रेण पाका-
द्यनुष्ठानम् । निन्दितान्नस्य भक्षणम् ३५ तच्च लशु-
नादे सहदनिकृष्या अथवा गणकदेवतस्कारा-
द्यन्नभक्षणम् । अनाहिताभिता ३६ सा तु सम-
र्थस्य श्रौतस्मार्त्ताभिर्गपरिग्रह । स्तेयं ३७ तच्च
सुवर्णद्रव्यादन्यसारद्रव्यापहरणम् । देवर्षिपितृणा
ऋणाशोधन ३८ यस्यच्छास्त्राभिगमनम् ३९ तच्च
श्रुतिसूतिविरुद्धशास्त्रशिक्षणम् पाषण्डशास्त्रा-
भ्यासो वा । कौशीलयक्रिया ४० सा तु तौर्य-
त्रिकस्य सततानुष्ठानम् । धान्यस्तेय ४१ पशुस्तेयम्
४२ कुप्यस्तेयम् ४३ मद्यपस्तेन निषेवनम् ४४ स्त्रीवध
४५ गुरुवध ४६ वैश्ववध ४७ क्षत्रियवध ४८
नास्तिक्यम् ४९ तच्च अदृष्टार्थकर्मभाभावबुद्धिः ।
नास्ति परलोक इति वा । इति मनु श्रुतपाणिन्य ॥
(अस्य प्रायश्चित्तादिक प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

उपपापः, स्त्री, (उपमित पापेन ।) उपपातकम् ।

इति सूति ॥

उपपुरं, स्त्री, (उप समीपे पुरम् ।) शाखानगरम् ।

इति हेमचन्द्र ॥

उपपुराणः, स्त्री, (उपमित पुराणैः ।) व्यासकृता-

ष्टादशपुराणसदृशनानामुन्यादिप्रणीताष्टादशपुरा-

णम् । यथा,—

"व्यान्यनुपपुराणानि मुनिभिः कथितान्यपि ।

आद्य सनत्कुमारोक्त १ नारदसिंह २ तत परम् ॥

तृतीय वायवीयश्च ३ कुमारेश च भाषितम् ।

चतुर्थ शिवधर्माख्य ४ साक्षान्नन्दीशभाषितम् ॥

दुर्वासोक्तमाख्य ५ नारदीयमत परम् ६ ।

नन्दिकेश्वरयुग्मश्च ७ तथैवोशनसेरितम् ८ ॥

कामिल ९ वाख्य १० श्राम्ब ११ कालिकाङ्गयमेव च १२ ।

माहेश्वर १३ तथा कल्की १४ देव १५ सर्वायसिद्धिदम् ॥

पराशरोक्तमपरम् १६ भारोषम् १७ मास्कराङ्गयम् १८ ।

अथ देव देवीपुराणम् । इति मणमासतत्त्ववृत्त-

धूर्म्मपुराणम् ॥ (रयां विस्तृतिस्त तत्तच्छब्दे

द्रष्टव्याः ॥)

उपपुष्पिका, स्त्री, (उपगता पुष्पमिव विकाश-

त्वम् । षट्मण्डलमये मुखयादानात् तथात्वम् ।)

षट्मण्ड । शाह इति माया । तत्पर्यायः । शा-

पिका २ । इति शारावली ॥

उप

उपप्रदानं, स्त्री, (उप समीपे प्रदानम् ।) उत्कोच ।
इति हेमचन्द्रः । घुस इति भाषा । (यथा कथा-
सरित्सागरे २४ तरङ्गे ।

“उपप्रदानं निष्पन्नामेकं श्लाघार्थं नोपधम्” ।)

उपसव, पु, (उप + सु + षप् ।) राजस्य । वि-
श्व । उत्पात । इति मेदिनी ।

(“उपसवाय लोकाणां धूमकेतुदिवोत्थितः” ।)

इति कुमारः । २ । १२ ।) यष्टम् । यथा “उप-
ज्ञवे चन्द्रमसो रपेयः” । इति स्मृतिः । (उत्पात-
सूचकोऽङ्गिणादि । यथा, “कथिमं वाग्नादिरुप-
ज्ञवो वः” । इति रघु । ५ । ६ । भीति । “उपा-
द्वोपज्ञविगः परेभ्यः” । इति रघु । ११ । ७ ।

“उपसविनो भयवन्तः” । इति मत्स्यपुराणम् ।)

उपभूयण, स्त्री, (उपमित भूयगेन ।)

घण्टाघामरादि । यथा,—

“घण्टाघामरकुम्भादिमानोपकरणादिकम् ।

तदुपभूयणान्तरे दद्याद्यस्मात्तदुपभूयणम्” । इति ।

“प्रावारः पानपात्रस्य नेत्रुको गृहमेव च ।

पर्यङ्गादि यदन्यथा सर्वे तदुपभूयणम्” ।

इति च कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ।

उपभृत्, स्त्री, (उप + भृ + क्तिप् ।) यक्षाकार्यध-
पात्र । इत्यमरः । (यथा, श्रौतसूत्रे १ । १० । ६॥

“पाणिभ्यां लुङ् परिरुद्धोपभृत्पाधानम्” ।)

उपभोग, पु, (उप + भुज + घञ् ।) भोजाति-
रिक्तभोगः । तत्पर्यायः । निर्वर्णः २ । इत्यमरः ।

(“प्रियोपभोगचिह्नेषु पौरोभाग्यमिवाचरन्” ।

इति रघु । १२ । २२ । तथा च स्मृतिः ।

“आगमेनोपभोगेन नष्टं भाग्यमतोऽन्यथा” ।

“न जातु कामं कामानामुपभोगेन शान्यति” ।

इति मनु । १२ । ६४ ।)

उपमा, स्त्री, (उपमीयते इति । उप + मा + षट्

+ टाप् ।) उपमानम् । सादृश्यम् । इत्यमरः ।

(“सुदोषमभूतिस्वितेन शम्भुना” । इति माघे १ । ४ ।

“अपि क्षणितमभ्वानं बुधे न बुधोपमः” ।

इति रघु । १ । ४० ।) तस्य वैदिकपर्यायः ।

इदमिव १ इत् यथा २ अमित्रये ३ चतुरस्रिद्द-
मानात् ४ ब्राह्मणाव्रतधारिण्य ५ वृक्षस्यनुते-
पुरद्वतवयाः ६ जारव्यामग ७ मेघोभूतोऽभीयन्नप
८ तद्रूप ९ तद्वयं १० तद्वत् ११ तथा १२ ।

इति द्वादशोपमा । इति वेदनिर्घण्टौ ३ अ-
ध्यायः । (अर्थान्तरभेदः । विस्तृतिस्तु उपमा-
जङ्गारशब्दे द्रष्टव्याः ।)

उपमाता, [ऋ] स्त्री, (उपमिता मात्रा ।) धात्री ।

इति जटाधरः । मातुः सदृशी । सा षड्विधा

यथाह स्मृतिः ।

“मातुः श्वसा मातुः कानी पिठयस्त्री पिठयस्वा ।

श्वश्रू पूर्वजपत्नी च मातुः तुल्या प्रकीर्तितः” ।

उपमानकर्तारि चि ।

उपमान, स्त्री, (उपमीयते इति । उप + मा +

ल्युट् ।) उपमा । इत्यमरः । (यथा, कुमारः ४ । ५ ।

“उपमानमभूदविनासिनां

करणा यत्नं कान्तिमत्तया” ।

उप

सादृश्यज्ञानम् । उपमितिकारणम् । यथा गौर्गव्य-
नाथेतिवाक्ये । “प्रसिद्धसाधर्मात् साध्यसाधन-
मुपमानम्” । इति न्यायसूत्रम् । प्रसिद्धस्य
पूर्वप्रमितस्य गवादेः साधर्मात् सादृश्यात् तज्-
ज्ञानात् साध्यस्य गवादिपदवाक्यस्य साधन
सिद्धिरुपमानमुपमितिरित्येत इत्याध्याहारिण्ये च
करणाद्यन्तम् । अथ च वैधर्म्योपमितिमपि मन्यन्ते
टीकाहृत । यथा च अतिदोषयोवत्त्वादिस्य
नगवैधर्म्येण नत् । उष्ट्रे करमपदवाक्यतायद् ।
श्वमन्योऽपि उमानस्य नियमः इति भाष्यः । तथा
मुद्रपर्णीमिष्टाणी योयधी विध एन्तीत्यतिदेश
वाक्यार्थं ज्ञाते मुद्रपर्णीसादृश्यज्ञाने ज्ञाते इय-
मोयधी विधहरण्युपमित्या विपर्ययिक्यते
इत्यादि ।)

उपमागङ्गा, पु, (उपमेव यत्नज्ञात् ।) साग्या

जङ्गारः । यथा । उपमागङ्गा ।

“गान् वाक्यमवैधर्मा वाक्येको उपमा दगो” ।

तद्वेश । सा द्विविधा । पूर्णां सुप्ता च । तप्त-

क्षम् । यथा, -

“मा पूर्णा यदि सामान्यधर्मं योपमवाचि च” ।

इयं पुनः श्रौतार्थो च । तप्तक्षम् ।

“श्रौती यथेववागन्दा इवार्थो वा वतिर्यदि ।

अर्थो तुल्यममानादास्तुल्यार्थो यत्र वा वति” ।

दे चिधा । तद्विते समासोऽयं वाक्ये । उदाहरणम् ।

“सौरभममोदश्वमुखस्य कुम्भाविबलनो पीनो ।

हृदय मलयति वदनं तव शरदिन्दुर्यथा बाले” ।

यत्र क्रमेण त्रिविधा श्रौती ।

“मधुरं सुधावदधरं

पल्लवतुल्योऽतिपेणव पाणि ।

चकितमृगलोचनाभ्यां

सदृशी चपले च लोचने तस्या” ।

यत्र क्रमेण त्रिविधा अर्थो । पूर्णां यथेव तत् ।

“लुप्ता सामान्यधर्मादेरेकस्य यदि वा द्वयोः ।

त्रयाणां वानुपादाने श्रौतार्थो सापि पूर्ववत्” ।

इयं तद्विते श्रौत्या अस्मत्वात् पूर्वाक्षरीत्या

पक्षप्रकाराः । उदाहरणम् ।

“मुखमिन्दुर्यथा पाणि पल्लवेन समं प्रिये ।

वाचः सुधा इवोष्ठस्ते विमलतुल्यो मनोऽम्भवत्” ।

“सा लुप्ता पक्षधा पुनः ।

आधारकर्मविहिते द्विविधे च क्वचि क्वडि ।

कर्मकर्त्रोऽनुजि च स्यादेव पक्षधा पुनः” ।

उदाहरणम् ।

“अन्तःपुरीयसि रथेषु सतीयसि त्वं

पौरं जनं तव सदा रमणीयते श्रीः ।

दृष्टं प्रियामिरमन्तयुतिदर्शमिन्द्र-

सञ्चारमत्र सुवि सञ्चारसि क्षितीश” ।

तदेव दशप्रकारा लुप्ता । सा पुनर्द्विधा । वाक्य-

गता समासगता च । यथा ।

“उपमानानुपादाने द्विधा वाक्यसमासयोः” ।

श्रौतार्थत्वभेदेन चतुर्विधत्वसम्भवेऽपि प्राचीन-

रीत्या द्विप्रकारत्वमेवोक्तम् । पुनर्द्विधा ।

“श्रौतस्यवाचिनो लोपे समासे क्षिपि च द्विधा”

उप

उदाहरणम् ।

“वदनं मृगशावास्थाः सुधाकरमनोहरम्” ।

“गर्हमति अतिपन्नयत्ता निनदमृगान्तर्गा पुरतः”

पुनर्धर्मोपमानयोर्लोपे द्विधा । तद्यथा ।

“द्विधा समासे वाक्ये च लोपे धर्मोपमानयोः” ।

उदाहरणम् ।

“तस्यां मुखेन सदृशं रम्यं नास्तेन वा नयनतुल्यम्” ।

पुनर्द्विधा ।

“क्षिप्तमासगता देधा धर्मे वादिविकोपने” ।

उदाहरणम् । विधवति मुखाक्षमस्या इत्यादि ।

“उपमेयस्य लोपे तु ग्यादेका प्रत्यये क्वचि” ।

उदाहरणम् ।

“अगतिविक्रमाशोकविक्रमविकोपनम् ।

क्षपाणोदयदोर्दण्डं स सदृशयुधीयति” ।

धर्मोपमेयलोपेऽप्युच्यते । उदाहरणम् । “यश्चि

प्रसरति मवतः क्षीरोदीयन्ति सागरा सर्वे” ।

त्रिलोपे च समासगता । यथा । राजते मृगलोप-

नेत्यादि ।

“तेनोपमाया भेदा न्यु समविशतिसंख्या” ।

पूर्णां षड्विधा । लुप्तां चैकविशतिविधेति मि-

श्रित्वा समविशतिप्रकारोपमा” । इति साहित्य-

दर्पणस्य १० परिच्छेदात् सम्यहीतः ।

उपमिति, स्त्री, (उप + मि + क्तिन् ।) उपमा । इति

शब्दरत्नावली । न्यायमते सादृश्यज्ञानजन्यज्ञानम् ।

यथा “गोसदृशो गवयपदवाक्य इत्याकारशक्ति-

ज्ञानम् । अस्य करणं गवादिसादृश्यवत् पिण्डप्र-

त्यक्षम् । अस्य व्यापारः अतिद्विवाक्यार्थस्तर-

णम्” । इत्युपमानखण्डम् । अपि च । भाषा-

परिच्छेदे । ७६-८० ।

“ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् ।

सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात् सोऽपमितिः स्मृता ।

वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्यापार उच्यते ।

गवयादिपदानान्तु शक्तिधीरुपमाफलम्” ।

पदज्ञानान्तु करणं शक्तिधीरुपमाफलम्” ।

उपमेत, पु, (उपमां इत्, प्राप्त ।) शास्त्रदत्तः ।

इति शब्दचन्द्रिका । (शास्त्रदत्तो हि सर्वोन्नतत्वात्

उन्नतानामुपमास्यानम् । इत्यर्थः ।)

उपयन्ता, [ऋ] पु, (उप + यन् + ङच् ।) पतिः ।

इति जटाधरः । (“अथोपयन्तारमणं समा-

धिना” । इति कुमारः ५ । ४५ । “अथोपयन्ता

सदृशेन युक्ताम्” । इति रघुः ७ । ११ ।)

उपयम, पु, (उप + यम् + षप् ।) विवाहः ।

इत्यमरः ।

उपयाचक, चि, (उप समीपे याचते इति । उप +

याच + ण्वल् ।) समीपे याचकाकर्ता ।

उपयाचित, चि, (उप + याच् + क्त ।) स्नेहविजये

देवाय देयं वस्तु । तत्पर्यायः । दिव्यदोहदम् २ ।

इति त्रिकाश्रयः । (प्रार्थितम् । यथा, कथा-

सरित्सागरे ११ तरङ्गे ।

“तस्योपयाचितान्येयं तत्रत्या कुर्वन्ते जना ।

तत्तत्वाभिव्यक्तसिद्धिहेतोस्तेष्वप्यायैः” ।)

उपयाचितक, चि, (उपयाचित + कर्त्तृ ।) उपयाचि-

उप

तम् । खेचलब्धये देवदेयम् । इति जटाधरः ॥
(यथा, कादम्बरी । “सिद्धायतनानि कृतविविध-
देवतोपयाधितकानि” ॥)

उपयामः, ण, (उप + यम् + घञ् ।) विवाहः । इत्य-
मरः । (यच्चाङ्गापत्रविशेषः । यथा यजुर्वेदे ७।४।
११ । “उपयामगृहीतोऽसि” । उपयाम्यतेऽनेन ।
उप + यम + णिच् + अच् । इति व्युत्पत्त्या सि-
द्धम् ॥)

उपयुक्तः, चि, (उप + युज् + क्तः ।) योग्यः । उचितः ॥
उपयोगः, ए, (उपयुज्यते इति । उप + युज् + घञ् ।)
आचरणम् । इति विजयरक्षितः । इत्यसिद्धार्थ-
व्यापारः । इति विष्णुमिश्रः ॥ (“अनङ्गलेखक्रिय-
योपयोगम्” । इति कुमारः । १।७। भोजनम् ।
“अथैवामविहारानामुपयोगः सखावहम्” । इति
निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये वामटेनोक्तम् ॥)

उपयोगिता, स्त्री (उपयोगिन् + तल्) । उपयोगिनो
भावः । फलसाधनता । प्रयोजनम् । आनुकूल्यम् ॥
उपयोगी, [न्] चि, (उपयोगोऽस्यास्तीति । उप-
योग + इनि ।) उपयुक्तद्रव्यादि । क्रियासाधनम् ।
अनुकूलः ॥ (“तदुपयोगीनि—शारीरकसूत्रा-
दीनि” । इति वेदान्तसारे । २। उपभोगद्रव्यम् ।
यथा कथासरित्सागरे । १५ तरङ्गे ।

“अस्ति कन्यारत्नं मे गृह्यतामुपयोगि चेत्” ।)
उपयोध, व्य, उपयोधम् । आनन्दः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

उपरक्तः, ण, (उप + रक्ष् + क्तः ।) राक्षसः । सूर्य-
खन्धश्च । इत्यमरः ॥ राक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

उपरक्तः, चि, (उप + रक्ष् + क्तः ।) व्यसनार्तः । देव-
मातुषान्यतरपीडायुक्तः । इत्यमरः ॥

उपरक्षणं, स्त्री (उपगत रक्षणं यच्) । रक्षणार्थं सैन्य-
स्थापनम् । चौकी इति ख्यातम् । तत्पर्यायः ।
सज्जनम् २ । इत्यमरः ॥

उपरतः, चि, (उप + रम् + क्तः ।) मृतः । इति
सूतिः ॥ (यथाह नारदः ।

“पितुर्युपरते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुः” ॥
विरतः ॥

उपरतस्पृहः, चि, (उपरतान् स्पृहा घनाद्याकाङ्क्षा
यस्य ।) सत्यपि सत्त्वे खगतधनेच्छारहितः । स्व-
मानाधिकरणस्वत्वसमानकालीनेच्छा प्रागभावा-
समानकालीनेच्छाध्वसवान् । इति दायतत्त्वम् ॥
इच्छारहितः ॥ (“पितुर्युपरतस्पृहे” । इति
याज्ञवल्करः ॥)

उपरतिः, स्त्री, (उप + रम् + क्तिन् ।) विरतिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ६१।८।

“विश्वस्योपरतौ शक्ते नारायणि । नमोऽस्तु ते” ॥)
“निगृहीतेन्द्रियाणां विषयेभ्य उपरमणम् ।

अथवा विहितकर्मणां विधिना परित्यागः” ।
इति वेदान्तः ॥

उपरमः, ण, (उप + रम् + घञ् ।) निपातनात् न
वृद्धिः । उपरतिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (“फेनोपरमे
कण्ठस्थं नियोजयेत्” । इति वैद्यके ॥)

उपरसा, ण, (उपसितं रसेन ।) उपघातः । तद्यथा ।

उप

खेचरम् । अङ्गनम् । कङ्कयम् । गन्धारी । गैरिकम् ।
क्षितिनागः । प्रेत्येयः । इति राजनिर्घण्टः ॥
“गन्धो हिङ्गुलमभ्रतालकशिला” खोतोऽङ्गनरट-
ङ्गणम्, राजावर्तकधुन्वकौ स्फटिकया शङ्खः खटो
गैरिकम् । कासीस रसकङ्कपर्दसिकता बोलाश्च
कङ्कुकम्, सौराष्ट्री च मताश्चमी उपरसा सूतस्य
क्षिप्तिद्रव्ये” ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे
प्रथमभागे ॥)

उपरागः, ए, (उप + रञ्ज् + घञ् ।) राक्षसस्तन्त्रः ।
सूर्यश्च । इत्यमरः ॥ (“उपरागान्ते शशिनः ससु-
पगता रोहिणीयोगम्” । इति शाकुन्तले । निकट-
स्थितित्वात् निजगुणादेरन्यत्रारोपणम् । यथा
स्फटिकस्तम्भे रत्नपुष्पाणां रत्तिमारोपः ।) राक्षः ।
विगानम् । परीवादः । इति हेमचन्द्रः ॥ दुर्नयः ।
ग्रहकक्षोलः । व्यसनम् । इति मेदिनी ॥ (यथा
रघौ १६।७ । “विभर्षि चाकारमनिर्दृताग
मृणाकिनी हैमवोपरागम्” ॥)

उपरामः, ए, (उप + रम् + घञ् ।) निवृत्तिः । तत्प-
र्यायः । आरति २ अविरति ३ विरति ४ इत्य-
मरः ॥ विरामः ५ उपरमः ६ इति भरतः ॥ आ-
रामः ७ उपरतिः ८ इति हेमचन्द्रः ॥

उपरि, व्य, (ऊर्ध्वं ऊर्ध्वाया ऊर्ध्वात् ऊर्ध्वाया ऊर्ध्वं
ऊर्ध्वा वा वसत्यागतो रमणीय वा । “उपर्युपरि-
यात्” । ५।३।३१ । इति ऊर्ध्वस्योपादेशो रिन्
प्रत्ययश्च ॥) ऊर्ध्वम् । इति व्याकरणम् ॥ उपर
इति भाषा ।

(“त्वय्यासन्ने नयनमुपरिस्पन्दि शङ्खे मृगाद्याः ।
मीनक्षोभाच्चकुलजधञ्जीतुलामेव्यतीति” ॥

इति मेघदूते उत्तरमेघे ३४ श्लोकः ।
“अवाप्नुवत्स्योपरि पुष्पवृष्टि
पपात विद्याधरहस्तमुक्ता” ।

इति रघु । २।६० ॥)

उपरिष्ठात्, व्य, (ऊर्ध्वं ऊर्ध्वाया ऊर्ध्वात् ऊर्ध्वाया
ऊर्ध्वं ऊर्ध्वा वा वसति आगतो रमणीय वा ।

“उपरि उपरिष्ठात्” । ५।३।३१ । इत्यूर्ध्वस्य
उपादेशो रिष्ठातिन् प्रत्ययश्च ।) उपरि । ऊर्ध्वम् ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे ४ काण्डे ।
“नाथस्तान्नोपरिष्ठाच्च गतिर्नाभु न चाम्बरे” ॥)

उपरीतकः, ए, शृङ्गारवन्धविशेषः । आसन बाधन
इत्यादि भाषा । तस्य लक्षणं यथा ।

“एकपादसुरौ कृत्वा द्वितीयं स्तब्धसंस्थितम् ।
नारीं कामयते कामी बन्धं स्यादुपरीतकः” ॥

इति रतिमञ्जरी ॥ अत्र विपरीतकोऽपि पाठः ॥
उपरूपकः, स्त्री, (उपमित रूपकेण ।) नाटकविशेषः ।

स तु अष्टादशविधः । यथा ।
“नाटिका चोटक गोष्ठी सट्टक नाट्यरासकम् ।

प्रस्थानोक्ताप्यकाव्यानि प्रेङ्गय रासकन्तपराः ॥
सलापक श्रीगदित शिल्पकश्च विजासिका ।

दुर्मञ्जिका प्रकरणी हृक्षीशो भाणिकेति च ॥
अष्टादश प्राञ्जलरूपरूपकाणि मनीषिणः ।

विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतम्” ॥
इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥

उप

उपरोधः, ए, (उप + रुध् + घञ् ।) अन्तरोधः ॥
(प्रतिबन्धः । “अन्येषामपि मैत्रोपजीविना वृत्युप-
रोधकरोषि” । इति महाभारते आदिपर्वाणि ।
३।४५ । “तपोधननिवासिनामुपरोधो माभूत्” ।
इति शाकुन्तले प्रथमाङ्के ॥)

उपरोधकः, स्त्री, (उप + रुध् + घञ् ।) गर्भागारम् ।
वासगृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥

उपर्युपरि, व्य, ऊर्ध्वोर्ध्वं । उपर उपरि इति भाषा ।
सामीप्यम् । यथा “उपर्युपरि यामम्” । इति
व्याकरणम् ॥

उपलः, ए, (उपलति । उप + ल + क ।) यद्वा, उं
शब्दं पठति य । उ + पल + अच् ।) पाषाणः ।
(यथा,—

“रेवां द्रव्यस्युपलविषमे विश्वपादे विशीर्णाम्” ।
इति मेघदूते पूर्वमेघे १६ श्लोकः ।) रत्नम् । इति
मेदिनी ॥ (यथा मनु । ११।१६७ ।

“मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च ।
अथ कास्योपलानाञ्च द्वादशाहं कथाम्रता” ॥

वालुका । यथा, “भिषगुपलाप्रक्षिणी नना” । इति
ऋग्वेदे । ६।११२।३ । “उपलेषु वालुकासु”
इति भाष्यम् ॥)

उपलक्षणं, स्त्री, (उप + लक्ष् + ल्युट् ।) अजहत्-
स्वार्थलक्षणा ।

(“स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थे स्वसमर्पणम् ।
उपादानं लक्षणं स्वेत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा ॥

यथा कुन्ता प्रविशन्ति । इत्युपादानम् । गङ्गायां
घोषः । इत्युपलक्षणम्” । इति काव्यप्रकाशः ॥)

एकपदेन तदर्धान्यपदार्थकथनम् । यथा, शुद्धितत्त्वम् ।
“दिशान्तरे मृते पत्न्यौ साध्वी तत्पादुकाद्वयम् ।

निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेत्तातवेदसम्” ॥
अत्र पादुकाद्वयमित्युपलक्षणं द्रव्यान्तरमपि ॥

उपलक्ष्यः, ए, (उप + लक्ष् + ल्युट् ।) आश्रयः । अव-
लम्बनम् ॥

उपलधिप्रियः, ए, (उपलधि प्रियो यस्य ।) धनर-
नामवर्णनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

उपलब्धार्थः, स्त्री, (उपलब्ध अर्थो यस्य ।) आख्या-
यिका । इत्यमरः ॥ द्वितोपदेशादिकथा ॥

उपलब्धिः, स्त्री, (उप + लभ् + क्तिन् ।) मतिः ।
प्राप्तिः । (यथा, रघु ५।५६ । “यथा हि मे स्यात्
स्वपदोपलब्धिः” ।) आगम् । इति मेदिनी ॥ (यथा

महाभारते १४ । अनुगीतापर्वणि । २२।२६ ।
“कामन्तु न खेषु गुणेषु सङ्गः

कामश्च नान्योन्यगुणोपलब्धिः ।
अस्मान् विना नास्ति तवोपलब्धि-
स्तावद्वृत्ते त्वा न मनेत् प्रहर्षः” ॥)

उपलभेदी, ए, (उपल भिनतीति । उपल + भिद् +
णिनि ।) पाषाणभेदी वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अश्वमेदशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
उपलम्भः, ण, (उप + लभ् + घञ् ।) उपसर्गात् खल-
घञोरिति नुम् ।) अनुभवः । इत्यमरः ॥

(यथा रघु १४।१ ।
“विस्पष्टमसान्वतया न दृष्टौ

उपस्थाता, [चट] चि, (उप समीपे तिष्ठतीति । उप + स्था + ङच् ।) भव्य । “प्रेष्यो भव्य उपस्थाता सेवकोऽभिसरोऽनुगः” । इति शब्दमाला ॥ (चट्-त्विगभेदे, पु ॥

“भिषग्द्वयार्ण्यपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् । गृणवत् कारणं क्षेत्रं विकारस्तोषणान्तये” ॥ इति चरके सूत्रस्थाने नवमोऽध्यायः ।

उपस्थित, चि, (उप समीपे तिष्ठति स्म । उप + स्था + क्त ।) समीपस्थित । तत्पर्याय । उपगत २ उपसन्न ३ इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुवंशे १।८७) “उपस्थितेय कल्याणी नाम्नि कीर्तित एव यत्” । “ह्येकवीनमादाय घोषट्ठानुपस्थितान्” । इति च रघु १ । ४५ ।) भव्य । शोधित । इति ञटाधरः ॥ (अनार्थः । यथा पाणिनि १।१।२२६) “अनुतवदुपस्थिते” घञ सिद्धान्तकौमुदी । उप-स्थितोऽनार्थः ॥ इति ॥)

उपस्पर्श, ए, (उप + स्पृश् + घञ् ।) स्पर्शमात्रम् । स्नानम् । आचमनम् । इति मेदिनी ॥

उपस्पर्शन, स्त्री, (उप + स्पृश् + ल्युट् ।) उपस्पर्शः । इति धरणि ॥ (यथा रामायणे २।८५।२४) “उपस्पर्शनकाले तु त्वो रञ्जन्तु रघून्तम्” ॥)

उपसृत्, स्त्री, (उपगत सत्त्वम् ।) उत्पन्नम् । कथम् । सत्त्वास्पदीभूतभूयादिजव्यधनादि ॥

उपहत, चि, (उप + हन् + क्त ।) नष्ट । उत्पातयत् । अत्युद्धव्यम् ॥ (“करव्यवचोपहत पृथक्-जनम्” । इति किराते । “किमेभिराशोपहता त्वरतिभिः” । इति कुमारः । ५।७६ ॥)

उपहसित, स्त्री, (उप + हस् + क्त ।) हास्यभेद इति । ञटाधरः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे श्य-परिच्छेदे २२८) “ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसिताव-हसिते च । नोघानामपहसितं तथातिहसितं च यदभेदः । मधुरस्वर विहसितं सासशिरःकम्प-मवहसितं । अपहसितं साखात्तं विक्षिप्ताङ्गं भवत्यतिहसितम्” ।) अपहसितमत्र उपहसितम् इत्यपि पाठः ॥

उपहार, ए, (उप + हृ + घञ् ।) उपहृतकद्रव्यम् । तत्पर्यायः । प्राग्भूतम् २ प्रदेष्टव्यम् ३ उपायनम् ४ उपग्राह्यम् ५ उपदा ६ इत्यमरः ॥ (यथा,— रघौ ४।८४) “रत्नपुष्पोपहारेण च्छायामानर्धं पादयोः” । “वस्तुप्रीत्या भवन्निखिभिर्दत्तव्योपहारः” । इति मेघदूते पूर्वमेघे ३३ श्लोकः । यथा,— कुमारः । ६।४२ ।

“ज्योतिषां प्रतिविम्बानि प्राप्नुवन्त्युपहारताम्” ॥ उपगतो हार इति वाक्ये हारनिकटस्यद्रव्यम् । यथा,— नैषधे । १।४८ ॥ “उरोमुवा कुम्भयुगेन षट्भित नवोपहारेण वयस्कृतेन किम्” ॥)

उपहाजक, ए, कुन्तलदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ उपहास, ए, (उप + हस् + घञ् ।) परीहासः । निन्दार्थवाक्यादि । विद्रूप ठाट्टा इत्यादि भाषा । “उपहासाय किं न स्यात् असत्सङ्गो मनीषिणाम्” ।

इति मज्झिमासत्तम् ॥ (तथा, रघु । १२।६०) “फलमस्योपहामस्य सद्यः प्राप्यसि पश्य माम्” ॥) उपहार, स्त्री, (उपहारन्त्यत्र । उप + हृ + घञ् ।) नि-र्जनस्थानम् । (यथा ऋग्वेदे ८।६।२८) “उपहारे गिरीणाम्” ।) निकटम् । इत्यमरः ॥ (“उन्मोऽप्रवाहैर्जाह्नव्या समानीतमुपहारम्” । इति महाभारते ।) कुण्डलाह्वयपर्यायि २०८ ॥ “सर्वानाह्वय उपहारे वैद्यान्” । इति धर्मचरिते पद्मोपज्ञासे ॥)

उपहार, ए, (उप + हृ + घञ् ।) रथः । इत्यादि-कोयः ॥ (प्रान्तभागः । यथा ऋग्वेदे । १।८७।२ । “उपहारेषु यदधिष्ठ ययि वय इव मरुतः केन-चित्पथा” ॥)

उपाशु, ए, (उपगत अंशवो यत्र ।) जपभेदः । इति मेदिनी ॥

“जिह्वौष्ठौ चालयेत् किञ्चिदेवतागतमानसः । निश्चयवशयोग्यं स्यादुपाशु स जपः स्मृतः” ॥ इत्यागमः ॥ (निगृहे वाच्यनिगृहः । यथा, महा-भारते । १।३।१६) “यस्य त्वेकमुपांशुप्रत यदेनं कश्चित् ब्राह्मण कश्चिदर्थं अभियाचेत् तस्मै दद्यादयम्” ॥)

उपाशु, व्य, विजगम् । रघु । इत्यमरः मेदिनी च ॥ (यथा, रघु ८।१८) “परिचेतुमुपांशु धारणा कुण-पूतं प्रवयात्तु विहरम्” ।)

उपाकरण, स्त्री, (उपाक्रियतेऽनेन । उप + आ + कृ + ल्युट् ।) मस्कारपूर्वकश्रुतिग्रहणम् । इत्यमरः । पशुनां संस्कारपूर्वकघननम् । इति स्मृतिः ॥ (यथा, आश्वलायने १०।४) “उपाकरणकालेऽश्व-मानीयः” ॥)

उपाकर्म्म, [न] स्त्री, (उपाक्रियतेऽनेन । उप + आ + कृ + मनिन् ।) उपाकरणम् । इत्यमरटीकाया गायमुकुटः ॥ (यथा मनु । ४।११६) “उपाकर्म्मणि चोत्तरे विराज चोपग स्मृतम्” ॥)

उपाकृत, चि, (उप + आ + कृ + क्त ।) उपद्रुतम् । इति मेदिनी ॥

उपाकृत, ए, (उ + आ + कृ + क्त ।) यज्ञे अग्नि-मन्त्रं हतः पशुः । इत्यमरः ॥ (“अनुपाकृतमासानि देवानां हि वींषि च” । इति मनु ।) उपद्रवः । इति हेमचन्द्रः ॥

उपाख्यान, स्त्री, (उप + आ + ख्या + ल्युट् ।) पूर्व-वृत्तान्तकथनम् । आख्यानम् । वर्णनम् । विशेष-कथनम् । यथा,—

“सर्वाख्यानं श्रुतं ब्रह्मन् अतीवपरमाद्भुतम् । अघुना श्रोतुमिच्छामि दुर्गोपाख्यानमुत्तमम्” ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥

“शृणु नारद वक्ष्यामि स्वधोपाख्यानमुत्तमम्” । इति च तत्रैव ३८ अध्यायः ॥ (“चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रं भारतसहिताम् । उपाख्यानविना तावत् भारतं प्रीयते बुधैः” ॥ इति महाभारते १।१।१०१ ॥)

उपागम, ए, (उप + आ + गम् + ञच् ।) स्वीकारः । निकटगमनम् । इत्यमरः ॥

उपायचरणं, स्त्री, (उप + आ + यश् + ल्युट् ।) उपा-करणम् । मस्कारपूर्वकवेदग्रहणम् । इत्यमरः टीकायां गायमुकुटः ॥

उपाङ्ग, ए, (उपमित अङ्गेन ।) तिलकम् । तत्पर्यायः । पञ्चावली २ पञ्चलेखा ३ पञ्चाङ्गुलि ४ पुण्ड्र ५ तमालपत्रकम् ६ चित्रकम् ७ इति ञटा-धरः ॥ (पुण्ड्रं न्याय-मीमांसा श्रमैशास्त्रादिष्वेदस्य उपाङ्गानि ॥)

उपात्त, चि, (उप + आ + दा + क्त ।) प्राप्तम् । यथा,— “नय केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रघटते ।

अनुत्पत्तिर्यथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्यते । नित्यक्रिया तथा चान्ये ह्यनुषङ्गफला श्रुतिम्” ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वव्याख्यानमविवृणोक्तवधनम् । उपात्त, ए, (उप समीपे आत्तः ।) निर्मदहृत्ती । इति ऋणायुधः ॥

उपात्यय, ए, (उप + अति + इ + ञच् ।) उपगवस्य अत्यय अतिक्रम्य गमनं वा ।) शास्त्रतो जोक व्यवहाराय अतिक्रमः । अतिक्रमः क्रमोद्ध-नम् । द्वयोः पर्यायः । पर्याय २ अतिपातः ३ इत्यमरः ॥ (यथा पाणिनि ३।३।३८) “परा वनुपात्यय इह” ॥)

उपादान, स्त्री, (उप + आ + दा + ल्युट् ।) स्व विषयेभ्य इन्द्रियाकर्षणम् । तत्पर्यायः । प्रत्याहारः २ इत्यमरः ॥ (यह्यम् । “स्यादात्मनोऽप्युपादा नात् एधोपादानं चक्षणा” । इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदः ।) हेतुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ न्याय मते ॥ समवायिकारणम् । प्रवृत्तिजनकज्ञानम् ।

उपादेय, चि, (उप + आ + दा + यत् ।) ग्राह्यः । उत्तमः । उत्कृष्टः । इति वेदान्तः ॥

“मवे सौख्यं हित्वा श्रमसुखमुपादेयमनघम्” । इति शान्तिशतके । १।२१ ।) विधेयकर्म्म । इति तिथितत्त्वम् ॥

उपाधि, ए, (उप + आ + धा + क्ति ।) धर्म्मविन्ता । कुटुम्बव्याप्तः । इत्यमरः ॥ कृष्णम् । (यथा रामा यणे २।१११।२६) “उपाधिर्न मया कार्यो वनवासे युगुप्सितः” ॥)

विशेषणम् । इति मेदिनी ॥ (“पदार्थविभाजको पाधिमत्तम्” । इति मुक्तावली । ८ ।) नामचिह्नम् । इति शब्दरत्नावली ॥ न्यायमते साध्यव्यापकत्वे सति हेतोरव्यापकः । यथा धूमवान् वङ्गिरित्यत्र आर्द्रकाष्ठ उपाधिः । अस्य प्रयोजनम् । अग्नि-चारस्यानुमानम् । अक्षरवारमते जातिगुणक्रिया यदृच्छास्वरूपः ॥

उपाध्याय, ए, (उपेत्य अधीयतेऽस्मात् । उप + अधि + इ + घञ् ।) अध्यापकः । इत्यमरः ॥ वैदिक देशाध्यापकः । यथा,—

“एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः । योऽध्यापयति त्वत्पर्यमुपाध्यायः स उच्यते” ॥ इति मविधे २ अध्यायः ॥ मानवे २।१४५ श्लोके च ॥

उपाध्याया, स्त्री, (उपेत्याधीयतेऽस्याः । इष्टश्रुति-सूत्रे अध्यापने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा

उप

पौष्णोपाख्याने । १ । १२० । "न हि मे मन्दुर्यापि
उपशमं गच्छति" । तथा प्रबोधचन्द्रोदये । ५ ।
१५ । "तथायमपि द्रुतकर्तव्यं सप्रति परमा-
न्यपमनिष्ठां प्राप्त" ।)

उपशय, घृ, (उप + शी + षष्) । निदानपक्षकान्त-
मंतमोपशानकथा । तस्य चत्वारः ।

"हेतुव्याधिविपर्ययविपर्ययार्थसागिमान् ।
द्यौषध्याद्विहारानुपयोगं सुखावधम् ।
विद्यादुपशयं याधे स हि साम्यमिति स्मृत" ।
इति निदानम् । ("अस्ति चोपशयः पुनर्हेतु-
व्याधिविपर्ययाणां विपर्ययकारिणासौषधा-
द्याद्विहारानां उपयोगं सुखानुबन्ध" । इति
चरके निदानस्थाने प्रथमोऽध्यायः ।)

उपशय, स्त्री, (उपगतं शयम्) । ग्रामप्रान्तभागः ।
तत्पर्यायः । ग्रामानाम् २ । इत्यमरः ।

(यथा रघौ १५ । ६० ।

"उपशयानिविद्यैस्तेष्वुद्गारमुखी बभौ" ।

"भूमं विद्यामोपशये कमथाप्रीडमायाय" ।

इति दशकुमारः ।)

उपशया, घृ, (उप + शी + घञ्) । पर्यायशयनार्थकः ।
प्रदिव्यादीनां प्रसेध शयनम् । तत्पर्यायः । वि-
श्रायः २ । इत्यमरः ।

उपशुत, चि, (उप + शु + क्त) । प्रतिशुतम् । अङ्गी-
कृतम् । इत्यमरः ।

उपश्रुति, स्त्री, (उपश्रुयते । उप + श्रु + क्तिन्) ।
दैवप्रज्ञा । यथाह शारदाणी ।

"नाहं निर्गन्धं यत् किञ्चिच्छुभासमकरं वच ।

श्रूयते तदिदं धीरा दैवप्रज्ञमुपश्रुतिम्" ।

(उप शमीये श्रुति श्रवणम् । समीपप्रवक्तुम् ।

उपमिता श्रुत्या । वेदसदृशी श्रुतिसदृशत्वात्
तथात्वम् ।)

उपलम्बक, प, (उप + लम्ब + क्त्वा) । आधि-
गम्यम् । यथा । उपैशवादीन् तेजोभागोपलम्ब-
कतया प्रत्यक्षयोगत्वात् । इति बौधायिनादि-
शामनि ।

उपसंग्रह, घं, (उपसंग्रह्यते इति । उप + सम् +
ग्रह् + ण्यप्) । पादसंग्रहपूर्वकमसंग्रहः । तत्प-
र्यायः । पादसंग्रहम् २ । अभिरादम् ३ । इति
हेमचन्द्रः । (उपसंग्रहम् । यथा, सहाभारते ।।
भीष्मपर्वतम् । १६ । १५ ।

"उपातिरुक्तादादाय पर्यङ्गे धोदसंयमे" ।)

उपसहाह, चि, (उपसहाह्यते इति । उप + सह +
हृ + ण्यप्) । उपसहाह्यम् । अभिवादनम् ।
पदे गृहीतम् । इति रघुपाठः ।

(यथा मनु । २ । १६२ ।

"भातुर्मांसिदशवाहा एव सांख्येन हन्यते" ।)

उपसहाह, स्त्री, (उपसंहारोऽनेन । उप + सह +
हृ + ण्यप् इति क्त्वा) । विधायकम् ।

उपसहाह । (यथा मुद्ररङ्गी इत्युपसहाहम् ।

"वर्हिर्लोकोपसहाहम्" ।)

उपसहाह, घृ, (उपसहाह्यम् । उप + सह + हृ +
ण्यप्) । अस्मा । हेम । यथा ।

उप

"उपसमोपसंहारयो शुभ्यावकीर्तनाय" ।

इति सप्तमीप्रवर्गो तिज्यादिद्वयपितृनम् ।

(रक्तचोकरयम् । सन्ध्यापररामम् ।)

उपसत्ति, स्त्री, (उप + सद् + क्तिन्) । सद्भावम् ।

प्रतिपादनम् । सेवा । इति हेमचन्द्रः ।

उपसद्, प, (उप + सद् + क्तिन्) । अप्रिविशेषः ।

यथा । वशिष्ठपुराणे गगनैदनामाध्यायः ।

"गार्हपत्यो दक्षिणादिस्तथैवाहवनीयकः ।

रतेऽप्रवक्तव्यो मुख्या ज्ञेयाचोपसदस्तव" ।

(स्त्री, उपसद । पञ्चभाष्ये ४ । १ । "अचोपसद्वि-
प्रचरति" । इति । समीपस्थिते व्याचक्षिण् ।)

उपसदन, स्त्री, (सदनस्य उपसदो समीपे । यथा, उप
+ सद् + क्त्वा) । गृहसमीपम् । (यथा रामायणे
२ । ५० । १६ ।

"धन्योऽस्य गृहस्थीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुङ्गव ।

यचोपसदनं प्रपन्नं प्रप्तोऽस्ति मुनिभिः सह" ।

उपसेवनम् । प्राप्ति । यथा, सहाभारते वनपर्वणि ।

"तत्रोपसदनं चक्रे द्रोणस्यैव कर्मणि" ।)

उपसन्न, चि, (उप + सद् + क्त) । उपगतः । उप-
स्थितः । इति हेमचन्द्रः । (यथा, सहाभारते १२ ।

मोक्षधर्मपर्वणि । २०० । ११ ।

"अनीतु भगवान्त्वेन उपसन्नोऽस्माधीष्टि भो" ।)

उपसंग्रह, चि, (उप + सम् + ग्रह् + क्त) । यथार्थं
इतपशु । तत्पर्यायः । प्रसीत २ । प्रोक्षित ३ ।

पाकेन रूपरसादिसमाद्वयज्जनादि । तत्पर्यायः ।

प्रसीत २ । इत्यमरः । पर्याप्तः । मस्कृतः । प्राप्तः ।

न्यव । इति हेमचन्द्रः । (यथा, मनु । ५ । २२ ।

"अनीये कृपसम्पन्ने विराजसक्तुषिभेवत्" ।)

उपसर्ग, घृ, (उप + सद् + ण्यप्) । स्त्रीगव्यादिषु पुङ्ग-
वादीनां प्रथमगर्भाधानाय नेपथ्याभियोगः । तत्प-
र्यायः । प्रज २ । इत्यमरः । (यथा, पालिनि-

१ । १ । ३१ । "प्रजन्तं प्रथमगर्भं पुङ्गवम् गवानुप-
सर्ग" । निरवच्छेदमसम् । यथा, भट्टि । "वी-

नामुपसर्गं वृद्धा" । यथा जयमङ्गलत्वाद् । "वीना
उपसर्गं मेरुत्तम्येन निर्गमम्" ।)

उपसर्ग, प, (उप + सद् + ण्यप्) । स्त्रीगव्यादिषु पुङ्ग-
वादीनां प्रथमगर्भाधानाय नेपथ्याभियोगः । तत्प-
र्यायः । प्रज २ । इत्यमरः । (यथा, पालिनि-

१ । १ । ३१ । "प्रजन्तं प्रथमगर्भं पुङ्गवम् गवानुप-
सर्ग" । निरवच्छेदमसम् । यथा, भट्टि । "वी-

नामुपसर्गं वृद्धा" । यथा जयमङ्गलत्वाद् । "वीना
उपसर्गं मेरुत्तम्येन निर्गमम्" ।)

उपसर्ग, प, (उप + सद् + ण्यप्) । स्त्रीगव्यादिषु पुङ्ग-
वादीनां प्रथमगर्भाधानाय नेपथ्याभियोगः । तत्प-
र्यायः । प्रज २ । इत्यमरः । (यथा, पालिनि-

१ । १ । ३१ । "प्रजन्तं प्रथमगर्भं पुङ्गवम् गवानुप-
सर्ग" । निरवच्छेदमसम् । यथा, भट्टि । "वी-

नामुपसर्गं वृद्धा" । यथा जयमङ्गलत्वाद् । "वीना
उपसर्गं मेरुत्तम्येन निर्गमम्" ।)

उपसर्ग, प, (उप + सद् + ण्यप्) । स्त्रीगव्यादिषु पुङ्ग-
वादीनां प्रथमगर्भाधानाय नेपथ्याभियोगः । तत्प-
र्यायः । प्रज २ । इत्यमरः । (यथा, पालिनि-

१ । १ । ३१ । "प्रजन्तं प्रथमगर्भं पुङ्गवम् गवानुप-
सर्ग" । निरवच्छेदमसम् । यथा, भट्टि । "वी-

नामुपसर्गं वृद्धा" । यथा जयमङ्गलत्वाद् । "वीना
उपसर्गं मेरुत्तम्येन निर्गमम्" ।)

उपसर्ग, प, (उप + सद् + ण्यप्) । स्त्रीगव्यादिषु पुङ्ग-
वादीनां प्रथमगर्भाधानाय नेपथ्याभियोगः । तत्प-
र्यायः । प्रज २ । इत्यमरः । (यथा, पालिनि-

१ । १ । ३१ । "प्रजन्तं प्रथमगर्भं पुङ्गवम् गवानुप-
सर्ग" । निरवच्छेदमसम् । यथा, भट्टि । "वी-

नामुपसर्गं वृद्धा" । यथा जयमङ्गलत्वाद् । "वीना
उपसर्गं मेरुत्तम्येन निर्गमम्" ।)

उपसर्ग, प, (उप + सद् + ण्यप्) । स्त्रीगव्यादिषु पुङ्ग-
वादीनां प्रथमगर्भाधानाय नेपथ्याभियोगः । तत्प-
र्यायः । प्रज २ । इत्यमरः । (यथा, पालिनि-

१ । १ । ३१ । "प्रजन्तं प्रथमगर्भं पुङ्गवम् गवानुप-
सर्ग" । निरवच्छेदमसम् । यथा, भट्टि । "वी-

नामुपसर्गं वृद्धा" । यथा जयमङ्गलत्वाद् । "वीना
उपसर्गं मेरुत्तम्येन निर्गमम्" ।)

उपसर्ग, प, (उप + सद् + ण्यप्) । स्त्रीगव्यादिषु पुङ्ग-
वादीनां प्रथमगर्भाधानाय नेपथ्याभियोगः । तत्प-
र्यायः । प्रज २ । इत्यमरः । (यथा, पालिनि-

१ । १ । ३१ । "प्रजन्तं प्रथमगर्भं पुङ्गवम् गवानुप-
सर्ग" । निरवच्छेदमसम् । यथा, भट्टि । "वी-

नामुपसर्गं वृद्धा" । यथा जयमङ्गलत्वाद् । "वीना
उपसर्गं मेरुत्तम्येन निर्गमम्" ।)

उपसर्ग, प, (उप + सद् + ण्यप्) । स्त्रीगव्यादिषु पुङ्ग-
वादीनां प्रथमगर्भाधानाय नेपथ्याभियोगः । तत्प-
र्यायः । प्रज २ । इत्यमरः । (यथा, पालिनि-

१ । १ । ३१ । "प्रजन्तं प्रथमगर्भं पुङ्गवम् गवानुप-
सर्ग" । निरवच्छेदमसम् । यथा, भट्टि । "वी-

नामुपसर्गं वृद्धा" । यथा जयमङ्गलत्वाद् । "वीना
उपसर्गं मेरुत्तम्येन निर्गमम्" ।)

उपसर्ग, प, (उप + सद् + ण्यप्) । स्त्रीगव्यादिषु पुङ्ग-
वादीनां प्रथमगर्भाधानाय नेपथ्याभियोगः । तत्प-
र्यायः । प्रज २ । इत्यमरः । (यथा, पालिनि-

१ । १ । ३१ । "प्रजन्तं प्रथमगर्भं पुङ्गवम् गवानुप-
सर्ग" । निरवच्छेदमसम् । यथा, भट्टि । "वी-

नामुपसर्गं वृद्धा" । यथा जयमङ्गलत्वाद् । "वीना
उपसर्गं मेरुत्तम्येन निर्गमम्" ।)

उपसर्ग, प, (उप + सद् + ण्यप्) । स्त्रीगव्यादिषु पुङ्ग-
वादीनां प्रथमगर्भाधानाय नेपथ्याभियोगः । तत्प-
र्यायः । प्रज २ । इत्यमरः । (यथा, पालिनि-

उप

इति सुगन्धोष्णटीकाया दुर्गादासः ।

उपसर्जनं, स्त्री, (उप + सृ + क्त्वा) । प्रधानमिदम् ।
तत्पर्यायः । सप्रधानम् २ । अथवायम् ३ । इत्यमरः ।

(यथा, मनु । ६ । २११ ।

"उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते" ।

(विशेषणम् । त्यागः । उपसर्गः । यथा अथवाय-
प्रकरणे मनुः—

"निर्वाते भूमिचलने ज्योतिमानुपसर्जने" ।)

उपसर्पकः, चि, (उप + सृ + क्त्वा) । उपसर्पक-
कर्ता । उपासकः ।

उपसर्प्या, स्त्री, (उप + सृ + उपसर्प्या कान्या प्रजने
इति साधु) । प्रातर्गर्भप्रसूयकाया गौ । शत्रु-
मती गौ । तत्पर्यायः । कान्या २ । इत्यमरः ।

कान्यप्राप्ता ३ । उपसर्प्या ४ । इति शब्दरत्नावली ।

उपसर्प्या, चि, (उप + सृ + क्त्वा) । समीपगमनीयाः ।

(यथा, पालिनि । ४ । १ । ०४ । "प्रजने कान्यति विम्

उपासार्था काशीप्राप्तया इत्यर्थः" ।)

उपसर्प्यकः, स्त्री, सूर्यमुपगत उपसर्प्य स्वार्थं कन् ।

चन्द्रपक्षे उपसर्प्यनिव उपसर्प्यक इवार्थे कन् ।

चन्द्रसूर्यमण्डलम् । इत्यमरः ।

उपसर्प्य, स्त्री, (उपसर्प्यते मन् इति । उप + सृ +

क्त) । मैथुनम् । इति विकाराद्विशेषः । उपसर्गस्यतो

चि । तथा च याज्ञवल्क्यः ।

"तेनोपसर्प्यो गमते न गाय राजानन्द" ।

(यथोपसर्प्यमादन्नादि । यथा मनु,

"नेत्तेनोत्तन्मादित्य दास्य दातं यदायन ।

गोपसर्प्यं न वारिष्य न मध्य नमसंगतम्" ।

व्यासम् । यथा, रघु । "गोपसर्प्यतनुदुर्गमति

मुमुक्षु" ।)

उपसर्प्य, प, (उप + सृ + क्त्वा) । समसार्थे चेति सुट् ।)

यत्नवादिमन्त्राचार्यमन्त्राद्यसम्पर्ययादि । येनार्

वाटगा इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः । पिसवार २ ।

इत्यमरः । (यथा रामायणे । २ । ६५ । ६ ।

"मन्त्राद्यमन्त्रीयानि प्राप्तादीन्युपसर्प्यम् ।

उपातिरुक्तादादाय पर्यङ्गे धोदसंयमे" ।)

उपसर्प्य, प, (उप + सृ + क्त्वा) । समसार्थे चेति सुट् ।)

यत्नवादिमन्त्राचार्यमन्त्राद्यसम्पर्ययादि । येनार्

वाटगा इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः । पिसवार २ ।

इत्यमरः । (यथा रामायणे । २ । ६५ । ६ ।

"मन्त्राद्यमन्त्रीयानि प्राप्तादीन्युपसर्प्यम् ।

उपातिरुक्तादादाय पर्यङ्गे धोदसंयमे" ।)

उपसर्प्य, प, (उप + सृ + क्त्वा) । समसार्थे चेति सुट् ।)

यत्नवादिमन्त्राचार्यमन्त्राद्यसम्पर्ययादि । येनार्

वाटगा इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः । पिसवार २ ।

इत्यमरः । (यथा रामायणे । २ । ६५ । ६ ।

"मन्त्राद्यमन्त्रीयानि प्राप्तादीन्युपसर्प्यम् ।

उपातिरुक्तादादाय पर्यङ्गे धोदसंयमे" ।)

उपसर्प्य, प, (उप + सृ + क्त्वा) । समसार्थे चेति सुट् ।)

यत्नवादिमन्त्राचार्यमन्त्राद्यसम्पर्ययादि । येनार्

वाटगा इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः । पिसवार २ ।

इत्यमरः । (यथा रामायणे । २ । ६५ । ६ ।

"मन्त्राद्यमन्त्रीयानि प्राप्तादीन्युपसर्प्यम् ।

उपातिरुक्तादादाय पर्यङ्गे धोदसंयमे" ।)

शास्त्रशक्तिः ।

यद्य यथाशास्त्रं निरूपयसात्त्विककर्तृमैद्विजं प्रदर्श्य दुर्बलाधिकारिणो भक्तियोगावगन्विन कर्तव्यमपि प्रदर्शयाम । यथा भागवते ३।२६।१० ।

“कर्मनिर्द्वाग्मुद्दिग्य परस्मिन् वा तदर्पणम् ।
यजेदयद्यमिति वा पृथग्भाव स सात्त्विकः” ॥

दुर्बलभक्तियोगाधिकारिकर्तव्यता च तत्रैव ।
११।११। ३४-४२ ।

“भक्तिङ्गनङ्गकृतज्ञदर्शनस्पर्शगार्हणम् ।

परिषर्षां स्तुति प्रङ्गगुणकर्मणुकीर्तनम् ॥

मलयाश्रये श्रद्धा मदनुधानमुद्धव ।

सर्वलोभोपहरणं दास्येनात्मनिवेदनम् ॥

मञ्जन्कर्मशयन मम पर्वानुमोदनम् ।

गीत-ताण्डव-वादित्र-गोष्ठीमिर्नदृष्टोत्सव ॥

यात्रा नलिर्विधानेषु सर्ववार्षिकपर्वसु ।

वैदिकी तान्त्रिकी दीक्षा मदीयप्रतधारणम् ॥

ममाद्यास्यापने श्रद्धा स्वतः सह्य चोद्यम ।

उद्यानोपवनाजोडपुरमन्दिरकर्मणि ॥

समाज्यनोपलेपाभ्या सेकमण्डनवर्तने ।

गृहशुश्रूषण मद्य दासवचनमापया ॥

थमानिलमदम्भित्वं हतस्यापरिशीर्तनम् ।

अपि दीपावलोक मे गोपयुष्यान्निवेदनम् ॥

यद्यद्विद्यतमं लोक्ये यथातिप्रियमात्मन ।

तत्तन्निवेदित मद्य तदानुयाय कल्पते ॥

सूर्योऽग्निर्वाद्यो गावो वैष्णव ख मरुज्जनम् ।

भूरात्मा सर्वभूतानि भद्र प्रजापदानि च” ॥

हे भद्र ! एतानि मम पूजास्थानानि । यद्युना

कस्मिन् स्थले केन यजेत इत्याह तत्रैव ११।११।

४३-४५ ।

“सूर्ये तु विद्यया चया हविषाग्नौ यजेत माम् ।

प्रातियोगे तु विप्राग्रे गोवृद्ध चवसादिना ॥

वैष्णवे बन्धुसत्कृता इदि खे ध्याननिष्ठया ।

वायौ मुख्यधिया तोये इत्यैकोयपुरस्तुते ॥

स्थण्डिले मनव इदयैर्भोगैरात्मानमात्मनि ।

क्षेत्रेषु सर्वभूतेषु समत्वे यजेत माम्” ॥

इदि खे इदयाकाशे । मुख्यधिया प्रागृष्ट्या ।

जने जलाज्ज्विप्रदागरूपतर्पणपूर्वकैर्दयैः । स्थ-

ण्डिले भूना मन्त्रयासैः । भोगैरिति । देहे भोगै-

रात्मान एतैर्वादिभिर्देहस्य परमात्मानं यजेत् ।

नलविशकर्मजनित देह विभक्त्योति चिन्तयेत् ।

क्षेत्रप्रमिति । सर्वभूतेषु क्षेत्ररूपेणावस्थित

कृतस्य प्रपञ्चेतन्मत्स्यमा समत्वेन यजेत ॥ ११ ।

एतेषु स्थानेषु ख व कीदृशं ध्येयमित्येवमाह

तत्रैव ११।११। ४६-४७ ।

“धियेऽप्येति मद्रूप प्रक्षुब्धमदाम्भुजे ।

दुह धनुर्मुञ्च शान्त ध्यायन्नेषत् समाहित ।

इष्टापूर्तेन मानेव यो यजेत समाहित ।

अभते मयि सङ्गति मत्तुक्ति माधुमेवया” ॥

यदा ‘मतिङ्गनङ्गकृतज्ञदर्शनस्पर्शगार्हणम्’ इष्टा-

रभ्य “अभते मयि सङ्गतिम्” इत्येतैरेतत्तुष्टे-

क्षेत्रेधारिताभ्यामभूतप्रतिमायां विरता भक्ति-

योगोपयोगिभिर्यदैव सङ्गतिगमः प्रदर्शयामास

स्वयं भगवान् । तत्रैव तदा दुर्बलाधिकारिणा
भक्तियोगाश्रयिणापि प्रयत्ने श्रिदायोगश्च कर्तव्य
इति बोध्यते । अथाचिततनु भगवात् ज्ञान न भवेत
इति तात्पर्यार्थः ।

ननु ना भूतत्वज्ञानं किन्तु तत्त्वविहितक्रिया-
योगशून्यता भवत्या जमेग निर्गुणाया भक्तेरुत्पत्तेरैव
चरितार्थतेति चेन्न तयोक्तत्वज्ञाननिर्गुणभक्तियो-
गयोर्नक्षेत्रे नैव दर्शनात् उभयोरेवात्मसाक्षात्का-
ररूपचरनफलहेतुत्वत्वाच्च । यथा श्रीमद्भागवते
३।२६।११-१२ ।

“नदृगुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाश्रये ।

मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाभसोऽम्बुधौ ॥

लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्यदाहृतम् ।

अत्रैतुकथ्यवहिता या भक्ति पुरयोत्तमे” ॥

इदं भक्तिर्यदि वज्रजन्माजितं नृकृतिवशात् कन्या-

पि क्वचिदुत्पद्येत तर्हि सागोकारादिमुक्ति साध-

कान्तरे प्रार्थनीया भगवता स्वयं दीयमानामपि

तादृगभक्तो नेच्छतीति तन्निस्पृहता दर्शयन्नाह ।

तत्रैव ३।२६।१३ ।

“मागोक्त्यसाधिसामीप्यकारणैकत्वमप्युन ।

दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जना” ॥

अपि च तत्त्वज्ञानिनो निर्गुणभक्तस्य च तयो

शब्दतत्त्व भेद न तु लक्षणा यत उभावैव

लक्षणादिना सर्वत्र एकचारो एकनिष्ठावेक-

भावापन्नौ लक्ष्येते । यथा भागवते ११।११।

२६-३३ । भगवद्भक्ततमस्य लक्षणमुपदिष्टवानुद्धव

प्रति भगवान् ।

“कृपानुरक्ततमोऽस्ति किं सर्वदेहिनाम् ।

सत्यसारोऽनवद्यात्मा सम सर्वोपकारकः ॥

कामैरहतधीर्मानो नृदुः शुचिर्गच्छिनः ।

अनीहो मितशुक्र ज्ञान्त क्षिप्रो नच्छरणो मुनिः ॥

अप्रमत्तो गनीरात्मा धृतिमान् जितयड्गुणः ।

अमानो मागद दन्वो मैत्र कारुणिक कवि” ॥

कवि ज्ञानतर्षा सर्वज्ञ इत्यर्थः ।

“आज्ञादैव गुणान् शोयान् मदा दियानपि सत्तान् ।

धर्मान् सन्धयय सर्वान् मा भजेत स सत्तमः ।

ज्ञात्वा ज्ञात्वा ये वै मायावान् दद्यान्मि यादृशः ।

भजन्यन्यभावेन ते मे भक्ततमा मता” ॥

तदा, ज्ञानिनोऽपि न जगः प्रदर्शयामास । यथा,

तत्रैव ११।११।१२-१७ ।

“न तदा बध्यते विद्यातन तनादयन् गुणान् ।

प्रद्युतिर्योऽप्यनसक्तो दया ख सविताऽनिलः ।

वैशारथ्येक्षदाऽमगजितया द्विजमश्रयः ।

प्रतिबुद्ध इव सप्रान् गगन्याद विज्वितते” ॥

यस्य नृवीतसङ्ख्या प्राप्तेऽन्विषमनेधिगम् ।

रक्षय स विनिर्मुक्तो देशगोऽपि हि रक्षुर्नैः ।

यत्ताता हिमते हिमैर्न किञ्चिद्वद्व्या ।

अरुते वा लक्षितं न यन्निष्ठते बुधः ।

न मवीत न निन्देत कुर्वन् याधमाधु वा ।

वदती गुणशोभाया वञ्चितं समदृष्टुमिति ।

न कुर्वाम् वदेत् विरिद्धं प्रायेत् साधसाधु वा ।

आत्मारामोऽप्यदा सदा विप्ररेकद्वन्द्वमिति” ॥

ननु भक्तिज्ञानयोश्चरमपनेवत्वेपि भक्ते समधिक-
प्रसङ्गादर्शनात् भक्तिरेव गरीदसीति चेत् न भक्ति-
वत् ज्ञानस्यापि प्रसङ्गादर्शनात् स्वात्मसाक्षात्-
कृतौ साक्षात्कारत्वात् । यथा श्रीमद्भागवते
११।१६।१-५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

“यो विद्याश्रुतसम्पन्न आत्मवाननुमानिकः ।

मायामावन्ति ज्ञात्वा ज्ञानं च मयि संन्यसेत् ॥

ज्ञानिन्महमेवेष्ट स्वार्थो हेतुश्च सम्मतः ।

स्वर्गैवापवर्गश्च नान्योऽर्थो नष्टते प्रिय ॥

ज्ञानविज्ञानसंसिद्धा पद श्रेष्ठ विदुर्मम ।

ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनामौ विभर्त्ति माम् ॥

तपस्वी च यो दान पवित्राणीतराणि च ।

नान कुर्वन्ति ता मिद्विद्या ज्ञानवशया कृता ॥

तस्माज्ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा स्वात्मानमुद्धव ।

ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो भज मा भक्तिभावित” ॥

विश्व भगवदीताया ४। ३३-३६ ।

“श्रेयान् द्रव्यमयाद् वज्राज्ज्ञानं च पश्यन्तपः ।

सर्व कर्माणि पापं ज्ञाने परिणमाप्यते ॥

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिश्रमेण सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञान ज्ञानिन्मत्तत्त्वदर्शिनः ॥

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेव शान्त्यसि पाण्डव ।

येन भूतान्यशेषेण ब्रह्मस्यात्मन्यथो मयि ॥

अपिचेदसि सर्वेभ्य पापिभ्य पापहातमः ।

सर्व ज्ञानप्रवेदैव हृजिन् सन्तुष्यसिः ।

ययैधासि समिद्धोऽग्निर्मन्मसात् कुरतेऽर्जुन ॥

ज्ञानाय सर्ववर्म्माणि भस्मसात् कुरते तथा ॥

न हि ज्ञानेन कृद्वा पवित्रमिह विद्यते ।

तत् स्वयं योगसंसिद्धं वातेनात्मनि विन्दति ॥

अज्ञावान् लभते ज्ञानं तत्परः सत्येन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परा ज्ञान्तिमचिरेणाधिगच्छति” ॥

अतएव निर्गुणभक्तिज्ञानयोर्न कियदप्यन्तरं

मन्यन्ते तत्त्वदृशं स्वरूपास्तथोक्तात्मत्वात् अत-

त्त्वदर्शिनोऽज्ञा यवाविद्यानोऽपि तत्वात् भिन्नदृशो

भवन्ति ॥ वर भक्तियोगमुपनिगुपमप्यहरे ज्ञान-

विज्ञानसम्पन्ना भक्तिरेव अग्रगण्येव सम्पद् धित-

साधनीति प्रदर्शितवानुद्धव भगवान् । यथा

भागवते ११।१५। ४५-४६ ।

“भगवोऽज्ञानपादिन्या सर्वलोभमज्जेयम् ।

सर्वोत्पद्यय ब्रह्म वागमं नोपयाति न ॥

इति सुधर्मनिर्दिष्टमन्ते निर्जातमदृतिः ।

ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो “धिगात् सर्वपति मा” ॥

निष्कानिगुणितभक्तिरेव ज्ञाने इति सास्त्रवेद

निर्मुक्ता गच्छन्ती गती परमप्रेमानन्दरूपेण

परिदमते सुतगा तदा मय मायातन्मय तज-

ज्ञान प्रपन्नते । तयोर्निर्द्वन्द्वरूपत्वात् न प्रापि

निर्गुणभक्तिप्रार्थनयोर्भेदः कथ्यते । यदा ता-

न्योर्गो “सर्वं ज्ञानमन्तः प्रज्ज । अतन्मयममृत

यद् विमतिं तांतिं विजयमद्वैतम्” ॥ इति ज्ञान-

भक्तयोर्भेदप्रदर्शनात् अतएव इदं ज्ञानं च

पदार्थतरेण धर्मतादा निर्गुणरूपताया भक्ते-

रूपेण च विज्ञानमि मेदी दर्शयित्वा इत्येते

प्रतिक्रमेण विपर्ययमेव वा धिक् यथा येन प्रकारेण स्थिरमवस्थां चाश्रय्य हितं स्यात् तथा प्राणमार्गं शोधयेदित्यर्थः । तेन किं स्यादित्यत आह । तत्रैव १।२।१०॥

“मनोऽपिमात् स्यादित्यत्र” अतिपरास्य योगिनः । वाच्यमिभ्यां यथा णोऽपि भातं त्यजति ते मन्त्रम्” ।

निरुद्धप्राणरुद्धयोगिना मनोऽपिमात् गतिता पितृणोऽवतृणाद्याकाशमस्मिन्नितमन विधाय सङ्गजनितपापविषयमित्यर्थः । विद्याय विमर्श निर्मलं स्यात् । इदानीं पूर्वोपदिष्टप्राणायामादिना को कारयेत् किं पणं स्यात् सत्त्वने प्रमेद सत्यां बोधयति । तत्रैव १।२०।११-१२॥

“प्राणायामैर्देहेन्द्रियान् ध्यायन् ध्यायि कल्पिष्यात् । प्रत्याहारेण ससर्गां ध्यानेनानिश्चरान् गुणान् । यदा सा म विरज्य योगी स समाहितम् ।

काष्ठा भगवतो ध्यायेत् सनात्सारावलीकृतम्” ।

प्राणायामद्वारा वातपित्तकफादिदोषान् ध्यायय पापानि प्रत्याहारेण इन्द्रियाकर्षणेन ध्याय-ससर्गान् ध्यानेन अनीश्वरान् शोकभोधाभिमानदम्भकोपमात्सर्यादिदोषान् दण्डित्यन्वयः । अनेन विधिना यदा मनः स्थिरतां याति तदा गुणानो योगी प्रथमे धारणात्मन्यनुरूपं भगवतः काचित् सामीप्यं भूतिं ध्यायेदित्युपदिष्टं भगवान् कपिकदेवः । इदानीं ध्येयभूतिं विवर्तते । यथा तत्रैव १।२०।१३-१६॥

“प्रसन्नवदनाम्नोऽप्यग्नौ भस्मोत्प्लवङ्गम् । नीलोत्पलदलपद्मान् शङ्खध्वजगदाधरम् ॥ लसत्पद्मविहङ्गमयोतशैशवं वायवम् । श्रीवत्सवत्स स्याज्ज्योत्स्नामुक्तपाधरम् ॥ सत्तद्विरेककलायां परोतः परमानरा । परार्थहारवलयविकीटाङ्गदण्डपूरम् । काक्षीगुणोत्पलमध्रोणि दृढयाम्भोजविष्टरम् । दर्शनीयतमं शातम् मणोनयनवर्द्धनम् ॥ अर्पयदर्शनं शश्वत् सर्वलोकनमस्कृतम् । सन्त वयसि केशोरे भयानुग्रहकातरम् ॥ कीर्तन्यतीर्थयशसः पुण्यशोकयशस्कम् । ध्यायेद्देव ससग्राह्यं यावत् श्वते मनः ॥ स्थितं व्रजन्तमासीनं शयानं वा गुहाशयम् । प्रेक्षणीये हि तं ध्यायेत् शुद्धभावेन चेतसा” ॥

ध्येयमूर्तिं सकाशात् मनो यावत् विषयान्तरं न याति तावद्ध्यायेदिति भावः । गुहाशयं बुद्धितत्त्वे विराजमानं एव निरन्तरध्यानेन साधकस्य चित्तं यदा भगवद्रूपे लब्धपदं भवेत् तदा चित्तस्य शनैः शनैः सौक्ष्मकरणाय मूर्तिं शाययित्वा भगवत्संस्कारविन्दादीन् कैकाङ्गानि ततः सामरण्यान् स्थाप्य ततो विनासदासादीनि च क्रमेण यथाविधि ध्यातुमुपदिष्टवान् कपिलः । ततः किमिति आह । एवं चिरं ध्यात्वा योगी ब्रह्मजन्मार्जित-सौभाग्यवशात् यदि हरो प्राप्तमात्रो भव्या ब्रह्मद्वयं ज्ञानन्दार्णवे भासमानो भवेत् तर्हि तस्मिन् स्थले भगवद्रूपे वडिशवत् सलस्य चित्तं निर्गुणस्य परब्रह्मण्य स्वरूपसामर्थ्यं तस्मादङ्गादिस्थूलरूपाद

विगोच्य निरात्मनः निर्लिपयं कृत्वा उपरमं शुभप्राप्तः सन् आरभ्येति आशङ्कानामावात् सर्वोपाधिपरिचर्यामेकमेवादित्यागमात्तानं प्रमायेव यथा तत्रैव १।२०।१३-१६॥

“अं पणं भगवति प्रविष्टमावातो भावा इव जगत् उन्मूल्य प्रमोदात् । योऽपि ध्यायन् भगवन् मुञ्च्यते स मागं कथापि विचारयितुं शक्नोति युक्तः । सुतामयं यन् हि हि निर्लिपयं निरुक्तं निर्जालमस्ति सन् सद्यस्य सद्यसि । आमागमनं परयोऽप्यभासमेक-मणीकते प्रतिनिरुक्तमप्राप्तम्” ।

अनु सचिः साधयेत् लोकोऽप्यादि विनाशाय । किन्तु अमं गदेति चेत् न यतोऽनेन अमनाधनं यत्नात् यदाऽप्यमनाधनं ईकते स योगी सन् तदादिषु सर्वमदृष्टमिति परमं तदा देहाद्युपाधिभिर्मुक्तो जीष्मन्मो भवेत् । यथा तत्रैव १।२०।१६-१७॥

“शोऽप्येतया चमया मनसो निवृत्ता तस्मिन् सन्निवृत्तं सुगन्धं यथापि । ऐतानमसति कर्त्तुं न तथोक्तं रात्मन् विधत्त उपमन्यमानकथाः । देहस्य तं चमयं श्रितं नित्यं तं गितो विषयति यतोऽध्यगमत् सारूपम् । देवादयेतमयं देववशादपेतं वासो यथा पण्डित मर्यादादयः । जीवभूतस्य देहाद्युपाधिवर्गस्य निवृत्तौ तत्र मनः सयोगाभावात् कथं देहादेर्वर्तनमिति शङ्क्यन् सारम्भकं प्रास्थवोजमेधेत्यर्थः देहादेः स्थितिकायमिति आह । तत्रैव १।२०।१८॥

“देहोऽपि त्वेव शरणं त्वं कर्म यावत् सारम्भकं प्रतिस्मीनत एव सारम् । तं सप्रपन्नमधिगच्छसमाधियोगं सप्र एनर्भं भजते प्रतिबुद्धतस्तु” ।

अनु यदि परमज्ञानाभावात्साक्षात्कारात्तमेव चरमं देहं मन्यसे तर्हि त्वयैव सुगमोपायं श्रूयते तस्मिन् सति कथं यथा कर्माङ्गुलं प्रवर्तयसे इति चेत् न कर्मविधयोरधिकारिभेदात् आदावीश्वरार्पितकर्मणा निष्कामकर्मणा वा चित्त-शुद्धिं विना कुतो विद्यायामधिकारः । इत्युपाधि-कारिभेदमुद्दिश्य ज्ञानकर्मणो एषक प्रदर्शयामि तत्त्वज्ञानमुपदिशन्तं भगवन्तं वासुदेवं एष्टवान् जातसंशयोऽङ्गुलः । यथा गीताया १।१-२॥

“व्यायसी चेत् कर्मणो मता बुद्धिर्जगद्गर्हणं । तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव । व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे । तदेकं वद निश्चिन्तय योगश्रेयोऽहमाप्नुयाम्” ॥

हे जगद्गर्हणं ! चेदयदि ते कर्मण्यं सकाशात् बुद्धिर्घोषः ज्ञानमिति यावत् व्यायसी गरीयसी मता तर्हि कथं मां घोरे कर्मणि नियोजयसी त्यन्वयः । व्यामिश्रेण ज्ञानकर्मणोर्मिश्रीभूतेन वाक्येन कथं मे बुद्धिं मोहयसीव । इत्येवं विवि-

तोरगुणस्य संशयं निगुणत्वाद् भगवान् वासु-देवः । तत्रैव १।२०-११॥

“न केऽङ्गिन् विविधा निष्ठा परा प्रोक्ता मया नवा । ज्ञानयोगेन साङ्गानां कर्मयोगेन योगिनाम् । न कर्मणा मया मया श्रेयस्कर्मं प्रकथयामि ते । न च सङ्गसनादेव मित्रं समधिगच्छति” ।

‘न च सङ्गविषयशुद्धये ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं वदामि प्रोक्तानि कर्माणि कर्त्तव्यानि अन्यथा ध्यातुश्रमादेः ज्ञानानुत्पत्तेरित्याह न कर्मणा मिति । कर्मणां कर्माभ्याम् अन्तर्गुणानां नैककर्मणा ज्ञानं नाप्नुते न प्राप्नोति । अतः “चेतसेव प्रप्राप्नोति लोकमिच्छन् प्रप्राप्नोति” इति श्रुत्या सत्यास्य मोक्षाद्वत् तर्हि सत्यासादेव मोक्षो भविष्यति किं कर्ममिच्छायाङ्गोक्तं न चेति । न च चित्तशुद्धिं विना कृतात् सत्यसनादेव ज्ञानानुत्पत्तिं मित्रं मोक्षं समधिगच्छति प्राप्नोति इति तद्वि-कारत्वं पञ्चपादश्रीधरमासी ।

अनु काम ईश्वरार्पितेन निष्कामकर्मणा चित्त-शुद्धिं प्राप्यते ततो प्राप्तं ब्रह्म मोक्षमाप्नुयात् किन्तु भक्तिरुत्तेनापि सत्त्व सशोधाधिरादेवा-विद्याबन्धात् मुक्तो भवेदित्यपि ब्रह्म शास्त्रेषु दृश्यते । सर्वेभ्यो हि भक्तिमाहात्म्यस्याधिक्यं प्रदर्शितं महात्मभिरतो ब्रह्मप्रयत्नसाध्यं कर्माङ्गमर-विहाय भक्तिपथाद्ययं गरीयात्रियेयसार्ध-मिति चेन्न तदप्यधिकारिभेदेनोक्तत्वात् अर्था-दावर्त्तनादिक्रियायोगसाध्यत्वात् । किञ्च पुत्रवाद्या निश्चयसाय शास्त्रविहितमार्गस्य मुक्ता नृणां पर-पन्था कापि दृश्यते श्रूयते वा । तथाहि श्रीमद्भा-गवते ११।२०।६-८। तत्त्वजिज्ञासुमुद्व प्र-ति-यद्योक्तवान् भगवान् वासुदेवः ।

“योगास्तयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधितया । ज्ञानकर्म च भक्तिश्च नोपायोऽप्युक्ति कुत्रचित् । निर्विषयानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु । तेष्वनिर्विषयचित्ताणां कर्मयोगस्तु कामिनाम् । यदृच्छया मत्कथादो जातश्चक्षुः य पुमान् । न निर्विष्यो नातिशक्तो भक्तियोगोऽप्युक्तिर्दिदः” । यदृच्छया देवगथा । न निर्विष्यो न प्राप्नोतिर्दिदः ।

अतः सर्वत्रैव भिन्नभिन्नाधिकारमपेक्ष्य ज्ञान-कर्मभक्तियोगादयो विहिताः । यथा तत्रैव ११।२०। अध्याये २६॥

“स्वे स्वेऽधिकारे या निष्ठा सगुणः परिकीर्तितः । कर्मणा ज्ञानशुद्धानां अनेन नियमः कृतः” ।

यथा तत्त्वज्ञानार्थो निष्ठसत्त्विककर्त्ता प्रथ-मतः केवलं अविद्याकर्मनिर्हारादीनुद्दिश्य निष्का-मकर्मनिष्ठानमाचरति न जातु निष्ठविशुद्धसत्त्वो-ऽधिकरूपयोगो योगीव सहसा भेदबुद्ध्यादि परि-हृतमर्हति तथा प्रथमं सगुणभक्तियोगमाभ्यस्यो-ऽपि न हि युगपत् भगवत्स्वरूपतत्त्वज्ञानं निर्गुणं भक्ता इव भगवत्प्रतिमाद्यर्षमादिक्रियायोग परि-त्यक्तुं स्वमर्था भवेयुः किन्तु तादृशेन सगुणभक्ति-योगावस्थाना दुर्भलाधिकारिणा भगवत्प्रतिमा-पूजादिकर्मयोगस्य कर्त्तव्यः इत्येतद्विहितं

उपा

दम्भियार्थेयु वैराग्यमनद्वारद्वय च ।
जन्म मृत्यु जरा व्याधि-दुःख दोषानुत्पन्नम् ॥
असक्तिरनभिष्टु पुच्छदारुणद्वयम् ।
नित्यसु समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तियु ॥
मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसयदि ॥
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥
अतो ज्ञेयं वस्तु तत्रैवाध्याये ॥ १२-१७ ॥
“ज्ञेयं यत्तत् प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽस्तमद्भुते ।
अनादिमत् परं ब्रह्म न सत्तन्मामदुष्यते ॥
सर्वतः पाणिपादनात् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतः अतिमहलोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥
सर्वेन्द्रियगुणभास सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
असक्त सर्वभूतैव निर्गुण गुणभोक्तु च ॥
वहिरन्तश्च भूतानामघर परमेव च ।
सूक्ष्मावाप्तदविज्ञेय दूरस्थ चान्तिके च तत् ॥
अविभक्तस्य भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतमहत् च तज्ज्ञेयं यस्मिण् प्रभविष्णु च ॥
अयोतियामपि तज्ज्योतिस्तमस परमुष्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्य हृदि सर्वस्य विहितम् ॥
तथा च श्वेताश्वतरश्रुतौ आत्मज्ञानेनैव मुक्ति-
रिति स्फुटं दर्शयामास । यथा,—
“सर्वेन्द्रियगुणभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं दृष्टुम्” ॥
“आत्मा गुहाया निहितोऽस्य जन्तो-
रगोरणीयान् महतो महीयान् ।
तमक्रतु पश्यति वीतशङ्को
धातु प्रसादाभ्रमिमानमोशम्” ॥
महानिष्कान्तने च ॥ ५। ११ ॥
“परे ब्रह्मणि विज्ञाते समस्तैर्नियमैरुक्तम् ।
तानुत्पन्नो किं कार्यं लब्धे मलयमारुते” ॥
ननु किमिदानीं वाग्मज्जाऽद्वैतवाद सस्याप-
यितुं प्रयतते इति चेत् दर्शयाम ।
तथा च श्रीविष्णुधर्मै,—
“परामर्शो मनुष्येन्द्र विभागो हि न कल्पित ।
सत्ये तस्यात्मपरयोर्विभागाभावस्य हि ॥
आत्मा क्षेत्रज्ञस्योऽयं स युक्तः प्राज्ञतैर्गुणैः ।
तैरेव विगतः शुद्ध परमात्मा निगद्यते ।
अनादिसम्बन्धस्या क्षेत्रज्ञोऽहमविद्या” ॥
युक्तः पश्यति भेदेन ब्रह्मत्वात्मनि सन्धितम्” ॥
तथाहि श्वेताश्वतरश्रुतिभाष्यहृदवशिष्टवचनं
प्रत्यक्षं दर्शितम् । यथा,—
“यदात्मा निर्गुण शुद्ध शरीरान्दोऽङ्गोऽमर ।
रुदति कस्य सातः स्यात् मोक्षो वाऽविषया विभोः
क्षेत्रज्ञादे कस्य तस्य शरीरे भगवान् यय ।
यदावत् सर्वमेत मे वस्तुनर्हसि स्यात्तत्तम् ।
तस्मिन् निरुद्धस्य शरीरस्य मयात्मनः ।
अवशिष्टस्य शरीरस्य संसृति रीत्येते नृपे ।
रसस्य हि भूतानां भूते भूते यवस्थित ।
रसधा ब्रह्मा परं दृष्टं जगत्त्रयम् ।
भान्दात्मनः सदवात्मा जीवस्य सदा भवेत्” ॥

उपा

तथा च मुक्तिशिष्यो गौडपादाचार्यः ॥
“यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते ।
न सर्वे सम्प्रयुज्यन्ते तद्वज्जीवा सुखादिभिः” ॥
तस्माद्विहीये परमात्मन्युपाधितो जीवेश्वरयो-
र्जीवानां परस्पर भेदव्यवस्थायां सिद्धत्वाद्
विमुक्तसत्त्वोपाधेरीश्वरस्याविमुक्तोपाधिजीवगतां
सुखदुःखमोहाद्यानादयः । तथा च भगवान्
पराशरः ।
ज्ञानात्मकस्यानलसत्त्वरूपे-
रपेतदोषस्य सदा स्फुटम् ।
किं वा जगद्यन्ति समस्तपुसा-
मज्ञातमस्यास्ति हृदि स्थितम्” ॥
कथं तर्हीपाधिकभेदेन बन्धमुक्त्यादिव्यवस्था सोपा-
धिकाणां तेषां वा सोपाधिकेश्वरस्य वा स्वरूप-
स्येति इत्याशङ्क्य दृष्टान्तपूर्वकं व्यवस्थां दर्शयति ।
“एकस्तु सूर्यो बहुधा जलाधारेषु दृश्यते ।
आभाति परमात्मा च सर्वोपाधिषु स्थितः” ॥
“ब्रह्म सर्वशरीरेषु वाच्यं चाभ्यन्तरे स्थितम् ।
आकाशमिव भूतेषु बुद्धावात्मा न चान्यथा” ॥
एव सति यथा बुद्ध्या देहोऽहमिति मन्यते ।
‘अनात्मन्यात्मता भ्रान्त्या सा स्यात्ससारवन्धिनी’ ॥
सर्वैर्विकल्पैर्हीनस्तं शुद्धो बुद्धोऽङ्गोऽमर ।
प्रशान्तो व्योमवहापी चैतन्यात्मा सदात्मभु ॥
धूमाभ्रधूलिभिर्व्योमं यथा न मलिनोयते ।
प्राक्तैरपरामृष्टो विकारैः पुरयन्तथा ॥
यथैकस्मिन् घटाकाशे जलधूमादिभिर्युते ।
नान्ये मलिनता यान्ति दूरस्था कुत्रचित् क्वचित् ॥
यथा हृद्देशेनैकस्तु जीवे च मलिनोयते ।
एतस्मिन्नापरे जीवा मलिना सन्ति कुत्रचित्” ॥
परं ननु केवलं प्रकृते एयमप्युपचैतन्यज्ञानं
मात्रेण ब्रह्मज्ञानं सम्भवितुमर्हति । यदि चैकं
परिहृत्वा एयमज्ञानेनैव सिद्धिः स्यादिति मन्यन्ते
किन्तु नैव श्रुतय एव परिचक्षते । यथा, श्वेताश्व-
तरश्रुतिपनिषदि “आप्तो ह्यवशावीशानीशवशा-
द्योका भोक्तुर्भोग्यार्थयुक्ता अन्तश्चात्मा विश्व-
रूपो ह्यकर्ता प्रय यदा विन्दते ब्रह्ममेतत्” ॥
अतएव ब्रह्मज्ञानार्थोपादानं अत्युपदिष्टवच्च
तत्त्वविज्ञानेनैव मुक्तिः स्यात् अन्यथा अन्यथा ।
यथा, तत्रैव “ह्यरं प्रधानममृताक्षरं ह-
रं ह्यरात्माभावीकृते देवसक । तस्याभिधानात्
योगनात् तत्त्वभावात् भूयसान्ते विश्वमाया-
निष्ठः । आत्मा देवः सर्वपाशापहानि क्षीयं
केशैर्जन्ममृदप्रहायि । तस्याभिध्यानासतो देह-
भेदे विश्वेन्द्रियं केवलं आत्मकम्” ॥ परं योगा-
भ्यासादृते नैव घटाचित् तत्त्वज्ञानास्योत्पत्ति-
रिति श्रुतिस्मृत्यादीनां जगत्प्रतिपादकज्ञाना-
नानुपदेशो दृश्यते यदि च पूर्वपूर्वप्रवर्तने पुनरा-
वृत्तिरिति तयोपादिनतः परमार्थं तत्रापि तत्
महीश्वरस्य वैशिष्ट्यमिति दर्शयाम । यथा
दृष्टव्यं तद्विशेषतः यद्येवमप्रवर्तम् । ॥ ५ ॥
“ब्रह्म प्रपन्नं न नष्टत्वाय सविता धियः । अपि
अनेतिनिष्ठाया हृदि सदा ब्रह्माभात्” ॥

उपा

युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सर्वे सुवर्गोपाय-
शक्तौ ॥ २ ॥
यस्मात् मनसा देवान् सुवर्त्यतो धिया दिव ।
दृष्टव्योतिः करिष्यत सविता प्रसवाति तान् ॥ ३ ॥
युक्तेन मन उत युक्तेन धियो
विप्रा विप्रस्य दृष्टतो विपश्चितः ॥
विश्वोच्चा दधे वयुना विदेक इन् ।
महो देवस्य सवितुः परिरुति ॥ ४ ॥
युजे वा प्रक्ष्मं पूर्वे नमोमि
विज्ञोका यन्ति पथेव स्ररा” ॥ ५ ॥
परन्तु आत्मज्ञादविशदीकरणाय दत्तसंहितैव
श्रेयसी जीवानामिति प्रदर्शयितुं भूयोऽप्यनुस-
राम । यथा,
“ऊरुस्योत्तानधरस्य सत्ये नस्येतरं करम् ।
उत्तानं किञ्चिदुन्नाम्य मुखं विहस्य धोरसा ॥
निमोहिताक्षं सत्त्वस्यो दन्तेर्दन्तानामस्पृशन् ।
तानुस्याचनजिह्वस्य सदास्य सुनिधल ॥
सनिधयेन्द्रिययानं नातिनीचोच्छ्रितासन ।
दिगुणं त्रिगुणं वापि प्राणायाममुपक्रमेत्” ॥
किन्तु एव मा मन्यन्त यत् गृह्णाति हृदयं चरणवा-
सादौ योगाभ्यासतत्त्वज्ञानादेः सुगमो भवेत्
इत्यत्र यथाह दत्त सप्तमाध्याये ।
“लोको वगीकृतो येन येन चात्मा वशीकृतः ।
इन्द्रियार्थो जितो येन तं योगं प्रव्रीन्यह ॥
प्राणायामास्तया ध्यानं प्रत्याहारस्तु धारणा ।
तर्कस्यैव समाधिस्य षडङ्गे योग उच्यते ॥
नारण्यसेवनाद्योगो नानेकयत्नचिन्तनात् ।
व्रतैर्वैज्यैर्भोग्यैश्च न योगः कस्यचित् भवेत् ॥
न च पथाश्रयात् योगो न नासायनिरोक्षणात् ।
न च शास्त्रातिरिक्तो न शौचेन स भवेत् क्वचित् ॥
न मौनमन्त्रकुक्षैरनेकैः सुकृतेभ्यः ।
लोकयात्राविग्रहस्य योगो भवति कस्यचित् ॥
अभियोगात् तथाभ्यामात् तस्मिन्नेव तु निश्चयान् ।
पुन पुनश्च निर्विषादं योगं सिध्यति नान्यथा” ॥
अतएव निर्विषादृते केवलं तपसाध्यायादिभिर्न
योगसिद्धिः शास्त्रदृष्टिगुणोद्गीर्णया । किन्तु
आदरनैरन्तर्येण आत्मपिन्तादयस्य ब्रह्मज्ञानो
सदपाया इति बोध्यम् यथा तत्रैव ।
“आत्मचिन्ताविनोदेन शौचकीर्णकेन च ।
सर्वभूतसमवेगेन योगं सिध्यति नान्यथा ॥
यस्यात्मनि स्तो निष्कान्तमोक्षलक्ष्यैव च ।
आत्मनिष्ठस्य सततनामनेव सम्भावतः ।
गत्यैव सुखं तुल्यं शक्त्युत्तं नान्दमादयम् ।
आत्मनेव सुखतोऽङ्गो योगस्य पम्पिनि ॥
सुप्तोऽपि योगयुक्तः स्यात्प्रायश्चित्पि विप्रस्यत ।
इदं प्रत्यक्षं तस्य श्रेयो गमिको ब्रह्मवादिनाम्” ॥
परन्तु विषयासक्तिवर्जं विना ह्यपि कस्य
पिदपि आत्मसिद्धिर्न प्रपद्यते । यथा शङ्करः,—
“य आत्मपतिरेकेन द्वितीयं नैव पश्यति ।
ब्रह्मीभूय स एव हि दृष्टव्यं उदाहर ॥
विषयासद्विषयो हि रनिर्माद्य न विन्दति ।
यदेव विषयासक्तिं तस्याद मोक्षो दिव्यदेव” ॥

स्वरूपतत्त्वयोरेकात्मत्वात् । परन्तु तत्त्वज्ञानो-
त्पादनक्षमा भक्तिरेवानुष्ठेया न तु ससारवन्धन-
कारिणी नश्वरफणदात्री च्यम्भक्तिवत् सकामा
भक्तिरेवानुमोदनीया तत्त्वदर्शिमिरिति बोध्यम् ॥
यथा भागवते १ । २ । ७ ।

“वासुदेवे भगवति भक्तियोगं प्रयोजितः ।
जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यदद्वैतकम्” ॥

विशेषतः प्रज्ञादधुवयोरिव नित्यानित्यवस्त्ववाप्ति-
दर्शनात् । असुरकुलजातोऽपि प्रज्ञाद निष्काम-
भक्तियोगसाधनं तत्प्रभावेन शतशः पितृप्रयुक्ता
बाधामतिक्रम्यात्मप्रसादजम् विमलानन्दस्वरूप
जीवन्मुक्तत्वं ततो निर्वाणमप्यवाप्तवान् । ध्रुव
पुनः सायम्भुवमनुवशजातोऽपि विमादवधना
दीर्घापरवशं सन् परमतत्वज्ञादेवविनारदाप्यु-
पदेशं कृत्वा अन्तःकामबीजं परिपुष्णन् कठोर-
तपसापि सकामभक्तियोगमनुष्ठाय कल्पस्थायिनं
ध्रुवस्थलोकं लब्धवान् ततः गृहप्रत्यागमनकाले
सहसा जातनिर्वेदं आत्मधिक्कारेण मुञ्जरन्ध्रो-
चत् ॥ इदानीं प्रदर्शयामो यथाक्रमं तयो राज-
पुत्रयोः सकामनिष्कामभक्तियोगानुष्ठाननित्या-
नित्यफलम् ॥

यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । ६ । २७-३५ ॥

“सोऽपि सङ्कल्पजं विष्णोः पादसेवोपसादितम् ।
प्राप्य सङ्कल्पनिर्वाणं नातिप्रीतोऽभ्यगात् पुरम् ॥

विदुर उवाच ।

सुदुर्लभं य परमं पदं हरे
मायाविनक्तचरणाङ्गनार्जितम् ।
कृत्वाऽप्यसिद्धार्थमिवैकजन्मना
कथं स्वमात्मानमन्यतार्थवित् ॥

मैत्रेय उवाच ।

मातुः सपत्न्या वागवागैर्हृदि विद्वस्तु तान् स्मरन् ।
नैच्छन् मुक्तिपतेर्मुक्तिं तस्मात् तापमुपेयिवान् ॥

ध्रुव उवाच ।

समाधिना नैकभावेन यत् पदं
विदुः सनन्दादय ऊर्ध्वरेतसः ।
मासौरेण बहुभिरमुष्य पादयो-
श्चायामुपेयापगतं पृथङ्मतिः ॥

अहोवत ममानात्म्यं मन्दभाग्यस्य पश्यत ।
भवच्छिदं पादमूलं गत्वा याचे यदन्तवत् ॥
मतिर्विदूषिता देवैः पतद्भिरसङ्घिष्णुभिः ।
यो नारदवधस्तस्य नायाहीमसप्तमः ॥
देवी मायामुपाश्रित्य प्रसप्त इव भिन्नदृक् ।
तस्ये द्वितीयेऽप्यसति भ्रातृभ्रातृव्यहृद्रुजा ॥
मयैतत् प्रार्थितं स्वार्थं चिकित्सेव गतायुषि ।
प्रसाद्य अगदात्मानं तपसा दुष्प्रसादनम् ॥
भवच्छिदमयाचेऽहं भव भाग्यविवर्जितः ।
स्वाराज्यं यच्छतो मौष्णान्मानो मे भित्तितो वत ॥
इन्द्रात् क्षीणपुण्येण फणीकारानिवाधनम्” ॥
भगवता नृसिंहदेवेन प्रलोभ्यमानोऽपि प्रज्ञाद
निष्कामभक्तियोगप्रभावेन किमपि नैच्छदिति
धर्मेनन्दनमजातशत्रुं युधिष्ठिरं आवयामास दे-
वर्षिर्नारदः । यथा, भागवते । ७ । ६ । ५१-५५ ॥

“एतावद्वयं र्थितगुणो भक्त्या भक्तेन निर्गुणः ।
प्रज्ञाद प्रणतं प्रीतो यतमनुरभाषत ॥

श्रीभगवानुवाच ।

प्रज्ञाद भद्रं भद्रं ते प्रीतोऽहं तेऽसुरोत्तम ।
वरं वृणीष्यामिमतं कामपूरोऽस्म्यहं नृणां ॥
मामप्रीणत आयुष्मन् दर्शनं दुर्लभं हि मे ।
दृष्ट्वा मां न पुनर्जन्तुरात्मानं तमुमर्हति ॥
प्रीयन्ति ह्यथ मां धीराः सर्वभावेन साधवः ।
श्रेयस्कामा महामागा सर्वसामागिषा पतिम् ॥
एव प्रलोभ्यमानोऽपि वरैर्लोकप्रणोभने ।
एकान्तित्वाद् भगवति नैच्छन्तानसुरोत्तमम्” ॥
तत्रैव ७ । १० । १-५ ।

नारद उवाच ॥

“भक्तियोगस्य तत् सर्वमन्तरायतयार्थकम् ।
मन्यमानो हृषीकेशः स्मयमान उवाच ह ॥
मा मां प्रलोभयत्येता सक्त कामेषु तैर्वरैः ।
तत्सगभीतो निर्बिंशो मुमुक्षुस्वामुपाश्रितः ॥
भृत्यक्षत्तज्जिज्ञासुर्भक्त कामेष्वचोदयत् ।
भगवन् ससारवीजेषु हृदययशसिषु प्रभो ॥
नान्यथा तेऽखिणगुरो । घटेत करुणात्मनः ॥
यस्तु आश्रित आश्रितो न स भृत्यः स वै शक्तिः ।
आश्रितानो न वै भृत्यः स्वामिन्याश्रित आत्मनः ॥
अहं त्वकामतद्भक्तस्त्वं च स्वाम्यनपाश्रयः ।
नान्यथेहावयोरर्थो राजसेवकयोरिव” ॥
अस्तु तस्य निसृष्टत्वादि किन्तु तत्त्वज्ञानं नासी-
दिति चेत् न यत उपरिष्ठादेव तत्त्वज्ञानमूलाया
निर्गुणाया भक्तेर्लक्षणं प्रदर्शितं । यथा, भागवते
७ । ५ । १३ ॥ हिरण्यकशिपुं प्रति प्रज्ञादोक्तिः ।

“स एष आत्मा स्वपरेण बुद्धिभि-
र्दूरत्ययानुक्रमणो निरूप्यते ।
मुह्यन्ति यद्वर्त्मनि वेदवादिनो
ब्रह्मादयो ह्येष भिनन्ति मे मतिम्” ॥
किञ्च तत्रैव ३१ ।

“न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णु
दुराश्रया ये वहिरर्थमानिनः ।
अन्धा यथान्धैरपनीयमाना
वागीशतन्त्यासुरदासि बद्धा” ॥

स्वार्थगतिमिति । स्वस्मिन् एवार्थो येषां ते स्वा-
र्थस्तत्त्वज्ञानिनस्तेषां गतिज्ञानस्वरूपस्तु । वहि-
रर्थमानिन इति । वहिर्वाङ्मयवस्तुषु स्वार्थो येषां
तान् गुरुन् इति मन्यन्ते ये इति । ननु क्वचि-
दर्थादेर्निन्दापि कथ्यते यदा तदा तदुपासनं
निष्फलमिति चेन्न । यत सर्वतः साधुसङ्गलाम-
स्योत्कर्षः इति प्रदर्शयन् विशेषतः सर्वोभ्य-
उपासाभ्य हृद्देशे आत्मध्यानमेव गरीय इत्येवोप-
दिदिशुः महान्तं शास्त्रज्ञतः । अन्यथा “मदर्था-
स्यापने अज्ञा” “अर्थायामर्धयेतावत्” “यावन्न
मे कथारति” इत्यादि वचनानां निष्फलत्वं
स्यात् । दर्शितं यथासम्भवमुपासनाया दुर्बला-
धिकारिणा यत् यत् कर्तव्यं इदानीं स्वभाधि-
कारिणां करणीयं यत्कृतमथ तदेव दर्शयामः
समासेनेति । यथा, गृहदारण्यकमतौ ॥

“आत्मा वा अथ द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्मथो निदि-
ध्यासितश्च” ॥ अर्थात् आत्मैव साक्षात् कर्तव्यं
साक्षात्कारे उपायमाह अवश्यं मननं निदिध्या-
सनञ्च किन्तु अवगादि इति जिज्ञासाया ब्रूमः ।
यथा । “अवगं नाम वद्विधकिङ्करशेषवेदान्ता-
नामद्वितीये वस्तुनि तात्पर्यवधारणम् । लिङ्गानि
तु । उपक्रमोपसंहाराभ्यासाऽपूर्ववाक्यार्थवा-
दोपपत्त्याख्यानि । तत्र प्रकरणप्रतिपाद्यस्यार्थस्य
तदाद्यन्तयोरुपादानं उपक्रमोपसंहारौ । यथा,
छान्दोग्ये षष्ठप्रपाठके प्रकरणप्रतिपाद्यस्याद्विती-
यवस्तुनः एकमेवाद्वितीयमित्यादौ “एतदात्म्यमिदं
सर्वम्” ॥ इत्यन्ते च प्रतिपादनम् ॥

प्रकरणप्रतिपाद्यस्य वस्तुनः तन्मध्ये पौनःपुन्येन
प्रतिपादनं अभ्यासः । यथा, तत्रैवाद्वितीयवस्तु-
नो मध्ये “तत्त्वमसीति” गवक्षत्वः प्रतिपादनम् ॥
प्रकरणप्रतिपाद्यस्य वस्तुनः प्रमाणात्तरेणा-
विधयोक्तरणं अपूर्वत्वम् । यथा तत्रैवाद्वितीय-
वस्तुनः तन्त्वौपनिषदः पुरुषं पृच्छामीत्यादिना
उपनिषन्मात्रवेद्यत्वप्रतिपादनात् । भगवान्तरा-
विधयोक्तरणं फलन्तु प्रकरणप्रतिपाद्यस्यात्म-
ज्ञानस्य तदनुष्ठानस्य वा तत्र तत्र श्रूयमाणं प्रयो-
जनं यथा तत्रैव “आचार्यवान् पुरुषो वेदं तस्य
तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये” ।
इत्यद्वितीयवस्तुज्ञानस्य तत्प्राप्तिप्रयोजनं श्रूयते ।
प्रकरणप्रतिपाद्यस्य तत्र तत्र प्रशसनं अर्थवादः ।
यथा, तत्रैव उततमादेशमप्राप्तो येनाश्रुतं श्रुतं
भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमित्यद्वितीयवस्तु
प्रशसनम् ।

प्रकरणप्रतिपाद्यार्थसाधने तत्र तत्र श्रूयमाणा
युक्तिः उपपत्तिः” । यथा, तत्र “सौम्यैकेन भव-
पिण्डेन सर्वं मृगमयं विज्ञातं स्यात् वाचाभ्य-
विकारो नामध्येयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” ॥ इत्यादा-
वद्वितीयवस्तुसाधने विकारस्य वाचाभ्यमयमोत्रत्ये
युक्तिः श्रूयते” । मननन्तु । “श्रुतस्याद्वितीयवस्तुनो
वेदान्तार्थानुगुणयुक्तिभिरनवरतमनुधितनम्” ।
“विजातीयदेहादिप्रत्ययरहिताऽद्वितीयवस्तुसना-
तीयप्रत्ययप्रवाहः निदिध्यासनम्” ॥ इति वेदा-
न्तशास्त्रेषु ॥

समाधिस्तु द्विविधः । सविकल्पको निर्विकल्पक-
श्चेति । तत्र सविकल्पको नाम छादछानादि-
विकल्पजननपेक्षयाऽद्वितीयवस्तुनि तदाकारा-
कारितायाश्चित्तवृत्तेरवस्थापनम् । तदा मृगमय-
गणादिभानेऽपि मृद्भानवत् दैतमानेऽप्यहैतं वस्तु
मासते ॥

निर्विकल्पकस्तु छादछानादिभेदजयापेक्षयाऽद्वि-
तीयवस्तुनि तदाकाराकारितायां बुद्धिवृत्तेरति-
तरामेकौभावेनावस्थानम् । तदा तु जलाकारा-
कारितवस्थानवभासेनाद्वितीयवस्तुमात्रमेवावभा-
सते ॥ इति वेदान्ते उपदिष्टं पूर्ववर्तिम् ॥

अतो ज्ञानलक्षणाणि भगवद्गीतायां । ११ । ७-११ ॥
“अमानितमदमित्तमहिमा क्षान्तिराजं नमः ।
आचार्योपासनं शौचं शैथिल्यमाविनिमयः ॥

उपा

यदि च केचित् विषयेन्द्रियसंयोगः सिद्धिर्भवेत्
इति वदन्ति तत्र तेषां भ्रान्तिरेव सा यथा तत्रैव,
“विषयेन्द्रियसंयोग केचित् योग वदन्ति हि ।
अधर्म्मो धर्म्मरूपेण गृहीतस्तैरपि हितैः” ॥ इति ॥
यदि चाद्वैततत्त्वज्ञानमेव सर्वतो निश्चयेसकर
जीवानामित्यशेषतः प्रदर्शितम् किन्तु दुर्बलसव-
लाद्यधिकारिभेदेन यथाक्रम क्रियाभक्तिज्ञान-
योगादयः सन्निवेशिता इत्यनमतिपक्षवितेन ॥३॥

उपासित, चि, (उप + आस् + क्त।) कृतोपासन ।
तत्पर्याय । वरिवसित २ वरिवस्थित ३ उप
चरित ४ । इत्यमरः ॥

उपासि, स्त्री, (उप + आस् + क्तिन्।) सेवा । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुगन्धवोधे कारकप्रकरणे ७ ।
“सुक्तिर्नैतच्छ्रुतोपासि भूत भूतमभि प्रभु” ॥)

उपाहित, पु, (उप + आस + क्त।) कृतोपासन ।
अन्यत्वात् । स तु उष्कापातादिः । इत्यमरः ॥

उपाहित, चि, (उप + आ + धा + क्त।) संयो-
जित । इत्यमरः ॥ आरोपित । इति मेदिनी ॥

उपेक्ष्य, स्त्री, (उप + ईक्ष् + भावे ल्युट्।) वर्जनम् ।
त्यजनम् ॥ (यथा, महाभारते ३ । हनूमद्भीमस-
वादे १५० । ४२ ।

“साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनोपेक्षणेन च ।
साधनीयानि कर्म्मणि समासयासयोगतः” ॥)

उपेक्षा, स्त्री, (उप + ईक्ष् + क्त + टाप्।) अस्वी-
कार । त्याग । औदासीन्यम् । यथा, रघु
१४ । ६५ । “कुर्यामुपेक्षा हतजीवितेऽस्मिन्” ॥

युद्धविषये तु क्षुद्रोपाय । “नायोपेक्षेन्द्रजालानि
क्षुद्रोपाया इमे त्रयः” । इति हेमचन्द्रः ॥

उपेन्द्र, पु, (इन्द्रमुपगत । कश्यपादृष्टे अदितौ
वामनावतारे इन्द्रस्यानन्तरं जातत्वात् तथात्वम्।)
विष्णु । इत्यमरः ॥ (उपेन्द्रस्यापरा व्युत्पत्तिमाह
हरिवंशे ७५ । ४६ ।

“ममोपरि यथेन्द्रत्वं स्थापितो गोभिरीश्वर ।
उपेन्द्र इति कृष्ण त्वा गायन्ति दिवि देवता” ॥

तथा च भागवते ८ । २३ । २१, २२, २३ ।
“कश्यपस्यादिते प्रीत्यै सर्वभूतमवाय च ।
लोकानां लोकपालानामकरोत् वामन पतिम् ॥
वेदानां सर्वदेवानां धर्म्मस्य यशसं त्रिय ।
मङ्गलानां व्रतानां च कल्प स्वर्गापवर्गयो ॥
उपेन्द्र कल्पयाश्चक्रे पतिं सर्वविभूतये ।
तदा सर्वाणि भूतानि भृशं मुमुदुरे नृपः” ॥)

उपोढ, चि, (उप समीपे उद्धते स्म । उप + वह +
क्त।) निकट । (यथा, किराते १३ । २३ “तदुपोढेष्ट
नमश्चर एषत्वाः” ॥) विवाहितः । इति मेदिनी ॥

(धृत । विहित । यथा प्राकृतलो ७म अङ्के,—
“उपोढशब्दा न रथाङ्गनेमय
प्रवर्त्तमान न च दृश्यते रजः” ॥)

उपोढ, पुं, (उप + वह + क्त।) व्यूह । इति धरणी ॥

उपोती, स्त्री, (उपते स्म या । उप + वे + क्त + ङीष् ।
पञ्चादिषु वयनसादृश्यादस्य तथात्वम्।) पूतिका ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (“दादश्यामुपोतीं त्यक्त्वा
पारणं कुर्यात्” ॥ इति स्मृतिः ॥)

उपोदकी, स्त्री, (उपगता उदकम् । रसप्राधान्यात् ।
गौरादित्वात् ङीष्।) पूतिका । पूंश्चाक इति
भाषा । तत्पर्यायः । कलम्बो २ पिच्छिला ३ पि-
च्छिणच्छदा ४ मोहनी ५ मदप्राक ६ विशाला
७ बलिपोदकी ८ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् ।
उष्णत्वम् । कटुत्वम् । मधुरत्वम् । निद्रालस्यरुचि-
विष्टम्भेष्वाकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
एवाद्गोतत्वे द्वादशीनियमे कूर्म्मपूराणधृत-
वचनम् ।
“द्वादश्या पारणं कुर्यात् वर्जयित्वाप्युपोदकीम्” ॥)

उपोदिका, स्त्री, (उपाधिकमुदकमस्याम् । उत्तर-
पदस्य चैत्युत्तरपदस्योदादेशः । कप् । टाप् ।)
पूतिका । इत्यमरः ॥ अस्या गुणाः । सारकत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । वल्लेष्वाकारित्वम् । हिमत्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥ (यथा, वैद्यके ।
“तण्डुलैरागतयजैर्हस्तयेषा उपोदिका” ।
“मदघ्नी चाप्युपोदिका” ।
इति सूत्रस्थाने ६ अध्याये वामटेनोक्तम् ॥
“उपोदिकादधिभ्यान्तु सिद्धा मदविनाशिनी” ।
इति चरके सूत्रस्थाने २ अध्याये ॥
“खादुपाकरसा दृष्ट्या वातपित्तमदापहा ।
उपोदिका सरा स्निग्धा बल्या स्नेष्वाकरी हिमा” ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

उपोदीका, स्त्री, पूतिका । इति भरत हिस्व-
कोषञ्च ॥

उपोद्गत, पु, (उप समीपे उद्धनम् । उप + उत् +
हन् + घञ् ।) उदाहरणम् । इत्यमरः ॥ आ-
रम्भ । इति भरतः ॥ सङ्कतिविशेषः । यथा,—
“सप्रसङ्ग उपोद्गतो हेतुतावसरस्तथा ।
निर्व्वहकैककार्यत्वे षोडश सङ्कतिरिच्यते” ॥
तल्लक्षणं यथा,—
“चिन्ता प्रकृतसिद्धार्थामुपोद्गतं विदुर्बुधा” ।
इत्यनुमितौ जगदीशतर्कान्तरा ॥

उपोषण, स्त्री, (उप + उष् + दाङ् + ल्युट्।) उपवासः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, तित्थितत्वे ।
“उपोषणं नवम्याश्च दशम्याश्चैव पारणम्” ।
विस्तृतिस्तु उपवासशब्दे द्रष्टव्यः ॥)

उपोषित, स्त्री, (उप + वस् + भावे क्त।) उपवासः ।
इत्यमरटीकाया भरतः ॥ (यथा, मनु । ५ । १५५ ।
“नास्ति स्त्रीणां एषक्यश्च न व्रतं नाप्युपोषितम्” ॥
उपोषित, चि, (उपोष्यते स्म । उप + वस् + कर्त्तरि
+ क्त।) कृतोपवासः । यथा,—
“उपोषितो द्वितीयेऽङ्गि पूजयेत् पुनरेव ताम्” ।
इति दुर्गासप्तशतिकायां तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(यथा रघौ २ । १६ ।
“पयौ निमेषालसपद्मपङ्क्ति-
रुपोसिताभ्यामिव लोचनभ्याम्” ॥)

उप, चि, (उप्यते स्म य क्षेप्तादिषु । वप् + क्त।)
कृतवपनः । वोना इति भाषा । यथा,—
“तद्वै धनुस्तं दधवः स रघो हयास्ते
सोऽहं रघो नृपतयो यतं क्षानमन्ति ।
सर्वं क्षणेन तदभूदसदीशरिक्त

उपा

उभ

भस्मन् ऊत कुहकराद्धमिवोत्तमूयाम्” ॥

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १५ । २१ ॥

श्रीकृष्णवियोग एवात्र हेतुः नान्य इत्याह तदै इति
यतो येभ्य ईशेन रिक्ता शून्य अस्वत् कार्याक्षम
सम्पन्नविधौनेरपि भस्मनि ऊतमिव भस्मन्निति
लुप्तसम्पन्नं पदम् । अतिप्रोतादपि कुहकान्ता-
याविन सकाशाद्वाङ्मयं यथा । सम्यक्कर्माणा-
दिनापि उधरभूमौ उत वीजमिव” । इति तट्टो-
काया श्रीधरस्वामी ॥ • • • कृतमुद्गमम् । यथा—
“सशिखं वपनं कार्यमास्त्राणाद्वाङ्माधारिणा” ।

इति कात्यायनकृतच्छन्दोगपरिशिष्टेऽप्येवम् । तदे-
कश्रुतिमूलकत्वात् । तद्धृतपारस्करीये । पर्युप्त-
शिरसमिति सूत्रेऽपि तथैवार्थः तद्वाच्यकृता
हरिशर्म्मणापि परि सर्वतोभावेनोत्तमशिरस
सुखितशिरसमिति व्याख्यातम्” । इति प्राय-
श्चित्ततत्त्वम् ॥

उपकृत, चि, (आदौ उप पश्चात् कृतम् । पूर्व-
कालेति समासः ।) वीजवपनानन्तरकर्मितक्षेत्रम् ।
तत्पर्यायः । वीजाकृतम् २ । इत्यमरः ॥

उज्ज, प्र चार्जवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां पर-
अक-सेट् ।) ऋसादि । ओष्ठवकारोपधः ।
तेन व्यङ्ग्यतथैति दीर्घो न स्यात् । स्यादौ नवम
इति उज्जिषिषति । ऊर्णोर्णोर्दीर्घपाठसामर्थ्यात्
स्वरादेर्न दीर्घ इति केचित् । दन्त्यवकारत्वान्न
उज्जतीत्यत्र दीर्घ इत्यप्येके । प्र उज्जती उज्जन्ती ।
आर्जवमवक्रोभावः । उज्जति साधुरवक्र स्यादि-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ५
२ । १ ॥ “उज्जन्तु तं सुभं पर्वतासो निश्चियता
मतिथाजस्य यत्” ॥)

उभ, प्र पूर्त्ता । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-पर-
अक-सेट् ।) ऋसादि । प्र उभति कुम्भ जलेन
लोकाः । उवोभ । इति दुर्गादासः ॥

उभय, चि, (उभौ अवयवौ अस्त्यः । उभ + तयप् ।
उभादुदात्तो गत्यमिति । ५ । २ । ४४ । तयपो-
ऽयजादेशः । कथमुभये देवमनुष्या इति यतो
बह्वनामुभावयवौ न घटतः । नैष दोषः । अत्र हि
द्वौ राशी तसुदायस्यावयवौ । एको देवानां अपरो
मनुष्याणामिति । उभादुदात्तो गत्यमिति गत्य-
यङादेशेऽप्रयोजनं वृत्तिविषये उभशब्दप्रयोगो
माभूत् उभयशब्दस्यैव यथा स्यादिति । युगलम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ दुइ इति भाषा । (यथा,
मनुः । २ । ५५ ॥

“पूजितं क्षुद्रं नित्यं बलमूर्जं यच्छति ।
अपूजितं तु तद्वत्सुभयं नाशयेद्विदम्” ॥)

उभयत्, [स्] य (उभयस्यात् । उभय + तसिञ् ।)
पार्श्वद्वये । उभयपार्श्वे । इति व्याकरणम् ॥
(यथा, मनु । ८ । ३१५ ।
“शक्तिश्चोभयतस्तोष्णामायसं दण्डमेव वा” ॥)

उभययु, [स्] य, (उभयोरङ्गौ । युष्मोभया
द्वक्तय इति साधुः ।) उभयदिनम् । दिनद्वयम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, अथर्ववेदे । १ । २५ । ४ ।
“धोऽन्तेयुसमययुरभ्येति” ॥)

उम

उमयेद्युः, [स्] य (उमयोरङ्गो । सद्यःपरुदिति उमयादेद्युस् निपातितः ।) उमयदिनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, श्वेतरेयव्राह्मणे । ५ । २६ ।

“अभिहोषसुमयेद्युरह्यतः” ॥)

उम्, य, (उङ् शब्दे + डम् ।) रोष । अङ्गीकारः । प्रश्नः । इति मेदिनी ॥ क्रोधवर्जितः । इति शब्द-रत्नावली ॥

उमा, स्त्री, (उभो मा तपस्या कुर्विति । यथा, “उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम” । इति कुमारोक्तेः । यदा व्योहं-रस्य मा लक्ष्मीरिव । उ शिव माति मिमीते वा । अतोऽनुपसर्गेति क । अत्रादित्वात् टाप् । अस्वति ऊयते वा उङ् शब्दे “विभाषा तिलमाषो मेति” । ५ । २ । ४ । निपातनात् मक् ॥) दुर्गा । (यथा, कुमारः । ३ । ६७ ।

“उमासुखे विम्वल्लाधरोक्षे

व्यापारशमास विलोचनानि” ॥)

अतसी । कीर्तिः । हरिद्रा । कान्ति । इति मेदिनी ॥ शान्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥ तन्नाम-व्युत्पत्तिर्वया ।

“यतो हि तपसे पुष्टिं वनम् गन्तुं मेनका । उमेति तेन सोमेति नाम प्राप तदा सती” ॥

इति कालिकापुराणे ४२ अध्यायः ॥

उमाकट, पु, (उमाया रजः । उमा “अलावृति-लोमामङ्गाभ्यो रजसुपसखानम्” इति कटच् ।) उमाधूनिः । इति व्याकरणम् ॥ मसिनार धूना इति भाषा ।

उमागुरु, पुं, (उमाया गुरुः पिता । सती दत्त-यज्ञे शिवनिन्दाश्रवणात् योगविमुक्तदेहा हिमा-लयात् मेनकागर्भे सम्भूतेति पौराणिकी कथात्रानु-सन्नेया ।) हिमालयपर्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उमाचतुर्थी, स्त्री, (उमायाश्चतुर्थी । उमाजन्मतिथि-त्वादस्याः तथात्वम् । ज्यैष्ठ्यशुक्लचतुर्थी । यथा, “ज्यैष्ठ्यशुक्लचतुर्थ्यान्तु जाता पूर्वमुमा सती । तस्मात् सा तत्र सपूज्या स्त्रीभिः सौभाग्यवद्भ्यः” ॥ इति संवत्सरकौमुदीष्टवज्रपरायणवचनम् ॥

उमापति, पु, (उमाया पतिः ।) शिवः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते १४ । संवत्समरुक्षीये । ८ । १

“तप्यते तत्र भगवान् तपो नित्यमुमापति” ॥)

उमावनं, स्त्री, (उमाया प्रीत्ये वनमिव ।) पुर-विशेषः । तत्पर्यायः । देवीकोटः २ कोटीवर्षम् ३

बाणपुरं ४ शोणितपुर ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

उमासुत, पुं, (उमाया सुतः पुत्रः ।) कार्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः ॥

उमेश, पु, (उमाया ईशः पतिः ।) महादेवः । इति हेमचन्द्रः ॥

उम्बरः, पु, (उम् इत्ययत्तशब्दः लुगतीति । उम् + ळ + अच् ।) दारोर्द्धकाष्ठम् । तत्पर्यायः । गृह्यावयवद्वयी २ देहली ३ अम्बरः ४ उदुम्बरः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (गन्धर्वविशेषः । यथा, हरि-वर्षे पारिजातहरणे । १२६ । १४ ।

“उम्बरस्तुम्बुक्षैव जगुरन्ते च षड्गणान्” ॥)

उर

उम्बी, स्त्री, (उम् क्रोधवर्जितं स्वभावं वाति प्राप्नो-तीति । उम + वा + क । एषोदरादित्वात् वस्य व ।) अर्द्धपक्ष्मणानलसमष्टयवगोधूममञ्जरी । अस्या गुणा । कफप्रदत्वम् । वनकारित्वम् । लघुत्वम् । पित्तानिनापहृत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

उम्भ, प श्र पुणौ इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा-परं-सकं-सेट् ।) उन्म इति च पाठः ॥

उम्भं, स्त्री, (उमाया अतस्या हरिद्राया वा क्षेत्रम् । उमा + “विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाभ्यम्” । ५ । २ । ४ । इति यत् ।) व्योमीनम् । अतसीक्षेत्रम् । हरिद्राक्षेत्रञ्च । इति भरतो द्दिरूपकोषञ्च ॥

उर, गतौ । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः । (पर-सक-सेट् ।) पञ्चमखरादि । उरसः । इति दुर्गादासः ॥

उर, [स्] स्त्री, (इयर्ति । ऋ गतौ । “अर्त्तेरुच” । ४ । १६४ इति उणादिसूत्रेण अस्मन् उरादेशः किञ्च ।) वक्षःस्थलम् । इत्यमरः ॥

(यथा, रघुः १० । १० ।

“कौस्तुभाख्यमपा सार विभाण वृहतीरसा” ।

तथा, माघे ७ । २२ ।

“उरसि सरसपादलेखा

प्रतिमतयानुययावसश्रयान्” ॥)

तत्पर्यायः । वक्षः २ वक्षः ३ कोडम् ४ हृत् ५ सुजान्तरम् ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥

उर [स्] चि, (ऋ + अस्मन् + उरादेशः किञ्च ।) उत्तमः । श्रेष्ठः । इति मेदिनी ॥

उरस्त्रिका, स्त्री, (उरसः स्त्रिमिव । इवे प्रति-कृताविति कन् ।) सुस्तरचितहारः । इत्यमरः ॥

उरगः, पुं, (उरसा गच्छतीति । उरसो लोपश्चेति ङप्रत्ययः सकारलोपश्च ।) सर्पः । इत्यमरः ॥ (अङ्गुलीवोरगच्छतः” । इति रघुः १ । २८ ।) सौसकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

उरगस्थान, स्त्री, (उरगाया सर्पाणाः स्थानम् ।) पातालम् । इति शब्दरत्नावली ॥

उरगाशन, पु, (उरगान् सर्पान् अश्रतीति । उरग + अश् + ल्यु ।) गरुडपक्षी । इति जटाधरः ॥ (“स्वावासभागसुरागाशनकेतुयष्ट्या” ।

इति माघः । ५ । १३ ॥)

उरङ्ग, पु, (उरसा गच्छतीति । उरस् + गम् + ङ । निपातनात् सिद्धम् ।) उरङ्गमः । इत्यमरटीकाया रायमुकुटः ॥

उरङ्गम, पु, स्त्री, (उरसा गच्छतीति । उरस् + गम् + खच् ।) सर्पः । इति व्याकरणम् ॥

उरण, पु स्त्री, (ऋ + “अर्त्तेः क्यञ्च” । ५ । १७ । इति उणादिसूत्रेण क्यच् उत्तरपरत्वञ्च ।) मेघः । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे २ । १४ । ४ । “यः उरण जघान नवचस्त्रासं नवतिष्ठ बाह्वन्” ।

तथा हरिवंशे २६ । २६ ।

“उत्प्लुष्टावरणौ दृष्ट्वा राजा मृच्छागतो गृहम्” ॥

मेघः । इति उणादिकोषः ॥

उरणाक्ष, पुं, (उरणस्य मेघस्याक्षीवाक्षि यस्य । तत्तुल्यप्रत्यत्वात् तथात्वम् । अक्ष्णोदर्शनादित्यच् ॥)

उरु

उरुविशेषः । उरुञ्चि इति भाषा । चाकुन्दा इति केचित् । तत्पर्यायः । प्रपुन्नाड २ उरुगज ३ दद्रुप्ल ४ चक्रमर्दक ५ पद्माट ६ । इत्यमरः ॥ उर-गाख्य ७ प्रपुन्नाडः ८ प्रपुन्नाड ९ । इति तट्टीका ॥ (अस्य गुणादय उरुगजशब्दे ज्ञातव्या ॥)

उरणाक्षक, पु, (उरणाक्ष + स्वार्थे कन् ।) उरणाक्ष-वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

उरणाख्य, पु, (उरणस्य मेघस्य आख्या इव आख्या यस्य ।) दद्रुप्लवृक्षः । इत्यमरटीकाया स्वामी ॥

उरणाख्यक, पु, (उरणाख्य + स्वार्थे कन् ।) दद्रुप्ल-वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

उरम्भ, पु, स्त्री, (उरु कठोरं भ्रमति । भ्रमु चक्षणे । अन्वेषोऽपीति ङ । एषोदरादित्वात् साधुः ।) मेघः । इत्यमरः ॥ (मेघशब्देऽस्य गुणादिक ज्ञेयम् ॥)

उररी, य, (ये + बाह्वलकात् ररीक् । सम्प्रसारणञ्च ।) स्त्रीकारः । विस्तारः । इत्यमरः । (यथा, साहित्य दर्पणे २५ परिच्छेदे । “इति काल्पनिकं भेद-सुररीकृत्य” ॥)

उररीकार, पु, (उररीकरणम् । उररी + क् + घञ् ।) अङ्गीकारः । इति जटाधरः ॥

उररीकृत, चि, (उररी + क् + क्त ।) अङ्गीकृतः । विस्तृतः । इत्यमरः ॥

उरश्चरः, पु, (उरो वक्षः स्थलं क्वायतेऽनेनेति । उरस् + क् + च + घञ् ।) कवचः । इत्यमरः ॥ (रामायणे ३ काण्डे । “काश्चनोरश्चराक्षमे पिशाचवदना खरा ॥)

उरसिजः, पु, (उरसि वक्षः स्थले जायते । उरस् + जन् + ङ । सप्तम्या अलुक् ।) स्त्रीकृतः । इति हज्जायुधः ॥ (यथा, रामायणे ।)

“परिपसुशिरे चैन पीनैरुरसिजैर्मुहुः” ॥)

उरसिजः, चि, (प्रशस्त अतिश्रयित वा उरो वक्षो यस्य । उरस् + इजच् ।) प्रशस्तवक्षोयुक्तः । इत्यमरः ॥

उरस्कटः, पु, (उरः कथ्यतेऽनेन । उरस् + कट् + का ।) बालयक्षोपवीतकम् । वृकावाहः इति ख्यातम् । पञ्चवटश्च तत्पर्यायः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उरस्त्राण, स्त्री, (उरसस्त्राणं भवत्यस्मात् ।) वक्ष-स्त्राणकवचम् । तत्पर्यायः । नागोदरम् २ । इति हारावली ॥

उरस्यः, चि, (उरसा निर्मितः । उरस् + यत् ।) औरसजातः । इत्यमरः ॥

उरस्त्रान्, [त्] चि, (प्रशस्तमतिश्रयित वा उरो वक्षः स्थलं यस्य । उरस् + मतुप् + मस्य वा ।) प्रशस्तवक्षोयुक्तः । तत्पर्यायः । उरविलः २ । इत्यमरः ॥

उरी, य, (वयतेरीक् बाह्वलकात् सम्प्रसारणञ्च ।) स्त्रीकारः । विस्तारः । इत्यमरः ॥

(यथा रघौ १५ । ७० ।

“उरीकृतात्मनो देह राज्यमस्मै न्यवेदयत्” ॥)

उरीकृत, चि, (उरी + क् + क्त ।) अङ्गीकृतः । वि-स्तृतः । इत्यमरः ॥

उरु, चि, (उरुञ्चि ।) ऊर्णु + “महति ऋक्षञ्च” ॥

४।१।३२। इति उणादिसूत्रेण कुं नुनोपो
ऋखस् ।) महान् । वड इति भाषा । तत्पर्याय ।
वडम् २ विपुलम् ३ विशङ्कटम् ४ पृथु ५ वृहत् ६
विशालम् ७ पृथुलम् ८ महत् ९ । इत्यमरः ।
विस्तीर्णम् १० विकटम् ११ । इति जटाधरः ।
(यथा, महाभारते १ । सौपरे २१ । १८ ।

“विस्तीर्णं ददृशतुरन्तरप्रकाश
तेऽगाध निधिसुरममभसामनन्तम्” ।

वज्रजम् । यथा, ऋग्वेदे १ । २६ “तुविजिता
उरुक्षयां” । “उरुक्षयो वज्रनिवाचौ” इति
भाष्यम् ॥

उरुकाण, ए, (उरुमहान् कालं कृष्णवर्णं परिणामे
यस्य । पाकवशादस्याभ्यन्तरं कृष्णवर्णं जायते
अतस्तथात्वम् ।) महाकाणक्षता । इति रत्नमाणा ।
माकाण फलेर गाक्ष इति भाषा । (अस्य पर्या-
यो यथा,—

‘उरुकाणो महाकाण किम्पाक काकमर्दकः’ ।
इति च तत्रैव । अस्य गुणाश्च महाकाणशब्दे-
क्षेया ॥

उरुकाणक, ए, (उरुकाण + स्वार्थे कन् ।) महाकाण-
क्षता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उरुगाय, ए, (उरुमिर्महद्भिर्गीर्यते य । उरु + गै +
घञ् ।) श्रीकृष्ण । (यथा, श्रीभागवते २ । १ । २० ।

“जिह्वा सती दाहं किं च सूत
न चोपगायत्युरुगायगाथा” ।

विस्तीर्णा गति । यथा, कटोपनिषदि । २ । ११ ।
“स्तोममहदुर्गाय प्रतिष्ठान् दृष्ट्वा धृत्वा धीरो
नक्षिकेतोऽप्यप्राची” । उरुगाय विस्तीर्णा गति ।
इति भाष्यम् ॥

उरुगी, व्य, उर्गी । इति भरत द्विरूपकोषश्च ॥

उरुवृक, ए, उरुवृक्ष । इत्यमरटीकाया गय-
सुकुट ॥

उरुवृक, ए, (उरु महान्तं वायतीति । उरु + वै +
उलृक् + क्तृच्चेति ऊक ।) उरुवृक्ष । इत्यमरः ।
रत्नैरगु । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“क्षुभ्रिभ्रशक्तित्तु नाङ्गुलकुरुवृकयो” ।

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याय ॥)

उरुयथा, [स्] ए, (उरु महान्तं विचतीति ।
इरु + यच् + क्तृच्चेति ऊक ।) राक्षस । इत्युणादिकोषः ॥
(अतिव्यापके, चि, यथा ऋग्वेदे ३ । ५० । १ ओ
रुयथा एयातामेभिर्गन् ॥)

उरोज, ए, (उरसि वक्षस्थले जायते । उरस् +
जन् + ङ ।) स्तन । इति हेमचन्द्रः ॥

उर्जित, चि, (उर्ज + क्तृच्चेति ऊक ।) वर्द्धितम् । इति श्री-
भागवतम् ॥ (प्रख्यातम् । यथा, रघु ७ । ३८ ।

“बाणाक्षरैरेव परस्परस्य
नामोर्जितं चापमृता शशसु” ।

उर्जितं प्रख्यातम् इति तट्टीका ॥

उर्णनाम, ए, (उर्णैव सूत्रं नामौ गर्भे यस्य । समासे
ऋखस् ।) मर्कटक । इति शब्दरत्नावली ॥ माक-
डसा इति भाषा ।

उर्णा, स्त्री, मेधादिशोम । अहयमध्यावर्त्तः । इत्य-

मरटीकायां रमानाथः ॥ (“जलाटपट्टे नवनजिन-
नाजमङ्गतन्वीयमुर्णा परिरुति” । इति का-
दम्बरी ॥)

उर्द, छ परिमाणे । क्रीडायाम् । खादे । इति कविक-
ल्पद्रुमः ॥ (भादि-आत्म सक-क्रीडाया, चक-सेट् ।)
ऋखादीरेफमध्यः । दीर्घस्य नित्यत्वात् दीर्घादि-
रिति कश्चित् । छ उर्देते कनकं वणिक् । इति
दुर्गादासः ॥

उर्द, ए, (उर्द + र ।) जलाखु । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ उर्दङ्गल इति भाषा ।

उर्व, ई, हिसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भादि-
पर-सक-सेट् ।) ऋखादि । र्चनचतथीति दीर्घे
ऊर्वाति । क्षिपि राक्षोर्बोप इति वनोपे ऊ उरौ
उर । एव सर्व्वच । ई ऊर्ण । इति दुर्गादासः ॥

उर्वटः, ए, (उरुमहान् छटोऽटन यस्य ।) वस्तरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उर्वरा, स्त्री, (ऋच्छतीति । ऋ + षच् + टाप् ।
यदा उर्व्यते उर्व + घ । यदा उर्व राति । उर्व
+ रा + क्षिप् ।) सर्व्वशस्याया भूमि । (यथा
अथर्ववेदे १० । ६ । ३३ । “यथा वीजमुर्वराया
छटे कालेन रोहति” ।) भूमिमात्रम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (अप्सरामेदः । यथा काशीखण्डे ।
“क्षान्निधिर्गुणनिधि कर्पूरतिनकोर्वरा” ॥)

उर्वशी, स्त्री, (उरुन् महतोऽपि अश्रुते व्याप्नोति
वशीकरोतीति यावत् । यदा ऊरु नारायणस्य
महर्षेरुप्रदेशे अश्रुते योनिवत् व्याप्नोतीति ।
उरु + षच् + क । गौरादित्वात् ङीष् ।) खना-
मख्यातस्वर्गवेश्या । इत्यमरः । तस्या उत्पत्तिर्ह
रिवशे । नारायणोऽपि निर्भिद्य सम्भूता वरवर्णिनी ।
मनीषादित्वात् ऋखादिः ॥

(अस्या उत्पत्तिकथा उक्ता भागवते ११ । ८ । २६ ।
यथा,—

“धर्मेभ्य इक्षुर्दुहित्यर्जनश्च मूर्च्छां
नारायणो नर ऋषिप्रवर प्रशान्त ।
नेष्कर्मजलक्षणमुवाच चचार कर्म
योऽद्यापि चास्त ऋषिर्वर्णनिषेविताङ्घ्रिः ॥
इन्द्रो विशङ्ख मम धाम जिहृक्षतीति
काम न्ययुङ्क्त सगण स वदर्थ्यपाख्यम् ।
गत्वासुरोगखवसन्तसुमन्दवाते
स्त्रीप्रेक्षणेषुमिरविधुतन्मतिश्च ॥
विज्ञाय शक्रक्षतमक्रममादिदेव
प्राह प्रहस्य गतविस्मय एजमानान् ।
मा मेह भो मदनमास्तदेवबध्धो
गृहीत नो वनिमन्युमिमि कुरुष्वम् ॥
इत्य ब्रुवत्यभयदे नरदेव । देवा
सभीडनस्रश्मिन् सद्य एतन्मुमु ।
नेतत् विमो त्वयि परे विहते विचित्र
स्वाराधरानिकरानतपादपद्मे ॥
त्वां सेवता सुरक्षता बहवोऽन्तराया
खौको विलङ्घ्य परम व्रजता पदं ते ।
नान्यस्य वर्द्धिं वलीन् ददत स्वमागाम् ।
धर्मे पद तमविता यदि विभ्रमर्द्धिः ॥

क्षुण्णित्त्रिकालगुणमारुतजैः शशैर्ग्रा-
नस्मानपारजलधीनतितीर्थं केचित् ॥
क्रोधस्य यान्ति विफणस्य वश पदे गो-
मञ्जन्ति दुश्चरपथश्च दृष्टोत्सृजन्ति ।
इति प्रयण्ता तेषां स्त्रियोऽप्यदसुतदर्शना ।
दर्शयामास शुश्रूषा खर्चिता कुर्वतीर्विभुः ॥
ते देवानुचरा दृष्टा स्त्रिय श्रीरिव रूपिणी ।
गन्धेन सुसुङ्क्ष्मासा रूपौदार्यहृत्त्रियः ॥
तानह देवदेवेशः प्रणतान् प्रहसन्निव ।
आसामेकतमां वृद्धं सवर्णां स्वर्गभूषणाम् ॥
ओमिथ्यादेशमादाय गत्वा तं सुरवन्दिनः ।
उर्वशीमप्युरांशेष्टा पुरस्कृत्य दिव ययुः ॥
इन्द्रायानस्य सदसि भद्रवतां चिदिवौकसाम् ।
ऊर्ध्वनारायणवक्त्रं शक्रस्तप्रास विस्मितः” ॥
पुराणान्तरेषु ऋषिप्रवरोऽपि नारायणो मित्रो-
रदेश निर्भिद्य अप्सरामेनामुर्वशीं देवगणेभ्यो
ददौ इति दृश्यते ॥

इय हि अन्वर्गशावतसे बुधपुत्रे पुरुरवसि
राजनि वज्रप्रणया वज्रकाण तेन सह रेमे । एत-
त्कथा उक्ता हरिवंशे २६ अध्याये । यथा,
जनमेजय उवाच ।

“गन्धर्वी उर्वशी देवी राजानं मानुषं कथम् ॥
देवानुत्सृज्य सम्प्राप्ता तन्मे ब्रूहि वज्रश्रुतः ॥
वशम्नायन उवाच ।

ब्रह्मशापमिभूता सा मानुषं समपद्यत ।
रेणन्तु सा वरारोहा समयत्समुपस्थिता ॥
आत्मनः शापमोक्षार्थं समय सा चकार ह ।
अनमदर्शनस्यैव सकामायाश्च मैथुनम् ॥
द्वौ मेधौ शयनाभ्यासे सदा बद्धौ च तिष्ठतः ।
हृतमात्रा तथाहारः कालमेकान्तु पार्थिव ॥
यद्येष समयो राजन् यावत्कालश्च ते दृढ ।
तावत्कालन्तु वत्स्यामि हतः समय एव न ॥
तस्यास्तं समयं सर्व्वं स राजा समपाणयत् ।
एव सा वसते तत्र पुरुरवसि भाविनी ॥
वर्षाण्येकोनषष्टिन्तु तद्भक्ता शापमोहिता ।
उर्वशां मानुषस्याया गन्धर्व्याश्चिन्तयाम्बिताः ॥
गन्धर्वा उचुः ।

चिन्तयध्व महाभागा यथा सा तु वराङ्गना ।
समागच्छेत् पुनर्देवानुर्वशी स्वर्गभूषणम् ॥
ततो विश्वावसुर्नाम तत्राह वदतां वर ।
मया तु समयस्ताभ्यां क्रियमाणः श्रुतः पुरा ॥
श्रुत्वान्तसमय सा वै राजानं त्यक्ष्यते यथा ।
तदह वेद्मः शेषेण यथा मेत्यथसौ नृप ॥
सप्तहायो गमिष्यामि युष्माकं कार्यचिद्वये ।
एवमुक्ता गतस्तत्र प्रतिष्ठानं महायशाः ॥
निशायामथ चागम्य मेघमेकं जहार सः ।
माहवत् वर्त्तते सा तु मेघयोश्चावहासिनी ॥
गन्धर्व्यागमनं ज्ञात्वा शापान्तश्च यशस्विनी ।
राजानमव्रवीत्तत्र पुत्रो मे भ्रियतेति सा ॥
एवमुक्ता विनिश्चिय गमो नैवोदतिष्ठत ।
नम मा द्रक्ष्यते देवी समयो वितथो मेव ॥
ततो भूयन्तु गन्धर्वा द्वितीय मेघमाददुः ।

उल्का

यो नोऽनुप्रविशेन्मोहात् स वै दादश्वार्थिकम् ॥
वने चरेत् ब्रह्मचर्यमिति व समय कृत ।
तदिदं त्रौपदीहेतोरन्योन्यस्य प्रवासनम् ॥
कृतवास्तव धर्मार्थमत्र धर्मो न दुष्यति ।
परित्राणश्च कर्त्तव्यमार्त्तानां पृथुलोचन ॥
कृत्वा मम परित्राण तव धर्मो न लुप्यते ।
यदि वाप्यस्य धर्मस्य सूक्ष्मोऽपि स्यात् व्यतिक्रम ॥
स च ते धर्म एव स्यात् दत्त्वा प्राणान् ममार्जुन ।
भक्ताश्च भज मा पार्थ । सतामेतन्मतं प्रभो ॥
न करिष्यसि चेदेव मृता मामुपधारय ।
प्राणदानान्महाबाहो चर धर्ममनुत्तमम् ॥
शरणश्च प्रपन्नास्मि त्वामद्य पुरुषोत्तम ।।
दोगाननाथान् कौन्तेय । परिरक्षसि नित्यश ॥
साह शरणमभ्येमि रोरवीमि च दु खिता ।
याचे त्वाञ्चाभिकामाह तस्मात्कुरु मम प्रियम् ॥
स त्वमात्मप्रदानेन सकामा कर्त्तुमर्हसि ॥

वैशम्पायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु कौन्तेय पद्मगेश्वरकन्याया ।
कृतवास्तवस्य सर्वं धर्ममुद्दिश्य कारणम् ॥
स नागभवने रात्रि तासुधित्वा प्रतापवान् ।
उदितेऽभ्युत्थित सूर्य्ये कौरव्यस्य निवेशनात् ॥
आगतस्तु पुनस्तत्र गङ्गाद्वारं तथा सह ।
परित्यज्य गता साध्वी उलूपी निजमन्दिरम् ॥
दत्त्वा वरमजेयत्वं जले सर्वत्र भारत ।।

साध्या जलधरा सर्वे भविष्यन्ति न सशय ॥१०॥

उल्का, स्त्री, (धोषतीति । उष दाहे 'शुक्ललोल्का')

३।४२ । इति उणादिसूत्रेण क-प्रत्ययात् साधु ।)

तेज पुङ्गव । इत्यमरटीकाया भरत ॥ अग्निशिखा ॥

अग्नि । इत्युणादिकोष ॥ (यथा,

"तुलासाग्नि गते भानौ अमावस्या नराधिप ।

स्वात्वा देवान् पितॄन् भक्त्या संपूज्याथ प्रणम्य च ॥

कृत्वा तु पार्वण्यश्राद्ध दधिक्षीरगुडादिभि ।

ततोऽपराहसमये धोषयेन्नगरे नृप ॥

लक्ष्मी संपूज्यतां लोका उल्काभिश्चापि वेष्ट्यताम्" ।

इति तिथितत्त्वे अमावस्याप्रकरणे ।) आकाशात्

पतिताग्नि । इति रायमुकुटादय ॥

("तत्क्षेदाद्यौ सरति सरलस्त्वान्सङ्घट्टजन्मा

बाधेतोल्काक्षपितचमरीबालभारो देवाग्नि" ।

इति मेघदूते पूर्वमेघे ५४ श्लोक ।

"उल्कानिर्घातकेतुश्च ज्योतीर्गुचावचानि च"

इति मनु । १।३८ ।) अस्या लक्षणम् ।

"दृष्ट्वा च सूक्ष्माया रक्तानीलशिखोञ्जला ।

धौरुधीयप्रमाणेन उल्का नानाविधा स्मृता" ॥

इति काश्यप ॥

(अस्या कारणमाह गर्गसंहितायाम् ।

"अतिलोभादसत्यादा नास्तिकादाप्यधर्मत ।

नरापचारात् नियतमुपसर्गं प्रवर्त्तते ॥

ततोऽपराधात् नियतमपवर्त्तन्ति देवता ।

ता दृजन्त्यद्भुतास्तास्तु दियनामसभूमिजान् ॥

तथैव त्रिविधा लोके उत्पाता देवनिर्मिता ।

विधरन्ति विनाशाय रूपैः सवोधयन्ति च" ॥

अस्या लक्षणादिकश्चोक्त दृष्टसंहिताया ३३ अ-

उल्का

ध्याये । तद्वयथा,—

"दिविमुक्तशुभफणानां पततारूपानि यानि तान्युल्काः ।
धिष्णोल्काशनिविद्युत्तारा इति पञ्चधा भिन्ना ॥ १ ॥
उल्का पक्षेण फलं तद्विज्ञायाशनिस्त्रिभि पक्षैः ।
विद्युदहोभि यद्भिन्नदत्तारा विपाचयति ॥ २ ॥
तारा फलपादकरी फलार्द्धदात्री प्रकीर्त्तिता धिष्णा ।
तिस्रः सम्पूर्णफला विद्युदधोल्काशनिश्चेति ॥ ३ ॥
अशनि खनेनमहतामृगजान्मृगान्मृगेश्वरपशुषु ।
मिपतति विदारयति धरातलं चक्रसस्याना ॥ ४ ॥
विद्युत्सत्त्वत्रास जनयन्ती तटतटसना सहसा ।
कुटिलविशालानिपतति जीवेन्मनराग्निमुज्ज्वलिता ॥
धिष्णाक्षशाल्यपुष्काधनुर्धिदशदृश्यतेऽन्तराभ्यधिक ।
ज्वलिताङ्गारनिकाशा दौहस्तौ सा प्रमाणेन ॥ ५ ॥
तारा हृष्य दीर्घा शुक्ला ताम्बाकृतन्तुरूपा वा ।
तिथ्यगधश्चोर्द्धवा याति वियलुङ्गमानेव ॥ ७ ॥
उल्काशिरसिविशालानिपतन्ती वर्द्धते प्रतनुपुष्करा ।
दीर्घा भवति च पुरुष भेदा बहवो भवन्त्यस्या ॥ ८ ॥
प्रेतप्रहरणखरकरमनक्रकपिदद्विलाङ्गलमृगामा ।
गोधादिधूमरूपा पापा या चोभयशिरस्ता ॥ ९ ॥
ध्वजभषकरिगिरिकमलेन्दुतुरगसन्तमरजतहसा-
मा । श्रीवत्सवच्चक्रसुसुस्तिक्कारूपा शिवसमिद्धाः ॥ १० ॥
अम्बरमध्याद्भ्रमो निपतन्त्यो राजराष्ट्रनाशाय ।
सम्भमतिगगनोपरिविम्बममाख्याति शोकस्य ॥ ११ ॥
सस्पृशती चन्द्राकौ तद्विहता वा सभृप्रकम्पा च ।
परचक्रागमनपवधदुर्भिक्षादृष्टिमयजननी ॥ १२ ॥
पौरेतरम्भमुल्कापसत्यकरण दिवाकरहिमाश्वो ।
उल्का शुभदा पुरतो दिवाकरविनि स्तता यातु ॥ १३ ॥
शुक्ला रक्ता पीता कृष्णा चोल्का दिवादिवर्णज्ञो ।
क्रमशस्वेतान् हन्युमुर्द्ध्वं पार्श्वपुष्कस्या ॥ १४ ॥
उत्तरदिगादिपतिता विप्रादीनामनिरुद्धा रूद्धा ।
ऋज्वी खिग्धा खण्डा नीचोपगता च तदृजै ॥ १५ ॥
श्यामा वासुनीलास्वर्गदहना सितमस्मिन्मा रूद्धा ।
सन्ध्या दिनजा वक्रा दलिता च परागममयाय ॥ १६ ॥
नक्षत्रयद्घाते तद्वृत्तीना क्षयाय निर्दिष्टा ।
उदये प्रती रवीन्दु पौरेतरम्यवेऽस्ते वा ॥ १७ ॥
भागादित्यधनिष्ठाभूलेषूल्काहतेषु युवतीनाम् ।
विप्रक्षत्तिपीडा एव्यानिनविषादेवेषु ॥ १८ ॥
भ्रवसौम्येषु नृपाणा उग्रेषु सदाशेषेषु चराणा ।
क्षिप्रेषु कणाविदुषा पीडा साधारणे च हते ॥ १९ ॥
कुर्वन्त्येता पतिता देवप्रतिमासु राजराष्ट्रमयम् ।
शक्रोपरि नृपतीना गृहेषु तत्स्वामिना पीडाम् ॥ २० ॥
आशान्द्रहोपघाते तद्देशानां खले क्षविरतानाम् ।
चैत्यतरौ सम्यतिता सत्कृतपीडा करोत्युल्का ॥ २१ ॥
हारिपरस्यपूरक्षयमयेन्द्रकीले जनक्षयोऽभिहित ।
ब्रह्मायतने विप्रान् विनिहन्त्याद्भोगोगोष्ठे ॥ २२ ॥
एषेष्ठास्कोटितवादितगीतोवृक्षुखना भवन्ति यदा ।
उल्कानिपातसमये मयाय राष्ट्रस्य सन्तपस्य ॥ २३ ॥
यस्याश्चिरं तिष्ठति खेऽनुपद्भो दण्डाक्षति सा नृप-
तेर्मयाय । या चोद्धते तन्तुधृतेव स्वस्या या वा
महेन्द्रध्वजतुल्यरूपा ॥ २४ ॥
अेष्ठिन प्रतीपगा तिथ्यगा नृपाङ्गनाः ।

उल्लि

हन्त्यधोमुखी नृपान् ब्राह्मणानथोर्द्धगा ॥ २५ ॥
वर्हिपुष्करूपिणी शोकसत्तयावहा ।
सर्पवत् प्रसर्पिणी योषितामनिरुद्धा ॥ २६ ॥
हन्ति मण्डलापुरं कृषवत्परोक्षितम् ।
वंशगुल्मवत् स्थिता राष्ट्रदोषकारिणी ॥ २७ ॥
व्याघ्रकरोपमा विष्णुलिङ्गमाजिनी ।
खण्डशोऽथ वा गता सखना च पापदा ॥ २८ ॥
सुरपतिचापप्रतिमा राज्य नमसि विषीना जल-
दान् हन्ति । पवनविषोमा कुटिलयाता न भवति
शस्ता विनिरुद्धा वा ॥ २९ ॥
अभिमवति यतः पुरं वष वा भवति भयं तत-
एव पार्थिवस्य । निपतति च यथा दिशा प्रदीप्ता
जयति रिपून् चिरात् तथा प्रयात ॥ ३० ॥
उल्कामुखी, स्त्री, (उल्का अग्निशिखावत् तेजः
मुखे यस्या ।) जन्तुविशेष । खेकश्यालि इति
भाषा । तत्पर्याय । शृङ्गालिका २ जोमालिका ३
दीप्तजिह्वा ४ किखि ५ । इति चिकाण्डशेष ॥
उल्लुक, स्त्री, (धोषतीति । उष दाहे + उल्लुकदर्वाति
निपातनात् धातो घञ् ल' सुकप्रत्ययश्च ।) अ-
ङ्गार । इत्यमर ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे ६ । २ । ७
"अन्वाहार्यपचगादुल्लुकमादाय" । दृष्टिवाश्रीय-
राजा । यथा, महामारते २ । निमन्त्रितराजा-
गमने ३४ । १६ ।
"उल्लुको निशठश्चैव वीरश्चाङ्गावहस्तथा ।
दृष्टायो निखिलास्त्रान्ये समाजम्मूर्महारथाः" ॥)
उल्लङ्घन, स्त्री, (उत् + लघि + ल्युट् ।) अतिक्रमणम् ।
इति पुराणम् ॥ हिङ्गान इति भाषा । (यथा,
कुमारे ३ सर्गे २५ श्लोकस्य टीकाया मल्लिनाथ ।
"समयोऽल्लङ्घनेन पराङ्गनासङ्गति प्रवृत्ते सति" ॥)
उल्लङ्घ, त्रि, (उत् + लङ् + ल्यप् ।) बद्धोभयुक्त ।
तत्पर्यायः । रोमश २ । इति हारावली ॥
उल्लङ्घित, त्रि, (उत् + लङ् + क्त ।) तरङ्गितः ।
आदोक्षितः । इति जटाधरः ॥
उल्लसगक, स्त्री, (उल्लसन + स्वार्थ कन् ।) रोमाक्षः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
उल्लाघ, त्रि, (उत् + लाघ + गत्यर्थेति क्त । निपात-
नात् सिद्धम् ।) गदान्निर्गतः । नीरोगः । इत्यमरः ॥
शुचिः । दत्त । कृष्णम् । मरीचमिति यावत् ।
इति विश्वमेदिन्यौ । कृष्णमित्यथ दृष्टमिति
कस्याश्चिमेदिन्यां पाठः ॥
उल्लापः, पुं, (उत् + लप् + घञ् ।) श्लोकरोगादिना
अनिविकारः । तत्पर्यायः । काकुवाक् २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथाह, मल्लहरी । ३ । ६ ।
"खलोऽल्लापा सोढ कथमपि तदाराधनपरैः" ॥)
उल्लासः, पुं, (उत् + लप् + घञ् ।) यन्त्रपरिच्छेदः ।
इति भूरिप्रयोगः । यथा काथप्रकाशे प्रथम-
उल्लास इति प्रयोगः । दृष्टिः । इति श्रीभाग-
वतम् ॥ आत्माद । प्रकाशः ॥
("निपतन्ति कन्दलदण्डोऽल्लासा पयोविन्दव" ।
इति अमरशतके । ४८ ।)
उल्लिखित, त्रि, (उत् + लिख + क्त ।) उल्लिखितं ।
तनूकृत । इति मेदिनी । चित्रितः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ ऊर्ध्वं लिखित ॥ (यथा, रघु ॥ ६३२ ॥)
“त्वष्टेव यन्मोक्षिखितो विभाति” ॥

उल्लेख, पुं, (उत् + क्तिच् + घञ्) । उच्चारणम् । कथ-
नम् । इति स्मार्त्ता ॥ (अक्षरारभेद ॥ तल्लक्षण
यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।

“क्वचिद्देवादृष्टीतृणा विषयाणां तथा क्वचित् ।
एकस्यानेकधोक्तेषां य स उल्लेख उच्यते” ॥

उदाहरणम् । “प्रियइति गोपनधूमि शिशुरिति
दृष्टैरधीशइति देवै । नारायणइति भक्तैर्ब्रह्मे-
त्यदिह योगिमिदेव” ॥

उल्लेखनं, स्त्री, (उत् + क्तिच् + ल्युट्) । वमनम् ।
इति रत्नमाला ॥ खननम् । यथा “भूमेरुल्लेखनं
कुर्व्यात्” । उति स्मृति ॥ (यथा, मनु ५।१२४ ।
“सम्भारजोपाधनेन सेकेनोल्लेखनेन च” ।)

उच्चारणम् । यथा,—

“मासपक्षतिथीनाश्च निमित्तानाश्च सर्व्वश ।
उल्लेखनमकुर्व्वाणो न तस्य फलभागवेत्” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

उल्लोच, पुं, (ऊर्ध्वं लोचति । उत् + लोच् + क्तिच् । यद्वा
ऊर्ध्वं लोचते । लोच् + घञ् । कुत्तन्तु न निष्ठा-
यामगट इति वचनात् । अस्य तु तत्र सेट्त्वात् ।)
चन्द्रातपः । चांदोया इति भाषा । तत्पर्याय ।
वितानम् २ । इत्यमर ॥

उल्लोल, पुं, (उल्लोडयतीति । लोड् उन्मादे + शिच
+ पचाद्यच् । डलयोरैक्यात् डस्य ल्) । मद्वा-
तरङ्गः । वड डेउ इति भाषा । तत्पर्याय । क-
ल्लोल २ । इत्यमर ॥

उल्लव, स्त्री, (उल्लोयते इति । उत् + लोष् स्त्रेषणे
उल्वादयश्च ४।६५ । इति उणादिसूत्रेण साधु ।)
जरायु । इत्यमर ॥ (यथा, गीताया ३ । ३८ ।
“यथोल्लेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम्” ।

“जातमात्र विशोध्योल्वाद्वा सैन्धवसर्पिषा ।
प्रसूतिस्त्रोशितश्चातु वलातिलेन सेचयेत्” ॥

इति वामट उत्तरस्थाने १ अध्याये उक्तवान् ॥

“अथ जातस्योल्वं मुखश्च सैन्धवसर्पिषा विशोध्य
पृताक्त मूर्द्ध्नि पिचुं दद्यात् ततो नाभिनाडीमष्टा
कुलमायम्य सूत्रेण वद्धा च्छेदेत्तत्सूत्रैकदेशश्च
कुमारस्य ग्रीवाया सम्यग् वधीयात् । इति सुश्रुते
शारीरस्थाने १० अध्याये ॥)

उल्लव, श्री, (उत् + वण् + क्तिच्) । पृथोदरादित्वात्
साधु ।) व्यक्तम् । स्पष्टम् । इत्यमर ॥

(“स्त्रोष्णोल्वा मद्वाभूला घना मन्दरज सिताः” ॥

इति वामटे निदानस्थाने ७ अध्याये ॥

“हेतुलक्षणससर्गादिद्याद्द्वौल्लवानि च” ।

इति रविनिश्चयग्रन्थे अर्शोधिकारे ॥

प्रकाशः । निर्भाष । यथा, रघु । ४ । ३३ ।

“तस्यासीदुल्लवो मार्गं पादपैरिव दन्तिन” ॥)

उल्लती, त्रि, (वण् + शब् + ङीप्) । सम्भारणम् ।)

अकल्याणवाक् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
अधमर्षणमन्त्रे । “आपो हिष्ठा मयोमुव खान
ऊर्जे दधातन महेरणाश्च चक्षसे । ऊं यो व
शिवतमोरसस्तस्य भाजयतेह नः । उल्लतीरिव-

मातरः” ॥)

उल्लाना, [स्] पु, (वण् कान्तौ + “वण् कान्ति”
॥ ४।२३८ । इति उणादिसूत्रेण कान्ति ।) ग्रह्यादि-
त्वात् सम्भारणम् ।) शुक्राचार्यः । इत्यमर ॥

(यथा, कुमार ३ । ६ ।

“अध्यापितस्योशनसापि नीतिं
प्रयुक्तरागप्रणिधिर्विषस्ते” ॥

स च दैत्यगुरु । तथा च महाभारते ययाति-
संवादे १ । ७६ । ६ ।

“पौरोहित्येन याव्यत्वे कायान्तूशनस परे” ॥)

उल्लीक, [ज्] पु, (वयि उल्लयते वा । वण् कान्तौ +
“वण् कित्” ॥ २।७१ । इति उणादिसूत्रेण इजि ।
सम्भारणम् ।) अग्नि । घृत । इति सिद्धान्तकौ-
मुद्यामुणादित्ति ॥

उल्लिक, त्रि, (वण् कान्तौ + इजि + सम्भारणम् ।)
कमनीयम् ॥

“न यद्वचस्त्रिपदं हरेर्यशो
जगत्त्रिचं प्रयत्नीत कर्हिचित् ।

तद्वायस तीर्थमुशन्ति मानसा

न यच्च हसा निरमन्युशिकक्षया” ॥

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ५ अध्याय । “चित्रपद-
मपि यद्वचो हरेर्यशो न प्रयत्नीत तद्वायस तीर्थं
काकतुल्याना कामिना रतिस्थान उशन्ति मन्यन्ते
कुतः मानसाः सत्त्वप्रधाने मनसि वर्त्तमाना हसा
यतयो यत्र न निरमन्ति कर्हिचिदपि नितरा न
रमन्ते । उशिकक्षया उशिक कमनीय व्रद्ध
क्षयो निवासो येषां ते यथा प्रसिद्धा हसा
मानससरसि चरन्तः कमनीयपद्ममण्डनिवासा-
स्तत्त्वविचित्रानादियुक्ते उच्छिद्यगते काकक्रोडा-
स्थाने न रमन्ते इति शेषः” । इति तट्टीकाया
श्रीधरस्वामी ॥ (कामयमानम् । यथा ऋग्वेदे
१ । १३१ । ५ “आदिते अस्य वीर्यस्य चर्किर-
न्मदेः दृष्टमृशिशो यदाविष सखीयतो यदा-
विष” । “उशिशो धर्मं कामयमानाः जनाः” ।
इति भाष्यम् ॥)

उल्ली, स्त्री, (वण् + ई । सम्भारणम् ।) वाष्का ।
इत्यादिकोष ॥

उल्लीनर, पु, (उल्लीप्रदो वाष्काप्रदो नरो यत्र ।)
देशभेद । तत्पर्याय । गान्धार २ । इति जटा-
धरः ॥ चन्द्रवशोद्धवराजविशेष । स तु शिवि-
राजपिता । इति श्रीभागवतम् ॥ (एकवशीयो
नृपभेदः । यथा महाभारते । श्येनकपोतीये । ३ ।
१३० । २१-२३ ।

“उल्लीनरो वै यत्रेष्टा वासवादत्यरिच्यत ॥
ता देवसमिति तस्य वासवश्च विश्राम्यते ।
अभ्यगच्छन्नुपवर ज्ञातुमश्रिञ्च भारत ॥
जिज्ञासमानो वरदौ महात्मानमुल्लीनर ।
इन्द्र श्येन कपोतोऽग्निभूत्वा यज्ञेऽभिजग्मतु” ॥

तस्य चारित्रं तत्रैव १३१ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

उल्लीर, पुं स्त्री, (वण् कान्तौ + “वण् कित्” ॥ ४।३१
इति उणादिसूत्रेण ईरन् । सम्भारणम् ।)

वीरल्लमूलम् । वेनार मूलं खस् इत्यादि भाषा ।

तत्पर्यायः । अमयम् २ नलदम् ३ सेयम् ४ अम-
णालम् ५ जलाशयम् ६ लामल्लकम् ७ लघुल्लयम् ८
अवदाहम् ९ इष्टकापथम् १० । इत्यमरः ॥ उशीरम्
११ मृणालम् १२ लघु १३ लयम् १४ अवदानम्
१५ इष्टम् १६ कापथम् १७ अवदाहेष्टकापथम्
१८ इन्द्रगुप्तम् १९ । इति तट्टीकाया भरतादयः ॥

जलवासम् २० हरिप्रियम् २१ वीरम् २२ वीरणम्
२३ समगन्धिकम् २४ रणप्रियम् २५ वीरतण्ड २६
शिश्निरम् २७ शीतमूलकम् २८ वितानमूलकम्
२९ जलभेदम् ३० सुगन्धिकम् ३१ सुगन्धिमूलकम्
३२ कम्भ ३३ । इति राजनिर्घण्ट ॥ अस्य गुणा ।

धर्मदौर्गन्ध्याहपित्तरक्तारोगनाशित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ अपिच । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् ।
मोहभ्रमापहत्वम् । ज्वरार्तिपित्तशमनकारित्वम् ।
जलसौगन्धदायकत्वम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

(यथा, शाकुन्तले ३ अङ्के । “प्रियवदे । कसेद-
मुशीरानुलेपनं मृणालवन्ति च नलिनीदलानि
नीयन्ते” । अस्य पर्यायगुणा यथा,
“वीरणस्य तु मूलं स्यादुशीरं नलदक्ष तत् ।
अमृणालश्च सेयश्च समगन्धिकमित्यपि ॥
उशीरम्याचनं शीतं स्तम्भनं लघु तिक्तकम् ।
मधुरं ज्वरहृद्धान्तिमदनलुफपित्तहृत् ॥
दृण्यास्त्रिविधोऽसर्पदाहहृत्क्षत्रपापहृत्” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

उशीरक, स्त्री, (उशीर + स्वार्थे कन् ।) वीरणमूल ।
इति रत्नमाला ॥ (उशीरशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ।)

उशीरी, स्त्री, लघुकाशः । क्लोट काशः इति भाषा ।
तत्पर्याय । मिथि २ गुडा ३ अश्वत्थ ४
नीरज ५ शर ६ । अस्य गुणा । मधुरत्वम् ।
शीतत्वम् । पित्तदाहक्षयरोगनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्ट ॥

उष उ वधे, दहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदि-
पर-सक-सेट्) । ऋसादि । उ ओषित्वा उष्वा ।
ओषति । क्वावेट्त्वान्नेमहीश्रीत्यादिना इमो
निषेधे निष्ठाया उष्ट । दहि भस्मीकरणे । इति
दुर्गादासः ॥

उष वधे, दहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदि-पर-
सक-सेट्) । ओषति । उषित । दहि भस्मी-
करणे । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, मनु । ६।२७३ ।
“यस्यापि धर्मसमयात् प्रयुतो धर्मजीवन ।
दण्डेनैव तमप्योषेत् स्वकाङ्क्षमादि विद्युतम्” ॥)

उष, स्त्री, (उष + क्) । पाशुजलवणम् । इति रत्न-
माला ॥

उष, पु, (उष + क्) । कामो । गुग्गुलु । रात्रि-
शेष । दिनम् । इति मेदिनी ॥ (दहनवधकर्त्तरि,
त्रि ।) क्षारमृत्तिका । इति शब्दरत्नावली ॥

उष, [स्] स्त्री, (ओषति नाशयत्यन्वकारम् ।
उष + “उष किदिति” ४।२३३ । उणादिसूत्रेण
असि ।) प्रत्यूषः । इत्यमरः ।

(“आसीदासन्ननिर्वाणः प्रदीपार्धिरिवोषसि” ।
इति रघु । १२ । १ । तथा, माघे । ११।१७ ।
“पुनरुषसि विविक्लोर्मातरिश्वावचूर्णम्” ॥)

उषी

उषण, स्त्री, (उष् + बाञ्जकात् क्यन् । ल्युट् वा ।) मरिचम् । इत्यमरः । पिप्पलीमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

उषणा, स्त्री, (उषण + टाप् ।) पिप्पली । इत्यमरः ॥ शुण्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥ चविकम् । इति रत्नमाणा ॥ (“उपकुल्योषणा श्रौणी” इति भाव-प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे पर्याय उक्तः ।) उषती, स्त्री, (उष् + शृट् ।) आगमशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः । अकात्यायनावाम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते १ । ८७ । ८ ।

“यथास्य वाचा पर उद्दिजेत
न ता वदेदुषतीं पापलोकायाम्” ॥)

उषप, ए, (ओषतीति । उष् + “उषिकुटिदक्षि-कचिखनिभ्य कपन्” । ३ । १४२ । इति कपन् ।) सूर्यः । अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥

उषवृध, ए, (उषसि प्रातर्वृधते प्रकाशते । उषस् + वृध् + क ।) अग्निः । इत्यमरः ॥ रत्नचित्रक । राचिता इति भाषा ॥

उषसी, स्त्री, (उष दिवस स्यति दूरीकरोतीति । उष + सो + क + लीप् ।) सन्ध्याकालः । इति मेदिनी ॥

उषा, स्त्री, (उष + क + टाप् ।) बाणराजसुता । सा तु अनिरुद्धभार्या । (यथा, हरिवंशे १७४ । बाणयुद्धे १२ ।

“बाणस्य दुहित्वा कन्या तत्रोषा नाम भाविनी” । विस्तृतिस्तु बाणयुद्धशब्दे द्रष्टव्या ।) रात्रिः । इति मेदिनी ॥ स्त्रीगवी । इति हेमचन्द्रः ॥ उषा । स्या जीति यावत् । इत्यमरटीकाया रमानाथः ॥ (रात्रिशेषः । यथा व्योतिषे ।

“उषा गोधूलियोग वा स्त्रीकृत्य गमन चरेत्” ॥)

उषा, व्य, (ओषतीति । उष + क + टाप् ।) रात्रि-शेषः । रात्र्यवसानम् । इत्यमरमेदिन्योः ॥ सा तु नक्षत्रतेज परिहानिमारभ्य भानोरर्द्धोदय यावत् भवति । यथा,—

“अर्द्धाक्षमयात् सन्ध्या व्यक्तीभूता न तारका या-वत् । तेज परिहानिरुषा भानोरर्द्धोदय यावत्” ॥ इति तिथितत्वे वराहवचनम् ॥

उषाकण, ए, (उषाया कणो यस्य ।) कुक्कुटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उषापतिः, ए, (उषाया पतिः ।) अनिरुद्धः । स तु कामदेवपुत्रः । इत्यमरः ॥ (एतत्कथा बाणयुद्धशब्दे द्रष्टव्या ॥)

उषारमणः, ए, (उषाया रमणः ।) अनिरुद्धः । इति हलायुधः ॥

उषितः, त्रि, (उष वा वस + क्त ।) व्युषितः । दग्धः । इति मेदिनी ॥ त्वरितम् । इति धरणिः ॥ स्थितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उषितकृवीन, त्रि, (उषिताः स्थिता गावो यत्र ।) अश्वितकृवीनः । यत्र पुरा गावो भोजिताः । इत्यमरटीकाया रमानाथः ॥

उषीर, ङ स्त्री, (उष् + कीरच् ।) उशीरः । वीरण-मूलम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

उष्ट्र

उषेशः, ङ, (उषायाः बाणकन्याया ईशः ।) अनिरुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥

उष्ट्र, ङ, (उष् + “उषिखनिभ्यां कित्” । ४ । १६१ । इत्युणादिसूत्रेण ङ् क्तिष् ।) बाह्यरथः । इति धर्मश्रीः । पशुविशेषः । उट् इति भाषा । तत्पर्यायः । क्रमेणक २ मय ३ महाङ्ग ४ । इत्यमरः ॥ दीर्घगतिः ५ बली ६ करमः ७ दासेरक ८ धूसर ९ जम्बो १० गवयः ११ महाङ्ग १२ जवी १३ जाह्निकः १४ दीर्घः १५ षट्कुलक १६ महान् १७ महाग्रीवः १८ महानादः १९ महाध्वजः २० महापुलः २१ बलिष्ठः २२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीर्घजङ्घ २३ ग्रीवी २४ धूमक २५ शरमः २६ । इति जटाधरः ॥ क्रमेण २७ कण्टकाशनः २८ भोजि २९ वज्रकरः ३० अश्वगः ३१ मरुद्विपः ३२ वक्रग्रीवः ३३ । इति शब्दरत्नावली ॥ वासन्तः ३४ कुलनाशः ३५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुशनामा ३६ मरुप्रियः ३७ दिककुत् ३८ दुर्ग-लङ्घनः ३९ भृतपन्नः ४० दासेरः ४१ दीर्घग्रीवः ४२ केलिकीर्णः ४३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा मनुः ४ । १२० ।

“नाधीयिताश्चमारुह्ये न रथ न च हस्तिनम् ।

न नाव न खर नोष्ट्र नैरिणस्यो न यानगः” ॥

“उष्ट्रयान समारुह्य खरयान तु कामतः” ।

इति च मनुः । ११ । २६ ॥)

उष्ट्रकाण्ठी, स्त्री, (उष्ट्रश्च काण्ठोऽस्य ।) जातित्वात् ङीष् ।) पुष्पजातिभेदः । उंटाटी इति ख्याता । तत्पर्यायः । रत्नाप्यो २ करमकाण्डिका ३ रत्ता ४ लोहितपुष्पी ५ कर्णपुष्पी ६ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । रुचिकारित्वम् । हृद्रोगहारित्वम् । अस्या वीजगुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । ग्रीवात्वम् । लघुत्वम् । सन्तर्पणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

उष्ट्रधूसरपुच्छिका, स्त्री, (उष्ट्रस्य धूसरः पुच्छश्च पुच्छो मङ्गरी यस्याः ।) लक्षविशेषः । इति रत्नमाणा ॥ विचिटी इति भाषा ॥

उष्ट्रपादिका, स्त्री, (उष्ट्रस्य पादश्च पादो यस्याः ।) लक्षविशेषः । मदनमालीति ख्याता । तत्पर्यायः । श्रातभीरः २ मद्रवल्ली ३ भूमिमत्ता ४ । इति रत्नमाणा ॥

उष्ट्रशिरोधर, स्त्री, (उष्ट्रस्य शिरोधरः ग्रीवा इव आ-कृतिर्यस्य ।) मगन्दरोगविशेषः । तस्य लक्षणम् ।

“प्रकोपनैः पित्तमतिप्रकोपित
करोति रक्तां पिडकाङ्गदागताम् ।
तदाशुपाका हिमपूतवाहिनी
मगन्दरन्तूष्ट्रशिरोधर वदेत्” ॥

इति निदानम् । (अस्य लक्षणं चिकित्सासोक्तवान् वामटे उत्तरस्थाने २८ अध्याये । अस्य नामान्तर-मुष्ट्रग्रीवः । यथा ।

“पित्तादुष्ट्रग्रीवावदुच्छिता ॥

रागिणी तनुरग्राह्या च्वरधूमायनान्विता” ।

“उष्ट्रग्रीवस्तु पित्तजः” ।

“अग्निना वा निषक् साधुद्वारेणैवोद्वकन्वरम्” ।

उष्ट्री

सञ्चयेन निदानस्थाने ४ अध्याये यत् सम्प्राप्ति-पूर्वकं लक्षणमस्योक्तं तद्यथा ॥ पित्तान्तु प्रकुपित-मनिलेनाधः प्रेरितं पूर्ववदवस्थितं रक्तां तन्वी-सुष्ठितामुष्ट्रग्रीवाकारां पिडका जनयति । आस्य-ग्रीवादीन् वेदनाविशेषान् जनयत्यप्रतिक्रियमाणा च पाकमुपैति व्रणस्त्रिचाराभ्यामिव दह्यते दुर्गन्धमुष्णमाखावः खवत्युपेक्षितश्च वातमूत्र-पुरीष-रेतांसि विस्फुरति त भगन्दरमुष्ट्रग्रीव-मित्वाचक्षते” ॥ इति ॥*॥ सञ्चये चिकित्सितस्थाने ८ अध्याये चिकित्सा यथा,—

“उष्ट्रग्रीवे क्रियां षट्पु ।

अथोष्ट्रग्रीवमेधित्वा च्छित्वा चार निपातयेत् ।

पूतिमास्यपोहार्यमभिरत्र न पूजितः ।

अथैनं दृतसंस्थितैः पित्ते प्रलेपयेत् ॥

बन्ध ततोऽनुकुर्वीत परिषेकन्तु सर्पिषा ।

तृतीये दिवसे मुक्ता यथास्य शोधयेद्विषक् ॥

ततः शुद्धं विदित्वा च रोपयेत् यथाक्रमः ।

उत्कृष्टाखावमार्गन्तु परिखाविजं बुद्धिमान् ॥

क्षारेण वा खावगतिं दहेद्भुतवहेन वा ।

सुखोष्णानुतेजेन सेचयेद्गुदमण्डलम् ॥

उपनाहा प्रदेहाश्च मूत्रक्षारसमन्विताः ।

वामनोद्यौषधे कार्याः परिक्षेकाश्च मात्रया” ॥)

उष्ट्रिका, स्त्री, (उष्ट्रस्याकृतिरिवावयवो यस्याः ।) उष्ट्रस्य स्त्री वा ॥) नृत्तिकामाण्डभेदः । (यथा माघे १२ । १६ । “धूर्भङ्गविक्षेपविदारितोष्ट्रिका” ।) उष्ट्रभार्या । इति मेदिनी ॥ दक्षिकाणीकृच्छः । इति राजनिर्घण्टः ॥

उष्ट्री, स्त्री, (उष् + ङ् + ङीष् ।) नृत्तिकामाण्डः । उष्ट्रस्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्याः क्षीरगुणाः । कुष्ठशोथपित्तार्शः कफाटोपानाहोदरस्त्रजन्तुगुल्म-आसोक्लासनाशित्वम् । तदधिगुणाः । अशङ्कुष्ठ-क्षमिश्रोदररोगनाशित्वम् । कटुत्वम् । सादु-त्वम् । तन्मनोतगुणाः । विपाके शीतलत्वम् । लघुत्वम् । व्रणक्षमिकफाखवातविषनाशित्वम् । तदुदृतगुणाः । मधुरत्वम् । विपाके कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कुष्ठक्षमिविषवातकेफगुल्मोदरना-शित्वम् । तन्मांसगुणाः । शिशिरत्वम् । विदोष-शमनत्वम् । लघुत्वम् । वलपुष्टिप्रदत्वम् । रुचि-कारित्वम् । मधुरत्वम् । वीर्यवर्द्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या दुग्धगुणा यथा,—

“ईशदूतोष्णलवणमौद्वक दीपनं लघु ।

शक्त वातकफानाहक्रिमिशोथोदराशंसाम्” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिहृतद्रव्यगुणे पानीयवर्गे ।

“अष्टौ दुग्धं लघु सादु लवण दीपनन्तथा ।

क्रिमिकुष्ठकफानाहक्रिमिशोथोदरहर सरम्” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।

“रूक्षं तथोष्णं लवणं कषय

निवारणं वातविकारहारि ।

लघुप्रशस्तं कटुकं क्षमीयां

शोफाग्निनामौद्वपयोऽनुकूलम्” ॥

इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

“रूक्षोष्णं क्षीरमुष्ट्रीयाम्नीषत् सखवत् लघु ।

शक्तं वातकपाणाहकिमिशोयोदराशंसाम्” ॥
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशोऽध्याये ॥
“रुक्मोष्णं शबरां किचिदौघं खादुरसं जघु ।
शोफगुल्मोदराशंसं क्षमि-कुष्ठ-विषापहम्” ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥

उष्णः, पुं, (उष् दाह + “इण्विस्त्रिदौघ्यविभ्योनक्”
। ३।२। इति उष्वादिस्त्रिये नक् ।) य्रीष्मकृतु ।
तत्पर्यायः । य्रीष्मः २ उष्मकः ३ निदाघः ४ उष्णो-
पगमा ५ उष्मागमाः ६ तपः ७। इत्यमरः ॥ आ-
वपः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-
वित्तस्थाने २४ अध्याये ।

“उष्णे हेमे वसन्ते च कामं य्रीष्मे तु श्रोतवम्” ।
अथिव् क्लीमिफणान्तोऽपि दृश्यते ।
यथा महामारते स्वर्तमसुतीये । १४।८।६ ।
“निष्ठां न शिशिरस्तत्र न वायुर्न च मास्तरः” ।
अग्निः । स्वर्तः । यथा, मनुः ११।११११ ।

“उष्णे वर्धति ग्रीवे वा मारते वाति वा भृशम्” ।
((“उष्णे आदित्ये मेघे च वर्धति” इति तट्टीकायां
कुल्लुकमठः ॥) मन्वाण्डुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
उष्णोष्णमन्वाण्डुः । पित्तवत्कारित्वम् । जघु
त्वम् । वातस्त्रेणनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

उष्णः, त्रि, (उष् + गक् ।) निराशस्यवृत्तिः । तत्प-
र्यायः । दक्ष २ धनुः ३ पेशकः ४ पटुः ५ सूत्रान
६ । इत्यमरः । अश्रोतः । इति मेदिनी ॥ (यथा
मनुः । ३।२३७ ।

“यावदुष्णं भवत्यग्नं यावदश्रुतिं वाग्यत ” ॥

उष्णकः, पुं, (उष्णं करोतीति । उष्ण + ग्रीतोष्णाभ्या
कारिणीति कन् ।) य्रीष्मकाक्षः । चक्रमादिः ।
इति धरणी ॥ (धर । इति पाणिनिः ५।
२।५२ ॥)

उष्णकः, त्रि, (उष्णं कार्यमस्य । उष्ण + कन् ।)
क्षिप्रकारी । आतुरः । इति मेदिनी ॥ प्रणतः ।
इति धरणी ॥ ओषोदीप्तः इति पाणिनि
५।२।७२ ॥)

उष्णगदी, स्त्री, (उष्णा गदी ।) वैतरणी नदी ॥
उष्णरश्मिः, पुं, (उष्णा रश्मयो यस्य ।) सूर्यः । अर्क-
रश्मः । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारः ३।२५ ।

“कुवेरगता दिशमुष्णरश्मौ
गन्तुं प्रवृत्ते समय विजह्य” ॥)

उष्णवारकः, पुं, स्त्री, (उष्णमातपं वारयति । उष्ण +
वृ + विच् + ल्यट् ।) छत्रम् । इति शारदावली ॥
(यथा, कुमारः ५।५२ ।

“यद्यर्थममोभिवोष्णवारकं
कृतं तपसाधनमेवया वपुः” ॥

कृष्णशब्देऽस्य मुखादिकं ज्ञेयम् ॥)

उष्णवीर्यः, पुं, (उष्णस्य वीर्यं यस्य ।) शिशुमारः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ तीक्ष्णतेजोयुक्तमन्वादिः । (प्रच-
क्षवीर्ययुक्ते, त्रि ।)

उष्णा, स्त्री, (उष्णते जघते यथा । उष् वधे + नक् +
टाप् ।) कृष्णाभिः । चनापः । पित्तम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ [हेमचन्द्रः ॥

उष्णांशुः, पुं, (उष्णा अंशवो यस्य ।) सूर्यः । इति

उष्णागमः, पुं, (उष्णास्यागमो यस्मिन् ।) य्रीष्मकाक्षः ।
इत्यमरः ॥

उष्णामिगमः, पुं, (उष्णस्यातपस्यामिगमो यत्र ।)
य्रीष्मकृतु । इति शब्दरत्नावली ॥

उष्णासहः, पुं, (उष्णं आतप आसह्यते यत्र । उष्ण +
आ + सह + अच् ।) हेमन्तकृतुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (उष्णासह्यकारिणि, त्रि ।)

उष्णिक, [ह] स्त्री, (उत् + स्त्रिच् + क्तिन् । निपा-
तनात् उपसर्गान्तलोपः यत्वं च ।) समान्तर-
च्छन्दः । (यथा कन्दोमञ्जर्याः—

“उक्थात्युक्था तथा मथा प्रतिष्ठान्या सपूजिका ।
गायत्र्युष्णिगनयुप् च वृहती पङ्क्तिरेव च” ॥

उष्णिक् समान्तरा वृत्तिः । सा च त्रिधा मधुमती-
कुमारजलिता-मदलेखामेदात् । उदाहरणपूर्वकं
तल्लक्षणं यथा तत्रैव । “ननगि मधुमती” ।

“रविदुहितते वनकुसुमनतिः ।

अधित मधुमती मधुमयनमुदम्” ॥ १ ॥

“कुमारजलिता जसगा” ॥

“सुरारितनुवल्ली कुमारजलिता सा ।

प्रज्ञेयानयनाना ततान मुदमुच्चैः” ॥ २ ॥

“मसृगौ स्यान्मदलेखा” ॥) “रङ्गे बाजविरुद्रात्
कुम्भीन्मन्मदलेखा । जघ्नाभून्मुरशत्रो कस्तूरी-
रसचर्षा” ॥

उष्णिका, स्त्री, (अल्पमज्ञमस्याम् । ब्राह्मणकोष्णिके
सञ्चायामिति कन् । निपातनादमृशब्दस्योष्णा-
देशः ।) यवागुः । इत्यमरः ॥ याउ इति भाषा ।

उष्णीषः, पुं, स्त्री, (उष्णमीषते हिनस्तीति । ईष गति-
हिवादृशनेषु । इगुपधेति कः । शकञ्धादिः ।)
शिरोवेष्टः । इत्यमरः ॥ पाग इति भाषा । अस्य
गुणाः । केशचक्षुरायुर्वेदकत्वम् । धूलिश्रीतोष्णा-
निवारकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ यथा ।

“उष्णीष कान्तिहृत् केश रजोवातकफापहम् ।
जघु चेच्छस्यते यस्मात् गुरुपित्ताक्षिरोगहृत्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ किरोटः । (यथा, महामारते
सौमनधोपाख्याने ३।२१।२४ ।

“विशीर्षमणिनोष्णीषः प्रकीर्णम्बरमूर्द्धज” ।

रजोऽवश्यायसूर्यांशुहिमानिजनिवारण ।
प्रतिश्यायशिराम्बूक-हरदोष्णीषधारणम् ।
इति वैद्यकचक्रपाणिनिलतत्रयगुणे गुणानां क्रिया-
भिधानादिवर्गे ॥

“भाणवारं नृगावर्षतेजोमणिविवर्द्धनम् ।
पवित्र केशमुष्णीषं वातातपरणापहम्” ॥
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ॥
चिह्नान्तरम् । इति मेदिनी ॥

उष्णोदकं, स्त्री, (उष्णं तत् उदकञ्चेति ।) तप्तजलम् ।
क्वाथमानपादावशेषोर्द्धावशेषपादाहीनं जलम् ।
तद्विधिर्यथा ।

“अष्टमेनाश्रयेण चतुर्थेनार्द्धकेन वा ।
अथवा कृष्णेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत्” ॥
अस्य गुणाः । सदा पथ्यत्वम् । कासज्वरविबन्ध-
कफवातममेदोनाशित्वम् । दीपनत्वम् । वस्ति-
शोधनत्वम् ।

“स्नेहामवातमेदोन्नं वस्तिशोधनदीपनम् ।
कासश्वासज्वरान् हन्ति पीतमुष्णोदकं निश्चि” ॥
इति भावप्रकाशे प्रथमखण्डम् ॥ * ॥ अथोष्णो-
दकस्य लक्षणं गुणाश्च ।

“क्वाथमानन्तु निर्व्वेगं निर्व्वेगं निर्म्मलन्तथा ।
अर्द्धावशिष्टं यत्तोयं तदुष्णोदकमुच्यते ॥

ज्वर-कास-कफ-श्वास वात-पित्तम-मेदसाम् ।
नाशनं वस्तिशोधि पथ्यमुष्णोदकं सदा ॥ * ॥

अथर्क्षुभेदे जलस्य पाकभेदः । यदाह,
त्रिपादशेषं सलिलं य्रीष्णे शरदि शस्यते ।

“हिमेऽर्द्धशेषं शिशिरे तथा वर्षावसन्तयो” ॥
अन्ये तु ।

“निदाघे त्वर्द्धपादोनं पादहीनन्तु शारदम् ।
शिशिरे च वसन्ते च हिमे चार्द्धावशेषितम् ॥

अष्टमांशावशेषन्तु वारि वर्षासु शस्यते ।
इति केचिद्बुधाः प्राज्जर्ज्जटागमदर्शनात्” ॥

केचित्त ।
“वसुष्वश्वेषु बाणेषु वेदेषु त्रिषु पक्षयो ।

एकभागावशेषं स्यादम्बु वर्षादिषु क्रमात्” ॥
अत्र दोषाणां यथोक्त्यन्ता हीनता वा तथा
व्यवस्था कल्पनीया ॥

“तत्पादहीनं पित्तघ्नमर्द्धहीनन्तु वातनुत् ।
त्रिपादहीनं स्नेहघ्नं सयाह्मिप्रदं जघु” ॥ * ॥

त्रिपादहीनस्य तन्त्रान्तरे आरोग्याम्बुसञ्ज्ञा ।
तस्य लक्षणगुणा ।

“पादशेषन्तु यत्तोयमारोग्याम्बु तदुच्यते ।
आरोग्याम्बु सदा पथ्य कास-श्वास-कफापहम् ॥

सद्यो ज्वरहर याहि दीपनं पाचनं जघु ।
अनाहपाण्डुशूलार्शोगुल्मशोयोदरापहम्” ॥

इति भावप्रकाशे मध्यखण्डम् ॥ रात्रौ उष्णो-
दकपानगुणा । स्नेहसङ्घातभेदकत्वम् । मारुताप-
कर्षित्वम् । आशु अजीर्णहारकत्वम् ।

“तत्पादहीनं वातघ्नं मध्यहीनं तु पित्तनुत् ।
कफघ्नं पादशेषस्य पानोयं जघु दीपनम्” ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥
((“शरदीह तथा य्रीष्णे क्वाथे पादावशेषितम् ।

शिशिरे च वसन्ते च कुर्यादर्द्धावशेषितम्” ॥
विपरीतमृतुं दृष्ट्वा प्रादुर्षं वार्द्धभागिकम् ।

क्वाथमानञ्च निर्व्वेगं निर्व्वेगं निर्म्मलञ्च यत् ॥
अर्द्धावशिष्टं भवति तदुष्णोदकमुच्यते ।

तत्पादहीनं वातघ्नञ्चार्द्धं पित्तविकारजित् ॥
कफघ्नं पादशेषन्तु पानीयं जघु पाचनम्” ॥

“दिवसे कथितं तोयं रात्रौ तद्गुणतः व्रजेत् ।
रात्रौ श्रुतन्तु दिवसे गुणत्वमधिगच्छति” ॥

इति शारीते प्रथमस्थाने ७ अध्याये ।
“दीपनं पाचनं कण्ठं जघ्ण्यं वस्तिशोधनम् ॥

हिकाध्मनानिलस्नेह सद्यःशुद्धे नवज्वरे ।
कासामपीनसश्वासपार्श्वरज्जुच शस्यते” ॥

“अग्निस्यन्दि जघु च तोयं कथितश्रीतकम् ।
पित्तयुक्ते हितं दोषे व्युधित तन्निदोषहृत् ॥

इति वामटे सूत्रस्थाने ५ अध्याये ॥
“कफभेदोऽनिकामघ्नं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥

उखा

श्वास-कास ज्वर-हर पथ्यमुष्णोदकं सदा ।
यत् काथ्यमानं निर्बेगं नि फेनं निर्मलं सधु ॥
चतुर्भागावशेषन्तु तत्तौय गुणवत् स्मृतम् ।
न च पर्युषितं देयं कदाचिद्द्वारि जानता ॥
अस्त्रीभूत कफोत्कोशि न हितं तत् पिपासवे ।
मद्यपानात् समुद्भूते रोगे पित्तोत्थिते तथा ॥
सन्निपातसमुत्थे च श्रुतश्रीत प्रशस्यते ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥
तमुवाच भगवानात्रेयो ज्वरितस्य कायसमुत्थान
देश-काषाणभिसमीक्ष्य पाचनार्थं पानीयमुष्ण
प्रयच्छन्ति भिषजः । ज्वरो ह्यामाशयसमुत्थं प्रायो
भेषजानि चामाशयसमुत्थानां विकाराणां पाचन-
वमनापतर्पणानि श्रमनानि भवन्ति पाचनार्थं च
पानीयमुष्णं तस्मादेतज्ज्वरितेभ्यः प्रयच्छन्ति भि-
षजो भूयिष्ठम् । तद्वेषा पीतं वातमनुषोमयति
अग्निमुदर्यमुदीरयति । क्षिप्रं जरा गच्छति
श्लेष्माणश्च परिशोषयति स्वल्पमपि च पीतं दृष्ट्या-
प्रशमनायोपपद्यते तथा युक्तमपि चैतन्नात्यर्थात्-
सन्नपित्ते ज्वरे सदाहभ्रमप्रलापातिसारे वा
प्रदेयमुष्णेन हि दाह-भ्रम-प्रलापातिसारा भूयो-
ऽभिवर्द्धन्ते शीतेनोपशम्यन्तीति ॥
इति चरके विमानस्थाने ३ अध्याये ॥
षोपगम, ए, (उष्ण उपगमो यत्र) । ग्रीष्मकाल ।
इत्यमरः ॥
उष्ण, ए, (उष् + मक् ।) ग्रीष्मकाल । वसन्तकाल ।
इत्यादिकोषः ॥ उष्ण । क्रोधः ॥
उष्णक, ए, (उष्ण + कन् ।) ग्रीष्मऋतु । इत्यमरः ॥
उष्णा, [न्] ए, (उष् + मनिन् ।) ग्रीष्मकाल ।
उत्ताप । इत्यमरटीकाया नीलकण्ठः ॥
(यथा कुमारे । ५ । २३ ॥
“तपायये वारिभिश्चित्ता नवै-
र्भुवा सहोष्णायाममुच्चदूर्द्धगम्” ।
“उष्णा पित्तादृते नान्ति ज्वरो नास्त्युष्मणा विना ।
तस्मात्पित्तविरुद्धानि त्वयेति त्वाधिकेऽधिकम्” ॥
इति वामटे चिकित्सास्थाने १२ अध्याये ॥
उष्णागम, ए, (ओषतीति उष्णा । आगच्छतीति आ-
गम । उष्णा आगमो यत्र ।) ग्रीष्मकाल । इत्य-
मरटीकाया रायमुकुटः ॥
उष्ण, ए, (वस + “स्फायितश्चिवश्चिशक्तिप्रीति” ।
२ । १३ । उष्णादिस्त्र्येष रक् ।) दृष । (यथा,
ऋग्वेदे । ६ । १२ । ४ ॥ “वन्वक्तवानोर्वोष पित-
तेव” । “उष्ण दृषम” । इति माध्यम् ॥) रश्मिः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा रघु । ४ । ६६ ।
“शरैरुखैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव” ।
जतामेद । सूर्यः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५८ । १ ।
“प्र मित्रासो न ददुखो अये” । “वसति नभ-
सीत्युखं सूर्यः” । इति माध्यम् । अश्विनीपुल्लौ ।
यथा तत्रैव । ४ । ४५ । ५ ॥
“अध्वय उखा जरन्ते प्रतिवसोरश्निनौ” ॥
उखा, स्त्री, (उख + टाप् ।) अर्जुनी । गाइ इति
भाषा । उपचित्रा । इन्दुरकाणीति भाषा । इति
मेदिनी ॥ (सुरभी गौ । इत्यादिकोषः ॥)

जड

उह इर् अर्हे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भादि-परं-
सकं-सेट् ।) ऋसादिः । इर् औहत् औहीत् ।
अर्द इह वधः । इति दुर्गादासः ॥
उहानः, ए, देशविशेषः । इति भूरिप्रयोगः ॥

ज

ज, दीर्घोकार । स च षष्ठस्वरवर्णः । अस्य उधा-
रणस्थानं षोष्ठ ॥ (“उपूष्मानीयानामोष्ठौ” ।
स च (दिमात्रत्वात्) दीर्घः (त्रिमात्रत्वात्)
ज्ञतश्च भवति । (प्रत्येक उदात्तानुदात्तसरित्भेदात्
त्रिविधोऽपि अनुनासिकानुनासिकभेदात् षड्-
विधोऽपि भवति ॥
“स्वराणामूष्मणाच्चैव विवृतं करणं स्मृतम्” ।
इति शिञ्जावचनात् अथोच्चारणे विचारं ध्यान-
न्तरप्रयत्नं । विवृतं जिह्वायादेः स्पर्शनामाव ।
यदुक्तं तत्रैव “अथोऽस्युच्चारणस्वीधत् नेम-
स्युच्चारणं शूनं स्मृता” । इति ।)
“शङ्खकुन्दसमाकार उकार परमकुण्डली ।
पञ्चप्राणमय वर्णं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणयुतं वर्णं पीतविरुद्धता तथा ।
धर्मार्थकाममोक्षं सदा सुखप्रदायकम्” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् । तस्य (वक्त्रियभाषायाम्)
लेखनप्रकारो यथा,—
“तद्रूपाधोगता रेखा कुञ्जिता वामतः शुभा” ।
तद्रूपा पूर्वोक्तोकाररूपा ।
“तिलुन्ति तासु रेखासु यमाधिवरणा क्रमात् ॥
अधोर्द्धगामिनी मात्रा लघ्वीर्वाणी च सा स्मृता” ।
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * तस्य नामानि यथा,—
“ज कण्ठको रति शान्ति क्रोधनो मधुसूदन ।
कामराज कुणेशश्च महेशो वामकर्णकः ॥
अर्धोऽथो भैरव सृष्टो दीर्घघोणा सरस्वती ।
विनासिनी विघ्नकर्ता लक्ष्मणो रूपकर्षिणी ॥
महाविद्येश्वरी यक्षा यज्ञोभू कान्यकुलकाः” ।
इति तन्त्रम् ॥ (माहकान्यासेऽस्य वामकर्णे
न्यस्यतया तदाख्ययाप्यभिधानम् । यथा, माहका-
न्यासमन्त्रे “उ नमो दक्षिणकर्णे उ नमो वाम-
कर्णे” । अनुबन्धविशेषः । यथाह कविकल्पद्रुमे ।
“उ क्तावेभुस्तु वेदकः । तेन सिद्धं प्राप्ते इत्यस्य
लुङि कृते असेधीत् असेत्सीत् इति स्यात् ॥)
ज, व्य, (वष् + क्षिप् ।) वाक्यारम्भ । रक्षा । अनु-
कम्पा । इति मेदिनी ॥ (सम्बोधनम् ॥)
ज, ए, (अवति रक्षतीति । अव् + क्षिप् । ज्वरत्वर-
त्युट् । ६ । ४ । २० ॥) महेश्वरः । इति पुरुषोत्तमः ॥
जन्मः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रक्षाकर्त्तरि, जि॥)
जड, जि, (उज्जते स्म । वह् + क्त ॥) विवाहित ।
इति स्मृतिः ॥
“मार्योऽतमवच्छाय तस्ये सौमित्रयेऽसकौ” ।
इति भट्टिः । ४ । १५ ॥) कृतवहनः ॥
जडकण्ठः, जि, (उज्जे धृतः कण्ठो येन ।) कवच-
धारी । तत्पर्यायः । सम्रज् २ वमित ३ सज्ज ४
दशितः ५ । इत्यमरः ॥

जनं

जडा, स्त्री, (वह् + क्त + टाप् ।) भार्या । इति
हेमचन्द्रः ॥ (विवाहिता कन्या । यथा,—
“जडानूजसमवायेऽनुजैव प्रथमं धनहारिणी” ।
इति स्मृतिः ॥)
जत, जि, (ये + क्त ।) वन्तुसन्ततम् । तत्पर्यायः ।
स्युतम् २ उतम् ३ । इत्यमरः ॥ कापङ्गु वीणा इति
भाषा ॥ (प्रथितम् । अव + क्त । ज्वरत्वरत्युट् । ६ ।
४ । २० । रक्षितम् ॥)
जति, स्त्री, (अव् + क्तिन् । ज्वरत्वरत्युट् । ६ । ४ ।
२० ॥) रक्षयम् । (ये + क्तिन् ।) स्युतिः । इति
मेदिनी ॥ वीणा सेनाइ इति भाषा । क्षारणम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ जवनम् । इत्यमरटीकाया
सामी ॥ क्षीणा । इति श्रीभागवतम् ॥ (कर्त्तरि
क्तिचि । रक्षाकर्त्ता । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ४ । २ ॥
“उरयन्तम् माधी दक्षा न उती” । कर्मणि
क्तिन् । पुराणस्य दशविधलक्षणमध्ये कर्मवासना-
रूपो लक्षणभेदः । यथा, भागवते । २ । १० — १४ ।
श्रीशुक उवाच ।
“अथ सर्गो विवर्गश्च स्थानं पोषणभूतयः ।
मन्वन्तरेणानुक्था निरोधो मुक्तिराश्रयः ॥
दशमस्य विशुद्धये नवानामिह लक्षणम् ।
वर्गयन्ति महात्मानः श्रुतेनार्थेन चाक्षया ॥
भूतमात्रेन्द्रियधिया जन्म सर्ग उदाहृतः ।
ब्रह्मणो गुणवैयम्यात् विवर्गं पौरुषः स्मृतः ॥
स्थितिवैकुण्ठविजयं पोषणं तदनुग्रहः ।
मन्वन्तराणि सङ्गमं जतयः कर्मवासना” ॥
“कर्मवासना जतयः” । इति धूर्गिकाटीका ॥
जध, [स्] स्त्री, (उन्द + धसन् । जधसो नञ्जिति
निर्देशात् उधादेशः ।) आपीनम् । इत्यमरः ॥
गाइर पाणान् इति भाषा । (यथा महा-
भारते । चैत्ररथपर्वणि । १ । १७६ । १३ ॥
“मण्डूकनेत्रां साकारां पीनोदसमनिन्दितान्” ।
“यदेव स्त्रियै क्तावाप्यायेते जधं पशूनाम्” ।
इति शतपथब्राह्मणे । २ । ५ । १ । ५ ॥)
जधस्य, स्त्री, (जधसि भवम् । जधस् + यत् ।) दुग्धम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥
जन, तु क परिहाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
सुरा-पर-सक-सेट् ।) दीर्घादिर्दन्त्योपधः । तथा
च । “क्षोभमाशु हृदयं न यदूना रागद्विभक्तरोम
यदूनाम्” । इति माघयमकम् । परिहानं न्यूनक्रिया ।
जनयति शक्तिं स्वर्णं प्रथमपरिमाणात् । परि-
माणमात्रेऽयमिति केचित् । मा भवान् जनिगत् ।
जनघोर्षिः अहं हिले स्वस्थानमेव नास्ति अतो
नाग्लोपितमिति सन्देहनिरासार्थमाह । अने-
नन्दुबन्धश्चापकवणात् द्वित्वात् प्राक् प्रातो
ऋसो अग्लोपितान्न स्यात् । इति दुर्गादासः ॥
जन, जि, (अवतीति । अव + “इत्यभिज्ञिदीदुष्य-
विभ्यो गक्” । ३ । २ । इति उणादिसूत्रेण गक् ।
“ज्वरत्वरति” । ६ । ४ । २० । जड । सर्वस्वे तु ज-
यतेरुणमिति साधितम् ।) होगम् । न्यूनम् ।
“जनं न सत्येवधिको बन्धधे” । इति रघुः । २ ।
१४ ॥ तत्रैव । ११ । १ ।

ऊरु

“किञ्चिद्गुणमनूयतेः शरदामयत ययौ” ।
 “ऊनदिवार्षिकं प्रेतं निदधुर्वाग्ववा वहि” ।
 इति मनुः । ५ । ६८ ॥

ऊनविश्रः, चि, ऊनविश्रते' पूरय । यथा,—

“तिथ्यङ्गवेदैकदशोऽनविश्र-
 भैकादश्यादशविश्रसख्या ।

इष्टोडना सूर्ययुतोडुना च
 योगादमूखेदशयोगमङ्ग” ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

ऊनविश्रति, स्त्री, (यकेन ऊना विश्रति ।) एकोन-
 विश्रतिः । ऊनिश्र इति भाषा । यथा । “ऊनवि-
 श्रतिदास्यमानपिण्डस्थानानि” । इति तिथ्यादि-
 तत्त्वे ध्यामावस्थाप्रकरणे ॥

ऊम्, व्य (ऊयते । ऊय्+मुक् ।) रोषोक्ति ।
 एच्छा । इति मेदिनी ॥ निन्दा । स्पर्द्धा । इति
 शुब्दरत्नावली ॥

ऊम्, स्त्री, (अवतीति । अव+“अविसिचिचिमु-
 षिभ्य क्ति” । १ । १४३ । इति उणादिसूत्रेण
 मन् । कित् ऊठ् च ।) देशविशेष । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥

ऊय, ई ४ सेवने । तन्तुसन्ताने इति यावत् ।
 इति कविकल्पद्रुमः (आदि-आत्म सकं सेट् ।)
 दीर्घादिः । सेवनमिष्टं पियुतन्तुतवावित्यस्य
 रूप ई ऊत । उ ऊयते पठ सौचिक । इति
 दुर्गादास ॥

ऊररी, व्य (ऊय्+वाङ्मलात् ररीक् ।) विस्तार ।
 अङ्गीकार । इति भरतो द्विरूपकोपध्व ॥

ऊरयः, पु, (ऊरोर्जात । ऊरु+शरीरावयवात्
 यदिति यत् । वैश्यस्य ब्रह्मण ऊरोर्जातत्वात्
 तथात्वम् ।) वैश्य । इत्यमरः ॥ (यदुक्तं यजुषि
 । ३१ । ११ ॥

“ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाह्वराज्यं हत ।
 ऊरुतदस्य यत् वैश्यं पश्चांश्चन्द्रोऽजायत” इति ॥

ऊरी, व्य (ऊर+वाङ्मलात् रीक् ।) विस्तार ।
 अङ्गीकार । इत्यमरः ॥ (यथा हितोपदेशे वि-
 ग्रहे । “ऊरीकृत्य प्रस्थित” ॥)

ऊरीकृत, चि, (ऊरी+कृ+क्त ।) अङ्गीकृत ।
 विस्तृत । इत्यमरः ॥

ऊरु, पु, (ऊरुयते आच्छाद्यते इति । ऊरुं+
 (ऊरुयतेर्गुणोप । १ । ३१ । इति उणादिसूत्रेण
 कर्मणि कुं लुणोपध्व ।) जानूपरिमाण । ऊरत्
 इति भाषा । तत्पर्यायः । सक्थि २ । इत्यमरः ॥
 (यथा, साहित्यदर्पणे ।

“भुवनचितये न विभक्तिं तुलामिदमूरुयुगं न
 घमूरुदृष्टम्” ।

“भुजमूर्द्धोरवाङ्मलादेकोऽपि धनदानुज” ।

इति रघुः । १२ । ८८ । तथा मनु । १ । ३१ ।

“लोकानान्तु विरुद्धं मुखवाङ्मलादत” ॥)

ऊरुज पु, (ऊरोर्जायते इति । ऊरु+जन्+ङ ।)

वैश्य । स तु ब्रह्मण ऊरुभ्या जात । इत्यमरः ॥

(यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । ४ ।

रजसा तमसा च समुद्रिस्तास्तथोरजा” ।

ऊरु

भृगुवशीय ऋषिभेद । स च और्व इति नाम्ना
 ख्यातः । तस्य जन्मकथा और्वशब्दे द्रष्टव्या ॥

ऊरुपूर्वा, [न्] ए, स्त्री, (ऊरो पूर्व्वे ।) जातु ।
 इत्यमरः ॥ छांदु इति भाषा ।

ऊररी, व्य, (ऊर+ररीक् ।) विस्तार । अङ्गी-
 कार । इति भरतो द्विरूपकोपध्व ॥

ऊरुस्तम्भ, पु, (ऊरु स्तम्भाति इति ऊरु+स्तम्भ+
 ण्यत् ।) ऊरुरोगविशेष । यथा । अथोरुस्तम्भा
 धिकार । तत्रोरुस्तम्भस्य विप्रक्षयसन्निवृत्तिनिदान-
 सम्पात्तिपूर्व्वकं लक्षणमाह ।

“श्रीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितै ।

जीर्णाजीर्णै तथायाससत्तोभस्त्रजागरै ॥

संश्लेष्मभेद पवन साममत्यर्थसंश्लितम् ।

अभिभूयेतर दोषमूरु चेत् प्रतिपद्यते ॥

सक्थस्थिनी प्रपूर्यान्तं श्लेष्मणा स्तिमितेन स ।

तदा स्तम्भाति तेनोरु स्तम्भौ श्रीतावचेतनौ ॥

परकीयाविव गुरु स्यातामतिशयव्यथौ ।

ध्यानाङ्गमर्द्धस्तिमिततन्द्राच्छर्द्दश्चिज्वरै ॥

सयुतौ पादसदनक्षोद्धरणसुप्तिभि ।

तमूरुस्तम्भमिव्याङ्गराष्ट्रावातमथापरे” ॥

जीर्णाजीर्णै किञ्चिज्जीर्णं किञ्चिदजीर्णं तस्मिन्

भोजनमित्यर्थः । अतएव दृढबलेन जीर्णाजीर्णै

समश्रत इति पठितम् । तत्र श्रीतादिभिर्निषे-

वितैर्भुजै । सत्तोभेण सञ्चलनेन । स्त्रेण दिवा ।

जागरणेन रात्रौ । अभिभूय दूषयित्वा । इतर

दोष पित्तम् । स्तिमितेन व्याघ्रेण हुतेनेति यावत् ।

न तु घनेन । एवविधेन श्लेष्मणा । स पवन ।

तदा ऊरु स्तम्भाति तेन स्तम्भेन । अचेतनौ शून्यौ ।

परकीयाविव अक्रियावित्यर्थः । ध्यानं समूहता ।

पादसम्बन्धिनीभिः सदनक्षोद्धरणसुप्तिभिश्च

सयुक्तौ । अथ सञ्चुतेन महावातव्याधिषु पठितः ॥

प्रायूपमाह ।

“प्रायूपं तस्य निद्रातिथ्यानं स्तिमितता ज्वर ।

रोमहर्षोऽर्धचिच्छर्द्दार्ज्ज्वलो सदन तथा” ॥*

तस्योपशयमाह ।

“वातशङ्किभिरक्षानात्तत्र स्यात् स्नेहनात् पुनः ।

पादयोः सदनं सुप्तिं कृच्छ्रादुद्धरणं तथा ॥

जह्वोरुग्लानिरत्यर्थं शश्वदादाहवेदना ।

पदस्य व्यथते न्यस्तं श्रीतस्पर्शं न वेत्ति च ॥

संस्थाने पीडने गत्या चालने चाप्यनीश्वरः ।

अन्येनैव हि समग्रावूरुपादौ च मन्यते” ॥

अन्येनैव अन्यपुरुषचाल्यौ भवत इत्यर्थः । अज्ञा-

नात् अनिच्छयात् स्तम्भ-सुप्ति-कम्पादि-दर्शनेन ।

वातशङ्किभि वातव्याधिषु शङ्किभि । तत्र ऊरुस्तम्भे ।

स्नेहनात् स्नेहादिना स्नेहना चिकित्साया । पाद-

सदनादथ ऊरुभग्नोपमत्वात् ते विकाराः स्युः ।

जह्वोरुग्लानि जह्वोर्बोर्गमनादावशक्तिः । आदा

हवेदना इत्यहाग्नेन सह वेदना ॥*

ऊरुस्तम्भस्यारिष्टं लक्षणमाह ।

“यदा दाहार्तितोदात्तो वेपनं पुरषा भवेत् ।

ऊरुस्तम्भस्तदा हन्यात् साधयेदन्यथा नवम्” ॥

अन्यथा दाहाद्युक्तोपद्रवरहितं तमपि नवनृत्य-

ऊरु

मात्रं साधयेत् ॥*॥*

अथोरुस्तम्भस्य चिकित्सा ।

“स्नेहाष्टकृत्सावमनं वक्तिकर्मविरेचनम् ।

वर्जयेदाद्यवाते तु यतस्तैस्तस्य कोपनम् ॥

तस्मादत्र सदा कार्यं स्नेहनं घनरुद्धायम् ।

ध्यामभेद कफाधिक्यान्मासत नयता समम् ॥

यत् स्यात् कफप्रशमनं न तु मासतकोपनम् ।

तत्सर्वं सर्वदा कार्यमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ॥

सर्वो रुद्धकर्म कार्यस्तत्त्वादी कफनाशनः ।

पश्चाद्वातविनाशाय विधातव्याखिला क्रि ॥

भोज्या पुराणा श्यामाककोद्रवोदाणशालयः ।

जाङ्गलैरष्टतैर्भासैः शाकैश्चालवणैर्हितैः” ॥

उदाहो वनकोद्रवः ।

“दद्याद्वास्तूकशक्नेन ह्रीनेन लवणेन तु ।

जीर्णशाल्योदनं रुद्धमूरुस्तम्भवते भिषक् ॥

रुद्धाद्वातकोपश्चेन्निद्रानाशादिसम्भवः ।

स्नेहस्नेदकर्मस्तत्र कार्यो वातामयापहः ॥

प्रतारयेत् प्रतिखेत स रितः श्रीतकोदकाम् ।

सरश्च विमलं श्रीतं स्थिरतोयं पुनः पुनः ॥

मूलेर्वा वाजिगन्ध्याया अथवार्कस्य कारयेत् ।

गाढमुत्सादनं वैद्य ऊरुस्तम्भे सवेदने ॥

त्रिफलागन्धिक्योषधूर्णं लिङ्गात् समात्तिकम् ।

ऊरुस्तम्भविनाशाय पुरं मूत्रेण वा पिवेत् ॥

नागरं पिप्पलीश्चापि गुग्गुलुं वा शिलाजतु ।

ऊरुस्तम्भो पिवेन्मूत्रैर्दृशमूलैरसेन वा” ॥

इत्यूरुस्तम्भाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

अपि च ।

“त्रिफला चित्रकं चित्रं तथा कटुकरोहिणी ।

ऊरुस्तम्भहरो ह्येष उत्तमन्तु विरेचनम् ॥

चरीतकी ब्रह्मवेर देवदारु च चन्दनम् ।

क्वाथयेच्छागदुग्धेन अपामार्गस्य मूलकम् ॥

जङ्घागूलमूरुस्तम्भं समरात्रे तु नाशयेत्” ॥*

इति गारुड १८७ अध्यायः ॥

(“एष ऊरुस्तम्भ इति च्यामत्रिदोषसमुत्थान” ।

इति चरके सूत्रे ऊनविश्रोऽध्यायः ॥

अस्य सकारणलक्षणसम्प्राप्तिचिकित्सितानि यथा,

“त्रिया परमया ब्राह्मण परया च तप त्रिया ।

अहीनं चन्द्रसूर्याभ्यां सुमेरुमिव पयवतम् ॥

धीर्धृतिस्मृतिविज्ञानज्ञानकीर्त्तिर्ज्ञानलयम् ।

अग्निवेशो गुरु काले सशयं परिपृष्टवान् ॥

भगवन् । पञ्च कर्माणि सनस्तानि पृथक्कथा ।

निर्दिष्टान्यामयानान्तु सर्वेषामेव भेषजम् ॥

दोषजोऽस्यामयः कश्चिदयस्यैतानि भिषगवरः ।

न स्युः शक्ता निशमने साध्यस्य क्रियया ततः ॥

अस्त्वूरुस्तम्भ इत्युक्ते गुरुरा तस्य कारणम् ।

सकिङ्क भेषजं भूय पृथक्तेनाप्रवीदगुरु” ॥*

निदानं सम्प्राप्तिलक्षणे च यथा ॥

“स्निग्धोष्णलघुशीतानि जीर्णाजीर्णैः समश्रतः ।

द्रव्यशुक्लदधिक्रीणाग्न्याग्नौपौदकमिषैः ।

पिष्टव्यापन्नमद्यातिदिवास्त्रप्रशगरैः ।

लहनाध्यग्नयासमयवेगविधारणैः ॥

स्नेहाद्यासञ्चितद्रोणे वातादीन् मेदसा सह ।

सङ्कास्य गौरवादूरु यावधोगैः शिरादिभिः ॥
 पूरयन् सविद्यजङ्गोदोषो मेदोवशोक्तः ।
 अविधेय परिस्पन्द जनयत्यल्पविक्रमम् ॥
 महासरसि गम्भीरे पूर्णोऽन्तु स्तिमित यथा ।
 तिष्ठति स्थिरमक्षोभ्य तद्वद्गतः कफः ॥
 गौरवायाससङ्गोचदाहृत्सुप्तिकम्पनेः ।
 मेदस्फुरणतोदैश्च युक्तो देह निहन्त्यहन् ॥
 गुरुः स्नेहा समेदस्तो वातपित्तोऽभिभूय तु ।
 क्षमयेत् स्थैर्यप्रेत्याभ्यामूरुक्षमस्ततो मतः ॥

पूर्वरूपाणि यथा ॥

“प्रायूप ध्याननिद्रातिस्तेमित्यानोचकज्वराः ।
 रोमहर्षश्च हृदिश्च जङ्गोर्वोः सदन्तथा” ॥
 अन्यदश्चैव प्रागुक्तम् ॥ * ॥

चिकित्सा-यथा ॥

“तस्य न स्नेहनं कार्यं न वस्तिर्न विरेचनम् ।
 न चैव वमनं यस्मात्तन्निषेधत कारणम् ॥
 दृढये स्नेहणो नित्यं स्नेहनं वस्तिकम्पे च ।
 तत्स्थस्योदरगे चैव न समर्थं विशोधनम् ॥
 स्नेहस्थानगत स्नेहा पित्तश्च वमनात्सुखम् ।
 हर्तुं नामाश्रयस्यो च खसनात्तावमावपि ॥
 पक्वाश्रयस्याः सर्वेऽपि वस्तिभिर्मूलनिर्जयात् ।
 शक्या न त्वाममेदोभ्या स्तव्या जङ्गोवसंस्थिताः ॥
 वातस्थाने हित श्रेयास्तयोस्तम्भाश्च तद्गता ।
 न शक्या सुखमुद्धर्तुं जल निद्रादिव स्थानात् ॥
 तस्य सशमनं कुर्यात् क्षणं शोधनन्तथा ।
 आधिकादामकफयोऽनुत्थयेत् सदा मिषक् ॥
 सदा रूक्षोपचाराय यवप्रक्षामाककोदवान् ।
 शकैरुषावगैर्दद्याज्जलतेजोयसाधिते ॥
 सनिषस्यकनिम्बाकवेत्रारम्भपल्लवैः ।
 वायसीवास्तुकैरन्यैस्तिक्तैश्च कुलकादिभिः ॥
 क्षारारिष्टप्रयोगैश्च हरीतक्यास्तथैव च ।
 मधूदकस्य पिप्पल्या ऊरुक्षमविनाशना ॥
 समक्वा शास्त्राणी विष्णु सधुना रुह नापिबेत् ।
 तथा यीवेष्टकोदीच्यदेवदारुगतान्वि ॥
 धन्दनं धातकीकुष्ठं ताक्षोश्च नष्टदन्तथा ।
 सुप्त हरीतकी लोभ्र पद्मक तिक्ताराहिणी ॥
 देवदारु हरिद्रे चैव च कटुकरोहिणी ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं सरज देवदारु च ॥
 चण्ड चित्रकमूलाणि देवदारु हरीतकी ।
 भस्मातक समूला च पिप्पली पञ्च तान् पिबेत् ॥
 सक्षौद्रागर्जसोकोक्तान् कल्कानुरूपपद्मान् ॥
 “मूर्ध्वामतिविषां कुष्ठ चित्रक कटुरोहिणीम् ।
 पूर्ववद्धा पिबेत्तोये रात्रिस्थितमथापि वा ॥
 स्वर्णक्षीरोमतिविषा मुक्त तेजोवतीं वचाम् ।
 सुराक्ष चित्रक कुष्ठ पाठा कटुकरोहिणीम् ।
 सेह्येभ्यमुना घृतं सक्षौद्रं वा जलभुतम्” ॥
 “अपतर्पणजश्च स्यादोषः सन्तर्पयेत्तु तम् ।
 युक्त्वा जाङ्गलजैर्मसैः पुराणैश्चैव शालिभिः ॥
 रूक्षणातकोपस्त्रेभिर्द्राणाशक्तिपूर्वकः ।
 सेहस्वेदकमस्तत्र कार्यो वातामयापहः” ॥
 “कुष्ठं श्रीवेष्टकोदीच्य सरज दारुकेसरम् ।
 अजगन्धान्गन्धा च तैलैः सार्षपं पचेत् ॥

सक्षौद्रं मात्रया तच्चाप्यूरुक्षमार्हितं पिबेत्” ॥

इति कुष्ठाय तैलम् ॥ * ॥

“पक्वाभ्या पिप्पलीमूलनागरादयकटुहर ।
 तैलप्रस्थाः समो दध्ना मधुसूयघृहापहः” ॥

इति अष्टकटु तैलम् ॥ * ॥

“इत्यभ्यन्तरसुदित्मूरुक्षमस्य भेषजम् ।
 स्नेहणः क्षणान्वयद्वाह्यं प्रत्यु चिकित्सितम् ॥
 वल्मीकान्तिका मूलं करञ्जात् सफणत्वचम् ।
 इष्टकानां ततश्चूर्णैः कुर्यादुत्सादनं भृशम् ॥
 मूलैर्वाप्यश्वगन्धाया मूलैरर्कस्य वा मिषक् ।
 पिष्टुमर्हस्य वा मूलैरथवा देवदारुण ॥
 क्षौद्रसर्षपवल्मीकान्तिकासयुतैर्मिषक् ।
 गाढमुत्सादनं कुर्याद्दूरस्तम्भे प्रलेपनम्” ॥
 “श्लोनाक खदिर विष्णु दृढयौ सरसासनौ ।
 अमिमश्याङ्कीशियुश्चद्रासरसाङ्कान् ॥
 तर्कारीं नक्तमालश्च जलेनोत्काशयेत् ।
 प्रलेपो मूत्रपित्तेर्वारुक्षमभिवारण ॥
 कफक्षयार्थं व्यायामेनैवं शक्येषु चोत्पद्येत् ।
 स्थलान्याक्रामयेत् कल्य शर्कराः सिकतास्थथा ॥
 प्रतारयेत् प्रतिस्वतो नदीं शीतजलां शिवाम् ।
 सरश्च विमलं शीतं स्थिरतोयं पुन पुनः ॥
 तथा विशुद्धेऽस्य कफे शान्तिमूरुयद्यो ब्रजेत् ।
 स्नेहण क्षणं यत्स्यान्न च मारतकोपनम् ॥
 तत् सर्वं सर्वदा कार्यमूरुक्षमस्य भेषजम् ।
 शरीरं बलमभिश्च कार्येण रक्षता क्रिया” ॥
 इति चरके चिकित्सास्थाने २७ अध्यायः ॥ * ॥
 “निष्कचयं शुद्धरुतं निष्कदादशगन्धकम् ।
 गुग्गावीजश्च षष्टिष्क निम्बीज जया तथा ॥
 प्रत्येकं निष्कमात्रं तु निष्कं जैपालवीजकम् ।
 जया जम्बीरधुस्तूरकाकमाधोद्वैर्दिनम् ॥
 भावयित्वा वर्टीं छात्वा दद्याद्गुग्गाचतुष्टयम् ।
 गुग्गामद्रसो नाम हिष्णुसेन्धवसयुत ॥
 भ्रमस्यतूङ्गं दु खमूरुक्षमं सुदारुणम्” ॥
 इति गुग्गामद्रो रसः ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसार-
 सयज्ञे ऊरुक्षमधिकारः ॥ * ॥

ऊरुक्षम, स्त्री, (ऊरुक्षम इव आकृतिर्यस्या ।)
 कदलीवृक्षः । इति राजनिघण्टुः (कदलीवृक्षे-
 ऽस्या गुणादयो व्याख्येयाः)

ऊर्ज, क जीवने । बले । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (पुरां-पर-अक सेट्) दीर्घादि । क ऊर्जयति
 जनो जीवति वशी स्यादेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 ऊर्ज, स्त्री, (उज्जयते जीवतेऽनेत । ऊर्ज + घञ्) ।
 जलम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते ।
 ४ । २४ । २८ ॥

“नम ऊर्ज इषे रथ्या पतये यक्षरेतसे ।
 दक्षिदाय च जीवानां नम सर्वरसात्मने” ॥
 ऊर्जा, पु, (ऊर्जयति उत्साहयति जिगीषून् इति ।
 ऊर्ज + णिच् + अच् ।) कार्तिकमासः । उत्-
 साहः । बलम् । (यथा, ऋग्वेदे । १ । २६ । १ ।
 “वसिष्ठा हि मिहेथ्य वस्त्राण्यूर्जा पते” । “ऊर्जां
 वक्षपरक्रमादीनाम्” इति भाष्यम् ।) प्राणम् ।
 इति मेदिनी । (वीर्यम् । यथा, मनुः । २।५५ ।

“पूजितं दृष्टानं नित्यं वनमूर्जं यच्छति” ॥
 “यस्मात् पूजितमन्नं सामर्थ्यं वोभ्यं च ददाति” ॥
 इति कुल्लुकमठः ॥ कान्तिकनामसवत्सरः ।
 (खारोचिषस्य मनो पुत्रमेदः । यथा हरिवंशे
 ७।१४ ।

“प्रथितश्च नमस्यश्च नम ऊर्जास्तथैव च ।
 खारोचिषस्य पुत्रास्ते मनोक्ता महात्मनः” ॥
 स्त्री, हरिश्चरमर्कन्या । यथा, हरिवंशे ७।१७ ।
 “हरिश्चरमर्कस्य सुता ऊर्जा नाम सुतेजसा” ॥

ऊर्जस्त्रि, चि, (अतिप्रथितः ऊर्जा बल अस्या-
 स्तीति । ऊर्जस् + व्योखातमिमेति वणम् ।)
 अतिप्रथितवणान् । इत्यमरः । (“ऊर्जस्त्रि हस्ति-
 तुरङ्गमेतत्” । इति भट्टिः । २ । ५५ । “मोक्षार-
 मूर्जस्त्रिमात्मदेहम्” । इति रघु । २ । ५० ॥)
 ऊर्जस्त्रि, [नृ] स्त्री, (ऊर्जस् + विनि ।) अलङ्कार-
 विशेषः । तस्य लक्षणम् । साहङ्गारवत्त्वमिधा-
 नम् । तथा चोक्तम् । ऊर्जस्त्रि रूढाङ्गारम् ।
 तस्योदाहरणं यथा । “प्रसपलमगुरु मरास-
 हिष्णुं जनमसमानमनूजितम् विवर्ध । क्षतवस-
 तिमिवार्णवोपकण्ठे स्थिरमनुजोमतिमूढतुङ्गमे-
 धम्” ॥ इति भट्टिः ॥

ऊर्जस्त्री, [नृ] चि, (अतिप्रथित ऊर्जा बलमस्या
 स्तीति + ऊर्जस् + विनि ।) अतिप्रथितवणान् ।
 इत्यमरः । (यथा, भारते ।)

“अन्नमूर्जस्त्रिं लोके हस्तोर्जस्त्री मवेन्नरः” ॥
 ऊर्जनाम, पु, (ऊर्जेव वन्तुर्नामौ यस्य । यदा मृदु-
 त्वादृशेव नाभिर्यस्य । नामेरुपसङ्ख्यानमित्यच् ।
 खयापोरिति ईर्ष।ईर् । ऋख ।) कीटविशेषः ।
 माकहृसा इति भाषा । तत्पर्यायः । कृता २
 तन्तुवायः २ मर्कटकः ४ । इत्यमरः ।

(यथाह उज्ज्वलदत्तः । ५ । ४० ।
 “नाचारेण विना दृष्टिरूनामेरपीष्यते ।
 नच निःसाधनः कर्त्ता कश्चित् दृजति किञ्चन” ॥
 अथ ऊर्जनामिरिति चिन्त्यम् ।) (खनामस्यातो
 धृतराष्ट्रपुत्रमेदः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ६७ ।
 “ऊर्जनामः सुनामश्च तथा नन्दोपगन्धकौ” ।

खनामस्यातो दैत्यमेदः । यथा, हरिवंशे । १।५८ ।
 “सूक्ष्मैव निचन्द्रश्च ऊर्जनामो महागिरिः” ॥
 ऊर्जनामि, पु, (ऊर्जावत् नामौ यस्य ।) मर्कटकः ।
 इति शब्दरत्नावली ।

(यथा, भागवते । २ । ५ । ५ ।
 “आत्मशक्तिमवष्टभ्य ऊर्जनामिरिवाक्षतः” ॥)
 ऊर्जा, स्त्री, (ऊर्जाति । ऊर्जु + “ऊर्जाते ङ” । ५।४० ।
 इति उणादिसूत्रेण ङः । ङित्वात् टिणोपः ।)
 मेघादिजोम । पसम् इति भाषा । बोरन्तरवर्त्ता ।
 इत्यमरः । स तु भूदयमध्ये स्थानतन्तुसूत्रम्
 शुभायत एकाः प्रशस्तावर्त्ता महापुरुषवत्त्वम्
 चक्रवर्त्तादीनां महायोगिनाश्च भवति । इति
 भरतः । (चित्ररथपत्नी । यथा, भागवते । ५ ।
 १५।१२ । “चित्ररथादूर्जायां सन्नाहजनिष्ठ” ॥)
 ऊर्जापु, पु, (ऊर्जा अस्यास्तीति । ऊर्जा युष् ।)
 मेघलोमकम् । मेघः । इत्यमरः । ऊर्जनामः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ क्षणभङ्गः । इति मेदिनी ॥
(गन्धर्वविशेषः । यथा, हरिवंशः ।

“ऊर्णागुस्त्रिसेनस्य हहा ऊर्द्धश्च भारतः ॥”

ऊर्ण, अ क आच्छादने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा-उभ-सक-सेट् ।) दीर्घादिर्दन्त्योपधः । रेफ-
योगामूर्द्धन्य । तेन ऊर्णनाव इत्यादौ निमित्ता-
भावामूलधातोर्गत्वभावः । सज ऊर्णोति ऊर्णोति
ऊर्णते दिशं मेघः । इति दुर्गादासः ॥
(यथा, भट्टिः १४१०३ ।

“ऊर्णनाव स शस्त्रौघैर्वनराणामनोकिनीम्” ॥

ऊर्द्ध, ए, (ऊर्जेन वलेन दृष्टाति विदारयति ।
ऊर्ज + दृ + “ऊर्जिदृष्टातेरक्षौ पूर्वपदान्यक्षो-
पक्ष” ॥ ५।४० । उणादिसूत्रेण अल् घत बा ।
खरभेदार्थं प्रत्ययद्वयम् ।) श्रूः । राक्षसः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ (कुसुलम् । धान्याद्याधारः ।
यथा, ऋग्वेदे । ३।१४।११ ॥ “ऊर्द्ध एणता
यवेनेद्धम्” ॥ “ऊर्द्धं कुसुलम्” इति भाष्यम् ॥)

ऊर्द्ध, चि, उपरि । उच्छ्रित । तुङ्गः । इति अन्त्यस्य-
वकारान्तोर्द्धशब्दार्थः मेदिनी ॥

अत्र ऊर्द्धशब्दो निर्व्वकारः । तदुक्तं वर्णदेश-
नाया । उज्जिहीते उज्जृक्षति उदो हाडो ढप्र-
त्ययः आदिर्वर्णस्य ऊर्देशः । इति मधुमाधवा-
दयः ॥ इति मृदङ्गभेदोर्द्धकशब्दस्य टीकाया
भरतः ॥ (यथा, महाभारते । मुद्गलज्ञानप्राप्तौ ।
३।२६० । २ ।

“ऊर्द्धग सत्यथ शश्वदेवयानचरो सुने” ॥)

ऊर्द्धक, ए, (ऊर्द्धः सन् कायतीति । ऊर्द्ध + कै शब्दे
+ क ।) ऊर्द्धकः । मृदङ्गविशेषः । इत्यमरटीकाया
भरतमुकुटौ । (यथा शब्दार्णवे ।

“ऊर्द्धको गोपुच्छवत् सत्रिताणोऽष्टाङ्गुलो मुखे ।
दृष्टोर्द्धं वाद्यते तेषां वादनं दुर्जनं न वा” ॥

तथाच चिन्तामणौ ।

“हरीतक्याकृतिस्त्वक्क्षयाक्षिप्तो यवाकृतिः ।
ऊर्द्धको दण्डतुल्यः स्यात् सुरजा भेदतो मता” ॥)

ऊर्द्ध, ए, दण्डवत्स्थितः । यथा,—

“आसीन ऊर्द्धः प्रक्षो वा नियमो यत्र नेदृशः ।
तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रक्षेपं न तिष्ठता” ॥

इत्यादि हन्तोर्गपरिशिष्टात् । आसीन उपविष्टः ।

“ऊर्द्धो दण्डवत्स्थितः प्रक्षोऽवगतपूर्वकायः” ।

इति आश्वतथम् ॥

ऊर्द्ध, चि, (उत् + हा + ड । आदिर्वर्णस्य ऊर्-
देशः ।) उच्छ्रितः । तुङ्गः । उपरिष्ठात् । इति
मेदिनी ॥ ऊर्द्धशब्दो दीर्घादि सवकारो निर्व्व-
कारश्च । तथाच उपरि धन्यते इति कृतनिरुक्ति-

रुद्धशब्दो वकारवामिति सुभूत्यादयः ॥

“कुर्व्वतोऽपलैस्तुर्धुवन नीचमूर्द्धजैः ।
तस्या चलालीवान्नेति चित्रानागचमूर्द्धजैः” ॥

इति कौषिकवधयमकम् ॥ (यथा, कुमारः १।१६।)

“पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि
प्रसोध्यतूर्द्धमुखैर्मयूखे” ॥

ऊर्द्ध शब्दो मकारान्तोऽप्यस्यो दीर्घादिर्वकारवान्
तथा च दन्तोऽन्ययोऽपीति अयादित्वादयः ॥

ऊर्द्धक, ए, (ऊर्द्धः सन् कायति शब्दायते इति ।
ऊर्द्ध + कै + क ।) मृदङ्गविशेषः । यथा,—

“ऊर्द्धको गोपुच्छवत् सत्रिताणोऽष्टाङ्गुलो मुखे ।
दृष्टोर्द्धं वाद्यते तेषां वादनं दुर्जनं न वा” ॥

इति भरतदृष्टशब्दार्णवः ॥ अपिच । “हरीतक्या-
कृतिस्त्वक्क्षयाक्षिप्तो यवाकृतिः । ऊर्द्धको दण्ड-
तुल्यः स्यात्सुरजा भेदतो मता” ॥ अन्यटीका-
यान्तु । “यवमध्यस्तथोर्द्धकः” । इत्यमरटीका-

सारसन्दरी ॥

ऊर्द्धकण्ठो, स्त्री, (ऊर्द्धे कण्ठः कण्ठको यस्याः ।)
महाशतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“महाशतावरी चान्या शतमूल्यूर्द्धकण्ठिका” ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

ऊर्द्धजानुः, चि, (ऊर्द्धे स्थूले जानुनी यस्य ।) उपरि-
भागे स्थूलजानुकः । तत्पर्यायः । ऊर्द्धजु २ ।

इत्यमरः ॥ (यथा, सांख्यन्यायन्यातसूत्रम् १।५।८।
“उपविशोर्द्धजानु” । इति ॥)

ऊर्द्धक्ष, चि, (ऊर्द्धे जानुनी यस्य । एषोदरादित्वात्
साधु ।) ऊर्द्धजानु । इति भरतो हिरूपकोषश्च ॥

ऊर्द्धजु, चि, (ऊर्द्धे जानुनी यस्य । “ऊर्द्धात् विभा-
या” ॥ ५।४।१३० । इति पक्षे जु ।) ऊर्द्धजानु ।

इत्यमरः ॥ (यथा, सांख्यन्यायन्यातसूत्रम् । “ऊर्द्ध-
जुरनवानं यजति” ॥

तथाच भाषे ११ । २१ ।

“क्षणमयमनुभूय स्वप्नमूर्द्धजुरेव” ॥)

ऊर्द्धदेव, ए, (ऊर्द्धं तुङ्गं श्रेष्ठो देवः ।) विष्णुः । इति
शब्दरत्नावली ॥

ऊर्द्धन्दम, चि, (ऊर्द्धम् + दम् + अच् ।) ऊर्द्धस्य ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ऊर्द्धकम् इति युक्तिसिद्ध-

पाठः ॥

ऊर्द्धपादः, ए, (ऊर्द्धा पादा यस्य ।) शरमः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (ऊर्द्धपदे, चि ॥)

ऊर्द्धपण्ड, ए, (ऊर्द्धं पण्ड इव ।) तिलकविशेषः ।
स तु ब्राह्मणललाटे पुण्ड्रवत् चन्दनादिना

कृतोर्द्धरेखात्रयः । यथा । “ऊर्द्धपण्डे त्रिपण्ड
स्यात् त्रिपण्डे नोर्द्धपण्डकमिति” ।

“ऊर्द्धपण्डं द्विजः कुर्याद्धारिः मृदङ्गसचन्दने” ।
इत्यादि च वद्वः ॥

“ऊर्द्धपण्डं मृदा कुर्यात् त्रिपण्डं मस्रना सदा ।
तिलकं वै द्विजः कुर्याच्चन्दनेन यदृच्छया ॥

ऊर्द्धपण्डं द्विजः कुर्यात् क्षत्रियस्तु त्रिपण्डकम् ।
अर्द्धचन्द्रन्तु वैश्यश्च वर्त्तुल शूद्रयोगिजः” ॥

इति आश्विकतत्त्वतृष्टश्रृङ्गाष्टपुराणम् ॥ (ऊर्द्ध-
पण्डधारिप्रशसा यथा, ब्रह्मपुराणे ।

“अशुचिर्वाप्यनाधारो मनसा पापमाचरेत् ।
शुचिरेव भवेन्नित्यमूर्द्धपण्डाङ्गितो नरः ॥

ऊर्द्धपण्डधरो मत्थो म्रियते यत्र कुञ्चिवत् ।
अपाकोऽपि विमानस्यो मम लोके महीयते” ॥

अस्य धारणे वैदिकद्विजमित्र एवाधिकारी यदुक्तं
देवीभागवते नारायणेन ॥

“ऊर्द्धपण्डं त्रिशूलं च वर्त्तुलं चतुरस्रकम् ।
अर्द्धचन्द्रादिकं लिङ्गं वेदनिष्ठो न धारयेत् ॥

अभिमना लब्धजातिस्तु वेदपश्यान्माश्रितः ।
पुण्ड्रान्तरं भ्रमादापि ललाटेनैव धारयेत् ॥

स्वातिकान्त्यादिचिह्नार्थं चापि विस्मयगमादिषु ।
स्थितं पुण्ड्रान्तरं नैव धारयेत् वेदिको नरः” ॥

आर्द्धे ऊर्द्धपण्डादिविधिनिषेधव्यवस्था ।
यथा, गिर्यासिन्धौ हेमाद्रिः ।

“अपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पिष्टकर्मणि ।
तत्सर्वं नश्यति क्षिप्रमूर्द्धपण्डं विना कृतम्” ॥

तथा च नारदः ।

“यज्ञो दानं जपो होमः स्वाध्यायः पिष्टकर्म च ।
यथा भवति विप्रेन्द्राः । ऊर्द्धपण्डं विना कृतम्” ॥

इत्यादिवचनात् यैत्रे कर्मणि ऊर्द्धपण्डधारणं
विहितम् । केचित्तु ।

“ऊर्द्धपण्डो द्विजातीनामभिहोत्रसमो विधिः ।
श्राद्धकाले च संप्राप्ते कर्त्ता भोक्ता च वर्जयेत्” ॥

तथा,—

“वामहस्ते च ये दर्मा गृहे रक्षवन्ति तथा ।
ललाटे तिलकं दृष्ट्वा निराशाः पितरो गताः” ॥

इति संयहोक्तवचनात् तथा,—

“ऊर्द्धपण्डं त्रिपण्डं वा चन्द्राकारमथापि वा ।
श्राद्धकर्त्ता न कुर्वीत यावत् पिण्डान्नं निर्वपेत्” ॥

इति विश्वप्रकाशवचनाच्च श्राद्धकाले ऊर्द्धपण्डा-
दिकं न धार्यमित्याहुः । तन्न, यत् जुलाचारा-

देव व्यवस्था । यत्तु,—

“ललाटे पुण्ड्रकं दृष्ट्वा स्नाने माल्यं तथैव च ।
निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा च दृषणीपतिम्” ॥

इति हेमाद्रिदृष्टवचनम् तत् गन्धत्रिपुण्ड्रक-
विषयम् । अत्र श्राद्धकाले गन्धत्रिपुण्ड्रकएव न

धार्यः । अन्यरूपस्तु धार्य एव । तथा च व्यासः ।
“वर्जयेत्तिलकं माले श्राद्धकाले च सर्वदा ।

ऊर्द्धपण्डं त्रिपण्डं वा धारयेत् प्रयत्नतः” ॥)

ऊर्द्धरेता, [च] ए, (ऊर्द्धं रेतो यस्य न पतति वीर्यं
यस्यार्थः ॥) महादेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

(अष्टोत्तरसहस्रनामान्तर्गते महादेवस्य नाम-
भेदः । यथा महाभारते १३।१७।४५ ।

“ऊर्द्धरेता ऊर्द्धलिङ्गः ऊर्द्धशायी नमःस्पृश” ॥)

भीष्मः । (कृतसमावर्त्तनोऽपि भीष्मदेवः पितु
कान्यविवाहार्थं वैवाहिकधर्मं त्यक्तवान् अतस्तस्य

ऊर्द्धरेतस्त्वजातम् । एतद्विरजन्तु महाभारते १ ।
सत्यवतीलामोपाख्याने १०० अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

मुनिविशेषः । तद्यथा । सनक-सनन्द-सनातन-
सनत्कुमारादयः । (यथा, महाभारते २ । ब्रह्म-

समावर्त्तने । ११ । ४६ ॥

“अष्टाश्रीतिसहस्राणि सुनीनामूर्द्धरेतसाम्” ॥

चि, विषयासङ्गरहितः । सन्न्यासी । यथा भा-
रते शकुन्तलोपाख्याने,—

“ऊर्द्धरेता महाभागो भगवान् लोकपूजितः ।
चलेद्धि वृत्ताधर्म्मोऽपि न चलेत् सशितव्रतः” ॥)

ऊर्द्धलिङ्ग, ए, (ऊर्द्धं लिङ्गं यस्य ।) महादेवः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते १३ । १७ । ४५ ।

“ऊर्द्धरेता ऊर्द्धलिङ्गः ऊर्द्धशायी नमःस्पृश” ॥)

ऊर्द्धलोक, ए, (ऊर्द्धः उपरिस्थो लोकः ।) स्वर्गः । इति

हेमचन्द्रः । (यथा, मुग्धवोधे कारकप्रकरणे ।
५ सूत्रम् ।

“रक्षांस्त्रिधादयदनाययदुर्द्धकोक-
माक्रन्दयत्किमिनाययदाशु राम” ॥)

उर्द्धस्थः, चि, (उर्द्ध तिष्ठति य । उर्द्ध + स्था + क ।)
उपरिस्थितः । तत्पर्याय । उर्द्धन्दम २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

उर्द्धस्थितिः, स्त्री, (उर्द्धा स्थितिर्यच् ।) उर्द्धावस्था ।
स तु अश्वस्य पृष्ठस्थानम् । तत्पर्याय । पुरवधकम्
२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उपरिस्थितिः । उपरि-
स्थानम् ॥

उर्द्धासितः, ङ, (उर्द्धा आसितः ।) कारवेक्ष । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ करणा इति भाषा ॥

उर्मिः, स्त्री, ए, (ऋच्छतीति । ऋ गतौ । “वर्त्ते
रुध” । ४ । ४४ । इति उणादिसूत्रेण सिः । अर्त्ते-
रुरादेशश्च ॥) तरङ्ग । (यथा, रघु । १२ । ८५ ।
“तमाधूतध्वजपटं योमगङ्गोर्मिवायुमि” ॥)

प्रकाशः । वेग । भङ्गः । वस्त्रसङ्कोचरेखा । वे-
दना । पीडा । इति मेदिनी ॥ उत्कण्ठा । इति
हेमचन्द्रः ॥ “शोकमोहौ जराभूयुः क्षुत्पिपासे
षडूर्भयः” । इति श्रीभागवतटीका ॥

(बुभुक्षादयः षट्, यथा,—
“बुभुक्षा च पिपासा च प्राणस्य मनसः स्मृतौ ।
शोकमोहौ शरीरस्य जराभूयुः षडूर्भयः” ॥
(अश्वगतिभेदः । तल्लक्षणं यथा वैजयन्त्याम् ।
“पङ्क्तीकृतानामश्वानां नमनोऽन्नमनाकृतिः ।
अतिवेगसमायुक्ता गतिरुर्मिरुदाहृता” ॥
तथा च भाषे ५ । ४ ।

“तूष्णं पयोधर इवोर्मिभिरापतन्त” ॥)
उर्मिका, स्त्री, (उर्मिरिव । इवे प्रतिज्ञताविति-
कन् । उर्मिः प्रकाशं कायतोति वा । आतोनु-
पेति क ।) उत्कण्ठा । मृङ्गनादः । वस्त्रभङ्गः ।
अङ्गुलीयकम् । वीथिः । इति हेमचन्द्रः ॥

उर्मिमान्, [त्] चि, (उर्मिरस्यास्तीति । उर्मि +
मनुप् ।) वक्रः । इत्यमरः । टेउखेकानिया इति
भाषा । तरङ्गयुक्तः ॥ (यथा, महाभारते २ ।
द्रौपदीप्रश्ने ६३ । २८ ।

“दीर्घेभ्यु नीलेष्वथ चोर्मिमत्सु
जयाह केशेषु नरेन्द्रपत्नीम्” ॥)

उर्मिमाणी, [न्] ए, (उर्मिणा माणा विद्यतेऽस्य ।
इति ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (“चन्द्र
प्रद्वोर्मिरिवोर्मिमाणी” । इति रघु ५ । ६१ ॥)
उर्वरा, स्त्री, उर्वरा । सर्वशस्याद्या भूमी । इति
शब्दरत्नावली । (युत्पत्तिस्तु ऋसादौ उर्वराशब्दे
द्रष्टव्या ॥)

उर्वशी, स्त्री, (उद्यमश्रुते स्वकारणत्वेन व्याप्नोति
या । ऊर्ध्व + अश्रु + अच् + ङीप् । नारायणोऽयं
सम्भवत्वात् तथात्वम् ।) उर्वशी । स्वर्गविश्या
विशेषः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । (विकृतित्तु
ऋसादौ उर्वशीशब्दे द्रष्टव्या ॥)

उर्वशी, स्त्री, (ऊरौ उषिता इति । एधोऽरादित्वात्
साधुः ।) उर्वशी । इत्यमरटीकासारमुन्दरी ।

उर्यङ्गः, स्त्री, (उर्याः पृथिव्या अङ्गमिव ।) गोमयच्छ-
त्रिका । तत्पर्यायः । दिगीरम् २ शिलीन्धुकम् ३
वशाारोहम् ४ गोलासम् ५ । इति हारावली ॥

उर्षा, स्त्री, देवताडकटयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
उलुपी, [न्] ए, उलुपी । शिशुमारः । इत्यमरटीका-
सारसन्दरी । (जलजन्तुविशेषः ॥)

उलूकः, ए, (उलु कशब्देऽस्य व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या ।) उलूक
पेचकः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे ३ । ७७ ।

“उलूकं नृपतिं क्षाया का नः सिद्धिर्भविष्यति” ॥)
उष रोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वाद-परं सक-
सेट् ।) दीर्घादि । “उषति सन्तं खल” । इति
दुर्गादासः ॥ [वणी ॥

उष, स्त्री, (उष् + क ।) प्रभातम् । इति शब्दरत्ना-
वली । उष, ए, क्षारमृत्तिका । इत्यमरः ॥
(यथा मनुः ५ । १२० ।

“कौषेयाविकथोरूपे कुतपानामरिष्टकै” ।
“उषे क्षारमृत्तिकाभि” इति कुल्लुभट्टः ।
कार्यविनाम् । चन्दनाद्रिः ।)

उषकः, स्त्री, (उष + स्वार्थे कन् ।) प्रलूषम् । इति
शब्दरत्नावली ।

उषणः, स्त्री, (उष् + ल्यट् ।) मरिचम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (मरिचायै पर्यायो यथा,—

“मरिचं वेक्ष्य कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम्” ॥
गुणाश्चास्य मरिचशब्दे ज्ञेयाः ॥ शुण्ठी च । एत-
दर्थे पर्यायो यथा,—

“शुण्ठी विश्वा च विश्वश्च नागरं विश्वभयजम् ।
उषणं कटुभद्रश्च शृङ्गरेरं महौषधम्” ॥
गुणाश्च शुण्ठीशब्दे ज्ञातव्याः ॥ पिप्पलीमूलश्च ।
एतदर्थे पर्यायो यथा,—

“ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलमूषणं चटकाक्षिरं” ।
अथ गुणाश्च पिप्पलीमूलशब्दे बोद्धव्याः । इति
भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

उषणा, स्त्री, उषणा । पिप्पली । इति शब्दरत्ना-
वली । (चविका । अस्या पर्यायो यथा,—
“भवेद्यन्तु चविका कथिता सा तयोषणा” ।
गुणाश्चास्याश्चविकाशब्दे बोद्धाः । इति भाव-
प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

उषरा, चि, (उष् + र ।) क्षारभूमी । क्षोणा जायगा
इति भाषा । तत्पर्यायः । उषवान् २ । इत्यमरः ॥
“तत्र विद्या न वप्नव्या शुभ वीजमिवोषरे” ।

इति मनुः । २ । ११२ । उषरा मृत्पिच कोपयेत् ।
प्रमाणं यथा । “पित्तमूषरा” इति वैद्यकमाधव-
हृतारोगनिख्ये पाण्डुधिकादेः ।)

उषरजः, स्त्री, (उषर + जन् + ड ।) पाशवधवणम् ।
रोमकनामायस्त्वान्तभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
उषवान्, [त्] चि, (उषो विद्यतेऽस्य । उष् + मनुप् ।
मस्य व ।) उषरभूमी । इत्यमरः ॥

उषा, स्त्री, (उष् + क + टाप् ।) उषा । अग्निरुद्ध-
भाष्या । इति शब्दरत्नावली । (तत्कथा च भाग-
वते १० स्कन्धे ६२ अध्याये तथा हरिवंशे १७४
अध्याये नागयुद्धे द्रष्टव्या ॥)

उह उ वितर्कः । सन्देहादिचारे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (आदि-आत्म सक-सेट् ।) दीर्घादि ।
सन्देहादिचारस्तर्कः । उ उहते धर्मं धीर ।
यश्च समुहन्निव दिग्विकीर्णमिति गेर्वास्योर्होते
चेति परस्मैपदविधानाच्छब्दन्तम् । “अनुक्तमप्यु-
हति पण्डितो जनः” । इति गणकृतानिबन्धादिति
रमानाथः । वस्तुनस्तु पचादित्वादिनि ऊह इवा-
चरतीति क्षौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

उहः, चि, (उह् + घञ् ।) पूर्वप्राप्तस्य उत्तरेपणम् ।
तत्पर्यायः । अथ्याहारः २ तर्कः ३ । इत्यमरः ॥
वितर्कः ४ । वूह ५ ब्यूह ६ वितर्कणम् ७ अध्या-
हरणम् ८ ऊहनम् ९ प्रतर्कणम् १० । इति शब्द-
रत्नावली । अपूर्वत्वेक्षणम् । इति जैमिनिः ॥
असमवेतार्थकपदव्यागपूर्वकसमवेतार्थकपदस-
मनित्याहारकरणम् । इति आदित्यतट्टिका ॥
साकाङ्क्षाव्यस्य पदान्तरेण आकाङ्क्षापूरणम् ॥
(ऊहनम् । आरोप । यथा, महाभारते १३ ।
उमामन्थेश्वरसवादे १४५ । ४३ ॥

“इमे मनुष्या दृष्टान्ते ऊहापोहविशारदा ।
ज्ञानविज्ञानसम्पन्ना प्रज्ञावन्तोऽथ कोविदा” ॥
परीक्षणम् । सिद्धिभेदः ॥)

उहनी, स्त्री, (उह् + ल्यट् + ङीप् ।) सम्मार्जनी ।
इति शब्दरत्नावली । भाँटा इति भाषा ॥

जट, जटकार । सप्तमस्वरवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं
मूर्द्धा । (जटुरवाणाम्मूर्द्धा ।) इत्युक्ते । तथाच
शिक्षायां “स्युर्मूर्द्धायां जटुरवाः” । तथा च
मुग्धवोधे । “जटय टटटटणरवा मूर्द्धाणा” ।
इति । स तु ऋसो दीर्घं जुतश्च भवति ॥ (एव
त्रिधापि उदात्तानुदात्तसरितभेदात् नवविधस्तव
प्रत्येकं अनुनासिकानुनासिकभेदादष्टादशविध-
एव ।)

“जटकारं परमेशानि कुण्डली मूर्तिमान् खयम् ।
अत्र ब्रह्मा च विष्णुश्च रुद्रश्चैव वरानने ॥
सदाशिवयुतं वर्णं सदा ईश्वरसयुतम् ।
पञ्चवर्णमयं वर्णं चतुर्ज्ञानमयं तथा ॥
रक्तविशुद्धताकारं जटकारं प्रणमायहम्” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वक्षीयभाषायाम्) तस्य
लेखनप्रकारादि यथा ।

“ऊर्द्धादिचगता वक्ता त्रिकोणा वामतस्ततः ।
पुनस्त्वधोदक्षगता मात्रा शक्तिः परा स्मृता ॥
मात्रासु ब्रह्मविष्टीशक्तिरुन्ति क्रमतः परा” ॥
इति वर्णोच्चारतन्त्रम् ॥ * ॥ तस्य नामानि यथा ।
“जटः पूर्वधिसुखी रुद्रो देवमाता त्रिविक्रमः ।
भावभूति क्रिया क्रूरा रेधिका नाशिका ह्रस्वः ॥
एकपादशिरः मात्रा मण्डला शान्तिनी जघनम् ।
कर्णं कामसता मेधो निरुत्तिर्गणनायकः ॥
रोहिणी शिवदूती च पूर्णगिरिश्च सप्तमी” ॥
इति तन्त्रम् ॥ (माटकान्यासेऽस्य दक्षिणप्रायेऽव-
स्थितित्वात्तदाख्ययाप्यभिधानम् । यथा, माटका

कृष्णः

न्यासधृतमन्त्रे “कृ नमो दक्षिणप्राये कृ नमो वामप्राये” । इति । अनुबन्धविशेष । यथा, कविकल्पद्रुम । “उः क्वावेडन्तु वेट्क कृ । चडा फ्रस” । एतेन छौसड् गत्यामित्यस्य लुङि षड्जुनैकदिति सिद्धम् ।)

कृ, प्राप्ते । गत्याम् । इति कविकल्पद्रुम ॥ (श्वादि-पर-सक-चनिट् ।) प्राप् प्राप्ति । “कृच्छति धनं कृती” । इति दुर्गादास ॥

कृ, इर ण गत्याम् । इति कविकल्पद्रुम ॥ (श्वादि-पर-सक-चनिट् ।)

कृ, र णि गत्याम् । (लुहो-पर-सक-चनिट् ।) र वैदिक । णि इत्यति । शपो लुङ्गण्यदस्य षट्-प्रानयोरेव कृच्छादेश । इयुच्छत् समियुच्छान । इति दुर्गादास ॥

कृ, र न हिंसने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा-पर-सक-चनिट् ।) र वैदिक । न कृणोति । रेफादि-क्षृतीयस्वरान्तोऽयमिति केचित् । इति दुर्गादास ॥

कृ, व्य गर्हणम् । वाक्यम् । देवमातरि स्त्री । इति मेदिनी ॥ (सम्बोधनम् ।) परिहास । वाक्यविकार । इति शब्दरत्नावली ॥ (ए, स्वर्गः)

कृक्, [च्] स्त्री, (कृच्छन्ते क्षूयन्ते देवा षनया । कृच् + क्तिप् ।) वेदविशेष । कृग्वेदः । इत्यमर ॥ अस्य एकविंशतिशाखा । वेदमन्त्रविशेष । तस्य लक्षणम् । यच्चार्यवशेन पादव्यवस्थिति । अस्यार्थः । यच्चार्यवशेन एकान्वयित्वेनानुयुवादिपादस्थितिः । इति जैमिनि ॥ (कृग्यञ्जु सामायव्यवेदाभिहि-तैरपरैश्चाग्नीर्विधानैरुपाध्याया भिषगश्च सन्ध्ययो रक्षा कुर्युः ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ऊनविशेषाध्याये ।)

कृक्थं, स्त्री, (कृच् क्षुतौ कृच् + “पाठुतुदिवचि-रिचिचिचिभ्यश्चक्” । २।७। इत्युणादिसूत्रेण थक् ।) धनम् । इत्यमर ॥ स्वर्णम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यदुक्तं शब्दार्थे । “हिरण्यं द्रविणं युन्नं विक्रम-मृकथं धनं वसु” ॥) पुनर्हीनस्य कृक्थिनः । इति याज्ञवल्क्य । “कृक्थमूलं हि कुटुम्ब” ।

इति दायभागे पित्रधनविभागकालेऽभिहितम् ॥ कृत्त, न र वधे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा-पर-सक-सेट् ।) र वैदिक । न कृत्तणोति । इति दुर्गादास ॥

कृत्त, स्त्री, ए, (कृच् + स । “सुखस्त्रिहृद्यविभ्यः कित्” । ३ । ६६ । इत्युणादिसूत्रेण कित् ।) नक्षत्रम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनु । २।१६१ । “पूर्वा सन्ध्यां नर्पन्तिष्ठेत् सावित्रीमार्कदर्शनात् । पश्चिमान्तु समासीनः सन्ध्यस्तविभावात्” ॥ तच्च अश्विन्यादिभेदेन सप्तविंशति ।) राशिः । इति ज्योतिषम् ॥ (राशयश्च मेषवृषादिभेदेन द्वादश । अस्मिन्मर्थे प्रमाणं यथा रघौ । १२ । २५ । “प्रययावातिथेयेषु वसन्धुकिजुलेषु स । दक्षिणां दिग्मस्तुल्येषु वार्षिकेष्विव मास्कर” ॥ “कृत्तेषु नक्षत्रेषु राशिषु वा मास्कर इव” । इति तट्टीकाया मल्लिनाथः ।)

कृत्त, ए, (कृच् + अच् ।) पर्वतविशेषः ॥ (अयं हि

कृच्छ

कुलाचलानामेकः । यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ॥ “माहेन्द्रशुक्तिमलयार्त्तकपारिपाचाः सद्यः सविन्ध्य इह सप्त कुलाचलाख्या” ॥)

मल्लूकः । (यथा मनु । १२ । ६७ ।

“एको मृगेभ्यं व्याघ्रोऽथ फलमूलान्तु मर्कटः ।

स्त्रीमृत्तककोकोवारि यानान्युष्ट्रं पशूनज” ॥)

प्रोणाकल्ल । इति मेदिनी ॥ श्योनाकप्रभेदः ।

इति राजनिर्घण्ट ॥ (खनामख्यातोऽजमीठपुत्रः ।

यथा, हरिवंशे पुरुवप्रानुकीर्त्तने । ३२ । ८७ ।

“धूमिन्या स तथा देव्या त्वजमीठ समेयिवान् ।

कृत्तं स जनयामास धूमवर्णं सुदर्शनम्” ॥

खनामख्यातो विदूरथस्य पुत्रः ।

यथा, तत्रैव ३२ । १०८ ।

“विदूरथस्य दायद कृत्त एव महारथ” ॥

तथा खनामख्यातोऽरिहस्य पुत्रः । यथा, महा-भारते १ । पुरुवप्रानुकीर्त्तने । ६५ । २८ ।

“अरिह खल्वाङ्गेयीसुययेमे सुदेवा नाम तस्या

पुत्रमजीजनदृत्तम्” ॥ एतेन पुरुवशे त्रयएव

कृत्तनामानो राजान सम्भूताः ॥)

कृत्तगन्धा, स्त्री, (कृत्तस्येव गन्धो यस्याः ।) रुद्र-

विशेषः । वीरताड इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।

कृगन्तौ २ अविगो ३ रुद्रदारक ४ जुङ्ग ५ ।

इत्यमर ॥ कृषिशाङ्गण इति ख्यातो रुद्रश्च ।

तत्पर्यायः । कृष्यगन्धा २ कृषिशाङ्गणिको ३

इति रत्नमाणा । क्षीरविदारिरुद्रः । तत्पर्यायः ।

महाश्वेता २ । क्षीरिका ३ । कृत्तगन्धिका ४ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (रुद्रदारकशब्देऽस्या

गुणादयो ज्ञेयाः ।)

कृत्तगन्धिका, स्त्री, (कृत्तगन्धा + स्वार्थे कन् ।) अत

इत्यम् । कृष्णभूमिकुण्डाङ्गः । तत्पर्यायः । क्षीर-

विदारी २ महाश्वेता ३ । इत्यमर ॥

कृत्तर, स्त्री, (कृत्तौ गतौ । कृच् + “तनृषिभ्यां क्स्-

रन्” । ३।७५ । इत्युणादिसूत्रेण क्स्-रन् ।) वारि-

धारा । इति मेदिनी ॥

कृत्तर, पुं, (कृच् + “तनृषिभ्यां क्स्-रन्” । ३ ।

७५ । इत्युणादिसूत्रेण क्स्-रन् ।) कृत्तिक ।

इति मेदिनी ॥

कृत्तराज, पुं, (कृत्ताणां भक्षूकानां राजा ।

राजाह सखिभ्यश्च ।) जाम्बवान् । इति रामा

यणम् ॥ (यथा, हरिवंशे । ३८ । ११ ।

“लेभे जाम्बवर्तो कन्यामृत्तराजस्य सम्मताम्” ॥)

कृत्तेश, पुं, (कृत्ताणां नक्षत्राणामोशः ।) चन्द्र ।

इति हज्जायुधः ॥

कृत्त, प्र नुत्याम् । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदां पर-

सक-सेट् ।) प्र कृत्तति । आनर्षः । इति दुर्गादास ॥

कृत्तीष, स्त्री, (कृत्ततीति । कृच् + बाङ्गलकात् की-

यन् ।) पिष्टकभर्जनपात्रम् । इति हेमचन्द्र ॥

कृच्छ, प्र मूर्त्तौ । गमने । मोहे । इति कविकल्पद्रुम ॥

(तुदां-पर-सकं अकक्ष-सेट् ।) प्र कृच्छती कृ-

च्छन्ती । मूर्त्तिं कठिनीभावः । “मूर्त्तिं कठिन्य-

काययोरित्यमरात् । कृच्छति हत कठिनं स्यादि-

त्यर्थः । कृच्छति रुद्धो गच्छति मुह्यति वेत्यर्थः ।

कृञ्ज

मोहस्थाने इन्द्रियप्रलयं पठन्ति प्राक्षः । कृच्छति रुद्धस्येन्द्रियं प्रकीयते इत्यर्थः । इति रमानाथः ॥ इति दुर्गादासः ॥

कृच्छरा, स्त्री, (कृच्छति परपुरुषं प्राप्नोतीति ।

कृच्छ + “कृच्छेर” ३ । १६१ । इत्युणादिसूत्रेण

अर । अरन् इति प्रमाद इति पारायणीयम् ।)

वेश्या । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, अथर्ववेदे १० ।

६२० । “कृच्छरा ये च ते श्रफा” ॥)

कृञ्ज, उ गत्याम् । स्त्रैर्ये । ऊर्जने । अर्जने । इति

कविकल्पद्रुम ॥ (श्वादि-श्वात्म-सक-अकक्ष-सेट् ।)

उ अर्जते । ऊर्जनं जीवनं वलवद्भावश्च । इति

दुर्गादास ॥

कृञ्ज, इ ङ भञि । इति कविकल्पद्रुम ॥ (इदिव्

श्वादि-श्वात्म-सक-सेट् ।) ङस्वादिः । भञि भर्जने ।

इ कृञ्जते । उ कृञ्जते मत्स्य रूपकारः । इति

दुर्गादास ॥

कृञोष, स्त्री, (अर्जते रसोऽस्मादिति । कृञ् + “अर्ज-

कृञ्जश्च” इत्युणादिसूत्रेण ईषन् ।) पिष्टपचनम् ।

पिष्टकभर्जनपात्रम् । इति हेमचन्द्रामरौ ॥ नरक-

विशेषः । अत्र पिष्टपचनप्रक्षेपः ।

(यथा, मनु ४ । ६० ।

“लोहशङ्कुमृञोषश्च पश्यान् शाल्मलीं नदीम्” ॥

धनम् । सोमलताया उद्धृतो रसः । यथा, कृग्वेदे

३ । ४३ । ५ । “कुविद्राजानं मधवन्मृञोषिन्” ।

“कृञोषिन् सोमवन्” । इति भाष्यम् ॥)

कृञु, चि, (अर्जयति गुणान् । अर्ज अर्जने । “अर्जि-

दृशीति” । १ । २८ । उणादिसूत्रेण साधु ।)

अवक्रमः । सोजा इति भाषा । तत्पर्यायः । अर्जि-

क्षम् २ प्रगुणम् ३ । इत्यमरः ॥ प्राञ्जल ४ सरण

५ । इति जटाधरः ॥

(“उमा स पश्यन् कृञुनैव चक्षुषा” ।

इति कुमारः ५ । ३२ ॥ यथा, मनु । २ । ४७ ।

“कृञवस्ते तु सर्वे स्युरज्ज्वा सौम्यदर्शना” ॥

स्त्रियां छीघ्रपक्षे यथा, माघे १२ । १८ ।

“कृञ्वीर्धनैरवतत्य कन्धरा-

श्वजावच्छूडा कलघर्घरारवैः ॥

अनुकूलम् । यथा, कृग्वेदे ५ । ४१ । १५ ।

“कृञुहस्तं कृञुवनिः” । “कृञुहस्तदनुकूल-

हस्त” । इति भाष्यम् ॥ शोभनम् । यथा कृग्वेदे

५ । ४४ । ५ । “धारवाकेष्वनुगाथ” । “कृञु-

गाथ शोभनस्तुतिक” । इति भाष्यम् ॥ वसुदेव-

पुत्रभेदे पु । यथा भागवते ६ । २४ । ५४ ।

“कृञु समर्दनं भद्रं सकर्षणमहीश्वरम्” ॥)

कृञुकाय, पु, (कृञु सरणं कायो यस्य ।) कश्यप-

सुनि । इति जटाधरः ॥ अवकशरीरे चि ॥

(“तस्मिन् खस्त्रिसमासीनं कृञुकायः समभ्यसेत्” ।

इति भागवते ३ । २८ । ८ ॥)

कृञ्च, पु, (कृञ् + “कृञ्चेन्द्रायवधेति” । २ । २८ ॥

उणादिसूत्रेण निपातनात् रन् गुणामात्रश्च ।)

नायकः । इत्युणादिकोषः ॥ (सरणगामिनि, चि ।

यथा कृग्वेदे १ । ११७ । १४ । “युवं सुकृ-

मर्गो नः । ससुद्रादिभिरुहस्य कृञ्चेभिरश्च” ॥)

“अष्टमिः अष्टमिः” । इति भाष्यम् ॥

अष्टमः, ण, (अष्ट + “अष्टमिः”) । इति भाष्यम् ॥
“अष्टमिः” । २ । ८७ । इत्युणादिसूत्रेण अष्टमः ।
किञ्च १) मेघः । इति सिद्धान्तकौमुदी । उणादि-
कोषश्च ॥

अष्ट, द उ ण गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तन्ना-
उभ-सक-सेट्) । द ण अष्टोति अष्टोति अष्टोते
अष्टते । उ अष्टोति अष्टोति । इति दुर्गादासः ॥

अष्ट, स्त्री, (अ + ण । अष्टमाधमर्थे इति शत्वम्) ।

धारः । देना इति भाषा । तत्पर्यायः । पर्युदस-
नम् २ उच्चार १ । इत्यमरः । एनर्देयत्वेन स्त्री-
कृत्य यत् गृहीतम् । इति जगदीशः । अस्य
विवरणं अष्टमाधमशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

कुसीदास्य अष्टं यथा ।

“स्यामनामिनिमित्तं यद्वाग्यष्टमिष्यते” ।

तत्कुसीदमिति ज्ञेयं तेन उच्यते कुसीदिनाम् ॥

इति नारदः । अस्यार्थः । स्याम मूलधनावस्यामना-
नामो ह्यङ्गः । दानग्रहणपदे कर्मण्यण्टा साध्ये

तेन मूलधनावस्याने सत्येव यो नामस्तदर्थं यद्वाग्य-
धनिकेन दीयमानं मूलधनं अष्टमर्थेन च ग्रहणं

तथा स्त्रीकृत्य गृह्यमाणं यत्तद्वत् । इति रत्ना-
करादयः । कलाश्रुत्ये तु अवस्थापाकरणीयस्य-

रूपगुणयोगाद्गौणप्रयोगः । अतएव बाणिज्यार्थ-
प्रयुक्तस्य गणत्वं इति मिश्रः ॥ * ॥ अपि च ।

“कुत्सितात् सीदतस्त्रैर्विष्वक्त्रैः प्रगृह्यते ।

अतुर्गुणं वायुगुणं कुसीदास्यमृगं त्वत्” ॥

इति बृहस्पतिः । अस्यार्थः । कुत्सितात् सीदत-
स्याधमार्थात् सकलं धनं यत् गृह्यते निर्विशिष्टै-

रुत्तमर्थैः । अतुर्गुणं वेति वाकारोऽनास्थाया तेन
द्वैगुण्यादिनाम् ॥ * ॥ अष्टमप्रतिशेषो यथा ।

“देवानां पितॄणां अथोणां तथा नरः ।

अष्टमवान् जायते यस्मात्तन्मोक्षे प्रयतेत् सदा ॥ * ॥

तत्परिशोधनमाह ।

“देवानामन्वयो अन्तर्गम्यैवति मागव ।

अल्पवित्तस्य पूजामिषपवाचप्रत्येका ॥

आज्जेन प्रजया चैव पितृणामन्वयो भवेत् ।

अष्टवीणां ब्रह्मचर्येण श्रुतेन तपसा तथा” ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरम् ॥ (जलदुर्गमभूमि । यथा
मुग्धबोधे १ । २८ सूत्रस्य टीकायां दुर्गादासः ।

“दशार्थो देशः दशायां नदी उभयत्र अष्टमशब्देन
जलदुर्गमभूमिरुच्यते” ॥ अष्टमशब्दोक्तं कुत्सि-
दपि राश्रन्तरात् वियोज्यं सखावान् पदार्थः ।

यथा वीजगणिते ।

“धनसंज्ञकाने करणसूत्रं अष्टाङ्गम् ।

योगे युतिः स्यात् क्षययोः खयोर्वा
धनसंज्ञकान्तरमेव योगः” ॥

अष्टवीति । अष्ट गतौ तस्मात् । इति छत्तपद्या
वाच्यकिञ्च । गन्ता । गमनशीलः । यथा, अष्टवेदे

६ । १२ । ५ । “सद्यो यः स्यात् विभितो यवीया-
न्वयो न वायुदतिधन्वा राट्” । “अष्टः शीघ्र-
गन्ता” इति भाष्यम् ॥

अष्टमलक्षः, ण, (अष्टे मत्कुल इव) । जपकाः । इति

शब्दरत्नावली । नामिन इति भाषा ।

अष्टमार्गः, ण, (अष्टं मार्गयति यः सा । अष्ट +
मार्ग + ल्यु ।) प्रतिभू । इति हारावली ।

नामिन इति भाषा ।

अष्टमसुतिः, स्त्री, (अष्टस्य अष्टमात् वा सुति-
मौघनं भवत्यस्मात्) । अष्टमपरिशोधनम् । तत्-
पर्यायः । विगणनम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अष्टमोक्षः, ण, (अष्टमात् मोक्षः) । अष्टमपरिशो-
धनम् । इति हारावली ।

अष्टमादानः, स्त्री, (अष्टस्य आदानम् यद्वत्) । अधम-
र्यात् उत्तमर्थेन सनामधनग्रहणम् । तत्तु अष्टा-

दशविवादान्तर्गतविवादः । (यदाह मनुः । ८/४)

“तेषामाद्यमष्टमादानं निक्षेपोऽस्माद्विप्रस्य” ।

इत्यादि) । तत्र सप्तविधं यथा । इष्टशम्यं देयम् २

इष्टशम्यं देयम् २ अनेनाधिकारिणा देयम् ३ अस्मिन्

समये देयं ४ अनेन प्रकारेण देयं ५ इत्यधमर्थे

पञ्चविधम् । उत्तमर्थे तु दानविधिः ६ आदान-

विधिश्च ७ इति द्विविधम् । तथाच नारदः ।

“अष्टमन्वेयमन्वेयस्य येन यत्र यथा भवेत् ।

दानग्रहणधर्मस्य अष्टमादानमिति स्मृतम् ।

अदेयमिति यदुक्तं तदाह कात्यायनः ।

न स्त्रीभ्यो दासमानेभ्यः प्रदद्यात् किञ्चिदुद्धृतम् ।

दाता न लभते तत्तु तेभ्यो दत्तान् यद्वत्” ।

तत्र विशेषमाह बृहस्पतिः ।

“परिपूर्णे गृहीत्वाधि वन्ध वा साधुनामकम् ।

नेष्टारूपं चास्तिमहा अष्टं दद्यात् धनी सदा” ।

इति विवादादर्थवसेतुः । अस्य यदवशिष्टं अष्टमोद-
याद्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

अष्टमान्तकः, ण, (अष्टमन्तयति यः । अष्ट + अन्ति

नामधातु + क्तु । मङ्गलप्रदाराधनेन अष्टमाप-
नयनात् तथात्वम्) । मङ्गलप्रदः । इति शब्द-

रत्नावली ।

अष्टमापनोदनः, स्त्री, (अष्ट + अप + नुद + ल्युट्) । ततः

यच्छेतित्युच्यते । अष्टमापनयनम् । धारशोधनम् ॥

अष्टवी, [न] चि, (अष्टमस्यास्तीति । अष्ट + इति) ।

अष्टयत्त । धारी ।

(“आयमानो वै ब्राह्मणं त्रिमिष्टयैः अष्टवी भवति” ।

इति श्रुतिः । “अष्टवी न स्यात् यथा पिता” ।

इति दायभागे) ।

अष्टमोदयाहः, स्त्री, (अष्टस्य उदयाहः) । अधमार्थ-
गृहीतार्थाहः । यत्र अष्टं प्रार्थनकाले प्रार्थितो-

ऽपि अष्टमो न ददाति तत्र धनिकेन यत् कर्त्तव्यं

तदाह मनुः । ८/४८—४९ ।

“ये यैरुपायैरर्थं स्व प्राप्नुयादुत्तमार्थिकः ।

तैस्तैरुपायैः सत्यं साधयेदधमार्थिकम्” ॥

धर्मस्य व्यवहारेण कृतेनाचरितेन च ।

प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च” ॥

अयमर्थः । पूर्वपूर्वसामर्थ्याभावे उत्तरोत्तरम्

सगृह्यं वशीकृत्य । धर्मे बृहस्पतिराह ।

“सहस्रम्भिसन्दिष्टैः सामोक्तानुगमेन च ।

प्रायेण वा अष्टवी दायो धर्मो एव उदाहृतः” ॥

अस्यार्थः । अष्टविकस्य ये सहस्रम्भन्विनोऽपि

सन्देशो यो यत्र सामवचनं यत्रानुगमनं प्रायोप-
वेशनं वा धनिकस्य अधमं अष्टमोदयाहोपायः ।
व्यवहारे कात्यायनः ।

“धर्मोऽवरोहः अष्टविकः प्रकाशं जनसंसदि ।

यावन्न दद्यादेयं देशाचारस्मितीर्यथा” ॥

अस्यार्थः । यावद्वाग्य जनसंसदि अष्टविकस्य धनि-
केन धारणं व्यवहारः । कलाचरितवनात्कारेषु

बृहस्पतिः ।

“कृपना याचयित्वायमाभीय अष्टविकाह्वी ।

अष्टाष्टितादि वाह्यं दायते यत्र सोपधि” ॥

अस्यार्थः । अष्टविकस्य धनमष्टाष्टितादि वा कृपना

वाह्यं वा यत्र दायते तत्र साधनोपायः

सोपधि सत्यमुच्यते ।

“उत्तदारपशून् यदा कृत्वा हारोपवेशनम् ।

यत्रार्थो दायतेऽर्थः स्व तदाचरितमुच्यते ॥

यदा स्वसहमानीय ताडनाद्यैरपक्रमैः ।

अष्टविको दायते यत्र बलात्कारः स्व उच्यते” ॥

अन्योरर्थः । उत्तदारपशूरोधो हारोपवेशनश्च

य उदयाह्वोपायस्तदाचरितमुच्यते । स्वसहमा-
नीय ताडनादिपक्षेण उदयाह्वोपायो बला-

त्कार उच्यते ॥ * ॥ कौऽधमार्थः केनोपायेन

साध्यस्तदाह कात्यायनः ।

“राजानं सामिनं विप्रं सान्तेनैव प्रसाधयेत् ।

अष्टविघ्नं दुष्टं वापि अष्टेनैव प्रसाधयेत्” ॥

अष्टविघ्नं दायदम् । तथा

“वशिष्ठः कार्यकाश्चैव शिल्पिनश्चात्रवीद भृगुः ।

देशाचारेण दाय्यां सुदुष्टान् सपीय दाययेत्” ॥

यत्र धनं न लभ्यते तत्राह बृहस्पतिः ।

“निर्धनं अष्टविकं कर्म गृहमानीय कारयेत् ।

शौण्डिकाद्यं ब्राह्मणं दायणीयं शनैः शनैः” ॥

याच्यवक्ष्ये,—

“हीनजातिं परिच्छीयन्त्यर्थं कर्म कारयेत् ।

ब्राह्मणस्तु परिच्छीयं शनैर्दाप्यो यथोदयम् ॥

यथोदयं यथा धनोत्पत्तिरित्यर्थः ॥ * ॥ आपार-

हारा न ब्राह्मणस्य अष्टमशोधनमाह कात्यायनः ।

“कर्मणा क्षत्तवित्पुत्रान् समहीनांस्तु दाययेत्” ॥

अष्टमशोधनाय निन्दितं कर्म कारयितुं यत्तत्तस्य

दण्डमाह कात्यायनः ।

“यदि ह्यादावनादिदण्डमुक्तं कर्म कारयेत् ।

प्राप्नुयात् साहसं पूर्वमष्टमशोधनं चर्षिकः ॥ * ॥

यदि परमदण्डिप्राप्तं धनमष्टविको दातुं न शक्नोति

तदा चक्रदण्डाखेष्ट्या धारयेत् । यथा बृहस्पतिः ।

“पूर्वविधौ शान्तनाममष्टमोदयाह्वेऽनी ।

कारयेद्वा धनी नेष्ट्यं चक्रदण्डवस्तथा” ॥

तथा च बृहस्पतिः ।

“हिरण्ये द्विगुणीभूते मृते गृहेऽधमर्षिके ।

मृत्तं तदीयं संयच्छ विप्रोपीय सवासिकम् ॥

रत्नेहा हृतमूल्यं तु दद्याद् जनसंसदि ।

अष्टानुरूपं परतो मृतेनान्यत्तु वर्जयेत् ॥

अधमं च क्षिरीकृत्य गणनाकुशलेनैः ।

वदन्मुखातिविदितं प्रत्यक्षपराधुनात्” ॥

यथाविधं धर्मादीन् धनसाधनोपायान् प्रवृत्तानो

कृतं

न राज्ञा निवर्तनीय इत्याह मनु ।
“य स्वयं साधयेदर्थमुत्तमार्थोऽधमार्थिकात् ।
स राज्ञा नाभियोक्तव्यं स्वकं ससाधयन् धनम्” ॥१॥
धनवता ऋणिकेनादत्ते ऋणे राजा स्वयं विप्रति-
तमभागं गृहीत्वा उत्तमार्थाय दापयेत् इत्याह
नारदः ।

“ऋणिकं सधनो यस्तु दौरात्यान् प्रयच्छति ।
राज्ञा दापयितव्यं स्यात्गृहीत्वाश्रन्तु विप्रकम्” ॥१॥
यदा व्यधमार्थिकं सकलमण्यं दातुमसमर्थः शक्त्यनु-
सारेण दत्त्वा पूर्वकृतस्य लेख्यस्य एष्टेऽभिलिखेत्
एतावदुत्तमार्थेन उपगतं प्राप्तमिति धनी
तस्यैव लेख्यस्य एष्टे दद्यादभिलिखेत् इत्याह
याज्ञवल्क्यः ।
“लेख्यस्य एष्टेऽभिलिखेत् दत्त्वा दत्त्वाधनं ऋणी ।
धनी चोपगतं दद्यात् सहस्रपरिचिह्नितम्” ॥
इति विवादावर्णवसेतुः ।

कृत, गत्याम् । स्पृष्टेने । स्पृष्टव्ये । छणायाम् । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (आदि-पर-ईयङ्पक्षे च्यात्म-
गत्यर्थे सक, च्यनार्थे-व्यक-सेट् ।) छणा दया ।
कृतीयते जन स्पृष्टते ईश्वरो भवति । किञ्चि-
द्व्यते गच्छति वेत्यर्थः । अरे तु ईयङोऽप्राप्तिपक्षे
परस्मैपदमेव । आर्त्तात् आनर्त्त इत्यादि । इति
दुर्गादासः ।

कृत, क्री, (कृ + क्त ।) उञ्कशिलम् । (यथा, मनुः ।
४ । ४—५ ॥

“कृतामृताभ्या जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।
सत्यामृताभ्यामपि वा न श्वरुषा कदाचन ॥
कृतमुष्कशिलं ज्ञेयममृतं स्यादणचित्तम् ।
मृतन्तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्णं सृतम्” ॥
जणम् । (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०१ । ६ । “तन्म
कृतं पातु शतशारदाय” । “कृतमुदकम्” । इति
भाष्यम् ॥) सत्य इति मेदिनी । (यथा, मनुः ।
८ । ८२ ।

“साक्षेऽन्त वदन् पाशैर्भध्यते वारुणैर्मृशम् ।
“विवशं शतमाश्लीक्ष्मात् साक्षं वदेदृतम्” ॥
कर्मफल । यथा, “कृतं पितृन्तौ सुकृतस्य षोके” ।
इति श्रुतिः । विष्णुः ॥ यथा, महाभारते । १ ।
१ । २५१ ।

“भगवान् वासुदेवश्च कीर्त्यतेऽत्र सनातनः ।
स हि सत्यमृतश्चैव पवित्रं पुण्यमेव च ।
शान्तं ब्रह्म परमं ध्रुवं ज्योतिः सनातनम्” ॥
ए, सूर्यः । यथा, शतपथब्राह्मणे । “ब्रह्म वा
कृतं ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्म कृतं ब्रह्म एवायुः” ॥
परब्रह्म । यथा, श्रुतिः । “कृतमेकाक्षरं ब्रह्म” ॥
सत्याचारः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ११७ । २ ।
“सुतो मित्राय वरुणाय पीतये चारुर्कृताय
पीतये” ॥ “कृताय सत्याचाराय” । इति दया-
नन्दभाष्यम् । रुद्रः । यथा, सामगानां सन्ध्यामन्त्रे
रुद्रोपस्थाने । “कृतमित्यस्य कालाभी रुद्र ऋषि-
रनुष्टुप्छन्दो रुद्रो देवता रुद्रोपस्थाने विनि-
योगः” । देवभेदः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । २३ । ८ ।
“कृतस्य हि सुरस्य सन्ति पूर्वोर्कृतस्य धीति-

कृतुः

रंजिनानि हन्ति” । “कृतस्य कृतदेवस्य” । इति
भाष्यम् ॥ यच्च । यथा, ऋग्वेदे । १ । १४५ । ५ ।
“कृतचिद्धिं सत्यम्” । “कृतस्य यज्ञस्य जलस्य
वा चित् ज्ञाता” । इति भाष्यम् ॥ अमेर्कृषि-
भेदः । यथा, यजुषि । १७ । ८२ । “कृतस्य
सत्यस्य” । इति ॥

कृत, चि, (कृ + क्त ।) दीप्तः । पूजितः । इति
मेदिनी ।

कृतजित्, पु, (कृतं जयति कृत + जि + क्तिप् ।)
यच्चविशेषः । यथा,—

“त्वया च जमदग्निश्च कम्बलोऽथ तिषोत्तमा ।
ब्रह्मापेतोऽथ कृतजित् हृतराष्ट्रश्च सप्तमः ॥
माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय भास्करे ।
श्रूयतां चापरे सूर्ये फागुने निवसन्ति ये” ॥
इति श्रीविष्णुपुराणे २ । १० । १५—१६ । “त्वया
सूर्यः । कम्बलः सर्पः । ब्रह्मापेतो राक्षसः । कृत-
जिदयत्तः । हृतराष्ट्रो गन्धर्वः । इति तट्टीकाया
श्रीधरस्वामी ॥ (चि, यज्ञेता । यथा, यजुषि १७ ।
८२ । “कृतजिघ्रसत्यजिघ्रसेनजिघ्रसुषेणश्च” ॥)

कृतधामा, [न्] ए, (कृतं सत्यं धाम भवनं यस्य ।)
विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, यजुर्वेदे ५ । ३२ ।
“हव्यसूदनं कृतधामासि स्वर्वाति” ॥ इन्द्रभेदः ।
स तु रुद्रसावर्णिके मनौ भविताः । यथा,—
भागवते । ८ । १३ । २८ ।

“भविता रुद्रसावर्णी राजन् । द्वादशमो मनुः ।
कृतधामा च देवेन्द्रो देवाश्च हरितादयः” ॥
यदुवशीयो नृपतिभेदः । यथा, भागवते ।
“कङ्कश्च कर्णिकाया वै कृतधामाजयावपि” ॥
अविनश्वरस्थानवति, चि । यथा यजुर्वेदे । १८ । ३८ ।
“कृताधातुधामाग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयः” ॥)

कृति, स्त्री, (कृ + कर्णे + क्तिन् ।) कल्याणम् । वर्त्म ।
जुगुप्सा । स्पृडा । इति मेदिनी ॥ (भावे + क्तिन् ।)
गमनम् । अमुमम् । इति धरणी ॥ (एरुषभेध-
यज्ञीयदेवभेदः । यथा, यजुर्वेदे । ३० । १३ ।
“कृतये स्तेनं हृदयम्” । शत्रौ पु, इति निरुक्तिः ।)
कृतीया, स्त्री, (कृत + ईयङ् + टाप् ।) छणार्थकः ।
जुगुप्सा । तत्पर्यायः । अर्त्तनम् २ ऋणीया ३ ।
इत्यमरः ॥

कृतु, पु, (कृ + “अर्त्तश्च तु” । इति उणादिसूत्रेण
१, ७२ । तु चकारात् कित् च ।) कालविशेषः ।
स तु षड्विधः यथा । मार्गपौषौ हिम १ माघ-
फागुनौ शिशिरः २ चैत्रवैशाखौ वसन्तः ३
ज्येष्ठाषाढौ ग्रीष्मः ४ आषाढभाद्रौ वर्षा ५ आ-
श्विनकार्तिकौ शरत् ६ । इत्यमरः ॥ स त्रिविधो
ऽपि । कार्तिकायहायणपौषमाघा शीतः १
फागुनचैत्रवैशाखज्येष्ठा ग्रीष्मः २ आषाढआवण-
भाद्राश्विना वर्षा ३ । द्विविधोऽपि । कार्तिका-
दिषण्मासा शीतः १ वैशाखादिषण्मासा ग्रीष्मः
२ । इति स्मृतिः ॥ ॥

(यदुक्तम् ।

“मासद्वयात्मकं कालं कृतुं प्रोक्तो विचक्षणैः” ।
यच्च तु “द्वादश मासाः पञ्चर्तवः” इति श्रुतं तत्र

कृतुः

हेमन्तशिशिरयोरेकत्रीकरणं विवक्षितम् ॥
“चयकोपसमा यस्मिन् दोषाणां सम्भवन्ति हि ।
कृतुषट्कं तदाख्यातं रवेः राशिषु सक्रमात् ॥
ग्रीष्मो मेघवर्षौ प्रोक्तं प्रावृद्धमिधुनकर्कटौ ।
सिंहकन्ये स्मृता वर्षा तुलाश्विनकयोः शरत् ॥
धनुर्ग्रीष्मौ च हेमन्तौ वसन्तः कुम्भमीनयोः” ।
मेघवर्षौ रविणा सक्रान्तौ । एव मिथुनकर्कटा-
वित्यादि । अन्ये तु ।

“शिशिरः पुष्यसमयो ग्रीष्मो वर्षाशरद्धिमाः ।
माघादिमासयुग्मे स्युर्कृतवः षट् क्रमादमी” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथममार्गे ।
“वर्षा शरच्च हेमन्तः शिशिरश्च वसन्तकः ।
ग्रीष्मश्चेति क्रमादेते कृतवः षट् प्रकीर्त्तिताः ॥
एथक् एथकं प्रवक्ष्यामि रवेर्गतिविशेषतः” ।
इति प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
“मासैर्द्विसहस्रैर्माघाद्यैः क्रमात् षडृतवः स्मृताः ।
शिशिरोऽथ वसन्तश्च ग्रीष्मवर्षा शरद्धिमाः” ॥
इति सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥
“इह खलु संवत्सरः षडङ्गकृतुविभागेन विद्यात्” ।
इति सूत्रस्थाने षष्ठोऽध्यायः ।

“तत्र खलु तावत् षोढा प्रविभज्य कार्यमुपदेक्ष्यते ।
हेमन्तो ग्रीष्मो वर्षाश्चेति शीतोष्णवर्षलक्षणस्त्रयः
कृतवो भवन्ति । तेषामन्तरेष्वितरे साधारण-
लक्षणास्त्रयः कृतवः प्रावृट्शरद्धसन्ता इति ।
प्रावृडिति प्रथमं प्रवृष्टे कालस्तस्यानुबन्धो वर्षा ।
एवमेते सशोधनमधिष्ठाय यद् विभज्यन्ते
कृतवः” ।

इति च विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये चरकेनोक्तम् ।
“तत्र माघादयो द्वादशमासा द्विमासिककृतु-
कृत्वा षडृतवो भवन्ति । ते शिशिर-वसन्त-ग्रीष्म-
वर्षा-शरद्धेमन्ताः । तेषां तत्तत्पक्षौ शिशिरः ।
मधुमाधवौ वसन्तः । श्रुचिश्रुचौ ग्रीष्मः । नभो-
नभस्यौ वर्षा । श्रुचौ शरत् । सहसहस्यौ
हेमन्तः इति ॥ तत्र ते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्च-
न्द्रादित्ययोः कालविभागकरत्वादयने हे भवतो-
दक्षिणमुत्तरश्च” ।

“इह तु वर्षा-शरद्धेमन्तः वसन्त-ग्रीष्म-प्रावृष्टः षडृ-
तवो भवन्ति दोषोपचय-प्रकोपोपशम-गिमित्तम् ।
ते तु भाद्रपदाद्येन द्विमासिकेन व्याख्याताः । तद्-
यथा । भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षा । कार्तिकमार्गशीर्षौ
शरत् । पौषमाघौ हेमन्तः । फागुन-चैत्रौ
वसन्तः । वैशाख-ज्येष्ठौ ग्रीष्मः । आषाढ-आवणौ
प्रावृडिति” । इति सूत्रस्थाने ६ अध्याये सुश्रुते-
नोक्तम् ॥

स्त्रीकुसुमम् । इति विश्वमेदिन्यौ । तत्पर्यायः ।
रजः १ पुष्पम् २ आर्त्तव्यम् ३ । इत्यमरः ।
यथाह मनु । ३ । ४५-४६ ।

“कृतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारगिरतः सदा ।
पञ्चवर्षं ब्रजेक्षेना तद्वतः रतिकाम्यया ॥
कृतुः सामाविकः स्त्रीणां राशयः षोडश स्मृताः ।
चतुर्भित्तितरेः सार्द्धमष्टौ निः सदिगर्हिते ।
तासामाद्यास्तसप्त निन्दितकादशो घया ।

ऋतु

चयोदशी च शेषान् प्रश्ना दशरात्रय ॥
युग्मास पक्षा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मास रात्रिषु ।
तस्मात् युग्मास पक्षार्थो सविशेदार्त्तवै स्त्रियम् ॥
पुमान् एसोऽधिके शुक्रं स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।
समेऽपुमान् पुस्त्रियौ वा क्षीणेऽप्येव विपर्ययः ॥
“रज सप्तदिनं यावत् ऋतुश्च भिषजां वरः” ॥
इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये शारीरतेनोक्तम् ॥

“ऋतुं ह्यदशरात्रं भवति दृष्टार्त्तवम्” ॥

“नियतं दिवसेऽतीते सङ्गच्छत्यनुज यथा ।
ऋतौ व्यतीते नार्थान् योनिं सन्नियते तथा ॥
मासेनोपचितं काले धमनीभ्यान्तदार्त्तवम् ।
इष्टत्वं कृष्णं विगन्धं वायुर्योनिमुखं नयेत् ॥
तद्वर्षाद्वादश्रात्रात्वाते वर्त्तमानमष्टक् पुन ।
जरापक्षशरीराणां याति पक्षाशतं क्षयम्” ॥
इति शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये सञ्चुतेनोक्तम् ॥
“द्वादशाद्वत्सरादूर्द्ध्वं मापक्षाशत् समा स्त्रिय ।
मासि मासि भगद्वारा प्रकृत्यवार्त्तवं स्ववेत् ॥
आर्त्तवस्त्वादिवसात् ऋतु षोडशरात्रय ।
गर्भयज्ञयोग्यं स एव समयः स्मृतः” ॥
“सर्वासांमेव चतुर्वर्णस्त्रीणां सर्ववादिसम्मतः ।
पूर्वोक्तसमयं ग्रन्थान्तरेषु विषयः । तद्वयथा ।
स्नानदिवसादूर्द्ध्वं द्वादशरात्रावधि ब्राह्मण्या । दश-
रात्रावधि क्षत्रियाया । अष्टरात्रावधि वैश्याया ।
षड्रात्रावधि शूद्राया गर्भधारणे शक्तिः” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
“पञ्च सङ्कोचमायति दिनेऽतीते यथा तथा ।
ऋतावतीते योनिं सा शुक्रं नातं प्रतीच्छति ॥
मासेनोपचितं रक्तं धमनीभ्यामृतौ पुन ।
इष्टत्वं कृष्णं विगन्धं वायुर्योनिमुखं नयेत्” ॥
“ऋतुं ह्यदशनिशा पूर्वास्तिखञ्च निन्दता” ॥
इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये वामटेनोक्तम् ॥
शिव । यथा महाभारते ११ । महादेवसहस्र-
नामकथने १७ । १४६ ।

“ऋतुं सवत्सरो मासः पक्षः सत्थासमापनः” ॥
विष्णुः । यथा, महाभारते ११ । विष्णुसहस्रनाम-
कथने १४६ । ५८ ।

“ऋतुं सदृशं कालं परमेष्ठी परिग्रहः” ॥
दीप्ति । इति मेदिनी । मासः । सुधीरः । इति विश्वः ॥

ऋतुप्राप्तः, चि, (ऋतुः प्राप्तोऽनेन ।) फलेग्रहिः ।
अवस्थारुद्धादि । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ऋतुमती, स्त्री, (ऋतुरस्या अस्तीति । ऋतु + मतुप्
+ डीप् ।) ऋतुयुक्ता स्त्री । तत्पर्यायः । रज-
स्वणा २ स्त्रीधर्म्मिणी ३ पत्नी ४ व्याघ्रेयी ५
मलिनो ६ पुष्पवती ७ उदक्का ८ । इत्यमरः ।
(यथा, महाभारते १२ । ३ । ८७ । “उपाध्यायानो
ते ऋतुमती उपाध्यायस्य प्रोषितोऽस्या यथाय
ऋतुर्वन्थो न भवति तथा क्रियताम्” ॥

ऋतुमतीकृत्यमाह ।

“आर्त्तवस्त्वादिवसात् नृह सा ब्रह्मचारिणी ।
श्रूयते दर्भशय्याया पश्येदपि पतिं न च ॥
करे शरावे पर्णे वा हविष्य नृहमाचरेत् ।
अश्रुपातं नखच्छेदमभ्यङ्गमनुलेपनम् ॥

ऋतु

नेत्रयोरङ्गनं स्नानं दिवास्नानं प्रधानम् ।
अथ्यश्चन्द्रश्चन्द्रवर्णं हसनं वज्रभाषणम् ॥
आयुस्य भूमिखननं प्रवातश्च विवर्जयेत् ।
ततश्चतुर्थे दिवसे स्नाता सप्तसनादिभिः ।
भूषिता समना पश्येत् भर्तारं समलङ्कृतम् ॥
पूर्वं पश्येत् ऋतुस्नाता यादृशं नरमङ्गना ।
तादृशं जनयेत् पुत्रं ततः पश्येत् पतिं प्रियम्” ॥
एतदकरणं प्रत्यवायमाह ।
“अज्ञानात् वा प्रमोदाद्वा कौल्याद्वा देवतश्च वा ।
सा चेत् कुर्वात् निषिद्धाणि गर्भदोषास्तदाप्नुयात् ॥
एतस्या रोदनात् गर्भो भवेद्विह्वलतलोचनः ।
गर्भच्छेदेन कुनखी कृष्टी त्वभ्यङ्गतो भवेत् ॥
अनुलेपात् तथा स्नानात् दुःखशीलोऽङ्गनादष्टक् ।
स्नापशीलो दिवास्नापात् पञ्चक्ष्णः स्यात् प्रधानात् ॥
अथ्यश्चन्द्रश्चन्द्रवर्णात् वधीरः खनु जायते ।
तालुदन्तोऽजिङ्गामु श्यावो हननतो भवेत् ॥
प्रजापी भूरिकथनात् उन्मत्तस्तु परिश्रमात् ।
खलतिर्भूमिखननात् उन्मत्तो वातसेवनात्” ॥
इति ।

“क्षामप्रसन्नवदना स्फुरच्छोणिपयोधरात् ।
खत्ताक्षिकृत्तिः पुंस्त्वामां विद्यादृतुमतीं स्त्रियम्” ॥
इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये वामटेनोक्तम् ॥
“गते पुराणे रजसि नवे चावस्थिते पुन शुद्धं
स्नाता स्त्रियमव्यापन्नयोनिशोणितगर्भाश्यामृतु-
मतीमाचक्षते” ॥

इति शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये चरकेनोक्तम् ॥
“पीनप्रसन्नवदना प्रसिन्नात्मसुखद्विजाम् ।
नरकामा प्रियकथां खल्लकुक्ष्यन्तिमूर्द्धजाम् ॥
स्फुरद्भुजकुचश्रोणिनाभ्युज्ज्वलनस्त्रिचम् ।
हृषीक्षुक्पगङ्गापि विद्यादृतुमतीमिति” ॥
इति शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये,—
“ततः शुद्धस्नातां चतुर्थेऽह्ने हतवातः समलङ्कृता
हृतमङ्गलसस्तिवाचना भर्तारं दर्शयेत् । तत्-
कस्य हेतोः ।

पूर्वं पश्येदृतुस्नाता यादृशं नरमङ्गना ।
तादृशं जनयेत् पुत्रं भर्तारं दर्शयेदतः ॥
ततो विधानं पुत्त्रोपमाध्यायः समाचरेत् ।
कर्मान्ते च क्रामं ह्येनमारभेत विचक्षणः” ॥
“तत्र प्रथमे दिवसे ऋतुमत्या मैथुनगमनमना-
युष्य एमां भवति । यश्च तत्राधीयते गर्भं स
प्रसवमानो विमुच्यते । द्वितीयेऽप्येव स्तिकायहे
वा । द्वितीयेऽप्येवमसम्पूर्णोऽप्यायुर्वी भवति ।
चतुर्थे तु सम्पूर्णो दीर्घायुश्च भवति । नच
प्रवर्त्तमाने रक्ते वीजं प्रविष्टं गुणकरं भवति यथा
नद्या प्रतिस्त्रोतं ज्ञावि त्रयं प्रक्षिप्तं प्रतिनिव-
र्त्तते नोर्द्धं गच्छति तद्वदेव द्रष्टव्यम् । तस्मान्नि
यमवतीं चिरार्त्तं परिहरेत् । अतः परं मासा-
दुपेयात्” ॥ इति च शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये
सञ्चुतेनोक्तम् ॥

ऋतुराजः, पुं, (ऋतुना राजा । “राजाहं सखिभ्य-
यच्” ॥ ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) वसन्तकालः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

ऋद्धिः

ऋतुदृष्टिः, पुं, (ऋतुषु दृष्टिर्वर्त्तनं यस्य ।) वत्सरः ।
इति चिकित्साशेषः ॥
ऋतुसन्धिः, पुं, (ऋत्वोः सन्धिर्भेदनम् ।) ऋतुद्वयसन्धि-
कालः । स च ऋत्वोरन्यादिसप्ताहौ । तथाच
वामटः ।

“ऋत्वोरन्यादिसप्ताहादृतुसन्धिरिति स्मृतः ।
तत्र पूर्वो विधिस्त्याज्यं सेवनीयं परो विधिः” ॥
ऋतुस्नानं, स्त्री, (ऋतौ स्नानम् ।) रजस्वलास्त्रिया
चतुर्थेऽह्ने कर्त्तव्यं स्नानम् । इति स्मृतिः ॥ तत्स्ना-
नानन्तरं भर्तृवदनं द्रष्टव्यं नान्यस्य भर्त्ससन्निधाने
भर्तारं मनसि ध्यात्वा सूर्यं विनोक्तयेत् । इति
काशीखण्डम् ॥

“ततः पुष्येक्षणादेव कल्याणध्यायिनी नृहम् ।
मृगशिराश्चरहिता दर्भसत्तरशायिनी ॥
क्षौरेयं यावत् स्नोक्तं कोष्ठशोधनकर्षणम् ।
पर्णे शरावे हस्ते वा सुक्षीतं ब्रह्मचारिणी ॥
चतुर्थेऽह्ने ततः स्नात्वा शुक्लमाल्याम्बरा शुचिः ।
इच्छन्ती भर्तृसदृशं पुत्रं पश्येत् पुरः पतिम्” ॥
इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये वामटेनोक्तम् ॥
ऋते, य, (ऋत + के ।) विना । वर्ज्यम् । इत्यमरः ॥
“अवेष्टि मा प्रीतमते तुरङ्गमात्” ॥

इति रघुवर्णे २ । ६१ । तथा, कुमारः २ । ५७ ।
“अश्रादृते निषिक्तस्य नीलजोहितरेतसः” ॥
ऋत्विक्, [अ] पुं, (ऋतौ यजतीति । ऋतु + यज् +
ऋत्विगादिना किञ्चिन्तो निपातितः ।) पुरोहितः ।
यथा,—

“अग्न्याधेयं पाकयज्ञानमिष्टोमादिकान्मखान् ।
य करोति त्वो यस्य स तस्यैव सिद्धोच्यते” ॥
इति मानवे २ । १४३ । तत्पर्यायः । याजकाः २ ।
इत्यमरः ॥ भरता १ कुरवः ४ वाग्यतः ५ यज्ञ-
वर्द्धि ६ यतश्चुचः ७ मरुतः ८ सबाधः ९ देव-
यवः १० । इत्यष्टाद्विद्वानाम् । इति वेदनि-
र्घण्टौ ३ अध्यायः ॥

अथ हि नायकस्य धर्म्मसहायः । यदुक्तं साहि-
त्यदर्पणे ३ । ५१ । “ऋत्विक्पुरोधसः स्युर्ब्रह्म
विदस्तापसास्तथा धर्म्मः” ॥

ऋद्धः, स्त्री, (ऋद्ध + क्त ।) सम्पन्नधान्यम् । इति मे-
दिनी ॥ परिपक्वमर्द्धितधान्यम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ वज्रक्षितधान्यम् । इति सुभूतिः । तत्प-
र्यायः । आवसितम् २ । इत्यमरः । अवसितम् ३ ।
इति तट्टीका । सिद्धान्तः । इति हेमचन्द्रः ॥
(पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते विष्णुसहस्रनाम
कीर्त्तने १३ । १४६ । ४३ ।

“ऋद्धः स्याद्वत्सरो मन्त्रस्त्रान्त्रांशुर्मास्तरद्युतिः” ॥
ऋद्धः, त्रि, (ऋद्ध + क्त ।) सन्द्धः । सम्पन्नः । इति
मेदिनीकरहेमचन्द्रौ । (यथा, गीतायाम् । २ । ८ ।

“अवाप्य भूमावसपत्न्यं ऋद्धं

राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम्” ॥)

ऋद्धिः, स्त्री, (ऋद्ध + क्त ।) अथर्वगर्भान्तर्गतौषध
विशेषः तत्पर्यायः । योग्यम् २ सिद्धिः ३ नक्षत्री
४ । इत्यमरः । प्राग्वदा ५ यथा ६ । इति रत्न
माता । प्राग्वदा ७ जीवदात्री ८ सिद्धा ९ योग्या

१० चेतनीया ११ रथाङ्गी १२ मङ्गल्या १३ लोक-
कान्ता १४ जीवश्रेष्ठा १५ यशस्या १६। अस्या
गुणा। मधुरत्वम्। सुखिगन्धत्वम्। अतितित्तत्वम्।
शीतलत्वम्। रुचिमेधाकारित्वम्। श्लेष्मकुल्लमि-
नाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्या लप यथा,—
“ऋद्धिर्द्विद्विष कन्दौ द्वौ भवत कोशयामले।
श्वेतलोमान्वित कन्दो लताजाल सरन्दुक ॥
स एव ऋद्धिर्द्विद्विष मेदमप्येतयोर्विवे।
तूलयस्त्रिसमा ऋद्धिर्वाभावर्त्तफला च सा ॥
द्विद्विषु दक्षिणावर्त्तफला प्रोक्ता महर्षिभिः”।
षोडशकरणे ऋद्धिर्द्विद्विष्याने वाराहीकन्द व्य-
थवा वला देया। इति परिभाषा ॥ ६ ॥ समृद्धिः।
इति मेदिनी ॥ (यथा, कुमारः २। ५८ ॥
“परिच्छिन्नप्रभावर्द्धिर्न मया न च विष्णुना”।)
पार्वती। इति शब्दरत्नावली ॥ (लक्ष्मी ॥)
ऋध, उच न इर दृष्टौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवां, खा-पर-सक-सेट्।) य ऋधति। उ-
च्यते ऋद्धा। न ऋधोति। इर आर्धत् आ-
र्धत्। क्वचित्तु मौ घायम्। सोऽह प्राग्भवतेव
भूतजननीमधोमीति भवभूतिः ॥ अन्तर्भूतकार्य-
त्वादित् सिद्धिमिति केचित्। इति दुर्गादासः ॥
ऋफ, श दाने। स्नायाम्। हिंसायाम्। निन्दा-
याम्। यद्धे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-पर-
सक, चक च-सेट्।) श ऋफति जनो ददाति
स्नायते हिंसति निन्दति युद्धते वेत्यर्थः। आनर्फः।
हिंसायामप्ययमित्यन्ते। इति दुर्गादासः ॥
ऋभु, ए, (ऋ खगे देवमातुरदितेर्वा भवति य।
ऋ + भू + डु।) देवता। इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्-
वेदे। ८। २१। ६।
“ऋभुर्न रथ नव दधतो केतुमादिशे” ॥
देवानामपि देव। यथा, महाभारते वनपर्वणि।
“ऋभवो नाम तत्राये देवानामपि देवता।
तेषां लोका परतरे यान्यजन्तीह देवता” ॥
चाक्षुषमन्वन्तरे देवगणभेदः। यथा,—
“आद्या प्रभूता ऋभव एयुक्ताश्च दिवौकसः”।
इति हरिवंशे। ७। ३२॥)
ऋमुच्, ए, (ऋभवो देवा क्षियन्ति वसन्ति यत्र।
ऋभु + क्षि + ड।) खर्गः। वक्षम्। इन्द्रः। इति।
रायमुकुटः ॥ (देवमात्रे। यथा ऋग्वेदे। ४।
३७। १। “उपनो राजा अध्वरन्मुच्चा”।
“ऋमुच्चा ऋभव”। इति भाष्यम् ॥)
ऋमुच्चा, [न्] ए, (ऋमुच्चा खर्ग वक्ष वा अस्या-
क्षीति इति। “पथिमथ्यमुच्चामात्”। ७। १। ५५।
“इतोत्सर्वनामस्थाने”। ७। १। ५६। इत्यादिना
सिद्धम्। यदा ऋधति इति अर्त्तभूतिनिग-
प्रत्ययः। इन्द्रः। इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे।
७। ४७। १। “इन्द्रो विभ्रां ऋमुच्चा वाजो
ष्यत्य”। इति ॥)
ऋम्फ, प श वधे। (मुधादि-तुदां-पर-सक-सेट्।)
इति रिम्फातोऽष्टीकायां दुर्गादासः ॥
ऋश, गतिरस्यो। सौधधातुरस्यम्। (परं सकं-
सेट्।) ऋशः। इति दुर्गादासः ॥

ऋष, ए स्त्री, (ऋष् + कप्।) ऋगविशेषः। इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे। ८। ४। १०।
“ऋष्यो न दृष्यन्नवपानमागहि” ॥)
ऋष, ई श गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-
पर-सक-सेट्।) ऋषादि। ई ऋषः। श ऋषति।
इति दुर्गादासः ॥
ऋषभ, ए, (ऋष् + “ऋषिद्विषिभ्या कित्”। इति
उणादिसूत्रेण ३। १२३। अमच्। कित्।) ऋषः।
(यथा, ऋग्वेदे। ६। २८। ८। “उय ऋषभस्य
रेतस्यपेन्न तव वीर्य” ॥) कर्षरन्ध्रम्। कुम्भीर-
पुच्छः। उत्तरपदे श्रेष्ठः। इति मेदिनी ॥
(“स्युत्तरपदे व्याघ्रपुच्छवर्षभकुञ्जरा।
सिंहशार्दूलनागाद्या पुंसि श्रेष्ठार्थवाचका” ॥
इत्यमरवाक्यात्। यथा पुरुषवर्षभ पुरुषश्रेष्ठ
इत्यर्थः। असमस्तोऽप्यय श्रेष्ठार्थवाचकः। यथा,
भागवते २। ४। २२ ॥
“स्वल्क्षणा प्रादुरभूत् किलास्यत
स मे ऋषीणामृषभ प्रसीदताम्” ॥
“ऋषीणां ज्ञानप्रदाना ऋषभ श्रेष्ठ”। इति
तट्टीका ॥ गणविशेषः। व्याकृतिगणोऽयम्। यथा
पाणिनि तत्पुरुषसमासप्रकरणे २। १। ५६ ॥
“उपमित व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” ॥ व्या-
घ्रादिराकृतिगणः। “व्याघ्र-सिंह-ऋक्ष ऋषभ-
चन्दन रुक-रुष वराह-हस्तिन्-तरु-कुञ्जर-रुक्-ए-
षत्-पुण्डरीक-पलाश-क्षितवा” ॥ इत्येते व्याघ्रा-
दयः ॥ पर्वतविशेषः। इति धरणी ॥ वराहपुच्छः।
आदिजनः। इति हेमचन्द्रः ॥ भगवदवतारवि-
शेषः। (यथा, भागवते ५। ६। ७। “तस्य ह वा एव
मुक्तसिङ्गस्य भगवत ऋषभस्य योगमायावासनया
देह इमा जगतीमभिमानाभासेन चक्रममाणा” ॥)
स तु सत्ययुगे अग्नीध्रमुतनाभिराजपुत्रत्वेन जातः।
तस्य पुत्र जडभरतः। इति श्रीभागवतः।
(तथा, मार्कण्डेये ५३। ३८।
“अग्नीध्रसूनुर्नाभेत्तु ऋषभोऽभूत् सुतो दिजः।।
ऋषभाद्भरतो जज्ञे वीर एतश्चतादरः” ॥
स्वारोचिषे मन्वन्तरे ऋषिभेदः। यथा, मार्कण्डेये
६७। ४।
“उर्जस्तम्बस्तथा प्राणो दत्तो लिङ्गमस्तथा” ॥
ऋषभसहस्रदक्षिण एकाहनिष्पाद्यो यागभेदः।
यथाह गर्गः “पूर्वं ऋषभसञ्ज्ञो राज्ञः” ॥ स्वनाम-
ख्यात यज्ञतुरपुत्रो ऋषभेदः। यथा, शतपथ-
ब्राह्मणे १३। ५। ४। १५। “एकविंशतोमेन
ऋषभो याज्ञतुर ईजे शिक्षाणा राजा तदेतद्वाच-
याऽभिगीतम्” ॥ अथवर्गान्तर्गतौषधविशेषः।
तत्पर्यायः। ऋष १ ऋषभक २ वीर ३। इति
रत्नमासा ॥ गोपति ४ धीर ५ विषाणी ६ दुर्जर
७ ककुभान् ८ पुङ्गव ९ वीर १० ऋक्षी ११ धूर्त्य
१२ भूपति १३ कामी १४ रुक्मिण्य १५ उच्चा
१६ लाङ्गुली १७ गौ १८ मरुतः १९ गोरक्ष २०
वनवासी २१। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। शीतत्वम्।
रक्षपित्तविरेकनाशित्वम्। शुकलेष्मकारित्वम्।
दाहक्षयज्वरहरत्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ ६ ॥

(“जीवकर्षभकौ क्षेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ।
रसोनकन्दवल्कन्दौ नि सारौ सूक्ष्मपत्रकौ” ॥
“ऋषभो ऋषभो धीरो विषाणी द्राक्षइत्यपि” ॥
अनयोर्गुणा यथा ॥
“जीवकर्षभकौ वल्कौ शीतौ शुक्रकफप्रदौ।
मधुरौ पित्तदाहासकार्शवातक्षयापह्नौ” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) सप्त-
स्वरान्तर्गतद्वितीयस्वरः। (अः स्वर चित्र्यति।
अस्य तिस्रः श्रुतयो यथा, (१) दयावती, (२)
रङ्गनी, (३) रतिका। तिस्रश्च श्रुतिजातयो यथा,
(१) करुणा, (२) मध्या, (३) मृदु। अयश्च ऋषि-
वशीय, क्षत्रियजाति, पिङ्गवर्णश्च। अस्यो-
त्पत्तिः शाकदीपे। अस्य ऋषिः देवता च ब्रह्मा,
कन्दो गायत्री। यथा सङ्गोत्तरनाकारे,—
“ऋषभस्त्रिभुतिस्ततः।
दयावती रङ्गनी च रतिका चर्षभे स्थिता ॥
दीप्तायता मृदुर्मध्या षड्जे स्यात् ऋषभे पुनः।
संस्थिता करुणा मध्या मृदु . . ॥
पञ्चमः पिष्टवशस्यो रि-धादृषिकुलोद्भवौ।
ऋधौ तु क्षत्रियौ क्षेयौ वैश्यजाती निगौ मतौ” ॥
रि धौ ऋषभभैवतौ इत्यर्थः। इत्यादि ॥)
स तु गोस्वरतुल्यस्वरः। चातकस्वरतुल्यस्वर इति
केचित्। नारदमते गावः ऋषभस्वर वदन्ति
यथा,—
“षड्ज रौति मयूरो हि गावो नर्दन्ति चर्षभम्” ॥
इति नारदसंहितायाम्। दण्डरत्नाकरादिमते
तु चातकः ऋषभ वदति। यथा सङ्गोत्तरदर्पणे,—
“स्वरमृषभ चातको ब्रूते” ॥ अस्योत्पत्तिः।
“नाभिमूलादृशदा वर्ण उत्थितः कुरुते ध्वनिम्।
ऋषभस्येव निर्गतिः हेलशा ऋषभ स्तुन” ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
“नाभेः समुदितो वायुः कण्ठशोर्षसमाहृतः।
ऋषभमेव नाद यत तस्मादृषभ इति” ॥
इति च सङ्गीतसमयसारे। अस्योत्पत्तिः ऋग्वे-
दात्। यथा रत्नावल्या,—
“ऋग्वेदात् षड्ज ऋषभौ यजुषो मध्यधैवतौ।
सामवेदात् समूहभूतौ तथा गान्धारपञ्चमौ” ॥
इति ॥)
ऋषभध्वज, ए, (ऋषभ ध्वजाश्चक्रमस्य ध्वजेऽस्य वा)।
शिवः। अर्द्धद्विषेयः। इति मेदिनी ॥
ऋषभो, स्त्री, (ऋषभ + जातौ ङीप्।) नराकारस्त्री।
शूकशिवी। शिराजा। विधवा। इति मेदिनी ॥
(शूकशिव्यर्थे व्यवहारो यथा ॥
“अन्युषभ्यतिरसेत्यादिषु” ॥
इति चरके सूत्रे चतुर्थेऽध्याये ॥ अत्र हि ऋषभो
शूकशिवी इत्यस्य शिवदावीयटीका ॥ ७ ॥)
ऋषि, ए, (ऋषति प्राप्नोति सर्वान् मन्त्रान् आनेन
पश्यति ससारपारं वा इति-। ऋप् + “इगुप-
धात् कित्” ४। १। १६। इति उणादिसूत्रेण ङन्।
कित्।) आनसंसारयोः पारगन्ता। शास्त्रहृद-
चार्यः। (यथा, ऋग्वेदे १। १। २। “अग्निः

ऋषि, ए, (ऋषति प्राप्नोति सर्वान् मन्त्रान् आनेन
पश्यति ससारपारं वा इति-। ऋप् + “इगुप-
धात् कित्” ४। १। १६। इति उणादिसूत्रेण ङन्।
कित्।) आनसंसारयोः पारगन्ता। शास्त्रहृद-
चार्यः। (यथा, ऋग्वेदे १। १। २। “अग्निः

पूर्वेभिर्द्विभिरीक्षो नूतनैस्त स देवा एष्ट
वक्षति”॥ रिषिर्हस्तादिश्च । “विद्याविदग्धमतयो
रिषय प्रसिद्धाः” इति प्रयोगात् । इति भरत ॥
तत्पर्याय । सत्यवचा २ शापास्त ३ । स तु
सप्तविध यथा । व्यासाद्या महर्षय १ मेलाद्या
परमर्षय २ कण्वाद्यो देवर्षय ३ वशिष्ठाद्या
ब्रह्मर्षय ४ सुश्रुताद्या श्रुतर्षय ५ ऋतपर्ष्यादयो
राजर्षय ६ जैमिन्याद्या काण्डर्षय । इति चि-
काण्डशेष ॥ तथा च रत्नकोषे ।
“सप्त ब्रह्मर्षि-देवर्षि-महर्षि-परमर्षय ।
काण्डर्षिश्च श्रुतर्षिश्च राजर्षिश्च क्रमावरा ॥ १ ॥
मन्वन्तरभेदे सप्तर्षिनामानि यथा ।

१ स्वायम्भुवमन्वन्तरे मरीचिः । अत्रि । च-
क्षुरा । पुलस्त्य । पुलहः । क्रतु । वशिष्ठ ।
(यथा हरिवंशे ७ । ८ ।

“मरीचिरत्रिभगवानक्षुरा पुलहः क्रतुः ।
पुलस्त्यश्च वशिष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मण सुता” ॥

२. स्वारोचिषे उर्जस्तम्भादय ।
(यथा, मार्कण्डेये ६७ । ४ ।

“उर्जस्तम्भस्तथा प्राणो दत्तो लिङ्गभस्तथा ।
निखरश्चाववीराश्च तत्र सप्तर्षयोऽभवन्” ॥

३. उत्तमे वशिष्ठसुता प्रमदादय ।
(यथा, मार्कण्डेये ७३ । १३ ।

“स्वतेजसा हि तपसो वशिष्ठस्य महात्मनः ।
तनयश्चान्तरे तस्मिन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन्” ॥

४. तामसे ज्योतिर्धामादय ।
(यथा मार्कण्डेये ७४ । ५६ ।

“ज्योतिर्धामा पृथु कायश्चैत्रोऽग्निर्वज्रकस्तथा ।
पीवरश्च तथा ब्रह्मन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन्” ॥

५. रैवते हिरण्यरोमा वेदशिरा ऊर्ध्वबाहु-
रित्यादय । (यथा मार्कण्डेये ७५ । ७३-७४ ।

“हिरण्यरोमा वेदश्रीर्हृद्बाहुः क्षयापः ।
वेदबाहुः सुधामा च पर्जन्यश्च महासुनि ॥
वशिष्ठश्च महाभागो वेदवेदान्तपारगः ।
एते सप्तर्षयश्चासन् रैवतस्यान्तरे मनो” ॥

६. चाक्षुषे हर्ष्यमदीरकादय ।
(मार्कण्डेयमतानुयायिग उच्यन्ते तत्रैव ७६ । ५४ ।

“सुमेधा विरञ्जश्चैव हविष्मानुन्नतो मधु ।
अतिनामा सद्दिग्यश्च सप्तासन्निति चर्षय” ॥

७. वैवस्वताख्यवर्त्तमानमन्वन्तरे कश्यप ।
अत्रि । वशिष्ठ । विश्वामित्र । गौतमः । जम-
दग्निः । भरद्वाज ॥ (यथा मार्कण्डेये ७६ । ६-१० ।

“अत्रिश्चैव वशिष्ठश्च कश्यपश्च महावृषिः ।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रोऽय कौशिक ॥
तथैव एतौ भगवानृचीकस्य महात्मनः ।
जमदग्निस्तु सप्तैते मुनयोऽत्र तथान्तरे” ॥

८. सावर्णिके गालव । दीप्तिमान् । परशु-
राम । अश्वत्थामा । द्रुप । ऋष्यशृङ्ग । व्यास ।
(यथा, मार्कण्डेये ८० । ४ ।

“रामो व्यासो गालवश्च दीप्तिमान् द्रुपश्च च ।
ऋष्यशृङ्गस्तथा द्रोणिस्तत्र सप्तर्षयोऽभवन्” ॥

राम परशुराम । द्रोणिरश्वत्थामा ॥

९. दक्षसावर्णिके द्युतिमदाद्याः ।
(यथा मार्कण्डेये ८४ । ८ ।
“मेधातिथिर्वसु सत्यो ज्योतिष्मान् द्युतिर्मास्तथा ।
सप्तर्षयोऽन्यः सप्तस्तथान्यो ह्ययवाहन” ॥

१०. ब्रह्मसावर्णिके हविष्मत्पुत्रस्तस्यजयमू-
र्त्याद्या । (यथा मार्कण्डेये ८४ । १०, १३, १४ ।

“मनोस्तु दशमस्यान्यक्तृणा मन्वन्तर द्विज ।
सप्तर्षी तान् नो बोध त्व ये भविष्यन्ति वै तदा ।
आपो भूतिर्हविष्माश्च सृक्षती सत्यएव च ।
नाभागोऽप्रतिमस्यैव वाशिष्ठश्चैव सप्तम” ॥

११. धर्मसावर्णिके अरुणादय ।
(यथा मार्कण्डेये ८४ । १६-२० ।

“हविष्माश्च वरिष्ठश्च ऋषिरन्यस्तथारुणि ।
निखरश्चानघश्चैव विष्टिश्चान्यो महासुनि ॥
सप्तर्षयोऽन्तरे तस्मिन्नग्निदेवश्च सप्तम” ॥

१२. रुद्रसावर्णिके तपोमूर्त्यादय ।
(यथा मार्कण्डेये ८४ । २५ ।

“द्युतिस्तपसो सुतपास्तपोमूर्त्तिस्तपोनिधि ।
तपोरतिस्तथैवान्य सप्तमस्तु तपोऽति” ॥

१३. देवसावर्णिके निर्मोक्षतत्त्वदर्श्याद्या । (मार्क-
ण्डेयपुराणमते अय त्रयोदशमनु रौचाख्ययाभि-
हित । यथा, तत्रैव ८४ । २७ ३० ।

“त्रयोदशस्य पर्याये रौचाख्यस्य मनो सुतान् ।
सप्तर्षी च नृपाश्चैव गदतो मे निशामय ॥
सुधर्म्माण सुरास्तत्र सुकर्माणास्तथापरे ।
सुशर्म्माण सुरा ह्येते समस्ता मुनिसत्तम ॥
महावक्त्रो महावीर्यस्तेषामिन्द्रो दिवसाति ।
भविष्यानघ सप्तर्षीन् गदतो मे निशामय ।
एतिमानव्ययश्चैव तत्त्वदर्शी निरुत्सुक ।
निर्मोक्ष सुतपास्तथान्यो निष्कामश्च सप्तम” ॥

१४. इन्द्रसावर्णिके अग्निबाहुशुचिशुद्धमागधाद्या
सप्तर्षय । (मार्कण्डेयपुराणमतेऽय भौत्याख्यया-
भिहित । यथा तत्रैव ८६ । १ ।

“तत परन्तु भौत्यय समुत्पत्ति निशामय ।
देवान्योस्तथा पुत्रास्तथैव वसुधाधिपान्” ॥

तत पर त्रयोदशमन्वन्तरागन्तम् ॥ अस्मिन्
मन्वन्तरे सप्तर्षिनामान्याह तत्रैव १०० । ११ ।

“अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च शुचिर्मुक्तोऽय माधव ।
शुक्रोऽजितश्च सप्तैते तदा सप्तर्षय स्मृता” ॥

पुराणान्तरे मतभेदात् मन्वन्तरसप्तर्षीणां नाम-
भेदोऽपि दृश्यते । हरिवंशे ७ अध्याये तथा
विष्णुपुराणे ३ अंशे अस्य विवरणादिकं द्रष्टव्यम् ॥

॥ १॥ ज्योति प्रास्त्रमते वशिष्ठपत्न्यरुन्वतीसहित-
वर्त्तमानमन्वन्तरीयसप्तर्षीणां मघानक्षत्रे स्थितिः
तस्योदये तेषां दयो भवति । काश्याख्यमते
अग्निर्लोकाद्दृष्टं ब्रूणोकात् अथ तेषां स्थितिः
॥ १॥ वेद । किरणः । इति मेदिनी ॥ भृगवादि-
महर्षिसन्तान । यथा ।

“भृगुर्मेरीचिरत्रिश्च अक्षुराः पुलहः क्रतुः ।
मनुर्दत्तो वशिष्ठश्च पुलस्त्यश्चैति ते दश ॥
ब्रह्मणो मानसा ह्येते उत्पन्ना स्वयमीश्वराः ।
परस्वेनर्षयस्तस्माद्भूतास्तस्मान्महर्षयः ॥

ईश्वराणां सुतास्तेषामन्यस्तान् निबोधत ।
काथो वृहस्पतिश्चैव कश्यपश्चावनस्तथा ।
उतथो वामदेवश्च अगस्त्यश्चौपिजस्तथा” ॥
औपिजस्थाने कौशिक इति वा पाठ ।

“कर्मो नाजिखित्याश्च विश्रवाः शक्तिवर्धसः ।
इत्येते ऋषयः प्रोक्तास्तपसा ऋषिताङ्गता” ॥

इति । तस्य व्युत्पत्तिर्यथा ।
“ऋषि हिंसागतौ धातुर्विद्यासत्यतपःश्रुति ।
एय सन्निधयो यस्मात् ब्राह्मणश्च तत तृषि ॥
विरचितसमकाणन्तु बुद्ध्या यत्किमपि स्वयम् ।
ऋषते परमा यस्मात् परमर्षिस्तत स्मृतः ॥
गत्यर्थादप्येतेर्धातोर्नामनिर्दितकारणम् ।
यस्मादेय स्वयम्भुतस्तस्माच्च ऋषिता मता” ॥

इति मत्स्यपुराणे १२० अध्याय ॥
ऋषिक, णं, (ऋषे पुत्र । ऋषि + कन् ।) कात्या-
ऋषीकः, णि ऋषिपुत्र । यथा ।

“ऋषिपुत्रा ऋषीकास्तु मैयुनादूर्ध्वसम्भवात् ।
परस्वेनर्षयस्ते वै भूतादिऋषिकास्ततः ॥
ऋषीकाणां सुता ये वै विक्षेया ऋषिपुत्रका ।
इत्येते ऋषयः प्रोक्तास्तपसा ऋषिताङ्गता ॥
तेषां पुत्रान्दृष्टोकास्तु गर्भोत्पन्ना निबोधत ।
वत्सरो नक्षत्रश्चैव भारद्वाजश्च वीर्यवान् ।
ऋषिर्द्विर्धतपाश्चैव वृद्धदुःख शरत्ततः ॥
वाजिश्रवा सुचित्तश्च श्वावोऽश्वश्च पराशरः ।
शृङ्गी च कश्यपश्चैव राजा वैश्रवणस्तदा ॥
इत्येते ऋषिकाः सर्वे सत्येन ऋषिताङ्गता” ॥

इति मात्स्ये १२० अध्यायः ॥
ऋषिकुल्या, स्त्री, (ऋषीणां कुल्या अत्रिमाल्या सरित्
इव ।) नदी । इति हेमचन्द्र ॥

(“ऋषिकुल्यां समासाद्य नर खात्वा विकल्मष” ।
देवान् पितॄन् चार्चयित्वा ऋषिर्लोक प्रपद्यते” ॥
इति महाभारते । तीर्थयात्रापर्वणि ३ । ८४ । ४६ ॥
ऋषिकुलाय हितम् । ऋषिकुल + यत् । ऋषि-
कुलहिते, त्रि । यथा, भागवते ३ । १६ । १२ ।

“अथ तस्योऽर्शो देवोऽऋषिकुल्या सरस्वतीम् ।
नासाद्य मन्युदद्याना तेषामात्माप्यलप्यत” ॥

ऋषिजाङ्गलिकी, स्त्री, (ऋषिप्रिया जाङ्गलिकी) ॥
ऋक्षगन्धारुक्षः । इति रत्नमाणा ॥ ऋषिजाङ्गल-
इति ख्यात । (रुद्धदारकशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः) ॥
ऋषिप्रोक्ता, स्त्री, (ऋषिणा प्रोक्ता औषधार्थम्) ॥
माषपर्णीरुक्षः । इति रत्नमाणा ॥ (माषपर्णी-
शब्देऽस्या गुणादिक ज्ञेयम्) ॥

ऋष्टिः, स्त्री, (ऋष्ट हिंसाया + क्तिन् ।) खड्ग । इत्य-
मरः । (यथा, ऋग्वेदे ५ । ५७ । २ ।

“वाशीमन्त ऋष्टिमन्तो मनोविणः ।
सुधन्वान् इधुमन्तो निषङ्गिणः” ॥

व्याधुधमाचम् । यथा ऋग्वेदे १ । १६६ । ४ ।
“मयन्ते विश्वासुवनानि हर्षमा ।
चित्रो वो यामः प्रयतासुतिषु” ॥

“ऋष्टिषु युद्धस्यहेतिषु” । इति भाष्यम् ।
तथा तत्रैव ५ । ५२ । ६ ।

“व्या रक्षेत्रायधा नर ऋष्या ऋष्टीरुद्धत” ॥

कथ

“कृष्टीरायुधविशेषान्” । इति भाष्यम् ।

तथा मनु ३।१३३ ।

“यावतो ग्रसते ग्रासान् ह्ययकथेष्वमन्तवित् ।

तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तशूलैर्योगुडान्” ॥

“ज्वलितशूलैर्यायुधलोहपिण्डान्” । इति त-
ट्टीका । दीप्ति । यथा, ऋग्वेदे ३।५४।१३ ।

“विद्युद्वथा मरुतः कृष्टिमन्तो
दिवो मर्या कृतजाता अयास” ।

“कृष्टिमन्तो दीप्तिमन्तः” । इति भाष्यम् ॥ गमना-
गमनशील । यथा, ऋग्वेदे १।६४।४ ॥ “असे-
खेषा निमिस्तुर्कृष्टय साक यजिरे स्वधया

दिवो नर” । “कृष्टय गमनागमनशीला” ।

इति दधानन्दभाष्यम् ॥ पु, धर्मेसावर्णिके मन्व-
न्तरे ऋषिभेद । यथा, मार्कण्डेये ६४।१६ ।

“हविष्मासु वरिष्ठसु कृष्टिरन्यत्तयारुणिः” ॥

कृष्ट, पु स्त्री, (कृष्ट् + यत् । निपातनात् सिद्धम् ।)

मृगविशेष । इत्यमरः ॥ (यथा महाभारते कृष्ट-
शृङ्गोपाख्याने । ३।११०।२७ ।

“कृष्टशृङ्ग कथं मृग्यामुत्पन्नं काश्यपात्मज” ।

कृष्टस्य मृगविशेषस्य शृङ्गमिव शृङ्ग यस्य स

कृष्टशृङ्ग ।

“कृष्टो नीलाङ्गको लोके सरोह्य इति कीर्तितः” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

स्वनामख्यातं कुरुवशीयो देवातिथिपुत्रः । यथा

भागवते । ६।२२।११ ।

“ततश्च क्रोधनक्षमाद् देवातिथिरमुष्य च ।

कृष्टस्यस्य दिक्षीपोऽभूत् प्रतीपस्तस्य चात्मजः” ॥

कृष्टकेतु, पु, (कृष्ट केतौ यस्य ।) अनिरुद्धः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य रूपान्तराणि । कृष्ट-
केतु । कृष्टकेतनः । रिष्यकेतु । विश्वकेतु ॥

कृष्टगता, स्त्री, (कृष्टेण कृष्टिसमूहेन गता ज्ञाता) ।

कृष्टप्रोक्ताः । इति शब्दरत्नावली ॥

कृष्टगन्धा, स्त्री, (कृष्टस्य मृगविशेषस्य गन्ध इव

गन्धो यस्याः) रुद्धविशेषः । कृष्टिजाङ्गल इति

ख्यातः । तत्पर्यायः । कृष्टगन्धाः कृष्टिजाङ्गलिकी

३ । इति रत्नमाला ॥

“महासङ्घा-कृष्टि कृष्टगन्धाश्चगन्धेयादिषु” ॥

इति चरके विमानस्थाने व्यष्टिमेऽध्याये ॥

कृष्टप्रोक्ता, स्त्री, (कृष्टेण कृष्टिसमूहेन प्रोक्ता) ।

शतमूली । शृङ्गशिखी । अतिवला । इति मेदिनी ॥

(अस्या पर्यायो यथा ॥

“अतिवला महाशतावरी कपिकच्छुष” ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

यवहारो यथा ॥

“ऐन्दुभ्यतिरस्यप्रोक्तापरस्येयादिषु” ।

इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥ अत्र तु

कृष्टप्रोक्ता माषपर्णी इति शिवदासीयटीका ॥

“कुक्कुटी सर्पगन्धा च तथा काणविषाणिके ।

कृष्टप्रोक्ता वयस्या च शृङ्गी मोहनवल्किता” ॥

इति उत्तरतन्त्रे व्यष्टितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥

कृष्टमूकः, पु, (कृष्टो मृगो मूको यत्र ।) पर्वत-
विशेषः । इति जटाधरः ॥ स तु दक्षिणदेशे

कथ

पम्यासरोवरकृष्णे स्थितः । यत्र बाजिभयात् सुग्री-
वादयः पञ्च वानरा स्थिताः ॥ इति रामायणम् ॥

(“तावद्यमूकस्य समीपवारी

चरन् ददर्शदुसुन्दरनोयौ” ।

इति रामायणे । ४।१।१२८ ॥)

कृष्टशृङ्ग, पु, (कृष्टस्य मृगस्य शृङ्गमिव शृङ्ग-
मस्य ।) सुनिविशेषः । स तु विभाण्डकसुतः ।

तस्य भार्या लोमपादराजकन्या शान्ता । इति

रामायणम् ॥ (“मान्यो मुनिः स्वा पुत्रस्य शृङ्ग” ।

इति भट्टि । १।१० ॥ अस्य जन्मनः प्रभृति

विवरणमुच्यते ।

आसीत्युरा महातेजस्तपस्विसत्तमः काश्यपो

विभाण्डको नाम कृष्टिः । स च महाङ्गदः समा-
साद्य दीर्घकालं तपसि स्थितः । यदापुरः-

सुर्वर्षो दृष्ट्वा चलितचित्तस्यास्य रेतः अपु प्रच-
क्षन् । ततः काचित् मृगी दृष्टिता तोयेन सह

तत्पीत्वा गर्भिणी अभवत् । इयं हि मृगी पुरा

काचित् देवकन्यामौत् णापवशात् मृगरूप-
धारिणी वने विचरन्ती स्थिता । अयामोघत्वात्

ब्रह्मरेतसत्तस्या मृग्यामेका पुत्रः समभवत् । मृ-
गीगर्भजातत्वादस्य शिरसि शृङ्गमजातः तेनास्य

कृष्टशृङ्ग इति नाम समभवत् । अनेन हि

पितुरन्यः कोऽपि मानुषो न दृष्टपूर्वस्तस्माद-
नन्यविषयः अस्य मनः सदा ब्रह्मचर्य्यै एवाभवत् ।

एतस्मिन्नेव काले दशरथस्य वन्धुर्लोमपाद इति

ख्यातोऽङ्गनामीश्वरः समभवत् । तेन कामात्

ब्राह्मणस्य मिथ्याकृतम् । अस्मात् सर्वे ब्राह्मणास्त

परित्यजुः । प्रणययज्ञस्यास्य राज्ये न ववर्ष शत

क्रतुः । अतः क्रियचित्तः स राजा ब्राह्मणान्

सन्तोषयित्वा कश्चिदुपायं पर्य्यपेक्षत् । तेन पृष्टात्ते

ब्राह्मणा यज्ञार्थं कृष्टशृङ्गमानेतुं उपदिदिशुः ।

अथ स राजा दुष्करत्वादस्य कार्यस्य कृष्ट-
शृङ्गमानेतुं शापाद्यभीताभिर्बाराङ्गनाभिर्यत्नमक-
रोत् । अथ रूपयौवनसम्पन्ना काचित् वारा-

ङ्गना बह्विनी उपायनद्रव्याणि गृहीत्वा जलपथेन

त तपोधनम् लोमयित्वा नेतुं प्रतस्थिरे । अथ ता

काश्यपस्याश्रमं समासाद्य व्याजकृताश्रमां नावम-
दूरे निबध्य तत्रोत्तस्थुः । अथ कदाचित् तासां

काचित् कुशला कृष्टे सुतः तं दृष्ट्वा वाग्मश्या

मोहयित्वा विचित्राणि माल्यानि वासांसि च

दत्त्वा येयानि च पाययित्वा तेन सह चिक्रीड

प्रजहास च । एतादृशेन विविधोपायेन तं प्राप-

यित्वा कामवशता अग्निहोत्रस्योपदेशं कृत्वा च

खस्यानमाजगाम । गतायाश्च तस्या मदनेन मत्तो

विचेतनश्चाभवत्तृष्यशृङ्गः । अथ विभाण्डकसुतः

प्रतिनिरुत्य खसुतः तद्याविधं दृष्ट्वा प्रबोधयामास ।

प्रबोध्य तपस्यार्थं प्रस्थिते च तस्मिन् पुनः सा

कृष्टिरूपधारिणीं विश्या न विभाण्डकसुतः प्रबोध्य

नायाश्रममानीय द्रुततरं लोमपादराज्यमायता ।

अथ स राजा तं प्राप्य विभाण्डकसुतं प्रहृष्ट-

मना पन्तःपुरे निवेशयामास । प्रविष्टे च तस्मिन्

तपोधने समस्तं राज्यं प्रहृष्टः जलेन पूय्यमाणमभ-

कृ

वत् । एवं स लोमपादः परिपूर्णकामः तपोधनाय-
गण्यात् विभाण्डकात् शापमुक्तिमिच्छन् स्वमित्रस्य
दशरथस्य सुता शान्ता कृष्टशृङ्गाय प्रददौ ।
अथ विभाण्डको मुनिः तपसः प्रतिनिरुत्तः सुत-
मनवलोक्च ध्यानधिया सर्वमवगम्य क्रुधा ज्वल-
न्निव लोमपादराज्यं आजगाम । आगते च
तस्मिन् विमोते सर्वे कृष्टशृङ्गस्य राज्यमिद-
मिति आचख्ये । पूजितश्च तेन राजपिशा दिवि
इन्द्रमिव पुत्रः शचीमिव शान्ताः सुभाश्चावलोक्य
ग्रामाश्च घोषाश्च सुतस्य इत्यवगम्य शान्तकोप
स्वाश्रमं प्रति प्रययौ । अथ स कृष्टशृङ्गः शान्तया
सह तस्मिन् राज्ये सुखमतिचिरमवसत् ॥

अथ गच्छति काले सूर्यवशावतसो राजा
दशरथः अनपत्यतया क्षिप्रमानहृदयो निजगुरुं
वशिष्ठदेवं एतन्नामोपायं प्रप्रच्छ । एवमुक्तास्तेन
कृष्टिप्रवरो वशिष्ठः लोमपादराज्यात् कृष्टशृङ्गं
तपोधनं समानीय एतेष्टिं कर्तुं समादिशत् ।
अथासौ राजा एवमभिहितः स्वजाभातरममुं
कृष्टशृङ्गमानेतुं यत्नमकरोत् । ततः आगतेन
तेन क्रियमाणे यज्ञे दैवस्वर्वाङ्गमध्यादुदतिष्ठत् ।
एतच्चरमच्छायात् नारायणावतारस्वरूपा रामा-
दयस्त्वाराः दशरथस्य तनया जाताः । अथ
विभाण्डकसुतस्तु महाप्रतापवान् यज्ञनिष्ठश्चेति
प्रसिद्धः । एतत्कथा च महाभारते । ३।११०
अध्यायान्त्या रामायणे । १।६ अध्यायश्चरभ्य
कृष्ट्या ॥ * ॥ सावर्णिके मन्वन्तरे ऋषिभेदः ।
यथा, मार्कण्डेये ८०।४ ।
“रामो व्यासो गालवश्च दीप्तिमान् क्षपयश्च ।
कृष्टशृङ्गस्तथा द्रोणिस्तत्र सप्तर्षयोऽभवन्” ॥

कृ

कृ दीर्घकृकारः । स तु अष्टमस्वरवर्णः । अस्यो-
च्चारणस्थानं मूर्धा । (यथा, सिद्धान्तकौमुद्या
“कृदुराणाम्मूर्धा” । पाणिनीयशिक्षायामपि ।
“स्युर्मूर्द्धा कृदुरा दन्त्या कृतुलसा स्मृता” ॥)
स झुतश्च भवति ॥ इति व्याकरणम् ॥
(स च उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिधापि पुनः
प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकभेदेन द्विधेति षड्-
विधः ।)
कृकारः परमेशानि खयः परमकुण्डलम् ।
घोतविद्युक्ताकारः पञ्चदेवमयः सदा ॥
चतुर्ज्ञानमयः वर्णः पञ्चप्राणयुतः सदा ।
त्रिशक्तिसहितः वर्णः प्रणमामि सदा प्रिये” ।
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥
(वङ्गीयमाषायाम् ।) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
“वद्गुपाधोगता दक्षा वामतः कुक्षिता त्वधः ।
पुनर्दक्षगता रेखा तासु ब्रह्मेशविष्णवः ॥
मात्रा शक्तिः परा ज्ञेया ध्यानमस्य प्रवक्ष्यते” ।
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ तस्य नामानि यथा ।
“कृ कोधोऽतिथिप्रो वाणी वामनो गोऽथ श्रीर्हन्ति ।
ऊर्ध्वमुखी निशानाथः पद्ममाला विनयधी ॥
शशिनी मोचिका श्रेष्ठा दैत्यमाता प्रतिष्ठिता ।

लृ

ए

एकं

एकदन्ताङ्गयो माता हरिता मिथुनोदया ॥
कोमल श्यामला मेधी प्रतिष्ठा पतिरयमी ।
ब्रह्मण्यमिव कीलाले पावको गन्धर्वाङ्गी ॥
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ वामनासिका । इति वीज-
वर्णाभिधानम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य वामनासिकया
न्यस्यतया तथात्वम् । यदुक्तं मातृकान्यासमन्त्रे ।
“क्व नमो दक्षिणघ्राणे क्व नमो वामघ्राणे” ।
इति ॥ अनुबन्धविशेषत्वेन षष्ठाङ्गस्यो वा स्यात् ।
यदुक्तं कविकल्पद्रुमे । “षष्ठाङ्गस्योऽप्य ऋर्वा लृ-
रखवानिर्वाय ए सिचि” ॥ (एतेन कण्ठं चार्त्तस्वरे
लुङि ह्यते षष्ठीकण्ठं व्यचकण्ठ इति स्यात् ॥)
क्व गि गत्या । इति कविकल्पद्रुमः । (घादि-त्र्यादि
पर-सक-सेट् ।) गि क्वाणाति । ईर्णः ईर्णि ।
इति दुर्गादासः ॥
क्व, व्य, (क्व + क्षिप् ।) वाक्यारम्भ । रक्षा । इति
मेदिनी ॥ निन्दा । भयम् । इति शब्दरतावली ॥
क्व, स्त्री, (क्वणातीति । क्व + क्षिप् ।) वच् । इति
मेदिनी ॥
क्व, स्त्री, देवमाता । दानवमाता । (क्व + भावे
क्षिप् ।) स्मृति । गति । इति मेदिनी ॥
क्व, पु, (क्वणाति प्राप्नोति विश्वमिति । क्व + क्षिप् ।)
भैरव । (यथा, “क्वगन्दावि । प्रमयेष्टसङ्गे ।”
इत्युद्भूतः ॥) दनुज । इति मेदिनी ॥

लृ

लृ लृकार । स तु नवमस्वरवर्णः । अस्योच्चारण-
स्थानं दन्तः । (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् ‘लृ तु
कसानान्दन्ता’ ।) शिञ्जायामपि यथा,—
“स्युर्मूर्द्धन्या ऋदुरसा दन्त्या लृतुलसा स्मृता ।”
स ऋसो दीर्घः भूतश्च भवति । इति व्याकरणम् ॥
(अयन्तु उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि
प्रत्येकं पुनरनुनासिकाननुनासिकभेदेन द्विधेति
षड्विध एव ॥)
“लृकारं चक्षुषापाङ्गि कुण्डली परदेवता ।
अत्र ब्रह्मादयः सर्वे तिष्ठन्ति सततं प्रिये ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं चतुर्ज्ञानमयं सदा ।
पञ्चप्राणयुतं वर्णं तथा गुणत्रयात्मकम् ॥
विन्दुत्रयात्मकं वर्णं भीतविद्युक्ता तथा” ।
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां) अस्य
लेखनप्रकारो यथा,—
“रेखाद्यं कुण्डली वक्रा दक्षतो वामतो गता ।
वङ्गीशवायवस्तासु नित्यं सन्ति च नित्यम् ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा,—
“लृ स्यात् श्रीधर शुद्धो मेधाधून्नावको वियत् ।
देवयोनिर्दक्षगणो महेश कौन्तेयप्रको ॥
विश्वेश्वरो दीर्घजिह्वा महेन्द्रो जाङ्गलिः परा ।
चन्द्रिका पार्थिवो धूम्रा दिदन्त कामवर्द्धनः ॥
सुचिस्मिता च नवमी कान्तिरायातकेश्वरः ।
धित्ताकर्षिणी काशश्च तृतीयकुलसन्दरी” ॥
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ (मातृकान्यासे दक्षिणगण्डे
न्यस्यतया दक्षिणगण्डेनाप्यभिधानम् । यथा मातृ-

कान्यासमन्त्रे । “लृ नमो दक्षिणगण्डे लृ नमो
वामगण्डे” । अनुबन्धविशेषः । एतेन लुङि व्यङ्
स्यात् । यदुक्तं कविकल्पद्रुमे ।
“षष्ठाङ्गस्योऽप्य ऋर्वा लृरखवानिर्वाय ए सिचि” ।
एतेन गम् लृ चो गतौ इत्यस्य लुङि व्यङम-
दिति स्यात् ॥
लृ, व्य, देवमाता । इति मेदिनी । क्वाचरकोयम् ॥
भूमि । कुम्भ । पर्वत । इति मेदिनी ॥

लृ

लृ दीर्घं लृकारः । स तु नवमस्वरवर्णः । अस्यो-
च्चारणस्थानं दन्तः । (यथा मुग्धबोधे । “लृत्रय
तथदधनलसा वो दन्त्या” ।) स भूतश्च भवति ।
इति व्याकरणम् ॥ (उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात्
त्रिविधोऽपि प्रत्येकं पुनरनुनासिकाननुनासिकभे-
दात् षड्विध एव ।)
“लृकारं परमेशानि पूर्णचन्द्रसमप्रभम् ।
पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ।
गुणत्रयात्मकं वर्णं तथा विन्दुत्रयात्मकम् ।
चतुर्वर्गप्रदं देवि स्वयं परमकुण्डली” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां) अस्य
लेखनप्रकारो यथा,—

“तत्कोडतुल्यरूपा च रेखा सा वैष्णवी स्मृता ।
तासु वन्द्या सुरेशानि दुर्गा वाणी सरस्वती” ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ तन्नामानि यथा,—
“लृकारं कमला हर्षा हृषीकेशो मधुप्रत ।
सूक्ष्मा कान्तिर्वामगण्डो रुद्र कामोदरी सुरा ॥
शान्तिस्तु स्वस्तिका शक्रो मायावीजो लुपो वियत् ।
कुशमी तुल्यरो माता गीलपीतो गजाननः ॥
कामिनी विश्वघा काशो नित्या शुद्धं शुचिं ह्यती ।
सूर्यो धैर्योत्कर्षिणी च एकाकी दनुजप्रसू” ॥
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ (मातृकान्यासे वामगण्डे
न्यस्यतया तन्नाम्नाप्यभिधानम् । मातृकान्यास-
मन्त्रो यथा ॥ “लृ नमो दक्षिणगण्डे लृ नमो
वामगण्डे” ॥ मुग्धबोधमते तन्त्रमते च लृकारस्य
दीर्घत्वमस्ति पाणिनिमते तु नास्ति । अत्रेदं ज्ञा-
तव्यं लृकारस्य दीर्घत्वाभावेऽपि “लृति लृवा”
इति वार्त्तिकोक्ते लृकार एव तत्र विधेयः । तेन
होतृलृकार इत्यादौ लृकारस्य व्यवहारः । मुग्ध-
बोधेऽपि एतदनुसारेण एकमात्रदिमात्रत्रिमा-
त्रापेक्षा “लृत्रयम्” इत्युक्तान्तेन न विरोधः ॥

लृ, व्य, देवमाता । नार्थ्यात्मा । माता । इति मेदिनी ॥
लृ, स्त्री, दैत्यस्त्री । इत्येकाक्षरकोषः ॥ दनुजमाता ।
कामधेनुमाता । इति कश्चिदेकाक्षरकोषः ॥
लृ, पु, सर्वं । महादेव । इति कश्चिदेकाक्षरकोषः ॥

ए

ए एकारः । स तु एकादशस्वरवर्णः । अस्योच्चारण-
स्थानं तासुकण्डलः । (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् ।

“एदैतो कण्ठतालु” । तथाच शिञ्जायाम् ।
“एरे तु कण्ठतालुयावो औ कण्ठोऽङ्गौ स्मृतौ” ॥
स दीर्घः भूतश्च भवति । इति व्याकरणम् ॥ (उदा-
त्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि प्रत्येकं पुनर-
नुनासिकाननुनासिकभेदात् षड्विध एव ॥)
“एकारं परमं दिव्यं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।
रक्षिणीकुसुमप्रसू पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणात्मकं वर्णं तथा विन्दुत्रयात्मकम् ।
चतुर्वर्गप्रदं देवि स्वयं परमकुण्डली” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां) अस्य लेख-
नप्रकारो यथा ।

“कुञ्चिता वामतो रेखा दक्षकोणायता त्वध ।
पुनर्वामगता सैव तासु वङ्गीशवायव” ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा ।
“एकारो वास्तव शक्तिर्भिगटी सोढो भग मरुत् ।
सूक्ष्मा भूतोऽङ्गकेशो च व्योत्खा अङ्गा प्रमर्दनः ।
भयं ज्ञानं ह्यया धीरा जह्वा सर्वसमुद्भवः ।
वक्रिर्विष्णुर्भगवती कुण्डली मोहिनी वसः ॥
योपिदाधारशक्तियः त्रिकोणा ईशसञ्ज्ञकः ।
सन्धिरेकादशी भद्रा पद्मनाभ कुलाचल” ॥
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ * ॥ अन्यथा ।

“एकारो वामगण्डान्तं शक्तिर्भिगटी भगन्तथा ।
मातृवीजश्च विजया षोडशैकादशस्वरः” ॥
इति वीजवर्णाभिधानम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य
षोडशस्थाने न्यस्यतया षोडशब्देनाप्यभिधानम् ।
मातृकान्यासमन्त्रो यथा,—
“ए नम षोडशै नमोऽधरे” ॥ इति । अनु-
बन्धविशेषः । तेन लुङि सिचि अटडि स्यात् ।
यथाह कविकल्पद्रुमे ॥

“लृरखवानिर्वाय ए सिचि ।
अटडि रेयंजादि स्यात्” ॥
एतेन कटे वर्षावर्णयोरित्यस्य लुङि षष्ठीकटीदिति
स्यात् ॥

ए, व्य, स्मृति । अक्षया । अनुकम्पा । धामन्त्रणम् ।
आज्ञानम् । इति मेदिनी ॥

ए, पु, (एति प्राप्नोति सर्वं विश्वमिति । इण् + षच् ।
“सर्वं विष्णुमयं जगत्” इति वाक्यादस्य तथा-
त्वम् ॥) विष्णु । इत्येकाक्षरकोषः ॥

एकं त्रि, (एतीति । इण गतौ । “इण्भोकापा
श्रुत्यतिमर्चिभ्य कन्” ॥ १. ४३. इत्युणादिसूत्रेण
कन् ।) मुख्यम् । अन्यत् । केवलम् । इत्यमरः ॥
“त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः” ।
इति मनौ १. १. “अजामेका षोडितशुक्लह्याम्” ।
इति श्रुतिः ॥ “एकातपत्र जगतः प्रभुत्वम्” । इति
रघुवशे २. ४७. “ममात्र भावैकरस मना स्थिरम्”
इति कुमारः ५. १२. ॥ आदिसंख्या । इति मेदिनी ।
अथैकवाचकानि । परमात्मा १ विधु २ क्षितिः
३ गणेशदन्तः ४ शुक्रघट्टः ५ । इति कविकल्प-
जता ॥ अग्नि ६ सूर्यः ७ देवराज ८ यमः ९ ।
इति महाभारते वनपर्वः ॥ (सर्वनामशब्दोऽयम् ।
तथा च सिद्धान्तकौमुद्यां “सर्वोदयश्च पञ्चवि-
धः” इत्युक्ता “तद्-तद्-यद् एतद् इदम् अदम्

एक

एक-द्वि-युग्म-असद-भवत्-किम्" इत्युक्तवान् । यथा शाकुन्तले २ अङ्के । "विश्रान्तेन भवता ममाप्येकस्मिन् कर्मणि सहायेन भवितव्यम्" । ३, स्वनामख्यात रेणवंशीयो नृपतिभेद ।

यथा, भागवते ६।१।५।

‘श्रुतायोर्वसमान् पुत्र सत्यायोश्च श्रुत जय ।

रयस्य सुतएकस्य जयस्य तनयोऽमितः’

परमेश्वरः । विष्णु । यथा विष्णुसंहितायाम् ।

“एको नैक सव क किम्” । “परमार्थत सजा-

तीयविजातीयस्वगतभेदराहित्यादेक” । इति

भाष्यम् । घटे घटान्तरात् भेद सजातीयभेद ।

घटे पटात् भेद विजातीयभेद । घटे कपाळा-

देर्भेदः स्वगतभेद ॥)

एकक चि, (“एकादाकिनिचासहाये” । ५।३।

५२। इत्यत्र चकारात् पठे कन् ।) असहाय ।

एकला इति भाषा । तत्पर्याय । एक २

एकाको ३ । इत्यमरः ॥

(“महानप्येकको वृक्ष सर्वत सुप्रतिष्ठित ।

प्रसह्यैव हि वातेन शक्यो धर्मयितुं यतः” ॥

इति पञ्चतन्त्रे ३।५२। तथा नैषधे । २। ३६।

“विधिरैककचक्रचारिणम्

किमु निर्मित्सति माम्थ रथम्” ॥)

एककुण्डल पुं, (एकं कुण्डलं यस्य ।) बलराम ।

कुवेर । इति मेदिनी ॥

एकगुरु, पुं, (एको गुरुर्यस्य ।) सतीर्थः । इत्यमरः ॥

एकगुरुर शिष्य इति भाषा ॥

एकचक्र, स्त्री, (एक चक्र यस्य ।) पुरीविशेष । तत्प-

र्याय । हरिश्चन्द्रम् शुम्भपुरी ३ । इति त्रिकाण्ड-

श्लेषः ॥ सूर्यरथः । चि, असहायचारी । यथा,

ऋग्वेदे १।१६।४।२ ।

“सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्र-

मेकोऽश्वो वृद्धति सप्तनामा ।

त्रिनाभिचक्रमजरमनर्व

यज्ञेमा विश्वा भुवनाधितस्युः” ॥

अथ भाष्यकृता यद्वाख्यातन्तदाह ।

“एकचक्रमेकरथाङ्गोपेतम् । यद्यपि चीणि

चक्राणि तथापि तेषामेकरूपत्वादिकचक्रमित्युच्यते

रथ रक्षणसंभाव-र्थस्य सम्बन्धिन सप्तै-

तसङ्ख्याका अश्वा युञ्जन्ति अनुबध्नन्ति वृद्धन्त्य-

होराचननिर्वाहय । कि वस्तुत सप्त नेत्याह ।

एकोऽश्व सप्तनामा । एक एव सप्ताभिधान

सप्तधा नमनप्रकारो वा एक एव वायुः सप्तरूप

पृत्वा वृद्धोत्तर्य । वाक्वधीनत्वादन्तरीक्षसञ्चारस्य

एकचक्रमित्युक्तम् । कीदृशन्तदित्यत आह ।

त्रिनाभि बलययमध्यस्थितनाभिस्थानीयच्छिद्र-

चयोपेतम् । अजरममरणधर्माकम् । अमर्त्यम-

श्रियिण पुनस्तदेव विशेष्यते । यत्र यस्मिन्नेक

इमा विश्वा भुवना इमानि प्रसिद्धानि सर्वाणि

भूतजातान्यधि आश्रित्य तस्युक्लिन्ति । यदा

एकचक्रमेकचारिणससाहायेन सञ्चरन्त रथ-

मादित्य सप्त युञ्जन्ति सर्पणसंभावाः सप्तसख्या

वा रथस्य सप्तप्रकारकार्या असाधारणा पर-

एक

स्परविलक्षणा षडृतव एक साधारण इत्येव-

रूपा यदा मासदयात्मकाः षट् अपरोऽधि-

मासात्मक एक इत्येव सप्तर्त्तवो युञ्जन्ति एतस्य

कार्यं निर्व्वहन्तीत्यर्थः । स चैकोऽसहायोऽश्वो

ल्यापनशील आदित्य सप्तनामा सप्तरसना

सप्तमयितारो रथस्यो यस्य तादृश । सप्तर्षि-

भि स्तूयमानो वादित्यो वृद्धति धारयति अम-

तीत्यर्थः । कि भूतम् । त्रिनाभि चक्रम् । त्रयो

नाभिस्थानीया सन्धासम्बद्धा वा एव ऋतवो

यस्य तत्तादृशम् । के ते ग्रीष्मवर्षाहेमन्ताख्या

यदा भूतमविध्यदत्तमानाख्यास्त्रय कालास्त्रिना-

भय । तद्विशिष्टं चक्रं चक्रवत् पुन पुन

परिभ्रममाणं सवत्सराख्यचक्रमजरममरणम् ।

न हि कदाचिदपि कालो म्रियते अनादिनिधन

कालः इति स्मृते । अमर्त्यमप्रतिष्ठतम् । ईदृश

संवत्सराख्यं चक्रं नानाकालावयवोपेतमयमादित्य

पुन पुनरावर्त्तयति सवत्सरादर्वाधीनानां तत्रै

वान्तर्भावात् युगादीनां तदावृत्तिसाध्यात् सवत्-

सरस्य चक्रत्वेन रूपणम् । पुन कीदृश तत् । यत्र

यस्मिन्नेक इमा विश्वा भुवना इमानि सर्वाणि

भूतान्यधितस्य आश्रित्य तिष्ठन्ति कालाधी-

नत्वात् सर्वस्या स्थिते । ईदृशस्य कालस्य का-

रणभूतपरमेश्वरपरिचिन्तनेन मोक्षसद्भावात् ज्ञान-

मोक्षाक्षरप्रशसा च” ॥ नृपाहयविशिष्टम् । एक

राजविशिष्टम् । यथा, भागवते ३।१।२०।

“इत्य व्रजन् भारतमेव वर्ष

कालेन यावत् गतवान् प्रभासम् ।

तावच्छास क्षितिमेकचक्रा-

मेकातपचामजितेन पार्थ” ॥

पु, असुरभेद । यथा, हरिवंशे ३।८४ ।

“एकचक्रो महावाजस्तारकस्य महाबल” ।

अथ हि प्रतिविम्ब इति नाम्ना प्रसिद्ध । यथा ।

महाभारते १ । सम्भवपर्व्वण्येष्टावतरणे ६७ । २२ ।

“एकचक्र इति ख्यात आसीदयन्तु महासुर ।

प्रतिविम्ब इति ख्यातो बभूव प्रथित क्षितौ” ॥

स्त्री, स्वनामख्याता पुरी । अत्रस्थो भीमसेनो

महाबल वकनामानमसुरं हतवान् । यथा,—

महाभारते १ । अश्रवातारपर्व्वणि भारतसूत्रे ।

६१ । २६-२८ ।

“ते तत्र नियता कालम् कश्चिद्वर्णनं रर्षभा ।

मात्रा सदैकचक्राया त्राक्षणस्य निवेशने ॥

तत्राससाद क्षुधित पुरुषाद वृकोदर ।

भीमसेनो महावाजर्व्वक गाम महाबलम् ॥

तद्वापि पुरुषयाधो बाजवीर्य्येण पाण्डव ।

निहत्य तरसा वीरो नागरान् पर्य्यसान्वयत्” ॥)

एकचर, पु, (एकचरति य । चर + पचाद्यच्) ।

हिंसपशुविशेष । गण्डार इति भाषा । तत्प-

र्याय । वाज्जैनस २ गणोत्साह ३ गण्डक ४ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(सर्पादि) । यथा, मनु । ५।१७० ।

“न भक्षयेद्वेकचरानघ्राताश्च नृगदिजान्” ।

“ये एकाकिनः प्रायेण चरन्ति सर्पादयस्तानेक-

एक

चरान्” । इति तट्टीकाया कुक्षुक्कभट्ट ॥ (चि, एकाकिचारी । यूथभट्टः । यथा, “अयमेकचरो-
ऽभिवर्त्तते माम्” । इति किराते । १३।३।
“एकचरो यूथादपेत” । इति तट्टीका ॥)

एकचारी, [न] पु, (एक सन् चरतीति । चर् +
णिनि ।) वृद्धसहचारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(एकचारिणि, चि ॥)

एकजटा, स्त्री, (एका जटा यस्याः ।

“एषैवैकजटा ख्याता यस्मात्तस्या जटाधिका” ।

इति श्रवणात् । यदा एका मुख्या जटा यस्या ।

“खलिखन्ती जटामेका बिभर्ती शिरसा खयम्” ।

इति च श्रवणात्तथात्वम् ॥) उग्रतारा । तस्या

आविर्भावो यथा,—

“सर्वे सुरगणाः सेन्द्रास्ततो गत्वा हिमाचलम्

गङ्गावतारनिकटे महामाया प्रतुष्टु ॥

अनेकसंस्तुता देवी तदा सर्वांमरोत्तरे ।

मातङ्गवर्णितामूर्त्तिर्भूत्वा देवानपृच्छत् ॥

युष्माभिरमरैरत्र स्तूयते का च भाविनी ।

किमर्थमागता यद्य मातङ्गस्याश्रम प्रति ॥

एव ब्रुवन्त्या मातङ्गास्तस्यास्तु कायकोषत ।

समुद्भूताप्रबोदेवी मा स्तुवन्ति सुरा इति ॥

शुम्भो निशुम्भो ह्यक्षरौ बाधेते सकलान् सुरान् ।

तस्मात्तयोर्व्वाधायाह स्तूयेद्य सकलै सुरैः ॥

विनि वृताया देव्यान्तु मातङ्गा कायतस्तदा ।

भिन्नाङ्गननिभा कृष्णा साभूत् गौरी क्षणादपि ॥

कालिकाख्याभवत् सापि हिमाचलक्षताश्रया ।

तामुग्रतारामृषयो वदन्तीह मनीषिण ॥

उग्रादपि भयात् त्राति यस्माद्भूतान् सदाभिका ।

एतस्या प्रथम वीज कथित तन्त्रमेव च ॥

एषैवैकजटा ख्याता यस्मात्तस्या जटाधिका ।

प्रद्युत चिन्तन चास्या सम्यक् वेतानभैरवौ ॥

यथा ध्यात्वा महादेवी भक्त प्राप्नोत्यभीष्टितम् ।

चतुर्भुजा कृष्णवर्णा मुण्डमालाविभूषिताम् ॥

खड्ग दक्षिणपाणिभ्यां बिभर्तीन्द्रीवर त्वध ।

कर्त्रीश्च खर्परश्चैव क्रमादामेन बिभर्तीम् ॥

ख लिखन्ती जटामेका बिभर्ती शिरसा खयम् ।

मुण्डमालाधरा श्रीर्घी ग्रीवायामपि सर्वदा ॥

वृक्षसा नागहारन्तु बिभर्ती रक्तलोचनाम् ।

कृष्णवस्त्रधरा कथा व्याघ्राजिगसमन्विताम् ॥

वामपाद श्रवहृदि सस्याय दक्षिण पदम् ।

विन्यस्य सिंहपट्टे तु लेलिहानासव खयम् ॥

सादृहासमहाधोरा रावयुक्तातिभीषणा ।

चिन्त्योग्रतारा सततं भक्तिमद्भिः सुखेषुभिः ॥ • ॥

एतस्या सप्रवक्ष्यामि या अष्टौ योगिनीस्तु ता ।

महाकाल्यय रुद्राणी उग्रा भीमा तथैव च ॥

धोरा च भामरी चैव महारात्रिश्च सप्तमी ।

भैरवी चाष्टमी प्रोक्ता योगिनीक्ता प्रपूजयेत्” ॥

इति कालिकापुराणे ६१ अध्यायः ॥

एकजन्मा, [न] पु, (एक मुख्य जन्म यस्य । दिक्-

पालाशसम्भूतत्वादस्य तथात्वम् ।) राजा । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (एकं न द्वितीयं जन्म यस्य

इत्यर्थः । शुद्ध । तस्य अद्विजत्वात् तथात्वम् ॥)

एक

एकतम, चि, (एक + “एकाच्च प्राचाम्” । ५।३।
६४। इति ढतमच् ।) वङ्गना मध्ये एक । इति
व्याकरणम् ॥ (यथा महाभारते आदिपर्वणि ।
“अस्त्राणि वा शरीर वा ब्रह्मैकतमं वृणु” ॥)

एकतर, चि, (एक + “एकाच्च प्राचाम्” । ५।३।
६४। इति ढतरच् ।) द्वयोर्मध्ये एक । इति
व्याकरणम् । भिन्न । इत्यमरटीकाया भरत ॥
(यदाह कात्यायन ।

“यदि ह्येकतरो ह्येवा स्त्रीधन भक्षयेद्भ्रातृ” ॥)

एकता, स्त्री, (एकस्य भाव । एक + तल् + टाप् ।)
एकत्वम् । ऐक्यम् । इति व्याकरणम् ॥

(यथा, रामायणे ६६।१३।

“वङ्गीरपि मतीर्गत्वा मन्त्रिणो मन्त्रनिर्णये ।

पुनर्यैकता प्राप्ता स मन्त्रो मध्यम स्मृतः” ॥)

एकतान, चि, (एकेन भावरसेन तन्यते विस्तीर्यते
इति । तन् इति विस्तारे । कर्मण्यण् ।) एकाय ।
एकविधयासक्तचित्त । इत्यमर ॥ (यथा भाग-
वते ७।६।८।

“ब्रह्मादयः सुरगणा मुनयोऽथ सिद्धा

सत्त्वैकतानमतयो वधना प्रवाहै ।

नाराधितुं पुरुगुणैरधुनापि पिप्रु

किं तोष्टुमर्हति स मे हरिरुग्रजाते” ॥

एकस्तानो विस्तृतिर्यस्येति ।) एकताले पु । इत्य-
मरटीकाया खामी ॥

एकताल, पु, (एकानुल्यस्तानो मान यत्र ।) सम-
न्वितलय । नृत्यगीतवाद्यानां साम्यं यत्र । सम-
ताल इति यस्याख्या । इत्यमरभरतौ ॥ (सङ्गीत-
शास्त्रे खनामख्यात तालभेद । चि, एकताल-
वृत्तसमन्वित । यथा रघौ १५।२३।

“एकताल इवोत्पातपवनप्रेरितो गिरि” ॥)

एकतीर्थो, [न] पु, (एकं सम तीर्थमाश्रमो यस्य ।)
सतीर्थः । गुरुभाइ इति भाषा ॥ (एकतीर्थो
एकाश्रमो” इति मिताक्षरा ॥)

एकत्र, व्य, (एक + चल् ।) एकस्मिन् । इति व्याक-
रणम् ॥ एकसङ्गे इति भाषा । (एकत्र निर्णोति
शास्त्रार्थो बाधक विनान्यत्रापि प्रयुज्यते” । इति
दुर्गादास । यथा मनु । ५।१३६।

“एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दण्ड ।

उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता” ॥)

एकदंष्ट्र, पु, (एका दंष्ट्रा यस्य । परशुरामेणैक-
दन्तस्य उत्पाटनात् तथालम् ।) गणेश । इति
त्रिकाण्डशेष ॥ (अस्य परशुरामकृतदन्तोत्पाट-
नकथा एकदन्तशब्दे द्रष्टव्या ।)

एकदन्त, पु, (एको दन्तो यस्य ।) गणेश ।
इत्यमर ॥ (परशुरामकृतगणेशदन्तोत्पाटनकथा
ब्रह्मवैवर्ते उक्ता । एकदा रहसि स्थितयो शिवा-
शिवयोर्द्वारपालत्वमङ्गीकृत गजाननेन । एतस्मिन्-
न्तरे परशुराम शिवं द्रुपदागत । शिव-
दर्शनव्याकुलस्यान्तर्जिगमिषोर्द्वाररोधे कृते गण-
पतिना सह तस्य तुमुज युद्धमभवत् । परशु-
रामक्षिप्तेन परशुना च गजाननस्य एको दन्त
भग्नः । तदा प्रभृत्येव एकदन्तोऽसौ कथ्यते ॥)

एक

एकदा, व्य, (एक + “सर्वैकान्यकियत्तद कासे
दा” । ५।३।१५। इति दाः) एकस्मिन् काले ।
तत्पर्याय । युगपत् २ । इत्यमरः ॥
(यथा भागवते ६।३।२६।

“जिह्वा न वक्ति भगवद्गुणानामधेय

चेतश्च न स्मरति चक्षुरणारविन्दम् ।

छण्णाय नो नमति यच्छिर एकदापि

तानानयम्भमसतोऽकृतविष्णुहत्यान्” ॥)

एकदृक्, [श्] पु, (एकं सर्वमभिन्नं पश्यति य ।
एकादृक् + क्तिप् ।) महदेव । (एका दृक् यस्य ।
रामबाणमोक्षणेन गच्छे एकचक्षुषि काकस्य
तथात्वम् ।) काक । काणे चि । इति हेमचन्द्र ॥
(एकमेव सर्वं ब्रह्मत्वेन पश्यति य इति व्युत्पत्त्या
तत्त्ववेत्ता । ब्रह्मज्ञानी ॥ एकमेव पक्षं पश्यतीत्यर्थे
एकपक्षाश्रयी ॥)

एकदेह, पु, (एकं मुख्यो देहो यस्य । ग्रहेषु
सौम्यत्वादस्य तथालम् ।) बुधग्रह । इति त्रि-
काण्डशेष ॥ (एको मेदरक्तादीनां साम्यात् तुल्यो
देहः शरीरं यत्र । गोत्रम् । वश ।

यथा, हर्षिवंशे ४६ अध्याये ।

“वङ्गनि विप्र गोत्राणि मुनीनां भावितात्मनाम् ।

एकदेहानि तिष्ठन्ति विभक्तानि विना प्रजा” ॥

दम्पती । “अस्थिमिरस्त्रीणि मांसैर्मसानि त्वचा

त्वचमिति श्रुते” । तथा,—

“शरीराद्देहं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा” ।

इति स्मृत्युक्तेषु जायापत्योरेकदेहतम्” ॥)

एकधा, व्य, (एक + “एकाद्धोध्यमुज” । ४।२।४ ॥

इति धा ।) एकप्रकारम् । इति व्याकरणम् ॥

(यथा महाभारते अनुगीतापर्वणि १४।४२।६०।

“मर्त्यवित् सर्वभूतेषु विन्द्यात्मानमात्मनि ।

एकधा वङ्गधा चैव विजुर्व्याप्ततस्तत्” ॥)

एकधुर, चि, (एका धू । ऋक् पूरञ्चू पयामान्ते” ।

५।४।७४। इति ध्र समासान्त ।) एकमार-
वाहकगवादि । एकपिठा गव इति भाषा । तत्प-
र्याय । एकधुरीण २ एकधुरावह ३ । इत्यमरः ॥

(यथा, पाणिनि । ४।४।७६। “एकधुरान्नुक्” ।)

एकधुरावह, चि, (वहतीति वह । वह् + षच् ।

एकधुराया वह ।) एकधुर । इत्यमरः ॥

एकधुरीण, चि, (एकधुरा वहति य । “एकधुरान्नुक्

च” । ४।४।७६। चकारेण स्वभ्यानुकार्येणसाम-

र्थ्यात् पक्षे श्रवणम् ॥) एकधुर । एकमारवोढा ।

इत्यमरः ॥ एकस्य रथस्य ऋक्कुलादेर्वाधुर वहति

य । इत्यमरटीकाया भरत ॥

एकनट, पु, (एको मुख्यो नट ।) मुख्यनटः । तत्प-
र्याय । कथक २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ कथा-

प्राण ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

एकपक्ष, चि, (एक पक्षो यस्य ।) सहाय । इति

त्रिकाण्डशेष ॥ (एक पक्ष इति विग्रहे ।

अद्वितीय पक्षः । यथा, रघौ १४।३४।

“इत्येकपक्षाश्रयविक्षावत्वात्

आसीत् स दोषाचलचित्तवृत्तिः ॥)

एकपत्नी, स्त्री, (एकोऽद्वितीय पतिर्यस्या इति

एक

विग्रहे “नित्य सपत्न्यादिषु” इति एकपतिशब्दस्य
नकारान्तादेशे “ऋन्नेभ्य” इति ङीप् ।) पति-
व्रता । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, मेघदूते । १०॥
“वाष्पावश्यं दिवसगणनात्तरामेकपत्नीम्” ॥

एक समान पतिर्यस्या इति विग्रहे । सपत्नी ।

यथा मनु । ६।१८५।

“सर्वास्वामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् ।

सर्वास्तान्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्भनु” ॥)

एकपत्रिका, स्त्री, (एक गन्धवत्त्वात् श्रेष्ठ पत्रं यस्या ।)

गन्धपत्रवृत्त । इति राजनिर्घण्ट ॥

एकपद, स्त्री, (एक पदं पदमात्रोच्चारणकालो यस्मिन् ।)

तत्कालः । इति मेदिनी ॥ (तत्पर्यायः । तत्क्षणम् ।

इति विश्व । यथा, रघुः ८।४८। “कथमेकपदे

निरागस जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे” ॥ “एकपदे

तत्क्षणे । स्यात् तत्क्षणे एकपदमिति विश्व” ।

इति तट्टीका ॥ एक प्रशस्त पद स्थानम् । “पदं

व्यवसितित्राणस्थानक्षणाद्विचक्षणम्” इत्यमरशे-
क्त्यात्वम् । वैकुण्ठम् । सृष्टिरुत्तररूपपदम् ।

यथा भाषे २।६५।

“निहन्तरीनेकपदे य उदात्तं सुरनिव” ॥

एक श्रेष्ठ पदं कोष्ठरूपपूजास्थानम् । वाल्मिलगल

स्यमेककोष्ठात्मकस्थानम् । यथा, वास्तुशास्त्रे तत्त्ववृत्त

देवीपुराणम् ।

“इन्द्रश्चेन्नात्मजस्योभावेकैकपदसंस्थितौ” ॥)

एकपद, पु, (एक पदं पदविन्यासो यस्मिन् ।) इन्द्रा-
वन्धविशेष । तस्य लक्षणम् ।

पादमेकं हृदि स्थाप्य द्वितीयं स्नायुसंस्थितम् । ।

स्तनौ धृत्वा रमेत् कामी बन्धस्त्वैकपदं स्मृतम्” ॥

इति रतिमङ्गरी ॥ (वास्तुशास्त्रे गणेशैककोष्ठपूज-
नीयो देवभेदः । यथा वास्तुशास्त्रे तत्त्ववृत्तदेवी

पुराणवचनम् । “भृगुस्त्वैकपदो ज्ञेयः” । इति ।

एक पदं चरणं यस्य इति विग्रहे बाष्पलिङ्गः ।

एकपदविशिष्टः । यथा भागवते १।१६।२०।

“पादैर्नृणं शोचसि मैकपाद-

मात्मानं वा लघुलैर्भोक्ष्यमाणम्” ॥

एकेन पदा चरन् लघुरूपधरो धर्मो गौरूपधरो

पृथ्वीं रुदतीं दृष्ट्वा प्राच । हे भग्नः । पादैर्नृणं एकं

पादं मा तथा शृङ्गेर्भोक्ष्यमाणमात्मानं वा शोचसि

किम् । इति तट्टीका ॥)

एकपदो, स्त्री, (एक पादो यस्याम् । कुम्भपदीषु

चेति निपातः । यदा सख्यासु पूर्वस्थिति पादस्या-

न्तलोपः । पादोऽन्यतरस्यामिति ङीप् । साङ्गा-

चेति ङीप् वा । पादं पत् ।) पद्मा । इत्यमरः ॥

एकपरिष्का, स्त्री, (एकपर्याय + कन् । तप साधनार्थं

पार्ष्वत्याः पत्रमाधमन्त्रात् तथालम् ।) दुर्गा ।

देवीपुराणे देवीनिरुक्तं नाम ४५ अध्याये ।

“धर्मशास्त्रा निराहारा एकाशी एकपरिष्का ।

पाटला पाटलाहारा देवी लोकेषु गीयते” ॥

एकपात्, [द्] पु, (एक पादो यस्य । सख्यासु पूर्वं

स्थिति अन्यलोपः ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेष ॥

(रुद्र । यथा, महाभारते सम्भवपर्वणि १ ।

१२२। ६५।

एक

“अत्रैकपादश्चित्रं पिनाकी च परन्तप” ॥

विष्णु । यथा, विष्णुसंहितायाम् ।

“चतुरास्मा घनमवस्यन्तुर्वेदविदेकपात्” ॥

एक पादो यस्य इति विग्रहे वाच्यलिङ्गः ।

एकपिङ्ग, पुं, (एक पिङ्ग पिङ्गलवर्णं नेत्र यस्य ।)

कुवेर । इत्यमरः ॥ (कुवेरस्य पिङ्गलवर्णकया उक्ता

काशील्लते । यथा, —

“प्रसार्य नयने पूर्वमुमासेव व्यनोक्तयत् ।

शम्भोः समीपे का योषिदेष्टा मर्वाङ्गसुन्दरी ॥

यनया किं तपस्तप्त मनापि तपनोऽधिकम् ।

अहो रूपमसौ प्रेम नौभाग्यश्रीरहो भृशम् ।

क्रूरदृग्वीक्षते यावत् पुन पुनरिदं वदन ।

तावत् प्रस्फोटित नेत्र वाम वामविभोक्तनात् ॥

यद्य देवप्रवीहेव किमसौ द्रुतापस ।

असक्तदृष्टिणेनाक्षणा पुनर्मामेव पश्यति ॥

असूयमानो मे रूप प्रेमसौभाग्यसम्पद ।

इति देवीगिर श्रुत्वा प्रहस्य प्राह ता प्रभु ॥

उभे । त्वदीयपुत्रोऽयं न च क्रूरेण चक्षुषा ।

सपश्यते तपोशर्मो तव किन्त्वधिवर्णयन् ॥

इति देवीं समामाख्य तमीश पुनरत्रवीत् ।

वर ददामि ते वत्स । तपसानेन तोषित ॥

निधीनामधिनाथन्त गुह्यकाना भवेश्वर ।

यक्षाणां किन्नराणाञ्च राजा राजाश्च सुवतः ॥

पतिं पुण्यजनानाञ्च सर्वेषां धनदो भव ।

मया सख्यश्च ते नित्यं वक्ष्यामि च तवान्तिके ॥

“आकां शिकयामि च । तव प्रीतिं विवर्द्धयन् ।

आगच्छ पादयोरेखा पत ते जगनी त्वियम् ॥

इति दत्त्वा वरान् देव पुनराह शिव शिवाम् ।

प्रसादं कुण देवेशि । तपस्विन्यङ्गजे तव ।

देव्याद्यः ।

यन्म । ते निम्बेना भक्तिर्भवे भवतु सर्वदा ।

भवैकपिङ्गो नेत्रेण वामेन स्फुटितेन च ॥

देवदत्तास्तु ये तुभ्य वरा सन्तु तथैव ते ।

कुवेरो भव नास्ति त्वं सम रूपेर्ष्या सुत” ॥

एकपिङ्गल, पुं, (एकं पिङ्गल नेत्र यस्य ।) कुवेर ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्य पिङ्गलनेत्रकया

एकपिङ्गशब्दे द्रष्टव्या ।)

एकभक्तमत, स्त्री, (एक भक्त भोजनं यच्च तत् मतम् ।)

रात्रिभोजनाभावविशिष्टविवाभोजनम् । तथा च

शब्दपुराणे ।

“दिनार्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तमिति प्रोक्तं रात्रौ तप्तं कदापन” ॥

(अस्य मतस्य नियमपलादिकसोक्तं विष्णुधर्मा-

शारे । तद्वयथा, —

“पैत्रं विष्णुपरो नामनेकभक्तेन यं क्षिपेत् ।

सुवर्णमणिमुक्ताफलं गार्हस्थ्यं समवाप्नुयात् ।

अहिंसं सर्वभूतेषु वासुदेवमराधय ।

भग्नोऽस्तु वासुदेवायैव दद्यात्तत्तत् ॥

अतिरात्रस्य दण्डस्य तत्तत् पणमवाप्नुयात् ।

यस्तु सप्तह्र पूर्वमेकभक्तो भवेत्तरः ।

अहिंसं सर्वभूतेषु वासुदेवमराधय ।

भग्नोऽस्तु वासुदेवायैव दद्यात्तत्तत् ॥

एक

पौष्टरीकस्य यज्ञस्य तत् पणमवाप्नुयात् ।

दशवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

तत्तथादिह आगत्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते” ॥ इति ॥

एकमूला, स्त्री, (एक मूलं यस्याः ।) शालपर्णी ।

अतसौ । इति वैद्यकम् ॥ (एकमेव मूलं यस्य

इति विग्रहे एकमूलविशिष्टे, त्रि ।)

एकयष्टिका, स्त्री, (एका यष्टिरिव ।) हारविशेषः ।

एकनरि हार इति भाषा । तत्पर्यायः । एका-

वली २ । इत्यमरः ॥

एकरज, पुं, (रज्यते इति रजः ।) एको मुख्यो रजः ।

रञ्जनद्रव्यम् ।) भङ्गराजवृक्षः । इति जटाधरः ॥

(भङ्गराजशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ।)

एकल, त्रि, (एक + ल + क ।) एक की । इति

पद्यावली ॥ एकला इति भाषा । (यथा भागवते ५,

७/१० । “तस्मिन् वाव किल स एकलः पुन-

हाश्रमोपवने विविधकुसुमकिसलयतुलसिकास्त्रुभि-

कान्दमूलफलोपहारैश्च समीहमानो भगवत आ-

राधेन विविक्तउपरतविषयाभिलाष उपभृतोप-

शम परा निर्द्विमाप” ॥)

एकलिङ्ग, स्त्री, (एक लिङ्ग यस्य ।) स्थानविशेषः ।

तथा च आगमे ।

“पञ्चकोशान्तरे यत्र न लिङ्गान्तरमीक्ष्यते ।

तदेकलिङ्गमाख्यातं तत्र सिद्धिरनुत्तमा” ॥

एकलिङ्ग, पुं, (एक लिङ्ग पिङ्गलनेत्ररूपं चिह्न यस्य

स ।) कुवेर । इति शब्दरत्नावली ॥ (पिङ्गलनेत्र-

कथा एकपिङ्गशब्दे द्रष्टव्या ।)

एकवर्गी, स्त्री, (एकमेव शब्द वर्णयति या । एक +

वर्ण + चच् । गौगदित्वात् ङीष् ।) वाद्यभेदः ।

तत्पर्यायः । करतली २ कङ्कमाला ३ कण्डूपा ४

इति शब्दरत्नावली ॥

एकवर्धिका, स्त्री, (एको वर्धो यस्याः । क । इत्वम् ।)

एकहायनी गौ । इति हेमचन्द्रः ॥ एकवत्सरेर

वकना इति भाषाः ॥

एकवाद, पुं, (एकोऽभिप्रेतवरो वाद वाद्यम् ।)

द्विष्टिम इति एकप्रवाद्यात्वादस्य तथात्वम् ।)

द्विष्टिमवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

एकविशति, स्त्री, (एकाधिका विशति ।) एका-

धिकविशतिसंख्या । एकुश इति भाषा ।

यथा । मनु ५ । ३५ ।

“निदुक्तं यथान्यायं यो नामं नात्यनोलुप” ।

स प्रेयः पशुता याति सम्भवानेकविशतिम्” ॥

एकवीर, पुं, वृक्षभेदः । तत्पर्यायः । महावीर २

सहवीर ३ सुवीरक ४ । अस्य गुणाः । मटका

रितम् । अद्यप्यस्यम् । कटुत्वम् । तोदवातनाशि-

त्वम् । इति राजनिघण्टुः ॥ (त्रि, एक अद्वितीयो

वीरः । वीरवरः । प्रशस्तवीर्यशाली ।

यथा भागवते ३ । १ । ४० ।

“अहो एतापि धियतेऽमंकार्ये

रात्रिर्विषये विनापि तेन ।

यस्तुवीरोऽधिराजो विशिष्टो

धनुर्दिनोऽपि ककुभयतः” ॥

एका

एकलक्ष, पुं, (एको लक्षो यस्मिन् ।) स्थानभेदः ।

“चतुःकोशान्तरे यत्र न लक्षान्तरमीक्ष्यते ।

एकलक्षं च विज्ञेय” ॥ इति आगमः ॥ (एकोऽदि-

वीयो लक्ष इति विग्रहे एकस्मिन् लक्षे । यथा

सारनञ्जरी । “एकलक्षं पञ्चनौका भवति” ।

एको लक्ष इति पाठान्तरम् ॥)

एकशफ, पुं, (एकः शफः खुरो यस्य ।) अलख-

खुरत्वात् तथात्वम् ।) घोटकः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ एकखुरजन्तुमात्रम् । यथा ।

“खुरोऽश्वोऽश्वनरो गौर शरभश्चमरी तथा ।

एते चैकशफाः क्षतं शृणु पञ्चनखान् पश्यन्” ॥

इति श्रीभागवतम् ॥ ३ । १० । २२ ॥ (अस्य दुग्ध-

दधि-मूत्र मासादिगुणा अश्वशब्दे ऐकशफशब्दे

च ज्ञातव्याः ॥)

एकशटङ्ग, पुं, (एकं शटङ्गं यस्य ।) विष्णुः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (स्वायम्भुवमन्वन्तरे अक्षानुप्रणयात्

मत्स्यरूपधरस्यास्य शटङ्गे मनोर्नैर्बद्धा । तत्कथा

यथा कालिकापुराणे ३२ अध्याये ।

“स्वायम्भुवन्तदा मत्स्यं हरिं सम्भार वै तदा ।

ततो जलानामुपरि सशटङ्ग इव पर्यत ॥

उद्दीप्तश्चैकशटङ्गेन विष्णुर्मत्स्यसंख्यपट्टकः ।

आगतस्तत्र न चिरात् यच्चान्ते समनुर्हरि” ॥

विस्तृतिस्तु आकालिकशब्दे द्रष्टव्या ।) एकशटङ्ग-

युक्तपद्ममात्रम् ॥ (पिङ्गलभेदः । यथा, महा-

भारते २ । ११ । ४१-४३ ।

“पितृणाञ्च गगान् विद्धि सप्त वै पुरुषर्षभ ।

मूर्तिर्मन्तो हि चत्वारश्चयस्याप्यशरीरिणः ॥

वैराजाञ्च महाभागा अपि सत्ताञ्च भारत ।

गार्हपत्या नाकचरा पितरो लोकविश्रुता ॥

सोमपा एकशटङ्गाञ्च चतुर्वेदा कलान्तया ।

एते चतुर्षु वर्णेषु पूज्यन्ते पितरौ नृप” ॥)

एकषष्टि, स्त्री, (एकाधिका षष्टि ।) सख्यासङ्केत-

विशेषः । इत्यमरः ॥ ६१ एकषष्टि इति भाषा ।

(यथा भागवते ६ । ६ । ४० ।

“मुता दनोरेकषष्टिन्तेषां प्राधानिकान् शृणु” ॥)

एकसर्ग, त्रि, (एकस्मिन् विषये सर्गो निरूप्यो

यस्य ।) एकाग्रः । इत्यमरः ॥

एकसूत्र, पुं, (एक सूत्र यस्य ।) एकसूत्रेण यादनात्

तथात्वम् ।) कमरवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

एकहायनी, स्त्री, (एक हायनी यस्याः ।) “दामहाय-

गान्ताश्च” । ४ । १ । २६ । इति छीट् ।) एक

वर्षेयिणी । एकवत्सरेर वाकुर इति भाषा ।

तत्पर्यायः । एकाब्दा २ । इत्यमरः ॥ (इति प्रमा-

यथा, मनु ११ । १९६ ।

“वासो दद्यादयं हत्वा पञ्च नीकान् दद्यान् गजम् ।

अजमेयावन्नाहं खर एतैकहायम्” ॥

“अयं हत्वा वज्रं दद्यात् हस्तिनं हत्वा पञ्च

नीकान् दद्यान् दद्यात् प्रयेकं आगमेयौ हत्वा

हयम दद्यात् गर्दभं हत्वा एकवर्षं दत्तं दद्यात्”

इति कृष्णभट्टः ॥)

एका, स्त्री, (एक + टाप् ।) दुर्गा । दद्या ।

“एका गुणार्थं ज्ञेयान्ते तन्नाटकः स उच्यते” ॥

एका

देवी सा परमार्थंति वदन्ते भिन्नदर्शिनः ॥ इति ॥
 “एका सा तु पृथक्त्वेन विना सर्वत्र विद्युता ।
 यथा तु व्यज्यते वर्यैर्विधिष्वे स्फटिको मणिः ॥
 तथा गुणवशादेवी नामाभावेण वर्यते” ॥
 इति च देवीपुराणे देवीनिरुक्तं नाम ४५ अध्यायः ॥
 (अष्टितीया । यथा, मार्कण्डेये ६०।७।

“एकैवाह जगत्त्रय द्वितीया का ममापरा” ।

“अजामेका लोहितशक्तकृष्णा” । इति श्रुतिः ॥

एकैव । स्त्री । यथा भट्टि १।१४।

“प्रासोष्ट श्रुतमुदाख्येष्टम्

एका सुनिष्ठा सह लक्षणम्” ॥)

एकाकी, [न] चि, (एक + “एकादाकिनिष्ठास-
 द्याये” । आकिनिच् ।) सहाय्यरहित । अस्-
 द्यायः । एकला इति भाषा । तत्पर्यायः । एक २
 एका ३ । इत्यमरः ॥ एकल ४ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा मनु । ४ । २५८ ।

“एकाकी धिन्तयेन्निय विविक्ते हितमात्मनः ।

एकाकी धिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति” ॥)

एकाक्ष, ए, (एकमक्षि यस्य । सक्थाद्युपो साक्षात्
 मच् ।) काक । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (काकस्य यथा
 एकनेत्रत्व जातम् । तत् पादो भरतस्याधोऽथा
 प्रतिनिष्ठस्यन्तःसुक्तम् । तदयथा,—

“राघवस्त्रिजटादौ सानुजोऽग्रमत स्त्रिया ।

कदाचिदङ्गे वैदेह्या निद्राणे रघुनन्दने ॥

येन्द्र काक समागम्य जानको वीक्ष्य कामुकः ।

विददाम् नखैस्तीक्ष्णैः पीनोन्नतपयोधरम् ॥

तत् दृष्ट्वा राघव क्रुद्धं कुशं जग्राह पाणिना ।

ब्राह्मेणास्त्रेण सथोऽन्यं चित्तेन धातुमागमे ॥

तत् दृष्ट्वा घोरसङ्काशं ज्वलत्कालानलोपमम् ।

दृष्ट्वा काक प्रदुःखं निगदन् दारुणस्वनम् ॥

वायसस्त्रिषु लोकेषु वभ्राम भयपीडितः ।

यत्र यत्र ययौ काक श्रग्गणार्थं च वायसः ॥

तत्र तत्र तदस्त्रं तु प्रविशेत् भयवहम् ।

ब्रह्मायमिन्द्र-रुद्र मां श्रग्गणार्थं जगाम सः ॥

तत् दृष्ट्वा वायसं भीतं देवता न ररक्षिम् ।

न शक्ता स्म वयं चातु राघवास्त्राद्भृङ्गरात् ॥

इत्यन्तम नष्टादेवा अन्यथास्त्रं दद्वेष न ।

पुनश्चागात् विधिं काको दयया विधिग्राह तम् ॥

भो भो बलिभुजा श्रेष्ठ तमेव श्रग्गणं व्रज ।

स एव गच्छतः श्रोग्रं शरणागतवत्सल ॥

इत्युक्तं सोऽप्य बलिभुक् ब्रह्मणा रघुनन्दनम् ।

उपेत्य सहसा भूमौ निपपात भयतुरः ॥

प्राणसश्रयमापन्नं दृष्ट्वा सीता तु वायमम् ।

आहिं प्राणीति भर्तारमुवाच दयिता विभुम् ॥

तच्छिरः पादयोक्तस्य युज्ये चाय जानकी ।

तमुत्थाप्य करेणाथ हृत्पापीयूषमागरः ।

ररक्षानौ निजस्त्राय तदेकाक्षिं ददौ तदा ॥

वाचसोऽपि सुजर्नत्वा सीतयै राघवाय च ।

खर्लोकं प्रययौ हृष्टो राघवेणामिपाक्षितः” ॥)

एकनेत्रविशिष्टे काणे चि ।

एकाय, चि, (एक एकस्मिन् वा अग्र पुरोगत ज्ञेय-
 मस्य ।) अग्रन्वचित् । तत्पर्यायः । एकतान २

एका

अग्रन्वचित् ३ एकायन ४ एकसर्ग ५ एकाग्र ६
 एकाग्रगत ७ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनु । १।१ ।
 “मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः” ।

“एकाग्र विषयान्तराख्यात्तचित्तम्” । इति

कुल्लुकभट्टः । तथा भागवते ८।१६।३ ।

“मनश्चैकाग्रया बुद्ध्या भगवत्यखिलात्मनि ।

वासुदेवे समाधाय चचार हृ पञ्चतम्” ॥

तथा गीतायाम् ६।१२ ।

“तत्रैकाग्र मनं कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।

उपविश्यासने युष्मादुद्योगमात्मविशुद्धये” ॥

“एकाग्र चित्तेपरहित मनः कृत्वा” । इति स्वामि-

टीका ।) अनाकुल । इति मेदिनी ॥

एकाग्र, चि, (एक अग्र अग्रस्य ।) एकाग्र । इत्यमरः ॥

एकाग्र, स्त्री (एकं सुन्दरमङ्गलं यस्य । एक सुन्दर-

मङ्गलं भवत्यस्मादा ।) चन्दनम् । इति हारावली ।

(एकमद्वितीयमङ्गलम् । एकस्मिन्मपि अङ्गे । यथा,

महाभारते १३ । दानधर्मकथने । ८२ । २२ ।

“माननामहमिच्छामि भवत्य सततं शुभा ।

अयोकाङ्क्षेऽप्यधोवस्तुमिच्छामि च सुकुम्भिते” ॥

एक श्रेष्ठमङ्गलमिति विग्रहे मस्तकम् । अस्य

पर्याये उत्तमाङ्गलशब्ददर्शनात् ।)

एकाग्र, ए, (एक सुन्दरम् अङ्गलं यस्य । सौम्यत्वादस्य

तथात्वम् ।) वृधग्रहः । इति चिकाग्रशेषः ॥

एकाग्र, [न] चि, (एकाधिका दश ।) सख्या

विशेषः । ११ एकाग्र इति भाषा । तद्वाचकौ ।

रुद्र १ दुर्योधनमेनापति २ । इति कविकल्प

द्रुमः ॥ (यथा मनुः २ । ३६ ।

“गर्भटेकादशो गङ्गो गर्भाश्च द्वादशे विशः” ॥)

एकाग्र, स्त्री, (एकादशानां पूरणी ।) एकादश +

रुद्रन्तात् ङीप् ।) तिथिविशेषः । सा तु शुक्लपक्षे

सूर्यमगदलात् चन्द्रमगदलस्य निर्गमरूपैकादश-

कालाक्रियारूपा । कृष्णपक्षे सूर्यमगदले चन्द्रमगद-

लस्य प्रवेशरूपैकादशकालाक्रियारूपा । तत्पर्यायः ।

हरिवासरम् २ । हरिदिनम् ३ । इति स्मृतिः ॥

तत्र जातफलम् ।

“कोधोत्कटं क्रोधसहं सुभाषी

यागादिकर्ता खजनैकभर्ता ।

महामतिर्देवगुणप्रियः स्या-

टेकादशीजो मनुजोऽतिष्टयः” ॥

इति कोशीप्रदीपः ॥ * तत्र उपवासविधिः ।

पारणदिने द्वादशीनामे सर्वेष्वपि पूर्णां त्यक्त्वा

खण्डामुपवसेत् । तदलाभे स्थी पूर्वां तनन्य

परा विधवापि उपवसेत् । पूर्णां तु ।

“उदयान् प्राक् यदा विपः मङ्गलार्थं दयसयुता ।

सपूर्णेकादशीं ज्ञेया तत्रैवोपवसेद् स्थी” ॥

इति गार्ग्योक्ताः । यदा तु पूर्वदिने दशम्या पर-

दिने द्वादश्या युक्तेकादशी तदा उत्तरामुपौष्य

द्वादश्यां पारणं कुर्यात् । परदिने द्वादश्यनिर्गमे

त्रयोदश्यामपि । यदा तु सूर्योदयानन्तरं दशमी

युक्तेकादशी अथ च परदिने न नि सरति तदा

ता विद्यां द्वादशीमुपवसेत् । यदा तु सूर्योदय-

प्राक्कालोदशमीविद्वेकादशी परदिने च न नि-

एका

सरति तदा तामुपवसेत् । यदा तद्विद्या सती

परदिनेऽपि नि सरति तत्परदिने च द्वादशी तदा

ता विद्यां खण्डामुपौष्य द्वादश्या पारयेत् । यदा

बुभयदिने तद्विद्वेकादशी परदिने च न द्वादशी

तदा षष्ठिदश्यात्मिका विद्वामुपौष्य परदिने

द्वादश्यायपादमुसीर्यं पारयेत् । वैष्णवस्तु तत्रापि

शुक्लपक्षे परामुपौष्य त्रयोदश्या पारयेत् । सर्व-

स्या षष्ठ्येकादश्या वैष्णवानां सप्तम्यां गृहस्था-

नामप्युपवासो नित्यः । ब्राह्मणस्य विशेषतो

नित्यः । वैष्णवेतरैषा तादृशानां हरिश्चयनमध्य-

वर्त्तिनीयुः कृष्णैकादशीषु उपवासो नित्यः । अ-

पुल्लवता गृहस्थान्तु सर्वस्वेव नित्याधिकारः ।

काम्योपवासे त्वविशेषेणैव सर्वेषामधिकारः ।

नित्योपवासे रविशुक्लादिदोषो नास्ति । अष्टाब्दा-

दधिको मर्त्योऽपूर्णाशीतित्वसरो नित्याधिकारो ।

विधावानान्तु सर्वस्वेव नित्याधिकारः तत्र मण-

मासादिदोषो नास्ति । इत्येकादशीतत्त्वोक्त-

व्यवस्थाः * ॥

अथ हरिमक्तिविनासोक्तेकादशीव्यवस्था लिख्यते ।

तत्रादौ उपवासपूर्वदिनकृतम् ।

“प्रातःस्नानादिकं कृत्वा सुवेशो धौतवस्त्रकः ।

व्रतं सकल्प्य कुर्वीत वैष्णवैश्च महोत्सवम्” ॥

इति कारिका ॥ सकल्पमन्त्रः ।

“दशमीदिनमागम्य हरिश्चोऽहं व्रतं तव ।

त्रिदिनं देवदेवेश निर्विघ्नं कुरु केशव” ॥ * ॥

तत्र स्वस्नाङ्कदराजवाक्यं गारदीये ।

“प्रातर्हरिदिनं लोकास्तिसृष्व चैकमोजना ।

अक्षरानवणा सर्वे हविष्यामनिषेविनः ॥

अवनीतस्पर्शयना प्रियासङ्गविवर्जिता ।

स्मरन् देवमीशानं पुराणं पुरुषोत्तमम्” ॥ * ॥

अथान्यनियमाः । स्कान्दे ।

“कास्य मास्यं मसूरश्च चौत्रं चावृतभाषणम् ।

पुनर्भोजनमायासं दशम्या परिवर्जयेत्” ॥

पारणदिनोक्तनिषिद्धदश्याण्यपि निषिद्धानि ॥

ततो व्रतस्य नितात्ममाह कण्वः ।

“एकादश्यामुपवसेम कदाचिदतिष्ठामेत्” ।

अथैषेयम् ।

“उपोष्येकादशीं राजन् यावदायुः प्रवृत्तिम्” ॥

भोजननिषेधो गारदीये प्राप्नोत्तरखण्डे च ।

“रत्नोद्दिष्टं पुराणानि भूयोभूयो वरानने ।

न भोक्तव्यं न गोक्तव्यं सप्राप्ते हरिवासरे” ॥

पञ्चदश्यापि नित्यत्वम् । विष्णुरहस्यम् ।

“शुक्लो वा यदि वा कृष्णो विष्णुपूजनतत्परः ।

एकादश्या न सुक्षीत पक्षयोः समथोरपि” ॥ * ॥

सक्रान्त्यादावपि नित्यत्वम् । कात्यायनः ।

“सक्रान्तौ रविवारे वा यदा चैकादशी भवेत् ।

उपोष्या सा महापुण्या सर्वप्रापहरातिथिः” ॥ * ॥

उपवासदिने आह्निकनिषेधः । पाद्मोत्तरखण्डे ।

“एकादश्यान्तु प्राप्ताया मातापिषोर्नन्तेऽहनि ।

द्वादश्यां तत्पदातय गोपवासदिने क्वचित्” ॥ * ॥

अथ अधिकारिणः । पाद्मोत्तरखण्डे ।

“वर्णानामाश्रमाणाञ्च स्त्रीणाञ्च वरवर्णिनि ।

एका

एकादशमुपवासस्तु कर्त्तव्यो नात्र सशयः” ॥
 कात्यायनस्मृतौ च ।
 “अष्टवर्षाधिको मर्त्यो ह्यपूर्णाशीनिवत्सर ।
 एकादशमुपवसेत् पक्षयोर्नभयोरपि” ॥ * ॥
 अशक्तौ प्रतिनिधि । वायुपुराणे ।
 “उपवासे त्वशक्तस्य आहिताग्नेरथापि वा ।
 पुत्तान् वा कारयेदन्यान् ब्राह्मणान् वापि कारयेत् ।
 अथवा विप्रमुखेभ्यो दानं दद्यात् सशक्तित ।
 उपवासस्तु कुर्व्याण पुण्यं शतगुणं भवेत्” ॥
 मार्कण्डेयपुराणे च ।
 “एकमहोत्सवं नक्तं बालवृद्धातुरं क्षिपेत् ।
 पयोमूलफलैर्लोपि न निर्वाहश्चिको भवेत्” ॥ * ॥
 अनुकल्पापवाद । गरुडपुराणे ।
 “मच्छयने मदुत्थाने मत्पार्श्वपरिवर्त्तने ।
 फलमूलजलाहारी हृदि शल्यं ममार्पयेत्” ॥ * ॥
 एकादशीमाहात्म्यम् । तत्त्वसागरे ।
 “एकादशीसमं किञ्चित् पावनं न च विद्यते ।
 स्वर्गमोक्षप्रदा ह्येषा राज्यपुत्रप्रदायिनी” ॥
 गारुडे च ।
 “एकादशीव्रतं भक्त्या यः करोति नरः सदा । ॥ * ॥
 स विष्णुलोकं व्रजति याति विष्णोः सख्यपनाम्” ।
 उपवासदिननिर्णय । सौरधर्मोत्तरे ।
 “एकादशीमुपवसेत् द्वादशीमथवा पुनः । ॥ * ॥
 विमिश्रा वापि कुर्वीत न दशस्याः युता कश्चित् ।
 विद्वोपवासदोषमाह वशिष्ठः ।
 “दशमेकादशी यत्र तत्र नोपवसेद्बुधः ।
 क्षणत्यानि विनश्यन्ति स्वर्गलोकं न गच्छति” ॥ * ॥
 द्वादशमुपवासफलम् । स्कान्दे ।
 “उज्ज्वलं हरिदिनं न स्यात् द्वादशीं ग्राहयेत्ततः ।
 द्वादशमुपवासोऽत्र त्रयोदशान्तु पारणम् ॥
 एव कुर्वन् नरो भक्त्या विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ।
 अन्यथा कुरुते यस्तु स याति नरकं भुवम्” ॥ * ॥
 सप्तर्षीजलक्षणेन विद्वालक्षणात् । भविष्यपुराणे ।
 “आदित्योदयवेजायाः प्राप्नुवन्तदयान्विता ।
 एकादशी च सप्तर्षी विद्वान्या परिकीर्त्तिता” ॥ * ॥
 अरुणोदयविद्वान्परित्यागमाह कण्वः ।
 “अरुणोदयवेजाया दशमीसयुता यदि ।
 अत्रोपोष्या द्वादशी स्यात् त्रयोदशान्तु पारणम्” ॥
 वेधस्तुर्विधः । ब्रह्मवैवर्ते ।
 “अरुणोदयवेधे स्यात् सार्जन्तु घटिकात्रयम् ।
 अतिवेधो द्विघटिका प्रभासन्दर्शनान्नवे ॥
 महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यते ।
 तुरीयजत्र विहितो योगः सूर्योदये बुधे” ॥ * ॥
 अरुणोदयविद्वोपवासदोषः । याज्ञे ।
 “अरुणोदयकाले तु वेधं दृष्ट्वा त्रतुर्विधम् ।
 मद्दिनं ये प्रकुर्वन्ति यावदाहृतनारका” ॥ * ॥
 शुद्धाविशेषपरित्यागः । गारुडे ।
 सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।
 वैष्णवी च त्रयोदश्या घटिकैकापि दृश्यते ॥
 गृहस्थोऽपि परा कुर्यात् पूर्वा नोपवसेत्तदा” ॥ * ॥
 अथाष्टमहाद्वादशीनां विशेषतो निरूपणम् ।
 यथा, ब्रह्मवैवर्ते ।

एका

“उन्मीलनी वङ्गुली च त्रिस्पृशा पक्षवर्द्धिनी ।
 जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ॥
 द्वादश्योऽष्टौ महापुण्या सर्वपापहरा हि ज ।
 तिथियोगेन जायन्ते चतस्रश्चापरास्तथा ॥
 नक्षत्रयोगाच्च बलात् पापं प्रशमयन्ति ता” ॥ * ॥
 अधोन्मीलनी । यथा ब्रह्मवैवर्ते ।
 “एकादशी च सप्तर्षी वर्द्धते पुनरेव सा ।
 द्वादशी च न वर्द्धते कथितोन्मीलनी च सा” ॥
 पद्मपुराणे ॥
 “सर्ववैकादशी कार्या द्वादशीमिश्रिता नरैः ।
 प्रातर्भवतु वा मा वा यतो नित्यमुपोषणम्” ॥ * ॥
 अथ वङ्गुली । ब्रह्मवैवर्ते ।
 “द्वादशेव विवर्द्धते नचैवैकादशी यदा ।
 वङ्गुलीति भृगुश्रेष्ठः कथिता पापनाशिनी” ॥
 भागवतादिनन्ते ।
 “सप्तर्षैकादशी त्याज्या परतो द्वादशी यदि ।
 उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारणम्” ॥ * ॥
 अथ त्रिस्पृशा । ब्रह्मवैवर्तपुराणे ।
 “अरुणोदय आद्या स्यात् द्वादशी सकल दिनम् ।
 अन्ते त्रयोदशी प्रातस्त्रिस्पृशा सा हरि प्रिया” ॥
 नारदीये ।
 “एकादशी द्वादशी च रात्रिष्वेधे त्रयोदशी ।
 त्रिस्पृशा नाम सा प्रोक्ता ब्रह्महत्या व्यपोहति” ॥
 अथ पक्षवर्द्धिनी । ब्रह्मवैवर्ते ।
 “दर्शश्च पौर्णमासी च सप्तर्षी वर्द्धते यदि ।
 द्वितीयोऽङ्गि द्विजश्रेष्ठ सा भवेत् पक्षवर्द्धिनी” ॥ * ॥
 ब्रह्मवैवर्ते ।
 “कुङ्कराके यदा रुद्धिं प्रयाते पक्षवर्द्धिनी ।
 विहायैकादशीं तत्र द्वादशीं समुपोषयेत्” ॥ * ॥
 अथ जयादि । ब्रह्मवैवर्ते ।
 “पुष्यश्रवणपुष्याद्यरोहिणीसयुतास्तु ता ।
 उपोषिताः समफला द्वादश्योऽष्टौ पृथक् पृथक्” ॥
 अथोपवासदिनकृत्यम् । देवल ।
 “गृहीत्वौडम्बरं पात्रं वाऽपि पूर्णसुदक्षुम् ।
 उपवासन्तु गृहीत्यादयदा सकल्पयेद्बुधः” ॥
 तत्र सङ्कल्पमन्त्रः ।
 “एकादश्या निराहारं स्थित्वाहमपरेऽहनि ।
 भोह्यामि पुण्डरीकाक्षं शरणं मे भवाच्युत” ॥ * ॥
 पुष्पाङ्गलित्रयदानं मन्त्रपूतजलपानञ्चाह मार्कण्डेयः ।
 “अष्टाक्षरेण मन्त्रेण चित्रतेनाभिमन्त्रितम् ।
 उपवासफलं प्रेषु पिवेत्तोयं समाहितः ॥
 देवार्चनं ततः कृत्वा पुष्पाङ्गलिमथवापि वा ।
 सकल्पमन्त्रमुच्चार्य देवाय विनिवेदयेत्” ॥ * ॥
 सकल्पादौ विशेषः । नारदीये ।
 “पूर्वाया सङ्गदोषेकादश्या स्नानपूजने ।
 वर्ज्यन्ति नरा पूर्वाण्युत्तमाश्च चतुरो द्विजः ॥
 तदूर्द्धं स्नानपूजादि कर्त्तव्यं तदुपोषिते ।
 न दिवा शुद्धिमाप्नोति तदा रात्रौ विधीयते ॥
 दिनकार्थमशेषं कर्त्तव्यं शर्वरीमुखे” ॥ * ॥
 पूजाजागरणविधिः । ब्राह्मे ।
 “एकादश्यामुभौ पक्षौ निराहारः समाहितः ।

एका

स्नात्वा सम्यग्विधानेन धौतवासा जितेन्द्रियः ॥
 सपूज्य विधिवद्विष्णुं श्रद्धायातिसमाहितः ।
 पुष्पैर्गन्धैस्तथा घृतेर्दोषैर्न वेद्यकं परैः ॥
 उपहारैर्विष्णुविधैर्जपहोमप्रदक्षिणैः ।
 स्तौत्रैर्नागाविधैर्नृत्यगीतवाद्यैर्मनोरमैः ॥
 गवः सपूज्य विधिवद्वात्रौ कुर्यात् प्रजागरम्” ॥ * ॥
 अथ जागरणलक्षणम् । स्कान्दे ।
 “भृशं नारदं वक्ष्यामि जागरणं तु जज्ञगम् ।
 येन विज्ञातमात्रेण दुर्लभो न जनार्दनः ॥
 गीतं वाद्यं नृत्यं च पुराणपठनं तथा ।
 धूपं दीपं च नैवेद्यं पुष्पगन्धानुलेपनम् ॥
 फलमर्घ्यं च श्रद्धा च दानमिन्द्रियनियमः ।
 सत्यान्वितं विनिवृत्तं मुदायुक्तं क्रियान्वितम् ॥
 सास्वर्थ्यश्चैव सोत्साहः पापाणस्यादिवर्जितम् ।
 प्रदक्षिणाभिः सङ्कृतं नमस्कारपुरःसरम् ॥
 नीराजनसमायुक्तमभिर्विज्ञेन चैव सा ।
 यामे यामे महाभागे कुर्यादारात्रिकं हरेः ॥
 एतैर्गुणैः समायुक्तं कुर्याज्जागरणं हरेः” ॥ * ॥
 अथ पारणदिनकृत्यम् । कात्यायनः ।
 “प्रातः स्नात्वा हविः पूज्य उपवासं समर्पयेत् ।
 पारणान्तु ततः कुर्यात् व्रतसिद्धौ हरि स्मरन्” ॥
 तत्र समर्पणमन्त्रः ।
 “अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनानेन केशव ।
 प्रसीद सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव” ॥ * ॥
 अथ पारणे द्वादशीलङ्घने दोषः । स्कान्दे ।
 “पारणाहनि संप्राप्ते द्वादशीं यो व्यतिक्रमेत् ।
 त्रयोदशान्तु भुञ्जानं शतजन्मानि नारकी” ॥ * ॥
 अथ द्वादश्याल्लप्ते कृत्यसमाधानम् । देवीरहस्ये ।
 “अल्पा चेद्द्वादशी कुर्यात् नित्यकर्म्मणोदये ।
 अथल्पा चेन्निशीथोऽर्द्धमामध्याह्निकमेव तत्” ॥ * ॥
 अथ सङ्कटे पारणसमाधानम् । कात्यायनः ।
 “मन्त्रं जपित्वा हरये निवेद्योपोषणं व्रती ।
 अङ्गिस्तु पारणं कुर्यात् सङ्कटे विषमे सति” ॥ * ॥
 अथ हरिवासरकाक्षपारणानिषेधः । विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “द्वादश्या प्रथमं पादो हर्त्वासरसञ्ज्ञकः ।
 तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परः” ॥ * ॥
 अथ द्वादशीदिने वर्जनीयानि । स्कान्दे ।
 “क्षौद्रं मांसं सुरा तैजं व्यायामं क्रोधमैश्वर्यं ।
 पराज्ज कास्यताम्बूके लोभं निर्मात्यलङ्घनम् ॥
 द्वादश्या द्वादशैतानि वैष्णवं परिवर्जयेत्” ॥
 अथ च । वितथभाषणम् । प्रवासः । दिवास्नानं ।
 अङ्गनम् । शिलापिष्टम् । मस्तरम् । द्यूतम् । हिसा ।
 चणकम् । कौरवधम् । औषधम् । एतानि
 पुराणान्तरोक्तान्यपि वर्जनीयानि ॥ * ॥ इति
 श्रीहरिभक्तिविलासोक्तैकादशीव्यवस्था समाप्ता ॥ * ॥
 अथ पश्चिमेश्वरप्रसिद्धनानापुराणोक्तषड्विंशत्ये-
 कादशीनामानि लिख्यन्ते । अथ द्वादश्यास्य ऋष्यैका-
 दशी उत्पन्ना १ शुक्ला मोक्षा २ । पौषस्य
 ऋष्यैकादशी सफला ३ शुक्ला पुन्यदा ४ । माघस्य
 ऋष्यैकादशी यदतिजा ५ शुक्ला जया ६ । फागु-
 नस्य ऋष्यैकादशी विजया ७ शुक्ला आनन्दकी ८ ।

एका

चैत्रस्य कृष्णैकादशी पापमोचनी ६ शुक्ला का-
मदा १०। वैशाखस्य कृष्णैकादशी वरुधिनी ११
शुक्ला मोहनी १२। ज्येष्ठस्य कृष्णैकादशी अपरा
१२ शुक्ला निर्जला १३। आषाढस्य कृष्णैकादशी
योगिनी १५ शुक्ला पद्मा १६। श्रावणस्य कृष्णै-
कादशी कामिका १७ शुक्ला पुनः १८। भाद्रपदस्य
कृष्णैकादशी अजा १९ शुक्ला वामना २०।
आश्विनस्य कृष्णैकादशी इन्दिरा २१ शुक्ला पापा-
ङ्गुषा २२। कार्तिकस्य कृष्णैकादशी रमा २३
शुक्ला प्रमोधिनी २४। मघमासस्य शुक्लैकादशी
सुमन्ता २५ कृष्णा कामला २६। * इत्येकादशी-
प्रकरण समाप्तम्। (संख्याविशेषः। एतार इति
भाषा। यथा महाभारते ६।१६।२१।

“एकादशी धार्तराष्ट्री कौरवाणा महाभूमः” ॥
एकादशविशति, त्रि, (एकेन न विशतिः। एकादि-
शैकस्य घादुक्” ॥ ६।३।७६। इत्यनेन सिद्धम्।
एकोनविशतिः १९। इति व्याकरणम्।

एकानश्रा, स्त्री, (एको न अंशो यस्याः।) पार्वती।
इति त्रिकाण्डशेषः॥ (इय हि यशोदागर्भसम्भवा।
यदुक्ता हरिवंशे। ५६।१४ - ४७।

“देवक्यजनयत् विष्णुं यशोदा तां तु कन्यकाम्”।
“विद्धि चैनमथोत्पन्ना अश्रादेर्वी प्रजापते।
एकानश्रा योगकला रक्षार्थं केशवस्य तु” ॥

एकान्तः, स्त्री, (एकस्मिन्नेव अन्तः समातिर्यस्य।) अत्य-
न्तम्। तत्पर्यायः। अतिशय २ भरः ३ अतिवेणुम् ४
भृशम् ५ अत्यर्थम् ६ अतिमात्रम् ७ उद्गाढम् ८
निर्भरम् ९ तीव्रम् १० गितान्तम् ११ गाढम् १२
वाढम् १३ दृढम् १४। (यथा माघे २। ८२।

“तेजः क्षमा वा नैकान्तः कालक्षस्य महीप्रते” ॥
तद्वति, त्रि। यथा कुमारः १। ६६।

“गोमन्त्रस्तस्मात्स्वधि कर्कशत्वा-
देकान्तशैत्यात् कदलीविशेषाः” ॥

तथा भागवते। १। ४। ४।
तस्य पुनो महायोगी समदृष्टिर्विकल्पकः।
एकान्तमतिरुद्धो गूढो भूढ इवेत्येते” ॥

मेधगामिनि त्रि। इत्यमरः॥ (सर्वत्र यदवधारे-
योष्यते स एकान्तः यथा “छन्दोद्वेचयति मद्-
नपका वामयतीति” ॥ इत्युत्तरतन्त्रे ६५ अध्याये।
संयुतेनोक्तम् ॥) निर्जनम् ॥ (यथा हितोपदेशे
वियहे। १५। “अथ केनापि शस्यरक्तकेण धूसर-
कम्बलकृततनुवायेन धनुःकाण्डं सञ्जीकृत्यावनत-
कायेन एकान्ते स्थातम्” ॥)

एकान्ती [नृ] (एकान्तमस्त्यस्य। एकान्त + इनि।)
विष्णुभक्तविशेषः। यथा, गारुडे १११ अध्याये।
“एकान्तैर्गासमो विष्णुर्लक्षादेका परायणः।
तस्मादेकागतिः प्रोक्तास्तद्गवतचेतसः।
प्रियाणामपि सर्वेषां देवदेवस्य स प्रियः।
ज्वापस्तपि तदा यस्य भक्तिरयमिचारिणी” ॥

एकप्रः, त्रि, (एक एककालप्रकं चयनं यत्) एक-
भक्तः। यथा। काशीखण्डे।
“उक्तं यवाग्रजप्रीयादेकाममयवा पुनः।
हन्ताकं शूरस्यैव शूकाश्विनोश्च वर्जयेत्” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ एका अविभक्तममयस्य इति
व्युत्पत्त्या एकपाकावस्थितिः। अविभक्तः। यथा,
“एकपाकेन वसता पिबदेवद्विजाश्चैनम्।
एक भवेद्विभक्तानां तदेव स्यादप्यहं सहे” ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वचूटतटहस्पतिवचनम् ॥

एकाग्रविशति, त्रि, (एकेन न विशतिः। “एका
दिशैकस्य घादुक्” ॥ ६।३।७६। नञो विशत्या
समासे कृते एकशब्देन सह कृतीयेति योग-
विभागात् समासः। अनुनासिकविकल्पः।)
एकोनविशतिः १९। इति व्याकरणम् ॥

एकाब्दा, स्त्री, (एकोऽब्दो यस्याः सा।) एकहायनी।
एकवत्सरवयस्कगवी। इत्यमरः ॥
एकायनः, त्रि, (एक अयनं विषयो यस्य।) एकायः।
एकविशयसक्तचित्तः। इत्यमरः। (यथा छान्दोग्यो-
पनिषदि। ७। ४। २। तानि हतानि सकल्पैका-
यनानि सङ्ख्यात्मकानि सकल्पे प्रतिष्ठितानि”।
एकमयनं गतिर्यत्र। एकामात्रमयनयोग्यः। यदुक्तं
महाभारते २। १४६। ६६।
“अनेनैव पथा मा वै गच्छेदिति विचार्य सः।
आस्त एकायने मार्गे कदलीषण्डमगच्छते” ॥)

एकायनगतः, त्रि, (एकायनं गतं प्राप्तं। एकस्मिन्-
यने गतं ज्ञानमस्येति वा।) एकायः। इत्यमरः ॥
एकावली, स्त्री, (एका श्रेष्ठा आवली माला।) एक-
यष्टिका। इत्यमरः ॥ एकनरः हार इति भाषा।
(अक्षरहारविशेषः। तल्लक्षणादिकमुक्तं साहित्य-
दर्पणे १० परिच्छेदे। १०१। यथा,—
“पूर्व्यं पूर्व्यं प्रति विशेषणत्वेन परं परम्।
स्याप्यतेऽपोह्यते वा चेत्यासदैकावली द्विधा” ॥
क्रमेणोदाहरणम्। तत्रैव।
“सरो विकसिताम्भोजमम्भोजं भृङ्गमकृतम्।
भृङ्गा यत्र ससङ्गीता सङ्गीतं सस्वररोदयम्” ॥
“न तस्मिन् यत्र सुधारपङ्कजं
न पङ्कजं तद्वदलीनं घटपदम्।
न घटपदोऽसौ न लुगुल्लं य कलं
न गुल्लितं तत्र जहार यमनः” ॥
भट्टि। २। १९६॥ कश्चिद्विशेष्यमपि यथोत्तरं वि-
शेष्यतया स्थापितमपोहितं दृश्यते। यथा,—
“वायो भवन्ति विमना स्फुटन्ति कमलानि वापीषु।
कमलेषु पतन्त्यनय करोति सङ्गीतमलिपु पदम्” ॥
एवमपोहनेऽपि।)

एकाश्रितगुणः, त्रि, (एकस्मिन् पदार्थे आश्रितो गुणः।)
एकवृत्तिधर्मः। तद्वयथा। रूपम् १ रसः २
गन्धः ३ स्पर्शः ४ एकत्वम् ५ एकपृथक्त्वम् ६
परिमाणम् ७ परत्वम् ८ अपरत्वम् ९ बुद्धिः १०
सुखम् ११ दुःखम् १२ इच्छा १३ हेयः १४ यत्नः
१५ गुणत्वम् १६ अवयवम् १७ स्वेष्टः १८ संस्कारः
१९ अदृष्टम् २० शब्दः २१। इति सिद्धान्त-
मुक्तावली ॥ ६० ॥

एकाशीलः, पु, (एकमस्य कालः। का + क।
सुखमादित्वात् कत्वदीर्घत्वञ्च।) वकलः। इति
कश्चिदमरः ॥
एकाशीला, स्त्री, (एकाशील + टाप्।) वकलः।

एका

एको

इत्यमरः ॥ पाठा। इति राजनिर्घण्टे ॥ आकादि
इति भाषा। (अस्या पर्याया यथा ॥

“अम्वयाम्बुकी पाठा कुचेना पापचेनिका।
एकाशीला वरा तिलका प्राचीनौका शिवावुका” ॥
इति वैद्यकरत्नमाला ॥)

एकाहः, पु, (एकमहः। “उत्तमेकाम्बाह” ॥ ५। ४।
६० इत्यनेन सिद्धम्।) एकदिनम्। इति व्याक-
रणम् ॥ (यथा, मनुः ५। ५६।

“अर्वाहः सद्यभादस्त्रा न्यहमेकाहमेव च” ॥)
एकाहारः, पु, (एकं न द्वितीयं आहारः।) एक
दिनवृत्त्येकवारभोजनम्। यथा।

“एकाहारं सदा कार्यं न द्वितीयः कदाचन।
पर्याह्णशायिनी गरी विधवा पातयेत् पतिम्” ॥
इति शुद्धितत्त्वचूटतटहस्पतिः ॥

एकीयः, त्रि, (एकस्मिन् तिष्ठतीति। एक + क्।)
एकपक्षः। सहायः। सहभावी। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
एकोदितः, स्त्री, (एकं प्रेतं एव उदितो यत्) प्रेतो-
द्देश्यकस्याद्धम्। यथा। गोमिषः अथैकोदित-
मेकं पवित्रमेकोऽर्थः एकं पिण्डो नावाहनं नामो-

करणं नात्र विश्वे देवाः स्वदितमिति हस्तिप्रश्न
सुसदितमिति प्रत्युत्तरम्। उपतिष्ठतामित्युच्यते
स्थाने अभिरम्यतामिति विसर्गोऽभिरतोऽस्तीति

प्रतिवचनमेतत् प्रेतश्राद्धमिति ॥ * ॥ एतत् प्रेत-
श्राद्धमित्युपसंहारात् एकं प्रेतमुद्दिश्य यद्दीयते

श्राद्धं तदेकोदितमिति वैदिकप्रयोगाधीनं
यौगिकम्। अतएव प्रतिसावत्सरिकस्य नैको-

दितत्वं किन्वेकोदितविधिकत्वं अत्रार्थैक्याद्विद-
लरूपसङ्केतितपवित्रैक्यप्राप्तौ एकं पवित्रमिति

पुनरभिधानसार्थकत्वाय तदवयवैक्यदक्षपरम्। अत्र
नावाहनं नामोदितमिति निषेधयोः पौर्वा-

पर्यादौ करणपूर्वकाशीनं प्रधानसम्बन्धि श्राद्ध-
सूत्रोदितं श्राद्धार्थावाहनमेव निषिध्यते न त्वं

प्रधानसम्बन्धि पिण्डयज्ञवदित्यतिदेशप्राप्तं पिण्डा-
र्थावाहनमिति। एतेन पिण्डार्थावाहननिषेधो

मैथिलोक्तो हेयः। अत्रात्रोदितनिषेधेन उत-
शेषस्याभावे उतशेषं दत्त्वा पात्रमात्रं नपति

एथिवीत्यादि साक्षा इत्यन्तसूत्रोक्तापात्राणामन-
स्यापि बाधः। अतन्तर्यामावात् अमृतमिति

मन्त्रलिङ्गविरोधाच्च। स्वदितमिति हस्तिप्रश्न इति
ह्यत्र स्य इति हस्तिप्रश्ने स्वदितमिति प्रश्नः।

कुशमयन्नाक्षानुपपत्तेः तु प्रतिवचनानुपपत्त्या प्रश्न-
स्यापि निरुतिः। अमृत्यशब्दस्थाने उपतिष्ठता-

मिति प्रयोगः अत्रोपतिष्ठतामित्यनेन अत्रादिका-
मित्यस्यान्वये अस्त्वित्यस्य अन्वयानुपपत्त्या तस्या

प्यप्रयोगः। अतएव पिबदयितायामन्नादिकमुप-
तिष्ठतामिति लिखितम्। अभिरम्यतामिति वाजे

वाजे इति स्थाने अभिरम्यतामित्यनेन विचर्जन-
मिति। एतदिति पूर्वोक्तैतिकर्तव्यताकश्राद्धमि

त्यर्थः। प्रेतश्राद्धं प्रेतस्य श्राद्धं न तु पार्ष्ण्यविवक्षि-
त्वेन प्राप्तपिण्डलोकरूपमितु श्राद्धं अकृतसपि

ण्डोदितस्य तथाविधपिण्डत्वाभावात्। अतएवै-
तद्व्यायमूत्रकमेवाव्यायनमप्यपरिणितेऽपि पिण्ड-

एको

शब्द न युञ्जीत पितृष्टा चोपजायते इत्युक्तम् ।
 अतएव विष्णुना प्रेतस्य नामगोत्राभ्या दत्ताक्ष-
 योदकेषु इत्यत्र प्रेतनामगोत्राभ्यामित्यनेन प्रेत-
 स्येत्युक्तं न तु सम्बन्धिन इत्युक्तम् । ततश्च मन्त्रे
 प्राप्तपितृलोकोपाधिकएव पितृपदस्थाने प्रेत-
 पदोहो न तु अभिखान्ताधुपाधिके एवमभिजाप-
 वाकोऽपि सम्बन्धित्वेन नोक्तेषु किन्तु प्रेतत्वेन
 असम्बन्धिनोऽपि मठच्छादेरपि प्रेतश्राद्धाधि-
 कारित्वात् । सावत्सरिकश्राद्धे एकोद्विष्टविष्णु-
 तीभूतेऽपि प्राप्तपितृलोकोपाधिकपितृपदवन्मन्त्रे
 अभिजापे च सम्बन्धिवोधकपितृत्वेनैवोक्तेषु ।
 एवञ्च देवताभ्यः पितृभ्यश्च इत्यत्र न प्रेतपदोहः
 पितृपदस्य दिव्यपितृपरत्वात् । एवं नैकवचनोहो-
 ऽपि तथा मधु द्यौरस्तु न पिता इत्यस्य द्यौः स्वर्ग-
 पिता पितेव सर्वस्याधिगम्यत्वात् मधुस्तु मधु-
 मयी भवत्विति भाष्यव्याख्यानं द्यौरिति पितेति
 पदयोः सामानाधिकरण्यं प्रतीयते अत्र च द्युत्व-
 पितृत्वयोर्भेदेऽपि सामानाधिकरण्येनाभेदावगमात्
 दिवः पितृसाधर्म्यप्राप्तिरिति पितृपदं पितृ-
 तुल्यपरं न तु जनकपरं प्राप्तपितृलोकपरं वेति ।
 तेनात्र मन्त्रे पितृत्वेन वक्तव्यं न तु प्रेतपदोहः ।
 न वा पितृशब्दं न युञ्जीत इत्यनेन निषेधः । एव-
 मामावेति मन्त्रे पितरा इत्यत्र नोहः । एव वृद्धि-
 श्राद्धेऽप्येतेषु नान्दीमुखविशेषण न देयमेवेति ।
 अन्यत्र सर्वत्रोत्सर्गवाको मन्त्रे च पितृपदप्रयोग-
 निषेधात् प्रेतपदोहः कार्यः । विष्णु 'एकवचन-
 न्तानूहेत एकोद्विष्टे इति एकवत् एकवचनवत्
 यथा स्यात्तथोहेत यथा पवित्रं स्थौ वैष्णव्यावित्यत्र
 पवित्रास्त्रि वैष्णवीति एवं विष्णोर्भग्नसा पूते स्थ
 इत्यत्रापि पूतमसीति । अत्र पितरो मादयश्च
 यथाभाग मा दयायश्च इति मन्त्रे अत्र प्रेत-
 मादयश्च यथाभाग मा दयायश्च इत्युक्तम् । अमी
 मदन्त पितर इत्यत्र अमी मदत् प्रेत इति ।
 दयायिषत इत्यत्र दयायिषेति । एत पितर इति
 पिण्यार्थावाहनमन्त्रे एहि प्रेत इति । सौन्दास
 इत्यत्र सौम्येति । दत्तासमभित्यत्र देहसमभ्य-
 मिति । नियच्छत इत्यत्र नियच्छेति । नमो व
 इत्यादिमन्त्रेषु पितर इति स्थानचतुष्टये प्रेते-
 त्युक्तम् । एवं व इत्यत्र ते इति । आशीप्रार्थने
 येभ्य इत्यत्र यनै इति । तेषामित्यत्र तस्यैत्युक्तम् ।
 एतद् पितर इत्यत्र तु प्रेता इति विज्ञेतावूहो
 न तु भजवचनस्य । एतद् पितरो वास इति
 जल्पन् एषक् एषक् इति ब्रह्मपुराणेन प्रकृता-
 वेव पार्श्वे पित्रादिषु प्रत्येकमेतद् पितर इति
 भजवचनान्तमन्त्रप्रयोगात् अत्रानर्थक्येन तद्वि-
 द्धतवैकोद्विष्टेऽप्यसमवेतार्थभजवचनस्यैव युक्त-
 त्वात् । ततश्च प्रकृतौ समवेतार्थस्यैव विज्ञेतावूहः ।
 सावत्सरिके त्वेकवचनस्यैवोहो न तु पितृपदस्य
 तत्र प्राप्तपितृलोकत्वेन तस्यैव युक्तत्वात् । स्मृतिः ।
 "प्रेतश्राद्धे यदुच्छिष्टं ग्रहे पर्युषितं यत् ।
 दम्पत्योर्मुक्ताशेषश्च न मुञ्जीत कदाचन" ।
 उच्छिष्टं पाकपात्रे अवशिष्टम् । ग्रहे उपरागे

एज

पर्युषितं स्थितम् । दम्पत्योराश्रमस्वामिगोर्भोगना-
 नन्तरं पाकस्थाल्यामवशिष्टमिति श्राद्धचिन्ता-
 मणिः ॥ यत्तु देववचनम् ।
 "एकोद्विष्टस्य श्रेष्ठेन्तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् ।
 पश्चात् स्वयञ्च मुञ्जीत पुनर्मङ्गलभोजनम्" ॥
 इति । तस्यैकोद्विष्टश्रेष्ठं ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् न
 त्ववशेषयेत् पुनर्मङ्गलभोजनं पाकान्तरकृतान्नं
 मुञ्जीतित्यन्वय इति ॥ * ॥ तत्करणकालो यथा ।
 ब्रह्मपुराणम् ।
 "पूर्वाह्णे मातृक श्राद्धमपराह्णे तु पैत्रिकम् ।
 एकोद्विष्टन्तु मध्याह्ने प्रातर्द्विनिमित्तकम्" ॥
 मध्याह्ने तु विशेषमाह कालमाधवीये व्यासः ।
 "कुतपप्रथमे भागे एकोद्विष्टमुपक्रमेत् ।
 आवाचनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवान्" ॥
 आवाचनं पश्चिमदिगवस्थितच्छायायाः पूर्वदिग्-
 गमनारम्भकालः । तत्समीपे कुतपश्रेष्ठदण्डे ।
 यदाह गौतमः ।
 "आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारौहिण्यं वृषः ।
 विधिञ्चो विधिमाश्रय्य रौहिण्यन्तु न लज्जयेत्" ।
 तेन पूर्वदिवसीयकुतपरौहिण्योस्तत्तत्तिष्ठेर्नामे
 परत्र कुतपमात्रनामे शुक्लपक्षेऽपि पूर्वदिने
 एकोद्विष्ट उभयप्राप्तानुरोधात् । पूर्वदिने कुत-
 पाणामे परत्र तक्षामे क्षणापक्षेऽपि परदिने एव
 समाप्तिकाणादारम्भकालस्य वचनत्वात् । तथा च
 बौधायनः ।
 "यो यस्य विहितं कालं कर्मण्यस्तदुपक्रमे ।
 तिथिर्यामिमता सा तु कार्य्या नोपक्रमोन्मिता" ॥
 उभयत्र कुतपमात्राणामे शुक्लपक्षेऽपि पूर्वदिने
 समाप्तिकालानुरोधात् पूर्वदिने रौहिण्यालामे
 परत्र सप्तममुद्धर्त्तनामे क्षणापक्षेऽपि परदिने
 मध्याह्नानुरोधात् । इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ * ॥
 एकोद्विष्टविधिसावत्सरिकश्राद्धम् । यथा,—
 "एकोद्विष्टं पुरावश्यं तद्विशेषं वदे प्रष्टुम्" ।
 प्रथमं निमन्त्रणपादप्रक्षालनं आसनं अथ अमुक-
 गोत्रस्य मत्पितरमुकदेवशर्मण्यः प्रतिसावत्-
 सरिकमेकोद्विष्टं श्राद्धं सिद्धमेव युष्मास्वह करिष्ये
 श्राद्धकरणानुष्ठापनम् । आसनं अथ । गन्धादि-
 दानं नित्यश्राद्धम् । अन्नसङ्कल्पनं जप्यं निवीती
 उत्तरामिमुखीभूयातिथिश्राद्धं कुर्यात् । ततस्तृप्तिं
 क्षात्वा दक्षिणाभिमुखो वामोपवीती उच्छिष्ट-
 समीपे ये अभिदग्धा इति अन्नविकिरणम् । ॐ
 अमुकगोत्रं मत्पितरमुकदेवशर्मण्यं एतत्ते जल-
 भवने निष्ठं ये चात्र त्वामनुयास्य त्वमनु तस्मै ते
 स्वधा । इति रेखोपरि दक्षिणामुखवारिधारादा-
 नम् । इति गार्ग्ये २२३ अध्यायः ॥
 एकोशिका, स्त्री, (एका मुख्या उशिका कमनीया ।)
 श्रुतिविशेषः । इति रत्नमाला । आन्नादि इति भाषाः ।
 एज, ऋ उ दीप्तौ इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदि-
 आत्म-अक-सेट् ।) ऋ मा भवान् एजिजत् । उ
 एजते । इति दुर्गादासः ।
 एज, ऋ कम्पे । इति कविकल्पद्रुमः । (आदि-पर-सकं
 सेट् ।) ऋ मा भवान् एजिजत् । एजति वायुना

एण

वृद्धा इति दुर्गादासः ॥
 एठ, उ बाधने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदि-आत्मं
 सक-सेट् ।) बाधनं विधति । उ एठते वत्सरं
 ऋकः । इति दुर्गादासः ॥
 एङ्, चि, (इणिति । इल स्वप्ने । अच् । हलयो-
 रैक्यम् । यदा आ सर्वत इत्यते । ईङ् स्तुतौ ।
 घञ् ।) वधिरः । इत्यमरः ॥
 (मेघः । यथाह कात्यायनः ।
 "मैत्रवराहेषूदधारा प्राचीद विष्णु" ॥)
 एङक, पुः (एङ + स्वार्थे कन् । यदा इणिति एसयति
 वा इण + गबुल् ।) मेघः । इत्यमरः ॥ वनच्छगलः ।
 इति चिकाण्डशेषः ॥
 एङका, स्त्री, (एङकस्य स्त्री । अजादित्वात् टाप् ।
 क्षिपकादित्वात्त्वम् ।) मेघी । इत्यमरटीकाया
 रायमुकुट
 एङगज, पु, (एङ, मेघ एव गजो यस्य भङ्गकत्वात् ।)
 चक्रमर्दकः । इत्यमरः ॥ चाकुन्दिया इति भाषा ।
 अस्य गुणाः । वायुकफकुष्ठत्वग्दोषगुल्मोदर-
 रोगार्शनाश्रित्यम् । कटुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 (पर्याया यथा,—
 "चक्रमर्दं प्रपुष्पाटो दद्रुणो मेघलोचनः ।
 पद्माट स्यादेङगजश्चक्रो पुष्पाट इत्यपि" ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 गुणाश्चास्य चक्रमर्दशब्दे ज्ञेयाः ॥
 व्यवहारो यथा,—
 "सलोमश्च सैङ्गजं करज" ।
 इति चरके सूत्रस्थाने ढतीयेऽध्याये ॥)
 एङ्मूक, चि, (एङो वधिरौ मूकश्च ।) वधिर मूकश्च ।
 वक्तुं श्रोतुमशिक्षितः । वाक्श्रुतिवर्जितः । इत्य-
 मरः ॥ श्रुतः । इति मेदिनी ॥
 एङ्क, स्त्री, (ईङ् + उलूकादयश्चेति ४ । ४१ । उणा-
 दिसूत्रेण साधु । निपातनात् ऋकम् ।) एङ्कम् ।
 इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥
 एङ्क, स्त्री, (ईङ्गते इति । "उलूकादयश्च" ४ । ४१ ।
 उणादिसूत्रेण साधु ।) अन्तर्न्यक्तकीकसकुक्षम् ।
 इत्यमरः ॥ कीकसमिव कीकस यत् कुक्षम् छिटा-
 वेडा इति ख्यातमित्यन्ये । इति सारसन्दरी ॥
 कीकसमस्य एतत् काष्ठादिकठिनद्रव्योपलक्षणं
 कीकसमिव कीकस किञ्चिद्वादीति मधुः ॥
 "मध्यसंस्थापितास्यादि कुक्षमेङ्कमुच्यते" ।
 इति भाष्यः । (यथा महाभारते वनपर्वणि ।
 "एङ्कचिह्ना एषिवी न देवस्य भूषिता" ॥
 अस्य शब्दस्य पुच्छमपि दृश्यते महाभारते ३ ।
 १६० । ६३ । यथा,—
 "एङ्कान् पूजयिष्यन्ति वर्जयिष्यन्ति देवताः ।
 शूद्रा परिचरिष्यन्ति न द्विजान् युगसंक्षये" ॥)
 एङोक, स्त्री, एङ्कम् । इति भरतघृतद्विरूपकोषः ॥
 एण, पु स्त्री, (एति द्रत गच्छतीति । इ + बाङ्ल-
 कात् ण ।) हरिणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मृग-
 विशेषः । इत्यमरः ॥ अस्य मासगुणाः । कषा-
 यत्वम् । मधुरत्वम् पित्तरक्तकफज्वरनाशित्वम् ।
 संघ्राहित्वम् । रोघनत्वम् । हृद्यत्वम् । वणकारि-

(“एरख्य घनस्वामि स्वादुमेव मृदु स्यतम् ।
हृदस्तिजङ्गाकस्थूरशूलानाहविबन्धनम् ॥
आनाष्टाष्टीणवान्ताष्टकञ्जीहोदावर्त्तशूलिनाम् ।
वातपित्तविकाराणां विदध्याश्च प्रशान्तये ।
तोष्यगोष्य पिच्छिल विश्व रक्तीरख्यसमुद्भवम्”)
इति प्रथमस्थाने अष्टमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
खड्गपत्रिका, स्त्री, (एरख्यस्य पत्रमिव पत्रमस्या॥)
दन्तीष्टकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
खड्गफला, स्त्री, (एरख्यस्य फलमिव फलमस्या ।)

रल

दन्तीरुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्या पर्याया यथा,—

“लघुदन्ती विशाला च स्यादुद्वरपर्यायि ।

तथैरुण्डफला शीघ्रा श्येनघटा घुणप्रिया ।

वाराहाङ्गी च कथिता निकुम्भश्च मकूलकः ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

एरण्डा, स्त्री, (आ + ईर् + वाङ्लकात् अण्डच् +

टाप् ।) पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

एर्वाक, पु, (एरणमिति । आ + ईर् + सम्पदादि-

त्वात् क्षिप् । एर् दणोति वारयति वा । णञ् +

वाङ्लकात् उण् ।) कर्कटोमेदः । तत्पर्यायः ।

व्यालपचा २ जोनशा ३ स्थूला ४ तोयफला ५

हस्तिदन्तफला ६ कर्कटी ७ । अस्य गुणाः । पित्त-

हरत्वम् । सुश्रीतलत्वम् । मधुरत्वम् । मूत्रामय-

घ्नत्वम् । रुचिप्रदत्वम् । सन्तापमूर्च्छापहरत्वम्

दन्तिदाहत्वम् । अतिसेवितसेव् वातप्रकोपका-

रित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“एर्वाकस्य स्यादु शीतं संचार कफवातघ्नत् ।

नातिपित्तकर रुच्यं दीपन दाहनाशनम्” ॥

इति प्रथमस्थाने दशमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥

“त्रयैर्वाकस्य स्यादु गुरु विष्टम्भी शीतलम् ।

एर्वाकस्य सम्पदा दाहलघ्नास्मार्त्तितुव” ॥

इति सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये चरकेनोक्तम् ॥)

एणक, चि, (एणति विग्रहादित्यस्य आत्मानं क्षिप-

तीति इण् + एणुल्) मेघः । इति राजनिर्घण्टः ॥

एणङ्ग, पु, (एरण् + रस्य ङ ।) मत्स्यमेदः । रायकडा

इति भाषा । रायखण्डा एणाङ्गा इत्यपि ख्यातः ।

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । दृढत्वम् । सप्ताष्टित्वम् ।

कफवातनाशित्वम् । मेघाभिपुष्टिकारित्वम् । शी-

तलत्वम् । गुरुत्वम् । श्लेष्मप्रसादनत्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (यथा वैद्यकधकापाणिन्यैतद्व्यगुणे

मासवर्गाधिकारे ॥

“एणङ्गं क्षिप्रं मधुरं गुरुविष्टम्भीशीतलम्” ॥)

एणबालु, स्त्री, (एणतीति । इण प्रेरणे पचाद्यच् ।

टाप् । एलेव वल्ते । वल प्राणने । वाङ्लकात्

उण् ।) मयापोरिति ऋक् ।) एणबालुकम् । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यत्र व्यवक्रियते तदयथा, रोध्रा-

दिगणे ॥

“सैलबालु परिपेणवमोचा” ॥

इति वाभटे सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥)

एणबालुक, स्त्री, (एणबालु + स्तार्थे कन् ।) सुगन्धि-

द्रव्यविशेषः । बालुका इति ख्यातम् । तत्पर्यायः ।

ऐलेयम् २ सुगन्धि ३ हरिबालुकम् ४ बालुकम् ५

इत्यमरः ॥ हरिवासुकम् ६ । इति तट्टीका ॥ आलु-

कम् ७ एणबालुकम् ८ कपित्थत्वक् ९ गन्धत्वक् १०

कुष्ठगन्धि ११ । अस्य गुणाः । अत्युग्रत्वम् । कषा-

यत्वम् । कफवातमूर्च्छातिज्वरदाहनाशित्वम् ।

परमरुचिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कक्कोलसदृश कुष्ठगन्धिः ॥ अस्य पर्यायगुणाः ॥

“एणबालुकमेलेय सुगन्धि हरिबालुकम् ।

एणबालुकमेलेय कपित्थ पञ्चमोरितम् ॥

एण्वाणु कटुकं पाके कषायं शीतलं लघुम् ।

रव

इति कण्डूवृणच्छर्दिट्टकासाखिहृद्रुजः ॥

वलासविषपित्ताखकुष्ठमूत्रगटक्रिमीन्” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रलविण, पु, रलविण । कुवेरः । इत्यमरटीका ॥

रणा, स्त्री, (इण् + अच् + टाप् ।) फलवृक्षविशेषः ।

रणाचि इति भाषा । तत्पर्यायः । बज्जलगन्धा २

रेन्द्री ३ द्राविडी ४ कपोतपर्णी ५ बाला ६ वल-

वती ७ हिमा ८ चन्द्रिका ९ सागरगामिनी १०

गन्धालोगर्भ ११ रलीका १२ कायस्था १३ । इति

राजनिर्घण्टः ॥ सा द्विविधा सूक्ष्मा । गुजराटी

रणाचि इति भाषा । स्थूला च । वड रणाचि इति

भाषा । आद्याया पर्यायः । उपकुक्षिका १ तुल्या

२ कोरुङ्गी ३ त्रिपुटा ४ त्रुटि ५ । इत्यमरः ॥

वयस्या ६ तीक्ष्णगन्धा ७ सूक्ष्मेणा ८ त्रिपुटी

९ । इति रत्नमाला ॥ द्वितीयाया पर्यायः ।

पृथ्वीका २ चन्द्रबाला ३ निष्कुटि ४ वज्जला

५ । इत्यमरः ॥ स्थूला ६ मालेया ७ ताडका-

फलम् ८ । इति रत्नमाला ॥ रणाद्वयगुणाः ।

शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । सुगन्धित्वम् ।

पित्तरोगकफनाशित्वम् । हृद्रोगकारित्वम् । मला-

र्त्तिवान्तिपुष्पत्वम् । स्थविरस्य गुणाद्यत्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ अपिच । शूलकोष्ठवड-

टव्याच्छर्दिवायुनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

सूक्ष्मैलाविशेषगुणाः । कफान्नासकासाशौमूत्र-

क्षण्णनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“रणा स्थूला च वज्जला पृथ्वीका त्रिपुटापि च” ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रणापत्र, पु, (रणापत्रमिवाकारोऽस्त्यस्य ।

अर्धश्चादेरच् ।) नागमेदः । इति जटाधरः ॥

(यथा महाभारते आस्तीके पर्वणि १ । ३५ । ६ ।

“नागस्तथा पिङ्गरक रणापत्रोऽथ वामनः” ॥)

रणापर्णी, स्त्री, (रणाया इव पर्णस्य । “पाक-

कर्णेति” । ४ । १ । ६४ । खोष् ।) वृक्षविशेषः ।

काँटा आमरुली रणानी इति च भाषा । तत्-

पर्यायः । सुवह्वा २ राखा ३ युक्तरसा ४ । इत्य-

मरः ॥

रलीका, स्त्री, (आ + इण् + ईकन् + टाप् ।) सूक्ष्मैला ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (द्राविडीशब्देऽस्या गुणा-

दयो ज्ञातयाः ॥)

रव, व्य, (अयनमिति । इण् + “इण्प्रीभ्या वन्” ।

१ । ५२ । उणादि वन् ।) अवधारणम् । यथा ।

त्वमेव जानासि । तत्पर्यायः । रवम् २ तु ३ एन

४ वा ५ । इत्यमरः ॥ व ६ च ७ । इति सुभूतिः ॥

सादृश्यम् । इति भरतः । नियोगः । वाक्यपूरणम् ।

धारनियोगः । विनियहः । इति मेदिनी ॥ (अनि-

योगः । यथा “अद्येव” इति सुगवधव्याकरणम् ।

रवकारस्त्रिविधः । विशेष्यसङ्गतः विशेष्येण-

सङ्गतः क्रियासङ्गतश्चेति । तत्र विशेष्यसङ्ग-

तस्य रवकारस्य अन्ययोगव्यवच्छेदोऽर्थः । पार्थ-

रव धनुर्द्धर इत्यादौ विशेष्ये धनुर्द्धरे पार्था-

न्ययोगव्यवच्छेदोऽवधात् । धनुर्द्धरपदस्य उत्प्लु-

धनुर्द्धरे लाक्षणिकत्वात् तथैव तात्पर्यात् ।

रे

पार्थान्ययोगस्तादात्म्यम् । विशेषणसङ्गतस्य रव-

कारस्य अयोगव्यवच्छेदोऽर्थः । शङ्ख पाण्डुर-

रव इत्यादौ विशेष्ये शङ्खे पाण्डुरत्वायोग-

व्यवच्छेदोऽवधात् । क्रियासङ्गतस्य रवकारस्य

चात्यन्तयोगव्यवच्छेदोऽर्थः । सम्भवाभिप्रायके

नील सरोजं भवत्येव इत्यादौ अन्ययितावच्छेदक-

सरोजत्वसामानाधिकरण्येन सरोजनीलभवन-

कर्तृत्वात्यन्तयोगव्यवच्छेदोऽवधादिति सम्प्रदायः ॥)

गमनकर्त्तरि चि । इति सिद्धान्तकौमुदी (यथा

ऋग्वेदे ६ । ५१ । २ । “ऋजुमर्तेषु ऋजिन

च पश्यन्भिचष्टे सरो अर्थ एवान्” ॥ अथ पु,

यथा, ऋग्वेदे १ । १५ । ३ । “उप वामव

शरणम् गमेय शूरो नाज्म पतयद्भिरेव” ॥

“एवैरथै” इति भाष्यम् । गमने स्त्री । यथा,

ऋग्वेदे १ । १२ । ३ । “एवेन सद्य पर्येति

पार्थिवम्” । “एवेन गमनेन” । इति । भाष्यम् ॥)

रव, व्य, साम्यम् । सादृश्यम् । यथा । अग्निरेव विप्रः ।

अग्निरिवेत्यर्थः । तत्पर्यायः । वत् २ वा ३

यथा ४ तथा ५ इव ६ । वत्स्थाने व इति

केचित् पठन्ति । अय प्रकारः । (यथा, कुमारे ।

६ । ८४ ।

“एववादिनि देवधौ पार्थे पितुरधोमुखी” ॥)

तत्पर्यायः । इत्यम् २ । अवधारणम् । इत्यमरः ॥

यथा । रवमेतत् । अस्य पर्यायः रवशब्दे लि-

खितः । अङ्गीकारः । अर्थप्रश्नः । परह्यति ।

एच्छा । इति मेदिनी ॥

रव ऋ उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ भ्रादि-

आत्म-सक-सेट् ।) ऋ मा भवान् एषिषत् ।

उ एषते । इति दुर्गादासः ।

(यथा, भागवते ३ । १४ । ४५ ।

“स वै वत भयमतिस्तवैषते

य कर्मणा पारमपारकर्मणाम्” ॥)

रव, पु, पुरोवर्त्तिपुरुषः । एतदशब्दस्य पुल्लिङ्गे

प्रथमैकवचने रूपमिदम् ॥

रवण, पु, (इष् + ल्युट् ।) जौहमयवाणः । इति

हज्जादुधः ॥ (यथा, भागवते ७ । ६ । ३६ ।

“कामातुर हर्षशोकभयैषणात्ति

तस्मै कथं तव पतिं विमृशामि दीनः” ॥)

रवणिका, स्त्री, (इष्यते ऽनया । इष् गतौ + ल्युट् +

खार्थे कन् ततो टाप् इत्वच् ।) खर्णकारादीनां

तुला । निक्ति इति भाषा । तत्पर्यायः । नाराची

२ । इत्यमरः ॥

रवणी, स्त्री, (इष्यते ऽनया, इष् + ल्युट् + खीष् ।)

ब्रणमार्गानुसारिणी । वेलकार इति भाषा ।

तुलाभेदः । इति मेदिनी ॥ निक्ति इति भाषा ॥

रषा, स्त्री, (इष् + वाङ् + टाप् ।) इच्छा । इति

जटाधरः ॥ एतदशब्दस्य स्त्रीलिङ्गेऽपि रूपमिदम् ॥

रे

रे णकारः । स तु दादशस्वरवर्णः । अस्योच्चारण-
स्थानं तालु कण्ठस्थः । (“एदेतो कण्ठतानु” इ-

ऐका

युक्त । तथाच शिष्टायाम् । “ए ऐ तु कण्ठ-
ताण्यवोभौ कण्ठौष्ठौ स्मृतौ” ॥ स च
ऋषो न भवति । (दिमात्रत्वात् दीर्घस्त्रिमात्र-
त्वात् इतश्च भवति । उदात्तानुदात्तस्वरितमेदे-
स्त्रिविधोऽपि पुन प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिक-
भेदाभ्यां षड्विध एव ॥)

“ऐकार परम दिव्य महाकुण्डलिनी स्वयम् ।
कोटिचन्द्रप्रतीकाश्च पञ्चप्राणमय सदा ॥
ब्रह्मविष्णुमय वर्णं तथा रुद्रमय प्रिये ।
सदाशिवमय वर्णं विन्दुत्रयसमन्वितम्” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायाम्) तस्य
लेखनप्रकारो यथा,—

“ऐकाररूपमध्ये तु किञ्चिद्दे तदोर्द्ध्वतः ।
चन्द्रभानवत्सा मात्रा शक्तिः क्रमात् स्मृता ॥
त्रिधा शक्तिमयी पूर्वा दुर्गा वाणी सरस्वती” ।
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ • तन्नामानि यथा,—
“ऐर्लेखा भौतिकः कान्ता वायवी मोहिनी विसु ।
दत्ता दामोदरप्रहोऽधरो विज्ञतमुख्यपि ॥
क्षमात्मको जगद्योनि पर परनिबोधक्षत् ।
ज्ञानान्मता कर्हिञ्चो पीठेशोऽपि समाढक ॥
त्रिपुरा लोहिता राज्ञी वाग्भवो भौतिकासन ॥
महेश्वरो द्वादशी च विमलश्च सरस्वती ॥
कामकोटो वामजानुरश्चामन् विजयो जटा” ॥
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ दन्तान् । योनि । इति
वीजवर्णानभिधानम् ॥ (अनुबन्धविशेष । यथाह
कविकल्पद्रुमः । “ऐर्यजादि स्यादोर्निष्ठातन
कौरनिट्” ॥ एतेन यथादिगणोयत्वात् “ऐ वसौ
निवासे इत्यस्य किटिप्रभृतिषु सम्प्रसारणे कृते
उवास इत्यादयो भवेयुः” ॥ मातृकान्यासे अघरे
न्यस्यतया तदाख्यायामभिधानम् । मातृकान्यास-
मन्त्रो यथा । “ए नम ओछे ऐ नमोऽधरे” ॥
इति ॥)

ऐ, व्य, (एतीति । आ + इण् + विच् ।) आङ्गानम् ।
स्वरणम् । आमन्त्रणम् । इति भेदिनी ॥

ऐ पु, (एति प्राप्नोति सर्वम् । आङ् + इण् + विच् ।)
महेश्वर । इति एकाक्षरकोष ॥

ऐकागारिका, त्रि, (एकमसहायमगार प्रयोजनमस्य ।
“ऐकागारिकट् चौरे” ५ । १ । ११३ इति इकट्
वृद्धिश्च निपातनात् ।) चौर । इत्यमर । एका-
गारवासी ॥

ऐकाहिके, त्रि, (एकाहे भवम् । एकाह + ठक् ।)
एकाहनिष्पन्नम् । एकदिनान्तरभवम् । इति वैद्य-
कम् ॥ (वैद्यकगोपालकृष्णकविभूषणकृतकषाय-
संग्रहे दास्यादिपाचने यथा । “भूतोत्थ विषम
त्रिदोषजनितश्चैकाहिक ह्याहिकम्” ॥

“काकजङ्घा बजा श्यामा ब्रह्मदण्डो कृतान्त्रलि ।
पृथ्वीर्णी त्वपामार्गस्तथा मङ्गराजोऽष्टम ॥
एवामन्यतम मूल पुष्पेणोद्भूय यत्नतः ।
रत्नसूत्रेण सवेष्ट्य बद्धमैकाहिक जयेत्” ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिनिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥

ऐकाहभवम् । यथा,—
“ऐकाहिक द्वितीयस्य तृतीयकचतुर्थकम्” ॥

ऐके

इत्यादि माहेश्वरकवचम् ॥

ऐकाहिकज्वर, ण, (ऐकाहिक एकाहभवो ज्वरः ।)

एकदिनान्तरागतज्वर । तस्योपधं यथा,—

“पीत वृक्षिकमूलान्तु पर्युषितजलेन वै ।

सार्द्धं विनाशयेद्वाहं ज्वरश्च परमेश्वर । ॥

शिखायाश्चैव तद्बद्ध मवेदैकाहिकादिनुत् ।

एतत् सकाशिका पीतं रत्नकुण्डज्वरादिनुत् ॥

वायोदकेन पीतं तत् वृहद्विषहर भवेत्” ॥

इति गारुडे १६९ अध्यायः ॥

(“ऐकाहिको द्याहिकश्च स्नाहिकश्च तथापर” ।

“मुष्मात्तमात्मकश्च नागरं कयटकारिका ।

कणाचूर्णान्वितं कायन्तथा मधुसमन्वितः ॥

ऐकाहिक वा वेलाद्य ज्वरजातं व्यपोहति ।

वानरेन्द्रमुखं दिव्यं तरुणादित्यतेजसम् ॥

ज्वरमैकाहिकं घोरं तत्तृत्तायादेव नश्यति ।

वानराकृतिमालिख्य खटिकाभि पुनः प्रहृणु ॥

गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपैरर्घ्यैर्द्विघणा वर” ॥

मन्त्रो यथा,

ॐ ह्रीं श्रीं श्रीं सुग्रीवाय महाबलपराक्रमाय
सूर्यपुत्राय अमिततेजसे ऐकाहिक-ह्याहिक-
व्याहिक-चातुर्थिक-महाज्वर-भूतज्वर-मयज्वर-
शोकज्वर-शोकज्वर-वेलाज्वर-प्रभृतिज्वराणां बन्ध
बन्धं ह्रीं ह्रीं ह्रीं फट् स्वाहा । इति हारोते पि-
कित्तास्थाने । २ अध्याये ॥)

ऐक्य, स्त्री, (एक + भावे ण्यन् ।) एकस्य भावः ।
एकता । एकत्वम् । एकीभाव । यथा । शारदा-
याम् ।

“गुरोर्लब्ध्वा पुनर्विद्यामश्नुह्यतो जपेत् सुधीः ।

गुरुविद्यादेवतानामैक्यं सम्भावयन् धिया ॥

प्रणमेद्गुरुवद्भूमौ गुरुं तं देवतात्मकम्” ॥

इति दीक्षातत्त्वम् ॥

ऐक्ष्व, त्रि, (इक्षोर्विकारः । इक्षु + ण्यन् ।) इक्षु-
विकार । इक्षुसम्बन्धिगुडादि । इति स्मृतिः ॥
(अस्य गुणादय इक्षुशब्दे ज्ञातया ॥)

ऐक्ष्व, स्त्री, (इक्षोर्भवम् । इक्षु + ण्यन् ।) इक्षुमव-
गुडादि । यथा,—

“कदली लवणी धात्री पलान्यगुडमैक्ष्वम् ।

अतैषणकं सुनयो हविष्यान् विदुर्भुषा” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ इक्षुगुडादिगुणा इक्षुशब्दे
ज्ञातया ॥)

ऐक्षुद, स्त्री, (इक्षुया इदम् । “जृत्तादिभ्योऽणु”
४ । ३ । १६४ । विधानसामर्थ्यान्नाणो लुक् ।) इक्षु-
दीप्तस्य फलम् । इत्यमर ॥

(“खिग्वोष्णं तिक्तमधुरं वातश्लेष्मज्ज्वरमैक्षुदम्” ॥

इति सूत्रस्थाने । ४६ अ । सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

ऐक्षुक, स्त्री, (ऐक्षुक एव । स्वार्थे ण्यन् ।) ऐक्षुकम् ।
इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

ऐण्य, त्रि, (एणस्य इदम् । एण् + ण्यन् ।) एणस्य
चर्ममादि । इत्यमरः ॥

ऐणिक, त्रि, (एण मृगं हन्तीति । एण् + ठक् ।)
एणहन्ता । इति व्याकरणम् ॥

ऐण्येय, त्रि, (एण्या इदम् । ऐण्यो + ण्यन् ।) ऐण्या-

ऐन्त्रि

चर्ममादि । इत्यमरः ॥ स्त्रीणां रतिबन्धविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

ऐतिह्य, स्त्री, (इतिह उपदेशपारम्पर्यम् । तदेव ।
इतिह “अनन्तावसथेतिहभेषजाण् ञ्” ५ ।
४ । २३ । इति स्वार्थे ञ् ॥) पारम्पर्योपदेश ।
तत्पर्याय । इतिह । इत्यमरः ॥ (यथा रामायणे
५ । ८७ । २३ ।

“ऐतिह्यमनुमानश्च प्रत्यक्षमपि चागमम् ।

ये हि सम्यक् परीक्षन्ते कुतस्तेषामबुद्धिः” ॥

“ऐतिह्यं नाम आत्मोपदेशो वेदादि” ॥

इति विमानस्थाने । ८ अ । चरकेणोक्तम् ॥)

ऐन्दव, स्त्री, (इन्दुर्देवता यस्य । इन्दु + ञ्यन् ।) मृग-
शिरोनक्षत्रम् । इति ज्योतिषम् ॥ यथा । मात्स्ये ।

“अश्विनी रेवती मूलसुत्तरचयमैन्दवम् ।

स्वाती हस्तातुराधा च मृगशिरसि प्रशस्यते” ॥

ऐन्दव मृगशिरः । इति मठप्रतिष्ठातत्त्वम् ॥

(इन्दोश्चन्द्रस्य इदम् । चन्द्रसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,
मनुः ११ । १२५ ।

“अङ्गरापावहत्यास मासं शोधनमैन्दवम् ।

मणिनीकरणीयेषु तप्तः स्यादावकैस्त्राहम्” ॥)

ऐन्दवी, स्त्री, (ऐन्दव + स्त्रीप् ।) सोमराज्ञी । इति
वैद्यकम् ॥

ऐन्द्र, स्त्री, (इन्द्रो देवता यस्य । इन्द्र + ञ्यन् ।) ज्येष्ठा-
नक्षत्रम् । इति जटाधरः ॥ मूलविशेषः । वन
आदा इति भाषा । तत्पर्याय । वनार्द्रका २
वनजा ३ अरण्यजार्द्रका ४ । अस्य गुणा । कटु-
त्वम् । अस्त्वत्वम् । श्विबलाभिकारित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (इन्द्रस्य इदम् ।) इन्द्रसम्बन्धिनि
त्रि । (यथा मनु ५ । ६९ ।

“न राज्ञामघदोषोऽस्ति प्रतिज्ञा न च सचिणाम् ।
ऐन्द्रं स्थानमुपासीनां ब्रह्मभूता हि ते सदा” ॥

“ऐन्द्रस्थानं राक्ष्याभिषेकाख्यं आधिपत्यकारणम्”
इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः । तथा रघुः २ । ५० ।

“महीतलस्यार्द्रमामात्रमिन्द्र-

मृदं हि राक्ष्यं पदमैन्द्रमाह्वः” ॥

“ऐन्द्रमन्त्रं सुपात्रस्थमविषमं सदा पिबेत्” ॥

इति वामटे सूत्रे । ५ अ ॥)

(इन्द्रस्यापत्यं एमान् ।) बालिवानरे (अर्जुने जयन्ते
च पु ।) जलविशेषः ॥)

ऐन्द्रजालिका, ण, (इन्द्रजालेन दीयतीति । इन्द्रजाल
+ ठक् ।) इन्द्रजालकारक । तत्पर्याय । प्रती-
हारक २ मायाकारक ३ कौस्तुभिकः ४ मायावी
५ श्यसक ६ मायी ७ मायिकः ८ । इति जटा-
धरः ॥

ऐन्द्रलुप्तिका, त्रि, केशघ्नरोगविश्लिष्टः । टेको इति
भाषा । तत्पर्यायः । खल्लो २ खलतिः ३ । इति
भूरिप्रयोगः ॥

ऐन्त्रि, ण, (इन्द्रस्यापत्यं एमान् । इन्द्र + ञ्यन् ।)
जयन्तनामा इन्द्रपुत्रः । काकः । इति भेदिनी ॥

(“ऐन्त्रिः किल गलेऽस्या विददार सनौ द्विजः” ॥

इति रघुवशे । १२ । २२३ ॥) बालिनामवानराजः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अर्जुनः । इति हेमचन्द्रः ॥

रेरा

रेन्द्रियक, त्रि, (इन्द्रियेणानुभूयते। इन्द्रिय +
घञ्।) प्रत्यक्षम्। इन्द्रियग्राह्यम्। इत्यमरः॥
(व्याधिविशेषः। यथा,—

“मिथ्याभियोगहीनेभ्यो यो व्याधिरुपजायते।
शब्दादीनां स विज्ञेयो व्याधिरैन्द्रियको बुधे॥
वेदनानामशान्तानामित्येते हेतवः स्मृताः।
सुखहेतुर्मतस्त्वेकः समयोऽयं सुदुर्लभः॥
नेन्द्रियाणि न चैवार्थाः सुखदुःखस्य चेतवः।
हेतुस्तु सुखदुःखस्य योगो दृष्टस्तुर्विधः॥
सन्तोन्द्रियाणि सन्त्यर्था योगो न च न चास्ति शक्।
न सुख कारणं तस्मात् योगस्य चतुर्विधः॥
नामेन्द्रियमनोबुद्धिगोचरः कस्मै वा विना।
सुख दुःख यथा यच्च बोद्धव्यं तत्तथोच्यते॥
स्पर्शनेन्द्रियसंस्पर्शः स्पर्शो मानस एव च।
द्विविधः सुखदुःखानां वेदनानां प्रवर्तकः।
इच्छा देवात्मिका दृष्ट्या सुखदुःखात् प्रवर्तते॥
दृष्ट्या च सुखदुःखानां कारणं पुनरुच्यते।
उपादत्ते हि सा भावान् वेदनाश्रयसञ्ज्ञकान्॥
स्पृश्यते नानुपादाने न स्पृष्टो वेत्ति वेदना।
वेदनानामधिष्ठानं मनो देहस्य सेन्द्रिय॥
केशलोमनखाग्रान्नमज्जवगुणैर्विना”॥
इति चरके शारीरे १ अ॥

रेन्त्री, स्त्री, (इन्द्रस्य शक्तस्य इयम्। इन्द्र + “तस्ये-
दम्”। ४।३। १२०। इत्यण्। टिड्ढेति। ४।१।
१५। ङीप्।) शक्ती। (यथा, मार्कण्डेये ८८। २०।
“वचहस्ता तथैवेन्त्री गजराजोपरि स्थिता”।
इन्द्रस्य योगैश्वर्यशालिनो महादेवस्य पत्नी।)
दुर्गा। इति शब्दरत्नावली॥ अलङ्करी। इति
त्रिकाण्डशेषः॥ इन्द्रवारुणी। इति रत्नमाळा॥
राखाल शक्ता इति भाषा। पूर्वा दिक्। इत्य-
मरटीकाया रमानाथ॥ एला। इति राज-
निर्घण्ट॥ एलाचि इति भाषा।

“यच्छाङ्गमैन्त्री नलिनानि दूर्वा”।

इति सूत्रे ३ अध्याये। चरकेणोक्तम्॥

रेमी, स्त्री, (इम इत्याख्यास्वस्या। इम + “प्रज्ञा-
दिभ्यश्च”। ५। ४। ३८। इति ऋण् + ङीप्।)
हस्तिघोषा क्षता। इति राजनिर्घण्ट॥

रेरावणः, पुं, (इरया जलेन वयति शब्दायते इति।
इरा + वण + पचाद्यच्। तत इरावणस्य स्वार्थे
प्रज्ञाद्यण् ५। ४। ३८। यद्वा इरा सुरा वनसु-
दक्ष यस्मिन्। पूर्वपदादिति ८। ४। ३। णत्वम्।
तत्र भव। इरावण + ऋण्।) रेरावतहस्ती इत्य-
मरः॥ यथा, महाभारते १। १८। ४१।
“श्वेतैर्दन्तैश्चतुर्भिस्तु महाकायैस्ततः परम्।
रेरावणो महाभागोऽभवद्वह्मता दृढ”॥

रेरावत, स्त्री, (इरा जलानि सन्त्यस्मिन्। इरा +
भनुप्। इरावान् मेघ। तत्र भवः। इत्यण्। जल-
वति मेघे सूर्योत्पत्तनादस्योत्पत्तेरुत्थात्वम्॥)
इन्द्रस्य ऋतुदीर्घधनुः।

इति मेदिनी। रामधनुक् इति भाषा॥

रेरावत, पुं, (इरा जलानि विद्यतेऽस्मिन्। भनुप्।
इरावान् समुद्रः। तत्र भव इति। इरावत् + ऋण्।

रेशा

समुद्रमथनोत्थितत्वादस्य तथात्वम्। यद्वा इरा-
वत्या विद्युत व्ययं तस्येदमित्यण् ४। ३। १२०।)
इन्द्रहस्ती। स तु शुक्लवर्णः चतुर्दन्तः समुद्र-
मथनोत्थितः पूर्वदिग्गजश्च। तत्पर्यायः। अस्म-
मातङ्ग २ रेरावणः ३ अस्मभुवस्तमः ४। इत्य-
मरः॥ श्वेतहस्ती ५ चतुर्दन्त ६ मल्लनागः ७
इन्द्रकुञ्जरः ८ हस्तिमल्ल ९ सदादान १०। इति
जटाधरः॥ सुदामा ११ श्वेतकुञ्जर १२ गजाग्रणी
१३ नागमल्लः १४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,
कुमारे। ३। २२॥) (“रेरावतास्फालनकर्कशेन”।
“प्रादुष्टेण पयोवाह विद्युदैरावताविव”।
इति रघौ। १। ३६॥)

नागरश्च। लकुचवृक्षः। नागभेदः। इति मेदिनी॥
“रेरावतं दन्तशठमस्तु शोणितपित्तवृत्”। इति
सूत्रे। ४६ अः। सुश्रुतेनोक्तम्॥ (इरावत्या नद्या
सन्निह्यते देशः। इरावती + ऋण्। यथा, महा
भारते ३। १६२। ३३।

“बभूव परमाश्वानामैरावतपथे यथा”॥

रेरावती, स्त्री, (इरा जलानि विद्यन्तेऽस्य इरावान्
मेघस्तस्य इयं। इरावत् + “तस्येदम्”। ४। ३।
१२०। इति ऋण् + ङीप्।) विद्युत्। विद्युद्विशेषः
इति मेदिनी॥ रेरावतभार्या। इत्यमरटीकाया
स्वामी। वटपत्रीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
पश्चालदेशीयनदीविशेषः। अधुना रावी इति
ख्याता॥ (उत्तरमार्गे नक्षत्रविशेषाणां सञ्ज्ञाभेदः
यथा।

“पुष्यास्येषा तथादिद्या वीथी चैरावती स्मृता”॥)

रेरिणः, स्त्री, (इरिणे उपरभूमौ भवम्। इरिण +
ऋण्।) पाशवलयणम्। इति राजनिर्घण्टः॥
(पाशुलवणेऽस्य विवरणं ज्ञेयम्॥)

रेरेय, स्त्री, (इरा + ङ्क्।) मद्यम्। इरा एव रेरेय
स्वार्थे ऋणप्रत्यये वृद्धिः॥ (यत्रास्य व्यवहार-
स्तदयथा,—

“ऋतेऽप्यूर्ध्वमधश्चैवमैरेयास्तसुरासते”।

इति वैद्यकचक्रपाणिनिसहै विद्वद्भ्यधिकारे॥)

रेल, पुं, (इलाया अपत्यं पुमान्। इला + ऋण्।)
इलापुत्रः। स तु चन्द्रवशीधो राजा पुरुरवा।
इति हेमचन्द्रः॥ (यथा महाभारते। १। ७५। १७।

“पुरुरवास्ततो विद्वानिनाया समपद्यत।

सा वै तस्याभवन्माता पिता चैवेति न श्रुतम्”॥

“घटं सुता जह्निरेऽयैनादायुर्जमानमावस”॥ २४॥

रेलबालुक, स्त्री, (रेलबालुकमेव। स्वार्थे ऋण्।) रेल-
बालुकम्। इति शब्दरत्नावली॥

रेलविण, पुं, (रेलविनाया अपत्यं पुमान्। रेल-
विण + ऋण्।) रेलविनापुत्रः। स तु कुवेरः।
इत्यमरः॥ तस्य रूपान्तराणि। रेडविडः। रेड-
विणः। रेलविणः॥

रेलेय, स्त्री, रेलबालुकनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः॥
(रेलबालुकशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः॥) (पुं,
इलाया अपत्यम्। इला + ङ्क्। मङ्गलः। भौमः।
पुरुरवा॥)

रेशानी, स्त्री, (ईशानस्य महादेवस्य इयम्। ईशान

ओ

+ “तस्येदम्”। ४। ३। १२०। इति ऋण् +
ङीप्।) ईशानकोणः। इति जटाधरः॥ (“ऐ-
शानीकमतो रेखा” इति स्मृतिः। “रेशान्या
मरणं ध्रुवं निगदित दिग्गजं खल्लने”। इति
तिथितत्त्वम्॥)

रेशिकः, त्रि, (ईशस्य अयम्। ईश + ईकण्।)
ईश्वरसम्बन्धी। ईश्वरेर इति भाषा॥

रेशी } त्रि, (ईशस्य ईश्वरस्य च इयम्।
रेश्वरी } ईश + ईश्वर + ऋण् + ङीप्।) ईश्वर-
सम्बन्धी। ईश्वरेर इति भाषा॥

रेश्वर्य, स्त्री, (ईश्वरस्य भावः। ईश्वर + श्वल्।)

ईश्वरधर्मः। तत्पर्यायः। विभूतिः २ भूति ३।

स चाष्टविधो यथा। अणिमा १ क्षिमा २

प्राप्ति ३ प्राकान्यम् ४ महिमा ५ ईशित्वम् ६

वशित्वम् ७ कामावशायिता ८। इत्यमरः॥

(“रेश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशस्य श्रियः।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव धर्मा भग इतीहना”॥

इति पुराणम्। “रेश्वर्यमपि बुद्धिधर्मं यतो-

ऽणिमादिप्रादुर्भावः”। इति वाचस्पतिमिश्रः।

सम्पत्तिः। प्रभुत्वम्। नियन्तृत्वम्।

यथा रघुवशे। २२। ६६॥

“तस्मै निशाचरैश्चैव प्रतिशुश्राव राघव”॥)

इति॥)

रेश्वर्यकर्मणा, [न्] पुं, (रेश्वर्यं कर्म यस्य।) ईश्वर-
सम्बन्धिकर्मण्युक्तः। तत्पर्यायः। इरज्यति १ प-
त्यते २ क्षयति ३ राजति ४। इति चत्वारः

रेश्वर्यकर्मणाः। इति वेदनिर्घण्टौ २ अध्यायः॥

रेशम, [स्] व्य, (अस्मिन् वत्सरे इति। “सद्यः पर-
त्पराय्येषम” ५। ३। २२। इति इदम इष्टं सम-

सन्प्रत्ययश्च सवत्सरे निपात्यते।) वर्तमानवत्सरः।

इत्यमरः॥

रेशमस्तन, त्रि, (रेशमोभवः। “रेशमो ह्यश्वसो-

ऽन्यतरस्या”। ४। २। १०५। इति श्रैधिकेय्येषु पक्षे

शुन् तुट् च।) रेशम सम्बन्धी। एह वत्सरे इति

भाषा। इति पाणिनिः॥ ७। २। १०५॥

रेशमस्य, त्रि, (रेशमोभवः। रेशमस् + रेशमो-

ह्यसिति पक्षे ल्यप्।) रेशमस्तन इति पाणिनिः॥

रेशिकं, त्रि, (इह + ङ्क्।) इह भवम्। इहकालेर

इति भाषा। इति व्याकरणम्॥ (यथा भागवते

५। १४। ३२। “क्वचिद्द्रुमवदैहिकार्थेषु रंसन्

यथा वानरः सुतदारवत्सलो व्यवयच्छण”॥)

ओ

ओ ओकारः। स तु त्रयोदशस्वरवर्णः। अस्मिन्-
चारणस्थान ओष्ठः कण्ठश्च। (“ओदौतो कण्ठो-

ष्ठम्” इत्युक्ते। तथा च शिष्टायामुक्तम्।

“ए ऐ तु कण्ठतान्यावोष्ठौ कण्ठोष्ठौ स्मृतौ”॥)

स तु ऋसो न भवति। दीर्घः सुतश्च भवति।

(प्रत्येकं उदात्तानुदात्तस्वरितभेदैस्त्रिविधोऽपि

अनुनासिकाननुनासिकभेदाभ्यां ध्वनिः। एतेन

द्वादशविध एव निर्यातिः॥)

ओख

“ओकारं चक्षुषापाङ्क्तिः । पञ्चदेवमय सदा ।
रक्षविद्युर्लताकारं त्रिगुणात्मानमीश्वरम् ॥
पञ्चप्राणमयं वयं नमामि देवमातरम् ।
एतद्वयं महेशानि स्वयं परमकुण्डली” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वज्रीयभाषाया) तस्य
लेखनप्रकारो यथा,—

“वामत कुण्डली भूत्वा दक्षान्मध्ये तु कुक्षिता ।
किञ्चिदक्षगता या तु कुक्षिता वामतस्त्वध ॥
ब्रह्मेशविष्णवस्तस्मात्तु ब्रह्मरूपिणी ।
शक्तिस्तु परमा सैव ध्यानमस्य प्रवक्ष्यते” ॥

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ तस्य नामानि यथा,—
“ओकार सत्यपीयूषो पश्चिमास्याः श्रुति स्थिरा ।
सद्योजातो वासुदेवो गायत्री दीर्घजङ्घक ।
आप्यायनी चोर्द्धदन्तो जङ्घीर्वाणी मुखी द्विज ॥
उद्देश्यदर्शकस्त्री कौण्डो वसुधाक्षर ।
प्रणवाग्रो ब्रह्मसूत्रमनेश सर्वमङ्गला ॥
त्रयोदशो दीर्घनासा रतिनाथो दिगम्बरा ।
चैषोऽप्यविजया प्रज्ञा प्रीतिवीजादिकर्षिणी” ॥

इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ (अनुबन्धविशेषः । यथाह
कविकल्पद्रुमे । “र्येजादि स्यादोर्द्धदन्तन्योर-
नित्” ॥ तेन ओ दी च्ये इत्यस्मात् कृताया
निष्ठाया दीर्घं दीनवत् इति स्यात् ॥ माहकान्यासे
उर्द्धदन्तपङ्क्तौ न्यस्यतया तदाख्ययाप्यभिधानम् ।
माहकान्यासमन्त्रो यथा,—

“ॐ नम उर्द्धदन्तपङ्क्तौ औ नमऽधोदन्तपङ्क्तौ” ॥
ओ, य, सम्बोधनम् । आङ्गानम् । स्मरणम् । अनु-
कम्पा । इति मेदिनी ॥

ओँ, य, ओम् । प्रणव । इति वेदागमौ ॥

ओ, ए, ब्रह्मा । इत्येकाक्षरकोष ॥

ओक, स्त्री, (उचैरिगुपधक्षणे के गुण कुत्वञ्च
“ओक उच के” । ७ । ३ । ६ । ४ । इति निपा-
त्यते ।) गृहम् । व्याश्रय । इत्यमरटीकाया भर-
तादयः ॥ (ए । पक्षी । शयन ॥)

ओकः, [स्] स्त्री, (उच्यते समवेति अस्मिन् । उच +
असन् । गुण । न्यउक्तादित्वात् कुत्वम् ॥) व्याश्रय ।
गृहम् । इत्यमरः ॥ (“जलौषा व्यथ भक्षके” ।
इति व्यमरकोष । तथा विष्णुपुराणम् १ । ६ । ३० ।
“सप्तर्षीणान्तु यत् स्थानं स्मृतं तद्देवनीकसाम्” ॥)

ओकणः, पुं, केशकीट । इति शब्दरत्नावली ॥
उकुण् इति भाषा ॥

ओकणि, ए, टृक् । इति शब्दरत्नावली ॥ उकुण्
इति भाषा ॥

ओकुल, ए, (उच् + उलच् । निपातनात् सिद्धम्) ।
गोधूमक्षततप्तपक्क । अस्य गुणा । गुरुत्वम् ।
रघुत्वम् । मधुरत्वम् । वसकादित्यम् । रक्तवा-
तापहत्वम् । विग्नत्वम् । हृद्यत्वम् । मरवि-
ह्वलत्वम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

ओकोदनी, स्त्री, (थोक मत्तकरुपाश्रयस्थानमदन
भस्य यस्या ।) दृक् । इति शब्दरत्नावली ॥

ओकुली, स्त्री, (ओच् + कृच् + णच् + लीप् ।) ओ-
कण । इति शब्दरत्नावली ॥ उकुण् इति भाषा ॥

ओख, ऋ, शोषणे । भूषणे । सामर्थ्ये । निवारणे ।

ओज

इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वादि-अक-सक च पर-
सेट् ।) ऋ मा भवान् ओचिखत् । अत्र द्वित्वात्
प्राक् प्राप्ते ऋस्य ऋदित्वात् स्यात् । शोषं खेह-
रक्षितीभाव । ओखति पञ्च स्वातपात् । अण-
मर्थो भूषणं सामर्थ्यं वारणञ्च । इति दुर्गादासः ॥

ओघ, ए, (उच् समवाये + घञ् । एघोदरादित्वात्
साधुः ।) इतन्त्यगीतवाद्यम् । समूहः । इत्यमरः ॥
अणवेग । (यथा कुमारः ४ । ४४ ।

“रविपीतजला तपात्यये एनरोघेन हि युज्यते
नदी” ॥) परम्परा । उपदेशः । इति मेदिनी ॥

ओङ्कार, ए, (ओम् + कारप्रत्यय ।) प्रणव ।
इत्यमरः ॥ (यथाह स्मृति ।

“ओङ्कारः पूर्वमुच्चार्यन्ततो वेदमधीयते” ।

“ओङ्कारश्चायश्चक्षुष्य द्वावेतौ ब्रह्मण पुरा ।
कण्ठ भित्ता विनिर्ज्वातौ तस्मात्प्राङ्गणिकावभौ” ॥

इति व्याकरणटीकायां दुर्गादासः ।

“प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्त ओङ्कारमर्हति” ॥

इति मनु । २ । ७५ ॥ अथाह आचक्षुष्यम्,

“ओङ्कारं स्वर्गद्वारं तद्वज्रं अध्येष्यमाण एत-
दापि प्रतिपद्येत विक्रया चान्यां कृत्वा एवं लौ-
किक्या वाचा व्यावर्त्तते” । लौकिक्या वाचा व्याव-
र्त्तते तथा मिश्रितं न भवतीत्यर्थः ।)

ओङ्कारा, स्त्री बुद्धशक्तिविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ओज त्क, बन्ने । तेजसि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अधन्तचुरा-पर-अक-सेट् ।) मा भवान् ओजि-
जत् । इति दुर्गादासः ॥

ओज, [स्] स्त्री, (उजत्यनेन । उज आर्जवे
उजोर्वजे “वज्रोपध” १ । १६१ । उणादिः अस्त् ।

वज्रोपध । गुणः ।) दीप्तिः । अवयवम् । प्रकाशः ।

वज्रम् । इति मेदिनी ॥ (यथा रघौ २ । ५४ ।

“रुद्रौजसा तु प्रहृतं त्वयास्याम्” । यथा च मा-
नवे १ । १६ ।

“तेषामिदन्तु सप्ताणां पुरुषाणां महौजसाम्” ॥)

प्रथमद्वितीयपञ्चमसप्तमनवमैकादशराशयः । इति

ज्योतिषम् ॥ गौडी रीतिः काव्यगुणः । तस्य

लक्षणम् । बह्वसमाससयुक्तवर्णपदादम्बरः । यथा,

“ओज प्रसादमाधुर्यगुणव्रितयभेदतः ।

गौडवेदभण्डालीरीतयः परिकीर्त्तिताः ॥

ओज समासभूयस्त्व मासल पददम्बरम्” ।

तस्योदाहरणम् यथा,—

“गङ्गोक्तुङ्गतरङ्गसङ्गतजटाजूटायनायत्कणि-

स्तुजत्स्फुल्लिमीतिसमृतघमत्कारस्फुरत्सुभ्रमा ।

आनन्दामृतवापिकां विदधती चित्तं गिरीशप्रमो-

क्षा पायाप्रवसङ्गमे भगवतो लज्जावती पार्वती” ॥

इति काव्यचन्द्रिका ॥ * ॥ रसादिसप्तधातुसार-

भागज्जातुविशेषः । तस्य गुणाः । सर्वशरीरस्थि-

तत्वम् । शिघ्रत्वम् । शीतत्वम् । स्थिरत्वम् ।

सुखवर्णत्वम् । कषात्मकत्वम् । शरीरस्य वनस्पति-

कारित्वम् ॥

“एदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीयत् सपीतकम् ।

ओजं शरीरे सज्जतं तन्नाशाभासमृच्छति ॥

अमरे पञ्चपुष्पेभ्यो यथा सन्धियते मधः ।

ओड़

तद्दोषः शरीरेभ्यो धातु सन्धियते नृणाम्” ॥
इति वैद्यकम् ॥ ओजोऽदन्तोऽपि । इति भरतः ॥

“हृदयं चेतनास्थानमोजसश्चाश्रयं मतम्” ॥

इति पूर्वखण्डे । पृष्ठ । शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

“तत्परस्योजस स्थानं तच्च चैतन्यसंग्रहः” ॥

“ओजोवहाः शरीरे वा विघ्नमन्ते समन्ततः ।

येनोजसा वर्त्तयन्ति प्रीणिताः सर्वदेहिनः ॥

यद्वृते सर्वभूतानां जीवितं नावतिष्ठते ।

यत्सारमादौ गर्भस्य योऽसौ गर्भरसाद्रसः ॥

सर्वतमानं हृदयं समाविशति यत्पुरा ।

यस्य नाशान्न नाशोऽस्ति धारि यद्धृदयाश्रितम् ॥

यच्छरीरवशं देहं प्राणा यच्च प्रतिष्ठिता ।

तत्फला विविधा वाता म्रणन्तीति महाप्रज्ञाः ॥

ध्यानाद्धमन्यं स्वयणात् खोतांसि सरणात्सिराः ॥

तन्महत्ता महामूलास्तच्चौजः परिरक्षता ।

परिहार्यां विशेषेण मनसा दुःखहेतवः ॥

हृदयं यत्सादृश्यदीपस्य स्रोतसां यत्प्रसादजम् ।

तत्तत्त्वेयं प्रयत्नेन प्रशमो ज्ञानमेव च” ॥

इति सूत्रस्थाने त्रिंशोऽध्याये चरकैणोक्तम् ॥

“गुरु शीतं मृदु स्रष्टुं वज्रं मधुरं स्थिरम् ।

प्रसन्नं पिच्छिलं क्षिप्रं ओजो दृशगुणं तथा” ॥

मध्यसेवनतोऽस्य ये गुणा नश्यन्ति तदयथा ॥

“गुरुत्वं लाघवाच्छैत्यं चौष्ण्यमस्तृप्त्यभावात् ।

माधुर्यं मार्दवं तैक्ष्ण्यं प्रसादश्चाशुभावनात् ॥

रौक्ष्यात् खेदश्च यवायित्वात् स्थिरत्वं स्रष्टुतामपि ।

विक्षाप्तिभावात् पैच्छिल्यं वैशद्यं सान्द्रतान्तथा ॥

सौष्ण्यमभ्यं विहन्येवमोजसं सगुणैर्गुणान्” ॥

“रसधात्वादिमार्गाणां सत्त्ववज्जीन्द्रियात्मनाम् ।

प्रधानस्योजसश्चैव हृदयस्थानमुच्यते” ॥

“नैव विधातं जनयेन्मद्यं पैष्टिकमोजसः ।

विक्षाश-रुद्धं विशदा गुणास्तत्र हि नोत्पन्नाः” ॥

इति च चरकै चिकित्सास्थाने । १२ अधः ॥

“ओजः सोमात्मकं क्षिप्रं सुक्ष्मं शीतं स्थिरं सरम् ।

विविक्तं मृदु मृद्वक्षश्च प्राणायतनमुत्तमम् ॥

देहस्यावयवस्तेन ध्यातो भवति देहिनाम् ।

तदभावाच्च शीत्यन्ते शरीराणि शरीरिणाम् ॥

अभिधातात् क्षयात्कोपाच्छोकाद्यानाश्रयात् क्षुध ।

ओजं सन्धीयते ह्येभ्यो धातुयश्नान्निहतम् ।

तेजं समीरितं तस्मादिभ्यश्नयति देहिनाम्” ॥

इति सूत्रस्थाने । १५ अधः । सद्युतेनोक्तम् ॥

ओड़व, पुं, पञ्चस्वरयुक्तरागः । स तु ऋ-य-वर्जितः ।

म-ग-म-ध-नि युक्तः । यथा महारादयः । इति स-

गीतदामोदरः ॥ (यदुक्तं संगीतरत्नाकरे सरा-

ध्याये जातिप्रकरणे ।

“वान्ति यान्मुडवोऽनेति योमोक्तमुडव पुथै ।

पञ्चमं तच्च भूतेषु पञ्चसरस्या तदुद्भावात् ।

ओड़वी सान्ति येषाञ्च सरास्तेषां लोडवा मताः” ॥

“ओड़वा मता” इति कश्चित् पाठः । “उडव

नद्यत्राणि वान्ति यानि यस्मिन् इत्युडवं शोम,

तच्च भूतेषु पञ्चमम् । तेन पञ्चसङ्गा लक्ष्यते ।

ओड़वी सङ्गा विद्यन्ते येषां मराठा ते ओड़वा

पञ्चसङ्गाः” इत्यादिभिः भूपाकटीका ॥

रागरागिण्य इति यावत् । यथा,—
“चौडवः पञ्चमि प्रोक्ताः खरैः षड्भिस्तु षाडवः ।
सम्पूर्णं सप्तमि प्रोक्ता रागजातिस्त्रिधा मता” ॥
इति सङ्गीतरत्नाकर ॥ अपि च । सम्पूर्णखरा
ष ऋ ग म प ध नि ॥ षाडवखरा निषादो-
क्लिताः ष ऋ ग म प ध ॥ चौडवखरा ऋ-प-
वर्जिता ष ग म ध नि ॥ सम्पूर्णरागा सप्तभिः
खरैर्यथा । नटवसन्तादयः । षाडवरागा षड्भिः
खरैर्यथा । सैरिन्धीप्रभृतयः । चौडवरागा
पञ्चभिः खरैर्यथा मङ्गारादयः । इति सङ्गीत-
दामोदर ॥ (तथा च सङ्गीतरत्नाकरे खराध्याये
जातिप्रकरणे) ५३—५४ ॥

“वान्ति यान्युडवोऽत्रेति योमोक्तमुडवं बुधैः ।
पञ्चमं तच्च भूतेषु पञ्चसख्या तदुद्भवा ॥
चौडवी सास्ति येषाश्च खरास्ते त्वाडवा मता ।
ते सजाता यत्र गीते तदौडवितमुच्यते ॥
तत्सम्बन्धादौडवश्च पञ्चखरमिदं विदुः” ॥
“क्रमोदत्पात्पतरते षाडवौडवकारिणो” ॥

चौडम्बर, स्त्री, कुष्ठरोगविशेष । इति मेदिनी ॥
तस्य लक्षणम् ।

“रुग्दाहुरागकण्डूभिः परीत रोमपिङ्ग्वरम् ।
उडुम्बरफलाभासं कुष्ठमौडुम्बरं वदेत्” ॥
इति निदानम् ॥ ताम्रम् । इति जटाधरः ॥
ताम्रपात्रादौ त्रि ॥ (उडुम्बरस्य विकारः) । उडुम्बर
+ षण् । उडुम्बरपात्रम् । यक्षाङ्गवृक्षविकारः ।
यथाह देवज ।

“गृहीत्वौडुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदञ्चय ॥”

चौडम्बर, पुं, चतुर्दशयमान्तर्गतमविशेष । इति
मेदिनी ॥ सुनिविशेषः । यथा,—

“वैखानसा बालिखिल्यौडुम्बराः फेनपा वने ।
न्यासे कुटीचकं पूर्वं वङ्गोदो हसनिष्कियौ” ॥
इति श्रीभागवते ३ । १२ । ४३ । “चौडम्बरा
प्रातरुत्थाय यादिश प्रथमं पश्यन्ति तत आहूतैः
फलादिभिर्जीवन्ति” ॥ इति तट्टीकाया स्वामी ॥
चौत्कर्षं, स्त्री, (उत्कर्षस्य भावः । उत्कर्ष + क्यञ्) ।
उत्कर्षता ॥

चौत्तानपादि, पुं, (उत्तानपादस्यापत्यम् पुमान् ।
उत्तानपाद + इञ्) । भ्रुवः । इत्यमरः ॥ स तु
उत्तानपादराजपुत्रः । स्वायम्भुवमनुषौत्त ।
(यथा भागवते) ४ । १० । ३० ।

“चौत्तानपादे भगवांस्तव शार्ङ्गधन्वा
देव क्षिणोत्वनतार्त्तिहरो विपत्तान् ॥

उत्तानपादात् सुरुषा जात उत्तमः । इति महा-
भारतम् ॥ यद्वाणामुपरिस्थितनिखलतारा च ॥

चौत्सर्गिकः, त्रि, (सामान्यविधिरुसर्गस्तस्य भावः ।
उत्सर्ग + ठञ्) । सामान्यत्वम् । इति स्मार्ताः ॥

चौत्सुक्य, स्त्री, (उत्सुकस्य भावः । उत्सुक + क्यञ्) ।
उत्सुका । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रत्नावली ।

“चौत्सुकेण खवत्तरा सहभुवा व्यावर्त्तमाना
क्रिया” ॥ “रथचरणसमाङ्गतावदौत्सुक्यगुणा” ॥
इति भाषे ११ । २६ । तथा मेघदूते पूर्वमेघे ॥५॥

“इत्थौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्य यथाचे” ॥

व्यभिचारिभावभेदः ।

यथा साहित्यदर्पणे ३ । १३७ । “चौत्सुक्योन्माद-
शङ्का स्मृतिमतिरहितता व्याधिसन्तासलज्जा” ॥
तल्लक्षणं तत्रैव ३ । १५६ ।

“इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता ।
चित्ततापत्वरं खेद-दीर्घनिम्बसितादिहृत” ॥
उदाहरणं यथा तत्रैव ।

“यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैवक्षपा-
क्तेचोन्मीलितभाजतीसुरभयप्रौढा कदम्बानिजा ।
सा चैवास्मि तथापि तच्च सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोक्षसि वेतसीतगतले चेतः समुत्कण्ठते” ॥
इच्छा । यथा, तत्त्वकौमुद्याम् ।

“चौत्सुक्यमिच्छा सा च इष्टमाणाप्राप्तौ निवर्त्तते
इष्टमाणाश्च स्वार्थ इष्टलक्षणत्वात् फलमयः” ॥

चौदनिक, त्रि, (चौदन शिल्पमस्य । चौदन + ठञ्) ।
सूपकारः । इत्यमरः ॥

चौदरिक, त्रि, (उदरे प्रसितः । उदर + ठञ्) ।
विजिगीषाविवर्त्तितः । उदरमात्रपूरकः । पेटुक
इति भाषा । तत्पर्यायः । आद्युन २ । इत्यमरः ॥
(यथा किराते) १२ । ५ । श्लोकस्य टीकाया
मल्लिनाथः । “अतएवाद्युन चौदरिकः । आद्युन
स्यादौदरिके विदिगीषाविवर्त्तिते । इत्यमरः” ॥

“विजिगीषाव्यवहारं कश्चित् प्रकर्षो वा आल-
स्यात् तेन विहीनो यः केवलमुदराधीनः” । इति
भरतः ॥ “सौदरपूरणाशक्तिनिमित्तकनिन्दाया
जेच्छा विजिगीषा तथा रहितः” ॥

इति रमानाथः ॥

चौदश्चित्, स्त्री, (उदश्चित् + “उदश्चितोऽन्यतर-
स्याम्” । ४ । २ । १६ । इति पक्षे क्यञ्) । पण्ड-
जलयुक्तघोलः । इति हेमचन्द्रः ॥ (उदश्चित्पदे
ऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

चौदश्चित्कं, स्त्री, (उदश्चित् सङ्कृतम् । “उदश्चितो-
ऽन्यतरस्याम्” ४ । २ । १६ इति ठञ् । “इसुसुक्ता
न्तात्क” । ७ । ३ । ५२ । इति ठस्य क ।) । अर्द्ध-
जलमिश्रितघोलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

चौदार्यं, स्त्री, (उदारस्य भावः । उदार + क्यञ्) ।
उदारता । इति हेमचन्द्रः ॥ (वागगुणभेदः । यथा
किराते) १ । ३ ॥ “स सौख्यौदार्यविशेषप्र-
ज्ञानिनोम्” इति “चौदार्यं अर्थसम्पत्तिः” इति
मल्लिनाथः ॥ सात्त्विको नायकगुणभेदः । यथा
साहित्यदर्पणे ३ । ५८ ।

“शोभा विषासो माधुर्यं गाम्भीर्यं धैर्यतेजसी ।
जलितौदार्यमित्यष्टौ सत्त्वजा यौयसा गुणा” ॥
तल्लक्षणं यथा तत्रैव ३ । ६३ ।

“दानं सप्रियमायशमौदार्यं शत्रुमित्रयोः समता” ॥
नायिकाशङ्कारभेदः । यथा, तत्रैव ३ । ६४ ।

“यौवने सत्त्वजान्तासामष्टाविंशतिसंख्याका ।
अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजा” ॥

शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यश्च प्रगल्भता ।
चौदार्यं धैर्यमिति ते सत्त्वैव स्युरयत्तजा” ॥

तल्लक्षणं यथा तत्रैव ३ । १०३ । “चौदार्यं विनय
सदा” ॥ अस्य उदाहरणं यथा तत्रैव ।

“न ब्रूते परमपारि वितनुते न भ्रूयुगं भङ्गुरं
नोत्तसत्तिपनि क्षितौ श्रवणतः साने स्फुटेऽप्यागसि
कान्ता गर्भगृहे गवाक्षविवरव्यापारिताद्या वह्नि
सख्या वक्तुमभिप्रयच्छति परं पर्यश्रुणी लोचने” ॥
मनसो रत्तिभेदः । यथा पञ्चदशी । १५ । ३ ।
“गान्ता घोरास्तथा मूला मनसो रत्तयस्त्रिधा ।
वैराग्यं क्षान्तिगौदार्यमित्याद्या घोरास्तयः” ॥

चौदास्य, स्त्री, (उदास + क्यञ्) । उदासस्य भावः ।
वैराग्यम् । अनुरागादिशून्यता । यथा ।

“चौदाम्यसविदवलम्बितशून्यमुद्रा-
मस्मिन् दृष्टो पतिततामवलोक्य भैम्या” ।
इत्यादि नैषधम् ॥ “चौदाम्यविलिखनहेतोर्वयमपि
कुक्षा किमौदास्यम्” । इति पद्यावली ॥

चौदालक, स्त्री, (उद्दालेन कीटेन सञ्चितम् । उद्दाल-
+ क्यञ् + सञ्ज्ञाया कन्) । वल्मीककारिकोट-
जिर्मितमधुः ।

तस्य गुणा । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् ।
कुष्ठविषरोगनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
(अथौद्दालकस्य लक्षणं गुणाश्च यथा ।

“प्रायो वल्मीकमध्यस्था कपिना खल्यकीटकाः ।
कुर्वन्ति कपिनः खल्यं तत् स्यादौद्दालकं मधु ॥
चौद्दालकं रुचिकरं स्वर्णं कुष्ठविषापहम् ।
कषायगुणमस्त्रञ्च कटुपाकञ्च पित्तहृत्” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
तीर्थविशेषः । यदुक्तं महाभारते ३ । ८४ । १५२ ।
“चौद्दालकं महाभारतं तीर्थं मुनिनिषेवितम् ।
तत्राभिष्टेकं कृत्वा वै रुक्मपापैः प्रमुच्यते” ॥

चौद्धत्य, स्त्री, (उद्धत + क्यञ्) । उद्धतस्य भावः ।
यथा । “असूयान्यगुणार्द्धानामौद्धत्यादसहिष्णुता ।
भूभङ्गदोषसंघोषरक्ताक्षिवैद्यतादिहृत्” ॥ इति
साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥

चौद्धिज्जं, स्त्री, (उद्धिज्ज + जग + ड + स्वार्थे ञ्) ।
पाशवक्षणा । इति राजनिर्घण्टः ॥

चौद्धिद, स्त्री, (उद्धिद + स्वार्थे ण्) । साम्भरि-
जवणम् । अस्य गुणाः । (यथा सुश्रुते । सूत्रस्थाने
४६ अ ॥

“लघु तीक्ष्णोष्णमुत्कोदि सृष्टा वातानुलोमनम् ।
सुतिक्ता कटुसंस्कार विद्यालवणमौद्धिदम्” ॥
तीक्ष्णत्वम् । उत्कोदकारित्वम् । चारयुक्तत्वम् ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कोष्ठवद्धतानाहशूलनाशि-
त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (अस्य पर्यायो गुणाश्च
यथा—

“चौद्धिदं पांशुलवणं वज्जात भूमितः स्वयं ।
चारं गुरु कटुं क्षिप्रं शीतलं वातनाशनम्” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे । १ भागे ॥
“सतिक्तकटुकचारं तीक्ष्णमुत्कोदि चौद्धिदम्” ।
इति वामदे सूत्रस्थाने । ६ अ ॥

उद्धिदो जातः जलम् । तस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
पित्तशमनत्वम् । अविदाहित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥

(“चौद्धिदं पित्तशमनं मधुरं न विदाहि च” ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिनकृतधृष्टगुणे पाणीयवर्गे ॥

रागरागिण्य इति यावत् । यथा,—

“औडव पञ्चमि प्रोक्ताः खरैः षड्मस्तु षाडवः ।
सम्पूर्णं सप्तमि प्रोक्ता रागजातिस्त्रिधा मता” ॥
इति सङ्गीतरत्नाकरः ॥ अपि च । सम्पूर्णस्वरा
ष ऋ ग म प ध नि ॥ षाडवस्वरा निषादो-
न्मिता ष ऋ ग म प ध ॥ ओडवस्वरा ऋ-प-
वर्जिता ष ग म ध नि ॥ सम्पूर्णरागा सप्तमि
खरैर्यथा । नटवसन्तादयः । षाडवरागा षड्मि-
खरैर्यथा । सैरिन्धीप्रभृतयः । ओडवरागा
पञ्चमि खरैर्यथा मल्लारादयः । इति सङ्गीत-
दामोदरः ॥ (तथा च सङ्गीतरत्नाकरे स्वराध्याये
जातिप्रकरणे । ५३—५४ ॥

“वान्ति यान्युडवोऽवेति योमोक्तमुडवं बुधे ।
पञ्चम तच्च भूतेषु पञ्चसख्या तदुद्धवा ॥
ओडवो सास्ति येषाश्च खरास्ते त्वाडवा मता ।
ते सजाता यत्र गीते तदौडवितमुच्यते ॥
तत्सम्बन्धादौडवश्च पञ्चस्वरमिदं विदुः” ।
“क्रमादल्पात्पतरते षाडवौडवकारिणो” ॥

औडुम्बर, क्ली, कुष्ठरोगविशेषः । इति मेदिनी ॥
तस्य लक्षणम् ।

“रुदाहरागकण्डूभिः परीत रोमपिङ्गरम् ।
उडुम्बरफणाभासं कुष्ठमौडुम्बरं वदेत्” ॥
इति निदानम् ॥ ताम्रम् । इति जटाधरः ॥
ताम्रपात्रादौ चिः (उडुम्बरस्य विकारः । उडुम्बर
+ छण् । उडुम्बरपात्रम् । यज्ञाङ्गविकारः ।
यथाह देवः ।

“महीत्वौडुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्गाख” ॥

औडुम्बर, पु, चतुर्दशयमान्तगतयमविशेषः । इति
मेदिनी ॥ मुनिविशेषः । यथा,—

“वैखानसा बालिखिल्यौडुम्बरा फेनपा वने ।
न्यासे कुटीचकं पूर्वं बर्ज्योदो हसनिष्कियौ” ॥
इति श्रीभागवते ३ । १२ । ४३ । “औडुम्बरा
प्रातरुत्थाय यादिशं प्रथमं पश्यन्ति तत आहूतै
फलादिभिर्जीवन्तः” । इति तट्टीकाया स्वामी ॥
औत्कर्ष्य, क्ली, (उत्कर्षस्य भावः । उत्कर्ष + छण् ।)
उत्कर्षता ॥

औत्तानपादि, पु, (उत्तानपादस्यापत्यम् पुमान् ।
उत्तानपाद + इण् ।) भ्रुवः । इत्यमरः ॥ स तु
उत्तानपादराजपुत्रः । सायम्भुवमनुपौत्रः ।
(यथा भागवते । ४ । १० । ३० ।

“औत्तानपादे भगवांस्त्वं शार्ङ्गधन्वा
देव क्षिणोत्पवनतार्क्षिहरो विपक्षान् ॥
उत्तानपादात् सुरुषा जात उत्तमः । इति महा-
भारतम् ॥ ग्रहाणामुपरिस्थितनिष्पन्नतारा च ॥
औत्सर्गिक, चि, (सामान्यविधिरुत्सर्गस्य भावः ।
उत्सर्ग + ठञ् ।) सामान्यत्वम् । इति शार्त्ता ॥

औत्सुक्य, क्ली, (उत्सुकस्य भावः । उत्सुक + छण् ।)
उत्सुकता । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रत्नावली ।
“औत्सुक्येन हतवरा सहभुवा थावर्तमाना
क्रिया” ॥ “रथचरणसमाङ्गतावदौत्सुक्यमुना” ।
इति माघे ११ । २६ । तथा मेघदूते पूर्वमेघे ॥ ५॥
“इथौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्य यथाचे” ।

व्यभिचारिभावभेदः ।
यथा साहित्यदर्पणे ३ । १३७ । “औत्सुक्योन्माद-
शङ्का स्मृतिमतिरहितता व्याधिसन्तापसज्जा” ॥
तत्तत्क्षणं तत्रैव ३ । १५६ ।
“इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता ।
चित्तताप त्वरा खेद-दीर्घनिश्चिततादिद्वयम्” ॥
उदाहरणं यथा तत्रैव ।

“य कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैवक्षपा-
स्ते चोन्मीलितभाजतीसुरभय प्रौढा कदम्बानिजा ।
सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतयापारखीनाविधौ
देवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्प्लवङ्गते” ॥
इच्छा । यथा, तत्त्वकौमुद्याम् ।

“औत्सुक्यमिच्छा सा च इष्टमाणाप्राप्तौ निवर्तते
इष्टमाणाश्च स्वार्थ इष्टलक्षणत्वात् फलस्य” ॥
औदनिक, चि, (ओदनं शिल्पमस्य । ओदन + ठञ् ।)
सूपकारः । इत्यमरः ॥

औदरिक, चि, (उदरे प्रसितः । उदर + ठञ् ।)
विजिगीषाविवर्जितः । उदरमात्रपूरकः । पेटक
इति भाषा । तत्पर्यायः । आद्युन २ । इत्यमरः ॥
(यथा किराते । ११ । ५ । श्लोकस्य टीकाया
मल्लिनाथः । “अतएवाद्युन औदरिकः । आद्युन
स्यादौदरिके विदिगीषाविवर्जिते । इत्यमरः” ॥)
“विजिगीषाव्यवहारं कश्चित् प्रकर्षो वा आल-
स्यात् तेन विहीनो यः केवलमुदराधीनः” । इति
भरतः ॥ “स्तेरपूरणाशक्तिनिमित्तकनिन्दाया
गेच्छा विजिगीषा तत्रा रक्षितः” ।
इति रमानाथः ॥

औदश्चित्, क्ली, (उदश्चित् + “उदश्चितोऽन्यतर-
स्याम्” । ४ । २ । १६ । इति पठ्ते छण् ।) अर्द्ध-
जलयुक्तघोलः । इति हेमचन्द्रः ॥ (उदश्चित्छब्दे
ऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

औदश्चित्क, क्ली, (उदश्चिति सङ्कृतम् । “उदश्चितो-
ऽन्यतरस्याम् ४ । २ । १६ इति ठक् । “इसुसुता
न्तात् क” । ७ । ३ । ५१ । इति ठस्य क ।) अर्द्ध-
जलमिश्रितघोलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

औदार्य, क्ली, (उदारस्य भावः । उदार + छण् ।)
उदारता । इति हेमचन्द्रः ॥ (वागुगुणभेदः । यथा
किराते १ । ३ ॥ “स सौष्ठवौदार्यविशेषश-
ालिनोम्” इति “औदार्यं अर्थसम्पत्तिः” इति
मल्लिनाथः ॥ सात्त्विको नायकगुणभेदः । यथा
साहित्यदर्पणे ३ । ५८ ।

“शोभा विनासो माधुर्यं गाम्भीर्यं धैर्यं तेजसी ।
लजितौदार्यमित्यष्टौ सत्त्वजा पौरुषा गुणा” ॥
तत्तत्क्षणं यथा तत्रैव ३ । ६३ ।

“दानं सप्रियमाषणमौदार्यं शत्रुमित्रयोः समता” ॥
नायिकाङ्गारभेदः । यथा, तत्रैव ३ । ६४ ।
“यौवने सत्त्वजान्तासामष्टाविंशतिसंख्यका ।
अलङ्कारान्त्व भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजा” ॥
शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यश्च प्रगवमता ।
औदार्यं धैर्यमिति सप्तैव स्तुरयत्तजा” ॥
तत्तत्क्षणं यथा तत्रैव ३ । १०३ । “औदार्यं विनय
सदा” ॥ अस्य उदाहरणं यथा तत्रैव ।

“न ब्रूते परेषा गिर वितनुते न भूयुगं भङ्गुरं
नोत्तसंक्षिपति क्षितौ श्रवणतः साने स्फुटेऽप्यागसि
कान्ता गर्भगृहे गवाक्षविवरव्यापारिताद्या वहि
सख्या वक्त्रभूमिप्रयच्छति परं पर्यश्रुणी लोचने” ॥
मनसो रतिभेदः । यथा पञ्चदशी । १५ । ३ ।
“शान्ता घोरास्तथा मूढा मनसो रतयस्त्रिधा ।
वैराग्यं क्षान्तिरौदार्यमित्याद्या घोरास्तयः” ॥

औदास्य, क्ली, (उदास + छण् ।) उदासस्य भावः ।
वैराग्यम् । अनुरागादिशून्यता । यथा ।

“औदास्यसविदवलम्बितशून्यमुद्रा-
मस्मिन् दृशो पतिततामवलोक्य भैस्या” ।
इत्यादि नैषधम् ॥ “क्षौणीविलिखनहेतोर्वयमपि
कुञ्जा किमौदास्यम्” । इति पद्यावली ॥

औद्दालक, क्ली, (उद्दालेन कीटेन सञ्चितम् । उद्दाल-
+ छण् + सञ्जाया कन् ।) वल्लीककारिकीट-
निर्मितमधु ।

तस्य गुणा । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् ।
कुष्ठविषरोगनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
(अथौद्दालकस्य लक्षणं गुणाश्च यथा ।

“प्रायो वल्लीकमध्यस्था कपिला स्वल्पकीटका ।
कुर्वन्ति कपिलं स्वल्पं तत् स्यादौद्दालकं मधु ॥
औद्दालकं रुचिकरं स्वर्णं कुष्ठविषापहम् ।
कषायगुणसम्पन्नं कटुपाकञ्च पित्तहृत्” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
तीर्थविशेषः । यदुक्तं महाभारते ३ । ८४ । १५१ ।
“औद्दालकं महाराज तीर्थं मुनिनिषेवितम् ।
तत्राभिप्रेक्ष्य दत्त्वा वै कर्त्तव्यं प्रसुच्यते” ॥

औद्दत्य, क्ली, (उद्दत + छण् ।) उद्दतस्य भावः ।
यथा । “अत्रयान्यगुणार्जुनामौद्दत्यादसहिष्णुता ।
भूमङ्गदोषसघोषरक्षाक्षिवैहतादिद्वयम्” ॥ इति
साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥

औद्भिज्ज, क्ली, (उद्भिद् + जन + ङ + स्वार्थे छण् ।)
पाशवलयणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

औद्भिद, क्ली, (उद्भिद् + स्वार्थे ण् ।) साम्भरि-
लवणम् । अस्य गुणा । (यथा सुश्रुते । सूत्रस्थाने
४६ अ ॥

“लघु तीक्ष्णोष्णमुत्क्षोदि स्तूष्णं वातानुलोमनम् ।
सुतिक्तं कटुसंस्कारं विद्यालवणमौद्भिदम्” ॥
तीक्ष्णत्वम् । उत्क्षोदकारित्वम् । चारयुक्तत्वम् ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कोष्ठवद्धतानाहशूलनाशि-
त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (अस्य पर्यायो गुणाश्च
यथा—

“औद्भिदं पाशुलवणं यज्जातं भूमितः स्वर्णं ।
क्षारं गुरु कटु क्षिप्तं प्रीतलं वातनाशनम्” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे । १ भागे ॥
“सतिक्ताकटुक्षारं तीक्ष्णमुत्क्षोदि औद्भिदम्” ।
इति वामटे सूत्रस्थाने । ६ अ ॥)

उद्भिदो जातं जलम् । तस्य गुणा । मधुरत्वम् ।
पित्तशमनत्वम् । अविदाहित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥

(“औद्भिदं पित्तशमनं मधुरं न विदाहि च” ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिन्युक्तव्याख्ये पाणीयवर्गे ॥

अस्य व्याख्यायां शिवदासेनाक्त यथा ।
 “औद्भिद निम्नप्रदेशादूर्ध्वमुत्तिष्ठजन्मम्” ॥
 उद्भिदो जात द्रव्यादि । यथा ॥
 “तत् नस्त्रिविध ज्ञेय जाकुलौद्भिदपार्थिवम्” ।
 “भौममौषधमुद्भिदमौद्भिदन्तु चतुर्विधम् ।
 वनस्पतिर्वीरुषश्च वानस्पत्यस्तथौषधि” ॥
 “भूतलमकुसारनिर्गामनाडसरसपङ्क्तवा ।
 चाराः क्षीर फल पुष्प भस्मतेजानि कण्टकाः ॥
 पञ्चाणि शुद्धा कन्द्याश्च प्ररोहश्चौद्भिदो गण” ।
 इति चरके सूत्रस्थाने । १ अ ॥
 औद्भिदिक, स्त्री, (उद्भाहसमये कञम् । उद्भाह +
 ठञ् ।) भार्याप्राप्तिकाले लब्ध भार्याधनम् । इति
 दायभाग ॥ तत् भ्रातृभिरविमान्यम् । यथा ।
 “पितृद्रव्याविनाशेन यदन्यत् स्वयमर्जयेत् ।
 मैत्रमौद्भिदिकश्चैव दायदागान् न तद्वेत्” ॥
 इति याज्ञवल्क्य ॥ (यथा च मनु । ८ । २०६ ।
 “विद्याधनन्तु यदयस्य तत्तस्यैव धन भवेत् ।
 मैत्रमौद्भिदिकश्चैव माधुपर्किकमेव च” ॥)
 औपगव, पु, उपगोरपत्यम् । इति भरत ॥ उप
 समीपे गौर्यस्य इति उपगर्भोप । लक्षणाया
 तत्पुत्रोद्भिते उपगुशब्दः । यथा हारीत ।
 “य वर्णे याजयेद् यस्तु स तद्गणत्वमाप्नुयात्
 सद्योवर्षेण वर्षेस्त्वेवमेवाव्रवीदुद्भग” ॥ तथाच
 लक्षणाया ब्राह्मण उपगुपदवाच्य । तस्यापत्य-
 मौपगव । इति श्रीभागवतटीकायां स्वामी ।
 (उपगोरिदमिति व्युत्पत्त्या उपगुसम्बन्धिनि, वि-
 उपगु + “तस्येदम्” । ४ । ३ । १२० इत्यण् ॥)
 औपगवक, स्त्री, (औपगवाना समूहः । “गोत्रोद्भो-
 द्रेति” । ४ । २ । ३६ । वुञ् ।) औपगवसमूहः ।
 इत्यमरः ॥
 औपयस्तिक, पु, (उपयस्त ग्रासकाल भूत । उप-
 यस्त + “तमधीष्टो भूतो भूतो भावी” । ५ । १ ।
 इति ठञ् ।) राज्ञस्तत्पुत्रः सूर्यश्च । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 औपनिधिक, स्त्री, (उपनिधि + स्वार्थः ठञ् ।)
 उपनिधि । औत्था भोगार्थमथितद्रव्यम् । इति
 स्मृतिः ॥
 औपन्य, स्त्री, (उपमैव । चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थे ण्यञ् ।)
 सादृश्यम् । तत्पर्यायः । अनुकार २ अनुहार ३ ।
 साम्यम् ४ तुला ५ उपमा ६ कक्ष ७ उपमानम् ८ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हितोपदेशे १ । ७३ ॥
 “प्राणा यथात्मनोऽनीष्टा भूतानामपि ते तथा ।
 आत्मोपन्येन भूतानां दया कुर्वन्ति साधवः” ॥
 “औपन्य नाम यदन्योन्यस्य सादृश्यमधिष्ठाय
 प्रकाशनम् । यथा दण्डेन दण्डकस्य धनुषा धानु-
 ष्कस्येवासेनारोग्यदस्तेति” । इति विभागस्थाने ।
 ८ अध्याये ॥ धरकेणोक्तम् ॥)
 औपयिक, त्रि, (उपायेन सञ्जात । उपाय + ठक्
 + ऋसञ्च ।) न्यायः । उपयुक्तः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 महाभारते विदुरागमनपर्वणि १ । २०५ । १२ ।
 “एतत्तव महाराज तेषु पुत्रेषु चैव ह ।
 वृत्तमौपयिक मन्ये मोक्षेण सह भारत” ॥

तथा रामायणे २ । ५४ । ६६ ।
 “वासमौपयिकं मन्ये तव राम मघाबजम्” ।
 क्षिप्तं तु डीप् । यथा महाभारते वैवाहिक-
 पर्वणि १ । १६४ । ११ ।
 “न वैश्यशूद्रौपयिकी कथास्ता
 न च द्विजानां कथयन्ति वीरा” ॥
 स्वार्थे विनयादिभ्यस्तुल्ये कृते उपायस्य औप-
 यिकम् । यथा भारविः, ३५ ।
 “शिवमौपयिक गरीयसीम्” इति ॥
 औपरोधिकः, पु, (उपरोधः प्रयोजनमस्य । उपरोध
 + ठक् ।) पीलुदण्डः । तत्पर्यायः । पैलव २ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ उपरोधसम्बन्धिनि त्रि ॥
 औपवस्त, स्त्री, (उपवस्त + प्रज्ञाद्यणः) उपवासः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 औपसर्गिकः, पु, (उपसर्ग + ठक् ।) सन्निपातरोग-
 विशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा,—
 “कफोऽनुलोमवातेन यदि पितानुगो भवेत् ।
 खेदश्रव्यादिभिर्भुङ्क्तदा भवति मानवः ॥
 प्रतिलोम पुनस्तेन स्वास्यामायाति तत्क्षणात् ।
 औपसर्गिक एवान्य सन्निपात उदाहृतः” ॥
 इति वैद्यकम् ॥ उपसर्गसम्बन्धिनि त्रि ॥
 (“तत्रौपसर्गिको य पूर्वोत्पन्नव्याधि जघन्यकाल
 जातो व्याधिरुपपद्यति स तन्मूलखरोपद्रव-
 सञ्च” । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३५ अध्याये ॥
 “प्रसङ्गात् गात्रसस्पर्शान्निष्ठासात् सहस्रोजनात् ।
 सहश्रव्यासनाद्यापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात् ॥
 कुक्षज्वरश्च शोथश्च नेत्राभिष्यन्द एव च ।
 औपसर्गिकरोगाश्च सक्रामन्ति नराक्षरम्” ॥
 इति च सुश्रुते निदानस्थाने । ५ अध्याये ॥
 माधवस्यग्रहस्य व्याख्याया कुक्षाधिकारे यथा ।
 “औपसर्गिकरोगा इति औपसर्गिका पापरोगा-
 दयो भूतोपसर्गजाः सक्रामन्ति व्याविशन्ति” ॥
 औपस्था, स्त्री, (उपस्थाङ्गवम् । उपस्था + ण्यञ् ।) उप-
 स्थेन्नियसुखम् । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा,
 तत्रैव ७ । ६ । १२ ।
 “औपस्थान्निष्ठो बड्ढ मन्यमान
 कथं विरज्येत दुरन्तमोहः” ॥)
 औमीन, त्रि, (उमाणा भवन क्षेत्रे वा । “विभाषा-
 तिलभाषोमेति” । ५ । २ । ४ । पक्षे खञ् ।)
 उम्यम् । उमाक्षेत्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 मसिनार क्षेत्रे इति भाषा ॥
 औरग, स्त्री, (उरगस्य इदम् । उरग + ण्यञ् ।) अस्ते-
 यानक्षत्रम् । इति जटाधरः । सप्तसम्बन्धिनि त्रि ॥
 औरभ, पु, (उरभस्य मेघस्य इदम् । उरभ + ण्यञ् ।)
 कम्बलः । तत्पर्यायः । उर्णायु २ आविक ३
 रक्षकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (मेघमासम् । यथा
 मनु । ३ । २६८ ।
 “हो मासौ मत्स्यमासेन व्रीन् मासान् हारिण्येन तु ।
 औरभेणाय चतुरः शाकुनेनाथ पक्ष वै” ॥
 मेघदुग्धम् । यथा,—
 “औरभ मधुर रूक्षमुष्ण वातकफापहम् ।
 न शस्त रक्तपित्तगतं ज्वलितकानां हित भवेत्” ॥

इति हारीते प्रथमस्थाने । ८ अध्याये ॥
 धन्वन्तरि प्रति प्रप्रकारकः ऋषिभेदः । यथा
 सुश्रुते सूत्रस्थाने १ । “अथ खलु भगवन्तममर-
 वरमृगिण्यपरिहृतमाश्रमस्य काशीराजं दिवो
 दास धन्वन्तरिमौषधेनवैतरयौरभ्यौष्कसावत-
 करवीर्यगोपुर्नरक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः” ॥)
 औरभक, स्त्री, (उरभाण्य समूहः । उरभ + “गो-
 त्रोद्भोद्भोर्भेति” । ४ । २ । ३६ । वुञ् ।) मेघ-
 समूहः । इत्यमरः ॥ मेढार पाण इति भाषा ॥
 औरस, पु स्त्री, (उरसा निर्मित । उरस् + ण्यञ् ।)
 सजातपुत्रः । तत्पर्यायः । औरस्यः २ । इत्य-
 मरः ॥ उरस्य ३ । इति तट्टीका ॥ दादशविध-
 पुत्रान्तर्गतश्रेष्ठपुत्रोऽयम् । स तु सवर्णाया मा-
 र्यायां स्वयं जनितः । यथा । “सवर्णायां ससृताया
 स्वयमुत्पादितमौरसं विद्यात्” । इति भौधायनः ॥
 (तथा मनु । ८ । १६६ ।
 “क्षे क्षेत्रे ससृतायान्तु स्वयमुत्पादयेद्वि यम् ।
 तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पितम्” ॥)
 “औरसो धर्मपत्नीजः” इत्यादि याज्ञवल्क्यः ॥
 २ । ११२ ॥
 औरस्य, पु स्त्री, (उरसो भव । उरस् + यत् ।
 तत् स्वार्थे ण्यञ् ।) औरसपुत्रः । इत्यमरः ॥ (स्त्री,
 उरसो वक्षस उत्पन्नम् । वक्षोभवम् । यथा शि-
 क्षायाम् । १६ ।
 “हकार पक्षमैर्युक्तमन्तं स्थामिच्छ सयुतम्” ।
 औरस्य तं विजानीयात् कण्ठमाङ्गरसयुतम्” ॥)
 और्द्धदेहिक, त्रि, (ऊर्द्धदेहाय भवम् । ऊर्द्धदेह +
 ठञ् ।) मृतार्थं तदुद्धारणम् । इत्यमरः ॥ यदङ्गि
 मृतस्तदहं प्रभृति सपिण्डोकरणात् पूर्वं प्रेत
 दक्षिणेतुका यत् पिण्डादिदानं तत् । इति भरतः ॥
 (पुत्रदाराद्यवश्यमर्त्तव्यपीडनेन यत्पारलौकिक
 धर्मेबुद्ध्या दागादि करोति तस्य दातुर्जीवतो
 मृतस्य च तद्दानं दुःखफलं भवति ।
 यथा मनु ११ । १० ।
 “वृत्तानामुपरोधेन यत्करोत्यौर्द्धदेहिकम् ।
 तद्वत्त्वसुखोदकीं जीवतश्च मृतस्य च” ॥
 तथा रामायणे २ । ७७ । १ ।
 “दासोर्दासाश्च यानानि वैश्यानि समहन्ति च ।
 ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुत्रो राज्ञस्तस्यौर्द्धदेहिकम्” ॥
 (और्द्धदेहिकम् इत्यपि स्यात् ॥)
 और्द्धोत्तसिकः, त्रि, (ऊर्द्धोत्तस् + ठञ् ।) शैवः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (और्द्धोत्तसिकः । इत्यपि
 स्यात् ॥)
 और्व, स्त्री, (उर्व्या भवम् । उर्वी + ण्यञ् ।) पांश-
 वलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 और्व, पु, (और्व्यात् भृगुवशीयात् ऋषेर्जातः । और्व
 + ण्यञ् । और्वधिक्रीडणत्वात्तत्पर्यम् ।) वाङ्-
 वागलः । इत्यमरः ॥ स तु भृगोः कस्य दक्षिण-
 सीमा । तत्र सर्वे नरका देवाश्च वसन्ति । इति
 सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ खनामख्यातो भृगुवशीय-
 ऋषिभेदः । तज्जन्मादिकाया, महाभारते चैत्रप-
 र्ण्यणि १७६ अध्याये । उक्ता । यथा,—

“ततो महीतलं तात क्षत्रियेण यदृच्छ्या ।
 खनताधिगतं वित्तं केनचिद्गुणेष्वनि ॥
 तद्वित्तं ददृशुः सर्वे समेताः क्षत्रियर्षभाः ।
 अथमन्य तत क्रोधाद्भृगुस्तान्शरणागतान् ॥
 निजघ्नं परमेष्वासा सर्वास्तान्निशिते शरैः ।
 आगर्भादवहन्तस्तस्त्रेः सर्वा वन्धसुराम् ॥
 तत उच्छिद्यमानेषु भृगुष्वेव भयात्तदा ।
 भृगुपत्नो गिरि दुर्गे हिमवन्तं प्रपेदिरे ॥
 तासामन्यतमा गर्भं भयादध्रे महौजसम् ।
 ऊरुयौकेन वामोरुर्भुक्तं कुलविद्वज्जये ॥
 तद्गर्भमुपलभ्याशु ब्राह्मणी या भयाद्विता ।
 गत्वैका कथयामास क्षत्रियाणामुपकरे ॥
 ततस्ते क्षत्रिया जन्मुक्तं गर्भं हन्तुमुद्यताः ।
 ददृशुर्ब्राह्मणीं तेषु दीप्यमाना स्वतेजसा ॥
 “अथ गर्भं स भित्तोरं ब्राह्मण्या निर्जगाम ह ।
 मुष्णन् दृष्टीं क्षत्रियानां मध्याह्नं भस्कर ॥
 ततश्चक्षुर्विहीनास्ते गिरिदुर्गेषु बन्धमुः ॥
 अथमौर्वन्तु पितृवधामधेत् क्षत्रियवधे हत-
 प्रतिष्ठ उपे तपसि वर्तमानं पितृभिनिरवारित ।
 ततो दयाप्रतिज्ञो नाह भवितुमुत्सहे इति
 ज्ञानशङ्कं अमोघत्वाच्च क्रोधवक्त्रे पितृनुक्तवान् ।
 यथा तत्रैव १८९ अध्याये ।
 “यस्यायं मन्युशो मेऽभिर्लोकानादातुमिच्छति ।
 दहेदेष च मामेव निगृहीत स्वतेजसा ॥
 भवताश्च विज्ञानानि सर्वलोकहितेषुताम् ।
 तस्माद्विषध्वं यच्छ्रेयो लोकानां मम चेश्वरा ॥
 पितर उवाच ।
 य एष मन्युश्चेत्तुभिर्लोकानादातुमिच्छति ।
 अथुत मुञ्च मद्रन्ते लोका ह्यथु प्रतिष्ठिता ॥
 व्यापोमया सर्व्वरसा सर्व्वमापोमय जगत् ।
 तस्मादप्यसु विमुञ्चेम क्रोधाग्निं द्विजसत्तम ॥
 अथ तिष्ठतु ते विप्र यदिच्छसि महोदधौ ॥
 मन्युशोऽग्निर्दहन्नापो लोका ह्यापोमया स्मृता ॥
 एव प्रतिज्ञा सत्येय तवानघ भविष्यति ।
 नचैव समरा लोका गमिष्यन्ति पराभवम् ॥
 वशिष्ठ उवाच ।
 ततश्च क्रोधज तात और्वोऽग्निं वरुणाजये ।
 उत्सर्ज्य स चैवाप उपयुक्ते महोदधौ ॥
 महद्भयशिरौ भूत्वा यत्तद्देविदो विदुः ॥
 (उर्व्वस्यापत्यम् ।) पञ्चप्रवरान्तर्गतमुनिविशेष ।
 इति पुराणम् ॥
 और्व्वश्रेयः, पु, (उर्व्वश्वा अपत्यम् । उर्व्वशी + ङक्)।
 अगस्त्यमुनिः । इति हेमचन्द्र ॥
 (अस्य जन्मकथा पुराणेषूक्ता यथा,
 “तयोरादित्यो सत्रे दृष्ट्वापसरसमुर्व्वशीम् ।
 रेतस्खान्द तत् कुम्भे न्यपतद्वाशतीवरे ॥
 तेनैव तु मुहूर्त्तं वीर्यवन्तौ तपस्विनौ ।
 अगस्त्यश्च वशिष्ठश्च द्वावपी सवभूवतु ॥
 उर्व्वशीर्गर्भजाता पुरुरवस सप्त पुत्रा ।
 तत्कथा हरिवंशे २५ अध्याये दृष्टव्या ॥
 औलूक, लो, (उलूकानां समूह । अण् ।) उलूक-
 समूह । इति जटाधरः । पेशार भौक् इति भाषा ॥

औलूकः, पु, (उलूकस्य सुनेरपत्यं पुमान् । उलूक +
 गर्गादित्वात् यञ् ।) वैश्वेयिक । वैश्वेयिकदर्शन-
 वेत्ता । इति हेमचन्द्र ॥ (अथ खलु कणाद-
 इत्याख्याया प्रसिद्धा ॥)
 औशीर, लो, (उष्यते । वश् + ईरन् । प्रज्ञाद्यण् ।
 ५ । ४ ३६ । यदा उशीरस्येद “तस्येदम्” । ४ ।
 १ । २२० । इत्यण् ।) शयनासनम् । इत्यमरः ॥
 शयनं स्नाप शय्या वा आसनं पीठादि । शय-
 नासनं समुदितमिति खामी । दृष्टमिति सुभूति ।
 इत्यमरटीकाया भरत ॥ (यथा, महाभारते राज-
 धर्मानुशासनपर्व्वणि १२ । ६० । ३१ ।
 “कृत्वा येनमौशीरमुपायजानानि च ।
 यातयामानि देयानि शूद्राय परिचारिणे” ।)
 उशीरजम् । चामरम् । दण्ड । इति हेमचन्द्र ॥
 औशीर, पु, (उशीरस्यायम् । उशीर + अण् ।)
 चामरदण्ड । इत्यमरः ॥
 औषण, लो, (उषण + भावार्थे अण् ।) कटुरस ।
 उषण मरीच तस्य भावः ॥
 औषध, लो, (औषधेरिदम् । औषधिरिव वा “ओ-
 षधेरजातौ” ५ । ४ ३७ । इत्यण् ।) रोगनाशकद्रव्य ।
 औषधिमव भवार्थे अण्प्रत्ययः । तत्प्रत्ययः । भेष-
 जम् २ भेषज्यम् ३ अण् ४ जायुः ५ । इत्यमरः ॥
 जैत्रम् ६ आयुर्व्योग ७ गदाराति ८ अमृतम् ९
 आयुर्ज्यम् १० । इति वैद्यकम् ॥
 (“शोधनं शमनञ्चेति समासादौषधं द्विधा ।
 शरीरजानां दोषाणां क्रमेण परमौषधम् ॥
 वक्तिर्विरेको वमन तथा तैलं हृतं मधु ।
 धीर्धैर्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधममरम्” ॥
 इति वामटे सूत्रस्थाने । १ अध्याये ॥
 “धन्वसाधारणे देशे समे सन्मृत्तिके शुचौ ।
 श्मशानचैत्यायतनश्च भवल्लीकवर्जिते ॥
 मृदौ प्रदक्षिणशले कुशरोष्ठिमसृष्टे ।
 अफाणकृष्टेऽनाक्रान्ते पादपैर्बलवत्तरैः ॥
 शस्यते भेषजं जातं युक्तवर्णरसादिभिः ।
 जन्वदग्धं दवादग्धमविदग्धश्च वैकृते ॥
 भूतैश्चायातपान्माद्यैर्यथाकाण्डं सेवितम् ।
 अवगाढमहामूलमुदीर्घं दिशमाश्रितम् ॥
 अथ कल्याणचरितं आद्रु श्चिरुपोषितं ।
 गृहीयादौषधं सुस्थं स्थितं क ते च कल्पयेत् ॥
 सक्षीरं तदसम्पत्तावनतिक्रान्तवत्सरम् ।
 ऋते गुडहृतक्षौद्रधान्यकृष्णाविडङ्गतम्” ॥
 इति तत्रैव कल्पस्थाने । ६ अध्याये ॥
 “यथाविधं यथाशस्त्रं यथाभिरश्रित्यैव ।
 तथौषधमविज्ञातं निज्ञातममृतं यथा ॥
 औषधं ह्यनभिज्ञातं नामरूपगुणैस्त्रिभिः ।
 विज्ञातमपि दुर्युक्तमनर्थार्थोपपद्यते ॥
 योगादपि विधं तीक्ष्णमुत्तमं भेषजं भवेत् ।
 भेषजं वापि दुर्युक्तं तीक्ष्णं सम्पद्यते विषम् ॥
 तस्मान्न भिषजा युक्तं युक्तिवाद्येन भेषजम् ।
 धीमतां किञ्चिदादेयं जीवितारोग्यकाङ्क्षिणा ॥
 कुर्यान्निपतितो मूर्द्धं शशेषं वासवाश्रितं ।
 शशेषमातुरं कुर्यान्नत्वन्नमतमौषधम् ॥

तदेव युक्तं भेषज्यं यदारोग्याय कल्पते ।
 स एव भिषजा श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत्” ॥
 इति चरके सूत्रस्थाने । १ अध्याये ॥
 “करणं पुनर्भेषजम् । भेषजं नाम तद्व्यदुपकर-
 णायोपकल्पते भिषजो धातुसान्नामिनिर्दत्तो
 प्रयतमानस्य विशेषतश्चोपायात्तैश्च तद्विविध
 व्यापाश्रयभेदात् । दैवव्यापाश्रयं युक्तियुक्तव्यापाश्रयः ।
 तत्र दैवव्यापाश्रयं मन्त्रौषधमणिमङ्गलवर्ण्युपहार-
 होमनियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्थयनप्रणिपातग-
 मनादि । युक्तियुक्तव्यापाश्रयं संशोधनोपशमने चैष्टाश्च
 दृष्टफला एतच्चैव भेषजमङ्गभेदादपि द्विविधः ।
 द्रव्यभूतमद्रव्यभूतश्च । तत्र यद्द्रव्यभूतं तदुपायाभि-
 नुतम् । उपायो नाम भयदर्शन-विस्मापन-क्षोभ-
 ण-हर्षण-भर्त्सनं वध-वन्ध-स्वप्न-संवाहनादिरमूर्त्तौ
 भाव यथोक्ता सिद्धुपायाश्च । यत्तु द्रव्यभूतं
 तद्वदनादिषु योगमुपैति ।
 तस्याधीय परीक्षा इदमेव प्रकृत्या एवगुणमेवं
 प्रभावमस्मिन् देशे जातमस्मिन्नृतौ एव गृहीत-
 मेव निहितमेवमुपस्कृतमनया मापया युक्तमस्मिन्
 ऋतौ एवविधस्य पुरुषस्यैतावन्तन्दोषमपकर्षयति
 उपशमयति वा अन्यदपि चैवविधं भेषजमभूचा-
 नेनानेन वा विशेषेण युक्तमिति” । इति च तत्रैव
 विमानस्थाने ८ अध्याये ॥
 पर्यायानाह चरकस्त्रिकित्वास्थाने । १ अध्याये ।
 “चिकित्सितं व्याधिहरं पथ्यं साधनमौषधम् ।
 प्रायश्चित्तं प्रश्ननं प्रकृतिस्थापनं हितम् ॥
 विद्याद्वेषजनामानि भेषजा द्विविधश्च तत् ।
 स्वस्थस्यौषधश्च किञ्चित्किञ्चिदास्तस्य रोगनुत् ॥
 अमेषजश्च द्विविधः वाधनं सानुवाधनम्” ।
 तथा, सन्त्युते सूत्रस्थाने ३७ अध्याये यथा,—
 “श्वतन्मशर्कराश्मविषमवलीकृष्णशानाद्यतनदे-
 वतायतनसिकताभिरनुपहतमनूषराममङ्कुराम-
 दूरादेका क्षिग्धा प्ररोहवती रुद्धी स्थिरा समा
 कृष्णा गौरी नोद्विक्ता वा भूमिमौषधार्थं परी-
 क्षेत तस्या जातमपि कृमि-विष-शस्नातप-पवन-
 दहन-तोयसम्वाद्य मार्गैरनुपहतमेकरसं पुष्टं पुष्प-
 वगाढमूलमुदीचा चौषधमाददीतेत्यौषधभूमिप-
 रीक्षाविशेषसामान्यः ॥
 विशेषस्तु । तत्राश्वती स्थिरा गुर्वी श्यामा
 कृष्णा वा स्थूलवृक्षस्यप्राया स्वगुणभूयिष्ठा ॥
 क्षिग्धा प्रीतका सन्नोदका क्षिग्धशस्यदण्डकोमजवृ-
 क्षप्राया शुक्लाम्बुगुणभूयिष्ठा ॥ नानावर्णा जलवृक्ष-
 वती प्रविरचाल्यपाण्डुवृक्षप्ररोहामिगुणभूयिष्ठा ॥
 रूक्षा भस्मरासमवर्णा तनुरुक्षकोटराल्परसदृक्ष-
 प्रायाऽनिगुणभूयिष्ठा ॥ मृदो समा श्वभ्रवत्यक्त-
 रसजला सर्वतोऽसारवृक्षा महापर्व्वतवृक्ष-
 प्राया श्यामा चाकाशगुणभूयिष्ठा ॥
 तत्र केचिदाह्वराचार्या । प्रावृट्-वर्षा-शर-
 द्धेमन्त-वसन्त-ग्रीष्मेषु यथासंख्यं मूल-पत्र-त्वक्-
 क्षीरसार-फलान्याददीतेति तत्तु न सम्यक् कस्मात्
 सौम्यामेयत्वाज्जगतः । सौम्यान्मौषधानि सौम्येषु
 ऋतुषु आददीतामेयान्यामेयेष्वेवमप्यपन्नगानि

भवन्ति ॥ सौम्यान्धौपधानि सौम्येषु ऋतुषु मृदी-
तानि सोमगुणभूयिष्ठाया भूमौ जातान्यति-
मधुरस्निग्धशीतानि जायन्ते । एतेन श्रेष्ठ व्या-
ख्यातम् ॥

तत्र एषिचम्बुगुणभूयिष्ठाया भूमौ जातानि
विरेचनद्रव्याणाददोताभ्राकाशमारुतगुणभूयि-
ष्ठाया वमनद्रव्याणि । उभयगुणभूयिष्ठायाऽन्यतो
भागानि । आकाशगुणभूयिष्ठाया सप्रसन्नाश्वेव
बलवत्तराणि भवन्ति । सर्वाण्येव चाभिदवान्यश्च
मधु-घृत गुड पिप्पली विडङ्गेभ्यः । सर्वाण्येव स-
क्षीराणि वीर्यवन्ति तेषामसम्प्रायगतिज्ञान-
सर्वस्वरक्षाददीतेति ॥ १ ॥

नानारोगहरौषधाद्विधा । ननु उवाच ।
“एव धन्वन्तरिर्विष्णुः सञ्ज्ञादीनुवाच ॥
हरिः पुनर्हमयाह नानारोगान् गगर्हान” ॥
हरिरुवाच ।

“सर्वज्वरेषु प्रथमं कार्यं शङ्करः सङ्गमम् ।
क्षथितोदकापानश्च तथा निर्वातक्षेपनम् ॥
अग्निस्वेदो ज्वरात्वेन नाशपायान्ति ह्रीन्तरः ।
वातज्वरहरः काथो गुडूष्ठा मुखतो च ॥
दुरालभयैव हत पित्रज्यं हरः प्रहृष्टः ।
शुश्रूषीपर्यटमुत्सेह बालकोशीरचन्दनैः ॥
सान्ध्यं काथं श्लेष्मजन्तुं नशुशिरः सदुरालभः ।
सवालकं सर्वज्वरं सङ्गुणितं राहपर्यटम् ॥
किरातवित्तकैर्वापि गुडूचीशुण्ठितवित्तकैः ।
पित्तज्वरहरः स्याच्च प्रहृष्टगन्धं योगमुत्तमम् ॥
बालकोशीरपाठाभिः कण्टकारिज्जन्तुं तक्षैः
ज्वरनुषं हतकाथस्तथा वै सुरदाख्या ॥
धन्याकनिम्बमुग्गानां समधुः स च शङ्करः ।
पटोलपत्रयुक्तश्च गुडूचीत्रिफलायुतः ॥
पीतोऽखिलज्वरहरः क्षुधाक्षतातनुत्विदम् ।
हरीतकीपिप्पलीनामामलीचित्रकोद्वयम् ॥
चूर्णं जलञ्च क्षथितं धन्याकोशीरपर्यटम् ।
आमलक्या गुडूष्ठा च मधुयुक्तं सचन्दनम् ॥
समस्तज्वरनुत् स्याच्च सन्निपातहरः प्रहृष्टः ।
हरिद्राविम्बत्रिफलास्तुतैर्देवदारुणा ॥
कषायं कटुरोहिण्या सपटोलं सपत्रकम् ।
त्रिदोषज्वरनुत् स्याच्च पीतन्तुं क्षथितं जगम् ॥
कण्टकारिनागरेण गुडूष्ठा एक्करेण च ।
जगध्वा नागबलाचूर्णं श्वासकासादिनुद्भवेत् ॥
कफवातज्वरे देयं जलमुष्णं पिपासिने ।
सखो वा सुदुग्धं वा शाल्यं वा वायुं दूषवत् ॥
ज्वरार्त्तमानुषे देयं ज्वरहृदिग्लदा भवेत् ।
विश्वपर्यटकोशीरघनचन्दनसाधितम् ॥
दद्यात् सुशीतलं वारिः षट्कर्द्विज्वरदाहनुत् ।
विष्वादिपञ्चमूलस्य काथः स्याद्वातिके ज्वरे ॥
पाचनं पिप्पलीमूलं गुडूचीविश्वभेषजम् ।
वातज्वरे त्वयः काथो दत्तः शान्तिकारः परः ॥
पित्तज्वरनुत् समधुः काथः पर्यटनिम्बयोः ।
विधाने क्रियमाणेऽपि यस्य सञ्ज्ञा न जायते ॥
पादयोस्तु ललाटे वा दहेल्लोहशलाकया ।
तिक्ता पाठा पटोलश्च विशाखा त्रिफला त्रिवृत् ॥

सक्षीरो भेदनं काथं सर्वज्वरविशोधनः” ॥
इति गारुडे १७६ अध्यायः ॥ १० ॥

भगवानुवाच ।

“समग्रात् प्रजायन्ते खल्वीदस्य कचा शुभा ।
दग्धशक्तिदन्तलेपात् माशाक्षीरसाङ्गनात् ॥
भङ्गराजरसेनैव चतुर्भागेण साधितम् ।
कोष्ठद्विकरं तैलं गुग्गाचूर्णान्वितेन च ॥
गला मांसी कुलसुरायुक्तमभङ्गतं शिवम् ।
गुग्गाफलं ममायैव लेपनं चेन्द्रलुप्तनुत् ॥
आम्नास्थिचूर्णलेपाद्वि केषां सुष्मा भवन्ति वै ।
बद्धमूला घना दीर्घा स्निग्धा स्युर्नोत्पत्तिश्च ॥
विडङ्गगन्धपाषाणसाधितं तैलमुत्तमम् ।
सचतुर्गुणगोमूत्रं समनं शिलमेव च ॥
शिरोऽप्यग्नाक्षिगोजन्मयूकालिखाक्षयं नयेत् ।
नवदग्धशक्तीचूर्णं द्रव्यसौक्यलेपिता ॥
कचा क्षुद्रा मृदाक्षणा भवति रूषमध्वजः ।
भङ्गराजं लोहचूर्णं त्रिफला वीजपूरकम् ॥
नीली च करवीरश्च गुडमेतैः समैः प्रहृतम् ।
पलितानीह क्षणानि कुर्यात्क्षेपान्मरौषधम् ॥
आम्नास्थिजन्ता त्रिफला नीली च भङ्गराजकम् ।
जीर्णं पक्ष्णौहचूर्णं काञ्जिकं क्षण्यकेशवत् ॥
चक्रमर्दकावीजानि कुलमेरुमूलकम् ।
अत्युष्णकाञ्जिकं पिष्ट्वा लेपान्मन्तकरोगनुत् ॥
सैन्धवश्च वचा हिङ्गु कुलं नागेश्वरं तथा ।
प्रतपुष्या देवदारुं यमिस्तैलन्तु साधितम् ॥
गोपुरीपरसेनैव चतुर्भागेण सयुतम् ।
तत्कर्मभरणाद्भद्रं । कर्णशूलं क्षयं नयेत् ॥
मेघमूत्रसैन्धवाभ्यां कर्णयोर्भरणात् शिवम् ।
कर्णयोः पूतिनाशः स्यात् कृमिखावादिकस्य च ॥
मालतीपुष्पदलयो रसेन भरणात् तथा ।
गोजलेनैव पूरेण कर्णखावो विनश्यति ॥
कुलमाषमरीचानि तगरं मधुं पिप्पली ।
अपामर्गोऽप्यगन्धा च दहती सितसर्षपा ॥
यवान्तिषा सैन्धवश्च पादिकोद्वर्तनं शुभम् ।
लिङ्गबाहुस्तनागश्च कर्णयोर्भट्टिहृद्भवेत् ॥
कटुतैलं भक्ष्णातकं दहतीफलदाडिमम् ।
वष्कलैः साधितं लिप्तं लिङ्गं तेन विवर्द्धते” ॥
इति गारुडे १८० अध्यायः ॥ ११ ॥

हरिरुवाच ।

“शोभाङ्गनपत्ररसं मधुयुक्तं हि चतुर्धो ।
भरणाद्भोगहरणं भवेन्नास्त्यत्र सशयः ॥
अग्नीतिविलपुष्पाणि जात्याश्च कुसमानि च ।
भया निम्बामला शुश्रूषी पिप्पली तदुक्तौषधम् ॥
कायाशुष्का वटि कुर्यात् पिष्ट्वा तदुल्लवारिणा ।
मधुना सह सा चाक्ष्णोरङ्गनातिमिरादिनुत् ॥
विभीतकास्थिमज्जा तु शङ्खनाभिर्मनः शिला ।
निम्बपत्रमरीचानि अजामूत्रेण पेषयेत् ॥
पुष्पं रायन्तथा हन्ति तिमिरं पटलं तथा ।
चतुर्भागाणि शङ्खस्य तदूर्ध्वं मनः शिला ॥
सैन्धवश्च तदूर्ध्वं रतत् पिष्टोदकेन तु ।
कायाशुष्कान्तु वटिका क्षत्वा नयनमध्वयेत् ॥
तिमिरं पटलं हन्ति पिटकस्य मधौषधम् ।

त्रिकटु त्रिफला चैव करङ्गस्य फलानि च ॥
सैन्धवं रजनी द्वे च भङ्गराजरसेन हि ।
पिष्ट्वा तदङ्गनादेव तिमिरादिविनाशनम् ॥
अट्टरूपकमूलन्तु काञ्जिकापिष्टमेव च ।
तेनाक्षिभूरिलेपाच्च चतुर्गुणं विनश्यति ॥
सतक्रं वदरीमूलं पीतमक्षिचूर्णं दहरेत् ।
सैन्धवं कटुतैलञ्च अपामर्गस्य मूलकम् ॥
क्षीरकाञ्जिकसदृष्टं ताम्रपात्रे च तेन च ।
अङ्गनात् पिटकस्यैव नाशो भवति शङ्करः ॥
विश्वनीलीकारमूलं पिष्टमश्वजलेन च ।
अनेनाङ्गितमात्रेण नश्यन्ति तिमिराणि हि ॥
पिप्पलीकतकश्चैव हरिद्रामलकं वचा ।
खदिरपिष्टवर्त्तिश्च अङ्गनं नेत्ररोगनुत् ॥
नीरपूर्यमुखो धौति दृष्ट्वातेन योऽक्षिणी ।
प्रभाते नेत्ररोगैश्च नित्यं सर्वैः प्रसूयते ॥
शुक्लैरगदस्य मूलेन पचेयामि प्रसाधितम् ।
कागदुग्धं सेकयुक्तं चतुर्धोवार्तरोगनुत् ॥
चन्दनं सैन्धवं दृष्टपलाशश्च हरीतकी ।
पटोलकुसुमं नीली चक्रिका हरतेऽङ्गनात् ॥
गङ्गामूलं कागमूषदृष्टं तिमिरनुषं तत् ।
रौप्यताम्रसुवर्णानां हस्तदृष्टं शलाकया ॥
हृतं तदमनं रजः कामलायाधिनाशनम् ।
घोषाफलमथाप्रातः पीतं कामलाशानम् ॥
दूर्वादाडिमपुष्पान्तु अलक्षकहरीतकी ।
नासाशिरारक्तान्तु स्यान्मस्यदे सखसेन हि ॥
सुपिष्टं जिङ्गिनीमूलं तत्रसेन रूषध्वजः ॥
नस्यदानादिनश्येत् नासाग्नीं नीलर्जोहितः ॥
गन्धं हृतं सर्वरसं रजः धन्याकसैन्धवम् ।
धुसूरुपं गैरिकश्च एतैः साधितसिक्थकम् ॥
सतैलं ग्रथनुत् स्याच्च स्फुटितोऽष्टितोघरे ।
आतीपत्रश्च चर्वित्वा विष्टं मुखरोगनुत् ॥
मध्वात् केसरवीजस्य दन्ता सुखलिताः सिराः ।
सुक्तं कुष्ठमेणा च यष्टीमधुकाबालुकम् ॥
धन्याकमेतददनाम्मुखदुर्गन्धनुत् हरः ॥
कषायं कटुकं वापि तिक्तं वै तस्य मज्जयात् ॥
तैलयुक्तस्य नित्यं स्यात् सुखदुर्गन्धनाशयः ।
दन्तग्रथानि सर्वाणि क्षयं गच्छन्त्यनेन तु ॥
काञ्जिकस्य सतैलस्य गङ्गयकवलास्थितिः ।
ताम्बूलचूर्णदग्धस्य मुखस्य व्याधिशुचिश्च ॥
परित्यक्तं श्लेष्मगणं शुश्रूषीचर्वयतो यथा ।
मातुलुङ्गदलान्येना यष्टीमधु च पिप्पली ॥
जातीपत्रमथैवाश्च चूर्णं क्षीरं तथा हतम् ।
श्रेष्ठाश्लिकाजटायाश्च चर्वणं गलगुणितम् ॥
नासाशिरारक्तकर्षाम्रसेत् शङ्करः । जिङ्गिका ।
रसः शिरीषवीजानां हृलदस्य चतुर्गुणः ॥
तेन पक्वेन भूतेशः । नस्य मज्जकरोगनुत् ।
गणरोगा विनश्यन्ति नस्यमात्रेण तत्क्षणात् ॥
दन्तकीटविनाशः स्यात् गुग्गामूलस्य चर्वणात् ।
काकजम्बा खुष्टी नीली कषायाम्रकमूलकम् ॥
दन्ताक्रान्तं दन्ताश्च क्रिमीनाशयते शिवः ॥
हृतं कर्कटपादेन दुग्धोन्मिश्रेण साधितम् ॥
तेन चाभ्यङ्गिता दन्ता कुर्युः कटकटाग्रश्च ।

लिप्ताः कर्कटपादेन केवलेनाथ वा हिजाः ॥
 विसप्ताहं वारिपिष्टा ज्योतिषायाः फलस्य हि ।
 मज्जाभया च शुक्रस्य लेपादङ्गकलङ्गनुत् ॥
 लोप्रकुङ्कुममल्लिखा लोहकाजीयकानि च ।
 यवतण्डुलमेतैश्च यष्टीमधुसमन्वितैः ॥
 वारिपिष्टैर्वक्त्रलेपः स्त्रीणां शोभनवक्त्रकृत् ।
 द्विभागच्छागदुग्धेन तैलप्रस्तन्तु साधितम् ॥
 रक्तचन्दनमल्लिखाणां क्षाया कार्यकेय वा ।
 यष्टीमधुकुङ्कुमाभ्यां सप्ताहान्मुखकान्तिहृत् ॥
 शुक्ली च पिप्पलीचूर्णं गुडघ्नी कण्ठकारिका ।
 रमिष्य कथितं वारि पीतञ्चापि करोति वै ॥
 वातशूलक्षयश्चैव सरयत्तमखेश्वर ॥
 करञ्जपटोशीरं वृहती कटुरोहिणी ॥
 गोक्षुरं कथितं लेभिर्वारि पीतं अमापहम् ।
 दाहपित्तज्वर शोथ मूर्च्छाश्चैव क्षय नयेत् ॥
 मध्वाज्यपिप्पलीचूर्णं कथितं क्षीरसंयुतम् ।
 पीतं हृद्रोगकासस्य विषमज्वरनुद्भवेत् ॥
 क्षायौषधीनां सर्वासां कर्षाद्विद्यामेव च ।
 वयोऽनुरूपतो ज्ञेयो विशेषो वृषभध्वजः ॥
 दुग्ध पीतन्तु संयुक्तं गोपुरीषरसेन च ।
 विषमज्वरनुत् स्याच्च काकजघारसस्तथा ॥
 सशुक्लीकथितं क्षीरमजया ज्वरनुद्भवेत् ।
 यष्टीमधु मुखकश्च सैन्धव वृहतीफलम् ॥
 एतैरेतत्प्रदानाच्च निद्रा स्यात् पुरुषस्य च ।
 मरीचमधुशुक्लीनां नस्यान्निद्रा भवेच्छिवः ॥
 मूलन्तु काकजघ्नाया निद्राहृत् स्यात् शिरस्थितम् ।
 सिद्धं तैर्लक्षिकेन तथा सर्व्वरसेन च ॥
 शीतोदकसमायुक्तं लेपात् सन्तापनाशनम् ।
 शोणितज्वरदाहेभ्यो जातसन्तापनुत्तथा ॥
 शूकशैवाणमन्याश्च शुक्लीपामाणभेदकम् ।
 शोभाञ्जन गोक्षुरं वा वरुणच्छदेव च ॥
 शोभाञ्जनस्य मूलञ्च एतैः कथितवारि च ।
 दत्त्वा हिङ्गु यवक्षार पीतं वातविनाशनम् ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूलं तथा भस्मातक शिवः ।
 वाय्वैतैः कथितं पीतं वरशूलापसारकृत् ॥
 अश्वगन्धामूलकाभ्यां सिद्धा वल्लीकान्तिका ।
 एतया मर्द्दनात् रुद्रः उरुस्तम्भ प्रशाम्यति ॥
 वृहतीकस्य वै मूलं सपिष्टमुदकेन च ।
 पीतं भिक्विनिवातस्य विपाटनकृदेव च ॥
 पीतं तन्मूलं च व्याघ्रस्य तगरस्य च ।
 हरेत् भिक्विनिवातं वै वृहतिमिन्द्राग्रनिर्यथा ॥
 अस्थिसंहारमेकेन भस्मेन सह खादितम् ।
 पीतं मांसरसेनापि वातनुक्षास्थिमङ्गहृत् ॥
 घृतलिप्तं शङ्खकश्च क्षागच्छीरेण संयुतम् ।
 तक्षेपात् पादयोर्ध्वंश्चेत् सन्तापो नाथ सशयः ॥
 मध्वाज्य सैन्धव सिक्वथ गुडगैरिकगुण्डैः ।
 ससर्जरसः स्फुटितः कोमलोऽष्टिभ्रक्ष लेपनात् ॥
 कटुतैलेन लिप्ता व विधूमाभौ प्रतापितः ।
 मृत्तिकाखादितं पादः सप्त स्याद्वृषभध्वजः ॥
 सर्जरसः सिक्वथकश्च जीरकश्च हरीतकी ।
 तत्साधितघृताभ्यङ्गो ह्यभिदग्धव्यथापनुत् ॥
 तिलतैलञ्चाभिदग्धव्यमस्रसमन्वितम् ॥

अभिदग्धं त्रयं नश्येद्वज्रं कृतलेपतः ॥
 नवनीतं माहिषश्च दुग्धपिष्टतिलानि च ।
 भस्मातकत्रयं नश्येत् वृहत्तैलं तस्य लेपतः ॥
 शरयुक्ता लज्जालुका पाठा चैधान्तु मूलकम् ।
 जलपिष्टं तस्य लेपात् शस्त्राघातः प्रशाम्यति ॥
 मूलञ्च काकजघ्नायास्त्रिरात्रेणैव शेषतः ।
 पाकपूतिवेदनाश्च हन्ति वै रोहिते त्रये ॥
 सजलं तिलतैलञ्च अपामार्गस्य मूलकम् ।
 तत्सेकदानान्नश्येत् प्रहारोद्भववेदना ॥
 अमथा सैन्धव शुण्ठिरेतत् पिष्टोदकेन तु ।
 भक्षयित्वा ह्यजीर्णस्य नाशो भवति शङ्करः ॥
 कटिबद्धं निम्बमूलमक्षिभूलहर भवेत् ।
 शण्मूलं सतामूलं पीतमिन्द्रियकम्पहृत् ॥
 अमसिद्धं हरिद्रा च श्वेतसर्षपमूलकम् ।
 बीजानि मङ्गलदिने श्यामुद्वर्तनं समम् ॥
 सप्तरात्रप्रयोगेण शुभदेहकरं भवेत् ।
 श्वेतापराजितापत्रं निम्बपत्ररसेन तु ॥
 नस्यदागात् डाकिनीनां मातृणां वृक्षरक्षसाम् ।
 मोक्षं स्यान्मधुसारिणं नस्याच्च वृषभध्वजः ॥
 मूलं श्वेतजयन्त्याश्च पुष्पार्त्तं तु समाहृतम् ।
 श्वेतापराजिताकस्य तथा चित्रस्य मूलकम् ॥
 कृत्वा तु वटिका नारी तिलकेन वशी भवेत् ॥
 पिप्पली लोहचूर्णन्तु शुण्ठिश्चामलकानि च ।
 समानि रुद्रः जानीयात् सैन्धवं मधु शर्करा ॥
 उद्वस्त्रप्रमाणेन सप्ताहं भक्ष्यात् समम् ।
 पुमाश्च वलवान् स्याच्च जीवेद्वर्षतद्वयम् ॥
 ॐ ठ ठ ठ इति ।
 सर्व्ववश्यप्रयोगेषु प्रयुक्तं सर्व्वकामकृत् ॥
 सट्टा वृक्षात् काकस्य निषय प्रदहेच्च तत् ।
 चितामौ भस्म तच्छर्चोदत्तं शिरसि शङ्करः ॥
 तमुच्चाटयते रुद्रः शृणु तं योगमुत्तमम् ।
 निक्षिप्तश्च पुरीषं वै वनमृषिकचर्मणि ॥
 कथां तन्तु निवृद्धं वै कुर्यान्मलनिरोधनम् ।
 कृष्णकाकस्य रक्तेन यस्य नाम प्रक्षित्यते ॥
 चूतदलेऽमेध्यमध्ये ततो निक्षिप्यते हरः ।
 स खाद्यते काकवन्देर्नारी पुरुष एव वा ॥
 शर्करा मध्वजाक्षीरं तिलगोक्षुरकं समम् ।
 पाण्डुत्वं नाशयेद्भद्रं आस्वादितमिदं हरः ॥
 उलूककृष्णकाकस्य चिक्षुस्याथ समिच्छतम् ।
 रुधिरं समायुक्तं ययोर्नाम्ना च ह्रियते ॥
 तयोर्दधोर्महवैर भवेन्नास्यत्र संशयः ।
 भावितं ऋक्षदुग्धेन रोहितस्य शशस्य च ॥
 मांसं तत्साधितं तैलं तदभ्यङ्गश्च रोगनुत् ।
 चन्दनोदकनस्यात्तु रोमोत्थानं भवेत् पुनः ॥
 हस्ते क्षाङ्गलिकाकन्दं मृहीतं तेन लेपितम् ।
 शरीरं येन स पुमान् बुद्धेर्दपि व्यपोहति ॥
 पराक्रमेण युक्तस्य शूरस्य पुरुषस्य हि ।
 वर्त्तिर्यस्य पुरीषेण कृतगर्भा तु भाविता ॥
 मयूररुधिरैश्चैव जीवसाहरते शिवः ॥
 चरितानां सुजङ्गानां विनस्यानामपीश्वरः ॥
 देहक्षितामौ दग्धस्तु सर्पस्याजगरस्य हि ।
 तद्भस्म सम्मले क्षिप्तं शत्रूणां भङ्गकृदभवेत् ॥

मन्त्रेणानेन तत् क्षिप्तं महामङ्गकरं रिपोः ।
 ॐ ठ ठ ठ ठाही ठाही ठाही खाहा ।
 ॐ उदर पाही पाही खाहा ॥
 सुदर्शनाया मूलन्तु पुष्पार्त्तं तु समाहृतम् ।
 नि क्षिप्तं मृहमध्ये तु सुजङ्गा वर्जयन्ति तम् ॥
 मार्जारपलकं विष्ठा हरितालञ्च भावितम् ।
 क्षागमूत्रेण तक्षितो मूषिको मूषिकान् हरेत् ॥
 युक्तो हि मन्दिरे रुद्रः नात्र कार्या विचारणा ।
 त्रिफलाज्जुनपुष्पाणि भस्मातकशिरिषकम् ॥
 नाक्षा सर्जरसश्चैव विडङ्गश्चैव गुग्गुलुः ।
 एतैर्धूपो मल्लिकाणां मण्डकानां विनाशनः ॥
 इति गारुडे १८२ अध्यायः ॥ * ॥
 हरिश्वाच ।
 “ब्रह्मदण्डी वचा कुल प्रियङ्गुर्नागकेशरम् ।
 दद्यात्ताम्रमूलसंयुक्तं स्त्रीणां मन्त्रेण तद्वशम् ॥
 ॐ नारायणायैति खाहा ।
 ताम्रमूलं यस्य दीयेत स वशी स्यात् समन्वितः ।
 ॐ हरि हरि खाहा ॥
 गोदन्तहरितालञ्च संयुक्तं काकजिह्वा ।
 चूर्णं कृत्वा यस्य शिरे दीयेत स वशी भवेत् ॥
 श्वेतसर्षपनिर्माल्यं यद्वट्टहे तद्विषाणकृत् ।
 वैभीतकं शाखोटकं मूलं पञ्चसंयुतम् ॥
 स्थाप्यते यद्वट्टद्वारे तत्र वै कलहो भवेत् ॥
 खड्गरीटस्य मासन्तु मधुना सह पेषयेत् ।
 ऋतुकाले योनिलेपात् पुरुषो दासतामियात् ॥
 अगुरु गुग्गुलुश्चैव नीषोत्पलसमन्वितम् ।
 गुडेन धूपयित्वा तु राजद्वारे प्रियो भवेत् ॥
 श्वेतापराजितामूलं पिष्टं रोचनया युतम् ।
 य पश्येत्तिलकेनैव वशी कुर्यान्नृपालये ॥
 काकजिह्वा वचा कुल निम्बपत्रं सकुङ्कुमम् ।
 आत्मरक्तं सभावेयं वशी भवति मानवः ॥
 अरारण्यस्य विडालस्य गृहीत्वा रुधिरं शुभम् ।
 करञ्जतैले तद्भाष्य रुद्राग्रे कञ्जवल्गुततः ॥
 पातयेत् पद्मसूत्रेण अदृश्यं स्यात् तदङ्गनात् ॥
 ॐ नमः खड्गवक्षपात्रवे महायक्षसेनापतये
 खाहा । ॐ वक्त्रं क्रीं क्रीं वरसंयुक्ता त्वरिता
 विद्या ॐ मातश्चौरं क्षम्यतु खाहा ।
 सहस्रं परिजप्या तु विद्येय चौरवारिणी ।
 महासुगन्धिकामूलं शुक्रं क्षमेत् कटौ स्थितम् ॥
 ॐ नमः सर्व्वसत्त्वेभ्यो नमः सिद्धिं कुशं कुशं
 खाहा ।
 सप्ताभिमन्वितं कृत्वा करवीरस्य पुष्पकम् ।
 स्त्रीणामग्रे भ्रामयेच्च क्षायाहं सा वशा भवेत् ॥
 ब्रह्मदण्डी वचा पत्रं मधुना सह पेषयेत् ।
 अङ्गुलेपाच्च वनिता नान्यं भर्तारमिच्छति ॥
 पुत्रदण्डीशिफा वक्त्रे क्षिप्ता शुक्रस्य क्षम्यताम् ।
 मूलं जयन्त्या वक्त्रस्य व्यवहारे जयप्रदम् ॥
 अपराजिताशिफां दद्यान्नीलोत्पलसमन्विताम् ।
 ताम्रलेन प्रदानाच्च वशीकरायुत्तमम् ॥
 रोचनानागपुष्पाणि विष्वग्मुखं प्रियङ्गवः ।
 कुङ्कुमं चन्दनश्चैव तिलकेन जगद्वशेत् ॥
 ॐ क्रीं गौमि देवि सौभाग्यं पुत्रवध्यादि देहि मे ।

ॐ श्रीं नमः । देहि सौभाग्य सर्ववैलोक्यमोहनम् ।

दुरात्मना वचा कुलं कुटुम्बं शतावरी ।

तिक्तैलेन सयुक्तं योगिलेपादशो नरः ।

निम्बकाष्ठस्य धूपेन धूपयित्वा भगं स्त्रियाः ।

सुभगा स्यात् सा च रुद्रः । पतिर्दासो भविष्यति ।

माहिष नवनीतश्च कुलश्च मधुयष्टिका ।

सौभाग्य भगलेपाश्च पतिर्दासो भवेत्तदा ।

मधुयष्टिश्च तैर्दद्याद्गोक्षीरं कण्टकारिका ।

एतानि समभागानि पिबेदुष्येन वारिणा ।

चतुर्भागावशेषेण गर्भसम्भवमुत्तमम् ।

मातुलुङ्गस्य वीजानि क्षीरेण सह भावयेत् ।

तत्पीत्वा सभते गर्भे नात्र कार्या विचारणा ।

मातुलुङ्गस्य वीजानि मूलान्येराष्टकस्य च ।

एतेन सह सयोज्य पाययेत् पुलकाक्षिणीम् ।

अश्वगन्धाद्यतं दुग्धं क्षयितं पुलकारकम् ।

पलाशस्य तु वीजानि क्षौद्रेण सह पेययेत् ।

रजस्वला तु पीत्वा स्यात् पुण्यगर्भविनिर्जिता ।

इति गारुडे १२२ अध्यायः ॥ ॥

हरिखाच ।

“हरितालं यवचारं पत्राण्यं रक्तचन्दनम् ।

जाती हिङ्गुलकं लाक्षां पक्वतैलेन पेययेत् ।

हरीतकीकषायेन दृष्ट्वा दन्तान् प्रलेपयेत् ।

दन्तां स्थूलोद्दितां पुंसं श्वेता रुद्रः न सशयः ।

मूलकं खेदमघ्नौ तु रसः तस्य प्रपेययेत् ।

कर्णयोः पूरणात्तेन कर्णखावो विनश्यति ।

अर्कपत्रं गृहीत्वा तु मन्दाम्नी तापयेच्छनैः ।

निष्पीड्य पूरयेत् कर्णौ कर्णाग्रौ विनश्यति ।

प्रियङ्गुमधुकाष्ठलाघातकृत्युत्पलपत्तिभिः ।

मल्लिकाशोभलाक्षामि कपित्थस्य रसेन च ।

पञ्चैतेन तथा शुष्कक्षारो हिङ्गु मद्यौषधम् ।

शतपुष्पा वचा कुलं दाहं शिर्यु रसायनम् ।

सौवर्चलं यवचारं तथा सर्जिकसैन्धवम् ।

सुशयन्धि विडं सुक्तं मधुयुक्तं चतुर्गुणम् ।

मातुलुङ्गरसस्तद्वत् कदल्याश्च रसो हि ते ।

पक्वतैलेन हरेदासु खावादींश्च न सशयः ।

कर्णयोः क्षमिनाश्च स्यात् कटुतैलेन पूरणात् ।

हरिद्रा निम्बपत्राणि पिप्पल्यो मरिचानि च ।

विडङ्गं भद्रमुक्तं सप्तमं विन्धमेधजम् ।

गोमूत्रेण च पिष्ट्वैव कृत्वा च वटिका हरः ।

अजीर्णहृद्भवेक्षैका हय विष्टम्भिकापहम् ।

यट्ठं मधुना हन्ति गोमूत्रेण तथानुदम् ।

एषा च शङ्खरी वर्ति सव्येनेत्रामयापहम् ।

इति गारुडे १२२ अध्यायः ॥ ॥

हरिखाच ।

“वचा मासी च विष्णुश्च तगरं पद्मकेशरम् ।

नागपुष्पं प्रियङ्गुश्च समभागानि चूर्णयेत् ।

अनेन धूपितो मर्त्यः कामवद्विषयेनमीहम् ।

कर्पूरं देवदारुश्च मधुना सह धोजयेत् ।

लिङ्गलेपाश्च तेनैव वशीकुर्यात् स्त्रियं किं ।

मेधुनं पुनश्चो गच्छेत् गृहीत्वात् स्वकामिन्द्रियम् ।

वामहस्तेन वामश्च हस्तं यस्या स्त्रिया निपेत् ।

आणिता स्त्री वशं याति नान्यं पुनर्घमिच्छति ।

धोम् रक्तचासुदये चमुकं मे वशमानय वशमानय
श्रीं श्रीं ऋः फट् ।

इमं जन्मायुतं मन्त्रं तिलकेन च शङ्खम् । ।

गोरोचनास्युतेन खरक्तेन वशीभवत् ।

सैन्धव क्षणलवणं सौवीरं मत्स्यपित्तकम् ।

मधु सर्पिं सितायुक्तं स्त्रीणां तद्गलेपनम् ।

य एमान् मैथुनं गच्छेत् नान्या नारीं गमिष्यति ।

शङ्खपुष्पो वचा मासी सोमराजी च फल्युक्तम् ।

माहिष नवनीतश्च गाढोकरणमुत्तमम् ।

सगणानि च पद्मानि क्षीरेणाव्येन पेययेत् ।

गुटिका शोषिता कृत्वा नारीयोन्यां प्रवेशयेत् ।

दशवारं प्रसूतापि पुन कन्या भविष्यति ।

सर्पपाशं वचा चैव मदनस्य फलानि च ।

मार्जारविष्ठाधुन्तूरः स्त्रीकेशेन समन्वितः ।

चातुर्यकहरो धूपो डाकिनीव्यग्नान्नान्न ।

ध्वज्जुनस्य तु पुष्पाणि मल्लतकविडङ्गके ।

क्षीरेण च सर्जरसं सौवीरं सर्पपाशं तथा ।

सर्पयूकामल्लिकाया धूपो मशकनाशनः ।

भूलतायाश्च चूर्णेन स्तम्भः स्यात् योनिप्रसृतात् ।

तेन लेपयतो योनौ भगस्तम्भश्च जायते ।

इति गारुडे १२३ अध्यायः ॥ ॥

हरिखाच ।

“साक्षनश्च एतं क्षौद्रं लवणं ताम्रभाजने ।

एष्टं पयः समायुक्तं चतुर्गुणं हरः परम् ।

हरितकी वचा कुलं पिप्पल्यो मरिचानि च ।

विमोतकस्य वीजानि हरितालं मन्त्रशिखा ।

सर्वोद्दिरोगाग्रश्रेयुरजाक्षीरसमन्विता ।

तत्क्षणात् पुण्यानां स्यात् मानतोक्तसमाज्ञानात् ।

विडङ्गं सैन्धवं कुलं व्योषं हिङ्गुं मनःशिला ।

कासे आसे च हिक्काया लिङ्गात् क्षौद्रं एतज्जुतम् ।

पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं मधुना लेहयेन्नरः ।

नश्यते पीनसः कासः आसश्च वज्रवन्तरः ।

समूलचित्रकं भस्म पिप्पलीचूर्णकं हरेत् ।

कासः आसश्च हिक्काश्च मधुमिश्रं लघ्वजः ।

नीलोत्पलं शर्करा च मधुकं पद्मकं समम् ।

तण्डुलोदकसमिश्रं प्रशमेद्व्रतविक्रियाम् ।

सुगन्धिं च शर्करा चैव तथा क्षौद्रेण सयुता ।

कोकिलखरखं स्यात् गुलिकाभक्षमात्रतः ।

हरितालं शङ्खचूर्णं कदलीदलमस्त्रगा ।

एतद्वद्रयेण योदार्थं शोमशान्तनमुत्तमम् ।

लवणं हरितालं च तण्डुल्याश्च फलानि च ।

लाक्षारससमायुक्तं शोमशान्तनमुत्तमम् ।

सुधा च हरितालं च शङ्खचैव मन्त्रशिखा ।

सैन्धवेन सहैकत्र क्षागमूत्रेण पेययेत् ।

तत्क्षयोद्धर्तनादेव शोमशान्तनमुत्तमम् ।

शङ्खमामलकीपत्रं धातक्यः कुसुमानि च ।

पिष्ट्वा तत् पयसा सार्जं सप्ताहं धारयेन्मुखे ।

स्त्रिधाः श्वेताश्च दन्ताश्च भवन्ति विमलप्रभाः ।

इति गारुडे १२४ अध्यायः ॥ ॥

हरिखाच ।

“शरद्वयोधावसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम् ।

हेमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधि प्रसृतम् ।

सुक्ते तु शर्करा पीता नवनीतेन बुद्धिहवः ।

गुडस्य तु पुराणस्य पलमेकान्तु मद्ययेत् ।

प्रत्यहं वर्षमेकान्तु निरन्तरमद्यो हरः ।

स्त्रीसद्यश्च गच्छेत् पुमान् बलयुतो हरः ।

कुलं सृष्टं कृत्वा एतमाक्षिकसयुतम् ।

मद्ययात् खप्रवेलायां बलीपणितनाशनम् ।

अतस्तीमाधगोधूमं चूर्णं कृत्वा च पिप्पलीम् ।

एतेन लेपयेद्वात्रमेभिः सार्जं विषक्षयः ।

कन्दर्पसदृशो मर्त्यो भवते नित्यमद्ययात् ।

यवास्तिला अश्वगन्धा मुषला शरणा गुडम् ।

यभिस्य वटिका अगध्वा तरुणो बलवान् भवेत् ।

हिङ्गु सौवर्चलं सुगन्धिं पीत्वा तु कथितोदकैः ।

परिणामाख्ययूलश्च अजीर्णश्चैव नश्यति ।

धातकीं सोमराजीश्च मधुना सह पेययेत् ।

दुर्बलश्च भवेत् स्थूलो नात्र कार्या विचारणा ।

शर्करामधुसयुक्तं नवनीतं बलीं निहेत् ।

क्षीराशो च क्षयो एष्टिमेवाव्येरुतां समेत् ।

कुलीरचूर्णे सक्षीरं पीतं च क्षयरोगनुत् ।

मल्लतक विडङ्गश्च यवक्षारश्च सैन्धवम् ।

मनःशिला शङ्खचूर्णं तैलपक्वं तथैव च ।

शोमानि शान्तयत्येव नात्र कार्या विचारणा ।

मालूरस्य रसः गृह्य जलौका तत्र पेययेत् ।

हस्तौ तु लेपयेत्तेन अमिस्तम्भनमुत्तमम् ।

शास्त्रलीरसमादाय खरमूत्रे निधाय तम् ।

अभ्यागारे क्षिपेत्तेन अमिस्तम्भनमुत्तमम् ।

वायसी-उदरं गृह्य मगदूकवसया सह ।

गुटिका कारयेत्तेन ततोऽग्नौ प्रक्षिपेद्वशी ।

एवमेतत् प्रयोगेण अमिस्तम्भनमुत्तमम् ।

सुगन्धितकवचायुक्तं मरीचं नागरं तथा ।

चर्वित्वा च इमं सद्यो जिह्वा ज्वलनं निहेत् ।

गोरोचनाभङ्गराजं चूर्णयित्वा एतं समम् ।

दिशाम्भसक्तु स्तम्भं स्यात् मन्त्रेणानेन वै तथा ।

ॐ ह्य अमिस्तम्भनं कुतः । ॐ नमो भगवते जल

स्तम्भय स्तम्भय सस सस केक केक चर चर ।

जलस्तम्भनमन्तोऽयं जलं स्तम्भयते शिवः ।

गृह्यास्य च गवास्थि च मृत्तनिर्माल्यमेव च ।

अरेयो निखनेव द्वारे पक्षत्सुपयाति सः ।

ब्रह्मदण्डो तु उप्येषा खाने पाने वशीकरा ।

यष्टीमधुपलेकेन पक्षमुष्णोदकं पिबेत् ।

विष्टम्भिकाश्च हृत्क्षूणं हरत्येव महेश्वरः ।

ॐ ऋ नः ।

मन्त्रोऽयं हरते रुद्रः । सर्पवृश्चिकजं विषम् ।

पिप्पली नवनीतश्च शङ्खवेरश्च सैन्धवम् ।

मरीचं दधि कुलश्च नस्ये पाने विषं हरेत् ।

त्रिफलाङ्गकुलश्च चन्दनं एतसयुतम् ।

एतत्पानाच्च लेपाश्च विषनाशो भवेच्छिवः ।

पारावतस्य चाक्षीणि हरितालं मन्त्रशिखा ।

एष योगो विषं हन्ति वेगतये इवोरगान् ।

सैन्धवं यवश्च चूर्णं दधिमध्वाख्यसयुतम् ।

वृश्चिकस्य विषं हन्ति लेपोऽयं लघमध्वजः ।

ब्रह्मदण्डो विषान् नाथ चूर्णं चिकटुकं पिबेत् ।

नाशयेद्भद्रः । गुल्यानि निरोधं रक्तमेव च ।

त्रैष

पीत्वा क्षीर क्षौद्रयुत नाशयेद्दृढदृढयुजम् ॥
 अटरूषकमूलेन भग नाभिश्च लेपयेत् ।
 सुख प्रसूयते नारी नात्र कार्या विचारणा ॥
 शर्करा मधुसयुक्ता पीत्वा तखलवारिणा ।
 रक्तातिसारशमन भवतीति वृषध्वज । ॥
 इति गारुडे १८६ अध्यायः ॥ * ॥

हरिश्वाच ।

“मरीचं शृङ्गवेरश्च कुटजत्वचमेव च ।
 पानाच्च ग्रहणी नश्येत् शशाङ्कतशेखर । ॥
 पिप्पलीं पिप्पलीमूल मरीच तगर वचाम् ।
 देवदारुरस पाठा क्षीरेण सह पेययेत् ॥
 अनेनैव प्रयोगेण अतोसारो विनश्यति ॥

मरीचतिलपुष्पाभ्यामञ्जनं कामलापहम् ।
 हरीतकीसमगुडा मधुना सह येजिता ।
 विरेचनकरी रुद्र । भवतीति न संशय ॥

त्रिफला चित्रक चित्र तथा कटुकरोहिणी
 ऊरुस्तम्भहरो ह्येष उरुमन्तु विरेचनम् ॥
 हरीतकीं शृङ्गवेर देवदारु च चन्दनम् ।
 क्वाथयेच्छागदुग्धेन अपामार्गस्य मूलकम् ॥
 अङ्गाशूलमूरुस्तम्भ सप्तरात्रेण नाशयेत् ॥

नाटाञ्च शृङ्गवेरश्च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 गुग्गुलु गुडतुल्यश्च गुलिकामुपयुज्य तु ।
 वार्युं स्नायुगतश्चैव अग्निमान्यश्च नाशयेत् ॥

शृङ्गुष्यो तु पुण्येण समुद्रुथ सपत्रिकाम् ।
 समूर्णीं क्वागदुग्धेन अपसारहरा पिबेत् ॥
 अश्वगन्धामये चैव उदकेन सम पिबेत् ।

रक्तापित्त विनश्येत् नात्र कार्या विचारणा ॥

हरीतकीकुलचूर्णं कृत्वा आस्यश्च पूरयेत् ।

शीत पीत्वाथ पानीय सर्वच्छर्दिनिवारणम् ॥

गुडक्षी पद्मकारिलं धन्याक रक्तचन्दनम् ।

पित्तक्षेपण्वरच्छर्दिदाहट्षणाप्रमभिहत् ॥

ॐ ह्रूं नम इति ।

श्रोत्रे बद्धा शृङ्गुष्यो ज्वर मन्त्रेण वै हरेत् ।

ॐ जम्भनि स्तम्भनि विमोहय सर्वव्याधीन् मे
 वक्ष्ये ठ ठ सर्वव्याधीन् मे वक्ष्ये फट् । इति ॥

पुष्पमण्डपत जम्भा हस्ते दत्त्वाथ न स्पृशेत् ।

चातुर्थको ज्वरो रुद्र । अन्ये चैव ज्वरास्तथा ॥

जम्बूफलं हरिद्रा च सर्पस्यैव च कक्षुकम् ।

स्वर्ज्वराणा धूपोऽयं हर । चातुर्थकस्य च ॥

फरवीर शृङ्गपत्र लवण कुलकर्कटम् ।

चतुर्गुणेन मूत्रेण पचेत्तेन हरेच्च तत् ॥

पामा विचर्षिकां कुलम्भङ्गादि प्रणामि वै ॥

पिप्पलीमधुपानाच्च तथा मधुरभोजनात् ॥

क्षीष्टा विनश्यते रुद्र । तथा शूरुखसेवनात् ॥

पिप्पलीश्च हरिद्राश्च गोमूत्रेण समन्विताम् ॥

प्रक्षिपेच्च गुदहारे अर्गसि विनिवारयेत् ।

अजादुग्धमार्द्रकश्च पीतं क्षीष्टापह भवेत् ॥

सैन्धवश्च विडङ्गानि सोमराजी तु सर्षपा ।

रजनी हे विषाक्षैव गोमूत्रेण च पेययेत् ॥

कुलगाश्च तत्तर्पामिन्मप्रादनात्तथा” ॥

इति गारुडे १८७ अध्यायः ॥ * ॥

हरिश्वाच ।

त्रैष

“रजनीकदलीक्षारलेप सिद्धविनाशन” ।

कुलस्य भागमेकान्तु पथ्याभागदय तथा ॥

उष्णोदकेन सपीत्वा कटिशूलविनाशनम् ।

अभया नवनीतश्च शर्करा पिप्पलीयुतम् ॥

पानादर्शोद्हरं स्याच्च नात्र कार्या विचारणा ।

अटरूषकपत्रेण हृत मृद्वभिना पचेत् ॥

चूर्णं कृत्वा तु लेपोऽयं अर्शोरोगहर पर” ।

गुग्गुलु त्रिफलायुक्त पीत्वा नश्येत् भगन्दरम् ॥

अजार्जी शृङ्गवेरश्च दधिमण्डेन पाययेत् ।

लवणेन तु सयुक्त मूत्रक्षयविनाशनम् ॥

यवक्षार शर्करा च मूत्रक्षयविनाशनम् ॥

चितामि खड्गरीटस्य विष्ठा फेनो ह्यस्य च ।

श्रीभाङ्गन चासनेत्र नर रतेस्तु धूपितः ।

अटश्यस्त्रिदशैः सर्वैः कि पुनर्मानवैः शिव । ॥

तिष्ठतेनैव यवान्दग्धा मसि कृत्वा तु लेपयेत् ।

तेनैव सह तैलेन अग्निदग्ध सुखी भवेत् ॥

लज्जालु शरपुखा च लेप साव्यो हराभिहा ।

पञ्चाङ्ग कनक गृह्य स्रष्टुचूर्णन्तु कारयेत् ॥

दुग्ध धूप तत्र दत्त्वा तत्क्षणात् पतते ध्रुवम् ।

ॐ नमो भगवते किन्द किन्द ज्वरस्य शिरः

प्रज्वलितपरस्पाणिपुरुषाय फट् ।

करे बद्धा तु निर्गुण्डा मूल ज्वरहर ततः ।

मूलश्च श्वेतगुग्गाया कृत्वा तत् सप्तखण्डकम् ॥

हस्ते बद्ध नाशयेच्च अर्शास्येव न संशय ॥

विष्णुकान्ताजमूत्रेण चौरव्याघ्रादिरक्षणम् ।

ब्रह्मदण्डास्तु मूलेन सर्वकर्मणि कारयेत् ॥

त्रिफलायास्तु चूर्णन्तु साव्यकुल विनाशयेत् ॥

आव्य पुनर्गवाविल्लैः पिप्पलीभिश्च साधितम् ।

हरेत् द्विक्वाश्वासकास पीत स्त्रीणाश्च गर्भहत् ॥

भक्षयेच्चैवमादीनि पयसाव्येन पाचितम् ।

हृतशर्करया युक्त शूक्र स्यादक्षय तत ॥

विडङ्ग मधुक पाठा मासीं सर्जंरसन्तथा ।

हरिद्रा त्रिफलाश्चैव अपामार्गं मन शिलाम् ॥

उडुम्बर घातकीपुष्प तिलतैलेन पेययेत् ।

येनि लिङ्गश्च मृच्छते स्त्रीणो” स्यात् प्रिय मिथ ॥

पुनर्गवाम्बता दूर्वा कनक चेन्द्रवाग्यी ।

वीजेनैवा जातिकाया रसेन रसमर्दनम् ॥

कृत्वा धमेच्च मूषायां रसमारण्यमीरितम् ॥

मध्वाव्यसहित दुग्ध बलीपलितनाशनम् ॥

मध्वाव्य गुडताम्रश्च करेणामाक्षिक रसम् ।

धमनाच्च भवेद्रौप्य सुवर्णकरणं शृङ्ग ॥

पीत धुतूरपुष्पश्च सीसकस्य पत्र मतम् ।

पाठा लाङ्गलशाखा च मूलमावर्तनाद्भवेत् ॥

तैलं धुतूररक्षस्य तेन दीप प्रदापयेत् ।

समाधायुपविष्टन्तु गगनस्थो न पश्यति ॥

राक्षो च सार्षपं तैल कर्ण खद्योतसम्भवम् ।

तदीप प्रज्वलेत् सन्धक् अग्निज्वालाकलापवत् ॥

कुम्भरस्य मदाक्षस्य स्वय नेत्रे शिवाक्षयेत् ।

संयाम जयते सोऽपि महाशूरश्च जायते ॥

दन्त दुग्धमसर्पस्य मुखे सगृह्य वै क्षिपेत् ।

तिष्ठते जलमध्ये तु निर्विकल्प स्थले यथा ॥

कुम्भीरनेत्रद्वाराणि संस्थीनि रुधिर तथा ।

त्रैष

वशातैलसमायुक्तमेकत्र तन्निर्गोजयेत् ॥

आत्मान सक्तयेत्तेन जले तिष्ठेद्विनत्रयम् ।

कुम्भीरकस्य नेत्राणि हृदयं कच्छपस्य च ॥

मूषकस्य वशास्थीनि शिशुमारवशा तथा ।

एतान्येकत्र सस्थानि जले तिष्ठेत् यथा गृहे ॥

लोहचूर्णं तक्रपीतं पाण्डुरोगहर भवेत् ।

तखल्लोयकगोक्षुरमूलं पीत पयोऽन्वितम् ॥

कामलादिहरं प्रोक्त मुखरोगहर तथा ।

जातीमूल तक्रपीत कोलिमूलन्तु जीर्णहत् ॥

सतक्रकाशमूल वा वाकुचीमूलमेव वा ।

काष्ठिकेन च वाकुच्या मूलं वै दन्तरोगनुत् ॥

अयेन्द्रवारुणीमूलं वारिपीत विषादिहत् ।

बला चातिबला यक्षी शर्करा मधुसंयुता ॥

बन्ध्यागभकर पीत नात्र कार्या विचारणा ॥

श्वेतापराजितामूल पिप्पलीशुण्डिसयुतम् ।

परिपिष्टं शिरोलेपात् शिरः शूलविनाशनम् ।

शिरोरोगहर लेपात् गुग्गामूल सकाक्षिकम् ॥

निर्गुण्डिकाशिफां पीत्वा गण्डमालाविनाशनम् ।

केतकीपत्रज क्षार गुग्गेन सह भक्षयेत् ॥

तक्रेण शरपुष्पा वा पीत्वा क्षीष्टा विनाशयेत् ॥

मातुलुङ्गस्य निर्यास गुडान्येन समन्वितम् ।

वातपित्तजशूलानि हन्ति वै पानयोगतः ।

शुण्ठीं सौवर्चलं हिङ्गु पीत्वा हृदयरोगनुत्” ॥

इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥ * ॥

हरिश्वाच ।

ॐ ग गणपतये स्वाहेति ।

“अथ गणपतेर्मन्त्रो धनविद्याप्रदायक” ।

इममष्टसहस्रं जप्त्वा बद्धा शिखान्तत ॥

यवहारे जय स्याच्च शत जाप्यान्गुणा प्रिय ।

तिष्ठानान्तु हतात्ताना कृष्णाना रुद्र । होमयेत् ॥

अष्टोत्तरसहस्रन्तु राजा वश्यस्त्रिभिर्दिनैः ।

अष्टम्याश्च चतुर्दशामुपोध्याभ्यर्थ विघ्नराट् ॥

तिष्ठात्ताना जुहुयादष्टोत्तरसहस्रकम् ।

अपराजित स्यादयुद्धे च अथ चेदुद्यमे शिव ॥

जप्त्वा चाष्टसहस्रन्तु ततस्त्राष्टमतेन ह ।

शिखा बद्धा राजकुले व्यवहारे जयो भवेत् ॥

क्षीकारं सविसर्गं प्रातः सूर्यसंयुतिम् ।

स्त्रीणा ललाटे विन्यस्य वश्यता नयते ध्रुवम् ॥

तथैव नासामुरसि ध्यातश्चैवोपकारहत् ।

सुसमाहितचित्तेन न्यक्तन्तु प्रमदालये ॥

सकामा कामिनीं कुर्यात् खलन्मदजलाकुलाम् ।

यस्तु जुहुयादयुत शुचि प्रयतमानस ॥

दृष्टिमात्रे सदा तस्य वशमायान्ति योयितः ॥

मन शिला पत्रकश्च सगोरोचनकुङ्कुमम् ॥

यमि हृते च तिलके सदा स्त्री वशतामियात् ॥

सहदेवो शृङ्गराज सितापराजिता वचा ।

तेनैव तिलक कृत्वा त्रैलोक्यं वशता नयेत् ।

गोरोचना मीनपित्तमाभ्याश्च हतवर्त्तिकाम् ॥

य पुनाक्षिकक कुर्यादात्महृत्कनिकया ।

स करोति वश सर्वं त्रैलोक्यं नात्र संशयः ॥

गोरोचना महादेव । ऋतुयोगितभाविता ।

तवो या हततिलका सा नारी यं निरीक्षेत् ॥

तच्च शर्वं । वष कुर्यान्नात्र कार्या विचारणा ।
 नागेश्वरश्च ग्रैलेय त्वक्पचक्षु हरितकी ॥
 चन्दन कुष्ठसूक्ष्मा रक्तशालिसमन्विता ।
 एतेर्धूपो वशकर स्मरबाण इवेश्वर । ॥
 रतिकाले महादेव । पार्वतीप्रिय ! शङ्कर । ।
 निजशुक्र गृहीत्वा तु वामहस्तेन य पुमान् ॥
 कामिनीचरणं वाम लिम्बेत् स स्यात् स्त्रियाः प्रिय ।
 सैन्धवश्च महादेव । पारावतमण मधु ॥
 रमिर्निम्नन्तु जिह्वा वै कामिनीवशकृद्भवेत् ।
 पुष्पाणि पञ्चरक्तानि गृहीत्वा यानि कानि च ॥
 तण्डुलश्च प्रियङ्गुश्च पेययेदेकयोगतः ।
 अनेन लिप्तलिङ्गस्य कामिनीवशतामियात् ॥
 हयनाला च मल्लिहा मालतीकुसुमानि च ।
 श्वेतसर्पमाण्येतैश्च लिप्तलिङ्ग स्त्रिया प्रिय ॥
 मूलन्तु काकजङ्घाया दुग्धपीतन्तु शोषनुत् ।
 अश्वगन्धानागवलागुडमासनिघेविणाम् ॥
 रूप भवेत् यथा तदन्नवयौवनचारिणाम् ॥
 लौहचूर्णसमायुक्तं त्रिफलाचूर्णमेव वा ।
 मधुना खादित रुद्र ! परिणामाख्यमूलन्तु ॥
 कथितोदकपाणन्तु शम्बूकाक्षारक तथा ।
 मृगशृङ्ग ह्यभिदग्ध गव्याज्येन समन्वितम् ।
 पीतं हृत्युल्लूकानां भवेन्नाशकरं शिव । ॥
 हिङ्गु सौवर्चल रुद्र ! लघ्वध्वज । महौषधम् ।
 रमिन्तु कथित वारि पीत वै सर्वमूलन्तु ॥
 अपामार्गस्य वै मूलं सामुद्रजलव्यान्वितम् ।
 आस्वादितमभीर्यस्य मूलस्य स्याद्विमर्दकम् ॥
 वटरोहाङ्गुरो रुद्र । तण्डुलोदकधर्षित ।
 पीतं सतक्रोडीतीसारं क्षय नयति शङ्कर । ॥
 अष्टोदमूलं कर्षाद्दं पिष्ट तण्डुलवारिणा ।
 सर्वातिसारग्रहणी पीतं हरति भूतप । ॥
 मरीचशुण्डिकुटजत्वक्चूर्णन्तु गुडान्वितम् ।
 क्रमात्तद्विगुण पीतं ग्रहणीव्याधिनाशनम् ॥
 श्वेतापराजितामूलं हरिद्रासिक्वतण्डुलम् ।
 अपामार्गत्रिकटुकमेधान्तु वटिका शिव । ।
 विस्त्रुचिकामहाव्याधिं हरत्येव न सशय ॥
 त्रिफला त्रिकटुश्च शिलाजतु हरितकी ।
 एकैकमेधा चूर्णन्तु मधुना च विमिश्रितम् ।
 पीतं सर्वप्रमेहन्तु क्षय नयति शङ्कर । ॥
 अर्कचोद प्रस्थमेकं तिण्णैल तथैव च ।
 मन शिला मरीचाना सिन्दूरस्य पण पणम् ॥
 चूर्णं कृत्वा तास्यपात्रे त्वातपे शोषयेत्तत ।
 पीतं सुहृगत दुग्ध सैन्धव मूलनुद्भवेत् ॥
 त्रिकटुत्रिफलायुक्तं पलाशाक्षकसैन्धवम् ।
 मन शिला निम्बपत्र जातीपुष्पमजापय ॥
 तन्मूत्रं शङ्खनाभिश्च चन्दन धर्षयेत्तत ।
 रमिन्तु वटिका कृत्वा अक्षिणी चाङ्गयेत्तत ॥
 नश्यते पटल काच पुष्पश्च तिमिरादिकम् ॥
 विभीतकस्य वै चूर्णं समधु आसनाशनम् ॥
 पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं मधुसैन्धवसयुतम् ।
 सर्वरोगज्वरआसशोषपीनसहृद्भवेत् ॥
 देवदारोक्ष वै चूर्णं अजामूत्रेण भावयेत् ।
 शकविशति वै वारमक्षिणी तेन चाङ्गयेत् ॥

रान्यन्वता पटलता नश्येदिति विनिश्चय ।
 पिप्पली केतक रुद्र ! हरिद्रामलक वचा ॥
 सर्वाक्षिरोगा नश्येयु सक्षीरादङ्गनात्तत ॥
 काकजङ्घाश्रियुमूले मुखेन विष्टते शिव ! ।
 चर्वित्वा दन्तोरोगाणां विनाशो हि भवेद्भर ॥ ॥
 इति गारुडे १८६ अध्याय ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

“पीत सारं गुडुषाश्च मधुना च प्रमेहन्तु ।
 पीत गोहालियामूलं तिण्णदध्याज्यसयुतम् ॥
 निरुद्धमूत्रं कथितं प्रवर्त्तयति शङ्कर ! ।
 तथा हिक्कां हरत् पीता सौवर्चलयुता मुरा ॥
 गोरक्षकण्ठीमूलं पिष्टं वास्योदकेन च ।
 पीतं दिनत्रयेणैव नाशयेत् दन्तशर्कराम् ॥
 पिष्टं वै मालतीमूलं योषकांले समाहृतम् ।
 साधितं छागदुग्धेन पीतं शर्करयान्वितम् ॥
 हरिन्मूत्रनिरोधश्च हरिदै पाण्डुशर्कराम् ॥
 द्विजयष्ट्याश्च वै मूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
 गण्डमाणा हरिक्लेपात् कुशगण्डगण्डकम् ॥
 रसाङ्गनहरितक्याश्चूर्णं तेनैव गुण्डमात् ।
 नश्येद्देहं पुरुषव्याधिं नात्र कार्या विचारणा ॥
 करवीरमूललेपात् लेपात् पूगफलस्य च ।
 पुव्याधिनश्यते रुद्र ! योगमन्य वदाम्यहम् ॥
 दन्तीमूलं हरिद्रा च चित्रक तस्य लेपनात् ।
 भगन्दरविनाशः स्यादन्ययोग वदाम्यहम् ॥
 जलौकाजगधरक्तान्तु भगन्दरमुमापते ॥
 त्रिफलाजलघृष्टं मार्जारीस्यविलेपितम् ।
 ततो न प्रसवेत् रुद्र ! नात्र कार्या विचारणा ॥
 हरिद्रा त्वेकवारन्तु सुहृदीक्षीरेण भाविता ।
 भटित्वर्गो निपतति तक्षेपात् लघ्वध्वज ! ॥
 घोषाफल सैन्धवश्च तक्षिमाशं पतेत्तथा ।
 गव्याज्य साधितं पीतं पलाशक्षारवारिणा ॥
 त्रिगुणेन त्रिकटुकमशंसि क्षययेच्छिव ! ।
 विन्वस्य च फलं दग्धं रक्तार्शसो विनाशनम् ॥
 जग्ध्वा कृष्णतिण्णान्येव नवनीतयुतानि च ।
 यवक्षारं शुण्डिचूर्णं युक्तं तुल्युल्लान्वितम् ॥
 लोहममि करोत्येव प्रत्युषे लघ्वध्वज ! ।
 शुण्डा च कथित वारि पीतश्चाभि करोति वै ॥
 हरितकी सैन्धवश्च चित्रक रुद्र ! पिप्पली ।
 चूर्णमुष्णोदकेनैवा पीतश्चातिक्षुधाकरम् ॥
 साज्यं शृकरमास वै पीतं चातिक्षुधाकरम् ॥
 इति गारुडे १८७ अध्याय ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

“हस्तिकर्णस्य वै मूलं गृहीत्वा चूर्णयेद्भर ।
 सर्वरोगविनिर्मुक्तं चूर्णं पलाशत शिव । ॥
 सक्षीरं भक्षितं कुर्यात् सप्ताहेन लघ्वध्वज ! ।
 नरं श्रुतिधरं गुरं मृगेन्द्रगतिविग्रहम् ॥
 पद्मगौरप्रतीकाशं युक्तं दण्डशतायुषा ।
 थोडशाब्दाह्वाति रुद्र ! सततं दुग्धभोजनम् ॥
 मधुसर्पिं समायुक्तं जग्धमाशुस्करं भवेत् ।
 तज्जग्धं मधुना सार्द्धं दशवर्षसहस्रिणम् ॥
 कुर्यान्नरं श्रुतिधरं प्रमदाजनवक्त्रमम् ।
 दध्ना नित्यं भक्षितन्तु वषदेहकरं शिव । ॥

कृष्णकेशसमायुक्तं नरं वर्षसहस्रिणम् ।
 तच्च काष्ठीकसयुक्तं नरं कुर्याच्च भक्षितम् ॥
 शतवर्षं दिव्यदेहं बलीपणितवर्जितम् ।
 जग्धं त्रिफलाया युक्तं चक्षुधन्तं करोति वै ॥
 अन्धः पश्येत् चूर्णं साज्यस्यैव तु भक्षणात् ।
 महिषक्षीरसयुक्तं तक्षेप कृष्णकेशक्षत् ॥
 खल्लीटस्य च वै केशा भवन्ति लघ्वध्वज ! ।
 तैलयुक्तेन चूर्णेन बलीपणितवर्जितम् ॥
 तदुदत्तनमात्रेण सर्वरोगे प्रमुच्यते ।
 सच्छागक्षीरचूर्णेन दृष्टिं यय्मासतोऽङ्गनात् ॥
 पलाशस्य तु बीजानि आवणे वितुषाणि च ।
 गृहीत्वा नवनीतेन तेषां चूर्णन्तु भक्षयेत् ॥
 कर्षाद्देवं कुल्लाष नत्वा नित्यं हरिं प्रमुम् ।
 यष्टिं पुराणधन्या स्यादम्बुवर्णं लघ्वध्वज ! ॥
 जीवेद्वर्षसहस्राणि बलीपणितवर्जितः ॥
 मृङ्गराजस्य वै चूर्णं पुष्ट्यर्त्तं तु समाहृतम् ।
 विज्ञापदमाचन्तु सखीवीरश्च भक्षयेत् ।
 मासमात्रप्रयोगेण बलीपणितवर्जित ॥
 शतानि पक्ष जीवेच्च नवनागबली भवेत् ।
 भवेत् श्रुतिधरो रुद्र ! पुष्ट्यर्त्तं चैव भक्षयेत् ॥
 इति गारुडे १८९ अध्याय ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

“निर्ग्रन्थं स्यात् पूयहीनं प्रहारो हतपूरित ।
 अपामार्गस्य वै मूलं हस्ताभ्याश्च विमर्दयेत् ।
 तद्रसेन प्रहारस्य गन्तावावो न पूरणात् ।
 रुद्र ! जाङ्गलिकामूलं हिज्जलस्य तथैव च ॥
 तेन ब्रह्मसुखं लिप्तं शल्यो निःसरति ब्रह्मात् ।
 चिरकालप्रविष्टोऽपि तेन मार्गेण शङ्कर । ॥
 दध्ना माहिषेण युक्तं जग्धं कोदवभक्तकम् ।
 ककुभूजस्य वै चूर्णं दत्तं नाडीप्रणायामहम् ॥
 ब्रह्मयष्टिफलं पिष्टं वारिणा तेन लेपत ।
 तेन घृष्टं रक्तदोषः प्रणश्यति न सशय ॥
 यवमसं विडङ्गश्च गन्धपाषाणमेव च ।
 शुण्डिरेषाश्चैव चूर्णं भावितं रुधिरं वै ।
 कृष्णलाशस्य तक्षिप्तं अर्बुदं विद्वेषेच्छिव ! ॥
 श्वेतापराजितामूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
 तेन नस्यप्रदानात् स्यादुभूतश्चन्दस्य विद्रव ॥
 अगस्यपुष्पनस्यो वै समरीचश्च भूतहृत् ॥
 सुजङ्गवर्मं वै हिङ्गु निम्बपत्राणि वै यवा ।
 गौरसर्पं रमिः स्यात्क्षेमो भूतधरः क्षतः ॥
 गौरोचना मरीचानि पिप्पली सैन्धवं मधु ।
 अङ्गन क्षतमेभि स्यात् यद्भूतहर शिव ! ॥
 गुग्गुलूकपुष्पाभ्यां धूपो यद्गृह्यते क्षतः ।
 चातुर्थिकज्वरैर्मुक्तं कृष्णवस्त्रावशुण्डित ॥
 इति गारुडे १९२ अध्याय ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

“श्वेतापराजितापुष्परसेनाशुष्ये पुरणे ।
 पटलं नाशमायाति श्वेतदुत्तममौषधम् ॥
 मूलं गोक्षुरकस्यैव चर्वित्वा नीललोहित ।
 दन्तकीटव्याधौ नश्येदन्नासुरविमर्दन ॥

नारी पुष्पदिने पीत्वा गोक्षीरेणोपवासत ॥
श्वेताकस्य तु वै मूलं तस्यास्तदगुल्मशूलनुत् ॥
श्वेताकमूलं विधिना गृहीत पूर्वसंस्थितम् ।
ऋतुमुद्रा च ललना कटौ बद्धा नरोऽथ वा ।
नारी पुत्रं हि लभते सुरते दृढमध्वज ॥

हस्तबद्ध पलाशस्य अपामार्गस्य वा हरः ॥

मूलं सर्व्ववरहर भूतप्रेतादिनुद्धवेत् ॥

पीत दक्षिकमूलन्तु पर्युषितजलेन वै ।

साङ्गं विनाशयेदाहज्वरश्च परमेश्वरः ॥

शिखायाश्चैव तद्भङ्गं भवेदेकाहिकादिनुत् ॥

एतत् सकाक्षिकं पीत रक्तकुलज्वरादिनुत् ।

वास्योदकेन पीत तद्दृष्टद्विषहर भवेत् ॥

यस्य लज्जालुकामूलं दीयते वज्रपेतसा ।

साङ्गं च वै वशं याति पुमान् स्त्री वा न सशयः ॥

पिप्प्रा गव्यघृतेनैव पाठामूलं पिबेत्तु यः ।

गरं विषं तस्य नश्येन्नात्र कार्या विचारणा ॥

वास्योदकयुत मूलं शिरीषस्य यथा तथा ।

रक्तचिषकमूलस्य शमनं भरणोद्धरः ॥

कार्णयोः कामलाव्याधिविनाशं स्यान्न सशयः ॥

श्वेतकोकिलाक्षमूलं क्रागीक्षीरेण सयुतम् ।

त्रिसप्ताहेन वै पीतं क्षयरोगं क्षयं नयेत् ।

नारिकेलस्य वै पुष्पं क्रागीक्षीरेण सयुतम् ।

पिबेच्च त्रिविधस्तस्य रक्तवातो विनश्यति ॥

कुर्त्यात् सुदर्शनामूलं आदित्ये तु समाहृतम् ।

कण्ठवज्रं व्याहिकादिग्रहभूतविनाशनम् ॥

पुष्पे धवलगुह्याया गृहीतं मूलमुत्तमम् ।

सुखे तु निहितं रुद्रः । हरेत् गरुषिषं वज्र ॥

हस्ते वज्रं काण्डनुषं कण्ठवज्रं यहादिनुत् ॥

इति गारुडे १६३ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरवाच ।

“अपराजिताया मूलं गोमूत्रेण समन्वितम् ।

पीतश्चापि हरत्येव गण्डमाणा न सशयः ॥

तथेन्द्रवारणीमूलं विधिना पीतमीश्वरः ।

जिह्वोदकश्च तद्रसो बाह्योवायथा हरेत् ॥

माहिषं नवनीतश्च अश्वगन्धा च पिप्पली ।

वचा कुष्ठं त्वयं लेपो जिह्वोत्रस्तनर्द्धिकत् ॥

कुष्ठनागवनाचूर्णं नवनीतसमन्वितम् ।

तस्मैपो युवतीनाश्च कुर्त्यान्मोघहरं स्तनम् ॥

विटपेन्द्रवारणीमूलं यस्य नाम्ना सुदूरतः ।

निक्षिप्यते समुत्पाद्य तस्य स्त्रीहा विनश्यति ॥

पुनर्गवायाः शुक्लाया मूलं तण्डुलवारिणा ।

पीतं विप्रश्चि नश्येच्च नात्र कार्या विचारणा ॥

कदली यवक्षारन्तु पानीयेन प्रसाधितम् ।

तदास्वादान्नश्यन्ति उदरव्याधयोऽखिलाः ॥

वदरीकारवीमूलं गुडान्येन समन्वितम् ।

अग्निना साधितं जग्ध्वा क्षमीन् सर्वांश्च हरेत् शिवः ॥

नित्यं निम्बदलानाश्च चूर्णमात्मलकस्य च ।

प्रत्यूषे भक्षयेच्चैव तस्य कुष्ठं विनश्यति ॥

हरीतकी विडङ्गश्च हरिद्रा सितसर्षपाः ।

शोमराजस्य बीजानि करञ्जस्य च सैन्धवम् ।

गोमूत्रपिष्टान्येतानि कुष्ठरोगहराणि च ॥

एकश्च त्रिषलाभागस्तथा भागद्वयं शिवः ।

शोमराजस्य बीजाना जग्धं पश्चात् च दद्रुनुत् ॥

अम्बुतक्रं सगोमूत्रं कथितं ज्वणान्वितम् ।

कास्यष्ट्यं खरं लेपात् कुष्ठदद्रुविनाशनम् ॥

हरिद्रा हरितालश्च दूर्वागोमूत्रसैन्धवम् ।

अथ लेपो हन्ति दद्रुं पामानं वै गरं तथा ॥

शोमराजस्य बीजानि भवनीतयुतानि च ।

मधुनास्वादितानि स्युः शुक्लकुष्ठहराणि वै ।

तक्रानुपागतो रुद्रः । नात्र कार्या विचारणा ॥

सितापराजितामूलं वर्त्तितं वास्यवारिणा ।

तस्मैपो रुद्रः । मासेन शुक्लकुष्ठविनाशनम् ॥

माहिषं नवनीतश्च सिन्दूरश्च मरीचकम् ।

पामा विलेपिता नश्येद्दृङ्गलापि दृढध्वजः ॥

विशुष्कगन्धारिमूलं पक्ष्मीक्षीरेण सयुतम् ।

भक्षितं शुक्लपित्तस्य विनाशकरमीश्वरः ॥

मूलकस्य च बीजानि अपामार्गसेन वै ।

पिष्टानि तेन लेपेन सिद्धिका रुद्रः । नश्यति ॥

कदलीक्षारसंयुक्ता हरिद्रा सिद्धिकापहा ।

रम्भापामार्गयोः क्षार एकस्तेन विमिश्रितः ॥

तदभ्यङ्गान्महादेवः । सद्यः सिद्धिं विनश्यति ।

कुष्माण्डनालक्षारस्तु सगोमूत्रस्य तत्त्वचः ॥

जलपिष्टा हरिद्रा च सिद्धा मन्दानलेन हि ।

माहिषेण पुरीषेण वेष्टिता दृढमध्वजः ॥

अस्या उद्वर्त्तनं कुर्त्यादङ्गगौरत्वमीश्वरः ।

तिजसर्षपसंयुक्ता हरिद्रादयः कुष्ठकम् ॥

तेनोद्वर्त्तितदेहं स्यादुज्ज्वलः सुरभिः पुमान् ।

मनोहरश्चानुदिनं दूर्वाया काकजङ्गया ॥

अर्जुनस्य तु पुष्पाणि अम्बुपत्रयुतानि च ।

सगोमूत्राणि च तस्मैपो देहदुर्गन्धना हरेत् ॥

मन्दोष्णानीधनीरं वै चूर्णन्तु कनकस्य च ।

तेनोद्वर्त्तितदेहस्य हरेद्दुग्धप्रसारिकाम् ॥

त्वग्दोषश्चैव देवेन्द्रः । धर्मदोषश्च नश्यति ।

काकजङ्गोद्वर्त्तनं च अङ्गरागकरं भवेत् ॥

यद्यीमधु शर्करा च वासकस्य रसो मधु ।

एतत् पीतं रक्तपित्तकामणापागुरोगनुत् ॥

रक्तपित्तं हरेत् पीतो वासकस्य रसो मधु ।

स्वापकाले तोषपागात् पीनसं प्रहितं हरेत् ॥

विभीतकस्य वै चूर्णं पिप्पलीसैन्धवस्य च ।

पीतं सकाक्षिकं हन्ति खरमेदं महेश्वरः ॥

चूर्णमात्मलकस्यैव पीतं शूलहरं परम् ॥

मनःशिला वनामूलं काकपर्णश्च गुग्गुलुम् ।

जातीपत्रं कोजिपत्रं तथा चैव मनःशिला ।

यन्मिश्रैव कृता वर्त्तिर्वदराग्रौ महेश्वरः ॥

धूमपानं काशहरं नात्र कार्या विचारणा ॥

त्रिफलापिप्पलीचूर्णं भक्षितं मधुना युतम् ॥

भोजनादौ हि समधु प्रिणसा त्वरितं हरेत् ।

विष्वमूलश्च समधु गुडचीक्षितं जलम् ॥

पीतं हरेच्च त्रिविधं कृदिं वै नात्र सशयः ।

पीता दूर्वा कृदिंनुत् स्यात् पिष्टा तण्डुलवारिणा ॥

इति गारुडे १६४ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरवाच ।

“पुनर्गवाया मूलं च श्वेतं पुष्पे समाहृतम् ।

वारिपीतं तस्य पार्श्वे भवनेषु न पन्नगा ॥

तार्क्ष्यं मूर्त्तिं वहेद्यो वै भक्षूकदन्तनिर्मिताम् ।

स पन्नगेन दश्येत यावज्जीव दृढध्वजः ॥

पिबेद्दुग्धमूलं यः पुष्पार्क्षे रुद्रः । वारिणा ।

तस्मिन्नपास्तदशना नागा स्युर्नात्र संशयः ॥

पुष्पे लज्जालुकामूले दन्तवज्रे तु पन्नगान् ।

गृह्णीयाक्षेपतो वापि नात्र कार्या विचारणा ॥

पुष्पे श्वेताकमूलं च पीतं श्रीतेन वारिणा ।

नश्येत् दन्तकविषं करवीरादिजं विषम् ॥

महाकाणस्य वै मूलं पिष्टं तत् काञ्चिकेन वै ।

वोष्मगण्डजिकानाश्च तस्मैपो हरते विषम् ॥

तण्डुलीयकमूलं च पिष्टं तण्डुलवारिणा ।

घृतेन सह पीतन्तु हरेत् सर्पविषाणि च ॥

नीलो लज्जालुकामूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।

पीत्वा दह्यकविषं नश्येदेकेन चोभयो ॥

कुष्माण्डकफहरं सगुडं सहशर्करं ।

पीतं सदुग्धो मोहन्तु तद्व्यस्य विषस्य वै ॥

तथा काद्रवभूतस्य मोहस्य हर एव च ।

यद्यीमधुसमायुक्ता पीता च सितशर्करा ॥

सदुग्धा च चिरात्रेण मूषाविषहरा भवेत् ॥

सुम्बुकत्रयपानाश्च वारिणा शीतजस्य वै ।

ताम्बूलजग्धरोमाश्च मुखलासा विनश्यति ॥

घृतं सशर्करं पीत्वा मद्यपानमदो न वै ।

क्षणाङ्गोष्ठस्य मूलेन पीतमुत्कथितं जलम् ।

तती नश्येद्द्वारविषं चिरात्रेण महेश्वरः ॥

उष्णं गव्यघृतं पीतं सैन्धवेन समन्वितम् ।

नाशयेत्तन्महादेवः । वेदना दक्षिकोद्भवाम् ॥

कुसुम्भं कुङ्कुमश्चैव हरितालं मनःशिला ।

करञ्जपिशितश्चैव अर्ककोटश्च शाल्मली ॥

विषं नृणां विनश्येत् एतेषां भक्षणाच्छिवः ।

दीपतैर्जप्रदानाश्च दग्धे दक्षिकले शिवः ॥

खर्जुरकविषं नश्येत्तदा वै नात्र सशयः ।

दशस्थानं दक्षिकस्य रुद्रः । गुग्गुलुधूपितम् ॥

विषं नश्येत्ततो रुद्रः । नात्र कार्या विचारणा ॥

अङ्गोष्ठपत्रधूपेन नश्येन्मूषिकजं विषम् ॥

नागेश्वरमरीचानि शृङ्गी तगरपादिका ।

नश्येन्मधुमक्षिकाया एतेषां लेपतो विषम् ॥

शतपुष्पा सैन्धवश्च साज्यं वा तेन लेपतः ।

शिरीषस्य च बीजं वै सितक्षीरेण घर्षितम् ॥

तस्मैपेन महादेवः । नश्येदुन्दुरजं विषम् ॥

ज्वलिताग्निना विसेकी तथा दहुरजं विषम् ॥

धुस्तूरकरसोन्मिश्र क्षीराज्यगुडपानतः ।

शूला विषं विनश्येत् शशाङ्कतण्डुलखरः ॥

वटनिम्बशमीनाश्च वल्कलैः कथितं जलम् ।

तत्सेकान्नखदन्तानां नश्येच्च विषवेदनाम् ॥

देवदारु हरिद्रा च गैरिकस्य च लेपनात् ।

नागेश्वर हरिद्रे द्वे मक्षिष्ठा देवदारुकम् ।

शर्मिलेपादिनश्येत् लूताविषमुपापते ॥

इति गारुडे १६५ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरवाच ।

“एकं पुनर्गवामूलं अपामार्गस्य वा शिवः ।

सरसं योनिविच्छिन्नं वराकस्य व्यथा हरेत् ॥

प्रसूतिवेदनाश्चैव तरुणीना यथा हरेत् ॥
भूमिकुशागुहमूत्र वै शालितगुणवारिणा ।
सप्ताह दुग्धपीत स्यात् स्त्रीणा बद्धपयस्करम् ॥
रुद्धेन्द्रवारुणीमूललेपात् स्त्रीस्तनवेदना ।
नश्येत् घृतविपक्वा च कार्यावश्यं तु पालिका ।
मत्तिता सा महेष्टान । योनिशूल विनाशयेत् ॥
प्रलेपिता कारवेष्टमूलेनैव विनिर्गता ।
योनि प्रवेशमायाति नात्र कार्या विचारणा ॥
नीशीपटोलमूत्रानि साज्यानि तिलवारिणा ॥
पिष्टान्येषा प्रलेपो वै ज्वालागर्दभरोगनुत् ॥
पाठामूल रुद्र । पीत पिष्ट तगुणवारिणा ।
पापरोगहरं स्याच्च कुष्ठपानन्तयेव च ॥
वास्योदकश्च समधु पीतमन्तर्गतस्य वै ।
पापरोगस्य सन्तापनिवृत्तिं कुरुते शिव । ॥
कदलीमेकुच पीत पिष्टा तगुणवारिणा ।
स्त्रीणाश्चैव महादेव । रक्तखाव हि वारयेत् ॥
घृततुल्या रुद्र । ज्ञात्वा पीता क्षीरेण वै सह ।
प्रदर हरते रोग नात्र कार्या विचारणा ॥
द्विजयष्टीत्रिकटुक चूर्ण पीत हरेच्छिव । ।
तिलकाघेन सयुक्त रक्तगुल्म स्त्रिया हर । ॥
कुसुमस्य निबद्धश्च तरुणीना महेश्वर । ।
रक्तोत्पलस्य वै कन्द शर्करातिशययुतम् ॥
पीत सशर्कर स्त्रीणा धारयेत् गर्भपातनम् ।
रक्तखावस्य नाश स्यात् शीतोदकनिषेवनात् ॥
पीतन्तु काञ्जिक रुद्र । कथित शरपुण्या ।
हिङ्गुसैन्धवसयुक्त शीघ्र स्त्रीणा प्रसूतिहृत् ॥
मातुलुङ्गस्य वै मूल कटिबद्ध प्रसूतिहृत् ।
अपामार्गस्य वै मूल योगिष्यश्च प्रसूतिहृत् ॥
अपामार्गस्य वै मूले गर्भवत्यास्तु नामत ।
उत्पाद्यमाने सकले पुत्र स्यादन्धता सुता ॥
अपामार्गस्य वै मूले नारीणा शिरसि स्थिते ।
गर्भशूल विनश्येत् नात्र कार्या विचारणा ॥
कर्पूरमदनफलमधुकै पूरितः शिव । ।
योनि शुभा स्याद्दृढया युवत्या कि पुनर्हर । ॥
यस्य बाणस्य तिलक कृतो गोरोधनाख्या ।
शर्कराकुष्ठपानश्च दत्त स स्याच्च निर्भय ॥
विषभूतग्रहादिभ्यो व्याधिभ्यो बाणक शिव । ।
शङ्खनामिवचाकुष्ठलोहानां धारण सदा ॥
बाणानामुपसर्गोभ्यो रुद्र । रक्षाकर भवेत् ।
पलाशचूर्णं समधु गथान्यामनकान्वितम् ॥
सविडङ्ग पीतमात्र नर कुर्यान्महामतिम् ।
मासिकेन महादेव । जरामरणवर्जितम् ॥
पलाशबीज सष्ट तिलमध्वन्वित समम् ।
सप्ताह मत्तित रुद्र । जरा नयति संत्ययम् ॥
रुद्रामलकचूर्णं वै मधुतैलघृतान्वितम् ।
जग्ध्वा मास युवा स्याच्च नरो वागीश्वरो भवेत् ॥
शिवामलकचूर्णं वै मधुना उदकेन वा ।
वज्रानि कुर्यान्नासाया प्रत्यूषे भक्षित शिव । ।
कुष्ठचूर्णं साष्टमधु प्रातर्जग्ध्वा भवेन्नर ।
साक्षात् सुरमिदेहो वै जीवेद्वर्षसहस्रकम् ॥
माषस्य विदलान्येव विदुषाणि महेश्वर । ।
घृतभावितशुष्काणि पयसा साधितानि वै ॥

शर्कराज्यपयोभिश्च मत्तयित्वा च कामयेत् ।
स्त्रीणा शत महादेव । तत्तृत्तान्नात्र सशयः ॥
रसश्चैरखतैलेन गन्धकेन शुभो भवेत् ।
त्रिफलोदकसष्टौ बलहृद्भक्षणाद्भवेत् ॥
दुग्ध विदुषमार्षश्च शिम्बीवीजैश्च साधितम् ।
अपामार्गस्य तैलेन पीत स्त्रीशतकामहृत् ॥
इति गारुडे १८६ अध्याय ॥ * ॥
हरिरुवाच ।
“या गौर्द्वेष्टि स्वक वत्स तस्या देय स्वकं पय ।
जवणेन समायुक्त तस्या वत्स प्रियो भवेत् ॥
शुनोऽस्यि कण्ठवद्ध हि महिषीणा गवान्तथा ।
क्षमिजाण पातयति सकल नात्र सशय ॥
गोजङ्गलाभिपात स्यात् गुडामूलस्य मत्तणात् ।
वरुणफलस्य रस करेण मथित शिव । ॥
चतुष्पादद्विपदयो क्षमिजाण निपातयेत् ।
ग्रणश्च श्रमयेद्गुद्र । यवाना पूरणात्तथा ॥
गजमूत्रस्य वै पान गोमहिष्युपसर्गनुत् ।
समसूरं शालिवीज पीत तक्रेण धर्षितम् ॥
क्षीर गोमहिषस्यैव गो पुसश्च हित भवेत् ।
पञ्चश शरपुण्या दत्त सजवण शिव । ॥
वारिस्तोत हयानाश्च वैशराणां विनाशयेत् ।
अश्वस्य सुन्दरच्छाया भवन्ति च न सशय ॥
गृहकुमारीपत्रं वै दत्त सजवण हर । ।
तुरङ्गमवेशराणा कण्डुनुत् स्याद्दशाक्षत ॥
इति गारुडे १८७ अध्याय ॥ * ॥
हरिरुवाच ।
“चित्रकस्याष्टभागानि शूरणस्य च षोडश ।
शुण्डासत्त्वारि भागानि मरीचाना द्वय तथा ॥
पिप्पली पिप्पलीमूल विडङ्गाना चतुष्टयम् ।
अष्टौ सुषलीभागाश्च त्रिफलायाश्चतुष्टयम् ॥
द्विगुणेन गुडैर्नैषा मोदकानि हि कारयेत् ।
तद्भक्षणाभ्यर्णैश्च हि पाण्डुरोगश्च कामनाम् ॥
अतिश्रोणि च मन्दाग्नि झीङ्गाद्यश्च निवारयेत् ।
विश्वामित्रमश्वशोनाकपाटलापारिमद्रकम् ॥
प्रसारणश्वगन्धा च रुहती कण्टकारिका ।
बला चातिबला रास्ना श्वदद्रा च पुनर्गवा ॥
शरङ्गशारिवा पर्यां गुडूची कपिकच्छरा ।
शवा दशपलान् भागान् क्वाथयेत् सजिलेऽमले ॥
तेन पादावशेषेण तैलपात्रे विपाचयेत् ।
अज वा यदि व गव्य क्षीर दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥
शतावरीरसश्चैव तैलतुल्य प्रदापयेत् ।
द्रव्याणि यानि पेथ्याणि तानि वक्ष्यामि तच्छृणु ॥
शतपुष्पा देवदारु बला पर्यां वचागुरु ।
कुष्ठ मासी सैन्धवश्च पलमेक पुनर्गवा ॥
पाने नश्ये तथाभ्यङ्गे तैलमेतत् प्रदापयेत् ।
हृच्छूल पार्श्वशूलश्च गण्डमालाश्च नाशयेत् ॥
अपसार वातरक्तमायुष्माश्च एमान् भवेत् ।
गर्भमश्वतरी विन्ध्यात् कि पुनर्मातुषी शिव । ॥
अश्वाना वातमघ्ना कुङ्गराणां शृणां तथा ।
तैलमेतत् प्रयोक्तव्य सर्ववातविकारिणाम् ॥
हिङ्गुसुन्धु शृङ्गा च साध्य तैलन्तु सार्धपम् ।
यतश्चि पूर्य्यैर्कर्मशूलापह परम् ॥

शुष्कमूलकशृङ्गीना क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
शुष्क चतुर्गुण दद्यात्तैलमेतैर्विपाचयेत् ॥
वाधिर्घ्न्यं कर्मशूलश्च पूयखावश्च कर्मयो ।
क्रमयश्च विनश्यन्ति तैलस्यास्य प्रपूरणात् ॥
शुष्कमूलकशृङ्गीना क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
शतपुष्पी वचा कुष्ठ दारु शिग्रु रसाञ्जनम् ॥
सौवर्चल यवक्षार सामुद्रं सैन्धव तथा ।
सुजयश्चि विड सुस्त मधु शुक्ल चतुर्गुणम् ॥
मातुलुङ्गरसश्चैव कदलीरसमेव च ।
तैलमेतैर्विपक्तायं कर्मशूलापह परम् ॥
व्याधिज कर्मनादश्च पूयखावश्च दारुणः ।
पूरणादस्य तैलस्य क्रमय कर्मयोः खिणा ॥
क्षिप्र विनाशमायान्ति शशाङ्कशतशेखर । ।
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठ सुखदन्तामयापहम् ॥
चन्दन कुङ्कुम मासी कर्पूरो जातिपत्रिका ।
जातीकक्षौलपूगाना जवङ्गस्य फलानि च ॥
अश्वगुशीरकक्षुर्घ्न्यं कुष्ठ तगरनाजिका ।
गोरोचना शिग्रुश्च चोको दमनक नखम् ॥
सरल सप्तपर्णश्च ज्ञात्वा चामनकी तथा ।
कर्पूरक पद्मकश्च यतैस्तेन प्रसाधितम् ॥
प्रखेदमनदौर्गन्धकण्डुकुष्ठहरं परम् ।
एमान् युवा स्यात् शुक्लाश्च स्त्रीणा चात्यन्तदुर्लभ ॥
स्त्रीशत गच्छते रुद्र । बन्ध्यापि जमते सुतम् ॥
यमानो चित्रक धान्य न्युषण जीरक तथा ।
सौवर्चल विड वष्य पिप्पलीमूलराजिकम् ।
एभिः पचेत् घृतप्रस्थ जलप्रस्थास्ययुतम् ॥
मर्माशौगुल्मश्वयधु हन्ति वक्रिं करोति वै ॥
मरीच चिह्नत कुष्ठ हरिताल मन शिला ।
देवदारुहरिद्रे द्वे कुष्ठ मांसी च चन्दनम् ।
विशाला करवीरश्च अर्कक्षीर शङ्खद्वयम् ॥
शवाश्च कार्ष्णिको भागो विषस्यार्द्धपण भवेत् ।
प्रस्थ कटुकतैलस्य गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ॥
मृत्पात्रे जौहपात्रे वा शनैर्महमिना पचेत् ।
पामा विचर्षिका चैव दद्रुविष्फोटकानि च ॥
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति कोमलत्वश्च जायते ।
प्रसूतान्यपि श्विचाणि तैलनानेन मच्छयेत् ॥
धिरौत्थितमपि श्विच विवर्यं तत्तृत्तान्नाद्भवेत् ।
पटोलपत्र कटुका मल्लिछा शारिवा निशा ।
जाती शमी निम्बपत्र मधुक कथित घृतम् ।
एभिर्लेपात् स्युररुजो व्रणा वै स्वाविणः शिव । ॥
शृङ्गपुष्पी वचा सोमा ब्राह्मो ब्रह्मसवर्षणा ।
अभया च गुडूची च अष्टरूषकवाकुची ॥
शतैरक्षसैर्भागैर्हृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
कण्टकार्या रस प्रस्थ क्षीरप्रस्थसमन्वितम् ।
यतद्राक्षीघृत नाम स्मृतिमेधाकर परम् ॥
अभिनिष्ठा वचा वासा पिप्पली मधु सैन्धवम् ।
सप्तरात्रप्रयोगेण किञ्चिद् बहु गीयते ॥
अपामार्गो मुडूची च कुष्ठ शतावरी वचा ।
शृङ्गपुष्पाभया साव्य विडङ्ग मत्तित समम् ।
त्रिभिर्दिनेनैव कुर्याद्विषाद्यशतघारिणम् ॥
अङ्गिर्वा पयसाज्येन मासमेकान्तु सेविता ।
वचा कुर्यान्नर प्राश्च सुतिधारश्चयुतम् ॥

अथ

अं

अः

चन्द्रसूर्ययहे पीत पलमेकं पयोऽन्वितम् ।
 वचायास्तत्तृणं कुर्यात् महाप्रधान्वितं नरम् ॥
 भूनिम्बनिम्बत्रिफलापपटैश्च प्रहतं जलम् ।
 पटोलीमुस्तकाभ्याश्च वासकेन च नाशयेत् ।
 विस्फोटकानि व्यक्तानि नात्र कार्या विचारणा ।
 कतकस्य फलं शङ्खं सैन्धवं न्युषणं वचा ॥
 फेनो रसाक्षतं क्षौद्रं विडङ्गानि मन्त्रशिखा ।
 एषा वर्त्तिर्हन्ति काचं तिमिरं पटलं तथा ॥
 प्रस्थे द्वे गण्डमाषाणां क्षाथयेद्द्रोणमम्भसाम् ।
 चतुर्भागावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 काक्षिकस्यादकं दत्त्वा पिष्टान्येतानि दापयेत् ।
 पुनर्गवा गोक्षुरकं सैन्धवं न्युषणं वचा ॥
 सरलं सुरदारुश्च मल्लिका कण्टकारिका ।
 नस्यपानाद्धरत्येव कर्णशूलं हनुग्रहम् ॥
 वाधिर्यं सर्वरोगाश्च अभ्यङ्गाश्च महेश्वरः ॥
 पलद्वयं सैन्धवश्च शुण्ठी चित्रकपञ्चकम् ।
 पञ्चप्रस्थं त्वारनालं तैलप्रस्थं पचेत्ततः ।
 ग्रहमृद्वस्वरङ्गीहसर्ववातविकारनुत् ॥
 उदुम्बरं वटप्लक्षं जम्बूद्वयमथार्जुनम् ।
 पिप्पलश्च कदम्बश्च पलाशं लोप्रतिन्दुक्रम् ॥
 मधुकमान्सर्जश्च वदरं पद्मकेशरम् ।
 शिरीषवीजं कतकमेतत्क्ष्माथेन साधितम् ।
 तैलं हन्ति ब्रणालेपाच्चिरकालभवानपि ॥
 इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥ * ॥

हरिश्चन्द्राच ।

“पाठा द्वे रजनी कुष्ठमश्वगन्धाजमोदकम् ।
 वचा त्रिकटुकश्चैव ज्वणं चूर्णमुत्तमम् ॥
 ब्राह्मीरसे भावितश्च सर्पिर्मधुसमन्वितम् ।
 सप्ताहं भक्षितं कुर्यान्मन्त्रैश्चैव मतिं पराम् ॥
 सिद्धार्थकवचाक्षिपुकरञ्जं देवदारु च ।
 मल्लिका त्रिफला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम् ॥
 प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटु गोमूत्रेणावधर्मितम् ।
 नस्यमालेपनश्चैव स्नानमुदत्तनं तथा ॥
 अपस्मारविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ।
 भूतेभ्यश्च मयं हन्ति राजद्वारे च प्रासनम् ॥
 निम्बकुष्ठे हरिद्रे द्वे शिग्रुं सर्षपजस्तम् ।
 देवदारु पटोलश्च धान्यं तक्रैश्च धर्मितम् ॥
 देहं तणाक्षगात्रं वै अनेनोदत्तयेत्ततः ।

पामाः कुष्ठानि नश्येयुः कण्डुः पित्तकसक्धिकीम् ॥
 सामुद्रं सैन्धवं क्षारो राजिका ज्वणं विडम् ।
 कटुफोहृजं कीटं चित्रत्वं शूरणकं समम् ॥
 दधिगोमूत्रपयसा मन्दपावकपाचितम् ।
 एतच्चामिषणं चूर्णं पिबेदुष्णो वारिणा ॥
 जीर्णं जीर्णं च सुक्षीतं मासादिष्टतमोजनम् ।
 नाभिशूलं मूत्रशूलं गुल्मप्लीहभवश्च यत् ।
 सर्वशूलहरं चूर्णं कठरानजदीपनम् ।
 परिणामसमुत्पत्त्यं शूलस्य च हितं परम् ॥

अमयामलकं द्राक्षा पिप्पली कण्टकारिका ।
 शङ्खं पुनर्गवा शुण्ठी जम्बा काशं निहन्ति वै ॥

अमयामलकं द्राक्षा पाठा चैव विभीतकम् ।
 शर्करा च समश्चैव जगं ज्वरहरं भवेत् ॥
 त्रिफला वदरं द्राक्षा पिप्पली च विरेचकत् ।

हरीतकी सोष्णागोरा ज्वणश्च विरेचकत् ॥
 कूर्ममत्स्याखुमाह्विगोष्ठगालाश्च वानराः ।
 विडालवर्हिकाकाश्च वराहोलूककुक्कुटा ॥
 हंस एषाश्च विगमूत्रं मासं वा रोमशोणितम् ।
 धूपं दद्यात् ज्वराक्षेप्य उन्मत्तेभ्यश्च शान्तये ॥
 अपस्माराभिभूतेभ्यो ग्रहार्त्तेभ्यश्च शान्तये ।
 एतान्यौषधजातानि कथितानि महेश्वरः ॥
 निहन्ति यानि रोगाणि वृद्धमिन्द्राग्निर्यथा ।
 औषधे भगवान् विष्णुः स्मृतोऽसौ रोगनुद्भवत् ॥
 ध्यातोऽर्चितं स्तुतो वापि नात्र कार्या विचारणा ॥
 इति गारुडे १८९ अध्यायः ॥

(विष्णु । यथा महाभारते विष्णोः सहस्रनाम-
 कीर्त्तने । १३ । १४६ । ४४ ।

“अमृताश्रद्धो भानुः शशविन्दुः सुरेश्वरः ।

औषधं जगतं सेतुं सत्यधर्मं पराक्रमः” ॥)

औषरः, स्त्री, (उषरे भव । उषर + अण् ।) पाशव-
 ज्वणम् । अयस्कान्तभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (पाशवज्वणशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

औषरकः, स्त्री, (औषर + स्वार्थे कन् ।) मृत्तिका-
 ज्वणम् । खारी लूण इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 सार्वगुणम् २ सर्वसर्गज्वणम् ३ उषरकम् ४
 साम्बरम् ५ वज्रज्वणम् ६ मेलकज्वणम् ७
 मिश्रम् ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । क्षारत्वम् ।
 तिक्तत्वम् । वातकफनाशिवम् । विदारित्वम् ।

पित्तमलवन्धमूत्रसंशोषकारित्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

औष्रकः, स्त्री, (उष्णायां समूहः । उष्णस्य विकार-
 अवयवो वा । उष् + “गोत्रोक्षोद्गोत्रेति” ।
 ४ । २ । ३६ । वृत् ।) उष्णसमूहः । इत्यमरः ॥
 उटेर पाण इति भाषा । (उष्णदुग्धार्थे यथा ॥
 वामटे सूत्रस्थाने । ५ । ५ ॥

“ईषद्भूतोष्णज्वणमौष्रकं दीपनं क्षुण्णम् ।
 शक्तं वातकफानाहृक्किमिश्रोफोदरार्शसाम्” ॥)

औष्णः, स्त्री, (उष्ण + अण् ।) उष्णो भावः ।
 उष्णता ॥ (यथा रघु । १७ । ३३ ।

“पूर्वराजवियोगौष्णं कृत्स्नस्य जगतो हृतम्” ॥)

अं

अ अकारः । स तु अनुस्वारः । तन्मते पञ्चदश-
 स्वरवर्णः । (स तु पाणिन्यादिमते अयोगवाह एव
 “अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः” ।
 इत्युक्ते । नन्ति योगः अक्षरसमाप्त्यस्यैष येषां
 ते अयोगास्तथापि बाह्यन्ति शत्वधत्वकार्यं नि-
 र्व्याहयन्तीति बाह्या अयोगाश्च ते बाह्याश्चेति
 अयोगवाहा अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपाधा-
 नीया इत्यर्थः ।)

विन्दुमात्रानुनासिकवर्णोऽयं अकार उच्चारणार्थः ।
 वोपदेवेनास्य विरिति सञ्ज्ञा कृता । स तु नकार-
 मकारस्थानेऽपि भवति ॥ * ॥

“नुवीपूर्व्वेण सषडौ मून्वौ तु परगामिनौ ।
 अत्वारोऽयोगवाहाख्या शत्वकर्म्मण्यचो मता ” ॥
 इति दुर्गादासः ॥ * ॥

“अकारं विन्दुसंयुक्तं पीतविद्युत्समप्रभम् ।
 पञ्चप्राणात्मकं वर्णं ब्रह्मादिदेवतामयम् ॥
 सर्वज्ञानमयं वर्णं विन्दुत्रयसमन्वितम्” ॥
 इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वज्जीयभाषायाम् ।) तस्य
 लेखनप्रकारो यथा ।

“अकाररूपश्रीर्षे तु दक्षिणे विन्दुरूपिणी ।
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च क्रमशस्तान्ति तिष्ठति ॥
 या तु विन्दुमयी रेखा सैवाद्या शक्तिरीरिता” ॥
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा ।
 “अकारश्चक्षुषो दन्तो घटिका समगुह्यकः ।
 प्रद्युम्न श्रीमुखी प्रीतिर्वीजयोनिर्दधध्वजः ॥
 परं शशी प्रमाणीश सोमविन्दुः कलानिधिः ।
 अक्रूरश्चेतना नादपूर्णा दुःखहरः शिवः ॥
 शिव शम्भुर्नरेशश्च सुखदुःखप्रवर्तकः ।
 पूर्णिमा रेवती शुद्ध कन्याचरवियद्रविः ॥
 अमृताकर्षिणी शून्यं विचित्रा व्योमरूपिणी ।
 केदारो रात्रिनाशश्च कुञ्जिका चैव बुधुदः” ॥
 इति तन्त्रशास्त्रम् ॥

अ, स्त्री, परं ब्रह्म । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (महेश्वरः ।
 यदुक्तम् महाभारते १३ । १७ । १२६ ।
 “विन्दुविसर्गं समुखं शरं सर्वायुधं सह” ॥)

अः

अ अकारः स च विसर्गः । द्विविन्दुमात्रकण्ठावगा-
 ऽय अकार उच्चारणार्थः । तन्मते स च षोडश-
 स्वरवर्णः । (पाणिन्यादिमते अय अयोगवाह एव ।
 अयोगवाहस्य व्युत्पत्तिस्तु अनुस्वारशब्दे द्रष्टव्या ॥)
 वोपदेवेनास्य विरिति सञ्ज्ञा कृता । स तु सकार-
 रकारयोः स्थानेऽपि भवति ॥ * ॥

“अकार परमेशानि । विसर्गसहितं सदा ।
 अकार परमेशानि । रत्नविद्युत्प्रभामयम् ॥
 पञ्चदेवमयो वर्णः पञ्चप्राणमयः सदा ।
 सर्वज्ञानमयो वर्णः आत्मादितत्त्वसयुतः ॥
 विन्दुत्रयमयो वर्णः शक्तित्रयमयः सदा ।
 किशोरवयसा सर्वे गीतवाद्यादित्वराः ॥
 शिवस्य युवती एता स्वयं कुण्डली मूर्त्तिमान्” ॥
 इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वज्जीयभाषायां) तस्य
 लेखनप्रकारो यथा ।

“अकाररूपदत्ते तु द्विविन्दुरथ ऊर्द्धतः ।
 ब्रह्मेशविष्णुवक्तासु मात्रा शक्तिः समीरिता ॥
 विन्दुद्वयान्विता रेखा सैवाद्या शक्तिरीरिता” ॥
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा ।
 “अ कण्ठको महासेन काष्ठापूर्णामृता हरिः ।
 इच्छा भद्रा गणेशश्च रतिर्विद्यामुखी सुखम् ॥
 द्विविन्दुरसना सोमोऽग्निरुद्धो दुःखसूचकः ।
 दिजिङ्ग कुण्डलं वक्त्रं सर्गं शक्तिर्निशाकरः ।
 सुन्दरी सयशानन्ता गणनाथो महेश्वरः” ॥
 इति तन्त्रशास्त्रम् ॥

अ, पु, महेश्वरः । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (यदुक्तम्,—
 महाभारते १३ । १७ । १२६ ।

“विन्दुविसर्गः समुखः शरः सर्वायुधः सह” ॥)

